DÜNDEN BUGÜNE İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ

Cilt 1

KÜLTÜR BAKANLIĞI VE TARİH VAKFI'NIN ORTAK YAYINIDIR

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş - İstanbul

Baskı: Ana Basım AŞ
istanbul 1993

© 1993 Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Her hakkı saklıdır. Yazılar ve görsel malzemeler, izin alınmadan tümüyle veya kısmen yayımlanamaz, kullanılamaz.
Süreli yayınlarda kısa alıntılar, kaynak gösterilerek kullanılabilir.

ISBN 975-7306-00-2 (Takım) / ISBN 975-7306-01-0 (I. Cilt)

· DÜNDEN BUGÜNE

İSTANBUL

ANSİKLOPEDİSİ

TARİH VAKFI ADINA SAHİBİ
Prof. Dr. İlhan Tekeli

YAYIN KURULU
Prof. Dr. Semavi Eyice (Başkan)
Prof. Doğan Kuban (Başkan)
Nuri Akbayar, Çağatay Anadol
Ekrem Işın, Necdet Sakaoğlu
Orhan Silier, Özkan Taner
Prof. Dr. Zafer Toprak

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Çağatay Anadol

EDİTÖRLER
Nuri Akbayar, Ekrem Işın
Necdet Sakaoğlu, Oya Baydar
Doç. Dr. M. Baha Tanman, M. Sabri Koz
Dr. Bülent Aksoy, Prof. Dr. Afife Batur

YAYIN KOORDİNATÖRÜ YARDIMCISI
Ekrem Çakıroğlu

ARAŞTIRMA
Kafiye Abdik, Ayşe Hür

GÖRSEL KOORDİNATÖR
Elif Erim

YAYIN SEKRETERİ
Canset Aksel

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Kafiye Abdik

GRAFİK TASARIM
Haluk Tuncay

TEKNİK YÖNETMEN
Tamer Kayaş

DÜZELTİ
Sevil Emili, Nur Arıkan

BİLGİİŞLEM - DİZGİ - UYGULAMA
Pakize Kaya, Gülderen Rençber
Filiz Bostancı. Nalan Cevizli
Belgin Uçar, Esma Savaş

PLAN VE HARİTALAR
Prof. Doğan Kuban
Şebnem Kürşat, Zeynep Öncel

MALİ İŞLER KOORDİNATÖRÜ
Mustafa Yalçın Atalay

İDARİ MÜDÜR
Sayra Öz

REKLAM - TANITIM
Hülya Üstün, Erkal Özden

MUHASEBE - TİCARET - ABONE
Pervin Mutlu, Güngör Tekgümüş
Fatma Buluç

OFİS HİZMETLERİ
Asım Uçar, Erol Uçar, Hüseyin Özcan

HARİTA BİLGİSAYAR HİZMETLERİ
Ful Ajans

İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİNİ SELAMLARKEN

İstanbul, geçmişi iki bin yıl öncesine dayanan, üç büyük imparatorluğa başkentlik yapmış ve 1923'ten bu yana Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik-kültürel hayatının kalbi olan benzersiz bir kent. Bu benzersizliğiyle bir ansiklopediye konu olmayı hak eden dünyanın ender kentlerinden biri...

Kültür Bakanlığı olarak 1993 yılını İstanbul Yılı ve önümüzdeki on yılı İstanbul On Yılı ilan ederken *İstanbul Ansiklopedisi* 'nin yayın tarihini İstanbul Yılı etkinliklerini taçlandıracak bir proje olarak değerlendirdik ve geniş destek verdik. Bu desteği verirken Cumhuriyet öncesi dönemde çok büyük ölçüde İstanbul mekânında oluşan tarihi ve kültürel birikimimizin *İstanbul Ansiklopedisi* vesilesiyle bir kere daha ve bu kez İstanbul bakış açısından ele alınacağını ve bunun bilim yaşamımız için bir katkı oluşturacağını düşündük.

Bakanlığımız İstanbul kentinde birikmiş olan tarihsel mirasın korunması konusuyla da çok yakından ilgilenmekte ve bu koruma çabalarının İstanbulluların bilinçli katkısı ve sahip çıkmasıyla bir sonuç verebileceğine inanmaktadır. Bu sahip çıkış ancak içinde yaşadıkları kenti iyi tanımalarıyla mümkün olabilir. İşte *İstanbul Ansiklopedisi* 'nin bir başka işlevi de burada "sahip çıkabilmek için tanımak" gereğinde yatmaktadır.

İstanbul Ansiklopedisi gibi önemli bir projenin gerçekleşmesi hiç kuşkusuz, yıllardır İstanbul'a emek veren ve bu çabalarıyla artık kendilerini "İstanbul uzmanları" olarak tanımladığımız değerli bilim ve meslek adamları ile çeşitli bilimsel disiplinlerden çok sayıda değerli uzmanımızın katkılarının bir araya getirilmesini gerektiriyordu. Tarih Vakfı bu bir araya getirmeyi mükemmel bir biçimde başardı. Kutluyor ve teşekkür ediyorum. *İstanbul Ansiklopedisi* 'ni ülkemizin bilim ve kültür yaşamına armağan ederken, bu eserin ortaya çıkmasında emeği geçen herkese başta Ansiklopedi Yayın Kurulunun ortak başkanları, değerli hocalarımız Sayın Semavi Eyice ve Doğan Kuban'a, Yayın Kurulu üyelerine, değerli makaleleriyle ansiklopedinin yazı ailesine katılan bilim ve meslek adamlarımıza ve *İstanbul Ansiklopedisi* çalışanlarına tekrar teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.

FİKRİ SAĞLAR
Kültür Bakanı

İSTANBUL GELECEĞİN UMUDUDUR

İstanbul dünyada insanlığın yaratıcı macerasının en yoğun yaşandığı yerlerden biridir. İstanbul bu değerli kültürel mirasın geleceğe taşınması sorumluluğuyla yükümlüdür. İstanbul Türkiye için bir uygarlık hazinesi olduğu kadar geleceğin de umududur. Küreselleşen dünyada ülkeler ancak uluslararası metropolleri başarılı olduğunda, yarışabilirliğini sürdürebilmektedir. Ülkelerin kaderlerini büyük ölçüde bu kentlerinin başarıları belirlemektedir.

Böyle bir uygarlık hazinesine sahip çıkabilmek, onun potansiyellerini gerçekleştirebilmek, hattâ onu sevebilmek için bile önce onu tanımak gerekir. İstanbul hakkındaki yayınların sayısında son yıllarda gözlenen artış böyle bir arayışın sonucu olarak yorumlanabilir. Ama yine de geniş kitlelerin kolayca ulaşabileceği sistemli bilgi kaynaklarının üretildiği söylenemez. Bu nedenle Tarih Vakfı, Kültür Bakanlığı'yla işbirliği içinde *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi'm* yayımlama kararını vermiştir.

Kuşkusuz bir kent ansiklopedisi hazırlamanın diğer ansiklopedi türlerine göre birçok zorluğu vardır. İstanbul gibi çok uzun bir geçmişe sahip, geniş bir mekânı kapsayan, dünyanın üç büyük imparatorluğuna başkentlik yapmış bir kentin ansiklopedisini hazırlamanın sayılamayacak kadar çok sayıda güçlüğü vardır. Bu zengin tarihsel ve kültürel birikimi, bu tarihle birlikte oluşan, farklılaşan coğrafyasının ekonomik ve fiziksel özelliklerini, yerel renklerini de koruyarak, okuyucuya sistemli bir biçimde aktarmak kolay değildir.

Tarih Vakfı, gerek kendi çevresindeki, gerek bu çevre dışındaki değerli araştırmacıların birikimlerini bir araya getirebileceğine güvenerek bu zor göreve talip olmuştur. Kuşkusuz her zor işte olduğu gibi bu da gönül verenlerin güç birliğiyle ve özverisiyle başarılmaya çalışılacaktır. Her ansiklopedi gibi *İstanbul Ansiklopedisi* de tek tek yazarlarının ürünü olduğu kadar toplumun mevcut birikimini de yansıtacak ve zaman içinde yeni birikimlerin eklenmesiyle gelişmeye açık kalacaktır.

İLHAN TEKELİ
Tarih Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı

İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİNİ SUNARKEN

Üç büyük imparatorluğun (Roma-Bizans-Osmanlı) efsanevi başkenti; iki kıtanın, iki uygarlığın buluşma noktası; çağdaş Türkiye'nin kalbi; birbirleriyle hem çatışan hem etkileşen dinlerin, inançların, kültürlerin, halkların, toplumların zengin mozaiği; Doğu ile Batı'nın, geçmişle geleceğin kavşağı İstanbul, sadece bir coğrafi nokta, bir yerleşme birimi, bir kent mekânı değildir. Beşiklik ettiği değişik kültürlerin ve toplumların görkemli sanat ürünlerinin, renkli törelerinin, yaşamlarının sergilendiği evrensel bir müze; günümüzde yaşanan hızlı toplumsal değişmenin ve geleceğin kent, insan, kültür sorunlarının bir aynası; bir tarihin hem sahnesi hem tanığıdır. Öte yandan, coğrafi konum, doğal yapı ve güzellikleriyle, dünyanın sayılı köşelerinden biri; 10 milyonu aşkın nüfusunun yarattığı sorunlarla da bir şehircilik düğümüdür.

İstanbul Ansiklopedisi fikri, öncelikle, kentin bu olağanüstü özelliklerinin ürünü olmuştur. İstanbul kenti, konumuyla, tarihiyle, hızlı gelişmesi ve kimi özellik ve güzelliklerinin yok olmasına yol açan sorunlarıyla, tek tek kitapların, araştırmaların boyutlarını aşan geniş kapsamlı bir derlemeyi, bir ansiklopediyi âdeta kendisi zorlamıştır.

Kent tarihlerinin, monografilerinin, turistik kent rehberlerinin yaygınlığına karşın, kent ansiklopedisi alışılmış bir kavram, sık rastlanan bir ürün değildir. Bildiğimiz kadarıyla, Londra kenti için hazırlanmış tek ciltlik *An Encyclopedia of London* dışında, bu alandaki pek az sayıdaki örnek yine İstanbul'a aittir. Kent ansiklopedisinin ilk önemli örneğini veren Reşat Ekrem Koçu (1905-1975), Türklerin İstanbul'u fethinden sonraki 500 yıllık bir zaman kesitini kapsayan ve istanbul'un camilerini, tekkelerini, türbelerini, çeşmelerini, saraylarını, kahvehanelerini, hanlarını, hamamlarım, devlet adamlarını, hocalarını, dervişlerini, hattâ hırsızlarını, kumarbazlarını, kentin ve çevresinin bütün güzelliklerini, yaşanan ilginç ve önemli olayları, İstanbul argosunu vb folklorik ağırlıkta veren; fotoğraf yerine özel olarak hazırlanmış desenler kullanan bir eser tasarlamıştı. Koçu, büyük bir özveri ve kişisel çaba ile, iki kez giriştiği (1944 ve 1958) ansiklopedi yayımını ölümüne kadar sürdürdü (11 cilt; 173 fasikül) ve ancak "Gökçınar" maddesine kadar gelebildi. 1968'de *Yeni İstanbul* gazetesinin Mithat Sertoğlu'na hazırlatıp ek olarak verdiği tek ciltlik *Resimli Büyük İstanbul Ansiklopedisi* bir yana bırakılırsa, ikinci büyük girişim *Tercüman* gazetesinin 1982 yılında başladığı, 4 ciltte "Ozansoy" maddesinde kalan *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi* oldu. Her iki girişim de barındırdıkları eksikliklere ve yarım kalmalarına rağmen, saygıyla anılması ve yararlanılması gerekli kaynaklardır.

istanbul'un sadece ulusal değil evrensel bir miras oluşu, buradaki değerlerin ve güzelliklerin yaşatılması, gelecek kuşaklara aktarılması gereği, yeni bir ansiklopedi girişimi için bir bakıma temel oldu. 1950'lerde başlayıp 1980'den sonra ürkütücü boyutlara ulaşan değişme süreci ise hiç değilse kentin şimdiki çehresinin, uzun tarihi ve zengin kent kültürüyle bir arada saptanmasını gerektirdiğinden kentin bugünkü fotoğrafının geleceğe yansıtılması amaçlandı.

Bu gereklilik ve amaç, istanbul'un dünden bugüne bütün yönleriyle işlendiği ayrı kitap ve makalelerden daha kapsamlı ve bütünsel bir başvuru kaynağı fikrini doğurdu. Sonuçta, İstanbullulara, İstanbul'u sevenlere, daha geniş bir bakışla da kültür dünyasına pek çok yönden kaynak eser hizmeti verecek yeni bir ansiklopedinin hazırlanması düşüncesinde birleşildi.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, önceki çalışmaların birikim ve deneyimlerinden yararlanarak, ama biçimde ve içerikte onlardan farklılığının da altını çizerek yayın hayatına başlıyor. Değişik bilim ve sanat dallarından uzmanların titiz çalışmalarla saptadıkları tarih, coğrafya, nüfusbilim, ekonomi, sanat, müzik, edebiyat, mimarlık, şehircilik, yönetim, belediye hizmetleri, kurumlar, dernekler, siyasal ve toplumsal örgütlenmeler, kadın, folklor, eğitim, sağlık, eğlence, dil, din, sinema, tiyatro, gündelik yaşam, çalışma hayatı, olaylar, spor, turizm, semtler, yollar, bağ ve bahçeler vb yetmiş farklı alandan seçilmiş on bini aşan sayıda madde 8 ciltte bir araya geliyor. Son ciltte yer alacak olan açıklamalı dizin *İstanbul Ansiklopedisi* 'ni tamamlıyor. Böylece *Istanbul Ansiklopedisi* istanbul'u zaman, mekân, insan boyutlarıyla A'dan Z'ye kapsayan ve okurun bu kapsama kolayca ulaşabilmesini hedefleyen bir bilgi kaynağı olarak kültür yaşamımızdaki yerini alıyor.

Nasıl Bir Ansiklopedi?

İstanbul Ansiklopedisi biçiminden diline, madde başlıklarından görsel malzemesine, yazar kadrosundan teknik elemanlarına, üslubundan yazım ilkelerine, kaynaklarından imzalarına kadar titiz bir seçimin ve çalışmanın ürünüdür. Gerek biçim, gerekse içerik olarak ana ilkeleri uzmanların katıldığı geniş tartışmaların ışığında saptanmıştır.

Ansiklopedi esasta alfabetik olmakla birlikte geniş tematik maddelere de alfabetik sıra içinde yer vermekte; böylece, okurun herhangi bir konudaki özel bir madde yanında, dilediğinde o konunun toplayıcı maddesine ulaşabilmesi de sağlanmaktadır. Örneğin, İstanbul'daki tek tek saraylar alfabetik sırayla tekil maddeler olarak işlenirken, "S" harfinde genel ve ayrıntılı bir "Saraylar" maddesi de yer almaktadır. Böyle bir yaklaşım bir yandan ansiklopediyi İstanbul'la ilgili bir kitap dizisi olmaktan kurtarırken, öte yandan tek tek madde girişleri arasındaki bütünselliğin kurulmasını da sağlayarak bilgi alanını genişletmektedir.

İstanbul Ansiklopedisi riva bir başka özelliği de bazı madde metinlerinin yanında ana metinle ilişkili ek bilgilerle, anı, deneme, öykü gibi edebi metinleri kapsayan çerçevelere yer verilmesidir. Okurun bu çerçeveler aracılığıyla değinilen dönemin özelliklerini değişik bakış açılarından tanıması amaçlanmıştır.

İstanbul Ansiklopedisi, kentin binlerce yıllık tarihinde, bilimin son bulgularının ve verilerinin izin verdiği kadar geriye gidebilmeyi amaçlamaktadır. Bizans ve Osmanlı dönemlerinin, bu dönemlere ilişkin konu ve maddelerin ağırlığı, kentin uzun ve özel tarihinin doğal sonucudur. Gelişerek, değişerek, büyüyerek yaşayan bir kent olan İstanbul, sadece tarihle sınırianamayacağma, onun bugünü ve yarını da dünü kadar önemli olduğuna göre, kent, ansiklopedide günümüzdeki yaşamı, kurumları, değişimi ile de yer almakta, ansiklopedinin zamandaki sınırı geriye doğru 2 bin yıl öncesinden bugüne, efsaneler İstanbulundan 1990'ların güncel İstanbul'una uzanmaktadır.

İstanbul Ansiklopedisi'nva mekânsal sınırları ise İstanbul metropoliten alanıdır. Mekânsal büyüme ve genişlemesi bu kadar hızlı olan ve sadece yakın çevresini değil Türkiye'yi etkileyen bir kenti yansıtabilmek, onu metropoliten alanı içinde kavramakla mümkündür. Ansiklopedinin gerek madde seçiminde gerekse yazımında bu ilke gözetilmiştir.

Zamanda ve mekânda bu kadar geniş bir alanın kapsanması seçme ve sınırlama ihtiyacını da birlikte getirmiştir. Kentle ilgili bütün konuların, kaynakların ve ipuçlarının kapsanması; eserin genel bir kültür, sanat, tarih ansiklopedisi değil de özel bir ansiklopedi olması ilkesi bir kez saptandıktan son-

ra, konu ve madde seçimlerinin objektifliği büyük önem kazanmıştır. Nelerin ve kimlerin İstanbul'u doğrudan ilgilendirdiği, örneğin bir şairin dizelerinde, bir ressamın tablolarında İstanbul esinleri olmasa bile, bu kentte doğduğu için ansiklopediye girip girmeyeceği tartışılıp "İstanbul'u yansıtma" koşulu öne alınmıştır. Maddi kültür ürünleri için daha kolay olan bu seçme, kişiler söz konusu olunca bir hayli güçleşmiş; bu güçlük, İstanbul'u yansıtma, İstanbul'u anlatma, İstanbul üzerinde doğrudan etkili olma, İstanbul'da kalıcı izler bırakma gibi ölçütlere bağlanarak aşılmaya çalışılmıştır.
Maddelerin seçimi sırasında bir başka güçlük, bugüne kadar önemsenmemiş, ele alınmamış, yazılmamış ama İstanbul'u istanbul yapan kimi geleneklerin, tiplerin, olayların, artık kaybolmuş çevre ve mekânların kaynak taramalarıyla saptanıp konu alanı dengeleri bozulmadan ansiklopediye katılması olmuştur.

İstanbul Ansiklopedisi hin kent tarihinin ve yaşamının bütün alanlarını kapsayabilme amacı, sayıları iki yüzü aşan araştırmacı, sanatçı ve yazarla gerçekleştirilirken farklı alanlardan çok sayıda maddenin yazımı kimi kurallara ve tipolojilere bağlanmaya çalışılmıştır. Anlaşılır bir dil kullanılması; nesnellikten ayrılmmamasi; geniş kapsamlı konuların istanbul'la ilgili yanlarıyla sınırlandırılması; biyografi, kurum ve olayların genelden özele indirilerek yazılması; konuşma dilinden mutfak geleneğine kadar kültürel benliğimizin en gelişmiş ve zengin ortamı olan istanbul'a özgü boyutların abartılara kaçmadan vurgulanması; Akdeniz uygarlıklarının bu eski merkezinde tarih boyunca etkin olmuş çeşitli dinlere, kültürlere, yönetimlere ve toplumlara da aym değer ölçüleriyle bakılması istenmiştir. Bu ilkeler çerçevesinde kalınsa da, iki yüzü aşkın imzanın varlığı bir üslup ve dil çeşitliliğini ve renkliliğini beraberinde getirmiş; ilke olarak, imzalı yazılarda genel redaksiyon dışında, üslup ve dil özelliklerine dokunulmamıştır.

İstanbul Ansiklopedisi, aile yaşamından alışveriş merkezlerine, arsa spekülasyonundan bahçe sinemalarına, bankacılık sektöründen eğlence hayatına, ekonomiden enerjiye, fabrikalardan gelir dağılımına, gökdelenlerden imar planlarma, gecekondulara, işçi ve işveren örgütlerinden seyyar satıcılara, semtlerden sokaklara, yeşil alanlara değin, güncel İstanbul'un ve gündelik yaşamın hemen her yönüne dönük maddeleri de içermektedir. Bunun yanında, kentin zengin folklorunu da yansıtan, örneğin arzuhalciler, bekçi-davulcu manileri, eski kahvehaneler, çırağan eğlenceleri, çocuk oyunları, dilenciler, giyim kuşam, düğün, hamam gelenekleri, kediler, köpekler, mahyacılık, ramazan âdetleri, ayazmalar ve yatırlar gibi konular da yüzlerce maddeye dağılmış bulunmaktadır. Bütün bu konuları içeren, yarım ansiklopedi sütunundan on ansiklopedi sayfasına kadar çeşitli uzunluklardaki ansiklopedi maddelerinin ana konulara ve alanlara dengeli bir dağılımı gözetilmiştir. Fiziki mekânlar, doğal yapı, coğrafya, ilçe, semt, cadde ve sokaklarla, camilerden çeşmelere, yalılardan hisarlara, saraylardan köşklere kadar uzanan yapılar, toplam madde sayısının yaklaşık yüzde 45'ini meydana getirmekte; kültür alam, yani tarih, din, edebiyat, güzel sanatlar, müzik, basın-yaym, eğitim, folklor, müzeler vb ile ilgili maddelerin toplama oranı yüzde 30'u bulmakta, geri kalan maddeler de toplumsal yapıya ilişkin konular, yaşam ve biyografilerden oluşmaktadır. Tarih ve yapı maddelerinin gerek sayı, gerekse uzunluk olarak ağırlığı dengesiz bir dağılımın değil, kentin binlerce yıllık tarihinin ve zengin kültür ürünlerinin doğal ve kaçınılmaz sonucudur.

Ansiklopedide yer alan madde ve konular, zengin görsel malzeme, titizlikle seçilmiş gravür, fotoğraf ve haritalarla desteklenmiştir. Ansiklopedinin hacminin dörtte birine varan görsel malzeme ile maddelerin içeriğinin ortak mesajlar vermesi, dünden bugüne olan değişiklikleri somutlaştırması, uzun tanımlar yerine resimlerle, çizimlerle göstermesi için, madde yazarları, editörler ve Yayın Kurulu üyeleriyle görsel koordinatörümüz ortak çalışmalar yapmışlardır.
Bütün titiz çalışmalara rağmen eksikleri olduğunu bildiğimiz bu eser, okullarımıza, kütüphanelerimize, işyerlerimize, evlerimize dünden bugüne bir "İstanbul" kazandırarak kentle birlikte binlerce yıllık bir tarihi ve o tarihi yaratan çeşitli kültürleri, toplumları, insanları tanıma ihtiyacına doyurucu bir cevap verebilirse, amacına ulaşmış olacaktır. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 'nin, gelecekte hazırlanacak daha geniş kapsamlı ve yetkin İstanbul ansiklopedilerine bir temel, bir kılavuz olması en büyük dileğimizdir.

YAYIN KURULU

ANSİKLOPEDİNİN DÜZENİNE İLİŞKİN AÇIKLAMALAR

• *İstanbul Ansiklopedisi* temel olarak imzalı maddelerden oluşmaktadır. Bununla birlikte bazı maddelerin İSTANBUL imzasıyla yer aldığı görülecektir. Bunlar editörlerce geniş çapta değişiklik yapılmış ve yayın kurulunca bu şekilde yayımlanması uygun bulunmuş ya da yazarlarınca imzasız olarak yer alması istenmiş maddelerdir.

• Alfabetik sıralama sözcükler temel alınarak yapılmış; aynı adı taşıyan kişiler doğum tarihine göre, aym adı taşıyan yer ve yapı adları bulundukları semtlerin alfabetiğine göre sıralanmıştır.

• Kişiler asıl adlarına, soyadı olanlar da soyadlarına göre alfabetik sıralamada yer almış, ancak daha çok lakapları ile tanınanlar (örn. Karıncaezmez Şevki) için bu kural uygulanmamıştır.

• Latin alfabesinin kabulünden önce yaşamış kişiler için Arap alfabesinin imlâsı esas alınmış, bu özellik dolayısıyla farklı dönemde yaşamış aynı adlı kişiler için iki ayrı yazım kullanılmıştır (örn. Said Paşa; Abasıyanık, Sait Faik).

• Rum kiliselerinin "Ayia, Ayios, Âyioi" ile Ermeni kiliselerinin "Surp" sıfatları asıl adından sonraya alınarak alfabetik sıralama buna göre düzenlenmiştir.

• Bizans adlarının yazımında Türkçe okunuş temel alınmış, buna göre hazırlanan transliterasyona uyulmuştur.

• Maddelerin yazımında en çok kullanılan kaynaklar (kitap, süreli yayın, arşiv) için kısaltmalar kullanılmıştır. Bu kısaltmaları gösteren liste (Bibliyografya Kısaltmaları) ayrıca verilmiştir.

• Madde sonlarındaki bibliyografyalarda yazarlardan özellikle monografik kaynaklara yer vermeleri istenmiştir. Arap harfli kaynak eserlerin üstündeki orijinal tarihler korunmuş, bununla Hicri-Rumi tarihlerin ayırt edilememesi yüzünden düşülen Miladi tarihe çevirme yanlışlarından kaçınılmak amaçlanmıştır.

• Bir maddede tam olarak geçen kişi, kurum, görev, yapı ya da yer adı ansiklopedide ayrı bir madde başlığı olarak yer alıyorsa (->) işaretiyle ilgili maddeye gönderme yapılmıştır. Madde başlığının tam olarak zikredilemediği durumlarda ilgili maddeye gönderme (bak...) biçiminde düzenlenmiştir.

GENEL KISALTMALAR

ae	aynı eser	**Fas.**	Fasikül	**Mec.**	Mecmua, Mecmuası	**vb**	ve benzeri, ve başkaları
age	adı geçen eser	**geç.**	geçici sonuçlar (veriler)	**MÖ**	Milattan Önce	**vd**	ve devamı
agm	adı geçen makale	**gr**	gram	**MS**	Milattan Sonra	**vr**	varak
ay	aym yazar	**H.**	Hicri	**no.**	numara	**yak.**	yaklaşık
bak.	bakınız	**har.**	harita için bakınız	**ö.**	ölümü	**yap.**	yapılışı
bas.	basım, baskı	**haz.**	hazırlayan	**örn.**	örnek, örneğin	**Yar.**	Yardımcı
Bibi.	Bibliyografya	**hd**	hüküm sürdüğü dönem	**ös**	ölümünden sonra	**yay.**	yayımlayan
by	basım yeri yok	**Hz**	Hazret-i	**Prof.**	Profesör	**yay. haz.**	yayıma hazırlayan
c.	cilt	**İst.**	İstanbul	**R.**	Rumi	**yazm.**	yazma, yazması
cm	santimetre	**karş.**	karşılaştırınız	**res.**	resim için bakınız	**yb**	yeni basımı
çev.	çevirmen	**kg**	kilogram	**s.**	sayfa	**yık.**	yıkılmıştır, yıkılışı
ÇİZ.	çizim için bakınız	**km**	kilometre	**S.**	sayı	**yük.**	yükseklik
d.	doğumu	**kol.**	koleksiyon	**St.**	Saint	**yy**	yüzyıl
der.	derleyen	**Ktp**	Kütüphanesi	**tab.**	tablo için bakınız		
Doç.	Doçent	**İt**	litre	**tah.**	tahmini	**(-**	ilgili maddeye gönderme bilinmiyor
Dr.	Doktor	**m**	metre	**ty**	tarih yok		
Fak.	Fakülte, Fakültesi	**mad.**	madde	**ü.**	ünlendiği dönem		

BİBLİYOGRAFYA KISALTMALARI

Ahmed Rıfat, ***Verdü'l-Hadaik***
Alımed Rıfat, *Verdü'l-Hadaik,* İstanbul, ty

Ahmed Rıfat, ***Devha***
Ahmed Rıfat, *Devhatü 'l-Meşayih maa zeyl* istanbul, ty

Akakuş, ***Eyyûb Sultan***
Recep Akakuş, *Eyyûb Sultan ve Mukaddes Emanetler,* İstanbul, 1973

Aksoy, ***Sıbyan Mektepleri***
Özgönül Aksoy, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme.* İstanbul, 1968

Ali Enver, ***Semahane***
Ali Enver, *Semahane-i Edeb,* İstanbul, 1309

Ali Rıza, ***Bir Zamanlar***
Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul,* (Yayımlayan: Niyazi Ahmet Banoğlu), İstanbul, ty

(Altınay), ***Âlimler***
Ahmed Refik (Altınay), *Âlimler ve Sanatkârlar,* İstanbul, 1924; İstanbul, 1980

(Altınay), ***Mimarlar***
Ahmed Refik (Altınay), *Türk Mimarları,* (Hazırlayan: Zeki Sönmez) İstanbul, 1977

(Altınay), ***Onaltıncı Asırda***
Ahmet Refik (Altınay), *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591),* İstanbul, 1935

(Altınay), ***Onbirinci Asırda***
Ahmet Refik (Altınay), *Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100),* İstanbul, 1931

(Altınay), ***Onikinci Asırda***
Ahmet Refik (Altınay), *Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200),* İstanbul, 1930

(Altınay), ***Onüçüncii Asırda***
Ahmet Refik (Altınay), *Hicri Onüçüncii Asırda İstanbul Hayatı (1200-1255),* İstanbul, 1932

Altunsu, ***Şeyhülislamlar***
Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları,* Ankara, 1972

Amicis, ***İstanbul***
Edmondo de Amicis, *İstanbul (1874),* (Çeviren: Beynun Akyavaş), Ankara, 1981

AMY
Ayasofya Müzesi Yıllığı, İstanbul, 1959 ¯*

And, ***Meşrutiyet***
Metin And, *Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu,* Ankara, 1971

And, ***Osmanlı***
Metin And, *Osmanlı Tiyatrosu,* Ankara, 1976

And, ***Şenlikler***
Metin And, *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları,* Ankara, 1982

And, ***Tanzimat***
Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu,* Ankara, 1972

Arseven, ***Sanat Ansiklopedisi***
Celal Esat Arseven, *Sanat Ansiklopedisi,* I-V, istanbul, 1975

Anı, ***Hamamlar***
Kemal Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü,* İstanbul, 1949

A UY
İstanbul *Arkeoloji Müzeleri Yıllığı,* İstanbul, 1934 ->

Âsitâne
Âsitâne-i Aliyye ve Bilâd-ı Selâse'de Kâin El'ân Mevcud ve Mubterik Olmuş Tekkelerin İsim ve Şöhretleri ve Mukabele-i Şetife Günleri Beyan Olunur, İstanbul, 1256

Aslanoğlu-Evyapan, ***Eski Türk Bahçeleri***
Gönül Aslanoğlu-Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri,* Ankara, 1972

Ataî, ***Hadaiku'l-Hakaik***
Nev'izade Ataî, *Hadaiku i-Hakaik fi Tekmileti'ş-Şakaik,* I-II, İstanbul, 1268

Aynur, ***Saliha Sultan***
Hatice Aynur, "Saliha Sultan'ın Düğün Töreni ve Şenlikleri". *Tarih ve Toplum,* no. 61 (Ocak 1989)

Ayvansarayî, ***Hadîka***
Hüseyin Ayvansarayî. *Hadîkatü'l-Cevâmi,* I-II, İstanbul, 1281

Ayvansarayî, ***Mecmuâ-i Tevârih***
Hüseyin Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* (Yayımlayan: F. Çetin Derin-Vahit Çabuk), İstanbul, 1985

Ayvansarayî, ***Vefeyât-ı Selâtin***
Hüseyin Ayvansarayî, *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhîr-i Rical,* (Yayımlayan: F. Çetin Derin), İstanbul, 1978

Ayverdi, ***Fatih III***
Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Fatih Devri,* III, İstanbul, 1973

Ayverdi, ***Fatih IV***
Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Fatih Devri,* IV, İstanbul, 1974

Ayverdi, ***İstanbul Haritası***
Ekrem Hakkı Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası,* İstanbul, 1978

Ayverdi, ***Mahalleler***
E. H. Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu,* Ankara, 1958

Babinger, ***Osmanlı Tarih Yazarları***
Fransız Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri,* (Çeviren: Coşkun Üçok), Ankara, 1982

Baltacı, ***Osmanlı Medreseleri***
Cahid Baltacı, *XV-XVT. Asırlarda Osmanlı Medreseleri,* İstanbul, 1976

Barkan-Ayverdi, ***Tahrir Defteri***
Ö. L. Barkan-E. H. Ayverdi (Yayımlayan). *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli,* İstanbul, 1970

(Bayrı), ***İstanbul Argosu***
Mehmet Halit (Bayrı), *İstanbul Argosu ve Halk Tabirleri,* İstanbul, 1934

Bayrı, ***İstanbul Folkloru***
Mehmet Halit Bayrı, *İstanbul Folkloru,* İstanbul, 1947; İstanbul, 1972

Bayrı, ***Yer Adları***
Mehmet Halit Bayrı, *Yer Adları ve Yer Adlarına Bağlı Folklor Bilgileriyle İstanbul,* İstanbul, ty

Baytop, ***Eczacılık***
Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi,* İstanbul, 1985

Belediye İstatistikleri
İstanbul Belediyesi İstatistikleri, 11 cilt, İstanbul, 1933-1957

Belgeler
Türk Tarih Kurumu, ***Belgeler,*** Ankara, 1964 —»

Belin, ***Latinité***
M. Belin, *Histoire de la latinité de Constantinople,* Paris, 1894

1301 İstatistik Cedveli
Nezaret-i Umûr-ı Dahiliye Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi, *Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse Nüfus-ı Umumiyesine Mahsus İstatistik Cedvelidir,* İstanbul, 1302

Birinci Daire
Birinci Daire-i Belediye, istanbul, 1328
BOA
Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Boğaziçi
Boğaziçi-Şirket-i Hayriye (Tarihçe-Salname), İstanbul, 1330/1914 (Türkçe-Fransızca)
Boyar, *Türk Ressamları*
S. Pertev Boyar, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Devirlerinde Türk Ressamları,* Ankara, 1948
BVID
Belgelerle Türk. Tarihi Dergisi. İstanbul. 1967-1975, I-XTV (84 sayı)
BÜD
Boğaziçi Üniversitesi Dergisi-Hümaniter Bilimler, İstanbul, 1973 ¯*
Büngül, *Eski Eserler*
Nurettin Rüştü Büngül. *Eski Eserler Ansiklopedisi,* İstanbul, 1939; I-II; İstanbul, ty
Cemaleddin, *Âyine*
Karsîzade Mehmed Cemaleddin, *Âyine-i Zürefâ-Osmanlı Tarih ve Müverrihleri.* İstanbul, 1314
Cevdet, *Tezâkir*
Cevdet Paşa, *Tezâkir,* I-IV, Ankara, 1953-1967
Cezar, *Beyoğlu*
Mustafa Cezar, *XIX. Yüzyıl Beyoğlusu,* İstanbul, 1991
Cezar, *Yangınlar*
Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yaşam Yangınlar ve Tabiî Afetler", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* I, İstanbul, 1963
CSR
Cemaleddin Server Revıiakoğlu Arşivi, Divan Edebiyatı Müzesi Kitaplığı
Çankaya, *Mülkiye Tarihi*
Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler,* I-YTII, Ankara, 1968-1971
Çeçen, *Halkalı*
Kâzım Çeçen, *Halkalı Sulan,* İstanbul, 1991
Çeçen, *Kırkçeşme*
Kâzım Çeçen, *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri,* İstanbul, 1988
Çeçen, *Su Tesisleri*
Kâzım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri,* İstanbul, 1984
Çeçen, *Taksim-Hamidiye*
Kâzım Çeçen, *Taksim ve Hamidiye Suları,* istanbul, Î992
Çeçen, *Üsküdar*
Kâzım Çeçen, *Üsküdar Sulan.* İstanbul, 1991
Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul*
Asaf Halet Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul.* istanbul, 1953
Çetin, *Tekkeler*
Atilla Çetin, "İstanbul'daki Tekke, Zaviye ve Hânkahlar Hakkında 1199 (1784) Tarihli Önemli Bir Vesika". *Vakıflar Dergisi,* XIII, 1981
Çizgen, *Photography*
Engin Çizgen, *Photography in the Ottoman Empire 1839-1919,* İstanbul, 1987
Danişmend, *Kronoloji*
İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* I-V, İstanbul, 1971-1972
Demircanlı, *Evliya Çelebi*
Yüksel Yoldaş Demircanlı, *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* İstanbul, 1989
Demiriz, *Türbeler*
Yıldız Demiriz, *Eyüp'de Türbeler,* Ankara, 1989
Derman, *Namazgahlar*
Uğur Derman, "Osmanlı Devri Şehir ve Menzil Yollarında İstirahat ve İbadet Yerleri Namazgahlar", *Atatürk Konferanstan,* V, Ankara, 1975
Dernschwam, *İstanbul*
Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü,* (Çeviren: Yaşar Önen), Ankara, 1988
DİA
Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul, 1988
Dictionary of Byzantium
Alexander P. Kazhdan, Alice-Mary Talbot, Anthony Cutler, Timothy E. Gregory, Nancy P. Sevcenko, *The Oxford Dictionary of Byzantium,* I-III, New York-Oxford. 1991
Dirimtekin, *Haliç Surları*
Feridun Dirimtekin. *Fetihden Önce Haliç Sudan.* İstanbul, 1956
Dirimtekin, *Marmara Surları*
Feridun Dirimtekin, *Fetihden Önce Marmara Sudan,* İstanbul, 1953
DTCFD
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğ'rafya Fakültesi Dergisi, Ankara, 1942 —»
Duman, *Katalog*
Hasan Duman, *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Katalogu.* İstanbul, 1986
Ebersolt, *Monuments*
J. Ebersolt, *Monuments d'architecture byzantine.* Paris, 1934
Ebersolt-Thiers, *Eglises*
J. Ebersolt-A. Thiers, *Les églises byzantines de Constantinople.* I-II. Paris, 1913
Egli, *Sinan*
Ernst Egli, *Sinan- der Baumeister Osmanischer Glanzzeit,* Erlenbach-Stuttgart. 1954
Eldem, *Boğaziçi Anıları*
Sedad Hakkı Eldem. *Boğaziçi Anıları,* Istanbul, 1979
Eldem, *Istanbul Anıları*
Sedad Hakkı Eldem. *İstanbul Anılan,* Istanbul, 1979
Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*
Sedad Hakkı Eldem. *Köşkler ve Kasırlar,* I-II, İstanbul, 1968-1974
Eldem, *Plan Tipleri*
Sedad Hakkı Eldem, *Türk Evi Plan Tipleri,* İstanbul, 1968
Eldem, *Sa'dâbâd*
Sedad Hakkı Eldem. *Sa'dâbâd,* istanbul, ty (1977)
Eldem, *Türk Bahçeleri*
Sedad Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri,* İstanbul, 1976
Eldem, *Türk Evi*
Sedad Hakkı Eldem, *Türk Evi-Osmanlı Dönemi,* I-III, İstanbul, 1984-1987
Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı*
Sedad Hakkı Eidem-Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı,* İstanbul, 1982
El
The Encyclopaedia of Islam, I-V, Leiden, 1913-1936
EP
The Encyclopaedia of Islam, (new edition), Leiden, 1954 —•
Eminönü Camileri
Mehmet Doğru, Yüksel Kanar, Süleyman Mollaibrahimoğlu, Mehmet Ali Arslan, Kemal Kızgın, *Eminönü Camileri,* İstanbul, 1987
Erdenen, *Adalar*
Orhan Erdenen, *İstanbul Adaları,* İstanbul, 1962
Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri*
Orhan Erdenen. *Boğaziçi Sahilhaneleri,* I. İstanbul, 1993
Erdoğan, *Bahçeler*
Muzaffer Erdoğan. "Osmanlı Devrinde istanbul Bahçeleri". *Vakıflar Dergisi,* IV, 1958
Ergin, *Evkaf*
Osman Nuri Ergin, *Türk Tarihinde Evkaf, Belediye ve Patrikhaneler,* İstanbul, 1937
Ergin, *İmaret Sistemi*
Osman Nuri Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi,* İstanbul, 1939
Ergin, *İmar-İskân*
Osman Nuri Ergin, *İstanbul'da Beş Asırlık İmar ve İskân Hareketleri,* İstanbul, 1938
Ergin, *Maarif Tarihi*
Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* I-V, İstanbul, 1939-1945
(Ergin), *Mecelle*
Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umûr-ı Belediye,* I-V, istanbul. 1330-1338
Ergin, *Rehber*
Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehri Rehberi,* İstanbul, 1934
Ergin, *Şehircilik*
Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı,* İstanbul, 1936
(Ergin), *Şehreminler*
Osman Nuri (Ergin), *İstanbul Şehreminlert,* İstanbul, 1927
Ergin, *Vakfiye*
Osman (Nuri) Ergin, *Fatih İmareti Vakfiyesi,* İstanbul, 1945
Ergun, *Antoloji*
Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi-Dini Eserler,* I-II, İstanbul, 1942-1943
(Ergun), *Bektaşi*
Sadeddin Nüzhet (Ergun), *Bektaşi Şairleri,* İstanbul, 1930
Ergun, *Türk Şairleri*
Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri,* I-IV (A-Faizi), İstanbul, 1936-1946
Esad, *Harbiye*
Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye,* İstanbul, 1310
Esad, *Mühendishane*
Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mühendishane-i Berri-i Hümâyun,* İstanbul, 1312; İstanbul, 1986 (Hazırlayan: Sadık Erdem)
Evliya, *Seyahatname, 1*
Evliya Celebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* I, İstanbul, 1314; I-II, "istanbul, 1969 (Yayımlayan: Zuhuri Danışman); I-II, İstanbul, ty (Yayımlayan: Mümin Çevik)
Eyice, *Bizans Mimarisi*
Semavi Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi,* İstanbul, 1980
Eyice, *Boğaziçi*
Semavi Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi,* İstanbul, 1976
Eyice, *Haliç*
Semavi Eyice, "Tarihte Haliç", *İTÜ İnşaat Fakültesi Haliç Sempozyumu,* İstanbul, 1975
Eyice, *İstanbul*
Semavi Eyice, *İstanbul, Petit guide a travers les monuments byzantins et turcs,* İstanbul, 1955
Ezgi, *Türk Musikisi*
Subhi Ezgi, *Nazari-Ameli Türk Musikisi,* I-V, İstanbul, 1933-1953

Fatih Anıtları
Fotoğraflarla Fatih Anıtları, İstanbul, 1991

Fatih Camileri
A. Hâki Demir, Ramazan Çokdaş, Ahmet Özgen, Hakkı Alcep, Hüseyin Kutlu, Mustafa Yazıcı, Muharrem Ateş, Duran Kömürcü, *Fatih Camileri ve Diğer Tarihi Eserler,* istanbul, 1991

Gabriel, *Constantinople*
Albert Gabriel, "Les Mosquées de Constantinople", *Syria,* VII (1926)

GDAAD
Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 1972 -»

Glück, *Bäder*
H. Glück, *Probleme des Wölbungsbauses: Die Bäder Konstantinopels und ihre Stellung in der Baugeschichte,* Wien. 1921

Goodwin, *Ottoman Architecture*
G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture,* London, 1971

Gökmen, *Sinemalar*
Mustafa Gökmen, *Eski Istanbul Sinemaları,* Istanbul, 1991

Gölpınarlı, *Melâmilik*
Abdülbaki Gölpınarlı. *Melâmilik ve Melâmiler,* istanbul. 1992

Gölpınarlı, *Mevlevilik*
Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ 'dan Sonra Mevlevilik,* istanbul, 1953; istanbul. 1983

Gövsa, *Türk Meşhurları*
İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları,* istanbul, ty (1946)

Grabar, *Sculptures*
A. Grabar, *Sculptures Byzantines de Constantinople, Ffí-X? siècles,* Paris, 1963

Grosvenor, *Constantinople*
E. A. Grosvenor, *Constantinople,* I-II, Boston, 1895

Guilland, *Etudes*
R. Guilland, *Etudes sur la topographie de Constantinople byzantine,* I-II, Amsterdam, 1969

Gurlitt, *Konstantinopels*
C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels.* I-II, Berlin, 1907

Güleryüz, *Sinagoglar*
Nairn Güleryüz, *İstanbul Sinagogları.* İstanbul. 1992

Güran, *İstanbul Hanları*
Ceyhan Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi,* Ankara, 1978

Gürel, *İstanbul Evliyaları*
Şevket Gürel, *İstanbul Evliyaları ve Fetih Şehitleri,* İstanbul, 1988

Hadikatü'l-Vüzerâ
Osmanzade Taib Ahmed, *Hadikatü 7-Vüzerâ,* İstanbul, 1271

Hafid, *Sefine*
Mehmed Hafid, *Sefinetü'l-Vüzera* (Yayımlayan: İsmet Parmaksızoğlu), İstanbul, 1952

Halil Ethem, *Camilerimiz*
Halil Ethem (Eldem). *Camilerimiz,* İstanbul, 1932

Hammer, *Constantinopolis-Bosporus*
J. V. Hammer. *Constantinopolis und der Bosporus,* I-II, Pest-Hartleben, 1822

Haririzade, *Tibyâtı*
Haririzade Kemaleddin, *Tibyânu vesâ'ili'l-haka'ikfi beyanı selâsili't-tarâ'ik,* I-III, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih bölümü, no. 430-432

Haskan, *Eyüp Tarihi*
Mehmet Nermi Haskan, *Eyüp Tarihi,* I-II, İstanbul, 1993

HBH
Halk Bilgisi Haberleri, istanbul, 1929-1947, (125 sayı)

Hocaoğlu, *Sahabe*
Mehmed Hocaoğlu, *İstanbul'daki Sahabe Kabirleri-Kuşatmaları-Bazı Ziyaret Mahalleri.* İstanbul, 1987

Hocazade, *Ziyaret*
Hocazade Ahmed Hilmi, *Ziyaret-i Evliya,* İstanbul, 1325

İA
İslam Ansiklopedisi. I-XIII. İstanbul, 1940-1988

***thsaiyat* I**
1328 Senesi İstanbul Beldesi thsaiyat Mecmuası, İstanbul. 1329

***İhsaiyat* n**
1329 Senesi İstanbul Beldesi İhsaiyat Mecmuası, İstanbul, 1330

***İhsaiyat* IH**
1330 Senesi İstanbul Beldesi İhsaiyat Mecmuası, İstanbul, 1331

***İhsaiyat* IV**
1335 Senesi İstanbul Beldesi İhsaiyat Mecmuası. İstanbul, 1337

İKSA
İstanbul Kültür ve Sanal Ansiklopedisi. I-rV (A-Ozansoy), İstanbul. 1982-1985

İlmiye
İlmiye Salnamesi, İstanbul, 1334

İnal, *Hoş Sada*
tbnülemin Mahmud Kemal inal. *Hoş Sadâ-Son Asır Türk Musikişinasları,* İstanbul. 1958

İnal, *Son Hattatlar*
tbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar,* istanbul, 1955

İnal, *Son Sadrazamlar*
tbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devletinde Son Sadrazamlar,* I-IV, İstanbul, 1982

İnal, *Türk Şairleri*
tbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri,* I-XII, İstanbul. 1969-1971

İnciciyan, *İstanbul*
P. G. İnciciyan, *18. Asırda İstanbul,* (Çeviren: H. D. Andreasyan), istanbul. 1976

İsmet, *Tekmiletü'ş-Şakaik*
Fındıklık İsmet. *Tekmiletü 's-Şakaik fi hakk-ı Ehli'l-Hakaik,* istanbul. 1989 (Yayımlayan: Abdülkadir Özcan) (Şakaik-i Nu'maniye ve Zeylleri içinde c. V)

İSTA
Reşat Ekrem Kocu. *İstanbul Ansiklopedisi.* I-XI (A-Gökçınar), istanbul, 1958-1974

İst. Mitt.
İstanbulerMitteilıngeıı. İstanbul, 1933 ~>

İşli, *Sahabe*
Necdet İşli. *İstanbul'da Sahabe Kabir ve Makamları,* Ankara, ty (1988)

İzzet, *Harita*
Mehmed İzzet, *Harita-i Kapudanân-ı Derya,* İstanbul, 1285

Janin, *Constantinople byzantine*
Raymond Janin, *Constantinople byzantine, développement urbain et repertaire topographie,* Paris. 1964

Janin, *Eglises et monastères*
Raymond Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, L-Le Siège de Constantinople, LU, Les églises, les monastères,* Paris, 1969

Karal, *Osmanlı Tarihi*
Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (1789-1908).* V-VIII, Ankara, 1988

Kayaboğazı, *İstanbul Coğrafyası*
Şeref Kayaboğazı, *İstanbul ve Dolayı Coğrafyası,* I-III, İstanbul, 1942-1947

Koçu, *Giyim Kuşam*
Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü,* Ankara, 1967

Koçu, *Topkapu Sarayı*
Resad Ekrem Koçu. *Topkapu Sarayı,* İstanbul, ty (i960)

Koçu, *Tulumbacılar*
Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Tulumbacıları,* İstanbul, 1981

(Konyalı), *Abideler*
(İbrahim Hakkı Konyalı), *İstanbul Abideleri,* İstanbul, ty (1940)

Konyalı, *İstanbul Sarayları*
ibrahim Hakkı Konyalı, *İstanbul Âbidelerinden İstanbul Sarayları,* istanbul. 1942

Konyalı, *Mimar Sinan*
İbrahim Hakkı Konyalı, *Mimar Koca Sinan'ın Eserleri,* İstanbul, 1950

Konyalı, *Üsküdar Tarihi*
İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I-II, İstanbul, 1976-1977

Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*
Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi-XVII. Asırda İstanbul,* 1952; İstanbul, 1988

Kumbaracılar, *Sebiller*
İzzet Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri.* İstanbul, 1938

Kuban, *Barok*
Doğan Kuban. *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme,* İstanbul, 1954

Kuran, *Mimar Sinan*
Aptullah Kuran, *Mimar Sinan,* istanbul, 1986

Kut, *Dergehnâme*
Günay Kut-Turgut Kut, "İstanbul Tekkelerine Ait Bir Kaynak: Dergehnâme", *Varia Turcica, IX, Türkische Miszellen-Robert Anhegger Armağanı,* İstanbul, 1987

Kut, *Sıbyan Mektepleri*
A. Turgut Kut, "İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika", *foıtrnal of Turkish Studies, 2* (1978)

Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe*
M. Kütükoğlu. "Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri". *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Delgisi,* Vn/1-2, 1978

Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri*
M. Kütükoğlu. "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi,* 7-8, 1977

Lâmîî, *Nefehât*
Abdurrahman Cami, *Nefehatü 'l-üns min hadarati'l-kuds,* (Çeviren: Lâmîî Çelebi), istanbul. 1289

Lâtifi, *Evsâf*
Lâtifi, *Evsâfı İstanbul,* (Hazırlayan: Nermin Suner), istanbul, 1977

Mahallât Esâmisi
Şehremaneti Hududu Dahilinde Bulunan Mahallât Esâmisi, İstanbul, 1329

Mamboury, *Rehber*
Ernest Mamboury. *İstanbul-Rehber-i Seyyahin.* İstanbul, 1925

Mantran, *Gündelik Hayat*
Robert Mantran, *XVL-XVLI. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat,* (Çeviren: M. A. Kılıçbay), İstanbul, 1991

Mantran, *İstanbul*
Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul.* (Çeviren: M. A. Kılıçbay, Enver Özcan), I-II, Ankara, 1990

Mathews, ***Early Churches***
T. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople, Architecture and Liturgy,* Pennsylvania-London, 1971

Mecdî, ***Hadaikü'ş-Şakaik***
Mehmed Mecdî, *Hadaikü'ş-Şakaik,* İstanbul, 1269 (Taşköprülüzade Ahmed Isameddin'in *Şakaiku 'n- Numaniye fi Ulemai'd- Devleti'l-Osmaniye* adlı kitabının tercümesi)

Meiling, ***Voyage***
I. Meiling, *Voyage pittoresque Constantinople et des rives du bosphore,* Paris, 1819; (tıpkıbasımı, Istanbul, 1969)

Meriç, ***Mimar Sinan***
Rıfkı Melûl Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatı, Eserleri,* Ankara, 1965

Millingen, ***Byzantine Churches,***
A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople, their History and Architecture,* London, 1912

Millingen, ***Walls***
A. van Millingen, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Adjoining Historical Sites,* London, 1899

Mordtmann, ***Esquisse***
A. D. Mordtmann, *Esquisse topographique de Constantinople,* Lille, 1892

Musahibzade, ***Istanbul Yaşayışı***
Musahibzade Celal, *Eski Istanbul Yaşayışı,* Istanbul, 1947; Istanbul, 1992

Müller-Wiener, ***Bildlexikon***
W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls,* Tübingen, 1977

Münib, ***Mecmua-i Tekâyâ***
Bandırmalızade Ahmed Münib. *Mecmua-i Tekâyâ,* Istanbul, 1308

Mür'i't-Tevarih
Şemdanizade Fındıklık Süleyman Efendi, *Mür'i't-Tevarih,* (Yayımlayan: Münir Aktepe), I-III, istanbul, 1976-1981

Müstakimzade, ***Tuhfe***
Müstakimzade Süleyman Saadeddin, *Tuhfe-i Hattatın,* istanbul. 1928

Nevsâl-i Osmanî
Ekrem Reşad-Osman Ferid (Sağlam), *Musavver Nevsâl-i Osmanî,* I-IV sene, İstanbul, 1325-1328

Nevsâl-i Servet-i Fiinûn
Ahmed İhsan (Tokgöz), *Musavver Nevsâl-i Servet-i Fünûn,* I-V sene, İstanbul, 1310-1314

Nirven, ***İstanbul Suları***
Saadi Nazım Nirven, *İstanbul Suları,* İstanbul, 1946

Nutku, ***Darülbedayi***
Özdemir Nutku, *Darülbedayi'nin Elli Yılı,* Ankara, 1969

Nutku, ***Meddahlık***
Özdemir Nutku, *Meddahlık ve Meddah Hikayeleri,* Ankara, ty (1976)

OA
Osmanlı Araştırmalan / The journal of Ottoman Studies, İstanbul, 1980 -»

d'Ohsonn, ***Tableau***
Mouredgea d'Ohsonn, *Tableau general de L'Empire Ottoman.* I-VII. Paris. 1791-1824

Okan, ***İstanbul Evliyaları***
Aysel Okan, *İstanbul Evliyaları,* İstanbul, ty (1964)

Osman Bey, ***Mecmua-i Cevâmi***
Hacı İsmail Beyzade Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I-II, İstanbul, 1308

Osmanlı Müellifleri
Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* I-III, İstanbul, 1333-1342

Ostrogorsky, ***Bizans***
Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* (Çeviren: Fikret Işıltan), Ankara, 1981

Önkal, ***Hanedan Türbeleri***
Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri,* Ankara, 1992

Ötüken, ***Kiliseler***
Yıldız Ötüken, "İstanbul Kiliselerinin Fetihten Sonra Yeni Görevleri, Banileri ve Adlan", *Hacettepe Üniversitesi Beşeri Bilimler Dergisi,* X/2 (Haziran 1979)

Öz, ***İstanbul Camileri***
Tahsin Öz, *İstanbul Camileri,* I-II, Ankara, 1987

Özavcı, ***Yangınlar***
Tarık Özavcı, *İstanbul Yangınları,* İstanbul. 1965

Özbay, ***Asker Hekimliği***
Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri,* I-III, İstanbul. 1976-1981

Özdamar, ***Namazgahlar***
Mustafa Özdamar, "Namazgahlar". *Vakıflar Dergisi,* XX, 1988

Öztuna, ***BTMA***
Yılmaz Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi.* I-II, Ankara, 1990

Pakahn, ***Maliye***
Mehmed Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi,* I-IV, Ankara, 1978

Pakahn, ***Tarih Deyimleri***
Mehmet Zeki Pakahn, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* I-III, İstanbul, 1983

Pardoe, ***Bosphorus***
Miss Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus,* London, 1850

Pulgher, ***Eglises Byzantines***
D. Pulgher, *Les anciennes eglises byzantines de Constantinople.* Vienne, 1878 (tıpkıbasımı, İstanbul, 1974)

Rado, ***Hattatlar***
Şevket Rado, *Türk Hattatları,* İstanbul, 1984

Raif, ***Mir'at***
Mehmed Raif, *Mir'at-ı İstanbul,* I. istanbul. 1314

Sakıb, ***Nefise***
Mustafa Sakıb, *Sefine-i Nefise-i Mevleviyân,* I-III, Kahire, 1283

Salname-Devlet
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, (68 defa), İstanbul, 1263-1334

Salname-Maarif
Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye, I-VI sene (V. yoktur), istanbul, 1316-1321

Salname-i Servet-i Fünûn
ismail Subhi (Soysallıoğlu)-Mehmed Fuad. *Musavver Salname-i Servet-i Fünûn,* I-IV sene. İstanbul, 1326-1329

Sami, ***Kamus***
Şemseddin Sami, *Kamusü'l-A'lâm,* I-VI, İstanbul, 1306-1316

Sevengil, ***Dram***
Refik Ahmet Sevengil, *Eski Türklerde Dram Sanatı,* istanbul, 1959

Sevengil, ***Eğlence***
Refik Ahmet Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu,* istanbul, 1985; İstanbul, 1990

Sevengil, ***Meşrutiyet***
Refik Ahmet Sevengil. *Meşrutiyet Tiyatrosu,* İstanbul, 1968

Sevengil, ***Opera***
Refik Ahmet Sevengil, *Opera Sanatı ile İlk Temaslarımız,* İstanbul, 1969

Sevengil, ***Saray***
Refik Ahmet Sevengil. *Saray Tiyatrosu,* istanbul. 1962

Sevengil, ***Tanzimat***
Refik Ahmet Sevengil, *Tanzimat Tiyatrosu,* İstanbul, 1961

(Sevengil), ***Türk Tiyatrosu***
Refik Ahmet (Sevengil), *Türk Tiyatrosu Tarihi,* I-II, İstanbul, 1934

Schneider, ***Byzanz,***
A. M. Schneider, *Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt,* Berlin, 1936

Schneider, ***Mauren***
A. M. Schneider, "Mauren und Tore am Goldenen Horn zu Konstantinopel", *NGG,* 1950, 65-107

Schneider - *Meyer, Landmauer*
A. M. Schneider - B. Meyer - Plath, *Die Landmauer von Konstantinopel,* II, Berlin, 1943

Sicitt-i Osmanî
Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî,* I-IV, Istanbul, 1308-ty (1315)

Silahdar, ***Nusretname***
Silahdar Fındıklık Mehmed Ağa, *Nusretname,* (Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu), I-III, İstanbul, 1966-1969

Silahdar Tarihi
Silahdar Fındıklık Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi,* (Yayımlayan: Ahmed Refik [Altınay]), I-II, İstanbul, 1928

Sözen, ***Cumhuriyet Mimarlığı***
Metin Sözen, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı,* Ankara, 1984

Sözen, ***Mimar Sinan***
Metin Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan,* İstanbul, 1975

STAD
Sanat Tarihi Araştırmalan Dergisi, İstanbul, 1987 ->

Strzygowski - Forchheimer, ***Byzantinischen Wasserbehälter***
J. Strzygowski - Ph. Forchheimer, *Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel,* Wien, 1893

STY
Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı, İstanbul, 1964 ->

Şehir Rehberi-1989
İstanbul Şehir Rehberi. Cadde ve Sokak İsimleri Turistik ve Pratik Bilgiler (Hazırlayan: istanbul Büyükşehir Belediyesi ve Güzel İstanbul Hizmet Vakfı), İstanbul, 1989

Şehsuvaroğlu, ***Boğaziçi***
Haluk Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair,* İstanbul, 1986

Şehsuvaroğlu, ***İstanbul***
Haluk Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul,* İstanbul, ty (1953)

Şeyhî, ***Vekayiu'l-Fuzalâ***
Şeyhî Mehmed, *Vekayiu'l-Fuzalâ,* I-III, İstanbul, 1989 (Yayımlayan: Abdülkadir Özcan) (Sakaik-ı Nu'maniye ve Zeylleri içinde c. ÎII-IV)

TA
Türk Ansiklopedisi, I-XXXÏÏI, Ankara, 1943-1986

TAD
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmalan Dergisi, Ankara, 1963 ¯•

Tahsin, ***Tıbbiye***
Rıza Tahsin, *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye,* I-II, İst, 1328-1330; *Tıp Fakültesi Tarihçesi,* İstanbul, 1991 (Eklerle Yayımlayan: Aykut Kazancıgil)

Tanışık, ***İstanbul Çeşmeleri***
ibrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I-II, İstanbul, 1943-1945

Tanyu, ***Adak Yerleri***
Hikmet Tanyu, *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri,* Ankara, 1967

Tarih-i Cevdet
Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet,* I-XII, İstanbul, 1309

Tarih-i Lutfî
Ahmed Lutfî, *Tarih-i Lutfî,* I-VTI, istanbul. 1290-1306; VTII, istanbul, 1328 (Yayımlayan: Abdurrahman Şeref); LX, istanbul, 1984; X-XV, Ankara, 1988-1993 (Yayımlayan: Münir Aktepe)

Tarih-i Naima
Tarih-iNaima (Ravzatü'l-Hüseyn fi hülasatiAhbari'l-Hafikeyn), I-VI, İstanbul 1280; I-VI, İstanbul, 1281-83; (Yayımlayan: Zuhuri Danışman), I-VI, İstanbul, 1968-1969

Tarihi Peçevî
İbrahim Peçevî. *Tarih-i Peçevî,* I-II, İstanbul. 1283

Tarih-i Raşid
Mehmed Rasid, *Tarih-i Rasid,* I-V, İstanbul, 1282

Tarih-i Selânikî
Mustafa Selânikî. *Tarih-i Selânikî,* İstanbul, 1281

Tarih-i Solakzade
Solakzade Mehmed Hemdemî, *Tarih-i Solakzade,* İstanbul, 1297

Tarih-i Şânizade
Şânizâde Ataullah Efendi, *Tarih-i Şânizade,* I-IV, istanbul, 1291

Tarih-i Vâsıf
Vâsıf Ahmed Efendi, *Tarih-i Vâsıf* I-II istanbul, 1219

TCTA
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, I-VI, istanbul, 1985-1986

TD
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, İstanbul, 1949 —•

TDEA
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, I-VII (A-Sez), İstanbul, 1977-1990

TDED
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, 1946 -»

TDÜA
Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, I-X, İstanbul, 1983-1985

TED
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1970 —»

TFA
Türk Folklor Araştırmaları, İstanbul, 1949-1980, I-XLX (366 sayı)

TM
Türkiyat Mecmuası, istanbul. 1925 —•

TOEM
Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, istanbul, 1910-1923, (1-77 sayı)

Î T
Tarih ve Toplum, İstanbul, 1984 —•

TTEM
Türk Tarih Encümeni Mecmuası, İstanbul, 1923-1932, (78-101 sayı)

TTOK Belleteni
Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, İstanbul, 1930 ->

Tuğlacı, ***Balyan Ailesi***
Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi,* istanbul, 1981

Tuğlacı, ***Ermeni Kiliseleri***
Pars Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri,* İstanbul, 1991

Tuğlacı, ***İstanbul Adaları***
Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları,* I-II,' İstanbul, 1989-1992

Tunaya, ***Siyasal Partiler***
Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler,* I-HI, İstanbul, 1984-1989

Uluçay, ***Padişahların Kadınları***
M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları,* Ankara, 1980

Unat, ***Osmanlı Sefirleri***
Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri,* Ankara, 1968

Uşşakizade, ***Zeyl-i Şakaik***
Uşşakizade Seyyid İbrahim Hasib, *Zeyl-i Şakaik* (Yayımlavan: H. J. Kissling), Wiesbaden,' 1965'

Uzunçarşılı, ***İlmiye***
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı.* Ankara, 1988

Uzunçarşılı, ***Kapıkulu***
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocaktan.* I-II, Ankara, 1988

Uzunçarşılı, ***Merkez ve Bahriye***
ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı,* Ankara, 1989

Uzunçarşılı, ***Osmanlı Tarihi***
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* I-IV, Ankara, 1988 '

Uzunçarşılı, ***Saray***
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı,* Ankara, 1988

(Ülgen), ***İstanbul***
Ali Saim (Ülgen). *İstanbul ve Eski Eserleri.* İstanbul. 1933

Unsal, ***Eski Eser Kaybı***
Behçet Unsal, "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* II, İstanbul, 1969

Unsal, ***Kütüphaneler***
Behçet Unsal, "Türk-Vakfı istanbul Kütüphanelerinin Mimari Yöntemi", *Vakıflar Dergisi,* XVIII, 1984

Unsal, ***Türbeler***
Behçet Unsal, "İstanbul Türbeleri Üzerinde Stil Araştırması", *Vakıflar Dergisi,* XVI, 1982

Ünver, ***Muvakkithaneler***
Süheyl Ünver, "Osmanlı Türkleri İlim Tarihinde Muvakkithaneler", *Atatürk Konferanstan,* V, Ankara, 1975

Ünver, ***Mutlu Askerler***
Süheyl Ünver, *İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar,* Ankara 1976

Ünver, ***Sahabe Kabirleri***
Süheyl Ünver, *İstanbul'da Sahabe Kabirleri,* İstanbul, 1953

Vada, ***Boğaziçi***
A. Cabir Vada, *Boğaziçi Konuşuyor ve Kanlıca Tarihçesi,* istanbul, ty

VD
Vakıflar Dergisi, Ankara, 1938 —>

Vassaf, ***Sefine***
Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya-yı Ebrâi;* I-V, Sülevmaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no. 2305-2309

Vicdanî, ***Tomar-Halvetiye***
M. Sadık Vicdanî, *Tomar-ı Tumk-ı Aliyye 'den FLalvetiye Silsilenamesi,* İstanbul, 1338

Vicdanî, ***Tomar-Kadiriye***
M. Sadık Vicdanî, *Tomar-ı Tunık-ı Aliyye den Kadiriye Silsilenamesi,* İstanbul, 1338

Vicdanî, ***Tomar-Melâmilik***
M. Sadık Vicdanî, *Tomar-ı Tunık-ı Aliyye: Melâmilik,* istanbul. 1338

Yavuz, ***Mimar Kemalettin***
Yıldırım Yavuz, *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi,* Ankara, 1981

Yerasimos, ***Voyageurs***
Stéphane Yerasimos, *Les voyageurs dans l'empire ottoman (XLV^-XVF siècles),* Ankara, 1991

Yüksel, ***Bâyezid-Yavuz***
İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde IL. Bâyezid-Yavuz Selim Devri.* V, İstanbul, 1983

Yüngül, ***Taksim Suyu***
Naci Yüngül, *Taksim Suyu Tesisleri,* İstanbul. 1957

Zâkir, ***Mecmua-i Tekâyâ***
Zâkir Şûkrî Efendi, *Die İstanbuler Derwisch-Konvente und ibre Scheiche (Mecmua-i Tekâyâ),* (Yayımlayan: M. Serhan Tayşi-Klaus Kreiser), Freiburg, 1980

Ziya, ***İstanbul ve Boğaziçi***
Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* I-II, İstanbul, 1336 (1920M928

Ziyaoğlu, ***Belediye Reisleri***
Rakım Ziyaoğlu, *İstanbul Kadılan, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi,* İstanbul, 1971

GÖRSEL MALZEME KAYNAK KISALTMALARI

AAE	Alman Arkeoloji Enstitüsü	**FAAE**	Fransız Anadolu Araştınnaları Enstitüsü	**İSTAV**	istanbul Sanat Tanıtım ve Araştırma Vakfı	**TTOK**	Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu
CPL	Celsus Picture Library	**IRCICA**	islam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi	**TETTV**	Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı	**YEM**	Yapı Endüstri Merkezi
ÇEKÜL	Çevre ve Kültür Değerlerini Tanıtma ve Koruma Vakfı	**İAM**	istanbul Arkeoloji Müzeleri	**TİEM**	Türk-lslam Eserleri Müzesi		
DHKD	Doğal Hayatı Koruma Derneği			**TSM**	Topkapı Sarayı Müzesi		

İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ YAZARLARI

30 Eylül 1993 tarihine kadar İstanbul Ansiklopedisi yazı ailesine katılanlar

Panayot Abacı, Aygül Ağır, Prof. Dr. Zeynep Ahunbay, Tanju Akad, Nuri Akbayar, Dr. M. Rıfat Akbulut, Fehmi Akgün, Doç. Dr. Günkut Akın, Doç. Dr. Nur Akın, Dr. Bülent Aksoy, Irkin Aktüze, Gökhan Akçura, Dr. Semiha Akpınar, Hulki Aktunç, Fatma Akyürek, Mehmet Ö. Alkan, Prof. Dr. Ali Alparslan, İ. Birol Alpay, Dr. Üstün Alsaç, Haşmet Altınölçek, Yener Altuntaş, Prof. Dr. Metin And, Dr. Robert Anhegger, Prof. Dr. Ahmet Aran, Hakan Arlı, Prof. Dr. Güven Arsebük, Doç. Dr. Tülay Artan, Cem Atabeyoğlu, Dr. Meral Avcı, Dr. Sedat Avcı, Ruhi Ayangil, Pelin Aykut, Vedat Başaran, Başar Başarır, Cengiz Bektaş, Prof. Dr. Afife Batur, Selçuk Batur, Oya Baydar, Nedret Bayraktar, Prof. Dr. Turhan Baytop, Doç. Dr. Murat Belge, Doç. Dr. Albrecht Berger, Ercüment Berker, Prof. Dr. Eşer Berköz, Fikret Bertuğ, İncila Bertuğ, Can Binan, Çelen Birkan, Sula Bozis, Ali Esat Bozyiğit, Cengiz Can. Prof. Dr. Gönül Cantay, Yar. Doç. Dr. Oğuz Ceylan, Meltem Cingöz, Raşit Çavaş, Prof. Dr. Kâzım Çeçen, Doç. Dr. Atilla Çetin, Engin Çizgen, A. Vefa Çobanoğlu, Prof. Dr. Mehmet Çubuk, Doç. Dr. Jak Deleon, Prof. Dr. Yıldız Demiriz, Belgin Demirsar, Celil Dinçer, Ayhan Doğan, Atilla Dorsay, Prof. Dr. Emre Dölen, Seza Durudoğan, Dr. Müfid Ekdal, Oktay Ekinci, Güldeniz Ekmen, Doç. Dr. Edhem Eldem, Orhan Erdenen. Hülya Erdoğan, Kutluay Erdoğan, Ayten Eriş, Konur Ertop, Yar. Doç. Dr. Özkan Ertuğrul, Doç. Dr. Cengiz Eruzun, Jak Esim, Burçak Evren, Prof. Dr. Ufuk Esin, Prof. Dr. Semavi Eyice, Ferruh Gencer. Dr. Sinan Genim, Dr. M. Turgay Gökçen, Şule Gökdeniz, Çelik Gülersoy, Naim Güleryüz, Mehmet Güntekin. Yar. Doç. Dr. Murat Güvenç, Ayşe Hür, Ekrem Işın, Prof. Dr. Ekmeleddin Ihsanoğlu, Prof. Dr. Halil İnalcık, Tuğrul İnançer. Doç. Dr. Gül İrepoğlu, Yaman İrepoğlu, Doç. Dr. Feryal İrez, Mustafa İzberk, Aynur Kabataş, Nihal Kadıoğlu, Doç. Dr. Cemal Kafadar, Yegân Kahya, Zafer Karaca, Gündağ Kayaoğlu, Arslan Kaynardağ, Prof. Dr. Haydar Kazgan, Prof. Dr. Ahmet Keskin, Zülal Kılıç. Hara Koç. Dr. Orhan Koloğlu. Prof. Dr. Emre Kongar, M. Sabri Koz, Ergun Köknar, Prof. Doğan Kuban, Ayşe Yetişkin Kubilay, Hasan Kuruyazıcı, Mehmet Zeki Kuşoğlu, Turgut Kut, Onat Kutlar, Banu Kutun, Silva Kuyumcuyan, Prof. Dr. Önder Küçükerman, Nikiforos Metaxas, Ahmet Mülayim, Prof. Dr. Selçuk Mülayim, Emine Naza, Dr. Nevra Neciboğlu. Dr. Eckhard Neubauer, Tarkan Okçuoğlu, Prof. Dr. İlber Ortaylı, Prof. Dr. Ayla Ödekan, Dr. Nazan Ölçer, Yusuf Ömürlü, Prof. Dr. Ferhunde Özbay, Doç. Dr. Mehmet Özdoğan. Prof. Dr. Metin Özek, Ahmet Özel, Prof. Dr. Nazmiye Özgüç, Burcu Özgüven, Mevlüt Özhan, Gönül Paçacı, Kevork Pamukciyan, Alpay Pasinli, Yar. Doç. Dr. Sacit Pekak. Erol Pekcan, Ersu Pekin, Faruk Pekin, Brigitte Pitarakis, Dr. Eugenia Popescu-Judetz, Raffi Portakal, Prof. Dr. Günsel Renda, Mustafa Saka, A. Selçuk Sakaoğlu, Necdet Sakaoğlu, Prof. Dr. Saim Sakaoğlu, Fatih Salgar, Yıldız Salman. Turgut Saner. Giovanni Scognamillo, Vağarşag Seropyan, Prof. Dr. Yıldız Sey, Lütfü Seymen, Ziya Nur Sezen, Prof. Dr. Haluk Sezgin, Prof. Dr. Frederick Shorter, Orhan Silier, Selim Somçağ, Prof. Dr. Hande Süher, Hilmi Zafer Şahin, Yüksel Şahin, Süleyman Şenel, Prof. Dr. Celal Şengör, Ömer Faruk Şerifoğlu, ilhan Şimşek, Ayten Şan Şölen, Doç. Dr. M. Baha Tanman, Prof. Dr. Mete Tapan, Cinuçen Tanrıkorur, Dr. Gülsün Tanyeli, Dr. Uğur Tanyeli, Prof. Dr. İlhan Tekeli, Doç. Dr. Şirin Tekeli, Dr. Hülya Tezcan, Aksel Tibet, Prof. Dr. Taner Timur, Veysel Tolun, Prof. Dr. Zafer Toprak, Doç. Dr. Mete Tuncay, Eser Tutel, Prof. Dr. Erol Tümertekin, Reşat Uca, Esin Uluğ, Süha Umur, Cemal Ünlü, Ali Suat Ürgüplü, Behzat Üsdiken, Asnü Bilban Yalçın, Prof. Dr. Faik Yaltırık, Doğan Yavaş, Prof. Dr. Alaeddin Yavaşça, Doç. Dr. Yıldırım Yavuz, Hasan Yelmen, Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu, Prof. Dr. Stefanos Yerasimos. Nilay Yeşiltepe, Doç. Dr. Nuran Yıldırım. Prof. Dr. Ahmet Yıldıza, Hulusi Yücebıyık, Prof. Dr. Atilla Yücel, Dr. İ. Aydın Yüksel, Dr. Thierry Zarcone

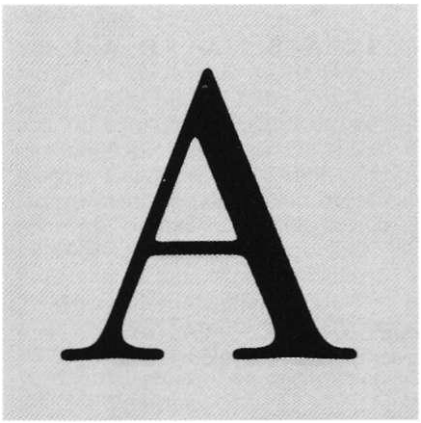

ÂB ÂLEMİ

Âlem-i âb, âb meclisi, bezm-i tarab da denmiştir.

İstanbul'da, 19. yy'm ikinci yarışma doğru yaygınlaşan içkili toplantılar. Mesirelerde, meyhanelerde tertip edilen âb âlemleri sazlı sözlü ve daha serbest olurken rical konak ve yalılarındaki bir tür yarı resmi havada olurdu. Daha eskilerde âb âlemlerine "bezm-i işret" (içki toplantısı), "bezm-i âlem" (eğlenti toplantısı) deniyordu.

Farsça bir sözcük olan "âb" akarsu anlamında olmakla beraber, edebiyatımızda ve özellikle de İstanbul'da, güzellik, canlılık, parlaklık, içki anlamlarını karşılayıcı bir dizi tamlamada yer aldı: *âb-ı revân* (akarsu), *âb-ı şirin* (tatlı su), *âb-ı şûr* (tuzlu su), *âb ü tâb* (güzellik, canlılık), *âb-yar* (sulayıcı, saki), *âb-gine* (içki şişesi), *âb-gir* (gölcük), vb. Şarap ve içki anlamına gelen âb'lı deyimler, İstanbul yaşamında ve edebiyatında daha çok kullanıldı: *âb-ı âteş-renk, âb-ı âteş-nâk, âb-ı âteşpâre, âb-ı âteş-nümâ, âb-ı âteş-furûş, âb-ı engûr, âb-ı erguvanı, âb-ı haram, âb-ı harabat, âb-ı zer, âb-ı tarab, âb-ı yakut* vb. Kuşkusuz bu zenginlik, İstanbul'un doğası ve kültürü ile çok yönlü beslenegeldi.

Boğaziçi'nin ve Halic'in eğlenmeye elverişli koyları, kent çevresindeki su kaynakları ve mesireler, küçük toplulukların günübirlik ya da mehtaplı gecelerde mutluluk arayışlarına olanak veriyordu. Bununla birlikte 19- yy'a gelinceye kadar, su kıyılarında, çayırlarda ve havuz başlarında, meyhane görünümü veren içkili eğlenceler ancak gözlerden uzak olmak koşulu ile yapılabiliyordu. Şer'î kurallar bakımından âb âlemlerini açıkta yapmak olanaksızdı. Bu nedenle âb meclisleri meyhane ortamlarından ve konaklardan dışarıya pek fazla taşmıyordu. Bunda, 18. yy boyunca Osmanlı tahtına oturan padişahların içkiden uzak duruşlarının da etkisi vardır.

III. Selim (1789-1807) bir gün Boğaziçi'nden saltanat kayığıyla dönerken kıyıya yakın oturmuş bir grubun âb âlemi yaptıklarını görerek dümen kırdırır. Eğlenenler hemen yer sofrasının üstüne bir seccade örtüp namaza dururlar, fakat secdeye gidemezler. Hoşgörülü padişah "âlemlerinde olsunlar!" diyerek oradan uzaklaşır. Bu padişahın döneminde İstanbul'a gelen Melling, Boğaziçi ve Haliç resimlerinin birçoğuna âb âlemi betimleri de işlemiştir. II. Mahmud (1808-1839) ile oğlu Abdülmecid (1839-1861) içkiye düşkün oldukları gibi, dönemlerinin önde gelen yöneticileri ve aydınları da bu konuda daha özgürdüler. Ama, gerek topluma duyulan saygıdan, gerekse şeriata karşı çekingenlikten, içki, şarap, içkili meclis demek yerine, âb âlemi ya da âlem-i âb deyimleri tercih edilmekteydi. Böylece, mecazlarla yüklü İstanbul Türkçesi zengin anlamlı bir deyim daha kazandı. Âb âlemi, su kenarında yapılan piknik anlamında yorumlanabileceği gibi, içkili toplantı ve eğlence anlamını da vermekteydi.

Âb âlemleri, bir yandan, mirasyedilerin, eğlence düşkünlerinin, sanat ve edebiyat meraklılarının tutkularıyla, bir yandan da yönetici sınıfın giderek yoğunlaşan siyasal ortamda içkili toplantıları yeğlemeleriyle hemen her çevreye yayıldı.

Bu tutku, Abdülmecid dönemindeki hızını, II. Abdülhamid dönemine (1876-1909) doğru bir oranda yitirmekle birlikte 20. yy'a kadar sürdü. Tanzimat dönemi (1839-1876) devlet adamlarından Âli, Fuad, Midhat paşaların konaklarında ve sahilhanelerinde düzenlenen âb âlemleri ya siyasal gündemli iç kabine toplantıları havasında ya da nükte ve mizahtan ülke sorunlarına ve müziğe değin uzayan, dönemin renkli kişilerinin de katıldığı gece eğlenceleri niteliğinde sürmekteydi. Âb âlemlerine dindar ve içkiden uzak kalmayı yeğleyen devlet adamları da ilgi duymaktaydılar. Örneğin, tarihçi, fıkıh bilgini ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa bile arada bu akıma ayak uydurur, yalısında en yakın dostlarıyla âb âlemi düzenlermiş. Onun şu dizeleri buna kanıt gösterilir: *Bezm-i meyde kusura bakma sakın / Âlem-i âb başka âlemdir / Mey-i ikbâli hazmeden amma / Mezhebimce sahih âdemdir.*

Âb âlemlerinin en çok dedikoduya neden olardan, I. Meşrutiyetin ilan edildiği günlerde (1876-1877) Midhat Paşa'nın konağındaki içkili toplantılardı. Ahmed Midhat Efendi, Namık Kemal gibi aydınların da katıldığı bu oturumlarda siyasal konular tartışılır, hattâ bazen, uluorta konuşmalar bile olurdu. Bir âb âleminde "Niçin Âl-i Osman olur da Âl-i Midhat olmaz?" denmesi, ertesi gün saraya kadar ulaştırılmıştı.

Âb âlemlerinin hemen her gün düzenlendiği bir başka yer, Abdülaziz döneminde (1861-1876) Veliaht Murad Efendinin Kurbağalıdere'deki köşküydü. Burada Yeni Osmanlılar'ın liderleri şehzadeyle birlikte dönemin ünlü sazende ve hanendelerini de alarak âb âlemleri yaparlar ve siyaset konuşurlardı. II. Abdülhamid döneminde ise (1876-1909) âb âlemleri kentin uzağmdaki kırlara, Alemdağ, Akbaba, Sarıyer, Büyükdere gibi yörelere kaymış ve eski canlılığını bir ölçüde yitirmiş bulunuyordu. Bu dönemde, hafiyelerin izlemesinden korkanlar, âb âlemlerine "frenkvari" giyinip başlarına şapka geçirerek katılırlardı.

İstanbul'a özgü âb âlemleri edebiyata ve müzik dünyasına dâ yansımıştır.

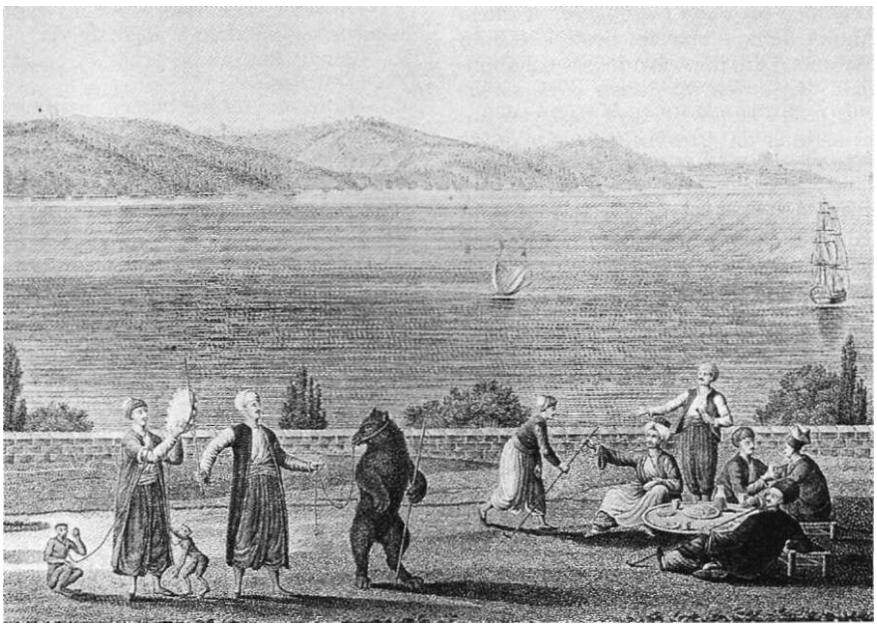

Kandilli sırtlarında çeşitli topluluklara mensup kişilerin katıldığı bir âb âlemi. Melling'in bir deseninden gravür, ayrıntı; 18. yy.

Ara Güler

Isfahan makamından "Âlem-i âb içre Göksu'dan olub zevrak-süvar / Kıl Kalender Bağçeşin tâ subha-dek çây-ı karar" âb âlemleriyle ilgili, saptanabilen en eski şarkılardandır, ilk akla gelen dizeler ise, günümüzde de söylenen "Gidelim Göksu'ya bir âlem-i âb eyleyelim"dir. Bunun gibi, güftesi Osman Nevres'in, bestesi Hacı Arif Bey'in *"Korkarım tevbe-i âbe düşürürsün zâhid / Hele hengâm-ı çemen, mevsim-i işret gelsin"* şarkısı veya *"Devr-i lâlinde baş eğmem bâde-i gül-fâme ben / Sâye-i pir-i muganda minnet etmem câme ben"* dizelerinde eski âb âlemlerinin anıları vardır. Lale Devri'nden (1718-1730) beri söylenen *"Mutrîb duracak zaman değildir fevt etmeyelim şebâbı / Hengâme-i zevk u şevki kerem et ver meclise âb ü tâbi /Âb ile şarabı mecz et birbirine çeng ile rebâbı"* dizeleri ise, 19. yy'da da Galata balozlarından Göksu Çayırı'na kadar her içki meclisinde yineleniyordu. Hacı Arif Bey (ö. 1885) âb âlemlerini konu alan iki uşşak şarkı bestelemiştir: *"Meyhane mi bu, bezm-i tarabhâne-i cem mi?/ Peymâne mi bu, efser-i dârât ü haşem mi? / Sâki mi bu, nev-bâve-i bostan-ı cemâli / Reşk-i çemenistan-ı hıyâban-ı İrem mi? /Mir'at-ı musaffa mı değil, câm-ı şarabın / İç gör ki safâsı ne imiş âlem-i âbın".* Diğeri: *"Meyhane değil, meclis-i rindâne-i cemdir / Peymâne değil, dâfi-i endûh-i elemdir / Sakiler beğim suret-i insanda görünmüş / Amma bir iki dilber-i hûbân-ı İremdir / Çek sâgarını durma Hafid bâde-i nâbın / Te 'şirini anla neymiş bir yudum âbın".* Şevki Bey'in bir hüzzam şarkısında da âb âlemi vurgulanmıştır: *" Gam-dîdeleriz sâki sun bir dolu kab olsun / Bir tas arak. yâhud bir kâse şarab olsun / Sen ver de peyâpey dil mest ü harab olsun / Devr eyle ki keyfimce bir âlem-i âb olsun".* Güftesi Ahmet Refik Altmay'ın, bestesi Nasibin Mehmet Yürü'nün olan hicaz makamındaki *"kederden mi neden böyle sararmış reng-i ruhsârın"* diye başlayan ünlü şarkıda da *"firakın zehreder billah bana her âlem-i âbı"* dizesi vardır.

Yazar ve bestekâr Ahmed Rasim (1865-1932) istanbul âb âlemlerinin, Andelib, Nuri Şeyda gibi en renkli kişilerindendi; *Şehir Mektupları'udi,* "Rezâil-i âlem-i âb'a dair" başlığı altında, rahatsızlığı nedeniyle içmemeye karar veren bir İstanbullunun ertesi akşam bir başka âb âlemine nasıl düştüğünü muhavere tekniğiyle anlatır. Başka bir yazısında da "sulu ayyaşîn takımı"nın, düzeysiz âlem-i âblarını eleştirir.

Âb âlemi geleneği, 20. yy başında, ilkin II. Abdülhamid'in İstanbul genelinde uyandırdığı korku yüzünden giderek sönükleşmiş, II. Meşrutiyet'te siyasal tansiyonun yükselmesi, savaşlar, yoksulluk ve eski hayat tarzının değişmesi gibi nedenlerle yaklaşık yüz yıl boyunca kazandığı incelikleri ve kuralları ile birlikte yavaş yavaş unutulmuştur.

NECDET SAKAOĞLU

R E Z Â İ L - İ Â L E M İ Â B ' A D A İ R

- Vay efendim!
- Va...y beyim!
- Maşallah! Böyle olmalı. Nenlesiniz ayol?
- Buralardayız... Fäkal biraz hastayım.
- Vah vah! Geçmiş olsun. Neniz var?
- Mide.
- Îvet, bendeniz de muztaribim... - Garson!
-A..ma..n, af buyurun... Midem!..
- Bir İane efendim!..
- Ama..n, müsaade buyurun... Ölüyorum!..
- Etme Alahı seversen!.. Bir taneden ne olur?
- Vallahi dokunuyor... Gecen akşam iyi eder diye iki konyak... Nah! Konyak midevîdir...
- Nasıl midevî efendim... Berbat etli. bıraktı...
- Ne konyağı idi?
- Yunan.
- İşte ondan. Bundan fena konyak olmaz. İhlamur suyiyle ispirto...
- Garson!
- Aman, rica ederim.
- Dur efendim! Burada bir Fransız konyağı var... İksir... - Garson! Beyefendiye sabahlan benim içtiğim o konyaktan bir tane getir.
- Hâtır-ı âliniz için... Yoksa... kaabil değil!..
-Efendim, şerefinize!..
- Size tuhaf bir şey arzedeyim... Bir zaman... daha sizinle teşerrüf etmemiştik... merhum Arif bey... zavallı şimdi hastadır, Sadık bey... damadı rahmetli Abdi bey... filân her akşam birleşir... saat yedilere kadar çakarız... Efendim, şerefinize!..
- Afiyet olsun!
- Fakat nasıl çakarız?.. -Garson! bir konyak daha.
- Çok olur efendim.
- Âdam, bir iki konyaktan ne olur?.. Sürahilerle içerdim... Hem de fıçı konyağı!.. Bir sabah kalktım... Fakat ne haldeyim?.. Beynimin içi oğulduyor... kalbim vuruyor... göğsüm yanıyor... gözlerim ateş gibi... dil parça parça... el ayak titrer... midem bulamr... dizlerim tutmaz... boğazım kuru... yürümek kaabil değil... yatmak müteassir [güçleşmiş]... Baktım ki hal fena... Gideceğim... O zaman da gençlik...
- Aman efendim! Şimdi ihtiyar mısınız? Otuz beş var mısınız?
-Var yok... Fakat biz aksineyiz... Gönüllerimiz kocadı... Ah!.. Afiyete efendim... Mezeden buyurun... Sahi! Konyakla şeker gider... - Garson!.. Şeker getir. Konyak getir. Dimitri, bu akşam sana ne oldu?.. - Ne arzediyordum?.. Evet, gençlik... Karşıda, Galavani sokağında bir kız severdim... Sever değil, âdeta çıldırırdım... Hınzır kız!.. Yine hatırıma geldi... Adam!.. Bu akşam da benim için rahatsız ol... Ne olur?.. Allah aşkına çak!
- İçiyorum efendim.
- Afiyete!.. Doğrudur, "geçmiş zaman olur ki hayali cihan değer" derler... - Garson! Şişemi doldur. Beye de ver.
- Aman, konyak bozacak.
- Düz için.
- Konyağın üstüne bilmem nasıl olur?
-Pekâlâ olur!.. - Garson! gel gel! Bir boş kadeh daha getir. - Derken... efendime söylevim... bizim Arif bey geldi... Rahmetli mutlaka yanında taşırdı. Yassı bir şişeciği vardı... Doldurur, arka cebine yerleştirirdi... Allah rahmet eylesin... Çok zarif, nazik, kadirşinas bir zattı... Beni yatakta görür görmez gülümsedi. Derhal şişeyi çıkardı, ağzıma verdi. "Aman içemeni, çıkarırım, fenayım!" dedimse de kim dinler?.. Hatırmdan da çıkılmaz... Ikına sıkına birkaç yudum içtim... Şişeyi çeker çekmez yine yanaştırdı... Bir yudum daha... Afiyete!.. Ha babam ha!.. Elhasıl yarıladım... Kafa döndü... mide ısındı... Şöyle bir doğruldum... baktım ki biraz kuvvet gelmiş... Anladım... Birkaç tane daha çekersem bütün bütün kalkacağım... Dedim ki: "Aman şu dolabı aç. Benim akşam aldığım şişe oradadır." Elhasıl bir tane... bir tane daha... Yataktan kalkamıyan Esat turp gibi oldu.
- Öyledir... İnsan düştüğü yerden kalkar... Fakat bu mide ağrısı bizi korkuttu...
- Keyfine bak. Çak. Afiyet olsun!
- Evet, doğrudur. Biz içmezsek edemeyiz.
- Garson! gel şu şişeyi tazele.
- Şaka değil, buranın rakısı da iyiymiş.
- iyidir. Bu gazinocu meraklıdır. Hem iyi heriftir.
- Olmayıp ne yapacak? Biz olmasak bunlar aç kalır.
- Hay hay!.. Fakat bazıları da...
- Âfiyel-i... â...linize!..
- Teşekkür ederim...

Ahmed Rasim, *Şehir Mektupları, c.* II. s. 88 vd

ABACILIK

Yünden gevşek bir biçimde dokunduktan sonra uzun süre su ile dövülerek imal edilen bir tür kaba kumaş olan aba, bu kumaştan yapılan palto ve sako cinsinden bir kışlık giysiye de ad olmuştur. Dervişler, ilmiye sınıfı mensupları ve medrese talebesi de bir tür aba giymekle birlikte bu üstlük, zengin ve kibar çevrelerde yoksulluk belirtisi sayılırdı. Abanın kumaş olarak bilinmesi ve giysi yapımında kullanılması eski olmakla birlikte İstanbul yaşamına yaygın bir biçimde girişi yeniçeri yağmurlukları ve denizcilere özgü su geçirmeyen üstlüklerle olmuştur.

I. Dünya Savaşı sırasında Feshane abasından üniforma giydirilmiş iki çocuğu gösteren bir kartpostal.
A. Selçuk Sakaoğlu

Abadan ayrıca sako, şalvar, çakşır, potur, cepken, salta, yelek, cüppe, yağmurluk, terlik, kukuleta yapıldığı gibi at donanımında ya da yük taşımada kullanılan yardımcı eşya yapımında da yararlanılmıştır. 18. yy'dan başlayarak Osmanlı ordusunda asker giyim kuşamı için aba türü kumaşlar da kullanılmıştır. Özellikle Alemdar Mustafa Paşa'mn sadrazamlığı sırasında (1808) kurulan Sekban-ı Cedid Ocağı'nda askerler için abadan dizlik ve tozluk yaptmimıştı.

İstanbul'da halk arasında da aba türü kumaşlar yaygın biçimde kullanılmaktaydı. Ancak İstanbul'a özgü bir aba türü ve tekniği saptanamamıştır. Abanın hammaddesi olan yünün taşrada ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin yaygın olduğu yörelerde elde edilmesi dokuma işinin de buna bağlı olarak taşrada oluşmasına elverdiğinden İstanbul'da satılan abanın büyük bölümü başka yerlerden getirtiliyordu. İstanbul'a aba gönderen şehirler arasında Halep, Gaziantep, Kahramanmaraş, Antakya ve Balıkesir ön sırada yer alıyordu. Bununla birlikte İstanbul'da da aba imalathaneleri vardı. Bu tür kumaşların yapımında dink ve aba dolabı çalıştırmak için çok miktarda su gerektiğinden İstanbul'daki imalathaneler Beyazıt, Eyüp, Yenikapı ve Samatya semtlerinde toplanmıştı. Sonraları Feshane'de(->) üretilen kaliteli aba "Feshane abası" adıyla anılmıştır.

İstanbul'da abadan giysi ve eşya imal eden, bunlar üzerine çeşitli motifler işleyen zanaatkarlarla bu tür eşyaları satan-' lar genellikle Kapalıçarşı'da toplanmışlardı. Eski narh defterlerinde ve esnaf nizamnamelerinde öteki zanaatlarda olduğu gibi abacı esnafı için de bazı kurallar konulmuş, sıkı ve iyi aba işleyip satmak zorunda oldukları buyırulmuştur.

Evliya Çelebi'nin yazdığına göre abacılar, Kapalıçarşı ve Eski Bedesten'in dış esnafından sayılmakta, şehrin çeşitli yerlerinde bulunanlarla birlikte 300 dükkânda 700 usta ve kalfa çalışmaktaydı. İstanbul'un değişik semtlerindeki sokaklarda toplanmış birkaç Abacılar Çarşısı vardı. Bunların toplandığı sokaklara "abacılık" ya da "abacılarla ilgili adlar verilmişti. 19. yy'da Eminönü Zindankapısı ile Odunkapısı arasında toplanan abacı esnafından dolayı Zindankapısı Caddesi'ne halk arasında yakın zamanlara kadar "Abacılar Caddesi" de denilirdi. Fatih, Eminönü, Beyoğlu ve Beşiktaş ilçelerinde bazı usta abacıların ya da bu mesleğin anısını yaşatmak için konulmuş "Abacılar Sokağı", "Abacı Halim Sokağı", "Abacı Latif Sokağı", "Abacı Mahmut Sokağı" gibi sokak adları günümüzde de yaşamaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname.* I, 616; (Ergin), *Mecelle,* İ, 406; ay. *Rehber.* 1; Emruliah, "Aba", *Yeni Muhîtü'l-Maarif.* I, İst., 1328-1330. 95 - 97; M. F. Köprülü, "Aba", *Türk Halkedebiyatı Ansiklopedisi,* Fas. I, İst., 1935, s. 1; M. Ş. Ülkütaşır, "Aba", *Türk. Folklor ve Etnografya Sözlüğü Üzerine Bir Kalem Tecrübesi,* Fas. I, İst.. 193[7]; av. "Aba ve Abacılık". *HBH.* S. 119 (Eylül 1941). s. 275-277; ay, "Aba", *İslâm-Türk Ansiklopedisi,* II, İst., 1944, 36-38; *İSTA,* I. 1-2; Koçu. *Giyim. Kuşam.* 7-8; *İKSA,* I, 3-4; *DİA.* I, 4-5; *Şehir Rehberi-1989,* 78; E. Dölen. *Tekstil Tarihi,* İst.. 1992. 378. 381. 539.

M. SABRİ KOZ

ABANİ

Ağbani, Abaniye de denir. 19. yy'da fesin tek başlık olarak kabul edilmesinden soma, üstüne sarılan, ağa, efendi, hacı

Bir bostancı baratasına sarılı abani. Jean Brindesi'nin bir resminden ayrıntı; 19- yy.
Ara Güler

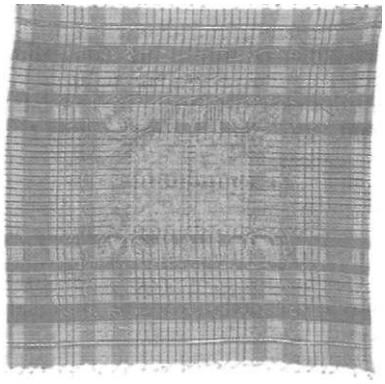

Günümüzde, Gaziantep'te imal edilip İstanbul'da satılan abani taklidi örtü.
Nazım Timuroğlu

vb kimlikleri simgeleyen ensiz dolama. Çözgüsü pamuk-keten karışımı iplik, atkıları ve çiçekleri sarı ipek olan abani, İstanbul ve Bursa'da dokunmaktaydı. En eski abaniler ise Halep, Bağdat ve Hindistan tezgâhlarında imal edilmiş açık sarı dokuma üstüne daha koyu, safrani (saman sarısı) dallarla desenli ağır bir kumaş türüydü. Bundan yapılan sarıklara da abani deniyordu. Üzeri sim sırma işlemeli abaniler de vardı.

Sözcüğün, "ak-mişe" gibi, "ak-banî" imlasının bozulmasıyla abani olduğu ve "ban akı" (prens beyazı) anlamına geldiği sanılıyor. Rivayete göre abaniyi İstanbul'a ilk getirenler Eflâk ve Boğdan beyleri oldu. Bunlar, başkentteki törenlere ipekten dokunmuş beyaz üstüne safran renginde dallarla bezeli kaftanlarla katılmaktaydılar. Padişaha, sadrazama sundukları hediyeler arasında da bu değerli kumaşlar bulunuyordu. İstanbul ve Bursa dokumacıları, ellerine geçen parçalan örnek edinerek yeni bir kumaş türü üretmeye başladılar. Buna, kaynağından dolayı ak-banı/ağ-banı dendi. Giderek halk arasında abani oldu. Abani, İstanbul yaşamında uzun zaman, kuşaklık, sarıldık, perde, yorgan yüzü, başörtüsü, bohça olarak kullanıldı ve taşraya da satıldı. Buna karşılık, Bursa'dan, Halep, Bağdat ve hattâ Hindistan'dan İstanbul'a çeşitli kalite ve desende abaniler geliyordu. Bunlar, Hint abanisi, Halep işi abani vb adlarla satılıyordu. 17. yy'[m] ortalarında, İstanbul'da "ağabanu destar" (sarık) kullanıldığı narh defterlerinden anlaşılmaktadır.

1830'larda İstanbul'da başlayan fes modası, II. Mahmud'un bir fermanı ve yayımlanan bir nizamname ile yaygınlaşınca abani, eski sarığın bir simgesi gibi ve bir bant halinde fese dolandı.

Tarih-i Lûtfî 'de fesin kabulünden sonra Babıâli'deki "hulefâ ve hâcegân" sınıfından kalem şeflerinin, bir süre feslerine şal sardıkları, fakat şalın pahalılığı yanında festen kayması nedeniyle beyaz tülbent ve abani sarmaya başladıkları yazılıdır. Daha sonra II. Mahmud'un bir iradesiyle buna da bir düzen getirildiği görülmektedir. Buna göre feslerin

çevresine "Ahmediye" (beyaz sarık, bugün de imamların kullandığı form) ve abani sarılması yasalaşmış oldu. Ahmediyeyi, ilmiye sınıfından müderrisler, müftüler, kadılar benimserken İstanbul'un yaşlı, dindar, hacca gitmiş Müslümanları ve çarşı esnafı da abaniyi tercih ettiler. Kısa zamanda fes abanisi, İstanbul'dan taşraya da yayıldı. Denetimin söz konusu olmadığı Anadolu kasaba ve köylerinde eşraf, gayrimüslim, rençper ve esnaf zümreleri kimliklerini feslerine doladıkları yemeni, puşi, sarık tülbendi vb ile dışa vururlarken yörelerin zengin ve saygın kişileri de abani sarmaktaydılar. İstanbul'da ise abaniyi, çarşı esnafının yaşlıcaları, hayriye tüccarları, mahallelerin ileri gelenleri, hacılar, muhtarlar, bu kimlikleri için uygun buldular. Birçok Yahudi esnafı da taşradan alışverişe gelenlere "hacıbaba" havasında güven verebilmek için, tıpkı Müslüman meslektaşları gibi feslerine abani dolamaktaydılar.

1924-1925 tarihli *Türk Ticaret Salnamesi* 'ndeki bilgilere göre bu tarihe kadar İstanbul'da önemli bir yeri olan abanicilik, Dağıstanlı bir esnaf kesiminin elindeydi. Çakmakçılar'daki başlıca altı Dağıstanlı abanicinin birer dokuma atölyeleri de vardı. Bu el tezgâhlarında ipekli ve pamuklu olmak üzere iki tip abani üretilirken Avrupa'dan da abani taklidi dokumalar ithal ediliyordu. İthal abaniler daha ucuzdu ve Anadolu'ya satılmaktaydı.

İstanbul'daki abani dokumacılığı ve kullanımı 1925'te, fesle birlikte tüm eski serpuşları yasaklayan Şapka İktisası Kanunu'nun yürürlüğe girmesine kadar sürdü. Bu tarihten sonra abani başka alanlar için ve az miktarda üretilmiştir.

NECDET SAKAOĞLU

ABANOZ SOKAĞI

(Bugün Halas Sokağı.) Bir dönem genelevleriyle ünlü sokak. Beyoğlu ilçesi merkez bucağına bağlı Hüseyinağa Mahallesinde, Sakızağacı Caddesi ile Balo Sokağı arasındadır. Bu sokaktaki evler genellikle cumbalı olup, üç ya da dört katlıdır. Kimisinin altında ayrıca dükkân vardır.

1882'de Abanoz Sokağı'nda tespit edilen 32 evde iki hekim (M. Raphaelyan ve G. Saib), Pera Telgrafhanesi direktörü (J. Antoniadis), Romanya sefaretinden bir tercüman (G. Konstantinidi) ve bazı tüccarlar oturmaktaydı. 1890'a gelindiğinde, ev sayısı 36'ya yükselmişti. Bunlardan on kadarında bekârlara oda kiralanmaktaydı.

Tanzimat'tan (1839) ve özellikle 1855 Kırım Savaşı'ndan sonra, Türkiye Avrupalıların hücumuna uğradı. Yabancı uyrukluların zorlamalarıyla, açılmasına hükümetçe göz yumulan genelevler, gittikçe çoğalıp halk sağlığım bozmaya başladı.

Hükümet ve belediye, bu gibi evlerde çalışan kadınların bir sağlık kurumu tarafından denetim altında tutulmasını istediyse de İstanbul'daki yabancı uyruklu kesim, bu konuda alınacak sağlık tedbirlerinden ötürü kişisel hak ve özgürlüklerinin kısıtlanacağını ileri sürüp Kapitülasyon hükümlerine sığınarak, herhangi bir kanun ya da nizamname çıkartılmasını engelledi.

1860'ta Galata ve Beyoğlu'nda adli ve tıbbi denetimden uzak olarak, çalışan 2.000 kadının varlığı tahmin ediliyor.

1879'da, Misel (Michele) adlı bir hekim ile Dr. Agop Handanyan, Altıncı Daire-i Belediye Başkanı Edouard Blacque'a, genelevlerin denetim altına alınması, bunları denetleyecek tıbbi heyet ve hastanenin kurulması için bir rapor ile nizamname taslağı hazırladılar. Bu raporda genel sağlığın temininin hükümetin esas görevlerinden biri olduğu belirtiliyordu. Edouard Blacque da bunları Babıâli'ye sundu. Şûra-yı Devlet'in kararı üzerine, 24 Ocak 1295/6 Şubat 1879'dan 1884 yılma kadar beş yıllık deneme süresinden sonra, 14 Şubat 1299/27 Şubat 1884'te "Altıncı Daire-i Belediye Dahilinde Bulunan Bazı Hususi Hanelerin Hidemat-ı Sıhhiyesine Dair Talimatname" yayımlandı. Biri Galata'da biri Beyoğlu'nda iki muayenehane ile Altıncı Daire-i Belediye Nisa Hastahanesi açıldı.

Kapitülasyonların kaldırılmasından (8 Eylül 1914) kısa bir süre sonra da, yurt çapında 17 Zilhicce 1333/18 Ekim 1915 tarihli "Emrâz-ı Zühreviyenin Men'-i Sirayeti Hakkında Nizamname" *(Takvim-i Vekâyi,* no. 2328) ile zührevi hastalıkların yayılmasını önlemek üzere özel bir teşkilat kuruldu. Bu teşkilat, İstanbul'da Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bağlandı. Teşkilatın çalışma tarzı ve görevleri ayrı bir talimatname ile belirlendi. Beyoğlu'nda dağınık halde bulunan genelevler sınıflandırılarak belirli sokaklarda toplandı. 1920'de birinci sınıf genelevler Abanoz Sokağı'na taşındı. Ayrıca civarındaki Küçükyazıcı, Kilit, Lale (bugün Topraklüle), Fıçıcı (bugün Fıçıcı Apti) ve Karnavula (bugün Karakurum) sokaklarında da genelevler vardı. Ancak bu sokaklardaki genelevler 1964 yılından çok önce kapatılmışlardı.

Abanoz Sokağında 1951-1956 yılları arasında ev sayısı 45'e, bu evlerde çalışan kadın sayısı da 500'e ulaşmıştı. Bu yıllardaki genelevler Hanife Gülten (no. 2), Belgüzar İnci (no. 4), Hamide Kara-

Abanoz Sokağı, 1958
Turgut Kut

göz (no. 6), Gülizar Belen (no. 10), Siranuş Şerbetçioğlu (no. 12), Rukiye Gök (no. 14), Maryam Camcıyan (no. 16), Eleni Branti (no. 20), Aleksi Garip (no. 26), Kılio Sakali (no. 28), Makbule Aksu (no. 30), Naciye Akerçin (no. 32), Eftelya Yerapulo (no. 34), Kleopatra Kaçi (no. 38), Nimet Perin (no. 1), Sabahat Külahsız (no. 3), Münevver Uygun (no. 5), Fikriye Ergemici (no. 7), Suzan Çekemem (no. 9), Leyla Toydemir (no. 15), Nimet Güler (no. 17), Takuhi Çamci (no. 19), Annik Sarmaşık (no. 21), Fotiko Balıkçı (no. 23), Fatma Demir (no. 25), israil Ergül (no. 27), İhsan Tezcan (no. 29), Hatice Akbal (no. 3D, Nermin Işıl (no. 33), Fatma Kapıcı (no. 35), Cemil Gürakan (no. 37), Kadir Büyükdoğan (no. 39), Atina Elpeze (no. 41), Matild Harikliyan (no. 43) tarafından işletilmekteydi.

1957-1958 yıllarında istanbul'un uğradığı yoğun imar değişikliği sırasında Taksim-Aksaray arası araç trafiği bu sokaktan geçirildi. 1960'tan sonra ise kimlik kontrolünü sağlamak için sokağın her iki ucuna duvar örülerek birer kapı kondu.

25 Şubat 1964 gecesi, II Zührevi Hastalıklar ve Fuhuşla Mücadele Komisyonu'nun 17 Ocak 1963 tarihinde almış olduğu kararın Damştay tarafından tasdik edilmesi üzerine Galata dışında tüm genelevler kapatıldı.

Beyoğlu'nun 45 yıllık mazisi olan kiralık kızlar sokağı Abanoz'daki kadınlar, son günlerini matem günü olarak ilan edip, odalarına müşteri almayarak zil zurna sarhoş oluncaya kadar içtiler. Genelev kadınları, Vali Niyazi Akı ve Emniyet Müdürü Haydar Özkın ile Fuhuşla Mücadele Komisyonu'ndan evlerini Sanayi Sitesi arkası, Ihlamurderesi, Paşabakkal Sokak, Çöplük ya da Aynalıçeşme arkasında açmak için izin istediler. Ancak istekleri uygun görülmedi. Abanoz Sokağı'ndaki evlerin kimisi gizli olarak 1974'e kadar çalıştı. Ayrıca Kadillak Nermin (Nazire Nevzat), Beyoğlu Ayva Sokağı'nda Kadın Satış İstasyonu adı altında gizli bir ev açtı, ama uzun ömürlü olmadı. Bugün yeni adıyla Halas Sokağı'ndaki evlerin kimisi konut olarak kullanılmakta kimisi de boş durmaktadır. Dükkânlar ise genellikle kundura levazımatı satmakta, kimisi de değişik amaçlı depo olarak kullanılmaktadır.

Bibi. *Journal de Constantinople,* 30 Ağustos I860; *1301 İstatistik Cedveli;* Raphael C. Cervati, *L'Indicateur Ottoman. Illustré. Annuaire-Almanach du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature 1882-Hégire 1299,* (3. bas.) İst., 1882; Raphael C. Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature 1889-90 Hégire 1306,* (9. bas.) 1st., 1890; (Ergin), *Mecelle,* V; Clarance R. Johnson, *Constantinople To-day or the Pathfinder of Constantinople,* New York, 1922; Reklâmcılık ve Hususi İlânlar Bürosu, *İstanbul Umumi Adres Kitabı,* İst., 1951; *İstanbul Telefon Rehberi 1953* (29. bas.), İst., 1953; *İstanbul Telefon Rehberi 1955-56(30.* bas.), İst., 1956; Z. Toprak "İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar 1914-1933", *TT,* S. 39, Mart 1987.

TURGUT KUT

Sait Faik
Ara Güler

ABASI YANIK. SAİT FAİK

(23 Kasım 1906, Adapazarı -11 Mayıs 1954, İstanbul) İstanbul'u, özellikle de Burgaz Adası'nı, Rum balıkçıları, halktan insanları, denizi anlatan yapıtlarıyla tanınan hikayeci. İstanbul Erkek Lisesi'nde başlayan lise öğrenimini Bursa Erkek Lisesi'nde tamamladı. Üç yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde, üç yıl kadar da Fransa'da Grenoble Üniversitesi'nde okudu. Bir süre babasının işyerinde ticaretle uğraştı. Daha sonra kendini edebiyatla ilgili çalışmalarına verdi. Burgaz Adası'nda, ölümünden sonra müze olan evindeki yaşamı ona ada insanlarını, balıkçıların yaşamını, doğayı yakından tanıma olanağı sağladı. Beyoğlu'nun arka sokaklarında, kentin kenar mahallelerinde tanıdığı insanları konu edindi. Başlıca teması insan sevgisidir. İnsanoğluna değer verir, doğal çevreyle uyumlu yaşamın koşullarını araştırır. İç dökmeyi andıran, rahat, çekici konuşma dilini kullanır. Öyküleri *Semaver,* 1936; *Sarnıç,* 1939; *Şahmerdan,* 1940; *Lüzumsuz Adam,* 1948; *Mahalle Kahvesi,* 1950; *Son Kuşlar,* 1951; *Kumpanya,* 1951; *Havuz Başı,* 1952 gibi kitaplarmdadır. Sağlığında yayımlanan son yapıtı *Alemdağ'da Var Bir Yılan* (1954), bilinçaltına, serbest çağrışımlara, gerçeküstü öğelere yer veren ürünleri kapsar. Roman *(Medarı Maişet Motoru,* 1940; *Havada Bulut,* 1951; *Kayıp Aranıyor,* 1953), şiir *(Şimdi Sevişme Vakti,* 1953), röportaj *(Mahkeme Kapısı,* 1956) türünde de yapıtları vardır.

İlk öykülerinde Sakarya, Bursa gibi çocukluğunu, ilk gençliğini geçirdiği çevreleri konu ediniyordu. Fransa'daki yaşamıyla ilgili olarak Marsilya, Paris, Grenoble çevrelerini anlatan öyküleri de vardır. İlerki yıllarda zaman zaman bu temalara döndüğü oldu. Fakat onun yapıtında ağırlık İstanbul kentine aittir.

Sait Faik'in yapıtı 1930'lardan 1950'lere kadar uzanan dönemde kentin görünümlerini, yaşamını, insanlarını yansıtır. Anlatılanlar Adalar ve İstanbul semtleri olmak üzere iki-ana alanı kapsar. Adalara giden vapurlar, yazarın bu yolculuklarda karşılaştığı kişiler birçok öyküde yer almıştır *(Alt Kamara, Projektörcü, Yandan Çarklı).* Asıl gözlem çevresi Burgaz'dır. Çevre adalar da türlü öyküleri besler *(Kınalıadada Bir Ev-, Kaşık Adasında-, Sivriada Geceleri; Sivriada Sabahı).* Burgaz günün farklı saatlerinde, farklı mevsimlerdeki görünüşleriyle anlatılmıştır *(Bir Kıyının Dört Hikâyesi).* Canlandırılan insanlar genellikle balıkçılar, emekleriyle kıtı kıtına geçinen kimselerdir: Balıkçı Cemal *(Kayıp Aranıyor),* Ermeni Balıkçı *(Ermeni Balıkçı ile Topal Marti),* Stelyanos Hrisopulos *(Stelyanos Hrisopulos Gemisi), Birtakım İnsanlafdaki* Berber Kir Dimitro, Bulgar Sütçü Pandeli, Kondos diye adlandırılan Ali Rıza gibi.

Doğa, insanlar, onların birbirleriyle ilişkileri karşısında yazar bazen sadece bir gözlemcidir *(Kendi Kendime).* Yaşam güçlüklerini, yaşamlarından türlü görünüşlerini anlatır: Tepedeki bir evde karlı bir günde ölen adamın intihar eden karısı *(Kimkime),* gurbetçi Çankırılı Mehmet oğlu Mehmet *(Şeytan Minaresi),* doğallık, güzellik, sevgi temalarını eskiçağ tarihinden gelen çizgilerle birleştiren İmrozlu Todori *(Dondurmacının Çırağı)* gibi. Türk ve Rum kökenli balıkçılar *(Bizim Köy Bir Balıkçı Köyüdür de* Koço, Ahmet, Muharrem, İstelyo, İbram, Hıristo, Hüseyin, Barba Niko, Karavokini) birlikte çalışır, güçlüklere birlikte göğüs gererler. Ancak hak ettikleri "pay"ı, emeklerinin karşılığını alamazlar *(Pay ; Yaşayacak; Haritada Bir Nokta).* Adanın mevsimlik ziyaretçileri, buraya iş için belli zamanlarda gelenler vardır: Çirozcular *(Beyaz Pantolon),* kıyıya putrel çakanlar *(Şahmerdan),* inşaat işçileri *(Türk Ülkesi)* gibi. Yazın plajları dolduranlar *(Plaj İnsanları),* çamlıkta sevişenleri gözleyen delikanlı *(Hayvanca Gülen Adam),* doğaya zarar verenler *(Son Kuşlar)* olumsuz tiplerdir.

İstanbul semtlerim konu edinen öyküler geniş bir alana yayılır. Silivrikapı'dan Topkapı'ya doğru yapılmış bir yürüyüşün tanıklıkları bölgeye ait birçok özelliği tanıtır. Yedikule ile Silivrikapı arasını incirlikler kaplar. Dutçular Şehit Nizam bahçelerinden, Kozluk dutluklarından dut getirir. Elekçi Baba, Bağdadi Baba, isyancı Arnavut beyleri olan Yedişehitler, sur kapısında Fatih ordusundan İdris'in gürzü, zincirle bağlı devasa balık kemikleri, 12 yaşındaki araba ressamı Hasan, eski külhanbeyi Mehmet Reis anlatıyı zenginleştirir *(Sur Dışında Hayat).* İş kazasında sakat kalan Hüseyin ile bir çingene kızını konu edinen öykünün çevresi Kocamustafapaşa'daki Sümbüllü Kahve'dir *(Mürüvvet).* Çingenelerin yaşadığı mahallelere ait tasvirlere sık sık yer verilir *{Kaçamak; Papağan-Karabiber, Kalorifer ve*

Sait Faik'in bugün müze olan Burgaz Adasîndaki evi. *Erkin Emiroğlu. 1993*

Bahar; Dolapdere). Beyazıt Meydanı *(Havuz Bası),* Küllük Kahvesi, Gülhane Parkı *(Park, Parkların Sabahı. Akşamı, Gecesi)* ve Şehzadebaşı kahveleri *(Kriz)* konu edinilen yerler arasındadır.

Yazarın bir şiirine de konu olan Köprü, birçok hikâyenin mekânıdır. İzmirli Çımacı işten çıkarılıp Paşabahçe Cam Fabrikası'na girince oda arkadaşı Sivaslı işçiyle burada vedalaşır *(Mavnalar).* Yazar, Karaköy İskelesi'nde, birahanede, Haydarpaşa Garı'nda karşılaştığı kişileri öykülerinde anlatır *(Birahanedeki Adam; Balıkçısını Bulan Olta; Hikâye Peşinde).* Bu çevreden Beyoğlu'na uzanan Yüksekkaldırım ve Tünel anlatılan yerlerdendir *(Yüksekkaldırım; Bacakları Olsaydı; Tüneldeki Çocuk).* Beyoğlu, buradan Dolapdere'ye inen sokaklar, kahveler, meyhaneler, serseriler, orospular birçok öykünün konusu olmuştur *(Havada Bulut* vb). Bir öyküde şarap fıçıları odalar kadar büyük bir meyhaneden söz edilir *(Şehrâyin).* Hıristaki Pasajı hareketli yaşamın canlı çerçevelerindendir *(İzmir'e).* En çok sözü edilen yerlerden biri kahvehanelerdir *(Bilmem Neden Böyle Yapıyorum; Mahalle Kahvesi; Cezayir Hurmaları).* Bir öykünün geçtiği yer Anadolu Pasajı'ndaki küçük bir kahvedir *(Diş Ağrısı Nedir Bilmeyen Adam).* Genç edebiyatçıların toplandığı Asmalımescit'teki kahve *(Genç Edebiyatçılar),* Taksim Meydanı'na bakan kahve *(Eftaltkus'un Kahvesi),* sokak çocuklarının uyukladığı sabahçı kahvesi *(Gece İşi)* kentteki yaşamın türlü görüntülerine sahne olur. Yazarın "Korkunç Pastahane" diye adlandırdığı yer ise haraççıların, jigoloların, fahişelerin, eroincilerin, bobstillerin, sanatçıların, kadın bulmaya çıkanların birleştiği yerdir.

Sait Faik'in canlandırdığı semtlerden biri de Şişli'de Bomonti durağına yakın evinin çevresidir *(Lüzumsuz Adam).* Daha ötedeki Mecidiyeköy gazinoları *(Havada Bulut),* Ortaköy'e doğru inen yamaçların arasında bir dünya cenneti gibi canlandırılmış Menekşeli Vadi, Atikali'den Atatürk Köprüsü'ne doğru uzanan bir gece serüveninin mekânı olan mahalleler *(Öyle Bir Hikâye),* kentin kötülük ve çirkinliklerine karşı bir masal çevresini andıran Alemdağ *(Alemdağ'da Var Bir Yılan)* kente ait peysajı tamamlar.

Sait Faik'in öykülerinde canlandırılan kent insanları arasında üreten, birbirleri için özveri gösteren kişiler ön plandadır. Arabacı Bayram yedi yıldır uğramadığı evinde sevecenlik ve hoşgörüyle karşılanır *(Menekşeli Vadi).* Çalılıkları temizleyerek toprağı işleyen Kör Mustafa *(Karanfiller ve Dometes Suyu),* çalışkan, doğaya uyum sağlamış Papaz Aleksandros *(PapazEfendi),* 80lik duvarcı Barba Antimos *(Barba Anttmos),* ıstakoz avında boğulan 75'lik Apostol Efendi *(Ağıt),* işlemeli boyacı sandıklarını yapan Bakırköylü Mercan Usta birer destan kişisi gibi canlandırılmıştır. Öykücü her gün karşılaşılan sıradan insanlarda sevgi uyandıran yanları bulup ortaya çıkarır, okurlarına insanoğlunu sevdirir *(Kameriyeli Mezar; Projektörcü; Çöpçü Ahmet; Hallaç).* Bunlar arasında külhanbeyler *(Bir Külhanbey Hikâyesi),* kumarbazlar *(Kumarbaz Hayri Efendi),* gurbetçiler *(Biriakım İnsanlar),* kente renk kazandıran kimi kişiler *(Şöhrete Dair ; Uzun Ömer)* ve bazı meslekler de bulunmaktadır *(Ketenhelvaci).*

Bibi. T. Alangu (haz.), *Sait Faik İçin,* ist., 1956; M. Uyguner, *Sait Faik'in Hayatı,* Ankara, 1959; M. Kutlu, *Sait Faik'in Hikâye Dünyası,* İst., 1968; A. Miskioğlu, *Ana Temleriyle Sait Faik ve Yeni Türk Edebiyatı,* İst., 1979; **F.** Taş, *Sait Faik,* Ankara, 1988; F. Naci, *Bir Hikayeci Sait Faik, Bir Romancı Yaşar Kemal,* İst., 1990.

KONUR ERTOP

ABAZA HASAN PAŞA OLAYI

Türkmen Ağası Abaza Hasan Ağa'nın (Paşa) (ö. 1659) 1652'de Üsküdar'ı yağmalayıp İstanbul'u tehdit etmesi olayı. Abaza Vakası olarak da anılır.

İsparta mütesellimi Abaza Hasan Ağa, Göller Yöresi'ne saldıran Celâli Haydaroğlu'nu yakaladığı için Yeni-İl (Kangal) Türkmen Ağalığı verilerek ödüllendirilmişti. Fakat bu yeni görevi için, vezirazama, ocak ağalarına rüşvet ve hediyeler göndermişti. Dağıttıklarını Türkmen ağalığı gelirleriyle toplamayı tasarlıyordu. Fakat ocak ağaları kendisini bu görevden uzaklaştırdılar. Bunun üzerine Hasan Ağa İstanbul'a geldi. Başvurduğu yetkililerden olumlu bir cevap alamadı. Kubbealtı'nda vezirazam ve vezirlerle tartıştı, istanbul'u terk etmesi istendi. Üsküdar'a geçti. Öteden beri, asi sipahilerin de kaçıp sığındıkları Üsküdar'da uygun bir ortam buldu. Ulufelerini alamamış ve eylemler yapmış olan zorba sipahileri çevresine topladı. Üsküdar'ı haraca kesti. Çevreyi yağmalamaya başladı. Paşakapısı'na adam gönderip defterdarın ve Yeniçeri Ocağı önderlerinden Sarı Kâtip ile Deli Biraderin başlarım istedi. "Üsküdar, At Meydanı değildir. Bundan sonra aramızdaki sorunu kılıç çözer!" gibi tehditler savurdu. Ocak ağaları, kubbe vezirlerini Üsküdar'a geçmeye ve Abaza Hasanla görüşmeye zorladılar. Hasan, voyvodalığı onaylanmaz ve borçları ödenmezse bir yere gitmeyeceğini bildirdi. Kendisine 30 kese akçe gönderildi. Bu kez "Ben böyle üzgün ve mağdur geri dönersem vilayetlerin hali ne olur, acımaz mısınız?" dedi. Başkentin güvenliği dışında bir şey düşünmeyen yetkililer "Bundan kalkıp gitsin de, ne isterse yapsın, Anadolu'yu ateşe yaksın!" dediler. Hasan Ağa, arkasındaki gözü dönmüş eşkıya ile Üsküdar'dan kalktı. Yolda rastladığı, ulufe alamamış bölük halkını da yanına kattı. İznik'e yöneldi. Burada başkaldırdı. Üzerine gönderilen Katırcıoğlu'nu bozguna uğrattıktan sonra İbşir Paşa ile birleşip İstanbul'a yürüdü. Boynueğri Mehmed Paşanın başkanlığında bir öğütçü heyeti Eskişehir'de Abaza'yı caydırdı ve Türkmen ağalığı ile Yeni-İl'e (Kangal) gitmeye razı etti.

1653'te sipahilerle İstanbul'a geleceği haberinin duyulması halkta korku uyandırdı. Abaza Hasan, küçük bir grupla geldi. Vezirazam Derviş Mehmed Paşa'mn himayesine girdi. Birkaç ay kaldıktan sonra Yeni-İl'e döndü. 1654'te İbşir Paşa vezirazam iken adamlarıyla gelip Üsküdar'a yerleşti. İbşir Paşa 11 Mayıs 1655'te idam edilince ayaklanmak amacıyla Anadolu'ya geçti. Vezirlik rütbesi verilerek eylemi önlenmeye çalışıldı ise de başarılamadı. IV. Mehmed'e, "Rumeli ve İstanbul senin, Anadolu bizim olsun!" diyecek kadar ileri gitti. Ayaklanması Köprülü Mehmed Paşa'nın iktidara gelişine (1656) kadar sürdü. Cephe görevine gitmediği gibi, kendisinden hesap sorulacağından da çekinmekteydi. Köprülü Mehmed Paşa seferde iken silahlı adamlarıyla bir kez daha Üsküdar'a geldi. Saray ağalarından gizli destek sağladıktan sonra Köprülü Mehmed Paşa'nın idamım istedi. Sadrazamın ordu ile İstanbul'a gelmekte olduğu haberi üzerine Üsküdar'dan uzaklaştı. Bu kez de defter çalığı eski sipahileri af dileme bahanesiyle Üsküdar'a gönderdi. Mehmed Paşa bunun bir komplo hazırlığı olduğunu sezerek Üsküdar'da yakalattığı 1.300 kadar sipahiyi ve Abaza yandaşını idam ettirdi. Abaza'nın üzeri-

ne de Murtaza Paşa'yı sevk etti. Ilgın ordugâhında baskına uğrayan Osmanlı kuvvetleri on bin kayıp verdi. Abaza Hasan Paşa, 17 Şubat 1659'da Halep'te hile ile yakalanıp öldürüldü.

Abaza Hasan Paşa olayı, Köprülülerin iktidara gelmesinden önceki genel durum için bir göstergedir. Abaza Hasan ve yandaşları Üsküdar ile çevresini aylarca yağmalamışlar, halktan vergi ve haraç toplamışlar, evlerde oturmuşlar fakat istanbul'daki yönetim ve güvenlik güçleri hiçbir önlem alamamıştır. Bu, başkentin devam edegelen ekonomik bunalımını ve yiyecek yetersizliği sıkıntısını bir kat daha artırmış, Üsküdarlılar yoksul düşmüşlerdir.

NECDET SAKAOĞLU

ABAZA PAŞA MODASI

İstanbul'da 1630'lu yıllardaki erkek modasıdır. Giyim kuşamı silah kuşanma ve eyer takımlarını etkilemiştir. Salt giyim modasına "Abaza kesimi" denmiştir.

Abaza Mehmed Paşa (ö. 1634) 1620'de Rumeli Beylerbeyi iken İstanbul'a geldi. Daha o zaman kıyafeti, atı ve silahları ile ilgi ve hayranlık uyandırdı. Anadolu'daki uzun süren ayaklanmasından sonra suçu bağışlanıp 1628'de ikinci gelişinde de Bosna valiliğine gidinceye değin hem giyim kuşamı hem fiziği ile ayrıca isyan sonrası eriştiği şöhretle herkesin ilgisini çekmişti. Son olarak Vidin valiliğinden azledilip 163Tde İstanbul'a çağrıldığında da başta IV. Murad (hd 1623-1640) olmak üzere yöneticiler, giyim kuşamının uygunluğuna hayran kalmışlardı. Abaza Mehmed Paşa, kırk yaşlarında, kahraman tavırlı, uzun boylu, herkesi büyüleyen alımlı bir fiziğe sahipti. Bu nedenle de üzerindeki her şey, olduğundan daha güzel ve anlamlı gözüküyordu. Kendi destarını özel bir form vererek sarıyor, özgün buluşlarla giysilerini sıradanlıktan kurtarıyordu. Atma da kahramanlığına yaraşır görünümler vermekteydi. Tarihçi Naima'nın deyimiyle "Kendüyü ve atlarını pehlivan-vâri tezyin etmeğe" eğilimi vardı.

IV. Murad'la Abaza Mehmed Paşa'nm dostluğu ve birlikteliği uzun sürmedi. Padişah, silahtarının etkilemesi sonucu, sözde onun İstanbullu Rumlarla Ermeniler arasındaki "Kızıl Yumurta Günü" anlaşmazlığından ötürü Ermenilerden elli bin kuruş rüşvet aldığı söylentisine inandı. Anadolu Hisarı'ndaki gece âleminden, yanında ünlü Bostancıbaşı Duçe Mehmed olduğu halde ansızın ayrılıp İstanbul'a gelerek Çinili Köşk'te Abaza Mehmed Paşa'yı boğdurttu. Bu beklenmedik olay, İstanbul halkının giderek daha fazla korktuğu ve kinlendiği IV. Murad'a karşı bir tür tepkinin doğmasına yol açtı. Herkes, Abaza'nın anısını yaşatmak için, onunkine benzer kavuk, sarık, kaftan, eyer giymeye ve kullanmaya başladı. Abaza tarzı raht (eyer), Abazalı kavuk, Abaza kesimi kaftan, Abaza kılıcı moda oldu. Bu akımı el altından İstanbul'un birtakım esnafı, piyasayı canlandırmak için teşvik etmekteydiler. Abaza modasına kapılanların biricik düşünceleri ise, bu tür giysi ve donanımların kendilerine yakışıp yakışmadığına bakmaktan çok, kimseden geri kalmamaktı. Abaza modası, birtakım değişikliklerle 17. yy'ın sonlarına değin sürdü.

NECDET SAKAOĞLU

ABBAS AĞA CAMÜ

bak. SELÇUK SULTAN CAMİİ

ABBAS AĞA CAMÜ

Beşiktaş'ta, Sinanpaşa Mahallesinde, Selamlık Caddesi ile Abbas Ağa Camii Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır.

Banisi Darüssaade Ağası Abbas Ağa'dır (ö. 1672'den sonra). Abbas ibn Abdürrezzak adıyla da bilinir. Osmanlı sarayının ünlü darüssaade ağalarındandır. IV. Mehmed'in padişahlığı (1648-1687) döneminde, saray hareminin ve haremağalarının etkinlik kazandığı yıllarda darüssaade ağası (1668-1671) oldu. Edindiği servetle İstanbul'un birçok semtine okul, cami, hamam ve çeşmeler yaptırdı. 1672'de darüssaade ağalığından azledilerek Mısır'a sürüldü, orada öldü. Kahire'de İmam Şâfi Türbesi Haziresi'ne gömüldü.

Abbas Ağa'nın İstanbul'da yaptırdığı okul, sebil, çeşme ve hamamların bazıları günümüze ulaşmıştır. En büyük eserlerinden olan, Koska'daki Kızlarağası Çifte Hamamı sanat değeri açısından da önemliyken cadde genişletmeleri sırasında yıkılmıştır. Aynı şekilde, Sirkecideki Küçükağa Hamamı adını taşıyan eseri de 1979'da yerine iş hanı yapılmak üzere yıkılmıştır. Cerrahpaşa semtindeki üçüncü hamamı ise Safilere mahsustu. Beşiktaş'ın büyük bir bölümünü kapsayan Abbasağa Mahallesi de bu zatın adını taşımaktadır.

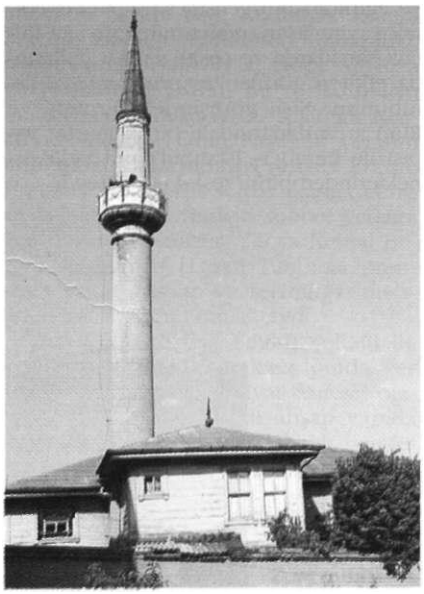

Abbas Ağa Camii'nin batıdan görünümü. *Tarkan Okçuoğlu, 1993*

Abbas Ağa Camii *Hadîkatü'l-Cevâmfye* göre 1665-1666'da inşa edilmiştir. II. Mahmud tarafından 1834-1835'te yeniden yaptırıldığı bilinmektedir. İlk inşasında camiin yanında bir sıbyan mektebi ile bir çeşmenin tasarlandığı, yapının bir hünkâr mahfili ile donatıldığı tespit edilmektedir. Sıbyan mektebi günümüze ulaşmamıştır.

Camiin etrafı, bir konağı hatırlatacak şekilde yüksek duvarlarla kuşatılmıştır. Çevre duvarının kuzey yönünde, biri ana girişe diğeri de halen imam meşrutası olarak kullanılan hünkâr mahfiline geçit veren iki kapı bulunur. Cümle kapısı ile cami arasındaki alan, ahşap bir sakıfın altına alınmıştır. Cami, kapalı son cemaat yeri, enine dikdörtgen harim, harime batı yönünde bitişen hünkâr kasrı ve minareden oluşur. Duvarlar moloz taş ve tuğla ile örülerek ahşap bir çatı ile örtülmüş, duvarlara iki sıra halinde dikdörtgen pencereler dizilmiştir. Hünkâr kasrı ise ahşap olarak tasarlanmıştır. Aslında ahşap direkler üzerinde oturduğu anlaşılan bu kasrın altı sonradan doldurularak imam meşrutası na dönüştürülmüştür. Son cemaat yerinin batı kenarında bağımsız bir girişle donatılmış olan hünkâr kasrı ise II. Abdülhamid devri onarımında elden geçirilmiş olmalıdır.

Harimde bulunan fevkani mahfil, doğuda ve batıda duvarların yarısına kadar, kuzeyde ise derinliğine gelişerek son cemaat yerinin üstünü kaplar. Petek kısmı prizmatik üçgenlerden oluşan silindir gövdeli minare, son cemaat yeri ile hünkâr mahfilinin birleştiği köşede, kare bir kaide üzerinde yükselmektedir. Söz konusu mahfilin cephelerinde, başlıklarında küçük oyma gülçeler bulunan ahşap pilastrlar vardır. Küçük bir mihrabı olan son cemaat yeri ile ana mekân ahşap bir duvarla ayrılmıştır.

Harim tavanmdaki ahşap işçilik dikkat çekicidir. Tam ortadaki avize, altın yaldızlı beyzi bir göbeğe asılmıştır. Tavan yüzeyi, kalın çıtalarla oluşturulmuş sekiz köşeli yıldızlar, kenarları yumuşatılmış dikdörtgenler ve çeşitli geometrik şekillerle düzenlenmiştir. Tavan kornişlerinde yelpaze şeklinde ajurlu konsollar, mukarnası andıran sarkıtlı süslemeler ve perde motifleri görülmektedir. Mahfil kare kesitli ahşap sütunlara oturtulmuş, mihrap eksenindeki sütun açıklığı, eğri çizgilerden oluşan bir alınlıkla taçlandırılmıştır. Mahfilin kuzey ve doğu kanatları çıtadan mamul kafeslerle, insan boyunu aşacak yükseklikte kapatılmıştır. Hünkâr mahfili niteliğindeki batı kanadı özel bir oda olarak ayrılmış, dışarıdan aplike, renkli ahşap süsleme öğeleri ile kapatılan küçük kare mekânın üzeri bağdadi bir kubbe ile örtülüdür. Bu kubbenin içi yağlıboya akantus yapraklı bir süsleme ile bezenmiştir. Ka-

reden kubbeye geçişte köşelerde beliren üçgen alanlar, altın yaldızlı ışınsal süslemelerle kaplanmıştır. II. Mahmud devrinin özelliği olan söz konusu mekânda tavana kadar devam eden bir mihrap tasarlanmıştır. Ana mekânın, beyaz yağlıboya ile boyanmış olan mihrabı ile ahşap minberi oldukça basittir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 102-103; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 45, no. 187: Raif, *Mir'at,* 298-299; *İSTA,* I, 9; Evliya, *Seyahatname,* I; Semavi Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Tarihi Eserleri", *İÜ Edebiyat Fak. Tarih Dergisi,* S. 27, İst., 1973, s. 131-178; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 1; *İKSA,* I, 19-20.

TARKAN OKÇUOĞLU

AB BAS AĞA ÇEŞMESİ

Çapa ile Kocamustafapaşa semtleri arasında, Menderes Caddesi'nden Eski Vezir Sokağı'na girerken hemen solda bir ahşap evin bahçe duvarına bağlıdır.

Yapı kesme taştan, klasik Osmanlı üslubunda yapılmış olup, haznesizdir. Altı beyit halindeki kitabe mermerdir ve çeşmenin 1032/1622 tarihinde inşa edildiğini belirtir. Yapı Sultan II. Osman zamanında sarayda önemli görevlerde bulunan Abbas Ağa adlı bir zatın hayratıdır.

Yol kotlarının yükselmiş olması nedeniyle çeşme, zeminden bir metre kadar çukurda olup, beş basamaklı bir merdiven ile inilir. Ayna nişi bu devir çeşmelerinin genel özelliklerine uygun olarak düzenlenmiştir. Sivri kemerli olan niş, sade ve az derindir. Mermer kitabe, aynataşı ve bunun iki yanındaki kaş kemerli maşrapalıklar dışında süsleme yoktur. Aynataşı yüzeysel süslemelidir ve 17. yy Osmanlı süsleme sanatının tipik bir örneğidir. Sivri kemerin ayaklan köşeli ve kademeli olarak derinleşen silmeler halindeki sütunçelere oturur. Yapıyı üç yönde yine derin bir silme kuşağı çevreler. Kemer tepesinden saçağa kadar olan bölüm cephe boyunca bir yalancı kitabelik halinde düzenlenmiştir. Böylece cephede basit de olsa bir hareketlilik sağlanmaya çalışılmıştır. Yuvarlak silmeli ve sığ bir saçağa sahip olan çatı örtüsü kesme taştan üçgen prizma şeklindedir.

Kitabe, yazısı itibariyle 15-16. yy kitabelerindeki üslubu yansıtır. Yazı kasetlerinin birleşme yerleri inceltilerek aralarına stilize rozet halinde bitkisel süsleme yapılmıştır. Kitabe yazarı belli değildir.

Topkapı ile Yedikule arasındaki bölgeyi Halkalı su şebekesinin beslediği bilindiğine göre, bu çeşme de suyunu aynı tesisten alırdı. Ancak, Kâzım Çeçen 1930'lu yıllarda bu şebekenin tahrip olduğunu ve çeşmelerin kuruduğunu belirtir. Bugün çeşmenin suyu şehir şebekesinden gelmekte ve çeşme çukurluğuna yandan bağlanmış olan bir musluktan akmaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 168; Çeçen, *Su Tesisleri,* 253.

ZİYA NUR SEZEN

ABBAS HALİM PAŞA KÖŞKLERİ

Heybeliada'nın, Burgaz Adası'na bakan ve "Abbas Paşa Mahallesi" olarak tanınan kuzeybatı kesiminde bulunmaktadır.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'mn torunlarından ve II. Meşrutiyet devri ricalinden Prens Abbas Halim Paşa (1866-1935) 19. yy sonlarında (1897-1899) Heybeliada'mn bu kesiminde üç köşk inşa ettirmiştir. Paşaya ait olan, yaklaşık üç dönüm genişliğindeki arazi doğuda Abbas Paşa Sokağı'ndan başlayarak batıda deniz kıyısına kadar, güney-kuzey doğrultusunda da Refah Şehitleri Caddesi'nden Ortodoks Ruhban Mektebi'nin bulunduğu tepenin eteklerine kadar uzanmaktaydı. Bu geniş arazi içinde dağılmış olan köşkler, devrin ünlü mimarlarından, Abbas Halim Paşa ailesi başta olmak üzere, Mısır hanedanının birçok binasına imzasını atan Hovsep Aznavur tarafından tasarlanmış, söz konusu mimar, o zamanlar revaçta olan eklektik zevke uygun olarak her üç köşkte de tamamen farklı mimari üsluplar kullanmıştır.

Harem Köşkü: Abbas Paşa Sokağı ile Yeni İskele Yolu'nun kavşağında, ağaçlarla dolu bir bahçe içinde yer alan, Abbas Halim Paşa ailesinin ikamet ettiği harem niteliğindeki asıl köşk paşanın vefatından sonra kızlarından Prenses Zeynep Hammefendi'ye intikal etmiş ve 1945'te yıktırılarak arsası satılmıştır. Mimar Aznavur bu köşkün cephe tasarımında, mimari ayrıntılarında ve süsleme programında, Eski Mısır mimarisinden mülhem olan ve Batı'da *"egyptian revival"* olarak adlandırılan üslubu tercih etmiştir. Muhakkak ki, bu tercihte Abbas Halim Paşa'mn Mısır hanedanına mensubiyeti belirleyici olmuştur. Bu köşk, Batı ülkelerinde, Napoleon'un Mısır seferini müteakip aristokrasi, yüksek burjuvazi ve aydınlar arasında Eski Mısır'a duyulan ilginin giderek artmasına ve egiptolojinin gelişmesine paralel olarak yaygınlaşan, mimarinin yanı sıra küçük sanatlarda ve çeşitli zanaat dallarında etkileri görülen *egyptian revival* üslubunun -Şişli yöresindeki Ermeni ve Rum mezarlıklarındaki bir iki mezar yapısı ile beraber- istanbul'daki nadir örneklerinden birini teşkil etmekteydi.

Kagir bir bodrumun üzerinde yükselen ahşap köşk iki esas kat ile kısmi bir çatı katından meydana gelmektedir. Deniz yönüne (kuzeybatıya) bakan giriş, giriş cephesi ile yan cephelerdeki taşkın kısımlar, Eski Mısır mimarisinin en karakteristik unsurlarından olup özellikle tapmak cephelerinde kullanılan pilonlar şeklinde tasarlanmıştır. Yukarıya doğru hafifçe daralan, kesik piramit biçimindeki bu pilonlar helezoni şerit kabartmalarıyla bezeli kaval silmelerle çerçevelenmiştir. Giriş cephesinde, çift kollu olarak başlayıp yapının eksenindeki bir sahanlıktan sonra bir tek kol halinde devam eden merdivenler pitonların arasındaki giriş sahanlığına ulaşmaktadır. Merdivenlerin bitiminde yükselen, üzeri hiyerogliflerle süslü, lotus biçiminde başlıklarla donatılmış iki adet sütun, üst katta pilonların arasında yer alan balkonu taşımaktadır. Zemin katta da, pitonların önünde, giriş merdivenini yanlardan kuşatan, simetrik konumda birer balkon bulunmaktadır. Aznavur'un 1897 tarihli cephe çiziminde bu balkonların köşelerindeki korkuluk babalarının üzerinde sfenks heykelleri görülmekte fakat sonradan bunlardan vazgeçildiği anlaşılmaktadır. Cephelerdeki bütün açıklıklar dikdörtgen olarak tasarlanmış, giriş cephesindeki pencere grupları ile balkon alınlıkları, kobraların ve akbaba kanatlarının kuşattığı güneş diskleri ile taçlandırılmıştır. Köşkün dış görünümüne bir Eski Mısır tapmağı havası katan bütün bu plastik unsurların çeşitli renklere boyanmış olduğu bilinmektedir. Giriş cephesinde bu havayı güçlendiren diğer bir ayrıntı da pitonların üst kata ait kesiminde, pencerelerin yanlarında yükselen ikişer bayrak direğidir. Harem Köşkü'nün önemli bir özelliği de, projeye göre önceden hazırlanan ahşap malzemenin birbirine vidalanması suretiyle inşa edilmiş olmasıydı ve bu yüzden halk arasında "Vidalı Köşk" olarak tanınırdı. Mimar Aznavur, Fener'de tasarladığı Bulgar Kilisesinde aynı tekniği bu sefer madeni malzemeyle uygulamıştır.

Harem Köşkü'nün cephelerinde, İstanbul'un mimari mirasına tamamen yabancı bir üslubun egemen kılınmış olmasına karşılık mekânların tasarımında

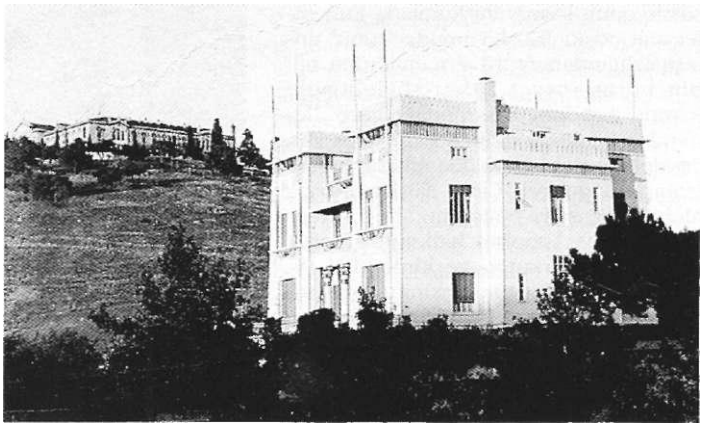

Abbas Halim Paşa Köşkleri
Harem Köşkü
Nimet Ceialoğlu

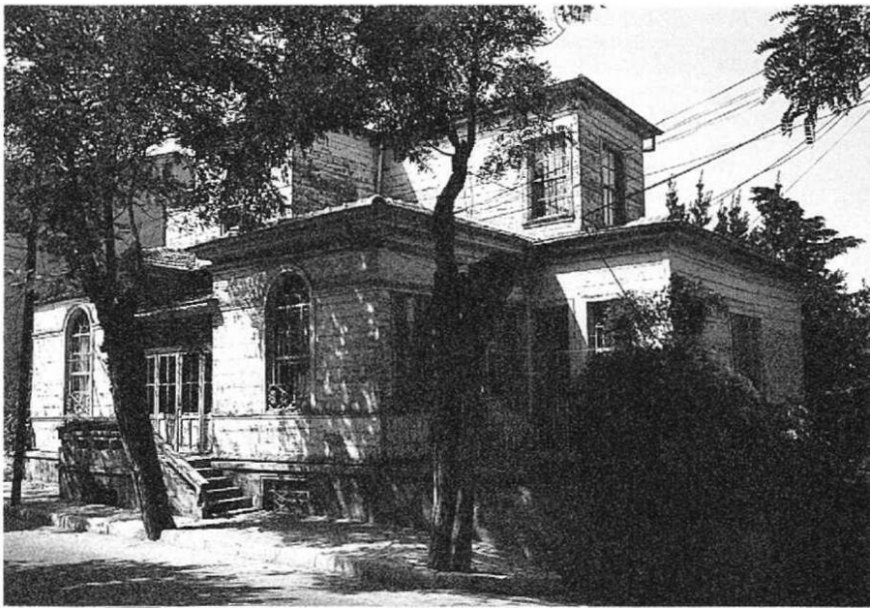

Abbas Halim Paşa Köşkleri
Selamlık Köşkü
M. Baha Tartman, 1993

Osmanlı sivil mimari geleneklerinin yaşatıldığı gözlenmektedir. Nitekim zemin katta, "zülvecheyn" denilen türde bir sofa yapıyı boydan boya kat etmekte, yanlara simetrik biçimde dağıtılmış olan salonlar ve odalar bu sofaya açılmakta, üst katta da aşağı yukarı aynı düzenin geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Günümüze Harem Köşkü'nden, Abbas Paşa Sokağı ile kısmen Yeni İskele Yolu boyunca devam ve köşkle aynı üslubu paylaşan, kesme maltataşmdan örülmüş parmaklık dikmeleri ile cümle kapısı payeleri intikal edebilmiştir. Abbas Paşa Sokağı üzerindeki cümle kapısını kuşatan payeler lotus ve kobra kabartmalarıyla süslüdür. Lotuslara tırmanan kobralar Aşağı Mısır'ı (Delta bölgesini) temsil eden kırmızı tacı taşımaktadır. Parmaklık dikmelerindeki kabartmalarda da, ortada birer lotus, yanlarda, Eski Mısır tanrılarından Ptah'ın atribülerinden çoban asaları görülmektedir. Bütün bu unsurlar yatay kaval silmeler ve çubuklu içbükey saçaklarla son bulmakta, kabartmalardaki boyaların izleri hâlâ seçilebilmektedir.

Selamlık Köşkü: Refah Şehitleri Caddesi ile Fettah Sokağı'nm köşesinde bulunan, günümüzde tahini boyalı olan köşk selamlık olarak tasarlanmıştır. Meyilli bir arsada yer alan ahşap köşk, ana girişin bulunduğu Refah Şehitleri Caddesi tarafından bakıldığında iki katlıdır. Ayrıca çukurda kalan arka bahçeden girilebilen kısmi bir bodrum katı mevcuttur. Son derecede hareketli bir kitleye sahip olan ve dışarıdan bakıldığında olduğundan küçük duran Selamlık Köşkü'nün zemin katı, bahçe yönünde, ahşap dikmelere oturan büyük bir çıkma teşkil etmekte, üst kat ise zemin kata göre geriye çekilmiş bulunmaktadır. Cadde üzerindeki ana girişten camekânlı bir taşlığa, buradan da derinliğine yapıyı kat eden zülvecheyn sofaya geçilmektedir. Ahenkli oranları ile dikkati çeken sofa, kemerli büyük pencerelerle arka bahçeye açılmakta, yanlarda irili ufaklı odalar sıralanmaktadır. Selamlık Köşkü cepheleriyle olduğu kadar iç taksimatı ile de, geç devre ait bir ada köşkünden ziyade eski bir Boğaz yalısını andırmakta ve Osmanlı ampir üslubunun izlerini yansıtmaktadır.

Devrinin edebiyatçılarına ve sanatçılarına yakın ilgi gösteren, içlerinden birçoğunu himaye eden Abbas Halim Paşa'nm bu Selamlık Köşkü'nde özellikle hafta sonlarında verdiği ziyafetler, tertip ettiği sohbet toplantıları İstanbul'da ün salmıştı. Mehmed Akif Ersoy, Recaizade Mahmud Ekrem Bey, Abdülhak Hamid Tarhan, İbnülemin Mahmud Kemal İnal, ressamlardan Halil Paşa, Hoca Ali Rıza ve Feyhaman Duran bu toplantıların müdavimleri arasındaydı. Selamlık Köşkü'nde Abbas Halim Paşa'nın vefatım müteakip kızlarından Prenses Emine Hanımefendi 1941'e kadar ikamet etmiş ve babasının devrindeki sohbet geleneğini devam ettirmiştir. Yahya Kemal Beyatlı ile Ahmed Hamdi Tanpmar prensesin yakın dostları ve selamlığın misafirleri arasında bulunmaktaydı.

Bendegân Köşkü: Fettah Sokağı ile Yeni İskele Yolu'nun kavşağında yer alan ve zamanında "agavat dairesi" olarak adlandırılan üç katlı ahşap yapıda Abbas Halim Paşa'nın kalabalık bendegâm ikamet etmekteydi. Günümüzde aşı boyalı olan bu yapı, II. Meşrutiyet devrinde kısa bir müddet "Sebilürreşad Rüşdiyesi" olarak kullanılmış, paşanın vefatından sonra kızlarından Prenses Nimet Hanımefendi'ye intikal etmiş ve 1938'de satılmıştır.

Birçok geç devir ada köşkünde olduğu gibi, kapı ve pencerelerinde Orta Avrupa şalelerinden mülhem ayrıntıların görüldüğü bu yapı aslında tek bir köşk olmayıp, birbirleriyle bağlantılı müstakil dairelerden meydana gelmektedir. Fettah Sokağı üzerinde, ufak saçaklarla donatılmış üç adet kapı sıralanmakta, yan kapılardan çeşitli dairelere, orta kapıdan ise küçük bir avluya girilmektedir. Yan kanatlar, avlunun üzerinden geçen bir koridorla irtibatlandırılmıştır.

Abbas Halim Paşa köşklerinin tamamlayıcı unsurları arasında, Bendegân Köşkü'ne bitişik olan, tek katlı kagir bir trafo binası bulunmakta, bu binanın kapısı üzerinde talik hatlı bir besmele göze çarpmaktadır. Ayrıca Yeni İskele Yolu'nun denize ulaştığı yerde, "Abbas Paşa İskelesi" olarak bilinen ve yalnızca köşklerin sakinlerine hizmet eden bir iskele ile kayıkhanelerin var olduğu bilinmektedir.

Bibi. N. Gülen, *Heybeliada,* İst., 1982, s. 123-125: Tuğlacı, *İstanbul Adaları,* I, s. 60-72.

M. BAHA TANMAN

ABBAS VESİM

(?, ? - 1760, İstanbul) Döneminde İstanbul'un en tanınmış hekimlerindendi. Tabip Abbas Efendi, Derviş Abbas Efendi adlarıyla da tanınırdı. Bedensel özrü nedeniyle halk arasındaki şöhreti Kambur Vesim'di.

Çok yönlü bir öğrenim gördü. Dönemin ünlü hekimleri; Sinoplu Ömer, Şifaî, Bursalı Ali Münşî ve Reisü'l-etibba Kâtipzade Mehmed Refi' Efendi'den tıp, Müneccimbaşı Yanyalı Esad Efendi'den hikmet (fizik), edebiyat ve Farsça, tarihçi Ahmet Mısrî'den de hey'et (astronomi) dersleri aldı. Arapça da biliyordu. Ayrıca o dönemde İstanbul'da yaşayan yabancı hekimlerle dostluk kurmuş ve bu sayede biraz Fransızca ile Latince de öğrenmişti. Onların Yunanca, Latince ve İtalyanca'dan çevirdiği tıp kitaplarından da yararlanmıştır. Bir aralık tahsil maksadıyla Mekke, Medine, Şam ve Mısır'a gitmiştir.

Halk arasında sevilen ve çok tutulan bir hekimdi. Fatih'teki Sultan Selim Camii civarındaki hekim dükkânında (muayenehane) hasta bakardı. Hassa (saray) hekimliğine de yükselmişti.

Abbas Vesim geleneksel İslam tıbbı yanında Batı tıbbmdan da yararlanan bir hekimdi. Ünlü eseri *Düstûrü'l-Vesim fi Tıbbi'l-Cedid ve'l-Kadim'de* bu hususu açık olarak görmek mümkündür. Yazımı 1758'de tamamlanan bu iki ciltlik kitap dört ana bölüme ayrılır. Birinci bölümde geleneksel olarak baş bölgesinden ayağa kadar sırasıyla organların hastalıkları, ikinci bölümde kadın ve çocuk hastalıkları, üçüncü bölümde şişler ve ülserler, dördüncü bölümde de basit ve bileşik ilaçlar yer alır. Son bölümü ise Hipokrat yemini ile hekimlerin mesleklerini yaparken uymaları gereken deontoloji kurallarına ayrılmıştı.

Vesiletü'l-Metâlib fi İlmi't-Terâkib adını taşıyan, 1735'te tamamladığı diğer eseri bir akrabadindir. Giriş bölümünde hekimlerinden Yorgiyos'un akrabadinini Petro adındaki filozof hekim ile inceleyerek özet olarak çevirdiklerini ve üstadı Ali el-Brusî'nin (Bursalı Ali Münşî) deneyip kullandığı yararlı terkipleri ekleyerek bu kitabı hazırladığını bildirmektedir, îki makaleden ibaret olan eserin birinci makalesinde hastalık isimleri alfabetik olarak sıralanmış ve bu hastalıklarda kullanılacak basit droglar verilmiştir. İkinci makalede ise bileşik ilaçların terkipleri ve yapılışları yine alfabetik olarak sıralanmaktadır.

Abbas Vesim, matematik ve astronomi alanında da eserler vermiştir. Timur'un torunu Uluğ Bey adına yazılan Zic'i (yıldız cetveli) *Nehcü'l-Buluğ fi Şerh-i Zic-i Uluğ* adıyla 1745'te açıklamalı olarak Türkçe'ye çevirmiştir. Önsözünde el-Hac Abbas Vesim tarafından Mevlânâ Şeyh Ahmed Mısrî'nin himmetiyle hazırlanmış olduğu kayıtlıdır. Yine astronomi ile ilgili *Risale-i Rü 'yet-i Hilâl* adında bir eseri daha vardır. 1740'ta yazılan bu Arapça eserde ayın görünüşlerinin çizgileri ve tarifleri verilmektedir. Kaynaklarda, *Tıbb-ı Cedid-i Kimyevî* ve *Risâletü'l-Vefk* adında iki eseri daha olduğu belirtilmektedir.

Abbas Vesim aynı zamanda hattat ve şairdi. Ta'lik yazıyı Reisü'l-etibba Kâtipzade Mehmed Refi' Efendiden öğrenmişti. Şiirlerini de bir divanda toplamıştır (yazm. Topkapı Sarayı Ktp, Hazine, no. 961).

Bibi. İbrahim, "Mefâhir-i Tıbbiye-i Osmâniyemizden 1100 Tarih-i Hicrîsinde Osmanlılarda Tababet", *Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi,* sene 5 (1320-1322/1904) 14-36; *Osmanlı Müellifleri.* III, 342; Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk. Tababeti Tarihi,* İst., 1925, 58-73; A. Süheyl Ünver: "Hekim Vesim Abbas Efendiyi Ruhen Yetiştiren Kimdir?", *Dirim,* c. 22, no. 3 (1947) 1-2; F. Nafiz Uzluk, "Ölümünden 9 Yıl Sonra Ordu Hekimbaşısı Yapılan Bir Tabibimiz", *Dirim,* c. 26, no. 1-2 (1951) 18-25; Sırrı Akıncı, "Hekim Abbas Vesim Efendi", ***İst.*** *Tıp Fak. Mec.,* c. 24, no. 4 (1961) 695-700; ay, "Kitâb-ı Düstûr-ı Vesim fi't-Tıbbi'l-Cedîd ve'l-Kadîm'in İncelenmesinden Ortaya Çıkan Sonuçlar", *Yeni Tıp Alemi,* c. 14, no. 146 (1964) 131-142; ay, "18. yy ikinci Yarısı Başlarında İstanbul Hekimleri". *Hayat Tarih Mec,* no. 3 (1972) 29-32; Muammer Dizer, *Kandilli Rasathanesi Kitaplığı Yazma Eserler Katalogu,* I, İst., 1973, 53; Nil Akdeniz, *Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi,* İst., 1977; A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim,* (haz. A. Kazancıgil-S. Tekeli) İst., 1982. 187, 189-196; Bedi N. Şehsuvaroğlu-A. E. Demirhan-G. C. Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi,* Bursa, 1984, 117-118; *Türkiye Kütüphaneleri Islâmî Tıp Yazmaları Katalogu,* (yay. Ekmeleddin İhsanoğlu), İst., 1984, 387.

NURAN YILDIRIM

ABBASAĞA MEZARLIĞI VE PARKI

Beşiktaş sırtlarında olan Abbasağa Mezarlığı, admı civarındaki Abbas Ağa Camii'nden(->) almıştı. Darüssaade Ağası Abbas Ağa 1668-1671 yılları arasında bu

Abbasağa Parkı, 1943
Güzelleşen İstanbul, (İstanbul Belediyesi Yaymı)'1943

makamda bulunarak, istanbul'da biri Laleli'de Kızlarağası Hamamı olmak üzere üç hamam ile pek çok çeşme yaptırmış, bu arada da Beşiktaş'taki camii inşa ve vakfetmiştir. Mezarlık bu cami çevresinde kurulup, gelişmiş ve oldukça geniş bir sahaya yayılmıştı. Yeri, İstanbul Şehremaneti'nce Necip Bey tarafından 1340'ta yayımlanan şehir planlarının Beyoğlu bölümünde görülebilir.

Servi ağaçları ile kaplı olan bu mezarlıkta 17. yy'dan itibaren buraya gömülmüş, birçok tarihi kişinin kabir taşları bulunuyordu. 1939da bu mezarlığın bütün ağaçları kesilmiş, mezar taşları da sökülerek, kırılmış ve yok edümiştir. Hiçbir izi kalmayan Abbasağa Mezarlığı

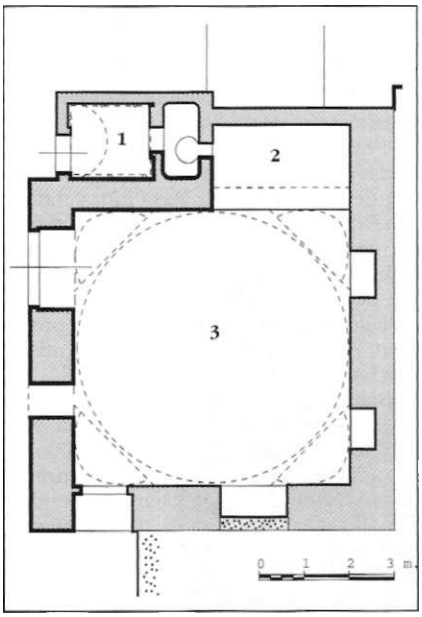

Abdal Yakub Tekkesi
Mutfak ve hamam binasının planı;
1. Hamam, 2. Ocak-külhan, 3. Mutfak.
M. Baha Tanman, 1982

arsası da park olarak düzenlenmiştir. 1941'de açılan park doğu yönünde Akdoğan Sokağı, batıda Maşuklar Sokağı arasındadır; toplam alanı 12 bin m^2'dir. Mezarlık kaldırılırken kesilen servilerin yerine çam, mazı, taflan, atkestanesi ağaçları dikilmiştir. Bugün parkta çınar, akasya, sedir, atkestanesi, mazı ve defne türleri bulunmaktadır. Parkta bir basketbol sahası, çocuk oyun alanı, tarihi bir çeşme ve seyir terasları vardır.

İSTANBUL

ABDAL YAKUB TEKKESİ

Fatih îlçesi'nde, Davutpaşa-Kocamustafapaşa arasında, Davutpaşa Mahallesi'nde, Hekimoğlu Ali Paşa Caddesi, Esekapısı Sokağı ve Davutpaşa Değirmeni Sokağı'nın kuşattığı arsa üzerinde, Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi içinde yer almaktadır. Kaynaklarda "Abdal Yakub Dede" "Aşari", "Cedid Ali Paşa", "Hekimbaşı Nuh Efendizade Ali Paşa", "Hekimoğlu Ali Paşa", "Hekimzade" ve "Hekimzade Ali Paşa" adlarıyla da mezkûrdur.

Hayatı ve kişiliği hakkında pek az şey bilinen Abdal Yakub Dede tarafından, yaklaşık 18. yy ortalarında, daha sonra yerine inşa edilen Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nin avlusunda, şadırvanın bulunduğu yerde tesis edilmiştir. Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa ° (1689-1758) 1147/1734'te burada cami ve külliyesini inşa ettirirken, mimari özellikleri bilinmeyen bu ilk tekkeyi yıktırmış ve 1161/1748'de, hemen yakınında, bugünkü yerinde ihya etmiştir. Bu arada, biri ilk tekkenin naziresinde gömülü olan Abdal Yakup Dede ile haleflerine, diğeri ise paşa ile aile efradına tahsis edilen iki bölümlü bir türbe inşa edilmiştir. Muhtemelen küçük kapsamlı fakat bağımsız bir kuruluş olan ilk tekkeden farklı olarak, yeni inşa edilen ve bundan böyle ikinci banisinin adı ile de anılır olan tekke, Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesinin bir

parçası durumundadır. Nitekim derviş hücreleri, harem, selamlık, mutfak ve hamam bölümlerini içerdiği halde, bağımsız tevhidhanesi olmayıp, ayinler, külliyenin merkezini oluşturan camide icra edilmekteydi. Geçen yüzyılın ikinci yarısı içinde, ahşap olan harem ve selamlık bölümlerinin yenilendikleri anlaşılmaktadır. Bütün unsurları ile günümüze intikal edebilmiş olan Abdal Yakub Tekkesinde, metruk ve harap olan mutfak-hamam grubu dışında kalan kısımlar mesken olarak kullanılmaktadır.

Başlangıçta hangi tarikata bağlı olduğu şüpheli ise de, üçüncü şeyhin posta geçmesiyle Halvetîliğin Cihangirîlik koluna, 1122/1710'dan itibaren de Kadirîliğe intikal ettiği tespit edilebilmektedir. Tekkenin ilk şeyhi Abdal Yakub Dede'den sonra posta, halifesi Üveys Dede geçmiş, bu zatı, Halvetî-Cihangiri piri Cihangirli Şeyh Hasan Burhaneddin Efendi (ö. 1663) halifelerinden Şeyh Enfî İbrahim Vehbi Efendi (ö. 1710) izlemiştir. Tekkenin dördüncü postnişini, bu zatın oğlu olan. Kadiri tarikatına mensup Şeyh Mehmed Rıza Efendi'dir (ö. 1749). Kendisinden sonra oğlu İbrahim Edhem Efendi şeyh olmuş, 22 Cemaziyülâhır 1206/1792'de vefat ettiğinde oğlu Mehmed Nasreddin Efendi henüz altı yaşında bulunduğundan, Şeyh Mehmed Rıza Efendi'nin halifesi Abdülkadir Efendi (ö. 1808) vekâleten meşihatı üstlenmiş, Şeyh Mehmed Nasreddin Efendi (ö. 1856) elli yıla yakın bir müddet bu görevi yürüttükten sonra yerini. Sünbül Efendi türbedarı olan damadı Şeyh Sadeddin İsmail Efendiye (ö. 1913) bırakmıştır. Son şeyhin Müfid Efendi adında bir zat olduğu, ayinlerin cuma günleri icra edildiği bilinmektedir.

Tekkeyi oluşturan unsurlardan beş adet derviş hücresi doğu-batı doğrultusunda uzanan bir kitle içinde sıralanmaktadır. Duvarları moloz taş ve tuğla ile örülmüş, üstleri, aym doğrultuda devam eden ve ahşap çatı altında gizlenmiş olan bir beşik tonozla örtülmüştür. Hücre dizisinin batı ucunda, sonradan eklenmiş olması muhtemel, nispeten büyükçe bir mekân yer alır. Doğrudan ahşap çatı ile örtülü olan bu bölümün, meydan odası, taamhane veya mihmanhane olarak kullanıldığı düşünülebilir. Pencereler, ocaklar ve dolap hücreleri ile donatılmış olan bütün bu mekânların kuzey cephesi boyunca, zemini arnavutkaldırımı döşeli, ahşap direklere oturan bir sundurma uzanmakta, kapılar bu sundurmaya açılmaktadır. Hücrelerin doğu ucunda ise. planı, üst yapısı ve cepheleri ile. alelade bir ahşap mesken niteliğinde olan iki katlı harem ve selamlık bölümleri bulunmaktadır. Söz konusu bölümlerle derviş hücrelerinde R. 1301/1885-86 yılında, beşi erkek dokuzu kadın olmak üzere toplam on dört kişinin ikamet ettiği Dahiliye Nezareti'nce hazırlanmış bir istatistikte belirtilmektedir.

Avlunun kuzey kesiminde, birbirine bitişik olarak tasarlanmış bulunan mutfak ile hamam bağımsız bir kitle oluşturmaktadır. Maliye Nezareti'nin 1325/1910 tarihli İstanbul Tekkeleri Tamiye ve Tahsisat Defteri'nde, Abdal Yakub Tekkesinin günde bir okka iki yüz dirhem et istihkakı olduğu kaydedilmiştir. Kare planlı mutfağın duvarları, almaşık olarak bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğla ile örülmüş, mekânın üstü, içerden sivri tromplara, dışarıdan sekizgen kasnağa oturan, kurşun kaplı bir kubbe ile örtülmüştür. Doğu duvarında, tuğla örgülü, yuvarlak kemerli geniş bir kapı ile bir pencere, kuzey duvarında aynı tür kemerlere sahip daha dar bir kapı ile, sonradan iptal edilmiş diğer bir pencere. sağır olan batı duvarında da iki adet niş bulunmaktadır. Mutfağın güneybatı köşesinde, geniş yuvarlak kemeri ile göze çarpan ocağın dışa taşkın kitlesinin yanma, tek birimli ufak bir hamam yerleştirilmiştir. Tek sıra tuğlayla örülmüş ince duvarları ve üstünü örten beşik tonozu ile küçük bir halvet niteliğindeki bu hamam ile mutfak ocağının arasmda, su kazanının bulunduğu bölme yer almakta, başka bir deyimle ocağın aynı zamanda hamam külhanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Türk mimarisinde benzeri hemen hiç bulunmayan bu mutfak-hamam bağlantısı şüphesiz Abdal Yakub Tekkesi'nin en ilginç yanını oluşturmaktadır.

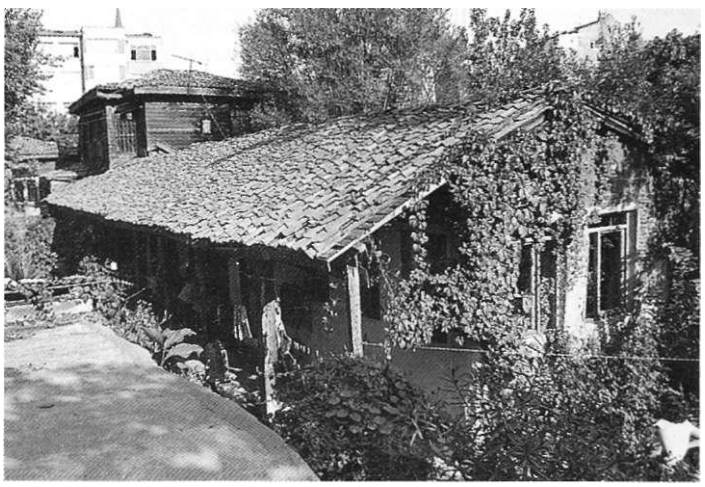

Abdal Yakub Tekkesi Derviş hücreleri
Af. *Baha Tanman*

Bibi. Çetin, *Tekkeler,* 586; Kut, *Dergehname,* 219-220; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 81-85; *Âsitâne,* 3; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 44-45, no. 52; Münib. *Mecmua-i Tekâyâ,* 4; *İhsaiyat,* 20; Vassaf, *Sefine,* V, 272; *İSTA,* I, 16-17; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 69-70; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 10; Kut, *Dergehname,* 213-236; Aynur, *Saliha Sultan,* 30-39; *Fatih Camileri,* 269; M. B. Tanman. "Abdal Yakup Tekkesi", *DİA,* I, 66.

M. BAHA TANMAN

ABDÎ (Derviş)

(?, Buhara - 1647, Medine)'Talik hattatı. Asıl adı Seyyid Abdullah'tır. Mevlevi tarikatına bağlı olduğu için Derviş Abdî-i Mevlevi diye anılır. Hattatlar arasında ise Derviş Abdî olarak tanınmıştır. Talik yazıyı, İsfahan'da İranlı ünlü hattat İmâd el-Hasenî'den (ö. 1615) öğrendi. IV. Murad döneminde (1623-1640) İstanbul'a geldi. Padişahın ve vezirazam Mehmed Paşa'nın iltifatlarına mazhar oldu. Yenikapı Mevlevihanesi'ne kapılanarak kendini yazıya verdi. Birkaç yıl sonra hocasını görmek için İsfahan'a vardığında Imâd'ın öldürüldüğünü duydu ve üzüntüler içinde hocasının evine gitti. Ev halkından, hocasının yazılarına Şah Abbas tarafından el konduğunu ve vasiyetnamesinde kendisine bir zirmeşk (yazı altlığı) bıraktığını öğrendi. Yazı altlığım kalınca bulan Abdî, kenarından aralayıp bakınca kâğıtlar arasında İmâd'ın on adet kıta (tek sayfalık yazı) yerleştirmiş olduğunu gördü. Bu kıtalar, İstanbul'da "altlık kıtaları" adıyla tanındı ve İmâd tarafından mükemmelleştirilen İran taliki bu yolla Osmanlı ülkesinde de yaygınlaşmaya başladi. Türk hattatları, Yesârîzade Mustafa İzzet tarafından 19. yy'da Türk talik okulu kuruluncaya kadar bu üslubu takip ettiler ve İmâd derecesinde yazmayı başardılar. Başka bir deyişle, talik, yerleşmiş kurallarıyla İran'da İmâd, Türkiye'de de Abdî ile başlamıştır.

Abdi'nin ustalığını gören Sadrazam Mehmed Paşa, ona bir *Şehname* yazdırmış, kâğıt, tezhip, altın ve yazma parası olarak on sekiz kese akçe sarf etmişti. Derviş Abdî hac farizasını ifa etmek için gittiği Mekke'den sonra Medine'ye geçerek ölünceye kadar Hz Muhammed'in türbesi civarında yaşadı. Eserlerinin bir kısmı Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndedir. En meşhur öğrencisi Tophaneli Mahmud'dur.

ALİ ALPARSLAN

ABDÎ

(18. yy) Pek çok şiirinde İstanbul sevgisini ve özlemini dile getiren âşık.

Doğum ve ölüm yeri ve tarihleri bilinmeyen Abdî, "kalem şuarası" adı verilen ve şiirlerini doğaçlamayla değil de yazarak oluşturan âşıklar zümresindendir. Aruz ve hece ile yazdığı şiirlerin birçoğunda ayrı düştüğü İstanbul'dan öz-

lemle söz eder. "Destan" başlığı taşıyan aruzla yazılmış bir şiirindeki "Bu bin yüz altmış altıda mücavir Mekke'de Abdî" mısraından H. 1166 (1752) tarihinde Mekke'de bulunduğu, "Üç senedir lûtf-i Hakla Beyt'e sürdüm yüzümü" mısraından da üç yıl burada yaşayıp çok sevdiği İstanbul'a döndüğü anlaşılıyor.

Şiirde Nabî'den etkilendiğini belirtmekle birlikte Abdî'yi bir divan şairi saymak mümkün değildir. Bir âşık olarak şiirlerinde Âşık Ömer(->) ve Gevheri etkisi açıkça görülmektedir. Abdi'nin şiirlerinde İstanbul iki yönlü olarak yer alır. Birincisi şehrin doğal güzelliklerine duyulan özlem ve övgüdür. İkincisi ise şehir hayatının çeşitli yönlerini, semtlerini, mesire yerlerini, giyim kuşamını, halkın ve seçkin sınıfın geleneklerini sergilemesidir.

Bibi. Naci Kum, "Şair Abdî ve Güzel İstanbul", *Yeni Türk,* no. 38, 1936, s. 70; Ergun, *Türk Şairleri,* I, 203-206; M. F. Köprülü, *Türk Sazşairleri,* III, Ankara, 1962, 400-401; *TDEA,* I, 10.'

M. SABRİ KOZ

ABDÎ

bak. ABDÜRREZZAK EFENDİ

ABDÎ ÇELEBİ CAMÜ

Fatih İlçesi'nde, Kocamustafapaşa Mahallesi'nde, Müdafaaimilliye Caddesi ile Marmara Caddesi'nin kesiştiği yerdedir.

Banisi Kanuni dönemi ileri gelenlerinden Ruznameci Çelebi Abdullah Efendi'dir. "Çilingir", "Sankiyedim", "Yedimiçtim" gibi adlarla da anılmaktadır.

Mimar Sinan tarafından 940/1533 tarihinde inşa edilen ilk yapı dolma bir set üzerinde yükselmekte, dört fil ayağına bir kubbe oturtulmak suretiyle tasarlanmış bulunmaktaydı. Geçen yüzyılın sonlarında çok harap durumda olan cami, devrin seraskeri Rıza Paşa'nm (1844-1920) delaletiyle, masrafı Hazine-i Hassa'dan ödenmek suretiyle yeniden inşa ettirilmiş, Mimar Sinan'ın tasarladığı ilk camiden tamamen farklı, eklektik üslupta bir yapı ortaya çıkmıştır. İstanbul'da 1896'da vuku bulan Ermeni olaylarından sonra, camiin çevresindeki Ermeni mahallesinde bir karakolun inşa ettirilmesi, camiin yenilenmesine vesile olmuştur.

Osmanlı devrinin son yıllarında bakımsız kalan Abdî Çelebi Camii 1933'te Süeda Hanım adında bir hayırsever tarafından esaslı bir onanma tabi tutulmuş, bu arada önüne imam meşrutası eklenmiştir. Şu anda (Haziran 1993) camide onarım çalışmaları yapılmaktadır. 1991-1992 yıllarında yapının kuzey kesimine dernek binası, tuvalet ve aptes yerleri eklenmiştir. Ayrıca fevkani mahfilde kuzeye bakan pencerelerden biri kapıya çevrilerek minareye ve mahfile dışarıdan giriş sağlanmıştır. Bu yeni ekler cami ile son derecede uyumsuz bir görünüm oluşturmaktadır. Son yıllarda yapıların tarihi özellikleri düşünülmeden gerçekleştirilen sağlıksız onarım ve tadillerin bir örneği de burada karşımıza çıkmaktadır. Yapının cepheleri pilastrlarla bölünmüş, alt ve üst pencerelerin arasına yatay bir silme yerleştirilmiştir. Alt pencereler basık, üst pencereler ise yuvarlak kemerlidir. Üst pencerelerden cephe ekseninde bulunanlar yükseltilerek saçak kornişinden yukarıya taşırılmıştır. Birkaç istisna dışında Osmanlı yapılarında görülmeyen, buna karşılık Bizans dini mimarisinde çokça kullanılan, Osmanlı dönemi Rum kiliselerinde de sürdürülen bu saçak ayrıntısı, Abdî Çelebi Camii'nin Rum kökenli ustaların elinden çıkmış olabileceğini düşündürmektedir. Yapının dört köşesinde yükselen ağırlık kuleleri sekizgen, üst kısımları da soğan kubbelidir. Cami kiremit kaplı ahşap çatıyla örtülmüştür. Minaresi kuzeybatı köşesindedir.

Abdî Çelebi Camii
Aras Neftçi, 1989

Kapalı son cemaat yerinin üst katı kadınlar mahfili olarak değerlendirilmiştir. Fevkani mahfilden harime açılan üç adet kemerin içinde mahfil zemini kavisli çıkmalarla genişletilmiş, bu çıkmalardan ortadaki daha geniş tutulmuştur. Kare planlı harimin tavanı köşede, pandantif görünümlü ahşap dolgularla kuşatılmış, böylece elde edilen sekizgen yüzeyin merkezine alçıdan yuvarlak bir göbek oturtulmuştur. Son devrin önde gelen hattatlarından Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer'in(->) eseri olan, yaldızla yazılmış sülüs hatlı Nur ayeti, alçı göbeği kuşatmaktadır. Mihrabı çevreleyen ve 1933 onarımına ait olduğu anlaşılan çini kuşakta mavi zemin üzerine beyaz renkle celi sülüs olarak yazılmış, Kâmil Akdik(-») imzalı İhlas suresi bulunmaktadır. Mihrap nişinde, son dönem özelliklerini yansıtan kalem işi perde motifleri görülür. Başlangıçta mescit olarak faaliyet gösteren yapının minberini 1756'da Mahmud Ağa'nın koydurduğu bilinmektedir. Halen görülen ahşap minber ise, yapının mimarisi gibi eklektik özellikler göstermektedir. 19. yy'ın sonundaki yenileme sırasında konduğu anlaşılan bu minberin köşk kısmı dilimli kemerlerle donatılmış, soğan kubbeli bir külahla taçlandırılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî; *Hadîka,* I, 77; *İSTA,* I, 24; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 42; Kuran, *Mimar Sinan,* 135; *Fatih Camileri,* 48.

EMİNE NAZA

ABDİ İBRAHİM

bak. BARUT, ABDİ İBRAHİM

ABDİ İPEKÇİ SPOR SALONU

Zeytinburnu ilçesinin Kazlıçeşme semtinde İstanbul Belediyesi tarafından yaptırılan spor salonu. Salona bir suikasta kurban giden gazeteci Abdi İpekçi'nin adı verildi. Temeli 1979'da atılan yapının inşaatı duraksamalarla on yıl kadar sürdü. Salon 1990'da ünlü Harlem Globetrotters basketbol takımının gösterisiyle hizmete girdi.

Açılışından bu yana basketbol, güreş, voleybol, halter gibi spor dallarında çeşitli uluslararası şampiyonalara ve

Abdi İpekçi Spor Salonu
Nazım Timuroğlu, 1993

spor etkinliklerine sahne olduğu gibi konserler için de kullanıldı. 1991 Avrupa Şampiyon Kulüpler Basketbol Turnuvası Finalleri ile en büyük sportif organizasyonlarından birini verdi. 7.000 seyirci kapasiteli salon her tür uluslararası spor organizasyonuna elverişli olup ayrıca antrenman salonlarına da sahip bulunmaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

ABDULLAH (San)

(1584, İstanbul - 1660, İstanbul) Tasavvuf tarihinde "Sarı" veya "Şârih-i Mesnevi" olarak tanınan reisülküttab, hattat, çiçekçi ve Bayramî Melamîliğine mensup mutasavvıf.

Babası, Magrib şehzadelerinden Seyyid Muhammed, annesi Sadrazam Halil Paşa'nm kardeşi Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın kızıdır. Eğitimini İstanbul'da tamamladı. Halil Paşa'nın (ö. 1630) birinci sadaretinde (1616-1619) devlet hizmetine girerek İran seferine katıldı. Paşanın ikinci sadaretinde (1626-1628) ise, önce tezkireci ve ardından 1627'de Mehmed Efendi'nin yerine reisülküttab oldu. Bu sırada Doğu'da Abaza Mehmed Paşa üzerine gönderilen Halil Paşa, başarı sağlayamayınca her ikisi de görevlerinden uzaklaştırıldılar. 1630'da Halil Paşa'nın ölümüyle inzivaya çekilen Abdullah Efendi, 1638'de İsmail Efendi'nin yerine tekrar reisülküttaplığa atanarak IV. Murad'm Bağdat seferine katıldı. 1640'ta Anadolu muhasebecisi, 1650'de piyade mukabelecisi oldu ve 1654'te mensuh mukataacılığma atandı. Bu son resmi görevinden bir süre sonra ayrılan Abdullah Efendi, ölümüne kadar Kocamustafapaşa'daki evinde tasavvufla uğraştı. Mezarı, Topkapı'da kendi adıyla anılan sofasındadır.

Gençlik yıllarında Hacı Hüseyin Ağa (ö. 1630) aracılığıyla Melamî kutbu İdris-i Muhtefî'ye (ö. 1615) intisap etmiş, onun ölümünden sonra da yerine geçen Hacı Bayram Kabayî (ö. 1627) ve Sütçü Beşir Ağa'ya (ö. 1662) bağlanmıştır.

16. yy başlarında "Oğlan Şeyh" lakaplı İsmail Maşukî (ö. 1529) tarafından İstanbul'a getirilen Melamîlik(->), önce Anadolu kökenli şeyhler tarafından Helvaî Tekkesi'nde(->) örgütlenmiş ise de 17. yy'dan itibaren tarikatın bu yöndeki faaliyetleri Rumeli Melamîlerinin denetimine geçerek saray çevresi ile ilmiye sınıfı üzerinde yoğunlaşmıştır. Sarı Abdullah'ın mürşidi İdris-i Muhtefî(->) bu kola mensup olup, aralarında Sadrazam Halil Paşa ve Şeyhülislam Ebu'l-meyâmin Mustafa Efendi'nin de (ö. 1606) bulunduğu Osmanlı bürokrasisini kendine bağlamış, ayrıca Kırkçeşme'deki Peştamalcılar Hanı'nda esnaf zümresini örgütlemiştir. Sarı Abdullah, Melamîliğe bu handa yapılan dini bir törenle girmiş ve yaşadığı dönemde esnaf ile iktidar arasındaki sosyokültürel ilişkinin tarikat adma düzenleyicisi olmuştur.

Sarı Abdullah, Melamîliğin 17. yy İstanbul hayatındaki siyasi ve dini rolü üzerinde etkili olmuş bir mutasavvıftır. Diğer tarikatlarla kurduğu yakın ilişki, siyasi ve mistik kişiliğinin derin izlerini taşır. İsmail Maşukî(->) ve Hamza Bâlî (ö. 1561) gibi Melamî şeyhlerinin İstanbul'da katledilmeleri üzerine gizlilik esasma dayalı bir örgütlenme modelini benimseyen Melamîlik, onun aracılığıyla hem siyasi kadrolar içinde hem de diğer tarikatlarm koruyucu şemsiyesi altında gelişebilme olanağı bulmuştur. Söz konusu bu tarikatlar, Melamîliğin İstanbul'daki bir çeşit resmi örgütü olan Bayramîlik(^) ile ondan ayrılarak farklı bir kimlik kazanan Celvetîlik'tir(->). *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevi* adlı eserinde kendisini Bayramî olarak gösteren Sarı Abdullah, ayrıca Sadrazam Halil Paşa'nın da bağlı bulunduğu Celvetîliğe intisap ederek, IV. Murad'm yakm desteğini alan bu tarikatların saray halkı üzerindeki nüfuzlarını, Melamîlere uygulanan siyasi baskıyı azaltacak yönde kullanabilme başarısını göstermiştir. 1628'de Abaza Mehmed Paşa'ya karşı düzenlenen seferin başarısızlığa uğramasıyla görevlerinden uzaklaştırılan Halil Paşa ile Abdullah Efendi'nin, Celvetî şeyhi Aziz Mahmud Hüdaî(->) tarafından IV. Murad'a bağışlatılmaları, bu açıdan tipik bir örnektir.

İstanbul'un 17. yy mistik hayatında San'Abdullah'ın tasavvuf anlayışını benimseyip sürdüren pek çok ünlü şair ve mutasavvıf vardır.

San Abdullah'ın Topkapı-Maltepe'de bulunan mezar taşı.
Ekrem Işm. 1992

Bunlar arasında Neşatî Ahmed Dede ile Çevri İbrahim Çelebi gibi Mevleviler ve La'lîzade Abdülbâki(->) gibi Nakşîler ilk anda dikkati çekerler. Gelibolu ve Beşiktaş Mevlevîhaneleri şeyhi Ağazade Mehmed Dede'nin müritlerinden olup daha sonra Edirne Mevlevîhanesi postnişinliğini üstlenen Neşatî Ahmed Dede (ö. 1674), Sarı Abdullah'ın kesedarlığını yapmış, ondan aldığı Melamî neşeyi Mevlevî kültürüyle bütünleştirerek 17. yy divan şiirinin seçkin örneklerini vermiştir. Cevrî İbrahim Çelebi (ö. 1654) ise, Sarı Abdullah'a bağlanan bir diğer büyük Mevlevî şairi ve hattatıdır. Galata Mevlevîhanesi postnişini İsmail Rüsuhî Dede'nin dervişi olan Cevrî, Melamîlik ile Mevlevîlik arasındaki kültürel ilişkinin, 17. yy'daki başlıca odak noktalarından birisi sayılmaktadır. Sarı Abdullah'ın tasavvuf alanındaki asıl etkisi, torunu Şeyh La'lî Mehmed Efendi (ö. 1707) aracılığıyla, 18. yy'ın önemli Nakşî mutasavvıflarından La'lîzade Abdülbâki üzerinde olmuştur. *Sergüzeşt* adlı eserinde Sarı Abdullah ve çevresini anlatan La'lîzade kendi kurduğu kalenderhane ile bağlandığı Murad Buharî'nin (ö. 1719) Eyüp'teki tekkesinde şekillenen Melamî-meşrep Nakşîliğin, İstanbul'daki başlıca temsilcisidir. İkinci devre Melamîlerinin Sarı Abdullah aracılığıyla Nakşîlik üzerinde kurdukları bu yoğun etki, Şeyh Murad Tekkesi postnişini Abdülkadir Belhî'nin(->) kişiliğinde, Cumhuriyet dönemine kadar uzanmıştır.

Şiirlerinde "Abdî" mahlasını kullanan Sarı Abdullah'ın eserleri, İstanbul'daki Melamî/Hamzavîlerin kültürel dünyalarını göstermeleri açısından önemlidirler. 1625-1631 yılları arasında *Mesnevinin* birinci cildine yaptığı *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevi* (bas. 1288, 5 c.) başlıklı şerhi, onun Mevlevîlik ile kurduğu yakın ilişkinin bir ürünü olup, IV. Murad'a sunulmuştur. Aslında Bayramî olan Mevlevî şeyhi İsmail Rüsuhî Dede ile yaptığı tasavvuf sohbetlerinin çeşitli tarikat silsileleri eklenerek genişletilmesi sonucu ortaya çıkan 1624 tarihli *Semerâtü'l-Fuâd fi'l-Mebde-i ve'l-Meâd* (bas. 1288), Bayramî Melamîliğinin mistik kökeni ve gelişimi üzerinde duran temel bir kaynaktır. Bu kitaptaki tasavvuf konularını, Bayramî şeyhlerine ait menkıbelerle zenginleştirerek 1639'da kaleme aldığı *Cevheretü 'l-Bidâye ve Dürretü 'n-Nihâye* ise, tarikatın toplumsal tarihini yakından ilgilendirir. 1660'ta yazdığı *Mir'âtü'l-Asfiyâ ft Sıfât-ı Melâmîyyeti'l-Ahfiyâ,* Muhyieddin Arabi'nin *Fütühâtü'l-Mekkiy*-jye'sindeki Melamîlikle ilgili bölümlerin şerhi olup, aynı zamanda da son eseridir. Arapça yazdığı *Risale fi Merâtibi'l-Vücûd* ile Türkçe *Meslekü'l-Uşşâk* adlı 105 beyitlik kasidesi, tasavvuf ve tarikat adabının genel konularına değinir. *Meslekü'l-Uşşâk^* La'lîzade Abdülbâki ve Habeşîzade Rahimî gibi Melamiler tarafından ayrıca zeyiller yazılmıştır.

Sarı Abdullah, mutasavvıf kişiliğinin yanısıra çiçekçiliği ve hattatlığı ile de İs-

tanbul kültürüne renk katmıştır. Yedi ayrı zerrin lale türü yetiştirmesinden dolayı I. İbrahim tarafından İ642'de "serşükûfeci" tayin edildiğini Müstakimzade kaydetmektedir. Hat sanatındaki başarısını ise, yazmış olduğu Abdülmecid Sivasî Tekkesi'ne ait vakfiyede göstermiştir.

Bibi. Uşşakizade, *Zeyl-i Şakaik,* 346-347; *Tarih-i Naima,* VI, 121; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 202; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 190; Müstakimzade, *Tuh/e,* 280-281; La'lîzâde Abdülbâkî, *Menakıb-ı Melâmîye-i Bayramîye,* İst., ty; Sami, *Kamus,* IV, 2916; *Sicill-i Osnıara,* III, 367-368; *Osmanlı Müellifleri,* I, 100; Gölpınarlı, *Melâmilik, Y51-\A2;* Ergun, *Türk Şairleri,* I, 194-203; Ö. F. Akün. "San Abdullah", ***İA,*** X, 216-220.

EKREM IŞIN

ABDULLAH (Yedikuleli)

(?, İstanbul -1731- İstanbul) Sülüs, nesih hattatı. Yedikule'de doğduğu için hattatlar arasında, Yedikuleli veya Yedikuleli Seyyid Abdullah olarak anılır. Babası Seyyid Hasan el-Hâşimi. Yedikule Kapısı içindeki İmrahor Camii'nin imamıydı ve hattattı. Abdullah da babasının ölümünden sonra bu camiin imamlığını yaptı.

Yedikuleli büyük sülüs ve nesih hattatı Hafız Osman'dan l686'da yazı meşk etmeye başladı ve l690'da icazetname aldı. Kendisi de hattat III. Ahmed'in takdir ettiği Yedikuleli. Sakazade Mustafa Efendi'den boşalan Topkapı Sarayı'nın hat hocalığına tayin edildi. Bu sırada kullandığı mürekkebin çok temiz ve akıcı olduğu duyulunca padişahın, bunun doğru olup olmadığını öğrenmek için bir adamını Yedikuleli'nin ders verdiği yere gönderdiği, giden kişinin ders alacakmış gibi yere çömeldiği ve ne maksatla geldiğini söyledikten sonra hokkayı onun mührüyle mühürleterek padişaha takdim ettiği hikâyesi ünlüdür. Söylentinin doğru olduğu anlaşılınca hokkanın ağzı altınla kapatılıp kıymetli hediyelerle hattata geri gönderilmiştir.

Yedikuleli Abdullah'ın hat sanatındaki ustalığım gösteren bir başka fıkra da şudur: Bir gün devrin ileri gelenlerinden birinin sorması üzerine Hafız Osman. Yedikuleli'yi göstererek "Seyyid Çelebi budur, benden güzel yazar" demiştir. Hafız Osman o zamana kadar kimse hakkında böyle söylememişti.

Yedikuleli Abdullah'ın sülüs ve nesih yazılarını Hafız Osman'mkilerden ayırmak zordur. Yazdığı yirmi dört Kuran'dan ikisi III. Ahmed'in emri ile yazılmıştır. Osmanzade Taib Ahmed'in *Meşânk-t Şerif Tercümesini* de gene sultanın emri üzerine yazmıştır. Ayrıca yazdığı bin kadar enam, evrad, murakka (yazı albümü), kıta ve hilyenin çoğu Nuruosmaniye Kütüphanesi'ne vakfedilmiştir.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe.* 269-271; Rado, *Hattatlar,* 136-137.

ALİ ALPARSLAN

ABDULLAH AĞA CAMÜ

bak. İSTAVROZ CAMİİ

ABDULLAH AĞA ÇEŞMESİ

Beylerbeyi'nde, Beylerbeyi Camii karşısında, Abdullah Ağa Çeşmesi Sokağı'ndadır. Paşaçırağı lakabıyla tanınan, saraydan yetişme Abdullah Ağa yaptırmıştır. Abdullah Ağa. başmusahip, hazine vekili ve hazinedarlık görevlerinde bulunduktan sonra darüssaade ağası olmuş ve 1256/1840'ta vefat etmiştir.

Kaynaklarda son derece sade bir tezyinata sahip olduğu belirtilen çeşme, günümüzde harap durumdadır. Horasan harçlı su haznesinden sadece 50 cm'lik bir kısım kalmıştır. Oval teknesi de toprak seviyesinin bir karış altındadır. Kaybolduğu sanılan kitabesi ise yaptığımız araştırma sonucunda, yaklaşık 1 km ilerideki Gül Baba Türbesi bitişiğinde yer alan ve II. Mahmud'un miralemine ait çeşmenin üzerinde bulunmuştur. Sülüs hatlı kitabe, Hazine-i Hümayun Başhademesi Nazif Mehmed Efendiye ait olup, tarih mısraı şöyledir: *Ayn-ı carî kıldı dârü 's-sa 'âde ağası lüleden (1253/1837).*

Bibi. *Sicill-i Osmanî,* III, 397; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 434-436.

DOĞAN YAVAŞ

ABDULLAH BEY (Muhsinzade)

(1832, İstanbul - 20 Ağustos 1899, İstanbul) Sülüs, nesih hattatı. II. Mahmud'un Istabl-ı Âmire müdürü Mehmed Bey'in oğludur. Beşiktaş'ta Kapıağası Mektebinde okurken hocası Hafız Mehmed Efendi'den yazı yazarak icazetname aldı. Sonra ünlü hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendiye devam etmeye başladı ve ölümüne kadar onun yanından ayrılmadı.

Abdullah Bey bir süre Sadaret Mektubi Kalemi'nde çalıştı, 1887'de Menşe-i Küttab-ı Askeriye'nin hat hocalığına tayin edildi. Bu arada II. Abdülhamid tarafından Reisülhattatin (hattatların reisi) unvanıyla ödüllendirildi.

Abdullah Bey, Şefik Bey ile birlikte Kazasker Mustafa izzet Efendi'nin en başarılı öğrencisidir. Hat sanatında Hafız Osman üslubunu sürdürmüştür. Mahmutpaşa Yokuşu'nun alt başında bulunan Hacı Köçek Camii'nin dış kapısındaki beyit ile kapıya bitişik çeşmenin manzum kitabesi en güzel eserlerindendir. Nesih eserleri hususi koleksiyonlardadır.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar,* 20-23; Rado, *Hattatlar,* 230-231.

ALİ ALPARSLAN

ABDULLAH BİRADERLER

19. yy ın son çeyreğinde İstanbul'un ünlü fotoğrafçıları. Abdullah Biraderlerin dedeleri Astvazadur Hürmüzyan, lölO'da Kayseri'den İstanbul'a göç eden Aliksan'ın soyundan geliyordu. Astvazadur Hürmüzyan. Abdülmecid'in (1839-1861) sarayında mübayaacıbaşı olarak görev yapmış, alçakgönüllülüğü, ahlakı ve üstün zekâsıyla çok sevilen ve sayılan kişiydi. Sarayın ileri gelenleri bu yüzden ona Müslüman olmasını teklif ettiler. Astvazadur ise bu teklifi; "Adım Astvazadur. Yani Allah'ın oğlu. Bundan böyle bana Abdullah diyebilirsiniz. Böylece hem sizi memnun etmiş olurum, hem de gönlüm rahat eder" diye yanıtladı. Aile o günden sonra Hürmüzyan yerine, Abdullah adıyla anılır oldu.

Abdullah Biraderler'in babası Apraham Abdullah, 1792'de İstanbul'da doğdu. Küçük yaşta Kazaz Artin'in yanına girdi ve uzun zaman ipek işleri ile uğraşarak onun dostu ve meslektaşı oldu. Anneleri Roza ise, Bağlıyan ailesine mensuptu. Apraham Abdullah, 1875'te öldüğünde, 3 kızı ve 5 erkek çocuğu

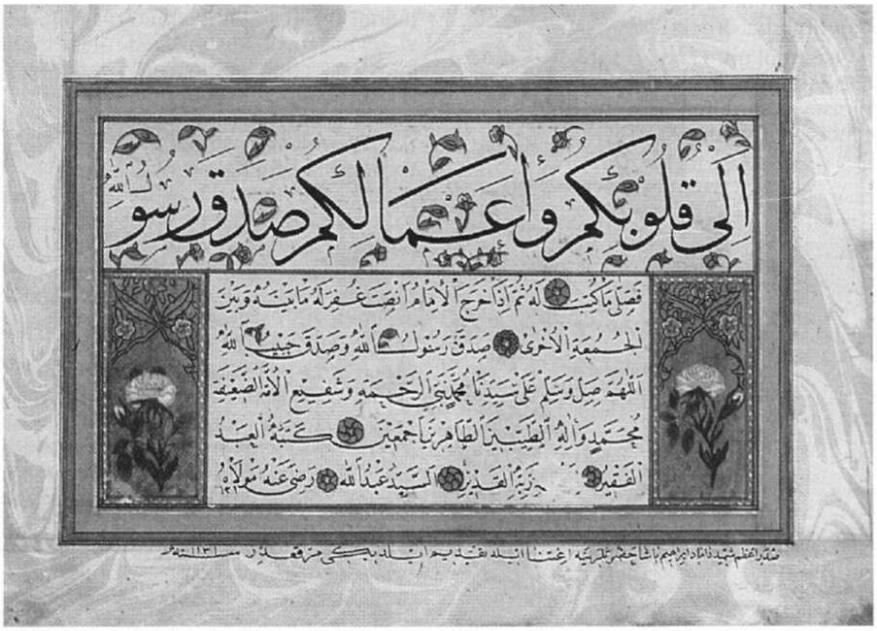

Yedikuleli Abdullah'ın bir hattı.
Şevket Rado, *Türk Hattatları*

Abdullah Biraderler'in çektiği bir İstanbul sokağı, 1870 yılları.
Engin Çizgen

vardı. Oğullarından Viçhen, Hovsep ve Kevork güzel sanatlarla uğraştılar. Kevork 1839'da İstanbul'da Ortaköy'de doğdu. Bu semt Ermeni fikir adamlarının ve asilzadelerinin buluşma merkezi sayılırdı. Gözde okullardan biri olan ve üstün yetenekli öğretmen kadrosuna sahip Lusavoriçyan okulu da bu semtteydi. Kevork Abdullah daha 10-12 yaşmdayken, çalışkanlığıyla örnek bir öğrenci olarak herkes tarafından sevilip sayılıyordu. Kevork'un gitmeyi hedeflediği Venedik'teki Murad-Raphaelyan Okulu imparatorluğun çeşitli yerlerinde yaşayan Ermeni ailelerin çocuklarını sanat öğrenmeye gönderdikleri bir kurumdu. Kevork, 1852'de kendi yaşıtlarından oluşan on iki kişilik bir grupla birlikte İstanbul'dan Venedik'teki Murad Raphaelyan Okulu'na gitmek üzere yola çıktı. Daha sonra ilk senesinde büyük bir heves ve kararlılıkla başladığı bu okuldan 1857'de mezun oldu. Yağlıboya fotoğrafçılığı dalında gösterdiği başarı nedeniyle, mezunlar içinde ödül alan altı kişiden biriydi.

Ağabeyi Viçhen Abdullah, birinci sınıf ressam olarak İstanbul'da ün yapmıştı. Sedef ve fildişi üzerine yaptığı minyatürlere en zor beğenen sanatseverler ve ressamlar bile büyük bir hayranlık duyuyorlardı. Abdülmecid'in ve daha sonra da Abdülaziz'in ve birkaç ünlü paşanın resmini hazırladı. Ayrıca, 1856'da İstanbul Beyazıt'da bir fotoğraf stüdyosu açan ve bu stüdyoda *daguerreotype* ile uğraşan Alman kimyager Rabach'ın yanında rötuşçu olarak çalıştı. 1858'de Venedik'ten dönen Kevork, ağabeyi Viçhen ve diğer kardeşi Hovsep ile birlikte Rabach'ın stüdyosunu devraldı.

Fotoğrafçılık alanında yeteneklerini daha geliştirmek ve başarılı olabilmek için, Viçhen ve Kevork, sanat dalında araştırmalar yapmak üzere Paris'e gittiler. Bir ay sonra yeni bilgilerle dolu olarak İstanbul'a döndüler ve tüm sanat yeteneklerini göstererek çalışmaya başladılar. Abdullah Biraderler'in çektikleri fotoğraflarda bir başka canlılık vardı. Abdullah Frères adlı stüdyonun ünü gün geçtikçe artıyordu. 1867'de Beyazıt'taki stüdyoyu Andreomenos'a devrederek Beyoğlu 'na (o dönemdeki adıyla Pera) taşındılar.

İstanbul'un batıya dönük yaşam tarzına en yakın yeri olan Beyoğlu, bir yenilik olarak fotoğrafçılığa hemen kapılarını açtı. Buradaki yeni yerlerinde başarılı çalışmalar yapan Abdullah Biraderler'in

Abdullah Biraderler'in kullandığı bir fotoğraf kartı arkası.
Engin Çizgen

1867'de Paris'te açılan sanat sergisinde, Türk pavyonunda sergilenen İstanbul fotoğrafları büyük bir ilgi gördü.

Osmanlı İmparatorluğu başkentinde bulunan değerli tüm eserler, bu yetenekli kişiler tarafından fotoğraflanarak, albümler haline getirildi. Abdullah kardeşler özellikle Kevork'uh kuvvetli iradesi, sanata olan tutkusu, ince zevki ve sanat dalında edindiği bilgileri ile mükemmelliğe ulaştılar. Bu başarının en büyük sırrı ise, gölgelerin inceliklerinde, renklerin ahengi ve onlara gösterdikleri özen nedeniyle uzun zaman bozulmadan dayanabilmelerinde, birkaç yıl önce çekilmiş fotoğrafların, daha dün çekilmişçesine canlı ve taze durmalarındaydı. Fotoğraflardaki üstünlüğün nedenini, Ermenice yayınlanan *Teotik Labcinciyan* (1912) adlı yıllıkta, Kevork Abdullah, *collodion* isimli mayiin hazırlanmasındaki titizliklerine ve kompozisyonlara çok dikkat etmelerine bağlıyor. Bu dikkatin sonucunda fotoğrafların güzel bir rölyefle ışık ve gölgelerde ahenkli bir geçiş kazandığını belirtiyor.

1868'de İngiltere Veliahtı Galler Prensi Edward (daha sonra Kral VII. Edward) 20 kişilik maiyetiyle İstanbul'a geldiğinde, Abdullahlar, veliahtın eşi Alexandra ve maiyetiyle birlikte fotoğrafını çekerler. Kevork prensin hayranlığından yararlanarak, Londra'da fotoğrafhanenin bir şubesini açmak istediğini söyler, ancak daha sonra bunu gerçekleştiremezler. Ama Galler Prensi ile olan ilişkileri onlara, 1890'da "Kraliyet Fotoğrafçısı" unvanını kazandırır.

Abdülaziz, 1860'lı yıllarda Beyoğlu'nda çalışan Dérain adlı Fransız fotoğrafçıya bir portresini çektirir. Ama ne padişah, ne de saray erkânı sonuçtan hoşnut kalır. Sadrazam Fuad Paşa, padişaha Abdullah Biraderler'den söz eder. Sultan, 1863'te Abdullah Biraderler'i İzmit'teki av köşküne davet ederek onlara portresini çektirir. Sonuç olağanüstüdür. Sultan, yüzünün ve asıl görüntüsünün, Abdullah Biraderler'in çektiği fotoğraftaki gibi olduğunu söyleyerek, bundan böyle yalnızca onların çektiği fotoğrafının resmi fotoğraf olarak tanınmasını ve böyle kabul edilerek her tarafa dağıtılmasını emreder. Sultanı profilden gösteren bu fotoğraf daha sonra İmparatoriçe Augusta'nın hazırlattığı bir madalyonda kullanılır. Sultan verdiği bir başka buyrukla da onları "Ressam-ı Hazret-i Şehriyarî" unvanı ile ödüllendirir. Ayrıca 4 Temmuz 1873 tarihli *Mecmua-i Maarif'in* 11. sayısında ve *Şark* gazetesinin 182. sayısında, bu fotoğrafçıların başkaları tarafından taklit edilemeyeceği bir padişah buyruğu olarak yayımlanır.

Abdullah Biraderler'in albümleri kısa zamanda dünyaya imparatorluk başkenti İstanbul'u tanıtmaya başlar. Londra, Paris, Petersburg, Moskova gibi birçok şehirde bu değerli fotoğraflar herkesin takdir ve hayranlığım kazanır.

18701i yılların başında Rus dükü Ni-

kola İstanbul'a gelerek Abdullah Biraderler'in atölyesini ziyaret edip, fotoğraflarını çektirir. Dük Nikola çekilen bu fotoğrafları görünce, sanatçılara karşı büyük bir hayranlık duyduğunu belirtir. Daha sonra, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlıların yenilgisiyle sonuçlanınca, Rus ordusu Ayastefanos'a (Yeşilköy) kadar gelir (26 Şubat 1878). Arakel Dadyan Bey'in konağında ikamet eden Dük Nikola, ikinci kez Kevork Abdullah'ı yanına çağırtarak fotoğraflarını çektirir.

Kevork'un bu yeni ilişkisi, II. Abdülhamid tarafından, müessesenin üzerindeki padişah tuğrası geri alınarak cezalandırılır. Fakat daha sonra İgnatiyefin müdahalesi ve Dük Nikola'nın sadrazama yaptığı başvurularla bu olay kapanır ve tuğranın iade edileceğine dair söz verilir ve bu söz 1890'da yerine getirilir.

Abdullah Biraderler, stüdyolarında pek çok öğrenci de yetiştirirler. Kısa zamanda bu küçük dükkân gelişmiş bir işyeri haline gelir. Fotoğrafçılık gittikçe yaşantının bir parçası ve geçerli bir sanat olarak İstanbul halkı tarafından kabul edilir. Abdullah Biraderler portrelerden başka İstanbul ve çevresinde bulunan saray, köşk, kasır, cami, çeşme, sebil, kilise, bent, su kemeri, fabrika, kışla, hastane vb yapıların iç ve dış görüntülerini, çeşitli İstanbul manzaralarını, yerli ve yabancı halk giysilerinin fotoğraflarını çekerler. Dönemin seyahat rehberlerinde, İstanbul'a giden herkesin, Boğaziçi, Ayasofya ve diğer yerlerle birlikte, Abdullah Biraderler stüdyosunu da ziyaret etmeleri tavsiye edilir.

Mısır Hıdivi Tevfik Paşa'mn çağrısı üzerine, 1886'da Kevork ve Hovsep Mısır'a gittiler ve Kahire'de bir stüdyo açtılar. Abdullah Biraderler Tevfik Paşa'mn 1887'de Yukarı Mısır'a yaptığı geziye katılarak, Mısır'ın fotoğraflarını çektiler. Kahire'ye dönüşlerinde Kevork Abdullah, çektiği yerlerin fotoğraflarını bir albüm halinde Hıdiv Tevfik Paşa ve eşi Emine Hanım'a hediye etti. Fotoğrafhanenin Kahire'deki şubesi dokuz sene boyunca parlak ve verimli bir dönem yaşadıktan sonra 1895'te kapandı.

Abdullah Biraderler'in İstanbul'da, Eski Rus Sarayı'ndaki (bugünkü Narmanlı Yurdu) stüdyosu, aynı zamanda resim sergilerinin de açıldığı bir galeri, şehrin entelektüellerinin bir araya geldiği yerlerden biriydi. Abdullah Biraderler'in fotoğraf kartlarının arkasındaki düzenleme ve kufi yazı da dönemin ünlü gazetecisi Ebüzziya Tevfik tarafından hazırlanmıştı.

Abdullah Biraderler fotoğrafçılık faaliyetlerini uzun yıllar büyük bir başarı ile sürdürürler. Ancak, 19. yyin son yıllarında fotoğrafhane ekonomik güçlüklerle karşılaşır. Gittikçe sayıları artan fotoğraf stüdyoları acımasız bir rekabet ortamını yaratırlar. Özellikle Foto Phebus'un sahibi Bogos Tarkulyan'ın ilk kez boyama yoluyla ustaca renklendirdiği fotoğraflar, II. Abdülhamid'in büyük beğenisini kazanır. Bir süre sonra da Bogos Tarkulyan, "Saray Fotoğrafçılığı" unvanı ile ödüllendirilir. Basil Kargopoulos, Guillaume Berggren, Nikolai Andreomenos, Pascal Sebah gibi ünlü fotoğrafhaneler de kaliteli işler yaratmaya başlarlar. Sonunda Abdullah Biraderler stüdyolarını, borçlarını ödeyebilmek için bütün aletleriyle birlikte, 1.200 Osmanlı Lirası karşılığında 1899'da Sebah & Joaillier'e devrederler. Daha sonraki yıllarda da üçüncü sınıf bir fotoğrafhane olarak kalırlar.

Sanatta olduğu kadar sosyal hayatta da aktif olan Kevork Abdullah, bozulan sağlığına yeniden kavuşmak amacıyla 1912 yazında İngiltere'de bulunan bir akrabasının yanma gider. Daha sonra İstanbul'a dönen Kevork Abdullah'ın, 4 Nisan 1918 tarihli 6545 sayılı *Püzantion* gazetesinde çıkan bir ilanla, 2 Nisan 1918'de sabah saat 2'de İstanbul'da öldüğü ve 4 Nisan 1918 günü cenaze merasiminin yapılacağı bildirilmektedir'.

Yedikule Ermeni Hastanesi'nin 1892 yılı salnamesinde Viçhen Abdullah'ın adı "Salise ve Kapucubaşı" rütbesini haiz Ermeni asıllı devlet görevlileri arasında Saray-ı Hümayun Fotoğrafçısı olarak geçmektedir. Ayrıca 4. sınıf Osmanî ve 3. sınıf Mecidî nişanlarının olduğu belirtilmektedir. 1898 yılı salnamesinde de aynı bilgiler olduğu halde 1899 yılı salnamesinde ismi geçmemektedir. Bundan Viçhen Abdullah'ın o yıl Müslüman olduğu çıkarsanabilir. Abdullah Şükrü adını alan Viçhen Abdullah, Müslüman olduktan kısa bir süre sonra İstanbul'da ölür ve Maçka Mezarlığı'na gömülür. Sonraları mezarlığın büyük bölümü ortadan kalktığı gibi Abdullah Şükrü'nün mezarı da kaybolmuştur. Öbür kardeşleri Hovsep Abdullah da 14 Temmuz 1902'de İstanbul'da ölmüştür.

ENGİN ÇİZGEN

ABDULLAH EFENDİ LOKANTASI

İstanbul'un bilinen en eski lokantalarından biri. 1888'de İnebolulu aşçı Ahmet Efendinin oğlu Abdullah Efendi tarafından Karaköy'de Viktorya adıyla açıldı. İki yıl sonra II. Abdülhamid'in "irade-i seniyesi" ile sahibinin adını aldı, Abdullah Efendi Lokantası oldu. Harem-selamlık biçiminde olan lokanta, saraya yakın olanların ve Meclis-i Mebusan mensuplarının yemek yediği bir yer haline geldi. 1920'de Beyoğlu'na Rumeli Hanı pasajının içine taşındı; yönetimi de Abdullah Efendinin oğlu Hikmet Abdullahoğlu'na geçti. 13 yaşından beri babasının yanında "çekirdekten yetişen" Hikmet Bey'in, lokantanın gelişmesinde ve efsanevi ününe kavuşmasında büyük katkıları oldu.

Hikmet Abdullahoğlu 1960'larda Emirgân'da geniş bir arazi aldı, burasını lokantanın besin maddelerinin üretildiği bir çiftlik olarak kullanmaya başladı. Burada bir de küçük lokanta açıldı. 1968'de o dönemlerde başlayan yozlaşmanın da etkisiyle Beyoğlu'ndaki yer boşaltıldı, lokanta tümüyle Emirgân'a geçti. 1972'de, Hikmet Abdullahoğlu beyin kanamasından ölünce, kuruluşun yönetimini yeğeni Abdullah Ongan üstlendi. Asıl mesleği dişçilik olan Abdullah Ongan, burasını turizme de açtı ve lokanta, 1970'lerde en parlak dönemlerinden birini yaşadı. Ancak daha sonra aynı düzeyi koruyamadı, İstanbul'da birbiri ardına açılan lokantalarla rekabet karşısında yavaş yavaş müşterisini yitirdi ve 1993 yılı içinde lokanta kapandı.

Abdullah Lokantası, özellikle Beyoğlu'na geçtikten sonra kentin politika, sanat ve basın çevrelerinin sık sık geldiği, masa başında saatler süren söyleşilerin yapıldığı bir yer oldu. Yahya Kemal Beyatlı'nm en sevdiği yerlerden biriydi Abdullah. Ayrıca Ahmet Hamdi Tanpınar, Behçet Kemal Çağlar, Gönül Yazar gibi ünlüler, Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Lütfi Kırdar gibi politikacılar da çok sık gelirdi.

Abdullah Efendi Lokantası, baştan beri tipik Türk yemekleri sunan bir "tencere lokantası" oldu. Abdullah Ongan, 1978'de bir röportajında, lokantanın özelliğinin, Türk mutfağının klasik yemeklerini mümkün olduğu kadar has ve öz malzemeyle yapmayı sürdürmek, bulunan malzemenin, etin, tereyağının, zeytinyağının en iyisini kullanmak oldu-

1920lerde Abdullah Efendi Lokantası
Abdullah Ongan

ğunu söylemiş; sunuşa da çok dikkat ettiklerini, mutfağa salon kadar önem verdiklerini eklemiştir.

Ancak, 1980'lerden itibaren dışarıda yemek yemeğe çıkan "hali vakti yerinde" kesimde, bizim yemeklerimize olan ilginin azalması, soslu, alafranga isimli, cicili bicili Batı yemeklerinin burjuvazimizin gözdesi olması, bir anlamda Abdullah'ın da sonunu getiren ana öğe oldu. Daha 1970'lerde, mönülerde Türk mutfağı, nerdeyse yarı yarıya temsil ediliyordu. Giderek bu oran, Türk yemeklerinin aleyhine olarak azaldı. Kurumun bir özelliği de, çok az aşçı değiştirmesiydi; Necati Özgen usta, 40 yıla yakın, Zülfer Yılmaz 30 yıla yakın burada yemek pişirmişlerdi. Lokanta, yıllar boyu Dışişleri Bakanlığı'nın da "yarı-resmi" yerlerinden biri olmuş, önemli konuklar burada ağırlanmıştı. Bu gibi durumlarda, mönüler bakanlıkla lokanta yönetimi tarafından ortak olarak saptanırdı.

ATİLLÂ DORSAY

ABDULLAH el-HUDRÎ TÜRBESİ

Fatih llçesi'nde, Eğrikapı-Ayvansaray arasında, Atik Mustafa Paşa Mahallesinde, Kandilli Türbe Sokağı'nda bulunan ve ashaptan Abdullah el-Hudrî'ye atfedilen bir makam türbesidir.

İnşa tarihi tespit edilememekte, ancak İstanbul'daki sahabe türbelerinin büyük çoğunluğu gibi II. Mahmud tara-, fından 1826 tarihli Vaka-i Hayriye'yi müteakip ihdas veya ihya edilmiş olması muhtemel görünmektedir. Başbakanlık Arşivi'nde bulunan 1246/1830 tarihli bir belgede "Abdullah el-Hudrî meşhedleri" olarak zikredilen türbenin bu tarihten önce var olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, II. Mahmud'un kızı Saliha Sultan ile Tophane Müşiri Halil Rıfat Paşa'mn 21 Zilhicce 1249/1833 tarihli düğünlerine davet edilen tarikat şeyhleri arasında, Halvetîliğin, Şabanîlik koluna mensup şeyhlerin listesinde "Abdullah el-Hudrî türbedarı Ahmed Efendi" adında bir şahsın adı geçmekte, bu kayıttan dolayı söz konusu tesisin bir türbe-tekke olma ihtimali doğmaktadır. Nitekim gerek İstanbul'da gerekse de taşrada, meşihatı bir türbedar-şeyhin tasarrufunda bulunan, tarikat ayinlerinin bizzat türbenin içinde, sandukanın çevresinde halka teşkil etmek suretiyle icra edildiği türbe-tekkelerin pek çok örneğine rastlanmaktadır.

Günümüzde Abdullah el-Hudrî Türbesi, üstü açık dikdörtgen bir alanı kuşatan kagir duvarlar ile bu alanın merkezinde yer alan kagir bir lahitten ibarettir. Aslında üzerinin ahşap çatı ile örtülü olduğu, 1952 yılında çatının çökmüş bulunduğu, ahşap sandukanın da harap olduğu bilinmektedir. Daha sonraki onarımda ahşap çatıdan vazgeçilerek açık türbe tasarımına gidilmiş, demir parmaklıklı dikdörtgen pencerelerin bulunduğu, içerden ve dışarıdan sıvalı duvarlar, profilli bir harpuşta ile donatılmış, ahşap sandukanın yerine aynı biçimde betondan bir lahit yapılmıştır. Sokak üzerindeki iki pencerenin arasında, sülüs hatla istifli olarak yazılmış şu kitabe yer almaktadır: *Ashâb-ı güzînden Abdullah el-Hudrî radiyallahü anh / tarih-i hicret 46.*

Bibi. Ziya. *İstanbul ve Boğaziçi,* I. 350; Ünver, *Sahabe Kabirleri.* 11-12; *İKSA,* I, 76-77; İşli, *Sahabe,* 55-57; Aynur, *Saliha Sultan,* 30-39; *Fatih Camileri,* 333.

M. BAHA TANMAN

ABDULLAH İLAHÎ

(?, Simav - 1491, Vardar Yenicesi [bugün Yunanistan'da YiannitsaJ) Nakşibendî tarikatını, 15. yy sonlarında İstanbul'un gündelik hayatına sokan mutasavvıf. Tasavvuf tarihinde Molla İlahî veya Abdullah Simavî olarak da tanınır.

Eğitimine Simav'da başladı. Daha sonra İstanbul'a gelerek Zeyrek Medresesi'ne devam etti. Burada hocası Alaeddin Tusî'nin (ö. 1482) dikkatini çekti ve onunla birlikte Horasan, Semerkant ve Buhara'yı kapsayan uzun bir yolculuğa çıktı. Semerkant'ta Ubeydullah Ahrar (ö. 1490) ile tanışarak Nakşibendîliğe intisap etmesi, sonradan halife sıfatıyla İstanbul'da yürüteceği tarikat faaliyetlerini belirleyen bir dönüm noktasıdır.

Abdullah İlahînin bir Nakşibendî şeyhi olarak ilk faaliyetleri, Ahrar tarafından Ahmed Buharı (ö. 1516) ile birlikte tarikatı yaygınlaştırmak için Anadolu'ya gönderilmesiyle başlamıştır. Önce Simav'da kendi adına bir tekke kurmuş ve kısa sürede etrafına kalabalık bir derviş zümresi toplamıştır. II. Mehmed'in onu İstanbul'a davet etmesi bu ilk faaliyet dönemine rastlar. Gerçekte bu davet, merkezi otorite karşısındaki yerel güç odaklarını denetleme amacına yönelik olduğundan diğer tarikat şeyhleri gibi Abdullah İlahî de bunu ihtiyatla karşılamış ve halifesi Ahmed Buharî'nin(-0 ikazlarını dikkate alarak İstanbul'a gitmemiştir. II. Bayezid döneminde (1481-1512), derviş zümreleri üzerindeki bu denetimci politikanın terk edilmesiyle İstanbul'a gelebilen Abdullah İlahî, padişahın desteğini de alarak Nakşibendîliğin) ancak 15. yy sonlarına doğru şehrin gündelik hayatı içinde kuru mlaştırabilmiştir.

Nakşîliğin İstanbul'daki ilk büyük örgütlenme merkezi, İlahî'nin daha önce öğrencilik yaptığı Zeyrek Medresesi'dir. Burada verdiği dersler ve sohbetleriyle, aralarında Kazasker Muhyieddin Çelebi'nin de bulunduğu ulema tabakasını kendisine bağlamış, ayrıca Ayasofya Camii'ndeki vaazlarıyla da Nakşîliğin halk katında yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bir süre sonra yerine halifesi Ahmed Buharî'yi bırakan Abdullah İlahî, İstanbul'dan ayrılarak Vardar Yenicesi'nde Evrenoszade Ahmed Bey'in yaptırdığı tekkeye yerleşmiş ve ölümüne kadar faaliyetlerini burada sürdürmüştür.

İstanbul'da Abdullah İlahî tarafından temsil edilen Nakşîlik, tarikatın Horasan kökenli Hacegân koluna bağlıdır. Fütüvvet geleneklerini benimseyen, dolayısıyla birinci devre Melamîliğine yakın bir tasavvuf anlayışını sürdüren bu akım, bir yandan İstanbul'un esnaf tabakası üzerinde etkili olmuş, diğer yandan da Sıddıkî silsilesinden ötürü ulema kesimince rağbet görmüştür.

Eserlerinde Horasan kökenli geleneksel Nakşîliğin aşk, vecd ve vahdet-i vücud anlayışına tamamen sadık kalan İlahî, dervişlerin Kalenderi ve Melamî neşeye sahip bulunmaları gerektiğini ileri sürer. Gezginci dervişlik ile esnaf ahlakının tasavvuf hayatı içinde bütünleşmesi anlamına gelen bu düşünce sistemi onun, İstanbul'daki erken dönem Nakşî kültürüne kazandırdığı en belirgin özelliktir.

Bu mistik anlayışının çerçevesini Türkçe yazdığı *Esrâmâme* ve *Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsılîn* ile Arapça *Risâle-i Vücûd* adlı eserlerinde ana hatlarıyla çizmiş, tasavvuf terminolojisini ise *Zâdü 'l-Müştâkîn* ve Farsça *Risâle-i Ahadiy-* _ye'sinde açıklamıştır. Rûzbihân-ı Baklî'nin *Risâle-i Kudsüne* Farsça yazdığı *Menâzilü'l-Kulûb* adlı şerhi hariç tutulursa, tasavvuf kültürüne kazandırdığı temel eseri, Şeyh Bedreddin'in *Varidatına* yaptığı *Keşfü'l-Vâridât li-Tâlibi'l-Kemâlât ve Gayeti 'd-Derecât* başlıklı Arapça şerhtir. *Vâridât'm* aynı zamanda ilk şerhi sayılan bu eser, Attar, Mevlana ve İbnü'l-Arabî'nin onun tasavvuf anlayışı üzerindeki etkilerini sergilemesi açısından da önem taşır. Şeyh Bedreddin'i "kutup" sayan İlahî, özellikle Balkanlardaki Bedreddinî zümrelerle kendi temsil ettiği Nakşîlik arasında ortak bir düşünce zemini oluşturmuş ve bu kültürel bileşim İstanbul'da halifeleri Ahmed Buharî ile Mevlana soyuna mensup Âbid Çelebi'nin kurduğu tekkelerde yaşatılmıştır. Ancak bu özgün Nakşîlik, tarikatın 18. yy'da Müceddidiye ve 19. yy'da Halidiye kolları tarafından şehrin gündelik hayatında geri plana itilmiş ise de varlığını mücerret (bekâr) dervişlerin barındığı kalenderhanelerde sürdürmüş, üçüncü devre Melamîliğinin kurucusu Seyyid Muhammed Nur tarafından yeniden yorumlanarak günümüzde Balkanlar merkez olmak üzere İstanbul'da da önemini koruyan bir düşünce ve yaşama biçimine dönüştürülmüştür.

Bibi. Lâmîî, *Nefehât,* 453-454; Mecdî, *Hadâ-İkti'ş-Şakaik,* 262-265; Ataî, *Hadaiku'l-Hakaik.* I. 6l: *Osmanlı Müellifleri,* I, 91-92; Vassaf, *Sefine,* I. 29-30; K. Kufralı, "Molla ilahî ve Kendisinden Sonraki Nakşbendiye Muhiti", *TDED,* III/1-2 (1948), 129-151; M. Kara, "Molla îlahî'ye Dair", *OA,* VII-VIII (1988), 365-390; H. Algar, "A Brief History of the Naqshbandi Order", *Naqshbandis,* İstanbul-Paris, 1990, 17-18; H. L. Şuşud, *İslâm Tasavvufunda Hâcegân Hanedanı,* İst., 1992, s. 99-100.

EKREM IŞIN

ABDURRAHMAN ABDÎ PAŞA

(1628, İstanbul - Mart 1692, Sakız Adası [bugün Yunanistan'da]) Abdî Paşa, kısaca Abdî olarak da bilinir. Yaşadığı dönemin tarihini, Osmanlı sarayı proto-

ÂSİ I ANL-İ SAADET (İSTANBUL) KAYMAKAMI KANUNU

İstanbul'da sadrazam kaymakamı (vekili) olan vekil-i mutlaktır. Bütün memlekete şeriat ve kanun üzere tuğralı hükümler verir. Gerektiğinde kadı tayin eder ve davalara baktırır. Hükümet işlerini, şer'î ve örfî tayinleri de eskiden beri nasıl yapılagelmişse öyle yürütür.

Kaymakam oian, divan günlerinde Divan-ı Hümayun'a devam eder. Kendi hanesinde dahi çarşamba ve cuma günleri ikindi vakitlerinde divan eyler, dava dinler ve kadılara dahi dinletir.

Divan-ı Hümayun'a İstanbul Kadısı ve Defterdarlar ve Nişancı Vekili ve sair hâcegân varırlar. Amma Çarşamba Divam'na İstanbul Kadısîndan gayri Galata, Üsküdar, Havass-ı Kostantiniyye (Eyüp) kadıları da gelirler. Sekbanbaşı dahi gelir. Çok eğlenmeyip gider. Cuma Divam'na bu sözü edilen efendiler gelirler. Lâkin Sekbanbaşı gelmez. Amma kanun gereği o günlerde İstanbul Kadısı mutlaka bulunur.

Kaymakam olan, zaman zaman kol dolaşıp narh ahvalini yoklayıp bazan Tersane'ye de gider. Sözün kısası, halkın işleriyle ilgilenmekten bir an uzak kalmaz. Her yönden sadrazamın yapması gerekenleri yapar.

Lâkin ecnebi tüccarların Ahidnâme-i Hümayun (Kapitülasyon) hükümlerine ve Rikâb-ı Hümayundan (Padişahlıkça) verilen beratlara dayalı imtiyazlarına karışmaz. Bu gibi beratlar veremez. Amma, ayrıntıya girmeksizin hepsi için geçerli tamimler verebilir. Meselâ Balyoslar, kaymakamdan mektup isteseler, 'Ahidnâme-i Hümayun gereği kendilerine güçlük çıkartılmaması icap -eder' yollu kadılara mektup yazabilir ve gemileri için giriş çıkış izni verebilir.

Diğer dinî, siyasî ve örfî (törensel) hususlarda da her türlü buyruğu verir ve icra ettirir.

(TevkiîAbdurrahman Paşa Kanunnamesi 'nden sadeleştirilmiştir.)
Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi 1087 (1676), Ankara, 1935, ayrıbasım, s. 126-128.

kolünü yazan, ilk resmi vakanüvis, şair ve devlet adamı.

Sicill-i Osmanî'de Anadoluhisarlı olduğu belirtilen Abdurrahman Abdî'yi, başka kaynaklar devşirme kökenli gösterir. Abdurrahman adı ve sonradan şiirlerinde kullandığı Abdî mahlası da bunu doğrular. Abdurrahman Ağa, içoğlanı olarak Enderun'a girdi. Seferli Koğuşu'nda iken Sultan İbrahim'e (hd 1640-1648) peşkir gulâmı oldu. Bu görevini IV. Mehmed'in (hd 1648-1687) ilk saltanat yıllarında da sürdürdü. Terfi ederek 1650'de Has Oda'ya geçti. Yazısının düzgünlüğü ve ifade yeteneğiyle çocuk yaştaki padişaha bir tür danışmanlık, lalalık etmek üzere sır kâtibi oldu. Has Oda'nm dördüncü büyük amirliği olan rikabdarlığa yükseldi. Uzun süren saray hizmetinden sonra 1669'da vezirlik rütbesi verilerek dış göreve çıktı ve nişancılığa atandı. Bu tarihten başlayarak Tevkiî Abdurrahman Paşa sanıyla anıldı. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'mn sadrazamlığı sırasında Iö78-1679'da bir yıl İstanbul kaymakamlığı yaptı. 1679'da Bosna Beylerbeyi olarak ilk kez İstanbul'dan ayrıldı. Ertesi yıl, ikinci kez nişancılığa, bir yıl sonra kubbe vezirliğine atandı. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'mn idamından (1683) sonra İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Basra (1683), Mısır (1687), Rumeli (1688), Kandiye (1689) beylerbeyliklerinden sonra 1690'tâ Boğazhisarı Muhafızı, 1691'de Sakız Muhafızı oldu ve orada öldü.

Abdurrahman Abdî Paşa, İstanbul kültüründe özel bir yeri olan Enderun'da yetişti. Bu kurumda kazanılan çok yönlülüğün seçkin bir temsilcisiydi. Saray görgüsünün tüm inceliklerini özümsediği, dil, edebiyat, söyleşi alanlarında uzmanlaştığı bilinir. *Tarih-i Raşid* 'de değinildiği üzere, Nişancı Cafer Paşa'mn ölümüyle boşalan tevkiiliğe sınırsız bilgisi ve yeteneği nedeniyle atanmıştı. Enderun ortamında ilgi duyulan tüm bilimlerle uğraşmış, Doğu edebiyatının klasik eserlerini okumuş ve incelemişti. Arapça ve Farsça biliyordu. Bu açıdan Abdurrahman Abdî, henüz bozulma sürecine girmemiş bulunan Enderun'un yetiştirdiği son aydınlardan kabul edilir. Yine o, devletin üst düzey kadrolarındaki sayıları ve ağırlıkları giderek azalan kültürlü devlet adamlarının da sonuncularındandır.

Abdurrahman Abdî, İstanbul yaşamını her yönüyle gözlemlemiş, düzeyine uygun toplantılara, eğlencelere, av partilerine, gezilere katılmış, Köprülüler döneminin olaylarını izleme olanağı bulmuştur. İstanbul'da kendi adına bazı vakıflar kurduğu da bilinmektedir. Kısaca *Vekayiname* ya da *Abdî Tarihi* denen eserinin özgün adı *Târih-i Sultan Mehmed-i Râbi* 'dir. Bu eserini günlük tekniğiyle hazırladığı için, kendisine ilk vakanüvis denmiştir. Hicri 1054-1093 (Miladi 1648-1682) dönemi olaylarını kapsayan eserinde, başkent İstanbul'da yaşanan olaylar çokça yer tutar. Bu nedenle *Abdî Tarihi,* istanbul için birincil kaynaklardandır. İkinci önemli eseri *Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi* adıyla tanınır. Bu eser Osmanlı sarayında geçerli kuralları ve saray protokolünü açıklar. Abdî bu değerli eserini Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya ithaf etmiştir. IV. Mehmed'in oğullarının sünnet töreni için kaleme aldığı *Surname-i Hümayun, Pendname-i Attar, Divan-ı Arabî* şerhleri, Arap şair Kâ'b'm *Kaside-i Lâmiye'sine* yazdığı şerh ve aynı eserin manzum çevirisi, döneminin tanınmış kişileri, devlet adamları ve padişah için yazdığı kasideler, nazireler bilinen diğer eserleridir.

Bibi. *Tarih-i Raşid,* I, 163; *Sicill-i Osmanî,* III, 408; *Osmanlı Müellifleri,* III, 98; Ergun, *Türk Şairleri,* I, 179; C. Huart, "Abdi", *İA,* I; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları,* 250-251; *DİA,* I, 74-75; *TDEA,* I, 11.

NECDET SAKAOĞLU

ABDURRAHMAN AĞA CAMÜ

bak. PAŞALİMANI CAMİİ

ABDURRAHMAN ÇELEBİ CAMÜ VE TÜRBESİ

Kazasker Camii olarak da anılan bu cami Fatih İlçesi, Çapa semti Ördek Kasap Mahallesi'nde, Millet Caddesi ile Selim Sabit Sokağı'nın kavşağında, Çapa Kız

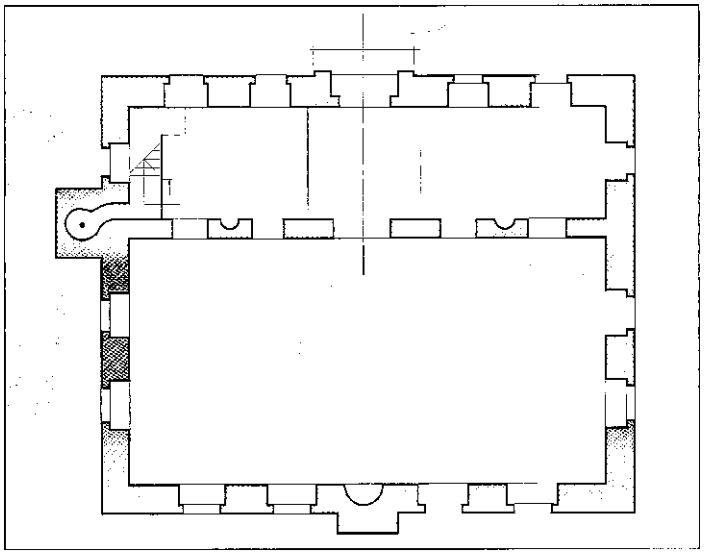

Abdurrahman Çelebi Camii'nin planı. *Behçet Unsal*

Öğretmen Okulu (Darülmuallimat) binasının yakınında yer almaktaydı.

Mimar Koca Sinan'ın eserlerinden olan cami Kanuni devri kazaskerlerinden Amasyalı Kızıl Abdurrahman Çelebi tarafından 962/1554 yılında yaptırılmıştır. Üst yapısı ve minaresi 1908 tarihli Çırçır yangınında harap olmuş, harabesi uzun müddet kereste deposu olarak kullanıldıktan sonra 1951-1953 arasında çevre halkının girişimleri sonucunda aslına uygun olarak ihya edilmiş, ancak 1957'de açılmakta olan Millet Caddesi'nin güzergâhı üzerinde kaldığı sanılarak yıktırılmıştır. Günümüzde yerinde apartmanlar bulunmaktadır.

Abdurrahman Çelebi Camii Koca Sinan'ın kagir duvarlı ve ahşap çatılı camilerindendir. Duvarlar bir sıra kesme küfeki taşı ve üç sıra tuğla ile almaşık düzende örülmüştür. Cami, her ikisi de enine dikdörtgen planlı olan, kapalı bir son cemaat yeri ile bir harimden meydana gelmektedir. Söz konusu mekânların kapıları mihrap eksenindedir. Son cemaat yeri, dördü kuzeye, biri batıya diğeri de doğuya bakan toplam altı adet pencere ile aydınlatılmış, harimi ayıran duvara da dört tane pencere ile iki küçük mihrap yerleştirilmiştir. Son cemaat yerinin üzerine fevkani mahfil olarak değerlendirilmiş, batı duvarına yaslanan bir merdivenle mahfile geçit sağlanmıştır. Harim ile son cemaat yerini ayıran hat üzerinde, batı yönünde yer alan minare, cepheden taşkın kare kesitli .bir kaide ve prizmatik üçgenlerden müteşekkil bir pabuç üzerinde yükselmekte, kapısı, mahfil merdiveninin sahanlığına açılmaktadır.

Harim duvarlarındaki pencereler, klasik Osmanlı üslubunun prensiplerine uygun olarak, iki sıra halinde tasarlanmış, batı ve doğu duvarlarına ikişer, mihrap duvarına da dört çift pencere açılmıştır. Alt sıradakiler dikdörtgen açıklıklı, kesme taş söveli ve sivri tahfif kemerli, tepe pencereleri ise sivri kemerli ve revzenlidir. Camiin, dört meyilli ve kurşun kaplı ahşap çatı ile örtülü olduğu, harimin ortasında, çatı altında gizlenen bir ahşap kubbenin bulunduğu bilinmektedir.

HadîkdĞA baninin, Fatih'te Emir Buhar! Türbesi'nin karşısında inşa ettirdiği mektebin bahçesinde gömülü olduğu bildiriliyorsa da *Tuhfetü'l-Mimarîriâe* geçen "türbesi ana (camie) karîb" kaydı gerçeğe daha yakın görünmektedir. Her halükârda Abdurrahman Efendi'nin türbesi tamamen ortadan kalkmış olup, mimari özellikleri bilinememektedir. Ufak boyutlu bir açık türbe olduğu tahmin edilebilir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, s. 214; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 167; Osman Bey, *Mecmuai Cevâmi,* I, 84-85, no. 340; Konyalı, *Mimar Sinan,* 151; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 87; Meriç, *Mimar Sinan,* 27, 76; Unsal, *Eski Eser Kaybı,* 6-61; Kuran, *Mimar Sinan.* 251. 258, 271, 319; *Fatih Anıtları,* 148-149.

M. BAHA TANMAN

ABDURRAHMAN NAFİZ PAŞA KÜTÜPHANESİ

bak. YENİKAPI MEVLEVİHANESÎ

ABDURRAHMAN NAFİZ PAŞA TÜRBESİ

bak. YENİKAPI MEVLEVİHANESİ

ABDURRAHMAN PAŞA TÜRBESİ

Eyüp'te, Camiikebir Caddesi üzerinde, Ferhad Paşa Türbesi karşısmdadır.

Türbeyi Sultan İbrahim'in başmusahibesı Şekerpare Kadın, kendisi için yaptırmış, fakat gözden düşünce, padişahın kızı tarafmdan Abdurrahman Paşa ile Hazine-i Hassa ağalarından Hasan Ağa'ya satılmıştır. Bu durum Cevrî'ye ait sülüs hatlı ve 1058/1648 tarihli kitabede belirtilmiştir.

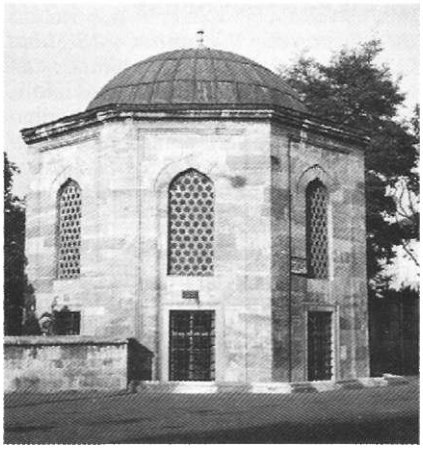

Abdurrahman Paşa Türbesi
Yıldız Demiriz

Babüssaade ağalarından Abdurrahman Paşa, bir süre vezirlik ve Mısır Valiliği yapmış, 11 Recep 1062/18 Haziran 1652'de sarayda katledilerek bu türbeye defnolunmuştur. Türbedeki iki sandukanın adı geçen ağalara ait olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, üzerlerinde isimlerini belirten yazı veya levha yoktur.

Kesme taştan inşa edilmiş olan türbe sekizgen planlı ve kubbelidir. Her cephesinde altlı üstlü iki sıra pencere, dikdörtgen silmelerle çevrilmiştir. Dikdörtgen açıklıklı olan alttaki pencereler mermer sövelerle kuşatılmış, sivri kemerli olan tepe pencereleri alçı revzenlerle donatılmıştır. Saçak hattı taşkın bir silme şeklindedir. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Örtü sisteminin içini süsleyen naturalist bitki motifli kalem işleri de tamir sırasında yenilenmiştir.

Abdurahman Paşa Türbesi, yıllarca marangoz atölyesi olarak kullanıldıktan sonra 1957 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğünce restore ettirilmiş, bu sırada yola bakan cephesindeki sebil kaldırılmıştır.

Bibi. Akakuş, *Eyyûb Sultan,* 1.61-163; Unsal, *Türbeler,* 77-120; Demiriz, *Türbeler,* 12-14.

YILDIZ DEMİRİZ

ABDURRAHMAN ŞAMÎ TEKKESİ

Eminönü ilçesi, Cankurtaran Mahallesi'nde, Sultanahmet Meydanı yakınında, Kabasakal Caddesi ile Tevkifhane Sokağının kavşağında, TTOK'ye ait Yeşil Ev Oteli'nin bitişiğinde bulunmaktadır.

Bünyesinde ashabdan Abdurrahman Sami'nin makam türbesini barındıran bu tekke kaynaklarda "Alemdar", "Sancaktar" ve "Sancaktar Baba" adlarıyla da anılmaktadır. Tekkeye adını veren Abdurrahman Sami'nin, Arapların 668-669 yılında İstanbul'u kuşattıkları sırada şehit düşen sahabelerden olduğu ve Ebu Eyüb el-Ensârî'nin sancaktarlığını yaptığı rivayet edilir. İstanbul'daki diğer sahabe kabir ve türbelerinin büyük çoğunluğu gibi, fetihten sonra ihdas edilmiş olması muhtemel bu makamın, uzun süre mütevazı bir ziyaretgâh olarak kaldıktan sonra I. Abdülhamid (hd 1774-1789) tarafından ihya ve kendi vakfına tescil ettirildiği anlaşılmaktadır. Tekkenin kurulması ise Rufai tarikatına mensup türbedar Şeyh Mehmed Raşid Efendi'nin (ö. 1296/1878-79) türbeye meşihat koydurması suretiyle olmuştur. Kapatılışına (1925) kadar Rufaîliğe hiz-

Abdurrahman Şamî Tekkesi
M. Baha Tanman, 1993

met eden tekkenin postunda, 1307/1889-90 yılında, baniden sonra ikinci şeyh olması muhtemel, Ragıb Efendi adında bir şahsın bulunduğu, ayin gününün de cuma olduğu bilinmektedir.

Kapatıldıktan sonra bakımsızlıktan harap olan Abdurrahman Şamî Tekkesi, 1985'te TTOK tarafından Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden kiralanmış ve onarılmış, tevhidhane ile türbe özgün biçimleri korunarak küçük bir müzeye dönüştürülmüş, harem ve selamlık bölümleri de Yeşil Ev Oteli'nin kullanımına tahsis edilmiştir. Otel olan Şehremaneti Muhasebecisi Reşad Efendi Konağı'nm Serkurenâ Osman Bey tarafından, tekkenin selamlığı olarak kullanılmak üzere tamir ettirildiği ve 1303/1885 yılının sefer ayında açılış töreninin icra edildiği bilinmektedir. Türbe kapısı üzerindeki, Abdurrahman Şamî'nin kimliğini belirten, hattat Mehmed İzzet Efendi'nin (1841-1903) sülüs hattıyla yazılmış 1302/1884 tarihli mensur kitabesinin de bu onarım sırasında konmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

Mimari programı ve boyutları asgari ölçülerde tutulmuş mütevazı bir zaviye olan Abdurrahman Şamî Tekkesi, doğuda türbe ve tevhidhaneden oluşan tek katlı kagir bir bölüm ile batıda buna bitişen, içinde harem ve selamlığın bulunduğu iki katlı ahşap bir kanattan meydana gelmektedir. Yapının kuzeydoğu köşesinde, kavşakta bulunan türbenin kuzey cephesinde bir kapı ile geniş bir niyaz penceresi yer alır. Bileşik kemerlerle taçlandırılmış ve kesme taştan sövelerle çerçevelenmiş olan bu iki açıklıktan kapının üzerine kitabe yerleştirilmiştir. Doğu duvarında, diğeri ile aynı biçimde, ancak daha dar bir pencere, batı duvarında selamlığa açılan bir kapı, tevhidhane ile ortak olan güney duvarında da bir kapı ile iki pencere vardır. Türbenin cephelerinde ampir üslubunda ufak konsolların sıralandığı bir saçak silmesi dolaşmaktadır.

Dikdörtgen planlı ufak tevhidhanenin güney duvarının eksenine, sepet kulpu kemerli basit bir mihrap yerleştirilmiş, bu mekân, ikisi mihrabın yanlarında, ikisi de batı duvarında yer alan basık kemerli dört pencere ile aydınlatılmıştır.

Türbe gibi tevhidhane de kiremit kaplı bir ahşap çatı ile donatılmıştır. Alelade bir ahşap mesken niteliğinde olan batı kanadının, büyük bir ihtimalle zemin katı selamlığa, üst katı hareme tahsis edilmişti. Bu bölümün kuzeyinde, müstakil bir kapıyla arka bahçeye bakan birçok pencere bulunmaktadır.

Bibi. Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 52-53, no. 76; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 4; Ünver, *Sahabe Kabirleri,* 12; Ayverdi, *Fatih,* IV, 756; Ünver, *Mutlu Askerler* 100; Hasırcızade, *İstanbul'da Sahabe ve Evliya Kabirleri,* İstanbul, 1987, 79-80; İşli, *Sahabe,* 91-94; M. B. Tanman, "Abdurrahman Şâmî Tekkesi", *DİA,* I, 174.

M. BAHA TANMAN

Abdurrahman Şeref
Nazım Timuroğlu

ABDURRAHMAN ŞEREF

(20 Ağustos 1853, İstanbul - 18 Şubat 1925, İstanbul) Tarihçi ve eğitimci. 'Osmanlı Devleti'nin son vakanüvisidir. Mekteb-i Mülkiye'de ve Mekteb-i Sultanide otuz yılı aşkın yöneticilik ve öğretmenlik yapmış, eğitimci ve tarih yazarı olarak İstanbul'un kültür yaşamında iz bırakmıştır.

Abdurrahman Şerefin soyu Safranboluludur. Babası Hasan Efendi, Tophane-i Amire'de mümeyyizdi. Abdurrahman Şeref, ilköğrenimini, Otakçılar Mahallesinde bir okul binası bulunmadığından Otakçılar Camii müezzin mahfilinde gördü. Eyüp Rüştiyesi'nde okudu. 1868'de açılan Mekteb-i Sultanî'ye (bugün Galatasaray Lisesi) yazılan ilk öğrencilerdendir. 1873'te, aynı okulun ilk mezunları arasında yer aldı. Böylece, geleneksel ve ilkel mahalle mektebinden, öğretim dili Fransızca olan modern Mekteb-i Sultanî'ye kadar uzayan kendi eğitim sürecinde, İstanbul'un birbirinden çok farklı kültür yaklaşımlarını doğrudan gözlemledi ve yaşadı. Bu gelişim, sentezci ve yorumcu bir aydın tarihçi oluşunu da hazırladı.

Abdurrahman Şeref, 1873'te yetiştiği Mahrec-i Aklam-ı Şahane'de tarih ve coğrafya okuttu. Buradan Mekteb-i Mülkiye'ye geçti. 1877-1894 arasında bu okulda aralıksız öğretmenlik ve müdürlük yaptı. Mekteb-i Sultanî'de, Darülmuallimin'de de derslere girdi. 1894'te Mekteb-i Sultanî Müdürlüğüne atandı. Bu görevi 1908'e değin sürdü. Bu dönem, Galatasaray'ın en parlak ve verimli yıllarını kapsar. Okuttuğu lisan-ı Osmani, tarih-i devlet-i Osmaniye, coğrafya-yı umumi, istatistik, ahlak derslerinde öğrencilere bilgi aktarmaktan çok, onların düşünce ufuklarını açmayı amaçladı. Özellikle tarih olaylarından ve-ünlü kişilerden hareketle eleştirel bakışlara, yorumlara önem vererek aydınlanma yolundaki gençlere, tarihi bir menkıbe gibi görmemelerini öğütledi. Aralarında Tevfik Fikret, Hamdullah

ABDURRAHMAN ŞEREFİN MAHALLE MEKTEBİ ANILARI

Mahallemizde mektep yoktu. Çocuklar diğer mahalledeki uzak mektebe giderlerdi. Mahallemiz ahalisi bir mektep yapmağa teşebbüs ettiler ve mektep yapılıncaya kadar cami-i şerifin müezzin mahfelinde tedris etmek üzere imam efendiyi memur kıldılar, İşte bizim mektep, Otakçılar Camii -Edirnekapı haricindedir- oldu. Bu cami küçüktür. Fakat kafesle bölünmüş fevkanî bir mahfeli vardı ve yanında kafessiz bir de büyücek müezzin mahfeli mevcuttu. Yaz günleri pek ferah isek de kışın üşür ve titrerdik. Rüzgâr cami binasının bir tarafından girer öbür tarafından çıkardı. O zamamn kışları şimdikinden çok şiddetliydi. Perşembeden gayri günler iki azad olmak yani öğleyin çocuklar mektebe gelip bâ'de't-taam (yemekten sonra) yine mektebe gitmek âdet ise de fena havalarda haneleri uzak olanlar iki defa gidip gelmemek için yemeklerini küçük sefertasları veya sepetler yahut mendiller derûnunda mektebe getirir ve öğleyin mektepte kalırlardı.

Mektepte kalma bir iyi cünbüştü. Çünkü hoca efendi taam etmek üzere hanesine gitmekle biz başıbozuk kalır ve istediğimizi yapardık. Minder döğüşü kesirü'l-vuku (sıkça olan) idi. Çünkü çocuklar minderde oturur ve kendi küçük minderim hanesinden getirirdi. Soğuğun şiddetine minder silahıyla kavgaya tutuşurduk. Birkaç darbeden sonra minderlerden çıkan toz, caminin içini gök duman ile doldurup öksürmeğe başlar ve boğulsak dahi o neş'eden kolaylıkla vazgeçmezdik. Amma hocanın bazan erken gelip ve hali görüp falaka ve değneği yağlamak tehlikesi vardı. Falaka işlediği esnada madrup (dayak yiyen) çocuğun sesi hariçten fark olunmamak için hoca efendi diğer çocuklara -okuyun dersiniz! diye emreder ve çocuklar yüksek sadâ ile mırıldanmaya başlayıp dayak yiyenin feryadı gürültüye giderdi.

Falaka değneğinden maada, hoca efendinin yanında bir uzun değnek de bulunurdu. Ve bu değnek ekseriya kamıştan olurdu. Lâkırdı edenleri uzakdan dürterdi. Bir de değnekler tükenince yeniden değnek getiren çocuğu ibtidâ o değnekle döğmek bâzı muallimlerce mutaddı. Bizim hoca Hafız Mehmed Efendi'nin bu âdeti yoktu. Kurra ve huffaz-ı muteberedendi (saygın hafızlardan).

Halid Fahri, *Edebî Kıraat Numuneleri,* I, İstanbul, 1926, 53-56

Suphi Tanrıöver, Ahmet Haşim, İzzet Melih Devrim, Reşit Safvet Atabinen'in bulunduğu Galatasaraylı ve Mülkiyeli gençler bundan çokça yararlanmışlardır. II. Abdülhamid'in baskıcı rejimine karşın, ülkenin gelecekteki yöneticilerine ve aydınlarına hürriyet tutkusunu, çalışkanlığı, dürüstlüğü, kibar ve sevecen olmayı aşıladı. Halid Ziya Uşakhgil, onun herkesçe sevilmiş olduğunu, döneminin türlü nazik işlerinde bulunmakla beraber namus bağlarının gevşemediğini vurgular.

Abdurrahman Şeref 1907'de kısa bir süre Maarif Nazırlığı yaptı. 16 Aralık 1908'de, Meclis-i Ayan üyeliğine atandı. 1909'da kısa süreli Kâmil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Tevfik Paşa kabinelerinde maarif nazırıydı. Aynı yıl, 1922'ye değin sürecek olan vakanüvislik görevine atandı. Arada defter-i hakanî, evkaf, posta ve telgraf, maarif nazırlıkları, Şûrayı Devlet reisliği, Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) reisliği görevlerinde de kısa sürelerle bulundu. Fakat, asıl ününü son Osmanlı vakanüvisi sanıyla kazanmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde üstlendiği her görevde ve katıldığı toplantılarda sağduyuyu, serinkanlılığı temsil eden Abdurrahman Şeref, Osmanlı toplumu, düzen ve yönetim konularında objektif tanılarda ve yorumlarda bulunmuş, bu görüşlerini daha çok makalelerinde işlemiştir. 27 Kasım 1909'da kurulan Tarih-i Osman! Encümeni'nin ilk başkanı olmuş ve bu kuruluşun yayın organı olan *Tarih-i OsmanîEncümeni Mecmuasında.* örneğin "İstanbul'da Su Müzayakası" gibi, kenti ilgilendiren önemli birçok yazısı çıkmıştır. Bu kurulun başkanı, yazarı ve vakanüvis olarak Topkapı Sarayînı ve Harem Dairesi'ni özel izinle incelemiş, eski Osmanlı harem mekânını tanıtan uzun bir yazı hazırlamıştır. İstanbul'da çıkan *Sabah* ve *Vakit* gazetelerinde "Musahabe-i Tarihiye" başlığı altında yayımlanan yazıları 1923'te *Tarih Musahabeleri* adıyla basılmıştır. Bu eseriyle biyografi türüne yenilikler getirmiş, kişileri yaşadıkları ortam ve koşullarla öne çıkartmayı amaçlamıştır. Bu bakımdan *Tarih Musahabeleri,* son dönem Osmanlı tarihi ve İstanbul yaşamı açılarından değerli bir kaynak sayılır. Bu eserde 36 ayrı başlıkta Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin devlet adamları, yönetim tarzları, yenilikler, ekonomik durum, Yeni Osmanlılar, kamu yönetimi ve unvanlar, Babıâli, Boğazlar sorunu gibi birincil konular, İstanbul'un tarihini ve kent yaşamını ilgilendiren bakışlarla ve ilginç anekdotlarla ele alınmıştır. Kendisinden önceki vakanüvis Lutfî Efendi'nin *Tarih-i Lutfî* adıyla bilinen eserinin VIII. cildini uzun notlarla tamamlamış, 1912'de yayımlamıştır. Fakat kendi vakanüvisliğiyle ilgili olarak kaleme aldığı 1908-1918 dönemini anlatan *Vekayinâme* adlı eseri basılmamıştır. Diğer eserleri, ders kitabı niteliğindedir.

1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ile vakanüvisliği sona eren Abdurrahman Şeref Bey, bir süre açıkta kalmış, 1923'teki seçimlerde İstanbul mebusu seçilerek Ankara'ya gitmiştir. Hastalanınca İstanbul'a dönmüş ve burada ölmüştür. Eyüp'te Nişancı Mustafa Paşa Mahallesi'nde Çömlekçiler-Otakçılar arasındaki bir caddeye adı verilmiştir.

Bibi. Cemaleddin, *Âyine,* 153; Efdaleddin (Tekirler), *Abdurrahman Şeref Efendi. Tercüme-i Hâli, Hayat-ı Resmiyye ve Hususiyyesi,* ist., 1927; Mükrimin Halil (Ymanç), "Abdurrahman Şeref Efendi", *TTEM,* no. 9 (86); Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları,* 439-431; Halid Ziya Uşakhgil, *Kırk Yıl,* c. V, İst., 1936, s. 98.

NECDET SAKAOĞLU

ABDÜLAHAD NURİ

(1594, Sivas - 1651, İstanbul) Halvetîliğin Şemsîlik kolundan ayırdığı Sivas! tarikatının kurucusu olan mutasavvıf.

Aile kökeni, Halvetîliğin ana kollarından Şemsîliği kuran Şemseddin Ahmed Sivasî'ye (ö. 1597) dayamr. Babası Mustafa Safa! Efendi, Şemseddin Sivasî'nin küçük kardeşi İsmail Efendi'nin oğlu; annesi Safâ Hatun ise, büyük kardeşi Muharrem Efendi'nin kızıdır.

III. Mehmed döneminde (1595-1603) dayısı Şemsî şeyhi Abdülmecid Sivas! ile birlikte İstanbul'a geldi. Eğitimini burada tamamlayarak Halvet! hilafeti aldı. Daha sonra Abdülmecid Sivas! tarafından gönderildiği Midilli'de tarikat faaliyetlerini sürdürdü. 1620'de İstanbul'a döndü ve Şeyhülislam Esad Efendi'nin girişimiyle Çarşamba'daki Mehmed Ağa Tekkesi postnişinliğine atandı. 1631'de Fatih. 1641'de Bayezid, ardından da Ayasofya Camii kürsü şeyhliği görevlerini üstlenen Abdülahad Nuri, 1651'de vefat ederek Eyüp Nişancasındaki kendi adıyla anılan tekkenin türbesine defnedildi.

Abdülahad Nuri, kurduğu Sivas! tarikatıyla İstanbul'daki Halvet! örgütlenmesini geniş bir toplumsal zemine oturtmuş ve bu sayede taşra kökenli şeyh ailelerinin 17. yy şehir hayatında kazandıkları nüfuzun başlıca temsilcilerinden birisi durumuna gelmiştir.

Halvetîlik(-») 16. yy sonlarından itibaren İstanbul'un mistik hayatında çeşitli kol ve şubeleriyle belirleyici bir rol oynamıştır. Şemseddin Sivasî ile birlikte şehir hayatına giren Şemsîlik, bu tarikatın ana kollarından olup, Abdülmecid Sivasî'nin (ö. 1639) faaliyetleriyle yaygınlaşmış ve önceleri Şemseddin Efendi'nin doğum yerine nispetle Sivasîlik şeklinde adlandırılmıştır. Daha sonra ise Abdülahad Nuri'nin bu koldan ayırarak kurduğu tarikata Sivasîlik denildiği için, Şemseddin Efendi'nin tarikatı kendi adına izafeten Şemsîlik olarak anılmıştır.

Abdülahad Nuri'nin Sivasîlik adına İstanbul'da yürüttüğü faaliyetleri, dayısı Abdülmecid Sivasî'ye(->) bağlı Şemsîliğin mirasına sahip çıkan bir örgütlenme çabası olarak dikkati çeker. Bu amaçla daha önce Abdülmecid Sivasî'nin İstanbul'daki Bayramîlerle kurduğu yakın ilişkiyi geliştirmiş ve bu tarikatın Tennurî koluna ait bazı önemli tekkeleri denetimine alarak, yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla Sivasîliğin şehir hayatındaki etkisini 18. yy sonlarına kadar güçlü kılmayı başarmıştır.

İstanbul'da Abdülahad Nuri'nin tarikat faaliyetlerine sahne olan ilk merkez, daha önce Abdülmecid Sivasî'nin de şeyhlik yaptığı Mehmed Ağa Tekkesi'dir (bak. Mehmed Ağa Külliyesi). Kendisinden sonra oğlu Mustafa Çelebi (ö. 1690), halifesi Esircizade Hüseyin Efendi (ö. 1693) ve bu şeyhin oğulları Yahya Efendi (ö. 1740) ile Çelebi Mehmed Efendi (ö. 1751) tarafından burada sürdürülen Sivasî meşihati, 17. yyin sonlarında İstanbul'a giren Bayramîliğin güçlü kolu Himmetîliğin denetimine geçmiştir.

Sivasîliğin İstanbul'daki ikinci önemli merkezi, Şehremini'ndeki Yavaşça Mehmed Ağa Tekkesi'dir. Şeyh İbrahim Efendi'nin (ö. 1630) Sivasî merkezi olarak kurduğu bu tekkede, Abdülahad Nuri'nin ünlü halifesi Mehmed Nazmî Efendi (ö. 1701) postnişinlik yapmış ve yerine geçen oğulları Abdurrahman Refi'a (ö. 1719) ile Abdülmecid Efendi'den (ö. 1730) sonra meşihat makamı, Bayramîliğin Himmetî kolu tarafından doldurulmuştur.

Abdülahad Nuri'nin Abdülmecid Sivasî ile birlikte faaliyetlerini sürdürdükleri bir diğer dergâh da, Bayramîliğin İstanbul'daki ilk örgütlenme merkezi sayılan Yavsî Baba Tekkesi'dir(-0. Baş-

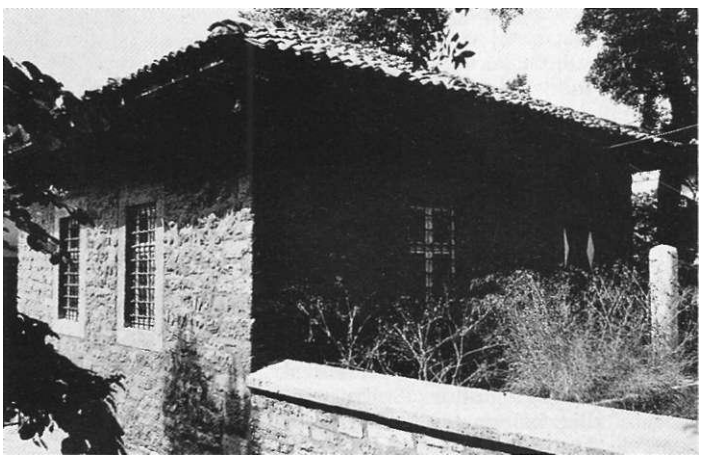

Abdülahad Nuri'nin Eyüp Nişancasındaki türbesi. *Ekrem İşın, 1992*

langıçta Bayramîliğe bağlı bir Tennurî merkezi olan bu tekkede Cerrahzade Musliheddin Efendi (ö. 1576) ve Abdülmecid Sivasî ile önce Şemsî, ardından Sivasî tarikatları faaliyet göstermiş, Şeyh Abdülbâki Efendi'den (ö. 1798) sonra da tekke, Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlanmıştır.

Eyüp Nişancası'nda Abdülahad Nuri'nin adıyla anılan tekke ise, Sivasîliğin İstanbul'daki asıl merkezi olma özelliğini Cumhuriyet dönemine kadar korumuştur. Reisülküttab La'lî Efendi'nin Abdülmecid Sivasî'ye hediye ettiği bahçeye, önce Abdülmecid Sivasî ve Abdülahad Nuri'nin türbeleri inşa edilmiş, daha sonra da ahşap bir tekke binası yaptırılmıştır. Türbeler dışında tekkeye ait diğer yapılar günümüze gelememiştir.

Abdülahad Nuri, yalnızca bir tarikat kurucusu değil, aynı zamanda yaşadığı dönemde şehir hayatını felce uğratan dini taassuba da karşı çıkmış güçlü bir mutasavvıftır. 17. yy İstanbul'unu derinden etkileyen, tarikat mensupları ile ulema sınıfı arasında çatışmalara yol açan Kadızadeliler zümresine karşı mücadele etmiş, eserlerinde bu katı din anlayışının sözcülerini şiddetle eleştirmiştir (bak. Kadızadeliler-Sivasîler). Birgivî Mehmed Efendi'nin *Tarikat-ı Muhammediye* adlı eserine dayanarak tasavvuf erbabına cephe alan, devran ve sema gibi tarikat ritüellerini bid'at sayarak İslamiyetle bağdaşmadıkları için yasaklanmalarını isteyen bu aşırı dinci kesime karşı Abdülmecid Sivasî'nin başlattığı mücadele, Abdülahad Nuri tarafından sürdürülmüştür. Eserlerinin bir kısmı, bu mücadeleyi desteklemek amacıyla kaleme alınmıştır. *Risale fi Cevâzi Devrâni's-Sûfiye* ile *Risâletü's-Semâyi-eti'n-Nûriye* adlı kitaplarında, tekkelerde icra edilen devran ve semain İslamiyete aykırı düşmediğini, tasavvuf musikisinin ise dini duyguları yüceltici bir sanat olduğunu savunur. Şiirlerini, ayrıca *Divân'mda* toplamıştır.

Bibi. Mehmed Nazmî, *Hediyetü'l İhvan,* Süleymaniye Ktp, Reşid Efendi, no. 495, vr 147a; Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ,* I, 547-549; Uşşakizade, *Zeyl-i Şakaik,* 539-540; Ayvansarayî, *MecmuâA Tevârih,* 212; *Sicill-i Osmanî,* III, 294; *Osmanlı Müellifleri,* I, 121-122; Hocazade, *Ziyaret,* 88-90; Vicdanî, *Tomar-Halvetiye,* 116-117; Vassaf, *Sefine,* III, 358-370; Ergun, *Antoloji,* i; 55, 87, 103, 107; *İSTA,* I, 56-57; *İKSA,* I, 88; A. Uçman, "Abdülahad Nuri", *DİA,* I. 178-179.

EKREM IŞIN

ABDÜLAHAD NURİ TEKKESİ

bak. SİVASÎ TEKKESİ

ABDÜLAZİZ

(9 Şubat 1830, İstanbul - 4 Haziran 1876, İstanbul) Osmanlı padişahı (25 Haziran 1861 - 30 Mayıs 1876).

Halk arasında Sultan Aziz olarak Önlenmiştir. II. Mahmud ile Pertevniyal Valide Sultan'm oğludur. "Sultan Aziz Zamanı" diye bilinen kısa saltanat döneminde, "Aziziye" adı verilen fes ve gi-

Abdülaziz'in Abdullah Biraderler tarafından çekilmiş bir fotoğrafından ayrıntı, 1868. *Engin Çizgen*

yim modaları doğmuş, kimi kuruluşlar ve yerler de bu adı almıştır. Tanzimat döneminin (1839-1876) ikinci evresini oluşturan saltanatında Osmanlı devleti önemli dış sorunlar ve ekonomik bunalımlarla çalkanırken İstanbul, hızlı bir kentsel değişim yaşamıştır. Bu değişim ve gelişim özellikle Halic'in kuzey yakasında, Galata-Beyoğlu-Beşiktaş semtleriyle Boğaziçi'nde belirginleşmişti.

Abdülaziz, babası II. Mahmud öldüğü zaman (1839) henüz çocuktu. Ağabeyi Abdülmecid (1839-1861) kendisine eski kafes hapsini uygulamakla birlikte sistemli bir eğitim almasına da olanak tanımadı. Bu nedenle Abdülaziz, saray ortamında yarı Doğulu, yarı Batılı, din eğitimi ağırlıklı, yazı, müzik, spor, resim çalışmalarını da içeren düzensiz bir öğrenim gördü. Abdülmecid'in genç yaşta ölümünün ardından Topkapı Sarayindaki geleneksel cülus töreniyle tahta çıktı. İstanbul halkı, babacan tavırlı, alçakgönüllü, güreşe, ortaoyununa düşkün yeni padişahı sevdi. Padişahlığının 1871'e kadarki ilk döneminde, Âli, Fuad, Yusuf Kâmil, Mütercim Rüşdî paşaları kısa aralıklarla sadrazamlık mevkiine getiren ve devlet işlerini bu deneyimli vezirlere bırakan Abdülaziz, 1871'den sonra müstebit bir hükümdar tavrıyla hareket etti. Tahta çıktığı sırada başlıca dış sorunlar Karadağ, Eflâk-Boğdan, Sırbistan ayaklanmalarıydı. Bunları Girit sorunu izledi. Balkanlar'da panslavizm akımı yaygınlaştı. Mısır'da yarı bağımsız "hıdivlik" yönetimi kuruldu. Ali ve Fuad paşaların, büyük Avrupa devletleri ile dengeli dostluk ilişkileri sürdürme politikalarına karşılık, 1871'den sonra Rusya'ya yakınlaşma söz konusu oldu. Kamu harcamalarının artması ve saray israfı sonucu dış ve iç borçlanmada en yüksek düzeye ulaşıldı. Saltanatının son iki yılında Bosna Hersek'te, ardından Bulgaristan'da bağımsızlık ayaklanmalarının başlaması, içeride hayat pahalılığının artması, İstanbul'da gündeme gelen yasaklamalar ve sansür, başlangıçtaki halk güveninden ve sempatisinden Abdülaziz'i yoksun bıraktı. Batılı devletlerin Osmanlı hükümetine ağır koşulları içeren bir memorandum vermelerinin ardından İstanbul'da durum gerginleşti ve Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan olaylar yaşandı.

Abdülaziz tahta çıktığı 1861'de bir irade yayımlayarak İstanbullular için mülk (emlak) vergisi koydu. Yüzyıllar boyunca birçok yükümlülükten muaf olagelen İstanbul halkı buna tepki gösterdi ve özellikle mülk zenginlerinin baskısı sonucu bu iradenin uygulanması 1874'e değin ertelendi. Abdülmecid döneminde başlayan dış borçlanmalara

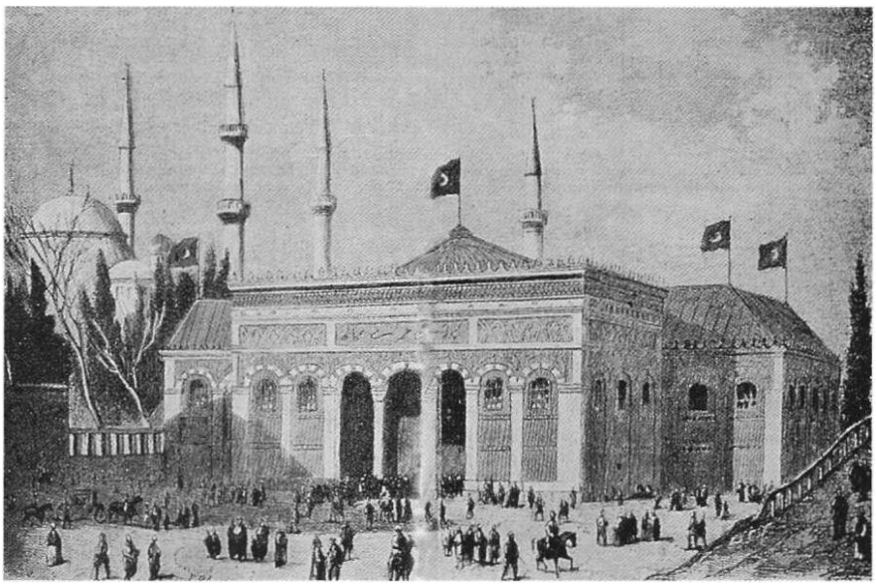

Abdülaziz döneminde, 1863'te Sultanahmet Meydanı'nda açılmış olan Sergi-i Umumi-i Osmanî. *Ceisus Picture Library*

yenileri eklendi ve bunlar İstanbul yaşamını etkiledi. Borçlanmalara aracı olanlar zenginleşirken kenar halkı ve esnaf, kamu çalışanları pahalılıktan ezildi. Diğer yandan, Tanzimat'ın gerektirdiği birçok kuralın ve yeniliğin askıda tutulup uygulanmaması, Slav-Ortodoks örgütlenmelerinin İstanbul'a kadar yaygınlaştırdıkları eylemler, Batılı devletlerin ve sermaye çevrelerinin artan nüfuzları ve müdahaleleri, borçlanmalardan doğan sıkıntıları daha da artırdı. Buna karşın İstanbul, bir önceki Abdülmecid ve bir sonraki II. Abdülhamid dönemlerine oranla daha renkli, kültür ve eğlence olanakları geniş bir kent olmuştur. Buna bağlı olarak toplum da önceki dönemlere göre daha özgür bir görünüm verir. Ancak bu ortam, elde ettikleri ayrıcalıklar giderek artan gayrimüslim cemaatler ile Levantenlerin ve yabancı uyrukluların İstanbul'un ticaret hayatına, sosyal, kültürel ve bir ölçüde de mimari gelişimine egemen olmalarına da olanak vermiştir.

27 Şubat 1863'te Sultanahmet Meydanı'nda açılan Sergi-i Umumi-i Osmanî(->), ilk Türk fuarı olarak özel bir önem taşır. Abdülaziz'in isteğiyle kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu da aynı yıl çalışmaya başladı. Komisyonun görevi, ithalat baskısı, sermaye ve teknoloji yetersizliği gibi nedenlerle durmaya yüz tutan sanayi tezgâhlarının canlandırılması önlemlerini almaktı. Loncalar kaldırıldığından İstanbul esnafının şirketleşmeye, seri üretim olanaklarına gereksinimi vardı. Komisyonun önerileri doğmltusunda Hazine-i Hassa'dan Simkeşhane esnafına, kılabdancılara, dökmeci, saraç, kumaşçı, demirci kesimlerine kredi verildi ve şirketleşmeler teşvik edildi.

Abdülaziz'in görkemli Mısır seyahati de 1863 yılındadır. İlk yıllarda İstanbulluların sevgisini çeken padişah için Mısır dönüşü yapılan karşılama töreni, resmi organizasyondan çok, halkın içten sevgisiyle renklenmiş ve bir hafta sürmüştü. Abdülaziz, her kesimden ve cemaatten başkent halkı temsilcilerini Kâğıthane Sarayı'nda kabul etti. Cisr-i Cedit adı verilen, Galata ile Eminönü arasındaki yeni köprünün yapılması ve ilk Darülfünun'un açılması da bu yıldadır. 1864'te ülke genelinde ve İstanbul'da nüfus sayımı yapıldı. 1866'da Romanya Prensi Kari von Hohenzollern İstanbul'a geldi ve Abdülaziz tarafından kabul edildi. Prens, Göksu Kasrı'nda misafir kaldı. Abdülaziz'in Mısır Valisi İsmail Paşa'ya 1866'da bir fermanla hıdiv unvanını vermesi ve hıdivliğin babadan oğla geçmesi esasını koyması, Kavalalı soyundan birçok prensin, Mısır'ın yönetiminde veraset haklarını yitirmelerine neden oldu. Bunlardan bazıları İstanbul'a yerleşerek Mustafa Fazıl Paşa'nm önderliğinde bir muhalefet başlattılar. Bunlar, Abdülmecid döneminde gelen ve İstanbul'da "Mısırlılar" olarak anılan çok zengin zümre ile kentte lüks ve israf düşkünlüğüne de öncülük ettiler. Rejim muhalifi kimi aydınlar da (örneğin, Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi) bunlardan destek almaktaydılar.

Abdülaziz, İstanbul'un siyasal açıdan hareketlendiği bir sırada 21 Haziran 1867'de Avrupa seyahatine çıktı. Sadrazam Âli Paşa İstanbul'da "Saltanat Naibi" sanıyla padişahın yetkilerini kullandı. Fransa, İngiltere. Prusya ve Avusturya'yı ziyaret ettikten sonra İstanbul'a dönen padişah için üç gün üç gece donanma yapıldı. Kent semaları geceleri havai fişeklerle aydınlatıldı. Abdülaziz, bu uzun gezide gördüklerinden etkilenmişti. İstanbul'un çehresini değiştirmek gibi bir emele kapıldı. Hayran kaldığı Paris, Londra, Viyana'yı besleyen ve geliştiren olanakları düşünmeksizin, daha fazla borçlanarak birtakım yatırımlara girişti. Sarayları için çok kalabalık kadrolar oluşturdu ve lüks Avrupa eşyasma önem verdi. Törenler, eğlenceler de önceye oranla daha zengin programlara bağlandı. Abdülaziz'in bu yeni yaklaşımı, Mısırlıların getirdiği esintiler, halkı da etkiledi. Devletin ileri gelenlerinden sıradan insanlara değin moda tutkuları aldı yürüdü. Paşa konakları ve sahilhaneleri, yüzlerce kişinin yer aldığı hizmet kadroları ile doldu. Boğaziçi'nin tüm koylarına yeni yalı ve sahilhaneler yapıldı. Bunlar, o dönemin mimari üsluplarında 20-30, daha büyükleri 80-100 odalı saraylardı. Fakat müspet işler de yapılmıyor değildi.

Bir donanma âşığı olan Abdülaziz, Tersane'nin, Tophane'nin modernleşmesine, Feshane'nin(->) çuha ve şayak imal edecek düzeyde genişletilmesine, demiryolu yapımına, devlet yönetiminde reorganizasyona, yeni eğitim, bilim ve kültür kurumlarının açılmasına da çaba gösterdi. İlköğretim İstanbul çocukları için zorunlu kılındı, Mekteb-i Sultanî, İstanbul'da ilk Sanayi Mektebi, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye 1867-1868 yıllarında açıldı. 1869'da Darülfünun-ı Osmanî'nin hizmete girişi, o yıl Fransa İmparatoriçesi Eugenie'nin Abdülaziz'in ziyaretine karşılık vermek amacıyla İstanbul'a gelişi, kent yaşamına unutulmaz anılar kattı. Bu ziyaret vesilesiyle İstanbul'da günlerce törenler, ziyafetler düzenlendi. Batı kamuoyuna karşı siyasal amaçlı programlara ağırlık verildi. Abdülaziz'le İmparatoriçe arasındaki dostluk abartılı biçimde öne çıkarıldı.

Yabancı uyruklara mülk edinme hakkının yürürlüğe konmasının ardından 1869'da Tabiiyet Kanunu çıkartıldı. Bununla, çoğunluğu İstanbul'da yaşayan ve muhtelif yabancı devletlerin himayesini gören "yerli yabancılar" (Levantenler, konsoloslar, mümessil ve ajanlar, konsoloshane personeli vd) Osmanlı uyruğuna alınmak istendi. Bu, içte ve dışta tepkilere yol açtı. Yine o yıl Pasaport ve Mürur Tezkiresi Nizamnamesi yayımlandı. Başta İstanbul olmak üzere büyük kent ve limanlara girişler vizeye bağlandı. 1870'te Abdülaziz'in bir fermanıyla İstanbul'da Rum Patrikhanesinden ayrı Bulgar Eksarhanesi(-*) kuruldu. İstanbul'daki Bulgarlar cemaat hukuku elde ettiler.

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN KENT İÇİ GEZİLERİ

Padişah hemen hemen her gün sokağa çıkardı. Saray deyimince her gün Teşrif-i şahane olurdu. Atla veya arabada uzun gezintiler yapardı. Hekimbaşı çiftliği, Maslak, Kâğıthane, Beykoz ormanları ile Bebek, İstinye, Büyükdere, Emirgân sırtlan sevdiği yerlerdi. Buralarda kır âlemleri yapar, pehlivan güreştirir, at koşturur, kuzular çevirttirir ve maiyyetine ziyafetler verip eğlenirdi. Çok titiz tabiatlı olduğu için, mevkib-i hümayun (tören alayı) pırıl pırıl parlar, göz kamaştırırdı. Arabaların en görkemlisi, güzel atların en şahanesi, yaverlerin ve mabeyncilerin en yakışıklıları, yemeklerin enfesi, Sultan Abdülaziz'in arkasında dolaşırdı. Saraydan çıkarken gideceği yeri kimse bilmezdi. Bu yüzden bütün saraylar ve saraycıklar hemen hemen her gün hazır, tertemiz tutulurdu. Bunun bir faydası vardı. İstanbul'un kent içi ve civar yolları, şoseler sık sık tamir görür, yeni yollar açılır, ağaçlar dikilir ve bol bol sulanırdı. Zincirlikuyu, Boğaziçi yolları, Hacıosman Bayırı, İstinye ve Tarabya şoseleri... Hep o zaman yapılmıştı. Sultan Aziz'in bu dolaşmaları halkın da hoşuna gidiyor ve bazan da unutulmayacak hatıralar doğuyordu. Bir seferinde Bektaşi Remzi Baba, padişahın önüne atılmış ve atının dizginlerini yakalayıp şu dizeleri söyleyerek bahşiş almıştı: Ey Padişahım bir dur/Dervişi ferah-nâk et/Mir'at-ı zamîrinden/Jeng-i kederi pâk et/Bir hafta senin harem/On yıl bana kâfidir/On yıl beni rahat kıl/Bir hafta sen imsak et!

Saltanat kayıklarıyla gezinti, cuma günleri yapılırdı. Çünkü padişah, Beylerbeyi, Ortaköy, Emirgân camilerine kayıkla gider, Cuma namazını bu camilerde kılardı. Namazdan sonra Boğaziçi'nde Göksu gibi derelerde veya Kâğıthane deresinde gezinirdi. Bunun da İstanbul'a hizmeti olurdu. Çünkü dereler sık sık taraklanır, temizlenirdi. Tuhaftır, kendisi yaptırdığı halde Sultan Aziz'in en az uğradığı saraylar Beylerbeyi ve Çırağan idi. Bunlardan korktuğu söylenirdi. Daima Dolmabahçe'de oturur, yangmdan korktuğu için de bütün lambaları ve mumlan büyük fenerler içinde yaktırır, mangallara kapak koydurturdu. Bunları sık sık da kontrol ederdi.

Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler'den,* Hilmi Kitabevi, İst., ty, s. 9-10

Abdülaziz'in son cuma selamlığı
The Graphic
27 Mayıs 1876
Celsus Piotare Library

Abdülaziz döneminde merkezi yönetim örgütleri yeni bazı meclisler ve nezaretler oluşturularak genişletildi. Meclis-i Âli-i Hazain (1864), Divan-ı Muhasebat (1863), Bahriye Nezareti (1867), Şûra-yı Devlet (1868), Adliye Nezareti (1870), yalnız İstanbul'a özgü olan Postahane-i Âmire'nin yerini alan Posta ve Telgraf Nezareti (1871), Meclis-i Emanet (1870), Meclis-i Tedkikat-ı Seriye (1873), Meclis-i İdare-i Emval-i Eytam (1874), Meclis-i İcraat (1875), en büyük yargı mercii olarak önceki Meclis-i Vâlâ'nm devamı sayılan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye (1868) bunlardandır. Aynı dönemde kentsel düzenlemelere, imar çalışmalarına da önem verilmiştir. İlk kez "mebani-i emriye" adı verilerek kamu yapıları kavramı benimsenmiş, bir bölümü dış borçlanmalarla sağlanan finans olanakları bunların yapımına ve onarımına ayrılmıştır. İstanbul'un muhtelif semtlerine postaneler, Tophane, muzıka kışlaları, Maçka Silahhanesi, Harbiye Nezareti, Pangaltı Harbiye Mektebi binaları, Avrupa hükümdarlarının yaşamları örnek alınarak projelendirilen Çırağan Sarayı ile, Beylerbeyi Sarayı, Ayazağa, Tokatbahçesi, Alemdağ, İcadiye köşkleri, İstanbul-Edirne-Rumeli demiryolu, Karaköy-Beyoğlu Tüneli, bu cümledendir.

İşletme hakkını Baron Hirsch'in aldığı demiryolunun yapımı sırasında İstanbul'daki birçok tarihsel yapının zarar görmesi, bu arada Topkapı Sarayı kıyı köşklerinin yıkılması söz konusu olduğunda Abdülaziz'in "Geçen şimendifer değil mi? Bırakın, memleketin içinden geçsin de isterse göğsümden geçsin!" dediği rivayet edilir. Bu hattın ve Haydarpaşa-İzmit hattının yapımında İstanbul'un tarihsel dokusunun büyük zarar gördüğü bilinmektedir. Dubalar üstüne oturtulan ve yapımı Tersane-i Âmire'ce gerçekleştirilen yeni Galata Köprüsü, atlı tramvay işletmesi, Boğaziçi'nde Şirket-i Hayriye'den ayrı olarak İdare-i Aziziye adlı vapur işletmesinin faaliyete geçişi, donanmanın yenilenmesi, ordu örgütünün düzenlenmesi, donanmaya ve orduya malzeme üreten fabrikaların açılması, kentte iş hayatının yaygınlaşmasına ve işçi nüfusunun artmasına olanak vermiştir. 1872'de Hasköy Tersanesi, 1873'te Kasımpaşa Tersanesi işçilerinin ilk grevleri gerçekleştirmeleri, 1875'te tüm tersane işçilerinin grevi bu gelişimin sonuçlarıdır.

1870'teki büyük Beyoğlu yangını ile 1872'deki Kuzguncuk yangını ardından, kagir yapılaşmaya gidildiği, yangınları önleyici bir dizi önlemlerin alındığı görülür. Şehremaneti ile bağlı belediye dairelerinin de kentin temizliği, iaşe temini, esnaf denetimi, sokakların aydınlatılması, yapı kontrolleri, yol ve kaldırım yapımı işlerine öncelik verdikleri saptanır. Kentin imarı ve temizliği konusunda, İstanbul'u ziyaret eden yabancı konukların da etkili oldukları kuşkusuzdur. 1870'te Franz Josef in, 1873'te İran Şahı Nâsıreddin'in, 1874'te Prens Milanin gelişleri bu açıdan önemlidir.

Abdülaziz dönemi İstanbul'unun bir özelliği de dış ve iç borçlanmalara dayalı bir para piyasası oluşudur. Abdülmecid döneminden kalan toplam 16.540.700 liralık borç, 1862-1873 döneminde 97.708.820 liraya yükselmiş, buna karşılık yıllık kamusal gelir toplamı 25 milyon lira düzeyinde kalmıştı. Bu olumsuz tablo, İstanbul'da Galata bankerlerinin ve sarrafların yönlendirdiği, aracılık, nemalandırma, faiz ve kefalet işlemlerine dayalı yeni bir piyasanın doğmasına neden olmuştu. İstanbul'un ekonomisi ve kamu maliyesi bu dönemde tamamıyla Galata bankerlerinin kontrolüne geçmiş bulunuyordu. Ancak devletin giderek sıkışması ve daha fazla borç yükü altına girmesi, 1875'te İkinci Ramazan Kararnamesi'nin yayımlanmasına yol açınca İstanbul, tarihinde görülmedik ekonomik ve siyasal bunalıma düştü ve bu, ertesi yıl Abdülaziz'in taht-tan indirilmesine değin sürdü.

Abdülaziz'in saltanat yıllarında İstanbul'da Yeni Osmanlıların örgütlenmesinin yanında Mason cemiyetlerinin de oluştuğu görülmektedir. Asker-sivil komutan ve yöneticiler arasındaki iktidar mücadelesi, medreselilerin modern eğitim ve kültür kurumlarına savaş açmaları, gerici çevrelerle Yeni Osmanlılar arasındaki gizli mücadele de İstanbul'da yoğunlaşmıştı.

Abdülaziz'in 1871'de Âli Paşa'nın ölümüne değin siyasal kararlarla fazla ilgilenmediği, saray yaşamına, İstanbul'un imarına önem verdiği saptanırken bu tarihten sonra siyasal kararları doğrudan almaya yöneldiği, kent yaşamını kontrol çabasına kalkıştığı ve bu

Abdülaziz'in cenaze töreni
Le Monde Illustré Celsus Picture Library

amaçla bir hafiye örgütü kurduğu ve sansür uyguladığı görülmektedir. İstanbul'un Müslüman olmayan halkı, Tanzimat ve Islahat fermanlarının sağladığı haklarla, Müslüman İstanbulluları ekonomik ve kültürel açıdan geride bıraktıkları gibi, sansür ve jurnal baskısından da uzak kalmışlardır. Artık, kentin en yüksek sosyal sınıfını onlar oluşturmakta, Beyoğlu ve Galata semtleriyle Boğaziçi'nde Avrupa standartlarında yaşam sürdürmektedirler. Buna karşılık Müslüman halk ise Balkan göçleri nedeniyle daha dar mekânlarda, daha kıt kanaat geçinmeye razı olmuş durumdadırlar.

Padişah, saraylarındaki 1.200 kadın, 350 aşçı ve yamak, 400 seyis, 400 hamlacı-kayıkçı, 400 hademe-i hassa, 300 yaver-kâtip ve mabeyncisi ile İstanbul'un ve devletin taşıyamayacağı bir savurganlığı temsil etmektedir. Basının tutucu kesimi, ahlaksızlığın her türlüsünün ülkeye İstanbul'dan yayıldığını yazarken ilk kez kadın hakları da yine bu dönemin basınında yer almıştır. Kimi yazarlar, moda olan dar düdük erkek giysilerini, kadınların var mı yok mu belirsiz yaşmaklarını ve peçelerini eleştirmektedirler. Boğaziçi'ndeki mehtap gezilerine, Beyoğlu'nda alışverişe çıkan kadın artık yadırganmamaktadır. Ancak bu yenilikleri kimi devlet adamları bile İstanbul'da zenperestliğin ve muaşakanın artması olarak nitelendirirler.

Galata ciheti, meyhaneleri, balozları, İranlı esnafın işlettiği kahvehaneleri, çayhaneleri, tütüncü dükkânları ile tam bir tüketim merkezidir. Rum, Ermeni ve Yahudi kızları, döneme özgü kantolarla sahneye çıkmaktadırlar. Beri tarafta Direklerarası(->) ve Gedikpaşa semtleri ortaoyunundan modern tiyatroya değin çok renkli bir temaşa dünyası oluşturmaktadır. İlk kez Türkçülük tezi de Ahmed Vefik , Mahmud Celâleddin ve Mustafa Fâzıl paşaların öncülüğünde yine bu dönemde ve İstanbul'da yeşermiştir. Bu tezin yanında Osmanlılık ve İslamcılık, hürriyet ve demokrasi düşünceleri de yine İstanbul'da çevreler bulmuştur. Kentte güzel sanatlara karşı ilgi uyanmıştır. Abdülaziz'in Ayvazovski,' Chlebowski gibi sanatçıları saray ressamı olarak görevlendirmesi, resim çalışmaları için bir başlangıç gösterilebilir. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılışına kadar uzayacak ve konularını İstanbul'dan seçen resim tutkusunu başlatan Abdülaziz olmuştur. Eğitim alanında İstanbul'un gerçek bir başkent kimliği kazanması da yine bu dönemdedir. Soğukçeşme, Beşiktaş, Fatih, Kocamustafapaşa, Paşakapısı askeri rüştiyeleri, ilk idadi (1873), harbiye ve bahriye mekteplerinin yapıları, programları ve öğretim kadroları ile yenilenmesi Mekteb-i Sultanî, Mekteb-i Mülkiye, Darüşşafaka, Darülfünun girişimleri, 1867'de Beyazıt'ta ilk halk mektebinin açılması, kamu yönetiminin ihtiyacı olan çeşitli alanlara eleman yetiştirmek için Mekteb-i Mahrec-i Aklâm, Elsine Mektebi, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Eczacı Mektebi, Kaptan Mektebi, Darülmuallimat, erkek ve kız sanayi mektepleri, Turuk ve Muabir Mektebi vb birçok yeni eğitim kurumunun açılması, İstanbul'un kültür hayatını ve yaşam tarzını çok yönlü etkilemiştir. Dil konularının tartışmaya açılması, yeni edebiyat akımlarının gelişi, roman, hikâye, tiyatro türlerinin İstanbul aydınlarmca işlenmeye başlanması, gazete sayısının artması, *Takvim-i Vekayi* ile *Ceride-i Havadisin* yanısıra *Basiret, Vakit, İstikbal, Sadakat, Sabah, Hayat, Ceride-i Askeriye, Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye, Cihan* vb gazetelerin yayın hayatına girmesi de aynı dönemdedir.

Olumlu ve olumsuz tüm gelişmelerin ortak bir sonucu İstanbul'un, Abdülaziz'in 30 Mayıs 1876'da tahttan indirilmesinden, ilk Meclis-i Mebusan'ın açılmasına ve Meşrutiyet'in ilanına kadar uzayacak bir dizi, heyecan dolu olaylar yaşaması olmuştur. 11 Mayıs 1876'da Bayezid, Fatih ve Süleymaniye Medreselerinde okuyan ve "talebe-i ulûm" denen öğrencilerin "dersten kalkarak" (boykot) "Müslümanlar, Hıristiyanların hakaretine uğruyor, böyle zamanda ders yapılmaz" diye yürüyüşe geçmeleriyle başlayan eylemler, Veliaht Murad'ın, sarrafı Hıristaki'nin parasal desteğiyle yaygınlaşmış, softalar kıyamı denen bu ilk hareket, başıbozukları ve tutucuları da yanına çekebilmiştir.

Abdülaziz'i indirmeye kararlı gözüken Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa, Mütercim Rüşdî Paşa, Kayserili Ahmed Paşa ve Süleyman Paşa ise, müdahale için İstanbullular arasında padişaha karşı "nefret-i amme" (genel hoşnutsuzluk) doğmasını beklemişler ve hazırlıklarını

tamamlamışlardır. Fakat Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve üç gün sonra intihar etmesi, ters tepki doğurmuş, bu kez "devr-i Aziz" için türküler yakılmaya, eski günler aranmaya başlamıştır. " *Uyan Sultan Aziz uyan / Kan ağlıyor şimdi cihan"* ağıtı, o günkü duyguların anısını taşır.

4 Haziran 1876'da Çırağan Sarayı'mn Feriye dairesinde intihar eden Abdülaziz, babası II. Mahmud'un Divanyolu'ndaki türbesine gömülmüştür.

Abdülaziz, sade giyinmeyi sever, bol biçimli giysileri tercih ederdi. Onun isteğiyle hazırlanan ve Doğu giyim tarzına uyarlanan, ölçüleri bol tutulmuş, pantolonu eski dar şalvarları hatırlatan erkek kostümüne alaturka setre adı verilmiştir. Tipine uygun tabla fes, "azizi-ye" adı ile o zaman moda olmuştu. Protokolden hoşlanmayan Abdülaziz'in Mevlevîliğe eğilimi vardı. Yaz geceleri saray hareminin pencerelerini açıp ney üflerdi. Lavta çaldığı da bilinir. Hicaz sirto, şevkefza bir şarkı, muhayyer bir başka şarkı bestelemiştir.

Abdülaziz'in güreşe merakı ve "huzur güreşleri" yaptırması, valilerden, bölgelerinin namlı pehlivanlarını İstanbul'a göndermelerini istemesi, kendisinin de bir pehlivan olduğu ve güreştiği söylentilerine neden olmuşsa da buna ilişkin bir kanıt yoktur. Döneminde çayırlarda ve mesirelerde sık sık karakucak ve yağlı güreş müsabakaları düzenleniyordu. Halk arasında Abdülaziz'in bir oturuşta bir kuzuyu yediği söylenegelmiştir. Hemen her gün sokağa çıkıp halk arasında dolaşır, güreşleri izler, kır âlemleri düzenletir, sarayında güreş yaptırtır, horoz dövüştürürdü. Binişlerini daha çok Zincirlikuyu, Hacıosman Bayırı, Tarabya cihetlerine yaptığından bu uzak semtlere o zaman bakımlı şoseler açılmıştı. Göksu ve Kâğıthane mesirelerine gidişi, halkın eğlenmesini izlemesi, bazen bir kır kahvesinin önünde oturup gelip geçenin selamını alması, halk arasında kendisine sempati uyandırmıştı. Fakat saray ve harem yaşamı, kaba eğlenceler eklenerek anlatıldığından kentin tutucu ve kibar kesimlerince sevilmiyordu. Edmondo de Amicis, Abdülaziz'i bir cuma selamlığında izlemiş; şişman, ablak çehreli, ak düşmüş çember sakallı, ona hayranlıkla bakanlara karşı ilgisiz, başında sade bir fes, sırtında çenesine kadar düğmeli koyu renk uzun bir palto, ayağında açık renk bir pantolon ve deri çizmeler bulunduğunu vb uzunca anlatmıştır.

Ortaoyununun altın çağı, Abdülaziz dönemidir. Padişah, Rıza Efendi'yi Karagözcübaşı yapmış, hayal ve ortaoyununu teşvik etmişti. İstanbul'un geleneksel mesiresi olan Kâğıthane, Abdülaziz'in özel ilgisiyle son bir kez canlanmıştı. Tahta çıktığı yıllarda cuma selamlıklarını buradaki camide yapmıştı. İlkbaharda, Kâğıthane çayırında, mevkib-i hümayunda görevli askerlere kuzu ziyafeti veriliyordu. Buradaki eski sarayı da yıktırıp yerine bir saray yaptırmıştı. Tiyatroyu sevmeyen Abdülaziz'in köçek oynatıp, horoz dövüşü, Karagöz seyretmesi, Batı yanlılarınca eleştirilmiştir. Alafrangaya ilgi duymayan Abdülaziz, doğu esintili üslupları tercih etmiştir. Bu nedenle saltanatı sırasında yapılan anıtsal yapılarda ve saraylarda Batıdan gelme etkileri bir oranda bastıran Doğu üslupları gözlenir. Abdülaziz heykeli yapılan tek padişahtır. İstanbul'da Beylerbeyi Sarayı önüne dikilmek üzere dökülen at üzerindeki Abdülaziz heykeli, sonradan Topkapı Sarayı'na, oradan oğlu Abdülmecid Efendi tarafından Bağlarbaşı Köşküne, oradan ikinci kez Beylerbeyi Sarayı'na, en son Topkapı Sarayı'na götürülmüştür.

Bibi. Cevdet, *Tezâkir,* II-IV; Cevdet Paşa, *Mâruzât,* (yay. Y. Halaçoğlu) İst., 1980; Hüseyin Hıfzı, *Sultan Aziz Devri,* İst., 1326: İnal, *Son Sadrazamlar,* I; A. Kemalî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati,* İst., 1944; Haluk Şehsüvaroğlu, *Sultan Aziz, Hususî, Siyasi Hayatı, Devri ve Ölümü.* İst., 1949; Amicis, *İstanbul;* Karal, *Osmanlı Tarihi.* VII.

NECDET SAKAOĞLU

ABDÜLAZİZ AV KÖŞKÜ

Validebağı'ndaki Âdile Sultan Kasrı bahçesinde bulunan ve Sultan Abdülaziz için 1856'da Sarkis Balyan'a yaptırılan küçük av köşküdür. Tavla Köşkü ya da Çinili Köşk olarak da bilinir. Tasarım konsepti ve plan şeması bakımından Ayazağa'daki Av Köşkü'nün benzeridir.

Köşk, iki yanında küçük servis hacimleri bulunan bir giriş bölümü ile yaklaşık 7x7 m boyutunda bir salondan ibarettir. Dört cephesinde, ahşap kolonlarla desteklenen geniş saçakların örttüğü revaklarla çevrilidir. Ancak bu revaktaki kolonlar ve üst kısmındaki çatkı sistemi, yapının öteki kısımlarının biçimlenişinden çok farklıdır ve çok geniş tutulmuş olan saçakları desteklemek amacıyla sonradan yapılmış olduklarını düşündürmektedir.

Bu küçük yapı, basit ve yalın planına karşın son derece özgün bir kompozisyon ürünüdür. Balyan atölyesinin *neo-ottoman* bir üslup arayışını simgeleyen bir deneme olarak değerlendirilebilir.

Cepheler ayrımsız olarak aynı düzenlemeye sahiptir. Cephenin iç ve dış yüzleri dikdörtgenlerden meydana gelmiş bir çerçeveleme sistemi ile bölümlenmiştir. Pencere grupları bu çerçeveler içinde yer almaktadır. Alt ve üst pencereleri ayıran çerçeveler, sürekli bir çerçeve bandı oluşturur ve geometrik motifli bir bezeme ile süslenmiştir. Alt pencereler arasındaki çerçeveler ise ortası madalyonlu panolar olarak bezenmiştir.

Saçak altları, giriş ve havuz cephesinde yıldız, yanlarda ise baklavalı motifler yapan çıtalı ahşap kaplamadır. Salon üç kenarında yer alan geniş pencereleri ile aydınlık bir mekândır. Üst pencerelerde kesişen dairelerde ise oluşan sade renkli cam bezeme vardır. Alt pencerelerde ise renkli camlar, çapraz karelerden oluşan bir şerit meydana getirmektedir. Duvarlarda, çerçeveleme sistemi içindeki panolar çini kaplıdır. Mavi ve pembe tonlanndaki çiniler, sekiz köşeli yıldız ve asma yapraklı desenlidir. Döşeme karolarında da çinilere benzer biçimde Osmanlı olmayan malzeme kullanılmış görünmektedir.

Cepheye egemen olan çerçeveleme sisteminin oranları, bölümlemedeki ritim, alt ve üst pencere düzeni ve bütünün verdiği yüzey etkisi, geleneksel Osmanlı mimarlığından alınmış, ama yeniden kompoze edilmiş örüntülerdir. Örneğin, çini kaplama düzeninin ve çerçeveleme sisteminin her cephede yeniden tekrarlanışı hem geçmişe referans veren, hem de yeni olan bir öneridir. Saçak, bir başka referans öğesidir; ama kullanılan eliböğründelerin hem büyüklüğü hem de kafes biçimi dokusu ve uçlarının torna ile profillendirilmesi yepyenidir. Üstelik bu eliböğründeler, torna ile biçimlendirilmiş, bilezikli, taşıyıcı olmayan dekoratif sütuncuklarla birlikte düzenlenmiştir. Bu sütuncuklar, o narin kesitli kafes dokulu eliböğründelerle birlikte alabildiğine maniyerist, hattâ özentili bir görünüm kazanmaktadır. Kuşkusuz, rüstik olmasına çalışıldığı halde, yapının âdeta hiç boş alan bırakılmadan işlenmişlik görüntüsüne sahip oluşunda bu maniyerizmin payı olmalıdır.

Salonun giriş köşelerinin birinde bir

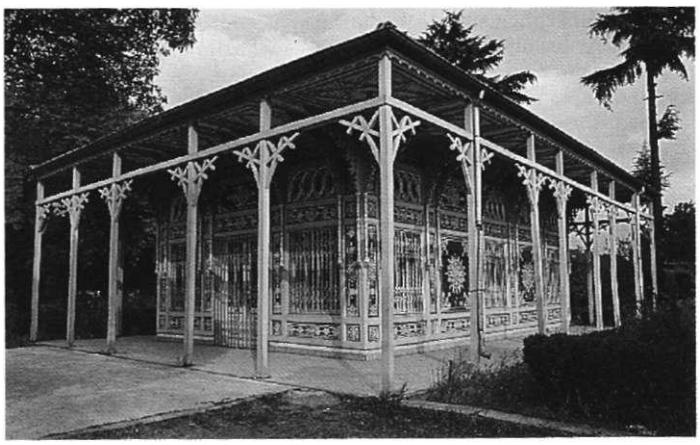

Abdülaziz Av Köşkü
Nazım Timuroğlu, 1993

Abdülaziz Av Köşkü'nün içinden bir görünüm.
Erkin Emiroğlu. 1993

kahve ocağı, diğerinde ise küçük bir çeşme vardır. Değişik renk ve motifte (yabancı kökenli) çini ile kaplı olan ocağın minyatür bir çadır örtüsü görünümü veren oryantalist tüteklik örtüsü vardır. Öteki köşeye yerleştirilmiş olan çeşme yalağının ampir ayaklığı ilginç bir parçadır.

Salonun açıldığı bahçede, küçük fıskiyeli bir havuz ve önde girişe yakın rokoko oymalı küçük bir çeşme de vardır.

Bibi. Konyalı. *Üsküdar Tarihi,* II. 158-160; Eldem, *Türk Evi, I,* 208-209; *İKSA,* I, 112.

AFİFE BATUR

ABDÜLAZİZ EFENDİ (Karaçelebizade)

(1591, İstanbul - 11 Ocak 1658, Bursa) Osmanlı şeyhülislamı, şair ve tarihçi.

Ulema yetiştiren Bursalı Karaçelebizade ailesindendir. Babası Rumeli Kazaskeri Hüsameddin Hüseyin Efendi, ağabeyi ise yine kazasker Mahmud Efendidir. Abdülaziz Efendi ağabeyinden ve Şeyhülislam Sunullah Efendi'den aldığı özel derslerle yetişti. 1612de Bursa Hayreddin Paşa Camii'nde müderris oldu. Edirne medreselerinde ders verdikten sonra, 1619'da İstanbul Süleymaniye Medresesi'ne geçti. 1623'te istanbul'daki ulema ayaklanmasına katıldığı için, Bursa'ya sürgün edildi. 1624'te affedilerek Yenişehir'e, 1629'da da Mekke'ye kadı olarak tayin oldu. 1627'de İstanbul'a geri döndü. 1634'te İstanbul kadısı oldu.

İran seferi hazırlıkları (1634) sırasında baş gösteren yağ sıkıntısı sırasındaki karar ve uygulamalan ile halkın tepkisini çekti. Bunun üzerine dönemin padişahı IV. Murad'm gazabına uğradı ve boğdurulmak üzere Büyükada'ya yollandıysa da, son anda Vezirazam Bayram Paşa'nın araya girmesiyle bağışlandı ve Kıbrıs'a sürgüne gönderildi. Bir buçuk yıl sonra padişah tarafmdan affedildi ve İstanbul'a döndü. 1648'e kadar kendisine görev verilmedi. IV. Murad'm son yılları ile İbrahim (Deli) dönemi (1640-1648) boyunca Samatya'daki evinde inzivaya çekildi. Aileden kalma mülkleri ve kendisine bağlanan Dimetoka arpalığının geliri ile geçinerek, Arapça ve Farsçadan tercümeler yaptı, şiirler ve tarih kitapları yazdı.

Ağustos 1648'de yeniçeri ağalarının önderliğinde sarayı basarak Sultan ibrahim'i tahttan indiren ulemanın başında yer aldı (bak. At Meydanı Olayı). Altı yaşındaki Şehzade Mehmed'e IV. Mehmed (hd 1648-1687) diye biat eden ilk kişi oldu. İbrahim'in öldürülmesindeki rolü ve yeni padişaha karşı takındığı alışılmışın dışındaki tavır yüzünden, İbrahim'in annesi Kösem Sultanin(->) düşmanlığını kazandı.

Abdülaziz Efendi, IV. Mehmed'in cülusundan hemen sonra Rumeli Kazaskeri oldu ve Vezirazam Sofu Mehmed Paşa'nın şiddete dayalı politikalarını destekledi. Çocuk padişah üzerindeki etkisini sınırlamak için Kösem Sultan'ı Eski Saray'a göndermek için uğraştıysa da başarılı olamadı. Vezirazam Sofu Mehmed Paşa'nın azli üzerine yerine geçen Kara Murad Paşa'ya kendisini şikâyet eden Kösem Sultanin gazabından kurtulmak için. yeniçeri ağaları ile birlikte yeni sadrazama sığındı.

Şeyhülislam Abdürrahim Efendi'nin(->) azli üzerine, en büyük hayali olan şeyhülislamlık makamım elde edeceğini sandıysa da. Kösem Sultan yüzünden bu arzusuna kavuşamadı. Şeyhülislamlık Bahai Efendi'ye verilince, Abdülaziz Efendi'nin tepkisini yatıştırmak isteyen Vezirazam Kara Murad Paşa, o güne dek görülmemiş bir şey yaparak Abdülaziz Efendi'ye şeyhülislamlık payesi verdirdi. Bu durum saray çevresinde rahatsızlık varanı. Kabul törenleri sırasında Vezir Kenan Paşa'nın kendisini aşağılaması, başkalarına da cesaret verince, şeyhülislamlık payesi geri alındı. Ama Mayıs 1651'de, Bahai Efendi'nin tütün içmenin günah olmadığına dair fetvası ve İngiliz elçisine karşı sert davranışı yüzünden azledilmesi üzerine, Kösem Sultan'a rağmen şeyhülislam oldu. Bu olay dolayısıyla, padişahın annesi Turhan Sultan(-0 ile iktidar mücadelesinde yalnız kalmak istemeyen Kösem Sultan Abdülaziz Efendi ile barıştı.

Abdülaziz Efendi beş ay kalabildiği bu görevinde unutulan bazı törenleri canlandırdı, arpalık kullanım kurallarını, vakıfların yönetim koşulları ile ilgili yeni uygulamalar başlattı. Eylül 1651'de, yeniçeri ocağı ağaları ile ittifak yapan saray erkânının baskısından yılan esnafın ayaklanması sırasında halkı yatıştırmak için olaylarda taraf oldu. IV. Mehmed'in olayları bastırmak üzere, Vezirazam Melek Ahmed Paşa'yı azlederek yerine Siyavuş Paşa'yı geçirmesi ve ocak ağalarını cezalandırmayı sonraya bırakmasını fırsat bilen Abdülaziz Efendi, Kösem Sultan ile birlikte padişah aleyhine komploya katıldı. Bunları duyan Turhan Sultanin padişahı uyarması üzerine plan uygulanamadı ve Kösem Sultan boğduruldu (Eylül 1651). Abdülaziz Efendi ise eski müttefiki olan ocak ağalarının yanında yer aldı. Ama kendilerine bağlı askerler tarafından bile desteklenmeyen ağaların gücünü fazla abarttığından yanlış tarafı seçmenin bedelini şeyhülislamlıktan azledilerek ödedi.

Ayaklanmanın kan dökülmeden bastırılmasından hoşnut olan padişahın hoşgörüsü sayesinde hayatını kurtaran Abdülaziz Efendi Sakız Adasina sürüldü. 1652'de, Çanakkale Boğazımn Venedikliler tarafından ablukaya alınması üzerine, Bursa'ya nakledildi. Bu yıllarda kendisine ait Sakız arpalığını, Mudanya ile değiştirerek aşağılamak isteyen Şeyhülislam Hocazade Mesud Efendi'nin düşmanlığını ustaca savuşturdu. Ömrünün son altı yılını, Bursa'da Setbaşı'ndaki konağmda geçirdi. Şehre, bugün de Müftüsuyu diye anılan suyu getirdi. Kırk kadar çeşme, Büyük Cami'de iki sofa, Setbaşında bir cami yaptırdı. Daha sonra kısa bir süre için Mudanya ve Gelibolu kadılıklarında bulunan Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, Bursa'da vefat etti. Mezan Bursa'da Şeyh Mehmed Deveci Mezarlığındadır.

Abdî mahlası ile şiirler yazmış olan Abdülaziz Efendi'nin en önemli eseri yaradılıştan, 1646'ya kadar gelen *Ravzatü'l-Ebrâr* (bas. 1248) adlı dört bölümlük tarih kitabıdır. Dördüncü bölümü Osmanlı tarihinden söz eden bu kitaba, 1646'dan 1657'ye kadar olan dönemi anlatan bir ek yazmıştır. *Zeyl-i Ravzatü'l-Ebrâr* adlı bu ek İstanbul'un o yıllardaki siyasal yaşamına ışık tutan önemli bir kaynaktır. Diğer eserleri ise, Kanuni Süleyman'ın hayatının ve seferlerinin anlatıldığı *Süleymayıname* (bas. 1248), Bağdat ve Revan fetihlerini anlatan *Zafername,* peygam-

herlerden söz eden *Mir'atü's-Safa'âvc.* Ayrıca ahlak, fıkıh, tefsir ve siyer alanlarında risaleleri vardır.

Bibi. *Tarih-i Naima,* IV-VI; Ahmed Rıfat, *Devha,* 57-62; (Altınay), *Âlimler,* 151; *İlmiye,* 461; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları,* 224; Altunsu, *Şeyhülislamlar,* 76; *İSTA,* I, 69-76.

AYŞE HÜR

ABDÜLBÂKİ (La'lîzade)

(?, İstanbul - 1746, İstanbul) İstanbul Kadısı ve Nakşibendî tarikatına mensup mutasavvıf.

Aile kökeni, babası La'lî Mehmed Efendi (ö. 1707) tarafından, Melamî mutasavvıf Sarı Abdullah'a dayanır. Medrese eğitimi gördü. Sadrazam Şehit Ali Paşa'ya hocalık yaptı ve onunla birlikte Avusturya seferine katıldı. Ordunun Varadin'de bozguna uğraması ve Ali Paşa'nm şehit düşmesi üzerine 1716'da Limni'ye sürüldü. Daha sonra Nakşibendî şeyhi Murad Buharî'nin aracılığıyla III. Ahmed tarafından bağışlanarak İstanbul'a döndü. Lale Devri'ni sona erdiren Patrona Halil ayaklanmasında III. Ahmed'e yakınlığı nedeniyle bir süre gizlenmek zorunda kaldı. Ayaklanmayı izleyen yıllarda devlet yönetiminde görev almayıp, ortalığın yatışmasından sonra 1737'de I. Mahmud tarafından İstanbul Kadılığı'na atandı. Anadolu Kazaskerliği'ne kadar yükselen La'lîzade Abdülbâki, 1740'ta devlet hizmetinden ayrılarak Eyüp'te yaptırdığı Kalenderhane'ye yerleşti ve ölümüne kadar burada tasavvufla uğraştı. Mezarı, inşa ettirdiği tekkenin bahçesindedir.

Aslen Melamî olan La'lîzade Abdülbâki, Şeyh Murad Buharî'ye (ö. 1719) intisap ederek Nakşibendîliğe de girmiştir. Melamîlerin 17. yy sonlarında, özellikle Sarı Abdullah'ın kişiliğinde, İstanbul'daki Nakşî zümreyi derinden etkilemeleri, aralarında Murad Buharî'nin de bulunduğu pek çok Nakşî şeyhinin Melamî-meşrep bir tasavvuf anlayışı geliştirmelerine yol açmıştır. Bu mistik etkinin yanı sıra, Melamîlerin devlet bürokrasisi içinde örgütlenmeye başlamaları, hem tarikatın yönetici kadrosundaki klasik mutasavvıf tipinin değişmesine neden olmuş hem de ilmiye sınıfının din yorumunu temsil eden Nakşîlik ile siyasi düzlemde ilişki kurmalarını zorunlu hale getirmiştir. Bu dönemdeki Melamî kutuplarından Paşmakçızade Ali Efendi'nin (ö. 1712) şeyhülislam, Şehit Ali Paşa'nın da (ö. 1716) sadrazam olarak bürokraside görev almaları, bu değişmenin ve her iki tarikat arasındaki ilişkinin çarpıcı birer göstergesidir. 17. yy'da Sarı Abdullah'ın kişiliğinde somutlaşan bu devlet adamı/mutasavvıf tipinin 18. yy'daki temsilcisi ise, La'lîzade Abdülbâki'dir.

Yaşadığı dönem, İstanbul hayatında kültürel ve siyasi açıdan derin bir iz bırakan Lale Devri'dir. Sütçü Beşir Ağa'nın (ö. 1662) katledilmesiyle yerine geçen Bursalı Seyyid Hâşim'e (ö. 1677) küçük yaşta bağlanan La'lîzade, daha sonra Şeyhülislam Paşmakçızade Ali Efendi ve ardından Sadrazam Şehit Ali Paşa'ya intisap ederek Melamîlerin Lale Devri'nde oluşturdukları dışa kapalı seçkinci grubun üyeleri arasına girmiştir. Bu grubun içinde Reisülküttab Mustafa Efendi, Ahmed Arifî Paşa, Defterdar Sarı Mehmed Paşa gibi devlet adamları ile Mehmed Raşid, Mustafa Sami, Osmanzade Tâib, Habeşîzade Rahimî ve Nedim gibi dönemin ünlü tarihçi ve şairleri de vardır.

Kendilerini dışarıya karşı Nakşî olarak gösteren bu aydın çevre La'lîzade'nin Melamîlik(-0 temeline dayalı tasavvuf anlayışına bağlanmış, grubu himaye eden ve dönemin Melamî kutbu sayılan Sadrazam Ali Paşa bile, onun bu güçlü mistik kişiliği karşısında geri planda kalmayı tercih etmiştir. Ali Paşa'nın Varadin'de şehit düşmesiyle bazı Melamîlerce "kutup" olarak tanınmak istenmiş ise de o, böyle bir teklifi reddetmiş ve sürgün gittiği Limni'den İstanbul'a döndükten sonra faaliyetlerini bu defa, kendisi de bir Melamî olan Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın (ö. 1730) himayesinde sürdürmüştür.

1740'ta devlet hizmetinden ayrılan La'lîzade Abdülbâki, Eyüp'te Kalenderhane(->) olarak anılan tekkesine çekilerek burasını İstanbul'un önde gelen Melamî/Nakşî merkezlerinden birisi durumuna getirmiştir. Hazire duvarı üstündeki kitabede yer alan *ibn-i riyâzü'l-cenne* terkibi, ebced hesabıyla 1153/1740 tarihini vermekte olup, La'lîzade'nin vefatını değil, tekkeye yerleştiği yılı belirtmektedir. Diğer yandan tekkeyi kimin yaptırdığı konusunda, birbirleriyle çelişen bilgiler mevcuttur. Genellikle tekkeyi Abdülbâki Efendi'nin inşa ettirdiği kabul edilmekle birlikte, *Hadîka'da.* banisinin babası Şeyh Mehmed Efendi olduğu kayıtlıdır.

La'lîzade, kurduğu tekkeyi "kutup" ya da "şeyh" sıfatıyla yönetmemiş, düzenlettiği vakfiyede idaresini, mücerret (bekâr) olmak kaydıyla Melamî-meşrep Nakşî şeyhlerine bırakmıştır. Bu şeyhlerden en önemlisi, daha La'lîzade hayatta iken Kalenderhane meşihatini üstlenen Abdullah Kaşgarî'dir (ö. 1760). Fakat evlenerek mücerretlik erkânını bozduğu için tekkeden ayrılmak zorunda kalmış ve Eyüp İdrisköşkü'ndeki kendi adıyla anılan Kaşgarî Tekkesi'ne(->) postnişin olmuştur. La'lîzade'nin Kalenderhane'de yetiştirdiği müritleri arasında özellikle Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi (ö. 1787), kaleme aldığı eserleriyle İstanbul'daki Melamîlerin tarihini aydınlatmada birinci derecede rol oynamıştır.

La'lîzade Abdülbâki'nin genel tasavvuf konularına değinen çeviri ve telif eserlerinin dışında, özellikle Melamîlerin Sarı Abdullah'tan sonraki tarihlerini ele alan ve daha çok *Sergüzeşt* adıyla tanınan *Menâkıb-ı Melâmîye-î Bayramîye* 'si, İstanbul'un mistik tarihi açısından büyük önem taşır. *Mebde'ü Meâd* de ise Nakşîlik erkânı üzerinde durmuştur. "Yetim" mahlasıyla tasavvufi şiirler de yazan La'lîzade'nin bu alandaki başlıca eserleri, Sarı Abdullah'ın 105 beyitlik *Meslekü'l-Uşşak* kasidesine 1716'da Limni'de sürgün iken yazdığı *Hediyetü'l-Müştâk fî Şerh-i Mesleki'l-Uşşak* başlıklı şerhi ile, yine aynı kasideye 47 beyit ekleyerek Sadrazam Şehit Ali Paşa'ya kadarki Melamî kutuplarını bildirdiği *Zeyl-i Meslekü'l-Uşşak* adını taşıyan zeylidir.

Bibi. Müstakimzade, *Menâkıb-ı Melâmiye-i Şuttariye-i Bayramîye,* Süleymaniye Ktp, Abdurrahman Nafiz Paşa, no. 1164; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 277-278; Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih,* 268-269; *Sicill-i Osmanî,* III, 298-299; *Osmanlı Müellifleri,* I, 159; Gölpınarlı, *Melâmilik,* 153-155; Ergun, *Türk Şairleri,* I, 219-221; Ergin, *İmaret Sistemi,* 28-32.

EKREM IŞIN

ABDÜLBÂKİ ARİF EFENDİ

(1633 ?, İstanbul - 28 Ekim 1713, İstanbul) Hattat, şair ve âlim. Kasımpaşa'da doğdu. Tersane-i Âmire kâtiplerinden Ammizade Mehmed Efendi'dir. Medresede okudu. İstanbul'da çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra 1681'de Selanik kadısı oldu. Ancak zevk ve sefaya düşkünlüğü yüzünden saraya şikâyet edildiğinden, IV. Mehmed'in emriyle adı kadılık defterinden silindi. Boşta kaldığı yıllarında hayatını hattatlık yaparak kazandı. Bir müddet sonra affedilerek tekrar kadılığa döndü. 1698'de İstanbul kadısı oldu. 1702'de Anadolu, 1706'da Rumeli kazaskerliğine yükseldi. Sonra tekrar gözden düşünce Bursa'ya sürgüne gönderildi. Affedilince İstanbul'a döndü ve burada öldü. Kabri Eyüp'tedir.

Çok yönlü bir kişiliği olan Abdülbâki Arif Efendi'nin dini konularda Arapça ve Türkçe kitapları ve risaleleri vardır. Türkçe ve Farsça divan sahibi bir şairdir. Türk dini edebiyatının en tanınmış eserlerinden olan *Mi'racname*'si bestelenmiştir. Bazı kaynaklarda adı bestekâr olarak da geçer. Hat sanatında da seçkin bir yeri vardır. Usta bir talik hattatı olarak tanınır. *Tuhfe-i Hattatın* onun Mehemmed-i Tebrîzi adlı bir hattattan yazdığını söylerse de bunun doğruluğunu tahkik etmek mümkün olamamıştır. *Devhatü 'l-Küttâb* ise önceleri Siyahi Ahmed Efendi ile yazı hakkında müzakerelerde bulunduğunu; sonra İranlı hattat Mir Ali Herevî ve İmâd'ın yazılarını elde ederek sanatında geliştiğini, çok güzel yazdığını, hattâ kendisine talikin ikinci kurucusu denmesinin yerinde olacağını bildirir.

Yazısı hakikaten güzeldir. Eserleri müze, kütüphane ve özel koleksiyonlarda olan Abdülbâki Arif Efendi İran okulunun takipçilerindendir.

Bibi. Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ,* 358-360; Müstakimzade, *Tuhfe,* 669-670; *Sicill-i Osmanî,* III, 297-298; *Osmanlı Müellifleri,* I, 362-363; Suyolcuzade Mehmed Necib, *Devhatü'l-Küttab,* lst., 1942, s. 92-93; 1. H. Uzunçarşılı, "Değerli Türk Alimi ve Güzel Sanatlar Üstadı Abdülbâki Arif Efendi", *Belleten,* no. 85, 1958; Rado, *Hattatlar,* 121; *DİA,* I, 195-198; *TDEA ,* I, 155.

ALİ ALPARSLAN

ABDÜLBAKİ EFENDİ TEKKESİ

Kadıköy tlçesi'nde, Kuşdili mevkiinde, Zühtüpaşa Mahallesi'nde, Tahtaköprü Caddesi üzerinde bulunmaktaydı.

Tekkenin ilk banisi ve kuruluş tarihi kesin olarak tespit edilememektedir. Adını taşıdığı ilk postnişinin Şeyh Abdülbâki Efendi (ö. 21 Muharrem 1223/1808) tarafından 18. yy son çeyreği içinde veya 19. yy başlarında inşa ettirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Sa'dî tarikatından olan Şeyh Abdülbaki Efendi'nin vefatından sonra yerine önce oğlu Şeyh İsmail Efendi (ö. 7 Sefer 1264/1848), daha sonra da torunları olan Şeyh Ahmed Hayri Efendi (ö. 11 Cemaziyülevvel 1274/1857) ile Şeyh el-Hac Şerif Mehmed Efendi (ö. 1 Zilhicce 1275/1859) geçmiştir. Zâkir Şükrü Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'smdaki* şeyhler listesi burada kesilmekte, Abdülbâki Efendi Tekkesi'nin sahipsiz kalarak harap olduğu ve bir müddet sonra ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Nitekim aynı arsa üzerinde, Hasırcıbaşı Hacı Halil'in eşi Ayşe Sıdıka Hanım tarafından 19. yy'nin üçüncü çeyreği içinde (1859-1885 arasında) yeniden bir tekke inşa ettirilmiştir. A. Sıdıka Hanım 550 Osmanlı lirası harcayarak ihya ettiği bu tesisi "Mecidiye Tekkesi" olarak adlandırmış, postuna da yine Sa'dî tarikatından, Eyüp'teki Taşlıburun Tekkesi mensuplarından Şeyh Hoca Tahsin Efendi'yi oturtmuştur.

Abdülbâki Efendi Tekkesi'nin ikinci kuruluşundan sonra bazı kaynaklarda "Hamidiye Tekkesi" olarak da adlandırıldığı görülmektedir. Muhtemelen bu ad, söz konusu ihyanın II. Abdülhamid devrinin başlarında gerçekleşmiş olmasından veya adı geçen hükümdarın, tekkenin inşasına yardımda bulunmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Hoca Tahsin Efendiden sonra tekkenin postuna, Celvetîliğin, Bektaşî etkileriyle teşekkül etmiş olan Haşimî koluna bağlı Bandırmalızade Şeyh Ahmed' Münib Efendi geçmiştir. Haşimî kolunun kurucusu Bandırmak Şeyh Seyyid Haşim Baba Efendi'nin (1718-1783) neslinden gelen A. Münib Efendi, İstanbul tekkelerinin, ayin günlerine göre tasnif edilmiş bir dökümünü içeren 1307/1889-90 tarihli *Mecmua-i Tekâyâ'mn* müellifidir. Üsküdar'ın İnadiye semtinde bulunan Bandırmalızade Tekkesi'nin türbesinde gömülü olduğu bilinmektedir. Tekkenin son postnişini, A. Münib Efendi'nin oğlu olan Şeyh Yusuf Fahir Babadır (Ataer) (1301/1884-1967). Celvetî-Haşimîliğin yanısıra Bektaşîliğe de intisabı olan Y. Fahir Baba aynı zamanda, Haşimî kolunun merkezi (asitanesi ve pirevi) olan Bandırmalızade Tekkesi'nin de son postnişinidir. Son devir tekke edebiyatının tanınmış simalarından olan Y. Fahir Baba'nm naat, kaside, nefes vb türlerde aaız ve hece vezinleriyle kaleme aldığı birçok manzumesi bestelenmiş ve İstanbul tekkelerinin son günlerinde revaç

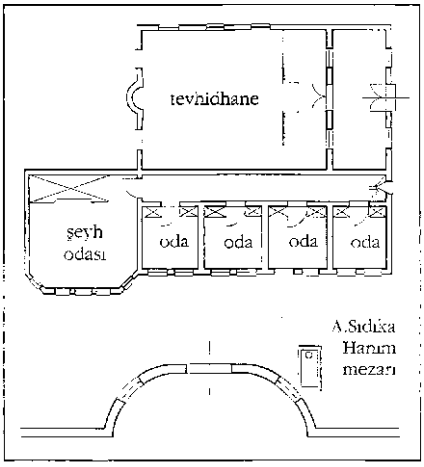

Abdülbâki Efendi Tekkesi'nin yaklaşık durum krokisi.
M. Baha Tartman, 1993

bulmuştur. Ayrıca tasavvufa ilişkin birtakım risale ve makaleleri de bulunmaktadır. Vefatmda Bandırmalızade Tekkesi'nin yakınma gömülmüştür. Tekkelerin kapatılmasından sonra Abdülbâki Efendi (Mecidiye) Tekkesi'nin harem dairesinde Y. Fahir Baba, ailesi ile bir müddet ikamet etmiş, daha sonra burasını, malikleri olan Ayşe Sıdıka Hanımın varislerine terk etmiştir. Bakımsızlıktan harap olan tevhidhane 1944 yılında çökmüş, 1979'da da tekkenin haremini, selamlığını ve diğer bölümlerini barındıran kanat, ayrıca çevre duvarı ile cümle kapısı yıktırılmış, böylece tamamen ortadan kalkan tekkenin yerine apartmanlar inşa edilmiştir.

Abdülbâki Efendi Tekkesi'nin mimari özelliklerini aydınlığa kavuşturacak, çizim ve fotoğraf türünden herhangi bir belge elde edilememiştir. Ancak tekke binalarını hatırlayan, ikinci bani Ayşe Sıdıka Hanım'ın torunlarından Melek Erten ile Prof. Dr. Semavi Eyice'den alınan bilgilerle binaların konumu ve ana hatları tespit edilebilmiştir. Yaklaşık 600 m^2 genişliğindeki tekke arsasının doğu yönünde bulunan kitabeli avlu kapısı, çeyrek daire biçimindeki iki duvar parçası ile kuşatılarak çevre duvarından geriye çekilmişti. Söz konusu kavisli duvar parçalarında birer pencere yer almakta, bunlardan sağdaki A. Sıdıka Hanimin kabrine açılan bir niyaz penceresi niteliği taşımaktaydı. Avlu kapısından 25-30 m kadar geride bulunan ahşap tekke binası iki kanatlı tek bir kitle halinde tasarlanmıştı. Önde, harem dairesini, selamlık birimlerini (şeyh odası, meydan odası, derviş hücreleri vb), mutfağı ve buna bağlı bölümleri barındıran, iki katlı kanat, kıble doğrultusunda uzanan ince uzun bir dikdörtgen alana yayılmıştı. Zemin katta, avlu kapısının aşağı yukarı karşısına gelen yerde cümle kapısının bulunduğu, üst katta, bir koridor üzerinde beş-altı adet mekânın sıralandığı, Kıble yönünde bulunan ve şeyh odası olduğu anlaşılan mekânın yarım altıgen biçiminde bir çıkmayla genişletildiği bilinmektedir.

Bu kanadın arkasında, iki kat yüksekliğindeki tevhidhane yer almaktaydı. Ufak boyutlu, dikdörtgen planlı ve kırma ahşap çatılı olan tevhidhane iki kapıyla donatılmıştı. Bunlardan birisi doğu duvarında bulunmakta ve harem-selamlık bölümleriyle bağlantıyı sağlamakta, kuzey duvarında, mihrabın karşısında bulunan diğer kapı ise doğrudan avluya açılmaktaydı. İki katlı mahfillerle donatılmış olan tevhidhane mekânı, ikisi güneye, ikisi kuzeye, üçü de batıya bakan yedi adet pencere ile aydınlanmaktaydı.

Bibi. Aynur, *Saliha Sultan,* 34, no. 4; *Asitâne,* 10; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 74-75, no. 132; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 7; Raif, *Mir'at,* 26; Vassaf, *Sefine,* V, 271; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 74; S. N. Ergun, *Bektaşî-Kızılbaş-Alevî Şairleri ve Nefesleri,* III, İst., 1956, 311-315; A. B. Turnalı - E. Tumalı, "Celvetilik ile Bektaşîliği birleştiren ilgi çekici bir dal: Hâşimîyye kolu ve Üsküdar'da Bandırmak Tekkesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* 66 (Haziran 1990), 111-120.

M. BAHA TANMAN

ABDÜLEZEL PAŞA CADDESİ

İstanbul'un önemli caddelerindendir. Atatürk Köprüsü'nün Unkapanı'nda Atatürk Bulvarı ile birleştiği noktadan başlar, Fener vapur iskelesine kadar uzanır. Cumhuriyet öncesinde Cibali, Ayakapı ve Fener caddelerinden oluşan bu yola, Abdülezel Paşa Caddesi adı cumhuriyet döneminde verilmiştir. Fener vapur İskelesine gelmeden ikiye ayrılır: Kuzeyde, Mürsel Paşa Caddesi olarak devam eder; güneyde, Bulgar Kilisesi önünde yine Mürsel Paşa Caddesi adını alır. Eyüp'e doğru, iki yol birleşerek önce Demirhisar, devamında da Ayvansaray caddeleri olarak uzanır.

Bedrettin Dalanın belediye başkanlığı döneminde (1984-1989) Haliç kıyılarındaki yapılar yıkılıp yöre yeşil alan haline getirildikten sonra, Tepebaşından bakıldığında bütün caddeyi açık seçik görmek mümkündür. 1960'larda verilen plansız imar izinleri ve bilhassa 19801erdeki yıkım dolayısıyla hem caddenin kuzey (sağ) tarafındaki eski eserlerin bazıları ortadan kaldırılmış, hem de güney (sol) taraftaki bazı tipik ahşap yapılar çirkin bir biçimde betonlaşmıştır. Caddenin çehresi 1980'lerdeki bu yıkımdan sonra değişmiş; Gazi Meydanından Cibali'ye kadar birbirini izleyen keresteciler, kereste depoları, bıçkı atölyeleri, imalathaneler, değirmenler, ticarethaneler ortadan kalkmış; yoğun imalat ve ticaret merkezi görünümü kaybolmuştur.

Bugün, Abdülezel Paşa Caddesi ile güneyden kesişen sokaklar, sırasıyla, köprüye yakın Cemalettin Efendi Sokağı, Cibali Tütün Fabrikasından sonra Sivrikoz Sokağı ve Odun İskelesi Sokağı'dır. Fener İskelesi'ne gelmeden Haraççıbaşı Sokağı, Ayakapı Caddesi ve Miralay Nazım Bey Caddesi, üçü birden bu caddeye açılır, hareketli bir çarşı ve meydan oluştururlar.

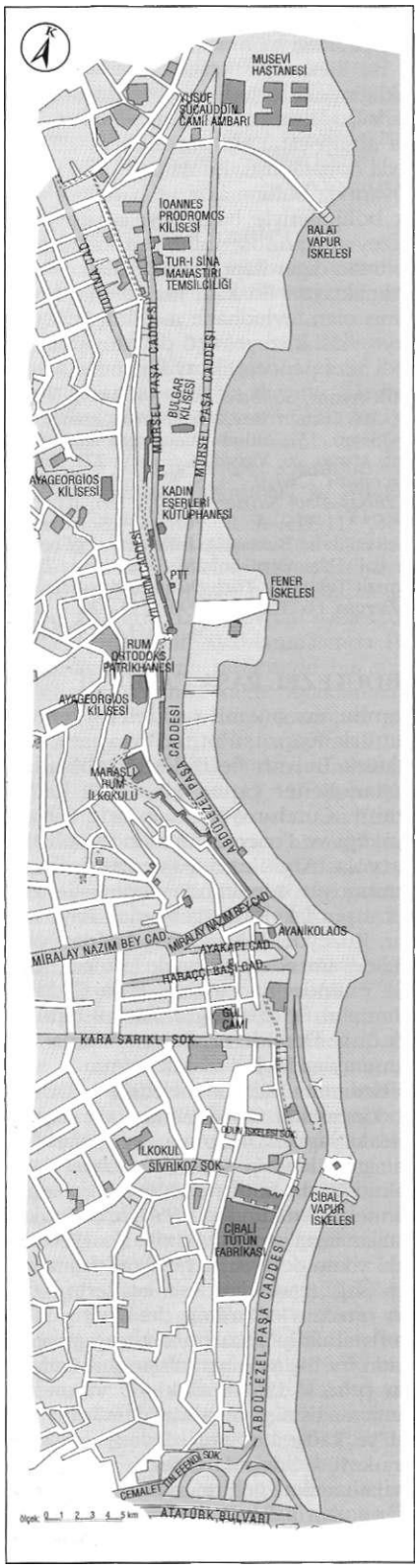

Abdülezel Paşa Caddesi
İstanbul Ansiklopedisi

Abdülezel Paşa Caddesi'nin güney kesiminde Bulgar Kilisesi'nin vakfı olan bitişik nizam kagir evler; eski İstanbul'un ilk yoksul apartman örnekleri sayılan ve Yahudhane denilen bir iki yüksek ahşap bina ile Aya Nikolaos Kilisesi önemli yapılardır. Paralel olan Mürsel Paşa Caddesi ile Abdülezel Paşa Caddesi arasındaki binalar hemen tamamen yıkıldığından, dar bir yeşil alan iki yolu birbirine bağlar görünümdedir. Abdülezel Paşa Caddesi'nin kuzey yanındaki önemli yapılar, yıkımdan sonra sayıları iyice azalan eski konaklardır. Çoğu 16-17. yüzyıldan kalma bu yapılar Fenerli Rum beylerinin konaklarıdır. Bu civarda, I. Dünya Savaşinda değirmen olarak kullanılmış bir binanın Türk musikisi ile ilgili çalışmalarıyla da ünlü Kantemiroğlünun(-0 olduğu; oğlu Antiokhosün da (1709-1744) bu konakta doğduğu söylenmekle birlikte, bu konuda kesinleşmiş bilgi yoktur. 19. yüzyılda inşa edilen Bulgar Kilisesi de(->) bu taraftadır. Bundan sonra Tur-ı Sina Manastırı Temsilciliği ile İoannes Prodromos Kilisesi(-0 yer alır.

Caddeye adı verilen Abdülezel Paşa, Osmanlı askeri tarihinin en ilginç komutanlarından biridir. 1831'de Konya'nın Hadim îlçesi'nin bir köyünde doğmuş, 1853-1856 Kırım, 1876 Sırp, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarında bulunmuş: er olarak girdiği orduda generalliğe kadar yükselmiş, Nisan 1897'de Osmanlı-Yunan Savaşımda Pınartepe'de şehit düşmüş ve Alasonya'ya gömülmüştür.

İLBER ORTAYLI

ABDÜLFETTAH EFENDİ

(1814, Sakız Adası [bugün Yunanistan'da] - 16 Ekim 1896, İstanbul) Sülüs, nesih, ta'lik, divani ve rıka hattatı.

Aslen Rumdur. Gençliğinde Müslüman olmuş ve Sadrazam Husrev Paşa tarafından yetiştirilmiş ve okutulmuştur. Eskiden köleler ve mühtedilerden çoğunun babalarına Abdullah adı verilirdi. Nitekim kendisinin nüfus tezkeresinde babasınm adı Abdullah olarak yazılıdır.

Husrev Paşa'nın seraskerliği zamanında Daire-i Askeriye'ye kaydettirilerek burada devrin bilgileri arasında geometri, hesap, Arapça, Farsça okudu, ayrıca hat dersleri aldı. Bu daireyi bitirdikten sonra çeşitli devlet işlerinde görev yapan Abdülfettah Efendi, önce Husrev Paşa'nın hizmetinde bulunduktan sonra 1831'de kurulan Sıbyan Alayı öğretmenliğine getirildi. Burada tabur kâtiplerine günlük yazışmalarda kullanılan rıka yazısını öğretti. 1839'da Sadaret Mektubi kalemine girdi. 1845'te Eyüp ve 1846'da Şehzade Camii'nin vakıf işleriyle meşgul oldu. Daha sonra Sivas, Amasya ve Aydın evkaf müdürlüğü ile Saruhan ve Kastamonu mal müdürlüğü yaptı. Üç ay Kastamonu vali vekilliğinde bulunduktan sonra Selanik vilayeti meclis reisliğine ve mal müdürlüğüne getirildi. 1857'de ser-sikkeken (madeni para ressamlarının ve para kalıpları yapanların başı) oldu. 1860'ta filigran yapımını öğrenmek için Viyana ve Paris'e gitti.

1878'de İmha-yı Kavâim Komisyonumda da vazife gören Abdülfettah Efendi, bu görevleri dolayısıyla 1879'da birinci rütbe Mecidi ve birinci rütbe Osmani nişanlarını aldı.

Abdülfettah Efendi sülüs ve nesihi Şakir Efendi'den öğrendi ve 1832'de icazetname aldı, ta'lik yazıdan da 1846'da Yesârîzade Mustafa İzzet Efendi'den icazet almayı başardı.

Yazıları çoktur. 1855 Bursa depreminde Ulucami'de harap olan yazıları tamir için oraya gittiğinde hem mevcut levhaları hem de duvarlarda sıva üstüne yazılmış olanları tamir ettiği gibi ayrıca büyük boyda yazılar yazdı. "Besmele", "Allah hu", "Huve Kur'anı Mecîd" levhaları bunlardan birkaçıdır. Abdülfettah Efendi bu levhaları tahtadan yaptığı geniş ağızlı kalemle yazmıştı. Ulucami'in yazılarının tamiri sona erince bu geniş ağızlı kalem camiin mihrabının yanına asıldı. Son yıllara kadar orada asılı durmaktaydı.

Diğer önemli eserleri arasında, Kastamonu'da Şabân-ı Veli'nin kabri üstündeki örtüleri ile etrafında yatanların örtülerindeki kelime-i tevhit. İstanbul'da Süleymaniye Camii'nin eski tarzda yazılmış yazıları, Abdülmecid'in yaptırdığı binalardaki yazılar, Abdülaziz'in tamir ettirdiği Fatih Türbesinin örtüsü ile etrafındaki yazılar, Aksaray'da Pertevniyal Valide Sultan Camii'nin dış kapısındaki çeşmenin yazıları, Beylerbeyi Sarayindaki ayet, kaside ve kıtalar, Yıldız Hamidiye Camii ile Beşiktaş Ertuğrul Camiindeki levhalar ve çeşme kitabeleri, Talimhane'de yapılmış olan büyük

Abdülfettah Efendi
Malumat, 1896
Nuri Akbavar

şadırvanın yazıları, İngiltere'de İslam Cemiyeti ile Girit'teki camie hediye edilen levhalar, o tarihlerde Girit mahkemeleri için yazdığı 44 tuğra, Bursa'da Osman Gazi Türbesi'nin örtüsü üstündeki yazılar sayılabilir. Bunların dışında müzelerde ve hususi koleksiyonlarda yazıları vardır.

Sülüs ve nesihte Hafız Osman; celi sülüste Mustafa Rakım; talikte Yesârîzade Mustafa İzzet ekolüne bağlıdır. Divani ve rıka yazılarında ise Divan-ı Hümayunda takip edilen üslup yolundadır.

Bibi. Habib, *Hat ve Hattatan.* İst., 1306, s. 180; İnal, *Son Hattatlar,* 24-28; *Malumat,* no. 63 (19 Kânunuevvel 1312), s. 296-298; *Sicill-i Osmant,* IV, 862; Rado, *Hattatlar,* 230; *DİA,* I, 203; *İSTA,* I, 80-81.

ALİ ALPARSLAN

Abdülhak Molla
Ana Yayıncılık Arşivi

ABDÜLHAK MOLLA

(22 Aralık 1786. İstanbul - 19 Mayıs 1854, İstanbul) İstanbul'un hekimbaşılığa kadar yükselmiş ünlü hekimlerindendir. Divan-ı Hümayundan Mehmed Emin Şükûhi Efendi ile Hekimbaşı Büyük Hayrullah Efendimin kızı Nefise Hanimin oğlu, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin kardeşi, Hekimbaşı Küçük Hayrullah Efendi'nin babası ve şair Abdülhak Hamit Tarhan'm dedesidir.

Önce dini bilimler sonra da Süleymaniye Medresesi'nde tıp tahsil ederek 1801'de müderris oldu ve Eski Saray'da hassa (saray) hekimi olarak görevlendirildi. Dönemin nüfuzlu kişilerinden Sadaret Kethüdası Halet Efendi hakkındaki olumsuz sözleri nedeniyle ağabeyi Mustafa Behçet Efendi ile birlikte İ821'de Keşan'a sürüldü. Keşan'da bir yıl kaldıktan sonra küçük kardeşi Hızır İlyas Efendi sayesinde affedilerek İstanbul'a döndü. Abdülhak Molla önce Saray-ı Cedide-i Amire (Yeni Saray, Topkapı Sarayı) hekimliğine getirildi, daha sonra da Asakir-i Hassa hekimbaşılığma atandı. Ağabeyi Mustafa Behçet Efendi'nin ölümü üzerine 1834'te hekimbaşı ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı oldu. 1836'da hekimbaşılık görevinden azledildi. 1839-1845 arasında ikinci ve 1848-1849 yıllarında da üçüncü defa hekimbaşılık yaptı. 1852'de reisül-ulema unvanı verilen Abdülhak Molla İlmiye sınıfında da sırasıyla Selanik Mollası (1827), Mekke Kadısı (1829). İstanbul Payesi (1832), Anadolu Payesi (1836), Anadolu Kazaskerliği (1839) ile 1842 ve 1848de iki kez Rumeli Kazaskerliğime yükselmişti. Ayrıca 1848'de Meclis-i Maarif Reisliği yapmıştı.

Abdülhak Molla 14 Mart 1827'de açılan Tıphane-i Amire'nin bir süre sonra Avrupa'daki okulların gerisinde kaldığını fark etmişti. Nazırlık görevi sırasında okulun hocalarından İstefenaki Karateodori ile birlikte II. Mahmudün dikkatini okulun öğretim düzeyinin yükseltilmesi için Avrupa'dan hoca getirilmesi gereğine çekmişlerdi. Bunun üzerine Avusturya'dan Dr. C. A. Bernard davet edilmiş ve okul 1839'da yemden yapılandırılarak modernize edilmiştir. C. A. Bernardin Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de uygulamaya koyduğu yeniliklerde o dönemde nazır olan, Abdülhak Molla'nın büyük payı vardır. Ayrıca nazırlığı döneminde karantina teşkilatı kurulmuş ve çiçek aşısının yapımı zorunlu hale getirilmiş ve hasta müşahedelerinin çok iyi tutulmasını emretmiştir.

Bebek'teki yalısında (bak. Hekimbaşı Behçet Efendi Yalısı) ağabeyi Mustafa Behçet Efendi'nin kurduğu bir botanik bahçesi vardı. Abdülhak Molla'nın yalıdaki eczanesinin giriş kapısında yazılı *"Ne ararsan bulunur derde devadan gayri* " mısraı ünlüdür. Saray eczanesinin kapısmda ise şu beytin yazılı olduğu bir levha asılıydı: *Çâresâz olsa hekîm-i mutlak / Bula her derde deva Abdülhak.*

Ağabeyi Mustafa Behçet Efendi halk hekimliğine ait bazı ilkel tedavi yöntemleri ve inanışlarını, *Hezâr Esrar* adı altında madde madde toplamaya başlamıştı. Ölümünden sonra 850. sırdan itibaren Abdülhak Molla'nın devam ettirdiği bu eser oğlu Hekimbaşı Küçük Hayrullah Efendi tarafından 1862'de tamamlanmış ve daha sonra da yayımlanmıştır (İstanbul, 1283). Eser günümüzde Türkçe ilk tıbbi folklor denemesi olarak kabul edilmektedir.

Hekimliği yanında güzel şiirler de yazan Abdülhak Molla ne yazık ki şiirlerini bir divanda toplamamıştır. Kalender Kasrinda II. Mahmudün tavuğun nasıl pişirildiği sorusu üzerine padişaha takdim ettiği kaside ilginçtir.

Asakir-i Hassa hekimbaşısı olduğu sırada, II. Mahmudün 1828'de ordusu ile Rami Kışlası ve Tarabya'ya gittikleri tarihten İstanbul'a dönünceye kadar geçen zaman içindeki olayları günü gününe yazmıştır. *Tarih-i Liva* adım taşıyan bu eseri R. Ekrem Koçu tarafından sadeleştirilerek tefrika edilmiştir.

II. Mahmudün ölümü ile ilgili olarak hazırladığı rapor da Feridun Nafiz Uzluk tarafından yayımlanmıştır. Abdülhak Molla, II. Mahmud'a duyduğu bağlılık nedeniyle Abdülmecid'in iradesiyle II. Mahmud türbesinin avlusuna defnedilen ilk kişidir.

Bibi. *Mecmua-i Fevâid,* Millet Ktp., no. Yz (A) 2064, 28b; Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye,* Birinci Kitap, ist., 1327, s. 5, 8; İkinci Kitap, ist., 1320, s. 306; Abdülhak Hamid, "Üstâd-ı Azam Abdülhak Hamid'in Hayat ve Hatıraları", *İkdam.* 21 Cemaziyülâhır 1342/1923; İnal, *Türk Şairleri,* I; İzzet, *Hekim-başı Odası, İlk Eczane, Baş-Lala Kulesi,* ist., 1933, s. 26; R. Ekrem Koçu, "Hekimbaşı Abdülhak Mollanın Hatıraları". *Yeni Sabah,* 14 Şubat 1941-28 Şubat 1941; A. Süheyl Ünver, "Abdülhak Molla", *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Mec,* c. X (1941) s. 2; F. Nafiz Uzluk: "Sultan Mahmut-u A(d)li'nin Vefatı Hakkında Hekimbaşımn Raporu", *tbni Sina,* Yıl 1, S. 1 (Şubat-Mart 1950), s. 5662; F. Nafiz Uzluk, *Hekimbaşı Mustafa Behçet,* Ankara (1954), s. 105; F. N. Uzluk: "Abdülhak Molla'nın Tıp Terimleri", *Dirim,* S. 11-12 (1967), s. 278-279; N. Uzluk, "Hekimbaşı Yalısı", *VD,* IX (Ankara 1971), s. 251-259; A. Adnan Adıvar. *Osmanlı Türklerinde İlim* (haz. A. Kazancıgil-S. Tekeli) ist., 1982, s. 217-218; Arslan Terzioğlu, "Hekimbaşı Abdülhak Molla" *Bifaskop,* Yıl 5, S. 14 (Eylül 1984), s. 13-17; Bedi N. Şehsuvaroğlu-A. E. Demirhan-G. C. Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi,* Bursa, 1984, s. 154; Rengin Dramur, "Abdülhak Molla'nın Sultan II. Mahmud'a Yazdığı Reçeteler". *Tıp Dünyası,* c. 59, S. 3 (1986), s. 61-78.

NURAN YILDIRIM

ABDÜLHALİM EFENDİ TEKKESİ

bak. KOZYATAĞI TEKKESİ

ABDÜLHAMİD I

(20 Mart 1725, İstanbul - 7 Nisan 1789, İstanbul) Osmanlı padişahı. Sultan Abdülhamid Han-ı evvel, Hamid-i evvel adlarıyla da bilinir. III. Ahmed ile Şermî Râbia Kadın'ın oğludur. Oğlu II. Mahmud'dan başlayarak Osmanlı hanedanı I. Abdülhamid'in soyundan yürümüştür.

Abdülhamid, babası III. Ahmed tahttan indirildiği zaman (1730) henüz beş yaşındaydı. Topkapı Sarayı'mn Kafes

I. Abdülhamid'in Young Albümünde yer alan portresi. Londra, 1808
Galen Alfa

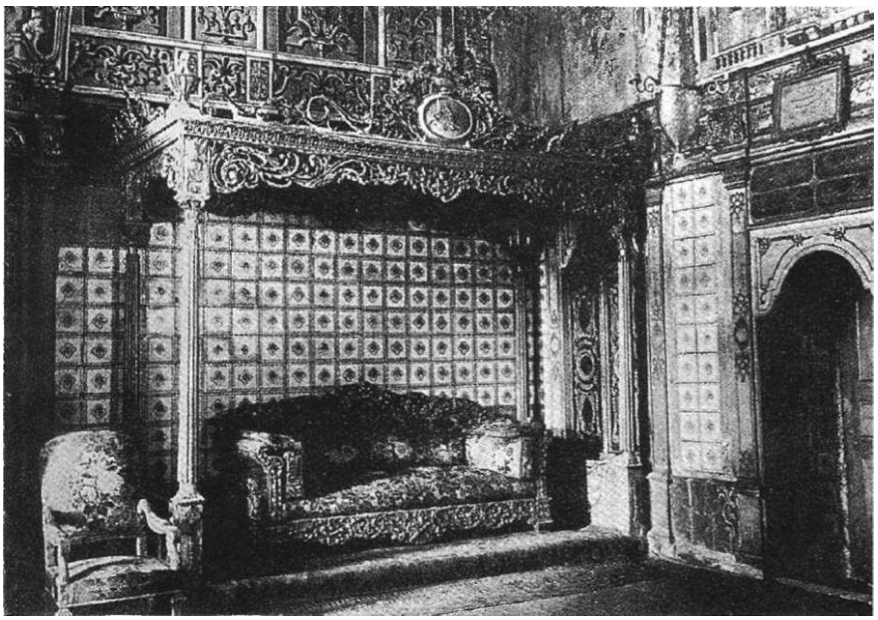

I. Abdülhamid'in Topkapı Sarayindaki yatak odası.
7SnVArşivi

Kasrindaki bir dairede gözetim altmda büyüdü ve yüzeysel bir öğrenim gördü. Saraydaki tutukluluğu tahta çıkıncaya kadar 44. yıl sürdü. Bu bakımdan, dünya görüşü kıttı, istanbul'u da yeterince tanımıyordu. Ağabeyi III. Mustafa'nın ölümü (21 Ocak 1774) ardından sarayda yapılan cülus töreniyle tahta oturdu. 27 Ocak 1774'te Eyüp Sultan'da kılıç kuşandı. O sırada Osmanlı-Rus cephe savaşları devam ettiği, ordunun seferde olduğu, İstanbul'da ise iaşe sıkıntısı çekildiği gerekçe gösterilerek cülus bahşişi dağıtılmadı.

I. Abdülhamid, hassas, sevecen, yardımsever olmasına, kamu işleriyle ilgilenme isteğine karşılık, hiçbir sorunu çözebilecek fikir donanımına ve deneyime sahip değildi. Sadrazam ve Serdarı Ekrem Muhsinzade Mehmed Paşa'nın Ruslara yenik düşüp geri çekilmesi Küçük Kaynarca Antlaşması'nm imzalanması (21 Temmuz 1774), Avusturya ve İran'ın da Osmanlı Devleti'ne savaş açmaları, onun ilk saltanat yılındaki en önemli olaylardır. İstanbul'da ve tüm ülkede de ekonomik bunalım yaşanıyordu. Dağılan ordudan kaçan askerlerden 7-8 bin atlı, çapul yaparak Balkanlar'a, oradan da İstanbul'a doldular. Fındıklık Süleyman Ağa bunların "Beşiktaş iskelesine geldiklerinde ahaliyi dehşet alub Üsküdar'a uburdan (geçişten) men' edülüb ekmek vefâ etmeyecek (yetişmeyince) kasabayı ateşe yakarız!" dediklerini ve Üsküdar'a geçirildiklerini yazar.

Küçük Kaynarca Antlaşması, Rusya'nın İstanbul'da ortaelçi düzeyinde ve yetkili bir temsilci bulundurmasını ve bu elçinin devlet törenlerinde öteki elçilerin sırasında yer almasını da öngörmekteydi. Bunun yanında, Rus elçisinin bütün tercümanlarına da dokunulmazlık tanınmıştı. Ayrıca, Rusya'ya, Boğazlar'dan geçiş hakkı, İstanbul'da ve diğer limanlarda her türlü emtiayı pazarlama olanağı. İngiltere'ye ve Fransa'ya daha önceki anlaşmalarla tanınan tüm ticari haklar da veriliyordu. Galata cihetinde "Beyoğlu" denen mahallenin yolunda, Rusya Devletimin bir kilise yaptırması da antlaşmada yer almıştı. Koşullara göre bu kilise halka açık olacak, Russo-Greque Kilisesi adıyla anılacak, İstanbul'daki Rus elçilerinin koruması altmda, müdahaleden uzak olarak güvenlik altında tutulacaktı. Antlaşma ile Osmanlı Padişahı (Abdülhamid) "Müminlerin İmamı ve Müslümanların Halifesi" sanlarıyla anılmaktaydı. İstanbul'daki yabancı gözlemcilerin ve Avusturya Büyükelçisi Baron de Thugutün yorumuna göre, Küçük Kaynarca Antlaşması, Rusya'nın, başkent İstanbul'u ve Osmanlı devletinin her ülkesini, her an ele geçirebileceğinin bir belgesiydi. Buna karşılık İstanbul'daki ve cephedeki Türk yönetici ve diplomatlar, bunu sezebilmekten uzaktılar. Diğer yandan, sanki ordu bir zaferden dönüyormuş gibi, I. Abdülhamid, görkemli bir alayla saraydan Davutpaşa ordugâhına giderek Şumnu'dan getirilen Sancak-ı Şerifi karşıladı. O günlerde İstanbul, anlamsız bir coşku yaşadı.

Antlaşmanın sağladığı 13 yıllık barış devresi boyunca İstanbul'da ileriki tehlikeyi önleyici hiçbir hazırlık yapılmadı. Gücünü ve etkinliğini yitirmiş Kapıkulu Ocaklarımın yanısıra geleneksel kurumlar da olanca yetersizlikleri ile korundu. Savaş ve önemli bir iç sorun olmadığı halde Abdülhamid sık sık sadrazam değiştirerek icraat yaptığını sanmaktaydı. Örneğin, Sadrazam İzzet Mehmed Paşa 1775'te, Kırım elçisine Dolmabahçe Çayırında verilen resmi ziyafette şeyhülislamla tartıştığı için hemen azledilmişti.

I. Abdülhamid, sadaret makamına, Halil Hamid Paşa dışında bilgisi yetersiz, İstanbul'un ve ülkenin sorunlarını kavramaktan uzak kişileri getirdi. Başkentteki en güçlü ve yetkin devlet adamı Cezayirli Gazi Hasan Paşa idi. Fakat Hasan Paşa, sadaret görevini kabul etmeyerek kaptan-ı derya olarak kaldı. Kişisel girişimleriyle İstanbul'un su ve savunma sorunlarına el attı. Kasımpaşa'da ve Boğaz semtlerinde birçok çeşmeler yaptırdı. Kasımpaşa ve Galata'daki bekâr odalarında barınan sefil ve disiplinsiz kalyoncular için Tersane içinde bir kışla inşa ettirdi. İstanbul Boğazı'mn güvenliği için Karadeniz çıkışında, Anadolu yakasında Poyracık, Poyraz Limanı, Rumeli yakasmda Cedid Fener kaleleri berkitildi. Buralara dizdarlar ve mustahfızlar yerleştirildi. "Kavak" denen boğaz istihkâmları onartıldı. Kavak nazırı, bostancı ustaları atandı. Kavak muhafızlarına barut ve işaret fişeklerinin kullanımı öğretildi.

Sadrazam Silahtar (Kara Vezir) Mehmed Paşa, 1779'da göreve geldiğinde İstanbul'un önceki yangınlarda harap olmuş semtlerinin imarına çaba gösterdi. Öte yandan, Küçük Kaynarca Antlaşması ile bağımsız olan Kırım'daki iktidar mücadelesine Rusya'nın ve Babıâli'nin müdahaleleri yeni bir savaş olasılığı doğurdu. Rusya, 1777'de Şahin Girayin han olmasını desteklemişti. I. Abdülhamid ise İstanbul'da oturan Selim Giray'ı han ilan edip Kırım'a gönderdi. Selim Giray, Şahin Giray'a yenilerek İstanbul'a döndü. Gerginleşen Rusya-Osmanlı ilişkisi, Fransa elçisinin arabuluculuğu ile düzeldi ve 1779'da İstanbul'da Aynalı Kavak Tenkihnamesi imzalandı. Bununla Osmanlı padişahının tüm Müslümanların halifesi olduğu bir kez daha vurgulanmıştır. Rusya'nın ve İstanbul'daki Ortodoks Patrikhanesi'nin baskısı sonucu, Katolik Ermenilerin İstanbul'da ayrı bir patrik seçmeleri de yasaklandı.

Sadrazam Halil Hamid Paşa, iki yıldan fazla süren görevinde (1782-1785) 300 mevcutlu sürat topçularının 2.000 kişilik büyük bir birlik olarak yeni bir düzene bağlanmalarını sağladı ve eğitimlerine önem verdi. İstanbul'un iaşe sorununa eğildi. Kıtlıkları önlemek için zahire stoklamaya çalıştı. İstanbul'daki ulufeli askerlerin tam bir yoklamasını gerçekleştirdi ve kapıkulu mevcutlarını dondurmayı amaçladı. Kentte ulufe alım ve satımını yasakladı. Kayırılmış kişilerle çarşı esnafının "iratçı" adı altında kul ulufesi almalarını kaldırdı. Tüm bu köklü girişimleri sonucu karşıtları bir iftira kampanyası başlattılar. I. Abdülhamid, Halil Hamid Paşa'nın kendisini tahttan indirip Selim'i (III) padişah yapmaya hazırlandığı iddiasına inandı ve onu idam ettirdi.

İstanbul'daki Rus elçisi Potemkin, Babıâli'yi yeni ödünler beklentisiyle sıkıştırdıkça yeni bir savaş da kaçınılmaz olmaktaydı. İngiltere ve Prusya ise kendi çıkarları açısmdan Osmanlı yönetimi-

ni buna teşvik etmekteydiler. Yaşlı ve öngörüden yoksun I. Abdülhamid yine de bir savaşın getireceği sıkıntıları düşünebilmekte "İbadullah ayaklar altında çiğnenecekse ben öleyim, daha iyi!" demekteydi. İstanbullular arasında ise Abdülhamid'in kerametine inanmayan yoktu. Oysa, şeyhülislam konağında ve Babıâli'de yapılan meşveretlerden sonra savaş kararı çıktı ve padişah, "Moskof gemileri Sarayburnu'nda bekliyor!" denilerek kandırıldı.

Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem Yusuf Paşa komutasındaki Ordu, Mart 1786'da İstanbul'dan tuğ ve sancak çıkartma törenleri yapılarak uğurlandı. 1787'de Rusya'ya ve Avusturya'ya savaş ilanı, İstanbul'da öncekilere oranla daha ağır bir buhranın doğmasına yol açtı. Cephelerden gelen bozgun haberleri ise kentteki sıkıntıları unutturacak düzeydeydi. I. Abdülhamid üzüntüler içinde 7 Nisan 1789'da öldü. Yerine yeğeni III. Selim tahta çıktı.

I. Abdülhamid, on beş yıllık saltanatı boyunca İstanbul'u tanımaya çalıştı. Bu amaçla kentin her semtine ya biniş düzenler ya da değişik kıyafetlere girerek tebdil çıkardı. Kendisini tamyan bir risale yazarı, I. Abdülhamid!, kılıç alayından 40-50 gün sonra At Meydam'nda ulema kavuğu üzerine yeşil destar sarmış olarak gördüğünü, oradakilerce tanındığını, peşinden gittiğini; kulluk (karakol) yeniçerilerine altınlar dağıttığına tanık olduğunu anlatır. O, böyle şerif, seyyid, derviş kıyafetleri ile çarşriarı, pazar yerlerini dolaşır, çeşmeleri, sokakları, iskeleleri denetler, saraya dönünce gördüğü aksaklıkları, sadrazama veya sadaret kaymakamına yazardı. Şeyhülislamın, sadrazamın davetlerini kabul ederek konaklarına gider, yemek yer, hokkabaz, canbaz, lubiyat, tuluat izlerdi. Örneğin, Beykoz'da İshakağa Bahçesinde Gümrükçü İsmail Ağa'nın davetine gidecek kadar alçakgönüllü olan padişah, 1776'da sadrazamın verdiği ziyafette "mah-peyker, rânâ, dilber çengilerin, lâtife ile lâtif cünbüşlerini" izleyip neşeleniyordu. Bu sırada, İstanbul'un bir başka semtinde, Rûz-i Hızır'da atlar çayıra bırakılırken, Mir-âhûr-ı Evvel Ağa da, Mirahor Köşkü'nde Enderun halkına "âdet-i kadim üzere tablalar ile peynir ve yoğurt" döşetip ikramlarda bulunuyordu.

I. Abdülhamid, aşırı dindarlığından şeyhlere, hocalara güveni sonsuzdu. Şeyhülislamın salık vermesi üzerine, Bursa'daki Kadirî Dergâhı şeyhini İstanbul'a getirtmiş, keramet sahibidir diye Berat gecesi huzurunda vaaz verdirtmiş, nasihatim dinlemiş ve memleket için dua ettirmişti. Fakat, ne İstanbul'da, ne de ülkede huzurdan eser vardı. Anadolu ve Rumeli, soyguncu eşkıya gruplarının, kendi bölgelerini haraca kesen ve angaryaya koşan ayanların, taşra vezirlerinin baskısı altındaydı. Valiler sık sık ayaklanmaktaydılar. Olanaklar elverdiğince bunların tepelenmesine çaba harcanıyor ve İstanbul'a kesik başlar geldikçe seviniliyordu.

I. Abdülhamid döneminde yakalanıp idam edilerek başları İstanbul'a gönderilen ünlüler arasında Müderris Osman Paşa, Bolu Voyvodası Araboğlu, ser-eşkıya Muslu, Sağmcalı Veli, Yahya, Bayındır Voyvodası İvaz Mehmed Ağa, Bağdat Valisi Ömer Paşa, Boğdan Voyvodası Ligor, Sivas Valisi Ali Paşa da vardı. İstanbul'da İse ribahor denen tefeciler türemişti. Bunların en tanınmışı Sultan Selim Camii'nin imamıydı. Bu adam, Aziz Mahmud Hüdaî Asitanesi'ne mürit olmuş, şeyhe hediyeler vererek faizle edindiği serveti tekkenin bir hücresine saklamıştı. Olay ortaya çıkınca şeyhle birlikte sürgüne gönderildi. Din adamı görüntüsünde bir başka tip Lâleli Camii Selâtin Vaizi Mardinî Şeyh'ti. Bu adam servete, türlü kaynaklardan para kazanmaya doymuyordu. Herkes onun eleştirisinden çekinerek yanma değerli hediyelerle gidiyorlardı. Bu adam, Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya da dalkavukluk ederdi. Lâleli vaizlerinin bir görevleri de Enderun'da vaaz etmekti. O, bu görevinde de ileri geri konuşur, Hasan Paşa'yı göklere çıkarır, başka herkesi kötülerdi. Kendisi her hafta yeni bir "avret alup cerrarlık ettiği" ayıbını görmezdi. Din kurallarını anlatmak gerekirken kürsüde siyaset yapardı. Sonunda Mardin'e sürüldü.

İstanbul Kadısı Hayatizade Mehmed Said Efendi, muhtekirleri cezalandırmadığı, kentteki zahire kıtlığına çare bulamadığı, gelen malların toptancıdan perakendeciye el değiştirip pahalanmasına göz yumduğu için 1775'te azledilmişti. Mısır'a ve başka üretim bölgelerine becerikli mübaşirler gönderilerek ürün

I. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İSTANBUL'UNDAN ANILAR

22 Şubat 1776 günü Vezir Kethüdası Mustafa Efendi Eyüb'deki Valide Yalısında Moskof Elçisine ziyafet verdi. 29 Şubat günü Yeniçeri Ağası Bahariye Yalısında, 7 Mart günü de Defterdar Recaî Efendi Kâğıthane'de yine adı geçen elçiye ziyafetler verdiler. Dördüncü ziyafet, Reis (Dışişleri Bakanı) İsmail Beyefendi 14 Mart günü Küçüksu'da tertip etti.

Çünkü, ziyafet olunan Büyükelçi misafir (geçici) olup ayrılmak üzereydi. Âsitâne'de (İstanbul'da) oturacak Orta-elçi rütbeli İstekfi acili general bu esnada gelmişti. 19 Mart 1776 Salı günü Divân-ı Hümayun'da nâmesini (güven mektubu) İslâm Padişahına (Abdülhamid) sundu.

9 Nisan 1776'da kar yağdı. Kıştan bu güne kadar kar ve don eksik olmadığından, bu sene meyve hiç olmayacak denebilir. Üzümden gayrisi ateş pahasınadır.

Tersane emini, kalyon amelelerinin icâre denen üç aylık toplu ücretlerini veremediğinden, Tersâne'de yapılmakta olan kalyonun ameleleri 14 Nisan günü toplandılar:

-Tersane emini icâre vermiyor, hele sayla-sa!.. diyerek ileri geri sözler ettiler. Emin, kalabalığın dağıtılması için zabitler gönderince kavga çıktı. Hemen o saat Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Pasa erişti. Olası ayaklanmayı bastırdı ve Paşakapısı'na bildirdi. Tersane emini Selim Efendi azledildi. Yerine Serdarlar Kâtibi Mustafa Efendi getirildi.

15 Nisan Pazar gecesi gayrimüslimlerin paskalya gecesi idi. O gün öylesine bir sıcak ve baskın hava oklu ki eyyam-ı bahurda görülmemiştir. Ama bundan sonra yine kış günleri yaşandı. 24 Nisan 1776'da Moskof Elçisi Röbnin memleketine dönerken yüzden fazla hademesi Müslümanlığı kabul edip burada kaldı.

Laleli Camiinde vaiz olan Mardinî es-Seyyid eş-Şeyh Mehmed Efendi, pek çok kapılardan servet ve ücret edinmişti. Onun dilinden ve ithamından korkanlar, sözde duasmı almaya giderlerken atiyyeler, hediyyeler götürüp gönlünü hoş etmeye çalışırlardı. Kendisi Kaptan Paşa'ya (Cezayirli Gazi Hasan Paşa) yardakçılık edip o İstanbul'da iken yanından ayrılmamaya dikkat ederdi. Lâleli Camii vaizinin cuma geceleri Enderun'da vaaz vermesi usûl olduğundan Mardinî Efendi de orada, diğer kürsülerdeki gibi uluorta bazan halkın gidişatına, bazan ileri gelenlerin yaşayışlarına, hattâ devlet işlerine atıp tutar; -Kaptan Gazi Hasan Paşa gibi vezir varken sadrazamlık mührü ehliyetsiz ve alçak kimselere verilir mi? İyiyi kötüyü fark eden çengi oğlanı, iş ve siyaset bilene tercih ediliyor!.. Demekten çekinmezdi. Oysa haftada bir avret almak, kapı kapı para dilenmek gibi kendi ayıplarım görmezlikten gelirdi. Vaizlerin vazifesi, din, ahlâk ve fazilet dersleri vermek iken o, halkı fitneye kışkırtan sözler söylerdi. 30 Temmuz 1776'da bir Hatt-ı hümayun (padişah buyruğu) ile evinden alınıp Mardin'e sürgün edildi. İkibin akçalık gündeliği imtihan ile hak edenlere tevcih olundu. Borçlularında ve Bezazistan'da altmış kese akçası çıktı. Bu paraya ve evindeki eşyasına el konuldu

MürTt-Tevarih, III, haz. M. M. Aktepe, İst., 1981, s. 38-39, 41-42

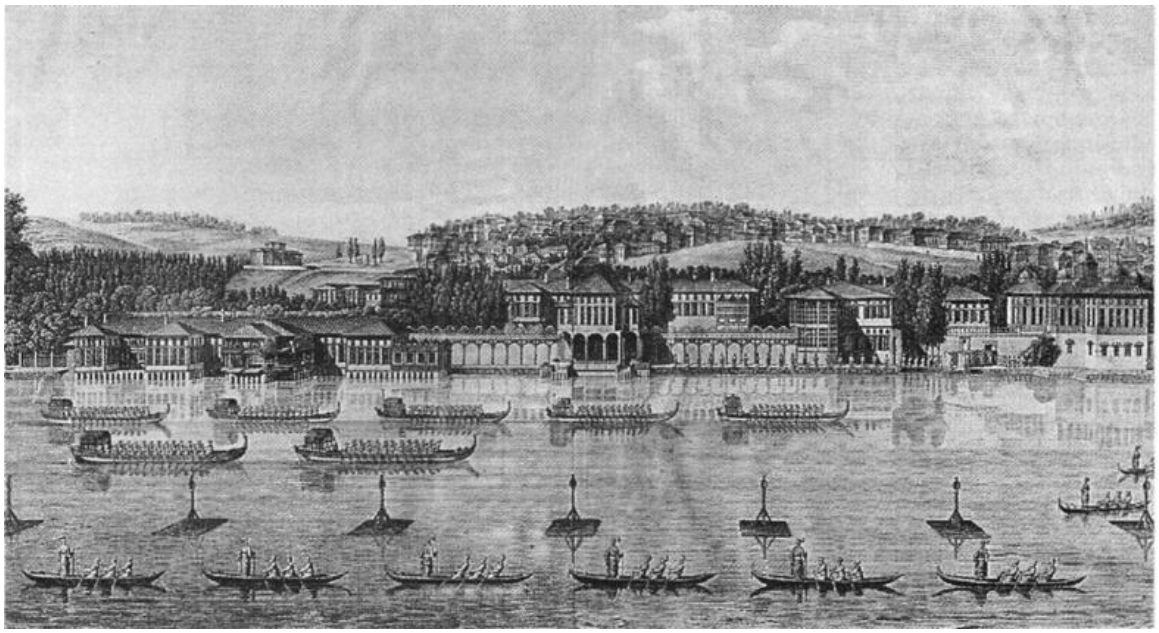

I. Abdülhamid'in yaz aylarını geçirdiği Beşiktaş Sahilsarayı. M. d'Ohsson'un *Tableau Générale de L'Empire Othoman* adlı kitabından gravür, 18. yy sonu. *Ara Güler*

sevkıyatının artırılmasına çalışılmakla birlikte bunda da başarılı olunamadı. Bunun sonucunda 1782'de Rusya'dan, İstanbul'un gereksinimi için buğday ithal edildi. Başkente her yıl Eflâk'dan 160 bin, Boğdan'dan 120 bin koyun gelmekte ve kasaplara dağıtılmaktaydı. Ancak bozulan ilişkiler sonucu bunda da aksamalar başladı. Kasapbaşı ise celeplerden rüşvet aldığı için 1783'te idam edildi. 1787'de ordunun sefere çıkmasının ardından İstanbul'da görülmedik bir pahalılık başladı. Yiyecek kıtlığı yeniden baş gösterdi. Herkes o sıkıntı ortamında birbirini kandırma yolunu tuttu. İstanbul'a dışarıdan zahire gelmez oldu. Etin 1 okkası 18 paraya çıktı. Bir mum 1 paraya satılmaktaydı. Bu, fiyatların birkaç yıl içinde üç kat artması demekti. Halk, "Halimiz nice olacak?" diyordu. Abdülhamid dedikodulardan haberdar olunca İstanbul kaymakamına neredeyse yalvarır gibi buyruklar yazdı. Kapan tacirleri, Karadeniz'den zahire getirmek için savaş gemileri istediler. İstanbul'un iaşesi, cephedeki ordudan da öncelikli, padişahı ve yöneticileri uğraştırmaktaydı. Ama İstanbul, bu kıtlıkta bile eğlencelerden, donanmalardan yoksun kalmıyordu. Örneğin 1775'te, bir tarafta, Fransız büyükelçisi "Büyükdere Bahçesinde sair millet-i küffara ziyafet verüb, kandiller, mumlar ve fişekler ile âheng eylerken" terziler de kendi esnaf gelenekleri uyarınca Alibeyköyü'nde üç gün üç gece teferrüç eylemekteydiler. O sırada Hadice Sultan'ın doğumu ise kentte yedi gün yedi gece şehir donanması, akşamları "sallar ile âteş-bâzlık ve fişekfeşanlık, Tophânelü çengüler, atlu-karmcalar, dolaplar, mehterhaneler, mâhiyyeler, top ve humbara taklitleri, havayi fişenklerle" gösteriler yapılıyordu.

I. Abdülhamid döneminde İstanbul bir dizi yangın geçirdi. Bunlardan ilki 1777'de Kıztaşında çıktı. Sağa sola yayıldı. O günlerde ikinci bir yangın da Tavşantaşinda parladı. 1779'da Arabacılar Kârhanesi yangını o civarı kül etti. Aynı günlerde ikinci bir yangın, Osmanlı padişahlarının uzun bir zamandan beri oturmadıkları, yer yer çökmüş ve viraneleşmiş bulunan Üsküdar'daki Kavak Sarayini tutuşturdu. O çevredeki sırcılardan sıçrayan kıvılcımlar bu görkemli saray harabesini tamamen yok etmeye yetti. Yine o yıl üçüncü bir yangın Desterecilerbaşinda bir berber dükkânından başladı. Yirmi saat sürdü ve pek çok insanın ölümüne neden oldu. Kurtulanlar yol ve kül üstünde kaldılar. Bir hafta sonra Kalaycılar Köşkü civarında bir yangın daha başladı. Abdülhamid, devlet ileri gelenleriyle bir yangın yerinden ötekine koşuyordu. Halkın inancına göre padişah gelince yangının durmasıO) gerekiyordu. Nihayet uğursuz 1779 yılının son büyük yangmı Küçükpazar'ı kasıp kavurdu. İ780'de Nişancı tarafları yandı. Padişah ve vezirler, yangın söndürenlere doğrudan buyruklar verdiler.

İstanbul'un en sık yangın çıkan semtlerinden olan Cibali. bu yıl bir kez daha tutuştu. Aynı gün bir yangın da yeniçeri kışlalarında başladı ve beş altı oda tamamen yandı. 1782 yazında Samatya'da Harabatlar civarında Kerestecilerde başlayan yangın yüzlerce evi kül etti. Ardından iki gün süren Balat yangını çıktı. Bu büyük yangın, Sultan Selim'e, Hırka-i Şerife ve Karagümrük'e kadar olan semtleri kül dağına çevirdi. Yedi bin dolayında ev yandı. Asıl yangın yine o yılın 21 Ağustos günü Cibali'de başladı. Tarihlere "Harik-ı Kebir" adıyla geçen bu felaket, Horoslu değirmeni yanındaki Mavnacı Ali'nin evinden yayıldı. Yedikule'ye kadar genişleyen yangın alanı, Marmara kıyısında Narlıkapı, Samatya, Davutpaşa, Langa, Yenikapı semtlerini de içine aldı. Sur dışında Topkapı, Mevlevihane Yenikapısı, Silivri Kapısı civarları da tutuştu. Beri tarafta Haliç kıyısında Ayakapısından Odunkapısı'na değin semtler, sur içerisinde ise Ağakapısf ndan Sultanselim'e doğru yamaçlar, Hasanpaşa Hanı, Sakızağacı, Emir Buharı, Koska ve Sadîler Tekkesi civarları, Aksaray, Cerrahpaşa, Avratpazarı, Molla Gürani ve Yüksekkaldırım, Davutpaşa Camii çevresi, Yeniodalar, Heklmoğlualipaşa semti, Kocamustafapaşa tamamen yandı. Bilanço 20 bin evdir. Evsiz barksız kalan İstanbullular, Fatih, Laleli, Sultan Selim camilerine, At Meydanina, çukur bostanlara taşındılar. Yangın sırasında mal kurtarma ve yağmalama derdine düşen yüzlerce insan da öldü.

1784'te, yirmi yedi saat süren bir başka yangın Edirnekapf da Kiremit mahallesinde çıktı. Abdülhamid döneminin sonuncu yangını 1788'de Babıâli'de Kethüda Kâtibi odasında çıktı. Bu ateş, eski Paşakapısının divanhanesini, Kethüdabeğ, Reis Efendi dairelerini, matbahını, alt ve üst kat kalemlerini, çavuşbaşı ve arz odalarını, en son Havuzlu Köşk'ü yaktı. Sarıkçı odası, yatak odası, hazine dairesi yangından kurtuldu. Tarihçi Cevdet Paşa'nın deyimiyle, yangın Babıâli'de evrak dolaştıran hademe gibi, girmedik kapı bırakmamıştı! Babıâli evrakının epeycesi yandı. Paşakapısının harem dairesi ile yangından kurtulan bölümler, geçici olarak devlet çalışmalarına ayrıldı.

I. Abdülhamid, 1776'da bir nizamname çıkartarak yoksulların orta hallilere, orta hallilerin zenginlere bakıp giyim kuşam edinmelerini, israfı önleme gerekçesiyle yasakladı. Saray halkından vezirlere, sivil memurlara, askere, esnafa ve halka, başka başka kıyafetler öngörüldü. İkinci bir fermanla sefihane yaşayan kimselerin hademelerini kadın giysileri giydirip sıkma ve şeridi, yakası

oymalı, yenleri sırmalı entarilerle dolaştırmaları yasaklandı. 1783'te, önceki buyrukların yürümediği anlaşılınca aynı konularda bir ferman daha çıkartıldı. 1785'e doğru İstanbul'da tütün içimi öylesine yaygındı ki, bir toplulukta on beş kişi varsa ancak birkaçı tütün içmiyordu. Bir çubuk takımı beş kese akçeye kadar satılmaktaydı. Kadınlar ise murassa ve telli paşmaklara aşırı ilgi göstermekteydiler. Bunu öğrenen padişah, halkı beyhude israftan yasaklama kararına vardı. Yeni bir fermanla "Duhan çubukları imamelerini altun kakma ve envai cevahir taşları ile bezemeyi, bunların üçer beşer yüz kuruşa alunub satılmasını, kezalik nisvan taifesinin tahta pâbuşlarma sim kabara ve sırma işletmelerini" yasakladı.

İleri yaşta tahta çıkan I. Abdülhamid, harem yaşamını seviyordu. 11 kadını vardı. Bunlardan 12 sultan (kız) 8 şehzade (erkek) çocuğu olmuştur. Oğullarından Mustafa (IV) ve Mahmud (II) ileride tahta çıkmışlardır. Kadınlarından Ayşe Sineperver, çeşmeler, Binnaz Kadın vakıf tesis etmiş, Mehtâbe Kadın kitaplar vakfetmiştir. II. Mahmud'un annesi olan Nakşidil Sultanın Fatih'te türbesi, Alemdağ'da ve Sultanahmet'te çeşmeleri, Fatih'te sebili vardır. Abdülhamid'in, başkadını Ruhşah Hadice'ye yazdığı aşk mektupları onun hükümdarlık kişiliğiyle bağdaştırılamaz üslupta, samimi duygular yansıtır. Kızlarından Esma (Küçük) Sultan, İstanbul çevresinde birçok çiftlikler edinmiş, Eyüp'te, Maçka'da birer saray, Boğaziçi'nde Tırnakçı ve Ortaköy yalılarını yaptırmıştır. I. Abdülhamid'in çocuklarına düşkün olduğu, aile yaşamına ilgi duyduğu, kadınları, kızları ve şehzadeleri ile yaz aylarını Karaağaç'ta, Beşiktaş Sahilsarayı'nda geçirdiği bilinmektedir. Kızı Esma Sultan, babasının ölümünden sonra görkemli bir yaşam sürmüş, giyim kuşamı, zevke ve eğlenceye tutkunluğu, mesirelere kalfa ve cariyeleriyle gidişi, İstanbul hanımlarına örnek olmuştur.

I. Abdülhamid'in İstanbul'a kazandırdığı kurumlardan Bahçekapı-Sirkeci arasında adıyla anılan cadde üzerindeki Hamidiye İmareti sonradan yıkılarak yerine Dördüncü Vakıf Hanı yaptırılmıştır. Yine, adını taşıyan Hamidiye Türbesinde kendisinden başka soyundan gelen birçok hanedan bireyi gömülüdür. Külliyeyi bütünleyen sebil, Soğukçeşme'ye taşınmıştır. Sıbyan mektebi, medrese ve kütüphanesi de yıkılmıştır. Kütüphanesi'ndeki 1.500 dolayında yazma nadir eser halen Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. Beylerbeyi'nde annesi Râbia Sultan adına, eski Beylerbeyi Sarayı'nm Hırka-i Şerife Odası arsasına bir cami ile hamam ve sıbyan mektebi yaptırdığı gibi, aynı yerde iskele meydanına, Çınarönü, Havuzbaşı, Araba Meydanı ve Kısıkliya birer çeşme, Emirgân'da bir cami ile hamam ve dükkânlar. Boğaziçi'nin Rumeli yakasında İstinye ve

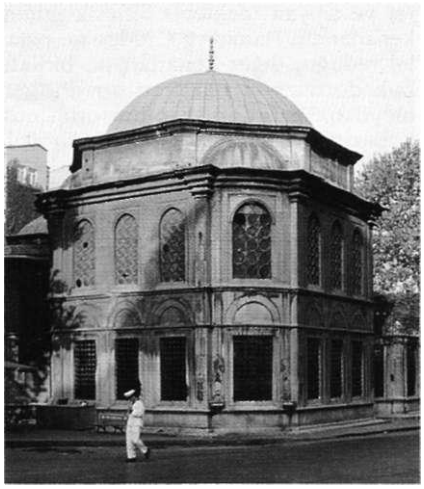

I. Abdülhamid Türbesi, Bahçekapı
AH Hikmet Varlık, 1993

Dolmabahçe'de birer çeşme tesis etmiştir. Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nde adını taşıyan bir mabeyin dairesi ile haremin en güzel mekânlarından kabul edilen bir yatak odası vardır. Beşiktaş Sahilsarayı'na yeni köşk ve kasırlar ekletmiş, yanan Hırka-i Şerif Camii'ni de yeniden yaptırmıştır. Bebek tenezzühgâhmdaki kasr-ı hümayunu (Bebek Kasrı) onartmış. Babıâli'nin Alayköşkü karşısındaki ana kapısı önündeki dükkânları kamulaştırarak bir meydan düzenlenmesini ve yolun genişletilmesini sağlamıştır. Harap durumdaki Yedikule'nin onarılması da onun dönemindedir. Yeniçeri Ocağımn ıslahı, lağımcı ve humbaracı ocaklarının örgütlenmesi, Fransa ve İngiltere'den uzmanlar getirtilerek eski kurumların modernleştirilmesi I. Abdülhamid'in ilgi duyduğu hizmetlerdir. Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nm, donanmayı yenileme çabasını desteklemiş, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun adı verilen ilk modern askeri teknik okulun açılmasına izin vermiştir. Haliç'teki Riyaziye Mektebinde Baron de Tott ile Kampel Mustafa'nın dersler vermesi de onun dönemindedir. 1776'da Tersane Mühendishanesi, 1784'te İstihkâm Mektebi faaliyete geçirilmiş, bu okullarda da İstanbul'un ünlü bilgin-hocaları Gelenbevî İsmail, Kasapzâde İbrahim efendilerin yanında Fransız uzman de la Fayette de dersler vermiştir. Tophane'ye ve top dökümüne önem veren I. Abdülhamid, bütün saltanatı boyunca bu konuyla ilgilendi. Onun, bir seferinde, çok özel bir gelenekle ve anadan doğma çıplak yüzlerce işçinin çabasıyla gerçekleştirilen, tüm devlet erkânının katıldığı top dökümü törenine Rusya elçisi Röbnin'i yanma alarak gittiği bilinir. Tophane'deki yenileştirmeler için Fransa'dan gelen François Alexi, ekibiyle birlikte henüz çalışmaya başlamışken 1787'de yeni bir savaş dönemine girilmiş ve bu ekip geri gitmiştir. İbrahim Müteferrika'nın kurduğu İstanbul'daki devlet matbaası, uzun bir işlevsizlikten sonra Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın teşviki ile Râşid ve Vâsıf efendilerin yönetiminde faaliyete geçmiştir.

Şam'da Havran bucağında saklanan Hz Muhammed'in ayak izini taşıyan "Nakş-i kadem-i şerif" taşını İstanbul'a getirten Abdülhamid, bunu türbesine koydurtmuş, bu taş daha sonra Topkapı Sarayı Mukaddes Emanetler Dairesi'ne alınmıştır.

Bibi. A. Vâsıf, *Mehâsinü 'l-Âsâr ve Hakâikü '/-Ahbaı;* (Yayımlayan: Mucteba İngürel). İst., 1978; *Tarih-i Cevdet,* I, II, IV; Zaimzade Mehmed Sadık, *Vak'a-i Hamidiye,* ist., 1289; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV/1-2; C. Baysun, "Abdülhamid I", *LA,* I; Uluçay, *Padişahların Kadınları; Mür'i't-Tevarih,* III.

• NECDET SAKAOĞLU

ABDÜLHAMİD I CAMÜ

bak. BEYLERBEYİ CAMİİ

ABDÜLHAMİD I ÇEŞMESİ

bak. MAHMUD II ÇEŞMESİ

ABDÜLHAMİD I ÇEŞMESİ

Emirgân'da Muvakkithane Caddesi ile Boğaz sahil yolunun köşesinde, Çmaraltı denilen kahvehanenin bitişiğindedir. Yolun diğer köşesinde ise I. Abdülhamid'in yaptırdığı cami vardır (bak. Emirgân Camii).

Kitabelerine göre her İki yapı da aynı tarihlerde inşa edilmiştir. 1197/1782 tarihli olan çeşme günümüze, orijinal durumundan hiçbir şey kaybetmeden gelmiştir.

Mimarisi ve süslemesi devrinin barok-rokoko üslubunu yansıtır. Sekiz cepheli, dört musluklu ve haznelidir. Tümüyle mermerden inşa edilmiştir. Çatı çıkıntılı ve ahşaptır. Saçaklar ahşap ve kasetli süslemeye sahiptir. Çatının ortasında sekizgen tambura oturan bir küçük kubbesi vardır. Dört ana yöndeki musluklu, mermer yalaklı cephelerin arasmda kalan ara cepheleri ise sadedir ve üst seviyelerinde birer kitabe bulunur. Yalakların üst hizalarında bu cephelerde birer mermer platform (kovalık) yer almaktadır. Her cephedeki aynalar ve alınlıklar da ayrıca kitabelidir. Kitabeler Yesarî Mehmed Esad Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Aynataşlarındaki kitabelikler birer ayet-i kerime ihtiva eder. Doğu cephesindeki alınlıkta Sultan Abdülhamid'in tuğrası da yer almaktadır. Cephelerin tümünde stilize bitkisel dekor hâkimdir. Kitabe kenarları ve ayna kemerleri Osmanlı rokoko üslubunun zarif örnekleridir. Cepheleri bitiştiren kenarlar boyunca köşeli ve yivli birer sütunçe yer alır.

Çeşmenin yapıldığı dönemde suyu Belgrat Ormanı'nda Valide Bendi'nden alınırdı. Bu suya daha sonraları II. Mahmud Bendi'nin suyu da katılmıştır. Bu tesis Taksim su şebekesini oluşturmuştur. Bu suyun Boğaz çeşmelerine ayrılan koluna Başlısu denir. Çeşme halen akmaktadır. Orijinal suyolları bozulma-

mış olduğundan çok lezzetli olan Başlısu'dan Emirgân'a yolu düşen herkes tatmadan geçmez.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 128; G. Ertürk, *İstanbul Meydan Çeşmeleri,* (İİİEF Yayınlanmamış Lisans Tezi), İst., 1982, s. 49.

ZİYA NUR SEZEN

ABDÜLHAMİD I KÜLLİYESİ

İstanbul'un önemli ticaret merkezlerinden Eminönü-Sultanhamam ile Sirkeci arasında Bahçekapı denilen yerde Hamidiye Caddesi kenarmdaki Dördüncü Vakıf Hanı'nın güneyinde, tam karşısına isabet eden yapı adasının merkezindedir.

Külliyenin imaret, sıbyan mektebi, sebil ve çeşme ile meydana gelen bölümünün yerinde bugün Dördüncü Vakıf Hanı(->) vardır. Medresenin bulunduğu yerde ise sıra dükkânlar sınır teşkil eder.

Medresenin doğusunda ise türbe ve haziresi yer almaktadır. Medresenin güneyinde mescit bulunmaktadır. Mescidin batısında Yıldız Baba Türbesi ve Yıldız Hamamı kütüphaneye sınır oluşturur.

Külliyeye ait imaret ve sıbyan mektebi yıktırılmış, sebil ile çeşme de, Gülhane Parkı karşısındaki Zeynep Sultan Camii'nin köşesine taşınmıştır. Külliyenin bugünkü mevcut yapıları, 18. yy'ın son çeyreğinden kalan Osmanlı külliye mimarisinin, günümüzde görülebilen son örneklerini meydana getirirler.

19 Ekim 1775'te İmaret inşaatının başlaması ile külliyenin temeli atılmıştır. *Tarih-i Cevdet* 'te bu temelin atılışı anlatılmıştır. Ayrıca Hüseyin Ayvansarayî'de *Hadîkatü l-Cevâmi* adlı eserinde imaretin iki yöne açılan iki ayrı kapısı ve bunların dış kısımlarında birer de çeşmeleri olduğunu anlatır ve tarihlerini 1777 olarak verir.

Külliyenin diğer yapılarından sıbyan mektebi 1777, medrese-kütüphane-mescit-arasta yapı topluluğu 1780, türbe ise 1789 yıllarında tamamlanmıştır.

İmaret ve Sıbyan Mektebi: Külliyenin Hamidiye Caddesi'nin kuzey bölümünde kalan yapıları 1913 yılından önce yerine Dördüncü Vakıf Haninin yapılması gayesiyle yıkılmıştır. Bu yapıların (imaret ve sıbyan mektebi) birleşik güney kenarlarının Hamidiye Caddesi'ne paralel olduğu, diğer kenarları ile birlikte pek de düzgün olmayan bir dörtgen meydana getirdiği, yapının ortasında bulunan revaklı avluya hücrelerin açıldığı, cephesinin barok üsluplu süslemelerle kaplandığını elde kalan fotoğraflardan anlıyoruz.

Sebil ve Çeşmeler: Sıbyan mektebinin Hocapaşa veya bugün Sirkeci denilen semte bakan köşesine 1774-1778 yılları arasında yapılan çeşmeler de sebil ile birlikte Dördüncü Vakıf Hanı yapılacağı sırada Zeynep Sultan Camii'nin kuzeyinde kalan köşeye nakledilmiştir. Bugün oldukça bakımsız kalan eser, barok üslubundadır.

Medrese: Külliyenin günümüze kalan son yapılarından olan medresenin kütüphane ve mescit ile birlikte 1780 tarihinde yapıldığını Yıldız Hamamı Sokağına açılan cümle kapısının üzerindeki kitabesinden öğreniyoruz. Kitabe Seyyid Yahya Tevfik Efendi tarafından manzum şekilde düzenlenmiştir.

Medresenin kuruluşu ile ilgili diğer önemli bilgiler ise külliyenin 15 Muharrem 1195 (11 Ocak 1781) tarihli vakfiyesinde verilmektedir.

Vakfiyede, medresede görev alacaklarda aranan özellikler, ücretleri, görevleriyle öğrencilerin nasıl terfi edecekleri, nasıl ve ne zaman, hangi dersi okuyacakları vb gibi önemli mali ve idari yönetmelik maddeleri açıklanmaktadır.

Ortaçağda Anadolu medreseleri genelde avlulu ve kubbeli denilen iki ana sınıfa yerleşirken Osmanlılar döneminde yapılan medreselerde bir tek plan tipine yönelim görülmektedir. Bu avlueyvanlı medrese tipinin biraz daha gelişerek üç ana bölümde toplanmasıdır. Bunlar selatin külliyeleri medreseleri, müştemilat medreseleri ve müstakil medreseler diye açıklanabilir. Hamidiye Medresesi müstakil medreselere dahildir. Bu medreseler bir camie bağımlı olmadan başlı başına medrese olarak inşa edilmişlerdir.

Alt grup olarak Hamidiye Medresesi küçük bir manzume meydana getirenlerdendir. Bunlarda daha sonra banisinin türbesi, imaret, sıbyan mektebi, kütüphane, hamam gibi yapılar eklenmektedir. Yakınında büyük bir cami vardır, fakat onun müştemilatı değildir. Özellikle mescidi diğerlerine göre daha farklı bir yerde planlanmıştır. Ayrıca medresenin oldukça düz bir araziye yerleşmesine rağmen hücrelerinin zemininin avluya göre yüksek tutularak altta bir bodrum katı meydana getirilmesi de farklı bir özellik olarak görülmektedir. Medrese ve eklentileri, İstanbul'da yapılan ve bir padişah tarafından inşa ettirilmiş son külliyenin günümüze kalan parçasıdır.

Kitabenin olduğu kapıdan medreseye girildiğinde önce kare şeklinde üstü kapalı bir avluya varılır. 5,50x5,50 m ölçülerinde olan bu mekânın üstü iç tepe noktası 5,20 m gelen bir aynalı tonozla kaplıdır. Avludan sonra karşısında ikinci bir kapıdan geçilen uzunlamasına dikdörtgen planlı medresenin iç avlusuna geçilir. Avlu 16,00x31,30 m ölçülerindedir. Etrafı volütlü başlıklı 30 mermer sütunla çevrilidir. Avlunun üstü medreseyi kullanan İstanbul Ticaret Borsası tarafından betonarme kolonlara taşıtılan, uzun kenarlarında aydınlık fenerleri olan bir çatı ile kapatılmış ve içerisine de revakların önlerine borsanın acente odaları yaptırılmıştır.

Aslında tek katlı planlanan medresede avlu, giriş katında bırakılmış, çevrenin yüksek yapılar ile çevreleneceği kabul edilerek revak kotu yüksek tutulmuştur. Revakların üstleri çapraz tonozlar ile kapatılmıştır. Revaklara cümle kapısından sonra gelen ikinci kapının iki yanından sekiz rıhtlı merdivenler ile çıkılır.

1926'da yıkılması şartı ile İstanbul Borsasimn kullanımına bırakılmış olan medrese borsa tarafından yıktırılmamış, ihtiyaçlarına cevap verecek bir biçimde düzenlenerek restore edilmiştir. Günümüzde de gayet iyi durumdadır.

Kütüphane: Cümle kapısından girilen avlunun güneyinde yer alan merdiven, ikinci katta üstü aynalı tonoz ile örtülü bir hole varır. Bu hol doğu ve batı duvarlarında açılmış birer taş söveli pencere ile aydınlatılmıştır. Merdivenin karşısında üç rıhı ile çıkılan bir koridor yer alır. Kitap okuma salonuna bu koridorun sonunda ve solunda, üstünde kitabe olan bir kapıdan girilir. Kapıdan girilince aynalı tonozla örtülü kare bir mekâna varılır. Buradan sağa dönülünce üzeri yine aynalı tonoz ile örtülü asıl kitap okuma mekânına gelinir. Salona holden sonra bir seki ile çıkılır. Planda kuzey duvarı köşeleri kırk beş derecelik açı ile kırılarak dışarıdan ikişer tane görünen pencerelere içeriden bir pencere görüntüsü sağlanmıştır. Sekinin başladığı çizgide sağda ve solda ikişer adet sütun bulunmaktadır. Bunların başlıkları stilize edilmiş İyon tarzındadır. Sekiye ayakkabı ile çıkılmaması planlanmıştır. Kitap okuma salonunun güney duvarına açılan bir kapıdan cilthaneye geçil-

I. Abdülhamid Külliyesi'nin Dördüncü Vakıf Hanindan alınmış kuzeybatıdan görünümü. *Nazım Timuroğlu, 1993*

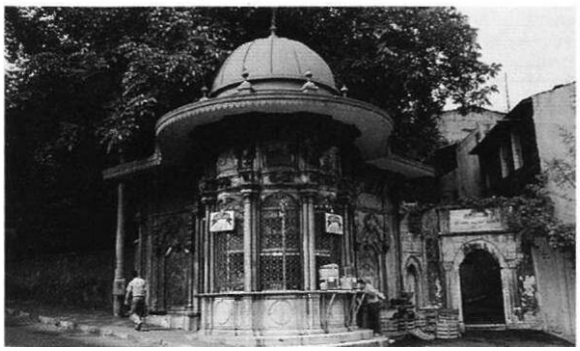

Yüzyıl başında çekilen bir fotoğrafta I. Abdülhamid Külliyesi'nin sıbyan mektebi ve sebili (üstte). *İAM, Encümen Arşivi, no. 363*

Hamidiye Sebili olarak anılan bu sebil şimdi Gülhane Parkı'nın karşısında Zeynep Sultan Camii'nin önünde yer almaktadır (solda). *Ara Güler*

mektedir. Cilthane, bir büyük, iki küçük aynalı tonoz ile örtülüdür.

Mescit: Medresenin uzunlamasına dikdörtgen planlı avlusu ve etrafını çeviren hücrelerinin meydana getirdiği ana yapısının güney kanadının orta aksına köşeleme gelecek şekilde biraz uzağına yerleştirilen mescide, avludan girilen bir geçitle varılır.

Geçidin doğusunda ikisi medrese ve mescit duvarlarına yapışık dört sütun, batısında ise arka bahçeye açılan kapının bulunduğu taş tuğla karışık malzeme ile yapılmış bir duvar bulunur. Bu şekilde ortaya çıkan koridor geçidin üstü, beşik tonoz ile örtülüdür. Geçidin sonunda karşımıza çıkan kapıdan mescide girilir. İçten içe bir kenarı on metre olan mescidin duvarlarında taş ve tuğla karışık kullanılmıştır. Duvarlar 9,50 m çapında zeminden 8 m yükseklikte bir kubbe ile örtülüdür. Dört cephesinde de iki sıra halinde pencereler olan mescit bugün iki kata bölünmüştür. Mihrabın yeri belli olmasına rağmen tam olarak görülmemektedir.

Arasta: Medresenin ana yapısının kuzey duvarı ile Hamidiye Caddesi arasında kalan sıra dükkânlar, günümüzde cephe özelliklerini kaybetmiştir. Aynı şekilde önceden tonoz örtülü olan üstleri bugün düz bir çatı ile kapatılmıştır.

Türbe : I. Abdülhamid 1789'da ölünce külliyenin içindeki türbeye defnedilmiştir. Ayrıca kendinden sonra gelen padişahlardan IV. Mustafa da aynı yerde gömülüdür. Türbe Aya Logütkon Manastırı'nın yerine 1789'da yaptırılmıştır. Mimarı Mehmed Tahir Ağa'dır. Barok stilindeki türbenin planı köşeleri yuvarlatılmış bir karedir. Türbenin diğer bir mimari özelliği karenin yuvarlatılmış köşelerinde trompların olmasıdır. Türbenin kare duvarlarının üzerindeki kasnak, kubbeyi taşır. Dış görünüşü iki katlıdır. Alt sıradaki pencereler dövme demir, boğumlu, kare parmaklıklarla üst sıradakiler ise petek camlıdır. Türbenin Hamidiye Caddesine bakan kuzey duvarının kesik köşelerinde ve pencerelerin iki yanında dört adet barok tarzında, mermerden çeşme yapılmıştır. Kubbesi kurşunla kaplı olan türbeye güneyden girilir. Haziresi ise türbenin güneyinde ve batısında yer almaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 175-177, 240; Evliya, *Seyahatname,* I, 304; *Tarih-i Cevdet,* I, 46, II, 102; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* I, 171-176; Kumbaracılar, *Sebiller,* 45; Eyice, *İstanbul,* 23; M. Cumbur, "I. Abdülhamid Vakfiyesi ve Hamidiye Kütüphanesi", *DTCFD* (1964), 52-53; S. Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri", *TD,* XI/27 (1973), 146; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 41; İ. Birol Alpay, "I. Sultan Abdülhamid Külliyesi ve Hamidiye Medresesi", *STY,* VIII, (1978), s. 1-22.

İ. BİROL ALPAY

ABDÜLHAMİD I MEDRESESİ

Yavuzselim'de, I. Selim Camii ile Sultan Selim Caddesi arasındaki eski Yavuz Selim İmareti'nin yerine, 1333/1917 tarihinde, Evkaf Nezareti'nce yaptırılmıştır. Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi yapılarındandır.

6 Nisan 1327/1911 tarihinde çıkartılan bir kanunla İstanbul'daki imaretler kapatılmış, bunların büyük bir bölümü yıkılarak yerlerine gelir sağlayacak yeni binalar yapılmıştır. Bu arada, Bahçekapı'da, I. Abdülhamid Külliyesi'ndeki medrese ile içindeki kitaplık Zahire ve Ticaret Borsasina dönüştürüldüğünden, bu bina, yine "I. Abdülhamid (Abdülhamid-i Evvel) Medrese ve Kütüphanesi" adı ile, 18 Eylül 1330/1914 tarihinde, din konusunda ilim ve fen uzmanı yetiştirmek amacıyla çıkartılan kanuna uygun bir "medresetü'l-mütehassisin" olarak, aynı yıllarda yıktırılan I. Selim İmareti'nin yerinde yeniden inşa edilmiştir. Kısa kenarı Halic'e bakan bir L biçiminde planlanmış olan yeni medrese 1924'te Cumhuriyet Kız Lisesi'ne, 1950'de İse Yavuz Selim Kız Enstitü-

sü'ne dönüştürülmüş, son dönüşüm sırasında L'nin güney ucuna kısa bir kanat eklenerek, plana tabanı geniş bir U biçimi verilmiştir.

Cami yönündeki ana giriş kapısı üzerine yerleştirilmiş, üç kartuşlu (çerçeveli) mermer kitabe üzerinde, eski yazı ile, 1194/1780, Birinci Abdülhamid Han Medresesi, 1333/1917 kaydı görülmektedir. İlk tarih Bahçekapidaki I. Abdülhamid Külliyesi'nin, ikinci tarih ise yeni medresenin yapılış yıllarını belirlemektedir.

Yapının kısa kanadının üst katında yeniden faaliyete geçen Hamidiye Kitaplığındaki ünlü yazma koleksiyonu, cumhuriyetin ilk yularında çıkarılan bir kanunla, 1924'te Çarşamba'daki Murad Molla Kitaplığı'na, 1954'te de Süleymaniye Kütüphanesi'ne devredilmiştir.

Evkaf Nezareti başmimarı Ahmed Kemaleddin Bey tarafından tasarlanmış olan yapı, II. Meşrutiyet döneminde yoğunlaşan Batı etkisiyle, geleneksel medrese binalarından iyice uzaklaşmış bir biçimleme anlayışıyla gerçekleştirilmiştir. Taşıyıcı tuğla duvar ve demir putrelli volta döşeme sistemiyle inşa edilmiş olan üç katlı bina, yüksek tavanları, heybetli görünüşü, saygınlık uyandıran simetrik yüzey düzenlemeleriyle, imparatorluğun son döneminde ortaya atılan dinde uzmanlık eğitimi için uygun ve gösterişli bir ortam oluşturmaktaydı. I. Ulusal Mimarlık Dönemimin biçimleme ilkelerine uyum gösteren sivri kemerli pencereleri, payandalarla taşman geniş saçakları, sürekli taş silmelerine karşın, I. Abdülhamid Medresesi, genel anlamda, bu yıllarda Batida geçerli olan yeni Rönesans üslubuna uygun bir biçimde tasarlanmıştır. Eski medreselerde görülen avlu ve revaklarm yokluğu, inşaat yöntemlerinin farklılığı, iç mekânlara bol ışık sağlamayı amaçlayan büyük pencereler ve kubbeli tonozlu eski üst örtü sistemlerinin yerine kullanılan kiremit kaplı kırma çatı, yapının 16. yyda gerçekleştirilmiş olan I. Selim Külliyesi ile bütünleşmesini önemli ölçüde engellemektedir. Son yıllarda iki yapı arasına çekilen taş duvar ise ilişkiyi en aza indirmiştir.

Bibi. Hüseyin Hüsameddin (Yasar) - Ibnülemin Mahmud Kemal (İnal), *Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı,* lst., 1335; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* I; Er? gin, *İmaret Sistemi,* 1939; M. Cunbur, "I. Abdülhamid Vakfiyesi ve Hamidiye Kütüphanesi", *DTCFD,* XXII/1-2 (1964), 17-69; Yavuz, *Mimar Kemalettin,* 227-231.

YILDIRIM YAVUZ

ABDÜLHAMİD I SEBİLİ

bak. HAMİDİYE SEBİLİ

ABDÜLHAMİD H

(21 Eylül 1842, İstanbul - 10 Şubat 1918, İstanbul) Osmanlı padişahı (31 Ağustos 1876-27 Nisan 1909). Sultan Abdülhamid Han-ı Sânî, Sultan Hamid olarak da bilinir. Sultan Abdülmecid ile Tîrimüjgân Kadınefendi'nin oğludur. Padişahlığının 1878-1909 arasındaki otuz yılı "İstibdat Devri" olarak anılır. Bu dönemde, dış sorunların ağırlığını gerekçe göstererek baskıcı bir yönetim sürdürmüştür.

Abdülhamid, babası Abdülmecid'in sarayında, Edhem Paşa. Kemal Paşa, Fransız Gardet, Gerdankıran Ömer Efendi, Vakanüvis Lutfi Efendi, Guatelli Lombardi'den özel dersler aldı. Amcası Abdülaziz'le Mısır (1863) ve Avrupa (1867) gezilerine çıktı. Şehzadeliği boyunca İstanbuldaki yaşamını, saray ortamından ve lüksünden uzak geçirdi. Maslak Köşkü'nde oturdu. Tarabya'da da bir çiftliği vardı. Fırsat buldukça yabancılarla görüşürdü. Namık Kemal, Ziya Paşa gibi Türk aydmlarıyla da yakınlığı söz konusuydu. 1876'da, İstanbulda üç ay ara ile iki padişahın tahttan indirilmesi, Abdülaziz'in intiharı, V. Muradın çıldırması olayları yaşandı. Abdülhamid. hiç beklemediği bir zamanda, ağabeyi V. Murad'ın yerine tahta çıktı. 31 Ağustos 1876'da Topkapı Sarayı'ndaki cülus töreninden sonra 7 Eylül günü Eyüpsultan'da kılıç kuşandı. Kılıç Alayı, Dolmabahçe Sarayı-Eyüp denizyolu, Eyüp-Fatih-Topkapı Sarayı karayolu güzergâhında ve geleneksel düzende yapıldı.

n. **Abdülhamid**
Veliahtlık dönemi
Necdet Sakaoğlu

II. Abdülhamid saltanatının ilk yılında devlet adamları ve ordu komutanları ile yemekli toplantılar düzenledi. Görüşler edindi. Kâğıthane mesiresine gidip halkın sempatisini topladı. Kışlaları ziyaret etti. Sık sık Babıâli'ye, Bab-ı Meşihat'a, Tersane'ye ve Tophane'ye giderek çalışmaları izledi. Deniz ve Boğaz gezileri yaptı. Bu başlangıç, her kesimde, halka yakın demokrat düşünceli bir hükümdar olduğu kanısını uyandırdı. Sarayın eski düzeninde değişiklikler gerçekleştirdi. Haremin, bir kadınlar cenneti ve haremağaları yuvası olduğu izlenimini silmeye çalıştı. Haremağalarının protokoldeki konumlarını kaldırdı. Üst yönetimde yeni atamalar yaptı. Midhat Paşa'yı sadrazamlığa getirdi. İstanbul'da, Tersane Konferansinm açıldığı 23 Aralık 1876 günü Meşrutiyeti ilan etti. Parlamentonun oluşumundan önce 18 Ocak 1877'de Babıâli'de bir Meclis-i Fevkalade toplandı. Burada Bosna-Hersek, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ sorunları ile Tersane Konferansı'nın gündemi tartışıldı. İstanbul'da her gün gösteriler yapılmakta, Dolmabahçe Sarayı ile Babıâli çevresinde yoğunlaşan bu toplantılarda Rusya'ya savaş açılması istenmekteydi. Meclis-i Fevkalade, bu ortamda, Tersane Konferansinm önerilerini geri çevirdi. Büyük devletlerin İstanbul'daki elçileri kentten ayrıldılar. Midhat Paşa, "Millet Askeri" adını verdiği, İstanbullu gönüllülerden bir ordu kurma girişiminde bulundu.

II. Abdülhamid, 5 Şubat 1877'de Midhat Paşa'yı sadaretten uzaklaştırdı. Paşa İstanbul'dan ayrılırken "Beni gönderirseniz, Beşikler Körfezi'ndeki düşman donanması üç günde İstanbul'a gelir!" tehdidini savurmaktan çekinmedi. Meclis-i Mebusan'm açılış oturumu 18 Mart 1877'de Dolmabahçe Sarayı muayede salonunda yapıldı ve padişah, özel olarak hazırlanan tahta otururak kendi açılış söylevinin okunmasını dinledi. Bu sırada halk dışarıda coşkun gösteriler yapıyordu. Meclis sonraki çalışmalarını Ayasofya Meydanindaki Darülfünun (daha sonra Adliye Sarayı) binasında sürdürdü.

27 Nisan 1877'de, Rusya'nın Osmanlı Devletime savaş ilan etmesi İstanbul'u paniğe boğdu. Savaş hızla gelişince kent yaşamını doğu cephesi savaşlarından çok Tuna boyundaki ve Bulgaristan'daki savaşları etkiledi. Ordulara cephane, yiyecek ve elbise gönderilmesi, asker şevki, yaralıların tedavisi, fakat en çok sayıları on binlere varan Rumeli göçmenleri, İstanbul'un yaşam dengelerini bozdu. İstanbullular, savaşın tüm sıkıntıları içerisinde, Rus ordularının yaklaşması nedeniyle korku yaşamaktaydı. Bu ortamda, halkın moralini yükseltmek için Plevne savunması ve doğu cephesi başarıları, büyük zaferler olarak duyuruldu. Destanlar, türküler yazıldı. Fakat göçmenlerin büyük çoğunluğunun İstanbul'a dolması, bunların yoksulluk içinde camilerde, medreselerde meydanlarda yatıp kalkmaları, çadırlardan, teneke tahta barakalardan muhacir mahallelerinin oluşması, İstanbulluların belleğinde "Doksan Üç Harbi faciası" olarak yer etti.

II. Abdülhamid bu olumsuzluğu ve savaş koşullarını gerekçe göstererek 13 Şubat 1878'de Meclis çalışmalarını süresiz erteletti. Bu tarih, Abdülhamid'in istibdat yönetiminin başlangıcıdır. Rus Orduları Başkomutanı Grandük Nikola'mn karargâhını Yeşilköy'e kurması ile 3 Mart 1878'de Ayastafanos Antlaşmasimn imzalanması ardından kentte yoğun biçimde güvenlik önlemleri alın-

dı, göçmenlerin iskânı için çaba gösterildi. Bunların çoğu Marmara Bölgesine, bir bölümü de İstanbul çevresindeki boş kamu arazilerine ve köylere yerleştirildi. 20 Mayıs 1878'de Çırağan 01ayı(->) yaşandı.

II. Abdülhamid, saltanatının ilk iki yılının şokunu atlattıktan sonra Berlin Antlaşmasinm getirdiği barış ortamında, korkutucu ve baskıcı yönetimini uygulama olanağı buldu. Sadrazam ve nazırları sık sık değiştirerek, dışarıya karşı vezirleri birer kukla gibi kullanarak devletin ve İstanbul'un ayrıntıda kalan sorunlarıyla bile doğrudan ilgilenmeye başladı. 10 Mart 1879'da İstanbul'daki inşaat amelelerinin bir tür greve gitmeleri padişahı daha da ürküttü. Benzeri kıpırdanmaları önlemek için, hafiyelik ve jurnal örgütlerini kurdu. Dolmabahçe Sarayini, kendisinden önceki iki padişahın burada tahttan indirilmiş olmaları yüzünden güvenlikli bulmuyordu. Yıldız Kasrı'na çekildi. Burasını pavyonlardan ve çalışma bürolarından oluşan çok iyi korunmaya alınmış bir saray konumuna soktu. 1881'de Abdülaziz'i öldürttükleri gerekçesiyle Midhat Paşa'yı ve öteki sanıkları burada yargılattı (bak. Yıldız Mahkemesi).

1880'li yıllarda kendisini Yıldız'a hapseden II. Abdülhamid, geleneksel törenler dışında dışarı çıkmamaktaydı. Yılda iki kez bayram namazı için Beşiktaş'taki Sinan Paşa Camii'ne iniyor, bir kez Ertuğrul istimbotu ile denizden Topkapı Sarayı'na Hırka-i Şerif ziyaretine gidiyordu. Cuma selamlıkları ise sarayın önündeki Hamidiye Camii'nde düzenleniyordu. Sarayından hiç çıkmayan padişah, İstanbul'un tüm köşe bucağını hafiyeleriyle gece gündüz kontrol altında tutmaktaydı. Esnaftan, ileri gelenlerden kabadayılara kadar herkesin nerede ne yaptığını bilir, kentin her sorunuyla doğrudan ilgilenirdi. Dış siyasal konular kadar ekonomik ve askeri konulara da doğrudan müdahale eder fakat her konuda gerektiğinde sorumlu tutacağı bir başkasının bulunmasına dikkat ederdi. Abdülmecid (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876) dönemlerindeki borçlanmaların ödenmeyen 252 milyon altın tutarındaki bölümü için İstanbul'da Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulması 1881'dedir. Bu yönetim, İstanbul'da, II. Abdülhamid'in kontrolü dışındaki tek kuruluş olmuştur.

Oldukça hareketsiz geçen 1880-1895 ara döneminde İstanbul'un imarı ve kentsel sorunların çözümü bakımından önemli adımların atıldığı görülür. 1877'de çıkartılan İstanbul Belediye Kanunu, 1882 tarihli Ebniye Nizamnamesi İstanbul'un bir İmparatorluk merkezi olma ötesinde, büyük bir ticaret merkezi ve liman olarak da organizasyonunu gündeme getirmiştir. Yangın alanlarının ıslahı ve yeni yerleşimlere açılması, altyapı hizmetlerine el atılması, Terkos su şebekesi ve Hamidiye içme suları tesisi, havagazınm yaygınlaştırılması gibi birçok hizmet bu dönemde başarıldı. Padişahın güvenini kazanan ve uzun yıllar görevde kalan Şehremini Rıdvan Pa~şa(->), kent hizmetleri için direktifleri doğmdan Abdülhamid'den almaktaydı.

Halk arasında "Üç yüz on depremi" olarak anılan 1894 depreminde, Suriçi İstanbul büyük zarar gördü. Kapalıçarşı ve çevresi en çok etkilenen bölgeydi. Abdülhamid, kısa sürede bu çevrenin yeniden imarına çaba gösterdi. Alman önlemlerle İstanbul'un yangın korkusundan uzak kalması da sağlandı. Narh ve fiyat denetimleri düzenli yapılıyordu. Lüks ve israfın önlenmesi, kadınların sokağa çıkmalarının engellenmesi de fiyat istikrarma bir neden gösterilir.

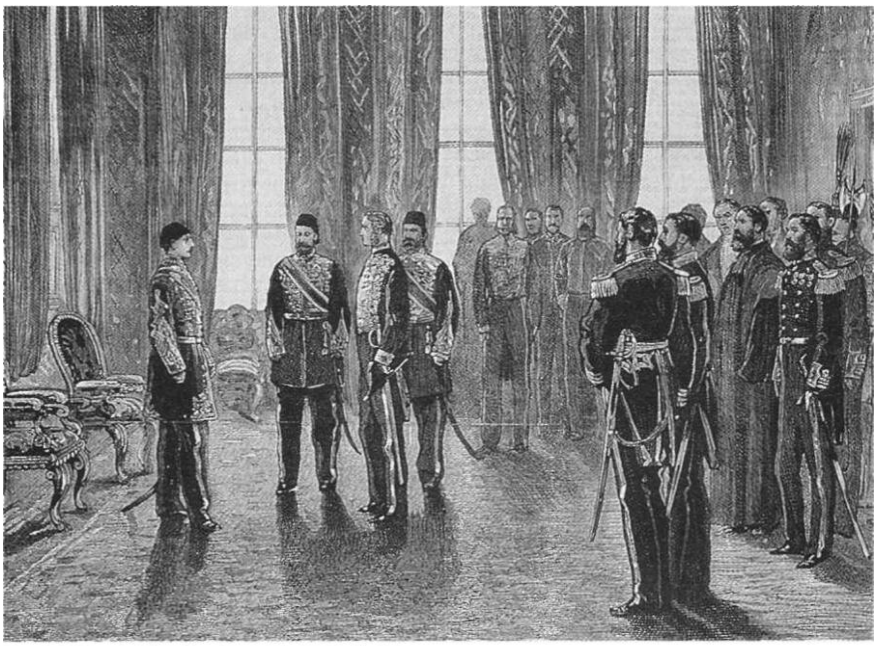

II. Abdülhamid İngiliz elçisini kabul ederken.
The Graphic, 21 Ekim 1876
Celsus Picture Library

Bu dönemde, kadınların çarşafla çarşı pazara, işlek caddelere çıkmaları yasaktı. Kapalıçarşı kapılarında, köprü başında polisler, ellerinde makas çarşaf keserlerdi. Bunun nedeni, tehlikeli kişilerin ve suikastçıların da çarşafla kendilerini saklamalarının önlenmesiydi. 1899'da bir irade ile yaşmak ve ferace de salt saray kadınlarına özgü kılındı. Çarşaf ve peçenin ancak mahalle aralarında ve komşudan komşuya gidilirken kullanılabileceği duyuruldu. Bununla birlikte çarşafa ilgi yine bu dönemde başladı ve İstanbullu hanımlar, daha eskilerde kullanılmayan, Halep ve Bağdat işi çarşafları, Avrupa İpeklisinden dikilen koyu renk çarşaf ve kalın peçeyi, Abdülhamid devrinde tanıyıp benimsediler. Maşlah ve yeldirme ile kaşpusyer üstlükleri genç hanımlar ve kızlar, çarşafı ise yaşlı hanımlar kullanmaya başladılar.

Aynı dönemde erkek kıyafetleri, tepesi dar, asabası geniş, uzun püsküllü fes, devrik yakalı kolasız gömlek, yazın pike yelek, sof ceket, daireye gidenler için redingot, yollu pantolon, Yıldız Sarayı mensupları için İstanbulin, soğuk havalarda pardösü ve palto, yanları esnekli fotin-rugan kaloş, yağmurda kamsele, kışın sako ve kundura lastiği modaydı. Törenlerde İstanbulin ceketin göğüsleri omuz ve kolları, yaka, kol, kaşık, nişan, şerit, madalya ve kordonlarla doldurulur, ayrıca göğüsler sırma ile işlenmiş olurdu. Tüm bunlar, ekonomik istikrarla birlikte İstanbulluların "Devr-i Hamidî", aydınların ve muhaliflerin ise İstibdat Devri diye adlandırdıkları Sultan Abdülhamid yıllarının dışa vuran özellikleridir.

Dönemin canlı ve renkli gelenekleri ise her hafta yinelenen ve Yıldız Sarayı önündeki Hamidiye Camii çevresinde yaşanan cuma selamlıkları ile ramazan ayı boyunca her düzeyden İstanbullunun ilgi duyduğu Direklerarası eğlenceleri olmuştur. O gün, Beyazıt, Davutpaşa ve Maltepe kışlalarından muzıka takımlarıyla gelen askeri birlikler, Zühaf ve Ertuğrul taburları yerlerini alır, devlet erkânı, yüksek rütbeli subay ve komutanlar ile ilmiye ricali dizilirler, Abdülhamid, Yıldız Sarayı ile cami arasındaki birkaç yüz adımlık yolu körüklü faytonunda, üzerinde boz renk kaput, karşısında mabeyin müşiri, yanında bir şehzadesi ile geçer, alkış yapılır ve camiye girerdi. Halkın bu töreni izlemesi, bir dizi önlemlerle olurdu. Saray hanımları, elçilik mensupları ve yabancı konuklar ise kafesli arabalar içinde ya da Merasim (Seyir) Köşkümden selamlık alayını izleyebilirlerdi. Fotoğraf çekilmesi yasaktı. Fakat Abdülhamid, fotoğrafa ilgi

Yıldız Sarayı, Büyük Mabeyn
II. Abdülhamid 1878'den 1909'a kadar imparatorluğu ve başkent İstanbul'u buradan yönetmişti.
Celsıus Picture Library

duymaktaydı, istanbul'un ve imparatorluğun albümlerini hazırlatmıştı. Kendi fotoğrafının halk arasında elden ele dolaşmasına izni yoktu. Yalnızca. İstanbul'un ünlü fotoğrafçısı Abdullah Biraderler(->) fotoğrafını çekme izni alabilmişti. Ama onun, bunu çoğaltıp sattığı öğrenilince 1887'de bir irade ile padişahın resimlerinin basımı ve satışı yasaklandı.

1895 ve 1896'da İstanbul, iki "Ermeni patırtısı" yaşadı. Bu olaylar, Ermenilerin yoğun olduğu Doğu Anadolu yörelerindeki eylemlerin başkente yansımalarıdır. O zamana kadar "Millet-i Sadıka" sayılan Ermenilerin, dış tahrikler sonucu ve gizli örgütler aracılığı ile harekete geçmeleri, Abdülhamid'i önlemlere yöneltti. Padişah, Doğu Anadolu'daki Ermenilere karşı, Kürtleri silahlandırdı ve Hamidiye Alayları kurulmaya başlandı. Ermeniler de Abdülhamid'i düşman ilan ettiler. İstanbul'daki ilk Ermeni olayı 30 Eylül 1895'te yaşandı. Patrik Izmirliyan'm silahlandırdığı Ermeni militanlar Kadırga semtinde üç gün gösterilerde bulundular. Sultanahmet'e kadar yürüdüler ve terör estirdiler. Abdülhamid, hafiyeleri aracılığı ile, Ermenilere karşı Müslüman halkı, gençliği, polisi, jandarmayı harekete geçirdi. 26 Ağustos 1896'da ise Ermeniler İstanbul'daki Osmanlı Bankasını bastılar, bomba attılar. Sonraki yıllarda da Ermeni terörü başkentte sürdü. 21 Temmuz 1905'teki doğrudan Abdülhamid'i hedef alan Bomba 01ayı(->) bunların en önemlisidir. O yıl, Tabakhane işçilerinin greve gitmeleri. 1906'da Şehremini Rıdvan Paşa'nm bir suikast sonucu öldürülmesi, Abdülhamid'in kuruntularını büsbütün artırdı. Jurnaller sıklaştı, sansür önlemleri yoğunlaştırıldı.

Beşiktaş sırtlarmdaki Yıldız Korusu içinde, yaşam düzenini bozmayan padişah, yüksek duvarlarla çevrili ve karakollarla korunmaya alınmış bu bölgeyi küçük bir kasaba gibi örgütlemişti. Hükümet neredeyse tüm yetkilerini saraya bırakmış bulunuyordu. Sadrazam ve nazırlar, önemli ya da önemsiz her konu ve karar için Yıldız Sarayı Mabeyin Dairesine geliyorlar, burada çalışmak zorunda kalıyorlardı. Dünyaya karşı kişisel saygınlığını korumaya önem veren Abdülhamid, 1897'de Yunan Savaşinm kazanılmasından sonra, dış propagandaya daha çok önem verdi. Cülus ve doğum yıldönümleri için törenler, kutlamalar düzenletti. Kendisi, İstanbul'un hattâ Yıldız'ın dışına çıkmadığı halde birçok hükümdar, prens ve devlet adamı onu ziyarete geldiler. İran şahı Nâsıreddin, oğlu Şah Muzaffereddin, eski Amerika Birleşik Devletleri Başkanı General Grant, Alman İmparatoru II. Wilhelm, Karadağ, Romanya, Sırbistan, Bulgaristan Prensleri, Zengibar Sultanı bunlar arasındadır. Hükümdar ziyaretlerinin en görkemlisi ve unutulmayanı İmparator Wilhelm'in ve eşinin gelişidir. Aylarca önceden hazırlıklar yapılmış, basın, sürekli Türk-Alman ilişkilerini birinci konu olarak işlemiştir. Wilhelm, uzun sürecek Yakındoğu gezisinin ilk durağı İstanbul'a 18 Ekim 1898'de geldi; Topkapı Sarayını, müzeleri, surları, eşi de Abdülhamid'in harem dairesini gezdiler. Sarayda, padişahla tiyatro izlediler. 22 Ekim'de Hohenzollern yatıyla İstanbul'dan ayrıldılar. Wilhelm bu gezinin anısı olarak Sultanahmet'teki Alman Çeşmesi'ni yaptırmıştır. 1901'de, tahta çıkışının 25. yıldönümü İstanbul'da ve ülkede görkemli törenlerle kutlandı.

Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Camii'ndeki cuma selamlığına katılanları gösteren bir kartpostal.
Güzide Erdilek

Ama, 1906'daki 30. saltanat yılı için aynı boyutta törenler yapılmadı.

Abdülhamid, 1882'den sonra İstanbul'un eğitim sorunlarına kendi düşüncesi doğrultusunda eğilmiştir. Öncelikle saltanata bağlı kamu yöneticileri ve subaylar yetişmesini istiyordu. Sanayiin gelişmesi, tarımın modernizasyonu, sanat ve iş eğitimi de onun ilgi duyduğu alanlardır. Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk, Sanayi-i Nefise Mektebi, Hendese-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane öncelik verdiği okullardır. Dariilmuallimin-i Âliye, Mekteb-i Fünun-ı Maliye, Eczacı Mektebi, Hanedan ve soylu aile çocukları için Yıldız Sarayı içinde açılan Şehzadegân Mektebi, taşra aşiret beylerinin çocukları için öngörülen Aşiret Mektebi, Ticaret Mektebi, Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi, Hamidiye Baytar Mektebi, Ticaret-i Bahriye Mektebi, Orman ve Maadin Mektebi, Dilsiz ve Âmâ Mektebi, Kız ve Erkek Sanayi Mektepleri, Darülfünun ile sayıları artan rüştiye ve idadiler, Abdülhamid döneminde İstanbul'daki yeni eğitim kurumlarıdır. Fakat bu okulların öğretim kadroları sıkı bir denetim altında tutulmuş, ders kitapları Maarif Nezareti tarafından, hattâ bazen doğrudan padişahça incelenmiştir.

1879-1886 döneminde açılan 17 rüştiyede, Arapça ve Farsça yanında Fransızca'nın öğretimine de yer verilmesi ilginçtir. 1880'de Aksaray'da öğretmenler için ilk meslek kursu (Darülameliyat) açılması da önemli sayılır. 1881'den sonra İstanbul'da özel okullara ilginin arttığı görülmektedir. Küçük ortaklıklar kurularak Darülfeyz, Burhan-ı Terakki, Numune-i İrfan, Şems-i İrfan vb adlarla açılan bu tür okulların sayısı 1885'te 10 iken 1900'e doğru 30'u bulmuştur. İlk numune mekteplerinin açılışı da bu yıllardadır. II. Abdülhamid döneminde İstanbul'da 12 yüksek ve lise düzeyinde, 20 erkek, 9 kız, 8 askeri, 1 Bahriye rüştiyesi, 19 erkek 3 kız numune ilkokulu ile 264 sıbyan mektebi, 66 Rum, 45 Ermeni, 9 Katolik, 34 Musevi, 3 Bulgar, 11 Protestan okulu bulunduğu saptanmıştır.

Eğitim-öğretimdeki bu gelişmeye koşut olarak İstanbul kültürünün temel taşları sayılan Müze-i Hümayunun (bugünkü Arkeoloji Müzeleri), Beyazıt Umumi Kütüphanesi'nin, Yıldız Arşivi ve Kütüphanesi'nin, Hazine-i Evrakin (bugünkü Başbakanlık Arşivi) kurulması büyük hizmetlerdir. Haydarpaşa'daki görkemli yeni binasında hizmete giren Tıbbiye Mektebi ve buraya bağlı hastaneden ayrıca, II. Abdülhamid'in kendi servetinden ayırdığı para ile yaptırdığı Etfal Hastanesi, Darülaceze günümüze kadar yaşayan kurumlardır. Sansüre ve baskılara karşın, yayın hayatmm da aynı dönemde gelişme gösterdiği, değerli birçok yazma eserin basıldığı, yabancı eserlerin Türkçeye çevirildiği, Babıâli semtinde basın kuruluşlarının etkili bir çevre oluşturdukları ve edebi-aktüel-bilimsel içerikli süreli yayınların çoğaldığı görülür. Tiyatroyu seven II. Abdülhamid'in, Yıldız'daki saray tiyatrosunda opera, operet, çeşitli yabancı oyunlar yanında Âbdürrezzak ve öteki ünlü komiklerin tuluat sergiledikleri bilinmektedir.

II. Abdülhamid'in son on yıllık saltanatı olaylarla doludur. 1889'da kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uzun bir hazırlıktan sonra ilkin Rumeli'nde başlattığı eylemlerin İstanbul'a yansıması sonucu 24 Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet İlan edilmiş ve Abdülhamid, otuz yıllık kişisel yönetimini noktalamak zorunda kalmıştır. Hafiyeliğin ve jurnalciliğin yasaklanması ise İstanbul'u sanki bir kâbustan uyandırmıştır. Halk, öğrenciler, askerler sokaklara düştü. Gösteriler, mitingler her tarafa yayıldı. **31** Temmuz 1908 günü Cibali Tütün Rejisi işçileri, 28 Ağustos ve 15 Eylül'de demiryolu işçileri 22 Eylül'de Örosdi-Back Mağazaları işçileri grev yaptılar. 14 Eylül günü Ahrar Fırkası kuruldu. 7 Ekim'de İstanbul'da büyük bir mitingle Yunanistan, Bulgaristan ve Avusturya aleyhine gösteriler yapıldı. Basın, sınırsız bir özgürlük ortamında dilediğini yazmaya başladı. Yüzlerle dergi ve gazete yayın yaşamına girdi, ama çoğu kısa sürede kapandı.

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmeden önceki son fotoğrafı.
TETTVArşivi

Bu ateşli ortamda yapılan seçimler sonunda oluşan Meclis-i Mebusan 17 Aralık 1908 tarihinde toplandı. II. Abdülhamid, altın işlemeli saltanat arabası ile Ayasofya'nın karşısındaki binaya gelerek açılışta hazır bulundu. İzleyen günlerde istanbul'da bir dizi suikast gerçekleşti, grevler sürdü. İstanbul gümrük hamallarının grevi (20 Mart 1909) bunların en etkilisidir. *Serbesti^* gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin 6 Nisan 1909'da öldürülmesi tansiyonu iyice yükseltti. Otuz Bir Mart Olayı (13 Nisan 1909)(-0 bundan bir hafta sonradır. Gerici eylemleri, Hareket Ordusünun(-») İstanbul'a gelişine değin (24 Nisan) sürdü. Meclis-i Mebusan, Meclis-i Milli adı ile çalışmalarını Yeşilköy'de devam ettirmek zorunda kaldı. Meclisin 27 Nisan günkü oturumunda II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi kararlaştırıldı. İstanbul'dan uzaklaştırılması uygun görülen II. Abdülhamid, ailesiyle birlikte trenle Selanik'e gönderildi. Balkan Savaşı öncesine değin burada kalan eski padişah, 1 Kasım 1912'de Alman Elçiliği'nin Lorley yatı ile İstanbul'a getirilerek Beyler-

I I- A B D Ü L H A M İ D ' E Y E M E K S E R V İ *S±*

Kilercibaşı Osman Bey önde, İkinci Kilerci Hüseyin Efendi ile üçüncü ve dördüncü kilerciler arkada olmak üzere, sepetli çantalar içine koydukları sofra takımlarını alırlar ve sırma cepkenli, büyük şalvarlı Tablakârbaşı da başına büyük bir tabla koymuş olduğu halde hep beraber Kiler-i Hümayun'dan çıkıp yemek odasının yanındaki taşlığa gelirlerdi. Burada tablayı açılır kapanır bir masanın üstüne koyup sofrayı hazır ederlerdi. İki musahip nöbetçi kapıda beklerdi. Piyatalar, yemek tabakları porselen olup etrafları kırmızı, beyaz altın yaldızlı ve markalı idi. Su takımları da kırmızı markalı idi. Beyaz markalıları da vardı. Bunlar Bakara mamulâtı idi. Annesi Tirimüjgân Kadınefendi'den kalma altın tuzluk daima önüne konurdu. Onu sofrasında mutlak isterdi.

Çatal, bıçak takımları altındı. Öğle yemekleri saray usulü üzere saat on birde, akşam yemekleri de beşte (yani şimdiki saatle 17'de) yenirdi.

Kilercibaşı, emektarlardan Sırrıcemal Kalfa'ya tablayı teslim eder, kendisi de yemek müddetince nöbet odasında beklerdi.

Yemek hazır olurolmaz bir hazinedar gelip anneme: "Efendimiz istiyor," derdi. Annem de derhal gider, babamla beraber sofraya otururdu. Babamın ekseriya yediği yemekler şunlardı: Öğle yemeğinde rafadan yumurta veya tereyağda pişmiş yumurta yahut omlet; koyun külbastısı veya kotlet pane; balıklardan mezid veya gelincik balığı; bazen börek; tatlılardan kaymaklı kadayıf, sütlâç veya muhallebi, alafranga tatlılardan şarlot. Akşam yemekleri daima hafifti: Et suyu, bazı çorbalar ve yemişlerden ibaretti. Yemişler arasında da çilek, kavun, karpuz ve şeftaliyi tercih ederdi.

Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid,* s. 26-27

beyi Sarayı'na yerleştirildi. 10 Şubat 1918'de öldü ve büyükbabası II. Mahmudün Divanyolu'ndaki türbesine gömüldü. Ölüm haberi Meclis'te okunurken milletvekilleri ayakta dinlediler. Tahttan indirildikten sonra İstanbul dışına çıkartılan tek Osmanlı padişahıdır.

II. Abdülhamid gerçek bir sanatkârdı. Alman Kari Jansen'den marangozluk ve oymacılık öğrenmişti. Bu alandaki birçok eseri, halen müzayedelerde satılır. Yıldız Hamidiye Camii'nin çifte hünkâr mahfillerinin gül ağacından kafesli cumbaları da onun yapısıdır. Değerli eşyalara meraklıydı. Yıldız Kütüphanesi'nde topladığı on bin cilt dolayındaki eser, İstanbul ve imparatorluk için hazırlattığı fotoğraf albümleri, daha sonra İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nin zenginliğini oluşturmuştur. Saraydaki marangozhanesinde bizzat çalışırdı. Saray'da ayrıca bir silah müzesi, bir demirhane ve bir ^örselen imalathanesi vardı. Hareket Ördusu'nun İstanbul'a girişinden sonraki günlerde, Yıldız yağması denen olay sırasında saraydaki birçok eşya ile birlikte Abdülhamid koleksiyonlarının, katalogların ve albümlerin tahrip edilmiş olması önemli bir kayıptır.

İstanbul'da II. Abdülhamid'in yaptırdığı ve onun adını taşıyan (örneğin Hamidiye Suyu) birçok çeşme, cami, kışla, okul vardır. Uzunca ve kalıplı bir fes formuna da Hamidiye denmiştir. Tahttan indirildikten sonra İstanbul basınında hakkında yüzlerce fıkra, dedikodu, iddia yayımlanmış, karikatürleri çizilmiştir. II. Abdülhamid, İstanbul yaşamını, kültürünü etkileyen sonuncu Osmanlı padişahı kabul edilir. Beylerbeyi Sarayı'nda gözetim altında iken kaleme aldığı sanılan anıları sonradan yayımlandığı gibi, kızları Ayşe ve Şadiye Osmanoğlu da bu döneme ilişkin anılarını yazmışlardır.

Bibi. inal, *Son Sadrazamlar,* I-II; Danişmend, *Kronoloji,* IV; Karal, *Osmanlı Tarihi.* VIII; Said Paşa, *Hatırat,* I-III, lst., 1328; Kâmil Paşa, *Hatırat,* lst., 1329; Ali Fuad Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye,* III, Ankara, 1966; Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları,* lst., 1931; Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid,* İst., 1986; H. Y. Şehsüvaroğlu, "Sultan İkinci Abdülhamid", *Resimli Tarih Mecmuası,* no. 61-70, İst., 1955; *Abdülhamid'in Hatıra Defteri,* (yay. 1. Bozdağ) İst., 1975; Nahit Sırrı Orik, *Abdülhamid'in Haremi,* lst., 1989; Ahmed Saib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı,* Kahire, 1326; Osman Nuri-Ahmed Refik, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı,* I-III, İst., 1327; Abdurrahman Şeref-Ahmed Refik, *Sultan Abdülhamid-i Saniye Dair,* lst., 1337; Ali Said, *Saray Hatıraları: Abdülhamid Han'ın Hayatı,* İst., 1338; Ziya Şakir, *//. Sultan Hamid, Şahsiyeti ve Hususiyetleri,* lst., 1943; tlber Ortaylı, *//. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu,* Ankara, 1981; Sir Henry F. Woods, *Türkiye Anıları,* (çev. F. Çöker) lst., 1976; Cemil Koçak, *Abdülhamid'in Mirası,* İst., 1990.

NECDET SAKAOĞLU

ABDÜLHAMİD II CAMİİ

bak. SAHRAYICEDİD CAMİİ

ABDÜLHAMİD II ÇEŞMESİ

Beşiktaş ilçesinde, Barbaros Bulvarinm doğusundaki askeri lojmanların girişindedir.

Çeşme, isminden de anlaşılacağı gibi, II. Abdülhamid tarafından 1306/1888 yılında yaptırılmıştır. Her cephedeki son beyitlerin tarih mısraları ebcedle çeşmenin inşa tarihini vermektedir.

Zemini yükseltilmiş bir sofa üzerinde yer alan çeşmeye kuzey ve güneydeki merdivenlerle çıkılır. Batısında eski bir çınar ağacı mevcuttur. Günümüzde suyu akmamasma rağmen oldukça iyi durumdadır. Sarı renkli maltataşmdan inşa edilen çeşmenin aynataşı, yalak, sütun ve kitabe gibi öğeleri beyaz mermerdendir. Kare planlı ve dört yüzlü olan bu çeşmede bütün cepheler birbirinin eşidir. Birinci Ulusal Mimarlık Üslubumun (Türk neoklasik üslubunun) erken fakat başarılı bir örneği olan bu çeşmede ikili sütun grupları ile cepheler üç eşit parçaya ayrılmıştır. Sütunlarm altında ve üstünde kum saatleri yer almaktadır.

Cephelerde, orta bölümde dikdörtgen bir aynataşı, hemen bunun üzerinde mukarnaslı bir silme, rumili bir süsleme, ortası rozet şeklinde olan stilize istiridye kabuğu biçiminde bir dolgu bulunmaktadır. Yanlarda ise, üç yüzlü mihrap görünümde, mukarnas kavsaralı birer niş ile bunların üzerinde enine dikdörtgen, boş birer çerçeve görülmektedir. Bütün bunların üzerinde, kum saatlerinin hizasında mukarnaslı bir silme yatay olarak uzanmakta, onun da üzerinde, her cephede üç bölüm, her bölümde bir beyitlik kitabe levhaları yer almaktadır. Sadece doğuya bakan cephenin orta bölümünde kitabe yoktur. Burada, sonradan kazınmış bir tuğranın yer aldığı varsayılabilir. Hattın cinsi talik olup kitabelerin, zamanında varak yaldızlı olduğu anlaşılmaktadır.

Kitabelerin üzerinde dilimli kaş kemer şeklinde ikiz nişler sıralanır. Yalnızca batı cephesinin orta bölümünde bu ikiz kemerler bulunmamaktadır. Düz kagir saçak, sütunların hizasında ikili gruplar halinde yer alan madeni konsollara oturmaktadır. Çeşmeyi, düşey yivlerle işlenmiş madeni bir alem taçlandırır.

Bibi. Raif, *Mir'at,* 313; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 221-225; Çeçen, *Taksim-Hamidiye,* 167, 185; S. Eyice, "Çeşme", *DİA,* VIII, 277-287.

BELGİN DEMİRSAR

ABDÜLHAMİD H ÇEŞMESİ

Kâğıthane'de Cendere yolu kenarında, Anadolu Meslek Lisesi'nin yanındaki parkın ortasındadır.

Şair Feyzi tarafından yazılan kitabesinden 1310/1894 tarihinde II. Abdülhamid tarafından yaptırıldığı anlaşılır. H. Tamşık'ın *İstanbul Çeşmeleri'nde* Kâğıthane Çayırı ortasında olduğu belirtilen yapı 1983'te bugünkü yerine getirilmiştir. O zamana kadar iki cepheli olduğu bilinen çeşme burada dört cepheli, hazneli bir biçime dönüşmüştür. Lions Kulübü tarafından yeniden şekillendirilen yapının ana cephesi batı yönündedir. Bu cephe ve doğuya isabet eden cephe orijinal malzemeleri ihtiva eder. Kitabe oymanın üzerinde altı satırdır. Ayna, ampir üslubunda, stilize bitkisel süslemelidir. Doğu cephesindeki ayna da aynı süslemeye sahiptir. Ancak bunda kitabe yoktur. Yapının ana gövdesi ve çatı betonarmedir. Üzeri tümüyle mermer kaplanmıştır. Bu mermerler yer yer dökülmeye yüz tutmuştur. Saçak ise alçı kaplamadır ve kasetlidir. Doğu ve batıdaki yalaklar köşeli büyük mermer blokların birleşmesiyle oluşmuştur. Orijinaldirler. Kuzey ve güney cepheleri sade mermer kaplıdırlar ve buradaki yalaklar istiridye biçiminde yekpare mermerden oyulmuş kurnalardır. Bugün çeşmenin muslukları kopartılmış oİup, akmaz durumdadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 344.

ZİYA NUR SEZEN

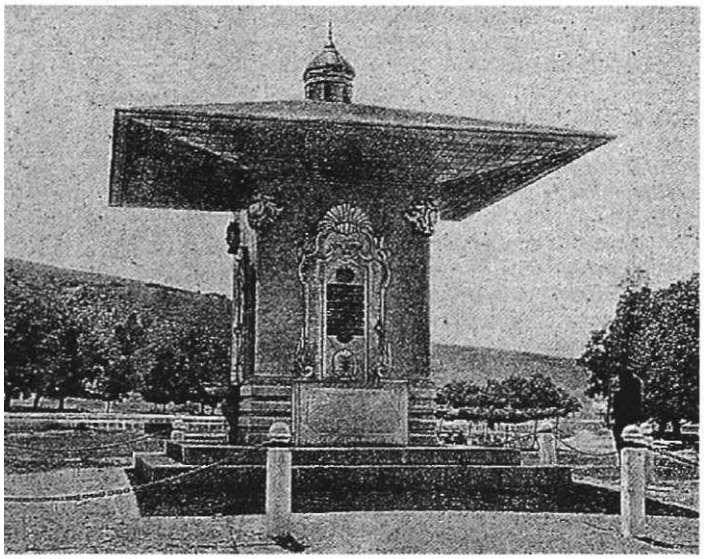

n. Abdülhamid Çeşmesi, Kâğıthane
Nevsâl-i Servet-I Fünûn, 1893
Nuri Akbayar

ABDÜLHAMİD H ÇEŞMESİ

Maçka'da, Maçka Silahhanesi'nin (eski İTÜ Maden Fakültesi) karşısındadır. II. Abdülhamid tarafından 1319/1901'de İtalyan mimar Raimondo d'Aronco'ya yaptırılan bu çeşme, 1957 yılında yol genişletme çalışmaları sırasında asıl yeri olan Tophane'deki Nusretiye Camii

II. Abdülhamid Çeşmesi, Maçka
Onur Dirikan, 1993

önünden sökülerek bugünkü yerine taşınmıştır.

Tamamı mermerden inşa edilmiş olan dört yüzlü, ufak boyutlu bir meydan çeşmesidir. Çeşmenin cephelerinden ikisi dar, ikisi geniştir. Üzerinde kagir, kenarları dilimli, iki kademeli, kurşun kaplı geniş bir saçak vardır. Köşelerde, beyzi madalyonlu kaideler üzerinde yükselen, üst kesiminde, düşey yivli bileziklerle donatılmış ve perde motifli başlıklarla sonuçlanan ince sütunlar yükselir. Sütunların alt ve üst hizalarında, ayrıca saçak altmda yer alan silme grupları cepheleri yatay olarak kat eder. Gerek geniş gerekse dar cepheler iç içe dikdörtgen çerçevelerle donatılmış, ortaya son derecede süslü aynalar, bunların altına yalaklar yerleştirilmiştir. Sütun kaidelerinin hizasında bulunan yalaklar geniş ve dar cephelerde farklı tasarımlar gösterir. Cephelerin üst kısmında, sütun başlıklarının hizasına kabartmalı pilastrlar, pilastrların arasında kalan yüzeylere kitabenin birer beyti yerleştirilmiştir. Talik hatlı kitabenin manzum metni Üsküdarlı Ahmed Talat'a (1858-1926) aittir.

Beyzi madalyonlar, perde kıvrımlı sütun başlıkları, cephelerin çeşitli yerlerindeki S ve C kıvrımları, çiçek sepetleri, alınlık hizasında başlayan madeni şebekeler vb tasarım ve süsleme öğeleri barok üslubun özelliklerini yansıtır. Osmanlı mimarisinde barok üslubun çoktan terk edilmiş olduğu 20. yy başlarında inşa edilmesine rağmen, önünde yer alması düşünülen Nusretiye Camii ile uyum sağlaması için bu üslupta tasarlandığı anlaşılmaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 229-231; Unsal, *Eski Eser Kaybı,* 6-61; Çeçen, *Taksim-Hamidiye,* 171, 179-180; S. Eyice, "Çeşme", £»¿4, VIII, 277-287.

BELGİN DEMİRSAR

n. Abdülhamid Çeşmesi, Sirkeci
Nazım Timuroğlu. 1993

ABDÜLHAMİD *U* ÇEŞMESİ

Sirkeci'de, Demirkapı civarındadır. 19. yüzyılın barok süslemelere sahip tipik çeşmeleri içinde yer alır. Cephe yüzeyi üçe ayrılarak orta bölüm bir niş şeklinde düzenlenmiş, yan yüzeyler ise barok üsluba uygun şekilde, büyük boyutta yüksek kabartmalarla hareketlendirilmiştir.

Çeşmenin taç kısmında dışa kıvrılmış formda, plastik değeri yüksek üç adet iri yaprak bulunmaktadır. Bunlardan soldaki süsleme, bugün mevcut değildir. Ortadaki büyük panoda ise Osmanlı saltanat arması ve üzerinde büyük bir hilal içine yerleştirilmiş olan II. Abdülhamid'in tuğrası vardır.

Yan bölümlerin alt kesimlerindeki birer adet yatık dikdörtgen pano, baklava motifli olup, beşer adet su deliğine sahiptir.

Çeşmenin on dört satırlık nestalik kitabesi Sikkeken Abdülfettah Efendi'ye aittir. Çeşme, askerlik dairesinin bitişiğine inşa ettirildiğinden, tarih mısraı şu şekildedir: "Askerine çeşme yaptırdı seniy Abdülhamid (1294/1877)".

Büyük boyutta bir yalak teknesi olan çeşme, günümüzde Ulaştırma Birliği'nin konuşlandırıldığı surlarda, Demirkapınm hemen solundaki burca gömülmüş durumdadır. Suyu kesik olup, onanma muhtaçtır.

Bibi. Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri,* I, 286.

DOĞAN YAVAŞ

ABDÜLHAMİD H ÇEŞMESİ

bak. SINAN PAŞA ÇEŞMESİ

ABDÜLHAMİD H ÇEŞMESİ

bak. ERTUĞRUL TEKKESİ

ABDÜLHAMİD II EVLADI TÜRBESİ

bak. YAHYA EFENDİ TEKKESİ

ABDÜLHAY EFENDİ

(?, Edirne - 16 Kasım 1705, İstanbul) Celvetî şeyhi ve mutasavvıf. Babası, Aziz Mahmud Hüdaî(->) halifelerinden Saçlı İbrahim Efendi'dir (ö. 1664). Eğitimini tamamladıktan sonra babasından Celvetî hilafeti aldı. Günümüzde Bulgaristan sınırları içinde bulunan Akçakızanlık'taki Alâeddin Efendi Tekkesi'nde şeyhlik yaptığı sırada babasının vefatı üzerine Edirne'ye gelerek ondan boşalan Selimiye Camii vaizliğini ve Dizdarzade Tekkesi meşihatini üstlendi. Bu görevlerini İstanbul'daki Sokollu Mehmed Paşa Tekkesine atandığı 1686'ya kadar sürdürdü.

Sokollu Mehmed Paşa Tekkesi şeyhi Kadızade Mustafa Efendi'nin vefatıyla dergâh meşihatine geçen Abdülhay Efendi, 18ö7'de Yeni Cami vaizliğine atanarak her iki görevi birlikte yürüttü. Daha sonra Selâmî Ali Efendi'nin yerine 1691'den vefatına kadar Aziz Mahmud Hüdaî Asitanesi(->) postnişinliğini üstlendi. Mezarı Üsküdar'da Sadrazam Halil Paşa Türbesi yanındadır.

Abdülhay Efendi, 16. yy sonlarında Aziz Mahmud Hüdaî (ö. 1623) tarafından kurulan ve 17. yy boyunca İstanbul'daki en yaygın tarikatların başında gelen Celvetîliğin, şehir hayatında kökleşmesini sağlamış bir mutasavvıftır. Mensubu bulunduğu şeyh ailesi, tarikatın İstanbul'dan Balkanlar'a uzanan örgütlenme ağmı kurmada büyük rol oynamıştır.

Abdülhay Efendi'nin babası Saçlı ibrahim Efendi, kurucu şeyh Hüdaî tarafından hilafet verilerek Rumeli'ye gönderilen Dizdarzade Ahmed Efendi'den (ö. 1623) sonra gelen ikinci önemli Celvetî halifesidir. Dizdarzade'nin Edirne'de kurduğu tekkede önce kendisi sonra oğlu şeyhlik yapmış ve bu gelenek Abdülhay Efendi'nin halifesi olup, Hüdaî Asitanesi postnişinliğini üstlenen Şeyh Yusuf Efendi (ö. 1740) ile 18. yy'da da devam etmiştir.

İstanbul'un 17. yy mistik hayatını şekillendiren Halvetî, Bayramî ve Gülşenî tarikatlarına mensup Edirneli şeyhler gibi Abdülhay Efendi'nin de aynı kökene bağlı bulunması Celvetîlik(->) ile söz konusu tarikatlar arasındaki kültürel ilişkiyi güçlendirici bir özellik olarak dikkati çekmektedir. Özellikle Rumeli kökenli Halvetîler tarafından kurulan Sokollu Mehmed Paşa Tekkesi'nin gene aynı kökenden gelen Abdülhay Efendi aracılığıyla Celvetîlerin denetimine geçmesi, bu ilişkinin tipik bir göstergesidir.

Abdülhay Efendi'nin güçlü mutasavvıf kişiliği, döneminin üstün bir müfessiri ve şairi olmasından kaynaklanır. Bûsirî'nin *Kaside-i Bürde'sini* tercüme etmiş ve *Fethü'l-Beyân li-Husûli'n-Nasrî ve'l-Fethi ve'l-Emân* ile *Tefsir-i Ba'z-ı Suver-i Kur'aniye* adlı eserlerinde başlıca surelerin tefsirini yapmıştır. Bunların yanı sıra *Şerh-i Gazel-i Hacı Bayram-ı Velî* başlıklı bir risalesi de vardır. Şairliği ise, Hüdaî'nm etkisinde kalarak yazdığı ve çeşitli yazma mecmualarda dağınık şekilde bulunan tasavvufi şiirlerinde kendini gösterir. Bu şiirlerinden bazıları Hafız Post ve Gülşenî şeyhi Şîrüganî Dede tarafından bestelenerek İstanbul tekkelerinde yaygın şekilde okunmuştur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 199; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 222; Şeyhî, *Vekayiu'TFuzalâ,* II, 414-415; *Sicill-i Osmanî,* III, 307; Salim, *Tezkire,* ist., 1315, s. 462-463; *Osmanlı Müellifleri,* I, 125-126; Hocazâde, *Ziyaret,* 124; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 9, 73; Vassaf, *Sefine,* III, 21; Ergun, *Türk Şairleri,* I, 227-229; Ergun, *Antoloji,* I, 54; H. K. Yılmaz, *Aziz Mahmûd Hüdâyi ve Celvetiyye Tarikatı,* İst., 1980, s. 262-263; *İSTA,* I, 116; N. Özcan, "Abdülhay Celvetî", *DİA,* I, 227-228.

EKREM IŞIN

ABDÜLKADİR BELHÎ

(1839, Kunduz - 17 Mart 1923, İstanbul) Nakşibendî tarikatına mensup mutasavvıf ve Melamî/Hamzavî kutbu.

Asıl adı Gulâm-ı Kadir'dir. Aile kökeni Belh'de bir süre hükümdarlık eden Burhaneddin Kılıç tarafından Şah Hüseyin'e dayanır. Eğitimini babası Nakşî/Müceddidî şeyhi Süleyman Hüseynî Efendi'nin (ö. 1877) yanmda tamamladı. 1855'te Belh'de baş gösteren Afgan ayaklanması üzerine babasıyla birlikte önce İran'a, ardmdan Irak yoluyla Anadolu'ya gelerek 1859'da Konya'ya yerleşti. Burada yaklaşık dört yıl boyunca Muhyieddin Arabi'nin eserlerini inceledi ve Mevlevîlerle kurduğu yakm ilişki sayesinde Anadolu sufiliğiyle tanıştı.

Abdülkadir Belhî, babası Şeyh Süleyman Efendi'nin Abdülaziz tarafından davet, edilmesi üzerine önce Bursa'ya, sonra da İstanbul'a geldi. Şeyh Süleyman Efendi'ye Üsküdar'da tahsis edilen konakta bir süre kaldı ve babasının 1867'de Murad Buharı Tekkesi(-*) postnişinliğine atanmasıyla Eyüp'e taşındı. Şeyh Süleyman Efendi'nin vefatıyla 1877'de dergâh meşihatini üstlenen Abdülkadir Belhî, bu görevini 1923'e kadar sürdürdü. Mezarı, Murad Buharî Tekkesi haziresindedir.

Abdülkadir Belhî, İstanbul'un Cumhuriyet öncesi mistik hayatından derin bir iz bırakan ve şehrin Osmanlı dönemi boyunca gelişen zengin tasavvuf kültürünü, mensubu bulunduğu Nakşîlik ve Melamîlik bünyesinde temsil eden bir mutasavvıf olarak dikkati çeker.

Nakşî/Müceddidî icazetini babası Şeyh Süleyman Hüseynî Efendi'den almıştır. Nakşîliğin Horasan kökenli klasik tasavvuf anlayışına bağlı kalarak 18. yy İstanbul'unda gelişen Müceddidîliğin özellikle 19. yy boyunca tarikatın Halidîlik kolu tarafından geri plana itildiği görülmektedir. II. Abdülhamid döneminde Kürt kökenli şeyhlerin denetiminde yaygınlaşan ve devletin doğu politikası gereği bürokrasi içinde belirgin bir siyasi güç odağına dönüşen Halidîlik (bak. Nakşibendîlik) karşısında Abdülkadir Belhî'nin temsil ettiği Müceddidîlik, varlığım İstanbul'daki kalenderhaneler ile Şeyh Murad Buharî Tekkesinde sürdürmüştür. Söz konusu bu tekkeler, 17. yy sonlanndan itibaren Sarı Abduilah(-0 aracılığıyla başlayıp 18. yy'de Şeyh Murad Buharî ve La'lîzade Abdülbâki ile devam eden Melamî-meşrep Nakşîliğin başlıca merkezleridir. Abdülkadir Belhî, Eyüp Nişancası'ndaki Murad Buharî Tekkesinde bu köklü tasavvuf geleneğini babasından sonra yarım yüzyıla yakın bir süre devam ettirmiş ve oğlu Ahmed Muhtar Efendi (ö. 1933), bu anlayışın Cumhuriyet dönemindeki son temsilcisi olmuştur.

Abdülkadir Belhî, Nakşibendî tarikatına bağlı bulunmakla birlikte İstanbul hayatı üzerindeki asıl önemli etkisini Melamî/Hamzavî kutbu olarak yapmıştır. 16. yy başlarında İsmail Maşukî(->) tarafından İstanbul'a getirilen ve 1561'de katledilen Hamza Bâlî'den sonra Hamzavîlik (bak. Melamîlik) adıyla süren Bayramı Melamîliğinin 19. yy'deki temsilcisi, Bekir Reşad Efendi'dir (ö. 1875). Aslen Morali olan ve Rumeli Melamîlerinin kutup olarak tanıdıkları Reşad Efendi, Abdülkadir Belhî'ye Melamî/Hamzavî icazeti vermiştir. Böylece Horosan ve Rumeli kökenli tasavvuf akımları, Abdülkadir Belhî'nin kişiliğinde birleşmiş, bu akımların İstanbul'daki temsilcileri de kendisini "kutup" olarak tanımışlardır. Bunlar arasında en başta Mevleviler ve Bektaşîler gelir.

Çelebilik makamını temsil eden Abdülhalim Çelebi (ö. 1925) ile Yenikapı Mevlevîhahesi postnişinlerinden Mehmed Celâleddin Dede (ö. 1908) ve Abdülbâki Dede (ö. 1935), Galata Mevlevîhanesi postnişini Ahmed Celâleddin Dede (ö. 1946) ve Bahariye Mevlevîhanesi postnişini Hüseyin Fahreddin Dede (ö. 1911), Abdülkadir Belhî'ye bağlanan Mevlevî şeyhleridir. Ayrıca müntesipleri arasında bulunan Sütlüce Tekkesi şeyhi Münîr Baba ile Rumelihisarı Şehitlik Tekkesi şeyhi Nafi Baba aracılığıyla son dönem Bektaşîleri üzerinde de önemli etkisi vardır.

İstanbul'daki Melamî örgütlenmesi içinde ikinci devre Melamîlerince "kutup" olarak tanınan Abdülkadir Belhî, çağdaşı Seyyid Muhammed Nurun geliştirdiği ve üçüncü devre Melamîliği olarak adlandırılan tasavvuf akımına katılmamış, kendi bağımsız çizgisini korumuştur. Aslen Arap olan Muhammed Nur (ö. 1888), Balkanlar'daki Nakşî ve Melamî zümrelerini birbirleriyle kaynaştırarak oluşturduğu tarikatının çatısı altında bütün Melamîleri birleştirmek ve Abdülkadir Belhî'yi kendisine bağlayarak "gavsiyyet" makamını, temsil etmek istemiş ise de, başarılı olamamıştır. Bu amaçla birkaç defa İstanbul'a gelmiş, misafir kaldığı Murad Buharî Tekkesinde Abdülkadir Belhî ile görüşmüş, fakat arzuladığı sonuca ulaşamamıştır. Böylece 19. yy'nın sonlarında İstanbul'un mistik hayatı içinde birbirinden farklı iki Melamî zümresi faaliyet göstermiştir. Bunlardan Abdülkadir Belhî'nin temsil ettiği akım, tarikatın geleneğine bağlı kalmış ve esnaf tabaka içinde güçlü bir örgütlenme ağı kurarak II. Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki'nin canlandırmaya çalıştığı lonca sisteminin kültürel çerçevesini oluşturmuştur.

Eserlerinin büyük bir kısmını Mesnevi tarzında kaleme alan Abdülkadir Belhî'nin Farsça *Esrarü't- Tevhîd'i* (1331, İst.) müritlerinden Selanik Valisi Mehmed Nazım Paşa tarafından tercüme edilmiştir. 1902 tarihli *Yenâbü'l-Hikem,* 1905'te tamamladığı *Künûzü'l-Ârifîn* ile *Gülşen-i Esrar* başlıklı eserleri kaynaklarda zikredilmekle birlikte nerede oldukları bilinmemektedir. Ayrıca tasavvufi şiirlerini, *Divân* inda toplamıştır.

Bibi. Vassaf, *Sefine,* II, 227-230; Gölpmarlı, *Melâmîlik,* 181-186; Ergun, *Türk Şairleri,* I, 229-233; İnal, *Türk Şairleri,* I, 7-8; N. Azamat, "Abdülkadir-i Belhî", *DİA,* I, 231-232; T. Zarcone, "Histoire et croyances des dervichhes Turkestanais et Indiens â istanbul", *AnatoliaModerna,* II, (1991), s. 145.

EKREM IŞIN

ABDÜLKADİR BEY

(23 Ekim 1785, İstanbul - Eylül 1846, İstanbul) Kazasker ve hattat. Rumeli kazaskerlerinden Emin Bey'in oğludur. Medrese öğrenimi gördü. 1822'de Eyüp mollası oldu. 1826'da Mekke payesini aldı. Mekke'de kadılıkta bulundu. İstanbul kadılığı payesini aldı. 1829'da Anadolu kazaskeri payesiyle Rusya ile yapılan barış görüşmelerinde İkinci temsilci olarak buIundu. 1834'te fiilen Anadolu kazaskeri oldu. 1836'da Rumeli kazaskeri payesi verildi. Bir yıl sonra da Meclis-i Vâlâ müftüsü olan Abdülkadir Bey'in ölümünde, Eyüp Camii civarına gömüldüğü zannolunmaktadır.

Resmi görevleri dışında talik yazı ile uğraşan Abdülkadir Bey'in usta bir hattat olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır. İlk yazı derslerini kendisi gibi usta bir hattat olan babası Emin Bey'den aldı. O tarihte şöhreti gittikçe artan Yesârîzade Mustafa İzzet'ten de ders almış olabileceği akla gelmektedir.

Abdülkadir Bey'in yazılarında, 19- yy başlarına kadar etkisi sürmüş olan İran talik üslubunun en büyük temsilcisi Esad Yesârî'nin tesiri görülür. Başka bir ifade ile Abdülkadir Bey İran üslubu talik yazının son temsilcilerindendir. Eserleri yaygın değildir. Öğrencileri çoktur.

ALİ ALPARSLAN

Abdülmecid
W. J. Edwardsin deseninden *gravür.*
Celsus Picture Library

ABDÜLMECİD

(25 Nisan 1823, İstanbul - 25 Haziran 1861, İstanbul) Osmanlı padişahı (1 Temmuz 1839 - 25 Haziran 186i). Sultan II. Mahmud ile Bezmiâlem Kadmefendi'nin oğludur. Tanzimat Devri ve Sultan Mecid Zamanı denen döneminde, Batılılaşma süreci hızlanmış, yenilikler en çok İstanbul'u etkilemiştir.

Abdülmecid, babası II. Mahmudün öngördüğü ıslahat (reform) çabaları ortamında, ilk kez Batı eğitimi alan şehzade ve taht adayı olarak dikkati çeker. Din eğitimi de gören Abdülmecid, diğer yandan Avrupa prensleri gibi yetiştirilmiş, özel hocalardan Fransızca ve Batı müziği dersleri almıştır. Kişiliği bakımından hassas, yönetimde hoşgörüden yana, kan dökmekten nefret eden karakteri ve özgürlüğü sevmesi sonucu, saray çevresinde ve İstanbul'da değişik bir gençlik yaşamıştı. Paris'te yayımlanan, *Debas* gazetesi ile *Illustration* dergisine aboneydi. Çağdaş düşüncelere açıktı ve kadınların serbestliğinden yanaydı. Fakat, II. Mahmudün beklenmedik bir zamanda ölmesi ile henüz çocuk denebilecek bir yaşta tahta çıktı. Cülus töreni Topkapı Sarayı'nda yapıldı. Eyüp Sultanda kılıç kuşandı.

O sırada Osmanlı devleti ciddi sorunlarla karşı karşıyaydı: Avrupa devletlerinin ağırlaşan baskısı ve uyanan ulusçuluk hareketleri devletin dağılmasını kaçınılmaz kılarken, ordu, Nizip Savaşı'nda Kavalalı Mehmed Ali Paşa kuvvetlerine yenik düşmüş, donanma, Mısır'a kaçırılmıştı. Üst yönetim kadrosundaki çekişmeler, Sırbistan, Eflâk-Boğdan, Hicaz, Suriye bölgelerindeki ayaklanma ve karışıklıklar, eyaletlerdeki kötü yönetimler, işsizlik ve ekonomik buhran sürüp gidiyordu. Bu nedenlerle Abdülmecid'in 22 yıllık saltanatı, iç ve dış siyaset ağırlıklı geçti. Mısır ve Boğazlar sorunlarının çözümü (1840-1841), Suriye olaylarının yatıştırılması (1848) Eflâk-Boğdan sorununda geçici barış sağlanması (1849) Kırım Savaşı (1853-1856) bunların başlıcalarıdır.

1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile açılan Tanzimat dönemi ve 1856'da yayımlanan Islahat Fermanı, İstanbul'da ve bir oranda da ülkede etkili olduğu gibi, dışarıda da yankılar uyandırdı. Her iki girişimin gerektirdiği yenilikler, İstanbul'un yepyeni bir çehre kazanmasını sağladı ve Avrupa'da bu kente yönelik ilgiyi arttırdı. Kurumsallaşma ve kişisel buyrukçuluktan tüzel kararlara yönelme olgusu, Osmanlı başkenti İstanbul'un geleneksel tüm kurumlarını ve makamlarını etkiledi. Babıâli'nin ve buraya bağlı, ya da buranın yanında yer alan Meşihat, Serasker Kapısı, Nezaretler, Şehremaneti örgütlerinin bulunduğu asıl İstanbul, mekânsal bir değişim sürecine girdi.

Sivil ve askeri sanayi tesisleri Haliç ve Tophane semtlerinde gelişme ortamı bulurken para piyasası ve dış ekonomik ilişkiler için Galata ve Karaköy çevresi merkez oldu. Dersaadet (Suriçi İstanbul) ile Bilad-ı Selâse (Eyüp, Galata, Üsküdar) eski düzenlerinden, yönetsel ve yaşamsal pratiklerinden uzaklaşarak yeni oluşan semtlerle bütünleştiler. Kent, Bakırköy'den Teşvikiye'ye, Kadıköy'den Bostanciya, Boğaziçi'nin iki yakasında, Beykoz'a ve Sarıyer'e değin çok geniş bir yayılma olanağına kavuştu. Eski iskân yasaları ve yasaklamaları yürürlükten kalktı.

Tanzimat ve Islahat fermanlarından en çok yararlanan gayrimüslim cemaatler, bir oranda da yabancı uyruklu yerliler, getirilen mülk edinme olanaklarından yararlanarak bu açılış dönemi boyunca, Batı tarzı yapılaşmaya ve yaşamaya öncülük ettiler. İstanbul, aynı yılların Avrupa kentlerindeki barok, rokoko, ampir ve neogotik üslupların karışımını yansıtan seçmeci formlarda, resmi, özel, askeri hattâ dinsel yapılarla değişik bir görünüm almaya başladı. Abdülmecid'in isteğiyle Dolmabahçe Sarayı, büyüklü küçüklü birçok köşk ve kasır inşa edildi. Yüksek rütbeli sivil ve askeri erkân, gayrimüslim zenginler, yabancı devlet temsilcilikleri de görkemli konaklar, sahilhaneler, yalılar yaptırma yarışına girdiler. Buna bağlı olarak iç mekânlarda ve donatımlarda da resmi da-

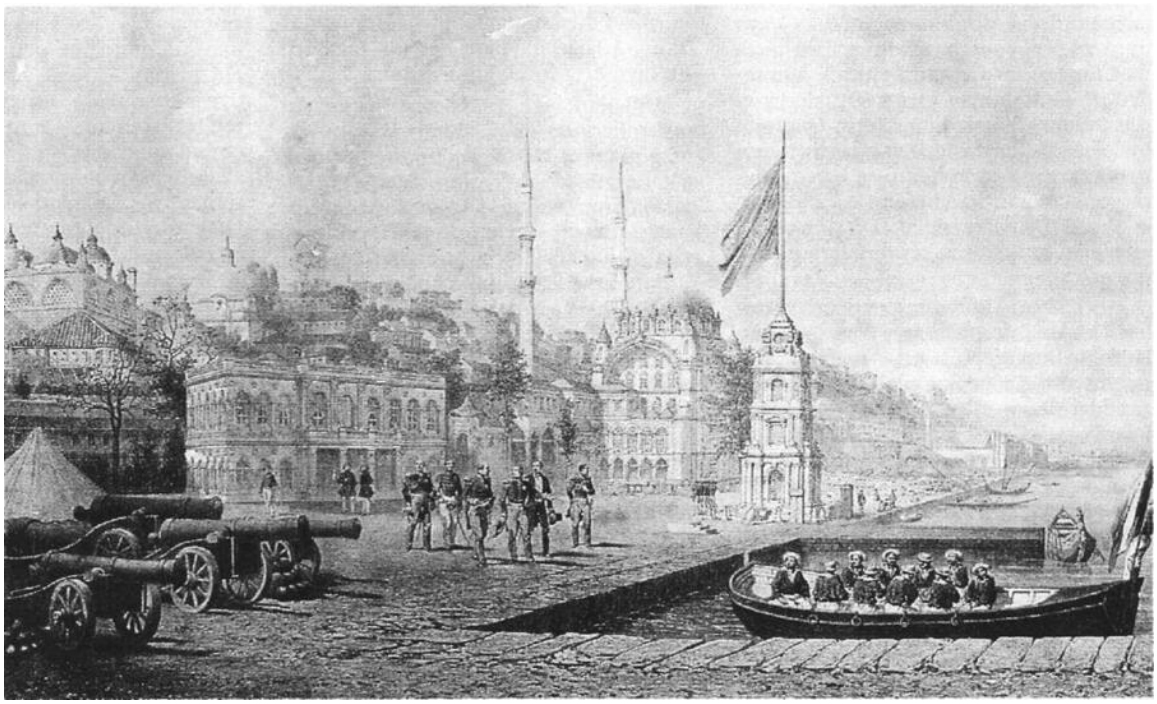

Abdülmecid döneminde Tophane semti
Kırım Savaşı nedeniyle askeri merkez konumundaki Tophane'de Fransız komuta heyeti, geri planda ^ Tophane-i Âmire, önde Hünkâr Kasrı, Nusretiye Camii ve saat kulesi.
Ara Güler

irelerden başlayarak geleneksel tertipler ve eşya terk edildi. Lüks düşkünlüğü, sanatsal arayışlar, mobilyadan müziğe, resme ve dekorasyona değin her alanda Batıya özentiyi öne çıkarttı. Tüm bunlarda ise, doğrudan doğruya Abdülmecid'in yetişme tarzının, yaşam anlayışının ve babası II. Mahmud'dan devraldığı Batılılaşma tutkusunun payı büyüktü. Kendisi her ne kadar atalarının koyduğu merasim kurallarına bağlı olduğunu, dışa yansıyan törenlerde vurgulamakta idiyse de saray yaşamında köklü değişiklikleri benimsedi.

Osmanlı hanedanına yaklaşık dört yüzyıl mekânlık eden Topkapı Sarayı, bu dönemde tamamen terk edildi. Kırım Savaşı yıllarında (1853-1856) İstanbul'a gelen İngiliz, Fransız, İtalyan birlikleri ile subay ve diplomatlarının getirdikleri alafranga görenekler, İstanbul'un orta halli ailelerini bile tüketiciliğe ve lükse yöneltti. İstanbullular bir süre alaturka ve alafranga yaşama tarzlarını iç içe sürdürdüler. Örneğin, eskiden yaz başlangıcında Boğaziçi'ne göçülürken hararlara minderler, makat örtüleri, yastıklar doldurulup pazar kayıklarına yüklenirken artık bunların yanında koltuk, kanepe, konsol da götürülmeye başlandı. Alafranga takımlar ramazanda kaldırılıyor, bir ay boyunca alaturka sofra düzenine dönülüyordu.

1850'ye doğru, İstanbul yeni bir olgu yaşadı. Mısır Valisi Abbas Paşa'nm (hd 1848-1854) reformlara ve Batılılaşmaya karşı çıkışı, Mısır'ın soylu, zengin ve Batı yanlısı elit zümresinin İstanbul'a göçmelerine neden oldu. Bunlar, bir ayakları Avrupa'da ailelerdi. Cevdet Paşa, *Maruzât't,* "Mısır döküntüleri" olarak nitelendirdiği bu gelenlerin, başkentin ahlakım bozduklarını vurgular. Yüksek fiyatlarla konaklar, yalılar almaları, bunların donatımı için lüks eşya getirtmeleri, sefahate dalıp bol para harcamaları ile Osmanlı yüksek zümresini de kendileriyle yarışa sürüklediklerini anlatır. Sultan Efendilerin (padişah kızları, kız kardeşleri) ise hiçbirinden geri kalmamak için hesapsız harcamalara yönelmeleri, kadmefendüer arabalarla dış dünyaya açılmakla kalmayarak alışveriş tutkusuna kapılmaları da bu dönemdedir.

Abdülmecid'in kadmefendileri, ikballeri, kızları, arabalarda piyasaya çıkıp Beyoğlu kuyumcularında, mağazalarında alışveriş yapacak kadar özgürlük kazandılar. Vezir eşlerinin, yüksek sınıf ailelerinin de onlardan kalır yanı yoktu. Abdülmecid'in saray masraflarının dışarıya yansıyan üç yıllık borcu üç milyon keseyi geçmiş bulunmaktaydı. Dışalım öylesine artmıştı ki, saraya Amerika'dan buz getirtiliyordu. Kadınlar, eski giyim alışkanlıklarını bırakarak Avrupa'dan gelen iç çamaşırlarını, korseleri, şemsiye ve eldivenleri tercih etmeketydiler.

Cevdet Paşa, *Mâruzât't* bu dönemin İstanbul'unu anlatırken ilginç noktalara değinir. Kadın erkek ilişkilerinin geliştiğini ve doğallığına kavuşmaya başladığını, İstanbul'da, bu kente özgü garip birtakım "muaşaka" (işaretlerle sevişme, anlaşma) yöntemlerinin yaygınlaştığını anlatır ve önemli bir başka hususu da belirtir. Abdülmecid dönemine değin, kadınların sokağa çıkmalarına son derece sınırlı izin verilegeldiğinden bu yasaklamanın eseri sayılması gereken eşcinselliğin birdenbire ortadan kalktığını itiraf eder: "Zendostlar çoğalıp mahbublar azaldı, Kavm-i Lût sanki yere battı. İstanbul'da öteden beri delikanlılar için mâ'ruf ve mu'tad olan aşk u a'lâka hâl-i tabiîsi üzere kızlara müntakil oldu" der. Tüm bu sosyal açılım ve değişme ortamında, Kâğıthane, Lale Devri'nden sonra yeniden rağbet buldu. Orada veya Beyazıt'ta halk, artık kadınlı erkekli, hıncahınç piyasadadır. İstanbullular Boğaz'da "serv-i simin seyri" denen, mehtapta kayıkla gezmeye meraklıdırlar. Bu, müzik eşliğinde kadınların da katılım ile Büyükdere koyundan Bebek kıyılarına, Kandilli yakasına kadar Boğaziçi'ne yepyeni bir canlılık getirmiştir.

1860'a doğru. İstanbul'da sayfiye (yazlık) ve şitaiye (kışlık) olmak üzere iki yan semtte, iki ayrı mekânda yaşamak âdet oldu. İstanbul ve Beyoğlu kışlık semtlerdi. İlkbahar sonunda padişahın göç fermam yayınlanınca, Boğaz yalılarına, Kadıköy'e ve Adalar'a sayfiyeye çıkılıyordu. Boğazın her iki yakasında satılık ya da kiralık ev, konak, yalı bulmak oldukça zordu. Bir zamanlar Baltalimaninda 40 bin kuruşa satılan bir yalının, mevsimlik kirası aynı miktara çıkmıştı. Çünkü, Mısırlılar gibi, kentin yerli zenginleri, gayrimüslim kuyumcular, bankerler, kibar takım ve devlet ricali de yazın Boğaziçi'nden başka yerde oturmayı düşünmemekteydi. Henüz Kadıköy, Adalar, bayındır değildi. Kızıl toprak diye bir semt bilinmiyordu.

Anlatılan hızlı değişimde, Kırım Savaşı yıllarında (1853-1856) İstanbul'da su gibi para harcayan İngiliz. Fransız askerlerinin de rolü oldu. Fakat, bu kalabalıkların çekilmesi, iç ve dış borçlanmalar sonucu devletin aylıkları ödeyemez duruma gelmesi ardından İstanbul birdenbire ekonomik bunalıma sürüklendi. Çünkü, İstanbul esnafının dayandığı aylıklılar sınıfı parasız kalmıştı. Önceleri birkaç misli yükselen fiyatlar 1860'ta ani düşüşlerle eski düzeyini dahi koruyamadı. Bir yüzlük altın 160 kuruşa çıktı. Bu bunalım bir dizi olaya neden oldu. Örneğin, saraydan alacaklı gayrimüslim esnaf, önce Babıâli'ye başvurdu. Geri çevrilince bir vapura dolup Dolmabahçe Sarayinm önüne gittiler. Buradan da bekledikleri cevabı alamayınca Fransa'nın, İngiltere'nin ve Rusya'nın İstanbul'daki elçiliklerine şikâyette bulundular.

1845'te Halic'in iki yakasının, Karaköy-Eminönü meydanları arasında ikinci bir köprüyle bağlanması, ticaret yaşamını olduğu kadar günlük yaşamı, öteden beri ayrı dünyalar olan Dersaadet ile Galata arasındaki farklılıkları da etkiledi. İlmiye sınıfı ve bir ölçüde de geleneksel tezgâhları çalıştıran esnaf dışında, iş hayatında ve gündelik ilişkilerde kaynaşma görüldü. 1847'de bir fermanla köle ticaretinin yasaklanması ve Avrat Pazarının yıktırılması, İstanbulluları yeni arayışlara yöneltti. Anadolu'dan ve Rumeli'nden gelen yanaşmalar, aile topluluklarına katılacak düzeyde İstanbul'da İş ve barınma olanağı bulmaya başladılar. Kentin yüzyıllardan beri başlıca sorunlarından olan ve işsizlikten kaynaklanan hırsızlık olayları hemen neredeyse unutuldu. Fakat cariye edinme alışkanlığı daha uzun zaman kaçak yollardan sürdü. Saray bile haremin gereksinimi olan cariyeleri kaçak olarak ve Kafkasya'dan sağlıyordu. Bu dönemde İstanbul konakları, Ermeni ayvazlar, Çerkez, Gürcü cariyeler, Habeş bacılar ve haremağaları, Arnavut bahçıvanlar... ile renkli birer dünyaydı. 19. yy ortasında kentteki bu tür insanların 40-50 bin dolayında olduğu tahmin ediliyor ki, bu da şehir nüfusunun yüzde 10-12'si düzeyindedir. Zenciler, bu oran içinde en az sayıyı oluşturmaktaydılar.

Öte yandan Abdülmecid dönemi İstanbul'u yabancı gezgin ve araştırmacıların uğrağı olmuştu. Gerek bunlar, gerekse onlar gibi giyinen Levantenler, özellikle Beyoğlu semtlerine bir Avrupa kenti havası vermekteydiler. 1850'de Şirket-i Hayriye'nin kuruluşu ve pazar kayığı taşımacılığının önemini yitirmesi, 1854'te eski kent yönetimi örgütlerinin yerini şehremaneti (belediye) örgütünün alması, Kırım Harbi sırasında İstanbul'un müttefik güçler için bir üs konumunda olması, Fransa kentleri örnek alınmak suretiyle yeni bir yönetim sistemini de gündeme getirdi. İhtisap Nezareti kaldırıldı. Kent güvenliğinden Zaptiye Nezaretinin, esnaf işlerinden Ticaret Nezareti'nin sorumlu kılınması, İstanbul'un doğrudan Babıâli ile ilgisinin azaltılması yoluna gidildi. Kentsel sorunlar ve çözümleri için Şehremeni'nin başkanlığında bir meclis oluşturuldu. Fakat asıl belediyecilik hizmetleri 1857'de belediye dairelerinin, özellikle de Altıncı Daire-i Belediye'nin kurulmasından sonra gündeme geldi. 1845'te oluşturulan Zaptiye Nezareti'nin başlıca görevi İstanbul'un güvenliğini sağlamaktı. Yeni birçok karakol yapıldı. Abdülmecid, Beşiktaş sırtlarındaki ıssız ve korkulu alanları, buraya bir cami ve karakol inşa ettirerek (Teşvikiye Camii ve Karakolu) modern ve güvenlikli bir semt yapmayı amaçladı. Mecidiyeköy de bu sırada göçmenler için, iskâna açılmıştır.

Abdülmecid, saltanatı boyunca Rauf, Mustafa Reşid, Âli paşaları yönetimin ve diplomasinin başında tutarak genç ve aydın bir vezirler kadrosu ile imparator-

Abdülmecid'in Avrupa kentlerindeki egemen mimarı üslupları örnek alarak inşa ettirdiği Dolmabahçe Sarayı'nın, arkasına otel binası yapılmadan önceki görünümü. *Ara Güler*

luğa, Tanzimat denen bir tür meşruti monarşiyi yerleştirmek istemişti. Bu ülküsüne herkesten çok kendisi uymuştur. İstanbul dışına gezi amacıyla çıkması, İzmit, Mudanya, Bursa, Çanakkale ve Gelibolu'ya gitmesi, Silistre'ye kadar Tuna yalılarım, Girit'i ziyaret etmesi, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'yla uzlaşıp onun 1846'da İstanbul'a gelmesine olanak tanıması, saray kapıları önünde vezirlerin ya da eşkıyanın kesik başların sergilenmesine son vermesi, kendisini bir kamu görevlisi gibi görüp Babıâli'de hazırlanan Daire-i Hümayun'a arada gidip çalışması, bürokratları tanıması, kişiliği konusunda bir fikir verir. Fakat her gün sızacak derecede içmesi, kadınlara düşkünlüğü, haremindeki dokuz kadınefendisi ve dokuz ikbalinden ayrıca çok sayıdaki cariye ile ilişkisi zayıf bünyesini kısa zamanda yıpratmıştır. Bu yıpranışta, karşılaştığı siyasal sorunların da payı vardır. Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerden zarar gören ya da rahatız olan kesimlerin ikide bir kayıklara salapuryalara dolup sarayı önünde gösteriler yapmaları, Kırım Savaşı başlarken Rus ajanların tahrik ettiği imam, vaiz, müderris bir kısım softanın "keferelerle (İngiltere, Fransa, İtalya) anlaşıp ehl-i küffara savaş açmanın dinsizlik olduğunu" ileri sürüp eyleme geçmeleri, medrese ortamlarında barınan ve çoğunun okumakla ilgisi bulunmayan suhtelerin ikide bir "talebe-i ulum" ayaklanmaları başlatmaları, Kuleli Olayı vb gelişmelerin de payı vardır.

Bununla birlikte, Abdülmecid dönemi İstanbul'u, halk açısından renkli ve istikrarlı geçmiştir denebilir. İstanbul'da İngiltere Büyükelçisi sıfatıyla bulunan ve padişahla randevusuz görüşebilen Lord Canning de anılarındaki açıklamalarla bu yargıyı doğrular. Canning'in vurgulamalarına göre İstanbul, artık doğal güzelliği yanında insan ilişkileri bakımından da uygar bir kent olmuştu. Örneğin, elçiliğin sayfiye sarayındaki bir baloya İstanbullu Türk gençleri katılmışlar ve serbestçe dans etmişlerdi.

1845'te çiçek aşısının uygulandığı, 1855'te İstanbulluların ilk kez telgraf olanağına (Edirne-Şumnu hattı) kavuştuğu, padişahın annesi Bezmiâlem Valide Sultan'ın halk hizmeti için ilk vakıf hastanesini (1843-Vakıf Gureba Hastanesi) tesis ettiği bu yıllar boyunca, kültürel, sosyal, askeri, dini birçok önemli kurumun hizmete sokulduğu saptanıyor. Mekteb-i Harbiye, Ulum-ı Harbiye, Fünun-ı İdadiye olarak ikiye ayrılarak çağdaş bir askerlik eğitimi başlatılmış, bu büyük kurum 1847'de yeni binasına taşınmış ve Fransa'dan uzman öğretmenler getirtilmiştir. Maarif-i Umumiye Meclisi (1846), bundan 11 yıl sonra da Maarif Nezareti oluşturuldu. Başkentte bir dizi yeni okul açıldı. Erkek ve kız rüştiyeleri, Mülkiye Mahreç Mektebi, Ziraat Mektebi, Telgraf Mektebi, Darülmaarif, Darülmuallimin, Orman Mektebi ve Ebe Mektebi bunlardandır. Abdülmecid, şehzadesi Murad'la (V) kızı Fatma Sultan'ı ellerinden tutup okula götürerek öğretmene teslim edecek düzeyde olgunluk göstermiş ve halka örneklik etmişti. 1845'te Darülfünun'un (üniversite) temelleri atıldı. Bu kurumun hizmete girmesi uzayacağından 1851'de Encümen-i Dâniş, ilk bilim akademisi kimliğinde çalışmaya başladı.

Abdülmecid, toplumu yeniliklere özendirmek için, kurum açılışlarına, okul sınavlarına ve derslerine, kışlalardaki tatbikatlara katılıyordu. İmparatorluk başkentine yeni bir düzen getirme ve yönetsel kurumları yenileme konusunda da önemli adımlar atıldı. 1840'ta Babıâli örgütü düzenlendi. Meclis-i Maliye (1855), Meclis-i Âli-yi Tanzimat (1853), Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve Ziraat (1839), Nafıa, Maarif (1857) Nezaretleri kuruldu. İlk nizami mahkemeler açıldı. Buna karşılık ilmiye sınıfının hiyerarşisine, medreselerin bozulan düzenine, bir yarar sağlamayacağı gibi yeniliklere de zararı dokunabileceği kaygısıyla ilişilmedi.

1844'te genel bir nüfus sayımı yapıldı ve halka, mecidiye denen ilk kimlik belgeleri verildi. Bu uygulama İstanbul'dan başlayarak tüm imparatorluğa yaygınlaştırıldı. Halk, nüfus tezkirlerine fesin altında saklandığı için "kafa kâğıdı" adını daha o zaman vermiştir. Yine, 1844'teki büyük para operasyonu (tashih-i sikke) onluk sisteme dayalı altın ve gümüş para birimlerinin kullanımını sağladı. Yeni paralara mecidiye adı verildi. 1854'e değin dış borçlanmaya gitmemekte direnen Abdülmecid, Kırım Savaşı'mn getirdiği ekonomik yük ve başta Dolmabahçe Sarayı'nın yapımı olmak üzere kendi adını taşıyan kışlalarla okulların, ordunun gereksinimi için İngiltere ve Fransa'dan borç alınmasına izin verdi. 1855, 1858 ve 1859'daki

borçlanmalarla birlikte Galata'daki bankerlerden de yüksek faizlerle borç para alındı.

Gerçek şu ki, devlet içeride ve dışarıda mali bir iflasa sürüklenirken alınan paraların tamamının harcandığı İstanbul bundan kazançlı çıktı. Bir başka gerçek, İstanbulluların, Türk, Ermeni, Rum, Yahudi, Levanten, ya da Müslim, gayrimüslim olarak birbirleriyle çok yönlü kaynaşmalarıdır.

Kent ve kendilik, daha önceki dönemlerin şehrî, zimmî, Dersaadet, Galata vb kavramlarını bu dönemde geri plana itmiş gözükmektedir. Buna karşılık, özellikle Islahat Fermanı'ndan (1856) sonra gayrimüslimlerle Levantenlerin giderek daha şımarık kimliklere bürünmeleri, yabancı elçilerin ve en başta da "Taçsız Kral" denen Lord Canning'in saray ve Babıâli üzerinde aşırı nüfuz kazanmaları, 1853'te İstanbul'a gelen Rus elçisi Mençikof un tehdit edici tutumu, 1859'da ortaya çıkan ve Abdülmecid'i tahttan indirmeye yönelik Kuleli Olayı ile rüşvet ve yolsuzlukların önlenememesi, giderek artan hayat pahalılığı (örneğin bu dönemde İstanbul'da odun fiyatları Paris'tekinden iki misli yüksekti) Abdülmecid dönemi İstanbul'undaki olumsuzluklardır.

Aynı zamanda iyi bir hattat olan Abdülmecid, ünlü hattat Mahmud Celaleddin'in en iyi çırağı olan Tahir Efendi'den sülüs, celi sülüs ve nesih yazılarını meşk etti ve icazetname aldı. Sonradan Hafız Osman ve Rakım okullarının izleyicisi Kazasker Mustafa İzzet'ten de icazetname alan Abdülmecid, yazdığı kıtalarını tezhip ettirip vezirlere hediye ederdi.

Abdülmecid, daha ziyade celi sülüs ile meşgul olmuştur. Nesihi hakkında bilgimiz olmadığı gibi rıka yazısını da kimden yazdığı bilinmiyor. Celi sülüs yazıları cami ve müzelerdedir. Kendi devrinde yapılan Dolmabahçe ve Ortaköy camilerindeki çeharyârlar (dört halifenin isimlerini taşıyan levhalar) onundur. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde de bir levhası vardır.

Abdülmecid, hat sanatında üslubunda sert ve haşin bir görünüş bulunan ve bu yüzden ayrı bir okul sahibi sayılan Mahmud Celâleddin yoluna bağlıdır.

Abdülmecid 25 Haziran 186l'de Ihlamur Kasrı'nda öldü. Sultan Selim Külliyesi Camii bahçesindeki türbesine gömüldü. Yerine kardeşi Abdülaziz tahta çıktı.

Bibi. *Tarih-i Lutfî,* VIII; İnal, *Son Sadrazamlar,* I; Cevdet Paşa, *Mâruzât,* İst., 1980; Cevdet, *Tezâkir,* IV; M. Ç. Uluçay, *Abdülmecid,* 1976; A. H. Ongunsu, "Abdülmecid", ¿4, I; S. L. Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları,* (çev. C. Yücel), Ankara, 1959; Karal, *Osmanlı Tarihi,* VI; Ed. Engelhardt, *Tanzimat,* (çev. A. Düz), ist., 1976.

NECDET SAKAOĞLU

ABDÜLMECİD ÇEŞMESİ

bak. ZÜBEYDE HANIM ÇEŞMESİ

LAMARTİNE VE ABDÜLMECİD

.....Sonunda kurmay subaylarından ve maiyet askerlerinden kurulu çok geniş bir kortej sökün etti. Mavi gök üstüne beliren, sonra, tepenin üstünden ve yamaçlarından yavaş yavaş bize doğru inen bir kortejdi bu. Yelesi güneş altında ipek gibi parlayan gümüşî bir ata binmiş biri ötekilerden çok önde gidiyordu.

Bahçivan dedi ki: "O, Padişahtır!" Uzaktan, yavaş adımlarla indiğini gördük. Sonra dalların arkasında kayboldu.

Ondan önce gelen birkaç paşa bize gelerek iltifat ettiler. Padişahın selâmlarını bildirip az sonra köşkte bulunacağını söylediler.

Daha sonra Sadrâzam Reşit Paşa geldi, ıhlamur ağacının altında elimden tuttu ve iki arkadaşımla beraber beni padişaha doğru götürdü. "Majesteleri Fransızcayı pek iyi anlar ve rahatlıkla okur; ne var ki, bizim âdetlerimize göre, ancak tercümanları yolu ile görüşmesi gerekir. Ama kendileri ile sizin aranızda ancak vezirini istedi. Bundan dolayı, sır âdet yerini bulsun diye, sözlerinizi ben tercüme edeceğim, Majestelerinin söylediklerini de size ben nakledeceğim." dedi.

.....Padişah köşkte yalnızdı. Çıplak salonun en ışıksız bir köşesinde, pencere ile duvar arasında hemen hemen siliniyor gibi idi. Padişahı saygı ile selâmladım.

Sultan Abdülmecid yirmi altı, yirmi yedi yaşında genç bir adamdır; yaşından az daha olgun görünür; uzun boylu, kıvrak, zarif ve incedir. Yunan heykellerinde hayranlık uyandıran tatlı yüz yuvarlaklığı, boyun uzunluğunun sağladığı asalet ve duruş yumuşaklığı ile başının, omuzlarının üstünde vakarlı bir duruşu vardı. Yüz çizgileri muntazam ve tatlı, alnı yüksek, gözleri mavi, kaşları, Kafkaslı soylarında görüldüğü gibi yaylı, burnu, sert olmamakla beraber düz, dudakları yarı açık, insan yüzünün karakter temeli olan çenesi yüzü ile ahenkte ve biçimli idi.

Elbisesi sade, alçak gönüllü, ağırbaşlı, ama bununla beraber şahsı gibi vakarlı idi: dizlerine kadar düz, kıvrımsız inen kahverengi kumaştan, boynu açık bırakan bir setre, siyah fotinleri örten geniş bir pantalon, kabzası süssüz bir kılıç.

Beni zarif bir şekilde selâmladı ve konuşmaya davet eder gibi, başım başıma yaklaştırdı. Aklımda iyice düşünüp tasarladığım sözleri zaten hazırlamıştım. Ona karşı durumum o kadar nazik ve ayrıntılı idi ki söylemek istediklerimin ötesinde, ya da dışında kalacak beyanlarda bulunmak istemezdim. O bir hükümdar idi, ben ise, dünya önünde, bir cumhuriyetin kuruluşuna yardımcı olmuştum; o, öz olarak, görevli olarak gelenekçi, tutucu idi, ben ise, belki de haksız olarak, bir ihtilâl çetecisi, memleketinin tahtına karşı ayaklanmış bir adam şöhretiyle karşısına çıkıyordum; o, bir imparatorluğun başı idi, ben, toprakları üstünde bana geniş haklar kazanmış minnettar bir yabancı. Bütün bu nedenlerden dolayı ilk söyleyeceklerim, takınacağım tutum gibi ölçülü olmalı idi. Toplumum içindeki durumumu ve icraatımı inkâr etmemem, ama bir Avrupalı ihtilâlci olarak ta tanmmamam gerekirdi. Ne nankör görünmeli idim, ne de dalkavuk. Sözlerimi tercüme etmesi için Reşit Paşaya baktım ve padişahm önünde yeniden eğilerek şunları söyledim:

"Majestenize borçlu bulunduğum minnet ve şükranı arzetmek için denizleri, beşyüz fersahlık bir mesafeyi aşarak İzmir'e gitmeden önce huzurunuza geldim; Doğuya olan bağlılığım, insanlarının cömert ve asil mizaçlarına hayranlığımdan başka, imparatorluğunuzda gördüğüm harikulade konukseverliğe hak kazandıracak hiçbir özelliğim yoktur. Ama Majesteniz hatırladı ki, Antik Çağlarda atalarının da göstermiş oldukları konukseverlik, kimi zaman, bir hükümranlığa şeref vermeye yetmişti. Bu yıl, yabancılara karşı büyük koruma olayları yılı olarak tarihte yaşanacaktır. Bu yılın adı, Abdülmecit'in konukseverliği ve alicenaplığı yılı olarak anılacaktır!

"Tanrı'nın güneşi, padişahın ise toprağı bağışladığı bu güzel memlekete daha önce de geldim; şanlı babanızı selâmladım ve sizi, o zaman, bir çocuk olarak yanında gördüm; imparatorlukları .gençleştiren, ihtilâlleri önleyen reformları kendisinden sonra devam ettirecek oğula, bir evlâda malik olmak ender talihine erişmiş oldu.

Alphonse de Lamartine ve İstanbul Yazıları,
çev. Nurullah Berk, İst., 1971, s. 165-168

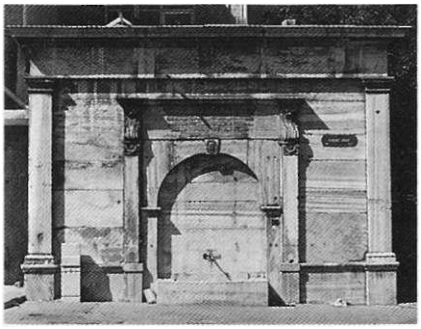

Abdülmecid Çeşmesi
Ziya Nur Sezen, 1993

ABDÜLMECİD ÇEŞMESİ

Yeşilköy'de Bezm-i Alem Camii bitişiğinde, Bademli Sokağı ile Çekmece Caddesi köşesindedir.

Sultan Abdülmecid tarafından 1258/1842 tarihinde yaptırılmıştır. Orijinal halinden bir şey kaybetmemiştir. Yalnızca çeşmeyi iki sokağa bakan cepheleri boyunca dolaşan sekiz adet yalak, 19601ı yıllarda kaldırılmıştır. Bugün ana cephesinde çok sade olan mermer bir yalağı vardır.

Devrinin görkemli ve çok süslü yapılarına karşın, sade bir görünüşü olan bu çeşme hazneli ve köşe başı çeşmesi olmasına rağmen yalnızca bir cephesi mermer kaplanarak süslenmiş, diğer cepheler ise kesme taş duvar örgüsü ile bırakılmıştır. Cephenin süslemesi, barok yapıların kesik hatlı, yuvarlak kemerli ışık-gölge oyunları yaratacak tarzda düzenlenmiş cephelerini andırmakta, ancak cepheyi boyuna kesen iki sütunçenin tepesinde yer alan dışa kıvrımlı iki yaprak motifi dışında hiçbir bitkisel süs-.emeye rastlanmamaktadır. Ayna yüzeysel bir kemerin yukarısında saçağın alandadır. Altı satır halinde yan yana altı bölüm halindeki kitabe, Muhammed Ali idlı bir şairin yazısıdır ve zarif bir süslemeye sahip kasetler halindedir. Aşağıdan yukarı uzanan ve ayna kenarındaki sütunçeleri, ayna kemerini ve kitabeyi iki yanda köşeli sütunçeler sınırlar. Banların üstü dışa kıvrık "S" şeklinde bitkisel süslemelidir. Yapı cephesinin iki dış kenarı da köşeli sütunçelerle sıfırlanmıştır. Cephe enine olarak da iki -yrı silme sırasıyla bölünmüştür. Mermer kaplamalı saçak, yapıya birleştiği erde üç kademeli bir kordon konsol diriiindan taşınmaktadır.

Çeşmenin suyu Halkalı su şebekesinde" sağlanırdı. Ancak bu yol yok ol-**Mtşıur.** Çeşme bugün suyunu şehir şe-. • inden almaktadır.

ZİYA NUR SEZEN

ABDÜLMECİD EFENDİ

29 Mayıs 1868, İstanbul - 23 Ağustos 1944, Paris) Osmanlı hanedanının son veliahdı (1918-1922) ve son halifedir (19 Kasım 1922 - 3 Mart 1924). Halife Abdülmecid. Mecid Efendi olarak da anılır. Osmanlı hanedanının tek ressam üyesi olup döneminin Türk ressamları arasında yer almıştır. Sultan Abdülaziz ile Hayrânıdil Kadirim oğludur.

Dolmabahçe Sarayı'nda doğan Abdülmecid, babası Abdülaziz öldüğü (1876) zaman çocuktu. II. Abdülhamid'in, hanedan şehzadelerine uyguladığı disiplin ve öngördüğü eğitim ortamında yetişti ve Şehzadegân Mektebi'nde özel tahsil gördü. Dönemin saray geleneklerine uyarak alafranga yaşama ilgi duydu. Fransızca öğrendi. Piyano ve resim çalıştı. Gençlik yıllarında İstanbul'un hareketli ortamlarından uzak kalmayı seçti. Bağlarbaşı'ndaki, kendi adıyla anılan köşkünde ailesiyle birlikte kapalı yaşadı. Dışarıya yansıyan davranışları ise hanedan ve sosyete arasında dengesiz ya da atakça bulunurdu.

1908'de İkinci Meşrutiyet ilan edilince hanedanm öteki yetişkin şehzadeleri gibi Abdülmecid Efendi de siyasal ve toplumsal sorunlarla ilgilenerek İstanbul'da aktif bir kişilik sergilemeye çaba gösterdi. Sanat ve edebiyat çevreleriyle ilişkiler kurdu. Birçok derneğin onursal başkanlığını üstlendi. Oğlu Ömer Faruk Efendiyi, önce Viyana'ya, ardından Berlin'e tahsile gönderdi. İstanbul'daki

Abdülmecid Efendi
Birinci Dünya Savaşı yıllarında.
Secdet Sakaoğlıt

Türkçülerin ve reform yanlılarının umut bağladıkları, en aydın ve ileri görüşlü şehzade konumunu elde etti. Toplantılara, açılış törenlerine güven verici jestlerle katılarak halkın da sempatisini kazandı. 1916'da ağabeyi Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi intihar edince Abdülaziz'in hayattaki tek oğlu kaldı. 4 Temmuz 1918'de Vahideddin tahta çıkarken Abdülmecid Efendi de hanedanın en yaşlı şehzadesi olarak resmen veliaht-ı saltanat ilan edildi.

Veliahtlığı boyunca kendi çıkarları doğrultusunda bir siyaset güttü. İstanbul'un işgali, xAnadolüda Milli Mücadele'nin başlamış olması. Vahideddin'in kararsız ve ulusal harekete düşmanca tutumu yanında, Abdülmecid, yakın çevresinin de desteğiyle Milli Mücadeleyi onaylamış gözükmeyi, ileri düşüncelere açık olmayı, zaman zaman Vahideddin'le ve İstanbul hükümetiyle ters düşmeyi tercih etti. Bir aralık, Anadolu'ya geçip Milli Mücadele'ye katılma eğilimi gösterince İngilizlerin isteğiyle Dolmabahçe Sarayı veliaht dairesinde gözetimde tutulmaya çalışıldı. Oğlu Ömer Faruk Efendi'yi 1920'de Vahideddin'in, bir ara Mustafa Kemal Paşa'ya (Atatürk) verilmek istenen kızı Sabiha Sultanla evlendirdi. Bu tür bir evlilik hanedan üyeleri arasında ilk kez oluyordu.

1 Kasım 1922'de saltanat ve hilafet birbirinden ayrılıp saltanat yönetimine son verilince Vahideddin'in sultan-padişah unvanları da kaldırılmış, Abdülmecid Efendi'nin de saltanat veliahdı sanı sona ermiş oldu.

Vahideddin'in 17 Kasım 1922'de İstanbul'dan kaçmasının ardından Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 19 Kasım günü Abdülmecid! halife seçti. Abdülmecid Efendi için, padişahlar için gelenek olan cülus ve kılıç kuşanma törenleri düzenlenmeyerek Topkapı Sarayı hırka-i şerif odasında 24 Kasım 1922'de "biat" töreni yapıldı. Bu törene milli hükümetin temsilcileri olarak Refet Paşa (Bele) ile bazı mebuslar, İstanbul'daki din görevlileri, sivil ve asker yöneticiler katıldılar. İstanbul camilerinde yeni halife adına hutbeler Türkçe okunmaya başlandı. Resmi hiçbir yetkisi ve soaımluluğu bulunmayan Abdülmecid Efendi Dolmabahçe Sarayı'na yerleşti. Her cuma günü İstanbul'un büyük bir camiine geleneksel cuma selamlıklarını hatırlatan törenlerle namaza gitmeye başladı. Kimi kez ata biniyor, Fatih Sultan Mehmed'in sarığına benzeyen bir sarık sarıyor, bazen otomobile bazen de saltanat arabasına biniyordu. Amacı. İstanbul halkına ve basına, önceki padişahlardan yetki ve protokol bakımından hiçbir farkı olmadığını göstermekti. Ama. onun bu gidişlerine mevkib-i hümayun, erkân-ı devlet, askeri birlikler katılmadığı için cuma törenleri sönük geçiyordu.

Abdülmecid Efendi, fırsat buldukça gezilere de çıkarak halka yakın olmayı, hanedana bağlılığın soğumamasını güdüyordu. Tüm bunlar, kaygı uyandırıcı davranışlar olarak değerlendirildiğinden Refet Paşa Ankara'ya bir rapor sundu. Abdülmecid'in İslam dünyasına hitaben bir Arapça beyanname yayımlamak istediğini, kendisini Halife-i Müslimin ve Hâdimül-Haremeyn unvanıyla tanıttığını, imzasını Abdülmecid bin Abdülaziz Han olarak attığını ve rahatsızlık yaratan benzeri davranışlarını bildirdi. Mustafa Kemal Paşa, Abdülmecid'in redingot giyebileceğini ve davranışlarının kontrol edilmesini istedi. TBMM'de halifelik konusu tartışılmaya başlandı. Gerçekte ise Abdülmecid'in halife sanı ile ne Türkiye'de ne de İslam ülkelerinde

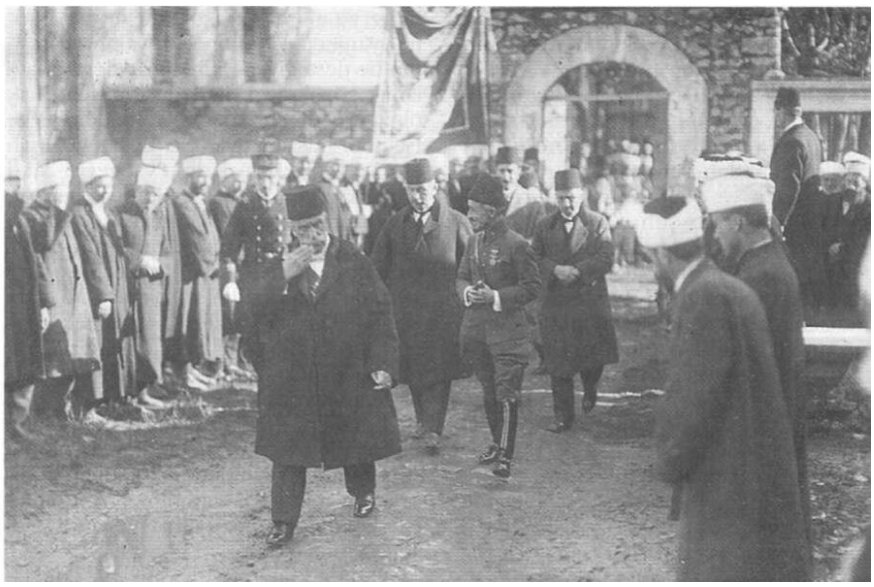

Halife Abdülmecid Efendi bir medrese ziyaretinden çıkarken, arkada Ankara hükümetinin temsilcisi Refet Paşa (Bele) görülüyor. 1923.
Nuri Akbayar

ABDÜLMECİD EFENDİNİN KENDİ AĞZINDAN HAYATI

Pederim Abdülâziz Han hazretlerinin devr-i saltanatlarında henüz dört yaşında olduğum halde topçu silk-i askerîsine dahil oldum. Evvelâ Halil Paşa, saniyen Belçika'da tahsil görmüş Said Paşa ve Beyoğlu kışlası kumandam ve aynı zamanda Avrupa'da tahsil görmüş bulunan Hüseyin Paşa... nezaretleri altında spor ve ata binmek tahsillerini gördüm. II. Abdülhamid devrinde, Abdülâziz zamanında olduğu gibi spor âlemleri yani binicilik unutulmuş gibi idi. İşte bu devirde en iyi ata binen ve daha doğrusu yalmz ata binen, Osmanlılar içinde. İstanbul'da üç fert sayılabilir: Şerif Ali Haydar Bey (eski Mekke Şerifi Ali Haydar Paşa). Bu zat Arap usulünde biner, ikincisi ben, üçüncüsü Halit Paşadır. Hemen asakir müstesna olduğu halde gençler meyamnda biz üç kişi ata binmek, atta icra-yı hüner etmek bize mahsustu.

Mektepten (Şehzadegân mektebi) fırsat buldukça daima av ile meşgul olurdum. Pederim gayetle kuvvetli olduğundan spor oyunlarını sever, pehlivan güreşlerine çok rağbet eder ve evlâtlarının da gayetle kuvvetli olmasına itina edilmesini ferman ederdi. Bu suretle evlâtları meyamnda en kuvvetlilerinden biri de bendim. Gençliğimde bütün akranlarıma faik kuvvette idim. Ve yüz kilodan fazla olan insanları tek kolum üzerinde tutabilirdim.

Sonraları tesadüfi olarak bulduğum bir Avusturafyalı zabitten eskrim öğrendim. Birçok da eskrim yaptım. At kemal-i süratle giderken istediğim şeyi rovelverle vururdum. Tüfenk kurşunuyla otuz kırk adım mesafeden bir iki hata ile isim yazabilirdim. Denizde yüzmeği de severdim.

Pederim bütün evlâtlarım sevdiği halde en ziyade büyük biraderin üzerinde dururdu (Yusuf İzzeddin Efendi). Bunun da sebebi rahmetli büyük valide idi (Pertevniyal Valide Sultan). Bizi sevdiği zaman daima ona göstermemeğe çalışırdı. Bir gece pederim beni huzuruna istedi. Gittim, elimden tuttu, Dolmabahçe Sarayı'nın harem dairesinden mabeyn-i hümayun kısmına giderken merdiven dönemecinde büyük valideye rastgeldik: "Ne o yine koltuğunun altında bir şeyler var, ne oluyor?" dediler, pederim ise "Bir şey yok valideciğim" demekle beraber beni de hırkasının arasına saklamıştı, bunu da böylece geçirdik, mabeyne geldiğimizde odasının penceresini açlırttı. lâpa lâpa kar yağıyordu, titriyorum, pederim ise hiç fütur etmeden nöbetçi askerlere bakıyor, bir aralık "haydi Mecid, mabeyinci Fahri Beyle git nöbetçi askerlerimizin benim tarafımdan hatırlarım sor, üşüyorlar mı. şu ihsanımı da ver gel" emrini verdiler vc benim titrediğimi gördüğünde "Ne titriyorsun Mecid denizin kenarında bekliyen askerler de insandır, haydi bakayım" emri üzerine titreyerek gidip emirlerini yerine getirdim, işte hayatımdan sana bir nebze bahsettim.

İ. H. Baykal, "Son Osmanlı Halifesi Abdülmecid'in Sarayında Neler Gördüm", *Resimli Tarih Mecmuası,* II, 1951

yapabileceği bir şey vardı. İslam ülkelerinin birçoğuna hâkim olan İngiltere'nin İstanbul'daki işgal kuvvetlerinden bir subay, otomobili ile Galata Köprüsü'nden geçen Abdülmecid'i durdurarak ona sıradan insan işlemi uygulamış ve trafik cezası kesmekten çekinmemişti. Ama, cumhuriyet ilan edilince, İngiltere ve onun adma Ağa Han, halifeliğin saygın bir konumda ve yetkili bir makam olarak korunması konusunda yeni yönetime başvurdular.

Cumhuriyet hükümetinin ilk önlemi, halife yanlılarını sindirmek için İstanbul'a bir İstiklal Mahkemesi kurulu göndermek oldu. Öte yandan Abdülmecid Efendi unvanını, cumhuriyetin ve ulusal egemenliğin üstünde hissettirmeye, İstanbul'u asıl başkent gibi göstermeye çalışıyor, İstanbul basınında her gün bir başka türlü ve üstü kapalı demeci çıkıyordu. Hükümeti küçümsediğinden, başkâtibi ile Başvekil İsmet Paşa'dan ödeneğinin artırılmasını istemesi son şanssız girişimi oldu. TBMM'deki kimi üyeler de "hilafet hükümettir" savını açıkça gündeme getirmişlerdi. Mustafa Kemal Paşa. İsmet Paşaya bir şifre ile "halife ve bütün cihan bilmelidir ki halife ve hilafet makamının gerçekte din ve siyaset bakımından hiçbir anlamı ve hikmeti yoktur" mesajını ulaştırdı ve Abdülmecid Efendi'nin İstanbul'da yaşaması için cumhurbaşkanı ödeneğinden az bir ödeneğin yeteceğini vurguladı. Toplanan Halk Fırkası grubunda da hilafetin kaldırılması kararlaştırıldı.

3 Mart 1924'te Meclis'te kabul edilen bir yasa ile halifelik kaldırıldı. Osmanlı hanedanının ve Abdülmecid'in 24 saat içinde yurtdışına çıkartılmaları da aynı yasanın gereği olduğundan 5 Mart 1924 sabahı, Osmanlı hanedanının tüm erkek bireyleri ve onlardan ayrılmak istemeyen kadın ve kızları ayrılış için hazırlandılar. Bu karan Abdülmecid'e İstanbul Valisi Haydar Bey (Ali Haydar Yuluğ) Dolmabahçe Sarayımda tebliğ etti. Acele bir hazırlıktan sonra ailesiyle birlikte otomobille Çatalca'ya götürüldü. Orada bekletilen ve diğer hanedan mensuplarının binmiş olduğu özel trenle Edirne'den yurtdışına çıkartıldı.

Abdülmecid yaşamının son yirmi yılını İsviçre ve Fransa'da geçirdi. *2:* Ağustos 1944'te Paris'te Bulogne Ormanı'na bakan villasında öldü. Tahnit edilen cenazesi 1954'te Paris'ten Medine'ye götürüldü ve orada defnedildi. Abdülmecid, Avrupa'da, İstanbullu bir Osmanlı beyefendisi gibi yaşadı. Fesini çıkarmadı, eskiyince yenisini Suriye'den getirtti. Kaloş kunduralarını Paris'teki İstanbullu bir Ermeniye yaptırıyordu. Villasındaki yaşam düzeni, İstanbul'un köşk hayatına uyarlanmıştı. İstanbul'daki gibi, her cuma günü Paris Camii'nr gidiyor, Kuzey Afrikalı Müslümanlara namaz kılıyordu.

Abdülmecid Efendi'nin İstanbul'a özgü iki kimliği (ruhça Türk ve Müslüman, düşüncede Batılı) temsil edişi ve

Abdülmecid Efendi'nin bir tablosu
Yalı Önündeki Kadınlar, tuval üstüne yağlıboya, 183x254 cm. 1922. Dolmabahçe Sarayı
Nazım Timuroglu

egzotik kişiliği hayranlık uyandırmıştır. Çocukluğundan başlayarak kaleme aldığı "Hatırât'lm oğlu Ömer Faruk Efendiye verdiği söylenir. İstanbul'dan Paris'e resim eğitimi için gelen gençlere maddi destek sağlamıştır.

Abdülmecid Efendi, amatör denilmeyecek düzeyde ressamdı. Türk resim sanatının İstanbul'daki gelişimine desteği olmuş, 1910da *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti* gazetesinin çıkmasına katkıda bulunmuştur. Aynı zamanda bu cemiyetin başkanlığını yapmıştır. Saray yaşamına üişkin birkaç tablosu, örneğin "Sarayda Aile Toplantısı", son dönem Osmanlı hanedan yaşamı açısından belge niteliğindedir. "Sarayda Beethoven". "Haremde Goethe", "Saraylı Hanım" vb tabloları, Tevfik Fikret'in 5/5 şiirinden esinlenerek çalıştığı İstanbul'u sis altında gösteren tablosu, kendisinin, Recaizade Ekrem Bey'in, Yavuz Sultan Selim'in, Halil Edhem Bey'in portreleri bilinen eserlerindendir. Toplanabilen eserleri 1986'da İstanbul'da sergilenmiştir.

Bibi. S. K. Nigar, *Halife II. Abdülmecid.* İst. 1964; 1. Baykal, "Son Osmanlı Halifesi Abdülmecid'in Sarayında Neler Gördüm". *Resimli Tarih Mecmuası,* II, 1951; R. Yalkın. "Son Halife Abdülmecid ve Hanedan-ı Al-i Osman istanbul'dan Nasıl Çıkarıldı", *Tarih Dünyası, no.* 5-6, 1950: M. *K.* Ardakoç. *Hilafet Meselesi.* lst.. 1955: K. Mısırlıoğlu. *Osmauoğıtllannın Dramı.* İst.. 1976, s. 159-196, 245-272: A. Osmanoğlu. *Babam Sultan Abdülhamid.* İst.. 1984, s. 246-253; S. Akgün. *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik.* .Ankara, ty.

NECDET SAKAOGLU

ABDÜLMECİD EFENDİ KÖŞKÜ

Üsküdar Bağlarbaşı'nda Kuşbakışı Sokağı no. 18'dedir. Köşk, Nakkaştepe'ye ve Beylerbeyine doğru alçalan hafif meyilli ve geniş (160 dönümlük) bir arazi üzerindeki koruluğun içinde bulunmaktadır. Çok sayıda değerli ağacı da barındıran bu koruluk ve köşk, yüksek duvarlarla çevrilidir. Köşkün ana girişi Kuşbakışı Sokağı'ndadır. Güneyinde, eski harem köşkü için bir girişi daha vardır. Ayrıca bahçe ve sends girişleri de bulunmaktadır.

Köşkün arazisi daha önce Hıdiv İsmail Paşa'nm mülkiyetindeydi. İsmail Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa. Saray'a damat olduğunda, kendisi için tasarladığı köşkü, seçilen yeri ve projeyi çok beğenen Mecid Efendi'ye devretmeyi önerdi. Arazi, Sultan II. Abdülhamid tarafından 1895 yılında satın alınarak Şehzade Abdülmecid Efendi'ye tahsis edildi.

Köşk. 1901'de dönemin tanınmış mimarı Alexandre Vallaury(-0 tarafından tasarlanıp inşa edildi. Halen mevcut olan yapı, büyük bir yazlık köşk olarak planlanan kompleksin selamlık bölümüdür. Ahşap harem dairesi ve müştemilat niteliğindeki bazı yapılar günümüze kadar gelememiştir.

Köşkün gerek tasarımı gerekse yapımı büyük bir özeni yansıtmaktadır. Küçük bir saray olarak nitelenebilecek bu köşk planı, görünümündeki köşk karakteri ve zarafetiyle iddialı bir yapımdır.

Köşkün iddiası, daha giriş kapısının düzenlenişinde ve biçiminde kendini gösterir. Osmanlı barok uygulamalarını anımsatan geniş bir saçakla örtülmüş olan kapı, basık kemeri, eliböğründeleri ve renkli bezemeleri ile görkemlidir. İhata duvarı içeri çekilerek kapının yola göre algılanışı ve perspektifi güçlendirilmiştir.

Köşk. kagir bir bodrum kat üzerine iki katlı ahşap bir yapıdır. Simetrik ve aksiyal bir planı vardır. İki ana eksenin kesiştiği noktada merkezi sofa bulunur. Burada eskiden var olduğu bilinen, merkezi sofa motifini güçlendiren ve çok eski tarihi geleneklere bağlayan havuz, sökülmüştür. Birinci katta yanlara eyvanlarla açılarak haçvari bir şema gösteren geleneksel merkezi sofa motifi, ikinci katta kapalı bir salona dönüşmüştür. Köşelerdeki dikdörtgen planlı

Abdülmecid Efendi Köşkü
Erkin Emiroglu, 1993

odaların da ikinci katta doğrultuları değiştirilmiştir. Bu küçük oynamalara karşın, her iki katta da, eksenler boyunca çıkıntı yaparak dışa uzanan orta mekânlar ile dört köşedeki odalar, düzgün bir geometrik plana uygundurlar. Ama üçüncü boyutta duvarların ileri geri alınışı ile kitlede plastik bir etki ve cephelerde son derece hareketli bir görünüm sağlanmıştır.

Tasarıma ustalık katan düzenlemeler, yalnızca plandaki geometri ile cephelerdeki hareketliliği birleştirmekten ibaret değildir. Vallaury, değişik tarihi referansları kullanarak ve en çok İstanbul sivil mimarlığının geleneksel kimi motiflerini, örneğin şahnişin ve saçakları, bezeme program ve tekniklerini yenileyerek değerlendirmiştir.

Beş basamaktan sonraki sahanlıktan ulaşılan revaklı giriş, üst kattaki geniş balkonla birlikte, vurgulanmış bir gölgeli alan yaratır. Aym eksen, üzerindeki arka cephede ise yine revak vardır, ama bu kez revak kesimi ileri çıkar; üstündeki balkon da renkli camla bezenerek kapanır. Yan cephede, kuzeybatıda ise, orta mekân bir şahnişin yapmak üzere ileri çıkar.

Saçaklar, yapıya görkem de katan üslup öğeleri olarak değerlendirilmişlerdir. Ortada, eksenler üzerindeki mekânların örtü kotu yükseltildiği gibi saçakları da yüksek ve diğer mekânların saçaklarından daha geniş tutulmuştur. Bu saçak hareketleri yapıya değişken perspektif olanakları sağlamaktadır.

Vallaury'nin tarihi referansları arasında geleneksel baş oda düzenlemeleri de vardır. İkinci katta, giriş cephesine bakan odalar, iki bölümlü ve divanhaneli düzenlenmiştir. Divanhane, birer ince kolona bağlanan alçak korkuluklar ve bir basamak farkıyla oda girişinden ayrılır. Güney tarafındaki divanhane, ayrıca çini duvar panolarının kullanıldığı bezeme programı ve tekniği ile de ayrılır.

Yapıda kullanılan kapı, pencere, kolon, kemer vb mimari öğeler, genel olarak oryantalist eğilime özgü biçim özellikleri taşır. Kuzey Afrika-İspanya İslam sanatında karşılaşılan türde kemerlerin, korniş profillerinin eliböğründelerin abartılı biçimciliği, bu elemanlara bir dekoratif öncelik yükler.

Köşkü küçük bir başyapıt yapan özellikler arasında kuşkusuz bezemesi önemli bir pay almaktadır. Bugüne kadar bir hayli örselenmiş olmakla birlikte hâlâ çok renkliliği ile gözalıcı bir görünümü vardır. Bezemelerinin en önemli özelliklerinden biri, çok renkli oluşudur. Dönemin oryantalist beğenisine de uyan bu çok renklilik, dışarıda ışık altında, yapıya canlılık ve pırıltı vermektedir. Saçakların bezenmesi ve çok renklilikten pay alması ise, yapıdaki şaşırtıcı özeni daha da vurgular.

Osmanlı mimarlığında pek de karşılaşılmayan dış cephe bezemesi, cephe yüzeyini geometrik olarak bölümleyen dikdörtgenlerden oluşan ve pencere ölçülerini esas alan modüler bir çerçeveleme içinde uygulanmıştır. Oryantalist motiflerden oluşan bezeme, kalem işi tekniğindedir.

Benzer bölümleme sistemi ve bezeme programı, yapının iç bezemesinde de kullanılmıştır. İçerde kalem işine ve altın tezhipli nakışlara ek olarak çini kaplamalar da vardır. Köşke ilişkin bütün betimlemelerde anılan ve yapının yüksek tavanlı olmasını da gerektirdiği belirtilen görkemli avizeler günümüzde mevcut değildir.

Köşkün en sofistike sanat yapıtı ise birinci kat merdiven holünde duvara fresk tekniğinde yapılmış olan "Aşk Çeşmesi" adlı tablodur. Tanınmış ressam Avni Lifij'in yapıtı olan resim, Fransız Sembolist Ekolü'nün esinlerini yansıtan çok önemli bir yapıttır. Lifij'in imzasını ve 1337 Rumi / 1340 Hicri tarihlerini taşımaktadır.

Bahçede bir kar kuyusu, bir de 36 m derinlikte merdivenli bir kuyu olduğu belirtilmektedir.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 229-237; T. Toros, "Yapı ve Kredi Bankası'nm Bağlarbaşı'ndaki Mecit Efendi Köşkü", *Sanat Dünyamız,* 31 (1984), s. 2-9; Eldem, *Türk Evi, I,* 204-207; M. Servet Akpolat, *Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallaury,* (Hacettepe Üni., basılmamış doktora tezi), 1991, s. 93-97.

AFİFE BATUR

ABDÜLMECİD MEYDAN ÇEŞMESİ

Üsküdar'da Selimiye Kışlası yakınında, Harem İskelesi Caddesi üzerinde bulunmaktadır.

Sekiz beyitlik uzun kitabesinden anlaşıldığı üzere 1257/1841 yılında Abdülmecid tarafından yaptırılmıştır. İbrahim Hakkı Konyalı tarafından okunan kitabesinin yazarı Ziver'dir. Kitabedeki, *Çeşme-i mâü'l-hayât saltanat-ı Şah-ı Cihan / Hazret-i Abdülmecid Han âb-ı rûy-ı kâinat / Buldu suyun cevher-i târih Zîver hâmeden / Etti carî Pâdişâh bu suda nev aynü'l-Hayat 1257,* beyitleri bu konudaki en önemli bilgilerdir.

Tamamı hemen hemen kesme taş malzemeden inşa edilen yapının dört cephesinde üçer büyük musluk vardı. Ancak bugün bunlar yoktur. Bu çeşmenin en önemli özelliği hem insanların hem de hayvanların su içmeleri için yapılmış olmasıdır. Büyük hacimli su haznesinin üstü tonozla örtülü olup, etrafında geniş bir saçak bulunmaktadır. Yapıyı dört bir yandan saran en alttaki mermer dizisi yalak olarak kullanılmaktadır. Aralarda ise kısmi bölünmeler meydana getiren levhalar yer almaktadır. Çeşmenin üzerinde yer alan kitabenin, ortadaki tuğranın iki tarafına dizildiği anlaşılmaktadır. Yapı son yıllarda geçirdiği restorasyonla büyük değişikliğe uğramıştır. Yapının büyük su toplama havuzu ise, üstte temizlik bacalarına sahiptir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 438-440; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 22-23; Çeçen, *Üsküdar,* 127-128.

ÖZKAN ERTUĞRUL

ABDÜLMECİD SİVASÎ

(1563, Zile - 1639, İstanbul) Halvetîliğin Şemsî koluna mensup şeyh ve mutasavvıf.

16. yy'ın ünlü Halvetî şeyhlerinden Şemseddin Ahmed Sivasî'nin (ö. 1597) kardeşi Muharrem Efendi'nin oğludur. Eğitimini babasından, tarikat icazetini ise amcası Şemseddin Sivasî'den aldı. Önce Zile'deki Halvetî tekkesine, Eğri seferinde vefat eden Şeyh Pirizade Veli Efendi'nin yerine postnişin oldu. Daha sonra 1604'te amcası Receb Efendi'den boşalan Sivas'taki Şemsî Tekkesi meşihatini üstlendi. Bu görevini sürdürdüğü sırada III. Mehmed'in daveti üzerine Abdülahad Nuri(->) ile birlikte İstanbul'a geldi. Kısa bir süre Sultanahmet'te ikamet ettikten sonra, müritlerinden Rei-

sülküttab La'lî Efendi'nin hediye ettiği Eyüp Nişancası'ndaki konağa yerleşti. Şeyhülislam Sunullah Efendi'nin camie çevirdiği Atpazarı'ndaki Hüsam Bey Mescidi'nde başladığı cuma vaizliği görevini, sırasıyla Şehzade ve Sultan Selim camilerinde sürdürdü. Sultan Ahmed Camii'nin açılışına "temel şeyhi" olarak katıldı ve vefatına kadar bu camide vaizlik yaptı. Vefatından iki yıl sonra, gömüldüğü Eyüp Nişancası'ndaki bahçeye müritlerinden Kösem Mahpeyker Sultan'm kâhyası Behram Ağa tarafından kendi adıyla anılan türbesi inşa edildi.

Abdülmecid Sivasî'nin mensubu bulunduğu Şemsîlik, amcası Şemseddin Sivasî tarafından kurulmuş olup, Halvetîliğin dört ana kolundan biridir (bak. Halvetîlik). Başlangıçta Şemseddin Sivasî'nin doğum yerine nispetle Sivasîlik olarak tanınan tarikat, sonradan Abdülahad Nuri'nin (ö. 1651) kurduğu diğer bir tarikatla aynı adı taşımaktan doğan karışıklığı önlemek için Şemsîlik şeklinde anılmıştır.

Abdülmecid Sivasî'nin Eyüp Nişancası'ndaki türbesi.
Ekrem Işın. 1992

Şemsîliğin istanbul'da yaygınlaşmasını sağlayan en etkin kişi, Abdülmecid Sivasî'dir. Tarikatın İstanbul dışında da örgütlenmesi için çaba göstermiş ve bu amaçla halifesi Abdulahad Nuri'yi Midilli'ye göndermiştir.

Abdülmecid Sivasî'nin İstanbul'daki faaliyetlerine sahne olan ilk merkez, Çarşamba'daki Mehmed Ağa Tekkesi'dir. Darüssaade Ağası Mehmed Ağa tarafından Mimar Davud Ağa'ya yaptırılan bu küçük külliyede önceleri Halvetîlerin denetiminde faaliyet gösteren tekke, Şeyh Vişnezade Mehmed Efendi'nin löOTde vefat etmesiyle Abdülmecid Sivasî'nin idaresine geçerek Şemsîliğe bağlanmıştır. Bunun gibi Yavsî Baba Tekkesi de(-»), Abdülmecid Sivasî'nin sultan Selim Camii vaizliği yaptığı sırada Bayramîlerin denetiminden çıkıp, Şemsîliğe geçen tarikat merkezleri arasındadır. Cerrahzade Musliheddin Efendi ile başlayan ve Abdülmecid Sivasî'nin postnişinliği döneminde İstanbul'un en önemli Şemsî merkezine dönüşen bu tekkede, kendisinden sonra oğlu Abdülbâki Efendi (ö. 1710), Mehmed Efendi (ö. 1730), Abdülmecid Efendi (ö. 1736) ve Abdülbâki Efendi (ö. 1798) şeyhlik yapmış ve tekke 19. yy başlarında Halvetîliğin Sünbülî koluna geçmiştir. Şemsîliğin İstanbul'da temsil edildiği son merkez ise, Taşkasap'taki Zıbm-ı Şerif Tekkesi'dir. Şeyh Mehmed Kasım Efendi (ö. 1910) ile oğlu Yusuf Ziyaeddin Efendi bu tekkede tarikat faaliyetlerini Cumhuriyet dönemine kadar sürdürmüşlerdir.

17. yy İstanbul'unda gündelik hayatı sarsan ve tarihe Kadızadeliler-Sivasîler çatışması olarak geçen olayda Abdülmecid Sivasî'nin üstlendiği rol, bu dönemde tarikatların şehir hayatındaki varlıklarım sürdürebilmelerinde başlıca etkenlerden birisidir. Birgivî Mehmed Efendi'nin *Tarikat-ı Muhammediye*'sinde ileri sürülen görüşleri temel alıp, devran ve sema gibi tarikat ritüellerini bid'at sayarak tekkelerin kapatılmasını isteyen Kadızadelilerin karşısına, tasavvuf zümresini temsilen Abdülmecid Sıvası çıkmıştır. Bazı saray ileri gelenleri ile ulema sınıfından destek gören Kadızadeliler(-0, kışkırttıkları kalabalık bir zümreyle tekkeleri basmışlar, şeriattan sapmış olarak gördükleri tasavvuf ehlini böylece sindirmeye çalışmışlardır. Abdülmecid Sivasî bu karışık ortamda, tekkkelerde icra edilen devran, sema ve musikinin İslamiyete aykırı olmadığını cesaretle savunmuş, kendisinden soma halifesi Abdulahad Nuri, bu mücadeleye devam etmiştir.

Abdülmecid Sivasî'nin genel tasavvuf konularını işleyen eserlerinin yamsıra özellikle Mevlânâ'mn *Mesnevi* 'sine yaptığı şerh, bu alandaki en başarılı çalışmalardan birisi olarak kabul edilir. *Mesnevi* 'nin birinci cildinin yarısına kadar gelebilen bu şerhten başka, "Şeyhî" mahlasıyla yazdığı tasavvufi şiirlerini kapsayan bir de *Divan'ı* vardır.

Bibi. Mehmed Nazmî, *Hediyetü'l-lhvân,* Süleymaniye Ktp, Reşid Efendi, no. 495; Ayvansarayî, *Hadîka.* **I,** 196-197; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevarih,* 211; Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ,* I, 62; Uşşakizade, *Zeyl-i Şakaik.* 49-54; Hocazade. *Ziyaret.* 84-87: Zâkir. *Mecmua-i Tekâyâ.* 14. 60; *CSR,* Dosya **B**/23.

EKFEM IŞIN

ABDÜLMECİD TÜRBESİ

Çarşamba'da, Sultan Selim Camii'nin arkasındaki hazirede yer almaktadır. Tarihi yarımadanın beşinci tepesinde, Halic'e hâkim, doğal bir teras oluşturan bu hazirede ayrıca Yavuz Selimin türbesi, 1894 depreminde yıkılmış olan eşi Hafsa Sultan Türbesi'nin kısmen korunmuş duvarları ve Yavuz ile Kanuni'nin çocuklarına ait diğer bir türbe bulunmaktadır.

Abdülmecid Türbesi'nin yapım kitabesi yoktur. Ancak dönemin tarihçilerine göre türbe, padişahın ölümünden önce 186l'de yapılmıştır. Mimarının kim olduğu bilinmemekle birlikte, dönemin Hassa Başmimarı Garabet Balyan'ın elinden çıktığını veya en azından onun sorumluluğu altında yapıldığını düşünmek mümkündür.

Türbe, Osmanlı mimarlığında en yaygın tip olan sekizgen plana sahiptir. İç kenarları 3,20 m uzunluğunda olan sekizgenin, giriş dışındaki her yüzünde üst üste ikişer pencere yer almaktadır. 15-20 yıl öncesine kadar önünde camekânlı, iki tarafı sedirli, ahşap bir sundurma bulunan girişin üzerinde de bir pencere vardı.

Alçak bir subasman üzerine oturan sekizgen prizma biçimli gövdenin dış köşelerinde, her biri komşu yüzeyi düşeyde sınırlayarak keskin bir kenar oluşturan yivsiz pilastrlar bulunur. Bu pilastrlar, üstte yapıyı çepeçevre kuşatan bir kornişi ve ensiz kasnakla onun üzerine oturan basık kubbeyi taşırlar. Pilastr başlıklarının silmeleri, arasındaki yüzeylerin üzerinde de devam eder. Ancak bu ara yüzeyler pilastrlara göre birkaç santim de olsa geri çekildikleri ve iki katlı düzenlendikleri için pilastrlar, subasmandan kornişe kadar süren kesintisiz biçimleriyle, yapı kütlesini belirleyici bir nitelik kazanırlar. Yatay bir silmenin düşeyde ikiye böldüğü yan yüzeylerin her iki bölümü profilsiz bir kademelenmeyle geri çekilerek, pencerelerin içinde yer aldıkları dikdörtgen yüzeyleri çerçevelerler. Alt kattaki pencereler düz atkılı, üsttekiler alttakilere göre daha küçük ve kaş kemerlidir. Her iki pencere dizisi için de, duvardan ayrı bir söve söz konusu değildir. Gerek üst pencerelerin demir doğramalı dışlıkları, gerekse alt pencerelerin şebekeleri geleneksel biçimlerden farklıdır.

Abdülmecid Türbesi, dış görünümüyle İstanbul'daki padişah türbeleri arasında en sıradan örnektir. Diğerlerindeki grimsi beyaz küfeki, mermer ve kimi kez renkli taş kullanımına karşın, burada bütünüyle alışılmadık sarı bir kireçtaşı kullanılması, revak yerine basit bir sundurmayla yetinilmesi ve gerek işçilik gerekse tasarım açısından dış kütlede hiçbir özen bulunmaması, ona taşralı bir görünüm verir. Batılılaşma döneminde, özellikle türbelerde karşımıza çıkan, tasarım kalitesindeki yükselmenin tersine, burada biçimsel açıdan yetersiz bir yapı söz konusudur. Bu durumun nedenini Cevdet Paşa'nm *Tezâfe'r*inde sözünü ettiği alçakgönüllülükten çok, H. Şehsuvaroğlu'nun Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa'dan aktardığı gibi, türbenin aslında Abdülmecid'in kendinden önce ölen oğulları için yapılmış olmasında aramak gerekir.

Türbede mermer kaideler üzerinde Abdülmecid'den başka, ikisi de 1855'te küçük yaşlarda ölen oğulları Mehmed Abdüssamed ve Osman Seyfeddin ile 1876'da ölen Burhaneddin'in sandukaları bulunmaktadır. Köşelerde boya ile yapılmış, kaideli ve korent başlıklı, mermer taklidi pilastrlar, yine aynı şekilde yapılmış ve her yüzeyin üst bitiminde bulunan kaş kemerleri taşırlar. Alt pencereler demir kepenklidir. Üst pencereler ise mekânın pastel renklerine uymayan, canlı ve fazla iri parçalı vitraylara sahiptir.

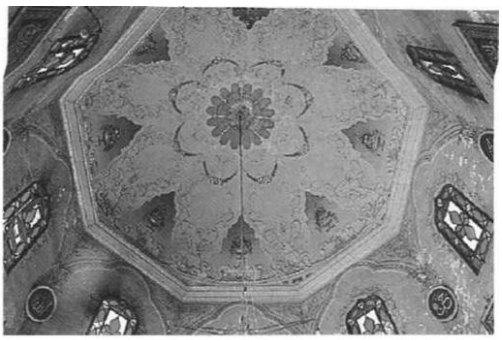

Abdülmecid Türbesi'nin dış görünümü (solda) ve içeride tavan süslemeleri ile çevresinin bir görünümü (üstte).
Aras Neftçi

Kubbe iç bezemesi, tüm yapının en özenli işçiliğini gösterir. Duvar birimindeki altın varak kaplı sekizgen kornişin üzerinde, sarkan saçakları pilastrlarm doğrultusuna gelen, sekiz dilimli bir örtü betimlenmiştir. Merkezdeki on altı dilimli dairesel açıklık ve saçak aralarındaki üçgen kartuşların mavi renkli zemine sahip olması, sekiz dilimli örtünün, aralarından göğün göründüğü bir tente veya çadır izlenimi vermesine neden olmaktadır. Örtünün sarı renkli zemini üzerinde, daha açık sarı, yaldız ve taba renkli, ince kıvrımlı dallar ve yapraklardan oluşan zarif bir bezeme vardır. Kubbe içindeki bezeme, sandukaların üzerindeki koyu vişne çürüğü kadife örtülerin sırma işlemesiyle aynı üslup özelliğini gösterir.

Abdülmecid'in dördü Osmanlı tahtına oturmuş olan çok sayıda oğul ve kızlarının türbeye verdiği değerli armağanlar bugün yoktur. Kristal avize Galata Mevlevîhanesi'nde, sandukanın gümüş şebekesi Topkapı Sarayımda bulunmaktadır. Hereke'de dokunmuş olan yollu atlas perdeler ise 1970'lerde çürüğe çıkarılıp yakılmıştır.

Bibi. Cevdet, *Tezâkir,* II, 142; Şehsuvaroğlu. *İstanbul,* 137, 140: Önkal, *Hanedan Türbeleri,* 262-264.

GÜNKUT AKIN

ABDÜLVEDUD TEKKESİ

bak. YÂVEDUD TEKKESİ

ABDÜRRAHİM EFENDİ

(?, Adana - 6 Şubat 1656, Belgrad [bugün Yugoslavya'da]) Osmanlı şeyhülislamı. Babası Adanalı Mehmed Efendi'dir. Eğitimini tamamladıktan sonra. Süleymaniye, Yenişehir ve Sultanahmet medreselerinde hocalık yaptı. Şeyhülislam Ebu Saîd Mehmed Efendi'nin desteği ile 1639'da İstanbul kadısı oldu. İki yıl süren kadılığı sırasında artan fiyatlara karşı önlemler aldı, bozulan narh düzenini iyileştirmeye çalıştı. Bu yüzden de hayli düşman kazandı. 1644'te Anadolu kazaskerliğine atandı. 1646'da azledilerek Edirne'ye sürgüne gönderildi ama kısa süre sonra affedilerek Rumeli kazaskeri oldu. 1647'de vefat eden Mufîd Mehmed Efendi'nin yerine şeyhülislam oldu. 16-İ8'de. Yezirazam Hezârpare Ahmed Paşa'mn baskılarına karşı ayaklanan Yeniçeri Ocağı ile birlikte hareket ederek. Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi ve katli için fetva verdi.

Sert ve taviz vermez aıtumu yüzünden devlet ricali arasında pek sevilmeyen Abdürrahim Efendi, Gürcü Abdünnebi ayaklanmasına karıştığı için itibarını kaybetti. Oğlu Mehmed Çelebi'nin debdebeli yaşamı ve şımarık tavırları da bahane edilerek. Vezirazam Kara Murad Paşa'mn teşviki ile 1649'da azledildi. Mekke'ye sürgüne gönderildi. Dönüşünde yeniçeri ağalarının desteği ile önce Kudüs'e, sonra da Üsküdar kadılığına atandı. Ocak ağalarının gücünün kırılmasını takiben 1651'de Belgrad'a sürüldü ve orada öldü.

Açıksözlü, dürüst, bilime düşkün bir kişi olan AbdüiTahim Efendi, Kâtip Çelebi'yi himayesine almıştı.

Bibi. Ahmed Rıfat, *Devha,* s. 54; *İlmiye.* a55-456; Altunsu. *Şeyhülislamlar,* 71-72; *Tarih-i Nairna,* IV: Danişmend. *Kronoloji,* V, 124.

İSTANBUL

ABDÜRREZZAK EFENDİ

(1835. İstanbul - 12 Eylül 1914. İstanbul) Tuluatçı ve tiyatro oyuncusu. Abdi Efendi olarak da tanınır. Çocukluğu yoksulluk içinde geçti. Bir süre esnaf çıraklığı yaptı. Topkapı dışındaki Kavas'ın Bağında Kör Mehmed'in ortaoyunlarını izleyerek ilk tiyatro derslerini aldı. Sahneye ilk kez Aksaray'daki bir mahalle tiyatrosunda çıktı. Asıl oyunculuğa, Şehzade Camii avlusunda bileyicilik yaparken Küçük İsmail Efendi(->) tarafından Zuhuri Kolunu yöneten Ka\aıklu Hamdi'nin(-0 dublörü olarak başladı. Ancak İsmail Dümbüllü onu ilk kez Güllü Agop'un(-f) sahneye çıkardığını söylemektedir. Bir süre Küçük İsmail'le çalıştı. Galata'daki Amerikan Alkazarı adlı tiyatroda çalıştıktan sonra 1880'lerde Direklerarası'nda kendi topluluğunu önce Gülünçhane Tiyatrosu adıyla kurdu, daha sonra bunu Hanclehane-i Osmani'ye çevirdi. Tuluat yeteneğiyle kısa zamanda halkın gözdesi oldu. Fransız elçisinin aracılığıyla II. Abdülhamid tarafından 1895'te saraydaki Muzıka-i Hümayun'a alınarak mülazmı-ı sani rütbesi verildiyinesine çıkması yasaklandı. II, Meşrutiyetle birlikte yeniden sahnelere döndü. 19H'de Kavuklu Hamdi'nin ölümü üzerine, bir süre onun kumpanyasını yönetti. Ölümüne kadar Küçük İsmail'le birlikte Kadıköy ve Şehzadebaşı'ndaki sahnelerde oyunculuğunu sürdürdüyse de, eski parlaklığını yitirdiği görüldü. Kendisine ait komik-i şehîr (ünlü komik) unvanını Şehzadebaşı'ndaki Fevziye Tiyatrosunda Naşit'e devretti.

Batı tiyatrolarmdaki soytarı tipinden esinlenerek ilk kez Kavuklu Hamdi'nin topluluğunda yüzünü boyayarak yarattığı ünlü "İbiş" tipi ve bu tiple gerçekleştirdiği oyunlarıyla İstanbulluların uzun süre gözdesi olan Abdürrezzak Efendi, Meşrutiyet döneminin ünlü oyunlarından. Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* 'sindeki Abdullah Çavuş rolüyle de tanınır. Elinde tavan süpürgesi, arkasında rengârenk bir hırka, başında yırtık fes, kaşlarında bir karış rastığıyla, tuluatın en başarılı örneklerini veren ve iriyan cüsseli gövdesine karşın, çevikliği, akrobatik hareketleri, yere düşüp kalkmasındaki komikliği, kendi yarattığı İbiş tipinin giysisi ve hazırcevaplığı ile sevilen sanatçı, başta Kel Hasan Efendi(->) olmak üzere çok sayıda tuluatçının yetişmesine de katkıda bulunmuştur.

Bibi. A. S. Delilbaşı, "Sahne Tarihimizden Abdürrezzak Abdi Efendi", *Ulus,* 19 Şubat-18 .Mart 1944; *Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları* (haz. H. K. Alpman), İst., 1977; M. X. Özen-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst.. 1967; M. Yesari, "Tulûatçıların Piri Abdürrezzak", *Yedi Gün,* no. 9, İst., 1946; M. Eıtuğrul. *Benden Sonra Tufan Olmasın,* İst., 1989; N. Tilgen, *Ortaoyunu Üstadı Kavuklu Hamdı,* İst.. 1948; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi.* I. İst., 1985; (Sevengil) *Türk Tiyatrosu,* I: And: *Tanzimat;* Sevengil, *Tanzimat;* S. Y. Ataman, *Dümbüllü İsmail Efendi,* by, tv

119/41

RAŞİT ÇAVAŞ

Günümüzde de canlandırılan ünlü İbiş tipinin yaratıcısı Abdürrezzak Efendi (ortad
Ara Gider

ABDÜSSADIK AMİR İBN SAME

bak. AMİR İBN SAME

ABDÜSSELÂM CAMÜ VE TEKKESİ

Beyoğlu İlçesi, Halıcıoğlu semti, Sütlüce Mahallesi'nde, Abdüsselâm Sokağı ile Erenler Tekkesi Sokağı arasında yer almaktadır.

Başdefterdar Abdüsselâm Bey (ö. 1526) tarafından mescit olarak tesis edilmiştir. Baninin büyük bir servete sahip olduğu, istanbul'dan başka Küçükçekmece'de, Hafsa'da ve Belgrad'da pek çok hayır eseri yaptırdığı, Osmanlı Devletimin çeşitli yerlerine dağılmış olan çok sayıda gayrimenkulu ile nakdini bu hayrata vakfettiği bilinmektedir. Halıcıoğlu'ndaki bu mescidi ne zaman inşa ettirdiği tespit edilememektedir. Ancak vakfiyesinin 1525 tarihli olmasından hareketle bundan az önce yaptırıldığı kabul edilebilir. Evliya Çelebi bu tesisi "Tekke-i Abdüsselâm Bahçesi" olarak zikretmekte ve çevresinin "hıyâbân-ı İrem misali" bir gezinti yeri olduğunu belirtmektedir. Böylece, 20. yy'ın başlarına kadar mesire özelliğini sürdürmüş olan Halıcıoglu'nda, mescidin yer aldığı yamaçlarda Abdüsselâm Bey'e ait bir bahçenin var olduğu, burasının. Sütlüce'de varlıkları tespit edilen Caferabad ve Hasanabad tekkeleri gibi, klasik anlamda bir tarikat tesisi olmaktan ziyade, bakımı dervişlere havale edilen bir tür "mesire-tekke" olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu mescit, tespit edilemeyen bir tarihte, Aşçı Hüseyin Ağa adında bir hayır sahibinin minber koydurması ile camie dönüşmüştür.

Abdüsselâm Camii, 19- yy'ın birinci yarısında, 1840'tan önce, Hüseyin Galib Efendi adında bir şahsın Kadiri tarikatından meşihat koydurması sonucunda cami-tekke kimliği kazanmıştır. Hüseyin Galib Efendimin, ilgili vakfiye özetinde. 1.500 kuruşluk bir meblağı vakfettiği, bundan elde edilecek gelirin "Abdüsselâm Cami-i şerifinde tarikat-ı Kadiriyye ayini icra eden şeyh efendiye" ve diğer tekke giderlerine harcanmasını şart koştuğu görülmektedir. Bu devirden tekkelerin kapatılmasına (1925) kadar, tevhidhane olarak da kullanılan camiin hariminde, pazar günleri Kadiri ayinleri icra edilmiş, cami-tevhidhanenin batı ve güney yönlerinde şeyh meşrutası (harem), selamlık, derviş hücreleri, mutfak tülünden birtakım ahşap tekke birimleri inşa edilmiştir. Dahiliye Nezareti tarafından 1301/1885-86 yılında hazırlanan ve İstanbul ile yakın çevresindeki tekkelerde ikamet edenlerin tespit edildiği istatistikte, Abdüsselâm Tekkesi'nde, dördü erkek ikisi kadın olmak üzere toplam altı kişinin oturduğu belirtilmekte, ayrıca 1325/1910 tarihli, Maliye Nezareti-İstanbul Tekkeleri Taamiye ve Tahsisat Defteri'nde, Abdüsselâm Tekkesi'nin günde iki çift 200 dirhem ekmek ve 200 dirhem et istihkakı olduğu kaydedilmektedir.

Abdüsselâm Tekkesi'nin ilk postnişini, Şeyh Süleyman Safî Efendimin halifesi Şeyh Hoca İsmail Zühdü Efendi'dir. Bu zat 1272/1855'te vefat etmiş olup cami-tevhidhanenin kuzeybatısındaki sette, demir parmaklıklarla çevrili kabrine gömülmüştür. Yerine posta geçmesi gereken oğlu Mehmed Seyfeddin Efendi'nin, bu tarihte henüz reşit olmadığı ve kendisine Şeyh el-Hac Abdurrahman Hüsnü Efendimin halifesi Şeyh İsmail Efendi'nin (ö. 1870) vekâlet ettiği, Mehmed Seyfettin Efendi'nin 1883'te vefat etmesini müteakip önce Şeyh Mehmed Raif Efendi'nin (ö. 1885), sonra Şeyh Halid Efendi'nin posta geçtiği, son şeyhin ise Fazıl Efendi adında bir kimse olduğu tespit edilmektedir.

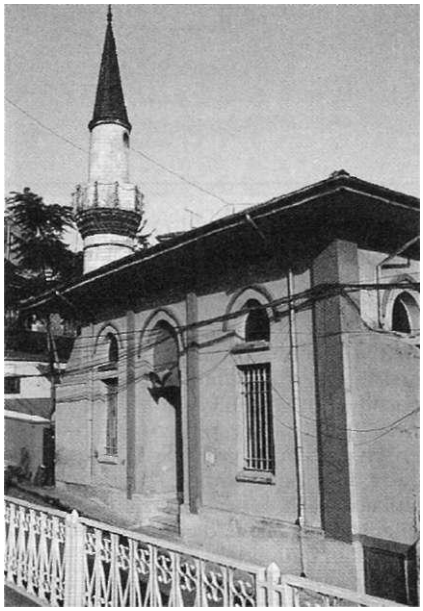

Abdüsselâm Camii ve Tekkesi'nin bir görünümü.
Af. *Baha Tanınan. 1993*

Tekkelerin kapatılmasından sonra Abdüsselâm Camii ve Tekkesi'nin bakımsızlıktan harap olduğu, 1940'lı yılların başında cami-tevhidhanenin yok olma derecesine geldiği, bu arada diğer tekke bölümlerinin ortadan kalktığı bilinmektedir. Yüzyılımızın ortalarında, adı bilinmeyen bir hayır sahibinin himmeti ve Vakıflar İdaresinin desteğiyle cami-tevhidhane eskiden olduğu gibi kagir duvarlı ve ahşap.çatılı olarak ihya edilmiştir.

Günümüzde ayakta olan ve I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nu yansıtan yapı, dikdörtgen planlı kapalı bir son cemaat yeri ile kareye yakın dikdörtgen planlı bir harim bölümünden oluşmaktadır.

Camiin, dikdörtgen açıklıklı girişi, dıştaki sivri kemerli, içteki basık kemerli olan iki nişin gerisine alınmış, yanlara birer adet dikdörtgen pencere, bunların üzerine sivri kemerli ufak tepe pencereleri yerleştirilmiştir. Sivri kemerleri üzerinde, kemer çizgisine paralel gelişen silmeler görülmektedir. Aynı türde pencere gruplarından harim duvarlarında ikişer tane, son cemaat yerinin doğu duvarında da bir adet bulunmaktadır. Son cemaat yerinin yan kısımları ince duvarlarla giriş bölümünden soyutlanarak ufak odalara dönüştürülmüş, harim girişlerinin yanlarına, bu odalara açılan birer pencere konmuştur. Son cemaat yerinin üstü fevkani mahfil olarak değerlendirilmiş, mihrap ekseninde yarım altıgen bir çıkma yapan bu mahfil batı yönündeki bir merdivenle donatılmıştır. Harimin tavanı alelade ahşap kaplama ile oluşturulmuş, iki yandan pilastrların kuşattığı, yarım daire planlı mihrap sivri kemerli sade bir kavsara ile taçlandırılmıştır. Mermerden mamul mihrap ayeti levhasında 1965 tarihi okunmaktadır. Basit görünümlü ahşap minberin yan yüzeyinde geometrik taksimat görülmektedir. Eski yapıdan kalma tek unsur olan bodur minare kuzeybatı köşesindedir. Kare planlı kaidesi yapı kitlesi içinde bulunmakta, saçağa kadar devam eden pabuçtan sonra kısa gövdesi çatıyı delerek devam etmektedir. Kesme küfeki taşından mamul korkulukların sınırladığı şerefe üç sıra testere dişi silmeyle takviye edilmiş, peteğin üzerine, kurşun kaplı ahşap külah oturtulmuştur.

Yapının cephe tasarımına I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nun egemen olmasına rağmen dikdörtgen pencerelerde görülen, eski binadan kalmış olması muhtemel, baklava taksimatlı demir parmaklıklar, ayrıca köşelerde ve girişin yanlarında yükselen pilastrlar Osmanlı ampir üslubuna bağlanmaktadır. Camiin karşısında yer aldığı bilinen ve kitabesinde İstanbullu Hacı Mehmed Efendi tarafından 1309/1891 yılında vakfedildiği belirtilen aptes teknesi, son yıllarda inşa edilen, son derece zevksiz bir hela-şadırvan grubunun içinde kalmış, camiin çevresine de birbirinden çirkin Kuran kursu binaları inşa edilmiştir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 285; *Âsitâne,* 8; Ayvansarayî, *Hadîka.* I, 309; Osman Bey. *Mecmua-i Cevâmi,* II, 16-17; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 8; Raif, *Mir'at,* 553-554; *İSTA,* I. 166-167; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 18; *İKSA.* I. 213-214; Zâkir. *Mecmua-i Tekâyâ,* 32.

M. BAHA TANMAN

ABDÜSSELÂM TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Koska semtinde, Mimar Kemalettin Mahallesi'nde, Börekçi Ali ve Ağa Çeşmesi sokaklarının kavşağında, Koca Ragıp Paşa İlkokulu'nun yerinde bulunuyordu.

Kaynaklarda "Koğacı Dede", "Koğacı Şeyh", "Sa'dî Abdüsselâm" ve "Âsitane-i Abdüsselâm" adlarıyla da anılan bu tekkenin dahil olduğu küçük külliye, 16. yy ricalinden Papasoğlu (Papaszade) Mustafa Paşa (Çelebi) (ö. 960/1552) tarafından kurulmuştur. Tekkeden başka bir mescit, bir darülhadis ve bir medreseden meydana gelen külliyenin inşa tarihi kesin olarak tespit edilemiyorsa da. vakfiyesinin 949 Recebinde/Ekim

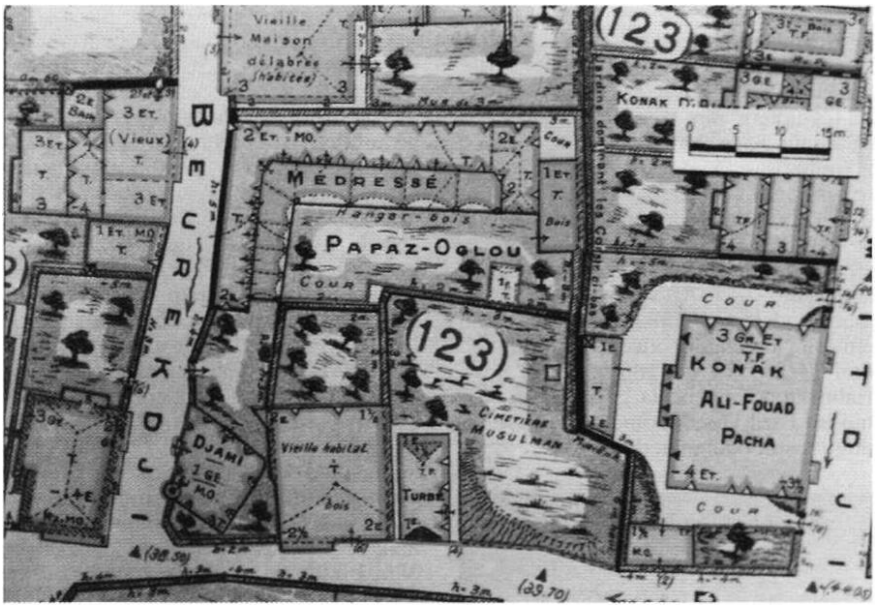

Abdüsselâm Tekkesi (işaretli alan) ve çevresinin Nisan 1924 tarihli Pervititch haritasındaki durum planı.
Semavi Eyice

1542 hazırlanmış olmasına dayanarak, bu tarihten az önce yaptırıldığı söylenebilir. Tekkenin yirmi, medresenin ise yirmi sekiz hücreyi barındırdığı, mescidin, benzer nitelikteki birçok külliyede görüldüğü gibi, aynı zamanda medresenin dershanesi ve tekkenin tevhidhanesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu yapıların, zaman içinde geçirmiş oldukları çeşitli onarım ve değişiklikler hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Ancak mescit ile medresenin asli konumlarını ve biçimlerini sonuna kadar az çok koruduğu, buna karşılık, başlangıçta muhtemelen kagir olan derviş hücrelerinin zamanla ortadan kalktığı, tekkenin ise geçen yüzyıl içinde ahşap bir binaya dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Kapatıldıktan sonra terk edilen ve zamanla harap olan tekke, 1940'larda külliyenin diğer bölümleriyle beraber, Vakıflar İdaresi tarafından enkazcıya satılmış ve yıktırılmıştır. Türbe ve hazire de dahil olmak üzere, en ufak bir iz bırakmadan ortadan kaldırılan tekkenin yerine 1945'te Koca Ragıp Paşa İlkokulu inşa edilmiştir.

Abdüsselâm Tekkesi'nin ilk zamanlarda hangi tarikata hizmet ettiği ve postuna kimlerin oturmuş olduğu tespit edilememektedir. Bilindiği kadarıyla, Celvetîye'den "Şirden" lakaplı Şeyh Abdülvehhab Efendi'nin 1130/1717'de vefat etmesiyle, Sa'dî tarikatı piri Şeyh Seyyid Sadeddin Cibavî'nin neslinden olan ve 18. yy başlarında İstanbul'a gelmiş bulunan Şeyh Seyyid Abdüsselâm Şeybanî (ö. 1165/1751) tekkenin postnişini olmuş, böylece burası Sa'dî tarikatına intikal ederek bu zatın adıyla anılmaya başlamıştır. Söz konusu tarikatın İstanbul'da temsil edildiği en eski -başka bir deyimle en kıdemli- tekke olmamasına rağmen (en eskisi Eyüp'teki Taşlıburun Tekkesi'dir) Abdüsselâm Tekkesi İstanbul'daki Sa'dî âsitanesi olarak kabul edilegelmiştlr. Muhtemelen bu husus Abdüsselâm Şeybanî'nin kişiliğinden kaynaklanmaktadır. Kendisi, Sa'dîye pirinin neslinden olmanın yanısıra, devrinin uleması ve meşayihi nezdinde itibar sahibiydi. Vaizlik yaptığı Ayasofya Camii'ne pirinin adı yazılı bir levhayı astıracak ve Kadir geceleri, başta Sa'dîler olmak üzere, hemen bütün tarikat ehlinin bu camide zikir yapmalarına izin alacak kadar nüfuzluydu. İstanbul'un tarihindeki ilk "kıyamî" tarikat şeyhi olarak bilinen Abdüsselâm Şeybanî, şehrin ileri gelen "devranî" şeyhlerinin uygun görmesi üzerine Halvetî-Cerrahî piri Şeyh Seyyid Mehmed Ntıreddin Cerrahî'nin (1678-1721) halifelerinden Sertarikzade Şeyh Mehmed Emin Efendi'ye (1686-1759) intisap ederek "teberrüken" Cerrahî tacı giymiştir. Cerrahîlik ile olan bu bağlantının hatırasını yaşatmak üzere, Abdüsselâm Tekkesi'nin türbesinde, Abdüsselâm Şeybanî'ye ait sandukanın yanında, raf üzerinde bir Cerrahî tacının bulundurulduğu, Ramazan ve Kurban bayramları müddetince, sandukanın başucundaki Sa'dî tacının rafa kaldırılarak yerine Cerrahî tacının konulduğu bilinmektedir. Aynı sebepten dolayı, İstanbul'da Abdüsselâmîlik koluna bağlı Sa'dî tekkelerinde taç giyme (ilbas-ı tac) ve posta oturma (iclas-ı post) törenlerinde, bir Cerrahî şeyhinin, namzet olan kişiye rehberlik etmesi veya icabında bizzat posta oturtması gelenek haline gelmiştir.

Abdüsselâm Şeybanî'den sonra tekkenin postuna, önce oğlu Şeyh Seyyid Mehmed Galib Efendi (ö. 1198/1783), sonra bu zatın halifesi Şeyh.Mustafa Haydar Efendi (ö. 1206/1791) geçmiş, M. Haydar Efendi'nin, vefatından az önce İstanbul'dan sürülmesi üzerine yerine, Samatya'da bulunan Etyemez Tekkesi'nin ilk şeyhi Sa'dî Karabacak (Karabıçak) Şeyh Ali Hulusi Efendi'nin (1127/1715 - Cemaziyülâhır 1197/1783) halifesi Kolancı Şeyh İbrahim Sabri Efendi (ö. 11 Muharrem 1221/1806) postnişin olmuştur. Bu zatın vefatını müteakip, Yusuf el-Şamî'nin halifesi Koğacı Şeyh el-Hac Mehmed Emin Efendi'nin (ö. 1251/1835) posta geçmesi ve neslinden gelenlerin 1920'lere kadar bu makamı ellerinde tutmaları Abdüsselâm Tekkesi'nin "Koğacı Dede" veya "Koğacı Şeyh" adlarıyla da tanınmasına sebep olmuştur. "Koğacızadeler olarak bilinen ve M. Emin Efendi'den sonra üç nesil boyunca posta oturan şeyhler Şeyh Mehmed Galib Efendi (ö. Ramazan 1279/1863), Şeyh Yahya Efendi (ö. 4 Recep 1329/1911) ve Şeyh Sadeddin Hikmet Efendi'dir. Bu sülalenin son şeyhini, kısa bir müddet postnişin olduktan sonra, birtakım suiistimallerinden ötürü, Meclis-i Meşayih reisi olan. Sütlüce'de Hasırîzade Tekkesi şeyhi Sa'dî Mehmed Elif Efendi (1850-1927) bu makamdan azledip yerine kendi oğlu Hasırîzade Y. Zahir Efendi'yi getirmiştir. Tekkenin son şeyhi olan Hasırîzade Y. Zahir Efendi'nin bu görevi üstlendiği sırada burasının, oturulamayacak kadar bakımsız ve pis olduğu, Sütlüce'de babasının tekkesinde ikamet etmeye devam eden Y. Zahir Efendi'nin ancak ayin icrası için pazartesi günleri Abdüsselâm Tekkesi'ne geldiği bilinmektedir.

Abdüsselâm Tekkesi'nin mimari özellikleri hakkında, Pervititch Sigorta Şirketimin 1924 tarihli ve 9 no'lu paftasından bazı genel bilgiler edinilebilmektedir. Külliyenin girişi batıda, Börekçi Ali Sokağı üzerindeydi. Arsanın kuzeyini, kolları birbirine eşit olmayan "U" şeklindeki, iki katlı kagir bir kitle içinde toplanmış medrese hücreleri işgal ediyordu. Avluya bakan tarafta bir revakla donatılmış olan bu yapıda, her katta on dörderden, toplam yirmi sekiz hücre yer almaktaydı. Doğu yönünde bu kitleye bitişen tek katlı ahşap binanın medreseye ait bir müştemilat olması muhtemeldir. Mescit, dershane ve tevhidhane fonksiyonlarını bünyesinde toplayan, yamuk planlı, kagir duvarlı, ahşap çatılı yapı arsanın güneybatı köşesinde bulunuyordu. Bunun, biri Börekçi Ali Sokağı'na, diğeri kuzeye, medrese hücrelerinin yer aldığı avluya açılan iki tane kapısı ve her yönde ikişerden toplam sekiz adet kemerli penceresi vardı. Minaresi ise güneybatı köşesinde yükselmekteydi. Mescidin doğusunda, güneydeki Ağa Çeşmesi Sokağıma açılan müstakil kapısı ve kuzeyde, avludan duvarlarla tecrit edilmiş küçük bir bahçesi olan, iki katlı ahşap tekke binası yer almaktaydı. Haremi, selamlığı ve derviş hücrelerini barındırdığı anlaşılan bu yapının üst katta, sokak yönünde, cephesinin yarı uzunluğunda bir çıkma yaptığı ve birçok geç devir tarikat yapısında

görüldüğü gibi, her bakımdan bir ahşap mesken niteliğinde olduğu söylenebilir. Dahiliye Nezareti'nin hazırladığı bir istatistikte, R. 1301/1885 yılında Abdüsselâm Tekkesi'nde, altı erkek ile beş kadının barındığı tespit edilmekte, ayrıca Maliye Nezaretinden senelik 432 kuruş tahsisatı ve günde 3 okka et istihkakı olduğu öğrenilmektedir.

Arsanın güneydoğu kesimi türbe ile hazireye tahsis edilmişti. Tekkeye bitişen türbenin dikdörtgen planlı, kagir duvarlı ve ahşap çatılı bir bina olduğu anlaşılmaktadır. Ağa Çeşmesi Sokağına bakan, demir parmaklıklı ve sivri kemerli geniş bir niyaz penceresi, doğuya açılan bir kapısı ile ayrıca üç penceresi bulunan türbede tekke şeyhlerinin sandukaları yer almaktaydı. Abdüsselâm Şeybanî'ye ait olan sandukanın koyu yeşil renkte puşidelerle ve kıymetli şallarla örtülü olduğu bilinmektedir. Benzer örneklerden hareketle, Papasoğlu Mustafa Paşa Külliyesi'nin inşa edildiği dönemde, derviş hücreleri ile tekkeye ait diğer bölümlerin, medrese hücrelerini barındıran kitleye benzer bir kitle içinde sıralandıkları ve avluyu kuşattıkları tahmin edilebilir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 136-137; Çetin, *Tekkeler,* 584; Aynur, *Saliha Sultan,* 34, no. 4; *Âsitâne,* 9; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 58; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 70-71, no. 113; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 10; *Ihsaiyat,* I, 21; Zâkir. *Mecmua-i Tekâyâ.* 48-49; Vassaf, *Sefine,* V, 270; İ. H. Konyalı, "Yeni Açılan Unkapanı ve Yenikapı Güzergâhı / IV", *İstanbul Belediye Mecmuası.* 198 (Şubat 1942), 4 vd; *İSTA,* I, 167; Öz. *İstanbul Camileri,* I, 18, 114; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 333; S. Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihî Eserleri / III". *TED,* 10-11 (1981), 195-238; *İKSA,* I, 214-216; M. B. Tanman, "Abdüsselâm Tekkesi", *DİA,* I, 302-303.

M. BAHA TANMAN

ABED HAN

Karaköy'de, Necatibey Caddesi'ne çıkan Eriştеci Sokağı üzerinde no. 7'dedir.

Giriş kapısı, Aksu İş Hanı arkasında, Havyar Hanı içi aralığındadır. Bina, Halil Paşa Sokağında girişi bulunan Ömer Abed Han ile birbirine geçmiştir. Bu hanın merdivenlerinden çıkıldığında Abed Han'a ulaşılır. Eriştеci Sokağımda Küçük Balıklı Han ile Karaköy Palas arasında dar bir cephesi bulunmaktadır.

Yazılı kaynaklarda mimarının adına rastlanmamıştır. Yapıda, kesme taş malzeme kullanılmıştır. Üç kat halinde inşa edilen yapının, Eriştеci Sokağıma bakan cephesi, 19. yy neoklasik mimari anlayışı ile oluşturulmuştur ve aynı zamanda binanın bezeme bulunan tek cephesidir.

Girişin iki yanında pilastrlar bulunmaktadır, bu pilastrların başlıkları triglif motifleriyle oluşturulmuştur. Birinci ve ikinci kat boyunca yükselen pilastrlar her iki katı birleştirir. Burada başlıklar, yatay dikdörtgen bloklar halindedir. Üçüncü kata bir silme ile geçilir.

Üçüncü katta yine. iki yanlarda pilastrlar ile meydana getirilen cephede,

Abed Han'ın içinden bir gölünüm.
Nazım Timuroğlu, 1993

Abed Han'ın duvarındaki eski bir levha.
Nazım Timuroğlu, 1993

pilastr başlıkları rozas motifi ile tamamlanmıştır. Pencere denizliklerinin köşelerinde yer alan ve taşıyıcı olmayan konsollar, yapıya hareketlilik kazandıran diğer süsleme elemanlarıdır. Bina, cepheyi boydan boya geçen bir silme ile sonlandırılmıştır.

BANU KUTUN

ÂBİD ÇELEBİ TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Kadıçeşmesi ve Yenihamam semtlerinin sınırında, Şeyh Resmî Mahallesi'nde, Otlukçu Yokuşu ile Hüseyin Remzi Bey Sokağımın kavşağında bulunmaktaydı.

Kurucusu Mevlânâ Celâleddin Rûmî (1207-1273) neslinden ve Nakşibendî büyüklerinden Şeyh Abdullah İlahî (ö. 1491) halifelerinden Şeyh Âbid Çelebi'dir (ö. 903/1497-98). İnşa tarihî kesinlikle tespit edilememekle beraber vakfiye tertip tarihinin 1494 sonlarına (900 Seferi'nin başları) rastlaması göz önünde tutularak, bu tarihten az önce yaptırılmış olduğu kabul edilebilir.

Birçok tarikat yapısı gibi, mescit-tekke niteliğinde olan Âbid Çelebi Tekkesi, banisinin hem Mevlevi hem de Nakşibendî hilafeti bulunması sebebiyle her iki tarikata da hizmet etmesi için kurulmuş ve bu husus vakfiyesinde belirtilmiştir. Nitekim tekkede cuma geceleri Nakşibendî, perşembe günleri de Mevlevi ayini icra edildiği bilinmektedir. İstanbul'un en eski tekkelerden biri olmanın yanısıra, Fatih Sultan Mehmed'in Mevlevîlere tahsis ettiği Kalenderhane Cami-Tekkesi'nden sonra, şehrin ikinci mevlevîhanesi olarak bu tarikatın İstanbul'daki gelişmesinde önemli bir yeri vardır. "Fatih Mevlevîhanesi" olarak da anılan tekkenin vakıfları, Şeyh Âbid Çelebi'nin vefatından sonra, içlerinde hanımı Sittişah Hatun'un da bulunduğu birçok kişi tarafından yapılan eklerle zenginleştirilmiştir.

Âbid Çelebi'den sonra tekkenin postuna yine Mevlânâ soyundan Mehmed Sahib'Çelebi (ö. 979/1571-72) oturmuş ve uzun müddet irşat görevini yürütmüştür. Daha sonraları bu görevi üstlenmiş olan Şeyh Hacı Mehmed Efendimin (ö. 1195/1780-81) vefatını müteakkip tekkenin postu boş kalmış, binaları da ihmale uğrayarak harap olmuştur. 19. yy'ın birinci çeyreği içinde, Mevlevîliğe bağlı devlet ricalinden ünlü Mehmed Said Halet Efendi (1760-1823), metruk tekkenin mevlevîhane olarak ihya edilmesi için Sultan II. Mahmud nezdinde girişimde bulunmuşsa da 1823'te katledilmesi üzerine bu girişimi yarım kalmıştır. Âbid Çelebi Tekkesi'ni kısa bir süre sonra (1823-1826 arasında), Sa'dî tarikatından Eyüp'teki Taşlıburun Tekkesinden hilafet almış olan, ayrıca Sütlüce'deki Hasırcızade Tekkesi'nin damadı olan ve "Hasırcızade damadı" ya da "Deli şeyh" lakapları ile tanınan Şeyh Hüseyin Hamdi Efendi (ö. 1257/1841) tekrar canlandırmıştır. Bu tarikat değişikliğine rağmen yeni düzenlenen vakfiyede, Sa'dî ayini icra edilmeden önce tekkenin şeyhi tarafından Mesnevi okutulması, dolayısıyla da bu görevde bulunacak kişilerin icazetli mesnevîhan olmaları şart koşulmuştur.

Ayin günü perşembe olan Âbid Çelebi Tekkesi'nin postuna, ikinci baninin vefatından sonra Şeyh Sadeddin Efendi (ö. 1289/1872), °Şeyh Mustafa Sıdkı Efendi (ö. 1890) ve Şeyh Salahaddin Bey (ö. 1930) oturmuştur. Bu arada 1918'deki Fatih yangınında tekke, çevresindeki birçok hayır eseri ile birlikte ortadan kalkmış ve bir daha ihya edilememiştir. Zamanla arsası meskenler tarafından işgal edilmiş, geriye bazı duvar izlerinden ve mezar taşlarından başka bir şey kalmamıştır.

Âbid Çelebi Tekkesi'nin gerek ilk ve gerek ikinci safhalarındaki mimari özellikleri belli değildir. Ancak ilk inşa edildiğinde, mescit-tevhidhaneden başka şeyh ve ailesinin oturduğu bir harem dairesi ile dervişlere ait beş hücreden ibaret mütevazı bir zaviye niteliği taşıdığı, ihyasında ise daha geniş tutularak içinde harem ve selamlık bölümlerini

de barındıran iki kaü büyük bir bina yapıldığı bilinmektedir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri.* 285-286; Evliya, *Seyahatname,* I, 249; Aynur, *Saliha Suttan,* 34, no. 6; Ayvansarayî, *Hadîka.* I. 152; *Âsitâne,* 15; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 70-71, no. 285; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 14; *Ihsaiyat,* I. 21; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 15; /SZa, I, 168; I, 218-219; Gölpmarlı, *Mevlevilik,* 337-338; Yüksel, //. *Bâyezid-Yavuz,* 291; M. B. Tanman, "Abid Çelebi Tekkesi", O/A I, 308.

M. BAHA TANMAN

ÂBİDE-İ HÜRRİYET

Şişli İlçesi'nin kuzeybatı kesiminde birinci çevre yolu ile Şişli-Kâğıthane Caddesi arasında kalan üçgen arazi parçası üzerinde bulunmaktadır.

Çevre yolunun viyadüklerle yükseltilmesi sonucunda anıtın bulunduğu tepe ve çevresi özgün topografik konumunu ve perspektifini kısmen yitirmiştir. Oysa bu üçgen plato, kentsel bağlantılar açısından hemen her dönemde önem taşımıştır. Örneğin, II. Mehmed'in istanbul kuşatması sırasında otağını kurduğu yerlerden biri olduğu sanılmaktadır.

Bu üçgen biçimli ve bölgenin topografyasına birebir uyan yapı adası ve çevresi, 1896'da açılması planlanan Osmanlı tarım ve sanayi ürünleri büyük sergisi için de düşünülen alandı. II. Abdülhamid döneminin önemli girişimlerinden biri olan sergiden başka yine bir diğer önemli proje olan bakteriyoloji enstitüsünün de burada kurulması planlanmıştı.

Anıt, yakın tarihimizde 31 Mart Mikası olarak bilinen Meşrutiyet karşıtı ayaklanmanın bastırılması sırasında ölenlerin anısına yaptırılmıştır. Yapımına 1909'da başlanılan anıt, 23 Temmuz 1911'de düzenlenen bir törenle açılmıştır. Anıtın tasarımı, I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nun tanınmış adlarından Mimar Muzaffer Bey'e aittir. Anıt için bir proje yarışması açılmış, yarışmaya dönemin en tanınmış mimarları, Kemaleddin Bey(-0, A. VallauryÇ-0, Vedat Tek(-»), Konstantin Kiryakidi Bey katılmış ve Muzaffer Bey'in tasarımı birinciliği kazanmıştır.

Mimar Muzaffer Bey, üzerine anıtın oturtulacağı arazinin üçgen biçimini, çıkış noktası olarak almış görünmektedir. Anıt, bir üçgenler geometrisi üzerine kurgulanmıştır. Tematik biçim olarak üçgenin ve onun bağılı olan altıgenin kullanımı, tasarıma sıkı bir geometrik örgü kazandırmaktadır. Eşkenar üçgenin her kenarının geometrik olarak eşdeğerli oluşu, anıta çepeçevre bir eşdeğerli perspektif olanağı vermektedir. Ama bu eşdeğerliliğe. anıt alanına girişten başlayarak vurgulanan ve bir kapı motifi ile işaret edilen yönlendirici aks da eklenmiştir. Anıt genel çizgisi ile geleneksel referansları, dönemi için son derece çağdaş olan rasyonalist bir konsept ile birleştirmektedir.

Anıt. köşeleri pahlanmış bir eşkenar üçgen plato üzerinde yükselmektedir. Pahlanmış köşelerden üç yönde açılarak inen geniş merdivenlerle yine köşeleri pahlı üçgen biçimli zemine ulaşılmaktadır. Zeminin giriş yönündeki kenarının ortasına bir küçük taç kapı yerleştirilmiştir. Alnında "Makber-i Şühedâ-i Hürriyet" kitabesi vardır. Anıtın zeminden aşağıda bulunan kriptasına giriş veren bu minyatür boyutlu taç kapı, aynı zamanda anıta yönlendirici bir eksen sağlamaktadır. Bunlara ek olarak da geleneksel mimariye referans veren bir anı motifidir. Çok ustaca bulunmuş ve yerleştirilmiş bu taç kapının sırtında (kriptaya inişin tonoz örtüsünün dışında) basamaklar düzenlenmiş ve bir minber görüntüsü ve (belki de işlevi) sağlanmıştır. Açık hava namazgahlarını da anımsatan bu düzenlemenin çok işlevliliği ilgi çekicidir.

Yapımında tümüyle ve yer yer çok değerli taş malzeme kullanılan anıtın tabanı üçgen biçimindedir. Üçgenin köşeleri üsüerine konan birer büyük küre ile belirtilmiştir. Küreler, pembe renkli ve cilalanmış taştandır. Küreler, üçgen tabanın köşelerini pahlayan pabuçluklara yaslanmaktadır. Böylece üçgen plandan altıgene geçilmektedir. Üçgenin kenarortaylarına gelen kısımlarda kripta bölümüne gün ışığı sağlayan pencereler açılmış ama rumî motifli mermer şebekeler konarak yüzey bütünlüğü korunmuştur.

Anıtın yukarıya doğru daralan altıgen kesitli bir gövdesi vardır. Bu gövdenin birer atlayarak üç yüzeyinde 31 Mart şehitlerinin adları altıgen biçimli mühürler halinde taş üzerine oyularak işlenmiştir. Gövdenin ön yüzünde V. Mehmed Reşad'ın tuğrası, diğerlerinde de "Tarih-i İstirdâd-ı Hürriyet, 10 Temmuz 1325 ve Timsâl-i Meşrutiyet, 12 Temmuz 1325" yazılarının bulunduğu kitabeler vardır.

Altıgen gövdeden mukarnaslarla geçilerek dairesel bir halka oluşturulmuş; geleneksel prizmatik üçgen geçiş şeridi kullanılarak daha dar bir halkaya ulaşılmış ve onun üzerine de top namlusu biçimindeki yüksek gövde konmuştur. Namlu biçimli gövdenin üzerine giriş ekseni yönünde süngülü tüfekler, kılıçlar, bir cankurtaran simidi ve diğer askeri figürlerin ve dalgalanan bir bayrağın metal döküm modelleri yerleştirilmiştir.

Anıtın çevre düzenlemesinde her kenara yerleştirilen ikişer kolon ve üzerlerindeki metal döküm ışıklıklar, eşdeğer ve çevreleyici bir görünüm sağlamaktadır. Mukarnas başlıklı kolonlar yüksek ayaklıklar üzerindedir. Fener biçimindeki ışıklıkların üstleri minyatür kubbeciklerle kapatılmıştır.

On sekiz basamakla inilen ve üçgen planlı olan kripta hacmi oldukça yüksektir. Üç büyük taşıyıcı ayağı vardır. Üçgenin köşelerini tutan bu taş örgülü ayakların üstlerine birer kitabe şeridi işlenmiştir. Üçgenin güneydoğu köşesine mermerden bir mihrap yerleştirilmiştir. Kriptanın üstü rumî motifli ve renkli camlı bir vitray kubbe ile örtülmüştür. Ortasında bir büyük avize vardır. Vitray kubbe avize ile birlikte asılı durmaktadır. Mermer şebekeli pencerelerden gelen gün ışığının renkli vitrayı aydınlatması çok etkileyici bir mekân izlenimi uyandırmaktadır. Ne yazık ki, vitray ve avize yer yer çok hasarlı görünmektedir.

Üçgen biçimli arazinin tepe noktasında bulunan giriş çok sade biçimlenmiştir. Üstleri miğfer biçimli taş kapaklarla sonlanan birer taş ayakla belirlenen bir büyük ve iki küçük kapı vardır.

Çevresi hayli bakımsız ve düzensiz olan anıtın bulunduğu geniş arazi, parmaklıkla çevrilidir. Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'mn türbesi(->) ile Midhat Paşa'mn ve Talat Paşa'nın mezarları da aynı arazi içinde bulunmaktadır.

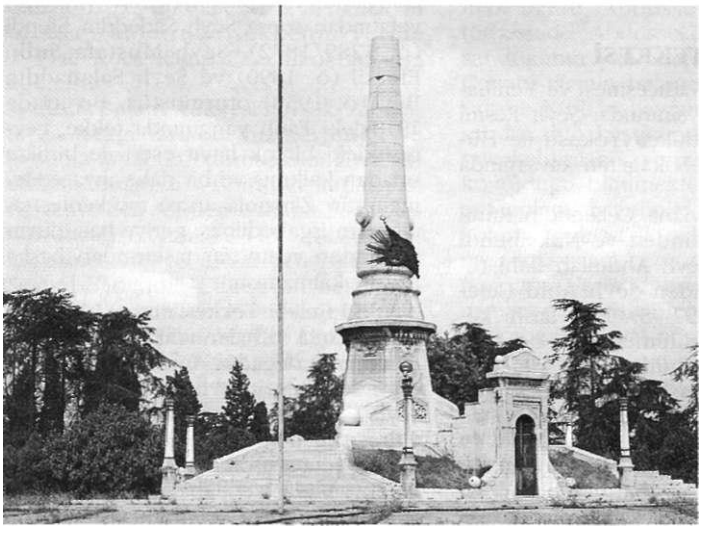

Âbide-i Hürriyet. Özgün fener başlıklarının yerini bugün spotlar almıştır. *Onur Dirikan, 1993*

Bibi. *Sevsâl-i Osmani* 10, 169-173; *ae,* IV, 160-161; *Salname-i Servet-i Fünûn,* II, 170; *ae,* III, 162-163; *Resimli Kitap,* no. 31, Haziran 1327; Sözen, *Cumhuriyet Mimarlığı,* 38-39; *İSTA,* I, 169-171; S. Eyice. "Âbide-i Hürriyet". *DİA.* I. 309.

AFİFE BATUR

ÂBİDÎN PAŞA TÜRBESİ

Fatih Camii haziresinde, Gazi Osman Paşa Türbesi'nin Kıble yönünde, hemen yanında bulunmaktadır.

Son devir Osmanlı ricalinden, Arnavut asıllı Dinozade Abidin Paşa'ya (1843-1906) aittir. Preveze'de doğan Abidin Paşa çeşitli valiliklerde ve nazırlıklarda bulunmuş, ayrıca Mevlânâ'nın *Mesnevi* 'sini kısmen şerh ederek bastırmıştır. Aynı türbede, yine Dinozade ailesinden ve Dergâh-ı Hümayun kapıcıbaşılarmdan Veysel Paşa da (ö. R. 31 Kânunuevvel 1319/1903) gömülüdür.

Açık türbe şeklinde tasarlanmış olan yapı, kenarları 3 m uzunluğundaki kare bir taban üzerine oturmaktadır. Hemen bütünüyle beyaz mermerle inşa edilmiştir. Alçak bir korkuluk duvar, doğu yönündeki giriş açıklığı dışında kare tabanı kuşatmakta, bu duvara oturan on iki adet sütun üst yapıyı taşımaktadır. Köşelerde yer alan sütunlar kare, diğerleri yuvarlak kesitlidir. Açık turuncu renkte bir taştan yontulmuş olan yuvarlak kesitli sütunlar, her kenarda iki tane olmak üzere ve ortada daha geniş bir açıklık bırakacak şekilde yerleştirilmiştir. Köşeleri pahlı kaidelerle ve klasik Osmanlı mimarisindeki baklavalı başlıklardan mülhem başlıklarla donatılmışlardır. Sütunların üzerindeki lento ile bunu izleyen saçak kesintisiz olarak türbeyi kuşatmaktadır. Her cephede ikişer küçük çörtenle donatılmış olan saçağın altında, Antik Yunan ve Roma mimarilerinden alınma damlalık frizi göze çarpar. Doğu cephesinde, ortadaki sütun açıklığında korkuluk duvarı kesintiye uğratılarak giriş buradan sağlanmıştır. Giriş cephesinin lentosunda, sütun açıklıklarına isabet eden üç adet dikdörtgen kartuş içinde. Âbidin Paşa'nın kimliğini belirten, ta'lik hatlı bir kitabe bulunmaktadır: *Eâzım-ı vükelâ ve vüzerâ-yi / saltanat-ıseniyyeden ve Arnavutluk hanedanından Dinozade Abidin Paşa 'nm / türbe-i şerifesidir.*

Türbeyi örten sekiz dilimli kubbe, sekizgen bir kasnak aracılığı ile lentoya oturur. Mermerden yontulmuş bir alemle son bulan kubbenin içinde, etek kısmında, her kenarda bir tane olmak üzere, dikdörtgen kartuşlarla çerçevelenmiş, sülüs hatlı ayetler, bunların üzerinde de rumîlerden oluşan palmet kabartmaları bulunmaktadır. Kubbenin merkezine sarkıt biçiminde, sekizgen bir göbek oturtulmuştur. Gerek malzemesi ve tekniği, gerekse de tasarımı ile Osmanlı mimarisinin geleneklerine tamamen ters düşen bu ilginç kubbenin benzerlerine Hint-İslam mimarisinde rastlanmaktadır. Abidin Paşa ile Veysel Paşa'nın kabirleri aynı tasarımı sergilemektedir. Her ikisinde de, zengin bir profilasyona sahip pehle taşları görülmekte, bunların baş ve ayak uçlarında, prizmatik üçgenlerle süslü kaideler üzerinde, alt kısımları yaprak kabartmalarıyla süslü silindir biçiminde şahideler yükselmektedir. Mezar kitabeleri ta'lik hatla yazılmıştır. Âbidin Paşa'ya ait her iki şahidede, son derecede ağdalı bir Osmanlıca ile kısmen manzum kısmen mensur bir metin yer almakta, bu metinde paşanın, baba tarafından Dino. anne tarafından Çapar hanedanlarına mensup olduğu belirtilmekte, üstlenmiş olduğu görevler sayılmakta, *Mesnevi* sarihi olduğuna değinilmekte, sonunda da doğum ve vefat tarihleri verilmektedir.

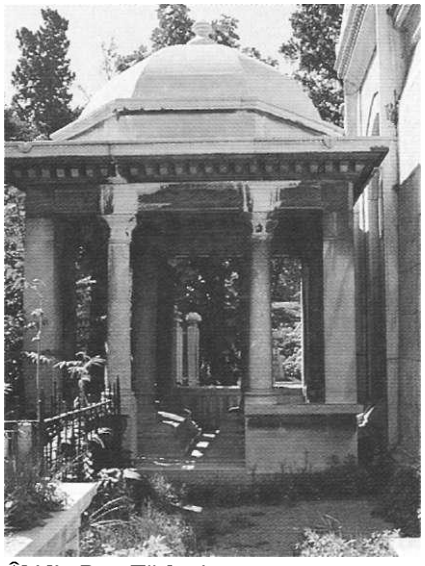

Âbidin Paşa Türbesi
M. Baba Tanman, 1993

Âbidin Paşa Türbesi, tasarımının ana hatlarıyla, Osmanlı mimarisinde köklü bir geleneğe sahip olan, ilk örnekleri Orhan Gazi devrinde görülen açık türbelere bağlanmakta, ancak, klasik Osmanlı, Antik Yunan. Roma ve Hint-İslam gibi birbirlerine tamamen yabancı üsluplardan derlenmiş mimari unsurlarıyla, inşa edildiği dönemin eklektik zevkini yansıtmaktadır.

Bibi. M. O. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978),* lst., 1979, s. 89. *

M. BAHA TANMAN

ABOUT, EDMOND

(1828, Dieuze, Fransa - 1885, Paris, Fransa) Fransız gazeteci ve romancı. İki kez İstanbul'a geldi. İlk ziyaretini muhtemelen Kırım Savaşı yıllarında yaptı. Bununla ilgili yazılı bilgi yoktur. İkinci ziyareti ise 1883 sonbaharında, yataklı vagonlar işletmelerinin daveti üzerine gerçekleşti. Çeşitli ülkelerden gelen yaklaşık kırk kişilik heyet, Doğu Ekspresi ile önce Varna'ya, buradan da vapurla İstanbul'a geldiler. Beyoğlu'nda Luxembourg Oteli'nde kalan ziyaretçiler, Beylerbeyi, Dolmabahçe, Topkapı Sarayları ile Boğaziçi'ni ve çeşitli semtleri gezdiler. Mihmandarları ressam Şeker Ahmed Paşa idi. About bu gezi ile ilgili izlenimlerini *De Pontoise â istanbul* (1884) adlı kitabında ayrıntılı biçimde anlattı. Yedi uzun makaleden oluşan kitabın 144 sayfalık ilk bölümü 'İstanbul Seyahatnamesi" adını taşır. E. About burada, Türkler hakkında övgü dolu ifadeler kullanır. Ayrıca, Şehzade İzzeddin Efendi'den, Sanayi-i Nefise Mektebi'nden, Üsküdar'daki bir tekkeden, İstanbul halkının giyim kuşamından, tanık olduğu Kurban Bayramı töreninden ve padişahtan ayrıntılı biçimde söz eder.

13 Ekim 1883'te vapurla İstanbul'dan ayrılan yazar, Romanya üzerinden trenle ülkesine döndü. E. About'un edebi pek çok eseri vardır.

İSTANBLJL

ABRAHAM PAŞA

(1833, İstanbul - 1918, İstanbul) Ermeni bürokrat ve diplomat. Asıl adı Abraham Eramyan'dır. Eğinli büyük bir sarraf ailesindendi. Babası Kevork Eramyan (1816-1900) ile büyükbabası Terzontz Eram Amira (1768-1835) Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın ve ailesinin sarraflığım üstlenmişlerdi. Abraham Eramyan Mısır diplomatı Nubar Paşa'nın da kayınbiraderiydi. Mısır'da özel eğitim gördü ve Kavalalı'mn sarayında da özel kalem müdürlüğü görevinde bulundu. Hıdiv İsmail Paşa'nın (hd 1863-1879) kapı kâhyası olarak İstanbul'a tayin edildi. Bu görevde iken Abdülaziz'in (hd 1861-1876) son zamanlarında Mısır'ın imtiyazlarının genişletilmesinde önemli rol oynadı. II. Abdülhamid tarafından I. Meşrutiyet'te Ayan ve 1900'de de Şûrayı Devlet üyeliklerine atandı. II. Meşrutiyet'te (1908) birinci meclisten hayatta kalmış üç Ayan azasından biri olarak tekrar görevine dönmüştür.

Abraham Paşa'nın şahsiyeti ve zevkleri dönemin İstanbul'unda her zaman büyük ilgi uyandırmıştı. Abdülaziz'le yakın dostluğu olmuştu. İhtişam ve gösterişe meraklı olan ve anadili gibi Türkçe, Arapça bilen, Fransızca da konuşan Abraham Paşa'nm Beyoğlu sosyetesinde çok faal bir rol oynadığı bilinmektedir. Atlara çok meraklıydı ve saraydakilerden çok daha güzellerine sahip olduğu söylenirdi. Büyükdere'deki yalısında İstanbul'un en iyi aşçılarının çalıştığı mutfağı meşhurdu. Ava ve özellikle lüfer avına meraklı olan Abraham Paşa'nm bu zevkini tatmin için üstü camekânla kapalı ve ambarındaki bir delikten olta sallandırılan bir tekne yaptırdığı anlatılır. Tavla ve bilardoda son derece başarılı olduğu bilinir, hattâ hurda yakut ve zümrütle bezenmiş, zarları elmastan kesilmiş bir tavlası olduğu rivayet edilirdi. Güzel eşyaya da ilgisi vardı. Büyükdere'deki yalısında çok zevkli parçalar bulundurduğu aktarılmaktadır.

Abraham Paşa'nın İstanbul'da son derece önemli emlake sahip olduğu bilinmektedir. Bunların başında Boğaz'm kuzeyinde iki yakada da Karadeniz'e kadar uzanan koruları gelmektedir. Diğerleri ise Beyoğlu Cadde-i Kebir'de (bugün İstiklal Caddesi) üzerinde Cercle d'Orient Kulübümün bulunduğu büyük konak ile Büyükdere'deki yalıdır (bak. Kocataş Yalısı).

II. Abdülhamid'in 1887'de Beykoz'daki arazisine el koymasından sonra. Abraham Paşa servetinin büyük bir kısmını borçlanma, borsa spekülasyonu ve kumar sonucunda kaybetmiştir.

EDHEM ELDEM

ABRAHAM PAŞA KORUSU

Beykoz ilçesi sınırları içindedir. Boğaz'a hâkim olan koru, Beykoz ile Paşabahçe arasındaki sırtlardan başlayarak Karadeniz'e, Riva'ya kadar uzanan geniş bir alana yayılmıştır. Koruya adım veren Abraham Paşa'nın(->) bu geniş araziyi padişahla tavla oynarken kazandığı söylenir.

Koru, 1887'de askeri önemi nedeniyle kamulaştırılarak hazineye devredilmiş, II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra, bir bölümü "Hürriyet Bahçesi" adı altında halkın ziyaretine açılmıştır. Korunun Boğaziçi'ne bakan yamaçlarındaki parkı, Abraham Paşa, Fransız bahçe mimarlarına düzenletmiş; bu bölüme köşkler, kuşhaneler, havuzlar yaptırmış; o zamana kadar Türkiye'de yetiştirilmeyen bitkiler, ağaçlar diktirmiştir. Abraham Paşa Korusu'nun içinde bulunan küçük tiyatro, 1937'de yanmıştır.

Halen halka açık bulunan koru 279-000 m^2 alana sahiptir. Koruya giriş, Boğaz yönünde Karacaburun Caddesi'nden, kuzey yönünde ise Kavakdere Caddesi'ndendir. Korunun yoğun ağaçlık alanında yabancı kökenli sekaya, libocedrus, kırmızı yapraklı karaağaç, Japon saforası gibi ağaçlar yanında, çınar, ıhlamur, meşe, atkestanesi ve erguvanlar da sıkça görülür.

Abraham Paşa Korusu içinde iki büyük mağara, beş havuz, üç grot (kayalık) vardır. Havuzlardan birinin içindeki küçük adacık ilgi çekicidir.

Koruda iki kır kahvesi, bir restoran, iki tuvalet, iki sera, iki otopark, bir açık spor alanı, çocuk bahçesi, oturma terasları ve piknik alanları, aydınlatma ve su tesisatı bulunmaktadır.

AHMET YILDIZCI

ABRAHAM PAŞA YALISI

bak. KOCATAS YALISI

Abud Efendi Yalısı (sağda). Yanında ise, yandığı için bugün var olmayan Ferik İsmail Paşa Yalısı, Kandilli.
Erkin Emiroğlu, 1970'lerin başı

ABUD EFENDİ YALISI

Boğaz'm Anadolu yakasında, Kandillidedir. Yaklaşık 1830-1855 tarihlerinde banker Aitunîzade Necib Bey için inşa edilmiştir. Mimarının Dolmabahçe Sarayı mimarı Garabet Balyan olduğu ileri sürülmektedir. İnşasından çok kısa bir süre sonra yalıyı Baron de Vandeuvre satın almış ve 40 yıl sonra Fransa'ya dönene dek ailesiyle burada yaşamıştır. Yalı. 1900'lü yıllar başında, İstanbul Ticaret Odası Başkanlığımda 33 yıl bulunmuş olan, ipek ve deri tüccarı Mehmed Abud Efendi (1830-1917) tarafından satın alınmıştır. Kızı Belkıs Abud'un 1979 yılında ölümü üzerine yalı, ertesi yıl sanayici İsmail Özdoyuran'a satılmıştır.

İki katlı olan ahşap yalının, servis mekânları ve iki kayıkhane ile bir deniz hamamının yer aldığı bir de kagir alt katı vardır. Yalının denize dik olan batı cephesindeki girişinde selamlık sofası yer almıştır. Girişin tam karşısında, selamlık sofasının doğu kenarmda, dairesel bir merdiven ile yarım daire bir servis merdiveninin yer aldığı merdiven evi bulunmaktadır. Bu ikinci merdiven doğu bölümündeki harem sofasına açılır. Merdiven evinin yüksek olan tavam basık bir kubbe ile örtülmüştür. Giriş katında, harem bölümünde, denize nazır odalardan birinde bir mihrap yeri olup, bu mekânın Baron de Vandeuvre ailesince dua odası olarak kullanıldığı söylenir.

Deniz ve kara cephelerinde, her iki katta, selamlık ve harem sofaları arasında odalar yer alır. Deniz cephesine odaların yerleştirilmesi sonucu sofalar dar cepheleriyle denize yönlendirilmiştir. Selamlık sofasının üstüne gelen asıl kabul salonu haç biçimindedir. Bu salonun deniz ve bahçe yönündeki kolları dar ve derin, karşıt yöndekiler ise geniş ve derinliksizdir. Salonun deniz ve kara tarafına bakan kolları ile kare planlı orta salon bölümünü ayıran ikişer zarif sütun, salonun üç bölüm olarak algılanmasına neden olur. Salonun orta mekânını örten tonozlu tavanı ile kollar üzerindeki düz tavanlar, friz ve duvarları, hurma dallarının ağırlıklı olduğu yağlıboya hayali manzara resimleriyle süslüdür. Kabul salonunun giriş kapılarının camlarında da hurma ağacı motifleri yer alır.

Bibi. Fidem, *Boğaziçi Anıları,* 304; M. C. Atasoy, *Kandilli'de Tarih,* İst., 1982, s. 71-72; P. Tuğlacı, *The Role of the Balian Family in Ottoman Architecture,* İst., 1990, s. 91-100.

TÜLAY ARTAN

Abraham Paşa Korusundan bir görünüm.
Erkin Emiroğlu. 1993

ACEM AĞA MESCİDİ

İstanbul'un kiliseden çevrilen camilerinden olan Acem Ağa Mescidi, Gülhane Parkı girişinin karşısındaki Zeynep Sultan Camii'nin sokak aşırı yanında bulunmaktadır.

Hadîkdnm verdiği bilgiye göre Arpa Emini Lala Hayreddin tarafından bu kilise kalıntısı mescide çevrilmiş, sonraları, Babüssaade ağası da olan, acemi ağalarından Ahmed Ağa bu mescide *Ecza-i Şerife* vakfettiğinden mescit bu ikinci hayır sahibinin adıyla tanınmıştır. Yine *Hadîka,* "Beyt-i İbadet", kelimelerinin, mescidin yapılışı olan 889/1484 tarihini verdiğini bildirir. 953/1546 tarihli vakıf defterinde burası Hayrüddin Bey Mescidi olarak kayıtlı olup, vakfiyesi 891 Zilhiccesinde / 1486 Mehmed bin Mustafa tarafından düzenlenmiştir. Yine *Hadîkdya* göre bir yangından sonra yeniden

yapılan mescidin tarih kitabesi, yanındaki çeşme üzerine konulmuştur. Mescit, *Hadîkdya.* göre 1169/1755 yılında idam edilen, Bıyıklı lakabı ile tanınan Sadrazam Ali Paşa tarafından minber konularak camie çevrilmiştir. Halbuki kitabesinden. 1168/1754-55 yangınından sonra Mehmed Said Paşa'nm burayı ihya ettirdiği anlaşılır. Müller Wiener'in tespitine göre 1200/1785 yangınında mescit bir daha harap olmuştur.

Acem Ağa Mescidi, cami ve mescitleri kısıtlayan uygulamaya kadar bütün aksamı tamam halde duruyorken, 1936'da Vakıflar İdaresi tarafından minaresi yıktırılıp, kiremidi, çatısı, ahşap kısımları yıkıcılara satılmak suretiyle dört duvar halinde bırakılmıştır. 1964'te İstanbul Alman Arkeolojisi Enstitüsü üyelerinden W. Kleiss tarafından içinde araştırma yapılmış, kalıntının içi ve çevresi tamamen temizlenmiş, bu arada döşemenin altmda haç biçiminde, bir kutsal eşya (rölik) hücresi meydana çıkarılmıştır. Bunun arkasından kendi haline bırakılan tarihi eser bitişiğine bir bina. önüne de aslında bir aralık bırakacak surette yapılması kararlaştırılmışken, arayı da kapatan küçük bir otelin inşası ile görünmez bir duruma sokulmuş içine de bir akaryakıt satış yerinin deposu yerleştirilmiştir.

Acem Ağa Mescidimin esasında Bizans döneminin önemli ibadet yerlerinden Theotokos ton Khalkoprateion Kilisesi'nin doğu kısmı olduğu. 1920-1922 yıllarında anlaşılmıştır. Musevi bakırcıların yerleştiği bakırcılar çarşısına komşu olan kilisenin, imparatoriçe Pulkheria tarafından 449-450 tarihlerine doğru yaptırıldığı ve I. Leonün (457 - 474) eşi imparatoriçe Verina'nm binayı tamamlamış olduğu sanılır. Bu kiliseye özel bir değer verilmesinin sebebi, Meryem'in kuşağının muhteşem bir sanduka içinde burada saklanmasıydı. Kaynaklara göre Meryem ile ilgili birçok yortular burada kutlanıyor ve bazı ayinlere, 25 Mart günü yapılana bizzat imparator, patrik ve saray erkânı da katılıyordu.

Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, kilise ahşap çatılı bazilika biçiminde bir yapı idi. İmparator. I. Basileios (867-886) bunu tamir ettirmiş, belki de bir kubbe yaptırarak, içinin daha aydınlık olmasını sağlamıştı. İstanbul'un Latinler tarafından 1204-1261 yılları arasındaki işgali sırasında, kiliseye Katolikler tarafından el konulmuş ve içindeki kutsal eşya yağmalanarak Batı Avrupa'ya gönderilmişti. Bu sırada kilise "kuşak" anlamına gelen Sancta Maria de Cinctura (veya *de Zona)* olarak adlandırılmıştı.

İstanbul'da 1261'den itibaren Bizans idaresi yeniden kurulduktan sonra kilisenin ne durumda olduğu bilinmez. Fetih sıralarında herhalde çok harap durumda olmalıydı ki, bazilika biçimindeki binanın sadece apsis kısmı bir duvarla bölünerek, mescit haline getirilmiştir. Kilisenin kuzey duvarı, Zeynep Sultan Camii Sokağı'nın kenarında kalmıştır.

Acem Ağa Mescidinden bugüne kalan çeşme (avlu kapısının yanında), 1815. *\azım Timuroğlu, 1993*

Bu önemli kiliseye ait olduğu anlaşılan, duvarları fresko resimlerle süslü, merkezi planlı bir yapı az aşağıda binaların altında bulunmaktadır. Bunun bir vaftizhane olduğu sanılmış ise de. bir *martyrion* olması ihtimali daha inandırıcıdır.

Bizans'ın Meryem (Theotokos) Kilisesi'nin Türk dönemine ne durumda ve ne kadarının intikal ettiği bilinmez. Herhalde çok harap ve yıkık durumda olmalı ki. "şenlendirme" prensibine uyularak ayakta olan. tamamen tuğla yapılı apsis kısmı, bazı pencereler yapılarak mescide çevrilmiştir.

Mescidin sağ köşesinde bir minaresi vardı, üstü ise kiremit kaplı ahşap bir çatı ile örtülmüştü. Son araştırmadaki temizlik sırasında girişin önünde olan son cemaat yerindeki döşemesi de bulunmuştu. Avlu kapısının yanında, duvara bitişik çeşmenin. *Hadîka&à* bahsi geçenin yerini aldığı anlaşılmaktadır. Başçuhadar Seyyid Ömer Ağa tarafından 1230/1815 yılında yaptırılan bu çeşmenin altı beyitlik manzum kitabesi Endeaınlu Vâsıf tarafından yazılmış ve ta' lik yazı üstatlarından hattat Rakım eliyle işlenmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I. 149: D. Lathoud-P. Pézaud, "Le sanctuaire de la Vierge aux Chalcopratia", *Echos d'Orient,* XXIII. (1924). s. 36-62; A. M. Schneider, *Byzanz,* 56: Tanışık, *Istanbul Çeşmeleri,* I. 236, no. 246; W. Kleiss. "Neue Befunde zur Chalkopratenkirche in Istanbul. *Ist. Mitt..* XV, (1965). s. 149-167; av. "Grabungen in Breich der Chalkopratenkirche' *Ist. Mitt.* XVI, (1966). s. 217-240; Janin. *Eglises et monastères* 237-242; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 28-29. no. 13: Mathews, *Early Churches,* 28-33; ay, *The Byzantine Churches of Istanbul,* Pennsvlvania, 1976. s. 319-321; Müller-Wiener, *Bildlexikon.* 76-78: 1. Erzi. *Camilerimiz Ansiklopedisi,* I. İst.. 1987, s. 202-203; *Eminönü Camileri,* 124.

SEMAVİ EYİCE

ACEMİ OCAĞI

Acemioğlanlar Ocağı, Acemioğlanlar Kışlası da denir. Kapıkulu asker sınıflarına kaynaklık eden temel eğitim örgütü. İstanbul'daki Acemi Ocağı, 15. yy'ın ikinci yarısında kuruldu ve 1826ya kadar varlığını korudu.

İlk Acemi Ocağı 1362'de Gelibolu'da açılmıştı. İstanbul fethedildikten (1453) sonra ikinci Acemi Ocağı da İstanbul'da hizmete girdi. Buraya, savaşlarda tutsak edilenlerden beşte bir oranında pençik oğlanları ile devşirme yöntemiyle Bosna, Arnavutluk, Sırbistan, Bulgaristan'dan getirilen ve "sürü" denen, 14-18 yaşlarındaki Hıristiyan çocukları alınmaktaydı. Bunların sağlıklı, gürbüz, akıllı ve vücutlarının kusursuz olmalarına dikkat ediliyordu. Acemi Ocağı'na alınanlar sünnet edilir, Müslüman olurlardı. İstanbul'da, Acemi Ocağı'na alınan gençlere, torba oğlanı, pençik oğlanı, şadi, celep vb adlar verilmekteydi. Müslüman Boşnaklardan devşirilenlere potur oğlanı denmekte ve bunlar doğrudan Enderun'a veya Bostancı Ocağı'na alınmaktaydılar. III. Murad. 1582'de. ocak yasalarını hiçe sayıp dışarıdan gençlerin de ağa çırağı adıyla Acemi Ocağı'na alınmalarına izin verdi. 17. yy'da evli yeniçerilerin yetişkin oğulları ile savaşlarda ölen tımar ve kapıkulu askerlerinin çocukları da kuloğlu denilip Acemi Ocağı'na alındılar.

Acemi Ocağı Kışlası, Şehzadebaşı ile Vezneciler arasında, iki ayrı binadan oluşmaktaydı. Eski tanımlara göre bu kışla Akdeniz Kapısı'nda Kapamacılar Çarşısı'nın (Direklerarası) arkasındaydı. Geniş bir meydanı, camii, bir de hamamı vardı (Acemoğlu Hamamı). Bitişiğinde fodla fırını, karşısında Tulumbacılar Kârhanesi bulunuyordu. Kışla binalarından birinde on altı. diğerinde beş koğuş vardı. Büyüğüne Kethüda Dairesi, küçüğüne Çavuş Dairesi deniyordu. Koğuşlarda yüz dolayında kişi kalırdı. Öcağı'nm normal mevcudu 3-000 kişi dolayındaydı. Her oda halkı bir orta (bölük) oluşturmaktaydı. Acemi Ocağımın büyük amiri İstanbul ağasıydı. İkinci düzeyde kethüda, çavuş, aşçıbaşı, meydanbaşı vb unvanlı, yeniçeri subayları vardı. Orta subayları yayabaşı, odabaşı ve çorbacıydı. Genel disiplin amiri olan meydanbaşı, kabahatlileri falakaya yatırır, cezaları uygulardı. Acemi oğlanlarına, kışla eğitimi ve İstanbul'da gördükleri hizmetleri için günde bir akçe hesabıyla üç aylık ulufe ödenir ve yılda bir kez elbise verilirdi. Yemeklerini kendi harçlıklarından ortaklaşa pişirirlerdi. Bitlenmemeleri için sarı ya da kırmızı bir çift gömlek, kaba Selanik çuhasından mavi şalvar, mirahuri kaput, sarık bezi ve bir çift pabuç ile yay akçesi, yılda bir kez dağıtılırdı. Acemi oğlanı kıyafeti, sivri külah (şekerci külahı), üstüne krepten ince sarık, kaput altına uzun mavi dolama, bele düzgün kuşak ve bir şeride bağlı küçük hançer ile bal-

dır kısmı dar ve boğumlu şalvardı. Acemi oğlanları kulaklarına çiçek iliştirmeyi gelenek edinmişlerdi.

Ocak yasaları ve sıkı disiplin altında yetiştirilen acemi oğlanların yaşça küçük olanları odadan ve kışladan dışarıya çıkartılmaz, temizlik, yemek ve ağa hizmeti işlerinde görevlendirilirlerdi. Yetişkin olanları, istanbul Ağası'nın belirlediği düzende ve başlarında çorbacıları olduğu halde, istanbul'un bir dizi ağır işini görmekteydiler. Tersane işçiliği, kalafatçılık, miri fırınlarda hamurkârlık, pişiricilik, odun, at, buz kayıklarında taşımacılık, yol, iskele, meydan temizlikleri, yangın söndürme, taş ocaklarında, inşaatlarda işçilik bunlardandı.

Yaptıkları işlere göre acemi oğlanlara at oğlanı, bostancı yamağı, içoğlanı. teberdar vb adlar da veriliyordu. Evliya Çelebi, bunların "keçe külah, pür-silah" ellerinde süpürge ve küreklerle yolları temizleyerek yürüdüklerini, esnaf olaylarına da yine bu tarzda katıldıklarını yazar. Kapıcılık, babacılık, aşçılık, peyklik, solaklık, kasaplık, helvacılık da acemi oğlanların yaptıkları işlerdendi. Kimileri de Bursa, Balıkesir dolaylarındaki büyük çiftliklere geçici olarak gönderilirdi. Bunlara "Türk üzerindeki acemi oğlanı" denmekteydi. Yaşı 23'e gelenler, Yeniçeri Ocağı'ndaki boşalmalarda buraya geçerlerdi. Buna çıkma denirdi. Asker olmayanlar. Bostancı Ocağına geçerler, çürük, sakat ve hastalıklılar ailelerine iade edilirdi. Yetenekli, çok zeki ve yakışıklı olanlar ise özel eğitim için Galata Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı mekteplerine ve Enderun'a alınırlardı.

Kapıkulu Ocağı'ndaki bozulma. 17. yy ortalarına doğru Acemi Ocağımı da etkiledi. Bu ocağı besleyen devşirme, pençik olanakları da giderek işlemez oldu. Bunun sonunda Acemi Ocağı, disiplinsiz yeniçerilerin, kimi serseri, eşcinsel gençleri kapattıkları, çevreyi rahatsız eden birçok olayın yaşandığı yerlerden oldu. Bununla birlikte, yarı aç, çıplak, eğitimsiz acemi oğlanlar, istanbul yaşamında 19- yy başına kadar olageldi. 1620'lerde mevcutları 10.000'e kadar çıkmışken son dönemde 2.000 dolayındaydı. 18-19. yüzyıllarda, azılı yeniçeriler, yanlarında birer ikişer acemi oğlanını, köçek, civelek, oğlan adıyla gezdirmeyi alışkanlık edinmişlerdi. Acemi oğlanlarından, işyerlerine çırak, yamak olarak yanaşanlar da çoktu. Kent yaşamında bunların etkileri görüldü. Eşcinsel ilişkilerin yaygınlaşması yanında, -kentteki her gösteriye ve ayaklanmaya bunlar da ya softalarla ya da kapıkulu askerleriyle ve esnafla birlikte katıldılar. 1648'deki Atmeydanı 01ayı(->), bunların ilkidir. Acemi Ocağı 1826'da Yeniçeri Ocağı'yla aynı zamanda kaldırılmıştır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 514; Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları* (haz. M. R. Üzmen), s. 77-80; Ergin, *Maarif Tarihi.* I, 20-29: Uzunçarşılı, *Kapıkulu,* I, 4-141.

NECDET SAKAOĞLU

ACEMİOĞLANLAR KIŞLASI

bak. ESKİ ODALAR

ACEMİOĞLANLAR MEKTEPLERİ

bak. ENDERUN, GALATA SARAYI OCAĞI, İBRAHİM PAŞA SARAYI MEKTEBİ

ACEMOĞLU HAMAMI

Beyazıt'tan Şehzadebaşı'na giderken solda Kemalpaşa Mahallesi sınırları içinde Vidinli Tevfik Sokağı ile Şehzadebaşı Caddesi'nin kesiştiği yerdedir.

Acemoğlu Hamamı olarak bilinen yapı, bazı kaynaklarda "Acemioğlanlar Hamamı" şeklinde zikredilmektedir. Aslında Acemioğlanlar Kışlası'nm hamamı olan yapı, Türk kışla hamamları arasında önemli bir yere sahiptir.

Fatih tarafından yaptırılıp. Kanuni tarafından onartılan bu küçük ölçekli hamam, yolun arkasında olması itibariyle gözden ırak bir durumda iken, çevre duvarlarının yıkılması sonucu günümüzde artık dışarıdan görülebilmektedir.

Hamam. Acemioğlanlar Ocağının Yeniçeri Ocağı ile birlikte 1826'da ortadan kalkması üzerine, bir çarşı hamamı olarak, çevredeki esnafa hizmet vermiştir.

Acemoğlu Hamamı, beş bölümden meydana gelir. En başta bulunan camekân bölümü, zaman içinde büyük değişiklikler göstermiştir. Bugünkü camekân kısmı, Kanunî devri özelliklerini taşımaz. Buradan geçildikten sonra varılan soğukluk bölümünün bir tarafında tuvaletler ile temizlik kısmı, diğer tarafta da nişli ve kurnalı bir diğer kısım vardır.

Acemoğlu hamamının sıcaklık kısmında, kare biçimli bir göbektaşı yer almaktadır. Bunun çevresinde de yedi tane kurna bulunur. Üzeri büyük bir kubbe ile örtülü olan mekândan dikdörtgen ve iki kurnalı ayrı bir yıkanma yerine geçilmektedir. Sıcaklık kısmına "L" şeklinde bağlanan bu bölümle sıcaklığın hemen önünde biri dikdörtgen diğeri kare olan ve birbirine geçit veren mekânlara ulaşılır. Kare mekânda üç, dikdörtgen mekânda ise beş adet kurna bulunmaktadır. Halvet şeklinde düzenlenen bu mekânlar ile sıcaklığın birleştiği duvar boyunca külhan kısmı yer alır. Yapıyı iki küçük bir büyük kubbe örtmektedir.

ÖZKAN ERTUĞRUL

ACI HAMAM

Sultanahmet'ten Çemberlitaş'a doğru sağ kolda Divanyolu'na açılan Dr. Emin Paşa Sokağı'ndadır.

17. yy'da inşa edilen yapı, eskiden halk arasında "Acı Hamam Tatlı Su" olarak anılırdı. Bunun nedeni hamama verilen suyun Topkapı Sarayından sağlanmasıydı. Kırkçeşme tesislerine bağlı bu suyolunun zamanla tahrip olması sonucu günümüzde Acı Hamamın suyu şehir şebekesinden alınmaktadır.

Son yapılan inşaatlarla birlikte sokak içine sıkışmış olan hamamın girişi yükseltilmiştir. Yapı içindeki değişiklikler sonucu, soyunmalık ve sıcaklık kısmı ile bunların üzerini örten kubbe belirgin şekilde günümüze kadar gelebilmiştir. Hamam, halen faaliyetini sürdürmektedir.

ÖZKAN ERTUĞRUL

ACIBADEM

Anadolu yakasında, Küçükçamlıca'nın güneybatı yamaçlarında yer alan; eskiden, Kadıköy'ün temiz havasıyla ünlü bir mesiresiyken bugün yoğun bir iskân ve yapılaşma bölgesi haline gelen bir semttir. Esatpaşa, Rasimpaşa, Hasanpaşa ve Koşuyolu mahalleleriyle sınırlanan Acıbadem. Rasimpaşa'dan Küçükçamlıca'ya doğru Ayrılık Çeşmesi, Hünkâr İmamı, Dörtyol, İkbaliye ve Nişantaşı olmak üzere beş kesime ayrılır. Ana ekseni, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru uzanan Acıbadem-Küçükçamlıca Caddesi'dir. Bugünkü Osmanağa, Acıbadem ve Hasanpaşa mahallelerini kapsayan Kaptan Hasanpaşa'dan 1955'te ayrılarak Kadıköy İlçesine bağlı bağımsız bir mahalle haline getirilen Acıbademin, Örnekbağı'ndan Küçükçamlıca'ya doğru uzanan kuzey bölümü, daha sonra Üsküdar Belediyesi sınırlarına katılmıştır. 1990 nüfus sayımına göre 50.540 olan mahalle nüfusunun 33-364'ü Kadıköy, 17.176'sı Üsküdar'a bağlı alanlarda yaşamaktadır.

Acemoğlu Hamamı
Erkin Eıniroğlıl. 1993

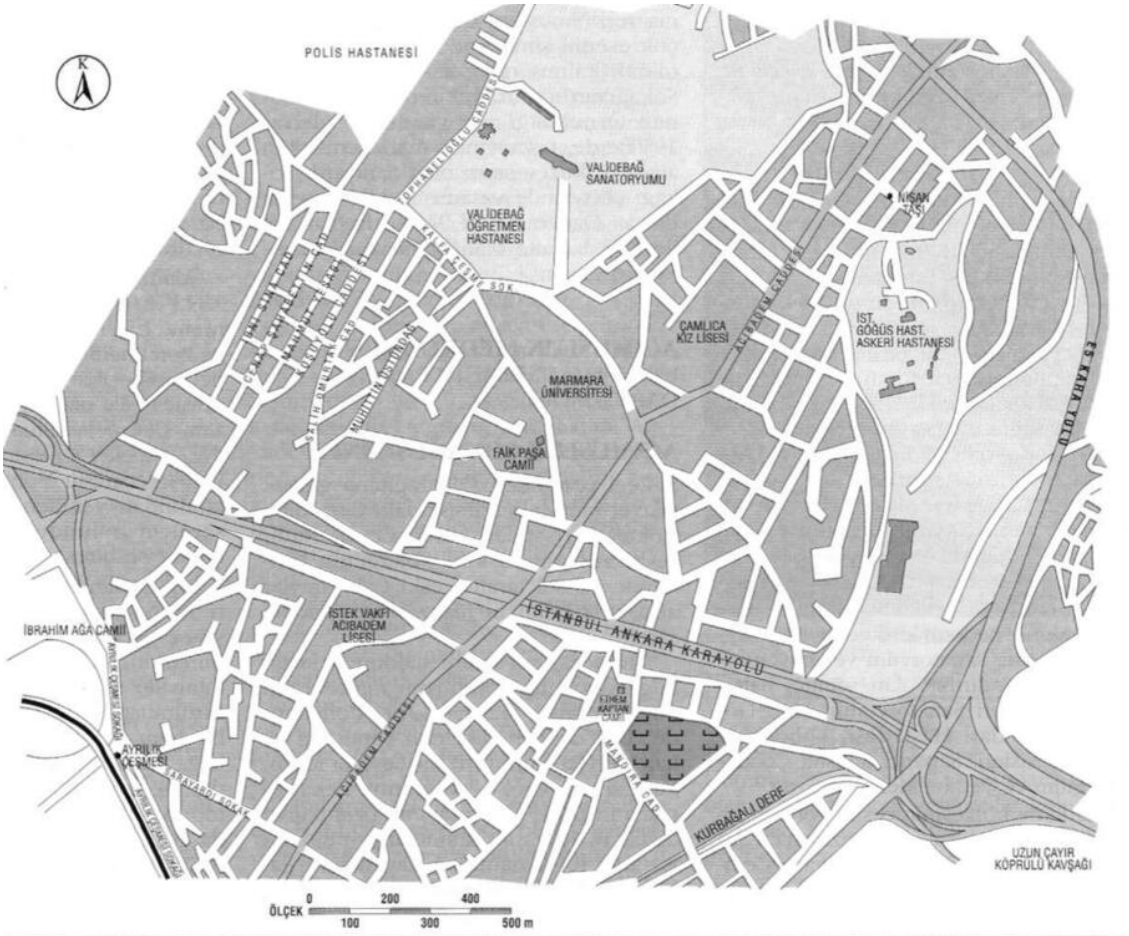

Acıbadem
İstanbul Ansiklopedisi

Rasimpaşa Mahallesi'nden Küçükçamlıca'ya kadar, şimdiki Acıbadem semti olarak bilinen alan. 17. yy başlarında Kızlarağası Mısırlı Osman Ağa'nın mülküyken, IV. Murad tarafından 1630'da kamulaştırılmış, daha sonra 1800'lerde III. Selimin mülkiyetine geçmiştir. Padişahlar, ödüllendirmek istedikleri kimselere buralardan yer bağışlamış, kendileri de av ve eğlence için bölgeye sık sık gelmişlerdir.

Semtin Nişantaşı olarak bilinen Küçükçamlıca'ya yakın kesimine (Halen Doğancı Sokağı), II. Mahmud döneminde, rivayete göre padişahın, artık yerinde bulunmayan Küçükçamlıca Kasrı'ndan tüfeğiyle nişan alıp 1.000 adım uzaktaki bir yumurtayı vurduğu yere bir nişan taşı dikilmiştir. Hicri 1227/1813 tarihli, Şair Arife ait kitabesinde, padişah övülüp olay anlatıldıktan sonra, *"Sütunu senge şöyle nakş-ı tarih olsun ey Arif/ Bu menzilde yumurta kırdı şâh-ı Mahmud pâk-i endaz"* diye tarih düşürülmüştür.

Bugünkü Acıbadem semti, geçmişte, geniş çayırların, bağların, bahçelerin ve Küçükçamlıca'ya doğru koruların arasında, saray mensuplarının, sultanların, şehzadelerin, paşaların köşklerinin bulunduğu; temiz havası yüzünden özellikle ciğer hastalarına tavsiye edilen bir sayfiye, mesire ve dinlenme yeriydi. Anadolu'ya gidecek ordu birlikleri veya hacı kafileleri buradan uğurlanırdı. Bugün. Acıbadem semtinin güneybatısında demiryoluna paralel uzanan Ayrılık Çeşmesi Sokağı'nm yakınındaki Ayrılık Çeşmesi'nin adının bu törenlerden geldiği söylenir.

Günümüzdeki görünümüyle yoğun bir iskân bölgesi olan Acıbadem semtini, ortalarından, batı-doğu ekseninde Istanbul-Ankara karayolu; Küçükçamlıca'ya doğru. Nişantaşı'nın kuzeyinden çevre yolu kesmektedir.

Acıbademin kentsel iskân bölgesinin sınırı, 1960'lara gelene kadar Dörtyol Sarayardı Sokağıydı. Buradan sonra, kuzeye Küçükçamlıca'ya doğru Sokollu arazisi olarak da bilinen çayırlık ve koruluklar uzanırdı. Gerek Koşuyolu gerekse Hasanpaşa'ya doğru tatlı meyillerle inen yamaçlarda, ağaçlıklı bahçeler arasmda ahşap köşkler ve 1930-1940'ların mimari özelliklerini taşıyan kagir villalar vardı. 1965lerden sonra, kentsel iskân alanı kuzeye doğru yürüdü. Aynı dönemlerde Sokollu arazisinin parselasyonu bu bölgedeki yapılaşmaya hız kazandırdı. Büyük siteler kurulmaya başlandı. 19801i yıllara doğru semti güneyden kuzeye kat eden Acıbadem Caddesi genişletildi. Caddenin iki yanında yapılaşma bu tarihten sonra daha da hızlandı ve semtin çehresi tümüyle değişti. Acıbadem Caddesi gıda ağırlıklı bir alışveriş aksı halini aldı.

Semtin eski köşklerinin, kasırlarının, bağlarının, bahçelerinin yerinde bugün siteler, apartmanlar var. Günümüze kadar gelebilmiş olan binaların bir bölümü harap ve terk edilmiş; kimileri ise, yıllar boyunca defalarca yenilenerek eski yapısal özelliklerini yitirmiş durumda. 1980lerden sonra kurulan sitelerle çevrili Sokollu arazisi üzerinde Sokollu Köşkü olarak bilinen, bir dönem Anadolu Lisesi olarak da kullanılmış halen boş ve harap durumdaki bina, semtteki eski köşklerin kaderini gösteren örneklerden sadece biridir. 1560-1564 yılları arasında, Sokollu Melımed Paşa'nın, eşi Ismihan Sultan için yaptırdığı ileri sürülen bu bina, aslında V. Mehmed Reşad'm oğlu Şehzade Ziyaeddin Efendimin köşküdür. Hanedan üyeleri yurtdışına gönderilirken Ziyaeddin Efendi damadının kardeşi Hikmet Sokollu'yu kendine vekil tayin ederek mülkü onun babasına satmış, bundan sonra köşk, "Sokollu Köşkü" olarak bilinmiştir. Acıbadem'de bir başka önemli yapı Hicaz Valisi ve Kumandanı Ahmed Ratib Paşamın yapımı 1908 yılında biten, sonradan bir süre Çamlıca Kız Lisesi olarak kullanılmış köşküdür. Harap bir halde de olsa günümüze kadar kalmış köşklerden bir başkası da Köçeoğlu'na ait

olanıdır. Bu köşk, eskiden Köçeoğlu'na ait büyük arazinin üzerine kurulmuş Milli Savunma Bakanlığı Göğüs Hastalıkları Hastanesi'nin bahçesi içindedir. Yine aynı arazi üzerinde, hastane bahçesinin kapıya yakın bölümünde bir av köşkü vardır.

Köşklerin dışında, semtin diğer önemli tarihi binaları arasında. II. Abdülhamid döneminde Faik Paşa tarafından yaptırıldığı için Faik Paşa Camii olarak bilinen tek minareli, kare planlı, taş duvarlı Acıbadem Camii; 1860 yılında I. Abdülhamid'in Kızlarağası Tayfur Ağa ile manevi oğlu Besim Ağa tarafından yaptırılmış Acıbadem Çeşmesi (Baba-Oğul Çeşmesi); Sultan II. Mahmud'un tuğrasını taşıyan Acıbadem Nişan Taşı; Sokollu Mehmed Paşa tarafından yaptırıldığı sanılan, daha sonra 1735'te, 1921'de ve nihayet 1965'te yenilenip onarılan Ayrılık Çeşmesi ve Acıbadem Yıldızbakkal-Dörtyol arasında, Su Terazisi denilen, aslında bir sur kalıntısı olan yapı sayılabilir.

Konumu nedeniyle öteden beri sağlık tesislerini, sanatoryum ve prevantoryumları barındırmış olan semtte, halen Çamlıca Askeri Sanatoryumu. MSB Göğüs Hastalıkları Hastanesi, Validebağı Sağlık Tesisleri, Sabancı Spastik Çocuklar Eğitim ve Tedavi Merkezi vardır.

Kadıköy bölgesinin çeşitli yöreleri gibi, Acıbadem semti de Tanzimat'la birlikte edebiyata girmiş, Edebiyat-ı Cedide yazar ve şairleri tarafından işlenmiş ve özellikle 20. yy'ın ilk yarısında, bunlardan bir bölümünün çalışma ve buluşma yeri olmuştur. Ahmed Rasim'in, pek çok eserini şimdi sadece bir durak adı olarak kalmış olan, eskiden Faik Bey Sokağı'nın sonuna yakm bir yerde bulunan Ornekbağı'nda yazdığı söylenir. 1950'lerde. o zamanlar Acıbadem iskân alanının kuzey sınırı olan Sarayardı Sokağı çevresinde yaşamış ünlüler arasında şair Özdemir Asaf, Mimar Kemalettin ile hâlâ hayatta olan bilim ve sanat insanları vardır.

İSTANBUL

ACIMUSLUK MEDRESESİ

bak. DAMAD İBRAHİM PAŞA DARÜLHADİSİ

ACIMUSLUK SOKAĞI SARNICI

Sirkeci yönünden Cağaloğlu'na girişte, vilayet binasının karşısındaki Cağaloğlu Yokuşu'nu sağdan kesen Cemal Nadir (eski adı Acımusluk) Sokağı'nm bitiminde ve sol tarafta, eski Çiftesaraylar arsasında bulunan mahzen ve içindeki sarnıç.

Tarihçesi ve sahibi hakkında kesin bilgiler yoktur. Mordtmann'a göre. Latin imparatorluğu (1204 - 1261) döneminde, 1209'da Venediklilerin yaptırdığı içkalenin (Castrum fori) bir devamı idi. B. Paluka'ya göre. I. Romanos Lekapenos'un (920 - 944) sarayının özel banyo odasıdır. iddiasını kalıntılarda bulduğu iki adet tuğla damgaya dayandıran Paluka. mahzenin II Andronikos (1282 - 1328) döneminde bir tamir geçirmiş olduğunu da iddia eder. J. B. Papadopulos'a göre ise mahzen, Cenevizlilere bırakılan Botaniates (Kalamanos) Sarayı'nm uzantısıdır. Gerçekten de, 12. yy'da Cenevizlilerin Botaniates Sarayı'nı ve iki kilisesini satın aldıkları ve burayı onararak görkemli bir konsolosluk binası yaptıkları bilinmektedir. S. Eyice de, mahzenin, saray büyüklüğündeki bir sivil binaya ait olduğunu ileri sürerek bu iddiayı destekler.

Mahzeni ve içindeki sarnıcı ilk kez 1893'te istanbul'daki tüm sarnıç ve mahzenleri gezen J. Strzygowski ve P. Forchheimer zikretmiştir. O dönemde kapalı olduğu için içine girilemeyen sarnıcın ilk planını ise, 1895'te, Sadrazam Cevad Paşa'nın, eski su tesislerini ihya etmek istemesini değerlendiren B. Paluka çizmiştir. Sonradan K. Wulzinger tarafından yeniden çizilen plana göre, sarnıcın bulunduğu mahzen oldukça büyük bir binaya aittir.

Haliç manzaralı bu binanın üst katları her ne kadar günümüze kadar gelmemişse de, mahzen ile aynı plana sahip olmalıdır. Mahzenin bir kısmı, büyük ihtimalle daha sonradan sarnıca dönüştürülmüştür. Buradan sokağa uzatılan bir boru ile dışarı ulaştırılan suyun, sokağa adını veren su olduğu sanılmaktadır. İlk incelendiği dönemde ve halen, toprak seviyesinden 10 m kadar yukarıda olan cephenin gerisinde, yan yana tonozlu odalar ve bunların ortasında 10,65x16,01 m boyutunda bir salon vardır. İki sıra mermer sütunla süslü bu sa-

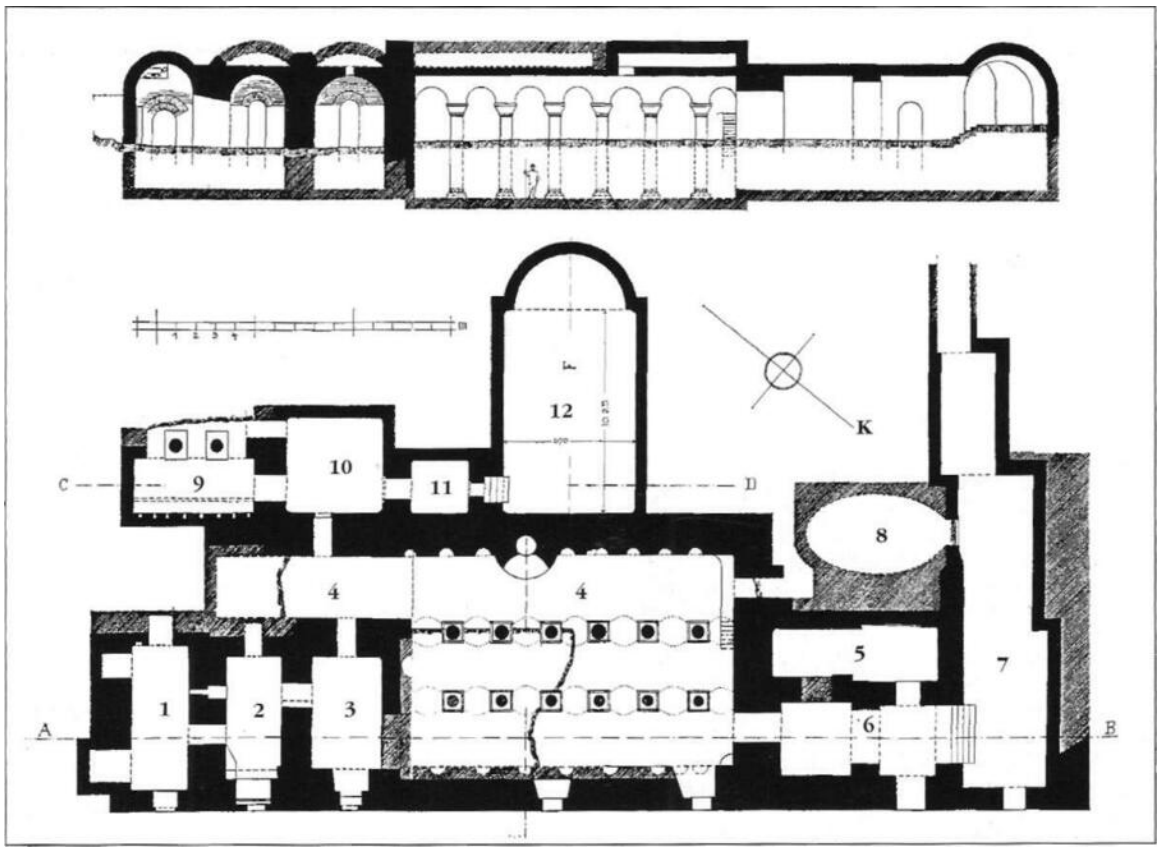

Acı Musluk Sokağı Sarnıcı
1, 2, 5,5,6- Tonozlu odalar,
4 - Sütunlu salon,
7 - Koridor ve dehliz,
8 - Oval sarnıç,
9 - Mermer sütunlu oda,
10, 11 - Kare odalar,
12 - Beşik tonozlu, apsisli mekân.
Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. XXVIII, 1993
Alman Arkeoloji Enstitüsü

lonun duvarının dibinde ise bir kuyu bulunur. Mahzenin sağ tarafındaki odaların ardında, sonradan eklendiği sanılan oval biçimli bir sarnıç ve bir dehlizle sonlanan dikdörtgen biçimli uzun bir koridor vardır. Sol taraf ise ayrı bir plana sahip olup. bu kanadın devamı yoktur. Sütunlu salonun gerisinde, apsis çıkıntısı hariç, 10,25x6,70 m ölçülerinde, beşik tonozlu ve mihrap biçimli apsisi olan, su dolu bir mekân vardır. Buranın solunda ise biri 4,85x4,85 m. diğeri de 2,75x2,77 m boyutlarında iki oda ile, iki adet mermer sütunla desteklenmiş dikdörtgen bir mekân bulunur. Yamaca yaslanan ve aslında daha büyük olduğu sanılan Acımusluk Sokağı Sarnıcı'nm sokağa bakan cephesi Osmanlı İmparatorluğu döneminde bazı değişikliklere uğramıştır. Yüzeye açılan çeşitli büyüklükteki pencereler ile içeriye ışık ve hava girmesi sağlanmıştır.

Bibi. K. Wulzinger, "Die byzantinischen Substruktionsbauten". *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts,* XXVIII, 1913 s. 376; Schneider. *Byzanz,* res. 45.

İSTANBUL

AÇIKHAVA TİYATROSU

Dolmabahçe Vadisinin Harbiye'ye bakan yamacında Hilton Otelinin bulunduğu tepenin eteklerinde yer alan 4.000 kişilik açık tiyatro, konser, gösteri mekânı.

Şehircilik uzmanı M. Prost. 1930'larda kentin imar planını hazırlarken Dolmabahçe Gazhanesinin arkasındaki geniş vadiyi, Spor ve Sergi Sarayı. Açıkhava Tiyatrosu ve lunapark gibi eğlence yerlerini, halkın gezinti ve dinlenme sahalarının yer alacağı, büyük bir kültür parkı haline koymayı uygun buldu. Gümüşsuyu-Taksim-Harbiye-Nişantaşı-Maçka-Dolmabahçe arasında merkezi konumu bulunan bu alanda bostanlar, bahçeler, ahırlar vardı. Küçükçiftlik ve Belvü gazinolarının da yer aldığı bu alan, park için elverişli bir mekândı. İmar planında "2 Numaralı Park" adı *verilen* bu alanın zamanla değerleneceği göz önünde bulundurularak bölgedeki topraklar istimlak edildi.

O yıllarda kentin tiyatro ihtiyacını Tepebaşf ndaki iki ahşap ve eski bina karşılıyordu. Cumhuriyet rejimi tiyatroya ayrı bir önem veriyordu. İl Genel Meclisi, Taksim Meydam'nda Büyük Opera binası ve 2 Numaralı Park'ta Açıkhava Tiyatrosu olmak üzere, kentte iki tiyatro binası yapımına karar verdi.

Açıkhava Tiyatrosunun, 2 Numaralı Parkın üst kısmında meyilli arazide yer alması uygun görüldü. Tiyatronun planı Nihad Yücel ve Nahid Uysal tarafından yapıldı. Yapımına, Lütfi Kırdar vali *ve* belediye reisi iken Temmuz 1946'da başlandı. Cephe kaplamaları için küfeki *ve* Uzunköprü taşı karıştırılarak renk nüansı sağlandı. Döşemeleri Uzunköprü taşından yapıldı. 9 Ağustos 1947'deki açılış törenine rağmen, son şeklini. Ankara Devlet Konservatuvarı rejisörlerinden Cari Ebert'in sahne tekniğine uygun değişiklikler yapılmasıyla aldı. Tüm noksanları ancak 1950'de tamamlanabildi. Bu ilavelerle maliyeti 900.000 TL'yi buldu.

Açıkhava Tiyatrosunda, amfiteatrlarda olduğu gibi. düz bir sahneye bakan yarım daire biçiminde merdiven basamakları halinde, seyirci oturma yerleri ya da gradenler yükselir. 30 kişilik şeref locası, 3.972 kişilik seyirci yeri. 80 kişilik orkestra yeri ve gradenlerin ortasında, sinema filmi veya dia gösterildiğinde kullanılan projeksiyon yeri vardır. Sahne 200-300 figüramn serbest olarak hareket edeceği kadar geniş tutulmuştur. Geçit ve kapdar sahnenin birden boşaltılmasına uygun şekilde yapılmıştır.

Açıkhava Tiyatrosu'nda ilk oynanan eser Ankara Devlet Tiyatrosu sanatçılarının sergilediği Sofokles'in *Kral Oidipus* adlı trajedisidir. Sahne zaman zaman opera ve folklor gösterileri, konserler, geniş toplantılar, "geceler" için de tahsis edilmiş; Yapı ve Kredi Bankasının düzenlediği halk oyunlan festivalleri bu mekânda yer almıştır. Açıkhava Tiyatrosu'nda oynanan ilk opera. 1950'-de *Sevil Berberi'dir.* Bugün de. sahne sanatları, konser, gösteri ve toplantı mekânı olarak değerlendirilmekte. İstanbul Festivali sırasında yoğun olarak kullanılmaktadır.

ZAFER TOPRAK

Açıkhava Tiyatrosu
Nazım Timuroğlu, 1993

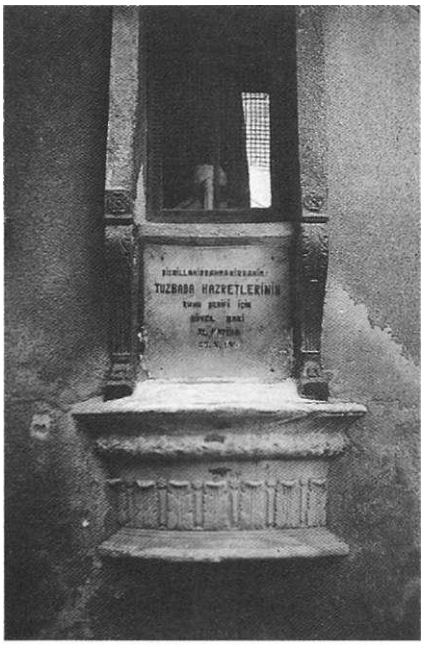

Beşiktaş Lzuncaova Caddesi üzerindeki Tuz Baba adak yeri.
Ihll VArşivi / Cengiz Kahraman

ADAK YERLERİ

İstanbul, adak yerleri ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan gelenekler bakımından hayli zengindir. İnsan hayatının değişik evrelerinde adak yerlerine gidilmesi *ve* dileklerde bulunulup adaklar adanması, dilekler gerçekleştiğinde de adağın yerine getirilmesi için ziyaretin tekrarlanması, hattâ adağa konu olan çocuksa her yıl ziyaret edilmesi İstanbul hayatının renkli yönlerinden birini teşkil ederdi.

Şehrin çeşitli yerlerine dağılmış adak yerlerinin önemli bölümünü Hz Muhammedan soyundan gelenlerin, sahabenin(->). İstanbul'un fethi sırasında şehit olan askerlerin "nimeTçeyş"(-0 ve veliliğine inanılan şeyhlerin kabirleri ve türbeleri oluşturur. Bunların dışında kutsallık yakıştırılan çeşme, hamam, direk, havuz, kuyu ve ayazma gibi ziyaret yerleri(-0 de vardır.

İstanbul'un adak yerleri arasında her türlü istek için ziyaret edilen Aziz Mahmud Hüdâî. Çifte Sultanlar, Edhem Dede, Elekli Baba, Emir Buharî, Eyüp Sultan. Horoz Baba, Kahhar Baba, Karaca Ahmed Sultan, Merkez Efendi, Nalıncı Dede. Oruç Baba, Saka Baba, Selâmı Ali Efendi, Tezveren Dede, Yavuz Er Sinan. Yûşa Nebi; yaramaz çocukların uslanması için Baba Cafer, Çifte Gelinler, Kovam Baba, Koyun Dede; çocuk sahibi olmak isteyenler için Baba Cafer, Çifte Gelinler. Eyüp Sultan, Lohusa Sultan; derslerinde başarılı olmak isteyen öğrencilerin uğrak yeri olan Tuz Baba, Selâmî Ali Efendi; kısmetlerinin açılmasını isteyen kızlar ve nadiren erkekler için Sümbül Efendi, Telli Baba. Tokmak Efede; yürüyemeyen ya da sürekli hastalanan çocuklar için Sümbül Efendi ve Yıldız Baba en çok tanınmışlarıdır.

Adak yerlerinin ziyaret edilmesi belirli günlerde yapılan kabir ve türbe ziyaretlerinden oldukça farklıdır. Tek tek ya da toplu olarak gerçekleştirilen adak yeri ziyaretleri her şeyden önce belirli bir amaca yönelik olduğu için kimlerin nerelere götürülebileceği, buralara hangi dilekler için nelerin adanabileceği önceden bellidir. Halk. Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi İstanbul'da da kabir ve türbelere bez bağlamaya; mum yakmaya; tuz, şeker, yiyecek vb bırakmaya; toprak (cevher) almaya; buralarda gömülü olan şahısların manevi gücünden istifade etmek için yakarmaya din adamlarının tüm uyarılarına rağmen devam eder.

İstanbul'da adak yerlerinin birçoğuna neler adanacağı önceden bilindiği için Elekli Babaya elek; Kahhar Baba'ya Kuran okuma; Koyun Dede'ye kandil yağı; Oruç Baba'ya Ramazanın ilk günü türbesinde sirke ile oruç açma-. Selâmı Ali Efendi'ye şeker; Telli Baba'ya gelin teli; dilek sahibini bekletmediğine inanılan Tezveren Dede'ye mum. yazma, mendil, seccade, şal; Tuz Baba'ya tuz; Yûşa Nebiye süpürge, mum. koyun, keçi ve horoz adanırdı.

İstanbul yatırları içinde kendilerine adanan adaklar bakımından Edhem Dede ve Saka Baba'nın ayrı bir yeri vardı. Kadınlar bu yatırlardan dilekte bulunurken göbek atma adağında bulunurlar. Hattâ Edhem Dede için hoş bir tekerleme de söylerler: *Edhem Dede Edhem Dede / Gömleği keten dede / Bu muradım olur ise/Sana bir (iki, üç...) göbek atam dede.*

İstanbul adak yerleri içinde Eyüp Sultan ve civarının ayrı bir önemi vardır. Eyüp Sultan ziyareti(->) yalnız İstanbul ve Anadolu halkınca değil İslam dünyasının her yerinden gelen insanlar tarafından da önemsenmiştir.

Eskiden İstanbul'daki adak yerlerine uzak semtlerden gelenler hemen geri dönemezlerdi. Abdest alınıp namaz kılındıktan, dilek ve adakta bulunulduktan sonra türbe ya da kabir yakınlarındaki uygun yerlerde bir süre dinlenilir, yemek yenilirdi. Bazı adak yerlerinin yakınları mesire yeri olarak da ün yapmıştı. Ziyaretçilerin dinlenme sırasında da yatırın yakınlarında bulunulduğunu unutmaması, özellikle çocukların saygısızlık sayılabilecek davranışlardan kaçınmaları sıkı sıkı tembih edilmesi önemli hususlardandı.

Bibi. M. Şakir Ülkütaşır, "Adak", *Türkiye Folklor ve Etnografya Sözlüğü Üzerine Kalem Tecrübesi,* Fas. I, İst., 1937, 23-24; Muammer Önüs, "İstanbul'da Bazı Ziyaret Yerleri". I-II. *HBH,* 104-105 (Haziran, Temmuz 1940); Bayrı, *İstanbul Folklora,* 152-177; ay. *Yer Adlan.* 78-86; Ünver, *Sahabe Kabirleri;* ay, *Mutlu Askerler:* Lütfü Doğan. *Adak Kitabı.* Ankara. 1966; Tanyu, *Adak Yerleri,* 1-5. 218-249; M. Kemal Özergin, "İstanbul Yatırlarına Dair". I-II, *TFA,* 237, 243 (Nisan, Ekim 1969); İşli, *Sahabe-,* Hocaoğlu. *Sahabe:* Gürel. *İstanbul Evliyaları:* J. Pederson. "Nezir". *İA,* IX, 239-241: Â. Özel,'"Adak". *DİA,* I, 337-340.

M. SABRİ KOZ

ADALAR

İstanbul'un güneydoğu Marmara kıyısında, Bostancı ile Dragos Tepesi açıklarında bulunan 9 ada ile biri Bostancı, diğeri de Maltepe açıklarındaki sığlıkta, üzerlerinde fener olan iki kayalık. İstanbul Adaları olarak bilinen bir takımada oluşturur. En büyüğü 5,4 km^2, en küçüğü 0.008 km^2 olan bu adalar, üzerlerinde Batmaz ve Yordonos fenerlerinin yer aldığı iki kayayla birlikte, dördüncü zaman başlarındaki yerkabuğu hareketleri sırasında boğazlar açılıp Trakya-Kocaeli penepleninin güney kesimleri sularla kaplanırken, peneplenin su üstünde kalmış parçalarıdır.

Adaların. Kocaeli Yarımadası'nın batısını kapsayan eski bir kitlenin parçaları oldukları, coğrafi konumlan ve jeolojik yapı özelliklerinin yanısıra, bölgenin denizaltı topografyasından da anlaşılmaktadır. Burada, güneydoğuya doğru derinleşen bir platform Kocaeli Yarımadası'na doğru yavaş yavaş yükselerek Büyükada ile Dragos arasında 10-15 m derinlikte bir sırt haline gelir. Yapılan ölçüm ve araştırmalar, bütün adalar arasında, sular altında kalmış eski bir akarsuyun vadileri olduğu sanılan olukların; adaların kuzeybatısında da, Boğaziçi kanalının devamı olduğu tahmin edilen bir oluğun varlığını göstermektedir.

Büyükada (Prinkipo), Heybeliada (Halki). Burgazadası (Antigoni). Kınalıada (Proti). Sedefadası (Terebintos) yerleşime açıktır. Yassıada (Plati) halen İstanbul Üniversitesi Su Ürünleri Fakültesi'nin kullanımındadır. Kaşıkadası (Pita) özel mülktür. Sivriada (Ohia) ve Tavşanadası (Neandros) tümüyle boştur. Bostancı açıklarındaki Batmaz Feneri kayalığı ve Maltepe açıklarındaki Yordonos kayalığının geçmişte küçük adacıklar olduğu ve üzerlerinde yapılar bulunduğu, ancak kuzeyden gelen şiddetli dalgaların aşındırmasıyla bin yıl içinde fener kayalarına dönüştüğü bilinmektedir.

Adalar çeşitli yükseklikteki tepelerden oluşur. Büyükada'nın. Yüce (Aya Yorgi): 203 m. İsa (Hristos): 163 m. Tepeköy (Nevruz): 150 m, Avcı: 145 m'lik dört tepesi; Heybelinin Değirmen: 136 m. Köy 128 m, Makarios 98 m, Ümit 85 m yükseklikte dört tepesi; Burgazadası'nın 170 m'lik Bayrak (Hristos) Tepesi, Kınalı'nm Çınar: 115 m, Teşvikiye: 115 m. Manastır: 93 m'lik üç tepesi vardır. Sedefadası 55 m'lik, Yassıada 46, Sivriada 90, Kaşıkadası 13, Tavşanadası da 40 m'lik birer tepeye sahiptirler. Adaları merkez ve çevre olarak iki büyük gruba ayırmak mümkündür: Büyükada, Heybeliada. Burgaz ve Kaşıkadası merkez grubudur. Bu adalar, çevredeki Sedefadası, Tavşanadası, Yassıada, Sivriada ve Kmalıada'dan daha yüksektir.

Adaların toprağı, demir oksitli kırmızı topraktır. Kireç tabakalarına karışmış bol miktarda demir filizi toprağa kızıl bir renk verir. Bu toprak, ağaç, meyve, sebze, çiçek tanmına elverişlidir. Çevre, maden bakımından zengindir. Büyükada'da, Maden semtinde, eskiden demir çıkartılıp işlendiği; Heybeliada Çamlimanı'nda bakırla karışık demir yataklarının bulunduğu, ayrıca saf bakır madeni çıkarıldığı için adaya "bakır" anlamında Halki adı verildiği, boraks madeninin de bulunduğu bilinmektedir. Patrik Konstantinos'un aktardığına göre bu madeni ilk kez Halkedonlu (Kadıköy) Demonisos işlettiği için. Aristoteles (MÖ 384-322) Heybeliada'yı "Demonisos Halkos" olarak anar. Sicilya Adası'ndaki ünlü Apollon heykelinin Çamlimanı'nda hâlâ izleri bulunan maden ocağında çıkarılan bakırdan yapıldığı ileri sürülür. Rumeli Hisarı inşa edilirken adaların ba-

Çamlıca Tepesinden adaların bir görünümü, 1938.
Tuğrul Acar

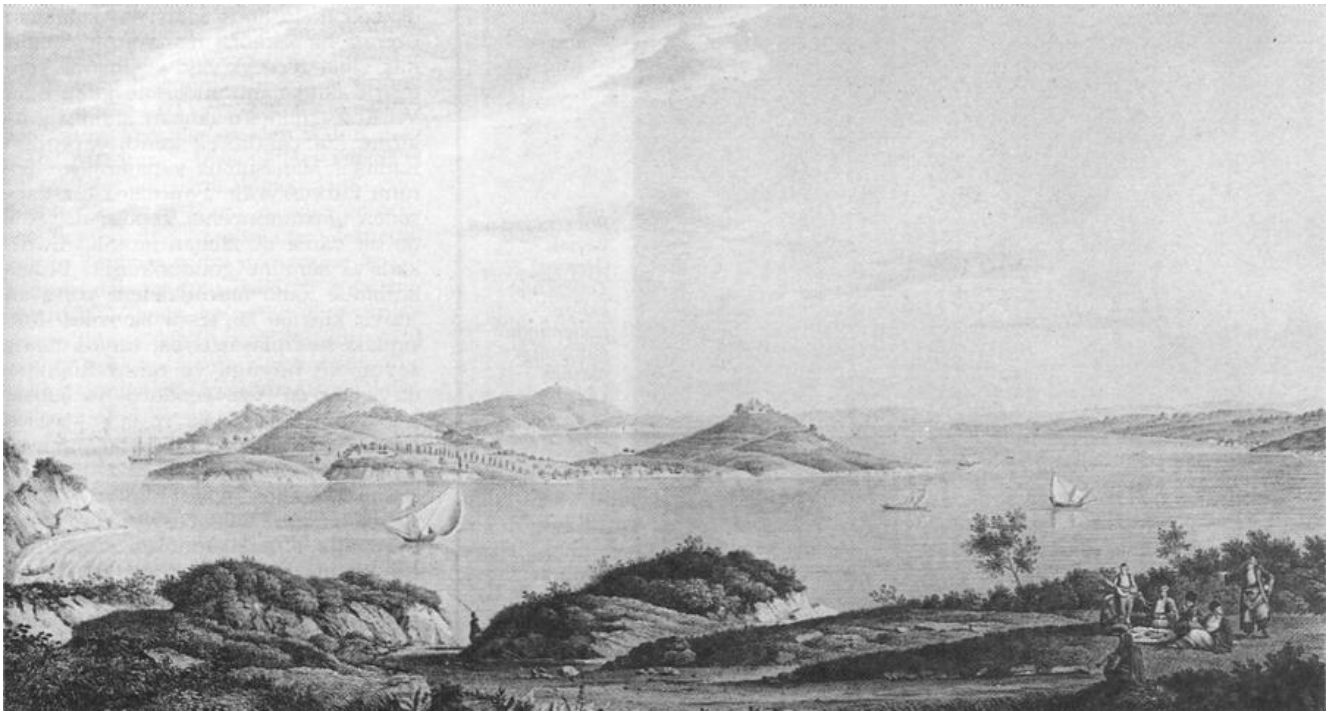

Melling'in deseninde adaların genel bir görünümü. 18 yy.
Ara Güler

kır ve demirinden de yararlanılmıştır. Adalarda taşocakları Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde sürekli işletilmiştir. Bizans döneminin birçok rıhtım, liman ve surlarının yapımında kullanılan taşları çıkarmak için Kınalıada'nın Çınar ve Manastır tepelerinin batı bölümleri oyulmuş; diğer adalardan taş çıkarılmasına da yakın zamanlara kadar devam edilmiştir.

Adaların iklimi ana çizgileriyle İstanbul kentinin aynıdır. Ancak konumları nedeniyle bazı özellikler de gösterir. Sıcaklık birkaç derece daha fazladır. Kışın kar pek az görülür. Yazın da İstanbul'un diğer bölgelerine oranla daha az yağış alır. Sise az rastlanır ve çabuk dağılır. Sonbahar, genellikle ilkbahardan daha sıcak geçer. İlkbahar aylarının özellikleri birkaç hafta içinde sona erer ve yaza geçilir. Rüzgâr rejimi de genelde İstanbul'un aynıdır, ama adaların konumları bu rüzgârların etkilerini yumuşatır. Karşı kıyıda bulunan Aydos, Kayışdağı, Alemdağı, Küçük ve Büyük Çamlıca tepeleri, Kmalıada hariç diğer adaları poyraz rüzgârından korur. Kışın daha çok karayel eser. Batı rüzgârı mayıs ayından itibaren aralıklarla esmeye başlar. Batı-karayel adalar çevresinde fırtınalara yol açan en tehlikeli rüzgârdır. Sonbahar, kış ve ilkbahar aylarında zaman zaman esen lodos, adaları ısıtır. Sıcak mevsimlerde ise. yerel bir rüzgâr olan meltem havayı serinletir. Bu iklim ve rüzgâr özellikleri adaları sevilen bir yazlık ve dinlenme yeri yapar.

Adalar zengin ve çeşitli bir bitki örtüsüne sahiptir. Makiler ve çamlar hâkim doğal örtüyü oluşturur. Akdeniz ikliminin tipik bitkisi olan makiler, ilkbaharda birden rengârenk çiçeklenir ve hoş kokular yayar. Sedefadası'nın Rumca adı olan Terebintos, bir maki türüdür ve hoş kokulu, rayihalı anlamına gelmektedir. Taşmeşesi, süpürge çalısı, sakız, kocayemiş. katırtırnağı, mersin, bodur ardıç, laden ayrıca yabani zeytin, kekik, lavanta, adaçayı, zakkum sık rastlanan türlerdendir. Adalar deyince hemen akla gelen çamlar, makilerden sonra en yaygın bitki ve ağaç türüdür. En çok Heybeliada'da görülen çamlar, kızılcam da denilen "Pinus Brutia'lar grubundandır. Büyükada'nm Kuzey kesimlerinde fıstık çamları, manastır ve mezarlıklar çevresinde serviler, yollarda akasyalar, ıhlamurlar, bahçelerde çeşitli süs ve meyve ağaçlan görülür. Birkaç yüzyıl önceki gezginlerin sözünü ettiği kavaklar, çınarlar, meşeler meskûn bölgelerde olup zamanla azalmıştır. Ağaç örtüsünün, yüzyıllar boyunca yangınlar, kesimler, bakımsızlık, arsa ve toprak kazanma gibi nedenlerle zaman zaman azaldığı, sonra yeniden gürleştiği. bugünkü ağaç örtüsünün en fazla 120 yıllık bir geçmişe sahip olduğu tahmin edilmektedir. Geçmişten kalan birkaç anıt ağaçtan, Kınalıada'da çarşıdaki çınarın 500 yaşında; Burgaz'da fırın önündeki çınarın. Aya Yorgi Manastırı ve Kilisesi çevresindeki üç zeytin ağacının ise yüzlerce yıllık olduğu söylenmektedir. Osmanlı döneminde adalarda sebzecilik, meyvecilik yanında çiçekçilik de yapılmıştır. O dönemlerin ünlü ada yaseminleri, karanfilleri zamanla azalmış, kimi türler bütünüyle kaybolmuş, daha sonra günümüze doğru sera çiçekçiliğine geçilmiştir. Adaların karakteristik bitkilerinden biri de mimozadır. Mimozalar yanında, adaların gülleri, şebboyları, petunyaları, lale ve sümbülleri, glayörleri, beyaz sarı pompon gülleri, ortanca ve kasımpatıları ünlüdür.

Meskûn adalarda av hayvanı kalmadığı gibi artık tavşan yoktur. Tavşanadası, Sivriada ve Sedefadası'nda adatavşanı bulunur. Bölge, kuş açısından zengindir. Martılar, kargalar, karabatak, ispinoz, serçe, kızılgerdan (narbülbülü), kaya güvercini, sığırcık, saksağan, saka bolca vardır. Av kuşlarından, mevsiminde keklik, bıldırcın, çulluk, yabani-kaz görülür. 19. yy sonlarına ait gezi notlarında bülbüllerden söz edilir. Tarih boyunca balıkçılığın ana uğraş olduğu ünlü adalarda 1950'ler, hele de 1970'lerden sonra nesilleri hızla tükenmekte olan balık cinslerinin bazıları mercan, sinarit, kırlangıç, hani, tekir, barbunya, kefal, lüfer, istavrit, levrek, karagöz, çipura (alyanak) vb'dir.

Adalar, tarih boyunca çeşitli kaynaklarda ve dönemlerde çeşitli adlarla anılmıştır. Bunların en yaygını Batı kaynaklarının kullandığı "Les îles des princes"dir (Prens Adaları doğrusu. Prensler Adaları). Bu ad adalara, Bizans döneminde soyluların, prenslerin, patriklerin hattâ imparatorların sürgün yeri olarak kullanıldıkları; kimi kaynaklara göre de, Bizans İmparatoru II. Iustinos 567'de Büyükada'da görkemli bir saray ve manastır yaptırdığı için verilmiştir. Antik dönemde adalara Dimonisi veya Demonisi (Cin Adaları) denmiş, Aristoteles "Demonisi"nin Heybeliada'da ilk kez bakır madeni işleten birinin adı olduğu-

Burgazadası'mn Bayrak (Hristos) Tepesi'nde Bizans döneminden günümüze ulaşmış kiliselerden biri.
Erkin Emiroğlu. 1985

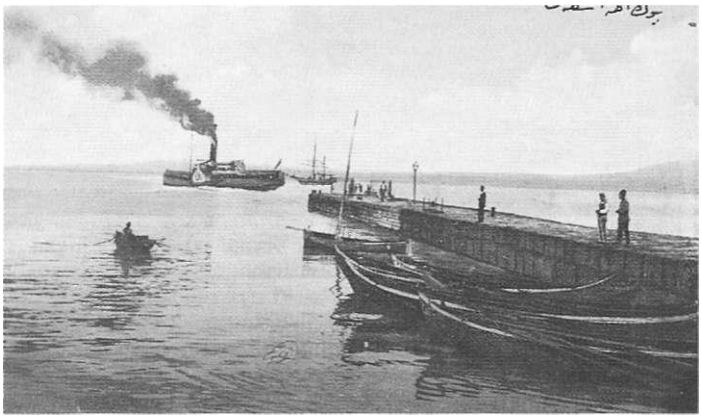

Yüzyılın hemen başlarında Büyükada vapur iskelesini gösteren bir kartpostal.
Erkin Emiroğlu

nu ve adaların giderek onun adıyla anıldığını ileri sürmüş, kendisi ise Halkedon (Kadıköy) Adaları demiştir. Yunan filozof Artemidoros, Pitiusa (Çamlı), Romalı tabiat bilgini Plinius. Propontidas (Marmara Adaları) derken Bizanslılar buralarda yaşayan keşişlerden dolayı Papadonisia (Papaz Adaları, Keşiş Adaları) demişler; tarihçi Hammer, Les İles des Saint (Evliya Adaları). Thomas Allom Demonesca. Türkler, topraklarının renginden dolayı Kızıl Adalar diye adlandırmışlardır.

Adaların Tarihi

Eldeki verilere göre adalarda tarihlenebilen ilk olay. Makedonya Kralı Büyük İskender'in komutanlarından Antigonosün oğlu Dimitrios Pu.iorkites'in MÖ 298'de, o dönemdeki adı Panormos (Emin Liman) olan Burgazadası'nda babasının adına ve anısma bir kale inşa ettirmesi ve adaya Antigoni adını vermesidir. Burgaz'ın tepesinde, 1860'ta Helenistik döneme ait üzeri Latince y'azılı bir mezar taşı; 1930'da Büyükada'da, Büyük İskender'in babası II. Filip'e ait altın sikkeler içeren Büyükada definesi bulunmuştur. MÖ 4. yy'da. Aristoteles, adalardan Halkedon (Kadıköy) Adaları diye söz ettiğine göre, İsa'dan önceki çağlarda da bilinmekteydi.

Adalar, tarih sahnesinin aydınlığına asıl Bizans döneminde ve Bizans kaynaklarıyla girer. Roma İmparatoru Constantinus'un 330'da İstanbul'u başkent yapmasından sonra adaların hem sürgün yeri hem de manastırlar bölgesi olarak kullanıldığı, ayrıca burada Roma tapmakları bulunduğu. Bizans dönemindeki manastırların bu tapınakların kalıntıları üzerine kurulduğu, bölgeye ait Bizans kaynaklı ilk bilgilerdir. Adaların Bizans tarihinde önem kazanması 567'de İmparator II. İustinos'un, o dönemlerde Megale (Büyük) denen Büyükada'da bir saray yaptırmasıyla başlar. O zamana kadar, herhalde küçük balıkçı köyleri barındıran adalarda, bu tarihten sonra art arda manastırlar, kiliseler inşa edilir.

Ulaşımı güç. kaçmanın âdeta imkânsız olduğu adalar, asıl ünlerini din ve taht kavgalarıyla sarsılan Bizans'ın sürgün ve çile beldeleri olarak kazanmışlardır. Özellikle 8. yy'da ve sonrasında gözden düşen din adamları, siyasal rakip olarak görülen saray mensupları, prensler, naipler hattâ imparator ve imparatoriçeler. çoğunlukla da ağır işkenceler altında, gözlerine mil çekilerek adalara sürgün edilmişler, orada hayat boyu çile doldurmaya ya da ölüme terk edilmişlerdir.

Adaların ünlü sürgünleri arasında, 780'de 10 yaşında tahta geçen VI. Konstantinosün aym zamanda naipliğini de üstlenen annesi İmparatoriçe Eirene de vardır. İmparatoriçe Eirene, Büyükada'daki II. İustinos Sarayı'nın kalıntıları üzerine bir kadınlar manastırı inşa ettirmiş, tahta geçecek yaşa geldiğinde kendisiyle iktidar mücadelesine giren oğlu VI. Konstantinos'u tahttan indirtip gözlerine mil çektirerek kendi yaptırdığı Kadınlar Manastırı'na kapattırmıştı. Torunu Efronisi'yi de aynı manastıra hapseden imparatoriçenin kendisi de, 802' de bir darbe ile tahttan indirilip Büyükada'ya sürgüne gönderilmiştir. Bizans tarihinde kanlı mücadelelere yol açan "tasvir kırıcılar"la "tasvir sevenler" arasındaki hesaplaşmalarda, birçok tasvir sever din büyüğü ve rahip Büyükada'ya; 809'da Aziz Teodoros ve 820'de İmparatoriçe Teodosia ve oğlu Vasilios Heybeliada'daki Aya Triada Manastırı'na; 835-842 yılları arasında ünlü din adamı Metodios Burgazadası'na; 857'de Patrik İgnatios Rangavis Sedefadası'na; İmparator Mihael Teófilos zamanında Gibon, İmparator Nikeforos Botaniates zamanında (1078-1081) Nikeforigis gibi saray ileri gelenleri Sivriada'ya; İmparator V. Mihael Kalafatis'in (1041-1042) üvey annesi İmparatoriçe Zoe, 1069'da İmparatoriçe Anna Komnenos Büyükada'ya sürülmüştür. Ünlü Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, 1071'de Selçuklu Sultanı Alp Arslan'a Malazgirt'te yenilince, Bizans sarayında iktidarı ele geçirmiş olanlar tarafından daha İstanbul'a varmadan yakalanıp gözlerine mil çekilerek Kınalıada'da kendi yaptırdığı Hristos (Metamorfosis) Manastırı'na kapatılmış, kısa süre sonra burada ölmüştür. Bunlar Bizans tarihinin ada sürgünlerine sadece birkaç örnektir.

Ancak adalar, Bizans döneminde de sadece manastırlardan, zindanlardan, sürgünlerden ibaret değildir. Çoğu sur içinde küçük balıkçı köyleri, özellikle manastırların çevresinde tarlalar, üzüm bağları vardır. Manastırların, kiliselerin zenginliği, adaların Bizans döneminde de defalarca kuşatılmasına, yağma edilmesine neden olmuştur. 1204'te IV. Haçlı Seferi'ne çıkan Latinlerin komutanı Venedik Doju Enrico Dándolo, askerlerine, ikmal için Trakya düzlüklerine yayımlamalarını; "Halkı, tarla ve sürü sahibi zengin insanlardır" diyerek adaları yağmalamalarını öğütlemiştir. 1182'de yerli halk Haliç'teki Latin mahallelerini yağmalayıp insanların birçoğunu öldürüp bir kısmını da köle olarak sattıklarında kırıma uğrayan halktan gemilerle kaçmayı başaranlar, Büyükada önlerine demirlemiş, misilleme olarak adanın doğusundaki Kariye Köyü ile zengin Kadınlar Manastırı'nı yağmalayıp ateşe vermişlerdir. O dönemlerde, adalara yönelmiş korsan yağmaları da eksik değildir. 1302'de İstanbul önlerine gelen Giritli ve Eğribozlu korsanlar, şehrin surlarını aşamaymca adalardaki manastırlan yağmalamışlar, keşişleri kollarından bacaklarından gemi direklerine asarak yeniden İstanbul önlerine gelmişler, İmparator II. Andronikos Paleologos'tan keşişler için yüklü bir fidye almışlardır.

Heybeliada'da Ruhban Okulu içindeki Aya Triada kilisesi ve tarihi mezarları. *Erkin Emiroğlu, 1985*

Adaların Osmanlı egemenliğine geçmesi 1453'te Fatih'in İstanbul kuşatması sırasındadır. Kentin kuşatılmasından bir süre sonra donanma ile adalar önüne gelen Kaptan-ı Derya Baltaoğlu Süleyman Bey, kendiliklerinden teslim olan Kınalıada, Burgazadası ve Heybeliada'yı almış, kale ile çevrili Büyükada da güçlü bir direnişten sonra düşmüş ve adalar İstanbul'dan 42 gün önce fethedilmiştir. Fetihten sonra manastırlar boşaltılmış, adaların Rum halkının çoğu buralardan göçmüş, bölge bir süre canlılığını yitirmiş, daha sonra keşişler yavaş yavaş eski yerlerine dönmüşler; Osmanlı döneminde patrikhaneye adalarda toprak kullanım ve mülkiyet hakları verilmiş ve adalar, eskiden olduğu gibi, manastırların ağırlık taşıdığı köy yapılarım sürdürmüşlerdir.

Evliya Çelebiye göre 17. yy ortalarında, adaların üzerinde yüz-iki yüz haneli bağlık bahçelik köyler, köy sakinleri arasında zengin Rum balıkçı reisleri vardır. 16. yy'a ait seyahatnamelerde Büyükada'da Prinkipo ve Kariye olmak üzere iki balıkçı köyünün, Kınalıada'nın doğusunda bir küçük köyün, Heybeliada'da daha çok manastırların eki gibi görünen küçük köy yerleşmelerinin bulunduğundan söz edilir. İki yüzyıl kadar sonra ise bu köylerden bir bölümünün, örneğin Kariye'nin ve Kınalıada'nın doğusundaki yerleşmenin harap durumda olduğu, buna karşılık yeni yerleşmelerin oluştuğu bilinmektedir. Görünen o ki. adalar. 18. yy sonlarına gelene kadar, savaş ve korsan talanlarına, donanma tayfalarına veya yeniçerilerin zorbalıklarına, devlet müsaderelerine, zorunlu göçlere veya iskâna sahne olmuş: yerleşim yapıları sürekli değişmiştir.

17. yy'da Eremya Çelebi, adaları anlatırken, güzel ve mamur yerler olduğunu; buralara gezmeye gidildiğini; bazılarında ziyaret yerleri, Rumlara ait kubbeli, tasvirli, bahçeli kiliseler ile manastırlar bulunduğunu; sakinlerinin şaraba düşkün olduğunu yazar. Eremya Çelebi'ye göre, adalardaki yerleşmeler sürekli huzursuzluk içindedirler. Türk donanmasının yolu üzerinde bulunduklarından harap olmuşlardır.

Uzun süreler günlük yaşamdan dinsel mekânlara, yortulara, bayramlara, törenlere kadar Rum nüfusun damgasını taşıyan adalara, İstanbul'un fethinden sonra Karadeniz Bölgesi'nden İstanbul'a getirilen Türk halktan bir bölümünün yerleştirildiği bilinmektedir. Bazı paşaların, zengin ve nüfuz sahibi saray mensuplarının adalara kısa süreli ziyaretler yaptıkları, bu ziyaretler sırasında buralarda hastane, okul, köşk gibi binalar inşa ettirdikleri, İstanbul'da çıkan salgınlar, örneğin 1562'deki veba salgını sırasında İstanbullu zenginlerin ve kimi yabancıların salgından korunmak için adalara sığındıkları biliniyorsa da, 19. yy'a kadar nüfus çoğunluğunu Rumlar oluşturmuştur. Önce Fransızlar, daha sonra İngilizler olmak üzere Batılıların gezi, ticaret, yazlık gibi amaçlarla adalara gelmelerinin, yaşamın değişmeye, canlanmaya başlamasının tarihi ancak 18. yy sonlarına kadar gider. 19. yy'm ikinci yarısında Ege'deki adalardan İstanbul adalarına doğru bir göç hareketi görülmüş, özellikle balıkçılar adalara yerleşmişlerdir. Kınalıada'ya Ermeni cemaatinin yığınsal şekilde yerleşmesi de yine 19- yy'dadır.

Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin ve manastırların özel imtiyazlara ve mülkiyet haklarına sahip bulundukları adalarda. 19- yy'a gelindiğinde Osmanlı toprak düzenindeki değişmelere bağlı olarak topraklar zengin ve nüfuzlu Rum beylerinin, patriklerin, bankerlerin, Fransız ve İngiliz tüccarların, elçilerin (Örneğin 1857'de İngiliz Elçisi Sir Henry Bulvver Yassıada'yı satın almış daha sonra Mısır Hıdivi İsmail Paşa'ya satmıştır), paşaların mülkiyetine geçmiştir.

Bizans döneminden beri birer sürgün, sığınma, çile doldurma ve manastır bölgesi olan adaların aynı zamanda tedavi, dinlenme ve eğlence yeri olarak da ün kazanmaları; sürekli ve yazlık nüfuslarının hızlı artış göstermesi için, 19- yy'ın ortalarına, adalara düzenli vapur seferlerinin başlamasına kadar beklemek gerekecektir. 19- yy başlarında adalara ulaşım pazar kayıklarıyla sağlanırken 1846'da küçük vapurlarla başlayan seferler ihtiyacı karşılamaz olunca Şirket-i Hayriye vapurları işletilmeye başlamıştır. 19. yy başlarında 1.200 civarında olan nüfus 1850'lerde sadece Büyükada'da 2-3 bine, 1865'te toplam 6.000'e. 1900'de resmi kayıtlara göre 12.000'e ulaşmıştır. 20. yy başına doğru adalar, artık sadece Rum, Ermeni, sonra da Yahudi azınlıkların yerleşme ve yazlık bölgesinden; kutsal yerleri, manastırları, kiliseleri, ruhban okullarıyla sadece dinsel eğitim ve faaliyet alanlarından ibaret değildir. Tanzimat sonrasının değişme süreci içinde Batılı yaşama özenen Osmanlı devlet ricalinin, paşaların, beylerin de yazlık olarak benimsemeye hattâ yerleşmeye başladıkları bir yerdir. 1850'de Bahriye Mektebinin

Yüzyılın başlarında Büyükada iskele meydanı.
Nezih Başgelen

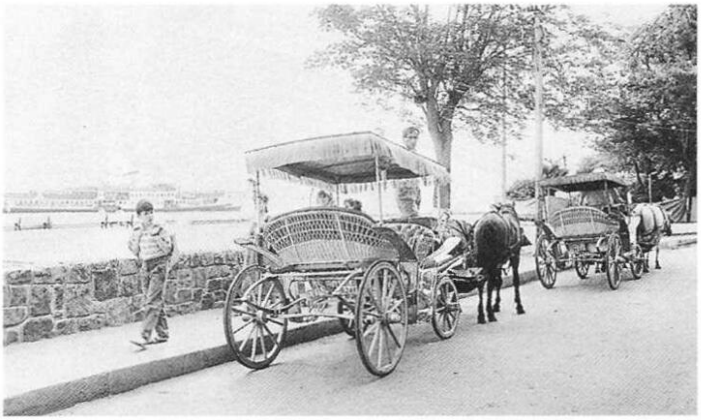

Adaların yaygın ulaşım araçları faytonlar ve bir ada vapuru. *Erdal Yazıcı, 1988*

Heybeliada'ya taşınması, askeri tesislerin, okulların, camilerin yapılması. Tanzimat sonrasında Türklerin de yerleşim alanı olarak ilgisini çekmeye başlamasıyla, giderek istanbul yaşamıyla bütünleşmiştir. 20. yy başlarından itibaren adalar artık Müslüman Türk nüfusun da seçkin bir sayfiye yeri; özellikle bahar ve yaz aylarında rağbet edilen bir eğlence ve dinlenme bölgesi; zarif yapılarla süslü "kibar" bir semt olmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında, adalar Hıristiyan ve Müslüman cemaatlerin birbirlerine karşı kışkırtıldığı huzursuz bir dönem geçirmiş; Bahriye Nezareti tarafından, askeri öğrencilerin yerleştirilmesi için Heybeliada'daki Ruhban Okulu'na, Elen Ticaret Okulu'na, Rum Kız Yetimhanesi'ne el konmuştur. Mütareke yıllarında işgal kuvvetleri adalara da gelmiş: yine aynı yıllarda 1917'de Rusya'da meydana gelen devrimden kaçan Beyaz Ruslar(->) bir süre için adalardaki manastırlara ve evlere yerleştirilmişler, bunlar sonraki yıllarda adalarda açılan plajların, gazinoların, lokantaların bir bölümünü kurup işletmiş ve adaların yeniden canlanmasına katkıda bulunmuşlardır.

İstanbul'un kurtuluşundan sonra Rumların bir bölümü yurtdışına göç ettiğinden, işlettikleri lokantalar, pansiyonlar, dükkânlar kapanmış, adaların yaşamında yoklukları hissedilmiştir. Cumhuriyet'ten sonra adalar. Atatürk'ün ve Cumhuriyet Halk Partisi ileri gelenlerinin gösterdikleri ilgiyle yeniden canlılık kazanmaya başlamıştır. Atatürk 1928 yazından itibaren her yıl Büyükada'daki Yat Kulübü'ne (bak. Anadolu Kulübü) gelerek burada dinlenmiş, balolara katılmış, zamanının siyaset adamlarıyla burada toplantılar düzenlemiştir. 1924 te rahatsızlığı sırasında dinlenmek için Heybeliada'ya gelen İsmet İnönü de bu adada bir ev almış, ilerki yıllarda da Büyükada'daki Anadolu Kulübü'ne ve adalara sık sık uğramıştır. Aynı dönemlerde Büyükada'da yaşamakta olan ünlü bir sürgün de Ekim Devrimi'nin önderlerinden olup Stalin döneminde ihanetle suçlanarak 1929'da Rusya'dan çıkarılan Leon Troçki'dir. Troçki anılarını burada yazmıştır.

faytonlar ve bir ada vapuru. *Erdal Yazıcı. 1988*

H H H H B B H

II. Dünya Savaşı sonrasında, adalar, özellikle de Büyükada, azınlıkların yanında savaş yıllarında servetler edinmiş Türk zenginlerinin, siyaset adamlarının da ilgisini çekmiş, görece düşük olan arsa fiyatları buralarda yazlık köşkler, villalar yapılmasını hızlandırmıştır. Ahşap mimarinin yerini yavaş yavaş kagir binaların, hattâ birkaç katlı apartmanların almaya başlaması da bu yıllara rastlar.

1950'lerden sonra, adaların toplumsal yapı ve nüfus bileşiminde önemli değişmeler görülür: 6-7 Eylül 1955 olayları, 1974 Kıbrıs Harekâtı, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi gibi siyasal gelişmelerin etkisiyle başta Rumlar olmak üzere yerleşik azınlık nüfusun adaları ve Türkiye'yi terk etmesinin yarattığı nüfus gerilemesi, yine 1940'larda başlayan ama 1960, hele de 1980'den sonra hızlanan doğu illeri ağırlıklı iç göçle dengelenmiştir. Bu iç göçün sonuçları, adaların toplumsal yapısında gözle görülür bir değişme olmuştur.

Adalarda Yaşam

Bizans döneminde adalarda yaşamın merkezi, dini işleve sahip oldukları kadar siyasal mücadelelere de fon teşkil etmiş manastırlardır. Sonraki dönemlerde bulunan kalıntılar, batmış bir adacık olan Vordonos kayalığı dahil, adaların tümünün üzerinde manastırlar bulunduğunu göstermektedir. Bugün sadece kalıntıları görülen Bizans dönemi manastırlarının ve kiliselerinin en önemlileri Büyükada'daki Ayios Yeorgios (Aya Yorgi) Manastırı ve Kilisesi, Kadınlar Manastırı, Ayios Nikolaos, Hristos (Metamorfosis); Heybeliada'da Ayios Yeorgios (Aya Yorgi), Ayios Trias (Aya Triada), Ayios Spridon (Arsenios) kiliseleri; Burgazadasf nda Ayios Yeorgios (Aya Yorgi), Kmalıada'da Hristos (Metamorfosis), Yassıada'da Teófilos manastırları; Sivriada'da Ohia Manastırı, Tavşanadası'nda İynatios (Neandros) Manastırı, Sedefadası'nda Andrevitos (Saint Michel) Manastırı'dır.

Bizans döneminde keşişler, rahipler, manastırların veya sarayların zindanlarına kapatılmış soylu sürgünler, manastırlara sığınma olanağı bulmuş kaçaklar, adaların asıl sakinlerini oluşturmakta; manastırların çevresinde ve onların ihtiyaçlarına dönük olarak üretim yapan, bir bölümü köle, bir bölümü de genel olarak kıyılardaki küçük yerleşmelerde toplanmış hür köylüler nüfusu tamamlamaktadır. Ana uğraş, özellikle manastırlara ait topraklar üzerinde tarım, bağcılık, hayvancılık ve balıkçılıktır. Osmanlı döneminde de aynı uğraş ve işlevler etrafında yoğunlaşan bir y-aşam 19- yy ortalarına kadar sürüp gitmiş; bağcılık ve şarapçılık geleneği keşişlerin ve manastırların tekelinden zengin Rumlara. Fransız şarap tüccarlarına geçerek devam etmiştir. Büyükada'da aynı adı taşıyan tepedeki Aya Yorgi Kilisesi'nin şarabı 19. ve 20. yy'larda da ünlüdür ve kilisenin bulunduğu tepelerin yamaçları bağlarla kaplıdır. Heybeliada'da şarapçılık 1886'dan sonra Ege adalarından göç edenlerin etkisiyle gelişerek sürmüş; 19- yy sonlarında İstanbullular, eğlenmek ve adanın özel şa-

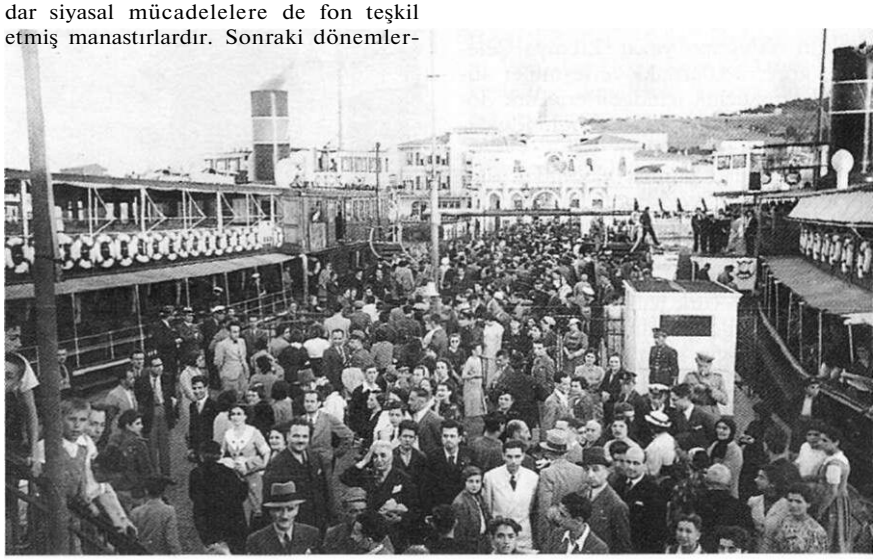

Akay İşletmesi döneminde (1933-1937) Büyükada vapur iskelesinde yolcular. *Salâhaddin Giz*

raplarından içmek için Heybeli'ye gelmişlerdir. Adalara da uğrayan Corneille le Brun (1714), Sestini (1779), Von Egmont (1759), Olivier (1793) gibi Batılı gezgin ve yazarlar, notlarında Heybeliada ve Büyükada şaraplarının kalitesini överler.

Bütün bu özellikleriyle adalar. 19. yy'ın ortalarına gelene kadar "Müslüman İstanbul'a yabancıdır. Adalarda kilise ve manastırlarda canlı bir dini yaşam sürmekte, dini bayramlar, yortular, ayinler coşkuyla kutlanmakta, fener alayları yapılmaktadır. Burgazadası'ndaki Metamorfosis Manastırı. Paskalya Yortusu sırasında yakılan meşalelerin İstanbul halkını yangın telaşına düşürdüğü gerekçesiyle, IV. Murad tarafından yıktırılmıştır. Özellikle Paskalya Yortularının kalabalık ve canlı kutlandığı Büyükada'daki Aya Yorgi (diğer adı Kudunas) Kilisesi aynı zamanda bir adak yeridir. Hıristiyan halk adalara bu ayinlere, yortulara, bayram eğlencelerine katılmak veya kutsal yerlere adak adamak için de gelmiştir.

Adaların ilk yazlıkçıları, 18. yy'm sonlarına doğru gelen Fransızlardır. O zamanlar Tophane'den kalkan büyük pazar kayıklarıyla yapılan ada yolculuğu üç saate yakın sürmektedir.

1850'lerde kaleme alınmış bir seyahatnamede Büyükada'da yaşam anlatılırken "Gündüzün Büyükada güneş altında yatan bir çöl gibidir. Hayat akşam serinliği ile başlar ve akşamüstü şıklık taşar. Kadınlar ve kızlar Macar Kalesi önünde piyasaya çıkarlar" denmektedir. 20. yy başlarında Avrupa "Belle Epoque" yaşamının küçük bir örneği adalarda da gözlenecektir. Büyükada Yat Kulübü bu hayatın bir parçası olarak bir İngiliz avukatın önderliğinde "Prinkipo Yacht Company" adıyla kurulmuştur. Artık adalar özellikle Hıristiyan nüfus ve Osmanlı yüksek bürokrasisi için şık. seçkin, eğlencesi bol bir yazlık bölgedir. Azınlıklar, İstanbul'da sahip olamadıkları veya sergilemekten çekindikleri daha özgür ve parıltılı bir yaşam biçimini burada uygulamak imkânı bulmuşlar; birbirinden süslü, birbirinden değişik üslupta köşkler yaptırmışlar, bahçelerinde nadide çiçek ve bitki yetiştirmekte birbirleriyle yarışa girmişlerdir. Akşamları giyinip süslenip rıhtım gezintileri, faytonlarla yapılan ada turları ve çamlık gezintileri, deniz banyoları, mehtap sefaları, kayık yarışları, bando mızıka eşliğinde eğlenceler, adaların dini bayramlarına, paskalya, karnaval eğlencelerine yeni renkler katmıştır. İstanbul'da yaşayan zengin yabancılar ve tüccarlar 20. yy başında adalarda yapılan otellerde kalmaya başlamışlardır.

Adalarda manastırlar ve kiliseler dışında, köşklerin, okulların, otel olarak kullanılan binaların yapılmaya başlaması 1820'lerden daha erken değildir. Bugüne ulaşabilmiş en eski binanın, kapısının her iki yanında Arap harfleri ve yeni harflerle 1822 yazan Büyükada'daki bir köşk olduğu sanılmaktadır. Köşklerin yapımı 1850'lerden sonra hızlanmıştır. Halen faal durumda olan ve çoğu 19. yy'm ikinci yarısından sonra inşa edilmiş kiliselerin, kilise okulları ve manastırların mimarisinde, eklektik ve neogotik etkiler görülür. 20. yy'm başında art-nouveau üslubu, yerleşik zevke uyan süslemeciliği ve ahşaba uygulanabilirliğiyle adalar mimarisine hâkim olmuştur. Art-nouveau'nun ahşaba uygulanmasının başka hiçbir yerde görülmeyen örneklerine, adalardaki köşklerde rastlanır. Yine 1898'de otel olarak inşa edilen ama II. Abdülhamid'den izin alınamayınca yetimhane olarak kullanıl-

NEREDE O GÜZELİM ADA VAPURLARI

İlk ada vapurları yandan çarklı, simsiyah, upuzun bacalı, ince uzun teknelerdi. Vapur, sabahleyin Büyükada'dan düdük çalarak martı çığlıkları arasında hareket ediyor, sırasıyla Heybeliada'ya, Burgazadası'na, Kınahada'ya uğradıktan sonra İstanbul'a varıyor, akşamüstü de yine yolcu ve yükleri alarak adalara geri dönüyordu. Geceleyin, iskelesi kuzey rüzgârlarına kısmen kapalı olduğu için de Heybeliada'da bağlıyordu. Heybeli'nin o zamanlar bir kuş kafesini andıran zarafette, çok güzel bir iskele binası vardı.

Ada halkı, hızlı ve güvenli olduğu için vapura çabuk alıştı. Boğaz vapurlarında olduğu gibi pek çok kimse hep aynı yere oturuyor, bir buçuk saati bulan yolculuk boyunca ahbaplarıyla sohbet ediyor, kahvesini içiyor, ada yolculuğunun keyfini çıkarmaya bakıyordu. Önceleri ada hattında ahşap tekneli, bacasından kapkara dumanlar salan, direklerinde de gerekince açmak için sarılı yelken donanımı bulunan, istimli. güvertesi tenteli, yandan çarklı küçük yolcu vapurları çalıştı. 1894'ten sonra İngiliz yapısı, 286 grostonluk "Fenerbahçe" ile eşi "Haydarpaşa". 1903'ten sonra da Macaristan yapısı, 375 grostonluk "İhsan" ile eşi "Neveser" Marmara seferlerinde hizmet vermeye başladılar. Bunlar da öncekiler gibi yandan çarklı vapurlardı. Bir de 257 grostonluk, aslmda pek de ferah olmay'an "Ferah" adlı yandan çarklı vapur vardı ki, 1898'den sonra Kadıköy ve adalar seferlerinde çalışmaya başladı. Ama en ilgi çekeni 160 grostonluk küçücük bir yandan çarklı olan "Anadolu" vapuruydu. Bir römorkör kadar olmasına karşılık iki bacalıydı, bu haliyle de her zaman alay konusu oluyordu. Bu vapur yavrusu arada bir ada postasına da verilirdi; sert havalarda iki yanındaki çarklarla suları köpürterek bata çıka geldiğini gören adalılar, "Eyvah! pat pat-ı derya geliyor!" diyerek hayıflanırlardı.

1910'larda. daha büyükçe "Halep". "Bağdat", "Basra" gibi birbirinin eşi yandan çarklılar da adalara sefer yapmaya başladı. Bu vapurlar tertemiz, pırıl pırıldı. Döşemeleri fes rengi kadife kaplıydı; üzerine de beyaz ketenden, tiril tiril ütülü, tertemiz örtüler serilirdi. Şapka, paket konacak fileleri taşıyan pirinç ayaklar her zaman kaulle parlatılmış olurdu. 70 yıl önce bu vapurlar, hele havuzdan da yeni çıkmışlarsa, Köprü'den hareketinden yarım saat kadar sonra Kınalıyı tuttururlardı. Kadıköy ve adalar hattında 1912'den sonra artık "Kınalıada", "Pendik", "Maltepe" gibi pervaneli vapurlar çalışmaya başladı. O günlerde her gün adalara 12 sefer yapılıyordu. Bu yüzyılın başlarında, bunlara 1912 Fransa yapısı, 697 grostonluk, istimli. çift uskurlu "Kadıköy", "Moda", "Burgaz" gibi büyük ve yollu vapurlar katıldı. 1940'lı yıllarda 1938 Almanya yapısı, 637 grostonluk, istimli, çift uskurlu "Suvat" ile eşi "Clev". gerek hızlılık, gerekse rahatlık bakımından ada yolcularının gözbebeği oldular. Yazlıkçılar denklerini, sandıklarını, sepetlerini mevsim başında düzenlenen yük postasıyla adalara taşırlar, yaz sonunda yine aynı postayla İstanbul'a dönerlerdi. "Bahçe" tipi gemiler diye sınıflandırılan, üçü de dizel motorlu ve çift uskurlu olan 1952 İtalya yapımı 1.042 grostonluk "Paşabahçe", 1953 İngiltere yapımı 993 grostonluk "Fenerbahçe" ve eşi "Dolmabahçe" ile "ekspres" seferleri başlatılınca ada yolculuğu önemli ölçüde kısaldı. Ne var ki, ekspres seferler normal bilet ücretinden bir misli kadar pahalıydı. Ayrıca, adalardan Sedefadası'na ve Bostancıya gidecek yolcular için de seferler kondu. Daha sonraki yıllarda, adaların kalabalıklaşması karşısında sefer sayısı artırıldıktan başka, değişik tipteki vapurlar da bu hatlarda çalıştırılmaya başlandı. Son olarak "Bahçekapı" ile eşi "Fahri Korutürk" adlı 78 m boyunda, 11,60 m genişliğindeki büyük vapurlar, Sirkeci ya da Kabataş'taki yeni iskelelerden bir seferinde gerekirse 2.100 kişiyi alıp saatte 18 mil hızla adalara götürebilecek büyüklükte.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin 1987'de Norveç'ten getirttiği, dıştan çift burunlu, içi bir uçağı andıran çift pervaneli katamaran tipi deniz otobüsleriyle Büyükada'ya seferler başlatıldı. Günümüzde Kabataş, Bakırköy, Kadıköy ve Bastancı'dan Büyükada'ya çok sayıda deniz otobüsü çalışıyor.

Adalar arasında artık parasız yolculuk yapılıyor. Sirkeci, Kabataş ya da Bostancı'dan adalara ayak basanlar, bir adadan ötekine iskelede jeton atmadan rahatça geçebiliyorlar. Yaz aylarında Bostancı'dan adalara dolmuş motorları da çalışıyor. Hattâ sırasında sürat tekneleri de...

ESER TUTEL

ADA VAPURLARININ YOLCULARI

Büyükada'dan Türkler, Rumlar ve Museviler; Heybeliada'dan deniz subayları ve aileleri ile Rum azınlık; Burgaz'dan yine Rumlar; Kmalıada'dan da Ermeni azınlığın bindiği ada vapurlarında, yolcular arasında pek çok tanınmış kişi de yer alırdı.

Çalıkuşu'mm babası Reşat Nuri Güntekin. Bulgarlar tarafından Edirne'de şehit edilen ünlü ressam Hasan Rıza Bey, *Akbaba'cı* Yusuf Ziya Ortaç, şair-yazar Orhan Seyfi Orhon, *Hıçkırık* yazarı Kerime Nadir Azrak, "Lale Devri"nin isim babası tarihçi Ahmet Refik Altınay, bohem ressam Çallı İbrahim, dilci Nurullah Ataç, sarı-lacivertli "Ordinaryüs" futbolcu Lefter Küçükandonyadis değişik tarih ve dönemlerde hep Büyükada iskelesinde boy göstermişlerdi.

Dönemin başvekili İsmet İnönü ve ailesi, *Şıpsevdi* 'nin bekâr yazan Hüseyin Rahmi Gürpınar, hayatı boyunca kalemini ve kadehini elinden bırakmayan Ahmet Rasim Bey, Darülbedayi'nin büyük oyuncusu Hazım Körmükçü, Kaptan Mektebi'nin kurucusu Hamit Naci Özdeş, Türkiye'de modern kâğıtçılığın piri Mehmet Ali Kâğıtçı, papaz okulu ruhanileri, hattâ Patrik Athenagoras bile Heybeliada yolcusuydular.

Burgaz iskelesinde hikayeci Sait Faik Abasıyanık ile edebiyatçı arkadaşlarını vapur beklerken görebilirdiniz. Sabahları Kınalı'dan binen esnaf ve dükkân sahipleri ise giderek dolan vapurda daima kendilerine yer bulma telaşı içinde olurlardı. Son yıllarda, bu vapurlarda lotaryacılar piyango çekiyor, şişe şişe viskiler, cinler; kocaman kıskaçlı dev ıstakozlar; dipdiri mercanlar, talihli sahiplerini buluyordu.

Ama eski günleri görüp bilenler, o kadife koltuklu, pırıl pırıl, tertemiz eski Ada vapurlarında yol boyunca yaşanan zevkin, ne ekspreslerde, ne deniz otobüslerinde, ne de sürat teknelerinde asla yaşanmadığını söylüyorlar.

ESER TLÎTEL

mak üzere Rum Ortodoks Patrikhanesine devredilen büyük ahşap bina adalardaki ilginç mimari uygulamalardandır. Dar cepheli, çoğu iki katlı bahçeli sıra evler ve büyük bahçeler içinde neoklasik, neobarok, neogotik, ampir, özellikle de art-nouveau üsluplu birkaç katlı ahşap köşkler, adaların yerel yerleşme ve mimarisinin temel öğeleridir. Bu mimari üslup çeşitliliği yüzyıl başlarındaki Batılılaşma sürecini yansıtmaktadır.

Günümüzde adalar, yerleşik 20.000 nüfusu, yaz aylarında bunu yüz binlere vardıran yazlıkçıları ve günübirlik ziyaretçileriyle: sık vapur ve deniz otobüsü seferleri, sayıları artan otelleri, pansiyonları, en seçkininden en sıradanına kadar lokantaları, gazinoları, kulüpleri, eğlence yerleriyle ve belli bir korumacılık anlayışı içinde, dış görünüşleri geçmişten çizgiler taşısa da içleri çok daireli apartmanlar olarak düzenlenmiş ahşap köşklerin hemen yanında ya da biraz ötesinde yükselen kagir villaları, apartman yavrusu yapıları, hattâ gecekonduları ve harap kulübeleriyle geçmişin sükunetinden ve havasından oldukça silik izler taşımaktadır.

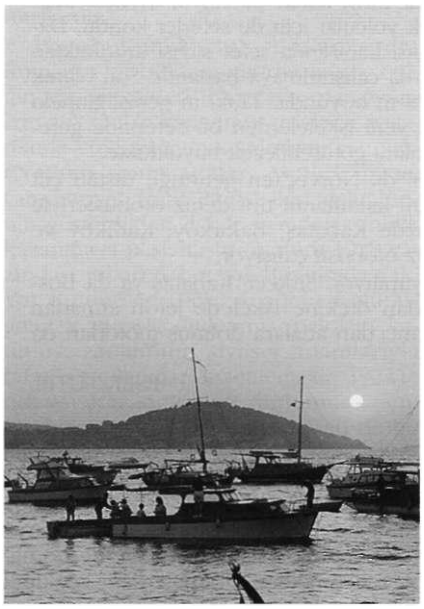

Ada'da bir gün batımı.
Nazmı Timuroğlı

Edebiyatta Adalar

Adaların edebiyata girişi; şiir, hikâye, roman veya anılara fon ya da konu oluşu, Servet-i Fünun akımıyla 19. yy'ın sonunda başlar. Daha önce 18. yy divan şairlerinden Fennînin *Sahilnamésinde* bir mısra ile anılan adalar, Türk edebiyatına önce şiir ve şarkı güfteleri, sonra roman ve hikâyelerle girdi.

Adalar denince adı ilk anılan şair Mehmed Celal'dirü-O. Mehmed Celal (1867-1912) adalara olan sevgisi ve adalar hakkında yazdığı şiirlerle "Ada Şairi" olarak ün yapmıştır. Şiirlerini *Adada Söylediklerim* (1886) adlı kitabında toplayan Mehmed Celal'in etkilendiği Recaizade Ekrem de Büyükada'nın güzelliklerini şiirlerinde, eserlerinde yansıtanlardandı. Fecr-i Âti topluluğu üyelerinden Tahsin Nahid de (1887-1919) hüzünlü aşk şiirlerinin çoğunu adalarda yazdı. Celâl Sahir gibi o da adaları şiirlerinin fonu olarak kullandı. *Ruh-ı Bî-kayd* (1910) adlı şiir kitabında, adalar çok sık geçer. Yakup Kadri Karaosmanoğlu *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları* 'nda Tahsin Nahid ve eşinin Büyükada'ya olan hayranlıklarını, sevgilerini adaları tanıyıp sevmekte onlardan nasıl yararlandığını anlatır. Tarihçi ve şair Ahmed Refik Altmay'ın(->) şairliğinin kaynağı belki de adalardan etkilenmesiydi. Adalar için en çok şiir yazmış şairlerden biri olan Ahmed Refik aynı zamanda bazı ünlü ada şarkılarının güftelerinin de yazarıydı. *Ufuklardan güneş hâlâ inmiyor, / İçim mahzun, gözümden yaş dinmiyor, / Ada sensiz yüreğime sinmiyor / Gel de biraz gözlerini göreyim / Mimozadan sana çelenk öreyim* ve "Adalardan yaralandım", "Şen Adalar", "Ada'dan sen gideli kalmadı gönlümde sürür" nakaratlı "Nerde âhu bakışın"; yine "Sensizdim o akşam Adanın ufku hep aldı" diye başlayan "Sensizim" şiiri, onun *Gönw*/(1932) adlı şiir kitabında yer alan ve çoğu bestelenmiş ada şiirlerindendir. Ahmed Rasim de hem edebi eserlerinde: hem de günlük yazılarında adalardan sık sık söz etmiş, özellikle *Kilabe-i Gam* 'da adaları şiirli bir dille anlatmıştır. Hiciv şiirleriyle ünlü Fazıl Ahmet Aykaç (1884-1967) Kınalıada başta olmak üzere adalar için de şiirler yazmıştır. *Medfun Emeller* (1919) adlı kitabında ada şiirlerini, şarkı güftelerini derlemiş olan Mustafa Reşid (1861-1936), "Ada Akşamlan" şiirinde: *Gün sönerken baktım da ıssız Dil'e / Yazık, dedim, bu yıl da Adalarda yaz bitti / Dalgalar köpürürken indim sonra sahile, / Kalbim sanki uğultular işitti* der. Yusuf Ziya Ortaç'm (1895-1967) "Ada Sevgisi" ve "Ada Şarkısı" adlı şiirleri ünlüdür. *Ey sevgili, akşam tura çık faytona bin de, / Bir tatlı tebessüm açarak gonca lebinde... / Tekmil ada eşrafı senin bil ki cibinde, /Ey sevgili, akşam tura çık faytona bin de! "* mısralarında dönemin ada yaşamının bir tablosu sunulur.

Adaları şiire dökmüş şairler arasında en ünlüsü Yahya Kemal Beyatlîdır(-»). Yahya Kemal'in şiirinde adalar aşkların sahnesi, dekoru, mekânıdır: *Şen şarkıların durduğu bir lahza, kenarda / Yâd et ki seviştik ilahî adalarda.* Büyükada'nın Viranbağı için yazdığı mısralar da ünlüdür: *Adalardan yaza ettik de veda, /Sızlıyor bağrımızın üstündeki dağ, /Seni hatırlıyoruz Viranbağ.* Yahya Kemal daha çok Büyükada'nın şairiydi. Kınalıada'yı adaların hiçbirine değişmeyeceğini söyleyen ve Kmalıada'mn şairi olarak bilinen Fazıl Ahmet Aykaç ona şu mısralarla sitem ediyordu: *Uğramadm bu yaz bize hiç Kemal / Neyi bekliyorsun sanki güzü mü? / Bizi unuttur-du sana ihtimal/ Gene bu Viranbağ'ın ekşi üzümü / Cidden birşey oldu sana bu sene / Eski dostlarını bıraktın bütün /Canım, Kınalıya kadargelsene, / Ekmek vesikanı alıp da birgün.* Bu dizeler yazıldığı sırada, yıl 1917 idi. I. Dünya Savaşı sürmekteydi ve ekmek vesikaya bağlanmıştı. Tevfik Fikret ("Seza", "Beyaz Yelken"), Mehmet Akif Ersoy, Selahattin Batu. Osman Nihat Akın, Halit

Fahri, Yaşar Nabi Nayır adalarla ilgili mısralar, beyitler, şarkı güfteleri olan yazarlardan bazılarıdır.

Adaları düzyazıda hikâye, roman, anı, deneme türlerinde dile getirenler arasında en ünlüsü kuşkusuz Sait Faik Abasıyanık'tır(->). Sait Faik'te adalar ilk kez bir mekân ya da dekor olmaktan çıkmış, başlıbaşma bir konu olmuştur. Ancak Sait Faik'e gelmeden önce Türk edebiyatında daha birçokları, adaları romanlarının, hikâyelerinin, anılarının geçtiği ana mekân olarak kullanmışlardır. Türk edebiyatına Batılılaşma süreci içinde giren ve ona paralel gelişen roman ve hikâye türlerinde, Batılı yaşamın parlak örneklerinin yaşandığı adaların öne çıkması doğaldı. Yine yüzyıl başının gözde duygusal temalarından olan, veremli sevgilinin ölümüyle sona eren romanlar için ciğer hastalığı geçirenlerin öteden beri rağbet ettikleri ve tedavi gördükleri Heybeliada adeta zorunlu bir çevreydi. Hüseyin Rahmi Gürpınar (1864-1944), romanlarında Heybeliada'yı, oradaki yaşamı anlatır ve bu adayı olayların geçtiği yer olarak seçer. *Kokotlar Mektebi'nde* Heybeliada'daki köşkünde kendi yaşamından söz eder. *Sevda Peşinde* adlı romanı ile *Tebessüm-i Elem* adlı romanının bazı bölümleri Heybeliada'da geçer. Halit Ziya Uşaklıgil'in (1867-1945) *Aşk-ı Memnu* romanının hüzünlü, mutsuz kadın kahramanı Nihal, yazarın belleğinde, romanın kimi bölümlerinde de anlatıldığı gibi, Büyükada çamlıklarından süzülerek gelir. Mehmed Rauf'un (1875-1931) *Böğürtlen* romanında adalardaki değişen yaşam konu edinilmiştir. Çocukluğu Büyükada'da geçen Abdülhak Şinasi Hisar (1883-1963), *Geçmiş Zaman Köşklerinde* ve özellikle belli bir dönemin derin toplumsal değişiminin anlatıldığı *Ali Nizamî Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği* adlı romanında Büyükada'yı Nizam Caddesi'ndeki bir köşk yaşamı çerçevesinde anlatır. Halide Edip Adıvar'm(->) *Raik'in Annesinin* bazı bölümleri adada geçer. Ömer Seyfeddin'in (1884-1920), zamanına göre yaşlı sayılan 35' lik bir adamın 18 yaşındaki adalar güzeline sevdalanmasını, sonra Boğaz'ın poyrazını yiyince aklının başına gelmesini anlatan hikâyesinde, adaların ilkbaharda insanın başını döndüren büyülü havası yansıtılır. Heybeliada konusundaki incelemesiyle tanınan Nejat Gülen'in *Heybelide Yaz Sonu* romanı adalarda çeşitli dilden, dinden, ırktan insanın nasıl bir arada yaşayabildiklerini bir roman atmosferinde anlatır. Burhan Cahit Morkaya, Mahmut Yesarî, Reşat Nuri Güntekin, sonraları Esat Mahmut Karakurt da eserlerinde adalardan söz etmiş olan yazarlar arasındadır. Yeni Türk edebiyatında, Zeyyat Selimoğlu. 'Denizlerin istanbul", "Aramızdaydın", "O Gün", "Ada Soyunuyor" hikâyesinde adaları, insanı ve doğasıyla anlatır. Bilge Karasu'nun *Uzun Sürmüş Bir Günün Akşamı* kitabında, adalarda Bizans dönemi keşişlerinin yaşamı canlandırılır. Selim Heri, *Son Yaz'da.* adaları karmaşık duygu ve insan ilişkilerinin daha da yoğunlaştığı bir mekân olarak kullanır. Peride Celâl'in "Ada" hikâyesinde de bu yönüyle yer alır. Füruzan adayı bir evlatlığın yoksul gözlerinden anlatır. Adalet Ağaoğlu'nun romanlarında Büyükada, özellikle de Anadolu Kulübü, toplumsal değişmelerin yansıtıldığı mekân olur. Aziz Nesin *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez* 'de Heybeliada'da geçen çocukluğunu anlatırken, adalara başka bir gözle bakar ve sınıfsal farklılıkları işler.

Sait Faik'te adaların, özellikle de Burgazadasînm yeri çok daha özeldir. O, hikâyelerinde adaları bir fon, bir dekor olarak değil de âdeta baş kahraman düzeyinde anlatır. Adaların çiçekleri, toprağı, kokulan, denizleri, balıkları ve her kesimden, her sınıf ve tabakadan, her yaş ve cinsiyetten insanları, ille de balıkçıları hikâyelerinin ana öğeleridir. Sait Faik'in adaları birer hayal, şiir ve aşk beldesi olmanın çok ötesinde okurun önüne tüm gerçeklikleriyle çıkarlar. Yüzlercesi arasından "Son Kuşlar", "Bir Kaya Parçası Gibi", "Yaşayacak", "Ağıt", "Haritada Bir Nokta", "Dondurmacının Çırağı", "Sivriada Sabahı". "Sımsıkı", "Yalnızlık", "Karanfiller ve Domates Suyu", "Kmalıada'da Bir Ev", "iki Kişiye Bir Hikâye" (Ermeni Balıkçı ile Topal Martı), "Kendi Kendime", "Barba Antimos" ve diğerleri adaların ve ada insanlarının birbirleriyle iç içe anlatıldıkları hikâyelerdir.

Adalar, edebiyatçılara şiirler, romanlar, hikâyeler, anılar ilham etmeleri yanında, yüzyılın pek çok ünlü yazar ve sanatçısının yaşama ve buluşma yeri olmuştur. İstanbul'da sadece Büyükada'yı sevdiğini söyleyen Nurullah Ataç, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ruşen Eşref Ünaydın, Falih Rıfkı Atay, Yusuf Ziya Ortaç, Orhan Seyfi Orhon, Halit Fahri Ozansoy, Hüseyin Cahit Yalçın, tiyatro sanatçısı Bedia Muvahhit, pedagog Sadrettin Celal Antel, dilci ibrahim Necmi Dilmen, daha yenilerden felsefeci Macit Gökberk, iktisatçı İdris Küçükömer, Doğan Avcıoğlu, adalarda bir dönem yaşamış, renk katmış ve bir bölümü de adalara gömülmüş kişilerdir.

Bibi. G. Schlumberger, *İstanbul Adaları,* İst., 1937; E. Mambouıy, *Les lies des Princes,* İst., 1943; Janin, *Constantinople byzantine,* Erdenen, *Adalar*; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi* • Evliya, *Seyahatname,* I; N. Gülen, *Heybeliada,* İst., 1982; *Adaların Türk Turizmindeki ve Edebiyatındaki Yeri ve Önemi* (seminer/panel), İst., 1984 Ostrogorsky, *Bizans-,* A. Millas, */ Prinkipos,* Atina, 1988; Tuğlacı, *İstanbul Adaları,* I-II.

İSTANBUL

ADALAR İLÇESİ

Marmara Denizi'nin kuzeydoğusunda ve Kocaeli Yarımadası'nın Bostancîdan Kartal'a kadar uzanan güney kıyıları karşısında yer alan irili ufaklı dokuz ada. istanbul iline bağlı Adalar Ilçesi'ni oluşturur. Yüzölçümlerine göre sıralanacak olursa. Büyükada (5,4 km^2), Heybeliada (2,3 km^2), Burgazadası (1,5 km^2) Kmalıada (1,3 km^2) öteden beri iskân edilmiştir. Sedefadası (0,157 km^2), 1960'larda yazlık villaların yapılmasıyla, mevsimlik olarak iskâna açılmıştır. Yassıada (0,052 km^2) uzun süre deniz kuvvetleri tesislerini barındırdıktan sonra istanbul Üniversitesi Balıkçılık ve Su Ürünleri Yüksek Fakültesi'ne devredil-

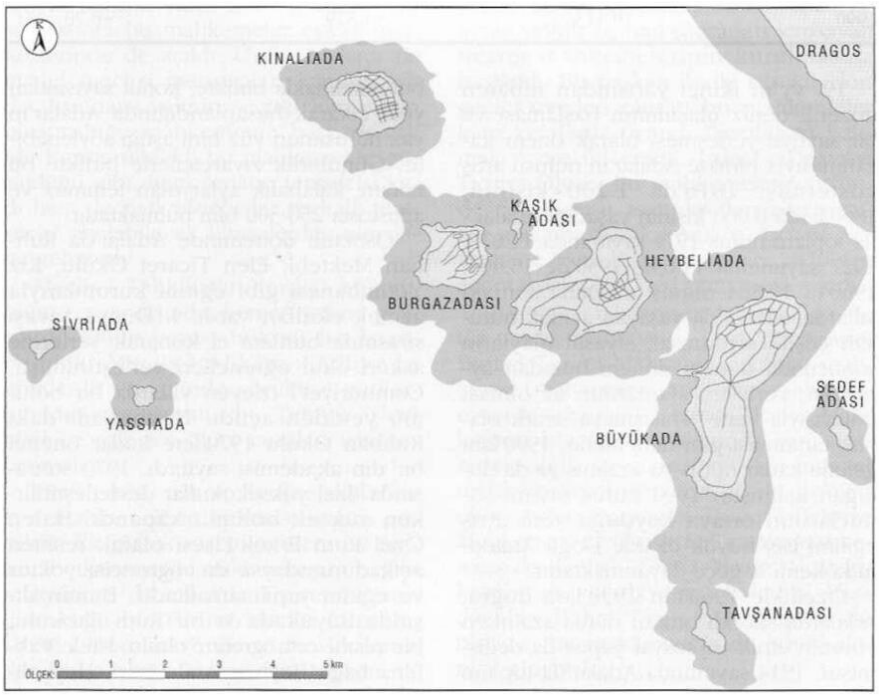

Adalar ilçesi
Isları bul Aı ısikloped isi

mistir. Sivriada (0,045 km²) ve Tavşanadası (0,010 km²) tümüyle boştur. Kaşıkadası (0,008 km²) 1950'den beri özel mülktür; sınırlı bir iskâna elverişli olup halen boş durumdadır.

Adaların İstanbul limanına uzaklıkları, en yakın Kınalıada, en uzak Tavşanadası olmak üzere 7 deniz miliyle 13.5 deniz mili (25 km) arasında değişir. Adalar'a ilk vapur seferleri Galata Köprüsü'nden 1846 yılında başlamıştır. Bugün Sirkeci, Kabataş, Kadıköy, Bostancı, Kartal'dan sürekli deniz bağlantısı vardır.

Adalarda ilk belediye örgütü 1868' de Yedinci Daire-i Belediye adıyla kurulmuştur. 1984'e kadar istanbul Belediyesi'ne bağlı bir şube müdürlüğü iken 1984'ten bu yana İstanbul Büyükşehir Belediyesine bağlı bağımsız bir belediyedir. İdari yönden. 1908'de, Meşrutiyet'in ilanından sonra mutasarrıflık olan Adalar'a Emin Paşa ilk mutasarrıf olarak tayin edilmiştir. Günümüzün Adalar İlçesi. Büyükada'da Maden ve Nizam, ayrıca Kınalıada, Burgazadası, Heybeliada olmak üzere beş mahalleden oluşmaktadır. Sedefadası, Büyükada Maden Muhtarlığına bağlıdır. İlçenin merkezi Büyükada'dır.

Katolik 56; Ermeni Katolik 5, Protestan 6. Latin 8, Süryani 9. 1960-1990 döneminde, Hıristiyan, özellikle de Rum nüfusta büyük azalma olurken İstanbul dışı doğumlu Müslüman nüfus belirgin artış göstermiştir. Günümüzde Adalar İlçesi'nin yerleşik halkının yaklaşık yüzde 22'si Adalar doğumludur. İstanbul İli doğumlular toplam yüzde 30, Türkiye'nin diğer illerinde doğup da halen Adalar'da oturmakta olanlar, toplam nüfusun yüzde 48'idir. İstanbul dışı doğumluların büyük bir bölümü, 1940'larda Erzincan depremi nedeniyle İstanbul'a gelen ve özellikle Burgaz ve Büyükada'ya yerleşenlerdir. 1990 ve sonrasındaki nüfus artışı da. ağırlıklı olarak, ilk göçle gelen Doğu kökenli halkın hemşerilerinden kaynaklanmaktadır.

Adalar İlçesi'nin 1990 nüfus sayımına göre toplam 19.413 olan nüfusunun mahallelere dağılımı şöyledir: Büyükada Maden Mahallesi, Sedefadası'yla birlikte 3-697; Büyükada Nizam Mahallesi 3.278; Heybeliada 6.534, Kınalıada 3.862; Burgazadası 2.042.

Adalar İlçesi'nin bir başka özelliği, yaz kış yerleşik nüfus ile yaz nüfusu arasındaki büyük farktır. Yaz nüfusunun saptanmasına yönelik resmi istatistikler

Adalar İlçesi'nde Nüfus

Sayım Yıllan	*Toplam Nüfus*	*Artış*	*Yıllık Artış (%)*
1960	19.864	-	-
1965	15.264	-4.600	-4.**03**
1970	15.086	-178	-0.23
1975	12.807	-2.279	-3.02
1980	18.232	+5.425	+8.47
1985	14.534	-3.698	-4.05
1990	19.413	+4.879	+6.70

19- yy'm ikinci yarısından itibaren düzenli deniz ulaşımının başlaması ve bir sayfiye yerleşmesi olarak önem kazanmasıyla birlikte Adaların nüfusu artış göstermiş; 1816'da 1.200 kişinin. 1860'larda 6.000 kişinin yaşadığı Adalar'da toplam nüfus 1914 sayımında 11.078; 1927 sayınımda 11.691; 1950'de 15.405; 1960'ta 19.864 olmuştur. Daha sonraki yıllarda, Adalar'da yaşayan azınlık nüfusun çeşitli toplumsal, siyasal olayların sonucunda dönem dönem buradan ayrılması; yerleşim alanlarının az olması dolayısıyla yeni yapılaşmaya sınırlı olanak tanınması gibi nedenlerle, 1990'lara gelene kadar nüfus ya azalmış ya da durağan kalmıştır. 1990 nüfus sayımı sonuçlarının ortaya koyduğu yeni artış eğilimi ise. büyük ölçüde Doğu Anadolu kökenli iç göçe dayanmaktadır.

Özellikle 1960'tan 1990'lara doğru. Adalarda sürekli oturan nüfus azalırken yörenin etnik ve sosyal yapısı da değişmiştir. 1914 sayımında Adalar'da toplam nüfusun dinlere dağılımı şöyleydi: Müslüman 1.586, Rum Ortodoks 8.725. Ermeni Gregoryen 596; Musevi 79; Rum

bulunmamakla birlikte, konut sayısından yola çıkarak hesaplandığında Adalar'm yaz nüfusunun yüz bini aştığı söylenebilir. Günübirlik ziyaretçilerle birlikte bu rakam, kalabalık aylar olan temmuz ve ağustosta 250-300 bini bulmaktadır.

Osmanlı döneminde Adalar'da Ruhban Mektebi. Elen Ticaret Okulu, Kız Yetimhanesi gibi eğitim kurumlarıyla azınlık okulları vardı. I. Dünya Savaşı sırasında bunlara el konarak yerlerine askeri okul öğrencileri yerleştirilmişti. Cumhuriyeti izleyen yıllarda bir bölümü yeniden açıldı. Heybeliada'daki Ruhban Okulu 1970'lere kadar önemli bir din akademisi sayılırdı. 1970 sonrasında özel yüksekokullar devletleştirilirken yüksek bölümü kapandı. Halen Özel Rum Erkek Lisesi olarak resmen açık durumdaysa da, öğrencisi yoktur ve eğitim yapılmamaktadır. Bunun dışında Büyükada'da bir Rum ilkokulu, bir resmi ortaöğretim okulu, İstek Vakfı'na bağlı Beyhan Aral Lisesi, Heybeliada'da bir ilköğretim okulu ve Hüseyin Rahmi Gürpınar Lisesi, Kınalı ve Burgaz'da da birer ilkokul vardır.

Adalar'ın bir yandan seçkin ve zengin bir yazlık semt olması, öte yandan turistik yönü, Büyükada başta olmak üzere, ilçede hizmet sektörü ağırlıklı bir faal nüfusun barınmasını sağlamakta, bu sektör kendine gerekli işgücünü daha çok adalara dışarıdan gelen göçten devşirmektedir. Arabacılıktan ev hizmetlerine, garsonluktan hamallığa kadar çeşitli hizmetlerde çalışanlar, son yıllarda Adalar nüfusunda gözlenen artışın ve yapısal değişikliğin başlıca öğeleridir.

TURGAY GÖKÇEN

ADALET ÖRGÜTLENMESİ

Kadı mahkemeleri Tanzimat'a kadar İstanbul'da yargı örgütünün temeliydi (bak. Bilâd-ı Selâse Kadılığı; Havass-ı Refia Kadılığı; İstanbul Kadılığı). Bunların yanısıra zimmilerin özel hukuk alanında işlerini gören, kendi kiliseleri içinde çalışan cemaat mahkemeleri ve yabancıları kapsayan kapitülasyonlar gereği konsolosluk mahkemeleri vardı. II. Mahmud döneminde kadıların durumlarını düzeltmeye yönelik düzenlemeler yapıldı; şeriat mahkemeleri şeyhülislamlık makamına bağlandı.

Çağdaş yargıya doğru önemli adımların atıldığı Tanzimat döneminde yargı örgütü şer'iyye, nizamiyye, ticaret, cemaat ve konsolosluk mahkemeleri başlıkları altında çeşitlilik gösteriyordu.

İstanbul şer'i mahkemeleri (Dersaadet Mehâkim-i Şer'iyyesi) iki aşamalı idi. Üst derecede geniş yetkilerle donatılmış iki mahkeme Rumeli Kazaskerliği ve Anadolu Kazaskerliğiydi. İlki payitahtın Rumeli, ikincisi Anadolu yakasında faaliyet gösteriyordu. Her iki kazaskerliğin "iki sadr" yani Rumeli ve Anadolu Kazaskerliği anlamına gelen Sadreyn Müsteşarlığı adı altında ortak bir müsteşarlığı vardı. Ayrıca birer muavin ve vekayi kâtibi bulunduruyorlardı. Rumeli Kazaskerliğinin ayrıca Mahfel-i Şeriat adıyla bir mahkemesi bulunmaktaydı. Kendisine havale edilen ikinci derecede önemli davalara bakardı. Ancak tarafların isteği üzerine Mahfel-i Şeriat'a havale olunan her tür dava tekrar Kazaskerliğe gönderilebilirdi. Kısmet-i Askeriye Mahkemesiyle Beytülmâl Kısmet Mahkemesi Rumeli Kazaskerliğine bağlıydı. Üsküdar Mahkemesi ise Anadolu Kazaskerliğinin bünyesinde yer alıyordu.

Nefs-i İstanbul yani sur içi İstanbul'u ve Bilâd-ı Selâse'den (Galata, Eyüp ve Üsküdar) her biri birer kaza olmaları nedeniyle birer şer'iyye mahkemesi ile donatılmışlardı. Ancak bunlar kazaskerliklere oranla ikinci derecede mahkemelerdi. Kazaskerlikten sonra en büyük mahkeme İstanbul Mahkemesi'ydi. Yetki alanı sur içini kapsıyordu. İstanbul kadısının bir muavini ve bir de vakayi kâtibi vardı. Maiyetindeki Bâb Mahkemesi adını taşıyan niyabeti ya da kadı vekilliği, kadı efendinin havalesi üzerine önemi düşük olan davalara bakardı (bak. Bâb Naibliği). Bunların dışında İstanbul kıs-

mının genişliği nedeniyle İstanbul Mahkemesi'nin Davutpaşa, Mahmudpaşa, Tahtakale mahkemeleri adıyla üç niyabet mahkemesi daha bulunuyordu.

Köprünün öbür tarafı Galata Mahkemesi'nin yetki alanına girmekteydi. Eyüp Mahkemesi yetki sınırından Rumelikavağîna kadar uzanıyordu. Bâb Niyabeti adıyla maiyetinde bulunan mahkemelerden başka Beşiktaş, Kasımpaşa, Tophane, Yeniköy niyabet mahkemeleri faaliyetteydi. Eyüp Mahkemesi'nin coğrafyası epey sınırlı olduğundan sadece bir tane niyabet mahkemesine sahipti.

Üsküdar Mahkemesi'nin konumu İstanbul, Galata ve Eyüp mahkemelerinden farklıydı. Rumeli yakasındaki mahkemeler bağımsız iken, Üsküdar Mahkemesi Anadolu Kazaskerliği'ne bağlı bir niyabet mahkemesi olarak Üsküdar ve çevresini kapsıyordu.

Kazaskerliklerin baktıkları davalar veraset, nesep, diyet, kısas gibi önemli davalardı. İkinci dereceyi oluşturan şer'iyye mahkemeleri ise nikâh, talak, nafaka gibi daha az öneme haiz davaları görürdü. Bazı akit ve muamelelerin tasdiki ile bunlardan doğacak davalar ancak İstanbul Mahkemesi'ne hasredilmişti. İstanbul çevresinde alım satım ve ekmekçi, uncu. francalacı gediklerinin alımları, hibe, icar, isticar ve ikrar-ı mülk türü işlemlerin mutlaka İstanbul Mahkemesi'nde görülmesi gerekiyordu. Mülk gedikleriyle ilgili işlemlerin tasdiki ve bunlardan doğacak davalar da İstanbul Mahkemesi'nin işiydi. İstanbul sur içi mülk, akar (ve akar türü) değişik emlak alım akitlerinin tasdiki İstanbul Mahkemesi'ne verilmişti. Bilâd-ı Selâse'de bu gibi akaret hakkında alım akitleri akarın bulunduğu kaza mahkemesine aitti. Mamafih İstanbul ve Galata niyabet mahkemeleri ancak değeri 50.000 kuruşa kadar emlakle ilgili alım ve işlem tasdikine yetkiliydi.

Şer'iyye mahkemelerinin vakıfla ilgili vazifelerini bağımsız olarak ifa etmek üzere İstanbul ve çevresine mahsus ve yönetim açısından Evkâf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlı Teftiş Mahkemesi (Mahkeme-i Teftiş) adıyla bir mahkeme vardı. Müfettiş unvanma haiz bir hâkim ile müsteşardan oluşuyordu. Yetki alanı İstanbul, Bilâd-ı Selâse ve şehremaneti Kapsamına giren yöreleri içeriyordu.

İstanbul'da gelir getiren gayrimenkul alım satımı, hibe, ikrar-ı mülk ve benzeri işlemlerin görülmesi ve tasdiki şer'iyye mahkemesine aitti. Kiralanarak tasarruf edilen vakıf müsakkafat ve müştegillatı (tüm vakıf gelirleri) hakkında icra olunacak ferağ ve intikal gibi işlemlerin yürütülmesi ve onanması Mahkeme-i Teftiş'e aitti. Nitekim İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de bilcümle vakıf müştegillat ve müsakkafatı ile ilgili sözleşmelerde Teftiş Mahkemesi bir vekil atıyordu.

İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de tereke tahriri görevi üç kısmet mahkemesi arasında paylaşılmıştı. İlki Teftiş Mahkemesi'ne bağlı Evkaf Kısmet Mahkemesi, ikincisi Rumeli Kazaskerliği'ne bağlı Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, üçüncüsü Maliye Nezareti bünyesinde ancak yine Rumeli Kazaskerliği'nin parçası olan Beytülmâl Kısmet Mahkemesiydi.

Tanzimat öncesinde İstanbul adalet örgütlenmesinde Rumeli ve Anadolu kazaskeri ile İstanbul kadısının özel bir yeri vardı. Resimde (soldan) kazasker, başmuhzır ağa, Mekke kadısı, Rumeli kazaskeri, nakibüleşraf ve İstanbul kadısı görünüyor.
Arifi Paşa'run *Mecmua-i Tesavirmde* yer alan resimden kartpostal.
Nuri Akbayar

Tanzimat döneminde şer'iyye mahkemelerinin yamsıra nizamiye mahkemeleri kurulmaya başlandı. Ceza Kanunnamesi'ni uygulamak üzere, İstanbul'da ceza mahkemesi niteliğinde Meclis-i Tahkikat kuruldu. Bu kurul haftanın belli günlerinde toplanarak ceza işleriyle uğraşır, yargı işlevi görürdü. Bir süre sonra bu mahkemeler eyalet merkezlerinde de açıldı. Üyelerini kadı ile eyalet meclisi mensupları içinden -ya da dışından- valinin seçtiği kimselerin oluşturduğu mahkemenin başkanı vali idi. Karma nitelikli bu mahkemeler, görüldüğü gibi. hem şeriatın temsilcisi kadı hem de sivil yöneticiler ve halk temsilcisi sayılabilecek kimselerden meydana geliyordu.

Meclis-i Tahkikat'm verdiği hüküm, ölüm cezası dışında, hemen yerine getirilirdi. Ölüm cezası hükmü ise İstanbul'daki Meclis-i Ahkâm-ı Adliyeye gönderilir ve yerinde görülürse padişahın onayına sunulurdu. Temyiz işlevi böylece yalnızca ölüm cezaları için geçerliydi.

1840 ertesi, ticaret uyuşmazlıklarına ayrı mahkemelerin bakması uygun görüldü. İlk olarak, yabancı tüccarlar arasında çıkan uyuşmazlıkları karara bağlamak üzere İstanbul'da Ticaret Nezareti'ne bağlı bir Ticaret Meclisi kuruldu. Üyeleri loncalar ve tüccar temsilcilerinden oluşan bu mahkemenin başkanı ticaret nazırıydı. Osmanlı'nın giderek dışa açılması ve yabancı ülkelerin Babıâli üzerinde etkinliklerinin artması sonucu 1848'de karma ticaret mahkemesi kuruldu. Yedisi Osmanlı uyruğu, diğer yedisi ise Osmanlı topraklarında ticaretle uğraşan yabancı uyruklu tüccarlardan oluşan bu mahkemenin başkanı ticaret nazırı ya da onun vekiliydi. 1856'dan sonra Osmanlı uyruklarıyla yabancılar arasındaki anlaşmazlıkların hepsi konsolosluk mahkemelerine verilir oldu. Devletin yargı yetkisi böylece giderek sınırlanmış oluyordu.

Ticaret Kanunnamesi'nin kabulü ile ticari yargı önem kazandı. 1861'de yayımlanan ticaret yargılama mevzuatı ile geniş yetkili ve tüm tüccarları kapsayan ticaret mahkemelerinin kurulmasına başlandı. Bir başkan ile iki sürekli, dört geçici üyeden oluşan bu mahkemeler kara ve deniz ticareti davalarına bakmak üzere iki çeşitti. İstinaf-ı Deavi-yi Ticaret Divanı bu mahkemelerin üstünde, 500 kuruşu aşan davaları gören istinaf makamı olarak kuruldu. Ticaret Nezareti'ne bağlı bu mahkemeler 1876'dan sonra Adalet Nezareti bünyesine alındı.

20. yy'm başlarında İstanbul'da üç tür ticaret mahkemesi vardı. Dersaadet Birinci Ticaret Mahkemesi, karma mahkeme (mahkeme-i muhtelite) işlevi görüyordu. Dersaadet İkinci Ticaret Mahkemesi İstanbul ve civarında kara ticaretiyle ilgili davalara özgü bir bidayet mahkemesiydi. Bir reis ve iki azadan oluşuyordu. Dersaadet Ticaret-i Bahriye Mahkemesi'ne Üçüncü Ticaret Mahkemesi de denirdi. Deniz Ticaret Hukuku kapsamındaki davalara bakardı. İflas davaları İkinci Ticaret Mahkemesi ile birlikte bu mahkemenin de görev alanına giriyordu.

Dersaadet Birinci Ticaret Mahkemesi ile Ticaret-i Bahriye Mahkemesi'nin karma davalar hakkında verdikleri hüküm-

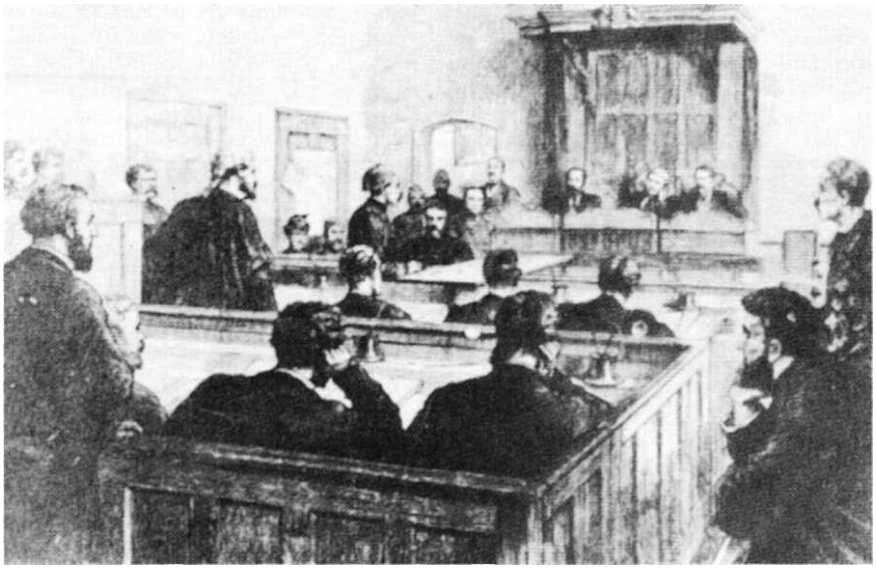

Osmanlı devletinde yaşayan yabancı uyrukluların kapitülasyonlarla elde ettikleri ayrıcalıklar arasında özel yargı hakkı da vardı. Resimde 1870'lerde İstanbul'daki İngiliz Konsolosluk Mahkemesinde yapılan bir duruşma görülüyor.
Tanzimat'tan ***Cumhuriyet'e*** *Türkiye Ansiklopedisi,* c. III
İletişim Yayınlan

ler bir üst mahkemeye götürülemiyordu. Ancak geri gönderilebiliyordu. Bu iki mahkemede görülen taşra karma davaları da temyiz edilemezdi.

Konsolosluk mahkemeleri ya da eski deyişle konsoloshane mahkemeleri kapitülasyonlardan kaynaklanan ayrıcalıklarla donatılmışlardı. Bu mahkemelerin görevi menkul ve gayrimenkul olmak üzere iki tür davaya bakmaktı. Menkul davalarda her iki taraf da yabancı ise, dava, davalının mensup olduğu konsolosluk mahkemesinde görülürdü. Osmanlı mahkemeleri bu davalara bakamazdı. Taraflardan biri Osmanlı tebaası ise ve dava 1.000 kuruşa kadar bir meblağı içeriyorsa ya da icarla veya isticarla ilgiliyse yetkili mahkeme Osmanlı hukuk mahkemesi olurdu. Ancak mahkemede tercüman bulundurulması zorunluydu.

Bu iki tür dava dışında kalan her türlü menkul davası karma mahkemede görülürdü. Bu tür karma davalar ticaret mahkemesinin görev alanına giriyorsa Ticaret Kanunnamesi, hukuk mahkemesininkine giriyorsa Mecelle hükümlerine göre yürütülürdü. İstanbul'da karma mahkeme Birinci Ticaret Mahkemesi'ydi. Bir reis, ikisi yerli, ikisi -yabancının mensup olduğu ülke sefaretinden seçilmiş- yabancı, dört üyeden oluşuyordu. Dersaadet Birinci Ticaret Mahkemesi'nde görülen davalar bir üst mahkemeye götürülemezdi. Taşra karma davaları için tek üst merci Dersaadet Birinci Ticaret Mahkemesi'ydi. Ancak dava deniz ticareti ile ilgiliyse temyiz görevini Ticaret-i Bahriye Mahkemesi karma kurulu üstlenirdi.

Gayrimenkul davalarında ise İstimlâkti Emlâk Nizamnamesi'ne ekli protokolü kabul ve tasdik eden yabancı ülke tebaası Osmanlı tebaası gibi ülke mevzuatına tabi tutulurdu. Bu protokülü hemen hemen Osmanlı'nın ticaret yaptığı tüm ülkeler imzalamıştı. İmza ediş sırasıyla bunlar Fransa. İsveç, Belçika, İngiltere. Avusturya. Danimarka. Prusya, İspanya, Yunanistan. Rusya, İtalya. Felemenk. Amerika Birleşik Devletleri, Portekiz ve İran'dı.

Cemaat mahkemeleri diye bilinen kilise ve hahamlığa bağlı ruhani meclisler (meclis-i ruhani) ve hey'et-i mahsusalar (özel kurullar) nikâh, talak, çeyiz, drahoma, nafaka, vakıf, vasiyet gibi mezhep bünyesinde medeni hukuk bağlanımda gündeme gelecek uzlaşmazlıklara bakıyordu. Her kilisenin ruhani, cismani, karma meclisleri ve bazen de komisyon-ı mahsusları vardı. Davanın dini boyutu ruhani mecliste, dünyevi boyutu ise cismani mecliste (meclis-i cismani) veya karma meclis ya da komisyon-ı mahsusta görülürdü. Rum Patrikhanesinin başpiskoposluk bünyesinde İstanbul ve çevresi için bir Metropolit Cemiyeti ve bir de Meclis-i Muhteliti bulunuyordu. Taşrada da metropolitin piskoposluk, eksarhlık esası üzerine kurulu olan ruhani taksimatta birer meclis-i ruhani ve meclis-i muhteliti vardı. Nişan ve nikâh akitleri ve fesihleri meclis-i ruhaniye aitti. Fakat her iki akdin maddi yönleri meclis-i muhtelitte çözümlenirdi. Mesela nişanı meclis-i ruhani bozuyor, taraflara düşen tazminatın ödenmesine, çeyiz ve drahoma miktarına, zevce ya da çocukların nafakasına ait anlaşmazlıklar meclis-i muhtelitte çözülüyordu.

Aynı şekilde Ermeni cemaati için İstanbul'da dördü halktan, dördü kilise ehlinden sekiz üyeli bir mahkeme heyeti bulunmaktaydı. Keza taşrada da beşten on ikiye kadar üy-eden oluşan Kilise Cemiyeti vardı. Musevi cemaati için de hahamhanelerde birer meclis-i ruhani ve meclis-i cismani vardı.

Cemaatler bu yetkileri değişik tarihlerde çıkarılan fermanlardan elde etmişlerdi. Ancak, dava konusu evkaf ve arazi kanunlarına, mülki düzenle ilgili hususlara girerse, Osmanlı mahkemeleri yetkili kılınırdı.

Osmanlı Devleti'nde ticari yargı çağdaş yargının yolunu açtı. Adli mahkemeler ticaret mahkemelerini izledi. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye memurların yargılaması ile uğraşmış, Meclis-i Tahkikat'tan gelen ölüm cezası hükümlerinde üst merci olmuştu. 1847'de kurulan ve yarı yarıya Osmanlı ve yabancı uyruklu görevlilerden oluşan karma ceza-hukuk mahkemesi yabancı uyrukluları yargılanmıştı. Böylece Meclis-i Tahkikat ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye uzun süre adli yargıyı meydana getirdi.

Nizamiye mahkemelerinin kuruluşu 1864 Vilayet Nizamnamesi ile başladı. Bu mevzuatla, ticaret mahkemesinin yanısıra her kazada bir Meclis-i Deavi, her sancak merkezinde bir Meclis-i Temyiz, her vilayet merkezinde bir Divan-ı Temyiz öngörülmüştü. Şeriat, cemaat, ticaret ve konsolosluk mahkemelerinin yargı alanları dışında faaliyet gösteren bu mahkemeler hem Müslümanlara, hem de zımmilere yargı hizmeti veriyordu.

1868'de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ikiye ayrıldı. Bir bölümü Şûra-yı Devlet oldu. Diğer kısmı nizamiye mahkemelerinin üst organı niteliğinde yüksek adli mahkemeye dönüştürülerek Divan-ı Ahkâm-ı Adliye adını aldı. Temyiz ve istinaf olmak üzere iki bölüme ayrılmış bu yüksek mahkemenin üyeleri Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşları arasından seçiliyordu. Üst durumda olan temyiz bölümü hukuk ve ceza dairelerinden, altında bulunan istinaf bölümü ise ceza, hukuk ve ticaret dairelerinden oluşmuştu.

Ceza, hukuk ve ticaret mahkemelerini kapsayan nizamiye mahkemelerine 1868'de yeni bir düzen verildi. Her nahiyede imam ya da papaz başkanlığında en az üç en çok on iki üyeden kurulu ihtiyar meclisleri sulh mahkemesi (devair-i sulhiye) görevini üstlendiler. Kazalarda kadının başkanlığında üç Müslüman, üç zımmi vatandaştan oluşan Meclis-i Deavi kuruldu. Vilayetlerde önemli ceza davalarını görmek üzere ceza ve hukuk mahkemeleri üyeleri arasından Meclis-i Cinayet adlı ağır ceza mahkemeleri kuruldu. Nizamiye mahkemelerinde kadı ve devlet temsilcileri dışındaki üyeler iki yıl için yöre halkı tarafından seçiliyordu. Nizamiye mahkemeleri derece itibariyle iki mahkemeye ayrılıyordu: Bidayet ve istinaf mahkemeleri. Bunların da her biri iki daireden oluşuyordu: Ceza ve hukuk daireleri.

İstanbul'un adalet örgütü taşradaki yapılanmadan farklıydı. İstanbul bu açı**mdan** üç kısma bölünmüştü: İstanbul sur içi (Nefs-i İstanbul), Beyoğlu ve Üsküdar. Bu kısımların her birinde bir bidayet

mahkemesi vardı. İstanbul Bidayet Mahkemesi, ikisi ceza ikisi hukuk olmak üzere dört daireye ayrılmıştı. Yetki alanı Yedikule'den Sütlüce iskelesine kadar uzanan sahilin iç kısımlarını içeriyordu. Beyoğlu Bidayet Mahkemesi, yine ikisi hukuk, ikisi ceza dört daireydi. Sütlüce'den başlayarak körfezin Beyoğlu sahilini izliyor, Galata, Beşiktaş, Ortaköy'den Rumelikavağîna kadar ulaşıyordu. Beyoğlu, Taksim, Şişli, Beşiktaş bu dairece kapsanıyordu. Üsküdar Bidayet Mahkemesi hem ceza hem de hukuk davalarım görüyordu. Yetki alam Göksu'dan başlıyor, Kandilli, Çengelköy, Berlerbeyi, Kuzguncuk, Üsküdar semtlerini takip ederek Kartal Kazası hududunda son buluyordu. Şehremanetine bağlı Beykoz, Kartal, Şile, Gebze, Küçükçekmece kazalarının her birinde Osmanlı'nın diğer kazalarında olduğu gibi naibin riyaseti altında halktan seçilmiş iki üyeli birer bidayet mahkemesi vardı. Beykoz Mahkemesi'nin yetki alanı Göksu Deresi'nden Anadolukavağîna kadar uzanan sahil şeridiydi. Kartal Mahkemesi'ninkini Üsküdar'dan ayıran Bostancı (Bostancıbaşı) Köprüsü'ydü. Köprünün bir tarafında kalan köyler Üsküdar Mahkemesi'ne öteki tarafında kalanlar ise Kartal Kazası bidayet mahkemesine tabiydi. Adalar ayrı bir kaza olmasına karşın yargı açısından Kartal Kazası bünyesinde yer alıyordu. Küçükçekmece Kazasîmn merkezi Makriköy'dü (bak. Bakırköy). Küçükçekmece Nahiyesi'nden başka Rumelifeneri, Suyolu gibi merkezden uzak nahiyeler vardı. Eyüp civarında bulunan Hamidiye (Rami) Köyü de doğrudan doğruya merkez kazaya bağlıydı.

Bidayet mahkemelerinin kararları bir üst mahkeme olan istinaf mahkemelerine götürülebilirdi. İstanbul istinaf mahkemeleri dört kısımdı: Cinayet, cünha, hukuk ve ticaret. Taşra istinaf mahkemeleri ceza kısmı hem cinayet davalarını görüyor, hem de cünha hakkında hüküm veriyordu. İstanbul'da bu iki görev ayrılmış birincisi cinayet mahkemesine, diğeri İstinaf Cünha Dairesi'ne verilmişti.

Dersaadet Cinayet Mahkemesi İstanbul ve şehremanetine bağlı kazalarda işlenen cinayetlerin davalarına bakıyordu. Dersaadet İstinaf Cünha Dairesi ise Dersaadet, Beyoğlu ve Üsküdar bidayet mahkemeleriyle, İzmit, Çatalca, Kal'a-i Sultaniye (Çanakkale) livaları ve şehremanetine bağlı kazaların bidayet mahkemelerinden gelen ufak cürümlerin üst mahkemesi (merci-i istinaf) niteliğindeydi. Nitekim İstinaf Hukuk Dairesi aynı mahkemelerden gelen hukuk davalarının üst mahkemesiydi. İstinaf Ticaret Mahkemesi de Dersaadet İkinci ve Üçüncü ticaret mahkemelerinden ve diğer vilayetlerle İstanbul civarındaki müstakil liva merkezleri (kazanın üstünde, vilayetin altında kalan mülki bölüm) ticaret mahkemelerinden ya da hukuk mahkemeleri ticaret sınıfından gönderilen davaların üst merciiydi.

Nizamiye mahkemeleri büyük bir yenilikti. Ulema kesiminden gelen tepkilere karşın Ahmed Cevded Paşa'nm gayretleriyle giderek benimsendi. Ancak kişilik, aile, miras alanında tek yargıçlı kadı mahkemeleri etkinliklerini sürdürdüler. Divan-ı Ahkâm-ı Adliyenin istinaf bölümü 187Ö'te kaldırıldı. Geriye kalan temyiz bölümü bugünkü Yargıtay'ın ilk şeklidir.

Cumhuriyetin ilanını izleyen yallarda hukuk ve adalet mekanizmalarını temelden değiştiren bir dizi reform yapılırken İstanbul'daki adalet örgütlenmesi de aynı çerçevede Türkiye bütününe uyumlulaştırıldı. Buna göre. il ve ilçe düzeyinde hukuk ve ceza davalarına bakan Sulh Ceza, Asliye Ceza ve Ağır Ceza mahkemeleri İstanbul'da da Türk Ceza Kanunu ile Ceza Muhakemeleri Usulü Kanununda gösterilen madde ve hükümlere göre görev yapmaya başladılar. Genel mahkemeler dışında kalan ve özel mahkemeler kapsamında olan adliye kuruluşları İş Mahkemeleri, Ticaret Mahkemeleri, Kadastro, İcra ve İcra Ceza Mahkemeleri ile Toplu Basın Mahkemeleri, Çocuk Mahkemeleri ve Haziran 1983 tarihli ve 2845 sayılı yasayla kurulan Devlet Güvenlik Mahkemeleri de halen İstanbul'da görev yapan yargı organlarıdır.

İstanbul ve ilçelerinde adalet örgütlenmesinde son değişiklikler 1982 yılında çıkarılan yargı mevzuatma ve düzenlemesine uygun olarak yapıldı. Buna göre, İstanbul'un çeşitli ilçelerinde ve bölgelerinde yeni adliyeler açılarak mahkemeler buralara dağıtıldı. Bu dağılım halen şöyledir: Ağır Ceza Mahkemeleri: Bakırköy 3, Eyüp 2, İstanbul (Sultanahmet Adliyesi) 7, Kadıköy 2, Kartal 2, Üsküdar 1 olmak üzere 17; Asliye Hukuk Mahkemeleri 17 ilçede toplam 66; Ticaret Mahkemeleri: Beyoğlu 2, İstanbul 7, Kadıköy 2 (toplam 11); Sulh Ceza Mahkemeleri 38; İş Mahkemeleri: Bakırköy 1, Eyüp 1, İstanbul 8. Kartal 2; İcra Mahkemeleri 29; İcra Ceza Mahkemeleri 26; Sulh Hukuk Mahkemeleri 48: Kadastro Mahkemeleri 26; Çocuk Mahkemeleri İstanbul Adliyesi'nde 2 ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri 3 adet.

Dönem dönem kumlan ve Cumhuriyet tarihimizin yarısından fazlasında faal olan sıkıyönetim (örfi idare) mahkemeleri ile garnizon mahkemeleri ve diğer askeri mahkemeleri de İstanbul mahkemeleri arasında saymak gerekir.

Bibi. Ahmed Lutfi, ***Mirat**-ı Adalet: Tarihçe-i Adliye-**i** Devlet-i Aliyye,* İst.. 1304; Cabirizade Mehmed Şevki, *Tayin-i Merci,* İst.. 1322: H. Rıfat, *Yeni ve Mükemmel Malumat-ı Kanuniyye,* Dersaadet, 1327: A. Heidborn, *Manuel de droit public et administratif de TEmpire ottoman, 2* c. Vienne-Leipzig, 1908-1909; *Tanzimat* I (yüzüncü yıldönümü münasebetiyle), İst., 1940; Ebulülâ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895),* İst., 1946; R. Seçkin, *Yargıtay: Tarihçesi, Kuruluş ve İşleyişi,* Ankara, 1967; A. Bayındır, *İslâm Muhakeme Hukuku,* İst., 1986; C. Üçok-Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi,* Ankara, 1991; H. Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet,* İst., 1991.

ZAFER TOPRAK

ADALET SPOR KULÜBÜ

1946'da Adalet Mensucat Fabrikasîmn bünyesinde kuruldu. Yalnız futbol dalında faaliyet gösterdi. 1949'da İstanbul I. Ligine yükseldikten sonra büyük bir transfer faaliyetine girişen kulüp, 1951'de Fenerbahçe'den altı futbolcu birden aldı. Adalet Kulübü'nün Fenerbahçe Kulübü'nü hedefleyen bu faaliyeti Fenerbahçe taraftarlarının tepkisine yol açtı. Bu nedenle Fenerbahçe-Adalet maçları yüksek tansiyon içinde oynandı. Kırmızı-beyaz formalı kulüp, İstanbul I. Ligi'nde başarılı sonuçlar aldı. Bu arada genç futbolcular da yetiştirdi. 1952-1953 sezonunda takım sayısının sekizden ona çıkarılmasıyla Beyoğluspor'la birlikte İstanbul Profesyonel Ligi'ne katıldı. 1955'te "Atatürk Kupasî'nı kazanarak en büyük başarısına ulaştı. İstanbul Profesyonel Ligi'ndeki en iyi derecesini de aynı yıl dördüncü olarak elde etti.

1959'da kurulan Türkiye Ligi'ne katılan Adalet futbol takımı 1959-1960 sezonunda 2. Lige düştü. Ünlü futbolcularını kaybeden Adalet Spor Kulübü zor durumlarda kaldı. 1971'de Alibeyköy Kulübü ile birleşti. Bir süre Alibeyköy Adalet adıyla faaliyetini sürdürdü ise de 1980'de Alibeyköy Kulübü isminden Adaleti çıkardı ve böylece İstanbul futbolunun renkli bir takımı tarihe karışmış oldu.

CEM ATABEYOĞLU

ADAM MICKLEWICZ MÜZESİ

Polonya'nın yetiştirdiği en büyük şairlerden biri olan Adam (Bemard) Mickiewicz'in (24 Aralık 1798, Novgorod yakınları. Rusya - 26 Kasım 1855, İstanbul) Kasımpaşa'da bir süre oturduğu evin düzenlenmesiyle oluşturulan müze.

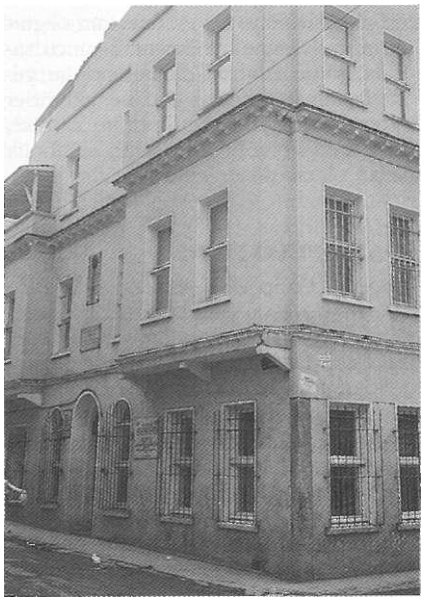

Adam Mickiewicz Müzesi'nin bulunduğu bina. *Ara Güler*

Yaşamını, ülkesinin özgürlüğü için verdiği mücadeleye adayan yurtsever şair, 1855'te Prens Adam Czartoryski tarafından gönderildiği İstanbul'da, Saint Lazar Manastırı ve Lüksemburg Oteli'ndeki kısa ikametinden sonra sözü edilen eve yerleşmişti. İstanbul'a geliş nedeni, Kırım Savaşı'nda müttefiklerin safında savaşacak olan Polonya birliklerini örgütlemek ve muhalif gruplar arasındaki görüş ayrılıklarını gidermekti. Fakat, gelişinden çok kısa bir süre sonra, muhtemelen kolera salgınında yaşamı son buldu. Bugün, İstiklal Caddesi'ni Kasımpaşa yönünde kesen Sakızağacı Caddesi'nin sonunda, Serdar Ömer Paşa Sokağı ile Tatlı Badem Sokağının köşesinde yer alan bu sade bina, o zamanlar Bayan Rudnicka adlı Polonyalı bir mülteciye aitti. 1870'te yeni sahibi olan Bay Jan Görczynski tarafından yeniden yaptırılmış ve duvara Lehçe-Fransızca bir hatıra plaketi asılmıştır. 1891de ve 1902'de İstanbul Polonya Yardımlaşma ve Hayırseverlik Derneği ile Krakow Üniversitesi'nce evin müzeye dönüştürülmesi amacıyla başlatılan kampanyalar, ev sahibinin talep ettiği paranın toplanamaması yüzünden başarısızlıkla sonuçlandı. 1909'da İttihat ve Terakki Fırkası önderliğinde bir törenle. Kırım'da kahramanca savaşan Polonyalıların anısına bugün bulunmayan ikinci plaket çakıldı. Halen binanın cephesini süsleyen diğer hatıra levhası ise, 1933'te İstanbul'da yaşayan Polonyalılar tarafından asılmıştır. Binanın müze olarak düzenlenmesi yolundaki çabalar, 1955'te sonuç vermiş ve şairin 100. ölüm yıldönümü anısına, Polonya Kültür ve Sanat Bakanlığı ile işbirliği yapılarak bir sergi düzenlenmiş ve müze ziyarete açılmıştır.

Müze Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ne bağlıdır. Üç katlı binanın ilk salonu A. Mickiewicz'in hayatı ve eserleri ile ilgili bilgi ve belgelere, fotoğraf ve büstlerine, ikinci salonu ise Polonya'nın özgürlük mücadelesine ayrılmıştır. Üçüncü salonda, şairin İstanbul'da bulunduğu yıllara ilişkin belge, fotoğraf ve gravürler bulunmaktadır. Binanın bodrum katı ise. Krakow'da gömülü olan şairin sembolik mezarı olarak düzenlenmiştir.

AYŞE HÜR

ADAMOPULO HANI

Tünel'de, Galip Dede Sokağı no. 48'de yer alan yapı 1906 yılında mimar C. Couloulhros tarafından inşa edilmiştir. Ön cephesi Galip Dede, arka cephesi ise Şahkulu Sokağı'na bakar. Her iki cephe de pencere dizileriyle bölümlendirilmiştir.

Yapı, günümüzde de han olarak kullanılmaktadır. Aynı döneme tarihlenen pek çok örneği gibi ana malzemesi taş olan yapı, açıldığı iki sokağın kesişiminde yaptığı yuvarlatılmış dönüşle, oldukça geniş bir alanı kaplar ve âdeta üç yöne açılır. Bu bölümde de yer alan pencerelerle, bölüntüm yüzeyler ve pencere dizileriyle oluşturulan simetri korunmuştur.

Adamopulo Hanı
Nazım Timuroğlu, 1993

Yapıya cepheden bakıldığında, orta bölümde yer alan 4 pencerenin, iki yanda birer pencere ile desteklendiği görülür. Birinci kat dışında bu pencereler birer balkona açılırlar. Yapıda arka cephe öne göre daha sade ve gösterişsizdir. Arka cephede her katta 12 pencere bulunurken, ön cephede 5 pencere vardır. Birinci kat pencerelerinde kullanılan üçgen alınlık, çıkma bölümünün en üst katmda, orta bölümde tekrarlanır. Bu pencereler, alınlıkları ve iki yanda yer alan sütunçeleriyle, bir tapınak girişini andırırlar. Bu türden elemanların kullanımı, cephedeki düzenlemeyi neoklasik üsluba yaklaştırır.

PELİN AYKUT

ADıVAR, HALİDE EDİP

(1882, İstanbul - 9 Ocak 1964, İstanbul) Roman ve hikâye yazarı. Birçok yapıtında İstanbul'da yaşamış kahramanların serüvenlerini anlatmış, bu çerçevede kentin türlü özelliklerini yansıtmıştır.

Çocukluğu *Mor Salkımlı Ev* (bas. 1963) adlı anı kitabında anlattığı Ihlamurda ve Üsküdar'da geçti. Üsküdar Amerikan Koleji'nde öğrenim gördü. II. Meşrutiyetin ilanından (1908) sonra hem edebiyat dünyasında adını duyurdu, hem de toplumsal ve siyasal alanda etkinlik gösterdi. Mütareke döneminde İstanbul'da düzenlenen mitinglerdeki konuşmalarıyla ünlendi (bak. Sultanahmet Mitingleri). Eşi Adnan Adıvar'la birlikte Milli Mücadele'ye katıldı. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında siyasal görüş ayrılıkları yüzünden eşiyle birlikte Türkiye'den ayrılmak zorunda kaldı. 1939'a değin Avrupa'da yaşadı. Türkiye'ye dönüşünde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde İngiliz dili ve edebiyatı profesörü oldu. 1950-1954 arasında bir dönem de milletvekilliği yaptı.

Halide Edip'in yapıtları Türk toplumunun yaşadığı değişmeyi başarıyla yansıtır. İlk dönem yapıtlarında kadın kahramanlar öne çıkar. Sonra Türkçülük ideolojisi belirgin bir yer tutar. Milli Mücadele yıllarının havası, yurtseverlik duygulan yansıtılır. Son dönemdeki yapıtlarında ise konular çeşitlenir, bakış açısı felsefi özellikler kazanır. Yapıtlarında İstanbul değişik görünümleriyle karşımıza çıkar. *Sinekli Bakkal* (bas. 1936) romanı II. Abdülhamid dönemi İstanbul'unda Aksaray'da bir sokağın yaşamını canlandırır. Mahalle bakkalı, mescit, Mevlevi tekkesi, Ramazan geceleri. Karagöz, ortaoyunu gösterileri, tulumbacılar, Hıdrellez eğlencesi geçmişin artık kaybolmuş değerlerine bir övgü ve özlemi dile getirir. İşgal İstanbul'unu canlandıran *Ateşten Gömlek* 'te (bas. 1923) Doğancılar ulusal değerlere bağlı, yurtsever bir ailenin çevresi olarak canlandırılırken Şişli yanlış Batılılaşmayı, yabancılarla işbirliğini temsil eder. Bu yapıtta İngilizlerin Harbiye Nezareti civarını bombalaması, Sultanahmet mitingi; *Seviye Talipte* (bas. 1910) *Serbesti* gazetesi başyazarının öldürülmesi, hürriyet şehitleri için mevlit okutulması gibi kentte yaşanan tarihsel olaylara yer verilmiştir. *Vurun Kahpeye'de* (bas. 1926) Aliye'nin sütannesinin yaşadığı Süleymaniye; *Mev'ut Hüküm'de* (bas. 1918)

Halide Edip Adıvar gençlik yıllarında.
Nuri Akbayar

HALİDE EDİP ADIYAR'IN ÇOCUKLUK ANILARINDA İSTANBUL

....Hafızasında hayat, kendini bilmeye başladığı ilk devrin hiç unutamayacağı anılarının başı Beşiktaş'ta doğduğu eve kadar uzar. Bu ev Ihlamur'a giden uzun caddeye inen, birbirine paralel dik yokuşlardan birinin hemen hemen tepesindedir. Bu evden sonra gelen kocaman kırmızı kagir konak, bu yokuşun son evidir. Tepenin solu koyu yeşil çamlar, nazlı söğütler arasında Abdülhamit'in beyaz saraylarını görürken, sağ yanı Adalar denizinin mavi sularına bakar.

Evin kendisi, çocuğun hafızasında "Mor Salkımlı Ev" olarak belirmektedir. Bu ev yarım yüzyıldan çok, zaman zaman her gece, bu küçük kızın rüyalarına girmiştir. Arka taraftaki bahçeye bakan pencereler, çifte merdivenlerin sahanlıklardaki ince uzun pencereleri, baştan başa mor salkımlıdır ve akşam güneşinde mor çiçekler arasında camlar ateşten birer levha gibi parlar.

Bahçe, geniş iki dörtgen terastır. Aslında yokuştaki bütün evlerin bahçeleri ta caddeye kadar birbirine bakan birer yeşil terastır. Küçük kızın bahçesinin üst terasında, başlan göğe değer gibi görünen uzun fıstıklar, akasyalar, aralarında iki tane, rüzgâr estikçe kırıtır gibi ipek tüyleri hareket eden, pembe-beyaz bir gül ibrişimi, çiçek açmış yemiş ağaçları, ortalarında bir tane, alev çiçekli nar ağacı vardı. Bunların ortasında yuvarlak küçük bir havuz, karşı karşıya iki beyaz mermer arslanın ağzından durmadan bu havuza billur sular akar ve güvercin, kumru sesleri ile karışır. Bazen de fıstıklann dallarını harekete getirerek inleyen rüzgârın nağmesi ile birleşerek sabah ve akşam bir tabiat musikisi kulağa gelir. Aşağıdaki terasa üç-dört adım merdivenle inilir. Evin bahçeye açılan kapısı ile, bahçenin arkasındaki boş sırta açılan kapı arasında, çakıl döşeli ve üstü asma çardaklı dar bir yol vardır. Yeşil, sarı üzüm salkımlarının ve zümrüt gibi yaprakların arasından sızan ışık ve yeşil gölgenin içinde küçük kız, sabah akşam oynar durur. Alt terasta da bir ha\Tiz, türlü renkte yemiş ağaçları, iki tane gül ibrişimi ve bir de yine alev çiçekli nar ağacı vardır,...

....Bundan sonra, küçük kızın hafızasında, Teşvikiye camiinin önünden Ihlamur caddesine inen büyük ve geniş yokuşta, küçük bir mescidin karşısmda biraz karanlık büyük ahşap bir ev vardır. Arkasında büyücek bir bahçe olmasına rağmen Mor Salkımlı Ev'in, ferah, aydınlık havasına benzemez. Küçük kızın kafasında bu evin bıraktığı görünümler ve duygular tedirginlikle, akıntıyla doludur....

....Babası şimdi Yıldız'da başka bir eve taşınmıştı. Dar bir sokakta, daha küçük bir ev. Her cuma ve pazar günü gazinosunda mızıka çalarak kalabalık bir halk toplayan. Ihlamur denilen Beşiktaş'ın tanınmış ağaçlığa çok yakındı. Orada toplanan kadınlar bir kafes arasında otururlardı. Yani o açık yerde "harem dairesi" var demekti. İşte bu ağaçlığa sonraları küçük kız evden kaçarak gider, fıstık ağaçlarının altında oynar, rüzgârın kendine özgü biteviye uğultusunu, yaprakların garip havasını dinler, önündeki sırtın tepesindeki Mor Salkımlı Ev'in bulunduğu yere özlemle bakardı....

....Bir cuma günü, lalamız bizi Ihlamur'a götürmüştü. Bir sürü uzun pantolonlu, apoletli, paşa minyatürü erkek ve ipek entarili süslü kız çocuklar da vardı. Oyuncakçılar, arkalarında Eyüp oyuncağı küfeleri ile dolaşıyor, sucular, bardaklarını şıkırdatarak bağırıyor, macuncular ve horoz şekerciler, bugün de olduğu gibi birtakım mâniler söylüyorlardı. Bu çıngıraklar, kaynana zırıltılan, düdükler ve bardak şıkırtıları, tozu dumana karıştıran kalabalık arasmda beni ilgilendiriyordu.

Mor Salkımlı Ev. İst.. 1970

Ayşe Kadının Fatih'te oturduğu sokak, eski İstanbul'dan kalan değerleri simgeler. *Handanda* (bas. 1912) Selim Bey'in Maltepe'deki köşkü gelenekle çağdaşlığın uyumlu birleşimini gösterir. Yazılışından 20 yıl sonrasının konu edinildiği bir ütopya romanı olan *Yeni Turan* (bas. 1913) Erenköy'de Turan ülküsüne bağlı bir yaşam çevresini canlandırır. *Tatarcık* (bas. 1939) romanında Cumhuriyet dönemi gençliğinin yaşamını, davranışlarını, toplumsal görüşlerini sergileyen çevre Karadeniz kıyısında yazlıkçıların yerleştiği Poyrazköy'dür. *Kalp Ağrısı'nda.* (bas. 1924) Boğaziçi, *Sonsuz Panayırda,* (bas. 1946) Şişli varlıklı fakat gelenek-göreneklere ters düşmüş yaşamın merkezleridir.

Bibi. H. Yücebaş, *Bütün Cepheleri ile Halide Edip,* İst., 1964; M. Uyguner. *Halide Edip Adıvar,* İst., 1968; A. Yakar, *Türk Romanında Milli Mücadele,* Ankara. 1973; N. Güntürkün, *Halide Edip ile Adım Adım,* Ankara. 1974; İ. Enginün. *Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi,* İst.. 1978; İ. Enginün. *Halide Edip Adıvar.* Ankara, 1968.

KONUR ERTOP

ÂDİL, FİKRET

(7 Ocak 1901, İstanbul - 5 Haziran 1973, Zürich, İsviçre) Gazeteci, yazar, sanat eleştirmeni. Askeri hekim Mahmut Âdil'in oğludur. Mekteb-i Sultanî'de (bugün Galatasaray Lisesi) okudu. I. Dünya Savaşının son yılında okul kapanınca öğrenimi yarım kaldı. İlk yazıları *Şebab* dergisinde çıktı. 1922'de *Vakit* gazetesinde çalışmaya başladı. Birçok gazete ve dergide telif ve çeviri romanları, hikâyeleri, röportaj ve fıkraları, gezi izlenimleri, eleştirileri yayımlandı. Çeşitli haber ajanslarında görev yaptı. Türkiye İş Bankası yayın danışmanlığından emekli oldu. Tedavi için gittiği Zürich'te öldü. Kabri Eyüp Mezarlığı'ndadır.

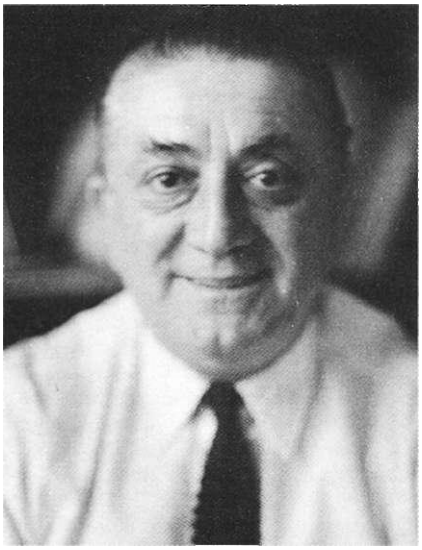

Fikret Âdil
Ara Güler

Yapıtlarından *Asmalımescit 74* (1933, 1953. 1988), kitaba adını veren sokağa yakın bir yerde 1930'larda bir grup sanatçının sürdürdüğü bohem yaşayışını canlandırır. Kişiler arasında ressam İbrahim Çallı, şair Necip Fazıl Kısakürek, yazar Peyami Safa, tamburi Mesut Cemil, gazeteci Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu gibi gerçek kişiler, yabancı gazeteci ve kadın sahne sanatçıları yer alır. Alyon Sokağı köşesindeki ayak meyhanesi, köprü başındaki seyyar pilavcı, sanatçıların gidip geldiği Petrograd, Gardenbar, Tokatlıyan. Meserret, Beyoğlu'ndaki barlar, randevuevleri kitapta geçen dönemin yaşamına ilişkin mekânlar arasındadır. Yazarın *İnteımezzo* (1955, 1988) kitabı Yunan aktörü Yorgo Pappas ile İstanbullu Musevi kızı Tina'nın aşk serüvenini anlatır. *Beyaz Yollar Mavi Deniz* (1950, 1993) gezi notlarından oluşur. Ölümünden sonra kitaplaştırılan *Âvâre Gençlik-Gardenbar Geceleri* (1990) ile *Deli Saraylı* 'da da (1993) İstanbul yaşamından kesitler yer alır.

İSTANBUL

ÂDİLE SULTAN

(23 Mayıs 1826. İstanbul - 12 Şubat 1899, İstanbul) II. Mahmud'un kızı, Sadrazam Mehmed Ali Paşa'nın eşi. Annesi Zernigâr Kadiridir. Osmanlı hanedanının kadın bireyleri arasında divanı olan tek şairdir. Tanzimat ve Meşrutiyet yenilikleri boyunca İstanbul saray çevrelerinin ünlüleri arasında yer almış, kadınların haremden dışa açılışlarına, sosyal yaşama katılmalarına öncülük ve ör-

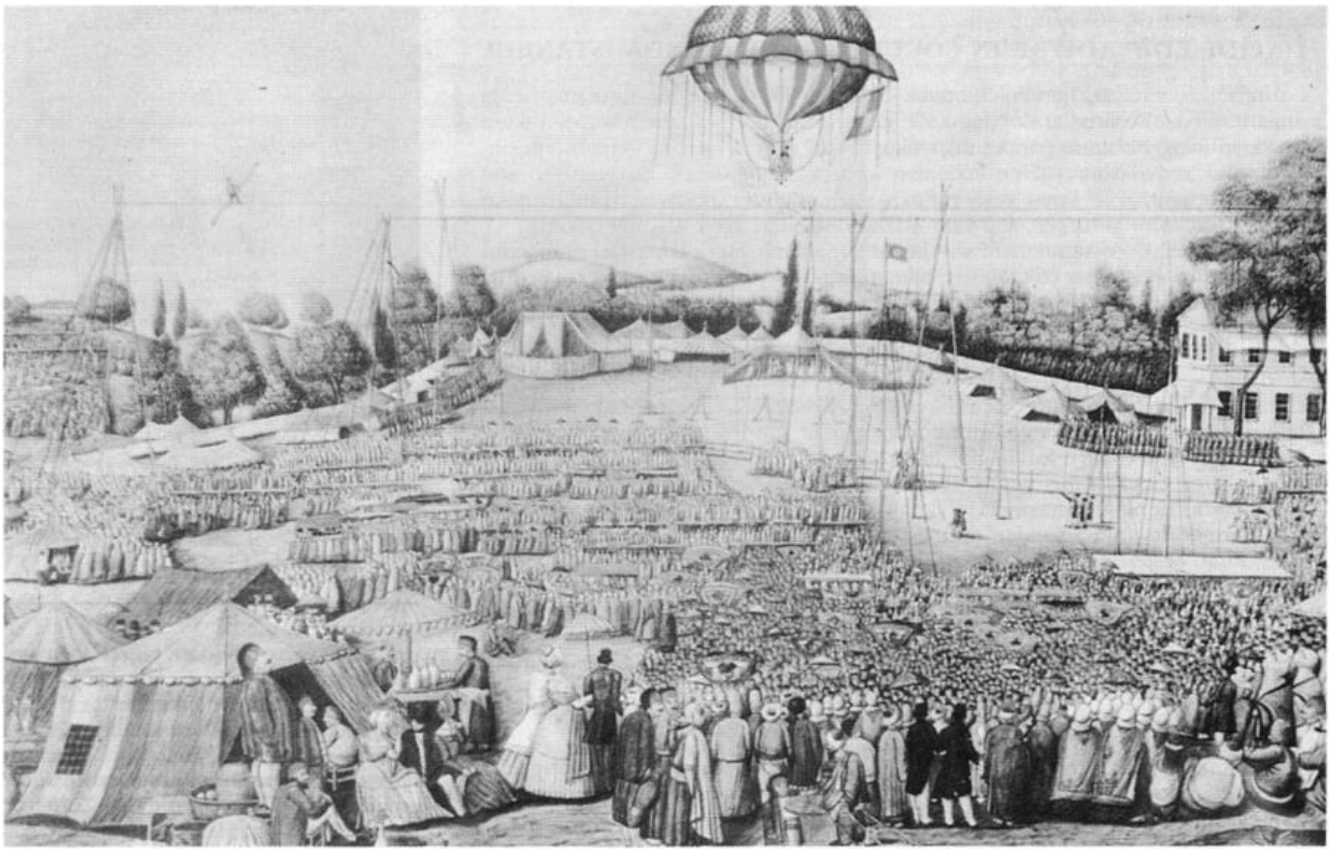

Âdile Sultan'm 12 Haziran 1845'te Haydarpaşa çayırında yapılan düğünü.
E. Grünberg - E. M. Torn, *Four Centuries of Ottoman Taste.* 1988 / *Tarih ve Toplum.* 61
İletişim Yayınları

neklik etmiştir. Hayır, kültür işleriyle ve siyasetle ilgilenmiştir. Ağabeyi Abdülmecid (1839-1861), küçük kardeşi Abdülaziz (1861-1876) ve yeğeni II. Abdülhamid (1876-1909) dönemlerinde siyasal ve kamusal kimi kararların oluşumunda etkili olmuştur.

Saray, istanbul ve ülke düzeyinde köklü yenilikler yapan II. Mahmud (1808-1839) kendi çocuklarının eğitimine de önem vermişti. Bu şanstan yararlanan Adile Sultan, sarayda özel hocalardan din, edebiyat, müzik, hat dersleri aldı. Yazı hocası dönemin tanınmış hattatlarından Ebubekir Mümtaz Efendiydi. Çok iyi bir okuryazar, hattat ve şair olarak eğitimini tamamladı. Adile Sultan'm bu tarz eğitimi, saray için olduğu kadar İstanbul için de önemli bir aşamadır. 1845'te, Tophane Müşiri Mehmed Ali Paşa (kaptan-ı derya, sadrazam, 1813-1868) ile evlendi. Düğünü Hay-darpaşa sahrasına kurulan çadırlarda geleneksel sur-ı hümayun düzeninde yapıldı. Çeyizi için, Hazine-i Hassa'dan büyük bir ödenek ayrıldı. Yeni çiftin ikameti için de eski Neşetabadin yerine yapılmış olan Fmdıkh Sarayı (bugün Mimar Sinan Üniversitesi ana binası) tahsis edildi. Düğüne Abdülmecid. vezirler, yabancı büyükelçiler ve yüzlerce davetli katıldı. Elçiler için Haydarpaşa Kasrı ayrılmıştı. İstanbul halkını coşkuya boğan gösteri ve eğlencelerin en ilginci Komaski'nin balon havalandırması olmuştu. Böylece İstanbul semalarında üçüncü kez bir balon görüldü. Geceleri ise Boğaziçi yalılarında kandiller yakıldı. Âdile Sultan, düğünün yedinci günü Beşiktaş Sahilsarayı'ndan Beylerbeyi Sarayı'na, oradan koçili sandala bindirilip alay ile Fındıklı Sarayı'na götürüldü.

Âdile Sultanin evlilik hayatı görece mutlu geçti. Doğan çocuklarının küçük yaşlarda ölmeleri, kızı Hayriye Hanım Sultanin titiz bir eğitim aldıktan sonra yine genç yaşta ölmesi, çapkınlıklarıyla tanınan kocasını da beklenmedik bir zamanda kaybetmesinin ardından önceki yaşamından oldukça farklı, içe dönük bir hayat tarzı benimsedi. Yaşamının 1868'e kadarki ilk döneminde, İstanbul kadınlarının dışarıya açılmalarında etkili olduğu görülür. Fındıklı Sarayı dışında. 1856'da yaptırılmış olan ve kendi adını taşıyan Kandilli'deki saray ile Kuruçeşme'deki Esma Sultan Yalısı, Küçük Çamlıca'daki Validebağı Köşkü. Kâğıthane Köşkü de kendisinindi. Bununla birlikte en çok Fındıklı Sarayı'nda (1845-1876) oturdu. Yaşamının ölümüne (1899) kadarki son yıllarını ise Validebağı'nda geçirdi. Âdile Sultan sık sık kent gezilerine çıkar, temaşa ve mesire yerlerine yakın çevresinden kadınları ve kızları da götürürdü. Bu yenilik, Abdülmecid'in İstanbul'a getirmeye çalıştığı çağdaşlaşma hareketine kadın dünyasından gelen önemli bir destek sayılmıştır. O döneme kadar evlerinden dışarı çıkmaları çok sınırlı ve belirli nedenlere bağlı olan kent kadınları, Boğaziçi'ni, mesireleri, yalıları tanıma olanağını, Âdile Sultanin öncülüğünde bulabilmişlerdir. Bu gelişme tutucu çevrelerin tepkisini çekmekle birlikte onun dindarlığı ve hayırseverliği, olası yasaklamaları önlemiştir. Abdülmecid'in 1847' de köle ticaretini yasaklaması ile Âdile Sultanin harem kapılarını aralama girişimi bir arada düşünüldüğünde, her iki hareketin ortak bir karara dayandığı akla gelir. Ramazan davetlerinde sarayına hanım sultanları, rical ve yabancı elçilerin eşlerini, kızlarını da çağırması bunlar için aynı salonda paravana ile ayrılmış bir bölümde sofralar donatılması bir başka önemli adımdır.

Âdile Sultanin yapıcı ve hayırsever bir kimlikle 19. yy'ın ikinci yarısında İstanbul'daki faaliyetleri de Osmanlı kadınının saygınlık kazanmasına katkıda bulundu. Saray ve köşkleri her düzeyden insana açıktı. Dert dinler, yoksullara yardım eder, zengin ve soylu kesimlerden, din ve tarikat çevrelerinden insanları çağırır, toplantılar düzenlerdi. Davetlerinde, İstanbul mutfağının en güzel yemekleri, örneğin emir dolması, piliçli muluhiyye, kaymaklı tepsi böreği, kokulu hoşaf ve reçeller hazırlanır, bunlar kristal kâse ve tabaklarda sunulurdu.

Mutfağında bazen emektar saraylı kadınlar özel yemekler hazırlarlardı. Sarayları dönemin müzisyenlerine, edebiyatçılarına, hattâ kimi zaman da siyasetçilerine açıktı. Alaturka ve alafranga saz heyetleri ile orkestraların konserlerine özellikle kadın davetliler katılıyorlardı. Yetenekli gençlerin kendi himayesinde yetişerek sanatçı olmalarma çalışır; bunlara her türlü desteği sağlardı. Sarayı, barındırdığı hanende ve sazendelerle ünlüydü. Bu nedenle de Tanzimat döneminin en renkli ve neşeli geceleri Âdile Sultanin sarayında yaşanmıştır.

Otoriter bir kişi olan Âdile Sultan, kardeşi padişahlara gerekli uyarılarda bulunmaktan çekinmezdi. Hanedan sorunları ile de yakından ilgilenirdi. Bir kez, Abdülaziz'e "Unutma ki erkek olsam şimdi padişah bendim" uyarısında bulunması, **II.** Abdülhamid'e de "Neden dediğimi yapmıyorsun? Halan ve yaşça büyüğün olduğumu unutma!", dediği bilinir. **II.** Abdülhamidin, onu her zaman saygıyla karşıladığı, tiryakisi olduğu nargilesini ve kahvesini kendi eliyle önüne koyduğu söylenir. Ayşe Osmanoğlu, bu hanedan büyüğünün sarayda ve tüm İstanbul'daki saygınlığını anlatırken onun giyim kuşamı konusunda da bilgi verir. Güzel yüzlü, ince yapılı, kumral, ela gözlü ve çok nazik olduğunu, alaturka giyindiğini, saray kurallarına titizlikle uyduğunu, ağır kumaşlardan dikilmiş dört etekli entari, güderi pabuç, şal kuşak, bol yenli salta giyinip kuşandığını, başına hotoz ve bunun üzerine oyalı ipek yemeni örttüğünü, zümrüt, lal işli gül broş taktığmı anlatır.

Leylâ Saz ise anılarında onun dindar, çok nazik, güler yüzlü olduğundan, iyilik etmekten ve ibadetten başka şeylerle uğraşmadığından söz eder. Bu gözlem, Âdile Sultanin yaşlılık dönemine aittir. Kocası Mehmed Ali Paşa'nın (1868), kızı Hayriye'nin (1869) ölümlerinden sonra bu tutkuları daha da artmıştı. Bakımsız mahalle mekteplerini onartır, gereksinimlerini karşılar, yoksul çocukları okutur, giydirip donatır, hastaları tedavi ettirir, gelinlik kızlara çeyiz yaptırtır, kurumuş çeşmelerin akıtılmasına paralar harcar, yoksul ailelere yardım eder, iyiliğini İstanbul dışına da taşırmaya çalışırdı. Fındıklı, Kuruçeşme, Silahtarağa, Kandilli, Koşuyolu semtlerindeki saray ve köşkleriyle kentin dışındaki çiftliklerinde, korularında, kethüda, başağa, kâtip, imam, vekilharç, bekçi, imrahor, arabacı, kayıkçı, aşçı, tablakâr, hekim, kapıcı, haremağası olarak yüzlerce insan çalışmaktaydı. Ölünceye kadar terk etmediği bir âdeti de muharrem ayında kazanlarla aşure pişirttirip halka dağıttırmasıydı.

Kocası Mehmed Ali Paşa'yı bir kadın olarak sevdiğini her fırsatta vurgulayan ve "Ben kocamla iftihar ediyorum", diyen Âdile Sultan, yaşlılığında tutku derecesinde türbe ziyaretlerine yönelmiş, tasavvufa ilgi duymuş ve Nakşibendî tarikatına girmişti. Bu son dönemde oturduğu köşk ve saraylar birer ibadethane havasındaydı. Silivrikapı'daki Bâlâ tekkesini yeni baştan yaptırıp hizmete açmıştır. Buray'a geldiğinde özel ve coşkulu ayinler yapılmaktaydı.

Fındıklı Sarayımda ölen Âdile Sultanin cenazesi, babası Sultan **II.** Mahmudün türbesine değil, vasiyeti gereği, Mehmed Ali Paşa ile Hayriye Hanım Sultanin Eyüp'te Bostan İskelesi Caddesindeki türbesine gömüldü. Eyüp'e kadar istimboda götürülen cenazeyi iskelede tekke mensuplarının tehlilleriyle kalabalık bir cemaat karşıladı. Törene, dönemin heyet-i vükelâ (bakanlar kurulu) üyeleri, saray ve mabeyin görevlileri, enderunlular, asker ve polis kıtaları, din adamları ve kalabalık bir cemaat katıldı. Namazı Eyüb Sultan Camii'nde kılındı.

Ölümüne düşürülen tarih şudur: *Çâr-yâr imdâd idi visal itdi bugün / Rûh-i pâki Adile Sultân-ı cennetmekânın (Hicri 1316).*

Sağlığında on dört ayrı vakıf kurmuştur. Vasiyeti gereği, taşınabilir tüm serveti ve eşyası satılarak parası yoksullara yardım için harcandı. "Neyim varsa milletindir", dediği söylenir. Sonraki yıllarda Kandilli Sarayı, kız lisesine tahsis edilmiş, Koşuyolu'ndaki köşkü ve komşu öğretmenler için sağlık tesisi olarak (Validebağı Prevantoryumu) hizmete sokulmuş, Fındıklı Sarayı ise Meclis-i Mebusan, Darülfünun. Güzel Sanatlar Akademisi ve Mimar Sinan Üniversitesi için kullanılmıştır.

II. Mahmud'dan **II.** Abdülhamid'e kadar beş padişahın dönemini yaşayan ve Osmanlı hanedanının birçok erkek bireyinden daha kültürlü ve yapıcı bir kişilik sergileyen Âdile Sultan, aynı zamanda, divanı olan tek padişah kızıdır. Divanı, münacat, naat. methiyeler (babası, kardeşleri, kız kardeşleri, eşi için) mersiyeler ile tasavvufi gazelleri içerir. Dizeleri, şiir sanatı açısından değerli olma-

Â D İ L E S U L T A N E F E N D İ

Âdile Sultan, deniz cihetinde açık renkli ipekli kumaşla döşenmiş büyük bir odada kanepede, kerimeleri Hayriye hanım sultanın yanında oturuyorlardı. Sultan girince validem tazimkâr bir temenna ile ilerleyip o vaktin âdeti üzere yer öptü. Arkasından ben ve hemşirem de aynı hürmet vazifesini yaptık, çekildik, durduk. Sultanefendinin müsaade ve emriyle yuvarlak birer kişilik kadife yer şiltelerine oturduk.

O akşam kalmamız emir olundu. Sofra odanın bir kenarına yere konuldu. Evvelâ ağır bir sırma yaygı yayıldı. Üstüne altı ayaklı gümüş iskemle kondu. Üzerine yaygının aynı bir örtü örtüldü. Bunun üstüne yuvarlak gümüş bir tepsi kondu. Salata, havyar, balık yumurtası, zeytin, peynir ile donatıldı. Kapalı, murassa tuz, biber ve tarçınlık, billur limonlukla limon suyu, ortaya gümüş nihalî (sahan altlığı) yerleştirildi. Tepsinin etrafına üçer tane kenarı saçak çıkarılmış ince tülbent destimaller (el-bezi), bunların üstlerine birer altın çorba ve pilav kaşığı, birer de sapı mercanlı ve küçük pırlantalı sedef soğukluk kaşıklan kondu.

Hanedanın, sofralarına misafir almaları âdet değildi, misafirler o sarayın büyük kalfasiyle otururdu.

Haznedar ustanın kendi takımı; destimal üstüne gümüş ve fildişi kaşığı kondu. İbrikdarların getirdikleri leğenlerde ellerimizi yıkadık, ibrikdar ustanın tuttuğu sırmalı havlu ile kuruttuk, sofra etrafına konmuş yer şiltelerine oturduk. Dizlere alınan sofra havluları da sırma işlenmişti.

Yemekten, kahveden sonra Sultanefendinin huzuruna götürüldük. Yine gündüzki odadaydı. Saz takımı, kalfalar, öteki köşedeki kapıdan girip hemen oraya alçak iskemlelere oturdular, notalarını karşılarına koydu, başladılar. Dört keman, bir viyolonsel, bir miskal (Musikar), bir Çiner(P), bir Kopse yahut Kopsas (Uda benzer bir sazdı), bir de klarnet ile zurna arasında bir şey vardı, ne idi bilmem?

O zamanın modası italyan muzikası parçaları çaldılar. Bir şey çalınırken sazların sadaları birdenbire kesildi; tanımadığım, su damlaları gibi tek tek fakat hazin bir sesle düz iki nağme işittim. Galiba birden gözlerim açılmış, yerimden kalkmışım. Nağmelerin tekrarlamşında, kemanilerin, oklan avuçlarına sıkıştırıp yalnız ikinci parmaklanyle kirişleri çekmek suretiyle o hoş sadayı çıkarttıklarını anladım. Odadakilerin bana bakıştıklarını gördüm. Sultanefendi gülümsüyordu. Annem, ablam, sıkılmış, bozulmuşlardı. Ben daima saraym meşkhanelerinden ayrılmadığım halde o sese tesadüf etmemiştim. Pek hoşuma gitti.

Efendimizin emriyle ertesi akşam da kaldık. İkinci akşam incesaz takımı çaldılar. Bu takımda keman, tambur, santur, def vardı. Hanendeler pek mükemmeldi. Hele, Başhanende Kahveci ustanın sesi eşi az bulunur güzel seslerdendi. Bu takımı Münire Sultanefendinin düğününde dinlemiştim. Başhanendenin adı "Mestinigâr" idi. Kızın nazik, hazin bir sesi vardı. Orta yaşlı bir kızdı. Kendisini her görüşümde sesi kulağıma gelirdi. O sarayda raks görmedim.

Leylâ Saz, *Harem'inİçyüzü,* s. 205-207

makla birlikte duygu yönüyle samimidir. Büyük atası Kanuni Sultan Süleyman'ın (Muhibbî) divanını bastırmıştır. Kendi divanı basılmamıştır. Nüshaları Topkapı Sarayı, Üniversite ve Millet kütüphanelerindedir.

Bibi. Topkapı Sarayı Arşivi E. 29, 608, 630, 3544, 8389; D. 972, 1963, 7809, 7963, 8171 no'lu belgeler (düğünü, nikâhı, çeyizi ve sarayı ile ilgili); inal, *Türk Şairleri,* I; *Tarih-i Lûtfi,* VIII, 24 vd; Ergun, *Türk Şairleri,* I; Uluçay, *Padişahların Kadınları;* G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi? I Osmanoğullart,* Ankara, 1969; A. Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım),* İst., 1986, 98 vd; Tahir Olgun, "Adile Sultan", *tslam-Türk Ansiklopedisi,* I, lst., 1943; Leylâ Saz, "Saray ve Harem Haüralan", *Yeni Tarih Dergisi,* no. 2; S. Mümtaz, *Tarihimizde Hayâl Olmuş Hakikatler,* s. 161-163; H. Şehsüvaroğlu, "Adile Sultan", *Resimli Tarih Mecmuası,* no. 26, Şubat 1952; Elif Naci, "Türk Sarayında Müstesna Bir Prenses Adile Sultan", *Hayat Tarih Mecmuası,* I, no. 10 (1965).

NECDET SAKAOĞLU

ÂDİLE SULTAN KASRI

Üsküdar Koşuyolu'nda, Milli Eğitim Bakanlığı Validebağı Sağlık Tesisleri içinde bulunmaktadır. Kasrın geniş bahçesinde yine Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılmış bir av köşkü vardır.

Diğer pek çok saray ve köşk gibi cumhuriyetin kuruluşundan sonra Milli Eğitim Bakanlığı'nın kullanımına geçen Âdile Sultan Kasrı, önce Darüleytam (Yetimler Yurdu) olarak kullanılmış; 1927 yılında çocuk prevantoryumu olarak yeniden düzenlenmiştir. Halen öğretmenevi olarak kullanılmaktadır.

Kasır, Sultan Abdülaziz tarafından küçük kız kardeşi Âdile Sultan(->) için 1270/1853 yılında yaptırılmıştır. Nikoğos Balyanin tasarladığı düşünülen kasır, yükseltilmiş bir bodrum kat üzerine iki katlı kagir bir yapıdır.

Yapı, dikdörtgen biçiminde ve dikdörtgenin orta eksenlerine göre iki yönde de simetrik olan bir plana sahiptir. Plan, 19. yy İstanbul konak, saray, vb büyük konutlarının orta sofalı şemasından geliştirilmiş görünmektedir. Dikdörtgenin eksenlerinin kesiştiği noktada, birinci ve ikinci katlarda birer büyük orta sofa-salon bulunmaktadır. Bu orta sofa-salon, dört yönde eyvan benzeri yan mekânlarla genişletilmiş bir çekirdek mekândır. Uzun eksen üzerinde orta sofanm bir ucunda merdiven, diğer ucunda ise geleneksel başoda gibi düşünülebilecek bir salon vardır. Köşelere yerleştirilmiş birer büyük ve dört küçük (muhtemelen servis hacimleri olan) oda, bu simetrik düzenli planı tamamlar. Planın geleneksel kurguyu da kullanan bu klasik geometrisi, dönemin birçok yapısmda kullanılan ve Balyan atölyesini karakterize eden bir modeli tanımlamaktadır.

Yapıya dikdörtgenin kısa ekseni üzerindeki kapılardan ve her iki taraftan da girilmektedir. Çift kollu görkemli merdivenlerle ulaşılan giriş, aynca vurgulanmamıştır. Giriş, her iki tarafta da orta sofanın eyvanları olan birer sahanlığa açılmaktadır. Bu mekânlar sofadan üç basamak ve ajurlu korkuluklarla ayrılmışlardır. Sekiz köşeli yıldızlardan oluşan arabesk ajur, orta sofa motifine uygun düşmüştür. Başoda, iki tarafındaki büyük odalarla ve ayrıca servis-bekleme mekânlanyla bağlantılıdır.

Âdile Sultan Kasrı
Erkin Emiroğlu, 1993

Uzun eksenin öteki ucunda yer alan merdiven ise, iki kollu, ahşaptan neobarok üslupta biçirmendirilrniş bir öğedir. Eğrisel planlı bu merdivenin ilginç olan yanı, merdiven altında limonluk kirişini taşır gibi görünen, bir tür perdeleme işlevi üstlenmiş ince sütuncuklann neogotik biçimleridir. Ancak bunlar öylesine ince ve aralıklıdır ki, görsel planda bir ön yüz oluşturamazlar; üstelik arkalarındaki kısım üç büyük pencere ile aydınlanmış olduğu için bir ışık-gölge kontrastı veya yüzey yanılsaması da olmaz. Gerçekte bu düzenleme, oryantalist eğilimlerle henüz tanışan bir mimari geleneğin hecelemeleri gibi düşünülebilir ve salt bu nedenle ilgi çekici olabilir.

Bu merdivenin bir diğer özelliği, orta salondan ayn olarak kapalı bir mekân içinde düzenlenmiş olmasıdır. Planın simetrisini daha rijit kılan bu hayli tutuk düzenleme içinde söz konusu merdiven daha sonraki yıllarda görülen ve orta sofa/salon mekânına gösterim ve genişleme öğesi olarak katılan örneklerden ayrılmaktadır.

Birinci katın planını aynen yineleyen ikinci kattaki orta salon, enine eksen üzerinde yapının cephelerine kadar uzanan geniş bir eyvan biçimindeki yan mekânlara açılmaktadır. Uzun eksen doğrultusunda ise mekân, her iki tarafta da genişletilmiş ve köşeler yuvarlatılmıştır. Böylece ortada oval bir zemin elde edilmiştir. Ancak orta mekânın bu açınımları, bütünleşik bir örtü sistemi ile karşılanmamaktadır. Ortada ahşap kaburgalı, basık kubbe biçimli bir çökertme tavan vardır. Merkezi vurgulayan ve orta sofanın geleneksel bağlamına referans veren bu örtü motifi, kare biçimli bir korniş tabana oturmaktadır. Yan hacimlerin de korniş ve kirişlerden oluşan bir tür kompartımanlı örtü sistemi vardır.

Dışarıda, yapının kitlesinde başoda ve bağlı odalar grubu, dikdörtgen ana kitleden çıkmalar yaparak belirginlik kazanırlar. Bu çıkmalar, yapının volümetrisindeki tam ve mutlak simetriyi ve aksiyaliteyi de vurgular. Bu simetri, birbirine eşit kat yükseklikleriyle birlikte yapıya bir denge ve durağanlık da vermektedir.

Simetri ve dengenin yanısıra, yüzeylerin ele alınışında iki özellik daha dikkati çekmektedir.

Biri, yüzeylerin bir geometrik çerçeveleme sistemine bağlanmış olması, ikincisi ise cephede az sayıda eleman çeşidi kullanılmasıdır. Fransa'da ampir döneminde belirginleşmiş olan bu çerçeveleme düzeni, burada yapının ve cephenin simetrisine katkıda bulunan, hattâ bir modül sistemi oluşturan planın geometrisini cephede yansıtan bir düzenleme olmaktadır.

Cephede kullanılan az sayıda eleman ise aynı profil ve biçimle yinelenen pilastrlar, korniş ve pencerelerdir. Bu mimari öğeler, aynı zamanda cephenin dekoratif elemanları olma işlevini de üsüenmişlerdir.

Cephede bütün köşeler yivli pilastrlarla tutulmuş, girişler ayrıca iki yandaki küçük pilastrlarla belirtilmiştir. Pilastrlar korentiyen başlıklarla sonlanmaktadır,

Klasik profilli kornişler dikkatli bir duyarlıkla düzenlenmişlerdir. Pilastr hizası olan yerlerde dekoratif destek parçalan *(modillon)* ile tutulan ensiz tablalar vardır. Cephe, üstte daha büyük ölçekteki destek parçaları dizisi ile kuvvetlenen bir kornişle bitirilmektedir.

Pencerelere gelince, odalar grubu ve girişin çıkmalı kısımlarmda birinci katta yarım daire kemerli, ikinci katta basık kemerli pencere grupları düzenlenmiştir. Çok birimli bir profil takımıyla hacim kazanan daire kemerler, üzengilerinin altında geç ampir üslupta yüksek desteklere oturmaktadır. Profilleri ise cephedeki çerçeveleme sistemi ile bütünleşir. Kemer içleri beş dilimli kayıtlarla bölümlenmiştir.

Giriş ve orta mekân bölümü, cephede denge ve durağanlığı bozmaksızın ayrıntılardaki değişikliklerle belirtilmişlerdir.

Birkaç kez onarılmış ve işlev değiştirmiş olan kasrın içi yenilenmiş ve bezemeler elden geçirilmiştir. Özgün durumunu koruduğu gözlemlenen kesim, giriş holünün duvarlarındaki mermer panolardır. Özenli bir torna işçiliği ile çalışılmış olan merdiven de özgün olmalıdır.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 152-155; *İKSA,* I, 276-277; Eldem, *Türk Evi,* II. 268-269.

AFİFE BATUR

ÂDİLE SULTAN MEKTEBİ

Fatih İlçesi'nde, Küçükmustafapaşa Mahallesi'nde, Vakıf Mektebi Sokağı'nda, kiliseden dönme Gül Camii'nin karşısında bulunmaktadır.

II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan (1826-1899) tarafından 1285/1868 yılında yaptırılan bina 1969'dan beri kütüphane olarak kullanılmaktadır. Birtakım onarımlar geçirmiş olmasına rağmen özgün biçimini koruyabilmiştir.

Halic'e (kuzeye) doğru alçalan meyilli bir arazi üzerinde yer alan ve "L" biçiminde bir alanı kaplayan mektepte, iki esas kat ile odunluk-ardiye olarak kullanılan kısmi bir bodrum katı bulunmaktadır. Muhtemelen moloz taş ve tuğla ile örülmüş olan duvarları içerden ve dışardan sıvanmış, ancak iç mekândan algılanabilen basık kemerlerle geçilen kapı ve pencere açıklıkları dışardan dikdörtgen açıklıklı kesme taş söverlerle çerçevelenmiştir. Yapı, kiremit örtülü bir ahşap çatı ile donatılmış, mekânların ahşap tavanlarında, çıtalardan müteşekkil ince uzun dikdörtgenlerin sıralandığı "çubuklu" denilen taksimat uygulanmıştır.

Mektebin girişi, Gül Camii'ne bakan doğu cephesinin geriye çekilmiş olan kesiminde yer alır. Devrinden kalma ahşap kapı kanatlarında, ortadaki dikdörtgen, altta ve üsttekiler kare olmak üzere üçer adet tabla bulunmakta, dikdörtgen tablaların ortasında güneş motifleri ile bunları kuşatan baklava şeklinde çerçeveler, ayrıca köşelerde çeyrek güneş motifleri, kare tablalarda ise yuvarlak madalyonlar görülmektedir. Girişin üzerinde, yapının banisini ve inşa tarihini veren, ta'lik hatlı, on mısralık Osmanlıca manzum kitabe yer almaktadır. İki yandan "C" şeklinde kabartmalarla kuşatılmış olan kitabenin üzerine "T.C. Kültür Bakanlığı Âdile Sultan Halk Kütüphanesi Memurluğu" yazılı, oldukça çirkin görünümlü bir ahşap levha kondurulmuştur. Bu levhanın arkasında, kitabeyi taçlandıran beyzi bir madalyonun içinde Sultan Abdülaziz'in tuğrasının bulunduğu anlaşılmaktadır.

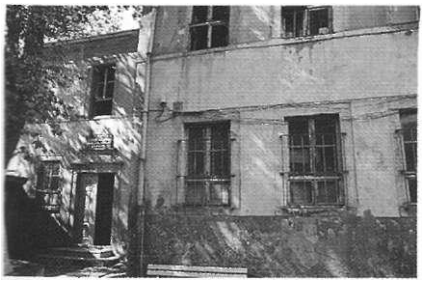

Âdile Sultan Mektebi
M Baha Tartman, 1993

Zemin katta, girişi izleyen ve buna göre simetrik konumda iki pencere ile aydınlanan taşlığın solunda, üst kata çıkan merdiven, sağında da dört adet kapı ile karşılaşılır. Kapılardan biri bodruma inen merdivene, ikisi, muallim odası türünden fonksiyonlara tahsis edildiği anlaşılan mekânlara, biri de, cephede taşkınlık yapan küçük dershaneye geçit vermektedir. Üst katta, merdivenin ulaştığı sofanm güneyine hela, batısına bir pencere ile sofanın gözetlendiği bir oda, kuzeyine büyük dershane yerleştirilmiştir. Sofanın, Gül Camii (doğu) yönüne bakan duvannda, iki pencere arasında, devrinden kalma küçük bir çan günümüzde hâlâ durmaktadır. Halen okuma salonu olarak kullanılan büyük dershane, binanın derinliğince uzanan dikdörtgen planlı, ferah bir mekândır. Güney duvarmda bir, diğer duvarlarda da üçer tane olmak üzere toplam on adet pencere ile aydınlanmaktadır.

Âdile Sultan Mektebi, gerek Batılı örneklerden mülhem tasarımı gerekse de cephelerine, yine Batı kökenli ampir üslubunun egemen olması ile Osmanlı sıbyan mekteplerinin geleneğinden tamamen ayrılmakta, Tanzimat döneminin yarattığı, tedrisat bakımından eskisinden oldukça farklı yeni mektep tipinin ilginç bir örneğini teşkil etmektedir. Ayrıca mektep binası ile bunun güney yönünde bulunan ve kendisi gibi ampir üslubunun özelliklerini sergiley[7]en, Şaban 1307/1890 tarihli Mehmed Sadık Efendi Çeşmesi bir bütün oluşturmakta, tam karşısında yer aldıkları Gül Camii ile küçük bir meydanı çevrelemektedir. Gül Camii'nin, mektebin giriş cephesine bitişik olan sekizgen şadırvanı ile bunun yanı başında yükselen asırlık çınar ağacı bu meydancığı anlamlı kılan unsurlardır.

Bibi. *İSTA,* I, 217.

M. BAHA TANMAN

ÂDİLE SULTAN NAMAZGAHI

Dudullu'da bulunan bu namazgah esasında, 18. yy'da yapılmış bir çeşmenin arkasındadır. 1730 yılında Hafız Abdülkerim Ağa'mn yaptırdığı çeşme, 1886-1887 yılında Âdile Sultan tarafından ihya edilmiş olduğundan onun adıyla anılır.

Dudullu'nun esas meydanında trafiği engellediği gerekçesiyle çeşmenin yer değiştirmesi 1985-1986'da uygun görülmüştür. Önünde hayvanların su içmesi için ayrı yalakları bulunan çeşmenin belirli bir üslubu olmadığından, şimdiki biçimini Âdile Sultan tarafından yaptırılan tamirde aldığı sanılır. Tek bezemesi bir bitki kabartması olan oyma taşıdır. Üstünde son tamire ait olduğu açıkça görülen bir alıntaşı bulunan çeşmenin arka yüzüne bir mihrap işlenmiştir. Böylece arkasındaki düzlüğün bir namazgah olduğu anlaşılır. Mihrabın varlığı, bu arka yüzeye güzel bir hatla işlenmiş bir ayetle de vurgulanmıştır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 334-336, no. 264/58; U. Derman, "Osmanlı Devri Şehir ve Menzil Yollarında İstirahat ve İbadet Yerleri (Namazgahlar)", *Atatürk Konferansları,* V (1971-1972), Ankara, 1975, s. 292-293, res. 23.

SEMAVİ EYİCE

ÂDİLE SULTAN SARAYI

Kandilli'de Akmtıburnu sırtlarmdaki düzlükte bulunmaktadır. Sarayı çevreleyen koruluğa sahil yolundaki kapısından girilir. Tepeye dolanarak çıkan yoldan sonra saraya varılır. Düzgün bir biçimi olmayan saray arsasının ön yüzü sahil yolunda, arka cephesi Sıraevler Sokağı'ndadır.

Saray, Sultan Abdülmecid tarafından kız kardeşi Âdile Sultan(->) için Tophane Müşiri Halil Paşa'dan satın alman konağın yerine Sultan Abdülaziz tarafından 1876'da Sarkis Balyan'a yaptırılmıştır.

Bina, uzun bir dikdörtgen kitle olarak kayalık ve eğimli bir arazi üzerine doğu-batı yönünde yerleştirilmiş; batı cephesi Boğaziçi görünümüne yönlendirilmiştir. Bu konumundan ötürü saray, önde (batı) üç, arkada iki katlıdır. Saray, yaklaşık 32x93 m boyutunda dikdörtgen bir taban üzerindedir. Elli beş odası vardır.

Planı şematik olarak üç bölümden oluşmaktadır:

Batı bölümü: Âdile Sultan'a ait olan bu bölüm, yüksek bir subasman üzerindedir. Sarayın birinci kattaki cümle kapısına iki kollu bir merdivenle çıkılır. Dört kolonla taşman bir şahnişin, girişin üstünü örter ve revaklı bir sahanlık oluşturur.

Girişte mermer döşeli büyük bir taşlık ve iki yanında büyük odalar vardır. Merdiven kirişini taşıyan bir çift kolonun iki yanında yükselen iki kollu bir merdivenle üst kata çıkılır. Sultanın özel dairesinin bulunduğu üst katın, zemin ile benzer bir şeması vardır. Yalnız buradaki salonun veya sofanın denize bakan cephesine, girişin üzerini örten şahniş eklenmiştir. Beş pencere ile manzaraya açılan sofanın iki yanında büyük salonlar bulunmaktadır. Sofa, merdivenin iki yanından birer koridorla orta bölüme bağlanır.

Doğu bölümü: Bu bölümün girişinde uzun ve büyük bir taşlık vardır. Geniş ve rahat bir merdivenle üst kata ulaşılır. Bu katın da odaları büyük bir sofa konumunda olan salonun kuzey ve güney tarafında yer almaktadır. Salonun doğu ucunda servis hacimleri, batı kenarında ise orta bölüme açılan kapılar bulunmaktadır.

Merkez Bölüm: İstanbul saraylarında genellikle harem ve selamlık olarak kullanılan simetrik bölümlü şema, ortada daima bir merkez mekânla bağlanır (bak. Beylerbeyi Sarayı). Burada da aynı şema kullanılmıştır. Sarayın Âdile Sultana ait oluşu nedeniyle, farklı bir kullanıma sahip olsa da merkez bölüm, şemadaki yerine yerleştirilmiştir.

Büyük bir oval salon bu bölümün dominant elemanıdır. Uzun ekseni yaklaşık 28 m, kısa ekseni ise 10 m kadar olan oval salon, geleneksel bir form kullanılarak, kısa ekseni üzerinde iki yana doğru birer eyvan benzeri öğe ile genişletilmiştir. Salon ahşap bir tavanla örtülüdür; ortada plana paralel olarak oval biçimli ve yükseltilmiş bir eğrisel örtü düzenlenmiştir. Dörder kolonun taşıdığı bu örtü biçimi buradaki merkezi mekânı belirlemektedir.

Oval salon, yapımn içinde yüzeylerinin ele alınışı ve dekoratif ilgi yoğunluğu bakımından da en ilgi çekici bölümü meydana getirmektedir. Geç rokoko denilebilecek bir üslup özelliği taşıyan zengin ve yüklü bir bezemesi vardır. Tüm bezeme, örtü kesiminde yer almaktadır. Duvarları büyük olasılıkla bir onarımda sıvanmış olmalıdır.

Eliptik örtü. simetrik yerleştirilmiş değişik çaplı dairelerin içine ve dışına istif edilmiş bezemeler taşımaktadır. Daireler, meandr motifli bir çevre ile ortası akantus yapraklı bir madalyon ve sekiz köşeli yıldızlar olarak istiflenmiş kıvrımdal motifli bir göbekten oluşmaktadır. Kıvrımdal gruplarının ortasında arma *(trophee)* motifi vardır. Daireler dışındaki alanlar, baklava biçimli kafesle zeminlendirilmiştir.

Eliptik tavanı taşıyan kolonlar yuvarlak gövdeli ve kompozit başlıklıdır. Yanlarında çatılmış meşe dalından birer çelenk motifinin bulunduğu yastıklar vardır.

Bu denli yoğun olmasa da binanın diğer kısımlarında da özenli bir dekoratif çabanın ürünleri görülmektedir. Âdile Sultan dairesinin bezemeleri oval salondan farklı olarak geometrik bir disiplin içinde çerçevelere bağımlı kılınmış: simetrik ve oldukça klasik örneklerdir.

Saray, dış görünüşü bakımından, çok sade bir düzenlemeye sahiptir. Cephelerde üçlü pencere birimlerinden oluşan bir gruplama fark edilmektedir. Pencereler daire kemerli, basık kemerli veya düz atkılıdır. Kısaca, neoklasik bir cephe anlayışının belirgin olduğu söylenebilir.

Sarayın içinde yer aldığı koruda bazı müştemilat binaları da vardı.

Sarayın arkasında bulunan ve Sıraevler Sokağı'na bakan ve ilk işlevi bilinmeyen bina, yemekhane ve kitaplık olarak kullanılmaktadır.

Sarayın doğusunda bulunan aşçı ve seyis yatakhanesi bugün mevcut değildir. Batıda, sahil yolu üzerinde saray mensupları için yaptırılmış bina, satılmıştır.

Âdile Sultanin sarayın aşağısındaki yalısının bahçesinde bir deniz hamamı bulunduğu, saraya yol üzerinden geçen kapalı ahşap bir köprü ile bağlandığı söylenmektedir.

Saray, 1916 yılında Kandilli Âdile Sultan İnas Mekteb-i Sultanisi adıyla okula dönüştürüldü. Daha sonra Kandilli Kız Lisesi adıyla faaliyet gösteren okulun yetersiz kalması nedeniyle bahçe içine, alt kotlarda iki modern (betonarme) bina yapılarak eğitim hacimleri buraya alındı ve saray öğrenci yatakhanesi olarak ayrıldı. 1986 yılında da yandı.

Bibi. S. Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih.* İst.. 1968, s. 337; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 157; M. Celalettin Atasoy. *Kandilli'de Tarih,* İst., 1982, s. 93-96; Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi,* 92: S. Eyice. "Âdile Sultan Sarayı". *DİA,* I, 383-384.

AFİFE BATLJR

ÂDİLE SULTAN TÜRBESİ

Eyüp. Bostan İskelesi Caddesi'nde, Hüsrev Paşa ve Mahmud Celaleddin Efendi türbelerinin bulunduğu yapı grubunun bir bölümüdür.

Âdile Sultanin(-») adım taşıyan türbe, büyük bir ihtimalle sultanın ölümünden (1899) epeyce önce inşa edilmiştir. Buraya ilk önce eşi Sadrazam Mehmed Ali Paşa (ö. 1868) ile kızları Hayriye Hanım Sultanin (ö. 1869) gömülmüş olmaları bu ihtimali güçlendirmektedir.

Âdile Sultan Türbesi
Nazım Timuroğlu, 1993

Dikdörtgen planlı türbe, ortadaki çapraz tonozlu odaya açılan karşılıklı iki odadan ibaret bir ev görünümündedir. Kare odalar birer kubbe ile örtülüdür ve mezarlar bu bölümlerdedir.

Türbenin duvarlarında, 19. yyin tipik barok tarzında kalem işleri bulunur. Ortadaki yuvarlak alınlıklı kapı ile pencerelerin demir parmaklıklarında da ince bezemeler vardır.

Bibi. Akakuş. *Eyyûb Sultan,* 164; Unsal, *Türbeler, 71-120;* Demiriz, *Türbeler,* 14-15; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, 151-153.

YILDIZ DEMİRİZ

ÂDİLŞAH KADIN CAMİİ

Edirne Kapısının kuzeyinde Tekfur Sarayı'nm karşısında olan Âdilşah Kadın Camii'ne, evvelce bu Bizans saray kalıntısı içinde ve avlusunda çalışan şişe atölyesinden dolayı Şişehane Camii de deniliyordu.

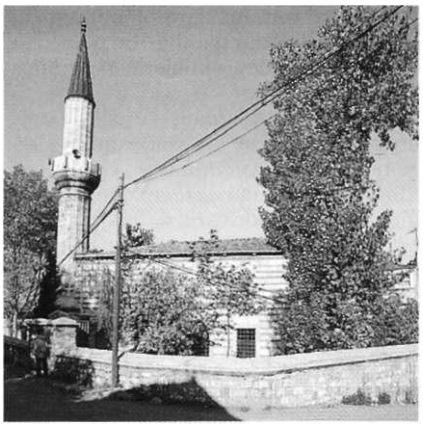

Âdilşah Kadın Camii
Erkin Emiroğlu, 1993

Geçen yüzyıl sonlarında amatör Bizans arkeolojisi uzmanları (Dethier, Mordtmann, Mehmed Ziya) bu caminin yerinde evvelce Ayios İoannes kiliselerinin bulunduğu yolunda yanlış bir görüşü paylaşmışlardır. Bu kilise arsası söylentisi bütünüyle asılsız olup, Âdilşah Kadın Camii temelden itibaren bir Türk eseri olarak 19. yyin başlarında yapılmıştır. Cami, *Hadîkdnm* yazılışından sonra yapıldığı için bu eserin yazmaları ile baskısında yer almaz. Ancak bir yazma nüshada etraflı surette yer alır.

Bu yazmadaki kayda göre, Şişehane Camii, Beyhan ve Hatice sultanlar tarafından anneleri Âdilşah Kadının ruhu için 1220/1805-06 tarihinde yaptırılmıştır. Aynı yazmadaki kenara yazılmış bir notta ise, sultanların bir gün Şişehane'yi ziyaretlerinde, buradaki Şişehane kapısı üstündeki küçük mescidin harap halde bulunmasından sanatkârların şikâyeti üzerine, kagir olarak esas camii inşa ettirdikleri belirtilir. Arşivdeki bir belgede ise Recep ve Zilkade 1210/1795-96 tarihlerinde buradaki mescidin yapımı ve vakfedilişi ile ilgili kayıtlar vardır. Bütün bu bilgilerden çıkan sonuca göre, Âdilşah Kadınefendi, 1210/1795-96 yıllarında Tekfur Sarayı önünde ahşap olarak bir sıbyan mektebi ile bir küçük mescit yaptırtmış, ölümünden sonra kızları Beyhan ve Hatice sultanlar, daha uygun bir arsada annelerinin hatırasına, oldukça gösterişli olan kagir camii inşa ettirmişlerdir.

Âdilşah Kadın, III. Mustafa'nın (1757-1774) üçüncü kadını idi. 5 Ramazan 1218/19 Aralık 1803'te ölmüş ve Laleli Camii avlusuna caddeden girişin kenarındaki açık türbeye gömülmüştür (bak. Laleli Külliyesi).

Âdilşah Kadm'ın sağlığında yaptırdığı Tekfur Sarayı'nda, Şişehane girişine komşu ve kitabesine göre 1209/1794-95 tarihli olan ahşap sıbyan mektebi ise çok eskiden ortadan kalkmıştı. Cami sağlam bir halde duruyorken, bilinmez bir sebeple 1930'lu yıllarda terk olunarak yıkılmaya bırakılmış ve 1942-1943'te bütünüyle duvarları indirilerek, sadece

temel izleri kalmış, 1947'den sonra yerine bir gecekondu yapılmış, az sonra da caminin temelleri üstüne bir ev inşa edilmiş ise de, birkaç yıl sonra bu ev de yıktırılarak sadece duvarlarının alt kısmı kalmıştır. 1977'den itibaren vakıfların da yardımıyla Âdilşah Kadın Camii yeniden yapılmış ve ibadete açılmıştır. Bu restorasyonda genellikle eski görünüşüne uyulmakla beraber, minare nispetleri eskisine nazaran değişik olmuş, yan duvarında olan kitabesi, cami yıktırılırken kaldırılmış, fakat ihya edildikten sonra tekrar yerine konulmamıştır.

Hatice Sultanin mimar ve ressam A. İ. Melling (1763-1831) ile çok sıkı bir dostluğu olduğu ve Boğaziçi'nin Rumeli yakasındaki Neşetabad adlı yalısını onun yaptığı göz önünde tutulursa, camii de Melling'e projelendirmiş olabileceği düşünülür.

Âdilşah Kadın Camii, uzunlamasına dikdörtgen biçiminde, muntazam işlenmiş taş ve tuğla şeritler halinde yapılmıştı. Girişi mihrap karşısında değil yan cephededir. Kitabesi de bu cephede, yukarıda yer alan dizi pencereler hizasında idi. Caminin üstü kiremit kaplı ahşap bir çatı ile örtülmüştü. Dar bir son cemaat yeri üstünde kadınlar mahfeli vardı. Yıkılmadan önceki minaresi, benzeri örneklerden daha narin ve bilhassa petek kısmı bakımından uzun idi.

Bibi. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* II, 116; S. Eyice, "İstanbul'un Oltadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri: II. Âdilşah Kadın (veya Şişehane) Camii", *TD,* XXVI (1972). 135-147; *Fatih Camileri,* 50.

SEMAVİ EYİCE

ÂDİLŞAH KADIN EFENDİ TÜRBESİ

bak. LALELİ KÜLLİYESİ

ADLİYE SARAYI

Sultanahmet Meydanı'nda, İbrahim Paşa Sarayı'nın arkasında yer alan adliye binası. Halen Sultanahmet Adliyesi.

Ayasofya'nın doğu cephesinin karşısında yer alan eski Adliye Sarayı'nın (bak. Darülfünun binası) 3-4 Aralık 1933 gecesi yanmasından sonra, İstanbul önemli bir adliye binasından yoksun kaldı. Mahkemeler Büyük Postane binasına taşındı. Cumhuriyetin ilk yıllarında, önemli kamu yapıları büyük ölçüde başkent Ankara'nın gereksinimleri olarak görüldüğünden, Devlet en az bir on yıl boyunca İstanbul'da bu alanda yeni yatırım ve programlara girişmekten uzak durdu. Bu konuda ilk önemli hareketlenme 30'lu yıllarda başladı; bir yandan şehrin planlama çalışmalarına girişilirken, öte yandan önemli kamu yapılarına ait projeler gündeme alındı.

Adliye Sarayı da bu projelerden birini oluşturuyordu. Konu ilk kez 1935'te güncelleştirilmiş ve o tarihte Cağaloğlu'nda, bugünkü Vilayetin karşısında tahsis edilen bir arsa üzerinde yapılması öngörülen bina için bir mimari proje yarışması açılmıştı. Yarışmayı mimar

Adliye Sarayı
Nazım Timuroğlu. 1993

Asım Kömürcüoğlu kazandı; ancak çalışmaların ilerlediği bir aşamada karar değiştirilerek, Adliye Sarayı'nın bugünkü yerinde, Sultanahmet'te İbrahim Paşa Sarayı'nın(->) yamndaki arsada yapılması kararlaştırıldı.

Adliye binasının nerede yapılacağı, projenin ilk gündeme geldiği andan itibaren hararetli tartışmalara yol açmıştı. En büyük tartışma İbrahim Paşa Sarayı'nın yıktırılması, binanın bu arsa üzerine yapılması fikri ileri sürüldüğünde patlak verdi. Yine de 1939'da sarayın bir bölümü yıktırıldı. İstimlakler yapıİdı. Ancak, II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle çalışmalar durdu.

Savaş yıllarının getirdiği ekonomik durgunluk geçtikten sonra konu yeniden güncelleşti. 1949'da. adliye binası için proje yarışması yeniden gündeme geldi. Arsa yine aynıydı; yani Sultanahmet'te, İbrahim Paşa Sarayı yanı. Aradan geçen süre içinde değişen, daha çok mimari anlayış farklılıklarıydı. Savaş yıllarının egemen mimari ideolojisi oİan nasyonalist akım (II. Milli Mimari Akımı) soluğunu yavaş yavaş tüketmeye başlıyor ve dünyanın gelişen liberal-enternasyonalist eğilimlerine paralel olarak, mimaride de modernist-rasyonalist anlayışlar yeniden yaygınlaşıyordu. Türk mimarlarının ve mimarlık ortamının da bu rüzgârdan etkilenmesi kaçınılmazdı ve Adliye Sarayı yarışması, değişimin en önemli göstergelerinden biri olarak tarihi yerini bulmuş oluyor, yarışma jürisinin bileşimi de bu eğilimi yansıtıyordu. O günlerin önemli rasyonalist mimarlarından birisi olan Dudok jüride yer almaktaydı. Yarışmayı kazanan proje dönemin önde gelen iki Türk mimarından ikisinin, Sedad Hakkı Eldem ile Emin Onatin imzasını taşıyordu.

Eldenı-Onat ikilisinin projesi, XVI. yy'dan kalma Sinan yapısı İbrahim Paşa Sarayı'nın arkasında kalan ve Sultanahmet Meydanı eksenine paralel bir eksen üzerinde uzayan mahkemeler kitlesi ile, buna dik olarak Divanyolu Caddesi tarafında yer alan ve ana cephesi Sultanahmet Meydanı'na bakan savcılık-ağır ceza salonları ana bloğundan oluşuyordu. Proje bu özgün haliyle Sultanahmet Meydanı üzerinde ve meydanın batı cephesinde İbrahim Paşa Sarayı ile bütünleşen anıtsal bir kompleks oluşturmayı tasarlıyordu. Nitekim, saraya bitişik Tapu ve Kadastro Müdürlüğü binasının da yıkılarak, yerinde vaktiyle yer alan ve özgün saray kompleksinin parçası olan 15. yy yapısının yeniden kurulması da öngörülmüştü.

Bu projenin ancak birinci bölümü, yani mahkemeler bloğu uygulandı. İkinci bloğun yer aldığı alanda 1958'de yapılan kazılarda. Bizans döneminden kalma önemli arkeolojik buluntular ortaya çıktı. Bunlar, Aya Eufemia Kilisesi, Lausos Sarayı Rotondası ve Trikdinyum yapısı ile Hipodrom tribünlerine ait kalıntılardı. Adliye Sarayı kompleksinin uygulanan ilk bölümünün (A ve B blokları) inşa edilmesinden ve arada proje mimarlarından Emin Onatin 1961'de ölmesinden sonra, Sedad Hakkı Eldem, arkeolojik buluntuları da dikkate alarak, bunların üstünü kısmen örten ve Adliye Sarayı'nın uygulanamayan bölümünü yine de inşa edebilmeyi öngören yeni bir proje geliştirdi. Ancak bu -bir ölçüde zorlama- proje de, Anıtlar Kurulu'nun olumlu kararına rağmen, uygulanma olanağı bulamadı.

Adliye Sarayı'nın Türkiye'nin çağdaş mimarlık ortamı içindeki önemi, bu öykünün ötesinde, 1949'da tasarlanan yapının özgün mimarisindeki kültürel-üsîupsal tercihte aranmalıdır. Projenin uygulanan mahkemeler blokları bu tercihi en iyi biçimde yansıtmaktadır. Binanın uzun cephesini bir ucu açık avlucuklarla bölen ve ana eksene dik kanatlardan oluşan bu yapı, bir yandan içinde yer aldığı çevrede nispeten daha küçük bir bina ölçeğine ulaşılmasına imkân verirken öte yandan da günün geçerli mimarlık eğilimleri arasında bir bireşim deneyimi olarak ortaya çıkmaktadır: Yapı parçalarının geniş saçakları, düşey kolon-pencere ritminin ve simetrik kurgusunun neoklasik düzeni, bir yandan eski milli mimari anlayışının bir uzantısı olarak ortaya çıkarken, taşıyıcı elemanların çıplak beton yüzeyleri, sade-rasyonalist çizgileri, dik açının egemenliği, geniş pencere yüzeylerinin yalın ve her türlü dekoratif-tarihi ayrıntıdan arınmış ifadesiyle bu yapı, Onat-Eldem ikilisinin ve özellikle Eldem'in sonraki uygulamalarında daha net biçimde ortaya ko-

yacakları ve 50'li yılların Türk mimarları için yaygın üslubu oluşturacak olan enternasyonalist anlayışın habercisi oluyordu. 4.000 m^2 alan üzerine yayılmış, ikisi yerin altında altı kattan oluşan bina İstanbul'da çeşitli ilçelerde çok sayıda adliyenin göreve başlamasından sonra, halen Sultanahmet Adliyesi olarak kullanılmaktadır.

ATİLLA YÜCEL

ADNAN MENDERES BULVARI

bak. VATAN CADDESİ

AETİOS SARNICI

Fatih'ten Edirnekapı'ya giden ana caddenin sağında, Karagümrük semtinde bulunan ve Türk döneminde Çukurbostan olarak adlandırılan büyük su haznesi veya havuzu.

419 ve 425'te pracfectus praetorio (şehir valisi) olduğu bilinen Aetios (Lat. Aetius) tarafından 421 yılında yaptırılmıştır. Ancak uzun süre, Karagümrük Çukurbostanin Aspar su havuzu olduğu sanılmış ve pek çok yayma öylece geçmiştir. Schneider, eski kaynaklara dayanarak bu teşhisin inandırıcı olmadığını belirtmiştir. Trakya'dan şehre getirilen suların toplanarak, dağıtıldığı bir merkez havuzu olduğu anlaşılan bu yapı, sanıldığı gibi bir sarnıç değildir. Bu haznelerin şehrin kara tarafı surlarının önlerindeki hendeğin suyunu sağlayan depolar olduğu yolunda J. B. Papadopulos tarafından ortaya atılan hipotez de kabul görmemiştir. Daha Bizans çağında, artık içinde su toplanmayan bu kuru hazne, Türk döneminde bostan olarak kullanılmış, 1940'ta Vefa Stadı adıyla futbol sahası haline getirilmiştir.

İstanbul'un en yüksek yerinde oyulan bu çukurun uzunluğu 244 m, genişliği ise 85 m'dir. Derinliğinin 10-15 m kadar olduğu sanılmaktadır. Ancak dipte birikmiş olan kalın toprak tabakasından dolayı bu hususta kesin bir ölçüm yapılamamış, kanalların da izleri bulunamamıştır. Aralarında tuğladan hatıllar olan çevre duvarlarının kalınlığı ise 5 m'yi aşar. Osmanlı döneminde cadde tarafındaki duvarlarının üstünde rical konaklarının sıralandığı bilinir. Bugün bu tarafı boştur. Fakat Haliç tarafındaki duvarının üstünde yapılan konutların hoş bir görüntüye sahip oldukları söylenemez.

Bibi. Strzygawski - Forchheimer, *Byzantinischen Wasserbehälter,* 48-49; X. A., Siderides, "Ai en Konstantinoupolie kinsternai tu Aetiu kai tu Asparos", *Hellenikos Filologikos Syllogos,* XXLX (1907), s. 249-264; J. B. Papadopulos, *Les citernes â ciel ouvert et les fosses des murailles de Byzance,* İst, 1919; A. M. Schneider, "Die Zisterne des Aspar", *Byzanz,* 30-31; R. Janin, "Etude de topographic byzantine: les citernes d'Aetius, d'Aspar et de Bonus", *Reime des Etudes Byzantines,* I. (1943), S. 89-101; ay, *Constantinople byzantine,* 204-205; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 278.

SEMAVİ EYİCE

AEET YOLA CAMÜ

bak. LEVENT CAMİİ

AFGANÎLER TEKKESİ

Üsküdar'da, Çavuşdere Caddesinde, Çinili Cami yanmdaciir.

1792 yılında inşa edilmiştir. 19. yy'da tamirler geçirmiş olduğu anlaşılan tekke 1925'ten sonra bir süre daha, az sayıda dervişi barındırmış, 1942'de binalarının çoğu yıktırılarak cümle kapısı üzerinde bulunan kitabesi Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi'ne (Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi) nakledilmiştir.

Hac yolculuğu için İstanbul'a uğrayan Orta Asyalı Türk ve Özbek dervişlerin geçici barınmalarını karşılamak amacıyla kurulan tekke, bu temel özelliği nedeniyle şehirdeki diğer tarikat yapılarından ayrılmaktadır. Tekkeye adını veren dervişlerin, Afganistan kökenli oldukları ya da Orta Asya'dan çıkıp Afganistan yoluyla İstanbul'a geldikleri varsayılabilir. Diğer yandan, Bandırmalızade Ahmed Münib Efendi, tekkenin adını "Hindiler Tekkesi" olarak kaydetmektedir. Burada kullanılan "Hindî" terimi, ayrıca tekkenin, Hindistan'a yerleşmiş ya da bu ülkeden gelmiş Türkleri de barındırmış olabileceğini göstermektedir.

Tekkenin kurucusu ve ilk postnişini, Horasanlı Nakşibendî şeyhi Ahmed Nâsır-ı Afganî'dir (ö. 1795). Kendisinden sonra gelen diğer şeyhler de "Afganî" lakabıyla anılmışlardır. Bilinen son postnişini, Resul Mustafa Hüseyin Efendi'dir (ö. 1903).

Aetios Sarnıcının bulunduğu yer bugün Vefa Stadı olarak kullanılıyor. *Erkin Emirüğiu. 1988*

Afganîler Tekkesi meşrutası. *Ekrem Işın, 1991*

Afganîler Tekkesi, İstanbul'daki Nakşî tekkeleri içinde, yalnızca bekâr (mücerred) dervişlerin devam ettikleri bir merkez olma özelliğini taşımıştır. Bu açıdan tipik bir "kalenderhane"dir. Tekkeye ait kitabede bu özellik şöyle belirtilmiştir: *Barekallâh bu kalenderhane / vakfolundu mücerred Efgane / şeyh-i kalenderi mücerred ola / ide ifam bulunan ihvâne.*

İstanbul'a Emir Buharî ile birlikte 16. yy'da yerleşmiş olan Nakşîbendîlerin, daha sonra Orta Asya'dan gelen ve Kalenderi geleneklerine sahip derviş zümrelerinden farklı bir tasavvuf kültürünü yaygınlaştırdıkları bilinmektedir. Bu grubu meydana getiren dervişler İstanbul'da Eyüp Kalenderhanesi'nde, Üsküdar'da Haydar Taşkendî Tekkesi ile Özbekler Tekkesi'nde ve Kadırga'da Buhara Tekkesi'nde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Afganîler Tekkesi ise Nakşibendîliğin Müceddidiye ve Halidiye kollarından bağımsız, daha çok Orta Asya kökenli klasik Nakşîlik anlayışını temsil etmiş, İstanbul'daki Özbek ve Hindî tekkeleriyle olduğu kadar kalenderhanelerle de yakın kültürel ilişkide bulunmuştur.

Bibi. Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 15; Ergin, *İmaret Sistemi,* 33-34; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 76; T. Zarcone, "Histoire et croyances des derviches Turkestanais et Indiens a İstanbul", *Anatolia Moderna,* II, (1990), s. 160-164.

THIERRY ZARCONE

Mimari

Afganîler Tekkesi'nin mimari programı oldukça geniş tutulmuş, tekkeyi meydana getiren bölümlerin konumu ve tasarımı seyyah dervişlerin konaklama ihtiyaçları doğrultusunda biçimlendirilmiştir. Ufak boyutlu olduğu bilinen ahşap mescit-tevhidhane ortadan kalkmış imaret niteliğindeki mutfak-kiler-taamhane grubundan ve arsanın kuzey sınırı boyunca sıralanan derviş hücrelerinden geriye ancak duvar ve ocak kalıntıları günümüze gelebilmiştir.

Moloz taş örgülü ihata duvarının kuşattığı geniş ve ağaçlı bahçeye, güney yönünde bulunan, barok üslupta bir kemerin taçlandırdığı cümle kapısmdan girilir. Bahçenin güneybatı köşesinde, 19. yy'da yenilendiği anlaşılan, kagir bir bodrum üzerine oturan iki katlı ahşap şeyh meşrutasının üst katı payandalı çıkmalarla donatılmıştır. Cümle kapısından girildiğinde sağda, hazirenin gerisinde moloz taş örgülü su haznesi ile bunun duvarı üzerinde beyaz mermerden yapılma ufak bir çeşme yer almaktadır.

Tekkenin ayakta kalabilmiş en önemli bölümü, bahçenin ortasında, moloz taş örgülü ve ahşap hatıllı bir set duvarının üzerinde yükselen, ahşap selamlık köşküdür. Dikdörtgen planlı, tek katlı ve tek hacimli olan köşkün iskeletli duvarları dışarıdan kaplama tahtaları, içerden bağdadi sıva ile teçhiz edilmiş, tekke terminolojisinde "şeyh odası" olarak adlandırılan bu köşk ufak boyutlu bir divanhane gibi tasarlanmıştır. Mekânın ortasında zemini renkli taş süslemeyle kaplı kare planlı ve havuzlu bir sofa, bunun doğu ve batı yönlerinde, ahşap zemini bir seki ile yükseltilmiş ve sedirlerle donatılmış, eyvan niteliğinde birer bölüm bulunmaktadır. Dikdörtgen pencerelerin sıralandığı cephelerin sadeliği ile iç mekân, özellikle havuzlu sofada yoğunlaşan göz alıcı süslemeler ilginç bir tezat teşkil etmektedir. Sofanın merkezindeki sekizgen havuzun, minyatür köşk görünümü arz eden, şebekeli, zarif fıskiyesi Lale Devri üslubunu yansıtmakta ve tekkeden daha eski tarihli bir yapıya ait olduğu anlaşılmaktadır. Ha\-uzdan geriye kalan satıh, mermer çubuklarla dörtgenlere bölünmüş, bunların içi renkli taş parçalarından müteşekkil, geometrik desenli mozaiklerle doldurulmuştur. Sultan Ahmed Camii'nin pencere içlerinde ve hünkâr mahfili duvarlarındaki taş mozaiklerle büyük benzerlik gösteren ve Anadolu'dan ziyade Suriye veya Mısır kökenli Memluk etkilerine bağlanan bu süslemeli sathın, tekkenin yerinde bulunan daha eski bir köşkten geriye kalmış olması çok muhtemel görünmektedir.

Bibi. ***Âsitâne,*** 18; Osman Bey, ***Mecmua-i Cevâmi,*** II, 58-59; Raif, ***Mir'at,*** 131; Eldem, ***Köşkler ve Kasırlar,*** II, 88-94; Behçetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî, ***Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar,*** yay. B. N. Şehsuvaroğlu, İst. 1976, s. 55, 72; Konyalı, ***Üsküdar Tarihi,*** I, 420.

M. BAHA TANMAN

AFİF PAŞA YALISI

İstinye-Yeniköy sahil yolu ile Boğaziçi arasında uzanan eğimli bir arazide yer alır.

Levazımat Reisi ve Birinci Ferik Ahmed Afif Paşa (1852-1920) tarafından, dönemin ünlü mimarı Alexandre Vallaury'ye(-») yaptırılmıştır.

Tapuya, Sarıyer, 57 pafta, 230 ada, 21 parsel (eski 7 parsel) ile kayıtlıdır.

Yalının giriş kısmının bulunduğu düzlükte yer alan Osman Reis Camii

Afif Paşa Yalısı
Oğuz Ceylan

de(->) Afif Paşa tarafından A. Vallaury'ye ihya ettirilmiştir.

Setli bahçe geçildikten sonra yalı ve günümüzde ifraz edilerek ayrı parsel haline dönüşmüş olan kayıkhanenin yer aldığı rıhtım platosuna inilmektedk.

Yalı bir zemin, iki normal ve bir çatı katı olmak üzere toplam dört katlıdır. Esas girişler sağ ve sol yan cephelerde düzenlenen üç kollu merdivenler ile sağlanmıştır. Kara tarafı cephesinde sadece servis merdivenlerine açılan ve bahçe ile zemin katın bağlantısını sağlayan servis girişleri mevcuttur.

Plan düzeni ve cephe sistemi, denize dik bir eksene göre simetrik anlayışla kurulmuştur. Yalının deniz cephesinin dar, kara cephesinin daha geniş oluşunun nedeni, yalının her odasından deniz manzarasının görülebilme kaygısıdır. Plan kurgusundaki bu bilinçli davranış cephelere de yansır ve her mimari bölünme cepheye taşarak kendini belli eder. Dış merdiven akslarının ve simetri ekseninin kesim noktasında yer alan ana merdiven sadece iki katı birbirine bağlar. Deniz cephesinde yer alan köşe odaların 45 derecelik küçük çıkmalar halinde denize doğru yönlenmeleri, mimari planlamada ilginç bir özellik olarak karşımıza çıkar. Vallaury bu çıkmaları deniz cephesinde yer alan kuleler ile vurgulamış, yan cephe dengesini sağlayabilmek için ise kara tarafına iki kule daha ilave etmiştir. Çatı görünümü bu kulelere ilave edilen aynı tarzda düzenlenmiş bacalar ile (çatı formunu yok edercesine) gayet zengin bir hal almıştır.

Deniz cephesinin olağanüstü hareketli (özellikle kuleler ve dalgalanan saçaklar) görünümüne karşılık, diğer üç cephe olabildiğince sade tutulmaya çalışılmıştır. Vallaury yapılarının giriş cephelerinin anıtsal görünümüne karşılık Afif Paşa Yalısı'nda deniz cephesinin ağırlık kazanması ilginç bir özellik olarak karşımıza çıkar. Ayrıca Vallaury yapılarının karakteristik bir özelliği olarak beliren ve ahşap panolar ile desteklenen cephe bölünmelerinde oluşturulan üç açıklıklı mimari çözümlemeler Afif Paşa Yalısı'nda da kullanım alanı bulur.

İç mekân tavan süslemelerinde, özellikle birinci ve ikinci katlarda muşamba üzeri alçı ve altın varaklı kalem işleri mevcuttur. Yan duvarlar ise, sistematik bir şekilde panolar halinde kalem işleri ile düzenlenmiştir.

Barok mimaride süsleme unsuru olarak kullanılan bu tür panolar Afif Paşa Yalısı'nda Doğu kökenli unsurlar ile birleştirilerek uygulanmıştır. Ayrıca kara cephesindeki odaların tavan motiflerinde rokoko tarzı süslemenin izleri görülür.

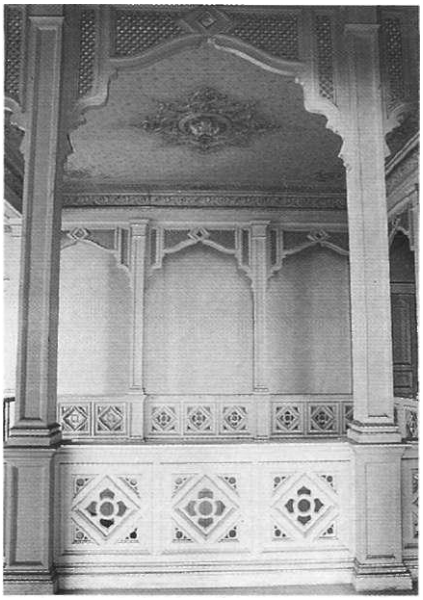

Afif Paşa Yalısı merdiven holü.
Oğuz Ceylan

Seçmeci tarzın bir ürünü olan Afif Paşa Yalısı'nda Doğu ve Batı mimarisinin unsurlarından olan soğan kubbe ve dalgalanan saçaklar bir arada kullanılmıştır. Ayrıca 19. yyin ikinci yarısında kagir Osmanlı mimarisinde görülen motifler, Afif Paşa Yalısı'nda bu kez ahşap panolarda tekrar karşımıza çıkar.

OĞUZ CEYLAN

AFİFE HATUN TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Nişanca Mahallesi'nde, Balcı Yokuşu üzerinde bulunmaktadır.

Tanzimat devri sefirlerinden Mehmed Abdünnafi Efendi (ö. 1857) tarafından, 1844'te, annesi Afife Hatun (ö. 1834) adına tesis edilmiştir. Paris ve Viyana sefirliklerinde bulunmuş olan şair, hattat, mevlevî-meşreb bir kimse olarak tanınan M. Abdünnafi Efendi, Mevlânâ neslinden Yahya Çelebi'nin oğlu "Koca Derviş" lakaplı, Şehreminli hattat Hacı Mustafa Efendi'nin (ö. 1826) oğludur.

Afife Hatun Tekkesi'nin, Orta Asya'dan ve özellikle Nakşibendîliğin merkezi Özbekistan'dan İstanbul'a gelen seyyah ve bekâr Nakşibendî dervişlerine (vakfiyedeki tabirle "kalenderân-ı Özbekiyyeye") barınak olmak üzere inşa edildiği, yakınında, daha önce (1733'te) aynı amaçla tesis edilmiş Kalenderhane (Özbekler) Tekkesi'ne bağlı, küçük kapsamlı bir zaviye olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim yapıda tevhidhane bölümü bulunmamakta, burada bir müddet ikamet eden dervişlerin Kalenderhane Tekkesi'nde cuma günleri icra edilen ayinlere katıldıkları bilinmektedir. *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisinden)* maddede verilen vakfiye özetinde, meşihatın "...Lâlîzade Abdülbâki Efendi merhumun Kalenderhane Tekkesi şeyhi Mehmed Efendi'ye ihalesinin ve hîn-i Özbekiyyeden bir kimse uhdesine tevcihinin" şart koşulmuş olması, iki tekke arasındaki bağımlılığı pekiştirmektedir. Aynı maddede, baninin neslinden gelen ve devlet ricalinden olan (Gümrük Nazırı Mahmud Akif Bey ile Rüsumat Nazırı ve Trablusgarb Valisi Ahmed Esad Bey) birtakım şeyhlerden söz edilmekteyse de bu kişilerin, üstlenmiş oldukları resmi görevlerle tekke şeyhliğini -en azından fiilenberaberce yürütebilmeleri pek görülmüş şeylerden değildir. Nitekim yine aynı maddede, R. 1341/1925 tarihli *Esâmi-i Tekâyâ Defterinden* "...Şeyh-i hâzırı: Hasan Efendi niyâbetiyle evlâdı-ı vâkıftan sagir Mesüd Necati Efendi" kaydı nakledilmekte, bani M. Abdünnafi Efendi'nin neslinden gelen bu şahısların Afife Hatun Tekkesi'nin seyitliğini sembolik düzeyde, "niyâbeten" üstlendikleri anlaşılmaktadır.

Tekkenin, 19. yy'm ikinci yarısında bazı onarımlar geçirdiği, kısmen ahşap olan yapısının yenilendiği belli olmaktadır. Kapatıldıktan sonra bakımsız kalan bina, kısmen son şeyhin ailesi, kısmen Vakıflar İdaresi'nin kiracıları tarafından mesken olarak kullanılmış, bu dönemde, 1950'den sonra, bütünüyle ahşap olan batı kanadı ortadan kalkmış, geriye kalan kısım da oldukça harap bir durumda günümüze ulaşabilmiştir.

Düzgün olmayan planlı, iki katlı *ve* büyük kısmı kagir olan tekkenin duvarları moloz taşla örülmüş, özensiz örgünün içine yer yer tuğla hatıllar yerleştirilmiş, cümle kapısı ile pencerelerin çoğu tuğladan, basık hafifletme kemerleri ile donatılmıştır. Ahşap bölümlerde ise duvarlar içerden bağdadi sıva, dışardan ahşap kaplama ile oluşturulmuş, yapıyı örten çatı alaturka kiremitlerle kaplanmıştır.

Cümle kapısı, Balcı Yokuşu üzerindeki kuzey cephesindedir. Beyaz mermerden yontulmuş sövelerin kuşattığı dikdörtgen açıklığın üzerine aynı malzemeden mamul, enine dikdörtgen bir kitabe levhası yerleştirilmiştir. Levhanın ortasında, çelik kalemle tıraşlanmış bir yüzey fark edilir. Burada bulunduğu anlaşılan inşa kitabesinin, tekkelerin kapatıldığı 1925'ten veya harf devriminin yapıldığı 1928'den sonra kazındığı tahmin edilebilir. Kitabe, iki yandan, ortalarında birer rozetin bulunduğu pilastrlarla kuşatılmış, üst sınırı bir silme ile belirtilmiştir. Silmenin üstünde, çam kozalağı biçiminde kabartmaların arasında, günümüzde mevcut olmayan, yuvarlak ya da beyzi bir madalyonun kaidesi görülmektedir. Bu madalyonda, Abdülmecid tuğrası, tarikat pirinin adı, Nakşibendî tacı kabartması ya da dini nitelikte bir ibarenin bulunduğu tahmin edilebilir.

Afife Hanın Tekkesi
22 Şubat 1950
İAM, Encümen Arşivi, U, no. 5573

Tekke binası, mesken olarak kullanılmaya başladığı 1925'ten bu yana özgün taksimatını büyük ölçüde kaybetmiştir. Her iki katta da, birbiriyle bağlantılı, farklı boyutlarda mekânlar mevcuttur. Üst katta bulunan en geniş mekânın, "şeyh odası" türünden, sohbetlere tahsis edilmiş bir bölüm olması muhtemeldir. Güneydeki çıkıntının altında, Kırkçeşme suyunun depolandığı hazne olduğu söylenen, duvarları sağır bir bölme yer almaktadır. Afife Hatun Tekkesi'nin cephelerinde, geç devre ait ahşap İstanbul tekkelerinin cephelerinde gözlenen ve bu yapıları meskenlere yaklaştıran hareketlilik teşhis edilememekte, söz konusu bina, dış görünüşüyle, III. Selim ve II. Mahmud devirlerinde inşa edilmiş karakolhane veya ambar türünden yapıları andırmaktadır.

Bibi. Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 15; Akakuş, *Eyyûb Sultan,* 314; *İKSA,* I, 291-292.

M. BAHA TANMAN

AFİFE JALE

(1902, İstanbul - 24 Temmuz 1941, İstanbul) Sahneye çıkan ve polis takibatına uğrayan ilk Müslüman Türk kadın tiyatro oyuncusu. Hekim Said Paşa'mn torunu, Hidâyet Bey adında bir zatın kızıdır. İstanbul Kız Sanayi Mektebi'nde okudu. I. Dünya Savaşı yıllarında erkek nüfus cepheye sevk edilmiş, kadınlar devlet dairelerinde, okullarda, fabrikalarda çalışmaya başlamışlardı. II. Meşrutiyetin gündeme getirdiği eşitlik ya da o günkü deyişle "musavat-ı tamme" ilkesi ve iktisadi zaruretlerin doğurduğu serbestiyet ortamında kadınların da erkekler gibi sahneye çıkabilecekleri düşünüldü. Afife Darülbedayi'ye alınan ilk Müslüman kızlarından biriydi. 10 Kasım 1918'de Behire, Memduha, Beyza, Refika ile birlikte Darülbedayi'ye girdi. Ardından 500 kuruş aylıkla "mülâzım artist'İiğe tayin edildi. İmtihan parçası Tahsin Nahid'in Fransızcadan adapte etmiş olduğu *Rakibe* oyunundaki Leyla rolü idi. Aynı gün Refika da 600 kuruş aylıkla ikinci suflör tayin olundu. Afife bir yıl provalara katıldı, ama halkın karşısına çıkarılmadı. Kırgın olarak Darülbedayi'den ayrıldı.

Eylül 1919'da Reşad Rıdvarim(->) adapte etmiş olduğu *Tatlı Sır* piyesi sahnelenirken Perihan adlı Türk kızı küçük bir role çıkarılmıştı. Perihan 1920'nin ilk aylarında oynanan *Üvey Kardeşler* piyesinde de rol almıştı. Ama Perihan'ın san-

Afife Jale
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

he hayatı sürmedi. Aynı yıl sonbaharda Hüseyin Suat'ın (Yalçın) *Yamalar* adlı oyunu Kadıköy'deki Apollon Tiyatrosu'nda tekrar repertuvara alındı. Bu oyunda Emel rolünü daha önce Eliza Binemeciyan oynamıştı. Ancak o sıralarda Eliza Binemeciyan Darülbedayi'den ayrılmış ve yurtdışına gitmişti. Darülbedayi kadrosunda bu role uygun kimse bulunamadı. Dışardan birine rol verilmesi düşünüldü. Bir yıl Darülbedayi'ye gelip gitmiş Afife akla geldi.

Afife öneriyi sevinçle karşıladı ve Emel rolünü üstlendi. Rol dağıtımında Afife adı kullanılmadı. Sahneye Jale takma adıyla çıktı. Sonraki yıllarda da sahnede bir süre Jale adını kullandı. İkinci hafta P. Wolff'tan Reşad Rıdvan'ın adapte ettiği *Tatlı Sır* oyunu sahneleniyordu. Birinci perdesinin sonunda o günün emniyet amiri olan Kadıköy merkez memurunun emriyle tiyatro basıldı ve Afife tutuklanmak istendi. Müslüman kadının sahneye çıkmasına cevaz verilmiyordu. Afife makine dairesinden kaçmayı becerdi. Ertesi hafta, İbnürrefik Ahmed Nuri'nin (Sekizinci) Maupassant'tan adapte ettiği *Odalık* i oynarken sahneyi yine polisler sardı. Afife, yine makine dairesinden kaçırılarak Apollon Tiyatrosu sahibi Sireç'in evine götürüldü. Ancak bir süre sonra Darülbedayi'ye giderken Kadıköy İskelesi'nde polis memurlarınca yakalandı ve karakolda nasihat edilerek serbest bırakıldı.

Afife'nin sahneye çıkmakla suçlanması başlangıçta yerel amirin işgüzarlığıydı. O zamanki ceza kanununda 'adab-ı İslamiyeye mugayir hareket etmek" suçtu. Kadıköy emniyet amiri bir Müslüman-Türk kadınının sahneye çıkmasını İslam adabına aykırı saymış ve Afife'nin peşine düşmüştü. Nitekim bir süre sonra Kadıköy merkez memuru değişti ve Afife bir süre Apollon Tiyatrosu'nda oyunlara devam etti. Ancak bu kez de şehremaneti Afife'nin peşine düştü. Darülbedayi yönetim kurulu başkanlığına gelen 27 Şubat 1921 günlü yazıda Müslüman kadınların sahneye çıkarılmaması emrediliyordu. Yönetim kuruluna bir süre sonra gelen İkinci bir yazıda bu kez Afife Jale ismen belirtilerek temsil heyetinden çıkarılması emrediliyordu. Yönetim kurulu bu emri yerine getirdi ve 8 Mart 1921 tarihli toplantısında Afife Jale'yi Darülbedayi kadrosundan çıkardı.

Afife, Darülbedayi'den ayrıldıktan sonra Burhaneddin (Tepsi) Kumpanyasına girdi. Kadıköy'de Apollon Tiyatrosu'nda, Tepebaşı Tiyatrosu'nda, Beyoğlu'nda Varyete Tiyatrosu'nda bu kumpanya ile sahneye çıktı. Afife'nin aracılığıyla Seniye adlı bir başka Türk kadını daha Burhaneddin Kumpanyası'na katıldı. Bu arada Burhaneddin de Üçüncü Şubeye çağrıldı ve kendisine Türk hanımlarını sahneye çıkarmaması söylendi. İngiliz işgal polisi de aynı emri tekrarladı. Ancak, Burhaneddin fakirler yararına oynayacağını söyleyerek Fransızların himayesine girdi ve Afife'nin de rol aldığı *Napoléon Bonaparte* piyesini sahneye koydu. Bir yandan Fransız polisi tiyatroyu koruma altına almıştı; öte yandan Osmanlı zabıtası dışarıda tiyatronun kapısı önünde bekliyordu.

Burhaneddin'in Türkiye'den ayrılması üzerine Afife Jale İbnürrefik Ahmed Nuri Bey'in kurduğu Yeni Tiyatro Heyeti ile Kadıköy'de temsiller verdi. Milli güçlerin İstanbul'a girişi üzerine Şâdi Beyin kurduğu Milli Sahne Topluluğu'na katıldı ve uzun süre bu toplulukla Ankara'da ve başka Anadolu kentlerinde turneye çıktı.

Afife Jale'nin tiyatro hayati daha çok Anadolu'da geçti. Cumhuriyet dönemi sahne hayatı kısa sürdü. Sahne hayatından çekildikten sonraki yılları ruhen ve bedenen ağır hastalıklarla geçti. Uyuşturucu müptelası oldu ve İstanbul'da Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastahanesi'nde öldü.

Afife Jale'nin hayatı Şahin Kaygunün bir filmine ve Nezihe Arazin bir tiyatro eserine konu oldu.

Bibi. And, *Meşrutiyet;* (Sevengil), *Türk Tiyatrosu,* I; Sevengil, *Meşrutiyet.*

ZAFER TOPRAK

AFRİKA PASAJI

Beyoğlu'nda Büyük ve Küçük Parmakkapı sokakları arasında yer alır.

Anadolu ve Rumeli pasajları gibi Ragıb Paşa'mn mülkü olan bina, bu iki pasajdan sonra yapılmıştır. Girişte yer alan dükkânlar üstünde yükselen altı kat, yapının bütününü algılamayı oldukça güçleştirir. Ön cephe Büyük Parmakkapı Sokağı'na bakar. Kitle olarak geniş ve yüksek yapı, dar sokağa egemen olan bir perspektif verir.

Günümüzde yapı, pasaj olarak iki sokağı birbirine bağlama işlevi dışında kullanılmamaktadır. Özellikle, arka cepheye açılan apartman bölümü kullanılmaz durumdadır. Arka cephe, yani konutlara ayrılmış bölüm, ön cepheyle karşılaştırılamayacak kadar simetrik ve sadedir. Üslup olarak neoklasik döneme yaklaşmasına rağmen İstiklal Caddesi üzerindeki çok sayıdaki örnekten daha az süslü ve tek parçadır. Yapıda birinci kat pencereleri dışında kalan pencereler birer balkonla dışarı açılır. Yapının iki yanında, üç taraflı birer çıkma görülür. Onlar da pencerelerle dışa açılmıştır. Öne çıkan bu bölümlerin arasında kalan bölümün her katında dörder pencere yer alır. Yuvarlak kemerli birinci kat pencereleri dışında tüm katlarda dikdörtgen çerçeve kullanılmıştır. Yapıda arka cephenin ön cepheye oranla çok daha düz ve sade olduğu görülür.

Afrika Pasajı'nm ön cephesinden bir görünüm.
Nazım Timuroğlu

Yapıldığı yıllarda, pasajda faaliyet gösteren kuaför Dimitri Olendezos, ayakkabıcı Onnik Papazyan, ayakkabıcı Garbis Minasyan, ütücü ve temizlemeci Yani Çobanoğlu ve matbaacı F. Caryanin isimleri saptanmıştır.

Pasajm içindeki 60 daireli apartmanda dönemin seçkin aileleri oturmaktaydı. 1920'de bina sakinlerinin cemaatlere göre dağılımı ise 34 Rum, 11 Levanten, 7 Ermem, 3 Yahudi ve 2 Müslüman ailesi olarak saptanmıştır.

PELİN AYKUT

AGACHE, ALFRED

(1875, Tours - 1959, Paris) Fransız mimar ve şehir plancısı. Paris ve Kuzey Fransa'da çok sayıda mimari uygulama gerçekleştirdi. 1903'te Avustralya'nın yeni federal başkenti olacak Canberra şehrinin planlanması için açılan uluslararası yarışmada birincilik ödülünü kazandı. Bu başarının ardından ağırlıklı olarak kent planlamasına yöneldi. Fransa'da Dunquerque şehrinin planlaması, 1930'da görevlendirildiği, kendisine bü-

yük ün sağlayan ve İstanbul'a çağrılmasında da etkili olan Rio de Janeiro planlama çalışması ile 1945'te, Nijerya'da Inter-Lagos şehir planları önemli çalışmaları arasında yer almaktadır. Bunların dışında, pek çok planlama ve kentsel düzenleme çalışması gerçekleştirdi, birçok çalışmada yer aldı. Fransız Şehirciler Birliği'ni kurdu. İstanbul'a davet edildiğinde bu birliğin ikinci başkanıydı.

1933'te İstanbul için bir plan hazırlanması amacıyla açılan uluslararası sınırlı yarışmaya Fransız plancı Lambert ve Alman plancı Elgötz'le birlikte davet edildi. Temmuz 1933'te İstanbul'da bir ay kalarak hazırladığı raporunda İstanbul'un kent içi ve dış dünya ile olan ulaşım ilişkilerine özel bir önem vermiştir. Şehir içinde süratli ulaşımı sağlayacak yeni yollar açılması, tarihi yarımada ile Şişli arasında Halic'i yer altından geçen bir metro inşa edilmesi, şehir içinde tramvay yerine otobüs kullanımının yaygınlaştırılması, Sirkeci tren garının şehrin başka bir yerine taşınması, bir şehir otogarı inşası. Halic'in içlerine doğru yeni bir liman oluşturulması ve havaalanına önem verilmesi bu çalışmada Agachein önemle üzerinde durduğu konulan oluşturur.

Dönemin genel kent planlaması anlayışına uygun şekilde, İstanbul için yeni ulaşım teknolojilerinin ağırlık taşıdığı oldukça kapsamlı bir modernleşme programı teklif eden Agache'ın en dikkate değer önerilerinden birisi de İstanbul için bir zoning (farklı kullanım ve yapılaşma türlerine göre bölgeleme) planı oluşturulmasıdır. Önerilerinin genel hatlarıyla İstanbul'u bir ticaret ve uluslararası transit merkezine dönüştürmeye yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Sonuçta Elgötz'ün kazandığı yarışmada Agachein önerileri bir bütün olarak, İstanbul için o yıllarda gerçekleştirilmesi pek mümkün olmayan, oldukça pahalı, uzun süreli ve kapsamlı bir inşaat programı öngördüğünden jüri tarafından kabul edilmemiştir. Daha sonra, ortaya çıkan tüm önerilerin yetersiz bulunarak uygulamaya aktarılmadığı bu yarışmayla birlikte Agachein İstanbul'la olan kısa süreli ilişkisi de sona ermiştir. Agachein İstanbul'a ilişkin görüş ve önerileri 1934'te İstanbul Belediyesi tarafından *Büyük İstanbul Tanzim ve İmar Programı* adı altında bir kitapçık olarak yayımlanmıştır.

MEHMET RIFAT AKBULUT

AGÂH EFENDİ

(31 Mart 1832, İstanbul - Aralık 1885, Atina, Yunanistan) Gazeteci ve devlet adamı.

Babası Yozgatlı Çapanoğullarmdan Ömer Hulusi Efendi'dir. 1842'de girdiği Tıbbiye Mektebi'nin hazırlık bölümünde yedi yıl okudu ve Fransızca öğrendi. 1849'da Babıâli Tercüme Odası'na girdi. 1852'de. Rıfat Veliyüddin Paşa ile birlikte elçilik kâtibi olarak Paris'e gitti. Sonra sırasıyla, İstanbul karantinası müdür muavinliği, Rumeli ordu başmütercimliği, Hersek Eyaleti meclisi geçici başkan vekilliği, Mostar'da mutasarrıf vekilliği ve askeri komisyon başkan vekilliği yaptı.

Agâh Efendi Atina'da elçiyken, 1885. *Gazanfer Erim*

Agâh Efendi İstanbul'a döndükten sonra 1860'ta Türkçe ilk özel gazete olan *Tercüman-ı Ahval* i(->) çıkardı. 1861'de posta nazırlığı sırasında posta sistemini modernleştirdi ve 1862'de Osmanlı Devleti'nde ilk kez posta pulu kullanılmasını sağladı. 1864'te Vapurlar ve Ereğli Kömür Madenleri nazırlığı yaptı. 1865'te Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) üyeliğine getirildi.

Mayıs 1867'de yakın arkadaşları, Namık Kemal ile Ziya Bey (sonraları Ziya Paşa), yönetimin muhalif aydınlara baskılarını artırması karşısında Paris'e kaçtılar. Agâh Efendi'nin de görevine son verildi. Bunun üzerine, arkadaşı Ali Suavi ile birlikte Agâh Efendi de Paris'e gitti. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin en önemli şahsiyetlerinden olan bu dörtlü "hürriyetin dört rüknü" diye anılırdı.

Agâh Efendi, bu dönemde, Jön Türkler tarafından Paris'te yayımlanan *Muhbir* ve Londra'da çıkarılan *Hürriyet* gazetelerinde çalıştı. 1871'de en çok muhalefet ettikleri kişi olan Ali Paşa'nm ölümü üzerine İstanbul'a döndü ve önce İzmit mutasarrıflığına, V. Muradin tahta çıkışıyla da (Haziran 1876) Şûra-yı Devlet (Danıştay) üyeliğine atandı. Ama II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra 1877'de önce Bursa'ya sonra da Ankara'ya sürüldü. Agâh Efendi, yedi yıla yakın kaldığı Ankara'da çiftçilikle uğraştı.

II. Abdülhamid 1884'te Agâh Efendi'yi bağışladı ve önce Rodos sonra da Midilli mutasamflıklarına atadı. 1885'te elçi olarak Atina'ya gittiyse de kısa bir süre sonra burada öldü. Kabri İstanbul'da II.

Bibi. S. İskit, *Hususi İlk Türkçe Gazetemiz "Tercümaniahval" ve Agâh Efendi,* Ankara, 1937.

AYŞE HÜR

AGAELİANOS, TEODOROS

(yak. 1400, Konstantinopolis - Ekim 1474'ten önce, İstanbul) Bizanslı yazar ve din adamı. Medeialı Teofanes olarak da tanınır.

1425'te diyakon, 1437-1440 ve 1443-1454 yıllarında hieromnemon olarak Konstantinopolis patrikliğinde görev yaptı. Bizans ve Roma kiliselerinin birleşmesi karşıtı fikir ve faaliyetleri nedeniyle 1440-1443 yıllarında kilisedeki görevinden uzaklaştırıldı. Konstantinopolis'in fethi sırasında Osmanlılara esir düştü. 1454'te serbest bırakılınca İstanbul'da Grek-Ortodoks kilisesindeki görevine geri döndü. Gennadios Sholariosün yakın dostu olan Agallianos, onun patrikliği döneminde megas chartophylax (1454) ve sonra megas oikonomos (1466) rütbelerine yükseldi. Ancak aynı dönemde kilise içinde Sholarios'a düşman güçlü bir fraksiyon tarafından iki kez görevinden alındı. 1468'de Medeia'ya metropolit tayin edildi ve adını orada Teofanes olarak değiştirdi.

Agallianosün çeşitli eserleri arasında İstanbul tarihi açısından en önemlilerinden biri, 13 Eylül 1452'de kaleme aldığı, Osmanlı fethinin hemen öncesinde Bizans başkentinin fiziki yapısını ve kent halkının manevi durumunu tasvir eden kısa bir rapordur. Kiliselerin birleşmesine karşı görüşlerinin etkisiyle Batı'dan askeri ve parasal destek gönderilmediğinin özellikle vurgulandığı bu metin, tüm taraflılığına rağmen, Bizans başkentinde fetih arifesinde hüküm süren genel atmosferi bir görgü tanığının kaleminden aktarması açısından değerlidir. Ayrıca Agallianosün 1463'te yazdığı ve o güne dek güttüğü dini siyasetin müdafaasını içeren iki başka metin *(Logos),* Osmanlı fethini takip eden ilk on yılda Grek-Ortodoks kilisesindeki iç çekişmelerle, o dönemin patrikleri hakkında verdiği bilgiler açısından önemlidir.

Bibi. Ch. G. Patrineles, *Ho Theodoras Agallianos kai hoi anekdotoi logoi autou,* Atina, 1966; C. J. G. Turner, "Notes on the Works of Theodore Agallianos Contained in the Codex Bodleianus Canonicus Graecus 49", *Byzantinische Zeitschrift,* LXT, 1968, s. 27-35.

NEVRA NECİBOĞLU

AGOP (Güllü)

(1840, İstanbul - 1902, İstanbul) Tiyatro oyuncusu ve yönetmen. Asıl adı Agop Vartovyan'dır. Oyunculuğu çok parlak olmamakla birlikte kurduğu ve yönettiği topluluklarla başarı kazanmıştır. Balıkhane'de memurken, Ermenice

oyunlar sergileyen Naum Efendi yönetimindeki Şark Tiyatrosu'nda sahneye çıkarak 1861-1862 yıllarında burada çalıştı. Tiyatro deneyimini ve bilgisini geliştirdikten sonra, bir süre izmir'de genç Ermenilerin oluşturduğu amatör bir grubun yönetmenliğini üstlendi. Daha sonra İstanbul'da Asya Kumpanyası ile Gedikpaşa'da ve Üsküdar'da gene Ermenice oyunlar sergiledi. 1869'da Gedikpaşa Tiyatrosu'nda asıl ününü sağlayan Osmanlı Topluluğumu kurdu. Bu adı kendinden önce tiyatroyu kiralamış olan Razi adlı italyan da kullanıyordu.

Güllü Agop tiyatrosunda Türkçe oyunlar oynamaya önem verdi. 1870'te Sadrazam Ali Paşa'nın desteğiyle, saraydan on yıl boyunca istanbul'da Türkçe oyun oynayacak tek tiyatro olma imtiyazını aldı. Bu imtiyazda, altı ay içinde istanbul ve Üsküdar'da, üç yıl içinde de Galata, Tophane ve Beyoğlu'nda birer tiyatro binası kuracağı ve gelir gidere bakılmadan her yıl en az Üsküdar'da otuz, Galata ve İstanbul'da elli oyun oynanması şart koşulmuştu.

Güllü Agop
Ara Güler

Güllü Agop 1880'de on yıllık imtiyazın sona ermesiyle etkinliği azalan Gedikpaşa Tiyatrosu'ndan ayrıldı. Bir süre Mmakyan'la birlikte Şehzadebaşı'ndaki bir başka tiyatroda çalışmaya başladı. 1882'de II. Abdülhamid'in emriyle Muzıka-yı Hümayun'a alındı. Bu arada kendi isteğiyle Müslüman olarak Güllü Vakub Efendi adını aldı. Hayatının sonuna kadar sarayda yaşadı. Kabri Beşiktaş'ta Yahya Efendi Mezarlığı'ndadır.

Güllü Agop, Türk tiyatrosunun gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Tiyatrosunda sergilediği çeviri oyunların yaraşıra Ebüzziya Tevfik, Direktör Âli Bey, Recaizade Ekrem, Namık Kemal, Ahmed Midhat Efendi gibi döneminin önde gelen yazarlarına ısmarladığı ya da onlardan oynadığı oyunlar Türk tiyatro dilinin gelişmesine katkıda bulundu. Teodor Kasapin ve Ahmed Vefik Paşa'nın Moliere uyarlamalarını da geniş kitlelere tanıttı. Müslüman oyuncuların da topluluğuna katılması için çaba gösterdi. Ünlü oyunculardan Ahmed Fehim, Ahmed Necib, Muhterem Efendi, Mehmed Vamık gibi ilk Türk tiyatro oyuncuları onun yanında yetişti. Kel Hamid, Kavuklu Hamdi, İsmail Hakkı, Küçük İsmail gibi ünlü tuluatçılar da gene Gedikpaşa Tiyatrosu'ndan yetişti.

Bibi. *Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları* (haz. H. K. Alpman), İst., 1977; M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst.. 1967; M. And, *Tanzimat;* M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın,* İst., 1989; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi,* **I,** İst., 1985; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu,* **I;** And, *Osmanlı;* Sevengil, *Saray;* Sevengil, *Tanzimat.*

RAŞIT ÇAVAŞ

AGOPYAN KÖŞKÜ

bak. ÇANKAYA OTELİ

AĞACAMÜ

Beyoğlu'nda İstiklal Caddesi'ndedir. Camiin batısı Sakızağacı Caddesi'ne, kuzeyi Maliyeci Sokağıma bakar. 1003/1594 yılında Galatasaray Ağası Şeyhülharem Hüseyin Ağa tarafından yaptırılmıştır. II. Mahmud 1834 yılında camii tamir ettirmiştir. Doğudan Rumeli Han'a bitişik olan camiin etrafı çevre duvarıyla kuşatılmıştır. Bu duvarların İstiklal Caddesi'ne bakan yüzünde demir parmaklıklı ve tel örgülü pencere açıklıkları ve bir de kapı yer alır. Maliyeci Sokağıma bakan ana kapıdan avluya girilir. Tamamı kesme taş olan yapının tüm kenarları taraklı mozaikle çerçeve içine alınmıştır. Cami, üstte sivri kemerli, dıştan revzenle kapalı, içerden stilize Türk çiçek motifli, renkli cam pencerelerle, altta ise dikdörtgen kesitli ve demir parmaklıklı iki sıra pencereyle aydınlanmıştır. Yapıyı saçak hizasında dolaşan palmet firizinin hemen altında bir üçgenler kuşağı yer alır. Dışarıdan çokgen bir çıkma yapan mihrabın hemen arkasında, içinde banisi medfun olan küçük bir hazire yer alır. Camiin kuzeybatısındaki kesme taş minarenin, dikdörtgen kesitli kaidesinden petek kısmına, prizmatik üçgenlerle geçilmiştir. Silindir gövdeli ve şerefe korkulukları kesme taş olan minare, ahşap üzerine kurşun kaplı bir külah ile örtülmüştür.

Dört basamakla çıkılan kagir son cemaat yerinden bir kapıyla harime geçilir. Girişte, fevkani mahfilin tam altında kalan iki bölüm sağ ve solda ahşap korkuluklarla ayrılmıştır. Harim, mahfilin altında kalan giriş bölümüne göre biraz yükseltilmiştir. İki basık paye, kuzeybatıdan bir merdivenle çıkılan fevkani mahfili taşır. Payelerle mahfilin birleştiği yeri mukarnaslı konsollar destekler. Mahfilin altı kalem işiyle bezenmiştir. Enine dikdörtgen harim, kenarları pahlanmış iki paye ile üçe ayrılmıştır. Payeler, zeminden belirli bir yüksekliğe kadar on iki köşeli yıldızlardan oluşan geometrik süslemeyle kaplıdır. Tavan, klasik üslupta kalem işi ile bezelidir. Mahfil seviyesinden başlayan siyah üzerine altın yaldızlı yazı kuşağı, iki koldan mihrabın tepeliğine kadar dolaşır. Duvarlar, zeminden itibaren pencerelerin ortasına kadar mavi, yeşil fayanslarla kaplıdır. Camiin içi, klasik motifler kullanılarak Kütahya çinileriyle, pencereler ise kalem işiyle süslenmiştir.

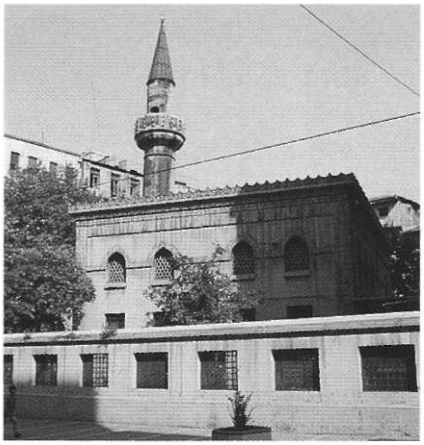

Ağa Camii
Tarkan Okçuoğlu, 1993

Avlusunda, aralarında ajurlu mermer şebekeler ve içbükey çeşme aynaları olan, sivri kemerli sütunların oluşturduğu çokgen planlı bir şadırvan bulunur. Şadırvan Mimar Sinan'ın eseridir. Bugün yerinde mevcut olmayan, fakat Mimar Sinan'ın tezkirelerinde adı geçen Kasımpaşa'daki, Sinan Paşa Camii'nden getirtilmiştir. Fıskiyesi ise Oluklubayır Tekkesi'nden alınmıştır.

Camiin kuzeyinde, bahçe duvarının iki yanında, son zamanlarda inşa edilen iki kulübede din görevlileri barınır.

Bibi. Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi;* Raif, *Mir'at,* 438; *İSTA,* **I,** 230-232; Öz, *İstanbul Camileri,* **II,** 1-2; *İKSA,* **I,** 307-309.

TARKAN OKÇUOĞLU

AĞA CAMÜ

bak. MALATYALI İSMAİL AĞA CAMİİ

AĞA HAMAMI

Beyoğlu İlçesi'nde, Galatasaray-Firuzağa arasında, Kuloğlu Mahallesi'nde, Turnacıbaşı Sokağı İle Ağa Külhanı Sokağı'nm kavşağında yer almaktadır.

Banisi ve yapım tarihi kesin olarak tespit edilememektedir. 16. yy'da inşa ettirildiği tahmin edilen hamam zaman içinde birçok onarım ve değişim geçirmiş, sıcaklık bölümü kısmen özgün tasarımını koruyabilmiş, buna karşılık, eskiden muhtemelen ahşap olan soyunmalık (camekân) bölümü 20. yyin ilk yarısında kagir olarak tamamen yenilenmiş, bu arada I. Ulusal Mimari Akımı'nda bir cepheyle donatılmıştır. Turnacıbaşı Sokağı üzerinde, soyunmalık cephesiyle birlikte tasarlanmış basık kemerli dükkânlar arasında yer alan ve aynı tür bir kemerle donatılmış bulunan ana girişten, basamaklarla, sokak kotuna göre çukurda kalan soyunmalığa inilmekte-

Ağa Hamamı, Beyoğlu
Nazım Timuroğlu. 1993

dir. Ağa Külhanı Sokağına açılan tali bir girişe de sahip olan soyunmalık bölümü dikdörtgen bir alanı kaplamakta, ortasında fıskiyeli bir havuz yer almakta, söz konusu mekân üç katlı soyunma odaları ile kuşatılmış bulunmaktadır. 1988'den az önce gerçekleştirilen onarımda gerek havuz gerekse de ahşap bölmeli soyunma odaları yenilenmiştir.

Soyunmalık bölümünün üç katlı cephelerinde I. Ulusal Mimari Akımımın özellikleri gözlenmektedir. Zemin kattaki basık kemerli girişin ve dükkânların üzerinde, cepheye hareketlilik katan çıkmalar baklavalı yatay silmelerle sınırlandırılmış, köşeleri, kum saatli sütuncelerle yumuşatılmış, soyunma odalarına ait sivri kemerli pencerelerin altına, kare çerçeveler içinde geometrik rozetler oturtulmuştur. Hamamın, dış görünümü itibariyle, geç devre ait kagir bir meskeni andırmasına sebep olan bu cephelerdeki bütün süsleme unsurları kalıplanmış betonla oluşturulmuştur.

Ana girişin karşısına gelen kapıdan, enine dikdörtgen planlı ve kubbeli soğukluk bölümüne, aynı eksende yer alan bir kapıdan da sıcaklığa geçilir. Soğukluğun solunda yer alan ve son onarımda saunaya dönüştürülmüş bulunan mekânın aslında temizlik odası olarak kullanıldığı bilinmektedir. Soğukluğun sağında tuvaletler yer alır. Ağa Hamamı'nın kare bir alana yayılan sıcaklık bölümü Türk mimarisinin bilinen en eski ve en yaygın plan şeması olan, hamamların yanısıra birçok başka yapı türünde de uygulanan, merkezi sofalı, dört eyvanlı planı ile dikkati çeker. Merkeze, göbektaşını barındıran, köşeleri pahlı kare şeklinde, üzeri kubbe ile örtülü bölüm yerleştirilmiş, bu bölüm dört yönde gelişen, tekne tonoz örtülü eyvanlarla kuşatılmış, böylece elde edilen haçvari mekânın köşelerine kubbeli halvetler oturtulmuştur. Göbektaşı. çevresindeki duvarlara paralel olarak köşeleri pahlı kare biçiminde tasarlanmış, köşe halvetlerinin kapıları pahlı yüzeylerden açılmıştır.

Hamamın planına dikkat edildiğinde, soyunmalık bölümünü genişletmek amacıyla önemli bir tadilatın gerçekleştirilmiş olduğu fark edilir. Tarihi tam olarak tespit edilemeyen ancak soyunmalığm yenilenmesi sırasında yapılmış olması muhtemel görünen bu tadilatta asıl soğukluk iptal edilerek soyunmalığa katılmış, sıcaklığın kuzey eyvanı duvarla kapatılarak soğukluğa dönüştürülmüş, kuzeydoğudaki köşe halvetinin sıcaklığa açılan kapısı örülerek bu mekân, soğuklukla bağlantılı bir temizlik odası haline getirilmiş, kuzeybatıdaki köşe halvetinin bir bölümüne de tuvaletler yerleştirilmiştir. Sıcaklık kısmındaki, mermerden zemin ve duvar kaplamaları, ayrıca eyvanlarda ve halvetlerdeki kurnalarla ayna taşları da. büyük bir ihtimalle aynı onarım sırasında tamamen yenilenmiştir.

Bibi. *İSTA,* I, 241-243: *İKSA.* I, 316.

M. BAHA TANMAN

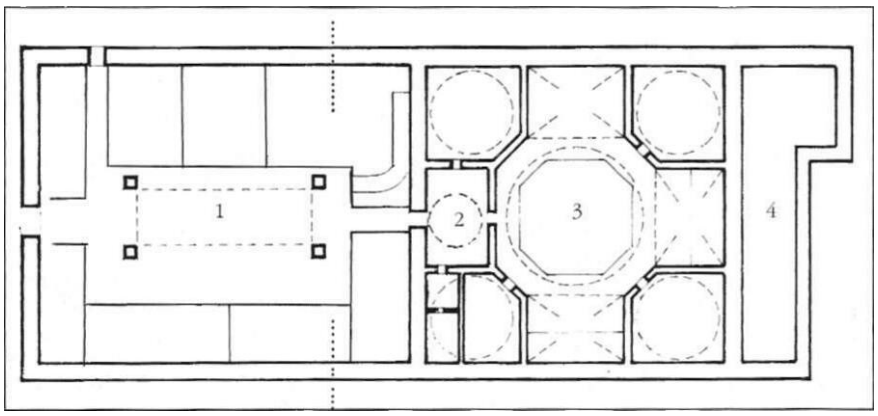

Beyoğlu'ndaki Ağa Hamamı'nın plan krokisi:
1. Soyunmalık (camekân), 2. soğukluk, 3. sıcaklık, 4. su haznesi ve külhan.
İstanbul Ansiklopedisi

AĞA HAMAMI

Şimdi adı Kocamustafapaşa olan Samatya semtinde, Aksaray'dan Yedikule'ye uzanan caddenin sağındadır.

Ağa Hamamı, Mimar Sinan'ın eserlerini kaydeden tezkirelere göre 16. yy'da Kapuağası Yakub Ağa tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Glück yaptıranın adı hakkında bazı şüpheler ileri sürmekle beraber, gerek *Adsız Risale'de,* gerek *Tuhfetü'l Mimarîn*'de ve gerek *Tezklretü l Ebniye'de* burası "Sulumanastır'da Kapuağası Yakub Ağa Hamamı" adıyla kayıtlıdır. Yalnız tezkirenin yazma bir nüshasında kurucunun adı Mahmud olarak yazılmıştır. A. Kuran hangi kaynaktan aldığını belirtmeksizin (som işareti ile) yapım tarihini 1547 olarak gösterir.

Glück. 1916-1917 yıllarında İstanbul hamamlarını incelediği sırada harap durumda ve kapalı olan erkekler kısmına girememiş, kullanılmayan kadınlar kısmını inceleyerek yalnızca bu bölümün plan ve kesitini çıkarmıştır. İçinde bulunduğumuz yüzyılın başlarında işler durumda olan hamam kapatılarak büyük ölçüde değişiklikler yapılmak suretiyle dökümhane ve atölye haline getirilmiş, 1980'li yıllarda boşaltılmış ve kaderine terk edilmiştir.

1985'te son sahibi hamamın arkasında bulunan boş arazide yeni bir yapı inşasını ve bu arada hazırlanan projeye göre hamamın kendi tarafından restore edilmesini teklif etmiş ve bu tasarı Anıtlar Kurulu'nca kabul edilmişken, yeniden kumlan kurul tarafından 2.8.1990'da alınan 2024 sayılı kararla, cadde ile hamam arasına dört-beş katlı yeni bir yapı inşasına izin verilerek, Mimar Sinan'ın bu eseri hem görülemez duruma sokulmuş, hem de hamam anlaşıldığı kadarıyla kısmen tahribe uğramıştır.

Ağa Hamamı kendi türünün İstanbul'daki en güzel örneklerinden biri olarak tanınıyordu. Nitekim ressam Thomas Allom'un (1804-1872), R. Walshin kitabı için çizerek çelik gravür olarak hakkedilen bir resminde, Samatya Hamamı başlıklı metnin yanında bu hamamın soyunma yerini (camekân) canlı bir görünüşle tasvir ettiği genellikle kabul edilirse de, ayrıntılarda uyarsızlıklar olduğundan bu husus biraz şüphelidir. Söylendiğine göre, erkekler kısmının yanındaki arsada, evvelce fıskiyeli havuzlu bir de bahçesi vardı.

Ağa Hamamı normal bir çifte hamamdır. Yan yana bitişik olan iki kısım da eşit ölçülerde ve tamamen birbirinin benzeridir. Tek ve müşterek bir külhan her iki bölüme de hizmet eder. Ortalarında birer şadırvan olduğu bilinen kare planlı soyunma yerlerine ters yönlerdeki kapılardan girilir. Erkekler kısmının eski gösterişli dutumu Allomün gravüründe açık biçimde belirlidir. Bu gravürde görülen soyunma yeri içinde daire halinde sıralanan sütunlara sahip bir şadırvan vardır. Bölümün üstü ise sivri

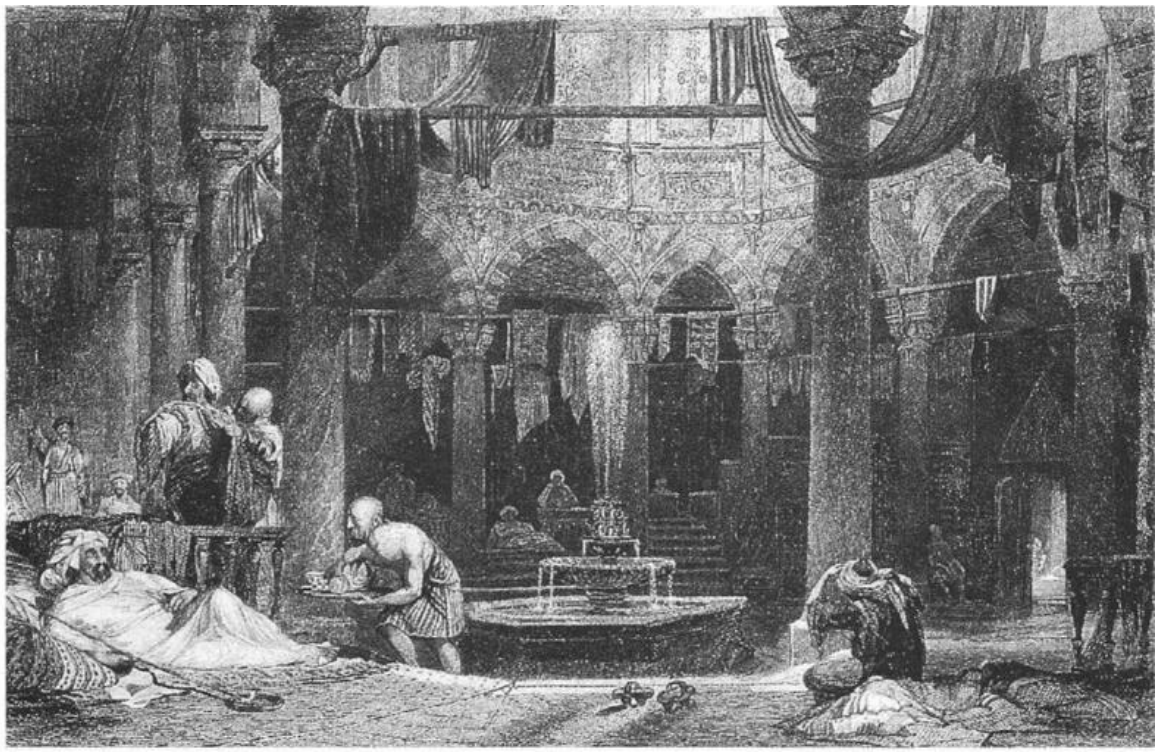

Allom'un betimlediği Samatya'daki Ağa Hamamı erkekler bölümünün soyunma odası, 19. yy. *Nazım Timuroğlu*

kemerlere oturan nakışlı bir kubbe ile örtülüdür. Ancak bu mimari bugünkü haliyle hamamın bu kısmına uymamaktadır. Glück'ün çizdiği kadınlar kısmı kesitinde, içeride sadece ağaç direkler üzerine oturan pencereli ahşap bir çatı gösterilmiştir. Üç bölümlü bir ılıklık kısmından sonra gelen sıcaklık, ortada göbektaşı ile dört eyvan şemasına göre düzenlenmiş, dört köşeye, kubbeli dört halvet hücresi yapılmıştır.

Bibi. R. Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches,* London, 1838, s. 78-79; Glück, *Bäder,* 82-83, 150; Aru, *Hamamlar,* 58-59 ; *İSTA,* I, 243; Meriç, *Mimar Sinan,* 7, 46, 126, no. 17; Kuran, *Mimar Sinan,* 393, no. 426.

SEMAVİ EYİCE

AĞA HAMAMI

Üsküdar'da Gündoğumu Caddesi ile Pırnal Sokağı'mn kesiştiği yerdedir.

Darüssaade Ağası Malatyalı İsmail Ağa tarafından 1018/1609'da yaptırılmıştır. Kadınlar ve erkekler bölümlerinin bulunması açısından çifte hamamlar sınıfına girer. Erkekler kısmı, kadınlar kısmına oranla daha özenli şekilde inşa edilmiştir. Camekân bölümüne ait beyzi kubbe, büyük ölçüde değişikliğe uğramış ve dışarıdan kiremit çatıyla örtülmüştür. Girişin her iki tarafında soyunma bölümleri vardır. Tavandaki ahşap göbek bu bölümleri örter. Girişin karşısındaki merdivenle, birinci kattaki soyunma mahallerine benzer mekânlara sahip ikinci kata çıkılır. Camekân kısmından kubbeli soğukluğa geçildiğinde, tuvalet ve iki küçük mekândan oluşan bir mimari düzenlemeyle karşılaşılır.

Sıcaklık kısmında sekiz köşeli bir göbektaşı olup etrafında üç eyvan ile bunların çevresinde sıralanmış dört halvet bulunmaktadır. Üç eyvanh sıcaklığın üzerini büyük bir kubbe örtmektedir. Hamamdaki on sekiz kurnanın dört tanesi söz konusu bu halvetlerde yer almaktadır. Ayrıca soğukluk kısmından sıcaklığa girildiğinde, hemen sağda özel bir yıkanma bölümü dikkati çeker.

Kadınlar kısmı, erkekler kısmının sağ tarafında ve ana giriş ile açı yapan boşlukta yer almaktadır. Burada da mekânın üzerini dört kubbe örter. Kare şeklindeki erkekler kısmına oranla kadınlar kısmı, üçgene yakın bir plana sahiptir. Her iki kısım arasında iki bölümlü külhan bulunup, geçiş ahşap kapılarla sağlanmaktadır.

Bibi. *İSTA,* I. 240-241: Konyalı. *Üsküdar Tarihi.* II. 435-436; *İKSA,* I. 316-317.

ÖZKAN ERTUĞRUL

AĞA HANI

Kapalıçarşı dokusunda yer alır. Yapı, Kapalıçarşı'nın batı yönünde, Çadırcılar Caddesi'ne açılan Yorgancılar Sokağı üzerinde, Yağlıkçılar Sokağı'na yakın olarak konumlanmıştır. Cebeci Hanı'nın güneyinde; Camili Han ile Lütfullah Haninin doğusunda bulunur.

Hanın kitabesi günümüze ulaşmadığı gibi yaptıran ve yapan mimar da bilinmemektedir. Ancak, yapının "Hatip Emiroğlu" ve "Ağa" adıyla tanınması yönünde yapılan araştırmalar da yaptıran kişiyi tanıtacak bilgileri kazandırmamıştır. Kapalıçarşı'nın batısında yer alması, tarihi bilinen hanlarla olan benzerlikleri nedeniyle 18. yy'ın ortalarına tarihlenebilir.

Yolun durumuna bağlı olarak konumlanan han bu planıyla üç kenarı 19 m, bir kenarı 16 m olan yamuk şekilli alana inşa edilmiştir. İki katlı olarak

Ağa Hamamı, Üsküdar
Erkin Emiroğlu, 1993

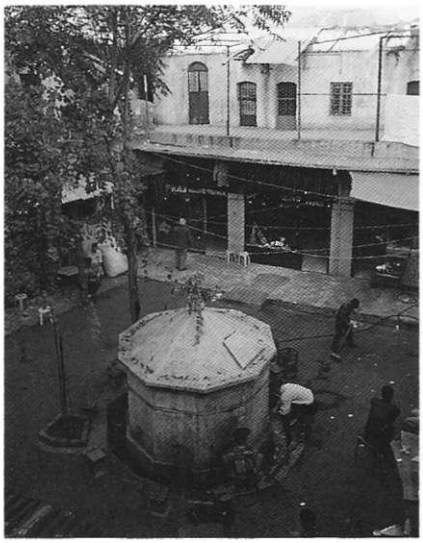

Ağa Hanı avlusundan bir görünüm.
£r&m ***Emiroğlu, 1993***

planlanan yapının avlusu da bu yamuk dış duvarlara uydurulmuştur. Hanın zemin katı alt kat revaklarına birer kapı ile açılan mekân sıraları halinde olup. zemin katta, yapı bütünüyle dıştan başka yapılarla çevrili olduğundan, dış cepheye açılan pencereleri yoktur.

Avluyu dört yönde çeviren iki katlı revak sisteminde, kare kesitli taş payelerin taşıdığı kemerler, zemin katta yuvarlak kemerli olup tuğla ve derz dokuludur. Günümüzde, alt kattaki revak araları kapatılarak gerideki mekânların kullanım alanı içerisine katılmış ve üst kat revakları tamamen yıkılmıştır. Üst kat mekânları dış cephelerde yer alan dikdörtgen şekilli, taş söveli pencerelerle cepheye açılırken yay kemerli kapı ve gene dikdörtgen şekilli pencerelerle de revak altına açılmıştır.

Yapının güneyinde yer alan ana giriş kapısı yay kemerli olup, beşik tonoz örtülü bir geçitle avluya açılır. İki kat arasındaki taş merdiven orijinal durumunu kaybetmiştir. Tonozlu giriş hacminin iki yanında yer alan mekânlar, birer kapı ve pencere ile buraya açılırlar. Bu mekânlar idareci hacimleri olarak kabul edilebilir. Esasen zemin kat mekânlarının, şehir hanlarında karşılaşılan bir özellik olarak depo fonksiyonuna sahip olduğu, üst kat mekânlarının ise işi olan kimselere tahsis edildiğini söyleyebiliriz. Bu üst mekânlarda zaman içinde gelişerek süren değişiklikler nedeniyle ocak ve nişler günümüze ulaşmamıştır.

Ağa Hanı dıştan üç yönden yapılarla sarılmış olduğundan giriş açıklığının bulunduğu güney cephesinin orijinal dokusunun kesme taş, üç sıra tuğla ve derz hatılh olarak yapıldığı ve üstten tuğla kirpi saçakla cephelerin sınırlandığı söylenebilir. Avlu cepheleri ise moloz taş, bir sıra tuğla ve derz hatılh olarak yapılmıştır. Avlu cephelerinin de kirpi saçak bordürüyle sınırlandığı düşünülür.

Zaman içinde özgün durumunu kaybeden yapı günümüze gelişigüzel onarımlarla gelmiştir.

Bibi. Güran, *İstanbul Hanları,* 103-105.

GÖNÜL CANTAY

AĞA KAPISI

16. yy başından 1826'ya kadar, Yeniçeri ağalarının oturduğu askeri merkez. İstanbul'da "kapu" olarak adlandırılan üç büyük kuruluştan tekiydi. Diğerleri Paşa Kapısı (sadrazamlık) ve Şeyhülislam (fetva) Kapısı'ydı.

Tarihler. 15. yyın ikinci yarısında, bu adda bir yerden söz etmemektedir. Çünkü önceki yeniçeri ağalan Yeniçeri Ocağı'nın içinden atanmakta ve ocakta oturmaktaydılar. II. Bayezid döneminde (1481-1512) ilk kez Yeniçeri Ocağı dışından, enderun ağalarından yeniçeri ağası atanmaya başladı. Bunun ve maiyetinin oturmaları için de Ağa Kapısı denen bir bina yapılıp vakfedildi. İlk Ağa Kapısı, Şehzadebaşı'ndaki yeniçeri odalarına (kışlalar) ve Divan-ı Hümayunun toplandığı saraya yakın bir yerdeydi. Bununla birlikte bu eski bina için bilgi yoktur.

1553-1555 yıllarında İstanbul'da bulunan Alman ressam Fleusburgiu Melchior Lorichs'in (veya Lorck) Galata sırtlarından çizdiği 11 metre uzunluğundaki İstanbul panoramasında (şimdi Leiden'de), Süleymaniye'nin alt tarafında "Yeniçeri Ağası evi'rii yazı ile işaret etmiş olması, Ağa Kapısı'nm Saray-ı Atik'in (Eski Saray) yakınında şimdiki İstanbul Müftülüğü'nün bulunduğu yerde 17. yy'da yapıldığına dair, İ. H. Uzunçarşılı'nın *Kananin-i Yeniçeriyân* adlı kaynağa dayanarak verdiği bilginin gerçeği yansıtmadığım gösterir.

İstanbul'daki önemli olaylar sırasında Ağa Kapısı'ndan ilk kez söz edilmesi ise II. Osman'ın tahttan indirildiği 1622 yılındadır. II. Osman, ayaklanma başlayınca ilkin Ağa Kapısına sığınmıştı. *Tarih-i Naimdda* 1651 yılı olayları anlatılırken eski Ağa Kapısı'nm Tekeli Köşkü'nden söz edilmektedir. Bu yıllarda Ağa Kapısı etrafı yüksek duvarlarla çevrili bir alan içinde ahşap yapılar topluluğu halindeydi.

Ağa Kapısı. IV. Mehmed döneminde, 1660 yılı yazındaki yangında tamamen yanmış, arkasından derhal tamir edilmiştir. Doksan yıl sonra I. Mahmud döneminde, Haliç kıyısında Ayazma Kapısı'ndan başlayan ve 19 saat süren büyük yangında tekrar yanarak derhal tamirine girişilmiştir. Bu sebeple I. Mahmud'un çıkardığı hatt-ı hümayunun kopyası *Mecmuâ-i Tevârib'te* yer alır. Yılın belirli günlerinde, yeniçeri ağasının burada sadrazama bir ziyafet vermesi usuldendi.

Bu ikinci yangından sonra. Ağa Kapısı yeniden yapılırken, avlu veya bahçesine, ahşap olarak yüksek bir yangın köşkü inşa edilmişti. Burada yangınları gözetleyen görevlilere bu yüzden *köşklü* denilirdi. Ağa Kapısı 1771 yazında çıkan bir yangınla bir defa daha bütünüyle harap oldu. İçinde kalabalık personelin bulunduğu bu önemli binanın yanışının önlenememesi şaşırtıcı olmuştur. I. Abdülhamid döneminde 1782'de Cibali'de çıkan bir yangında ise, Ağa Kapısı'nm yalnızca harem dairesi ile yangın kulesinin tamamı yanmıştır. Enderun hazinesinden sağlanan parayla ihya edilen yapılar, II. Mahmud yıllarında 1816-1817'de önemli ölçüde tamir görerek, yeniden döşenmiştir. Bununla ilgili harcamalar belgesi Ağa Kapısı'nm bölümleri hakkında bilgi verir.

Bu bilgilere göre Ağa Kapısı, İstanbul'daki diğer büyük resmi-özel işlevselliklerin bir arada tasarlandığı daireleri andırmaktaydı. Görkemli bir cümle kapısıyla girilen ve yüksek duvarlarla çevrili avlu etrafında birbiriyle bağlantılı ya da müstakil birçok yapı bulunuyordu. Avludaki ikinci bir kapı ile de harem dairesine geçilmekteydi. Harem dairesi, yeniçeri ağasının ailesi içindi. Kum Meydanı denen geniş avlunun ortasında bir şadırvan ve havuz ile cami vardı. Asıl Ağa Kapısı, hünkâr dairesi, divanhane, ağa odası, sofa gibi başçıl mekânları, bunlara bağlı odaları kapsamaktaydı.

Ağa Kapısı'nm resmi-selamhk bölümleri şunlardı:

1) Padişaha mahsus daire-i hümayunda yaldızlı oda, önü kafesli taht-ı hümayun odası, abdest odası ve mabeynci ağalar odası.

2) Kışın sadrazamlara ziyafet verilen Tekeli Köşk ile yanındaki sofa ve yatak odası.

3) Kış çarşamba dairesi, ocaklı odaları, camekân dairesi, hazine odası, kahve odası, hademe odaları, geniş bir sofa ile yanmda hamam.

4) Ağalarm yazın oturmalarına mahsus, yaz çarşamba dairesi.

5) Divan odası, yanmda ağa odası, ağa hasekisi odası ve gusülhane ile abdesthane.

6) Tekeli Köşkü ile hamam arasında silahdar ağa odası ve Ağa Kapısı Camii.

7) Kum Meydam'na bakan kul kethüdasının yazlık ve kışlık daireleri, bitişiğinde ağa yazıcısı, serdar kâtibi, kethüda kâtibi ve diğer görevlilerin odaları.

8) Kum Meydanına bakan, ortasında şadırvan ile büyük havuz.

9) Ağa Kapısı esas girişinin sokak tarafında, mutfaklara kadar olan yerde, topçu ve arabacıbaşı, birinci kethüda, beşinci çavuş ve ocak bazirgânı odaları, vekilharç dairesi, falakacılar dairesi ile hapishane vb.

10) Orta kapı yanında kethüdayeri, ağa odaları ile kâtip efendi odaları ve kethüdayeri odası önünde Akşemseddin hazretlerinin makamı.

Bunlardan başka Ağa Kapısı manzumesinin sınırlan içinde şu daire ve bölümler bulunuyordu: Kalem odası, kalem şakirdleri odası, ruûs divan odası, divan efendisi odası, kethüdayeri kâtibi odası, karakulluk ağa odası, zindan kâ-

tibi odası, miyâne kâtipleri odaları, baştüfekçi odası, başyamak ağa odası, başağa odası, vekilharç odası, beytülmalci odası, ikinci ağa dairesi, kaftanağası odası, enderun çamaşırcısı çavuşu ağası odası, imam efendi odası, çaşnigir odası, saraçbaşı ağa odası, mirâhur ağa odası, silahdar ağa odası, kapı çamaşırcısı odası, sarıkçıbaşı odası, mehterbaşı odası, mühürdar odası, duhancıbaşı odası, emekdar koğuşu, mehterler koğuşu, başçuhadar kahve odası. Bu bölüm ve birimlerin hizmet özelliklerine göre ocaklı odaları, camekânları, hazine ve kiler odaları vardır. Tekeli Köşk denen büyük salonda yeniçeri ağası ve ocak subayları toplanırlardı. Ocak yasası gereği; yeniçeri ağası burada, yeni sadrazama ziyafet verirdi.

Ağa Kapısı'm merkez alan semtte, Ağa Körhaneleri denen, saraç, çizmeci, çadırcı, aşçı, ekmekçi, berber, terzi, demirci, hallaç, kazancı, nalbant, yaycı, cebeci vb birçok esnafın çalıştığı atölyeler, bir mum imalathanesi, ahırlar, ekmekçi dükkânları, saka kışlası ile İstanbul'un biricik kadınlar hapishanesi olan İmamhane ya da Imamevi de bulunuyordu.

Ağa Kapısı, Yeniçeri Ocağı'mn komutanlık merkezi olduğu gibi, İstanbul'un genel güvenliği de buradan idare edilmekteydi. Yeniçeri ağası günlük çalışmalarını burada sürdürür, ocak ağalarının atamalarını gerçekleştirir, maiyetiyle divan toplantıları ve selamlık alayları için saraya buradan giderdi. Ocak işleri, kul davaları, kent güvenliğiyle ilgili sorunlar da haftanın belirli günlerinde, yeniçeri ağasının başkanlığmda sekbanbaşı, kul kethüdası, zağarcıbaşı, seksoncubaşı, başçavuş, İstanbul ağası, yeniçeri ve fodla kâtiplerinin katıldığı ağa divanında görüşülürdü. Ağa Kapısında, ağa kapısı şakirdleri, kârhane usta ve ameleleri, ağa gediklileri kadrolarmda çok sayıda görevli bulunuyordu. Suçlu yeniçerilerin Ağa Kapısı'nda sorguya çekildikten sonra Haliç kıyısındaki Çardak iskelesine indirilip buradan denizyoluyla idam veya hapsedilecekleri yere götürülmeleri usuldü. 1808'deki Alemdar Olayı'nda(-0 ayaklanan yeniçerilerden bir grup geceleyin Ağa Kapısı'm basarak yeniçeri ağasmı öldürmüşlerdi.

1826'da Yeniçeri Ocağı kapatılınca Ağa Kapısı da Meşihat Dairesi olmak üzere şeyhülislama tahsis edildi. Bu münasebetle, *Ağa Kapusunu verdi bize Sultan Mahmud / Bâb-ı tezvir idi, Hak kıldı mâkam-ı iftâ* beytiyle tarih düşülmüştür.

Eski Saray'ın yerinde kurulan Seraskerlik (Bâb-ı Seraskerî) makamı avlusunda kagir yeni bir yangm kulesi yapımına başlanmış, geçici olarak da ahşap bir kule yapılmış ise de, yeniçeriler taraftarı asi askerlerce bu kule yakılmıştır. II. Mahmud, Ağa Kapısı adını yasaklamış, buraya Bâb-ı Meşihat denilmesini istemiştir. Ancak 2 Ağustos 1826'da şeyhülislam bu yeni makamına tam taşınırken, Sirkeci'de Hocapaşa semtinde çıkan yangında, Babıâli de yandığından, Ağa Kapısı, buranın ihyasına kadar Babıâli'ye tahsis edilmiş ve orada işler bittiğinde ancak 22 Ekim 1827'de Meşihat Dairesi, eski Ağa Kapısı'na yerleşmiştir.

Cumhuriyet döneminde şeyhülislamlık lâğvedildiğinde, Ağa Kapısı İstanbul Müftülüğüne verilmiş, binanın en gösterişli bölümüne de İstanbul Kız Lisesi yerleştirilmiştir. Daha sonra yanan bu bölümün yerine de mimar E. Egli, İstanbul Üniversitesi'nin Botanik Enstitüsü binasını yerleştirmiştir. Süleymaniye Camii'nin siluetim bozduğu gerekçesiyle 1957'de bu modern yapının bir katı indirilmiştir. Şimdi müftülük olan bina, Meşihat Dairesinin Fetvahane bölümüdür.

Ağa Kapısı sarayının mimarisi hakkında açık bilgi yoktur. 1553-1555 yıllarında İstanbul'da olan Fleusburg'lu Melchior Lorichs Süleymaniye Camii'nin alt tarafındaki sade görünüşlü bir binanın damına "Yeniçeri Ağası Konağı" (Jenitzer Aga Hauss) kaydını koymuştur. Fakat Süleymaniye'den Bozdoğan Kemeri'ne uzanan kısımda, resmin üstündeki boşlukta "Yeniçeri Ağası Konağı" yazısı ikinci defa tekrarlanır. Bunun altındaki ağaçlar arasında masif duvarları yükselen bina veya binaların, Süleymaniye Külliyesi'nin parçalan olmasma ihtimal verilir. Bu duruma göre, caminin tam önündeki alçaktaki mütevazı yapı, ilk biçimi ile Ağa Kapısı olmalıdır.

Yangın köşkü yapıldıktan sonraki durum ise Miss Pardoe'nin kitabında H. Bartlett tarafından çizilen gravürde görülür. Daha eski bir gravürde de, saray "L" biçiminde çok büyük bir yapı olarak gösterilmiş, çift sıra pencereli çıkmalarının, duvara yaslanmış eliböğründelere oturdukları belirtilmiştir. Bu çıkmalardan daha büyük olan herhalde büyük törenlerin yapıldığı kız odası veya hünkâr dairesidir. Ağa Kapısı'mn Meşihat Dairesi olduktan sonraki görünümü, İstanbul'un eski fotoğraflarında ve şeyhülislamların kısaca hayatlarını açıklayan *İlmiye Salnamesinde* bulunur. Bu fotoğraflara göre bina son haliyle Batı mimari üslubundadır.

Bibi. Deniş Mustafa, *Harîk Risalesi,* TSM, Hazine, no. 1632; *Tarih-i Naima,* V, 117; İzzî, Tarih, İst. 1199. s. 216-217, 233-234; *Silahdar Tarihi.* I, 183; *Müri't-Tevârih,* I-III; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 333; A. Cevad (Paşa), *Etat mililaire ottoman,* I/l: *Le corps des Janissaires,* İst, 1882, s. 48-51; Pardoe, *Bosphonıs;* E. Oberhummer, *Konstantinopet unter Sultan Suleiman,* München, 1902, s. 13, levha 10; *İlmiye,* 138-139. res! 152-153; R. E. Koçu. *Yeniçeriler,* İst, 1964; ay, "Ağakapısı", *İSTA,* I, 245-247; Uzunçarşılı, *Kapıkulu,* I, 390 vd; S. Eyice. "Ağakapısı", *DİA,* I, 462-464.

SEMAVİ EYİCE-NECDET SAKAOĞLU

AĞAÇAYIRI MESCİDİ VE TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Kocamustafapaşa ve Yedikule semtlerinin sınırında, Ağaçayırı mevkiinde, Cambaziye Mahallesinde, Alayimamı Sokağı ile Ağaçayırı Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır.

Ağaçayırı Mescidi'nden söz eden matbu kaynakların en eskisi olan *Hadîka'da.* yapının Kasım Çavuş Ağa tarafından inşa ettirildiği, baninin mihrap duvarı önünde gömülü olduğu belirtilmekte, ne var ki gerek burada gerekse de diğer kaynaklarda inşa tarihine veya Kasım Çavuşun yaşadığı devre ilişkin hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Üstelik ne camide ne de baninin mezar taşında bu hususları aydınlatacak bir kitabe görülmektedir. Çevre halkı arasında yaşatılan, Kasım Çavuş'un Fatih'in devecibaşısı olduğu yolundaki rivayeti de belgelemek mümkün olmamaktadır. Nitekim, İstanbul'un fethinden 1546'ya kadar, tarihi yarımadada tesis edilen bütün hayır eserlerinin vakfiye özetlerini içeren *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'nde Ağaçayırı veya Kasım Çavuş Mescidi'nin adı geçmez. Söz konusu mescide, 18. yyin birinci çeyreğinde Halvetî-Sünbülî tarikatından meşihat konulmuş olduğuna göre inşa tarihinin 16. yyin ikinci yarısı ya da 17. yy içinde yer alması gerekir. Mescit adını, çevresinde yer aldığı, eski bir mesire olan Ağaçayırı'ndan almakta, aynı zamanda banisinin adıyla da anılmaktadır.

Ağaçayırı Mescidi'nde (eski tabirle "derûnunda") tesis edilen tekkenin de kuruluşuna ilişkin bazı şüpheli noktalar bulunmaktadır. Şöyle ki; Vakıflar İdaresi'ndeki kayıtlarda, tekkenin banisi olarak, Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ'daki* şeyhler listesinde ikinci sırada yer alan Şeyh Mustafa Safvetî Efendi gösterilmekte, aynca tekkenin tesis tarihi, daha doğrusu mescide hangi tarihte meşihat konulduğu da açıklanmamaktadır. İlk postnişin Şeyh el-Hac Ahmed Efendi'nin vefat tarihinden (1154/1741) hareketle mescidin bu tarihten önce, muhtemelen 18. yyin birinci çeyreğinde tekke olarak kullanılmaya başladığı söylenebilir. Ağaçayırı Tekkesi "Çayır, Safvetî, Şeyh Safvetî, Süddedâr" gibi isimlerle de tanınmaktadır.

Atatürk Kitaplığı, O. N. Ergin yazmaları, no. 1825'te kayıtlı, yaklaşık 1220/1805 tarihli İstanbul tekkeleri listesinde, "Ağaçayırı'nda Süddedâr Tekkesi" kaydının yanında, yeni imar edilmiş olduğunu gösteren "nev-âbâd" ibaresi göze çarpmakta, diğer taraftan Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ'daki* şeyhler listesinde, 1207/1792'de vefat etmiş olan üçüncü postnişin Süleyman Efendi'den sonra gelen Şeyh Ebubekir Efendi'nin Kadirî tarikatından olduğu belirtilmekte, söz konusu tarikat değişikliği, İstanbul tekkelerine ilişkin listelerden de izlenebilmektedir. Bütün bunlar, Ağaçayırı Mescit-Tekkesi'nin, 19. yy başlarında, yeni baştan inşa ettirilmese de, muhtemelen Şeyh Ebubekir Efendi tarafından köklü bir onarıma tabi tutulduğunu göstennektedir.

Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlı olarak kurulan Ağaçayırı Tekkesi, 19. yy'ın birinci çeyreğinde Kadirîliğe bağlanmış, sonra tekrar Sünbülîlerin eline geçmiş-

tir. Şeyhlerinin listesi şöyledir: 1) Şeyh el-Hac Ahmed Efendi (ö. 1741); 2) Şeyh Mustafa Safvetî Efendi; 3) Şeyh Mehmed Şemseddin Efendi (ö. 1775): Mescit-tevhidhanenin mihrap duvarı önündeki küçük hazirede gömülüdür. Kabir kaşında Sünbülî tacı görülür; 4) Şeyh Süleyman Efendi (ö. 1792); 5) Şeyh Ebubekir Efendi (ö. 1804): Mescit-tevhidhanenin naziresinde gömülüdür; 6) Şeyh Sadık Efendi: Zâkir'in, *Mecmua-i Tekâyâ'smda.* adı bulunmayan bu şeyhin varlığı, Süleymaniye Kütüphanesi, Zühdü Bey böl., no. 489'da bulunan, müellifi bilinmeyen, 1823 civarına tarihlenebilen, İstanbul'daki tekke şeyhlerinin dökümünü içeren elyazmasından tespit edilmektedir. Burada, Kadirî şeyhleri arasında "Kocamustafapaşa kurbünde Ağaçayırı'nda Şeyh Bekir Efendi hulefâlarından Şeyh Sadık Efendi dâileri" kaydı bulunmakta, böylece Sadık Efendimin, selefi Ebubekir Efendi'nin halifesi olduğu, Kadirîliğe bağlı bulunduğu da anlaşılmaktadır; 7) Şeyh Mehmed Emin Efendi (ö. 1847); 1834'te Saliha Sultan ile Halil Rıfat Paşa'nın düğününe davet edilen Sünbülî şeyhleri arasında adı geçmekte, Ağaçayırı Tekkesi'nin Kadirîlerden tekrar Sünbülîlere intikal ettiği anlaşılmaktadır; 8) Şeyh Mehmed Şevki Efendi (ö. 1854); 9) Şeyh Mehmed Raşid Efendi (ö. 1912): Selefinin oğludur. 1889 tarihli Münib, *Mecmua-i Tekâyâ* 'da postnişin olarak kayıtlıdır; 10) Şeyh Rıza Efendi: Tekkenin son postnişini olduğu anlaşılan bu şeyhin varlığı 1923 tarihli *Sefineden* öğrenilmektedir.

Ağaçayırı Mescit-Tekkesi tekkelerin kapatılmasından sonra cami olarak kullanılmaya başlamış. 1940 civarında kadro harici bırakılmış, bu tarihten sonra kullanılmayan ve harap olan yapı 1964'te çevre halkının yardımlarıyla onarılarak tekrar ibadete açılmıştır. Bu onarım sırasında, aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi olarak kullanılan mescidin mimari kimliğine uymayan değişiklikler olmuş, bu yapının kuzey yönünde yer alan ahşap tekke bölümlerinin yerine de, aynı şekilde uyumsuz, betonarme meşruta ve tuvaletler inşa edilmiştir.

Mescit-tevhidhanenin. nispeten özgün kalabilmiş harim bölümü kare planlıdır. Giriş kuzey duvarında, mihrap eksenindedir. Onarımda, kesme taş örgüsünü taklit eden, fugalı bir sıvayla kaplanmış olan duvarlarda, iki sıra halinde düzenlenmiş dörder pencere bulunmaktadır. Alt sıradakiler dikdörtgen açıklıklı. üsttekiler yuvarlak kemerlidir. Aslında ahşap olduğu anlaşılan son cemaat yeri, betonarme tekniği ile yeniden inşa edilirken, son derece oransız, enine dikdörtgen percerelerle donatılmıştır.

Kagir duvarlı, ahşap çatılı alelade bir yapı olan mescit-tevhidhanenin en özgün unsuru, harimin kuzeybatı köşesine kondurulmuş olan bodur minaredir. Dışa taşkın kare bir kaide üzerine oturan

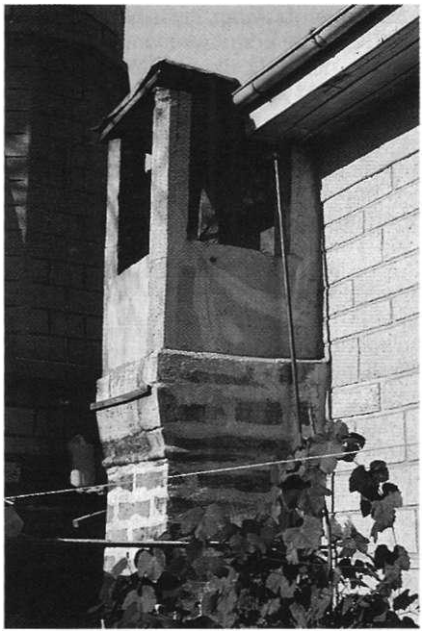

Ağaçayırı Mescidi ve Tekkesinin bodur minaresi.
M. Baha Taranan, *1993*

ve harim kitlesi ile yanı yükseklikte olan minare, kaide üzerine oturan, dikdörtgen pencereli bir ezan okuma yeri ile donatılmıştır. Soğan biçiminde, kurşun kaplı bir ahşap külahla son bulan bu İlginç minare, bazı İstanbul mescitlerinde görülen şerefesiz bodur minarelerin "nev'i şahsına mahsus" bir örneğini oluşturmaktadır. Bunun yanma eklenmiş olan mescit kitlesine göre fazla uzun düşen yeni minarede klasik Osmanlı üslubundan alınma ayrıntılar bulunmaktadır.

Alayimamı Sokağından girilen avluda görülebilen tek özgün unsur, mermerden yontulmuş, dikdörtgen prizma biçimindeki abdest tekkesidir. Mihrap duvarının önünde, tek sıra halinde dizilmiş dört adet mezarı barındıran küçük bir hazire bulunmaktadır. Mihrabın hizasında yer alan tarihsiz, kavuklu şahide Kasım Çavuş'a aittir. Diğer üç şahidedin ikisi Şeyh Mehmed Şemseddin Efendi ile Şeyh Ebubekir Efendiye aittir, biri de *Nûr-u dîdem oğlum / Abdülkadir âh / kuş gibi uçdu* mısralarıyla başlamakta ancak alt kısmı toprağa gömülü olduğu için kitabenin devamı okunamamaktadır. Aynı sırada, küçük bir mezar şahidesi görünümünde. 17 Zilhicce 1277/1861 tarihli, bir namazgaha ait mihrap taşı bulunmaktadır. Eski devirlerde, mesirelerin muhakkak bir namazgaha sahip olduğu hesaba katılırsa, bu taşın Ağaçayırı mesiresinde bir zamanlar var olan namazgahtan getirilip buraya dikildiği tahmin edilebilir.

Duvarlar içerden formika lambrilerle kaplanmış, ahşap kaplamalı tavan yüzeyinde, ince çıtalarla kareli bir taksimat uygulanmış, kuzey duvarı önündeki betonarme mahfil mihrap ekseninde yer alan bir sütunla desteklenmiştir. Yuvarlak kemerli mihrap, klasik üslupta, çubuklu bir silme ile kuşatılmıştır. 19. yy'a ait olan ahşap minberde II. Mahmudün güneş kabartmaları, ayrıca beş ve sekiz kollu yıldızlar görülmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 47-48; Kut, *Dergehnâme, 222;* Çetin, *Tekkeler,* 586; Aynur, *Saliha Sultan,* 34, no. 9; *Asitâne,* 8; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 6, no. 29, 66-67, no. 104; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 8; *Ihsaiyat* II, 21; Vassaf, *Sefine,* V, 273; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 79-80; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 19; *İSTA,* I, 235-236; *İKSA,* I, 311; *Fatih Camileri,* 146, 269.

M. BAHA TANMAN

AĞAÇKAKAN MESCİDİ VE ŞİRYAN MEKTEBİ

Fatih İlçesi'nde, Kocamustafapaşa-Ağaçkakan semtinde, Alifakih Mahallesi'nde, Ağaçkakan Sokağı ile İskender Paşa Camii Sokağı'nm kavşağında yer almaktadır.

Banisi, mescidin Kıble yönünde gömülü olan Debbağ İskender Çelebi'dir. Matbu kaynaklarda, ne İskender Çelebi'nin ölüm tarihi ne de mescidin inşa tarihi hakkında bir bilgi bulunmaktadır. Ancak mescidin, 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterinde* adının geçmemesinden, ayrıca eski yapısında gözlenen mimari özelliklerinden hareketle 16. yyin ikinci yarısına veya 17. yy'a ait oİduğu söylenebilir. Banisinin adından ziyade bulunduğu Ağaçkakan semtinin adıyla anılan mescit, tespit edilemeyen bir tarihte, Kalaycızade Mehmed Efendi adında bir şahsın minber koydurmasıyla camie dönüştüıülmüştür. Cumhuriyet devrinin başlarında, kullanılmadığı için bakımsız kalarak harap olan yapı 1955'te, çevre halkının yardımlarıyla yeniden inşa ettirilmiştir.

İstanbul Ansiklopedisinde yer alan, R. Sevinçsoy'a ait plan krokisi ile dış görünüm eski mescidin mimarisi konusunda aydınlatıcı olmaktadır. Bu yapı, enine dikdörtgen planlı, bağdadi duvarlı, kapalı bir son cemaat yeri ile moloz taş örgülü duvarları olan, ters "T" planlı bir harim bölümünden meydana gelmekteydi. Geniş saçaklı, kiremit örtülü bir ahşap çatı yapıyı örtüyordu. Krokide, İskender Paşa Camii Sokağı üzerinde bulunan cümle kapısından son cemaat yerine girildiğinde, hemen sağda, mihrap ekseninden batıya doğru kaydırılmış harim kapısı bulunmaktadır. Son cemaat yeri ile harimi ayıran duvarın eksenine küçük bir mihrap, bunun yanlarına da, simetrik konumda birer pencere yerleştirilmiştir. Harim mekânının, ahşap çatılı mescitlerde hemen hiç görülmeyen ters "T" planında olması, diğer taraftan minarenin -geleneksel mescit şemasına aykm olarak- harimle son cemaat yerinin sınırında bulunmaması, ayrıca minareden itibaren kuzeye doğru harim duvarlarının bağdadi olarak devam etmesi muhtemelen geç devirde, ibadet alanını genişletmek amacıyla son

cemaat yerinin harime katıldığını, kuzey yönüne de yeni bir son cemaat yerinin yapıldığını kanıtlamaktadır. R. Sevinçsoyün, mescidin güney ve batı cephelerini gösteren deseninde, harim duvarlarının ikişer çift pencere ile donatılmış olduğu, alt sıradakilerin sivri kemerli olarak tasarlandığı görülmektedir. Harimin kuzey duvarı boyunca uzanan, ahşap fevkani mahfil dört adet ahşap sütuna oturmakta, batı kesiminde kavisli bir çıkma yapmaktadır. Bugünkü mescit inşa edilirken, tasarınım ana hatlarında ve boyutlarda eski yapıya belirli ölçüde sadık kalınmış, ancak bu arada, basık kemerlerle donatılan tepe pencereleri alt sıradaki pencerelerin üzerine oturtularak cephelerdeki klasik oranlar bozulmuş, fevkani mahfil kagire dönüştürülmüş, harim duvarları, pencerelerin alt hizasına kadar, ayrıca mihrap fayansla kaplanmıştır. Özgünlüğünü koruyabilmiş tek unsur olan minare, almaşık örgülü çokgen kaidesi, alternatif dizilmiş üçgenlerden oluşan pabucu, alt ve üst bitimlerinde kesme taştan simitlerle donatılmış, almaşık örgülü ve silindir biçimindeki gövdesi, alçıdan mamul, geometrik şebekeli şerefe korkulukları ve kurşun kaplı konik ahşap külahı ile dikkati çeker. Mescidin güneybatı köşesinde, İskender Paşa Camii Sokağı tarafında, duvara yerleştirilmiş olan çok ufak bir mermer levhada, sülüs hatla yazılmış Kelime-i Tevhid ve "Şefaat yâ Nebiyallah" ibaresi görülmektedir. Cümle kapısının üzerine, Arap rakamlarıyla 1955 tarihli, Nuri imzalı, sülüs hatlı bir ayet levhası konmuş, baninin, mihrap önündeki kabri Latin harfli bir şahide ile donatılmıştır.

Aynı mahallede, Ağaçkakan Mescidinin 200 m kadar batısında, Hacı Hamza Mektebi Sokağında. Debbağ İskender Çelebi tarafından yaptırılmış bir sıbyan mektebinin kalıntıları bulunmaktadır. "Ağaçkakan" ya da "Hacı Hamza" adlarıyla anılan bu mektebin, klasik üslupta, almaşık duvarlı, çift sıra pencereli bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî. *Hadîkcı.* I. 3~: Osman Bey, *Mecmıua-i Cerami,* I. 6-7, no. 30; *İSTA,* I. 238; Öz, *İstanbul Camileri.* I. 19: Aksoy. *Sıbyan Mektepleri.* 12; *İKSA,* I, 314-315; *Fatih Camileri,* 314.

M. BAHA TANMAN

AĞAÇKAKAN TEKKESİ

Fatih İlçesinde, Kocamustafapaşa-Ağaçkakan semtinde. Alifakih Mahallesinde, Ağaçkakan (İskender Çelebi) Mescidinin yanında yer alıyordu.

Adını, bulunduğu semtten ve komşusu olduğu mescitten alan bu tekke 1256/1840 yılında, Bedevî tarikatından, "Şeyh Ahmed Baba" olarak tanınan Şeyh el-Hac Ahmed Niyazi Efendi (ö. 1877) tarafından kurulmuştur. İstanbul tekkelerine ilişkin kaynaklarda, banisinin, üçüncü postnişini Şeyh Mustafa Nailî Efendinin veya bağlı bulunduğu tarikatın adlarıyla da anılmaktadır. İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi'ndeki maddede, İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü Arşivi. R. 1341/1925 tarihli *Esâmi-i Tekâyâ Defterinde* bulunan vakfiye özetinde. Şeyh A. Niyazi Efendi'nin "bir semahaneyi hâvi menzilini zaviye olmak üzere" vakfettiği, mütevellilik ve şeyhlik (tevliyyet ve meşihat) görevlerinin, neslinden gelecek "eslah ve erşed" (en salih ve en reşid) kişi tarafından üstlenilmesini şart koştuğu, söz konusu evini de şeyh olanların ikametine tahsis ettiği belirtilmektedir.

Kapatıldığı tarihe (1925) kadar Bedevî tarikatına bağlı kalan Ağaçkakan Tekkesinde çarşamba günleri ayin icra edilmiş, postuna şu kimseler oturmuştur: 1) Şeyh el-Hac Ahmed Niyazi Efendi (ö. 1877); 2) Şeyh Mehmed Arif Efendi (ö. 1883): Selefinin torunudur; 3) Şeyh Mustafa Nailî Efendi (ö. 1908): Selefinin oğludur. II. Abdülhamid yönetimi tarafından Fizan'a sürülmüş, önce Fizan'da sonra Trablusgarp'ta yaklaşık on üç yıl hapis yattıktan sonra hürriyetine kavuşarak İstanbul'a dönmüş, yokluğunda harap olan tekkesini ihya ettikten dört ay sonra kalp hastalığından vefat etmiştir; 4) Şeyh Mehmed Atâullah Aşkî Efendi (ö. 1932): Tekkenin son şeyhidir. Bani A. Niyazi Efendi'nin neslinden olmayıp. İstanbul'daki başka bir Bedevî tekkesinin postnişini Çerkez asıllı Şeyh Şevki Beyefendinin oğludur. Kozlu Mezarlığında gömülüdür. Şeyh M. Nailî Efendi'nin ölümünden sonra, belki A. Niyazi Efendi'nin neslinden erkek evlat kalmamış olmasmdan, belki de başka bir sebepten ötürü tekkenin meşihatında bir sülale değişikliğinin vuku bulduğu anlaşılmaktadır.

Geçen yüzyılın ünlü zâkirlerinden Aşkî Efendi Şeyh A. Niyazi Efendi'nin oğlu, ikinci postnişin Şeyh Mehmed Arif Efendi'nin babasıdır. S. N. Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi-Dini Eserlerde* hakkında şu bilgiler verilmektedir: "Sesinin güzelliği ve okuyuşunun düzgünlüğü ile iştihar eden değerli zâkiıîerden biri de Aşkî Efendi'dir. Bilhassa Yazıcızade mersiyesini okumakla tanınmıştı... Sadrazam Kâmil Paşanın imamı idi. Hıdiv İsmail Paşa kızını evlendirdiği zaman birçokları gibi o da Mısır'a gitmişti. Orada hastalandı ve 1290/1873'te mevlevîhanede vefat etti. Mısır'da Kadiriyyeden Talibî Dergâhı'ndaki makbereye defnedildi. Manastırlı Hoca Nailî şu tarihi vücude getirdi: *Ad-i adhâda dedim târih-i fevtin Nailî / Hakka kurban eyledi Aşkî Efendi kendini 1290.*

Tekkelerin kapatılmasını izleyen dönemde, Ağaçkakan Tekkesi bir yangında bütünüyle ortadan kalkmış, mimari özelliklerini aydınlatacak herhangi bir belge de bulunamamıştır. Mamafih, yukarda sözü edilen vakfiye özetinden, İstanbul'da, şeyh evinden tekkeye dönüşmüş pek çok başka tesis gibi bunun da. tarikat fonksiyonlarına uygun biçimde tadil edilen ve kullanılan, içinde tevhidhanesi, harem ve selamlık bölümleri bulunan ahşap bir meskenden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Bu ev-tekkede. R. 1301/1885 yılında, altı erkek ile üç kadının yaşadığı tespit edilmektedir.

Bibi. Osman Bey. *Mecmua-i Cevâmi.* I, 64-65. no. 100; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 11; *İhsaiyat* II, 22; Vassaf, *Sefine,* V. 271; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ.* 29; Ergun, *Antoloji,* II, 484; *İSTA,* I, 238: *İKSA,* I, 313-314; *Fatih Camileri,* 153.

M. BAHA TANMAN

AĞALAR CAMİİ

Bugün Topkapı Sarayı olarak adlandırılan Saray-ı Cedîdin (Yeni Saray) üçüncü avlusunda bulunan Ağalar Camii, hasodanm yanındadır.

R. Ekrem Koçu, sarayın içindeki camilerin en büyüğü olan bu ibadet yerine Hünkâr Camii de denildiğini bildirir. Burada içoğlanları ve Enderun-ı Hümayun zülüflü ağaları namaz kıldıklarından, daha sonraları buraya Ağa Camii denilmiştir. Yapının kesin tarihi bilinmemekle beraber. Ağalar Camii'nin duvar örgü tekniği Fatih Sultan Mehmed döneminden kaldığına işaret eder. Kapılarından biri üstündeki 1136/1723-24 tarihli kitabeden ve duvar örgü tekniğindeki farktan, 18. yy'da Seyyid Mehmed Ağa adlı bir kişi tarafından büyük ölçüde tamir ettirildiği anlaşılmaktadır.

II. Mahmud döneminde, Yeniçeri Ocağının kaldırılması kararının bu camide alındığı da söylenir. Ağalar Camii 1881'e kadar cami olarak kullanılmış, bundan sonra depo ve yemekhane olmuş ve üstünün kurşunları alınarak yıkılmaya bırakılmıştır. Ancak Topkapı Sarayı müze yapıldıktan sonra. 1925'ten itibaren küüphane ve okuma salonu olarak restore edilmiş, sarayın çeşitli yerlerindeki yazma kitaplar burada toplanmış ve bunu anlatan 1928 tarihli bir kitabe güney tarafındaki kapısı üstüne konulmuştur.

Ağalar Camii, dikdörtgen planlı enlemesine uzanan bir yapıdır. Yanına kapısında 1136 tarihli kitabe olan mescit eklenmiştir. Camiin ilk yapıldığında üstünün kiremit kaplı bir ahşap çatı ile örtülü olduğu ve ancak 18. yy ortalarında şimdi görülen beşik tonozun inşa edildiği, bu sonuncu elemanın Türk klasik dönem mimarisine ters düşmesinden anlaşılır. Üstünde evvelce bir kubbe olduğu yolundaki görüş inandırıcı değildir. Ağalar Camii taş ve tuğla dizileri halinde yapılmış, yuvarlak kemerli alt sıra pencereleri bu biçimlerini 18. yy'da almıştır.

Ağalar Camii'nin yanında şimdi okuma salonu olan mescidin duvarları güzel çinilerle kaplanmıştır. Mescit ile esas cami kitlesi arasında kalan ve ancak Altınyol'dan ulaşılan mekân ise hareme mahsus bir namaz yeri idi.

Bibi. E. Mamboury, "Die Moschee Mehmeds des Eroberers und die neue Bibliothek", *Die Denkmalpflege,* V (1931), s. 161-167; Halil Ethem, *Camilerimin.* 3[7]; Koçu, *Topkapu Sarayı.* 74; ay, "Ağalar Camii"," *İSTA,* I, 247; A. Kuran, *Tloe Mosque in Early Ottoman Architecture.* Chicago. 1968. s. 185-186; S. Eyice, "Ağalar Camii", *DİA,* I, 464.

SEMAVİ EYİCE

AĞAOĞLU, SAMET

(1909, Karabağ [Kafkasya] - 6 Ağustos 1982, İstanbul) Yazar, siyaset adamı. Metafizik göndermelerle yüklü, çoğu karamsar hikâyelerinde, bireysel hayatları saran yıkımları dile getirirken, şehirlerin, kasabaların, bu arada İstanbul'un toplumsal yazgısıyla da yakından ilgilendi. 1932'de Ankara Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra Fransa'da Strasbourg Üniversitesi'nde doktora yaptı. O günlere ilişkin anılarını, gözlem ve saptayanlarını, hikâye dili çerçevesinde, *Strazburg Hatıraları* kitabında (1945) kaleme getirdi. Yurda dönünce çeşitli bakanlıklarda çalıştı; 1946'da şerbet avukatlığı seçti ve Demokrat Partinin kurucularından biri oldu. 1950-1960 arasında Manisa milletvekiliydi; bakan oldu. 27 Mayıs 1960'ta tutuklandı, hapse mahkûm oldu: aftan sonra Yassıada günlerini *Arkadaşım Menderes* (1968), *Marmara'da Bir Ada* (1972), *İlk Köşe* (1980) gibi kitaplarında acı bir dille yansıttı. Şiirsel anlatımlarla işlenmiş adalar, çağdaş edebiyatımızda böylece ilk kez. siyasal çalkantıların bir odağı olarak sergilendi. Hikâyelerini *Zürriyet* (1950), *Öğretmen Gafur* (1953), *Büyük Aile* (1957), *Hücredeki Adam* (1964), *Katırın Ölümü* (1965) kitaplarında derledi.

1935'ten sonra *Varlık* ve *Yücel* dergilerinde hikâyeleri yayımlanmaya başlayan Samet Ağaoğlu. göçüp gitmiş bir imparatorluktan izdüşümlerle kültür gömleği değiştirmenin serüveni üzerinde durur. Önemli hikâyelerinin hemen hepsinde duyguların, düşüncelerin karşıt ucu, ruh ikizliklerini çağrıştırmak istercesine işlenmiştir. Bir yandan yükselişin, ihtişamın, göz kamaştırıcı servetlerin hüküm sürdüğü hayatlarda, bir yandan da. önüne geçilemez bir alçalış, düşüş özlemi göze çarpar. Aynı perspektifte, öteki şehirler, yöreler gibi, İstanbul da karmaşık yapısıyla betimlenmiştir. "Sokak'ta *(Zürriyet)* adı anılmamış bu kent bir hüzünler geçit törenidir: Şefkati, anababa sıcaklığını birbiiierinde arayan iki sokak çocuğu, sokaklarda, caddelerde yalnızca cenaze alaylarını, trafik kazalarını, elden ayaktan düşkün hastaları, "çocuk denilecek kadar taze" orospuları, asılan ve asılmaya götürülürken ağlay'an katilleri, "büyük kışlanın" askerlerini, bandoyu, meczupları görürler. Kendi hayhuyu içinde bu şehir, sokağın çocuklarına, gelecek güvencesini ancak uzak bir hayalde verebilmektedir.

'Babam"da *(Öğretmen Gafur)* Saraçhanebaşı, "gölgeli ve harap" bahçeler, "tahtaları gıcırdayan köhne'' evlerle anılmıştır. Yüzyıl başının dağdağalı günlerinde Fatih'le Sultanahmet arasında siyah bayraklı kalabalıklar belirir. Bu. "Malta esaretine tesadüf eden senelerde" türbeleri, ziyaretgâhları dolaşan, "Eyüp'te, Topkapı'da, Bebek'te, Üsküdar'da, uzun, narin serviler" altında Allah'a yakaran kadınlar söz konusudur. Harbiye Nezaretimi Bekirağa Bölüğü.

Samet Ağaoğlu, 1951
TETT\'Ar;iri'

onu. mevkufların götürüldüğü Arapyan Hanı takip eder. Tutuklular için bazen de "Kızkulesi yakınlarında demirli, boyaları dökülmüş, eski" yük vapurları beklemektedir.

Büyük Aile'de Meşrutiyetin ilanından önce Niksar'dan İstanbul'a göçen bir eşraf ailesi Boğaziçi'nde köşke yerleşirler ve Mahmutpaşa'da bir handa ticarete başlarlar. Çocuklara "Rum güzel mürebbiyeler" tuaılur; çocuklar "Amerikan kolejlerine" yazdırtılacaktır. Ailenin taşra kökenli hanımları "en lüks terzilerin" diktiği son moda giysiler içinde daima "gülünç" görünmektedirler. Büyük aile sik sık "Semplon Ekspresinin yataklı vagonlarıyla" Avrupa'ya eğlenmeye gider. Kendileri gibi İstanbul'a göçen dışarlıklı kişilere artık "Pis Anadolulu" demektedirler. Bu. artık, sefaleti gittikçe artan bir İstanbul'dur. Birinci Dünya Savaşı ve mütareke yılları İstanbul'a sefaletin yanısıra haksız yükselişi, alın teri dökmeden kazanmayı getirmiştir. Büvük aile ahlaki bir çöküş içinde kaybolurken, aile fertlerinden biri için İstanbul'daki tek huzur köşesi, Eyüp Sultan'da yıkı yıprak bir tekke olacaktır.

Nihayet "Sağır Yalf'da *(Büyük Aile)* Ömer. "eski, büyük, boyaları dökülmüş, bütün pancurları kapalı" bir yalıda geçmişin kendisince de pek bilinmeyen günlerini arayacak: ama yalı, boş odalan, köhnemiş birkaç parça eşyası, tozlanmış resimleriyle ona hiçbir şey söylemeyecek, payitaht İstanbul'a özgü bir uygarlığın göçtüğünü bile söylemeye gönül indirmeyecektir. Şimdi yalı, "artık hiçbir manası olmayan, hattâ yıkılmaya mahkûm, yıkılması lazım ahşap bir evden başka bir şey" değildir.

Bibi. T. Alangu. *Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman* II. İst.. 1965: B. \ecatigil. *Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü.* İst.. 1979.

SELİM İLERİ

AĞIZLIKÇILIK

Ağızlık, tütünün sigara kâğıdına sarılarak içilmeye başlanmasıyla ortaya çıkan, tek ya da birkaç parçadan oluşan ve "takım" ya da "sigaralık" da denilen tiryaki araçlarmdandır. Sigara kâğıdının İstanbul'a Abdülaziz döneminde (1861-1876) geldiği, sigara ağızlığının da bu dönemde ortaya çıktığı görüşü yaygındır.

Önceleri uzun bir çubuğun ucundaki lüle ile içilen tütün, özel olarak imal edilmiş sigara kâğıtlarıyla içilmeye başlanınca ağızlıkçılık da bir el sanatı olarak gelişmeye başlamıştır. Aslında ağızlık, ucuna lüle takılıp tütün içilen çubukların dudağa konulan ve "imame" de denilen kısmıdır. Bu yüzden ağızlık kullanımının yaygınlaşmasıyla çubukçuluk ve lülecilik(->) gerilemeye yüz tutmuş, kemane adı verilen el tezgâhlarında çubuk yapanlar bu kez ağızlık üretmeye başlamışlardır.

Taşıması ve kullanımı çubuktan daha kolay olduğu için ağızlık kısa sürede yaygınlık kazanmıştır.

İstanbul'da eskiden ağızlık yapımı ve satımıyla uğraşanların yoğunlaştıkları yerler Hakkâklar Çarşısı (bugünkü Sahaflar Çarşısı'mn olduğu yerdeydi) ile Mercan Yokuşuydu. Buralarda ağızlıklar İstanbullu tiryakilerin severek kullandığı yasemin, kiraz, gül, pelesenk, kuka gibi güzel desenli ve hoş kokulu, dokusu sık ağaçlardan yapılırdı. Malzemesi taş olan ağızlıkların yapımında ise lületaşı, kehribar, hacıbektaştaşı ve oltutaşı kullanılmıştır. Kuyaımcular tarafından yapılıp satılan altından ya da gümüşten, süslemeli ağızlıklara her zaman zengin tiryakiler itibar etmişlerdir. Ayrıca fildişi ve boynuz gibi malzemeden de ağızlık yapılmıştır. Değerli maddelerden ince işçilikle yapılmış sigara ağızlıkları antikacılar tarafından da alınıp satılırdı. Günümüzde de Uzunçarşı Caddesinde bu işle uğraşan birkaç dükkân bulunmakta, bu caddeye açılan sokaklardan biri de Ağızlıkçı Sokağı adını taşımaktadır.

İstanbul'da ağızlık alım satımı dükkânlar dışında seyyar satıcılar eliyle de

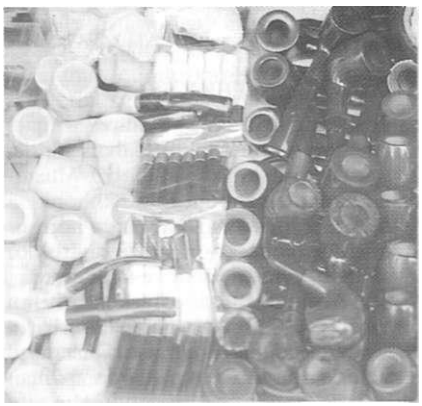

Ağızlıkların yanısıra pipo da üreten bir dükkânın vitrini.
Erkin Emiroğlu, 1993

yapılmıştır. Seyyar ağızlıkçıların en çok iş yaptığı yerler arasında Galata ve Balıkpazarı meyhaneleri gelir, akşamüzeri bu yerleri dolaşan satıcılar ağızlık meraklısı sigara tiryakilerinin ihtiyaçlarını karşılarlardı. Seyyar satıcıların ağızlık sattığı yerlerden biri de büyük camilerin avlularıydı. Özellikle Bayezid Camii avlusunda ya da yakınında kurulan, günümüzde ele Çınaraltı'nda devam ettirilen, seyyar satıcı pazarlarında ağızlık da satılırdı. Bugün pek seyrek görülen, üzerine ve ortasındaki direkçiğe çakılmış çivilere geçirilmiş yasemin ağızlıklarla süslü seyyar satıcı tablaları, eskiden her yerde meraklı tiryakilerin karşısına çıkabilirdi. 1933-1938 arasında içinde lületaşından filtre bulunan "Doktor Apostolün ağızlıkları" tiryakiler arasında moda olmuştu.

Bibi. Büngül, *Eski Eserler,* **I,** 14-15. 94-95; M. Z. Kusoğlu, "Bir Zamanlar Çubuk Vardı". *İlgi,* 66 (Yaz, 1991), 32-35: *İSTA,* **I,** 253; *İKSA,* **I,** 328-329.

M. SABRİ KOZ

AĞVA

Kocaeli Yarımadası'nda, Karadeniz kıyısına kurulmuş bir yerleşmedir. İlin doğusunda yer alan Ağva, İdari bölünüş bakımından Şile İlçesi'ne bağlı bir bucak merkezi durumundadır. Bugün adı Yeşilçay olan Ağva'nın 13 köyü vardır. Yerleşmeyi doğu ve güneydoğudan Yeşilçay, güneyden Dudubayır Tepe (84 m), güneybatı ve batıdan Göksu Deresi ve kuzeyden de Karadeniz sınırlamaktadır. Ağva'nın esas yerleşmesi Yeşilçayin bati kıyısına; kendine bağlı bir mahalle olan Yakuplu da Göksu Deresi'nin doğu kıyısına yaslanmıştır. Ağva kelimesi Latince kökenli olup, "İki dere arasına kurulmuş köy" anlamına gelmektedir.

Ağva, Yeşilçay ve Göksu derelerinin getirdiği alüvyon maddesinin Kuaterner'deki (yaklaşık 2,5 milyon yıl önceden günümüze kadar olan dönem) deniz seviyesi değişimleri sonucu oluşmuş kıyı ovası üzerinde yer alır. Ovanın genişliği 500-600 m, uzunluğu ise 1,5-2 km dolayındadır.

Ağva ve çevresinde Akdeniz İle Karadeniz iklim tipleri arasında bir geçiş iklimi görülür. Akdeniz iklimine nazaran daha hafiflemiş yaz kuraklığı, daha az buharlaşma ve daha fazla don etkili olmaktadır. Bulutluluk ve nispi nem oranları da Akdeniz'e oranla daha fazladır. En yakın meteoroloji istasyonu olan Şile'nin değerlerine göre en sıcak ay ağus-:os (22,4°C), en soğuk ay ise ocaktır 5,2°C). Yıllık ortalama sıcaklık 13.4 °C dir. Şile Meteoroloji Istasyonu'nda en düşük değer olarak bir kere -11.0°C (17.1.1963 tarihinde), en yüksek değer olarak da 39,5°C (21.8.1945 tarihinde) ölçülmüştür. Yörede yıllık ortalama yağış miktarı 767,2 mm'dir. Yaz mevsimine ::üşen oran yüzde 10.5 ortalamasmdadır. Yağışın bir diğer özelliği de sağanak karakterinde olmasıdır. Sonbahar ve kış aylarında aniden bastıran sağanaklar, özellikle sonbahar aylarındakiler. bazen can ve mal kayıplarına da neden olmaktadır. Ağva 1942, 1969 ve 1973 yıllarında böyle sağanak yağışların sonucunda sel afetine uğramıştır. Sel afetine karşı 19[7]3'ten sonra Yeşilçayin batı kenarına 7-8 m yüksekliğinde bir set yapılmıştır. Özellikle turizm bakımından önemli olan güneşlenme süresi yıllık ortalama olarak günde 5 saat 44 dakikadır. Ancak yaz aylarında bu süre 10 saat 38 dakikaya kadar çıkmaktadır. Bulutluluk bakımından açık günler sayısı 52, kapalı günler sayısı ise 120 gündür. Ağva ve çevresinde rüzgâr genellikle kuzeydoğu ve güneybatıdan esmektedir.

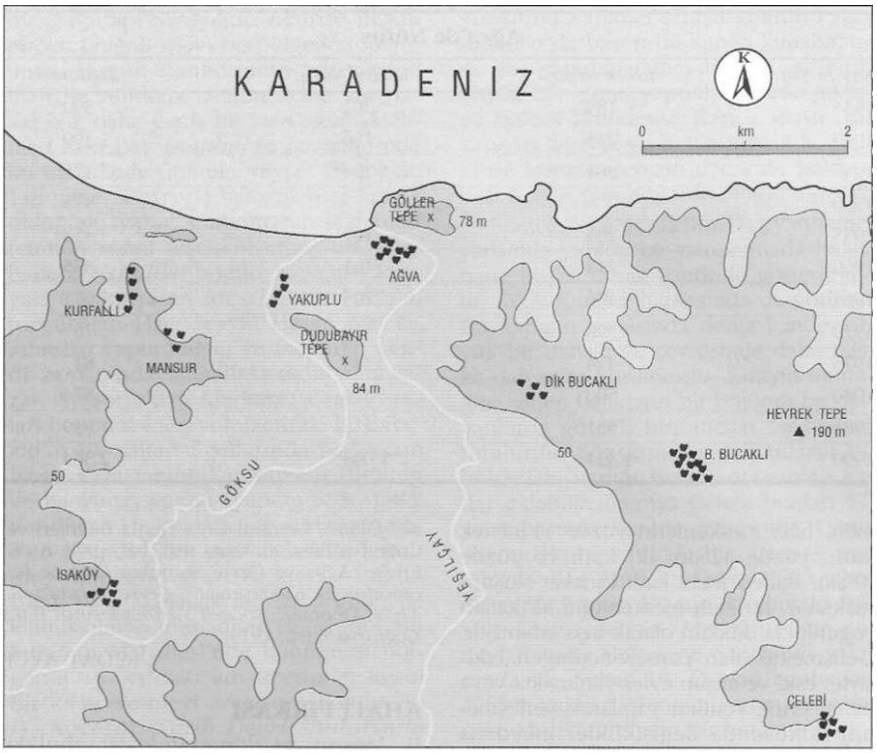

Ağva
İstanbul Ansiklopedisi

Ağva ve çevresinin bitki örtüsü nemcil bir karaktere sahiptir. Yeşilçayin doğusundaki tepelerde ve Dudubayır Tepe'de hâkim bitki örtüsünü Macar meşesi *(Qıercus frainetto)* oluşturur. Bunlara kestane *(Castanea sativa),* gürgen *(Carpinus betulus),* akçakesme *(Phillyrea latifolid),* funda *(Erica arbored),* katran ardıcı *(Juniperus oxycedrus)* ve süpürge çalısı *(Calluna vulgaris)* eşlik eder. Ayrıca kıyıdaki kumullar üzerinde kum sazları *(Ammophila arenarid),* zambak *İLilium sp.)* ve sütleğen *(Euphorbia sp.)* yer alır.

Yazılı bir tarihi olmamakla beraber, Ağva'nın kuruluşunun MÖ 7. yy'a kadar uzandığı kabul edilmektedir. Hititler, Frigyalılar, Romalılar, Bizanslılar ve Osmanlılar yüzyıllar boyunca yörede hâkim olmuşlardır. Bu uygarlıkların çeşitli eserlerine Ağva'nın köylerinde rastlanmaktadır. Romalıların Nikomedia'da (İzmit) uyguladığı baskılardan kaçan Hıristiyanlar Şile ve Ağva dolaylarına yerleşmişlerdir. Dini görevlerini yerine getirebilmek için çevredeki mağaralardan faydalanmışlar ve çeşidi tesisler yapmışlardır. Bunların en güzel örneklerini Ağva'nın güneyindeki Gökmaslı köyündeki mağara ile Hacılı köyündeki Gürlek ve İnkese mağaraları oluşturur. Bizans hâkimiyetine geçtikten sonra çeşitli aralıklarla Bizans ve Selçuklular arasında el değiştiren Ağva ve çevresi, Osmanlılar zamanında ilk defa Orhangazi'nin kumandanlarından Akçakoca Bey tarafından ele geçirilmiş, bu kez Bizanslılar ile Osmanlılar arasında el değiştirmiş, 15. yy'dan itibaren Osmanlı yönetiminde kalmıştır. Mondoros Silah Bırakışması'yla Boğazlar bölgesi kapsamında sayılan Şile ve Ağva 1920'de İngilizler tarafından işgal edilmiş, 7 Ekim 1922'de kurtarılmıştır.

1935-1990 yılları arasında Ağva'nın nüfusu dalgalanmalar göstermektedir (bak. Tablo). Ağva'nın bir mahallesi olan Yakuplu 1955 sayımından itibaren köy tüzel kişiliği kazanarak nüfusu ayrı gösterilmeye başlanmıştır. Sayım zamanlarında ve kış aylarında nüfustaki bu azlığa karşılık, özellikle yaz aylarında turistler sebebiyle zaman zaman 10.000'in üzerinde nüfus görülmektedir. Ağva 1991'den beri belediye örgütlenmesine sahiptir.

Ağva'da yerleşmenin niteliği son yıllarda turizm faaliyetleri nedeniyle değişme göstermekte eski yerleşme düzen ve yapısı hızla bozulmaktadır. Buna rağ-

Ağva'da Nüfus

Sayım Yılı	*Erkek Nüfus*	*Kadın Nüfus*	*Toplam*
1935	189	201	390
1940	1.213	186	1.399
1945	981	194	1.175
1950	-	-	475
1955	286	167	453
1960	214	161	375
1965	466	205	671
1970	398	369	767
1975	474	343	817
1980	500	374	874
1985	531	418	949
1990	1.321	1.043	2.364

men, hâlâ meskenlerin yüzde 41 ini tek katlı, yüzde 32'sini iki katlı ve yüzde 27'sini ikiden fazla katlı binalar oluşturmaktadır. İki katlı meskenlerin alt katlan çoğunlukla dükkân olarak inşa edilmiştir. Gelişmekte olan pansiyonculuğun etkisiyle, eski ve ahşap evler yıkılmakta veya bahçelerine yenileri yapılarak yerleşmenin dokusunda değişiklikler meydana getirilmektedir. Son yıllarda özellikle tarım alanlarının parsellenerek iskâna açılması ise yerleşmenin özelliklerinde büyük çaplı değişikliklere neden olacaktır.

1950İİ yıllara kadar Ağva'nın ekonomisi odun ve odunkömürcülüğüne dayanıyordu. Bir iskele durumunda olan Ağva'dan İstanbul'a denizyoluyla odun ve odunkömüü gönderiliyordu. Mevcut ziraat ise geçimlik düzeydeydi. Deniz kıyısında olmasına karşılık bugün de hâlâ gelişmiş bir balıkçılık faaliyeti yoktur. Ancak 1950'lerden sonra orman ürünlerinin azalması ve nüfus artışına bağlı olarak bu alandan elde edilen gelirin daha çok paya bölünmesi, ayrıca kaçak ağaç kesiminin büyük ölçüde önlenebilmesi nedeniyle bu faaliyet yerini tarla ziraatına ve meyveciliğe dayalı tarımsal faaliyete; ayçiçeği, mısır ekimine, elma ve fındık yetiştiriciliğine terk etmiştir.

1980'li yıllardan sonra mısır ve ayçiçeği ekilen tarlalarda ekimden vazgeçilerek, buraların parsellenerek satılması sonucunda bu tür faaliyetler oldukça azalmıştır. Bunun en büyük nedeni Ağva'nın artık bir turistik merkez niteliği kazanmasıdır. İstanbul'a yakınlığı, dalgalı fakat temiz denizi, kumsalının güzelliği, ilgi çekici ormanları ve yeşil ile mavinin uyumu gibi özellikler Ağva'nın yerli ve yabancı turistler için ilgi odağı haline gelmesini teşvik etmiştir. Yaz aylarında tatil için gelenlerin kalacakları otel, motel gibi tesislerin sayıca yetersizliği pansiyonculuğun gelişmesine neden olmuştur. Ağva gelecekte daha gelişkin bir turizm merkezi olmaya adaydır.

Bibi. A. Çelebi, *Ağva (Yeşilçay) Nahiyesinde Araziden Faydalanma 1988-1989,* İstanbul Üni., Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enst., yüksek lisans tezi. İst.. 1989; A. T. Ertek, *Kocaeli Yarımadasının Kuzeydoğu Kesiminin Jeomorfolojisi,* İstanbul Üni., Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enst.. doktora tezi, İst., 1990; A. T. Ertek, "Ağva ve Çevre Sorunları Üzerine Jeomorfolojik Yaklaşımlar". *Çevre Koruma.* S. 47; Y. Dönmez, *Kocaeli Yarımadasının Bitki Coğrafyası.* İst.. 19'9.

SEDAT AVCI

AHALİ FIRKASI

II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'da kurulmuş ilk muhalefet partilerindendir.

Ahali Fırkası Meclis-İ Mebusan'da İttihatçı çoğunluktan ayrılan Gümülcine, Karesi. Konya, Trablusgarp, Bayezid, Tokat, Karahisar (Afyon), Erzurum mebusları tarafından 21 Şubat 1910 günü İstanbul'da kuruldu. Partinin başkanı Gümülcine Mebusu İsmail Bey'di. Hizb-i Cedid'le kaynaşarak muhalefet saflarını sıklaştırmayı denedi. Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılarak kendini feshetti.

Ahali Fırkası mensupları II. Meşrutiyet meclisinin en dağdağalı, canlı ve hararetli döneminde üç toplantı yılını aşan bir süre etkinlik gösterdi. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ile birlikte meclise çoğulcu ve çok partili bir görünüm kazandırdı.

Ahali Fırkası yirmiye yakın mebusla mecliste yoğun muhalefet yaptı. Sulh Hâkimleri Kanunu, Arnavutluk harekâtı, Demokrat Fırka üyeleriyle Sosyalist Fırka üyelerinin tutuklanmaları, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın sıygaya çekilmesi. Said Paşa kabinesine güvensizlik oyu verilmesi Ahali Fırkası'mn soru ve gensorularla etkin olduğu görüşmelerdi. Arnavutluk'la ilgili tartışmalarda heyecan doruk noktasına vardı ve Ergiri Mebusu Müfit Bey. Cevat Paşa'yı düelloyla çağırdı.

Ahali Fırkası muhafazakâr bir partiydi. Toplumsal yönü cılızdı. Kurucuları ilmiye ağırlıklıydı. Siyonizm sorununu da Meclis gündemine Ahali Fırkası getirdi. Yahudi düşmanı olduğunu belirten Gümülcineli İsmail Bey, bu milletin Osmanlılar ve Türkler için büyük tehlike oluşturduğunu ileri sürdü. Osmanlı Devletimin mali yünden dış borçların baskısı altında inlediğini ve bunun müsebbibinin Siyonistler olduğunu vurgulayarak Selanikli ve dönme oluşu nedeniyle Cavid Beyi hedefledi. Reji, kaçakçılık gibi konular Ahali Fırkası liderinin diğer eleştiri alanlarını oluşturuyordu.

Mahmut Şevket Paşa'yı yıpratan gensoru önergesini Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ile birlikte Ahali Fırkası verdi. Önerge muhalefet için başarıydı. Fırka Matbuat Kanunu'nun meşrutiyet rejimiyle bağdaşmadığını ileri sürerek bir kanun tasarısı hazırladı.

İttihatçı listeden seçim kazanıp Ahali Fırkası'm kuran mebuslar Anayasa Hukuku'nun önemli sorunlarından birini gündeme getirdiler. İttihat ve Terakkiden ortak istifaları seçmenlerin tepkisiyle karşılaştı. Meclis'ten istifa etmeleri gerektiği vurgulandı.

Ahali Fırkasını destekleyen yayın organlarının başında *Yeni Gazete* gelir. Ayrıca *Sada-yı Millet, İkdam* ve *Yeni İkdam* gazeteleri, sosyalist eğilimli *İştirak* de fırkaya omuz verdi.

Ahali Fırkası muhalefetini parlamento dışına taşırmadı. İbrahim Hakkı Paşa ve Sait Paşa kabinelerine karşı sert muhalefete girişmesine karşın parlamento İçinde ilk kez iktidar-muhalefet ilişkisinin oluşmasını sağladı.

Bibi. Tunaya, *Siyasal Partiler,* I, 234-241; A. Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası,* İst. 1990, s. 40, 52.

İSTANBUL

AHALİ İKTİSAT FIRKASI

Mütareke ve işgal döneminde İstanbul'da etkinlik gösteren siyasal partidir. Kasım 1918'de kuruldu. Toplumsal ve ekonomik sorunları gündemine aldı. 143 maddelik programında savaş yıllarında revaç gören "içtimai iktisaf'a yöneleceğini açıkladı. Programına toprak reformunu aldı. Bireyin ekonomik özgürlüğünü savundu. Egemenliğin halkta olduğunu vurguladı. Memuriyette liyakati ilke edindi. Osmanlı'nın kanun dahilinde mutlak hürriyete sahip olduğunu kaydetti. Osmanİı üretiminin dış rekabetten korunması gerektiğini belirtti. İşçinin (amele sınıfının) sağlık sorununu ve çalışma süresini, tatil günlerini, sigorta sorununu içerecek Amele Kanunu'nun bir an önce çıkarılmasını önerdi.

Ahali İktisat Fırkası ticaret erbabı arasında rağbet gördü. Yeterince örgütlenemedi. Kayıtlı üye sayısı 400ü aşamadı. Ahmet Hamdi Beyin (Başar) çıkardığı *Ticaret-i Umumiye* gazetesi partinin yayın organıydı. Şubat 1919'da "İktisadiyatımız Hakkında Bir Beyanname" yayımlayarak savaş sonrası izlenmesi gereken iktisat politikasının ana hatlarını çizdi.

İlk kongresini 4 Şubat 1919'da yaptı. Kongre gündemini 1919 seçimi, adaylık sorunu ve ekonomik bunalıma karşı alınacak önlemler oluşturuyor.

Mütareke'nin belirsiz ortamında Ahali İktisat Fırkası etkinlik gösteremedi. 1919 seçimleri için Milli Ahrar Fırka-

sı'yla ortak liste hazırladı. Anadolu hareketiyle ilişki kurmayı denedi. Ancak seçimde kazanamadı.

Fırka resmen feshedilmedi. Meclis-i Mebusanin basılmasını izleyen dönemde silinip gitti. Ahali iktisat Fırkası programı ve beyannamesiyle II. Meşrutiyet yıllarında iktisadın ne denli önem kazandığını kanıtladı.

Kurucularından Ahmet Hamdi Başar 1970'lerin başına kadar iktisat yazınında etkin oldu.

Bibi. Tunaya. *Siyasal Partiler,* II, 161-182.

İSTANBUL

AHIR KAPISI

bak. SURLAR

AHIRKAPI

Ahırkapı semti İstanbul'un Sarayburnu kadar önemli bir tarihi saray bölgesidir. Bir bölümüyle yarımadanın en doğu ucunda Boğazi, Anadolu y[r]akasım ve Adalari gören güzel bir panoramaya açılır. Topkapı Sarayı ahırlarının burada olması nedeniyle eski bir Bizans dönemi kapısına bu ad verilmiş, giderek bütün semt bu isimle anılmıştır. Ahır Kapısı üzerindeki H. 1135 (1722) tarihli bir kitabe, 18. yy'a kadar uzanan sur tamirleri esnasında bu kapının III. Ahmed döneminde bile tamir edildiğini göstermektedir. Bizans döneminin Hipodrom. Bukoleon Sarayı ve Mangan Mahallesi arasındaki bu sur ve kıyı bölgesinde Bizantionün Akropolü ve Agora'smdan Marmara'ya doğru inen yamaçlar ve bu bölgeyi güneye doğru genişleten Bizans döneminin saray bölgesi üzerinde, Osmanlı döneminde Topkapı Sarayı dış bahçeleri ve kasırları, saray suru dışında ise fetihten bu yana. yeni konut alanları vardı. Bu bölge İstanbul'un en önemli arkeolojik alanlarından biridir.

Burada sözü edilen semt sınırları içinde, Topkapı Sarayı dış bahçesinde kalan Manganai Sarayı, Georgios, Lazaros manastırları, Menas. Hodegetria *ve* Soteros kiliseleri, Lazaros ve Hodegetria sur kapıları, Tizkanisterion gibi yapılar, Arkadianai, Topoi gibi mahalleler vardı. Fakat Topkapı saray alanının dokunulmazlığı, Sur-ı Sultani dışında kalan mahallelerin de 15. yy'dan bu yana konut alanı olarak gelişmiş olması bu semtte sadece sporadik araştırmalara olanak vermiş, ancak saray arazisi içinde demiryolu güzergâhı üzerinde bazı kazılar yapılmıştır. Buradaki en önemli kalıntılar Mangan Sarayına aittir.

Bu semt Çatladıkapı ile Ahırkapı arasındaki İshak Paşa ve Akbıyık mahallelerini izleyen Cankurtaran Mahallesi sınırları içinde Ahır Kapısı ile Sinan Paşa Köşkü arasındaki sur çizgisinin arkasındaki düzlük ve yamaçların oluşturduğu alandır. Bu bölge İstanbul'un en eski idari bölünmesinde I. Regio'ya tekabül eder. Değirmenkapı'dan öteye Topkapı ve Sirkeci'ye uzanan kuzey bölümü ise daha çok Sarayburnu adı altında tanınır. Topkapı Sarayımın denizle ilişkili birçok önemli işlevi bu bölgede toplanmıştı. Bugün Cankurtaran adı verilen mahalle Ahırkapı semtini içine alır, fakat çok daha geniş bir alan içerir. Mehmed Ziya Bey *İstanbul ve Boğaziçi'nde* bu mahallede (mıntıka diyor) 29 sokak, 118 hane, 2 çarşı. 4 hamam ve 2 imaret olduğunu y[r]azar. Cankurtaran Mahallesi fetihten sonra teşekkül etmiş bir mahalledir. *Hadîka* bugün mevcut olmayım Cankurtaran Mescidi'nin Fatihin topçubaşısı Hacı Seyyid Hasan Ağa tarafından yaptırıldığını ve mescidin kendi zamanında mahallesi olduğunu yazar. Ayasofya'dan Ahırkapı'ya saray surları boyunca inen yol üzerinde II. Bayezid'in ilk saltanat yıllarında Sadrazam İshak Paşa tarafından yapılan caminin ve hamamın varlığı (yapımı 888/ 1483'ten önce) 15. yy'da saray surlarının hemen dışında Türk mahallelerinin kurulmuş olduğunu göstermektedir. Bugün İshak Paşa Mahallesi'nin daha güneyde kalmış olması mescidinin ise şimdi Cankurtaran Mahallesinde bulunması bölgenin 15. yy'daki adı üzerinde, kesin bir karar vermeyi zorlaştırmaktadır. E. H. Ayverdi. *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu* adlı kitabında mescide dayanarak bu adda bir mahalleden söz etmişse de *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterinde* bu mahallenin görülmediğini de kaydetmiştir. Bu bölgede Bizans döneminden kalan yapıların Topkapı Sarayı'nm yapılmaya başlandığı dönemden sonra saray hizmetlerine sunulduğu bilinmektedir.

Ahırkapı bölgesinin yaşamı, Saray-ı Hümayunun etkinlikleriyle belirlidir. Tren yolu Sur-ı Sultaninin bir bölümünü yok etmeden önce (1874) Ahır Kapışımın doğusunda Sur-ı Sultani'nin Otluk Kapısı vardı. Has ahırlar için ot ve saman bu kapıdan saraya girerdi. Fakat sultanlar da bazen bu kapıyı kullanırlardı. Bu kapıdan daha doğuda, surların büyük bir girinti yaptıkları yerde güneye bakan Balıkhane Kapısı vardı. Bu kapının dışında ve deniz kıyısında, belki de kısmen denizin üzerinde Balıkçıbaşı Köşkü bulunuyordu.

Francesco Scorella'nm 17. yy in ikinci yarısında yaptığı bir panoramada balıkhane köşkü deniz üzerinde gösterilmiştir. Köşk Kauffer haritasında da görülür. Bu kapının karşısında deniz içinde büyük bir dalyan ve çevresinde daha başka dalyanlar kurulmuştu. Sarayın mutfağına giden balıkların bir bölümü bu dalyanlarda görevli bostancılar tarafından tutulurdu. Söz konusu dalyanların bu bölgedeki varlığı Bizans dönemine kadar gidebilir. Eremya Çelebi bunları 17. yyin başında burada görmüştür. Deniz üzerindeki bir sur kulesinin üzerine inşa edilmiş olan Ahırkapı Feneri 1755 yılında yaptırılmıştır. Bizans döneminin büyük deniz feneri ise Ahır Kapısı'nın güneybatısında Bukoleon Sarayı'nm yakınında idi. Sultan III. Osman tarafından 1755'te yapılan Ahırkapı Feneri, rivayete göre Mısır'dan dönen bir geminin bu kıyıdaki kaymalıklara çarparak batmasından sonra yaptırılmıştır. Burada bulunan deniz içindeki kayalar da II. Mahmud tarafından temizletilmiştir. Fenerin bu bölgede eski Kadırga limanının kuzeyindeki surların kayalar üzerinde olduğu, Vavassore'nin panoramasında görülür. İmparator Herakleiosün Kutlu Haçi aldıktan sonra buraya getirdiği ve İstanbul'u fethe gelen Arap donanmasının da bu kıyılardaki kayalıklara bir lodos fırtınası sırasında çarparak yok olduğu söylenir. Ahırkapı Feneri'nden sonra üzerinde eski Bizans dönemi kapıları örülmüş bir sur bölümü vardır. Kuzeydoğuya doğru bu köşkü, Sinan Paşa'mn 1582'de III.

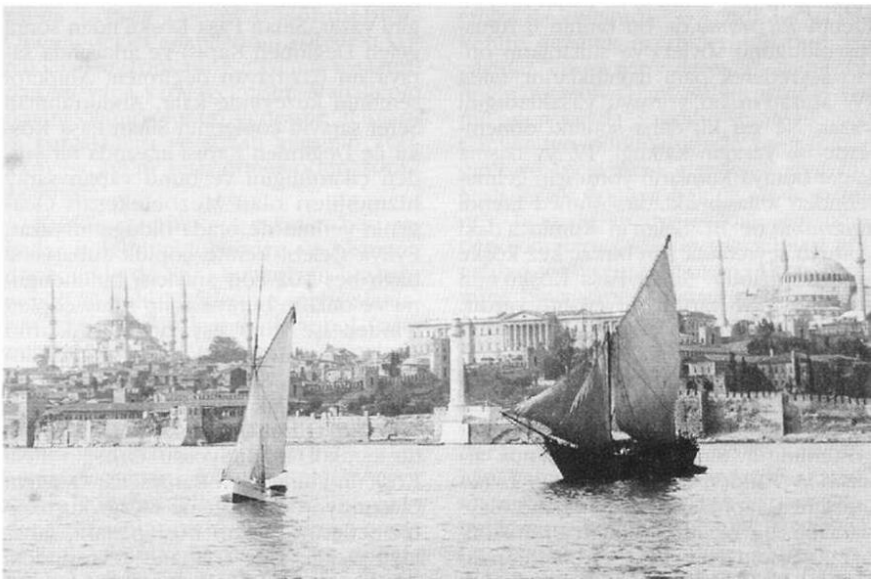

1890[7]da Ahırkapı.
Tuğrul Acar

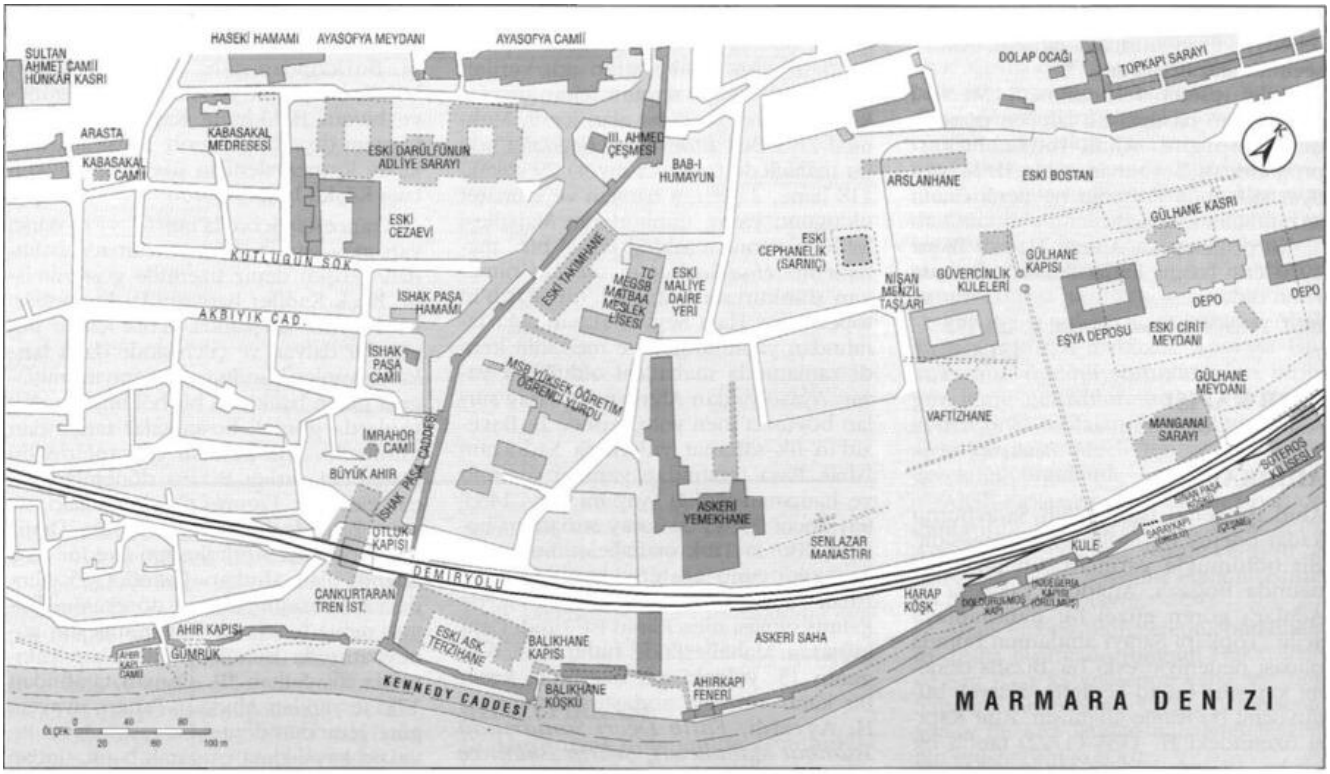

Ahırkapı
İstanbul Ansiklopedisi

Murad için yaptırdığı ve kubbesine asılı olan bir inci salkımından dolayı incili Köşk de denilen Sinan Paşa Köşkü izler. (Bu köşk I. H. Uzunçarşılı'ya göre H. 1243/1827-28'de yıkılmıştır.) Sinan Paşa Köşkü'nün elli metre kadar batısında eskiden kumsal olan alanda Bizans döneminden kalan bir ayazma vardır. Eremya Çelebi. Kumluca adı verilen bu kıyıya Rumların kuma gömülerek şifa bulmaya geldiklerini ve burada, ünlü bir ziyaret yeri olarak, 4 Ağustos tarihlerinde yortu yapıldığını (III. Selimin sır kâtibi Ahmed Efendi *Rıızname'de* bu tarihin 6 Ağustos olduğunu söyler) ve sultanların onları seyrederek para dağıttıklarını, fakat IV. Muradin bu yortuyu yasakladığını yazar. Ne var ki.- daha sonraki dönemlerde bu yasağın kalktığı. 19. yy başına kadar buraya Rumların yortu için gelmelerinden anlaşılmaktadır. Ahmed Efendi *Rıızname'de* III. Selimin Kumluca'daki yortuyu seyretmek için birkaç kez köşke geldiği yazılıdır. Sinan Paşa Köşkü'nün yanında 1598 tarihli bir çeşme vardır. Grelot gemilerin bu çeşmeden su aldıklarını söyler.

Topkapı Sarayı ahırlarının bir bölümü Sur-ı Sultanimin Otluk Kapısı dışında idi. Kauffer'in haritasında bu ahırlar gösterilmiştir. Sinan Paşa Köşkü'nün arkasında Türklerin cirit ve tomak oynayıp güreş yaptıkları ünlü Gülhane Meydanının, bir ölçüde, eskiden Bizans imparatorlarının Hint kökenli bir tür polo oyunu oynadıkları Tiskanisterion'a tekabül ettiği düşünülebilir. Bu meydanda Mustafa Reşid Paşa Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu okumuştur. Sultanlar özellikle İncili Köşk'e eğlenmek için geldikleri zaman burada cirit, tomak oyunları oynatırlar, atış talimleri yaptırırlardı. Ahırkapı'nın karşısında bir iskele vardı. Fakat sultanlar denize çıkarken daha çok Balıkhane Kapısı'm ve Balıkhane Kasrının önündeki özel iskeleyi kullanmışlardır. Bu kasır zaman zaman tamir edilmiş ya da yeniden yapılmıştır. Ahmed Efendi *Rıızname'de* sultanın Boğaz'a ya da Üsküdar'a geçmek istediği zaman buradan saltanat kayığına bindiğini yazar. Sinan Paşa Köşkümden sonra gelen Değirmen Kapısı ve arkasında saraya un hazırlayan değirmen. Ahırkapı semtinin kuzeyinde kalır. Abdurrahman Şeref sarayın çöplerinin Sinan Paşa Köşkü ile Değirmen Kapısı arasında bir yerden çıkarıldığım *ve* bunu yapan saray hizmetlileri olan Mezbelekeşan Ocağının yerinin de orada olduğunu yazar. Evliya Çelebi kentte çöplük subaşısma bağlı beş yüz çöp arayıcısı bulunduğunu ve onların buraya gelip saray çöpleri içinden işe yarar eşyaları ayırdıklarını yazar. Sarayın lağımları da buraya dökülmekteydi. Saray hizmetlerini yapan görevliler olarak bu bölgede birkaç tane Bostancı Ocağı (bugünkü anlamı ile bir tür karakol) bulunuyordu. Örneğin İncili Köşkün muhafızları Bamyacılar Ocağını oluşturuyordu. Kuşhane Ocağı kuşhane hizmetlerine bakan bostancılara, İshakiye Ocağı, yine Gülhane çevresindeki İshakiye ya da II. Bayezid Köşkü'nün hizmetlerine. Balıkhane Kapısı Ocağı Ahır Kapısı'na kadar uzanan alanın kontrolüne ve dalyanlara bakıyordu. Otluk Kapısı içindeki Heybeciler Ocağı saray hamallarından oluşuyordu. Sarayda ölen ya da öldürülen kişilerin cesetleri de Balıkhane Kapısı'ndan çıkarılarak bu kapıdaki ocakta görevli bostancılar tarafından denize atılıyordu.

Bu bölgede adı geçen saray yapıları arasında ikisi de Bizans yapıları içinde kurulmuş arslanhane ve kuşhane ile sarayın cephaneliği vardır. Vahşi hayvanların muhafaza edildiği arslanhane'nin(->) Fatih döneminde Bâb-ı Hümayun dışında Ayasofya'nın deniz tarafında bulunan, Eremya Çelebimin sözünü ettiği ve İncicryanln Ioannes Evangelista Kilisesi olduğunu söylediği kilisede kurulduğu genellikle kabul edilir. Abdurrahman Şeref 19. yy'a kadar bu yapının var olduğunu söyder. Evliya Çelebi arslanhanenin üstünde Sernakkaşan Kârhanesi olduğunu ve sanatçıların buradaki hücrelerde kaldığını yazar. Diğer bir nakkaşhanenin de bu yapının yanında olduğu ve Matrakçı Nasuh'un İstanbul minyatüründe Ahırkapı ile Ayasofya arasında gösterilen büyük kilisenin ars-; lanhane olduğu genellikle kabul edilmiştir. Nakkaşhanenin yanında, yine Sur-ı Sultani dışında cebehane vardı. Kuşhane ise Eremya Çelebi'nin Ahırkapı'nın güneyinde muhteşem bir Rum kilisesi olarak sözünü ettiği ve İncicivanin Aziz Minas'a atfettiği Aziz İoannes (Vaftizci Yahya) Kilisesi olduğunu söylediği yapıydı. Mordtmann, Vaftizci Yahya kiliselerinden birinin Kadırga semtinde olduğunu yazmıştır. Erken dö-

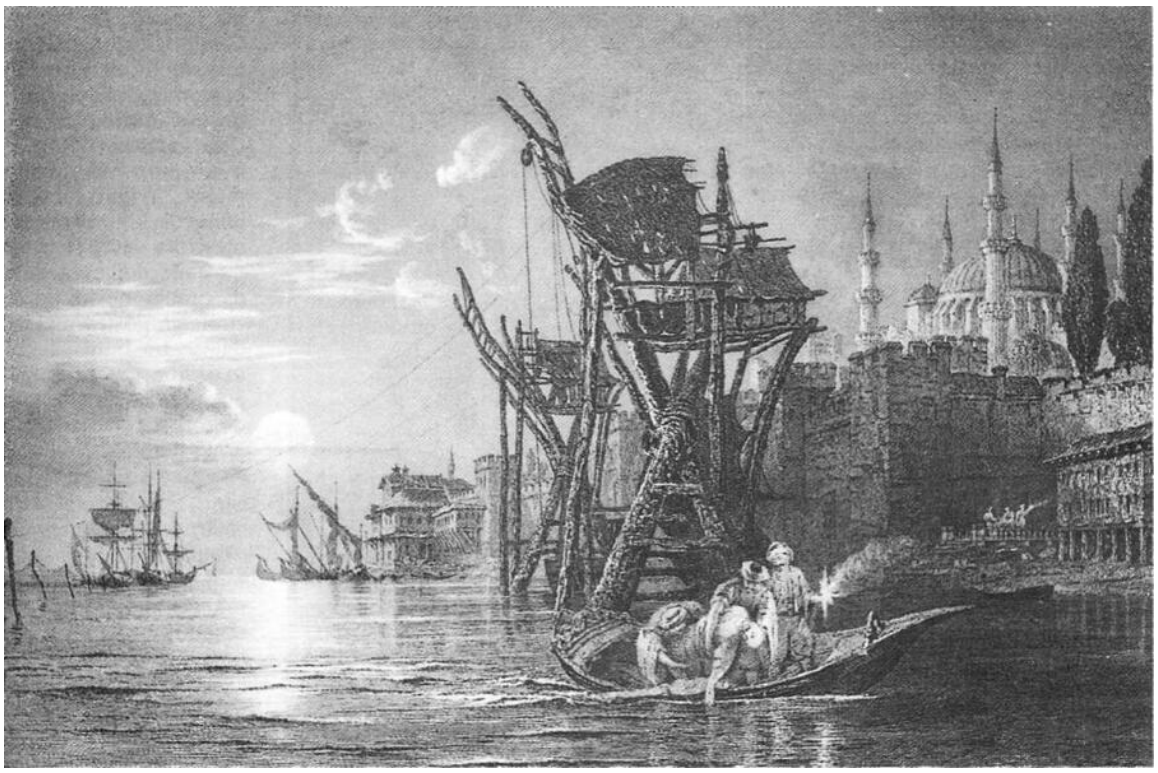

Allomün sarayda öldürülen kişilerin Ahırkapı önlerinde denize atılışım ve dalyanları betimleyen deseninden gravür, 19- yy. *Ara Güler*

nemde sözü edilen Minas Kilisesi'nin ise yeri belli değildir. Bu kiliseye ilişkin bir efsane Eremya Çelebi tarafından anlatılmıştır. İmparator Maksimianos döneminde Mısır'da öldürülen Aziz Minas ve diğer iki azizin denize atılan sandukaları bir melek yardımıyla bu kıyılara gelmiş. İlahi bir işaretle kıyıya gelen İstanbul patriği sandukaların üzerinden bir ışığın yükseldiğini görmüş, bu nedenle de Aziz Minas'ın ve diğer iki azizin naaşları için yukarıda anılan kilise yapılmıştır. Bu hikâye İstanbul'da yerel geleneklerin nasıl birbirinin içine girdiğini, yapı ve topografya ile efsanelerin nasıl bütünleştiğini açıklayan ilginç öğeler içerir. Kayalıklar, fenerler. ışıklar, kutlu haçlar, karaya tabutu vuran azizler, kayalıklara düşerek yok olan gemiler, yortu yapılan ayazma ve gemilerin bu kıyıdan su almaları İstanbul tarihini yoğuran işlevsel ve simgesel olguların sayısız örneklerindendir. 17. yy sonunda İstanbul'a gelen İngiliz papaz Chishull saray surları yakınındaki aynı kuşhaneden söz etmiştir. Matrakçı Nasuhün ünlü minyatüründe Ahırkapı'da surlar dışında avlulu büyük bir yapı daha görülür. Dört kapısı olan bu yapı sarayın ahırları olabilir.

Yakın zamana gelene kadar yöredeki sahil surları yer yer deniz kenarında idi. 19. yy sonunda yapılan haritalarda bu noktadaki sur önüne düşen deniz kenarında üzerinde yapı olan pek az alan vardır. Kuşkusuz bunun bir nedeni bölgenin saray bahçeleri önünde bir güvenlik alanı olarak kontrol edilme gereksinmesidir. Saray surları önünde sadece Değirmen Kapısı kuzeyinde, dolmuş bir küçük Bizans limanı üzerindeki tabhane mescidi vardı ve bostancılara tahsis edilmişti. Scorella'nın panoramasında sahil surlarının bu bölümü de çok ayrıntılı gösterilmiştir. Sur-ı Sultani'nin dışında deniz kıyısındaki ilk mescit Ahırkapı Mescidi'dir. *Hadîka* anılan mescidin Babüssaade Ağası Mahmud Ağa tarafından yaptırıldığını ve kurucusunun konağının da burada olduğunu yazar. Mescidin kuruluş tarihi belli değildir, fakat minberi IV. Mehmed döneminde (1648-1687) Rukiye Hanım adlı bir hatun tarafından konulduğuna göre *Hadîka'da* sözü edilen mahallenin 1". yy'da ortaya çıktığı düşünülebilir. Önemli devlet adamlarının yöredeki konakları ise Topkapı Sarayının inşaatından bu yana yapılagelmiştir. Mahallenin önemi demiryolunun yerleşme alanlarını parçalaması ve sultan ailesinin Topkapı Sarayı'nı terk etmesinden sonra azalmıştır.

Kuşkusuz. Ahırkapı eskiden beri saraylar bölgesi olduğundan ve Osmanlı döneminde de Sur-ı Sultani'nin hasbahçesi. bazı ünlü köşkleri ve servis alanlarını içerdiğinden semtin İstanbul yaşamında özel bir yeri vardır. Sarayburnu'ndan sonraki hasbahçe köşkleri içinde en ünlülerinden biri Yalı Köşkü'nden sonra İncili Köşk'tü. Sultanlar "biniş" denilen gezileri için haremden çıktıkları zaman, çoğu kez ata binerek saray bahçesindeki köşklere, özellikle deniz üzerinde olanlara giderler, orada seyirlik oyunlar ve müzik aracılığıyla eğlenirlerdi. Seyirlik oyunlar İncili Köşkün arkasındaki meyüanda oynanırdı. III. Selimin yaşamında İncili Köşk ziyaretinin büyük bir yer tuttuğu görülür. Sultan çoğu kez buradan Balıkhane Köşkü'ne geçer, orada yemek yiyip, eğlenirdi. Gemi ve donanmaların limana girmeden önce Marmara'dan gelişi de İncili Köşk'ten seyredilirdi. Bazen donanma Ahırkapı açıklarında demir atardı. İngiliz elçisi, Partenon frizlerini Londra'ya götürmekle ünlü Lord Elgini getiren Frigat'm Fenerbahçe açıklarına gelişini de III. Selim buradan seyretmişti. Sultan görüşmek istediği devlet adamlarını da aynı köşke çağırır, onlarla halvete girerdi.

Sur-ı Sultani'nin Otluk Kapısı'm sultanlar da kullanırlardı. Tebdil-i kıyafetle kentte gezmek istediklerinde buradan çıkarlar, cuma namazlarından sonra, örneğin Ayasofya'dan, Sultan Ahmet Camii'nden ya da Sokollu Mehmed Paşa Camiinden döndüklerinde bu kapıdan girer ve İncili Köşk'e giderek dinlenirlerdi. Köşk doğuya baktığı ve hem güney, hem ele kuzeye açıldığı için öğleden sonraları, özellikle yaz günleri gölgeli ve serin olurdu. Sultan, Aksaray yönüne biniş yaptığı zaman da Otluk Kapısı'ndan çıkılır, Kadırga Limanı. Kumkapı ve Samatya yolu ile Yedikule'ye ya da sur dışına gidilirdi.

Günümüzde, Ahırkapı'dan Sirkeci'ye doğru surlar korunmuş olduğu ve surla deniz arasında sadece yol bulunduğu için burada herhangi bir yapılaşma olmamıştır. Ahırkapı'da Sirkeci'den gelen trafik saray surlarına paralel îshak Paşa Caddesi'ni izleyerek Bâb-ı Hümayun'a ulaşır. Bugün Ayasofya-Sultanahmet bölgesi İstanbul'un en yoğun turizm merkezi olduğundan Yenikapı'dan

Ahırkapı'ya gelene kadar bütün bölge turistik bir yapılaşmaya sahne olmaktadır. Ahırkapı'dan güneybatıya doğru surların yıkık olduğu yerlerde yeni oteller yerleşmeye başlamıştır. Ayasofya'nm güneyindeki eski cezaevinin de bu amaçla restorasyonu öngörülmektedir. Bu mahalleler giderek pansiyonculuk türünden işlevlere açılmaktadır. Topkapı Sarayı surları dışındaki Cankurtaran Mahallesinin de gelecekteki işlevi aynı doğrultudadır.

Bibi. Kömürciyan, *istanbul Tarihi;* Abdurrahman Şeref, "Topkapı Saray-ı Hümayunu", *TOEM,* S. 5: Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi.* **I.** 16-19; Dirimtekin. *Marmara Surları;* Ahmet Efendi, *Ruznâme,* Ankara, 1993; P. Gilles, *The Antiquities of Constantinople,* New York. 1988, s. 23-24; *İSTA.* **I.**

DOĞAN KUBAN

AHIRKAPI FENERİ

Ahırkapı'da Marmara surları ile sahil yolu arasındaki kıyı şeridindedir.

III. Osman tarafından 1755'te yaptırıldı. Kaptan-ı Derya Süleyman Paşa nezaretinde inşa edilen bu ilk fener ahşap olup Marmara surlarının Otluk Kapısı mevkiindeki bir burcunun üzerindeydi.

Fenerin bakımı ve işletmesi başlangıçta Bostancı Ocağı neferleri tarafından üstlenilmiş, kandillerinde yakılacak yağ ise Topkapı Sarayından sağlanmıştır. I. Abdülhamid döneminde fenerin idaresi gedik usulüne bağlanarak babadan oğula geçmeye başlamış ve bu gelenek günümüze kadar devam etmiştir.

Ahşap fenerin Ahırkapı'da çıkan yangınlarda birkaç defa yanarak harap olması üzerine 1857'de Abdülmecid tarafından bu defa sahilde taştan inşa ettirilmiş ve geçirdiği çeşidi onarımlarla günümüze kadar gelmiştir.

Fener dıştan bütünüyle sıvanmış ve beyaza boyanmıştır. Kulenin silindir biçimindeki gövdesi çepeçevre korkuluklarla donatılarak balkona dönüştürülmüş olan kare tabanlı kaide üzerinde yükselmekte, alt kısmı da enli bir silmeyle kuşatılmış bulunmaktadır. Çokgen prizma biçimindeki feneri kuşatan ve minare şerefelerini andıran balkon küçük konsollarla desteklenmiş, şebekeli korkuluklarla sınırlandırılmıştır.

Ahırkapı Feneri yaklaşık 40 m yükseklikte olup. iki saniye aralıkla dört saniye süresince ışık vermektedir.

Bibi. *Fener Risalesi.* İst.. 1341, s. 44-45; *İSTA.* **I,** 264-265; *İKSA,* **I.** 338.

İSTANBUL

AHIRKAPI HAMAMI

bak. İSHAKPAŞA HAMAMI

AHÎ ÇELEBİ CAMÖ

Eminönü'nde, Haliç kıyısında, Zindan Hanı'nın hemen batısında ve Yoğurtçular Sokağı ile Değirmen Sokağı'nın kesiştiği köşededir.

Camiin inşa kitabesi yoktur. Ancak bazı rivayetlere dayanarak kapı üzerine 1500 tarihi konulmuştur. Yapıldığı yıl kesin olarak belli değildir. Sai Çelebinin kaleme aldığı *Tuhfetü'l-Mimarin* ve *Tezkiretü'l-Ebniye'de* Mimar Sinan'ın eserleri listesinde ve fakat yangında harap olduğu ve tamir edildiği şeklinde açıklanarak kaydedilmiştir. Her iki tezkirede de camiin mevkii "İzmir İskelesi" ve "derun-ı sebzehane" olarak geçmektedir. *Hadîkatü 'l-Cevâmînin* matbu nüshasına göre bani Ahi Çelebinin iki camii olduğu kayıtlıdır. Birisi Kanlı Fırın Mescidi, diğeri de Yoğurtçular Camii'dir. Ancak görülebilen diğer yazma nüshalardan Türk Tarih Kurumu Kütüphanesindeki 1231/1816 tarihli yazma nüshada. Yoğurtçular Camii'nin banisinin Ahî Çelebi olduğu ve hâlâ bu isimle anıldığını yazdıktan başka, Kanlı Fırın Mescidi banisinin Fahşî (matbu nüshada Muhaşşî) Çelebi Efendinin Ahî Çelebinin kardeşi olduğu zikredilmiştir. Halbuki yazma nüshada bir bütün olan Yoğurtçular Camii bahsi, matbu nüshada ikiye ayrılmış ve Kanlı Fırın Mescidi Ahî Çelebi'ninmiş gibi ayrı bir bahis olarak yazılmıştır. *Hadîka'nm* diğer 1245/1829 tarihli yazma Tübingen nüshasında ise Kanlı Fırın Mescidinin adı hiç geçmemekte, Yoğurtçular Camii hakkındaki bilgi çok kısa olarak tekrar edilmekte ve mescidin Ahî Çelebi diye meşhur olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca yazmalarda camiin mevkii de Zindan Kapısı harici olarak gösterilmektedir. Matbu nüshada ise bu bahis de birbirine karıştırılmaktadır. Camiin bugün de Yoğurtçular Sokağında olması yazmaların ifadesini doğrulamaktadır. Yanlış olarak bilinen Kanlı Fırın Mescidi ise bulunamamıştır.

Ahırkapı Feneri
Erkin Emiroglu, 1993

Camiin banisi, Ahî Çelebi Mehmed bin Tabib Kemal Ahî Can Tebrizî'dir (matbu nüshada "can" kelimesi "han" olarak yazılmıştır). Vakfiyelerde de "Merhum Ahî Çelebi bin KemalüTTabib" olarak geçmektedir. Takribi 835/1432'de doğmuştur. Fatih, II. Bayezid, Yavuz Selim ve Kanuni devirlerinde yaşamıştır. Önce Candaroğulları hizmetindeyken, daha sonra İstanbul'a gelerek Mahmutpaşa semtinde bir dükkânda tabiplik etmiştir. İlk bilgilerini babasından alan Ahî Çelebi, Fatih Darüşşifası'na hekimbaşı olmuştur. Doksan yaşını aşmış olduğu halde hacca gitmiş, dönüşte Mısır'da 930/4524'te vefat ederek İmam Şafii Türbesi'ne gömülmüştür. Böbrek ve mesane taşları üzerine kaleme aldığı telifi ve tıbba ait diğer eserleri bilinmektedir.

Camiin tarihi bilinmeyen vakfiyesi 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıftan Tahrir Defteri* hde özet olarak verilmiştir. Vakfiyede Meyve Kapısı haricinde gösterilen cami ve baninin Edirne'de bunamam. Trakya'da sekiz köy-, mezralar vakfedilmiştir. Bu vakıfların yıllık gelirleri 161.390 akçeyi bulmaktadır. Ayrıca Ahî Çelebinin oğlu Ruhullah Çelebi'nin kızı Ayşe Hatun da 934/1528'de 10.000 akçe nakit ve senelik 1.250 akçelik bir meblağı vakfa ilave etmiştir.

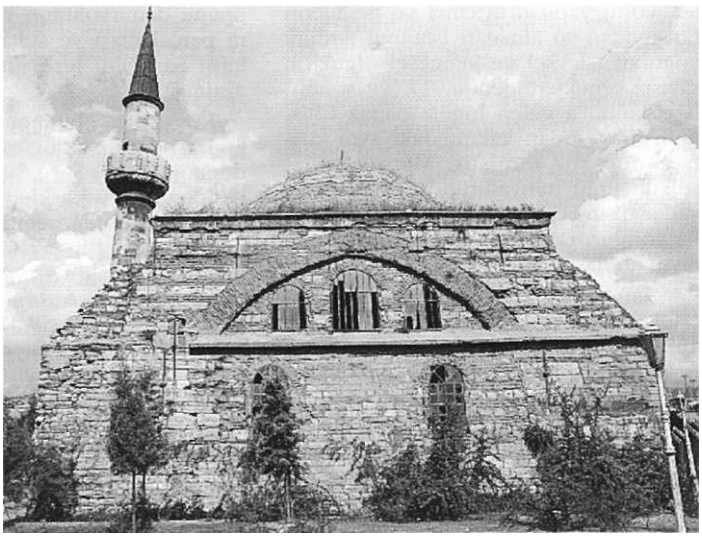

Ahi Çelebi Camii
yazım Tininroğht. 1993

Ahî Çelebi Camii'nin, Evliya Çelebi'nin meşhur seyahat rüyasının geçtiği cami olması dolayısıyla İstanbul'un folklor tarihinde önemli bir yeri vardır. Evliya Çelebi rüyasında, Ahî Çelebi Camii'nde Hz Peygamberi ve diğer peygamber ve velilerin ruhlarını, sahabeyi görür, Peygamber'in elini öpmek şerefine nail olur. Bu arada da şefaat isteyeceği yerde dil sürçmesiyle seyahat dileğinde bulunduğunu çok canlı bir şekilde anlatmaktadır.

Ahî Çelebi Camii'nin, İstanbul'un meşhur yangınlarında iki defa yanmış olduğu anlaşılmaktadır. Birincisi 1539, ikincisi de 1653'tedir. 1894 zelzelesinde de bir hayli harap olmuş, fakat iyi olmayan bir tamir geçirmiştir. 1990'da Vakıflar İdaresi tarafından tekrar esaslı bir tamir görmek üzere bina hemen tamamen sıvalarından sıyrılmış, kubbe kurşunları sökülmüştür. Bu arada etrafındaki yapılar da kısmen kaldırılmış ve bina ortaya çıkarılmıştır. Ancak bugüne kadar henüz restorasyon gerçekleşememiştir. Önceki tamirler sırasında camiin ayak ve duvarları alttan genişletilerek takviye edilmek istenmiştir. Haliç kıyısının yumuşak zemini sebebiyle ve bir aralık mihrabın sağından fışkıran suyla içerisi dolmuş ve bina bir tarafa doğru çökme tehlikesi geçirmiştir. Binanın sıvaları döküldükten sonra moloz taş ve tuğla ile inşa edildiği ve çok tamir gördüğü ortaya çıkmıştır.

Cami, tuğladan dört sivri kemer üzerine oturtulmuş, oldukça basık tek kubbelidir. Ölçüler dıştan dışa 17x24,95 m'dir. İki yana doğru birer ayak ve iki kemerle büyütülmüştür. Son cemaat yeri altı kubbelidir. Kubbeyi taşıyan sivri kemerlerin sağ ve sol üstlerinde sivri kemerli pencere izleri çıkmıştır. Binanın kare şeklindeki kubbe kasnağı çepeçevre bir demirle çevrilmiştir. Yanlara doğru ikişer payandanın da sonradan ilave edildiği belli olmaktadır. Büyük kemer içlerinde sağ ve solda dörder, kıble duvarında üç, mihrap duvarında ise iki üst pencere mevcuttur. Minare sağdadır. Kaidesi kesme taştandır. İçerdeki kapısı yüksekte olduğundan ahşap bir merdivenle ulaşılmaktadır. Minare kaidesi de bu geçide imkân vermek için dışarıdan kıbleye doğru uzatılmıştır. Son cemaat mahallinde minare tarafındaki duvardan bir kapı açılarak eklenti olan ilave binaya geçit sağlanmıştır. Minare pabuçtan sonra yenilenmiş ve yuvarlak bir gövde ve şerefe yapılmıştır. Camiin cümle kapısı son derece basittir. Mihrabı mermer plaklarla kaplanarak yenilenmiştir. Minber, 1982'deki tetkikte olduğu gibi durmaktadır. Ahşaptan, rokoko tarzı oymalı ve yeşile boyanmıştır. Sağdaki ilave yapı üzerindeki basit çeşmenin kitabesi 1281/1864 tarihlidir. Binanın sanat açısından korunacak bir yanı olmamakla beraber, tarih açısından önemli bir yeri vardır.

Bibi. H. Ayvansarayî, *Hadîkatül-Cevâmi,* (yazma) TTK Ktp; H. Ayvansarayî. *Hadîkatü'l-Cevâmi* (yazma), Tübingen, s. 1047; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 239; Evliya, *Seyahatname,* I. 27-33: Ziya. *İstanbul ve Boğaziçi,* I, 329; M. T. Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edime ve Paşa Livası,* İst., 1952, s. 488-489; Cezar, *Yangınlar,* 327-392; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 106; İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid. Yavuz Selim Devri.* V, İst., 1983, s. 158-159.

İ. AYDIN YÜKSEL

AHİLLEUS HAMAMI

Constantinus(->) döneminden önce yapıldığı tahmin edilen ve İstanbul'un en eski hamamlarından biri olan yapı.

6. yy yazarlarından Miletli Pseudo-Hesychios'a göre, kentin efsanevi kurucusu Byzas(->) tarafından yaptırılan hamamın bugünkü Sirkeci bölgesinde olduğu anlaşılmaktadır. Adını, yakınlarında bulunan ve Ahilleus adına yapılmış olan akardan almış olmalıdır. 425 dolaylarında yazıldığı sanılan ve o yıllardaki İstanbul'un nüfusu ve topografik yapısı ile ilgili ayrıntılı bilgiler içeren *Notitia ırbis Constantinopolitanae* adlı kitapta, aynı yerde o güne dek bilinmeyen "Eodokia Hamamı"ndan söz edilmektedir. Büyük ihtimalle, Ahilleus Hamamı bu tarihte II. Teociosiusün (408-450) karısı imparatoriçe Atenais-Euclokia'nın(->) adını almıştı. Fakat bu yeni isim pek kullanılmadı ve 432'de çıkan yangında zarar gören hamam tamir edildikten sonra eski adı ile anılmaya devam etti. Hamam o yıllarda yeni kurşun borularla, Hadrianus sukemerlerine bağlandı.

990 tarihli bir belgede görülen kısa bir değinme dışında, 443'ten sonra hamamla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Bibi. Janin. *Constantinople byzantine,* 216-220; A. Berger, *Das Bad in der byzantinischenZeit.* Münih. 1981. s. 148-149

ALBRECHT BERGER

AHİZADE HÜSEYİN EFENDİ MESCİDİ VE TEKKESİ

bak. ŞÜHEDA MESCİDİ

AHMEDI

(18 Nisan 1590. Manisa - 22 Kasım 1617, İstanbul) Osmanlı padişahı (21/22 Aralık 1603 - 22 Kasım 1617). III. Mehmed ile Haseki Handan Sultanin oğlu. Şiirlerinde Bahtî ve Ahmed mahlaslarını kullanmıştır. İstanbul'a kazandırdığı büyük eseri önceleri Ahmediye, günümüzde ise Sultan Ahmed Camii olarak anılan ve Süleymaniye'den sonra kentin en büyük selatin camisi olan mabet ile külliyedir. Osmanlılar döneminde Atmeydanı olarak anılan hipodrom sahası ela bu padişahın adını taşımaktadır.

III. Mehmed 21 Aralık 1603'te ölünce henüz sancak valiliğine gönderilmemiş bulunan Ahmed, aynı gece Topkapı Sarayı'nda bir iç törenle tahta oturdu. Önceki padişahlar şehzadeliklerini sancak görevinde geçirmek, evlenmek ve çocuk sahibi olmak olanağını bulmuşlarken babasının ansızın ölümü. I. Ahmedin deneyimsiz ve hazırlıksız tahta çıkmasına neden oldu. Hanedanın kendisinden ve akıl hastası kardeşi Mustafa'dan başka erkek üyesi bulunmadığından, kardeş katli geleneğini uygulayamadı. III. Mehmed'in vezirazamlığa atadığı Mısır Beylerbeyi Yavuz Ali Paşa da henüz İstanbul'a gelmemişti. 22 Aralık sabahı Divan-ı Hümayun olağan biçimde toplandığında İstanbul Kaymakamı Vezir Kasım Paşa, I. Ahmed'in ilk hatt-ı hümayununu okudu. "Sen ki Kasım Paşa'sın. Babam, Allah emriyle vefat eyledi ve ben taht-ı saltanata cülus eyledim. Şehri muhkem zapt eyleyesin. Bir fesad olursa senin başını keserim!" diyordu. Bu buyruğun amacı. İstanbul'daki kapıkulu askerlerinin ayaklanıp kenti yağmalamaları olasılığını önlemekti. O gün, Babüssaade önüne kurulan tahta başına semle (siyah sarık) sarmış olarak oturdu. Vezirler, şeyhülislam ve devlet ileri gelenleri padişaha biat ettiler. Ardından III. Mehmed'in cenazesi kaldırılıp Ayasofya avlusundaki türbe yerine gömüldü. Cülus günü Kaptan-ı Deıya Ciğalazade Sinan Paşa, bir hafta sonra Vezirazam Yavuz (Malkoç) Ali Paşa İstanbul'a geldiler ve padişahın eteğini öptüler. Ali Paşa, iki yıllık Mısır hazinesini de getirdiğinden I. Ahmed'den iltifat gördü. Vezirazam, Siyavuş Paşa Sarayı'na yerleşti. Kapıkulu ocaklarına 700.000 altın tutarında cülus bahşişi dağıtıldı.

I. Ahmed'in Young Albümünde yer alan bir portresi. Londra 1815.
Galeii Alfa

I. Ahmed'in kılıç alayı 4 Ocak 1604'te düzenlendi. Padişah, Eyüp Sultan Türbesi'nde Hz Muhammed'in kılıcını kuşandı. 10 Ocakla, babaannesi Safiye Sultani kalabalık bir harem kadrosu ile Eski Saray'a gönderdi. Darüssaade ve babüssaade ağalarını değiştirdi. 23 Ocak'ta Süleymaniye Camii'nde ilk cuma selamlığına çıktı. Oradan veziraza-

I. Ahmed'in yaptırdığı Sultan Ahmed Camii'nin içinden bir görünüm. Allomun bir deseninden gravür, 19. yy
Ara Güler

mm sarayına giderek sünnet oldu. İlk kez bir padişahın sünnet edilmesi olayını yaşayan İstanbul'da ve öteki büyük kentlerde şenlikler düzenlendi. Fakat cedri (çiçek) hastalığına yakalanması halkı kaygılandırdı.

I. Ahmed'in tahta çıktığı sırada batıda Avusturya, doğuda İran ile savaşlar sürmekteydi. Anadolu'da da Celali eylemleri doruk noktasındaydı. Bu nedenle İstanbul'un güvenliği, her iki savaş ve iç sorunlar bakımından oldukça kritikti. Yavuz Ali Paşa. kentte bir dizi önlemler aldı ve cezalar uyguladı. Narh işlerini, çarşı pazar denetimini sıkı tuttu. Yeni birtakım kurallar koydu. Akşam hava kararıktan sonra halkın sokağa çıkmasını yasakladı. Bu disiplin altında Avusturya ve İran seferleri için hazırlıkları hızlandırdı. 1604 ilkbaharında Engüüs (Macaristan) seferi için görkemli bir törenle İstanbul'dan hareket etti. Halkalı'da padişahın otağ-ı hümayunu önünde büyük bir geçit düzenlendi. Aynı günlerde Ciğalazade Sinan Paşa da Doğu seferine çıktı. İstanbul kaymakamlığına önce Sofu Sinan Paşa, kısa bir süre sonra da Hafız Paşa atandılar. Vezirazam Ali Paşa'nm Belgrad'da ölmesi üzerine de Lala Mehmed Paşa vezirazam ve serdar-ı ekrem oldu. I. Ahmed, tüm karar ve atamalarında hocası Mustafa Efendiye danışmaktaydı. Eski sadaret kaymakamı Kasım Paşa'nm, Bağdat valiliğine giderken halka zulmettiği ve zorla para topladığı haber alınınca İstanbul'a çağrıldı. Padişahın önünde boynu vuruldu. Ölüsü. Edirnekapı hendeğine atıldı. İstanbul kaymakamlığına getirilen Sarıkçı Mustafa Paşa'nın, yeniçeri ulufelerinin dağıtılmasında defterdarla anlaşamaması yanında, o sırada İstanbul'un en çok çekinilen örgütü durumundaki Melamî-Hamzavîlerle ilişkisinin bulunduğu da öğrenilmişti. Arz sırasında I. Ahmed içeriye cellat çağırarak Mustafa Paşa'nın boynunu \urdurdu. Sofu Sinan Paşa ikinci kez İstanbul kaymakamlığına atandı. Anadolu'daki Celaliler üzerine ise Nasuh Paşa gönderildi.

I. Ahmed ilk av partisine 1604 Ekim ayında kente y'akın Rumeli Bahçesi'nde çıktı. Av sürerken saraydan bir şehzadenin (II. Osman) doğum haberi geldi. İstanbul'da yedi gün ve gece donanma yapıldı. Macaristan seferini tamamlayan Lala Mehmed Paşa, 1605 Şubatında halkı coşturan bir zafer alayı ile İstanbul'a döndü. Ama, herkes, giderek yaklaşan Celali ayaklanmasından korkmaktaydı. Celali reisleri I. Ahmed'e "İstanbul ve Rumeli senin olsun, Anadolu bizimdir!" yollu haberler göndermekteydiler. Anadolu halkı da çoğunlukla Celalilere bağlı gözükmekteydiler. Kalenderoğlu. Kara Said. Tavil Halil. Saçlı çetelerinin Anadolu'yu baştan başa kana boyadıklarına ilişkin olarak gelen bilgileri Sofu Sinan Paşa I. Ahmed'e sundu. Bunun üzerine bir meşveret meclisi toplandı. Davud Paşa'nın serdar atanması, Nasuh Paşaya ve valilere emirler yazılması kararlaştırıldı. Vezirazam Lala Mehmed Paşa İstanbul'da çok durmayarak 1605 Mayısında Estergon seferine çıktı. Bu sefer 1606'da Zitvatorok Antlaşması ile sonuçlanmıştır. İran savaşları ise lölO'a kadar sürdü. Bu sırada Kuyucu Murad Paşa da pek çok kan dökerek Anadolu'daki Celali ayaklanmasını sindirdi.

12 Kasım 1605'te ölen annesi Handan Sultanin cenaze törenine katılan I. Ahmed ertesi gün, havanın fırtınalı olmasına aldırış etmeden kadırga ile İstanbul'dan Mudanya'ya gitti. Bursa'da atalarının mezarlarını ziyaret ettikten sonra döndü. Divan-ı Hümayun'da. Üveys oğlu Mehmed Paşa'nm Celalilerin bastırılması önerisi görüşüldüğü sırada, İstanbul'da bin türlü suç işledikten sonra Anadolu'ya kaçmış bulunan, orada da halka salgınlar salan kapıkulu sipahilerinden Gödöslü Ali, Deli Derviş, Köse Hamza. Kızılbaş Mehmed, Arnavut Hüseyin, Küçük Halil, Tepesi Tüylü. Kumkapulu ve daha birçok asi divan toplantısını bastılar. "Bize zulüm ve ihanet olmuştur!" diyerek vezirleri tehdit ettiler. Solü Sinan Paşaya, divan üyelerine neredeyse saldırır oldular. Bunların geçmişteki kusurları silindi ve her birine bölük ağalığı verildi. Sonra da sipahileri ile Anadolu serdarının maiyetine gönderildiler. Bu kez. İstanbul'daki yeniçerilerle sipahiler ayaklandılar. Yakınma konuları giysilerinin ve ulufelerinin zamanında verilmemesiydi. Ulufe divanında çorba içmediler, subaylarını taşladılar. I. Ahmed, eski bir gelenekle kan dökeceğini anımsatan kırmızı kaftan giyip devlet adamlarını Sultan Bayezid Köşküne çağırdı. Ayaklanmaya elebaşılık eden Silahdar Ağası Şahbaz'ı, Sipahiler Kâtibi Kargazade'yi, Yekçeşm Mahmudü ve birçok askeri idam ettirdi.

Macaristan seferinden dönen Vezirazam Lala Mehmed Paşa 21 Haziran 1606'da öldü. Yerine Derviş Mehmed Paşa atandı. Duhan denen tütünün İstanbul'a gelişi ve çok kısa bir zamanda herkesçe içilir olması bu sıradadır. Ser-

dar Ferhad Paşa'nm Aydın ve Saruhan yörelerindeki zulmü yüzünden İstanbul'a dökülen kalabalıklar Divan-ı Hümayun'a başvurdular. Bundan etkilenen I. Ahmed, Vezirazam Derviş Mehmed Paşayı 11 Aralık 1606 tarihinde, huzurunda bostancılara boğdurdu. Tarihçi Nâima "Bir zamandan sonra ayağını oynatmakla padişah hançer ile boğazını kesti" diye yazar. Vezirazamm böyie bir kızgınlığa kurban edilişinin gerisinde İstanbul'da Demirkapı semtinde yaptırdığı sarayın eminliğini üstlenen Yahudiye tüm masrafları ödetmesi, Yahudinin de elaltından "Konak mahzeninden Sultanlık sarayına gizli bir yol açtırtıp padişaha suikast düşüncesindedir!" dedikodusunun olduğu tarihlere geçmiştir. Deniş Mehmed Paşa'nm İstanbul'da, halktan her şahnişin başına biner akçe rüşvet aldığı da saptanmıştı. İdam edilince halk bu yasadışı haraçtan kurtulmanın sevincini yaşadı.

Yeni vezirazam Kuyucu Murad Paşa 1607 ilkbaharında. Anadolu ve doğu bölgelerindeki eşkıyayı ve Kızılbaşları yok etme buyruğu alarak İstanbul'dan ayrıldı. Bu sırada Kalenderoğlu Bursa ve çevresini zapt etmiş, İstanbul'u tehdit etmekteydi. Kalenderoğlu'ndan kaçan Canbuladoğlu ise İstanbul'a gelip padişahtan bağışlanma diledi. O yıl. Anadolu'da ve Suriye'de suçlu suçsuz ayırmadan binlerce insanı asıp kesen ve görece bir yatışma sağlayan Murad Paşa, I. Ahmed katında saygınlığını artırdı. 1608 yılının son günlerinde İstanbul'a döndü. Kıştan ilkbahara kadar Üsküdar'da ordugâhta kaldı. İran seferi hazırlıklarını tamamladı. Padişahla gizli görüşmeler yaptıktan sonra, rütbe ve görev verme sözüyle birçok Celali başbuğunu Üsküdar'a getirtip birer ikişer idam ettirdi.

27 Eylül 1609 tarihinde I. Ahmed. Atmeydanı'nın, Akbıyık tarafında iki eski paşa konağının arsasına, adını taşıyacak camiin temelini kazdırmaya başladı. Kendisi de altın bir kazma ile terleyinceye değin çalıştı. Temel atma töreni 4 Ocak lölO'da Atmeydanı'nı dolduran bir kalabalığın dualarıyla yapıldı. Aşırı dindar olan I. Ahmed. Mekke ve Medine'deki kutsal yerlerin ve Kabe'nin onarımı için İstanbul'dan usta ekipleri, özenle işlenmiş bir mermer minber, kitabeler, Kabe için altın ve gümüş kuşaklar gönderdi. Kendi dönemine kadar, Mısır'da dokunup özel bir törenle Kabe'nin içine ve dışına kaplanan ve her yıl yenilenen örtülerin, İstanbul kârhanelerinde daha kaliteli kumaşlar dokunduğu gerekçesiyle buradan gönderilmesini istedi. O zamana kadar benzeri görülmemiş astarlar ve ridalar hazırlandı. Toplam 1.060 zira' (yaklaşık 800 m) örtü kumaş, 48.000 dirhem (153 kg) ipek işleme yapıldı. Kutsal mezarlar İçin kisve ve nitaklar (örtü) hazırlatıldı. İstanbul'daki sim, sırma, dokuma tezgâhları için artık yeni bir iş sahası açılmıştı. Yüzlerce parçadan oluşan tüm bu örtüler için 18.000 miskal (81 kg) altın tel, 460 miskal (1 kg) sırma üretildi. Tüm bunlar l609'da yerlerine gönderildi. Padişah bu işlere öylesine kendisini vermişti ki. İstavroz Sarayı bahçesini bir atölyeye dönüştürtmüştü. İstanbul'un en usta demircileri, kuyumcuları burada çalışmaktaydılar. I. Ahmed'in tanımladığı altın kaplı Kabe oluğu, üzeri gümüş ve altın kaplı demir takviye kuşakları hep burada imal edildi. Padişahın huzurunda körükler ve ocaklar koşuldu. I. Ahmed bir yandan da hemen her gün Atmeydanı'na gidip cami ve külliye inşaatıyla ilgileniyordu. Diğer yandan Davutpaşa Bahçesi'nde de aslına uygun boyut ve biçimde bir Kabe maketi yapıldı. Karşısına kurulan sayebana da (gölgelik) padişahın tahtı yerleştirildi. I. Ahmed, hazırlananların uygulanmasını buradan saygıyla izledi. lölO'da Tophane semtine bir çeşme yaptırttı.

Ölen Kuyucu Murad Paşanın yerine 22 Ağustos löll'de atanan Nasuh Paşa, İran'la barış sağladıktan sonra yanında İran elçilik heyeti ve Şah I. Abbasin her yıl ödemeyi kabul ettiği 200 yük ipekle Eylül I612'de İstanbul'a döndü. Vezirazam ve İran elçilik heyeti ayrı ayrı alay gösterdiler. I. Ahmed. kışı geçirmek ve avlanmak için aralık ayında Edirne'ye hareket etti. Yolda dört kez sürgün avı düzenlendi. Eciirne Sarayı'na haremiyle yerleşen padişah, Gelibolu'ya. Çanakkale'ye gitti. İstanbul'dan getirttiği saltanat kayığı ile deniz gezileri yaptı. Gelibolu'da Gazi Süleyman Paşa'nın türbesinde kılıç kuşandı. 1613 ilkbaharında Tekirdağ üzerinden başkente döndü. Yenileriyle değiştirilen Kabe'nin ve Ravza-i Mutahhara'nın eski eşyası İstanbul'a getirildi. Bunlar arasında Kabe'nin oluğu, Peygamberin evinde asılı olan ve daha değerli bir başka taşla değiştirilen Kevkeb-i Dürrî. Kabe kapısının bir kanadı da vardı. I. Ahmed. bunların Topkapı Sarayı'nda Hazine-i Âmire'de saklanmasını emretti. Hz Muhammedin yayını, Halife Ebubekir'in seccadesi ile kılıcını, öteki sahabe kılıçlarını da taht odasına (hasoda) koyduruttu. 1613 yılı yaz mevsimini Üsküdar, İstavroz, Tersane, Davutpaşa saray ve bahçelerinde geçiren I. Ahmed Çatalca Bahçesi'ne ava gitti. Bir süre Halkalı Bahçesi'nde kaldı. Beşiktaş, Kâğıthane bahçelerinde ve öteki hasbahçelerde dinlendi. Topkapı Sarayı'na eylül ayında döndü.

O yılın Berat ve Kadir gecelerinde İstanbul halkına altınlar, gümüşler dağıtıldı. Ramazan *ye* Kurban bayramı alayları eski geleneğe göre çok daha görkemli gerçekleştirildi. I. Ahmed, saray hazinesini açtırarak burada biriken muazzam zenginliği izledi. Bir fermanla kesin içki yasağı koydu. Meyhaneleri kapattırdı hamr (içki) eminliğini kaldırdı. Bu yasak tüm ülke için geçerliydi.

SULTAN I. AHMED'İN NİTELİKLERİ

Felek rütbeli, melek yüzlü, derviş tabiatlı olup Süleyman ululuğundadır. Adalette Nûşirevân'a, büyüklükte İskender'e benzer. Mutluluk ve devlet sahibi olan Padişahımız, adalet ve şeriat yolundadır. Ataları gibi iyiliği ve hayır işlemeyi sever. Bilginlerin el üstünde tutulup gözetilmelerini ister. Temiz ve aydınlık yüzü değirmi, teni beyaz, boyu sultanlık bahçelerinin selvisi gibi olup sözleri ölçülü ve nüktelidir. Bayramlaşma törenlerinde elini öpen mollalara, şairlere ve vezirlere saygı olsun diye tahtında kalkıp oturur. Bu, sultanlara yaraşan güzel bir davranıştır. Yürüyüşü bile bir padişaha uyacak biçimdedir. Bütün bunlar izlenince dedesi Sultan Murad Han'a (Yeri cennet olsun) benzediği anlaşılır. Ama Sultan Murad Han'dan bin derece yüksek, bağışlayıcı ve seçkindir. Boyu ondan daha uzundur. Orduyu ve ülkeyi yönetmede dedesinden üstündür. Sevimli yüzü ve gülümseyişi, nûr saçan güneş kadar aydınlıktır. Şakada, övgüde ileri gitmez. Alçakgönüllülüğü ise sonsuzdur. Ne var ki. Tanrı vergisi heybeti ve büyüklüğü karşısında, her canlı titrer. Divân'da görevli iken yasama işleri ile ilgili sunuşlarda, yüce tahtının eteğine yüzümü sürer: ancak heybetinin aşırılığından temiz yüzüne bakmaya güç yetiremez, ne dediğimi bilemezdim. Hele bir de görev arkadaşım olan efendi hastalanıp da tek başıma sunuş okumaya girmem gerekince, Allah hakkıyçin korku ve çekingenliğimden sunuşu zar zor bitirir ve tere batardım!

Diğer yandan, mutluluk kaynağı Padişahımız, iyilikten başka şey düşünmez. Döneminde rüşvetle iş görme kökten yok olmuştur. Saygı değer kadıların haksızlıkta bulunmalarına asla izni yoktur. Başkasına kötülükte bulunanları sevmez. Bu yakında şeriata aykırı olarak devlet hazinesine gelen onbin altını sahibine geri verdirmesi, ülke halkının yüreklerini sevgisiyle doldurmuştur. Çünkü bu türlü bir uygulama epeydir görülmemişti. Yetim malının devlet hazinesine sokulmaması için ayrı bir kasa koydurmuştur. Sözün kısası, iyi yönleri sayılamayacak kadar çoktur. Devlet hazinesini kollamadaki titizliği sugötürmez. Kendisi, keramet de gösteraıştir. Ulu Tanrı, temiz varlığını yanlışlıklardan korusun. Sultanlığını uzun kılsın. Döneminin fetihlerle zenginleşmesini kısmet etsin. Uğurlu ayağının izleri her ili her ülkeyi bayındır, gücenik gönülleri barışmış eylesin.

Bostanzade Yahya Efendi, *Duru Tarih (Tarih-i Sâf/ Tuhfetu'l-Ahbab),* s. 115-116

Bir şair, *Kalb-i âşık gibi viran etdiler meyhaneyi / Bî-vefâlar ahdine döndürdüler peymâneyi* dizeleriyle buna tepki gösterirken meyfuruşlar (içki satanlar) ortalıkta kaldı. Fakat yasaklamanın etkisi göreceydi. İnsanlar, özellikle istanbul'da içki alışkanlıklarını gizlice sürdürdüler. Devletin ise önemli oranda, içki vergisi kaybı söz konusu oldu. Felemenk Dukasının elçilik heyeti ve çok kalabalık bir tüccar grubu da gemilerle istanbul'a geldiler. Bunların getirdiği Avrupa malları istanbul'da âdeta kapışıldı. İstavroz Sarayını yetersiz bulan I. Ahmed, buraya hizmet binaları ile bir mescit ekletti. Vezirleri ve kapıkulu askerlerini işe koştu ve 40 gün gibi kısa bir zamanda her şey tamamlandı. Kasım 1613'te, kışı geçirmek için Edirne'ye hareket eden padişah, İstanbul'un yönetimini eski kaymakam Gürcü Mehmed Paşa'ya bıraktı. Vezirazam Nasuh Paşa ile tüm devlet yöneticileri de Edirne'ye gittiler. I. Ahmed, başkentten ayrılmazdan önce Florya Bahçesi'nde kaptan-ı deryayı kabul ederek kendi has gelirlerinden ayırdığı parayla yeni on kadırga yapılmasını, Tersane Bahçesi'ne bir köşk inşasına emretti. Lüleburgaz'da Sokollu Mehmed Paşa Sarayı'nda bir süre kalıp sürgün avları düzenledi. Çevrede toplanan ceylanlar ve öteki hayvanlar âdeta dalga dalga idi. Kışı Edirne'de geçiren padişah, ilkbaharda Tekirdağ'a oradan da kızaklar üstünde Edirne'ye getirilen saltanat kayığı ile Tunca Irmağı'ncla gezintiler yaptı. Şubat 1614'te İstanbul'a döndü. Yeni yapılan Tersane Bahçesi Kasrı'nda bir süre kaldı. Burada, iç harem bahçesine, İstanbul'un uzman çiçekçilerine ve bahçıvanlarına türlü türlü çiçekler ektirtti. Ayrı ayrı tarhlara çiçeklerin ve süs ağaçlarının dikimi törenlerine kendisiyle birlikte vezirler ve şeyhülislam da katıldılar. Burası. İstanbul bahçelerinin en bakımlısı oldu. Öte yandan Vezirazam Nasuh Paşa ise İstanbul'daki tüm köpekleri toplatıp kayıklarla Üsküdar cihetine göndertti. 17 Ekim 1614'te başkent gergin bir gün yaşadı. O gün cuma selamlığına çıkmayan I. Ahmed, saray çevresinde sıkı koruma önlemleri aldırttı. Tüm kapıkulları. Sur-ı Sultani dışına etten bir duvar gibi dizildiler. Padişahın buyruğu ile bostancıbaşı. silahlı 100 bostancı ile Paşa Kapısı'na gitti ve Nasuh Paşayı boğduıttu. Nasuh Paşa'nm müsadere edilen serveti milyonlarca Duka altını değerindeydi. Vezirazamın öldürülmesinin nedeni, mal düşkünü olması, rüşvet alması ve kibirli oluşuydu. Somut neden olarak ise padişah ve vezirazam Edirne'de iken. Nasuh Paşa'nm, Cebrail adlı ağasının, bir seyyidin evine girip karısının ırzına geçmesi, seyyidin de cuma selamlığında, cami içinde sarığını çözüp I. Ahmed'in duyacağı bir sesle "Allah'a hanginizden şikâyetçi olayım?" diye bağırması gösterilmiştir. Yeni vezirazam Öküz (Öksüz) Mehmed Paşa, 1615 ilkbaharında İran seferine çıktı. İki devlet arasındaki barışın bozulmasına neden. İran'a gönderilen elçi İncili Mustafa Çavuşun tutuklanması ve Şah I. Abbas'm antlaşma yükümlülüklerini yerine getirmemesiydi. Revan Kalesi önünde başarı gösteremeyen Mehmed Paşa azledildi. 17 Kasım 1616'da Halil Paşa vezirazam oldu. İstanbul'a gelen Alman Elçisi Czernin, padişahın huzuruna çıktı ve 50.000 altın değerinde hediye sunarak aradaki barışın devamını istedi. Bu elçi görkemli bir alay gösterdi. Padişah, İran Elçisi Kasımı ise huzuruna kabul etmeyerek Yedikule'de tutuklattı. Yıllardır yapımı süren cami ve külliyesinin bitmek üzere olması I. Ahmed'i sevindirdi. 9 Haziran 1617 günü, Atmeydanı'na otağlar, padişahın göz kamaştırıcı tahtı kuruldu. Tüm vezirler, din bilginleri, ocaklılar, esnaf ve halktan kalabalık bir topluluk hazırken cami kubbesinin kilit taşı yerleştirildi. Herkese ziyafet verildi.

I. Ahmed ekim ayında ansızın rahatsızlandı. Hekimler sıtma tanısı koydular. Fakat hastalık umulmadık biçimde ilerledi ve olasılıkla mide kanserinden 22 Kasım 1617'de öldü. Henüz 27 yaşında olan I. Ahmed'in bu beklenmedik ölümü, herkesi şaşkına çevirdi. O atmosferde, karar vermeye yetkili olanlar Osmanoğullarınm süregelen yasasına aykırı biçimde, padişahın oğlunu (Osman) değil kardeşi Mustafa'yı tahta oturttular. Bunun da nedeni, ilk kez. ölen padişahın kardeşinin hayatta olmasıydı. O gün İstanbul camilerinde selalar okundu. I. Ahmed'in cenaze namazını, sarayın Salın Divanhanesi'nde Şeyhülislam Esad Efendi kıldırdı. Oradan alman cenaze kalabalık bir cemaatle camii yanındaki türbesine gömüldü.

Döneminde kazaskerlik yapan Bostanzade Yahya Efendi, I. Ahmed'in erdemlerinden, İstanbul'a hizmetlerinden uzun uzun söz eder. Başkentte rüşveti önlediğini, kadıların adil davranmalarını sağladığını, yetim malları için ayrı bir hazine oluşturduğunu, yiğit, iyi ok atan, ustaca kılıç kullanan ve topuz fırlatan, çok dindar, gerektiğinde sert ve ödünsüz olduğunu anlatır. Bir ok müsabakasında İstanbul surları üstünden attığı ok fersahlarca ileriye düşmüştür. Hz Muhammed'in ayak resmini içeren bir sorgucu sarığına takarak dine bağlılığını simgelemişti.

Sultan Ahmed Külliyesi ile Ayasofya'nın karşısında ondan daha alımlı ve görkemli dini bir anıt tasarımı için kendi gelirlerinden servetler tüketmiştir. Caminin on dört şerefesi I. Ahmed'in 14. Osmanlı padişahı olduğunu simgeler. İstanbul'da adına yapılan diğer eserler arasında başlıcaları Eyüp'teki Sultan Ahmed Sebili. Beşiktaş'ta Tersane Bahçesi'nde köşk ve kasır, Kavak Sarayı ve İstavroz mescitleri, Alemdar, Tophane. Tersane. Haydarpaşa ve Üsküdar iskelesi çeşmeleridir. Topkapı Sarayı'nda da III. Murad Odasına bitişik bir odası vardır. Oğullarından II. Osman, IV. Murad, İbrahim (Deli) padişah olmuşlar, hasekisi Kösem Mahpeyker Sultan, Osmanlı Sarayı'nın en etkin valide sultanı olarak ün yapmıştır. Şehzadelerin sancak valiliğine gönderilmeyip sarayda göz hapsine alınmaları, haremin saray ve İstanbul yaşamındaki ağırlığı I. Ahmed'le başlamıştır.

Bibi. *Tarih-i Solakzade.* 683 vd; *Tarih-i Naima,* I, II; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* VIII. İst. 1333; Bostanzade Yahya, *Tarih-i SâfTıılıfetü'l-Ahbab (Duru Tarih),* İst. 1978; Evliya, *Seyahatname,* I. 212 vd; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* III; Danişmend, *Kronoloji.* III: M. C. Baysun, "Ahmed İ". *İA.* I.

NECDET SAKAOĞLU

AHMED I ÇEŞMESİ

Alemdar'da. Sur-ı Sultani'den Gülhane Bahçesi'ne geçişi sağlayan Soğuk Çeşme Kapısı'nın sağında sur duvarı üzerinde yer alır.

Üzerindeki üç beyitlik kitabeden 1012/1603 tarihinde Sultan I. Ahmed tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin eserinde Soğuk Çeşme adı ile bu çeşmeden bahsedilir. 1645 yılında Sur-ı Sultani üzerinde açılan ve çeşmenin yanında yer alan kapı da Soğuk Çeşme Kapısı olarak tanınmıştır. Çeşme daha sonra 1307/1889 tarihinde II. Abdülhamid tarafından yenilenmiş ve Hamidiye Çeşmesi olarak tanınmıştır. Bu durum çeşme üzerindeki talik hat ile yazılmış olan iki satırlık diğer kitabede belirtilmiştir.

Mermer malzeme ile yapılmış bulunan çeşme bugün her iki dönemin de izlerini taşımaktadır. I. Ahmed zamanında yapılmış çeşmeden günümüze gelmiş olan kısımlar bugünkü çeşmenin orta bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümde üstte rumîli, palmetli bir taç yer alır. Bunun altında bitkisel dekorlu bir bordur ile sağlı sollu birer dal üzerinde lale, stilize çiçekler ve yapraklardan oluşan bir süsleme bulunmaktadır. Burada çiçekli iki daim arası kazınmıştır. Muhtemelen I. Ahmed'in tuğrası burada bulunuyordu. Aşağıdaki üç satırlık kitabeden sonra sivri kaş kemerli çeşme nişi yer almaktadır. Kemer köşelerinde birer dal üzerinde ikişer lale yer alır. Çeşmenin aynataşı Bursa kemeri şeklinde düzenlenmiş olup ortada bir musluk deliği, iki yanda birer tas hücresine sahiptir. Aynataşı üzerinde celi sülüs yazı ile bir ayet yer alır.

II. Abdülhamid devri ilavelerini orijinal çeşmenin etrafındaki parçalar oluşturmaktadır. En üstte devrin özelliğine sahip "C-S" kıvrımlı taç bölümünde yine tuğra yeri kazınmıştır. Burada da II. Abdülhamid'in tuğrası bulunuyor olmalıydı. İki yanda yer alan bölümlerde bu devrin özelliklerine uygun kıvrık yaprak düzenlemeleri, ikişer sütunçe ve başlıklardan oluşan zarif kabartma süslemeler bulunmaktadır. Bunlar aşağıda oval hareketli birer kaide üzerine oturmaktadır. Çeşme altındaki dilimli kurna da bu döneme aittir.

Bibi. Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri,* I, 60; O. Ş. Gökyay, "Risale-i Mimariye ve Mimar Mehmed Ağa", *İsmail Hakkı Uzunçarşılıya Armağan,* Ankara, 1976, s. 19-142.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

AHMED I SEBİLİ

bak. SULTAN AHMED KÜLLİYESİ

AHMED I SEBİLİ

bak. EYÜB SULTAN KÜLLİYESİ

AHMED H

(25 Şubat 1643, İstanbul - 6 Şubat 1695, İstanbul) Osmanlı padişahı (22 Haziran 1691-6 Şubat 1695). Sultan İbrahim İle Hatice Muazzez Sultanin oğlu. Fatih Sultan Mehmed'den sonra cülus ve kılıç alayı törenleri Edirne'de yapılan ilk padişahtır. Kısa saltanatında İstanbul'a hiç gelmedi. Döneminde, sadrazam ve vezirlerle devlet erkânı da Edirne'de veya cephede bulunduklarından fiili başkentliğini geçici olarak yitiren İstanbul'u Sadaret kaymakamı ve İstanbul kadısı yönettiler. Bu nedenle kent, sorunları ile baş başa bırakılmış olarak bir dizi sıkıntı yaşadı. Yönetimdeki boşluklar yüzünden, türeyen bir zorbalar zümresi halkı yıldırdı.

Babası Sultan İbrahim'in (hd 1640-1648) tahttan indirilip öldürüldüğü tarihte henüz 5 yaşında bulunan II. Ahmecl, sarayın Şimşirlik Kasrında 43 yıl göz hapsinde tutuldu. Bu süre boyunca İstanbul'u gezip görme olanağı bulamadı. Doğup büyüdüğü İstanbul'u tanımayan II. Ahmecl, şehzadelik yıllarını özel dairesinde ilm-i nücum'la (yıldızbilim) uğraşarak geçirdi.

1691 ilkbaharında Avusturya seferi hazırlıklarını tamamlayan Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa. İstanbul'dan hareket ederken Padişah II. Süleyman'ı da ağır hasta olmasına karşın Edirne'ye kadar birlikte gitmeye ikna etti. Veliaht konumundaki II. Ahmecl de kapalı bir arabayla Edirne'ye göttirüldü. Sadrazamın cepheye hareketinden kısa bir süre sonra II. Süleyman Edirne'de öldü. Şeyhülislam Feyzullah Efendi. Rikâp Kaymakamı Ali Paşa, Nişancı Elmas Mehmed Paşa, nakibüleşraf ve kadıaskerler ile diğer ileri gelenler Edirne Sarayı'nda toplanarak padişahlık sırası konusunu tartıştılar. Bir kısmı, IV. Mehmed'in oğlu Mustafa'yı tahta oturtmak istiyordu. Durumu Filibe'deki ordugâhta öğrenen sadrazamın müdahalesiyle II. Ahmed'in padişahlığına karar verildi. Cülus ve biat töreni 23 Haziran 1691 tarihinde Edirne'de yapılan II. Ahmed, Kılıç kuşanma töreni için İstanbul'a gitmek istedi. Fakat bunu kendi mevkileri bakımından sakıncalı bulan yöneticiler, âdet olmadığı halde bu töreni Edirne Eski Camii'nde (II. Muradin da bu camide kılıç kuşandığı saptandığından) yaptılar. II. Ahmed'e, şeyhülislam ve nakibüleşraf, İstanbul'dan getirtilen Hz Muhammeclin kılıcını, camiin hünkâr mahfilinde dua ederek kuşattılar (13 Temmuz 1691). Tüm bu karar ve uygulamalarda görüşüne başvurulmayan padişah, kızgınlık duyarak nakibüleşraf Ali Efendiye "Bre Allah'tan korkmaz, ak sakalından utanmaz. Beni bu hale koyup hapis çektirdiniz. Saltanata layık değildir demenize aceb sebep ne ola?", diye bağırmıştır. Yayımlanan cülus fermanında ise "İrsen ve istihkaken makam-ı saltanat ve taklid-i hükümet ittifak-ı ârâ ile cenab-ı saadet-meabıma tevfiz olundu", denmek suretiyle tahta çıkışının yöneticilerin oyu ile olduğu vurgulanmıştı.

II. Ahmed'in Young Albümünde yer alan bir resmi, Londra, 1815.
Galeri Alfa

II. Ahmed'in saltanat yıllarında, art arda bozgunlarla sonuçlanan Avusturya-Macaristan savaşları devam etti. Hicaz'da, Suriye'de ayaklanmalar. Kuzey Afrika'da devletin önleyemeyeceği karışıklıklar vardı. Sadrazamlıkta bırakılan Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nm Slankamen Savaşı'nda şehit düşmesinden (1691) sonra II. Ahmed, kısa aralıklarla Arabacı Ali Paşayı (169D, Hacı Ali Paşa'yı (1692). Bozoklu Mustafa Paşa'yı (1693), Sürmeli Ali Paşa'yı (1694) sadrazam ve serdar-ı ekrem atadı. Bu sadrazamlar da görevlerini Edirne'de sürdürdüler veya cepheye gittiler.

II. Ahmed, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemindeki yönetim geleneklerini canlandırma isteğiyle Divan-ı Hümayunum haftada dört gün toplanmasını öngörürken bir dizi atamalarda da bulundu. İstanbul kaymakamlığına Amcazade Hüseyin Paşa'yı atadı. Başta hekimbaşı olmak üzere enderun amirlerinden çuhadar, rikabdar ve ciülbend ağalarını değiştirdi. İdam ettirmek istediği Yeniçeri Ağası Eğinli Mehmed Ağa'dan çekindiği için ilkin İstanbul'a gönderdi. Amcazade Hüseyin Paşa'nm ağayı koruması üzerine de İstanbul kaymakamlığına İsmail Paşa getirildi. Yeni kaymakam, Mehmed Ağa'nm boynunu vurdurdu.

En basit konulara bile öfkelenen II. Ahmed,. Arabacı Ali Paşa'yı böyle bir anında uzaklaştırıp Diyarbakır Valisi Hacı Ali Paşa'yı sadrazam atadı. O gelinceye kadar da İstanbul Kaymakamı İsmail Paşa'yı Edirne'ye çağırdı ve yeniçeri ağası yaptı. İstanbul kaymakamlığına Sarı Hüseyin Paşa getirildi. Bu sırada, padişahın ikiz şehzadeleri İbrahim ve Selim doğduğu için Edirne'de ve İstanbul'da şenlik ve donanma düzenlendi. Fakat İstanbul, bu tür şenliklerle avutulabilmekten uzaktı. Yıllardan beri yaşanagelen güvensizlik ve ekonomik buhran, ilmiye sınıfının dinsel hoşgörüsüzlük ortamında unutturulmaya çalışılıyordu. İkiz şehzadelerin doğumu bile din çevrelerince istismar edildi ve Osmanlı tarihinde ilk kez görülen bu mutlu doğumun, yakın gelecekte her şeyin düzeleceğine bir işaret olduğu halka inandırılmaya çalışıldı. Öte yandan, İstanbul'daki din önderleri ile medreselerin bağnaz ve bilgisiz müderrisleri, halk ve esnaf yığınlarım küçük bir işaretle peşlerine takarak her türlü eylemi yapabilecek güçteydiler. II. Ahmed'in Edirne'de oturtulması da bu yüzdendi. Gerçek din bilginleri ve aydınlar ise İstanbul'dan uzaklaştırılmışlardı.

Bu ortamda İstanbul, tarihlere "Vak'a-i Garibe" adıyla geçen ilginç bir olay yaşadı. Mayıs 1692'deki ramazan ayıydı; ermişliğine inanılan Demirkapulu Şeyıı Süleyman Efendi'nin Fatih Camii'nde bir cuma konuşması ve duası yapacağı bir hafta önceden halka duyurulmuştu. O gün, kadın erkek, yaşlı ve çocuk Fatih Camiini ve çevresini mahşer görünümünde doldurdular. Bunu haber alan İstanbul Kaymakamı Bosnavi Sarı Hüseyin Paşa, böylesine bir kalabalığın toplanması bir karışıklığa neden olur kaygısıyla "kofa çıktı. Hüseyin Paşa'nm arkasında kadılar, zabitler ile uzaktan gözükmesi, korku ve çekinme duyguları çok baskın olan halkı heyecanlandırdı. "Vezirin kol ile gelmesi sebepsiz değildir, kaçalım!", söylentisi hızla yayıldı. Herkes dehşete kapıldı. Cami kapı ve merdivenlerinden birbirini çiğneyip ezerek çıkmaya çalışanlar, küçük çocukların ölümüne neden oldular. Bunların anneleri ve yakınları ağlaşmaya başladılar. Halk birbirine girdi. Kaymakam paşa, derhal sarayına döndü. Ama olaylar yatışmadı. Hüseyin Paşa azledilerek yerine Selanik Muhafızı eski bostancıbaşı Hüseyin Paşa atandı. Eski kaymakam, idam edileceğini öğrenince ortadan kayboldu. Bu olayın heyecanı yatışmadan Cibali'de yangın çıktı. Karanlık Mescit Mahallesi'ni saran yangın, rüzgârla yayıldı. Birkaç koldan ilerledi. Bir kol, Salih Paşa Camii çevresine, bir kol Atpazarı'na, Muytablar Çarşısı'na uzandı. Birkaç bin ev ve dükkân yandı. 1693'te daha büyük bir yangın Ayazma Kapısı ile Unkapanı arasındaki dükkân-

SULTAN II. AHMED'İN ÖLÜMÜ, II. MUSTAFA'NIN TAHTA ÇIKIŞI

1106 yılının Cemaziyel-âhir ayının 22 nci Pazar günüki rumî Ocak ayının 27 nci günüdür, sabahleyin güneşin doğuşundan üç saat sonra, padişahımızın amcası Sultan Ahmed damla hastalığından ölmüştü. Bu haberi Dârü's-saâde Ağası îshak Ağa, Sadrazam Ali Paşa'ya bildirince. Ali Paşa, Edirne'de bulunan vezirleri, ulemayı. Ocak ağaları ile ileri gelenlerini ve Divan memurlarım sarayına çağırarak Sultan Ahmed'in yerine padişahlığa kimin getirileceği konusunda konuşmaya başladı. Toplantıda, bu konuda merhum Sultan Mehmed'in büyük şehzadesi Sultan Mustafa üzerinde oy birliği olduğu belli olunca, bu kararı Bâbü's-saâde Ağasına bildirdiler ve hep birlikte cülus töreninde bulunmak üzere Bâb-ı hümâyun'a gelerek yeni padişahın çıkışını beklemeye başladılar.

Bu sırada ben, Sultan Mustafa'nın şehzadeliklerinde oturdukları haneye koşarak muştu haberini vermiş ve onu buradan alarak Hasoda tarafında bulunan demir kapı önüne getirmiştim ki, Arz ağaları bizi karşıladılar. Buradan doğruca Tahtodası'na gittik. Padişahımız Hazret-i Peygamberin mübarek hırkalarının eteğinde iki rekât şükür namazı kılıp duâ ettikten sonra, sırtında, içeride giydiği, yeşil şal kaplı samur erkân kürkü olduğu halde, başına küçük sarık üzerine murassa bir tuğ takarak biat töreni için dışarı çıkarken. Arz odası önünde şehzadelik imamı Ali Efendi, Hekimbaşı Mehmed Efendi, Cerrahbaşı Nuh Çelebi karşılayıp, padişahımızın elini öptüler. Bundan sonra Padişahımız, öğle vakti, ezanî saatle tam 7'de Bâb-ı hümâyun dışında kurulmuş bulunan tahta şan ve şerefle oturdu...

Cülus töreni devam ederken merhum Sultan Ahmed'in cenazesi, Padişahın emri üzerine, Dârü's-saâde içinde İmam-ı sultanî Ali Efendi tarafından yıkanarak hazırlanmış ve Alay Köşkü önündeki musalla taşına indirilmişti. Merhumun cenaze namazı Müfti Efendi tarafından kıldırılıp cenaze arabaya konacağı sırada Padişahımız merhumu hayırla anarak cenazenin İstanbul'da Sultan Süleyman Türbesine defnedilmesini buyurdu ve cenaze İstanbul'a Küçük Mir-i ahur Dilâver Ağa ile gönderildi. Cenaze töreninde hazır bulunan bütün vezirler, ulemâ ve ordu ileri gelenleri onu Solak Çeşmesi'ne kadar selametlediler.

Silahdâr Fındıklık Mehmed Ağa, ***Nusretnâme,*** c, I, s. 3-4

lan tutuşturdu. Rüzgârın şiddetiyle yayılan bu yangında Cibali Kapısına kadar olan sur dışı dükkân ve evler tamamen yandı. Surdan iç kesime giren bir kol. Küçükpazar'ı yaktıktan sonra üç koldan ilerledi. Süleymaniye Camii'ne kadar semtler, Vefa Meydanı çevresi, Zeyrek Yokuşu, Atpazarı, Saraçhane, Büyük Arasta (Haffafhane), Yeniodalar. Avret Pazarı, Dikilitaş (Çemberlitaş) çevresi kül oldu. Halk ve güvenlik birlikleri yangını söndürmede başarılı olamadılar. Bunun, ilahi bir cezalandırma olduğu söylentisi halk arasında yayılınca birçok İstanbullu evlerini uzak yerlere taşımaya kalkıştılar. Yirmi saat süren bu büyük yangında yüzlerce ev, mescit, bekâr odası, han ve dükkân yandı. Kurtarabildikleri eşya ile camilere, meydan ve yollara dolan halka vaizler olmadık şeyler anlatıp mucize beklemelerini öğütlemekteydiler. Yiyecek darlığı daha da arttı. Can güvenliği olmadığı gibi, herkes, kentteki kolluk kuvvetlerinden ve yöneticilerden aşırı derecede korkmaktaydı. Aradan on iki gün geçince yine Ayazma Kapısında bir yangın daha başladı, Odun Kapısına doğru kerestecileri tutuşturdu. Olaylar, Edirne'deki II. Ahmed'e "kundak koyma" olarak ulaştırıldı. Padişah, öfkelenerek İstanbul Kaymakamı Hüseyin Paşa'yı azletti ve yerine Kıbrıs Muhafızı Kalaylıkoz Ahmed Paşa'yı atadı. Kentte sayısız hırsız, soyguncu türemişti. İstanbul'da hava karardıktan sonra kimse dışarı çıkamıyordu. Yeni kaymakam, gece ve gündüz, kendi rahatını bir tarafa bırakıp güvenlik önlemleri aldı. Bu sırada İstanbul'daki ilginç yasaklamalara bir yenisi daha eklendi. Ahmed Paşa, Hıristiyan ve Yahudi halkın renkli çuhalar, değerli elbiseler, samur kalpaklar, sarı mest pabuç giymelerini, kent içinde atla gezmelerini yasakladı. Siyah elbise, kırmızı veya siyah pabuç giyme zorunluluğu koydu. Gayrimüslimlerin hamama girdiklerinde nalın kullanmayıp çıngırak bağlayarak ehl-i İslam olmadıklarını belli etmelerini emretti. Halk, bu tür önlemleri pek tuttu. Ahmed Paşa, bir anda ummadığı bir üne kavuştu. Bunu haber alan Edirne'deki Sadrazam Bozoklu Mustafa Paşa. II. Ahmed'in izniyle Kalaylıkoz Ahmed Paşa'yı görevinden aldı ve Amcazade Hüseyin Paşa'yı kaymakamlığa getirdi. Ama II. Ahmed bu değişiklikten kısa bir süre sonra sadarete eski defterdar Sürmeli Ali Paşa'yı, İstanbul Kaymakamlığıma da Van Valisi Esir Mustafa Paşa'yı atadı. 169Tte İstanbul'a gelen İtalyan gezgin Francis Gemelli, kentte dilediği gibi gezebilme özgürlüğü bulamadığını, hattâ Tersanenin yanma kadar sokulma cesareti gösterdiği için Banyon denen zindana atıldığını anlatır. İstanbullu gayrimüslimlerin ise tam bir ibadet özgürlüğüne sahip bulunduklarını, kiliselerde ayinler düzenlediklerini ekler.

II. Ahmed'in ve devlet ileri gelenlerinin oturduğu Edirne, yaşama bakış ve kültür düzeyi açısından İstanbul'dan farklı değildi. Bursa'dan kalabalık bir derviş grubuyla Edirne'ye gelen ve halkı tahrik eden, yönetimi ve yeniçerileri aciz bırakan Niyazi Mısrî, mekdilik iddiasıyla ortaya çıkıp Eski Cami'de halkı kendisine biata çağıran bir meczup, dönemin özelliğine örneklerdir. Bu ortamda. Divan-ı Hümayunun haftada dört gün toplanmasının, II. Ahmed'in sık sık atama ve uzaklaştırmalar yapmasının hiçbir yaran olmamıştır. Önceki padişah II. Süleyman (hd 1687-1691) gibi, saray muhiti ile çevresindeki kıt görüşlü çıkarcı bir zümrenin etkisinde kalan II. Ahmed, kendisini çok akıllı, adil, yetkin bir padişah sanmaktaydı. İstanbul'a gitme isteği her seferinde türlü bahanelerle önlenerek kalabalık kadrolu Topkapı Sarayımın entrikalarına oyuncak edilmemeye çalışıldığı kabul edilir. Ama gene de zayıf şahsiyeti yüzünden Edirne Sarayımda tecrit edilmişti.

Sağlıksız bir bünyeye sahip olan II. Ahmed Edirne'de öldüğü zaman Divan-ı Hümayun toplantıdaydı. Gelen haber üzerine II. Mustafa (1695-1703) Edirne'de tahta oturtuldu. II. Ahmed'in cenazesi ise İstanbul'a gönderilerek Kanuni Sultan Süleyman Türbesine defnedildi. Dönemindeki İstanbul kadıları sırasıyla A'reczade Abdullah, Esseyyid Mehmed, Muslî, Evliya Mehmed, Tevkiizade Mehmed, Caferzade Şeyh Mehmed, Alaşehirli Abdullah efendilerdir. Bunların bazıları Kostantiniye Kadısı bazıları İstanbul Efendisi unvanları ile atanmışlardır.

Müzikten ve şiirden hoşlanan II. Ahmed, şehzadeliğinde, Muslihiddin Mustafa bin Vefanın (ö. 1491) *Mülheme-i Şeyh Vefa* adlı eserini, 1680'de Şimşirlik'te istinsah etmiştir. 33 varaktan ibaret bu eser, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndedir. Uşşakîzade Seyyid İbrahim'in Ataî tezkiresine yazdığı Zeyl-i Ataî'nin 21. ve son bölümü bu padişah dönemindeki devlet adamlarım, bilginleri, şeyhleri kısa biyografilerle tanıtır. II. Ahmed'in kısa yaşamöyküsü de vardır. Bu konular, yine bir Ataî zeyli olan Şeyhî'nin (Mehmed bin Hasan) Vekayiu'l-Fuzalâ'sının 21. tabakasında yinelenmiştir. II. Ahmed adına, İstanbul'da yapılmış herhangi bir eser yoktur.

Bibi. Feraizîzade Mehmed Said. ***Gülşen-i Maarif.*** II. İst., 1268: ***Tarih-i Raşid.*** II: ***Silahdâr Tarihi,*** II.

NECDET SAKAOĞLU

AHMED m

(31 Aralık 1673, Hacıoğlupazarcığı [bugün Bulgaristan'da] - 1 Temmuz 1736, İstanbul) Osmanlı padişahı (22 Ağustos 1703 - 1 Ekim 1730). IV. Mehmed ile Rabiâ Emetullah Gülnûş Haseki Sultanın oğludur. İstanbul dışında doğmuş, Edirne Vakası denen ayaklanmada Edirne'de tahta çıkmış, Patrona Halil Ayaklanması(->) ile de tahttan indirilmiştir. Padişahlığının 1718-1730 arasın-

daki dönemi Lale Devri(->) olarak bilinir. Hattat olarak da ünlüdür.

III. Ahmed, 9 Ağustos 1679'da Beylerbeyi'ndeki İstavroz Sarayımda özel bir törenle ilk dersi Seyyid Feyzullah Efendi'den alarak eğitim ve öğretime başladı. Hat hocaları Hafız Osman ve Veliyeddin efendilerdi. Dini bilgiler ve yazı dışında müzik, edebiyat da öğrendi. 1687'den sonra 16 yıl boyunca İstanbul ve Edirne saraylarında, kafes hayatı denen göz hapsinde kaldı. Bu dönemde Edirne, Osmanlı Devleti'nin fiili başkenti durumundaydı. İstanbul'da 1703'te cebecilerin başlattığı ayaklanma, Edime Vakası denen bir ihtilalle sonuçlandı ve III. Ahmed, ağabeyi II. Mustafa'nın (1695-1703) yerine 22 Ağustos 1703'te Edime Sarayı Hasodası'nda tahta çıktı. İlk cuma selamlığını Edirne'de Bayezid Camiinde yaptı. Ayaklanmacıların istekleri doğrultusunda yeni atamalarda bulundu ve İstanbul'a dönmek üzere ordugâha çıktı. Hocası Feyzullah Efendi'nin öldürülmesini engelleyemedi. 4 Eylül 1703'te, yaklaşık yarım yüzyıldır, kısa aralıklarla Edirne'de süregelen saray ve saltanat düzenini kapatarak tüm saray halkıyla birlikte İstanbul'a hareket etti. 14 Eylül günü Davutpaşa sahrasında konakladı. 16 Eylül'de buradan Eyüb Sultan Türbesine giderek Hz Muhammed'in kılıcım kuşandı ve coşkulu bir törenle Edirne Kapışımdan kente girdi. Doğruca Topkapı Sarayı'na gitti.

Uzun zamandan beri denetim dışı kalmış olan İstanbul huzurlu ve güvenlikli bir ortam değildi. Karışıklıklar, tutuklama ve idamlar sürdüğü gibi, hırsızlık ve soygun olayları da yaygındı. III. Ahmed'in geldiği günlerde bostancıların, yeniçerilerin ayaklanma girişimleri güçlükle yatıştırıldı. Defter çalığı iki bin dolayında yeniçerinin ocağa dönme isteklerini geri çeviren III. Ahmed, bunların elebaşılarını idam ettirdi. Bu kez bostancılar, saray bahçelerinde eylemler başlattılar. III. Ahmed kesin hükümler içeren bir hatt-ı hümayunla bunların tümünü yeniçeri sınıfına geçirtti. Uymayanları ise idam ettireceğini duyurdu. Ocakta, sarayda ve devlet örgütünde yeni atamalar yaptı. Suçlulardan kimileri idam edildi ya da sürgüne gönderildi. Yeniçeri ağası idam, Sadrazam Kavanoz Ahmed Paşa azledildi. İstanbul kadısı sürgüne göncierildi. Sadrazamlığa 16 Kasım 1703'te Damat Hasan Paşa'yı atayan III. Ahmed, İstanbul kadılığına da Kara Halil Efendi'yi getirdi. Ancak 1704 yılı ilk aylarında yönetime egemen olabildi. İstanbul'da hem para darlığı, hem mal kıtlığı vardı. Piyasadaki züyuf (düşük ayarlı) akçeleri toplatan padişah, yeni çil akçeler kestirdi ve halkın, ellerindeki düşük değerli paraları darphanede değiştirmelerine olanak verdi. Askerin ve halkın moralini yükseltmek düşüncesiyle Okmeydanı'nda atış müsabakaları düzenlenirken tersanede de yeni bir savaş gemisi denize indirildi. Bu vesileyle ziyafetler verildi. III. Ahmed kısa aralıklarla sadrazam değiştirdi. Damat Hasan Paşa'nm yerine önce Kalaylıkoz Ahmed Paşayı ardından da 25 Aralık 1704'te Baltacı Mehmeci Paşayı atadı. İlk çocuğu Fatma Sultanin 22 Eylül 1704'teki doğumu renkli bir şenlikle kutlandı. İstanbul'daki esnaf kollan da Alay Köşkü önünde gösteriler düzenlediler.

1705'te, Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa, İstanbul'daki Kubbe Veziri Hüseyin Paşa'yı azlettirmek için zorba bayrakları açtırtıp düzmece bir eylem yaptırttı. Bayezid Camiindeki bu eylem sonucunda Hüseyin Paşa sürgüne gönderilirken yirmi kişi de idam edildi. Baltacı Mehmed Paşa'nm yerine 3 Mayıs 1706'da Çorlulu Ali Paşa sadrazam oldu. İki yıl boyunca İstanbul'a birçok elçi geldi. Bunlardan İran ve Avusturya elçilerinin alay göstermeleri çok görkemli oldu. 1707'de Eyüp'te Dîv Ali Ağanın, padişahı tahttan indirmeye dönük komplosu ortaya çıkartıldı. Komplocu softaların boyunları Bâb-ı Hümayun

Levni'nin *Silsilename* 'de yer alan III. Ahmed ve şehzadesini betimleyen bir minyatürü, 18. yy.
TSM. III. Ahmed Kütüphanesi
Nazım Timuroğlı

önünde vuruldu. Eski İstanbul kaymakamı Firari Hasan Paşa da kuşku üzerine, bostancıbaşı tarafından kaldırılıp Fenerbahçe'ye götürüldü ve fenerci odasında boğuldu. Bunu, Kudüs nakibinin sarayda Cellat Çeşmesi başında boynunun vurulması izledi. Bunayan Şeyhülislam Sadık Mehmed Efendi'nin yerine Ebezade Abdullah Efendi atandı. Tüm bu operasyonlardan sonra III. Ahmed, artık hem saltanatını sağlama aldı, hem de İstanbul'u baskı gruplarından ve sıkıntılardan bir ölçüde kurtardı. Dış siyasette savaş olasılığım önleyici tedbirler aldı. 1708'de Çorlulu Ali Paşa'nm II. Mustafa'nın kızı Emine Sultanla evlenmesi nedeniyle geleneksel sur-ı hümayun düzenlendi. O yaz mevsimini Karaağaç Bahçesinde geçiren III. Ahmed çiçek hastalığına yakalandı. 8 Kasım 1708'de Üsküdar iskele meydanında Valide Sultan Camii'nin temeli atıldı. Aynı gece Hocapaşa'da yangın çıktı, Yahudi şekerci dükkânları, Mahmudpaşa Çarşısı, Cağaloğlu Sarayı, Daye Hatun Camii, Rüstem Paşa Medresesi çevresi, iplikçiler bodrumu, bin dolayında ev ve yapı yandı. 30 Kasım günü, Akdeniz'den gelen cephane yüklü bir kalyon Tersane önünde infilak etti. İçindekilerle beraber, Haliç'te balık tutanlardan, kayıkçılardan, kıyıdakilerden dört yüz kişi öldü. Tersane Bahçesi'ndeki köşkler harap oldu. O gün baklava alayı(->) vardı. Saraydan baklava tepsileriyle dönmekte olan yeniçeriler, olayı fırsat bilip çarşı pazar içlerinde yağma ve soygunlarda bulundular.

1709'da, III. Ahmed'in henüz 5 yaşındaki kızı Fatma Sultanla Silahdar Ali Paşa'nm "surî" düğünleri yapıldı. On beş gün süren bu muhteşem düğünün hazırlıkları sırasında Edirnekapı-Otakçılar-Eyüp güzergâhmdaki birçok ev, gelin alayının ve hasbahçeden alman gümüşten iki büyük "nakilin ve gümüş gelin arabasının geçirilmesi için kamulaştırılıp yıkıldı. İstanbul'a gelen İsveç elçisini arzodasında(->) kabul eden III. Ahmed, Bender'de oturan sığınmacı Kral Demirbaş Şarlin korunması için, İstanbul'dan bin sipahi, bin silahdar serdengeçtisi, bin beş yüz kıdemli sipahi gönderdi. İstanbul'a gelen Özbek, Rus, Venedik, Kalmuk elçilerini de kabul etti. 1710'da, Sarayburnu surları üstüne yaptırılan ve Topkapı Harem Sarayı olarak bilinen yeni ahşap harem dairesine yerleşen III. Ahmed, 16 Haziran'da Çorlulu Ali Paşa'yı sadrazamlıktan uzaklaştırdı. Köprülü Numan Paşa'nm iki aylık sadaretinden sonra Baltacı Mehmed Paşayı 18 Ağustos 1710'da ikinci kez bu makama atadı. Numan Paşa'nm azil nedeni, "Köprülünün torunu sadrazam olmuş, varalım Dersaadet'e gidelim!" diyen ayağı çarıklı Anadolu ve Rumeli Türklerinin İstanbul sokaklarını doldurmalarıydı. İstanbullular, ayaklanma çıkmasından, ekmek bulunmayacağından ve soygundan korkmaktaydılar. O yıl içinde Kırım Hanı Devlet Giray da başkente geldi. III. Ahmedl ikna ederek Rusya'ya savaş açılmasını sağladı. Padişah. Alay Köşkünden geçit törenini izledikten sonra Baltacı Mehmed Paşa'yı sefere uğurladı. İbadete açılan Üsküdar Valide Sultan Camii'ni, Rabiâ Gülnûş Sultanin ziyareti için, yol üzerindeki tüm evler boşaltıldı. Sokak başlarına perdeler asıldı.

Prut'taki başarısına karşın Baltacı Mehmed Paşa'yı görevden alan padişah, Gürcü Yusuf Paşa'yı 20 Kasım 1711'de sadrazam yaptı. Bir yıl sonra 12 Kasım 1712'de Süleyman Paşa bu göreve geldi. 1713'te Galata'da yangın çıktı. Kalenin iç ve dış mahalleleri yandı. Rusya ile yeni bir savaş olasılığı doğunca İstanbul'daki Rus elçi heyeti tutuklandı.

Çelebi Mehmed Paşayı İstanbul kaymakamı atayan III. Ahmed Edirne'ye gitti. Burada bir süre kaldı. Balıkçılıktan vezirliğe yükseltilen Kel Deli İbrahim Hoca'nın (Paşa) Edirne'de sadrazamlığa getirilişi 6 Nisan 1713'tedir. Bu adamın, kokuşmuş gemici fesine sarılı burma sarığı çıkartılıp başına vezir kavuğu konduğunda odaya yayılan pis koku, amber tütsüsü ile bastırılmıştı. Yollarda kadınlara laf atan bu garip sadrazam 20 gün sonra idam edildi. Damat (Şehit) Ali Paşa sadrazam oldu. Ruslarla Edirne Antlaşması imzalandıktan sonra III. Ahmed İstanbul'a döndü. 1714'te, Gümrük (Eminönü) İskelesi'ne yanaşık duran bir Mısır kalyonu ateş alıp yandı. Bu olayda iki yüz kişi öldü. 1714'te Galata Sarayı'nın onarımı gündeme geldi. Yaklaşık kırk yıldır kullanılmayan ve bir bostancı bölüğünün koruduğu bu sarayın kethüda odası ile orta odası dışındaki bölümleri ve avlu ortasındaki camisi yıkılmış bulunuyordu. Aynı günlerde. Eflâk'te krallığını duyuran Voyvoda Konstantin, görevle giden Koca Mustafa Ağanın cesur bir girişimi ile tutuklanıp İstanbul'a getirildi. Yalı Köşkünde, padişahın huzurunda dört oğlu ve başboyarı ile birlikte boyunları vuruldu. (Bu olay, Ömer Seyfeddin'in Topuz adlı öyküsüne konu olmuştur.) 17 Ocak 1715'te Galata Sarayı, yapım ve onarımı tamamlanarak törenle hizmete girdi.

III. Ahmed Sadrazam Ali Paşa'yı Mora seferine uğurlamak üzere ilkbaharda görkemli bir törenle Davutpaşa ordugâhına geçti. Buradan da Edirne'ye hare•ket etti. Çerkez Mehmed Paşa İstanbul kaymakamlığı görevini üstlendi. 2 Temmuz 1715'te Beyazıt Okçular Kapısı'nda yangın çıktı. Bir nakılcı dükkânından başlayan ateş, Kâğıtçılar Çarşısı'nı. Darphane'yi. Hekim Çelebi Tekkesi'ni, Laleli Çeşme çevresini kül ettikten sonra Aksaray'a yayıldı. Bir kolu Kızılmusluk'tan Cellat Çeşmesine, Langa bostanlarına, Yenikapı ve Kumkapı'ya yayıldı. Otuz saat sürdü. Şiddetli bir poyraz ve yağmur, ateşi azdırdı. Langa'da bin iki yüz insan kurtarmaya çalıştıkları eşya ile birlikte yandılar. Kumkapı'daki rical konaklarının tamamı kül oldu. Sayımda on bin ev ile iki bin dükkânın birçok cami ve mescidin yandığı saptandı. O yıl Eski Saray'ın harem dairesi de yandı. Paşmakçızade Seyyid Abdullah Efendi İstanbul kadılığına getirildi.

Ali Paşa'nın Mora'daki zaferi nedeniyle Edirne'de ve İstanbul'da yedi gün yedi gece şenlik ve donanmalar yapıldı. Fakat İstanbul'daki asayişsizliği önleyemeyen Kürt Mehmed Paşa kaymakamlıktan uzaklaştırılıp yerine Sirke Osman Paşa getirildi. 1715-16 kışında Kâğıthane'den Galata'ya kadar Haliç dondu. Kışın şiddeti Nevruz'a değin sürdü. Bir taraftan da İstanbul'daki kapıkulu askerinin ilkbaharda sefere çıkma hazırlıkları sürüyordu. Sadrazam Ali Paşa. İstanbul'un en eski yapılarından olan Kurşunlu Mahzeni yıktırıp buraya III. Ahmed'e hediye etmek üzere yeni bir köşk yaptırdı, istanbul'a dönen padişah fazla kalamadan, Sirke Osman Paşa'ya kent güvenliğiyle ilgili buyruklar verdikten sonra yine Edirne'ye gitti ve sadrazamı Avusturya seferine uğurladı. Petervaradin bozgunu, Ali Paşa'nın şehit olması ve Tamışvar Kalesinin yitirilişi ile başlayan çözülme, İstanbul'da paniğe neden oldu. Yeni Sadrazam Halil Paşa, ivedi olarak Kürt Mehmed Paşa'yı getirtip İstanbul kaymakamı yaptı. Başkentte yeni bir savaş için mühimmat ve levazım hazırlama çalışmaları hızlandırıldı. İstanbul Kadısı Tosyavî Mustafa Efendinin yerine Yahyazade Ahmed Efendi getirildi. Hindistan elçisi, Edirne'de padişahın huzuruna çıktıktan sonra İstanbul'a geldi ve günlerce ağırlandı. 1717 ilkbaharında Donanma-yı Hümayunun sefere çıkış törenini İstanbul kaymakamı yönetti. Fakat o yılki savaşlarda da Osmanlı ordusunun bozguna uğraması ve Belgrad'm düşmesinin ardından. Niş'e kadar olan bölgenin Müslüman ve Türk halkı, aç ve çıplak, Edirne'ye ve İstanbul'a doğru kaçma çabasına düştüler. III. Ahmed Sofya'da olmasına karşın hiçbir önlem alınamadı. Sadrazam Halil Paşa'nın yerine 26 Ağustos 1~17'de Nişancı Mehmed Paşa getirildi. Ordunun toparlanabilen birliklerine Edirne'de yerlerine dönüş izni verildi. İstanbul'a dönen donanmanın altmış toplu bir kalyonu Tophane önünde infilak etti. Mürettebatla birlikte çevrede bulunan bin kişi öldü. İki kalyon da Yenikapı açıklarında çarpışarak battı. III. Ahmed, Macar sığınmacılarla Edirne'ye gelen Erdel Kralı II. Rakoczi'yi kabul etti. Avusturya cephesinde, Bosna ve Vidin'de elde edilen başarılardan ve 22 Temmuz 1718'de Pasarofça Antlaşması'nın imzalanmasından sonra padişah ve yeni sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa, İstanbul'a dönüş hazırlıklarına başladılar. Temmuz ayı ortasında, İstanbul'da tüfenkhane yolundaki bir yahudhaneden çıkan yangın, kenti sardı. Unkapanı Camii, Azepler Camii ve Hamamı, Zeyrek Mahallesi, Fatih'e ve Saraçhane'ye kadar semtler, Horhor, Etmeydanı, Molla Güranî, Altımermer, öte yandan Ayazma Kapısından yayılan yangınla da Kantarcılar. Vefa. Vezneciler. Eski Odalar, Acemioğlanlar Kışlası, Çukur Çeşme, Langa, Davutpaşa Camii'ne kadar olan yerler yandı. Bu nedenle padişahın İstanbul'a dönüşü bir süre ertelendi. Kent içinde gerekli düzenlemeler ve temizlikler yapıldıktan sonra 20 Ekim 1718'de III. Ahmed büyük bir alayla başkente döndü. 1730'daki Patrona Ayaklanmasına kadar sürecek olan Lale Devri bu dönüşle başlamıştır.

1719'da Topkapı Sarayı'nda arzodasının arkasına yeni bir kütüphane yaptırtarak sarayın muhtelif dairelerindeki kitapları buraya toplatan III. Ahmed. Lale Devrinin ilk adımını bu eseriyle atmış olmaktaydı. Bunu, İbrahim Paşa'nın 24 Mayıs 1719'da Kâğıthane'de verdiği eğlenceli ziyafet, cirit gösterileri, at koşuları, pehlivan güreşleri izledi. Bu da Lale Devrinin ilk eğlencesi sayılır. Fakat bu eğlenceler, 14 Mayıs 1719'daki üç dakika süren ve tüm İstanbul'u etkileyen büyük depremden hemen sonraya rastladığından buruk geçti. Depremde surlar yer yer yıkıldı. Yedikule ve Ahırkapı bedenleri yarıldı. Camilerin kubbelerinde çatlaklar açıldı. Deprem merkezi olan İzmit'te ise dört bin kişi ölmüş, Yalova yerle bir olmuştu.

t S TT^ _A_N_ B U L M *A_ N* Z A R A L A R I

Üçüncü Ahmed devrinde istanbul tabii güzelliklerini hemen hemen her köşesiyle koruyor durumdaydı. Boğaziçi, onun mavi ve hafif dalgalı sularıyla titreşen yeşil sahillerde dört beş beyaz özenli köşkten başka, dikkati çeken yapılar yoktu. Beşiktaş sahillerinin çamlıkları altında Saray-ı Asafî'nin (Sadrazam Sarayı) görkemli varlığı, Anadolu sahillerinde muntazam camilerin beyaz minareleri, sonra etrafı çiçeklerle bezeli râyiha dolu koylar, Boğaz'ın güzelliğini tamamlıyordu.

Sarayburnu ile İstanbul semtleri, bu tabii güzellikler arasında pek özel bir mevkiydi. Sarayın sahilden başlayarak Ayasofya önlerine kadar uzayan surları ortasında, yüksek serviler, ulu ağaçlar arasında kubbeleri ve revakları ile kıyıyı süsleyen yalı köşkleri ve İncili Köşkler, bütün bu köşklerin üzerinde kademeli yükselen Bağdat Köşkü'nün zarafeti, lâle bahçeleri yer alıyordu.

... Üsküdar ve Kadıköyü sahilleri de baştanbaşa köşklerle bezenmişti. Bu kıyıdaki saray ve köşkler yüzden fazlaydı. Bunlardan. Silâhdar Ali Paşa'nın, Fatma Sultanla nikâhlanmazdan önce yaptırdığı saray cidden temaşaya değerdi. Saray, deniz kenannda çok güzel bir noktada olup arkasında ormanlarla örtülü bir tepe bulunuyordu. Yüzden fazla odalarının herbiri olağanüstü tarzda bezemeliydi. Mermerler, yaldızlar, gayet ince resimler göz kamaştırıyordu. Pencere camları İngiltere'nin en değerli billurlarından seçilmişti....

Özellikle hamam dâiresi pek muhteşemdi. Kurnalar, çeşmeler, döşemeler hep mermerdi. Tavan yaldızlarla, duvarlar çinilerle kaplıydı. Hamamın yanında iki geniş dâire vardı. En yüksekteki bir sed biçiminde idi. Dört köşesinden şelâleler akıyordu...

Ahmed Refik, *lâle Devri.* s. 31-35'ten sadeleştirilerek özetlenmiştir.

III. Ahmed, yakınmaları dikkate alarak geceleyin Boğaz trafiğine bir kolaylık olmak üzere Kızkulesi'ne bir fener yapılmasını emretmişti. Padişah, çok bakımsız ve ıssız olan Dolmabahçe Çayın'nın deniz tarafına da sakız bahçeleri duvarları gibi bezemeli parmaklıklar yaptırttı. Arap İskelesini halka kapattırdı. Buraya dış hassa odaları ve bir kayıkhane inşa edildi. 24 Haziran 1719'da Gedikpaşa'da sabun imalathanesinde çıkan yangın, o semtteki hamamı, Bâli Paşa, İbrahim Paşa camilerini. Kürekçiler Hanını, karakolu, Ermeni Kilisesi'ni ve mahalleleri kül etti.

III. Ahmed, en çok İstanbul'un para piyasasıyla ilgilendi. Başkentte kesilen zolata 80, Leh zolatası 90 akçeydi. Padişah bu farkın giderilmesini istedi. Yapılan ayarlamalar sonucu İstanbul zolatası 90, Leh zolatası 88 akçe düzeyine getirildi. Yeni paraya cedit zolata adı verildi. İstanbullular 1720'de heyecanlı bir gün yaşadılar. Akdeniz'in azılı korsanı Burunsuz, yakalanıp başkente getirilmişti. 1 Mart günü halk, kıyıları, kayıkları doldurmuştu. Burunsuz. kendi kalyonunun sereninde, Yalı Köşkü önünde ipe çekildi. 3 Haziran'da İbrahim Paşa'nın, Şehzadebaşı'nda Eski Odaların karşısına yaptırttığı dershane, yatı hücreleri, kütüphane, sebil ve çeşme törenle hizmete girdi. 29 Temmuz'da Cihangir Camii ile çevresindeki tekke ve evler yandı. III. Ahmed, 13 Eylül günü, Okmeydam'ndaki sur-ı hümayunla şehzadelerini sünnet ettirdi. Ziyafetler, gösteriler yirmi gün sürdü. 1721'de gündemdeki konu fiyatların denetlenememesiydi. Esnaf, türlü nedenlerle narhlara uymamaktaydı. Gemilerle getirilen zahirenin, yiyeceklerin denetimi de sağlanamıyordu. Bu yüzden İstanbul Kadısı Dürrî Mehmed Efendi Ekim 1721'de görevden alındı, yerine Köse Şaban Efendi atandı. Öte yandan, kentin dış ve kenar mahalleleri, hırsız şebekelerin-:e soyulmaktaydı. Eyüp, Kasımpaşa, Hasköy, Beyoğlu ve Büyükdere'ye kadar Boğaz köylerinde ev basan, soygun düzenleyen, karşı koyanları öldüren çeteler kol geziyordu. Bunların, kolluk güçlerinden destek gördükleri biliniyordu. Bir baskınla 18 soyguncu yakalandı. Çaldıkları öteberi, bekâr odalarında ele geçirildi. Öte yandan III. Ahmedin güvenini kazanıp bostancıbaşı olan Sivaslı Mehmed, türlü kanunsuzluklara göz yummakta, İstanbul'un her köşe bucağına kaçak yapılar yaptırtmakta, 3oğazin iki yakasında sel yataklarının :nlerine duvarlar ördürtüp akıntıyı kesip şunun bunun evine, bahçesine zarar vermekte, hasbahçeleri gelenek dışı çullandırmakta ve herkesten işine göre rüşvet almaktaydı. Padişah, artan şikâyetler sonucu bostancıbaşım sürgüne minderdi. 1721'den itibaren Eyüp, Ali-Deyköyü, Beylik Bahçe'de imar çalışmaları başlatıldı. İbrahim Paşa İstanbul'un harap durumdaki tüm camilerini, deprem ve yangınlardan zarar görmüş saraylarını, hasbahçelerini tespit ettirterek her birinin onarımını ve imarını da sıraya koyüu.

İstanbul'un bir sorunu da taşradan kaçak gelip kentin çevresine yerleşenlerin vergi ödemeksizin mal üretip el altından satmalarıydı. Oysa bunlar, kendi memleketlerinde baç ve gümrük resmi ödeyerek imal ettiklerini İstanbul'a ve başka yerlere ihraç edebiliyorlardı. Bu alışkanlık, kamu bütçesine zarar verdiği gibi, piyasa kurallarına da aykırıydı. İstanbul esnafının her ürlü vergiden muaf olması, taşralı esnafın başkente hücumuna bir başka nedendi. Bir ferman çıkartılarak sonradan açılan tüm işyerleri vergi yükümlüsü kılındı. İstanbul'a göçlerin durmaması yüzünden taşralarda nüfusun azaldığı, kalanların daha ağır vergi yükünden ezildikleri gerekçesiyle "en az on yıldır İstanbul'da oturmayanların memleketlerine dönmeleri" için ele 1722'de bir ferman çıkartıldı.

8 Temmuz 1721'de Küçükmustafapaşa Çarşısında çıkan yangında ilk kez, tulumba kullanıldı. Yüz elli tulumbacı canla başla çalışıp bu yangını yayılmadan söndürdüler. Ama bir ay sonra Balat'ta çıkan yangın, yahudhanelerin sıklığı yüzünden söndüülemedi. Bu sırada yapılan bir soruşturma sonucu, her iki yangının da birer kundaklama eseri olduğu anlaşıldı. Suçlu bulunan bir fırıncı ibret olsun diye idam edildi. III. Ahmedin gelişmesine çaba gösterdiği bir semt Üsküdar'dı. Annesi adına buraya bir cami yaptırtması, iskele meydanına bir anıt çeşme inşa ettirmesi de bu yaklaşımının kanıtlarıdır. Üsküdar bu yıllarda, herkesin rağbet ettiği bakımlı bir kasaba görünümü kazandı. Ramazan ayında Üsküdar Valide Camiinde mahya yakılması için de bir ferman çıkartıldı. Fakat 1723'te kasaba çarşısında çıkan yangın, Bit Pazarı'nı, Tabhane'yi, Haffafhane'yi, birçok dükkânı ve evi yaktı. 1725'te, Hint gezginlerinin öteden beri İstanbul'a getirip pazarladıkları haşhaşın (esrar) satışı yasaklandı. III. Ahmed, İstanbul'un su sorununa da eğildi. 1725'te Belgrad Köyü korusu içinde bir bent yaptırttı. Kente su akıtan şebekeleri de onarttı. Tekfur Sarayı'mn Kârhane-i Kâşî adı ile bir çini fabrikasına dönüştürülmesi, surların onarılması da bu yıllardadır. 1727'de Saray-ı Amire (Topkapı Sarayı) içincie inşa edilen yeni Darphane-i Amire faaliyete geçirilerek para işlerinin kontrolü sağlama alındı.

Para operasyonu ve o yıllarda süren İran savaşları yüzünden 1727'de yeni vergiler konması kaçınılmaz oldu. Artık İstanbullulardan da birtakım vergilerin alınmaya başlanması halkta hoşnutsuz-

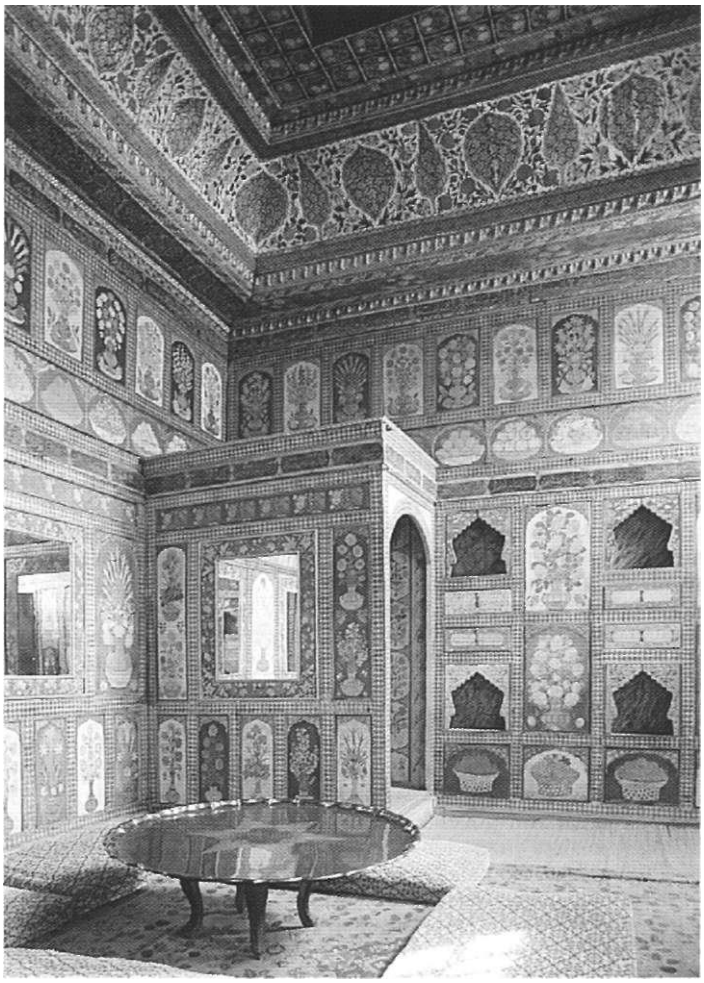

III. Ahmed'in Topkapı Sarayı Harem Dairesinde, hat çalıştığı Yemiş Odası. *Ar as Neftçi*

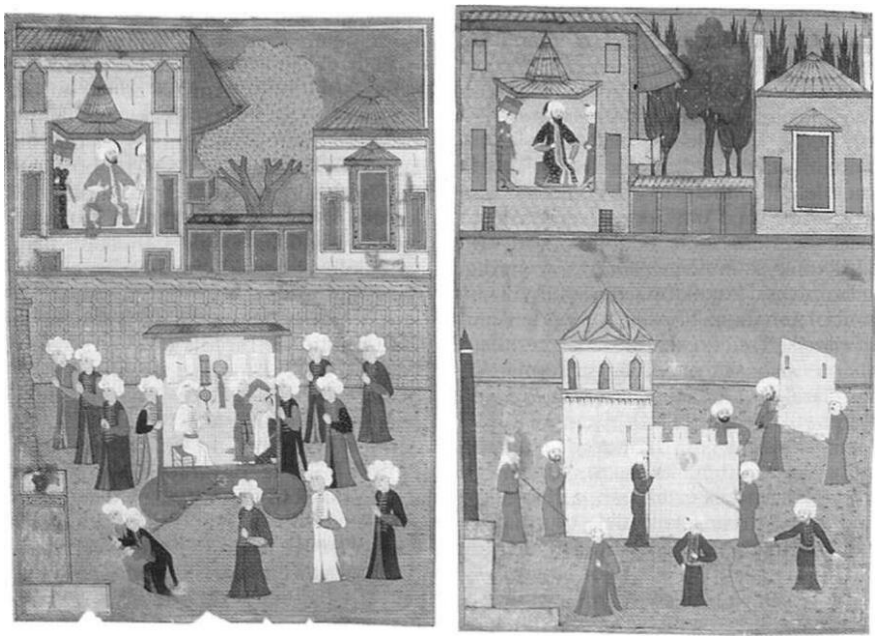

III. Ahmed'in şehzadelerinin düğününü anlatan *Sumame-i Vehbi'den* Levni'nin iki minyatürü: Berberler alayı (solda) ve kâğıttan kaleyle geçenler, 18. yy.
TSM Kütüphanesi
Ana Yayıncılık Arşivi

hıklar doğurdu. Başkentin medrese, ilmiye, softa, tekke çevreleri ise giderek yaygınlaşan Lale Devri eğlencelerini onaylamamaktaydılar. 1727'de imzalanan Hemedan Antlaşması'nm ardından, parasal sıkıntıları önleyecek, halkı memnun edecek çareler arandı. İstanbul'a gelen elçilerin, öncekilere oranla daha görkemli alaylar göstermeleri istendi. Bununla halk avutulmaya çalışılıyordu. Fransız rahibelerinin İstanbul'a, buradan Anadolu'ya geçip din propagandası yapmaları da aynı yıllarda başlamıştır. Başkente Isıranca Ormanları'ndan gelen odunun muhtekirlerin tekelinden kurtarılması, halkın kış soğuklarında çektikleri sıkıntıyı bir oranda hafifletti. III. Ahmed yeni bir fermanla evlerin üstüne tahta bent ve yüksek mahyalı çatı yapımını yasakladı. Yeni Cami yakınındaki Balıkpazarı Kapısı dışındaki Yahudi evleri çok pis, aralarındaki sokaklar geçilmez vaziyette idi. Çıfıt Mahallesi denen burada Müslümanlara rakı ve şarap satılıyordu. Yine 1728 tarihli bir fermanla da İstanbul gümrüğünden duhan gümrüğüne kadar olan bölgedeki Yahudiler bu semtten çıkartıldılar. Evleri de yıkılıp arsaları iskele meydanına katıldı.

İlk devlet matbaasının çalışmaya başladığı bu yıldan çok önce (1715'te) İstanbul'dan kitap çıkartılması yasaklanmış bulunuyordu. *Tarih-i Raşid'de* bu konuda sahafların güzel kitapları ülke dışına satmaları yüzünden birçok kitabın bulunamaz olduğu, konunun bilim çevrelerinde tartışıldığı, İstanbul'un bir ilim merkezi olduğu, buradan kitap kaçırılıp başka yerlere satılırsa bilimin bundan zarar göreceğinin anlaşıldığı. bunun üzerine İstanbul kaymakamına ve İstanbul kadısına, gümrük eminine emirler yazıldığı anlatılmaktadır.

III. Ahmed'in saltanatının son iki yılında, Zindan Kapısı, Üsküdar, Avret Pazarı yangınları epeyce zarara yol açtı. Diğer yandan İstanbul'da ahlakın giderek bozulmasına önayak oldukları gerekçesiyle Acem (İranlı) oğlan ve kız köle alım satımı yasaklandı. Eskiye oranla kent yaşamının refah, eğlence ve imar açısından gerçek ilerleme gösterdiği III. Ahmed saltanatında, Lale Devri'nin özelliklerini oluşturan eğlenceler, Çırağan âlemleri, düğünler ve lüks, Damat İbrahim Paşanın sonsuz yetkisi ve yakınlarını üst düzey görevlere getirmesi, nihayet çok olumsuz bir tepkinin patlak vermesine yol açtı. 28 Eylül-1 Ekim 1730 günleri boyunca devam eden bu ihtilal sonunda III. Ahmed tahttan indirildi. Bundan sonraki yaşamı Topkapı Sarayı'nm bir dairesinde kapalı olarak geçti.

III. Ahmed özellikle celi sülüs yazıda tanınmış bir hattattı. Sülüs ve nesih yazıda Hafız Osman'dan icazetname almış, Veliyeddin Efendi'den de ta'lik yazı meşk etmişti. Topkapı Sarayı'nda bulunan 1136/1723 tarihli celi sülüs murakkaı yazıdaki kudretine örnektir.

III. Ahmed'in daha çok celi sülüs üzerinde durduğu, elimizdeki eserlerinden anlaşılmaktadır. Gerçi hocası Hafız Osman, celi sülüsle fazla uğraşmış değildi. III. Ahmed'in celi yazıyı ilerletme hususunda, Mehmed Bursevi, Mustafa bin Süleyman, Beşir Ağa ve Yahya Fahredclin gibi hat ustalarından istifade ettiğine şüphe yoktur.

Celi sülüs eserleri levha ve kitabelerden ibarettir. Annesi Gülnûş Sultan adına Üsküdar'da yaptırdığı Yeni Valide Camii'nde "El-cennetu tahte akdâmi'l-ümmehât" ve "Re'sü'l-hikmeti mehâfetu'llah" levhaları onundur. Bunlar, müzehhip Taşkondurmaz Mustafa Ağa'ya altınla işletilmiştir. Küçük boyda bir levhası da gene Üsküdar'da Ayazma Camii'ndedir. Ayrıca Topkapı Sarayı'nda Hırka-ı Saadet Dairesinin kapısı üstündeki besmeleyi o yazmıştır. En büyük celi sülüs yazıları, biri Topkapı Sarayı Bâb-ı Hümayunu önünde, biri de Üsküdar Meydam'nda kendisinin yaptırdığı iki çeşmenin kitabeleridir.

III. Ahmed Türk celi sülüs üslubunun seyrini takip etmeye yarayan eserler bırakmıştır. Daha başka celi yazıları da olan padişah nesih ile de uğraşmıştır. Yazdığı dört Kuran'dan birisini, Kocamustafapaşa Şeyhi Nureddin Efendi'ye, diğerini Hafız Paşa Camii İmamı Veliyeddin Efendi'ye hediye etmiş: diğer ikisini de Medine'ye yollamıştır.

III. Ahmed. celi sülüste devrinin anlayışına uygun tarzda yazmıştır. Sülüs ve nesihte ise Hafız 'Osman üslubuna bağlıdır.

III. Ahmed, aynı zamanda münşi ve şairdi, müziğe düşkündü. Harem yaşamını ve eğlenceyi seviyordu. Cariyeleri dışında on dört hasekisi, çoğu çocukken ölen yirmi iki şehzadesi, yirmi beş kızı saptanmaktadır. Saltanatının 1718'e kadarki ilk evresinde önemli bir başarı yoktur. Fakat 1718 sonrası, İstanbul için bir aydınlanma ve açılma dönemi olmuştur. III. Ahmed, İstanbul'u kendi yaşam anlayışına uygun bir atmosfere kavuşturmak istemişti. Bu yaklaşım, İstanbul'a, tarihinin en önemli imar hareketlerinden birini yaşattı. Aynı zamanda bir su tutkunu olan III. Ahmed, su bentleri (bak. Ahmed III Bentleri), çeşme, sebil, havuz ve çağlayanlar yaptırttı. Topkapı Sarayı içindeki kütüphaneden başka Turhan Valide Sultan Türbesi (Bahçekapı) yanında iki kütüphane, Topkapı Sarayı'nda suffa-i hümayunda, harem dairesinde, Galata Sarayı'nda, Topkapı Sarayının yazlık bölümünde yaptırdığı inşaatlar, Haliç çevresindeki çevre düzenlemeleri ve Bebek Mescidi gibi yapılar III. Ahmed'in İstanbul'a katkılarıdır. Revan Köşkü'nü özel çalışmaları için kullanmış, burada şiirle: yazmış, hat çalışmıştır. Şiirlerinde "Necib", "Ahmet Han" mahlaslarını kullanmıştır.

Bibi. *Silahdar Tarihi,* II; Silahdar, *Nusretname,* II: *Tarih-i Raşid,* III-V; Çelebizade ismail Âsim. *Tarih-i Çelebizade Efendi,* İst., 1282: Ahmed Refik (Altınay), *Lâle Devri,* İst., 1331 (Altınav). *Onikinci Asırda:* Müstakimzade. *Tıuhfe.* '76-79: E. Z. Karal, 'Ahmed III", *İA,* L 165-168.

NECDET SAKAOĞLU

AHMED m BENTLERİ

Kırkçeşme tesislerine ek olarak III. Ahmed'in (hd 1703-1730) yaptırdığı bentler. Kırkçeşme tesislerinin Cebeciköv kolunun memba tarafında bulunan Ce-

beciköy ızgarası denilen bağlamanın, Kırkçeşme tesislerinden sonra yapıldığı yapı tekniğinden de anlaşılmaktadır. Taş ocaklarına yapılan yeni yollar yüzünden bu bağlamanın yarısı kaybolmuştur.

Cebeciköy ızgarasından yaklaşık olarak 300 m memba tarafında bulunan eski bir bendin kalıntıları 1988'de görülüyordu. 19. yy'ın ikinci yarısında Fransız Su Şirketi tarafından çizilen bir suyolu haritasında bu bent işaretlenmiş ve su tutmadığı da belirtilerek Eski Bent diye adlandırılmıştır.

Belgelerde III. Ahmed tarafından beş bendin yaptırıldığı yazılıdır. Bunlardan birinin Belgrat Ormanları'ndaki Büyük Bent(->) olduğu kesindir. Yukarıda kalıntılarından bahsedilen bent ile Cebeciköy ızgarası arasında ikinci bir bent kalıntısı daha tespit edilmiştir. Her iki bendin de III. Ahmed tarafından yaptırılan bentler olduğu kuvvetle muhtemeldir. 1993'te bu bent kalıntılarından hiçbir iz kalmadığı gibi, bunların bulundukları tepeler dahi taş ocakları tarafından yok edilmiştir.

Bibi. Çeçen, *Kırkçeşme.* 145.

KÂZIM ÇEÇEN

AHMED Ol ÇEŞMESİ

bak. YENİ VALİDE KÜLLİYESİ

AHMED IH ÇEŞMESİ

Kâğıthane'de Cendere yolu üzerinde, dere kenarındadır.

Aslen Sa'dâbâd Köşkü içinde iken bu yüzyılın başlarında havagazı fabrikası kurulup arkasındaki arazi askeri birliklere tahsis edilince çeşme de bu birlik sahasında kalmıştır. Askeri tesislerin buradan ayrılmasından sonra bakımsız kalmış ve kurumuştur. Şair Vehbi tarafından yazılan beş beyitlik kitabesine göre III. Ahmed tarafından 1135/1722'de Sa'dâbâd Kasrı ile birlikte yaptırılmıştır.

Kesme taştan inşa edilen çeşme dört cepheli olup. haznelidir. Dere tarafındaki cephesi mermer kaplıdır. Çok zarif bir süslemesi vardır. Ayna kemeri girift bir bitkisel süslemeye sahiptir. İki yanda zarif, yuvarlak yalaklı su içme çeşmeleri bulunur. Bunların derin silindirik aynalarının üstü istiridye motifli birer kavsaraya (çeyrek küre şeklinde örtü) sahiptir. Bunların alınlıkları ise palmet denilen bitkisel süslemelidir. Cephede ayrıca hurma ağacı motifi ve stilize bitkisel süslemeler yer alır. Bu süslemelerin ilginç yanı kabartma olarak değil, çizgi halinde oyularak yapılmış olmasıdır. Osmanlı rokokosunun güzel bir örneğidir.

Vaktiyle suyunu Taksim su şebekesinden alan çeşme, bugün tamamen kurumuştur.

Bibi. Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri.* I. 126; *İK-SA,* I, 375; G. Ertürk, *İstanbul Meydan Çeşmeleri* (İÜEF yayımlanmamış lisans tezi). İst.. 1982, s. 14

ZİYA NUR SEZEN

m. Ahmed Kütüphanesi
Ara Güler

AHMED m KÜTÜPHANESİ

III. Ahmed tarafından kurulan kütüphane. Topkapı Sarayının (Saray-ı Cedîd) üçüncü avlusunda arzodasının tam arkasında bulunmaktadır.

Kaynaklardan bilindiğine göre aynı yerde evvelce Mimar Sinan tarafından, II. Selim (hd 1566-1574) için yapılan Havuzlubahçe Köşkü (veya kasrı) bulunuyordu. Basit bir resmi *Hünernâme*deki bir minyatürde görülen bu köşkün on iki somaki sütuna oturan bir kubbesi ve ortasında mermer bir havuz vardı. Osmanlı döneminde kütüphane mimarisinin "altın çağı" olan 18. yy'da, III. Ahmed (hd 1703-1730) saraydaki dolaplarda ve köşklerde dağınık kitapları bir yerde toplamayı düşünmüş ve bakımsız haldeki Havuzlubahçe Köşkü'nü yıktırarak yerinde hem kendi adıyla anılan hem de Enderun kütüphanesi denilen gösterişli kütüphane binasını yaptırmıştır. Yapıma 27 Rebiyülevvel 1131/17 Şubat 1719'da başlanmıştır. Fındıklık Silahdar Mehmed Ağa'nın *Vekâyiname*'sinde bildirildiğine göre. III. Ahmed kütüphanenin temelini atmak üzere, dedesi I. Ahmed'in camiini yaptırırken kullandığı ve hasoda hazinesinde saklanan altın kazmayı kullanmıştır.

Yapımı çok kısa süre içinde tamamlanan binanın kapısı üstündeki Arapça kitabeden 1131/1719'da yapıldığı öğrenilmekte, açılış töreninin ise 10 Muharrem 1132/23 Kasmı 1719 günü olduğu bilinmektedir. Safer 1132/Aralık 1719 tarihli bir kayda göre kütüphanenin yapımı 19.750 kuruşa mal olmuştur. Kütüphanenin kumlusu ile birlikte düzenlenen vakfiyesinde, içindeki kitapların nerelerden toplandığı, buradan hangi günler istifade edileceği bildirilerek, hizmetlilerde aranacak vasıflar ile bunlara verilecek ücreti gösteren ve dışarıya kitap çıkarılmasını yasaklayan hükümler yer alır.

Yalnızca sarayda kalanlara açık olan III. Ahmed Kütüphanesi'nin. açılış tarihinde düzenlenmiş mükemmel bir de katalogu vardır. Bu kütüphaneye sonraları, Fatih döneminden beri toplanmış, bazı Hıristiyan el yazmaları ile baskılı Batı kitapları da konulmuştu. Bu kitaplardan 35 tanesi II. Abdülhamid tarafından 1877'de Macaristan Budapeşte Üniversitesi Kütüphanesine hediye edilmiş, kalanların çok iyi bir katalogu 1931'de A. Deissmann tarafından hazırlanarak 1933'te Almanya'da yayımlanmıştır.

Mimari bakımdan, Türk kütüphanelerinde büyük özen gösterilen bir uygulama burada da görülür. İçindeki kitapların rutubetten zarar görmemeleri için, binanın altında pencereli yüksek bir bodrum yapılmış, her tarafından havalandırma olması için etrafı açık bırakılmıştır. Kütüphanenin bütün cepheleri mermer kaplanmıştır.

İki taraftan merdivenle çıkılan dört sütuna dayanan üç kemerli ve üç bölümlü bir sahanlık, giriş mekânını teşkil eder. Buradaki merdivenlerin arasında, ortada çok zengin surette işlenmiş bir tacı olan, iki tarafında su içme musluklarına sahip ve mihrap biçiminde, 1131/1719 tarihli bir de çeşme bulunmaktadır. Değişik bir düzeni ve süslemesi olan bu çeşmenin arkasında içeride ikinci bir çeşme daha vardır.

Kütüphanenin esas mekânı enlemesine dikdörtgen biçiminde olup girişin tam karşısında, bizzat III. Ahmed tarafından yazılan manzum bir levhadan anlaşıldığına göre hadîs-i şerif okunmasına mahsus bir çıkıntı yer almaktadır. Ortadaki sofayı basık ve penceresiz, kasnaklı. kurşun kaplı büyük kubbe örter. İkişer sütunla ayrılan orta çıkıntı ile yan kanatlar, aynalı tonozlar ile örtülmüştür. Bunlar da kurşun kaplıdır. Kütüphane her cephesinde altlı üstlü açılmış pencerelerden gayet bol ışık alır. Bunlardan üst sıradakiler renkli camlar (revzen) ile bezenmiştir.

III. Ahmed Kütüphanesi'nin mimari zarafet ve güzelliği ile beraber, içinin de çok süslü olmasına özen gösterilerek, kubbe ve tonozların iç yüzleri çok zengin biçimde malakâri nakışlarla bezenmiş, duvarlar kısmen çinilerle kaplanmıştır. Bir kaynaktan öğrenildiğine göre, kütüphanenin yapıldığı yıllardan çok önceye ait oldukları açıkça belli olan bu 16-17. yy'a ait çiniler, Boğazi-

çi'nde Kara Mustafa Paşa Yalısından ve diğer bazı köşklerden sökülerek burada tekrar kullanılmıştır. Girişteki esas kapı ile alt sıra pencerelerin ahşap kanatları, sedef, bağa ve fildişi kakmalarla bezenmiştir. İçerideki kitap dolapları, 19. yy işidir ve kütüphanenin iç süslemesinin zenginliğine ve üslubuna ters düşmektedir. Herhalde III. Ahmed döneminde yapıldığında, kitaplar yirmi yıl sonrasının, 174l'in eseri olan Ayasofya Kütüphanesindeki gibi, zevkli ve yaldızlı nakışlarla bezenmiş, tel kafesli dolaplarda muhafaza ediliyordu.

Bibi. M. Refik, "Enderûn-ı Hümâyûn Kütüphanesi" ***TOEM,*** VII/40, (1332), s. 236-241; ***Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi.*** İst., 1933. S. 142-145; A. Deissmann. ***Forschungen und Funde im Serai,*** Berlin-Leipzig, 1933; T. Öz. "La bibliothèque du Palais de Topkapu". ***La Turquie Kemaliste.*** no. 45, (1941). s. 9-11: Ş. Yenal. "Topkapı Saravı Müzesi Enderun Kitaplığı", ***Güzel Sanatlar.*** VI, (1949). s. 85-90; ***İSTA,*** I. 289-293; Koçu, ***Topkapu Sarayı.*** 72-74; Eldem-Akozan. ***topkapı Sarayı.*** 74. levha 69-70: S. Eyice, ***Topkapı Sarayı.*** "İst.. 1985. s. 28-30; S. Eyice, "Ahmed III Kütüphanesi". ***DİA.*** II. 40-41; İ. Erünsal. ***Türk Kütüphaneleri Tarihi,*** II. Ankara. 1988. s. 7~-80.

SEMAVİ EYİCE

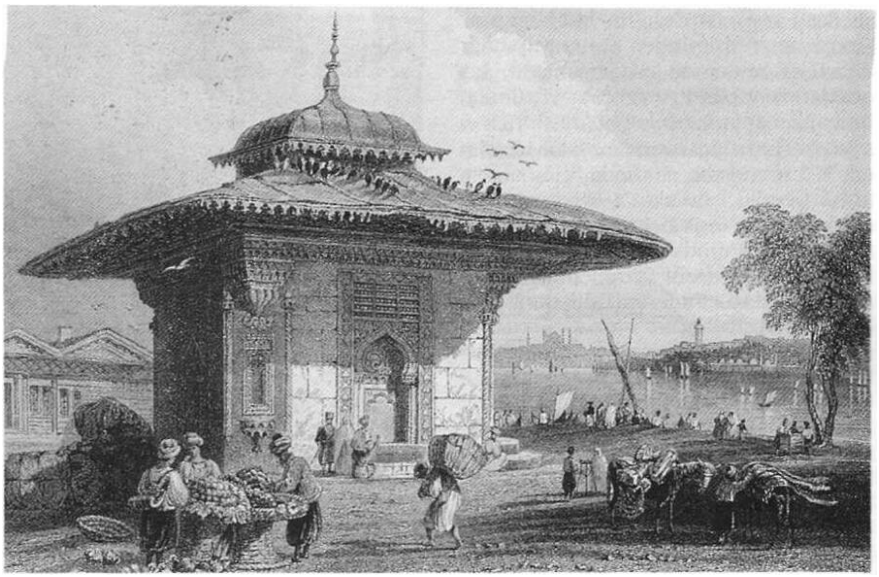

LU. Anıtı e d Meydan Çeşmesi, Üsküdar
Miss Pardoe'nun ***Tloe Beauties of the Bosphorus*** adlı yapıtında yer alan W. H. Bartlett'in deseninden gravür. 19. yy.
yazım Tımıtroğlu

AHMED III MEYDAN ÇEŞMESİ

Üsküdar İskele Meydanı'nda Paşalimanı Caddesi'yle Hakimiyetimilliye Caddesinin kesiştiği kavşakta yer alır.

III. Ahmed Meydan Çeşmesi, deniz kenarına yerleştirilmişti. Kervanların boğazı geçmek için toplandığı Üsküdar Meydanı, yolcuların konaklama ve gerekli sosyal hizmetleri karşılama amacına yönelik çeşitli yardım kurumları ve vakıflarıyla donatılmıştı. III. Ahmed Meydan Çeşmesi bu amaçla yapılan yapılardan biridir. Meydan düzenlemesi sırasında çeşme sökülüp bugünkü yerine getirilmiştir.

Som mermerden yapılmış olan çeşmenin denize dönük yüzünde III. *Ah*med ile Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın birlikte hazırladıkları ve Sultan Ahmed'in celi sülüs hattıyla yazılan bir kitabe vardır. Bu kitabedeki. *Dedi Han Ahmed ile bile İbrahim tarihin / Suvardı âlemi dest-i Muhammed'le cevâdullah* beyti ebced hesabıyla 1141 tarihini vermekte, böylece çeşmenin 1728-29'da yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kütle ve bezeme açısından görkemli bir yapı olan çeşmede ayrıca dönemin önemli şairlerinin beyitleri bir araya getirilmiştir. Kitabelerden biri Şair Nedim'in, ötekiler Şakir ve Rahmi'nindir. Her üçü de ta'lik hatlı olup 1141 tarihini vermektedir.

Yeni konumuna yerleştirildikten sonra dört basamakla yükseltilen III. Ahmed Meydan Çeşmesinde gövde çokgen prizma olarak başlamakta, belli bir yükseklikte yivli gövdeli yarım küre bir konsolla kare prizmaya dönüşmektedir. Konsolun dibinde içi girift bezemeyle doldurulmuş palmet örgesi, konsol kütlesinden çeşme gövdesine geçişi görsel olarak hazırlamaktadır.

Çeşmenin çokgen prizma gövdesindeki simetri eksenleri üzerinde musluklu birer niş bulunmaktadır. Niş içi ve çevresi belirli bir düzenlemeyle bezenmiştir. Bu düzenlemenin dışında çeşme duvarı yalındır, ancak deniz cephesindeki yalın duvar yan nişler eklenerek hafifletilmiştir. Bu nişler mihrap olarak da kullanılmış olabilirler. Deniz cephesinde simetri ekseni üzerinde yer alan niş "S" ve "C" kıvrımlı bir kemerle biçimlenmektedir. Kemerin köşeliklerini kıvnmdal ve rozet örgesi değerlendirir. Niş duvarına simetri ekseni üzerinde bir çiçekli rozet yerleştirilmiştir. İçinde gül, krizantem ve lalelerden oluşan birer demetin bulunduğu uzun boyunlu, şiş gövdeli vazolar, nişin iki yanında cephe tasarımının düşey öğeleri olarak yer almaktadırlar. Bu bezeme düzenlemesini sivri kemerli bir diğer bezeme düzenlemesi çevrelemektedir. Sivri kemerin içini dolduran girift bezemenin kontum yer yer palmetlerle biçimlenmektedir. Palmet aralarında rozetler bulunmaktadır. Kemer alınlığı niş bezeme grubundan mukarnas öğeleriyle oluşmuş kornişle ayrılmaktadır. Sivri kemer düzenlemesi yanlardan rumî palmetli bordürle sınırlanmıştır. Deniz cephesinin çokgen planlı yan nişlerinin örtüleri mukarnas dizileriyle oluşturulmuş, rumî palmetli bir bordürle çerçevelenmiştir.

Deniz cephesine göre daha yalın bırakılan öteki üç cephede benzer bezeme programı uygulanmıştır. Simetri ekseni üzerindeki niş "S" ve "C" kıvrımlı bir kemerle biçimlenmektedir. Niş içinde ve köşeliklerde birer rozet vardır. Niş bezemesiz madalyon ve çiçek dizisiyle çerçevelenmiştir. Niş bezeme düzenlemesi üzerinde mukarnas öğeli kornişle ayrılmış sivri kemer örgesi yer almaktadır. Köşelerin birleşme noktası birer kabarayla vurgulanmıştır. Kitabe panosu kemerin üstüne yerleştirilmiştir. Niş, kemer ve yazıt düzenlemeleri rumî palmetli bir bordürle sınırlandırılmıştır.

Burmak sütunlarla yumuşatılmış çokgen prizmanın diyagonal üzerindeki yüzlerine müsenna kurnalar konmuştur. Yivli kuma gövdesinin kenarı rumî palmet bordürüyle bezenmiştir. Kurnanın altından aşağıya uzun saplı, içi girift bezeli bir palmet örgesi sarkmaktadır. Kurna duvarı balık pulu örgesiyle değerlendirilmiş ve ışınsal gelişen yarım rozetle taçlanmıştır. Tüm bezeme alanı rumî palmetli bezeme bordürü içine alınmıştır.

Çokgen prizma gövde üzerinde oturan kare prizmanın yüzeyini kitabe, mukarnas öğeli korniş ve rumî palmet öğeli bordur çevirmektedir. Çeşmeyi örten kırma çatı geniş bir saçak oluşturmaktadır. Ahşap kaplama olan saçak altı oyma tekniğiyle bezemelidir.

Bibi. Tanışık, ***İstanbul Çeşme/eri,*** II, 322-324: Konyalı, ***Üsküdar Tarihi,*** İl, 89-94.

AYLA ÖDEKAN

AHMED m SEBİLİ VE ÇEŞMESİ

Topkapı Sarayının Bâb-ı Hümayun kapısı önündeki Ayasofya Meydanı'nın merkezinde yer alır.

III. Ahmed Çeşmesi. İstanbul'un en çarpıcı yapılarından biridir. Yüzey bezeme işçiliği ve kütle değerlendirmesiyle dikkatleri üzerinde toplayan bu eşsiz Osmanlı yapısı. III. Ahmed tarafından Perayton adlı bir Bizans çeşmesinin yerine yaptırılmıştır.

On dört kıtalık kasidesi sebillerin ve her kenarda bulunan çeşmelerin yukarısına yazılmıştır. Ta'lik hatla yazılan kaside Tebriz fethinde meliviyeti kendisine verilen Kayseri ve Halep kadısı şair Seyyid Llüseyin Vehbi bin Ahmed'e aittir

ve çeşmenin 1141/1728-29'da yaptırılmış olduğunu belirtmektedir. Marmara'ya bakan cephedeki kitabeden çeşmenin Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın önerisi üzerine yapıldığı anlaşılıyor. Kaside Bâb-ı Hümayun ile Ayasofya arasına bakan köşedeki sebilin üzerinden başlamakta ve Ayasofya'ya karşı olan cephede son bulmaktadır. Bu cephedeki son tarih beyti III. Ahmed'in kendisi tarafından söylenmiştir. Boydan boya bir satır halinde celi sülüs hatla yazılmış olan beyit Divan Edebiyatının tarihçilik alanında yazılmış en güzel beyitlerinden biridir. III. Ahmed'in imzası son tarih beytinin altında bulunmaktadır. Söylentiye göre, III. Ahmed bu tarih mısrasını "Han Ahmede eyle dua aç besmeleyle iç suyu" diyerek tamamlamış, ancak "suyu" sözcüğü kafiye bulmak bakımından sorun yarattığından Seyyid Vehbi tarafından değiştirilerek "Aç besmeleyle iç suyu Han Ahmede eyle dua" denmiştir.

Marmara Adası naibine gönderilen bir belgeye göre çeşmenin 1141 Ramazan/Nisan 1729'da henüz bitmediği anlaşılıyor. Bu belgede saf beyaz ve damarsız mermerlerin acele olarak gönderilmesi istenmektedir. Bazı yayınlarda çeşmenin baş mimarı Kayserili Mehmed Ağa'dır, ancak bu bilginin dayandığı arşiv kaydında Mehmed Ağa'mn çeşmenin alem ve şebekelerini yaldızlama işi için görevlendirildiği geçmektedir. Bu kayda göre, çeşmenin baş mimarı olarak Mehmed Ağa'yı yorumlamak yeterli değildir.

İki basamakla çıkılan bir zemin üzerine yerleştirilmiş olan dört cepheli III. Ahmed Meydan Çeşmesinde merkezde sekizgen prizma gövdeli bir su haznesi bulunmaktadır. Haznenin köşelerinde bulunan sebillere su servisinde kullanılan çeşmeler yerleştirilmiştir. Hazneyi içerde çevre koridoru oluşturan ve köşeleri yarım daire çıkıntılarla dönen bir beden duvarı çevirir. Beden duvarının her kenarının simetri ekseni üzerinde geniş sivri kemerli az derin niş içinde çeşme düzenlemeleri oluşturulmuştur. Yarım daire çıkıntı yapan köşe dönüşleri, birer sebil olarak değerlendirilmiştir. Sebiller bel düzeyine kadar duvarla örülmüş, belli bir yüksekliğe kadar da dilimli kemerlerle geçilen üç tunç şebekeli açıklıklarla su dağıtımı sağlanmıştır. Şebekeli açıklıkları tekrar duvar izlemektedir. Hazne ve çevre koridorunu yüksek bir çatı örtmektedir. Çatı dışa doğru açılarak çeşme çevresindekileri yağmur ve güneşten koruyacak geniş bir saçak oluşturmaktadır. Kurşun kaplı ahşap çatı ortada sekiz cepheli kasnak üzerinde dilimli kubbecikle yükselir. Köşe sebillerinin uzantılarında da merkezdeki kubbecikten daha küçük kubbecikler vardır. Kubbecikler de kurşun kaplıdır ve altın yaldızlı alemlerle son bulmaktadırlar.

Meydan çeşmesinin ana cephesi Topkapı Sarayı'na giden yol üzerindedir. Bu cephe III. Ahmed'in boydan boya uzanan beytinin bulunması, hem çeşme çevresi düzenlemesi, hem de sebillerde doğalcı bitkisel bezemenin bir tek bu cephede uygulanması ve çeşme düzenlemesinin iki yanında yer alan nişlerin konumu ve işleviyle bezeme açısından farklı değerlendirilmiştir. Ana cephe doğalcı bitkisel bezemeli bordürlerle çevrelenen dikdörtgen alanlara ayrılmıştır. Düşey dikdörtgen alanların ortasındakinde musluk tablası dilimli kemer ve rozetle bezenmiş, köşelikler doğalcı bitkisel bezemeyle doldurulmuştur. Bu düzenlemenin üzerinde madalyon içinde "maşallah" yazısı vardır. Musluk tablasının iki yanında şiş gövdeli, uzun boyunlu vazolar içinde çiçek demetleri bezemesi görülür. Mukarnas öğeli korniş ve palmet-lotuslu kornişten sonra kemer içi kıvrımdaki bir düzenlemeyle doldurulmuştur. Niş dışında iki yanda şiş gövdeli çiçekli vazolar ikişer kere yinelenmiştir. Niş köşelikleri de bitkisel bezemelidir ve merkezde birer kabara bulunur. Yanlardaki dikdörtgen alanlarda yan nişler sebil düzeyinden başlar. Öteki cephelerdeki yan nişler çeşme yalağının düzeyindedir. Su doldururken bir eşya koyma ya da oturma işlevini karşıladıkları düşünülebilir. Ana cephede ise daha yüksekten başlarlar ve içerden bir delik açılmıştır. Bu nişlerin kuşların su içmesi için tasarlandığı anlaşılıyor. Çeşme cephesindeki düşey dikdörtgen alanların üzerinde boydan boya yazıtın bulunduğu kırmızı çinili bordürle çevrili yatay dikdörtgen alan vardır. Sebillerde alt bölümde duvar bezemesi doğalcı bitkisel bezemedir. Şebekeler de lale motifli dökme demirdir. Rumî-palmet-lotus gibi klasik Osmanlı yüzey bezemesinde karşılaşılan geleneksel motiflerle bezemeli öteki üç cephe birbirine benzemektedir. Kitabe yalnızca musluk nişinin üzerindedir ve iki yanında boya ile bezenmiş madalyonlar vardır. Sebillerin alt bölümünde şemseler ve rozetler görülür. Güney cephesinde yan nişlerin yerinde ise birer kapı açılmıştır.

Çeşme duvarmın üst bölümü palmet, yazı, kartuş, mukarnas, yeşim çini, çin bulutu ve pers beneği gibi değişik nitelikteki bordürlerle çevrilmiştir. Saçak ahşap kabartma bezemelidir. Saçağın köşelerini merkezde üzüm, armut, nar gibi kabartma meyve grupları bezer. Köşelerde ışınsal gelişen bitkisel bezeme, aralarda kaset sisteminde bir düzenlemeyle bezeme programını tamamlar.

III. Ahmed Meydan Çeşmesi doluluk ve boşluk karşıtlığı, düşey-yatay dengesi, altyapıyla üstyapı ve geometrik biçimlerin ilişkisi açısından başarılı bir tasarım örneğidir. Klasik Osmanlıdan Batı etkilerine, özellikle baroğa geçişi sergileyen bir başyapıttır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 134; A. Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci,* İst., 1975, s. 41; S. Eyice, "Ahmed III Çeşmesi", *DİA,* II, 38-39.

AYLA ÖDEKAN

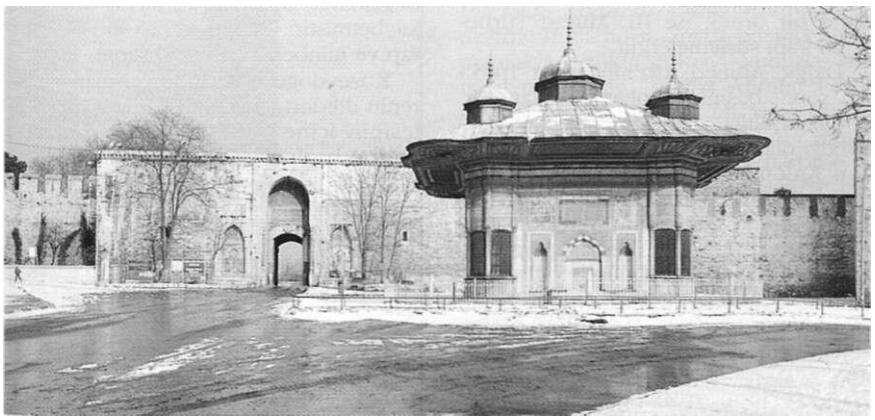

ÜX Ahmed Sebili ve Çeşmesi, Ayasofya Meydanı
Erdal Yazıcı

AHMED (Durmuşzade)

(1665/1666. İstanbul - Mart/Nisan 1717, İstanbul) Ta'lik hattatı. Şehremini Durmuş Efendi'nin oğludur. Medrese eğitimi gördü. İzmir ve Edirne'de kadılık yaptı. Mekke payesi aldı. Ta'lik yazıyı Ahmed Siyahî'den(->) meşk ettikten başka. Abdülbâki Arif Efendi(->), Kırımı Camii İmamı Ahmed Efendi gibi devrin tanınmış hattatlanyla yakın münasebetler kurarak sanatını geliştirmiştir. Hattatlar arasında Durmuşzade unvanıyla tanınan Ahmed yaşadığı devirde çok beğenilmiş, birçok da öğrenci yetiştirmiştir.

İstanbul'da, eski Darphane'deki okul ve sebil ile Çorlulu Ali Paşa'nın Beyazıt'ta yaptırdığı darülhadis ile tekkenin ve Hırkaişerif'teki yapılar ile Tersane'deki camiin, Beyazıt'ta Kaptan İbrahim Paşa Camii önündeki sebilin, Fatih'te Şeyhülislam Feyzullah Efendi Medresesi'nin (bugün Millet Kütüphanesi) ve çeşmesinin. Üsküdar'da Valide Camii'nin (Yeni Cami) yazıları onun eseridir. Durmuşzade Ahmed, İran ta'lik okulunun takipçilerindendir.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe,* 643; Rado, *Hattatlar.* 123; *Tarih-i Raşid,* IV, 340; *Sicill-i Osmanî,* I. 240.

ALİ ALPARSLAN

AHMED AĞA (Tozkoparan)

(1458 ?, İstanbul - 1550, İstanbul) Kemankeş. II. Bayezid, I. Selim ve I. Süleyman devirlerinde yaşamış, birçok önemli görevde bulunduktan sonra paşalığa kadar yükselmiş ve 1532-1534 yıllarında kaptan-ı deryalık yapmıştır. Asıl ünü ok atıcılığındandır. Diz çökerek attığı ok yerden 60 cm kadar yüksekten giderken hızının etkisiyle zeminden toz kaldırdığından "Tozkoparan" sanıyla anılmıştır. Menzil (uzun mesafe) atışında da, puta tabir edilen hedefe atışta da, kaim madeni levhaları delme becerisine dayanan zarp atışınjda da aynı büyük başarıyı gösteren naidir kemankeşlerden biri olarak tanınmıştır. Makbul İbrahim Paşa'nm Sultanahmet'teki sarayında I. Süleyman şerefine verdiği büyük ziyafet sırasında yapılan gösterilerde, at sırtında dörtnala giderken savurduğu okla. iç içe yerleştirilmiş beş kalkanı birden delmek gibi büyük bir zarp vurma hüneri de göstermiştir. Çeşitli menzillerde adına taşlar diktiren Tozkoparan, sadece "Lodos Menzilimde büyük rakibi Bursalı Şüca'yı geçememiştir. Çeşitli menzillerdeki en iyi dereceleri şunlardır: Lodos Menzili'nde 1.269,5 gez (383 m); Poyraz Menzili'nde 1.271,5 gez (839 m); Yıldız Menzili'nde 1.279,5 gez (846 m). Lodos Menzili'nde büyük rakibi Bursalı Şüca'ya sadece 1,5 gez (99 cm) geçilmiştir.

90'ı aşkın bir yaşta Cerrahpaşa'daki evinde vefat etmiş; vasiyeti üzerine evinin karşısındaki mescidin haziresinde toprağa verilmiştir. 19501i yıllarda yolun genişletilmesi sırasında mezar, taşıyla birlikte mescidin arka tarafına nakledilmiştir. Heybetli mezar taşının üzerinde şu kitabe yer alır: *Budur Okmeydanını ihya kılan / Söylenir dillerde nâmı haşve dek / Budur ol ser-menzil-i sahib ü nişan / Ok atıp taş dikti, astı yayını / Ona dahi kalmadı fâni cihan / Etti işân sünnet-i peygamberi / Menzilin nûr ile Rabbü'l-müstean /İster ihlâs ile sizden fatiha / Hacı Ahmed, şöhreti Tozkoparan / H. 957.* Ölümünden sonra Ökmeydanı'na üzerinde şu satırlar yer alan bir anı taşı dikilmiştir: *Sene 957 / Sahibü'l-menzil-i fi'lmeydan / Ellezi ism-i hû Tozkoparan.*

Bibi. Mustafa Kâni, *Telhis-i Resailü 'r-Rumat,* İst., 1263; H. B. Kunter, *Eski Türk Sporları Üzerine Araştırmalar,* İst.. 1938; S. K. İrtem, *Türk Kemankeşleri,* ist., 1939

CEM ATABEYOĞLU

AHMED AĞA (Dalgıç)

(?, ? - 1608. Ulubat) Osmanlı mimarbaşı. Dergâh-ı âli (divan-ı hümayun) çavuşlarından ve Mimar Sinan'ın çıraklarındandır. Adı ilk kez, Yalı Kapısı'nda (Sirkeci dolaylarında) mimar Davud Ağa tarafından yapılan ve bugün Sepetçiler Kasrı(->) olarak bilinen binanın yapımında geçer. 1593-1594 yılı mühimme defteri kayıtlarına göre, binaların yapımına, ıhlamur ağacı ve kurşun gibi malzemeleri sağlamakla görevli olan Dalgıç Ahmed Ağa, 1595'te suyolları nazırı oldu. Bu görevi sırasında, Kırkçeşme suyollarını, Eğrikapı'dan Haydara kadar olan çeşmeleri, Hocapaşa kârizini (lağımı), Tahtakale suyollarım onardı. 1596-1597'de ise Demirhane Çeşmesi ve Ayasofya Çarşısı ile birçok cami, mescit, han ve medresenin suyollarım tamir etti. Eylül 1598'de DaTOd Ağartın ölümü üzerine mimarbaşı oldu. Bu dönemde, yapımına Davud Ağa tarafından başlanan Eminönü'ndeki Valide Sultan Camii'nin (bugünkü adıyla Yeni Cami) inşaatını sürdürdü. 1598-1599 yılı masraf listelerine göre, Topkapı Sarayının padişah hamamını, valide sultanın ve darüssaade ağasının odalarını. Galata Sarayı'nm mutfak ve helvahanesini onardı. Eski Saray'ın padişah odasını, enderun (iç) ve sirun (dış) odalarını billur camları ile süsledi. Tebedarlar ve bimarlar odalarını onardı. İbrahim Paşa Sarayı'ndaki gılmanlar (acemiler) odasını elden geçirdi. Ayrıca eski yeniçeri odalarını, büyük ve küçük ıstabl-ı âmire hasahırlar binalarını. Beşiktaş, Kavak ve Dil (Gebze) iskelelerini, Baruthaneyi (Kâğıthane), Sinan Paşa ve Mirza Baba türbelerini, Fethiye Camii'ni de tamir etti. Dalgıç Ahmed Ağa'nın en önemli eseri. Ayasofya'mn bahçesindeki III. Mehmed Türbesi'dir. Aynı yerdeki III. Murad Türbesi'ni de onun yaptığı söylenir. Ancak kapıdaki "ameli Dalgıç Ahmed" ibaresi dışında herhangi bir belgeye rastlanmadığı için, türbenin yapımına Davud Ağa tarafından başlandığı, Ahmed Ağa tarafından tamamlandığı sanılmaktadır.

Mimarlığının \ʳamsıra. sedefkârlığı ile de ünlü olan Dalgıç Ahmed Ağa, Ali Usta adlı bir sedef ustasından ders aldı. Eserlerinden biri Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndedir. III. Mehmed Türbesinden getirilen bu eser. sekiz köşeli ve fildişi ayaklı bir cüz mahfazasıdır. Çekmece ve kubbe bölümleri sedef ve bağa işlemeli olan bu mahfazanın kubbe bordüründe yine sedefle yazılmış âyete'l-kürsî'nin başlangıç ve bitim noktaları arasında Ahmed Ağanın imzası vardır. Kendisinin bu konudaki ustalığına diğer bir örnek ise III. Murad Türbesinin kapı süslemeleridir.

Dalgıç Ahmed Ağa'nın adına 1605'-ten sonra başmimar olarak rastlanmaz. O yıl paşalığa yükselerek Silistire beylerbeyi olan Ahmed Ağa, Anadolu'da çıkan Kalenderoğlu isyanını bastırmak üzere, 1607'de Vezir Nakkaş Hasan Paşa'nm yanma gönderildi. Mihalıç'a (bugün Karacabey) giderken, Manyas yakınlarında Ulubat'ta Kalenderoğlu güçlerince öldürüldü. Mezarı, Gönen'de Ilıca mevkiinde "Paşa Mezarlığı" olarak anılan yerdedir.

Bibi. Ş. Akalın. "Mimar Dalgıç Ahmed Paşa", *TD,* S. 13 (1958), 71-80; (Altınay), *Mimarlar,* 101: Z. Orgun. *Mimar Dalgıç Ahmed.* İst.. 1958.

İSTANBUL

AHMED AĞA CAMÜ

Bağlarbaşı'ndan Selimiye Üsküdar yönüne giden Tunusbağı Caddesi üzerinde, Karacaahmet Türbesi'nin karşısında, Karacaahmet Mezarlığı'na bitişiktir.

Camiin kuzeybatı köşesinde, imam odası ile pencere arasındaki on dört satırlık manzum kitabe yapının, üzengi ağalarından Rodoslu Hacı Hafiz Ahmed Ağa tarafından ahşap olarak yaptırıldığını, daha sonra oğlu Tophane Müşiri Fethi Ahmed Paşa tarafından 1272/1857'de yeniden inşa ettirildiğini belgelemektedir.

Ahmed Ağa Camii'nin güneybatıdan görünümü.
Kazım Tümıroğht

Yapı kagir ve ahşap çatılıdır. Basık kemerli, uzun dikdörtgen pencerelerle aydınlanan camiin, türbeye bakan cephesinin altında dükkânlar bulunmaktadır. Kuzeydoğu köşesi, kitabeye kadar uzanan mermer bir sütunla yumuşatılmıştır. Ana mekâna, merdivenlerle minare kaidesinin yola ve mezarlığa bakan yönlerinden girilir. İç mekân birçok değişikliğe uğramış ve tarihi niteliğini kaybetmiştir. Tavanı ahşap kirişli, mihrap ve minberi basit ve ahşaptır.

Kuzeydoğu köşesinde yer alan minarenin dikdörtgen kesitli kaidesi yapı kitlesinin içine dahildir. Sıvalı minaresi kurşun kaplı bir külahla örtülüdür.

Bibi. Raif, *Mir'at,* 117: Konyalı, *Üsküdar Tarihi.* I, 84-85.

TARKAN OKÇUOĞLU

AHMED AĞA ÇEŞMESİ

bak. AYRILIK ÇEŞMESİ

AHMED AMİŞ EFENDİ

(1808, Tırnova - 1920, İstanbul) Halvet: ve Nakşı tarikatlarına mensup mutasavvıf. Üçüncü devre Melamîlerinden olup "Fatih türbedarı" unvanıyla da tanınır.

Tırnova'da medrese eğitimi gördü ve sıbyan mektebi hocalığı yaptı. 1853'te tabur imamı olarak Kırım Savaşına katıldı. Abdülmecid ve Abdülaziz döneminde iki defa istanbul'a gelerek kısa aralıklarla kaldıktan sonra tekrar memleketine döndü. Bir süre Tırnova'da hamam işletti ve 1877'de İstanbul'a yerleşerek vefatına kadar faaliyetlerini burada sürdürdü. Mezarı. Fatih Camii haziresindedir.

Küçük yaşta tasavvufa yönelen Amiş Efendi, Halvetîliğe bağlı Şabanîlikten kendi adına kol ayıran Kuşadalı İbrahim Efendi'nin(->) Tırnova'ya gönderdiği halifesi Ömer Halvetî'ye intisap etti. Kuşadavîlik veya İbrahimîlik olarak da tanınan bu Şabanı koluna bağlanan Amiş Efendi, Kuşadalı'nın 1845te vefatından sonra İstanbul'a gelerek onun baş halifesi Bosnavî Tevfik Efendi'den 1846'da hilafet almıştır. İstanbul'a ikinci gelişi 1866'da Tevfik Efendi'nin vefatı üzerinedir. Aralarında Tevfik Efendi'nin müritlerinden Nalçacı Tekkesi Şeyhi Mustafa Enver Bey (ö. 1872), Fatih Türbedarı Niğdeli Bekir Efendi (ö. 1877) ile Kaşgar hükümetinin İstanbul temsilcisi Yakub Han'ın da (ö. 1907) bulunduğu çevreye girmiş ve düzenlenen tasavvuf sohbetlerine katılmıştır.

1877'de bir daha ayrılmamak üzere İstanbul'a gelen Amiş Efendi, aynı yıl vefat eden Niğdeli Bekir Efendi'den Fatih Camii türbedarlığını devralmış ve bu nedenle tarikat çevrelerinde "Fatih türbedarı" olarak isim yapmıştır.

Ahmed Amiş Efendi'nin Nakşibendîliğe de intisabı vardır. Nakşî-Halidî şeyhi Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'den(-») icazet almış ise de onun üzerindeki asıl büyük etkiyi Melamîlik yapmıştır. Kendisini Melamî olarak kabul etmeyen Amiş Efendi'nin üçüncü devre Melamîliğinin kurucusu Muhammed Nur'a bağlandığı ve onun vefatından sonra bu mistik akımın İstanbul'daki en güçlü temsilcisi sayıldığı bilinmektedir. Şehrin kültür hayatı üzerindeki derin etkisini, çevresine topladığı ve bu mistik akım içinde yer alan aydınlar aracılığıyla yapmıştır. Bunlar arasında Bursalı Mehmed Tahir. Babanzade Ahmed Nairn, İsmail Fennî (Ertuğrul), Ahmed Avni (Konuk) ve Balıkesirli Abdülaziz Mecdî (Tolun) gibi son dönem Osmanlı düşünce adamları da vardır.

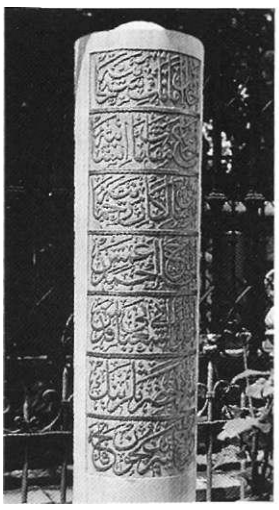

Ahmed Amiş Efendi'nin Fatih Cam haziresind bulunan mezar taşı *Ekrem Işın, 1992*

Kuşadalı İbrahim Efendi'nin (ö. 1845) ŞabanîlikGü içinde geliştirdiği Melamîmeşrep tarikat anlayışı, Amiş Efendi'nin kişiliğinde Nakşî-Melamî mistisizmiyle bütünleşerek 19. yy İstanbul'unun tasavvuf kültürünü zenginleştirmiştir. Amiş Efendi, tarikatların şematik kurallara bağlanıp vahdet ilkesinden kopmalarını ve böylece asıl fonksiyonlarından uzaklaşarak tutucu kurumlara dönüşmelerini eleştiren Kuşadalı'nın düşünce mirasına sahip çıkmış bir mutasavvıftır. Ona ait olan, 'Mücâhedâtın bir kısmını Kuşadalı kaldırdı, mütebakisini de ben ref ettim" sözü İstanbul'un mistik hayatında yaptığı reformun veciz bir ifadesidir. Bu açıdan Amiş Efendi, klasik anlamda bir tarikat şeyhi sayılmaz. Herhangi bir tekkede postnişinlik yapmamış, "mukabele", "esma" ve "riyazat" gibi geleneksel tarikat rimellerine itibar etmeyerek müritlerini Melamîliğin temel yöntemi olan "sohbet" ile eğitmiştir.

Yetiştirdiği mutasavvıflar onun mistik düşünce sistemini, Cumhuriyet döneminde de etkin kılmışlardır. Kayserili Mehmed Tevfik Efendi (ö. 1927) ve halifesi Maraşlı Ahmed Tahir Efendi (ö. 1954), Kuşadalı ile başlayıp Amiş Efendi ile devam eden tasavvuf anlayışının Cumhuriyet dönemindeki sözcüleri olmuşlardır. Diğer halifeleri arasında Şemseddin Paşa, Evrenoszade Süleyman Samî ve özellikle Abdülaziz Mecdî Tokumun adları zikredilebilir.

Bibi. Vicdanî, *Tomar-Halvetiye,* 81-82; ay, *Tomar-Melâmilik,* 101-104; Vassaf, *Sefine,* IV. 110: O. N. Ergin. *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun.* İst.. 1942, s. 134-167; Y. X. Öztürk. *Muhammed Tevfik Basnevî. Hayatı. Mektupları, Halifeleri,* İst., 1981, s. 18-28; ay, *Kuşadalı İbrahim Halveti. Hayatı, Düşünceleri, Mektupları.* Ist.. 1982. s. 48; N. Azamat. "Ahmed Amiş Efendi". *DL4.* II. 43-44.

EKREM IŞIN

AHMED BESİM PAŞA

*(8 Eylül 1850, Kandiye/Girit - **31** Ağustos 1928, İstanbul)* Osmanlı amirali ve makine mühendisi. Soyca bir ilişkisi olmamakla birlikte çok iyi İngilizce bilmesi nedeniyle "İngiliz Ahmed Paşa" olarak anılır. Bahriye Miralayı Şükrü Bey'in oğludur. 1864'te Mekteb-i Bahriye'ye girdi, 1282/1865-66'da harbiye sınıfına terfi ederek 1286/1869-70'te buhar (makine) bölümünü birincilikle ve üsteğmen olarak bitirdi. Aynı yıl, Tersane-i Amire'nin İngiliz başmühendisi Alexander Shanks'm yanına yardımcı olarak atandı. 1876'da Shanks'm ayrılması üzerine başmühendisliğe getirildi ve 16 Kasım 1909'da emekli olana kadar bu görevini sürdürdü. 1879'da yüzbaşı. 1887'de miralay (albay). 1897'de bahriye livası (tümamiral) ve 1906'da bahriye feriki (koramiral) oldu. Tersanedeki görevi sırasında çizdiği planlar uyarınca 120 tane buhar makinesi yapıldı. Bu planlardan birçoğu İngiliz teknik dergilerinde yayımlandı. Buhar makinesi konusunda yaptığı çeşitli buluşların patentlerini aldı. Osmanlı döneminde yabancı uzmanlar dışında Ahmed Besim Paşa'dan başka makine tasarımı yapan bir mühendis bilinmemektedir. 1887'de İngiltere'deki Makine Mühendisleri Enstitüsü'ne üye olmuş ve 1914'e kadar enstitünün yaz toplantılarına düzenli olarak katılmıştır.

Ahmed Besim Paşa
IRCICA / Yıldız Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu

Hümanist-Batıcı bir Osmanlı yurtseveri ve bir antimilitarist olan Ahmed Paşa, İngiliz İşçi Partisi lideri Keir Hardie ile 1909-1914 yılları arasında mektuplaşmış ve 1910'da partiye üye olmuştur. Mektuplarında hem II. Abdülhamid dönemini, hem de İttihat ve Terakki'nin eylemlerini eleştirmiş, Trablusgarp Savaşı dolayısıyla İngiliz sosyalist kamuoyunu Türklerden yana etkilemeye çalışmıştır. İşçi Partisi ile olan ilişkisini I. Dünya Savaşı sonrasında da sürdürmüştür. Silahlanma yarışına karşı ve yaklaşan Avrupa savaşını önleme amacıyla 1914'te kurulmuş olan Avrupa Birliği Derneği ile ilişkiye geçmiş ve 1914'te derneğin danışma kuruluna üye seçilmiştir. Emekli olduğu 1909'dan 1928'deki ölümüne kadar geçen süre içinde İngiltere'deki çeşitli kişi ve çevrelerle olan eski ilişkilerini kullanarak çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bunlardan biri 1909-1910 yıllarında Üsküdar ve Kadıköy elektrikli tramvayları ile bu bölgelerin elektrikle aydınlatılması konusunda sermaye ve imtiyaz sağlamak için yaptığı girişimlerdir. Bu amaçla İngiltere'nin Leeds kentinde ortaklık kuran Rowland Edward Dixon ile Joseph Nicholsen, Ahmed Besim Paşaya Osmanlı hükümetine imtiyaz için başvurma yetkisi vermişlerdir. Bu girişim sonuçsuz kalmış, dönemin siyasal koşullarının da etkisiyle bu imtiyazlar İngiliz sermayesine verilmemiştir.

1911'de yakın geçmişte İstanbul'da çıkan yangınların tahrip ettiği yerlerin imarı konusunda girişimde bulunmuş,

konuyu ilginç bulan İngiliz finans kuruluşlarından Dunn Fischer and Co.. bu amaçla 1.000.000 sterlinlik ikrazda bulunma kararına varmış olmakla birlikte bu girişim de sonuçlanmamıştır.

Ahmed Besim Paşa'nın 30 yıla yakın bir süre üzerinde ısrarla çalıştığı önemli bir konu Boğaziçi tünelidir. İngiliz Henry John Cooke ile birlikte 19. yy'ın sonlarında başladıkları bu girişim konusundaki ilk başvuru 1909'da Nafia Nezareti'ne yapılmıştır. Bu başvuruya Lloyds İngiliz Bankası'nm bir banka mektubu ile bir de plan eklenerek tünelin üç yıl içinde bitirilebileceği ve 3.500.000 sterline mal olacağı belirtilmiştir. Tünel girişimi 1920'li yılların başlarında yeniden ve yoğun bir biçimde gündeme gelmiştir. 1923'te denizaltı tünelleri yapımı konusunda çeşitli patentleri olan mühendis Lewis Thomas Godfrey-Evans girişime ortak olmuş, gerekli sermayedarları bulmuş ve 15 ay içinde bitirilmesi düşünülen tüneli gerçekleştirmek ve işletmek için düşünülen şirketin sermaye yapısı, yatırım, amortisman ve kâr marjına ilişkin bir tasarı hazırlamıştır. Ahmed Besim Paşa 1922'de İstanbul Şehremaneti'ne başvurarak 10 yıldan fazla bir süredir düşünülen, ancak savaşlar nedeniyle gecikmeye uğramış olan Anadolu ve Rumeli demiryollarını Haydarpaşa ile Sarayburnu veya Sirkeci arasında bir denizaltı tüneli ile birleştirme konusunda gerekli fenni ve mali proje ve planların hazırlanmış olduğunu belirterek kentin gelişmesine yardımcı olacak bu girişim konusunda görüşmelere başlama talebinde bulunmuştur. 1923'te de aynı konuda TBMM Başkanlığı ile Nafia Vekâletime başvurmuştur. 1925'te şehremaneti konunun Dahiliye Vekâleti'ne iletildiğini ve daha önce hükümete yapılan başvuruların incelenebilmesi için gerekli mali ve fenni bilgilerin ayrıntılı olarak verilmesinin istenildiğini bildirmiştir. Türk hükümetinin konuyu incelemek için banka garantisi istemesi ve bankaların da garanti vermek için Türk hükümetinin garantisini istemeleri üzerine konu bir kısır döngü içine girmiştir. H. J. Cooke ile L. T. Godfrey-Evans 1925 yılı başmda Londra'da noterde hazırladıkları bir yazı ile Anadolu ve İstanbul demiryolu terminallerini denizaltından birleştirecek Boğaziçi tüneli için ortak olduklarını ve bu konuda yasal imtiyazı elde etmek için her türlü girişimde bulunmak üzere Ahmed Besim Paşa'yı tam yetki ile yasal temsilci tayin ettiklerini beyan etmişlerdir.

Sonunda sermayesi 1.550.000 İngiliz Sterlini olan ve merkezi İstanbul'da bulunan İstanbul-Üsküdar Tünel Kumpanyası kuruluş aşamasına kadar gelmiştir. Önerilen koşullara göre imtiyaz süresi 60 yıl olacak ve şirket hükümete her yıl 15.500 lirası amortisman bedeli olmak üzere 58.125 lira verecektir. Hükümetin bu 15.500 lirayı her yıl bir bankaya yatırması durumunda altmış yıl sonunda bileşik faiz ile 1.550.000 lira toplanmış olacaktır. İmtiyazın bitiminde bu paranın hisse senedi sahiplerine ödenmesi sonucunda tünel hükümet tarafından satın alınmış olacaktır.

Tünelin yapımına ilişkin deniz derinliği ölçümleri yapılarak kesin yer saptanmış, gerekli plan ve projeler de büyük ölçüde hazırlanmıştır. Çok ilginç olduğu kuşkusuz olan bu belgeler bugün elde bulunmamaktadır. Tünel için bir şirketin kurulması aşamasına kadar gelinmiş olmakla birlikte, anlaşıldığı kadarıyla Türk hükümetinin günün siyasal *ve* ekonomik koşullan içinde olaya soğuk bakması, Ahmed Besim Paşa'nın hastalığı ve 1928'de ölümü girişimi sonuçsuz bırakmıştır.

Bibi. Ahmed Paşa. "Single soretv engines for a Turrkish war vessel". *The Mechanical World,* 5 September 1902. s. 1İ4-115: *Deniz Mektepleri Tarihçesi (1929).* İst.. 1931: E. Dölen; "Makine Mühendisliği ve Bahriye Feriki Ahmed Besim Paşa", *TCTA,* II, s. 514-515; E. Dölen. "XX. yüzyıl başlarında 'Boğaziçi Tüneli' girişimi ve Ahmed Besim Paşa". *//. Türk Bilim Tarihi Sempozyumu (İstanbul, 3-5 Nisan 1989) Bildirileri;* The Institution of Mechanical Engineers: *Memoirs. December 1928.* London, (1928). s. 1033: M. Tuncay, İngiliz işçi Partisi nde bir Osmanlı Amirali *Bilineceği Bilmek,* lst., 1983. s. 166-197.

EMRE DÖLEN

AHMED BUHAJRÎ

(1453, Buhara - 1516. İstanbul) Nakşibendî tarikatına mensup şeyh. Abdullah İlahîden sonra Nakşîliğin İstanbul'da yaygınlaşmasını sağlayan kişi olarak tanınır.

Nakşibendîliği 15. yy sonlarında İstanbul'un gündelik hayatına sokan Abdullah İlahî'nin(-0 halifesidir. Hayatı hakkındaki bilgiler, kendisiyle aynı adı taşıyan bir diğer Nakşî şeyhi ile karıştırıldığı için yeterince aydınlatıcı değildir.

Seyyid Mehmed Efendinin oğlu ve Emir Sultanin amcazadesi olan Ahmed Buharî. Semerkant'ta Nakşîliğin önemli temsilcilerinden Ubeydullah Ahrar'a (ö. 1490) intisap etti. Burada Abdullah İlahî ile tanıştı ve her ikisi de bir süre sonra Ahrar tarafından Nakşîliği yaymak üzere Anadolu'ya gönderildi. İlahînin memleketi Simav'a yerleşen Ahmed Buharî, hac ziyareti için tekrar uzun bir yolculuğa çıktı ve Kudüs'te bir süre kaldı. Simav'a döndükten sonra Abdullah İlahîden hilafet alarak şeyhi tarafından halife sıfatıyla İstanbul'a gönderildi. Burada Zeynî tarikatının ileri gelenlerinden Şeyh Vefa ile tanıştı ve onun tekkesine misafir oldu. Şeyh Vefa ile kurduğu bu yakın ilişki, aynı meşrebe sahip olan Zeynîlik ile Nakşîliğin İstanbul'da ortak bir toplumsal zemin üzerinde örgütlenmelerini sağladı. Bu sırada II. Mehmed'in Abdullah İlahîyi İstanbul'a davet etmesini, yerel güç odaklarını denetlemeye yönelik bir plan olarak değerlendiren Ahmed Buharî, şeyhine gönderdiği Farsça bir beyitle kuşkularını dile getirdi ve İlahînin İstanbul'a gelmesini önledi. II. Mehmed'in vefatından sonra İstanbul'a gelebilen Abdullah İlahî, Nakşîliğin şehir hayatı içinde örgütlenip yaygınlaşması konusunda Buharî'yi görevlendirdi. II. Bayezid'in kendisine sağladığı yakın desteği çok iyi değerlendiren Ahmed Buharî, bu görevini vefatına kadar başarıyla yürüttü ve Nakşîliği istanbul'un mistik hayatını şekillendiren temel kurumlardan birisi haline getirdi. Türbesi, Fatih'te kendi kurduğu ve bugün harap durumdaki tekkesinin yanındadır. Türbe penceresi üzerindeki kitabe, ebced hesabıyla vefat tarihi olan 1516'yı verir: *Can dimağın çünki bu sevda Buharî kapıldı / Dil didi târih ey Seyyîd Buharî ah vah! 922.*

Önceleri Fatih civarındaki evinde, müritlerinin eğitimiyle meşgul olan Ahmed Buharî. buranın zamanla ihtiyaca cevap vermemesi üzerine İstanbul'daki ilk büyük Nakşî merkezi sayılabilecek tekkesini inşa ettirmiş, bu tekkenin hemen karşısına da II. Bayezid, Ahmed Buharî adına bir mescit yaptırmıştır. Bu ilk tekkeyi daha sonra Edirnekapı ve Ayvansaray'da kurulan diğer tekkeler izlemiştir. Ahmed Buharî, yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla Nakşîliği İstanbul'da yaygınlaştırmış ve bu halifelere bağlı olarak faaliyet gösteren söz konusu tekkeler de tarikatın şehir hayatındaki etkinliğini artırmıştır.

Halifelerinden Şeyh Mahmud Çelebi (ö. 1531). Buharî'nin kızı Fatma Hanım ile evlenerek ona damat olmuş ve şeyhinin vefatından sonra Fatih'deki tekkenin postnişinliğini yapmıştır. Mahmud Çelebi aynı zamanda Ahmed Buharî adına Edirnekapı dışında kurulan ikinci önemli Nakşî tekkesinin de şeyhliğine getirilmek suretiyle her iki dergâhın ortak meşihatini üstlenmiş, vefatıyla yerine damadı Abdüllatif Efendi (ö. 1563) geçmiştir. Bir diğer halifesi Hekîm Çelebi olarak anılan Seyyid Mehmed Efendidir (ö. 1566). Halıcılar civarında kendi adına kurduğu Hekîm Çelebi Tekkesi'nde faaliyet göstermiştir. Buharî'nin halifelerinden olan *Nefehatü'l-Üns* mütercimi Bursalı Lamiî Çelebi (ö. 1531) ise Nakşîliğin daha çok ilmiye sınıfı içinde yaygınlaşmasına hizmet etmiştir.

Nakşîliği İstanbul'da kurumlaştıran Ahmed Buharî, aynı zamanda tarikatı mali yönden güçlü kılan vakıf organizasyonunu da gerçekleştirmiştir. Bu vakıf sistemi sayesinde Nakşîlik diğer tarikatlara oranla daha erken bir dönemde mali özerkliğe kavuşmuş ve böylece kazandığı nüfuzu siyasi açıdan İstanbul'un üst tabakası üzerinde daha rahat kullanabilmiştir. 1546'da Ahmed Buharî'nin Fatih, Edirnekapı ve Ayvansaray'daki üç tekkesine toplam 44 adet vakıftan gelir bağlanması, tarikatın şehir hayatı içinde ulaştığı gücü açıkça göstermektedir.

Ahmed Buharî, Abdullah İlahî'den sonra Horasan kökenli Nakşîliğin İstanbul'daki en önemli temsilcisi sayılır. Tarikatın hâcegân koluna mensup bulunan Buharî'nin tasavvuf anlayışı, fütüvvet ge-

leneğine bağlı olan geleneksel Nakşîliğin mistik çerçevesi içinde şekillenmiştir. Bu açıdan tarikat ilmiye sınıfının yanısıra İstanbul'un esnaf tabakası arasında da yaygınlık kazanabilmiş ve bu özelliğini günümüze kadar korumuştur.

Bibi. Lâmîî, ***Nefehât,*** 460-465; Mecdî, ***Hadaikü'ş-Şakaik,*** 262-265; Ataî, ***Hadaiku'l-Hakaik,*** 61-62; Şeyhî, ***Vekayiu l-Fuzalâ,*** I, 48-49; Ayvansarayî, ***Hadîka,*** I. 42-44; ay, ***Mecmuâ-i Tevârih.*** 231: Hocazade. ***Ziyaret.*** 10-14; Zâkir, ***Mecmua-i Tekâyâ.*** 54. 66. 68: K. Kufralı. "Molla ilahî ve Kendisinden Sonraki Naksbendiye Muhiti", ***TDED.*** III/1-2, (1948). 135-143; Barkan-Ayverdi, ***Tahrir Defteri,*** 203-208; 1. Gündüz, ***Osmanlûarda Devlet-Tekke Münasebetten,*** İst., 1989, s. 53-55; H. L. Şuşud, ***İslâm Tasavvufunda Hâcegân Hanedanı,*** İst., 1992, s. 100-102.

EKREM IŞIN

AHMED BUHARI TEKKESİ

bak. EMİR BUHARI TEKKESİ

AHMED ÇELEBİ (Hezarfen)

O 7. yy) Kendi yaptığı kanatlı bir araçla uçmayı başarmış ilginç bir kişidir. Hakkında bilgi veren tek kaynak olan Evliya Çelebi'ye göre, Hezarfen Ahmed Çelebi ilk çalışmalarını Okmeydanînda yaptı. Sonra Galata Kulesi'nden Üsküdar Doğancılara kadar, şiddetli rüzgâr eşliğinde uçmayı başardı. Sarayburnu'nda Sinan Paşa Köşkünden kendisini izleyen IV. Murad (hd 1623-1640) bir kese altınla onu ödüllendirdiyse de sonradan böyle sıradışı bir olayı gerçekleştiren adamın tehlikeli olacağını söyleyerek Cezayir'e sürgüne gönderdi. Evliya Çelebi'ye göre. Hezarfen Ahmed Çelebi orada ölmüştür.

Bibi. Evliya Çelebi, ***Seyahatname.*** I, 670.

İSTANBUL

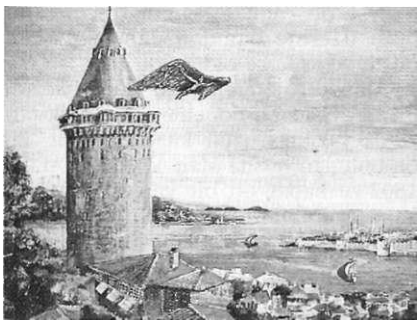

Hezarfen Ahmed Çelebi'nin Galata Kulesi'nden havalanışını gösteren bir resim.
Ana Yayıncılık Arşivi

AHMED ÇELEBİ MESCİDİ

Üsküdar İlçesi'nde, Ahmetçelebi Mahallesi'nde, Hüdai Mahmud Sokağı ile Açıktürbe Sokağının kavşağında yer almaktadır.

Hadîka'da. kitabesi bulunmayan bu mescidin, **975/1567-68**'de Ahmed Çelebi adında bir hayır sahibi tarafından yaptırıldığı bildirilmektedir. Baninin kabri, her ne kadar *Hadîka da* mihrap duvarının önünde bulunduğu kaydedilmişse de. mescidin batı yönünde, sokağa doğm taşan kavisli bir çıkmanın ortasında yer almaktadır. Sonradan yenilendiği izlenimini veren bu taşın üzerinde, sülüs hatla *"Hüve'l-Hayyü 'l-bakî sahibü 1-hayrât merhum el-Hac Ahmed Çelebi ruhuna Fatiha sene 975*" kaydı okunmakta, üzerine eski bir kavuğun oturtulmuş olduğu görülmektedir. Kabrin yanında, duvara yaslanmış olan kitabe levhasında da *"Bu mescid-i şerifin banisi merhum el-Hac Ahmed Çelebi'nin ruhu için el-Fatiha sene 1181 fi 8 Şevval/1768 "* yazısı yer almaktadır. Burada iki ihtimal söz konusudur: Ya mescit, ilk banisi ile aynı ada ve lakaba sahip, bu tarihte vefat etmiş olan bir kişi tarafından yeniden inşa ettirilmiştir; ya da bu kitabe 1768'de gerçekleştirilen bir onarıma aittir. Ahmed Çelebi Mescidi birçok onarım ve değişim geçirmiştir. Bugünkü yapı 19. win ikinci yarısından kalmıştır.

Dikdörtgen bir alam kaplayan mescit kagir duvarlı ve ahşap çatılıdır. Bu duvarın kuzey kesimindeki kapıdan, kapalı son cemaat yeri niteliğindeki mahfile girilmekte, mahfille harimin sınırındaki iki ahşap dikmenin arasında harime dahil olunmaktadır. Dikmelerle duvarlar arasındaki açıklıklar ajurlu ahşap korkuluklarla donatılmış, dikmelerin üst kesimi ile kirişe çakılan ahşap köşebentlerle Bursa kemeri görünümü yaratılmıştır. Girişteki bu mahfilin üst katı, hanımlara mahsus fevkani bir mahfil olarak değerlendirilmiş, mescidin kuzeydoğu köşesine bu mahfile geçit veren bir merdiven yerleştirilmiştir. Fevkani mahfilin harime bakan açıklığı, ahşap dikmelerle dokuz bölüme ayrılmış, dilimli kaş kemerlerle taçlandırılan bu bölümlerin alt kısmına ajurlu korkuluklar, bunların üstüne de sık dokulu ahşap kafesler konulmuştur.

Kare planlı harimin doğu ve batı duvarlarında, ayrıca mahfillerin arkasında kalan kuzey duvarında üçer çift, mihrabın yanlarında birer çift pencere bulunmaktadır. İki sıra halinde düzenlenmiş olan pencerelerden alttakiler dikdörtgen açıklıklı. üsttekiler kaş kemerlidir. Ufak boyutlu ve kaş kemerli bu tepe pencerelerinden bir tane de girişin üzerine yerleştirilmiştir. Yuvarlak nişli ve sivri kemerli mihrap sade bir tasarım sergiler.

Harimin tavanında, çıtalardan oluşturulmuş ince uzun dikdörtgenler sıralanmaktadır. "Çubuklu" denilen türden bu tavanın merkezinde göbek bulunmamaktadır. Güneydoğu köşesindeki ahşap vaaz kürsüsünün tek süslemesi tabanında sıralanan "çatık kaş kemer" biçimindeki ajurlardır. 1970'lerde konulduğu anlaşılan ahşap minber son derece sadedir. Mescidin en ilginç unsuru, kuzeybatı köşesinde, çatının içinden çıkan bodur ahşap minaresidir. Çokgen gövdesini oluşturan düşey ahşap panolar, enli çıtalarla birbirlerine tutturulmuş, şerefe ahşap konsollarla desteklenmiş, kısa bir saçakla son bulan peteğin üzerine, basık soğan kubbe biçiminde, kurşun kaplı bir ahşap külah omrmlmuştur.

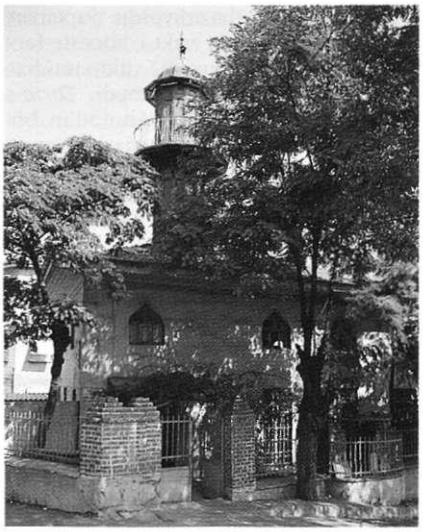

Ahmed Çelebi Mescidi
M. Baba Tanınan

Ahmed Çelebi Mescidimin, İstanbul'un işgal altında olduğu yıllarda, Milli Mücadele yanlısı Üsküdarlıların gizli merkezlerinden biri olduğu bilinmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, ***Hadîka,*** II, 214-215: Osman Bey. ***Mecmua-i Cevâmi.*** II, 56-57, no. 247; Raif, ***Mir'at,*** 63; ***İSTA,*** I, 347-348: Öz, ***İstanbul Camileri.*** II. 2: Konyalı, ***Üsküdar Tarihi.*** I. 86; ***İKSA,*** I, 395-396.'

M. BAHA TANMAN

AHMED DEDE (Müneccimbaşı)

(1631. Selanik - 27 Şubat 1702, Mekke) Osmanlı tarihçi. Yaşamının bir bölümünü geçirdiği İstanbul'da müneccimbaşılık görevinde bulunmuştur.

Konya Ereğlisi'nden Selanik'e göç etmiş. Lutfullah adlı bir çulhanın oğludur. Çocukluğu Selanik'te geçti. Babasının sanatını öğrendi. Selanik Mevlevîhanesi'ne kapılandı. **1655**'te İstanbul'a geldi. Medreselere ve cami derslerine devam etti. Tıp. doğal bilimler, matematik, felsefe, hadis okudu. Dönemin müneccimbaşısı Mehmed Efendiye şakird (asistan) oldu. Galata Mevlevîhanesi'nde çile doldumrken *Mesnevî* okudu ve müzik eğitimi aldı. Daha sonra Kasımpaşa Mevlevîhanesi Şeyhi Halil Dede'ye bağlandı. Ayrıca dönemin müneccimbaşısı Mehmed Efendiden heyet (astronomi), riyaziye (matematik) ve ilm-i nücum (astroloji) dersleri aldı. Mehmed Efendi'nin ölümü üzerine **1668**'de. IV. Mehmed tarafından müneccimbaşı ve musahip olarak görevlendirildi. Görevi gereği daha çok sarayda çalışmaya başladı. Biga ve Kemer-Edremit, kendisine arpalık verildi. Müneccimbaşı olarak görevi, o zamanın gelenekleri uyarınca önemli kararların uygulanmaya konması için en uğurlu zamanı, birtakım astrolojik ölçümler ve tahminler yapıp belirlemekti. Örneğin, yeni sadrazama mühür verilmesi, kızaktaki geminin denize indirilmesi, temel atılması, ziyafet verilmesi, sefere çıkılması vb için ilm-i nücum denen Doğuya özgü astroloji kural-

lanna göre zayiçe hazırlıyordu. Saptanan bu uygun zamanlara vakt-i hoceste-fercâm, saat-i saadet-encâm, vakt-i mübarek, eşref saat vb denmekteydi. *Tarih-i Raşldde,* Müneccimbaşı Ahmed'in bir kez, padişahın huzurunda sınavdan geçirildiği anlatılır: IV. Mehmed, bir rikâb ağasına billur (kristal) bir kâse vermiş ve saklamasını istemiş. Sonra Ahmed Efendi'ye saklananın ne olduğunu sormuş. Ahmed Efendi, elindeki zayiçeyi kullanarak, bunun dürbün vb cam ve mercekleri türünden bir şey olabileceğini bildirmiş. Padişahın takdirini kazanmış. IV. Mehmed, merak edip elindeki zayiçeyi almış. Arkasında bir dizi borcun yazılı olduğunu görünce ihsanda bulunmuş.

IV. Mehmed'in tahttan indirilmesinin (1687) ardından, onunla yakınlığı olan başkaları gibi Ahmed Dede de gözden düştü ve Mısır'a sürgün edildi. Kahire'de dört yıl kaldı. 1691'de hacca gitti. Mekke Mevlevîhanesi'ne şeyh oldu. 1700'de II. Mustafa tarafından müneccimbaşılık için İstanbul'a çağrıldı. Yaşlılığından dönemedi ve orada öldü.

17. yy'ın ikinci yarısındaki istanbul kültürünü çok yönlü temsil eden Ahmed Dede; tarih, tıp, tefsir, hadis, mantık, ahlak gibi alanlarda eserler vermiş, Âşık mahlasıyla şiirler de yazmıştır. Asıl ününü sağlayan *Sahaifü l-Ahbar* adlı iki ciltlik Arapça tarihini, çoğu sonradan kaybolmuş bulunan Arapça, Farsça, Türkçe kaynaklardan yararlanarak yazmıştır. Eser *Camiü'd-Düvel* adıyla da tanınır. Hz Adem'den 1672'ye değin olayları kapsayan genel bir tarih olan *Sahaifü'l-Ahbar* medrese çevrelerinin tarih bilimine sıcak bakmaması yüzünden Lale Devrine değin hiç okunmamış, değeri de anlaşılmamıştır. 1720-1730 arasındaki bilimsel çalışmalar sırasında şair Nedim'in başkanlığındaki bir kurulca Türkçeye çevrilmiştir. Osmanlı tarihiyle ilgili bölümleri, güvenilir bir kaynaktır. İstanbul'un IV. Mehmed dönemi için de eserde önemli pasajlar yer alır. *Sahaifü'l-Ahbar* 3 cilt olarak 1285/1868'de istanbul'da basılmıştır. Osmanlılara ilişkin bölümü de Arapça aslından İsmail Erünsal tarafından çevrilerek *Müneccimbaşı Tarihi* (ist.. 1974, 2 c.) adıyla yayımlanmıştır. Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin diğer eserleri, *Risale-i Musikî, Lisanü'l-Gayb ve'l-ilham. Letâifnâme. Gâyetü'l-Beyan fî Dekaik-i İlmi'l-Beyân, Risale-i Kinaye ve't-Tâ'rizdh.*

Bibi. Şeyhî. *Vekayiu'l-Fuzalâ,* II-III. 206-207; *Osmanlı Müellifleri,* III, 142 vd; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları,* 258-259: Ali Enver. *Semahane,* 9 vd.

NECDET SAKAOĞLU

AHMED EFENDİ ÇEŞMESİ

Kuzguncuk'ta, vaktiyle çöp iskelesi olarak anılan yerde yol kenarında yer alırken, 1972'de Boğaziçi Köprüsü çevre yollarının yapımı sırasında sökülmüş, taşlan bir süre karayolları şantiyesinde muhafaza edildikten sonra yok olmuştur.

Tanışık, çeşmenin 19401ı yıllarda akmadığından söz eder. Yine Tanışık'ın kitabında yer alan kitabe metnine göre, çeşme, 1239/1823'te eşraftan el-Hac Ahmed Efendi adında bir zat tarafından yaptırılmıştır. Çeşmenin üstü yan taraflardan çıkılan bir düzlük halinde idi ve namazgah olarak kullanılırdı.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 416.

' ZIYA NUR SEZEN

AHMED EFLAKÎ DEDE

(1808, Tekirdağ - 1876, İstanbul) Eski Türk saatçiliğinin son büyük ustası. Halveti Şeyhi Kırımlızade Ali Efendi'nin oğludur. 1826'da İstanbul'a gelince Mevlevîliğe bağlandı. Yenikapı Mevlevîhanesi'nde dedeliğe kadar yükseldi. Mevlevîhanede öğrendiği saatçiliği geliştirmek için Paris'e gitti. Dönüşte II. Mahmud'un (hd 1808-1839) muvakkitliğine (saat ayarcılığı) getirildi. Abdülmecid döneminde (hd 1839-1861) ingiltere'ye giderek bilgi ve deneyimini artırdı. Tümü de özgün on saat yaptı. Bunlardan biri Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir. Daha sonra bu on saati beğenmeyerek yepyeni bir saat meydana getirdi. Gene kendi eseri olan Dolmabahçe Sarayı'ndaki kule biçimli saatin küçüğü olan dört cepheli, cıva yaldızı ile altın görünümü verilmiş, makine ve çark aksamı az bulunur bu saat, yakuttan süsleriyle göz alıcıdır. 1870'te Paris Sergisi'nde sergilenen bu saat de Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir. Ahmed Eflakî Dede. ayrıca Sadrazam Fuad Paşa'nın da muvakkitliğini yapmıştır. 18⁷6'da Cağaloğlu-Setbaşı'ndaki evinde vefat eden Ahmed Eflakî Dede'den sonra, eski Türk saatçiliğini bilen başka bir usta yetişmedi.

Bibi. Büngül. *Eski Eserler.* II. 47-50: *İSTA.* I.

AHMED EMİN (Servili)

(1845, İstanbul - 4 Ocak 1892. İstanbul) Fotoğrafçı ve ressam. Mühendishane-i Berri-i Hümayun'dan 1865'te mülazım (teğmen) olarak mezun oldu. Aynı yıl. büyük resim yeteneği nedeniyle. Tophane Resimhanesi'ne desinatör olarak alındı. Burada fotoğraf işleri ile de ilgilendi ve bu alanda büyük ün kazandı.

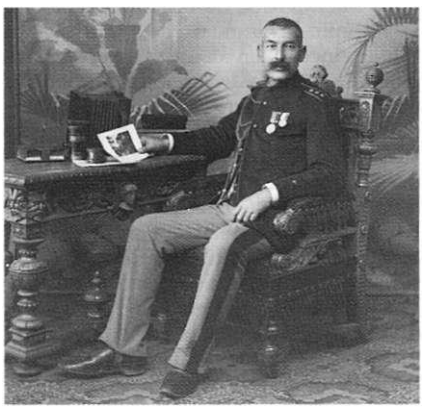

Ahmed Emin fotoğraf aletleriyle birlikte. 1886. *Engin Çizgen*

Ahmed Emin, II. Abdülhamid tarafından, bir heyetle Anadolu'ya gönderilerek, Bursa, Bozüyük, Eskişehir ve İznik'in pek çok fotoğrafını çekti. Aynı zamanda iyi bir suluboya ressamı ve gravür ustasıydı. Çektiği fotoğraflardan oluşan bir albümü II. Abdülhamid'e takdim ederken, albümün kapağını da, fildişi oyma sanatındaki tüm ustalığını göstererek kendisi hazırladı. Fotoğrafla yakından ilgilenen II. Abdülhamid'in yaverliğine getirilmesi, onun fotoğraftaki başarısına bağlanabilir. Yaverlik görevinden sonra, Mühendishane'de resim hocası olarak çalışmalarına devam eden Ahmed Emin genç yaşta öldü.

Bibi. Esad, *Mühendishane,* 212; Boyar, *Türk Ressamları,* 48-50; Çizgen, *Photography.*

ENGİN ÇİZGEN

AHMED FAİZ EFENDİ

(? , ? - Mayıs 1807, İstanbul) III. Selim'in sırkâtibi. Bu görevi sırasında kaleme aldığı *Rûznâme* 18. yy sonu istanbul'u hakkında önemli bir kaynaktır.

Ahmed Faiz Efendi kemankeşlikle (ok atıcılığı) uğraşırken bu işteki ustalığıyla III. Selim'in dikkatini çekti ve Enderun'a alındı. Burada eğitim gördükten sonra kısa bir süre mabeyncilik yaptı, 1791'de de sırkâtibi oldu. Bu görevi dolayısıyla III. Selim'in yakın çevresinde yer aldı. önemli birçok resmi görüşmede bulundu, sarayda büyük güç kazandı, atamalarda, yükselmelerde etkili rol oynadı, yüklü servet edindi. Ahmed Faiz Efendi bu konumuyla çeşitli çıkar çevrelerinin, Nizam-ı Cedid yanlısı olması dolayısıyla da tutucu çevrelerin baş hedeflerindendi. Mayıs 1807'de patlak veren Kabakçı Mustafa Ayaklanması(-0 sırasında Topkapı Sarayı'ndan kaçarak canını kurtarmak istediyse de Fatih'te sığındığı evin sarılması üzerine damdan dama atlarken düştü ve asilerce öldürüldü.

Ahmed Faiz Efendi'nin *Rûznâme* adlı eseri Osmanlı döneminde günlük tarzında yazılmış nadir kitaplardandır. Elde bulunan nüsha Mart 1791'den Aralık 1802'ye kadar on bir yılı aşkın süreyi kapsar. *Rûznâme* dönemin siyasi tarihinden çok III. Selim'in günlük hayatı çevresinde saraydaki ve İstanbul'daki olayları yansıtması bakımından önemlidir. Eserde gün gün padişahın gezileri, bu münasebetle ziyaret ettiği yerler, yapılar, kentte düzenlenen eğlenceler, düğünler, törenler, yarışmalar, meydana gelen ilginç olaylar, yangınlar ayrıntılı olarak tasvir edilmiştir. Eser ilk olarak Tahsin Öz tarafından tanıtılmış, V. Sema Arıkan tarafından da yayımlanmıştır.

Bibi. *Sicill-i Osmanî,* I. 27; "Ahmed Faiz Efendi". *İSTA,* I. 363; N. S. Örik, *150 Yılın Türk Meşhurları Ansiklopedisi,* İst., 1953, s. 80; T. Öz. "Selim IH'ün Sırkâtibi Tarafından Tutulan Ruzname", IV, no. 13 (Ağustos 1944). s. 26-35; no. 14 (Birincitesrin 1944), s. 102-116; no. 15 (Mayıs 1949), s. 183-199; Ahmed Efendi, *Rûznâme* (yay. haz. V. Sema Arıkan). Ankara. 1993.

İSTANBUL

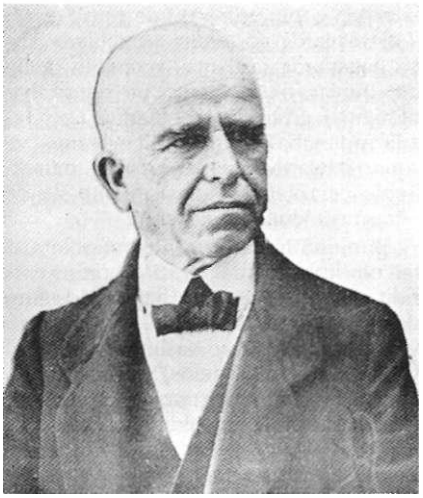

Ahmed Fehİm
Nuri Akbayar

AHMED FEHİM

(1856, İstanbul - 2 Ağustos 1930. İstanbul) Tiyatro oyuncusu, yönetmen, sinemacı. Hattat Abdülkadir Efendi'nin oğludur. 1869'da girdiği Tophane Sanayi Mektebi'nde tornacılık eğitimi gördü. Tersanede ve Sanayi Mektebi'nde çalıştı. 1876'da Gedikpaşa Tiyatrosu'nda Güllü Agop'un yönettiği *İki Sağırlar* adlı oyunda Uşak Boniface rolüyle oyunculuğa başladı. Gösterdiği başarıyla dönemin ünlü tiyatro adamlarından Tomas Fasulyeciyan'm dikkatini çekti ve 1879'da birlikte Bursa'ya gittiler. Dört yıla yakın kaldıkları Bursa'da özellikle Ahmed Vefik Paşa'nın Molière uyarlamalarmdaki rolleriyle ünlendi.

Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa'dan ayrılmasından sonra Fasulyeciyan'm grubuyla birlikte iki yıl boyunca Filibe, Edime, Çanakkale, Trabzon. Ordu gibi kentlerde oynadıktan sonra iki yıl da Ankara'da kalarak burada çeşitli tiyatro çalışmaları başlattı ve kentteki ilk konserleri düzenledi. İstanbul'a dönüşünde Osmanlı Komedi ve Vodvil Heyeti adlı bir topluluk kurdu. Ardından Mınakyan Efendi'nin Osmanlı Dram Kumpanyasına girerek kendi tarzına uymayan dramlarda bir süre oynadıysa da daha sonra rol aldığı bir ya da iki perdelik kısa Fransız komedilerinde eski başarısını sürdürdü. II. Meşrutiyetin ilanından sonra Ahmed Fehim ve arkadaşları, Fehim Efendi ve Arkadaşları Kumpanyası gibi çeşitli tiyatro toplulukları kurduysa da bunlar genellikle bir mevsim yani bir ramazan ayı boyunca sürdü. II. Meşrutiyetin ilk günlerinde Şemseddin Sami'nin *Besa* ve Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* adlı oyunlarını yönetti. Bugünkü Şehir Tiyatroları'nın temelini oluşturan Darülbedayi'nin komedi bölümünde, sanat yönetmeni André Antoinein çağrısıyla kısa bir süre genç oyuncuları yönetti. Muhsin Ertuğrul'un 1918'de kurduğu Sahne-i Edebi'sinde ileri yaşma rağmen sahneye çıktı ve başarı kazandı.

Çok yönlü bir sanatçı olan Ahmed Fehim oyuncu, yönetmen, dekorcu, yönetici, yetiştirici ve öğretmen olarak ilk gerçek Türk tiyatro adamı sayılır. İlk blok sahne dekoru uygulamasını Bursa'da gerçekleştiren ve Darülbedayi için de dekor yapan Ahmed Fehim için Muhsin Ertuğrul anılarında, çok sayıda dekoru ona yaptırdığını, döneminin dekor yapma ve dekor boyamada tek Türk uzmanı olduğunu ve o tarihlerde İstanbul'da dekorculuğu meslek edinmiş başka kimsenin olmadığını yazar. Anadolu'ya turneler düzenleyerek tiyatronun buralarda da yaygınlaşmasını sağlayan Ahmed Fehim gerektiğinde gittiği yerlerde tiyatro binaları bile yaptırdı. 1919'da Malul Gaziler Cemiyetinin sinema kolu kurulunca, bu kolun sanat danışmanlığına ve yönetmenliğine getirildi. Ahmed Fehim Türkiye'de çekilen ilk konulu filmlerden Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın aynı adlı romanından daha önce de sahneye uyarladığı *Mürebbiye* filmini hem yönetti, hem başrolünü oynadı. Bu film Türkiye'de sansür edilen ilk film de olmuştur. Aynı yıl Yusuf Ziya Ortaçin Victor Hugo'dan Lale Devri'ne uyarladığı *Marion Delorme'dan* oğlu Münif Fehim'in senaryolaştırdığı *Binnaz* adlı filmi de yönetti. Her iki filmin de görüntü yönetmenliğini ilk Türk sinemacısı Fuat Uzkınay yapmıştı. 1926'da döneminin Maarif Vekili Mustafa Necati'nin desteğiyle 50. yıl jübilesi yapıldı. Aynı yıl *Vakit* gazetesinde *Sahnede Elli Sene* adıyla yayımladığı anıları ölümünden çok sonra *Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları* (1977) adıyla kitaplaştı. Mezarı Büyükada'da, Türk tiyatrosunun büyük oyuncularından Ahmed Muvahhit Bey'in yanındadır.

Bibi. C. Filmer, *Hatıralar,* İst., 1984; G Scognamillo, *Türk Sinema Tarihi,* I, İst., 1987: *Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları* (haz. H. K. Alpman). İst.. 1977; M. X. Özön - B. Dürder. *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst., 1967: M. And. *Tanzimat;* M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın,* İst., 1989: X. Özön, *Türk Sineması Kronolojisi,* Ankara, 1968; Ö. Xutku. *Dünya Tiyatrosu Tarihi,* I-II, İst., 1985; Ö. Nutku, *Darülbedayi'nin Elli Yılı,* Ankara, 1969; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu,* I: And, *Osmanlı.*

RAŞİT ÇAVAŞ

AHMED HAMDİ BEY

(?, ? -1909, İstanbul) İstanbul'da eczane açan ilk Türk eczacı. 1879'da Mekteb-i Tıbbiye'nin Eczacılık sınıfını bitirdi. 1880'de Zeyrek Yokuşu başında Eczahane-i Hamdi adıyla ilk eczanesini açtı. Yerin yetersiz kalması üzerine 1895'te Vezneciler'de, Kuyucu Murad Paşa Medresesi'nin karşısına taşındı. Bu semtte birkaç defa daha yer değiştirdikten sonra Letafet apartmanının (bugün yerinde İÜ Fen Fakültesi Zooloji anabilim dalı binası vardır) alt katında yeni bir eczane açtı. Bu arada 1893'ten başlayarak Haseki Hastanesi başeczacılığını da yürüttü.

Ahmed Hamdi Bey'in eczanesinde ilaç yapımı için her türlü ilkel madde, alet ve olanak bulunuyordu. Hazırladığı ilaçlar ve tıbbi müstahzarlar sayesinde kısa sürede yaygın bir üne kavuşmuştu. Kola Hamdi, Elixir Hamdi, Kefir, Liqueur de goudron, Dermophile ve Sirop iodotannique phosphate en tanınmış hazır ilaçlarıdır.

Ahmed Hamdi Bey eczanesinde staj yapan gençlerin elinden tutmuş, onların eczane sahibi olmalarına yardımcı olmuştur. Beşir Kemal (1897 mezunu, Bahçekapı'da eczane açmıştır), Mehmed Kâzım (1895 mezunu, Beşiktaş'ta eczane açmıştır) ve Cemal Kâzım (1897 mezunu, Üsküdar'da eczane açmıştır) bunlar arasında en tanınmış olanlarıdır.

Ahmed Hamdi Bey eczacılık mesleğinin bilimsel yönüyle de yakından ilgilenmiş, iyi ilaç yapım yöntemleri üzerindeki gözlem ve incelemelerinin sonuçlarını dergilerde yayımlamış ve meslektaşları ile tartışmıştır. Halk sağlığı konusunda da çalışmaları vardır. 1906'da "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane" (Société Imperiale de Medecine de Constantinople) tarafından kurulacak komisyonca "Süt Çocuklarının Sağlığının Korunması" konulu araştırmalar arasından, seçilecek çalışmaya verilmek üzere 25 altın tutarında "Hamdi Bey Ödülü" koyması bu alandaki kişisel gayretlerine bir örnektir.

Ahmed Hamdi Bey
Turhan Baytop

Ahmed Hamdi Bey Müslüman eczacıların örgütlenme isteklerine de yardımcı olmuştur. 250 kadar arkadaşı ile birlikte 1909'da "Osmanlı Eczacıları İttihad Cemiyeti" (Union Pharmaceutique Ottoman) adlı bir eczacılık cemiyetinin kurulmasına öncülük etmiş ve bu cemiyetin idare heyeti reisliğine seçilmiştir.

Mesleki ve bilimsel çalışmaları nedeniyle Ahmed Hamdi Bey'e Mecidi (3. rütbe) ve Osmani (4. rütbe) nişanları verilmiştir. Türk eczacılığının gelişmesi için yaptığı çalışmalar nedeniyle meslektaşları tarafından "Şeyhüleczacıyan" olarak anılmıştır. Halk arasında ise daha çok "Ebe Zilha hanım oğlu" veya "Sakallı Hamdi" olarak tanınırdı. Mezarı Eyüb Sultan kabristanmdadır. Eczacılık diploması almış olan Mustafa Asım Hamdi (d. 1885, İstanbul) adlı bir oğlu vardır.

TURHAN BAYTOP

AHMED KARAHİSARÎ

(1468 ?. Afyonkarahisar - 1556. İstanbul) Aklâm-ı Sitte (yani "altı çeşit yazı" demek olan muhakkak, reyhani. sülüs, nesih, tevki ve ıkâ) hattatı. Asıl adı Ahmed Şemseddin'dir. Doğum tarihi ve hayatı hakkında fazla bilgi yoktur.

İstanbul'a ne zaman geldiği de bilinmiyor. II. Bayezid döneminde (hd 1481-1512) dikiş yerleri belli olmayan gömlek dikmekte şöhret kazandığına göre, önceden bu işle uğraştığı düşünülebilir. Kaynaklara göre çok titiz ve temiz giyinen bir kişi olan Karahisarî'nin diktiği bir gömleği yedi yıl giydikten sonra bir fakire vermesine rağmen eskimemiş görünmesi II. Bayezid'in kulağına gitmiş ve emri üzerine diktiği gömleğin dikiş yerlerini terziler bir araya gelip aramışlarsa da bulamamışlar. Bunlar mübalağa da olsa onun titiz bir sanatçı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Hattatlar arasında sadece Karahisârî diye anılan Ahmed'in önce nerede ve kimden yazı öğrenmeye başladığı belli değildir. Habib. *Hat re Hattatan* adlı eserinde Yahya Sofî'den yazdığını kaydederse de yıl olarak bu pek mümkün görünmemektedir. Zira Yahya Sofî'nin ölüm tarihi 1477'dir. Ayrıca Ahmed Karahisârî de yazılarının altına attığı imzalarında onun adını zikretmez. Yalnızca Esedullah Kirmânî'nin adını kaydeder. Ancak Esedullah Kirmânî'nin ne zaman İstanbul'a veya Afyonkarahisar'a geldiği de bilinmemektedir. Ahmed Karahisârî İran'a gidip onun talebesi olmuştur denilse bile, İstanbul'da Şeyh Hamdullah gibi bir üstadın bulunduğu devirde İran'a yazı öğrenmeye gitmek öyle mantıklı bir davranış olmasa gerek. Fatih zamanında sarayın, İranlı sanatçılara kapısını açtığı yıllarda birçok kişi arasında Esedullah Kirmânî'nin İstanbul'a geldiği ve muhtemelen Ahmed Karahisarî'nin de o sırada ondan yazı öğrendiği hatıra gelmektedir.

Münzevi bir hayattan hoşlanan Ahmed Karahisarî'nin. kendisi gibi kudretli bir hat ustası olan kölesi Hasani manevi evlat edinmiş olması evlenmemiş olduğunu düşündürmektedir. Sonraları Halvetîye tarikatı şeyhlerinden Ishak Cemaleddin Karamanî'ye bağlanmış ve kendisi gibi yazıdan anlayan bu şeyh ile ruhen anlaşmış ve arkadaşlık etmiştir.

Türkçeden başka Farsça şiirler de söylediği, Bursalı bir şahsa yazdığı mektuptaki üç beyitlik cevabından öğrenilen Karahisarî'nin hat sanatmda hususi bir yeri vardır. O da hocası Esedullah gibi, Abbasilerin son halifesi Musta'sımin saray hattatı Yakut'un üslûbunu devam ettirmiştir. Yakut ile 13. yy in ikinci yarısında geliştirilen estetik anlayış bütün İslam hattatlarınca ideal bir yol telakki edilmiş ve Böylece Yakut yolu, İranlı Esedullahin öğrencisi olan Karahisârî vasıtasıyla İstanbul'a gelmişti. Karahisârî bu üslubu daha da güzelleştirmeyi başardı. Yakut'un bir ölçüde gerçekleştirdiği dinamizmi daha ileriye götürdü; onun kötü bir taklitçisi olmadı. Eğer böyle olsaydı bir okul sahibi olamazdı. Kendisinden bir süre önce yaşamış ve 1520'de ölmüş olan Şeyh Hamdullah'ın kurduğu ve Türk zevki hâkim olan okuldan ayrı bir yolda yürümüş olmasına rağmen 16. yy'da Anadolu'da yetişen yedi büyük hattattan biri olarak anılmaktadır.

Eserleri, müze. kütüphane ve özel koleksiyonlardadır. Bunların en önemlisi I. Süleyman (Kanuni) için yazdığı büyük boydaki Kuran'dır. İstif (kompozisyon) yenilikleri göstermiş; bir sayfada yaptığını başka sayfada tekrar etmemiştir. Diğer önemli bir eseri de Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki büyük boydaki Enam'dır. Karahisarî'nin burada yazdığı besmeleler ve geometrik şekilde tertip ettiği kufi yazılarda gösterdiği yeniliklere başka hattatlarda rastlamak mümkün değildir. Bunlar, onun yaratıcı bir ruha sahip olduğunu gösteren örneklerdir. Celi yazılarından bazılarını altınla yazmış ve sonra bunların kenarlarını siyah mürekkeple çevrelemiş olması, tezhip ile de uğraşmış olduğunu gösterir.

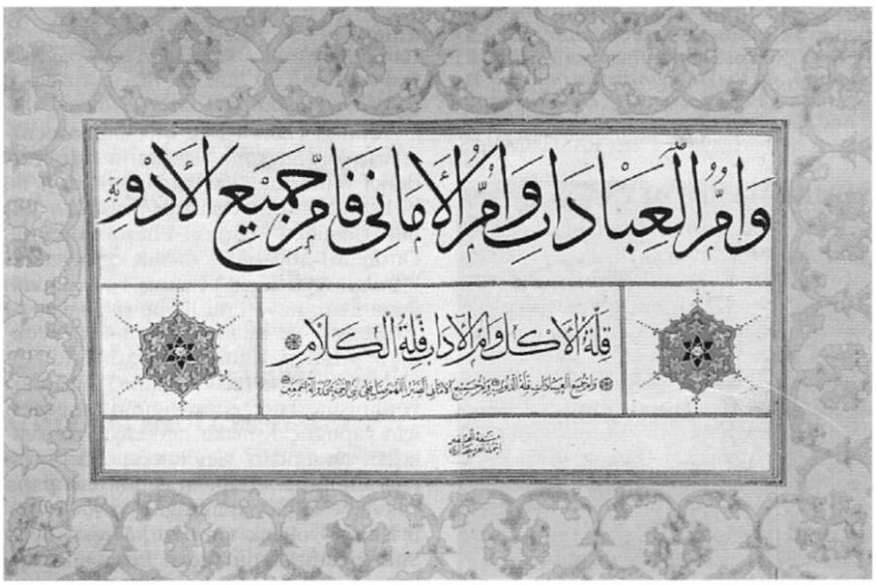

Ahmed Karahisarî'den bir kıta.
Şevket Rado, Türk Hattatları

Bunlardan başka, Süleymaniye Camii'nin kubbesindeki yazı da onun eseridir. Bu yazı zamanla harap olduğundan Abdülfettah Efendi(->) tarafından yeniden yazılmıştır. Kasımpaşa'daki Piyale Paşa Camii'ndeki "Selâmün aleyküm..." ayetini onun yazdığı kayıtlı ise de hattatın 1556'da öldüğü; camiin ise 1577'de yapıldığı düşünülürse yazının Karahisarî'ye ait olmadığı anlaşılır. Ayrıca bazı kaynaklarda Mimar Sinan Türbesi'nin ve sebilinin yazılarının da onun tarafından yazıldığı bildirilir ki, bu da yanlıştır. Zira Sinan, ondan otuz iki yıl sonra ölmüştür.

90 yaşma yaklaştığı sırada ölen Ahmed Karahisârî, Sütlüce'de Caferâbâd Tekkesi haziresinde gömülmüştür. En başarılı öğrencisi evlatlığı olan Hasan Çelebi'dir.

Bibi. Müstakimzade, *Tıhfe,* 94; Suyolcuzade Mehmed Necib. *Devhatü'l-Küttab,* İst., 1942, s. 9-10: Nefeszade İbrahim, *Gülzar-ı Savab,* İst.. 1939. s. 21, 58-59: Habib, *Hat ve Hattatan,* İst., 1305, s. 84-85; Rado. Hattatlar, 69-72; A. S. Ünver, *Hattat Ahmet Karahisârî,* İst.. 1948.

ALÎ ALPARSLAN

AHMED MİDHAT EFENDİ

(1844, İstanbul - 28 Aralık 1912, İstanbul) Yaklaşık yarım yüzyıl boyunca verdiği ürünlerle Türk halkına okuma alışkanlığı kazandırmakta ve çağdaş dünyayı anlayıp benimsetmekte büyük rol oynayan gazeteci, yazar.

İstanbul'un Tophane semtinde. Kafkasya göçmenlerinden bir ailenin en küçük çocuğu olarak dünyaya geldi. Annesi Nefise Hanım bekâr çamaşırı diker, babası Süleyman Ağa da bunları pazar yerlerinde satarak ailenin geçimini sağlamaya çalışırdı. Yaramaz bir çocuk olduğu için babası tarafından Mısır Çarşısı'nda bir aktarın yanına çırak olarak verildi. Ahmed Midhat, bu mesleği kısa sürede kavradığı gibi okuma yazma hevesine de kapıldı. Dükkân komşusu Hacı İbrahim Efendi'den aldığı derslerle okuma yazma öğrendi. Bununla yetinmeyerek Galatalı ve Frenkten Fransızca öğrenmeye bile girişti. 1856'da babasının ölümü ile düzenini kökünden sarstı. O sırada Vidin'de bulunan ve babasının ölümüyle ailenin en büyük erkeği durumuna gelen üvey ağabeyi Hafiz İbrahim, annesini ve kardeşlerini 1857'de Vidin'e getirtti. Burada ilk defa okula gitme imkânı bulan Ahmed Midhat, 1861'de Niş'e vali olarak atanan Midhat Paşa'nın yanında görev alan ağabeyi ile birlikte bu şehre geldi. Burada rüştiyeye yazıldı ve kısa sürede

okulu bitirdi. 1864'te. yeni kurulan Tuna Vilayeti valiliğine atanan Midhat Paşa, Ahmed Midhati da vilayet merkezi olan Rusçuk'a çağırdı, vilayet mektubi kaleminde görevlendirdi. Devrin geleneğine uyarak ona kendi adını mahlas olarak verdi. Bir süre sonra Midhat Paşa tarafından vilayetin gazetesi *Tundya.* yazı yazmakla görevlendirildi (1868). Rusçuk'ta çok hareketli bir hayat geçiren Ahmed Midhat bir süre sonra *Tundran* başyazarlığına getirildi. Bu arada, sonraki yıllarda çok faydasını göreceği matbaa mürettipliğini ve makinistliği de öğrendi. 1869 yılı başlarında Bağdat Valiliği'ne atanan Midhat Paşa, Ahmed Midhati da vilayet matbaası müdürü olarak beraberinde götürdü. Burada vilayet gazetesi *Zevrdy* çıkarmaya başladı (1869).

Bağdat'ta tanıştığı kişilerden sonraki yıllarda müze müdürü ve ressam olarak ün kazanacak olan Osman Hamdi Bey ile Bakır Can Muattar adlı çok dil bilen, derviş kılıklı, filozof görünüşlü bir İranlıdan çok etkilendi. 1869'da ilk kitabı *Hâce-i Evveli* Bağdat'ta yayımladı, bunu *Kıssadan Hisse* izledi. Birincisi birkaç cüzden oluşan bir ders kitabı, ikincisi ise telif ve çeviri kısa öykü ve masallar derlemesidir.

1870'te üvey ağabeyi Hafız İbrahim Paşa'nın ölümüyle ailenin bütün yükü Ahmed Midhat in omuzlarına binmiş oldu. Bu yüzden 1871 başlarında Bağdat'taki resmi görevlerinden istifa edip İstanbul'a döndü. Önce *Ceride-i Askeriyede* başyazarlık. *Basiret* gazetesinde yazarlık yaptı. Bir yandan da yazdığı kitapları evinde kurduğu matbaada kendi basmaya başladı.

İstanbul'da kendisini politikanın içinde bulan Ahmed Midhat. 1872'de *İbret* gazetesinin yönetimini üstlenen Namık Kemal'le ve onun yakın arkadaşı Ebüzziya Tevfik'le tanıştı. Onlardan Yeni Osmanlılar hareketinin amaçlarını öğrendi ve benimsedi. Bu hızla kendi adına çıkardığı ilk gazete olan *Devir* (1872) daha ilk günden kapatıldı, ikinci gazetesi *Bedir* (1872) ise ancak on üç sayı çıkabildi. Birbirini izleyen *Letâif-i Rivâyât* (25 cüz. 1870/71-1894) cüzleri ve *Dağarcık* (1872) bu yıllarda ortaya çıktı.

İbret gazetesinde çıkan "Millet-i Metbua" başlıklı yazısı yüzünden gazete kapatıldığı gibi Ahmed Midhat da 10 Nisan 1873'te Ebüzziya Tevfik'le birlikte Rodos'a sürgüne gönderildi. Rodos'ta da boş durmayan Ahmed Midhat. yakın akrabası Mehmed Cevdet adına aldığı ruhsatla İstanbul'da çıkarttığı *Kırkambar* (1873) dergisinde telif ve çeviri yazılar yayımladı; romanlar, tiyatro eserleri, tarih kitapları yazdı. Bu dönemde yazıp yayımladığı Alexandre Dumas (Pere) yolunda bir tarihi serüven romanı olan *Hasan Mellah yahud Sır İçinde Esrar* (II c, 1874-1875; yb *Denizci Hasan,* III c, 1975-1981) çok beğenilince *Hüseyin Fellah* (1875; yb 1981) ve *Süleyman Muslî'yi* de (1877; yb *Musullu Süleyman,* 1971) bu sırada yazdı. *Dünyaya İkinci Geliş yahud İstanbul da Neler Olmuş?* (1874) ve *Felâtun Beyle Rakım Efendi* de (1875; yb 1966) bu dönemin eserlerindendir.

Ahmed Midhat Efendi, 1876'da Ebüzziya Tevfik'le birlikte Rodos'ta Medrese-i Süleymaniye adıyla bir okul açmış, hattâ daha sonra bu okul için aynı adla bir ders kitabı da vazıp yayımlamıştır (1887-88. 3 cüz)'. Aynı yıl Abdülaziz tahttan indirilip V. Murad padişah olunca ilan edilen afla Ahmed Midhat da İstanbul'a döndü. Üç yıl süren sürgün dönemi sonunda ülkede olup bitenleri daha değişik biçimde değerlendirmeye, politikayla ilgilenmemeye karar verdi. Ahmed Midhat Efendi bu yıllara ilişkin anılarını yarım bıraktığı *Menfa* (1877: yb 1988) adlı eserinde anlatmıştır. Sürgün dönüşü çıkardığı ilk gazete yayım hayatı yedi ay kadar süren *Ittihad'du*

Ahmed Midhat Efendi
Istanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı

(1876). V. Murad'ın tahttan indirilip II. Abdülhamid'in padişah olmasının ardından Mart 1878'de *Takvîm-i Vekayi* gazetesinin müdürlüğünü kabul etti. 27 Haziran 1878'de adı her zaman onunla birlikte anılacak olan *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini yayımlamaya başladı. 1884'te Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye azalığına tayin edildi, 1895'te bu meclisin başkanlığına getirildi. Resmi görevleri yanında gazetesinin yönetimini de bırakmadığı gibi olağanüstü verimiyle birbiri peşi sıra kitaplar yayımlamayı da sürdürdü. 1900-1908 arasında yazı hayatı bir duraklama geçirdi. 1908'de II. Meşrutiyetin ilanı üzerine yeniden gazeteciliğe döndüyse de II. Abdülhamid dönemindeki faaliyetlerinden dolayı kendisine pek iyi gözle bakılmadı. Son romanı *Jön Türk'le* (1910) geçmiş dönemin olumsuzluklarına ilişkin görüşler sergilemiş olsa bile yeteri kadar ilgi görmediği için yazı hayatından çekilen Ahmed Midhat Efendi. Darülfünun'da(->), Darülmuallimat'ta(->), Medresetü'l-Vâizin'de(->) ders vermeye başladı. Tarih-i Osmani Encümeni azalığına getirildi. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin meclis-i tedris (Öğretim Kurulu) üyesi oldu. Bu cemiyetin kurduğu Darüşşafaka'da(-») "ders nazırlığı" da yaptı.

Aktar çıraklığı ile başlayıp değişik konularda iki yüze yakın eser kaleme alan bir yazar konumuna, gazete yayıncısı ve başyazarlığına oradan da Darülfünun hocalığına kadar uzanan hayat çizgisi ile Ahmed Midhat Efendi öteki Tanzimat yazarlarından farklı özellikler taşır. Yetiştikleri ortamlar arasındaki fark onun çevresine, topluma, dünyaya, hayata başka türlü bakmasına sebep olmuştur. Tanzimatla birlikte Batılılaşma yönünde keskin bir dönemeçten geçen toplumun en temel ihtiyacının eğitim olduğunu önce kendi hayatında yaşamış ve uygulamıştır. Halkın yüzde 95'nin okuma yazma bilmediği, hayatın kapalı topluluklar biçiminde sürdüğü bir ülkede insanları dış dünyaya açmak, eğitmek, onlara hem Tanzimat'ın sağlayabileceği nimetlerden yararlanmayı öğretmek hem de onları yanlış Batılılaşmanın zararlarından korumak Ahmed Midhat Efendimin fikri hayatının ve yazarlığının başlıca amacı olmuştur.

Ahmed Midhat Efendi Osmanlı ülkesine Batı'dan gelen yeni yazı türleri roman, hikâye, tiyatro ve özellikle gazete yazılarının eğiticilik ve öğreticilik amacına hizmet eden birer araç durumundadır. Ayrıca tarih, coğrafya, din, felsefe, eğitim, ekonomi, fen konularına ilişkin eserlerinde de bu amaca hizmet etmeye özen göstermiştir. "Kırk beygirlik yazı makinesi" olarak anılmasına yol açacak verimli yazı hayatı boyunca bu görevi bıkmadan, usunmadan sürdürmüş, bu yolda sert tartışmalara girmekten de çekinmemiştir.

Ahmed Rasim(->) ve Hüseyin Rahmi Gürpınar(->) gibi iki büyük yazarın yetişmesinde etkili olan Ahmed Midhat Efendi, yönetimi altındaki *Tercüman-ı Hakikat'te* de Ahmet Cevdet Oran(->), Ahmet İhsan Tokgöz(->) ve Hüseyin Cahit Yalçın(->) gibi önemli gazeteci, yazar ve yayıncılara ortam sağlamıştır.

Ahmed Midhat Efendi'nin eserleri Tanzimat döneminin getirdiklerini, götürdüklerini; olumlu, olumsuz yönlerini o dönemin bir insanının kaleminden öğrenebilmek bakımından tükenmez bir kaynaktır. Bunlarda Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar geçen yetmiş yıllık dönemde bilim ve teknikte, yaşama tarzında, güzel sanatlar ve edebiyatta, kadında, aile hayatında, dünya görüşünde meydana gelen değişmeleri en açık biçimiyle görmek mümkündür.

Edebi eserleri geniş bir coğrafyaya yayılmış olsa bile 18. ve 19. *yy* İstanbul hayatını, şehrin doğal ve tarihsel çehresini gerçekçi bir dille anlatan Ahmed

Midhat Efendi'de İstanbullu tipler de büyük bir yer tutar. Hikâye ve romanlarında konuyla bağlantılı uzun açıklamalara sık sık yer veren Ahmed Midhat Efendi, bu pasajlarıyla daha çok bir tarih, bir hayat kesiti tespiti, insan ve çevre tasvirleri, geleneklerin açıklanması gibi hizmetleri yerine getirir.

Gençlik'te (1870) çarşı, pazar ve seyir yerlerinde gezip dolaşarak, daha çok Kalpakçılarda alışverişe gelen kadınlara bıyık burup kaş göz atan acemi bir çapkın tipi canlandırılır.

Mihnetkeşân (1870) ve *Henüz Onyedi Yaşında* (1881; yb 1943) adlı eserlerinde İstanbul'un Beyoğlu tarafında bulunan genelevler, buralarda çalışan kadınlar, bu evlere devam eden kişiler yer alır. Bunlardan birincisinde baş kahramanlardan biri bir Müslüman kız. ikincisinde ise bir Rum kızdır. Yazar ayrıca kaleme aldığı *Yeryüzünde Bir Melek* 'te de (1879) benzer konuyu ve benzer kadın tipini canlandırır.

Yeniçeriler (1871; yb 1942), bu askeri ocağın son yıllarındaki korku, isyan ve patırtı dolu İstanbul günlerini. Tophane ve Galata meyhanelerini, buralara devam eden yeniçeri zabit ve askerlerini anlatır. Eserde olaylar, kişiler, yer ve zaman bakımından İstanbul anlatılmaktadır. Yazarın ayrıntılarla çizdiği kabadayı yeniçeri portreleri, bunların kendi aralarında kullandıkları özel deyim ve kelimelerden oluşan yeniçeri argosunun yansıtılması, giyim-kuşamlarmdaki en küçük ayrıntının bile ihmal edilmemesi dikkati çeker.

Bahtiyarlıkla (1885) İstanbullu olmadığı için esef eden zengin bir köy ağasının oğlu Senai ile şehir çocuğu olduğu halde köyde yaşamayı tercih eden Şinasi arasındaki karşıtlıklar ele alınır. Senai babasından kalma mirası Beyoğlu eğlence yerlerinde har vurup harman savurur. Bu eserde Senai'nin devam ettiği çalgılı kahvelere de yer verilir, ancak bunlardan o dönemin en alafranga eğlence yerlerinden "Cafe Flamme" ayrıntılı bir biçimde tanıtılır.

Obur (1885: yb 1945). eski İstanbul hayatının birçok yönünü çok iyi yansıtan, mirasyedi zenginlerin maskara durumuna düşmüş bazı tiplerle birtakım muziplikler yaparak nasıl eğlendiklerini anlatan bir uzun hikâyedir. Bu hikâyeye adını veren Fil Tahsin obur olduğu kadar pisboğazdır da. Eserde bir mirasyediye dalkavukluk eden "molla" ile yalancı "tabip" tipi de vardır. Eserde eski İstanbul mutfağına ait bazı yemeklerin nasıl hazırlandığı abartılı tariflerle anlatılmaktadır.

Çingene (1887). halk arasında anlatılan bir çingene kızı masalından yola çıkılarak yazılmıştır. Hikâyede Kâğıthane mesiresindeki âlemlerin ve buralara devam eden kahramanların tasvirleri yapılır. Kâğıthane âlemlerinin gerçekçi bir anlatımla canlandırıldığı görülmektedir.

Dolaptan Temaşa (1890; yb 1986), Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından önceki yıllara ait bir uzun hikâyedir. Eserde eski İstanbul'un eğlenceli âdetlerinden helva sohbetleri(->) anlatılır: bu toplantılarda oynanılan eğlenceli oyunlardan, özellikle "yüzük oyunu"ndan(-0 ayrıntılı olarak söz edilir, oyuncuların kendi aralarmda yaptığı şakalara kadar yer verilir. Bir gözü dışarda kadının evine aldığı sıradan bir İstanbullu olan Behram Ağa ile aynı kadının belalısı bir yeniçeri ve "paşalı" kocası arasında geçen olay yeniçerinin ve kadının "paşalı" koca tarafından öldürülmesine kadar uzanır. Yeniçerinin konuşmaları, giyim kuşamı ve davranışları ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir.

Hüseyin Fellah (1874; yb 1981). konusu büyük ölçüde Cezayir'de geçmekle birlikte Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından önceki yıllara ait olayları anlatırken bazı kabadayı tiplerini canlandırması bakımından ilginçtir. Eski Galata hendeklerini, buralarda işlenen cinayetleri anlatması ve çubukçuluk, lülecilik zanaatıyla ilgili bilgiler vermesi de İstanbul açısından dikkat çekicidir.

Dünyâya İkinci Geliş yahut İstanbul'da Neler Olmuş? (1874), Marmara Deni-

"GÖZ GÖRDÜ, GÖNÜL SEVDİ"

Civelek Hüsnü Üsküdar iskelesinde kayıkçılık eder idi. Bir akşam saat on bir buçuğa, on ikiye kadar kayığı içinde büyük iskele başında bulunup artık müşteri zuhurundan *[çıkmasından]* meyus olarak silâhlarını iskele başına bırakmış ve kayığı kızağa çekmek tedarikiyle iştigal etmiye *[uğraşmaya]* başlamış idi.

Derken ezan ile beraber yanında genç bir kız olduğu halde ihtiyarca bir kadın geldi:

- Aman kayıkçı, bizi Bahçekapısı'na geçir.
- Bu vakte kadar nerede kaldınız? Kadın kısmının bu vakit sokakta işi ne?
- Artık "Aman" dedim. Evlâdım ol bana kıydırma, vakit kaybetmeyelim, halimi sana kayıkta söylerim.
- (Kendi kendine) Akşam üstü ummadığım taraftan bir kısmet mi geldi desem! (Kadma hitaben) Haydi artık ne ise! (Kızı baştan ayağı süzerek ve içini çekerek) Senin oğlun olayım amma oğlun olur isem bu yanındakinin kardeşi olmam.

Tabancalarını devşirerek kayığa girer, iskeleye yanaştırır ve kadın ile kızı alarak denize açılır. Biraz açılınca hem küreklerini yağlar ve hem de söze başlar:

- (Sırıtarak) Ey hanım abla söyle bakalım. Fakat kavlimizi [sözümüzü] unutma "Senin oğlun olurum amma yanındakinin kardeşi olmam." demiş idim. Gözüme pek parlak görünüyor.
- Eh evlâdım ırzımızı sana teslim ettik artık...
- Tamam öyle etmeli ya, buldunuz ciğer inanacak kediyi. O bir tarafa kalsın şu siz bu vakit Üsküdar'da ne geziyorsunuz; eğer Üsküdar'lı iseniz İstanbul'da ne işiniz var? Çabuk söyle zira kollarım titriyor, kürek çekemiyorum. Sonra, İstanbul'a varamazsınız ha!
- Aman evlâdım. Artık ocağına düştük. Fakat sen bizi fena zannetme ve bize şu muamelede bulunma. Bugün izinsiz nasılsa şeytana uyarak Üsküdar'a gelin görmeye geldik, dalıp kaldık. Bu akşam eve yetişemez isek herif bizi öldürür.
- Vay sizin herif te mi var?
- Var ya.
- Ne bok yer, o herif bu kızm kocası im?
- Hayır benim kocam.
- Ha! şöyle söyle... Şey hanım nine bu kızın nişanlısı mişanlısı var mı? (Kendi kendine) Kollarda da takat kalmadı.
- Hayır evlâdım. Henüz kısmetini bekliyor.
- (Kendi kendine) Tuhaf. Şunun kısmeti ben olsa idim ne olur idi. (Kadına hitaben) Lâkin Allah bağışlasın. Pek güzel. Sahihan ırz ehli olduğunuzu kızın yüzünden anladım. Bak bak ne kadar mahcup, yüzüme bile bakmıyor. Hem yüreğim de bana diyor ki siz ırz ehlisiniz. Çünkü bu akşam üstü ezandan sonra siz kayıkta, ben de Civelek Hüsnü iken yüreğim bana çok şeyler söylemek lâzım gelir idi. Amma bıçağım hakkıyçin yemin ederim ki şu halde yüreğim hiçbir fenalık düşünmiyör.
- Allah yiğitliğini bağışlasın oğlum.
- Valide doğru söylüyorum, kazan-ı şerif hakkıyçin yüreğimden bir fenalık geçmiyor. Bu kızın babası kim?
- Babası Cellât Hasan'dır.
- Ne dedin? Ne dedin? Cellât mı dedin? Vay avradını!...
- Cellât onun lâkabıdır. Kendisi topçudur oğlum.
- Ha şöyle. Ben de cellât zannettim de... Hanım nine bana Civelek Hüsnü derler. Ben de yeniçeriyim.

Ahmed Midhat, *Yeniçeriler,* İst., 1942; s. 33-35

zi'ndeki ıssız adalardan birinde sevdiği kadınla birlikte yedi yıl yeraltındaki bir mağarada yaşamış bir genç adamın hikâyesidir. Konusunu eski İstanbul konaklarında, sonu ölümlerle biten entrikalardan alan bu eser Ahmed Midhat Efendinin olay içinde olay kurgusunu çok başarılı bir biçimde uyguladığı örneklerdendir.

Felâtun Bey ile Rakım Efendi (1875; yb 1966), alafrangalık özentisi içinde bir genç olan Felâtun Bey ve mütevazı hayatıyla örnek teşkil eden Rakım Efendi etrafında gelişen olayları konu edinir. Eserde o dönemin kibar muhitleri ile halk kesimi çok gerçekçi bir biçimde canlandırılmaktadır.

Karnaval (1881), Beyoğlu çevresinde yaşayan Hıristiyanların büyük perhizden önce yaşadıkları yeme-içme ve eğlence dolu dinsel bir bayramı, zengin bir Ermeni kan kocanın yaşadığı eğlenceli hayatı da canlandırması bakımından ilginçtir.

Dürdane Hanım (1882; yb 1951). külhanbeyi kayıkçılar arasına karışmış erkek kılığında bir genç kızın başından geçenleri anlatır. Eserde Galata meyhaneleri ve buralara devam edenler ustaca canlandırıldığı gibi ad verilmeden telefondan da söz edilir.

Jön Türk (1910), II. Abdülhamid döneminin jurnalci ortamında sevgilisi tarafından jöntürklükle itham edilen ve bu yüzden sürgüne gönderilen bir gencin başına gelenleri konu edinir. Eserin baş tarafında yer alan konak tasviri ile bütün ayrıntılarıyla anlatılmış bir İstanbul düğünü oldukça ilginç tespitler ihtiva etmektedir.

Bibi. İ. Hakkı (Eldem). *Ondördüncü Asrın Türk Muharrirleri. I. Defter: Ahmed Midhat Efendi,* İst., 1308: Ali Muzaffer, *Terâcim-iAhvâl-i Meşâhir yahud Zamanımız Osmanlı Üdebâ ve Muharririni: Ahmed Midhat Efendi.* İst., 1317; Abdurrahman Şeref, "Ahmed Midhat Efendi", *TOEM.* III, S." 18 (1 Şubat 1328), 1113-1119: *Ahmed Midhat Efendi* (yay. Resimli Gazete), İst., 1927: İ. Hikmet (Ertaylan), *Ahmed Midhat,* ist., 1932; M. N. Özön. *Türkçede Roman Hakkında Bir Deneme.* İst.. 1936, s. 187-332; K. Yazgıç, *Ahmed Midhat Efendi. Hayatı ve Hatıraları,* ist., 1940; M. Baydar, *Ahmet Midhat Efendi,* İst., 1954; H. T. Us, *Ahmet Mithat'ı Anıyoruz,* İst., 1955; A. H. Tanpmar. *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi.* ist., 1956, s. 433-436; C. Kudret, *Ahmet Mithat,* Ankara, 1962: ay, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman,* I, İst., 1965. s. 27-54: M. S. Çapanoğlu, *İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmed Midhat,* İst., 1964; M. O. Okay. *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi.* Ankara, 1975; ay, "Ahmed Midhat Efendi", *TDEA,* I, 68-70; ay, "Ahmed Midhat Efendi". *DİA,* II, 100-103:' H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* İst., 1979. s. 107-121, 216, 224; Ş. Rado, *Ahmet Mithat Efendi.* Ankara, 1986; S. E. Siyavuşgil, "Ahmed Midhat Efendi", *İA,* I, 184-187.

NURİ AKBAYAR - M. SABRİ KOZ

AHMED MİDHAT EFENDİ YALISI

Beykoz, Yalıköy mevkiinde, sahil yolu ile Boğaziçi Suyolu arasında kalan düz bir alanda yer alır. Tapuya, Beykoz, 68 pafta, 469 ada, 20-21 parseller ile kayıtlıdır.

Ahmed Midhat Efendi Yalısının restorasyon öncesi sağ yan cephesi.
Oğuz Ceylan

19. yy başlarında inşa edildiği bilinen yalı bir bodrum, bir zemin, iki normal ve bir çatı katı olmak üzere toplam beş katlıdır.

Yapı tamamen simetrik bir anlayışla inşa edilmiştir. Mimari planlamada harem ve selamlık bölümleri kendini belli eder. İki bölüm arasındaki kapılar, daha sonra kapatılmıştır. Yalıda yaşamlarını sürdürmekte olan Ahmed Midhat Efendinin vârislerinin ifadelerine göre, çıtalar ile oluşturulmuş geometrik motifli tavan süslemeleri bir tamirat sırasında kaldırılmıştır. Bu döneme ait bir tavan motifi, yalının deniz cephesi çıkmasının altında görülmekteydi. 19801i yılların ortalarında yalının rölöve ve restorasyon çalışmalarına başlanılmış ve yalı günümüzde yeni bir iç mekân düzenlemesiyle kagir bir yapıya kavuşturulmuştur.

Yalının eski fotoğraflarında görülen, çatı katındaki cihannüma, restorasyon esnasında inşa edilmiştir. Cephede cihannüma ile kendini belli eden. çatı katındaki çokgen mekânda Ahmed Midhat Efendi'nin temsiller verdirdiği söylenmektedir.

Yalının cephe mimarisinde ampir tarzm etkili olduğu görülmektedir.

OĞUZ CEYLAN

AHMED MUHTAR PAŞA

(1861, İstanbul - 1926 İstanbul) Askeri Müze'nin(->) ikinci kurucusudur.

Davutpaşa'da doğdu. Kolağası Hasan Efendi'nin oğludur. Mühendishane-i Berrî-i Hümayunu bitirdi. 1881'de erkân-ı harp (kurmay) yüzbaşısı oldu. 1885-1894 arasında Mekteb-i Hayriye'de hocalık yaptı.

1895'te miralay rütbesivle Umum Topçu ve İstihkâm Komisyonu azalığına tayin edildi. 1902'de mirliva. 1906'da ferik rütbesine yükseldi.

II. Meşrutiyetin ilanından birkaç yıl önce. II. Abdülhamid tarafından silah alımı için Avrupa'ya gönderilen Ahmed Muhtar Paşa. Avusturya. Almanya ve Fransa'da gördüğü askeri müzelerle ilgili izlenimlerini zamanın Tophane Müşiri Zeki Paşa'ya aktardı ve İstanbul'da da böyle bir müze kurulmasını önerdi. II. Abdülhamid'in onayıyla Ahmed Muhtar Paşa'nın başkanlığında Alman Gromkov Paşa ve mühendislik okulu öğretmenlerinden Alman Jasnıund'dan oluşan komisyon Yıldız Sarayında bir silah müzesi kurduysa da, bu müze kısa sürede kapandı.

II. Meşrutiyetin ilanından (1908) sonra, zamanın Tophane Müşiri Ali Rıza Paşa'nın desteği ile Ahmed Muhtar Paşa yeniden müze komisyonu başkanlığına getirildi. Yine aynı yıl Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın önerisi ile Esliha-i Askeriyye Müzesi'nin ilk müdürü oldu. 1908-1923 arasındaki müdürlüğü sırasında müzenin adı Müze-i Askerî-i Osmani olarak değişti. 1914'te müzeye bağlı olarak bir mehter takımı kuruldu.

Ahmed Muhtar Paşa, aynı zamanda askeri marşlar bestelemiş, güfte yazmıştır. Verimli bir yazar olarak, çoğu askerlik tarihi ve topçulukla ilgili makale ve kitapları vardır. Bunlardan en önemlisi sayılan *Feth-i Celil-i Konstantiniyye* (1320/1902) tarihçilik açısından fazla değer taşımamakla birlikte İstanbul'un fethine ilişkin o döneme kadar yazılmış en kapsamlı eserdir.

Gazeteci ve yazar Sermet Muhtar Alusün(->) babası olan Ahmed Muhtar Paşa, kısa bir emeklilik döneminden sonra, İstanbul'da öldü.

Bibi. Esad. *Mühendishane.* 1312, s. 230-231: 1986, 183: Gövsa, *Türk Meşhurları,* 257-258; Tülin Çoruhlu. "Ahmed Muhtar Paşa", *DİA,* II. 106-108; M. H. Yınanç. "TanzİmatTdan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik". *Tanzimat, İ,* İst.. 1940. s. 587; X. Eralp, "1908-1923 Döneminde Türkiye Askeri Müzesi'nin Batılı Anlamda Kuruluşu ve Kültür Hayatındaki Yeri", *İkinci Askeri Tarih Semineri-Bildiriler,* Ankara. 1985. s. 285-294.

İSTANBUL

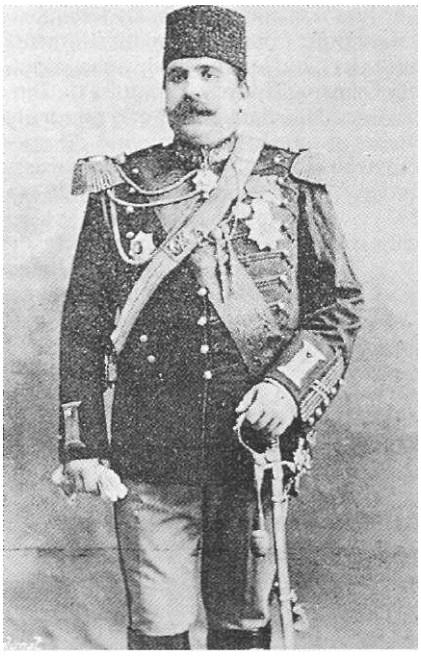

Ahmed Muhtar Paşa
Nuri Akbayar

AHMED NAİLÎ (Galatalı)

(?, İstanbul - 1812, İstanbul) Sülüs ve nesih hattatı. Zarifi adlı bir gemicinin oğludur. Hat hocası Kütahyalı Mustafa Efendi'dir. Ahmed Nailî imzasını bazen "Galatalı" bazen "Eyüplü", *Hat ve Hattatan'a.* göre bazen de "Kasımpaşalı" diye atmıştır.

Galata'daki Taşmektep'te uzun yıllar hat hocalığı yapan Ahmed Nailî çabuk yazan bir hattat olarak tanınmıştır. 120'den fazla Kuran yazmıştır. 99. 100 ve 101. Kuranları Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndedir. îbnülemin Mahmud Kemal İnal *Son Hattatlarda* 1226/1811 tarihli 121. Kuran'ınrn Ekrem Hakkı Ayverdi'de olduğunu yazar. Şevket Rado da *Türk Hattatlarında* 1222/1807 tarihli 113. Kuranını gördüğünü bildirir. Oğlu Hafız İbrahim Efendi de hattattır. Ahmed Nailî sülüs ve nesihte Hafız Osman(->) okuluna bağlıydı.

Bibi. Habib, *Hat ve Hattatan,* İst.. 1305. s. 163; İnal, *Son Hattatlar,* 218-221; Rado. *Hattatlar,* 187.

ALİ ALPARSLAN

AHMED NECİB

(1833 ?• İstanbul - 1898. İstanbul) Batılı anlamdaki tiyatro sahnesine profesyonel olarak çıkan ilk Türk ve Müslüman tiyatrocudur. 1869-1870 döneminde. Güllü Agopün gazetelerde yaptığı duyuru üzerine, onun yönettiği Osmanlı Tiyatrosu'na giren Ahmed Necibin ilk büyük rolü Kasım 1871'de oynanan *Ayyar Hamzddaki* Muhterem Efendi rolüdür. Gedikpaşa'daki Osmanlı Tiyatrosu'nda oynamadan önce ortaoyununda pişekâr rolüne çıktığı da bilinir.

Ahmed Necib Schiller'in *Haydutlar* adlı oyununda sahneye sarıkla çıkacak kadar geleneklerine bağlı olmasına karşın, kısa zamanda Tanzimat dönemi tiyatrosunun önemli oyuncuları arasına girdi. 1885'ten sonra Mınakyan'ın yönettiği Osmanlı Tiyatrosunda rol aldı. Binbir Gece Masallarından Gozzi'nin oyun, Weber'in müzik ve Puccini'nin de opera haline getirdiği ünlü *Turandot* masalından uyarladığı *İdbar ve İkbal* (1874), 19. yy Türk tiyatro yazarlığı içinde kendine özgü bir yer tutan, masal havasında gelişen fantezi bir oyundur. Ahmed Necib'in, *Nedamet yahut Hırsız Evlat* (1875) adlı oyunu da Osmanlı Tiyatrosu'nda sahnelendi.

İSTANBUL

AHMED NİYAZİ EFENDİ TEKKESİ

bak. AĞAÇKAKAN TEKKESİ

AHMED PAŞA (Melek)

(1604, ? - 1 Eylül 1662. İstanbul) Osmanlı sadrazamı. Hazine açığını kapatma önlemleri alması, İstanbul'da fiyatların dört kat artmasına neden olmuştur. Evliya Çelebi'nin koruyucusu olduğu bilinir.

Abaza asıllı Pervane Kaptanın oğludur. I. Ahmed döneminde (hd 1603-1617) saraya alındı. Enderunda eğitim gördü. Silahdarlığa kadar yükseldi. Güzel yüzlü ve şişman oluşundan önceleri "Malak", daha sonra "Melek" lakabıyla anıldı. 1640'a doğru dış göreve çıkarak Diyarbekir. Erzurum, Şam, Halep, Bağdat valilikleri, Musul muhafızlığı görevlerinde bulundu. 1644'te IV. Murad'ın kızı İsmihan Kaya Sultanla evlenerek saraya damat oldu. Bir görev değişikliği sonrasında yeniden Bağdat Valiliği'ne gitmek üzereyken Kaya Sultanin aracılığı ile 5 Ağustos 1650'de sadrazamlığa atandı. Padişah IV. Mehmed henüz 9 yaşında bir çocuktu. Kösem Mahpeyker Sultanin ve ocak ağalarının İstanbul'daki egemenlikleri doruk noktasındaydı. Eyaletlerden vergi toplanması ve başkente aktarılması neredeyse durmuştu. Divan üyeleri bile ancak rüşvetle ve esnafa salgınlar salarak geçimlerini sürdürmekteydiler. Kimse dış göreve ve valiliklere gitmek istemiyordu.

Ahmed Paşa, mühr-i hümayunu aldıktan sonra kola binip kenti dolaştı ve Kaya Sultan'ın Eyüp'teki sarayına gitti. Ertesi gün, şeyhülislam, kazaskerler, ağalar padişaha çıkıp aylıkların ödenmediğini şikâyet ettiler. Ahmed Paşa. defterdarı. İstanbul kadısını değiştirdi. Kendisini her konuda "evrenin vekili" ilan eden ve İstanbul halkını korkutmuş bulunan Müneccimbaşı Hüseyin Efendi'yi Boğaziçi'nde sandalda yakalatıp boğdurttu. Müneccimbaşı patriklerden, elçilerden rüşvetler alır. Kösem Sultana ve Murad Ağa'ya dayanarak her işi çevirirdi. Ahmed Paşanın bu bir-iki önlemi yüzünden, yeniçeriler kuşkulanıp ulufe divanı günü eyleme geçtiler. Asker güçlükle yatıştırıldı ve ertesi gün ulufeleri dağıtıldı.

Daha kaygılandırın bir durum, İstanbul'a gelmesi gereken zahire yüklü gemilerin İzmir açıklarında yabancı gemilere satılması, başkentin kıtlık tehlikesine düşmesiydi. Bunlardan habersiz çocuk padişaha, bostancıbaşı ve silahdar ağası. Kâğıthane'de. İmrahor Köşkü korusunda önüne tilkiler, tavşanlar bırakarak ilk av zevkini tattırmaktaydılar. Büyük alay göstererek İstanbul'a gelen Avusturya elçisiyle aradaki antlaşmayı yenileyen Ahmed Paşa, ekonomik sorunlara eğilmek istedi. İstanbul'a tek kuruş mukataa bedeli ve vergi gelmiyordu. Devlet bütçesi. Bağdat ve Mısır gelirleri ile kaptan-ı deryanın ödentisiyle döndürülmeye çalışılıyordu. Bu sırada donanmanın denize açılma zorunluluğu yeni kaynaklar gerektirdi.

Ahmed Paşa, iç hazineden borç isterken eyaletlere de tekâlif-i şakka (yasal dayanaksız vergi) buyrukları yazdı. İstanbul çarşı esnafına altından kalkılamaz salgınlar saldı. Artık divan oturumlarında, üyeler birbirlerini en ağır sözlerle itham etmekteydiler. İstanbul, taşradan gelen şikâyetçilerle dolmuştu. Öte yandan, şeriatı en katı kuralları ile uygulamadan yana Kadızadeliler ile tarikatçı zümrelerin çatışması da bugünlerde başladı.

Nisan 1651'de dağıtılması gereken ulufe için hazinede para bulunmadığı gibi gelecek iki yılın kamu vergi alacakları da satılmıştı. Ahmed Paşa, tüm vezir haslarına el koydu. Gürcü Mehmed Paşa ise, sadrazamı rüşvet almakla suçluyordu. Üst yönetimde ilişkiler gerginleşirken ilmiye sınıfı içinde de tütünün haram olup olmadığı konusundan kaynaklanan çatışma şiddetlenmişti. Dönemin ünlü şeriatçısı Üstüvanî Mehmed Efendi başkentte oluşturduğu çeteyle tekkeleri basıyor, şeyhleri, denişleri dövüp sövüp tutukluyordu. Şeyhülislamın, İstanbul'daki İngiliz balyosunu (elçi), bir konudan dolayı huzuruna getirtip sorguya çekmesi, sonra da ahıra hapsettirmesi, olaylara bir de diplomatik skandal kattı. Ocak ağaları, Ahmed Paşa'yı, Karadeniz'den dönen donanmayı seyre gönderip Topkapı Sarayına gittiler. Bahaî Efendiyi azlettirip Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'yi şeyhülislamlığa getirttiler. Bu tür kararlar, o zaman "İçerü" denen harem dairesinde almıyordu. Halk, Abdülaziz Efendiye "Balyos Müflisi" adını taktı. Yine Nisan 1651'de, Ahmed Paşa'mn özel olarak yaptırttığı kalyon Bahçe Kapısı'nda denize indirilmesi sırasında yan yatıp battı, 50 kişi boğuldu. Halk. bunu da Ahmed Paşa'mn uğursuzluğuna yorumladı. "Ah ile batdı vezirin gemisi deryaya" tarihi düşürüldü.

Kapıkulu askerlerine haziranda ulufe dağıtılamaması sonucu sipahiler, ocak ağalarım taşladılar, defterdarın konağını bastılar. Bir iki elebaşıları boğdurulunca Üsküdar'a geçip "yoldaşımızın kanını isteriz!" diyerek gösteri yaptılar. Bu olaya "Yenicami Vak'ası" denmiştir.

Merkezi yönetimin Üsküdar'da bile etkinliği yoktu. Rüşvete doymayan ocak ağaları, piyasaya egemendi. Bunlar, türlü mallan kente getirip yüksek hatlarla ve zorla çarşı esnafına devredip bedellerini tehditle topluyorlardı. Esnaf beş parasız kalmıştı. Celeplerin İstanbul'a koyun getirmelerini yasaklayıp bu işi de üstlendiler. Etin okkasını 8 akçeden 13 akçeye çıkardılar. Bursa ipeklisine, dimisine. Bağdat ve Şam hilalilerine el koydular. Şikâyetlere karşı da "İstanbul, varsıllar şehridür. Fukara şehri değüldür. Geçiminden âciz olan varsun taşraya getsün. Bulgur bulamaç yesün!" demekteydiler. Dalkavukları ise ağalarına "Bir alay Türk, çiftlerin(i) bozup gelüb böyle nazenin şehirde zevk idüb et vesâir şey ayaklarına gelüb onbeş akçeye almağa âr mı iderler? Hazzı olmayan eski yerine gitsün!" diyorlardı. Ocak ağaları, hazineden çektikleri halis akçe ulufeleri, Yahudi sarraflarda ayarı düşük akçelerle bozdurup askere dağıtıyorlardı. Defterdar da bu yolu denemek istedi. Bosna dolaylarından toplattığı bozuk akçeyi, meyhanecilerden toplanan kızıl kırpık paraları, esnafa zorla verip her 118 akçeye bir altın almaya kalkıştı. Bu

altınları da Yahudi sarraflara ikişer riyale bozdurtup bu yollardan 240.000 riyal sağlamayı ve ulufe dağıtmayı tasarlıyordu. Toplanan düşük akçeler defterdar sarayına yığıldı, keselere taksim edildi ve bedestene taşıtıldı. 21 Ağustos 1651 günü, Bedesten Kethüdası, esnaf ihtiyarları çağrıldı. Herkes itiraz etti. "Devletli vezir, biz bu yıl on dört vergi çektik. Kesat ise canımıza kâr etti. Ağaların Karadeniz'den gemilerle getirttikleri bakır ve şap ve fındık ve tuz. İzmir'den şaykalarla gelen sabun ve dimi ve sakız ve boğası, bunca şeyler de bize aktarıldı" denilince derterdar hepsini kovdu. Esnaf, dükkânlarını kapattı. Davutpaşa Mahkemesi yanında toplandılar. Oradan şeyhülislam konağına yürüdüler. Abdülaziz Efendi "Ben sizin işinize karışmanı!" deyince bir kethüda "Sizden kürk istenince, padişahı (İbrahim) ve veziri katlettiniz. Niye bizimle meşgul değilsiniz?" diye bağırdı. Müftüyü zorla önlerine katıp saraya yürüdüler. On bin esnaf toplandı. "Herkes dükkânını kapatsın!" diye tellallar çıkartıldı. Padişah ayak divanına çıktı. Çağrılan Ahmed Paşa. korkusundan saraya gelemedi. Gönderdiği adamını esnaf taşa tuttu. Padişah bir hatt-ı hümayunla yasasız tüm istekleri kaldırdı. Bu sırada ocak ağaları da kapıkulu askerlerini Atmeydanı'na getirmiş, bekletmekteydiler. Padişah, Melek Ahmed Paşa'dan mühr-i hümayunu aldırttı. Siyavuş Paşa sadrazam oldu. Ramazan olduğu için, iftardan önce herkes yatıştırılıp dağıtıldı. Ağalar da köşelere kılıçlı nöbetçiler koyup, halkı dayaktan geçirerek ertesi günkü toplanmayı önlediler. Esnaf, daha birkaç gün dükkân açmamakta direndi.

Ahmed Paşanın bir yıl süren sadrazamlığında özellikle paranın ayarı ile oynanmasından enflasyon dört kat arttı. 1 Macar Dukası 50 akçeden 160 akçeye fırladı. Silistire muhafızlığına atanan Ahmed Paşa, ortalık yatışınca İstanbul'a döndü. Kubbe veziri oldu. 1654'te kısa süre İstanbul kaymakamlığı yaptı. Yan beylerbeyliği (1654) ve Bosna valiliğinden (1658) sonra 1660'ta emekli oldu. 1659'da ölen eşi Kaya Sultanin sarayına yerleşti.

Ahmed Paşa 30 Nisan 1662'de I. Ahmedln kızı Fatma Sultanla evlendi. Yeniden kubbe vezirliğine atandı. Bir ulufe divanı sonunda saraydaki ziyafette çokça yedi, soğuk şerbetler içti. O gece komaya girip öldü. Eyüp'te Keçi Mehmed Efendi'nin ayakucuna gömüldü. İyiliksever, hoşsohbet olarak tanınmıştır. Saray görgüsüne ve kültürüne sahipti. Evliya Çelebi'nin akrabasıdır. *Seyahatname* 'de kendisinden çokça söz edilir.

Bibi. *Hadikatü'l-Vüzerâ,* 91-93; *Tarih-i Naima,* V, 16-102; *Evliya, Seyahatname.* V-VI, İst., 1316-1318; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi.* III; Danişmencl. *Kronoloji,* V. 38; *İSTA.* I. 419-425.

NECDET SAKAOĞLU

AHMED PAŞA (Humbaracı)

(14 Temmuz 1675, Coussae, Fransa - 14 Man 1747, İstanbul) Asıl adı Claude Alexandre Comte de Bonneval'dir. Bourbon hanedanından bir prensti. Serüvenlerle dolu yaşamının son on altı yılını İstanbul'da geçirmiş, Üsküdar'da Humbaracı Ocağı'nı kurmuştur. Lale Devri sonrasında Osmanlı başkentinin askeri, siyasal ve sosyal çevrelerinin etkili kişilerindendir.

Fransa ve Avusturya ordularında görev alan Bonneval, 1~16'da Petervaradin Savaşı'nda mareşal oldu. Prens Eugene'le bozuşup 1729'da Osmanlı topraklarına sığındı ve Saraybosna'ya geldi. Müslüman olup Ahmed adını aldı. İstanbul'a gelmesi için izin çıktı. Fakat henüz Edirne'de iken Patrona Halil Ayaklanması başladı. Onun İstanbul'a

Humbaracı Ahmed Paşa
Galeri Alfa

Humbaracı " Tf8? Ahmed Paşa "™ *h*
Galeri Alfa

gelmesini Avusturya elçisi de engellemek istiyordu. Ayaklanma sonrasında ortalık yatışınca Sadrazam Topal Osman Paşa, Ahmed Beyi İstanbul'a getirtti ve 1731'de humbaracıbaşı atadı. Amaç. Osmanlı kapıkulu ocaklarını kurtaracak bir adım atmaktı. Ahmed Bey. Müslüman olan üç Fransız subayı ve Bosna'dan getirttiği 300 humbaracı ile Üsküdar Ayazma Sarayı'nda modern Humbaracı Ocağı'nı kurdu. Üsküdar'daki Topçu Ocağı'nda da teknik ve askeri dersler vermeye başladı. İki yıl içinde, alaybaşı olarak eğittiği humbaracıları disiplinli bir birlik durumuna getirdi. Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa (1732-1735) Ahmed Beyi "beylerbeyi" rütbesiyle ödüllendirdi. 1733'ten sonra Humbaracı Ahmed Paşa olarak anılmaya başladı. Sadrazama sunduğu bir raporda. Avrupa devletleriyle ittifak önerdi. Babıâli, ilk kez bu öneriye uyarak diplomatik ilişkilere önem verdi. 1733'te. Beyoğlu'ndaki evinden. Üsküdar'da kendisine verilen konağa taşındı. Devletin dış siyasetini fiilen yürütür duruma gelmiş bulunuyordu. 1736'da askeri danışman ve humbaracıbaşı olarak Erdel cephesine gitti. Yeğen Mehmed Paşa sadrazamken (1737-1739) Babıâli'deki etkinliğini yitirdi. Bir toplantıda reisülküttab, kendisi için "Bu herif üç ağızla yiyor, yine doymuyor. En ziyade yediği yerler, Türkiye. Fransa ve Sicilyateyn" diyerek düşüncesini açıklamıştı. Gerçekten Ahmed Paşa, birçok devletin yöneticileri, elçiler, hatta Tekirdağ'da oturan Macar Prensi Rakoczi ile haberleşiyordu. 1738'de humbaracıların ulufe alamama yüzünden ayaklanmaları sonucu tutuklanarak Kastamonu'ya sürgün edildi. Bu. Avrupa'da yankılar uyandırdı. "Tuhaf! Nasıl olmuş da sadrazamı düelloya davet etmemiş?" bile dendi. Birkaç ay sonra döndü. Fakat artık Babıâli ile ilişkisi kesilmişti.

Son yıllarında Beyoğlu'ndaki evine taşındı. Burayı iki farklı daire olarak donattı. Bir daireyi Türk tarzında döşemişti. Burada İstanbullu dostlarıyla felsefe, siyaset konuşuyor, nargile içiyordu. Öteki Avrupa tarzı dairesinde, İstanbullu azınlıklardan, yabancılardan oluşan bir dost topluluğu ile gece geç vakitlere kadar yiyip içer, İtalyanca, Fransızca konuşurdu. Bir dairede Osmanlı paşası, ötekinde Fransız soylusu kıyafetinde olmaya da özen gösterirdi. Birçok yabancı devlet adamı, hattâ hükümdar, Ahmed Paşa'nın aracılığı ile Babıâli'yle ilişki kurmakta yarar görmekteydiler. Kendisi de Osmanlı Devleti'nin ve İstanbul'un olanaklarını kullanarak Avrupa'daki kişisel prestijini korumayı amaçlıyordu. Başkentteki elçilerden yalnızca Fransız elçisi Marquis de Villenuve kendisinden uzak duruyor ve "Babıâli, Ahmed Paşa'ya güven duyduğundan beri Osmanlı Devleti'nin gizliliği kalmamıştır" diyordu. Müslümanlığını alaya alan Fransa Kralı XV. Louis ise Ahmed Paşa'ya yazdığı bir mektupta "En sonunda bir din sahibi oldun!" demişti. Gerçekte o. Müslümanlığı gelişmeye elverişli görmemekteydi. Bu nedenle ne sözde Müslümanlığına ne de İstanbul'daki saygınlığına değer vermekteydi. Çevresinde toplanan Avrupalı bir sürü dalkavuk, tufeyli de ona özbenliğini unutturmaya çalışmaktaydılar. Bunlar arasında pek çok da casus vardı.

İstanbul'daki Fransız kültürü, etkilerinin temelini atan Ahmed Paşa, Boğaziçi'ne hayrandı. Türklerin İstanbul'daki yaşamı konusunda incelemeler yapmaktan hoşlanıyordu. Yazdığı mektuplarda, İstanbul'un renkli iç dünyasını, Avrupa'nın yüksek sınıftan bireylerine tanıtmıştır. Ölümünden kısa bir süre önce İstanbul'dan kaçmayı tasarlamış, fakat başaramamıştı. Damla (gut) hastalığından ölmesinden birkaç gün önce kendisine Fransız Elçiliği'nden yurduna dönebileceğine ilişkin bir şifre gelmişti. Türkçe bilmeyen Ahmed Paşa'nın mühründe, *Din-i islamdır a'tâ-yı müteâl / Ulu ni'met sana Ahmed Bu-neval* (neval. Arapça nail olmak anlamındadır) sözleri kazılıydı. Mezarı Galata Mevlevihanesi'nin haziresindedir. Çevresi par-

maklık içine alınmıştır. Taşında şunlar okunur: *El Fatiha / Hüve'l-Bâkî/ Hakk Sübhane ve Tealâ Hazretleri bi'l-cümle mü'minin ve mü'minâta /Merhum Ser-Humbaracıyan Ahmed Paşa'nın ruhuna fatiha fİRa 1160 (Mani 747).*

Bibi. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi.* IV; av. *Kapıkulu.* II, 117-120; Ahmed Refik (Altınay). *Tesavir-i Rical.* İst., 1331. s. "6-139: *Mür'i't-Tevarih,* I; Mehmed Arif. "Humbaracıbaşı Ahmed Paşa (Bonneval)". *TOEM,* S. 18-19-20.

NECDET SAKAOĞLU

AHMED PAŞA ÇEŞMELERİ

Fatih Camii haziresinin kuzey ve güney girişlerinde, kuzeyde Karadeniz, güneyde ise Akdeniz medreseleri olarak isimlendirilen yapıların önlerindeki avlulara bakan duvarlarda yer alırlar.

Nimetullah Efendi'nin kaleme aldığı kitabelerine göre her iki çeşme de Hacı Ahmed Paşa tarafından 1154 174T'de inşa ettirilmiştir. Tanışıkin belirttiğine göre 19301u yıllarda kurumuş olan bu çeşmelerin suyu bugün akmaktadır.

Kuzey tarafta Karadeniz Medresesinin giriş kapısının ön tarafına rastlayan çeşme oldukça sadedir. En yukarıda yer alan kitabeyi ve aynayı iki sütunçe çevreler. Yuvarlak ve düz olan sütunçelerin başlıkları dilimlidir. Bunların tepelerinde kitabenin iki yanında volüt biçiminde kıvrılmış yaprak motifleri yer alır. Ayna küçük bir kitabelik dışında süslemeye sahip değildir. Tekne de mermerden olup sadedir. Kitabe beyitler halinde yedi sıradır. Tarih beyitleri şöyledir: *Nîmetâ bâni-i şehinşaha heman / bu iki mtsrâ-ı tarihin yazıp eyle dua /yâd edip eyledi şâd âb-ı Mehemmed hânı / çeşme-i âb-ı hayât-ı hacı Ahmed Paşa 1154.* Kitabe metni talik hat ile yazılmış olup hattatı belli değildir. Ayna üzerinde de ayrıca bitkisel dekorlu bir çerçeve içinde, "Ve sakâhum rabbihum şarâben tahûra" ayeti yer alır.

Güney tarafta Akdeniz Medresesi önündeki, külliyenin dış avlusuna bakan çeşme de diğeri gibi sade bir biçimde ele alınmıştır. Yalnız bunun aynası kıvrımdal biçiminde düzenlenmiş bir kemere sahiptir. Bu kemer kademeli olarak aynayı tepeden çevreler ve yine bitkisel dekorlu bir kavsarayı taşır.

Yine Nimeaülah Efendi tarafından yazılan kitabesine göre 1154/1741 tarihlidir. Yedi beyit halindeki kitabenin tarih beyti şöyledir: *Evvel âbın içüb andan dedi Nimet tarih / maksem-i ayn-atâ çeşme-i Ahmed Paşa 1154.* Bu kitabe de talik hatla yazılmıştır. Tekne yine oyma mermerden yekparedir. Her iki çeşmede de teknenin iki yanında kovalıklar yer alır.

İ. H. Tanışık her iki çeşmede birer saçağın varlığından söz ederse de bugün bunlar yoktur. Yine Tanışık'a göre kitabeler siyah boyalı ve yazılar varak yaldızlıdır. Ancak bugün bütün bunlar silinmiş olup kitabeler sade mermerdir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 166-169.

ZİYA NUR SEZEN

Ahmed Rasim
Nuri Akbayar

AHMED RASİM

(1865. İstanbul - 21 Eylül 1932. İstanbul) Gazeteci, yazar ve besteci. Elli yıla yaklaşan yazı hayatında hep İstanbul'u konu almış, dört dönem (II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet. Mütareke. Cumhuriyet) boyunca İstanbul'daki yaşamı, olağanüstü bir gözlem gücüyle son derece ayrıntılı biçimde yansıtmıştır.

Ahmed Rasim Fatih'te Sarıgüzel'de doğdu. Babası daha o doğmadan evi terk ettiğinden annesi tarafından büyütüldü. Çocukluk ve ilkokul yılları *Falaka* (1927, yb 1987) kitabında anlattığı, türlü haşarılıklarla geçti. 1876'da girdiği Darüşşafaka'da edebiyat ve müzikle tanıştı. Yazarlık tutkusu da bu yıllarda başladı. 1883'te okulu bitirince kısa süren memurluktan sonra 188Tte *Ceride-i Havadis'e* girerek yazı hayatına atıldı. 1886'da birçok gazeteci ve yazar gibi onun da yol göstericisi ve elinden tutan ilk kişi olan Ahmed Midhat Efendi'nin(->) 7er-*cüman-ı Hakikat* gazetesine geçti. Sonraki yıllarda *İkdam. Malumat. Saadet, Sabah. Vakit, Zaman, Tasvir-i Efkâr. Yeni Gün* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde yazarlık yaptı. Ayrıca birçok dergide yazıları çıktı. 1927'den ölümüne kadar İstanbul milletvekili olarak TBMM'de bulundu. Kabri Heybeliada'dadır.

Ahmed Rasim'in hemen hepsi gençlik yıllarının ürünleri olan hikâye ve romanları dönemin edebi zevkini yansıtır. *İlk Sevgi* (1890). *Bir Sefilenin Evrak-ı Metrukesi* (1891). *Meşak-ı Hayat* (1891), *Leyâl-ı İzdırab* (189D, *Meyl-i Dil* (189D. *Tecrübesiz Aşk* (1893). *Sevda-yı Sermedi* (1895). *Nâkâm* (1897) gibi adlar taşıyan bu eserlerde realist temele dayanan bir romantizm egemendir. Ancak üslup bakımından geleceğin Ahmed Rasim'ini haber verdiği için önem taşıyan bu hikâye ve roman denemeleri olay örgüsü ve kurgu bakımından da oldukça zayıftır.

Ahmed Rasim'in başka bir yönü de bestekârlığıdır. Daha Darüşşafaka sıralarında hocası Zekâi Dede'den aldığı musiki zevki hayatı boyunca sürmüş, onu ünlü bir şarkı bestekârı olmaya kadar götürmüştür. Sayısı altmışın üstünde olan şarkıları arasında "leb-i rengînine bir gül konsun", "bir gönülde iki sevda sonu bilmem ne olur", "can hasta gözüm yaşlı gönül zâr ü perişan", "pek revadır sevdiğim ettiklerin", "gözümde işvenümâdır hayal-i bî-bedeli", "dün gece bir bezm-i meyde âh edip anmış beni" gibi günümüzde de hâlâ sevilip okunan birçok beste yer alır.

Ahmed Rasim'e asıl kişiliğini veren unsur İstanbul'dur. Ahmed Rasim her şeyden önce bir İstanbul yazarıdır. Hayatı boyunca hep İstanbul'u yaşamış, İstanbul'u yazmıştır. Şaheseri kabul edilen *Şehir Mektuplarından* başlayarak bu koca şehrin kamu vicdanını temsil etmiş. İstanbul'un âdeta yeni bir kütüğünü meydana getirmiştir. İstanbul Ahmed Rasim'de mahallesiyle, sokağıyla, camisiyle, çarşıları pazarlarıyla, mesireleriyle, meyhaneleriyie, Direklerarası'yla, eğlence yerleriyle, Müslüman kesimi ve Pera'sıyla, buralarda yaşayan bin bir çeşit insanı, esnafı, oyuncusu, külhanbeyi, imamı, muhtarı, genç-yaşlı, çoluk-çocuk mahalle halkıyla, dedikodusu, kafes arkası sohbeti, sevinci ve hüznüyle canlı bir varlık olarak yaşar. Bu koca imparatorluk başkentinde olup biten her şey, bütün içi dışı, girdisi çıktısı olanca kozmopolitizmi ve folkloru onun keskin gözlemciliğinden, araştırıcılığından, sonsuz dikkatinden nasibini almıştır. Ahmed Hamdi Tanpmar'ın deyişiyle "pek az adam onun gibi yaşadığı şehrin üstüne eğilmiş ve bir ses makinesi gibi her duyduğunu kaydetmiştir".

İnce bir mizahın egemen olduğu anı-sohbet-fıkra karışımı bu tür yazılarından seçtiklerini bir araya getirdiği *Şehir Mektupları* (1898, 4 o, 1912-13, yb 2 c, 1992), *Eşkâl-i Zaman* (1918, yb 1969), *Cidd-ü Mizah* (1920, yb *Ciddiyet ve Mizah* adıyla 1989). *Gülüp Ağladıklarım* (1924, 1926. vb 1978) ve *Muharrir Bu ya* (1926. yb 1969) II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, Mütareke ve Cumhuriyetin ilk yılları olmak üzere dört dönem İstanbul'unun ayrıntılı bir panoramasını verir. Bu yazılar toplamında 1890'lardan 1920'lere kadar uzanan bir kesit içerisinde İstanbul'un değişen ve değişmeyen yönlerini görmek mümkündür.

Gençlik anılarını içeren *Fuhş-i Atik'te* (2 c. 1922, yb 1958;'*Dünkü İstanbul'da Hovardalık* adıyla 1987) İstanbul'da 19 yy sonlarındaki eğlence yaşamı, kadın-erkek ilişkileri ve gizli fuhuş ortamı üstüne ayrıntılı bilgiler yer alır. Basın ve edebiyat çevreleriyle ilgili anılarını topladığı *Muharrir, Şair, Edipte* (1924, yb 1980) ise II. Abdülhamid dönemi basınının ve edebi çevrelerin iç dünyası son derece canlı biçimde tasvir edilir. Ahmed Rasim'in dili, anlatımı anlattıkları kadar kendine hastır. Büyük ölçüde İstanbul halk ağzına yaslanan bu dil son derece kıvrak bir anlatımla bütünleşerek okuyu-

İST ANBUL'UN ÖZELLİKLERİ

Garip şey! Şu Amerikalılar ne tuhaf adamlardır! İşleri güçleri yokmuş gibi tâ yeni dünyadan kalkarak eski dünyada bulunan şehrimize kadar gelmişler ve demografi yani bilâd ve sekene-i bilâd ahvâl-i umumiyesinden bahseden fenne tatbikan icra-yı tetkikât etmişler. Hatta Türklerle muaneseti meyhane âlemlerine kadar vardıran Amerika yadigârlarından biri New York'ta neşrolunan *Comic-Review* nam mecmua-i mudhikeye yazmış olduğu makale-i mahsusada ahvâl-i fizyolojiye göre birtakım yerler göstermiştir. Bu muharririn kavline nazaran şehrimizde:

Görülür görülmez kemâl-i hayretle gülünecek ve gülündükçe kahkahaların büyüyeceği yerler: Tiyatrolarla matbaaların dahili.

Ağlayacak ve zorla gözlerden yaş getiren mahaller: Balık ve patlıcan vaktinde bakkal dükkânları önleri.

Akşamdan uykusuz kalanlara mahsus kestirme tabir olunan mızganacak mahaller: Kadıköy'ünün 4 ve 5 numaralı vapurlarıyla Haliç çektirmeleri ve tramvaylar.

Kavga çıkan mahaller: Köprü başlarıyla Şirket-i Hayriye bilet barakaları.

Mide hastalığına kuvvet veren yerler: Alelumum lokantalar.

İshal ve basur ve barsak ufunetine ilaç satılan dükkânlar: Fatih kasaphaneleri.

Şehrin kutb-ı şimalîye tesadüf eden kısmı: Şimdilik kömür depolan.

Melbıisât mağazaları: Balpazarı (Bitpazarı).

Def-i sekre medar olan müdâvât-ı ibüdaiye mahreçleri: Küfe.

Göıünür kazalar: Muhacir arabaları.

Kaza ve kaderin ekser gezindiği taraflar: Bahçe havaleleriyle duvarları.

Düşüp kafa göz yarılan, bacak kırılan, kol incinen yerler: Sokaklar.

Para verilen mahaller: Dükkânlar.

Beyhude para alman mahaller: Köprü, Kadıköy vapurları.

Geceleyin işleyen tramvay: Tünel.

Gürültüsü nisbeten az olan mahal: Kadınlar hamamı.

Alafranse taam edilen yerler: Yani, Nikoli, Löbon, Isponek, Kafe dö Süis, Gambrinoz, Bertoli birahaneleri.

Alaalman cimnastik mahalleri: Aksaray'dan Topkapı'ya ve Samatya'ya giden büyük caddeler.

Alarus tiril tiril titrenilen mahaller: Köprü üzeri, başmuharrir odası, Rumeli şimendiferi vagonları.

Kulelerin göremediği duman çıkaran yerler. Sigara ağızlıklarıyla pipolar.

Sulak yerler: Kuruçeşme, Çukurçeşme, Aynalıçeşme, Selamiçeşmesi, haftada iki defa terkos boruları.

Kurak yerler: Balıkpazarı, Yemiş, Unkapanı, Cibali. Ayakapısı, Fener, Hasköy.

Ciyâdet-i havasıyla meşhur olan yerler: Kazlıçeşme. Kurbağalıdere, Balat, Kasımpaşa,

Alaturka darü'l-musahabât: Mahalle kahveleri, sokak içleri, çarşı, köprüdeki intizâr salonları.

Alışveriş mahalleri: Hanaki, Mezon Ruso. Kafe dö Kornersin gizli odaları; Konkordiya'nm rulet dairesi, Pale Kristalin iç salası, Tokatlıyan'ın yukarısındaki bir nevi hücre, Doğruyol'da sabahları meçhul bazı mesâkin-i hususiye.

Yağcı esnafı; Kumarbaz yardakları.

Miktarı günden güne lezâyüd eden nüfus: Dilencilerle arabacılar.

Yolda serbest yürüyenler: Hamallar.

Kuttâ-i tarik: Köpekler.

Soyucu esnafı: Düzinesini on beşe salan, likidasyon ilân eden şık mağazalarla. Tünel başındaki mezathane.

Ot pazarı: İştayn, Mayer, Viktor Tring, Goldenberg.

Attariye ve envâ-i tuhafiye dükkânı: Bonmarşe.

Antika: Galata Kulesi.

Tahle'z-zemin buharlar: Eyüp, Karacaahmel. Edirne, Mevlevihane kapıları,

iç deniz: Haliç, yağmurlu havalarda yol ortalan.

Dış deniz: Marmara ve havalisi....

Ahmed Kasım, *Şehir Mektupları,* 3-4, lst., 1992. s. 17-19

cuyu başlıktan itibaren kavrar, sonuna kadar sürükler. O dönemin dilinde sıkça kullanılan Arapça ve Farsça tamlamalar Ahmed Rasim'de büyük ölçüde bir mizah unsuru olarak yer alır. Zengin bir kelime hazinesine dayanan yalın söyleyiş Ahmed Rasim'in en güçlü özelliğidir. Bu hazineyi ortaya koyacak iki sözlük çalışmasının da yarım kalmış olması Türkçe bakımından ciddi bir kayıptır.

Bibi. R. E. Koçu. *Ahmet Rasim,* İst.. 1938: S. Hızarcı, *Ahmet Rasim,* İst., 1953; H. Yücebaş, *Ahmet Rasim, Aşkları, Hatıraları,* İst.. 1957: A. S. Levend, *Ahmet Rasim.* Ankara. 1965; İ. B. Sürelsan, *Ahmet Rasim ve Musiki,* Ankara, 1977; Ş. Aktaş. *Ahmet Rasim.* Ankara, 1987: Ş. Aktaş, *Ahmed Rasim'in Eserlerinde İstanbul,* İst., 1988; M. Gökman, *İstanbul'u Yaşayan ve Yaşatan Adam Ahmet Rasim, 2* c. İst.. 1989.

NURİ AKBAYAR

AHMED RATİB PAŞA KÖŞKÜ

Anadolu yakasında Küçükçamlıca semtindedir. 1985'e kadar Çamlıca Kız Lisesi'nin eski binasının yatakhanesi olarak kullanıldı. Halen koruma altında olup restore edilmektedir.

1892-1908 yılları arasında Hicaz valisi ve kumandanı olarak görev yapmış olan Müşir Ahmed Ratib Paşa tarafından dönemin tanınmış mimarı Kemaleddin Bey'e yazlık köşk olarak yaptırılmıştır.

Yapı, büyük bir özenle pahalı ve değerli malzeme ile gerçekleştirilmiş, mobilyaları Viyana ve Paris'ten getirtilmiş; ancak Ratib Paşa ve ailesi köşkte hiç oturamamıştır. Yapımı ve döşenmesi bittiği sırada II. Meşrutiyet ilan edilmiş: Ratib Paşa'nın görevine son verildiği gibi mallarına da el konulmuştur.

Köşk, 1909 yılında büyük bahçesi ve müştemilatıyla birlikte dönemin maarif nazırı tarafından satın alınmış, önce Viyana Theresianum Kolejleri modelinde özel bir kız okulu kurularak ona tahsis edilmiş ve Almanya'dan öğretmenler getirtilmiştir. Kısa süren bir denemeden sonra bu pahalı ve özel model terk edilmiş ve Çamlıca İnas Sultanisi adıyla yeni bir okul açılmıştır. Köşk, Cumhuriyet'in kumlusundan sonra da okul olarak işlevini sürdürmüştür.

Köşk, kagir bir bodrum kat üzerine üç katlı ahşap bir yapıdır. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda yerleştirilmiş 24x53 m boyutlarında bir dikdörtgen tabana oturan yapının aksiyal ve simetrik bir kuruluşu vardır. Orta (ana) eksen üzerinde yer alan giriş, üç kollu bir merdiven grubuyla vurgulanmıştır. Bu ana giriş, merdivenlerden ve antre hacminden sonra haçvari planlı büyük bir hole açılmaktadır. Girişin tam karşısında çift kollu anıtsal bir merdiven, büyük binayı uzunlamasına kat eden geniş bir koridor ve ona açılan oda ve salonlardan oluşan eş planlı yan kanatlar uzanmaktadır. Bu kanatların ucunda ve yan cephelerde, muhtemelen harem ve selamlık girişlerine hizmet eden, yine eş biçim ve düzende kapılar ve merdivenler bulunmaktadır. Bu, harem-selamlık düzeni ile simetrik plan konseptinin bir denkdüşüm örneği olarak düşünülebilir.

Eksendeki anıtsal merdivenle ulaşılan üst katta geniş bir salon-hol ve karşıda geniş balkonuyla bahçeye açılan büyük bir kabul salonu vardır. Büyük salon-hol, iki kat yüksekliğindedir; bu ikinci kat, büyük salonu çevreleyen galeriler halinde düzenlenmiş ve üstü renkli camlarla bezemeli ve metal strüktürlü bir örtüyle örtülmüştür.

Betimlenen bu aksiyal ve simetrik şema, klasisist bir tasarım anlayışını tanımlamaktadır. Ne var ki, plan düzeyindeki bu konsept, yapı kitlesinin biçimlenişinden cephelerin düzenlenişine, yapım tekniğinden dekoratif desenlerin seçimine kadar önemli değişikliklere uğramaktadır. Kitlenin plandan gelen altyapısı, çok sayıda çıkma ve balkonla,

Ahmed Ratib Paşa Köşkü'nün cephesinden bir görünüm.
istanbul Dei-gisi Arşivi

çeşitli kotlara yerleştirilmiş geniş saçaklar ve bunları destekleyen eliböğründelerle klasik düzenleme disiplininden farklılaşmaktadır.

Aksiyal bir yerleşme düzenleri olmasına karşın klasik olmayan biçimleri, eğrisel çizgileriyle bu öğeler Osmanlı barok geçmişine referans vermektedir. Çıkmalar ve saçaklar cephede ışık-gölge alanlarını ayırırken pencere, kapı, balkon ve benzeri tüm mimari öğelerde, örneğin sütun başlıkları, korkuluklar vb'de "floral" art nouveau çizgiler egemen olmaktadır.

Ait nouveau'nun(-») klasik disiplinin normlarını zorlayan ve gevşeten, mimara keyif ve özgürlük veren ve yaratıcılığını kışkırtan esprisinin Mimar Kemaleddin'i teşvik ettiği sezilmektedir. Örneğin ana girişteki üçlü merdiven grubunun klasik düzeni ve boyutları, mermer korkuluk ve başlıklarının art nouveau biçimlenişi çiçeksi desenlerle yumuşatılıp değiştirilmiştir. Başlık öğesinin stilizasyonu, gerçek bir plastik kaliteye sahiptir.

Orta akstaki salon-hollerde art nouveau'ya özgü mekânsal akışkanlık yok-

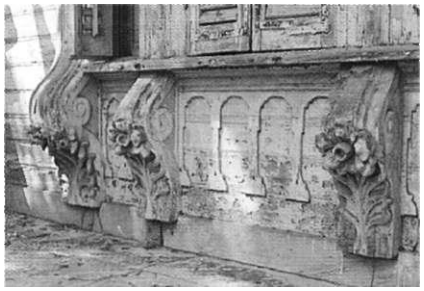

Ahmed Ratib Paşa Köşkünde, ahşap üzerinde çiçek figürlü art nouveau uygulamasının örneklerinden biri.
Erkin Emiroğlu

tur ama, yan mekânlarla büyüyüp genişleyen ve zenginleşen bir mekân kurgusu sunarlar, üstelik ilginç bir yapım tekniği bileşimi kullanılarak. Yapının tümünde o dönem için geleneksel sayılabilecek bir yapım tekniği kullanılmıştır: Dış duvarlarda ahşap dikme ve tuğla dolgu, içerde yine ahşap strüktür üzerine bağdadi ve sıva tekniği vardır. Orta akstaki salon-hol bölümünde ise metal bir strüktür sistemi vardır. Zemin kattaki haçvari planlı geniş holün her kenarda ikişer ince kolonla taşınan strüktürü, üst kat salonu ve galerilerini de içererek geleneksel strüktüre eklemlenmiştir.

Salonları bağlayan anıtsal merdiven, som kristalden korkuluk dikmeleri, yine kristalden ışıklandırma öğeleri, çiçeksi art nouveau bezemeli sahanlık vitrayları ile zarafet, zenginlik ve görkemi birleştiren bir tasarımdır.

Köşk. aynı zamanda art nouveau üslubunun Türkiye'de ve İstanbul'da ahşaba uygulanmasının en görkemli örneklerinden biridir. Cephede pencere, kapı, balkon vb öğelerde kullanılan çiçek figürlü art nouveau bezemeler, blok ahşaptan iskarpela ile yontularak gerçekleştirilmiştir. Bir heykel çalışması düzeyindeki uygulama artisanat olarak da heyecan vericidir.

Köşk, betimlenen mimari özellikleriyle 20. yy'rn ilk on yılında ahşaba uygulanarak istanbul'da bir yerel karakter edinecek olan art nouveau tasarımlarına öncülük eden bir yaratımdır. Buradaki gibi bir kompozisyon, Kemaleddin Bey'in mimarisinde -bilindiği kadarıyla- yegâne örnek ve uygulamadır. On beş yıl kadar sonra tasarlayıp gerçekleştirdiği Laleli Harikzedegân Kat Evlerinde, Osmanlı barok geçmişinin referansları bir kez daha görülecektir. Ama sonrasında Mimar Kemaleddin, artık tüm referanslarını Osmanlı klasik döneminde, 16. yy mimarlığında arayacaktır.

Kemaleddin'in Ahmed Ratib Paşa Köşkü'nün de içinde bulunduğu ilk yapıları yeterince bilinmemektedir. Bugünkü bilgilerimize göre köşk, Kemaleddin Bey'in profesyonel yaşamının erken döneminin tek verisidir. Karşılaştırılıp değerlendirecek başka veriler elde edilene kadar, Ahmed Ratib Paşa Köşkü, döneminin görkemli bir sivil mimari örneği olmasının yanısıra Kemaleddin Bey'in mimarisi açısından da vazgeçilmez önemde olacaktır.

Bibi. *İSTA.* VII, 3[T]19-3~20: Yavuz. *Mimar Kemalettin.* 15: A. Batur, "Biz Aşağıda İmzası Olanlar". *İstanbul* S. 2. 1992. s. 92-101.

AFİFE BATUR

AHMED REFİK

bak. ALTINAY, AHMED REFİK

AHMED ROBENSON

(1888. Hindistan - ?, ABD) Futbolcu ve spor adamı. Macera aramak üzere Hindistan'a giden soylu bir İngiliz baba (Sir Rhodes) ile Müslüman bir Hintli annenin çocuğudur. İki yaş küçük Abdurrahman ve üç yaş küçük Abdullah adlı iki kardeşi daha vardı.

Babasının aniden vefatı üzerine, üç çocuğu ile çaresiz kalan ve toplumu tarafından da dışlanmış olan annesi, selameti çocuklarını alıp İstanbul'a sığınmakta buldu.

Devrin padişahı II. Abdülhamid aileyle ilgilendi; onlara Beşiktaş'ta Akaretler Yokuşu'nda bir *ev* tahsis ettiği gibi çocukları da Kuleli Askeri Lisesi'ne yazdırdı. Ahmed daha sonra öğrenimini Mekteb-i Sultanide (Galatasaray Lisesi) sürdürdü. Bu okulda öğrenciyken futbola başladı. Okulun çatısı altında Galatasaray Kulübü'nün kurulmasıyla ilk futbol takımının kalecisi oldu. Çıkardığı güzel oyunlarla büyük beğeni kazandı. Spor yaşamını sürdürürken, mezun olduğu Galatasaray Lisesi'nde beden eğitimi öğretmenliğine başladı. Kadıköy, Vefa ve İstanbul sultanilerinde de öğretmenlik yaptı. Pek çok öğrenci ve sporcu yetiştirdi. Türkiye'de izciliğin kurulmasında önemli rol oynadı.

Kardeşlerinden Abdurrahman Robensonün Sarıkamış, Abdullah Robenson'un da Irak cephelerinde şehit düşmelerinden sonra annesinin de vefatı üzerine 1929'da Amerika Birleşik Devletlerine göç etti. Son olarak orada büyük bir malikânenin idari işleriyle uğraştığı öğrenilebildi.

CEM ATABEYOĞLU

AHMED SAMİM

(1884, Prizren [bugün Yugoslavya 'da] - 9 Haziran 1910, İstanbul) Gazeteci ve yazar. Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) başladığı ortaöğrenimini, Robert Kolej'de tamamladı. Bir süre Reji İdare - si'nde memur olarak çalıştıktan sonra, II. Meşrutiyetin coşkulu havası içinde yazarlığa yöneldi.

Fecr-i Âti akımı içinde yer alan yazar. Osmanlı Ahrar Fırkasının yayın organı olan *Osmanlı* gazetesinde yazarlık yaptı. 31 Mart olayından (1909) sonra ancak birkaç sayı yayımlanabilen *Hilâl* gazetesini çıkardı.

İttihat ve Terakki'nin politikalarına şiddetle karşı çıkan ve adem-i merkeziyetçiliği savunan Ahmed Samim, 1910 başlarında, *Sadâ-yı Millet* gazetesinin yazı işleri müdürlüğü ve başyazarlığında bulundu. İttihat ve Terakkiye çok sert eleştiriler yöneltti. İttihatçılar da onun İngiliz elçilik çevreleri ile yakın ilişkileri olduğunu ileri sürdüler.

Ahmed Samim 9 Haziran 1910 gecesi Bahçekapida, sokak ortasında tabanca ile öldürüldü. Daha sonraları, ölüm kararının bizzat İttihat ve Terakkice verildiği ve öldürenin İttihatçıların önde gelen fedailerinden biri olan ve 1926'da İzmir suikastına karıştığı gerekçesiyle idam edilen Abdülkadir olduğu öne sürülmüştür.

ORHAN KOLOĞLU

AHMED SİYAHI

(?, İstanbul - 1687, Trabzon yakınları Karadeniz'de) Ta'lik hattatı. Zenci olduğu için hattatlar arasında Siyahı Ahmed Efendi olarak anılır. Yeniçeri Ocağında kâtiplik yaptı. Sanatında hocası, yakın akrabası olan Tophaneli Mahmud'dur. Çok güzel ta'lik yazdığı için devrinin İmâd'ı sayılırdı. En tanınmış öğrencisi Durmuşzade Ahmed'dir(->). II. Kılıç Ali Paşa ile Trabzon'a giderken yolda kalp sektesinden ölmüştür. Siyahı Ahmed Efendi, İran ta'lik okulu üslubunda eserler vermiştir. Kıtaları, müze ve kütüphanelerdedir.

Bibi. Müstakimzade, *Tuh/e,* 643: Habib, *Hat ve Hattatan.* İst.. 1305. s. 236: Rado. *Hattatlar.* 106.

ALİ ALPARSLAN

AHMED ŞEMSEDDİN EFENDİ ÇEŞMESİ

İstinye'de çarşı girişinde Boğaziçi sahil yolu (Emirgân Caddesi) ile İstinye Caddesinin birleştiği köşededir.

Çeşme, dört cepheli ve haznelidir. Sade olan cepheleri orijinal halinden pek bir şey kaybetmemiştir. Yalnızca ahşap olan çatısı çökünce yerine betonarme bir çatı oturtulmuştur. Cephelerinde dört kitabe vardır. Bu kitabelerin birinde yapının 1181/1767'de Ahmed Şemseddin Efendi isimli bir kişi tarafından yaptırıldığı, bir diğerinde ise 1341/1925'te Tarandil Şeminur Hanım tarafından suyollarıyla birlikte onarıldığı yazmaktadır.

Yapı sıvalı ve boyalıdır. Ayna nişi ve kemeri orantısız bir görünümdedir. Ayna ve yalak mermerdir. Aslen yapı, dört yönde üçer basamaklı merdivenlerle çıkılan bir platformda yer alıyorken. bugün bu merdivenlerden yalnızca batı yönündekinin izleri yol kenarmda görülür. Çevredeki zemin kotunun tümüyle yükselmesi yüzünden diğer yönlerdeki merdivenler yok olmuştur. Suyu akmaktadır. Su Belgrad Ormanindan, Valide ve II. Mahmud bentlerinden gelen Başlısüdur.

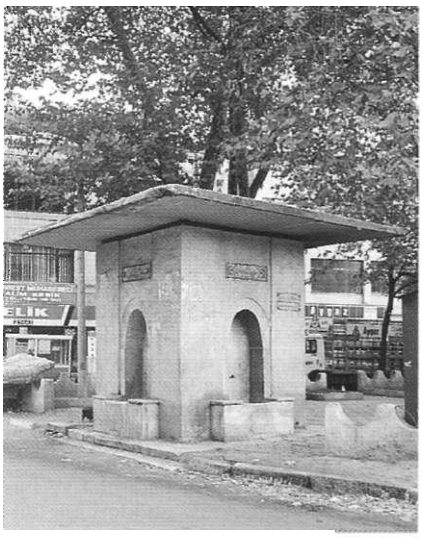

Ahmed Şemseddin Efendi Çeşmesi
Erkin Emiroğlu. 1993

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 119-121.

ZİYA NUR SEZEN

AHMED ŞEYDA

(19. yy) İstanbul üzerine aruz ölçüsüyle uzun bir destan yazmış olan kalem şairi. Abdülaziz devrinde (hd 1861-1876) yazdığı destanında verdiği bilgiye göre Artvin'in Ardanuç Kazasindandır. On iki yıl Fatih Medresesinde ya da Camiinde hizmet etmiştir.

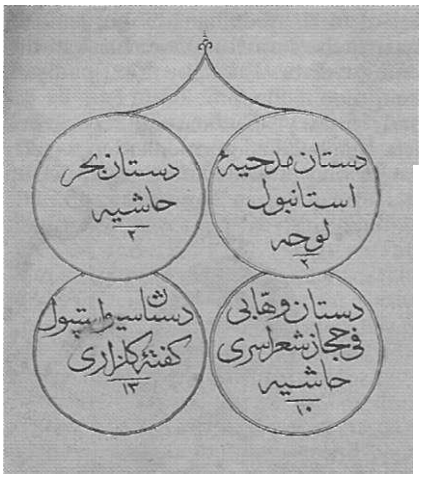

Ahmed Şeyda'nın *Dâstân-ı Medhiyye-i İstanbul'unun* da yer aldığı. 19. yy sonlarında basılmış bir destan mecmuasının kapağı.
M. Sabıı Koz

M. Zeki Oral tarafından 1888 tarihli bir cönkte bulunarak yayımlanan *Dâstân-ı Medhiyye-i İstanbul* başlıklı destanı üç bölüm ve elli dört dörtlükten oluşmaktadır. Aynı destan daha önce bir taşbasması destan mecmuasında ikisi 1284/1867-68 ve 1293 1876 tarihlerinde ve ikisi de tarihsiz olmak üzere dört kez ve elli üç dörtlük halinde yayımlanmıştır. Bu destan mecmuasından alınmış kırk üç dörtlükten oluşan eksik bir . örneğine N. F. Alsan'ın hazırladığı *Şair, Edip ve Tarihçi Kalemiyle İstanbul* (1973) adlı kitapta da yer verflmiştir.

Destanın birinci bölümü yirmi dört dörtlüktür. Bu bölümde İstanbul'dan ve Fatih Sultan Mehmed'den övgü ile söz edilir; şehrin bellibaşlı camileri, çeşitli özellikleriyle bazı semtleri ve bu semtlerde yaşayan güzellerin vefasızlığı dile getirilir. On altı dörtlükten oluşan ikinci bölüm İstanbul'un resmi dairelerini, çarşılarını, pazar yerlerini, esnaf ve sanatkârlarım, sur dışı semtlerinin tabii güzelliklerini, ilim ve devlet adamlarının özelliklerini konu edinir. On dört dörtlükten oluşan üçüncü bölüm İstanbul ramazanlarına ayrılmıştır. Ramazan ayı boyunca kandillerle donatılan bellibaşlı camilerin ve sur kapılarının görünümü, türbe ve tekkeler tasvir edilmiş, şairin kimliği ve destanın yazıldığı tarih bildirilmiştir.

Ahmed Şeyda İstanbul'a methiye yazan şairler arasında halk zevkine yakınlığı, söyleyiş ve tasvirlerindeki içtenlik, gözlem gücü ile dikkati çeker.

Bibi. *Dâstân-ı Medhiyye-i İstanbul, Destan-ı Bahr, Destan-ı Vehhâbî, Destan-ı Sivastopol,* [istanbul], ty, 2-12; M. Zeki Oral, "İstanbul Destanları", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası,* IV (1958), İst., 191-197, Nebil Fazıl Alsan, *Şair, Edip ve Tarihçi Kalemiyle İstanbul,* İst.. 1973, 109-114.

M. SABRİ KOZ

AHMED TI KANİ TEKKESİ

bak. BABA SUNGUR TEKKESİ

AHMED VEFİK PAŞA

(1813 ?, İstanbul, - 1 Nisan 1891, İstanbul) İstanbullu devlet adamı, diplomat, dil bilgini ve tiyatro yazarı. 19. yy'da İstanbul'un çok yönlü aile ve kültür ortamlarında yetişmiştir. Bulgarzade Yahya Naci Efendi'nin torunu, Babıâli'nin ilk Müslüman çevirmenlerinden Ruhiddin Efendi'nin oğludur. Yine, aydın bir eski İstanbul ailesi olan Hekimbaşılarla (Tarihçi Hayrullah Efendi) akrabadır.

Ahmed Vefik, 1831'de Mühendishane-i Berrî-i Hümayuna yazıldı. Buradan. 1834'te, Mustafa Reşid Paşa'nm kâtibi olan babasıyla gittiği Paris'te St. Louis Lisesi'nde okudu. 1837'de İstanbul'a döndü. Babıâli Tercüme Odasina girdi. 1840'ta Londra elçilik kâtibi oldu. 1842'-de özel bir görevle Sırbistan'a gidip döndü. 1847'de ilk Osmanlı Devlet Salnamesini hazırladı. 1847'de Memleketeyn (Eflâk-Boğdan) komiseri oldu. 1851'de İstanbul'a dönüşünde yeni kurulan Encümen-i Daniş'e üye atandı. Ertesi yıl gittiği Tahran Büyükelçiliğinden 1854'te döndü. Ulâ-evveli rütbesiyle Meclis-i Vâlâ üyeliğine getirildi. 1855'te bâlâ rütbesine yükseldi. 1857'de deavi (adliye) nazırlığı yaptı. 1859 yılı sonunda Paris Büyükelçiliğine atandı. İstanbul'daki Fransız büyükelçisinin padişahın saltanat kayığına benzer bir kayıkla Boğaziçi'ndeki süksesini kırmak için, Paris sokaklarında imparatorun beyaz arabasını andıran bir arabayla dolaşması, amaçladığı etkiyi derhal sağladı. Bunun gibi, Paris'te oynanan, Türklüğe ve İslamiyete hakaretler yöneltici bir piyesi de sahneye çıkıp durdurdu.

1861'de geri çağrıldı. Meclis-i Vâlâ reisi, ardından evkaf nazırı oldu. Bu kısa görevi sırasında Süleymaniye Camii'nin mükemmel denecek düzeyde onarım ve restorasyonunu sonuçlandırdı. Fakat, İstanbul'daki evkaf bütçesinden aylıklı Mekke ve Medinelilerin ödeneğini kesmesi, Selatin Camii mihraplarının iki yanındaki dev mumları kaldırtması gibi nedenlerden 1862'de Divan-ı Muhasebat reisliğine kaydırıldı. 1863'te yeniden Meclis-i Vâlâ üyesi oldu. İki ay kadar Darülfünun'da hikmet-i tarih, ta-

rih okuttu. 1863-1865 arasında Anadolu sağ kol müfettişi olarak Bursa ve Balıkesir'de olumlu işler başardı. Örneğin Bursa'ya, görevinden dolayı "Müfettiş Suyu" denen kaynak suları akıttı. 1865-1871 arasında görevsiz olarak Rumelihisarı'ndaki köşkünde oturdu. Moliere'-den adaptasyon ve çeviriler yaptı. *Tarih-i Osmanî* adlı. İstanbul ve taşra okullarında uzun süre okutulan ilk tarih dersi kitabı ile *Atalar Sözünü* yazdı. 1871'de. önce rüsumat emini. 4 ay sonra da sadaret müsteşarı oldu. Sert tutumu nedeniyle buradan Maarif Nezaretine atandı. 1873'te getirildiği Şûra-yı Devlet üyeliğinden açığa alındı ve üç yıl yine görevsiz kaldı. Bilimsel ve çeviri çalışmalarını sürdürdü ve *lehçe-i Osmanî'yi* hazırladı. 1876'da Petersburg'-da toplanan Doğu Bilimcileri Kongresi'ne Türk delegesi olarak katıldı. 1877'de, ilk Meclis-i Mebusan'a istanbul mebusu seçildi. 5 Şubat 1877'de Meclis reisliğine atandı. 20 gün sonra vezirlik rütbesi verildi. "Bana 20 yıldır bu onurlu rütbe teklif ediliyor. Mazeret bildirip kabul etmedim. Bu sefer, padişahın meclis hakkındaki teveccühünün belirtisi olduğu için sevinerek kabul ettim." dediği bilinir. Meclis oturumlarını çok sert ve kırıcı yönetti. Midhat Paşanın kurduğu Hediyye-i Askeriye Cemiyeti'ni kapattı. Meclis tatile girince Edirne Valiliğine gönderildi. Üç ay sonra döndü. Ayan üyesi oldu. Bir ay kadar, ikinci kez maarif nazırlığından sonra 4 Şubat 1878'de dahiliye nazırlığı da üzerinde olarak "başvekil" unvanıyla sadrazamlığa atandı.

O sırada İstanbul en buhranlı günlerini yaşamaktaydı. Edirne'yi işgal eden Rus orduları başkente doğru ilerlemiş. Büyükçekmece, ateşkes hattı olarak belirlenmişti. Şiddetli bir kış vardı. İstanbul, Rumeli'den kaçan iki yüz bin dolayında aç, çıplak, hasta ve sahipsiz, Türk-Müslüman göçmenle dolmuştu. Bunları donmaktan korumak için tüm camiler, hanlar, hamamlar açılmıştı. Savaş koşullan yüzünden bütçe olanakları tükenmişti. Kâğıt paranın değeri gün gün düşmekte, fiyatlar yükselmekteydi. Fırınlar kapalıydı. İstanbullular, kolluk güçleri, hattâ saray hademeleri. Fatih. Beyazıt, Sultanahmet meydanları ile Sirkeci çevresindeki yarı donmuş, yollarda yatan göçmen çocuklarını sırtlarında evlere taşımaktaydılar. Ahmed Vefik Paşa. ödünsüz ve tehdit edici yöntemlerle vilayetlerden para getirtti. Göçmenlerin çoğunu, Anadolu'ya gönderip iskân ettirdi. Halk bunlara "93 Muhacirleri" demiştir. İstanbul'un iaşe ve geçim koşullarını büsbütün zorlaştıran nüfus yükünü bir ölçüde hafifletti. Halk ve ordu için iaşe temini önlemleri aldı. Fakat herkeste Rusların kenti işgal edecekleri korkusu vardı. Bu sırada, İngiltere'nin, İstanbul'daki uyruklarını korumak için Boğaziçi'ne bir filo gönderme girişimi, ikinci dönem çalışmalarına başlamış olan Meclis-i Mebusan'ı karıştırdı. Ahmed Vefik Paşa, İngiltere'yi bu kararından caydırtamadı. Rusya ise böyle bu dununda İstanbul'a bir tümen asker sokacağını duyurdu. Yıldız Sarayinda toplanan Meclis-i Fevkalade'de, ya savunma savaşma veya barışçı yoldan Rus tümeninin girişine karar verilmesi konuşuldu. İkinci öneri benimsendi. Ancak. İngiltere ile Rusya anlaştıklarından Rus birlikleri Yeşilköy'de karargâh kurmakla yetindiler. Rusya'nın ağır antlaşma koşullarını hafifletmek için Ahmed Vefik Paşa çaba harcadı ve donanmanın teslimini önledi. 3 Mart 1878'de Barış Antlaşması'nın ön protokolü imza edildi. Ahmed Vefik Paşa. bitmez tükenmez tartışmaların geçtiği Meclis'i süresiz tatile sokan II. Abdülhamid'i, en azından, bazı mebusların tutuklanması kararından caydırdı. Fakat bu kez. padişah, kendisine "Şehremini Rasim Paşa ile Reşad Efendiyi (Sultan) tahta geçirmek için İstanbul'daki göçmenlerden fedailer grubu oluşturmaktadırlar!" savını içeren

Ahmed Vefik Paşa
İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı

bir jurnal sunulunca 19 Nisan 1878 tarihinde Ahmed Vefik Paşayı başvekillikten uzaklaştırıp Bursa valiliğine atadı. Bu görevi üç yıl sürdü.

Bursa'daki hizmetleri ve açtığı tiyatro unutulmamıştır. İstanbul'a maliye nazırına çektirdiği bir telgrafta, istenen parayı gönderemeyeceğini aynen "Para denilen b..., bu vilayette yok!" sözleriyle bildirmesi; hükm-i karakuşi denen, yasaya, olagelene uymaz tutumu sonucu 1882'de azledildi. Buna ilişkin Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu) kararında, merkezden atanan kamu görevlilerini işe başlatmamak, yetkisi yokken kaymakam azletmek, tiyatro biletlerini zorla sattırmak, kimi memurlara maaş verdirmemek, müfettişlere hakaret etmek vb suçlamalar yer alıyordu.

30 Kasım 1882'de ikinci kez atandığı başvekillikten iki gün sonra azledilince bundan çok alındı. Bir daha görev kabul etmemek kararlılığı ile Rumelihisarindaki köşküne çekildi. Dokuz yıl boyunca âdeta yoksul yaşadı. Bu durumda öldü. İstanbul gazeteleri ertesi gün ölüm haberini "Bir müddettir müptela olduğu hastalıktan rehâyâb olamayarak 20 Mart 1307/1 Nisan 1891 günü Rumelihisarinda kâin sâhilhânesinde tekmil-i enfas eylemişdir. Hastalığında Zât-ı Hazret-i Şehriyarî (padişah II. Abdülhamid) birkaç defa Mâbeynden ahvalini sordurmuşdu" vb cümlelerle verdiler ve yaşamöyküsünü sansür korkusuyla çok kısa geçtiler. Serveti, yalısındaki 15 bin nadir kitabından ibarettir. Eyüp'teki aile kabristanına değil de Rumelihisarindaki Kayalar Mezarlığına gömülmesi, sonradan birtakım yorum ve yalanlara bağlanmıştır. Sözde, komşunu Robert Kolej'e sattığı için. Abdülhamid "oraya gömün de çan sesleri dinlesin!" demiş.

Tanzimat ricali denen kişilikli kadro içinde Ahmed Vefik Paşanın asıl farklı ve üstün yönünü bir kültür adamı oluşu ortaya çıkarır. İstanbul'a çağdaş Batı tiyatrosunun gelmesine öncülüğü o yapmış, öte yandan adaptasyonlarında Anadolu Türkçesine de yer vererek İstanbul kültürüne egemen Osmanlıcaya karşı arı Türkçeyi kendi eserlerinde cesaretle kullanmıştır. 1868'den başlayarak İstanbul'da sahnelenen. *Zor Nikâh, Zoraki Tabip. Yorgaki Dandini, Merakı, Okumuş Kadınlar, Kocalar Mektebi* vb çeviri ve uyarlamalarına İstanbullular, kahkahalarla gülmüşler, bu sayede tiyatroya ısınmışlardır. Halk ve İstanbul kültürüne, dil-sözlük ve tiyatro alanlarındaki katkıları büyüktür. *Lehçe-i Osmanî* adlı sözlüğü bir başyapıttır. Kendisi bu çalışmalarını, Türklerin dil. edebiyat, kıyafet ve sanat bakımından bağımsız bir ulus olarak canlanmalarına bir hizmet biçiminde yorumlamıştır. Moliere'den yaptığı çeviri ve adaptasyonlar öylesine başarılıdır ki, "Ahmed Vefik Paşa, eserlerini Moliere'e yazdırtmış!" denilmiştir. Fransızca. İngilizce, İtalyanca, Grekçe. Arapça ve Farsçayı çok iyi bilen, Rusça. İbranice, Çağataycayı anlayan ve okuyan Ahmed Vefik Paşa'nın, Voltaire'der *Micromegas* (Hikaye-i Hikemiye-i Mikromega), Fenelon'dan *Telemak,* la Sage'den *Cilblâs,* Santillâni'den *Sergüzeşt.* V. Hugo'dan *Emani* çevirileri o döne::: için önemli yenilikler olmuş, İstanbul aydınları, bu eserlerin 2., 3., 4. basımlarını aramışlardır. İstanbul okullarında okutulan ilk Osmanlı tarihi ders kitab: olan *Târih-i Osmanî / Eezleke-i Târih-Osmanî,* Osmanlı padişahlarını, övgülere yer vermeksizin, dönemlerindeki olayları özetleyen ve bir imparatorluğu-anatomisini içeren özgün bir eserdir.

Vezirlerin, paşaların padişaha ve birbirlerine dalkavukluk ettikleri bir dönemde kimseden çekinmeyen, kimseye boyun eğmeyen, bilgisinden emin. _-lusçu kişiliği ile herkesle ters düşmes:

doğaldı. O nedenle de farklı bir İstanbul efendisi ve Osmanlı paşası olarak yaşamının son yıllarım, İstanbul'un ilk büyük ve özel ihtisas kütüphanesini içeren evinde geçirdi. Kütüphanesi İstanbul'daki özel kitap koleksiyonlarının en değerlisiydi. 1893'te bir Amerikalının almak istediği bu kitaplığı, vârisleri satmadılar. 314 sayfalık bir katalogu Bağdatlıyan tarafından yayımlandı. Buna göre ad olarak 3.851 eser, cilt ölçeğiyle de 6.000 dolayında kitap saptanmıştır. Bunlar arasında nadir yazmalar. Çağatayca, Farsça, Arapça, Türkçe, Latince, İngilizce, Fransızca ve başka dillerden eserler bulunuyordu. Bu eşsiz kütüphane, daha sonra küçük partiler halinde satılıp dağıtılmıştır.

Ahmed Vefik Paşa'nın, herkesten fazla alafranga olması gerekirken herkesten çok ulusçu ve gelenekçi olması, kişiliğini öne çıkartan tipik davranışları, bir dizi anekdota konu olmuştur. Onu yakından tanıyanlardan tarihçi Abdurrahman Şeref "Sokakta dilenci kıyafeti ile dolaşsa hiç tanımayan birisi, bu adam vezirdir, diye hükmedebilirdi" der. Evinde, eşine Türk usulü ferace ve çedik giydirmesi, ailesini alafranga modalardan uzak tutması meşhurdur. Yine A. Şeref, onunla ilgili anılarında "Son yıllarda üç dört ayda bir kendisini görmeye giderdim. Gerçekten zengin bir insan değildi. Her ay ödenmeyen emekli aylığı, çok yalınkat olan evinin geçimine yetmiyordu. Eşya eskimişti. Hattâ minder örtüleri yamalı idi. Küçülmemek için ne aylığına zam ve ne de geçmiş maaşlarının ödenmesini istemiştir... Farklılığı sırf gönül tokluğu değildi. Sevmediklerini mevkilerine bakmadan apaçık aşağılardı. Hoşlandıklarına da toz kondurmazdı. İri püsküllü büyük fesi. yuvarlak çehresi, korku ve saygı duygularını bir arada uyandırırdı..." der. Onun için döneminde "Başaşağı kütüphane", "Her tarafı dikenli bir yuvarlak", 'Binek taşı iriliğinde pırlanta" denmiştir. Devlet memurlarının rüşvete bulaşmışlarım çerçöpten sayar, ahmakları ve yeteneksizleri bile bunlardan üstün tutarmış. Çoğu çevrelerce "deli" bilinirmiş. Ahmed Vefik Paşa ise yakınlarına "Kendime deli dedirtinceye kadar neler çektim!" dermiş. Bayram tatilini kaldırması, kızdıklarını hapsettirmesi, kovması, esnafa borcunu ödemeyen bir bürokratın atını sattırması. Bursa valiliğindeki garip icraatı, alaycılığı, fesi, fesinin püskülü, takkesi, ayakkabıları, gözlüğü, gecelik entarisi vb onun ilginç özelliklerindendi.

Bibi. İnal, *Son Sadrazamlar,* I; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri.* İst.. 1339, s. 223-234; 1. Hikmet (Ertaylan), *Ahmet Vefik Paşa,* ist., 1932; F. A. Tansel, "Ahmed Vefik Paşa", *Belleten,* no. 109, 110, 113, (1964-1965); M. Z. Pakalm, *Ahmed Vefik Paşa,* İst., 1942; M. Uraz, *Ahmed Vefik Paşa,* İst., 1944; A. H. Tanpmar. "Ahmed Vefik Paşa", ¿4, I, 207-210; O. Köprülü, "Ahmed Vefik Paşa Kütüphanesinin Katalogu Hakkında". *Türk Kültürü,* Şubat 1971, s. 100.

NECDET SAKAOĞLU

AHMED ZİYAEDDİN EFENDİ TEKKESİ

bak. GÜMÜŞHANEVÎ TEKKESİ

AHMED ZİYAEDDİN GÜMÜŞHANEVÎ

(1813, Gümüşhane - 13 Mayıs 1893, İstanbul) Nakşibendîliğin Halidî koluna mensup mutasavvıf.

Gümüşhane'de başladığı eğitimine sırasıyla Trabzon ve 1831'de geldiği İstanbul'da devam etti. Önce Bayezid ardından Mahmud Paşa medresesinde okudu ve burada Kürt Hoca lakabıyla tanınan Nakşî Şeyhi Abdurrahman el-Harputî'nin (ö. 1851) öğrencisi oldu. 1844'te müderrislik icazeti aldı ve aynı yıl Bayezid medresesinde ders vermeye başladı. 1863'te ilk hac yolculuğuna çıktı. 62 yaşında iken Şeyhülharem Mehmed Emin Paşa'nın kızı Havva Seher Hanım ile evlenen Gümüşhanevî. 1877'de Osmanlı-Rus Savaşına katılarak Batum cephesinde çarpıştı. Ertesi yıl ikinci defa hacca gitti ve dönüşünde bir süre Mısır'da kaldı. 1878'den vefatına kadar İstanbul'da kendi adıyla anılan tekkesinde tarikat faaliyetlerini sürdürdü. Mezarı. Süleymaniye Camii nazıresinde. Kanuni Sultan Süleyman Türbesinin kıble duvarı bitişiğindedir.

Ahmed Ziyaeddin Efendi, medrese eğitimi gördüğü yıllarda tasavvufa da ilgi duymuş, İstanbul'daki çeşitli Nakşî tekkelerine devam ederek sohbetlere katılmıştır. Bu Nakşî merkezlerinden Üsküdar'daki Alacaminare Tekkesi'nde Mevlana Halid'in halifelerinden Abdülfettah Ukarî (ö. 1864) ile tanışması ve onun aracılığıyla Trablusşam müftüsü olarak tanınan Ahmed Ervâdî'ye (ö. 1858) intisap etmesi. Halidîliğin İstanbul'da örgütlenmesi açısından bir dönüm noktasıdır. 1848'de gerçekleşen bu intisap sonucunda Gümüşhanevî. Halidî hilafetinin yanısıra Nakşî. Müceddidî. Ceştî. Mahzarı, Desûkî. Kadiri, Kübrevî. Şazelî. Halvetî. Sühreverdî, Bedevî ve Rıfaî tarikatlarından da icazet almış. "Camiu't-turuk" bir şeyh olarak yetiştirdiği müritlerine, tasarruftaki eğilimlerine göre bu tarikatlardan icazet vermiştir.

Gümüşhanevî'nin mensubu bulunduğu Halidî tarikatı. 19. yy"da Nakşibendîliğin İstanbul'daki en etkin koludur. Aslen Şafiî mezhebinden olan Mevlana Halid'in (ö. 1826) kurduğu bu tarikat. Kuzey Irak'taki Süleymaniye'de kökleşmiş. Basra, Kerkük. Erbil. Diyarbakır, Cizre, Mardin ve Urfa gibi Kürt nüfusunun yoğun şekilde bulunduğu yerleşim bölgelerinde hızla yaygınlaşmıştır.

19. yy başlarında Mevlana Halid'in halifeleri Muhammed Salih ve Abdülvehhab Sûsî tarafından İstanbul'a getirilen Halidîlik. başta Şeyhülislam Mekkîzade Mustafa Asım Efendi. Namık Paşa *ve* Necib Paşa gibi devlet adamlarından yakın destek görmüş, Hocapaşa'da Safvetî. Eyüp'te Hüsrev Paşa. Halıcılarda Feyzullah Efendi ve Çarşamba'da İsmet Efendi tekkelerinde faaliyete geçerek İstanbul'un mistik hayatında önemli rol oynamıştır. Ancak II. Abdülhamid'in doğudaki Kürt aşiretlerini denetlemek amacıyla Halidîliği himaye etmesi, tarikatın zamanla siyasi işlevini ön plana çıkartmış ve bu yüzden mensupları, Babıâli tarafından sürekli takibata uğramıştır.

Önceleri Mahmud Paşa Medresesi'ndeki hücresinde yakın çevresine tarikat telkini yapan Ahmed Ziyaeddin Efendi, müritlerinin kalabalıklaşması nedeniyle 1859'dan itibaren Cağaloğlu'ndaki Fatma Sultan Camiini merkez olarak seçmiş Halidîliğin diğer Nakşî grupları içindeki varlığı bu tarihten sonra önem kazanmıştır.

Gümüşhanevî Tekkesi'ni(->) oluşturan Fatma Sultan Camii, daha önce burada mevcut bulunan Piri Ağa Mescidinin yerine 1727'de Damat İbrahim Paşa'nın eşi Fatma Sultan tarafından yaptırılmıştır. 1826'da çıkan Hocapaşa yangınında harap olan yapı, 1827'de yeniden inşa edilmiş ve 1859da Ahmed Ziyaeddin Efendi tarafından Halidî usulünce "Hatm-i hâcegân" icra edilen bir tekkeye dönüştürülmüştür. 1875'te harem ve selamlık daireleri ile deniş hücrelerinin eklenmesiyle son şeklini alan tekkede Gümüşhanevî'nin vefatından sonra Hasan Hilmî Efendi (ö. 1911), İsmail Necatî Efendi (ö. 1918). Ziyaeddin Ömer Efendi (ö. 1920) ve Mustafa Feyzi Efendi (ö. 1926) postnişinlik görevini üstlenmişler ve tekke 1925'te çıkartılan 677 sayılı kanun gereği bu son şeyhin zamanında kapatılmıştır. Cumhuriyet döneminde kadro harici bırakılan Fatma Sultan Camii ve Gümüşhanevî Tekkesi bir süre valiliğin yatakhane ve elbise deposu olarak kullanılmış, 1957'de ise yol açma gerekçesiyle yıktırılmıştır.

Günümüz İstanbul'unda varlığını sürdüren Nakşî grupları arasında Gümüşhanevî'nin tarikat silsilesine bağlı olan Halidîlik. en etkili olanıdır. Gümüşhanevî Tekkesinin son şeyhi Mustafa Feyzî Efendinin halifesi Mehmed Zahid Kotku (ö. 1980) tarafından Fatih'teki İskender Paşa Camiinde örgütlenen bu Nakşî kolu. özellikle 1950'lerden sonra İstanbul'a göç eden taşralı esnaf tabaka arasında hızla yaygınlaşmış, dönemin partileriyle yakın ilişki kurarak siyasi bir kimlik kazanmıştır. Kotku'nun damadı ve halifesi Prof. Dr. M. Esad Coşan'a bağlı olarak halen faaliyetini sürdürmektedir.

Ahmed Ziyaeddin Efendinin tasavvuf anlayışı, Nakşîliğin ana ilkelerine sadık kalarak geliştirdiği hadis, fıkıh ve akaid ağırlıklı bir düşünce sistemi içinde şekillenmiştir. Halvete ayrı bir önem veren müritlerini riyazatla eğiten Gümüşhanevî, eserlerini Arapça kaleme almış olup bunlardan *Camiü'l-Usûl,* başta Nakşîlik gelmek üzere diğer tarikatlardaki adap *ve* erkânı da inceleyen'temel bir kaynaktır.

Bibi. Avvansaravî. *Hadîka.* I. 156; *Tarib-i Lutfî.* I.' 286-287: Süleyman Zühdî Hâlidî.

Mecmuatü'r-Resâil alâ Usûlîl-Hâlidiyye, İst.. 1305; Mustafa Fevzi, *Hediyyetü l-Hâlidîn,* İst., 1313; *Osmanlı Müellifleri.* I. 15": Yassaf. *Sefine.* II. 185-186; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ.* 29; î. Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyâüddîn. Hayatı. Eserleri. Tarikat Anlayışı ve Hâlidiyye Tarikatı.* İst.. 198-1; S. Eyice. "İstanbul'un Kaybolan Eski Eserlerinden: Fatma Sultan Camii ve Gümüşhaneli Dergâhı". *Prof. Dr. Sabri F. Ülgener'e Armağan,* İst.. 1987, s. 475-511; T. Zarcone. "Remarques sur le rôle sociopolitique et la filiation historique des Şeyh Nakşbendî dans la Turquie contemporaine" *Naqshbandis,* İst.-Paris. 1990. s. 416-420; *Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî. Sempozyum Bildirileri.* İst.. 1992.

EKREM IŞIN

AHMEDİYE KÜLLİYESİ

Üsküdar'da Ahmediye semtindedir. Gündoğumu Caddesi ile Esvapçı Sokağı köşesinde meyilli bir araziye oturtulmuştur.

Külliye, cami. medrese (tekke), kütüphane, sebil, çeşmeler, türbe ve nazireden teşekkül etmiştir. Külliyedeki çeşitli kitabelere göre Tersane Kethüdası Eminzade Hacı Ahmed Ağa (ö. 1730) tarafından yaptırılmıştır. İki kapısı olan külliyenin meyilli araziye oturtuluşu ve mimari tanzimi çok başarılıdır. Gündoğumu Caddesi üzerinde sağında bir çeşme, solunda da bir sebil olan ve Tekke Kapısı denilen birinci kapısı 1134/1722 tarihlidir. Kitabesi dört satır halinde ta'lik hattı iledir. Bu kapı üzerinde medresenin dershanesi mevcuttur. Külliyenin ikinci kapısı Esvapçı Sokağindadır. Bu kapıdan merdivenlerle iç avluya çıkılmaktadır. Külliyenin mimarı bilinmediği gibi vakfiyesi de bulunamamıştır.

1945'te Vakıflar İdaresinin ve Kızılay'ın mutfak ve erzak ambarı ve imareti olarak kullanılan külliyede, günde Vakıflar İdaresi tarafından 250, Kızılay tarafından 2.300 fakire yemek dağıtılmaktaymış. 1986'da medresenin bir bölümü, dershane ve kütüphane. Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı bir Kuran kursu olarak kullanılmakta, diğer kısımlar yine imaret olarak vazife görmekte ve günde 176 kişiye yemek dağıtılmaktaydı. Bugün **(1993)** Kuran kursu talebelerine günde 40-45, imarette de fukaradan 109 kişiye yemek dağıtılmaktadır.

Cami: Cadde ve sokağın kesiştiği köşededir. Camiin kitabesi kapı üzerinde beş satır halinde Arapça olarak sülüs hattıyla yazılmıştır. Bugün bu yazının en alt satırı üzerine giriş saçağının çinkosu isabet etmiştir. İlk cuma vaazını İsmail Hakkı Bursevî'nin verdiği ve Arapça olan tarih mısraını da söylediği rivayet edilmektedir. Kitabeyi okuyan İ. H. Konyalı ise Selim isimli bir şaire ait olduğunu söylemektedir. 1134/1722 tarihli olan bu kitabede, yerinde bulunan Kefçe (Kepçe) Hoca Mescidi'nin harap olduğunu ve yerine Hacı Ahmed Ağa'mn bu camii yeniden yaptırdığı ve minber koydurduğu yazılıdır. Yine camiin kapısı üzerinde bugün yeri boş bulunan bir başka levhada 1277/18°60'ta Ali Efendi isminde birisinin camii tamir ettirdiğinin yazılı olduğu da İ. Hakkı tarafından verilmektedir.

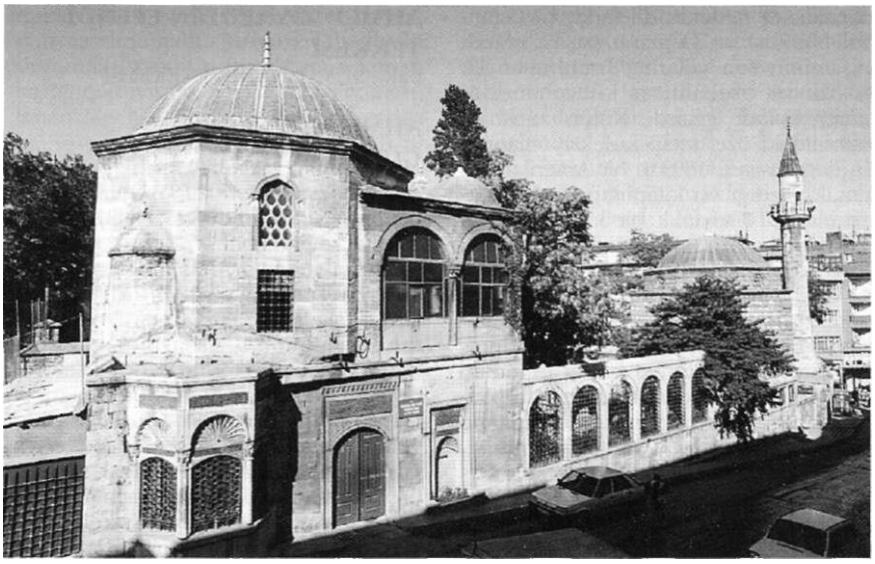

Ahmediye Külliyesi
Önde medrese (tekke), sağda geride cami.
Erkin Emiroğlu, 1993

Cami, moloz taşından, minare kesme taştan inşa edilmiştir. Kare planlı, tek kubbeli ve bir minarelidir. 1965'ten sonra yapılan tamiratta o sıralarda mevcut bulunan ahşap son cemaat yeri kaldırılmış, yerine yenisi yapılmamıştır. Camiin cümle kapısı, son cemaat duvarının sağındadır. Bu duvar üzerinde ortada bir mihrap ve sol üstte bir kapı-pencere vardır ki, mahfilden son cemaat üstüne geçiş olarak kullanılmış olabilir. Mahfil ahşap direkler üzerinde, çıtalı tavam boyalıdır. Yakın zamanda vapıldığı anlaşılıyor. Merdiveni camiin içine doğrudur. Mahfilin bir yan ve dışarı açılan kapıdan başka bir penceresi daha mevcuttur. Minareye ise yeni mahfilden çıkılmaktadır. Kubbe dilimli tromplara oturmaktadır. "İsm-i celâl", "ism-i nebî" ve "cihar yâr" yazıları yuvarlak levhalar içinde ve kabartmadır. Sekiz kenarlı kasnağın her kenarında birer pencere mevcuttur. Camiin yedi alt, sekiz üst sıra penceresi vardır. Üst pencere içliklerinde sade alçı süslemeler bulunmaktadır. Mihrap bugün sıvalı basit bir oyuktur. Daha önce içinde Kabe resmi olan yeşil zeminli bir çini bulunmakta imiş. Minber, mermerden yapılmış, küçük, fakat 18. yy'ın cidden güzel bir eseridir. Külah kenarında bir hadis-i şerif dolaşmaktadır. Ayrıca üç kenarlı güzel bir mermer kürsüsü vardır. Cami tromplardan itibaren 19. yy üslubuyla nakışlanmıştır. Pencere içleri ve mihrabın iki yanındaki setler ise modern fayanslarla kaplanmıştır. Minare, kaideden itibaren kesme taştan, muntazam; şerefe altı yuvarlak silmeli, korkulukları altı köşeli, kafeslidir. Camiin bugün iç avludan girilen bir avlu kapısı ve hazire ile birleşen bir ihata duvarı olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır.

Medrese (Tekke): Külliyenin on bir odalı medresesi, güneyde "L" şeklinde

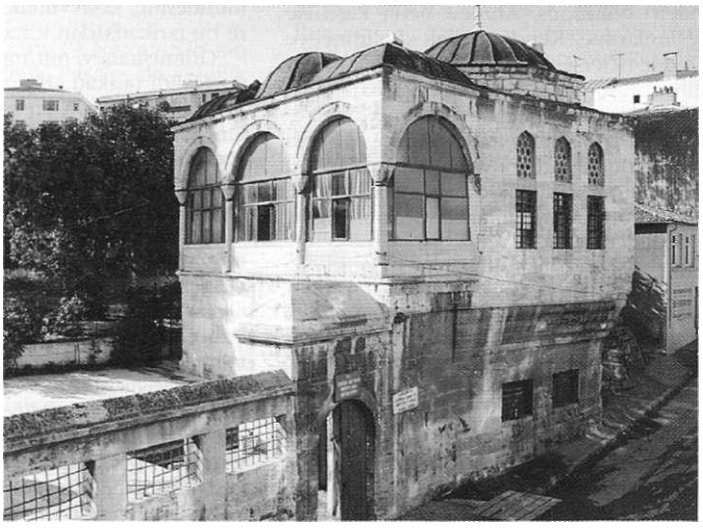

Ahmediye Külliyesinin Esvapçı Sokağı üzerindeki kütüphanesi.
Erkin Emiroğlu. 1993

iki kolludur. Medrese kollan arasından arka taraftaki helalara geçilmektedir. Odaların önünde yuvarlak kemerli ve kubbeli bir revak bulunmaktadır. Revak sütun başlıkları mermerden yontulmuş olup, "yedi-sekizli"dir. Medrese odaları da kubbelidir. Hem revaka ve hem de dışarı açılan pencereleri, dolapları ve bir ocağı bulunmaktadır. Medresenin dershanesi, Gündoğumu Caddesi'ne açılan ve Tekke Kapısı da denilen cümle kapısının üzerinde fevkanidir. Plan olarak sekiz yüzlü, kubbeli ve revaklıdır. Kapı üzerindeki kitabesi beş satırdır ve 1134/1722 tarihini taşımaktadır. Önündeki üçlü revakın ortası çapraz tonoz, yanlar kubbe ile örtülüdür. Sütun başlıkları mukarnaslıdır. Dershanenin altı alt ve altı üst sıra penceresi mevcuttur. Mermer mihrabı beş sıra mukarnaslıdır. Mihrap dışarı doğnı çok kenarlı ve yarım kubbeli olarak çıkmaktadır. Bu dershanenin Rıfaî meşayihinden Mahmud Raci Efendi (ö. 1724) tarafından Rıfaî tekkesi haline getirildiği söylenmektedir. Sonradan buranın bir tekke .cin dar geldiği düşünülerek, camiin -: n cemaat yerine ahşap bir ilave yaptırdığı rivayet edilmektedir. Bu tekke 1-31'de çökmüş ve enkazı ile 1965'lere kadar duran ahşap bir son cemaat yeri yapılmıştır. Kepçe Dede Dergâhı diye de anılan dershanede 1945'lerde hâlâ tekkeye ait bazı eşyalar, kudüm vb bulunmaktaymış. Dershane ile medrese arasındaki dört kemerli tonoz örtülü revakta dokuz adet abdest musluğu bulunmaktadır.

Kütüphane: Külliyenin Esvapçı Sokağı tarafındaki ikinci kapısı yanında fevkani olarak yapılan kütüphane binası kare planlı, tek kubbelidir. Önünde üç kubbeli revakı vardır. Sekiz alt ve altı üst sıra penceresi, bir ocağı ve iki dolabı mevcuttur. Bu kütüphanede yetmiş adet yazma bulunmaktaymış. Revak sol yan tarafa doğru genişleyerek bir hela ile son bulmaktadır. Revak sütun başlıkları bademlidir. Kütüphane binasının altı bugün umumi hela olarak kullanılmaktadır.

Sebil ve çeşmeler: Külliyenin tekke kapısının solundaki mermer sebil üç cephelidir. Her yüzde bulunan ve içi istiridye dilimli olan yuvarlak kemerlerin üstünde talik hattıyla ikişer beyit vardır. Kemer köşeleri rumîlerle süslüdür. Bu dilimli kemer aynası altında yine her yüzde birer talik beyit daha vardır. Basık kemerli sebil pencereleri altı köşeli demir şebekelerle örtülmüştür. Kitabe tarihi 1134/1722'dir. Kapının sağ tarafındaki zarif çeşme de sebille aynı üsluptadır. Kitabesi beş beyittir ve talik hattıyla yazılmıştır. Bu da 1134 tarihini taşımaktadır. Çeşmenin aynataşı üzerindeki ikinci kitabeye göre ise, II. Sultan Mahmud'un ikballerinden Tiryal Hanım. 1280/1873'te bu çeşmeyi membaından itibaren tamir ve ihya ettirmiştir. Ayrıca Gündoğumu Caddesi sonunda köşeye yakın daha sade, kitabesiz. ikinci bir mermer çeşme bulunmaktadır. Bu çeşmenin solundaki küçük bölümün külliyenin muvakkithanesi olduğu söylenmektedir.

Türbe ve hazire: Külliyenin haziresi kıble ve kuzey tarafında iki parça halindedir. Gündoğumu Caddesi tarafında altı kemerli penceresi ile ihata duvarı vardır. İçinde bir hayli kabir olan hazirede külliyenin banisi Eminzade Ahmed Ağanın kabir taşı 1143/1730 tarihlidir. Ayrıca Eminzade Ahmed Ağa'nın oğlu Emin Mehmed Ağa 1159/1746. Eminzade oğlu Hüseyin Ağa 1145/1732 tarihli taşları ile Ahmediye Camii hatibi tarik-i Rıfaîyeden Hacı Sevvid Mehmed Said Efendi'nin 1288/İ871 ve Rıfaî Şeyhi Mahmud Raci Efendi'nin 1316 1898 tarihli kabir taşı durmaktadır. Mescidin ilk banisi olan Kefçe (Kepçe) Mehmed Dede'nin kabri altı sütun üzerinde, kubbeli, yanları açık türbededir. Kabir taşı 947/1540 tarihlidir. Kepçe Dede'nin kabri önceleri haziredeki büyük çitlembik ağacı dibinde iken. 1975 sonrasında taşı enkaz altından çıkartılarak bugünkü yerine konulmuştur.

Bibi. Ayvansarayî. *Hadîka.* II. 206: Osman Bey. *Mecmua-i Cevâmi.* II, 56-57: Raif, *Mir'at* 107-109: Konyalı. *Üsküdar Tarihi.* I. 87-89; Kütükoğlu. *İstanbul Medreseleri,* 277-392; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe,* 186-187.

İ. AYDIN YÜKSEL

AHMET CEVDET

bak. ORAN, AHMET CEVDET

AHMET HAŞİM

(1885, Bağdat - 4 Haziran 1933, İstanbul) Şair, yazar. Galatasaray Sultanisinde okudu. Hukuk Mektebindeki yükseköğrenimini yarıda bıraktı. Reji İdaresinde çalıştı, değişik okullarda öğretmenlik yaptı. İlk şiirlerini yayımladıktan sonra. Fecr-i Ati topluluğuna katıldı,

Ahmet Haşim
Ara Güler

topluluk dağılınca *Dergâh* dergisinde eserlerini sürdürdü. Şiirlerini *Göl Saatleri* (1921) ve *Piyale* (1926) kitaplarında topladı. Şiirlerinde "duyulmak üzere vücut bulmuş, musikî ile söz arasında, sözden ziyade musikîye yakın" bir dili işleyen Ahmet Haşim. düzyazılarında çok önemli bir kültür adamı niteliğiyle belirmiştir. *Bize Göre* (1926), *Gurebâhâne-i Laklakan* (1928), *Frankfurt Seyahatnamesi* (1933) kitaplarında derlenen deneme, söyleşi, gezi ve felsefi yazılarının pek çoğunu da bu eserlerine almayarak *Servet-i Fünun, Dergâh, Yeni Mecmua* gibi dergilerle *İkdam, Akşam, Milliyet* gibi gazetelerde bıraktı. Bu yazılar ancak 1991de İnci Enginim ve Zeynep Kerman tarafından bir araya getirilip *Bütün Eserleri* dizisinde yayımlanmıştır.

1901'den sonra otuz yılı aşkın bir zaman diliminde değişik aralıklarla nesirlerini yayımlayan Ahmet Haşim, çok geniş konu ve sorun yelpazesinde İstanbul'dan da söz açmış; şehrin gündelik hayatını, tarihi çehresini, törelerini, gittikçe değişen mimarisini, modalarını, mevsimlerini, saatlerini, renklerini eşsiz bir tııtanakçı kimliğiyle kaleme getirmiştir. Bu yazılar, özellikle 1920-1930 yıllarının İstanbul'unu inanılmaz bir ayrıntı zenginliğiyle saptamaktadır.

Böylece şehrin hayatında sözgelimi "Sinema" (1922) ve yabancı filmler, "resmi beyazperde üzerinde kımıldayan şu rimel ile kirpiğinin her teli bir ok gibi dikilmiş güzel kadının gözünden, damla damla akan sahte gözyaşlari'yla karşımıza çıkmaktadır. Bahar bayramında şehir, kırlık alanlar, papatya, gelincik ve bülbül sağanağına tutulur; Kâğıthane Deresinde çingene, zurna sesiyle şenlikler yaratacaktır. Ne var ki "tozlu ve dolaşık" yollardan geçilerek varılmış Kâğıthane Deresi'nde "yalnız bozuk fonograf" sesleri yankılanmaktadır ("Çingene", 1928). Fatih, Hırka-i Şerif, Karagümrük taraflarındaki yangın felaketinden sonra açılan "bulvarların her iki tarafında birbiri ardınca yapılmakta olan küçük, üslupsuz, nizamsız binalar, bir yeni çirkin İstanbul'un çekirdeğini" teşkil eder ("Yeni İstanbul", 1928).

İstanbul, herhalde henüz tenha bir İstanbul'dur ve "otomobillerin nadiren geçtiği", Haydarpaşa'dan Beykoz'a kadar uzanan yollarda, geceleyin, hâlâ, "merkebi yeşil dalllarla yüklü rençberlere. kollarında yiyecek taşıyan gecikmiş işçilere, bir evden diğer bir eve misafir giden, başka bir asırdan kalma küme küme hanımlara" rastlanılmaktadır ("Gece Gezintisi", 1928). Ama artık İstanbul'da hayat değişmekte; "İstanbul'u yenileştiren ve yerlisini şaşırtan istilâların en gizlisi ve en tesirlisi yabancı saatler" Müslüman saatinin yerini almaktadır. Alafranga saatle birlikte alaturka saat "camilere, türbelere ve muvakkithanelere bırakılmış battal bir eski saat haline" gelmiştir. Alaturka saatin "ışıkta başlayıp ışıkta biten, on iki saatlik, kısa, hafif, yaşaması kolay" günü, bundan böyle, İstanbul'da ve bütün öteki büyük kentlerimizde, "sarhoşları, evsizleri, hırsızları ve katilleri çok ve yeraltında mümkün olduğu kadar fazla çalıştırılacak köleleri sayısız olan büyük medeniyetlerin acı ve sonu gelmez" gününe dönüşecektir ("Müslüman Saati", 1921).

Şehir hayatında usul usul bir ikilik belirmektedir. Boğaziçi'nde bütün yaz, görkemlerinden çok şey yitirmiş yalılarda, düşkün Ruslar ve Yahudiler eğlenmektedir. Onlar denizden ve güneşten yararlanırlar. 'Mülkün sahipleri"ne gelince, iskele kahvelerinde, bakımsız köşelerde nargile çekmekte, "fincan fincan" kahve içmekte, gülüp eğlenenlere kızmaktadırlar. Rumeli sahili "musikîli. parıltılı'yken Anadolu yakası her gece gamlı bir karanlığa bürünür. "Oteller, kulüpler, gazinolar, meyhanelerle dolu. cazbantlı ve balolu alafranga Ada'da yeni devrin zenginleriyse eğlenceyi, "rakı sofraları ve kumar masaları"nda aramaktadır. Şimdi İstanbul'u saran, alaturka ve alafranga yaşayışlarda, yoğun bir can sıkıntısı, tehlikeli bir üretimsizliktir ("Sayfiyelerden Dönenler". 1924).

İstanbul'da durgun, ölgün, isteksiz bir kültür-sanat hayatıyla karşılaşılır: "Süleyman Nazif'in mezarı hâlâ" yapılmamıştır; fakat zaten "bu gibi aç ölenlerin çürümüş kemiklerine mermerlerden bir köşk yapmaya kalkışmaktan ne çıkar?" ("Süleyman Nazif'in Mezarı". 1928). "Ertuğrul Muhsin'in Amerika'ya ansızın gidişiyle" Darülbedayi'de yeni tiyatro mevsimi pek zayıf açılmıştır. "Hayatı bir tek adamın mukadderatına" bağlı kaldıkça böyle bir sanat kurumundan söz açmak da olasızdır ('Darülbedayi". 1928).

Gitgide ironik bir ifadeye bürünen yaklaşımlarda, Ahmet Haşim'in şehir hayatının yeniliklerinde kofluğu, yalınkatlığı gördüğü sezilebilir. "Yarını yamalak tarihî bilgilerin ve ham bir zevkin kaynaklarından akıp gelen" İttihat ve Terakki siyaseti, mimaride türbeyle medresenin taklidini uygun bulmuştur. "İşte o tarihten beridir ki İstanbul'un her tarafında bu biçim binalar inşa etmek ve bu mimariye de 'millî mimari rönesansi ismini vermek âdet" olmuştur ("Mürteci Mimari". 1926).

İstanbul'a ilişkin, bu türden, sayısız eleştirel değinme, önsezili endişeler, yönetim katlarmca ilgiye değer bulunmadığından. Ahmet Haşim'in şehir yazıları güncelliğini hâlâ korumaktadır.

Bibi. Y. K. Karaosmanoğlu, *Ahmet Haşim,* İst., 1934; Y. K. Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları.* Ankara. 1969; A. Ş. Hisar, *Ahmet Haşim/ Şiiri ve Hayatı.* İst.. 1963: Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri,* İst., 1979.

SELİM İLERİ

AHRİDA SİNAGOGU

Balat'ta Kürkçü Çeşme Sokağı'ndadır. 15. yy başlarında kurulan sinagog adını kurucularının Osmanlı İmparatorluğuna göç ettiklerinde ilk yerleştikleri yer olan Makedonya'daki Ohri Kasabası'ndan alır. Bugünkü bina 15. yy'da yapılmış ilk bina olmayıp bir rivayete göre daha önce mevcut yan yana iki sinagogun aralarındaki duvarın yıkılarak birleştirilmesiyle oluşmuştur. Ahrida'nm son restorasyonu sırasında ortaya çıkan arka

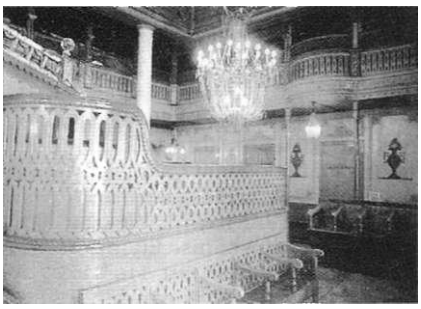

Ahrida Sinagogunun içinden bir görünüm. Ön planda *teva* (dua kürsüsü).
Naim *Güleıyüz*

ara kapı da bu iddiayı doğrular mahiyettedir. 1992 restorasyonunu üstlenen yüksek mimar Hüsrev Tayla çalışmalarını binadaki mimari bulgulara uyan 17. yy mimari tarzını ve iç tezyinatını göz önünde tutarak düzenlemiştir.

Ahrida Sinagogu Balat sinagoglarının en büyüğü ve görkemlisidir. Tuğla ve yığma taş sinagogun *teva'sı* (dua kürsüsü) bir gemi pruvasını andırır. Bir rivayete göre bu profil Nuh'un gemisini anımsatmakta, bir başka rivayete göre ise Sefaradlan (ortaçağ İspanya Yahudileri) İspanya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na getiren kadırgaları simgelemektedir.

1693'te geçirdiği bir yangın felaketi sonucu harap olan .Ahrida Sinagogu 10 Mayıs 1694 fermanı ile yenilenmiş, Steiner isimli bir gezginin ifadesine göre de 1709 ve 1823'te tekrar onarım görmüştür. Sinagogun giriş kapısının üzerinde okunan 5641/1881 tarihi binanın önemli onarımlarından birini belgelemektedir.

Sinagogun bahçesinde bir *midraş* (medrese) bulunmaktadır. Sinagogun arka duvarına bitişik daha önce mevcut Yahudi okulunda 1912 yılında Türkçe, İbranice ve Almanca eğitim yapıldığı ifade edilmektedir. Belgelenmeyen bir iddiaya göre sinagogun altında nereye kadar uzadığı belli olmayan bir gizli geçit bulunmaktaydı. 1910'lu yıllarda bazı yöneticilerin kazı yaptıkları ve gerçekten bir demir kapı ile karşılaştıkları, ancak belirsiz bir yönde ilerlemekten çekinip kazıyı kapattıkları söylenmektedir.

17. yy'da kendini mesih ilan eden Sabetay Sevi'nin İzmir'den İstanbul'a geldiğinde içinde vaaz verdiği söylenen Ahrida Sinagogunun geçmişindeki anlamlı anılardan biri de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına katılan Osmanlı ordusunun zaferi için 18 Mayıs 1877 günü düzenlenen ve Sadrazam İbrahim Edhem Paşa ile devlet ricalinin de katıldığı dua törenidir.

1926 ve 1955'te kısmen onarım gören yaklaşık 350 kişi kapasiteli Ahrida Sinagogu'nun 1992 restorasyonu sırasında elden geçirilen tavan kaplamalarının altında, binanın kuruluş döneminden kalma orijinal tavan süslemelerini bulmak mümkün olmuştur. Ahrida Sinagogu iki yıl süren titiz bir çalışma sonunda 19

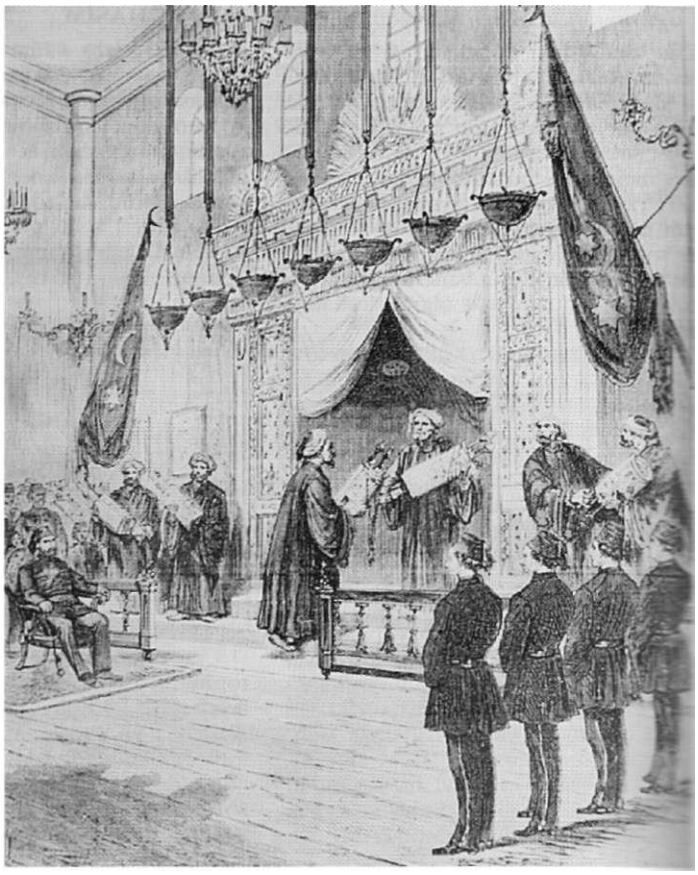

Osmanlı ordusunun zaferi için 18 Mayıs 1877 günü Ahrida Sinagogu'nda düzenlenen tören.
L'Illustration, 2 Haziran 1877
Naim Güleryüz

Kasım 1992 günü düzenlenen bir törenle tekrar hizmete girdi. Balat Yahudi yaşamının görkemli günlerinde sayısız düğün ve kutlama töreninin icra edildiği Ahrida Sinagogu, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulunun 8.6.1989 tarihli *Resmi Gazete'de* yayımlanmış olan 16.9.1987 tarih ve 3618 sayılı kararı ile (sıra no. 128) koruma altına alınmıştır.

NAİM GÜLERYÜZ

AİLE

Ana, baba, çocuklar ve aile biçimine göre değişen sayı ve nitelikte kan akrabalarından oluşan; tarihsel, kültürel, dinsel, ekonomik etkenlere göre biçimlenen; neslin devamını, yeni kuşakların yetiştirilmesini ve topluma katılımını sağlayan ekonomik ve toplumsal birlik.

Tarih boyunca çeşitli etnik grupları ve halkları barındırmış çok kültürlü, çok dinli bir mozaik olan İstanbul'da aile yapısının ve ilişkilerinin, tarihsel süreç içinde farklılık ve değişme göstermesi doğaldır. Böylesine geniş bir tarihsel boyut ve karmaşık bir sosyo-ekonomik çerçeve içinde, değişmez ve tek bir "İstanbul ailesi'den söz etmek, gerçeği yansıtmayan bir soyutlama olur. Bizans ailesi Fetih sonrası İstanbul'unun orta tabaka Müslüman Türk ailesinden ne kadar farklıysa, İstanbullu bir Rum ya da Musevi ailesi de yaşam mekânı konak olan bir ulema ya da paşa ailesinden; orta sınıf Müslüman esnaf ailesi Tanzimat ailesinden, günümüzde "Tepeler'den birinde gecekonduda oturan Doğu ya da Karadeniz kökenli bir işçi ailesi de Boğaz'daki özel sitelerde bir villada yaşayan büyük burjuva ailesinden o kadar farklıdır. Bütün bu farklılıklar ve tarih boyunca geçirdiği değişmeler göz önüne alındığında İstanbul ailesinden değil İstanbul ailelerinden söz etmek; tarihsel, kültürel, ekonomik ve toplumsal farklılıkların doğurup biçimlendirdiği farklı aile yapılarım ve bunların tümünde ortak kalan yanlan incelemeye çalışmak doğru olacaktır.

Bizans Dönemi

Bizans iç yapısının temel birimi olan aile biyolojik, toplumsal ve ekonomik bir kurumdur. Gerek başkent Konstantinopolis'te, gerek imparatorluğun geri kalan yörelerinde rastlanan en yaygın aile tüm karı, koca ve çocuklardan oluşan çekirdek (nükleer) ailedir. Bu aile türünün yaygınlığının baş nedenleri arasında Bizans miras kanunlarında, ortaçağ Avrupa'sındakinin aksine, ekber evlat hakkının mevcut olmayıp aile servetinin çocuklar arasında (kızlar da dahil olmak üzere) eşit olarak paylaştırılması gelir. Dolayısıyla, aynı çatı altında yaşayan 20-30 fertten oluşan kalabalık ailelere de kaynaklarda zaman zaman rastlanmakla birlikte, her evlenen çiftin kendilerine ayrı birer ev açmaları yoluyla ailelerin küçük birimlere bölünmesi daha yaygın bir âdet halini almıştır.

Roma devrine kıyasla, Bizans'ta aile çok daha sabit ve pekişik bir birim teşkil etmekteydi. Örneğin, Roma'da bir evliliğin yürürlüğe girmesi yalnızca tarafların rızasıyla mümkün iken, Bizans'ta bu yeterli görülmemiş, kilisenin onayı ve ayrıca her iki ebeveynin de rızası şart koşulmuştur. Roma kanununda cariyelik kurumu tanınırken Bizans imparatorları, önce evli erkeklerin cariye tutmalarını yasaklamış, sonra kurumu tümden yok etmeye çalışmışlardır. Bizans'ta ailenin Roma devrinden farklı bir başka özelliği de zamanla erkeğin aile içerisinde sahip olduğu sonsuz otoritenin ("patria potestas") azalıp, kadının etkisinin ve öneminin artmış olmasıdır (bak. Kadın yaşamı).

Bizans devrinde, özellikle bazı aşırı dini çevreler arasında, evlilik ve dolayısıyla aile karşıtı tavırlar mevcut olmakla beraber, aile genelde devlet ve kilisenin himaye ve gözetimi altında bir kurum olarak varlığını sürdürmüştür. 8. yy'da düzenlenen *Ekloga* isimli kanunnamede aile konusu pek çok maddede ele alınmıştır. Bu yasalara göre, evlilik yaşı kızlar için 13, oğlanlar için 15 olarak belirlenmiş; çeşitli akrabalık ve hısımlık derecelerinde olan kişiler arasındaki evlilikler ise yasaklanmıştır. Boşanma konusunda da devlet kısıtlayıcı bazı yasalar getirmiştir. Çiftlerin boşanması ancak erkeğin üç yıl boyunca devam eden cinsel iktidarsızlığı, kadının zina yapması, çiftlerden herhangi birinin diğerini öldürmeye teşebbüsü veya çiftlerden birinin cüzam hastalığına yakalanması durumlarında mümkündü. Buna karşılık akli denge bozukluğu veya erkeğin zina suçu aileyi bozmak için yeterli sebep sayılmamaktaydı. Yasal olarak bir kişinin üç kez evlenip ayrılması mümkün olmakla beraber, gerek devlet, gerek Bizans kilisesi ikinci evliliklere (özellikle kadmlarınkine) hoş gözle bakmamış, üçüncü evliliklere de çoğu kez engel olmaya çalışmıştır. Başkent'te, fakir halkın düğün törenleri için senato binasının karşısında Nimfaion(->) adlı bir kamu binası yapılmıştır.

Aile içi ekonomik ilişkilere gelince. Bizans'ta drahoma âdeti vardı. Kadının evlenirken aileye getirdiği ve asıl amacı çocukların maddi güvenliğini sağlamak olan drahoma, mirasın tersine, satılamaz mülklerden oluşmaktaydı ve intifa hakkı kocaya aitti. Ancak kocanın ölümünden sonra veya bazı suiistimal durumlarında kadınlar drahomalarını kendileri denetleme ve idare etme hakkını elde edebilirlerdi. Şart olmamakla birlikte, çiftler arası maddi ilişkiler ve mülk dağılımını tanzim eden evlilik kontratı âdeti de vardı. Bizans'ta aile aynı zamanda önemli bir üretim birimiydi; özellikle evde dokumacılık çok yaygındı.

Bizans toplumsal yaşamında çok mühim bir yer tutan aile örnek kurum olarak başka sosyal ilişkilere de model olmuştur. Örneğin. Bizans imparatorunun halkla veya başka devletlerin reisleriyle ilişkilerinde, mecazi olarak aile modeli kullanılmıştır. Bu sisteme göre imparator baba rolünü üstlenirken, başkalarının konumları aile içerisindeki değişik akrabalık derecelerine göre hiyerarşik olarak sıralanmıştır.

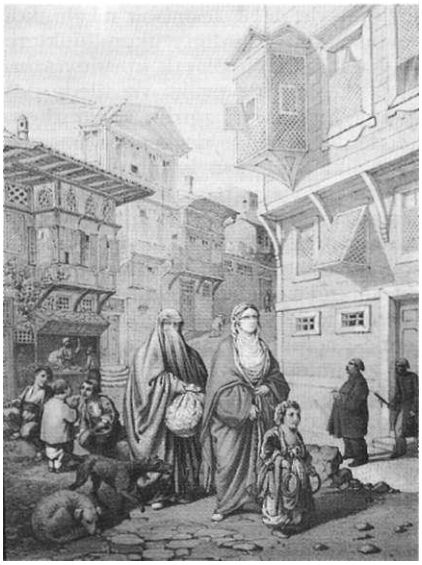

Eski İstanbul'da mahalle, aile yaşamının hem dış mekânı hem de uzantısıydı.
G. Brindesi'nin bir resmi. 19. yy
Ara Güler

NEVRA NECİPOĞLU

Osmanlı Dönemi

15. yy'ın ikinci yansında, fetih sonrasında uygulanan iskân politikası, kente, ihtiyacı olan Müslüman kalifiye nüfusu sağlamayı hedefliyordu. İskân edilenlerin şehir hayatına uyum sağlayabilecek ve ekonomik hayatın canlandırılmasına katkıda bulunabilecek nitelikte olması yanında, bunların aile yapılarını korumalarına da özen gösterildi. İstanbul'a iskân edilen, ekonomik hayatın çok çeşitli alanlarından esnaf ve zanaatkar aileleri. Osmanlı dönemi İstanbul ailesinin ilk örnekleriydi. Şehirli kökenleri, gelişmelere ve kent yaşamına uyumlarını kolaylaştırırken kuşaktan kuşağa geçmiş becerileri, bu aileleri kent hayatının vazgeçilmez öğeleri arasına sokuyor ve İstanbul'un ekonomik hayatını canlandırma politikasının gereği olarak kendilerine sağlanan maddi destekler, aile yapısının güçlenip sağlamlaşmasına katkıda bulunuyordu. 15. yy'ın ikinci yarısında ve 16. yy'da İstanbul ailesinin demografik özellikleri konusunda fazla bilgi yoksa da, orta tabaka Müslüman reaya ailesinin şer'i ve örfi hukukun biçimlendirdiği bir yapıya sahip bulunduğu söylenebilir. Eski Türk aile yapı ve gelenekleri, yerel özellikler, Bizans kenti aile yapısı, İslamiyetin aile anlayışı ve hukuku, karşılıklı bir etkileşim içinde, genel olarak kentsel Müslüman Türk ailesini, özel olarak da İstanbul ailesini şekillendirmiştir.

Söz konusu yüzyıllarda, Müslüman Türk ailesi. İslamlığın ilk dönemlerindeki kadın ve erkeğin rızasından ibaret

sözleşmeyle değil, resmi bir nikâh akdi ve bu akdin getirdiği yükümlülüklere ve haklara bağlı olarak kuruluyordu. Kırsal kesimlerde evlilik ve ailede örfi hukuk hükümleri ağırlık kazanırken, kentlerde, özellikle de kentler arasında ayrıcalıklı yeri olan İstanbul'da, İslam aile hukuku ağır basıyordu. Nikâh öncesinde ailesine değil de bizzat kadına ödenen "mehr-i muaccel" ve evlilikten sonraki dönemlerde, örneğin boşanma durumunda ödenen "mehr-i müeccel" İstanbul'la kırsal kesim farklılığını göstermesi açısından önemliydi. Mehr. kırsal kesimlerde kızın ailesine ödenen başlık vb gibi bedellerden işlevi ve tasarruf sahibi açısından farklıydı. Öte yandan şer'i hukukta yeri olan kadının boşanma veya nişanın bozulmasını talep hakkı da İstanbul'da, pek sık olmasa da, günlük hayatta uygulanabiliyordu. Çokeşli evlilik (dört kadına kadar) erkeğe İslamiyetin getirdiği bir hakti. İslamiyet'in doğup yayıldığı bölgelerde çok karılı evlilik yaygındı. İslam, Cahiliye döneminin bu yaygın geleneğini kurallara bağlamış, dört kadına kadar cevaz vermiş ama tekeşliliği yüceltmiş ve önermişti. İstanbul'da yaygın aile biçiminin ağırlıkla tek karılı olması; kaynaklara göre, 15 ve 16. yy'larda ve Kanuni döneminde de monogamik (tekeşli) ailenin yaygın biçim olarak görülmesi, İslamın doğuş döneminin saf bir modelini, eski Türk ailesi ve Bizans ailesinin tekeşli yapısının izlerini yansıtıyor, ancak aileye ilişkin diğer konularda olduğu gibi bu konuda da farklı sosyo-ekonomik katmanlardan ailelerde farklı eğilim ve yapılar gözleniyordu.

Birden fazla kadınla evlilik, kural olarak çocuk -çoğunlukla erkek evlat- sahibi olabilmek için başvurulan bir yoldu. Buna karşılık saray ve çevresindeki evliliklerde harem kurumunun, cariye kullanımının getirdiği karmaşık yapılara, çok karılılığın çeşitli biçimlerine rastlanmaktaydı. Toplumsal farklılaşmanın, sosyo-ekonomik katmanlaşmanın zayıf ve yavaş olduğu 15-18. yy'lar boyunca, kendi içine kapalı geleneksel İstanbul ailesinin içinde devindiği mekân, ailenin bir çeşit doğal uzantısı sayılabilecek mahalleydi. Esnaf, imam. dul kadın, bey, paşa, asker vb hanelerin bir arada yer aldığı mahalle, ailenin toplumla buluşma noktası, değerler sisteminin başvuru çerçevesi, kolektif yaşamın mekânıydı. Aile-mahalle bağı günümüzde anlaşılamayacak kadar sıkı ve önemliydi. Mahallenin yapı ve işlevlerindeki ilk çatlaklar daha 18. yy'da. hele de 19- yy'da, üst katmanlara mensup ailelerin eski mahallelerinden çıkıp yeni semtlerde köşkler, konaklar yaptırmaları ve buralara taşınmalarıyla başladı. Bu türden gelişmeler 19- yy ortalarında ve 20. yy'da gerçekleşecek değişimin de ilk adımlarıydı.

19. yy'a kadar geçen sürede İstanbul ailesinin gündelik yaşamına ilişkin olarak, seyahatnamelerde, yabancı elçilerin anı veya raporlarında, seriye sicilleri, tereke defterleri gibi belgelerde, zamanın ulemasının eserlerinde dağınık bilgiler vardır. Ailede, genel olarak erkeğin, özel olarak da aile reisi erkeğin mutlak hâkimiyeti, hanenin idaresinin ve çocukların yetiştirilmesinin kadının (annenin) yetki ve görevi olarak tanımlanması, çok karılılık durumunda ilk eşin töresel ve hukuksal üstünlüğü, dönemin evlilik ve aile yapısının ana hatlarıydı. Öte yandan, yine aynı kaynaklardan derlenebildiği kadarıyla. İstanbul ailesinde hâkim ve yaygın biçim tekeşlilikti. 15. yy'dan itibaren, çeşitli kaynaklar, özellikle de kendi önyargı ve beklentileriyle çatıştığı için bu duruma şaşıran yabancı gözlemciler, İstanbul aileleri arasında -hattâ tüm imparatorluk toprakları üzerinde, özellikle kentsel kesimlerde- tekeşliliğin yaygınlığına dikkat çekerler. 16. yy'dan itibaren İslami değerler açısmdan başlıca başvuru kaynaklarından biri sayılan *Ahlâk-ı Alâr*-sinde Kmalızade Ali Çelebi (1510-1572) aileyi de ele alır ve Osmanlı toplum biçim yapısına uygun aile biçimini tekeşlilik olarak tanımlar. Çok kadmla evliliğin zararlarını ve ailede yol açacağı tahribatı anlatan Kınalızade'nin ahlakçı olarak ortaya koyduklarını 16, 17 ve 18. yy'da İstanbul'a gelmiş Batılı yazarlar ve eski kaynaklara doğrudan eğilen araştırmacılar doğrulamakta, tekeşliliğin yaygınlığının altını çizmektedirler.

Kulaktan dolma yerleşik kanılarla çatışsa da, şer'i hukuk hükümlerinin ağır bastığı, örfi hukukun etkilerinin bir ölçüde geriye itildiği ortalama İstanbul ailesinin yüzyıllar boyunca taşıdığı ana özellikleri, çekirdek aile yapısının ve tekeşli evliliğin yaygınlığı, öte yandan hane halkı sayısının sanılandan düşük olmasıdır. Bu özelliklerin çağlar boyunca süreklilik gösterdiğini, Alan Duben, Cem Behar. Frederic Shorter gibi sosyal bilimcilerin daha yakın dönemlerin verilerini inceleyerek yaptıkları çalışmalar ortaya koymaktadır. Duben ve Behar'ın 1885 ve 1907 sayımlarının verileriyle yaptıkları değerlendirmeye göre, bu yıllarda, İstanbul'daki evli erkeklerin, sırasıvla yüzde 2.51 ve 2,16'sı çokeşliclir. Ancak, toplumsal farklılaşma ve katmanlaşmanın bir hayli gelişmiş olduğu 19- yy sonları ve 20. yy başlannda çok karılı evlilik oranları sosyo-ekonomik katmanlara göre önemli oynamalar göstermektedir. Görece yoksul ailelerin ve geleneksel orta katmanların yerleşme bölgesi olan Fatih, Eminönü gibi sur içi semtlerde çok karılı evlilik oranı yüzde 1,4'le İstanbul ortalamasının da altına düşerken, sahilhanelerin, sarayların, konakların bulunduğu Beşiktaş çevresinde bu oran üç katına çıkmakta; yine imam, hafız benzeri din görevlileri arasında yüzde 30'a, yüksek bürokrasi ve saray çevresi arasında yüzde 10'a yükselmektedir. Çokeşli evliliklerin en seyrek görüldüğü kesim gündelikçiler, ameleler ve dar gelirli ücretlilerdir. Kimi araştırmacılara göre, çok karılı evliliklere üst katmanlar arasında daha fazla rastlanmasının nedeni, böylesine masraflı bir yaşam biçimini ancak bu katmanların sürdürebilmesi yanında, bunların yakından izledikleri saraydan etkilenmeleri ve saray yaşamını taklit eğilimleridir.

İstanbul ailelerinin Osmanlı dönemi

19. yy istanbul'unda geleneksel yapıda bir paşa ailesi. Fotoğrafta, oğullarını, kız ve erkek torunlarını çevresine toplamış alaylı paşa. kadınların hâlâ ev içine kapandığı, pederşahi ve gelenekçi aile yapısını yansıtıyor.
Xecdeî Sakaoğhı

Abbas Halim Paşa ailesi. Paşa ve ailesi 1917 yılı civarında Bebek'te Abbas Paşa Yalısı'nın komşunda bulunan kendilerine ait köşkteler.
Yenieşmeci, alafranga aile yapısına bir örnek.
Nimet Ceialoğlu

boyunca fazla değişmemiş bir özellikleri de yukarda belirtildiği gibi hane halkı nüfusunun sanıldığından düşük olmasıdır. Bu durum, söz konusu dönemlerde ortalama yaşamın kısalığı yanında doğal afetler, savaşlar, salgınlar yüzünden ölüm oranlarının yüksek olmasından kaynaklandığı kadar, doğurganlık oranının düşüklüğünden de kaynaklanıyordu.

Duben ve Behar'ın daha geç dönemleri, 19. yy sonu ve 20. yy in başını kapsayan araştırmalarında, gerek hane nüfusunda gerekse doğurganlık oranlarında 19. yy'dan 20. yy'a ve 20. yy'rn ilk 40 yılma doğru bir düşme eğilimi saptanıyor. 1907 sayımı verilerine göre, evdeki hizmetkârlarla birlikte hane halkı nüfus ortalaması 4,4, doğurganlık oranları ise 1885'te 3,5, 1907'de 3.8'di. Paşaların, beylerin, ulemanın yüksek devlet bürokrasisinin konaklarında hane nüfusunun kimi zaman 30-40 kişiye varmasına karşılık alt sosyo-ekonomik katmanlarda hane nüfusu daralıyordu. Bu ortalama, bütün aile hanelerinin yüzde 40'ını meydana getiren ve en yaygın aile biçimi olarak ortaya çıkan basit çekirdek ailelerde 3,6'ya kadar düşüyordu. Hane halkı büyüklüğü açısından üst katmanlar ve asker sivil bürokrasi önde gelirken, en az nüfuslu haneler alt gelir grupları amele, işçi. ücretli aileleriydi.

Ailenin yapısı açısından bakıldığında, ana. baba ve çocuklardan kurulu basit çekirdek aile en yaygın biçimdi. Bu biçime en fazla Osmanlı seçkinleri (aydınları) ve esnaf, zanaatkar aileleri arasında rastlanıyordu. Buna karşılık, çiftlerden birinin anne veya babasının veya diğer yakın akrabalarının birlikte kaldığı genişlemiş aile tipi. en yaygın olarak (yüzde 34,4 oranında) amele, işçi ve dar gelirli kesimlerde, onları izleyerek de asker veya sivil devlet memurları, bürokrasi arasında görülüyordu. Aynı veya değişik kuşaklardan birden fazla ailenin birlikte yaşadıkları çok aileli hane yapıları, alt sosyo-ekonomik katmanlarda çok azalırken (yüzde 6,3) üst katmanlar, seçkinler arasında 20. yy'rn başlarmda yüzde 21'e kadar varıyordu.

İstanbul ailesini kırsal kesim ve hattâ diğer kent ailelerinden farklı kılan bir başka özellik, evlenme yaşının gerek kadın gerekse erkek için oldukça yüksek olması ve evlilik yaşındaki yükselişin 19. yy'rn ikinci yarısmdan sonra daha da belirginleşmesiydi. 19. yy'm son~larmda ve 20. yy in başında, basında ve yazında evlilik yaşı üzerine yapılan tartışmalardan ve bu dönemlerin evlendirme kayıtlarından çıkarılabildiği kadarıyla 1870-1880'lerde en erken evlilik yaşı ortalaması kadında 18-21. erkekte 24. çoğunlukla 28-30'du. Evlilik yaşının görece yüksek olmasında. İstanbul'da kız veya oğlan evlendirme masraflarının fazlalığı yanında, evlilik ve aile kurmak için sadece bedensel olgunluğa erişmenin veterli olmadığı, aile sorumluluğunu taşıyabilecek ruhi olgunluğa erişilmiş olması da gerektiği yolundaki anlayışın da payı vardı. Yine İstanbul'da ikinci defa evlenme oranı, dul kalmış ya da eşlerinden ayrılmış olanlar arasında bir hayli fazlaydı ve kadınlarda bile yüzde 20'yi aşabiliyordu.

İstanbul aileleri arasmda en eski dönemlerden beri yaygın olan: farklı sosyo-ekonomik katmanlardan ailelerde genel modeli bozmayacak, kabul edilebilir oranlarda sapmalar gösteren, bu yüzden de İstanbul ailesinin özellikleri sayılabilecek; tekeşliliğin, çekirdek aile tipinin yaygınlığı, hane halkı büyüklüğü ve doğurganlığın düşüklüğü, evlenme yaşının yüksekliği gibi olgular, İstanbul'u, çağı ve çevresinde benzer kentlerden, özellikle de kırsal kesimlerden ayırıyordu. Kimi araştırmacılar, bu özellikleriyle İstanbul ailesinin Doğu ve Doğu Akdeniz tipolojilerine giremeyecek, daha çok Batı ve Balkan grubunda yer alabilecek özel, hattâ "tek" bir durumu bulunduğu kanısındadırlar.

İstanbul ailesinin gerek aile yapısı, gerek demografik öğeleri, gerekse yaşam biçimi açısından modelden belirgin biçimde farklılaştığı yer konaktır. Osmanlı toplum yapısının hızla çözülmeye başladığı ve bütün toplum kurumlarının bu çözülmeden etkilendiği 19. yy öncesinde, mahalle bütünlüğünün korunduğu ve konakların da dar gelirli mahalle halkının evlerinin yanı başında kurulu olduğu dönemlerde bile, beylerin, paşaların konaklarındaki yaşam kuşkusuz orta katman İstanbul ailesininkinden bir ölçüde farklıydı. Konaklar, doğal üyeleri sayılan hizmetkârlar, cariyeler, lalalar, evlatlıklarla kalabalık haneler meydana getiriyorlar; çeşitli derecelerden akrabaları, çoğunlukla gelinleri, bazen içgüveyisi damatları aynı çatı altında barındırıyorlardı. Yukarda sözü edilen 19. yy sonu 20. yy başına ait nüfus araştırmaları böyle bir yapının çok daha yakın dönemlere kadar sürdüğünü ve hane halkı büyüklüğü ortalamalarından en ciddi sapmaların konaklarda yaşayan ulema veya diğer devlet ricali aileleri arasında görüldüğünü belgeliyor.

Konak, hele de toplumsal farklılaşmanın hızlandığı ve her katmandan kişi ve ailenin aynı mahalle bütünlüğü içinde yaşadığı mahalle yaşam biçiminin hızla çözüldüğü 19. yy'dan itibaren farklı bir aile yapısı sergilemeye başladı. İster gelenekçi İslamcı ulema konakları, ister Batıcı yüksek bürokrat konakları olsun, konak aileleri çok sayıda çiftin aynı mekânı paylaştıkları, birkaç kuşağın bir arada yaşadığı, akrabalar yanında, hizmetkârlar, cariyeler vb'nin büsbütün kalabalıklaştırdığı geniş birleşik ailelerdi. Tanzimat döneminde ve sonrasında, hızlı yenilikçilik, Batılılaşma ve alafrangalık akımları kadar, alafrangalığa, Batılılaşmaya ve değişmeye en sert karşı duran düşünce ve yaşam biçimlerinin de konaklarda filizlenip gelişmesi rastlantı değildi. Geleneksel orta katman İstanbul ailesinin özelliklerinden farklı yapıdaki, üretici değil tüketici yanları ağır basan konak aileleri, değişen toplum karşısında uyum sorunlarını olumlu ya da olumsuz yönden çok daha şiddetli yaşadılar. Geleneksel ve üretici orta katman İstanbul ailesi ise yapışım bir ölçüde koruyarak daha ağır ama daha az bunalımlı bir değişmeye adaydı. Tanzimat sonrasının yenilikçi, Batıcı

AİLE HAYATIMIZDA AVRUPALILAŞMANIN TESİRİ

Vasat derecede bir maişete ve muayyen bir bütçeye malik bir aile tasavvur ediniz. Şişli'de bir apartmanda veya Erenköy'ünde küçük bir köşkte ikamet ediyor; ihtiyar bir peder ve valide, genç bir kadın, temiz ve pak giyinmiş bir erkek, üç çocuk ve bir hizmetçiden mürekkep olan bu ailenin tabii, bazı akraba ve taalukâtı da vardır.

Genç zevç vaktiyle güzel bir terbiye almış, okumuş; sahib-i malumat ve zeki, müteşebbis ve cesur. Gündüz bir vazife-i resmiye ile meşgul. Gece gazetelerini, kitaplarını muntazaman okuyor. Her sabah erkenden kalkıyor, yıkanıyor, traş oluyor, her gün yaka ve kollarını değiştiriyor, iç ve dış gömlekleri tertemiz, ütülenmiş elbisesini giyiyor, yemek odasına giriyor.

(...) Akşamleyin vakt-i muayyeninde evine dönüyor. Çocukları ta kapıdan kendini karşılıyor. Aralarında aynı bûse-i muhabbet teati olunuyor. Güzel bir kutu gibi döşenen yemek odası temiz ve zarif evâni ile parıldıyor. Geniş bir masanın etrafına bütün aile toplanıyor. Herkesin çatalı, bıçağı, tabaklan ayrı. Katiyen bir tabaktan muhteliten yemek yenmiyor. Bir bardaktan iki kişi su içemiyor.

(...) Yatsı okunuyor. İhtiyar baba ve nene hep birden namazlarını kılıyorlar. Namazdan sonra hanım efendi piyano başına geçiyor. Bazı millî ve vatanî parçalar çalıyor. Çocuklar sevişerek mûsikiyi dinliyor. Yatılacağı vakit genç valide çocuklarına Kur'andan bir sûre okutuyor, onların saf kalplerini muhabbet-i ilâhiyeyle teshir ederek terbiye-i diniyelerine takviyet veriyor. Ve sonra temiz bir yatağa yatırıyor.

(...) Şimdi bir de şark usûlünde bir şehirli aile hayatı tasvir edelim. Bu aile de yukarıda tasvir olunan Avrupalılaşmış aile efradı gibi bir kaç kişiden mürekkeb. Bir kız ve bir erkek çocuk o mahalle mektebine gidiyor: ayaklarında şıptık bir takunya, mendile sarılmış yiyecek. Hay ve huy ile sokağa çıkıyorlar. Okudukları da pek basit şeyler, hiç fikîr açmayan kitaplar. Zaten hoca efendinin de hiç bir şeyden haberi yok. Mektep çitlenbik ve servi ağaçları içine gömülmüş, küçük bir cami ile büyük bir mezarlığın kenarında.

(...) Akşam olmuş, sofra kurulmuş, bey babayı bekliyorlar. Gece alaturka saat bir, gelen giden yok. Zevç kaleminden çıkmış, arkadaşlarıyla meyhaneye uğramış, rakısını içiyor, mezesini yiyor; yahut içki içmiyor, doğru evine geliyor, yukarı çıkıyor, hazırlanan yemek başına oturuyor; sofra, küçük bir iskemle üzerine mevzu geniş bir siniden ibaret. İhtiyar peder ve valide, çoluk çocuk sininin etrafına diziliyor. Bir kap yemek geliyor, bütün eller o sahanın içine dalıyor; bir bardak geliyor on kişi aynı bardaktan içiyor; tepsinin üstü ekmek kırıntısıyla kaşık döküntüsüyle dolmuş, zararı yok. Seferi bir haldeymiş gibi alelacele yeniliyor, kimse kimseyle hemen hiç konuşmuyor. Ağır bir yükten kurtulmuş gibi sofradan kalkılıyor; ya sedire ya yere mevzu küçük minderlere çökülüyor.

(...) Çocuklar bir tarafa sinmiş uyukluyor; zevç aylıkların çıkmasından yahut işlerin fena gidişinden şikayete başlıyor; kasabın, sebze ve etçinin, ekmekçinin müracaatı söyleniyor. Gece yarısı yaklaşıyor, yük dolabının kapıları açılıyor, her dakika hicret ve seyahate hazırlanmış gibi yük içinde bükülüp duran yataklar çıkarılıyor. Yere seriliyor, uykuya dalmıyor, sabahleyin erken kalkıldıkça şöyle bir acı kahve ve çay ile keyif çatılıyor, bîhareket uzun müddet sedirde oturuluyor. Öğlene doğru iş başına gidiliyor. Zevcin elbisesi ekseriya altı ayda bir ütülenir. Bazen onbeş günde bir traş olur. Ekseriya gecesini kahvehanede geçirir. Evinde otele girip çıkar gibi oturur, bir gün zevcesini alıp da bir tarafa gittiği yoktur.

(...) Eve bir erkek girse ve bu erkek zevcin taallukatmdan veyahut ahibasından biri bulunsa bile yine merdivenden yukarı çıkarken evin içine oldukça zararlı bir hayvan girmiş gibi o anda oda kapıları kapanır, kadın ve kız namına ne varsa çil yavrusu gibi dağılır. Erkek erkekle, kadm kadınla konuşur; bir arada içtimaî hayat katiyyen vuku bulamaz.

Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Avrupalılaşmak. Felaketlerimizin Esbabı,* Dersaadet Matbaa-ı Hayriye, 1332

arayışları ve değişimi içinde, aile üzerine tartışmalar, teori ve çözüm üretme denemeleri, eleştiri ve arayışlar hızlanırken İstanbul ailesinin ana özelliklerini ve temel değer normlarını sessizce koruyan ve dramatik bir kopuş ve değişmenin olabildiğince sancısız ve yıkımsız atlatılabilmesini sağlayan toplumsal öğelerden biri de orta katman İstanbul ailesiydi.

Tanzimat Dönemi

Bütün toplumu sarsan ve temel toplumsal birim olan aileyi etkilemeden geçemeyecek olan değişimin, hem bir zorlama hem de bir ihtiyaç olarak ortaya çıkması 19- yy'ın ilk çeyreğine rastlar; Tanzimat. I. ve II. Meşrutiyet. Cumhuriyet ve Cumhuriyet sonrasında da 1950'li, 19701i, 1990'h eşiklerden atlayarak devam eder. Toplumsal bunalım ve değişmenin kendini en şiddetli hissettirdiği büyük kent İstanbul'da aile yapısının bu değişimin dışında kalması düşünülemez.

Toplumsal ve kültürel değişim süreci içinde İstanbul ailesinin geçirdiği evrimi ve değişimin aileye ne oranda yansıdığını araştırmak için "Tanzimat ailesi" de denen aile tipini incelemekte yarar vardır. "Tanzimat ailesi" kavramıyla simgeleştirilmesine rağmen, toplumsal kültürel değişmeden etkilenen; bu değişmeye ayak uydurmaya çalıştığı kadar değişimin öncülüğünü de yüklenen Tanzimat ailesi, aslında yenilikçi Batıcı yüksek bürokrasinin konak ailesidir. Bir dönemin adıyla anılmakla birlikte, bu ailenin taşıyıcısı olduğu kültürel ahlaki değerler ve aile yapısı, 19. yy'ı aşarak 20. yy'ın ilk 20 yılına kadar gelir. Yepyeni bir aile biçiminden çok bir değişim modeli ve özlemi olarak anlaşılması gereken Tanzimat'ın konak ailesi, İstanbul'un yaygın aile tipi olmaktan uzaktır. Batıcı seçkinci kesimin, bir kısım yenileşmeci yüksek bürokrat ailesinin yaşam biçimi ve özlemlerinin ifadesidir. Yine de bu aile, yapısal açıdan olmasa bile kültür ve değerler sistemi açısından geleceğin, hattâ Cumhuriyet sonrasının modern ailesinin öncüsü olmuş, gelişme ve değişmenin nüvelerini içinde taşımıştır.

Tanzimat ailesi, belirtildiği gibi başlıca konak ailesidir. Ancak karşısında, geniş birleşik aile yapısı açısından kendine benzeyen, toplumsal-kültürel değişme açısmdansa gelenekçiliği ve tutuculuğu temsil eden çoğunlukla ulema konakları ve bu konakların aile anlayışı ve yaşamı vardır. Konak aileleri Tanzimat'la başlayarak tüm toplumsal değişme süreci boyunca bu iki uçta yer almışlar, bunlardan Tanzimat ailesi toplumsal-kültürel yenileşmenin ve yeni aile yapısının dinamiği olurken, gelenekçi. İslamcı ulema konağı 20. yy'da tümüyle dağılmıştır.

Tanzimat ailesine geçiş, önce ailenin eski geleneksel mahalle ve semtinden ayrılıp Beyoğlu. Galata. Harbiye, Beşiktaş, Boğaziçi gibi yeni semtlere, oradaki konaklara, sahilhanelere taşınmasıyla başlar. Bu konak ve sahilhanelerde oldukça debdebeli geçen yaşam, 19. yyin ikinci yarısından itibaren, önce özenti ve özlem olarak başlayıp sonra yaygınlık kazanan Batı yaşam biçiminden, Batı örf ve âdetlerinden etkilenme ve eklentilerle sürer. O zamana kadar İstanbul ailesi ve hanesinde yer almayan Batı yaşam tarzının ününü ve parçası eşyalar, mekân düzenlemesi, örneğin salonlar, salonlarda koltuk takımları, masalı, sandalyeli, büfeli yemek odaları, çatal bıçak takımları, yüksek karyolalı, komodinli, konsollu yatak takımları, piyano başta olmak üzere geleneksel musikide ve gündelik hayatta o zamana kadar yeri olmayan pek çok maddi ürün konağın gündelik hayatına girer. Batinin erkek modasını izlemeye çalışan beylerin yanında, hanımların giyim kuşamında

da önemli değişiklikler olur. Artık ev içlerinde, komşu ziyaretlerinde Avrupa'dan gelen hazır ya da Avrupa kumaşlarından dikilmiş geleneksel biçki ve zevkten farklı fistanlar giyilmeye başlar. **19.** yy in son çeyreğine gelindiğinde, gazeteler, dergiler konak hanımlarının feracelerinin altına giydikleri "incecik" kumaştan fistanların ve hafifmeşrep kıyafetlerin eleştirisiyle doludur. Ancak, Tanzimat ailesini geleneksel İstanbul aile tipinden farklılaştıran unsurlar, bu biçimsel değişmelerden ibaret değildir. 19. yy'da Tanzimat'la birlikte ailenin ve asıl aile içinde kadının durumuyla ilgili yoğun bir tartışma başlar. Kadının aile ve toplumdaki yeri, işlevi, hakları, eşlerin birbirleriyle ilişkileri, çocukların ve kadınların eğitimi yoğun tartışmalara konu olur. Tanzimat'ı izleyen yıllarda. 19. yy boyunca, kadının aile içindeki haklarını genişletmeye ya da güvence altına almaya yönelik, eş seçimi, evlilik kararı, evlilik yaşı vb ile ilgili bir dizi fermana rastlanır.

Kadının toplumsal hayata katılması, olabildiğince iyi eğitim görmesi, hattâ meslek sahibi olması, çalışması fikri henüz küçük örneklerle de olsa uygulama alanına geçirilmeye başlar. Kadınlara da erkekler gibi eğitim olanağı sağlayan kız rüştiyeleri (1858), Ebe Mektebi (1842), Darül Muallimat ve Kız Sanayi Mektebi (1870) ve kızların eğitimine ilk kez yasal zorunluluk getiren 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bu gelişmenin bazı örnekleridir. **19.** yyin ikinci yarısı boyunca üzerinde en fazla durulan konulardan biri, kadınların eğitimi, ancak eğitimli kadının iyi eş ve ana olabileceği fikridir. Eğitim görmüş kadın aile içinde baskılar ve korkular yüzünden değil, özgür karar verme yeteneği ve kendi özgüveniyle sadık ve iyi eş olabilecektir. Buna bağlı olarak kadınlarla ilgili yayınlarda artış, aile içinde okumanın -örneğin akşamları hep birlikte kitap okumak- teşviki ve özendirilmesi görülür. Yine geleneksel İstanbul ailesinde görülmeyen, hattâ ayıp sayılan eşlerin birbirlerine, babaların çocuklarına sevgi ve yakınlıklarını açıkça belirtmeleri, toplum hayatına birlikte katılmaları, ailenin kendi içinde daha yakın ilişkilere girmesi, geceleri aile içinde musiki talimleri, yabancı mürebbiyeler, misafir ağırlama adabına giren Batılı etkiler Tanzimat sonrası ve asıl 19. yy sonu İstanbul konak ailelerinin özellikleridir. Düşünce ve özlem olarak Batıya yönelen; mekân olarak eski geleneksel mahalleden kopup konak veya yalılara yerleşmiş; üretici değil tüketici, giderek mirasyedi olan; büyük bir hizmetkâr kadrosunu da konak içinde barındıran; birkaç kuşağın bir arada yaşadığı; otoritenin, bütün özgürlük akımlarına rağmen çoğunlukla bir paşa vb olan aile reisinde toplandığı, yapı bakımından geniş birleşik aile grubuna giren Tanzimat konak ailesi İstanbul'a özeldir. Bir dönemin, yaygın olmasa bile toplumsal değişmeyi etkileyen başat aile yapısını yansıtır. Ancak, bu aile tipi bir yüzyıla kalmadan dağılıp tarihe karışan bir geçiş biçimi, bir tür kültürel öncüdür.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir aile. Fes, peçe, çarşaf atılmış, şapka giyilmiş.
Necdet Sakaoğlu

II. Meşrutiyetin ilanını izleyen toplumsal siyasal gelişmeler içinde İstanbul konak ailesinin Tanzimat'tan beri süren değişim krizi ve süreci derinleşti. 1908in "hürriyet" belgisi aileye de yansıdı, daha doğrusu, dönemin "yeni hayat'ının ilkelerini belirleme çabasındaki Ziya Gökalp gibi ideologlarca İttihatçı bir hürriyet anlayışı çerçevesinde aileye de yansıtılmak istendi, "yeni hayati kurmaya çalışırken. İttihatçılar aileyi toplumun temel birimi olarak öne çıkardılar ve devletin ilgi çerçevesi içine soktular. Artık "yeni aile" ya da daha yaygın deyimle "milli aile"den söz edilmekteydi. "Milli aile" hem Tanzimat'ın İstanbul konak ailesine ve onun getirdiği değer sarsıntısı ve çözülmesine, hem de Tanzimat ailesinin karşı kutbu ve başlıca eleştiricisi hattâ düşmanı olan İslamcı gelenekçi ulema konağı aile modeline karşıydı. Fetih'ten beri en yaygın aile biçimi olan ve değişim rüzgârlarının sürüklemesine olanak tanımadan kendi kaldırabileceği ölçülerde değişen geleneksel İstanbul ailesinin devamı durumundaki orta katman, İstanbul ailesine sunulan toplumsal çözülmeyi onu güçlendirerek aşmaya çalışan yeni bir modeldi. Milli ailenin kökleri, özellikle kadın özgürlüğü ve eşitliği açısından İslamiyet öncesi Türklerin aile kurumunda aranıyordu. Bu ailede hiçbir zaman çok karılılık olmadığı, kadının tümüyle erkeğe eşit olduğu gibi zaman zaman aşırı zorlanmış savlarla güçlendirilmeye çalışılan "milli aile" kuramında öngörülen aile biçimi, tekeşli evliliğe dayalı, üretici temel olarak ana, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aileydi. Milli aile, 1908 Meşrutiyeti döneminde toplumun belli kesimlerinde ortaya çıkan aile bunalımına bir çözüm önerisi olduğu kadar, 20. yyin ilk çeyreğinin sosyo-ekonomik ihtiyaç ve taleplerine verilmiş bir cevap denemesi niteliğindeydi. İşgücüne, nüfus artışına ihtiyaç olduğu bir dönemde evlilik ve aile teşvik ediliyor, hattâ kimi zaman kararnamelerle zorlamaya kadar varılıyordu. Öte yandan I. Dünya Savaşı yıllarında kadın işçi taburları kurulmuş, resmi dairelerde kadınlar çalıştırılmaya başlanmıştı. Özellikle alt sosyo-ekonomik katmanlarda kadınlar çalışma hayatına girmişler ve bu gelişmeler aileyi etkilemişti. 1917'de çıkarılan Hukuk-ı Aile Kararnamesi çok kısa sürede yürürlükten kal-

1930larda orta katman bir subay ailesi. Kadının annesi ve bekâr kız kardeşi de ailenin bir parçası.
TETTV Arşivi

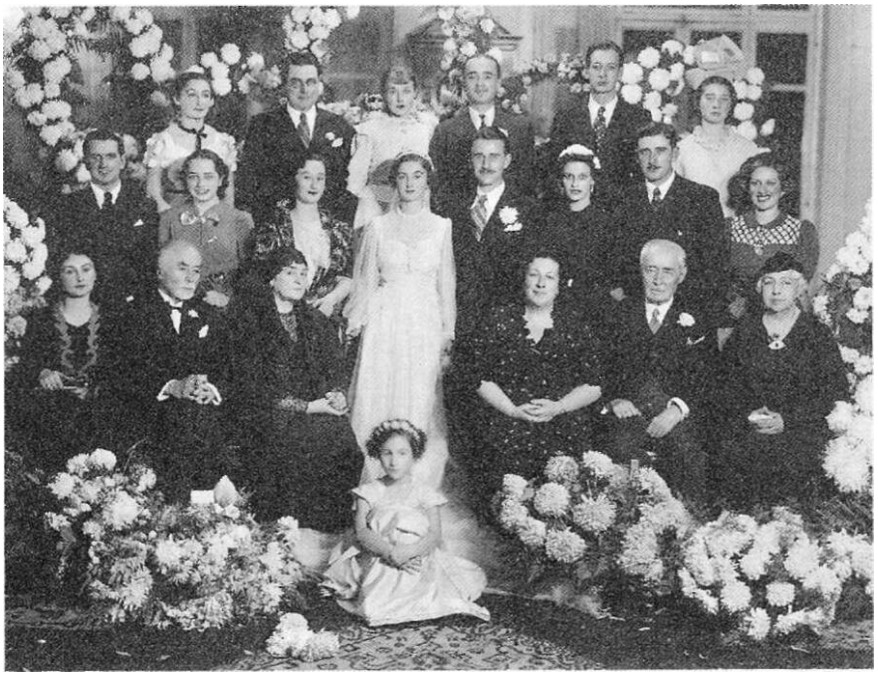

1937'de Tokatlıyan Oteli'nde bir düğün. Zamanın Batıcı, alafranga ailesi. Sebah ve Toaillier'in bir fotoğrafı
M. Baha Tanman

dırılmışsa da kadına ailede geniş haklar tanıyan özüyle, dönemin havasını yansıtmaktaydı. Ziya Gökalp'in ideologluğunu yaptığı "milli aile" modeli. İttihatçıların resmi aile görüşü olarak yansısa da. Cumhuriyet sonrasının, ona katman İstanbul ailesinin bu aile modeliyle büyük benzerlikler gösterdiği ortadadır.

Cumhuriyet sonrasında gerçekleştirilen bir dizi toplumsal-hukuksal reform ve ekonomik, toplumsal, kültürel değişme, genel olarak aileyi, özel olarak da İstanbul ailelerini etkileyip yeniden biçimlendirdi. Hızlanan toplumsal, sınıfsal katmanlaşma ve farklılışma, artık belli bir tip İstanbul ailesinden söz etmeyi büsbütün güçleştirir hale geldi. II. Dünya Savaşı öncesinde, 1930-1940'larda bütün toplumsal kurumlar gibi ailedeki yapısal değişme de Tanzimat sonrasındaki kadar köklü oldu. Artık hızlı değişimin taşıyıcısı ve itici gücü, konak aileleri değil, ilk önemli servet birikimlerini sağlamaya başlayan yerli burjuva aileleriydi. Alafrangalaşma. Avrupailik, Batılılaşma gibi özlemler Tanzimat sonrasında olduğu gibi yine gündemdeydi ve bu tip aileler yine, İstanbul ailelerinin dinamik ama küçük bir azınlık kesimini oluşturuyordu. Buna karşılık "milli" ya da "yeni aile" tipinde ifadesini bulan aile biçimi ve yapısı İstanbul'un en yaygın orta katman aile tipinde bu defa Cumhuriyet ailesi olarak somutlaşıyordu. Çekirdek aile olma özelliğiyle modern aileyle benzeşen ama geleneksel orta katman İstanbul ailesinin değerlerini korumayı sürdüren bir aile tipi de. Cumhuriyet ailesinin yapı olarak benzeri ama ideolojik-kültürel açıdan ve değerler sistemi açısından karşıtı olarak toplumda yerini aldı. Bu ikilem günümüz İstanbul ailesine kadar varlığını korudu. Ancak İstanbul'un, iç göçlerle hem nicel, hem nitel olarak derinden değişen demografik yapısı içinde, bu geleneksel ailenin değerleri, günümüze doğru gelindiğinde. İstanbul'a kırsal kesimlerden gelen ve yeni oluşan gecekondu senitlerine yerleşen ailelerce benimsendi.

Bibi. Ziya Gökalp, "Aile Ahlâkı". *Yeni Mecmua,* S. 12-1"". İst.. 191"; Yeni harflerle basım: *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi,* c. III: Ilber Ortaylı. "Osmanlı Toplumunda Aile". *Türkiye'de Ailenin Değişimi.* Ankara 1984: Alan Duben "19. ve 20. yy'da Osmanlı Türk Aile ve Hane Yapılan". *Türkiye'de Ailenin Değişimi.* Ankara 1984; Alan Duben. "Türkisch Families and Households in Historical Perspective". *Journal of Family Histoıy.* 10 (1985): A. Duben. "80 Yü Önce İstanbul'da Aile Hayatı". *Tarih ve Toplum.* S. 50; Alan Duben-Cem Behar. "istanbul Hauseholds". Cambridge. *Türk Aile Ansiklopedisi,* Ankara. 1991; Birsen Gökçe. "Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme", *Aile Yazıları.* Ankara. 1991; Ahmet Tabakoğlu. "Osmanlı Toplumunda Aile", *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi,* c. I. Ankara, 1992: İsmail Doğan. "Tanzimat Sonrası Sosyo Kültürel Değişmeler ve Türk Ailesi". *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi,* c, I, Ankara. 1992: Ekrem Işın: "Tanzimat Ailesi ve Modem Adab-ı Muaşeret", *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi,* c. I. Ankara, 1992: Zafer Toprak, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Devlet. Aile ve Feminizm". *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi,* c. I. Ankara. 1992*: M. Akif Aydın. "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi ve Tekâmülü", *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi,* c. II, Ankara. 1992; Nüket Esen. "Türk Ailesindeki Değişmenin Romanımıza Yansımaları", *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi,* c. II. Ankara. 1992.

İSTANBUL

Günümüzde İstanbul Ailesi

Haneler, bir ya da birden çok aile grubundan oluştuğundan aile ve hane, genellikle bir arada ele alman kavramlardır. İstanbul hanelerinin hemen tümü, aralarında kan ya da evlilik bağları olan kişilerden meydana gelmiştir. Hane bir yaşama düzenini ifade eder; yurt, otel. kışla, özel tıbbi ya da diğer kurumlarda topluca kalan kişileri içermez. 1985 verilerine göre İstanbul nüfusunun yüzde 95'i bir aile hanesi biçiminde yaşamaktadır.

Daha eski dönemlerde İstanbul'da aile haneleri çoğu kez hizmetkârları ve cariye, evlatlık gibi sürekli üyeleri de içerirdi. Bu tür haneler şimdi çok azalmıştır. Bugün ailelerin gereksinim duyduğu kişisel hizmetler, çocuk bakımı ve ev işleri, kendi ayrı haneleri olan gündelikçiler tarafından karşılanmaktadır. Hizmetkâr ve cariye, evlatlık vb dışında, başka akrabalar olmaksızın yalnız yaşayan çekirdek aile. en azından 20. yyin başından beri İstanbul'da egemen hane biçimi olmuş, bu biçim zaman içinde önemini artırarak 1985 yılma gelindiğinde tüm ailelerin yüzde 75'ine ulaşmıştır, (bak. Tablo)

Evliliğin ve ailenin evlilikle yeniden üretiminin, gerek değer olarak gerekse uygulamada güçlüce benimsendiği ve akrabalarla kişisel desteği ve etkileşimi yitirmeden ayrı yaşama koşullarının olanaklı olduğu toplumlarda, nüfusun yüksek bir oranının çekirdek aile hanelerinde yaşaması olağandır. Örneğin. Doğu Akdeniz'de bir diğer kent olan Kahire'de, İstanbul'daki yüzde 75'e karşılık, hanelerin yüzde 73'ü basit çekirdek aileden oluşmaktadır. İngiltere ve Wales gibi Avrupa ülkelerinde ise bu oran yalnızca yüzde 53'tür ve çekirdek hanelerin hemen hemen yarısı çocuksuz çiftlerdir.

İstanbul ailelerinde, ölüm oranları çıktıktan sonra aşağı yukarı her kuşakta ebeveynlerin yerini alacak düzeyde bir ortalama doğum oranı gözlenmektedir. 1990 yılı için yapılan tahminlere göre. doğurganlık yaşındaki kadın başına, ortalama 2.2 çocuk düşmektedir. Ortalama doğurganlık oranı, en azından son 40 yıldır, üç çocuk ya da daha az olmuştur. İstanbul'a yönelen çok sayıda iç göçmen kimi dalgalanmalara neden olmuşsa da, kent ortalaması hep üç doğumun altında kalmıştır. Duben ve Behar, bebek ve çocuk ölümlerinin şimdikinden çok daha yüksek olduğu 1907'de bile İstanbul ailelerinin 3.7 çocuk dolayında bir doğurganlık oranına sahip olduklarını göstermektedirler. Demek ki, çeşitlilik gösteren bir nüfusta, ortalama olarak küçük aile normu çok uzun bir süredir vardır ve fiilen uygulanmaktadır.

İstanbul'da evlilik hemen hemen genel kuraldır. Hiç evlenmeyen erkek ve kadınların oranı yüzde 3'ten azdır. Buradaki tek dalgalanma erkek ve kadınların ilk evlenme yaşında olmuştur. Erkekler için bu yaş yaklaşık 24, kadınlar için ise 21'dir. Görüldüğü gibi çekirdek

1907 ve 1985 Yıllarında İstanbul Kentinde Hane Bileşimleri
(Tüm Hanelerin Yüzdesi Olarak)

Hane Bileşimi	*1907*	*1985*
Basit (çekirdek aile haneleri)		
Çift	*9*	11
Çocuklu çift	25	60
Çocuklu yalnız ebeveyn	12	4
Karmaşık (genişletilmiş ve birkaç ailelik haneler)		
Basit aile + diğerleri	18	11
Birden çok basit aile	14	4
Aile olmayanlar (çekirdek aile bulunmayan haneler)		
Yalnız yaşayanlar	15	7
Çift olmayan gruplar	9	3

1985e ait veriier **0** yılın İstanbul genel sayımının yüzde 3lük bir örneklemesinden hesaplanmıştır. Sapmaları önlemek için aile ferdi listesi tam olmayan haneler hesaba katılmamıştır. 1907ye ilişkin veriler ise Duben ve Behar'm *İstanbul Haneleri* adlı çalışmasından alınmıştır. (Sayılar yuYarlatılmıştır.)

aileler yirmili yaşların başında oluşmaktadır. Kadınlar için durum 1907'de de fazla farklı değildi: 1940'lar öncesinde kadınlar ilk evlilik yaşında yaklaşık üç yıllık bir yükselme dönemi yaşamışlar, sonra yeniden daha önceki 21 yaşma dönmüşlerdi. 20. yyin başlarında erkekler çok geç, neredeyse 30 yaşında evlenirlerken ilk evlenme yaşları sürekli düşmüştür.

Evlenme yaşının düşmesine çoğu kez iki yorum getirilmektedir: Birincisi, 1940lardan sonra özellikle yoğun olan iç göçün İstanbul'a erken evlenme niyetindeki genç insanları getirdiği ya da bunların önceden evli oldukları, bu durumun da kent için ortalama evlilik yaşını düşürdüğüdür. Diğeri ise. 1950'lerden sonra iktisadi koşulların iyileştiği, böylece genç yetişkinlerin bağımsız bir aile oluşturmanın sorumluluklarını daha erken üstlenebildikleridir.

Evlilik yaşındaki düşüşün İstanbul'da evlilikdışı kadın erkek birlikteliklerine karşı toplumsal yaptırımların bugüne dek sürmesini sağlayan bir etken olduğu kuşkusuzdur. Erken evliliklerin doğum oranlarını artırmaması da dikkat çekicidir. İstanbullu çiftler. Avrupa ülkelerinde olduğu gibi. doğurganlığı etkin biçimde kontrol etmektedirler (bak. aile planlaması).

Öte yandan, genel kanıya karşın. İstanbul'da ortalama hane nüfusunda bir azalma olmamaktadır. Böyle bir kanının nedeni, herhalde. İstanbul'da çekirdek ailelerin yaygınlığı ya da tek kişilik haneler ve çocuksuz çiftlerde gözlenen artışın gelecekte hane nüfusunun azalmasına yol açabileceği düşüncesidir. 1985'te, tabloda gösterilen her kategorideki hanelerin ortalama büyüklüğü 1907'den daha yüksektir (çocuksuz çiftler ve yalnız yaşayanlar hariç). Genel ortalamada 1907'de (hizmetkâr, besleme ve evlatlıklar dahil) 3.6 olan hane büyüklüğü bugün 4,0 kişidir. Bu artışın başlıca nedeni, ortalama yaşam süresinin yükselmesi, ölüm oranının düşmesidir. Tüm aile fertlerinin daha uzun yaşaması halinde aile devresinin herhangi bir aşamasındaki ortalama büyüklük de büyük olasılıkla daha yüksek olmaktadır. Bütün Türkiye nüfusu gibi. İstanbullu ailelerde de yaşlı kişilerin sayılarında bir artış gözlenmekte, bu da aile biriminin nüfusunun artmasına yol açmaktadır.

İstanbul aileleri arasında gözlenen farklılıkların başlıca kaynaklarından biri onlann kökenleri, yani doğuştan İstanbullu ya da Türkiye'nin başka bir bölgesinden ya da yabancı ülkelerden göçmüş olup olmadıklarıdır. Günümüz İstanbul'unda hane reislerinin yalnızca yüzde 18'i İstanbul'da doğmuştur. Geri kalanın yüzde "si yabancı ülke doğumlu, diğerleri ise Türkiye'nin diğer yörelerindendir.

Göçle gelmiş olanlarda, basit çekirdek ailelerden çok. karmaşık aileler kurma eğilimi yüksek olmakla birlikte, bu konuda İstanbul kökenli aile reisleri ile aralarındaki farklılıklar ancak 50 yaşın üstündeki grupta istatistik açıdan önem taşımaktadır. İstanbul dışı kökenli genç göçmen aile reislerinin, özellikle de çocuk doğurma ve yetiştirme yaşlarında olanların basit çekirdek aile hanesinde yaşama olasılığı. İstanbul doğumlu aile reislerininkinden farklı değildir. Bu sonuç, göçmen ailelerin, gençken köklü ve yerleşmiş İstanbul modelleri ile uyumlaşma. ancak aile devresinin olgun bir aşamasında, sorumlulukları üstlenebilecekleri dönemde de, akrabalarım haneye katarak onlara aile desteği verme eğilimlerinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Kendi çekirdek aile birimlerine ek olarak yanlarında yaşayan akrabaları bulunan İstanbul doğumlu aile reislerinin oranı, bütün yaş grupları için yüzde 15 in üstündedir.

İstanbul'da farklı hanelerde yaşayan akrabalar arasında aile destek sistemleri hâlâ güçlüdür. Birlikte yaşama, evliliklerin ilk dönemleri ile bebeklerin doğumu ve yetiştirilmesi dönemlerinde yoğunlaşmaktadır. Karmaşık aile ortamında yetiştirilen bebeklerin oranı göçmen ailelerde yüzde 26, İstanbullu ailelerde yüzde 20'ye varmaktadır. Çocuklar büyüyüp kardeşler gelince bu oranlar düşmekte, çünkü aileler kendi ayrı evlerine taşınmaktadırlar.

İstanbullu ailelerin yaşlanan ebeveynlerini aile hanelerine alıp almayacakları ve giderek yaşlanan nüfusun, ilerde çocuklarının yanında barınıp barınmayacakları henüz belli değildir. İstanbul doğumlular arasında en yaygın model, yaşlıların tümüyle elden ayaktan düşünceye kadar yalnız yaşamaya devam etmeleri, ancak çocuklarından çeşitli biçimlerde destek almalarıdır. Bu konuda geleceğe dönük tahminler ilerde büyük bir talep artışı olacağını gösterdiğinden, bağımsızlıklarını korumak isteyen ya da profesyonel bakıma gerek duyan yaşlılara yardım edecek kurumsal sistemlerin geliştirilmesi ciddi bir sorundur.

Bibi. A. Duben-C. Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik. Aile ve Doğurganlık: 1880-1940,* İst., 1991; G. Gökçay-F. Shorter, "İstanbul'da Kim Kimle Yaşıyor", *New Perspectives on Turkey,* c. *9,* 1993; Devlet İstatistik Enstitüsü, *Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri. İstanbul İli,* Ankara, 1985. 1990.

FREDERIC SHORTER

AİLE PLANLAMASI

Gebeliği önleyici yöntemler kullanarak doğurganlığın denetlenmesine "aile planlaması" denir. 1965'te yürürlüğe giren bir yasa ile çiftlere doğuracakları çocukların sayısı ve zamanını denetleyebilme hakkı verilmiştir. Bellibaşlı gebeliği önleyici yöntemler, erkeği ya da kadını kısırlaştırma ameliyatları, rahim içi araç, kadına ağızdan ya da enjeksiyon ve benzeri yolla verilen suni hormonlar, prezervatif, diyafram, vajinal tablet, takvim (doğurgan dönemi belirleme), geri çekme, lavajdır. 1983'te yürürlüğe giren ek bir yasa ile kürtaj yaptırmak da "aile planlaması' yöntemi olarak benimsenmiştir. Aile planlaması yasa ve uygulamasının temel amacı, hızlı nüfus artışını düşürerek kalkınma sorunlarını hafifletebilmektir. Ayrıca, az sayıda doğumun bebek ve ana ölümlerini azalttığı da bir gerçektir.

Osmanlı döneminde ve Cumhuriyet sonrasında 1950lere kadar, ölüm oranının yüksek olması nedeniyle nüfus yavaş artmaktaydı. Nüfusun yavaş artması o dönemlerdeki emek yoğun üretim koşullarında, ekonominin önemli bir sorunuydu. Doğumların azalması devletin tercih etmediği bir durumdu; bu yüzden devlet, gebeliği önleyici yöntemleri tanıtıcı eğitim ve hizmet vermiyor, aksine, kürtaj ve gebeliği önleyici yöntem kullanmak yasaklanıyordu.

Bu yasaklara rağmen, İstanbul halkı, eskiden beri doğurganlığını ciddi biçimde denetlemiş, kentin nüfusu, doğurganlıktan çok göç yoluyla artmıştır. 19. yy'ın sonu ve 20. yy'ın başında İstanbul'daki

Müslüman aileleri inceleyen A. Duben ve C Behar bu yıllarda İstanbul'da doğurganlığın oldukça düşük olduğunu ve bu açıdan İstanbul ailelerinin Anadolu'dan çok Avrupa toplumlarındaki ailelere benzediklerim göstermişlerdir. Bu çalışmada, 1907 nüfus sayımı sonuçlarından yararlanılarak ortalama doğurganlık oranının (ODO) 3.88 olduğu bulunmuştur. Kadın başına ortalama dörtten az doğumun olması çiftlerin doğurganlıklarını denetlediklerini göstermektedir.

20. yy'm başında, İstanbul ailelerinin çoğunlukla "geri çekme" yöntemi ile korundukları ve istenmeyen gebeliklerde kürtaja çok sık başvurdukları anlaşılmaktadır. Lavaj da oldukça yaygın bir yöntemdir. Prezervatif ise. bilinmekle birlikte, tercih edilen bir yöntem değildir. O dönemlerde dünyada yaygınlaşmaya başlayan diyafram İstanbul'da bilinmemektedir.

20. yy'm ortalarında İstanbul'da doğurganlık düzeyi daha da düşmüştür. 1945'te, biraz da II. Dünya Savaşının kötü yaşam koşullarının etkisiyle, ortalama doğurganlık oranı, İstanbul ve İzmir illeri bir arada, 2,41 çocuk olarak tahmin edilmektedir. Bu tarihten sonra, doğurganlık düzeyi biraz artarak. ODO 3 çocuk civarında olmak üzere. 19801ere kadar istikrarlı bir seyir takip etmiş, sonra biraz azalarak 2 çocuk civarına gelmiştir.

Aile planlaması konusunda bütün İstanbul İli için yapılmış bir araştırma yoktur. Türkiye çapındaki araştırmalarda İstanbul ili için ayrı hesaplamalar da yapılmamış; İstanbul, batı bölgesinde ya da büyük kentler grubu içinde ele alınmıştır. İstanbul'un ancak belli bir yöresini temsil eden yerel araştırmalar, büyük ölçüde alt gelir gnıplarına yöneliktir. Özetle, İstanbul'un bütününün ve özellikle doğurganlıkları çok düşük bir düzeyde olan üst-orta gelir gruplarının aile planlaması uygulamaları bilinmemektedir. Elde bulunan kısıtlı bilgiye dayanarak İstanbul'da çiftlerin yaklaşık dörtte üçünün gebeliği önleyici yöntem kullandıkları hesaplanmıştır.

Yerel araştırmalar, birbirleri ile tutarlı bir biçimde, ailelerin, tıpkı yüz yıl öncesinde olduğu gibi. en çok geri çekme yöntemine rağbet ettiklerini ve kürtaj yaptırdıklarını göstermektedir. Rahim içi araç kullanan kadınların oranı da bütün Türkiye'de olduğu gibi geri çekmeden sonra ikinci sırada yer almaktadır.

İstanbul'da doğurganlıklarını düşük düzeyde tutmasını başaran çiftler, bu konuda devletten ve tıp sisteminden fazla yararlanmamaktadırlar. Zira aile planlaması hizmetleri açısından burası öncellikli bölgeler arasında değildir. İstanbul'da otuz bir Ana-Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması (AÇS/AP) Merkezi halka gebeliği önleyici yöntemler hakkında yardımcı olmaktadır. Ayrıca seksenden fazla hastane ve sağlık kurumunun yalnızca sekizinde aile planlaması kliniği vardır. Bunlar arasından ancak dördünde, isteğe bağlı kürtaj yaptırma hizmeti, yine dördünde, sağlık personeline aile planlaması konusunda sertifikalı eğitim hizmetleri verilmektedir. İlin nüfusu dikkate alındığında bu klinikler ve AÇS/AP merkezleri sayıca çok yetersizdir.

İstanbul'da Sağlık Bakanlığının dışında aile planlaması ile ilgili hizmet araştırması yürüten kamu kurumları, İstanbul Üniversitesi Çocuk Sağlığı Enstitüsü ve İstanbul ve Marmara üniversitelerindeki Halk Sağlığı ana bilim dallarıdır. Ayrıca Türkiye Aile Planlaması ve Sağlığı Vakfı, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı ve Aile Planlaması Derneği gibi özel vakıf ve dernekler de aile planlaması konusunda çalışmalar ve araştırmalar yürütmektedir. Ancak bu gönüllü kuruluşlar çoğunlukla tüm ülkeyi hedef alan çalışmalar yapmakta. Sağlık Bakanlığının çalışmaları dahil, aile planlamasına ilişkin hizmet araştırmaları, genellikle uluslararası kumluşların mali desteği ile yürütülmektedir.

Bibi. F. C. Shorter-M. Macuıa. *Türkiye'de Nüfus Artışı (1935-75) Doğurganlık ve Ölümlülük Eğilimleri.* Ankara. 1983: A. Duben-C, Behar. *İstanbul Households. Family and Fertility, 1880-1940.* Cambridge, 1991; A. Bulut-N. Üzel-T. Kutluay-O. Neyzi, 'Experiences of a Health Team Working in a New Urban Settlement Area in Istanbul". *Journal of Community Health.* XVI/**5,** (1991).'

FERHUNDE ÖZBAY

AKA GÜNDÜZ

(1886, Selanik. - 7 Kasım 1958. Ankara) Hikâye ve roman yazarı. Kuleli Askeri Lisesi'ni bitirdi. Paris'te bir süre güzel sanatlar öğrenimi gördü. 1909'da İstanbul'da gazeteciliğe başladı. İstanbul işgal edildiğinde Malta'ya sürüldü. 1932-1946 yılları arasında Ankara milletvekili oldu.

Milli Edebiyat akımı temsilcilerinden olan Aka Gündüz yer yer çok gerçekçi sahnelerle örülü, ama çoğu kez üslup özenlerinden uzak, popüler edebiyatın niteliklerine yatkın hikâye ve romanlarında, "bir hayat yüksekokulu" diye tanımladığı Anadolu'yla İstanbul'u kıyaslama yoluna gitmiştir. Başlıca romanları arasında sayılabilecek *Tang-Tango*(1928). *Bir Şoförün Gizli Defteri* (1928). *Kokain* (1933). *Çapraz Delikanlı* (1938). *Zekeriya Sofrası* (1938) ve *Bir Kızın Masalında* (1954) bu kıyaslamanın izdüşümlerini yakalamak olasıdır.

Aka Gündüz, hikâye kitabı *Bu Toprağın Kızlarında* (1927) İstanbullu dört genç kızı odak alıyor, daha o zamanlar, eski payitahtın sefih ve düşkün bir ahlakı temsil ettiği kanısına varıyordu. İlk iki hikâye, "Sokak" ve "Salon", adlarından da anlaşılacağı gibi yoksul ve zengin çevrelerin hayatlarını dile getirmekte: İstanbul'un fuhuş bataklarına eğilmektedir. *Bir Şoförün Gizli Defteri,* taksi şoförü Erol'la paşa kızı Çilerin aşk macerası çerçevesinde. 1920'ler İstanbul'undan çok renkli sahnelerle bezenmiştir. Beyoğlu, o zamanın modern apaıtmanlı Taksimi, ahşap konaklı Şişlisi, gözde bir semt olan Nişantaşı, bir yandan da İstanbul'un Müslüman dünyasını simgeleyen Fatih, Karagümrük. zaman zaman Adalar, Boğaziçi gibi sayfiye semtleri romanın toplumsal coğrafyasını oluşturur. Romancı, bu semtleri, daha çok yaşama biçimleri açısından tasvir etmiş, oralarda yaşanılan hayatları yansıtmıştır. İstanbul yine ahlaki çöküşün beşiğiyken Erol'un iz sürdüğü Anadolu, bu ahlaki çöküşe bir yanıt gibi gösterilmiştir. Bununla birlikte şehrin sorunlarına ilişkin ilginç saptayımlara yer verilmiştir: Çamlıca "bir vebalı eve, bir koleralı gemiye" dönmektedir; Üsküdar, "bit düşmüş tavuk kümesinden daha ıssız, daha bakımsız"dır; sokakları kabak çekirdeği kabuğundan geçilmeyen Adalar'a yirmi iki yıl önce su gelecek denmiş, su sonunu bir türlü çözülememiştir... *Kokainde* olduğunca bu romanda da "fino" denilen esrarlı sigarayla kokain 1920'ler İstanbul'unda hem yüksek tabakanın, hem de ayaktakımının rağbet gösterdiği uyuşturuculardır.

Dans tutkunu Çapraz Delikanlı Okan, adını verdiği romanda, o yılların İstanbul'unu eğlenceler, suareler, balolar dünyasıyla yansıtır. Tango, fokstrot, bluz. vals, çarliston bu çevrelerin gündemindedir. Batılılaşmayı yanlış değerlendiren İstanbul, romancının anlatımıyla, toplumsal endişelerden uzak, birtakım karanlık para işlerinden kazançlı, vur patlasın çal oynasın yaşamaktadır. İşin tuhafı. 1938 basımı *Çapraz Delikanlıdan* 1954 basımı *Bir Kızın Masalına,* romancının bu kente bakışı hemen hiç değişmeyecek; İstanbul bir salonlar, barlar, arka sokaklar, randevuevleri kenti özelliğiyle nitelendirilecektir.

Aka Gündüz ayrıca dergilerde, gazetelerde kalmış, bir kitapta henüz derlenmemiş yazılarında İstanbul'un ilginç kişilerinden, semtlerinden, meslek dallarından sıkça söz açmıştır.

Bibi. S. X. Ergun. *Aka Gündüz-Hayatı, Eserleri,* İst., 1937; M. N. Özön, *Son Asır Türk Edebiyatı Talihi.* İst.. 1941: H. Yücebaş, *Bütün Cepheleriyle Aka Gündüz.* İst., 1959.

SELİM İLERİ

AKAKİOS

(?, ? - 489, Konstantinopolis [İstanbul]) Patrik (472-489). Bu görevden önce Bizans başkentinde Zotikos Yetimhanesinin yöneticiliğini yapıyordu.

Patriklik döneminin en ciddi sorunu monofizitlik akımı (bak. Halkedon Konsili) etrafında gelişen çekişmeler oldu. Bizans İmparatorluğunun özellikle doğu eyaletlerinde yaygın olan ve Halkedon Konsili (451) tarafından yasaklanan monofizitlik, Akakiosün patrikliğinin ilk yıllarında tahtı kısa bir süre için zor yoluyla ele geçiren İmparator Basiliskos (hd 475-476) tarafından yeniden tanınmıştı. Başkent halkının büyük çoğunluğundan tepki gören bu olay sırasında Akakios, Aziz Daniel Stylites(->) ile birlikte, monofizitlere karşı mücadelenin başını çekti. Mücadeleler sürmekteyken çıkan büyük bir

yangın ise başkentte birçok kitap ve değerli sanat eserinin yanmasına yol açtı.

Ancak bir süre sonra Bizans kilisesinin diğer Doğu kiliseleriyle dayanışma halinde olması yönünde bir siyaset benimseyen Akakios, bu arada monofizit İskenderiye patriğine karşı Roma kilisesiyle girdiği ittifaktan vazgeçti ve 482'de imparator Zenonün isteği üzerine. Halkedon Konsili taraftarlarıyla monofizitler arasında uzlaşma arayan bir bildiri *(Henotikon)* yazdı. Bu bildiri, imparatorluk dahilinde her iki tarafı da tatmin etmediği gibi. Papa tarafından da reddedildi, daha sonra da. Roma ile Konstantinopolis kiliselerinin bölünmelerine sebep olan ve Akakiosün adıyla anılan bir mezhep hareketini doğurdu. Başkentte ise 5. yy'ın ortasından beri monofizitlikle mücadelenin merkezi olan Akoimetoi ("Uykusuzlar") Manastırı bu yöndeki faaliyetlerin odak noktası olarak varlığını sürdürdü.

Akakiosün patrikliği ve takip ettiği dini politika genelde başarısızlıkla sonuçlandıysa da, dönemin olayları Konstantinopolis Kilisesi'nin diğer kiliseler karşısında önem ve etkisinin artmasına işaret eder.

Bibi. E. Schwartz, *Publizistische Sammlungen zum acacianischen Schisma.* Münih. 1934; E. Marin, *Dictionnaire de théologie catholique,* 1, 1935. s. 288-290; W. H. C. Frend, "Eastern Attitudes to Romo during the Acacian Schism", *Studies in Church History,* XIII, (haz. D. Baker). Oxford, 1976, s. 69-81.

NEVRA NECÎPOĞLU

AKALIN, BESİM ÖMER

(1861, Istanbul - 19 Mart 1940, Ankara) Hekim. Ömer Şevki Paşanın oğludur. 1885'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'yi (Askeri Tıbbiye) yüzbaşı rütbesiyle bitirdi. Aynı yıl fenn-i kıbale (doğurtma bilgisi) muallim muavinliği (doçent) sınavını kazanarak akademik hayata girdi. 1887'de uzmanlık öğrenimi için Paris'e gitti. 189T'de istanbul'a dönüşünde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane fenn-i vilade (obstetrik-doğum bilgisi) muallimliğine (profesör) getirildi. 1892'de İstanbul'daki ilk doğum kliniği olan Viladethane'yi(->) kurdu. 1895'te müdürlüğüne atandığı Ebe Mektebi'ni modern bir okul durumuna getirdi. 1896'da seririyat-ı viladiye (doğum kliniği) muallimi oldu. Bu çalışmaları ona kısa zamanda İstanbul'un en tanınmış kadm-doğum hekimi olarak büyük ün kazandırdı. Rütbesi de paşalığa yükseldi.

Besim Ömer Akalın
1HTTV Arsivi

Akalın 1909'da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıbbiye) ile Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanenin (Askeri Tıbbiye) birleştirilmesi ile Haydarpaşa'da kurulan tıp fakültesine bağlı olarak Kadırga'da ikinci bir doğum kliniği ve ebe okulu açtı. Bu klinik ve okul 1928'de Haydarpaşa'ya taşınmış, buradaki klinikle birleşmiştir.

Akalın 1914'te tıp fakültesi dekanlığına seçilmiş. 1919-1923 arasında da darülfünun emirliği (rektör) yapmıştır. Mütareke dönemine rastlayan bu görevi sırasında işgal kuvvetlerinin üniversiteye girmesine izin vermemiştir. **1933** te emekli olduktan sonra 1935 ve **1939**'da iki dönem milletvekili seçilmiş, bu görevi dolayısıyla bulunduğu Ankara'da ölmüştür. Kabri İstanbul'da Merkezefendi Mezarlığındadır.

Kadın-doğum hekimliği yanında, çocuk hekimliğinin kurulmasına, hemşireliğin ve hastabakıcılığm bir meslek olarak gelişmesine büyük katkılarda bulunan Akalın 1917'de Himaye-i Etfal Cemiyetinin (Çocuk Esirgeme Kurumu) kumlmasında da rol oynamıştır. Hilal-i Ahmer Cemiyetinin (Kızılay) 191 Tde yeniden düzenlemesine de öncülük etmiştir. 1918'de Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyetinin başkanlığına getirilmiştir. *Verem Tehlikesi Veremle Mücadele* (1919) adlı risalesi Türkiye'de veremle savaş alanında yayımlanmış ilk broşürdür.

Akalın halkın sağlık konularında eğitilmesine büyük önem vermiş, sağlıklı çocuk yetiştirmek, dişlerin korunması, zayıflık ve şişmanlık, tütün. içki. deniz banyoları, kaplıcalar ve ilkyardım gibi birçok konuda kitaplar yayımlamıştır. Halkın koruyucu hekimliğe ilgisini çekmek için *Nevsâl-i Afiyet* (1899-1904, 4 kitap) adlı yıllıklar çıkarmış, gazete ve dergilerde çok sayıda makale yayımlamıştır. Mesleki kitaplarının sayısı da elliyi aşkındır.

Bibi. *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi,* İst., 1329-1331. s. 31. 35; A. Süheyl (Ünver), "Besim Ömer Paşa ve Doğum Tarihi". *Tedavi Seriiiyatı ve Laboratuarı,* II, no. 6 (1932); Feridun Neşet (Frik), "Prof. Dr. Besim Ömer Paşanın 70'inci Yıldönümü Münasebetiyle", *Tedavi Notları.* VIII. no. 9 (1933), s. 249-250; Â. M. Özden. "Besim Ömer Akalın, *"Tedavi Kliniği ve Laboratuarı,* X, no. 37 (1942); Gövsa. *Türk Meşhurları,* 71; *İSTA,* I, 497-498.

NURAN YILDIRIM

Necip Akar
Turhan Baytop

AKAR, NECİP

(1904. Halep - 18 Haziran 1957, İstanbul) Eczacı. **1924** te İstanbul Eczacı Mektebinden diploma aldı. Yeniköy'de eczane (Merkez Eczanesi) açtı. 1927'de ağabeyi Cemil Akar ile ortak olarak diş macunu üretimine başladı. Ürettiği macuna "Xecip Bey Diş Macunu" adını vermişti. Bu isim sonradan "Radyolin Diş Macunu" olarak değiştirilmiştir. 1935'te "Gripin" adını verdiği ağrı kesici bir kaşenin ruhsatını aldı. Necip ve Cemil Akar kardeşler tarafından Radyolin Laboratuvarı'nda (Bahçekapı, Mimar Vedat Caddesi) üretilen bu iki müstahzar, yapılan etkili tanıtım çalışmalarıyla yurt düzeyinde büyük üne kavuşmuştu.

Necip ve Cemil kardeşlerin ortaklığı 1950'de sona erdi, Cemil Bey Radyolin'i. Necip Bey ise Gripin isimli preparati aldı ve Cağaloğlu'nda (Cemal Nadir Sokağı, no. **1)** kurduğu "Gripin Laboratuvarı'nda (Gripin İlaç AŞ) bu ilacı üretmeye devam etti. Daha sonra yapım iznini aldığı "Opon" isimli ilaç da bu laboratuvarda üretilmiştir.

Necip Akar ilaç yapımından sonra temizlik malzemeleri üretimine geçmiş, "Puro" tuvalet sabunu ve "Fay" temizlik tozu ürünleri ile bu alanda büyük bir gelişme ve başarı sağlamıştır.

Bir deniz kazası sırasında, arkadaşlarını kurtarmak isterken boğularak ölmüştür.

TURHAN BAYTOP

AKARCA MESCİDİ VE TEKKESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Cihangir-Akarca semtinde, Kılıçalipaşa Mahallesi'nde, İlyas Çelebi Sokağı ile İlyas Çelebi Camii Sokağının kavşağında yer almaktadır.

Bulunduğu semtin adı (Akarca) ile anılan bu mescit-tekke Kalyoncular Defterdarı İlyas Çelebi tarafından yaptırılmıştır. T. Öz. *İstanbul Camilerinde* **16.** yy'da inşa ettirildiğini yazmaktadır. Ne var ki. İstanbul'daki hayır eserlerinin

Akarca Mescidi ve Tekkesi
M. Baha Tanınan, 1993

tarihçelerine ilişkin temel kaynaklarda bu hususta bilgi bulunmadığı gibi yapının inşa tarihini veren bir kitabeye de rastlanmamaktadır. Ayrıca İlyas Çelebinin, mihrap duvarı önünde bulunan mezar taşı da tarihsizdir.

İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü'ndeki **1341/1925** tarihli *Esâmi-i Tekâyâ Defte*n'nden E. Hakkı Ayverdi'nin naklettiği bir kayıtta, Şeyh Veli Efendi adında bir şahsın Tophane'de İlyas Çelebi Camii'ne meşihat koydurduğu bildirilmektedir. Diğer taraftan. Celvetîliğin piri Aziz Mahmud Hüdâyî'nin (ö. **1628)** halifelerinden, Ehl-i Cennet Efendi" olarak anılan Şeyh Mehmed Fenâyî Efendi'nin (ö. **1664).** mürşidinin vefatı üzerine **(1628),** görevli olarak bulunduğu Simav'dan İstanbul'a geldiği, doğduğu semt olan Tophane'de yerleşerek. Hüdâyî Asitanesi'ne postnişin olduğu tarihe **(1657)** kadar burada münzevi bir hayat sürdüğü, bu arada İlyas Çelebi (Akarca) Mescidimde kürsü şeyhliği yaptığı, kendisinden sonra, Aziz Mahmud Hüdâyî'nin diğer bir halifesi olan Tophaneli Şeyh Veli Efendi'nin (ö. **1697)** bu görevi devraldığı bilinmektedir. Böylece, Akarca Mescidimde 17. yy'm ikinci çeyreğinde Celvetîlerin faaliyet göstermeye başladıkları, **1657**'den az sonra da Şeyh Veli Efendi'nin, söz konusu mescide meşihat koydurmak suretiyle bu faaliyete resmiyet kazandırdığı anlaşılmaktadır.

Celvetîliğe bağlı olarak tesis edilen. 'İlyas Tekkesi" veya "İlyas Efendi Tekkesi" olarak da anılan Akarca Tekkesi, muhtemelen 18. yy'm birinci yarısında Kadirîlere intikal etmiş, mescidin imamı olan Mustafa Efendi (ö. 1763'ten az sonra). Kasımpaşa'daki Muabbir Tekkesinin şeyhi Ali Vahdî Efendi'den (ö. 1763) hilafet almıştır. II. Mahmudün kızı Saliha Sultanin 1834'teki düğününe davet edilen Celvetî şeyhleri arasında "Tophane'de, Akarca'da Akarca Tekkesi Şeyhi el-Seyyid Sadullah Efendi'nin adı geçmekte, tekkenin tekrar Celvetîliğe avdet ettiği anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonraya ait tekke listelerinde de Akarca Tekkesi Celvetî olarak gösterilmiştir. Ancak, çocukluğunda bu civarda oturmuş olan ve babası ile Akarca Tekkesi'ne birçok defa gittiğini söyleyen İ. Hüsrev Tökin burada, tekkelerin kapatılmasından önceki yıllarda Rıfaî ayinlerinin icra edildiğini, vücuda şiş saplamak, kızgın demir yalamak gibi, Rıfaîler'in "burhan" tabir ettiği birtakım gösterilerin yapıldığını söylemiştir.

Ayin günü çarşamba olan Akarca Tekkesinde postnişin olan şeyhlerin tam bir dökümü elde edilememiştir. Bu tür çift fonksiyonlu mescit-tekkelerde görüldüğü gibi burada da imamlık ve şeyhlik görevinin aynı kişi tarafından üstlenildiği anlaşılmaktadır. *Mi'rat-ı İstanbul'da,* Akarca Mescit-Tekkesi'nin kapısı üzerinde bulunduğu ifade edilen, bugün mevcut olmayan manzum kitabede, 1306/1888'de. harap durumdaki yapının, imam Hoca Fuad Efendi'nin önayak olması sonucunda halkın yardımlarıyla yeniden inşa ettirildiği belirtilmektedir.

Akarca Mescit-Tekkesi. avm zamanda tevhidhane olarak kullanılan mescit bölümü ile bunun batı yönüne bitişen harem bölümünden meydana gelmekte, mescit-tevhidhanenin bodrum katında, selamlık birimleri veya derviş hücreleri olarak kullanıldığı anlaşılan basık tavanlı mekânlar yer almaktadır. Yapı dik bir vamaç üzerinde yükselmekte, kuzeydeki küçük avlunun girişi, arazinin meyli yüzünden basamaklı olan İlyas Çelebi Camii Sokağina açılmaktadır. Halen (Ekim 1993) Vakıflar İdaresi tarafından onarımı yaptırılan mescit-tevhidhane, ahşap duvarlı ve kapalı bir son cemaat yeri ile kagir duvarlı bir harimden oluşmakta, her iki mekân da, kiremit kaplı bir ahşap çatı ile örtülü bulunmaktadır. Son cemaat yerinin, ahşap dikmelerle takviye edilmiş olan üst katı, kadınlara mahsus bir fevkani mahfil olarak değerlendirilmiş, kuzeybatı köşesine, bu mahfile çıkan ahşap merdiven, merdivenle harim duvarı arasına da minarenin kaidesi yerleştirilmiştir. Dışardan ahşap kaplama, içerden bağdadi sıva ile oluşturulan son cemaat yeri duvarlarında dikdörtgen açıklıklı pencereler bulunmaktadır.

Harim kısmının moloz taş örgülü, doğu. batı ve güney duvarlarında, iki sıra halinde düzenlenmiş dikdörtgen açıklıklı pencereler sıralanmaktadır. Alt sıradaki pencerelerin açıklıkları aslında tuğladan basık kemerlerle geçilmiş olduğu halde sonradan pencerelerin içine dikdörtgen açıklıklı ahşap kasalar yerleştirilmiş, kemer aynaları da örülerek kapatılmıştır. Harimin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde, zemini bir sekiyle yükseltilmiş ve çevresi ahşap korkuluklarla kuşatılmış olan birer küçük mahfil bulunmaktadır. Bunların üzerinde, fevkani kadınlar mahfilinin, birer ahşap dikmeye oturan çıkmaları yer almaktadır. Güney cephesinde dışa taşkın olan. yarım daire planlı mihrap nişinin iç yüzeyinde, geç devir mihraplarında sıkça uygulanan bir süsleme grubu görülmektedir: Tepede "Sultan Mahmud güneşi" türünden ışınsal bir motif yer almakta, bunun altında, iki yandan kordonlarla tutturulmuş perdeler, ortada ise bir kandil motifi dikkati çekmektedir. Dekupaj tekniği ile imal edilmiş, basit süslemeli ahşap minber geçen yüzyılın ürünüdür. Harimin cepheleri içbükey bir saçakla son bulmakta, güney cephesini, antik Yunan mimarisinden üçgen bir alınlık (fronton) taçlandırmaktadır. Kısa, silindirik minare tuğladır. Basit demir korkulukların kuşattığı şerefesi kesme taştan konsollarla desteklenmiş, peteğin üzerine, kesme taştan, boğumlu bir külah oturtulmuştur.

Girişin, güneyde İlyas Çelebi Sokağında bulunan harem bölümü günümüzde imam meşrutası olarak kullanılmaktadır. 19. yy sonlarına ait sıradan bir İstanbul evi olan harem bölümü kagir bir bodrum ve zemin kat ile, sokak yönüne çıkma yapan ahşap bir üst kattan meydana gelir. Mihrap duvarının önündeki küçük hazirenin, İlyas Çelebi Sokağı üzerindeki istinat duvarında I. Ulusal Mimari Üslubu'nda küçük bir çeşme vardır. Dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış olan sivri kemerli çeşme

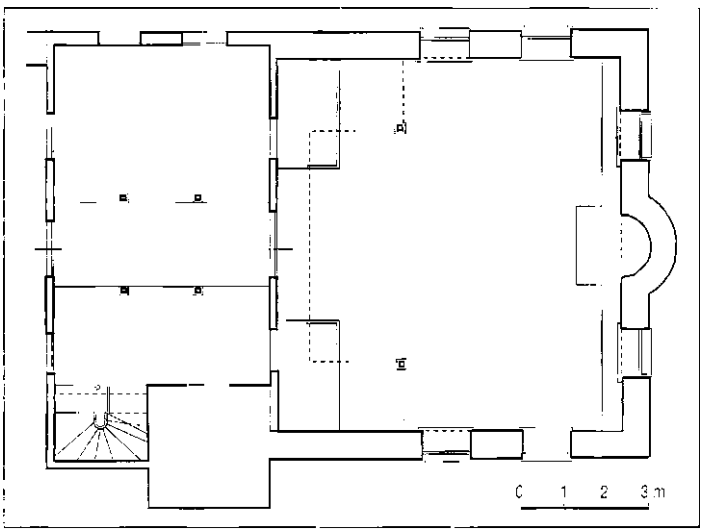

Akarca Mescidi ve Tekkesi
Mescit-tevhidhanenin planı.
M. Baha Tanınan, 1983

nişinin üzerinde, boş bırakılmış olan, enine dikdörtgen kitabe yüzeyi, kemerle bunun arasında kalan üçgen alanlarda da birer adet kabartma rozet yer almaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 307: Ayvansarayî, *Hadîka,* II. 73-74; Kut, *Dergehnâme,* 221, 232, no. 43; Çetin, *Tekkeler,* 590; Aynur, *Sallba Sultan,* 34, no. 13; *Âsitâne,* 14; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 34-35. no. 61; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ.* 11; Raif, *Mir'at,* 349-350; *Siciü-i Osmant,* IV, 612: Öz. *İstanbul Camileri.* II. 3: M. Sertoğlu. "Galata ve Tophane". *Hayat Tarih Mecmuası.* 7 (Temmuz 1977), 9-17; H. K. y'ılmaz. *Aziz Mahmûd Hüdâyî* ***ve*** *Celvetiyye Tarikatı.* İst., 1982. 126, 130, 286-287.

M. BAHA TANMAN

AKARÇEŞME HAMAMI

Eyüp Defterdar Mahallesi'nde Çömlekçiler Caddesi ile Abdurrahman Şeref Bey Caddesi'nin kesiştiği köşededir.

Bulunduğu mahallenin adına atfen "Çömlekçiler Hamamı" da denir. Çifte hamamdır ve Türk hamamlarının en güzel örneklerinden biridir.

Camekân kısmının üstü kiremit örtülü olup, bir özelliği yoktur. Çatıda ahşap gövdeli bir aydınlık feneri vardır. Burada kahve ocağı ile üst kata çıkılan merdivenler yer alır.

Soğukluk kısmında, girişin sağındaki duvarda, küçük bir niş içinde bir çeşme vardır. Buranın iki yan duvarının önünde peykeler bulunur. Bunlardan sağdakinin üstü bölünerek iki duş yeri yapılmış ve yapı düzeni bozulmuştur.

İki soğukluktan soldaki sıcaklığa açılır. Sıcaklık üç bölümden oluşur. Birinci kısım, iki geniş kemerin taşıdığı bir kubbe ile iki küçük beşik tonozun örttüğü bir sofadır. İki kademeli bir seki üzerinde altı kurnası vardır. Sıcaklığın sol duvarında boydan boya tas koymak için bir duvar girintisi ve ayrıca derin ve yüksek bir niş bulunmaktadır. Sağda ise biri üç. diğeri dört kurnalı iki halvet vardır. Bunların arasındaki duvarda kandil nişi yer alır. Halvetlerin üzeri kubbelidir.

Bibi. *İSTA,* I, 500-501; *İKSA,* I. 510.

ZİYA NUR SEZEN

AKARETLER

Beşiktaş ve Maçka arasında, bulunduğu semte adını veren sıra ev grubu. Şair Nedim ve Spor caddelerinin çatalağzı biçiminde birleştikleri bölgede ve eğimli arazide kurulmuştur.

Akaretler sıra ev grubu, "sıra ev" olarak adlandırılan konut tipinin İstanbul'daki en önemli ve anıtsal örneğidir. Yapımına Ocak 1875'te irade-i hümayunla başlanan Akaretler sıra evlerinin mimarı, Sarkis Balyan'dır.

Bu sıra evler kira konutu olarak tasarlanmış ve bunlardan elde edilecek gelirle Aziziye Camii'nin yapılması öngörülmüştür.

Sıra ev, 19. yy'ın ikinci yarısından başlayarak İstanbul'un kentsel büyüme alanlarında, yangın sonrası düzenleme bölgelerinde veya azınlık gruplarının vakıf arazilerinde inşa edilmiş bir konut tipidir. Orta ve küçük kentsoylu sınıfının konutu olarak ortaya çıkan sıra ev tipi, İstanbul'daki konumu ve mimari nitelikleri ile kent tarihi ve sosyolojisi açısından son derece önemli veriler oluşturmaktadır.

Akaretler sıra ev grubu, 66 parsel üzerinde 133 konut birimini içermektedir. Parseller, konum ve büyüklük bakımından birbirlerinden küçük ayrımlar gösterirler. En farklı olan, üçgen biçimli adanın köşe parselidir. Belirli geometrik biçimi olmayan, üç cephesi de yola bakan ve alanı en büyük (600 m^2) olan parseldir. Geri kalanların tümü küçük kenarları yoldan cephe alan dikdörtgen biçimli ve alanları 180 m^2 ile 220 m^2 arasında değişen parsellerdir. Parsellerin yoldan cephe alan kenarları, her bir grup içinde birbirine eşit genişliktedir. Üçgen adadaki parsellerin cephe genişliği 8,80 m, öbür gruplarda 7,50 m'dir. Arazinin eğimlerinden ötürü arka bahçe çizgisi değiştiğinden parsel büyüklükleri az da olsa farklıdır. Biri Şair Nedim Caddesi'nde dördü de Spor Caddesinde olmak üzere beş parsel çift parsel alanı büyüklüktedir. Parsellerin tümü yolu dik çizgilerle bölümlemiştir.

Akaretler sıra ev grubunun etkili kentsel perspektifi öncelikle bu parselasyon sistemine dayanmaktadır. Mimar, kendi imar kurallarını da getiren bu düzenleme ile ve yaratıcı bir ustalıkla arazinin elverişsiz koşullarını olumlamıştır.

Üçgen biçimli yapı adasında arka bahçelerin gerisinde Akaretler'e ait ve muhtemelen ortak kullanım için ayrılmış, geniş bir alan bulunmaktadır. Bugün Beşiktaş Plaza Projesinin uygulandığı bu alana Spor Caddesi üzerinde bulunan ve basık kemerli bir kapısı olan geniş bir geçitten girilmektedir.

Akaretler sıra ev grubunda, plan tipolojisi bakımından iki ana tip ve bunların küçük farklar içeren varyantları bulunmaktadır.

Birinci tip. yandan girişli, önde salon ve arkada yatak odaları ve ortada servis hacimleri olan modeldir. Bu tipin, merdivenin ortada veya yanda oluşuna ve arkada tek veya çift oda bulunuşuna göre varyantları bulunmaktadır. Yaklaşık 120 m^2'lik inşaat alanı rasyonel bir düzenlemeyle, kayıp alanlar en aza indirgenerek kullanılmıştır. Mutfak ve banyo/tuvaletin günümüz ölçülerine göre küçük tutulmasına karşılık oturma hacimleri büyüktür (ortalama net 49 m^2). Çok eskimiş ve kötü kullanılmış olmakla birlikte çağdaş donanımı vardır.

İkinci tip, yalnızca, yukarıda beş tane olduğunu söylediğimiz çift parsel büyüklüğündeki parsellerde kullanılmıştır. Çok daha ileri bir tarihin plan anlayışına yakın duran bir düzenleme görülmektedir. İki konut birimi, ortada yer alan tek bir merdiven çekirdeğine bağlanmış ve böylece altı daireli apartman tipi bir konut elde edilmiştir. Öteki parsellerdeki gibi önde salon, arkada iki oda ve ortada servis hacimleri olan plan, özellikle bu hacimlerin daha konforlu olabileceği boyutlar sağlamaktadır. Tek merdiven ve geniş bir aydınlık orta alanlara önemli bir planlama rahatlığı getirmiştir.

Akaretler sıra ev grubunda, cephe tipolojisi bakımından da iki ana tip vardır.

Birinci tip, üçgen biçimli adanın cephelerinde kullanılan ve birinci katında bir çıkma ve onun üzerinde bir balkon bulunan cephe düzenlemesidir. İkinci tip ise, caddelerin öbür kenarındaki konutlar için seçilmiş olan çıkmasız ve salt ikinci katta balkonu olandır.

Sıra ev grubunun cephe düzeni ve grubun genel konsepti için üslup terimi olarak neoklasisizm sözcüğü kullanılabilir. Ancak burada üslubun esnek ve özgül kullanımına işaret edilmelidir. Çünkü buradaki gibi bir kentsel düzenleme söz konusu olduğunda üslup betimlemeleri tek birimi değil, grubun bütününü göz önüne almak durumundadır. Tek yapıda belirgin, önemli veya belirleyici olmayan bir yapı elemanı, bütün içinde belirleyici özellik kazanabilir.

Bu açıdan bakıldığında Akaretler sıra *ev* gnıbunda, her iki cephe tipinde de yatay bölümlemeyi, dolayısıyla konut bi-

Akaretler
Onur Dirikan, 1993

rimleri arasındaki bağlantıyı ve süregidişi sağlayan cephe öğelerinin öncelikle kullanıldığı gözlenmektedir. Örneğin, giriş katının yüksek bir profille üst kattan ayrılması, kat bitiminin ayrıca 0,20 m'lik bir konsol kornişi ile belirtilmesi ve nihayet küçük takozlar dizisiyle vurgulanan saçak kornişi ve parapet, yatay bağlantıyı ve sürekliliği sağlayan öğelerdir.

Birinci cephe tipindeki çıkmalar, bu tipin en önemli cephe motifidir. Köşeleri klasik pilastrlarla belirtilmiş olan çıkmalar, büyük ve yüksek kemerli ön pencereleriyle birim konuta anıtsal sayılabilecek bir gösterim verirler. Bu gösterimin yamsıra çıkmalar, bütün içinde sağladıkları ritim dolayısıyla önemlidirler. Birim konutlar, eğime bağlı olarak ikişer veya üçerli gruplar olarak bloklaştığmda sıra ev dizisi, bu çıkmalarla şaşırtmalı bir hareket kazanmaktadır. Böylece cephelerin birim konuttaki klasik dengesine karşın bütünde sokak mekânının akışına katılan bir hareket yönlenmesi oluşturulmaktadır. Cephe düzenlenmesi bakımından üçgen yapı adasındaki konutlar daha özenle ele alınmış görünmektedir. Bunların alanlarının da 20 m^2 kadar büyük olması, bir üst sınıf için tasarlandıklarını düşündürmektedir.

İkinci gruptaki yapılar, daha mütevazı bir görünüşe sahiptir. Giriş katı, kalın ve düz bir profille üst kattan ayrılmıştır. Birinci ve ikinci katın pencereleri üçlü gruplar olarak düzenlenmiştir. Ancak, mimar cephede küçük yüzey farkları, çökertme ve taşmalar yaparak ve hemen hiçbir bezeme öğesi kullanmadan pencere yerleştirmeleri ile oynayarak cepheye mimari kalite kazandırmıştır. İkinci katta taş konsol öğeleriyle desteklenen balkon, cephe tipolojisinin önemli bir öğesidir. İlk bakışta fark edilmeyen herhangi bir profille işlenip belirtilmemiş bir pilastr, zeminden yapı bitimine kadar uzanmaktadır. Bu öğe, her birim konutun yalnızca bir tarafında yer almaktadır; yani birim konutun cephesinin var olan simetrik yapısını değiştirmektedir. Ama bu asimetri, grubun bütünlüğüne bağlı olarak bir süreklilik motifi olmaktadır. Yani konut birimleri kendi içine kapalı ve bitmiş simetrik cepheler yerine bir sonrakine bağlanan açık birimlerin bütünlüğü ve sürekliliğini edinmektedir.

Balkonla cephe dizisinde, birim konutlar, her parselde tek tek zemine uyarlanarak yerleştirilmiştir. Her birim konutun diğeri ile ilişkisi eşdeğerli bir kayma ile belirlenmektedir. Bu dizinin düzenli ritmi, karşı sıradaki dizinin şaşırtmalı ritminden farklıdır; daha süreğendir.

Birim yapılardaki konstrüktif öğelerin, örneğin pencere altı veya kat silmelerinin "son derece sade ve düz profili, birim konutta belki sözü edilmeyecek bir biçimlenmedir ama, bütünde bir süreklilik ve ritim motifine dönüşmüştür.

Akaretler sıra ev grubunun kentsel açık mekânı, yani sokağı betimlemede ve tanımlamadaki güçlülüğü, temsil ettiği anıtsal sokak mekânı imgesi, yapılarla açık mekân arasında gerçekleştirdiği entegrasyon, bu anıtsal uygulamanın en özgün kalitesini oluşturmaktadır.

Bibi. A. Batur-A. Yücel-N. Fersan, "Nineteenth Cenaıy Row-Houses of istanbul", *The Aga Han Award for Architecture,* II İst., 1978: A. Batur-A. Yücel-N. Fersan, "İstanbul'da Ondokuzuncu Yüzyıl Sıra Evleri. Koruma ve Yeniden Kullanım İçin Bir Monografik Araştırma". *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi,* V/2, 185-205; *İKSA,* I, 510-512; N. Akın, *19. yy in ikinci Yansında Balat, Galata-Pera,* lst., (basılmamış profesörlük tezi). 1993.

AFİFE BATUR

AKARSULAR

İstanbul ili sınırları içinden denize dökülen akarsular, Karadeniz ve Marmara Denizi havzasına dökülen akarsular olmak üzere ikiye ayrılırlar. İstanbul'un Avrupa yakasından denize dökülen akarsular eski masif ve dağlarla çevrilmiş bulunan Ergene Havzası nedeniyle, kendilerine büyük bir akaçlama havzası veya su toplama havzası (bir akarsuyun kolları ile birlikte yayılmış olduğu alan. ya da başka bir deyişle, bir akarsu tarafından suları boşaltılan alan) bulamamışlardır. Bu sahadaki akarsuları döküldükleri havzalara göre ayıran ve kabaca kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda olan su bölümü hattı, son epirojenik hareketler (yerkabuğunun yavaş bir tempo ile ve esas olarak düşey doğrultuda maruz kaldığı yükselme, alçalma, çanaklaşma ve çarpılma gibi) esnasında şekillenmiştir. Adı geçen su bölümü hattının güneyindeki akarsular Marmara Denizi'ne, kuzeyindekiler ise Karadeniz'e dökülür. Karadeniz kıyısında yer alan Terkos Gölüne dökülen Istranca Deresi. Marmara kıyısındaki lagünlerden Büyükçekmece Gölü'ne akan Çakıl ve Karasu dereleri ile Küçükçekmece Gölü'ne açılan Sazlıdere ve Nakkaşdere Avrupa yakasındaki göllere dökülen akarsuların en önemlileridir. Su toplama havzalan, Karbon devrine (zamanımızdan 280 milyon yıl önce) ait sertleşmiş kil taşları (şist) ve yapraklaşmış killi kumtaşlarmdan oluşan Alibey ve Kâğıthane (eski adı Kâtane) dereleri Halic'e dökülmektedir. Bu dereler killi, kumlu, dolayısıyla ufalanabilir araziden geçtikleri için, Halic'e taşıdıkları malzeme de çok boldur. Halic'in yukarı kesimi "Alibey ve Kâğıthane derelerinin getirdikleri erozyon materyalleriyle geniş ölçüde dolmuştur. Adı geçen derelerin havzalarındaki arazilerin yaşı eskiden beri Devon (zamanımızdan 345 milyon yıl önce) olarak kabul edilmişse de İ. Yalçınlar tarafından bulunan fosiller, bölgedeki bu eski arazinin Karbon yaşında olduğunu ortaya çıkarmıştır. Alibey ve Kâğıthane derelerinin uzunluğu 38 km kadardır. Yaklaşık 205 km^2'lik bir alanın sularını toplayan Kâğıthane Deresinin, deniz seviyesinden ortalama yükseltisi ise 38 m'dir. Alibey Deresi 130 krm'lik bir alanın sularını toplamakta ve deniz seviyesinden ortalama 30 m'lik bir yükseltide akmaktadır. W. Penck Kâğıthane ve Alibey derelerinin Haliç'te birleştikten sonra Sarayburnu eşiği önünden kuzeye doğru kıvrılarak Boğaziçi'ni takip eden bir yatak içinde aktığını iddia etmiştir.

İstanbul İli'nin, Kocaeli Yarımadası üzerinde bulunan ve Anadolu yakası adı verilen bölümünde ise akarsu ağında bir disimetri dikkati çeker. Karadeniz'e dökülen akarsular ile Marmara Denizi'ne dökülen akarsular arasında kabaca kuzey, kuzeybatı-güney, güneydoğu doğrultulu olarak uzanan su bölümü hattı, sahanın tam ortasından değil, çok daha güneyden Marmara Denizi kıyılarına yakın olarak geçer. Bu su bölümü hattının kuzeyinde kalan ve Karadeniz'e dökülen, nispeten çok sayıda, uzun akarsu bulunduğu halde, Marmara Denizi'ne dökülen kısa birkaç akarsu vardır. Anadolu yakasındaki akarsulardan en önemlileri Riva Deresi ile Hiçiz Deresi'dir. Karadeniz'e dökülen bu akarsulardan Riva'nm uzunluğu 65 km, su toplama havzası 680 km^2, deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 50 m'dir.

İstanbul İli sınırları içinden denize dökülen ve İstanbul'un Armutlu Yarımadası üzerindeki (Pendik yöresi) kesiminde bulunan akarsulardan Sellimandira Deresi, Eyrek Deresi (Kurtköy Deresi) ve Kiline Deresi Marmara Denizi'ne akarlar. Anılan akarsular yaz aylarında iyice azalırken, ilkbaharda genellikle taşarlar. Bununla birlikte, İstanbul'un birçok akarsu vadisi bugün tümüyle yerleşme alanı olmuştur. Ancak günümüz İstanbul'unun yoğun nüfuslanmış alanlarının dışında kalan ve tabanları verimli alüvyal topraklarla kaplı bulunan bazı akarsu vadileri tarım alanları olarak kullanılmaktadır.

İstanbul akarsularının bazılarının üzerinde barajlar yapılmıştır. Bunlar Alibey Deresi üzerindeki Alibey Barajı, Riva Deresi üzerindeki Ömerli Barajı, Hiçiz Deresinin kollarından Darlık Deresi üzerindeki Darlık Barajı ve Göksu üzerindeki Elmalı Barajıdır.

İstanbul'da yer alan akarsulardan bazılarının özellikleri şöyledir:

Istranca Deresi: İstanbul İli'nin, Avrupa yakasında bulunan Istranca Deresi, sularını Terkos (Durusu) Gölü'ne boşaltmaktadır. Yaklaşık 287 km^2 su toplama havzası olan akarsuyun ortalama debisi 2,07 mVsn'dir. Istranca Dağlarimn doğuya doğru uzantılarını oluşturan Kaplıca Tepe (351 m) ve Garipkuyu Tepe'nin (361 m) güneye bakan yamaçlarından iki farklı kaynak halinde doğan, daha sonra birleşerek Şeytandere adını alan akarsuya, Karamandere yakınlarında, Danamandıra yöresinden kaynağını alan başka bir akarsu da katılır. Daha doğuda Yamaç Tepe'nin (281 m) kuzey ve güneyindeki iki kaynaktan çıkan suları da kendine katan dere, doğu-batı doğrultusunda Istranca Deresi adını alarak Terkos Gölü'ne ulaşır. Karamandere Köyü yakınında yapılan ölçümlere göre ocak-mart aylarında mak-

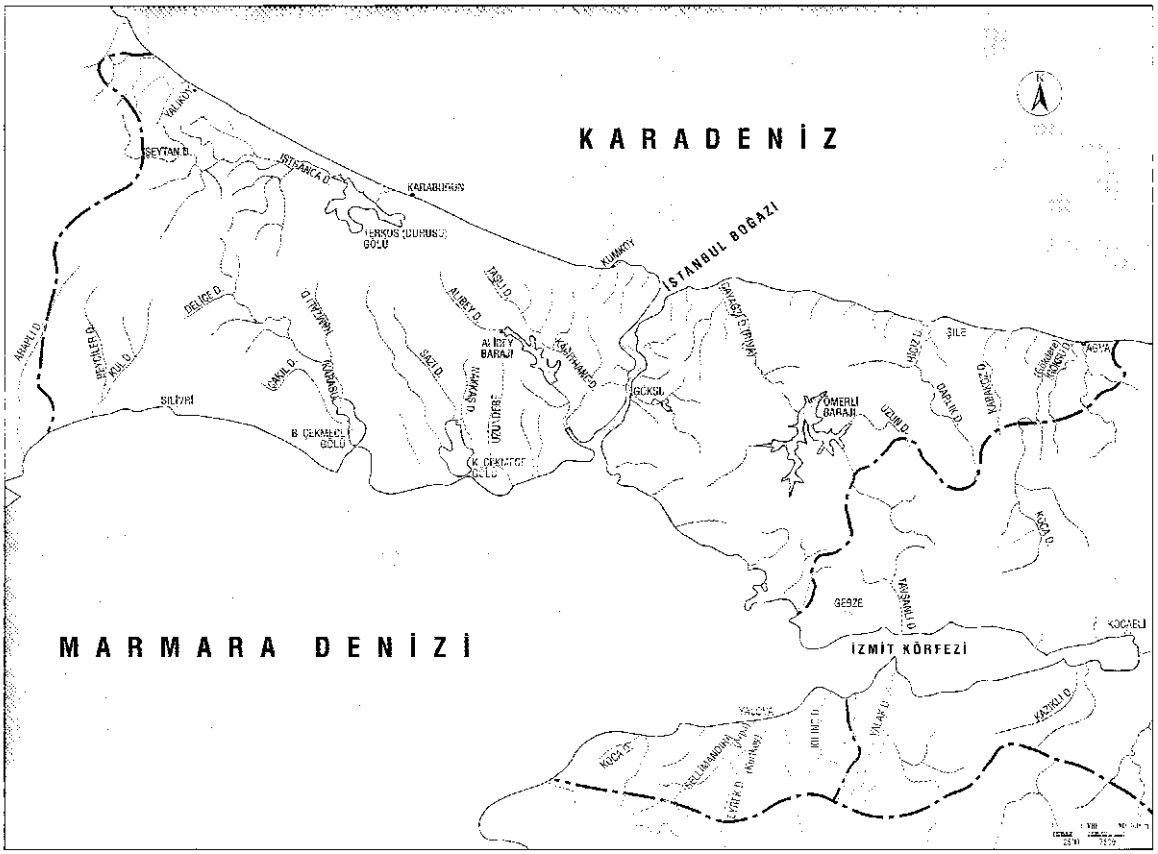

Akarsular
Sedat Ava

simum debisi 3,80 mVsn'ye ulaşırken, eylül-ekim aylarına rastiayan minimum debisi 0,07 mVsn civarındadır. Yıllık ortalama su hacmi yaklaşık 105 milyon m^3'tür.

Çakıl Deresi: Büyükçekmece Gölü'ne batıdan dökülen Çakıl Deresi, kaynağını Ovayenice'nin kuzeyinden alır. Ihlamur Tepe'nin (223 m) kuzeyinde Çatalca yöresine doğru bir yay çizen Çakıl Deresi, güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunu alarak Büyükçekmece Gölü'ne ulaşır. Tepecik Köprüsü'nde yapılan ölçümlere göre, ortalama debisi 0,430 mVsn olan akarsu, 133 km^2'lik bir su toplama havzasına sahiptir. Yıllık ortalama su hacmi **16** milyon m^3 dolayında değişir.

Karasu Deresi: Büyükçekmece Gölü'ne karışan en önemli akarsulardan birisi olan elere, İnsaniye yöresinden doğar, Kabakça'da güneyden gelen Delice Irmağı'm da alarak İnceğiz'e ulaşır, buradan kuzeydoğuya doğru bir yay çizdikten sonra kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda akar. Göle ulaşmadan önce, Kestanelik Köyü'nün doğusundan kaynaklanan Sarısu Deresi ile birleşerek kuzeyden Büyükçekmece Gölü'ne dökülür. İnceğiz Köyü yakınında yapılan ölçümlere göre ortalama debisi 1,04 mVsn, yıllık ortalama su hacmi ise 44 milyon m^3 dolayındadır. Diğer akarsularda olduğu gibi genellikle maksimum debileri ocak-mart aylarında görülür. Bu değerler 2,22-2,06 mVsn arasında değişir. Karasu Deresinin minimum debileri temmuz-ağustos aylarında 0,081-0,093 m^3/sn arasındadır. Su toplama havzası 175 km^2'dir.

Sazlıdere: Küçükçekmece Gölü'nü besleyen en önemli akarsu olan Sazlıdere. Terkos Gölü'ne güneyden dökülen küçük akarsuların su toplama havzalarının güneyinden beslenir. Dursunköy yakınlarında kuzeyden gelen üç kolla birleşip, güneye doğru inerek, Küçükçekmece Gölü'ne kuzeyden dökülür. 84 km^2'lik bir su toplama havzasma sahiptir. Ortalama debisi 0,87 mVsn, yıllık ortalama su hacmi 35 milyon m^7 dolayındadır.

Nakkaşdere: Küçükçekmece Gölü'nün kuzeyinde kalan havzalardan birinin sularını toplayan Nakkaşdere'nin su toplama havzası 43 km^2'dir. Ortalama debisi 0.25 m-Vsn. yıllık ortalama su hacmi 14 milyon rm'tür.

Alibey Deresi: Kara Tepe'nin (158 m) doğu ve batı yamaçlarından iki kol halinde doğan akarsuyun bu iki kolu, İmrahorün güneyinde birleşerek, Çıplak Tepe'nin (207 m) kuzeyinden kabaca doğu-batı yönünde akar. Halic'e ulaşan en önemli akarsulardan birisi olan Alibey Deresi üzerinde Alibey Barajı kurulmuştur. Baraj toprak dolgu tipinde inşa edilmiştir ve İstanbul'un içme suyunun bir bölümünü karşılamaktadır. Debi değerleri ve yıllık su hacmi yağışa göre değişen Alibey Deresi'nin su toplama havzası Karbon devrine ait formasyonlardan ibaretken, vadisi Miosen ve Pliosen (Üçüncü Zaman'ın 2. yarısı, zamanımızdan yaklaşık **26** milyon yıl önce) tabakalarından ve bu tabakaların kısmen örttüğü Birinci Zaman'ın Karbon devrine ait kil taşlarından ve kumtaşlarından (gre) oluşan yapılarda açılmıştır. Vadinin kazılması esas itibariyle Pliosen devrine ve bu devirdeki ovamsı aşınım düzlüklerinin (peneplen) meydana geldiği zamana rastlar. Taban seviyesini meydana getiren denizlerin Dördüncü Zaman'dan itibaren alçalmalarına ve Pliosen penepleninin yüksekte kalmasına bağlı olarak, başlıca derelerin ve diğer akarsuların yataklarındaki eğim ve dolayısıyla akarsuların aşındırma güçleri artmış, sonuçta Alibey ve Kâğıthane derelerinin vadileri derinleşmiştir. Adı geçen vadilerin peneplenlere göre derinliği yerine göre 100-150 m'yi bulur.

Alibey Deresi'nin beslenme havzasındaki Karbon devrine ait arazinin üzerinde, Boğazköy ve İhsaniye köyleri kesimlerinde olduğu gibi, Üçüncü Zaman'a ait (daha çok Neojen) parçalar halinde kumlu, çakıllı ve killi topraklar varsa da, bunlar suyun dibe sızıp tutulmasına yaramaktan çok, kolayca ufalanıp taşındıkları için, sel ve derelerle Halic'e taşman maddelerin miktarını geniş ölçüde artırmışlardır. Halic'in dolmasına da neden olan bu özellik nedeniyle, tarihi kaynaklarda Fatih Sultan Mehmed'in Halic'in dolmasını önlemek için çıkarmış olduğu kanunla, Alibey ve Kâğıthane derelerinin sularını topladığı havzalar içinde ağaç kesmeyi, hayvan otlatmayı ve tarımı yasakladığı belirtilmektedir.

Kâğıthane Deresi: Kara Tepe'nin (158 m) doğusunda iki ayrı kaynaktan

doğan Kâğıthane Deresi. Kemerburgaz'ın kuzeyinde kalan alanların önemli bir kısmının sularını toplayarak Halic'e dökülür. Yaklaşık 161 km^2'lik bir su toplama havzasına sahip olup. vadisi Miosen ve Pliosen tabakalarından ve bu tabakaların kısmen örttüğü Birinci Zaman'ın Karbon devrine ait kil taşlarından ve kumtaşlarından oluşan yapılarda açılmıştır. Dolayısıyla Halic'e taşıdığı alüvyon da çok boldur.

Riva (Çayağzı) Deresi: Ömerli Barajımın üzerine kurulu bulunduğu Riva Deresi, İstanbul'un en büyük akarsuyudur. Kollarından bir kısmı İstanbul İli sınırları dışından gelir. Bunlardan birisi Kocaeli il sınırları içinde kalır ve Mollafenari yöresinin sularını toplar. Uzundere adını alan bir diğer kolu da yine Kocaeli il sınırları içinden doğar, kaynaklarını değişik yerlerden alan birkaç küçük akarsu ile beraber Ömerli Baraj Gölüne dökülür. Baraj çıkışında Riva Deresi adı altında kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda Sırapmar yerleşmesine ulaşır. Alemdağin kuzey eteklerinden doğan Alibahadır Deresini de kendine katarak, Çayağzından Karadeniz'e dökülür. Deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 50 m olan Riva Deresi 680 km^2'lik su toplama havzasına sahiptir.

Hiçiz Deresi: Şile'nin batısından Karadeniz'e dökülen Hiçiz Deresi'nin 2 önemli kolu vardır. Bunlardan birincisi Kocaeli İli sınırları içinden çıkarak kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda akan Uludere'dir. Diğeri ise Gürgencik Tepe'nin (357 m) kuzeyinden kabaca doğu-batı doğrultusunda akan Yeşilvadi Deresi'dir. Yeşilvadi Deresi ile Uludere'nin birleşmeleriyle meydana gelen Hiçiz Deresi Şile'nin batısından denize dökülür. Yaklaşık 208 km^2'lik bir su toplama havzasına sahip olan Hiçiz Deresi'nin Şile yakınlarındaki ölçümlere göre ortalama debisi 4,69 m-'/sn, yıllık ortalama su hacmi ise 169 milyon m^3'tür.

Göksu Deresi: İstanbul ili sınırları içinde yer alan ve Göksu adını taşıyan iki akarsu vardır. Bunlardan birincisi Bakırdağinm (201 m) kuzey eteklerinden doğan ve Anadoluhisarı'nm kuzeyinden Boğaz'a ulaşan Göksu'dur. Diğeri ise Ağva'da denize dökülen Göksu'dur. Bu ikinci Göksu Deresi, sularını Kocaeli il sınırları içinde kalan birkaç derecikten alarak Karadeniz'e akar. Yaklaşık 395 km^2'lik bir su toplama havzasına sahiptir; ırmağın ortalama debisi 5.89 mVsn'dir. Yıllık ortalama su hacmi 159 milyon m^3 olan akarsuyun maksimum debisi ocak-mart aylarında 17,64 m^3/sn, minimum debisi ise eylülekim aylarında 0.19 mVsn dolayındadır.

Sellimandıra Deresi: Armutlu Yarımadasında kabaca doğu-batı doğrultusunda uzanan Samanlı Dağlarimn. kuzeye bakan eteklerinden kaynağını alan Sellimandıra deresi. Marmara Denizi'ne dökülür. Yaklaşık 80 km^2'lik su toplama havzasına sahiptir, ortalama debisi 2.2 mVsn'dir. Yıllık ortalama su hacmi 60 milyon m^3 dolayındadır.

Bibi. H. Akyel "Türkiye'de Akarsu Sistemleri ve Rejimleri". ***Türk Coğrafya Dergisi.*** S. 9-10. 1947: H. Akyol "Türkiye'de Akarsu Rejimleri", ***ae.*** S.ll-13, 1948-İ9i9: 1. Yalçınlar. "İstanbul Halic'inin Temizlenmesi ve Şehrin Gelişmesi Üzerine Notlar". ***İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi.*** S. 20-21. 1974-1977; Y. Dönmez, ***Kocaeli Yarımadasının Bitki Coğrafyası,*** İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü vay., no. 112. İst., 1979.

MERAL AVCI

AKAY

Adalar, Kadıköy yakası, Anadolu yakası ve Yalova iskelelerine sefer yapan deniz ulaşım şirketi. Akay sözcüğü Adalar, Kadıköy, Anadolu yakası ve Yalova iskelelerinin başharflerinden oluşan akronimdir.

1 Temmuz 1933'te Seyrüsefain İdaresi yerine üç bağımsız işletme kuruldu: İç ve dış hatlarda yolcu taşıyan Denizyolları İşletmesi Müdürlüğü; Havuz ve Fabrikalar Müdürlüğü ve Marmara dahilinde İstanbul ve civan sayfiyeler arasında deniz uluşamını sağlayan Akay İşletmesi. Dönemin diğer iki deniz ulaşım şirketi Boğaziçi'ne çalışan Şirket-i Hayriye ve Haliç Vapurları Şirketi'ydi. Akay döneminde Burgazadası'mn baraka iskelesi yıkılarak yerine taş bir iskele binası yapıldı. Galata Köprüsü'ndeki Kadıköy-Haydarpaşa İskelesi yenilenerek bir "deniz istasyonu"na dönüştürüldü.

Deniz ulaşımının yanısıra, Yalova kaplıcaları da Akay in bünyesinde yer alıyordu. Akay döneminde Yalova'da Termal Oteli yapıldı. 27 Şubat 1937'de Denizbank kuruldu ve diğer deniz işletmeleriyle Akay İşletmesi de bu banka bünyesinde kumlan Devlet Denizyolları İşletme Umum Müdürlüğü Şehir Hatlarına devredildi.

Devir sırasında Yalova Kaplıcaları ve Otellerinin idaresi de Denizbank'a intikal etti. 1937'de, Akay'ın, toplam tonajı 4.011 olan 14 vapuru vardı. Ayrıca, devir öncesi Avrupa'ya iki vapur ısmarlanmıştı. Şirket 550 dolayında insan istihdam ediyordu. Yılda ortalama 11.500.000 yolcu taşımaktaydı.

ZAFER TOPRAK

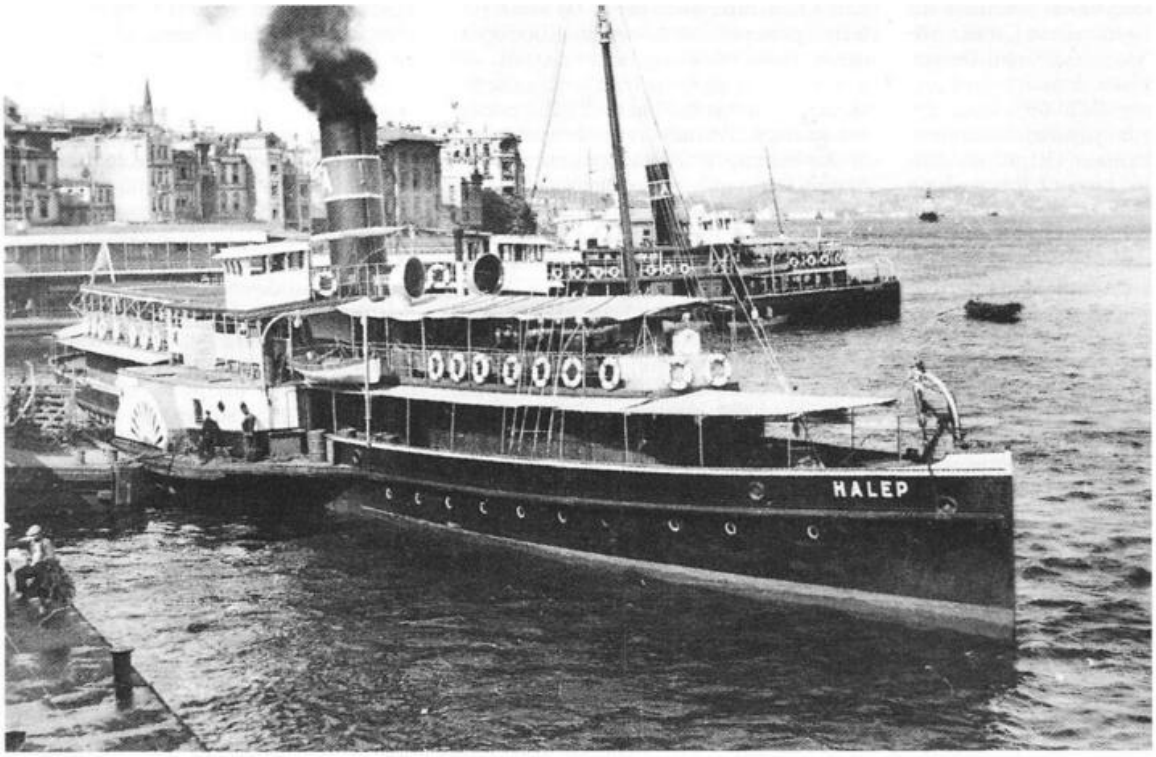

Akay'a bağlı yandan çarklı vapurlar Karaköy İskelesi'nde. *Fatih Şenol*

Akbaba'nın üç ayrı dönemde çıkan sayılarından örnekler
8 Ocak 1924 tarihli 10. sayı (solda), 12 Eylül 1936'daki 140. sayı (ortada). 28 Mayıs 1953ieki 63. sayı (sağda).
Turgut Çeviker (sol) . Nuri Akbayar (orta ve sağ)

AKBABA

İstanbul'da yayımlanmış mizah dergisi (7 Aralık 1922-28 Aralık 1977). Kumcuları Yusuf Ziya (Ortaç) ve Orhan Seyfi'dir. Başlangıçta haftada iki defa çıkıyordu, sonra haftalığa döndü. Orhan Seyfi'nin kısa bir süre sonra ayrılmasıyla dergiyi tek başına çıkaran Yusuf Ziya Ortaç'm 1967'de ölümü üzerine yönetimini oğlu Ergin Ortaç üstlenmiştir.

Akbaba, İstanbul'un işgalden, kurtuluşundan ve Osmanlı saltanatının sona erişinden sonra, yeni Türkiye'nin havasını taşıyan bir içerikle sunuldu. Ankara'ya karşı saltanatın savunuculuğunu yapmış olan Refik Halid'in (Karay) *Aydeddsinm* yerine geçti. Dolayısıyla daha başından itibaren Kemalist hareketin ve Cumhuriyet Halk Fırkası'mn yanında yer aldı.

Akbaba okuyucusuna, İstanbul merkezli bir yaşamı, İstanbul yaşamının şakalarını, nüktelerini sunmuştur. Halk düzeyine inmeyip memurlar, orta halliler ve aydın kesime hitap etti. İlk sayısındaki Halil Nihadin "Var ise eğer şehr-i İstanbul'da maaşın" nakaratlı "Memurların Şarkısı" şiiri, hedef aldığı kesimi iyi belirler. Bu niteliğiyle yeni bir "Cumhuriyet dönemi İstanbullusu" biçimlendirmeye çalıştı. Sütunlarında, İstanbul sanat ve kültür çevrelerinin, orta ve üst tabaka insanlarının yaşamları yer aldı. Kent, sorunları, belediye hizmetleri yoğun şekilde konu edildi. Bu yanıyla Türkiye'deki değişmeden çok, İstanbul'un değişmesinin belgeseli halindedir. Anadolu'ya da bu açıdan bakar.

Siyasi eğilimi dolayısıyla rejimle birlikte hareket etmiş, birinci sayısında belirttiği gibi ne kuş ne de deve olmak iddiası güdüp "yumuşak hicvi" seçmiştir. Bu yüzden siyasi ortamın kızıştığı dönemlerde (Serbest Fırka olayının etkisi [1931-1933] ve çok partili hayata geçiş [1949-1951]) kitlelerin ilgisini kaybetmiş ve yayınma ara vermiştir. *Akbaba,* Babıâli adı verilen İstanbul basın dünyasında, yeni yeteneklere bir okul görevi yaptı. Yusuf Ziya ve Orhan Seyfi'den başka pek çok ünlü yazara sütunlarını açtığı gibi, birçok yeni yetenek de orada -özellikle Yusuf Ziya'mn yönlendirmesiyle- yazarlık ya da çizerlik yaşamlarına başlamıştır.

Bibi. Y. Z. Ortaç. *Portreler,* İst., 1963; ay, *Bizim Yokuş.* İst., 1966.

ORHAN KOLOĞLU

AKBABA MESCİDİ

bak. CANFEDA KADIN MESCİDİ

AKBABA TEKKESİ

Beykoz İlçesi'nde. Akbaba Köyü'nde. Fener Caddesi üzerinde bulunmaktadır.

Banisi İstanbul'un fethinde bulunmuş olan Akbaba Mehmed Efendi'dir. "Gaziyân-ı Rûm" olarak adlandırılan gazi-dervişler zümresinin 15. yy'daki temsilcilerinden olan Akbaba Mehmed Efendi'nin hayatı hakkında bilinenler, birçok benzeri gibi, tarihi olmaktan ziyade menkıbevi bir nitelik arz etmektedir. Aslında Rum Abdallarından veya Ahilerden olduğu halde, 16. yy başlarından itibaren, hatırasına ve kurduğu tekkeye Bektaşîlerin sahip çıkmış olması muhtemeldir. Fetih'ten hemen sonra, devlet tarafından ihsan edilen bu arazide tekkesini kurduğu, fütuhat devirlerinin şenlendirme politikası gereğince, çevresini imar ettiği, zaman içinde burada, tekkenin adını taşıyan bir köyün oluştuğu anlaşılmaktadır.

İstanbul'un çevresindeki diğer Bektaşî tekkeleri gibi, Akbaba Tekkesi de, şehrin gürültüsünden ve halkın dedikodusundan uzakta, asude ve havadar bir ortamda yer almaktadır. Nitekim, zengin bir bitki örtüsüyle ve birbirinden leziz memba sularıyla çevrili olan Akbaba Köyü İstanbul'un en gözde mesirelerinden birisi olmuştu. Anadolu ve Rumeli'deki birçok "yatırlı mesirede" olduğu gibi, bu-

Akbaba Tekkesi
M. Baha Tanınan, 1983

racia da, halkın sevgisini kazanmış ve kolektif hafızada yer etmiş bir velinin gömülü olması, dinlenme ve eğlencenin yanısıra, ziyaretlere mistik bir boyut katmaktaydı. Yaz, kış misafiri eksik olmayan Akbaba Tekkesi'nin tam teşekküllü bir tarikat tesisi olduğu anlaşılmaktadır.

Akbaba Tekkesi, bütün diğer Bektaşî tekkeleri ile beraber, Vak'a-i Hayriye (1826) sırasında kapatılmış, dervişleri sürgüne yollanmış, daha sonra Nakşibendîlere devredilmiştir. Yüzyıllar içinde muhakkak ki, birtakım onarımlar ve değişimler geçirmiş olan ilk tekke binasının bu arada tahribe uğradığı, belki de tamamen ortadan kaldırıldığı düşünülebilir. Vak'a-i Hayriye'den sonraki Nakşibendî tekkesinin, eski Akbaba Tekkesi'nin parlaklığı ile ilgisi olmayan, kendi halinde bir zaviye olduğu, bu dönemde, tekkedeki gerilemeye paralel olarak çevresindeki köyün de küçüldüğü, nüfusunun azaldığı dikkati çekmektedir.

Tekke, son olarak, 1876-1888 arasında, Nakşibendî şeyhlerinden Buharalı Abdülhakim Efendi (ö. 1888) tarafından canlandırılmıştır. II. Abdülhamid devrinin başlarında Buhara'dan İstanbul'a gelen Abdülhakim Efendi'ye, İstanbul merkez kumandanı olan hemşehrisi Abdülkadir Paşamın delaletiyle, tekkenin boş bulunan şeyhlik makamı verilmiş ve arkasından, şeyhin girişimi ve paşanın yardımlarıyla harap durumdaki tekke yeniden inşa edilmiştir. Abdülhakim Efendi'nin ölümünden sonra yerine oğlu Hafiz Ahmed Mansur Mükerrem Efendi (ö. **1961)** geçmiş. 1925'e kadar tekkenin postnişini olarak görev yapmıştır.

Akbaba Tekkesi'nin ilk yapısı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Günümüze intikal edebilen bina ise. boyudan ve mimari programı asgari düzeyde tutulmuş bir zaviye niteliğindedir. Kagir bir bodrum üzerinde yükselen ve dış görünüşüyle sıradan bir ahşap konutu andıran bu tek katlı ahşap yapı, ufak bir tevhidhane ile iki odalı bir harem bölümünden ibarettir. Dikdörtgen pencerelerin aydınlattığı bu mekânlardan tevhidhanenin girişi bahçe yönünde, haremin ki ise cadde üzerindedir. Harem bölümünde halen Akbaba (Canfeda Kadın) Camii'nin imamı olan. son şeyhin oğlu oturmakta, kullanılmayan tevhidhane yarı yıkık durumda bulunmaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 337; Ayvansarayî, *Hadîka.* IÎ. 150; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 13; *İSTA,* I, 504; *İKSA,* I. 516-518.

M. BAHA TANMAN

AKRIYIK HAMAMI

Sultanahmet'in Akbıyık Mahallesinde, Akbıyık Caddesi'nin sonunda, tren köprüsünün deniz tarafında, Keresteci Hakkı Sokağı'mn köşesindedir.

İstanbul'da halen ayakta olan hamamların en eskilerinden biridir. Bir çifte hamam olan yapının kadınlar kısmı bugün çalışmakta, erkekler kısmı ise boş durmaktadır. Bu kısım 1956-1957'deki tamir sırasında bozularak dış görüntüsü orijinalliğini kaybetmiştir. Ancak yapının planı orijinal halini korumaktadır.

Akbıyık Hamaminın sıcaklık kubbelerinin görünüşü.
Nazım Timuroğlu, 1993

İstanbul'da mevcut hamamların içinde küçük sayılabilecek bir yer işgal eder. 1946'da geçirdiği ilk tamirde camekân kısmının üstü kiremit örtü ile kaplanmış, ortasına yine kiremit örtülü bir aydınlık feneri yerleştirilmiştir. Erkekler kısmında 18. yy yapısı fıskiyeli bir havuzun mevcudiyeti bilinmekle birlikte bugün yerinde yoktur.

Girişte kahve ocağının ve yukarı giden merdivenlerin yer aldığı bir antre vardır. Soğukluğa geçiş ocağın yanındaki kapıdandır. Üst katta iki soyunma odası ile uzun bir peyke bulunur. Sıcaklık kısmı ise dört kubbe altında üç bölümden oluşur. İlk bölüm tek kubbeli ve dört köşe bir göbektaşı ile bunun etrafındaki beş adet kurnadan ibarettir. Bunlardan biri duvarla çevrilerek bir halvet haline getirilmiştir. İkinci kısımda ise küçük bir kubbenin altında iki kurnalı bir halvet vardır. Bunun solunda ise biri büyük, diğeri küçük iki kubbenin örttüğü bir başka sıcaklık birimi yer alır. Burası da iki duvarla bölünerek üç ana bölüme ayrılmıştır. Yanlardaki bölümler ise yarım duvarlar aracılığıyla bölünerek ikisi tek, ikisi çift kurnalı dört halvet elde edilmiştir. Aynı plan her iki tarafta simetrik olarak izlenebilir.

Yapının dış görünüşü bir hamamdan ziyade, birbirine bitişik yapılar topluluğunu andırır.

Bibi. *İSTA.* I. 508-509; *İKSA.* I. 520-521.

ZİYA NUR SEZEN

AKBIYIK MESCİDİ VE TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Ahırkapı'da, Sultanahmet Mahallesinde Akbıyık Caddesi ile Akbıyık Camii Sokağının kavşağında yer almaktadır.

Banisi. Hacı Bayram Veli (1352-1429) halifelerinden, II. Murad ve Fatih devirlerinin ileri gelen sufilerinden, "Şems-i Hüdâ" mahlaslı şiirleri bulunan Akbıyık Dede'dir. İstanbul'un fethine katılan gazi denişler zümresinden meczub meşrepli bir zat olduğu anlaşılan Akbıyık Dede'nin, menkıbelerle, efsanelerle iç içe geçmiş hayatı ve kişiliği hususunda kesin şeyler söylemek imkânsızdır. Nitekim, muğlak ve çelişkili ifadelere yer veren kaynaklar, Akbıyık Dede'nin adı (Abdullah, Ahmed Muhyiddin, Mehmed, Muhyiddin veya Şemseddin) ve vefat tarihi **(1456** veya 1481) konusunda bile uzlaşmış değillerdir. Bursa'da yaptırdığı, günümüze kalmamış imaret ile zaviyenin yanındaki türbede gömülü olduğu halde İstanbul'daki bu mescit-tekkenin haziresinde de **894**/1488 tarihli şahidesiyle bir makam kabri bulunmaktadır.

Her ne kadar bazı araştırmacılar söz konusu mescidin, İstanbul'un fethini müteakkip Akbıyık Dede'nin adına "teberrüken" inşa ettirildiğini ileri sürmüşlerse de. **953/1546** tarihli *Tahrir Defte*n'nde yer alan "vakf-ı sahibü'l-mescid" ibaresi bu iddiayı şüpheli kılmaktadır. Mescidin inşa tarihi kesin olarak tespit edilememektedir. Ancak vakfiyesinin **869** Rebiyülevvelinin evâili/1464 te tertip edilmiş olmasına dayanarak bu tarihten az önce yaptırılmış olduğu kabul edilebilir. İstanbul'un en eski mescitlerinden olduğu anlaşılan bu yapıya, tarihi yarımadadaki cami ve mescitler içinde kıbleye en yakını olduğu için imamü'l-mesâcid" veya 'ewel-i Kıble" denilegelmiştir.

Akbıyık Mescidi'nin, daha sonraki tarihlerde birtakım ek vakıflarla gelirleri artırılmış, yapı zaman içinde çeşitli tamirler geçirmiş, çevresine başka hayır eserleri eklenmek suretiyle küçük kapsamlı bir külliye teşekkül etmiştir. Darüssaade Ağası Mustafa Ağa, bir minber ilave ederek mescidi camiye dönüştürmüş, 941 Zilkadesinin evâili/1535 tarihli vakfiye özetinde adı geçen Hüsam Bey bin Abdurrahman adında bir hayır sahibi mescidin yanma bir mektep inşa ettirmiş, Mehmed Yazıcı adında bir başka hayır sahibi minarenin karşısına 1208/1793'te bir şadırvan yaptırmış, daha sonra "suyu çalınan" bu şadırvan kızı Hacce Hanım tarafından **1283/** 1866'da ihya edilmiştir. **19-** yy'ın sonlarında, eski boyutları korunarak yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Son olarak. Türkiye Anıtlar Derneğinin İstanbul şubesi, 1950'lerde, çevre halkının yardımları ile mescidi yenilemiştir.

Akbıyık Tekkesi'nin, mescide ilişkin esas vakfiyede mezkur olmamasına rağmen, mescitle birlikte ya da az sonra tesis edildiği. Hoşkadem binti Abdullah adlı kadının 889 Şevvalinin evâsıtı/1484'te tertip edilmiş olan bir vakfiye ile Yedikule'de bulunan evini "şeyh-i Akbıyık Zaviyesine" tahsis etmesinden anlaşılmaktadır. Zamanla ortadan kalkmış olduğu anlaşılan tekkeyi 17. yy ortalarında Vezirazam Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa **(1637-1691)** yeniden tesis etmiş, postuna Halvetî tarikatından Çarhacı Şeyh Ahmed

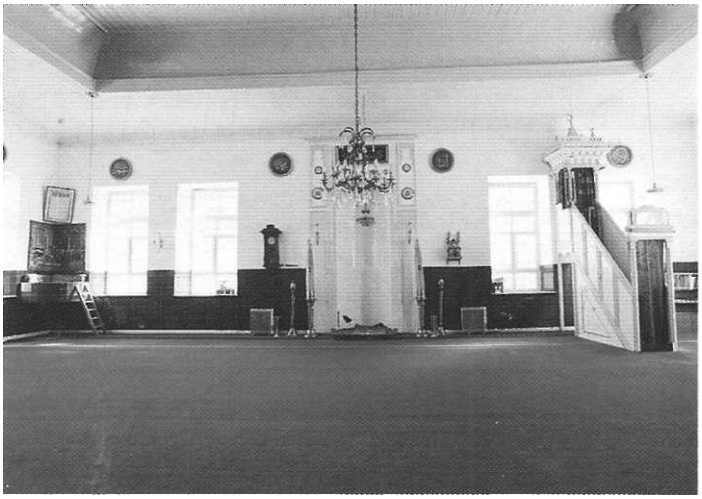

Akbıyık Mescidi'nde mihrap duvarı. *Erkin Emiroğlu. 1983*

Efendiyi (ö. 1669) geçirmiştir. Kapatıldıktan sonra bakımsız kalan tekke binaları günümüze ulaşamamıştır.

Her ne kadar elde bulunan şeyhler listesi Çarhacı Şeyh Ahmed Efendi ile başlıyorsa da, Akbıyık Dede'nin Hacı Bayram Veli halifelerinden olmasına dayanarak, tekkenin başlangıçta Bayramîliğe bağlı olduğu söylenebilir. 17. yy'daki ihyasından sonra Halvetîliğe, 18. yy'ın son çeyreğinde bu tarikatın Cerrahî koluna, son ihyasında da Kadirîliğe intikal ettiği tespit edilmektedir.

Çift fonksiyonlu bir tesis olan Akbıyık Mescit-Tekkesi'nin mimari özellikleri bütün ayrıntılarıyla bilinememektedir. Yine de, geçirmiş olduğu üç aşamada, tevhidhane olarak kullanılan mescit ile bunun avlusu etrafında sıralanan birtakım ahşap binalardan oluştuğu söylenebilir. Son dönemde, avluda bulunan fevkani mektebin zemin katının tekke olarak kullanıldığı, bundan başka iki adet çift katlı ahşap binanın var olduğu bilinmektedir. Avlunun batı kesiminde, halen Akbıyık Camif ni Yaşatma ve Hizmetlerini Yürütme Derneği binası ile görevlilerin ikamet ettiği yeni yapının yerinde bulunduğu anlaşılan bu ahşap binalardan harem ve selamlık bölümlerine tekabül ettiği tahmin edilebilir.

Geçen yüzyıl sonlarında yeni baştan inşa edilen mescit-tevhidhane kagir duvarlı, ahşap çatılı sıradan bir yapıdır. Her ikisi de enine dikdörtgen planlı olan. kapalı bir son cemaat yeri ile harim bölümünden meydana gelmektedir. Moloz taş örgülü ve sıvalı olan duvarlarında, on bir tanesi harime ait, toplam on yedi adet dikdörtgen açıklıklı ve demir parmaklıklı büyük pencere sıralanmaktadır. Cumhuriyet dönemi onarımında yenilenen son cemaat yerinin üstü. fevkani mahfil olarak değerlendirilmiş, üst katı taşıyan betonarme sütunların arasına, harime açılan geniş pencereler yerleştirilmiştir. Duvarları bel hizasına kadar koyu yeşil renkte fayanslarla kaplı olan harim mekânı bir tekne tavanla örtülüdür. Tavanın merkezinde var olduğu bilinen nakışlar boyanarak yok edilmiştir.

Ahşaptan mihrap ve minber yüzyıl sonlarının eklektik zevkini yansıtır. Minarenin, kitleden taşkınlık yapan çokgen kaidesi ile pahlı yüzeylerden oluşan pabuç kısmı eski yapıdan kalmadır. Pabuçtan itibaren silindir biçiminde gövde ile üç sıra testere silmenin taşıdığı, geometrik şebekeli şerefe gelmekte, soğan biçiminde bir kubbecik şeklinde tasarlanmış olan, kurşun kaplı ahşap külahla minare son bulmaktadır. Mescit-tevhidhane yapısının, güneydoğu köşesindeki pahın üzerinde yer alan bademli dolgu ilk inşa döneminden kalmış olabilir.

Ahşap oyma tekniğiyle yapılmış zerendud (siyah zemin üzerinde yaldızlı) sülüs hatlı mihrap ayeti ile talik hatlı "Yâ Hazret-i Bilal-i Habeşî" levhaları, ayrıca II. Mahmud devri üslubunu yansıtan, helezoni yivli, pirinç mihrap şamdanları ve aynı devrin üslubunu gösteren, İstanbul yapımı sedef kakma rahle dikkati çeken eşyalardır. Avlu duvarındaki yeni muslukların üzerinde 1285 tarihli talik hatlı "Rifat" imzalı manzum onarım kitabesi bulunmaktadır. Hazirenin duvarlarında, sokağa açılan parmaklıklı ziyaret pencereleri vardır. Akbıyık Dede'nin makam kabri mescit-tevhidhane duvarının önündedir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 10-13, 390; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 44; Çetin *Tekkeler,* 584; Aynur, *Saliha Sultan,* 34, no. 14; *Âsitâne,* 13; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 8-9, no.~. 33; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 11; *İhsaiyat* II, 20; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 38: *İSTA,* I, 507. 509: Öz, *İstanbul Camileri,* I, 21; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Araştırma ve İncelemeleri,* I, (1963), 31-132; Ayverdi. *Fatih III.* 313-314; *İKSA,* I, 520-522; H. K. Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı,* 174-176, 285-286; M. B. Tanman. "Akbıyık Mescidi ve Tekkesi", *DM,* II, 222-223.

M. BAHA TANMAN

AKBULUT, AHMET ZİYA

(1869. İstanbul - 16 Nisan 1938, İstanbul) Perspektif bilgisini yansıtan mimari ağırlıklı manzaraları ile tanınan ressam.

Harbiye Mektebimde Osman Nuri Paşa ve Hoca Ali Rıza'nın(->) öğrencisi oldu. Mezuniyetinden sonra 1887'de Erkân-ı Harbiye Resimhanesi'ne hoca olarak atandı. Perspektif konusundaki uzmanlığı nedeniyle "menazırcı" lakabı ile anılır. *Ameli Menazır ve Usul-i Ameliye-i Fenn-i Menazır* adlı eserleri yıllarca

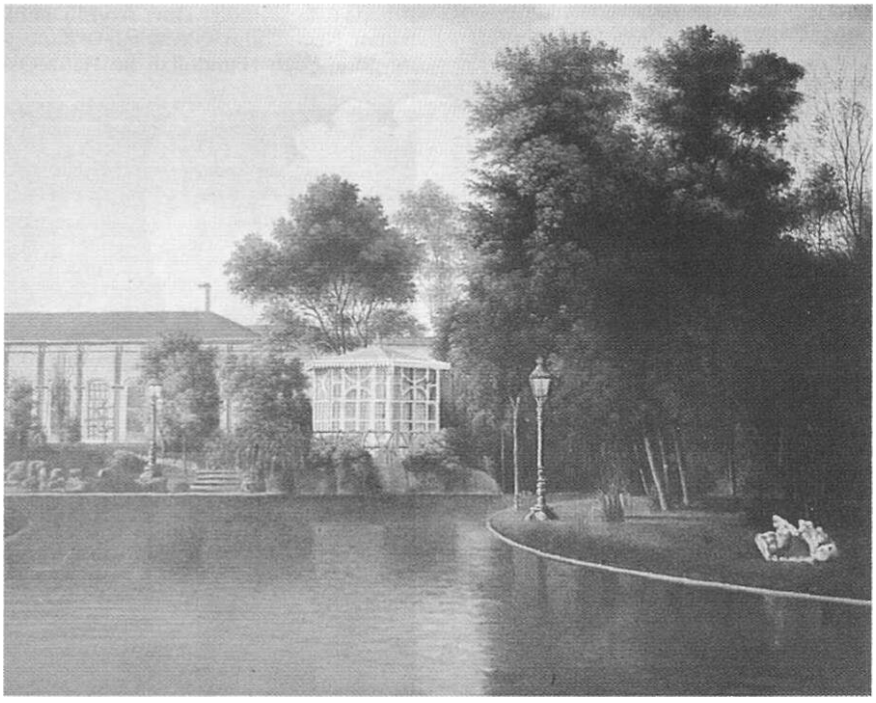

Ahmet Ziya Akbulutün bir tablosu:
"Yıldız Sarayının Bahçesinden , 1890, tual üzerine yağlıboya, 73x92 cm.
MSÜ Resim ve Heykel Müzesi.
Vazım Tümıroğlu

Harbiye Mektebi ile Sanayi-i Nefise Mektebi'nde (Devlet Güzel Sanatlar Akademisi) ders kitabı olarak okutuldu. Matematik ve astronomi gibi fen bilimleri ile ilgilendi. 1913'te Osmanlı Ressamlar Cemiyetinin başkanlığını yaptı. Cemiyetin yayımladığı dergide eğitici makaleler yazdı.

Akbulut, 1914'te Sanayi-i Nefise Mektebimde, matematik ve perspektif dersleri vermeye başladı. Hocalığın yamsıra müdür yardımcılığı da yaptı. Daha sonra çeşitli askeri okullarda öğretmenlik, Tophane Resimhanesi ve Askeri Matbaa'da müdürlük. Evkaf-ı İslamiye Müzesinde (bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesi) müdür yardımcılığı görevlerinde bulundu. İnkılap Müzesi Müdürü iken öldü.

Akbulut resimlerinde, konu olarak ele aldığı mimari elemanları, perspektif kurallar ve akademik ilkeler doğrultusunda düzenlemiştir. Renklendirilmiş fotoğraf etkisi uyandıran resimleri. Hoca Ali Rıza'nın paleti ile karşılaştırıldığında daha donuk bir izlenim bırakır. Resimsel tavrı daha çok Osman Hamdi, Muallim Şevket ve Süleyman Seyyit gibi akademik, ayrıntılara önem veren ressamların çizgisine yakınlık gösterir, istanbul'un tarihi yapılarının tüm görkemi ile yansıtıldığı büyük boyutlu eserlerinde figüre az yer verilmiştir. "Üsküdar Mihrimah Sultan Camii". "Sultan Ahmed Camii", "Beyazıt İmaret Binası". "Beyazıt Sahaflarbaşı" gibi önemli eserleri bugün İstanbul Resim ve Heykel Müzesinde bulunmaktadır.

Bibi. Boyar. *Türk Ressamları:* X. Islimyeli, *Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi.* Ankara. 196": T. Davımoğlu. "Akbulut". *Ankara Sanat Dergisi,* no. 22. 1968.

AHMET ÖZEL

AKDİK, KÂMİL

(29 Kasım 1861, İstanbul - 23 Temmuz 1941, İstanbul) Hattat. Asıl adı Ahmed'dir. Fındıklı'da doğdu. Babası, Tersâne-i Âmire erzak ambarı başkâtibi Hacı Süleyman Efendi'dir. Zeyrek'te Çukurçeşme'de Saliha Sultan İlkokulu'nda yazı hocası Hacı Süleyman Efendi'den ders ve 1873'te icazetname aldı. Fatih Rüşdiyesi'ni bitirdikten sonra 1880'de Dahiliye Nezaretinde memur oldu. Bu sırada ünlü hattat Sami Efendi'den(-0 sülüs ve nesih yazıyı ilerletip 1884'te icazetname almayı başardı. 1894'te Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi'ne geçti. Burada Sami Efendi, asıl mahlası olan Kâmili Hâşim'e çevirmesini tavsiye ettiği için 1304-1307/1886-1889 yılları arasında o mahlas ile yazmış ise de sonradan tekrar Kâmil'i kullanmaya başlamıştır. 1895'te aynı kalemin namenüvisliğine (resmi mektuplar yazıcılığı) getirildi. Daha sonra Nişan-ı Hümayun Kalemimde çalıştı ve burada hutût-ı mütenevvia (çeşitli yazılar) hocalığı yaptı. Daha önce Divan-ı Hümayun'da Sami Efendi'den tuğra çekmeyi, divani ve celi divani yazılarını öğrendiği için 1909'da onun emekliye ayrılması üzerine bu vazifeye getirildi. 1915'te Sultan V. Mehmed (Reşad) tarafından reisü'l-hattatin (hattatların reisi) unvanı verildi ve ayrıca. Osmani ve Mecidi nişanları ve hediyelerle taltif edildi. 1914'te kurulan Medresetü'l-hattatin'de sülüs ve nesih hocalığı, **1918**'de de Mekteb-i Sultani'de (bugün Galatasaray Lisesi) rık'a öğretmenliği yaptı. **1922**'de emekli oldu. Cumhuriyet devrinde harf inkılabından sonra da sanatından istifade edildi. **1929**'da Şark Tezyini Sanatlar Mektebine hat hocası oldu. **1936**'dan ölümüne kadar Güzel Sanatlar Akademisinde hat dersleri vermeye devam etti.

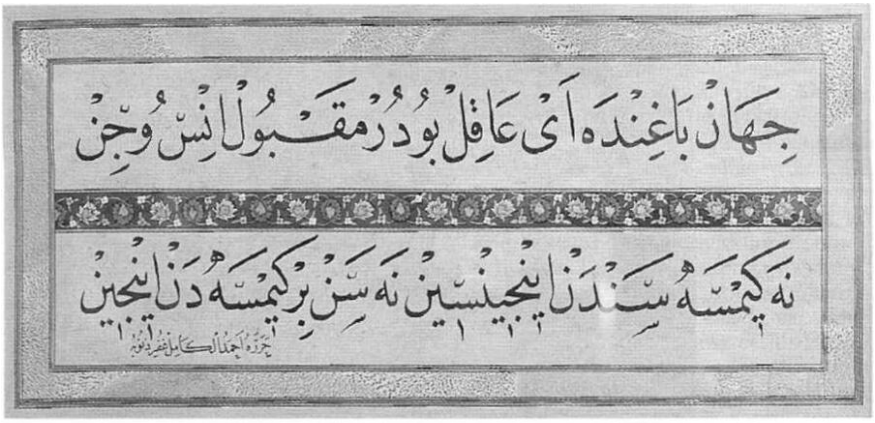

Kâmil Akdik'ten sülüs hatla hikmetli bir beyit: *Cihan bağında ey âkil budur makbul ins ü cin / Ne kimse senden incinsin ne sen bir kimseden incin.*
Ara Güler

Kâmil Akdik, Şevki Efendi'den sonra Hafız Osman üslubunu hakkıyla temsil eden ikinci büyük hattattır. Asıl ustalığı sülüs ve nesihtedir. Devrin ünlü ta'lik hattatı Necmeddin Okyayinf-») ifadesine göre. Şeyh Hamdullah ile Hafız Osman'ın yazılarına bakarak yaptığı taklitlerde o derece başarılı olmuştur ki, bunları birbirinden ayırmak mümkün olmamaktadır. Eserlerinin çoğunu, padişah mektupları (name-i hümayun), vazaret menşurları, tasdiknameler ve fermanlar teşkil etmektedir ki, bunlar Divan-ı Hümayun'da kaleme alınmıştır. Bunun dışında küçük kıt'a murakka, hilye, Kuran cüz ve sureleri ile celi sülüs levhalar yazmıştır. Yazdığı tek Kuran hâlâ Pakistan'dadır. Hıdiv İsmail Paşa ve Mahmud Muhtar Paşa ailelerinin türbelerindeki celi sülüs yazılar onun eseridir. Keza, hocası Sami Efendi ile karısının mezar taşlarını da o yazmıştır. Abdülhak Hamid'in, Fatih adlı şiiri de Kâmil Akdik tarafından yazılmış ve 1916'da yapılan bir merasimle Fatih Türbesine asılmıştır.

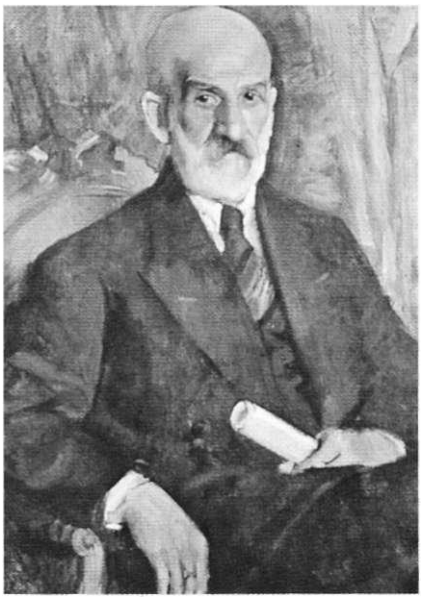

Kâmil Akdik
Feyhaman Duran, yağlıboya. 67x78 cm, Ankara Resim ve Heykel Müzesi
Sazım Timıuroğlu

Kendisinin biriktirdiği yazılar ile koleksiyonu ölümünden sonra Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesine intikal etmiştir. Kâmil Akdik, sülüs ve nesihte Hafız Osman, celi sülüste Mustafa Rakım, talikte Yesârîzade okuluna bağlıdır.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar.* 168-174; Rado, *Hattatlar,* 252; Melek Celal. *Reisülhattatin Kâmil Akdik.* İst.. 1938.

ALİ ALPARSLAN

AKDİK, ŞEREF

(12 Haziran 1899. İstanbul - 20 Haziran 1972, İstanbul) Ressam. Sanat üzerine ilk temel bilgilerini, babası ünlü hattat Kâmil Akdik'ten(-0 aldı. Ortaöğreniminden sonra girdiği Sanayi-i Nefise Mektebi'nde (Devlet Güzel Sanatlar Akademisi) Warnia Zarzecki, İbrahim Çallı ve Hikmet Onat'm öğrencisi oldu. Okul döneminde desen çalışmalarıyla dikkati çeken ve sergilere eser veren Şeref Akdik, 1925'te Avrupa sınavını kazanarak Paris'e gitti. Julian Akademisinde Albert Laurens'in atölyesinde çalıştı. Louvre Müzesi'nden kopyalar yaparak sanatını geliştirdi. Almanya, Belçika ve İtalya'ya inceleme gezileri yaptı. 1928'de yurda dönüşünde arkadaşları Zeki Kocamemi, Ali Avni Çelebi, Refik Epikman, Muhittin Sebati, Cevat De-

Şeref Akdik'in bir resmi: "Balıkçı Tekneleri", 1955, tual üzerine yağlıboya, 54,5x65 cm, özel koleksiyon.

reli, Mahmut Cüda, Ratip Aşir Acudoğu, Fahrettin Arkunlar ve Nurullah Berk ile Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliğinin kurucuları arasında yer aldı. Avrupa'daki yeni sanat eğilimlerinin yurtta tanınmasını ve yaygınlaşmasını amaçlayan bu birliğin sergilerine düzenli olarak katıldı.

1965'te emekli olması nedeniyle geniş bir retrospektif sergisi düzenlenen Akdik ölümüne kadar sergilere katılmaya devam etti. En son 33- Devlet Resim ve Heykel Sergisine (1972) 'İstanbul" adlı tablosuyla katıldı.

Şeref Akdik'in resimlerinde, renk coşkusunun disiplin altında tutulduğu gerçekçi, ifadeci figür kümelerinin ağırlıklı olarak işlendiği, akademik bir tavır gözlenir. 19301u yıllarda gerçekleştirdiği, "Atatürk Telgraf Başında", "Harf İnkılabı", "Mektebe Kayıt" gibi anlatımcı, milli coşkunun temsiline yönelik büyük boyutlu eserleri ilgiyle karşılandı. Cumhuriyet Halk Partisi'nin yurt gezileri programına katılarak 1940'ta İçel'den, 1943'te Erzincan'dan manzaralar yapan Şeref Akdik'in İstanbul konulu resimleri ağırlıklı olarak, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'ne hoca olarak atandığı 1951'den sonra görülür.

Akdik'in İstanbul konulu tablolarından bazıları şunlardır: "Beylerbeyi Sırtlarından", "Kısıklı", "Boğaz'dan", "Çamlıca", "Kalamış'ta Sabah", "Salacak'tan İstanbul'a Bakış". "Dolmabahçe'de Kayıklar".

Bibi. G. Elibal. *Şeref Akdik* ist., 1973; O. Altıntaş, *Şeref Akdik*. Ankara. 1988.

AHMET ÖZEL

AKIN SİNEMASI

Feriköy'de, Kurtuluş Caddesi üzerinde, önceleri Kurtuluş Sineması, daha sonra da Yeni Atlas Sineması olarak bilinen sinema salonu.

1937'de, Nazif Duru tarafından, eski bir garaj binasının yerinde Kurtuluş Sineması adıyla kuruldu. Sahibi *ve* işletmecisi olan Nazif Duru ve ağabeyi Naci Duru, Samsun'da matbaacılıkla uğraşmışlar, sonra İstanbul'a gelmişlerdi. Nazif Duru bu sinema salonunu açtıktan sonra ağabeyi Naci Duru ile Duru Film Şirketi'ni kurdu.

Adı 1938'de Akın Sineması olarak değiştirilen salon parter, parter locaları ve balkon bölümlerinden oluşuyor ve yaklaşık 500 seyirci alıyordu. Sinemada, çoğu Rum ve Ermeni asıllı olan semt halkının isteği doğrultusunda Türk filmleri ve Türkçeleştirilmiş yabancı filmler oynatılıyordu.

Nazif Duru, 1943'te işletmeciliğin yanısıra, film yapımcılığına da başladı. 1945'te, Murat Köseoğlu ile birlikte "Atlas Film Şirketimi. 1946'da ise "Atlas Film Stüdyosu"nu kurdu. Sinemanın adı da, 1958'de geçirdiği büyük onarımdan sonra Yeni Atlas Sineması olarak değişti. Özellikle 1950'den sonra, Nazif Duru'nun yapımcılığını üstlendiği; *Dağlan Bekleyen Kız, İki Ateş Arasında, Beyaz Mendil* bu sinemada oynayan ve büyük beğeni toplayan filmler arasındadır.

Bugün sinema salonunun yerinde bir işhanı vardır.

BEHZAT ÜSDİKEN

AKINTILAR

İstanbul Boğazı, Karadeniz ile Marmara Denizi'ni birleştiren önemli bir deniz geçididir. Marmara Denizimin kuzeyinde kabaca kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan ve ortalama uzunluğu 31 km, ortalama derinliği 35,8 m olan İstanbul Boğazı büyük bir akarsu görünümündedir. Boğazın en belirgin özelliği iki tabakalı akıntı sistemidir. Üst akıntı Karadeniz'den Marmara Denizi'ne doğru, alt akıntı Marmara Denizi'nden Karadeniz'e doğrudur.

İstanbul Boğazı'nda farklı su kütlelerinin iki yönlü hareketi günümüzden yaklaşık 3.000 yıl kadar önce belirmiştir. Çok sayıda akarsu tarafından beslenen Karadeniz'de, bu beslenme fazlalığı, Karadeniz'den İstanbul Boğazı'na doğru taşma akıntılarına neden olur. Karadeniz'deki sıcaklık ve tuzluluk oranları ile de doğrudan ilgili olan bu

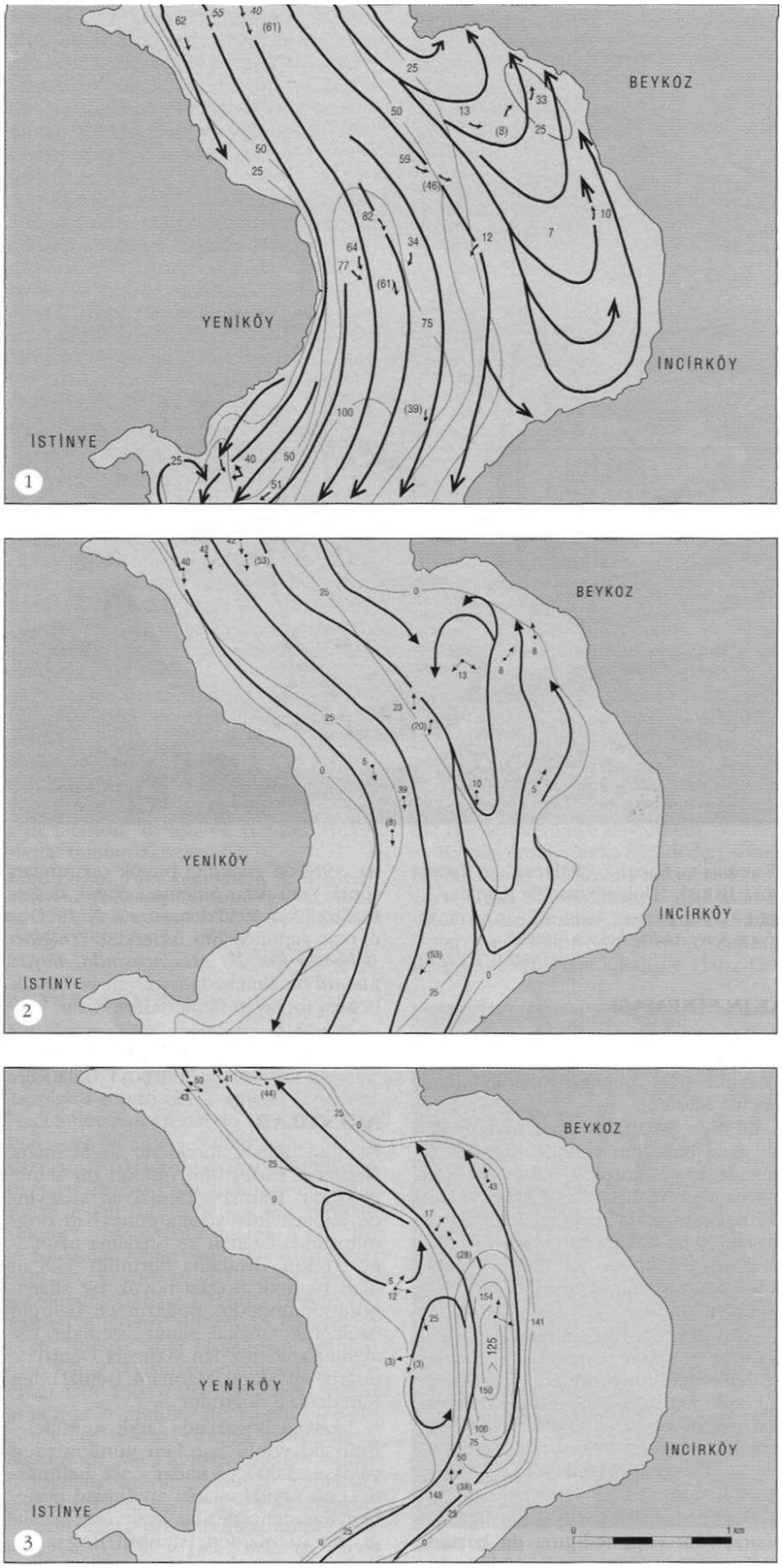

Boğaziçi akıntıları: 1. Yüzey (0 m), 2. dip (30 m), 3. dip (60 m) akıntıları
İstanbul Ansiklopedisi

akıntı Boğazda bir yüzey akıntısı olarak belirir. Karadeniz'in az tuzlu sularını (yüzde 20'den az) taşıyan yüzey akıntısı Boğaz'da burunların önünden geçer ve sıkışma alanlarında hızı artar. Bu hız ortalama olarak saniyede[5] 0,90 m'dir (saatte 3.2 km). Kandilli önlerinde saniyede 1.45 m (saatte 5,2 km) hızı olan yüzey akıntısı, rüzgârlı havalarda saatte 9-10 km'ye ulaşabilir. Koylar içinde ise ters yönde yer değiştiren ve sonunda ana akıntıya tekrar katılan hafif karşı akıntılar görülür.

Alt akıntı, Boğaz boyunca uzanan kanalı izleyerek Karadeniz'e ulaşırken, Boğaz'ın kuzeyinde yer alan bir topukla kısmen de olsa sınırlanır. Alt akıntının hızı üst akıntıdan daha az ise de, maksimum hızı yine saniyede 1.22 m'yi (saatte 4,4 km) bulur. Normal durumlar dışında ise akıntıların rejiminde birtakım değişiklikler olur. Şiddetli ve sürekli kuzey rüzgârları sırasında üst akıntının hızı çok artar. Bu arada Boğaz'dan geçen suyun hacmi de artar. Karadeniz'den gelen sular bütün Boğaz oluğunu doldurarak alt akıntının Boğaz'a girmesini önler. Şiddetli güney rüzgârları (lodos) sırasında ise. kabaran denizin suları Boğazın güney ağzından içeri girerek üst akıntıyı itmekte ve alt akıntı ile birleşmekte, böylece Boğaz oluğu tek bir su kütlesi ile kaplanmaktadır. Yılda birkaç defa tekrarlanan ve İstanbul Boğazı'nda oldukça açık bir şekilde görülen üst akıntının güney-kuzey yönünü alması olayına orkoz adı verilmektedir.

İstanbul Boğazında su alışverişi konusunda ilk çalışmalar 19. yy'da başlamış olup Makarovüıı çalışmalarını Alman araştırmacı Merz'in ayrıntılı çalışmaları izlemiştir. 1917'de yapılan çalışmalar daha sonra Möller tarafından yayımlanmıştır. Ullyot ve İlgaz'ın, İstanbul Boğazı ile ilgili araştırmalarında Boğaz'daki su hareketleri üzerine geliştirdikleri hipoteze göre sular Marmara Denizi'nin derinliklerinden ayrılıp, çok tuzlu alt akıntıyı meydana getirerek kuzeye doğm akmakta, ancak Karadeniz'e ulaşmadan üst akıntıya karışarak tekrar Marmara Denizi'ne dönmektedir. Araştırmacılar Boğaz'daki bu özelliğin, Azak Denizi'ndekinin bir benzeri olduğunu da belirtmektedirler. Aynı araştırmacılara göre, Boğazın kuzey ağzında bulunan. Avrupa kıyısından Asya kıyısına kadar uzanan ve en fazla derinliği 50 m yüksekliğindeki bir eşik. Karadeniz'in alt kısımlarından gelen suların Boğaz'a girmesine de engel olmaktadır. Konuya eğilen uzmanlardan Wodjanitzzky ise Ullyot ve İlgaz'ın Boğaz'daki su alışverişi konusundaki tezlerine karşı çıkarak, soruna su dengeleri açısından yaklaşmak gerektiğini savunmuştur.

Bibi. P. Ullyot-O. İlgaz 'İstanbul Boğazında araştırmalar II. Boğaz'daki su hareketleri üzerine yeni bir hipotez", *Türk Coğrafya Dergisi,* S. 5-6. 1944; ay "İstanbul Boğazında araştırmalar I. Karadeniz Boğazı'nın coğrafi ve hidrolojik durumunun incelenmesi", *ae,*

1, 1945; ay "İstanbul Boğazında araştırmalar III, Senelik Sühunet ve Tuzluluk devresi", *ae,* S. 7-8, 1945; O. İlgaz. "Karadeniz'den İstanbul Boğazı'na giren sular hakkında bazı notlar", *ae,* S. 7-8, 1945; M. Tuncel, *Marmara Bölgesi Coğrafyası,* İst,. 1981; A. Bakkalsalihoğlu-H. Yüce, "İstanbul Boğazı Beykoz koyunda denizdibi sediment dağılım özellikleri", *İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni* 1. 1984; H. Yüce "Karadeniz dip tuzluluğunun değişimi", *ae 2.* 1985.

MERAL AVCI

AKİDE ŞEKERİ

Bir yeniçeri geleneğinden. İstanbul'a özgü şekerleme türleri arasına girmiştir. Akide sözcüğü, inanç, bağlılık, birbirinden ayrılmamak, yapışmak anlamındadır. Bir tür sert ve yapışkan şekerin yetkililere sunuluşu, yeniçerilerin devlete bağlılığına kanıt sayıldığından adına akide şekeri denilmiştir.

Ulufe divanı günü yeniçerilere üç aylıkları dağıtılır ve saray avlusunda fodla, çorba, zerde ve pilavdan oluşan bir yemek verilirdi. Bu tören içinde yer alan "akide merasimi" ise, kapıkulu askerlerinin aldıkları aylıktan ve yedikleri yemekten hoşnut kaldıklarım gösteren basit fakat ilginç bir ara törendi. Osmanlı kanunnamelerine göre. ulufe divanının bu aşamasında, sadrazam ile divan-ı hümayun üyeleri ilkin askerin yemeğinden tadarlar, fodlayı kontrol ederlerdi. Bundan sonra kendilerine muhzır ağa, asesbaşı ağa ya da kul kethüdası tarafından tabaklar içinde şekerler sunulurdu. Bu, askerlerin bir şikâyetlerinin bulunmadığına kanıttı. Dolayısıyla şeker tabaklarının divana getirilmesi herkesi rahatlatırdı. Saray helvahanesinde özel olarak hazırlanan ve işlevinden dolayı akide denen bu şekerler, dirhem (3.2 gr) hesabmca ve mangır (bakır para) biçiminde hazırlanıyordu. Akide şekerinden, sadrazama 500. vezirlere, yeniçeri ağasına, sekbanbaşıya 300-200, başçavuş, yeniçeri kâtibi, zağarcıbaşı, sanısoncubaşı, kethüdayeri, başyayabaşı, turnacıbaşı vb ocak ağalarına 50-20, daha alt düzeydeki ocak subaylarına da 15-5 dirhem miktarında akide verilmesi ocak yasası gereğiydi. Bu işlem bittikten sonra Divanhane önünde feth-i şerif (Fetih Suresi) okunurdu.

Bu saray ve ocak geleneği nedeniyle, İstanbulluların akide şekerini, kent güvenliğinin ve huzurunun bir simgesi gibi gördükleri söylenebilir. İmali basit olan (eritilip ağdalanmış ve tartarik asit katılmış sakkaroz) akide şekeri, İstanbul şekercileri tarafından içerisine tarçın, karanfil, türlü baharat, zararsız boya ve koku maddeleri katılarak değişik biçimlerde imal ediliyordu. Şekerci esnafı örgütüne bağlı olmaksızın akideyi kaçak yapıp satanlar da vardı. 26 Safer 990/ 22 Mart 1582 tarihli İstanbul kadısına yazılan bir hükümde, şekerci esnafının ehl-i hibre ve yiğitbaşılarmın, İstanbul'da "koltukçü'ların çoğaldığını, şehre gelen şekeri bunların alıp akide etmekle şeker fiyatlarının yükseldiğini, okkasının 30 akçeden 45-50 akçeye çıktığını şikâyet etmeleri üzerine, koltukçuluğun yasaklandığı bildirilmiştir.

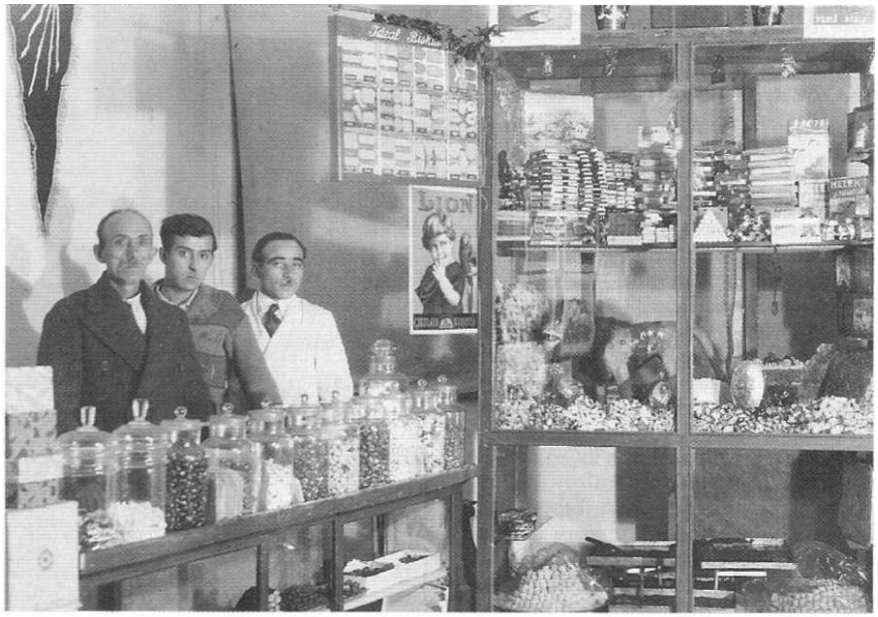

Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir şekerci dükkânı ve akide kavanozları (üstte), geleneksel kavanozları içinde çeşitli akide şekerleri (altta).
Necdet Sakaoğlu (üst). Bünyad Dinç. 1992 (alt)

1640'a ait narh defterindeki kayıtlardan aktar ve şekercilere verilen narhlar arasında tarçm, karanfil, anason, amber, gül, kişniş, saray bademi, frengi badem, peynir şekerlerinin yanında sade akidenin 5 dirhemi için bir akçe, mümessek (kokulu) akidenin 4 dirhemine bir akçe narh konduğu görülmektedir ki akide, değerce, sayılan diğer şekerler düzeyindeydi.

17. yy'da yaygınlaşan mevlit geleneğinde, müminlerin, Allah'a ve peygambere içten bağlılıklarının göstergesi olarak kokulu şurup ve şerbetlerin yanında akide şekeri ikram edilmesi de yerleşti. 19. yy ortalarına doğru ise ağdanın mermer tezgâh üzerinde çubuk biçimine getirilip köşeli, yuvarlak beyzi doğranması ile "Hacıbekir kesimi" denen akide türü ortaya çıktı. İstanbulluların pek sevdiği akide, sade, fındıklı, fıstıklı, tarçınlı hattâ kakaolu türleriyle Anadolu'ya da yayıldı. Günümüzde de İstanbul'da akide şekeri imal edilmektedir.

Bibi. Es'ad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime* (tıpkı basım), İst., 1979, s. 70-71; Uzunçarşılı, *Kapıkulu,* I, s. 178-179; Remzi, *Lugat-ı Remzî,* I, İst., 1305. s. 881; (Altinay), *Onaltınca Asırda,* 178-179; M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri.* İst., 1983, s. 101.

NECDET SAKAOĞLU

bak. PALAiMISM

AKÖZER, ALİ SAMİ

(3 Şubat. 1866, Rusçuk [bugün Bulgaristan'da] - 1936. İstanbul) Ressam ve fotoğrafçı. Halil Kamili Paşa'nın torunu. Hacı Şefik Mevlevi'nin oğludur. Ailesi Üsküdar Beylerbeyi nüfusuna kayıtlı olan Aközer, Mühendishane kayıtlarında "Üsküdarlı Ali Sami" diye geçer. 1886'da Mühendishane-i Berri-i Hümayunu bitirdi. Okulda resim ve fotoğraf öğretmeni olarak görevine başladı. Şehzade Burhaneddin Efendi'ye uzun zaman fotoğraf ve resim dersleri veren Ali Sami Bey, sarayın fotoğraf hocalığını yaptı. Servili Ahmed Emin'in(-») kızı ile evlendi. Bu evlilik fotoğrafçı olan kayınpederi ile birlikte, onun fotoğraf alanında daha da yoğunlaşmasını sağladı. Karakalem ve suluboya resim konusunda da usta olan Aközer. 1892'de kolağası rütbesine yükseldi. 1898'de Alman İmparatoru II. \\"ilhelm'in, İstanbul'u ziyaretinde, Yıldız Sarayı'nın büyük salonunda yapılan karşılama törenini, Yıldız Talimhane'deki geçit törenini fotoğrafladı. II. Wilhelm'in Kudüs gezisine de II. Abdülhamid'in emriyle fotoğrafçı olarak katıldı ve İstanbul'dan Kudüs'e kadar İmparatoru izleyerek fotoğraflar çekti. Bu fotoğraflar albümler halinde II. Abdülhamid'e sunuldu.

Aközer. II. Meşrutiyetten sonra Mühendishane'deki resim ve fotoğraf öğretmenliğinden ayrıldı. Daha sonra Trabzon Lisesi'nde resim öğretmenliği yaptı. 1935'te İstanbul'a döndü ve burada öldü.

Bibi. E. Çizgen. *Fotoğrafçı Ali Sami Bey,* İst., 1989.

ENGİN ÇİZGEN

Ali Sami Bev'in Phebus Atölyesinde çekilmiş bir fotoğrafı'. 1888.
Engin Çizgen

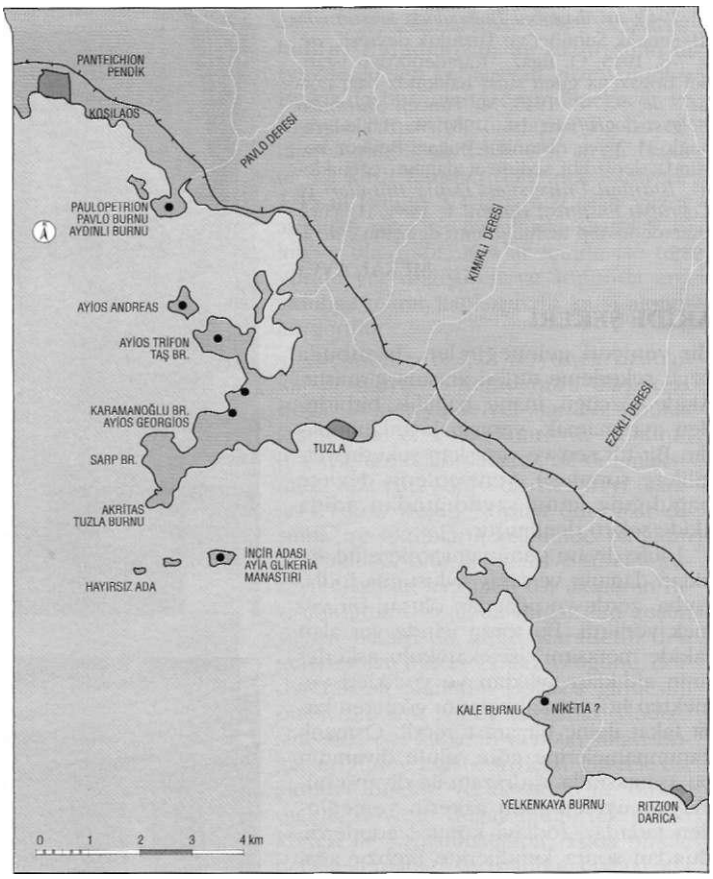

Akritas
Tuzla Burnu
İstanbul
Ansiklopedisi

AKRİTAS

Anadolu yakasında, bugün Pendikîn güneydoğusuna tekabül eden yere Janin'e göre Bizans döneminde Akritas ya da Akra adı verilmiştir. Burada aynı adı taşıyan bir de köy vardı.

Bizans döneminde Akritas ve çevresinde çok sayıda manastır vardı. Bunlardan bazıları Tuzla Burnu yakınındaki adalar üzerinde inşa edilmişlerdi. Anılan manastırlar içinde en eskisi 6. yy'da sözü edilen Ayios Trifon'dur. Bir yarımada üzerindeki kalıntıları ve yakınındaki bir sarnıç yakın zamana kadar görülüyordu.

Tuşburnu açıklarındaki adanın üzerindeki Ayios Andréas Manastırının adına kaynaklarda 9- yy'dan sonra rastlanmaktadır. Yapının birkaç kez restore edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Janin bu manastırın 17-18. yy'lara kadar yaşadığını söyler. Bir üçüncü manastır olan Ayios Teotokos deniz kenarında inşa edilmişti. Kalıntıları son zamanlara kadar görülüyordu. Ayios Demetrius Manastırı 1923 yılma kadar var olan bir Rum köyü içindeydi. Ayia Glikeria Manastırı ise aynı adlı küçük bir ada üzerine yapılmıştı. Tarihçi Zonaras vakayinamesini 12. yy'da bu manastırda yazmıştı. Adı geçen manastırın ve yakınındaki sarnıcın kalıntıları da yakın zamana kadar duruyorlardı.

Bibi. Janin. *Englises et monastères.*

DOĞAN KUBAN

AKROPOLIS

Bütün Yunan kentleri gibi ilk Megara kolonisinin de genellikle bugünkü Topkapı Sarayının avlularına tekabül ettiği düşünülen plato üzerinde bir akropolisi, yani bir iç kalesi vardı. Bizantion kenti de Topkapı Sarayı surlarıyla çevrili alanda kurulmuş olmalıdır (bak. Bizantion).

Genellikle antik yazarlardan kent hakkında birçok bilgi ediniyorsak da, ne kentin ne de akropolisinin planlarım açıklığa kavuşturacak herhangi bir arkeolojik veri bugüne kadar bulunabilmiştir. Topkapı Sarayı alanına rastlayan bu alanda sistematik bir araştırma da hiçbir zaman öngörülmemiştir. Eski kaynaklar Akropolis'te Zeus, Atena, Apollon, Poseidon, Afrodit ve Artemis tapınakları olduğunu yazarlar. Bizantion Akropolisinin önce sursuz yapıldığı, daha sonra çevresine bir duvar çevrildiği anlaşılıyor.

Bugünkü Topkapı Sarayı alanının topografyası incelendiğinde Bizantion Akropolisinin sınırları güneybatı yönü dışında oldukça kesin bir şekilde saptanabilir. İlk koloni kentinin iç kalesinin Topkapı platformunun, güneydoğuda Fatih Köşkü, kuzeybatıda III. Osman Köşkünün bulunduğu teras, kuzeydoğuda ise Bağdat Köşkü terası ile belirlenen sınırlar içinde bulunduğu hemen bütün kent tarihçileri tarafından kabul edilmiştir. Bizantion Akropolisi buna gö-

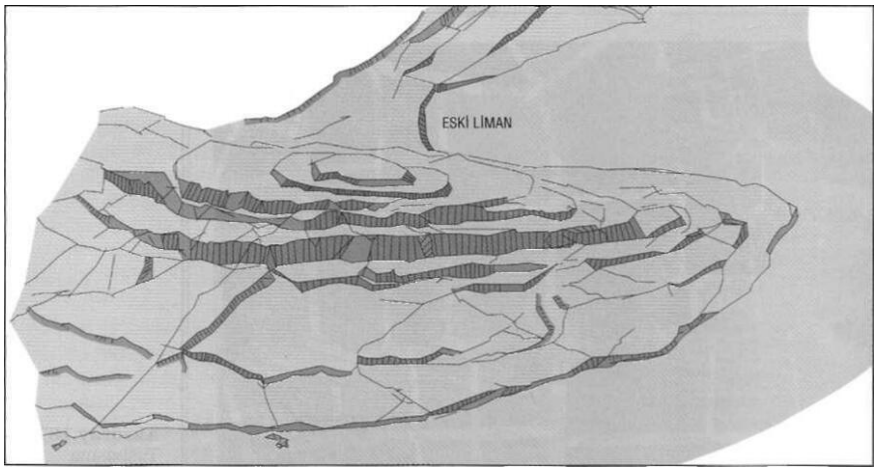

Sarayburnu'nda Akropolis tepesinin doğal yapısı.
Doğan Kuban

re ortalama 8 hektarlık bir alanı kaplıyor ve en uzun kenarı 350 m'yi geçmiyordu. Arazinin binlerce yıl yapı yıkmtılarıyla dolduğu düşünülürse güneybatıdaki Topkapı Sarayimn birinci avlusunun da o zamanki Bizantion Akropolisi'nin platformuna göre göreceli olarak daha yüksekte olduğu söylenebilir.

Bizantion Akropolisi'nin eteklerinde kentin asıl limanı olan Neorion'a doğru resmi yapılar bulunuyordu. Akropolis in doğu eteklerinde ise bir stadion ve tiyatro yer alıyordu. Topkapı Sarayimn kent imgesine yüzyıllarca egemen olan biçimi ve onun arka fonunda bir Bizans anısı olarak yükselen Aya İrini ve Ayasofya kiliseleri Bizantion Akropolisini hayal etmemizi güçleştirir. Fakat Atina Akropolisi'nden başlayarak Helenistik çağa kadar, örneğin Bergama Akropolisini de göz önüne getirirsek, teraslar üzerinde kademeli olarak yerleşmiş ve doğuya yönelmiş, genellikle dorik üsluplu tapmaklarla silueti belirlenen Bizantion Akropolisini İstanbul'un Boğaz girişine egemen ilk anıtsal çekirdeği olarak tasavvur edebiliriz.

Bibi. E. Oberhummer, *Constantinopolis, Abriss der Topographie und Geschicthe,* Stuttgart, 1899; G. Wissowa, "Byzantion", *Pauly's Realenzyklopâdie,* c. III.

DOĞAN KUBAN

AKROPOLİTES AİLESİ

Bizans İmparatorluğu'nda varlığı 10. yy'dan itibaren bilinen ve çoğu devlet görevlilerinden oluşan, muhtemelen Konstantinopolis kökenli aile. "Akropolis" sözcüğünden türemiş olan aile isminin Bizantion Akropolisiyle(->) bağlantılı olduğu sanılmaktadır (bak. Akropolis). Nitekim, kaynaklarda rastlanan ailenin en eski üyesinin büyük olasılıkla başkentin akropolisinde mevkilenmiş bir eve sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Devlet görevleri arasında özellikle hazine ve mali işlerden sorumlu memuriyetlere tayin edilen aile üyeleri arasında en ünlüleri 13. yy'da yaşayan Georgios Akropolites ile büyük oğlu Konstantinos Akropolites'tir. Her ikisi de çeşitli idari görevlerden sonra devlet hiyerarşisinde oldukça itibarlı bir konumu olan *megas logothetes* rütbesine yükselmişlerdir.

Bizans İmparatorluğu'nun son hanedanının kurucusu İmparator Mihael VIII. Paleologos'la hısımlık bağları olan baba Georgios Akropolites'in (1217-1282) doğum yeri olan Konstantinopolis, yaşamının uzun bölümünde Latin hâkimiyeti altındaydı (bak. Paleólogos Hanedanı, Haçlı Seferleri ve Latin İmparatorluğu). Dolayısıyla, siyasi yaşamına 1233'te gittiği İznik İmparatorluğu'nda başlayan Georgios, Konstantinopolis Latinlerden geri alındıktan sonra tekrar doğduğu kente döndü. Zamanının ileri gelen aydınlarından olan Georgios, burada Latin İmparatorluğu altında gerileyen Bizans yükseköğrenim kurumlarının yeniden gelişmesine katkıda bulundu ve felsefe, geometri, konuşma sanatı, konularında dersler verdi. Öğrencilerinden biri daha sonra Kıbrıslı II. Gregorios adıyla patrik oldu. Devlet adamlığı ve hocalığın yamsıra yazarlık da yapan Georgios Akropolites'in çeşitli eserleri arasında belki de en önemlisi Latin istilası döneminde Konstantinopolis'ten kısmen İznik'e göçmüş saray ve kent halkının çevresinde geçen olayların aktarıldığı, 1203-1261 yıllarını kapsayan, *Chronike Syngraphe* isimli tarihi kaynaktır. Aynı zamanda faal bir sanat koruyucusu olan Georgios, 126l'den sonra başkentteki Anastasis Kilisesi'ni onartmış ve oğlu Konstantinos'a vasiyetle bırakmıştır.

Babasının izinde yürüyen Konstantinos Akropolites (ö. yak. 1324) ise, devlet görevlerinin yamsıra, Anastasia Manastırimn kuruculuğunu üstlenmiş, ayrıca çok miktarda aziz biyografisi ile diğer bazı eserler kaleme almıştır.

Çeşitli aristokrat ailelerle evlilik bağları bulunan Akropolites ailesinin kadın üyeleri arasında, 14. yy'ın başmda Konstantinopolis'te gayrimenkul sahibi olan, Maria Dukaina Akropolitiaea sayılabilir.

Bibi. D. M. Nicol, "Constantine Akropolites: A Prosopographical Note", *Dumbarton Oaks Papers,* XIX. 1965, s. 249-256; E. Trapp (haz.), *Prosopographisches Lexikon der Palaiologen-Zeit,* Viyana, 1976, I. fas. 517-525.

NEVRA NECİPOĞLU

AKSARAY

Yarımadayı en dar yerinden ve en alçak geçidinden geçerek ikiye bölen ve Haliç'le Marmara kıyılarını birbirine bağlayan berzahın (bugünkü Atatürk Bulvarı) Bayrampaşa (Lykos) vadisi ile kesiştiği düzlükte yer alan semt. Eski Bous (Boğa) Forumu'nun(->) yerinde, Türk döneminin Aksaray semtinin merkezi oluşmuştur. Bu bölge, Konstantinopolis'in kurulduğu günden sonra, bir yandan Roma döneminin en büyük limanlarından biri olan Yenikapidaki Eleueterios Limanina(-») (sonradan Langa-Ulanka) yakınlığı, öte yandan kentin en önemli yolunun üzerinde oluşu nedeniyle hayati bir ticari merkez ve ulaşım odağıdır. Fetih'ten sonra, ticari işlevini büyük ölçüde yitirmiş olan bu bölgeye, Karamanoğullarmın İshak Paşa'ya yenilgisinden soma, Aksaray halkının bir bölümü getirilerek yerleştirilmiş, bundan sonra da semtin adı Aksaray olmuştur.

Vakfiyelere ve tahrir defterlerine göre Aksaray'da Fatih döneminde hepsi mescitlere göre adlandırılmış on iki mahalle görülmektedir. Bu mahalleler alfabetik sırayla şunlardır: Alem Bey Mescidi Mahallesi, Baklalı Kemaleddin Mescidi Mahallesi, Çakır Ağa Mescidi Mahallesi, Gureba Hüseyin Ağa Mescidi Mahallesi, Kemal Paşa Mescidi Mahallesi, Kızıl Minare Mescidi Mahallesi, Kovacı Dede Mescidi Mahallesi, Mesih Paşa (Bodrum Camii) Mescidi Mahallesi, Molla Kestel Mescidi Mahallesi, Murad Paşa Camii Mahallesi, Oruç Gazi Mescidi Mahallesi, Sinekli Mescidi Mahallesi. O dönemde İstanbul'da bilinen 262 mahallenin yüzde 5'i oranında bir büyüklük olarak bunun 5-6.000 civarında bir nüfusa tekabül ettiği düşünülebilir. Bu mahalleler yakın zamana kadar yaşamıştır.

Bugünkü Vatan Caddesi'nin yerinde olan Bayrampaşa Deresi'nin 19- yy'a kadar kurumadığı ve bütün yıl olmasa bile bazı mevsimlerde aktığı anlaşılmaktadır. Kauffer'in 1786 tarihli haritasında bu dere görülür. Reşad Ekrem Koçu da 18. yy'da Aksaray'da bir ahşap köprünün varlığından söz eder.

19. yy'a kadar, Bayrampaşa vadisinin surlarla Aksaray arasındaki bölümü bahçe ve bostanlarla doluydu. Bunlar Edirnekapı ile Topkapı arasında geniş bir yeşil alan oluşturuyordu. Aksaray, bu büyük yeşil alanla kentin ana ulaşım aksının buluştuğu yerde olması ve Marmara kıyılarına yakınlığı ile kent içinde gözde bir konuma sahipti. Fakat kentin en alçak alam olarak, İstanbul platosunun kendine bakan yamaçlarındaki bütün suyu alıyor, bu nedenle de sık sık su baskınlarıyla karşılaşıyordu.

Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Ayşe

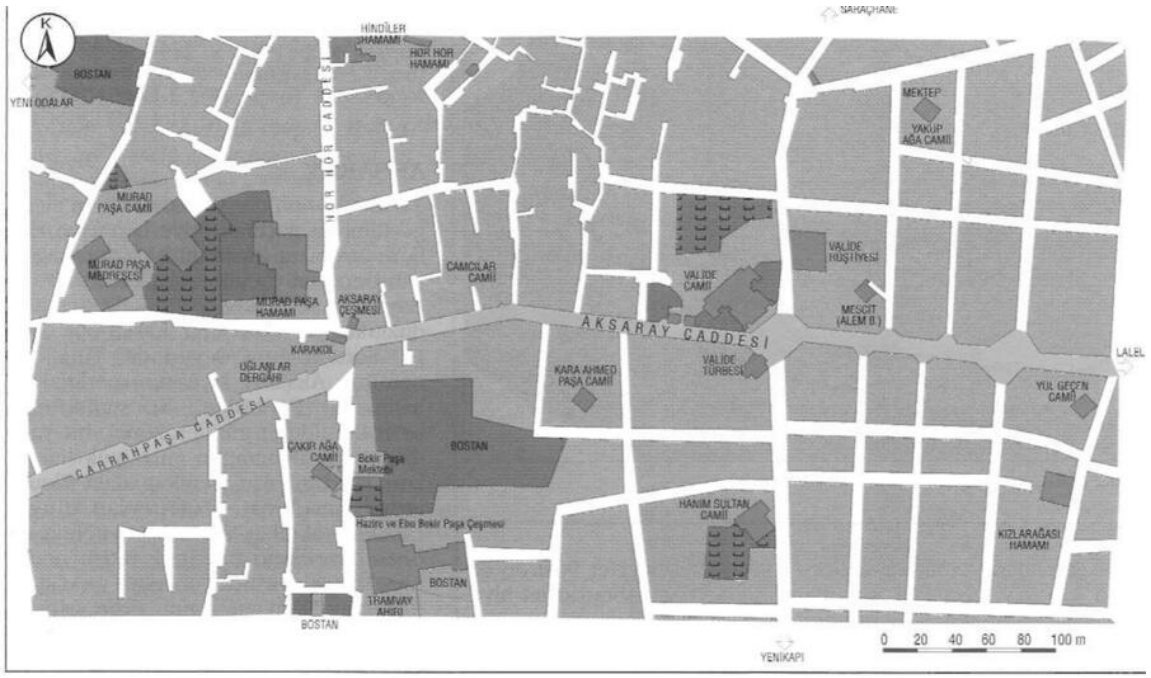

Aksaray, 1875
Taşbasma haritalardan yararlanılarak 1964'te istanbul Belediyesi tarafından hazırlanan haritalardan çizilmiştir. *İstanbul Ansiklopedisi*

Sultan ve Kara Mustafa Paşa saraylarının varlığına bakarak Aksaray'ın 17. yy'da konut alanı olarak itibarlı bir semt olduğunu söyleyebiliriz. Bu saraylar kurucularının ölümünden sonra, büyük yangınlar sonucu ortadan kalkmış olmalıdırlar. Konumu açısından Aksaray, bir kent yapısının en önemli odaklarından biri, daha sınırlı bir göıüş açısından bir semtin merkezi işlev alanı olarak düşünülebilir. Laleli, Fındıkzade, Yenikapı-Langa, Haseki, Saraçhane gibi semtlerle çevrilidir.

Aksaray'ın konumu kentin nüfus dağılımı açısından da ilginçti. İstanbul'un Marmara kıyıları, Samatya'dan Kumkapı'ya kadar genellikle Rum ve Ermenilerin oturdukları mahallelerdi. Buna karşılık Cerrahpaşa, Kocamustafapaşa, Fatih, Horhor, Laleli gibi iç mahallelerde Türkler yerleşmişti. Aksaray. Hıristiyan ve Müslüman cemaatler arasında bir buluşma meydanıydı. III. Murad döneminden (hd 1574-1595) sonra sürekli karışıklıklar çıkaran ve kontrol edilemeyen 40.000 kadar yeniçerinin büyük bir bölümü Aksaray'da oturuyordu. Eski ocak disiplini bozulduktan sonra bunların birçoğu kışlalar çevresindeki bekâr odalarına taşınmış, İdmisi çarşı ve pazarda ticarete koyulmuş, ulufelerini alamadıkları zaman kentte kargaşalıklar çıkarmışlardı. Aksaray'ın kötü şöhreti yeniçerilerin yarattıkları bu anarşi ortamının sonucu olarak görülebilir. Vaka-i Hayriye'den az önce kurulan Eşkinci askeri kurumunun kendilerine zarar vereceğini düşünen yeniçeriler Aksaray'daki Etmeydaninda toplanmışlar, kazanlarını bu meydana getirerek başkaldırmışlar ve kente dağılarak yağmaya başlamışlardı (bak. Vaka-i Hayriye). Sonunda yenilerek odalarına sığman yeniçerilerin Etmeydam'ndaki kışlaları sarılmış ve o sırada çıkan yangında bu yapılar yok olmuştur.

1950lerde Aksaray Meydanından geçen Topkapı-Bahçekapı tramvayı ve arkada Valide Camii. *Ekrem Is/n*

Vaka-i Hayriye'ye **(1826)** kadar yeniçeriler kent yaşamında önemli bir öğe oldukları için, Aksaray daima çok canlı ve olaylarla dolu bir semt olarak tanınmıştır. Yeniçeri ocaklarının giderek kontrolden çıkmalarına bağlı olarak Aksaray çevresinde bir yolsuzluk ve fuhuş bölgesi oluşmuştur. Aksaray'ın, Yenibahçe ve Langa gibi halkın çok gittiği bahçe ve bostanlık kent içi mesire yerleri arasında olması, çarşısı, fuhuşla ilişkisi ve kentin tarihi ulaşım aksı üzerindeki yeri, onu ünlü bir semt haline getirmiştir.

Aksaray'ı Osmanlı döneminde tanımlayan ünlü yapılar vardır. Her ne kadar semt bütün tarihi fizyonomisini yitirmişse de, yapıların bir bölümü bugüne kadar yaşamıştır. Bunların en önemlisi Fatih'in vezirlerinden Murad Paşa'nın yaptırdığı ve camiini 1471'de bitirdiği Murad Paşa Külliyesi'dir(->). Külliye camiiyle birlikte bir medrese **(1936**'da yıkılmıştır), bir hamam (1958'de, Vatan Caddesinin açılışı sırasında yıkılmıştır), Murad Paşa'nın türbesini ve bir hazireyi içerir. Camiin önündeki şadırvan **1622'**-de Kara Davud Paşa tarafından yaptırılmıştır. Aksaray'daki diğer bir ünlü yapı, Şehzade Camii yapıldıktan sonra buraya inşa edilen yeniçeri odalarıdır. Bu kışlanın yeri kesin olarak bilinmemekle birlikte, ortasında Etmeydanı Mescidi bulunuyordu. Etmeydanı bu kışlaların

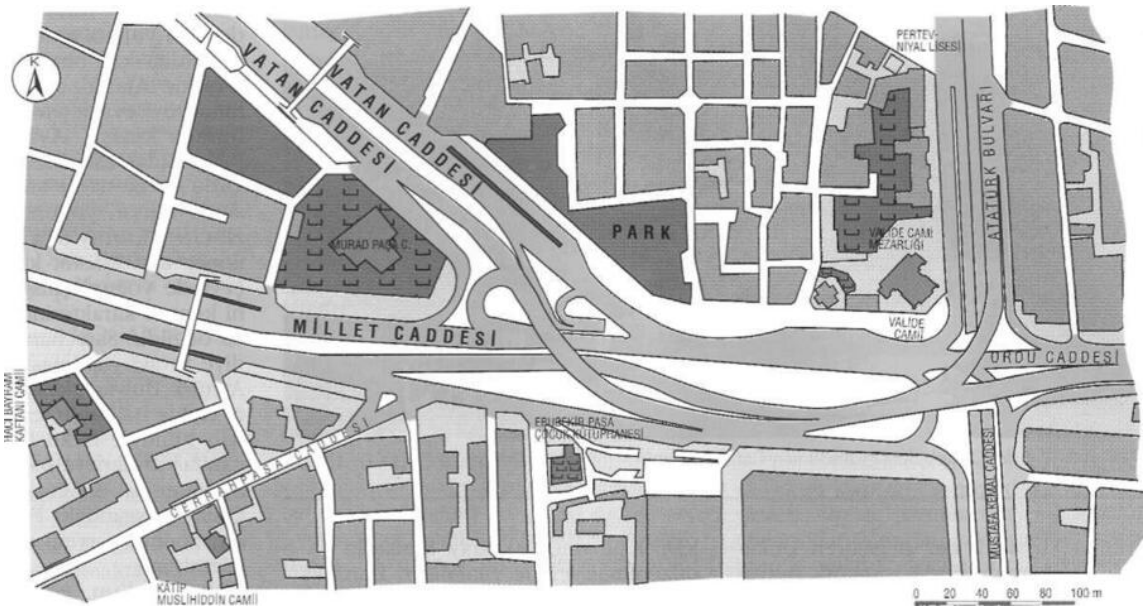

Aksaray, 1993
İstanbul Ansiklopedisi

önündeydi. 18. yy'ın sonunda, Kauffer planında Yeniçeri Mahallesi olarak gösterilen bölge, Murad Paşa Camii'nin kuzeybatısında, Bayrampaşa Deresi üzerinde ve Yenibahçe denilen bahçe ve bostanların yanındadır. Böylece kışlaların, bugünkü Ahmediye Camii (Orta Camii, Etmeydanı Camii olarak da bilinir) çevresinde Sofular Caddesi civarında olduğu söylenebilir. Aksaray'ın yakın çağlardaki kimliğini yaratan yapılardan bir diğeri, seçmeci bir sözde-İslami üslupla yapılmış Pertevniyal Valide Sultan Camii'dir (bak. Valide Camii). Aksaray Meydanından Cerrahpaşa'ya çıkan yolun ağzında ise, R. E. Koçu'ya göre eski bir yeniçeri kolluğunun yerine yapılmış neoklasik üsluplu ve karakteristik bir revakı olan ünlü Aksaray Karakolu vardı (1957'de yıkılmıştır). Eski Aksaray Meydanının Cerrahpaşa yönündeki sınırlarından biri bu karakoldu.

Adnan Menderes döneminin imar etkinliklerine gelene kadar meydan ve çevresinin oldukça yeşil bir görünümü vardı. 1937-1938'de yeni kent düzenlemeleri sırasında yapılan Aksaray Parkı o zamana kadar duran bir bostan üzerinde kurulmuştu. Langa meyhaneleri ve ünlü Yeşil Tulumba Kahvesi gibi eğlence yerleri hep bu bahçeler içindeydi.

Aksaray semtinde yukarıda adı verilen başlıca yapılar dışında mahalle mescitleri, tekkeler, sıbyan mektepleri ve çeşmeler gibi kamu yapılarından bazıları, değişikliklere uğrayarak günümüze kadar gelmiştir.

Aksaray, Cumhuriyet'ten II. Dünya Savaşı sonuna kadar bellibaşlı anıtsal yapılarını, kent dokusunu, konaklarını ve mütevazı evlerini koruyan, 1911 Uzunçarşı yangınından sonra daha çabuk yenilenmiş olan Laleli ile derin bir uykuya dalmışa benzeyen Cerrahpaşa ve Haseki gibi semtler arasında canlı bir kent ortamıydı. Aynı zamanda bir tramvay terminaliydi ve burada tramvay depoları bulunuyordu. Bu depolar atlı tramvaylar döneminde ahır olarak kullanılan alanlarda yapılmıştı. Aksaray çarşısı büyüktü ve kent içinde ünlüydü. Semt halkının büyük bir bölümü İstanbul yerlisi denilebilecek Müslümanlardan oluşuyordu. Geleneksel yaşamı sürdüren bir sosyal yapısı vardı. Eski Bous Forumunun yerindeki Aksaray Meydanı, ortadaki büyük ve bol ağaçlıklı refüjün çerçevesinde Valide Camii'nin görkemli avlu cephesi ve taç kapısı. Aksaray Karakolu'nun revakmın yanısıra her iki tarafından da kısmen ahşap, gösterişsiz dükkânlarla çevriliydi. Deniz tarafında birkaç sokak üzerinde çarşı alanı bulunuyordu. Bu meydanın Yenikapı'ya doğru açılan ve Aksaray'dan kalkan tramvayların hareket alanı olan bir cebi vardı. Topkapiya ve Yedikule'ye giden tramvay yolları meydandan âdeta küçük ahşap evlere sürünerek çıkardı.

İstanbul gibi Aksaray'ın da değişmesi, Demokrat Parti'nin iktidara gelişinden ve II. Dünya Savaşı sonrası ekonomik ve politik programlarının Üçüncü Dünya'yı ve Türkiye'yi sarsmasından sonra oldu. Bu bölgede yaşayan halkın dağılmaya başlaması ve eski kent dokusunun bozulması Menderes döneminin imar hareketleri sonucudur. Buradaki

Meydanı ortadan kaldıran köprülü kavşak yapıldıktan sonra Aksaray, *Erkin Emiroğlu*

1940'larda Valide Camii'nden Murad Paşa Camii ve çevresinin görünümü.
Ara Güler

tarihi dokuyu ilk kez değiştiren Unkapanı-Yenikapı arasındaki Atatürk Bulvarı(-*) olmuştur. Onu izleyerek önce Beyazıt'tan gelen yolun Topkapı'ya ulaşması için Millet Caddesi(->), sonra Bayrampaşa vadisinde, o sırada gerekli olduğu söylenemeyecek Vatan Caddesi(->) açılmış. Beyazıt'tan inen eski yolun bunlarla buluşabilmesi için Aksaray Meydanı ortadan kaldırılmıştır. Ulaşım düzeninin karayolu mühendislerine çözdürülmesi, kentsel koruma kavramının henüz gelişmemiş olması ve tarihi anıt kavramının zayıflığı nedeniyle. Aksaray'ın tarihi çekirdeği yok edilmiştir. Eski Aksaray'ın tariW-rÖDerlerinden Murad Paşa Külliyesi! „ lece cami ve türbesi, Vatan ve MilıYc caddelerinin arasında bugüne ulaşabilmiştir. Valide Camii'nin egemen olduğu bir kent mekânı kalmamış, Aksaray Karakolu da o düzenleme içinde yıkılmıştır. Buna karşın Horhor. Cerrahpaşa caddesi gibi yolların çevresinde kentin eski dokusu bir süre daha yaşamaya devam etmiştir. Fakat bu tarihten sonra doku giderek artan bir hızla bozulmuş, tramvaylar kaldırılmış, eski konak ve evlerle bahçelerin yerini yoğun bir apartman yapılaşması almış, eski halkın büyük bir bölümü kentin başka bölgelerine göç etmiş ve eski kentin Aksaray'ı hem fiziksel hem de sosyal dokusunu yitirmiştir.

Aksaray, eski İstanbul içinde işlevsel ve fiziksel çekici bir odak. bir terminal, birleştirici bir kent vizyonu parçasıydı ve kendi folklorunu üretmişti. Semt. antikiteden bu yana ticari işlevini sürdürmektedir. Bugün ise bir transit alanıdır. Çok sayıdaki alt ve üst geçit nedeniyle kent içi mekânının hiçbir özelliğini taşımamaktadır. Valide Camii, çevresinde dolaşan yollara göre çok düşük bir kotta kaldığı için bütün anıtsal etkisini yitirmiştir. Atatürk Bulvarından sahil yoluna ve Beyazıt'tan batıya giden trafik burada kesişir. Ayasofya'dan Topkapı'ya kadar eski Mese(->) (Divan Yolu-Ordu Caddesi) ve Millet Caddesi çevresinde oluşan yoğun bir turistik oteller zinciri Aksaray'dan da geçer. Kentin ikinci sınıf turistik konaklama alanı bu çevrede yoğunlaşmıştır. Aksaray'ın tarihi kentsel karakterini bozan sadece yollar değildir. Saraçhanebaşı'na yeni Belediye Sarayı yapılması öngörüldükten ve Atatürk Bulvarı açıldıktan sonra, bu yeni cadde üzerinde, eski konut dokusundan tümüyle farklı boyutta yeni apartmanlar yapılmaya başlanmıştır. Bunların o dönemde en görkemlisi Pertevniyal Lisesi karşısındaki Emlak apartmanlarıdır. Sonradan, yeni apartmanlar bunları izlemiştir.

İstanbul'un, geleneksel dokusuyla yeniçağa katılamayacağı açıktı. Fakat bunun eski dokuyu tümüyle ortadan kaldırarak gerçekleşmesinin; yol mühendislerinin tasarımlarıyla gelişen kent içi ulaşım planlarıyla yapılmasının ne tür bir değişiklik getirebileceği, en açık Aksaray'da yaşanmıştır. Bu, kökten fiziksel değişmelerin bu bölgeye getirdiği yeni işlevlerin bazılarının kent tarihinin en eski çağlarından bu yana olanlarla benzerliği de ilginçtir. Özellikle 1980'den sonra büyük bir yoğunluk kazanan turistik otel inşaatının yanısıra kaçak eşya satışı ve fuhuş gibi etkinlikler de yine bu çevrede yoğunlaşmıştır. Semtin konut alanları hemen hemen yok olmuş, yerini ticaret ve otelcilik almıştır. Büyük bir hızla gelişen bu ortamda mimari açıdan ya da kent planlaması açısından ilgi çekecek bir uyarlama da bugüne kadar gerçekleşememiştir.

Menderes dönemi yıkımları sırasında Murad Paşa Camii'nden Aksaray'a giden yol.
Ara Güler, 1958

Günümüzde Aksaray semti, Aksaray Meydam çevresinde, Fatih İlçesi'ne bağlı Gureba Hüseyin Ağa ve Murat Paşa mahalleleri ile İnebey Mahallesinden oluşmaktadır. Topkapı yönünde Murat Paşa Camii, Laleli yönünde Valide Camii ile sınırlanan Aksaray Meydanı, Saraçhane'den gelen Horhor Caddesi, Edirnekapidan gelen Vatan Caddesi (bugün Adnan Menderes Bulvarı) Topkapidan gelen Millet Caddesi (bugün Turgut Özal Caddesi) Cerrahpaşa'dan gelen Cerrahpaşa Caddesi ile Yenikapidan gelen Namık Kemal Caddesi ve Laleli'den gelen Ordu Caddesi'nin birbirine kavuştuğu bir geçit yeri haline gelmiştir.

Horhor Caddesi ile Ordu Caddesi arasında kalan Gureba Hüseyin Ağa Mahallesinin, Aksaray semtine dahil olan kesiminde bulunan önemli sokaklar, Aksaray Hamamı, Nalıncı, Çıngıraklı Bostan, Dağarcık, Toprak, Oruç Gazi sokaklarıdır. Ordu Caddesi ile Küçük Langa Caddesi arasında yer alan İnebey Mahallesi'nin Aksaray semtine giren sokakları arasında, Valide Camii, Tiryaki

Hasan Paşa, Cezmi, Teceddüt, Koçibey sokaklan ile İnkılap Caddesi sayılabilir. Bu mahallenin diğer sınırlarını ise Namık Kemal Caddesi ile ÎVlustafa Kemal Caddesi çizer. Aksaray Meydanı, Vatan Caddesi ve Millet Caddesi arasında kalan üçgen biçimindeki bölgede semtin üçüncü mahallesi olan Murat Paşa Mahallesi vardır. Bu bölgenin Aksaray semtine dahil olan başlıca sokakları, Tamburi Cemil, Murat Paşa, Sadi Çeşmesi, Yekta Efendi, Safi Efendi, Kazanı Sadi, Kadri Bey, Saray Mektebi ve Acar Ahmet sokaklarıdır.

DOĞAN KUBAN

AKSARAY HAMAMI

bak. MURAD PAŞA KÜLLİYESİ

AKSEKİ KEMÂLEDDİN MESCİDİ

Fatih İlçesi, Muhtesip İskender Mahallesinde, Akseki Caddesi ile Akseki Camii Sokağı'nm kavşağında, Hırka-i Şerif Camii'nin karşısında bulunmaktadır.

"Akseki" ve "Dal" isimleri ile de anılan mescidin ilk banisi İstanbul'un fethine katılanlardan Akseki Kemâleddin Efendi'dir (ö. 1453). Kabir kitabesinde, "bâni-i evvel Akseki Kemâleddin Efendi rahmetullahı aleyh 857" yazılıdır. Yapı, 16. yy sonlarında Reisülküttab Dal Mehmed Efendi (ö. 1604) tarafından yenilenmiş, üçüncü olarak da Rıfaî tarikatı şeyhlerinden ve Maliye Hazinesi memurin kalemi hulefasından Hacı Şevki Aşkî Efendi (ö. 1906) tarafından, 1315 Ramazanı/1898'de son şekliyle yeniden inşa ettirilmiştir. Üç baninin de mezarları mihrap duvarının önündeki küçük hazirede yer almakta, birinci ve ikinci banilere ait şahidelerin 1898 tarihli ihya sırasında yenilendikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu yenilemelerden birinde minare ve minberle donatılarak camiye dönüştürülen Akseki Kemâleddin Mescidi son yıllarda aslına uygun olarak yenilenmiştir.

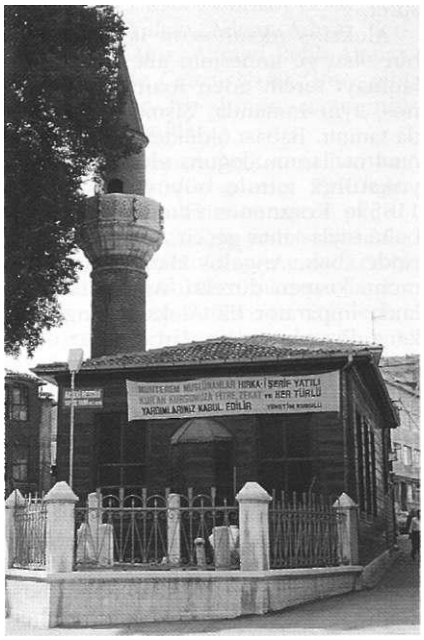

Akseki Kemâleddin Mescidi
Emine Naza. 1993

Yapı ahşaptır. Doğu ve batı cephelerinde üç, mihrap duvarında ise iki tane büyük boyutlu dikdörtgen pencere mevcuttur. Kapalı son cemaat yeri iki katlı olup alt ve üst katında iki sıra halinde üçer pencere bulunmaktadır. Mescit kiremitle örtülüdür. Minare, son cemaat yeri ile harimin birleştiği noktada, batı yönünde yükselmektedir. Kaidesi bir sıra kesme taş, iki sıra tuğla olarak almaşık düzende inşa edilmiştir. Çokgen pabuç kısmı ile silindir biçimindeki gövde tuğladan, şerefe altı ve korkuluklar kesme taştandır. Minare, kurşun kaplı konik ahşap külahla son bulur. Harim bölümünde kuzey duvarı boyunca gelişen fevkani mahfil iki ahşap direkle ve aynı malzemeden korkuluklarla donatılmıştır. Tavanın çevresinde, yedi kollu yıldızlardan oluşan bir friz dolaşmakta, merkezinde de, yedi kollu bir yıldızı içeren kare bir göbek bulunmaktadır. Akseki Kemâleddin Mescidi, İstanbul'un sivil mimarisi ile yakınlık gösteren ve sayıları günümüzde çok azalmış bulunan ahşap mescitlerden olması dolayısıyla ilgi çekmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadika,* I, 52-53: Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 8-9, no. 34; *İSTA,* I, 543-544; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 21; Ayverdi, *Fatih,* III, 314; *İKSA,* III, 1513; *Fatih Camileri,* 53.

EMİNE NAZA

AKSEL, MALİK

(1901, Katerin, Selanik [Bugün Yunanistan'da] - 15 Şubat 1987, İstanbul) Eserlerinde yerel konulan işleyen, Türk resmine folklorik özellikler taşıyan suluboya çalışmalarıyla katkıda bulunmuş olan ressam, folklor araştırmacısı. Resimlerinde ve araştırma yazılarında eski İstanbul'a ilişkin anı ve gözlemlerini dile getirmesiyle de tanınmıştır.

Darülmuallimin'de (İstanbul Erkek Öğretmen Okulu) öğrenim gördüğü üç yıl süresince (1918-1921) bu okulda ressam Şevket Dağ'ın öğrencisi oldu. Resim yeteneğinin gelişmesinde ve sonraki yıllarda ulaşacağı çizginin belirmesinde hocasının sanatta özgürce yönlendirme eğiliminin büyük etkisi olmuştur.

1921-1928 yılları arasında ilkokul öğretmenliği yapan Aksel, 1928'de Maarif Vekâleti'nin açtığı sınavı kazanarak Almanya'ya gitti. Berlin Yüksek Öğretmen Okulu'nda gördüğü resim pedagojisi eğitimi sırasında (1928-**1932)** yağlıboya ve gravür çalışmaları yaptı. Müzelerde, resim sergilerinde incelemeler yaparak görgü *ve* bilgisini artırdı. 1932'de Ankara'ya dönüşünde yeni açılan Resim Öğretmen Okulu'nda bir süre çalıştıktan sonra Gazi Eğitim Enstitüsü resim bölümünde (1932-1951), Çapa İlköğretmen Okulu ve İstanbul Eğitim Enstitüsü'nde (1951-1968) öğretmenlik yaptı.

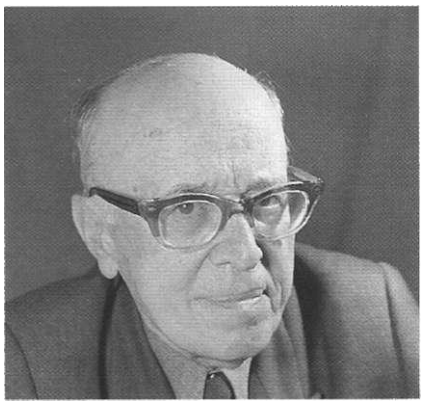

Malik Aksel
Ara Güler

Malik Aksel, öğretmen okulu öğrencisiyken yaptığı "âmin alayı, bayram yerleri, zıp zıp oyunları" gibi çocukluk anılarından yararlanarak İstanbul hayatının o yıllarda resme konu edilmemiş yönlerini yansıttığı resimlerle Türk Ressamları Cemiyeti'nin düzenlediği karma sergilere katıldı. Resimde ulusallıktan ve yerellikten yana olduğunu sık sık vurguladı ve bu anlayışını yaptığı resimlerle dile getirdi. Cumhuriyet Halk Partisi'nin düzenlediği Anadolu resim gezilerine (1937-1944) katıldı, bu amaçla gittiği Sivas (1939) ve Denizli'de (1942) yerel motiflerle bezemeli resimler yaptı.

Uzun yıllar kişisel sergi açmaktan kaçman ve karma sergilerle, her yıl açılan Devlet Resim ve Heykel Sergisi'ne katılan Aksel, ilk sergisini retrospektif nitelikte olmak üzere 1969'da Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nde açtı. Daha sonraki yıllarda İstanbul (1977, 1982) ve Ankara'da (1982) açılan sergilerinde uzun yılların birikimi ile oluşmuş suluboya resimleri onu yeniden gündeme getirdi. Suluboyalarının büyük bir bölümü gündelik hayatın zamanla yitip gitmiş sahnelerini yansıttığı için belgesel nitelik de taşır.

İstanbul folkloruyla ilgili belge ve bilgi birikimlerini yansıttığı yazılarında görsel malzeme olarak kendi yaptığı resimleri kullanmış olması da ayrı bir önem taşımaktadır. Çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmış yazıları Türk folklorunun çeşitli konularına ilişkin anı, gözlem ve incelemeler bakımından da önemlidir. Ressamlığı kadar araştırmacılığı ile de tanınmış olan Malik Aksel, "İstanbul Mimarisinde Kuş Evleri" *{İstanbul Enstitüsü Mecmuası,* V, **1959)** makalesi ile İstanbul'un cami, medrese, ev, han gibi yapılarının cephe ve köşelerinde bulunan kuş evlerini fotoğraf ve çizimlerle sanat dünyasına tanıttı.

"Halk resmi" kavramını sanat çevrelerine kabul ettiren ve Türk folklorunun ihmal edilmiş bu yönünü aydınlatan Aksel, zengin koleksiyonunu ve başka ellerde bulunan malzemeyi değerlendiren incelemelerini daha sonra *Türk Halk Re-*

Malik Aksel'in bir resmi: "Unkapanı Köprüsü", rual üzerine yağlıboya. 49x59 cm.
Türk Kültürüne Hizmet Vakfı

simleri (1960) adlı bir kitapta topladı. Büyük ölçüde taşbaskısı halk hikâyelerinde bulunan resimlerin incelenmesine ayrılan bu kitap, halk kitaplarını resim sanatı açısından değerlendiren ilk kaynaktır. Bu eserinde istanbul'da kahvehanelere, meyhanelere, muhallebici, bozacı ve şıracı dükkânlarına asılan ilk tablolarımızı tanıtmış, böylece dini resimlerden folklorik resimlere geçişi belgeleyen. Türk resmindeki modernleşmenin kök ve izlerini araştıran önemli bir çalışma ortaya koymuştur.

Türklerde *Dinî Resimler* (1967) adlı eseriyle unutulmuş yazı-resim sanatını inceleyen Aksel, dokusunu harflerden alan cami, çifte vav, kandil, başlık, eshâb-ı kehf, gemi, kuş, aslan, ibrik ve insan resimlerini incelemiştir. Eserde bu resimlerin Türk toplumundaki varoluş sebepleri açıklandığı gibi din. mezhep ve tarikat açısmdan ne anlama geldikleri de açıklanmış bulunmaktadır.

Malik Aksel'in anı ve inceleme niteliğindeki yazılarını topladığı *Sanat ve Folklor* (1971) ile *İstanbul'un Ortası* (1977) adlı kitapları da eski İstanbul'a ilişkin bilgilerle, tanıklıklarla doludur. Adını, İstanbul halkının Şehzade Camii'nin Vefa'ya dönen köşesindeki mermer sütunun şehrin ortası olduğuna inancından alan *İstanbul'un Ortası* yazarın çocukluk, ilk gençlik ve orta yaşlılık anılarını, şehrin değişen çehresini yansıtır. Kitapta özellikle eski tiyatrolar, kahvehaneler, meddah ve ortaoyunu üstadlarıyla birlikte İstanbul'un eğlence hayatı hakkında ilginç bilgiler vardır.

Bibi. K. Ertop. "Malik Aksel ve İstanbul'un Ortası", *TFA,* 350 (Eylül 1978); A. Kaynardağ, "Malik Aksel'le Söyleşi", *Çevre,* 5 (Eylül-Ekim 1979); S. Tansuğ, "Resmin Büyük Ustalarından: Malik Aksel", *Gösteri,* 15 (Şubat 1982); Z. Kerman, "Malik Aksel'le Mülakat", *Kaynaklar,* no. 4 (1984); Ahmet Koksal, *Ressam, Eğitimci ve Yazar Malik Aksel,* İst., 1988; G. Derman. *Resimli Taşbaskısı Halk Hikâyeleri,* Ankara, 1988.

M. SABRİ KOZ

AKSUHOS AİLESİ

11. yy'ın sonlarında Bizans İmparatorluğu'na iltihak eden Türk (Anadolu Selçuklu) kökenli aile. Ancak Türkleri genellikle İranlılarla özdeşleştiren Bizans kaynaklarında Aksuhoslarm İran kökenli olduğu ileri sürülür.

Ailenin Bizans'a gelen ilk mensubu Ioannes Aksuhos (veya Aksuh) adıyla bilinir. Kendisi I. Haçlı Seferi (bak. Haçlı Seferleri) sırasmda, İznik'te. 10 yaşındayken esir alınıp. Haçlı ordusu tarafından İmparator I. Aleksios Komnenos'a(->) armağan edildi. Bu yoldan köle olarak Bizans sarayına giren Aksuhos. orada imparatorun oğlu *ve* veliaht Ioannes Komnenos'la (bak. Ioannes II. Komnenos) yakın dostluk kurdu. Prensin II. Ioannes unvanıyla 1118'de tahta çıkmasından sonra da devam eden dostluk Aksuhos'un *sebastos* rütbesine yükselmesi *ve* Bizans askeri teşkilatında çok üstün bir makam olan *megas domestikos'luk*. yani başkumandanlık (veya doğu ve batı ordularının kumandanlığı) görevine tayiniyle sonuçlandı. Aksuhos o derece yetkili ve saygındı ki, hanedan üyeleri (bak. Komnenos Hanedanı) bile onu gördükleri zaman atlarından inip selamlarlardı. II. Ioannes ile kız kardeşi Anna Komnena(->) arasında çıkan bir taht kavgasından sonra İmparator kardeşinin el koyduğu tüm mülklerini Aksuhos'a armağan etmek istemiş, ama Aksuhos bu mallan uygun bir şekilde reddederek Komnenos Hanedanının güçlü bir koluyla ilişkilerinin zedelenmesinden kaçınmıştı. II. Ioannes'in Anadolu'da bir seferdeyken ölmesi sırasında (1143) yanı başında hazır bulunan Aksuhos. yine orada bulunan ve halef ilan edilen I. Manuel Komnenos'tan(->) önce başkent Konstantinopolis'e gönderilerek, yeni imparatorun çekişmesiz bir şekilde tahta çıkması için gerekli ortamı hazırladı. Bizans sarayında üç imparatorun yönetiminde elli yıl kadar görev yapan Ioannes Aksuhos yaklaşık 1150'de öldü.

Ayrıca felsefe ve Hıristiyan ilahiyatına ilgi duyan Aksuhos, ön adından da anlaşıldığı gibi, küçük yaşta girdiği Bizans sarayında Hıristiyanlık dinini kabul etmiş ve bu yönde eğitilmişti. Olgunluk yıllarında da Hıristiyanlığa inancı devam eden Aksuhos için, din adamı Modonlu Nikolaos -onun bizzat merak ettiği bazı teolojik konulara açıklık getiren- kısa bir risale yazmıştır.

Aksuhos ailesi Ioannes'in ölümünden sonra önemini yitirmeyip, aksine güçlenmeye devam etti. Ioannes Aksuhos'un kesin sayıları belli olmayan çocukları arasında en azından bir kızı ile bir oğlunun imparatorluk ailesinden gelen kişilerle evlendikleri bilinir. Bunlardan biri, İmparator Manuel Komnenosün bir yeğeniyle evli olan Aleksios Aksuhos, Ioannes'in büyük oğluydu ve sarayda babasınınki gibi askeri bir görev" olan *protostrator*'luk (başseyis) makamına sahipti.

Aleksios Aksuhos'a sık sık elçilik ve benzeri diplomatik görevler de verilmekteydi. Fakat çok zengin olan. gerek Bizans ordusunda gerek başkent halkı arasında özellikle sevilen ve sayılan Aleksios Aksuhos, çok geçmeden bazı saray mensuplarının kıskançlığını üzerine çekti. Sonunda da, rakip bir grup tarafından, Sultan II. Kılıç Arslan'la işbirliği yaparak imparatora karşı bir darbe düzenlediği iddia edilerek gözden düşürüldü ve yaşamının geri kalan yıllarını bir manastırda geçirmek zorunda bırakıldı. Bu ihanet söylentilerine ilave olarak, bir Bizans kaynağı Aleksiosün başkent civarındaki evlerinden birinin duvarlarını, âdet olduğu gibi imparatorun değil. Selçuklu sultanının zaferlerini gösteren resimlerle bezettiğini ileri sürer.

Aleksios Aksuhos'un iki oğlundan biri olan ve annesinin aile ismini kullanmayı tercih eden Ioannes Komnenos. aynı zamanda "Şişman" lakabıyla da tanınır. Babası öldükten sonra I. Manuel mallarının çoğuna el koyduğu için yoksulluk içinde büyüyen Ioannes, 1185'te Komnenos Hanedanının son bulmasıyla tahta geçen Angeloslar devrinde (bak. Angelos Hanedanı) durumunu kısmen düzeltti. Ancak 1200 yılında İmparator III. Aleksios Angelos'a karşı düzenlenen bir darbeye alet olunca, talihi yeniden ters döndü. Darbecilerce Ayasofya Kilisesi'nde imparator ilan edilen Şişman Ioannes (kendisi anne tarafından eski İmparator II. Ioannes Komnenos'un büyük torunu oluyordu), kısa süre içinde bastırılan ayaklanma sırasında hayatını kaybetti.

Böylece varlığını Konstantinopolis'te üç kuşak boyunca sürdüren bu Türk kökenli ailenin adı bundan sonra başkent sahnesinden silinmekle beraber, nüfuzu Trabzon'da devam etmiş olmalıdır, çünkü 13. yy in başında kurulan Trabzon İmparatorluğu'nun üçüncü hü-

kûmdan Ioannes Komnenos Aksuhos (hd 1235-1238) ismini taşır.

Bibi. K. M. Mekios, ***Ho megas domestikos tou Byzantiou Ioannes Axouchos kai ho protostrator hyios autou Alexios,*** Atina. 1932.

NEVRA NECİPOĞLU

AKŞAM

Günlük gazete. I. Dünya Şavaşı'nm son aylarında İttihatçı iktidarın basına daha yumuşak davranmaya başladığı ortamda 20 Eylül 1918'de, yayın hayatına girdi. Başyazar Necmeddin Sadık (Sadak), yazar Falih Rıfkı (Atay), yazı işleri müdürü Ali Naci (Karacan) ve yönetici olarak Kazım Şinasi'nin (Dersan) ortaklığıyla, öğleden sonra gazetesi olarak yalnızca İstanbullulara hitap ediyordu. İşgal döneminde, Anadolu ile ilişkilerin kopuk olmasına rağmen, dinamik bir gazetecilik yaparak, özel haber ağıyla İstanbulluları olayların iç yüzünden haberdar etmeyi başardı. Sansürle ve işgal kuvvetleriyle çatışmaya girişmekten çekinmeyerek Ankara'nın zaferlerini İstanbul halkına ulaştırdı. Bu yüzden, gazete daha makineden çıkarken kapışılıyordu. Akşam bu yıllarda Ankara'daki gaziler için hediye toplama kampanyası açarak İstanbulluları Milli Mücadeleye katılmaya teşvik etti. Futbol karşılaşmaları düzenleyerek gençliğin ulusal duygularını kuvvetlendirmeye çalıştı.

Akşam, İstanbul'un kurtuluşu ve Cumhuriyetle birlikte Kemalist devrimlerin savunuculuğunu üstlendi. Latin harflerinin benimsenmesi için büyük çaba sarf etti. Fıkraları ve yazı dizileri kadar ciddi haberciliğiyle de "İstanbul beyefendisinin gazetesi olmaya yöneldi. Yazarları arasında bulunan Hikmet Feridun Es, Vâlâ Nureddin, Muharrem Feyzi Togay, Enis Tahsin Til. Refik Halit Karay, Şevket Rado, Burhan Felek, Hüseyin Cahid Yalçın, Adnan Adıvar, Sermed Muhtar Alus, Ahmed Refik Altınay gibi kalemlerle Cemal Nadir Güler gibi karikatüristler, bir dönem gazetenin saygınlığını artırdılar.

Çoğulcu demokratik ortama tam uyamama yüzünden gazete. 1940'larm ikinci yarısında etkisini tamamen yitirdi. Ancak Haziran 1957'de yeni sahibi Malik Yolaç'm yatırımları ve girişimciliği sonunda hem sabahları çıkmaya başladı, hem de bütün Türkiye'ye hitap eden ulusal gazete niteliğine büründü. Bu yıllarda Demokrat Parti iktidarının baskılarına karşı güçlü bir mücadele verdi. 1960'larda Ankara'da bastırıp Anadolu'ya daha hızlı ulaştırma çabaları sonunda tirajı o zamanlar için rekor sayılabilecek iki yüz bini aştı. Bunda, yazı kadrosuna alınan Aziz Nesin, Çetin Altan, İlhami Soysal gibi kalemlerin etkisiyle solda saygın bir yer tutması da rol oynadı.

Akşam gazetesinin mali zorlukları giderek arttı ve sonunda 1972'de Türk-İş'e devredildi. Yeni yönetim de gazetenin gelişmesini sağlayamayınca *Akşam*'ı bir özel girişimci devraldı, fakat o da gazeteyi geliştiremedi. Sonunda "Türkiye'nin en eski gazetesi" sıfatını başlığının kenarında taşıyan *Akşam* gazetesi, 9 Ocak 1982'de, 64. yılında yayın hayatına son verdi.

iki ayrı dönemde ***Akşam.***
12 Haziran 1922'deki 1337. (üstte) ve 13 Şubat 1932'deki 4~93. sayıları.
İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı

ORHAN KOLOĞLU

AKŞAM OKULLARI

Yetişkinlere okuma yazma, vatandaşlık bilgileri öğretmek, noksan kalan okul öğrenimlerini çalışma saatleri dışında tamamlama olanağı sağlamak amacıyla Türkiye'de ilkin İstanbul'da uygulanan değişik programlara dayalı okullar ve kurslardır. "Gece mektebi", "gece dersleri mektebi" de denmiştir.

İstanbul'daki en eski aksam okulu Eminönü Çiçekpazarı'ndaki Taş Mektep'tir. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin merkezi konumundaki bu binada 1864-1876 arasında özel gece konferansları verildi. Okulun geniş salonuna isteyenler gelir, bilimsel, ahlaki, edebi konuşma ve konferansları dinlerlerdi. O zaman bu faaliyete "gece dersleri" denilmişti.

II. Abdülhamid döneminde (hd 1876-1909) bu tür bir çalışma olmadı. Gelişmesini İstanbul dışında tamamlayan ve 1908'de bir ihtilalle Osmanlı yönetimine el koyan İttihad ve Terakki, parti amaçlarını ve ideolojisini İstanbul halkına, özellikle de gençlere anlatıp aşılayabilmek için, II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen günlerde fırka kulüpleri aracılığı ile akşam okullarını gündeme getirdi. Bu sırada İstanbul basınındaki hareketlilik ve halkın okumaya duyduğu gereksinim de bu girişimi desteklemekteydi. Yeni dönemin getirdiği koşullarda, iş bulabilmek için de okuryazar olmak gerekiyordu. Bu nedenle ayrıca Türk Ocağı ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye de "tenvir-i ahali" (halkı aydınlatmak) için akşam okulları ve gece dersleri faaliyetine yöneldiler. İttihad ve Terakki, İstanbul'daki merkez binası ile bellibaşlı kulüplerinde düzenli birer programa bağlı gece dersleri başlattı. Programlar iki türdü: Avam (halk) için okuma yazma öğretimi veriliyordu. İkinci grupta ise havass (aydın ve seçkin) kesimi yer almaktaydı. İkinci gruba okumuş gençlerin alınmasına titizlik gösterilmekte ve bunlara ulusal düşünce ve duygularını güçlendiren konferanslar verilmekteydi. Bu konuda en çok başarılı olan kulüp Süleymaniye'ydi. Burada, parti ideolojisi ateşli hatiplerce gençlere aktarılıyordu. Bununla da kalınmayarak kulübün mescidinde topluca yatsı namazı kılmıyor ve dine bağlılık da işleniyordu. Derslere devam eden öğrencilere ihtiyaçlarını bildirmeleri durumunda parasal yardım da yapılmaktaydı. Avam için öngörülen program, okuma ve yazma dersleriyle birlikte Kuran, ilmihal, kıraat, imla, dört işlem, malumat-ı medeniye, tarih, coğrafya çalışmalarını da kapsamaktaydı. Buna karşılık havass grubunda ağırlıklı olarak Fransızca öğretimi vardı. Aksaray, Şehzadebaşı, Fatih, Pangaltı, Davutpaşa kulüplerindeki gece çalışmaları da aynı doğrultudaydı. Her kulübün yetkilileri, kendi semtlerinin gençlerini, okuma yazma bilmeyen erkek nüfusunu toplamaya çaba göstermekteydiler. Gençlere, hayata atılmaları ve iş bulabilmeleri için usul-i defterî, iktisat gibi dersler de gösterilmekteydi. Davutpaşa ve Beykoz kulüpleri, kendi binaları yetersiz kaldığından idadi binalarında gece dersleri düzenlediler. Fatih Kulübünün açtığı kurslara toplam 615 kursiyer ve dinleyici katılıyordu. Pangaltı Kulübü ise, diğerlerinden farklı olarak Türkçe bilmeyenlere Türkçe kursu da açmıştı.

Bu geniş ve etkili kampanya, İstanbul'daki yabancı ve azınlık okullarını da

harekete geçirdi. Yabancı okulları ücretsiz ya da sembolik bir ücret karşılığı akşam okulları açtılar ve dil dersleri başlattılar. Bu konuda öncülüğü Haydarpaşa'daki Alman Mektebi yaptı ve uygulamayı 10 Kasım 1908 tarihinde başlattı.

Halkı aydınlatma konusunu amaç edinenlerden Ahmed Midhat Efendi başta olmak üzere Efdaleddin (Tekiner), Ahmed Şuayb, Sâtı Bey, Ahmed Muhtar ve Mehmed Emin (Yurdakul) İstanbul basınını bu kampanya için yardıma çağırdılar. Gazetelerde her gün, gece derslerinin ilanları çıkmaktaydı. Ahmed Midhat Efendi'nin açtığı Osmanlı Mektebi, gündüz yapılan okul içi, açık hava çalışmalarından başka en verimli gece derslerini de programlamıştı. Fatih'teki Cestebâli Mektebi ilk özel akşam okulu olarak iptidai (ilkokul öğrenimi) için ayda 5 kuruş, Arapça, Farsça, Osmanlıca öğretim kursları için de ayda 10 kuruş ücretle öğrenci kaydına yine bu tarihlerde başladı. Akşam okulu, gece dersleri geleneğine Daıüşşafaka mezunları da katkıda bulundular. 27 Şubat 1909'da Salih Zekinin bir söylevi ile Çiçekpazarindaki Taş Mektep'te yeni bir program uygulamaya kondu. Okuma yazma eğitimi yanında hesap, tarih ve coğrafya, vatandaşlık bilgilerini içeren bu program, çarşı esnafının eğitimden yoksun kalmış çıraklarına dönüktü. Bu nedenle de bu yeni akşam okuluna "çırak mektebi" de deniyordu. 1909'dan 1926'ya kadar 1.358 gencin yetiştiği bu kurum 1929'da harf devrimini izleyen günlerde kapanmıştır.

Balkan Savaşı (1912-1913) ve I. Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında İstanbul'daki birçok askeri ve sivil okulla birlikte akşam okulları da kapandı.

Cumhuriyetin ilamndan (1923) sonra, İstanbul'daki iki kız sanayi mektebi bünyesinde, ortaokul düzeyinde birer akşam kız sanat okulu faaliyete geçti. Bunlar, yetişkin kızlara ve ev hanımlarına pratik beceriler kazandırmaya dönük uygulama kursu niteliğindeydi.

1928'deki harf devriminin ardından Türkiye'nin her tarafında olduğu gibi İstanbul'da da millet mektepleri açıldı. İstanbul'un, ulaşım, aydınlatma ve diğer fiziksel özellikleri millet mekteplerinin akşam saatlerinde verimli ve yoğun çalışmalar yapmasına uygundu. 1928-1935 döneminde İstanbul Millet Mektepleri, kentin bütün semtlerinde dört ay süreli kurslarla on binlerce yetişkine okuma yazma eğitimi hizmeti verdi. Millet mekteplerinin A sınıfı sadece okuma yazma öğrenimine mahsusken B sınıfında kıraat, tahrir, hesap, ölçüler, sağlık bilgisi, yurt bilgisi dersleri de gösteriliyordu. İstanbullular, kent yaşamının gerekleri açısından millet mektepleri gece derslerine aşırı ilgi göstermekteydiler.

1934-1935 öğretim yılında ise İstanbul'daki iki büyük erkek sanayi mektebi olan Tophane ve Sultanahmet sanat mektepleri bünyesinde birer akşam erkek sanat okulu açıldı. Bu okulların amacı, türlü işkollarına dönük kurslar düzenleyerek kalifiye eleman yetiştirmek, eski mezunlara yeni teknolojiyi göstermekti. Çırakların, noksan kalmış öğrenimlerini bu gece okullarında tamamlamalarına da olanak tanınmıştı. Aynı şekilde benzeri bir akşam okulu İstanbul Erkek Terzilik Okulu'na bağlı olarak açıldı. Bunun Kadın Biçkisi, Erkek Biçkisi adlı iki şubesi vardı.

Sonraki yıllarda, semtlerin gereksinimleri dikkate alınarak Nişantaşı, Kadıköy kız sanat okullarında da akşam bölümleri açıldı. Okul çağı dışı kızlara ve ev kadınlarına hizmet veren bu okulların programlan A-B-C kategorilerine ayrılmıştı. A şubesinde 4-5 saatlik beceri kazandırma, moda, biçki-dikiş bölümleri vardı. Haftalık ders saati toplamı 27'ye ulaşıyordu. B şubesi 19 saatlik bir programla vakti sınırlı olan kadınlara hitap etmekteydi. Çalışan kadınlar ve kızlar içinse haftada **6** saatlik bir program uygulayan C şubesi vardı. Bu gelişmeye koşut biçimde İstanbul'daki lise, ortaokul ve ticaret okullarında da akşam bölümleri açılmaya başladı.

Kent nüfusunun giderek artması, İstanbul'un bir sanayi merkezi haline gelmesi, 19501i yıllardan başlayarak akşam okullarına olan ilgiyi artırdı ve çok sayıda ve farklı düzeylerde akşam okullarının açılmasını gerektirdi. Ama, 1980'e doğm, toplumsal bunalım ve karışıklıklar, gündüz okullarından daha çok akşam okullarını etkiledi. Bu nedenle de pek çoğu kapatıldı. Öğrencileri ise eğitimini sürdüren diğer akşam okullarına aktarıldı.

1993-1994 öğretim yılı başında İstanbul'da 6'sı özel. 20'si resmi 26 akşam okulu açıktı.

Bibi. X. Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme,* II, İst., 1932; N. Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi Kuruluşlar ve Tarihçeleri,* Ankara, 1948; Ergin, *Maarif Tarihi,* IV, V; F. R. Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Toplu Bir Bakış,* Ankara 1964; N. Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi,* ist., 1992.

NECDET SAKAOĞLU

AKŞAMCILIK

Bizans içki kültürünün etkisinde **16.** yy'ın ikinci yarısında yeni bir canlanış gösteren İstanbul'a özgü bir gelenektir. Zamanla başka büyük kentlere de yayılmış; 20. yy başında, ortamını, tiplerini, üslubunu yitirmiştir.

İstanbul'da eskiden beri akşamcılıkla "iyş-i müdâm" denen alkoliklik farklı algılanmıştır. Hattâ daha da ileri gidilerek içiş vakitlerine göre "sabahçılık", "gündüzcülük", "akşamcılık" ve "şâribü'l-leylü ven'n-neharlık" (gece gündüz aralıksız içmek) deyimleri kullanılmıştır. Kimileri de akşamcıları "keyif için", alkolikleri ise "ihtiyaç için" içenler olarak tanımlamışlardır. Akşamcılara göre günün sadece akşam saatlerinde birkaç kadeh içmek bir bakıma "rûh-ı sâni'ye (ikinci bir canlılığa ve neşeye) kavuşmaktır.

İstanbul'da kalan Rumların, tanınan haklar çerçevesinde kendi meyhane geleneklerini sürdürdükleri kuşkusuz olmakla birlikte bunların işlettiği taverna, meyhane ve balozlara Müslüman Türklerin hangi padişah döneminde gitmeye başladıkları konusunda bir bilgi mevcut değildir. Kanuni döneminde (hd 1520-1566), Türkler arasında da akşamcılığın yaygınlaştığı bilinmektedir. Bu nedenle de ilk içki yasağı bu dönemde birkaç kez yinelemnişti. Bu önlemler ve yasaklamalar Bakî, Nev'î gibi dönemin ünlü şairlerini dahi etkilemiş; onların, yasağa ilişkin. *Reh-i meyhaneyi kat'etdi tiğ-ı kahrı sultânın / Su gibi arasın kesdi Stanbul u Galata'nın veya Kalb-i aşk gibi viran etdiler meyhaneyi / Bî-vefâlar ahdine döndürdüler peymâneyi* vb dizeleri halk dilinde de yer etmişti.

Akşamcılığı ya da içkiye düşkünlüğüyle tanınan II. Selim döneminde (hd 1566-1574), ilkin sınırsız bir içki serbestisi tanınmış, hattâ söylenti doğru ise bu padişah babasının anısına tüm İstanbul'un donanmasını, minarelerden de "iyş ü işret" (yiyip içmek ve eğlenmek) için selalar okunmasını buyuracak kadar aşırılıkları göze almıştı. Onun bu yaklaşımını ünlü *Münşeat* yazarı Feridun Bey'in desteklediği ve "Niçün hılâf tutalım (karşı çıkalım), mizac-ı âlem (toplumsal bünye) her zaman kaabız üzere (yasaklama) tahammül eylemez. Gâhi basit (özgürlük) ister. Padişah-ı âlemin kalb-i şerifleri her neye teveccüh eylerse caiz ki anda hayrola!" dediği tarihe geçmiştir. Bu yaklaşımdan cesaret alan şair Hayalî Bey daha da ileri giderek dizelerinde namaz eşyası olan hırkanın ve seccadenin rehine verilip içki meclislerinin aksatılmamasını yazabilmiştir. Dönemin ünlü şeyhülislamı Ebussuud Efendi (ö. 1574) ise cuma namazı kılman kentlere açıkça içki sokulmasının doğru olmayacağına, alım satımının da yine açıkta yapılmayacağına ilişkin fetva vermişti. Buna göre, İstanbullu gayrimüslimler ve kentteki yabancılar kendi aralarında içki alıp satabilecekler, gizlice içebileceklerdi. Bu hoşgörü, akşam karanlığının sağladığı gizlilik olanağı ile birlikte Müslümanlar için de bir kapı araladı ve akşamcılık denen ilginç gelenek, **16.** yy sonlarına doğru yaygınlık gösterdi. Bununla birlikte içki yasağı ve akşamcıların huzursuz edilmeleri kısa aralıklarla yinelendi. Örneğin I. Ahmed dönemindeki (hd 1603-1617) yasak çok etkili oldu. Naima bu yasağı anlatırken "humların (küpler) pare pâre ve meyhanecilerin âvâre (işsiz) olduğunu" yazar. Son içki yasağı koyan padişah, III. Selim'dir. Onun döneminde (hd 1789-1807), İstanbullu akşamcıların bahçelerine imbik kump kaçak rakı imal ettikleri ve evlerinde demlendikleri biliniyor. Nihayet son bir içki yasağı 1922'de milli ordunun İstanbul'a girmesinin ardından ilan edilmiş ve 1930'lu yıllara kadar sürmüştür. Bu dönemin bir akşamcı ozanı: *Meyhanede görünce bizi*

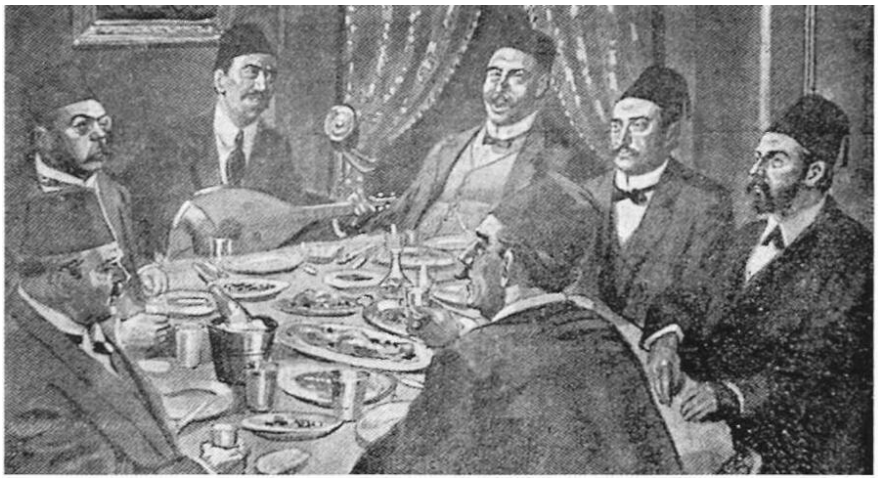

Ressam Münif Fehim'e göre eski istanbul akşamcıları. Yazılarında akşamcılığı anlatan Ahmed Rasim de resimde canlandırılmıştır (soldan ikinci).
Resimli Tarih Mecmuası. S. 6. 1950

şen ve şâd felek / Kıskandı bezm-i işrete katdıfesadfelek, demiştir.

İstanbul'da ayyaş denen alkol bağımlıları dışında akşamdan akşama içenler arasında ün yapan ilk isim Ozdemiroğlu Osman Paşa'dır (ö. 1585). Onun akşamcılığım tarihçi Peçevî anlatır. Uzun gecelerde, bir içoğlanmın elinde içki sürahisi, bir diğerinin elinde meze tepsisi ile paşanın önüne oturduklarını, iki-üç oğlanın da başka yiyecek tabaklan ile buymğunu beklediklerini, paşa istedikçe içki ve meze sunduklarını, bu sırada gılmanların saz çalıp şarkılar söylediklerini ve paşanın beş-on kadeh içtikten sonra uykuya daldığını yazar.

Akşamcılığın yüzyıllar boyu kazandığı zengin folklorik kültürü özümseyerek bu geleneğe ayak uyduranların son simaları arasında ise Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, ünlü Bektaşî babalarından Yorganî Hasan Baba, Kemençeci Vasil, Ahmed Rasim, Baba Yaver, Nuri Şeyda, Ebüzziya Tevfik, Ahmed Midhat Efendi, Muallim Naci ilk akla gelenlerdir.

Akşamcılığın İstanbul'da tutunuşunun bir nedeni, erkekler açısından gündüz yaşamı ile evdeki gece yaşamı arasındaki kopukluk ve farklılıktı. İçgüveyler, kaynana, kayınpeder baskısından yılgınlar, görücü usulüyle evlenip karısına sıcaklık duymayanlar, evindeki yoksulluktan rahatsız olanlar, iş sonrasında bir-iki saatlik akşamcı keyfi yaşadıktan sonra yapay bir neşeyle eve gitmeyi yeğlemekteydiler. Akşamcılar arasında sıkça geçen "İnsan, evdeki çopur kocakarıyı sütlaç görüyor!" deyimi bu duygunun bir ifadesidir. Yine akşamcılığın İstanbul'daki yaygınlığında, eski Rum meyhane ve taverna geleneklerinin özellikle de Sakızlı meyhanecilerin etkisi büyüktü. Evdeki üç-beş kişilik sade ve çoğu ortamda soğuk birlikteliğe karşılık, Barbaların, Apostolların, Langa'daki. Limon İskelesi'ndeki, Samatya'daki. Galata'daki meyhanelerinde samimi arkadaş grupları arasında olmak, edebiyat konuşmak, müzik dinlemek, nükteler ve fıkralarla açılmak, çok farklı ve vazgeçilmez bir ihtiyaçtı. Akşamcılar birbirlerini beklerler, ararlar, nereye gideceklerini, ne içeceklerini, mezelerini çoğu kez önceden kararlaştırırlardı.

İstanbul akşamcılığı 19- yy'a kadar "gedikli" meyhanelerde, Abdülaziz döneminden (hd 1861-1876) başlayarak da "selatin" meyhanelerde sürdürüldü. Çünkü bu tür meyhaneler ruhsatlıydı. Bu nedenle de hem meyhaneler zengin donanımlı, hem gelenler belli düzeydeydi. Ayrıca buralarda Evliya Çelebinin deyimiyle "akşamcıları çekmek için meyhane içre hanende ve sazende ve mutribân" da (saz ve söz takımları) bulunmaktaydı. Akşamcılığın en çok özenilen yönü ehlidil denen, duygulu, kültürlü, sanatsever ve görgülü insanların bu ortamlarda buluşmalarıydı. İstanbul akşamcıları ister esnaf takımından, ocaktan (asker), ister Babıâli'den olsun, mutlaka nüktedan, sözü sohbeti dinlenir, rint insanlardı. Aralarında taklit yeteneği olanlar, meddahlar, müzisyenler, şairler de bulunurdu.

Akşamcıların "vakt-i kerahet" dedikleri ikindi sonrasından güneşin batınıma kadarki süre. daha çok içkiye hazırlık faslıydı. Asıl seviyeli sohbetler, saz ve söz geçişleri bu sırada yapılırdı. Alaturka saat 10.00 sularında (akşam ezanına 1-1.5 saat kala) başlayan bu fasıl, ezanın okunmasından hemen sonra yerini içki faslma bırakırdı. Akşamcıların içişleri de iki aşamalıydı; meyhanecinin "orta kandili" yakışına değin (akşam-yatsı arasının yarısı) "çakırkeyif olunur, yatsıya kadarki son 30-40 dakikalık zamanda da "keyif" sınırı yakalanırdı. Akşamcılar arasında bu sınırı aşmak ve içkiye devam etmek istemek görgüsüzlük sayılırdı. Demlenme süresince yudumlama usullerine uymayanlar, kadehi bir dikişte boşaltanlar da ayıplanır bunlar hakkında "delik taşa su döküyor!" denirdi. Akşamcıların zaman kavramına saygıları şaşmaz bir titizlik örneğiydi. Hattâ, meyhaneci "sofra şamdani'nı ya da gaz lambasını yakmadan kadehini dudağına değdirmeyen akşamcılar çoktu. Yine, hem ev halkını bekletmemek, hem içki müptelası olmamak bakımından kalkışta da bir saat kollanırdı ki, bu konuda eski akşamcıların "müezzin minareye (yatsı ezanı için), biz evin kapısından içeriye!" dedikleri bilinir.

Bir başka ölçü "gıda" denen içki ile "meze"de gözetilirdi. Her akşamcı kendi "gıda"sını aşmamaya dikkat ederdi. Bu. eski ölçü ile 25-30 dirhemlik 1 veya 1,5 karafakiyi aşmazdı. Kadehe 1/4 oranında rakı konup su katılması; vaktin uzunluğuna göre, gıda miktarı artırılmamak koşulu ile bir kadehin, en az beşer dakika aralıklarla ve "küçük yudum" denen usulle 6-8 kalkışta bitirilmesi, ortalama bir kuraldı. Gerçek bir akşamcı, sabaha kadar içmek durumunda dahi kalsa gıdasının miktarını artırmaz, yudumlarını daha seyrek ve az tutarak idare ederdi.

İstanbul akşamcılarının meze (lezzet) seçimindeki titizlikleri de meşhurdu. İlk sırayı haşlanmış yumurtaya vermiş olmaları ilginçtir. İkinci sırada sakız leblebisi gelirdi. Eski akşamcılar için şu dört şey, tam bir keyif için gerekli saydırmış: Sakız mastikası (rakı), istragalya meze (sakız leblebisi), civan perçemi tütün,

Günümüzde İstanbul akşamcılarının uğrak yerlerinden Kumkapida gecenin ilerlemiş saatleri.
Elif Elim

kafadar marka sarma kâğıdı. 19- yy'm sonlarına doğru İstanbul'da içilmeye başlayan "düz" rakıyı, akşamcılar uzun zaman benimseyememişlerdir. Sakız leblebisini tercih nedenleri, hem ağız kokusunu alması, hem mide suyunu emmesindendir. Mezenin karın doyurmak maksadıyla atıştırılması da akşamcılar arasında bir görgü noksanlığı kabul ediliyordu. Fakat, sofralarında her çeşit mezenin bulunmasından da zevk almaktaydılar. Eski meyhanelerde akşamcılar için hazırlanan başlıca mezeler; sardalye, çiroz, likorinoz, ringa, ançüez. ciğer tava, piyazlar, pilaki. ha-vyar. peynir türleri, muska böreği, midye tavası, pavurya, İstakoz, kuzu söğüşü, turşu, bumbar, dolmalar, işkembe tuzlaması, patates ezmesi, keten helva, kâğıt helva veya tahin helvası, zeytinyağlılar, çerkez taM_ığu, kaz ciğeri ezmesi, pastırma, mevsim meyveleri, reçelden kadayıfa kadar tatlı çeşitleri idi. Sofranın zenginliği ne ölçüde olursa olsun bir akşamcıyı en çok üzen şey, daha fazla içmesi konusunda ısrar edilmesiydi. Deneyimli akşamcılar, böyle bir pozisyonun olasılığını hissettiklerinde "sızma" numarasına yatarak kendilerini kurtarırlardı. Ayrıca, tanımadıkları, huyunu suyunu bilmedikleri insanları sofralarına yaklaştırmazlar, uzak dururlardı. Cıvıyan, içtikçe konuşan, coşan tipleri ise meyhaneci içeriye almaz, "senin hakkın iki değil bir buçuk!" deyip bir önceki akşamın tatsız durumunu hatırlatır, gerektiğinde "racon keser", fazla içki vermezdi. Kendi masasında tosunluk ve kabadayılık yapmaya kalkışanı da, akşamcıların huzurunu kaçırmamak için, "sofra oğlanlarî'nın (garson) yardımıyla olaysız dışarı atardı.

Gedikli meyhanelerde, akşama yakın, esnaf kalfalarının, genç Babıâli kâtiplerinin tezgâh başında bir-iki kadeh alarak akşamcılığa adım atmalanna olumlu bakılır, fakat böyleleri fazla kalmadan meyhaneden uzaklaşırlardı. Çünkü adlarının akşamcıya çıkması evlenip yuva kurmalarına engel olabilirdi. Asıl akşamcılar, yaşını başını almış ocak ağaları - bunlara her gittikleri meyhanede ilk sırada saygı gösterilir ve "dayı" denilirdi-, esnaf, gemi reis ve kaptanları, şair. yazar takımı ile kabadayılar daha sonra gelmeye başlarlardı. Meyhaneciler, akşamcıları davet işareti olarak hava kararmak üzereyken ilkin kendi sofralarının şamdanını yakarlar, "ateş oğlanı" (çubuklara ateş tutan), "sofra oğlanları" (bunların çoğu Sakızlı Rum gençlerdi), tertemiz giyinmiş, kapıda ve sofra başlarında müşteri beklerlerdi. İstanbul akşamcılarının en çok titizlendikleri bir husus da meyhanenin temizliği, servisin düzenli ve dikkatli yapılmasıydı. Akşamcılar arasında, ateş veya sofra oğlanlarından birine tutulup her akşam aynı meyhaneye gidenler de olurdu ki. bunlardan şair olanlar, İstanbul edebiyatının özgün bir türünü oluşturan birçok "sâkiname"ler yazmışlardır.

İstanbul'un değişik semtlerindeki meyhanelere devam eden akşamcılar arasında sınıfsal ve mesleksel farklılıklar da söz konusuydu. Örneğin, yeniçeriler, topçular, kalyoncular, esnaf, oda, kışla veya mahallelerine yakın meyhanelere giderlerdi. Galata meyhanelerinde Müslüman akşamcıdan çok gayrimüslimler ve levantenler görülürdü. Tersane halkı ise Kasımpaşa, Salıpazarı, Fındıklı meyhanelerini tercih etmekteydiler. Akşamcılığı meyhane yerine evinde sürdürenlerin tezgâhına ise "çilingir sofrası" deniyordu. Bu. o gün evde hazırda veya pişmiş ne varsa her birinden küçük tabaklara konmuş bir tepsi ile karafaki ve sürahisinden ibaretti. Akşamcı, evin kendi zevkine uygun bir köşesinde yalnız demlenir, ev halkı ise yer sofrasında akşam yemeğini yerdi.

Akşamcılar için "mola" denen içkiye ara vermek, kandil ve cuma geceleri, ramazan ayı, ertesi gün kabir veya türbe ziyaretine gidilecek akşam, daha inançlılar için ayrıca muharrem ayının ilk on günü, hattâ tövbe aylan (recep, şaban) boyunca olabilirdi. Kimi akşamcılar da şaban ayının 15. günü ağızlarını yıkarlar, Ramazan Bayramı'nm üçüncü günü akşamına kadar içmezlerdi.

Eski İstanbul'da akşamcılığın kent nüfusuna oranı çok düşüktü. Ahmed Rasim. taş çatlasa her mahallede bir veya iki akşamcı ve sarhoş olduğunu belirtmiştir. Bu sınırlılıkta, toplumun içmenin her türlüsünü onaylamayışınm. din baskısının, türlü kaygı ve korkuların etkisi vardı. Örneğin İstanbullular "Akşamcının kızını alma dükkânın varsa meyhane yapar!" derlerdi. Mahalle çocukları gün boyu, sokak aralarında sarhoş taklidi yaparlardı. Kadıya "Efendim bu adam akşamcıdır. Gece gündüz içer!" dendiği an, kişinin tanıklığı kabul edilmezdi. Mahalle kadınları, kocası akşamcı olan komşularına "Senin yerinde olsam bu herifin derdini bir gün çekmem!" derlerdi. Kısacası, son derece seviyeli ve kontrollü olmalarına karşın, akşamcıların toplumdaki konumları olumsuzdu.

Akşamcılık, İstanbul'da yüzyıllarca birçok incelikleri, kuralları, alışkanlıkları özümseyerek, edebiyat, müzik, taklit, nükte ortamlarında gelişme gösterdikten sonra 20. yy başında, âb âlemiO-») ve daha birçok özgün âdet gibi nitelik kaybına uğradı ve biçim değiştirdi. Günümüzde, İstanbul'un meyhane muhitlerinde, örneğin Çiçek Pasajı'nda, Kumkapı'da ve Boğaz'da, turizme dönük, nostaljik atmosferli meyhaneler varsa da eski akşamcılık âdetleri unutulmuştur.

Bibi. A. Rasim, "Rakı Nasıl İçilmelidir?" *Resimli Ay,* no. 2-4, 1927; A. Refik, "16. Asırda İçenler". *Aydabir* no. 4. 1936; A. Rasim, "Zevalini Sevinçle Gördüğümüz Fena İtiyatlardan: Akşamcılık" *Resimli Tarih Mecmuası,* no. 6, 1950; R. E. Koçu, "İçki Yasağı" *Osmanlı Tarihinde Yasaklar,* İst., 1950; M. Tevfik, "Meyhane Yahut İstanbul Akşamcılan", *İstanbul'da Bir Sene.* İst.. 1991.

NECDET SAKAOĞLU

E S K İ ^ A K Ş A M C I L A R

İstanbul akşamcıları, ekseriyetle hoşsohbet, kalendermeşrep adamlardı. Rindâne gazeller söyleyen, destan semaî düzen bu saz ve söz sahiplerinin arasına eli bıçaklı ve yumruk oyununa alışmış baldırı çıplaklar pek karışamazdı. Bu gibilerin gittikleri yerlere de berikiler ayak atmazdı. Kanlı kavgalar daima süflî koltuk meyhanelerinde çıkardı. Yeniçeri kabadayıları, akşamcılığa yeni yeni ayak uydurmağa çalışan delikanlıları mütecaviz sarhoşlara karşı müdafaa etmekle övünürlerdi. Akşamcılardan bir kısmı da muziplikleri tuhaflıkları ile meşhurdu. Gedikli meyhanelerin kapanma saati alaturka 1.5 suları idi. Vakit gelince, uşaklar çıngırağı çalarlardı. Hanlar içindeki gediklilerde çmgırak bulunmaz, davul çalınırdı.

Akşamcılar meyhane dönüşlerinde semtlisi ile birleşerek yolda da muhabbet ve sohbet ederlerdi. Fazla kaçıranlardan bazan yollarda dökülüp kalanlar da olurdu. Hoş bir fıkradır:

Akşamcının biri evinin kapısına kadar gelmiş, fakat tokmağı vuracak takati kalmadığından kapı önünde sızmış, kalmış. Derken kol (devriye) geçmiş. Bir yeniçeri çorbacısı (kolluk subayı) sarhoşu uyandırıp:

- Kalk! "Kapi'ya (karakol) gideceksin. Demiş. Sarhoş gülmüş:
- Ağa, hâlim olsa, evimin kapısından içeri girerdim! Demiş.

(...)

Devlet ricalinden, kalem âmirlerinden, hattâ ulemâdan ve müderrislerden bile kıyafetlerini değiştirip gedikli meyhanelere giden akşamcılar olurdu. Bazı fakir akşamcılar da vardı ki tatlı dili, güzel sesli yahut herhangi bir sazdaki hüneri ile meyhanelerde her akşam bir sofranın misafiri olurdu. Geçen asrın başlarında yaşamış imameci kalfalarından Kırbalı Ahmed bunların en namlılarından biridir. Daha çocukluğunda çığırtma çalmağa heves etmiş, az zamanda fevkalâde hüner sahibi olmuş, bu yüzden pek genç yaşında akşamcılar arasına düşmüş, meyhane âlemlerinden kendisini kurtaramamış, meyhane meyhane dolaşmış, rakıyı bol, arkadaşı teklifsiz bulmuş ve akşamcıların tabiriyle "okkalıklardan olmuştu. Öyleki yaptırttığı yarım okkalık bir kırbayı da eve giderken doldurumuş. Kırbalı lâkabı bundan ötürü kalmış.

Reşad Ekrem Koçu. *Osmanlı Tarihinde Yasaklar,* s. 24

AKŞEMSEDDİN

(1390. Şam - 1459. Göynük) II. Mehmed'in hocası ve Bayramı tarikatına mensup mutasavvıf.

Asıl adı Şemseddin Muhammed olan Akşemseddin'in aile kökeni, babası Şeyh Hamza tarafından ünlü mutasavvıf Şehabeddin Suhreverdi'ye (ö. 1234) dayanır. Yedi yaşında iken babasıyla birlikte Şam'dan Anadolu'ya geldi ve Amasya'nın Kavak İlçesi'ne yerleşti. İlk dini bilgileri babasından aldı. Daha sonra zahiri ilimlerde bilgisini derinleştirdi ve Osmancık Medresesi'ne müderris oldu. Bu görevde uzun süre kalmayarak tasavvufa duyduğu ilgi nedeniyle Hacı Bayram-ı Velîye (ö. 1429) intisap etti ve Bayramî hilafeti aldı. Tarikatı yaymak amacıyla Beypazarı ve Iskilip'e gitti. Her iki yerde de birer mescit yapıp müritlerinin eğitimiyle meşgul olduktan sonra Göynük'e gelerek yerleşti. Hacı Bayram-ı Velî'nin vefatıyla birlikte Bayramî meşihatini üstlendi. Daha önce şeyhi Hacı Bayram-ı Velî aracılığıyla II. Murad ile tanışmış ve şehzade II. Mehmed ile de ilişki kurmuştu. Bu yakınlığın sonucu olarak II. Mehmed'i manevi yönden etkiledi ve padişahın yakın çevresine girerek diğer Bayramî şeyhleriyle birlikte İstanbul'un fethine katıldı. Şehrin alınmasından sonra Ayasofya Camii'nde ilk cuma hutbesini okudu. Bir süre kiliseden çevrilen Zeyrek Camii'nde ders verdi. Ardından tekrar Göynük'e döndü ve burada vefat etti. Türbesi vefatından beş yıl sona 1464'te yaptırıldı.

Akşemseddin İstanbul'un tarihinde iki ayrı açıdan önemli rol oynamıştır. Birincisi, fetih sırasında kuşatmanın kaldırılması fikrini ileri süren Çandarlı Halil Paşa'ya karşı çıkıp kuşatma yanlısı Zağanos Paşa'ya destek vermesi ve bu amaçla II. Mehmed'e bir mektup yazarak padişah üzerindeki nüfuzunu kullanmasıdır. Bu açıdan Akşemseddin, fetih konusunda padişahı cesaretlendirmiş ve bu tutumu nedeniyle İstanbul'un manevi mimarı olarak kabul edilmiştir. İstanbul tarihinde oynadığı ikinci önemli rol. mensubu bulunduğu Bayramîliğin şehir hayatına girmesi için uygun ortamı hazırlamasıdır. Ancak Bayramîlik(-») Akşemseddin'in vefatından sonra onun halifeleri aracılığıyla şehir hayatına girebilmiş ve kısa sürede yaygın bir örgütlenme başarısı göstermiştir.

Bayramîlikten kendi adına kol ayıran Akşemseddin, Şemsîligin kurucusudur. Hacı Bayram-ı Velî'nin vefatını izleyen yıllarda kendisi gibi Bayramî halifesi olan Bıçakçı Ömer Dede (ö. 1475) ile arasında tasavvuf anlayışı bakımından ayrılık çıkmış ve Bayramîlik iki ana kola ayrılmıştır. Bunlardan Akşemseddin'e bağlı olan Şemsîlik, klasik Bayramîliğin bir devamı niteliğini taşımış, Ömer Dede ise ikinci devre Melamîliğinin temellerini atmıştır.

Şemsîligin Akşemseddin tarafından istanbul'da ne ölçüde yaygınlaştırıldığı bilinmemektedir. Buna karşın Bayramîlik. II. Bayezid döneminde (hd 1481-1512). Akşemseddin'in halifelerinden İbrahim Tennûrî'ye (ö. İ482) bağlı olan Muhyieddin Mehmed İskilibî (ö. 1514) tarafından İstanbul'da örgütlenmiş. Bıçakçı Ömer Dede'ye mensup bulunan Bayramî Melamîliği ise İsmail Maşûkî (ö. 1529) aracılığıyla ancak Kanuni'nin ilk saltanat yıllarında şehir hayatına girebilmiştir.

İstanbul'da Akşemseddin'in adını taşıyan bir mescit ve iki tekkenin onunla olan tarihsel ilişkisi eldeki mevcut bilgilerin azlığı nedeniyle yeterince aydmlatılamamıştır. Fatih'te Keçeciler Caddesi'ndeki Akşemseddin Mescidi'nin(->) onun tarafından yaptırıldığı rivayet edilmekte ise de bu kesin değildir. Bu mescidin yanında bulunan ve Şeyh Muhyî Efendi Tekkesi olarak bilinen Akşemseddin Tekkesi'nin de durumu aynıdır. Tekke Kadiri tarikatına bağlı olup Mehmed Şemseddin Efendi (ö. 1812) tarafından kurulmuş ve Cumhuriyet dönemine kadar faaliyet göstermiştir. Bilinen son şeyhi. Hayrullah Efendidir. Akşemseddin'in adını taşıyan ikinci tekke ise Zeyrekledir. Semerci İbrahim Efendi Tekkesi olarak da tanınan bu dergâhın Bavramîlikle ilgisi kurulamamıştır. Nakşibendîliği İstanbul'a getiren Abdullah İlahî(->) bu tekkenin ilk postnişini olup daha sonra meşihat makamına Halvetî ve Celvetî şeyhlerinin geçtiği bilinmektedir.

Akşemseddin'in tasavvuf alanında kaleme aldığı *Risâletü 'n-Nûriye* ile *Defu Metâini's-Sûfiye* Arapça ve *Makamât-ı Evliya,* Türkçedir. Bunlardan *Risâletü'n-Nûriye,* 1434-1438 yılları arasında yazılmış olup Hacı Bayram-ı Velî ve Bayramîliğe yöneltilen eleştirilere bir cevap niteliği taşımaktadır.

Bibi. Enisî. *Menâkıb-ı Akşemseddin,* Millet Ktp. Emirî Seriye, no. **1044:** Abdünezzak Eyyûbî. *Tuhfetü 1-lhvân fiMenâkıb-ı Akşemseddin.* Sülevmanive Ktp. Esad Efendi, no. 3622/10: Lâmî. *Nefehât,* 685: Mecdî. *Hadaikü ş-Şakaik,* 240-246; Ataî, *Hadaiku THakaik, 64-65:* Şeyhî. *Vekayıu'l-Fızalâ.* I. 55: Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 270; Feridun Ahmed, *Münşeatü's-Selâtîn.* I, İst.. 1274, s. 28; *Osmanlı Müellifleri,* I. 12-15: Vassaf, *Sefine.* II. 130: Gölpınaılı. *Melâmilik.* 40-42: Ergun. *Türk Şairleri.* I. 400-401: H. J. Kissling. "Ak Şems ed-Din: Ein Türkischer Heiliger aus Endzeit von Bvzanz". *Byzantinische Zeitscbrift.* XLIY (195İ): A. İhsan Yurd, *Fatih in Hocası Akşemseddin. Hayatı ve Eserleri.* İst.. 1972: H. J. Kissling. "Zur Geschichte des Derwischordens der Bajrâmijje". *Dissertationes Orientales et Balcanicae: I. Das Derıvischtum,* München. 1986, s. 237-268: H. İnalcık. *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar.* I, Ankara, 1987, s. 127-28; K. Eraslan. "Akşemseddin'in Dinî-Tasavvufî Şiirleri" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten),* 1987, s. 11-85: O. F. Köprülü-M. Uzun. "Akşemseddin". *DİA.* II. 299-302.

EKREM IŞIN

AKŞEMSEDDİN MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde Hırka-i Şerif Camii civarında, Mimar Sinan Mahallesi'nde Keçeciler Caddesi üzerindedir.

Banisinin Fatih'in şeyhi Akşemseddin olduğu tahmin edilmektedir. 18. vv'ın

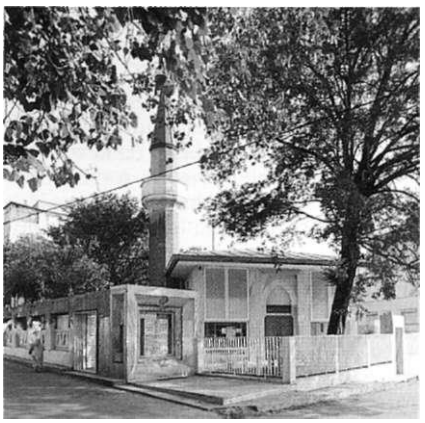

Akşemseddin Mescidi
Erkin Emirogill. 1993

ilk çeyreğinde III. Ahmed bu camide öğle namazı kılmış, mescidin ismini sorup Akşemseddin tarafından yaptırıldığı söylenince minber koydurmuş ve vazifelilerin gündeliklerini artırmıştır. 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* 'nde Ali Paşa Camii nahiyesinde gösterilip, evkafı olmadığından yazılmadığı bildirilmektedir. II. Abdülhamid devrinde Bosnalı Hacı Emine Hanım isminde bir hayırsever kadının vasiyeti üzerine tamir edilmiştir. Tamir kitabesi, kapıdan girerken kapı ile sağdaki pencere arasındadır. Talik yazı ve siyah zemin üzerine sarı yaldızlı kitabe **1322**/1904 tarihini taşımaktadır. Yapıda 19i ile mahalle halkının yardımlarıyla geniş bir tamir yapılmıştır.

Yapının harim kısmı kare planlı, duvarları kagir, ahşap çatılı ve kiremit örtülüdür. Cephelerde ikişer tane dairesel kemerli pencereler vardır. Pencereler batı normunda tuğlalarla çevrelenmiştir. Kuzeydoğudaki minarenin kaidesi almaşık düzende, pabuç kısmı taş tuğla üçgenlerden oluşmuş, tuğladan gövdesi ise çokgendir. Şerefesi kesme taştan düz korkuluklu, külah kısmı kurşun kaplı ahşap konik bir biçimdedir. 1993 Haziran'ında cami onarımda idi. Son cemaat yeri tamamen yenilenmiştir. Eski son cemaat yerinin ahşap olduğu ve dikdörtgen pencerelerle aydınlatıldığı bilinmektedir. Camiin güneybatı ve kuzey yönünde bir haziresi vardır. Yapının önünde Akşemseddin adına yapılmış mermerden bir anıt bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 40; *İSTA,* I, 558-559; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 21; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 410; Ayverdi, *Fatih Devri,* III, 314; *İKSA,* I, 567-568; *Fatih Camileri,* 54.

EMİNE NAZA

AKŞEMSEDDİN TEKKESİ

bak. MEHMED ŞEMSEDDİN EFENDİ TEKKESİ

AKŞEMSEDDİN TEKKESİ

bak. SEMERCİ İBRAHİM EFENDİ TEKKESİ

AKTANSEL, SAİM TURGUT

(1895, İstanbul - 24 Ağustos 1949, İstanbul) Spor kulübü yöneticisi ve hakem. Şehzadebaşı-Çukurçeşme'de doğdu. Vefa Sultanisi'nde okuduğu dönemde, arkadaşları ile birlikte, daha sonraları Vefa Spor Kulübü'ne(->) dönüşen Vefa idman Yurdu'nun kurucuları arasında yer aldı ve 1 numaralı üyesi oldu.

Aktansel, Vefa futbol takımında sol haf oynadı. Bu dönemde amatör olarak güreşle uğraştı. Sporla ilgisi, **I.** Dünya Savaşı'nın başlaması yüzünden kısa sürdü. Yedeksubay olarak, Makedonya ve Irak cephelerinde çarpışmalara katıldı. 1918'de esir düştü ve bir buçuk yıl Mısır'da kaldı. Yurda döndükten sonra eğitimini tamamlayarak öğretmen oldu. Çeşitli okullarda yöneticilik ve öğretmenlik yaptı. 1923'te Türkiye'de sporun ilk ulusal örgütü olan Türkiye İdman Cemiyetleri Ittifakı'nın ve daha sonra Futbol Federasyonu'nun kuruluşlarında yer aldı. Uzun yıllar, Vefa Spor Kulübü'nde yöneticilik ve başkanlık yaptı. Başarılı bir futbol hakemi olarak tanındı. Futbol Federasyonu üyeliğinde bulundu. Reşad Ekrem Koçu'nun yayımladığı *İstanbul Ansiklopedisi*'nin yazarlarındandı.

CEM ATABEYOĞLU

AKTARLAR

Aktar tabiri Osmanlı döneminde ilaç yapımında kullanılan hammaddeleri satan ve ilaç hazırlayan esnaf topluluğu için kullanılmıştır. Sonradan, mahalle aralarında iğne, iplik, düğme, mum ve kibrit gibi ufak tefek şeyleri satan kişilerin küçük dükkânlarına da "aktar dükkânı" ismi verilmiştir.

İlaç hammadesi satan ve ilaç hazırlayan bu esnaf topluluğu İstanbul'da Bizans döneminde de vardı. Bunlar herbarius (ilaç yapımında kullanılan otları satan), farmakopoeos (ilaç hazırlayan), rhizomatos (kökçü, yerli bitkileri toplayıp satan) ve ungentarius (merhem yapıp satan) gibi sınıflara ayrılıyordu.

Bizans döneminde esnaf çok iyi bir biçimde teşkilatlandırılmıştır. Esnafın dahil olduğu gruplara göre satabilecekleri maddeler, satış yerleri ve kâr hadleri belediyelerce saptanırdı. Bir esnaf ancak grubuna ait malları satabilirdi. Belediyelerin saptadığı kurallara uymayanlara kırbaçlama, başım tıraş etme, sürgün veya loncadan çıkartma gibi cezalar verilirdi. İlaç yapımında kullanılan maddelerle ilaç satıcılarının kâr hadleri, diğer esnafınkinden daha yüksekti. Örneğin aktar ve baharatçılara tanınan kâr haddi yüzde 16 iken kasap, balıkçı, mezeci ve fırıncı gibi esnafın kâr haddi yüzde 4 idi.

Osmanlı döneminde halkın ilaç ihtiyacı büyük ölçüde aktarlar tarafından karşılanmıştır. Bu dönemde aktarlar, hekimler gibi usta-çırak yöntemi ile yetişiyorlardı. Aktarlar dış ülkelerden getirilen bitkisel, hayvansal ve madensel ilaç hammaddelerim, kökçü denilen esnaftan aldıkları yerli hammaddeleri ve kendilerince hazırlanan tertipleri (amel hapı, basur hapı. öksürük hapı, pehlivan yakısı, çocuk macunu, yara merhemi, romatizma merhemi gibi) satıyorlardı. Bazı İstanbul aktarları ise taze ve üstün nitelikli bitkisel hammaddeleri elde etmek amacıyla, evlerinin bahçelerinde veya özel olarak edindikleri bahçelerde, tıbbi bitkileri (adaçayı, biberiye, boruçiçeği, hatmi, kekik, kudretnarı. menekşe, oğulotu, reyhan ve sater gibi) yetiştirip bunların çiçek, yaprak veya köklerini zamanında topladıktan sonra usulüne göre kurutarak dükkânlarında satıyorlardı.

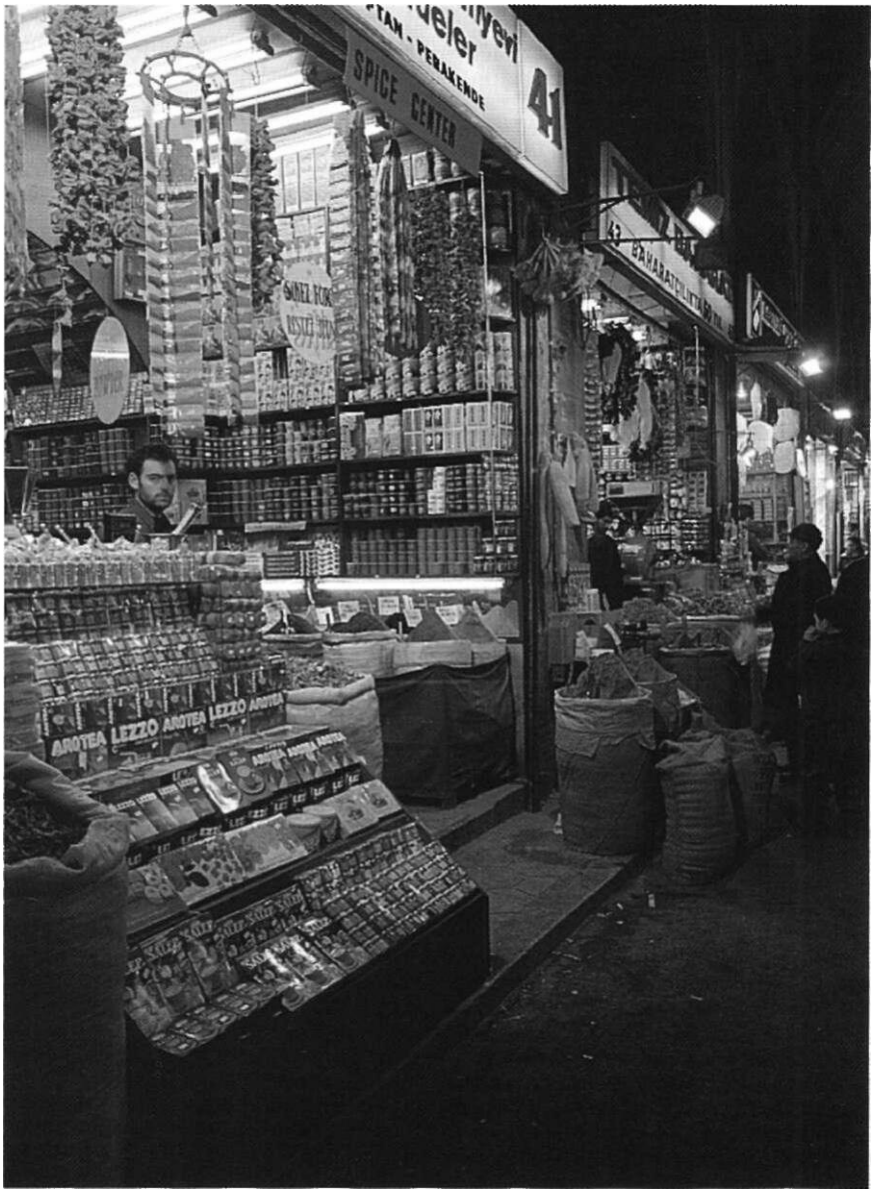

Mısır Çarşısı'nda günümüzün aktarları olan baharatçılar.
Erdal Yazıcı

Buna karşılık bazı cahil aktarlar, aksülümen *(Hydrargyri cbloridum)* ve sıçanotu *(Arşemi trioxidum)* gibi öldürücü zehirler, esrar ve afyon gibi uyuşturucu ve barut gibi patlayıcı ve yanıcı maddeler satarak halk sağlığı için tehlike oluştuaıy orlardı.

Evliya Çelebi, 17. yy ortalarında İstanbul'da sağlıkla ilgili maddeler satan dükkânların ve buralarda çalışan usta ve kalfaların sayısı hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre 300 macuncu dükkânında 500 kişi, 41 gülsuyucu dükkânında 70 kişi, 8 ilaç yağları satıcısı dükkânında 14 kişi, 70 dekçi aktar dükkânında 100 kişi, 2.000 hoca aktar dükkânında 3.005 kişi, **35** amberci dükkânında 100 kişi, 25 buhurcu dükkânında 35 kişi, 3 bağdemyağcı aktar dükkânında 8 kişi çalışmaktadır. Dükkân sahibi olmayan seyyar aktarların sayısı ise 300'dür.

A. Süheyl Ünver de *BOA*'da bulunan 1.686 sayılı dosyaya dayanarak **1260/** 1884te İstanbul'da toplam olarak 492 aktar dükkânı bulunduğunu ve bunların vergi yönünden 9 sınıfa ayrılmış olduklarını saptamıştır. Bunlardan **35**'i birinci sınıf, 30ü ikinci sınıf, 27'si üçüncü sınıf.

ISTANBUL AKTARLARINDA SATIŞA SUNULAN BAŞLICA DROGLAR

1. Bitkisel kökenli droglar

Acıağaç *(Lignum quassiac),* acıbadem *(Semen amygdali amarum),* adaçayı yağı *(Oleum salviaé),* adaçayı yaprağı *(Folium salviaé),* adasoğam *(Bulbus Scillae),* akasya çiçeği *(Flos robiniaepseudoacaciaè),* akgünlük *(Olibanum),* aksedefotu *(Herba polii),* almanpapatyası *(Flos cbamomillae romanae),* amber kabuğu *(Cortex cascarillae),* anason *(Früchts anisi),* anzarut *(Sarcocolla),* arapzamkı *(Gummi Arabicum),* ararot *(Amylum marantae),* ardıç tohumu *(Fructus juniperi),* asilbent *(Gummi benzoé),* atkestanesi tohumu *(Semen hippocastani),* ayçiçeği tohumu *(Semen helianthi annui),* ayrık kökü *(Rhizoma graminis),* ayva çekirdeği *(Semen cydoniae),* ayvadana *(Herba artemisiae),* bademyağı *(Oleum amygdalae),* baldıranotu *(Herba conii maculati),* bamya çiçeği *(Flos hibisci),* besbase *(Macis),* beyaz santal *(Lignum salitali album),* biberiye *(Folium rosmarini),* bitotu *(Semen sabadillaé),* boruçiçeği *(Flos stramonii),* boyacıkökü *(Radix rubiae tinctorum),* böğürtlen yaprağı *(Folium rubi),* buhur *(Cortex thymiamatis),* burçak tohumu *(Semen lathyri),* cavi *(Resina agathi),* ceviz kabuğu *(Cortex juglandis regiae nucum),* ceviz yaprağı *(Folium juglandis),* cevizyağı *(Oleum juglandis regiae nucum),* çadıruşağı *(Gummi ammoniacum),* çam katranı *(Pix liquida),* çamsakızı *(Terebinthina communis),* çekem tohumu *(Fructus visci albi),* çemen tohumu *(Semen foenum graeci),* çeşmezen *(Fructus paliuri),* çibriska *(Herba saturejaé),* çiriş *(Radix eremuri),* çörekotu tohumu *(Semen nigellae satina),* çörekyağı *(Oleum nigellae sativd),* çöven kökü *(Radix saponariae albae),* dağ nanesi *(Herba sideritis),* dardare darısı *(Semen panici miliacei),* dar fulful *(Fructuspiperis longi),* darı, dağdağan darısı *(Fructus milii),* defne tohumu *(Fructus lauri),* defne yaprağı *(Folium lauri),* defne yezit kökü *(Radix gentianae),* defneyağı *(Oleum lauri),* demirhindi *(Pulpa tamarindorum),* denizkadayıfı *(Carrageen),* devedikeni tohumu *(Semen curdui mariaé),* ebegümeci yaprağı *(Folium malvae),* edrefil tohumu *(Semen amomi paradisi),* eğir kökü *(Rhizoma calami),* enginar tohumu *(Semen Cynarae),* ferfelek tohumu *(Semen arecae),* fındık yağı *(Olcum coryli),* gelincik çiçeği *(Flos rhoeados),* gelincik suyu *(Aqua rosae),* gelincikyağı *(Oleum rosae),* gıcır, gutalampa *(Gummi guttae),* gül kurusu *(Flos rosae),* hardal tohumu *(Semen sinapis),* haşhaş tohumu *(Semen papaveris),* hatmi çiçeği *(Flos althaeaé),* hatmi kökü *(Radix althaeaé),* havacıva kökü *(Radix alkannaé),* havlican *(Rhizoma glangae),* havuç tohumu *(Semen dauci),* hindiba kökü *(Radix cichoriî),* hintyağı *(Oleum ricini),* hiyarşember *(Fructus cassiae fistulae),* hünnap *(Fructus jujubae),* ıhlamur çiçeği *(Flos tiliaé),* ısırgan tohumu *(Semen urticae piluliferaé),* iğde çiçeği *(Flos elaeagni),* incir yaprağı *(Folium caricae),* kabak çekirdeği *(Semen Cucurbitae),* kâthindi *(Catechu),* kâfur *(Camphord),* kâfürotu *(Herba artemisiae camphoratae),* kahve çekirdeği *(seinen coffeae),* kakaoyağı *(Oleum cacao),* kakule *(Fructus cardamomi),* kantaron *(Herba centauriİ),* karabaldır *(Herba adianti),* karabaşotu *(Flos lavandulae romanec),* karabiber *(Fructus piperis nigri),* karadut yaprağı *(Folium mori nigri),* karahalile *(Fructus myrabalani nigri),* karanfil *(Caryophyllus),* karaot kökü *(Radix hellebori),* karatopalak *(Tuber cyperi),* kardeşkanı *(Sanguis draconis),* kargabüken *(Semen strychni),* karnıyarık tohumu *(Semen psylliİ),* kasnı *(Galbanuni),* kebabiye *(Fructus cubebae),* kediotu kökü *(Radix Valerianae),* kefekimyonu *(Fructus laseri),* kekik *(Herba origani),* kekikyağı *(Oleum origani),* kenevir tohumu *(Semen cannabis),* kenger kökü *(Radix gundeliaé),* kereviz tohumu *(Fructus apiî),* keten tohumu *(Semen lini),* kına *(Folium lawsoniae),* kınakına kabuğu *(Cortex cincbonae),* kırkkilitotu *(Herba equiseti),* kırmızı santal *(Lignum santali rubrum),* kırmızıbiber *(Fructus capsici),* kısamahmut otu *(Herba chamaedtys),* kızılcık kurusu *(Fructus corni),* kimyon *(Fructus cumini),* kişniş *(Fructus coriandri),* kitre zamkı *(Gummi tragacanthae),* kodamanotu çiçeği *(Flos helichrysi),* kozalak (servi) *(Fructus cupressi),* kökenfiye *(Rhizoma veratri albi),* kudretnarı *(Fructus momordicae),* kuşburnu *(Fructus cynosbati),* küçük hindistancevizi *(Fructus Myristicae),* küçük hindistanceviziyağı *(Oleum myristicae),* lavanta çiçeği *(Flos lavandulae),* lif kabağı *(Fructus luffae cylindricae),* limon kabuğu *(Cortex citri fructus),* mahlep tohumu *(Semen pruni mahaleb),* maydonoz tohumu *(Fructus petroselini),* mazı *(Gallae quercinae),* melisa yaprağı *(Herba lippiae),* menekşe çiçeği *(Herba vİolae tricoloris),* menekşe kökü *(Rhizoma iridis),* mersin yaprağı *(Folium myrti),* mevzek tohumu *(Semen staphisagriae),* meyanbalı *(Succus liquiritiae),* meyankökü *(Radix liquiritiae),* mısır püskülü *(Stylus maydis),* misvak *(Stipites salvadorae),* nane kabuğu *(Cortex granati fructuum),* nane yaprağı *(Folium menthae),* naneyağı *(Oleum menthae),* nar çiçeği *(Flos granati),* nişasta *(Amylum),* oğulotu yaprağı *(Folium melissae),* okaliptüs yaprağı *(Folium eucalptu),* ödağacı *(Lignum aquilariae),* palamut *(Semen querci),* pamuk tohumu *(Semen gossygii),* panama kabuğu *(Cortex quillajae),* papatya çiçeği *(Flos chamomillae),* papazotu tohumu *(Semen sabadillae),* pelinotu *(Herba absinthiİ),* raziyane (rezene) *(Fructus foeniculi),* ravent kökü *(Rhizoma rhei),* reçine *(Colophonium),* reyhan tohumu (5e*men basilici),* safran *(Stigmata croci),* sakız, kara *(Resina nigra),* salep *(Salep),* santal odunu *(Lignum santali),* saparna kökü *(Radix sarsaparillae),* sarıhalile *(Fructus myrobalani citrinae),* sarısabır *(Aloe),* sedefotu *(Herba rutae),* sığırdili *(Herba ancbusae),* sinameki yaprağı *(Folium sennae),* sinirliot yaprağı *(Folium plantaginis),* sumak yaprağı *(Folium rhois coriariae),* susam *(Semen sesami),* şahtere otu *(Herba fumariae),* şalgam tohumu *(Semen rapae),* şeftali çekirdeği *(Semen persicae),* tarçın kabuğu *(Cortex cinnamomi),* turunç kabuğu *(Cortex aurantii amarae),* turunç yaprağı *(Folium aurantii amarae),* üdülkahrı *(Radix pyrethri romani),* üvez kurusu *(Fructus sorbi domestical),* üzerlik tohumu (5e*men pegani),* vanilya *(Fructus elateri),* yapışkanotu *(Herba parietariae),* yenibahar *(Fructus pimentae),* zencefil *(Rhizoma zingiberis),* zerdeçal *(Rhizoma curcumae),* zulumba kökü *(Rhizoma zedoariae).*

2. **Hayvansal kökenli droglar**

Akamber *(Ambra grisea),* alabalıkyağı *(Oleum truttae),* ayıyağı *(Oleum ursi),* bal *(Mel),* balık nefsi *(Cetaceum),* balık tutkalı *(Colla piscum),* balıkyağı *(Oleum morrhuae),* balmumu *(Cera flavd),* balmumu çamuru *(Cera flava),* denizköpüğü *(Ossa sepiae),* deveyağı *(Oleum cameli),* domuzyağı *(Adeps suillus),* misk *(Moschus),* sülük *(Hirudö),* şeytantırnağı (iblistırnağı) *(Unguis diaboli),* tavşanyağı *(Oleum cuniculİ),* yılangömleği (yılanhavı) *(Serpentina exuvid).*

3. **Diğer droglar**

Barut *(Pulvis fulminalis),* beni israilzeytini *(Lapis judaicus),* beyaz potas *(Kalium cyanatum),* cıva *(Hydrargyrum),* çivit *(Pigmentum indicum),* demirbozan *(Stibin minareli),* güherçile *(Kalium nitricum),* göztaşı *(Cupri sulfas),* ingiliztuzu *(Natrii sulfas),* kayatuzu *(Sal gemmae),* kırımtartar *(Kalii tartras),* kilermeni *(Bolus armeniae),* kükürt *(Sulfur),* mürdesenk *(Lithargyrum),* nisadır *(Ammonii chloridum),* ponza taşı *(Lapis pumicis),* rastık taşı *(Stibium sulphuratum nigrum),* saçıkıbrıs *(Ferrum sulfuricum oxydultum),* sıçanotu *(Arşeni trioxidum),* sürür *(Hydrargyri oxidum rubrum),* şap *(Alumen),* tenkâr *(Sodii boras),* tuz *(Natrii chloridum),* yılancıktaşı *(Lapis ophites),* zencefre *(Hydrargyri sulfidum rubrum),* zırnık, kırmızı *(Arsenicum sulfuratum rubrum),* zırnık, sarı *(Arsenicum sulfuratum flavum).*

Aktar geleneğini sürdüren bir esnaf ve dükkânı. *Erdal Yazıcı*

35'i dördüncü sınıf, 35'i beşinci sınıf, 65'i altıncı sınıf, 65'i yedinci sınıf, 100'ü sekizinci sınıf, 100'ü dokuzuncu sınıftır.

İstanbul aktarlarının en ünlüleri Mısır Çarşısı'nda(->) bulunuyordu. Başlangıçta çarşıda bulunan 100 dükkânın *49'u* aktarlara geri kalanı ise yorgancı ve pamukçulara ayrılmıştı. 1925'te İstanbul'da, çoğunluğu Mısır Çarşısı içinde veya civarındaki sokaklarda olmak üzere, 75 kadar aktar dükkânı bulunuyordu. Bugün (1993) İstanbul'daki aktar adedi, çoğunluğu Mısır Çarşısı ve Çemberlitaş'ta olmak üzere, 15 civarındadır. 1850'den sonra İstanbul'da, bugünkü anlamdaki eczanelerin çoğalması (1884'te İstanbul'da toplam 52 eczacı dükkânı bulunuyordu), tedavi alanına hazır ilaçların girmesi, bazı aktarların hazır ilaç satmaya başlamaları ve Müslüman halkın aktarları tercih etmeleri gibi sebepler nedeniyle aktarlar ile eczaneler arasında büyük bir rekabet oluşmuştur.

Eczacılar kazançlarının azalmasına sebep olduğuna inandıkları aktarların rekabetinden kurtulmak için, bazı azınlığa mensup ve yabancı uyruklu hekimler ile birlikte olup aktarların halk sağlığı için bir tehlike oluşturduğunu ileri sürerek işi İstanbul'daki bütün aktarların kapatılmasını istemeye kadar götürmüşlerdir.

Bu dönemde Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye başkâtibi olan Mehmed Muhtar Efendi'nin kişisel gayretleri ile aktarlığın tüm olarak kaldırılması önlenmiştir. Buna karşılık ilaç yapımı ve satımım yalnızca eczacılara bırakmak amacıyla. 24 Nisan 1884 tarihinde, "Aktarlar ve Kökçüler Nizamnamesi" yayımlanmıştır. Bu nizamname uyarınca aktarların zehirli drog ve bileşikleri, terkibi gizli ilaçlan ve tıbbi müstahzarları satmaları ve hekim reçetesine göre ilaç hazırlamaları yasaklanmıştır.

Eski aktarlar bugün genellikle "baharatçı" veya "tohumcu" şekline dönüşmüştür. Dükkânlarında bilhassa baharat veya sebze ve çiçek tohumu bulunmaktadır. Bununla beraber çok az bir kısmı halen tedavide kullanılan maddeleri de satmaktadır. Bunlara "ince aktar" adı verilir. 1983'te bazı ince aktar dükkânlarında yapılan incelemeler sonunda bunların dükkânlarında 200 kadar bitkisel ve 50 kadar da hayvansal ve sentetik drog çeşidi bulunduğu saptanmıştır.

İstanbul aktarlarında bulunan droglann listeleri N. Baylav (1959), M. Heilbronn (1959). A. Demirhan (1975), F. Günergun (1984) ve T. Baytop (1984) tarafından saptanarak yayımlanmıştır.

Bibi. S. Ünver, -1260 (1844)'de İstanbul'da Attar ve İspencivarlarm Savısı". *Dirim,* XXI/11 (1946), 415; M. Heilbrónn, "Eski Mısır Çarşısı Hakkında". *Türk Eczacıları Birliği Mecmuası.* H/3 (1959). 10: X. Baylav. *Eczacılık Tarihi.* İst.. 1968. 136-143; A. Demirhan, *Mısırçarşısı Drogları.* İst.. 1975; F. Günergun, *Osmanlı Yükseliş Devrinde (14-17. yy.) Kullanılan Anorganik Haçlar ve Elde Ediliş Metotları.* İst.. 1984: T. Baytop, *Türkiye de Bitkiler ile Tedavi (Geçmişte ve Bugün).* İst., 1985; av. *Türk Eczacılık Tarihi.* İst.. 1985. 73-81.

TURHAN BAYTOP

ALACA HAMAM

Sultanhamamı'ndan İstanbul Üniversitesi'ne çıkarken Çelebioğlu Aleaddin Mahallesinde, Marpuççular Sokağı'ndadır.

Alaca Hamam II. Mehmed vakfıdır. Orij'inalinin çifte hamam olduğu bilinmekle birlikte, takriben 1900'lü yılların başında kadınlar kısmı bozularak camekân kısmı bir mağaza haline getirilmiş, bu kısmın soğukluk ve sıcaklığı ile halvetleri de erkekler kısmına eklenmiştir.

Yapı bugün yol kodundan aşağıda kaldığı için basamaklarla inilir. Camekândan soğuklukla geçilen kapının üstünde çok zarif bir yaşmak bulunmaktadır. Bu bölümde ayrıca iki uzun peyke ile yukarı çıkılan merdivenler yer alır.

Soğukluk sadedir. Sıcaklık denilen asıl hamam kısmı ise klasik hamam planlarına uymaz. Girişe göre sol tarafta kalan bölümde sekiz köşeli bir göbektaşı, arkasına rast gelen duvarın iki köşesinde tek kurnalı birer halvet ile bunların arasındaki duvarın ortasında tek kurnalı yıkanma sekisi bulunur. Göbektaşının çevresinde ayrıca altı kurna yer alır.

Buradan soğukluğa geçilen kapının hemen yanında tek kurnalı bir usturalık odacığı bulunmaktadır. Sıcaklığın sağ bölümünde ise dört kurna ile yine tek kurnalı bir sofa ve tek kurnalı bir başka usturalık bulunur. Bu bölümden eskiden kadınlar kısmı olarak kullanılan bölüme geçilebilir. Bu bölüm on kurnalıdır. Üçgen planlı olan ikinci kısım ise bir konak hamamını andırmaktadır. Camekân kısmında bir de kuyu bulunmaktadır.

Reşad Ekrem Koçu'nun belirttiğine göre 1946 yılında bu hamam Terkos suyu kullanmaktaydı. Ayrıca Kırkçeşme suyundan da bir lüle su hakkı vardı.

Oldukça eski bir yapı olan Alaca Hamam ile ilgili hikâyeler de çoktur. III. Ahmed'in cülusundan sonra Eyüb Sultan Türbesi'nde kılıç kuşanmasını müteakip istekleri yerine getirilmeyen yeniçeriler ayaklandı. Çalık Ahmed tarafından ayaklanma bastırıldı. Lakin gece Alaca Hamam Mahallesi'nde büyük bir yangın çıktı. Padişah olayı bizzat yerinde inceledi ve söndürülene kadar da oradan ayrılmadı. Alaca Hamam da bu yangında büyük zarar gördü. Daha sonra padişah tarafından yeniden yaptırılması için emir ve para verilmiştir.

Bibi. *İSTA,* I, 570-571: *İKSA,* I. 577-578.

ZİYA NUR SEZEN

ALACA MESCİT VE TEKKESİ

bak. MARPUÇÇULAR MESCİDİ

ALACAMESCİT TEKKESİ

bak. MERCİMEK TEKKESİ

ALACAMİNARE TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Nuhkuyusu civarında, Pazarbaşı Mahallesi'nde, batıda Kartalbaba Caddesi, kuzeyde Boybeyi Sokağı, doğuda Köprülü Fazıl Paşa Sokağı tarafından kuşatılmış bulunan arsada yer almaktadır.

Nakşibendî tarikatından, "Hacı Dede" lakaplı Şeyh el-Hac Hüseyin Dede (ö. 1760) tarafından 1143/1730 yılında tesis edilen tekke daha ziyade, karşısında yer aldığı Alacaminare Mescidi'nin adıyla tanınmış, ayrıca "Hacı Dede, Sadık Efendi, Şeyh Sadık Efendi, Ebültevfik İbrahim Efendi, İbrahim Efendi, Şeyh İbrahim Efendi" gibi çeşitli adlarla da anılmıştır. II. Abdülhamid'in I. hazinedarı tarafından 1302/1884'te yeniden inşa ettirilen Alacaminare Tekkesi'nde, bu yıllarda beşi erkek, sekizi kadın olmak üzere toplam on üç kişinin ikamet ettiği. Maliye Nezareti'nden senede 132 kuruş tahsisatı olduğu bilinmektedir. Tekkelerin kapatılmasından sonra tekke binaları harap olmuş, tevhidhane 1940'ta Vakıflar İdaresi tarafından yıktırılmış, diğer bölümlerin bir kısmı ortadan kalkmış, günümüze, ancak tevhidhanenin duvar izleri, bazı harap birimler, hazire. abdest teknesi ile ufak bir çeşme ulaşabilmiştir.

Sonuna kadar Nakşibendîliğe bağlı kalan Alacaminare Tekkesi 1858-1859'da Bağdatlı Şeyh Abdülfettah Efendi'nin posta geçmesiyle bu tarikatın Halidî ko-

luna intikal etmiştir. Ayin günü perşembe olan tekkenin meşihat listesi şöyledir: 1) Şeyh el-Hac Hüseyin Dede (ö. 1760); 2) Şeyh Mehmed Fahri Efendi (ö. 1778); 3) Erzincanlı Şeyh Mehmed Sadık Efendi (ö. 1794-1795); 4) Şeyh el-Hac İbrahim Celalî Efendi (ö. 1827-1828); 5) Şeyh Ali Rıza Efendi (ö. 1858-1859); 6) Bağdatlı Şeyh Abdülfettah Efendi (ö. 1864-1865); 7) Tırnovalı Şeyh İbrahim Şerif Efendi (ö. 1882); 8) Şeyh İsmail Efendi.

Alacaminare Tekkesi4ıin binaları, kıble doğrultusunda uzanan, dikdörtgen planlı geniş bir arsaya dağılmış bulunmakta, çoğu ortadan kalkmış olan bu yapıların konumları, boyutları ve malzeme özellikleri 1935 tarihli Pervititch paftasından öğrenilebilmektedir. Kartalbaba Caddesi üzerinde, arsanın batı sınırında yer alan tevhidhane, kagir duvarlı, ahşap çatılı, sıradan bir mescit niteliğindedir. Kuzey yönünde kapalı bir son cemaat yeri ile donatılmıştır. Moloz taş örgülü duvarlar yer yer tuğla hatıllarla beslenmiştir. Dikdörtgen planlı harimde. caddeye bakan iki pencere ile yarım daire planlı mihrap nişinin kalıntıları hâlâ seçilebilmektedir. Kuzey duvarındaki son cemaat yeri girişinden başka, doğu yönündeki avluya açılan bir giriş daha mevcuttur. Tevhidhanenin kuzeyinde, hemen karşısında, günümüzde mevcut olmayan iki katlı ahşap binanın, selamlık dairesi olması muhtemeldir. Söz konusu bina, cadde ve avlu yönlerinde çıkmalarla genişletilmiş, girişi güney cephesine alınmıştır.

Arsanın doğusunda, Köprülü Fazıl Paşa Sokağı üzerinde iki tane tek katlı ahşap bina ile bunların arasında, halen harap durumda olan kulemsi kagir bir yapı göze çarpar. Duvarlarının alt kesimleri moloz taş ve tuğla ile, üst kesimleri bütünüyle tuğla ile örülmüş olan, zamanında tek katlı ahşap birimlerin kuşattığı bu iki katlı yapının mutfağı ve mutfakla bağlantılı bölümleri (taamhane, kiler vb) barındırması ihtimal dahilindedir. Duvarlarında farklı boyutlarda söveli pencereler, batı cephesinde, zemin katta, kesme taştan iki konsola oturan, tuğla örgülü bir kemerin taşıdığı, ilginç bir çıkma gözlenmektedir.

Doğudan ve batıdan iki girişle donatılmış olan arsanın kuzey kesimi hazireye tahsis edilmiş, ayrıca tevhidhanenin doğusunda da ufak bir hazire bölümü oluşmuştur. Kartalbaba Caddesi üzerindeki avlu girişinin yanında bulunan ufak çeşmenin, Osmanlı baroğu üslubunda kabartmalarla bezeli dikdörtgen ayna taşı dikkat çekicidir. Arsanın güney kesiminde, duvarları almaşık örgülü, beşik tonozlu bir su haznesinin kalıntıları, tevhidhanenin doğusunda, minyatür şadırvan niteliğinde bir abdest teknesi bulunmaktadır. Yekpare küfeki taşından yontulmuş, dikdörtgen prizma biçimindeki teknenin geniş yüzlerinde, çatık kaş kemerli çerçeveler içinde birer musluk yeri bulunmakta, bu çerçevelerin üzerinde, aynı tür kemerciklerle sonuçlanan, enine dikdörtgen biçiminde kartuşlar görülmektedir. Batıya bakan yüzdeki kartuşun içinde, talik hatla şu kitabe yer alır: *Asitâneli Dilsizzade el-Hac Büyükfesli Mehmed Fahreddin Efendi'nin hayratıdır gırre-i Receb 1326/1908.*

Pervititch paftasında, arsanın güney kesimini işgal ettiği görülen, büyük boyutlu, iki katlı ahşap konağın Alacaminare Tekkesinin harem dairesi olduğu anlaşılmaktadır. Diğer tekke binaları ile beraber aynı çevre duvarının kuşattığı bu konağın güneydoğu köşesinde hamamı, güneybatı köşesinde de su haznesi görülmektedir. Günümüzde bu konağın yerinde birçok apartman bulunmaktadır.

Alacaminare Tekkesinin yapılar araşma sıkışıp kalmış harap durumdaki ahşap binası ve naziresinden bir görünüm.
Af. *Baha Tanınan, 1988*

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 218; Çetin, *Tekkeler.* 588; Aynur. *Sallha Sultan,* 37, no. 150; *Asitâne,* 16; Osman Bey, *Mecmua-t Cevâmi,* II, 56-57, no. 86, 66-67, no. 115; Münih, *Mecmıta-i Tekâyâ,* 14; Raif, *Mir'at,* 133-134; *thsaiyat,* II, 19: Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 27; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 90-91, 420-421.

M. BAHA TANMAN

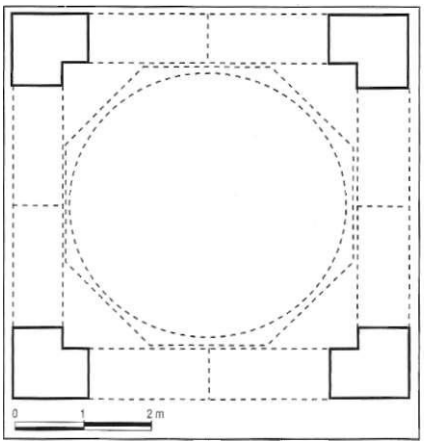

Alâeddin Ali Çelebi Türbeyi planı.
Yıldız Demiriz

ALÂEDDİN ALİ ÇELEBİ TÜRBESİ

Eyüp'te Piyer Loti Mezarlığı'ndadır. Alâeddin Ali Çelebi (ö. 1496), II. Bayezid devri şeyhülislamlanndandır. Molla Gürani ve Hızır Bey'in talebesi olmuştur. Halep civarında doğduğu için Alâeddin el-Arabî olarak da tanınır. Şeyhülislamlığı 1495-1496 yıllarına rastlar.

Alâeddin Ali Çelebinin kare planlı açık türbesinden bugün sadece kare tabanı ile iki paye kalmıştır. Aslında dört paye üzerinde sivri kemerlere oturan kubbeli bir yapı idi. Tabanın, payelerin ve kemerlerin kesme küfeki taşı ile inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî. *Hadîka,* I, 262-265; Pardoe, *Bosphorus.* 12-13: Grosvenor, *Constantinople.* I. 84: M. Koman, *Eyüp Sultan Loti Kahvesi ve Çevresi,* İst., 1966, s. 5; Demiriz, *Türbeler.* 16; S. Eyice, "Haliç Sırtlarında Perişan Bir Türbe: Yok Olmaktan Kurtarmak", *İstanbul,* S. 5 (Nisan 1993), 66-68.

YILDIZ DEMİRİZ

ALÂEDDİN BEY

(1844, ? -1887, İstanbul) Sülüs ve nesih hattatı. Muzıka-i Hümayun'da esvab emini ve sağ kolağası idi. Hat sanatında hocası ünlü hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin(->) usta öğrencilerinden biri olan Şefik Bey'dir. Şefik Seyfi Bey, Abdülaziz'in mabeyincilerinden Gözügüzel Hakkı Bey, Şekercizade Hüseyin ve Çengelköylü Sahhaf Besim Efendi de Alâeddin Bey'in tanınmış öğrencilerindendir.

Alâeddin Bey'in İstanbul'daki eserleri arasında Yıldız'da Orhaniye Camii'ndeki yazı ve levhalarla Beşiktaş'ta Sinan Paşa Camii'nin pencereleri üstündeki esmâ-i hüsna (Tanrı'nın güzel isimleri) yazıları zikredilebilir. Alâeddin Bey sülüste ve nesihte Hafız Osman, celi sülüste Şefik

Bey ve onun üstadı Kazasker Mustafa izzet Efendi yolundadır.

Bibi. İnal, ***Son Hattatlar,*** 39; Rado. ***Hattatlar,*** 226.

ALİ ALPARSLAN

AIÂEDDİN MESCİDİ VE TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Aksaray'da, Sofular Mahallesi'nde, Molla Hüsrev Sokağı'nda bulunmaktadır.

Halvetîliğin Sünbülî kolunu tesis eden Şeyh Yusuf Sünbül Sinan (Sünbül Efendi) (ö. 1529) halifelerinden Kefeli Şeyh Alâeddin Ali Efendi (ö. 1562) tarafından 16. yy başlarında yaptırılmış, vakfiyesi 916 Cemâziyelevvelinin ortalarn/1510'da düzenlenmiştir. *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi* 'nde bulunan ilgili madde de, C. S. Revnakoğlu'ndan naklen, Fatih Sultan Mehmed'in Okçubaşısı Sinan Ağa tarafından, adı geçen şeyh için inşa ettirildiği yolunda bir kayıttan söz edilmektedir. Ancak, 953/1546 tarihli *Tahrir Defteri'nûe,* "Mahalle-i Mescid-i Mevlânâ Husrev" bölümünde yer alan, 1820 no'lu ve "vakf-ı Zâviye-i Şeyh Alâüddin Halîfe" başlıklı vakfiye özetinde şeyh efendinin "vâkıf olarak zikredilmesi yukarıdaki kaydı geçersiz kılmaktadır.

İstanbul'daki birçok tarikat yapısı gibi, bir mescit-tekke olan bu tesisin zaman içinde çeşitli onarım ve değişmeler geçirdiği tahmin edilebilir. Vezirazam Bayram Paşa'nın (ö. 1638), minber koydurmak suretiyle mescidi camie dönüştürdüğü bilinmektedir. Tekkelerin kapatılmasından sonra bakımsız kalan binalar ortadan kalkmış, boş kalan arsada, 1976 yılında, bu amaçla kurulan bir dernekle Vakıflar İdaresi'nin işbirliği sonucunda yeni bir cami inşa ettirilmiştir.

Halvetî-Sünbülî tarikatına bağlı olarak faaliyete geçen Alâeddin Tekkesi 19. yy başlarında Celvetîliğe ve Sa'dîliğe intikal etmiş, aynı yüzyılın birinci çeyreğinde, bir müddet her iki tarikata birden hizmet etmiştir. Postuna geçen şeyhlerin listesi şöyledir: l)Kefeli Şeyh Alâeddin Ali Efendi (ö. 1562); 2) Şeyh Abdi Çelebi Efendi; 3) Şeyh Mısrî Ömer Efendi (ö. 1658); Halvetîliğin Şemsî kolunu kuran Şeyh Şemseddin Sivasî'nin (ö. 1597) torunudur. 4) Şeyh Hamid Efendi; 5) Şeyh Mehmed Müstakim Efendi (ö. 1709); 6) Şeyh Feyzullah Efendi; 7) Şeyh el-Hac Mustafa Efendi (ö. 1735); 8) Şamîzade Kefeli Şeyh Seyyid Ahmed Efendi (ö. 1773); 9) Mudanyalı Şeyh Yakub Efendi (ö. 1808); 10-11) Şeyh Mehmed Nureddin Efendi (ö. 1849) ile Şeyh Nizameddin Efendi (ö. 1822): İkisi de Yakub Efendi'nin oğlu olup birlikte posta geçmişlerdir. M. Nureddin Efendi Celvetî, Nizameddin Efendi ise Sa'dî tarikatından hilafet almıştır. 12) Saçlı Şeyh Mehmed Emin Efendi (ö. 1879), 13) Şeyh Mehmed Nizameddin Efendi (ö. 1888), 14) Şeyh Seyyid Halid Efendi (ö. 1916), 15) Şeyh Hoca Salih Nazım Efendi (ö. 1918), 16) Şeyh Ali Sıdkı (Kurtar) Efendi (ö. 20.11.1958). Alâeddin Tekkesi'nde pazartesi günleri ayin icra edildiği, 1301/1885'te dördü erkek olmak üzere beş kişinin ikamet ettiği, Maliye Nezareti'nden günde 3 okka et, Kurban Bayramlarında da 7 tane kurban istihkakı olduğu bilinmektedir.

Alâeddin Mescit-Tekkesi'nin bütün binaları tarihe karışmış, ancak çevre duvarlarının bir kısmı, avlu girişi, girişin yanındaki çeşme ve bazı yıkıntılar günümüze ulaşabilmiştir. Kesme küfeki taşı ile örülmüş, basık kemerli avlu girişinin üzerinde, sülüs hatlı, kelime-i tevhidle başlayan ve baninin adını içeren tarihsiz bir kitabe bulunmaktadır. Kapının sağına bitişik olan çeşmede alt alta iki kitabe göze çarpar. Çeşmenin yapım tarihini (1246) veren alttaki kitabe, su mimarisinde kullanılan ayetleri içermekte ve sülüs hatla yapılmış değişik bir istif sergilemektedir. Rumi ve Hicri olarak onarım tarihini (Nisan 1312 ile Zilkade 1313), ayrıca Ahmed Hulusi Paşa ile eşi Nefise Hanım'ın isimlerini veren üstteki kitabe ise ta'lik hatla yazılmıştır. Sağda, buna bitişik olarak yer aldığı bilinen diğer çeşme ortadan kalkmıştır. *İstanbul Ansiklopedisi'nde* yer alan, A. B. Koçuya ait resimde görülebilen bu çeşmenin, enine gelişen oranları ve sade cephe tasarımı ile bu çeşmenin ilk inşa döneminden (16. yy başlarından) kalma olduğu kabul edilebilir.

Arsanın kuzeybatı köşesinde hazire, güneybatı köşesinde, eski İstanbul'da "taş oda" denilen türden, almaşık duvarlı, tuğla beşik tonozlu, harap bir mekân, kuzeydoğu köşesinde de bir su haznesinin kalıntıları bulunmaktadır. Arsanın ortasında yer aldığı anlaşılan, günümüzde en ufak bir izi kalmamış olan eski mescit-tevhidhanenin kagir duvarlı, ahşap çatılı iddiasız bir yapı olduğu tahmin edilebilir. Aşağı yukarı aynı yerde, 1976'da inşa edilmiş olan kagir duvarlı, ahşap çatılı yeni cami, tasarımı ile olduğu kadar ayrıntıları ile de Osmanlı mescitlerinin geleneğini sürdüren sevimli bir yapıdır. İki sıra tuğla ve bir sıra kesme taşla kaplanmış olan duvarlarda, klasik Osmanlı üslubundaki düzene uygun biçimde, iki sıra halinde pencereler açılmış, iki yandan sağır duvarlarla kapatılmış olan son cemaat yerinin sınırına, ahşap dikme görünümünde betonarme sütunlar, bunların üzerine, yine ahşap mimariden alınma yastıklar konmuş, son cemaat yerinin, ahşap kaplı tavanı harim bölümü ile birlikte aynı çatı altına alınmıştır.

Camiin en ilginç ayrıntısı, batı duvarında yer alan, benzerlerine birtakım klasik devir mescitlerinde rastlanılan, baca görünümlü şerefesiz minaredir. Camiin doğu yönüne inşa edilmiş olan yeni şadırvanda da klasik Osmanlı üslubunu yaşatma gayreti göze çarpar. Beyaz mermerden mamul sekizgen bir hazne, bunu kuşatan sekiz adet ince mermer sütun, bu sütunlara oturan, sekizgen piramit biçiminde, kurşun kaplı bir ahşap çatıdan meydana geİen şadırvan, ahenkli oranları ve özenli ayrıntıları ile dikkati çekmektedir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, ***Tahrir Defteri,*** 312; Kut. ***Dergehnâme,*** 219; Çetin, ***Tekkeler,*** 584; Aynur, ***Saliha Sultan,*** 34, no. 15; ***Âsitâne,*** 10; Ayvansarayî, ***Hadîka,*** I. 148; Osman Bey, ***Mecmua-i Cevâmi,*** 1, 72-73, no. 117; Münib, ***Mecmua-i Tekâyâ,*** 10; ***thsaiyat,*** II, 20; Zâkir, ***Mecmua-i Tekâyâ,*** 49-50; ***İSTA,*** I, 575-576; Öz. ***İstanbul Camileri,*** I, 21; ***İKSA,*** I, 581-582; H. K. Yılmaz, ***Azız Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı,*** İst., 1982, 284-285.

M. BAHA TANMAN

Alâeddin Mescidi ve Tekkesi
Erkin Emiroglu, 1993

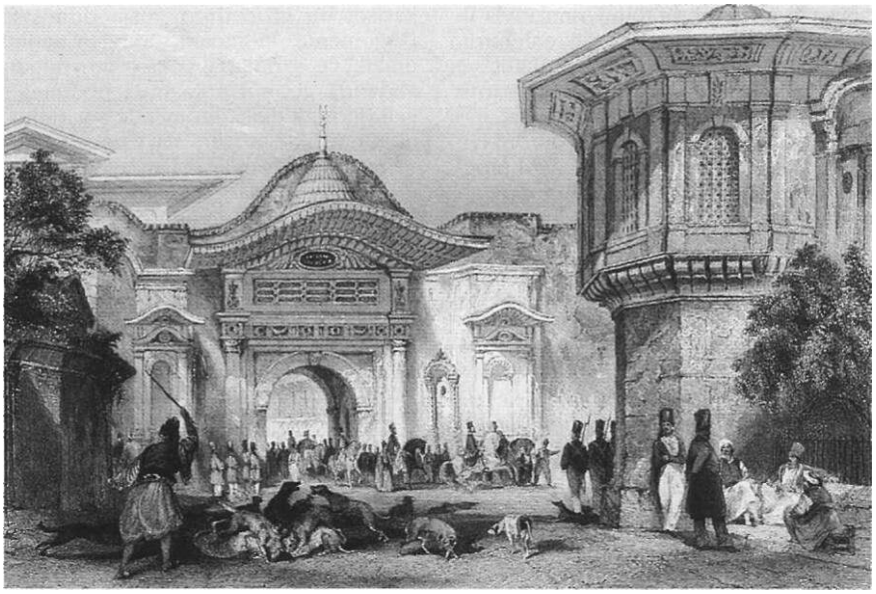

Allom'un deseninde Alay Köşkü, 19. yy.
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

ALAY KÖŞKÜ

Bugün Topkapı Sarayı olarak adlandırılan, Saray-ı Cedid'in (Yeni Saray) etrafını çeviren Sur-ı Sultani denilen duvarın bir köşesinde yer alan Alay Köşkü, esasında bir burcun üstünde inşa edilmiş olup, 18. yy'dan beri Sadaret makamı olan Babıâli'nin, evvelce yalnızca sadrazamların girip çıkmalarına mahsus olan ve şimdiki biçimini 19. yy'm ilk yarısında alan, geniş saçaklı Paşa Kapısı'mn tam karşısında bulunur. Saray surunun 90 derecelik bir dirsek teşkil ettiği köşedeki burç, diğerlerinden daha itinalı malzeme ile yapıldığı için daha Fatih zamanında da bir köşkü taşımak üzere tasarlandığı tahmin edilir. 16. yy'da burada ahşap bir köşk vardı. Bugünkü binanın pencere kemerlerinde bronz harflerle yazılan manzum kitabeye göre, II. Mahmud tarafından daha önceki bir köşkün yerine 1225/1810 veya 1235/1819'da yaptırılmıştır. Keçecizade İzzed Molla tarafından yazılan bu tarihlerin ebcedinin çözümlemesinde değişik görüşler ortaya atılmakla beraber, noktalı harfleri toplamak suretiyle 1235 elde edilmiştir ki, genellikle kabul edilen de budur. Alay Köşkü'nün, açıkça Batı Avrupa üslubunda oluşu, bunun, kesin bir bilgi olmamakla beraber Kirkor Amira Balyan (1764-1831) tarafından yapılmış olabileceğini hatıra getirir.

Alay Köşkü, önünden geçen şehrin anacaddesinin kenarında olduğundan, padişahın bu caddeden geçit yapan alayları görmesi içindi. Bu yüzden burcun üzerinde taş konsollara dayanan çokgen ve yedi cephesi pencereli köşk, büyük tek salondan ibarettir. Arka ve yan tarafında değişik büyüklükte hizmet odaları vardır. Saray bahçesinden geniş bir rampa ile büyük sofaya ulaşılır. Köşkün üstünü, geniş saçaklı, soğan biçiminde ve dilimli, kurşun kaplı bir külah örter, içeride ise bu külahın kubbe halinde olduğu görülür. Köşkün dış yüzü ise mermer levhalarla kaplanmıştır. Köşkün yedi penceresinin üstlerindeki yayvan kemerler siyah mermer kaplanmış olup her birinde bir beyit olmak üzere bronz harflerle tarih manzumesi yazılmıştır. Pencerelerde evvelce altın yaldızlı oldukları anlaşılan dökme demir şebekeler vardır. Sofa ve esas salonun kubbe ve tavanı kalem işi nakışlarla bezenmiştir.

İsviçreli mimar Fossati kardeşlerin projesine göre, 1855'te Alay Köşkü ile Soğukçeşme Kapısı yanındaki burç arasına ve surun dışına bitişik olarak ilk Telgrafhane-i Amire binası yapılarak, Dolmabahçe Sarayı'nm bir köşesinde yeni bir Alay Köşkü (Pembe Köşk) yapıldığından, artık fonksiyonunu kaybeden esas Alay Köşkü, telgrafhane nazırlarına makam olarak tahsis edilmiştir. Telgrafhane buradan çıktıktan ve cadde kenarındaki binası da yıkıldıktan sonra Alay Köşkü uzun süre boş durmuş, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Güzel Sanatlar Birliğine tahsis edilmiştir. Bir süre Eminönü Halkevi'nin oyun salonu ve 1945-1946'da İstanbul Eski Eserleri Tescil Bürosu olarak kullanılmıştır. 1938'de Topkapı Sarayı Müdürlüğü'ne bağlanan Alay Köşkü 1959-1960 yıllarında büyük ölçüde bir tamir geçirdiğinde bazı geç tarihlerde yapılmış ahşap katlar ve bölmeler kaldırılmıştır. Bir ara Topkapı Sarayı Müzesine bağışlanan Kenan Özbel'in Halk Sanatları Koleksiyonu burada teşhir edilmiş, fakat sonra buradan alınmıştır.

Alay Köşkü'nden bir ayrıntı.
Bünyad Dinç

Bibi. *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi,* İst., 1933, s. 19-20; (Konyak), *Abideler, 6-7; İSTA,* II, 582-584; Koçu, *Topkapu Sarayı,* 22-28; Z. Orgun, "Alay Köşkü", *Arkitekt,* S. 309, (1962), s. 153-162; S. Eyice, "İstanbul'da ilk Telgrafhane-i Âmire'nin Projesi (1855)", *TD,* S. XXXIV (1984), s. 61-72.

SEMAVİ EYİCE

ALAYLAR

Resmi, dini, askeri ve folklorik nitelikli, halkın da izlediği törenler.

Bizans Dönemi

Bizans tarihi dinsel inanç ve törelerle pekiştirilmiş çok zengin bir tören yaşamına tanıktır. Bunların bir bölümü sarayda ve kiliselerde sınırlı ya da özel bir insan grubu için yapılan tören ve ayinlerdi. Diğer bir grubu ise kentin sokaklarında halkın katılımı ile yapılan (bir bakıma halkın katılımının özellikle istendiği) büyük alaylardır. Sıradan halkın düğün törenleri, cenaze merasimleri, lonca mensuplarının geçit alayları, ölüm mahkûmlarının siyaset meydanlarına götürülmesi, vahşi hayvanların sürücü ve bakıcılarıyla birlikte geçmeleri halkın ilgisini çekse de, Konstantinopolis'in yaşamına özellik kazandıran büyük toplumsal olgular içinde Hippodrom'daki yarışlar sayılmazsa özellikle imparatorun yaşamına ilişkin alaylar büyük önem taşır. Bunu dini nitelikli alaylar izler. Anılan törensel alayların ayrıntıları zaman içinde değişmiş ama nitelikleri aynı kalmıştır. Askeri zaferlerden sonra başkente dönüşte yapılan merasim ve alaylar (Latince *triumph,* Yunanca *riambos. ta epinikid)* Bizans'a Roma'dan kalan geleneklerdir. Zafer alayının imparatorun yasal statüsünü pekiştiren bir tür referandum olduğu söylenebilir. İstanbul'da ilk yüzyıllarda putperestlik gelenekleri içinde yapılırken, 7. yy'dan sonra Hıristiyanlık öğeleri önem kazanmaya başlamıştır.

İmparatorun zafer dönüşü bir bayram gibi kutlanırdı. *De Ceremoniis*'de 872'de I. Basileios'un zafer alayı anlatılır. İmparator geceyi sur dışında manastırda geçirmiş, ertesi gün, oğlu ile birlikte, değerli taşlarla süslü beyaz atlara binmiş olarak Altın Kapı'dan(-->) kente girmiş ve orada kentin valisi (Latince *praefectus,* Yunanca *eparkos)* tarafından karşılanmıştı. Mese(->) baştanbaşa revaklar, değerli kumaşlar ve çiçeklerle süslenmişti. Tezahürat yapan, alkışlayan ve çiçekler atan halkın arasında geçen kafileyi arkada Müslüman esirler ve ganimetlerle dolu arabalar izliyordu. Konstantinos Forumu'nda alay durmuş ve imparator bu forumdaki Meryem

CTeotokosl Kilisesine girerek askeri elbiselerini değiştirmiş, ünlü kırmızı kaftanını (tunic) ve altın yaldızlı yeleğini giydikten sonra, kiliseden çıkıp yoluna devam ederek Augusteion'dan Ayasofya Kilisesi'ne gelmiş, kapıda patrik tarafından karşılanmış, Ayasofya'daki törenden sonra Büyük Saray'a geçmişti.

İmparatorun başkentten ayrılışı (Latince *profectio,* Yunanca *ta eksitiria)* yine kilisede yapılan bir ayinle başlıyor ve halk imparatoru kent kapıları dışına kadar uğurluyordu. 972'de Ioannes Tzimiskes savaşa giderken arkasında bir rahip ordusu ile önce çıplak ayakla saraydan Ayasofya'ya, oradan Ayvansaray'daki Meryem Kilisesi'ne (Teotokos ton Blahernon) gitmişti. Damlara kadar her yer tıklım tıklım insanla doluydu. İmparator rahiplerle birlikte yüksek sesle dualar okuyor, halk da onlara katılıyordu. İmparatorun kente dönüşü ise (Latince *adventus,* Yunanca *apantisis)* büyük bir törendi. Bu törenin bütün ayrıntıları önemli bir devlet protokolü olarak belirlenirdi. Karşılama komitesinin seçimi, karşılama yapılacak yerin belirlenmesi, alkış ve tezahürat töreni, okunacak övgü ve şiirler, yakılacak kandil, meşale ve kokular, nihayet taç giyme töreni bu karşılamanın parçalarıydı. Kentte imparatora refakat etmek ve yürüyüş boyunca yapılacak şeyler de bütün ayrıntılarıyla saptanıyordu. Karşılama töreninden sonra Altın Kapidan alay kente girer, bir ünlü kilise ziyaret edilir ve saatlerce süren alay töreni Ayasofya ve Büyük Saray'da biterdi. Halkın katılımı imparatorun prestijini ortaya koyan bir gösterge idi. Nikeforos Fokas İstanbul'a döndüğünde önce gemiyle Bakırköy'e (Hebdomon) inmiş, yaldızlı kırmızı kumaşlarla süslü beyaz bir ata binmiş, önünde altı sancak olduğu halde ve günün bütün sıcağına karşın yanmış meşaleler, trompetler, nekkareler, davullar eşliğinde Ayasofya'ya gelmişti. Halkın elinde küçük bayraklar ve meşaleler vardı. Bütün bu kalabalık imparatorla birlikte Ayasofya'ya girmişti. Nikeforos Fokas'm atla kente girişini gösteren bir minyatür tarihçi Ioannes Skilitzes'in *Synopsis Historiarum* adlı yazmasının Madrid'deki nüshasmdaki minyatürler arasında yer alır.

De Ceremoniis' in birinci kitabında o sırada temel öğeleri iyice belirlenmiş olan imparator gezintilerinin (Latince *prokensos,* Yunanca *proeleusis)* (Osmanlılarda biniş) ayrıntıları açıklanmıştır. Büyük yortularda kentin dini statüsü yüksek kiliselerini ve onlardaki kutlu eşyaları *(ta leipsand)* ziyaret için alaylar düzenlenirdi. Alayların yolları, durakları zaman zaman değişmiştir. Genel olarak imparatorun geçtiği yollar donatılır, durak noktalarında yeşiller ya da maviler (bak. Maviler, Yeşiller) ve *eufemia* denilen bağırma ve alkışlama içeren tezahüratla (ki bu bazen protestoya da dönüşebilirdi) imparatoru karşılardı. İmparatorun bu binişler dolayısıyla özel olarak giyeceği elbiseler, bütün ayrıntılarıyla ilgili memurlar tarafından düzenlenirdi. İzleyiciler yolun iki tarafına dizilir ve eğer bir dilekleri varsa, imparatorun önüne yazılı dilekçeler atarlardı. İmparatorların kent içi gezilerinde durdukları ya da geçtikleri yerleri belirten yol programları, kentin Bizans dönemi topografyasını saptamak açısından tarihçiler için temel verilerden birini oluşturmuştur.

Din şehitlerinin, sonlan da büyük din adamları ile azizlerin naaşlarının, ya da Kudüs'te mezarlarından çıkarılarak büyük kentlere, bu arada İstanbul'a getirilmiş kemiklerinin ve kutsal eşyaların bir kiliseden bir başkasına taşınması da önemli bir alay türüydü. Bu taşıma törenleri bir bayram havasma bürünür, kilise takvimlerinde özel bir yer alırlardı ve Bizans sokak yaşamının sürekli gösterileriydi. Bazıları her hafta olurdu. Örneğin, Meryem'in başörtüsünün -ki Konstantinopolis'in Palladium'u kabul edilirdi- saklandığı Blaherna bölgesindeki Meryem Kilisesi'nden (Teotokos ton Blahernon) Ayasofya yakınındaki Halkoprateia Kilisesi'ne kadar uzanan alay her cuma günü yapılırdı. Patrik ve imparator, törene beyazlar giymiş, meşaleler ve kandiller taşıyan halkla birlikte katılırdı. Azizin ikonu bir kişi tarafından taşınır, arkasında kalabalık bir rahip grubu dualar söyleyerek onu izler, halk da bunların arkasmda ve etrafında büyük bir coşku ile yürürdü. Bizans sanatında törensel alaylara ilişkin sahneler resimlenmiştir. Örneğin, 6 yy'a ait bir fildişi plakada, iki atlı bir arabada dizlerinde kutsal eşya kutusunu taşıyan patrik, adan dizginlerinden tutan bir yüksek memur, onların önünde yürüyen üç kişi, onları karşılayan bir Basileus -ve etraflarında alayı seyreden kadın, erkek karışık bir grup insan resmedilmiştir. Düğünlerde, kilisedeki törenden sonra, müzik ve şarkılarla yola çıkan düğün alayında gelinin arkasında nedimeler gelirdi. Alay damadın evinde sona ererdi. Genellikle düğün alayı gece yapılır ve meşale taşıyanlar yollan aydınlatırlardı. Cenaze alayları *(kideia)* Türk dönemindekinden çok farklı değildi. Cenaze evde yıkanıp ölü beyaz ketenden kefene sarıldıktan ve evde eşin dostun ziyareti tamamlandıktan sonra sandukayı mezarlığa götürenler buhurlar ve meşaleler yakarlardı.

Bibi. *De Ceremoniis I. Kitap;* L. Brehier, *Le Monde Byzantine, III, civilisation byzantine,* Paris, 1970. s. 84-85; M. Me. Cormick, *Eternal Victory, Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West,* Cambridge, 1986; *Dictionary of Byzantium,* ilgili maddeler; Janin, *Constantinople byzantine;* Janin, *Eglises et monastères;* Mordtmann, *Esquisse.*

DOĞAN KUBAN

Osmanlı Dönemi

Osmanlı döneminde İstanbul'da yapılan resmi, dini, askeri ve folklorik nitelikli, halkın izleyebildiği törenlerdi. Padişahın katıldığı alaylara "selamlık alayı", "alay-ı hümayun" denirdi. Geçit törenlerine "alay gösterme", işkollarınm gösterilerine "esnaf alayı", sefere çıkış törenlerine "alay-ı azîm" vb adlar veriliyordu.

Bizans imparatorluk geleneklerinde önemli bir yer tutan törenler, bu devletle komşuluk ilişkisi olan Selçuklu ve Osmanlı devletlerini de etkiledi. Grekçe "allagion" (maiyet askeri) sözcüğünden Türkçeleşen alay deyimi ise tören anlamında kullanıldı.

İstanbul'un fethinden (1453) sonra, kentsel birçok gelenek arasında yeni bazı törenler daha alaylar kapsamında pro-

İstanbul'da ilk zafer alayı: Fatih'in törenle kente girişi. F. Zonaro'nun tablosundan ayrıntı, 1908, Dolmabahçe Sarayı *Ara Güler fotoğraf arşivi*

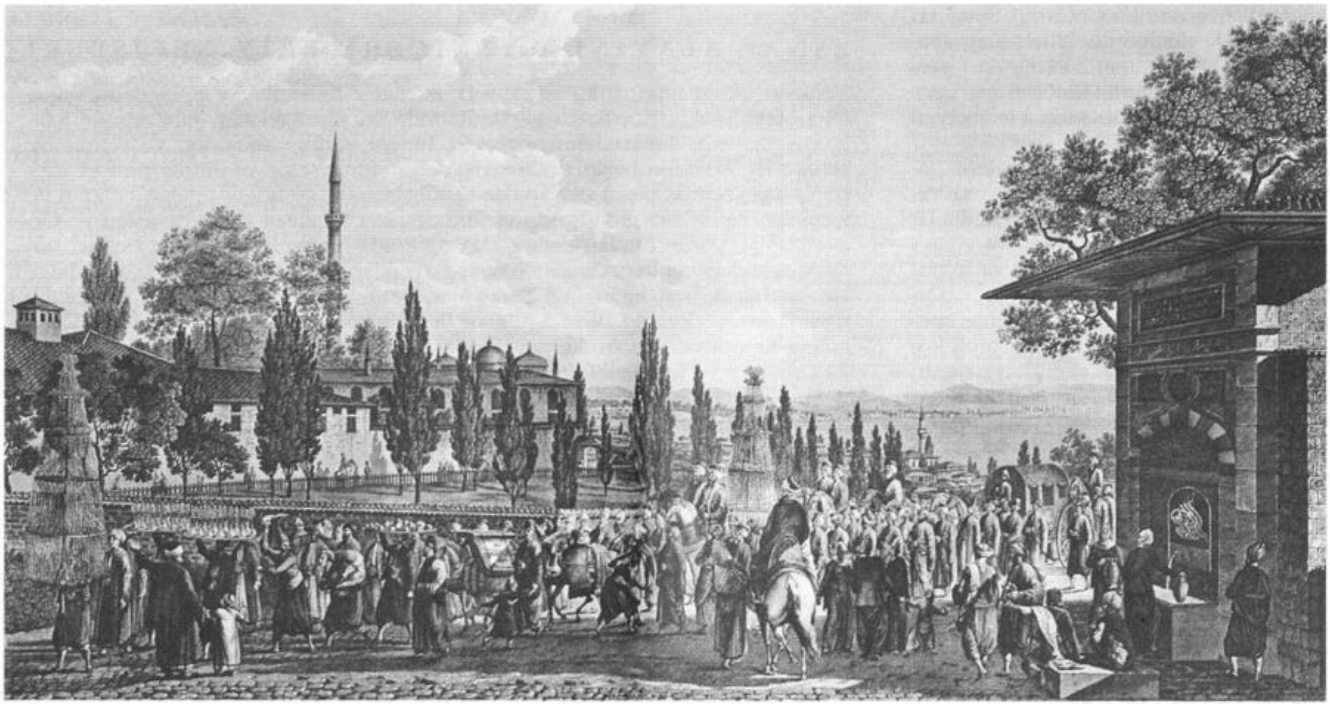

İstanbul'da bir düğün alayı. Önde giden nahılı, çeyizi taşıyanlar takip ediyor. En arkada ise gelin arabası görünüyor. Mellingîn bir deseninden gravür, 18. yy. *Voyage Pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore,* tıpkıbasım. 1969 *TETTV Arşivi*

tokole girdi. Kuşkusuz bu törenlerin çoğu, İstanbul'un kuruluşundan beri, yönetim biçimlerine ve inançlara uyarlanarak korunagelmişti. Kentin alınışı ile Osmanlı Devleti ilk kez büyük bir kültür ve ticaret merkezine kavuşurken buradaki uygarlık birikimleri de Türk ve İslam gelenekleri ile bağdaştırılabildiği oranda korundu. Cülus (tahta çıkma) töreni ve bahşişi, alkış ve alaylar bunlardandır.

Osmanlılar döneminde İstanbul'da düzenlenen ilk büyük alay, fethin ertesi günü (30 Mayıs 1453) II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'a girişi münasebetiyle yapılan zafer alayıdır. Bu alayda ve 20 gün sonra Fatih'in Edirne'ye dönüşünde, soylu Rum kadm ve kızları, yol boyunca karşılıklı dizilerek padişahı ve maiyetini alkışlamışlardı. Fatih Kanunnamesi ile de İstanbul'da yapılacak alayların ilkeleri ve protokolü ilk kez belirlendi. Örneğin, daha önce, yalın bir dinsel görev niteliğinde algılanan iki bayram (Ramazan ve Kurban) için, sarayın ve padişahın olanca görkemini ve gücünü dışa yansıtıcı programlar öngörüldü. Alay geleneğinin İstanbul'da giderek yerleşmesi ve başka birçok etkinliği de kapsamma alması ise **16.** yy'dadır. Bu süreç 17. ve 18. yy'larda birtakım yenilik ve değişikliklerle devam etmiştir.

İstanbul alayları arasında önceliği, sonraları selamlık resm-i âlisi de denen, her hafta cuma günleri yinelenen selamlık alayı(->), kutsal gün ve gecelerde yapılan mevlid alayı(->) alıyordu. Padişahlar, haftada bir kez, mevkib-i hümayun denen görkemli tören birlikleri ile saraydan bir camie giderek cuma namazı kılmayı aksatmamaya özen gösterirlerdi. Yrida iki kez bayram alayı(->), ramazan ayının 15. günü Hırka-i Saadet ziyareti, tahta çıkan padişahın Eyüb Sultan Türbesi'nde kılıç kuşanması için düzenlenen kılıç alayı(->), kutsal gün ve gecelerde yapılan mevlid alayı ve kadir alayı(->), her yıl receb ayının 12. günü düzenlenen Surre alayı(->), sancak-ı şerifin saraydan çıkartılıp savaşa giden sadrazama teslimi için düzenlenen tören, İstanbul'dan Edirne'ye ya da sefere gidiş, seferden dönüş törenleri, odağı padişah olan, dini, askeri ve siyasi amaçlı büyük alaylardı. Bunlar, niteliklerine göre farklı kadroların katılımı ile uygulanır, İstanbul halkının da izlemesi için önlemler alınırdı.

Bu asıl alaylardan başka, İstanbul'a gelen elçiler, verilen izin uyarınca alay gösterirler, gerektiğinde elçilerin yukarıda sözü edilen alayları izlemelerine de olanak verilirdi. Tahta çıkan padişahın annesinin valide sultan olarak Eski Saray'dan Yeni Saray'a (Topkapı) törenle gelişinde valide alayı, padişah kızının veya kız kardeşinin evlenip damat sarayına gidişinde cihaz alayı ve gelin alayı(-0, padişahın çocuğu doğduğunda beşik alayı(->), ölen padişah için cenaze alayı(->) düzenleniyordu. Bunlar, resmi yönü ikinci sırada kalan özel törenlerdi.

Üçüncü düzeydeki alaylar, halkı daha az ilgilendirirdi. Bunlardan bazıları alay-ı yevm-i sâlis denen, bayramın 3. günü sadrazamın törenle Eyüb Sultan Camii'ne namaza gitmesi, yeni sadrazamı ziyaretler, çıkma denen yöntemle saraydan ayrılıp dış göreve giden silahdar, rikabdar ağalar için düzenlenen törenler ile yeniçerilerin baklava alayı(->) gibi kısa programlı alaylardı.

Alayların ilginç bir gösterisi de "alkış"tı. Son dönemlerde "alkıç" da denen bu gelenek, alkışlama değil, dua idi. Alayın türüne göre bir alkışçıbaşımn yönettiği alkışçılar korosu, belirli noktalarda, örneğin padişah atına binerken, attan inerken, camiden çıkarken, "Aleyke avnullah, uğrun açık olsun ikbâlin efzun, padişahım devletinle bin yaşa!"; "Maşallah, mağrur olma padişahım senden büyük Allah var!"; "Uğrun hayır ola, yaşın uzun ola, Hak tealâ, Efendimize ömürler vere. Devletinle bin yaşa!" vb duaları yinelerdi. Her cuma günü selamlık alayı, yılda iki kez bayram, birer kez Hırka-i Saadet ve mevlid alayı, sık sık yinelenen elçilik ve beşik alayları, esnaf kesiminin organize ettiği esnaf alayları ile çocukların okula başlamalarında düzenlenen âmin alayı(->), bir yılın ortalama 1/5'ini renklendirdi.

Kuşkusuz alayların ortak akılcı bir amacı, İstanbul'un kozmopolit toplumunu bu tür renkli ve oyalayıcı gösterilerle gerilimlerden uzak tutmaktı. Buna bağlı olarak başkent halkının nabzı alaylarla kontrol edilebiliyordu. Coşku düzeyi, padişah ve yönetim için bir bakıma kamuoyu yoklaması yapma olanağı vermekteydi. Bu nedenle de alayları çok sayıda insanın izlemesi önlemleri alınırdı. Örneğin, cuma selamlıklarında, sarayla padişahın gideceği cami arasında izlenecek güzergâhtan ilkin, hasodalılar biri sorguçlu öteki sorguçsuz iki sarık götürürler, bununla halka kortejin geçe-

ceği yollar gösterilmiş olurdu. Buna sarık alayı(-») deniyordu. Yine, alay sırasında görevlilere arzuhal (dilekçe) verme olanağı da vardı. Kimileri ise gerilerden slogan atarak ortak bir şikâyeti dile getirebilirlerdi.

Osmanlı teşrifat kanunnameleri, padişahın alayla saraydan çıkışına, sadrazamın, vezirlerin, kaptan-ı deryanın İstanbul'dan ayrılışlarına, cuma ve bayram alaylarına ilişkin kuralları ve ayrıntıları veren bölümler içermektedir. Örneğin, bir alay kortejinin düzenlenmesinde sadrazamdan başlayarak protokolün en alt sırasında yer alana değin kimlerin, mevsimlere göre ne tür tören giysileriyle alaya katılmaları gerektiği belirlenmiştir: "...Sadr-ı â'zâm hazretleri kallavî ve ber-muktezâ-yı mevsim erkân kürkü ya ferace ve divân bisatlu esb ile ve Re'isü'l-küttâb Efendi ve çavuşbaşı ağa selimi ve muktezâ-yı mevsim üzre erkân kürkü ya ferace ile..." vb kurallar yanında alay sırasındaki hareketler, karşılamalar da gösterilmiştir: "Ve yeniçeri ağası ibtidâ camie geldikde mahfel-i hümâyûn kapusuna inüb şevketlû efendimiz havli tapusundan duhûl buyurduklar gibi kapucubaşı ağalan yere beraber temenna idüb..." veya "...müretteb alay ile bâb-ı hümayundan çıkub Alay Köşkü altından Hocapaşa'dan Bağçekapusunda kireç iskelesine vardıklarında duâ idüb..." ifadeleri bu türden ayrıntılara örnektir. *TevkiîAbdurrahman Paşa Kanunnamesi* 'nin "Kanun-ı Alay" başlıklı bölümünde, büyük alaylarda, sefere çıkışlarda, diğer alaylarla türbe ziyaretleri için düzenlenen alaylarda nelere uyulacağı açıklanmıştır. Örneğin, vezir ve serdar olanların silahdarları ile çuhadarlarının kırmızı zerdûz üsküf, kırmızı kadife şalvar giymeleri, satırlarının ise zerrin taçlar ile katılmaları, alay günlerinde zırh giyilmek ve tirkeş kuşanılmak gerekirse zırh üzerine celâbî kaftan onun üstüne de çaprastlı kırmızı mevhidî giyilmesi, "atlara kıtas ve zerdûz aba ve yancak vurulması" gibi birçok ayrıntının bu kanunnamede yer aldığı görülmektedir. Esad Efendi'nin *Teşrifat-ı Kadime* adlı derlemesinde de benzeri ayrıntılar görülmektedir. Örneğin "tertib-i alay-ı iyd-i saîd" başlığı altında divan-ı hümayun hâcegânının. kapıcı ağaların, nişancı, defter emini, şıkk-ı sani ve sıkk-ı sâlis efendilerin, defterdarın, reisülküttabın, vezirlerin, sadrazamın, şeyhülislamın alay protokolündeki sıraları, ayrıca alay boyunca kimlerin ne gibi görevleri yapacakları da -seccade götürme, sarık taşıma vb- gösterilmiştir. Örneğin, cuma selamlığında camiden çıkışta kapıcılar kethüdasının "elinde sim a'sâ ve nim-tane kürk ve selimî ve kadife şalvar ve çerkesî filâr ile piyade şevketlû efendimiz hazretlerinin" (padişahın) önünde yürümesi gibi. Evliya Çelebi, bir esnaf alayını anlatırken alay çavuşlarının "ellerinde çevgân, dillerinde vird-i Dâvudî olduğu hâlde küheylân atlara binüb altışar pâre yancakları ve yumru su taslan ile gûnâ-gûn zillerle kemer raht ve gaddare ile atlarını bezedüb kendüleri dahi gûnâgûn akmîşe fâhireler" giyinmiş olarak herkesi coşturduklarını betimler.

Batıda Avusturya ve Rusya'ya karşı savaşlar açıldığında Anadolu'dan gelen eyalet askerleri, başlarında beylerbeyleri ve sancak beyleri olduğu halde ya Topkapı Sarayı'nın Alay Köşkü önünden geçerek ya da Davudpaşa ordugâhında alay göstermeleri de yasa gereğiydi. Bunlara, padişahın ve sadrazamın İstanbul'a dönüşlerinde düzenlenen törenlere alay-ı a'zîm de deniyordu. Bu törenlerde, başlarında sorguçlu mücevvezi olan, omuzlarında topuz taşıyan alay çavuşları önden yürüyerek hem halkı coştururlar hem de korteje yol açarlardı. Örneğin, sadrazam Özdemiroğlu Osman Paşa'nın 1584'te sefer için İstanbul'dan alayla çıkışı öylesine görkemli olmuştu ki, şair Harimî *"Şöyle dolmuşdu sokaklar içi â'mm u hâsdan / iğne atsan ytre düşmez kesret-i eşhâsdan"* diye başlayan uzun bir manzume yazmıştı.

Osmanlı padişahlarının Topkapı Sarayı'nda oturdukları zamanlar boyunca (19. yy ortalarına kadar) bu sarayın bâb-ı hümayun denen birinci kapısı ile bâbüsselam adlı ikinci kapısı arasında kalan geniş alana alay meydanı denmiştir. Çünkü, alay günleri, ilgililerin alay elbiselerini (üniforma) giyinmiş olarak buraya gelmeleri gerekiyordu. Burada alay bağlanıyor (kortejin oluşturulması) ve alaya biniliyordu (atlara binilip hareket edilmesi). Hava koşullarına ve sağlık durumuna göre padişah kimi kez at yerine alay arabasına binerek kortejdeki yerini almaktaydı. Dolmabahçe Sarayına geçildikten sonra, saat kulesine bakan selamlık kapısından girilen geniş avlu alay yeri, sarayın caddeye bakan camlı köşkü de Alay Köşkü işlevini görmüştür.

İstanbul'daki geleneksel alaylar, önce saltanatın (1 Kasım 1922), ardından da halifeliğin (3 Mart 1924) kaldırılması ile tarihe karışmıştır.

Bibi. *Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi,* Ankara, 1935, s. 93-152; Esad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime* (Tıpkıbasım), İst., 1979; Ali Şeydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız,* İst,, ty; Küçükçebelizade İsmail Âsim Efendi, *Küçükçelebizade Tarihi,* İst., 1282, s. 555, 559, **600, 610;** Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* III, İst., 1330; s. 218 vd; Mehmed Fuad (Köprülü), "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Notlar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* I, 1931, s. 270 vd, Evliya, *Seyahatname,* I, s. 511 vd; Uzunçarşılı. *Saray.*

' NECDET SAKAOĞLU

ESNAF ALAYINDA YENİÇERİLERİN GEÇİŞLERİ

Yeniçeri Ocağı müruru ki, ibtidâ kırk iki nefer Kalkanlı-çavuş, ba'dehu sağda Orta-çavuş, solda Küçük-çavuş, verâlarında iki sıra Sakkalar, nihâyetinde Sakka-başı bayrağı ile, ba'dehu ortalar ki, birinci bölük altmış dört ve yetmiş bir cema'atlar, ba'dehu beşinci bölük, ba'dehu altmış sekiz ve altmış yedi ve kırk dört ve seksen iki cema'atlar, ba'dehu şâir cema'at ve bölük ortaları neferât ve kazanları ile iki sıra gidüp, orta yerlerinde birer ve ikişer Ocak çavuşları ve Orta yazıcıları yürür; ortalar itmâmmda, sağ kolda birinci bölük, solda beşinci bölük bayrakları verâlarında şâir ortalar bayrakları, iki sıra tamamında Oda-başılar, kezâlik iki sıra hitâmında Çorbacılar, kezâlik iki sıra geçerler ve Çorbacılar süvari, orta yerlerinde Deveci Ağa ve Beytü'l-mâlci ve Baş-Çavuş, Ağalar, Ocak imamı Efendi ve Zenberekçi ve Haseki Ağalar ve Turnacı-başı ve Sansuncu ve Zağarcı-başı ve Kul Kethüdası Ağalar ve Yeniçeri Efendisi, ba'dehu Ocak tuğları ve sîm kalkanlu yedekler ve İmâm-ı a'zam hazretlerinin beyaz sancağı, ba'dehu Yeniçeri Ağası, ba'dehu Tüfengciler ve Kâr-hânelü ve Kethüdâ-yeri ve Ağa Kethüdası ve Baş-halîfe ve Beytü'l-mâl kâtibi ve Kîsedarlar ve Kethüdâ-yeri kâtibi ve Dîvân kâtibi ve Kapı-halîfesi ve Çavuş-halîfe ve tabii, alem tertîb-i mezkûr üzre mürur ederek, Alay-köşkü'ne gelmeden mukaddem zikr olunan rü'esâ ve çorbacıyân ve şâir ağalar atlarından nüzul ve hil'atlar ilbâs olundukda, Çavuş-başı ile Hünkâr Kapıcılar Kethüdası dîvân libâsı ve sîm asaları ile piyade önlerine düşüp, Alay-köşkü tahtına götürüp, beraber zemînbûs ve Kasrı geçtikde, atlarına süvâr olup, alaya mülhak olurlar.

Yeniçeri Ağası dahi zikr olunan mahalle geldikde, ber-vech-i meşrûh hil'at ilbâs olunduktan sonra, Çavuş-başı ile Kapıcılar Kethüdası istikbâl ve huzûr-ı hümâyûna îsâl olundukda, yeşil çuha samur kürk ilbâs ile ikram olunup, çıktıkda râkiben ve ağayân-ı mezburân râcilen Kasr altına geldikde, özengi beraberi temenna eder, geçer. Bu alayda Yeniçeri Ağası rûz-merre desâr ve al çuhaya kaplı, kapâniçe yakalı, uzun ferace yenli, muvahhadi resminde Vaşak kürk ve silâh ve bisât ile ve Yeniçeri Efendisi Kafesî destâr, ferace kürk ile Kul Kethüdası Balıkcin başında ve kezâlik al çuha Vaşak kürk, lâkin yakası ağanınkinden noksanca ve Sakkaların cümlesine bin kuruş atiyye-i hümâyûn ve beher ortanın Kara Kullukcularma, kazan ile giderken beyaz astarlı birer çıkı ve her bir Aşçıya onar altın ve derviş du'âcıya ve şâire ikişer üçer altın surra-i hümâyûn verildi.

Şemdânîzade Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'i't-Tevarih* II/A, (haz. M. Aktepe), s. 117-118, İstanbul 1978

ALBERTI, TOMMASO

(17. yy) İstanbul'da 1609 ile 1621 tarihleri arasında kalan ve gördüklerini tasvir eden Tommaso Alberti hakkında bildiklerimiz ancak kendi yazdıklarıdır, onlar da yok denecek kadar azdır. Bolognalı ya da Venedikli olduğu sanılıyor. Venedikli tüccarların yanında yardımcı ya da uşak olarak 18 Mayıs 1609'da Venedik'ten gemiye binerek 18 Temmuz'da İstanbul'a geldi. 26 Kasım 1612'de aynı tüccarların halı, ravent ve ipek yüklü otuz üç arabasını, Polonya'nın (bugün Ukrayna'da) Lvov kentine götürmek üzere yola çıktı. İstanbul'a 1 Haziran 1613'te döndü ve üç hafta sonra yeniden Lvov'a doğru hareket etti. Orta Avrupa'yı dolaşarak Venedik'e geldi ve oradan gemiye binerek 30 Haziran **1614**'te İstanbul'a ulaştı. Bu sefer kentte yaklaşık yedi yıl kalan Alberti İstanbul'u son olarak 14 Mayıs **1621**'de terk etti, denizyoluyla Venedik'e vardıktan sonra 1 Ağustos'ta Bologna'ya geldi. Ancak İstanbul'la ilgisini kesmediği görülür. Çünkü yazısında Mayıs 1622'de II. Osman'ın yeniçeriler tarafından öldürülmesinden söz eder.

Alberti'nin bırakmış olduğu yazma, Bolognalı kitap meraklısı bir eczacının elinden bu kentin üniversite kütüphanesine geçmiş, 1889'da Alberto Bacchi della Lega tarafından *Viaggio di Costaninopoli di Tommaso Alberti* adıyla 202 adet olarak basılmıştır. Metinde, İstanbul'un tasvirinden çok, Osmanlı Devleti'nin idari düzeni hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vardır. Ancak Bostancıbaşı kethüdasına olan yakınlığından dolayı, padişahın avda olduğu bir sırada, Topkapı Sarayı'nın deniz kapısından içeri alınarak ona bazı köşkler ve harem dairesinin altında bulunan büyük havuz gezdirilmiş, havuzun içinde eğlence için kullanılan küçük bir geminin (çektir!) olduğunu görmüştür. Bu mekânın üstünde bulunan padişahın yatak odasına da bir göz attığını yazan Alberti, tasvirlerinin doğruluğuna bakılırsa, harem dairesini kısmen de olsa görüp yazabilen ender kişilerden biridir.

STEFANOS YERASİMOS

ALBOYACIYAN, ARŞAG

(17 Haziran 1879, İstanbul - 24 Haziran 1962, Kahire) İstanbul Ermeni kiliselerinin tarihi üzerine araştırmaları ile tanınmış yazar. Üsküdar'da doğdu. Öğrenimini Getronagan Lisesi'nde tamamladı. Sekiz yıl kadar ticaretle uğraştıktan sonra, yazı hayatına atıldı.

Alboyacıyan'm ilk yazıları 1897'de *Püzantion* gazetesinde yayımlandı. *Hantes Amsordya, Goçnag, Püragn, Masis* ve *Dzağig* dergilerine S. Ankeğya, Şavarş takma adlarıyla yazılar yazdı. *Amenun Daretsuytsı'da* (Herkesin Yıllığı) yazmaya başladı. 1910-1922 arasında Türkiye Ermenileri Patrikliği'nde sekreterlik görevinde bulundu. Yazları İstanbul'daki düşün ve sanat adamlarının toplantı merkezi haline gelen Kmalıada'da yaşayan Alboyacıyan, 1922'de Kahire'ye göç edip hayatının geri kalan bölümünü orada tamamladı.

Arşag Alboyacıyan araştırmacı-yazarlığm dışında uzun yıllar öğretmenlik görevinde bulundu. Mısır Murahhaslığında Divan başkanı oldu. *Azad Midk* (Özgür Düşünce, **1936**-1937) ve *Kıraseri Araçnort* (Kitapseverin Kılavuzu, **1938-1949)** dergilerini; D. Şahlamyan ile *Gyank yev Kir* (Hayat ve Yazı, **1948)** yıllığını çıkardı.

İstanbul tutkunu yazarın bu şehirle ilgili sayısız makalesi yıllık ve dergilerde dağılmış durumdadır. 1910 *Surp Pırgiç Ermeni Hastahanesi Yılhğı'nda* "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan"ın 50. yılı nedeniyle çok geniş kapsamlı bir araştırması: aynı yıllığın 1925 tarihli sayısında ise "Anhedatsadz Hay Yegeğetsineri Bolso Meç" (İstanbul'daki Kaybolmuş Ermeni Kiliseleri) adlı yazısı yayımlanmıştır. *Yerektaryan Badmutyun Surp Hreşdagabed Yegeğetsvo Balatu* (Balat Surp Hreşdagabed Kilisesi Üç Yüzyıllık Tarihi. 1931) adlı eserde Balat Mahallesi'nin kuruluşu ve Bahtlıların ilk kiliseleri olan Çarkhapan Surp Asdvadzadzin hakkında kapsamlı bir yazısı vardır.

Alboyacıyan'm eserleri arasında bazı büyük şehirlerdeki Ermeni kolonilerinin tarihi önemli bir yer tutar: *Badmutyun Hay Gesaryo* (Kayseri Ermenileri Tarihi, 2 cilt, 1937), *Badmutyun Yevtogyo Hayots* (Tokat Ermenileri Tarihi, **1961),** *Badmutyun Malatyo Hayots* (Malatya Ermenileri Tarihi, **196l),** *Huşamadyon Gudinahayeru* (Kütahya Ermenileri Anı Kitabı, **1961).** Bazı önemli aile ve kişilerle ilgili eserleri de vardır: *Krikor Zohrab ir Gyankn 11 Kordzı* (Krikor Zohrab. Hayatı ve Eserleri, 1919), *Krikor Gesaratsi Badriark yev ir Jamanagı* (Patrik Kayserili Krikor ve Zamanı. **1936),** *Torkom Badriark Kuşagyan* (Patrik Torkom Kuşagyan, **1940),** *Dadyannen* (Dadyanlar, **1965).**

Bibi. M. Boduryan. *Hay Hanrakidag* (Ermeni Ansiklopedisi), c. I, Bükreş, 1938, s. 71-72; *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran* (Sovyet Ermeni Ansiklopedisi), c. I. Erivan, 1974, s. 190.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ALEKO (Tahtaperde)

(1880, Midilli - 1955, İstanbul) Futbolcu. Tam adı Aleko Kaliya'dır. Doğum yeri olan Midilli'den 15 yaşındayken İstanbul'a geldi. Kadıköy gazinolarında fıstık satarak hayatını kazanmaya başladı. İstanbul'a yerleşmiş İngiliz ailelerin Kadıköy çayırlarında oynadıkları futbolun cazibesine kapılarak 1900'de Kadıköy'de Rum arkadaşlarıyla birlikte Elpis takımını kurdu. Bu takımda defans oyuncusu olarak kendini gösterdi. 1,90 m'lik boyu ile rakip forvetlerin karşısında büyük bir set gibi durduğundan "Tahtaperde Aleko" diye anıldı. Futbolculuğunu daha sonra İngilizlerin kurduğu Kadıköy takımında sürdürdü. Bu takımda oynadığı bir maçta sakatlanıp futbolu bırakmak zorunda kaldı. Ömrünün sonuna kadar futbol maçlarını ilgiyle izledi. Hayatı Kadıköy'de geçti. Orada öldü.

CEM ATABEYOĞLU

ALEKSANDER (D'jak)

(14. yy) Muhtemelen 1394-**1395**'te, Konstantinopolis'e kısa bir ziyaret için gelen Rus gezgini. Büyük olasılıkla Novgorodludur. Mesleğini Rusçada çeşitli anlamlara gelen *d'jak* (küçük kilise görevlisi; yazıcı veya muhasip; herhangi seviyede bir devlet memuru) sözcüğüyle tanımlayan Aleksander, Bizans başkentinde ticaret amacıyla bulunduğunu ileri sürer. Burada kaldığı sürece gördüğü yerleri kısaca anlattığı gezi raporunun dışında başka hiçbir kaynakta adına rastlanmaz.

Sözü geçen kısa rapor, Aleksander'ın ziyaret ettiği ve çoğunluğu kilise veya manastır gibi dini önemi olan yerlerin isimlerinden, buralarda bulunan kutsal emanetler veya meşhur ikonların listelerinden ve zaman zaman da bu yerlere ilişkin efsanelerin anlatımından ibaret bir katalogdur.

Ortaçağ boyunca Bizans başkentini görmeye gelen birçok gezgin gibi, Aleksander da kent turuna Ayasofya Kilisesi'ni ziyaret ederek başlamış, oradan sırasıyla kentin doğusu, ortası ve kuzeybatısındaki diğer bellibaşlı kutsal yerlere uğramıştır. Gezisine şehir surlarını güneye doğru takip eden bir yoldan devam ettikten sonra, tekrar doğu istikametine yönelip, Büyük Saray ile Hippodrom'dan geçerek Ayasofya civarına geri dönmüştür.

Aleksander'm aşağı yukarı iki-üç gün sürdüğü tahmin edilebilen ziyareti boyunca gördüğü yerler anlatılış sırasına göre şunlardır: Ayasofya (bak. Ayasofya Camii); Ayios Georgios Manganai Manastırı; yine Mangana'daki Soteros Filántropos Kilisesi; Panalırantos Manastırı; Hodegetria Manastırı (bak. Hodegetria Manastırı ve Ayazması); Havariyyun Kilisesi (Ayios Apostoleion); Pantokrator Manastırı (bak. Zeyrek Kilise Camii); Pammakaristos Manastırı (bak. Fethiye Camii); Petra'da Ayios Ioannes Pródromos Manastırı; yine Petra'da Ayios Nikolaos Manastırı; Kariye (bak. Ka'riye Camii); Blaherna Kilisesi(->); Kosmidion Manastırı; Kutsal Peygamber Daniel Manastırı ve Türbesi; Peribleptos Manastırı; Studios Manastırı (bak. İmrahor Camii); Kyra Marta (Rahibeler) Manastırı; Büyük Saray(-»); Küçük Ayasofya (Ayios Sergios ve Bakkhus) (bak. Küçük Ayasofya Camii); Hippodrom(->) ve son olarak kentin doğu ucundaki Ayios Lazaros Manastırı.

Bibi. G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries,* Washington, DC, 1984.

NEVRA NECİPOĞLU

I. Aleksios Komnenos'u (solda) betimleyen bir elyazması. *Nevra Necipoğlu fotoğraf koleksiyonu*

ALEKSİOS I KOMNENOS

(1048, Konstantinopolis - 15 Ağustos 1118, Konstantinopolis) Bizans imparatoru (hd 1081-1118) ve Komnenos Hanedanı'nın(-0 kurucusu. Babası Ioannes Komnenos, annesi Anna Dalassene'dir(->); kendisi irene Dukaina ile evlenmiştir. Anadolu'da toprak sahibi asker kökenli aristokrat bir aileden gelen Aleksios, Konstantinopolis'te (istanbul) imparator III. Nikeforos Botaneiates'e karşı düzenlediği bir darbe sonucunda başa geldi. Ağabeyi Isaakios Komnenos ile beraber 14 Şubat 1081'de başlattıkları ayaklanma başkentin 1 Nisan'da düşmesiyle sona erdi ve Aleksios 4 Nisan'da imparator ilan edildi. Tahta çıkışı Anadolu'nun askeri aristokrasisinin başkentte hüküm sürmekte olan sivil aristokrasiye karşı zaferinin bir simgesi olarak kabul edilir.

Aleksios'u meşgul eden ilk önemli meselelerden biri Normanların lideri Robert Guiscard'a (ö. 1085) karşı giriştiği mücadele oldu. 1081 Ekiminde Adriyatik Denizi'nin doğu kıyısındaki Dyrrakhion (Durazzo) kentini fetheden ve buradan Bizans başkentine doğru ilerleyen Robert Guiscard'la, Aleksios ancak Alman imparatoru IV. Heinrich ve Papa VII. Gregorius ile giriştiği müzakereler ve Venedik'ten sağladığı yardımlar sayesinde başa çıkabildi. Venediklilerin yardımlarına karşılık onlara çeşitli ticari imtiyazlar tanıyan Aleksios'un bu hareketi genelde Bizans imparatorluğu ve özellikle Konstantinopolis ekonomisi için çok önemli sonuçlar doğurdu, 1111'de Pisa kenti de imparatordan benzer imtiyazlar aldı.

Aleksios'un hükümdarlığı aynı zamanda Türklerin Bizans topraklarını ciddi şekilde tehdit ettiği yıllara rast gelir. Selçuklularla Anadolu'da mücadeleler sürerken, başkent Konstantinopolis 1090-1091 kışında güçlü bir filoya sahip olan izmir Emiri Çaka Beyle Peçeneklerin denizden ve karadan ortak saldırısına sahne oldu. Peçenekleri yine ancak Kumanlarm yardımıyla geri çevirebilen Aleksios, bu arada Bizans tahtına göz diken ve kendini imparator ilan eden Çaka Bey tehlikesinden, önce Ebul Kasım'ı, sonra I. Kılıç Arslan'ı ona karşı kışkırtarak kurtuldu.

1096-1097'de, I. Haçlı ordularının uğrak yeri olan Konstantinopolis'te tekrar heyecanlı olaylar yaşandı, ilk önce Amiensli Pierre l'Hermite'in liderliğindeki disiplinsiz, yağmacı güçler, ardından yüksek düzeydeki baron ve şövalyelerle beraberlerindeki ordular, imparatora ve başkent halkına zorlu günler geçirttiler (bak. Haçlı Seferleri).

İçişlerinde ise Aleksios özellikle saray ve devlet teşkilatında birçok yeni düzenleme yaptı. 11. yy'ın ortalarından beri sürekli zayıflayan devlet otoritesini yeniden güçlendirmek amacıyla sıkı bir merkezileştirme politikası uyguladı. Ancak Aleksios'un merkeziyetçilik anlayışı kendi ailesinin ve ona bağlı diğer aristokrat ailelerin saray ve devlet işlerindeki üstünlüğü prensibine bağlıydı. Dolayısıyla, kendisi tahta çıkmadan önce yüksek itibar ve yetki sahibi olan ve büyük ölçüde sivil kesimi temsil eden senatörler sınıfı ile hadımların yetkilerini kısıtladı. Onlardan boşalan yerleri ise kendi akrabaları ve taraftarlarıyla doldurdu. Aleksios'un ve sonra haleflerinin, hadımlara karşı takındıkları olumsuz tavırda ayrıca o devirde çok vurgulanan yiğitlik, erkeklik, mertlik ve cengâverlik gibi aristokratça değerlerin de rolü vardır. Aleksios rütbe ve unvanlar sistemine getirdiği birtakım değişikliklerle de, yine akrabalarının ve destekçilerinin toplum ve saray hiyerarşisinde zirveye çıkmalarını sağladı. Özellikle kendi taraftarları için yarattığı yeni rütbe ve unvanlar yoluyla (örneğin ağabeyi Isaakios için icat edilen ve sonra sadece imparatorların kardeşleri ve oğullarına verilen *sebastokrator* unvanı veya eniştesi Mihail Taronites'in sırasıyla sahip olduğu *protosebastos* ve *panhypersebastos* gibi unvanlar) başkentin yönetici sınıfının kompozisyonunu tamamen değiştirdi. Son olarak, Aleksios tüm devlet dairelerini *logothetes ton sekreton* adlı tek bir görevlinin kontrolü altında yeniden düzenleyerek bir başka merkeziyetçilik girişiminde bulundu. Gelgelelim, tüm gayretlerine rağmen, merkezi iktidarı tam olarak yerine oturtamadı ve hükümdarlığı sırasında, özellikle güçlerini kaybeden şahıs ve aileler tarafından imparatora karşı düzenlenen çok sayıda komplo ve darbeye muhatap oldu.

İktisadi bakımdan Aleksios yönetiminin ilk on yılı sorunlu olmakla beraber, sonraları para sisteminde yapılan bazı değişiklikler olumlu yönde kimi gelişmeler sağlanmıştır. Örneğin, 1081'den beri sürekli değer kaybeden Bizans altın sikkesi, yaklaşık 1092'de imparatorun emri üzerine tam ayarlı yeni "hyperpyron'larm piyasaya sürülmesiyle yeniden değer kazandı.

Aleksios'un kilise ile ilişkilerinde, Norman ve Peçeneklerle savaşırken kilise hazinelerine el koymasının yarattığı gerginlik haricinde, genel bir uyuşma ve işbirliği hâkimdi. İmparatorluğu döneminde kiliseyi ve doktrini tehlikeye düşüren bazı akımlar ve bu akımların temsilcileriyle bizzat mücadele etti. İmparatorlukta süratle yayılan ve başkent ahalisi arasında da, özellikle aristokrat çevrelerde, çok sayıda taraftar kazanan itizalci Bogomil doktrininin lideri Basileios'u tutuklattı ve yargılanmasından sonra Hippodrom'da halkın gözleri önünde yakılarak idam ettirdi. İmparator bundan önce Ioannes Italos isimli meşhur bir filozofun da antik felsefe taraftarlığı ve Hıristiyanlık öncesinden kalma düşüncelere düşkünlüğü, Hıristiyan dogmalarını önemsememesi yüzünden aforoz edilmesinde rol oynamıştır.

Dindarlığıyla tamnan Aleksios, ayrıca hayır kurumları banisi olarak da ünlüdür. Başkentte, Akropolis civarında, 6.

yy'dan beri var olan Hagios Pavlos yetimhanesi imparator tarafından onartılıp genişletilerek, yetimhane ve okuluna ek olarak fakirler, körler, sakatlar, yaşlılar ve emekli askerler için bakımevlerini de içeren, yepyeni bir kurum haline getirilmiştir. "Başkent içinde ikinci bir kent" olarak tanımlanan Hagios Pavlos kompleksinden "binlerce" kişinin yararlandığı ve tamamını gezmek için tam bir gün gerektiği devrin kaynaklarında belirtilir.

Bibi. F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier. Comnène (1081-1118).* Paris. 1900; C. Morrisson, "La Logarikè: Réforme monétaire et réforme fiscale sous Alexis I^cr Coirmene" *Travaux et Mémoires,* VII, 1979, s. 419-464; M. Angold. *The Byzantine Empire, 1025-1204; A Politicai History,* Londra-New York, 1984, s. 102-149.

NEVRA NECÎPOĞLU

ALEKSİOS SARAYI

İmparator I. Aleksios Komnenos (hd 1081-1118) iktidarı ele geçirdiğinde Sultanahmet semtindeki Büyüksaray'da değil, şehrin kuzeybatı köşesinde Blahernai (Vlaherne) bölgesindeki küçük pavyonlarda oturmayı tercih ettiğinden, burada yeni bir saray binası yaptırtmıştır.

İmparatorun kızı Anna Komnena, babasının hayatına dair yazdığı kitapta, Aleksios'un burada, I. Haçlı Seferi'ni yapan Batılı şövalyeleri kabul ettiğini bildirir. Haçlılar 1096'da İstanbul'dan geçtiklerine göre, saray bu tarihte tamamlanmış olmalıdır. Anna'mn yazdığına göre, Haçlılar bu sarayda saklanan göz kamaştırıcı zenginlikteki eşya ve değerli şeylere hayran kalmışlardır. Bizanslı tarih yazarı Georgios Pakymeres (1242-yak. 1310), bu sarayı Aleksiakos basilikos triklinos (Aleksios'un imparatorluk triklinos'u) olarak adlandırır. Latin işgali sona erip Bizans devleti yeniden İstanbul'a sahip olduğunda, 1354'te burada dini bir toplantı (consil) yapılmıştır. 1341-1354 yılları arasında tahtı ele geçirerek imparator olan *M.* İoannes Kantakuzenos yazdığı tarihinde bu sarayı bir kaleye (frurion, kastellion) benzettiğine göre, içten ve dıştan gelecek tehlikeleri önleyecek biçimde tahkim edilmişti.

Sarayın, şehrin kara tarafı surlarına bitişik olduğu, sur dışında ordugâh kuran Haçlıların attıkları oklardan birinin pencereden girerek, imparatorun yanındakilerden birini yaralamış olmasından anlaşılır.

İmparator II. İsaakios Angelos (hd 1185-1195) sarayı daha da tahkim etmek üzere bitişik bir kule yaptırdığına göre, bu sarayın Eğrikapı'da üzerinde İvaz Efendi Camii'nin bulunduğu teras üzerinde ve belki de kısmen, hemen yanında olan Anemas Zindanı denilen kemerli ve tonozlu mahzenin üstüne uzandığı tahmin edilir. Janin, Aleksios Sarayı'nın belkide Emîr Buharî Tekkesinin olduğu yere kadar yayıldığını ileri sürer. Dirimtekin tarafından yapılan kazılar, bazı duvar buluntuları sağlamış olmakla beraber, bunların saray ile ilişkileri aydınlatılmış değildir.

Aleksios Sarayından toprak üstünde hiçbir iz yoktur. Yalnızca İvaz Efendi Camii önündeki burcun en üstündeki odanın saraya ait bir mekân olması mümkündür. Çevredeki arazide evlerin altlarında duvar kalıntıları ve küçük sarnıçlara da rastlanır. Fakat bunların Aleksios Sarayı'na ait olduklarını ispata yarayacak kesin dayanak yoktur.

Bibi. Janin. *Constantinople byzantine,* 125-126; J.-B. Papadopoulos, *Les palais et les églises des Blachernes,* Thessalonique, 1928, s. 138, 141-147: F. Dirimtekin, "Les palais d'Alexis I et Manuel II pourraient être localisés", *TTOK Belleteni,* S. 201 (1958), s. 23-24; ay, "Ayvansaray'daki İmparator Sarayları Bölgesinde Yapılan Kazı". *Türk Arkeoloji Dergisi,* IX (i960), s. 18-23.

SEMAVİ EYİCE

ALEMDAĞ

İlin doğusunda, Ümraniye İlçesi'ne bağlı bir köydür. Resmi adı Alemdar olmakla birlikte yaygın olarak Alemdağ diye adlandırılır.

Kuzeybatıdan Polonezköy, kuzey ve kuzeydoğudan Reşadiye, doğudan Mahmutşevketpaşa. güneydoğudan Paşaköy ve güneybatı ile güneyinden de Sultançiftliği köylerinin arazisiyle çevrilmiştir. 21 knv yüzölçümüne sahiptir. İdari bölünüş bakımından 1987'ye kadar Üsküdar İlçesi'ne dahilken, bu tarihten sonra yeni kurulan Ümraniye İlçesi'ne bağlanmıştır.

Birinci Zaman'a (Paleozoik) ait kayaçlardan oluşan köyün arazisinde, gerek Silür (yaklaşık 435-395 milyon yıl öncesi), gerek Devon (yaklaşık 395-345 milyon yıl öncesi) devirlerine ait kayaçlar da yer alır. Bu kayaçlar, detritik tortul kayaçlardan arkozlar, grovaklar, kuvarsitler, feldispatlı kuvarsitler ve şeyllerden ibarettir. Alemdağ Köyü'nün çevresindeki en büyük yükselti Alemdağı'dır (442 m). Kuzeybatıda Türbe Tepe (379 rh), kuzeyde Göz Tepe (267 m) ve Papelinaçma Tepe (238 m), doğuda Kamburun Tepe (138 m) ve güneydoğuda Alemdağburnu Tepe (200 m) yakın çevredeki diğer yüksek noktaları oluşturur.

Alemdağ Köyü ve çevresinin iklimi, içinde bulunduğu Marmara Bölgesi'ninki gibi Akdeniz ile Karadeniz iklim tipleri arasında bir geçiş tipini oluşturur. Bu iklimin genel karakteri yazlar sıcak ve kurak, kışlar ılık ve yağışlıdır. Ancak Karadeniz'e yakınlığı nedeniyle, yöre Kocaeli Yarımadası'nın güneyine nazaran daha serin ve nemlidir.

Köyün arazisinde üç farklı toprak tipi görülür. Bunlar kırmızı Akdeniz toprakları, kahverengi orman topraklan ve alüvyal topraklardır. Alemdağ Köyü'nün çevresindeki ormanlık sahalarda kırmızı Akdeniz toprakları ile kahverengi orman topraklan yer alır. Kahverengi orman topraklarının üzerindeki orman örtüsü, köye yakın alanlarda tahrip edil-

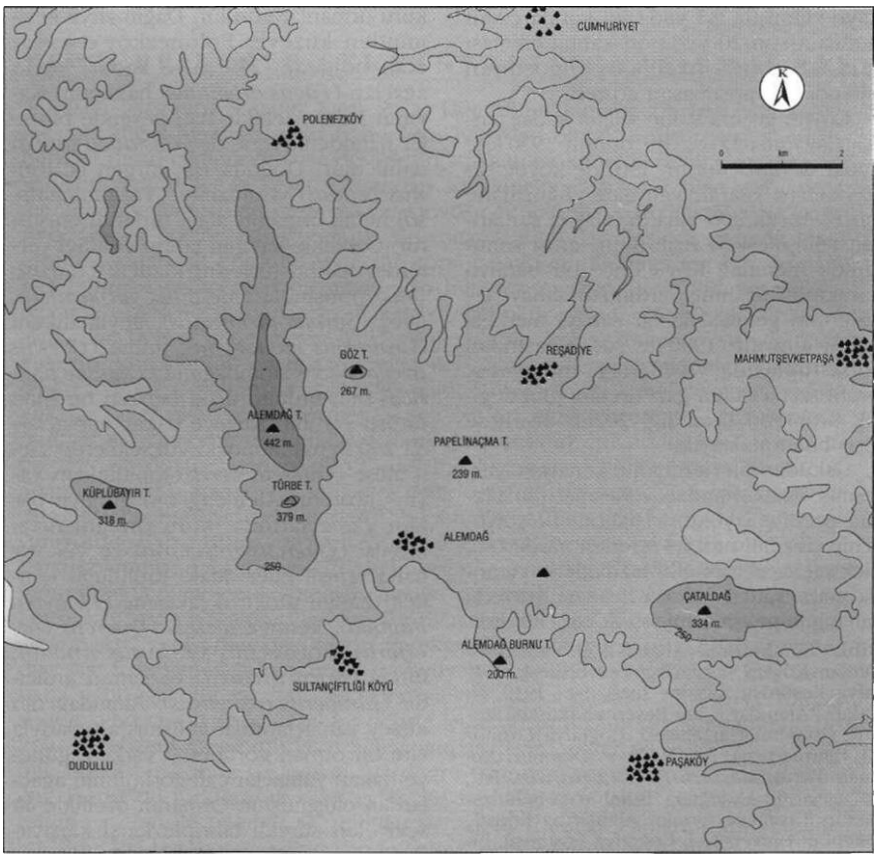

Alemdağ
Sedat Ara

miş ve ziraat sahası haline getirilmiştir. Çevredeki kuvarsit tepelerde ana materyalin ayrışması sonucunda ortaya çıkan malzeme, yağışlarla akıp gittiğinden, toprak oluşumuna meydan vermez. Köy ve çevresindeki akarsuların tabanları alüvyal topraklarla kaplıdır.

Köy sınırları içinde özellikle geçmiş dönemlerde ekip-biçme faaliyetleri için orman tahrip edilerek arazi kazanılmaya çalışılmıştır. Köyün kuzeybatısında yer alan Alemdağı, bitki örtüsünün çeşitliliği ile ilginçtir (bak. Alemdağı).

Alemdağ Köyünün arazisi Riva Deresi'nin kolları tarafından sulanır. Yerleşmenin su ihtiyacının bir kısmı kaynak sularından (Defneli, Ayazma, Mütevelli, Elmalı ve Kozpınar gibi), bir kısmı da kuyulardan sağlanır.

Alemdağ Köyü'nün kumlusu hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak yaşayanların çoğu "93 Rus Harbi" olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı yıllarında (1877-1878) Hopa'dan göçmüş olanların torunlarıdır. Son yıllarda özellikle Doğu Karadeniz kıyı şeridindeki illerden de nüfus almaktadır. Nüfus sayımlarına göre köyün nüfusu büyük artış ve azalışlar gösterir. Bunun en büyük nedeni çevredeki askeri birliklerin hareketleridir. 1970'lerden sonraki hızlı nüfus artışı ise köyün İstanbul'un banliyölerinden biri olması ve sanayi tesislerinin özellikle 1980'den sonra bu araziye yerleşmesidir.

Köyün nüfusu 1935'te 337, 1970'te 668 iken 1990 sayımında 6.684 olarak kaydedilmiştir. 35 yılda iki katma çıkan nüfusun son 20 yılda on katına çıkması tüm İstanbul'a özgü göç olgusunun Alemdağ'a yansımasını gösterir.

Köyün geçimi yakın yıllara kadar tarıma dayanmaktaydı. Bu durum 1970'lere kadar devam etmiştir. 1967'de köyde sanayi tesisi olarak yalnızca yeğurthane vardı. Ancak son yıllarda ulaşım şartlarının iyileşmesi ve hızlı nüfus artışı sonucunda Alemdağ Köyü önce bir banliyö karakteri kazanmış, ardından sanayi tesislerinin gelmesiyle bir sanayi merkezi halini almıştır. 1980'de süs eşyasından soba tuğlasına ve marley, muşamba, profil sac, asetilen gazı üretimi gibi değişik ürünlerin üretildiği 20'nin üzerinde tesis bulunmaktaydı.

Üsküdar-Şile karayolu kenarına yerleşmiş olan Alemdağ yerleşmesinin ulaşım problemi yoktur. İstanbul Belediyesi'nin düzenli otobüs seferleri vardır. Su, elektrik ve ulaşım gibi hizmetlerin yanında ucuz işgücü ve arsa fiyatları, çevrede sanayinin gelişmesini teşvik etmektedir.

Bibi. Karakurum, "Alemdağ Ormanları ve Orman Köyleri", (İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü, bitirme tezi). İst., 1939; N. Çakın, "Alemdar Köyü Beşeri ve İktisadi Etüdü", (İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü, bitirme tezi), İst., 1967; Y. Dönmez, *Kocaeli Yarımadasının Bitki Coğrafyası,* İst., 1979; A. T. Akdoğan, "İstanbul'da Şehirleşmenin Tarım ve Orman Alanlarına Etkisi", (İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü, bitirme tezi), İst., 1981; 1. Ketin, *Türkiye jeolojisine Genel Bir Bakış,* İst.. 1983.

SEDAT AVCI

ALEMDAĞ KASRI

Alemdağı mesire yerinde, padişahın kısa süre kalması için yapılmış bir biniş kasrıydı. Sultan Abdülaziz (hd 1861-1876) için Sarkis Balyan tarafından tasarlanmış neoklasik üslupta, yüksek bir bodrum kat üzerinde iki katlı kagir bir yapıydı. 1940'lı yıllarda bekçisinin çıkardığı bir yangında harap oldu.

İSTANBUL

ALEMDAĞI

İstanbul'un Anadolu yakasında. Üsküdar-Şile arasına çekilecek hayali bir hattın üzerinde yer alır. Deniz seviyesinden yüksekliği 442 m'dir. Alemdağı ve çevresi Birinci Zamanın (Paleozoik) Silurien ve Devonien devirlerine ait kayaçlardan meydana gelmiştir. Bu kayaçlar. tortul detritik kayaçlardan arkozlar, grovaklar, kuvarsitler, feldispatlı kuvarsitler ve şeyllerdir. Alemdağı'nı oluşturan kayaçların tabakaları. Kocaeli Yarımadasındaki diğer yüksek tepeler gibi doğu-batı doğrultusunda kıvrılmıştır. Bu kıvrılma hareketi muhtemelen Kaledonien Orojenezi'nde (435-395 milyon yıl önce) meydana gelmiştir.

Alemdağı. üzerini kaplayan orman örtüsüyle ilginç bir günübirlik dinlenme alanıdır. Kocaeli Yarımadası'nda görülen iki farklı karakterdeki bitki örtüsünün sınırı bu dağdan geçer. Dağın kuzeye bakan yamaçları nemli ormanlar sahasına dahilken güneye bakan yamaçlarında kum ormanlar görülür. Dağın zirve kesiminden kuzeye. Polonezköy'e kadar olan bölgede, 250 m'ye kadar, kayın ağaçlan *(Fagus orientalis)* hâkimdir. Kayının içine özellikle batı kesimde birlikler halinde kestane de *(Castanea sativd)* dahil olur. Doğuda ise gürgen *(Carpinus betulus)* ve ıhlamur *(Tilia tomentosd)* nemli ormanın diğer türlerini oluşturur. Özellikle kayının tahrip edildiği yerlerde, hâkim türlerini kızılcık *(Cornus mas),* muşmula *(Mespilus germanica),* üvez *(Sorbus torminalis),* geyik dikeni *(Crataegus monogynd),* fındık *(Corylus avellana)* ve sırımbağınm *(Daphne pontica)* oluşturduğu maki benzeri bir bitki örtüsü yer alır. Kuzeye bakan yamaçlarda 250 m'nin altındaki yükseltilerde saçlı meşe *(Quercus cerris)* toplulukları yayılış gösterir. Alemdağı'nın güneye bakan yamaçlarında, kuru ormanı mazı meşesi *(Quercus infectoria)* ve yer yer maki temsil eder. Maki topluluğu içindeki hâkim türler akçakesme *(Phillyrea latifolid),* kermez meşesi *(Quercus coccifera).* kocayemiş *(Arbutus unedö),* funda *(Erica arbored)* ve katran ardıcıdır *{Juniperus oxycedrus).* Alemdağı'nın kuzey yamaçlarında, gelişmiş ağaçlarıyla tam bir orman görünümü varken, güneye bakan yamaçlar çalı görünümlü ağaçlardan oluşmuştur. Ormanın özellikle alt Seviyeleri sürekli tahriple karşı • karşıyadır. Hayvan otlatma, kaçak ağaç kesimi ve tarla açmak için yapılan tahribat yüzyıllardır devam etmektedir.

Bibi. İ. Yalçınlar, *Türkiye Jeolojisine Giriş (Paleozoik açısından),* İst., 1976; Y. Dönmez, *Kocaeli Yarımadasının Bitki Coğrafyası.* İst., 1979: İ. Ketin, *Türkiye Jeolojisine Genel BirBakış,* İst.. 1983.

SEDAT AVCI

ALEMDAĞI İSPİNOZU

Bayağı ispinoz, saka. flürya, iskete gibi ötüşü güzel birçok kuş türünü içeren ispinozgiller familyasının *(Fringilla coelebs)* bir üyesidir. İstanbul'da Alemdağı ispinozu olarak bilinir. İstanbul'un Anadolu yakasında, Çekmeköy'den, kuzeyde Riva'ya kadar uzayan Alemdağı orman serisi ve avlağında, öteki göçmen kuşlarla birlikte görülür. Açık mavi, kırmızı, yeşilimsi, beyaz-siyah tüyleri ve diğer özellikleri ile öteki ispinoz türlerinden önemli bir farkı yoktur. Ancak ötüşü daha güzel ve şakraktır. Tanınması ise 19. yy'da Alemdağı korularının ve membalarının mesire (piknik yeri) olmasından sonraya rastlar.

Alemdağı ispinozu
DHKD Arşivi

Alemdağı mesirelerine tutkun olan ve sık sık bu çevreye binişler düzenleyen II. Mahmud döneminde (hd 1808-**1839)** İstanbullular da günübirlik veya çadır kurup geceleyerek Alemdağı'na mesireye gitmeye başladılar. **19.** yy boyunca süren bu geleneğin bir amacı da ispinoz ve bülbül dinlemekti. İlkbahar sonu, yaz ayları boyunca tertiplenen geziler için özellikle mehtaplı geceler seçilirdi. Taşdelen ve Malkuyusu sularını içmek, eğlenceler düzenlemek, mehtapta ve koru serinliğinde dinlenmek, özellikle Üsküdar ve Kadıköy halkı için vazgeçilmez bir tutku oldu. "Alemdağı'na ispinoz dinlemeye, Taşdelen suyu içmeye gidiyoruz!" diyenler, Üsküdar, Dudullu, Kısıklı, Sultançiftliği semtlerinden at ve öküz arabaları ile sazlı sözlü yola çıkarlardı. İstanbul kibar çevrelerinin, doğal seslere ve çevre güzelliklerine düşkün aydınları ve sanatçıları da Emirgân'da bülbül, Göksu'da mehtapta kurbağa, Boğaziçi'nde açık yali pençe-

resinden, deniz şıpırtısı dinlemek kadar, Alemdağı ispinozlarının ötüşlerini dinlemeye de meraklıydılar. Bunlar aralarına, dönemin ünlü bestekârlarını da (kemani Tatyos, kemençeci Vasil, kanuni Şemsi, tanburi Yuvakim, Şevki Bey vd) alırlar; kuşların ötüşüne eşlik eden fasıllar tertiplerlerdi. Kimi zaman da ispinozları çalgı sesleri ile farklı ötüşlere alıştırma yarışmaları düzenlenirdi.

Kentin edebiyat ve sanat çevrelerinde, ispinozların kimi saz sanatçılarını tanıdıkları ve usullerini taklit ettikleri gibi iddialar ve fıkralar eksik olmazdı. İstanbul'un kenar halkı arasında ise Alemdağı ispinozu bir alay simgesiydi. İnce sesli ve hızlı konuşan, kısa aralıklarla duraksayan, sesi pürüzsüz kimselere, kentli görgüsünü bir tarafa bırakıp uluorta ve seri konuşanlara, bazen ayıplama, bazen de alaya almak için "Alemdağı ispinozu" denirdi. Ahmed Rasim, *Şehir Mektupları*'nda bir İstanbullu tipini (Muhsin Bey) tanıtırken "...Alemdağı ispinozu gibi öte öte Kadıköyü'nde dehen-i şikâyetini açar..." der.

NECDET SAKAOĞLU

ALEMDAR GENÇLİK KULÜBÜ

1926'da Sultanahmet'te Alemdar semtinde kuruldu. Turuncu-lacivert formalı kulüp futbol, boks ve basketbol dallarında faaliyet gösterdi. Uzun yıllar Alay Köşkü'nün çatısı altında barınan Alemdar Gençlik Kulübü özellikle boks dalında pek çok ünlü şampiyon çıkardı. Bunlar arasında Halit Ergönül, Abdi Özkutlu, Cevdet Özçendek, Cihat Vurucu gibi isimler de bulunmaktadır. Futbol takımı ise İstanbul mahalli liglerinde uzun yıllardan beri faaliyetini sürdürmektedir. Alay Köşkü'nden çıkarılmasından sonra kulüp bir lokal sahibi olamadığı gibi, boksörlerini çalıştırabilecek yer de bulamadı. Yıllar geçtikçe artan ekonomik sıkıntılar Alemdar Gençlik Kulübü'nü bugün Sultanahmet'te küçük bir kahvehane köşesinde ve salt amatör futbol dalında faaliyette bulunmaya zorlamaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

ALEMDAR OLAYI

Babıâli Baskını, Alemdar Vak'ası, Bayraktar Mustafa Paşa Vak'ası da denir (16-19 Kasım 1808). Yeniçerilerin İstanbul'da gerçekleştirdikleri son büyük ayaklanmadır.

1807'deki Kabakçı Mustafa Ayaklanması'nın(->) ardından İstanbul çalkantılı bir yıl geçirdi. III. Selim'in(->) tahttan indirilmesi. Nizam-ı Cedid(->) birliklerinin dağıtılması, Boğaz yamaklarının terörü nedeniyle kentte can güvenliği kalmadı ve soygun olayları yaşandı. Sürgünler ve idamlar devam ediyordu. Rusya ile savaş durumunun sürmesi de İstanbul yaşamını etkilemekteydi. Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa cephede olduğundan kenti sadaret kaymakamı yönetiyordu. Orduyla birlikte İstanbul'a hareket eden Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa, sevk ettiği bir öncü birlikle Kabakçı'yı ve adamlarını öldürterek yamakları etkisiz duruma getirdi. 21 Temmuz 1808'de İstanbul'a geldi. III. Selim'in öldürülmesini önleyememekle birlikte 28 Temmuz günü IV. Mustafa'yı tahttan indirip II. Mahmud'u padişah ilan etti. Başlarında şubara, kuşakları, omuzları silahlarla dolu 8-10.000 Kırcalı milis ile İstanbul'un yönetimini ele geçirdi. Yeniçeriler, bu disiplinli ve silahlı güçle baş edemeyeceklerini görerek sindiler.

Sadrazamlık görevini üstlenen Alemdar Mustafa Paşa. Rumeli ve Anadolu ayanlarını İstanbul'a çağırarak Osmanlı Devleti'nin iç ve dış güvenliğini sağlama konusunda görüşmeler yaptı. Aralarında Cebbarzade Süleyman, Karaosmanoğlu Hacı Ömer Ağa, Serezli İsmail Bey, Kadı Abdurrahman Paşa, Gemici Ali Ağa, Hacı Ahmed Ağa gibi ünlü derebeylerinin de bulunduğu ayanlar, 29 Eylül 1808'de Sened-i İttifak denen bir protokol imzaladılar. Bunun bir maddesi de yeniçerilerin. İstanbul'da ayaklanma girişiminde bulunmaları durumunda ayanların çağrı beklemeksizin başkente gelmelerini içermekteydi. II. Mahmud (hd 1808-1839), bu protokolü kendi mutlak egemenliğine gölge düşürücü bulmakla birlikte kabul etti.

İstanbul'daki derebeyi ayanların her semte yayılan silahlı, saygısız ve vurucu-kırıcı milisleri kentin özellikle çarşı pazar düzenini büsbütün altüst etti. İaşe sıkıntısı baş gösterdi. Alemdar, kentte kalabalık bir milis gücüyle dolaşıyor, padişahın katına bile silahlı çıkıyor, astığı astık bir yönetim anlayışıyla herkesi sindirmeye çalışıyordu. Bu sırada, Sekban-ı Cedid(->) adıyla, dağıtılan Nizam-ı Cedid'in yerini alacak yeni bir asker örgütü için de aday yazımına başlandı. Alemdar, padişahtan Yeniçeri Ocağının kapatılmasına onay alamayınca bu ocağa karşı daha sert uygulamalardan çekinmedi. İstanbul'un yüzyıllardır oluşagelen yaşam pratiklerinden, kültüründen de habersiz olduğu için, koymak istediği her kural tepkiyle karşılandı. Milisler ise birkaç hafta içinde han, hamam, çarşı, kapan ve iskelelere el koymuş, vezir konaklarına yerleşmişlerdi. Dönemin İstanbul ozanlarından Galatalı Hüseyin, bunlar için yazdığı uzun destanında şöyle diyordu: *Bastı İstanbul'u dağ civanları / Alemdar Paşanın pehlivanları / Cümbüşlü olur bağçe zamanları /Pek yamandır bu Kırcalı askeri.*

Babıâli'de oturan Alemdar da her gün kenti denetliyor, suçlu gördüklerini bir-iki dedirtmeden astırıyordu. Halk arasında ise geceleri Babıâli'de zevk ve sefa içinde cariyelerle düşüp kalktığı konuşulmaktaydı. İstanbul kahvehanelerine bu dedikoduları yayanlar yeniçerilerdi. Çoğu ocağa kayıtlı yeniçeri olan esnaf ise Kırcalı milislere her gün rüşvet vermekten, angaryaya koşulmaktan bıkmıştı. Bu nedenle çarşı esnafının birço-

YENİÇERİLERLE SEKBANLARIN ÇARPIŞMALARI

4 Kasım çarşamba sabahı, Kadı Paşa, Demirkapı'dan; bir binbaşı Soğukçeşme'den; diğer bir binbaşı da Bab-ı Humâyun'dan olmak üzere, seymenleri ile beraber dışarı çıkarak dövüşe dövüşe Irgatpazarı'na kadar ilerlediler ve o kadar yeniçeri öldürdüler ki ceset yığınından sokaklar geçilmez bir hale geldi. Seymenler: "Ey yeniçeriler, neredesiniz? Dövüşmek için meydana çıkın" diye bağırıyor ve rast geleni öldürüyorlardı. Bu esnada, Kapudan Paşa da gemide hazır durmuş, kalabalık gördüğü iskeleleri topa tutuyordu. Gemilerden biri, toplanmış bulunan yeniçerileri dağıtmak için bilhassa Ayakapı'yı ve Süleymaniye'yi devamlı olarak topa tutuyordu. Fakat bu aksi netice verdi, çünkü sık sık atılan toplardan dehşet içine düşen halk, yeniçerilerin tarafını tutmağa başladı. Kadı Paşa'nm kendileri[ni] amansızca imha edeceğini anlayan yeniçeriler, birbirine cesaret vererek, halkın da iştirakiyle Kadı Paşaya karşı harekete geçtiler. Büyük bir savaş oldu ve bir seymene karşı on kişi olmak üzere pek çok yeniçeri öldü. Paşa, yeniçerilerin kırıldıkça daha da çoğalarak hücum ettiklerini görünce, dövüşe dövüşe geri çekilip Cebehane kışlasına geldi ve orada da birçok adamı öldürdü. Seymenler ara sıra dışarı çıkarak dövüşüp ve hayli insan öldürdükten sonra içeri çekiliyorlardı. Bu suretle, iki defa gâh bu, gâh o taraf kazanıyordu. Bab-ı Humâyun'dan Ayasofya'ya ve Cebehane'ye kadar olan yerler kana bulanmış, sokaklar cesetlerden geçilmez olmuştu. Vaziyetlerinin fenalaştığını gören yeniçeriler, seymenleri paniğe uğratmak için Cebehane'yi arka taraftan birkaç yerinden ateşe verdiler. Bir rivayete göre ise, önce seymenler yangın çıkarmışlar, yeniçeriler de onların hareketini tekrarlamışlardır. Cebehane gündüz saat 5'de yanmağa başlamış ve büyüyen ateş cehennemi bir manzara meydana getirmişti. Bir taraftan yükselen alevler, diğer taraftan da top ve tüfenk sesleri şehri tasviri gayri kabil bir dehşet içine düşürmüştü. Yayılan yangının bir kolu Yerebatan sarayı, bir kolu Süleymanpaşa Hanı, diğer bir kol Fazılpaşa Camii, başka bir kol da Çatladıkapiya doğru uzandı. Yangın yirmiiki saat devam etti. Hepsi de türklere ait olan evler, ne hamal ne de zabit bulunmadığı için bütün eşyaları ile beraber kül oldular ve sakinleri ancak canlarını kurtarabildiler. Bununla beraber alevlerin içinde kalmış birçok insan da yanmıştır.

Georg Oğulukyanin Ruznâmesi, (çev. H. D. Andreasyan), s. 41-42, İst., 1972

ğu, ocaklılarla birlikte hareket etmek durumundaydı. Bu dayanışma bir komplo hazırlığına da olanak verdi. İlkin, Babıâli'nin duvarlarına yaftalar yapıştırıldı: "Kümelinden geldi bir çıtak. Bayram ertesi ya kılıç oynayacak ya bıçak!" Eylemi planlayanlar için en uygun zaman, kadir alayının(->) yapılacağı 15/ **16** Kasım (Ramazanın 27. gecesi) akşamı idi.

Yeni Odalar'da toplanan 450 kadar yeniçeri, suikastı kararlaştırıp yemin ettiler. Bunlardan 300'ü Atmeydanı. diğerleri ise gruplara ayrılıp Ağa Kapısı'na, Çarşıkapı ve Çemberlitaş'a yöneldiler. Ağa Kapısına gidenler yeniçeri ağasını öldürdüler. Öte yandan, o gün iftar için Şeyhülislam Esad Efendinin Çemberlitaş'taki konağına giden Alemdar Mustafa Paşa, Ayasofya Camiindeki kadir alayına yetişmek için erkenden çıktı. İstanbullular, kutsal gece nedeniyle Çarşıkapı'dan Ayasofya'ya uzanan Divanyolu'nu ve ara sokakları doldurmuşlardı. Yeniçeriler, akşam karanlığmda kalabalığın arasına dağılarak suikast fırsatı kolladılarsa da Alemdarin vardacıları, kavas ve sekbanları halkı döverek güç bela yol açtılar. Alemdar, Ayasofya'daki törene katıldıktan sonra Babıâli'ye gitti. Atmeydanı'nda toplanan yeniçeriler ise Babıâli'ye topluca gitmenin kuşku uyandıracağını düşünerek, "Yangın var!" ağzıyla harekete geçmeyi uygun gördüler, "sabahtır" sözcüğünü de parola edindiler. Küçük gruplar halinde ara yollardan ve sokaklardan Babıâli'ye yöneldiler. Eski Odalar'daki bölükler ve acemioğlanlar da sahurdan önce Veznecilerden topluca yürüyüşe geçtiler.

Babıâli'yi kuşattıklarında, artık Alemdar'm dışarıya haber uçurup milislerini getirtmesi olanağı kalmamıştı. Yeniçeriler ilkin ahşap konağı ateşe verdiler. Alemdar Mustafa Paşa, dışarı çıkmayarak yanmdakilerle Babıâli'nin kagir bölümünün bodrumuna indi. Mazgaldan kurşun atmak suretiyle yeniçerileri oyalamayı ve sabahı beklemeyi denemek istedi. Bu sırada tek tük oraya gelen Kırcalıları ise ayaklanmacılar hemen öldürmekteydiler. Savunma 7-8 saat sürdü ve ertesi gün **(16** Kasım) kuşluk vakti oldu. Bodruma giremeyen yeniçeriler, yapının kubbesini yıkmaya başladılar. Yangının dumanlan, kuşatmacılar, seyre gelen halk ve esnaf, o günkü Babıâli mesaisine gelen kamu görevlileri ile ortalık ana baba günüydü. Herkes izliyor, fakat içlerinden müdahale etmek isteyenler çıkmıyordu. Öte yandan ayaklanmacıların ileri gelenleri, ulemadan birkaç kişiyi, kendilerini tutan bağnaz Aygır İmam'm görüşü doğrultusunda saraya gönderdiler. Amaçlan, padişahı da tahttan indirmekle tehdit etmekti. Fakat II. Mahmud, Tersane'den ve Üsküdar Kışlasindan getirttiği disiplinli 3-4.000 askerle saray güvenliğini sağlamış bulunuyordu.

Öğle üzeri, Alemdar'm sığındığı bölümde büyük bir patlama oldu. Olasılıkla Alemdar Mustafa Paşa. kurtuluş çaresi kalmayınca bodrumdaki cephaneliği ateşlemişti. Patlama sonucu Alemdarla birlikte birkaç yüz yeniçeri de öldü. Kalost Arapyan ölü sayısını 800 olarak verir.

Olayın uzantıları kentin başka semtlerini de etkiledi. Rumelili milisler, kaldıkları veya saklandıkları evlerden, hanlardan toplanıp sur dışına çıkartıldılar. Hasköy Ayanı Süleyman Ağanın kaldığı konak basıldı. Birçok kamu görevlisi parçalandı. Ölüler. Ağa Kapısının avlusuna atıldı. İkindiye doğru saraya yönelen ayaklanmacılar, içerideki sekban askerlerinin bir çıkış hareketiyle püskürtüldüler. Sekbanlar, silahlarını ateşleyerek Bâb-ı Hümayun'dan çıktılar. Atmeydanı'na kadar gövde gösterisinde bulundular. Dükkânlardan, fırınlardan bulduklarını yağmalayıp geri saraya döndüler. Alemdar m intiharından sonra kışlalarına çekilmeyi tasarlayan yeniçerileri, İstanbul medreselerinin bağnaz kesimi sürekli kışkırtmaktaydı. Bunlar, eyleme katılmayanların nikâhlarının düşeceğini bildiren bir de fetva çıkartmışlardı. O akşam yeniçeriler, kışlaların sekbanlarca basılacağından korkup kentin amele takımını (ırgat, hammal, kayıkçı vb) zorla sokak ve mahalle nöbetine koydular.

16/17 Kasım 1808 gecesi. II. Mahmud, yaşamını ve tahtını güvenceye almak için, daha önce tahttan indirilmiş bulunan ağabeyi IV. Mustafa'yı boğduttu. II. Mahmud. Osmanlı hanedanının hayattaki tek bireyi kaldı. Ertesi gün, ayaklanmacılar yeniden saraya yöneldiler. Ayasofya'nın minarelerinden kurşun attılar. Sarayın suyollarını tahrip ettiler. Sekbanlar ikinci bir çıkışla yeniçeri kalabalığını dağıttılar. Cebeci kışlalarını basıp yakaladıkları yeniçeriyi öldürdüler. Kanlı sokak çarpışmaları oldu. 5.000 yeniçerinin, 600 sekbanın öldüğüne ilişkin tarihi bilgilerde abartı yoksa, o gün İstanbul'un korkunç bir katliam yaşadığı söylenebilir. Haliç'teki donanma gemilerinden de Ağa Kapısı topa tutuldu. Cebeci Kışlası'nda çıkan yangın, Ayasofya, Sultanahmet semtlerine yayıldı. Üçüncü gece boyunca genişleyen yangın, olayların heyecanıyla birlikte İstanbul halkını korkuya boğdu. Herkes sokaklarda sabahladı. 18 Kasım günü de hem yangın, hem eylemler devam etti.

Bu kez, Galata ve Tersane semtlerindeki külhanbeyi, kopuk, serseri, ipsiz, kaçak takımları, Kandıralı Mehmed adlı bir kabadayının peşine takılıp yürüyüşe geçtiler. Tophane'yi ve Tersane'yi ele geçirdiler. Topçu, top arabacı askerleriyle birlikte İstanbul tarafına geçip Atmeydanı'na geldiler. II. Mahmud'un, eski padişahı (IV. Mustafa) öldürttüğünü öğrenince "Bu padişaha itimadımız yoktu. Esma Sultana (I. Abdülhamid'in kızı) ya Tatarzade (Kırım Hanı soyundan) birine, Konya'daki çelebiye (Mevlevi şeyhi) biat ederiz. Padişahlar insan değil midir? Kim olsa olur. İllâ bize ilişmesün!" dediler. Babıâli'nin yıkıntılan arasında bulunup çıkartılan Alemdar Mustafa Paşa'nın cesedini çırılçıplak soyan yeniçeriler ipe bağlayıp sürükleyerek kent sokaklarında "Savulun! Haydi açılın, çabuk, işte Sadrazam Mustafa geliyor!" diye dolaştırdılar. Sonra iki ayağından bir ağaca asıp olmadık aşağılamalarda bulundular. En son Edirne Kapısı dışında bir hendeğe attılar. Alemdar yanlısı Kaptan-ı Derya Râmiz Paşa ile Kadı Abdurrahman Paşa, tersane emini ve başkalan İstanbul'dan kaçtılar. Bunlar, daha sonra gittikleri yerlerde yakalanıp idam edilmişlerdir.

Bu kadar olaydan sonra somut bir başka sonuç daha elde edemeyeceklerini kavrayan yeniçerilerle öteki katılımcılar. Çarhacı Ali Paşa'nın, kazaskerlerin öğütlerine uyarak 19 Kasım (Ramazan Bayramı arifesi) günü sözde yatıştılar. Koşulları. Sekban-ı Cedid Ocağının kapatılması idi. Fakat o gün de Selimiye ve Levent çiftliğindeki sekban kışlalarını yaktılar. Bu semtleri yağmaladılar. Beyoğlu cihetine zarar verdiler. Yakaladıkları sekbanları da öldürdüler. Zorbaların isteğini kabul eden II. Mahmud, eski çavuşbaşı olan İstanbul Kaymakamı Muhsin Paşa'yı sadrazam, Hacı Memiş Efendiyi sadaret kethüdası, Şeydi Ali Paşa'yı kaptan-ı derya atadı.

Yüzlerce insanın öldüğü, evlerin, dükkânların yağmalanıp yıkıldığı Alemdar Olayı, İstanbul halkını ve II. Mahmud'u çok etkiledi. Padişah, 1815'e kadar önemli hiçbir yeniliğe girişemedi. Yeniçerilerin kentteki şımarıklığı ve zorbalığı sürdü. Kahvehanelerde yıllarca olayın destanları, ağıtları okundu. Örneğin, aynı zamanda bir yeniçeri olan Derviş Osman, konuya ilişkin uzun destanında, *Sahur taamında yediğim yağlı / Dört yanım ateştir kollarım bağlı / Kara kın içinde kılıçlar zağlı / Kıymayın canıma der Mustafa Paşa* dizeleriyle Alemdar'ın trajik sonunu anlatmıştır. 1826'da Yeniçeri Ocağı kapatıldıktan sonra ise Alemdar'm bir kahraman kimliği kazandığı dikkati çeker.

Bibi. *Tarib-i Cevdet,* Vili, X; *Tarih-i Şânizade.* I: Mustafa Nuri Paşa, *Netayicul-Vukuat,* III-IV, İst., 1327; 1. H. Uzunçarşılı, *Rumeli Ayanından Tirsinikli İsmail, Yılıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa,* Ankara, 1942; Karal, *Osmanlı Tarihi,* V; G. Oğulukyan, *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi-1806-1810 İsyanları, III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa,* ist., 1972; Efdaleddin (Tekiner), "Alemdar Mustafa Paşa", *TOEM,* no. 10-21 (1911-1913); Ali Rıza, *Bir Zamanlar ;* K. Arapyan, *Rusçuk Âyânı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları.* Ankara, 1943.

NECDET SAKAOĞLU

ALEMDAR SİNEMASI

İstanbul'un sinema olarak yapılmış ve halen ayakta olan en eski salondur. Gülhane'den Yerebatan Sarayina doğru çıkarken, Alemdar Caddesi üstünde sağ koldadır. Bugün (1993) otomobil galerisi olarak kullanılmaktadır.

Ihtifalci Ziya Bey, sinemanın yapıldığı yerde eskiden bir Bizans Manastırı'nın (Meryem Ana) bulunduğunu söyler. Salonun inşa tarihi belli değildir. Cumhuriyet'ten önceki yıllarda işletmecisinin Haçaras Efendi, sonra ise Anastas ve Vasil Anas kardeşler olduğunu 1933'te *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan bir yazıdan öğreniyoruz. Mustafa Gökmen de, çeşitli gazete kayıtlarına dayanarak, sinemanın ilk sahibinin Mehmed Abut Efendi, ikinci sahibinin ise Sadık Bey olduğunu yazar.

Alemdar Sineması'nın bir özelliği de kadın ve erkeklere bir arada film oynatmayı ilk deneyen salon oluşudur. Bilindiği gibi İstanbul'da ilk sinema salonları açıldığında müşteriler sadece erkeklerdi. Alemdar'da ise, kapıdan perdeye doğru tahta perdeyle salon ikiye bölünerek, bir tarafına kadın, diğer tarafına erkek seyirciler alınmıştır. Burhan Arpad, 19601ı yıllarda kaleme aldığı bir yazıda, Alemdar Sineması'nın bir zamanlar İstanbul sinemalarının en kibar salonu olarak tanındığını belirtir. 470 kişilik, locası ve balkonu bulunmayan bir salona sahip olan Alemdar Sineması, açıldığı günden 1960'lara kadar sürekli yabancı film oynattı. Daha sonra ise yerli film gösterilmeye başlandı. 1974'te seyirci sayısı iyice azalmca kapatıldı. Önce spor salonu oldu, ardından da otomobil galerisi yapıldı.

Bibi. Gökmen, *Sinemalar,* 27; *İSTA,* II, **606.**

GÖKHAN AKÇURA

Al GAZİ. İZAK

(24 Nisan 1889, İzmir - 3 Mart 1950, Montevideo, Uruguay) Yahudi asıllı, klasik Türk musikisi ve Musevi dinî musikisi okuyucusu; Musevi din adamı. "Bülbülî Salomon" lakabıyla tanınan, sinagog hazzanı (hanendesi), besteci Salomon Algazi'nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini İzmir'de tamamladı. 1914'te İzmir'deki Yahudi okullarında öğretmenliğe başladı. Genç yaşta Yahudi cemaati içinde ve dışında çeşitli toplumsal faaliyetlere katıldı, cemaate bağlı kuruluşlarda görevler aldı. 1908-1911 arasında İzmir Belediye Meclisinde üye olarak bulundu. I. Dünya Savaşı ile Yunan işgalinin yol açtığı yıkımlar İzmir'deki Yahudi cemaatini de etkileyince 1923'te ailesiyle birlikte İstanbul'a göç etti. İstanbul'da Şişhane'deki Neve Şalom Sinagogu'nun(->) maftirimine (koro) girdi, bir süre sonra da musiki faaliyetleriyle tanınan Galata'daki İtalyan sinagoguna hazzan ve musiki müdürü oldu.

Algazi İstanbul'da geçirdiği on yıl içinde Yahudi cemaatinin en ileri gelen hahamlarından biri oldu. Yahudi eğitim kurumlarında etkin görevler üstlendi. Cemaatle genç cumhuriyetin ileri gelenleri arasındaki ilişkileri geliştirmeye çalıştı. Yahudi cemaatinin cumhuriyetin ülküleriyle bütünleşmesi gerektiği görüşünü benimseyerek bu inancını İstanbul'da çıkardığı haftalık gazete *La Voz*

İzak Algazi
Edwin Seroussi, *Mvzimrüt Qedem - The Life andMusic ofR. Isaac Algazi from Turkey,* Kudüs, 1989

Orientale'de yazdığı yazılarda dile getirdi; Atatürk'ün modernleşme ve Batılılaşma konusundaki düşüncelerini savundu.

1930'lu yıllar Algazi için oldukça huzursuz yıllardır. Devlet memuriyetinde Türklerin azınlıklara tercih edilmesi yüzünden iş bulma imkânları azalmış, bu arada radyo yönetim kurulu üyeliği yetkililerce onaylanmamıştır. Çıkardığı haftalık gazete 1933'te İbrani alfabesini bırakıp, Latin alfabesini kabule zorlanmış, Siyonist eğilimleri de Türkiye'de kalmasını engellemiştir. Bütün bu etmenler sonucu Türkiye'de artık barınamayacağına inanan Algazi önce Paris'e göç etmiş, iki yıl sonra da Uruguay'ın Montevideo şehrine yerleşmiştir.

İzak Algazi İstanbul'daki Yahudi cemaatinin en tanınmış hahamlarından ve en seçkin aydınlarından biridir. Geniş kültürü son yıllarında yayımlanan, makale, şiir ve öteki edebi yazılarını topladığı kitaplarında görülür. Aynı zamanda güzel konuşan, etkileyici bir hatipti. Yahudi ve Türk musikilerindeki ustalığı ise en önemli yönüdür. Bu çokyönlülüğüyle Türkiye Yahudi cemaati içinde benzerine az rastlanır bir ün kazanmış, nerdeyse efsaneleşmişti. Bu efsane bugün de Yahudi cemaati içinde canlıdır.

Algazi 20. yy'ın en önde gelen Sefarad musikicilerinden biridir. Yahudi dünyasında yakın zamanların en büyük Doğulu musiki adamlarından biri sayılmaktadır. Musikiciliğiyle Türklerin de hayranlığını kazanmış, musiki çevrelerinde seçkin bir sanatçı katına yükselmiştir; musikideki bilgisi ve ustalığından ötürü Türklerce "Hoca" sıfatıyla anılırdı. Musiki yeteneği çok genç yaşta fark edilen Algazi ilk musiki bilgilerini babası Salomon Algazi'den öğrendi. Musikideki öbür hocaları Musevi besteciler Şem Tov Şikâr (1840-1920) ile Hayyim Alazraki'dir (ö. 1913). Hem Musevi dini musikisi hem de klasik Türk musikisi alanında yetişti. Türklere ve Yahudilere musiki dersleri verdi. Algazi'nin eşine az rastlanır, geniş hacimli sesi ile üstün okuyuş üslubu 78 devirli plaklarla günümüze ulaşmıştır. Bu plaklardan 32'si dini ve dindışı Yahudi şarkıları ile doğaçlamalardır. Bu ezgilerin en belirgin özelliği, bir-iki şarkı dışında tümünün Türk musikisi makamlarının yapısı içinde bestelenmiş ve icra edilmiş olmasındadır. Doğrudan doğruya Türk musikisi için doldurduğu plaklarda ise şarkılar ve gazeller okumuştur; Türk musikisi plaklarının tam bir dökümü çıkarılmamıştır. Tamamı İstanbul'da doldurulan her iki türdeki plaklarında da ses, perde ve aralık hâkimiyeti hemen dikkati çeker. Özellikle "gazel" türünü başarıyla kullanmıştır. Üslubu ve tavrı zamanın tanınmış birçok Türk musikisi okuyucusu üzerinde etkili olmuştur. Gözlemcilere göre Türk musikisi repertuvarı da geniş olan bir sanatçıydı. Algazi üzerine bir araştırma yayımlayan, İsrail'deki Bar-Ilan Üniversitesi öğretim üyesi Dr. Edwin Seroussi sanatçının taş plaklarından temizlenerek hazırlanan iki kasetini kitapla birlikte yayımlamıştır.

Algazi aynı zamanda bestecidir. Neveser kâr, suzidil, şevkefza, mâye ve bestenigâr fasılları bestecilik alanındaki başlıca ürünleridir. Ne var ki, bu eserler bestelendiği günlerde seslendirilmişse de notaları yayımlanmamış, mirasçılarında kalmıştır. Sanatçı bunlar dışında bir de "tayyare marşı" bestelemiştir. Şiirleri ile şiir derlemeleri Türk musikisi açısından önem ve özellik taşır. Bu şiirlerin her biri bir musiki faslında yer alan musiki eserleri için yazılmış, bir araya getirildiğinde bir dizi oluşturan güftelerdir. Her dizi bir makamın adını taşır.

Algazi'nin bir de *Hüseynî Fasit* adlı bir nota yayını vardır. 1925'te İstanbul'da yayımladığı bu kaynakta çeşitli Musevi bestecilerin bir "fasıl" oluşturan eserlerinin notaları yer almaktadır.

Bibi. A. Galanti, *Türkler ve Yahudiler,* İst., 1947; A. Galanti, *Türk Harsı ve Türk Yahudisi,* İst., 1953; E. Seroussi, *Mizimrat Qedem-The Life and Music of R. Lsaac Algazi from Turkey,* Kudüs, 1989; B. Aksoy, "Unutulmuş Bir Musiki Üstadı: Haham İzak Algazi Efendi", *Argos,* no. 37, Eylül 1991.

BÜLENT AKSOY

ALIŞVERİŞ MERKEZLERİ

Kentin çeşitli semtlerinde, son beş yıl içinde kurulup yaygınlaşmaya başlayan, içinde çeşitli mağazalar yanında eğlence ve boş zaman değerlendirme birimlerini de toplayan büyük merkezler.

İlki 1988'de Ataköy'de Galleria adı altında açılan modern alışveriş merkezleri, tarih boyunca her zaman canlı bir alışveriş ve ticaret kenti olan İstanbul'un Kapalıçarşı, Mısır Çarşısı, büyük pasajlar gibi mekânlarının işlevini günü-

müzde yüklenmiş çarşılardır. Aynı çatı altında giyim kuşamdan gıdaya, elektronik eşyadan müzik aletlerine kadar çeşitli ürünleri pazarlayan mağazaları, büroları, lokanta ve cafeleri, eğlence, dinlenme ve boş zamanları değerlendirme birimlerini barındıran bu merkezler, 1990'dan itibaren farklı semtlerde birbiri ardına kurulmaya başlayarak kentin ekonomik yaşamında olduğu kadar sosyal yaşamında da yeni bir ilgi odağı haline gelmiştir. Her gün binlerce müşteri ve meraklının ziyaret ettiği bu merkezler sinema, toplantı, fuar solanlarına; buz pateni pisti ve oyun salonları gibi bölümlere de sahiptir. İçlerindeki çeşitli lokanta, kafeterya ve barlarda değişik ülke mutfaklarından örneklerin de sunulduğu alışveriş merkezlerinde ünlü mağaza ve kuruluşların şubeleri, irili ufaklı dükkânlar vardır.

Büyüklükleri, çeşitlilikleri, modern ve özenli mimarileri, yönetim anlayışları ve işletmecilikleriyle Türkiye için yeni örnekler oluşturan bu merkezler kendi güvenlik ve enerji sistemlerine, açık ya da kapalı otopark alanlarına sahiptirler. İstanbul'da açılan alışveriş merkezlerinin sonuncusu Eylül 1993'te hizmete giren Capitol'dür. Nova Baran, Pyramid, Atrium yanında kentin çeşitli bölgelerinde halen en önemlisi inşaatı bitmekte olan Levent-Etiler Nisbetiye Caddesi üzerindeki Ak Merkez olmak üzere benzer yeni merkezlerin de kurulması planlanmaktadır.

Kentin modern alışveriş merkezlerinin ilk örneklerinden olan Galleria'nın inşaatına Ocak 1987'de, Ataköy Turizm Merkezi Kompleksimin ilk bölümü olarak başlanmış ve projesi Hayati Tabanlıoğlu'na ait olan Galleria. 18 ayda tamamlanmıştır. Türkiye Vakıflar Bankasfnın iştiraki Ataköy Turizm Tesisleri ve Ticaret AŞ tarafından işletilen Galleria, toplam 77.000 m^2'lik alana yayılmıştır. Merkezin en büyük bölümleri, Fransa'nın ünlü Printemps Mağazaları ile ABD'nin ünlü eğlence merkezi Fame City'dir. Galleria bütünlüğü içinde 127 mağaza bağımsız olarak hizmet vermektedir.

Alışveriş merkezinde, 480 m^2'lik bir buz pisti, 2.000 arabalık üç katlı otopark, kumlusun 3- yılında hizmete giren 1.400 m^2'lik fuar alanı, kokteyl salonu, 450 kişilik Palladium, iki seminer salonu ve cep sineması vardır. Birinci kata yayılmış restoran, kafeterya, açık büfe gibi yeme içme birimleri ise merkezin en çok müşteri toplayan bölümleridir.

1993 istatistiklerine göre, haftada 200.000 kişinin ziyaret ettiği Galleria'da, kişi başına düşen alışveriş süresi 82 dakika, bir kişinin saat başına yaptığı harcama ise 434.110 TL'dir. Haftanın yedi günü, saat 10.00 ile 22.00 arası açık olan Galleria'da, Fame City ve yiyecek içecek bölümleri, cuma ve cumartesi günleri saat 01.00'e, diğer günler ise 24.00'e kadar hizmet vermektedir.

Galleria, 1988'de Uluslararası Alışveriş Merkezleri Konseyi'nin ABD ve Avrupa'da o yıl hizmete giren 78 merkez arasında yaptığı bir değerlendirmede, en iyi mimari tasarım, en iyi mağaza karışımı, en detaylı proje, en hızlı inşaat ve en farklı özellikleri taşıyan merkez olarak birinciliği kazanmıştır.

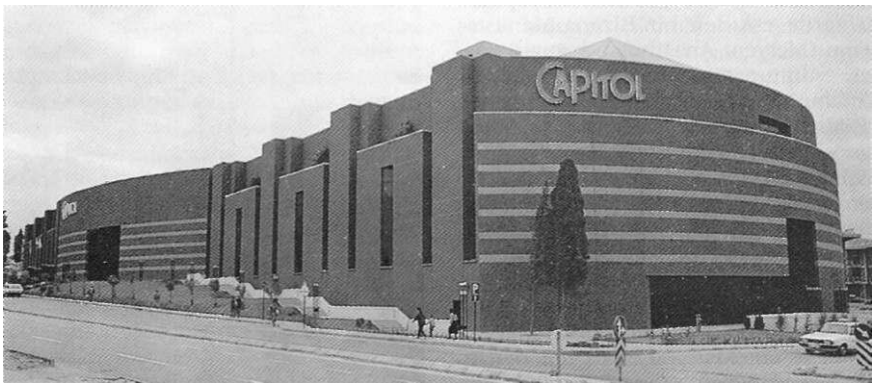

Altunizade'de Eylül 1993'te açılışı yapılan alışveriş ve eğlence merkezi Capitol.
Elif Erim / ıtı ı V Arşivi

Capitol alışveriş ve eğlence merkezi Altunizade'de. Tophanelioğlu Caddesi üzerinde kuruludur. 18 Eylül 1993'te açılmıştır. Projesi, Miar Mimarlık AŞ tarafından hazırlanan inşaatın yapımını üstlenen Mesa Grubu ile Tursoy Otelcilik ve Turizm Yatırımları AŞ'nin ortak yatırımı olan merkezin yönetimini. Mesa ve Tursoy grupları tarafmdan kurulan Metur Alışveriş Hizmetleri AŞ yürütmektedir.

Toplam 57.000 m^2 alanda kurulu olan **6** katlı Capitol, 2 garaj katı, 3 alışveriş katı ve eğlence merkezinden oluşmaktadır. 131 bağımsız bölümü vardır. Zemin katmda 3.800 m^2 alana yayılmış irili ufaklı hazır yemek işletmeleri ve konfeksiyon mağazaları yer almaktadır. Birinci katında, 50 m^2'den 210 m^2'ye kadar çeşitli genişlikte giyim mağazaları, ayrıca bu iki kata birden yayılmış, 5.700 m^2'lik büyük bir mağaza daha vardır. İkinci katta ise, ev dekorasyon, günlük ihtiyaç ve konfeksiyon mağazaları bulunmaktadır. Bu katta en büyük alanı (2.300 m^2) bir supermarket kaplamakta, en üst katta geniş bir eğlence merkezi (**6**.700 m^2) yer almaktadır.

Capitol'de, ayrıca 3 adet sinema, 1 adet küresel perdeli sinema, bowling, bilardo, quasar (lazer oyunu) salonları, çocuk merkezi ve hazır yemek işletmeleri vardır. Merkezin ortasında bulunan agora, çarşı içi y'aya trafiğinin odak noktasıdır. Burada düzenlenen konser, defile, tiyatro gösterileri, bütün katlardan izlenebilmektedir.

Katlar arası düşey ilişkiyi 11 adet yürüyen merdiven, 4 adet 12 kişilik asansör ve merdiven güçlendirmektedir. Merkezde her kattaki mağazalara hizmet veren, garajla bağlantılı bir yük asansörü, yangın ve servis merdiveni, tuvalet, depolar ve tesisat şaftından oluşan **6** adet servis modülü vardır.

Nova Baran Plaza ve Nova Baran Center Şişli'de, 19 Mayıs Caddesi üzerinde kuruludur. 1990 Eylül'ünde faaliyete geçmiştir. İnşaatına Temmuz 1986'da başlanan merkez toplam **16**.280 m^2 alan üzerine kuruludur. İşmerkezi olarak hizmet veren Nova Baran Plaza, 13.350 m" de 20 ofis katı ile bunlara ait bir kapalı garajdan oluşmaktadır. 3 adet, 21 kata hizmet veren. 1 adet de 5

Nova Baran Plaza ve Center
Elif Etim / TETTV Arşivi

kata hizmet veren asansör vardır. Plaza bölümünün toplam yüksekliği 72 m'dir.

Alışveriş merkezi olarak faaliyet gösteren Nova Baran Center ise 2.930 m^2'lik bir alanda, 3 kata dağılmış 46 dükkân ile hizmet vermektedir. Birinci katta lokantalar, "fast food" dükkânları, cafe ve barlar vardır. İkinci katta, giyim, bijuteri, parfümeri, saat, gözlük, içki, sigara, evcil hayvanlar satan mağazalar ile bir pizza restoranı, oyun salonları ve Nova Baran Sineması bulunmaktadır. Üçüncü kat yine giyim ve çeyiz mağazaları, plak, kaset, CD, fotoğraf mağazaları ile güzellik salonlarına ve turizm acentalarma ayrılmıştır.

Nova Baran Plaza ve Centerin dış cephesi reflektif camla kaplıdır. Isıtma, soğutma, havalandırma merkezi sistem ile sağlanmaktadır. Binada, uydu TV ve müzik yayını yapabilen modern donanım vardır. Güvenliği sağlamak amacıyla kurulmuş güvenlik odası, bu merkeze bağlı olarak tüm katlarda elektronik uyarı sistemleri ve çok ekranlı bir koruma sistemi ile donatılmıştır. Merkez kendi kesintisiz enerji kaynağına sahiptir.

Center'ın iç bahçesi boydan boya ayna ve çiçeklerle süslü, ferah bir mekân olarak düzenlenmiştir. Kapalı otopark, Plaza katlarının kullanıcılarına (her kata 4 araçlık yer olarak) tahsis edilmiştir. Açık otopark ise. 60 araç kapasiteli olup, Genter'daki dükkân işleticilerine ve müşterilerine ayrılmıştır.

Fenerbahçe Burnu'nda kurulu olan Pyramid kültür ve eğlence merkezi, mağazacılık sektörünün tanınmış isimleri (Cotton Bar, Divarese, Beymen Club, Benetton, Sisley, Jean Shop, Benetton 012 Levi's), fast food firmaları (Me Donald's, Dairy Queen, Creperie, Sultanahmet Köftecisi, Taco Grande, Pizzamatik, Yam Yam, Baskin Robins), Talya Tekel birimi, 10 hattan oluşan Bowling Salonu, Snack Barı ve sineması ile her yaştaki müşteri kitlesine seslenmektedir.

Yaklaşık 3.000 m^2'lik bir alana kurulmuş olan merkez, 2 kattan oluşmaktadır. Giriş katında 8 mağaza, 5 yiyecek içecek mağazası ve tekel birimi vardır. İkinci katta Bowling Salonu, Snack Bar, Family Fun adlı oyun salonu ve Deniz Bar bulunmaktadır. Alt kattaki 440 m^2'lik Atrium, müşterilerin dinlenme alanı olarak düzenlenmiştir.

Yaz aylarında açık olan teras katında, iki adet bar ve şark köşesi vardır. Eğlence merkezinin bahçe düzenlemesi ve iç mekânlarının dekorasyonu, İstanbul insanının özlem duyduğu yeşillik ve doğa imgelerini canlandırmayı hedeflemiştir.

AYŞE HÜR

ALİ (Acem)

(?, ? - 1537, İstanbul) Klasik Osmanlı yapı sanatında adı bilinen ilk başmimardır. 1537'de ölen Acem Ali ile aynı dönemde yaşayan Esir Ali arasındaki isim benzerliği, araştırmacıların dikkatini çekmiş ve her ikisinin de aynı kişi olduğu ispatlanmıştır. "Acem" ve "Esir" lakaplarıyla anılmasının nedeni, Yavuz Sultan Selim'in Doğu seferi sırasında İranlılardan esir alınmasıdır.

Babasının Abdülkerim adlı bir kişi olduğu, vakfiyelerdeki 'Abdülkerim oğlu Alâeddin Ali Bey" kaydından anlaşılmaktadır. Mezarı, Şehremini'ndeki kendi adını taşıyan Mimar Acem Camii'nin mihrap cephesi önündeki haziredediir. Kendisinden sonra Mimar Sinan, mimarbaşılığa atanmıştır.

Acem Ali, mimarbaşılığı döneminde Bursa ve Edirne üsluplarını çok iyi özümlemiş; Sinan ve sonrası için bu alanda önemli bir mimari birikim bırakmıştır. Bunların içinde en önemlisi hiç şüphesiz cami mimarisinde yan mekânların terk edilip, orta kubbenin ayak kullanmadan doğrudan duvarlara oturtulması geleneğini başlatmış olmasıdır.

Sultan Selim Camii ve Sultanahmet'teki İbrahim Paşa Sarayı(->). Acem Ali'nin en önemli eserleridir. Kitabesiz olmalarına rağmen bazı yapıların da ona ait olduğu, üslup özellikleri dikkate alınarak ileri sürülmüştür. Bunların arasında Eyüp'teki Cezerî Kasım Paşa Camii, Sütlüce ve Silivri'deki Piri Mehmed Paşa camileri ile Topkapı Sarayindaki Bâbüsselam bulunmaktadır.

ÖZKAN ERTUĞRUL

ALİ (Kara)

(17. yy) Osmanlı cellatlarının en ünlüsü. 17. yy'rn ortalarında yaşadı ve yaklaşık yirmi beş yıl cellatbaşılık yaptı. Cellat Usta Süleyman'ın çırağı olarak mesleğe başladı. Pek çok cellat gibi Çingene asıllı olduğu sanılmaktadır. İri yarı bir adam olan Kara Ali. yaz kış çıplak dolaşır, sağ omzunda çapraz takılmış yalın bir kılıç taşırdı. Kuşağından kement ve çeşitli işkence aletleri sarkar, bu görünümü ile etrafa dehşet saçardı. İdam edilen kişinin giysileri ve üzerindeki parası celladın hakkı olduğundan, Kara Ali'nin kurbanlarının kim olduğunu dahi merak etmeden büyük bir soğukkanlılıkla görevini yaptığı söylenirdi. Şair Nef'î, Sadrazam Hezarpare Ahmed Paşa ve Sultan İbrahim Kara Ali'nin boğduğu ünlü kişilerden birkaçıdır. Kara Ali'nin yalnız, Sultan İbrahim'in ölümünde (1648) soğukkanlı davranamadığı rivayet edilir.

İSTANBUL

ALİ (Derviş)

(?, İstanbul - 1673, İstanbul) Sülüs ve nesih hattatı. Hattatlar arasında, Anbarîzade Derviş Ali'den ayırmak için Büyük Derviş Ali, I. Derviş Ali adlarıyla anılır. Yeniçeri ağalarından Karahasan oğlu Hüseyin Ağa ailesi tarafından yetiştirildi. Bir rivayete göre Hüseyin Ağa'nm manevi evladı; bir rivayete göre de azatlı kölesidir. Gençliğinde Yeniçeri Ocağında karakullukçu idi. Hat sanatında hocası Halid-i Erzurumi'dir. Birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bunlar arasında Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa da vardı.

Derviş Ali. elliden fazla Kuran ve birçok enam, evrâd (dua kitabı), kıt'a ve murakka yazmıştır. Suyolcuzade Mehmed Necib Efendi, *Devhatü'l-Küttâb* adlı eserinde onu, Şeyh Hamdullah üslubunu canlandırdığı için göklere çıkarır.

Derviş Ali, gerçekten de Şeyh Hamdullah kudretinde yazı yazmıştır. Eserlerini Şeyh Hamdullah'ın eserlerinden ayırmak zordur. Bu yüzden hattatlar,

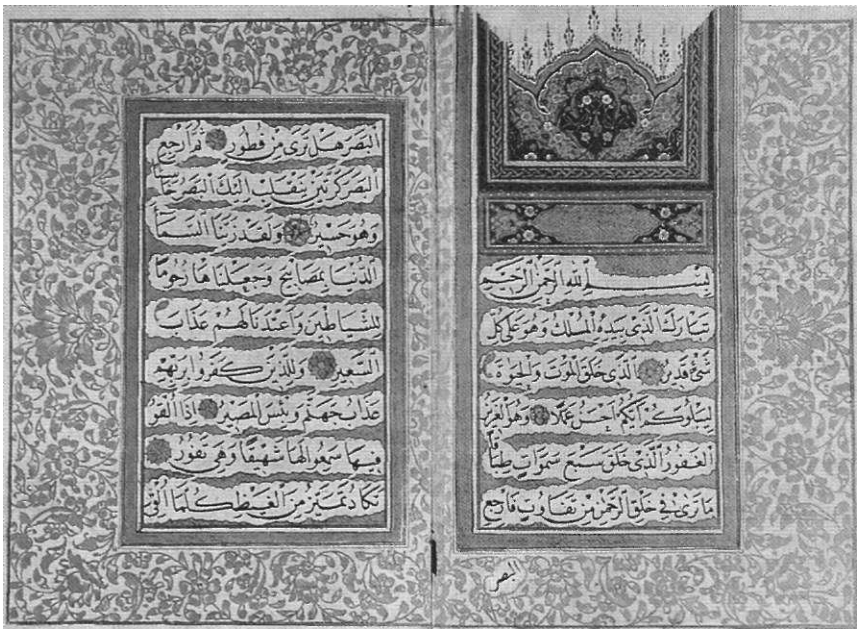

Derviş Ali'nin bir hattı: Mülk suresi. TSM.
Şevket Rado, *Türk Hattattan*

ona "şeyh-i sani" (ikinci şeyh) adını vermişlerdir. Derviş Ali, ünlü hattat Hafız Osman'a da(->) hocalık etmiştir.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe,* 336; Rado. *Hattatlar,* 100-101; Suyolcuzade Mehmed Necib, *Devhatü'l-Küüâb,* ist., 1942, s. 49.

ALİ ALPARSLAN

ALİ (Derviş) (Anbarîzade)

(?, İstanbul - 1716, İstanbul) Hattat. Aklâm-ı sitte denen altı çeşit yazıda ustalık göstermiştir. Babası Anbarîzade unvanını taşıdığı için Anbarîzade Derviş Ali diye meşhur olmuştur. Ayrıca, Şeyh Hamdullah okuluna bağlı diğer Derviş Ali'den(->) ayırmak için II. Derviş Ali, Küçük Derviş Ali, Deniş Aliyy-i Sani veya İmam Derviş Ali gibi unvanlarla da anılır. Mevlevi tarikatına mensuptu. Hat sanatında hocası Ağakapılı İsmail bin Ali'dir. Yazının inceliklerini de Hafız Osman'dan öğrenmiştir. Alaca Mescit denen Çelebioğlu Mescidi'nin imamı idi. Mezarı Eyüp'tedir. Derviş Ali, Hafız Osman okulunun ünlü hattatlanndandır.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe,* 338; Rado. *Hattatlar,* 123.

ALİ ALPARSLAN

ALİ BABA TEKKESİ

bak. ŞEHİDLİK TEKKESİ

ALİ BEHÇET EFENDİ TEKKESİ

bak. SELİMİYE TEKKESİ

ALİ BEY (Denizoğlu)

(19- yy) Türk besteci. Hayatı, gördüğü musiki eğitimi ile onu izleyen musiki çalışmaları konusundaki bilgiler yok denecek kadar azdır, ama İstanbul'da yaşadığına kesin gözüyle bakılabilir.

"Denizoğlu" lakabıyla anılan Ali Bey, hem sanat musikisi zevkine, hem de halk zevkine seslenen, kendi türünde son derece başarılı şarkılar bestelemiştir. 17. ve 18. yy'ların musikisinde "şarkı" pek önemli sayılmayan, kuralları kesin olarak belirlenmemiş, hafif bir türdü. "Şarkı" ilk kez 19- yy ortalarında Hacı Arif Bey'in eserleriyle kuralları belirli, daha ciddi bir müzik formu durumuna geldi. Ancak, Hacı Arif Beyle aynı dönemde yaşadığı halde eski bestecilerin şarkı anlayışını sürdüren değerli besteciler de vardır. Son derece kıvrak, coşkun, neşeli, zarif, şuh, bazen de buruk bir hüzün taşımakla birlikte büsbütün karamsar olmayan bu tür şarkılar, bir bakıma "Mustafa Çavuş üslubu" denebilecek bir bestecilik çizgisinin uzantılarıdır. Denizoğlu Ali Bey de bu çizginin bestecilerinden biridir. Şarkıları İstanbul'un musiki çevrelerinde olduğu kadar halk katında da çok sevilmiştir. Sanat musikisi zevkiyle İstanbul halkının musiki zevkini ilgi çekici bir üslupla kaynaştırdığı, bu yönüyle de İstanbul'a özgü musiki zevkini geniş ölçüde temsil ettiği söylenebilecek olan Ali Bey'in şarkılarından bazıları Türk musikisi repertuvarınrn en tanınmış şarkıları arasında yer alır. Özellikle hisarbuselik yürük aksak ("Yandım deminden, ağyar elinden"), şehnazbuselik semai ("Gönlüm alamam, yüzün göremem") ve şedd-i araban yürük aksak ("Bahçelerde aşlama. aşlamayı taşlama") şarkıları günümüze kadar değerinden ve güzelliğinden hiçbir şey yitirmeyen, konserlerde ve radyolarda sık sık okunan eserlerdir.

İSTANBUL

ÂLİ BEY (Direktör)

(1844. İstanbul- 3 Şubat 1899, İstanbul) Mizah ve oyun yazarı. Kapı kethüdası Yusuf Cemil Efendi'nin oğludur. Özel eğitim gördü. Babıâli Tercüme Odası'nda çalıştı. Karantina başkâtipliği, Varna Sancağı mutasarrıflığı. Mamuretü'l-Aziz ve Trabzon valiliği yaptı. 1894'ten ölümüne kadar Düyun-ı Umumiye İdaresi'nde direktör olarak çalıştı. Bu yüzden 'Direktör" lakabıyla anılır.

Ali Bey ilk Türk mizah yazarlarındandır. *Diyojen* (1870-1872), *Çıngıraklı Tatar* (1873) ve *Hayal* (1873-1877) gazetelerindeki yazıları edebi mizahın ilk başarılı örnekleri arasındadır. Ali Bey Gedikpaşa'daki Osmanlı Tiyatrosunun kuruluşunda Güllü Agop'la(->) birlikte önemli rol oynadı. Fransız oyun yazarlarından çeşitli yapıtlar uyarladı. Telif oyunlar da yazdı. Bunların başlıcaları *Ayyâr Hanıza* (1871, yb 1940), *Kokona Yatıyor* (1870, yb 196İ), *Misafiri İstiskal* (1870). *Geveze Berber* (1872). *Tosun Ağa* ve *Çıngırakın.* Ayrıca *Letafet* (1897, yb 1961) adlı müzikli oyunu vardır. *Lehçetü'l-Hakayık* (1897, yb 1962, 1974) adlı mizahi sözlüğü de çok ünlüdür.

Direktör Âli Bey
Nuri Akbayc

Bibi. *Osmanlı Müellifleri,* II, 334; *Sicill-i Osmaıi* IV, 675; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu,* I, 31; And, *Tanzimat,* 259; And, *Osmanlı.* 173.

İSTANBUL

ALİ BİN ABDULLAH

(1456, ? - ?, ?) Osmanlı mimarı. Mimarbaşı Yakub Şah'ın başhalifesi olarak Bayezid Camii'nin inşasında görev aldığı ve padişah tarafından çeşitli hediyelerle ödüllendirildiği bilinmektedir.

1507'de Yakub Şah'la birlikte Bursa Pirinç Hanı'nm yapımında görev aldı. Yakub Şah'ın ölümünden sonra mimarbaşı oldu. Bu dönemde, Rumelihisarı Hamamı'm inşa etti. II. Bayezid'in Dimetoka Sarayı'nın yapımında bulundu. İstanbul'da kırk beş gün süren 1509 depreminde hasar gören birçok yapının tamirini üstlendi. Bu yapılar arasında bulunan Fatih Camii'ni Mimar Bâlî ve Mimar Mahmud ile birlikte tamir etti. Yine aynı depremde hasar gören İstanbul surlarının onarımını mimarbaşı sıfatıyla yürüttü. Mimar Ali bin Abdullah'ın Hamza isimli bir oğlu olduğu ve saray mimarlarına katılmış olduğu bilinmektedir. Mimar Ali bin Abdullah'tan sonra, saray mimarbaşılığı görevine Mimar Murad'ın getirilmiş olma ihtimali kuvvetlidir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 141-142; R. Melül Meriç, "Beyazıd Camii Mimarı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yıllık Araştırmalar Dergisi.* II (1957), s. 30-31.

BURCU ÖZGÜVEN

ALİ ÇAVUŞ TEKKESİ

bak. ALTUNCUZADE TEKKESİ

ALİ EFENDİ (Paşmakçızade)

(1638, İstanbul - 1712, İstanbul) Şeyhülislam ve Melamî kutbu. Melamîlerce "Seyyid Ali Sultan" olarak tanınır.

Üsküdar Kadısı Paşmakçızade Mehmed Efendi'nin oğludur. 17.yy'ın önde gelen alimlerinden ders gördü ve Müftü Abdurrahim Efendi'nin yanında mesleki tecrübesini geliştirdi. Bir süre İstanbul'un çeşitli medreselerinde müderrislik yaptıktan sonra 1686'da Kudüs ve ardından 1689'da Edirne kadısı oldu. Bu görevlerinde gösterdiği başarı üzerine kendisine "Nakibüleşraf" unvanı ve "Rumeli payesi" verildi.

Paşmakçızade Ali Efendi, üç defa şeyhülislamlık makamına getirilmiştir. Bunlardan birincisi, "Edirne Vak'ası" olarak bilinen ve II. Mustafa'nın tahttan indirilmesiyle sonuçlanan ayaklanmanın karışık siyasi ortamına rastlar. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin devlet yönetimindeki nüfuzunu ortadan kaldırmak isteyen Sadrazam Ramî Mehmed Paşa, o sırada Gürcistan seferini bahane eden Cebeci Ocağı'nı el altından kışkırtmış ve İstanbul'da başlayan ayaklanma kısa sürede Edirne'ye sıçramıştır. İsyancılar 23 Temmuz 1703'te Ali Efendi'yi Feyzullah Efendi'nin yerine şeyhülislam seçmişler ise de o bu görevi, siyasi ortamın karışıklığı nedeniyle kabul etmemiş, bunun üzerine İmam Mehmed Efendi, isyancılar tarafından şeyhülislamlığa getirilmiştir. Padişah iradesi alınmadan yapılan bu atamalar yasal olmadığı için II. Mustafa, durumu düzeltmek amacıyla Ali Efendi'yi 31 Temmuz 1703'te birinci defa şeyhülislamlık makamına getirmiş, ancak isyancılar İmam Mehmed Efendi üzerinde ısrar edince bu görevde 23 gün kalabilmiştir. II. Mustafa'nın tahttan indirilip yerine III. Ahmed'in geçmesiyle Ali Efendi, ikinci

defa 26 Ocak 1704'te şeyhülislam olmuş ve üç yıl bu görevini yürüttükten sonra Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'mn muhalefeti nedeniyle 1707'de Sinop'a sürülmüştür. Bir süre burada kalan Ali Efendi, III. Ahmed tarafından bağışlanmış ve Ebezade Abdullah Efendi'nin yerine üçüncü defa **16** Temmuz 1710'da şeyhülislam olarak atanmıştır. Bu son görevini yürütürken vefat eden Ali Efendi, Edirnekapı Mezarlığında gömülüdür.

Yazılı kaynaklarda yalnızca şeyhülislamlığı belirtilen ve yakın çevresi dışında, üstlendiği bu resmi görev nedeniyle tanınan Paşmakçızade Ali Efendi, İstanbul hayatı üzerindeki asıl kalıcı etkisini Melamî kutbu olarak yapmıştır.

Ali Efendi, kendisinden önceki Melamî kutbu Bursalı Seyyid Haşim Efendi'nin (ö. 1677) müritlerinden olup müderris ve şair Gedayî Ali Efendi tarafından tarikata sokulmuştur. Haşim Efendi'nin vefatından sonra Melamîliğin "gavsiyet" makamına geçmiş ve tarikatı büyük bir gizlilik içinde yönetmiştir. Bu gizliliğe o denli riayet etmiştir ki, onun tarikatla bağlantısı ancak vefatından sonra vasiyeti gereği ünlü Melamî Kutbu Sütçü Beşir Ağa'nm (ö. **1662)** damadı Osman Ağa'nın Edirnekapı'daki mezarı yanına gömülmesi üzerine öğrenilmiş ve bu durum İstanbul halkı arasında çeşitli söylentilere yol açmıştır. Mezartaşı kitabesi Melamî şairlerinden Rahimî'ye ait olup tarih beyti şöyledir: *Yegâne zâtı gitdikde denildi fevtine târih / Bekaya göçtü es-Seyyîd Ali ol müftî-i âfâk 1124.*

İsmail Maşukî(->), Hamza Bâlî ve Sütçü Beşir Ağa'mn(-0 şeriata ters düştükleri gerekçesiyle katledilmeleri üzerine Melamîlik(-0, gizlilik esasına dayalı içedönük bir örgütlenme modeli benimsemiş ve böylece 17. yy ortalarından itibaren özellikle saray çevresi ile bürokrasi içinde etkili olmuştur. Sadrazam Halil Paşa, Sarı Abdullah(-») ve La'lîzade Abdülbâki(-0 gibi devlet adamları bu dönemde Melamîliğe girmişler, fakat hiçbirisi "gavsiyet" makamına yükselip tarikatın yönetimini üstlenmemiştir. Melamîliğin tarihinde bu görevi üstlenen ilk devlet adamı Paşmakçızade Ali Efendi'dir.

III. Ahmed üzerindeki nüfuzunu kullanarak saray çevresinde kendine bağlı bir zümre oluşturmayı başaran Paşmakçızade, böylece Melamîliği bürokrasi içinde ağırlığı olan bir baskı grubuna dönüştürmüştür. Lale Devri boyunca bu grubun Topkapı Sarayı'ndaki helvacılar zümresi içinde örgütlendiği ve bürokrasinin çeşitli kademelerine yapılan atamalarda söz sahibi olduğu görülmektedir. Paşmakçızade'ye bağlı bu Melamiler arasında sadrazamlığa kadar yükselecek olan Şehit Ali Paşa ile Nevşehirli İbrahim Paşa(->) da vardır. Şehit Ali Paşa, Paşmakçızade'nin vefatıyla Melamî kutbu olmuş, III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan ile evlenerek sarayla bağını güçlendirmiştir. Ali Paşanın Petervaradin'de şehit düşmesiyle dul kalan Fatma Sultan, daha sonra Nevşehirli İbrahim Paşa ile evlenmiştir. Paşmakçızade Ali Efendi tarafından Melamîliğe kazandırılan bu siyasi kimlik, Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'mn katledilmesine kadar önemini korumuş ve başta Sadrazam Çorlulu Ali Paşa (ö. 1711) olmak üzere pek çok üst düzey muhalifini siyaset sahnesinden silmiştir.

Bibi. *İlmiye,* 496-498; Gölpınarlı, *Melâmilik.* 163-164; Üzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV/1, 45; Altunsu, *Şeyhülislamlar,* 107-108.

EKREM IŞIN

ALİ EFENDİ (Tanburi)

(1836, Midilli - Temmuz 1890, İzmir) Besteci ve tanburi. Enisefendizadeler soyundan Hafız Bekir Efendi'nin oğludur. Genç yaşında İstanbul'a geldi. Hayatının en uzun ve verimli dönemini İstanbul'da geçirdi. Medresede okurken musikiye başladı. İlk musiki derslerini Enderun hocalarından Lâtif Ağa (yak. 1815-1885), Sütlüceli Âsim (?-1895) ve Kanuni Rıza Efendi'den aldı. Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Celâleddin Efendi (1849-1907) ile birlikte Tanburi Küçük Osman Bey'in (yak. 1825-yak. 1900) tanbur derslerine devam etti. İstanbul'da geleneksel tanbur tavrının usta bir tanburisi olarak ün kazandı. Ali Efendi'nin aynı zamanda güzel bir sesi vardı. Fatih Camii Müderrisi Hopçuzade Hafız Şakir Efendi'den ders alarak zamanın en iyi hafızlarından biri oldu. 1868'e doğru "Sarıklı Müezzin" göreviyle saraya girdi. 1868'de Abdülaziz'e "imam-ı sani" oldu. Ali Efendi, ayrıca, padişah imamlarına verilen müderrislikte ikinci dereceye yükselerek mevleviyet rüusu aldı. 1869'da imam-ı saniliği sona erdi; 1872'de de saraydan çıkarıldı. 1885te Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle ilgili olaylara karıştığı şüphesiyle İzmir'e gönderildi. Hayatının son beş yılını İzmir'de geçirdi.

Ali Efendi İstanbul'da Beylerbeyi'nde, İstavroz Mahallesi Nevnihal Sokağımda oturdu. Oğlu besteci ve tanburi Aziz Mahmud Bey (1870-1929) bu evde dünyaya geldi. Türk musikisinin saraydaki itibarını günden güne kaybettiği V. Murad ve II. Abdülhamid dönemlerinde İstanbul'da saraydan uzak. besteci olarak eser verirken, pek çok da öğrenci yetiştirdi; İsmail Fennî Ertuğral (1856-1946), Ömer Ferid Kam (1863-1944) ve Tanburi Cemil Bey(->) öğrencileri arasındadır. Cemil Bey. Ali Efendi'den doğrudan doğruya ders almamakla beraber, genel musiki bilgisi ve Türk musikisinin inceliklerini öğrenmek bakımından kendisinden yararlanmıştır. Ali Efendi tanburda geleneksel tavrın önde gelen temsilcilerinden olduğu halde Cemil Bey'in çok genç yaşlarında elde ettiği yeni tanbur tavrını benimsedi ve onu teşvik etti. İstanbul'un musiki hayatı, o dönemde bu iki usta ile daha bir canlılık kazanmıştı. Yeğeni Bekir Sıtkı Efendi de (ö. 1934) musikiciydi.

Tanburi Ali Efendi 19. yy'm önemli bestecilerindendir. Büyük beste formlarını kullanmış, bu arada fasıllar bestelemiş olmakla birlikte, musikisi dönemin anlayış ve özelliklerine uygun olarak içli ve duyguludur. Eserlerinde, ince bir hüznün altında, aydınlık ve coşkulu bir sevgi hissedilir. Sipihr, nişabur, muhayyerzengule, muhayyersünbüle, arazbarbuselik gibi az kullanılmış ya da unutulmaya yüz tutmuş makamlardan eserler besteleyerek bu makamları tekrar canlandırdı. Bir ay içinde bestelediği "suzidil takımı", Türk musikisinin şaheserleri arasındadır. Oğlu Aziz Mahmud Bey ve Manisalı Hafız Salis Efendi C?-1915) tarafından notaya alman eserleri Aksaray yangınında yandı. Yüz elliye yakın eser bestelemişse de çeşitli özel koleksiyonlarda ve öğrencilerinde bulunan notalarda değişik makam ve formlardan seksen dolayında eseri günümüze ulaşmıştır.

GÜLDENİZ EKMEN

ALİ EFENDİ (Çırçırlı)

(?, ? - Kasım/Aralık 1906, İstanbul) Celi sülüs, sülüs ve nesih hattatı. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Hattatlar arasında Çırçırlı veya Haydadı lakabıyla anılırdı. Uzun yıllar Maliye Nezareti'nde memurluk yaptı. Sülüs, celi sülüs ve nesih yazılarını Şefik Bey'den öğrendi.

Eserlerinin birçoğu kaybolmuş, bir kısmı da şahıslarda kalmıştır. Sanatında usta olduğunu, devrin en büyük hattatı Sami Efendi de takdir etmiştir.

Ali Efendi, hocasının takip ettiği Kazasker Mustafa İzzet üslubuna bağlıdır.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar,* 45-48; Rado, *Hattatlar,* 232-233.

ALI ALPARSLAN

ALİ EFENDİ (Basiretçi)

(1838, İstanbul - 1912, İstanbul) İstanbul basınının yurtdışında önemsenerek izlenmesine zemin hazırlayan gazetecilerden. Enderun'dan yetişti. Memurluklarda bulundu. 1283/1866-67'de bir gazete çıkarmak için Hariciye Nezareti'ne başvurdu. İzin verilirse o sırada sorun yaratan Rumlara da izin verilmesi zorunluluğu doğabileceği gerekçesiyle reddedildi. Oysa aynı sırada *Tasvir-i Efkâr* ve *Muhbir* de şiddetli muhalefet yaptıkları için geciktirilmişti. Ali Efendi izni 1869'da aldı ve Babıâli'nin maddi yardımıyla *Basiret* 'in ilk sayısını 20 Şevval 1286/23 Ocak 1870'te yayımladı. Kısa süre sonra Prusya-Fransa Savaşı'nın patlaması ve buna objektif bir yaklaşımla sütunlarında yer vermesi -Fransız kültürünün egemen olduğu bir dönemde Alman tezlerini dışlamaması- dikkatleri çekti. Alman Başbakanı Bismark'ın bu Türk gazetesinin yayınlarının kendisine ulaştırılması hakkındaki emri üzerine *Basiret* 'ten yapılan çeviriler gönderildi. Bunun üzerine Almanya'ya çağrıldı. Sadrazam Âli Paşanın izniyle Almanya'ya gitti, onun talimatlarına uygun konuşmalar yaptı. Bismark'ın hediye ettiği bir matbaa makinesi, gazetesinin daha iyi baskı yapmasını sağladı.

Mısır'a gidip Hıdiv İsmail Paşa ve Hocabey'de Rus Çarı II. Aleksandr ile

BASİRET GAZETESİ YAYINA HAZIRLANIYOR

1283 senesinde ulûm-ı maarif ve politikadan bahsetmek üzere *Basiret* namıyla bir gazetenin yayınlanması konusunda yazdığım dilekçemi Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya sunulmak üzere adıgeçen bakanlık müsteşarı Said Efendiye verdim. Said Efendi, nazır paşanın odasına girip biraz sonra çıktığında altına kırmızı mürekkeple havalesini gösterdiler: "Bu dilekçenin şimdilik saklanması" işareti yazılmıştı. "Acaba bunun nedeni nedir?" diye sorduğumda "Şimdi Girit'te karışıklıklar var. Sana müsaade edilmiş olsa birtakım Rumlar da gazete imtiyazı istiyorlar; onlara da vermek gerekir. Evraktan numarasını alınız da bu karışıklık son bulunca baş vurunuz, o vakit müsaade olunacaktır, buyurdular" diye cevap verdiler. Artık Girit karışıklığının ortadan kalkmasını beklemeye koyuldum ve iki yıl bekledim. Sözünü ettiğim karışıklığın ortadan kalktığını gördüğümde hemen müsteşar Said Efendi'nin yanına gittim. Nazır paşaya da anlattıklarında nazır paşa bizi istemiş; huzuruna çıktım. Matbuat Müdürü Macid Bey'i çağırttılar, "Şimdi ruhsat kâğıdını yazıp getiriniz" emrini verdiler. Yarım saat sonra ruhsat kâğıdı yazıldı. Nazır paşaya sunuldu. Bunun üzerine nazır paşa "işte ruhsat kâğıdınız. Hemen bir iki güne kadar çıkmasını isterim" buyurduklarında bir an duraksadım. Nazır paşa bu halimden sezinleyip muhasebeci efendiyi çağırıp kulağına bir şey söyledi. "Haydi, muhasebeci efendi ile gidiniz ve aralıkta beni ziyaret ediniz" buyurdular. Muhasebeci efendi ile beraber gittik. "Nazır paşa hazretleri size yardım olmak üzere üç yüz lira verilmesini emrettiler" deyip sözügeçen parayı elime teslim etti. O vakitler matbaa bulmak çok zor olduğundan Vezir Ham'nda Tatyosün (Divitciyan) kırık dökük bir makinesine baş vurdum. Pazarlığı kesip sayısı yirmi paraya olmak üzere küçük boyda Basireti yayınlamaya başladım. Üç yıl kadar yayınım sürdürmeyi başardım.

Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul'da Elli Yıllık Önemli Olaylar,* s. 13-15

de görüşmeler yapan Ali Efendi, 1874'te *Kahkaha* adında bir mizah dergisi de yayımladı. Kendisi yazarlıktan çok. iyi bir gazete yöneticisi niteliğine sahipti. Sert polemiklerden çok, yumuşak hicivlerle eleştirmeyi yeğleyen bir üslubu vardı. Babıâli Caddesi'nde bile cinayetler işlenir ve kimse yakalanamazken zaptiye müşirini doğrudan eleştirmekten kaçınıyordu. Hırsızların geceleri gökten zembil ile inip işlerini gördükten sonra yine gökyüzüne çekilip gittiklerini ileri sürdükten sonra "Buna müşirin Eflatunca tedbirleri ne yapabilir" diyerek ince bir hicvi tercih ediyordu. Ancak bu bile, gazetesinin 3-4 kere kapatılmasını ve her seferinde yüzlerce lira ödeyip açtırmasını önleyemedi.

Gerçek baskıları 1877 öncesinde yaşayan Ali Efendi, gazetesinde Ali Suavi'nin(->) içeriği muğlak bir ilanının yayımlanması ve Çırağan OlayıC-») üzerine tutuklandı. Beş buçuk ay sonra Kudüs'e sürüldü. Birkaç yıl sonra affedildi ve gazetecilik yapmamak koşuluyla İstanbul'a döndü. Daha sonra kaymakamlığa atanarak Anadolu ve Suriye'ye gönderildi. II. Abdülhamid rejiminin doğrudan baskısını yaşamamakla birlikte, İstanbul'daki gazetecilik yaşamından kopmanın üzüntüsünü yaşadı. Anılarında II. Abdülhamid'i, İstanbul yıkılsa da aldırmayan, "Sadece Yıldız mamur olsun bana yeter" diyen biri olarak niteledi.

II. Meşrutiyetten sonra *Basiret'i* yeniden çıkardıysa da başarısız kaldı. Anıları İstanbul'da *Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme* (1909, yb *İstanbul'da Elli Yıllık Önemli Olaylar,* 1976) adıyla yayımlandı.

ORHAN KOLOĞLU

ALİ EFENDİ SİNEMASI

İstanbul'un tanınmış lokantacılarından Ali Efendi. Kemal Seden ve Fuat Uzkınay tarafından 27 Mayıs 1914'te Sirkeci Ankara Caddesi 173 numarada açıldı. Sinemanın açıldığı yerde daha önce Staynberg adlı bir birahane bulunuyordu.

I. Dünya Savaşı'nın başlangıç yıllarına dek Türkiye'deki sinema işletmeciliği yabancı uyruklularla azınlıkların elindeydi. İstanbul Sultanisi'nde (bugün İstanbul Erkek Lisesi) dahiliye memurluğu yapan Fuat Uzkınay ile aynı okulda öğretmenlik yapan Şakir (Seden) Bey sinemayı ilk kez okula soktuktan sonra işletmecilik yapmak istediler. Şakir (Seden) ve Kemal (Seden) beyler İstanbul'un en tanınmış lokantacılarından Ali Efendi'nin yeğenleriydiler. Bundan cesaret alarak amcalarının mülklerinden birinde sinema açmak istediler ve Ali Efendi'yi aralarına alarak Türk işletmecilerinin sahip olduğu ikinci sinemayı açtılar. Türk işletmecilerinin sahip olduğu ilk sinema ise Murad Bey ile Cevat (Boyer) Bey'in 19 Mart 1914'te Şehzadebaşı'nda Fevziye Kıraathanesi'nin yerinde açtıkları Milli Sinema idi.

Ali Efendi Sineması, Ali Efendi'nin 250. Kemal Bey'in ise 50 Osmanlı Lirası'ndan oluşturdukları 300 lira ile kuruldu. Daha sonra ilk Türk filmini çekecek olan Fuat Uzkınay ise yalnızca emeği ile bu şirkete ortak oldu. Ali Efendi Sineması bayram günleri gösterilen filmlerin tüm hasılatını Kızılay'a bırakıyordu. Salon film gösterilerinin yanısıra düğün ve özel davetler için de kiralanıyordu. Ne zaman kapandığı tam olarak tespit edilemeyen Ali Efendi Sineması'nın yerinde 1938'de Yeni Valide Lokantası vardı. Daha sonra da burası beyaz eşya ve spor malzemesi satan bir mağaza olmuştur.

Sinemaya adını veren Ali Efendi (1861-1954) Bulgaristan'dan İstanbul'a göçmen olarak gelmiş, 1885'te Sirkeci'de kendi adıyla anılan lokantayı açarak kısa sürede üne kavuşmuştu. Daha sonra İttihat ve Terakki saflarına katılan Ali Efendi, Mustafa Kemal'in yanında yer aldığı için mütareke döneminde idam cezasına çarptırılmış ancak karar uygulanmamıştı.

BURÇAK EVREN

ALİ EMİRİ EFENDİ

(1857/58, Diyarbakır - 23 Ocak 1924, İstanbul) Tarihçi, yazar, kitap koleksiyoncusu ve kütüphaneci. Sahip olduğu 16.000'i aşkın kitabı bağışlayarak Millet Kütüphanesi'ni(->) kurdu.

Şairler ve hattatlar yetiştiren bir ailenin çocuğudur. Büyük dedesi şair Seyyid Mehmed Emiri Çelebi, babası tüccar Mehmed Şerif Efendi'dir. İlköğrenimini Diyarbakır'da yaptı ve amcası müderris Mehmed Şaban Kâmi Efendi'den ders aldı. 1868'de Siirt Sancağı'na bağlı Şirvan'da kaymakam olan dayısı Abdülfettah Efendi'nin yanma gitti. Burada Nevinli Mehmed Efendi'nin öğrencisi oldu. Diyarbakır'a döndükten sonra hat sanatı ile uğraşmaya başladı. Bu dönemin ürünü olan levhalar halen Diyarbakır camilerindedir. 1874'te Diyarbakır postanesinde altı ay süreyle telgrafçılık öğrendi. Hava değişimi için gittiği Mardin'deki Kasımpadişah Medresesi'nde Diyarbakırlı Ahmed Hilmi Efendi'den üç yıl ders aldı ve çocukluğunda öğrenmeye başladığı Arapça ve Farsçasını ilerletti. Bu yıllarda şiir yazmaya başladı. 1876'da başladığı ilk resmi görevi olan Mardin tahrirat kâtipliğinden 1878'de ayrıldı ve Diyarbakır'a döndü. Aynı yıl bir heyet-i islahiye ile Diyarbakır'a gelen Âbidin Paşa'nın yanında görev alarak Mamuretü'l-Aziz (Elazığ), Sivas ve Selanik'e gitti. Daha sonra çeşitli vilayetlerde muhasebecilik, defterdarlık, maliye müfettişliği gibi görevlerde bulundu.

Otuz yıl kadar süren memuriyet hayatı 1908'de kendi isteği ile son buldu. Emekliliğini geçirmek üzere geldiği İstanbul'da Tasnif-i Vesaik-i Tarihiye Encümeni başkanlığı yaptı. Bugün *BOA'da.* Ali Emiri Tasnifi olarak bilinen tasnifi meydana getirdi. Ayrıca Tarih-i Osmani Encümeni üyeliğinde bulundu. Sonraları zamanının büyük bölümünü eski tutkusu olan kitap toplamaya hasretti. Sabahtan akşama kadar Sahaflar Çarşısı(->) ile evi arasında mekik dokuyan Ali Emiri Efendi, terekeleri izler, aklına koyduğu kitabı almak için her yolu denerdi. Kitabım satmak istemeyen birini ikna etmek için Yanya'dan Yemene tayinini çıkartacak kadar tutkulu biri olan Ali Emiri Efendi, eğer kitabı satın alamazsa onun kopyasını çıkartırdı. Türk dilinin en eski sözlüğü olan *Divanı Lu-*

gati't-Türk'ün bilinen tek nüshası da onun fedakârca çabasıyla yitip gitmekten kurtulmuştur.

Yaşam biçimi ve kişiliği ile sıradışı biri olan Ali Emiri Efendi ailesine, padişahlığa ve Diyarbakır'a büyük sevgi besledi. Özellikle annesine olan sevgisi yüzünden hiç evlenmedi. Dini inançları güçlü biri olarak hiç fotoğraf çektirmedi ve sakal tıraşı olmadı. Öfke ve sevinçlerinde aşırıya kaçar, övgüden çok hoşlanırdı. Uzun ve iri gövdesinden beklenmeyen ince sesi ile bağırarak konuşan, mücadeleci ve gururlu bir kişi idi.

1918 ile 1920 arasında 31 sayı *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası* ile 1922'de 5 sayı *Tarih ve Edebiyat Mecmuası'm* yayımlayan Ali Emiri Efendi, üç divan dolduracak kadar şiir de yazmıştır. Biyografi alanındaki çalışmalarından yalnızca *Tezkire-i Şuara-yı Amid'in* ilk cildi yayımlanmıştır (1911). Mezarı Fatih Camii'nin haziresindedir.

Bibi. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları,* 437-439; Ergun, *Türk Şairleri,* I, 1251-1256: İnal. *Türk Şairleri,* II, 300-312; Ş. Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları,* II, İst., 1960, s. 139-174; M. Tevfikoğlu, *Ali Emiri Efendi,* Ankara, 1989.

İSTANBUL

ALİ FAKİH CAMİİ

Fatih İlçesi'nde, Kocamustafapaşa'da, Ali Fakih Caddesi'ndedir.

Banisi Fatih Sultan Mehmed'in çobanbaşısı Ali Fakih Efendi'dir. Burada gömülüdür ve adına sonradan yapılmış bir mezar taşı vardır. Fatih devrinden kalmış yapı, 1310/1894'teki depremde yıkılmış, Mısırlı bir hanım tarafından 1328/1910'da yeniden yaptırılmıştır. 1985'te ise yıktırılıp yeniden inşa edilmiştir.

Eski haliyle İstanbul'un en bodur camilerinden olan yapı kare planlıdır. Duvarları iki sıra tuğla, bir sıra kesme taş ile almaşık düzende örülmüştür. Doğu, batı ve mihrap duvarında ikişer sıralı dört pencere vardır. Alt kısımdaki pencereler sivri kemerli beyaz mermer söveri, üst kısımdakiler ise sivri kemerli ve alçı revzenlidir. Güneybatı köşesi pahlanmış, üst kısmı kademeli şekilde testere dişlerle örülerek çatı kısmında kareye tamamlanmıştır. Yapının üstü iki sıra kirpi saçak üzerine kiremit çatı ile örtülmüştür. Minarenin kaidesi eski yapıdandır. Çokgen pabuç kısmı, kesme taş ve tuğladan üçgen dilimlerle bölünmüştür. Silindir gövdeli, şerefe altı testere dişlidir. Şerefe korkulukları basit geometrik şebekelidir. Camekânlı, basık son cemaat yerinin alt kısımları taraklı mozaik kaplamadır. Bu bölüm cami ile uyumsuz bir görünüme sahiptir. İç kısımda kadınlar mahfili bulunmaktadır. Mihrap, minber ve vaaz kürsüsü mermerdir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 148: *İSTA.* III, 664-665; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 22; Ayverdi. *Fatih Devri,* III, 315; *İKSA,* II, 649; *Fatih Camileri,* 55.

EMİNE NAZA

ALİ HAYDAR BEY

(1802, İstanbul - 28 Haziran 1870. İstanbul) Ta'lik hattatı. Sadrazamlardan Melek Mehmed Paşa'nın torunudur. Bu yüzden 'Melek Paşa hafidi" diye tanınır. Medrese öğrenimi gördü. Önce müderrislik yaptı, 1843'te Galata kadısı; 1851' de Filibe kadısı oldu. 1855'te Mekke; 1862'de İstanbul kadılığı payesini aldı. 1868'de de İstanbul kadılığına getirildi. Kabri Beşiktaş'ta Yahya Efendi Dergâhı haziresindedir.

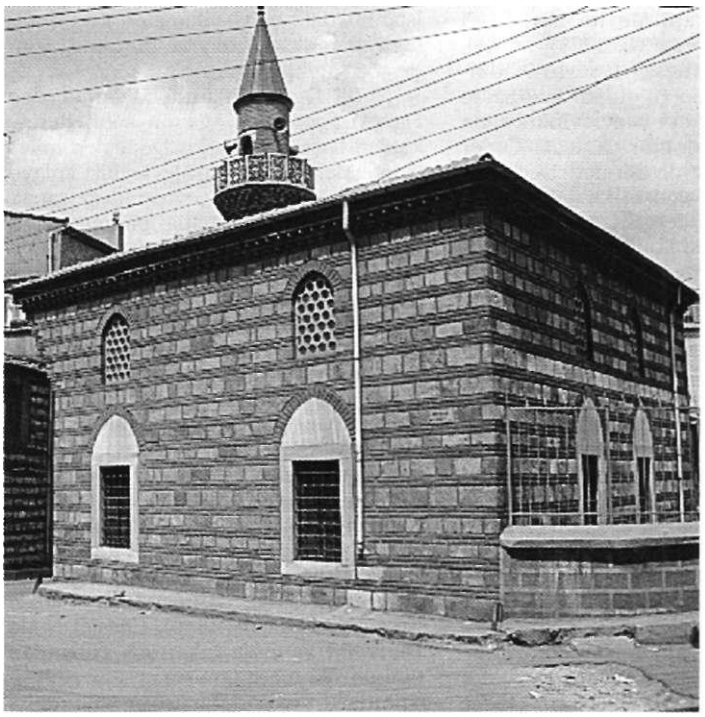

Ali Fakih Camii'nin güneyden görünümü. *Emine Naza, 1993*

Kabataş'ta küçük liman için dikilmiş olan taşın üstündeki kitabe Ali Haydar Bey'e, tuğra ise Abdülmecid'e aittir. ***Erkin Emiroğlu,*** *1993*

Ali Haydar Bey'in Türk ta'lik yazısının gelişmesinde büyük rolü vardır. Bilhassa celi talikte ünlüdür. Yesârîzade Mustafa İzzet Efendi'nin(->) öğrencisidir. 1823'te aldığı icazetnamesi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir. Ali Haydar Bey'in, Sami Efendi(-0 gibi bir dâhinin yetişmesinde büyük payı vardır. Dairevi harflerinde biraz genişlik göze çarparsa da bu, önemli bir kusur sayılmaz. Bildiğimiz eserleri şunlardır: Dolmabahçe ve Ortaköy camileriyle Selimiye Kışlası'mn ana kapısı üstündeki kitabeler; Dolmabahçe Camii ile Kabataş İskelesi arasında kayıkların sığınması için yapılan küçük liman için dikilmiş olan taşın üstündeki kitabe (halen yerindedir); Eğrikapı'da Bezm-i Alem Valide Sultan Mektebi'nin kitabesi; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde 1285/1868, tarihli "Fîhâ kütübün kayyime" levhası; Bayezid Camii'nde 1282/1864 tarihli "İnne's-salâta..." levhası; Taksim Yenişehir'de Rıza Bey Çeşmesi kitabesi, Sultanselim'de Mesnevîhane kitabesi.

Bibi. inal, *Son Hattatlar,* 542; *Sicill-i Osmanî,* III, 572; T. Cantay, "19. Yüzyılın Usta bir Hattatı Ali Haydar Bey", *TT,* S. 52 (Nisan 1988), s. 14-16.'

ALİ ALPARSLAN

ALİ KETHÜDA CAMÜ

Sarıyer'de, Yenimahalle Caddesi'ndedir.

Banisi, II. Mustafa zamanında (1695-1703) sadrazam kethüdası olan Ali Efendi'dir. *Hadîkatü'l Cevamî'de* 1720-1721'de Nevşehirli İbrahim Paşa'nın kethüdası Maktul Mehmed Ağa tarafından tamir ettirildiği, bu sırada bir minare eklendiği yazılıdır. Yapının 19. yy'ın ortalarında yenilendiği mimari özelliklerinden belli olmaktadır. İlk inşa edildiğinde deniz kıyısında yer aldığı, zamanla

Ali Kethüda Camii'nin içinden bir görünüm.
Tarkan Okçuoğlu, 1993

kıyının doldurulması sonucunda bir miktar içerde kaldığı tespit edilmektedir. Nitekim deniz yönünde kayıkhanelerin bulunduğu, kaynaklarda ifade edilir.

Kıble doğrultusunda gelişmiş, derinliğine dikdörtgen bir alana yayılan yapı kagir duvarlı ve ahşap çatılıdır. Bir bodrum katı üzerine oturan cami, kapalı bir son cemaat yeri ve harimden oluşur. Cümle kapısı kuzeyde, mihrap ekseni üzerindedir. Ana mekân, sekizgen kesitli, pilastr başlıklı yedişer ahşap sütunla derinliğine üç nefe ayrılmıştır. Sütunlar kuzey, doğu ve batı duvarları boyunca mihrap duvarına kadar uzanan fevkani mahfili taşırlar. Mahfilin, kuzey kanadında, mihrabın karşısına gelen kısmı yarım daire bir çıkma yapmaktadır. Aşağıdakilerle aynı hizada olan ahşap sütunlar çatıyı destekler. Üst katta, batı yönündeki pencerelerden beş tanesi kapı olarak kullanılmakta, bu açıklıklardan, son yıllarda yapıya eklenen kadınlar bölümüne geçilmektedir. Kuzeydeki ana girişten başka doğu duvarında bir yan giriş bulunmaktadır. Duvarlar dışarıdan, kesme taş örgüsüne benzer şekilde taraklı mozaikle kaplıdır. Bütün cephelerde iki sıra halinde, dikdörtgen açıklıklı ve kesme taş söveli pencereler sıralanmaktadır. Gerek pencere söveleri gerekse de aynı özellikleri gösteren cümle kapısı söveleri pilastr şeklinde yontulmuştur. Yalnızca ana girişin üstünde daire şeklinde bir pencere açılmıştır.

Harimin tavanı, boydan boya, ince ve kalın çıtalarla yapılmış, sivri uçlarında iç içe geçen baklava şekilleriyle düzenlenmiştir. Bu düzenleme yer yer kare çerçeveler içine alınmış, çiçek süslemeleri ile renklendirilmiştir. Mihrap beyaz ve siyah mermerle üslupsuz bir şekilde yenilenmiştir. Ahşap minberin kapısında ve köşk kısmının sütunlarında, II. Mahmud devrinden itibaren yaygınlaşan çubuklu süslemeler vardır. Minberin köşk kısmının üzerinde, sekizgen prizma biçiminde bir kasnağa oturan piramit şeklinde bir külah bulunmaktadır.

Kuzeybatı köşesindeki minarenin, yapı kitlesi içine gömülü kaidesinin kuzey yüzünde, diğer pencerelerle aynı boyutta üst üste iki sağır pencere vardır. Kesme taştan inşa edilmiş, silindir gövdeli minare, birçok geç devir örneğinde olduğu gibi, yine kesme taştan, soğan kubbe biçiminde bir külahla son bulmaktadır. Camiin kuzeydoğu köşesinde, basık bir kitle halinde abdest mekânları yer almaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 143; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi.* II. 50-51. no. 216; Raif, *Mir'at,* 246; *İSTA,* II. 674-676; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 4.

TARKAN OKÇUOĞLU

ALİ NUTKÎ DEDE

(27 Temmuz 1762, İstanbul - 4 Eylül 1804, İstanbul) Mevlevi şeyhi, hattat ve bestekâr.

Babası, Yenikapı Mevlevîhanesi(-0 Şeyhi Ebubekir Dede (ö. 1775); annesi, Galata Mevlevîhanesi(->) Şeyhi Abdülbâki Sırrî Dede'nin (ö. 1750) kızı Saîde Hamm'dır. Yenikapı Mevlevîhanesi'ne yakın bir evde doğdu. Amcası Ömer Dede'nin oğlu Sahîh Ahmed Dede (ö. 1813) tarafından yetiştirildi. Arapça ve Farsça öğrenerek dergâhta musiki meşk etti. 1775'te babası Ebubekir Dede vefat edince onun yerine Yenikapı Mevlevîhanesi postnişini oldu. 29 yıl bu görevde kaldı. Kendisinden sonra meşihat makamına kardeşi Abdülbâki Nasır Dede (ö. 1821) geçti. Vefatını takiben Yenikapı Mevlevîhanesi Türbesi'ne gömülen Ali Nutkî Dede'nin sandukası 1961' de çıkan bir yangın sonucunda yanmış olup bugün türbedeki yerini tespit etme olanağı yoktur.

Ali Nutkî Dede. 1746-1925 tarihleri arasında Yenikapı Mevlevîhanesi'nin yönetimini üstlenmiş ve İstanbul Mevlevi kültürüne damgasını vurmuş ünlü bir şeyh ailesine mensuptur. Ailenin kökeni, Fialvetî Şeyhi Seyyid Nureddin Efendi'ye (ö. 1675) dayanır. Nutkî Dede'nin babası Ebubekir Dede, Galata Mevlevîhanesi Şeyhi Abdülbâki Sırrî Dede'nin kızıyla evlenerek bu tekkeyi nüfuzu altına almış, kardeşi Ömer Dede'nin oğlu olan ve Nutkî Dede'yi yetiştiren Aşçıbaşı Sahîh Ahmed Dede'nin çocuğu Kudretullah Dede (ö. 1871) ile torunu Ataullah Dede (ö. 1910) ise Galata Mevlevîhanesi postnişinliği yapmışlardır. Bu arada Nutkî Dede'nin yaşça küçüklüğü nedeniyle Yenikapı Mevlevîhanesi yönetimini üstlenen Sahîh Ahmed Dede'nin dergâh meşihatini ailenin Ömer Dede'ye bağlı koluna geçirmek istemesi üzerine Nutkî Dede tarafından mevlevîhaneden uzaklaştırılması, aile içindeki çatışmanın somut bir örneği olarak da değerlendirilebilir. Bu yüzden Sahîh Ahmed Dede, vefatından sonra Yenikapı Mevlevîhanesi'ne değil, Merkezefendi Mezarlığı'na gömülmüştür.

Şeyhliği I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerine rastlayan Ali Nutkî Dede, Batılılaşma hareketinin İstanbul hayatında yol açtığı ilk büyük değişikliklere tanık olmuştur. Babası Ebubekir Dede'den sonra kendisi de yenilikçi akımı desteklemiş ve bu amaçla başta III. Selim olmak üzere saray çevresinin temsil ettiği siyasi modernleşme hareketinin içinde yer almıştır. Nutkî Dede'nin bu tutumu daha sonra kardeşleri tarafından da sürdürülecek ve 19. yy'da ailenin yetiştirdiği ünlü Mevlevî şeyhlerinden Osman Salâhaddin Dede (ö. 1887), müritleri arasında bulunan Midhat Paşa aracılığıyla Yeni Osmanlılar grubu içinde önemli rol oynayacaktır.

İstanbul Mevlevîleri arasında karizmatik kişiliğiyle tanınan Nutkî Dede, bu özelliği sayesinde pek çok devlet adamını kendisine bağlamıştır. Bunlar arasında Devlet Kethüdası Halet Efendi (ö. 1822) tarikatın tarihinde oynadığı siyasi rol açısından büyük önem taşır. Hem İstanbul'daki mevlevîhaneleri ihya etmiş hem de tarikatı, saray ve bürokrasi içinde söz sahibi yapmıştır.

Nutkî Dede'nin ünlü Melamîlerden Habeşîzade Zaim Ağa'nın sohbetlerine katılan babası Ebubekir Dede'den miras aldığı Melamîmeşrep Mevlevîlik anlayışını sürdürdüğü ve çevresindeki sanatçıları da bu yolda eğittiği bilinmektedir. Bu sanatçılar arasında babası Mustafa Reşid Efendi aracılığıyla Melamîliğe bağlanan ünlü Mevlevî şairi Şeyh Galib de (ö. 1799) vardır. Divan edebiyatının bu tanınmış ismi, Nutkî Dede'nin müritlerinden olup Yenikapı Mevlevîhanesi'nde çile çıkartmış ve ardından Galata Mevlevîhanesi postnişinliğine atanmıştır. Bir şiirinde Nutkî Dede'yi şöyle anlatmaktadır: *Dedem kim Hazret-i Seyyid Ali'dir/Keramet vech-ipâkinde celidir/ Odur seccâde-i ma'nada el'an/Sezadır rütbe-i irşada el'an.* Nutkî Dede'nin yetiştirdiği diğer büyük bir sanatçı da Dede Efendi olarak tanınan Hamamîzade İsmail Dede'dir (ö. 1846). Çilesini Nutkî Dede'nin yanında çıkartmış ve ondan dini musiki meşk etmiştir.

Musiki alanındaki üstün yeteneğini

bestelediği "Şevk-i Tarab Mevlevi Ayîni" ile gösteren Nutkî Dede, eserini Hamamîzade'ye ithaf ettiği için yakın zamana kadar onun sanılmış, fakat bizzat Hamamîzade İsmail Dede Efendi'nin *Defter-i Dervişân'a* düştüğü bir kayıttan ayinin Nutkî Dede'ye ait olduğu anlaşılmıştır. Nutkî Dede'nin bir diğer eseri *Defter-i Dervişân'du*. Postnişinliği döneminde kendisine intisap edenleri ve Yenikapı Mevlevîhanesi'nde geçen olayları günlük şeklinde kaydettiği bu eser, vefatından sonra kardeşi Abdülbâki Nasır Dede tarafından tutulan notlarla zenginleştirilmiş olup İstanbul Mevlevîliğinin tarihi açısından temel bir kaynaktır.

Bibi. Ali Nutkî Dede-Abdülbâki Nasır Dede, *Defter-i Dervişân,* Süleymaniye Ktp, Abdurrahman Nafiz Paşa, no. 1194; Esrar Dede, *Tezkire,* Süleymaniye Ktp, Halet Efendi, no. 109, vr 112b; Şeyh Galib, *Divân,* Bulak, 1252, s. 119; Fatîn Davud, *Tezkîre-i Hatimetü'l-Eş'ar,* **1st.,** 1271, s. 410-411; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, **230;** Ali Enver, *Semahane,* s. 236; *Sicill-i Osmanî,* III, 553; M. Ziya, *Merakiz-i Mühimme-i Mevleviyye'den Yenikapı Mevlevîhanesi,* **1st.,** 1329, s. 144-148; Vassaf, *Sefîne,* V, **206;** Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 31; Rauf Yekta, *Esâtiz-i Elhan. III. Dede Efendi,* **1st.,** 1343, s. 127-128; Ergun, *Antoloji,* II, 413-415; Subhi Ezgi, *Nazarî ve Amelî Türk Musikisi,* V, **1st.,** 1953, s. 429; Sadettin Heper, *Mevlevi Ayinleri,* Konya, 1974, s. 235-244; A. Gölpmarlı, "Şeyh Galib", *İA,* XI. 463; N. Özcan, "Ali Nutkî Dede", *DİA,* II, 423-424; E. Işın, "istanbul'un Mistik Tarihinde Mevlevîhaneler", *İstanbul,* S. **4** (Ocak 1993), s. 119-131.

EKREM IŞIN

ÂLİ PAŞA CAMİİ VE SEBİLİ

Beyazıt'ta, Fuat Paşa Caddesi ile Mercan Caddesi'nin kavşağında, İstanbul Üniversitesi Merkez Binası bahçesinin bugün kullanılmayan güneydoğu kapısının karşısında yer alır.

Yapı, Ağa Mescidi ve Yakub Ağa Camii olarak da tanınır. Cami, Saray Ağası Yakub Ağa'nın 954/1547'de ölümünden önce, Eski Saray'dan kalkan cenazelerin namazlarının kılınması için yaptırdığı mescidin yanması üzerine, Sultan Abdülaziz dönemi sadrazamlarından Âli Paşa (1815-1871) tarafından 1286/1869'da yaptırılmıştır.

Yapının mimarı İtalyan Bariori'dir. Kitabe üzerinde, beyzi bir madalyon içinde Sultan Abdülaziz'in tuğrası yer almaktadır. 1912 Mercan Yangını'nda hasar gören yapı otuz yedi yıl harap durumda kaldıktan sonra 1949-1953 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından, Âli Paşa dönemindeki üslubuna uygun olarak restore edilmiş ve ibadete açılmıştır.

Eklektik üsluptaki bu yapı, altındaki dükkânları, köşesindeki sebili ve sekizgen prizma biçimindeki kitlesiyle dikkat çekicidir. Dıştan sekizgen olan şema içte yuvarlatılmış ve üstü kubbeyle örtülmüştür. Alttan, dönen bir merdivenle çıkılan kapalı son cemaat yerinden yine aynı türde bir merdivenle mahfile çıkılır. Bu merdivenin altından da bir kapıyla çokgen gövdeli, kırık piramidal

Âli Paşa Camii ve Sebili'nin Mercan Caddesi'nden görünümü (solda) ve birinci katı.
Fotoğraflar Nazım Timuroglu, 1993

külahlı, gövdesi üzerinde madeni aydınlatma şebekeleri bulunan minareye geçilir. Şerefe, uçlarında sarkıtları bulunan konsollara oturtulmuş olup korkulukları yine şebekeli madeni levhalardan meydana gelmektedir.

Yapıldığı arsanın konumu nedeniyle ana eksende olmayan son cemaat yeri Fuat Paşa Caddesi'ne bakan giriş cephesi üzerindeki küçük köşk çıkmasıyla ilgi çekicidir. Yarım altıgen planlı ve her kenarında dilimli kemerlere sahip bir pencereyle aydınlatılan bu çıkma, yapının bu kesimine sivil mimari ifadesi katmaktadır. Cami, caddelere bakan cephelerindeki pencerelerle aydınlatılmıştır. Bu pencerelerden doğrudan ana mekâna açılan üç tanesi oldukça yüksek tutulmuş olup yuvarlak kemerlerle donatılmıştır. Kemerlerin üzengi hizalarına üçgen çıkıntılar konulmak suretiyle at nalı kemer havası verilmiştir. Bu pencerelerin üzerinde, içerden alçı vitraylar, dışarıdan Mühr-i Süleyman biçiminde şebekelerle donatılmış birer yuvarlak tepe penceresi yer almaktadır. Yapının mihrabı çokgen çıkıntısı ile cephede vurgulanmıştır.

Cami, iç süslemesinin bugünkü sadeliğine karşın dıştan çok hareketli bir görünüme sahiptir. Yapının saçak silmesi klasik oranlardan uzaklaşmış mukarnaslardan oluşmaktadır. Ana kitlede, saçağın üst bölümünde, her cephede dilimli kemer şeklinde biçimlendirilmiş, içi rumîleri hatırlatan stilize bitki motifleri ile dolgulu alınlıklar yer almaktadır. Bu alınlıklar, cephelerin köşelerinde birer palmet oluşturmakta ve böylece yapıyı bir taç gibi sarmaktadır. Harime açılan yuvarlak kemerli pencerelerin iki yanı, üzengi hizasına kadar bir sıra altıgen kesme taşla hareketlendirilmiş, altıgenlerin birleşme noktalarında oluşan boşluklar kırmızı ve yeşil taş kakmalarla doldurulmuştur.

Dükkânlar ve sebilin yer aldığı zemin kat ile camiin bulunduğu birinci katın arası, küçük konsollardan oluşan bir kuşakla belirtilmiştir. Günümüzde namaza tahsis edilmiş olan ancak gerçek fonksiyonu tam olarak anlaşılmayan zemin katta, basık kemerli pencereler yer alır.

Yapıya egemen olan eklektik üslubun yanında Osmanlı baroğunun örneğini veren sebil, iki caddenin kesiştiği köşede bulunur. Üç yüzlü sebilin köşelerinde yükselen sütunların arası madeni şebekelerle kapatılmış, üstleri iç içe iki dilimli kemerle taçlandırılmıştır. Zemin katla birinci katı ayıran konsollu silme, sebilin saçağında da devam etmekte, böylece cami ile sebil kitlelerini bütünleştirmektedir. Bu silmeden başlayan ve harim pencerelerinin alt hizasında sona eren basık piramidal biçimde bir çatı sebili örtmektedir. Camiin Fuat Paşa Caddesi'ne açılan küçük bir de avlusu bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 38-39; Kumbaracılar, *Sebiller,* 57; *İSTA,* II, 695-696; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 18; *İKSA,* II, 682-683; *Eminönü Camileri,* 17-18; S. Ögel, "İstanbul'da 19. yy'ın Sekizgen Camileri", *Unsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri,* ist., 1989, s. 65-70.

HAKAN ARLI

ALİ PAŞA HANI

Kapalıçarşı hanlar bölgesinde yer alan yapı, Tîğcılar Sokağı boyunca uzanan beş büyük handan biri olup kuzeyde yer alan ikinci yapıdır. Kuzeyinde Mercan Çukur Hanı'nın arsası, güneyinde Yaldız Hanı paralel eksenler üzerinde doğu-batı doğrultusunda konunılanmışlardır.

Kapalıçarşı'da, Tığcılar Sokağı'nda yer alan Ali Paşa Hanı'nın avlu cephesinden bir görünüm. *Nuri Seçgin*

Kitabesi olmayan yapının "Ali Paşa" adıyla tanınması sebebiyle ve yapı malzemesi özelliklerinden dolayı 18. yy ortalarına tarihlenmesi mümkün olmaktadır.

Günümüze çok değişmiş, orijinal görünüşünü kaybetmiş, hattâ doğu tarafı tamamen yeniden inşa edilmiş olarak gelebilmiştir.

Plan kuruluşu, bulunduğu arsanın durumuna göre yorumlanan yapının doğu-batı uzun kenarları kırık bir şekil göstermekte, avlu da bu dış şekillenmeye uymaktadır. Yapının doğu cephesinde bir sıra dükkân planlanmış bulunmaktadır. Zaman zaman yapılan onarımlarla yapı malzemesinin de orijinal dokusunu kaybettiği yapıda girişin yer aldığı doğu kanadının üç katlı olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Üçüncü kata, girişin sol tarafındaki üst revakta yer alan dar bir merdivenle ulaşdmaktadır. Avlu revakları zaman içinde ortadan kalkmış, revak kemerleri üzerinde devam eden avlu cepheleri tamamen yenilenmiştir.

Hanın zemin kat mekânları revak altına birer kapı ile açılır durumdayken sonradan birer de pencere açılmıştır. Üst kat mekânlarının ise revaklara birer kapı ve pencere ile açıldığı, gene bu mekânların dış cephelere açılan birer penceresi olduğu görülmektedir.

Kapı ve pencere sövelerinde taş kullanılmış, duvar dokusu ise taş, tuğla ve derz ile oluşturulmuştur. Bu doku günümüze yer yer çimento sıvalı olarak ulaşmıştır.

Tığcılar Sokağına açılan kapısı yuvarlak taş kemer olup beşik tonoz giriş mekânı ile avluya bağlanır. Zeminde bir sıra dükkân bulunur ki, kemerleri orijinal görünüşlerini kaybetmiştir. Dükkân sırası üzerinde yükselen ana cephe taş, tuğla ve derz doku ile taş söveli pencerelerle, ancak bozulmuş olarak, günümüze ulaşmıştır.

Bibi. Güran, *İstanbul Hanları,* 108-109.

GÖNÜL CANTAY

ALİ PAŞA HANI

Kapalıçarşı hanlar bölgesinde, Çadırcılar Caddesi ile Yorgancılar Sokağımın birleştiği köşede inşa edilmiştir. Güneybatısında Bodrum Hanı ve güneyinde Yarım Taşhan Sokağı ve bu sokağa adını veren eski bir hanm kalan mekânları ile bitişiktir.

Yapı, banisinin adıyla tanınırsa da kitabesi olmadığından hangi Ali Paşa'ya ait olduğu kesinlik kazanamaz. Ancak yapısal özellikleriyle 18. yy'ın ikinci yarısına konulabilir. Bu ise banisinin Hekimoglu Ali Paşa olması ihtimalini ortaya koyar.

Kapalıçarşı'da, Yorgancılar Sokağîmn köşesinde yer alan Ali Paşa Hanı'nın ikinci katından bir görünüm. *Nuri Seçgin*

Ali Paşa Hanı, Yorgancılar Sokağı boyunca uzanan bir dikdörtgen plan şemasına bağlı kalınarak planlanmıştır. Sadece Bodrum Hanı ile bitişik kenarı, iki kırık dış duvar şeklindedir.

Ali Paşa Hanı, üç kenarı ile muntazam bir plana sahip olan yapıda, avlu şekillenmesi de bu düzeni koruyan biçimde tasarlanmış, Bodrum Hanı'na bitişik kanatta ise hacimler avluya farklı cephelerle açılmıştır. Bu durum yapıda sonradan yapılan değişiklikler sonucu oluşmuştur.

Avlu etrafında iki katlı revaklar ve revakların gerisinde yer alan mekânlar, yapının orijinal planım açıklar niteliktedir.

17x27 m ölçüsündeki bu avlu, iki katlı revak sistemiyle çevrili olup zaman içinde bazı değişiklikler ve bozulmalar olmuştur. Zemin katta revakların gerisindeki mekânlar birer kapı ve pencere ile revak altına açılırken, üst kattaki mekânlar dış cephelere açılan birer pencereye de sahiptirler. Bu mekanlardaki ocak ve nişler günümüze ulaşmamıştır.

Yapıda önemli bir özellik, üst katta giriş yönü ile kuzeyde yer alan orta mekânların açıldığı revak bölümlerinin avluya birer eyvan düzeniyle açılmasıdır. Kanatların birleştiği köşelerdeki dar koridorlarla geçilen küçük hacimlere de üst kat mekânları birer kapı ile açılırlar.

Yapının ana cephesi Yorgancılar Sokağıma bir sıra dükkân ve kapı ile açılmakta, doğu tarafı ise dışa çıkıntı yapmaktadır. Yapının Çadırcılar Caddesi'ne açılan kuzey cephesi de bir sıra dükkânla bütünleşmiştir. Gerek bu cephe gerekse ana cephede yapı malzemesi kesme taş, tuğla ve derz dokusuna sahiptir. Kapı ve taş pencere söveleri dışında cepheyi ifadelendiren yapı malzemesi bunlar olmaktadır. Kirpi saçak bordürü ise günümüze ulaşmamıştır.

Giriş yuvarlak kemerli bir açıklık şeklinde olup tonoz örtülü bir koridorla avluya açılır. Avluda üst kata çıkan orijinal taş merdivenlerin yerini demir merdivenler almış ve ilave hacimler orijinal avlu görünüşünü bozmuştur. Avlu cepheleri de taş, tuğla ve derz dokuya sahip olmalıdır. Bozulmuş plan ve dokuyla günümüze ulaşan yapı, 18. yy içinde Bodrum Hanı ile birlikte bütünleşen cepheleriyle bir çifte han kompleksi durumuyla Kapalıçarşı hanlar bölgesinde önemli olmaktaydı.

Bibi. Güran, *İstanbul Hanları,* 107-108.

GÖNÜL CANTAY

ALİ PAŞA HANI

Küçükpazar'da Unkapanı Caddesi ile Kıble Çeşme Caddesi arasında inşa edilmiştir. Hanın kitabesi mevcut değildir. Mimarı bilinmediği gibi banisi de bilinmemektedir. Yapı görülen özellikleri ile 18. yy'a tarihlenmekte, adının "Ali Paşa Hanı" olarak belirlenmiş olmasıyla olacak, Çorlulu Ali Paşa'ya atfedilmektedir.

Sonradan genişletilerek Atatürk Bulvarı adıyla bilinen kuzey-güney yönün-

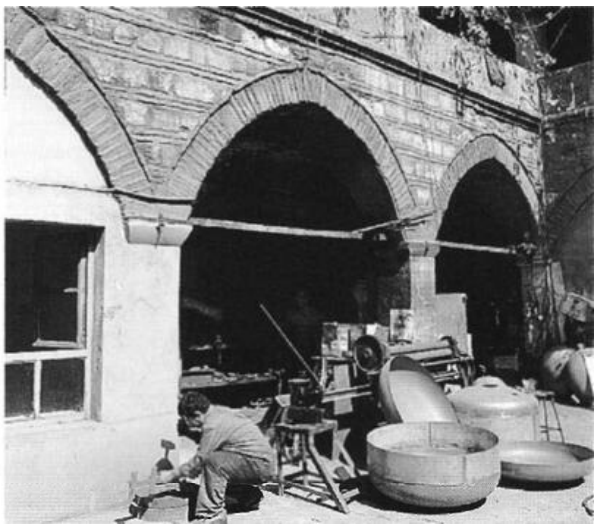

Küçükpazar'daki Ali Paşa Hanı avlusundan iki görünüm.
Nazım Timuroğlu, 1993

de uzanan caddenin doğusunda bulunan yapı, inşa edildiği yıllarda mevcut yol durumuna uygun olarak şekillenmiştir. Bu nedenle bulvar cephesi kısa ve uzun kırık bir şekilde, kuzey ve güneyi düz bitişik nizamda, girişin yer aldığı ve ana cephe olarak Kıble Çeşme Caddesi'yle şekillenen bir plan şemasına sahiptir; yapı tamamen bulunduğu yerin (arsanın) durumuna uydurularak planlanmıştır. Bulvar cephesinde alt katın yola bağlı düzensiz gelişimi üst kat mekânlarının iki noktada konsollarla dışa taşması ile giderilmeye çalışılmıştır.

Hanın planında dış konturlarda görülen farklılıklar iç avluya yansımamışsa da, avlusu köşegenleri ve kenarları (15 ve 17 m) farklı boyutlarda olan bir plan şeması gösterir. İki katlı olarak planlanan yapının avlusu revaklı olup, her iki katta da mekânlar revaklara açılırlar. Üst kat mekânları revak altına birer kapı ve pencere ile açılırken, dış cephelerde de ikişer pencere, cephelerin şekillenmesine katılmıştır. Zemin kat mekânları, yapının dışındaki dükkânlarla aynı duvar ekini paylaştığından dışa pencere ile açılmaz.

İki kat boyunca yer alan revak sisteminde, zemin kat revakları, doğu yönünde bütünüyle kapatılarak depo haline getirilmiş, diğer yönlerde ise avluya açılan mekânların kullanım alam içerisine katılmıştır. Kare kesitli ayakların taşıdığı kemerler tuğla derz dokulu sivri kemer şeklindedir. Zemin kat revakları beşik tonoz örtü sistemine sahiptir. Üst kat revaklarında da aynı yapı malzemesi görülmekte, ancak kemer şekilleri değişerek yuvarlak kemer olmaktadır. Gene, zemin kat mekânları ile üst kat mekânları ve revaklar çapraz tonoz örtü sistemine sahiptir.

Kıble Çeşme Caddesi'ne açılan cephede yer alan giriş, taştan sivri kemerli olup, beşik tonoz örtülü bir koridorla avluya açılır. Solda taş merdivenlerle üst kata çıkılır. Gene solda merdivenin simetrik köşesindeki bir giriş, bu bölgede yer alan ahır mekânına açılır; beşik tonoz örtülüdür.

Ali Paşa Hanı'nm Atatürk Bulvarı'na açılan cephesi kesme taş ve tuğla derz hatıllı olarak örülmüş, aynı dokuyla zemin kat dükkânlarının payeleri de meydana getirilmiş, hafif sivri kemerleri ise tuğla derz olarak yapılmıştır. Üst katta her mekân bu cepheye tuğla derz yay kemerle kavranan dikdörtgen taş söveli ikişer pencere ile belirlenmiştir. Yakın zamanda görmüş olduğu onarımlarla bugünkü şeklini almış olan cephenin alt kısmı, esasında alt kat mekânlarına ait birer penceresi olan düz bir duvar halinde yükselmekteydi. Ancak, cephenin bulvara açılması ile cephedeki alt kat mekânları birer kemerle dışa açılan hacimler durumuna getirilmiştir.

Kıble Çeşme Caddesi'ne uydurulmuş ana cephe, bütünüyle muntazam kesme taş dokuya sahiptir. Yay kemerli alt kat dükkânları arasındaki giriş açıklığı da basık yay kemerli olup üstte çifte kartuş yer alır. Giriş üzerinde belirgin cephe özelliği olarak taş konsollar üzerine taşan ve çift pencereli mekân cepheye hâkim bir şekilde yer alır. İki tarafta ise üst kat mekânlarının pencereleri bu cepheyi ifadelendirir. Bu giriş kapısı üzerindeki taşkın mekân, mescit fonksiyonunu yüklenmiştir. Üstten, cepheyi sınırlayan kirpi saçak yer yer ve dış örtü sistemi zaman içinde değişmiştir. Avlu cepheleri ise taş, tuğla derz dokulu olup bunların gene kirpi saçak bordürüyle sınırlandığı anlaşılmaktadır.

Bibi. Güran, *İstanbul Hanları,* 105-107; G. Güreşsever (Cantay), "Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi", (yayımlanmamış doktora tezi), İst., 1975.

GÖNÜL CANTAY

ALİ PAŞA KEMERİ

Metris Çiftliği'nin 750 m kadar güneydoğusu veya Avasköy Kemeri'nin 750 m kuzeydoğusunda, Ayvalı Dere'nin batı kolunda bulunup üzerinden Beylik ve Süleymaniye suyollarının künkleri geçer.

Ali Paşa Kemeri'nin kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Eskiden mevcut olan "maşallah" yazısının altında 1205/1790-91 tarihi görülmektedir.

Ali Paşa Kemeri iki katlıdır, altta altı, üstte ise sekiz gözü vardır. Bu kemer gerek 1748 tarihli ve ölçekli Beylik Suyu haritasında ve gerekse ölçeksiz 1750-1800 arasında yapılmış olan Süleymaniye suyollarına ait haritada gösterilmemiş, yerine Ayvalı Dere'nin daha yukarısında üç gözlü, bir katlı küçük bir kemer çizilmiştir. Anlaşıldığına göre bu üç gözlü kemer harap olmuş, yerine daha aşağıda iki katlı bugünkü Ali Paşa Kemeri yapılmıştır.

Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı III. Ahmed Bölümü'nde mevcut 1816 numaralı ve 1016/1607 tarihli haritada 59 numara ile gösterilen "Ali Paşa suyu başıdır" şeklindeki yazıdan, Ali Paşa Kemeri'nin adının bu sudan geldiği anlaşılmıştır. Ayrıca Millet Kütüphanesindeki 1584 tarihli haritada Ali Paşa suyundan bahsedilmiştir. 1859 tarihinde yapılan Köprülü haritasında kemerin adı "Şirinkemer"dir. Buradan da anlaşılacağı üzere bu kemer adını Ali Paşa Memba'mdan almıştır. 16. yy'da yaşayan bu kişinin hangi Ali Paşa olduğu bilinmemektedir.

Bu kemerin O. Dalman tarafından 1930'da çekilen fotoğrafındaki durumunun bugünkü ile kıyaslanmayacak kadar iyi olduğu görülmektedir. Dalman'm kitabındaki fotoğrafta kemerin güney yüzünde, dördüncü ve beşinci üst gözlerin arasında dairesel bir madalyonun içerisindeki "maşallahTn altında "sene 1205" tarihi yazıldığı açıkça görülmektedir. 1979'da çekilen fotoğraflarda madalyonun çerçevesinin sağlam durduğu ve "maşallah" yazısının ise düştüğü tespit edilmişti. Ancak 16 Mart 1989' da çekilen fotoğraflarda madalyonun kenarları ile kemerin birçok yeri yıkılmış ve tümü yıkılmaya yüz tutmuştur. Kemerde yalnızca moloz taşların kullanılması, kesme taşlara kenet yapılma-

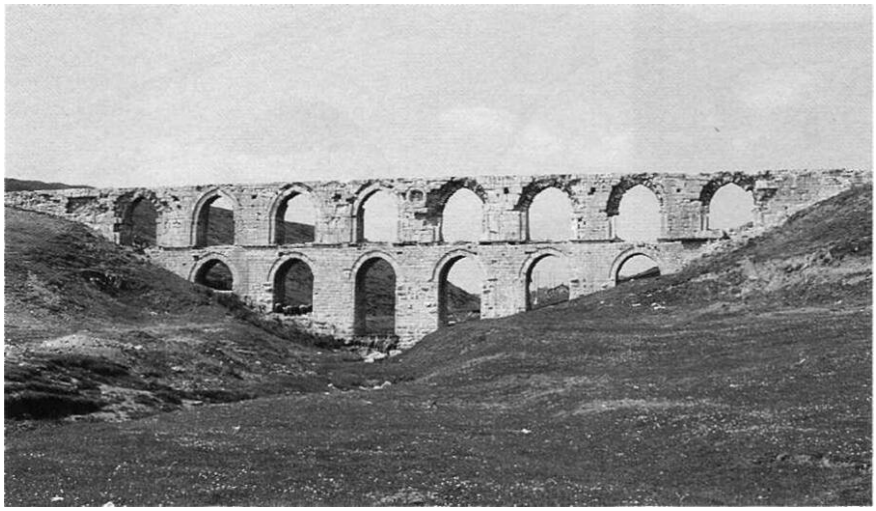

Ali Paşa Kemeri
Kâzım Çeçen

ması yıkılmanın hızını artırmıştır. Üst gözlerin tabanındaki kornişlerin açıklıklar arasındaki bölümleri ise tamamen dökülmüştür. Kemerin kuzey tarafı, yani memba tarafı güneye nazaran çok daha harap durumdadır, kornişler sökülmüş, kaplamalar dökülmüş, alt kemerlerden sol sahilde iki, sağ sahilde ise bir gözün kemerleri yıkılmıştır. Kısa bir gelecekte bu kemer bir yıkıntıdan ibaret olacaktır. Gözlerin üzerindeki künkler dâhi sökülmüş, yalnızca harç içerisindeki izleri kalmıştır. Künklerin her iki sahildeki kalıntılarına rastlanmaktadır.

Ali Paşa Kemeri'nde gözlerin açıklığı 2,70-2,75 m arasında değişmektedir. Duvar kalınlığı 2.50 m olup yukarıdan temele kadar içerdedir, ancak üst kemerlerde bu girinti gözlerin altına kadar devam eder. Bilhassa üst kemerlerin ayaklarında çok iri yontma taşlar kullanılmış fakat hepsi kenetsiz inşa edildiği için dökülmüş veya dökülmek üzeredir.

Bibi. O. Dalman. ***Der Valens Aquädukt in Konstantinopel.*** Bamberg, 1933: Çeçen, ***Halkalı,*** 130-132.

KÂZIM ÇEÇEN

ÂLİ PAŞA KONAĞI

İstanbul'un içinde, son dönemde yapılan konakların en büyüklerinden biridir. Beyazıt'ta Mercan Yokuşu başında, Halic'e ve Boğaz girişine hâkim bir yerde bulunuyordu. Mercan Sarayı da denir.

Üç katlı kagir yapısı ve çok büyük ölçüleri ile bir konaktan çok bir saray görünümünde idi. Aynı yerdeki ahşap konağın yanması üzerine, Abdülaziz tarafından 1865'te masrafı Hazine-i Hassa'dan karşılanmak üzere İstanbul'un siluetine hâkim bir yerde bu muhteşem bina yaptırıldı. Bazı yerlerde konağın İsviçreli mimar G. Fossati tarafından yapıldığı bildirilmekte ise de, 1865 tarihi doğru olduğu takdirde, 1858'de Fossati yurduna döndüğüne göre, bu binanın onun eseri olmasına ihtimal verilemez. Konağın Agop ve Sarkis Balyan kardeşler tarafından yapılmış olması görüşü daha inandırıcıdır. Zaten bu mimarların yaptıkları binalar listesinde, Âli Paşa Konağı da yer alır.

Âli Paşa'mn 1871'cle ölümü üzerine konak değerinin çok aşağısında az miktarda para verilerek ailesinden alınıp, kısa bir süre için şeyhülislamlık (meşihat) makamı olmuştur. Âli Paşa'nın kızı Rukiye Suad Hanım tarafından. II. Abdülhamid'e yollanan ve İbnülemin Mahmtıd Kemal'in^(İnal) yayımladığı dilekçede, konağı Âli Paşa'nın kendi parası ile yaptırdığı bildirilir.

Konak, Abdülmecid'in büyük kızı Fatma Sultana (1840-1884) tahsis edilmişti. Bir süre soma Abdülaziz'in kızları Saliha (1862-1942'ye doğnı) ile Nazime (1866-1895) sultanların beraberce ikamet etmelerine ayrıldı. II. Mahmudün kızı Âdile Sultanın (1826-1899) ölümü üzerine, Fındıklı'daki sahilsarayı Nazime Sultan tarafından istenildiğinde. Saliha Sultan da Mercan Konağı'nın kendisine tahsis edilmesini istemiştir. Fakat iki kardeş arasındaki anlaşmazlık sonunda, 1893'e doğru Hanım Sultanlar bu binadan ayrılmışlar ve Âli Paşa Konağı'na, Mekteb-i Mülkiye'ye öğrenci hazırlayan idadi (ortaokul), Mercan İdadisi adıyla yerleşmiştir. Daha sonra konak, Harbiye Nezaretime devredilerek, Erkân-ı Harbiye (Genelkurmay Dairesi) yapılmıştır. 23 Temmuz 1911'de Beyazıt-Laleli-Aksaray semtlerinin büyük kısmını harap eden Mercan yangınında Âli Paşa Konağı da yalnızca kagir duvarları kalacak surette mahvolmuştur.

Halk arasında "Yanık Saraylar" adıyla tanınan Âli Paşa Konağı veya Mercan Sarayı harabesi İstanbul siluetinin bir alameti olarak öylece, boş pencereleri ile yıllarca durmuş, arada bu koca binanın restorasyonu yapılarak kullanıma tahsisi düşünülmüş, hattâ ihya edilerek büyük üniversite kütüphanesinin buraya yerleştirilmesi teklif edilmiştir. Bunların hiçbiri gerçekleşmeden Vali ve Belediye Başkam Prof. F. Kerim Gökay zamanında, sarayın kalıntısı tamamen ortadan kaldırılmış, açığa çıkan arsası üzerine ahşap barakalar yapılarak, Büyükçarşı (Kapalıçarşı) yangınında dükkânları yanan esnaf buralara yerleştirilmiştir.

Çarşı tamir edilip, esnaf buradan çekildikten sonra barakalar perişan, sefil dükkânlar halinde daha uzun yıllar kalmış, ancak 1985'e doğru, askeri yönetim sırasında, barakalar ile birlikte, konaktan kalmış olan bodrum katı da yıkılmış ve çok derine inen kazıda evvelce burada sütunlu bir Bizans su sarnıcı olduğu görülmüştür. Bugün aynı yerde çok katlı bir otopark vardır.

Âli Paşa Konağı veya Mercan Sarayı, dış mimarisi bakımından bütünüyle Tanzimat üslubu denilen Batı mimari zevkine uygun biçimde yapılmış bir bina idi. Bayezid Kulesi'nin önünde şehir siluetinde heybetli bir göıünümü vardı. Üç katlı olan binanın cepheleri, çıkıntılarla hareketli bir biçime sokulmuştu. Herhalde çok muhteşem olduğu anlaşı-

Âli Paşa Konağı
Ciara E. Clement, *Consîantinople - The City of the Sultans.* Boston. 1895
Semavi Eyice koleksiyonu

lan iç süslemesine dair maalesef bilgi yoktur. Belki Erkân-ı Harbiye olduğu sıralarda çekilen fotoğraflardan bazı şeyler öğrenilebilir.

Konağın yakınında olan 16. yy'a ait Ağa Camii de Âli Paşa tarafından değişik bir mimaride yeniden yaptırılmıştır. O da yangın geçirmesine rağmen yakın tarihlerde ihya edilmiştir. Evvelce Âli Paşa Konağı'nın önündeki caddeye Fuad Paşa'nın adının verilmesi de belediye ilgililerinin İstanbul'da sokakların adlandırılmasından keyfi davranışlarının bir örneğidir.

Bibi. *Resimli Kitap,* no. 31. Haziran 1327 (Eylül'de yayımlanmıştır); inal, *Son Sadrazamlar,* **I,** 35; *İSTA,* II, **696-698;** Tuğlacı, *Balyan Ailesi,* **206.**

SEMAVİ EYİCE

ALİ PERTEK CAMÜ

bak. HAMAM CAMİİ

ALİ POYRAZOĞLU TİYATROSU

Tiyatro sanatçısı Ali Poyrazoğlu'nun kurduğu, çalışmalarına 1972'de Küçük Sahne'de(->) başlayıp, günümüzde Sıraselviler'de Clup 12'de devam eden tiyatro topluluğu.

Gülriz Sururi-Engin Cezzar Topluluğu'ndan ayrılan Ali Poyrazoğlu, 1972-1973 sezonunda Ali Poyrazoğlu Tiyatrosu'nu kurdu. Topluluğun ilk oyunu olan, Umur Bugay'm yönettiği Aziz Nesinin *Hakkımı Ver Hakkı* eseri, Küçük Sahne'de sergilendi. Topluluğun ilk kadrosu Ali Poyrazoğlu, Korhan Abay, Güzin Özipek, Işık Yenersu, Aydemir Akbaş, Semra Savaş, Turgut Savaş, Alpay İzer, Jale Onat, Ahmet Sezerel'den oluşuyordu.

Topluluk 1980'e kadar çalışmalarını Küçük Sahne'de sürdürdü. *İpteki, Eski Çamlar Bardak Oldu, Canavar Cafer, Amerikano, Gözlerimi Kaparım Vazifemi Yaparım, Deliler Boşandı, Dur Konuşma Sus Söyleme, Bizim Sınıf, İsteyenin Bir Yüzü Kara, Yedi Deliler* topluluğun bu dönemde oynadığı oyunlardan bazılarıdır.

1980-1981 sezonunda Şişli'deki Ümit Tiyatrosu'na taşınan topluluk, değişik sezonlarda yeniden sahnelenen *Çılgınlar Kulübü* (1981 Avni Dilligil Ödülü) ve *Sevimli Kanguru* adlı çocuk oyunu ile seyirci karşısına çıktı. Ancak sezon sonunda Ümit Tiyatrosu'nun yıkılması üzerine topluluk Harbiye'deki Kenter Tiyatrosu'na taşındı. Kenter Tiyatrosu'nda *Deliler Boşandı, Hayvanat Bahçesi, Oğlum Çiçek Açtı, Orkestra* (1986 Ankara Sanat Kurumu Ödülü) adlı oyunları sahneledi. Daha sonra Sıraselviler'deki Clup 12'ye geçen topluluk, burada eski oyunlarının yanısıra *Hoşçakal İstanbul,* (1986 Ulvi Uraz Ödülü), *Dünyalar* (1988), *Uzakta Piyano Sesleri* (1992 Avni Dilligil Ödülü), *Ali Harikalar Diyarında* (1993) adlı oyunları sahneledi.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

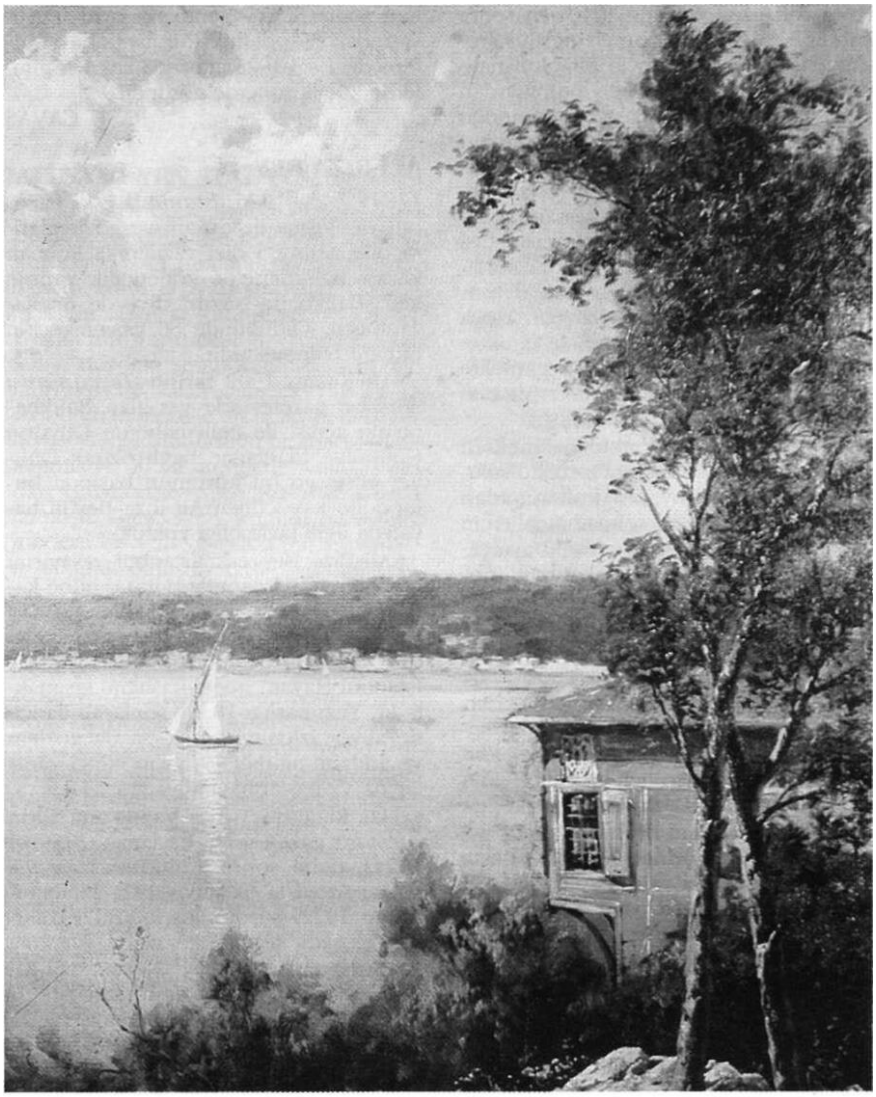

Hoca Ali Rıza'nın bir tablosu: "Paşabahçe'den Boğaz", 1923, suluboya, 33x50 cm.
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

ALİ RIZA (Hoca)

(1858, İstanbul - 30 Mart 1930, İstanbul) İstanbul manzaralarıyla tanınmış Türk ressam. Üsküdar Ahmediye'de doğdu. Bazı kaynaklarda doğum tarihi 1864 olarak verilir. Babası hat sanatına meraklı Üsküdarlı süvari binbaşı Mehmet Rüşdi Bey'dir.

Resme olan ilgisi, Mekteb-i Harbiye'de okurken yoğunlaştı. Resme meraklı birkaç arkadaşı ile birlikte Harbiye'de bir resimhane (atölye) açılmasına önayak oldu. İlk ciddi resim derslerini burada, ünlü asker ressamlardan, hocaları Osman Nuri Paşa, Fransa'da eğitim görmüş Miralay Süleyman Seyyit'ten ve Mösyö Kez adıyla bilinen Fransız kökenli yabancı bir ressamdan aldı.

1883'te Harbiye Mektebi'nden mezun olduktan bir süre sonra Osman Nuri Paşa onu yardımcılığına getirdi. 1895'te kolağası rütbesiyle resim öğretmenliğine atandı. Bu dönemde resim eğitimi için İtalya'ya gönderilmesine karar verildiyse de Napoli'de çıkan kolera salgını nedeniyle bu eğitim mümkün olamadı. Sağlık durumu yüzünden emekli olduğu 1911'e kadar mektep hocalığı görevini sürdürdü. Birçok asker ressamın yetişmesine katkıda bulundu. Emekliliğinden sonra da çeşitli liselerde hocalık yaptı. Hoca Ali Rıza, bir dönem Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin başkanlığını da üstlendi; cemiyetin çıkardığı dergide yazılar yazdı.

Hoca Ali Rıza, en çok İstanbul'un çeşitli köşelerinden yaptığı peyzajlarla tanınır. Tipik bir açık hava ressamıdır. "Kırkambar" diye nitelediği malzeme kutusuyla doğaya açılır, büyük bir keyifle gününü İstanbul'un çeşitli görünümlerini resmederek geçirirdi. Çamlıca'dan bakış, Üsküdar'ın eski ahşap evleri, Kız Kulesi, Karacaahmet Mezarlığı, Osmanlı çeşmeleri, Fenerbahçe, sahil yalıları, Beykoz, onun tipik konularıdır.

Resimlerinde 19. yy Fransız resminin, Corot, Courbet, Fransız Barbizon Okulu'nun etkilerinin görülmesine karşın,

Hoca Ali Rıza, özellikle 1910'dan sonra kendine özgü bir yoruma ulaşmış, resimdeki üslup ve tavrıyla bir okul haline gelmiştir. Titiz, belgeci, ayrıntılardan vazgeçmeyen canlı fırçasıyla kendinden önceki soğuk, fotoğrafik etki uyandıran anlayışlarından ayrılır. Konu olarak figüre ve natürmorta fazla ilgi göstermemiştir. Asıl alanı manzara ressamlığıdır. Aynı zamanda büyük bir desen ustası olan ressamın öğrencileri için hazırladığı taşbaskı albümlerde yer alan desenleri bu ustalığını çok iyi yansıtır. Hoca Ali Rıza, resimlerinde Osmanlı karakterini özellikle vurgulamış, yitip gitmekte olan değerleri, yaşantı biçimlerini olabildiğince belgelemeye çalışmıştır.

Hoca Ali Rıza, teknikte gelenekten ve denenmişten yanaydı. Özellikle suluboya ve guvaş boyaları kullanmadan önce dener, güneşte solmadığına emin olduğu boyalarla çalışırdı. Yağlıboya çalışmalarında, şeffaf boya katmanlarından oluşan "glase" tekniğini kullanırdı. İzlenimcilerin (empresyonistler) rağbet ettiği kalın boya tekniğine, dökülme ve çatlama tehlikeleri taşıdığı endişesiyle hiç yanaşmadı.

Türk resmindeki imzasız resimler sorunu, Hoca Ali Rıza için geçerli değildir. İmzasız resmi hemen hemen yok gibidir. En küçük krokisini dahi imzalamıştır.

İlk toplu sergisi ölümünden üç yıl sonra 1933'te Eminönü Halkevi'nde açılmış, bu sergide yaklaşık iki yüz eseri sergilenmiştir. 1956'da Ankara Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde açılan sergisinde ise 441 eser yer almış, bu eserler 19ö0'ta Milli Kütüphane tarafından satın alınmıştır.

Üretken bir sanatçıdır. Suluboya, guvaş, pastel, desen ve yağlıboya tekniği ile oluşturduğu binlerce eseri bugün başta Milli Kütüphane olmak üzere çeşitli müze, banka ve özel koleksiyonlarda yer almaktadır.

Manzara alanında, Halil Paşa ile birlikte Türk resminin en önemli temsilcilerinden biri olan Hoca Ali Rıza'nm eserleri, bugün müzayedelerde yüksek fiyatla alıcı bulmaktadır.

Bibi. Boyar, ***Türk Ressamları;*** N. İslimyeli, ***Türk Plastik Sanatlar Ansiklopedisi,*** Ankara, 1967; K. Erhan, ***Hoca Ali Rıza,*** Ankara, 1986.

AHMET ÖZEL

ALİ RIZA (Sepetçi)

(1860, İstanbul - 19 Aralık 1928, İstanbul) Ortaoyunu ve tuluat oyuncusu. Oyuna çıkmadığı zamanlar İstanbul Süvrikapidaki sepetçi dükkânmda asıl işi olan sepet örücülüğü yaptığı için "Sepetçi" adıyla da anılırdı. Önceleri ortaoyunlarında oynadıktan soma, 1880' lerde Abdürrezzak Efendi'nin Handehane-i Osmani Topluluğu'nda çalıştı. Kel Hasan Efendi'nin Hayalhane-i Osmani ve Şevki Efendi'nin Eğlencehane-i Osmani topluluklarında komik, ortaoyununda ise aptal rollerine çıktı. Kavuklu'ya çıktığı da olmuştur. II. Meşrutiyetin ilanından sonra Şevki Efendi'nin oynadığı tiyatroda bir topluluk kurduysa da yürütemedi. 1923-1925 arasında çekilen filmlerde küçük rollerde göründü.

RAŞİT ÇAVAŞ

ALİ RIZA BEY

(1845 ?, ? - 1926, İstanbul) Eski İstanbul yaşayışına ilişkin anı ve gözlemlerini dile getirdiği dizi yazılarıyla tanınan yazar. Balıkhane'de yöneticilik yaptığı için "Balıkhane Nazırı" diye de ün kazanmıştır. Öldüğünde 80 yaşını geçkin olduğu bilinmektedir.

18 Kasım 1902 tarihli *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yer alan Balıkhane'nin açılışı ile ilgili haberde Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bağlı olarak faaliyet gösteren bu kurumun başında bulunduğu kaydedilen Ali Rıza Bey'in hayatıyla ilgili fazla bilgi yoktur.

Ali Rıza Bey eski İstanbul yaşayışını iyi bilen ve yazılarında bunu o güne kadar çok az denenmiş bir yolla yansıtan yazarlardandır. Gazetelerde yayımlanan dizi yazıları "Onüçüncü Asır-ı Hicrîde İstanbul Hayatı" genel başlığını taşımaktadır. Yazı başlığı 18. yy sonlarım da içine alıyor izlenimi veriyorsa da gözlem ve anıların ağırlığı 19- yy'ın ikinci yarısı ile 20. yy başlarına aittir.

Ali Rıza Bey, dizi yazılarına ilkin *Alemdar* gazetesinde başlamış (8 Şubat 1921). daha sonra aralıklı olarak *Peyâm-ı Sabah'ta.* (9 Mayıs 1921-25 Kânunusani 1922) sürdürmüştür. Bu yazılardan bazıları, somadan yazarın evrakına sahip olan şair ve yazar Necip Fazıl Kısakürek (1905-1983) tarafından *Büyük Doğu* dergisinde de yayımlanmıştır. Çoğu gazete sayfalarında kalan bu yazıların bir bölümü gazeteci, yazar Niyazi Ahmet Banoğlu (1913-1992) tarafından sadeleştirilmiş, birtakım açıklayıcı notlar eklenerek *Bir Zamanlar İstanbul* (ty) adıyla kitaplaştırılmıştır.

Bir Zamanlar İstanbul'da mahalle çocuklarının oyunları, mahalle mektepleri, devlet memurlarının niçin cahil kaldığı, İstanbul esnafı tütüncüler, bedestenliler. kaşıkçılar, mürekkepçiler, çubukçular, tespihçiler, balmumcular, inciciler, doğramacılar, ciltçiler, çiniciler, çatma, kilim ve halı satanlar, 1863'teki Sergi-i Umumi-i Osmanî, İstanbul sokaklarının nasıl temizlendiği. İstanbul tabakhaneleri, saraçlar, simkeşler, tuzcular, balıkçılar, kasaplar, ekmekçiler, narh, Tiryaki Çarşısı, tiryakilerin hayatı, muşamba fenerciler, divitçi esnafı, tiryaki kahvehaneleri ve tiryakiler, esrarkeşler ve meczuplar, sebilciler, dilenciler, kopuklar, tulumbacılar, köşklüler, küplü takımı, doğum âdetleri, lohusa eğlenceleri, kurşun dökme, çocuk dili, aile kavgaları, ramazan âdetleri, eğlenceler, mesire yerleri, Karagöz ve ortaoyunu sanatçıları, hokkabazlar, cambazlar, çengiler, nüktedanlar, musahipler, nedimler, musiki üstatları ve meyhane âlemleriyle ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Ali Rıza Bey'in, *Peyâm-ı Sabah'ta. aynı* genel başlık altında yayımlandığı halde *Bir Zamanlar İstanbul* 'a alınmayan "Saray Âdetleri" ve "Balık Musahabeleri" başlıklı yazıları da vardır.

Bir söyleşi rahatlığı ve anı lezzeti ile kaleme alınmış olan bu yazılar, İstanbul folkloru, tarihi ve şehrin eski çehresi bakımından kaynak niteliği taşımaktadır.

Bibi. Ali Rıza, "Saray Âdetleri", ***Peyâm-ı Sabah,*** (24 Kânunıevvel 1921-6 Kânunısani 1922); ay "Balık Musahabeleri". ***Peyâm-ı Sabah,*** (23-25 Kânunısani 1922); ay, "19'uncu Asırda İstanbul", ***Büyük Doğu,*** S. 59-87, (18 Nisan 1947-2 Nisan 1948); ay, "Eski Ramazan Âdetleri". ***Büyük Doğu,*** S. 55-62 (11 Mayıs-29 Haziran 1951); ***İSTA,*** IV, 2011-2015; ***İKSA,*** II, 688.

M. SABRİ KOZ

ALİ RIZA BEY (Kaptanzade)

(1881, İstanbul - 15 Şubat 1934, Edremit) Besteci. Mecidiye Kruvazörü süvarisi Miralay Mehmed Bey'in oğludur. Babası kaptan olduğu için "Kaptanzade" lakabıyla anılmıştır. Çocukluğundaki kısa bir süre dışında bütün ömrü İstanbul'da geçti. Öğrenimini tamamladıktan sonra İstanbul gümrüğünde memur olarak çalıştı, ayrıca öğretmenlik yaptı. Bir ara amatör olarak Karagöz oynattı. Karagözü Sevenler Cemiyeti'ne başkan oldu.

Besteci, icracı ve aktör olarak tanınan Ali Rıza Bey musikiye 14 yaşında kanun çalarak başladı, daha sonra piyano öğrenerek Batı müziği etkileri taşıyan eserler besteledi. Geleneksel Türk musikisinde sahne musikisi örnekleri yaratmak amacıyla Musahibzade Celal, Muallim İsmail Hakkı Bey ve Fahri Kopuzla birlikte 1919'da kurdukları İstanbul Operet Heyeti'nin çalışmalarına önemli katkılarda bulundu. "Macun Hokkası" ve "İstanbul Efendisi" operetleri, zamanında çok sevilmişti; Ali Rıza Bey bestelediği bu operetlerde aktör olarak da rol almış, çok başarılı olmuştu. Operetleri dışında şarkı, fantezi, fokstrot ve marş türlerinde eserleri vardır. Kürdilihicazkâr ("Her tel saçı bir ter dudağın değdiği yerdir"), acemkürdi ("Leyi olur ki hüzn içinde her nefes bir âh olur"), hicaz ("Âşıkım dağlara kurulu tahtım"; "Ufuklara yaslanmış yorgun dağlar sırayla"; "Eğilmez başın gibi gökler bulutlu efem"); segah ("Gel gitme kalmasın gözüm yollarda"), nihavend ("Issız gecede ben yine hicranı düşündüm"; "Benim gönlüm sarhoştur yıldızların altında") şarkı ve fantezileri sevilen, günümüzde de okunan eserlerinden bazılarıdır.

İSTANBUL

ALİ SAMİ (Bahriyeli)

(?, İstanbul - ?, Selanik) Fotoğrafçı. Hayatı ile ilgili fazla bilgi yoktur. 1892'de Mekteb-i Bahriye-i Şahane ve Leyli Tüccar Kaptan Mektebinin, inşaiye sınıfından deniz teğmeni olarak mezun oldu. Yüzbaşılığa kadar yükseldi. Ali

Sami Bey, "Bahriyeli Ali Sami" diye anılır. Bu lakap kendisine, yine saray için çalışan, Mühendishane-i Berri-i Hümayun'dan mezun Ali Sami Aközer'le(->) aynı adı taşıdığından, karışıklığı önle-

Bahriyeli Ali Sami
Engin Çizgen koleksiyonu

Bahriyeli Ali Sami
Engin Çizgen koleksiyonu

mek için verildi. Darülaceze'de başfotoğrafçılık ve Mekteb-i Bahriye'de fotoğraf hocalığı yapan Ali Sami, Osmanlı donanmasının pek çok fotoğrafım ve İstanbul'a gelen yabancı amirallerin ve donanmaların fotoğraflarını çekti. 1893'te *Mebadi-i Usul-i Fotoğrafya* adlı bir kitap yayımladı. Dönemin fotoğraf tekniklerini içeren kitap, II. Abdülhamid'e ithaf edildi.

Ali Sami, 1897'den sonra Yıldız Sarayında açılan serginin müdürlüğünü yaptı. Daha sonra II. Abdülhamid'in yaverliğine getirildi ve saray fotoğrafçısı oldu. Bu dönemde padişah için pek çok albüm hazırladı. Özellikle bahriye için çok değerli belgeler olan bu albümler nedeniyle, üçüncü dereceden Osmani, dördüncü dereceden Mecidi nişanı ve sanat madalyası ile ödüllendirildi.

Ali Sami II. Meşrutiyetin ilanından sonra, subaylıktan uzaklaştırıldı. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin 2 Ağustos 1909 tarihli sayısında bahriye fotoğrafçısı Ali Sami Bey'in bir hafiye olduğu belirtilerek padişah yaverliğinden alındığı ve İskenderun liman reisliğine tayin edildiği bildirilmektedir. Bu arada Mısır'a kaçan Ali Sami'nin fotoğraf makinesini de yanında götürdüğü anlaşdmaktadır. 28 Ağustos 1909 tarihli *İkdam* gazetesinde Ali Sami'nin beraberinde götürdüğü devlet malı fotoğraf makinesinin bedelinin, kaçağın haciz edilen mallarından tahsil edileceği haber verilmektedir.

Ali Sami, milli mücadelenin başladığı sıralarda tekrar Anadolu'ya gelerek, Bandırma'da beş sayı yayımlanabilen *Adalet* adında bir gazete çıkardı. Bu gazete ile II. Abdülhamid devrini savundu, Milli Mücadele'ye karşı çıktı.

Kurtuluş Savaşı başladığında ise, önce İzmir'e, oradan da Selanik'e kaçtı. 1924'te hazırlanan ve Kurtuluş Savaşina karşı çıktıkları için Türkiye'ye dönmeleri yasaklanan "yüzellilikler" listesinde yer alan Ali Sami Selanik'te öldü.

ENGİN ÇİZGEN

ALİ SAMİ YEN STADYUMU

Mecidiyeköy'de, Galatasaray Spor Kulübü'nün yönetiminde bulunan, kulübün kurucusu ve 1 numaralı üyesi Ali Sami Yen'in adını taşıyan stadyum. Taksim Stadimn 1940'ta yıkılıp yerinde İnönü Gezisi'nin yapılması üzerine, sahasız kalan Beyoğlu semti kulüpleri için, Mecidiyeköy'de, Likör Fabrikasimn yanında bulunan Tekel'e ait arazi Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü tarafından satın alınmış ve 30 yıl müddetle, yıllığı 1 liradan Galatasaray Spor Kulübü'ne kiralanmıştı. Galatasaray kulübü bu sahada modern bir stad ve velodrom yapılmasını taahhüt etmişti. Stadın yapımına ancak 1943'te başlanabildi. Araya II. Dünya Savaşimn en karanlık günlerinin girmesi nedeniyle saha küçük açık tribünlerle çevrilebildi. Buna rağmen saha açıldı ve 1945'ten itibaren resmi maçlar oynanmaya başladı. Ancak inşaatın Galatasaray Spor Kulübü'nün maddi imkânlarıyla yürütülemediği görüldüğünden iş Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğüne devredildi. Stadın inşası duraksamalarla sürdü ve ancak 1964'te tamamlanabildi.

Stadın açılışı 20 Aralık 1964'te Türkiye-Bulgaristan milli maçıyla yapıldı. Açılış töreninde büyük izdiham yüzünden Büyükdere Caddesi tarafındaki açık tribünden yüzlerce kişinin alt kata düşerek yaralanması üzücü bir olay teşkil etti. 1965'te ışıklandırılarak bir süre gece maçları da oynanan stadın aydınlatma sistemi 1993'te yenilendi ve yeniden gece maçları oynanmaya başladı. Yaklaşık 40.000 seyirci kapasiteli Ali Sami Yen Stadı İstanbul'un en büyük stadyumlarından biri olarak bugün de hizmetini sürdürmektedir.

CEM ATABEYOĞLU

ALİ SOFÎ

(15. yy) Özellikle celi sülüste ünlü hattat. Edirneli hattat Yahya Sofî'nin oğludur. Hayatı hakkında bilgi çok azdır. Yazıyı babasından öğrendi. Her çeşit yazıda usta idi. Eserlerinden II. Mehmed (Fatih) döneminde (hd 1451-1481) yaşadığı anlaşılıyor. Mezarı Karacaahmet'te Şeyh Hamdullah'ın mezarının yakınındadır.

Bildiğimiz imzalı kitabeleri şunlardır: Ayasofya'nın arkasında Bâb-ı Hümayun kemeri aynasında müsenna besmele ve lnne'1 müttekîne..." ayeti, kapı kemeri üstünde girift celi sülüsle inşa kitabesi, sağda dairevi ve müsenna tarzda "Nasrun min Allah" ayeti ile solda aynı tarzda ketebe kıtası. Fatih Camii'nin üç parçadan ibaret olan inşa kitabesi. Bu kitabe sağda yedi satırla başlayıp kemer üstünde iki satır halinde devam etmekte, solda yine yedi satırla sona ermektedir. Hattatın Bâb-ı Hümayun'daki imzası "Ali bin Mürid es-Sofî" Fatih Camii'nin kitabesinde de "Ali bin es-Sofî" şeklindedir. Sofî kelimesi künyedir, mürid ise bir ad olmayıp sıfattır. Yani birinci imzanın anlamı, "Sofî'nin müridinin oğlu" ikincisininki ise "Sofî'nin oğlu Ali"dir.

Bilhassa Bâb-ı Hümayun'da müsenna ayet ile kitabede harfler, yazı kurallarına uygun ve hem teker teker hem de bir-

Ali Sofî'nin Bâb-ı Hümayun kemeri aynasındaki inşa kitabesi. *Erkin Emiroğlu. 1993*

leşmiş durumlarıyla güzeldir. Ali Sofi'nin ustalığını anlamak için, Bâb-ı Hümayunun Topkapı Sarayı tarafında, celi sülüsün en gelişmiş çağında yani 19. yy'rn sonunda Abdülfettah Efendi tarafından yazılmış olan diğer müsenna "inne'l-müttekîne..." ayetine bakmak kâfidir.

Ali Sofi, devrini aşan bir hattattır. Celi sülüs onun elinde hemen hemen kemal derecesine yükselmişken, sonraki asırlarda duraklamış, hattâ gerilemiş, ancak 19. yy'da yetişen Mustafa Rakım'm elinde yeniden güzelleşmiştir.

Bibi. Müstakimzade, *Tuh/e.* 333; Nefeszade İbrahim, *Gülzar-ı Savab,* İst., 1939. s. 17; E. H. Ayyerdi, *Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı,* İst., 1953. s. 16-21.

ALİ ALPARSLAN

ALİSUAVİ

(Kasım/Aralık 1839, İstanbul - 20 Mayıs 1878, İstanbul) Gazeteci, yazar, fikir adamı. Yazarlığı kadar eylemciliği ile de tanınır. Medrese kültürü ile Batı kültürünü bağdaştırmaya çalışan yeni Osmanlı tipinin örneklerindendir. Yoksul bir ailenin çocuğuydu. Davutpaşa Rüştiyesini bitirdi. Bir süre Bâb-ı Seraskeri'de memurluk, ardından Simav, Bursa, Sofya ve Filibe'de rüştiye öğretmenliği yaptı. Filibe'deki görevinden devlet yönetimini eleştiren konuşmaları yüzünden uzaklaştırılınca İstanbul'a gelip gazetelerde yazar olarak mücadeleye girişti. *Muhbir* 'deki sert eleştirileri üzerine 1867'de Kastamonu'ya sürüldü. Kısa süre sonra Paris'e kaçıp Mustafa Fazıl Paşa'nın yanında toplanmış olan Namık Kemal ve Ziya Bey'e (Paşa) katıldı. Yeni Osmanlılar'ın yurtdışındaki ilk gazetesi olan *Muhbir'i* orada yayımlamaya başladı (31 Ağustos 1867). Bir süre sonra beliren anlaşmazlık üzerine onlardan ayrıldı. 1869'da Paris'te *Ulûm* gazetesini çıkardı. 1870'te *Kamusu'l-Ulüm ve'l-Maarif* 'yayınıyla Türkçe ilk ansiklopedi örneğini verdi.

Ali Suavi
İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı

Bireysel davranışı tercih eden Ali Suavi, Ali Paşa'nın ölümünden (1871) sonra çıkan aftan yararlanmadı. Avrupa'da kaldı, ancak 1876'da V. Murad tahta çıktıktan sonra İstanbul'a döndü. *Basiret'te* Midhat Paşa aleyhindeki yazılarıyla yeni Sultan II. Abdülhamid'in dikkatini çekti ve Ocak 1877'de Mekteb-i Sultani (bugün Galatasaray Lisesi) müdürlüğüne getirildi. İngiliz eşiyle yaşantısı ve okuldaki alışılmamış davranışları tepkiler topladığından Aralık 1877'de görevinden alındı. Rus ordularının İstanbul kapılarına dayanmış olduğu bir sırada, *Basiret* gazetesinde, devletin içine düştüğü güçlüklerden kurtulmanın yolu bulunduğunu, bunu üç gün sonra açıklayacağını yazıp herkesi o tarihli gazeteyi okumaya davet etti. O gün bazı Rumeli göçmenlerini ayaklandırıp Çırağan Sarayı'm bastı ve akli denge bozukluğu sebebiyle tahttan indirilmiş olan V. Muradı tekrar padişah yapmaya çalışırken öldürüldü (bak. Çırağan Olayı).

Ali Suavi Tanzimat'ın gündeme getirdiği Doğu-Batı sentezinde, bir yandan saf ve temiz bir İslamı, İslami adaleti savunurken, öbür yandan Kuranın Türkçeye çevrilmesinden, Türkçülükten bahsedebiliyordu. Bunların İstanbul'da medreseliler ve softalar arasında yayılması ve devrimci eylemlere dönüşmesinde (kanun-ı esasi istemek gibi) şüphesiz etkisi oldu. Bu yüzden M. C. Kuntay, onu "Sarıklı İhtilalci" olarak niteler. Ali Suavi'nin uzun süren bir etkisi de V. Murad'ı tahta çıkarma girişimiyle II. Abdülhamid'de "Murad psikozumu kökleştirmesinde görülür.

Bibi. I. H. Danişmend, *Ali Suavi'nin Türkçülüğü,* İst.. 1942; M. C. Kuntay, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi,* ist., 1946; F. R. Atay, *Başveren Bir İhtilalci.* İst.. 1954; N. Akbayar, "Ali Suavi", *TDEA,* I, 116-117; I. Doğan, *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi.* İst.. 1991.

İSTANBUL

ALİ SÜREYYA

bak. KALEMCİOĞLU, ALİ SÜREYYA

ALİ UFKÎ BEY

(17. yy) Leh asıllı Osmanlı besteci, nota yazarı, çevirmen. Polonya (Leh) kökenli olup asıl adı Wojciech Bobowski'dir. Batı kaynaklarında adı daha çok Albeıt Bobowski ve Albertus Bobovius diye geçer. Din değiştirince Ali adını almıştır; "Ufkî", şiirlerinde kullandığı mahlasıdır. Kimi kaynaklarda lólO'da Polonya'nın Lwow şehrinde doğduğu beliıtilirse de bugüne kadar hayatı, doğum, ölüm tarihi ve yeri hakkında kesin bilgi elde edilememiştir.

Soylu bir aileden geldiği söylenir. Çocukluğu ve öğrenim hayatı konusunda da aydınlatıcı bilgiler yoktur. Ancak eserlerinden, muhtemelen esir olarak İstanbul'a gönderilmeden önce iyi bir öğrenim gördüğü, birçok dil öğrendiği anlaşılmaktadır.

İsveç'in o dönemdeki İstanbul sefirlerinden Claes (Nicholas) Ralamb, kendisinden dinlediğine göre, onun l645'te Osmanlı-Venedik Savaşinda Osmanlılara esir düştüğünü, sarayda Enderun'a alınarak yetiştirildiğini ve burada on yıl hanendelik ettikten sonra padişah tarafından azat edilerek sipahi ulufesi aldığını yazar. Kendisi de, Sultan İbrahim (hd 1640-1648) ve IV. Mehmed dönemlerinde (hd 1648-1687) sarayda görev aldığını, Enderun'da bilim, fikir ve sanat alanlarında yeteneğini geliştirdiğini belirtir. Genel bilgilerin yanısıra Doğu ve Batı musikisini öğrendiğini, kısa sürede santur çalmakta usta olduğunu, Ufkî mahlasıyla şiirler yazdığını, musiki eserleri bestelediğini yazar. İçoğlanı ve musikici olarak on dokuz yıl kadar sarayda kaldı, yetenekleriyle dikkati çekti. Divan-ı Hümayun'da tercümanlık görevinde bulundu. Çeşitli kaynaklarda on yedi dil bildiği belirtilir. l675'te İstanbul'da öldüğü tahmin ediliyor.

Çok yönlü bir kişiliği olan Ali Ufkî Bey İstanbul'da musiki eserleri bestelemiş, bunlan *Şiir ve Şarkı Mecmuası* (Paris Bibliothèque Nationale, AF 292) ile Ali Ufkî Edvarı diye bilinen *Mecmua-i Saz ü Söz* 'de (Londra British Museum, Sloane 3114) toplamıştır. Bu eserler, kendi besteleri dışında, 17. yy saz ve söz, dini ve dindışı musiki eserleri ile halk ezgilerinin notalarım verdiği için Türk musikisi tarihi açısından büyük önem taşır. Saray ve İslami gelenek ve göreneklere ilişkin bir yapıtı olan *Serai Endenim Cive Penetrale deli' Serraglio detto Nuovo del G. Stie Re Oltomani* (Londra British Museum, Harleian 3409) 17. yy'da İstanbul'da saray hayatı, Enderun örgütü, orada verilen eğitim ve öğretim ile günlük hayat ve Türk musikisi hakkında yazılmış gözlem ürünü değerli bir belgedir. l643'te İstanbul'da kaleme aldığı bir Latince-Türkçe konuşma kitabı (Paris Bibliothèque National, FT **216)** ünlüdür. İstanbul'da çevirdiği en ünlü yapıtı Kitab-ı Mukaddes çevirisidir; birçok kez gözden geçirilip düzeltilen bu çeviri günümüze kadar kullanılmıştır. Eski Ahid, Yeni Ahid ve Apokripha'dan meydana gelen bu çeviriyi Ali Ufkî Bey Hollanda'nın İstanbul sefiri Levinus Warner'in isteği ve onun para yardımı ile gerçekleştirmiştir. Eski Ahid'deki Ezra ve Yeremya kitaplarından bir bölümü eksik olan yazma, Leiden Üniversitesi Levinus Waner koleksiyonundadır (Cod. 390 Warn). l664'te tamamlanan bu çevirinin Yeni Ahid bölümü Kieffer'in tashihinden geçtikten sonra 1819'da, tamamı ise 1827'de Paris'te yayımlanmıştır. Eski Ahid'in bir bölümü olan *Mezmurlar* 'ın (Paris Bibliothèque Nationale Suppl. turc 472) ilk on dört bölümü Latin harfleriyle, notalarıyla birlikte yayımlanmıştır. O dönemde İstanbul'da İsveç sefiri olan Claes Ralamb'in Ali Ufkî Bey'den satın aldığı 137 adet minyatürün de Ali Ufkîmin eseri olabileceği ileri sürülmüştür.

Bu minyatürler bugün Stockholm Kungelige Bibliothek'tedir (no. 10).

Bibi. C. Ralamb, *Constantinopolitaniske Resan,* Stockholm, 1679; F. Babinger, "Wojciech Bobowski". *Polski Sloumik Biograficzny,* II, 1936; T. Kut, "Ali Ufki Bey ve Eserleri Hakkında", *Musiki Mecmuası,* S. 332 (Haziran 1977); C. Behar, "Ali Ufkî'nin Bilinmeyen Bir Musiki Elyazması", 77: VIII, 1987; C. Behar, *Ali Ufkî ve Mezmurlar,* İstanbul, 1990.

TURGUT KUT

ALİBEYKÖYÜ

Alibeyköyü, Halic'in yukarı kesiminde, Alibeyköyü Deresi'nin Halic'e ulaştığı bölgede yer alan, Eyüp İlçesi'ne bağlı bir semttir. Haliç'te 1.000 m dolayında sahili olan Alibeyköyü, kuzeyde Kemerburgaz ve Cebeciköy, güneyde Haliç ve Eyüp İlçesi, doğuda Kâğıthane Deresi ve batıda da Küçükköy ve Gaziosmanpaşa arazileriyle sınırlanmıştır.

Alibeyköyü'nün yaşamında Alibeyköyü Deresi ve Haliç tarih boyunca çeşitli şekillerde etkili olmuştur. Halic'in eski mesire olanakları, kıyılarda yalı ve köşk tipi konutların gelişmesine yol açarken Alibeyköyü Deresi vadisindeki zengin topraklar, çayırlar ve su, Osmanlı askerlerinin atlarının beslenmesi dahil, topraktan yararlanmada geniş olanaklar sağlamıştır. Bu doğal kaynakların bozulmasıyla eğlence-dinlenme işlevinin azalarak yavaş yavaş ortadan kalkmasına rağmen, dere boyunca tarım ve hayvancılık 1950'lere kadar Alibeyköyü'nün simgesi olmuş, 1950 yıllarında bile, Alibeyköyü, sebzecilik ve mandıracılığın egemen olduğu 2.150 nüfuslu bir köy yerleşmesi görünümünü korumuştur.

Alibeyköyü'nün, İstanbul'un gerek iş merkezlerine (örneğin Eminönü) gerekse yoğun nüfus alanlarına yakınlığına rağmen, uzun süre İstanbul İli sınırları içinde, geniş boş alanlara da sahip küçük bir yerleşme halinde kalmasının nedenlerinin başında, büyük kısmı ile İstanbul'a yönelen iç göçlerin o dönemlerde henüz güçlenmemiş ve yerleşmenin mekânsal olduğu kadar sosyoekonomik yapısını da etkileyecek olan sanayi faaliyetlerinin yoğunlaşmamış olması gelir. İstanbul'un gerek alansal gerek nüfus bakımından büyümesinde büyük rolü olan iç göçlerin yöneldiği ve buna bağlı olarak da nüfus ve yerleşme alanının büyüdüğü semtlerinden biri de Alibeyköyü'dür. 1950'den itibaren ülkenin çeşitli kesimlerinden İstanbul'a gelen nüfus, şehirde, genelde jeomorfolojik yapı bakımından daha önce konut ya da diğer yerleşmelere pek uygun olmayan Alibeyköyü ve benzeri alanlara (dik yamaçlar, tepeler vb) sahip kesimlere yerleşmiştir. Alibeyköyü'ne özgü bir başka göç hareketi de 1950-1955 yılları arasında yoğunlaşan Yugoslav göçmenlerinin Alibeyköyü sınırları içine yerleştirilmesidir. Yugoslavya'dan gelen göçmenlerin planlı bir şekilde Taşlıtarla ve Sağmalcılara yerleştirilmesine paralel olarak Alibeyköyü Deresi batı yamacı ve Eyüp doğrultusundaki yayla düzlüğü (Köpek Yaylası), önceleri plansız gecekondular, bir süre sonra da gecekondu önleme girişimlerine bağlı olarak sosyal konutlar ile iskân edilmeye başlanmıştır. Böylece eskiden beri yerleşme bölgesi olan Halic'in sonundaki alan dışmda, Alibeyköyü arazisinin geri kalan kısımları da konut alanları haline dönüşmüştür. Kısa bir süre sonra, daha önceden var olan kırsal nitelikteki sanayie hızla başkalarının da eklendiği görülür. Bunda, Alibeyköyü'nün şehre kolay ulaşılabilir konumu, ucuz ve bol işçi ile yine ucuz ve bol arazinin varlığı başrolü oynamış; böylece, Alibeyköyü arazisinde, başlıcalan eski köy konutları, gecekondular ve sosyal konutlar olan konut alanları dışında, yeni bir arazi kullanım şekli ola-

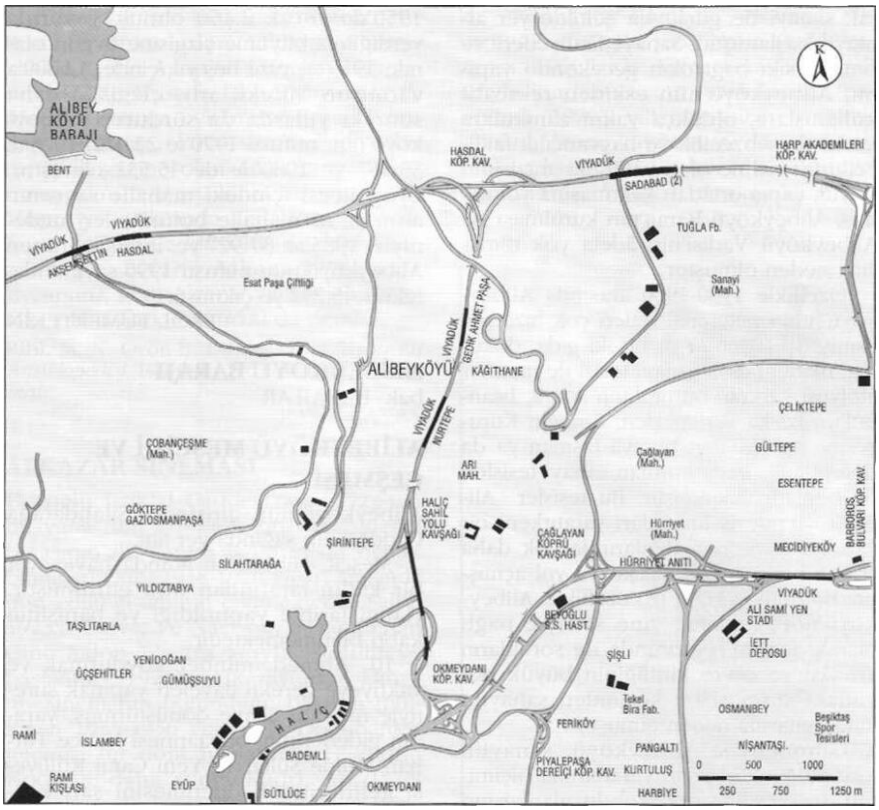

ABbeyköyü ve çevresi
İstanbul Ansiklopedisi

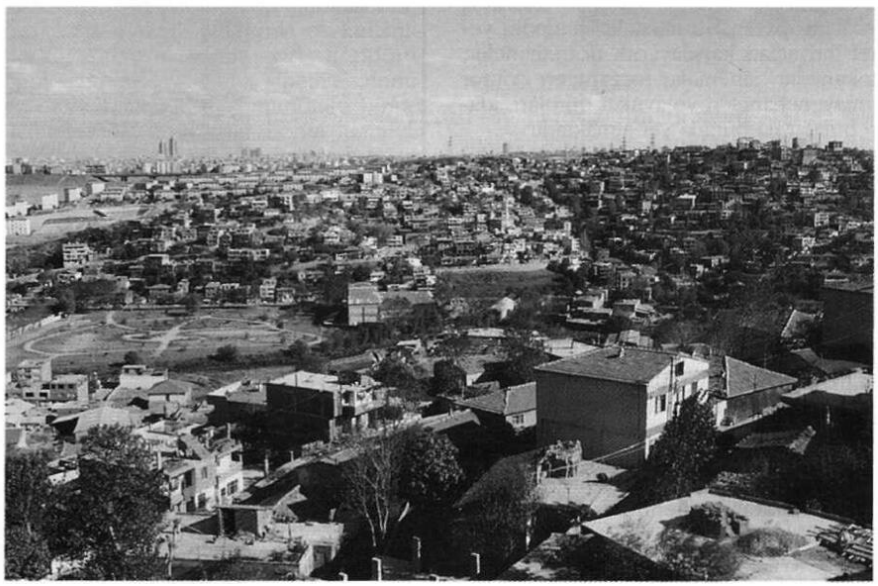

Alibeyköyü'nden bir görünüm.
Erkin Emiroğlu, ***1993***

rak sanayi de güçlü bir şekilde yer almaya başlamıştır. Sanayi faaliyetleri ve onunla sıkı bağı olan gecekondu yapımı, Alibeyköyü'nün eskiden rekreatif kullanışlara, oldukça yakın zamanlara kadar da sebzecilik ve hayvancılık faaliyetlerine sahne olan vadideki arazisinin büyük çapta ortadan kalkmasına yol açmış, Alibeyköyü Barajının kurulması ise Alibeyköyü Vadisi'nin âdeta yok olmasına neden olmuştur.

Özellikle 1950-1960 arasında Alibeyköyü'nde sanayi faaliyetleri çok hızlı gelişmiş; 1950'den önce bir-iki gıda, dokuma, madeni eşya sanayi tesisi ile mermer atölyesi varken, bu tarihten sonra. İstanbul'un başka yerlerinden, örneğin Kuruçeşme ve Şişli'den buraya taşman ya da doğrudan burada kurulan sanayi tesisleri de bunlara eklenmiştir. Bu tesisler Alibeyköyü'nde iş imkânları yaratırken, bir yandan da konut alanlarında çok daha yoğun bir gecekondulaşmaya yol açmıştır. Bütünüyle Haliç'te, özellikle Alibeyköyü'nde, temelde yine sanayie bağlı olarak, ulaşım sektöründe de sorunların artması ve çevre kirliliğinin büyük boyutlara varması bu kesimden sanayiin kaldırılmasına neden olmuştur.

Günümüzde Alibeyköyü, sanayiin terk ettiği alanlardan yararlanma biçiminin araştırıldığı; gecekondu alanlarının iyileştirilmeye çalışıldığı; İstanbul'un içinde yer almasına rağmen şehrin birçok yerinde olduğu gibi ayrı bir sosyoekonomik yapıya sahip bir yerleşme halindedir. Bu yapı ve yarattığı mekânsal görünüm, hızlı nüfus artışı ve doğurduğu sorunları kontrol altına alma amacıyla, Alibeyköyü 19ö7'de belediye haline getirilmiştir.

Alibeyköyü'nde, mekânsal değişim ve gelişim sonucu yerleşmede 4 mahalle oluşmuştur: Merkez, Karadolap, Emniyettepe ve Güzeltepe mahalleleri. Merkez Mahallesi Alibeyköyü yerleşmesinin çekirdeğini oluşturan mahalledir. Merkezi iş alanı, pazar, bu mahalle içindedir; yerel ihtiyaçları karşılayacak ticarethaneler, lokantalar, sinemalar, eczaneler, doktor muayenehaneleri ve avukat büroları, idari binalar da burada yer almaktadır.

Sosyoekonomik yapıdaki değişim, Merkez Mahallesinde yer alan bu fonksiyonlara da yansımıştır. Örneğin, hayvancılık faaliyetinin hâkim olduğu devrede yem satan dükkânlar çoğalmış, zamanla sinemaların yerini müzik ve video kaseti satan dükkânlar almıştır.

Merkez Mahallesi dışında kalan diğer mahalleler konut alanlarıdır. Karadolap Mahallesi'nin çoğunluğunu ve Merkez Mahallesi'nin de bir bölümünü Yugoslavya'dan gelen göçmenler oluşturur. Emniyettepe ve Güzeltepe mahallelerinde daha çok Erzurum, Sivas, Kars ve Doğu Karadeniz illerinden gelenler çoğunluktadır.

Alibeyköyü'nün bugünkü kalabalık görüntüsünü almasında iç ve dış göçler başlıca etkendir. Gerçekten de 1935'te yalnızca 701, 1940'ta 856 olan nüfus 1950'de ancak 2.150 olmuş, yukarıda verdiğimiz büyüme çizgisine uygun olarak, 1955'te, yani beş yıl içinde, 12.809'a varmıştır. Sürekli artış çizgisini daha sonraki yıllarda da sürdüren Alibeyköyü'nün nüfusu 1970'te 22.072, 1975'te 33.387 ve 1980'de de 45.532 olmuştur. Eyüp İlçesi içindeki mahalle sayısının artması ve mahalle bölünümleri nedeniyle 1985'te 37.927'ye inmiş görünen Alibeyköyü'nün nüfusu 1990 sayımında, tekrar 45.292'ye çıkmıştır.

EROL TÜMERTEKİN

ALİBEYKÖYÜ BARAJI

bak. BARAJLAR

ALİBEYKÖYÜ MESCİDİ VE ÇEŞMESİ

Alibeyköyü'nün girişinde, Silahdarağa Caddesi'nin sağında yer alır.

Mescit, Hibetullah adında hayırsever bir kadın tarafından inşa ettirilmiştir. Hangi tarihte yaptırıldığı ve banisinin kabri bilinmemektedir.

III. Ahmed, minber koydurmak ve vakfiyeye gerekli ilaveleri yapmak suretiyle mescidi camie dönüştürmüş, yapının giderlerinin, babaannesi Hatice Turhan Valide Sultanin Yeni Cami Külliyesi gelirlerinden ödenmesini şart koşmuştur. Muhtemelen bu sebepten ötürü, söz konusu yapı günümüzde "Hatice Sultan Camii" olarak tanınmaktadır. 19. yy'ın sonlarında Kürt Ahmed Paşa ile eşi tarafmdan yeniden inşa ettirilmiş, bu husus girişin üzerinde yer alan talik hatlı, sekiz mısralık kitabeyle belgelenmiştir. Söz konusu kitabenin altında, 1315 tarihini içeren kartuşun sağında ve solunda "mimarı Eskizağralı-Mehmed Sadık" ibaresi yer almaktadır. Geç devirde pek az örneği bulunan bu mimar kitabesi dikkat çekicidir.

Eski haliyle dört kagir duvar üzerine kiremit çatılı ve ahşap minareli olan yapı son yıllarda betonarme olarak tamamen yeniden inşa edilmiştir. Doğu ve batı cephelerinde ikişer pencere yer almakta, mihrap duvarının önüne bir oda ile hela eklenmiş bulunmaktadır. Giriş cephesinde de küçük bir son cemaat yeri oluşturulmuş, fayansla kaplanan bu cephede, demir doğramadan mamul, son derecede zevksiz camekân kapısının üzerine onarım kitabesi yerleştirilmiştir. Mescidin kuzeybatısında yer alan geniş gövdeli güdük minare de yenilenmiştir. Harim mekanındaki fevkani mahfil iki sütuna oturmakta, mihrabın yanındaki pencereler, sonradan eklenen küçük odaya bakmaktadır. Mihrap ile minber fayansla kaplanmıştır.

Mescidin güneybatı köşesinde yer alan, kesme taşla klasik üslupta inşa edilmiş olan çeşmenin yapım tarihi ve ilk banisi bilinmemektedir. Talik hatlı kitabesinde Adana mutasarrıfının küçük kızı Hatice Hanım'ın ruhu için 1279/1862 yılında onarıldığı belirtilmektedir. Çeşme, bulutların arkasından güneş ışıklarının dağılımını temsil eden bir kabartma ile taçlandırılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 299; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 12-13, no. 47; Raif, *Mir'at,* 574; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 274; *İSTA,* II, 640, 642; Öz. *İstanbul Camileri.* I. 21: *İKSA.* II, 632.

EMİNE NAZA

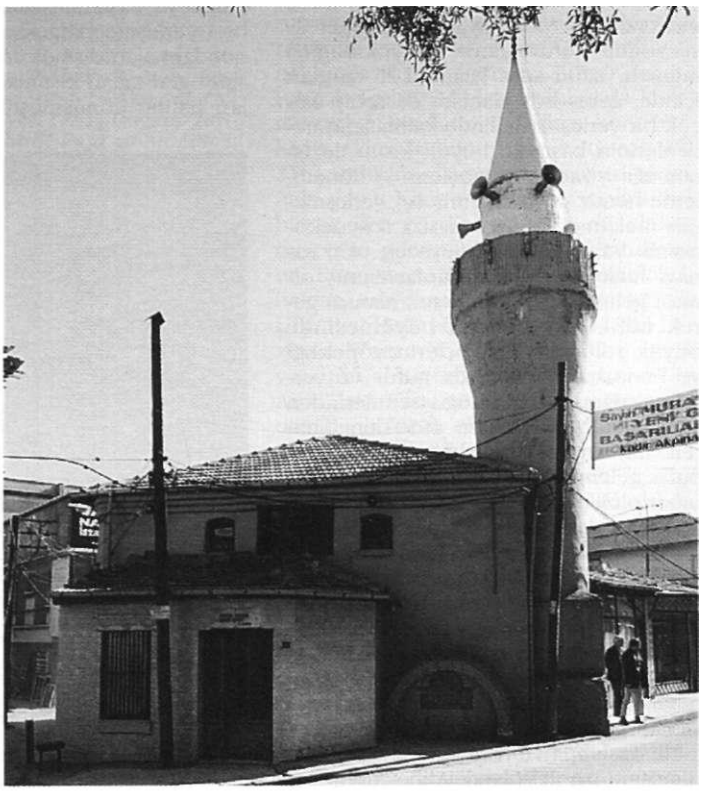

Alibeyköyü Mescidi ve Çeşmesi
Erkin Emiroğlu, 1993

ALIBRANTİS, YORGO

(1886, İstanbul - ?, ?) Jimnastikçi. Öğrenimini yaptığı Galatasaray Lisesi'nde jimnastik sporuna başladı. Ali Faik Üstünidman'ın(->) en yetenekli öğrencilerinden biri olarak yetişti. Spor yaşamını daha sonra Tatavla Heraklis Jimnastik Kulübümde (bugünkü Kurtuluş Spor Kulübü) sürdürdü. 1906'da Atina'da yapılan "Ara" olimpiyat oyunlarına Osmanlı Devleti'ni temsilen katılan Tatavla Kulübü sporcuları arasında yer aldı. O tarihlerde olimpiyat oyunları resmi programı içinde bulunan 10 m'lik ipe tırmanış yarışmasında 11,4 saniyelik derecesiyle şampiyon oldu. Bu aynı zamanda olimpiyat ve dünya rekoru idi.

Yorgo'nun kardeşi Niko Alibrantis de jimnastikçi idi. O da Tatavla Heraklis Jimnastik Kulübü'nde yetişmiş ve ağabeyi ile birlikte "Ara" olimpiyat oyunlarına katılmış ama derece elde edememişti. Yorgo Alibrantis'in daha sonra Yunanistan'a yerleştiği ve orada öldüğü bilinmektedir.

CEM ATABEYOGLU

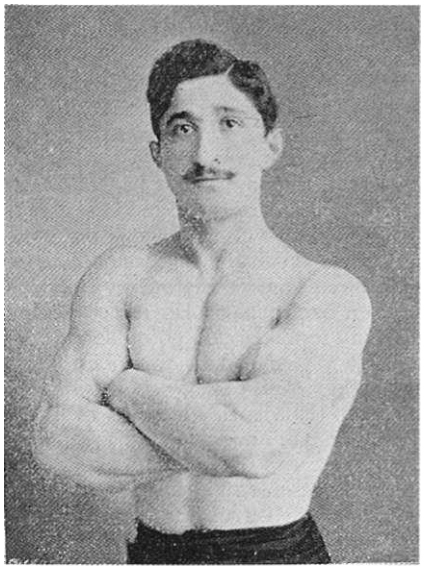

Yorgo Alibrantis
Melissinos Hristodulos, *Ta Tatavla,* İst., 1913

ALEME HATUN TEKKESİ

bak. KABAKULAK TEKKESİ

ALKAZAR AMERİKAN TİYATROSU

İstanbul'daki bazı tiyatro ve sinemaların adı Alkazar'dı. Ancak 19. yy'da, Tophane Caddesi 216 no'da bulunan Alkazar'ın adı halk arasında Amerika Tiyatrosu ya da Amerikan Alkazarı olarak bilinirdi. İki sıra locası vardı. Kantocularıyla ünlüydü. Çoğu oyunları pandomim ve şarkılı oyunlardı. Asıl adının Kadriye Hanım olduğu söylenen, zamanın ünlü kantocusu Matmazel Küçük Amelya kanto yapardı. İzleyicilerinin çoğunluğu gemiciler ve Galatalılardı. Bunlar hareketli bir seyirci kitlesi oluştururlar, sık sık olay çıkarırlardı. Bir Rum tiyatrosu olan Alkazar Amerikan'da, Güllü Agopün Osmanlı Tiyatrosu, 1872'de Mustafa Efendi'nin *Leyla ile Mecnun'unu* da oynamıştı. Çeşitli kumpanyaların oyunlarım sergilediği ve bir tür içkili gazino olan Amerikan Alkazarı'nın adını taşıyan ikinci bir tiyatro, **II.** Meşrutiyet yıllarında Galata'da yaptırılmıştır. İstiklal Caddesi 184 no'daki Alkazar'a ise Bizans Alkazarı (Alcazar Byzantin), Petit Alcazar ya da daha sonraki adıyla Şark Tiyatrosu da denirdi.

Bibi. M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İstanbul, 1967; M. And, *Tanzimat.*

RAŞİT ÇAVAŞ

ALKAZAR SİNEMASI

Beyoğlu İstiklal Caddesi'nde, 1923'ten bu yana film gösteren sinema. Sinema binasının ilk yapım tarihi kesin olarak bilinmemekte, 1918-1920 yılları arasında inşa edildiği tahmin edilmektedir. Salon 1923'te Safvet ve Naci beyler tarafından Cine Salon Electra adıyla işletilmeye başlanmış, 1925te Alkazar adım almıştır. Sinemanm bulunduğu binanın mülkiyeti 1955-1956 yıllarında Doğubank'a geçmiş; bir dönem Mahmut Hayrettin Kocataş, daha sonra Kadri, Ali, İzzet Cemalî kardeşler tarafından işletilmiştir.

Alkazar Sineması binası, İstiklal Caddesine açılan Ahududu ve Kuloğlu sokakları arasındaki yapı adasında, 179 no'da İstiklal Caddesi'ne bakan dar cepheli bir parsel üzerinde kurulmuştur. Yığma ve dört katlı olan binanın, geçirdiği onarımlar nedeniyle, yapım sistemi hakkında detaylı gözlem yapma olanağı yoktur. İki yanında karyaditler bulunan ve iki kat boyunca yükselen yarım daire kemerli giriş kapısının açıldığı koridorun tonoz örtüsü, alçı kasetler ile bezemelidir. Üst katlara çıkan merdiven ise. bu holün bitiminde, solda yer almaktadır ve giriş koridorundaki alçı kaset bezemeler basamak altlarında da kullanılmıştır. Parsel üzerinde, giriş koridorunun bitiminde yer alan sinema salonuna giriş, fuayenin de bulunduğu birinci kattan sağlanmaktadır. İkinci katta da diğer bir salon girişi bulunan binanın son katında merdiven holünü aydınlatan tepe ışıklığı çevresindeki alçı tavan, dolama dal motifleri ile bezemelidir.

Binanın yapıldığı dönemin seçmeci anlayışını yansıtan cephesinde, giriş kapısı kemerinin sırtı ile kat silmesi arasındaki alanda bulunan antik dönem kaynaklı mitolojik hayvan figürleri ve kilittaşı yerindeki barok kartuş ile üçüncü katm geriye çekilmiş, taş parmaklıklı ve kolonlu küçük balkonu üzerinde yer alan barok bezeme öğeleri cepheyi zenginleştirmektedir.

Alkazar Sineması 1930'lu yıllarda kovboy ve korku filmleriyle özdeşleşmiş bir sinemaydı. Drakula, Frankenştayn tülünden filmler bu sinemanın repertuvarmın özelliği sayılırdı. 19501erde, "Maskeli Süvari", "Yüzbaşı Amerika", "Ormanlar Prensesi", "Kamçılı Süvari", "Zorro" gibi seri filmler ağırlık kazandı. 1960'larda Ayfer Feray'ın kendi adıyla kurduğu tiyatro topluluğunu barındırdı. 1970'li yıllardan itibaren ağırlık seks filmlerine kaydı. Aynı dönemde alt salonu birahane ve bilardo salonuna dönüştürülerek sinemadan ayrıldı.

İSTANBUL

Alkazar Sineması binasının ön cephesi. *Erkin Emiroğlu, 1993*

ALLEON AİLESİ

1789 Fransız İhtilali'nden sonra, Osmanlı Devletime sığınmış soylu bir Katolik ailesi.

Fransa'da bankerlikle uğraşan Alleon ailesinin zenginliği ünlüydü. Aile İstanbul'a ilk geldiğinde önce Büyükdere'ye yakın bir yerde çok büyük bir konağa yerleşti; daha sonra, yabancıların gayrimenkul edinmelerine olanak sağİayan 1854 tarihli yasadan yararlanarak Grand Rue de Pera'da (bugünkü İstiklal Caddesi) 354 no'lu konağı satın aldı. Kışları burada, yazları ise yine Büyükdere'de oturuyorlardı. İleriki yıllarda, Pera'daki büyük konak, Bortoli Biraderler'e satıldı, ünlü "bon marche" mağazası haline getirildi.

Alleon ailesinin Jacques, Antoine ve Jean adlı üç oğlu vardı. Bu çocuklar, babalarının ölümünden sonra dağıldılar. Büyük oğul Jacques satılıncaya kadar

baba evinde kalırken, Antoine. Derviş Sokağında büyük ve eski bir konağı satın aldı. En küçükleri Jean ise, yine Grand Rue de Pera'da, şimdiki Tokatlıyan Hanı'nm karşısındaki üç katlı eve taşındı.

Pera bölgesinde Altıncı Daire-i Belediye(-0 kurulduğunda. Antoine Alleon buraya birinci üye olarak seçildi, uzun yıllar yönetimde kaldı. Altıncı Daire-i Belediyemin adı da yine Antoine Alleonün öneri ve etkisiyle Paris belediye örgütünün gelişmiş bir bölgesi olan "6. Arrondissement"dan esinlenerek konulmuştu.

Babalarının ölümünden sonra, üç kardeş bankerlik işine devam ettiler. İşe ilk olarak Voyvoda Caddesinde bir büro açarak başlayan Alleonlar, sonraları, dönemin en ünlü bankerlerinden Manolaki Baltazzi ile ortak oldular. Bu kişi, yabancı uyruklu olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde özel bir irade ile gayrimenkul satm alabilen ilk kişidir. Alleonlar böyle güçlü bir ortak sayesinde, 1845 başlarında İstanbul'daki tüccarlara 450.000 Fransız Frangı tutarında bir kredi sağlayacak düzeye ulaşmışlardı. Alleonlarm ortak olduğu bankerlik kuruluşu, bir banka kurmak için girişimlere başladı. 1847'de, özel bir ferman ile 1.000.000 İngiliz Sterlini sermaye ile kurulan bu bankanın adı Banque de Constantinople idi. 100.000 hisseye bölünmüş bankanın en büyük hissedarı ise Baltazzi ve Alleon aileleriydi. Gerçek görevi, kambiyo kurunu belirli bir düzeyde tutmak olan banka, bu amacında başarılı oldu. Ancak 1848 Fransız İhtilali sırasında, Fransa ile yürüttüğü yakın ilişkiler yüzünden büyük sarsıntı geçirdi. Bu dönemi atlatmak için, kendilerine kuaıluşta yardımcı olan Osmanlı Devleti'ne başvuran ortaklar, umdukları desteği göremediklerinden hisselerini 1852'de devretmek zorunda kaldılar. Bu arada baba Alleon da, Alphonse de Lamartine'e(->) Türkiye'deki girişimleri için ihtiyacı olan kredileri bulmakta aracılık ediyordu.

Aile, büyük konağı elden çıkardıktan sonra Beyoğlu'nda yeni bir konak yaptırarak buraya taşındı. Sokağa da ailenin adı olan Alleon (bugün Alyon Sokağı) adı verildi. Aile fertleri zaman içinde teker teker Fransa'ya döndüler. Ancak, öldüklerinde, cenazeleri İstanbul'a getirildi ve Pangaltidaki Katolik mezarlığına gömüldü.

BEHZAT ÜSDİKEN

ALLIANCE ISRAELITE OKULLARI

Yahudi eğitim kurumları. *19.* yy'ın ikinci yarısında yurtdışında gelişen bir girişim Türkiye ve İstanbul Yahudileri üzerinde birkaç nesil iz bırakan boyutlara erişti. 1840'ta Şam'da meydana gelen bazı toplumsal olayların yarattığı heyecan sonucu, özellikle Fransız ve Alman Yahudileri arasında, dini inançlarından dolayı ayrımcılığa maruz kalan Yahudileri, nerede olurlarsa olsunlar korumak amacı ile bir teşkilat kurulması fikri gelişti. 1858'de Bologna'da (İtalya) Mortera adında bir Yahudi çocuğun Roma'ya kaçırılarak zorla vaftiz edilmesi olayı da bu fikri oluşumu hızlandırdı. Mayıs 1860'ta Paris'te, aralarında Isidore Canan. Narcisse Leven, Charles Netter ve Eugene Manuel'in de bulunduğu bir grup Fransız Yahudi yazar ve edebiyatçı tarafından Alliance Israelite Üniverselle (AIU) adlı bir cemiyet kuruldu. Kurum cehalet ve fakirlikten kurtulabilmenin ancak lisan, müspet ilim ve teknik bilgi temellerine dayalı çağdaş bir eğitim sistemi uygulaması ile mümkün olabileceği esasından hareket etti. AIU yöneticileri arasında, bu gayeye ulaşabilmek için her toplumun yaşamım sürdürdüğü ülkenin anadilinde eğitilmesi gerektiğinin faydalarını savunanlara karşın en uygun lisanın bir kültür dili olan Fransızca (Mısır ve Ortadoğu'da biraz da İngilizce) olduğu görüşünde olanlar çoğunlukta idi.

AlU'nun okullar zincirinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk halkaları Bağdat ve Şam'da görüldü. Bu okullar daha soma Volos. Edirne, Selanik, İzmir, İstanbul'un değişik semtlerinde, Kavala'dan Safed'e, Usküp'ten Kudüs'e, Manastırdan Basra'ya muhtelif yerleşim merkezlerinde kuruldu. Ev işleri ve aile bilgisi (dikiş, nakış, yemek, bakım, vb) ağırlıklı kız okullarının yanında erkek okulları, meslek okulları, ziraat okulları ve seminer (ruhban okulu) açıldı. İstanbul'da ilk AIU erkek okulu 1875'te Dağhamam'da öğretime başladı. Bunu, Temmuz 1875'te Balat erkek, Ağustos 1875'te Hasköy kız, Ekim 1875'te Galata erkek. 1876'da Aşkenaz cemaati karma, Ocak 1877'de Hasköy erkek. Temmuz 1879 da Kuzguncuk erkek, Ağustos 1879'da Galata kız, Ağustos 1880'de Dağhamam kız, Şubat 1881'de Ortaköy karma, Nisan 1882'de Balat kız okulları izledi. İlk kız meslek okulu 1882'de Galata'da öğretime başladı. Bu okulların mali gereksinmesi, kısmen AIU fonlarından, kısmen de yerel cemaat yönetimlerinin ve durumu müsait olan öğrencilerin katkılarından sağlanıyordu.

AIU okullarının Türkiye Yahudilerini eğitme ve kültür seviyelerini yükseltme konularındaki başarıları tartışılmaz. Ne var ki Alliance uygulamasına karşı ciddi tenkitler de bulunmaktadır. Özellikle Fransızcayı temel eğitim dili olarak kabul etmesi sonucu Osmanlı Yahudilerinin Türkçeyi zamanında öğrenmeyi ihmal etmeleri yanında İspanya göçünden beri korudukları Judeoespanyolü (Yahudi İspanyolcası) unutmaları veya çarpıtmaları bu tenkitlerin başında gelir.

Alliance okullarına zaman zaman Yahudi olmayan birçok öğrenci de devam etti. Cumhuriyetin ilanından sonra milli bir eğitim sisteminin yerleşmesi üzerine Haziran 1924'te Maarif Vekâleti (Milli Eğitim Bakanlığı) Yahudi okullarından tedrisata Türkçe veya anadillerinde devam etme konusunda tercihlerini bildirmelerini istedi. Türkçe eğitimin seçilmesi üzerine tüm bu okulların AIU genel merkezi ile bağlan sona erdi ve Türk eğitim sistemi içindeki yerlerini aldılar.

Bibi. A. Rodrigue. ***French Jews Turk Jews,*** Indiana. 1990; P. Dumont, "Une source pour l'Etude des Communautés Juives de Turquie: les archives de l'Alliance Israelite Universelle", ***Journal Asiatique,*** Paris, 1979, s. 267; B. Lewis, ***The Jews of Islam,*** Princeton. New Jersey, 1984.

NAİM GÜLERYÜZ

ALLOM, THOMAS

(13 Şubat 1804, Londra - 21 Ağustos 1872, Barnes) İstanbul'u konu alan resimleriyle tanınan İngiliz mimar ve ressam. Kraliyet Akademisini bitirdi. Fransa'da Kral Louis Philippe'in (1773-1850) Dreux Şatosu için resimler yaptıktan başka, mimar olarak da 1850'de Higburg'da İsa, 1856'da Notting-Hilide Saint Peter kiliselerini inşa etti. 1827-1871 arasında Royal Academy'de projelerini sergileyen Allom, İngiliz Mimarlar Enstitüsü'nün (Institute of British Architects) kurucularındandı.

Allom, Avrupa'nın çeşitli ülkelerindeki görüntüleri resimledi. Bunlar İngiltere, Fransa, Belçika ile ilgili olup, ayrıca Çin'den resimler getirdi. 1834-1836 arasında İstanbul'dan başlayıp Anadolu, Suriye ve Filistin'i gezdiği, buralarda resimler yaptığı bilinmektedir. Taslak halinde çizilen bu resimler, İngiliz hakkâkları tarafından çelik üzerine işlenerek gravür olarak Robert Walshln yazdığı bir metin ile birlikte yayımlanmıştır. İstanbul'da İngiliz Elçisi Lord Strangfordün 1820'den itibaren özel papazı olan Robert Walsh, Osmanlı topraklarında gördüklerine dair 1836'da yayımlanan bir eserinden başka *A Journey from Constantinople* başlıklı bir kitap daha hazırladı ve bu metin İstanbul ile Batı Anadolu'daki başlıca antik merkezlere dair büyük kitapta kullanıldı. Allom'un resimleri ile süslenen ve çeşitli ülkelere dair büyük bir dizinin içinde yer alan bu kitap *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor* adı ile, iki cilt olarak 1838'de Londra'da yayımlandı. Aynı kitap L. Galibert ile C. Pelle tarafından Fransızcaya çevrilerek üç cilt halinde *Constantinople ancienne et modeme, comprenant aussi les Sept Eglises de TAsie Mineure* adı ile Paris'te basılmıştır. Metinler arasında farklılıklar olmakla beraber, Allom'un resimleri aynı çelik klişeler kullanılmak suretiyle bu yayında da yer aldı. İçinde İstanbul'un çeşitli görüntüleri dışında Bursa, Manisa, Bergama, Efes, Pamukkale'den de resimler bulunur. Ancak kitaptaki gravürlerin hepsi Allom'un çizgisi değildir. Bunlardan tamamen fantezi ürünü olduğu görülen Silivri Kalesi gravürü F. Hervé imzalıdır. Rumeli ve bilhassa Arnavutlukü tasvir eden gravürler de başka ressamlarındır ve gerçekçilik dereceleri şüphelidir. Allom, ayrıca L. Galibert ve C. Pelle'in *Constantinople ancienne et modeme* (1828) ile *Charac-*

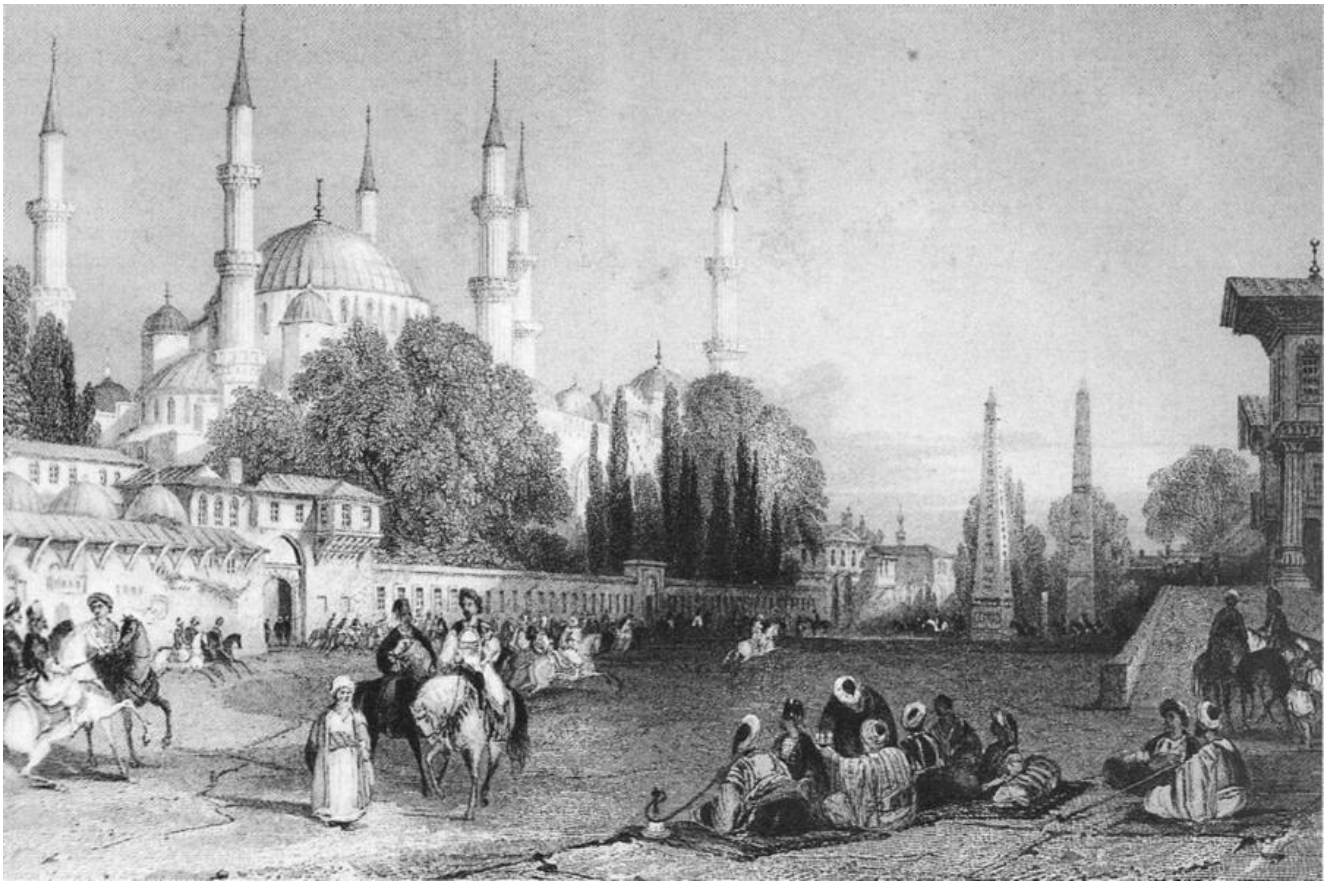

Thomas Allom'un *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor* adlı kitapta yer alan Atmeydanını betimleyen bir deseni, 1838.
Ara Güler fotoğraf arşivi

ter and Costume in Turkey and İtaly (1840) adlı kitaplarını da resimlemiştir. Bunlarda da İstanbul'un tarihi atmosferini ve günlük hayatını aksettiren güzel gravürler yer alır.

Allom, gördüklerini güzel ve canlı şekilde, ayrıntılara önem vererek tasvir eden bir resim ustasıdır. Ressamın yerinde çizdiği gerçekçi desenler, bu yerleri hiç görmemiş hakkâklar tarafından klişe haline getirilirken, bazı üslup farkları da meydana gelmiştir. Fakat ne olursa olsun, fotoğraf sanatının başlayıp yaygınlaşmasından pek az önce Allomün meydana getirdiği gravürler, İstanbul'u binaları, manzaralar, insanları ve bunların kıyafetleri ile Batiya tanıttı. Bugün bu resimlerin çoğu birer belge niteliğindedir.

Bibi. *The Ait Journal,* no. 300 (1872): Thieme-Becker, *Kûnstlerlexikon,* I (1907), s. 319; R. E. Koçu, "Allom, Thomas", *İSTA,* II, s. 725-727; H. Bowen, *British Constributions to Turkish Studies,* London, 1945, s. 35; L. Thornton, *Les orientalistespaintres voyageurs 1828-1908,* Paris, 1985: S. Eyice, "Allom, Thomas", *DİA,* II. s. 505.

SEMAVİ EYİCE

ALMAN ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ

Arkeoloji biliminin Batı ülkelerinde yaygınlaşması ile, Almanya'da da klasik arkeoloji ile uğraşacak bir enstitü kurulması düşünülerek, bu yolda ilk adım 1829-da Roma'da kurulan bir araştırma merkezinin yaratılması ile gerçekleşmiştir. Arkeoloji Enstitüsü programı soma genişledi. Önce 1859'da Prusya Devlet Enstitüsü, 1871'den itibaren de Alman İmparatorluk Enstitüsü oldu ve arkasından da Alman Devleti Arkeoloji Enstitüsü adını aldı. Berlin'de kurulan bir merkez dışında Atina'da. Frankfurt'ta, Madrid'de. Kahire'de, son olarak da Bağdat'ta (az sonra lağvedildi) şubeler açıldı.

İstanbul'da da bir enstitü kurulması fikrinin temeli 1924'ten itibaren atılmış bulunuyordu. Alman Arkeoloji Enstitülerinin İstanbul şubesi önce Alman Elçiliği'ne komşu bir evde kuruldu. Başına müdür olarak Prof. Dr. Martin Schede'nin (1883-1947) getirildiği bu müessese 1929 yılında bütçesinin kabul edilmesi üzerine resmileşti. Enstitüye, Taksim'de Sıraselviler'de Alman Hastanesinin kapısı yanında ayrı bir bina olan poliklinik tahsis edilmişti. Alman Arkeoloji Enstitüleri İstanbul şubesi, bütün teşkilatı ve zengin kütüphanesi ile buraya yerleşti ve 1930 yılından itibaren çalışmaya başladı.

O sıralarda adı, Archäologische Institut des Deutschen Reiches Abteilung İstanbul olan enstitünün çok zengin kütüphanesi, tanınmış Türkolog ve Bizans arkeolojisi uzmanlarından A. D. Mordtmann ailesinin bazı fertlerinden alınan kitaplardan oluşmuştu. 1917'de kurulup. 1918'de ilk dünya harbinin yenilgiyle sona ermesi üzerine kapanan Macar Enstitüsü'nün pek fazla olmayan kitapları da buraya devredilmiş, bunlara gerek Türkiye'de alınan, gerek Almanya ve çeşitli ülkelerden pek çok sayıda getirtilen kitap ve dergi de katılarak çok zengin bir kütüphane meydana getirilmiştir. Bununla birlikte, enstitüde eski nadir fotoğraflardan oluşan bir de arşiv düzenlenmişti. Müdür M. Schede'nin Berlin'deki ana merkeze atanması üzerine de İstanbul şubesinin başına Prof. Dr. Kurt Bittel geçti ve enstitü uzun yıllar onun yönetiminde kaldı.

Sıraselviler Caddesi'ndeki küçük bina böyle bir enstitü için çok dardı. Zemin katında hizmet mekânlarından başka, Türkiye'ye gelen Alman araştırmacılarına mahsus üç küçük odası vardı. Birinci katta ise büyük bir okuma salonu ile başvuru kitaplarından oluşan bir kütüphane bulunuyordu. Gerideki büyük salon ise kitap ve dergi deposu idi. Kütüphane her kesimin faydalanmasına açıktı.

Alman Enstitüsü faaliyete geçmesi ile birlikte bazı yayınlara da girişmişti. Bunlardan ilki *istanbul Forschungen* (İstanbul Araştırmaları) adlı bir dizi olup, ilk fasikülü İstanbul Arkeoloji Mü-

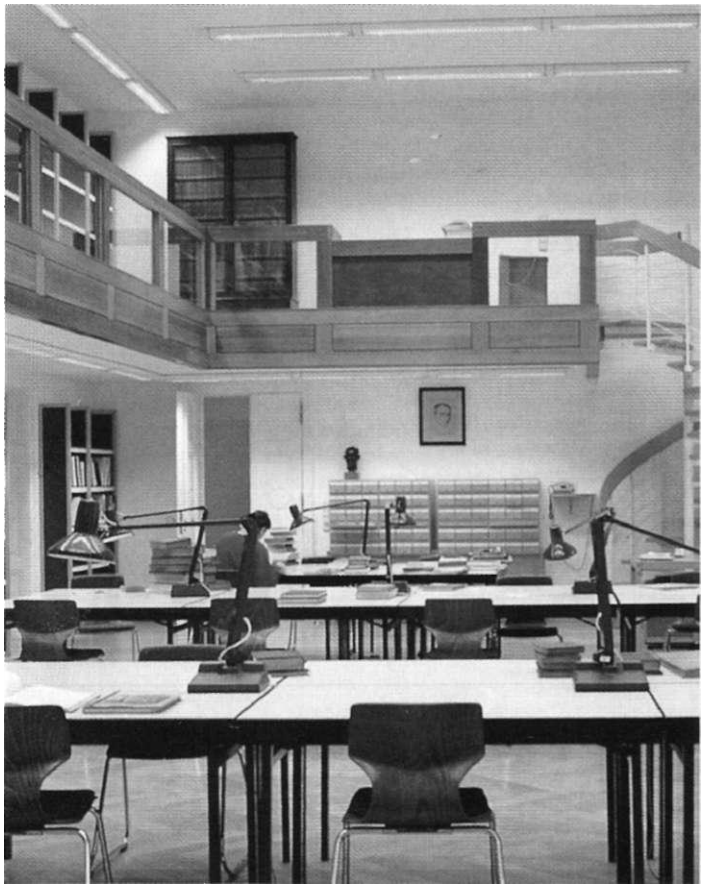

Alman Arkeoloji Enstitüsünün okuma ve konferans salonu. *Almanya Federal Cumhuriyeti İstanbul Başkonsolosluğu izniyle*

zeleri'nin o sırada müdür muavini olan (sonra Prof.) Dr. Arif Müfid Mansel'in (1905-1975) Almanca doktora tezi olarak basıldı. Bunu başka yayınlar takip etti. ikinci dizi ise *Istanbuler Mitteilungen* (istanbul Haberleri) adlı olup, bu da kitaplardan meydana geliyordu. Ancak sonraları bu dizi kalın bir dergi veya yıllık şekline dönüşmüştür.

Ayrıca enstitü bu dizilerden bağımsız olarak bazı yayınlar da yapmıştır. Her iki dizi ve bağımsız yayınlar çeşitli konulara dair olmakla beraber aralarında yalnızca istanbul hakkında olanlar da bulunuyordu.

İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde çalışan elemanlardan Prof. Dr. A. M. Schneider (1896-1952) İstanbul'un Bizans dönemindeki topografyası ve eski eserleri üzerinde malzeme toplarken, II. Dünya Harbi içinde, Sultanahmet'te yeni adliye binası yapılırken ortaya çıkan Aya Efemiya *martiron* ünün kazısını idare etmiş ve buluntuları yayıma hazırlamıştı. Fakat 1 Ağustos 1944'te Türkiye'nin Almanya ile siyasi ilişkilerini kesmesi üzerine enstitü kapatıldı ve mensupları da yurtlarına dönmek zorunda kaldılar. Enstitü, Almanya'nın 1945'te yenilgisi üzerine zor günler yaşadı. Sovyet hükümeti, gördüğü zarar ziyanın karşılığı olarak kütüphanesinin kendisine teslimini istiyordu. Bu arada, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak bulunan Macar asıllı Halâşi Kun Alman Enstitüsü Kütüphanesi'nde bulunan ve Macar Enstitüsü'nden kalmış olan genellikle İstanbul tarihine dair yayınların Ankara Üniversitesi'ne devredilmesini sağlamış ve bu cilüer çıkarılarak gönderilmiştir. Bu da, bu zengin kütüphanede bazı önemli boşlukların oluşmasına yol açmıştır.

Enstitü 1948 yılı sonlarında geçici olarak İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Arkeoloji Kürsüsü Başkanı Prof. Dr. Arif Mürfid Mansel'in yönetimine verildi. Böylece buradan yine faydalanmak mümkün oldu. Ancak 1950'den itibaren Almanya'nın bir devlet olarak yeniden haklarını alması üzerine adı Deutsche Archäologische Institut'a (Alman Arkeoloji Enstitüsü) dönüşen müessese, yeniden işlemeye başladı, az sonra da yayınları birbirini takip etti.

Alman Enstitüsü, Roma'da veya Atina'daki örneklerinde olduğu gibi, şehrin içinde başlıbaşına büyük ve yeni bir bina yaptırarak kütüphanesi, arşivi ve misafirhanesi ile buraya yerleşmeyi istemesine rağmen, yabancıların Türkiye'de mülk edinemeyecekleri yolundaki yasa yüzünden bu istek olumlu karşılanamadı. Sonunda çok dar olan ve komşusu Alman Hastanesinin de Türk idaresine geçme hazırlıklarının belirmesi üzerine Alman Arkeoloji Enstitüsü, Ayaspaşa semtinde eski elçilik binası olan Alman Konsolosluğumun sınırları içindeki bir binaya geçmek zorunda kaldı. Şimdiki çalışmalarını burada sürdürmektedir. Müdürlerinden Prof. Dr. K. Bittel bir Hititolog idi. Prof. Dr. İng. W. Müller-Wiener ise çeşitli konularla ilgilenmekle beraber İstanbul hakkında yayınları ile birlikte *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls* başlıklı büyük bir de kitabın yayımlayıcısı olmuştur.

Enstitünün şimdiki müdürü Wolf Koenigs'dir. Kütüphanesinde çeşitli alanları kapsayan 50.000 cilt kitap vardır.

Bibi. G. Rodenwaldt, ***Archäologisches Institut des Deutschen Reiches, 1829-1929,*** Berlin, 1929; H. Etem (Eldem), ***İstanbul'da İki İrfan Evi: Alman ve Fransız Arkeoloji Enstitüleri ve Bunların Neşriyatı,*** İst., 1937; S. Eyice, "Arkeoloji Enstitüleri", ***İSTA,*** II, 1023-1024: ***150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut, 1829-1979,*** Mainz, 1981.

SEMAVİ EYİCE

ALMAN ÇEŞMESİ

Sultanahmet'te günümüzde Sultanahmet Meydanı olarak anılan antik Hippodrom alanının kuzey kesiminde ve I. Ahmed Türbesi'nin önündedir. Meydanın dikilitaşlarla belirlenen aksından kaydırılarak doğuya alınmıştır.

Prusya Kralı ve Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1898 yılında Türkiye'ye yaptığı ikinci ziyaretinin anısına ithaf edilmiş bir anıttır. Anıtın tasarımının II. Wilhelm'in bir deseni üzerine geliştirildiği, planların Kaiserin özel danışmanı mimar Spitta (1842-1902) tarafından çizildiği ve yapımının mimar Schoele'ye verildiği bilinmektedir. Yapının mimarları arasında ayrıca mimar Carlitzik ve İtalyan mimar Joseph Antony de vardır.

Çeşme için çalışmalar 1899 yılı yaz aylarında başlamış, önce Hippodrom alanının düzenlenmesi, dikilitaşların çevresinin düzeltilmesi ve ağaçlandırma çalışmaları yapılmıştır. Çeşmenin önce II. Abdülhamid'in 25. cülus yıldönümünde (1 Eylül 1900) açılması düşünülmüş ancak, muhtemelen yapım çalışmalarının yetişmemesi nedeniyle 27 Ocak 1901 günü, bu kez İmparator Wilhelm'in doğum gününe rastlatılarak açılmıştır.

Yapıldığı tarihte Türk-Alman dostluğunun simgesi olarak sunulan ve dolayısıyla politik anlamı ve içeriği çeşme olarak işlevinin önüne geçen yapıt, günümüzde daha çok anıtsal değeri ile tanınmaktadır.

Çeşme, II. Wilhelm tarafından (kanalizasyon giderleri dahil) yaptırılmış ve Osmanlı hükümetine teslim edilmiştir. Evkaf Nezaretimin devraldığı çeşmenin kitabesi Seraskerlik Dairesi görevlilerinden Ahmed Muhtar Bey tarafından yazılmıştır. Çeşmenin giriş bölümünde bir bronz plaka üzerinde de Almanca olarak bir kitabe bulunmaktadır.

Alman Çeşmesi, genellikle üstü açık ve heykellerle veya plastik öğelerle bezeli Avrupa meydan çeşmelerinden hayli farklı bir tasarıma ve görünüme sahiptir. Mimari olarak, şeması veya kit-

Alman Çeşmesinin 27 Ocak 1901 günü açılışını gösteren eski bir kartpostal fotoğrafı. *Gülden Hacaloğlu koleksiyonu*

lesi ile İstanbul'un geleneksel meydan çeşmelerinden de farklıdır. Tipolojik olarak çeşmeden çok şadırvan modeline yakın bir tasarıma sahiptir ve bu anlamda tipik bir örnektir.

Konsept açısından bir tür Alman neorönesansı olan Rundbogenstil çizgisinde görünmektedir. Bizans referanslarını da içeren bu stilin İstanbul'a özgü bir versiyonu olduğu söylenebilir. Bu açıdan da tipik bir uygulamadır.

Çeşmenin kagir ve metal bütün yapısal öğeleri, Almanya'da hazırlanmış; mermer ve değerli taşlardan oluşan malzemesi orada işlenmiş ve gemiyle İstanbul'a taşınarak burada monte edilmiştir. Mükemmel bir işçilik ve yüksek bir presizyon çeşmenin yapımını tanımlar.

Alman Çeşmesi, temelde, en genel çizgisi içinde sekizgen bir şadırvan olarak tanımlanabilir. Yapıt, sekizgen planlı ve yüksek bir taban üzerinde sekiz basamakla çıkılan bir platform, bir su haznesi ve sekiz kolonla taşman bir kubbeden oluşmaktadır.

Sekizgen tabanın yedi kenarında benzer kompozisyonlar içinde çeşmeler vardır. Güneydeki kenarı ise merdiven olarak düzenlenmiş ve böylece çeşmeye bir ön cephe kazandırılmıştır.

Kenarlara aksiyai olarak yerleştirilen çeşmelerin geniş ve uzun yalağı, dairesel kesitli bir teknedir. Musluklar, döküm metaldendir ve diyagonal yerleştirilmiş kare musluk tablalarına bağlanmıştır. Üstte, taş üzerine oyma ve zincirleme daire motifli bir şerit dolanır.

Su haznesinin bulunduğu platformda, çeşmenin tabanının parapetiyle hazne arasında bir çevre koridoru ve kenarlarında mermer oyma kanepeler vardır. Bu da başka örneği olmayan bir düzenleme öğesidir. Çevre koridorunun zemini, renkli taşlardan geometrik desenli olarak işlenmiştir.

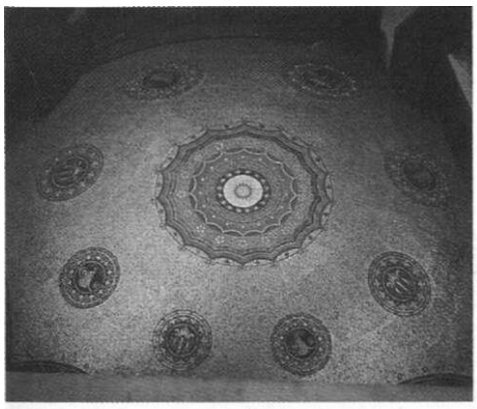

Alman Çeşmesi (sağda) ve çeşmenin kubbe içi mozaik kaplamasından bir görünüm (üstte). *Fotoğraflar Afife Batur*

Su haznesi, silindirik bir taban üzerinde kubbemsi bir kapakla örtülüdür. Tümü mermerden yapılmış olan haznenin örtüsü, tunç döküm çemberlerle kuşaklanmış iken sonradan bunlar çalındığı veya çıkarıldığı için halen ahşap çıtadan çemberler bulunmaktadır. Hazne kubbesinin üstünde yine tunç döküm, kulplu ve taç biçiminde bir kapak vardır.

Çeşmenin en gösterişli kesimi, koyu yeşil renkli somaki kolonlar ile nakışlı kemerleri ve bakır kaplı açık yeşil renkli kubbesidir. Kolonların tunç dökümü tabanları ve başlıkları, kabartma desenlidir. Taban parçalarında, stilize bitkisel motifli ve almaşık sıralı dört, başlıklarda iki farklı desen kullanılmıştır.

Yarım daire kemerlerin kilit taşı noktalarına daire biçimli, göbekli ve kabara benzeri kabartma birer madalyon yerleştirilmiş; kemer yüzleri, ortası yıldızlı dairesel motif şeritleriyle çevrilmiştir. A. Muhtar Bey'in tarih kitabesi, İzzet Efendimin sülüs hattı ve altından harflerle ve her beyti bir kemeri çevrelemek üzere kemerlerin iç yüzüne işlenmiştir.

Kubbenin içi, mozaik tekniğinde altın parçacıklarla kaplanmış; tam ortasına iç içe dairesel motiflerden oluşan renkli mozaik bir göbek yapılmıştır. Kubbe eteğinde kolon hizalarına gelen noktalarda sekiz tane madalyon vardır. Almaşık dizili olarak bu madalyonlarda açık yeşil zemin üzerine altın ile II. Abdülhamid'in tuğrası ve Prusya mavisi zemin üzerine yine altınla ve gotik harflerle II. Wilhelm'in inisiyalleri (W ve II) işlenmiştir.

Yarıküre biçimli kubbe bakır kaplıdır ve eteğinde dışta döküm bronzdan bir damlalık çemberi vardır.

Alman Çeşmesi, hiçbir figüratif motifin kullanılmadığı bezemesi, çeşme tipolojisi açısından özgün şeması, politik ve anısal içeriği ve kuşkusuz anıtsal kalitesi ile İstanbul'u zenginleştiren bir yapıttır.

Bibi. *Yıldız Hususî. BOA,* no. 416/116. (12.9.1318); Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri,* I, 298-300; *İSTA,* II, 727-728; S. Eyice, "İstanbul (Tarihî Eserler)", *İA,* V/2, 1214/94.

AFİFE BATUR

ALMAN ELÇİLİĞİ BİNASI

Alman İmparatorluk Sarayı olarak da tanınan ve bugünkü adıyla Almanya Federal Cumhuriyeti Başkonsolosluğu binası olan yapı, Gümüşsuyu-İnönü Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Yapı, İkinci Alman İmparatorluğu döneminde İstanbul'da inşa edilen ilk Alman elçilik binasıdır. Prusya Elçiliğimi barındıran eski binanın ihtiyaçları karşılayamaz ve onarıma muhtaç duruma gelmesi üzerine yeni bir tasarımın oluşturulması ve uygulanması söz konusu olmuştur. Bu görevi üstlenen Kölnlü eyalet mimarı Hubert Goebbels, biri mevcut arsanın değerlendirilmesine, diğeri ise

Alman Elçiliği (bugün başkonsolosluk) binasının bahçe cephesinden görünümü, 19. yy sonu. *Necdet Sakaoğlu koleksiyonu*

1871 yangınında boşalan yakın çevredeki arazinin de dahil edilmesine dayanan iki proje geliştirmiştir. Bu arada yeni projenin, yapılaşmanın olmadığı yeni ve serbest bir çevrede inşa edilmesi düşüncesi de gündeme gelmiş ve bugünkü binanın işgal ettiği yerdeki ilk arazi satın alınarak zaman içinde genişletilmiştir. Galata Serdar-ı Ekrem Sokağındaki (eski adıyla Yazıcı Sokağı) ilk arsada ise bugün "Doğan Apartmanı" yükselmektedir. Arazinin bir kısmını kaplayan mezarlıktan yalnızca Silahdar Ali Ağa ve ailesinin mezarları, anlaşma üzerine korunmuştur. Büyük bir yer edinme arayışında, Rusya, Fransa ve İngiltere elçiliklerinin yerleştiği alanlardan daha küçüğüne razı olmayarak Almanya'nın prestijine uygun bir çözüme varılması isteği de rol oynamıştır. Sonuçta, başka koşullar için üretilen proje, değişikliklerle yeni bir duruma uyarlanmıştır. İnşaat 1874'te başlamış ve 1 Aralık 1877'de binanın açılışı gerçekleştirilmiştir.

Yapı malzemesinin bir kısmı başka ülkelerden gelmiştir. Ana korniş ile pencere silmelerinin taşları Arles'dan getirilmiş, tuğlalar da kısmen Livorno'da kısmen de yerel bir işletmede üretilmiştir. Bir ülkenin yabancı topraklarda tipik mimarisi ile temsil edilmesi ve zamanın uluslararası geçerli stil öğelerinin bağdaştırılması, mimarın tasarımdaki çıkış noktalarıdır. Ana bina, kısa kenarlarında birer çıkma bulunan büyük, dikdörtgen bir kütleden ibarettir. İçeride elçilik işlevinin gerektirdiği mekânlar ve bütün katlar yüksekliğinde, üstü açık, küçük bir peristyl yer almaktadır. Kütle ve cephe düzeninde neorönesans bir yaklaşım egemenken, yalın bir klasisizm ve özellikle cephede çıplak tuğla kullanımı Prusya mimari geleneğine bağlanmaktadır. İç mekanların tefriş edilmesinde de yine diğer bazı önemli elçiliklerin standardı gözetilmiş ve eldeki kısıtlı maddi olanağa rağmen öncelikle büyük kabul salonlarına değerli Türk halıları, abajurlar ve ampir üslubunda mobilyalar yerleştirilmiştir. Önemli salonlar ve geçiş mekânları, klasisizm içinde (kaset tavanlar, alçı-mermer duvar kaplamaları, nişler içinde heykeller) "Prusya görkemf'ni vurgulamaktadır. Özgün eşyanın çoğu, binaya zaman içinde iki kez el koyulduğu için kaybolmuştur. Başlıca bezeme öğelerinden olan sekiz adet ünlü çatı kartalı da II. Dünya Savaşı sırasında kaybolmuştur.

İstanbul'un mimarisiyle kontrast içinde, fazla kütlesel bir etkiye sahip oluşu, bir ön bahçesi olmaksızın âdeta doğrudan caddeye açılması, bazı önemli iç mekânların karanlıkta kalacak şekilde dışarıyla zayıf ilişkilendirilmesi zamanında eleştirilmiştir. Dönemin Alman gazeteleri, yeni elçilik binasından söz ederken "Almanya'nın birliği ve büyüklüğü", "Prusya ruhu", "Avrupa ve Asya'yı kucaklamak isteyen kartallar" gibi ifadelerle yapının temsil ettiği imparatorluk imgesini vurgulamışlardır.

Bugün başkonsoloslukta 1989'da binaya yerleşen Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün İstanbul şubesi de faaliyetini sürdürmektedir.

Bibi. F. O. Gaerte. "Das Deutsche Kaiserliche Palais in istanbul", *İst. MM.,* 35 (1985), s. 323-351; *Dokumentation - Kulturhistorische Bauten der Bundesrepublik Deutschland in İstanbul,* Berlin, 1989; C. Meyer-Schlichtmann, *Von der Preussischen Gesandschaft zum Doğan Apartmanı,* İst., 1992.

TURGUT SANER

ALMAN ELÇİLİĞİ YAZLIK KÖŞKLERİ

Tarabya'da koy içinde, Yeniköy-Tarabya caddesi üzerindedir. Denize hayli geniş bir cephe veren büyük bir bahçe içine yerleştirilmiş çeşitli yapılardan oluşmuştur.

Elçiliğin arazisi eski Tarabya Kasrımın bulunduğu yerdir. Nitekim alt bahçede halen mevcut bir kemer kalıntısı üzerinde Abdülaziz'in tuğrası görülmektedir. Aynı kemerin diğer yüzünde yeşil zemin üzerine sarı yaldızla "Ya Hafız" yazılı bir levha vardır. Eski Tarabya Kasrı'ndan kalmış, değiştirilmemiş ve halen depo olarak kullanılan bir de mutfak binası vardır. Vaziyet planında yeni yapıların yanısıra yerleri bilinen kimi eski yapılar da işaretlenmiştir.

Bahçe düzeninde ve yeni yapıların yerleştirilmesinde belirli bir geometri ve aksiyalite gözetilmek istenmişse de muhtemelen eski yerleşme izlerine bağlı kalmaktan ötürü radikal bir geometri sağlanamamış görünmektedir. Merkezdeki meydanda kesişen yollar, olması gerektiği gibi 90 derecelik bir açı yapmazlar. Elçilik rezidansmdan başlayıp batıdaki partere ulaşan anayol, düz bir doğru olarak uzanmak yerine hafif bir kırılma gösterir. Binaların yerleşimi de simetrik bir konumda değildir. Örneğin, ana bina merkezde görünmesine karşılık yeni elçilik evi ve müsteşar evinin konumları simetri dışıdır. Dolayısıyla Alman neoklasik yerleşme düzeninin bir hayli dışına düşen daha serbest bir yerleşme gözlenir.

Yapılar fazla yüksek olmayan kagir birer bodrum kat üzerine üç (bazısı iki) katlı ve ahşap olarak inşa edilmişlerdir. Tüm yapılarda şale tipi bir ahşap bezeme kullanımı vardır.

Binalar, genel olarak 19. yy sonunun eklektisist anlayışını yansıtmaktadır. Planlarının, ana çizgileriyle klasik olan

Alman Elçiliği Yazlık Köşkleri
Elçilik rezidansı (sağda), elçilik müsteşarı konutu (solda).
Almanya Federal Cumhuriyeti İstanbul Başkonsolosluğu 'nun izniyle

düzenine karşın cephelerde oryantalist bir tasarımın pek çok öğesi yer almaktadır. Dilimli moresk (magrip tipi) kemerler, "Chinoiserie" üslubundan kule figürleri ve tüm çatı saçaklarının uçlarında görülen mızrak biçimli öğeler bunlardan birkaçıdır. Önde denize bakan elçi evinde eklektisist repertuvara alt kat pencerelerindeki üçlü yonca yaprağı biçimindeki neogotik pencere düzenlemeleri eklenmektedir.

Zaman içinde bazı yeni ek binaların da inşa edildiği elçilik arazisi içinde, bahçede eski hamam binasının yerine inşa edilmiş bir de şapel bulunmaktadır. Bahçede bazı başka yapılar da vardır. Bunlar arasında üzerinde kazıma tekniğinde Aziz Georgün tasviri bulunan bir çeşme ile mezarlık ve Moltke Anıtı anılmalıdır.

Denize nazır tepe üzerindeki bu mezarlıkta I. Dünya Savaşımda şehit olan askerler ile Mareşal Von der Goltz yatmaktadır. Şehit askerlerin anısına hazırlanan rölyef, kendisi de asker olan Georg Kolbe'ye aittir.

Üst bahçe terasında 1835-1839 yılları arasında Türkiye'de bulunmuş olan Moltke'nin anısına dikilmiş bir de obelisk vardır. Kaidesindeki yazıya göre 1888'de dikilmiş olan obeliskin bir cephesinde Moltke'nin bronz bir madalyon içinde profilden portresi yer almaktadır. Kaidenin ise bir yüzüne II. Abdülhamid'in tuğrası, diğer yüzüne de İmparator II. Wilhelm'in "W" ve "R" harflerinden oluşan monogramı işlenmiştir.

Tümü bakımlı olan binalar, 1990 Haziran'ında bir yangın tehlikesi geçirmişse de mutfak dışında önemli bir zarar meydana gelmemiştir.

AFİFE BATUR

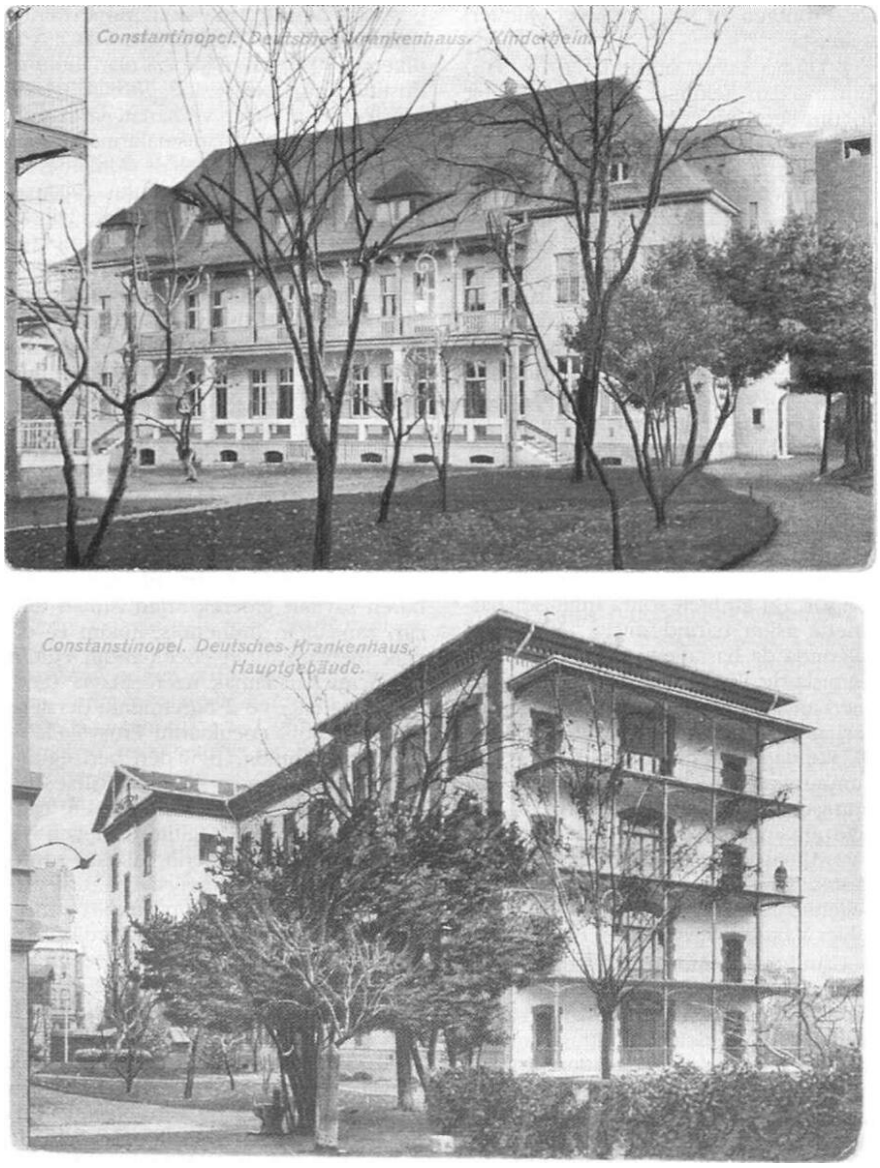

Geçen yüzyılın sonlarına ait iki kartpostalda Alman Hastanesi'nin binaları.
Erkin Emiroğlu arşivi (üst), NuriÂkbayar koleksiyonu (alt)

ALMAN HASTANESİ

Taksim Sıraselviler Caddesi'nde bulunan özel sağlık kurumu. Prusya Elçiliği hekimlerinden Dr. Georg Hermann Ritter von Mühling'in (1826-1907) önerisi üzerine İstanbul'daki D. W. V. Alman Hayır Cemiyeti'nin katkılarıyla 6 Nisan 1846 tarihinde kurulmuştur. Hastane için gereken arsa ve bina Alman Protestan Kiliseleri Topluluğu tarafından sağlanmıştır. Sıraselviler'de sadece 5 yatakla hizmete giren hastanenin kısa bir süre sonra ihtiyaçları karşılayamadığı görüldüğünden aynı yılın kasım ayında daha geniş bir ev kiralanmıştır. Hastane 1851'de Sakız Sokağıma, 1853'te de Telgraf Sokağı'na taşınmış ve içinde taş bir bina bulunan bir arsa da satın alınarak hastaneye eklenmiştir. Kırım Savaşı (1854-1856) sırasında hasta sayısı artınca, 1856'da Halilpaşa arsası adı verilen bugünkü hastane sahasının içine ek bir bina yapılmıştır.

Hastane 1874'te at nalı şeklinde dizilmiş üç binadan oluşuyordu. Ön binanın zemin katında kapıcı odası, bekleme odası, mutfak ve mahzen, asma katta konsültasyon odası, rahibeler için iki oda, birinci katta rahibeler için bir oda, kadm hastalara ayrılmış bir özel oda bulunmaktaydı. Orta bina iki katlıydı. İki katta da çiçek hastaları için odalar, zemin katta bir de çamaşırhane yer almaktaydı. Ön cephede bulunan üçüncü binanın alt katında mahzen, banyo, eczane ve bir hasta odası vardı. Birinci katında bir genel hasta koğuşu, frengi hastalarına ayrılmış bir istasyon ve birinci sınıf hastalar için 5 özel oda mevcuttu. Isınma odun sobalarıyla sağlanıyordu. Hastanedeki toplam 33 yatak genel koğuşlarda iki sıra halinde dizilmişti. Koğuşlar birbirine koridorlarla bağlıydı. Hastanenin iç hizmetleri biri müdire, ikisi erkek koğuşundan, biri kadm koğuşu ve eczaneden, biri de mutfak ve çamaşırhaneden sorumlu beş rahibe tarafından yürütülmekteydi. Ayrıca birer hastabakıcı, kapıcı, hizmetçi ve aşçı bulunmaktaydı. Binanın su ihtiyacı ise bir kuyu ve sarnıçtan sağlanıyordu.

Hastane Alman Hayırseverler Cemiyeti tarafından Alman Elçiliğimden bir temsilci ile birlikte yönetilmekte ve cemiyet üyeleri ücretsiz tedavi edilmekteydi. Hastaların büyük bölümünü İstanbul'a gelen Alman gemiciler, yoksul Almanlar oluşturuyordu. İstanbul halkından da çok sayıda hasta başvurmaktaydı. İstisnalar dışında ruh hastaları ile frengililer kabul edilmiyordu. Eczane, gerekli farmasötik işlemleri bilen bir rahibenin sorumluluğu altında çalışmaktaydı. Gereken droglar İstanbul'da ilgili yerlerden sağlanmakta, alkaloitler ise Almanya'dan getirtilmekteydi. Hastanede basit ameliyatlar için gereken cerrahi aletler, ayrıca bir elektromanyetik cihaz ile sabit akım veren 30 voltluk bir batarya da bulunmaktaydı. 1915'te şehir elektrik ağına bağlandıktan sonra hasta-

nede röntgen ve sterilizasyon bölümleri açılmıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında (1914-1918) Almanya'dan hekimler getirtilmiş ve bir doğum servisinin açılması düşünülmüş fakat savaş yüzünden gerçekleştirilememiştir. Savaş sırasında 1917'de ana bina sivil hizmete bırakılmış, çocuk ve erkek servislerine ait 72 yatak askeri birliklere verilmiştir. Teknik aleüerin de ortaklaşa kullanılması kararlaştırılmıştır. Savaşta yaralanan Türk ve Alman askerler hastanede tedavi edilmişler, sterilizasyon bölümünün bir kısmı da bitieri temizlemek için bir tebhirhane haline getirilmiştir. Çocuk servisinin yerine, 1918'de Moda'da bir yer kiralanarak 20 yataklı bir çocuk servisi faaliyete geçirilmiştir.

I. Dünya Savaşımın bitiminde imzalanan mütarekename uyarınca bütün Alman ve Avusturyalılar İstanbul'u terk etmişler ve 2 Şubat 1919'da hastanede İngiliz hekim ve hemşireler çalışmaya başlamıştır. Bu tarihten soma İngilizler hastanede asker barındırmışlar, 1925-1928 yıllarında da hastaneyi Amerikalılar kullanmışlardır. Kaiserswerth rahibe hemşireleri ancak 1931'de Alman Hastanesi'ne geri gelmişlerdir. Kaiserswerth Vakfı 1973'te dağılınca hastane Alman Federal Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na bağlanmıştır. Eylül 1993'te, Almanya ile Türkiye arasında imzalanan bir protokole göre Alman Federal Cumhuriyeti, Alman Hastanesi üzerindeki bütün haklarını ve kullanım imkânlarını İstanbul Erkek Liseliler Vakfı'na devretmiştir.

Günümüzde Alman Hastanesi; dahiliye, cerrahi, kadın hastalıkları, doğum ve çocuk kliniği, röntgen, laboratuvar ve mutfak bölümlerinin bulunduğu ana bina ile diğer binalarında bulunan toplam 90 yatakla faaliyetini sürdürmektedir.

Bibi. Plan-Proje-Kroki, *BOA,* no. 701; İrade, Rüsumat, *BOA,* no. 6-20, s. 1312; Abdullah Bey-Zoeros-Mordtmann: "Notices sur le hôpitaux civils de Constantinople", *Gazette Médicale d'Orient, c.* 18, no: 9 (1874) s. 141-142; H. Akbay, "Alman Hastanesi", *İSTA,* II, 728; Istanbul Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Cem'i Demiroglu Üniversite Arşivi Alman Hastanesi dosyası.

NURAN YILDIRIM

ALMAN KÜLTÜR MERKEZİ

Aralık 1956'da, Almanya ile Türkiye arasındaki kültürel ilişkileri geliştirmek amacıyla, Dr. Robert Anhegger tarafından, Beyoğlu Alyon Sokağımda kurulan kültür merkezi.

Merkezin Teutonia Alman Kulübü'nde(->) başlayan kuruluş çalışmalarında Macit Gökberk, Behçet Necatigil, Adalet Cimcoz, Haldun Taner, Bülent Özer, Metin Özek, Mustafa Asher ve Ekmel Zadil de yer aldı. Başlangıçta, Türk Alman Kültür Enstitüsü adıyla, Almanya'da bulunan Goethe Enstitüsü'nün Türkiye şubesi olarak yalnızca dil eğitimi vermeyi amaçlayan kuruluş, 21 Ocak 1959'da Türk-Alman Kültür Derneğime dönüştü ve kültür etkinliklerine başladı. 1961'de, merkezi Almanya'nın Münih kentinde bulunan ve 701 aşkın ülkede 150'ye yakın şubesi olan Goethe Enstitüsü'nün bünyesine girdi. Böylece Almanya'dan yazar ve sanatçıların gelmesi ve merkezin çalışmalarına destek vermesi kolaylaştı. 1988'de Alman Kültür Merkezi adını alan kuruluş çalışmalarını, Program, Eğitsel İlişkiler, Dil ve Kütüphane bölümlerinde yürütmektedir. Uluslar ve kişiler arasında kültürel iletişime yardımcı olmak ve Alman dilini yaymak amacında olan merkez, çalışmalarını 2.500'e yakın üyesiyle halen İstiklal Caddesi'ndeki Odakule binasında sürdürmektedir.

AYŞE HÜR

ALMAN LİSESİ

Beyoğlu Tünel'de, Almanca eğitim veren, Milli Eğitim Bakanlığıma bağlı özel yabancı okul.

Alman Lisesi, 19. yy ortalarından itibaren sayıları giderek artan Alman tüccar, zanaatkar, mühendis, hekim ve elçilik mensuplarının çocuklarının eğitim ihtiyacını karşılamak üzere Mayıs 1868' de 23 öğrenci ve 2 öğretmenle derslere başladı. Okul, çocuklarım Prusya Elçiliği ikametgâhında, 1850'den beri eğitim veren Protestan evangelist kilisesine bağlı okula göndermek istemeyen; çağdaş ve bağımsız bir eğitim düşleyen Alman ve İsviçreli ailelerin çabalan sonucunda kısa sürede gelişti. 1871'de Alman Birliğimin sağlanmasından sonra, Alman devletinden önemli yardım alabilme olanağı doğdu. 1873'te İstanbul'da ayrı ayrı eğitim vermekte olan iki Alman okulu birleşti. O yıl, okulun 4 öğretmeni ve 147 öğrencisi vardı.

1873'e kadar Pera civarındaki kiralık binalarda barınan okul, aynı yıl Galata yakınındaki kendi binasma taşındı. Galip Dede Sokağı'na bitişik Müeyyetzade Camii karşısında bulunan ve Doğan Apartmanı olarak bilinen binanın mimarı M. F. Cumin'di. Okulun planı, dönemin Alman okul planlarına uygun olarak düzenlenmişti. On bir sınıflı ve üç katlı olan binada, öğretmen konutları, bir sarnıç ve bir jimnastik salonu da vardı. Dönemin okul binalarında sık rastlanan neoklasik üsluptan izler taşıyan yapı, 1894'teki zelzelede büyük hasar gördü. Sayıları sürekli artan, 1873'te 147; 1884'te 180 erkek, 137 kız olmak üzere toplam 317'ye yükselen öğrencilerin ihtiyaçlarına yetmeyen eski okul binasının yerine yeni bir bina yapılması gündeme geldi. 1868'de okulun kurulmasına önayak olan Okul Birliği, İstanbul'daki Almanlardan ve Almanya'dan o zamana göre büyük bir meblağ olan 100.000 mark topladı. Deutsche Bank'ın da mali desteğiyle inşa edilen o zamanlar on beş sınıflı yeni binaya Eylül 1897'de taşınıldı. 1901'de binaya, kız okulu ve öğretmen evleri için altı sınıflı bir bölüm eklendi. Alman Lisesi'nin bugün de bulunduğu Şahkulu Bostanı Sokağı'ndaki bu bina üç katlıydı. Planlarını, binanın inşaatım da üstlenen Otto Kapp, eski binada olduğu gibi dönemin eğitim ilke ve ihtiyaçları yanında sağlık koşullarına ve pedagojik işlevlere uygunluğu da göz önünde bulundurarak, hazırlamıştı. Binanm cephesi pilastırlar ve neoklasik üsluba uygun dekoratif unsurlarla bezenmişti.

I. Dünya Savaşı sona erdiğinde Türkiye'deki Almanlar ülkeyi terk ederken Alman Lisesi de kapatıldı, bina işgal kuvvetlerinin eline geçti. Okul Kasım **1924**'te o zamanki adı Polonya Caddesi olan Nuriziya Sokağı'nda geçici bir binada 100 öğrenciyle yeniden açıldı. Bir yıl sonra yeniden kendi eski binasına taşındı. O günlerde binaya merkezi ısıtma sistemi eklendi. Neoklasik üsluba uygun olarak inşa edilmiş eski düz çatı, beşik çatı ile değiştirilerek bugünkü haline getirildi. Bu onarım ve ekler sırasında, binanm bazı karakteristik özellikleri değişime uğradı. II. Dünya Savaşımın son dönemlerinde, 1944'te kapatılan okul, **1953**'te yeniden açıldı. Arada geçen sürede Beyoğlu Kız Lisesi olarak kullanılan bina, **1953-1957** arasında önemli onarımlardan geçti. Binaya bir jimnastik salonu ve müzik odası eklendi. Okulun karakteristik Prusya üsluplu cephesi de değiştirilerek kışla görünümünden uzaklaşması sağlandı.

Bina, bazı küçük değişiklikler dışında, halen 1957'deki durumunu sürdür-

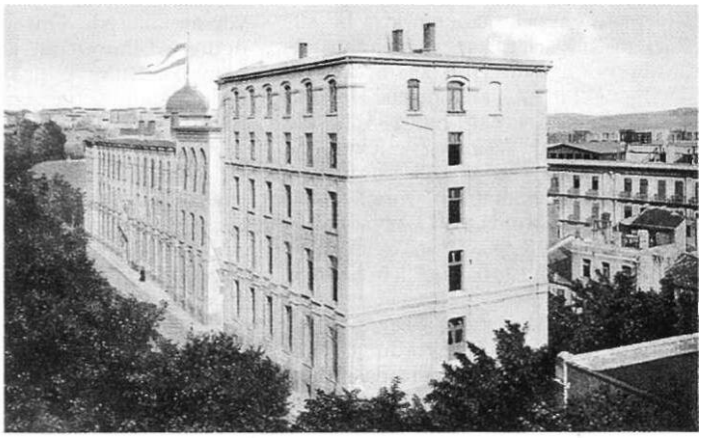

Alman Lisesi'nin Şahkulu Bostanı Sokağı'ndaki bugünkü binası. *Erkin Emiroğlu arşivi*

mektedir. Okulun "L" biçimindeki kitlesi, uzun koridorlu ve iki yanı derslikli bir plana dayanır. Binanın dolaşım eksenini oluşturan koridorlar ve oldukça geniş merdivenler, dersliklerden aynı anda çıkan öğrencilerin rahat dolaşımını sağlamayı amaçlamaktadır. Üst kadarda yer alan spor, müzik vb işlevli salonlar Prusya okul mimarisinin ve **19.** yy Alman eğitiminin vazgeçilmez öğeierindendir. Binanın cephesi 19. yy okul binalarında sık rastlanan sadeleştirilmiş, klasik bir cephedir. Bu sade görünümü, kornişler ve saçak süslemeleri tamamlamaktadır.

Başlangıçta İstanbul'daki Alman çocukların okul ihtiyacını karşılamayı amaçlayan okul giderek Alman, İsviçreli ve Avusturyalı öğrenciler yanında 18 değişik ulus ve tabiyetten öğrencilere de açıldı. İstanbul'un Türkler arasında da rağbet gören seçkin okullarından biri oldu.

1879'da Direktör Mühlmann döneminde hazırlık sınıfı açılarak Almanca bilmeyen çocukların da okula devam edebilmeleri sağlandı. 1880'lerden sonra, öğrencilerin **16** yaşına kadar eğitim görebilecekleri bir ortaokul yapısı kazandı. 1898'de, Alman imparatorunun İstanbul'u ve okulu ziyaretinden sonra, okula Alman resmi ortaokul diploması verme hakkı tanındı. 1911'de son sınıflara sınavla Osmanlı diploması verilmeye başlandı. I. Dünya Savaşı yıllarında, bir ara, öğrenci sayısının bine varmasının en önemli nedeni, Almanya dışında orta dereceli Alman diploması veren tek Alman okulu olmasıydı.

1924'te yeniden açıldığında okulun 587 öğrencisi vardı. Bu sayı 1931'de 828'e yükselmişti. Okul, kuruluşunda olduğu gibi, Alman devletinden yardım ve destek görüyordu. **1933**'ten sonra, nazizm döneminde, dönemin okul müdürü Scheuermann'm da katkılarıyla eğitim büyük yara almadan ve bağımsızlığı korunarak sürdürülebildi. 1954'te Başbakan Konrad Adenauer'in ve **1957**'de Cumhurbaşkanı Theodor Heussün okulu ziyaretleri, Federal Almanya'nın bu eğitim kurumuna verdiği önemin bir göstergesiydi. Okul bu destekten yararlanarak kısa zamanda İstanbul'un seçkin özel yabancı okulları arasında yerini aldı. Bu gelişmede nazizm döneminde Almanya'yı terk eden hocası Leo Spitzer'i izleyerek İstanbul'a gelmiş olan ve önce öğretmen, daha soma müdür yardımcısı, **196l**'de okul müdürü olan Anstockün payı vardı.

İstanbul Özel Alman Lisesi günümüzde bir yıllık hazırlık sınıfı, üç yıllık orta kısım ve dört yıllık lise kısmıyla, Türkçe-Almanca iki dilde eğitim yapan, zorunlu İngilizce yanında seçmeli olarak Fransızca da okutan, fen ağırlıklı bir lisedir. Sınıfların her biri A'dan D'ye dört şube olup A şubeleri Alman tabiyetindeki öğrencilerle daha önce Almanya'da okumuş Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı öğrencilere ayrılmıştır. Merkezi sınav sistemi ile öğrenci alman okulda 1993-1994 öğretim yılında 259 kız, 698 erkek öğrenci eğitim görmektedir. Bunlardan 114'ü çoğu Alman olmak üzere yabancı uyrukludur.

BURCU ÖZGÜVEN

ALMANCA BASIN

Almanya Osmanlı Devleti piyasalarına geç girdiğinden Almanca da basında geç belirdi. Alman uzman ve işadamlarının sayısı[1]19. yy ortalarından, özellikle 1880'lerden sonra arttı; bundan dolayı gazete ihtiyacı ortaya çıktı. *Osmanischen Post'un* ilk sayısı 20 Eylül 1890'da yayımlandı. Alman İmparatoru II. Wilhelm'in İstanbul'a bir yıl önceki ziyaretinin bunda etkili olduğu anlaşılmaktadır. Gazete önce haftada iki gün, soma günlük çıktı; 1895'te kapandı. Sayıları gittikçe artan Alman ve Avusturyalı tüccarlar bilgiye gereksiniyorlardı, bunun için 1896'da İstanbul'da haftalık *Konstantinopler Handelsblatt* yayımlanmaya başladı; 1905'te yayınını hâlâ sürdürüyordu. Gazete daha çok ticari, mali, sınai ve ulaşım konularından söz ediyordu. Sözü edilen iki gazete de özel girişimcilerin çabalarıyla çıkarıldı. Bunların dışında, İstanbul'da her gün 600 kadar Almanya ve Avusturya gazetesinin satıldığı hesaplanmıştır.

Artan bilgi ihtiyacı, İstanbul'un, Alman gazetecileri ve ajansları için merkez haline getirilmesi sonucunu da doğurdu. *Frankfurter Zeitung'un* muhabiri Paul Weitz 1895'ten 1918'e kadar 23 yıl İstanbul'da yaşamış, bütün devlet adamlarıyla yakınlık kurmuş, bu arada Alman Elçiliği'nin başlıca haber kaynağı olmuştu. Viyana'da çıkan *Neue Freie Presse* 'nin muhabiri Nevlinski de II.Abdülhamid ile Siyonist lider Herzl arasında bağ kurmakta önemli rol oynamıştır. Ayrıca Alman haber ajansı Wolffsche Telegrafer Bureau, İstanbul'da şube açarak, Wiener Telegrafer Bureau ise Agence de Constantinople ile bağ kurarak iki taraflı haber akımım sağlıyorlardı.

1908'de II. Meşrutiyetin ilam Almanları daha etken bir mekanizma işletmeye yöneltti. Ekonomik etkinliği artırmak kadar siyasal etkinliği de artırmak planlandı. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın yönetiminde Loewe ve Krupp gibi silah fabrikalarıyla National Bank ve Deutsche Bank'm mali katkılarıyla 18 Aralık 1908'de *Osmanischer Lloyd* Almanca ve Fransızca *{Lloyd Ottoman)* olarak yayıma başladı. Yeterli sayıda Almanca okuyan belirince Fransızca nüshanın yayımdan kaldırılacağı belirtiliyordu. 1918 sonuna kadar yaşayan *Osmanischer Lloyd,* ilk yılında 836 nüsha basarken 1915'te **6**.700 nüshaya ulaştı. Gazete Alman makamlarından her yıl 100-200 bin mark arasında yardım alıyordu. Savaş sırasında yerli gazetelerin aksine kâğıt ve baskı malzemesi sıkıntısı çekmediğinden Fransızca nüshasının 1.800lük tirajı diğer Fransızca gazetelerin iki misline ulaşıyordu.

Savaş sırasında, daha çok askeri uzmanlar ve makamlar için *Neuen Türkei, Jilderim* (Yıldırım), *The Verteidigung* (Fransızca nüshası *Defense Nationale)* gazeteleri Türkçe olarak da çıkmış fakat etkileri çok sınırlı kalmıştır.

Hitler'in iktidara gelişinden sonra yoğunlaşan propaganda çabalarının aracı olarak İstanbul'da 1944'e kadar *Türkische Post* adlı bir gazete de yayımlandı.

Bibi. I. Jacobsen, *Die Deutsche Pressepolitik und Propagandatätigkeit im Osmanischen Reich,* (doktora tezi), Hamburg Üniversitesi, 1987.

ORHAN KOLOĞLU

ALTI-YEDİ EYLÜL OLAYLARI

Kıbrıs sorununda Yunanistan'a karşı Türkiye'nin tepkisini gösterme gerekçesiyle İstanbul ve izmir'de, bir ölçüde de Ankara'da, ulusal duyguların vandalizme dönüştürüldüğü ve Rum vatandaşların taşınır ve taşınmaz mallarının yağmalandığı 6-7 Eylül 1955 gecesi, Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik bunalımın da bir göstergesiydi. Yunanistan aleyhine bir gösteri biçiminde başlayan olay, taşkın halkın amansız bir servet düşmanlığına dönüştü.

Demokrat Parti 501i yılların ortalarında ekonomik sorunlarla karşı karşıya gelmişti. Toplumda hoşnutsuzluk artıyor, muhalefet giderek bastırıyordu. Demokrat Parti yönetimi içteki baskıyı azaltmak kaygısıyla kamuoyunun dikkatini dış olaylara çekmeyi denedi. Kıbrıs sorunu kısa sürede milli davaya dönüştü.

Yunanistan Enosis'te diretiyor, İngiltere ise Türkiye'yi de taraf haline getirerek Yunanistan karşısında konumunu güçlendirmeyi deniyordu. Bu sırada Kıbrıs'ta terör olayları artmıştı ve Türkler giderek mağdur oluyordu. Nitekim Türkiye de, bir süreden beri Kıbrıs'la ilgilenmeye başlamış ve "Kıbrıs Türktür, Türk kalacaktır" belgisi, giderek kamuoyuna benimsetilmişti. İngiliz Uluslar Topluluğumun bir iç sorunu gibi görünen Kıbrıs sorunu kısa sürede uluslararası bir nitelik kazandı.

1955'te terör olayları Kıbrıs'ta tırmanışa geçmişti. Haziran 1955'te İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ı bir konferansa çağırdı. Türkiye çağrıyı kabul etti ve Yunanistan'a sert bir nota vererek Kıbrıs konusundaki kışkırtmalara son verilmesini istedi. Adanın kaderini belirleyecek görüşmeler 27 Ağustos 1955'te Londra'da başladı. Görüşmelerden üç gün önce, Menderes, "Kıbrıs'taki kardeşlerimizin yakın günlerde umumi bir tecavüz tehlikesi karşısında bulunduğu"ndan söz etti. Dış politikada son derece gergin bir dönem yaşanıyordu.

Konferansta Yunanistan Enosis'i savundu. Türk kamuoyunun dikkati Londra'ya çevrilmişti. Basın görüşmelere geniş yer veriyordu. Bu arada Kıbrıs Türk Kültür ve Yardım Cemiyeti, Kıbrıs Okullarından Yetişenler Cemiyeti, Kıbrıs Koruma Cemiyeti, Kıbrıs Türk Derneği gibi dernekler kurulmuş, kamuoyu

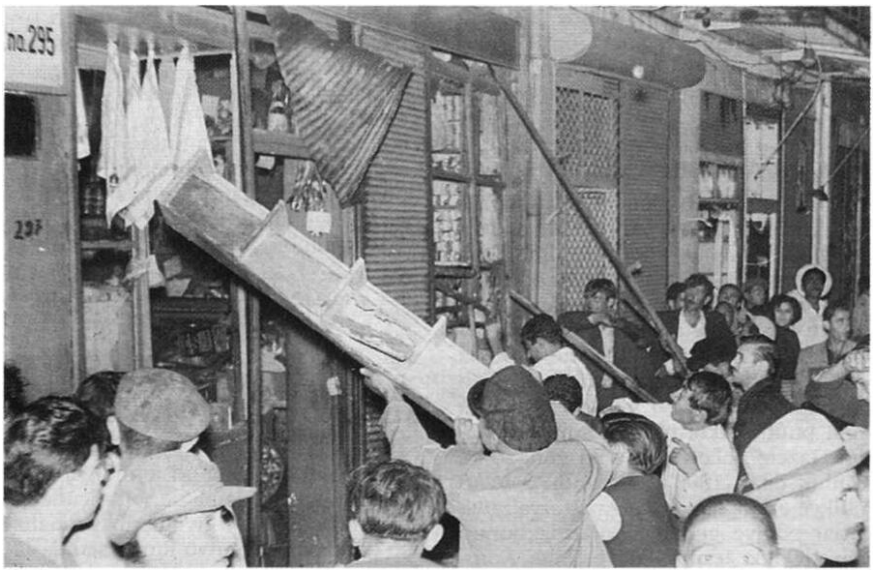

6-7 Eylül gecesi İstanbul sokaklarında yaşanan olaylardan bir görünüm.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

bu konuda sürekli canlı tutulmuştu. Kıbrıslı Türkler 4 EylüFde Londra'da bir gösteri yaptılar. Türkiye'de de benzer bir gövde gösterisi, dengeleri Kıbrıs Türkü'nün lehine çevirebilirdi.

6-7 Eylül Olayları, **6** Eylül günü ikinci baskı yapan *İstanbul Ekspres* ve *Hürriyet* gazetelerinin Atatürk'ün Selanik'teki evine yapılan bombalı saldırıyı büyük puntolu harflerle manşete çıkarmalarıyla başladı. Haber derhal yayıldı; bütün yurtta infial ve hiddet uyandırdı. Ülkede hava, Kıbrıs sorunu nedeniyle, haftalardır zaten gergindi.

6 Eylül öğleden sonra yükseköğrenim gençliği bir gösteri düzenledi. Havanın kararmaya başladığı saatlerde yer yer gruplar ortaya çıktı. Büyük ölçüde Taksim'de toplanıldı. Birkaç saat içinde kalabalık çığ gibi büyüdü; giderek hareketlendi ve denetimden çıktı. Bu arada binlerce sopa ve demir yerden bitercesine ortalığa yayıldı. Sokaklarda birtakım kimselerin "on binlerce lira kazanıyor, iki paralık malı iki liraya satıyorlar" diye kulaklara fısıldadıkları duyuluyordu. Saldırılacak dükkân ve evler, önceden saptanmış, tahrip edici araçlar hazırlanmıştı.

Bir süre sonra Beyoğlu'nda, Karaköy'de Rum vatandaşlara ait dükkânların kepenkleri demir çubuklarla sökülüyor; camlar kırılıyordu. Taşkın halk içeriye dalıyor; ne kadar eşya varsa dışarı fırlatıp o dakikada kullanılmaz hale getiriyordu. Çapulculuk ve kundukçılığm önü almamıyordu. Kısa sürede tecavüz meskenlere, mabetlere ve mezarlıklara kadar genişledi.

6-7 Eylül Olaylarından taşıtlar da nasibini almıştı.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Saldırganlık akıl almaz boyutlara ulaşmış, çapulculuk ve yağmacılık başlamıştı. Kitle psikolojisinin yönüne kapılan insanlar, bilinçsiz ve kendilerini kaybetmiş bir biçimde çevrelerinin etkisine giriyorlar; gördüklerini yapıyorlardı. İsimleri yabancı veya sahipleri Rum olan dükkânlara kuru kalabalık dolmuştu. Mücevhercilerdeki mücevherat, saatçilerdeki saatler, avizecilerdeki avizeler, porselen takımlar havalarda uçuşuyordu. Yağmayı durdurmak imkânsızdı. İzmir'de Yunan Konsolosluğu ve Fuar'daki Yunan pavyonu ateşe verilmişti.

Ordu ancak gece yarısından sonra olaya hâkim olabildi. 7 Eylül sabahı bütün İstanbul'un üzerine ağır, hazin bir hava çökmüştü. Kent sanki büyük bir afet görmüş; bir gece önce, âdeta bir siklon koca İstanbul'u perişan etmişti. Sabaha karşı kentin caddelerinde bulunanlar gördükleri manzaraları hayatlarının sonuna kadar unutamayacaklardı. O gece Beyoğlu sanki talan edilmiş bir düşman mahallesiydi. Taksim'den Tünel'e kadar uzanan yoldan geçmek olanaksızdı. Bütün cadde, kepenkleri kırılan dükkânlardan alman eşyalarla doluydu. Her renkten ve çeşitten kumaş yerlerde sürünüyordu. Kaldırım taşları, tramvay hattı, iki taraftaki asfalt tamamıyla kumaşla örtülmüştü. Ötede beride kırılmış, parçalanmış buzdolapları, radyolar, bisikletler yatıyordu. Cadde cam parçalarıyla doluydu. Orada burada otomobiller devrilmiş, yakılmış, tekerlekleri boşlukta dönüyordu. Taksim'deki ve Galatasaray'daki kiliselerden henüz sönmemiş yangınların dumanları yükseliyordu. İstiklal Caddesi'nde üç dükkândan ikisi tamamıyla harap edilmişti.

İstanbul'un diğer semtlerinde de durum farksızdı. Bilinçsiz kalabalık önüne ne çıkarsa eziyor, sahipleri Rum diye bilinen ne kadar dükkân varsa aynı akıbete uğruyordu. Köşedeki, kıyıdaki bakkal dükkânları, sütçüler, ayakkabı tamircileri dahi talandan kurtulamadı. Rum evlerine girilip, insanlar sokaklarda sürüklendi. Sanki bir sadizm dalgası şehri bir uçtan öbür uca sarmıştı. İlk tahminler maddi zararın bir milyar lirayı geçtiği doğrultusundaydı. Saldırıya uğrayarak, yağmalanmış ve yakılmış toplam dükkân ve ev sayısı 5.538'di. 2 manastır, 8 ayazma ve 71 kilise tahrip gördü. Bu arada mezarlıklarda bazı kabirler de tahrip edildi. Ruhaniler tehdit edildi; tartaklandı, biri öldürüldü.

Gece yarısı dolaylarında, Ankara yolunda olan Başbakan Adnan Menderes'ten sıkıyönetim ilan edildiği haberi geldi. Ancak yönetim bu konuda son derece kararsızdı. Nitekim ertesi sabah sıkıyönetim erkenden kaldırılacak, ama akşamüzeri yeniden konacaktı. Bakanlar Kurulu üyeleri ivedi İstanbul'a çağrıldı. Başbakanın basın konferansını müteakip toplanan Bakanlar Kurulu yeniden sıkıyönetim ilanına karar verdi. Bu kararı, cumhurbaşkanının, Meclisi 12 Eylül'de toplantıya çağırması izledi.

12 Eylül Pazartesi günü Meclis olağanüstü toplanarak İstanbul olaylarını görüştü. Muhalefet lideri İsmet İnönü iktidara uyarı niteliğinde bir konuşma yaptı: 6-7 Eylül Olayları'nda Türkiye'nin kaybı asıl manevi yönden ağırdı. Vatandaşın el sürülmez hakları, kanun himayesi, hukuk devleti gibi kavramlar ağır darbe yemişti. Bu olaylar vatanı cehennem kılan, Türk ulusunu uygarlık karşısında lekelemeye yönelik girişimlerdi. İnönü konuşmasında sıkıyönetimin kaldırılmasını da istedi. Ancak DP Meclis Grubu, sıkıyönetimin altı ay sürmesine daha önce karar vermişti. Bir görüşe göre, sıkıyönetim, hükümetin muhalefeti daha kolaylıkla kontrol altına alabilmesi için ilan edilmişti.

Dışişleri Bakanı Köprülü suçu "komünistler"e yüklemeyi denedi. Emniyette dosyası bulunan birçok solcu, herhangi bir delil olmaksızın, olay ertesi hemen tutuklandı; sorgusuz sualsiz aylarca hapis yatırıldı. *Zafer* gazetesi: "Müessif hadisenin tahrikçilerinden İstanbul'da 43 kızıl yakalandı" haberini veriyordu. Hapse atılanlar arasında, Hasan İzzettin Dinamo, Aziz Nesin, Faik Muzaffer Amaç, Hamdi Şamilof, Kemal Tahir, doktor Boratav kardeşler, Arslan Kaynardağ, Asım Bezirci, Emin Sekün, Hadi Malkoç, İsmet Selimoğlu, Recep Yelkenkaya vardı. Vâlâ Nurettin, İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Nurettin Aknoz'a Harbiye'de tutuklu bulunan elli iki kişiyi ne yapacaklarım sorduğunda "İstanbul'u yaktıran o heriflerdir. Hepsine müstehak oldukları cezayı verdireceğim. On, on beşini sallandıracağım, geri kalanını da yirmi beşer, otuzar yılla zindanda çürüteceğim" yanıtını almıştı. Bu arada Demokrat Parti, tezini doğrulatmak için, Amerika'dan uzman getirterek 6-7 Eylül Olayları'nı inceletti. Amerikalı uzman, komünistlerin bu kadar güçlü olmaları durumunda, etrafı tahrip edeceklerine ihtilal yapmayı yeğleyeceklerini kaydederek DP'nin "komünist parmağı" görüşünü reddetti.

12 Eylül günü toplanan Mecliste günün en ilgi uyandıran konuşmalarını DP'nin Ermeni ve Rum iki milletvekili yaptı. Özellikle Hacopulosün konuşması pek çok acı noktayı içeriyordu. İstanbul Rum milletvekili bizzat başına gelenleri anlattı. Polisin olaya seyirci kalışını gündeme getirdi. Hacopulos'a göre, kolluk kuvvetleri sanki masum vatandaşları değil, mütecavizleri koruyordu. Hacopulos, 80 yaşındaki anne ve babasının nasıl tartaklandığını, kiliselerinin nasıl yakıldığını bir bir söyledi.

Meclisle herkes mütacavizleri telin ediyordu. Ancak hükümet kuvvetlerinin gerektiği gibi müdahale etmediği, önlenebilecek olayların önüne geçilemediği genel kanıydı. Daha sonra Başbakan Adnan Menderes ve yardımcısı Fuad Köprülü de bunu kabul edecekler, kolluk kuvvetlerinin milliyetçi bir gösteri olduğu kamsıyla ayaklanmaları bastırmadıklarını ve bu nedenle iyi çalışmadıklarını bizzat söyleyeceklerdi.

Menderes'e göre olay, "bir gençlik, bir talebe grubunun harekete geçmesiyle" başlamıştı. Öğrenci dernekleri, Kıbrıs Cemiyeti ve bu tür kuruluşlar "birtakım muzır eşhasın, muzır faaliyetlerine meşruiyet kisvesini ve siperini" teşkil etmişti. Kısaca ayaklanmadan yine komünistler suçlanıyordu. Öte yandan hasıl olan psikoz, o derece birden patlamıştı ki, ilk anda polis güçleri mefluç hale gelmişti. Menderes Kıbrıs sorununun bütün vicdanlarda bir "cihat" gibi gösterilmiş oluşu nedeniyle kolluk kuvvetlerinin gelişmelere anında müdahale edemediğini vurguluyordu. "Şeytan, rahmani bir kılığa girerek" karşılarına çıkmıştı.

6 Eylül gecesi İstanbul ve İzmir'de, 9 Eylül'de Ankara'da sıkıyönetim ilan edildi. "Vatandaşları tahrik ve memleketin yüksek menfaatlerine aykırı olarak hükümet kuvvetlerine karşı koymak suretiyle girişilen toplu hareketlerin amme huzur ve asayişini ihlâl edecek istidat göstermesi" sıkıyönetim ilanına gerekçe gösterildi. Hükümet "yağmacılığın ve tahrikçiliğin, merkezi Beyrut'taki kızıl bir örgütçe hazırlandığı" ve buna alet olduğu gerekçesiyle Kıbrıs Türktür Cemiyeti'ni kapattı. Bu dernekte bazı CHP'lilerin yer aldığını bilen DP, olayların kısmen de olsa CHP tarafından düzenlenmiş olabileceği görüntüsünü vermeye çalıştı. 10 Eylül günü, Namık Gedik İçişleri Bakanlığı'ndan istifa etmek zorunda kaldı. Bu, hükümetin verdiği tek şekli tavizdi.

6-7 Eylül'de tahrip edilen milli servetti. Kıbrıs sorununda puan kazanmak istenirken dünya kamuoyu önünde Türkiye çok güç duruma düşmüştü. Olaylarla ilgili olarak önce 6.000 kişi tevkif edildi. Bir süre sonra 3-0001 serbest bırakıldı. Ancak yüzlerce vatandaş, olayla ilgili olarak sorgusuz sualsiz dört ay boyunca Selimiye Kışlası'nda tutuklu kaldı. Sonuçta yargı önüne çıkarıldılar ve beraat ettiler.

Hükümet yapılan tahribatı tazmin yoluna gitti ve zarar sahiplerine 68 milyon lira ödedi. Zarara uğrayan kurumlar o yıl gelir vergisinden muaf tutuldu. Yunanlıların istediği manevi tamir yani tarziye Türk Hükümeti adına büyükelçi tarafından tebliğ neşretmek suretiyle yapıldı. Yunanlılar, bunu yeterli görmediklerinden dolayı, Ulaştırma Bakanı Muammer Çavuşoğlu, 24 Ekim 1955 günü İzmir'de NATO Karargâhı'na Yunan

7 Eylül sabahı İstiklal Caddesi.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

bayrağının çekilme merasiminde hükümet adına bulunarak tarziye anlamına bayrağı selamladı.

6-7 Eylül Olayları 27 Mayıs 1960'ta DP'nin bir askeri darbe ile iktidardan uzaklaştırılmasından sonra, Yassıada mahkemelerinde tekrar gündeme geldi. Mahkeme 6-7 Eylül Olayları'nı Anayasa'yı ihlal suçunun maddi unsuru olarak kabul etti. Duruşmalar sırasında Menderes, olayların tertip olmadığını; bu tür bir olayın daha önceki hiçbir hükümetin başına gelmediğini; o nedenle önlem alınmasının olanaksız olduğunu vurguladı.

Ancak. Menderes'in inkârına rağmen genel kanı, 6-7 Eylül'de tertip unsurunun olduğu doğrultusundaydı.

Gösterilerin bir tertip eseri olduğu mahkeme tarafından şu kanıtlara dayandırılıyordu: Olaylar izmir ve İstanbul'da aynı zamanda başlamış; aynı tür tahrip araçları kullanılmıştı. İlgililer olay saatinden kısa bir süre önce İstanbul'dan uzaklaşmışlar, sadece İçişleri Bakanı Namık Gedik İstanbul'da kalmış: ancak olayların vahamet kazanması üzerine, başbakan ve cumhurbaşkanı Sapanca'dan geri dönmüşlerdi. İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay'ın istifa ederken söyledikleri, yukardan direktif aldığı şeklinde yorumlanmıştı.

Yine dava sırasında ortaya çıktığı kadarıyla, önlem alınan yerlerde tecavüz olmamıştı. Mesela Eyüp'te o tarihte 263 fabrika bulunuyordu. Ancak burada kolluk kuvvetleri önlem aldığı için hiçbir tecavüz olayı saptanmamıştı. Keza İstanbul Valisi Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne telefon ederek telaşlanılmamasını, patrikhane için güvenlik önlemlerinin alındığını bildirmişti. Nitekim patrikhaneye ilişilmedi.

İlginç bir örnek de Kınalıada'da görülmüştü: Kınalıada'yı tahrip için karşı sahilden kayıklarla gelen kafileye, Kınalıada emniyet amiri "Burası tamam; siz başka yere gidin!" demişti.

Olaydan sonra Milli Emniyet Müfettişliği tarafından yaptırılan tahkikat da aym doğrultuda sonuca varıyordu. Müfettiş Korgeneral Behçet Türkmen'in verdiği raporda, olayın birbirinden uzak mekânlarda aynı anda başladığı; bazı yerlerde göstericilere talan vaat edildiği; Rum mağaza ve dükkânlarının bilinerek, ilk anda hedef olduğu; olaylar Kıbrıs'taki gelişmelere bir mukabele olarak başlasa da, bilincini kaybeden topluluğun önlemlerin alınmayışı nedeniyle talana yeltendiği kaydediliyordu.

Daha sonraki yıllarda, 1960'lardan sonra, 6-7 Eylül'ün ilk kıvılcımı olan, Atatürk'ün Selanik'teki evine bomba atılmasının, bir tertip olduğu da ortaya çıktı.

6-7 Eylül Olayları Demokrat Parti iktidarının sertleşmesinin başlangıcı oldu. İlan edilen sıkıyönetim İstanbul'da 279 gün sürdü.

ZAFER TOPRAK

ALTIMERMER

Türk döneminde Rumların "Eksimarmara" diye adlandırdıkları Kocamustafapaşa bölgesindeki Çukurbostan (Mokios açık sarnıcı) çevresi, Rumca sözün Türkçeye çevrilmesiyle Altımermer'e dönüşmüştür. Bugün de aynı bölgede Altımermer Caddesi vardır. Koçu burasının, eski kent teşkilatı içinde Samatya nahiyesinin Seyit Ömer Mahallesi ile civarındaki Altımermer bostanları olduğunu yazar. Bütün sur çevresi eskiden bostan olduğu için bu tanımın alan tanımı ile ilgili bir değeri yoktur. Bizans dönemi kent tarihçileri, bu arada Janin. Eksimarmara deyiminin Rumlar tarafından bölgenin eski adı olan Eksokionion sözünün bozulmasından üredığini yazarlar. Bunun inandırıcı bir açıklama olduğu söylenemez. Eksokionion dış revak anlamına gelir ve patriograflara göre, Konstantin surları dışında bir kapı önünde inşa edilen ve imparatorun heykelini taşıyan bir sütunla onun çevresindeki revağa işaret eden bir sözcüktür. Pseudo-Kodinus, antik siteden gelen bu revak sütunlarının **10.** yy'da hâlâ görüldüğünü söyler. Türk döneminde de bu sütunlar bir süre yerinde kalmış olmalıdır. Fakat Janin'in dediği gibi bu bölgenin Konstantin sum ile Teodosius suru arasındaki bütün alanların adı olduğu kabul edilemez. *De Ceremoniisde* imparatorun Balıklıya Kserolofos'da (Yedinci Tepe, yani Cerrahpaşa) Arkadios Forumu'ndan daha sonra Moneta'dan geçerek Eksokionion'a vardığı yazılıdır. Bu sınırlı bir alana işaret ediyor. İmparator paskalyadan sonraki dördüncü haftada Aziz Mokios Kilisesi'ni ziyaret edip dönerken Moneta denilen yapıda Yeşiller ve Mavilerle görüşüyordu. Kilise bugün yeri belli olan Çukurbostan (Mokios Sarnıcı) yakınında olduğuna göre, Eksokionion da, bugünkü gibi, Türklerin Altımermer dedikleri bölge olmalıdır. Fatih döneminde Altımermer Mescidi Mahallesi vardır. Bu da Altımermer'in belirli bir bölgenin adı olduğunu kanıtlamaktadır.

Bibi. *De Ceremoniis;* Mordtmann, *Esquisse;* Janin. *Constantinople byzantine;* "Altımermer", *İSTA,* II, 731.

DOĞAN KUBAN

ALTTN KAPI

İstanbul kara tarafı surlarının, Yedikule kesiminde imparatorların zafer alayı başmda şehre giriş yaptıkları Bizans dönemine ait ana tören kapısıdır.

Yaldızlı Kapı olarak bilinen bu giriş, Latince "Porta Auera", Grekçe "Krisai pilai" (Kriseia pile veya porta) olarak adlandırılmıştı. Osmanlı döneminde ise Yedikule Kapısı olarak tanınmıştır. Batıda Trakya yönünden uzanan şehirlerarası Via Egnatia denilen yol bu kapı önüne kadar gelir ve kapıyı aştıktan sonra şehrin içindeki Mese(-») adı verilen anacadde ile Ayasofya önündeki meydana kavuşurdu.

Altın Kapı, üç gözlü bir mimariye sahip olduğundan, dış ifadesi bakımından bir zafer takına benziyordu. Bu hususu dikkate alan bazı sanat ve İstanbul tarihçileri, başta J. Strzygowski olmak üzere, bunun, esasında arazide yapılmış bir zafer takı olduğunu ve kara tarafı surlarının inşası ile onlarla birleştirilerek kapı haline getirildiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak sonraki inceleme ve araştırmalar bu görüşün inanılır olmadığını ve Altın Kapı'nm surlar ile beraber bir bütün olarak yapıldığını ortaya koymuştur. Kapı, adım altın yaldız kaplamalı kapı kanatlarından almıştı. Sadece imparatorlara mahsus olduğundan, bunun az yukarısında kuzeyde, surlarda halk için bir kapı daha açılmıştı. Yeni Yedikule veya sadece Yenikapı denilen bu kapı Türk devrinde büyük ölçüde değişikliğe uğramış olmakla beraber, esasının Bizans dönemine ait olduğu kabul edilir.

Üç gözlü olan Altın Kapı'mn iki yanında **16**,87 m ileri taşan kare planlı iki kule vardır. Her biri 18,34 m genişliğinde olan bu kulelerin arasında daha geride olan üçlü giriş cephesi yer alır. **19**,40 m yükseklik ve 29,34 m genişliğindeki bu cephenin ortasında açılan kemerli esas kapı 15,50 m yüksekliğinde ve 8,50 m genişliğindedir. İki yanındaki yine kemerli küçük geçitler 10,88 m yükseklik ve 5,75 m genişliğindedir. İki büyük kule ("propile'ler) ve 66 m'yi bulan üçlü cephe tamamen Marmara Adası (Prokonnessos) mermeri ile kaplanmıştır. Bunlar da çok muntazam işlenmiş, 1,90 m boyunda, 0,37 m yükseklik ve 0,95 m kalınlığında bloklar halinde yontulmuştur. Kulelerin üstlerinin, etrafı mermer korkuluklu teras olduğu anlaşılmaktadır. Kulelerin saçak silmelerinin köşelerine ise birer Roma kartalı kabartmasının işlenmiş olduğu dikkati çeker. Ortadaki kapının büyük kemer taşlarında evvelce altın kaplamalı bronz harflerden bir kitabe bulunduğu çok eskiden beri tespit olunmuş ve bu harfleri bağlamak için açılan kemer deliklerinden harfler teşhis olunarak Trakya tarafındaki Latince kitabe okunmuştur: AVREA SAECLA GERİT QUI PORTAM CONSTRVIT AURO

Ünlü Fransız araştırıcı Charles clu Cange'm (1610-1688) İstanbul'a hiç gelmeksizin, tespit ettiği bu metin, "kapıyı altın olarak yaptıran altın bir devir yarattı" şeklinde çevrilebilir. Kapının, şehre açılan doğu tarafındaki kemerinde ise aynı sistemle düzenlenmiş ikinci kitabe bulunuyordu: HAEC LOCA THEVDOSIVS DECORAT POST FATA TYRANNI

Bu metnin çevirisi de şöyledir: "Tiranı yok ettikten sonra Teodosius burayı süsledi".

Altın Kapı'mn aslında bir zafer takı olduğunu düşünenler, bu yazıda adı geçen imparatorun I. Teodosius (379-395) olduğunu düşünüyorlardı. Ancak bu hükümdarın, Hippodrom'da Dikilitaş'm kaidesindeki kitabesinde çoğul olarak "tiranlara karşı zaferinden" balı-

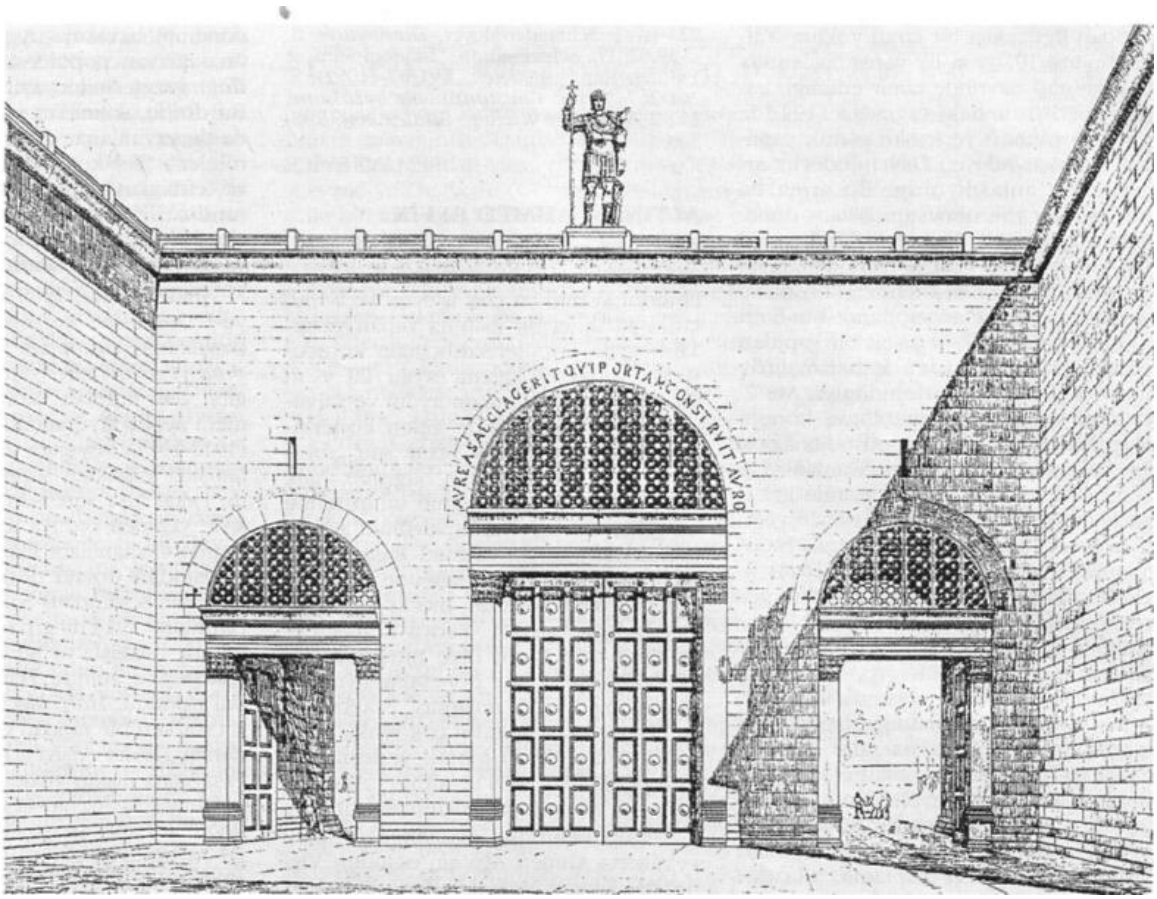

Altın Kapı'nın üç gözlü anıtsal girişini gösteren çizim.
Fritz Krischen, *Die Landmauer von Konstantinopel*, Berlin, 1938
Alman Arkeoloji Enstitüsü

sedilmesi, halbuki Altın Kapı'da tekil olarak yalnızca bir tirana karşı kazanılan zaferin anılması, burada adı geçen imparatorun II. Teodosius (408-450) olması gerektiğini gösterir. (Tiran: Geç İmparatorluk döneminde, otorite boşluğundan faydalanarak kendilerini dış eyaletlerde imparator ilan ettiren kişilerdir). Gerçekten I. Teodosius. tahta ortak olmak isteyen Maximus ve oğlu Victor'a karşı savaşmış, II. Teodosius ise yalnızca 423'te İtalya'da ayaklanan Primecerius ile çarpışmıştır. Ph. Schweinfurth tarafından ileri sürülen bu görüş inandırıcıdır. Bu duruma göre Du Cange'dan beri kapının I. Teodosius tarafından yaptırıldığı hipotezi kapanmıştır. Bu duruma göre II. Teodosius tarafından, şehrin kara tarafı surları 412 yılına doğru *praefectus praetorio (eparkhos)* Anthemius tarafından inşasına başlanıp, büyük ihtimal ile 439'a doğru tamamlandığında Altın Kapı da inşa edilmiş olmalıdır (bak. Surlar). Malzeme farklılığı dışında Altın Kapı, surların diğer kapıları ile aynı prensiplere uygun olarak yapıldığına göre bir bütünün parçasıdır. Mermer cephe yüzeyine kırmızı ve siyah boya ile bazı yazılar da yazılmıştır. Bunlardan Grekçe olanında "Basileios'a çok yıllar" temenni edilir; Latince olanları ise "cornuti" ve "leones iuniores" denilen askeri birlikler ile ilgili olup, bu yazılar büyük ihtimalle II. Teodosius'un Primecerius'un öldürülmesinden sonra İtalya'ya gitmek üzere yola çıkıp, geri dönmek zorunda kalması üzerine, onun şehre girişinde yazılmıştır.

Altın Kapı Bizans İmparatorluğu'nun sonlarına doğru eski haşmetini kaybetmeye başlamıştı. Evvelce Trakya'dan İstanbul yönünde giden herkesin, daha çok uzaklardan heybetli beyaz kitlesi ile gözünü dolduran, Roma'ya nazaran yabancı sayıldıklarından "Barbar" denilen insanların hayretini çeken bu muhteşem kapı tesisinin üç açıklığı içleri doldurulmak suretiyle kapatılmış, hattâ işlemeli başlıklar olan yan dikmelerin yerleri değiştirilmiştir. Soldaki girişin dolgusundaki taş ve tuğla tekniği çok açık surette 13-14. yyların Bizans duvar örgüsüne işaret eder.

Fetihten az sonra 1457/58'de II. Mehmed tarafından Altın Kapı ve yanlarındaki kulelerin arkası kuleli bir duvarla çevrilip burası bir hisar biçimine sokularak tarihe Yedikule Hisarı(->) olarak geçmişti. Kulelerden güney tarafındaki zindan yapılmış, hattâ II. Osman burada öldürülmüştür.

Altın Kapımın önünde, ön surun küçük kapısı ve burçları bulunmaktadır. İki sütunun desteklediği bir kemerden ibaret olan bu kapının, mimarisi bakı-

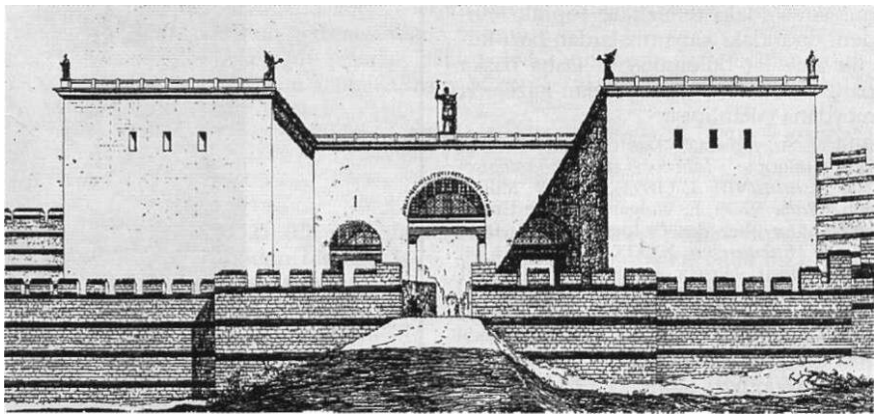

Altın Kapı'mn giriş cephesini kare planlı kuleler ve surlarla birlikte gösteren çizimden ayrıntı.
Fritz Krischen, *Die Landmauer von Konstantinopel.* Berlin, 1938
Alman Arkeoloji Enstitüsü

mından ilgi çekici bir tarafı yoktur. Yalnız bunun 19- yy'ın ilk yarısı başlarında II. Mahmud devrinde tamir edildiği, kapı kemeri üstündeki tuğradan (1992'de sökülüp çalındı) ve fresko olarak yapılmış bunu çevreleyen Osmanlı devlet armasından anlaşılıyordu. Bu arma da son yıllarda yok olmuştur. Bizans döneminin sonlarında 14. yy'da kapının iki yanındaki duvar yüzeylerine, daha eski yapılardan çıkarılan mermer konsol ve sövelerle çerçeveler yapılarak bunların içlerine, yine antik çağa ait bir yapıdan çıkarılmış, mermerden kabartmalarla süslü on iki levha yerleştirilmişti. MS 2. yy'a ait kabartmalar, mitologya konulu olup bunlarda Herakles, Afrodit, Apollon ve Faetonün maceraları anlatılıyordu. Fetihten soma da yerlerinde kalan bu levhalar, İstanbul'da 1621-1628 yılları arasında İngiltere elçisi olarak bulunan Sir Thomas Roe'nin (1584-1644) ilgisini çekmiştir. Roe aldığı bir izne güvenerek bunları söktürmüş, ancak çevre halkının şiddetle karşı koyması üzerine kabartmaları götüremeyip, sökülmüş halde yere bırakmak zorunda kalmıştır. Fakat bunlar toplanmadığından dağılarak kaybolmuş, bazı parçalar ise Batı müze ve özel koleksiyonlarına gitmiştir. Bugün yalnızca çerçevelerinin kalıntıları görülür. 1894 depreminde Altın Kapı'nın yanındaki güney kulesinin yukarı kısmındaki mermer kaplama, ana duvardan çok tehlikeli biçimde ayrılmış ve böylece yarım yüzyıl durmuştur. Uzmanlarca çoğu çok zahmetli ve masraflı tamir sistemleri teklif edilirken yüksek mimar Cahide Tamer 1960larda büyük bir başarı ile buradaki restorasyonu gerçekleştirmiş, eksik kısımları bütünü ile değil, fakat evvelce var olduğunu gösterecek biçimde kısmen yapmıştır. Bu vesile ile Altın Kapı içi, geçitleri ve döşemesi de temizlenmiştir. Maalesef, büyük kemerin taşları yenilenirken, üstlerinde kitabe harflerinin kenet delikleri olan taşlara dikkat edilmediğinden bunların yerlerine düz taşlar konulmuştur. Altın Kapı'nın üstünde olduğu bilinen Teodosius ve zafer tanrıçası Nike heykellerinden hiçbir iz yoktur. Yalnız son tamir sırasındaki temizlikte toprak içinden, dışarıdaki kabartmalardan bazı küçük parçalar bulunmuştur. Daha başka parçalar da 1930larda yapılan kazılarda meydana çıkarılmıştı.

Bibi. J. Strzygowski, "Das Goldene Thor in {Constantinople", *Jahrbuch des Archäologischen Instituts/Ylll,* I, (1893), s. 1-39; Millingen, *Walls,* 59-73; E. Weigand, "Neue Untersuchungen über das Goldene Tor..." *Athenische Mitteilungen,* XXXIX (1914), s. 1-64; R. Paribeni, "Porta Aurea", *Historia,* II (1928), s. 539-549; G. Gerola, "Porta Aurea-Porta Aureola", *Atti del R. Istituto Veneto,* 89 (1929-1930), s. 391-419; Th. Macridy-S. Casson, "Excavations at the Golden Gate", *Archaeologia,* LXXXI (1931). s. 63-84; H. Edhem (Eldem), *Yedikule Hisarı,* Ist., 1932; B. Meyer-Plath, "Das Goldene Tor in Konstantinopel". *Mnemosynon Th. Wiegand,* München (1938), s. 87-98; F. Krischen, *Die Landmauer von Konstantinopel,* I, Berlin, 1938, lev. 19-22, *41-44;* Schneider-Meyer. *Landmauer.* II, s. 39-62; Ph. Schweinfurth, "Istanbul Suru ve Yaldızlı' Kapı". *Belleten,* XVI/62 (1952). s. **261**-267; Janin, *Constantinople byzantine,* 252-255; Müller-Wiener. *Bildlexikon.* 298-**300.**

SEMAVİ EYİCE

ALTLNAY, AHMED REFİK

(1880 ?, İstanbul - 10 Ekim 1937. İstanbul) Kitaplarında ve yazılarında eski İstanbul hayatını en çok işleyen ve bunu, tarihi sevdirici bir üslupla yapan yazar. Türkiye'de popüler tarihçiliğin kurucusu ve en başarılı kalemi sayılır. 20. yy'm ilk yarısında İstanbul'un aydın ve sanatçı çevrelerinin ilk akla gelen kişilerindendi. Çağdaşı birçok yazar, şair gibi o da bellek gücüne, kitap bilgisine, halk kültürüne, anı zenginliğine sahip renkli bir şahsiyet olup "tarihi sevdiren adam" olarak tanınmıştı. Ahmed Rasim gibi, bilgi ve belgeleri gerektiğinde öyküleştirebilen usta bir yazar, meclis adamı ve İstanbul efendisiydi. Yahya Kemal Beyatlı'mn Lale Devri diye nitelendirdiği 1718-1730 yenilikler dönemini, aynı adı taşıyan bir kitapta anlatmış. İstanbul'un ve Osmanlı tarihinin bu çok renkli yılları artık Lale Devri olarak yerleşmiştir. Ahmed Refik, **1934**'te aldığı "Altmay" soyadını yazılarında kullanmamıştır.

Ürgüplü Gürlükçüoğullarrndan, saray vekilharcı Ahmed Ağa'nın oğludur. Vişnezade Sıbyan Mektebi, Beşiktaş Askeri Rüştiyesi, Kuleli Askeri İdadisi ve Harbiye Mektebimde öğrenim gördü. 1898'de mülazim-i sani (asteğmen) çıktı. Askeri okullarda coğrafya, tarih, Mekteb-i Harbiye'de Fransızca ve meç öğretmenliği yaptı. 1908'de Mekteb-i Harbiye'nin asıl öğretim kadrosuna tarih muallimi olarak katıldı. II. Meşrutiyete (1908) kadar, İstanbul'da yayımlanan *İrtika, Malumat. Hazine-i Fünun, Mecmua-ı Ebüzziya* adlı dergilerde makaleler, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde de başyazılar yazdı. II. Meşrutiyeti izleyen günlerde ise dönemin havasına uygun ve kendisine ün sağlayan popüler tarih yazılarım *İkdam* gazetesinde yayımlamaya başladı. Bu dizide, sonradan ayrı kitaplar halinde de yayımlanan "Samur Devri", "Köprülüler", "Felâket Seneleri", "Lâle Devri" vb tefrikaları çıktı ve İstanbul'da çok tutundu. İlk kez halka dönük, açık ve akıcı bir Türkçe ile tarihi ve geçmişteki yaşamı anlatması takdir topladı.

Ahmed Refik, 1909'da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği (Genelkurmay Başkanlığı) tarafından yayımlanan *Mecmua-yı Askerî'nin* yönetimine getirildiği gibi, yeni kurulan Tarih-i Osmani Encümeni'ne de üye seçildi. Balkan Savaşı (1912-1913) boyunca askeri sansür müfettişliği yaptıktan sonra emekliye ayrıldı. Fakat kısa süre soma yüzbaşı rütbesiyle yeniden orduya alındı. Kavalalı ailesinin Osmanlılara ihanetini anlatan bir yazısından dolayı dönemin sadrazamı (Kavalalı soyundan) Said Halim Paşa tarafından, 1914'te arpa saman memuru olarak Ulukışla'ya sürdürüldü. 1915'te Eskişehir'e atandı. Hastalanarak İstanbul'a döndü. *Harp Mecmuasında,* yazıları çıkarken bir yandan da Hazine-i Evrak denen Devlet Arşivimden, eski İstanbul yaşayışına ilişkin yüzlerce belge derledi. I. Dünya Savaşı'nın (1914-1918) sonuna doğru yabancı gazetecilerle birlikte Doğu Anadolu'ya gitti. 1918'de ikinci kez, yüzbaşı rütbesiyle emekliye ayrıldı. Darülfünun'a tarih müderrisi oldu.

Ahmed Refik mütareke yıllarında (1919-**1922)** siyasetle ilgilendi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldı. Veliaht Abdülmecid Efendi (son halife) ile dostluk kurdu. 1925'te Abdurrahman Şeref ölünce Türk Tarih Encümeni başkanlığına seçildi. O yıl, Milli Mücadele sırasında faaliyet gösteren Tarikat-ı Salahiye adlı gizli örgütle ilişkisi olduğu ileri sürülerek tutuklandı. Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yargılanıp beraat etti. 1931'de, İstanbul Belediyesi'nin taraf

Ahmed Refik'in İbrahim Çallı tarafından yapılmış bir resmi, **1931.** *Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi*

olduğu ünlü Surp Agop Mezarlığı davasında, Elmadağ-Harbiye arasındaki arazinin belediyeye ait olması gerektiğini belgelerle kanıtladığından, İstanbul Belediyesi'nce kendisine bir ev armağan edildi.

1932'de I. Türk Tarih Kongresi için Ankara'ya çağrıldı. *Türk Tarihinin Anahatları'nm* yazı kurulunda çalıştı. 1933'teki Darülfünun tasfiyesi ve İstanbul Üniversitesi'nin kuruluşu sırasında kadro dışı bırakıldı. Bundan çok etkilendi ve Büyükada'daki evine çekildi. Ölümüne değin resmi bir görev almayarak *Yedigün, Millî Mecmua, Hayat^* mecmuası ile *Cumhuriyet ve Akşam* gazetelerine yazılar yazdı. Yazı gelirleri ve yüzbaşı emekliliği aylığı ile geçinemediğinden sıkıntı çekti. Kütüphanesini, tablolarını sattı. Uzun bir hastalıktan sonra Haydarpaşa Hastanesi'nde öldü. Büyükada Tepeköyü Mezarlığı'na gömüldü.

Ahmed Refik'i önce İstanbullulara sonra da ülke genelinde okuyuculara sevdiren özelliği, konuları seçişi, konuya yaklaşımı ve üslubudur. Resmi belgeleri, tam bir yetkinlikle yorumlayarak kullanmış; çoğu kez, İstanbul halkının ve taşranın Osmanlı yönetimine bakışını, olayları değerlendirişini ve ahlak anlayışını da ustalıkla yansıtmıştır. Tüm etütlerini ve yazılarını genelde iki ana eksen etrafında kaleme almayı ilke edinmiştir. Bu eksenler, eski yüzyıllarda "Osmanlı hayatı" ile "İstanbul'da gündelik hayaf'tır. Vurgulanması gereken ikinci yönü, tarihin en kanlı ve korkunç olaylarını bile yumuşak ve akıcı bir anlatı tekniğiyle işlemesidir. Bu iki önemli özelliğinden dolayı kendisine "ilk halk tarihçisi" denmiştir. Tarih yazarlarından Turhan Tan ise ölümünden sonra *Cumhuriyet* gazetesindeki yazısında, onun şair, sanatkâr, dinamik bir tarihçi ve edebiyat ustası olduğunu, geçmiş zamanların üç büyük kültür adamı olan Reşidüddin (14. yy), Hakanî (17. yy) ve Mütercim Âsim (19. yy başı) ile denk tutulması gerektiğini vurgulamıştır. Ercümend Ekrem Talû ise *Son Postada.,* Ahmed Refik'in eserlerinin piyasada bulunmadığını, çıktığı gün kapışıldığını, onun sırtından para kazanan Babıâli'nin beyin ve kültür kabzımallarının (yayıncıların) kaldırımlarda sürüklediği hastalıklı vücuduna yüz çevirdiklerini yazmıştır.

Zamansız ölümünün İstanbul'da yaygın üzüntüye neden olması salt tarihçiliğinden değildi. Ahmed Refik, içki ve meze seçiminden sohbet konusunu belirlemeye, zaman ve yer saptamaya, arkadaş grubu oluşturmaya değin pek çok incelikleri olan örnek bir İstanbul insanıydı. Engin tarih kültürü, yazdığı şiirler ve şarkı güfteleri, gazeteciliği, seyahat ve askerlik anıları, bağ bahçe düşkünlüğü ve espri yeteneği ile tıpkı. Ahmed Rasim, Ercümend Ekrem, Nizameddin Nazif, İbrahim Çallı vd gibi İstanbul'un renkli kişilerindendi. Katıldığı içkili toplantılarda pek çok ilginç olay yaşanmış, şarkılar bestelenmiş, güfteler yazılmıştır. *Gönül* (1932) adlı şiir kitabında topladığı şiirlerinden birçoğu İstanbul esintili olup bestelenmiştir.

Türkiye'de henüz resmi tarih yazıcılığının ve ağır anlatım dilinin geçerli olduğu bir dönemde Ahmed Refik'in tarihi açık, kolay anlaşılır biçimde sunması kimi çevrelerce yadırganmış ve eleştirilmiştir.

Gazete ve dergilerde 1901-1937 arasında 741 makale, sohbet, biyografi, eleştiri vb türde yazısının yayımlandığı saptanmıştır. Bunlar arasında Bizans dönemiyle ilgili olanlar da vardır. Çoğu, Osmanlı dönemi İstanbul'unun gündelik yaşamıyla ilgilidir. Kentin hamamları, surları, çarşıları, alışveriş gelenekleri, gümrük işleri yanında, İstanbul-Anadolu ilişkileri, İstanbul'a gelen gezginler ve ressamlar, ekmek, yağ, iaşe sorunları, itfaiye işleri, odun-kömür, su meseleleri, ilk kâğıt fabrikası, Okmeydanı, ace-

İ S T A N B U L ' U N O D U N M E S E L E S İ

Saraya verilen odun da mühim bir yekûne baliğ olurdu. Kanunî Sultan Süleyman zamanında "Darüssaade" ve matbahı âmire maslahatı için "her yıl İznikmid kadılığından yirmi bin vezne ve Yalakova (Yalova) kadılığından dokuz bin vezne ve Geğbuze (Gebze) kadılığından iki bin vezne" odun gelirdi. Bir vezne üç bin altı yüz dirhemdi. Her kadılık bu odunu vaktinde kestirir, sahile indirtir, "odun maslahatı içün" gelen gemilere yükletirdi. Odunların bir iki ay içinde gelmesi elzem olduğu gibi, kimseye de verilmezdi. Her vezne için iki buçuk akça fiat takdir olunmuştu. Kadılar bu akçaları odun kesip indiren rençberlere dağıtırlar, gemiye ne kadar odun yükletmişlerse, gemi ile gelen adama ona göre hüccet verirlerdi. Odun İstanbul'a geldiği zaman, iskelelerde İstanbul veznesile tartılır, kadıların hüccetlerine muvafık olup olmadığına bakılırdı.

Darüssaade için yakılan odun, meşe odunu yani palamut odunu ile karışıktı. Her sene sarfedilen meşe odununun miktarı da, bin beş yüz vezne idi. İzmit, Yalova, Gebze kadıları her sene beşer yüz vezne de bu odundan göndermeye mecburdular. Meşe odunile sair odunların iki bin vezneye baliğ olması kanun iktizasmdandı. Şu halde her sene, yalnız Harem ile mutbak için sarfedilen odun, otuz üç bin vezne idi. Saraya mahsus olan bu otuz üç bin vezne odundan paşalar, beylerbeğiler, kapı ağaları bir vezne bile alamazlardı. Onlar da ahali gibi, odunu "odun satan kimesnelerden" alırlardı. Yalnız, mucibi memnuniyet bir nokta vardı: "Beyliğe alman ve sair halk için satılan odun"un fiatı birdi. Odun veznesi Saray için de, ahali için de iki buçuk akça idi. Veznenin, İstanbul veznesi olması meşruttu. Hattâ Saraya gelecek odunlar için İzmit, Yalova, ve Gebze iskelelerine İstanbul veznesi gönderilir, İstanbul'a gelecek odunlar o vezne ile tandırdı.

Hariçten şehire gelecek odundan resim alınırdı. Bu resim de çok bir şey değildi. Sultan Süleyman'ın (Kanunnamei Âli Osmanlı bu mes'eleyi tasrih ediyor: "Ve eşek yükü odun kaleye girse, kapıcı resim bir odun ala" (s 22). Fatihin kanunu bu bir odunun nereye sarf ediİeceğini de tasrih ediyor: "Şehirden gelüb giden beğ kuluna" (madde 14). Memleket dahilinden gelen odundan da araba başına bir akça alınırdı.

Beylik odunlann haricinde, ahali dağlardan ve ormanlardan odun kesebilirlerdi. Bunları "kim dilerse düşüre. Anundur." Eğer başka biri tarafından korunmuş ve yetiştirilmişse, ona ancak sahibi tasarruf eder, başkası kesemezdi.

İstanbul'da odunun veznesi, vakıa umum için, iki buçuk akça idi; fakat bu iki buçuk akça nerh, ancak saraya münhasir kalırdı. Ahali, odunu gene on dört, on beş akçaya alırdı. Odun tacirleri odunu İstanbul'a getirdiler mi, derhal "ekâbir âdemisi namına" acemi oğlanlar kayıkları karşılarlardı. Bazan iskelelerde gemilere girerler, odunu tacirlerden çekisini on akçaya alırlar, şehirde on beş akçaya satarlardı. Bazan tacirler de onlarla ortak olurlar, parayı aralarında taksim ederlerdi. Odun tacirleri, bu halden bizar olurlar, "meclis şer'e" İstanbul kadılığına müracaat ederlerdi. Kadı, mes'eleyi Divâna yazar, neticede çekisi iki buçuk akçaya alman odunun on akçaya satılmasına karar verilirdi. Keza, odun hammallarının taşıma ücretleri de tayin edilirdi. Her gemiden dört ilâ altı akça navlun alınırdı.

Üçüncü Sultan Murat zamanında, en çok odun gelen yerler: Yalak âbâd, Mihalıç, Şile, Kandın, Aydıncık, Biga, Karadeniz ve Rumeli yalılarıydı.

İstanbul'da odun sıkıntısı daima mevcuttu. Yangınlar çoğaldıkça kereste fiatı artar, o zaman kayıklar İstanbul'a odun getirmezler, mütemadiyen kereste taşırlardı. Buna mani olmak için, Çöplük iskelesinde olan Ahtabolu gemileri ile Ahtaboluda bulunan kayıkların kereste taşımaları menedilir, Kasımdan evvel her kayığın ikişer sefer odun getirmesi temin olunurdu.

Bazan odunları iskelelere yığarlar, daha pahalı satmak için fırsat beklerlerdi. Divandan mahallî kadılara mütemadiyen hükümler yazılır, fakat hiç bir tesiri görülmezdi.

Ahmed Refik Altınay, *Eski İstanbul,* ist. 1931, s. 99-102

mioğlanlar, Boğaziçi, meslekler, esnaf, kadın zümreleri, düğünler, eğlenceler, rüşvet, ayaklanmalar, anıtlar vb ele aldığı konuların başlıcalarıdır. *Yedigün* dergisinde ise 1933'ten itibaren, Münif Fehim'in resimlendirdiği, yine eski İstanbul yaşamına ilişkin en zevkli yazıları yer almıştır.

Yayımlanan **91** kitabından, doğrudan İstanbul'u ilgilendirenler şunlardır: *Bizans İmparatoriçeleri* (1331), *Eski İstanbul* (1931), *Hicrî Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı* (1931), *Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı* (1930), *Hicrî Onüçüncü Asırda İstanbul Hayatı* (1932), *Kadınlar Saltanatı* (I-IV c, 1916-1923), *Lâle Devri* (İst., 1331), *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı* 1333 (yb *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı,* 1935), *Tarihî Simalar* (İst., 1331), *Türklerin İstanbulMuhasaralan* (1932).

Kitaplarının ve yazılarının açıklamalı bir listesi, Muzaffer Gökman'm hazırladığı *Tarihi Sevdiren Adam Ahmed Refik Altınay* adlı kitapta yer almıştır.

Bibi. M. Halil (Ymanç), "Müverrih Ahmed Refik", *Millî Mecmua,* no. 39, 1925; M. H. Bayrı, "Müverrih Ahmed Refik", *Yeni Türk,* no. 59-60, 1937; R. E. Koçu, *Ahmed Refik Hayatı, Seçme Şiir ve Yazıları,* ist., 1938; M. Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam Ahmed Refik Altınay,* İst., 1978.

NECDET SAKAOĞLU

ALTINCI DAİRE-İ BELEDİYE

Tanzimat döneminde, Batı'dan esinlenerek çağdaş kent anlayışı doğrultusunda Galata-Beyoğlu bölgesine hizmet götüren ve Altıncı Daire-i Belediye adıyla bilinen ilk belediyecilik deneyimi.

Kırım Savaşı Osmanlı Devleti'nin Batı ile ilişkilerini pekiştirdi; İstanbul kısa sürede yabancı orduların, ardından Avrupalıların uğrak yeri oldu. 18201er ertesi, gerek ticari ilişkilerdeki artış, gerekse Kırım Savaşı nedeniyle Galata'nın bir ara liman işlevi görmesi Avrupalıların Galata ve Beyoğlu'nda iş tutmalarına ve zamanla yerleşmelerine ortam sağladı.

Tanzimat'ın gündeme getirdiği Batı özlemi sarayı da etkilemekte gecikmedi. Abdülmecid, "nefs-i İstanbul" diye bilinen suriçini terk ederek, köprünün karşı yakasına geçiyor; 16 Temmuz 1856 da Dolmabahçe Sarayı'nı Fransız tarzı bir devlet yemeğiyle açıyordu. Saray bundan böyle Topkapı'dan kentin Avrupai yakasına taşınmıştı. Eskiden Batılı diplomatik misyonların mekân edindikleri Beyoğlu bundan böyle Avrupalı tüccar, serbest meslek erbabı ve Avrupai yaşamı benimsemiş Levanten ve gayrimüslim Osmanlıya mesken oluyordu. Bundan böyle Galata ve çevresinin servet birikimi bir tür Osmanlı "burjuvazi"sinin oluşumuna ortam hazırlıyordu.

Sanayi devrimi Batı'daki kent dokusunu kökten etkilemişti. 19. yy'da Avrupa kentleri hızla büyüyor; artan nüfus kent hizmetlerinin önem kazanmasına neden oluyordu. Tanzimat'la birlikte çağdaşlaşmaya yöneliş Batı'dakine benzer kent hizmetlerini de gündeme getirdi. İstanbul'a Batı başkentlerine benzer bir görünüm verme özlemi bir dizi reformu gerekli kılıyordu. 16 Ağustos 1855'te *Takvim-i Vekayi,* Meclis-i Ali-i Tanzimat'ta, İhtisap Nezareti'nin lağvedildiğini ilan ediyor "Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de şehremaneti ünvaniyle bir memuriyet" ihdas edilmesine ve bir şehir meclisi kurulmasına karar verildiğini yazıyordu. Bu doğrultuda Kırım Savaşı ertesi kısa aralıklarla çıkarılan iki nizamname çağdaş belediyeciliğin temellerini attı: Bunlar 28 Aralık 1857 günlü "Altıncı Daire-i Belediye Nizamatı" ve 7 Haziran 1858 günlü "Devair-i Belediyeden Altıncı Daire İtibar Olunan Beyoğlu ve Galata Dairesinin Nizam-ı Umumisi'ydi.

28 Aralık 1857 tarihli nizamname ile nefs-i İstanbul (İstanbul suriçi), Boğazlar ve Adalar da dahil olmak üzere İstanbul 14 belediye dairesine ayrıldı. Beyoğlu ve Galata, Altıncı Daire olarak örgütlendi. Kısmen Tophane'yi de içeren Altıncı Daire yabancıların, Levantenlerin ve Ermeni, Rum, Osmanlı gayrimüslimlerinin rağbet ettikleri bir mekândı.

Babıâli'nin, belediye reformuna Galata-Beyoğlu'ndan başlamasının nedeni, yörede değerli ve görkemli taşınmazların bulunması ve kentin bu kesiminde oturanların Avrupa'da bu tür belediye hizmetleri gördükleri için reformlara sıcak bakacakları umuduydu. Altıncı Daire örnek ya da o günkü deyimle "numune" bir daire olarak kuruluyordu. Galata'nın Altıncı Daire adını almasının nedeni Paris'te "sixième arrondissement" (6. bölge) diye bilinen belediye biriminin kentin en etkin donanıma sahip bölgesi olmasıydı. Altıncı Daire başarılı olduğu takdirde, yeni belediye düzeni diğer bölgelere de uyarlanacaktı. Altıncı Daire'deki deneyim doğrultusunda tedricen diğerlerinin de kurulması öngörülmüştü.

Öte yandan Tanzimat'ın gündeme getirdiği istişari nitelikteki İntizam-ı Şehir Komisyonu büyük ölçüde bu bölgede yaşayanlardan ve tüccarlardan oluşuyordu. Bu nedenle reformlara kentin bu bölgesinden başlanması doğaldı. Nitekim sokakların düzenlenmesi ve temizliği girişimlerine ilk kez bu yörede başlandı. Gazyağıyla sokak aydınlatılması işine de Cadde-i Kebir (bugün İstiklal Caddesi) öncülük etti. Yöre halkının görece varlıklı ve Batı'ya açık oluşu, belediye hizmetlerine sıcak bakılacağı beklentisine neden olmuştu.

Paris'e özenilerek verilen Altıncı Daire adı, 1868 mevzuatında da korundu. Keza 1877'de daire sayısı yirmiye yükseltilirken sıra itibarıyla, Beşinci Daire Eyüp'ten sonra Hasköy'ün Altıncı Daire olması gerekiyordu. Hasköy Yedinci Daire yapılarak sıra atlandı ve Beyoğlu'na Altıncı Daire dendi. 1880'de daire adedi ona düşürüldüğünde de Beyazıt birinci, Fatih ikinci, Cerrahpaşa üçüncü daire diye adlandırıldı. Sıra gereği Beyoğlu'nun Dördüncü Daire olması gerekirken, Beşiktaş'a Dördüncü Daire dendi; Beyoğlu Altıncı Daire adını korudu.

Altıncı Daire adı bir kez başka bir semte verildi: 1912'de belediyeler tekrar düzenlenirken Beyoğlu Üçüncü Daire oldu; Üsküdar'a Altıncı Daire dendi. 1913 başında daire adı toptan kaldırıldı ve yerel birimler şubeye indirgendi.

1857 Nizamnamesi Altıncı Daire'nin başına bir daire müdürü getiriyor; onun başkanlığında Daire-i Belediye Meclisimi kuruyordu. Babıâli'nin atadığı ve padişahın tasdik ettiği daire müdürünün Altıncı Daire hudutları dahilinde en aşağı 100.000 kuruşluk emlake sahip bulunması gerekiyordu.

Altı ay sonra 7 Haziran 1858'de yayımlanan Nizam-ı Umumi, Altıncı Daire'nin görevlerini bu kez ayrıntılarıyla düzenliyordu. 1857 Nizamnamesi on dokuz madde iken, 1858 Nizam-ı Umumisi doksan üç bent ya da maddeden oluşuyordu; 1857 Nizamnamesi'ni geliştiren bir mevzuattı. Bu nizamname ile Altıncı Daire müdürünün adı "reis" olmuştu. Padişah iradesiyle atanacak olan reis, hizmeti karşılığı bir ücret almıyordu.

1857 mevzuatına göre, Daire-i Belediye Meclisi, reis dışında yedi üyeden oluşuyordu. Babıâli'nin seçtiği ve padişah iradesiyle göreve gelen üyelerin en az 100.000 kuruşluk emlak sahibi olmaları ve en az on yıldan beri İstanbul'da oturmaları gerekiyordu. Altı ayda bir kura ile Meclis üyelerinin yarısı değişecekti.

Nizamnamede asli üyelerin yamsıra, belediye hizmetleri nizamnameye dönüştürülürken görüşmelerde bulunmak üzere dört müşavir üye öngörülmüştü. Asli üyeler gibi Babıâli'nin seçtiği bu üyeler padişah iradesiyle göreve getiriliyorlardı. Müşavir üyeliğe atanabilmek için kendisinin ya da en yakın akrabasından birinin Altıncı Daire sınırları dahilinde en az 500.000 kuruş değerinde emlake sahip ve en az on yıldır İstanbul'da oturuyor olması gerekiyordu. Belediye dairesinde çalışan birinci mimar, mühendis ve tabip de Daire-i Belediye Meclisi'ne müşavir sıfatıyla katılabileceklerdi.

1858 mevzuatında Daire-i Belediye Meclisi üyesi, ikisi reis vekili tayin edilmek üzere sekize çıkarılmış, dört müşavir korunmuştu. Meclisin diğer üyeleri bir muavin, bir başkâtip, bir sandık emini, iki mütercim, bir mühendis ve bir mimardı. Böylece Meclis, reis dahil yirmi kişiden oluşuyordu. Üyelerin hizmet süreleri üç yıldı ve kendilerine herhangi bir ücret ödenmeyecekti.

Daire-i Belediye Meclisi nizamname ile belirlenmiş görevleri yerine getirecek, bu konuda hazırlanacak ayrıntıları yeni nizamnamelerle düzenleyecekti. Mahalle, çarşı ve pazarlann temizlik düzenine ait kararlar alacak, yasaklar koyacak ve bu konuda talimatnameler hazırlayacaktı.

Yapı ve tamir işlerini pazarlık veya eksiltme yoluyla ihale etmek ve bunlarla ilgili sözleşmeler düzenlemek ve ka-

rara bağlamak Meclis'in görevleri arasındaydı. Keza belediye hizmetlerinin görülmesi için mülk sahiplerinden alınacak vergilerin miktar ve tahsil usulü de Meclis'çe saptanacaktı.

Daire-i Belediye Meclisi haftada iki gün toplanıyordu. Gerekli görüldüğünde olağanüstü toplantı çağrısı da yapılabiliyordu.

Altıncı Daire mevzuatı geçici bir düzenlemeydi. Nitekim ikinci nizamnamenin bend-i mahsus kısmında, İstanbul'daki diğer belediye daireleri de oluştuğunda bunlar için düzenlenecek mevzuatın Altıncı Daire-i Belediye'yi de kapsayacağı kaydediliyordu.

İstanbul'daki diğer daireler 6 Ekim 1868'de yayımlanan Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi'yle kapsandı. Bu nizamnamede Altıncı Daire korundu; Kurtuluş, Beyoğlu, Maçka bölgeleri Altıncı Daire olarak bir kez daha belirtildi.

1857 tarihli nizamnameyle Altıncı Daire-i Belediye, daire dahilindeki mahalle ve sokaklarla kaldırımları, suyolu ve lağımları tamir ve inşa ettirecek; bunların temiz tutulmasını sağlayacak; sokakları aydınlatacak; sokakların temizliğine bakacak; bu hizmetlerin yürütülmesi için gerekli masraflar karşılığı olarak varidat sağlayacaktı.

1858 Nizamnamesi'yle belediye hudutları içindeki bütün emlakin; kıymet ve iradını, inşa tarzını, mutasarrıflarının isimlerim de içermek üzere tahrir görevi de Altıncı Daire-i Belediye'ye verilmişti. Bu tahrir, dairenin alacağı emlak vergisi için de esas oluşturacaktı. Nizam-ı Umumi'de yer alan başka bir madde ile yangın söndürme işleri de belediye hizmetleri arasında sayılmıştı.

Aynı nizamnamede "zehair ve esarın tahkik ve tecessüsü" görevi de Belediye Meclisi'nin görevleri arasında sayılmıştı. Böylece daire, ölçü ve kantarları teftiş edecek, narh koyacaktı. Narh uygulaması 1865'e kadar devam etti. 28 Temmuz 1865 tarihli Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ kararı ile ekmekten başka diğer bütün maddelere narh konulmasından vazgeçildi.

Beyoğlu ve Galata sokaklarının aydınlatılması da Altıncı Daire'nin görevleri arasındaydı. Her iki nizamnamede bu görev açıkça belirtilmişse de Altıncı Daire sokaklarının petrol fenerleriyle aydınlatılması ancak 1864-1865'te mümkün olabilmişti. Aydınlatma işi o tarihlerde müteahhitlere ihale olunuyordu.

Altıncı Daire'nin kuruluşu ertesi reisliğe, evi Cadde-i Kebirin Taksim ucunda bulunan Mehmet Kâmil Bey atandı. Mahşer Midillisi lakabıyla tanman Kâmil Bey başhariciye teşrifatçısı olarak yabancılarla ve diplomatik misyonlarla sürekli ilişkideydi. Bükreş, Varşova, Paris'i görmüştü. Batılı bir yaşam tarzı vardı.

Daire Meclisi üyeliklerine Osmanlı uyruğu ve daire hududu dahilinde emlak sahibi olan tüccardan Sava, tiyatrocu Naum, Mısır sarrafının biraderi tüccardan İlya, Miltiyadi Bey, Balmumcuzade Salih Efendi, Sarraf Ohannes, daire mimarı Bilezikçi Artin ve daire tabibi Serviçen getirildiler. Ayrıca daire hududu dahilinde emlak sahibi yabancılardan Antoine, Hanson, Septim Frankini, Kamatoğulu Avram müşavir üye olarak atandılar.

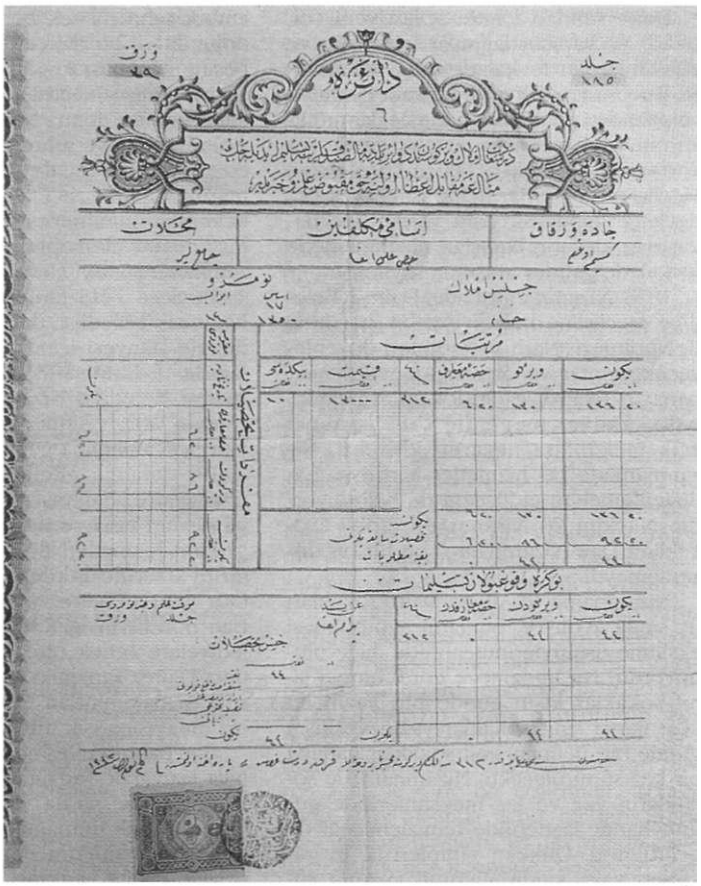

Altıncı Daire-i Belediye antetli 2 Kânunısani 1312/ 14 Ocak 1897 tarihli emlak vergisi makbuzu. *Necdet Sakaoğlu koleksiyonu*

Altıncı Daire ilk iş olarak Beyoğlu ve Galata'nın kadastro haritasını tanzim etti. Bu kesimdeki İslam mezarları hariç, defin yerlerini şehir dışına ve Şişli'de tahsis edilmiş yere naklettirdi. Tepebaşı ve Taksim'de birer umumi bahçe yapıldı. Vukuatın yoğun olduğu bir semt oluşu nedeniyle yaralananları tedavi etmek üzere bir hastane açıldı. Galata ve Beyoğlu'nun yolları olanaklar ölçüsünde genişletildi. Büyük Beyoğlu yangınından sonra kagir inşaat özendirildi. Yapımı 1869'da başlayan ve kısa sürede tamamlanan (1870-1871) büyük bir Belediye konağı (Altıncı Daire Konağı) yaptırıldı.

Osmanlı ülkesinde hükümetin denetimi altında ilk umumhaneler Altıncı Daire'de açıldı. Kırım Savaşı ertesi Avrupalıların Osmanlı payitahtında yoğun iskânı sonucu "âlüftegân'ln sürekli sağlık denetiminde bulundurulması hükümetçe ve belediyece uygun görüldü. Ancak, "hürriyet-i şahsiye"yi tahdit edeceği gerekçesiyle alınacak önlemlerin sefaretlerce kapitülasyonlara aykırı olduğu ileri sürüldü; bir süre engellendi (bak. Abanoz Sokağı).

Bir süre soma yöre tabiplerinden Missel, Altıncı Daire Reisi Blak Bey (Edouard Blacque) nezdinde girişimde bulundu; Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye üyelerinden Muallim Doktor Kaymakam Agop Handanyan Beyin de katılımıyla bu dairede bir tıbbi heyetin oluşturulmasına ve bir hastane açılmasına karar verildi. Böylece genelevler ve zührevi hastalıklarla ilgili ilk mevzuat "Altıncı Daire-i Belediye dahilinde bulunan bazı hususi hanelerin hidemat-ı sıhhiyesine dair talimatname" başlığıyla Altıncı Daire bünyesinde kabul edildi. Zührevi hastalıklar için bir Altıncı Daire-i Belediye Nisa Hastahanesi kuruldu.

1857 Nizamnamesine göre Altıncı Daire-i Belediye Meclisi belediye hizmetlerinin yürütülmesi için gerekli vergilerin miktarını ve tahsil usulünü saptayacaktı. Ayrıca devletin de belediyeye yardım yapacağı belirtilmişti. 1858 Nizamnamesinde Altıncı Daire'nin gelirleri daha da belirgin olarak kaydedilmişti.

Mevzuata göre, Altıncı Daire'nin gelirleri adi gelirler ve fevkalade gelirler olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Sokaklara konulacak kandiller nedeniyle hane ve dükkânlardan alınacak tenvirat vergisi; sokakların tamiri ve temizliği karşılığı olarak tanzifat vergisi; kontratolardan alınacak harçlar; mizan ve ölçü resimleri; bina tamir ya da inşası için ruhsatiye karşılığı harçlar; patent resmi; geliri olan emlakten senelik gelirin en çok yüzde 2'si kadar alınacak emlâk vergisi adi gelirler arasında yer alıyordu.

Daire sınırları içinde açılan yeni yol, cadde ve yapılan lağımlar için hane ve dükkânlardan fevkalade vergi alınacaktı. Bu oran mülk sahiplerinden emlak vergisinden ayrı olarak alınacak, mülklerinin yıllık gelirinin en çok yüzde 3'ü kadar olabilecekti. Daire-i Belediye Meclisince kararlaştırılan istikraz geliri; devletçe yapılacak para yardımı ve hayırsever kişilerin bağışları nizamnamede fevkalade gelirler arasında sayılmıştı.

1858 Nizamnamesinde Daire-i Belediye Meclisi'ne belediye zabıtası görevi de verilmişti: Narh ve tarifeleri düzenleyecek; kantar ve ölçüleri denetleyecek; panayır, tiyatro, çarşı, lokanta, mektep, balo, kahve, meyhane türü kamuya açık mekânlara nezaret edecekti. Nizamnamede bu hizmetler için ayrı ayrı düzenlemelere gidileceği de belirtiliyordu. Nitekim 20 Nisan 1859 tarihli "Sokaklara Dair Nizamname" bu tür bir düzenlemeydi.

Nizamnameyle Altıncı Daire sokakları üç sınıfa ayrılıyor, bunların süpürülmesi eksiltme usulüyle müteahhide ihale olunuyordu. Nizamnameye göre, birinci sınıf sokaklar kışın günde bir, yazın iki kez; ikinci sınıf sokaklar yazın ve kışın günde bir; üçüncü sınıf sokaklar haftada bir kez süpürülecekti. Nizamnamede sokakların yaz ve kış mevsimlerinde günün hangi saatlerinde temizleneceği de belirtilmişti. Dükkân sahipleri ile ev sakinleri yaya kaldırımlarının yıkanıp süpürülmesiyle mükellef tutulmuş ve çöpçülerin her evin kapısını çalarak çöp tenekelerini alacakları, başka zamanlarda dışarıda çöp tenekesi bulundurmanın yasak olduğu kaydedilmişti. Meydan ve sokakların yazın sulanması da müteahhitler aracılığıyla gerçekleşecekti.

15 Mayıs 1871 tarihli bir kararname ile Altıncı Daire bünyesinde bina ve gayrimenkul gelirleri davalarına bakmak üzere bir sulh mahkemesi (mahkeme-i sulhiye) kuruldu. Mahkeme Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti'ne tabi olacaktı. Böylece belediye davalarına bakmak üzere bir ihtisas mahkemesi oluşturuluyordu. Daire bünyesinde sulh mahkemeleri kurulmasına 1877 belediye mevzuatıyla son verildi.

28 Aralık 1857 ve 7 Haziran 1858 tarihli Altıncı Daire nizamnameleri 5 Ekim 1877 tarihli Dersaadet Belediye Kanunu ile kaldırıldı. Altıncı Daire genel belediye mevzuatına girdi. Yeni kanunla İstanbul Şehremaneti yirmi belediye dairesine ayrıldı. Beyoğlu bölgesine yine Altıncı Daire dendi. Diğer adı Beyoğlu Dairesiydi; Kasımpaşa Deresinin sol tarafından Tatavla (Kurtuluş), Feriköy dahil olduğu halde Küçükçiftlik Deresi'yle Dolmabahçe İskelesine ve sahilde Azapkapidan Galata, Tophane, Salıpazarı, Kabataş ve Dolmabahçe'ye kadar olan mahalleri kapsıyordu.

Böylece 30 Ocak 1913 tarihli Dersaadet Teşkilât-ı Belediyesi hakkındaki Muvakkat Kanun'a kadar Altıncı Daire varlığını sürdürdü. Bu yeni mevzuatla İstanbul şehri bir tek belediye dairesi addolundu ve bu dairenin dokuz idare şubesine ayrılması öngörüldü. Böylece daire-i belediye meclisleri ve reislikleri de kaldırıldı. Bu dokuz belediye idare şubesinin başında ve şehremininin emri altında olmak üzere, devletçe mansup bir müdür bulunması öngörüldü. İdare şubelerinin sınırları ve merkezleri ayrı bir nizamname ile saptandı. Ancak bu nizamname Şûra-yı Devletle takıldı kaldı.

Böylece 1913 tarihli mevzuat görece bağımsız belediye dairelerini şehremanetinin bünyesi içinde eritti. Bu bir anlamda, 5 Ekim 1877 günlü Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi'yle ayrıcalığım yitiren Altıncı Daire'nin adını da yitirmesi anlamına geliyordu.

Bir deneme niteliğinde kurulan Altıncı Daire, bağımsız kimliğiyle on iki yıl devam etmişse de, gündeme getirdiği kent hizmetleri ile Osmanlı belediye tarihi üzerine etkileri derin olmuştur. Öte yandan yerel yönetim anlayışına Batı normlarını getirmenin ve diğer belediyelere örnek olmanın ötesinde Altıncı Daire. Tanzimat zihniyetini de yansıtması bakımmdan Osmanlı çağdaşlaşma anlayışına ışık tutmaktadır.

Batidaki kentleşme örneğini Osmanlı'ya taşıyarak Tanzimat'ın gündemindeki "asrileşme" ya da "muasırlaşma" anlayışına da ışık tutmaktadır. Galata ve Beyoğlu Osmanlı'nın etnik dokusundaki çeşniyi en iyi yansıtan mekânlardan biridir. Bu tür karmaşık bir nüfusu ortak yaşama uyum sağlamak üzere katılıma özendirmesi ve bu alanda başarı göstermesi Tanzimat'ın Osmanlılık anlayışının bir yansımasıdır. Müslümanı, gayrimüslimi. Levanteni, yabancısı ile bu mekân Tanzimat'ın karşılaştığı tüm etnik sorunları bağrında yaşatmıştır. Farklı unsurların birlikteliği, aynı mekânı ve sorunları paylaşmaları, ortak çözüm arayışı çağdaş kent kültürünün yeşermesine yol açmıştır. Altıncı Daire, Osmanlı'nın genel düzeyde karşılaştığı tüm sorunları farklı ölçekte de olsa yaşamış bir idari birimdir. Bu açıdan Altıncı Daire Tanzimat'ın bir tür bilançosudur.

Osmanlı yönetiminin 19. yy'da ana sorunu Müslümanlarla gayrimüslim kesimin meşru göreceği çağdaş bir devlet kurmaktı. Bu nedenle geleneksel yapının çözülerek Osmanlılık anlayışının toplumun her katmanında yerleşmesi gerekiyordu. Osmanlılık bir anlamda din farkı gözetmeksizin aynı devlet bünyesinde yurttaşlık bilincinin oluşması ve yasalar karşısında eşitlikti. Yerel yönetim anlayışında Altıncı Daire'nin yapmak istediği işte böyle bir katılım bilincini oluşturmaktı. İdari reformların ve yasal eşitliğin sağladığı olanaklarla pekiştirilmiş yerel yönetime bizzat katılım, bağımsızlık özlemlerini törpüleyecek ve yeni bir devlet yapısı oluşabilecekti. Bu açıdan Altıncı Daire deneyimi Tanzimat beklentilerinin küçük ölçekte de olsa bir göstergesiydi. Babıâli Galata'da, gayrimüslimlere geniş bir özerklik tanıyarak belediye reformlarını özendirmekle kalmadı; aynı zamanda Osmanlılık anlayışım sınama olanağı buldu. Osmanlı yurttaşlığı anlayışını beslemek amacıyla Galata'da girişilen bu yeni yapılanma ve Daire-i Belediye Meclisi'ne sağlanan mali destek İntizam-ı Şehir Komisyonu'nun beklentilerine yanıt veriyordu. Babıâli yeni bir devlet yapılanmasının kent öncelikli olacağı bilincindeydi. Osmanlı yurttaşı ancak kent ortamında yeşerebilirdi. Nitekim Daire-i Belediye Meclisi üyeleri de Altıncı Daire girişimi ile Osmanlılık anlayışı arasında ilişki kurmakta gecikmemişlerdi.

Bütün bu beklentilere karşın, Altıncı Daire'de gerçekleştirilenler Osmanlılık bilincini oluşturmakta başarılı olamadı. Yönetim büyük ölçüde Galata-Beyoğlu kesiminde yerleşik Avrupa himayesinde bulunan varlıklı "burjuvazi" elinde kaldı. Gerek İntizam-ı Şehir Komisyonu, gerekse Daire-i Belediye Meclisi kent reformları konusunda tutucu bir çizgi izledi. Öneriler ve icraat yörenin fiziki ve toplumsal yeniden yapılandırılmasından çok. var olan ekonomik ve toplumsal ilişki ağını akılcı kılmaya yönelikti. Bu nedenle sokakların düzenlenmesi ve temel kent hizmetleri ile yerinildi. Daire-i Belediye Meclisi, bu tür bir düzenlemenin yörenin varlığını göstereceği, Avrupaileşme çizgisini kanıtlayacağı ve Galata'mn varlıklı kesiminin kültür normlarını ön plana çıkaracağı beklentisi içindeydi. Ancak Altıncı Daire bölgesinde yaşayan farklı toplumsal katmanların gereksinimlerine karşı bir sorumluluk duygusu oluşmadı. Babıâli karşısında güç kazanmak ve özerklik elde etmek Galata iş çevrelerinin konumlarını güçlendirmek anlamına geldi.

Nitekim Daire-i Belediye Meclisimin çabaları üyelerinin toplumsal sınıf beklentilerini yansıttı ve bu nedenle belediye reformlarını cılız bir konuma soktu. Düzlenen, genişletilen, gazla aydınlatılan, taş döşenen sokaklar dairenin ana ulaşım ağına hasredildi. Ticaretin gerçekleştiği alan, Meclis üyelerinin de yaşadıkları, iş kurdukları, eğlendikleri mekândı. Cadde-i Kebir donatılırken daire sınırları içinde yer alan sokakların büyük çoğunluğuna en temel hizmetler bile götürülemedi. Galata tacirinin Meclisteki ağırlığı bu yörede ticaret mahkemelerinin kuruluşu ve gediğin kaldırılışıyla da kanıtlanıyordu.

Öte yandan dairenin en büyük gider kalemi Galata rıhtımı ve han yapımıydı. Ticaret erbabının özlemini duyduğu Galata-Taksim araba yolu aynı kesimin beklentilerinin bir başka göstergesiydi. Beyoğlu ile Galata'yı birleştirecek bir tramvay hattı istemi ve fuhuşu Galata rıhtımına kapatma girişimi yörenin Hıristiyan ve orta sınıf değerlerinin kanıtıydı. Tüm bu projeler, yörenin fakir Rum ve Ermeni sekenesi ve Tepebaşı, Kasımpaşa ve Pangaltı varoşlarında yaşayan Müslüman ahali için pek bir an-

lam taşımıyordu. Bu yörelerde ne çöp toplandı, ne de sokaklar temizlendi.

Altıncı Dairemin öncelikleri, ticareti rasyonel temellere oturtmak, Avrupai kent hizmetlerini getirmek ve yeni bir tüketim örüntüsü oluşturmaktı. Bu nedenle, sefaretlerin bulunduğu bir ortamda, Avrupa'ya aşırı bağımlı oluşu, Osmanlılık bilincinin gerektirdiği Müslüman-gayrimüslim dayanışmasına engeldi. Avrupa'yı taklit özlemi zamanla Galata'da Müslüman ve Hıristiyan cemaatini uzlaşmaz bir konuma getirdi.

Daire-i Belediye Meclisime tanınan özerklik Osmanlılık anlayışını geliştirmek şöyle dursun Meclis üyelerinin Osmanlı yönetimine karşı bağlılık duymalarına bile yol açamadı.

Sefaretlerin yerel yönetim girişiminde sınırlayıcı rolü yöre sakinlerinin yapılan yenilikler konusunda gösterdiği tepkide de gözlendi. Osmanlı gayrimüslim tebaasına kapitülasyonlarla ayrıcalıklı konum tanınması, gayrimüslim cemaate güvenlik ve sadakat konusunda başka seçenekler sundu. Yabancıların himayesine giriş Osmanlı nüfusunun yurttaşlık bilincini köreltti. Ortak mekânın paylaşıldığı bir cemaat anlayışından, giderek bağımsız millet yapılanmasına yönelindi. Babıâli'nin, Daire-i Belediye Meclisi'nde Düvel-i Muazzama'mn her birinin himayesine aldığı bir kişiyle temsilini istemesi, bu eğilimi güçlendirici bir etmen oldu. Birçok girişim, kapitülasyonlara aykırı olduğu gerekçesiyle, başta İngiltere olmak üzere, sefaretlerce engellendi. Birçok sefaret Avrupa devletlerinin himayesinde oldukları ve dokunulmazlıkları bulunduğu için dairenin giderlerini karşılamak üzere belirlenen vergileri ödemeyenlere arka çıktı. Başkalarına kötü örnek olan bu tür durumlar daire gelirlerini büyük ölçüde sınırladı. Özellikle, vergi ödemeye yanaşmayanların dairenin varlıklı kesimi oluşu, özerk yönetimin mali temellerini yok etti.

Altıncı Daire deneyimi Tanzimat döneminde Batı ile olan sağlıksız ilişkilerin de bir göstergesiydi. Daha Ocak 1858'de Babıâli, Altıncı Daire düzenlemesinden sefaretleri haberdar eder etmez tepki almakta gecikmedi. Birçok düzenlemenin kapitülasyonlara aykırı olduğu ileri sürüldü. Vergilere, bu arada, ticaret erbabına getirilen harçlara büyük itiraz geldi. Osmanlı, bir yandan belediye hizmetlerini düzenlemeye çalışırken öte yandan sefaretlere sürekli güvence verme gereği duydu. Batinin reformdan yana desteği, kendi vatandaşlarının ve himayelerine aldıkları unsurların çıkarlarıyla çatıştığı anda yerini köstek olmaya bıraktı.

Kapitülasyonlar Babıâli'nin elini kolunu bağlıyordu. Altıncı Daire ile bölge yönetiminin özerk kılınması kapitülasyonları daha da vahim bir konuma soktu. Bu nedenle Babıâli, 1913'te Altıncı Daire'nin ayrıcalığım kaldırdı ve diğer belediyeler konumuna indirgedi.

Ancak bu tür olumsuzluklara rağmen Altıncı Daire deneyi Babıâli'nin kent konusunda duyarlılık kazanmasına neden oldu. Çağdaş toplum anlayışının kent dokusundan geçtiğini gördü. Kent hizmetlerinin kamunun görev alanına girdiğini anladı. Geçmişin vakıflar gibi dağınık birimleriyle gerçekleştirilen değişik tür hizmetlerini tek bir çatı altında toplamanın gereğine inandı. Bu nedenle çağdaş yerel yönetim anlayışının Türkiye'de temelleri kısa süreli bir girişim de olsa, Altıncı Daire ile atıldı.

Bibi. (Ergin), *Mecelle,* İst., 1330-1338; (Osman Nuri Ergin) *Muhtasar Mecelle-i Umur-ı Belediyye,* İst., 1337; İ. Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği,* İst.. 1985; ay. *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878),* Ankara, 1974; S. T. Rosenthal, *The Politics of Dependency. Urban Reform in İstanbul,* Westport, 1980; S. Tümerkan, *Türkiye'de Belediyeler (Tarihi gelişim ve bugünkü durum),* ist., 1946.

ZAFER TOPRAK

ALTINCI DAİRE-İ BELEDİYE BİNASI

Günümüzde Beyoğlu Belediye Başkanlığı olarak kullanılan Altıncı Daire-i Belediye binası, Şişhane Meydanımda, Yolcuzade İskender, Meşrutiyet ve Müellif caddelerinin birleşme noktasındadır. Arkasında (doğusunda) Tünelin üst girişini oluşturan Metro Han, kuzeyinde Şişhane ve Tünel Meydanim birbirine bağlayan merdivenlerden sonra köşede bugün otel olarak kullanılan Degucis Evi yer alır. Yapının güney ve doğusundan tırmanan yokuş İstiklal Caddesi'nin girişine ulaşır.

1857'de on dört bölgeye ayrılan İstanbul'da, örnek belediyecilik uygulamasına Altıncı Daire kabul edilen Beyoğlu-Galata bölgesinde başlandı. Bina Edouard Blacque Bey'in ilk reisliği döneminde (1879-1883) inşa edilmiştir. Mimarı, İstanbul'a başka eserler de kazandırmış olan İtalyan kökenli Barborini'dir. Haliç ve tarihi yarımada manzarasına hâkim olan yapı, önemli işleviyle semte de adını vermiş, Meşrutiyet Caddesi'nin başlangıcı "Daire" olarak anılmıştır.

Osmanlı'da ilk belediye binası olan Altıncı Daire-i Belediye, uzun yıllar işlevini sürdürmüş, 19601ı yıllarda kaymakamlık olarak kullanılırken tekrar belediye şube müdürlüğü yapılmış, 1984'te Beyoğlu Belediye Başkanlığı olmuştur. Bu sırada tadilat görmüş, mevcut çatı katı, çatının yükseltilmesi ile normal kata dönüştürülmüş, ancak bu müdahalede yalın bir ifadeye sahip olan ilave kat, cepheden içeri çekilmiş ve şevli (geriye doğru hafif eğik) eserin özgün mimarisinden yalıtılmaya çalışılmıştır. 1992'de dış cephesi temizlenmiş ve boyanmıştır. Eski fotoğraflarda, yaz aylarında, yapının pencerelerinde cepheye hareket kazandıran tenteler kullanıldığı görülür.

Dik eğimli bir parselde yer alan yapı, Şişhane Meydanindan merdivenlerle ulaşılan yükseltilmiş bir platform üzerine inşa edilmiştir. Açıklıkların tonozlarla geçildiği bu geniş platformun altı bodrum kat olarak kullanılmaktadır. Mimari düzenleme, ihtiyaçlara cevap veren açık ve sade bir tasarımdır. Zemin katta, yapı aksında geniş bir giriş holü ve buradan ulaşılan her iki yönde uzanan koridorlar üzerinde, hepsi iyi ışık alan ofis olarak düzenlenmiş mekânlar yer alır. Kat yükseklikleri 4,5 m'yi bulur. Katlar arası bağlantıyı sağlayan merdivenler giriş holünün karşısındadır. Yenilenen merdiven kovasının yanına, kat yüksekliğinden yararlanılarak ara kat seviyesinde muhdes mekânlar ilave edilmiştir. Merdivenler, bu mekânlara girişi sağlamak amacıyla dört kollu olarak yenilenmiştir. Girişin üzerinde birinci katta yer alan geniş salon günümüz-

Altıncı Daire-i Belediye binası
Nazım Timuroğlu, 1993

de Belediye Meclisi salonu olarak kullanılmaktadır. Yeniden düzenlenen çatı katma bağlantıyı metal konstrüksiyon döner bir merdiven sağlar. Ahşap olan kat döşemeleri betonarme kaset sisteme dönüştürüldüğünden iç mekân tezyinatı tamamen yok olmuştur.

Neoklasik anlayışta düzenlenmiş cephelerde tam bir simetri hâkimdir. Geniş kat silmeleri, saçak silmeleri, köşe pilastrları, pencere balustrad (korkuluk) ve frontonları (alınlık) ile Beyoğlu mimarisinin örnek bir yapısıdır. Pilastr şeklinde çifter kolonla ayrılmış yuvarlak kemerli üç sıra geniş pencereye yer verilen giriş holü cephesi, ana kütleden **3** m'lik bir çıkma şeklinde düzenlenmiştir.

Bibi. S. N. Duhani, *Eski İnsanlar Eski Evler,* İst., 1982, s. 13; Cezar, *Beyoğlu,* 250-251; C. Can, "İstanbul'da 19- Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Korama Sonınları", Yıldız Teknik Üniversitesi, (yayımlanmamış doktora tezi), 1993, s. 198-201.

CENGİZ CAN

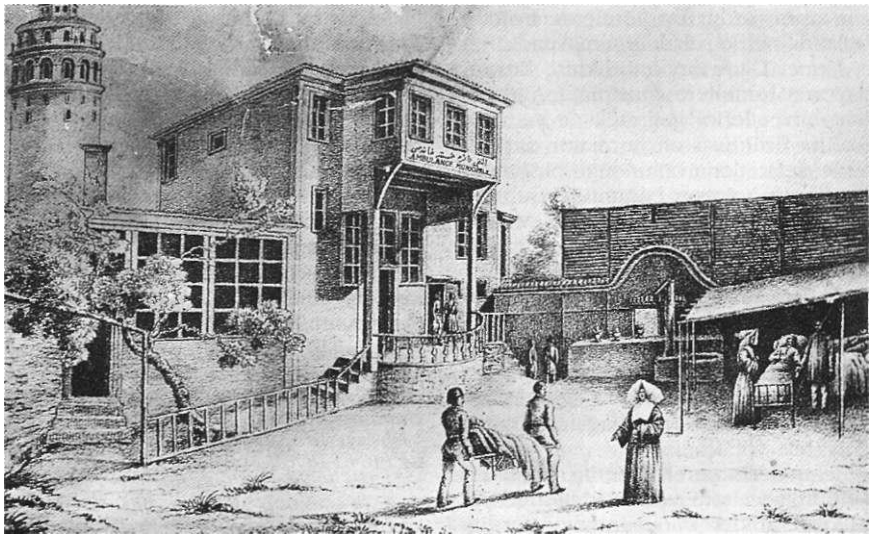

Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi
Saman Sokağı 15 numaradaki binada hizmet verdiği yılları gösteren bir resim.
Nuran Yıldırım koleksiyonu

ALTINCI DAİRE-İ BELEDİYE HASTANESİ

Beyoğlu Belediye Hastanesinin temelini oluşturan sağlık kurumu. İstanbul'da belediye eliyle kurulmuş ilk hastanedir. 1865'teki kolera salgınında, İstanbul'a gelmiş olan St. Vincent de Paul rahibeleri Kuledibi'nde kiraladıkları bir dükkâna 8 karyola yerleştirerek koleraya yakalanan kişileri burada tedavi etmeye başlamışlardı. Salgın sırasında tedavi ettikleri 1.200 kişinin yarıdan fazlasını iyileştirmişlerdi. Rahibelerin bu hizmeti Altıncı Daire-i Belediye Reisi Server Paşa tarafından takdirle karşılanmış ve salgın bittikten sonra da hizmetlerini sürdürebilmeleri için 40-50 yataklı bir belediye hastanesi kurulması önerilmişti. Hastanede inanç ve milliyet ayrımı gözetilmeden belediye hudutları içinde oturanlann tıbbi bakım ve tedavileri yapılacaktı. Bu amaçla Saman Sokağı no. 15'te belediye tarafından bir ev kiralanmış ve eşyalarının büyük bölümü de hayır kurumlarınca karşılanmıştı. O dönemde önemli bir ihtiyacı karşılamasına rağmen çok masraflı olduğu gerekçesiyle hastanenin kapatılması yönünde birçok girişimde bulunulmuştur. Ama hastane gelişmesini sürdürmüş ve daha büyük bir binanın yapımı için belediye bütçesinden önemli miktarda para ayrılmıştır.

Hastane **3**.400 m^2'lik bir alana yayılmıştı. Her biri 150 m^2'lik iki kattan oluşan iki ahşap barakası vardı. Zemin katta mutfak, çamaşırhane ve malzeme odaları, birinci katta iki rahibe odası, eczane, çamaşır salonu, ikinci katta ise bir büyük iki küçük koğuş ile bir çocuk koğuşu bulunmaktaydı. Hasta sayısı da **35-**40 arasında değişmekteydi. Büyük baraka, tifo, humma gibi enfeksiyöz hastalıklarla ciddi cerrahi vakalara ayrılmıştı. Küçük baraka ise çiçek, kızıl gibi bulaşıcı hastalıklara tahsis edilmişti. 1, 2, **3** numaralı koğuşlar sıradan hastalıklara, 4. koğuş ise çocuklara aitti. Bina odun sobasıyla ısıtılmaktaydı. Hastanede **46** yatak vardı. Hastalardan ücret alınmamakta, ancak zührevi hastalığı olanlar ile kronik hastalar kabul edilmemekteydi. İstanbul'un diğer belediye bölgelerinden gelen hastalara da bakılmaktaydı. 1865-1871 arasında hastanede toplam 3.535 hasta tedavi görmüş, bunların 3.156'sı taburcu edilmiş, 379ü da ölmüştür.

1874'te Altıncı Daire-i Belediye'ce Tophane'de Defterdar Yokuşu'nda büyük bir konak kiralanmış ve hastane buraya nakledilmiştir. Burada normal hastalardan çok Galata, Beyoğlu ve civarındaki yerlerde kavgalarda yaralananların tedavileri yapıldığından hastaneye Altıncı Daire-i Belediye Mecmhîn Hastahanesi adı verilmiştir. 1878'de de sahibinin ısrarı üzerine konak satın alınmıştır. Ahşap olan bina 30 Aralık 1893'te hastane ocağından çıkan yangında eşyasıyla birlikte yanmıştır. Yangmdan sonra Beyoğlu'nda Humbaracı Yokuşu'nda bir ev kiralanmış, gerekli malzeme temin edilerek geçici bir hastane haline getirilmiş ise de binanın darlığı, sağlık koşullarına uymaması sebebiyle burası terk edilerek Ağahamamı'nda bir ev kiralanmış ve zemin katı 10 yataklı bir hastane haline getirilmiştir. Fakat sahibi binanın diğer bölümlerine hasta yatırılmasına izin vermiyor, hastane de talepleri karşılayamıyordu. Bunun üzerine 1901'de rahibelerin düzenlediği piyangodan elde edilen gelir ve toplanan bağışlarla 35 hasta yatırılabilecek genişlikte bir iki oda, iki katlı bir pavyon ve bir de ameliyathane yaptırılarak hastalar buraya nakledilmiştir. Asıl- bina rahibelere ayrılmış ve ayrıca eczane, laboratuvar, kütüphane, kabul salonu, mutfak ve çamaşırhane de burada bırakılmıştır.

Şehremaneti Meclisi 1894'te bir mazbata ile, yanan binanın arsasına, civarındaki bir ev ile bir arsanın da istimlak edilmesiyle bölgedeki yabancı hastanelere karşı imparatorluğun şanına yakışacak, yeni bir hastane yapılmasını teklif etmiştir. Yapılan eksiltmede inşaat, mimar Ernestin üzerinde kalmış fakat kış mevsimi olduğundan, inşaatın ilkbaharda başlaması kararlaştırılmıştır. Şûra-yı Devletin 25 Ekim 1894 tarihli mazbatasından da hastanenin yapılacağı alana bitişik olan ev ile arsanın istimlakine karar verildiği anlaşılmaktadır. Ancak 1904'te yanan binanın Tophane'deki arsası satılmış, buna rahibelerin St. Benoit Başrahibi Françoise'dan borç olarak aldıkları miktar eklenerek Ağahamamı'ndaki ev satın alınmıştır. 14 Ekim 1910'da Müessesat-ı Sıhhiye-i Hayriye'ye devredilen hastaneye yaralılar dışında hasta da kabul edildiği göz önünde bulundurularak adı Beyoğlu Zükûr (Erkekler) Hastahanesi olmuştur. Bu tarihte, biri asıl bina diğeri de somadan yapılan pavyon olmak üzere başlıca iki binaya sahipti. Altı rahibe çalışmakla birlikte yönetimi müesseseye bağlanmış ve bir belediye hastanesine dönüştürülmüştü.

Hastane, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransızlar tarafından işgal edilmiş, bir yıl kadar da Rus göçmenlerini barındırmıştır. Daha sonra binanın Dr. Haim Naum yönetiminde Dâülkelp (kuduz) Tedavihanesi olarak kullanılmaya başlaması üzerine hastalar önce Çapa'ya, 1924'te de Şişli'de kiralanan 41. İlkokul binasına yerleştirildi. İngilizler İstanbul'dan ayrılırken, Kuledibi'ndeki İngiliz Bahriye Hastanesi (British Seeman Hospital) binasını Kızılay'a devretmişlerdi. Beyoğlu Zükûr Hastahanesi, Şehremini Operatör Emin (Erkul) Bey zamanında **(1924**-1928) İngiliz Bahriye Hastanesinin binasına taşındı. 1933'te bina belediyeye intikal etti ve Beyoğlu Belediye Hastanesi adım aldı. 1983'te de el değiştirerek Sağlık Bakanlığı'na geçti. Bugün Beyoğlu Devlet Hastanesi adı altında faaliyetini sürdürmektedir.

Bibi. Abdullah Bey-Zoeros-Mordtmann, "Notices sur les hopitaux de Constantinople", *Gazette Medicate d'Orient,* c. 18, no. 6-7, (1874), s. 115-117; *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti,* İst., 1911, s. 57-60: B. N. Şelısuvaroğlu, *Istanbulda 500 Yıllık Sağlık Hayatımız,* İst., 1953; B. N. Şelısuvaroğlu, "İstanbul Sağlık Hayatı", *İstanbul 11 Yıllığı,* İst., 1973, s. 452-453; İ. Ortaylı: *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği.* İst., 1985, s. 139; İstanbul Tabip Odası, *İstanbul Tıp Katalogu* 86-87, lst., (1987), s. 28: O. Balcıgil, "Geçmiş Zaman Olur ki. Şimdiki Beyoğlu Hastanesi'nin Aslı İngiliz Bahriye Hastanesi'dir", *Hürriyet Magazin,* no. 7, 12 Şubat 1989.

NURAN YILDIRIM

ALTINCI FİLOYU PROTESTO OLAYLARI

6. Filo'nun İstanbul'u ziyareti sırasında Amerikan askerlerine karşı girişilen eylemler.

1967-1969 yılları arasında özellikle eğlence yerlerinin ve genelevlerin bulunduğu Beyoğlu'nda Amerikan askerlerinin başlarından keplerini kapmak, üstlerine kırmızı mürekkep atmak, üniformalarını jiletlemek, ya da köşede kıstırıp hırpalamakla başlayan "antiemperyalist eylemler" askerlerin Dolmabahçe'de kargatulumba denize atılmasına kadar vardı.

Kıbrıs sorununda Amerika'nın tutumu, Vietnam Savaşı, Ortadoğu'da ABD' nin İsrail yanlısı tavrı ve Israil-Arap savaşı 1960'lı yılların gençliğini Amerika karşıtı bir tavır almaya sevk etti. "Amerikan emperyalizmi" bu yıllarda sol söylemin ana muhalefet çizgisiydi. ABD'nin Akdeniz'deki gücü 6. Filo, gençlik eylemlerinin hedeflerinden biri oldu. Bu gösteriler İstanbul'da Haziran 19ö7'de başladı ve dönem dönem tekrarlanarak Kanlı Pazar diye bilinen 1969 Şubat'ma kadar sürdü. Bu süre içinde, 6. Filo'nun Türk limanlarını her ziyareti gençliğin protestosuyla karşılaştı.

24 Haziran 1967 günü, Amerika'nın Türkiye ve Ortadoğu'daki rolüne karşı öğrenci gösterileri sırasında Alp Kuran ve arkadaşları hırpalandı. Olayı izleyen günlerde, TMGT (Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı) ve TMTF'nin (Türkiye Milli Talebe Federasyonu) bunu protesto etmek üzere yayımladıkları bildiride, "Bu kahbece hırpalanmanın Amerika'ya ve CIA'ya uşaklık edenlerden beklenebileceği" belirtiliyor, "Türkiye'deki Amerikan üslerini söküp atacağız" deniyordu.

6. Filo'ya karşı gösteriler Eylül 1967'de tırmanışa geçti. Olaylar 6. Filo'nun İzmir'e, ardından İstanbul'a gelişiyle ve Dolmabahçe önlerine demiieyişiyle başladı. Ziyaretin İstanbul'un düşman işgalinden kurtuluşunun 45. yıldönümüne rastlaması yükseköğrenim gençliğinin siyasal bilincinde yer etmiş "bağımsızlık" duygularına da ters düşüyordu.

İTÜ, İTÜ Teknik Okulu, ODTÜ, İstanbul Yüksek Teknik Okulu öğrenci birlikleri ortaklaşa bir protesto hareketi düzenlediler. 6. Filo erlerinin ayak bastıkları Dolmabahçe rıhtımını, cumartesi sabahı işgal ederek Amerikalıların geçmesine izin vermeyeceklerini açıkladılar. Yayımlanan bildiride "şımarık Amerikalı ve Amerikan askeri" için Saygon ile Türk limanlarının pek fark etmediği, kentlerimizi "cinsel boşalım merkezi" olarak kullandıkları, en çok satan gazetelerin objektiflerine kucaklarında Türk kızları olduğu halde poz verdikleri, İstanbul sokaklarının Saygon sokaklarına benzetilmek istendiği kaydediliyor, "İşte biz Türk gençleri olarak bu kez buna izin vermemek azmindeyiz" deniyordu.

TİP (Türkiye İşçi Partisi) Genel Sekreteri Rıza Kuas da yayımladığı bildiride "Emperyalist Amerika'nın Akdeniz korsanı" 6. Filoyu artık Boğaziçi sularında görmek istemediklerini, Lozan Antlaşması'na hayır diyen Amerika'nın, İstanbul'un kurtuluşunun kutlandığı günlerde Dolmabahçe'ye demir atmasının Türk halkının bağımsızlığına karşı alenen saygısızlık oluşturduğunu belirtiyordu.

7 Ekim sabahı gençler ellerinde "Yankee, Go Home", "6 Ekim'de kovduk, 7 Ekim'de geldiler", "Filolarıyla geldiler, finolarıyla dönecekler", "Türkiye Vietnam olmayacaktır" yazılı pankartlar olduğu halde Dolmabahçe rıhtımını tuttular. Sol basın, direnişi Türkiye'nin "ikinci kurtuluş savaşının ilk muharebeleri" olarak yorumluyor, gençlik ve işçi liderlerini "Yankee emperyalizmi''ne karşı mücadele açmaya çağırıyordu.

Gençlerin Dolmabahçe rıhtımını tutması üzerine Amerikalı askerler sahile başka yerlerden çıkarıldılar. Subaylar helikopterlerle Yeşilköy'e götürüldü. 12 Ekim'de de, bu kez İzmir'de, Amerika aleyhtarı gösteriler yapıldı.

Bir sonraki yıl, gençliğin benzer eylemleri sürdü. Sol yazının bir kesiminde "Dolmabahçe Direnişi" diye bilinen olaylar 15 Temmuz 1968 günü 6. Filo'nun istanbul'a gelişiyle başladı. Aynı gün İTÜ'de öğrenci dernekleri bir toplantı düzenlediler ve yapılacak protesto eylemlerini tartıştılar. Toplantı ertesi, gençlerin Taksim Alam'na çıkışı toplum polisince engellendi. Öğrenci liderleri gözaltına alındı.

16 Temmuz günü, İTÜ'lü öğrenciler bu durumu protesto etmek üzere Dolmabahçe rıhtımına indiler; göndere yarıya kadar bayrak çektiler. Gerekçe 6. Filo'nun Türkiye'nin "tam bağımsız'Tığı için tehdit oluşturduğuydu. Bu sırada İTÜ sürekli polis ablukası altındaydı. Taksim ve Gümüşsüyü çevresinde polislerle öğrenciler vur-kaç yöntemiyle çatışıyorlardı.

Aynı gece bir grup öğrenci Gümüşsuyu'ndan Taksim'e doğru yürüdü. Polis 16 öğrenciyi Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Yasası'na aykırı hareket gerekçesiyle gözaltına aldı. Gençler Dolmabahçe'den Beyoğlu'na çıkan Amerikalı erlerin ve subayların üzerlerine boya atıyor, keplerini alıyor ve kıstırdıklarını pataklıyorlardı.

17 Temmuz günü sabaha karşı İTÜ Rektörü Bedri Karafakioğlu'nun, yurdun üniversite dışında olduğunu belirtmesi üzerine Talebe Birliği ve 444 öğrencinin kaldığı İTÜ Öğrenci Yurdu polis tarafından basıldı. Öğrenciler direndi. Aralarında FKF (Fikir Kulüpleri Federasyonu) İstanbul Sekreteri Veysi Sarısözen'in de bulunduğu 30 öğrenci tutuklandı. Yaklaşık yedi saat süren olaylar sırasında 35 öğrenci, 70 polis yaralandı. Ağır yaralanan Vedat Demircioğlu, Alpaslan Ertuğrul ve Kerim Taşgören adlı öğrenciler İlk Yardım Hastanesi'ne kaldırılarak yoğun bakıma alındılar. Vedat Demircioğlu tüm çabalara karşın kurtarılamadı ve

6. Filo'yu protesto amacıyla Dolmabahçe sahilinden denize siyah çelenk atan TMTF'li öğrenciler. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

24 Temmuz günü öldü. Öğrencilerle toplum polisi arasında çıkan çatışma, 27 Mayıs'tan beri, bu tür olayların ilki idi.

İTÜ Öğrenci Yurdu baskını ertesi, gençler Taksim Alanıma kadar bir protesto yürüyüşü düzenlediler. "Bağımsız Türkiye", "Kahrolsun Amerika", "Amerikalı it, evine git", "Tanklarıyla toplarıyla gelseler dahi, bağımsız olacak Türk'ün ülkesi" sloganları atıldı. Taksim Alanı'nda **6.** Filo'yu protesto eden gençler, daha sonra Amerikalı denizcilerin kadınlarla girdikleri Opera Oteli'ni taşladılar.

Ardından açığında **6.** Filo'nun demirli olduğu Dolmabahçe rıhtımına yöneldiler. Durumun vahamet kazanması üzerine • FKF yöneticileri ve İTÜTB (İstanbul Teknik Üniversitesi Talebe Birliği) Başkanı Harun Karadeniz yürüyüşçüleri durdurmak istediler. Ancak, Mustafa Gürkan ve öteki DÖB'lüler (Devrimci Öğrenci Birliği) yürüyüşün sürdürülmesinden yana etkin ajitasyona giriştiler. Polis kiüeyi durduramadı ve rıhtımı boşalttı. Bu sırada botlarla açılmaya çabalayan Amerikan erleri gençler tarafından denize atıldılar. Filo'ya ait motorlar taşlandı. Yeşilköy'den Amerikan donanmasına erzak getiren bir kamyon yağmalandı ve yakıldı. Amerikalılara ait bir askeri otobüs taş yağmuruna tutuldu. Dolmabahçe duvarları ve yerler yazılarla donatıldı.

İstanbul Merkez Komutam Tümgeneral Selami Pekün gençlere dağılmalarını söylediyse de sözünü dinletemedi. Tümgeneral Pekün omuzlarda taşındı ve ordu lehinde tezahüratta bulunuldu. Bu arada 41 öğrenci geç saatlerde gözaltına alındı; 400'e yakın toplum polisi Dolmabahçe rıhtımını kuşattı.

18 Temmuz günü İTÜ Rektörü Prof. Karafakioğlu ile dekanlar ve senato üyeleri topluca görevlerinden istifa ettiler. Gözaltına alman 30 öğrenci ilk sorgularından sonra tutuklandı. Amerika'ya karşı gençlik hareketi bu sırada Ankara'ya da sıçradı. Amerikan Haberler Merkezi, Pan Amerikan Hava Yolları ve Amerikan Kültür Merkezime molotofkokteyli atıldı; cam ve vitrinleri kırıldı; Tuslog Komutanlığımın duvarları siyaha boyandı.

20 Temmuz günü gençlik örgütleri Beyazıt'ta emperyalizme karşı büyük bir miting düzenlediler. Bir gün sonra Meclisle, İçişleri Bakanı Faruk Sükan bu hareketlerin ve akımların hürriyeti kötüye kullanmak olduğunu, ülkedeki sükûneti bozduğunu, vatandaşlar arasında şikâyetlere yol açtığını ve devletin prestijini sarstığmı söyleyerek, bunların devamına izin verilmeyeceğini bildirdi.

24 Temmuz günü Vedat Demircioğlu'nun komadan kurtarılamayarak ölmesi ikinci bir öğrenci-polis çatışmasına neden oldu. FKF'liler Vilayete' siyah çelenk koymaya ve "oturma grevi" yapmaya karar verdiler. 47 öğrenci tutuklandı. İstanbul Üniversitesi'nde toplanan gençler Vilayet'e yürüdüler. Divanyolu'nda polisle çatışmaya girildi. Vedat Demircioğlu'nun cenazesinin gençlere verilmemesi üzerine sembolik bir tabutla yürüyüşe geçildi. Öğrenci ile polis sokak aralarında çatıştı. Askeri inzibat birlikleri devreye girdi.

Temmuz olayları TMGT'nin ayın 27'sinde yaptığı "Anayasa ve Kanunlara Saygı" mitingiyle son buldu. Dolmabahçe olayları TİP yanlısı "Sosyalist Devrimciler'le sonraki yıllarda Milli Demokratik Devrim yanlısı olan "Demokratik Devrimciler" ayırımının belirginleşmesine neden oldu. TİP "oportünizm" ile suçlandı.

Kısa bir süre sonra **6.** Filo liman kentlerini tekrar ziyarete geldi. **21** Ağustos **1968** günkü *Cumhuriyet* gazetesi Dışişleri Bakanlığımın ve Deniz Kuvvetleri'nin, 30 Ağustos Zafer Bayramı ve **9** Eylül İzmir'in kurtuluşu ile aynı zamana rastlayan **6.** Filo'nun ziyaretlerine karşı çıktığım yazıyordu. 30 Ağustos günü Zafer Bayramı nutkunda Cumhurbaşkanı Sunay, Türkiye'nin Nato müttefikleriyle ilişkilerini sarsmaya uğraşan aşın grupları eleştirdi ve **6.** Filo'ya geleneksel misafirperverliğin gösterilmesini istedi.

6. Filo olaylarının son evresi **1969** Şubat ayıdır. Filo'nun İstanbul'u yeniden ziyaret etmesi üzerine **10-13** Şubat **1969** günleri **6.** Filo'ya karşı gösteri yapanlarla polis arasında çatışmalar çıktı. **16** Şubatla Taksim'de düzenlenen mitinge bu kez gençliğin yanısıra sendikalar ve meslek kuruluşları da katıldı. Olaylar **6.** Filo'ya karşı gösteri yapanlara, "Müslüman Türkiye" diye bağıran bir grubun saldırıya geçmesiyle başladı. Gençlere sopalarla ve bıçaklarla saldıran kalabalık karşısında toplum polisi çaresiz kaldı. Sokak aralarındaki çatışmalarda **2** işçi öldürüldü; **200** kişi yaralandı. Kanlı Pazar ya da **16** Şubat Olayımı anlatan basın, "Taksim Savaş alanına döndü" diyordu.

Tabii Senatör Ahmet Yıldız, Kanlı Pazar olayından hükümeti sorumlu tuttu ve istifasını istedi. Demirel Kanlı Pazar'la ilgili filmlerin televizyonda gösterilmesini yasakladı. Basın bunun bir sansür olduğunu ileri sürdü; Demirel kanunun kendisine bu yetkiyi verdiğini söyledi.

Kanlı Pazar'dan sonra Amerikan hükümeti **6.** Filo'nun Türkiye ziyaretlerini bir süre için ertelemeye karar verdi.

Bibi. E. Korkmaz, *Kafa Tutan Günler: 68 Güncesi,* İst., 1969; S. Genç, *Bir Devrin Perde Arkası... 1960-7T. 12 Mart'a Nasıl Gelindi,* Ankara. 1971; H. Karadeniz, *Olaylı Yıllar ve Gendik,* İst., 1975; H. Çetinkaya, *Sancılı Yıllar (1965-1971),* İst., 1986; A. Yıldırım, *Belgelerle FKF. Dev Genç.* 2 cilt, Ankara. 1988, 1990; E. Höke, *1960lardan 1980'e Gençlik ve Mücadelesi,* İst, 1989; A. Kabacalı, *Türkiye'de Gençlik Hareketleri,* İst., 1992; *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi.*

ZAFER TOPRAK

ALTIN KUM PLAJI

Boğazin yukarı kesiminde, Rumeli yakasında Rumelikavağı'mn kuzeyinde, doğal bir plajdır. Şirket-i Hayriye(-0 tarafından, **1929**'da, halkın ailece, kadınlı erkekli denize girebilmesi amacıyla soyunma kabinleri kurulması ve doğal kumsalın düzenlenmesiyle açıldı. Anadolu yakasındaki Küçüksu Plajı'yla birlikte, tasarlanarak işletmeye açılmasında Boğaz'ın gelişip kalkınmasını ilke edinen Şirket-i Hayriye'nin yöneticilerinden Necmettin Kocataş'la birlikte Müdür Sadi Akant'ın da emeği geçti.

İncecik kumu ve tertemiz deniziyle dikkati çeken Altmkum'da soyunma kabinleri ve bir lokanta da yaptırıldı. O tarihlerde Sarıyer'den ulaşılması hayli zor olduğundan vapur seferleri düzenlendi. Şirketin o sıralarda yeni inşa ettirdiği vapura da "Altınkum"(->) adı verildi. Ne var ki plaj, şehre uzak olduğu için fazla rağbet görmedi. Araya II. Dünya Savaşı'nm girmesiyle, Sarıyer Yenimahalle'den itibaren sahil şeridi askeri bölge içine alınınca, çevreye giriş çıkışlar kısıtlandı. Plajın ulaşımı daha da güçleşti.

Plaj bugün halka açıktır. İstanbul'da halen denize girilebilen ender doğal plajlardan biridir. Sarıyer'den kalkan belediye otobüsleri ve dolmuşlarla gidilebileceği gibi, şehir hattı vapurları da yanı başındaki Rumelikavağı İskelesi'ne yaz kış ring seferleri yapmaktadır.

ESER TUTEL

6. Filo olaylarının öğrenci liderleri (ortada İTÜ Talebe Birliği Başkanı Harun Karadeniz) Dolmabahçe'de. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

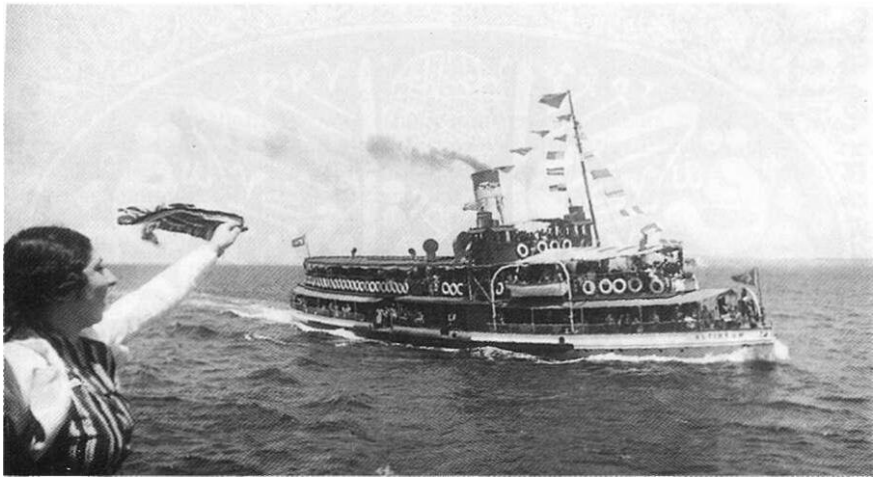

Altınkum Vapuru
Salâhaddin Giz

ALTINKUM VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin, Cumhuriyet'ten sonra inşa ettirdiği Boğaz vapurlarından biridir. 1929'da, Iskoçya'da, Glasgow'daki Fairfield Sihpbuilding Cop. tezgâhlarında yapıldı. Baca numarası 74'tür. Yazın 975, kışın da 885 yolcu alıyordu. 415 grostonluk olup 46 m uzunluğunda, 7,6 m genişliğindeydi; su kesimi 2,9 m kadardı. Toplam 580 beygirgücündeki iki buhar makinesiyle saatte 10 milin üzerinde hız yapabiliyordu. Baş tarafında ayyıldız içeren kabartma süsler vardı; sonra bunlar bakım zorluğundan kaldırıldı.

İstanbul'a getirildiği günlerde, kıç tarafındaki İngiliz bayrağının Türk karasularında indirilmesi gerekirken indilmemesi bazı tatsız olaylara yol açtı. Sonunda, Ticaret-i Bahriye Müdüriyeti'nin girişimleriyle indirilerek yerine Türk bayrağı çekildi.

Şirket-i Hayriye'nin tanınmış kaptanlarından Şeref Kaptan'm bir süre süvariliğini yaptığı bu vapurla 1930'lu yıllarda normal posta seferlerinin dışında, Yalova'ya, Çınarcık'a müzikli eğlence seferleri de düzenlendi. Şeref Kaptan genç yaşta ölünce, cenazesi yine bu vapurla Beykoz'a götürüldü.

Boğaz sularında aralıksız 55 yıl çalıştıktan sonra 1984'te kadro dışı bırakılan Altınkum, 1987'de de satışa çıkartıldı. Bugün, Gelibolu-Eceabat arasındaki Burhanlı mevkiinde, Sur ve Göztepe adlı şehir hattı vapurlarıyla birlikte yeniden değerlendirilmek üzere bekletilmektedir.

ESER TUTEL

Al **11.**\YARARCILIK

Altınvarak, külçe altının haddehanede silindirden geçirilmesi ve daha sonra değişik özellikteki deriler arasında dökerek inceltilmesiyle elde edilen çok ince bir kâğıt görünümündeki levhadır. Belli boyutlarda kesilip aralarına "tükürük kâğıdı" konularak on yaprağı bir "deste", yirmi destesi de bir "tefe" diye adlandırılır; deste ya da tefe olarak alınıp satılırdı.

Altınvarak, geniş yüzeylere levha halinde yapıştırma yoluyla uygulandığı gibi, derin bir porselen kapta sulandırılmış arapzamkı ile ezilip boya kıvamına getirildikten sonra fırça ile gereken yerlere uygulanabilmiştir.

Altınvarakçılık eskiden Osmanlı kuyumculuğunun merkezi olan İstanbul'da Kapalıçarşı'nın içinde ve çevresinde yer alan han ve işliklerde yapılırdı. Özellikle Kapalıçarşı'da Sandal Bedesteni yakınında Çuhacı Hanı Sokağı ile Karakol Sokağı arasında bulunan Varakçı Hanı da bu geleneksel sanatın merkezlerindendi. Devlet, altın ve gümüş tüketimini, dolayısıyla da altınvarakçılığı İstanbul kadısı eliyle denetim altında tutuyordu. Altınvarak belli büyüklükte kalıba göre seçildiği ve kalınlığı da belli olduğu için destesi on beş altından satılırdı. Zaman zaman altmvarakçılar büyük kalıplarla çalışır, bu yüzden altın fiyatlarında yapay bir yükselme olurdu. Devlet hassa (saray) nakkaşlarının altınvarak sıkıntısı çekmemesi için her varakçının haftada dört deste varağı esnaf yiğitbaşılarma teslim etmelerini ve saray için buradan satın alınmasını uygun görmüştü.

19. yy'm tanınmış simalarından Altunizade İsmail Zühdi Paşa'nın(->) babası Hacı Ali Efendi Varakçı Hanı'nda varakçılar kethüdalığı yapmıştı. 19. yy sonlarına doğru Avrupa'dan ithal edilen fabrikasyon altınvarakla rekabet edemeyen Osmanlı altınvarakçılığı terk edildiğinden bu handa da kuyumculuk malzemeleri satan işyerleri açılmıştır.

Altınvarak daha çok müzehhipler, mücellitler, minyatürcüler, lake ressamları ve hattatlar tarafından kullanıldığı gibi mobilyacılıkta, endam aynası ve kavukluk yapımında, mermer süslemelerinde ve kitabelerde, madenden yapılan kubbe ve minare alemlerinde de kullanılmıştır.

MEHMET ZEKİ KUŞOĞLU

ALTIN YURT SPOR KULÜBÜ

İlk kuruluş tarihi **1935** tir. Altunizade semtinin Tophanelioğlu kesiminde tramvay caddesi üzerinde boş bir dükkânda kurulan kulübün futbol ve voleybol takımları vardı. Gençler sporla yetinmeyip tiyatro kolu ile gezi kolu da kurmuşlardı. Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun *Akıl Taciri, Kafa Tamircisi, İnanmak* adlı yapıtları kitap olarak yayımlanmadan önce ilk kez kulüp sahnesinde oynanmıştı, ilk Altınyurt üç yıl yaşadı.

İkinci Altınyurt o yılları yaşamış olanların girişimiyle **16** Mart **1959**'da kuruldu. Kurucuları arasında Tuna Baltacıoğlu, Metin Yasavul ve Engin Yesarioğlu vardı. Kulüp etkinlikleri futbol, voleybol ve basketbolü kapsıyordu. Kulüp üyeleri ve yöneticileri spor kadar tiyatroya da önem veriyorlardı. Kulüp henüz bir binaya kavuşmamış olduğundan tiyatro kolu Ekim **1959**'da Altunizade Köşkü(->) salonunda Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* ile Thornton Wilder'in *Trenton ile Camden'a Mutlu Yolculuk* adlı oyunlarıyla ilk etkinliğini gösterdi. Oyunları sahneye Hasan Kuruyazıcı koymuştu.

Kulüp 1961'de Altunizade'de Küçük Çamlıca Caddesi üzerinde üyelerinin çaba ve katkılarıyla bir lokal binasına sahip oldu. Lokalde bir de küçük sahne vardı. Bu sahnede **1961-1963** yıllarında sonradan ün kazanan Müjdat Gezen,

Altınyurt Spor Kulübü'nün sunduğu kanto gösterilerinden biri, 1965.
Tuna Baitacıoğlu arşivi

Savaş Dinçel, Atila Alpöge. Arif Erkin. Mehmet Akan, Ergun Köknar. Çetin İpekkaya gibi birçok genç sanatçı oyun sergiledi. Yine bu yıllarda kulüp İstanbul'da ilk kez Direklerarası'nın eski ramazan eğlencelerini canlandırdı. Kulübün tüm amatör sanatçıları on yıl boyunca ramazan ayında kanto eğlenceleri düzenlediler. Bu etkinlik kamuoyunda ve basında büyük ilgi uyandırdı.

1965'te eskrim kolu kuruldu. Sosyal çalışmalar çerçevesinde resim sergileri, edebiyat geceleri, konserler, konferanslar, geziler, sinema şenlikleri, sanatçıları anma günleri, folklor, tiyatro gibi etkinlikler de geniş bir şekilde yer alıyordu. Kulüp 1965'te futbol şubesini kapattı. Voleybol, basketbol, eskrim dalları Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'nce tescil edildi. 1969'da voleybol şubesinin başına Mehmet Bengü getirildi. Mehmet Bengü, Türkiye'de ilk kez Asya voleybolu diye adlandırılan hızlı ve aldatmacalı bir uygulama başlattı. Bu sistem birkaç yıl içinde sonuç vermeye başladı. Voleybol A Takımı durmadan gelişerek 1974'te Türkiye Ligime yükseldi. Yine Türkiye voleybol tarihinde ilk kez gerçek amatör oyuncular kurulu bir takım 12 yıl küme düşmeden Türkiye Ligi'nde kalmayı başardı.

Kulüp, bugün lokal binası bitişiğinde Genel Sigorta Şirketi'nin yardımıyla yapılan güzel bir kapalı salona sahiptir. Bu tesislerden yaklaşık 300 sporcu yararlanmaktadır. Kulübün en büyük özelliği kuruluşundan bu yana amatör bir semt kulübünün nasıl olması gerektiği yönünde bir örnek oluşturmasıdır.

TUNA BALTACIOĞLU

ALTUNBEZER, İSMAİL HAKKI

(9 Şubat 1873, İstanbul - 19 Temmuz 1946, İstanbul) Özellikle celi sülüs ile uğraşmış hattat, tuğrakeş ve müzehhip.

Kuruçeşme'de doğdu. Baba tarafı beş göbek hattattı. Babası Mehmed İlmi Efendi Kazasker Mustafa İzzet Efendinin^) öğrencisiydi. Altunbezer Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Sıbyan Mektebi'ni, Fatih Rüştiyesi'ni bitirdi. Bu arada ilk önce babasından sülüs ve nesih yazı öğrendi. Daha sonra Sami Efendiye(->) devam ederek tuğra çekmeyi, divani, celi divani ve celi sülüs öğrendi. 1890'da genç yaşında Divan-ı Hümayun Kalemine girdi. Kısa zamanda yükselerek birinci tuğrakeş (tuğra çeken) oldu. Bu kalemden çıkan nişan, berat ve menşur gibi resmi evrakı yazma işini üstlendi. Bu evrakı divani ve celi divani ile yazarken diğer taraftan da bu evrakın üst yanma tuğraları çekiyordu.

Altunbezer, 1896'da Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi, şimdi Mimar Sinan Üniversitesi) resim bölümünü birincilikle bitirdi. Bir aralık çeşitli okullarda rık'a yazı öğretmenliği yaptı. 1914'te açılan Medresetü'l-Hattatin'e tuğra ve celi sülüs hocası oldu. Ayrıca Üsküdar İdadisi ve Darülmuallimin'de hat, Toptaşı Rüştiyesi ile Galatasaray Sultanisi'nde de resim öğretmenliğinde bulundu.

Altunbezer'in müsenna bir yazısı.
Şevket Rado. *Türk Hattatları*

Medresetül-Hattatin 1928'de kapanınca emekli oldu ise de bir müddet sonra açılan Şark Tezyini Sanatlar Mektebine tezhip hocası oldu. Bu okulun müdür yardımcılığını yaptı. Daha sonra Güzel Sanatlar Akademisi Türk Tezyini Sanatlar Şubesi tezhip öğretmenliğine getirildi. Tezhip sanatını Bahaeddin Bey'den öğrenmişti. Bu sanatta kendine has bir üslubu vardı ki, klasik anlayışa aykırı idi. Bu yüzden de ölümünden sonra terk edildi. Soyadı kanunu çıkınca arkadaşı hattat Necmeddin Okyay(-0 ona, müzehhipliği dolayısıyla Altunbezer soyadını uygun görmüş o da bunu benimsemişti. Hattatlar arasında daha çok Tuğrakeş İsmail Hakkı diye anılırdı.

Altunbezer, talik müstesna, her çeşit yazı ile uğraştı. Nesih ve sülüs üzerinde fazla durmadı. Tuğra, divani ve celi divani de üstüne yoktu. Bilhassa celi sülüs yazı kompozisyonundaki buluşları fevkaladedir. Aynı zamanda hakk (oymacılık) sanatında da ustaydı.

Divan-ı Hümayun'da yazdığı sayısız nişan, ferman, berat ve menşur dışında yapılardaki eserlerinden bazıları şunlardır: Üsküdar, Selimiye. Edirnekapı, Zeynep Sultan, Abdi Subaşı camilerinin kubbe yazıları, Üsküdar Şemsi Paşa Camii kuşak yazısı. Ayrıca İstanbul'da Laleli. Bebek, Bakırköy, Kemer Hatun ve Ağa Camii'nde de eserleri vardır. En meşhur öğrencileri Macid Ayral(->) ile Halim Özyazıcı'dır(->). Altunbezer, Hafiz Osman ve Mustafa Rakım ekollerinin usta temsilcisidir.

Bibi. İnal. *Son Hattatlar.* 97-101; Rado, *Hattatlar,* 258-259.

ALİ ALPARSLAN

ALTUNCUZADE TEKKESİ

Eminönü İlçesinde, Şehzadebaşı semtinin, eskiden "Ağayokuşu", "Kırkdörtkapısı" veya "Mehmedağayokuşu" olarak anılan kesiminde. Kemalpaşa Mahallesi'nde, Şirvanizade Sokağı ile Yeşil Tulumba Sokağımın kavşağında, mahalleye adını vermiş olan mescidin yanında yer almaktadır.

Yanında yer aldığı Kemâl Paşa Mescidinde imamlık yapan, Halveti tarikatından, "Sarhoş" lakaplı Şeyh Bâlî Efendi (ö. 1572) tarafından 16. yy'm ortalarında tesis edilmiştir. Bâlî Efendi'nin başlangıçta adı geçen mescitte Halvetî

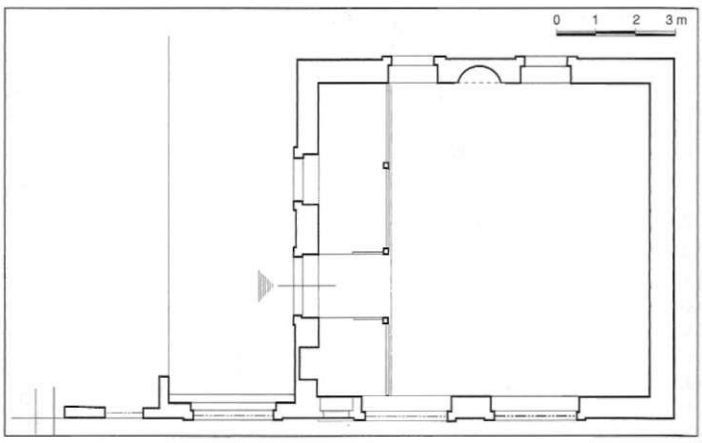

Altuncuzade Tekkesinin planı.
.1/. *Baha Tanman.* ***1982***

ayini icra ettiği, daha sonra mescidin yanma bağımsız bir tevhidhane inşa ettirdiği, hayatı boyunca burada şeyhlik yaptıktan sonra mescidin naziresine gömüldüğü anlaşılmaktadır. Daha sonra tekkenin postnişini olan "Altuncuzade" ve "Kudsizade" lakaplı şeyhler, tekkenin bu isimlerle de anılmasına sebep olmuşlardır. Bu arada İstanbul tekkelerine ilişkin bazı kaynaklarda tekkenin "Altun", "Altunizade", "Altmcıoğlu" olarak kaydedilmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca, Saliha Sultanın 1834'teki düğününe davetli olan şeyhler arasında, Halvetîliğin Şabanı kolundan, "Ağayokuşu'nda Altmcıoğlu Tekkesi Şeyhi Müştak Efendi'nin" adı geçmekte, tekkenin bu tarihten itibaren Halvetîliğin bu koluna bağlı kaldığı, "Hacı Müştak" veya "Müştakzacle" gibi adlarla da anılmaya başladığı tespit edilmektedir.

İlk yapının özellikleri bilinmemekte, çeşitli tarihlerde onarımlar geçirdiği hattâ yeni baştan inşa edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle 1826 tarihli Vaka-i Hayriye'de, hemen yanında bulunan, "Eski Odalar" isimli yeniçeri kışlasının yakılması sırasında tekkenin de tahrip olduğu, 1826-1834 arasında, yukarıda adı geçen Şeyh Müştak Efendi tarafından Şabanî koluna bağlı olarak ihya edildiği tahmin edilebilir. Tekkenin, yarı yıkık durumda günümüze intikal eden son yapısı ise 20. yy başlarına aittir. Kemâl Paşa Mescidi'nin yanındaki türbesinde gömülü olan Hasan Fehmi Paşa'nın eşi Zeyneb Feride Hanımın, 1902'de, adı geçen mescitle birlikte Altuncuzade Tekkesi'ni de yenilemiş olması akla yakındır. 23 Temmuz 1911 tarihli ünlü Aksaray yangınında Kemalpaşa Mahallesi bütünüyle yandığında muhakkak ki tekke de büyük ölçüde harap olmuş ve daha sonra onarım görmüştür. 1925'ten sonra kaderine terk edilen tekkenin tevhidhanesi halen mezbelelik halindedir. Harem-selamlık kanadından geriye kalan zemin kat ise Kemâl Paşa Mescidi'nin imam meşrutası olarak kullanılmaktadır.

Mimari programı ve boyutları asgari düzeyde tutulmuş, mütevazı bir zaviye olan Altuncuzade Tekkesi, aralarında duvarla bağlantı kurulmuş iki kanattan oluşmaktadır. Batı kanadı tevhidhaneyi, doğu kanadı da iki katlı harem ve selamlık bölümlerini barındırmaktadır. Kareye yakın dikdörtgen planlı ufak tevhidhane, son devre ait sıradan bir mescit niteliğindedir. Duvarlar moloz taş ve tuğla ile örülmüş, üstü ahşap çatı ile kapatılmıştır. Doğu yönünden girilen bu mekânda toplam beş adet basık kemerli pencere bulunmakta, tuğla ile örülmüş olan bu kemerlerin bir eşi de mihrap nişini taçlandırmaktadır. Girişin yer aldığı doğu duvarındaki izlerden, burada iki katlı ahşap mahfillerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Aslında iki katlı olduğu bilinen, ahşap olan üst katı ortadan kalkmış bulunan harem-selamlık kanadının zemin katı, geçirdiği değişimler sonucunda özgün tasarımını bütünüyle yitirmiştir. Söz konusu iki kanat arasında, basık kemerli geniş bir pencereyle kuzeydeki Yeşil Tulumba Sokağı'na açılan, üstü açık ufak bir avlu bulunmaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 256; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 180; Çetin, *Tekkeler,* 585; Aynur. *Saliha Sultan,* 34, no. 18; *Asitâne,* 9; Osman Bey, *Mecmua-i Cevámí,* I, 8-9, no. 10; *İhsaiyat,* II, 22; M. B. Tanman, "Altuncuzade Tekkesi". *DİA,* II. 544-545.

M. BAHA TANMAN

AITUNÎZADF

Üsküdar-Kısıklı yolu üzerinde, Bağlarbaşı ile Millet Bahçesi adı verilen park arasında kalan bölgenin güneye, Koşuyolu'na doğru uzanan kesimine Altunizade adı verilir. Semtin adı Altunizade İsmail Zühdi Paşa'dan(->) gelmektedir. İsmail Zühdi Paşa'ya "Altunizade" adı, babası döneminin büyük altınvarakçılarmdan ve ticaret filosu sahibi Altuni Hacı Ali Efendi olduğu için II. Mahmud tarafından verilmiştir. İsmail Zühdi Paşa, Altunizade lakabını aldıktan sonra bu semtte

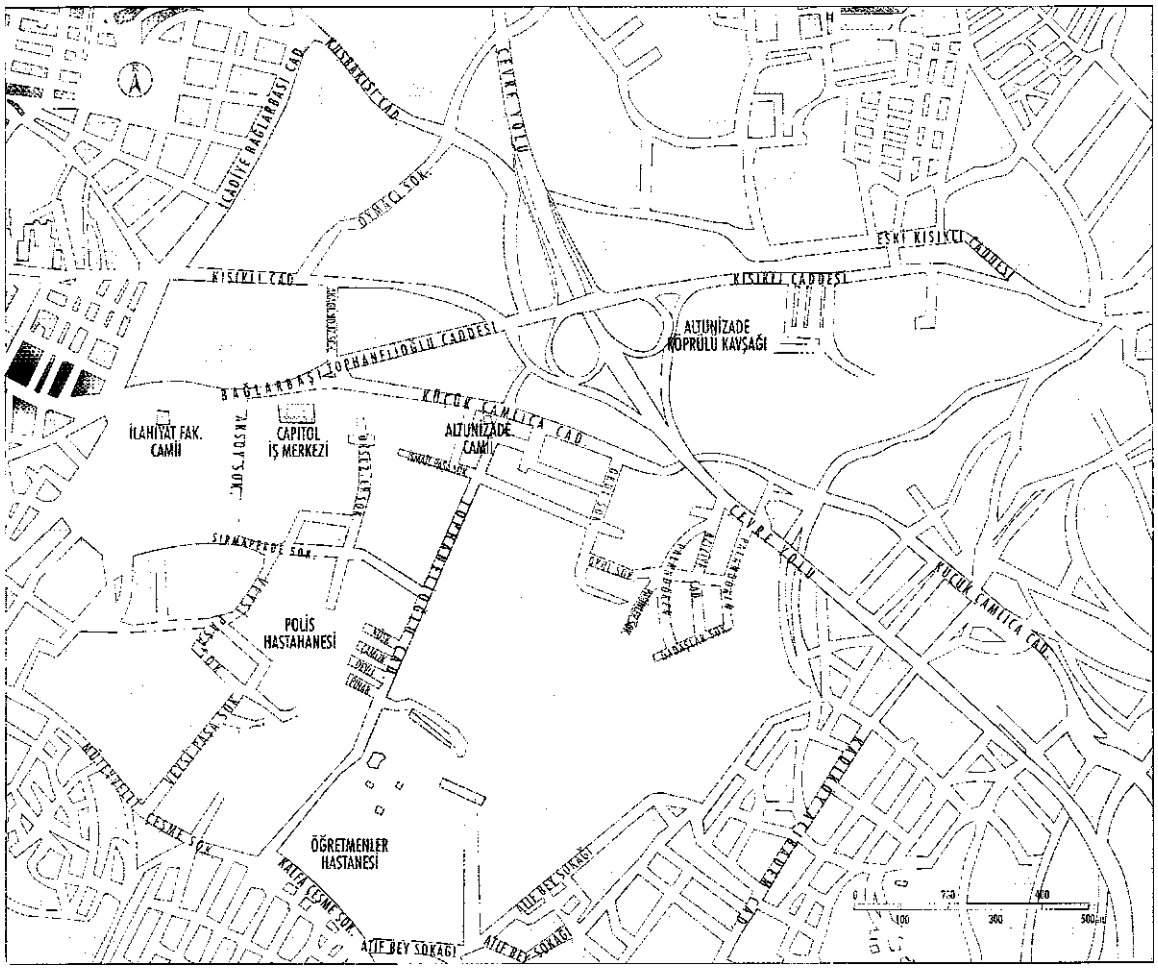

Altunizade
İstanbul Ansiklopedisi

iki köşk, bir cami, çeşme, iptidai ve rüştiye mektepleri, fırın, hamam, karakol, vakıf evleri ve dükkânlar yaptırmıştır.

Altunizade semti geçmişte, büyük bahçe içinde köşkleri ve konaklarıyla İstanbul'un ünlü bir yazlık köşesiydi. Şimdi çoğu yıkılmış olan eski Altunizade köşkleri arasında şunları sayabiliriz: Altunizade Köşkü(->), Sürre Emini Behiç Bey'in köşkü (1858) (restore edilmiştir, Prof. Dr. Fahreddin Kerim Gökay Caddesi no. 33'tedir), Hüseyin Hâki Köşkü (1922'de gazeteci yazar Burhan Felek'in amcası tarafından satın alınmış, 1947'de Burhan Felek tarafından Emniyet Genel Müdürlüğüme satılmıştır. Halen polis prevantoryumu olarak kullanılmaktadır), Âdile Sultan Kasrı(->) ve Abdülaziz Av Köşkü(~>) bakımlı olarak ayakta durmaktadır. Millet Bahçesi'nin karşısında Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa Sarayı bugün Sabancı Holding'e aittir. Altunizade'nin diğer ünlü köşkleri arasında Rauf Paşa Köşkü, Nafiz Paşa Köşkü ve Sermet Efendi Köşkü sayılabilir.

Semtin en önemli camii olan Altunizade Camii'nin (bak. Altunizade Külliyesi) banisi İsmail Zühdi Paşa'dır. Camiin önünde bir çeşme ve Altunizade ailesine ait bir mezarlık yer alır. Bu mezarlıkta İsmail Zühdi Paşa, eşi Habibe Nevres Hanım, kız kardeşi Emine Şerife Hanım, oğlu Ali Necib Bey ve torunu Emine Rabia Hanım yatmaktadır. Camiin bitişiğindeki "akaretler" adı verilen evlerde, kira ödemeden imam ve müezzinler otururdu. Diğer evlerin, dükkânların, fırın ve hamamın iradı camie verilirdi. Camiin karşısında Küçük Çamlıca yolu üzerinde Altunizade Karakolu vardır. Karakol binası da İsmail Zühdi Paşa tarafından 1866'da yaptırılmıştır.

Altunizade semtinin güneye doğru uzanan kesiminde eskiden bellibaşlı üç yapı yer alırdı. Bunlar Koşuyolu'na doğru Muhsin Bey'in köşk ve bahçesi; Saffet Bey'in köşkü ve Validebağ Prevantoryumu idi. Muhlis Bey'in köşkünün yerinde bugün Marmara Üniversitesi Hastanesi ve Huzurevi bulunmaktadır. Saffet Bey'in köşk ve bağının yerinde ise STFA şirketinin genel müdürlük binaları yükselmektedir. Milli Eğitim Bakanlığına ait Validebağ Prevantoryumumun bahçesinin kuzey kesimine son yıllarda yapılan okul binasına Haydarpaşa Lisesi taşınmıştır.

Altunizade Camii'nin arkasındaki iptidai mektebinin adı Cumhuriyet'ten sonra Altunizade 14. İlkokul'a dönüştü. Bu okul 1923-1938 arasında Millet Bahçesi'ne yakın bir yerde Kısıklı tramvay caddesi üzerindeydi, ahşap bir binaydı ve oldukça haraptı. Bu bina yıkılınca okul Yeniyol adlı kavşaktaki kagir bir binaya taşındı. 1954'te İsmail Zühdi Paşa'nm torunu Saime Altunigil, Altunizade Köşkü'ne ait 40 dönüm bahçeyi parselletti ve 1.800 m^2 büyüklüğünde bir arsayı okul yapmak koşuluyla Milli Eğitim Bakanlığı'na bağışladı. Milli Eğitim Bakanlığı buraya bir okul binası inşa etti. Altunizade İlkokulu bugün, bu binada öğretimini sürdürmektedir.

Altunizade semtinin Üsküdar-Kısıklı tramvay caddesinin bulunduğu kuzey kesimine eskiden Tophanelioğlu denirdi. Şimdi Tophanelioğlu adı bilinmeyen bir nedenle Koşuyolu'na inen caddeye verilmiştir. Tophanelioğlu'nda Gül Baba adıyla anılan bir yatırın türbesi vardır. Altunizade'de Altınyurt adlı bir de spor kulübü bulunmaktadır (bak. Altınyurt Spor Kulübü).

Altunizade semti son yıllarda imar durumunda yapılan değişiklik nedeniyle işyeri binalarının, sitelerin ve apartmanların birbiri ardından yükseldiği bir çevre haline geldi. Bahçeler, yeşillikler arasındaki köşklerle belirlenen görünümü değişti. Genel müdürlüklerini Altunizade ve çevresine taşıyan birçok tanınmış kuruluştan sonra Eylül 1993'te Capitol adlı büyük alışveriş merkezinin (bak. Alışveriş Merkezleri) açılmasıyla semt, bahçeli yazlık köşklerin gözde olduğu o eski havasını tümüyle yitirdi.

TUNA BÂLTACIOĞLU

ALTUNİZADE KÖŞKÜ

Altunizade Köşkü semte adını vermiş olan Altunizade İsmail Zühdi Paşa tarafından 1868'de inşa ettirilmiştir. Paşa daha önce o zaman sahibi bulunduğu Milli Eğitim Bakanlığı Validebağ Prevantoryumu arazisi içinde kendisi için bir köşk yaptırmıştır. İlk Altunizade Köşkü budur.

Harem ve selamlık bölümleri birbirine köprüyle bağlı olan ve Küçüksu Kasrı'nı(->) andıran bu köşkün dış görünümü çok güzeldi. Bu güzelliğin övgüsünü duyan Abdülaziz, İsmail Zühdi Paşa'yı huzura çağırarak ima yoluyla bu köşkün kendisine verilmesini ister. Padişahın isteğine boyun eğen İsmail Zühdi Paşa bu güzel köşk elinden gidince Altunizade Camii'nin karşısmda yeni bir köşk yaptırır. Altunizade Köşkü denilen bu yeni köşkün dış görünüm olarak eskisinin aksine hiçbir özelliği ya da güzelliği yoktur. Paşa elinden alman ilk köşkün yapımında özen gösterdiği dış güzelliğe, bu kez yeni köşkün iç bezemelerinde yer vermiştir. Altunizade Köşkü'nün on sekiz odası, üç salonu, altı sandık odası, altı helası vardı. İki mutfağı içeren bodrum katının üstünde bir alçak tavanlı kat ile iki yüksek tavanlı kat olmak üzere, üç yerleşim katından oluşmaktaydı. Köşk 420 m^2'lik bir zemin üstüne oturtulmuştu. Bina yüksekliği ön cephede 18 m, arka cephede 16 m idi. En üst katm salon tavanı bir İtalyan ressam tarafından alçı üzerine yapılmış çok güzel yağlıboya resimlerle bezenmişti. Ayrıca tüm salonların ve odaların tavan bezemeleriyle merdiven korkulukları elişi tahta oyma sanatının birer göstergesi gibiydi. Bir kattan diğer kata iniş çıkış dört ayrı merdivenden yapılmaktaydı.

Köşkün 40 dönüm bahçesi vardı. Bu bahçe içinde beş tane havuz, bir de hamam bulunuyordu. Havuzlardan biri, içinde kayıkla gezilebilecek büyüklükteydi. Havuzun ortasında küçük bir adacık vardı.

Köşkün ayakta kaldığı 120 yıl içinde yaşanan en ilginç olaylardan biri, I. Dünya Savaşı sonrasında İstanbul işgal altında iken Anadolu'ya kaçırılan bazı silahlar için kısa süreler depo olarak kullanılmasıdır. Bir keresinde işgal kuvvetleri aniden köşkü basarak oturanları bir hayli korkutmuşlar fakat yaptıkları aramada saklı olan silahları bulamamışlardır.

Köşk çok uzun yıllar onarım görmemiş, artık içinde oturulamaz bir duruma gelmişti. Bu nedenle birinci derecede eski eser sınıfına giren köşk, 1987'de İsmail Zühdi Paşa'nın vârisleri tarafından içerisi ve dışarısı aynı görünümde olmak üzere yeniden inşa edilmek koşuluyla STFA firmasına satıldı ve 1988'de yıktırıldı. Yeni binanın yapımına ise şu ana kadar başlanmamıştır.

Altunizade Köşkü kuruluşundan itibaren kültür ve sanat faaliyetlerine açık bir yuva olmuştu. Cumhuriyet sonrasında, aile bireylerinin ve yakınlarının sanatın çeşitli kollarına yatkınlıkları köşkün sanat atmosferini daha da zenginleştirdi (bak. Altınyurt Spor Kulübü). Köşk 1 Mart 1935 ile 31 Aralık 1936 tarihleri arasında iki yıla yakın bir süre, Saime Altunigfl'in eşi Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun çıkarmakta olduğu haftalık *Yeni Adam* dergisinin yönetim yeri olmuştu. Erenköy'de oturmakta olan ünlü besteci Yesari Asım Arsoy(->) 1940'lı yıllarda bazı geceler Altunizade Köşkü'nün üst salonunda ışıkları söndürterek ay ışığında Altunizadelilere kendi bestelerini okumuştu. Nazım Hikmet'in 1948'de yazdığı "Angina Pektoris" adlı şiirinde: *Sonra, bizim burda mahkûmlar uykuya varıp revirden el ayak çekilince / kalbim Çamlıca'da bir harap konaktadır her gece, doktor,* diye sözünü ettiği harap konak Altunizade Köşkü'dür. Nazım Hikmet'in eşi Piraye Hanım, bu harap köşkün bir odasında 10 yılı aşkın süreyle oturmuştur.

TUNA BÂLTACIOĞLU

ALTUNİZADE KHLLİYESİ

Üsküdar İlçesi'nde, kendi adını taşıyan mahallede, Ord. Prof. Dr. Fahreddin Kerim Gökay (Küçükçamlıca) ve Tophanelioğlu (Koşuyolu) caddeleriyle İsmail Paşa Sokağı'nm çevrelediği dikdörtgen bir alan üzerinde kurulmuştur. Camideki iki kitabeye göre Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde önemli görevler alan devlet adamı Altunizade İsmail Zühdi Paşa (1806-1887) tarafından 1282/1865'te yaptırılan külliye, cami, hamam, sıbyan mektebi, muvakkithane, dükkânlar, fırın, imam ve müezzin meşrutaları ile çeşmeden ibaret olup cami dışında kalan yapıların bir bölümü çok harap durumda günümüze ulaşmış, bazıları da ortadan kalkmıştır. Ayrıca bu yapı topluluğunun yakınında, imam ve

müezzin meşrutalarının karşısında ismail Zühdi Paşa'nm konağı bulunmaktaydı. Söz konusu konak, yakın bir tarihte STFA firması tarafından, yeniden inşa ettirilmek üzere yıktırılmıştır.

Cami: Ord. Prof. Dr. Fahreddin Kerim Gökay Caddesi ile Tophanelioğlu Caddesi'nin kesiştiği köşeye verev olarak yerleştirilmiştir. Cami, kitabeli bir kapıdan girilen avlu içinde yer almakta ve inşa tarihi ile banisini belgeleyen iki adet kitabe bulunmaktadır. Her ikisi de Trabzonlu Mehmed Rasim Efendi'nin (1842-1885) talik hattıyla mermer levhalar üzerine yazmış olduğu manzum kitabelerden, avlu girişi üzerinde yer alanın metni Senih Efendi'ye (1822-1900), mihrap duvarının dış yüzeyindekininki ise "Asım" mahlaslı şairlerden birine aittir.

Cami, kare planla ve tek kubbeli bir harim ile enine dikdörtgen planlı ve üç birimli, kapalı bir son cemaat yerinden meydana gelmektedir. Duvarlar kesme taştan inşa edilmiş, harimi örten bağdadi kubbe içerden sıva, dışarıdan kurşunla kaplanmıştır. Son cemaat yerinin önünde camekânlı bir giriş bölümü mevcuttur. Ortadaki daha büyük olmak üzere üç kapı ile harime geçit veren son cemaat yerinin ortadaki birimi aynalı tonoz, yanlardaki birimleri beşik tonozlarla örtülüdür. Son cemaat yerinin köşelerindeki ahşap merdivenlerden söz konusu mekânın üst katını işgal eden fevkani müezzin ve kadın mahfillerine çıkılmaktadır. Bağdadi kubbenin ağırlığı sınırlı olduğu halde harimin köşelerine kalın payeler konmuş, bunlar birbirlerine basık kemerlerle bağlanmış, ayrıca içerde kubbenin köşelerine pandantifler yerleştirilmiş, böylece kubbenin kagir olduğu ve ağırlığının kemerlerle köşe payelerine intikal ettiği izlenimi verilmek istenmiştir. Esasen taşıyıcı niteliği olmayan harim duvarlarında, iki sıra halinde büyük boyutlu ve yuvarlak kemerli altışar pencere açılmıştır. Biri pencere sıralarının arasında, diğeri payelerin üst hizasında bulunan iki silme grubu ile cepheler yatay olarak bölünmüş, ayrıca pencerelerin araşma gelecek şekilde her cepheye ikişer pilastr kondurulmuştur. Yatay silme grupları pilastrların ve payelerin hizasında çıkıntı yaparak çepeçevre cepheleri kuşatmaktadır. Gerek silme ve pilastr gibi öğelerle gerekse de üst sırada, ortada yer alan pencerelerin diğerlerinden daha büyük tutulması ve bunların üzerinde silmenin, kubbeyi taşıyor görünen basık kemere teğet bir yuvarlak kemer teşkil edecek şekilde kıvrılması sayesinde harim kitlesinin cepheleri hareketlilik kazanmıştır.

Son cemaat yerinin batı köşesinde, yapıya dıştan bitişik, kare kaideli, silindir gövdeli, tamamen kesme taş örgülü minare yükselmektedir. Barok üsluba uygun bir profile sahip pabucun üzerinde yükselen gövde, orta yerinde yıldızlı bir frizle donatılmış, şerefe küçük konsollar

Altunizade Külliyesi'nin dükkânları ve geri planda camii.
Hakan Arlı. 1993

ve akantus yaprakları ile desteklenmiştir. Geç dönem Osmanlı minarelerinin çoğunda olduğu gibi burada da kurşun kaplı konik ahşap külah yerine kesme taş örgülü ve birtakım süsleme öğelerine sahip bir külah tercih edilmiştir.

Harimde duvarlar, pandantifler ve kubbe yüzeyi, pastel renklerin egemen olduğu eklektik kalem işleri ile bezenmiştir. Barok ve ampir üslubundan aktarılma motiflerin kullanıldığı bu kalem işleri kapı ve pencerelerin üstlerinde, mahfil çıkıntılarının alınlarında, pandantiflerde ve kubbede yoğunlaşmaktadır. Kapı ve pencere kemerleri, "S" ve "C" kıvrımları ile stilize yapraklardan müteşekkil süsleme grupları ile taçlandırılmış, pandantiflerdeki yuvarlak hat madalyonları aynı öğeleri barındıran bezemelerle kuşatılmıştır. Kubbe yüzeyi kartonpiyerden yumurta frizleri ile on altı dilime ayrılmış, nispeten dar tutulan sekiz dilimde açık renk zemin üzerine koyu renklerle, daha geniş tutulan diğer sekiz dilimde de koyu renk zemin üzerine açık renklerle aynı türde bezemeler yapılmıştır. Kubbe merkezinde bulunan ve hemen bütün Osmanlı camilerinde Nur ayetinin yazılı olduğu yuvarlak madalyonun boş bırakılmış olması şaşırtıcıdır. Beyaz mermerden mamul olan mihrap, minber ve vaaz kürsüsünde, binanın mimarisi ile uyum sağlayan ayrıntılar gözlenmektedir. Mihrabı iki yandan kuşatan yivli sütunlar, minarede olduğu gibi kare kaidelere oturmakta ve gövdelerinin en orta yerinde yıldızlı bir frizle donatılmış bulunmaktadır. Akanaıs yapraklı başlıkların üzerinde, pilastrlarla kuşatılmış olarak mihrap ayeti levhası bulunmakta, bunun da üzerinde, yaprak kabartmaları ortasında yuvarlak bir ayet madalyonu görülmektedir. Minberin alt kesiminde ve köşk kısmında bulunan yuvarlak kemerlerin içine, Abdülaziz devrinde moda olmaya başlayan neogotik üsluptan alınma üç merkezli sivri kemerler yerleştirilmiş, köşk kısmı Arap etkilerinin hissedildiği dilimli bir kubbecikle taçlandırılmıştır.

Sıbyan Mektebi: Tophanelioğlu Caddesi'ne cepheli olan sıbyan mektebi mihrabın arkasındaki hazireye bitişiktir. İki katlı binanın caddeye ve avluya açılan birer kapısı vardır. Kız ve erkek öğrenciler için iki bölüm halinde tasarlanmıştır. Günümüzde bu bölümlerden biri mesken, diğeri dükkân (eczane) olarak kullanılmaktadır.

Hamam: Yine Tophanelioğlu Caddesi üzerinde, sıbyan mektebinin bitişiğindeki dükkânlar ile fırının arasındadır. Moloz taş ve tuğla ile inşa edilmiş olan bu küçük mahalle hamamı dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Soyunmalık, ılıklık ve sıcaklık olmak üzere üç bölümden ibarettir. Soyunmalık kısmı yıkıktır. Ilıklık kısmının üzeri tonoz, sıcaklık kısmının üzeri ise kubbeyle örtülüdür. Halen oldukça harap durumdadır.

Fırın: Tophanelioğlu Caddesi'ne cepheli ve hemen hamamın yanındadır. İki katlı olan yapının caddeden bir girişi ve arka bahçeye açılan diğer bir kapısı vardır. Caddedeki kapıdan girildiğinde sağda duvara bitişik olan fırın 2x2 m ölçülerindedir. Günümüzde mesken olarak kullanılan yapının üst katma geçit veren merdiveni bahçe yönündeki duvara yaslanmaktadır.

İmam ve Müezzin Meşrutaları: Tophanelioğlu Caddesi üzerindeki diğer külliye binaları gibi iki katlı olarak ve aynı malzemelerle inşa edilmiştir. Aynı şekilde caddeye ve arka bahçeye açılan kapıları vardır. Günümüzde özgün işlevini sürdürmektedir.

Çeşme: Aynı cadde üzerinde, mihrap yönünde, hazireye doğru girinti yapacak şekilde yerleştirilmiştir. Ufak boyutlu, mermer yalaklı sade bir sokak çeşmesidir. Alınlık altı kollu bir yıldızla ve barok kıvrımlarla bezenmiştir. Suyu akmamaktadır.

Dükkânlar, Muvakkithane ve Kahvehane: Cadde üzerinde sıralanan bütün

Altunizade Camii'nin içinden bir görünüm.
Hakan Arh. 1993

bu yapılar arasında, farklı boyutlarda, toplam on adet dükkân yer almaktadır. Hepsi iki katlı olan dükkânların çoğu yıkık durumdadır. Bunlardan bir kısmı, hastaneye yakınlıklarından ötürü eczane olarak hizmet vermektedir.

Ord. Prof. Dr. Fahreddin Kerim Gökay Caddesi üzerinde, camiin son cemaat yeri ile avlu ihata duvarı arasında kalan üçgen alanda muvakkithanenin yer aldığı bilinmektedir. İki caddenin kesiştiği noktada, yine bugün mevcut olmayan bir kahvehanenin varlığı tespit edilmektedir.

Bibi. Raif, *Mucit.* 55: *İSTA,* II, 752-753; Öz. *İstanbul Camileri.* II, 4; Konyalı. *Üsküdar Tarihi,* I, 91-94, II, 300, 436; *İKSA.* II. 719-720; H. Kücükbatır, "Altunîzade Külliyesi", *DİA,* II, 546-547.

HAKAN ARLI

ALUS, SERMET MUHTAR

(28 Mayıs 1887, İstanbul - 18 Mayıs 1952, İstanbul) Eski İstanbul hayatını konu edinen yazıları ve romanlarıyla tanınmış gazeteci, yazar. Askeri Müze Müdürü Ahmed Muhtar Paşa'nın(->) oğludur. Galatasaray Lisesi'ni (1906) ve Mekteb-i Hukuku bitirdi. Hoca Ali Rıza'dan(->) resim dersleri aldı. II. Meşrutiyet'te iki arkadaşıyla birlikte *El Üfürük* (1908) adlı mizah dergisini çıkardı. Necdet takma adıyla çeşitli dergilerde hikâyeler yayımladı. *Davul* (1908-1909) adlı mizah dergisine yazılar yazdı.

Sermet Muhtar Alus mütareke döneminde tiyatroyla ilgilendi. *Helâl Mal (Temaşa,* S. 10-11, 1918), *Ev İlacı (Şâir,* S. 12-15, 1919), *Kalem Efendileri, Sevk-i Tabiî, Gemi Arslanı* gibi telif ve uyarlama komediler kaleme aldı. Sonraki yıllarda *Yedigün, Yeni Mecmua, Hafta, Akbaba, Amcabey, Aydabir* ve *Resimli Tarih Mecmuası* gibi dergilerle *Akşam, Son Posta, Cumhuriyet, Vakit, Tan, Vatan, Tasvir-i Efkâr ve Yeni Sabah* gibi gazetelerde eski İstanbul hayatını, unutulmuş ilginç olay ve kişileri gözlem ve anılarına dayanarak anlattığı yazı dizileri yayımlandı. Bunlardan *Akşaırida* yayımlanan *30 Sene Evvel İstanbul'da* (1931) Beyoğlu ile ilgili çeşitli konulara, ressamlara, hekimlere, çocuk oyunlarına, ramazan âdetlerine, pazar yerlerine, tuluat tiyatrolarına, tandırbaşı eğlencelerine; *Eski Defterdekiler* ve *Masal Olanlar'da* (1932) eski İstanbul'dan bazı ünlü kadın ve erkek tiplerine, bunlarla ilgili anı ve anekdotlara, mesire ve eğlence yerlerine, eski semtlere; *84 Sene Evvel İstanbul'da* (1932) bazı eski geleneklerle önemli birkaç konak ve yalıyla ilgili anılara; *İstanbul Kazan Ben Kepçe'de* (1938-1939) eski İstanbul'un semtlerinin özelliklerine: *40 Yıl Evvelkiler'de* (1939) eski İstanbul'da yaşamış bazı ünlü sanatçılara ve çok değişik tip ve meşrepte insanlara; *Eski Günlerde'âe* (1939-1940) İstanbul halkının ramazan, bayram, ulaşım araçları bağlamında gündelik yaşayışıyla ilgili anı ve gözlemlere; *Gördüklerim ve Duyduklarımda* (1942-1944) İstanbul'daki eski eğitim kurumlarına, lokanta, gazino, kahvehane ve tiyatro hayatına; çay, şerbet, reçel, dondurma, çikolata, kakao, bira. şarap, rakı, tütün ve kahve gibi maddelerin geçmiş zamanlarda gündelik hayattaki yerine değinilir.

Sermet Muhtar Alus'un, konularını eski İstanbul hayatından alan romanlarından ancak dördü kitaplaşmıştır: *Kıvırcık Paşada* (1933) son dönem Osmanlı paşalarından birinin konak hayatı çerçevesinde kalan çapkınlıkları, zaman zaman düştüğü güç ve komik durumlar eserin ana konusunu oluşturur. *Pembe Maşlahlı Hanımda* (1933) Jön Türklükle suçlandığı için yurtdışına kaçan bir kocanın İstanbul'da bıraktığı genç karısı anlatılır. Asıl adı Hayriye olan kadın gezinti ve eğlence yerlerinde pembe maşlah giyinip arabayla dolaşır. Bu yüzden peşinde koşan çapkınlar arasında "Pembe Maşlahlı Hanım" diye anılır. Eserde, II. Abdülhamid'in son yıllarındaki İstanbul hayatı, çapkınlar ve bunların dolaştığı yerler çerçevesinde canlı tasvirlerle verilir. *Harp Zenginin Gelini'nde* (1934), I. Dünya Savaşı yıllarının fırsatlarını iyi değerlendirerek zengin olmuş Asmaaltı (Eminönü) tüccarlarından Cevdet Efendi'nin evinde, dükkânında ve ilişkide bulunduğu çevrede geçen olaylar anlatılır. Cevdet Efendi ve ailesi özellikle de oğlu Lûtfi'nin alafranga karısı Suat Hanım eserin odak noktasını oluşturur. *Eski Çapkın Anlatıyor'da* (ty [1944]) ise yaşlanmış eski bir İstanbullu çapkının ağzından yazılmış çapkınlık anılarına yer verilir. Eserin en ilginç yönlerini İstanbul'un köşe bucak ayrıntılarla anlatılması ve her kesimden insanın canlandırılması oluşturur. Kitaplaşmamış roman ve uzun hikâyelerinden Sermet Muhtar Alus'un, "Sülün Bey'in Hatıraları", "Rüküş Hanımlar" ve "Havalanmalar", *Akşam'da;* "Tombul Mirasyedi" ve "iki Gönül Bir Olunca". *Son Posta'da;* "On İkiler", *Cumhuriyet*'te; "Kırkından Sonra", "Anasını Gör Kızını Al" ve "Harman Sonu", *Vakit'le:* "Bebek Emine" ise *Vatan'da* tefrika olarak kalmıştır.

Bütün romanlarında kahramanlarının davranış ve konuşmalarını kendi mizah anlayışı çerçevesinde yansıtan, canlandırdığı tiplerin siyah-beyaz karikatürü andıran desenlerini çizen Alus, bütün eserlerinde yalnızca İstanbul'u anlatan ender yazarlardan biri olmuştur.

Bibi. C. Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman,* II, Ankara, 1970, s. 372-379; *İSTA,* II. 755-756: Gövsa, *Türk Meşhurları,* 42-43.

İSTANBUL

Sermet Muhtar Alus
Mustafa Celin Tükek koleksiyonu

ANADOLU YAKASI SAYFİYELERİ

Çamlıcalar, şenlik, kalabalık, rağbet itibarile bir zamanlar Boğaziçi ile atbaşı beraber gidermiş.

Abı ve havası meşhur, manzarası ve yüksekliği emsalsiz; gezme tozma yerleri müteadditmiş. Bağlarbaşı piyasası, belediye bahçesi, çiftlik gazinosu, kaç tane tiyatro.

Muhit Boğaziçi ile beraber yavaş yavaş sönmeğe başlamış; el ayak çekile çekile ısısızlanmış, köşkler boşalmış; şimendüfer güzergâhı modasıdır baş göstermiş.

Ötedenberi Üsküdar ve Kadıköy sayfiyeden madut değil. Üsküdar bilâdı selâseden ve mütesarrrflık merkezi bir şehir; Kadıköy ise kasaba; Moda ecnebiler yatağı. Hep bu taraftakiler yerli; yazlı, kışlı otururlar.

Şimendüfer boyuna ilk teveccüh eden sayfiye herhalde Kurbağalıderedeki sultan Muradın köşküdür.

Çamlıcanın revnakında yavaş yavaş hüsüf başlarken öbür tarafta canlılık ve hareket Kızıltopraktan baş vermişti. Hattı fasıl Kuşdilinin önündeki köprü ve dere idi. Köprü asarıatikadan, yamrı yumru, haleti nezide bir alâmetti. Altındaki dere kışın taşar, yazın üstünde milyonlarca haşarat ve tatarcık kaynar, bataklık ve çamur deryası halinde, gelip geçen arabaların tathiratma da hizmet ederdi. En lüks faytonlardan tutunuz da çıkırık arabalarına kadar, her geçen araba hiç değilse bir nebze olsun burada yıkanır, pir ve pak, Kadıköyün sınırını aşardı.

Kurbağalı derenin yanındaki yokuşta hâlâ ismi kalan Ziver bey köşkü vardı. Yokuşun alt başındaki şimendüfer geçit noktası öyle tehlikeli bir yerdi ki Eğri dere yanında haltetmiş. Canından bezmiş ihtiyar bir bekçi güya nöbet bekler; tren geçeceği zaman parmaklıkları çekip yolu kapar. Rabbim kimseye göstermesin, birgün çocukluğumda araba ile oradan geçerken az kaldı lokomotifin altında kalıyorduk.

Ziver bey köşküne sonraları Acemlerin köşkü denilmeğe başlandı. Hattın bu tarafında maarif nazırı Zühtü paşanın kâşanesi. (Şimdi kız orta mektebi olan bina Zühtü paşanın ikinci köşküdür, ilki kazaen tutuşmuş; Zühtü paşa allahlık adam değil mi, yangın yanarken sandalyayı karşısına atmış, (her ne gelirse yahşidir, zira o dostun bahsidir) felsefesine dayanarak yangını bir âlâ seyretmiş.)

Gene hattın bu tarafında Pirinççiler lâkabile anılan Hasan Amirlerin. Taşçı zadelerin, Feshane başkâtibi Ahmet beyin, bahriye fabrikalar müdürü Hüsnü paşanın köşkleri vardı. Fabrikatör Raif beyin ki binnisbe yenidir. Yapıldığı tarihin en alâmod, en cicili bicili köşklerinden olduğu muhakkaktı. Tuğlacıbaşı tarlalarında da yeni yeni evler. Kuyubaşında bahriyeli Mahmut beyin, Hüseyin paşanın tiyatrocu K. Hasanın, kilerci başının köşkleri eskidir.

Kızıltopraktan Bağdat caddesi takip edilince ve şimdi (Depo) ismi verilen noktaya gelinince yol ikiye ayrılır:

Fenerbahçe istikameti, Bağdat caddesi.

Buradan Kalamışa saparken sağda, bilmem neli molla lâkabile meşhur zatm köşkü önünden geçilir, Kalamışa gelinirdi.

Nefis rakısı dillere destan olan ve şekil ve şamaili Karaca Ahmedi hatırlatan Vasil'in gazinosu burada idi. Biraz ileride ve sol kolda lokantacı ve şarapçı Ozier'in yazlık şubesi vardı. Daha ileri yürününce Fuat Paşanın hududu önüne gelinirdi.

Sıra sıra Çin, Japon köşkleri: aksayı ümrandan bait park; müştemelât, daireler, ahırlar. Kendimi bildim bileli buradaki inşaata şahit olmuşumdur.

Donanmalarda ibadullah birbirini çiğner, kıyametler kopar, elektrik projektörleri gözleri kamaştırır, sazlar, muzikalar kulakları doldurur, ikram edilen dondurmalar, şerbetler, sigaralar ortalığı velveleye verir, fakat Fuat paşanın kasrı bir türlü kurtarılıp ortaya konamazdı.

Fenerbahçeye giderken ilerisi ecnebi evleri; Gül bayramında önü bin bir ayak olan kiliseler, Otel Sebastiyano ve Otel Belvü.

Şimdilik depodan Bağdat caddesini takip eden cadde Feneryolunda Hafız paşa zade Nail beyin ve zamanm meşhur tuhafiyecisi Şişman Yankonun köşkleri önünden geçerdi.

Feneryolundan Kayışdağı caddesine sapan tarikte meşhur Musullu arap Sami beyin, Sergi müdürü ve bilâhare masraf nazırı Rıza beyin kösleri... Başkâtip Tahsin paşanın geçen sene yıkılan kâşanesi çok sonradır.

Daha ileride, Serasker Ali Saip yaşa zade Sadi paşanm köşkü muhit içinde, zamanı lâle devrine ulaştıran ve (benden sonra tufan) diye para, pulu su gibi istihlâk eden bir malikâne. Çifte havuzlar basık havasız, Bülbülderesindeki mezarlığın yamacı kadar karanlık ve kasvetli bir yerdi; içinde kırmızı balığından çok yosunu olan havuzun kenarında meyhaneci İspiro barbunya tavasına ve karşıki bağın ince kabuklu çavuş üzümüne terfikan enfes rakı sunardı...

Sermet Muhtar Alus, "Anadolu Yakası Sayfiyeleri", ***Akşam,*** 1931

AL YAN AK ALİ EFENDİ TEKKESİ

bak. ZIHGÎRCİ KEMALEDDİN MESCİDİ VE TEKKESİ

AMALFİLİLER

İtalya'nın Napoli kırsal bölgesinde, Salerno civarında bulunan Amalfi kentinin, 10-13. yy'larda, Konstantinopolis'te koloni kuran halkına verilen ad.

6. yy'dan beri bilinen Amalfi kenti halkı, italya'nın yerli (otokton) halklarından değildir. Ostrogot akınlarından kaçarak İtalya'ya geldiler ve Bizans hakimiyetindeki Napoli Dükalığı'na bağlı olarak yaşadılar. 839'da bağımsız bir şehir devletine dönüştüler, yöneticilerini, şehrin soylu (patrisyen) ailelerinden, kendileri seçmeye başladılar. Bizans imparatorları tarafından "praefecturii", "gomite", "hypati" ve "duces" gibi unvanlarla adlandırılan bu şefler, gerek italya'da, gerekse Amalfi kolonilerinde siyasal ve ekonomik iktidarı temsil ediyorlardı.

Rakipleri olan Venediklileri-»), Cenevizlileri-»), PisalıIar(->), Ankonalılar(->) ve Gaetalılar gibi Akdeniz ticaretinde önemli bir rol oynayan Amalfililer, 875'te Salerno, Napoli ve Gaeta ile birlikte Araplarla ittifak kurarak Roma'yı yağmaladılar. Bu işbirliğinin meyvesi olarak da, o dönemde "Arap Denizi" diye tanımlanan Akdeniz'de önemli ayrıcalıklar edinip, İspanya, Fas, Mısır ve özellikle Bizans ile yakın ticari ilişkiler kurdular. 973'te Salerno'da yapılan bir kontrat Mısır'a mal götüren Amalfilili tüccarlardan söz eden nadir yazılı kanıtlardandır. 949'da Konstantinopolis'i ziyaret eden Liutprand'ın(->) anılarında da, o tarihte Bizans'a sokulması yasak olan malların Venedik ve Amalfi üzerinden geldiğine dair bilgilere rastlanır.

10. yy'dan itibaren Bizans imparatorluğu ile bağlarını pekiştiren Amalfililer, Konstantinopolis, Antiokheia (Antakya) ve Akka'da koloniler kurdular. Konstantinopolis'te diğer İtalyan şehir devletleri mensupları gibi belli bir alanda imtiyaz sahibi oldular, "doj" adı verilen şeflerinin yönetiminde 1073'e kadar rakipleri ile eşit ilişkiler içinde yaşadılar. Kolonileri, diğerleri gibi kentin kalabalık semti Peramatis'te (bugünkü Sarayburnu ile Eminönü arasındaki bölge) yer alıyordu. Sokak kenarlarındaki kemerlerden gelen adıyla "embolum" denilen bu mahallelerin etrafı surlarla çevrili olup, sınırları ve içinde bulunan anıtları, imparatorluk emirnameleriyle tam ve ayrıntılı bir şekilde tanımlanırdı. Bu koloni yerleşim alanlarında en az bir ibadet yeri, bir fırın, bir iskele, ticaret için açık ya da kapalı bir pazar yeri bulunurdu, koloni şefleri, Ayasofya ve Hippodrom'da(-») birer şeref mevkiine sahiptiler.

19. yy'da İstanbul'u ziyaret eden Yunanlı Paspati'ye göre, İstanbul'daki Amalfi Kolonisi, kentin Halic'e bakan kuzey yakasındaydı, batıda Porta Peramatis (bugünkü Balıkpazarı) ile doğuda Porta Neorion (bugünkü Bahçekapı)

arasında yer alıyordu. Bir başka kaynağa göre ise, Amalfi Mahallesi o zamanlar Apologotheton Manastırı'nın (bugünkü I. Abdülhamid Türbesi'nin mevkii) bulunduğu yerdeydi. Yine Paspati'ye göre. Amalfililer, Langa ile Kumkapı arasında taşımacılık yapıyorlardı. Akdeniz'den Hint Okyanusu'na kadar geniş bir coğrafyada faaliyet gösteren Amalfililerin taşıdıkları en önemli mallar, "triblattia" denen üç renkli kadifeler, Babylonia (Kahire) mumları ve Afrika ipeğinden yapılma mihrap örtüleri idi.

Konstantinopolis'teki Amalfi Kolonisi'nin tarihi, Kont Mauro ailesinin iki üyesi, Mauros ve büyük oğlu Pantaleon'un faaliyetinde izlenebilir. Bizans belgelerinde "consoli marittimi" (deniz konsolosu) olarak tanımlanan Pantaleon. büyük ihtimalle Konstantinopolis'teki Amalfi Kolonisi'nin de başıydı. İmparator tarafından "patrice" ve "consul" payeleri ile onurlandırılan bu soylu kişi, İtalya'da Normanların hâkimiyetini kınrıak için Bizans İmparatorluğu ile ittifak kurmuş, bunun karşılığında da önemli ayrıcalıklar elde etmişti. Öte yandan baba Mauros da, Salerno Prensi Gisulfu Normanlara karşı kışkırtıyordu. Bir belgeye göre. baba Mauros Prens Gisulfu, hac nedeniyle Kudüs'e giderken uğradığı Konstantinopolis'te, oğlu Pantaleon'a ait güzel bir malikânede misafir etmişti. Pantaleon'un, Venedik'teki St. Andrea Kilisesi için, 1066'da Konstantinopolis'te yaptırdığı bronz kapı öylesine ün kazanmıştı ki. o dönemde İtalya'daki irili ufaklı birçok kilise bu kapının kopyalarını Konstantinopolis'e sipariş etmiş, ayrıca İskenderiye ve Konstantinopolis'ten getirttikleri mozaik ustalarıyla kilise binalarını onanmışlardı. Bu kiliselerin arasında Roma'daki ünlü St. Paul Kilisesi de vardı.

İtalya'daki St. Andrea Kilisesi ile aynı adı taşıyan küçük bir kilise (burası ya St. Sauveur Manastırı veya Santa Maria de Latino Manastırı olabilir) Amalfililerin İstanbul'daki ibadet yeriydi. Söz konusu kilisede Salerno Dükü Gisulf ile birlikte Haçlı Seferine çıkan, fakat Konstantinopolis'te bir salgın hastalıkta yaşamını yitiren Palermo Piskoposu Bernard'm gömülü olduğu rivayet edilir.

1073'te, kendilerine baskı yapan Lombardlardan kurtulmak için Normanlardan yardım isteyen Amalfililer, Bizans İmparatorluğunun tepkisini çektiler. Bizans'ın en büyük düşmanı olan Normanlarla ittifak kuran Amalfilileri cezalandırmak isteyen I. Aleksios Komnenos(->) (hd 1081-1118), bir emirnameyle, Konstantinopolis'te ve imparatorluğun herhangi bir yerinde dükkânı olan her Amalfilinin Venedik'teki St. Marco Kilisesi'ne ağır bir vergi vermesini emretti (1082). O güne değin diğer koloni devletleriyle eşitlik içinde rekabet eden Amalfililer. bu yasadan sonra Venediklilerin uyruğu durumuna düştüler. Böylece, Bizans tarafından, İtalya'daki yardımlarından dolayı Venediklilerin ödüllendirilmesiyle. Amalfililerin yıldızı sönmeye başladı. 1135'te Pisalılar Akdeniz' deki Amalfi donanmasını yok ettikten sonra, Amalfi Kolonisi önemini neredeyse tümüyle yitirdi.

Bu tarihten sonra Amalfi adına pek az belgede rastlanır. 1192 tarihli bir başka imparatorluk emirnamesinde, Konstantinopolis'teki Amalfililerin kendilerine saldırıda bulunan batı komşuları Pisalıları şikâyet ettikleri görülür. Gerçi verilen cevapta, tüm varlıklarının imparator tarafından güvence altına alındığı garanti edilmektedir, ama Amalfililerin durumunun giderek kötüleşmekte olduğu da bir gerçektir.

Konstantinopolis Patrikliği'ne verilmesi gereken yabancılar vergisine ilişkin 1208 tarihli bir emirnamede. Papa III. Innocent şehirde yerleşmiş yabancılar arasında Amalfililerden de söz etmektedir. Gene aynı yıl. büyük ihtimalle uğradıkları saldırılar yüzünden. Ayios Andreas'a (bak. Andreas [Ayios]) ait kutsal emanetlerin. Amalfili Kardinal Pierre de Copoue tarafından italya'ya taşındığı anlaşılmaktadır. 1256' da, Papa IV. Alexandre Amalfililere ait Santa Maria de Latino Manastırı'm himayesine aldıysa da, 1257'de tekrar Papaya başvuran Amalfililer kendilerine yöneltilen saldırıların devam ettiğinden şikâyet ediyorlardı. Papanın cevap mektubunda, Konstantinopolis'teki Cistercien tarikatına bağlı St. Ange Kilisesi rahibinden, nüfuzunu bundan böyle koloni lehine kullanmasının istenmesine karşın, bu tarihten sonra Amalfililerin adına bir daha rastlanmaz.

Mucidi oldukları mıknatıslı gemici pusulaları ile tanınan Amalfililer. aynı zamanda Akdeniz'de 1570'e kadar geçerli olan "Tavola Amalfitana" adlı denizcilik yasaları ile ünlüdürler. St. Jean Şövalyeleri Tarikatı'nın da Amalfi Piskoposu Jean adına Kudüs'te kurulan bir imarethanede doğduğu söylenir.

Bibi. W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi I,* Ankara, 1975: R. Stewig, *Bizans-Konstantinopolis-İstanbul, "Dünya Şehri" Problemi Bakımından Bir Araştınna.* İst.. 1965; Janin. *Constantinople byzantine,* 228-f; ay, *Englisés et monastères.* 570.

AYŞE HÜR

AMASTRİANON FORUMU

İstanbul'un Bizans dönemi topografyası içinde yer alan bir meydan. Varlığı ve bazı işlevleri bilinen ve Filadelfion gibi Tauri Forumu(->) ve Bous Forumu(-0 arasında yer alan meydanın kent içindeki kesin yeri saptanamamıştır. Varlığı ve içindeki önemli yapıtlar bilindiği halde İstanbul topografyası ile ilgilenen tarihçiler bazen Amastrianon'dan söz etmemeyi yeğlemişlerdir. Bu meydan belgelerde forum olarak adlandırılmaz.

Meydanın adı. Amastrisli (Amasra) bir kişi ile ilgili, belgelenmemiş bir kuruluş hikâyesinden kaynaklanmaktadır. *De Ceremoniis*'de imparatorun Beyazıt'tan Aksaray'a (Tauri Forumumdan Bous Forumu'na) inerken sırayla önce Filadelfion'dan sonra Amastrianon'dan geçtiği yazılmıştır. Meydanda çok sayıda pagan heykel (Pseudo-Kodinus) olduğu bilindiğine göre, kuruluşunun Konstantin döneminde olduğu söylenebilir. O dönemde yarımadanın topografyası doğal durumunu korumaktaydı.

Mese'nin, önce Konstantin Martirionu'na giden yönde ve yarımadanın oldukça düz olan en yüksek su ayrımı çizgisini izleyerek Tauri düzlüğünden ayrıldığını ve sonradan bugünkü Saraçhane'ye varmadan Şehzadebaşı'nm bir noktasında şimdiki yol kotundan 4-5 m daha alçak bir düzeyde Bous Forumu'na doğru meyilli olarak döndüğünü düşünmek gerekir. Bugünkü yol yönleri o gün için yanıltıcı olabilir. Bu nedenle Amastrianon'u Saraçhanebaşı'nda değil, daha önce Şehzadebaşı ile Laleli arasında Aksaray'a yakın bir noktada ve Bous Forumunu da, Bayrampaşa Deresi'ne doğru, Aksaray düzlüğünün daha batıda bir noktasında düşünmek doğru olabilir.

Öte yandan eski yeniçeri odaları, Fatih'in Saraçlar Çarşısı ve sonradan Şehzade Camii'nin yapıldığı düzlük göz önüne alınırsa Filadelfion ve Amastrianonün birbirlerini izleyen bir çizgide ve platonun su ayrımı çizgisine yakın bir doğrultuda iki meydan oldukları da düşünülebilir.

Kentin tarihi topografyasını inceleyen bilim adamlarının kesinleştiremedikleri sorun, Aksaray'a (Bous) giden yolun Filadelfion'dan sonra Amastrianon'a ve Konstantin Forumu'na doğru iki kola ayrılıp ayrılmadığıdır. Guilland. Amastrianon'un Apostoleion (eski Konstantin Martirionu) yolunda olduğu kanısındadır. Fakat *De Ceremoniis'de,* Filadelfion'dan sonra iki yol ayrıldığına ve bunlardan birinin Amastrianon Bousu'na, diğerinin Olibriu-Polieuktos Kilisesi-Konstantin Martirionu'na gittiğine işaret edildiğine göre Amastrianon'u Edirnekapı'ya giden yol çizgisi üzerinde düşünmemek daha doğru olur. Arazinin topografyası çok değiştiği ve arkeolojik veriler de yetersiz olduğu için, bugüne kadar kesin bir sonuca ulaşılamamıştır. Ne var ki, Amastrianon'un Polieuktos Kilisesi'nden çok daha eskiden kurulduğu, kilisenin bugünkü Aksaray'a yakınlığı ve bugün bile var olan arazi meyli düşünülecek olursa, Amastrianon'un Belediye Sarayı'nın arkasındaki daha düşük bir kotta, bugünkü Aksaray kavşağına yakın bir yere oturduğu savunulabilir.

Filadelfion'u vaktiyle bazı araştırmacıların yaptığı gibi bugünkü Şehzade Külliyesinin yerinde düşünmek de doğru olamaz. Polieuktos Kilisesi ile külliye arasında ancak 100 m'lik bir mesafe vardır. Oysa, bu arada Olibriu denen mahalle yer alıyordu. Filadelfion Beyazıt'a yaklaşınca, Amastrianon da daha kolay açıklanabilir bir konuma gelmektedir.

Amastrianon'da pagan dönemden kalmış heykeller arasında en çok sözü edilenler bir kadriga üzerindeki Zeus Helios ile Herakles ve Hermes heykelleriydi. Bu meydanda 8. yy'da hâlâ ayakta

duran bir Zeus tapınağı, içinde atlarla birlikte müzik aletleri de olan ve Artemision olarak adlandırılan bir yapı ile bir tiyatro ya da hipodrom vardı. Sonraki gözlemcilerin sözünü ettiği yarım daire biçiminde olan ve Vavassore'nin kent planında görülen yapı bu yöredeydi. Ancak yapının Amastrianon'la doğrudan ilişkisi bugünkü bilgilerle ileri sürülemez. İzleri Osmanlı dönemine kadar gelen bu dairesel yapı kalıntısının geç dönemlerde "Coliseo dei Spiriti" (Ruhlar Amfiteatrı) adıyla anılması Latin işgalinden kalmış olabilir ve bu ad burada hâlâ pagan geleneklerin kehanet ve tılsımlarla ilgili pratiklerinin yapıldığını gösterir. Bizans kaynaklarının I. Teodosius ya da II. Teodosius tarafından yapıldığım söyledikleri anfiteatrın burada gerçekten var olup olmadığı tarihçiler arasında tartışmalı olmakla birlikte, eski gravürlerde dairesel yapı vurgulu biçimde gösterilmiştir. Hıristiyanlığın kabulünden uzun yüzyıllar sonra bile, burada hâlâ pagan gelenekler içinde kehanetler yapılıyordu. Bu kehanetlerle ilişkili olan nehir, kurt, kartal, kaplumbağa, kuş ve yılan heykelleri de 8. yy'da henüz ayakta duruyordu.

Amastrianon'da da, bütün forum ve meydanlarda olduğu gibi ticaret yapılıyordu. Burada at ve büyükbaş hayvan satılırdı. Aynı etkinlikler Bous'da da yapıldığına göre, Amastrianon Bous'a yakın olmalıdır. Türk döneminde Saraçhane Çarşısı'nın konumu bu eski ticaret alanlarının bir uzantısı olarak düşünülebilir. Janin, Bizans tarihinde önemli olan Modion'un bu meydanda olduğunu yazar. Modion piramit biçiminde bir anıttı ve üzerinde iki uzanan el arasında bir tahıl ölçü birimini (modius) gösteren kabartma vardı. Amastrianon'da bir tahıl ambarı da vardı. İmparatoriçe Eirene 8. yy'da meydanın bir bölümünü ve bu arada amfiteatrı da yıkarak bir saray yaptırdığı zaman bir yoruma göre bu yapıdan kalan revakların içine fırıncı dükkânları inşa ettirilmişti. Amastrianon'da bir tahıl ambarı (Horreum) ve fırıncıların bulunması onun Aksaray Meydanı'na yakın olduğunun bir başka kanıtıdır. Çünkü burasmın da Bous Forumu gibi Eleuterion Limanı'ndan gelen tahılın depolandığı bir yer olduğuna işaret etmektedir. İmparatoriçe Eirene'in sarayının adı da Eleuterios idi. Ne var ki, *De Ceremoniis*de,* Modionün Tauri Forumu ile Filadelfion arasında olduğu yazılmıştır. *De Ceremoniis*'in ziyaretlerden söz eden bölümü 10. yy'a aittir. Oysa Modionü Amastrianon'da gösteren kaynaklar daha eski tarihlidir. O zaman iki Modion'un varlığından söz edilebilir. Birincisi bir anıta izafeten verilmiş bir meydan adıdır ve bunun Tauri ile Filadelfion arasında yer alması gerekir. İkinci Modion ise sadece bir anıttır. Bu durum Cameron'un dediği gibi, Modion'daki heykelin Amastrianon'a taşındığını gösterebilir. Parastaseis'te, Modion'un diğer adının Horreum olduğu belirtilir. Bu, Modion heykelinin Amastrianon'daki tahıl deposu önüne ya da üzerine konduğuna işaret edebilir.

Amastrianon'un, meydanda idam cezaları yerine getirildiği için kent tarihinde kötü bir şöhreti vardı. Fakat şöhretinin kötülüğü büyük bir olasılıkla, Hıristiyan Konstantinopolis'te pagan âdetler ve geleneklerle uzun zaman iç içe yaşanmış olmasından kaynaklanmaktaydı. Sade halk için, burada şeytanlar, kâhinler, tılsımlarla ilişkilendirilen pagan dönemi kalıntıları vardı.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine,* s. 72-74; A. Cameron-J. Herrin, *Constantinople in the Early 8th Century, The Parastaseis Syntomoi Chronikai,* Leiden, 1984, s. 187, 224, 226, 228.

DOĞAN KUBAN

AMBARI CAMİİ

bak. YUSUF ŞÜCAÜDDİN CAMİİ

AMBARLI

Ambarlı, Avrupa yakasının Marmara Denizi kıyısında, Küçükçekmece'den 7 km ileride tatlı bir meyille denize inen arazinin üzerinde kurulmuş bir yerleşim birimidir. Osmanlı döneminde zengin çiftçilerin buğday ambarlarının burada bulunmasından dolayı Ambarlı olarak anılmıştır.

Bizans imparatorlarının yazlık olarak kullandıkları Küçükçekmece çevresinde bulunan Ambarlı, bir balıkçı köyüydü. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, İstanbul'u çevreleyen surların dışındaki Eyüp Kadılığı sınırları içinde bir Rum köyü olarak varlığını sürdürdü. Ambarlı'ya Türklerin ilk yerleşmesi, 1912'de Usturumca muhacirlerinden 15 hane kadar Türkün iskânıyla başlamış ancak I. Dünya Savaşı sonunda Rumlar, Türkleri köyden çekilmeye mecbur etmişlerdir. 1922'den sonra, Ambarlılı Rumlar mübadeleye tabi tutulmuş ve Selanik Kayalar'dan gelen muhacir Türkler bölgeye yerleştirilmiştir.

Ambarlı Cumhuriyet döneminde bir İstanbul köyü olarak varlığını sürdürmüş, 1950'li yıllarda bir banliyö yerleşim alanı olarak gelişmeye başlamış ve kısa sürede İstanbul'a yönelen iç göçten nasibini alarak banliyö kimliğinden uzaklaşmış ve 900 haneli bir yerleşim alanına dönüşmüştür. Ambarlı 1980'li yıllardan sonra daha çok Türkiye'nin doğu bölgelerinden gelen göçle büyümüştür.

Ambarlı İstanbul kentine ve kentin önemli merkezlerinden Aksaray'a Edirne asfaltından ayrılan bir yol ile bağlıdır. Halen balıkçı sığmaklarının bulunduğu deniz kıyısından geçirilecek yolun E-5 Karayolu'na bağlanması projesi sonuçlandığında, Ambarlı şehirlerarası ulaşım ağına girecektir.

Ambarlı, daha önce Küçükçekmece İlçesi'ne(->) bağlıydı. 1992'de Avcılar(->) Küçükçekmece'den ayrılıp ilçe yapıldığında Ambarlı da Avcılar'a bağlandı. Ambarlı doğuda yine Avcılar İlçesi'ne bağlı Deniz Köşkler Mahallesi, batıda Büyükçekmece İlçesi'ne bağlı Yakuplar Köyü, kuzeyde Cihangir ve Merkez mahalleleri ve güneyde Marmara Denizi ile çevrilidir. Kıyılardaki kumların lodos rüzgârlarıyla Soğuksu Burnu'na sürüklenmesini ve dolayısıyla toprağın kaymasını önlemek için setlerle korunmaktadır.

Ambarlının batısında bulunan Reşid Paşa Çiftliği'nin bir kısmından şimdi aynı adı taşıyan cadde geçmektedir. Arazinin geriye kalan bölümünde apartmanlar yapılmıştır. Bu çiftliğin ilerisinde bulunan ve Yakuplar Köyü'ne kadar olan yerlerde ise çeşitli fabrikalar ve işletmeler kurulmuştur.

1922'de muhacirlerin yerleştirilmesi sırasında mevcut kiliseden mescide çevrilen binadan günümüzde iz kalmamıştır. Ambarlı Sağlık Ocağından aşağıya doğru denizcilerin barınağına inen yolun solunda, yamacın üstündeki restoranın yerinde, eskiden Rum mezarlığının bulunduğu söylenmektedir. Semtte Osmanlı döneminden kalma, ancak kullanıma kapatılmış 3 çeşme vardır.

Eski Rum yerleşim yerlerinden olan Ambarlı'da, bugün Türk ve Müslüman nüfus, semt nüfusunun tamamını oluşturmaktadır. Nüfusun büyük çoğunluğu işçi ve ücretlidir.

Cumhuriyet döneminde muhacirlere dağıtılan tarımsal topraklar yapılaşmaya açıldığından, artık tarım yapılmamaktadır. Semtte, Kaleterasit, İnsa, Arçelik fabrikaları ile Petrol Ofisi ve Etibank tesisleri bulunmaktadır. Ambarlı Termik Santralı(->) semtin sınırları içindedir.

FİGEN TAŞKIN

AMBARLI TERMİK SANTRALI

Avcılar'da kumlu İstanbul ve Trakya'ya elektrik enerjisi sağlayan Türkiye'nin en büyük termik elektrik santrallarmdan biridir. Kuruluş çalışmaları 1964'te başlayan santral, 1967'te 110 MW'lık iki ünitesiyle devreye girdi. Yakıt olarak fueloil kullanan santrala, 1970'te 110 MW'lık bir ünite daha eklendi. 1971'de 150 MW'lık iki ünite daha devreye sokulunca, Ambarlı Termik Santralı 630 MWlık toplam kurulu güç ve 3,472 Gvvh'lık termik enerjisi ile (2.400 MW'lık Atatürk, 1.350 MW'lık Karakaya ve 1.340 MW'lık Afşin Elbistan sandallarının ardından) Türkiye'nin dördüncü büyük elektrik santralı oldu.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde, Türkiye'nin mevcut elektrik kapasitesinde 910,4 MW'lık bir artış sağlanmıştı. Bu dönem boyunca, hidrolik enerji kaynağından daha çok yararlanılması yönündeki plan ilkelerinin aksine, 280,4 MWlık hidroelektrik santrallarma karşılık 630 MW'lık, termik güçle çalışan Ambarlı Termik Santralı inşa edilmiş; böylece termik santralların toplam elektrik enerjisi üretimi içindeki payı korunmuştur.

Ambarlı Termik Santralı yakıt olarak İpraş, At'aş ve Aliağa rafinerilerinden getirilen fueloili kullanmaktadır. Devreye

Ambarlı Termik Santralı
Erkin Enıiroğhl. 1993

sokulduğu 1967 yılında varili 2.5 dolar olan petrolün 1973'teki büyük petrol bunalımı döneminde aşırı zamlanması sonucu, Ambarlı Termik Santralı yakıt sıkıntısına düşmüş, bir elektrik darboğazı ortaya çıkmış, o zamanki bir deyimle Ambarlı, petrol değil dolar yakmaya başlamıştır. Bu dönemde İstanbul'da elektrik darboğazından kurtulmak için elektrik kesintileri yapılmış, daha sonraki yıllarda, petrol faturasının nispi ağırlığının azalmasıyla bu uygulama kaldırılmış, santral günlük üretimine dönmüştür.

Bugün, 630 MWlık Ambarlı Termik Santralı, 1980 yılında ilk grupları devreye giren, 1990 yılında da tamamlanan 1.350 MWTık Ambarlı Doğalgaz Kombine Çevrim Santralı ile birlikte toplam 1.980 MW'lık elektrik enerjisi üretmektedir. Ambarlı Doğalgaz Kombine Çevrim Santralı her biri 139 MW gücünde altı gaz türbinine ve her biri 172 M\V gücünde, atıksuyu değerlendirmeye yönelik inşa edilmiş üç buhar türbinine sahiptir.

Halihazırda Türkiye Elektrik Kurumu'nun işlettiği Ambarlı Termik Santralı, tam kapasite ile çalıştığı zaman, günde 14 milyon, yılda 4-4,5 milyar kilovat/saat elektrik enerjisi üretmektedir. Ve bu üretilen elektrik enerjisi 34 kilovoltluk hatlarla Trakya'ya, 154 kilovoltluk hatlarla da İstanbul'a gönderilmektedir. Bu iki santral ortalama olarak Türkiye'nin elektrik enerjisi üretiminin yüzde 5'ini karşılamaktadır. İstanbul'un, Türkiye'de üretilen elektrik enerjisinin yaklaşık yüzde 40'ını tükettiği dikkate alınırsa, bu iki santralın İstanbul'un elektrik enerjisi ihtiyacının yaklaşık yüzde 37'sini karşılamak suretiyle çok önemli bir rol üstlendiği görülmektedir.

İstanbul'un elektrik enerjisi ihtiyacının geri kalan bölümü ise Lüleburgaz'da inşa edilmiş, 100 MW gücünde sekiz gaz, 100 MW gücünde dört buhar türbininden oluşan toplam 1.200 MW lık kurulu güce sahip Trakya Hamitabat Doğalgaz Kombine Çevrim Santralından ve İstanbul Boğazı üzerinden geçirilen bir adet 380 kilovoltluk. iki adet 154 kilovoltluk TEK bağlantısından, Anadolu'dan İstanbul'a doğru akan elektrik enerjisi ile karşılanmaktadır.

Bibi. (Bu madde kaleme alınırken, rakamsal bilgilerin güncelliğini sağlamak için Ambarlı Termik Santralı Teknik İşler Müdürlüğü yetkililerinin sözlü açıklamalarından da faydalanılmıştır.); T. Çandar. "Türkiye'de Enerji", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi.* c. 3, İst.. '1983; K. Öngün, "Türkiye'de Elektrik Enerjisi Üretimindeki Gelişmeler". *Enerji Dünyası,* Dünya Enerji Konferansı Milli Komitesi, Ankara, 19 5: M. Ula. *Türkiye'de Elektrik Santralleri.* TEK Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1985: M. Ula. *Türkiye Elektrik İstatistikleri Özeti,* TEK Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983; T. Yarman, "Enerji ve Türkiye", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* c. 3. İletişim Yayınları. 1983.

SEVİM BUDAK

AMCAZADE HÜSEYİN PAŞA KÜLLİYESİ

Fatih İlçesi, Saraçhanebaşı semtinde, Sofular Mahallesi sınırları içinde yer almaktadır.

17. yy sonlarında İbrahim Ağa'nm mimarbaşılığı sırasında inşa edilen külliyenin banisi Köprülü ailesinden olup II. Mustafa devrinde vezirazam olarak görev yapmış olan Amcazade lakabı ile de tanınan Hüseyin Paşa'dır.

Külliye önceleri medrese, dershane-mescit, kütüphane, sıbyan mektebi, dükkânlar ve sebilden oluşmakta iken daha sonra bunlara Şeyhülislam Mustafa Efendi tarafından 1152/1739'da bir çeşme ilave edilmiştir. Ayrıca 1114/1702'de vefat eden Amcazade Hüseyin Paşa'nın sebilin güneyine gömülmesinden sonra aileden olan diğer kişilerin de buraya gömülmeleri ile bir hazire oluşmuştur.

Külliye 1718 ve 1782 yangınlarında, 1755 ve 1894 depremlerinde hasar görmüştür. 1755'te banisinin kızı Rahmiye Hanım tarafından, 1940, 1957-1958 ve 1960'ta çeşitli tamirler yaptırılmıştır. **1966** yılında Vakıflar İdaresi tarafından yapılan yeni düzenlemeler ile müze binası haline getirilmiş olan külliye "Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi" olarak kullanılmaktadır.

Kareye yakın bir alanda yerleştirilmiş olan külliyenin doğu cephesi ortasında basık kemerli kapısı vardır. Üzerinde üç satır halinde Arapça yazılmış on iki mısralık inşa kitabesi bulunmaktadır. Kapının sağında çeşme ve altta dükkânlar ile üstte sıbyan mektebi, solunda ise ortada sebil iki yanda hazire yer almaktadır. Girişin karşısında, batı cephesi boyunca uzanan, kuzey ve güney yönlerde de kollan olan "U" şeklinde revaklı medrese odaları mevcuttur. Avlunun kuzeyinde, medresenin kuzey koluna bitişik olarak fevkani kütüphane binası yer alır. Avlunun ortasına yakın bir yerde sekizgen şadırvan ile güneyde üç tarafı revaklı sekizgen dershane-mescit binası bulunmaktadır.

Dershane-Mescit: Külliyenin en dikkat çekici bölümlerinden birini güneyde yer alan dershane-mescit binası oluşturur. Sekizgen plana sahip yapı, geçişleri mukarnaslarla sağlanan 11 m çapında kubbe ile örtülmüştür. Bina dıştan doğu, batı ve kuzey olmak üzere üç yönden "U" şeklinde geniş bir revak ile çevrelenmiştir. 22 mermer sütun üzerinde mukarnaslı ve baklavalı başlıklara oturan sivri kemerli revakta birimlerden dokuz tanesi kubbe, dört tanesi çapraz tonoz, bir tanesi aynalı tonoz ile, sekizgen gövdeyi tamamlayan dört köşe ise yarım kubbelerle örtülmüştür.

Girişin önündeki revak kemeri diğerlerine göre daha dar tutulmuş, üzerini örten kubbe ise biraz yüksek ele alınmıştır. Dershane-mescit kapısı, mermer kaplamalı olup basık kemerli açıklığa sahiptir. Kemer ortasında "Mühr-i Süleyman" motifi yer alır. Kemer köşe dolguları kıvrık dallar üzerinde rumîlerden oluşan süslemeye sahiptir. 1112/1700 tarihini veren tek satırlık Arapça sülüs kitabe üzerinde mukarnas ve palmet sıralı firiz bulunmaktadır. Kapının iki yanında birer küçük niş yer alır.

Yapı çift katlı pencere düzenine sahiptir. Giriş cephesi hariç diğer cephelerde altlı üstlü ikişerden dört pencere yer alır. Alt kat pencereleri basık boşaltma kemerleri altında dökme demir parmaklıklı, dikdörtgen söveli, üst kat pencereleri ise sivri kemerli olup içlik ve dışlıklara sahiptir. Girişin iki yanında, altta pencereler yerine küçük birer dolap nişi açılmıştır. Girişin karşısında eksende yer alan mermer mihrap yedi kenarlı bir nişe sahiptir. Niş üzeri mukarnaslı, yaşmaklı olup iki köşede birer rozet mevcuttur. Üstte sülüs hat ile yazılı mihrap ayeti, en üstte ise palmetli bir firiz ile taçlandırılmıştır.

Yapıda kubbe içi, pencere ve dolap üstleri kalem işleri ile süslenmiştir. Yenilenmiş olan bu kalem işlerinde klasik desenler söz konusudur. Kubbe ortasındaki yazı madalyonundan sonra kubbe eteğine uygun salbekli şemseler sıralanmıştır. İçlerinde bitkisel düzenlemeler görülür. Yazı madalyonunun etrafı ile kubbe eteğinde, pencere ve dolap üstlerinde kıvrık dallarla rumîli ve palmetli kompozisyonlar vardır. Üst kat pencere aralarında mihrap üstüne gelen yerde çerçeve içinde yine mihrap ayeti yazılmıştır. Diğerlerinde ise yuvarlak madalyonlar içinde Allah, Muhammed, dört halife, Hasan, Hüseyin adları yazılıdır.

Dershane-mescidin etrafında yer alan revakta kubbe içlerinde vaktiyle mevcut olan **19.** yy kalem işleri bugün mevcut değildir. Buralarda yer yer orijinal kalem işlerinden küçük izler görülmektedir.

Medrese Odaları: Girişin karşısında yer alan medrese, güneydeki dershane-mescit ile kuzeydeki kütüphane arasında avluyu geniş bir "U" şeklinde çevrelemektedir. Batıda on bir, kuzeyde dört, güneyde iki olmak üzere toplam on yedi birimden oluşan medrese önünde baklavalı başlıklara sahip on üç mermer sütunun taşıdığı sivri kemerli revaklar yer almaktadır. Medrese odalarının tamamı pandantiflerle geçişleri sağlanmış kubbeler ile örtülüdür. Revaklarda ise güney uçtaki birim ile batıda kuzey kanatla birleşmeden önceki birimin üzerleri, aynalı tonozla, diğerleri pandantifti kubbelerle örtülüdür. Medrese odaları yaklaşık 4x4 m ölçüsünde olup basık kemerli kapı ve dikdörtgen söveli bir pencere ile revaklara, bir veya ikişer pencere ile de dışarıya açılmaktadır. Yalnızca güneyde ortada yer alan oda ile kuzeyde kütüphane yanındaki üç odanın dışarıya açılan pencereleri yoktur. Burada köşeye yakın olan odanın köşedeki birime açılan bir penceresi vardır. Köşe mekânının üzeri bugün açıktır. İçinde bir ocak nişi ile vaktiyle dışa açılan fakat bugün içi doldurulmuş olan kapısı vardır. Odaların içinde iki veya üç dolap nişi ile bir de ocak nişi bulunmaktadır. Ocaklar dıştan sekizgen gövdeli, her yüzeyinde birer rüzgâr açıklığı bulunan, üzeri küçük kubbecik ile örtülü kesme taş bacalara sahiptir.

Medresede yapı malzemesi dış cephelerde bir sıra kesme taş, iki sıra tuğla, revak cephesinde ise tuğla hatıllı moloz taştır. Bu cephe günümüzde sıvalı olup pencere ve kapı üstlerindeki tuğladan sivri boşaltma kemerleri ve tuğla alınlıkları sıva altında kalmıştır. Revak kemerleri ve kemer araları düzgün küfeki taşından olup tüm örtü sistemleri tuğladandır. Batıdaki revak cephesinin ortasında kemer arasındaki yüzeyde bir tane kuş köşkü bulunmaktadır. Revak kemerlerinin kilit taşı üzerinde bir rozet, bir "Mühr-i Süleyman" motifi alternatif olarak sıralanmıştır. Revak medrese birleşmesinde bir uyumsuzluk söz konusudur. Depremler neticesinde çok harap olan medresede yenilenen kubbeler arasında da farklılıklar görülmektedir.

Şadırvan: Avlunun ortasında mermerden ongen bir haznesi olan şadırvan, baklavalı başlıklara sahip sekiz mermer sütunun taşıdığı ahşap çatı ile örtülmüştür. Son yıllarda yenilenmiş olan şadırvanda hazne, fıskiyeli olup çeşme aynataşları. silmelerle sivri kaş kemer şeklinde düzenlenmiş, içleri bir rozet ile süslenmiştir.

Ayrıca ihtiyaçtan dolayı girişin sağında yer alan hazne duvarına musluklar yerleştirilmiş, önüne de küfeki taşından bir kanal yapılmıştır. Vaktiyle üzerinde ahşap bir sundurmanın da olduğu mevcut izlerden anlaşılmaktadır.

Kütüphane: Avlunun kuzeyinde sıbyan mektebi ile medrese odaları arasında yer alan kütüphane iki katlı bir yapıdır. Avluya bakan girişinin üzerinde yer alan ve nestalik hat ile yazılı olan dokuz satır halinde, on dört mısralı oval kitabeden, yapının 1168/1755'te Hüseyin Paşamın kızı Rahmiye Hanım tarafından tamir ettirildiği anlaşılmaktadır.

Avluya bakan cephesi düzgün kesme küfeki taşı ile kaplı olan yapının diğer üç cephesi bir sıra kesme taş, iki sıra tuğla ile kaplanmıştır. Yalnızca doğu duvarının avluya yakın köşesinde pencere açıklığı boyunca kesme küfeki taşı kaplama yapılmıştır.

Yuvarlak kemerli açıklığa sahip olan tonozlu dehlizden geçilerek kuzeydeki küçük avluya, oradan da üst kata ulaşılır. Burada baklavalı başlıklı iki mermer sütunun taşıdığı basık tuğla kemerli, üzeri düz meyilli beton çatı ile örtülü olan revak bulunmaktadır. Ortada yer alan yuvarlak kemerli açıklığa sahip kapı, dıştan küfeki taş, içten mermer sövelidir. 6,50x6,50 m ölçüsündeki mekânın üzeri dıştan sekizgen kasnaklı, içten pandantiflerle geçişi sağlanan kubbe ile örtülmüştür.

Kütüphane, güneyindeki avluya dört, girişin iki yanında birer, doğu ve batı duvarlarının güney uçlarında yanlara iki olmak üzere toplam sekiz pencere ile dışa açılmaktadır. Pencereler dikdörtgen olup dıştan küfeki taş, içten mermer sövelidir. Batı cephesinde yer alan pencere, tuğladan sivri boşaltma kemeri altında, niş içindedir. Güneydeki avluya bakan dört pencere ile, doğu cephesindeki pencerenin üstleri birbirini takip eden üç kademeli silme ile sivri kemerli alınlık şeklinde dekorlanmıştır. Kütüphanede doğu ve batı duvarları içinde üçerden altı tane dikdörtgen niş bulunmaktadır. Mekânın içi beyaz badana ile kaplanmıştır. Vaktiyle mevcut olan 19. yy kalem işlerinden hiç iz kalmamıştır.

Külliyenin yapımından sonra kütüphanenin geçirdiği tamirlerden dolayı geç devir izleri açıkça belli olmaktadır.

Kütüphanenin altında yer alan mahzenin su dağıtma yeri (maksem) olduğu anlaşılmaktadır. Güneyde avluya bakan küçük yuvarlak kemerli açıklığı bulunmaktadır. Bugün tonozlu koridordan bir kapı açılmış ve depo olarak kullanılmaktadır. Yapıda ayrıca üst kata çıkışı sağlayan merdiven altında bir hela yer almaktadır.

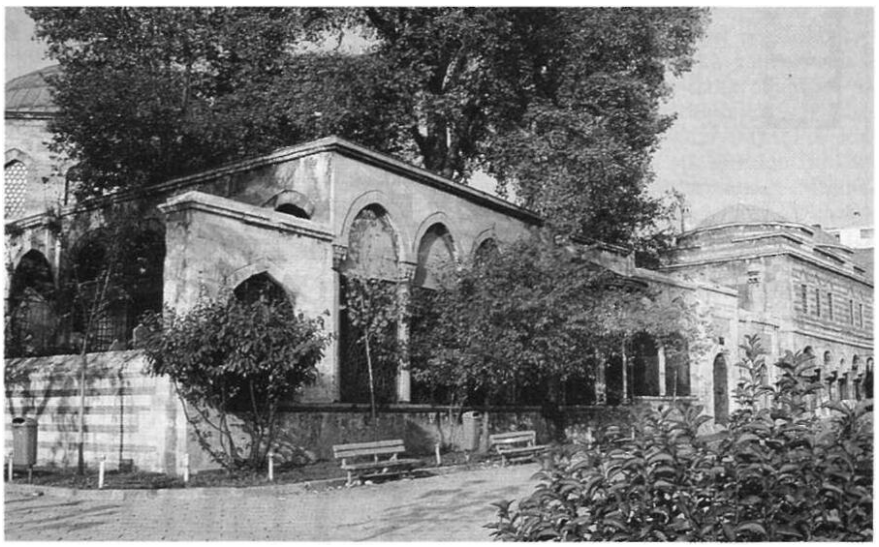

Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi'nin yüzyıl başlarındaki görünümü. Sebil, hazire pencereleri ve giriş kapısı.
İAM, Encümen Arşivi, I. no. 448

Kütüphaneye Hüseyin Paşa 457, Seyyid Nafiz Efendi 85 kitap vakfetmiştir. Kitaplar önce Beyazıt Kütüphanesi'ne, 1929 yılında Fatih-Millet Kütüphanesi'ne, son olarak da 1936 yılında Süleymaniye Kütüphanesi'ne taşınmıştır.

Sıbyan Mektebi: Külliyenin doğusunda ön cephede yer alan dükkânların üzerine inşa edilmiştir. Bugün kare planlı iki kubbeli mekândan oluşan yapı 1894 depreminde büyük hasar görmüş, son yıllarda Vakıflar İdaresi- tarafından esaslı bir şekilde onarılmıştır.

Mektebe giriş, dükkân dizisinin ortasında yer alan yuvarlak kemerli kapı ile sağlanmıştır. Beşik tonozlu bir koridordan geçilerek etrafı duvarla çevrili, zemini taş döşeli küçük iç avluya ulaşılır. İçinde bir adet hela bulunan ve mektebin batısında yer alan bu avludan yukarıdaki sahanlığa çıkılır. Köşeye yakın yerleştirilmiş olan küfeki taşından söveli ve basık kemerli kapı ile önce kuzeydeki mekâna, oradan da dikdörtgen mermer söveli kapı ile güneydeki mekâna geçiş sağlanmıştır. Mekânlar dıştan on iki kasnaklı. içten pandantiflerle geçişi sağlanan kubbeler ile örtülmüştür. Kuzeydeki oda, batıda iki pencere ile iç avluya, doğuda iki pencere ile de dışa açılır. Kuzey duvarında üç, güney duvarında bir mermer söveli niş mevcuttur. Bu mekânda, girişten sonra zemin 0.30 m kadar yükselir. Güneydeki ikinci oda ise doğuda üç pencere ile dışa, batıda bir pencere ile avluya açılmaktadır. Bu mekânın batı duvarında bir ocak nişi ile güney duvarında mermer söveli üç dolap nişi vardır. Baca dışta, kesme taştan sekizgen gövdeli olup üzeri küçük kubbecikle örtülmüştür. Her vüzde birer tane rüzgâr açıklığı vardır. Yapı dıştan bir sıra moloz taş, iki sıra tuğla dizisinden oluşan almaşık bir duvar örgüsüne sahiptir. Yalnızca penceresiz olan güney cephe ile batı duvarının güney köşesi tamamen düzgün kesme küfeki taşı ile kaplanmış olup taş konsollar ile dışa hafif taşkındır. Bu cephe üzerinde üçlü konsollara oturan iki kuş köşkü mevcuttur. İçten sade, dıştan ise tuğladan sivri boşaltma kemerleri altında mermer alınlık ve söveleri olan pencereler dökme demir parmaklıklıdır. Güney mekânda odaları ayıran ortak duvar üzerinde 19- yy'da yazılmış olan iri çifte vav kompozisyonu bulunmaktadır.

Dükkânlar: Külliyenin doğu cephesinde, sıbyan mektebinin altında dört adet dükkân yer almaktadır. Oval hareketli, iki kademeli konsollar üzerine oturan dışa taşkın yuvarlak kemerli cephelere sahiptirler. Beşik tonoz ile örtülmüş olan mekânlarda girişin karşısında birer tane niş bulunmaktadır. Altında mahzenleri olan dükkânlar 2.5x5 m ölçüsünde olup dikdörtgen plana sahiptirler.

Sebil: Külliyenin doğu cephesi üzerinde, girişin solunda yer alır. Son yıllarda tamir görmüş olan sebil dışa taşkın dört dilimli cepheye sahiptir. İçten pandantiflerle geçişi sağlanan bir kubbe ve bunun önünde küçük yarım kubbe ile örtülü olan sebil dıştan bir saçak ile çevrelenmiştir. İkisi duvara gömülü, üçü serbest beş mermer sütun üzerinde mukarnaslı başlıklara oturan sivri kemerli dört açıklığa sahiptir. Kemer içleri mermer dolgulu olup başlık araları da oval harekete uygun lentoludur. Kemer kilit taşlarında birer rozet, lentolarda kıvrık dallar üzerine rumîlerden oluşan süslemeler görülür. Cephelerde "C", "S" kıvrımlarından oluşan dökme demir parmaklıklar vardır. Her parmaklıkta Bursa kemerli altı tane su verme açıklığı mevcuttur.

Dershane-mescidi çevreleyen revak ile sebil arası iki çapraz tonoz ile örtülmüştür. Burada yer alan basık kemerli kapı ile sebile geçilir. İçeride kuzey duvarı üzerinde dikdörtgen bir niş bulunmaktadır. Güney duvarı üzerinde ise vaktiyle mevcut olan sivri kemerli açıklık, hazire zemininin yükselmesinden dolayı kapatılmış, içine yatık dikdörtgen şeklinde mermer hazne ve bir kurnadan oluşan çeşme yerleştirilmiştir. Haznedeki aynataşı, silme ile üçe ayrılmıştır. Ortada sivri kaş kemerli bölüm içinde büyük bir rozet ile karşılıklı iki vazodan çıkan stilize çiçekler vardır. İki yan panoda ise birer iri servi ağacı motifi mevcuttur. Çeşmenin yanında bir de kuyu bulunmaktadır. Sebil içinde vaktiyle mevcut olan ve 19- yy'ıı zevkini aksettiren kalem işlerinden bugün iz kalmamıştır. Son restorasyonda klasik desenlerden izler tespit edilmiştir.

Çeşme: Külliyenin doğu cephesi üzerinde, girişin sağında dışa hafif taşkın olarak yer alır. Külliyenin inşasından 39 yıl sonra Şeyhülislam Mustafa Efendi tarafından yaptırılmış olmasından dolayı Şeyhülislam Mustafa Efendi Çeşmesi adı üe tanınmaktadır. 1152/1739 tarihini veren mermer üzerine talik hat ile yazılmış bulunan beş satır halinde yedi beyitlik bir kitabesi vardır. Kitabenin hattatı Katibzade diye de tanınan Mehmed Refî bin Mustafa'dır. Harap durumda olan kitabenin alt satırında, iki köşede bitkisel süslemeli küçük kartuşlar görülmektedir.

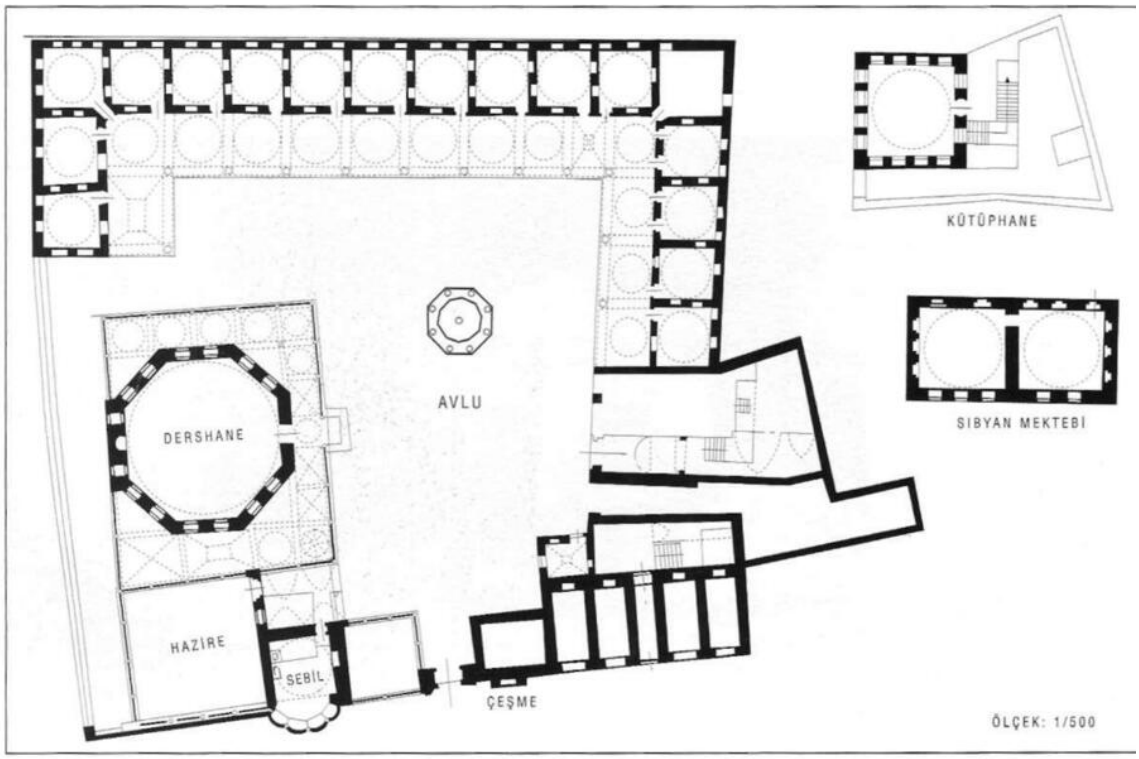

Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi
Erdem Yücel, *Vakıflar Dergisi,* Sayı V N I , 1968 (Sıbyan Mektebi'nin kaynak planda var olmayan sağ kanadı sonradan onarıldığı için plana eklenmiştir. A. V. Çobanoğlu)

Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi
Aras Neftçi, 1990

Klasik üslupta olan çeşme kesme küfeki taşından inşa edilmiştir. Sivri kemerli bir niş şeklinde düzenlenmiş olan çeşme oldukça sade olup silmelerle çevrelenmiştir. Kemer kilit taşmda kabarık bir gül rozeti bulunan çeşmenin aynataşı sade düz mermer levhadandır. Altta mermer bir teknesi vardır. Tekne hizasına kadar yanlar da mermer ile kaplanmıştır. Arkada kesme taştan üzeri pramidal örtülü geniş bir su haznesi bulunmaktadır.

Hazireler: Külliyede üç adet mevcuttur. Amcazade Hüseyin Paşa'nm 1114/1702 tarihinde vefatı ve sebilin güneyine gömülmesinden sonra bu aileden ölen kişiler de buraya gömülmüşlerdir. Girişin solunda sebilin iki yanında yer alan ve cephe boyunca kademeli üç bölümden oluşan üzerleri açık hazirelerde bugün 47 mezar bulunmaktadır. En erken tarihlisi Hüseyin Paşa'ya ait olup 1114/1702 tarihlidir. En geç tarihli olan ise Köprülüzade el-Hac Mehmedzade Ömer Lütfi Bey'in annesi Vesile Hanım'a ait olan 1334/1915 tarihli mezardır.

Girişin solundan sebile kadar olan birinci bölümde dört mezar vardır. Zeminden biraz yükseltilmiş olup 5x5,50 m ölçüsünde kareye yakın bir alan kaplar. Mermer kaplamalı dış cepheye ikisi duvarda, biri serbest üç mermer sütun üzerinde mukarnaslı başlıkların taşıdığı sivri kemerli iki pencere açılmaktadır. Kemer köşe dolgularında iri rozetler vardır. Kemer içi, mermer kaplamalı olup başlık hizasından dokuz dilimli kemer şeklindeki açıklığı, oval hareketli dökme demir parmaklıklıdır. Dilimli kemer üzerinde bir sıra mukarnas dizisi görülür. Avluya bakan cephelerinde malzeme kesme küfeki taşıdır. İki pencere ile kuzeye, iki pencere ve bir kapı ile de batıya açılmaktadır. Küfeki taşı sütunlar üzerinde düz başlıklara sivri kemerler oturmaktadır. Başlık araları lentoludur. Güney uçtaki kapı altta basık kemerli ve mermer söveli olarak düzenlenmiştir.

Sebilin solunda, güneyde yer alan ikinci bölüm 9,50x9,50 m ölçüsündedir. Doğu cephe mermer kaplamalı olup ikisi duvarda üçü serbest beş mermer sütun üzerinde mukarnaslı başlıkların taşıdığı sivri kemerli dört açıklığı vardır. Açıklıklar geometrik düzende dökme demir parmaklıklıdır. Güneye de dört kemerle açılan hazire, batıda dershane-mescit revağı ile sınırlanmıştır. Zeminden yükseltilmiş olan hazireye kuzeyde yer alan basık kemerli kapıdan geçilir. Kapı ile sebil arasında hazireye bakan bir de pencere vardır. Kuzey, batı ve güneydeki açıklıklar dökme demir parmaklıklıdır. Bu hazirede bir tanesi Amcazade Hüseyin Paşaya ait olan 21 mezar bulunmaktadır.

İkinci bölümün güneyinde, zemini diğerlerine göre biraz düşük tutulmuş olan 3x34,50 m ölçüsündeki üçüncü bölüm yer alır. Güney cephe boyunca devam eden bu bölümde 22 adet mezar bulunmaktadır. Doğuda, cepheye göre daha alçak seviyede kesme küfeki taşı duvar üzerinde, sivri kemerli bir açıklığı vardır. Güney duvarı ise aynı zamanda külliyenin de duvarı olup son yıllarda yenilenmiştir. Dershane-mescit önünde yeni yapılmış bir duvar ile doğu yönünde kesilen hazirede her iki duvar da almaşık örgüye sahiptir.

Bibi. Ayvansarayî. *Hadîka.* I. 91-92; Kumbaracılar, *Sebiller,* **29;** Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri.* I. **162**-163; E. H. Ayverdi, "Amucazâde Hüseyin Paşa Külliyesi", *İSTA,* II, **792**-799; Ş. K. Bayraktar, "Amucazâde Hüseyin Paşa Kütüphanesi". *İSTA.* II, 799; Eyice. *İstanbul,* 78; Öz, *İstanbul Camileri,* I, **22;** Y. Önge-E. Yücel, "Amca Hüseyin Paşa Külliyesi (Saraçhanebaşı)", *Arkitekt,* XXXV **(1966),** s. 181-187; E. Yücel, "Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi", *VD,* VIII (1968), s. 249-**266;** Kütükoglu, *Darii'l-Hilafe,* 161-**162;** O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* ist., 1986, s. 364-365; **1.** E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri,* Ankara. 1988, s. 65; *Fatih Anıtları,* 108; Ş. Aydın, "Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi", *DİA,* III, 9-10.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

AMCAZADE HÜSEYİN PAŞA YALISI

Asya yakasında ve Anadolu Hisarı'nın kuzeyinde, İstanbul Boğazı'mn günümüzde ayakta kalan en eski yahşidir. Meşruta Yalı olarak da bilinir.

İ699'da Amcazade Hüseyin Paşa (1644-1702) için inşa edilmiştir. Yeğen, Sarhoş, Mevlevî lakaplarıyla da bilinen Amcazade Hüseyin Paşa, Köprülü Mehmed Paşa'nm erkek kardeşinin oğlu ve Fazıl Ahmed Paşa'nın amcası idi; II. Mustafa döneminde çeşitli yüksek görevlerde bulunduktan sonra 1697-1702 yılları arasında sadrazamlık yapmıştı.

Bugüne kalan yapı, eskiden Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nın selamlık dairesinin divanhanesini teşkil ediyordu. Harem dairesi ise selamlığın 70-80 m kadar güneyinde idi. Aralarındaki bahçe arkadaki tepenin eteklerine kadar uzanıyordu. Haremin eski bir fotoğrafından hareketle iki katlı, iki büyük sofalı ve 15-20 odalı olduğu tahmin edilmektedir. Deniz cephesinde üç geniş oda çıkma yapıyordu. Yalının 1893 Rus Savaşı sırasında yerleştirilen Rumeli göçmenleri yüzünden tahrip olduğu ve kısmen yıktırıldığından ya da bir yangınla ortadan kalktığından söz edilir. Ancak, daha yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı sivil mimarlığının eşsiz bir eseri olarak dikkat çekmiş olmasına rağmen, Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nda en büyük tahribata günümüze kadar süren ihmal neden olmuştur.

S. H. Eldem'in hazırladığı restitüsyona göre eski selamlık dairesinin, hamam, mutfak ve uşaklar dairesi gibi ek binalarıyla sokak seviyesine kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Yalının arkasından geçen yol önceleri bugünkü sokaktan denize 5 m daha yakın ve bugünkü seviyesinden daha aşağıda olmakla birlikte, gene de yalının oturduğu zeminden çok daha yüksekte idi. Boğaziçi yalılarında sık görülen bu durum göz önüne alınırsa, yalının arkasında yolun öte tarafında kalan, set duvarıyla tutulmuş arka bahçeye göre 1-1,5 m kadar daha aşağıda bir geçit bulunmuş olduğu ve arka bahçe ile bağlantıyı bu geçidin sağladığı kabul edilebilir. Harem dairesi ise bu yolun hemen kenarına gelmekteydi. Burada da üst katta yolun öbür tarafına uzanan bahçeye bir geçit olması olasıdır. Selamlık divanhanesinin oturduğu zemin rıhtımdan 2 m kadar yüksektir. Kaide duvarları rıhtım hizasından başlayarak, kısmen dolma olan yapının alt tabanına kadar yükseliyordu. Selamlık dairesinin arkasındaki yapıyı bağımsız bir konuta dönüştüren ilave bina, harem yok olmadan evvel, 19- yy'm ikinci yarısına doğru ya-

Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'mn günümüze kalabilen selamlık divanhanesinin Boğaz'a hâkim konumu. ***Bünyad Dinç, 1992***

pılmıştır. Bunun için selamlığın iki odası ve sofası ile bazı servis binalarının yıktırılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Selamlıktan artakalan divanhane "T" şeklindedir. Ahşap kubbe ile örtülü kare şeklindeki orta şahın etrafında birer kol, bir tanesi deniz üstüne olmak üzere, üç yönde çıkıntı meydana getirirler. Seriye sicilleri, Boğaziçi ve Haliç sahilsaraylarına ait inşaat, keşif ve onarım defterleri, 'üç sofalı oda" diye tanımlanan bu mekân tipinin 17. yy sonundan itibaren yalnızca hanedana ait kasırlar ve köşklerde değil, sıradan insanların evlerinde de revaçta olduğuna tanıklık eder, Bu tipin en son örneklerinden biri de Küçüksu Kasrı'dır(-»); ayrıca Bebek Köşkü, Beşiktaş Sarayımda Çinili Köşk(-0, Aynalı Kavak Kasn(->), Çırağan Sarayı'nda Gülşenabad Köşkü, Emirgân'daki Şerifler Yalısı(-0 divanhanesi de bu tipteydi. 18. yy'da Boğaziçi'nde inşa edilmiş olan pek çok sahilsarayda ve yalıda böyle denize taşan ve üç yönde manzaraya açılan bir mekânın aranmış olması kadar, evlerde de bu tür sofalara çok sık rastlanması, bu tipin kaynakları üzerinde ayrıca durulmasını gerektirir.

Hanedana ait yapılara baktığımızda, "üç sofalı oda'ların, henüz sahilsarayların denize paralel değil de dikey olarak birbirine eklemlenen odalar ve sofalar dizisi halinde bahçe içlerine uzandıkları dönemde, hemen deniz üstündeki ön mekânların, itibarlı, geniş kabul salonları, divanhaneler olduğu anlaşılmaktadır. Bu divanhanelerin denize taşan kısımları büyük çıkma payandalarla destekleniyordu. Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nda da divanhane kaide duvarından çıkan büyük furuşlarla taşınmaktadır. Selamlık divanhanesinin en karakteristik tarafı pencerelerinin çok alçak tutulmuş olmasıdır. Duvar yüksekliğinin ancak yarısına kadar uzanan pencerelerin üst tarafı tamamen sağırdır; Osmanlı konut mimarisinin klasik cephe elemanı olan ikinci sıra pencereler burada tamamen kaldırılmıştır. Eldem'e göre ışığın bu derece kısılması, Boğaz sahillerinde denizden gelen yansımayı önlemek içindir. Divanhanenin üç tarafı manzaralı olduğundan doğal olarak arka duvarı hariç diğer duvarları tümüyle pencereyle kaplanmıştır. Pencerelerin üst kısımlarının da cam duvar yapılması halinde mekânın dayanılmaz bir ışık fazlalığı içinde kalması tehlikesi doğabilirdi. Eldem bu düzenin kendine mahsus bir mekân ve ışık kompozisyonu yarattığı görüşündedir. Suyun üstündeki hareketli ışınların loş tavan ve duvarlara akisleri, bu arada tezhipli yüzeylerdeki altın kaplamaların yer yer pırıltılan, benzersiz bir mekân yaratmış olmalıdır.

Yapının ait olduğu Mülhak Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı ve Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı İnşaat, Restorasyon, Turizm ve Ticaret AŞ'nin yıllardır süren dışlayıcı tutumu nedeniyle, bugünkü durumu bilinemeyen iç mekân, bir zamanlar tamamen renkli desenlerle bezeli ahşap panellerle kaplanmıştı. Kullanılan renklerde büyük bir ılımlılık ve ölçü hissedilmekteydi. Bazı mimari elemanlar altın varak kaplı veya tezhipliydi. Duvarlar stilize çiçekler, tavan ise yerine göre tezhipli soyut şekiller ve bitkisel desenlerle bezenmişti. Orta tavandaki şişelerin arasında zarif güller yer almıştı. Çepeçevre duvar kitabelerinin içindeki panolara vazolar içinde naturalist tarzda nar çiçeği, gül, karanfil, yasemin ve lale demetleri yerleştirilmişti. Kapı ve dolap cephesi ise tel ve fildişi kakma ile bezenmişti. Odanın ortasındaki havziz ve fıskiye iki sıra mermer ile çevriliydi. Daha bundan otuz yıl önce gözlemciler ahşap dekoratif elemanların tamamen süngerleşmiş olduğunu kaydettiklerinden artık yalının iç dekorasyonunu yenilemek için özgün parçaların kullanılamayacağı sanılmaktadır.

Yalının dış cephesi, yapıldığı günlerde de içerisindeki zenginliği dışa vurmazdı. Sonradan kesilmiş olan geniş saçağın yerine gelmiş olan çıtalı baş silmesi dışında, dış mimari elemanları korunmuş; ancak eskiden pencereleri örten kepenkler ortadan kalkmıştır. Bugün bir eşi mevcut olmayan bu uygulamanın diğer örneklerine, dönemin çeşitli sahilsaraylarmı, bahçeler içindeki köşk ve kasırlarını gösteren gravürlerde rastlıyoruz. Pencereler ve kapakları, bu geometri ve süslemeden tamamen arınmış cephelerin tek canlı elemanı idi. Pencere kapaklan kapandıkları zaman bir yatay tahta kaplama yüzeyi meydana getirirlerdi ve böylelikle bir dönem yalnızca mevsimlik olarak kullanılmış olan Boğaziçi yalıları denizin ve iklim koşullarının tahribatından bir ölçüde korunurdu. Üst kapaklar açıldığı zaman ise pencerelerin önünde bir gölgelik, güneş siperi meydana gelirdi.

1956'da yetersiz bir onarım gören yapı bugün, ortadan kalkma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Bibi. M. H. Saladin-R. Mesguich, *Le Yali des Keupruli à Anatoli-Hessa Côte Asiatique du Bosphorer,* Paris, 1915; S. Ünver-S. H. Eldem. *Amucazâde Hüseyin Paşa Yalısı,* İst., 1970: Eldem. *Köşkler ve Kasırlar,* II, s. 151-179; Eldem. *Türk Evi,* II. 190-191.

TÜLAY ARTAN

AMELE FIRKASI

Mütareke yıllarında istanbul'da kurulmuş siyasal parti.

Amele Fırkası, Amiralzade Cemal Hüsnü, Davavekili Râdi, sabık memurlardan Mehmet Behçet ve Haydar, kömür müteahhidi Mehmet Kâmil, Hüsnü Paşazade Seyit Bilâl, kömür kâtiplerinden Ali Haydar, Vanlı Mehmet Baba ve Mehmet Ali Ağa tarafından 11 Ağustos 1920'de kuruldu.

işçinin refah ve saadetini sağlamak, işçi ile sermayedar arasındaki ilişkileri düzenlemek, hasta düşen işçiyi tedavi, sakat ve alil olanlara sahip çıkılması ve kimsesiz kalan amele evladının okutulması için amele sandıkları kurmak, fırkanın ana amacıydı. Genel merkezi İstanbul'da olmak üzere ülkenin birçok yöresinde ve özellikle Ereğli kömür havzasında şubeler açmayı amaçlıyordu.

Fırkaya memur alınmıyordu. Üyelerin serbest meslek ve mesai erbabından olması gerekiyordu.

Amele Fırkası'nın örgütlenişi ve faaliyetleri hakkında fazla bilgi yoktur.

ZAFER TOPRAK

AMELE TEALİ CEMİYETİ

Cumhuriyetin ilk yıllarında İstanbul'da kumlan işçi konfederasyonu.

Türkiye'de sendikal örgütlenmeyle ilgili mevzuat 1909 Tatil-i Eşgal Kanunu ile gündeme geldi. Bu yasanın 8. maddesi kamuya hizmet götüren işyerlerindeki sendika kuruluşunu yasaklayarak diğer işyerlerinde sendikal gelişmeleri zımnen onaylamış oldu. Meşrutiyetin ilk yıllarında cemiyet olarak kurulan sendikalar yine 1909 tarihli Cemiyetler Kanununa tabiydiler.

Cumhuriyet döneminde sendikalara ilişkin mevzuatın ana dayanağı 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunuydu. Cumhuriyetin bu ilk anayasasının 70. maddesi toplanma ve dernek kurma hakkını düzenliyor, böylece sendika hakkı da dernek kurma hakkı bünyesinde ele alınmış oluyordu. 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu sendika kurma hakkını ortadan kaldırdıysa da, 1926'da benimsenen Türk Medeni Kanunu ile dernek kurma hakkı geniş bir biçimde düzenlendi.

Bu genel çerçeve içinde yer alan, 19201i yıllardaki sendikal gelişmelerde Amele Teali Cemiyeti'nin ayrı bir konumu vardır. 12 Ağustos 1924 günü kurulan cemiyet, çalışma yaşamıyla ilgili olgularda ön planda göründü; sendikalar arası eşgüdüm ve uyumu sağladı. Cemiyet, İstanbul sendikalarının bir anlamda bağlantı noktasıydı. Daha önceki Türkiye Umum Amele Birliğine oranla çok daha etkin bir kuruluştu. Siyasal bağlamda radikal çizgideki Aydmlık(-0 çevresiyle de diyalogu vardı.

Amele Teali Cemiyeti aslında gitgide güçten düşen ve işlevini yitiren Türkiye Emum Amele Birliği yerine kurulmuş bir sendikaydı. Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte, hükümetin Amele Birliği'ni giderek daha sıkı denetleme çabası içinde olduğu gözlendi. Türkiye Umum Amele Birliği Başkanı Rasim Bey zaten yönetimin yakm ve güvenilir adamıydı. Onun yanısıra Halk Fırkası İstanbul Mutemedi Refik İsmail Beyin Birlik Yürütme Kurulu Başkan Yardımcılığına getirilmesi, işçi çevrelerince olumsuz karşılandı. 1923 Aralıklnda 19-000 dolayında üyesi olan birliğin üye sayısı dört beş ay içerisinde 7.000'e düştü. Bu gelişmeler sonucunda Mürettibin Cemiyeti, İstanbul Umum Deniz ve Maden Kömürü Tahmil ve Tahliye İşçileri Cemiyeti, Cibali Tütün Fabrikası Amele İttihadı Cemiyeti, Şark Şimendiferleri Müstahdemin Teavün Cemiyeti, Anadolu Bağdat Şimendiferciler Cemiyeti, İstanbul Tramvay Amelesi Cemiyeti, Haliç Şirketi Amele Cemiyeti başta olmak üzere, İstanbul'un bellibaşlı işçi kuruluşlan bir araya gelerek Amele Teali Cemiyeti'ni kurdular.

Amele Teali Cemiyeti değişik işkollarımn yoğunlaştığı yörelerde şubeler açtı. Şirket-i Hayriye işçilerini Kürkçüler Kapısı Şubesi'nde. Gaz Şirketi işçilerini Dolmabahçe Şubesi'nde, kunduracı işçilerini Divanyolu Şubesi'nde örgütledi. Bir ara *Emekçi* adıyla bir gazete çıkarma girişiminde bulundu. Bünyesinde sanatkârları toplayarak Amele Sahnesi adı altında tiyatro gösterileri sunmayı kararlaştırdı. 1925 yılı, Amele Teali Cemiyeti'nin en faal olduğu yıldı. Mesai Kanunu projesi üzerine görüş bildirmek için toplantılar düzenledi. İstanbul'un hemen hemen tüm işçi sendikaları 13 Şubat 1925 tarihli toplantıya katıldılar. Amele Teali Cemiyeti, Mürettibin Cemiyeti, Bahriye Milli Sanatkâran Cemiyeti, Tahmil ve Tahliye Maden Kömüiü Amelesi Cemiyeti, Emval-i Ticariyye Tahmil ve Tahliye Cemiyeti, Cibali Tütün Amelesi Cemiyeti, Şark Şimendiferleri Müstahdemin Teavün Cemiyeti, Balat Un Fabrikaları Amelesi, Seyrüsefain Fabrikaları Amelesi, Şirket-i Hayriye Amele Cemiyeti. Şirket-i Hayriye Memurin Cemiyeti, Perukâr Esnafı Cemiyeti, Hasköy Değirmen Amelesi, İnşaat Irgat ve Rençber Amelesi Cemiyeti, Kaptan ve Makinist ve Müntesibin-i Bahriye Cemiyeti, Anadolu Bağdat Şimendiferleri Cemiyeti,-. Şark Şimendiferleri Edirne Cemiyeti, Kazancı Amelesi, Makriköy Fabrikaları Amelesi, Tramvay İşçileri Amelesi Cemiyeti, Kalafatyeri Fabrikaları Amelesi ve İstinye Dok Şirketi Amelesi toplantıya temsilci gönderdiler.

Katılan sendika temsilcilerinden, 19 kişilik bir komisyon (encümen) kuruldu. Komisyon, Amele Teali Cemiyeti'nin Babıâli'deki merkezinde toplanarak o sırada TBMM Ticaret ve Ziraat Encümeni'nde görüşülmekte olan Mesai Kanunu hakkında bir "layiha" hazırladı. İzmir İktisat Kongresi'nce kabul edilen ilkeler çalışmalarda esas olarak alınacak, Heyet-i Umumiye'nin onayından sonra Meclis'e sunulacaktı.

Cemiyetin "layiha" üzerinde çalışması güç koşullar altında gerçekleşiyor; cemiyet merkezinde toplanan amele zümreleri murahhasları hakkında hükümetçe "takibat ve isticvabat" icra edileceği söylentileri bazı gazetelerde yer alıyordu. Cemiyetin "layiha" çalışmaları 17 Şubat gü-~ nü başladı. 20 Şubat günü tekrar toplanıldı. Bu kez mekân Divanyolu'ndaki Cumhuriyet Lokantası'ydı. Ancak bu toplantıya, *Meslek* dergisinin tanımıyla "Türk komünistleri" de iştirak etmişler, heyecanlı tartışmalar izlenmiş; itirazlar yükselmişti. Layihayı yetersiz bulup Ankara'ya yeni bir layiha gönderilmesini öneren "müfrit" guruba karşı "mutediller'ln görüşü ağırlık kazandı. Halk Fırkası kâtibi ve tramvay işçileri reisi Sadi Bey "müfrit" komünistleri tasvip etmediğini vurguladı. Komünistler bunu protesto ettiler. Amele Teali Cemiyeti ile "eski tüfek'lerin ilişkileri basında da tartışıldı.

Bu konuda "uyarı'lardan biri de *Meslek* dergisi çevresinden geliyordu. Derginin görüşü sendikalist bir temele oturtulmuştu: İşçinin sorununu en iyi işçi bilirdi. İşçiyi siyasi amaçlarına alet etmek isteyenlere karşı işçi uyanık davranmalı, işçi haklarına kendisi sahip çıkmalı mücadelesinin önderliğini bizzat üstlenmeliydi. Politikacılar işçiyi şuraya buraya çekiştirip duruyorlardı. Şayet politika yapmak gerekirse de onu "proletarya kendisi cemaat halinde" yapmalıydı.

Çalışmalar şubat sonunda bitirildi. Dilekler uzunca bir "layiha" halinde tespit edildi. "Amele metalibatı" böylece Ticaret Vekâleti'ne gönderilecekti. Bu sırada Şeyh Sait isyanı baş gösterdi. Cemiyet Cumhuriyet'ten yanaydı. Amele Teali Cemiyeti isyanı telin için toplandı.

1925 1 Mayıs İşçi Bayramı, Amele Teali Cemiyeti tarafından örgütlendi, (bak. Bir Mayıs Kutlamaları) Aynı gün işçilere, Amele Teali Cemiyeti yayınlarından "Mayıs 1 Nedir?" başlıklı kitapçık dağıtıldı. 16 sayfalık bu broşür, işçilerin birlik ve dayanışma günü 1 Mayısların kısa tarihçesini veriyordu. Risale Şefik Hüsnü tarafından kaleme alınmıştı.

Ancak, bu broşür nedeniyle başta Kâtib-i Umumi Abdi Receb olmak üzere Amele Teali Cemiyeti yöneticileri tutuklandılar. Ankara'ya gönderilerek İstiklal Mahkemesi'ne çıkarıldılar. Yargılama sonucu 10 amele "komünistlik teşkilat ve propagandası yapmak suretiyle dahili emniyeti ihlâl ve binnetice hükümet şeklini değiştirmeye matuf fiil ve hareketlerde bulunmak'lan suçlu bulunarak tevkif edildi ve 7 yıldan 15 yıla kadar küreğe mahkûm oldu.

Aynı yılın eylül ayında ilk senelik kongre toplandı. Bu kongreye 60 üye katıldı. Cemiyetin Babıâli Caddesi'ndeki genel merkezinde toplanan delegeler marangoz esnafından Hasan "arkadaşT riyasete seçtiler. Gündemde amele çocuklarına mahsus bir okul açılması ve bir teavün sandığının kurulması da vardı. Yeni yönetime Refik İsmail (riyaset), Sabri (riyaset-i sani) ve Hüseyin (kâtib-i umumi) beyler seçildi. Amele Teali Cemiyeti 1927 sonbaharına kadar faaliyeti-

Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir bayram törenine katılan İstanbul Ameli Hayat Ticaret ve Lisan Mektebi öğrencileri öğretmenleriyle. *Necdet Sakaoglu koleksiyonu*

ni sürdürdü. Bu arada 1927 1 Mayısı kutlandı. Bu tarihe kadar Babıâli'deki genel merkezin yanısıra Beyazıt, Aksaray, Yedikule, Haliç ve Beşiktaş'ta şubeler açılmıştı. 1927 Ekiminde zabıta cemiyetin kayıt ve defterlerine el koydu. İşlemlerinde yolsuzluk olduğu gerekçesiyle soruşturma açtı.

Cemiyetin kapatılış tarihi kesin olarak bilinmemekte, ancak soruşturma açılmasından kısa bir süre sonra kapatıldığı tahmin edilmektedir. Nitekim o tarihlerde diğer sendikaların da faaliyetlerine son verilmiştir. Bazı kaynaklarda Amele Teali Cemiyetimin 1928 Temmuzunda yapılan Şark Şimendifer ve İstanbul Tramvay grevlerinden sonra kapatıldığı ileri sürülmektedir.

Bibi. Z. Toprak, "Tek Parti Döneminde Çalışma Yaşamı ve Amele Teali Cemiyeti." *Düşün,* S. 7. Haziran 1986; M. Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925),* 2 c. İst.. 1991; M. Tuncay. *Türkiye'de Sol Akımlar (1925-1936),* ist., 1992.

ZAFER TOPRAK

AMELE-İ OSMANİ CEMİYETİ

Osmanlı Amele Cemiyeti adıyla da bilinen, İstanbul'da sendikal amaçlı kurulan ilk işçi örgütü.

1890'ların ortalarında İstanbul'da Tophane fabrikaları çevresinde kuruldu. O sırada bu fabrikalarda dört binin üzerinde işçi çalışıyordu. Sekiz kişilik bir kurucu heyetle örgütlenme girişiminde bulunuldu. Avrupa'daki Jön Türklerle temasa geçildi. Gizli kuruluşu ve Abdülhamid'e karşı tavır alışı nedeniyle yarı sendikal, yarı siyasal bir dernekti. Bir yıl gibi kısa bir faaliyet süresinin ardından, kurucuları yakalandı; sürgüne gönderildi; dernek dağıldı.

Kuruculaarmm sürgünden kaçarak geri dönmesinden sonra 1901-1902'de cemiyet tekrar canlandırılmak istendi. Toplantılar düzenlendi; işçi kesiminin sorunları gündeme getirildi. Avrupa'daki sosyalist hareketle ilgili gelişmelere ilişkin bilgi ve yayınlar çevrilerek dağıtıldı. Topkapı Mezarlığında gizli bir toplantı yapıldı; alman kararlar bir bildiri şeklinde İngiliz, Fransız ve Rus sefaretleri aracılığıyla padişaha gönderildi.

Hükümet bir aralık işçi sorunlarına eğilir gözükmüşse de. dernek yöneticileri kısa süre sonra tutuklanarak tekrar sürgün edildiler. Dernek dağıldı. Kaçabilenler Amerika ve Avrupa'ya gittiler. Bunlar arasında Osmanlı sosyalist hareketinde daha sonraki dönemlerde de adı geçen Osman Abdullah ve Edhem Nejat da bulunuyordu.

Kuruculardan bazılarının aynı kişiler olmasına dayanılarak II. Meşrutiyet ertesi kurulan Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti'nin Amele-i Osmani Cemiyeti'nin uzantısı olduğu söylenir.

ZAFER TOPRAK

AMELİ HAYAT MEKTEPLERİ

Vilayet Umumi Meclisimin aldığı kararla 1925'te açılan, pratik yabancı dil ve ticaret bilgisi kazandırmaya yönelik kurs nitelikli okul. 1932'de Ameli Hayat İktisat Lisesi adını almış, 1936'da kapanmıştır.

Eskiden beri bir ticaret merkezi olagelen, ayrıca çok sayıda yabancı nüfus barındıran İstanbul'da yabancı dil öğrenimi ve ticaret bilgisi edinimi için okul açılması düşüncesi 1883-1884'te gündeme gelmişti. Bu amaçla Hariciye Nezareti'nin, Lisan Mektebi, Ticaret Nezareti'nin de Hamidiye Ticaret Mektebi adlı birer okul açtıkları bilinmektedir. Hamidiye Ticaret Mektebimin ayrıca, Fransızca öğretimine mahsus mahreç (hazırlık) sınıfı da vardı.

1914'te ise ticaretle uğraşanlara pratik bilgiler kazandırmak amacıyla serbest ticaret derslerinin verildiği bir sabah mektebi açılmıştı. İlkokul mezunlarının kabul edildiği bu kurs, ertesi yıl iki devreli rüştiye (ortaokul) düzeyinde bir okula dönüştürüldü. Sonraki yıllarda ise, lise ve yüksek düzeyde sınıfları da açıldı. Bu okul bünyesinde bir de ameli ticaret şubesi bulunuyordu. 1917'de kızlar için ameli ticaret inas şubesi de faaliyete geçti. İstanbul'u örnek alan İzmir. Samsun, Trabzon, Adana ve Ankara'da da benzeri kurs ve okullar açıldı.

Cumhuriyet'in ilanı (1923) ve Tevhid-i Tedrisat (Öğretim Birliği) Kanunu'nun yürürlüğe girmesinin (1924) ardından bu tür okullar, yerel yönetimlere bağlı oldukları için yaşama olanağı bulamayarak kapandı. 1918'de Orta Ticaret Mektebi adını almış olan İstanbul'daki okul da aynı nedenle 1924'te çalışmasına ara verdi. Fakat, İstanbul'un büyük bir ekonomi merkezi olması ve dış ticaret ilişkileri, aynı amaçlı bir okulun açılmasını gerektiriyordu. Diğer yandan, İstanbul'da işsizlik ve geçim sıkıntısı ileri düzeydeydi. İlk ve orta okuldan sonra okuma olanağı bulamayan veya öğrenimini yarım bırakan gençler için, kısa yoldan meslek ve uzmanlık edinebilecekleri kurumlara gereksinim duyulmaktaydı. Konu. aynı zamanda belediye meclisi işlevindeki Vilayet Umumi Meclisimde gündeme geldi. Ortaokullardan Fransızca derslerinin kaldırılmış olması da dikkate alınarak yeni bazı meslek ve ihtisas okulları yanında iki kız ve üç erkek ameli hayat mektebi açılması kabui edildi. Zabıta-i Belediye Memurları Mek-

tebi, Şehir Bandosu Mektebi, Hastabakıcı Mektebi'nin açılması da benzeri gerekçelerle kabul edildi.

Öngörülen beş ameli hayat mektebinden ancak ikisi, biri kızlar, diğeri erkekler için açılabildi. Vilayetin bu okullara katkısı özel idare bütçesinden "yardım" adı altında, ilkokullara, Darüşşafaka'ya, azınlık okullarına sağlanan olanaklar düzeyinde tutuldu. Fakat, daha başlangıçta Maarif Vekâleti (Milli Eğitim Bakanlığı) ile İstanbul Vilayeti arasında uzlaşmazlık doğdu. Bakanlık, Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği tüm okulların kendi örgütü içinde yer alması gerektiği görüşündeydi. Vilayet ise, vilayet bütçesinden yardım alan ilkokullarla diğer okulları örnek göstererek ameli hayat mekteplerinin de vilayete bağlı olarak çalışabileceğini ileri sürüyordu. Bu sürtüşme, okulun kapanışına değin sürmüştür.

Milli Emlak'e ait, yerleri saptanmayan iki ayrı binada öğretime açılan kız ve erkek ameli hayat mektepleri, önceki kurum gibi, pratik Fransızca ile ticaret bilgilerinden ibaret bir programa sahipti ve bir yıllıktı. Okula, ilkokul mezunları, ortaokul ve liselerden ayrılanlar ile bir yüksekokula gidemeyen lise mezunları, Darülaceze Mektebi'ni bitirenler, ayrıca taşradan ticaret mektebine girmek için gelip de giremeyenler kaydolabiliyorlardı. Kurs nitelikli okulun öğretmenleri, aylıklarını vilayet bütçesinden almaktaydılar. 1932-1933 öğretim yılında kız ve erkek okulları birleştirilerek karma öğretime geçildiği gibi öğretim süresi üç yıla çıkartıldı ve okulun adı Ameli Hayat İktisat Lisesi olarak değiştirildi. Maarif Vekâleti bu kez konuya daha da titizlikle eğildiğinden öğrenim izni onayı verilmedi. Okul 1936'da kapandı.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* V; F. R. Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964; N. Sakaoğlu. *Osmanlı Eğitim Tarihi,* İst., 1991; ay. *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi,* İst., 1992.

İSTANBUL

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ ELÇİLİĞİ BİNASI

Beyoğlu'nda, Meşrutiyet Caddesi (eski Kabristan Sokağı) üzerinde bulunan ve eskiden "Corpi Sarayı" diye tanınan eski elçilik binası.

Yakın akraba olan Corpi, Nomico ve Tubini ailelerinin ortak mülkü olan, yaklaşık 9-000 m^2'lik arsanın, Corpi ailesinin payına düşen kısmında yapılmış olan binanın sahibi Ignace Corpi'dir. Şimal Sokağı'ndan Corpi Sokağı'na kadar olan bölümde Nomico ailesinin evi bulunuyor, Corpi Sarayı ile Tepebaşı Caddesinin köşesine kadar olan yeri ise Tubini ailesi kullanıyordu. 19. yy'da, Cenova'dan Sakız Adası'na göç eden bu Katolik ailelerden Corpi ve Tubiniler Galata'da bankerlikle uğraşırken, Nomicolar, aynı yerde lokum fabrikası işletiyordu.

Daha sonraları Corpi Sarayı olarak ünlenen binanın mimarı, yine Sakızlı bir göçmen olan Giocomo Leoni'dir. 1882'de oturulabilir hale gelen binanm, inşaatına ne zaman başlandığı bilinmemektedir. Bina tamamlandıktan kısa süre sonra ev sahibi Ignace Corpi vefat etmiş, bunun üzerine aile, evi 1890'da Amerika Birleşik Devletleri'ne, elçilik binası olarak kiraya vermiştir.

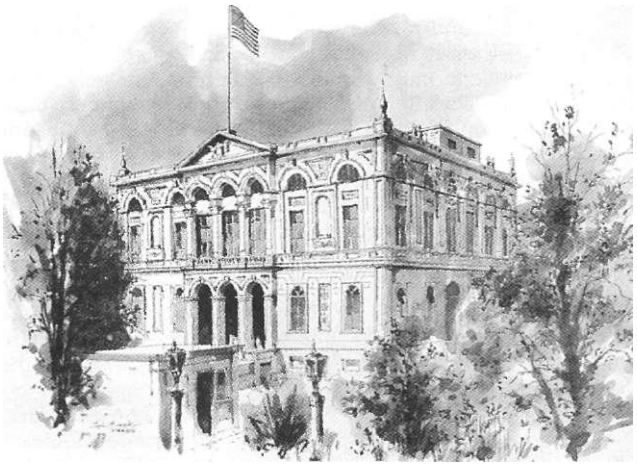

Amerika Birleşik Devletleri elçilik (bugün başkonsolosluk) binası, Işıl Özışık'ın bir resmi. *ABD İstanbul Başkonsolosluğu Arşivi*

1900'de, ortaelçi John G. A. Leishman döneminde, binanın ABD hükümetince satın alınması gündeme geldi. Uzun süren görüşmeler sonunda, 1907'de Corpi Sarayı Amerikan hükümetince satın alındı. 1937'de, elçiliğin Ankara'ya nakledilmesine kadar, elçilik binası, sonra ise konsolosluk binası olarak kullanıldı. Binanın hemen yanındaki Tubini Evi ise, bugün konsolosluğun vize bülümü olarak hizmet vermektedir.

Görkemli bir "palazzo" olarak tasarlanmış olan yapı. simetrik ve aksiyal bir kuruluşa sahiptir. Dikdörtgen planlı binanm giriş aksında öne çıkan üçlü bir kemer grubu, üstündeki alınlıkla birlikte simetri eksenini vurgulamaktadır.

Yüksek bir bodrum üzerine iki katlı kagir bir yapıdır. Sahibinin isteği doğrultusunda, binada dönemin en iyi ve değerli malzemeleri kullanılmış, bunların birçoğu da İtalya'dan getirtilmişti. Pencere ve kapı kasalarının Piemonte'den, yerlerde ve ön cephede kullanılan mermerlerin ise Carrera'dan geldiği söylenmektedir.

Giriş katı, yarım daire kemerler ve toskan sütun başlıklarıyla, neorönesans bir düzenlemeye sahiptir. Duvarlar yanda derzlendirilmiş şekilde işlenmiştir. Belirgin bir kornişle ayrılan ikinci kat, yükseltilmiş bir cepheye sahiptir. Yine yarım daire kemerli orta aksın yüksek pencerelerinin gerisinde, zengin bezemeli bir merasim salonu vardır. Bu salonun döşemesi de özel olarak yaptırılmış geometrik biçimli mermerlerle kaplıdır. Binanın yemek salonunda, doğal büyüklüklerinde resmedilmiş, bir İtalyan sanatçının yapıtı olan ünlü bir pano vardır. Giriş cephesinin iki yanındaki çift kemerlerin ortasında, heykelleri konmamış birer niş bulunmaktadır. Binanın üçüncü katı ise geri çekilerek düzenlenmiştir.

BEH2AT ÜSDİKEN-AFİFE BATUR

AMERİKAN BRİSTOL HASTANESİ

Nişantaşı Güzelbahçe Sokağı'nda yer alan özel sağlık kurumu. 1 Ağustos 1920'de Kızılhaç'ın yardımlarıyla Amerikan Yüksek Komiserliği tarafından açılan hastane Çarşıkapı'daki ahşap bir köşkte Amerikan Hastanesi adıyla hizmete girdi. Hastane I. Dünya Savaşı'nm bitiminde İstanbul'a gelen çok sayıdaki

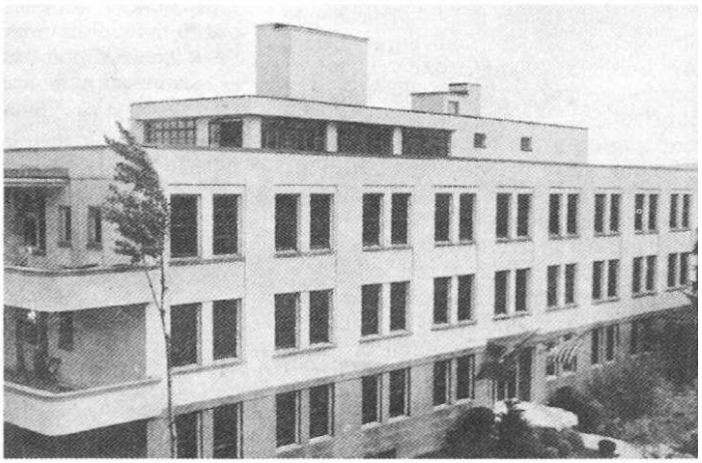

Amerikan Bristol Hastanesi'nin Nişantaşı'ndaki ana binasının 1940'lardan bir fotoğrafı. *TETTV Arşivi*

mültecinin acil sağlık ihtiyaçlarını karşılamak gayesiyle kurulmuştu. Kurucuları arasında Beyrut-Odessa deniz sahasında seyreden 50 gemilik filonun komutanı ve Amerika Birleşik Devletlerinin İstanbul'daki temsilcisi Amiral Mark L. Bristol de vardı. Amiral BristoPün 1945'te ölmesinden sonra, hastanenin gelişmesine yaptığı hizmetlere karşılık adı Amiral Bristol Hastanesi olarak değiştirildi. Daha sonra da Amerikan Bristol Hastanesi oldu.

Zamanla büyüyen hastane, 1929'da Teşvikiye'ye taşınmış ve burada 69 yatak ile faaliyetini sürdürmüştür. 1939'da ise bugünkü yerine taşınmıştır. 1928-1957 arasında başhekimlik yapan Dr. Lorrin A. Shepard'ın hastanenin gelişmesinde büyük payı vardır. 1969'da yatak sayısı 72'ye çıkarılan hastaneye 1970'te bir yoğun bakım ünitesi, 4 yeni ameliyathane eklenmiş ve bir de modern radyoloji servisi kurulmuştur. 1977'de 2 kat ilave edilerek yatak sayısı 110'a çıkarılmıştır. 1988'de ise 10 katlı yeni bir poliklinik binasının açılmasıyla hastane artık ayakta tedavi ve koruyucu hekimlik hizmetleri de veren bir tıp merkezi niteliğini kazanmıştır. 1990da yoğun bakım ünitesinin tamamlanmasıyla yatak kapasitesi 125e ulaşmıştır. Amiral Bristol Hemşirelik Okulu(->) hastaneye bağlı olarak çalışan bir diğer kuruluştur.

İSTANBUL

AMERİKAN LİSAN VE TİCARET DERSHANESİ

bak. YMCA

AMERİKAN ROBERT LİSESİ

1863'te kurulan Robert Kolej(->) ve 1871'de faaliyete geçen Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nin(->) devamı olan karma lise.

1971'de Arnavutköy Amerikan Kız Koleji ile Robert Kolej birleşti ve karma eğitime geçti. Robert Kolej'in yüksek kısmı, Bebek'teki kampusta kurulan ve bir devlet üniversitesi olan Boğaziçi Üniversitesi'ne devredildi. Orta-lise eğitimi veren okulun adı Özel İstanbul Amerikan Robert Lisesi oldu.

Okul Milli Eğitim Bakanlığımın denetimi altında öğretim faaliyetini sürdürmektedir. Son yıllarda Hisar Vakfından, mezunlarından ve hükümetin bina yapımı ve onarımı için sağladığı destekten, gitgide artan ölçülerde yararlanmaktadır. Okul ücretlerinden elde edilen gelir, 1993-1994 yılı tahminlerine göre işletme giderlerinin yüzde 35'ini karşılamaktadır. Bağışlar yüzde 5. mali yatırım gelirleri yüzde **26**'dır. Mali desteğin önemli bir kesimi ABD'deki vakfedilen mal varlığından sağlanmaktadır. Günümüzde çok tercih gören bir ortaöğretim kurumudur.

Robert Lisesi'nin kütüphanesi Türkiye'deki ortaöğretim birimlerinde bulunan en iyi kütüphanedir. Çağdaş iletişim ve bilgi teknolojisiyle ve Amerikalı personeliyle etkin bir başvuru kaynağı oluşturmaktadır. Görsel-işitsel merkezi öğrencilere geniş olanaklar sunmaktadır. Mezunlarının Bizim Tepe diye bilinen bir dernek mekânı vardır.

İSTANBUL

AMİGOLUK

Spor karşılaşmalarında tribünlerin renkli simaları; kitleleri yöneten kişiler. İspanyolca ve Portekizcede "arkadaş" anlamına gelen "amigo" adıyla tanındılar. 1940'lı yılların başlarında; Fenerbahçe tribünlerinde Babahindi Süha(->) ile başlayan amigoluk gittikçe yaygınlaşarak günümüze kadar geldi. Galatasaray tribünlerinde Karmcaezmez Şevki(->) ve Aslan; Beşiktaş tribünlerinde Kafa Sabahattin ve Orhan; Fenerbahçe tribünlerinde Amigo Çetin ve Feriköy maçlarında Apartman Mustafa; basketbol maçlarında İTÜ'lü yüksek mühendis Mehmet Ali Denli, milli maçlarda da "Milli Amigo Birol" içlerinde en ünlüleri olarak tanınırlar. Ayrıca bir mobilya mağazası sahibi olan Vecdi Teker de tribünleri kendi eliyle yazdığı koskoca bez dövizlerle donatarak "Paşalı Birol" olarak ün yaptı. Takım amigolarının zaman zaman birbirlerine çiçekler vermek suretiyle dostluk gösterilerinde bulunduklarına da rastlanır.

CEM ATABEYOĞLU

ÂMİN ALAYI

İstanbul'da Cumhuriyetten önce çocukların ilkokula başladıkları gün yapılan özel tören. Bed-i besmele cemiyeti de denmiştir. Hazırlık, Eyüb Sultan ziyareti, alay ve ziyafet etkinliklerini içerirdi. Kısaca âmin de denen bu halk geleneğinin amacı, çocukları okumaya heves-

BİR ÂMİN ALAYI İLÂHİSİ

Ey garip bülbül, diyarm kandedir
Bir haber ver gülizarm kandedir
Sen bu ilde kimseye yar olmadın
Var senin elbette yarin kandedir
âmin

Arttı günden güne feryadın senin
Ah u figan oldu mutadın senin
Aşk içinde kimdir üstadm senin
O senin sabr u kararın kandedir
âmin

Bir enisin yok aceb hayrettesin
Rahatı terk eyleyip mihnettesin
Gece gündüz bilmeyip hayrettesin
Ya senin leyi u neharin kandedir
âmin

Gökte uçarken yere indirdiler
Çar anasır bendlerine urdular
Senin adın Niyazi koydular
Şol ezelden itibarın kandedir âmin

Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı,* İst.. 1992. s. 44-45

lendirmek, aileleri, kendi çocuklarını okula göndermeye teşvik etmekti. İstanbul çocuklarının yaşamında, sünnetten sonra en unutulmaz anıyı oluştururdu. Kentin zengin ve soylu ailelerinin geleneksleştirdiği âmin alayını, yoksul kesim yapamaz veya dua ile geçiştirirdi. İstanbul'a özgü bu tören, görenekle başka büyük kentlere de yayılmıştı.

İstanbul'da, Tanzimat'tan önce de âmin alayı geleneği vardı. Fakat kurgusu ile toplumu etkileyici bir programa kavuşması, 19- yy m ikinci yarısında okumanın değer kazanması sürecindedir. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) açılan özel okullar da daha çok öğrenci çekebilmek için, önceleri eğitimin hayırlı olmasına dönük bir dua töreni ile türbe ziyareti yalmlığmdaki bu töreni ilginç bir alay haline getirmişlerdir.

Âminin ilk aşamasında evde temizlik ve bayram hazırlığı yapılırdı. Ziyafet için günlerce önceden kumanyalar alınır, aşçı kadınlar tutulur, davet edileceklere haberler gönderilirdi. Ailenin kadm bireyleri okula başlayacak çocuğu hamama götürürlerdi. Bir erkek çocuk için bu. onun annesi, teyzesi, halası, ablaları ile son kez kadın hamamına gidişiydi. Bu nedenle hamamda natırlar tarafından çocuğa türlü gösteriler sergilenir, göbek atılırdı. İkinci aşama çarşıya çıkmaktı. Hayatta ise büyükanne, hanımanne, cicianne, dadı, kalfa... ile Mahmutpaşa Çarşısı'na, Kapalıçarşı'ya gidilir. Kapamacdar'dan kız veya erkek çocuğa, uygun giysiler alınırdı. Hilâli gömlek, ipek mintan, kalçın, kaloş potin, mavi püsküllü fes... bunlardandı.

Kesenin ağzını açanlar, kuyumcuya uğrar sorguç, nazarlık iğne beğenirler, fesin ortasına nazarlık, yanlarına sorguç iğne takarlardı. Kitapçılardan elifba cüzü, supara, nihale, cüz kesesi; Tahtakale'den de rahle alınırdı. Atlas minder çoğu kez evde hazırlanırdı. Çocuğun boynuna lahuri şal bağlama âdeti de vardı. Üçüncü gün, çocuk yeni giysisi ile türbe ziyaretine götürülürdü. İstanbul tarafında oturanlar için bu ziyaret Eyüb Sultan'a yapılırdı. Çocuk, türbenin hacet penceresine alnım dayar, büyükleri de dua ederlerdi. Türbe ziyareti sabahleyin yapılmışsa öğleden sonra veya ertesi gün asıl âmin alayı başlardı.

Zengin rical çocukları için düzenlenen bir âmin alayının programı şöyleydi: Çocuğun başlayacağı sıbyan mektebinin hocasına haber verilir, okuldan veya dışarıdan bir ilahiciler ekibiyle anlaşılır, midilli ya da bir fayton temin edilirdi. Mektebin hocası, öğrencilerine ertesi gün âmin alayı olacağını bildirerek temiz giyimli gelmelerini söylerdi. Perşembe veya pazartesi günü yapılan töreni, denk düşerse kandil günleri yapmaktan hayır beklenirdi. O gün sabah çocuk hazırlanır, kız ise başörtüsüne bir iğne iliştirirdi. Sonra çocuğun boynundan aşağıya hamaylı olarak sırma işlemeli cüz kesesi sarkıtılır, evin cumbasına, saçağına, kapısına bayraklar, renkli

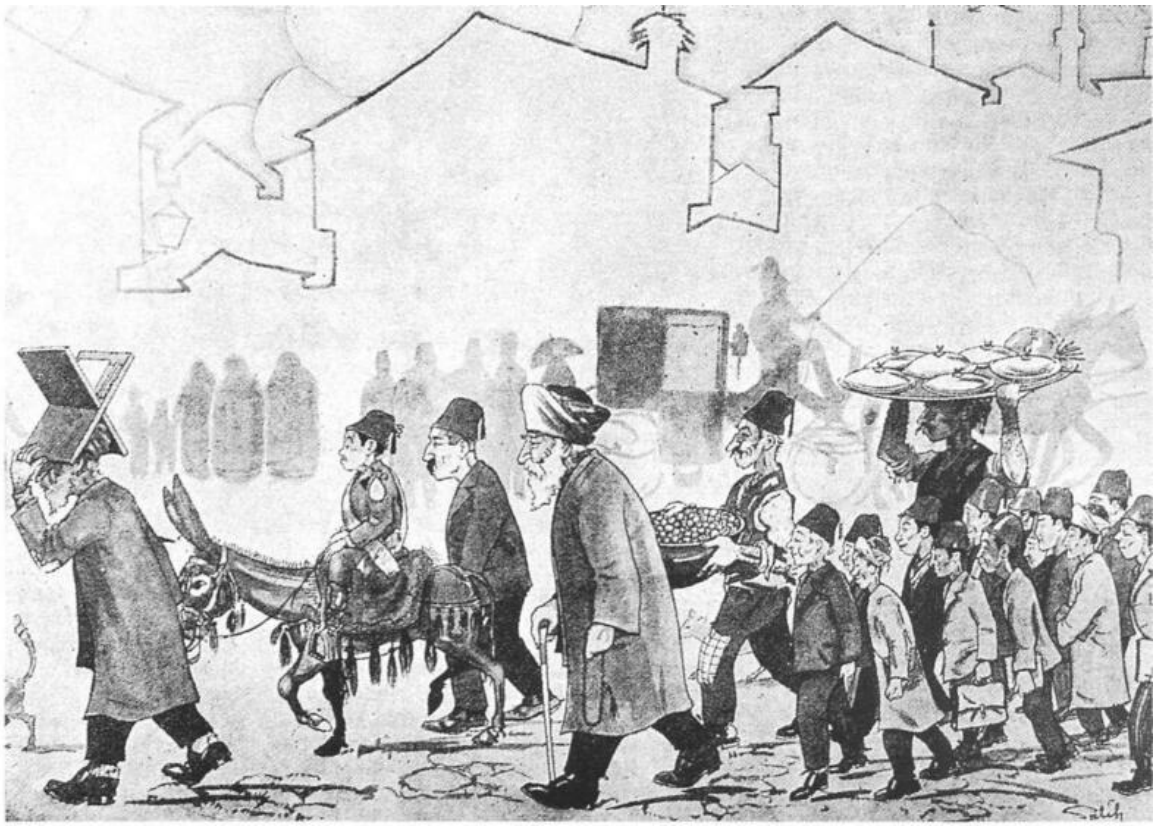

Karikatürist Salih'in (Erimez) fırçasıyla bir âmin alayı. *Karikatür*, c. 3, no. 71, s. 18

kumaşlardan askılar, işkembe fenerler asılırdı. Yine fenerler, askılar ile süslenmiş fayton ya da kırmızı kolanlı, yeşil altlıklı, siyah eyerli midilli kapıya getirilirdi. Tüm bunlar, bir kalabalığın toplanması, çocuğun da kendisi için yapılanları görüp çok önemli bir işe başlamakta olduğu inancıyla okul yaşamına ısınması içindi. Diğer taraftan hoca, kalfalar ve öğrenciler, önlerinde ilahici grup ve âminciler olduğu halde ikişerli sıralarla okuldan hareket ederler, yol boyunca ilahiler okuyarak eve yönelirlerdi. Âmin alayı sokağın başından gözükünce, çocuk dualarla dış kapının önüne çıkartılır, mahalle bekçisi tarafından midilliye veya arabaya bindirilirdi. Arabada yanma, karşısına mektebe başlayacak bir akraba, komşu çocuğu veya giydirilmiş bir yetim, çocuğun lalası, dadısı binerlerdi. En önde, kadife veya atlas yastık ile üstündeki elifbayı taşıyan, onun arkasında mavi atlas kaplı minder ile bağa veya sedef işli rahleyi götüren, sonra midilli veya arabaya binmiş çocuk, daha sonra hoca, ilahicibaşı, ilahiciler, âminciler, çocuğun babası, akrabaları ve mahalle halkından katılanlar sıralanırdı. Bu kortej, evin çevresindeki sokakları, varsa yakındaki çarşıyı, meydanı dolaşarak en uzun yoldan ve ağır ağır, arada âminler için durarak ilerlerdi. İzleyen kalabalık da giderek artardı. Ayrıca sokak kapılarına koşanlar, pencerelerden, şahnişinlerden sarkanlar, dükkân tezgâhlarının önüne çıkanlar alayı izlerlerdi. Halk arasında, âmin alayına meleklerin de katıldığı inancı yaygındı. Bu nedenle yaşlılar, hastalıklılar, sakatlar, şifa bulmak umuduyla sokağa çıkıp kalabalığa sürtünürlerdi. Fakat asıl, okula başlayan çocuk, kişiliğinin değerini, toplumun kendisine verdiği değeri bu mizansen içinde kavrar, belki de ilk kez sorumluluk duyardı.

Dolaşma sırasında ilahilerin okunuş sırası vardı. Çocuk evinin kapısına çıkınca, *"Tövbe edelim zenbimize/Tövbe illallah ya Allah / Lütfunla bize merhamet eyle/ Aman Allah ya Allah"* ilahisi okunur: âminciler hep bir ağızdan "Âmin! Âmin!.." derlerdi. Yol boyunca, *"Gel vücudun âteş-i aşk-ı Habibullah 'a yak / Çeşm-i kalbi ol ziyâde fethedip Mevlâ 'ya bak/ Sinen içre nûr-ı zikr ile uyandırır bir çerâğ / ol çerâğın şû İesiyle görüne didâr-ı Hak* "dizeleri yinelenir, arada, *"Allah Allah uludur / Emrin tutan kuludur..."* veya Niyazî-i Mısrî'den bir başka ilahi okunurdu. Sık sık durulup dua edilirdi. Varlıklı aileler âmin töreni için İstanbul'un en tanınmış ilahicilerini çağırırlardı. Evin kapısına dönüldüğünde mektep gülbankı okunurdu. Hoca. gülbanktan sonra uzunca bir dua eder, mektep cemiyeti için eve girilirdi. Bu cemiyete semtin yaşlıları, davetliler de katılırlar, sofada veya selamlık başodasmda hoca ortaya oturur, önüne rahle ve minder konur, çocuk hocanın elini öpüp iznini aldıktan sonra mindere diz çöker ve ilk dersi orada alırdı. Bu ders "besmele" okumak ve "elif" (Arap alfabesinin ilk harfi), demekten ibaretti. Hoca bundan sonra, eğitim-öğretimin güzel başlayıp kolay ve başarılı gitmesi dileğini içeren "Rabbi yessir" duasını okurdu. Evdeki bu derse "bed-i besmele" denirdi. Sonra sofralar kurulup yemekler, tatlılar yenir, topluluk dağılırdı. Ertesi gün çocuk lalasının elinden tutarak okula gitmeye başlar veya özel hoca konağa gelerek derslere devam edilirdi.

Âmin alayının daha kısa programlısı, mektebe başlama cemiyeti adıyla yapılırdı. O gün çocuk, bir arabaya veya midilliye bindirilir;, mektebin bevvabı (kapıcı), başında rahle, minder, omzunda, kendisine hediye edilen mintanlık kumaş bağlı olduğu halde, önde yürür, başkamı, ilahici çocuklar, âminciler ile doğru mektebe gidilirdi. Alay okula gelince burada, ilahicibaşı çocuk, gülbank çekerdi. Bütün çocuklar da bir ağızdan "huu!" derlerdi. Öğrenciler içeri girerlerken mektep kalfası ile bevvab çocuğun elinden tutup hocanın önüne götürürler, rahlesi, minderi konur, cüz kesesinden elifbası çıkartılırdı. Hoca, "elifi gösterir, "Bugünkü dersin bu. Unutursan kulağını çekerim!" derdi.

IL Abdülhamid döneminde âmin alayı dualarına bir de kendisi için dua katılmıştı: *"Ey şebriyâr-i pür kerem/Ey padişah-ı muhterem/Tahtında ol dâim hurrem/Eypadişah-ı muhterem."*

Tarikat şeyhlerinin ve mensuplarının çocukları için yapılan âmin alaylarına şeyhin izniyle dergâh veya tekkenin dervişleri, önlerinde tarikat sancakları, kudüm, ney, halile, mazhar çalarak, zikir çekerek nevbe (ayin) tertibine katılırlardı. Sıradan ahalinin çocukları için âmin alayı söz konusu değildi. Baba,

elinden tuttuğu çocuğunu hocaya götürüp "Eti senin kemiği benim!" derdi. Bu nedenle âmin alayı bir tür ayrıcalık gösterisiydi de. Böyle görkemli törenle okula başlayan çocukların öğrenciler arasında, hattâ hocanın ve kalfaların katında daha ilk günden ağırlıkları olurdu. Osmanlı sarayında âmin alayının yalnızca bed-i besmele cemiyeti yapılırdı. Çünkü şehzadelerin saraydan çıkartılıp dolaştırılmaları hanedan yasalarına aykırı olduğu gibi, okumaları da sarayın şehzadegân mektebinde özel eğitimle olurdu.

Bibi. *Tarih-i Raşid,* V, 320 vd; Ahmed Rasim, *Falaka,* İst., 1987, s. 33 vd-, Ergin, *Maarif Tarihi,* I, 77 vd; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, 58 vd; M. Ş. ÜİkütaşIr, "Âmin Alayı", *Islâm-Türk Ansiklopedisi,* I, İst., 1941, s. 786 vd; *İSTA,* II, 783 vd; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1992, s. 43 vd; H. Kodaman, "Âmin Alayları", *Yedigün.* no. 398 (22 Teşrinievvel 1940).

NECDET SAKAOGLU

Amiral Bristol Hemşirelik Okulu'nun 1924-1925 dönemi personel ve öğrencileri.
The Ameıican Hospital ofConstantinople. Announcement 1924-25, Instruction for Nurses, İst.. 1924
Gökhan Akçura koleksiyonu

ÂMİNE HATUN CAMÜ

bak. KARTALTEPE CAMİİ

AMİRAL BRİSTOL HASTANESİ

bak. AMERİKAN BRİSTOL HASTANESİ

AMİRAL BRİSTOL HEMŞİRELİK OKULU

Nişantaşı'nda Güzelbahçe Sokağımda Amerikan Bristol Hastanesi içindeki "özel yabancı okulu" statülü sağlık eğitimi kurumu. 1992'de uygulamaya konan programdan önceki adı Özel Amiral Bristol Sağlık Meslek Lisesi'ydi. Türkiye'de ve İstanbul'da hemşirelik eğitimi alanında ilk meslek okuludur.

Amiral Bristol Hemşire Mektebinin (Amiral Bristol School of Nursing) adı ile ilk açılışı Çarşıkapı'da kiralanan bir konakta 20 Mayıs 1920 tarihindedir. İşgal edilen İstanbul'a gelen İtilaf devletleri askerlerinin tedavisi için kentte yeterli sağlık kuruluşlarının ve elemanlarının bulunmaması nedeniyle bir hastane ve hemşire okulu açılması girişimine öncülüğü Amerikan Yüksek Komiseri ve Donanma Komutanı Amiral Mark Bristol yapmış, bu nedenle kurulan okula onun adı verilmişti. Oluşturulan komitenin çalışmaları iki ay sürmüş ve okulun hizmete girmesi 20 Ağustos 1920'de gerçekleşmişti.

2,5 yıl süreli olan Hemşire Mektebi 1923'te ilk 5 mezununu verdi. İşgalden sonra da İstanbul'daki faaliyetini sürdüren okul, 1925'ten itibaren her yıl 25 öğrenci alarak 4 yıllık öğrenim süresi itibarıyla 100 mevcutlu, "hususi ecnebi mektebi" statüsü elde etti. 1928'de Amerikan Hastanesi ile birlikte Nişantaşı'ndaki Bedreddin Bey Apartmam'na (şimdi aynı yerde Nişantaşı Rüştü Uzel Kız Enstitüsü vardır) taşındı. 1929'da öğretim süresi 3 yıl oldu.

1950'de yatılı olarak Amerikan Bristol Hastanesi içinde faaliyetini sürdürmeye devam eden okulun yeni açılışı 4 Ekim 1950 tarihindedir. Bu yeni dönemde hastanenin ve okulun geliştirilmesini Amerika Birleşik Devletleri hükümeti üstlenmiştir. Bununla birlikte dershane statüsü yerine gerçek anlamda okul statüsünü ancak 1957'de xMaarif Vekâletimin onayı ile kazanabilmiş, 4 yıl öğrenim süreli Hemşire Sağlık Koleji olmuştur. 16 Şubat 1976 tarihinde ise yine Milli Eğitim Bakanlığımın onayı ile adı Amiral Bristol Özel Hemşirelik Lisesi oldu. 1981'de benzeri okullar için öngörülen ad standardı gereği bu kuruma da Amiral Bristol Özel Hemşire Meslek Lisesi adı verildi. 1982'de ikinci bir değişiklikle de Amiral Bristol Sağlık Meslek Lisesi adı uygun görüldü.

1992-1993 öğretim yılından itibaren de yeni bir program değişikliği yapılarak bu tarihe kadar ortaokul mezunu kız öğrencilerin smavla ve yatılı olarak alındığı okul, lise mezunlarının yine sınavla alındığı bir meslek okulu konumuna getirildi. 2 yıl süreli "hemşirelikte tamamlama programımın uygulandığı okulda, Amerikan Bristol Hastanesi'ndeki ileri tıp teknolojisinden de yararlanılarak mesleki konular yanında her türlü uygulamaya ve staj tekniklerine de yer verilmektedir.

1992-1993 öğretim yılma kadar okuldan, 70 yılda toplam 850 hemşire yetişmiş bulunmaktadır. 1990'a kadar okulun müdürü ABD tarafından, Türk müdür başyardımcısı ise TC Milli Eğitim Bakanlığı'nca atanmakta iken 1990'da ayrılan Amerikalı müdür yerine, bu okulda uzun yıllardan beri hizmet veren Türk Müdür Başyardımcısı Gülsevim Çeviker, ABD tarafından müdürlüğe atanmış bulunmaktadır.

KUTLUAY ERDOĞAN

AMİRALIK

"Amira" kelimesi Arapça "âmir"den gelmektedir. Genellikle yüksek devlet görevlisi Ermenilere ve bu meyanda sarraflar, barutçubaşılar. hassa mimarları, darphane eminleri bu unvana sahip olmuşlardır.

Eski yüzyıllarda "amira" kelimesi "amir" şeklinde de kullanılmıştır. Örnek olarak Fatih Sultan Mehmed'in hekimi Amir Dovlat gösterilebilir.

İstanbul'da şimdiye kadar bilinen ilk amira, Eğinli Hammoğlu Kololentz Kirkor'dur ki, adı 1758'de ölen oğlu Hovhannes'in Balıklı Ermeni Mezarlığı'nda bulunan mezar taşı kitabesinde kayıtlıdır.

Bu unvanı taşıyanlar arasında, Harutyun Bezciyan (Kazaz Amira), Mıgırdiç Cezayirliyan, Mikayel Pişmişyan, Hovhannes Serveryan, Hovhannes Dadyan, Boğos Dadyan, Krikor ve Garabed Balyan, Harutyun Yerganyan, Garabed Aznavuryan, Kevork Çarazlıyan, Misak Misakyan, Maksud Sarimyan kaydedilebilir. Son amira ise, Midhat Paşa'nın sağ kolu olan Kevork Papazyan'dır (Bahçevanoğlu).

Amiralar Ermeni Patrikhanesi'nin ve kiliselerinin yönetiminde önemli rol oynamışlardır.

Bibi. H. K. Mırmıryan, *Hin Örer u Ayt Örerim Hay Medzadunneri 1550-1870* (Eski Günler ve o Günlerin Ermeni Zenginleri 1550-1870), Venedik, 1901; P. Keçyan, *Badmutyun Surp Pırgçi Hivantanotsin Hayots* (Surp Pırgiç Ermeni Hastahanesi Tarihi), İst., 1887; K. Pamukciyan, "Agıntzi Hin Kertasdanner U Temker" (Eğinli Eski Aileler ve Simalar), (yayımlanmamış çalışma); T. Azadyan. *Ağırı (Eğin).* İst., 1956.

KEVORK PAMUKCİYAN
VAĞARŞAG SEROPYAN

AMİRUTZES, GEORGİOS

(1400, Trebizond [bugün Trabzon] - 1475 ?, İstanbul) Bizans soyundan gelme filozof, dinbilimci ve yazar. Trebizondün Osmanlılar tarafından fethinden (Ağustos 1461) sonra Edirne'ye, ardından İstanbul'a giderek, II. Mehmed'in (Fatih)(->) yakın çevresine girdi ve ona hocalık yaptı.

Adı Türkçede "emircik" anlamına gelen Amirutzes'e ilk kez, Ferrara-Floransa'da toplanan dini konsile katılan Bizanslı delegelerin danışmanı olarak rastlanır. Amirutzes, bu toplantıda, Kiliselerin Birleşmesi(~») doktrinini desteklediyse de daha sonraları, XI. Konstantinosün kardeşi olan Mora Prensi despot Demetrios'a yazdığı mektupta, bu konudaki tavrını değiştirdiğini beyan etti. Bu tutumu, bazı çağdaşları tarafından kararsız karakterine bir kanıt olarak gösterilmişse de, kimi tarihçiler, birlik karşıtı bu mektubun, Amirutzes'e affedilmesine karşı çıkarlar.

Trebizond'da hüküm süren son Rum imparatorunun elçisi olarak 1447'de Cenova'ya gönderilen Amirutzes, 1458-146i arasında İmparator I. David Komnenos'a "protovestiarios" ve son "megas logothetes" olarak hizmet etti. Trebizond'un 1461'de Osmanlılar tarafından kuşatılması sırasında, kentin düşmesinde Amirutzes'in ihanetinin rol oynadığı ileri sürülmüştür. Bazı tarihçilere göre savunma önlemlerini sabote ederek, halkın cesaretini kırmasıyla, kentin kaderini tayin etmiştir. Yaşamı boyunca Osmanlılara ve İslamiyete yakınlık duyan Amirutzes'in bu davranışlarında, anne tarafından, Fatih Sultan Mehmed'in veziri Mahmud Paşa ile akraba olmasının etkisi muhtemeldir. Gerçekten de, Mahmud Paşa'nın annesi Trebizondlu bir Rum olup, aynı zamanda Amirutzes'in annesinin kuzenidir. "Türksever'liği çağdaşlarmca içten görülmemiş olan Amirutzes, bu yardımlarının ödülünü, kentin zaptından sonra kendisinin ve iki oğlunun yaşamlarının bağışlanmasıyla aldı. Tüm imparatorluk ailesi yok edildiği halde, Amirutzes yakınlarıyla birlikte, o sıralar Edirne'de dinlenen Fatih Sultan Mehmed'in yanına gitti, onun güvenini kazandı ve sultanın yakın çevresine girmeyi başardı. Kendisi hiçbir zaman İslamiyeti kabul etmediyse de, Mehmed ve İskender adını verdiği iki oğlunu bu inanca uygun olarak yetiştirdi.

Bilime, teolojiye ve özellikle felsefeye yakın ilgi duyan Fatih Sultan Mehmed'in hocalarından biri olarak, onunla stoacılık, Aristoculuk (daha doğrusu neoplatonculuk) üzerine derin tartışmalara giren Amirutzes, özellikle İslamiyet ve Hıristiyanlık üzerine, o günler için oldukça sıradışı kabul edilen görüşlerini padişahla paylaşıyordu. 1465 yazında, Fatih coğrafyaya merak sardı ve Amirutzes'in rehberliğinde İskenderiyeli ünlü matematikçi ve astronom Ptolemaios'un (ö. 145) coğrafya kitapları, harita ve diyagramları üzerinde çalışmaya başladı. Amirutzes, Ptolemaios'un harita ve planlarını karşılaştırıp bir araya getirdi ve sultan için tek bir dünya haritası hazırladı. Bu haritadaki ülke, kent ve kasaba isimleri Amirutzes'in oğullarından biri tarafından Arap harfleriyle haritaya eklendi. Ptolemaios'un ölümünden sonra defalarca Latinceye çevrilen ünlü eseri *Almagesfe* ilgi duyan Fatih Sultan Mehmed'e bu çalışmalarda yardımcı olan bir diğer felsefeci de yine Trebizondlu olan Georgios Trapezuntios'tur (d. 1395). Amirutzes'in tersine, Aristo ve Platon karşıtı olan bu soylu, Amirutzes'in teşviki ile *Ahnagesfi* Grekçeye çevirerek Fatih'e sunmuş olan kişidir.

Çabaları padişah tarafından büyük övgülerle ödüllendirilen Amirutzesler, çeşitli para ve unvanlar vaat edilerek haritanın metnini Arapçaya çevirme görevini aldılar. Çevirinin iki kopyası günümüze dek ulaşmıştır. Bundan bir süre sonra, üç Amirutzes'in de adına pek rastlanmaz. Muhtemelen Mehmed Amirutzes'in. o sıralarda patrik olmaya hazırlanan III. Máximos'a başvurarak, Fatih Sultan Mehmed için Hıristiyanlığı tanıtan bir eser yazmasını talep ettiği söylenir. Yine Mehmed Amirutzes'e, sultan için İncil'in Arapça bir tercümesinin sipariş edildiği söylenmekle beraber bu tercüme günümüze ulaşmamıştır.

Bazı kaynaklara göre, 1475'te zar atarken geçirdiği bir kalp krizinde yaşamını yitiren Georgios Amirutzes, çağına göre yetkin bir insan ve felsefeci idi. Kendisinden kalan az sayıdaki elyazması arasmda, Fatih Sultan Mehmed ile yaptığı sohbet ve tartışmalara dair yazılar, sultan için kaleme aldığı methiyeler ve çağdaşı olan Bessarion ve T. Agallianos(->) gibi yazarlara yazdığı mektuplar vardır.

Bibi. F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time,* Princeton. 1978, s. 195. 196. 230, 246-248

AYŞE HÜR

AMORİON HANEDANI

820'den 867'ye kadar iktidarda kalan Bizans ailesi. Frigya Hanedanı olarak da tanınır. Adını ailenin kurucusu II. Mihael'in doğum yeri olan Amorion'dan (bugünkü Afyon-Emirdağ yakınlarında Hisar kasabası) alır. Hanedanın diğer ünlü üyeleri Teofilos(->), onun karısı Teodora(->) ve III. Mihael'dir(->). Amorion Hanedanı, zamanında meydana gelen önemli dini olaylardaki rolü ile tanınır. Teodora. II. Mihael'in hoşgörüsü ve Teofilus'un desteği ile İkonoklasma(-0 hareketine son verdi. Hanedanın son üyesi III. Mihael ise. Patrik Fotiosün seçimi sırasında Roma Kilisesi'nden ayrı bir yol tutarak hizipçilik yaptı. Ayrıca filozof Konstantin ve Bulgar Boris'in vaftizciliğini destekleyerek, Slavların Bizans kültürüne girmesine yardımcı oldu.

Amorion Hanedanı, dünyevi öğretilerin canlanması için de çaba gösterdi ve Teoktistos, Kayzer Bardas gibi siyasal kişiliklere, matematikçi Leon(->) gibi bilim adamlarına destek verdi. Hanedan zamanında, Araplar Girit'i, Sicilya'yı ve Güney İtalya'nın diğer bölgelerini işgal ettiler. Fakat Arapların zaferi uzun erimli olmadı ve özellikle III. Mihael döneminde (842-867) saldıran değil savunmaya gecen taraf oldular.

AYŞE HÜR

AMPİR ÜSLUBU

Napolyon yönetimi sırasında Fransa'da ortaya çıkan bir tür neoklasik üslup, sanat tarihinde ampir (empire) üslubu olarak tanınır. İtalya ve Mısır'ın fethinden sonra Napolyonün bir imparatorluk üslubu yaratmak isteğini karşılamak üzere geliştirilmiştir. Ampir üslubunun Fransa'da etkin olduğu süre 1800-1830 yıllarıdır; ancak, Fransa dışındaki ülkeleri de etkisi altına aldıktan sonra bu ülkelerde daha uzun bir süre varlığını korumuştur. Özellikle Osmanlı İmparatorluğumda 20. yy'ın başlarına kadar izlerini sürdürdüğü görülür. Genel bir dönem üslubu olarak yaşamasa bile, yüzyılın sonlarında beliren seçmeci (eklektik) üslup içinde ampir üslubuna özgü bezeme öğeleri kullanılmaya devam etmiştir. Ampir üslubunda Antik Yunan ve Roma biçimleri yalmlaştırılmıştır. Bezeme kendinden önceki barok ve rokoko üsluplarına göre daha sınırlı kullanılmıştır, öğeler birbirlerinden ayrı, tek tek işlenmiştir ve simgesel öğeler seçilmiştir.

Fransa'da barok dönemden gerçek ampir üslubuna geçiş birden olmamıştır. Geçişte, bir ara üslup olarak, direktuvar üslubu (1790-1800) vardır. Doğadan, hafiflikten uzaklaşma ve klasisizme dönüş bu dönemde başlar. Sanat yine bir araçtır; istek imparatoru ve imparatorluğu yüceltmektir. Bunun sonucunda yüce, ulu, sonsuzluk, ölümsüzlük gibi kavramları vurgulayacak bir anlatım diline gereksinim doğmuştur. Aranan "asil yalınlık, sakin yücelik'tir. Duygusallık ve ince espriden uzaklaşan direktuvar üslubu giderek kısa zamanda ampir üslubunun olgunlaşmasına zemin oluşturur. Yatay ve düşey öğeler arasında görsel denge, taşıyanla taşman arasmda strüktürel denge, boşlukların azalıp dolulukların çoğalması, dolgu duvarın tanımlanması, hacimsel olanın vurgulanması ampir üslubunun etkisini belirleyen niteliklerdir. Tüm bu nitelikler baroğa karşıt bir üslubun araçlarıdır. Ra-

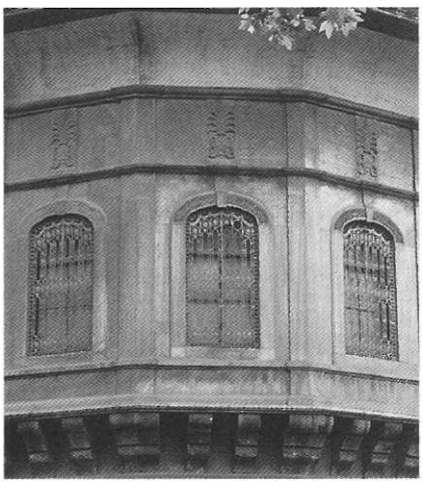

Ampir üslubundaki Alay Köşkü'nün cephesinden bir ayrıntı.
Afife Baîur

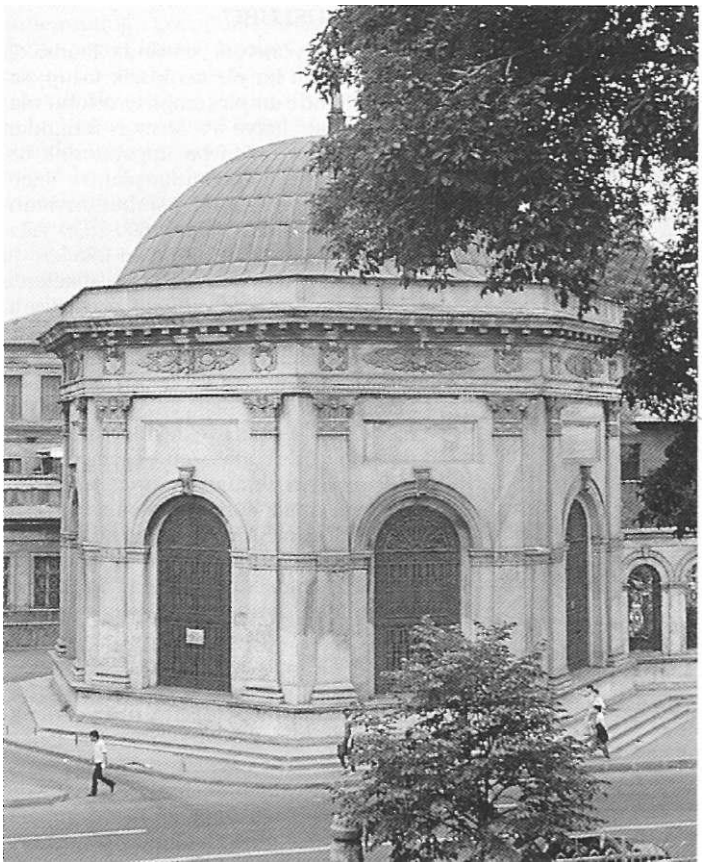

Osmanlı mimarlığındaki ampir üslup kullanımının en başarılı örneklerinden olan II. Mahmud Türbesi, 1840. *Afife Battır*

hatlık, samimilik, gerçekdışılık ve düşsel tasarım bırakılmıştır.

Fransa'da direktuvar üslubuna özgü yapıt sınırlıdır. Yapılar ya yok olmuş ya da zamanla değişime uğramıştır. Yuvarlak kemer, madalyon çevresinde ışınsal çizgiler, üçgen alınlık, simetri, yüzeysel tasarım, kanatlı zafer alegorileri direktuvar döneminin cephe anlayışını biçimlendiren asal öğelerdir. Ampirde bu öğeler daha da gelişir. Cephede Fransız ve İtalyan Rönesansı'ndan alınma antik alınlıklar, pilastrlar ve kolonadlar Madeleine kilise mimarlığına örnek olmuştur. Ampir, mermer yerine yerel taş kullanımıyla malzeme açısından antikten ayrılır. Antik Yunan ve Roma sütun ve başlıkları, yuvarlak kemer, üçgen alınlık, yalın silmeler dışında Mısır mimarlığı da algılanma alanıdır. Bu uygarlıkların bezeme örgeleri bir arada kullanılmıştır. Bezeme örgeleri utku kavramını vurgularlar. Askerlikle ilgili biçimler, özellikle Fransız devrimcilerinin yakalarına taktıkları rozet, kargı, top, meşale gibi öğeler ampir üslubunun bezeme öğeleri olmuştur. Bunların yanısıra gülbezek, aylama askı, defne dalı, baklava gibi biçimler de bezeme programında yer alır.

Ampir üslubu mimarlık dışında mobilya sanatına da belirgin bir değişiklik getirmiştir. Mobilyada maun yerine karaağaç, akağaç ve limon kullanılır. Yuvarlak ya da sekizgen üç ayaklı masaları antik çağdan gelen öğeler bezer.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ampir üslubu II. Mahmud döneminde başlar. II. Mahmud dönemi. 18. yy'da başlayan Batılılaşma sürecinin yeni bir aşamasıdır. Bu süre içinde, ampir üslubu, Fransa ile sürdürülen siyasal ilişkilere koşut olarak, çeşitli sanatlara yansır.

Osmanlı sanatında ampir üslubu çok değişik biçimlenmiştir. Barok ve rokoko üsluplar devam ederken, bir grup yapıda ampir üslubu birlikte uygulanmaya başlamıştır. Nakşıdil Sultan Türbesi (1818), Nusretiye Camii (1823-1826), Dolmabahçe Camii (1853), Ortaköy Camii (1853) bu tür bir birlikteliği sergilerler. Kimi örnekler ise. özellikle konut mimarlığında, barok motiflerle yerli gelenekler ampir bezemeyle birlikte kullanılarak çok değişik bir üslup geliştirirler. Kimi örnekler de, ampir üslubunun gerçek karakterini, başka bir deyişle, yalınlığını ve formel yaklaşımını yakalamışlardır. Alay Köşkü (1810), Çevri Kalfa Sıbyan Mektebi (1820), II. Mahmud Türbesi ve Sebili (1840) Osmanlı mimarlığına özgü saf ampir üslubunu yansıtan başarılı örneklerdir.

Osmanlı mimarlığında kılıç, bayrak demetleri, müzik aletleri, vazo içinde çiçek, uçları sivriltilmiş akantus yaprakları, tüy, perde gibi öğeler alegorik gruplar oluşturur. Akantus yaprakları yaprakla tüy arası bir motife dönüşür. Kimi yerde de tepeliklerde yelpaze gibi açılırlar ve ortadaki motifin yükselmesiyle üçgen alınlık biçimini alırlar. Bezeme hayvan ve insan yerine bitkisel kökenlidir. "S" ve "C'ler de yaprak biçiminde şekillenir. Aylama askı en yaygın kullanılan öğedir; aynı zamanda sütun başlıklarının bezemesidir. Saçak düzeyinde su oluşturmayan, tek ama kendi içinde gruplaşan öğeler dizisi yer alır. Bezeme öğesi olarak kullanılan yapısal öğeler yivli ve düz, gömülü sütunlar, köşe sütunları, yuvarlak ve düz kemerlerdir. Kemerde kilit taşı kullanılır. Silmeler ise yalın ve az derindir.

Barok ve ampirin birlikte kullanıldığı Nakşıdil Sultan Türbesi'nde oval tepe pencereleri, dalgalı kat ve saçak kornişi, sütun başlıklarında iri akantus yaprakları barok, alt katın yalın silmeli pencereleri ve aylama askıları ampir öğelerdir. II. Mahmud döneminin önemli dinsel yapısı Nusretiye Camii'nde(->) ampir üslubu büyük ölçüde benimsenmiştir. Sütun başlıklarında görülen aylama askılar içbükey ve dışbükey dalgalanmaların yer aldığı barok şerefelerin altında yinelenir. Caminin önündeki kütle pencere söveleri, duvara gömülü sütunların yalın çizgileri ve kesin geometrik yapısıyla ampirdir. Yuvarlak kemerli üst pencere hotozları ortada yüksek ve uçları sivriltilmiş palmet ve ortadaki motifin iki yanında simetrik akantus yapraklarıyla aynı üslubu yansıtırlar. Kat silmeleri yalındır. Hünkâr mahfili kapı alınlığında aylamalar gülbezeklerle birbirlerine bağlanmıştır. Buna karşılık cami önündeki sebilde barok çizgiler ve hareketlenmeler dikkat çekicidir. Kimi yerde, örneğin, giriş kapısının alınlığında olduğu gibi, barok öğeler klasik bir düzen içinde kullanılmıştır.

Dolmabahçe ve Ortaköy camilerinin yoğun bezeme programı içinde ampir üslubuna özgü bezeme öğelerinin barok bezeme öğeleriyle bütünleşerek farklı bir üslup oluşturdukları görülür.

II. Mahmud Türbesi kütle anıtsallığıyla gerçek ampir üslubunu vurgular. Yüzey düzenlemesindeki ayrıntılar da etkiyi yoğunlaştırır. Altıgen prizma gövdenin her yüzünde iki gömülü sütun arasında yüksek yuvarlak kemerli pencere bulunur. Kemerin kilit taşı ve üzengi noktalan bezemesel belirtilmiştir. Pencere kemeri üzerinde yatay dikdörtgen bir boş yazıt vardır. Sütun başlıklarında volütler arasında deniz kabuğu ve palmet dizgisi yer alır. Saçak kornişinde çapraz kılıçlı bir zafer simgesi ve aralarında gülbezek yaprak örgesi vardır.

19- yy'ın ilk yarısında II. Mahmud İstanbul'un bayındırlık sorunlarına eğilmiş, bir yandan eski yapıları -türbeler, tekkeler, saraylar- onartmış, bir yandan da ampir üslubunda yeni saraylar, kışlalar, resmi daireler, hastaneler, okullar yaptırmıştır. Üsküdar'da, Haydarpaşa ve Maltepe'de birer hastane, Bâb-ı Seraskeri'de bir küçük hastane ve Toptaşı'nda bimarhane yaptırmıştır. 1812'de Tıbbiye Mektebi, 1820'de Çevri Kalfa Sıbyan Mektebi. 1829'da Heybeliada Bahriye Mühendishanesi, 1834'te Maçka'da Harbiye Mektebi, 1838'de Kasımpaşa'da Bahriye Mekte-

bi yapılmıştır. Hocapaşa yangınında yanan Babıâli'nin yapımına İ826'da başlanmış, yapı 1838'de tekrar yanmıştır. II. Mahmud döneminde çok sayıda karakol binası da yapılmıştır. Bu tür yapılar arasında 1831'de yapılan Hasanpaşa Hanı yakınındaki karakol, Odunkapısı Karakolu, Şehzade Camii karşısındaki karakol ve 1834'te yapılan İstinye Karakolu ampir üslubunun örnekleridir.

Saray konusunda da II. Mahmud dönemine ait birçok yapı vardır. II. Mahmud Topkapı Sarayı'nda 1819'da Kubbealtı'nı ve Enderun odalarını, 1823 yılında Hırka-i Saadet dairesini ampir üslubunda onartmıştır. Topkapı Sarayı yazlık bölümünün yapımını 1815'te yeniden başlatmıştır. Boğaz kıyılarında ahşap Beylerbeyi Sarayı ve Çırağan Sarayı'nın yapımına II. Mahmud'un emriyle başlanmıştır. Üsküdar'da Şemsi Paşa Kasrı, Küçükçamlıca'da Sürurâbâd, 1810'da Alay Köşkü yapılmış, 1814'te Sa'dâbâd Sarayı, 1828'de Davutpaşa Sarayı ve kışlası onarılmıştır. Ayrıca Beşiktaş Sarayı'nda, Dolmabahçe'de, Galatasaray'da, Babıâli'de. Bâb-ı Seraskeri'de, Kuleli Kışlası'nda, Haydarpaşa Hastanesi'nde ve diğer kimi yerlerde padişah için kasırlar yapılmıştır.

II. Mahmud döneminde ampir üslubu konut mimarlığında da etkili olmuştur. Geleneksel Türk konutunun yapısal ve biçimsel özellikleriyle uyum içinde kullanılmıştır. 19. yy'ın içinde ve 20. yy'ın başlarında izleri devam etmiştir. Ampir, ampir eğilimli ya da seçmeci üslubun bir parçası olarak değişik görüntülerde örnekler vermiştir. Anıtsal ve taş mimarlığa bir öykünme niteliğinde benimsendiği söylenebilir. Yalın bezemesi, klasik ve simetrik kurgusuyla tutunmuştur. Pencere alınlıklarında üçgen, basık ve kırık yuvarlak kemerlidir. Yuvarlak kemerli pencerelerde kilit taşı ve üzengi noktaları belirtilmiştir. Pencere alınlık tablasında aylama askılar görülebilir. Pencereler arasında duvara gömülü sütunlar ve katlar arasında da düz silmeler vardır. Bezemede yüzeyselleştirilmiş palmet ve yapraklar, yıldız ve ışınsal dağılan motif yaygındır. Barok ve ampirin bezemede birlikte yer aldığı örnekler çoktur. Bu örneklerde balkon perdesindeki oymalarda barok bezeme yer alırken, gömme sütunlarda başlıklar ampirdir. Çatı katındaki öküzgözü pencere ampir olabilir.

Ampir üslubunun etkisi saray ve konutların duvar bezemesine de yansımıştır. Özellikle Topkapı Sarayı'nın perspektifli mimarlık betimlemelerinde bu etki görülür. Bu resimlerde egemen renk gri ve bejdir. Haremde Sultan Dairesi'ne çıkan arka merdiven nişini. III. Osman Köşkü'nün oda duvarlarını ve Valide Sultan Yemek Odası duvarlarını manzaralı mimarlık betimlemeleri bezer.

Ampir üslubunun tasarım ilkelerini en iyi yansıtan bir öteki ilginç yapı grubu, 19. yy'ın ilk yarısında yapılmış çeşmelerdir. Bu yapıların düzenlemelerinde çoğu kez musluk çevresi bir yay kemerle çevrilidir. Çeşme köşeleri kare kesitli, gövdeleri yivli ve İyon başlıklı az derin pilastrlarla belirlenmiştir. Belli bir yükseklikten sonra yalın silmeli bir korniş yapıyı dolanır. Yazıt kornişin üstüne alınmıştır. Bu dönemde cephe düzenlemesine yeni bir öğe olan tuğra katılır. Akantus yaprağı, istiridye kabuğu, kilit taşı öğesi keskin çizgilerle yontulmuş hotoz biçimini almıştır. Yaprak öğeleri kumaş biçimine dönüşmüştür. Amfora, madalyon, tüye dönüşmüş yaprak biçimleri bu dönemin çeşme tasarımında yer alan bezeme öğeleridir. Üsküdar III. Selim Çeşmesi (1802), Küçüksu Meydan Çeşmesi (1806), Beylerbeyi II. Mahmud Çeşmesi (1811), Çevri Kalfa Çeşmesi (1819), Maçka Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (1839). Topkapı II. Mahmud Çeşmesi (1843). Talimhane Abdülmecid Han Çeşmesi (1843). Gedikpaşa Kethüda Canfeda Kadın ve Haznedar Şevkinihal Usta Çeşmesi (1847) ve Eyüp Pertevnihal Kadın Efendi Çeşmesi (1856) çeşme mimarlığında ampir üslubun değişik yorumlarını sergileyen yapılardır.

Bibi. M. Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi,* İst., 1971, 27-23; S. Ciner, *Son Osmanlı Dönemi Ahşap Konutlarında Cephe Bezemeleri.* İst.. 1982; A. Ödekan, "Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme", *Semavi Eyice Armağanı, İstanbul Yazılan,* İst., 1992,"284-285; Tuğlacı, *Balyan Ailesi.*

AYLA ÖDEKAN

Ampir üsluba çeşmelerden bir örnek: Zübeyde Hanım Çeşmesi, Beşiktaş, 1850. *Afife Batur fotoğraf arşivi*

ANADOLU BİRAHANESİ

Beyoğlu'nda, Grand Rue de Pera'da (bugünkü İstiklal Caddesi) Atlas Sineması^) bitişiğindeki Anadolu Pasajı'nda halen çalışan tarihi birahane.

Birahanenin bulunduğu Anadolu Pasajı(->) 20. yy'm başlarında yapılmıştı. Pasajın sahibi, II. Abdülhamid'in maiyetinden Mabeyinci Ragıp Paşa idi. Pasajın inşa edildiği yerde önceleri Hayden mağazalarıyla Madam Latour'un kadın giysileri satan dükkânı vardı. Anadolu Pasajı'nm 9 ve 11 numaralı yerleri de. önceleri Galata'da, Kara Mustafa Paşa Sokağı'nda meyhanecilik yapan Nikola (veya kısaca Niko) Valavanis tarafından kiralanmıştı.

Meyhanecilik konusunda çok bilgili olan Valavanis, burayı dekore ederek, lüks bir birahane haline getirdi ve adını Brasserie l'orient (Şark Birahanesi) koydu. Birahanede herkes birasını, rakısını içer. ara sıra gelen yabancılar ise şarabını, viski ve votkasını yudumlardı. Birahanenin havuzunda sular akar, akvaryumunda canlı renkli balıklar dolaşır, bahçede ise bülbüller öterdi. Galata'daki meyhanesinde kendisine "Balabani" diye hitap eden müşteriler, burada da onu aynı adla çağırıyorlardı.

Niko Valavanis'in ölümü üzerine, oğlu Apostol Valavanis, burayı Madam Marie Fundulis'e devretti. Kendisi de, Glavany Sokağı'nda (bugünkü Kallavi Sokağı) Caprice Lokantası'm açtı. Babasının düzenini aynen koruyan A. Valavanis binayı 1934'te Yani Meletyadis" ve ortaklarına sattı ve lokantanın adı Anadolu Birahanesi oldu. Aynı tarihte, Beyoğlu Hamalbaşı Caddesi üzerinde Todori Dosso-

pulos tarafından işletilen bir Anadolu Birahanesi daha vardı. Burası, Anadolu Birahanesi açılınca kapandı ve yeniden dekore edilerek, Corico Battars yönetiminde Güzel Anadolu adıyla yeniden açıldı. Apostol Valavanis'in birahanesi ise Dimitri Malatos tarafından satın alınarak günümüze kadar yaşamını sürdürdü.

BEHZAT ÜSDİKEN

ANADOLU ÇOCUK OYUNLARI KOLU

Çocuk tiyatrosunun yaygınlaşması, özgün bir kimlik kazanması amacıyla, Muhsin Ertuğrul ve Haldun Taner'in yönlendirmesiyle 1973'te Üsküdar'da kurulan topluluk. Çocuklara paylaşmayı öğreten, kaderciliğe karşı çıkan, insancıl değerleri işleyen, zorbalık ve savaş karşıtı oyunlar sahneye koydu. Topluluk 8 yaş üstü seyirciye yöneldi. Ümit Denizer'in yazıp. Turgut Denizer'in müziklerini yaptığı ve yönettiği, Üsküdar. III. Selim Ilkokulu'nda 26 Aralık 1973'te sahnelenen *Mutluluklar Ülkesi,* topluluğun ilk oyunu oldu. 1974'te Üsküdar Şehir Tiyatrosu'nda *Mor Gezegen;* 1975'te Üsküdar III. Selim Ilkokulu'nda *Ferhad ile Şirin* (1975, İsmet Küntay Ödülü); yine 1975'te Hamburg'da Tik Theather'da *Keloğlan* (Yılın Oyunu Ödülü); 1978'de *Leke, Çizgi/Benek, Renk;* 1981'de Duisburg, Lehmbrück Realshule'de *Aksak Timur ile Hoca Nasrettin;* 1984'te *Avrupa'ya Avrupa'ya* Herten, Gloria Theater'da; 1986'da Heybeliada Ayyıldız Sineması'nda *Barbiana'da Bir Okul* (1987, Avni Dilligil Ödülü); 1990'da Kadıköy Haldun Taner Sahnesi'nde *Benim Arkadaşım Yok;* 1991 de, Tünel Karaca Tiyatrosu'nda *Uçan Şemsiye;* 1992'de Deniz Yolları'ndan sağlanan şehir hatları vapurlarından birinde ve Boğaz'ın değişik yerlerinde iskelelerde gerçekleştirilen, Muhsin Ertuğrul'un yasanımı ve düşüncelerini anlatan *Perdeci* (1992, Tiyatro Eleştirmenleri Birliği Ödülü) topluluğun sahnelendiği oyunlardır. Topluluğa. 1989'da Kültür Bakanlığı tarafından Türk Tiyatrosuna Katkı Ödülü verildi, istanbul'un değişik yerlerine turneler düzenleyen topluluk, Şehir Tiyatroları'nın ve Devlet Tiyatrolarının sahnelerinden başka, Kadıköy Halk Eğitim Merkezi, Moda Sineması, Harbiye Konak Sineması, Suadiye Atlantik Sineması, Bebek Parkı, Yıldız Parkı. Taksim Atatürk Kütüphanesi, Ortaköy Kültür Merkezi, Güzel Sanatlar Akademisi. Deniz Harp Okulu, Harbiye Şan Tiyatrosu. Dostlar Tiyatrosu, Levent Tenis Kulübü gibi elliyi aşkm yerde oyunlarını sahneledi.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

ANADOLU DENİZCİLİK MESLEK LİSESİ

İstanbul-Ortaköy Çırağan Caddesi'nde daha önce Yüksek Denizcilik Okulu'nun bulunduğu Çırağan Fer'iyesi denen saraydadır. Kültür derslerinin Türkçe, meslek derslerinin İngilizce olduğu

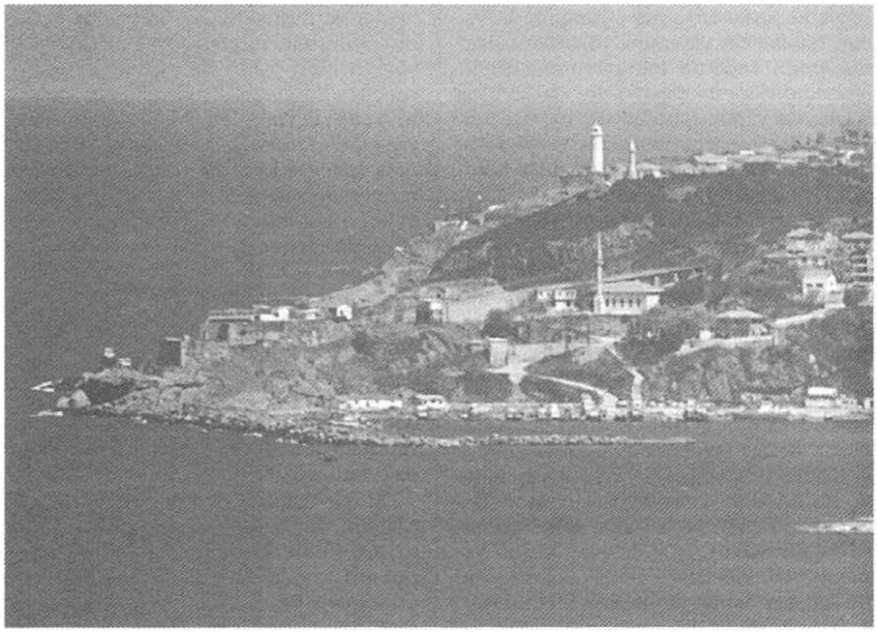

Yon (Hrom) Burnu ve Anadolu Fenerinden bir görünüm.
Bünyad Dinç, 1992

okul, deniz ve gemi adamı yetiştiren resmi Anadolu lisesi statüsündedir. 4 Ekim 1982'de açılmıştır.

Denizcilik Meslek Yüksek Okulu'nun Tuzlaya taşınması ile boşalan binaların Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilmesinin ardından boşalan binada denizcilik sektörü ticaret filosuna eğitilmiş teknik eleman yetiştirmesi amacıyla. 4 Ekim 1982 tarihinde Denizcilik Meslek Lisesi adıyla açıldı. 1982-1983 yılında öğretime "Güverte ve Gemi Makineleri" bölümü ile başlandı. 1983-1984'te "Gemi Elektroniği ve Haberleşme. Deniz İşletme" bölümleri de açıldı.

1985-1986 öğretim yılında denizcilik mesleğinde yabancı dil faktörünün önemi dikkate alınarak okul, Anadolu meslek lisesi statüsüne kavuşturuldu. Okulun yeni adı, Anadolu Denizcilik Meslek Lisesi oldu. Halen 1 hazırlık 3 lise sınıflı olarak eğitimini sürdürmektedir.

Okula Merkezi Sınav Sistemi ile öğrenci alınmaktadır. Öğrenci mevcudu 360 olup, tamamı yatılıdır. Öğrenciler, atölye ve laboratuvar çalışmalarını okulda, deniz uygulamalarını ise işletme ve gemilerde yapmaktadırlar. Mezun olan öğrencilerin yüzde **65** i diğer yükseköğretim kunimlarına giderlerken yüzde 5'i branşlarındaki yüksekokullara devam etmektedir. Bir kısım mezun öğrenci de kamu *ve* özel sektör gemilerinde iş bulmaktadır. 1992-1993 öğretim yılı sonunda okuldan 89 öğrenci mezun olmuş ve yeni ders yılında 88 öğrenci kaydedilmiştir.

Sivil denizciliğe büyük katkılarda bulunan ve 1992'de ölen armatör Ziya Kalkavan'ın adı 12 Mart 1993'te okula verilmiş ve bu tarihten itibaren okulun adı Ziya Kalkavan Anadolu Denizcilik Meslek Lisesi olmuştur.

KUTLUAY ERDOĞAN

ANADOLU FENERİ

İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasında, Boğaz m Karadeniz'e açıldığı kuzey ucunda Yon (Hrom) Burnu üzerinde bulunan deniz feneri.

1855'te. Kırım Savaşı sırasında Fransız ve İngiliz gemilerinin İstanbul Boğazı'nın Karadeniz girişini görebilmeleri ve Boğaz sularına rahatça girebilmeleri için yapımına karar verilen Anadolu Feneri. 15 Mayıs 1856'da hizmete girdi. Karşısındaki Rumeli Feneri'nden(->) yaklaşık 2 deniz mili uzaklıkta olan fener kulesi, deniz seviyesinden yaklaşık 75 m yükseklikte, beyaz taştan yapılmıştır. Fransız yapımı olan kulenin boyu 20 m civarındadır. Döner sistemli, sabit ve çakıcı bir fener olup, iki saniye ara ile iki beyaz ışık yayar ve on sekiz saniye karanlık kalır. Bu ışık fazlalaşıp azalsa bile hiçbir zaman yok olmaz. Açık havada 20 deniz mili uzaklıktan görülebilen fener, 360 derece açılı olup, yalnızca Beykoz'a dönük yüzünün dar bir kısmı karanlıkta kalır. Şehir elektriği ile çalışan Anadolu Feneri, elektrik kesintilerinde bütangazı ile yedeklenir.

AYŞE HÜR

ANADOLU GÜZEL SANATLAR LİSESİ

Güzel sanatlar alanında lise düzeyinde eğitim-öğretim vermek amacıyla Türkiye'de ilk kez İstanbul'da açılan, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı resmi okul. 1989-1990 öğretim yılında açıldı. Okul Erenköy/Kadıköy Ömerpaşa Sokağı no. 57'dedir. Ortaöğretim düzeyinde, fen-edebiyat, beden eğitimi, yabancı dil, mesleki ve teknik alanlara dönük program geliştirme çalışmaları kapsamında bu türde bir lise açılması, 1989'da Milli

Eğitim Bakanlığı'nca kararlaştırıldı. Öngörülen amaç, ilk ve ortaokulda, resim ve müzik dallarında yetenekleri ortaya çıkan öğrencilere özel eğitim alanı hazırlamak, ayrıca üniversite düzeyinde güzel sanatlar eğitimi veren fakülte ve yüksekokullara aday yetiştirmekti. Ülke kültürü ve sanat kaynakları bakımından da bu tür bir okul için uygun ortamın öncelikle İstanbul olduğu belirlendi.

İstanbul Anadolu Güzel Sanatlar Lisesi, konumuna uygun hizmet binası yapılıncaya değin Erenköy Kız Lisesi pansiyon binasında eğitim vermek üzere 1989-1990 öğretim yılında açıldı. Okula, diğer Anadolu meslek liseleri için uygulanan sınav esaslarına göre ve ayrı bir yetenek sınavı da uygulanarak başarılı ortaokul mezunları alınmaktadır. Müzik ve resim bölümleri bulunan okul, eğitim-öğretim, araç-gereç ve uygulamalar yönünden, Marmara Üniversitesi ile Mimar Sinan Üniversitesi'nden destek görmektedir. Okul hizmet binası projesi Marmara Üniversitesi tarafından hazırlanmış, ancak henüz uygulanmamıştır. Tüm Anadolu liselerindeki yabancı dil dersleri bu okulda da vardır.' Okul. 1992-1993 öğretim yılı sonunda ilk kez 72 mezun vermiştir. 1993-1994 öğretim yılı genel öğrenci mevcudu 244'tür. Milli Eğitim Bakanlığının aldığı kararla 1993-1994 öğretim yılında açılan iki Anadolu Türk müziği lisesinden teki de (diğeri Urfa'dadır) geçici olarak bu okulun bünyesinde 24 öğrenciyle eğitimini sürdürmektedir.

AYHAN DOĞAN

ANADOLU HİSARI

İstanbul Boğazımın yaklaşık 780 m genişliğindeki en dar yerinde, Anadolu yakasında, Göksu (Aretas) Deresi'nin Boğaz'a döküldüğü yerde bugün aynı adlı semtte bulunan hisar.

I. Bayezid (Yıldırım), Bizans'ı kuşatmadan önce, Boğaziçi'nden geçişleri kontrol altına alabilmek ve Göksu Vadisi'ne girişi önleyebilmek için, zaten Türklerin idaresinde olan Anadolu yakasında bir hisar yaptırmayı, strateji bakımından uygun görerek Boğaz'm iki yakasının en dar olduğu yerde Güzelcehisar olarak adlandırılan kaleyi yaptırdı. Neşrî tarihinin bir nüshasında buraya Gözlücehisar denilmiştir. Gözetleme işi gören bu kaleye, Güzelcehisar adından çok Gözlücehisar adının uygun düştüğü söylenebilir. Fatih dönemi kaynaklarından Tursun (Turu Sina) Bey, burayı Yenihisar veya Yenicehisar olarak anar. Daha sonraları Hoca Sadeddin Efendi ise burayı Akçehisar şeklinde adlandırır. 16. yy'da İstanbul'da incelemeler yapan Albi'li Pierre Gylli'nin (Gyllius) yakıştırdığı "Nova-castrum" adı da, Yenihisar'm tercümesidir.

Yıldırım Bayezid'in Bizans'a karşı bir "köprübaşı" olarak tasarladığı hisar için Göksu Deresi'nin denize döküldüğü ver ile Boğaz arasında yükselen kayalık topuk seçilmişti. Aynı yerde evvelce bir Bizans kalesi bulunduğu yolundaki görüşün sağlam bir dayanağı yoktur. Âşıkpaşazade'nin bildirdiğine göre kale 797/1394-95'te Şile'nin fethine Yahşi Bey gönderildiği sırada, Yıldırım Bayezid Kocaeli'nden Yoros'a giderken yaptırılmıştır. Ankara Savaşının (1402) arkasından, Osmanlı Beyliği bir dağılma dönemi yaşadığı sırada kalenin yine Türk kuvvetlerinin elinde kaldığı sanılır. Ancak Bizans'ın desteğini sağlamak isteyen Süleyman Çelebi'nin İstanbul'a yakın Kartal, Pendik gibi yerleri Bizans imparatoruna geri verirken Anadolu Hisarı'nın durumunun ne olduğu bilinmez. Yalnız şehzade kısa bir süre burada konaklamıştır.

Avrupa yakasında, 1452'de Rumeli Hisarını yaptırırken II. Mehmed (Fatih), tam karşısında olan Anadolu Hisarı'nın da güçlendirilmesi gereğini görerek, etrafına bir hisarpeçe inşa ettirmiştir. Evliya Çelebi'nin 17. yy'da yazdığına göre hisarın bir dizdarı ile Kocaeli sancağından gelme iki yüz tımar neferi vardı. Topları ise, karşıya Rumeli Hisarı'na ve Akıntı Burnu yönüne atış yapacak surette yerleştirilmişti. Anadolu Hisarı'nda dışarıda olan bir mescitten başka bir de namazgah vardı. Mescit yıkılıp yakın tarihlerde başka yerde yeniden yapılmıştır, namazgah ise yerinde durmaktadır, (bak. Anadoluhisarı Namazgahı).

Anadolu Hisarı'nın esas görevi Bizans'a Karadeniz yoluyla yardım gelmesini önlemek olduğundan, İstanbul'un fethi ile bu görevi sona ermişti. Bundan sonra "kalebend" edilecek suçlu yeniçerilere hapishane olarak kullanılmış, 17-

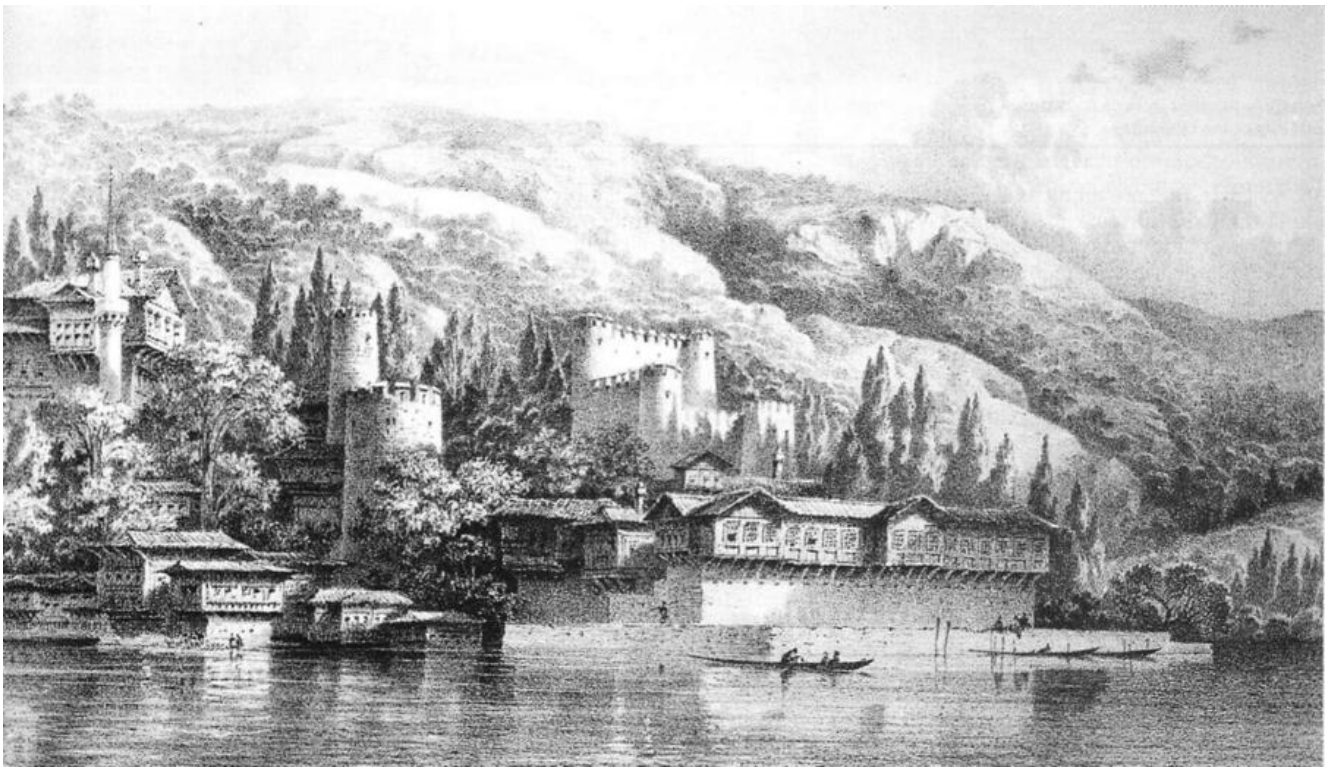

Flandin'in bir litografisinde Anadolu Hisarı.
Eugenc Flandin, *L'Orient,* Paris. 1958
Ara Güler fotoğraf arşivi

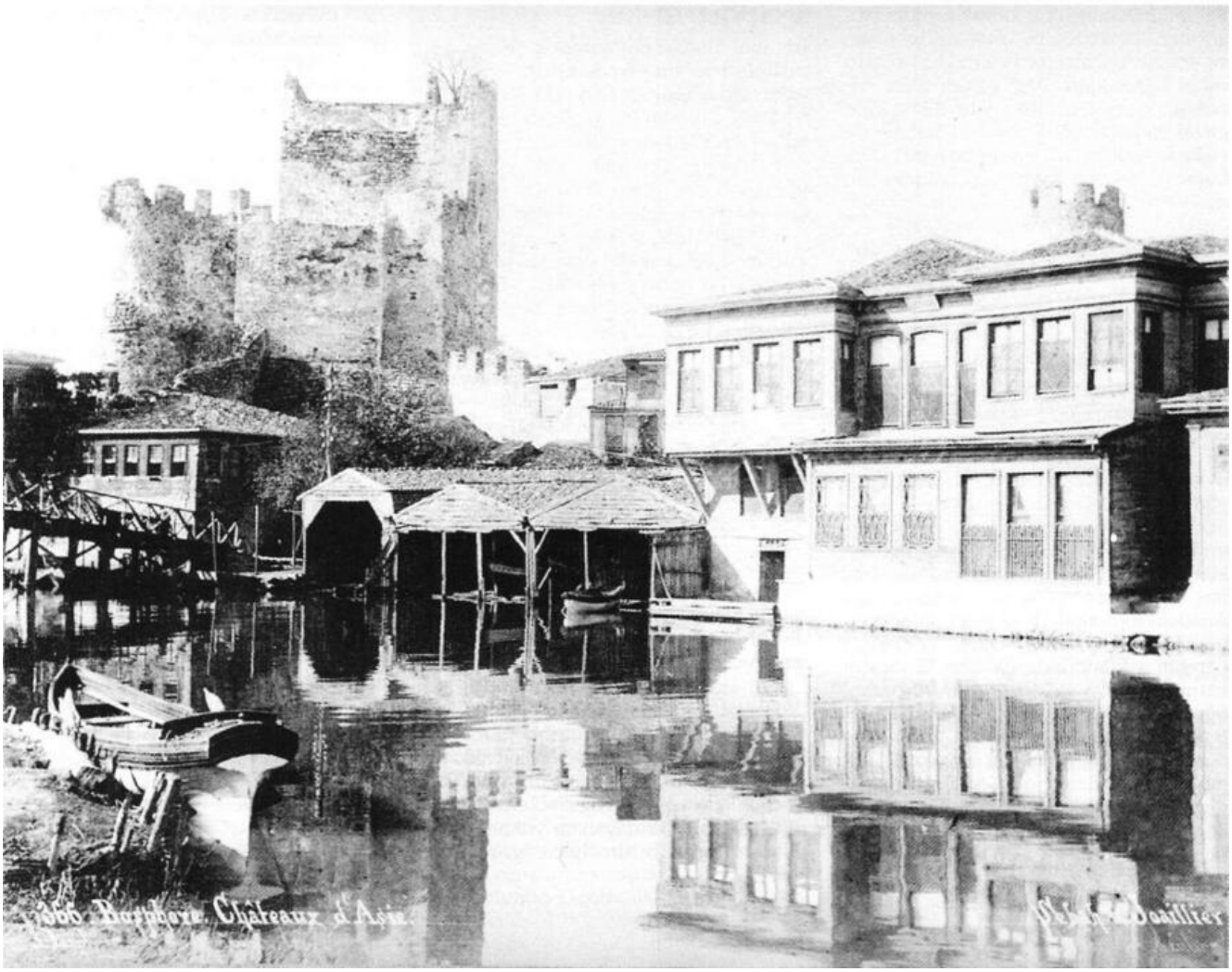

Sebah & Joaillier'in bir fotoğrafında Göksu ve Anadolu Hisarı.
İAM Kütüphanesi Koleksiyonu

18. yy'larda Boğaz'ı tehdit eden Kazak akınlarının durdurulmasında biraz faydalı olmuş, fakat 18. yy'da Boğaz'ın kuzey kesiminde yeni istihkâmların yapılması ile tamamen görev dışı kalmıştır.

Hisarın 19. yy'ın ortalarına gelinceye kadar mimari bütünlüğü korunmuştu. Eski resimlerinden anlaşıldığına göre. Anadolu Hisarımın bütün kalelerinin üstlerinde külahları 1825'te henüz duruyordu. Çevresi ise boş kalmış, sadece hisarpeçe ile esas eski kale arasında bulunan sahada, içlerinde muhafızların barındıkları evler yapılmıştı. 1830'lardan itibaren, hisar duvarları ile Göksu Deresi ve deniz arasındaki kıyı doldurulmuş ve buraya ahşap yalılar yapılmıştır. Anadolu Hisarı ise bütünüyle ihmal edilmiştir. Bu arada çok yanlış bir iş yapılarak, hisarpeçeden dışarı açılan iki kapı yıkılıp buradan duvarda iki geniş gedik açılarak avludan geçirilen yol, Anadolu yakasının ana sahil caddesi olmuştur. 1928'de Anadolu Hisarı'nın bazı kısımları tamir edilerek, iç avludaki bazı evler yıktırılmış ancak çimento takviyeler bu değerli esere zarar vermiştir. Anadolu Hisarı'nın bütününün iyi bir biçimde restore edilmesi ve içinden geçen anacaddenin kaldırılması ile ilgili projeler bugüne kadar bir sonuç vermemiştir ve bundan sonra da böyle bir uygulamanın yapılabilmesi ihtimali çok zayıf görünmektedir.

Kale ve şatolar konusunda iyi bir uzman olan mimar Prof. A. Gabriel'e göre, ortaçağ mimarisine göre yapılan Anadolu Hisarı'nın en eski kısmı, dört köşe planlı bir basküle (donjon) ile bunu saran bir "gömlek "ten ibaret olup, Göksu Deresi vadisini koruyan bir savunma kalesi idi. Esasında kayalık bir burun üstüne oturan bu ilk hisarın eteklerine kadar suyun geldiği tahmin edilir. Sonradan 1452'de Fatih Sultan Mehmed'in çevirttiği köşeleri burçlu hisarpeçe ile Anadolu Hisarı bir taarruz kalesi durumunu almıştır. Hisarpeçe duvarı arkasına yerleştirilen toplar, su hizasından atış yaparak. Boğaz'dan geçecek gemileri hedef tutabiliyordu.

Basküle kare planlı olup, üstü tonozlu bir mekândan ibarettir. Duvarlarındaki kiriş delikleri, evvelce bodrumun içinde üç kat daha olduğunu gösterir. Esasında başkulenin dışarıya bağlantısı, birinci kattan bir iner-kalkar köprü ile sağlanmıştı. Böylece burası tam bir ortaçağ şatosu karakterinde idi. Buradan da bodruma duvar kalınlığı içindeki bir merdivenden iniliyordu. Bu başkuleyi saran ve "gömlek" denilen yamuk dörtgen biçimli duvarların köşelerinde küçük kuleler vardır. Kuleler arasındaki bağlantı, dendanların arkasında çepeçevre dolaşan bir seğirdimyolu ile sağlanmıştır. Avludan seğirdimyoluna çıkış, bazıları temel duvarlarının içinde olan taş merdivenler yardımıyla oluyordu. Sonradan eklenen hisarpeçenin yarım yuvarlak burçlarının ikisinin içlerinde, minare merdiveni biçiminde helezoni merdivenler vardır.

I. Bayezid (Yıldırım) dönemindeki kısımlarının yapısında duvar örgülerinde moloz taş ile aralarında tuğlalar kullanılmıştır. Pek az yerde tuğlalardan yapılmış geometrik süslemeler ile karşılaşılır. Sonraki Fatih dönemine ait kısımda ise, daha değişik bir duvar örgüsü tekniği uygulanmıştır. Top menfezlerinin ke-

Bugünkü haliyle hisarın denizden bir görünümü
BiinyadDinç. 1992

inerleri ise kesme taştandır. 1830'lara kadar Anadolu Hisarı'nm başkulesi ile bütün burçlarının üstlerinde, dışları kurşun kaplı ahşap külahlar vardı. G. Sandis, A. J. Melling ve Ch. Pertusier'nin seyahatnamelerinin gravürlerinde bu külahlar açıkça belirlidir. T. Allomün, 1830'a doğru R. Walsh'm kitabı ve W. Barlett'in Miss. Pardoe'nun İstanbul hakkındaki kitapları için çizip çelik gravür olarak hakkedilen resimlerinde ise külahlar ortadan kalkmıştır. J. Laurens'in Anadolu Hisarı'nı gösteren güzel bir yağlıboya tablosu 1957'de İstanbul'da bir antikacıdan Irak kralı II. Faysal'm yeni sarayı için satın alınmıştır. 1958 ihtilalinden sonra ne olduğu bilinmez.

Bibi. Aşıkpaşazade, *Tarih:* Tursun Bey, *Tarih-i Ebûl-Feth,* (yay. M. Tulum), İst., 1977, s. 43, 45; Nişancı Mehmed Paşa, *Tarih,* İst., 1290, s. 114; Evliya, *Seyahatname,* I, 466; Ayvansarayî, *Hadîka.* II, 162; S. Toy, "The Castles of the Bosphorus", *Archeologia.* LXXX (1930), s. 215-228; H. Högg, *Türkenhıtrgen an Bosporus und Hellespont.* Dresden, 1932. s. 8-11: A. Gabriel. *Chateaux Turcs dı Bosphore,* Paris, 1943, s. 9-28; Ayverdi, *Fatih IV,* 617-624; M. Esen. "Anadoiu Hisarı", *İSTA,* II, 808-818; R. Anhegger, "Anadolu Hisarı", *EF,* I, 481; S. Eyice, "Anadolu Hisarı", *DİA.* III. 147-149.

SEMAVİ EYİCE

ANADOLU KULÜBÜ

Merkezi Ankara'da bulunan Anadolu Kulübünün İstanbul Büyükada Nizam Mahallesinde, 23 Nisan Caddesi üzerinde bulunan şubesi.

Anadolu Kulübü, Cumhuriyet'in ilanından sonra Batılı bir yaşam biçimine uyma amacıyla Atatürk'ün isteği üzerine 31 Ekim 1926 tarihinde Ankara'da kurulmuş olan ilk ve tek parlamenter kulübüdür. Merkezi Ankara'dadır. Kuruluş tüzüğü gereği parlamenterlerin yanısıra üst dereceli bürokratlar, hariciyeciler ile yabancı ülke elçileri de kulübün asli veya geçici üyeleridir. İlk başkanı İsmet İnönü'dür.

İstanbul, Büyükada'da bulunan şube. 1937 yılında iflas eden Büyükada Yat Kulübü Türk Anonim Şirketinin icradan satın alınması suretiyle tesis edilmiştir. Kulüp, dört parselde bulunan yedi yapıdan oluşur. 20 yy'm başlarında (1906) "Yacht Club of Princes" adıyla İngiltere Yat Kulübü'nün şubesi olarak bugün oyun salonunun bulunduğu binada (Sarı Ev) kurulmuştur. Daha sonra hemen yanında yer alan Giacomo Oteli'nin yanması üzerine, satın alınan parselde o zamanki kulüp başkanı Leon Pearce'in girişimiyle bugünkü Merkez Bina (Tarihi Bina/Beyaz Ev) yaptırılmış ve 1908'de Prinkipo Yacht Club Company Limited oluşmuştur.

Cumhuriyet'in ilanı ile 29 Temmuz 1924'te kulüp, adını Büyükada Yat Kulübü TAŞ'ye çevirmiştir. 1937'de Atatürk'ün de teşvikiyle Anadolu Kulübü tarafından satın alınmış ve kulübün Büyükada şubesi olarak çalışmaya başlamıştır.

Anadolu Kulübü Ana Tüzüğü'ne göre, Ankara üyeleri kulübün şubesinin de asli üyeleri iken. Büyükada üyeleri sadece şube üyesi kabul edilmişler, aynı dönemde, İstanbul valisi, kara ve deniz komutanları, vali yardımcıları, belediye başkan ve yardımcıları. Adalar kaymakamı ile İstanbul'da bulunan diplomatik çevreler, herhangi bir koşul aranmaksızın ve aidatsız olarak üyeliğe hak kazanmışlardır.

1960'ta Demokrat Partiyi iktidardan indiren ordu hareketi sonrasında, kulüp üyelerinin büyük çoğunluğu Yassıada'da yargılanmaya başlayınca Büyükada Anadolu Kulübü bir süre denetimsiz kalmış; daha sonra üyelik koşullarında kısmi değişiklikler yapılmış; üyelik, yüksek kademeli devlet memurlarına, yüksek rütbeli subaylara ve elçilere de açılmıştır.

Mimari üslup olarak Anadolu Kulübü'nün bugünkü Büyükada'da bulunan binası İngiliz kökenli kolonyal ve Viktoryen üsluplarının bazı özelliklerini taşımaktadır. Osmanlı İmparatorluğunun son günlerinde batı yaşamına adapte olmuş Türklerin, azınlıkların, Levantenlerin ve Avrupalıların rağbet ettikleri Büyükada, özellikle söz konusu üslupların yaygın olduğu yerleşmelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyükada'da görülen ve yüzyılımızın başlarından kalan Viktoryen üsluptaki birçok ev ve köşk ahşap olmasına karşın, Anadolu Kulübü binası, belki büyük ölçüleri, belki de İngiliz kültürünün ağır basması nedeniyle kagir olarak inşa edilmiştir. Bina, çok hareketli çatısı ile ilk bakışta Viktoryen üslubu izlenimini kolayca vermektedir. Ancak, ayrıntılara inildiğinde, yapının tam anlamı ile bir üsluba mal edilemeyeceği, seçmeci bir anlayışla hareket edildiği görülür.

Üst pencerelerde ampir üslubunun belirtileri olan madalyonlara, frontonlara ve kolon başlıklarına yer verilmiştir. Viktoryen üslup, çatıyı oluşturan kitlelerde (kuleler) ve elemanlarda, özellikle saçakları taşıyan destek strüktürlerinde kendisini açıkça belli eder. Yapının plan olarak belirli bir karakteri yoktur.

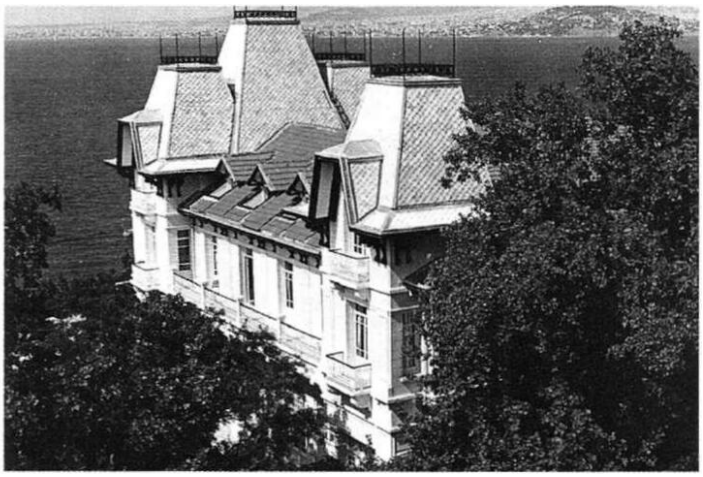

Anadolu Kulübü'nün merkez binası olan Beyaz Ev, Büyükada. *Sinan Genim, 1986*

Bazı anılarda belirtildiği kadarıyla, zemin katın yat kulübünün toplantı ve yemekleri için kullanıldığı, üst kattan ise otel olarak faydalanıldığı anlaşılmaktadır. Yapının bahçeye bakan köşe odalarından birinde, Atatürk'ün adaya geldiği zaman kaldığı, bu sebeple de buraya bir banyo ilave edildiği bilinmektedir. Bina 12/13 Ağustos 1979 gecesi, hemen yanında yer alan Akasya Otelimde başlayan bir yangın sonucu yanmış, özgün yapısına ve görünüşüne uygun olarak 1980'de mimar Sinan Genim tarafından restore edilmiştir. Anadolu Kulübünün bulunduğu arazi içerisinde yer alan diğer yapılardan Sarı Ev, çeşitli ek ve değişikliklerle günümüze ulaştığından özgün mimarisi hakkında bir hükme varmak zordur. Aynı arazide yer alan bir diğer önemli yapı ise "İkiz Konaklar" olarak bilinen Gavuridis Evleridir.

SİNAN GENİM

ANADOLU LİSELERİ

Yabancı dil (İngilizce-Almanca) ağırlıklı program uygulayan resmi liseler. İlk uygulama 1955-1956 öğretim yılında, İstanbul'da Kadıköy Maarif Kolejimde başlatıldı. Bu okul örnek alınarak sonraki yıllarda, Ankara'da ve diğer illerde de Anadolu liseleri açıldı. 1993-1994 öğretim yılında İstanbul İli'nde 22 Anadolu lisesi vardır.

Bu liselerin öğretim süreleri 1 yıl hazırlık olmak üzere, 7 yıldır. İstanbul Lisesi ve Galatasaray Lisesi ile Kadıköy Anadolu Lisesi'nde ise öğretim süresi 2 yılı hazırlık, 3 yılı ortaokul ve 3 yılı da lise olmak üzere 8 yıldır. Bu okullarda ağırlıklı yabancı dil dersleri yanında, matematik ve fen dersleri de (fizik, kimya biyoloji, fen bilimleri) yabancı dille okutulmakta, diğer dersler genel lise programlarıyla paralel götürülmektedir. Anadolu liseleri türü içinde özel konumları olan Galatasaray Lisesi'nde(->) Türkçe-Fransızca; İstanbul Lisesi'nde(->) Türkçe-Almanca öğretim yapılmaktadır.

İstanbul İlindeki diğer Anadolu liseleri. Türkiye genelindeki benzerleriyle aynı programı uygulamaktadırlar. İstanbul'daki Anadolu liselerini şöyle sıralayabiliriz: Bakırköy-Adnan Menderes Anadolu Lisesi (İng.), Yeşilköy 50. Yıl Anadolu Lisesi (İng.), Bahçelievler Anadolu Lisesi (Alm.), Beşiktaş Atatürk Anadolu Lisesi (İng.). Beyoğlu Anadolu Lisesi (İng.), Galatasaray Lisesi (Fr.), Büyükşehir Hüseyin Yıldız Anadolu Lisesi (İng.). Eminönü-İstanbul Lisesi (Alm.), Vefa Anadolu Lisesi (İng.). Cağaloğlu Anadolu Lisesi (Alm.), Fatih-Yatan Anadolu Lisesi (İng.). Kadıköy Anadolu Lisesi (İng.), Kartal-Burak Bora Anadolu Lisesi (İng.-Fr.), Kartal Anadolu Lisesi (Alm.), Fatin Rüştü Zorlu Anadolu Lisesi (İng.), Maltepe Anadolu Lisesi (İng.). Şişli-Nişantaşı Anadolu Lisesi (İng.), Üsküdar Hüseyin Avni Sözen Anadolu Lisesi (İng.). Üsküdar Anadolu Lisesi (Alm.), Ümraniye Anadolu Lisesi (İng.). Zeytinbumu A. Mermerci Anadolu Lisesi (İng.). Tamamında karma (kız-erkek) ve normal olmak üzere öğretim yapılmaktadır.

Kadıköy Maarif Koleji 19~5'e kadar bu adla öğretim yaptıktan sonra 1974'te IX. Milli Eğitim Şûrası'nda. programlara dönük ilke kararlarına dayalı olarak Kadıköy Anadolu Lisesi adını aldı.

Nişantaşı Anadolu Lisesi ile Beyoğlu Anadolu Lisesi ise eski İngiliz Erkek ve Kız Okullarının (Boys' High School ve Girls' High School) İngiltere hükümeti ile imzalanan bir protokolde Milli Eğitim Bakanlığı'na devrinden sonra 12 Ekim 1979'da Anadolu lisesi konumuna getirilmişlerdir.

İstanbul'da Anadolu lisesi konumunda teknik ve mesleki öğretim veren liseler de vardır (bak. Endüstri meslek liseleri; kız meslek liseleri; ticaret liseleri, imam hatip liseleri).

AYHAN DOĞAN

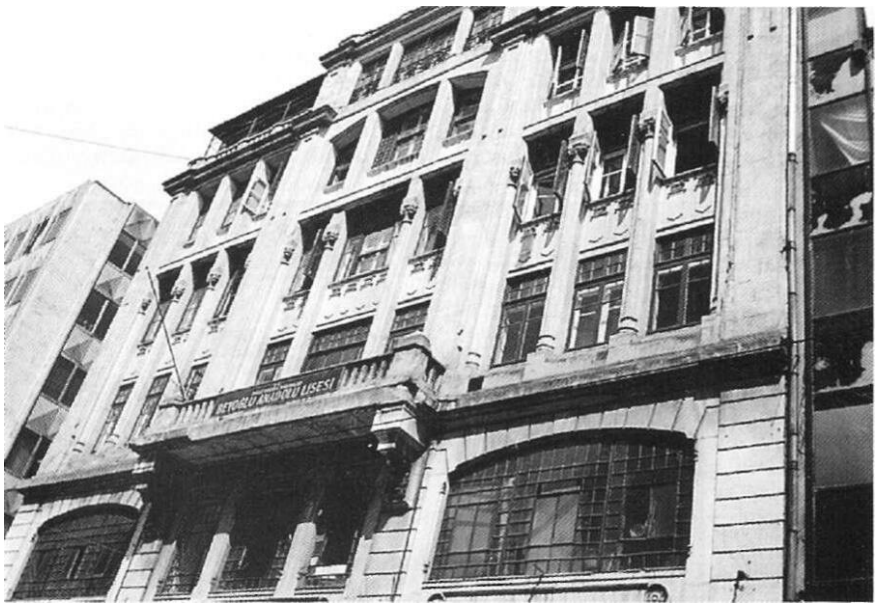

Beyoğlu Anadolu Lisesinin bulunduğu binanın dış cephesinden bir görünüm.
Beyoğlu Anadolu Lisesi Arşivi

ANADOLU OSMANLI DEMİRYOLU GREVİ

II. Meşrutiyetin ilanı (1908) ertesi baş gösteren ve İstanbul'da ulaşımı önemli ölçüde aksatan ilk kapsamlı grevlerden biri.

Osmanlı döneminde İstanbul'da kurulan ilk sendika tipi örgütlerden Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi'nin başlattığı bu grev, kapsamı ve tartışmanın boyutları açısından Türkiye'de iş hukuku ve sosyal politika tarihinin önemli bir evresidir.

II. Meşrutiyet Türkiye'de sendikal tarihin başlıca dönüm noktalarından biridir. 1908 Jön Türk Devrimi ya da o günkü deyimle "İlan-ı Hürriyef'le birlikte, çalışan kesimin sendikal nitelikli ilk örgütleri doğdu. Osmanlı topraklarında geniş iş bırakma eylemleri görüldü. Kavala'dan Hayfa'ya, Samsun'dan İzmir'e ülkenin dört bir yanında baş gösteren grev dalgası günlük yaşamı önemli ölçüde etkiledi.

Anadolu Demiryolu Kumpanyası'nda ilk grev söylentileri halk arasında ağustos sonlarına doğru dolaşmaya başladı. 26 Ağustos günü bu söylentiler üzerine Üsküdar Mutassarrıfı ve Ordu-yı Hümayun Erkân-ı Harbiye Reisi Ferik Ahmed Şükrü Paşa komutasındaki askeri birlikler, hattın başlangıcı Haydarpaşa Garı'nı kuşattılar. Ancak, grev emaresi harhangi bir durumla karşılaşılmadığmdan, askere "seferberlik halinde vagonlara girip çıkmak" talimi yaptırıldı ve kışlaya dönüldü.

Aynı gün, Anadolu Demiryolu Kumpanyası işçileri, Moda'da Kışlık Tiyatro'da toplandılar. Başta ücret artışı olmak üzere, işverenden talepleri içeren bir "layiha" düzenlendi. Bu istekler daha sonra Sadaret makamına, Nafıa Nezareti'ne. Deusche Banka ve Alman Sefareti'ne bildirildi. 29 Ağustos günü Dahiliye Nazırı. Zaptiye Nazırı ve Deutsche Bank temsilcilerinden oluşan bir komisyon ücret artışı talebini incelemeye koyuldu.

Anadolu demiryolu işçilerinin "Cemiyet-i Uhuwetkârane"leri vasıtasıyla iletikleri talepleri inceleyen komisyondan bir sonuç çıkmadı. O sırada Rumeli Demiryolları'nda da iş uyuşmazlığı sürmekteydi. Nitekim Rumeli Demiryolu çalışanları da greve gitmişlerdi.

Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi'nin Sadaret'e verdiği layihada, grevden doğacak sorumluluğun kumpanya ve hükümete düşeceği belirtiliyordu. Layiha Türkiye'de toplu iş sözleşmesi yapma girişimlerinin ilk örneklerinden biriydi. Cemiyet-i Uhuvvetkârane, Anadolu-Bağdat demiryolu memu-

rin ve müstahdemini adına toplu görüşme ve toplusözleşme yapmayı amaçlamaktaydı. **33** maddelik "metalibat" iş gören kesimin toplusözleşme tekliflerini kapsamaktaydı. Bu denli ayrıntılı bir "metalibat" listesi, iş gören kesimin örgütlenme gücünü de yansıtmaktaydı.

Hat çalışanları, her şeyden önce, kurdukları sendikanın işveren tarafından tanınmasını istiyorlardı. Talep listelerinin ilk maddesi bu isteği içeriyordu. Ücretlerde, on yıllık çalışanlara yüzde 40, beş yıllık çalışanlara yüzde 30 ücret artışı talep ediliyordu. Günlük çalışma saatlerinin sınırlandırılması, gece işi için çift yevmiye ödemesi, pazar gününün hafta tatili olarak kabulü, senede dört hafta ücretli izin, talep listesinde yer alan diğer maddelerdi. Ayrıca çalışanların hastane masraflarının şirketçe ödenmesi istenmekteydi.

"Eşit işe eşit ücret" Osmanlı uyruklu çalışanların direttikleri önemli taleplerden biriydi. Kumpanyanın "İstanbullu ve bilhassa Türk memurlara müsavata muhalif muamelede" bulunduğu, yerli ve yabancı işçiler arasında ayrım gözettiği, yapılan işe göre ücret tahakkuku taleplerini geri çevirdiği vurgulanıyordu.

Fransa'nın İstanbul'daki Ticaret Odası, Türk işçilerin Avrupalı işçilerden her bakımdan geri oldukları gerekçesiyle işçilerin istemlerine kesinlikle karşı çıktı.

İstanbul'daki yabancı ticaret odalarının farklı ücret uygulama yönteminden yana tavırlarına Dersaadet Ticaret Odası da katıldı. Odanın yayın organı, yerli-yabancı işçi ayrımı konusunda Osmanlı amelesini haksız buldu. "Yerli amelenin ecnebi amelesi seviyesinde olamayacağı"nı belirtti.

Demiryolu grevleri işte böyle bir ortamda başladı. 13 Eylül günü Haydarpaşa İstasyonu girişine bir beyanname asılarak 13 Eylül akşamı son trenlerin gelişinden sonra tüm işçilerin işyerlerini terk edecekleri işçi komitesince halka duyuruldu.

Grevin başlamasıyla birlikte Harbiye Nezareti Haydarpaşa'ya asker sevk etti. İşçiler işgal ettikleri binalardan çıkarıldılar. Cemiyet temsilcilerinin kumpanya genel müdür Huguenen ile görüşme girişimleri sonuç vermedi: direktör kendilerini kabul etmedi.

Grevden asıl zarar gören devlet hazinesiydi. Grev nedeniyle Babıâli her geçen gün kilometre garantisi ödemek zorunda kalmaktaydı. Zaptiye Nazırı Sami Paşa Haydarpaşa'ya geçerek işçi temsilcileriyle görüştü; grevler sonucu Maliye'nin güç durumda kaldığını anlattı, işbaşı yapmadıkları takdirde zor kullanıp grevci işçileri tutuklatacağı tehdidini savurdu.

Grevin üçüncü günü, Cemiyet-i Uhuvvetkârane Hukuk Müşaviri Abdurrahman Adil Bey hükümetin arabuluculuğunu talep etti. Sadaret'te bulunun Kâmil Paşa'ya verdiği istidada "memurin ve müstahdeminin hükümet-i seniyyenin zararını mudi olmamak için tekrar işe başlamaya amade olduğunu", ancak Ankara demiryolu mukavelenamesinin 12. maddesi gereğince "ahvâl-i fevkaladede temin-i münakalât için hükümet-i seniyyenin tekmil hatta vaziyet etmesi"nin gerektiğini belirtti.

İstida, şirketi harekete geçirdi. Ordunun demiryollarına el koyması kumpanyanın işine gelmiyordu. Huguenen, cemiyetin "metalibatı"nı alelacele kabul etti. Anadolu Demiryolları Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi'ne yazdığı 19 Eylül 1908 günlü "tahrirat" bir bakıma sendikanın tanınması anlamına geliyordu.

Ancak, Tatil-i Eşgal Kanun-ı Muvakkatı'nm yayımlanması ve bir süre sonra 31 Mart Vakası üzerine İstanbul'da ilan edilen sıkıyönetim Huguenen'i sözünden döndürdü. Verilen haklar geri alındı. Bunun üzerine memur ve müstahdem 900 kişinin imzasını taşıyan bir "istida" hazırlandı ve Ticaret ve Nafıa Nezareti'ne verildi. Bakanlığın arabuluculuğu istendi. Nazır Hallaçyan Efendi'nin başkanlığında iki kez işçi ve kumpanya temsilcileri bir araya geldiler. Hallaçyan Efendi çalışanları haklı buldu. Ancak genel müdür Huguenen ortalıkta yoktu. Görüşler Huguenen'in dönüşüne ertelendi.

Bu arada Cemiyetler Kanunu yayımlandı. Adliye Nezareti Adli İşler Müşaviri Kont Ostrorogün uyarısı üzerine, işçi cemiyeti nizamnamesinde gerekli düzenlemeleri yaptı ve resmen hükümete başvurdu. Üsküdar Mutasarrıflığı'ndan alınan onayla Anadolu Osmanlı Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi yasal bir örgüt olarak tasdik edilmiş oldu.

Reisliğini demiryolu hekimlerinden Arhangelor Gavrili'nin yaptığı cemiyetin yeni programında, işverene karşı çalışanların haklarını korumanın yanında iane sandığı kurulacağı, hasta, sakat kalan çalışanların gözetileceği, vefat edenlerin ailelerine yardım edileceği, çocuklarının okutulacağı kaydediliyor; demiryolu memurlarına mahsus bir kooperatif açılacağı, fırın işletileceği, yakacak temin edileceği belirtiliyordu.

Huguenen bu gelişmeleri kaygıyla izlemişti. İşçi cemiyetini kapattırmak için elinden geleni ardına koymadı. Cemiyetin gizliliğini ileri sürdü. Sonuç alamayınca bu kez de cemiyetin aslında sendika olduğunu ve Tatil-i Eşgal Kanunu gereğince kapatılması gerektiğini iddia etti.

Bu arada, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti merkez yayın organı *İttihat ve Terakki* gazetesinde demiryolu işçilerinin taleplerinin hiçbir esasa istinat etmediği, bu tür aşırı taleplerden vazgeçmeleri gerektiği, aksi takdirde ülke için hayati bir önem taşıyan demiryollarının işletilmekten alıkonmasına milletin razı olamayacağı, bu nedenle hükümetin işe vaziyet ederek ordu içerisinde oluşturulacak şimendifer taburlarıyla trenleri işleteceği, işçilerin de açıkta kalacağı belirtiliyordu.

Nitekim bir süre sonra Anadolu ve Rumeli demiryolları hatlarında grevlerin önlenmesi amacıyla Harbiye Nezareti'nce Hicaz demiryolu zabitlerinden şimendifer taburları oluşturuldu ve kumpanyalara grev vukuunda gerekli işgücünün hükümetçe sağlanacağı bildirildi.

Ayrıca Ticaret ve Nafıa Nezareti'nin demiryolu şirket ve kumpanyalarına 14 Ekim 1908 tarihli bir tezkeresiyle, grevlerin ülkede ticareti ve kamu güvenliğini aksattığı, devletin siyasi ve mali itibarını düşürdüğü, halkı güç durumda bıraktığı gerekçesiyle bundan böyle demiryolu, liman, rıhtım, tramvay, havagazı, elektrik, gibi genel hizmete yönelik işyerlerinde devlet memuriyetinde olduğu gibi greve gidilemeyeceği; bunun çıkarılmakta olan Tatil-i Eşgal Kanun-ı Muvakkati ile güvence altına alındığı bildirildi. Durumlarından hoşnut olmayanlar şirketle ilişkilerini kesmek üzere istifa edeceklerdi. Buna uymayan ve grev girişiminde bulunan ya da grev kışkırtıcılığı yapan işçi ve memurların tutuklanıp haklarında kanuni takibata geçileceğinin şirketçe çalışanlara iletilmesi istendi.

Bibi. A. Gavrili, *Anadolu Osmanlı ve Bağdat Demiryolu Şirket-i Osmaniyyesi'nin İçyüzü,* Dersaadet, 1327; H. Onur, "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", *Yurt ve Dünya,* S. 2, Mart 1977; D. Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908),* Ankara, 198"; O. Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı: Doğuşu ve Yapısı,* İstanbul, 1969; Z. Toprak, "İlân-ı Hürriyet ve Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi," *Tarih ve Toplum,* S. 57, Eylül 88; Z. Toprak, "1909 Tatil-i Esgâl Kanunu Üzerine". *Toplum ve Bilim,* S. 13, 1981.

ZAFER TOPRAK

ANADOLU OTELCİLİK VE TURİZM MESLEK LİSELERİ

İstanbul'da otelcilik ve turizm eğitimi veren biri resmi, ikisi özel üç okul vardır. Bunlardan resmi olan Anadolu Otelcilik ve Turizm Lisesi Beşiktaş'ta, Etiler-Nispetiye Caddesi, Ulus kavşağı yanındadır. 1967'de İstanbul Otelcilik Okulu adı altında, Üsküdar-Harem yolu üzerinde bulunan, Toprak Mahsulleri Ofisi binasında kurulmuştur. Eğitim-öğretim 1976'ya kadar bu binada sürdürülmüş; 1976'da önce Zeytinburnünda geçici bir binaya taşınmış, daha sonra Anadoluhisarı Ortaokulu binasına geçmiştir. 1980'de yine geçici olarak Çapa Yüksek Öğretmen Okulu binasına nakledilmiştir. Okul, Etiler'deki bugünkü binasına Aralık 1983'te taşındı. 1986-1987 öğretim yılında "Anadolu lisesi" konumuna getirilerek, "Anadolu Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi" adını aldı. Kurum olarak, çeşitli turistik tesislere (otel, restoran, seyahat acentesi vb) orta seviyede nitelikli eleman (resepsiyoncu, rehber, kat hizmetlisi, mutfak personeli vb) yetiştirmeyi amaçlayan bir meslek lisesidir.

Ortaokul mezunu olup merkezi sistemle yapılan meslek liseleri sınavını ka-

zannıış öğrenciler ayrıca okulda yapılan mülakata alınırlar. Mülakatta, düzgün fiziki görünüm, konuşma yeteneği, insan ilişkilerinde rahatlık ve yabancı dil bilgisi gibi hususlar göz önünde bulundurulur. Öğretim süresi, 1 yılı hazırlık sınıfı olmak üzere 4 yıldır. Okulda öğrencilere kültür dersleri yanında, uygulamalı olarak meslek dersleri verilmektedir. Öğrenciler uygulama çalışmalarını özel sektörde yapmaktadırlar. Öğretim süresince 180 günlük uygulama çalışmasını başarıyla tamamlamamış öğrencilere diploma verilmez. Okuldan 1992-1993 öğretim yılma kadar 2.134 öğrenci mezun olmuştur. 1993-1994 öğretim yılında kız-erkek 620 öğrencisi vardır.

Öğrencilerin mesleki bilgi ve becerilerini geliştirmek bakımından, okul binasına bitişik uygulama oteli ve lokanta faaliyet göstermektedir. Uygulama oteli kısmında toplam 69 yatak kapasiteli 36 oda vardır. Ayrıca toplam 250 kişiye hizmet verebilecek iki lokanta ve halka açık büfesi ile çay bahçesi mevcuttur.

İstanbul'da aynca Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı iki özel Anadolu otelcilik ve turizm meslek lisesi vardır. Özel Altunizade Anadolu Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi Üsküdar'da Altunizade-Küçükçamlıca Caddesi'ndedir. Okul, 1972'de "Özel Otelcilik Meslek Lisesi" olarak Ortaköy'de açılmış, 1988-1989 öğretim yılında özel Anadolu lisesi statüsü kazanmıştır. Bu kurum da şimdiye kadar çoğu otelcilik ve turizm sektöründe çalışan 2.342 mezun vermiştir. Özel Birkan Yetkin Anadolu Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi, kurucusunun ismini taşımaktadır. 1991-1992 öğretim yılında açılmıştır. Beşiktaş, 4. Levent-Akasyalı Sokağı'nda faaliyet göstermektedir.

AHMET MÜLAYİM

ANADOLU PASAJI

Beyoğlu İstiklal Caddesi'nde, bugünkü Atlas Sineması'nm bitişiğinde, günümüzde de yaşamakta olan Anadolu Pasajı, bugünkü Alyon (eski Alleon ya da Aleon) Sokağına açılır.

Yapının 20. yy başlarında inşa edildiğini biliyoruz. Sahibi. II. Abdülhamid'in mabeyincilerinden Eğribozlu Ragıb Paşa'dır. Ragıb Paşa, çeşitli devlet görevlerinin yanısıra, uzun süre ticaret ve madencilikle uğraşmış, kazandığı paralarla Beyoğlu'nda Anadolu, Rumeli ve Afrika hanlarını inşa ettirmiştir.

Dikdörtgen planlı yapının ana malzemesi taştır. Yapı, dar cephesine rağmen, büyük bir kitle olarak İstiklal Caddesi'nden Alyon Sokağı'na kadar devam eder. Pasajın yapıldığı dönemde geçiş koridorunun üstünün açık olduğu, bu kısmın sonradan kapatıldığı sonucuna varmak mümkündür.

İstiklal Caddesi'ne bakan giriş cephesinden içeri girildiğinde, iki taraflı dükkânların yer aldığı uzun bir koridora geçilir. Dükkânların bulunduğu giriş bölümü dahil beş katlı yapının orta bölümünde üç kat boyunca bir çıkma yer alır. Girişin üstünden başlayarak devam eden çıkma, en üst katta bir balkona açılır. Yapı cephesine hâkim pencere dizilerinde genellikle dikdörtgen çerçeve kullanılmıştır. Sadece beşinci katta kilit taşları belirtilmiş, yuvarlak pencereler kullanılmıştır.

Yapının tümünde kullanılan pilastr, sütunçe ve frizler, öne çıkan bölümde yoğunluk kazanmış durumdadır. Cephe düzenlemesi, pencere dizilerinin yerleştirilişi ve kullanılan dekoratif elemanlar yönünden incelendiğinde, neoklasik dönem mimari özelliklerinin ağırlıklı olarak kullanıldığı söylenebilir. Yapının balkon korkuluklarında metal malzeme kullanımı görülür. Bugün, içinde çeşitli dükkânların yer aldığı pasajda eskiye ait ayrıntıların gün geçtikçe daha da azaldığını gözlemek olasıdır.

Anadolu Pasajının inşa edildiği yerde önceleri, "Hayden" mağazaları ile Madam Latourün elbise mağazaları vardı. Bu mağazaları satın alan Ragıb Paşa. Anadolu Pasajını onların yerinde inşa ettirmiştir. Pasaj bittiğinde, girişin sağ tarafına Lazarro Franco ve oğlunun mefruşat mağazası, sol tarafına ise. önce Mihal Kukis'in manifatura mağazası, daha sonra, Belfast gömlekçisi yerleşmiştir. Bu pasajın içinde ünlü Anadolu Birahanesi de(-») yer alır.

PELİN AYKUT

ANADOLU SPOR KULÜBÜ

Üsküdar'da kurulmuş spor kulübü, II. Meşmtiyet'in ilanıyla gelen cemiyet kurma serbestisi sonucu 1908'de kuruldu. Kulübün kurucuları semtin köklü ailelerinin çocuklarıydı. Bunların arasında Burhan Felek ile kardeşi Dr. Hüdai Felek de bulunuyordu. Yeşil-sarı formalı Anadolu Kulübü, futbolun yanısıra atletizm, deniz sporları ve halat çekme dallarında da varlık gösterdi. Burhan Felek ile kardeşi Hüdai Felek, kulübün ilk futbol takımlarında yer aldılar. Anadolu futbol takımı. 1920Tİ yıllara kadar İstanbul'un en güçlü ekiplerinden biri olarak kendini gösterdi. Üzün süre İstanbul amatör ve profesyonel liglerinde yer alan futbol takımı, 1970-1971 sezonunda Türkiye 3. Ligi'ne katıldı. 1980-1981 sezonunda Türkiye 2. Ligi'ne yükseldiyse de tekrar 3. Lig'e düştü. Son yıllarda Üsküdar Anadolu Spor Kulübü adını aldı.

CEM ATABEYOĞLU

ANADOLUHİSARI

İstanbul Boğazının en dar yerinde, Anadolu yakasında. Göksu Deresinin denize aktığı bölgede, aynı adı taşıyan hisarın (bak. Anadolu Hisarı.) çevresinde ve ardındaki yamaçlarda kurulu köy. Halen, yalı, villa ve diğer konutların yoğun olarak bulunduğu; turistik yanı da olan, Beykoz İlçesi'ne bağlı Boğaziçi semti.

Anadolu Pasajı'nın giriş cephesi. *Nazım Timuroglu, 1993*

Günümüzde Anadolu Hisarı'nm bulunduğu yerde daha önceleri bir Zeus ya da Jüpiter Urillo tapmağı olduğu rivayet edilmektedir. Bazı kaynaklarda Göksu Vadisi'nde Neapolis adında küçük bir Bizans yerleşmesinin varlığı kaydedilir. Petrus Gyllius 1544'te istanbul'u ziyaret ettiğinde, bu bölgede Neapolis adını hatırlatan Napli adlı bir yerleşmenin hâlâ yaşamakta olduğunu tespit etmişti. 19. yy'ın son çeyreğinde ise Göksu Vadisi'nin (Arethaoi, Potamonion-tatlı su) iç tarafında Bizans dönemi kalıntılarına rastlanıldığı kaydedilmektedir. Hisarın yapımında kullanılan taşlar arasında Bizans yapılarından devşirilmiş parçalara rastlanıyorsa da bu yapıların neler olduğu açığa çıkarılamamıştır.

Fetih'ten sonra Anadolu Hisarı Karadeniz yönünden gelebilecek saldırılara karşı başkenti savunacak istihkâmlardan biri oldu. Evliya Çelebi'ye göre 17. yy'da Anadolu Hisarı'nda II. Mehmed (Fatih) dönemine tarihlenen bir camiden başka bir dizdarhane, cebehane ile asker odaları da bulunmakta; ayrıca burada "iki yüz tımar ehli nefer" yaşamaktaydı. Bu kale muhafızlarının hepsinin tımarları Kocaeli sancağı sınırları içindeydi. Evliya Çelebi, halkının tümünün Müslüman olduğunu kaydettiği Anadolu Hisarı'nın dış mahallelerine ilişkin abartılı görünen rakamlar vermekte; 1.080 ev, 20 dükkân, bir hamam, 7 sıbyan mektebi, 1 cami ve sayısız mescitten söz etmektedir. Anadoluhisarı'nda II. Mehmed'e atfedilen ve bir zamanlar iskelenin tam karşısında olan cami, Hisar-Kanlıca yolu açılırken bu yol üzerinde yeniden inşa edilmiş, hamam ise tespit edilemeyen bir tarihte yıktırılmıştır.

Evliya Çelebi, daha 17. yy'da burada büyük sahilsaraylar, yalılar olduğunu kaydetmektedir. Bunların arasında Şeyhülislam Bahâi Efendi'ninki özellikle çinileriyle ünlüydü. 18. yy sonundan 19. yy ortalarına kadar olan dönemi kapsayan bostancıbaşı defterlerinden, bu sahilde, çoğunlukla görevden alınmış kazasker, şeyhülislam ve diğer ulema ile gene görevden alınmış devlet görevlilerinin yalılarının yer aldığı anlaşılmaktadır. Esasen İstanbul Boğazının iki yakası arasında devlet hiyerarşisini simgeleyen belirgin bir yerleşim protokolü izlendiği açıktır (bak. Boğaziçi). Örneğin. Bebek ve Rumelihisarı sahilinde, Anadoluhisarı'nın tersine, 17. yy sonrasında birkaç nesil şeyhülislam yetiştirmiş ulema ailelerinin ve nakibüleşrafın yalıları bulunmaktaydı.

Anadoluhisarı'nm hemen yanındaki Göksu Deresi (bak. Göksu), güneyindeki Küçüksu Deresi ve çayırlığı çok revaçta olan mesirelerdi. 18. yy sonrasında buralarda yapılan günlük geziler, kayık sefaları, mehtap âlemleri, musiki fasılları birçok kaynakta canlı bir biçimde tasvir edilmiş; tek çifte piyade kayıklarıyla dere yukarı çıkıp dönmenin dört saat sürdüğü kaydedilmiştir. Özellikle cuma günleri yapılan bu seferler, yazlan çarsamba ve pazar günleri de İstanbul halkını buraya çekiyor; sultan ve şehzadeler, hanedanın kadın üyeleri kalabalığı seyretmeye Göksu Vadisine geliyorlardı. 18. yy ortasına kadar sultanların Asya yakasındaki üçüncü biniş yeri olan ve özellikle IV. Murad tarafından itibar edilen bu hasbahçede, Küçüksu Deresi'nin denize döküldüğü noktada bir bostancı ocağı ve Küçüksu Kasrı(->) bulunuyordu. I. Mahmud zamanında, 1752'de. Divitdar Mehmed Paşa tarafından sahilde bir kasır inşa edilmiş, bir' havuz ve fıskiye yapılmış; III. Selim ve II. Mahmud zamanında tamir edilen kasır, I. Abdülmecid zamanında da bugünkü haliyle yeniden inşa edilmişti. Ayrıca Göksu üzerinde bir köprü olduğu ve tepede I. Mahmud ile III. Selim tarafından dikilmiş nişan taşları bulunduğu bilinmektedir. Dere boyundaki birçok çemenzar, namazgah ve çeşme gibi dinlence noktalarının yanısıra, vadinin sonundaki Göksu panayırı denilen ayazma da ilgi çekiyordu. Özellikle eylül aylarında kalabalık Hıristiyan gruplar burayı ziyaret etmekteydi. Göksu Deresi 1909'daki sel felaketi sonrasında dolmuş ve geleneksel Göksu eğlencelerinin sonu gelmiştir.

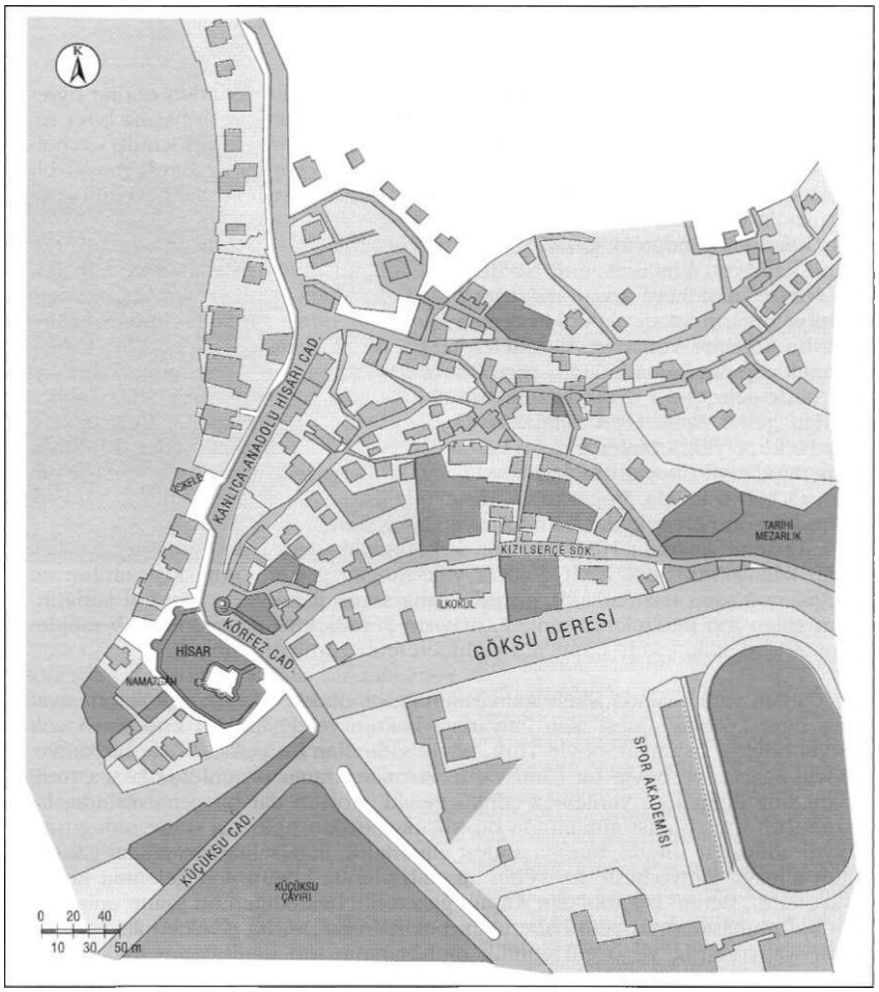

Anadoluhisarı
İstanbul Ansiklopedisi

Göksu Deresi boyunca elde edilen çamurdan yapılan çanak, çömlek ve testiler meşhurdu. Ayrıca dere boyunca sultan sarayları için un öğüten hassa değirmenleri vardı. Bugün Göksu'nun denize döküldüğü noktada ayakta kalan birkaç yalı, Boğaziçi'nin bu yöresinin şiirsel güzelliğinin son şahitlerindendir.

Bibi. A. Gabriel. *Châteaux turcs du Bosphore.* Paris. 1943, s. 9-28; E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri,* İst., 1966; Eyice. Boğaziçi. R. E. Koçu, "Anadoluhisarı", *İSTA;* M. Tayyip Gökbilgin, "Boğaziçi", *İA;* Evliya, *Seyahatname,* I, ist., ty; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* İnciciyan, *Islanbul;* A. Ş. Hisar. *Boğaziçi Mehtapları,* İst., 1955; F. Kazancıbası, *Anadoluhisarı Yöresinin Tarihçesi.* İst.. 1992.

TÜLAY ARTAN

Günümüzün Anadoluhisarı

Günümüzde Beykoz İlçesi'ne bağlı bir semt olan Anadoluhisarı, sahilde Küçüksu Deresi ve Kanlıca Körfezi ile sınırlanırken, iç bölgelerinde Otağtepe yolu ile Kavacık'a, Göksu-Göztepe yolu ve Bent yolu ile Elmalı Baraj Gölü'ne, Hekimbaşı Çiftliği yolu ile de Ümraniye'ye komşu olur. Fatih Sultan Mehmet Köprüsü(->) Anadoluhisarı'nm hemen

G E Z İ N T İ "

Anadolu Hisarinda bir gün geçiren insan Türk ruhunu derinden derine öğrenir. *Güzelce Hisar, Göksu, Otağ Tepesi..* Yalnız bu isimler başlı başına birer resimdirler. Anadolu zevkinde bir isim olan *Güzelce Hisar* zaman içinde kaybolmuş yerine Anadolu'nun kendi ismi gelmiş, *Göksu* ne kadar hayâl meyâl bir kelimedir; *Otağ Tepesi,* bilâkis fütuhat devrinin mücessem bir sahnesi gibi gözleri kamaştırıyor.

Göksu vadisinden Boğaziçi sularına ilk gelen Türklerden tâ İstanbul'un fethine kadar bu köy anlı şanlı bir hisardır; kâh Anadolu'dan Rumeli'ye kâh Rumeli'den Anadolu'ya koşan *Yıldırım Bâyezidle* onun oğulları, *Murad* ve *Fâtih* gibi ve onların arkadaşları olan cengâverler ikide birde, bir kartal kümesi hâlinde, bu kulelere konarlar, bu kulelerden kalkarlar; Fetih senesi bu köy, kahramanlık çağının kemâlindedir. Hicretin 856 senesinin baharında, genç Fâtih ikide birde gelir, gider. Nihayet o martın yirmi altıncı günü Hisar önünde, Gelibolu'dan gelen *Balta Oğlu Süleyman Beyin* donanması, Karadeniz Boğazından taş ve kireç yüklü binlerce gemi ve mavna Hisar önünde demirlerler; Fâtih bütün paşalarıyle, beyleriyle, ağalarıyle, mîmar-başılarıyle, işçileriyle karşıya geçer: O gün o kıyıda, Boğazkesen Hisan'nm ilk temel taşlarını kendi koyar, vezirinden son nefere kadar bütün maiyeti işe girişir...

...O sene Anadolu Hisan'nm son kahramanlık senesiydi. Önce genç rakîbi olan karşı hisarın beş ayda göklere yükseldiğini gördü, sonra kışı, târihin en büyük vak'asını hazırlamakla geçirdi, daha sonra ilkbaharda İstanbul surlarından gelen top uğultularını dinledi, mayısın yirmidokuzuncu günü fetih müjdesini aldı, şimdiki İskele Câmii'nin yerinden fetih ezanlarını dinledi.

Camiin yanı başında iskele kahvesinin ağacı altında otururken kollarını sıvamış birer köşede abdest alan ihtiyarlara baktım ve düşündüm ki fetihten çok evvel böyle müslüman, böyle Türk, böyle sâde olan bu yerde, böyle bir kahve, böyle ağaçlar ve böyle bir câmî vardı, bu manzaranın o günlerde başka türlü olduğuna ihtimâl de verilemez çünkü mevki' tabiatin dar bir çerçevesinde. İstanbul'un muhasarası günlerinde bu küçük meydan tıpkı bu saatte olduğu gibiydi, ihtiyarlar şurada, burada abdest alıyorlardı, küçük kızlar çanaklariyle yoğurt almağa gidiyorlardı, kahvenin ağaçları altında köyün ileri gelenleri konuşuyorlardı. Benim İstanbul'dan Akşam gazetesini beklediğim bu saatte onlar, İstanbul muhasarasının yeni haberlerim bekliyorlardı, sonra yataklarına o haberlerle yatıyorlardı. Ve o elli günlük muhasaranın top uğultularını dinledikten sonra mayısın son sabahı bu camiin minarelerinden fetih ezanlarını işittiler. Ah o yaz bu Hisar'da kimbilir nasıl geçti? Fakat işte o yazdan sonra Hisar kahramanlık çağını geçirir, artık sayfiye olur. önünden zaman Göksu gibi ağır akar, dâima saz sesleri ve arada sırada, şenlik günleri kulelerinden atılan topların uğultusunu duyar. Nedim'in rubaisinde dediği gibi:

Zannetme ra'd ü berk'dir etti gulu
Top şenliğidir Hisâr'm ey sâkî bu
Âmîhte kıl tegerg ile sahbâyı
Sun rind-i mey-âşâme dolu üzre dolu

Yahya Kemal Beyatlı, *Aziz İstanbul,* İst., 1974, s. 105-107

kuzeyinden geçer. Semt dört mahalleye ayrılmaktadır. Anadoluhisarı Mahallesi en eski yerleşme bölgesidir. 19. yy'da kurulmuş olan Yenimahalle, tarihi oldukça yeni olan Göksu ve Göztepe mahalleleri diğer üç mahalledir. Anadoluhisarı Mahallesi, merkezin ticari ve sosyal yaşamının kalbidir. Başlıca sokak ve caddeleri sahil boyunca uzanan Körfez ve Kanlıca-Anadoluhisarı caddeleri ile Kızılserçe, Kanije, İbrahim Bey, Setüstü, Merdivenli Köşk, Hisar Kalesi, Hisar Hamamı, Toplar Önü, Riyaziyeci, Pazar Aralığı, Hisar Deresi, Pazar, Saka Bayırı sokakları, Otağtepe Caddesi ve buna bağlı Muhteşem Çıkmazı'dır. Çarşı ve turistik mekânlar, Anadolu Hisan'nm çevresinde toplanmıştır. Kızılserçe Sokağı'nın bitiminde, Göksu Deresi'nin kenarında Anadoluhisarı Mezarlığı bulunur. Bunu takip eden alanda ayrıca halat fabrikası, çömlekçi atölyeleri ve Göztepe Suyunun kaynağı vardır.

Yenimahalle, Küçüksu Deresi ile Göksu Deresi arasında uzanan bölge olup başlıca ulaşım yolları Çiftlik, Nişangâh ve Cephane caddeleri ile bunların arasında bulunan Yenimahalle, Taşocağı, Dürdane, Nişanlı, Barutçular, Nişantaşı Çınarlı sokakları ile Hekimbaşı Çiftliği yoludur.

Bir zamanlar İstanbul'un en ünlü mesirelerinden olan Göksu bölgesinin çayırlık ve ağaçlıklarının tahrip edilerek evlerle doldurulmasından sonra idari birim olarak Göksu Mahallesi adını alan bölgede, eski adı Anadoluhisarı Gençlik ve Spor Akademisi(->) olan bugün Marmara Üniversitesi'ne bağlı spor okulu bulunmaktadır. Göksu Mahallesi, Küçüksu Caddesi ile Göksu Caddesi arasında kalan yeşil alanlardan başka, güneyde Yenimahalle'ye doğru, Çuvalcı, Merdivenli Köşk, Şekercibaşı, Eyüpağa, İnişli, Buğday, Süslü Kız, Hasan Efe, Mazgal ve Cuma sokaklarında yoğunlaşan bir yerleşim yeridir. Mahalledeki Dörtkardeşler ve Baruthane çayırları ise, ünlü mesire yerleridir.

Semtin dördüncü mahallesi olan Göztepe Mahallesi oldukça yeni bir yapılanmadır. Otağtepe Caddesini keserek güneye yönelen Göksu-Göztepe yolunun doğusundan Kavacık'a doğru yayılan bölgenin en önemli sokakları, Perçemli Kız, Tanıara, Maral, Sanal, Seval, Penbe Hanım, Mamureler, Nural, Polat, Yavuz, Nüve, Şarklı, Karabey, Orhun, Timuçin, İlk, Gülgün, Selçuklu ve Ulunmak sokaklarıdır. Bu mahalle sınırları içinde bulunan mesire yerleri Elmalı Baraj Gölüne doğru uzanır.

Bölgeyi yarım daire şeklinde kucaklayan tepelerde fundalık karakteri hâkimdir. Küçüksu Deresi ile PTT Mensupları Dinlenme Kampı arasında kalan bölüm ayrıkotu ile kaplı iken Küçüksu Kasrı'nm arkasındaki bölüm yabani hardal ve mor renkli yonca bitkilerinin yoğun bulunduğu bir yeşil alandır. Koruluk olarak kayıtlı bulunan alanların toplamı yaklaşık 400.000 m^2'dir. Yakın zamana kadar Göksu Deresi tarafından sulanan verimli topraklarında incir, çilek, kiraz, fındık, üvez, ayva, üzüm ve mısır yetiştirilen Anadoluhisarı bugün sebze meyve ihtiyacının büyük kısmını dışarıdan karşılamaktadır. Birçok semt sakininin yüzmeyi öğrendiği, balık tuttuğu, sandal sefalarının yapıldığı Göksu ve Küçüksu dereleri tümüyle kirlenmiştir. Bölgenin ünlü mesire yerleri olan Göksu, Küçüksu, Baruthane, Dörtkardeşler, Ayazmalar, Çınarlıtepe ve Elmalı Bendi çayırlarının büyük kısmı inşaat alanı olmuştur. Bölgenin tatlı su kaynakları ise Göztepe, Kestane ve Elmalı suları adları ile tanınır. Bunların dışında pek çok pınar, maslak ve ayazmaya sahip olan Anadoluhisarı günümüzde turistik ve seçkin bir Boğaz semti olarak bilinmektedir. Sahildeki yalılar ve tarihi binalar hızla onarılmakta özellikle de yalılar ve eski köşkler son yıllarda yüksek değerlerle el değiştirmekte ve Göksu Deresi'nin kuzey yamaçlarında villa ve benzeri konut inşaatları sürmektedir. Son olarak 2.500 ünitelik bir konut kompleksi Göksu Vadisi'nin kuzeyini tümüyle işgal etmiştir.

Semtin, her biri bağımsız birer muhtarlık olarak Beykoz'a bağlı dört mahallesinde 1990 sayımlarına göre yaklaşık 20.000 kişi yaşamaktadır. Bölgede bir ticaret lisesi, bir ortaokul, bir ilköğretim okulu ile iki ilkokul bulunmaktadır.

AYŞE HÜR

ANADOLUHİSARI CAMİİ

Anadoluhisarı-Kanlıca yolu üzerinde, caddenin kara tarafındadır. *Hadîkatü'l-Cevâmi'de* Fatih Sultan Mehmed tarafından, hünkâr mahfiline sahip, fevkani

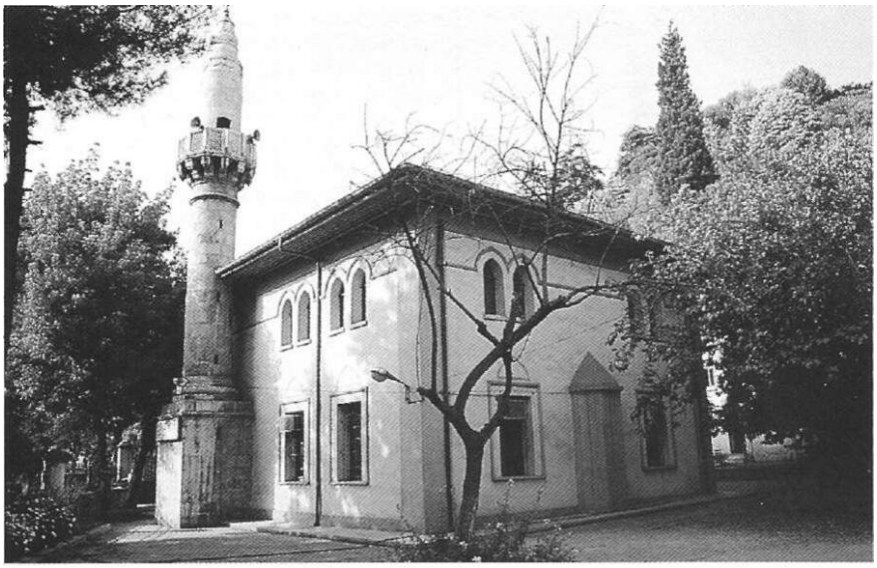

Anadoluhisarı Camii
Tarkan Okçuoğlu, 1993

bir cami olarak inşa ettirildiği kayıtlıdır. Minarenin kaidesindeki kitabede caminin 1301/1883'te II. Abdülhamid tarafından yeniden yaptırıldığı yazılıdır. Geniş bahçe duvarları içinde yer alan kagir cami ahşap çatı ile örtülüdür. Yapı kare planlı bir harim ile, cephede üç sıra kemerle açılan bir son cemaat yeri ve kuzeybatıda kesme taştan yapılmış bir minareden meydana gelmiştir. Sonradan pencerelerle kapatılan, ahşap tavanlı kagir son cemaat yerinin doğu ve batı yönlerinde sivri kemerli açıklıkları vardır. Yapı, sivri kemerli pencereleriyle I. Ulusal Mimari döneminin özelliklerini sergiler. Bu husus caminin II. Abdülhamid döneminden sonra yenilendiğini göstermektedir. Son cemaat yerinin kemerleri arasında, tahta üstüne alçı kaplama palmetler yer alır.

Ana mekânı ve daha alçak olan son cemaat yerini çıtalarla kasetlenmiş bir saçak kuşatır. Cami, alt sırada dikdörtgen kesitli, üst sırada ise alttakilerle aynı hizada ve genişlikte olan sivri kemerli ikiz pencerelerle aydınlanmıştır.

Harimin kuzeyinde, mihrap ekseninde, kuzeybatıdan bir merdivenle çıkılan, iki ahşap direğin taşıdığı fevkani bir mahfil yer alır. Çıtalarla kasetlenmiş ahşap tavanın ortasında, kare içine alınmış, merkezden kenarlara doğru gelişen çıtaların oluşturduğu bir göbek meydana getirilmiştir. Son cemaat yerinin tavanı da aynı biçimde çıtalarla kasetlenmiş ve iç içe iki karenin ortasına çıtadan sekiz kollu bir yıldız yerleştirilmiştir. Minber ahşaptır.

Kuzeybatıdaki kesme taş minarenin, II. Abdülhamid'in yaptırdığı eski camiden kaldığı bilinir. Kare bir kaide üzerinde yükselen minarenin altıgen geometrik geçmeli korkuluklu şerefesi kaim konsollarla desteklenmiştir. Taş külahının altında bir girland dizisi dolaşır.

Son cemaat yerinin doğusuna bitişik, sonradan kapatılmış küçük bir mekânda, bir mermer çeşme ile abdestlik yeri oluşturulmuştur.

Bahçede 1987 yılında yapılmış altıgen bir şadırvan ve doğusunda lojmanlar bulunur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II: Raif, *Mir'at,* 222-223; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 5.

TARKAN OKÇUOĞLU

ANADOLUHİSARI GENÇLİK VE SPOR AKADEMİSİ

Anadoluhisarı'nda sahil yolu ile Göksu-Küçüksu dereleri arasındaki 100 dönümlük arazide kurulu yükseköğretim kurumu. Türkiye'de alanındaki ilk yüksekokul olarak 1976'da açılmıştır.

1968-1975 arasında milli takımların kamp yeri olan bu sahaya yapılan binalardan yararlanılarak spor alanında yükseköğretim verecek bir okulun açılması 12 Ocak 1976 tarihinde Gençlik ve Spor Bakanlığımca kabul edildi. Öngörülen ilk programa göre okulda antrenör ve spor yöneticisi yetiştirilecekti. Öğretim çalışmalarını bu kapsamda sürdüren okul, 1982'de Yüksek Öğretim Kurulunun kararı ile Marmara Üniversitesi'ne bağlandı. Atatürk Eğitim Enstitüsü'nün 1983'te Eğitim Fakültesi olması ile bu yeni fakültenin bünyesine alındı ve Gençlik ve Spor Bakanlığı ile ilişiği kalmadı. Son olarak 1993'te de doğrudan Marmara Üniversitesi Rektörlüğü'ne bağlı, bağımsız yüksekokul konumuna getirildi ve adı Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulu olarak değiştirildi.

Okulda, beden eğitimi, antrenör eğitimi, spor yöneticiliği adlı üç ana dal ve bu dallarda öğrenim gören yaklaşık 1.000 öğrenci vardır. Öğretim kadrosu 80 dolayında öğretim üyesinden oluşmaktadır. Okul kampusu içinde, Marmara Üniversitesi'ne bağlı İktisadi İlimler Fakültesi'nin Çalışma Ekonomisi ve Endüstriyel İlişkiler Bölümü, Almanca İşletme Bölümü, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Bankacılık Enstitüsü de faaliyet göstermektedir.

Kampusta, okula ait tesislerin başlıcaları, 3 açık tenis kortu, 1 jimnastik, 1 oyun (basketbol, voleybol, hentbol), 1 ritmik jimnastik, 1 judo, 1 masatenisi, 1 tekvando salonu ile 2 futbol sahası (birinde ayrıca atletizm pisti ve yarı açık tribün bulunmaktadır) vardır. Kampustaki Kredi ve Yurtlar Kurumu'na ait yurtta 600 kız öğrenci kalmaktadır.

Okuldan mezun olanlar arasından karatede Haldun Alakaş dünya şampiyonu, tekvandoda Nusret Ramazanoğlu ve Gülnur Yerlisu dünya ikincisi, Mustafa Baş ve Nurten Yalçmkaya Avrupa şampiyonu, güreşte Salih Bora Avrupa şampiyonu ve dünya ikincisi olmuşlardır.

AYHAN DOĞAN

ANADOLUHİSARI İDMAN YURDU

Anadoluhisarı'nda kurulmuş spor kulübü. Kuruluş tarihi 1912'dir. Futbol, hokey ve kürek dallarında faaliyet gösteren sarı-yeşil formalı kulüp, kendi mütevazı imkânlarıyla, İstanbul'un en gözde mesire yerlerinden biri olan Anadoluhisarı çayırının bir köşesinde bir futbol sahası yaptırdı. Er Meydanı adı verilen saha, 19 Şubat 1915 günü törenle hizmete girdi. Uzun yıllar bu sahada resmi ve özel futbol ve hokey maçları oynandı. Kulübün futbol takımı uzun yıllar İstanbul mahalli liginde yer aldı. Bu arada kürek sporunda da kazandığı şampiyonluklarla dikkat çeken bir kulüp oldu. Kulüp bugün Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'nce yaptırılan küçük bir stadyumu işletmektedir.

CEM ATABEYOĞLU

ANADOLUHİSARI NAMAZGAHI

Anadoluhisarı'nda Toplarönü mevkiinde yer alan namazgah. Boğaziçi'nden geçişleri kontrol etmek ve Bizans'a karşı bir "köprübaşı" olmak gayesiyle I. Bayezid (Yıldırım) tarafından yaptırılan Anadolu Hisarının yanında bir de mescit vardı. Bunun dışında ayrıca bir de namazgaha niçin ihtiyaç duyulduğu bilinmez.

Hisarın güneybatı tarafında olan namazgah etrafı bir duvarla çevrili yaklaşık 20x25 m ölçülerinde bir sahaya sahiptir. A. Gabriel, bu namazgahın, hisarın dışındaki toprağın yükseltilip düzenlenmesinden sonra büyük ihtimal ile 17. yy'dan daha önce olmamak üzere yapılmış olacağını ve mihrabın üslubunun da bu tahmini doğruladığını yazar. Ancak böyle bir dayanağın yetersizliği de açıkça belirlidir. Uğur Derman, altta bir çeşmesi olduğuna göre bunun bir "fevkani" namazgah olduğunu yazar. Fakat böyle bir çeşme izine rastlanmadığı gibi namazgahın fevkani olabileceğini gösteren bir işaret de yoktur.

Anadoluhisarı Namazgahı, son yıllar-

Anadoluhisarı Namazgahı
Onarımdan önce
Nuri Akbayar koleksiyonu

da oldukça harap ve bakımsız hale girmişken, 1986'da Beykoz Belediyesi tarafından temizlenmiş ve çevre duvarının eksikleri tamamlanarak restorasyonu yaptırılmıştır.

Anadoluhisarı Namazgahı, etrafı duvarla çevrili namaz mekânı ile kıble duvarında bir mihraptan ve bunun yanındaki bir minberden oluşmuştur. Muntazam işlenmiş kesme taşlardan yapılan mihrap sade görünüşlü olup üzerinde herhangi bir süsleme yoktur. Minber de yeni taştan daha basit olarak inşa edilmiştir. Merdivenin yukarı ucunda, normal minberlerdeki gibi bir köşkü yoktur. Evvelce böyle bir ,elemanın bulunduğuna dair de bir iz görülmez. Fakat bu namazgahta mihrap ve minberin oluşu, buranın bir açık hava camisi gibi tasarlandığını gösterir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka.* II. s. 162; A. Gabriel. *Châteaux Turcs du Bosphore,* Paris. 1943, s. 26: U. Derman, "Osmanlı Devri Şehir ve Menzil Yollarında istirahat ve ibadet Yerleri: Namazgahlar", *Atatürk Konferansları. 1971-1972.* V (1975). s. 291.

SEMAVİ EYİCE

ANADOLUHİSARI VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. 1949'da, Hollanda'nın Den Haag şehrindeki Industrielle Handels Combinatie tezgâhlarında inşa edilen birbirinin eşi 6 vapurdan biriydi. 561 grostonluktu. Boyu 54,4 m, genişliği 10,9 m. sukesimi 2.5 m kadardı. Her biri 340 beygirgücünde iki makinesi vardı. Çift uskurluydu. Kazanı kömürle ısıtılıyordu. Önceleri Köprü-Kadıköy. sonraları daha çok Boğaz seferlerinde kullanıldı. 1985'te kadro dışı bırakılarak elden çıkartıldı.

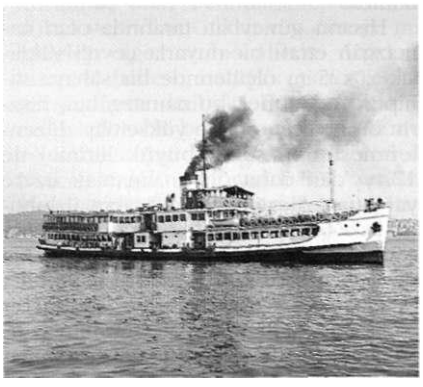

Anadoluhisarı Vapuru
Eser Tutel, 1975

ESER TUTEL

ANADOLUKAVAĞI

Boğaziçi'nin kuzey kesiminde. Anadolu sahilinde, Rumelikavağı'nın karşısında bulunan, tarihi eskilere dayanan Boğaz köyü. Bizans ve Osmanlı dönemlerinde ana uğraşı balıkçılık (özellikle kılıçbalığı avı) bahçecilik ve Karadeniz'e açılmak için elverişli hava bekleyen gemilere hizmet vermek olan Anadolukavağı. günümüzde Beykoz İlçesi'ne bağlı turizm ve balıkçılık ağırlıklı bir sahil köyüdür.

Anadolukavağı'nın gerek adı gerekse tarihiyle ilgili bilgiler, çeşitli kaynaklarda farklılıklar ve çelişkiler göstermektedir. Köyün adının kavak ağaçlarından geldiği yolundaki yaygın kanıyı. Eremya Çelebi "Muazzam kavak ağaçları bulunan Kavak iskelesi yakınlardadır. Sahildeki bu kavak ağaçlarının her birini üç adam ancak kucaklayabilir" diyerek pekiştiriyorsa da gerek Anadolu gerekse karşı sahildeki Rumelikavağı'nın adları, "kavak kaleleıTnde de geçen ve sınır, gümrük kontrol noktası anlamını taşıyan "kavak" sözcüğünden türemiş olmalıdır. Gerçekten de, Boğaz'm Karadeniz'e açıldığı bölgeye yakın ve iki yakanın birbirine çok yaklaştığı bir noktada bulunan karşılıklı iki yerleşme. Karadeniz'den Boğaz'a girecek gemilerin en iyi kontrol edilebileceği ve gereğinde durdurulabileceği bir konumdaydı.

Kavaklardan Karadeniz'e doğru. Boğaz'ın Karadeniz'e açıldığı Anadolu ve Rumeli fenerlerine kadar denize dik inen tepeler ve sarp kayalıklar arasında kalan koylar, limanlar çevresinde, her iki yakada da. birden fazla manastır, kavak kalesi ve istihkâmın varlığı bilinmektedir. Bu kaleler halk arasında çoğunlukla yanlış olarak Ceneviz kaleleri ya da Kavak kaleleri adıyla tanınırdı. Bu kalelerin en önemli görülenleri Osmanlı döneminde zaman zaman tamir edilmiş, kimileri yeniden yapılmış, kimileri de terk edilip yıkılmaya bırakılmıştır. Anadolukavağı'na adını veren ve özellikle çeşitli yüzyıllarda seyyahların sözünü ettiği kavak kalesinin, köyün kurulu olduğu vadinin kuzeyindeki tepenin üstünde bugün de kalıntıları bulunan Bizans yapımı görkemli Yoros Kalesi(-») mi, yoksa IV. Murad tarafından 17.yy'da yaptırılan, sahilde bulunan ve bugün tümüyle yok olmuş kavak kalesi mi olduğu yanılgılara da yol açmış bir tartışma konusudur. Kaynakların karşılaştırılması, Anadolukavağı'nda iki ayrı kale bulunduğunu göstermektedir. Biri Bizanslılardan kalma, muhtemelen 1348'den itibaren kısa bir süre için Cenovalıların eline geçmiş, aynı yüzyılın sonlarında. Boğaziçi'nin Anadolu yakasına tümüyle egemen olan Osmanlılar tarafından zaptedilip uzun süre kullanılmış Yoros Kalesi; diğeri Yorosün eteklerinde, IV. Muradın 1624'te. Karadeniz'den 150 şaykayla gelip Boğaziçi'nin Rumeli kesimini Yeniköy'e kadar yağmalayan Kazakların ani baskınından sonra, bu türlü olayları engellemek için yaptırdığı kaledir.

1580'lerin ortalarına doğru bölgeyi dolaşmış olan Heberer'in kitabında yer alan gravürde Yoros Kalesi ayrıntılı şekilde çizilmiştir. Osmanlı belgeleri, kalenin 1576 yılında esaslı bir tamir gördüğünü kanıtlamaktadır. Daha önce. 1403'te Timur'un yanma gitmek için Boğaziçi'nden bir yelkenli ile geçen İspanyol elçisi Clavijo da bu kalenin bakımlı olduğunu, içinde bir Türk garnizonunun bulunduğunu yazar. Yine Clavijo, daha sonra Evliya Çelebi'nin de nakledeceği yaygın, ancak kanıtlanmamış bir söylentiyi ilk ortaya atanlardan biridir. Buna göre, Anadolukavağı'ndaki kaleden denizin ortasında bulunan bir kuleye de dolanarak karşı sahilde Rumelikavağı'ndaki bir diğer kuleye bağlanan bir zincir Boğaz'ı kesivor ve tüm Boğazın bu noktadan kontrol edilebilmesini sağlıyordu.

Anadolukavağı'nda, Yoros Kalesi'nden başka, IV. Muradın yaptırdığı ve "Anadolu Kilidü'l-bahir Kalesi" olarak da bilinen sahildeki kaleyi, Evliya Çelebi, kıbleye bakan demir kapılı, içinde 80 civarında asker odası, dizdarı, 300 kadar neferi, 1 camii, 2 buğday ambarı, 100 adet topu bulunan güçlü bir kale olarak anlatır.

Anadolukavağı Köyü, kavak kalelerinin varlığı yüzünden tarih boyunca önem kazanmış, ayrıca da bir gümrük ve sınır kontrol noktası olarak ekonomik bakımdan gelişmiştir. Evliya Çelebi, bağlık bahçelik, müreffeh bir belde olarak anlattığı köyde, 800 Müslüman evinin, kale içindeki camiden başka köyde de 1 caminin, 7 mescidin, 200 dükkânın, bekâr odaları ve sıbyan mektebinin bulunduğunu kaydeder. "Suları âb-ı hayat misalidir. Halkı cümle gemici, bahçıvan ve tüccardır. Cümlesi Anadolu'dandır. Üsküdar Mollası'nm bir naibi bulunur ve kalenin dizdarı da idare eder" dedikten

Anadolukavağı
Yoros Kalesini ve IV. Muradın yaptırdığı sahildeki kaleyi gösteren AUomün bir deseni, 19- yy.
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

sonra, yaz ve kış. limanında 300 gemi olduğunu ekler. Bir yüzyıl sonra, Inciciyan, Anadolukavağı'nın nüfusunun 1.000 kadar Türk'ten oluştuğunu, kö)ün dükkânlarının denizcilerin ihtiyaçlarını karşılamak için geceleri bile açık tutulduğunu, sayısı bazan 300ü bulan geminin Karadeniz'e çıkmak için müsait hava kollarken burada demir attığını yazar. Eremya Çelebinin de, limanda "nodos'ü (lodos) beklemek üzere iki veya üç yüz geminin durmasının vaki bulunduğunu yazması ilginçtir. Yine Eremya Çelebi, buradan Karadeniz'e, Giresun'a (Kerasun), Azak'a. Don Nehri ve Sinop'a. gemilerle odun. yemiş, başta buğday olmak üzere hububat sevk edildiğini, ayrıca kirazının meşhur olduğunu, üç su değirmeninden oluşan, saraya has ekmek yapılmak üzere un üreten beylik değirmenin de burada olduğunu kaydeder.

Geçmişte, Boğaz'ın Karadeniz'e açıldığı bölgede askeri ve ticari öneme sahip bir yerleşme olduğu anlaşılan Anadolukavağı'nın dalyanlarının da en eski ve bereketli daylanlardan olduğu, ancak **19.** yy'ın sonlarında kapandığı bilinmektedir. Özellikle kılıçbalığı avı, yakın zamanlara kadar köy halkının başlıca geçim kaynağını oluşturmuştur.

20. yy başlarında Anadolukavağı hâlâ oldukça büyük bir çarşıya sahip, beş ayn mahallesi bulunan önemli bir yerleşmeydi. Şirket-i Hayriye'nin 1914'te yayımladığı *Boğaziçi* broşüründe, o tarihte 180 haneli ve 1.000 kadar nüfuslu olduğu bildirilmektedir. E. Koçu'ya göre, 1946'da 270-280 haneli olan, halkının büyük çoğunluğu balıkçılıkla geçinen, diğerlerinin bahçecilik ve işçilik yaptığı Anadolukavağı, 1990'da 1.500 nüfusa sahiptir.

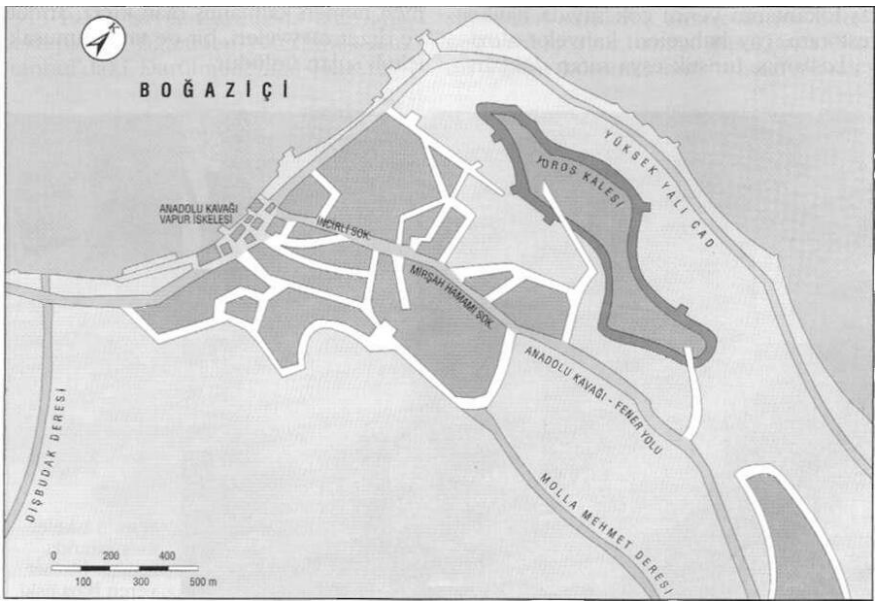

Anadolukavağı
İstanbul Ansiklopedisi

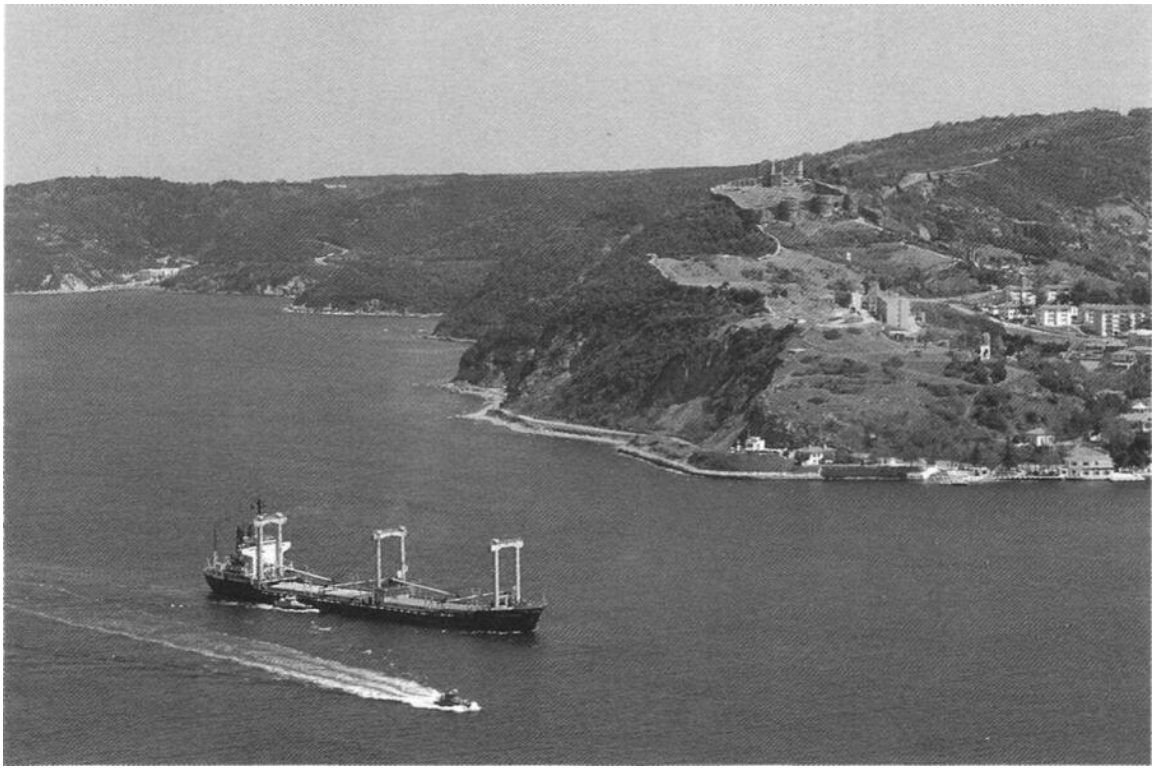

Anadolukavağı ve Karadeniz'e açılımının izlenebildiği bir genel görünüm. *Bünyad Dinç, 1993*

Anadolukavağı'nın çehresi 1980'lerde, bölgenin askeri yasak bölge olmaktan çıkarılmasından sonra değişmeye başlamıştır. Kuzey Deniz Saha Komutanlığı tesisleri halen Anadolukavağı'nda bulunmakla birlikte, Anadolukavağı ve çevresinin "yasak bölge" statüsünün kaldırılmasıyla Beykoz, Riva, Şile vb üzerinden karayolu bağlantısı sivil araçlara da sağlanmış, karayolu ulaşımı başlamıştır.

Yoros Kalesi, geçmişte olduğu gibi bugün de. önemli bir tarihsel kalıntı olarak turizme açılmış; sahilde öteden beri var olan küçük kahve ve bir-iki salaş lokantanın yerini çok sayıda balıkçı restoranı, çay bahçeleri, kahveler almaya başlamış; turistik eşya satan dükkânlar açılmış, köy vadinin içine doğru da genişlemiştir. Köy, turizm mevsimi dışındaki dönemlerde, Boğaz'da eski sükûnetinden ve görünümünden hâlâ bir şeyler koruyabilen nadir köşelerden biri sayılabilir.

Anadolukavağı'na Beykoz üzerinden belediye otobüsleri ve diğer vasıtalarla ulaşılabileceği gibi şehir hatları vapurları da Rumelikavağı'ndan Anadolukavağı iskelesine sefer yapmaktadır. Anadolukavağı'nın kalesi, balığı ve balık lokantaları yanında kavakinciri olarak bilinen küçük siyah incirleri, günümüzde hemen hemen kalmamış olan kiraz, armut ve diğer meyveleri, bir de tatlı yumuşak icimli suları ünlüdür.

Semtin iskele meydanında turistik hizmet veren bazı eski tip yapılar. *Erkin Emiroğiu. 1993*

Bibi. S. Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi,* İst., 1976, s. 72-92; "Anadolukavağı", *İSTA,* s. 828-831; M. Tayyip Gökbilgin, "Boğaziçi", *İA.* s. 683; Evliya, *Seyahatname* I-II, İst., ty, s. 320-321: Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* s. 49, 269; İnciciyan, *İstanbul,* s. 120, 123, 124

İSTANBUL

ANADOLUKAVAĞI VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. 1961'de, İskoçya'da Glasgow'daki Fairfield tezgâhlarında inşa edilen birbirinin eşi 9 şehir hattı vapurundan biriydi. 781 grostonluk olup boyu 69,9 m, genişliği 13,6 m, sukesimi de 2,6 m kadardı. Her biri 800 beygirgücünde iki buhar makinesi vardı. Kazanı akaryakıtla ısıtılıyordu. Çift uskurluydu. 5 Mart 1985 günü, limanda iken makine dairesinde başlayan yangın sonunda büyük hasar gördü. Can kaybı olmadı. Kasım 1986'da satışa çıkarıldı.

ESER TUTEL

ANAHORİTİS KİLİSESİ

bak. KİRYAKOS (AYİOS) KİLİSESİ

ANALİPSİS KİLİSESİ

bak. HRİSTOS ANALİPSİS KİLİSESİ

ANAOKULLARI

II. Meşrutiyet döneminden (1908-1918) günümüze kadar, okulöncesi 2-6 yaş grubu çocukların eğitimlerine katkı sağlayan İstanbul'daki resmi ve özel karma (kız-erkek) kurumlardır. Hizmet türlerine ve statülerine göre anasınıfı, yuva, çocuk yuvası, çocukevi, çocuk bahçesi, kreş adları ile bilinenleri vardır. Türkiye'de ilk anaokulları İstanbul'da açıldığı

gibi, ülke genelinde de en çok anaokulu İstanbul'da olagelmiştir.

Tanzimat'ın ilanından (1839) önce ve Tanzimat döneminde, İstanbul'da çocukların okula başlama yaşları 4-6 olarak kabul ediliyordu. Çocukların erken okula gönderilmelerindeki amaç ise hoca önündeki eğitimin, aile eğitiminden daha yararlı olduğu kanısına dayanıyordu. Ancak, herhangi bir kayıt esası bile bulunmayan mahalle-sıbyan mekteplerine verilen çocuklar, ilk bir-iki yıl. ciddi bir eğitim-öğretim almadan mektep ortamına ısınmaktaydılar. Bu okullarda bireysel eğitim ve öğretim geçerli olduğundan, hoca, yaşça büyük kardeşiyle okula gelmeye başlayan küçük çocuklarla daha az ve terbiyevi açıdan ilgilenirdi. Bu açıdan, eski sıbyan mekteplerinin bu süreci anaokulu işlevindeydi.

1846'da yürürlüğe konan Sıbyan Mektepleri Talimatnamesi ise ana babanın rızasıyla 5 ve daha aşağı yani 4 yaşındaki çocukların okula kabul edilmelerine izin vermekteydi. Fakat bu yönetmelikte asıl okula başlama yaşı 6 olarak belirlenmişti. Eğitimle ilgili daha sonraki bir dizi düzenlemede de bu yaş sınırlarında bir değişiklik olmadı. Ancak, doğrudan, okulöncesi çocuklar için ayrı veya özel bir kurum da açılmadı. Buna karşılık Abdülaziz döneminden (1861-1876) başlayarak varlıklı aileler, çocuklarının yetişmesi için ev ve konak ortamlarında, anaokulunun ilkeleri doğrultusunda pedagojik yöntemlerle beden, akıl ve duygu gelişimine dönük "hususi tahsil ve terbiye"ye (özel eğitim ve öğretim) giderek daha çok ilgi duydular.

II. Meşrutiyet'ten (1908) sonra İstanbul'daki özgürlük ortamı, iptidai (ilk), rüştiye (orta), idadi (lise) düzeylerinde çok sayıda özel okulun açılmasına da olanak verdi. Cemiyet-i İrfan, Şirket-i Tedrisiye-i Osmaniye vb adlarla ortaklıklar kuran girişimciler, Batı'daki okulöncesi eğitim kurumlarını özellikle de Almanya'daki kinder-garden (çocuk bahçesi) sistemini örnek alarak ilk ana mekteplerini de açtılar. Buna koşut olarak İttihad ve Terakki Fırkası da Osmanlı Mektepleri, İttihad Mektepleri adları altında, anasınıflarını da içeren iptidai ve rüştiyeler açtı.

Osmanlı eğitimine köklü yenilikler getirme çalışmalarıyla tanınan ve iki kez maarif nazırlığı (1910-1911, 1912) yapan Emrullah Efendi (1858-1914) ise, "ana mektebi" (küçük çocuklar sınıfları) kavramını ve bunun yararını ilk defa ortaya attı. Emrullah Efendinin bu görüşü dönemin İstanbul basınında ve aydınları arasında tartışıldı. Emrullah Efendi, ana mektebi konusunda "çocuğun olabildiğince erken yaşta okula alınıp bir taraftan zihin kuvvetlerinin dengeli biçimde gelişmesine bir taraftan da yeteneklerinin ortaya çıkmasına yardımcı olunması" gerekliliğini vurguladı. Önerdiği eğitim sistemini de ana mektepleri 1 yıl - sıbyan mektepleri 3 yıl- rüştiyeler 3 yıl olarak önerdi ve İstanbul'daki uygun ortamlı okullarda ilk uygulamaları başlattı.

Fakat bu girişimin henüz yasal bir dayanağı yoktu. 1913'te yürürlüğe giren Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati'nin (Geçici İlköğretim Yasası) 3. ve 4. maddesi ile ana mekteplerine de yer verilmesi, ayrıca 2 Mart 1915 tarihinde Ana Mektepleri Nizamnamesi'nin yayımlanması, bu boşluğu giderdi. Kuşkusuz yasal düzenlemeler tüm Osmanlı ülkesine dönüktü. Fakat, İstanbul dışında, henüz ilköğretim bile yeterince yaygınlaştırılamamış olduğundan, ana mekteplerine ilgili gelişmeler, daha çok İstanbul'u ve birkaç büyük kenti ilgilendirmekteydi. Bu sırada, İstanbul'daki tüm yabancı okulları ile azınlıkların cemaat okullarında da anasınıfları bulunuyordu. 1910'lu yıllarda Ermenilerin 20 anaokulunda 600 çocuk. 30 eğitimci; Musevilerin ise 2 anaokulunda 30 çocuk. 2 eğitimci vardı.

Maarif Nazırı Şükrü Bey döneminde (1913-1917), sayıları artmakta olan ana mekteplerine öğretmen yetiştirmek için İstanbul'daki Darülmuallimat (Kız Öğretmen Okulu) bünyesinde bir ana muallime mektebi (şubesi) açıldı. 1913-1914 öğretim yılından başlayarak 1918'e değin buradan 100 dolayında ana mektebi muallimesi (bayan öğretmen) yetişti. Bunların çoğu, İstanbul'daki anaokullarmda öğretmen olarak veya aile yanında mürebbiye (eğitimci) sanıyla iş buldular.

4-6 yaş çocuklarının alındığı İstanbul ana mekteplerinde, nizamname gereği, ruh ve beden sağlığına yararlı oyunlar ağırlıklıydı. Ayrıca, dönemin siyasal yaklaşımları buralarda da etkiliydi ve çocuklara ulusal, dinsel öyküler anlatılıyor, bu doğrultuda seçilen resimler ve levhalar üstünde gözlemler yaptırtılıyordu. Özel girişimcilerin, ana mektebi açabilme olanağını kötüye kullanmamaları için de bu alana tahsis edilecek binaların, yeni. bakımlı, ferah, geniş bahçeli olması koşulları getirilmişti. Diploması ya da sertifikası olmayanların eğitimciliğine de izin verilmiyordu. Önemli bir aşama olarak da İstanbul'daki anaokullarınm eğitimciliğine salt bayanlar atanmaktaydı. Bu nedenle, Türk kadınının sosyal ve kültürel yaşamda yerini almasında anaokulları ayrıca önemli olmuştur.

Maarif Nazırı Şükrü Bey, Meclis-i Mebusan'daki bir konuşmasında 4-6 yaş grubu çocuklarının okul eğitimi alarak yetişmelerinin zorunluluğu üzerinde durmakla birlikte, henüz İstanbul'da bile bu düzeyde kurum sayısı ve kapasitesi, kentin barındırdığı nüfusla orantılanamayacak yetersizlikteydi. Tahmini olarak 20 dolayındaki ana mektebinde 500-600 çocuk eğitim alabilmekteydi.

Cumhuriyet'in ilanından sonra ilköğretimin ve dolayısıyla da okulöncesi anaokulu ve anasmıflarının yerel yönetimlere bırakılmasının ardından, 1925'te ve 1930'da Maarif Vekâleti'nin iki ayrı genelgesiyle ilköğretime duyulan gereksinim ileri sürülerek anaokullarına ödenek ayrılması bir bakıma yasaklandı. Bu tür eğitim kurumlarının, istisnai olarak

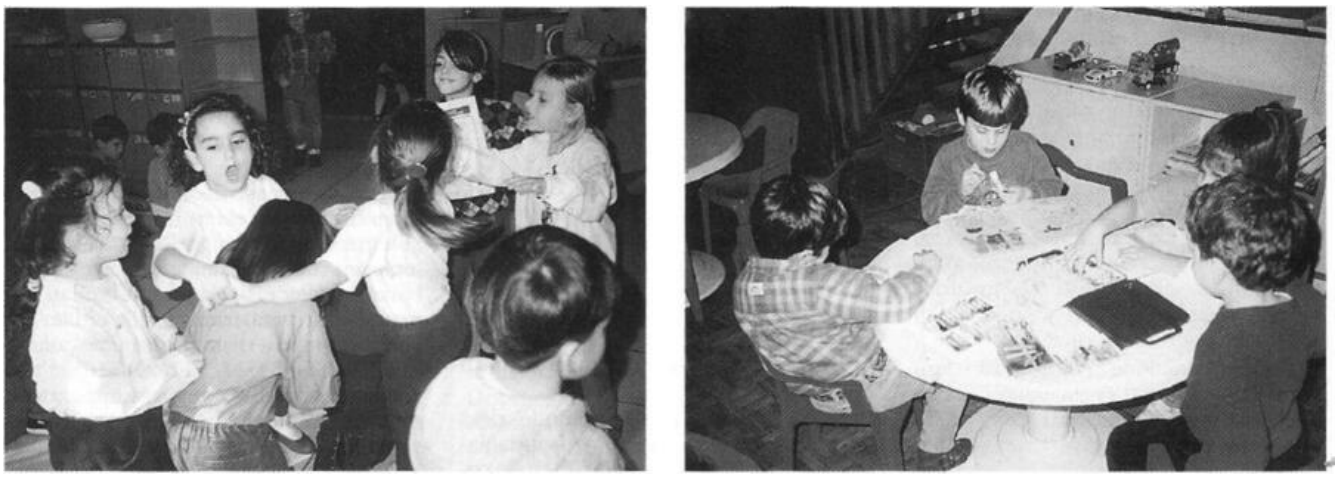

Anaokullarında oyun (solda) ve resim yapma (sağda) çocukların sıkılmadan eğitilebilmelerinin en önemli araçlarıdır.
Özel Şişli Terakki Lisesi Anaokulu
Cengiz Kahraman / İti 1 VArşivi

Anaokulunda bir grup çalışması. Özel Şişli Terakki Lisesi Anaokulu *Cengiz Kabraman/ TETTV Arşivi*

işyerlerinde ve fabrikalarda açılabileceği öngörüldü. Annesi çalışmayanların anaokullarına kabulü durumunda bu okulların kapatılacağı duyuruldu.

Bu kararın etkisi en çok İstanbul'da duyuldu. Kapatılan anaokullarmm yerine 1932'de İstanbul Belediyesi'nin girişimiyle ilk çocuk yuvaları açıldı. Bu yeni kurumlann amacı, kentte çeşitli işkollarında çalışan kadınların küçük çocuklarına eğitim olanağı sağlamaktı. Yapılan düzenlemeye göre, işçi ya da kamu görevlisi anneler, sabahleyin işe giderken çocuklarını yuvaya bırakıyor, akşam iş dönüşü alıyorlardı. 3-7 yaş grubu çocukların alındığı bu tür kurumları, fabrikalar ve kadın işçi çalıştıran öteki sanayi kuruluşları da açmaya başladılar. Bunlar arasında anaokulu tanımına en uygun olanları ve çok yönlü hizmet verenleri, Atik Ali Paşa Çocuk Bakımevi ve Dispanseri, Cibali Tütün Fabrikası Çocuk Yuvası ve Kreşi ile Üsküdar Süt ve Mektep Çocukları İçtimai Hıfzıssıhha Dispanseri olmuştur. Bu kurumlarda bayan eğitimcilerin yanısıra hekim, hastabakıcı, hizmetli ve aşçı da görev yapmaktaydı. 1936'da İstanbul Şehir Meclisi'nin aldığı bir kararla binaları ve bahçeleri elverişli **16** ilkokulda "çocuk bahçeleri" açıldı. Amaç, gündüzleri aile gözetiminden ve eğitiminden yoksun olan okulöncesi çocuklarım sokaktan kurtarmaktı. Belediye, bu okullara gerekli oyun malzemelerini, araç gereci ve eğitim giderlerini sağlamaktaydı. Yine o yıl, çalışan anne ve babaların çocuklarını evde kilit altında tutma zorunluluklarına da bir çözüm olmak üzere, merkezi semt okullarında çocuk barındırma odaları açılması girişiminde bulunuldu. Anaokulu özelliği ikinci planda kalan bu girişim yeterli ve verimli de olmadı.

Türkiye genelinde olduğu gibi İstanbul'da da bağımsız, özel, ilkokula bağlı anaokullarının ve anasmıflarımn önem kazanması ve yaygınlaşması ise 5-14 Şubat 1953 tarihleri arasında toplanan V. Milli Eğitim Şûrası'nda "Okulöncesi Eğitim ve Öğretim'ın gündeme alınmasından sonradır. Bu tarihten başlayarak İstanbul'daki kız enstitülerinin bünyesinde anaokulları, resmi ve özel ilkokullarda da anasınıfları açılmaya başlamıştır.

1973'te yürürlüğe giren Milli Eğitim Temel Kanunu, okulöncesi eğitimi teşvik edici hükümler içerdiğinden, İstanbul'daki ilkokulların pek çoğunda anasınıfları. kız meslek liselerinin tamamında anaokulları ve uygulama anaokulları açıldığı gibi, özel öğretim kurumları kapsamında da özel Türk anaokulları ile özel azınlık anaokulları açılmıştır. Bu kurumlar, Milli Eğitim Bakanlığınca yayımlanan Anaokulları ve Anasınıfları Yönetmeliği esaslarına göre hizmet vermektedir. 1993 verilerine göre İstanbul'da bağımsız 4, resmi 58 özel anaokulu bulunmaktadır. Ayrıca Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürlüğüme bağlı 90 kreş ve çocukevi vardır. Tüm bunlar, okulöncesi (kreş ve anaokulu) yaş düzeyindeki toplam çocuğun ancak yüzde l'ine eğitim olanağı sağlayabilmektedir.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* III-V; Nâfi Atuf (Kansu). *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme,* I-II, İst., 1930-1932; A. Berker, *Türkiye'de İlköğretim.* Ankara 1945: F. R. Unat. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış.* Ankara 1964: A. Oktay, *Okul Öncesi Eğitim ve Türkiye'de Okul Öncesi Eğitim Konferansları,* İst., 1984; Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi,* Ankara, 1988; N. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi,* İst., 1991: ay, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi,* İst., 1992.

NECDET SAKAOĞLU

ANASTASİOS I

(430, Dyrrachion [bugün Arnavutluk'ta] -9 Temmuz 518. Konstantinopolis) Bizans imparatoru (hd 491-518). Devletin para sistemini yetkinleştirdi ve hazineyi güçlendirdi. Yetenekli bir yönetici olarak içte ve dışta başarılar kazandı. Fakat uyguladığı monofizit din politikası yüzünden zaman zaman ayaklanmalara neden oldu.

Selefi Zenon 491'de öldüğünde, devlet üzerinde Germenlerin ve İsaurialıların baskılarından kaynaklanan etnik sorunlar ve monofizitlik-Ortodoksluk etrafında odaklanan dinsel sorunlardan bıkmış olan halk, dul imparatoriçe Ariadne'ye "Devlete Romalı bir imparator ver, devlete Ortodoks bir imparator ver!" diye bağırmıştı. Devlet işlerinde başarılı bir kariyere sahip olan yaşlı saray memuru Anastasios, bu ortamda imparator olarak seçildi. İmparatoriçe Ariadne ile evlenerek durumunu sağlamlaştırdı ve ilk iş olarak mali sorunlara el attı. I. Constantinus(-0 döneminde oluşturulan madeni para sistemini güçlendirmek için değeri sürekli dalgalanan bakır "follis"i, altın sikkeye göre oranladı. Vergi sistemini düzene soktu ve vergi toplama görevini şehirlerde, "praetorion prefekt"e (valiye) bağlı olarak çalışan "vindex" denilen görevlilere verdi. Şehirlerde ticaret ve zanaatla geçinen kimselerden alman "chrysargyron" vergisini kaldırarak, başta başkent Konstantinopolis olmak üzere, büyük kent merkezlerinde ekonomik bir canlanma sağladıysa da, bu vergiyi telafi etmek için köylülerden daha önce ayni olarak toplanan "annona" adlı vergi para olarak tahsil edilmeye başlandığı için kırsal bölgelerden büyük tepki aldı. Şiddetli bir biçimde uyguladığı para politikaları sonucu, öldüğü vakit geriye devlet hazinesinde 320 bin libre altından oluşan büyük bir servet bıraktı.

I. Anastasiosün ikinci büyük icraatı, selefi Zenon'un dikbaşlı ve güçlü hemşerileri olan İsauriahları (bak. İsauria Hanedanı) gerek Konstantinopolis'ten, gerek yurtları İsauria'dan çıkararak, Trakya'da iskân etmesiydi. Böylece eski gücünü kaybetmiş bu hizipten kurtulan başkentte, etnik sorunlardan doğan bunalım büyük ölçüde giderildi. Buna karşılık, dinsel çatışmalar daha da arttı. İmparator olurken, Patrik Eufemios'un isteği üzerine, Halkedon Konsili'ne(->) ve onun Ortodoks öğretilerine bağlılığını beyan etmek zoranda bırakılan Anastasios, aslında İsa'nm tanrısal ve insansal olarak iki ayrı doğaya sahip bulunduğunu savunan görüşe karşı, tanrısal olarak tek bir doğası olduğunu savunan monofizit görüş taraftarıydı. Bu durum, Suriye ve Mısır'da barışı getirdiyse de, başkentte ve Avrupa eyaletlerinde karışıklık yarattı. Böylece, ardı arkası kesilmeyen ayaklanmalar ve bunlara karşı yöneltilen baskıcı tutumlar, bu dönemin karakteristik yönünü oluşturdu.

Dinsel tartışmalardan doğan çatışmalar, ünlü Maviler ve Yeşiller(->) partilerinin de karışması ile daha keskinleşti. Monofizitliği destekleyen Anastasios, Yeşiller'in dostu olduğundan, Maviler'in tepkisini çekti. Başkentte ona karşı ayaklanan Maviler'e bağlı güçler, zaman zaman kamu binalarım ateşe verdiler ve Hippodrom'da(->) imparatora taş atarak küfür ettiler. 511/512'de Kudüs'ten Konstantinopolis'e gelerek imparatoru monofizitlik taraftarlığından vazgeçirmeye çalışan Aziz Sabas'ın çabaları dahi sonuç vermedi. Nihayet, kilise ayinlerinde "üç defa kutsal" anlamına gelen Trisagion ilahisinin, monofizit bir anlayışla tamamlanması yüzünden, 512'de çıkan is-

yan neredeyse Anastasiosü tahtından ediyordu. Bunalımın doruk noktasını ise, Trakya'daki komutanlardan Vitalianosün 513'te başlattığı ayaklanmalar oluşturdu. Emrindeki birliklerle Ortodoksluğun savunucusu olarak üç kez başkente yürüyen Vitalianos, 515'teki üçüncü saldırısında yenilgiye uğratıldıysa da, Anastasiosün değiştirmeye yanaşmadığı dini-siyasi tavrı yüzünden, başkent devamlı bir gerginlik içinde yaşadı.

I. Anastasiosün kayda değer faaliyetleri arasında "Makron Teichos" (Uzun Duvar) veya "Anastasios Duvarı" adlarıyla anılan, Trakya'da inşa ettirdiği ve Konstantinopolis'in savunmasına dolaylı olarak katkıda bulunan surlar gelir. Başkentin batı yönünde, kimi kaynaklara göre iki günlük, kimilerine göre dört günlük yolculuk mesafesine uzanan ve 45 km olduğu tahmin edilen bu surların bazı bölümleri hâlâ ayaktadır.

518'de hiç çocuksuz ölen I. Anastasios, yerine yeğenlerinden birini bırakmayı düşündüyse de, tahtı, muhafız alayı komutanı ve gelecekteki ünlü İmparator I. İustinianosün(->) amcası. I. İustinos'a kaldı. Ne var ki, Anastasiosün yeğenlerinin soyundan gelen kişiler, 6. yy'da, yaklaşık beş kuşak boyunca, Konstantinopolis'in siyasi, dini ve toplumsal yaşamında söz sahibi olmaya devam ettiler.

Bibi. C. Capızzı, *L'Imperatore Anastasio I (491-518),* Roma, 1969; P. Charanis, *Church and State in the Later Roman Empire: the Religioıts Policy of Anastasias the First, 491-518,* 2. baskf, Selanik. 1974.

AYŞE HÜR

ANASTASİOS H

(?, ? - 719, Konstantinopolis)) Bizans imparatoru (hd 713-715). 8. yy başında, düşman akınlarına karşı Konstantinopolis! tahkim etti ve donanmayı yeniden kurdu.

Vaftiz adı Artemios olup, imparator olmadan önce, sıradan bir sivil memur (protasekretis) idi. Yüzyılın başında ortaya çıkan karışıklıkların zayıf bıraktığı imparatorluk, o sırada bir yandan Arapların **İ3İr** yandan da Onogur Hunlarınm (o döneme ait kaynaklarda Bulgarlar olarak adlandırılırlar) saldırılarına uğramaktaydı. Özellikle II. Anastasiosün selefi Filippikos devrinde (711-713) Onogur Hanı Tervel'in komutasındaki birliklerin Konstantinopolis surlarının hemen önüne dek gelerek, zengin Bizanslıların başkent dışındaki sayfiye mahallelerini yakıp yıkması üzerine, bölgeye Opsikion temasına (vilayetine) ait birlikler sevk edilmişti. Fakat Opsikion'lular, düşmanla savaşmak yerine, imparatora karşı ayaklandılar ve 3 Haziran 713'te, Filippikos'u tahttan indirerek gözlerine mil çektiler. Yerine de memur Artemiosü, II. Anastasios adıyla imparator ilan ettiler.

Yeni imparatorun ilk işi. Filippikosün monoteletik görüşlerine karşı çıkarak, 680/81'de başkentte gerçekleştirilen VI. ökumenik konsilin kararlarını geçerli kılmak (bak. Konsiller) ve Milion Kapısı üzerindeki Filippikos ve Patrik Sergios'a ait tasvirleri yerinden sökmek oldu. Bu politika uyarınca, VI. Ionnes'in yerine I. Germanosü patrik olarak atayan II. Anastasios, dikkatini, şehre saldırıya hazırlanan Araplara çevirdi. 714'te Galatia içlerine (Ankara, Yozgat ve Çankırı havalisine) bir akın düzenleyen Arap komutanı Mesleme (Maslama) ile barış sağlamak için Halife Velid'e başvuran II. Anastasios, Suriye içlerinde toplanan büyük bir ordunun Konstantinopolis'e saldıracağını öğrenince, kuşatmaya karşı hazırlıklar yapmak üzere başkente geri döndü. Kara ve deniz surlarını onarttı, tahıl stok ettirdi ve donanmayı neredeyse yeniden yaptırdı. Konstantinopolis halkı içinde üç yıl süresince geçimlerini sağlayıp ihtiyaçlarını tedarik edemeyecek durumda olan kişilerin kenti derhal terk etmelerini emretti. İç çekişmeleri önlemek için de, kendisine rakip olan tema şeflerini ve değerli komutanları önemli devlet görevlerine atadı. Araplardan önce davranarak onları habersiz vurmak isteyen II. Anastasios, Rodos üzerinden, Arapların kereste deposu olan Fenike'ye karşı 715'te bir deniz saldırısı başlattıysa ela. Rodos'ta yeniden ayaklanan Opsikion'lular, Anadolu'ya geçerek, yine bir vergi memuru olan Teodosiosü imparator ilan ettiler. Altı ay kadar süren çatışma döneminden sonra, III. Teodosios adıyla tahta geçen yeni imparator tarafından kesin olarak yenilgiye uğratılan II. Anastasios, keşişliği seçti ve Selanik'e sürgüne gönderildi.

719'da, magistros (bir çeşit yüksek memur) Niketas Ksilinites tarafından kışkırtılan II. Anastasios, Onogur Hanı Tervel'in yardımıyla Konstantinopolis'e yürüdüyse de bir süre sonra, Onogurlar kendisini o sırada imparator olan III. Leon'a(->) teslim ettiler Leon tarafından başı vurulan II. Anastasiosün cesedi, karısı Eirene tarafından Konstantinopolis'teki Havariyyun Kilisesi'ne(->) (Ayios Apostoleion) gömüldü.

Bibi. Ostrogorsky, *Bizans,* 143-144; Sumner, "Philippicus. Anastasius II and Theodosius III". *Greek, Roman and Byzantine Studies.* S. 17. 1976. s. 289-291.

AYŞE HÜR

ANASTASİOS SURU

İmparator I. Anastasiosün yaptırdığı (hd 491-518), İstanbul'u Trakya yönünden gelen akınlara karşı korumak üzere Karadeniz'den Marmara'ya kadar uzanan sur.

Eyaletlerin *(limes)* sınırı boyunca Roma İmparatorluğu böyle surlar inşa ettirmiştir (Büyük Britanya'da Hadrianus; Dobruca'da Traianus chivarían gibi). I. Anastasios bunların benzeri olarak bir sur duvarını 507-512 yılları arasında Bulgar akınlarından şehri korumak üzere yaptırdı. Prokopiosün 6. yy'da yazdığına göre, şehirden 40 mil uzakta inşa ettirdiği sur duvarı "çok uzundu ve acele yapıldığından yeteri kadar güçlü değildi". Ayrıca bunun komnması için çok sayıda askeri kuvvete ihtiyaç vardı. 6. yy yazarlarından bir başkası ve daha sonrakileri buraya "Uzun Duvar" adını verir. Bir başka kaynak ise duvarın yapımının 512'de gerçekleştiğini bildirir. Bizans kaynaklarından öğrenildiğine göre, Anastasios Suru, imparatorlar tarafından tamir ettirilmiş olmakla beraber, bunların şehrin korunmasında fazla bir faydası olmamıştır. Bu onarımlar 10. veya 11. yy'a kadar sürmüştür.

Ancak Anastasios Suru kendilerinden bekleneni tarih içinde hiçbir vakit gerçekleştirmedi. Batıdan gelen her akın onları kolayca aşabildi. Surlar, Karadeniz kıyısında Avcık İskelesi denilen yerden başlar ve 500 m kadar batıya uzandıktan sonra, güneybatıya dönerek Hisartepe'ye ulaşır. Buradan da Karacaköy yakınından geçerek, Balçıkdere ve Karacaköy Deresi'ni aşarak, Hamzaderesi'ni geçip, küçük Kuşkaya Tepesi'ne ulaşır. Bu tepenin 0,5 km güneyinde uzanan surlar Kızıltepe'ye, oradan da Kabakça-Karacaköy yoluna parelel uzanarak, Kurfalh-Gümüşpmar yolu kenarından güneye doğru devam eder. Hırsıztepe'den sonra surların yalnızca temel kalıntısı olarak görülebildiği belirtilmiştir. Sur izleri, Kurfallı'nm içinden geçerek,

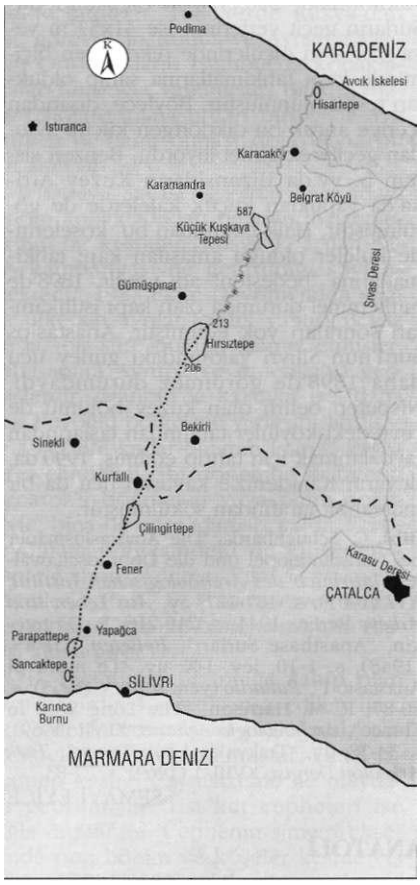

Anastasios Surunun izlediği hat.
F. Dirimtekin. "Anasthase Surları", *Belleten,* XII/45, (1948), s. 1-10. Lev. I'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Kurfallı-Silivri yolunu doğuda bırakarak Çilingirtepe'ye ulaşır. Buradan sonra Anastasiosün uzun duvarı, Kurfallı-Fener yolunu takip eder, Fener'in 200 m batısında ve Yapağca'yı doğuda bırakarak Parapattepe'den geçerek Sancaktepe'ye, oradan da Karınca Burnu'nda Marmara kıyısında denize kavuşur.

Son derecede harap durumda olduklarından, ancak birçok yerlerde sadece temel işleri kalan Anastasios Surundan oldukça iyi korunmuş bir parça Arabacı Kapısı denilen yerde görülmüştür. Burada surun 30 m'lik kadar bir parçasının, yüksekliği 5 m'den fazla olarak ölçülmüştür. Kalınlığının ise 3,15 m olduğu görülmüştür. Surun uzunluğu Feridun Dirimtekin tarafından 52 km kadar hesaplanmıştır. Duvarlar küfeki taşlarmdan kaplanarak içleri moloz dolgu olarak horasanharcı ile yapılmış olmalarına rağmen bazı yerlerde değişik teknik ve malzeme kullanılmış olması, geç dönemlerde yapılan tamirlerin işaretleri olarak kabul edilir. Schuchhardt'ın 1898'de yaptığı incelemeler sırasında varlıkları tespit edilen Karanlık Ayazma ile Çilingirtepe arasındaki on kadar yarım yuvarlak burçtan da bir şey kalmamıştır.

Anastasios Surunda devamlı savaşçı bulundurmak mümkün olmadığı için, duvarların gerisinde, kışlalar veya ordugâhlar yapılmıştı. Bunlardan Karacaköy yakınındaki, 250x300 m ölçüsündedir. Surların geçit yerlerinin ise 31x57 m veya 31x59 m ölçülerinde dikdörtgen biçiminde kapı tahkimatlarına sahip oldukları tespit olunmuştur. Böylece, dışarıdan içeriye ancak bu dikdörtgen küçük avludan geçilerek girilebiliyordu. Benzeri sistem 6. yy'da Bizanslıların Kuzey Afrika'da yaptıkları küçük kalelerde de görülmüştür. Halk tarafından bu, köşelerinde kuleler olduğu anlaşılan kapı tahkimatlarına "bedesten" adı verilir. 1898'de mükemmel durumda olan kapı istihkâmları sonraları yok edilmiştir. Anastasios Suru'nun Silivri yakınındaki güney ucu daha 1898'de görülmez durumdaydı. Nispeten belirli olan kuzey bölümü de çevredeki köylüler tarafından taşlarından faydalanmak için tahrip edilmiş, 1990'da, duvarın Karadeniz'e kavuşan ucu da bir müteahhit tarafından sökülmüştür.

Bibi. C. Schuchhardt, "Die Anastasiusmauer bei Constantinopel und die Dobrudschawälle", *Jahrbuch des Archäologischen Institut, XVI* (1901), s. 107-127; ay, *Aus Leben und Arbeit,* Berlin, 1944, s. 210-216; F. Dirimtekin, "Anasthase Surları", *Belleten,* XII/45, (1948), s. 1-10, lev. I-X; ay, "Le mura di Anastasio I", *Palladio* (yeni seri), V (1955), s. 80-87; R. M. Harrison, "The Lorig Wall in Thrace", *Archaeologia Aeliana,* XLVII (1969), s. 33-38; ay, "Trakya'da Uzun Duvar", *Türk Arkeoloji Dergisi,* XVIII/1 (1969), s. 77-83.

SEMAVÎ EYİCE

ANATOİİ

Evangelinos Misailidis (1820-1890) tarafından İstanbul'da yayımlanan Karamanlıca (Grek harfleriyle Türkçe) gazete.

Kulalı bir ailenin çocuğu olan Evangelinos Misailidis Efendi, uzun yıllar İzmir'de gazetecilik ve yayımcılık yaptı. Matbaası yandığı için istanbul'a göçtü ve 1851'de *Anatoli* gazetesini çıkarmaya başladı.

Anadolu'da yaşayan ve Rumca bilmeyen Ortodoksların okuma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Grek harfleriyle Türkçe kitap ve gazete yayımlanması 19. yy'ın ikinci yarısından sonra hız kazanmıştır. "Karamanlı" denilen ya da kendilerini "Anadollu" (Anadolulu) olarak niteleyen bu topluluk Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ve İstanbul'da yaşamıştır.

Anatoli gazetesi 1865'e kadar Karamanlıca, bu yıl içinde birkaç ay kadar Hristoforos Samarcidis'in başyazarlığında Rumca olarak çıkmıştır. Daha sonra 1873'e kadar yalnızca Karamanlıca çıkan *Anatoli* gazetesine bu tarihte bir de Rumca bölüm eklenmiştir. 1874'te Rumca bölüm *Mikra Asta* adıyla ayn bir gazete haline getirilmişse de bir yıl sonra kapanmıştır. 1877'de Rumca bölüm yeniden konulmuştur. 10 yıl boyunca iki dilde yayımlanan gazetenin Karamanlıca bölümünde siyasi haber ve makaleler, Rumca bölümünde ise kilise haberleri ve dini makaleler yayımlanıyordu. Rumca bölümün başyazarlığını Manuel Gedeon yapmıştır.

Anatoli gazetesinin matbaası yalnızca gazete basımıyla değil. Karamanlıca kitap basım ve yayımıyla da uğraşmıştır. Gazete, başyazarının ölümü üzerine 1920'li yıllara kadar oğlu Hristos Misailidis tarafından devam ettirilmiştir.

Bibi. M. Gedeon. *Aposimiomata Hronografii 1800-1913,* Atina. 1932: T. Kut. Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş Yazarı Evangelinos Misailidis Efendi". *TT.* S. 48 (Aralık 1988), s. 22-26; R. Anhegger, "Evangelinos Misailidis ve Türkçe Konuşan Dindaşları". I-H, *TT,* S. 50, 51 (Şubat, Mart 1988), ¬s. 9-12. 47-49; E. Misailidis, *Seyreyle Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cefakâr ıı Cefakeş),* haz. R. Anhegger-V. Günyol, İst.. 1988 (2. bas.), s. 643-664.

İSTANBUL

ANDAY, KADRİ RAŞİT

(1875, İstanbul -1949, İstanbul) Çocuk hekimi. Eczacı Mirliva Mehmed Raşid Paşa'mn oğludur. İlköğrenimini Beyazıt'taki Simkeşhane Mektebinde yaptıktan sonra Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi ve Kuleli'deki Askeri Tıbbiye İdadisinden mezun olup Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye (Askeri Tıbbiye) girdi. Üçüncü sınıf öğrencisiyken 1894'te kaçarak Paris'e gitti ve tıp fakültesine kaydoldu. Paris'te kaldığı yıllarda muntazaman ünlü fizyoloji bilgini Charles Richet'nin laboratuvarına devam etmiş ve ayrıca Prof. Grancher, Marfan ve Nobecourt'un çocuk hastalıkları kliniklerinde ihtisas yapmıştır. 1900'de pekiyi derece ile diploma almış ve 1901'de İstanbul'a dönmüştür.

Anday İstanbul'a döndükten sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de (Sivil Tıbbiye) açık bulunan fizyoloji dersi muallimliğine (profesör) tayin edilmiştir. Aynı yıl bu okulda fahri olarak çocuk hastalıkları polikliniği dersi vermeye başlamıştır. 1905'te Hamidiye Etfal Hastanesi dahiliye kliniği şefliğine nakledilmiştir. Burada hem hastanenin gelişmesi için çalışmış hem de pek çok çocuk' hastalıkları uzmanı yetiştirmiştir. 1917'de yeniden Tıp Fakültesi Seririyat-ı Etfal (Çocuk Kliniği) müderrisliğine getirilmiş, 1933 üniversite reformunda emekli edilmiştir. 1933-1945 yıllan arasında Beyoğlu Belediye Hastanesi'nin çocuk kliniğinde hekimlik yapmıştır.

Kadri Raşit Anday
Suratı Yıldırım koleksiyonu

Anday'ın çocuk kliniğinde görevlendirildiği 1917'den önce sütçocuklarına kadın-doğum mütehassısları bakıyordu. Diğer yaş gruplarındaki çocukları ise dahiliye uzmanları tedavi etmekteydi. Anday, çocuk hastalıkları üzerinde yaptığı araştırmaları yayımlayarak, çocuk hastalıklarını ayrı bir uzmanlık dalı olarak tanıtmıştır. Besim Ömer Akalın(->) ile birlikte ailelerin çocuğa önem vermelerinde etkili olmuştur. Türkiye'de ilk çağdaş çocuk hastalıkları kliniği onun tarafından kurulmuştur, çocuk hastalıkları dalının da öncüsüdür.

Anday, İstanbul'da muayenehane açan ilk hekimlerdendir. Eskiden İstanbul'da hekimler, hastalarını ya bir eczanede ya da eczanenin üstündeki bir odada muayene ederlerdi. İstanbul'da kendi adına ilk muayenehaneyi Cemil Topuzlu(->) açmış, onu Besim Ömer Akalın ve Kadri Raşit Anday izlemiştir.

Bibi. Gövsa, *Türk Meşhurları,* 202; K. R. Anday, *Hatıralar,* İst., 1947; F. Erden; *Türk Hekimleri Biyografisi,* İst., 1948, s. 17-18; N. Onur, "Kadri Rasit Paşa, Hüseyin Kenan Turakan". *Pratik Doktor, c.* 19 (1949). s. 13; İ. H. Alantar, "Prof. Kadri Raşit Anday", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası,* c. 12 (1949), s. 47-49; M. O. Uzman, "Kadri Rasid Paşa". *İstanbul Seıiriyatı,* c. 31 (1949), s. 3-5.

NURAN YILDIRIM

AND AY, MELİH CEVDET

(1915, İstanbul) Şair, romancı, denemeci ve oyun yazarı. Ankara Gazi Lisesi'ni bitirdi, 1940'larda Belçika'da kaldı, savaş çıkınca yurda döndü. Ankara'da Milli Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürlüğü'nde çalıştı; istanbul Belediye Konservatuvarı'ndaki öğretmenlik görevinden emekli oldu. Anday, Orhan Veli ve Oktay Rıfat'la birlikte, Yeni Şiir'in (Garip Şiiri) başlıca temsilcilerindendi. Şiirlerini *Garip* (Orhan Veli ve Oktay Rifat'la birlikte, 1941), *Rahatı Kaçan Ağaç* (1946), *Telgrafhane* (1952), *Yanyana* (1956), *Kolları Bağlı Odysseus* (1963), *Göçebe Denizin Üstünde* (1970), *Teknenin Ölümü* (1975), *Ölümsüzlük Ardında Gılgamış* (1981), *Tanıdık Dünya* (1984), *Güneşte* (1989) kitaplarında topladı. *Aylaklar* (1965), *Gizli Emir* (1970), *İsa 'nın Güncesi* (1974) önemli üç romanıdır. 1987-1989 arası iki ciltte derlenen toplu oyunlarından *İçerdekiler* (1965), *Mikado'nun Çöpleri* (1967) istanbul sahnelerinde büyük ilgi devşirmişti. *Doğu-Batı* (196i), *Konuşarak* (1964), *Yeni Tanrılar* (1974), *Paris Yazıları* (1982), *Yiten Söz* (1992) bazı deneme kitaplarıdır. *Akan Zaman Duran Zaman l'de* (1984) anılarını, yetişme ve gençlik yıllarını dile getirdi.

Bellekte iz bırakan şiirlerinden "Fotoğraf *(Rahatı Kaçan Ağaç) Dört kişi parkta çektirmişiz / Ben, Oktay, Orhan, bir de Şinasi..* dizeleriyle başlıyor; İstanbul'un ve yurdun dört bir yanının o ünlü parklarda hatıra fotoğraflarına şiirle sesleniyordu. "Boğaziçi'nde Ayın Ondördü" *(Telgrafhane)* Boğaziçi pitoreskine alışılagelmiş şiirsel söyleyişin çok dışında yaklaşır. Bu şiirde Boğaziçi yine bir eğlenceler, güzellikler beşiğidir ama, sosyal endişeler açısından ne ölçüde bilinçsiz yaşandığına da işaret etmektedir. Art arda sıralanan çalgı adları birdenbire bir musiki faslını söyler: *Nazlı nazlı, aheste beste... Derken zil zurna / Def keman dümbelek çiftenağra...* Herkes Boğaziçi'nde mehtap eğlentisine karışmıştır: "Sonunda fakir zengin bir arada". Ayışığmda sırlı güzellikler sunan Göksu testileri, balık ağları, alamanalar geçişir; bir yanda yalılar, sahilsaraylar, ötede balıkçı köyleri... Bazı yalıların "Hürriyefte beli bükülmüştür, bazılarıysa yine o dönemde yapılmıştır. Sonra günün özümsenmemiş mimarisi beliriverir: *Bir yanda betonarme kübik yalılar / Betonarme kübik yalıların salonlarında/Mor kadife yastık üstüne çiğ beyaz / Yağlı boya hülyalı bir mehtap.* Nihayet bu yalılar, âdeta bir bostancıbaşı defteri söylemiyle, küçük bir geçit törenine çıkartılır; şiir acı bir alayla sona erer. "Şinanay" *(Telgrafhane)* ise ada vapurlarını şenlikli seslenişle saptar. O yandan çarklı vapurlar cafcaflı bayraklarla İstanbul'dan Adalar'a, "Müsülmanı yahudisi urumu", kozmopolit bir kalabalığı taşımakta; yeller esmekte, hanımların saçları, etekleri uçuşmakta; Adalar yazlara özgü sevinçlerden bir hatıra olup kalmaktadır...

Cağaloğlu'ndaki eski bir İstanbul evinin merdivenlerinde Melih Cevdet Anday. *İsa Çelik*

Melih Cevdet, *Aylaklar* romanında konak ve köşk hayatının, sonunda ille apartmana geçecek son temsilcilerini, edebiyatımızda örneğine az rastlanılır bir başarıyla dile getirmiştir. II. Abdülhamid'in eczacıbaşılarından Şükrü Paşa'nın Erenköyü'ndeki bu konağı "artık çökmeye yüz tutmuş, üç katlı" bir yapıdır. İç süslemesini bir zamanlar bir İtalyan sanatçı yapmış: eşyaları da İtalya'dan getirtilmiştir. Ne var ki "dam saçakları sarkmış, pancurlarm çoğu kırık, bağdadi yer yer kopmuş. dökülmüş"tür. Kapıları kapanmaz olmuştur. Koltukların, kanepelerin değerli kumaşı çoktan yırtılmış, perdeler lime lime olmuştur. Üç kuşağı barındırmış konakta, son fertler, eski, varlıklı günleri hâlâ sürdürme peşindedirler. Mesela Şükrü Paşa'nın kızı Leman Hanım, krem rengi, çiçekli hasır şapkası, "şanel biçimi, kırmızı harçla süslü, parlak Fransız keteninden, lâcivert tayyörüyle" imparatorluğun kılıç artığı, Cumhuriyet modasıyla içli dışlı, bir İstanbul hanımefendisi görünümündedir. Hiç çalışmadan, üretmeden yaşamak isteyen bu imparatorluk çocukları ve onların yetiştirdiği kuşak, bir yandan da, bugünkü hayatımızda yeri kalmamış eliaçıklığı, ikramseverliği, hatta dalkavuk beslemeyi sürdürmek isterler. Yakın geçmişte yaşadıkları zaman, şimdi birdenbire "tarih" olmuş; onlar da bu tarihi çözemez duruma gelmişlerdir. Romanın kişilerinden biri şöyle der: "Birinci Dünya Savaşı'na neden girdiğimizi Talât Paşa bilmiyor, Cemal Paşa bilmiyor. Enver Paşa bilmiyor. Peki kim biliyor? Bilen yok." Acı tatlı bir ironi diliyle yazılmış bu güçlü roman, kültür gömleği değiştiren İstanbul'un öz çocuklarını tanımak açısından bir kaynak niteliğindedir.

SELİM İLERİ

Ş İ N A N A Y

Ada vapuru yandan çarklı
Bayraklar donanmış cafcaflı
Simitçi kahveci gazozcu
Şinanay da şinanay

Müsülmanı yahudisi urumu
İsporcusu ihtiyarı veremi
Kiminin saçı uçar, kiminin eteği
Şinanay da şinanay
Estirir de Ada yeli estirir
Seni sevindirir beni küstürür
Lüküs kamarada kimler oturur
Şinanay da şinanay

Melih Cevdet Anday

ANDELİB

bak. FAİK ESAD

ANDREA HANI

Karaköy-Tophane arasında, Galata Mumhane Caddesi üzerinde bulunan 63 numaralı binadır. Hanın yan cephesi Karatavuk Sokağı'na, arka cephesi Hoca Tahsin Sokağına bakmaktadır. Binanın tek girişi, Galata Mumhane Caddesi üzerinde bulunur.

Yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, 1880'lerde Rusya'dan hac görevi için Kudüs ve Aynaroz'a giden Ortodoksların İstanbul'da konaklamaları amacıyla yapılmıştır. Bina, Aynaroz'daki üç manastırdan biri olan Aya Andrea'ya bağlı olması dolayısıyla bu adı almıştır.

I. Dünya Savaşı'na kadar hacı adaylarının konakladıkları binanın malzemelerinin bir kısmının, Rusya'da açılan bağış kampanyası ile getirtildiği söylenmektedir. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra, ülkeden ayrılan çarlık yanlısı Beyaz Ruslar bir süre burada ikamet etmişler, daha sonra Avrupa ve Amerika'ya geçmişlerdir, istanbul'da kalanlar ise, daha çok Beyoğlu bölgesine yerleşmişlerdir.

1950'lere kadar binanın idaresi keşişlerin elindeydi. Bu dönemde keşişlerin Aynaroz'a dönmeleri veya ölüm nedeniyle, bina bir süre idaresiz kaldı. 1954'te Galata bölgesindeki üç kiliseden - Panteleymon, Andrea, Elia- üçer kişilik heyetlerin P. A. E. Fukaraperver Cemiyeti'ni kurmaları ile bina, cemiyetin idaresi altına girdi.

"L" biçiminde bir plana sahip olan yapı kagirdir. Üç katlı inşa edilen han, cephede kesme taş ve tuğla malzeme birlikteliği ile oluşturulmuştur. Girişi tamamen kesme taş malzeme ile meydana getirilmiştir. Üst kat cepheleri ise tuğla örgülüdür. Cephenin simetri ekseninde orta bölüm ve köşeler kesme taş ile öne çıkarılmıştır.

Sütunlu giriş kapısının iki yanında ve diğer cephelerde dükkânlar bulunmaktadır. Bu dükkânlar, binaya ve Ayna-

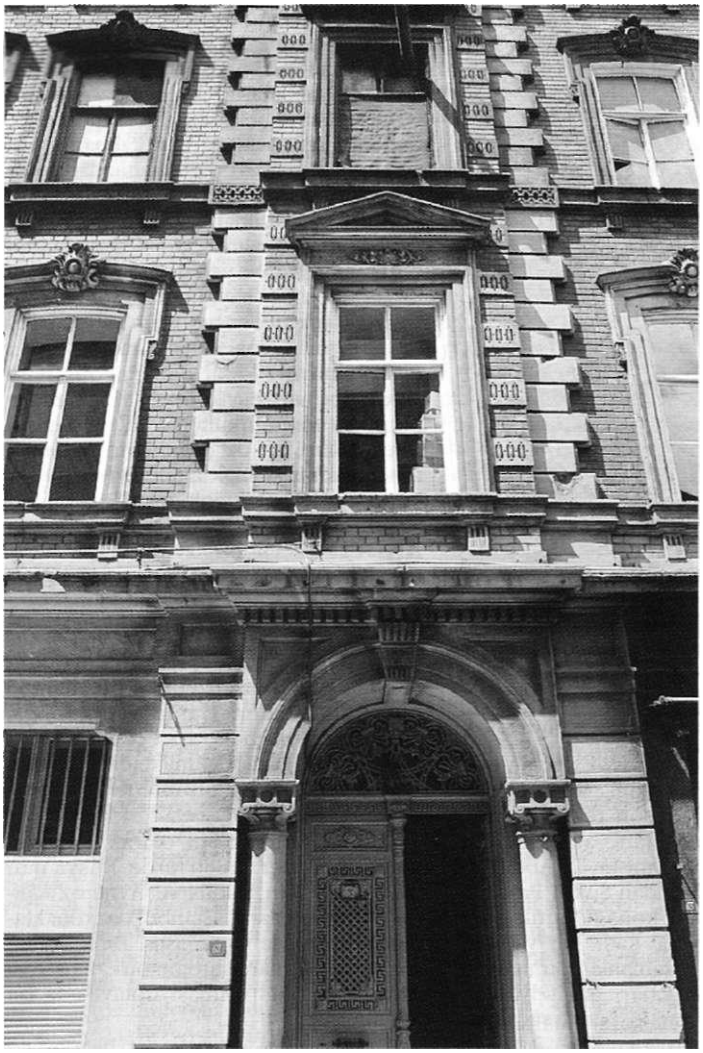

Andrea Hanının giriş cephesi. *Nazım Tunuroğlu. 1993*

roz'daki Aya Andrea Manastırına gelir sağlamak üzere yapılmışlardır.

Orta bölüm, birinci katta üçgen alınlık, ikinci katta yuvarlak kemer ve üçüncü katta düz bir pencere ile tamamlanırken, diğer pencereler kemerlidir. İlk iki katta, kilittaşı yerini barok kartuşlara bırakmıştır. Pencere kenarlarında ise, "S" motifleri bulunur. Aynı pencere eteklerinin köşelerinde, triglif (üçüz yiv) motifli konsollar ile cephe hareketlendirilmiştir.

Kat araları, zincir daire motifli yatay dikdörtgen bloklar ile öne çıkarılmıştır. Bina, cephe boyunca devam eden bir saçakla sonlandınlmıştır.

Giriş cephesinin gerisinde yer alan ve çekme kat-teras olarak düzenlenmiş katta, Aya Andrea Kilisesi bulunmaktadır. Bu katta, kilise girişinde duvar resimlerine de rastlanır. İkametgâh olarak kullanılan odaların sayısı yetmiş kadardır.

BANU KUTUN

ANDREAS, APOSTÓLOS (AYİOS)

Bizans devrinde ortaya çıkan söylencelere göre Konstantinopolis piskoposluğunun kurucusu; İsa'nın on iki havarisinden biri; aziz. Yortu günü 30 Kasımdır.

Andreas. Roma kilisesinin kumcuları olarak bilinen havarilerden Petros ve Pavlos'dan ilkinin kardeşiydi ve aynı zamanda Petros gibi balıkçıydı. Hakkındaki en eski öykülerde, yaşadığı devirde henüz Byzantion adıyla anılan Konstantinopolis kentiyle herhangi bir alakası görülmemekle birlikte, Tours'lu Gregory onun çeşitli misyonerlik gezileri sırasında bu kenti de ziyaret ettiğine değinir. Ancak ilk defa 7. yy'da. Andreas'm Stachys isimli efsanevi bir kişiyi Konstantinopolis'e kentin birinci piskoposu olarak atadığı ve dolayısıyla ilerde patriklik olan Konstantinopolis piskoposluğunun kuruculuğunu yaptığı ileri sürülür.

Efsanenin ortaya çıkışının nedenleri bu devirde Konstantinopolis ve Roma kiliseleri arasında giderek yoğunlaşmaya yüz tutan rekabette aranmalıdır. 6 ve 7. yy'larda "ökumenik patrik" unvanını kullanmaya başlayan Konstantinopolis piskoposları böylelikle Roma kilisesinin o güne dek savunduğu ve Hıristiyanlık âleminin beş ana kilisesi (Roma, Konstantinopolis, İskenderiye. Antakya, Kudüs) arasında Roma'ya en üstün mevkiyi tanıyan prensibe karşı geliyorlardı. Öte yandan, Roma kilisesinin üstünlük iddiaları, Aziz Petros tarafından kurulmuş olması nedeniyle, İsa'nın havarilerine devrettiği tüm güç ve otoritenin doğrudan doğruya Petrosün haleflerine, yani papalara da geçtiği fikrine dayanıyordu. Dolayısıyla, Roma'nın üstünlüğüne meydan okuyarak eşitlik arayan Bizans kilisesinde, bu iddiaları haklı çıkarmak için, Konstantinopolis'e ilişkin bir havari geleneği yaratmak ihtiyacı hasıl oldu. 9. ve sonraki yüzyıllarda daha da geliştirilen Andreas efsanesi, 12. yy ortalarında din adamı Neilos Doxopatres tarafından Konstantinopolis'in Roma'dan da üstün olduğunu kanıtlamak için kullanılmıştır. Ancak Konstantinopolis ve Roma kiliselerinin arasındaki rekabette sıkça başvurulduğu görülen Andreas efsanesi, Bizans halkı arasında pek yaygınlaşmamıştır.

Bibi. F. Dvornik, *The Idea of Apostolocity in Byzantium and the Legend of the Apostte Andrew.* Cambridge, Mass., 1958; E. C. Suttner. "Der hi. Andreas und das ökumenische Patriarchat". *Der christliche Osten.* S. 38, 1983. s. 121-129.

NEVRA NECİPOĞLU

ANDREOMENOS, NİKOIAİ

(1850. lstanbul-27 Ocak 1929, İstanbul) Fotoğrafçı. 11 yaşındayken Abdullah Biraderlerin Beyazıt'ta Rabach'tan devraldıkları, bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin yakınındaki stüdyoda çırak olarak çalışmaya başladı. Mesleği iyice öğrendikten sonra 1867'de stüdyoyu Abdullah Biraderler'den(->) satın aldı. 30 yıla yakın bir zaman burada çalışan Andreomenos. daha sonra fotoğrafçılığın merkezi haline gelen Pera'da (Beyoğlu) bir şube açtı. Pera'daki stüdyoyu merkez. Beyʿazıt'takini ise şube durumuna getirdi. Yavaş yavaş işi azalan Beyazıt'taki stüdyo daha sonra kapatıldı. 1890'larda 27x33 boyutundaki makinesiyle İstanbul sokaklarının büyük bir titizlikle fotoğraflarını çekti.

Andreomenos saraya girmeyi başaran fotoğrafçılardandır. VI. Mehmed'in (Vahideddin) veliahtlığı sırasında ona fotoğraf dersleri verdi ve Vahideddin

Andreomenos'un kullandığı fotoğraf kartı arkası. *Engin Çizgen koleksiyonu*

Nikolai Andreomenosün Şişli Rum Ortodoks Mezarlığındaki mezar taşı üzerinde eşiyle birlikte kendi portresinin bulunduğu aile mezarı.
Engin Çizgen koleksiyonu

Efendi'nin övgüsü üzerine II. Abdülhamid tarafından iki nişanla ödüllendirildi. 1903'te Paris'te açılan bir sergiye dört İstanbul manzarası ile katılarak, bu sergiden bir madalya aldı. Ölümünden sonra oğlu Tanaş Andreomenos Beyoğlu'ndaki stüdyoda çalışmalarına devam etti. 1930'da stüdyonun adı Saray olarak değiştirildi. 1980'li yılların sonuna doğnı Tanaş Andreomenos Atina'ya göçtüğünden, stüdyo kapandı.

ENGİN ÇİZGEN

ANDREOSSY, ANTOINE FRANÇOIS

(6 Mart 176), Marsilya - 10 Eylül 1828, Paris) Fransız elçi ve gezgin. 17. yy'ın başında İtalya'nın Lucca kentinden Fransa'nın güneyine göç etmiş soylu bir ailenin çocuğuydu. 1781'de Metz'deki topçu okulunu bitirdi. 1798'de Napoleon Bonaparte'm Mısır seferine katıldı ve Fransızların Kahire'de kurdukları enstitünün matematik bölümünün başına getirildi. Fransa'ya Napoleonün kurmay başkanı olarak dönen Andreossy bir süre sonra generalliğe yükseldi ve 1802'de Londra elçiliğine atandı. 1803-1808 arasında Viyana'da elçilik yaptı. 26 Mayıs 1812'de de Fransa'nın İstanbul elçiliğine getirildi. Görevi Napoleonün Rusya seferi boyunca Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya karşı bir ittifaka girmesini önlemekti. Bu görevini başarıyla yerine getirdi ama Napoleonün yenilgisi ve iktidardan uzaklaştırılması üzerine 13 Ağustos 1814'te elçilikten alındı.

Andreossy İstanbul'da bulunduğu sürede İstanbul Boğazı'nın haritasını çıkardı ve kentteki su tesisleriyle yakından ilgilendi. Fransa'ya döndükten sonra İstanbul ve çevresiyle ilgili daha çok gözlemlerine dayanan *Essai sur le Bosphore et la partie du delta de la Thrace* (Paris, 1818-1819) ve *Constantinople et le Bosphore de Thrace* (Paris, 1828) adlı iki kitap yayımladı. İkinci kitap bir metin cildi ile bir atlastan oluşur. Özellikle yapıların tekniğine ilgi gösteren Andreossy, İstanbul'un suyollarına, kemerlere ve bentlere önem verir. Ama dönemin pek çok yazarı gibi bunların büyük bölümünün Bizans eseri olduğuna inanır.

STEFANOS YERASİMOS

ANEMAS ZİNDANI VE KULESİ

Anemas Zindanı olarak adlandırılan mahzenler, İstanbul'un kara tarafı surlarının bitişiğinde Eğrikapı yakınında bulunmaktadır. Mahzenler. İvaz Efendi Camii'nin(-») bulunduğu burçtan başlayarak, Halic'e doğru inerler.

Zindana adını veren Anemas. Arap asıllıdır. Girit Adası Arap idaresinde bulunduğu sırada, buranın son idarecisi ve kumandanı, Kandiya'yı uzun süre savunan Abdülaziz el-Kuturbî nihayet 961'de buranın düşmesi üzerine esir olarak Byzantion'a getirilmiş ve burada Hıristiyanlığı kabul ederek yerleşmiştir. Güzel bir malikânesi olan bu eski Müslüman emirinin oğulları, Bizans ordusunun gözde kumandanları olmuştur. Abdülaziz'in bir oğlu Anemas 972'de Doristolon (Silistre) Savaşı'nda ölmüştür.

Bizans ordusunda yüksek rütbeli bir asker olan Mihael Anemas ise bilinmeyen bir sebepten İmparator I. Aleksios Komnenosü (hd 1081-1118) devirmek isteyen bir komploya bulaşarak, 1107'de diğer üç kardeşi ve ileri mevkilerdeki diğer bazı kişilerle, İoannes Salomón adında bir kişinin ihbarı üzerine yakalanmış ve ağır hakaretlerle halkın arasında dolaştırıldıktan sonra gözlerine mil çekme cezasına mahkûm edilmiştir. Aleksiosün kızı Anna Komnena, nedense Anemas'a özel bir ilgi duymuş ve son anda, onun kör edilmesini engelleyerek, bir kuleye hapsedilmesini sağlamıştır.

Babasının hayatını yazan Anna, aynı zindana kapatılan Trabzon Dukası Gregorios Taromites'ten bahsederken bu hapishanenin, surların bir kulesi olduğunu ve Blahernai Sarayı(->) yanında bulunduğunu belirtir. O vakte kadar alelade bir kule olan bu yerin ancak Anemas'ın buraya kapatılması ile hapishaneye dönüştüğüne de yine Anna işaret eder. Böylece kulenin, surların bir burcu ve Blahernai Sarayının komşusu olduğu anlaşılır.

Bir ayaklanmada tahtını kaybeden I. Andronikos (hd 1183-1185) korkunç işkencelerle öldürülmeden önce kısa süre burada hapis tutulmuştur. İmparator II. İsaakios Angelos ise (hd 1185-1195) Blahernai Sarayı'na bitişik olarak 1186-1187 yıllarında bir kule yaptırmış ancak 1195'te kardeşi tarafından tahttan düşürülerek, gözlerine mil çekildiğinde, buraya veya Anemas Kulesine hapsedilmiştir. Oğlu genç Aleksios kaçarak, batıda yeni bir Haçlı seferine hazırlanan

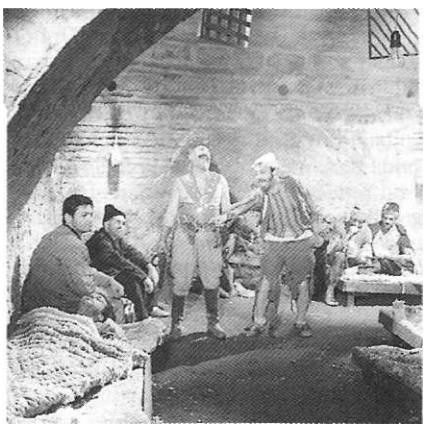

Anemas Zindanının plato olarak kullanıldığı bir filmden iki sahne. Ertem Eğilmez, "Senede Bir Gün". 1965.
Gökhan Akçura Arşivi

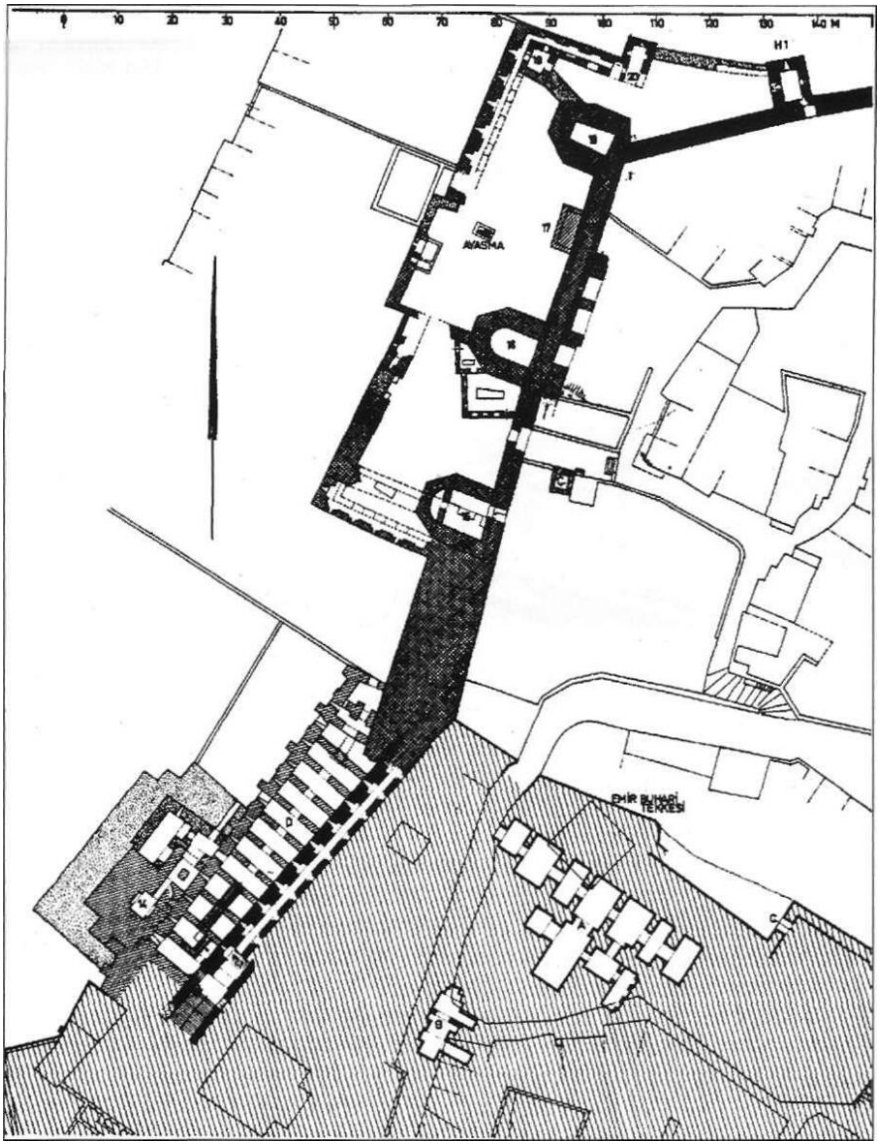

Anemas Zindanı denilen Blahernai Surları bölgesinin planı.
Wolfgagng Müller-Weiner. *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls.* Verlag Ernst Wasmuth. Tübingen. 1977
Alman Arkeoloji Enstitüsü

şövalyeleri babasını yeniden tahta çıkarmaya ikna etmiş ve Bizans'a gelen Haçlı ordusu 1203'te şehri işgal ederek, kör edilmiş İsaakiosü "Blahernai Sarayı'ndaki mahbesinden" kurtarmış, onu yeniden tahtına döndürmüştür.

Yüksek mevkilerde bulunanlara mahsus bir çeşit devlet hapishanesi olan Anemas Zindanı ve Kulesi, Latin işgali 1261'de bittikten sonra da bu işlevini sürdürmüştür. 14. yy'da türlü entrikalarla Bizans devletinin en güçlü ve en zengin kişisi durumuna gelen Aleksios Apokaukos, kendisine karşı olan pek çok kişiyi zindana attırmış ve bunları görmeye gittiğinde linç edilmek suretiyle öldürülmüştür. Bu olayın geçtiği yerin de Anemas Zindanı denilen mahzenler olduğu kuvvetle muhtemeldir. İmparator V. Ioannes Palaiologosün (1341-1391) oğlu Andronikos da I. Murad'ın oğlu Savcı Bey ile 1374'te babalarına karşı bir ayaklanma düzenlediklerinde yakalanmışlar ve Andronikos, Anemas Zindanına kapatılmıştır. Fakat 1376'da buradan kaçarak, babası ve kardeşi Manuel'i aynı yere hapsettinniştir. Ioannes yabancıların yardımıyla buradan kurtularak yeniden iktidarı ele geçirmiştir.

Istanbulün 1453'te kuşatılması sırasında surların bu bölgesi Rumeli Beylerbeyi Karaca Bey'e karşı Manuel Palaiologos ile Venedikli Leonardo Langaso tarafından müdafaa ediliyordu. Zorzi Dolfin adında Batılı bir görgü tanığının bildirdiğine göre. herhalde Papa'nın sağladığı para ile Katolikleri Ortodokslarla birleştirmeye gelen Kardinal İzidor, Anemandra adında bir kuleyi tamir ettirmiştir. Bunun Anemas Kulesi olduğu sanılır.

Fetih'ten sonra Anemas Kulesi ve yanındaki mahzenin herhangi bir iş için kullanıldığı hususunda bir bilgi yoktur, Ancak eski bir gravürde, Anemas zindanları denilen yapıların üstlerinin bir teras halinde olduğu ve burada çok sayıda servi ağacının dikili bulunduğu dikkati çeker. İstanbul'un her taşını Bizans tarihinin olaylarına, romantik bir tutumla bağlayan A. G. Paspatis, Anemas Zindanı ve Kulesi hakkında ilk yayını yapmış (1877); sonra A. van Millingen, surlara dair kitabında bu kalıntıları plan ve fotoğrafları ile tanıtmıştır. A. M. Schneider ile B. Meyer-Plath, kara tarafı surları hakkındaki büyük kitaplarında burayı incelemişler ve tam olmayan yeni bir de planını yayımlamışlardır. Bu satırların yazarı da 1946'da Anemas Zindam'nda inceleme yapmıştır. Son yıllarda M. W. Carlson adında bir öğretmen de burada bazı araştırmalar sonunda planlara geçmemiş bir dehliz bulmuştur.

Blahernai Sarayı'na ait oldukları anlaşılan mahzenler ve kuleler genişçe bir kompleks oluşturur. Üstünde 16. yy sonlarında inşa edilen İvaz Efendi Camii'nin bulunduğu terasın önünde bulunan bitişik kulelerden birine Anemas, diğerine İsaakios Angelos Kulesi denilir. Gerçekten bu kulelerden bir tanesi üzerinde İmparator II. İsaakios Angelosün adını ve Bizans takviminin 6695 (1186/87) tarihini veren mermer bir kitabe vardır. Bunun aslında yanındaki kulede iken, sonra şimdiki yerine konulduğu yolundaki iddiaya inanmak zordur. Kulelerin içlerinde aşağıdan yukarıya bağlantıyı sağlayan rampalar bulunduktan başka, kulelerin üst katlarının ikamete uygun biçimde oldukları, bilhassa bir kuledeki kemerli pencerelerin varlığından ve dışarıda dizi halinde duvara saplanarak bir balkona temel teşkil eden mermer sütun gövdelerinden anlaşılır. Birine sağlam bir dayanağı olmaksızın Anemas, diğerine kitabe sebebiyle Angelos Kulesi denilen bu iki burcun temelleri geç bir dönemde taştan çok kalın bir kılıf içine alınarak takviye edilmişlerdir. Bunun Türk dönemine ait olduğunu kabul eden hipotez de pek inandırıcı değildir. Ancak tek ihtimal, üstte İvaz Efendi Camii inşa edilirken böyle bir takviye gereği duyulmuş olmasıdır. Kulelerden Haliç tarafında olanının içinde, üstü beşik tonozla örtülü bir bodrum vardır. Duvarları su geçirmez sıva ile kaplı olduğuna göre burası son Bizans döneminde sarnıç haline getirilmiş ve tepesine açılan bir delikten kova ile içinden su çekilmiştir.

Bu çifte kulenin arkasında, kazematlı eski bir sur duvarı önüne on dört bölüm halinde bir altyapı veya bodrum eklenmiştir. Burası Blahernai Sarayı'nm bir kısmının mahzeni ve hattâ zemin katı olup, zindan olarak kullanılmış olması ihtimal dışı değildir. Bu hücreli galeri daha eski bir sur duvarına bitişik olarak yapılmıştır. Bu bodrum iki kat halinde olup herhalde İstanbul'un kuşatılması günlerinde, yukarı mazgallardan ok atabilmek için buraya ahşap bir kat yapılmış, alt mazgallara ise bir insan boyunun erişebilmesi için toprak konularak

taban yükseltilmiştir. Ahşap kirişlerin muntazam sıralı delikleri görülür. Üzerleri beşik tonozlarla örtülü olan hücrelerin ortasında uzanan kemerli galeri dört kat halinde ise de, bunu ancak bazı yerlerde tespit mümkündür. Bu karanlık hücreler yalnızca dış duvardaki dar mazgallardan pek az ışık ve hava alır.

Yarım yüzyıl öncesine kadar, bu esrarlı ve ürperti veren mahzeni ziyaret etmek isteyenler, İvaz Efendi Camii imamının yaktığı meşalelerle içeri girebilirlerdi. Sonraları buraya elektrik tesisatı konuldu ise de, burada barınan genellikle esrar çeken kişilerce bu hatlar birkaç defa söküldü. Son yıllarda, Anemas Zindanı denilen tonozlu hücreler, tarihi filmler için plato olmuştur. Fatih Belediyesi de burayı temizleyerek turistik bir yer haline getirme düşüncesindedir. İstanbul arkeolojisine Anemas Zindanları olarak geçen bu önemli kalıntıların her şeyden önce eksiksiz ve doğru plan ve rölövesinin çıkarılması, bütün dehlizlerin ve bağlantıların temizlenmesi ve çeşitli kısımlarının duvar teknikleri bakımından incelenerek, hangi dönemlere ait olduklarının meydana çıkarılması gereklidir.

Bibi. Anonim (Patrik Konstantios), *Constantiniade,* lst., 1846, s. 13; A. G. Paspatis, *Byzantinai Meletai,* İst., 1877, s. 32-33, 38; Millingen, *Walls,* 131-163; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* I, 257, II, 119; Schneider - Meyer, *Laundmauer* II. s. 100, 143; J. B. Papadopulos, *Les palais et les eglises des Blaquemes,* Selanik 1928, s. 80-82; S. Eyice, "Anemas Zindanı ve Kulesi", *İSTA,* II, 853-859; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 301; M. W. Carlson, "Söylenmemişin Şarkısını Söylemek: Biacherna Sarayı'nda Keşfedilen Yeni Bizans Mimarisinin Kısa Raporu", *Dragon.* S. 3-4 (Mart-Mayıs 1991). s. 1. 6.

SEMAVİ EYİCE

ANEMODULİON

Üzerinde kadın biçiminde bir rüzgârgülü olan bu piramidal ya da piramidal bir örtü ile kaplı kare planlı kule Tauri Forumu(-0 yakınında bir meydandaydı. Kedrenus'a göre 5. yy'da yapılmıştı. "Rüzgârın hizmetinde" anlamına gelen adıyla kentin ilgi çeken yapılarından biriydi. Bu tür yapıların en ünlü örneği Atina'da MÖ 1. yy'a tarihlenen Rüzgâr Kulesi'dir. Sekizgen planlı küçük bir kulesel yapı olan Atina'daki yapının cephelerinde de Anemodulion'daki gibi çeşitli alegorik kabartmalar vardı. 13. yy'da Niketas Honiates, Anemodulionün kentin diğer semtlerindeki büyük sütunlar kadar yüksek ve bronz kaplı olduğunu, üzerinde kuşları, çiftçileri, koyun ve kuzuları, kimisi ağlara takılmış, kimisi ağdan kurtulup denize dönen balıkları, birbirleriyle güreşen, birbirlerine elmalar atan çıplak Erosları tasvir eden bezemeler bulunduğunu yazar. Piramidal bir çatı ve en hafif bir rüzgârla dönen bir kadın heykeliyle biten anıtın Haçlılar tarafından eritildiğini belirtir. Honiates, I. Andronikosün (hd 1183-1185) bu anıtın üzerine kendi heykelini dikmeyi düşündüğünü de söyler. Bu yapının yüzlerini süsleyen dört büyük bronz heykelin Teodosiusün geldiği kent olan Dyrrhachium'dan getirildiği Patria'da yazılmıştır. Rodoslu Konstantinus İstanbul'daki yapı harikalarından biri olan Anemodulionün I. Teodosius (hd 379-395) tarafından yaptırıldığını yazar. Anemodulion, Tauri Forumu ile Artopoleia adlı fırıncılar çarşısı arasında, herhalde Mese(-*) üzerinde ya da yakınında bir yerde bulunuyordu.

DOĞAN KUBAN

ANGELOS HANEDANI

Bizans İmparatorluğu'na 1185-1204 yılları arasında hükmeden soylu aile. Ailenin ismi, Türkçe karşılığı "melek" olan Grekçe sözcükten türemiş olabileceği gibi, Amida'ya (Diyarbakır) bağlı bir yöre adı olan Angel veya Agel'den de geliyor olabilir. Ailenin kurucusu Filadelfia (Alaşehir) asıllı Konstantinos Angelos, belki çok yüksek bir sosyal sınıfa mensup olmamakla beraber, Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos'un(->) kızlarından Teodora (d. 1096) ile yaptığı evlilik vasıtasıyla sülalesinin asaletini temin etti.

Bu çiftin torunlarından biri, II. İsaakios Angelos (hd 1185-1195, 1203-1204), ailenin imparator olan ilk ferdidir. Komnenos Hanedanının son ferdi I. Andronikosü bir ayaklanma sonucu tahttan indiren başkent ahalisi tarafından 12 Eylül 1185'te imparator ilan edildi (bak. Komnenos Hanedanı). Hükümdarlık dönemi zorluk, sıkıntı ve sorunlarla dolu geçti. II. İsaakios sık sık devlet memuriyetlerini satmak yoluna başvurdu. İkinci evliliğinin düğün masraflarını karşılamak için toplattığı özel bir vergi halkın kızgınlığına neden oldu. Frederik Babarossa komutasında Bizans'tan geçen III. Haçlı Seferi orduları (bak. Haçlı Seferleri) başkent ahalisine korkulu günler yaşattı. Tüm zorluklara rağmen, II. İsaakios başkentte çeşitli imar faaliyetlerinde bulundu: Büyük Saray(->) ve Blahernai Sarayı'na(->) hamamlar ve yeni daireler ekletti; Marmara Denizi üstünde suni adalar inşa ettirdi. Fakat aynı zamanda Büyük Saray'ın içindeki Genikon isimli hazine binası ve Manganai Manastırı'm temelinden yıktırıp, Nea Ekklesia'yı da(->) talan ettirdi.

1195'te, II. İsaakios ağabeyi III. Aleksios tarafından bir darbeyle tahttan indirildi, gözleri kör edildi ve hapse kapatıldı. 1203-1204'te oğluyla birlikte tahtı tekrar ele geçiren II. İsaakios, artık kör, yaşlı ve bunamaya yüz tutmuş bir imparatordu.

III. Aleksios Angelosün (hd 1195-1203) zayıf idaresi altında ise Bizans devleti daha büyük çöküntüye uğradı. Konstantinopolis ahalisi zaman zaman imparator aleyhtarı gösteriler ve ufak başkaldırılar düzenledilerse de, devrin en ciddi ayaklanmasını hazırlayan "Şişman" İoannes Komnenos'a (bak. Aksuhos Ailesi) yeterince destek vermediler. 1203 yılında Bizans başkentini kuşatan IV. Haçlı Seferi orduları karşısında kısa bir mücadeleden sonra şehri terk edip kaçan III. Aleksios, Konstantinopolis'e bir daha hiç geri dönmedi ve yaşamı 1211 veya 1212'de İznik'te sona erdi.

Angelos Hanedanı'nın son hükümdarı IV. Aleksios (hd 1203-1204), babası II. İsaakiosün 1195'te tahttan uzaklaştırılmasından az sonra Avrupa'ya kaçmıştı. IV. Aleksios babasının tahtı yeniden ele geçirmesi için Avrupa'da çeşitli girişimlerde bulundu ve rv. Haçlı Seferi'nin Konstantinopolis üzerine yöneltilmesinde rol oynayan kişilerden biri oldu. 1203 yılında Haçlılar baba oğul Angelosları Bizans tahtına yerleştirdilerse de Angeloslar Haçlılara verdikleri vaatleri yerine getiremediler. Bunun üzerine IV. Aleksios başkentte Haçlılara düşman gruplarla işbirliği yapmaya başladı. Bunların arasında kendinden sonra imparator olacak olan V. Aleksios Dukas da vardı. V. Aleksios 28/29 Ocak 1204'te önce IV. Aleksiosü saraydan kaçmaya teşvik etti ve hemen ardından da yakalattırıp boğdurttu. Yaşlı imparator II. İsaakios ise, V. Aleksios'in müdahalesine gerek bırakmadan, kısa bir süre önce doğal şekilde ölmüştü.

Angelos Hanedanı böylece son bulurken, Angelos ailesinin bazı fertleri 1204 Latin istilasının ardından Konstantinopolis'ten Epir'e ve Selanik'e gidip yerleşerek, orada Angelos Komnenos Dukas adı alında güçlerini sürdürdüler.

Bibi. C. Brand, *Byzantium Confronts the West, 1180-1204,* Cambridge, Mass, 1968, s. 69-157, 234-251; G. Ostrogorsky, *Bizans, s.* 371-386, 441, 459-460.

NEVRA NECİPOĞLU

ANGIOLELLO, delli ANGIOLELLI GIOVANNI MARIA

(1451, Vicenza - 1524, ?) İtalyan yazar. 13- yy'da Bologna'dan Vicenza'ya göç eden önemli bir ailenin çocuğudur. 17 yaşma gelince, ağabeyi Francesco ile birlikte Venedik yönetiminde olan Negreponte'nin (Eğriboz, bugünkü Halkis) savunmasına katılır. Kent 2 Temmuz 1470'te Osmanlılar tarafından alınınca, esir düştü. 5 Eylül'de İstanbul'a getirilen Angiolello 1472'de II. Mehmed'in (Fatih) ikinci oğlu Şehzade Mustafa'nın hizmetine verildi ve 1473'te Otlukbeli Savaşı'na katıldı. 1474'te Mustafa'nın ölümünden sonra sarayda içoğlanlığa alındı ve hazinedar oldu. Bu sıfatla padişahın yanında 1476 Boğdan ve 1476-1477 Bosna seferlerine katıldı. II. Mehmed'in (Fatih) ölümünde (3 Mayıs 1481) yanında bulunuyordu.

Angiolello, II. Bayezid'e hizmet etmeyi de sürdürdü, büyük bir olasılıkla, padişah tarafından Tebriz'e, Uzun Hasan'ın yanma gönderildi. Ama bu görevden geri dönmeyerek İtalya'ya kaçtı. 1483'te Vicenza'dadır. 1490'da bu kent-

te Uzun Hasan'a ait gözlemlerini içeren bir metni basılır. Bugün hiçbir nüshası kalmamış olan bu metin G. B. Ramusio'nun Venedik'te 1559'da basılan *Navigazioni e Viaggi* adlı derlemesinin ikinci cildinde "Breve Narratione della Vita e Fatti degli Scia di Persia Ussun Hassan" (İran Şahı Uzun Hasan'ın Hayatı ve Eylemlerinin Kısa Anlatımı) adı ile yeniden yayımlanır. Angiolello 1499 ile 1515 arasında İran'a ikinci bir yolculuk yapmış olabilir. 1517'de Vicenza'da noterler loncasının başına getirilen Angiolello'ya ait son bilgi Ağustos 1524'e rastlar. Sağlığında basılmış kitabının dışında iki tane yazma eser bırakmıştır. Bunlardan biri 1909'da Bükreş'te Ion Ursu tarafından *Historic! Turchesca* (1500-1514) adı ile yayımlanmış olan Osmanlı tarihidir. Rumen araştırmacının bu metni Donado da Lezze'ye atfetmesine rağmen bu iddia doğru değildir. İstanbul'u tasvir eden ikinci bir yazma ise 1881'de Vicenza'da A. Caparozzo tarafından *Di G. M. Angiolello e di un Svo Manoscritto Inedito* adı ile özel olarak bastırılmıştır.

En az yedi yılını İstanbul'da geçirmiş olan Angiolello kentin Fetih'ten sonraki durumunu anlatan ilk yabancıdır. Verdiği bilgiler, örneğin sürgün yoluyla İstanbul'a getirilip yerleştirilen halkın oluşturduğu mahallelerin, birbirinden ayrı dil. örf ve âdetlerinin olması, kentin o dönemdeki sosyal yapısına dair bazı ipuçları verdiği gibi, binalar ve mekânlar hakkında da birçok bilgi sunmaktadır. Bunların en önemlileri içinde yaşamış olduğu Topkapı Sarayı'na aittir. Böylece üçüncü avluda bulunan ve bugün Kutsal Emanetler Dairesi adı verilen dairenin sanıldığı gibi II. Bayezid zamanında inşa edilmeyip Fatih dönemine ait olduğu anlaşılıyor. Angiolello'dan 1766'da yıkılan ilk Fatih Camii'nin. üçü önde ikisi yanda olmak üzere beş kapısının olduğunu da öğreniyoruz.

Bibi. S. Yerasimos, "Giovan Maria Angiolello ve İstanbul'un Fethinden Sonraki İlk Tasviri". *TT,* 58. (Ekim 1988).

STEFANOS YERASİMOS

ANGLİKAN KİLİSESİ

bak. KIRIM KİLİSESİ

ANGLİKAN ŞAPELİ

Galatasaray'da, İngiliz Sarayı'nın (bugün İngiltere Başkonsolosluğu) bahçesindeki küçük kilise. 1692-1697 arasında. İngiltere Büyükelçisi Lord Paget döneminde inşa edilen bina, Windsor tarzındadır. Şapelin yapıldığı tarihe kadar, İstanbul'da yaşayan Anglikanların başka bir mabedi yoktu. Şapelin saraya açılan kapısı dışında. Tepebaşı Caddesi (bugünkü Meşrutiyet Caddesi) üzerinde no. 12'de ikinci bir girişi daha vardır. Hacopulo Pasajının (bugünkü Danışman Geçidi) karşısındaki çıkmaz sokakta bulunan bu kapı, ziyaretçilerin İngiliz Sarayı'na girmeden kiliseye ulaşmalarını sağlıyordu.

5 Haziran 1870'teki Pera yangınında sarayla birlikte şapel de büyük zarar gördü. 1873'te iki bina da onarıldı. Halen faal olan ve St. Helena Şapeli adıyla da bilinen kilise, 1988'den beri rahip lan Shenvood tarafından yönetilmektedir.

BEHZAT ÜSDİKEN

ANIT AĞAÇLAR

Batı'da akla gelip benimsenmiş bir kavram. Ağaçların birkaç bakımdan anıt çapma ve karakterine erişmiş olanlarını anlatan bir deyim.

Bu kavramın ve deyimin ortaya çıkışı Avrupa'da endüstrinin yol açtığı gelişmeler içinde oldu. İlk fabrikalar kurulup üretime geçtiklerinde, bu. bir sıra köklü değişimi de beraberinde sürükledi. Değişimin bir bölümü de şehirler mimarisinde yaşanmaya başlandı. Kültür temeli endüstrileşmeye rağmen devam eden Batı ülkeleri, önce Alman prenslikleri olmak üzere, bu yozlaşmaya karşı bir koruma doktrini ve rejimi kurdular. Buna "tarihin ve sanatın korunması" adı verildi. Endüstrinin yol açtığı ikinci tahribat tabiat varlıklarında görülüyordu. Bozulan doğal ortam, eski denge içinde yer alan tabiat zenginliklerinin yaşam hakkını ellerinden alıyordu. Bu yozlaşmaya karşı da aydın çevreler ve bütün kültür çevreleri, yani öğretmenler, yazarlar, şairler ve özellikle müzisyenler, ikinci bir doktrin kurdular. Buna da, "tabiatın korunması" adı verildi.

Tabiatı kommak, kendi içinde birkaç ilgi ve çalışma grubunu içeriyordu. Birincisi, orman, göl ve ırmak gibi toplu doğal (ve güzel) peyzajların, olduğu gibi, yani bütün bakir tablosuyla devam ettirilmesi fikriydi. İkincisi, belirli bitki ve hayvan türlerinin korunmasıydı. Üçüncüsü, dağ, kaya ve tepe gibi jeolojik yapıdaki özel biçimlenmelerin esirgenmesiydi. Dördüncü kategori, bir kısım tek tek ağaçların, ya formları, ya da yaşları ile dikkati çekecek kişisel bir görüntüye ulaşmış olmaları halinde, üzerlerine adeta görünmez bir cam fanus kapatır gibi. hem toplumun özel ilgi ve sevgisine sunulmasını, hem de hukuk sisteminin belirli güvencelerine kavuşturulmasını sağlıyordu. Toplumun bilgisi, dikkati ve sevgisi olmadan yapılacak her düzenleme ve kurulacak her rejim temelsiz ve ömürsüz olurdu. Onun için aydınlar, "anıt ağaç" kavramını yerleştirecek birçok özverili çalışma yaptılar. Anıt görüntüsündeki ağacı yücelten, içli ve lirik şiirler yazıldı. Tablolar yapıldı. Belgesel nitelikli ya da sanat içerikli fotoğraflar çekildi; sergiler, yarışmalar dü-

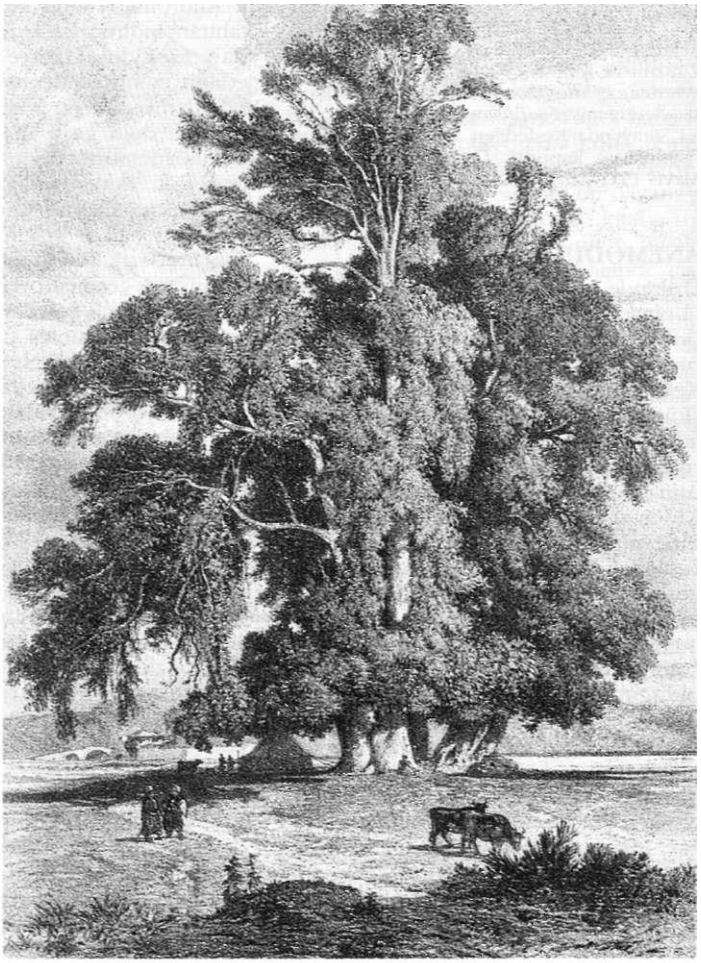

Büyükdere Çayırı'ndaki, bugün mevcut olmayan yedi gövdeli çınar grubu. B. de Thihatcheff'in *La vie mineure*'ünün (Paris, 1853) botanik bölümünde yer alan J. Laurens'in bir litografisi. *Nuri Akbayar koleksiyonu*

zerdendi; kitaplar yayımlandı. Bu iş için kurulmuş derneklerin etkisiyle, bu beğeni ölçüleri ve değer yargıları, hukuk sistemlerine de girdi.

Bu kültürel hareketin Türkiye'ye ve istanbul'a yansıması, öbür teknik ve hukuk değişimlerine oranla, hem çok geç, hem çok zor oldu. Osmanlı İstanbul'u ise, kendine özgü dağınık, romantik, sükûnetli ve yemyeşil yerleşim tipi içerisinde, zamanla Batırtın anıt ağaç kavramına giren birçok doğal varlıkları ve zenginlikleri de kazanmıştı. Eski İstanbul'un, geniş ve düz caddeleri ve dolayısıyla dizi ağaçları, yoktu. Fakat camiler yapıldığında, nüfus azlığı faktörünün de etkisi ile, geniş tutulan avlularına, şadırvan çevresi veya sıra halindeki abdest alma muslukları önüne, müminlerin hem ibadete huzur içinde hazırlanmaları, hem de güneşin yakıcılığına karşı korunmaları için, bol ağaç dikilmesi geleneği doğdu. Yaramaz çocuklara karşı kayyumların özel koruması altındaki bu ağaçlar, özellikle de çınarlar, zamanla, tam anıt çaplarına ve boylarına ulaştılar. Osmanlı İstanbul'unda, mahalle aralarında Batı'nm -hattâ Bizans'ın- anıt meydan ölçülerine sahip olmayan her açıklığa da, geniş şekilde ağaç dikilmişti. Evlerin ve konakların, iç ve arka bahçelerini meyve ağaçlarının bereketine kavuştururken, ön giriş kapısını da ileride görkemli boylara varacak bir ağaçla süsleme geleneği vardı. Bu 300-400 yıllık bir yaşam bereketinin ve birikiminin oluşturduğu ağaç varlığı hakkında, tam ve ayrıntılı bilgi sahibi değiliz.

Bunun birinci sebebi, bir yandan Osmanlı'nın "eflâke ser çekmiş" deyimi ile tanımladığı "ulu ağaç" tipinin şehirdeki bolluğu, öbür yandan, bunları tespit edip bir kayda geçirme kavramının, hem bir Batı değer yargısı oluşu, hem de endüstri ve geometrik şehir olgularından uzak ve de habersiz ilk dönemlerde, böyle bir çalışmaya hiç gerek duyulmayışı idi.

Tarihe ancak yan olaylarla geçebilmiş ulu ağaçlardan biri. Batı'da Haçlı Seferleri dolayısıyla ün yapan Fransız Komutan Godefroi de Bouillonün Büyükdere Çayırı'nda altında çadırını kurduğu, yedi gövdeli olağanüstü çınar grubu idi. Bu çınarların 19. yy'da yapılmış çok değerli gravürleri vardır.

İkinci bir örnek, Sultanahmet'teki "Vakvak Ağacı"dır. IV. Mehmed'in çocuk yaşta tahta çıkarılması ile başlayan kargaşada, mali darlık yüzünden asker ulufesi, bakır oranı çok gümüş akçe basılarak ödenmiş ve esnafın bunları kabul etmemesi üzerine, sipahiler ve yeniçeriler ayaklanmıştı. Bunların, devleti soyan 40 kişinin listesini vermeleri üzerine, her biri boğdurulup Sultanahmet çınarına baş aşağı asılmışlardı. Biri de, Valide Sultanin yakını bir kadın: Melekî Ustaydı. Yıl 1656, 4 Mart (bak. Çınar Olayı).

Cesetlerin asıldığı bu ağaç, efsanedeki bir ağaç ismine atıfla, Vakvak Ağacı olarak ün yapmıştı. Ağacın tam yeri kesin değildir.

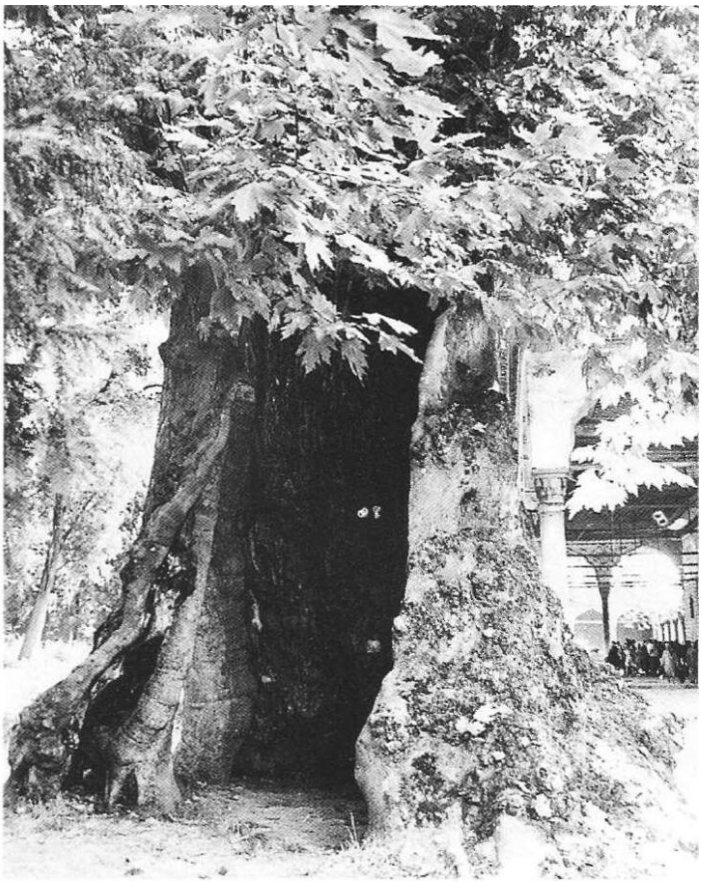

Topkapı Sarayı ikinci avlusunda bulunan ve çevresi 10 m olan çınar ağacı. *Çelik Gülersoy arşivi*

Batılılaşma başlarken onun koruma rejiminin Osmanlı'ya geçmesine, birkaç iç faktör engel olmuştu.

Önce. Batı'nm 1800'ler ortasından itibaren başlayan teknik etkilemesi, sonra da 1960'lar ve devamının kalabalık faktörü.

Birinci devrede, belediye yöneticilerinin Avrupa'yı bilmeden taklit tutkuları, başrolü oynadı. Her yol genişletmesi ve meydanı büyütme hareketi, önce, oradaki ağaç varlığını yok etmek zorunda kaldı. Bu operasyon, eski ve bambaşka şartların ürünü bir resmin üzerine, bambaşka bir şablonu koyup, onun sert çizgilerini çekme işlemiydi. Değişen şartlar bir yerde bunu zorunlu kılabilirdi ama, "eski şehri koruyup, bir yenisini az ötesine kurmak", o zaman çok mümkün iken, kimsenin aklına gelemediği için, mimarisi ile, yeşil dokusu ile eski mirası esirgeme şansı da gereksiz yere yitirilmiş oldu. Bu döneme bir örnek vermek üzere, Meşrutiyet'in Şehremini Dr. Cemal Paşa'nm (Topuzlu), *80 Yılhk Hatıralarım* adlı eserinde, kendisinin övünçle anlattığı bir olay kaydedilebilir: Topkapı Sarayı'mn dış bahçesini "Gülhane Parkı" adıyla halka açan Paşa, burada düz bir cadde açabilmek uğruna, kaç tane asırlık ağaç kestirdiğini ve buna şiddetle karşı çıkan Fransız sefirinin eşini (Madam Bompard) nasıl atlattığını, iftiharla anlatır. Türk aydın kesiminden ancak Hüseyin Cahid'in bu "hatt-ı müstakim" merakına karşı çıkan tavrı gibi, cılız ve tek tük eleştiriler alabilen bu "düz ve geniş bulvar" merakı, İstanbul'un Osmanlı'dan devraldığı ağaç varlığım ortadan kaldıran ilk faktör olmuştur. 1930'lu yıllarda aynı akım içinde Sarıyer kaymakamı, Büyükdere Çayırı'nm Batı'da bile ün yapmış yedi kollu ve bin yıllık ulu çınarından kalan gövdeyi, yine yol için ortadan kaldırmış, (yani caddeyi o noktada ikiye ayırmayı akıl edememiş), 1950'ler sonunda devrin başbakanı da, kişisel takdirleriyle tek başına yürüttüğü "imar" hareketleri içinde ilk iş olarak, Laleli Caddesi'nin ortasındaki çınarları kestirmiştir.

İkinci dönem olan 1960 sonrasında çeşitli örnekler arasında, Divan Oteli önündeki anıtsal bir dişbudak ağacının, sırf bilgisizce, ayrı ayrı ve koordinasyonsuz olarak, elektrik, su, kanal ve telefon kazınılan yüzünden kökleri zedelenip sonunda yıkıldığını kaydetmek, yeterli olabilir.

İstanbul'daki anıt ağaçları kısmi bir saptama çalışması, bu satırların yazarının girişimiyle, 1967-1969 yıllarında Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu-Belediye işbirliği ile yapılmış; yazar Kerim Yund, eski ve yeni Bahçeler müdürleri Necmettin Kasımoğlu ve fotoğrafçı İsmail Akbaş'm katılımı ile bir komisyon, Alibeyköyü-Rumelifeneri arasını tarayarak fotoğraflar çekmiş, ağaçların beden ölçülerini almış; bunların 14

Arnavutköy Amerikan Kız Koleji bahçesinde çevresi 730 cm olan çınar ağacı. *Çelik Gülersoy arşivi*

ciltlik albümleri TTOK tarafından bir törenle dönemin İstanbul Belediye Başkanı'na teslim edilmiş, bir özeti ve seçmeler albümü ise kurum tarafından 1972 yılında yayımlanmıştır.

İstanbul'da halen yaşayabilen olağanüstü yaş, boy ve güzellikteki ağaçlara, örnek olarak, Büyükdere'de Kibrit Fabrikası ile yukarıda sukemeri arasındaki geniş ormanı ifade eden, Bilezikçi Çiftliği içinde, sağda giriş yolundan sonra sol kolda kalan, içi boşalmış yaklaşık 1.200 yıllık çınar ile ileride sağdaki havuz kenarında, yaklaşık 400 yıllık, fakat yatay bir kolundan ağaç gövdeleri yükselmiş "Uyuyan Çınar'4 gösterebiliriz. İstanbul'un diğer önemli anıt ağaçları ve bunların çevre uzunlukları aşağıdaki gibidir: Rumelikavağı'ndaki mescit önündeki çınar (6 m), Hünkâr Suyunda set üstündeki ıhlamurlar (5,20 m ve 3,80 m), Çırçır Suyundaki çınarlar (3,20 m ve 3,10 m). Tarabya Dere Sokağındaki çınar (5,40 m), Yeniköy üstündeki Ayaparaskevi Ayazması'ndaki çınar, (4,40 m), Emirgân Uşaklıgil Villası'ndaki sedir (3 m), Baltalimanı Kemik Hastanesi bahçesindeki manolya (3,65 m) ve kayın (3,30 m), Baltalimanı Hidrobiyoloji Enstitüsünün bahçesindeki çınar (5 m) ve lale ağacı, Bebek Parkı'ndaki çınarlar (4,10 m ve 5,70 m), Arnavutköy Kız Koleji'ndeki çınar (7,30 m), Etiler'in altındaki ayazmanın çınarları, Yıldız Parkı girişinin dışında (3,80 m) ve içindeki çınarlar. Sütlüce Tekel deposundaki çınar (6 m). Soğukçeşme'de Zeynep Sultan Camii önündeki çınar (6,85 m). Topkapı Sarayı ikinci avlusundaki çınarlar (4,35 m. 3.55 m. 10 m ve 10 m), Çinili Köşk önündeki çitlembik (3,50 m), Sultan Ahmed Camii avlusundaki çınarlar (6,22 m ve 6.08 m). İbrahim Paşa Sarayı avlusundaki çınar (4.80 m), Bayezid Camii avlusundaki çınar ve atkestanesi, Süleymaniye Camii'nin avlusundaki çitlembik (4,20 m), servi ve çınar (4,42 m), Rum Ortodoks Patrikhanesi avlusundaki çınar (4,20 m), Fatih Camii avlusundaki çınarlar (2,39 m, 2.82 m ve 2.85 m) ve kavak (1,90 m). Aksaray Murad Paşa Camii avlusundaki çınar (3,90 m), Eyüp Camii avlusundaki çınarlar (6 m ve 9 m).

Bibi. Ç. Gülersov. *İstanbul'un Anıtsal Ağaçları.* İst.. 1989. '

ÇELİK GULERSOY

ANİKİA İULİANA

(461/63, Konstantinopolis - 527/29, Konstantinopolis) Bir soyluluk unvanı olan *patrikia* unvanına sahip. Bizanslı sanat hamisi kadın. Babası 472 yılında Batı Roma tahtına çıkan Anikius Olybrius, annesi "Genç" Placidia'dır (Gafla Placidia'nın ve Bizans İmparatoru II. Teodosiosün(-0 torunu. Batı İmparatoru III. Yalentinianusün kızı). Babasmın imparator olarak İtalya'ya gitmesinin ardından annesiyle birlikte Konstantinopolis'te kalan Anikia İuliana. 478/479'da Alan komutanı Flavius Areobindus Dagalaiphus Areobindus ile evlendi. Bu evlilikten doğan oğulları Olybrius (Genç) daha sonra Bizans İmparatoru I. Anastasiosün(->) yeğeni Eirene ile evlendi.

Köklü ve zengin bir aileden gelen Anikia İuliana, yaşamını geçirdiği Konstantinopolis'te birçok kilise inşa veya tezyin ettirdi. Bunlardan adları bilinenler arasında en belli başlıları Ayia Eufemia Kilisesi(->) ve ona bitişik manastır, Konstantinianae Mahallesi'ndeki (bugünkü Saraçhane) Ayios Polyeuktos Kilisesi ve Anadolu yakasında Honoratae Mahallesi'nde (Anadoluhisarı civarında) Teotokos (Meryem Ana) Kilisesi'dir. Bazı araştırmacıların Konstantinianae yakınında, Zeugma'daki(-») Ayios Stefanos Kilisesi'ni de Anikia İuliana'mn inşa ettirdiğini düşünmelerine karşın, bu konudaki veriler zayıf ve ikna edicilikten uzaktır.

Konstantinianae Mahallesi'nde aynı zamanda büyük bir konak sahibi olan Anikia İuliana'mn, emrinde çoğunluğu hadımlardan oluşan çok sayıda hizmetkâr çalıştırdığı bilinir. 511-512'de Konstantinopolis'i ziyaret eden Aziz Sabas'la yakınlık kurap onunla sık sık görüşen Anikia İuliana'mn ölümünden sonra, hizmetindeki hadımlar topluca başkenti terk ederek, Sabas'ın Kudüs yakınlarındaki manastırına keşiş olarak girdiler.

Anikia İuliana, ailesinin, servetinin, ve sanat hamiliğinin kendisine kazandırdığı ün dışında, devrinin dini ve siyasi olaylarında da önemli rol oynadı. 512'de monofizitlik sempatizanı İmparator I. Anastasios'a karşı ayaklanan başkent halkı, Halkedon Konsili(-0 tarafından benimsenen Ortodoksluk doktrininin koyu taraftarı olduğu bilinen Anikia İuliana'mn evine gelerek, orada kocası Areobindusü imparator ilan ettiler. Ancak olaya karışmak istemeyen Areobindus başka bir yere kaçıp saklandığı için, halk emeline ulaşamadı. Ayaklanma bastırıldıktan sonra ise, gerek I. Anastasios'un. gerek onun dini politikasını destekleyen Patrik Timoteosün (511-518) baskılarına karşı koymayı başaran Anikia İuliana, Halkedon Konsili ilkelerine daima sadık kaldı. Anikia İuliana yine monofizit-Ortodoks çekişmelerinden doğan Akakios'un başlattığı dinsel akım, Roma ile Konstantinopolis kiliseleri arasında 484-519 arasında geçici bir bölünmeye yol açtığında faal davrandı ve kiliseler arasındaki sürtüşmeye son vermek amacıyla Papa Hormisdas'la mektuplaştı. (bak. Akakios)

Anikia İuliana'mn, kendisi için yaklaşık 512 yılında kopya edilen ve bugün Viyana'daki Avustuıya Ulusal Kitaplığında bulunan, Dioskorides'in *De materia medica* isimli eserinde bir minyatür portresi mevcuttur.

Bibi. C. Capizzi, "L'attività edilizia di Anicia Giuliana". *Orientalia Christiana analecta.* 204, 1977, s. 119-146; ay, "Anicia Giuliana (462 ca.- 530 ca.); Ricerche sulla sua famiglia e la sua vita", *Rivista di studi bizantini e neellenici.* 5. 1968. s. 191-226.

NEVRA NECİPOĞLU

ANKARA CADDESİ

bak. BABIÂLİ CADDESİ

ANKARA PASTANESİ

Beyoğlünda, İstiklal Caddesinde bulunan eski pastane.

Ankara Pastanesi ilk olarak 1918-1920 arasında İstanbul'a gelen Beyaz Ruslardan Nikola İgnatiedis tarafından Petrograd Pastanesi adıyla Tepebaşı, Meşrutiyet Caddesi no. 9-11'de açılmış, daha sonra İstiklal Caddesine, Alkazar Sinemasının biraz ilerisine taşınmıştır. Ankara Pastanesi adını aldığında, Mustafa Tütüncü ve Aleksandr adlı ortaklar tarafından işletiliyordu.

Ankara Pastanesi'ne girildiğinde sağ tarafta merdivene kadar uzanan büyük bir buzdolabı göze çarpardı. Sol tarafta ise, bembeyaz örtülerle kaplı masalar sıralanırdı. Yukarı kata çıkan merdivene gelmeden solda bulunan küçük girintide de birkaç masa vardı. Üst katta ise. küçük bir salonla yan yana iki oda bulunuyordu. Buranın müdavimi olan yazar ve sanatçılar alt katı tercih ederler, mümkünse ön masalarda oturmaya çalışırlardı. Üst katta ise özel nitelikli toplantılar yapılırdı.

1943'te, Aleksandr'ın ayrılması üzerine M. Tütüncü pastaneyi işletemedi ve 1944'te Niko Kleovulos Hürmüzoğlu adlı bir Rum'a devretti. Hürmüzoğlu pastanenin üst katındaki duvarları yıkarak burasını büyük bir salona dönüştürdü. Alt kat ise Atlantik Lokanta ve Birahanesi adıyla yeniden hizmete girdi.

Ankara Pastanesi'nin bir diğer özelliği de, sabaha kadar açık olmasıydı. Bu arada, aynı dönemde Büyükada'da, Petro Çiçoviç adlı bir Rus tarafından işletilen bir Ankara Pastanesi daha vardı. Bugün Ankara Pastanesi'nin yerinde bir işhanı ve altında bir mağaza vardır.

BEHZAT ÜSDİKEN

AN KARA VÎ MEHMED EFENDİ MEDRESESİ

1686-1688 arasında şeyhülislamlık yapan Mehmed Emin Efendi adına yaptırılan medrese, Saraçhanebaşı'nda, İstanbul Büyükşehir Belediye Sarayı'nın güneybatısında yer almaktadır.

Kapısı üzerindeki yazıta göre medrese 1119/1707 tarihinde, Osmanlı mimarlığının klasik çağının sonlarında yapılmıştır. Mimarı bilinmemektedir. 1935 tarihli Pervititch planında medrese girişinin Hoşkadem Medresesi Sokağı üzerinde yer aldığı ve giriş yönü hariç, yapılarla çevrili olduğu görülmektedir. 1950'lerde Belediye Sarayı yapımı sırasında çevresindeki kentsel doku istimlak edilerek kaldırıldığından, medrese bugün yeşil alan içinde tek başına durmaktadır.

Hoşkadem Mescidi'ne yakınlığı dolayısıyla Hoşkadem Medresesi olarak da anılan yapı, günümüzde (1993) Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı ve Kaşgarlı Mahmut Dil Enstitüsü tarafından kullanılmaktadır.

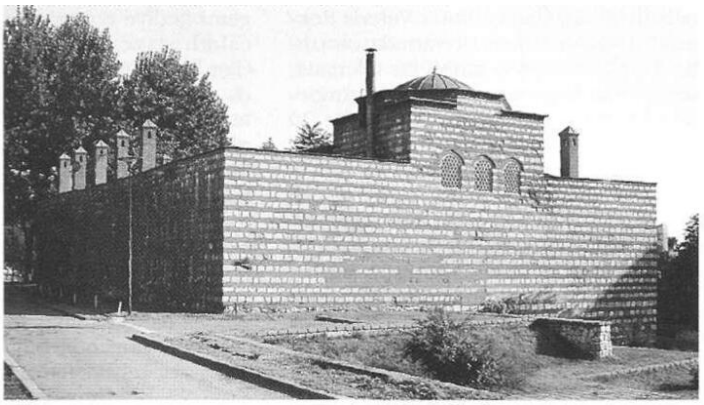

Ankaravî Mehmed Efendi Medresesi
Erkin Emiroğlu

Medrese, bir külliyeye bağlı olmadan yapılan tek medrese türü içine girmektedir. Bir dershane, on dört hücre ve helalardan oluşmaktadır. Hücreler dar, uzun bir avlunun üç kenarı üzerinde, "U" plan düzeninde sıralanmakta, dershane onlardan bağımsız olarak dördüncü kenar üzerinde yer almaktadır. Güneydoğu cephesindeki girişten beşik tonozlu dar bir geçitle revaklara ulaşılmaktadır. Girişin üzerinde ahşap bir saçak olduğu, geriye kalan demir kancalardan anlaşılmaktadır. Avlu zemininden yükseltilmiş olan dershane, giriş ekseni üzerindedir. Önündeki revak. alışılmıştan farklı olarak tek açıklıkhdır ve üzerinde dar bir tonoz vardır. Kare planlı olan dershanenin duvarlarında pencereler ve nişler yer almaktadır; dilimli tonoz bingilere oturan bir kubbe ile örtülüdür.

Üç kol üzerinde yerleştirilen hücrelerden güney kol üzerinde yer alan dört tanesi diğerlerinden daha büyüktür. Kuzey kol üzerinde beş hücre dizilmiştir. Zemin kattaki on üç hücreye ek olarak, girişin üstünde, merdivenle ulaşılan küçük bir hücre yer almaktadır. Helalar güneybatı köşesindedir.

Medrese yapılarla çevrili olduğundan, dershane ve hücreler avluya açılan pencerelerle aydınlatılmıştır. Yalnız dershanenin batı yönüne açılan üç üst penceresinin yanısıra kuzeydoğu köşesindeki küçük bahçeye bakan alt pencereleri vardır.

Revaklar taştan yekpare olarak yapılmış kaide ve sütunlara oturmaktadır. Kireçtaşmdan yapılan sütun başlıklarının üzerlerinde yüzeysel olarak işlenmiş baklava motifleri bulunmaktadır. Kuzey ve güney yönündeki kemer biçimleri farklıdır; kuzeydekiler basık sivri kemer biçimlidir. Kemerler tuğladan yapılmıştır; yalnızca kilit taşları küfeki taşmdandır. Revak kemerleri üstünde ve dershanede bir sıra taş, iki sıra tuğladan oluşan almaşık örgü uygulanmıştır. Dıştan ise, giriş cephesi dışında kalan ve çevre yapılarla kapanan kısımlarda özensiz, kaba yonu taş örgü vardır. Hücreler kubbe, revaklar aynalı tonozlarla örtülüdür. Revak örtüsünün eğimi avluya doğru verilmiş ve yağmur suları sütun eksenleri üzerine yerleştirilen cörtenlerle uzaklaştırılmıştır.

Medresenin kötü bir onarım geçirdiği, birçok özgün ayrıntısını yitirdiği gözlenmektedir. Kalan izlerden kornişlerin kirpi saçak, çatı kaplamasının kurşun olduğu anlaşılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadika,* 98; *İSTA* I, 87-88; Unsal, *Eski Eser Kaybı,* 22; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 297-299; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe,* 81-82.

ZEYNEP AHUNBAY

ANKONALILAR

İtalya'nın Adriyatik kıyısında küçük bir liman şehri olan Ankona'nm, 12-15. yy'larda Konstantinopolis'te koloni kuran halkı.

İtalya Yarımadası'nda, Bizans İmparatorluğu'nun yürüttüğü politikalara destek veren Ankonalılar, 1173-1174 yıllarında Alman İmparatorluğu ve Papalık tarafından kuşatıldıktan sonra, Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenosün(->) (hd 1143-1180) desteği ile bazı ayrıcalıklar elde ettiler. Bu döneme ait bir emirnamede, bunalım dönemlerinde, Ankonalıların "akla uygun" ve "dürüstçe yapılmış" her türlü isteğinin karşılanması konusunda imparatorun talimatı görülür. Kentleri düşmana teslim olduktan sonra. Ankonalıların, Konstantinopolis'te belli bir toprak sahibi olmayı talep edip etmedikleri bilinmemekle birlikte, başkentteki faaliyetleri hakkında yazılı belgeler vardır.

11 Şubat 1199'da. St. Peter ve Pisalılara ait St. Nikolas kiliselerine gönderilen bir protokolde. Ankonalılara ait St. Stephen adlı kiliseden ve onun rahibi Dominik'ten söz edilmektedir. (15. yy'da yapılmış bir Ankona portolamna İdeniz haritasına] eklenmiş listede, Konstantinopolis'teki St. Stephen Kilisesi zikredilmiştir.) 1308 tarihli bir imparatorluk emirnamesinde, II. Andronikos Paleologosün (hd 1282-1328) Ankonalılara da, Venedikliler(->) ve Cenevizlilere^) tanınan ayrıcalıkları tanıdığı belirtilmektedir. Buna göre Ankonalılar şehrin limanlarına gelen ve buradan giden mallar için sadece yüzde 2 vergi ödemekle yükümlü idiler. Bu belgede her ne kadar Ankonalıların nerede yerleştikleri konusunda kesin bilgiler yoksa da, anlaşıldığına göre bu mahalle, diğer İtalyan yerleşimleri gibi, Halic'in güney kıyısında, Pisalılar(->) ile Cenevizlilerin

mahalleleri arasında, "Porta Veteris Rektoris" (bugün Sirkeci) civarında olmalıdır. 17 Ağustos 1380 tarihli bir talimatta, Konstantinopolis'ten Ankona'ya gönde-

Eylül 1380 tarihli bir yazıda, imparator V. loannes Paleologosün (hd 1341-1391) uygulamalarından zarar gören Ankona kolonisinin şikâyetleri sıralandıktan sonra, seçimle gelen yöneticisi G. Angeli di Michele'den söz edilir. 1389'da yazılmış bir mektupla, Konstantinopolis'teki St. Stephen Kilisesi'nin onarımı için Loggia'dan (tüccarlar evi ya da sarayı) yardım istenmesi, Ankona kolonisinin şehirde başka kurumlara da sahip olduğunu düşündürmektedir. 1392'de. Ankonalıların Konstantinopolis'teki yöneticisi olduğu sanılan "consul" G. de Arduinis adlı bir soylunun, imparator II. Manuel Paleologos'u (hd 1391-1425X-0 kutlamak ve Ankonalı tüccarların kentte kalmasma izin vermesini sağlamak amacıyla imparatoru ziyaret ettiği bilinmektedir. Bu ziyaret sırasında, şehirde yaşayan Ankonalıların gönderdiği 25-30 duka değerinde bir hediye de imparatora verilmiştir.

8 Nisan 1419 tarihli bir mektup ise, genel konsül olarak seçilen F. de Alferiis'i kutlayan II. Manuel'e, Ankona kolonisinin teşekkürü hakkındadır. 20 Nisan 1430'da toplanan koloni meclisi, imparator VIII. İoannes Paleologosün(->) (hd 1421-1448) elçisi olarak Papa V. Martin'i ziyaret eden heyetin, Ankona'da "Plazzo della farina"da ağırlanmasının, imparatoru çok hoşnut edeceği konusunda görüş bildirir. 21 Nisan 1440 tarihli bir belgeye göre bu konsül, Konstantinopolis limanlarına Ankonalılarca getirilen mallar için belli bir yüzde almaya hak kazanmıştı.

Bütün bu belgelerden anlaşıldığına göre, Ankonalılar şehirde en az bir kiliseye, bir "Loggia"ya, kendilerini temsilen seçilmiş bir konsüle ve İtalya'daki Ankona genel meclisinde temsil hakkına sahiptiler. Bu meclise gönderilen temsilciler koloni halkı tarafından 3 yıllık bir dönem için seçiliyorlardı. Ankonalıların yönetim biçimi de aynen diğer İtalyan kolonilerindeki gibi olmalıdır. Venediklilerin "balyoz'ü, Cenevizlilerin "potestasT gibi onların da "konsül"leri vardı. Bazı kaynaklarda kentin Osmanlılar tarafında kuşatılması sırasında Ankona konsülü olarak zikredilen Boldoni, fetihten sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından bağışlanmış ve daha önce el konan bir gemi yükü mal kendisine iade edilerek şehri terk etmesine izin verilmişti. Ankonalıların Konstantinopolis'ten başka ikinci büyük yerleşimlerinin bulunduğu Gallipoli'de (Gelibolu) yaşayan ünlü Ankonalı tüccar ve gemi sahibi Lillo Ferducci'nin kayınbiraderi olan bu zat, bazı kaynaklara göre, Fatih'in Ferducci ailesine duyduğu yakınlıktan yararlanmıştı. Bazı kaynaklar ise, Boldoni'nin uzun yıllar önce Fatih'in dedesi Mehmed Çelebi'ye tam donanımlı bir gemi hediye etmesinden dolayı bu ayrıcalıklı davranışı hak ettiğini belirtir. (Ferducci'nin oğlu Othman Lillo'nun adı da II. Murad'm isteği üzerine konmuş-

tur.) O/h/nan li))o ve Ba/nabe): Boiâo-ni'nin bağışlanmasında, kendisinin Fatih'in yakın çevresinden bazı önemli kişileri Ankona'daki evinde ağırlamasının rolü olduğundan söz ederler. Bu aracılardan biri büyük ihtimalle Ciríaco adlı bir aydmdır. Bu kişi İstanbul'un fethinden sonra, Fatih'in maiyetinde yer almış ve ona danışmanlık yapmıştır.

Yakın zamanda bulunan bir belgeye göre ise, şehrin fethi sırasında Ankona Konsülü Boldoni değil Benvenuto adlı bir başka soyludur. Benvenuto tarafından şehrin kuşatılması sırasında yazılmış bir rapor ya da mektup, başlığı ve adresi bilinmemekle beraber, şehirdeki Ankonalıların tarihi hakkında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Bu şahsın yazılarındaki bilgiler, sonradan Kritobulos(-»), Kievli İsidoros(-0. Kioslu Leonardo(->) gibi tarihçilerin verdiği bilgilerle uyum içindedir. Fetihle ilgili olaylann ayrıntılı bir dökümünü yapan Benvenuto. her ne kadar şehrin savunmasında kendisinin ve diğer Ankonalıların aldığı görevleri tam olarak belirtmiyorsa da, Cenevizlilerin ve Venediklilerin faaliyetlerine ilişkin önemli bilgiler vermektedir.

Bu tarihten sonra, bazı Ankonalıların adma, Fatih'in yakın çevresinde rastlanmakta ise de Ankona kolonisinin varlığım sürdüremediği bilinmektedir.

Bibi. A. Pertusi "The Anconitan Colony in Constantinople and the Report of its Cónsul Benuemuto. on the Fail of the City". *Charanis Studies, Essays in Honour ofPeter Charanis,* Ed. A. E. Laiou, New Brunswick. N. O.. 1980.

AYŞE HÜR

ANTEL, NECİP CELAL

Í1908. İstanbul - 29 Aralık 1957, İstanbul) Besteci. Hukuk müderrisi ve Osmanlı Devleti nazırlarından Mehmet Celaleddin Beyin en küçük oğlu, Cumhuriyet döneminin ilk pedagoglarından Sadrettin Celalin kardeşidir. Küçük yaşlarda keman öğrenimine başlatıldı. İlk müzik hocası Tahir Sevenay'dır. Gözlerindeki ciddi rahatsızlık yüzünden ilkokuldan sonra özel öğrenim gördü. İleriki yıllarda görme yetisini tümüyle yitirdi *Bir ara Almanya'âa kimya öğrenimi* gören ağabeyi ile birlikte Avrupa'ya gitti ve orada tedavi görürken Profesör Habermann'ın keman ve kompozisyon öğrencisi oldu. Ailesinin ısrarla klasik müziğe yönlendirdiği Necip Celal, önceleri hafif müzik parçaları besteledi. İlk iki eseri "Sarı Yapıncak" ve "Daktilo" adlı iki fokstrottu. Sözlerini Necdet Rüştü Efe'nin yazdığı bu iki parçadan sonra ilk Türk tangosu olarak kabul edilen "Mazi"yi besteledi (1928). Yitirilen bir aşkın anısı için bestelediği bu tangoyu hemen hepsi beğenilen öteki eserleri izledi: 11 tango, liedler, viyolonsel sonatı, viyolonsel konçertosu, keman konçertosu, obua konçertosu, marş vb. Günlerini Sultanahmet ve Istinye'deki evlerinde İstanbul'un artık göremediği ama gönlünde hissettiği güzelliklerinden aldığı esinle dopdolu olarak geçiren Necip Celalin İstanbul sevgisi müziğinde ve tangoları için yazdığı dizelerde belirginleşir. Necip Celal'in en güzel tangolarından biri de Alman film yıldızı Evelin Hold'a adadığı "Özleyiş" adlı tangodur. Sanatçının tangoları bütün Türkiye'de çalınıp söylendiği gibi bazıları Avrupa radyolarında da seslendirildi. Son yazdığı üç tango dışında bütün tangoları Seyyan Hanım tarafından plağa okundu. "Ayrılık", "Suna", "Kimse Sevgimi Bilmez", "Yıllar", "Günler", "Bir An İçin" çok tanınmış tangolarından bazılarıdır. Plağa okunmayan, sözlerini de kendisinin yazdığı son üç tangosu "Benim Şarkım", "Damla Damla" "Geçmiş Zaman" adlarını taşır.

Hemen her çeşit müzik aletini çalabilen ve müziğin çeşitli türlerindeki bestecilik çalışmalarını ömrünün sonuna kadar sürdüren Necip Celal'in öteki eserleri arasında "Fenerbahçe Marşı" ile Atatürk'e adadığı "Yalova" adlı bir parça anılabilir.

Soyadı Kanununun çıkarılmasından sonra Yahya Kemal Beyatlı tarafından

Necip Celal
Belkıs Özdogan 'm izniyle

aileye ant içen el anlamında önerilen ve kabul edilen ANDEL soyadı, zamanla fonetik kolaylık için ANTEL'e dönüşmüşse de Necip Celal bütün yaşamı boyunca soyadını ilk haliyle ve ANDEL olarak kullanmıştır.

FEHMİ AKGÜN

ANTEMİOS

(5. yy) Muhtemelen Mısır asıllı soylu ailelerden birine mensup yüksek düzeyde devlet görevlisi. Arkadios(->) ve II. Teodosiosün(->) imparatorlukları döneminde önce *magister officiorum* (404), sonra *praefectus praetorio* (405-414) olarak hizmet gördü. 404'te İoannes Hrisostomosün(->) Konstantinopolis patrikliği görevinden alınmasında rol oynamış olması muhtemeldir. Bu tarihten iki yıl sonra, Peygamber Samuel'e ait kutsal emanetler Konstantinopolis'e onun refakatinde getirildi. Antemios, *praefectus praetorio* görevinin yetkileri dahilinde, başkentin iaşesini yeniden düzenledi ve şehir surlarını onarttı; onarım işleminin 4 Nisan 413'te tamamlandığı bilinmektedir. Çocuk imparator II. Teodosiosün hükümdarlığının ilk altı yılı boyunca devlet idaresini fiili olarak elinde tutan Antemios, imparatorun ablası Pulheria'nın(->) 414'te hâkimiyeti ele geçirmesinin hemen ardmdan görevinden alındı ve gücünü kaybetti. Pulheria onun yerine Aurelianos isimli bir başka kişiyi atadı.

Ancak Antemiosün ailesi başkentteki nüfuzunu sürdürmüş olmalıdır ki, kendisiyle aynı adı taşıyan torunu 454'te Bizans tahtına aday olmuştur. I. Leon (hd 457-474) tarafından kayzerliğe yükseltilen torun Antemios, nihayet 467-472 arasında, fakat imparatorluğun doğu değil batı kesiminde hükümdarlık yapmış ve Roma'da ölmüştür.

Bibi. R. Martindale (haz.), *The Prosopography of the Later Roman Empire,* c. 2. Cambridge, 1980, s. 93-98.

NEVRA NECİPOĞLU

ANTEMİOS (Tralles'li)

(6. yy) Ayasofya'nm 6. yy'da yapımında çalışmış iki mimardan biri olarak bilinen Antemiosün (Anthemios) hayatı hakkında yeterli bilgi elde edilememiştir.

Batı Anadolu'da Tralles'li (Aydın) olduğu ve çağının tanınmış bir ailesinden geldiği bilinir. Kardeşlerinden biri de o yüzyılın ünlü hekimlerinden biri olarak isim yapmıştır. Tralles'li Antemios, 532'de Nika ayaklanmasında yanan Ayasofya'nm I. İustinianos tarafından yeniden, değişik ve iddialı bir mimari projeye göre yapılmasında Miletos'lu (Söke yakınında) Isidoros ile birlikte çalışmıştır. Her iki mimarın da Batı Anadolu'dan oluşu, yapı sanatında Anadolu'nun yaratıcı gücünü gösterir.

Ayasofya gibi bir yapının meydana getirilmesinde, göz önünde tutulması geren statik bilgilere sahip olduğuna göre, Antemiosün çağma göre bir mühendis-mimar kabiliyetinde olduğu anlaşılır. I. İustinianos dönemine (527-565) dair bir tarih yazan Myrina'lı Agatias onun üstün matematik bilgisine sahip olduğunu, kardeşleri Metrodorosün kuvvetli bir matematik bilgini, Olympiosün tanmmış bir hukukçu, Dioskoros ve Aleksandrosün ise şöhretli hekimler olduğuna işaretle, "analarının böyle evlatlara sahip olmasıyla iftihar etmesi gerektiğini" yazar. Bunlardan Dioskoros Tralles'te kalarak mesleğini burada sürdürmüş, Aleksandros ise Roma'ya giderek, yerleşmiştir. Metrodoros ile Antemiosün şöhretlerinin yayılması üzerine imparator onları Byzantion'a çağırmış ve burada bilgilerini ortaya koyduktan başka "başka yerlerdeki birçok binayı inşa etmişlerdir". Antemios hakkında başka bir bilgi edinilemediği gibi diğer yapıları da tespit olunamamıştır.

Bibi. F. W. Unger, *Quellen der Byzantinischen Kunstgeschichte,* I, Viyana, 1878, s. 45-46.

SEMAVİ EYİCE

ANTİKACILIK

Değerli ve eski eser satıcılığı. İstanbul'a özgü antikacılık temelde, kuyumculuk işleri başta olmak üzere Doğu el sanatları ürünlerine dayalıdır. Koleksiyonculuk ve antika merakının giderek daha geniş alanlara yönelmesiyle etnografik ve arkeolojik eserler 19.yy'dan beri İstanbul antika pazarında yer almıştır.

Eski dönemlerde İstanbul'da "antikacı" denen satıcılar ve bir esnaf zümresi yoktu. Buna karşılık Kapalıçarşı'da özellikle de Cevahir Bedesteni'nde faaliyet gösteren mücevherciler, silahçılar, billurcular, kutucular, sedefçiler, alanlarıyla ilgili ya da elden düşme antika parçaları pazarlamaktaydılar. Evliya Çelebi, *Seyahatname*'de "Esnaf-ı bezazistan-ı atik" başlığı altında İç (Cevahir) Bedesten'deki esnafla İlgili bilgiler verir. Burasının güvenlikli oluşunu, kapı ve percerelerin demir kapaklı olduğunu, akşamları pasbanların (bekçi) kubbelerin çevresinde dolaşıp kapakları kapattıklarını, dört sokakta 600 dolap-dükkân bulunduğunu, murassa ve mücevherat eşyanın ortada bırakılsa bile çalınmasının olanaksızlığını vb anlatır.

Antikacılığın İstanbul'da gelişiminde, Bizans geleneklerinin ne ölçüde etkili olduğu konusunda bilgiler yoktur. Buna karşılık 16. yy'da, Batı'da ve Doğu'da pek çok ülkeyi kapsayan sefer ve fetihlerin, elde edilen ganimet mallarıyla İstanbul'u bir antika hazinesi durumuna getirdiği ve başta Cevahir Bedesteni esnafı olmak üzere başka zümrelerin de bunların alım satımına yöneldikleri anlaşılmaktadır. Saray ve Darphane hazinelerinde her yıl yapılan genel ayıklama ve düşüm işlemlerinde de pek çok değerli parçanın müzayede yoluyla İstanbul piyasasına devredildiği bilinmektedir.

İstanbul'un bir antika pazarı oluşunda, Ehl-i Hıref-i Hassa denen ve saraya bağlı bir sanatkârlar örgütü olarak çalışan eski ustaların da rolü vardır. Bu sanatkârların, içinde ve çevresinde yerleştikleri Kapalıçarşı ise yeni üretilen fakat değerli olan parçalarla birlikte kıymetli eski eşyanın da pazarı olmuştur. Bu açıdan Kapalıçarşı, yüzyıllar boyunca Avrupa'nın, Anadolu'nun ve Ortadoğu'nun en zengin antika pazarı olma özelliğini komdu.

Osmanlı yönetiminin, İstanbul'a gelen tüketim maddelerinin ve iaşenin ihracını önleme konusundaki duyarlılığı, antika vb eşya, araç gereç için, son dönemlere kadar söz konusu değildi. 1582'de İstanbul'a gelen İngiliz gezgin-diplomat John Sanderson, bedestenleri kentin en önemli ticaret merkezi olarak tanımlanmıştır. Dükkânlarda çok ender rastlanan mallar, paha biçilmez mücevherler, inciler, samurlar, kumaşlar, yabancı taşlarla süslü palalar ve kılıçlar, ok ve yaylar, kalkanlar bulunduğunu anlatır. 17. yy'da İstanbul'a gelen yabancılar, efsanevi bir yer olarak düşledikleri Kapalıçarşı'ya mutlaka uğramakta, ilgilerini çeken parçaları, Nişabur firuzelerini, Arap mızraklarını, Bahreyn incilerini, Golkonda elmaslarını, Afgan ve Hint şallarını, Çin ve Rodos porselenlerini, eski çağlara ait paraları almakta ve ülkelerine götürmekte; çarşıda üretilen ve işlenen kutni ve kemha kumaşlara, pahalı kürklere de müşteri olmaktaydılar.

Çarşı içinde en zengin zümreyi oluşturan mücevherciler ya da bedesten hacegileri, dükkânlarında göz kamaştırıcı bir sergileme yapmayarak, salt neler alıp sattıkları konusunda fikir veren örnek parçaları, seyyar camekânlarına, raflara, önlerindeki tezgâh görevi yapan açık kepengin üstüne koyarlardı. Müşteriyle ilgilenmezler, ancak o bir şey sorar veya isterse, bazen dünyanın en eşsiz parçalarından birini çıkartıp önüne koyabilirlerdi. Buna karşılık kentte sık sık yinelenen şenliklerde, çarşıdaki süsleme kampanyasına bunlar da katılırlar ve dolap denen dükkânlarının içini dışını mücevherler, antika ziynet eşyaları, murassa hançerler, eyerler vb ile donatırlardı.

Antikacılığın Kapalıçarşı'da ve özellikle de İç Bedesten'de odaklanışmda burasının yangına ve depreme karşı da güvenlikli oluşu etkiliydi. İstanbul'un sık sık geçirdiği yangınlar ve depremler pek çok yeri yok ederken bundan en az zarar gören yer Kapalıçarşı'ydı. Kentte yaşanan ayaklanmalarda da çarşı, soygun ve yağma olasılığına karşı çok sağlam bir koruma yapısına ve güvenlik önlemlerine sahipti. Bununla birlikte 1695, 1701, 1750 yangınları, 1894 depremi, 1687'deki ayaklanma Kapalıçarşı'yı, dolayısıyla da buradaki antikacıları olumsuz yönde etkiledi. 1687'deki ayaklanmada buraya saldıran yeniçeriler, İç Bedesten'de bir dolabı yağma edince tüm çarşı esnafı, dolap sahibinin açtığı bayrak altında toplanarak karşı eyleme geçmiş ve saraya yürümüşlerdi. Sonuçta, bedesten soyguncusu yeniçeriler yakalanıp idam edilmişlerdi.

1930'lu yıllarda Kapalıçarşı'da bir antikacı dükkânı.
Gökhan Akçura arşivi

16. yy'ın sonlarına doğru, antika eşya ticaretiyle uğraşan esnafla ilgili bazı hükümlerin çıkarıldığı tespit edilmektedir. Bunlardan biri 1573 yılma ait olup bedestende, esnaf ile tellalların anlaşıp hilelere başvurduklarına ve gelen eşyayı değerinden çok ucuza alıp sonra yüksek fiyatla sattıklarına ilişkindir. Bu konuda bedesten kethüdasının uyarıldığı görülmektedir. Yine aynı yıllarda, kimi esnafın damgasız gümüş evani ya da sahte şeyler sattıkları saptanmış ve bu tür suçları işleyenlerin hapsolunacakları bildirilmiştir. Yine bedesten hacegileri, koltukçu ve oturakçı denen esnafı aracı edinerek terekelerden ya da paraya sıkışanlardan pek ucuza mal kapatıp sonra kendi aralarında çıkışma denen yöntemle kazanç paylaşımı yapmaktaydılar. Bundan dolayı 19- yy ortalarına doğru suçlanmışlar ve birbirlerine müteselsil kefil olmuşlardı. 1582'de ise bir dilekçeyle saraya başvuran bedesten esnafı, vakıf sandığına yüksek bedeller ödeyerek tasarruf hakkını elde ettikleri dolaplarının, ölümlerinden sonra varislerine verilmeyip başkalarına kiralandığını, bu yüzden çoluk çocuklarının perişan olduğunu bildirdiklerinden İstanbul kadısına ve Ayasofya mütevellisine hüküm yazılarak ölen esnafın tasarrufundaki dolabın varislerine verilmesi duyurulmuştur.

Bedestendeki dolap denen, mücevheratla birlikte nadir ve yüksek değerli antikaların da satıldığı küçük dükkânlar ilginçti. Buralarda dükkân sahipleri salt kendi mallarını muhafaza etmez, belli bir saklama ücreti karşılığında çarşı içinden ve dışından varlıklıların da kıymetli öteberilerini, paralarını saklarlardı. İstanbullu zengin ailelerin bedestende bir dolap sahibiyle mutlaka bu tür bir ilişkisi vardı. Bu açıdan bedesten, tüm kentteki antikaların büyük bir bölümünün deposu durumundaydı. İç Bedesten'de 44 mahzen ve bunların önünde de dolap denen dükkânlar vardı. Mahzenler birer kasa odası durumundaydı. Diğer esnaf gibi antika alım satımı yapanlar da sandıklarını, camekânlarını, satmak istedikleri eşyayı, dolap raflarına, oturdukları tezgâhın çevresine yerleştirirler, akşam toplarlardı. Dolap sisteminde dükkânlar bedestenin dışında, Kapalıçarşı'nın başka yerlerinde de bulunuyordu. Bunların aşağıya ve yukarıya açılan iki kanatlı kepenkleri, eşya teşhirinde işe yaramaktaydı. Eski eser alıp satanlar, önlerindeki, yanlarındaki kutulara, camekânlara, raflara ve rahlelere porselen, fağfur, ayna, billur, lamba, şamdan, mangal, her çeşit eşyayı, Venedik kristallerini, bindallıları, şalları, halı seccadeleri yerleştirirler, silahları, hançerleri asarlardı. Çarşının loş ortamında bunlar, olduklarından daha farklı gözükür, ilgi uyandırırdı. Sandal Bedesteni ise daha çok değerli kumaşların, giyim eşyasının pazarlandığı bir yer olmakla birlikte burada da antika alım satımı yapılıyordu. İstanbullu hanımlar, sokağa ve çarşıya çıkabilme iznine bağlı olarak en çok buraya gelmekte, bazen eski bir şey satmakta, bazen da alıcı olmaktaydılar.

Her köşe bucağı ile bir antika pazarı olan Kapalıçarşı ile Cevahir ve Sandal bedestenleri için Miss Julie Pardoe, "Avrupalıların binbir gece rüyası" deyimini kullanmıştır. Pardoe, bu çarşının, pazarlanan değerli eserler bakımından, Alaeddin'in sihirli lambası gibi ışıklar saçtığını yazar. İç Bedesteni, Sandal Bedestenimi ve Galata'daki daha eskiden mevcut olan ve benzeri şeylerin satıldı-

ğı kapalıçarşıyı tanımlar. Galata'daki bedestenle ilgili 22 Aralık 1585 tarihli bir belge önemlidir. Bu belgede, Galata cihetindeki aşırı gereksinim dikkate alınarak 20 kubbeli ve Bizans yapısı olan eski bir binanın onarılıp 55 dolaplı bir bedesten durumuna getirilmesi ve Ayasofya vakfına bu yoldan yeni bir gelir kaynağı sağlanması açıklanmaktadır. Kuşkusuz Galata Bedesteni'nde İstanbul cihetindeki antikacıların rağbet etmedikleri, daha çok gayrimüslimleri ilgilendiren ikonalar, tablolar, Hıristiyanlıkla alakalı eşya ve simgeler satılıyordu.

Bedestenlerde antika değerinde kitapların satıldığını ise 1672-1673 yıllarında buralardan hayli yazma eser alan Antonie Galland anlatmaktadır. Galland, aldığı yazmalar arasında Hasan Çelebimin *Tezkiretü'ş-Şuara*'sı ile Lâmîî'nin *Cevamiü'l-Hikâyat*'ini da zikreder. Tarih bilgileri, yangın tehlikesi nedeniyle sahafların yüzyıllar boyunca Kapalıçarşı içinde ve bedesten civarında iş yaptıklarını doğrulamaktadır. Dolayısıyla İstanbul'a gelen yabancılar, gerek sahaflardan gerekse bedestenlerdeki antikacılardan nadir yazmaları, hatları, levhaları da almaktaydılar. Sahafların kitap alma ve satmalarının da yine bedesten esnafının alım satım gelenekleriyle aynı olduğu anlaşılmaktadır. Birer dolaba sahip olan sahaflar, antika değerindeki kitaplarını ortada bulundurmayarak uygun müşterisinin çıkmasını beklerlerdi. Bunlar, yeni kitap alımında ise tellalın o dolaptan ötekine dolaştırdığı sahafiye işi kitabı dikkatle incelerler, uzmanlarına danışırlar ve ona göre artırırlardı. Sahafların Kapalıçarşı'dan dışarıya çıkıp şimdiki yerlerine (eski Hakkâklar Çarşısı) geçmeleri 19. yy'ın sonlarında başlamıştır.

İstanbul antikacılığının bir uzantısı ise Sultanahmet Arastası idi. Buradaki silahçılar aslında birer antikacıydı. Edmondo de Amicis, burayı anlatırken parlatılarak boy boy sıralanmış olan korkunç silahların, Türk, Macar, Arap kılıçlarının, kabzaları mücevherli, altın işlemeli tüfeklerin, piştov ve tabancaların, meşin kılıflı hançerlerin uyandırdığı duyguları dile getirir. Sedef, agat, sapları firuzelerle bezemeli simli kamaları, altın ve inci işlemeli eyerleri, at başlarına mahsus tombak zereleri, gümüş gemleri, haşaları, fitilli tüfekleri, Arnavut tabancalarını, baştan başa mücevher gibi işlenmiş uzun Arap tüfeklerini, türlü derilerden yapılma antik kalkanları, Çerkez ve Kazak zırhlarını, yayları, cellat palalarını... betimler. Satıcıları ise bağdaş kurmuş, yaşlı, zayıf, yüzleri gülmeyen insanlar olarak tanımlar. Gazeteci Mery (19. yy) silahçıların, İngiliz koleksiyonculara ile antika meraklılarının istilasına uğradığını yazar. Birçok parçanın, Justinyan zırhı, son yeniçeriye ait kuka, III. Murad'm hançeri vb yutturmalarla lortlara nasıl pazarlandığını hikâye eder. Antika fiyatları konusunda bilgiler veren gezgin Fellows'a (19. yy) göre ise antika silah ve öteberinin satıldığı Sultanahmet Arastası müşteri açısından tenhadır.

Eski birçok resim ve gravürün delaletiyle Kapalıçarşı'da ve Mısır Çarşısı'nda seyyar antikacıların dolaştığı da biliniyor. Bunlar, omuzlarına attıkları şallar, ağır kumaşlar, boyunlarına geçirdikleri yay kirişleri, kılıçlar, kuşaklarına doldurdukları piştovlar, hançerler, kollarındaki dizilerle tespih, çubuk vb ile dolaşmakta ve ayaküstü pazarlıkla antika alıp satmaktaydılar.

Fakat. 19. yy ortalarına gelinceye değin İstanbul antikacılarının ev eşyası türünden parçalarla ilgilenmedikleri, toprak altından çıkan arkeolojik objeleri de türlü inanç kaygıları ve sakıncalar yüzünden alım satım konusu yapmadıkları anlaşılıyor. Saray çıkışlı bile olsa mobilya türü eşyanın bitpazarlarına gittiği ve çoğu zaman da antika fiyatlarıyla oranlanamayacak düzeyde ucuza satıldığı veya en iyilerinin Sandal Bedesteni'nde, dışarıdaki mezat yerlerinde müzayedeye çıkarıldığı sanılıyor. Bu açıdan, eski İstanbul antikacılarının, deyimin anlamına uygun olarak yükte hafif pahada ağır nesnelerle uğraştıkları söylenebilir. Bakır, pirinç, gümüş, altın evani (mangal, güğüm, tepsi, fincan zarfı, gülabdan, buhurdan, fiske, şamdan semaver vb) kandil zarfları, sedef kakmalı Kuran ve sakal-ı şerif mahfazaları, bunların bağa, fildişi işlemeli, altlıkları ajur süslemeli olanları, Trabzon kemerleri, Van işi savatlı tabakalar, Tokat bakırı evani, Beykoz işi cam eşya, yaldız pullu şişeler, süt beyaz, mine rengi opalin şekerlikler, sürahiler, lacivert ve kırmızı camdan kandiller, laledanlar, bardaklar, kupa ve kâseler, fincanlar, ibrikler, aşurelikler, gülabdanlar, çeşmibülbüller, kuşlar (güvercin ve kumru), tabaklar, daldırmalar, kadehler, tuzluk, şekerlik, yumurtalık, karlıklar, nargileler, hokkalar, mühreler, mataralar, avizeler, askı topları, duvar, koyun saatleri, sandıklı saatler, sedef işli çekmeceler, rahleler, gümüş, altın, billur, çini kupalar, Osmanlı silahları, Edirnekâri çekmeceler, halkâri billur kutular, minekâri kutu ve çekmeceler, kuburlar, sadaklar, som veya geçme türlü ağızlıklar, Venedik işi gümüş el ve minder aynaları, Tophane işi lüleler, yazı takımları, sürahiler, ibrikler ve askılar, bağa, fildişi işlemeli kutular ve çekmeceler, hamam lalinleri, madeni hamam tasları, sabunluk ve killikler, telkırma, İstanbul işi, sırma işlemeli hamam takımları, günlük yaşamla İlgili fakat antika değerindeki bağa hoşaf kaşıkları, mercan saplı kaşıklar, billur kâ-

Geçen yüzyılda Kapalıçarşı'daki bir antikacı dükkânını betimleyen kartpostal. *Turhan Baytop koleksiyonu*

seler, çini tabaklar, taslar, fildişi taraklar, tombak sahanlar, ibrikler, güğümler, Edirne işi kahve değirmenleri, kalemtıraş, makas, makta vb el aletleri, sahaf işi nadir kitaplar, Osmanlı deri ciltleri, bunların şemseli, salbekli, rumîli, Heratişi, yekşah vb olanları, Selçuklu yazmaları, Avrupa'dan gelme albümler, ördekbaşı, kakum, samur, sarı samur, misk, vaşak, karakulak, kunduz, kaplan kürkleri, mühürler, yüzük, bilezik, gerdanlık, taç, sorguç, zincir, muska mahfazası, kemer tokası, kaşbastı, tepelik, çeleng, iğne vb kuyumculuk işleri, mücevherli, murassa, madeni, hayvani (boynuz, inci, sedef, kemik vb), cebellukum, şahmaksut, yüzsürü, necef, kehribar, kuka vb tespihler, şahkulu gibi ün yapmış ustaların eserleri, saz üslubuyla işli çiniler, deri, kumaş, lake eserler, ebrular, İznik, Kütahya, Haliç mamulatı, Avrupa'dan, Çin'den gelme çini evani, İran, Kirman, Kafkasya halıları, şal, çatma, kemha seccadeler vb İstanbul antikacılarının yüzyıllar boyunca alıp sattıkları parçalardı.

Hat denen ve Osmanlı sanatı içinde, özellikle de İstanbul'da özel bir yeri olan güzel yazı tekniğiyle hazırlanan levha, murakka, hilye-i şerif, kıt'a vb de genellikle antika satıcıları tarafından pazarlanıyordu.

Abdülmecid döneminde (1839-1861) İstanbul'a gelen Miss Pardoe, Kapalıçarşı'da gördüğü antikaları sınıflandırırken altın işlemeli fincanlardan, gerdanlıklardan, at eyerlerinden, altın bileziklere kadar pek çok şeyi sayar. Silah Pazarı'nın ise başlıbaşına bir antika hazinesi olduğunu ilave eder. Her devrin, her ulusun pusatlarının, antik kalkanların, sanki devler için yapılmış duygusu veren ağır ve korkutucu savaş silahlarının, tolgaların, zırhların, altın tellerle işlenmiş ibrişim kumaşlarla, muslinlerle, kenarları ayet işli örtüler ve namazlıklarla oluşturduğu tezada değinir.

19. yy'da Avrupa ile olan ilişkilerin artması, İstanbul antika pazarlarını canlandırmıştır. Bu evrede, antika kavramının ve alanının da yeni boyutlar kazandığı gözlemlenmektedir. Bu dönüşüm için Kırım Savaşı yılları (1853-1856) başlangıçtır. Bu yıllarda Müttefikler, İstanbul çarşı'pazarlarına geçmişte olmayan bir hareketlilik getirdikleri gibi en çok da "Doğu ve İstanbul hatırası" sayılabilecek nesnelere yönelmişlerdir. Bu olgu, Kapalıçarşı'yı antikacılık yönünden daha da öne çıkarırken kentin birçok semtinde, özellikle de Galata-Tophane-Beyoğlu çevresinde yabancılara hitap eden, Avrupai görünümlü antikacı dükkânları ilk kez bu yıllarda açıldı. Burlarda Avrupalı ressamların tabloları da yer aldı. Avrupa'da en çok önem verilen arkeolojik buluntular da modern antikacıların uğraşı alanına girdi. Anadolu'nun sahipsiz arkeolojik zenginliği ise yeni sektörün hızla zenginleşmesine olanak verdi. Ege ve Marmara bölgelerinde yoğunlaşan yağmalar ve kaçak kazılar, eski eserlerin yurtdışına kaçırılması sürecine koşut biçimde İstanbul antikacılarını de beslemekteydi. Doğal olarak bu yoldan satılanlar da yine Avrupa'ya götürülüyordu. Bununla da kalınmayarak etnografik nitelikli (yazma, peşkir, futa. çatma, çorap vb) nesneler de eski halı ve kilimlerle birlikte antikacı dükkânlarında yer aldı. Giderek eski çinici, ciltçi, çubukçu, kaşıkçı dükkânları da birer antika mağazası oldu.

Cevahir Bedesteninde günümüzden bir antikacı dükkânı.
Ali Hikmet Varlık, 1993

19. yy'm sonuna doğru İstanbul'a gelen ve bir süre kalan Fransız ressam Prétextât Lecomte, İstanbul ve Doğu antikacılığının tahlilini doğru bir bakışla yapmıştır. Ona göre. bu alanın başçıl malzemesi çinidir. İkinci sırayı, İstanbul'daki özgün işlenişiyle sedef kakmacılığa verir. Şam çekiç işlerini, dökümcülük ve bakırcılık ürünlerini, vitrayı, kumaş ve halıları, saraçlık işlerini, Eski Doğu silahlarını, telkari, çekiçleme, çalma, gravür, çakma, mine teknikleriyle ekstra değer kazandırılmış objeleri ayrı ayrı yorumlamıştır. İstanbul'da ya da Doğu'da üretilen eserlerin antika sayılmalarını gerektirir birinci nedeni ise ustaların "müşteriyi değil kendilerini tatmin duygusu ve çabasıyla" emek vermelerine bağlar. Bu açıdan, antikanın, mutlaka eski olmasının gerekmediğini, kuyumcuların, telkârların, tornacıların, çubuk, marpuç ustalarının, fildişi, şimşir işleyenlerin, lülecilerin hâlâ nefis antikalar ürettiklerini vurgular. Lecomte. İstanbul'u, salt antika pazarlaman bir merkez olarak değil, dünyanın bellibaşlı antika üretim yerlerinden biri olarak tanımlar.

19. yy'm sonlarında İstanbul antika piyasası çoğunlukla gayrimüslim azınlıkların, ikinci sırada ise İran Azerbaycan'ından gelip Cevahir Bedestenine yerleşen Acemlerin eline geçti. Levanten, Katolik, Arap, Rum, Ermeni, Yahudi, Gürcü, Azeri. Acem antikacıların yanında Türk antikacılar giderek azaldı. Bunun nedenleri arasında, Türklerin yabancı dil bilmemeleri, antika alanındaki uzmanlıklarına karşılık, asar-ı atika (arkeolojik-eski eser) alanında hiçbir bilgiye sahip olmamaları, bunları alıp satmanın günah olduğuna inanmaları geliyordu.

Bir antika uzmanı ve başarılı bir antikacı olarak ün yapan Nurettin Rüştü Büngül (1882-1951) 20. yy'm başından ölümüne değin Kapalıçarşı'da antikacılık yaptı. *Eski Eserler Ansiklopedisi* adıyla yayımladığı ve bir bakıma İstanbul antikacılığı için rehber kabul edilen kitabındaki değerlendirmeleri, 20. yy ortalarına doğru antikacılığın alanlarını belirlemek, fiyat analizleri yapabilmek bakımından önemlidir. Büngül, eski İstanbul antikacıları olan bedesten hacegilerini de siyasal yaşamdaki etkilerine değin tahlil eder. Tatlı dilleriyle müşteri kandırmaların, Müslüman olmasalar bile yaklaşan müşteriyi görünce abdeste sığanıp uzun uzun dualarla namaz hazırlığı yapışlarını, tatlı dilleriyle müşteriyi ısındırdıktan sonra elindekini pek ehven bir bedelle alıp sonra da bunu pek yüksek paralarla elden çıkardıklarını anlatır.

Yakın zamanların tanınmış antikacıları arasında 1863'te İstanbul'da ilk büyük antika mağazasını açan ve daha sonra Paris'te de benzeri bir işyeri kuran Soustiel ailesi, Osmanlı sarayına yakınlıklarıyla tanınan Mandiller ve kuyumcubaşı Saran, ilk sırayı alırlar. Türk antikacıların en tanınmışları ise 1950 öncesinde bu işle uğraşan Nurettin Yatman, Selahattin Refik Sırmalı ve Nurettin Rüştü Büngül'dür.

I. Dünya Savaşı'ndan Cumhuriyet'e uzayan dönemde (1914-1923) İstanbul antikacılığı neredeyse sönmüştü. Yeniden kalkınışı claha sonradır. 1340-1341

(1924-1925) yılı *Ticaret Salnamesi*ndeki bilgilere göre, o yıllarda İstanbul'daki antikacıların birçoğu halıcılık yapıyordu. Çoğu Ermeni olan antikacılar ise Doğu malları, Avrupa mamulatı, Trakya silahları, Vidin bıçakları, Edirnekâri işler, Edirne minyatürleri, Darphane işi, Buhara tespihleri vb satmaktaydılar. Antikacı dükkânları, Kapalıçarşı'da Aynacılarda 10, Abud Han'da 2, Mahmutpaşa'da 3 olmak üzere toplam 15 ti. 1928'den itibaren, aynı muhitlerde yeni başka antikacı dükkânları açıldı.

Günümüzde antikacılar, Kapalıçarşı'da, yoğun olarak Cevahir Bedesteni'nde, Nişantaşı'nda, Beyoğlu'nda. Kuledibi'nde, Çukurcuma'da, Ortaköy'de, Mecidiyeköy ve Horhor'daki antikacılar çarşılarında, Üsküdar ve Kadıköy'de iş yapmaktadırlar. Sık sık düzenlenen antika müzayedeleri bu alana dönük ilgiyi artırmıştır. Son olarak KÜSAV (Kültür ve Sanat Vakfı) tarafından Harbiye Kültür Merkezi'nde 5-13 Kasım 1993 tarihleri arasında Antika ve Dekoratif Sanat Fuarı düzenlenmiştir.

Bibi. *Tarih-i Selânikî,* 255-256; Evliya, *Seyahatname* I, 506; *Tarih-i Naima,* V, s. 258; T. Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat,* Ankara, 1983, s. 39; A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar,* Ankara, 1987, s. 213-214; P. de Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant.* Paris, 1717, s. 514; B. J. Berry, *Out of the Past the Istanbul Grand Bazzar,* New York, 1977; E. de Amicis, *Constantinople,* Paris, 1883. s. 112-116; C. Fellows, *Ein Ausflug nach Kleinasien und Entdeckungen in Lycien,* Leipzig, 1840, s. 47-48; Mery, *Constantinople et la Mer Noire,* Paris, 1855, s. 367-368; E. Tekiner, "İstanbul'da Kapalıcarsı". *TTOK Belleteni,* (Mayıs 1949); R. C. Ulunay "Sandal Bedesteni" *TTOK Belleteni,* (Ekim 1962); Musahipzade Celal, *Istanbul Yaşayışı,* 1992, s. 177; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 32 vd; B. Atalay, *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları,* 1st.. 1967; Pretextat-Lecomte, *Türkiye'de Sanatlar ve Zanaatler,* ty; K. Şahin. "Sahhaflık". *Milli Kültür,* no. 60 (Mart 1981). s. 30-31; Ahmed Refik (Altmay), *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı,* Ankara, 1987, s. 160-161, 180. 181, 195, 196. 199, 200; *Türkiyemiz,* no. 13 (Haziran 1974), 38 (Ekim 1982), 40 (Haziran 1983), 43 (Haziran 1984), -54 (Şubat 1988); *Türk Ticaret Salnamesi 1340-1341,* İst., 1341, s. 182; *Türkiye Salnamesi,* 1st., 1928, s. 7; T. Toros "Antika ve Ünlü Türk Antikacıları", *Antika,* no. 1 (Nisan 1985), s. 12-14.

NECDET SAKAOĞLU

ANTİOHOS SARAYI

bak. EUFEMİA (AYİA) KİLİSESİ

ANTOINE, ANDRE

***(31** Ocak. 1858, Limoges - 19 Ekim 1943, Poulinguen)* Fransız tiyatro ve sinema yönetmeni, oyuncu ve eleştirmen. İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatrolarının temeli olan Darülbedayi'nin kurucusudur. Büyük ölçüde kendi kendini yetiştirdi. Paris Havagazı Şirketimde çalışırken bir yandan oyunculuk yaptı. 1887'de döneminin naturalist yapıtlarını sahnelemek üzere Theatre-Libre'i kurdu. Günün edebiyat alanındaki muhafeleti olan natüralizmden büyük ölçüde etkilendi. Comedie Française'den ve Odeon'dan geri çevrilen herkese kapılarım açtı ve sonuçta tiyatrosu Paris'in aydınlarının odağı haline geldi. Antoine. mali nedenlerle tiyatrosunu 1896'da kapattıktan sonra bir yıl Theatre de l'Odeon'da yönetmenlik yaptı ve hemen Theatre Antoine'ı kurarak daha önceki tiyatrosunun türünde yapımlarla izleyicisinin karşısına çıktı.

Antoine, 1894 ve **1897**'de İstanbul'da da temsiller vermişti. 1914'te dönemin şehremini Cemil Paşa'nın (Topuzlu) çağrısı üzerine İstanbul'a geldi. Ama I. Dünya Savaşı çıkınca kısa süre sonra ülkesine döndü. Daha sonra tiyatro eleştirmenliği yapan Antoine sinema alanına geçerek aşırı derecede yenilikçi ve gerçekçiliğin gelişmesindeki katkıları ancak çok sonra anlaşılacak filmler çekti.

Antoine'ın İstanbul açısından önemi İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları'mn kuruluş çalışmalarını başlatmasıdır. Antoine Cemil Paşa'nın önerisi ve Şehremaneti Meclisinin 3 Haziran 1914 günlü kararıyla bir konservatuvar kurmak için 28 Haziran 1914 günü İstanbul'a geldi. 8'i kadın 197 kişinin sınavlara girmek için başvurduğu ve ilk elemeleri 67 kişinin kazandığı konservatuvarda Antoine, temel bir tiyatro eğitim programı hazırlamış, okula sınavla yetenekli öğrenciler alınmasını sağlamıştır. İstanbul'da başta Muhsin Ertuğrul olmak üzere birçok Türk tiyatro adamına da emeği geçmiştir. Türkiye'yle ilgili anıları *Chez les turcs* **(1963)** adıyla Ankara'da Metin And tarafından yayımlanmıştır.

Bibi. M. N. Özön-B. Dürder, *Türk. Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst., 1967; And, *Meşrutiyet;* M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın,* İst., 1989; Ö. Nutku, *Darülbedayi;* ay, *Dünya Tiyatrosu Tarihi,* I-II, 1985; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu.* I.

RAŞİT ÇAVAŞ

ANTONİADES, E. M.

Ayasofya üzerine araştırmaları ve yayınları bulunan yazar. Hayatı ve çalışmaları hakkında fazla bilgi yoktur. Antoniades, önce *Arkeologiki pinakes tes Hagias Sofias* (Ayasofya'nın Arkeolojik Resimleri) başlığı ile İstanbul'da 1905'te bir albüm yayımlamış ve bunu *He Hagia Sofia, eksetazomeni upo arhitektomikin kai arkheologiken epokni en pinaksin* (Mimari ve Arkeolojik Bakımdan Ayasofya) başlığıyla, içinde sadece dokuz levha bulunan bir broşür halinde, Paris'te 1906 arasında yayımlamıştır. Ayasofya hakkındaki ana eseri olan *Ekfrasis tes Hagias Sofias* (Ayasofya'nın Tarihi Tasviri) adlı üç büyük ciltlik eseri Atina'da 1907-1909'da yayımlanmıştır. Yine Ayasofya'yı tasvir eden ikonalara dair *Byzantinische Zeitschriffte* yayımlanan (1907) *"Periton ak.eiropoipoieton tes Hagias Sophias"* başlıklı bir makalesi vardır. Bu makale, Ayasofya'nın insan eliyle değil, kutsal olarak kendiliğinden yapıldığı inancını tasvir eden ikonalar hakkındadır.

İSTANBUL

APARTMAN

Bir konut binası içinde diğerlerinden bölmelerle ayrılmış ve bağımsız bir birim oluşturan odalar kümesini adlandıran "apartman" (Fransızca appartement) kelimesi Türkçe kullanımda birkaç bağımsız konut birimini içinde toplayan bina anlamını taşımaktadır.

Apartman, Avrupa ülkelerinde 19-yy'm ikinci yarısında endüstrileşmenin paralelinde ortaya çıkan bir kent yapısıdır. Yeni orta tabakalar denen, sayıları yüzbinlere varan işçi ve memurların konut sorununa çözüm, aynı arsa üzerinde çok birimli yapılarla, yani apartmanlarla bulunmuştur.

İstanbul'da ilk apartmanlar 19. yy'm sonlarında Galata-Beyoğlu gibi Müslüman olmayan halkın yaşadığı bölgelerde yapılmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarında, Batı'ya bağımlı yeni banka, şirket gibi işyerlerinde çalışan orta tabakaların konutu olarak ortaya çıkan apartmanlar, bu çalışma ortamına Müslüman kesimin de katılması ve aile yapısındaki değişmelerle yaygınlaşmıştır.

Beyoğlu'nda ilk apartmanın yapımı 1882'de gerçekleşmiştir. Tünel'deki Seferoğlu Apartmanı Galata'daki ilk apartmanlardandır. Yine Beyoğlündaki Casa Botter 1907 tarihlidir. Bu tarih Kadıköy'de 1909 yılı olarak belirlenmektedir. Müslüman-Türk kesiminin de bu yeni konut türüne talebinin ortaya çıkmasıyla, yapım faaliyeti Maçka, Teşvikiye, Nişantaşı ve Cihangir gibi semtlere sıçramıştır.

İstanbul'da tarihi yarımadadaki ilk apartman binası Laleli'deki Harikzedegân Apartmanları'dır (bak. Tayyare Apartmanları). 1918 yangınında evsiz kalan dar gelirliler için 1920'de başlanan ve 1922'de bitirilen bu apartmanlar, Batı'daki benzerlerinden izler taşımakla birlikte. Osmanlı mimarisinden alınan biçimsel öğeleri ile I. Ulusal Mimari Akımı'nın örnek yapılarmdandır. Harikzedegân Apartmanları, içindeki konut birimi sayısının çokluğu ile de Türkiye'nin ilk toplu konut örneği kabul edilebilir.

Cumhuriyet döneminde yaşam biçimindeki değişikliklerin konuta da yansıması ve apartman yapımının artması o dönemin çeşitli gazete yazı ve makalelerine de konu olmuş, apartman hayatının eski örf ve âdetlere uymadığı, kaçgöç olduğu için de Türk aile yaşamına ters düştüğü ancak Cumhuriyet'ten sonra apartmanın rağbet görmeye başladığı yazılmıştır.

Gerçekten, toplumdaki yapısal değişikliklere bağlı olarak apartmanlaşma 1930'lardan itibaren hızla yaygınlaşmıştır. O dönemlerde çok katlı ve çok daireli bir apartmanın yaptırılmasının gerektirdiği yatırım için yeterli birikime sahip kişilerin sayısının az olması, 1950'lere kadar apartman yapımını sınırlayan bir faktör olmuştur. Bu ilk dönemde, yüksek gelirli kesimler tarafından yaptırılan apartmanlar Nişantaşı, Şişli, Ayaz-

Oluşma döneminden 80'lere apartman
I. Sıra: Gümüşsuyu Palas (1900-1910), Teşvikiye Palas (1910-1920), Harikzedegân apartmanları, Laleli, (1920).
II. Sıra: Maçka Palas (1920-30), Ceylan Apartmanı, Taksim (Sedat Hakkı Eldem, 1933), Tüten Ap., Gümüşsuyu (1930-40).
III. Sıra: Şişli'den bir örnek (1940-50), Dramalı Apartmanı, Maçka, (M. Ali Handan, 1960), Dere ap, Bebek (Nezih Eldem, 1960'lar).
IV. Sıra: Mimarlar Sitesi, Yeniköy (1970-80), Boğaziçi Sitesi, Tarabya (Maruf Önal, 1981)
I. Sıra: fotoğraflar Erkin Emiroğlu
II. Sıra: Erkin Emiroğlu (sol ve sağ), Afife Batur (orta)
III. Sıra: Esra Özsüt (sol), Aramis Kalay (orta), Afife Batur (sağ)
IV. Sıra: Doğan Kuban (sol), B. Hamzaoğlu (sağ)

paşa gibi kentin prestijli semtlerinde yer almakta ve modern hayatı simgelemektedir. Apartmanda yaşamanın toplum içinde bir statü göstergesi olması dönemin operetlerine de yansımış ve Lüküs Hayat'ta "Şişli'de bir apartıman, yoksa eğer halin yaman'' sözleriyle dile getirilmiştir. Binayı yaptıranların ve kullananların toplumdaki ayrıcalıklı konumları 1950'lere kadar yapılan apartmanların niteliklerini de etkilemiş, binalar daha sonraki yıllarda pek görülmeyen belirli bir özenle gerçekleştirilmiştir.

1955te Kat Mülkiyeti Kanunumun çıkarılması apartmanlaşma sürecinde önemli bir dönüm noktasıdır. Hızlı kentleşme, arsa fiyatlarındaki artışlar ve spekülatif eğilimler orta sınıfların konut sorununa kat mülkiyeti ile çözüm aranmasını doğurmuştur. Sosyal Sigortalar Kurumu ve Emlak Kredi Bankası'nca sağlanan kredilerin de desteği ile bu yeni dönemde apartman yapımı büyük bir hızla artmış, ancak bu yeni yapıların inşaatının örgütlenmesi, büyük ölçüde "yapsatçı" olarak adlandırılan üreticilerce gerçekleştirilmiş ve bina niteliği de onlar tarafından yönlendirilmiştir. En yüksek kârı amaçlayan bu süreç İstanbul'un dokusunu ve görünümünü olumsuz olarak değiştiren başlıca faktörlerden biridir.

1950'lerin sonlarında Emlak Kredi Bankası'nın başlattığı büyük ölçekli proje uygulamaları, giderek özel konut yapımcıları tarafından da benimsenmiş, 1960-1970'lerde çok sayıda apartman üretilmiştir. Toplu apartman yapımı olarak adlandırılacak bu uygulamalar çoklukla orta ve üst-orta gelir gruplarının taleplerini karşılamaya yöneliktir (Soyak-Göztepe, STFA-Kozyatağı gibi). 1980'li yıllarda ise İstanbul'da lüks toplu apartmanlar dikkati çekmektedir. Alkent, Naciye Sultan Korusu vb yerleşimlerde, özenle tasarlanmış apartmanlar, yüksek gelir gruplarının kullanımına sunulmuştur. Günümüzde de gerek tek, gerekse büyük siteler halinde apartman inşaatı kentin çeşitli yörelerinde büyük bir hızla sürmektedir.

Bibi. Y. Sey, "To House New Citizens", *Modern Turkish Architecture,* Chapter VIII, Philadelphia, 1984; İ. Tekeli, "Türkiye Kentlerinde Apartmanlaşma Sürecinde iki Aşama", *Çevre,* no. 4 (19799; M. Kıray, "Apartmanlaşma ve Modem Orta Tabakalar", *Çevre,* no. 4 (1979); Y. Yavuz, "Türkiye'ye Çok Katlı Sosyal Konuta İlk Örnek: İstanbul Laleli'de Harikzedegân Katevleri". *Çevre,* no. 4 (1979); M. Ünal, "Türkiye'de Apartman Olgusunun Gelişimi: İstanbul Örneği", *Çevre,* no. 4 (1979); M. Sözen-M. Tapan. *50 Yılın Türk Mimarisi,* İst., 1973.

YILDIZ SEY

APERY, PİERRE

(1852, İstanbul - 24 Ocak 1918, İstanbul) Eczacı. Ortaköy'de eczane sahibi olan Nicolas Apery'nin (1802-1884) oğludur. 1872'de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahanemin eczacılık sınıfından diploma almıştır. 1874'te Velits ve ortakları (Vélits et Co.) tarafından 18501i yıllarda kurulmuş olan Yüksekkaldırım no. 68'deki eczaneye sahip olmuştur. 1898'de eczanesini aynı caddede 74 no'lu dükkâna taşımıştır. Bu eczanede hekimler için bir okuma salonu ve bu salonun kitaplığında da yüzden fazla bilimsel dergi bulunuyordu. 1908'de de eczanesini Voyvoda Caddesi no. 18'e nakletmiştir. Apery'nin biyolojik ve endüstriyel analizler yapan bir tahlil laboratuvarı da vardı. Burada biyolojik analizler (kan, idrar ve süt vb) yapıldığı gibi gıda maddeleri ve endüstriyel analizler de yapılıyordu. Bu laboratuvar Altıncı Daire-i Belediye'nin(->) gıda analizleri ile resmen görevlendirilmişti.

Pierre Apéry
Turhan Baytop koleksiyonu

Apéry çalışkan, bilgili ve becerikli bir eczacıydı. 1888'de yayımlanmaya başlayan *Revue Médico-pharmaceutique* isimli derginin direktörlük ve başyazarlığını yapmıştır. Bu dergide yayımlanan araştırmaları ve eczacılık mesleğinin ilerlemesi için yaptığı çalışmalar nedeniyle birçok ülkeden altın madalya ve şeref diplomaları almıştır.

Apéry birçok ilmi ve mesleki derneğin yönetim kurulu üyeliği veya başkanlığını yapmıştır. Cemiyet-i Eczaciyân der Âsitane-i Âdiye (Société de Pharmaciens de Constantinople) ve Devlet-i Osmaniye Eczacıları Cemiyeti (Société des Pharmaciens de l'Empire Ottomane) gibi eczacılık cemiyetlerinin kurucu üyesi olup zaman zaman bu cemiyetlerin yönetim kurulu başkanlıklarım da yapmıştır.

Apéry *Gazette Médicale d'Orient, Journal de la Société de Pharmacie de Constantinople* ve *Revue Médico-pharmaceutique* gibi İstanbul'da yayımlanan tıp ve eczacılık dergilerinde birçok bilimsel ve mesleki inceleme yayımlamıştır. *Annuaire Oriental de Médecine et de Pharmacie* (1892) adlı bir de kitabı vardır.

TURHAN BAYTOP

APOKAUKOS AİLESİ

Bizanslı aile; varlığı 10. yy'ın sonundan itibaren bilinir. Apokaukosların Konstantinopolis kökenli olduğuna dair hiçbir veri olmamakla beraber, değişik kolları imparatorluğun çeşitli yörelerine dağılmış olan ailenin başkentte de bazı önemli üyeleri yaşıyordu.

12. yy'ın ikinci yarısında, eğitimini başkentte tamamladıktan sonra Konstantinopolis Patrikliği'nde noterlik görevinde bulunan İoannes Apokaukos (d. yak. 1155-Ö.1233) bunlardan biriydi. Ancak 1199/T200'de Naupaktos metropoliti olarak atanıp başkentten ayrıldı ve yaşamının geri kalan bölümünü Epiros'ta geçirdi.

13. yy'ın ikinci yarısında, Konstantinopolis'te *sebastopanhypertatos* unvanına sahip bir başka İoannes Apokaukos'un var olduğu bilinirse de, hakkında başka bilgi yoktur. 1342'de başkentte *megas drungarios* rütbesiyle karşımıza çıkan Georgios Dukas Apokaukos hakkında da askeri rütbesi haricinde bir şey bilinmez.

Ailenin en meşhur üyesi Aleksios Apokaukos'tur (ö. 1345). Apokaukosların Bitinya yöresinde yaşayan, önemsiz bir kolundan gelen Aleksios, sonradan imparator olan VI. İoannes Kantakuzenosün(->) maiyetine *proteje* unvanıyla katıldıktan sonra siyasi kariyerinde süratle yükselerek, 14. yyün ikinci yarısında Konstantinopolis'in en ileri gelen kişiliklerinden biri oldu. 1321'de III. Andronikos Paleologosün II. Andronikos Paleologos'a karşı başlattığı taht kavgasında (bak. Paleologos Hanedanı), o sırada Batı ordularının *domestikos'u* (kumandan) olan Aleksios Apokaukos, genç imparatorun tarafını tuttu. Bunun karşılığında *parakoimomenos* makamı (imparatorun yatak odasının yanında uyuyan ve genellikle imparatorun en yakın adamlarına verilen çok yüksek bir saray memuriyeti) ile mükâfatlandırıldı. 1328-1341 arasında III. Andronikos'un *mesazon'u* olarak, devlet idaresinin imparatordan sonra en başta gelen mevkiinde -15. yy. Bizans tarihçisi Dukas(->), *mesazon'u* Osmanlı Devletindeki başvezire benzetir- görev yaptı. 134l'de III. Andronikosün ölümünü takip eden iç savaşta ise, eski dostu ve hamisi Kantakuzenos'a karşı ana imparatoriçe Savoylu Anna'nın tarafını tuttu. Böylece *megas dukstluğa* (deniz kuvvetleri kumandanlığı) yükseltilen Apokaukos, ayrıca Konstantinopolis *epar-*/wsü(->) olarak başkent ve civar adaların idaresiyle görevlendirildi. Bu son görevinin gereği olarak Teodosios Surları'nı (bak. Teodosios II; surlar) tamir ettirdi. Aleksios Apokaukosün Silivri'nin doğusunda, Epibatai denilen yerde, bir kale diktirdiği, Silivri'de de bir kilise yaptırdığı veya onarttığı da bilinir. Aristokratların başı ve temsilcisi olan Kantakuzenos'a karşı, çoğunlukla tüccar ve gemiciler tarafından desteklenen

Apokaukosün idaresi altında, gerek başkentte, gerek imparatorluğun diğer yörelerinde, aristokrat ve mülk sahibi sınıf çok sıkıntı çekti ve zayıfladı. Aleksios Apokaukos, 11 Haziran 1345'te, Konstantinopolis'te bir zindanı teftişi sırasında orada bulunan aristokrat asıllı siyasi mahkûmlar tarafından öldürüldü. İki oğlu oldukça yüksek makamlara erişmelerine rağmen, başkent dışında daha faal oldular; *megas primikerios* olan îoannes Apokaukos Selanik'te, Manuel Apokaukos ise Edirne'de valilik yaptı.

Aile, Aleksios Apokaukosün ölümünden ve özellikle Kantakuzenosün 1347'de imparator olmasından sonra gücünü büyük ölçüde yitirdiyse de. Konstantinopolis'te bu adı taşıyan kişilere ileriki yıllarda zaman zaman rastlanır. 14. yy'ın ikinci yarısında, Ayasofya Kilisesi'nin *megas skeuofylaks'ı* Eutymios Apokaukos ile, her ikisi de papaz olan Konstantinos ve Manuel Apokaukos ile 15. yy'm başlangıcında saray çevrelerine çok yakın olan ve 1403'te Blahernai Kilisesi'ne(->) bir elyazması bağışlayan, şehrin ileri gelenlerinden, *arhon* Georgios Apokaukos bunlardan üçüdür.

Ailenin başkentte ismi bilinen tek kadın üyesi, 1401 öncesinde Kyprianos Manastırına katılan, Eirene Apokaukissa'dır.

Fatih Sultan Mehmed'in (bak. Mehmed II, [Fatih]) İstanbul'daki sarayında 1456-1488 arasında kâtiplik yapan Demetrios Kyritzes Apokaukosün adından anlaşılacağı gibi, aile. varlığını kentte Osmanlı hâkimiyeti altında da sürdürmüştür. 1453'te esir düşen ve ileride patrik olan Filippopolisli Dionysiosün fetihten az sonra fidyesini ödeyerek hürriyetini satın alan Demetrios Kyritzes Apokaukos, Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında kentin Grek-Ortodoks cemaati üzerinde ve özellikle Osmanlı sarayının patriklikle ilişkilerinde, büyük rol oynadı.

Bibi. E.Trapp (haz.), *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit,* Viyana, 1976, 1. fas., no. 1178-1195; S. Eyice, "Alexis Apocauque et l'église byzantine de Séliymbria (Silivri)", *Byzantion,* 34. 1964, s. 77-104: O. Feld, "Noch einmal Alexios Apokaukos und die byzantinische Kirche von Selymbria (Silivri)", *Byzantion,* 37, 1967, s. 57-65.

NEVRA NECİPOĞLU

APOLLON SİNEMALARI

İstanbul'da Apollon admı taşıyan üç salon vardı. İlki Kadıköy'ün en eski tiyatro ve sinema salonudur. Bugünkü Reks Sineması'nm bulunduğu yerdeydi. Bina Kadıköy Rum Ortodoks Kilisesi Vakfı'na aitti. Sakızgülü Caddesi no. 20-22'de bulunuyordu.

Dışı kagir, içi ahşap olarak klasik tiyatro biçiminde inşa edilen binanın tek özelliği üç kat localara sahip olmasıydı. 1908'den sonra çoğunlukla tiyatro binası olarak kullanıldı. Milli Osmanlı Tiyatrosu *Kirli Çamaşırlar,* 1913'te de Milli Osmanlı Operet Kumpanyası *Leblebici Horhor Ağa* başta olmak üzere bir dizi oyunu bu binada sergiledi. 1915'te salonda sinema filmleri de gösterilmeye başlandı. Darülbedayi 1916'dan itibaren haftada bir kez burada temsiller verdi. Apollon Sinema-Tiyatrosu tiyatro tarihimizde yer alan önemli bir olaya da tanıklık etti. İlk Türk kadın oyuncu Afife Jale(-») ilk kez *Tatlı Sır* oyunuyla burada sahneye çıktı ama ardından bir dizi olaya neden oldu.

Rus Yahudisi Siroçkin tarafından işletilen Apollon Tiyatro-Sineması Şark adıyla da anıldı. 1922'de adını değiştirerek Hale Sineması oldu. Önce Süreyya Paşa (İlmen), sonra Sami İpekçi, Vasil Anas. son olarak da Anastas Anas ile Yordan Anas tarafından işletilen sinema binası **1960**'ta büyük ölçüde yıkıldı, yerine 1961'de bir kez daha, hem adını hem de mimarisini değiştirerek bugünkü Reks Sineması'na dönüştürüldü.

İkinci Apollon Sineması 1914'te Beşiktaş Şair Nedim Caddesi no. 46'da açıldı. Çok kısa bir süre hizmet veren bu binanın yerinde bugün Vakıflar İdaresi Onarım Şantiyesi vardır.

1920'de Kuledibi Büyük Hendek Caddesi no. 87'de Ünion Sineması'nm yerine açılan sinema da Apollon adıyla anılmıştır. Ayrıca Millet ve Kuledibi sineması da denilmiştir. Bu sinemaya Apollon Apatmanı'ndan girilir, Okçu Musa Caddesi tarafından da çıkılırdı. İşletmeciliğini önce S. de Toledo, sonra da Kemal Seden'in yaptığı bina 1923'te Kenesset Sinagogu'na dönüştürüldü.

Kaynaklara göre, Bakırköy Sakızağacı'nda ve Şişhane Karakolu yakınlarında da Apollon adlı birer tiyatro vardı. Yine, yüzyılın başlarında, baloz adı verilen şarkılı, danslı eğlence yerlerinden birinin de Galata'da Topçular Sokağı no. 136'da bulunduğu ve Apollon Tiyatrosu olarak tanındığı anlaşılmaktadır.

Apollon Sineması'nm Hale adını aldıktan sonraki dönemine ait bir ilan.
Hakkı Tarık Us Kütüphanesi
Mustafa Gökmen. *Türk Sinema Tarihi.* İst., 1989

Bibi. C. Filmer, *Hatıralar,* İst., 1984; And. *Meşrutiyet;* And, *Tanzimat;* Gökmen, *Sinemalar.* Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi,* c. c. 2, İst.. 1985.

BURÇAK EVREN

Apoyevmatini'nin logosu.

APOYEVMATLNI

Rumca yayımlanan günlük akşam gazetesi. **13** Temmuz **1925**'te Ligor Yaveridis tarafından kuruldu. Galatasaray Lisesi mezunu olan L. Yaveridis, gazeteci Sedat Simavi'nin(->) sınıf arkadaşıydı. Kumlusundan bugüne değin, İstiklal Caddesi'nde Suriye Pasajı'nm zemin katındaki yerinde kesintisiz olarak yayımlanmaktadır. L. Yaveridis, 1962'ye kadar gazetenin hem sahibi hem de başyazarı idi, bu tarihte çıkan bir yasa ile üniversite mezunu olmayanlara gazete sahipliği yasaklanınca *Apoyevmatiniyi* damadı Dr. Yorgo Adasoğlu'na devretti. L. Yaveridis 1975'e kadar başyazarlığı sürdürdü. Balıklı Rum Hastanesi'nin başhekimliğini de yapan Yorgo Adasoğlu ve Ekim **1993**'te vefat edinceye kadar kardeşi Vasili Adasoğlu 1977'den sonra gazeteyi fiilen yönettiler.

1929-1930 arasında tirajı 15.000'lere çıkan *Apoyevmatini,* bugün (1993) 900 kadar basılmakta, Kadıköy, Feriköy ve Balat'taki belirli gazete bayileri aracılığıyla okurlarına ulaşmaktadır. Yazı işleri müdürü Istefan Papadopulos'tur. El dizgisi yapan eski makinelerini, Basın Müzesi'ne(-») bağışlayan gazete, yaklaşık altı yıldır, montaj ve pikaj işlerini kendisi yapmakta, *JamanakÇ-0* gazetesi matbaasında basılmaktadır.

Halen pazar günleri hariç her gün 4 sayfa olarak yayımlanan *Apoyevmatini'de,* İstanbul haberleri, evlenme, ölüm gibi cemaat haberleri, Türkiye ve Yunanistan'da yayımlanan gazetelerden özetler, bazı bilimsel yazılar ve ilanlar yer alır.

İSTANBUL

APRAHAM (Engürülü)

(15. yy) İstanbul'un fethine tanıklık etmiş Ermeni rahip. Hayatı hakkında hiçbir bilgi yoktur. Engürülü lakabından aslen Ankaralı olduğu anlaşılmaktadır. 1786 tarihli Ermenice yazma kısmi bir *Osmanlı Tarihinden* Galata'da oturmuş olduğu tespit edilmiştir.

Engürülü Apraham, doksan sekiz dörtlükten ibaret olan, İstanbul'un fethi hakkında bir mersiye kaleme almıştır ki, birçok yazma nüshası olduğu gibi, birkaç defa da neşredilmiştir. Önce.

1835'te Paris'te, *Nouveau Journal Asiatique* dergisinde, Eugéne Boré tarafından *Elégie sur la prise de Constantinople* başlığı ile yayımlanmıştır. İkinci defa 1836'da yine Paris'te yayımlanan Lebeau'nun *Histoire du Bas-Empire* adlı eserinde yer almıştır. Üçüncü defa ise, 1872'de Budapeşte'de, Dr. A. Dethier tarafından *Monumenta Hungariae Histórica* adlı eserin XXII. cildinde neşredilmiştir. Sen Arevşadyan tarafından yapılan Rusça tercümesi de 1953'te Moskova'da *Vizantiyakiy Vremennik* (c. VII) dergisinde çıkmıştır. Türkçe tercümesi ise, bugüne kadar basılmamıştır.

Mersiyenin muhteviyatından, Rahip Apraham'm Ekim 1453'te henüz İstanbul'da bulunduğu anlaşılmaktadır. Metnin ihtiva ettiği en önemli bilgi ise, son Bizans İmparatoru XI. Konstantinos Paleologosün gemiyle Avrupa'ya kaçmış olmasıdır. Aynı malumatı, Harputlu Tavit isminde o günlerde yaşamış bir Ermeni yazar da kaydetmiştir. Bununla birlikte, Bizanslı tarihçilerin kralın cephede öldüğünü bildirmeleri, ona bir kahramanlık hüviyeti vermek istemeleri nedeniyle olabilir.

Karnik İstepanyan'a ve *Ermeni Ansiklopedisine,* göre, Engürülü Apraham başlangıçtan 1358'e kadar, bir *Ermeni Tarihi Kronolojisi* de bırakmıştır. Kitabın sonunda, Roma ve Bizans imparatorlarının muhtasar tarihleri de vardır.

Bibi. Hagop Amasyan (Söylemezyan), *Haykakan Ağpürneri Püzantioni Angman Masin,* (Bizans'ın Düşmesi Hakkında Ermeni Kaynakları), Erivan, 1957; Karnik Istepanyan, *Gensakarakan Pararan,* (Biyografik Sözlük), I, Erivan, 1973; *Haykakan Sovetakan Hanrakidaran* (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi), I, Erivan, 1974; K. Pamukciyan, *Ermeniler Hakkında Biyografik Notlar* (Ermenice yayımlanmamış çalışma).

KEVORK PAMUKCİYAN

APUKURYA

İstanbul'un Rum halkı arasında "büyük perhiz"e girmeden önce şubat ayında, karnaval günlerinde düzenlenen eğlencelere verilen ad. Türkler tarafından "apukurya" denildiği halde Rumlar "apekriya" derlerdi.

Apukurya eğlenceleri üç hafta sürerdi. Her haftanın başka bir adı olduğu gibi bu haftalarda yenilen yemekler de ayrıydı. "Kreatini" adı verilen ilk haftada bol bol et ve etli sebzeler yenirdi. Her türlü yemeğin yendiği ikinci haftaya "Tirini" denilirdi. "Stridia" adlı üçüncü haftada ise istiridye ve öteki deniz ürünleri yenirdi. Bu eğlencelerin son günü mutlaka pazartesiye rastlardı. "Katari Lefteri" adı verilen bu günde Tatavla'da (bugün Kurtuluş) panayır düzenlenir, ertesi gün kırk gün sürecek "büyük perhiz" başlardı.

Apukurya gecelerinde garip maskeler takarak ve makyajlar yaparak maskara kılığına girildiği için halk arasında "apukurya maskarası", "apukurya maskarası gibi", "apukurya maskarasına dönmek" deyimleri doğmuş ve günümüze kadar kullamlagelmiştir.

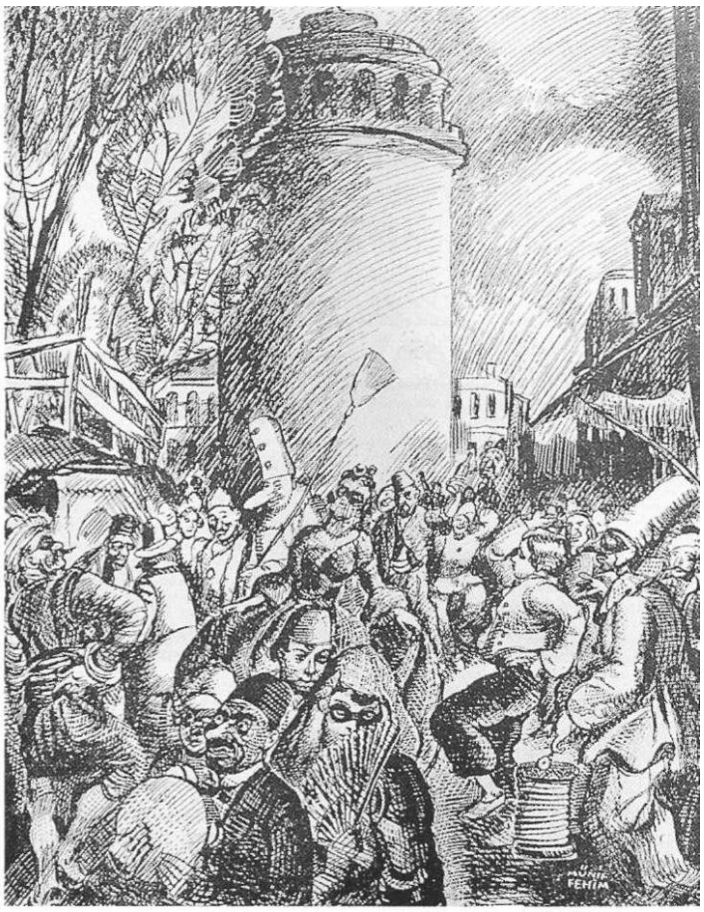

Münif Fehim'in yorumuyla Kuledibi'nde Apukurya maskaraları. *TETTV Arşivi*

Beyoğlu'nda başta bugünkü İstiklal Caddesi olmak üzere sokaklarda çalgılar eşliğinde gösteriler yapan halk salonlarda da balolar düzenleyerek eğlenirdi (bak. karnavallar).

Bibi. A. Rasim, *Fıhş-ı Atik.* II, İst., 1340, 181-218: S. M. Alus, "Apukurya", *Resimli Tarih Mecmuası.* VI, S. 72 (Aralık 1955), 4228-4230, 4246; "Apukurya Maskaraları", *İSTA,* II, 891-901; "Apukurya", *İKSA.* II, 746-748.

İSTANBUL

ARABA VAPURLARI

Dünyada bugünkü anlamda ilk araba vapuru İstanbul'da kullanılmıştır. Dünyanın birçok yerinde, karşılıklı iki kıyı arasında gerili zincir boyunca gidip gelen, başı ve kıçı aynı şekilde yapılmış ilkel araba vapurları vardı. Bunlarla bir kıyıdan ötekine, at. araba *ve* her türden yük taşınıyordu. Ama Boğaziçi gibi hayli geniş, sert akıntıları olan, şiddetli rüzgârların etkisindeki bir boğazda bu tip teknelerin çalıştırılması elbette ki imkânsızdı.

1870'te Şirket-i Hayriye idarecilerinden Hüseyin Hâki Efendi, müfettişlikte bulunmuş olan İskender Efendi ve Hasköy Fabrikası ustalarından Mehmed Efendi bir araya gelerek o güne kadar benzeri görülmemiş bir tekne tipi yarattılar. Bu teknenin iki başında iki kapağı vardı. Vapur, iki yanındaki çarklarını hangi yöne çevirecekse, aynı hızla iki yönde de ilerleyecekti. Önü ve de arkası olmadığı için, hangi yönde yol alıyorsa, orası önü olacaktı. Güvertesi boştu; buraya atlar, arabalar alınacak; yolcular üst kattaki salona çıkacaklardı. Londra'daki Maudlay Sons & Field tezgâhlarına ısmarlanan bu yandan çarklı yeni tip vapura kolaylık anlamına gelen Suhulet(->) adı verildi. 1872'de hizmete giren Suhulet ilk seferinde Üsküdar'dan Kabataş'a atları ve tüm cephanesiyle birlikte bir topçu birliğini bir defada geçirdi. Halbuki aynı birliğin mavnalarla geçirilmesi saatler alıyordu.

Anadolu yakasında Üsküdar, Rumeli kıyısında da Kabataş, araba vapurlarının hareket edeceği iskeleler haline getirildi. O sıralarda, Sirkeci'de de bugünkü iskelenin yerinde üçüncü bir araba vapuru iskelesi daha yaptırılarak hizmete sokuldu. Suhuletin büyük yararı görüldüğü için aynı tersaneye bir benzeri daha ısmarlandı. Bu vapura, "kıyıları birbirine bağlayan" anlamına Sahilbend(->) adı verildi. İki vapur da barışta olduğu gibi savaş boyunca da aralıksız çalışarak 1960'lı yıllara kadar gerçekten büyük hizmetler gördüler.

Uzun yıllar boyunca Boğaz'm iki yakası arasında araba ve yük taşımacılığı bu iki vapurla sürdürüldü. Ayrıca Beşiktaş'taki Hayrettin İskelesi'nden de küçük tekne ve sonraları motorlarla Üsküdar'a yük taşınıyordu. 1940'h yıllarda Bağdat adlı yolcu vapuru da araba vapuru haline getirilerek 1954'te hurdaya çıkıncaya kadar çalıştırıldı. Bu arada,

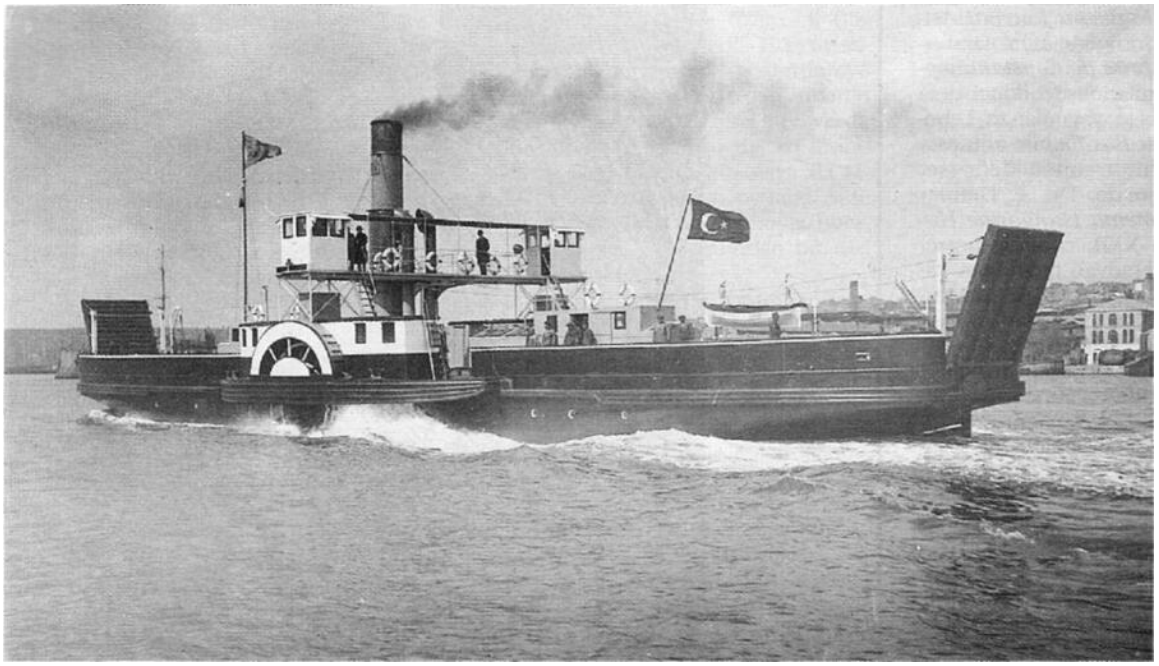

İlk araba vapuru Suhulet. *Şiikrii Yaman koleksiyona*

1938'de Şirket-i Hayriye, Haliç Şirketi'nden aldığı, önü ve arkası yuvarlak küçük tekneyi dizel motorlu araba vapuru haline getirdi. Ama ortaya çıkan Kabataş adlı vapur yetersiz ve dengesiz olduğu için ertesi yıl seferden kaldırıldı. II. Dünya Savaşı'nm sonlarına doğru, İngilizler tarafından yardım olarak Deniz Kuvvetlerime verilen 12 adet araba vapurunun dördü Devlet Denizyolları İşletmesine aktarıldı. Bunlar. 692 grostonluk, önleri yuvarlak, başta ve kıçta kapakları olan sağlam teknelerdi. Çardak ve Silivri yıllarca Kartal-Yalova hattında çalıştırıldı. Derince ile Mudanya da Çanakkale-Eceabat hattına verildi.

1952'de İstanbul sularına 4 adet yeni. Fransız yapısı araba vapuru geldi. Bunlar, dört köşesinde birer kaptan köşkü olan, o zamana kadar benzeri görülmediği için de hayli yadırganan. 1.013 grostonluk Kasımpaşa ve eşi Kızkulesi ile, 813 grostonluk Kuruçeşme ile eşi Karaköy'dü. Dördü de dizel motorluydu. İşletme. 1954'te Kartal, iki yıl sonra da Kabataş araba vapurlarını inşa ederek Boğaz'da hizmete soktu. Bunların yalnız tekneleri yeni inşa edilmişti. İlkinin makinesi eski Maltepe yolcu vapurunun, ikincisininki de eski Pendik'in hâlâ çalışabilir durumdaki buhar makineleriydi. Yine eski yolcu vapurlarından Basra ile Bağdat'ın makineleri kullanılarak. Karamürsel adlı, hayli uzun ve geniş çok sayıda araba alabilen bir araba vapuru daha inşa edildi. Bu vapurun özelliği, ikisi bir başında, ikisi de öteki başında olmak üzere dört çarkı olmasıydı. Ne var ki. bu vapur fazla uzun ömürlü olamadı. 1960'ta inşa edilen Hürriyet adlı araba vapurunu. 1962'de Orhan Erdener, bir yıl sonra Hüseyin Hâki, ertesi yıl Sirkeci, daha sonra da Şemsipaşa izledi. Dördü de buhar makineli vapurlardı.

Bu tarihten sonra, şehirdeki motorlu araç sayısının hızla artmaya başlamasıyla Boğaz'ın bir yakasından ötekine geçmek sorun oldu. Üsküdar'da ve Kabataş'ta uzun vapur kuyrukları oluştu. Meydanlar sıraya giren otomobilleri alamaz oldu. Bu durumda, ortaya çıkan ihtiyacı karşılamak üzere, yeni araba vapurlarının inşasına hız verildi. Üçü de motorlu olan 900'er grostonluk Harem 1965'te, Salacak 1966'da, Eminönü 1967'de hizmete sokuldu. Onları, 1971'de çalışmaya başlayan Topkapı, Kmalıada, Cemalettin Erem ile Eyüp izledi. 1980'li yıllarda da İntepe, Kocadere. Fırkatepe, Topçular I, Eskihisar I, Halıdere, Karamürsel, Değirmendere, Hereke III, Selamiçeşme, Sultantepe, Zeytinburnu, Okmeydanı, Haznedar, Mecidiyeköy, Esenköy adlı araba vapurları inşa edildi.

Eskiyen vapurların hurdaya çıkmasıyla ortaya çıkan boşluklar yeni vapurlarla kapatılmaya çalışıldı. Bu vapurlar yalnızca İstanbul sularında değil, zaman zaman Çanakkale Boğazında da çalışarak araçları iki yaka arasında taşımakta devam ettiler.

Sirkeciden Harem'e doğru giden Esenköy araba vapuru (solda), Sirkeci'de bir araba vapuru boşalmak üzere (üstte). *BünyadDinç. 1993*

Bugünkü Araba Vapurları

Adı	*İnşa yeri*	*İnşa tarihi*	*Groston*
Kasımpaşa	Fransa	1952	1.013
Kızkulesi	Fransa	1952	1.013
Kuruçeşme	Fransa	1952	813
Kabataş	Haliç	1956	893
Harem	Camialtı	1965	900
Salacak	Camialtı	1966	900
Eminönü	Camialtı	1967	900
Cemalettin Erem	Haliç	1971	1.047
Topkapı	Camialtı	1971	1.047
Eyüp	Camialtı	1971	1.077
Kınalıada	Haliç	1971	1.077
Kocadere	Haliç	1982	1.077
Fırkatepe	Haliç	1982	1.077
tntepe	Haliç	1982	1.047
Eskihisar I	Pendik	1986	1.595
Hereke III	Pendik	1986	1.595
Karamürsel	Pendik	1986	1.595
Topçular I	Pendik	1986	1.595
Değirmendere	Pendik	1987	1.595
Halıdere	Haliç	1987	1.595
Selamiçeşme	Camialtı	1988	1.077
Esenköy	Camialtı	1989	1.077
Zeytinbumu	Camialtı	1989	1.077
Sultantepe	Camialtı	1989	1.077
Haznedar	Camialtı	1990	1.077
Gayrettepe	Camialtı	1990	1.077
Mecidiyeköy	Camialtı	1990	1.077
Okmeydanı	Camialtı	1990	1.077

İstanbul'da ilk araba vapuru seferleri Üsküdar-Kabataş ve Üsküdar-Sirkeci arasında başlamıştı. Kartal-Yalova hattı, 15 Temmuz' 1949'da açıldı. **1969**'da Üsküdar-Kabataş arasında, henüz Boğaz Köprüsü olmadığından günde karşılıklı 54 sefer yapılmaktaydı. Istinye-Paşabahçe arasında karşılıklı 21, Kartal-Yalova arasında da karşılıklı 10 sefer vardı. Sirkeci-Ftarem hattı otobüs ve kamyonlara mahsustu; günde karşılıklı 25 seferle hizmet veriyordu. Boğaz Köprüsü'nün 1973'te açılmasıyla İstinye-Paşabahçe seferleri kaldırıldı. 1975 yazında Sirkeci-Üsküdar arasında günde karşılıklı 5 araba vapuru seferi kondu. 1979 yazında da Darıca-Yalova hattı açıldı. İlk yıl karşılıklı 13 sefer vardı. Nisan 1988'de Ulaştırma Koordinasyon Merkezinin aldığı karar gereğince Üsküdar Meydanı'nın yeniden düzenlenmesi söz konusu olunca **116** yıldan beri sürdürülen Üsküdar-Kabataş hattı seferlerine son verildi. İki yaka arasındaki trafiğin yükü Boğaz Köprüsü'ne aktarıldı.

1989'da Eskihisar-Topçular hattının açılmasıyla Kartal-Yalova arasındaki seferler büyük ölçüde azaltıldı. Günümüzde Eskihisar-Topçular arasında günde karşılıklı 72 araba vapuru seferi var. Kalabalık saatlerde vapurlar doldukça kalkış saati beklenmeden hareket ettiriliyor. Fiarem-Sirkeci arasında da 30 sefer yapılıvor.

ESER TUTEL

ARABACI BAYEZİD MESCİDİ

Hadîkd daAu kısa kayda göre Arabacı Bayezid Mescidi, eski bir kiliseden çevrilmiş olup Silivrikapı'nm iç tarafında, Silivrikapısı Caddesi dolaylarında bulunuyordu. Mezarının nerede olduğu bilinmeyen Arabacı Bayezid tarafından çevrilen bu mescidin giderleri Sultan Selim Vakfınca karşılanmıştır. 953/1546 tarihli *Vakıflar Tarih Defterinde,* üç bin akçe vakfedilmiş, oldukça fakir bir hayır eseri olarak kayıtlıdır.

Bizans arkeolojisi ile uğraşan amatör (A. G. Paspatis) ve profesyonel (A. M. Schneider) araştırıcılar tarafından yeri bulunamayan bu mescit Karateodori (Caratheodory[7]) ve Demetriades'in 1881'de yayımladıkları İstanbul kara tarafı surları haritasında yanlış olarak surların dibinde (no. 52) işaretlenmiştir. Mühendishane öğrencileri tarafından çizilerek 1264/1848'de yayımlanan İstanbul camileri haritasında işaretlenen bu mescit, 1880'e doğru yapıldığı anlaşılan ve Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından yayımlanan haritada gösterilmediğine göre, aradan geçen süre içinde bütünüyle ortadan kalkmış olmalıdır. 1948'de imza sahibi tarafından yapılan araştırmada, caddenin solundaki bostanın içinde, yaşlı bir ağacın dibinde bir mescit nazıresine işaret eden mezar yıkıntıları ile, şahideleri olmayan, güzel mermer bir lahit görülmüştür. Sonraları buralara yapılan inşaat ile Arabacı Bayezid Mescidi'ne ait olduğuna kuvvetle ihtimal verilen bu kalıntılar ortadan kalkmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 147; Schneider, *Byzanz,* 79; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 380, no. 173; İ. Erzi, *Camilerimiz Ansiklopedisi,* I, İst., 1987, s. 199; S. Eyice, "Arabacı Bayezid Mescidi", *İSTA,* II, 918.

SEMAVİ EYİCE

ARABACIBAŞI TEKKESİ

bak. DÜĞÜMLÜ BABA TEKKESİ

ARABACILAR

İstanbul'da şehir içi ulaşımında binek arabası kullanılması oldukça yakın bir dönemde başlamıştır. İstanbul halkı, şehir içinde bir yerden bir yere genellikle yürüyerek gider, mevki ve varlık itibarıyla gücü yetenler ise ata binerlerdi. Sokakların dar oluşu, binek arabalarının ancak uzak yerlere giderken kullanılmasına el veriyor, bu da yalnızca kadın ve çocuklar için olabiliyordu.

Uzun bir süre yalnızca saray kadınları için şehir içinde binek aracı olarak kullanılan arabalar, Lale Devri'nde (1718-1730) kibar ve rical aileleri tarafından mesire yerlerine giderken kullanılmış, ancak Tanzimat'tan (1839) sonra halk arasında da yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

II. Mahmud döneminde çıkarılan 1242/1826 tarihli İhtisap Ağalığı Nizamnamesi ile yolcu taşımacılığı yapan arabacıların bir esnaf topluluğu olarak düzene sokulmak istendiği dikkati çekiyor. Nizamname, İstanbul'da hizmet veren arabacılar ve arabacı çırakları hakkında ayrıntılı bilgi de vermektedir. Buna göre arabacı esnafı, arabalarının bulunduğu yerde çırak adı altında gereğinden fazla insan bulundurmayacaklardı. Arabacıların isimleri belirlenerek deftere kaydedilecek, ehl-i ırz kimseler olduklarına ilişkin mutlaka kefil gösterilecekti. İhtisap Ağalığı Nizamnamesi ayrıca arabacıların ve çıraklarının giyim kuşamını da belirlemişti. Bundan böyle, eskiden giydikleri bol biniş, cüppe ve şalvarı, bellerine sardıkları lahur ve car şalı kesinlikle terk edecekler, yenleri dar çuha biniş ve cüppe giyeceklerdi. Başlıkları ise ustalar için dört, çıraklar için iki parmak kenarlı yeşil kalpak olarak belirlenmişti. Sakalsız ve sakalı çıkmamış gençlerin arabacılık yapamayacağı da ayrıca belirtilmişti.

Nizamnameye göre arabasına kadın müşteri alan arabacı, arabanın ya önünden ya da ardından gidebilecek, pencere yanında duramayacaktı. Giyim kuşamında ve araba kullanışında herhangi bir uygunsuzluğu görülen arabacı, ihti-

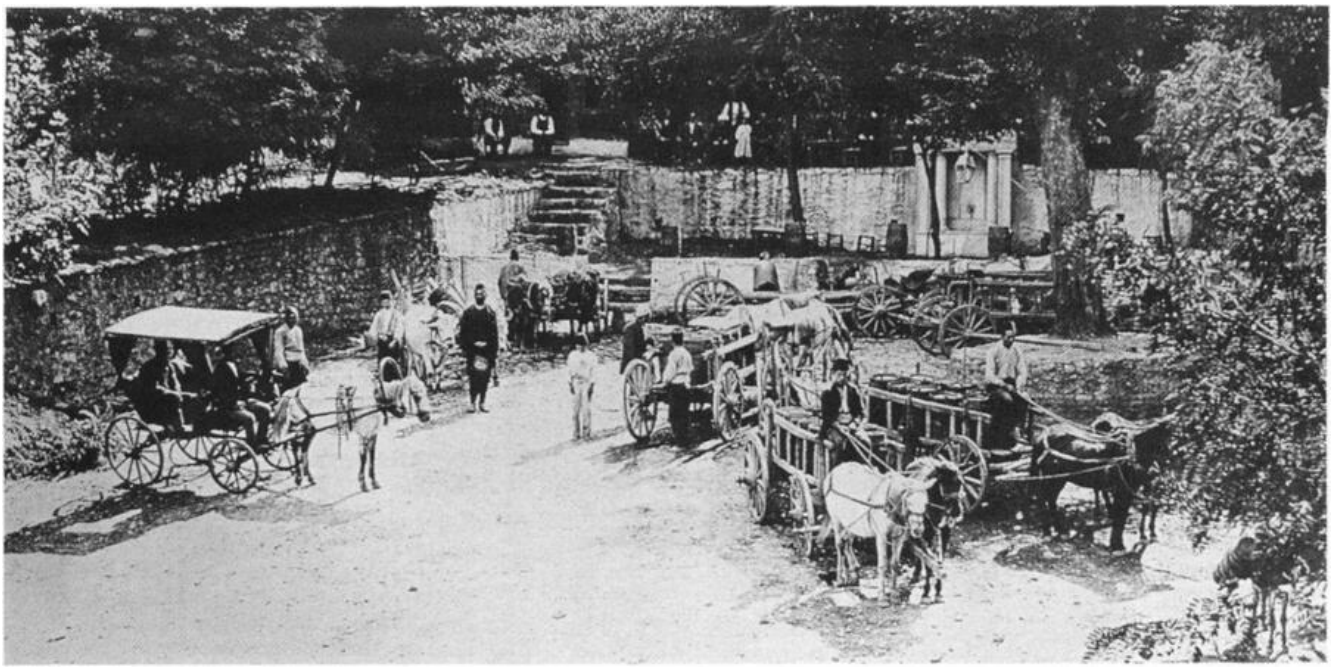

Yüzyıl başlarında Sarıyer'de bir mesire yerindeki arabacıları gösteren bir fotoğraftan ayrıntı.
E. İhsanoğlu, *İstanbul, Geçmişe Bir Bakış.* İst.. 1987
IRCICA, Yıldız Fotoğraf Koleksiyonu, no. 37/23

sap ağası tarafından cezalandırılacaktı.

İstanbul (suriçi) sokakları dar olduğundan arabacıların araba sandıkları üstüne binmeleri eskiden de yasaktı. Bu yasak, yeni nizamname ile de sürdürülmüş, ancak Üsküdar sokakları elverişli olduğundan burada arabacıların sandık üzerine binmelerine izin verilmişti.

İstanbul sokaklarında kibar ve ricalin özel binek arabalarıyla dolaşmaları Yeniçeri Ocağı'nm kaldırılmasından (1826) sonra daha da yaygınlaşmıştır. Bu tarihlerde özel binek arabaları yanında kira arabaları da yaygınlık kazanmıştır. Abdülaziz (hd 1861-1876) ve II. Abdülhamid (hd 1876-1909) dönemleri, kira arabalarının şehrin her yanında görülmeye başlandığı yıllardır. 20. yy'ın ilk çeyreğinde kitle ulaşım araçlarının şehir yaşamında etkili olmaları, otomobilin yaygınlaşmaya başlaması atlı binek arabalarını rekabet edemez duruma getirmiş, arabacılar da bir esnaf topluluğu niteliğini kaybetmişlerdir. Yalnızca yük arabacılığı 1950'li yılların sonuna kadar varlığını korumuş, artan motorlu araç trafiği dolayısıyla şehir içinde yük taşımaları yasaklanınca onlar da tarihe karışmışlardır.

Bugün arabacılık yalnızca motorlu araç trafiğinin yasak olduğu Adalar'da varlığını korumaktadır. Arabacılık eskiden ayaktakımından kimselere mahsus bir meslek gibi görülmüş, bu işi yapanlara külhani, kabadayı, kavgacı gözüyle bakılmıştır. Arabacı esnafı belediye tarafından sıkı denetim altında tutulduğu halde düzene sokulmaları mümkün olamamış, zaman zaman halkın bu kişilerin tutum ve davranışlarından şikâyetçi olduğu görülmüştür. Arabacılar, aynı zamanda hovardalığa, işret ve eğlenceye de düşkün kimselerdi. Kabadayılık âlemlerinin ayrılmaz parçası, tuluat tiyatrolarının sürekli seyircileri arasında yer alan arabacılar için 19. yy sonlarında o yılların modasına uygun olarak birtakım kantolar da bestelenmiştir.

Bibi. (Ergin), *Mecelle,* 349; A. Rasim, *Muharrir Bu Ya.* İst.. 192". s. 368; *İSTA.* 902-918.

İSTANBUL

ARABACILAR HAMAMI

Fatih İlçesi'nde, Ayvansaray'da, Esnaf Loncası adı ile bilinen mahallede. Yonca Sokağı üzerindeki Yatağan Mescidi'nin 50 m aşağısında köşe başındadır.

Çeşitli değişiklikler sonucu bugün tanınmaz bir yapıya dönüşmüş olan Arabacılar Hamamı, kayıtlara göre Fatih devrinde inşa edilmiştir. Ancak yapının yuvarlak kemerli geçişleri ile tonozlu mekân örtüsü, buranın daha öncesinin de var olduğunu, yani aslen bir Bizans yapısı olmasının hiç de yabana atılmayacak bir ihtimal olduğunu ortaya koymaktadır. Plan itibarıyla son tadilatlardan önce tek hamam halinde idi.

Arabacılar Hamamı
Ziya Nur Sezen, 1993

Ayvansarayi *Hadîkatü 'l-Cevâmide* bu hamamı Çelebi Mehmed Paşa'nın hanımı ve Karahasanzade Mustafa Paşa'nın kızı olan Fatma Hanımın. Yatağan Mescidi önündeki sıbyan mektebine vakıf olarak vaptırdığmı yazar. R. E. Koçu ise, bir süre sonra bu vakıf mülkünün şahıslar eline geçtiğinden ve Münir Bey isimli bir zatın sistemi bozmadan burayı dokuma atölyesi yaptığından bahseder. 1946 yılında Zonguldaklı bir tüccarın eline geçen hamam, 1950'li yıllara kadar kapalı kaldıktan sonra 1955'te Şükrü Kahvecioğlu tarafından bugünkü sahibi olan Sivaslı Hasan Yıldırım'a kiralanmıştır. Bu kişi 1967'de hamamın mülkünü satın almış ve soğukluk ve sıcaklığı ikiye bölerek planını değiştirmiş, yapının içini ve giriş kısımlarını da renkli fayanslarla kaplatmıştır. Vaktiyle gündüz kadınlara, gece erkeklere açık olan hamam böylece her iki hizmeti aynı anda yapabilecek duruma gelmiştir.

Son tadilatta eski soğukluk, bir göbektaşı ile 19 adet kurna döşenmek suretiyle erkekler kısmı sıcaklığı haline getirilmiştir. Bu kısım bir beşik tonoz ile örtülüdür. Buraya giriş sağlayan bölüm beş adet soyunma ve dinlenme odası ilavesi ile soğukluk haline getirilmiştir. Bugün kadınlar kısmı olarak kullanılan eski sıcaklık ise orijinal halini korumaktadır. Ancak buranın girişi de yeniden düzenlenmiş ve camekân ile soğukluk hiç de güzel olmayan bir şekilde bölünerek yapının bütünlüğü ve estetiği bozulmuştur.

Bibi. Ayvansarayi, *Hadîka,* I, 224; *İSTA,* II, 921-922.

ZİYA NUR SEZEN

ARABACILAR MESCİDİ

bak. HACI HALİL MESCİDİ

ARABALAR

Araba insanlığın yüz binlerce yıllık uzun tarihi içinde, "yeni" sayılabilecek, İstanbul'da ise dünya örneklerine ve Batı yaşamına göre daha da yeni tarihlerde ortaya çıkmış, hayvan koşulu bir taşıma aracıdır.

Roma-Bizans İstanbul'unun nasıl bir araba türü kullandığı, özel olarak incelenmemiştir. Genel bilgi ve kaynakların ışığında bakıldığı zaman, şehir hayatının ana eksenini oluşturan hipodrom olgusu içerisinde, Roma ana model alınarak, sürat ve yarış arabalarının kullanıldığı kolaylıkla kabul edilebilir. Bunlar, önüne bir veya birkaç at koşulan; sürücünün taşıtı ayakta durarak kullandığı kısmı yüksek, arkası açık olan iki tekerlekli taşıtlardı.

Avrupa müzelerinde, Roma tarihinden sadece bu tip arabalara ait rölyefler ve biblolar görülür. İstanbul'un Arkadios Sütunu'nun(-0 helezonlu kabartmalarında, Bizans yaşamını asker, tutsak ve köylü kesimlerinden yansıtan resimlerde de, daha sonraki dönemlere mahsus dört tekerlekli arabalara rastlanmaz. Bizans kaynaklarının bu monografik konu açısından taranması gereklidir.

Osmanlı İstanbul'unda yani son 500 yılda ise durum daha açıktır. Şehrin bu döneminde, bir yerden bir yere gitmek için prensip, insanların yürümesi gereğiydi. Araba, sadece iki kesim, biraz varlıklı kadınlar ve aynı durumdaki hastalar için kabul edilmişti. Yoksul hastaları taşıma aracı, el sedyesiydi.

Başlangıçta Avrupa ülkelerinde de aynı durum geçerliyken, 16-17. yy'dan sonra, önce hanedana mensup, sonra varlıklı erkekler, bu ayrıcalığı kazanmıştı. Osmanlı İstanbul'unun bu aşamaya geçmesi, 200 yıllık bir arayla olmuş, yani ancak 19. yy ortalarından itibaren erkekler, o da bir kesimi, arabaya binebilmiştir.

Fetih'ten sonra .400 yıl boyunca, İstanbul'da insanlar bir yerden öbürüne, genelde yürüyerek gitti. Kudret sahibi erkeklerin ata binmesine izin vardı. Önce sadece saray kadınlarının bir aracı olan araba, 19. yy'dan itibaren sırasıyla, paralı kesimlerin kadınlarına ve daha sonra, "arabaya binmesi yakışık alabilecek" her tabakanın erkeklerine doğru yaygınlaştı. Özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra, kesesi elveren herkes için, daha sonraki dönemlerin özel otosu ve taksisi konumuna geçti.

Osmanlı İstanbul'unun hayvan koşulu ilk araba tipi, iki öküzün çektiği *koçu* idi. Bu, boyunduruktan geriye doğru kırık yay biçiminde iki askıya püskül ve çıngıraklar takılmış, makassız ve yaysız, yüksek tabanlı ve dört büyük tekerlekli, üstü yarım silindir biçiminde kasnakla örtülü bir taşıttı. *Koçu* arabalarının saray tipi, içleri süslü minder ve yastıklı, iki uzun yan dayanak tahtaları ise dıştan altın varaklanmış motifleri ile boyalı ve desenli olurdu.

Kimi minyatür ve gravürlerde, öküz yerine at koşulmuş, dört tekerlekli ve daha kapalı, yanları kafesli örtülü türler görülmekte ise de, genel tip, yukarıdaki *koçu* arabasıydı. 18. yy, Avrupa ile beraber Osmanlı payitahtında da genel bir aydınlanmayı ve yükselmeyi getirdi. Mimarlıkta, giysilerde ve çeşitli kullanım eşyalarında ince bir zevki egemen kılarken, taşıma araçlarında da, çizgileri daha rafine, renkleri ve süslemeleri daha zengin bir araba tipini topluma soktu: *Kâtipodası.*

Bu, öküz yerine bir veya iki at koşulu, karoseri ahşaptan bir oda biçiminde, dört tekerleğe fazla yüksek olmayan bir seviyede oturtulmuş; yanlardan büyük ve açık iki, arkadan camlı ve küçük tek pencereli, zarif bir taşıttı. Dıştan açık yeşil ve sarı gibi zeminler üstüne çiçek desenleri ile süslü, tekerlekleri de boyalı, pencereleri ponponlu perdeli, içleri iyi kumaşla kaplı, köşelerine aynalar ve ince uzun kristal vazolar yerleştirilmiş bu arabalar da. önce saray hanımlarının, sonra her varlıklı aile kadınının taşıtı oldu. Erkeklerin bu arabalara binmesi, akıldan bile geçirilmezdi.

Arabanın kadın ve en çok hastalar için kabul edilmesi o kadar kesin bir kuraldı ki, yaşlı ve hasta olarak son Nemse Seferime çıkan Kanunî Sultan Süleyman, uzun yollarda *koçu* ile giderken şehir ve kasaba geçişlerinde, o haliyle arabadan çıkıp ata binmekteydi.

19. yy'm son çeyreğinde, artık Avrupa'dan ithal, iki yanı açık, üstü arkadan körüklü (meşin) iki kişilik *faytonlar;* onların dört kişilik, karşılıklı iki kanepeli ve ön ile arkadan iki körüklü, üstü kapanan tipi olan *landonla* ve her yanı ahşap yapım, kapalı, yan pencereleri camlı, kutu biçiminde dik, iki kişilik atlı arabalar olan *kupalar* sosyal hayata girdikten sonra, devlet yapısında ve cemiyetin dünya görüşünde kaydedilen gelişmelerin etkisiyle, bunlara yine sırasıyla, başta padişah, saray mensubu erkekler, devlet ricali, yüksek memurlar ve bu taşıtları satın alıp arabacı-seyis tutabilecek ya da geçici olarak kiralayabilecek kadar varlıklı aileler binebilmeye başladı. Abdülmecid bu yolu önce kendisi için açtı. Birkaç irade ile, konuya ilk düzenlemeleri getiren de yine o oldu.

I. Dünya Savaşı'na kadar atlı *faytonlar ve kupalar,* şehirde birkaç sınırlı güzergâhta 1860'lardan itibaren işlemeye başlayan atlı, sonra elektrikli tramvay dışında, başlıca ve genel tipte ulaşım araçlarıydı.

Özel tipte arabalara gelince, onları da şöyle sıralamak mümkündür: Eşya ve yük naklinde kullanılan, önlerine manda koşulu, uzun gövdeli *ağır arabalar.*

Koçu Amadeo Preziosi'nin bir resmi, 19. yy. *Ara Güler fotoğraf arşivi*

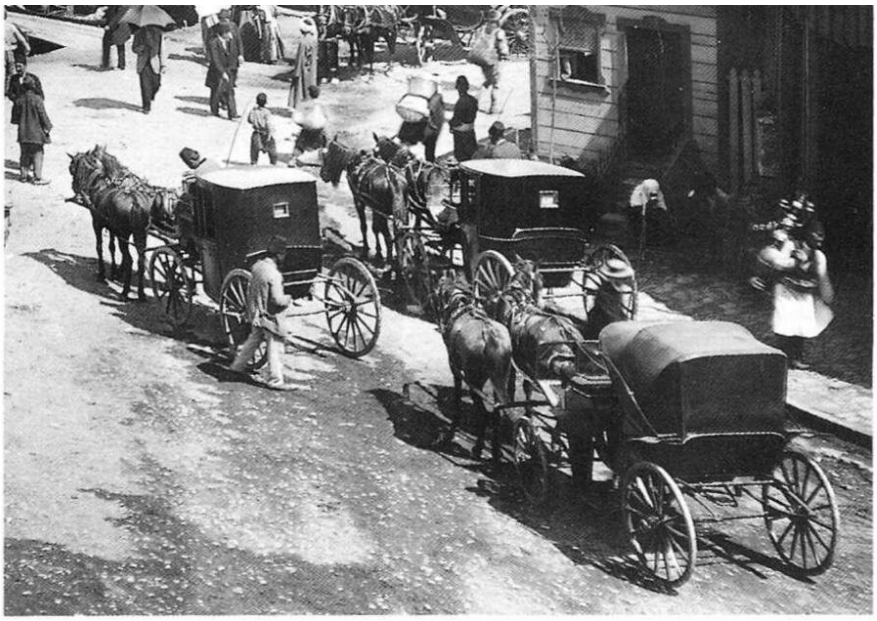

Kupa arabaları, 19. yy. Sebah & Joaillier'in bir fotoğrafından ayrıntı.
Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, 9709

Civar köylere ve bozuk yollu mesirelere gidişte 1900'ler başına kadar kullanılan *koçu* arabaları.

Yine, daha çok uzak semtlere ve kırlık yerlere mahsus, bazen eşek koşulu, *koçuya* göre daha kısa boylu ve daha alçak, perdeli bir araba tipi olan *talikalar.*

Adalar ve Yeşilköy başta olmak üzere, yazlık semtlerde kullanılan, *örgü sepet* arabalar. (Bunlara günümüzde yanlış olarak *ada faytonları* denilmektedir.)

Avrupalılaşmış, iyi giyimli ve biraz gösteriş seven beylerin şık eldivenler giyerek kendilerinin kullandıkları. Viyana'dan, Paris'ten ithal, Beyoğlu (Taksim) mağazasından alınma, parlak metalik renkli, karoserli, tek at koşulu, yan yana iki kişi alabilen, *kabriyoleler.* Avrupa hükümdarlarının ve hanedanlarının, hattâ papaların kullandığı, ağır mobilya karoserli. oymalı, altın varaklarla kaplanmış, hattâ dıştan meşaleler ve heykellerle süslenmiş, gösterişli ve külfetli saltanat arabaları ise, hiçbir zaman, Osmanlı sarayının kullanımına giremedi ve payitaht sokaklarında arz-ı endam etmedi.

Bu ilginç durumun ve farklılığın birkaç sebebi vardır.

1) Önce, payitahtın yaygın şekilde kullandığı en geniş ve güvenli yol, kara değil denizdi.. Her kesimden insanın mecburen bir taşıta binme imkânına sahip olduğu denizde (Boğaziçi, Liman ve Haliç), hanedan, Avrupa saraylarının saltanat arabalarından çok daha görkemli, çok daha uzun, kalabalık personelli, atlas perdeli, altmlanmış köşklü, gümüş sütunlu kayıkları kullanıyordu.

2) Osmanlı payitahtı, göçerlik karakterine sahip iç dokusu nedeniyle, bulvarlara ve meydanlara sahip olmadığından, ağır, hızlı ve büyük Avrupa arabalarının işleyebileceği Versailles veya Fontaineblaünun şehir içi açıklıklarından yoksundu.

3) Fazla motif, külfetli oymalar ve süslemeler anlayışı ve heykel figürleri, baroğu bir ölçüde benimsemiş de olsa fazlasına yatkın olmayan Osmanlı'nın, zevkinin de, felsefesinin de kaldırabileceği şeyler değildi. Avrupa öğrenimli Ermeni Balyan ailesinin telkinleriyle Avrupa tipi sarayın inşasına izin veren Abdülmecid'in ve Abdülaziz'in ilk saraylarında, özel yemek salonları yer almıyor ve karyola *hile* henüz kullanılmayıp yer yataklarında yatılıyordu. Bu filozofik ve sosyal dokudaki saray, Batı tipi süslü arabalara bir ölçüde geçti ama, bunlar hiçbir zaman, Paris ve Viyana modelleri olmadı. Olabilenlerden kalanlar, Topkapı Sarayı ahırlarında görülebilir.

4) Avrupa saraylarının çok görkemli saltanat arabalarına geçtikleri dönemler, Fransa'nın Güneş Kralı XVI. Louis devri hariç, daha çok 18. ve 19. yy'dır ve bu iki yüzyıl, Avrupa'nın ekonomik olarak yükseldiği zenginleşme çağlarıdır. Aynı yüzyıllar, Osmanlı için iniş devirlerini ifade eder.

Saray arabalarının en süslülerini II. Mahmud sattırdığı gibi. oğlu genç Abdülmecid de, kadınlarının ve damatlarının lüks araba israfını önleyebilmek için, tekerlekleri zincirletmek gibi tedbirler uygulamak zorunda kalmıştı. Cevdet Paşa, ünlü *Tezâkir'inde* bu olayları ibretle kaydeder ve israfta Osmanlı sarayına da fena örnek olan -ve sonunda kendileri de batan- Mısır hanedanını, acı acı eleştirir.

I. Dünya Savaşı, İstanbul'u toplam sayıları ve türleri fazla olmayan atlı arabalarıyla buldu. Savaş şartları, adına otomobil denilen yeni icadı, önce askeri yetkililerin kullanımına sundu. Sonra zengin aile beyleri ve delikanlılarının getirtmeye başladıkları bu daha konforlu ve çok daha hızlı "kendi kendine giden" araç, hayvanla çekilen arabaları, hızla İstanbul sahnesinden sildi. Günümüzde, film çekimleri için bir adet fayton bile zor bulunuyor.

ÇELİK GÜLERSOY

Kâtipodası
A. Preziosi'nin bir resmi, 19. yy.
Ara Güler fotoğraf arşivi

ARABESK

Endülüs'ten Hindistan'a kadar yayılmış olan İslam sanatında arabesk, her bölgede değişik motif ve bileşenleriyle yerel uygulamalara yansımıştır. Yaklaşık 500 yıl Osmanlı payitahtı olan İstanbul, bu tür süslemelerin zirve eserlerinin sergilendiği bir merkez halindedir. Sanatın her dalında adeta bir "başkent üs-

lubu" yaratan bu şehrin Osmanlı mimarlık eserleri, karmaşık/girişik kurgulu süslemeleriyle "arabesk" olarak tanımlanan örneklerin en güzellerini sergilemektedir.

Arabeski en geniş anlamıyla alırsak, erken Osmanlı, klasik devir ve Batılılaşma dönemine kadar uzanan çizgide, değişen üsluplara uygun olarak varlığını koruyan seçkin örneklerle karşılaşmak her zaman mümkündür. Malzeme ve teknikten gelen farklılıklar yanında, bazen geometrik, bazen de bitkisel süslemelerin ağırlık kazandığı örnekler, eklektik üslup dışında, hemen daima bağlı olduğu mimari üslubun karakterini yansıtmış, mimari bütüne kimlik kazandırıcı bir unsur olmuştur.

Arabesk olarak tanımlanan kompozisyonların klasik devirdeki en seçkin örneklerinden biri Şehzade Camii'nin (1548) avlu pencerelerinde yer almaktadır. Dikdörtgen pencere çerçevesinin üstünde yer alan sivri kemerli alınlık dolgusu, gerek motif düzeni, gerekse malzeme ve teknik bakımdan dikkate değerdir. Tepede hafifçe sivrilen yarım daire alana bütünüyle yayılan bitkisel kompozisyon, oyularak indirilen yüzeylerin kırmızı bir hamurla dolgulanmasıyla kakma tekniğini andıran bir tarzda işlenmiştir. Benzeri konumdaki çini dekorasyona göre daha sade, kalem işi örneklere göre daha dayanıklı olan kompozisyon, türünün en güzel denemelerinden biridir. Bu teknik yapının diğer unsurlarında da göze çarpan renkli taş işçiliği ile üslup bütünlüğü içindedir. Kompozisyon, yüzeydeki tek renk etkisini unutturacak derecede güçlü ve doyurucudur. Orta düşey eksene göre iki yanda tamamen simetrik düzenlenen kompozisyon, orta eksenden çıkan dallar, farklı çapta dairesel kıvrımlar yapan dallarla spiral bir açılma hareketine dönüşür. Bu tasarım çini ve seramikte "Haliç İşi" adı verilen üslubu hatırlatmaktadır. Kıvrım dallara bağlanan rumîler, yer yer tekrarlanan geometrik düğümlerle dekorasyon, tekdüzelikten kurtulmaktadır. Gerek desen, gerekse açık-koyu dengesi, gözü rahatlatan bir sükûnet içinde bütünüyle klasik devir ölçülerine uygun düşmektedir.

Abdülmecid tarafından yaptırılan ve 1856'da tamamlanan Dolmabahçe Sarayı'nın Dolmabahçe Caddesi'ne bakan saltanat kapısı, bu dönemin en anıtsal cephelerinden biridir. Daha çok bir dantel dokusu sergileyen dökme demir kapı kanatları ile farklı kademelerde zengin dekoratif alanlar halinde düzenlenen kapı kütlesi, plastik unsurların çeşitliliği ve ayrıntılarındaki inceliği dolayısıyla etkili bir görünüm sunar. Eklektik üslubun pek çok unsurunu içeren kompozisyon, farklı sanat okullarına ait motif ve şekillerin yerli yerinde kullanılmasıyla diğer örneklerden ayrılır. Yuvarlak kemerli orta açıklık ve bunun iki yanındaki kanatların simetrik kuruluşu, bütün bu unsurların, yukarıya çıktıkça artan süslemeleri hareketli bir görünüm kazanır.

Dolmabahçe Sarayı'nın saltanat kapısı. *Erdal Yazıcı*

Orta kesimin en tepesinde: iki kat halinde kartuşlarla çevrili kulplu vazo formu, bir yumru tepelikle son bulur. Bunu destekleyen eğri konsollu Rönesans alınlığının altmda Abdülmecid'e ait bir tuğranın işlendiği görülür. Bunun altında dört mısralık tarih kıtası kendisi için ayrılan alana yazılmıştır. Her iki yanda yükselen kuleler, kıvrım dallı zengin tepelikler, iri rozet motifleri, girlandlar, istiridye formlarıyla simetrik düzenin etkisini artırırlar. Yan kanatlar, iki

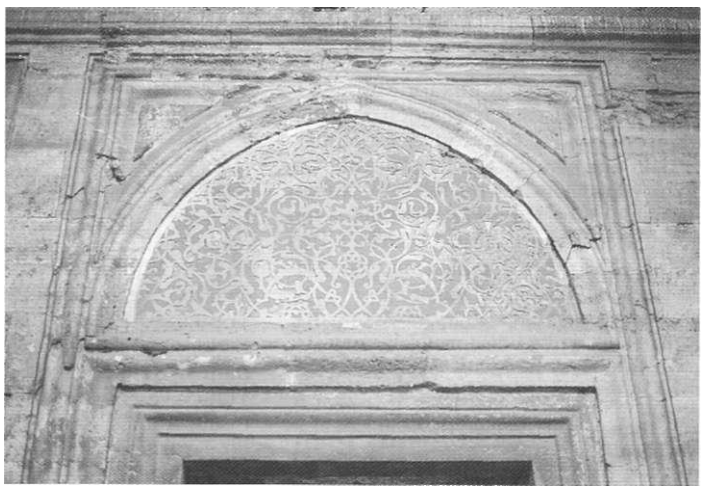

Şehzade Camiinde pencere çerçevesi üstündeki sivri kemerli alınlık dolgusunda arabesk. *Selçuk Mülayim*

uçta tepelikli kuleler halinde yükselen daha ince unsurlarla sınırlandırılmıştır. Yan kanatların üst kısmı akroter sıralarıyla son bulan süslü bir korkulukla cephelendirilmiştir.

Dışa taşmtı yapan konsollu bir sun[1] durmayla ayrılan alt kesimde, genel kompozisyonu belirleyen unsurlar Korent başlıklı sütunlar ve üçlü kemer formlarıdır. İri rozetler ve akantus formlarıyla dolgulanmış bölmelerin yer aldığı friz, cepheyi enlemesine kat eder.

Yan nişlerin üstü; bitkisel formlar, kartuşlar, vazo formları ve "C" kıvrımlarıyla, çapraz çubuklu ızgara ile dolgulanmış olup, dekoratif yükün en yoğun olduğu alanlardan biridir. Orta kesim de, Roma zafer taklarında olduğu gibi tonozla örtülüdür. Bu kısım, cephelerde yarım daire kemerlerle cephelere açılır. Kemerin üstünde kalan üçgen köşelikler daire madalyon içinde rozet ve akantuslarla dolgulanmış, kilit taşı zengin bir bitki kompozisyonu ile taçlandırılmıştır.

Kapı cephesinin en çarpıcı unsurlarından biri de dökme demirden kapı kanatlarıdır. Simetrik işlenmiş her kanat; çapraz çubuklu kafes şeklindeki şebekeler, zengin bitkisel kıvrımlarla bir dantel görünümüne sahiptir.

Dolmabahçe Sarayı'nm saltanat kapısındaki anlayış; 18. ve 19. yy saray ve kasırlarında görülen eklektik karakteri yansıtmaktadır. Yazı, bitkisel ve geometrik formlarla Yunan, Roma ve Rönesans mimarisinin çeşitli unsurları bir araya getirilmiştir. Karmaşık-girişik bezeme olarak, en geniş anlamıyla alman arabesk karakter, hem klasik Osmanlı hem de Batılılaşma dönemine ait İstanbul örneklerinde tekrarlanmaktadır.

SELÇUK MÜLAYİM

ARABOĞLU, MELİDON

(?. Kayseri - Eylül/Ekim 1742, İstanbul) Ermeni asıllı hassa mimarı. III. Ahmed (hd 1703-1730) ve I. Mahmud (hd 1730-1754) döneminde hassa mimarlığı yaptı. Sultan Ahmed Camii'nin onarımında çalıştı. Tarihçi Yetvart Alyanakyan'a göre şahsi dostluğunu kazandığı Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın inşa ettirdiği külliyenin kalfalığını yürüttü. Caminin önündeki sebil de onun eseridir.

Ayrıca 1719'da Kumkapı Surp Asdvadzadzin Kilisesinin yeniden inşasına nezaret etti. 1722'de yenilenen Samatya'daki Surp Kevork Kilisesi'nin mimarlığını yaptı. 1730'da bir yıl önce yanan Balat'taki Surp Hıreşdagabet Kilisesi'nin üçüncü inşaatını yürüttü. Tarihçi Hovannesyan'a göre bu kilisenin yakınında kagir büyük bir evi vardı.

Bibi. Y. Alyanakyan, "Altımermeri Surp Hagop Ukhdavayrı" (Altımermer'deki Surp Hagop Adak Yeri), *Jamanak,* 31 Mart 1945; S. Hovannesyan, *Vibakrutyun Gosdantnubulsa* (İstanbul Tarihi), Kudüs, 1967; K. Pamukciyan, "Ermeniler Hakkında Biyografik Notlar" (yayımlanmamış çalışma).

KEVORK PAMUKCİYAN

ARABYAN, BOĞOS

(1 742, Kemaliye/Erzincan - 1836. İstanbul) Ermeni asıllı matbaacı. Babası Hovannes Arabyan da (ö. 1802/1803) matbaacıydı. Mesleğe genç yaşta İstanbul'da başladı. 1778'de babasıyla birlikte Mahmutpaşa Kürkçü Hanı'nda kurduğu matbaayı 1796'dan sonra tek başına yönetti. 1800'den sonra oğulları Astvadzadur, Kevork ve Kalust da burada çalışmaya başladılar. 1820'de oğulları için Ortaköy'de yeni bir matbaa açtı.

Boğos Arabyan. 1816'da Matbaa-i Amire müdürlüğüne atanmca "Araboğlu hurufatı" olarak tamnan nesih ve talik harfleri hazırladı. Göze daha hoş gelen bu harfler Osmanlı matbaacılığının gelişmesinde bir aşama sayılır. 1831'de yayıma başlayan *Takvim-i Vekayinin* Ermenice baskısı da Boğos Arabyan'ın matbaasında basılmıştır.

Bibi. Teotik (Lapçincivan). *Dib u Dar* (Baskı ve Harf), İst.. 1912: K. Gorgodyan. *Hay Dıbakir Kırkı Gosdantnubolsıtm* (İstanbul'daki Ermenice Basılı Kitap), Erivan. 1964: K. Pamukciyan, "1801-1850 Yılları Arasında Ermenice ve Ermeni Harfli Türkçe Meçhul Baskılar" (Ermenice). *Pazmavep.* 1-2. Yenedik. 1992.

KEYORK PAMUKCİYAN

ARABYAN, KALUST

ı)1785. İstanbul - 9 Temmuz 1850. İstanbul) Matbaacı ve tarihçi. Boğos Arabyan'm(->) en küçük oğludur. 1800'de babasının matbaasında çalışmaya başladı. 1820'den sonra kardeşleriyle birlikte Ortaköy'deki matbaayı yönetti. 1846-1850 arasında *Takvim-i Vekayinin* Ermenice baskısının yazıişlerini yürüttü. Onun ölümünden sonra gazete kapandı.

Kalust Arabyan'ın Alemdar Mustafa Paşa hakkında 1815'te kaleme aldığı Ermenice tarihçe, yazma nüshasından Türkçeye tercüme edilmiş ve *Rusçuk Âyânı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları* adıyla basılmıştır (Ankara, 1943). Ayrıca *Hazret-i Süleyman'ın Mesellerini* de Türkçeye çevirmiş ve yayımlamıştır (1806). Oğlu Harutyun Arabyan da (1816-1890) matbaacılıkla uğraşmıştır.

Bibi. Teotik (Lapçinciyan). *Dib 11 Dar* (Baskı ve Harf), İst., 1912; V. K. Gukasyan. *Bolsabay Mamıili Iskızpnavorumi* (İstanbul Ermeni Basınının Başlangıcı), Erivan, 1975; K. Pamukciyan, "Ermeniler Hakkında Biyografik Notlar" (vavımlanmamış çalışma).

KEVORK PAMUKCİYAN

ARAKEL KİTAPHANESİ

I. Meşrutiyet (1876) sonrasında ortaya çıkan "alafranga" kitapçı dükkânlarının ilklerindendir. Önceleri Galata Köprüsünde gazete müvezziliği yapan Arakel Topuzluyan tarafından 1875'te Babıâli Caddesi no. 46'da açıldı. Arakel Kitaphanesi daha çok okullarda okutulan Türkçe ve Fransızca ders kitaplarının yanısıra; Ahmed Rasim, Ahmed İhsan, Fialid Ziya gibi dönemin ünlü yazarlarının çeviri ve telif eserlerini de yayımladı.

Kuruluşundan on yıl sonra 1885'te Türkçe ilk özel kitapçı katalogu sayılması gereken *Esamî-i Kütüb'ü* yayımlayan Arakel Kitaphanesi, bu katalogdaki kitapları Osmanlı Devleti'nin taşradaki vilayet ve sancaklarında dağıtabilmek için 24 merkezde dağıtım örgütü oluşturdu. Ayrıca İstanbul'da yayımlanan Türkçe ve öteki dillerde gazeteleri de bu yolla okuyucusuna ulaştırdı.

Arakel Kitaphanesi'ni kuran Arakel Tozluyan Efendi.
Vahran ve Raçe Dernesesyan. *Dib u Dair.* ist.. 1912
Lütfü Sermen koleksiyonu

1899'da Sirkeci'de Musullu Hanı'nda kendi matbaasını da kuran Arakel Efendi, Muallim Naci ile birlikte *Talim-i Kıraat* ve *Mekteb-i Edeb* isimli okul kitapları da hazırlamıştır.

Arakel. Nisan 1912'de ölünce oğlu Leon bir süre yayıncılığı sürdürdüyse de başarılı olamadı ve Arakel Kitaphanesi 19İ4'te kapandı.

LÜTFÜ SEYMEN

ARAKİYECİ AHMED ÇELEBİ MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Kocamustafapaşa'da, Arabacılar Mahallesinde Meşeli Mescit Sokağı ile Alayimamı Sokağı'nm dik açı ile kesiştiği köşededir.

Banisi 1613'te vefat etmiş olan Arakiveci Hacı Ahmed Çelebi'dir. Mezarı caminin kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Yapı "Meşeli Mescit" ve "Takkeci Ahmed Çelebi Mescidi" olarak da anılmaktadır. 16. yy'da Mimar Sinan'ın tasarladığı bu eser sonradan değişikliklere uğramıştır.

Mescitten, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, dörtgen planlı, kesme taştan, çatılı ve taş minareli olarak söz edilmiştir. Günümüzde ise harim duvarları ahşap hatıllı moloz taştandır. Yapı iki sıra kirpi saçak üzerine kiremit çatı ile örtülmüştür. Doğu, batı ve mihrap duvarında iki sıra halinde sıralanan pencereler, alt kısımda dikdörtgen açıklıklı sövelerle çerçevelenmiş, sivri hafifletme kemerle-

riyle donatılmış, üst kısımda ise yuvarlak kemerli olarak tasarlanmıştır. Halk tarafından maltataşmdan tamir ettirilen minare, şerefe altına kadar orijinal olup, şerefe ve petek kısmı ise **19-** yy'a tarihlenir. Ayrıca minarenin gövdesinde demir kenetler göze çarpmaktadır. Yapı **1973**'te yenilenmiş ve son cemaat yerine eklemeler yapılmıştır. Bununla beraber son cemaat yerinin iç duvarları bozulmamıştır. Dış duvarlarda sıvadan taşan ve mescide adını veren meşe direkler görülmektedir. Ayrıca bu durum, cami ilk yapıldığında burada bir sundurma bulunduğuna işaret eder. Son cemaat yeri ve fiarim girişi sağa kaydırılmıştır. Bursa kemerli son cemaat yeri mihrabı, kuzey duvarı ekseninde yer almaktadır. Mihrabı zencerek motifi çevrelemektedir.

Harim kısmında, mihrap duvarındaki alt pencerelerin yerine, aynı boyutlarda iki dolap nişi konmuştur. Alçıdan, altı sıra mukarnaslı yaşmağı olan mihrap orijinaldir. Ahşap minberi ise sadedir. Çubuklu ahşap tavan **19.** yy'dan kalmadır. Sonradan bazı değişiklikler ve eklemeler yapılmasına karşın, yapıda harim kısmının klasik ölçüleri ve mimari karakteri muhafaza edilmiştir.

Bibi. Ayvansarayî. *Hadtka.* I, 200; Öz, *İstanbul Camileri.* I. 104; Kuran, *Mimar Sinan.* 306; *Fatih Camileri,* 57.

EMİNE NAZA

Arakiyeci Ahmed Çelebi Mescidi
Aras Neftçi

ARAKİYECİ İBRAHİM AĞA CAMÜ

bak. TAKKECİ İBRAHİM CAMİİ MESCİDİ; SEBİLLER

ARAMON, GABRLEL de LUETZ d'

(16. yy) Fransız diplomat. Gençliği ve yetişmesine dair bilgi bulunmayan Gabriel de Luetz, Baron et Seigneur d'Aramon et de Valabregues soylu bir ailedendi. 15. yy'ın sonlarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.

D'Aramonün 1548'de Halep'ten yazdığı bir mektuptaki

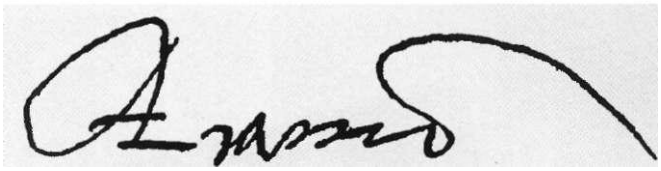

Güney Fransa'da Nîmes yakınında olan d'Aramon (veya Aramont) ve Valabregues arazilerinin 1539'da Guillaume de Saint-Vallier'ye geçmesi üzerine, bunları silah yoluyla geri almaya çalıştığı bilinir. Başarıya ulaşamayınca, Venedik'e giderek burada Fransa'yı temsil eden Kardinal Pellicier'nin hizmetine girdi; arazilerine ise kral tarafından el konuldu. D'Aramon 1541'den itibaren Pellicier'nin ajanı olarak İtalya'da bazı girişimlerde bulundu. Bir ara raporunu vermek üzere Fransa'ya gitti. 1542'de tekrar Venedik'e döndüğünde, burada İstanbul'dan gelen Fransa hükümeti kuryesi Antoine Polin de la Garde ile karşılaştı. Aramonün niçin İstanbul'a gittiği bilinmez. Yalnız. A. Polin de la Garde'm, **16** Mayıs 1543'te Barbaros Hayreddin Paşa'nm donanması ile Akdeniz'e açılırken. İstanbul'da yerine d'Aramonü bıraktığı bilinir. Fakat az sonra Fransa Kralı I. François ile Charles Quint arasında yapılan Crespy Antlaşması Osmanlı Devleti aleyhine olduğundan d'Aramon İstanbul'da zor günler yaşadı. Fransa kralının elçisi Jean de Montlue ile de aralarında anlaşmazlık çıkınca d'Aramon acele yurduna döndü. Az sonra Kral I. François onu resmi elçi olarak tekrar İstanbul'a yollamayı uygun gördü.

D'Aramon. Venedik, Ragusa üzerinden kara yoluyla Edirne'ye geldi, buradan da 14 Mayıs 1547'de İstanbul'a ikinci defa ayak bastı. Beraberinde çok kalabalık bir hizmetliler topluluğu ile birlikte bazı İtalyanlar ve Ragusalılar da vardı. Elçi olarak önce Sadrazam Rüstern Paşayı sonra da Kanuni Sultan Süleyman'ı ziyaret ederek Fransa kralının hediyelerini takdim etti. D'Aramonün görevi, Osmanlı Devletimi Avusturya'ya karşı bir sefere zorlamaktı. Fakat François'nin ölümü ile bu plan gerçekleşemedi.

Yeni kral II. Henri, d'Aramonün Kanunimin 1548'de İran'a karşı başlattığı sefere katılmasını istediğinden, 40 deve, 18 katır. 12 yük beygiri, çift katırın taşıdığı tahtırevan ve 75-80 kadar atlı ile başlarında Fransa Krallığı'nm üç zambaklı sancağı olduğu halde d'Aramon uzun bir yolculuğa çıktı. 1550'de İstanbul'a geldi ve 155Tde tekrar Fransa'ya döndü. D'Aramon Cezayir, Malta. Trablus üzerinden hayli maceralara uğrayarak 21 Eylül 155Tde yeniden İstanbul'a geldi. 1552 yazında Turgut Reis'in donanması ile Akdeniz'e açılan d'Aramonün sağlığı da bozulduğundan 14 Eylül 1553'te Fransa'ya döndü. On yıldır süren hizmetlerinin karşılığı olarak arazilerini alabileceğini umuyordu. Fakat kral bu toprakları metresi Diane de Poitiers'nin mülkiyetine geçirmişti. Bu yüzden d'Aramon'a iki kadırga ile Hyères Adaları'nı bağışladı. D'Aramon 1554 başında Fransa'da öldü.

D'Aramon, o yıllarda Osmanlı Devletime gelen Pierre Belon, Pierre Gilles, Guillaume Postel, Nicolas de Nicoley gibi araştırmacıları himaye ederek onlara çalışmalarında yardımcı olmuştur. Andrea Arrivabene adlı bir İtalyan tarafından çevrilen Kuran tercümesinin (Venedik 1547) başında da ona büyük övgü vardır.

D'Aramonün Osmanlı topraklarındaki seyahat hatıraları, bir bakıma kâtibi durumunda olan Jean Chesneau (de la Regnardière) tarafından yazılmıştır. Bu seyahatnamenin 5 yazma nüshası Paris'te Bibliothèque Nationale'da, 1 tanesi ise Bibliothèque de l'Arsenal'dadır. Bu metin eksik olarak birkaç defa basıldıktan sonra Arsenal nüshası esas alınarak Ch. Schefer tarafından 1887'de, etraflı bir önsöz ve çok zengin açıklama notları ve konu ile ilgili bazı belgeler ile birlikte Paris'te yayımlandı.

Seyahatnamede. d'Aramonün uzun gezilerinde gördüğü yerlere dair bazen kısa bazen de geniş ve ayrıntılı bilgiler bulunmakla beraber, İstanbul hakkında da oldukça değerli görüşler yer almıştır. Bu kitapta Saray-ı Hümayun, Ayasofya, Fatih Külliyesi, Süleymaniye Camii, Atmeydanı ile buradaki anıtlara dair bilgiler verilmiştir. Şehirde Türklerden başka Rumların ve Yahudilerin yaşadığına işaret edildikten başka, burada çok sayıda İtalyan tüccarın, onlara nispetle çok daha az Fransızm da bulunduğu kaydedilmiştir. Bedesten ve esir pazarından başka, çeşitli vahşi hayvanların bulundukları yerleri de anlatan eserde, Tersane ve Tophane'den de bahsedilir. Ayrıca kitabın içinde oldukça etraflı surette Osmanlı saray teşkilatı ile İstanbul'da marifetlerini gösteren cambazlann şaşılacak hünerleri de anlatılmıştır.

Bibi. J. Chesneau. *Le voyage de Monsieur d'Aramon, ambassadeur pour le Roy en Levant faict de Paris à Constantinople l'an 1547.* Paris, 1887 (tıpkıbasımı, Genève, 1970); Baron de Testa, *Recueil des traités de la Porte Ottomane,* Paris, 1864, I, s. 37, 47-66 (anlaşmalar hakkında); J. Ebersolt, *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant,* Paris 1918, s. 84-86; C. Dana-Rouillard, *The Turk in French Histoıy, Thought and Literature,* Paris, 1940, s. 122-126, 195-200, 212-213. 521; L. Farges, "Aramon", *La Grande Encyclopédie,* III. s. 538; S. Eyice, "Aramon", *İSTA,* II, 965-966; ay, "Aramon", *DİA,* III, 270-272; S. Yerasimos, *Les voyageurs dans l'Empire ottoman (XTV-XVF siècles),* Ankara, 1991. s. 211-214.

SEMAVİ EYICE

ARAP AHMED PAŞA TÜRBESİ

bak. KEŞFÎ CAFER EFENDİ TEKKESİ

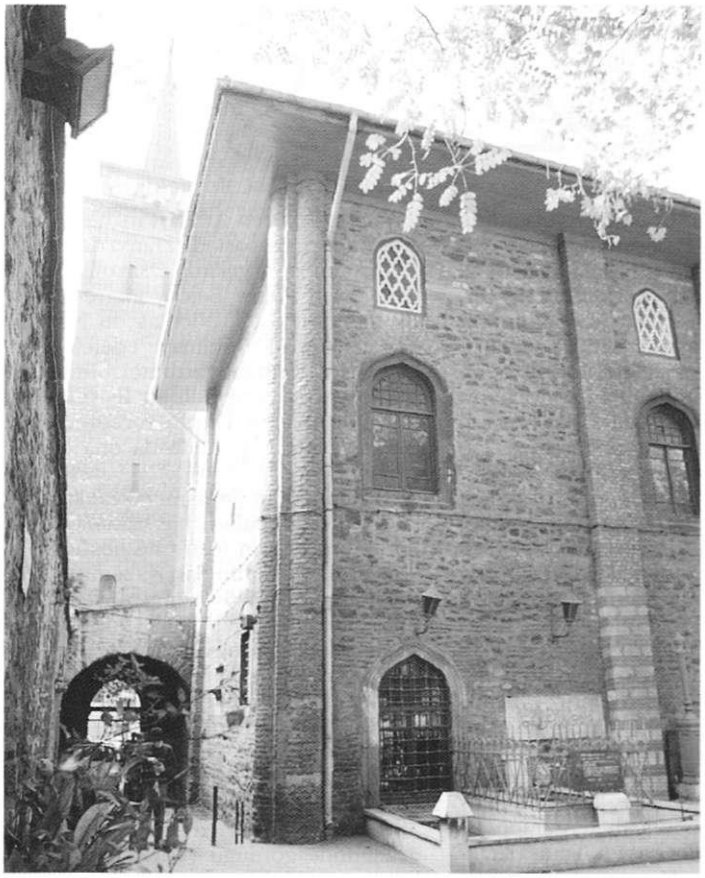

Arap Camii
Hazım Okıtrer. 1993

ARAP CAMİİ

Halic'in Galata yakasındaki en büyük camii olan Arap Camii'nin esasının, Byzantionü kuşatmaya gelen Arap kuvvetleri tarafından 716-717'de kurulduğu yolunda bir efsane varsa da, bunun tarihi gerçeklere uymadığı bellidir.

Araplar İstanbul önlerine gelerek şehri kuşatmış olmalarına rağmen, burada kagir bir camileri olmamıştır. Zaman zaman imparatorlarla yapılan anlaşmalar ile Byzantion'a gelen Müslümanlar için bir cami yapımına izin verilmekle beraber, bunun surların içinde değil, dışında olduğu ve politik durumun dalgalanmasına göre tahrip edildiği veya ihya olduğu bilinir. Zaten Arap ordu ve donanması kuşatmayı kaldırarak geriye çekildikten sonra, bir caminin burada kalması düşünülemez.

Bazı tahminlere göre Arap Camii olan binanın yerinde evvelce bir Bizans kilisesi vardı. Bazı duvar kalıntıları bunu gösterir. Kilisenin Aya Eirene adına olduğu yolundaki görüş ise sadece bir tahmine dayanır. Bu Bizans dönemi kalıntılarının üzerinde 13. yy'da Latinler tarafından bir kilise inşa edilmiştir. Bu sıralarda Galata, İtalyan ticaret şehirlerinden Cenova'nın idaresi altındadır. Kilisenin San Paolo adına olduğu bilinir. Yine Latin idaresi sırasında, 1233'e doğru San Paolo Kilisesi'ne komşu olarak. Dominiken tarikatı tarafından bir manastır tesis edilmişti. Çeşitli belgeler bu manastırın varlığını gösterdikten başka, Arap Camiimin döşemesi altında bulunan çok sayıdaki mezar kitabesi, en erken olarak 1325'ten itibaren buraya Cenovalıların (Cenevizlerin) gömüldüklerini gösterir. Kilisenin bitişiğinde bulunan Meryem ve Nikola adlarına iki şapel bazı ileri gelen Ceneviz ailelerinin mezar şapelleri idi.

Papa XII. Gregoriusün 1407'de tamiri için destek olduğu kilise, 14. yy içlerinde burayı kullanan Dominikenlerin, tarikat başı olan azizin adını alarak San Domenico Kilisesi olmuş ve her iki ad beraberce kullanılmıştır (San Paolo e San Domenico). İstanbul'un 1453'te fethinin arkasından alman yerlerde, en büyük kilisenin camiye çevrilmesi geleneği uygulanmış, Cenovalılar ile Fatih Sultan Mehmed arasında bir dostluk anlaşması olmasına rağmen, Türk kaynaklarında Mesa Domeniko şeklinde adlandırılan kilise 1475'e doğru Galata Camii adıyla camiye çevrilmiştir. Eski kilise, doğrudan doğruya Fatih vakıflarından biri olarak cami yapılmıştır. 1492'de İspanya'dan göçe zorlanan Endülüs Araplarınm, bu cami çevresine yerleşmesi ile de burası Arap Camii olarak adlandırılmıştır. Bu hususta sonraları yaratılmış başka efsaneler de olmakla beraber en doğru yaklaşım budur.

Arap Camii, III. Mehmed döneminde (hd 1595-1603) bir tamir gördükten sonra, 1731'deki Galata yangınının arkasından 1147/1734'te Galata'nın bu bölgesinde hayır eserleri yaptıran I. Mahmud'un (hd 1730-1754) annesi Saliha Sultan tarafından büyük ölçüde restore edilmiş, bir de şadırvan yapılmıştır. Cami, 6 Cemâziyülevvel 1222/12 Temmuz 1807'de bir yangın geçirmişse de hemen tamir edilmiştir. Bu tamir ile birlikte Divan-ı Hümayun kâtiplerinden Hacı Emin Efendi tarafından binanın manzum bir tarihçesi yazılarak taşa işlenmiş ve mihrabın sağındaki duvara konulmuştur. Bu manzumede caminin esasının Mesleme bin Abdülmelik'e (ö. 738 ?) dayandığı uzun uzadıya anlatılır.

Arap Camii'nin önemli ölçüde büyük bir onarımı 1285/1868'de II. Mahmud'un kızı Adile Sultan ile kocası Mehmed Ali Paşa tarafından yapılmıştır. Bu sırada avlunun altına bir sarnıç ile

Arap Camii'nin içinden bir görünüm.
Hazım Okurer, 1993

şimdi görülen şadırvan da inşa edilmiştir. Balkan Harbi'nden az önce caminin tekrar tamirine girişilerek, bütün çatısı açılmış ve 1913 te yapılan bu çalışmalarda binada değişiklikler yapılmıştır. Bu sırada ahşap döşemenin altından çok sayıda kitabeli ve armalı mezar taşları meydana çıktığından, bunlar Arkeoloji Müzesi'ne taşınmıştır. Ayrıca binanın doğu kısmında Bizans üslubunda bazı fresko resimlere de rastlanmış, çok sayıda Bizans korkuluk levhaları bulunmuştur. Giritli Hasan Bey adında bir kişinin kontrolünde yapılan bu tamirde, avlu tarafındaki cephe ileriye alınmış, Arap mimari üslubunu taklit eden yeni bir son cemaat yeri ilave edilmiş, mahfiller, ahşap direkler üzerine yeniden inşa edilmiştir. Mihrabın yanındaki hücrenin, "Mesleme'nin Çilehanesi" olarak düzenlenmesi ve kaldırılan hünkâr mahfili merdiveninin yerinde, rüya ile keşfedildiği söylenen Arap Baba merkadinin yapılması yakın tarihlerde gerçekleşmiştir. Son yıllarda, kilisenin çan kulesi olan, çok değişik biçimli minaresi küçük bir tamir görmüştür.Bu minarenin Şam'daki Emeviyye (Ümeyye) Camii minarelerine çok benzemesi de camiyi Araplara bağlayan efsaneyi desteklemiştir.

Arap Camii esasında dikdörtgen planlı ve gotik üslupta bir yapıdır. Minareye yakın duvarda esasları gotik kemerli bir-iki pencerenin izleri fark edilir. Dominiken kiliselerinin kuleleri biçiminde olan kare kesitli minarenin de altında gotik sivri kemerli bir dehliz, avluya geçilmesini sağlar. Kulenin üçüz pencereleri örülerek mazgal biçimine sokulmuştur. Caminin içinde mihrap bölümünde gotik mimarisinin en başta gelen özelliği olan kaburgalı tonozlar görülür. Mihrap ve hünkâr mahfili ile yan kapıların röveleri, barok üslupta olduklarına göre 1734/35'te Saliha Sultan tarafından yapılan tamir dönemine ait olmalıdır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, s. 30-31; Raif, *Mir'at,* 463; Celal Esad (Arseven), *Eski Galata ve Binaları.* İst.. 1329. s. 46-51; F. M. Hasluck, "The Mosques of the Arabs", *The Annual of the British Schölls at Athens.* XXII (1916-1918), s. 157-174: J. Ebersolt, 'Arab Djami et ses sculptures byzantines", *Mission Archéologique de Constantinople,* Paris, 1921, s. 38-44; M. Canard. "Les expéditions des Arabes", *Journal Asiatique.* S. 208 (1926), s. 94-95; T. Öz, *Zwei Stiftungsurkunden Sultan Mehmed II.* İst.. 1935. s. IX; *Fatih Vakfiyeleri,* Ankara. 1938. s. 202, 258; E. Dalleggio d'Alessio, *le piètre spolerali di Arab Giami,* Genova, 1942; A. M. Schneider-M. is. Nomidis, *Galata. Topographisch-Archäologischer Plan,* İst., 1944, s. 19. 25-26, 28; B. Palazzo, *L'arab Djami ou Eglise Saint-Paul à Galata.* İst.. 1946; S. Eyice, "Arab Camii", *İSTA,* II, 936-947; ay. "Arab Camii". *DİA,* III, 326-327; Müller-Wiener, *Bildlexikon.* 79-80.

SEMAVİ EYİCE

ARAPÇA BASIN

İstanbul'da ilk Arapça gazete, resmi yayın olan *Takvim-i Vekayi'nm* (1831) Arapça nüshasıdır. Etkisi ve ömrü az olmuştur. Ama Kırım Savaşından (1853-1856) sonraki koşullar y'eniden Arapça bir gazeteye ihtiyaç yarattı. Çünkü Mısır'daki basın resmi niteliğiyle yaygmlaşamamıştı. Fransa. Arapça konuşulan sömürgeleri için kendi kontrolünde ve buraların İslam dünyası, özellikle Osmanlı Devleti ile ilişkilerini kesecek nitelikte yayınlar yaptırıyordu. İstanbul'da ilk özel girişim 1850'lerin sonlarında *Miratüi-Ahval* ile yapıldı. Ama *Tercüman-ı Ahval'in* belirttiği gibi "tarafsızlık ve hakkaniyete riayet etmediğinden", açıkçası Babıâli'nin çizgisine uymadığından kısa süre sonra kapatıldı.

İstanbul'da yayımlanan Arapça gazete *ei-Cevaib'in* 31 Mayıs 1861 tarihli birinci sayısı (solda), Arapça yayın da yapan *Malumat* 'm 24 Ekim 1895 tarihli Arapça nüshası (sağda).
Nuri Akbayar koleksiyonu

1860'ta Beyrut ve Şam'da çıkan kanlı olaylar. Beyrut'un Arapça gazetesi *Hadikatü 1-Ahbar'm* önemini artırdı, nitekim olayları bastırmakla görevlendirilen Fuad Paşa bunu vilayetin resmi gazetesi haline dönüştürdü. Ancak, resmi yayınların arzulanan etkiyi yaratamadığını artık fark eden ve 1860'ta ilk özel Türkçe gazeteye izin veren Babıâli, aynı uygulamayı Arapça için de yapmak gereğini hissetti. Böylece ortaya çıkan *el-Cevaib(->)* gazetesi ve matbaasının yayınları. İstanbul'u, yirmi yıl kadar Arapçanın merkezi haline getirerek, Osmanlı Devleti'nin o dönem ve daha sonraki politikaları üzerinde etken oldu. Bir yandan da Tanzimat'ın felsefesinin sadece Arap dünyasına değil, Hindistan'a kadar yansıtılmasına, Türkçenin Avrupa'dan aldığı yeni fikir ve terminolojinin Arap diline geçmesine katkıda bulundu.

Gazeteyi çıkaran Farisu'ş-Şidyak'tı(->). Farisu'ş-Şidyak, 1859'da Abdülmecid'in çağrısı üzerine İstanbul'a geldi ve Matbaa-i Âmire'de başmusahhihliğe atandı. 31 Mayıs 1861'de Babıâli'nin maddi desteğiyle *el-Cevaib'i* yayımlamaya başladı. *Tercüman-ı Ahvalin* "ilmen ve edeben ehliyeti müsellem" diye övdüğü Şidyak, gazetesinin amacını, ülkedeki Arap kesimi dünya ahvalinden ve özellikle Osmanlı yönetiminin görüşleriyle iyi niyetinden haberdar etmek olarak belirtir. Birinci sayıdaki sunuşunda yeni uygarlığı Doğulular arasında yaymayı tasarladığını, Doğuluların haklarını da Batılılara karşı savunmayı amaçladığını kaydetmiştir.

Şidyak'ın *el-Cevaib* aracılığıyla faaliyeti iki alanda olmuş ve İstanbul'un bir kültür merkezi olarak şekil almasına katkıda bulunmuştur. Birincisi İslam dünyası ile ilişki kump haber alışverişini yoğunlaştırmaktır. Bunu yaparken gazete Tanzimat ilkelerini savunmuş, Osmanlı politikalarım övmüştür. Başlangıçta sadece 6 yerde temsilciliği varken, 1875'te Avrupa'da ve İslam dünyasında 6l temsilciliği olduğu görülüyor. Bunlar Cezayir (5), Tunus, Mısır (23), Suriye ve Arap Yarımadası (22), Hindistan (6), Londra, Viyana, Paris, Leipzig olarak dağılmıştı. Çoğu yerde Osmanlı konsolosluğunun dahi bulunmadığı bir dönemde bu ağ büyük bir başarıydı ve sadece gazetenin satışı için değil, haber toplama açısından da önemliydi. Böylece İstanbul özel bir haber alma ağma sahip oldu. Sultan-halifeye bağlılık mesajları, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Tunus'tan ve Hindistan'dan gelen bağışların listeleri, Cezayir ihtilalcilerinin mesajları, sömürgeleşmesi hızla ilerleyen İslam toplumlarının İstanbul'a yönelmesini teşvik etmiştir. Bu doğal eğilimi panislamcılık olarak niteleyen Avrupalılar, sorumlusu saydıkları *el-Cevaib'i* yasaklamışlardır. Oysa gazete tam anlamıyla Tanzimatçı idi ve din tartışmasını reddedip, ıslahatı savunuyordu; tabii

Müslüman haklarını da savunuyordu. Oysa Farisu'ş-Şidyak'ın oğlu Selim Şidyak Mısır hıdivinden aldığı maddi yardımın da etkisiyle gazeteyi 1878'den itibaren Arap ya da Mısır ulusçuluğuna doğru yöneltmeye çalışmıştır. İddiaların aksine panislamcı olmayan ama ayrılıkçı eğilimlerden ürken II. Abdülhamid'in sansürü bu yayınları frenlemiş, sonunda gazete 1884'te kapanmıştır. Bununla İstanbul'un Arap kültürünü yönlendiren bir merkez olma niteliği ortadan kalkmıştır. İkincisi gazetenin dışında el-Cevaib Matbaası, Arapça kitaplar yayımlayarak ve hem Türkçe hem de Arapça kitapları bütün İslam dünyasında pazarlayarak önemli bir rol oynamıştır. 1881'e ait bir listede şunları görüyoruz: Farisu'ş-Şidyak'ın Arapça **5** kitabı, ayrıca 7 cilt olarak *el-Cevaibden* seçmeler; bir Hintlinin Arapça **6** kitabı; din, dil. şiir gibi konularda 43 ciltte **19** Arapça kitap; Türkçe 5 eser. Ayrıca el-Cevaib Matbaası'nda basılmış olanların dışında pazarlanan, Mısır'da basılmış 9, Suriye'de basılmış 25, Paris'te basılmış 1. Hindistan'da basılmış **1** eser vardı. Yayın yeri belirtilmemiş 8 Arapça, 7 Farsça, **16** Türkçe kitap da vardı. Bunlar arasında Türkçeden Arapçaya çevrilmiş *Kanun-ı Esasi, Nizamât-ı Ayan* ve *Mebusan, Mecelletü'l-Ahkâmü'l-Adliye* **(16** cilt). *Hukukü'l-Milel,* divanlar, *Tarih-i Amerika* gibi kitapların da bulunması Tanzimat'ın Arap dünyasına aktarılması çabasının önemli kanıtlarıdır.

1852-1877 arasında Osmanlı topraklarında yayımlanan (Mısır hariç) **33** Arapça yayından sadece 3'ü İstanbul'da çıkmış, bunlardan ancak *el-Cevaib* önemli etki yaratmıştır. 1878-1907 arasında 93 Arapça gazete ve dergiden 16'sı İstanbul'da çıkmıştır. Ancak sansür yüzünden bir dinamizme sahip olamamışlardır. Zaten en önemlileri, vilayetlerde yayımlanan resmi gazetelerdi. II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük havası içinde 1908-1914 arasında 399 Arapça yayın görülür, bunların sadece 27'si İstanbul'da çıkmıştır *ve* polemik niteliklidirler. İstanbul'dan önce Beyrut'a, sonra Mısır'a geçmiş olan Arapçanın kültür merkezi olma niteliğini geri almaya hiç yeterli değillerdi. Hattâ bu son dönemde Mısır'dan Osmanlı topraklarına doğru yoğun bir gazete ve kitap ihracatı görülür.

Cumhuriyetten sonra İstanbul Arapçayla ilişkisini tümüyle keser. Harf devrimi de bunda etkili olur. Sadece bir kere, İran şahmın ziyareti sırasında **(1934)** *Son Posta* gazetesinin Arap harfleriyle "hoş geldin" yazısı yazmasına izin verilmiştir. Günümüzde turizm ve ticaret bu tabuyu kaldırmış ama Arapça gazete ihtiyacı yaratmamıştır.

1908 öncesinde İstanbul'da çıkan Arapça gazeteler *Miratü İ-Ahval el-Cevaib, el-Saltana, es-Selam, Medresetü'l-Fünun, el-ltidal, el-İnsan, Kevkebü'l-ilm, el-Hakaik, el-Hukuk, el-Beyan. el-Malumat, el-Mekteb, el-Ahval, Kevkebü'l-Osmani* olarak sıralanabilir. II. Meşrutiyet (1908) sonrasında imtiyazı alman gazete ve dergilerin (bazıları çıkmamıştır) başlıcaları şunlardır: *el-Adl, el-Fatihü'l-îslam, el-Arab. el-Hadara, el-Rakib, Hilalü'l-Osmani, el-Hidaye, Cihan-ı İslam. Hak, el-lttihadü'l-Osmani, Darü'l-Hilafe, Darü's-saade, Sada-i İslam, Lisanü'l-Arabi, el-Mutadüİ-Edebi, el-Âlemü 'l-Islami, el-Mısavat, Livaü 'ş-Şark. en-Xahla, el-İttihadüi-İslami, ed-Destur.* Ayrıca Türkçe-Arapça *ve* Arapça-Fransızca olanlar da vardır.

Bibi. tmad el Solh. *Ahmad Farisu 'ş-Şidyak,* Beyrut, ty; O. Koloğlu, "Turkish-Arabic Relations as Reflected in the Arabic Press" *Tiirk-Arap İlişkileri I. Uluslararası Konferansı Bildirileri,* Ankara. 1979. s. 96-121.

ORHAN KOLOĞLU

ARAPKAPISI MESCİDİ VE TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde Samatya Narlıkapı'da Hacı Hüseyin Ağa Mahallesinde, Arapkuyusu Sokağı ile Hacı Hüseyin Camii Sokağı'nm kesiştiği köşededir. 1012/1603 tarihli caminin minberini İmam Ali Efendi koydurmuştur. Yapı "Arapkuyusu" ve "Hacı Hüseyin Ağa" adlarıyla da anılmaktadır.

Caminin duvarları ahşap hatıllı moloz taştan inşa edilmiştir. Üzeri ahşap çatıyla örtülmüştür. Minaresi avlu duvarına bitişik ve camiden bağımsızdır. Kaide ve pabuç kısmı kesme taştan, gövdesi ise tuğladandır. Harim girişi mihrap ekseninden sağa kaydırılmış, sol tarafta iki pencere ve aralarına son cemaat yeri mihrabı yerleştirilmiştir. Son cemaat yerinin ahşap tavam çubuklu denilen türdendir. Harim kısmmda çift sıra pencereler 18. yy tarzında alçı revzenle teşkilatlandırılmıştır. Ahşap tavanda, çıtalarla basit geometrik taksimat uygulanmıştır, tavanın merkezine beyzi bir göbek oturtulmuştur. Ahşap direkler üzerindeki fevkani mahfil, ajurlu ahşap korkuluklarla çevrelenmiştir. Mihrap yeni Kütahya çinileriyle kaplıdır. Sade görünümlü ahşap minberde, kapının üzerine ve köşk kısmının saçağına oymalı ve yaldızlı alınlıklar yerleştirilmiştir.

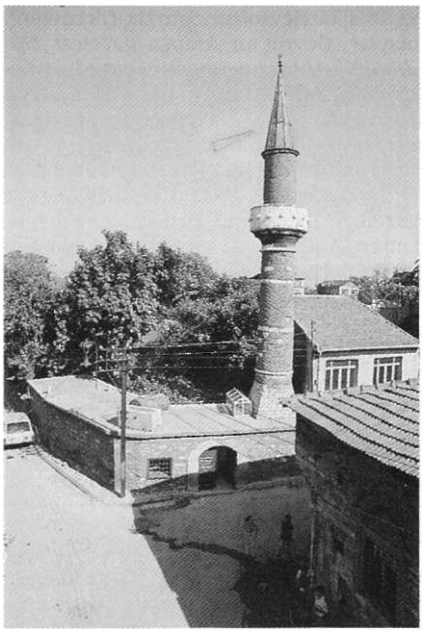

Arapkapısı Mescidi ve önde sağda banisine ait çeşme.
Aras Neftçi, 1993

Caminin son cemaat yerine bitişik bir meşrutası bulunmaktadır. Doğu ve güney yönünde bir haziresi olmakla beraber banisinin mezarı bilinmemektedir. Caminin avlu giriş kapısının karşısında bulunan köşesi pahlı, sivri kemerli çeşme Ahmed Dede'nin hayratıdır.

Bu yapıda Halvetî-Sünbülî tarikatının faaliyet gösterdiği, harimde ayinlerin icra edildiği bilinmektedir. Tekkelerin son günlerinde kaleme alınan *Sefinede,* İstanbul'daki Sünbülî tekkeleri arasında "Arapkuyusu Tekkesi'min adı verilmekte, pazartesi geceleri ayin yapıldığı belirtilmekte, şeyhi Mustafa Efendi'nin adı kaydedilmektedir. Daha eski tarihli tekke listelerinde adı geçmeyen bu tekkenin 20. yy'ın birinci çeyreğinde tesis edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim harimin güneydoğu köşesindeki vaaz kürsüsünün üzerinde "Ya Hazret-i Sultan Sünbül Sinan" yazısını içeren, söz konusu pirin ve tarikatın simgesi durumundaki sümbül motifleri ile süslü 1286/1869 tarihli ve "Hafız Ahmed Sünbülî" imzalı bir levha dikkati çekmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 147; Vassaf, *Sefine,* V, 273; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 23; *Fatih Camileri.* 108

EMİNE NAZA

ARASTA HAMAMI

bak. SULTAN AHMED KÜLLİYESİ

ARASTALAR

Farsçada "ordugâh pazarı" anlamına kullanılan bir terimden Türkçeleştirilen arasta, dükkân dizilerinden meydana gelen çarşıları ifade eder. Osmanlı döneminde, külliyelerin bakımları için gelir sağlamak amacıyla yapılan arastaların İkinci bir görevi de külliyenin çevresine canlılık vererek, külliyenin merkezi olan camiye cemaat sağlamaktır. Dükkânlar iki sıra olarak karşılıklı yapılmış, ortadaki yol ise önceleri sadece gölgelik asmalar veya ahşap çatılar ile örtülmüş, sonradan yangınlar yüzünden bu yolların da üstlerinin kagir tonozlar ile örtülmesi yoluna gidilmiştir. Bu arada dükkânların da bu orta yola kemerlerle açılan, tonozlu gözler halinde yapılması tercih edilmiştir. Arastalarda, esnafın sabahları topluca yemin ve dua ettikleri bir de dua yeri bulunur.

İstanbul'da büyük külliyelerin çoğunun ilk yapıldıklarında böyle arastaları vardı. İlk Fatih Camii'nin, Şehzadebaşı tarafında geniş bir alana yayılan Saraçlar Çarşısı esasında bir arasta idi. Bugün hemen hemen hiçbir izi kalmayan bu arastadan yalnızca Saraçhanebaşı semt

adı bir hatıra olarak yaşamaktadır. Bayezid Camii'nin ilk inşasında arastası yoksa da, daha sonra ya da kısa bir süre sonra **16.** yy içinde dış avlu duvarına bitişik olarak bir dizi dükkân yapılmıştır. Bugün görülen tek sıra dükkânlar yeni olmakla beraber eski dükkânların geleneğini sürdürür. Tek sıra dükkânlardan ibaret bir diğer arasta ise Süleymaniye Külliyesi(->) ile inşa edilmiş olup iki medresenin altında uzanmaktadır. Burası da Osmanlı tarihinde Tiryaki Çarşısı(->) olarak tanınır.

İki tarafında kagir dükkân gözleri olan, fakat ortadaki yolun üstü açık bırakılmış büyük bir arasta, Sultan Ahmed Külliyesi'nin(->) güneyinde (Marmara tarafı) uzanır. Sipahi Çarşısı olarak da adlandırılan bu arasta, çok uzun yıllar harabe halinde kaldıktan, bazı bölümleri yıkılıp, içi gecekondular tarafından işgal edildikten sonra 1980'li yıllarda Vakıflar İdaresi'nce boşaltılıp temizlenerek restore edilmiş ve yeniden turistik eşya satan dükkânlara dönüştürülmüştür. Buradaki orta yol da Arasta Sokağı olarak adlandırılmış ise de bu,' resmi şehir planına girmemiş, ancak 1935'lerden itibaren Bizans Büyük Sarayı'nın mozaik döşemesini bulmak için yapılan kazılar "Arasta Sokağı" veya "Arasta Kazıları" olarak yayınlara geçmiştir. Sultanahmet Arastası'nm başında, evvelce içi çini kaplı sebiller bulunduğu görülür. Ayrıca dışında, önünde Mimar Mehmed Ağa Sokağı köşesinde bir de meydan çeşmesinin olduğu, restore edilmeden bırakılan harap kalıntıdan anlaşılır. Arasta Sokağı adı, yalnızca Üsküdar'da Mihrimah (veya İskele) Camii'nin yanındaki bir sokakta yaşamaktadır.

Büyük külliyelerden, Eminönü'nde Yeni Valide (veya kısaca Yeni Cami) Camii'nin (bak. Yeni Cami Külliyesi) arastası önemli bir yapıdır. Yapıldığından beri genellikle Mısır'dan getirilen çeşitli bitkilerin satışını yapan baharatçılar toplu olarak bulundukları için Mısır Çarşısı(-») olarak adlandırılan bu yapı, Yeni Cami'nin dış avlusunu "L" biçiminde iki taraftan sarar. Avlunun huzurunu bozmamak için avluya bakan taraflara dükkân yapılmamıştır. Yalnız buraya açılan kapılar vardır. Burada orta yolun üstü de kagir tonozla kapatılmıştır. İki yolun birleştikleri yerde ise Dua Meydanı bulunur. Bunun mükebbiresi (tekbir getirmek için imamın oturduğu çıkma) yeniden yapılmış olarak bugün görülebilir. 1940'lı yıllarda İstanbul Belediyesi tarafından Mısır Çarşısı restore edildiği sırada içerideki dükkânların genellikle 18-19- yy'lara ait ahşap bezemeli dış süslemeleri sökülmüş ve dükkân gözlerinde her çeşit esnafın yerleşmesinde bir sakınca görülmemiştir.

İstanbul'un önemli arastalarından daha sonraki döneme ait bir örnek ise, Şehzadebaşı'nda Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nm inşa ettirmiş olduğu cami, medrese, kütüphane, sebil ve çeşmeden meydana gelen külliyesinin (bak. Damad İbrahim Paşa Külliyesi) dışına yaptırdığı iki sıra halindeki dükkânlardır. Şehrin anacaddesi olan Divanyolu'nun karşılıklı olarak iki tarafında sıralanan bu dükkânlardan bir tarafta olanlar 19. yy'da cadde genişletilirken bütünüyle ortadan kaldırılmıştır. Külliyenin komşusu olan diğer dizi, önlerindeki kemerleri taşıyan sütunlar dolayısıyla Direklerarası olarak İstanbul tarihi ve yaşantısına girmişti. Caddeden geçen tramvay hatlarına yer kazanmak için bu sütunlar ve yaya kaldırımını örten saçağı taşıyan kagir kemerler, **20.** yy başlarında kaldırılmış, yalnızca çoğu bozulmuş halde olarak tonozlu dükkânların bir kısmı kalmıştır.

SEMAVİ EYİCE

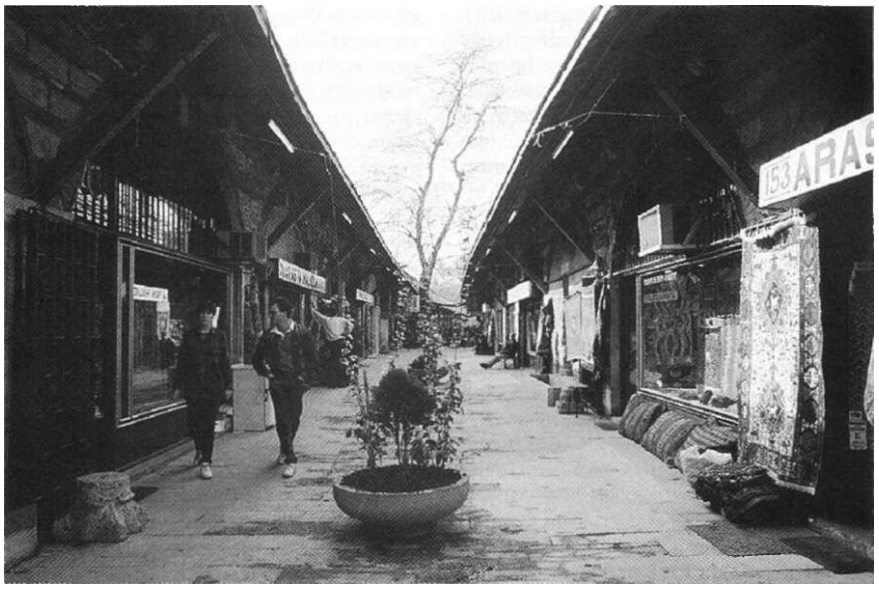

İstanbul'un en önemli arastalarından olan Sultanahmet Külliyesinin güneyindeki arastadan bir görünüm.
Hazım Okurel; 1993

ARAYICI ESNAFI

15. yy sonlarından 19. yy ikinci yarısına kadar, İstanbul'un sokak temizliğiyle görevli örgüt. Çöplük subaşısının yöneticiliği altında ayrı bir gedik oluşturan arayıcı esnafı, çöplük subaşısma avaid (ücret) ödemekteydiler.

Arayıcı esnafının disiplininden ve çalışma düzeninden sorumlu olan çöplük subaşısı, İstanbul kadısının denetimindeydi. Atanmasını, şehremini gerekli onayları alarak yapıyordu. Çünkü parasal yönden şehreminine bağlıydı. Sistemin işleyişi, diğer birçok alanda olduğu gibi Hazine tarafından yıllık ihale ile gerçekleştirildiğinden, çöplük subaşılığım üstlenen, görevini en iyi biçimde yerine getirmeye ve arayıcı esnafını çalıştırmaya çaba gösterirdi. Halk. semtlerin ve mahallelerin yeterince temizlenip temizlenmediği konusunda duyarlıydı ve saptanan ihmaller nedeniyle ilgili makamlara şikâyette bulunuyordu. Örneğin, **26** Zilhicce 993/19 Aralık 1585 tarihli, İstanbul kadısına saraydan yazılan bir hükümde Atmeydanı ile Beyazıt havalisinin ayda iki kez süpürülüp tertemiz duruma getirilmesi eski bir gelenek iken bu yerlerin uzun zamandan beri süpürülmemesinin nedeni sorulmuş ve çöplük subaşısının bu yerleri temizletmesi emredilmiştir.

Evliya Çelebi ise kendi döneminde (17. yy ortaları) İstanbul'daki arayıcı esnafının 500 kişi olduğunu, 1638'de çöplük subaşısma 60 bin akçe avaid ödediklerini yazar. *Seyahatname'deki* bilgilere göre, arayıcı esnafı evlerden süprüntü, atılacak öteberiyi topladıkları gibi anayollarda ne kadar çöp, pislik varsa bunları da zembilleri ile deniz kıyısına götürmek hizmetini üstlenmişlerdi. Bu işi, kazançları olduğu için istekle yapmaktaydılar. Çünkü taşıdıkları çöpleri ayıklayıp değerlendirdikleri gibi bunların arasından kimi zaman altın, gümüş de bulmaktaydılar. Arayıcıların giyimleri, battal kasık çizmesi, siyah veya kırmızı meşinden kaftan, hamideli külahı veya kulakları da kapatan takke idi. Araç gereçleri çapa, kazma, kavata (ağaç tekne) elek, süpürge, harar (büyük çuval), zembil ile el arabası veya beygir koşulu iki tekerlekli mezbele arabasıydı. Arayıcılar, İstanbul'un umumi yollarında, herkese açık yan sokaklarda, arasta ve han meydanlarında biriken süprüntüleri toplarlar, deniz kıyısında, belirli noktalara sırt küfeleri, zembiller, arabalarla götürürlerdi. Daha sonra bunları, alışageldikleri yöntemlerle ya deniz suyuyla ya da denize akan kent içi su ağızlarında yıkar, ayıklar, elerler; neredeyse tek tek elden geçirirlerdi. Buldukları bakır, demir, kemik, çivi, tel, kumaş, kösele vb her şeyi ayrı ayrı biriktirirler, bu arada mangır, akçe, takı vb bulmaya dikkat ederlerdi. Arayıcı esnafının İstanbul çöpleriyle uğraştığı

dört yüzyıl boyunca, eşeledikleri birikintiler içerisinden çok değerli yüzükler, pırlantalar, sorguç vb saray işi parçalar ele geçirdikleri tarihlerde yazılıdır. Yine onların en çok ilgi duyduklan bir alan da yangın yerleriydi. Arayıcılar, yasal süre sonunda yangın yerlerini tathir etmek (temizlemek ve molozları kaldırmak) hakkı elde ederler, böylece hem enkazın kaldırılmasını gerçekleştirirler hem de yangın külleri altından değerli şeyler bulurlardı.

Arayıcı esnafının bir bölümü, kent mahallelerini dolaşıp sokak başlarında "Çöp çıkaran!.." diye bağırırlardı. Eski kent düzeninde o muhitten olmayan kimselerin rasgele sokaklara girmeleri yasak olduğu halde arayıcı esnafı için bu yasak söz konusu değildi. Arayıcılar kapı kapı gezip evlerde biriken çöpleri, zembil ve küfelerle alırlardı. Bu hizmetlerine karşılık kendilerine bahşiş de veriliyordu. Evlerden toplananlar kemik, paçavra, kırık dökük nesnelerden ibaretti. Çünkü eskiden her eve giren tüketim maddeleri o zamanki yaşam pratikleri içerisinde çöp bırakmayacak tarzda tüketiliyordu. Örneğin yiyecek artıkları kedilere, kümes hayvanlarına yal ve yem olmakta veya küçük koltuk bahçelerine gübre olarak gömülmekteydi. Yine. sokaklarda kaçak olarak dolaşan eskiciler de birçok şeyi değerlendirmekteydiler. İstanbul'un kenar mahallelerindeki durağan yaşamın bir sonucu olan aşırı gözlemcilik ve komşular arası kıskançlık, arayıcı esnafının ve eskicilerin birtakım öteberiyi torbalarına atmalarına fırsat sağlıyordu. Çünkü kimi aileler varsıllıklarını kanıtlamak ve komşularım kıskandırmak için, henüz kullanılabilir bazı eşyayı "Aman al şu partalları da ortadan kalksın!" yollu konuşmalarla arayıcılara verirlerdi. Bu tür bir davranış hemen etkisini gösterir; cumbadan cumbaya "Aaa, seninki yepyeni hırkayı arayıcıya verivermiş!" dedikoduları aktarılırdı.

Arayıcı esnafının kent temizliğine önemli hizmette bulunduğundan söz edilemez. Çünkü, örneğin çarşı esnafı, ortaklaşa ya da bireysel olarak kendi arastalarının temizliğini gerçekleştirirler; işyerleri denize yakın olan esnaf, dükkân süprüntüsünü götürüp denize atardı. Ya da dükkân sahipleri, anlaştıkları arayıcılara haftalık, aylık belli bir ücret ödeyerek çöplerini kaldırtırlardı. Bundan ise esnaf kethüdaları sorumluydular. Kent meydanlarının temizliğini ocak subaşıları acemioğlanları istihdam ederek sağlamaktaydılar. Bu nedenle meydan temizliklerine arayıcı esnafı karışmazdı. Anacaddelerle meydanların düzenli olarak acemioğlanlarca temizletilip temizletilmediğini, yeniçeri ağası, kola (genel denetim) çıkan sadrazam, İstanbul kadısı kontrol ettikleri gibi, tebdil gezen padişah da denetlerdi. Görülen olumsuzluklardan şehremini sorumlu tutulur ve kendisine buyruklar yazılırdı. Mahalle temizliği ise, İslami bir gereklilik de sayıldığıdan sorumluluğu mahalle imamına bırakılmıştı. Her mahalle imamı, bu işi ya arayıcı esnafı ile anlaşarak veya mahalle olanakları ile bir düzene bağlamak durumundaydı.

Darphanenin özel bir arayıcı örgütü vardı. Darphane'deki para döküm ve kesimi sonunda lağım ve kanallardaki altın, gümüş, bakır tesviye artıkları görevli arayıcılar tarafından toplanıp yine Darphane'ye teslim edilirdi. Sarayların çöplerini taşıyan, ayıklayan örgüte ise Mezbelekeşan deniyordu. Bunlar Bostancı Ocağı'na bağlıydılar. 1585'te İstanbul kadısına yazılan bir hükümden. Yeniçerilerin Eski Odalar ile Yeni Odalar'ın, Acemioğlanlar Kışlası'nın, sekban odalarının mezbelelerini her gün kendi beygirleriyle mirî mezbelecilerin Langa civarındaki kapıdan denize döktükleri, fakat kapıcıların buna engel olmak istedikleri öğrenilmektedir.

İstanbul'da İhtisap Nazırlığımın kurulması (1826) ile kent ölçeğindeki temizlik işleri yeni esaslara bağlandı. Bu tarihten sonra bir süre adı geçen nezaret, ardından Zaptiye Nezareti ve 1854'ten sonra da şehremaneti (belediye), çöp ve temizlik işlerini yüklendi. Fakat sağlıklı bir işleyişe kavuşturulamayan temizlik işleri için Altıncı Daire-i Belediyemin (Beyoğlu) akılcı bir çözüm bulduğu saptanmaktadır. Galata-Beyoğlu semtleri çöplerinin ihale yöntemiyle kaldırtılması. anayolların, hayvan pisliklerinden, enkazdan çamur ve tozdan arındırılması konusunda bu belediyenin çalışmaları Avrupa kentleri düzeyinde olmuşken, beride İstanbul cihetindeki ara sokaklar uzun zaman çamur, su birikintileri, gübre, pislik yığınları, kedi köpek, fare ölüleri ile çok kötü manzaralar sergilemiş, arayıcı düzeni de giderek bozulmuştur. Nihayet 1868'de şehremaneti yeni bir organizasyona giderek ilk kez çöp arabaları yaptırtmış, "çöpçü" adı altında aylıklı personel istihdamıyla bu işi üstlenme gereğini duymuştur. Çöpçülerin kontrolü ise belediye kavaslarına bırakılmıştı. Ancak, bu dönemdeki temizliklerin meydan, anayol, çarşı pazar sınırlarını aşmadığı. mahalle içlerinin ise eski durumunda bırakıldığı biliniyor. Özellikle de arsalar ve terk edilmiş evler ve viranelikler, birer çöplük durumundaydı. İstanbul Belediyesi'nin bura/ara da *temizlik hizmeti* götürmesi 1911'den Nezafet-i Fenniye Müdüriyeti'nin kurulmasından sonradır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 514-515; (Ergin), *Mecelle,* I; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I; Ahmet Refik (Altınav). *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı,* Ankara, 1987, s. 98.

NECDET SAKAOĞLU

ARBORETUM

bak. ATATÜRK ARBORETUMU

ARCAN, İSMAİL GALİP

(1894. İstanbul - 8 Ağustos 1974, İstanbul) Tiyatro ve sinema oyuncusu, yönetmen, oyun yazarı. Ravza-i Terakki Okulunda ve Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi'nde öğrenim gördü. İlk kez 1909'da Ahmed Fehim Efendinin kumpanyasında, Ahmed Vefik Paşa'nm Moliere'den uyarladığı *Tabib-i Aşk* adlı oyunuyla sahneye çıktı. Daha sonra Burhanettin Tepsimin topluluğuna katılan sanatçı, 1914'te açılan Darülbedayi'nin ilk öğrencileri arasına girdi. 1921'de Fransa'ya gidene kadar Darülbedayi'de *Uçurum, Kundak Takımları, Kısmet Değilmiş, Kendini Bil* adlı oyunlarda rol aldı; *Bora* adlı oyunun çevirisini yaptı. 1921-1924 arasında Paris'te çeşitli tiyatrolarda çalıştı. 1924'te yurda dönerek Muhsin Ertuğrulün kurduğu Ferah Tiyatrosunda bir yıl kadar çalıştıktan sonra, 1925'te bir yıllığına Berlin'e gitti. Yurda gelişinde yeniden Şehir Tiyatroları'na girdi, emekİi oluncaya kadar bu kurumda çalıştı. İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları'nda yüze yakın oyunda rol almıştır. Bu oyunlardan bazıları şunlardır: *Kafes Arkasında* (1930), *Müddeiumumi* (1931), *Bir Ölü Evi* (1932), *Süt Kardeşler* (1933), *Hamlet* **(1934),** *Müfettiş* (1935), *Ayak Takımı Arasında* (1936), *Kral Lear* (1937), *Windsor'ıtn Şen Kadınları* (1938), *Kibarlık Budalası* (1941), *Nasıl Hoşunuza Giderse* (1942), *Cimri* (1944), *Cyrano de Bergerac* (1945), *Kral Oidi-*

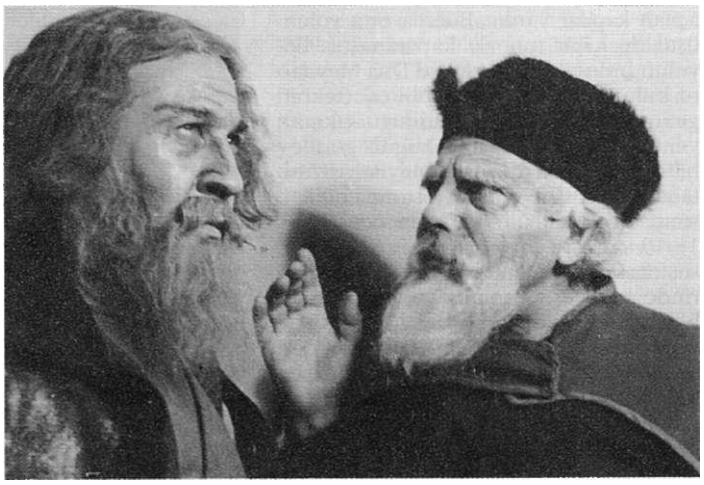

1. Galip Arcan (sağda) Kral Lear oyununda kral rolündeki Hüseyin Kemal Gürmen'le. Şehir Tiyatroları.

pus (1947), *Don Juan* (1950), *Son Koz* (1952), *Benim Üç Meleğim* (1957), *Bir Kavuk Devrildi* (1962). Ayrıca, sahnelenen, basılan birçok çevirisi ve uyarlaması bulunan sanatçının, *Tiyatroda Makyaj* (1941), *Tiyatroda Diksiyon* (1947) adlı yapıtları vardır. Konservatuvarda diksiyon dersi de veren Arcan, sinemada "Bican Efendi", radyoda "Habibe Molla" tiplemeleriyle geniş ilgi toplamıştı.

H. ZAFER ŞAHİN

AREL, HÜSEYİN SAADETTİN

(18 Aralık 1880, İstanbul - 6 Mayıs 1955, İstanbul) Türk musikisi bilgini ve bestekârı. Vefa semtinde dünyaya geldi. Babası Anadolu Kazaskeri Mehmed Emin Efendi, annesi Fatma Zekiye Hanım'dır. Beş yaşında özel olarak musiki dersleri almaya başladı. İlkokul öğrenimine İstanbul'da başladı, babası Emin Efendi'nin kadı olarak İzmir'e tayini çıkınca, Arel eğitimine İzmir'de Fransız Koleji'ncle devam etti. Burada Fransızca'nın yanısıra Almanca ve İngilizce öğrenme imkânını elde etti. Aynı yıllarda İzmir medreselerine de devam ederek orta kısımdan "icazet" aldı. Böylece Tanzimat'ın iki kültürlü eğitimini birlikte gördü.

"Rüûs" denen yüksek medrese icazetini İzmir'den almak mümkün olmadığından İstanbul'a geldi. Almanca, İngilizce ve Farsça özel dersler alarak, Fransızca ve Arapça gibi bu üç dili ele çok iyi öğrendi. Yüksek medreseden sonra, Mekteb-i Hukûk-i Şâhâne'ye devam etti. 1906'da bu okuldan mezun oldu.

Arel 1901'den 1918'e kadar çeşitli memuriyetlerde bulundu. Adliye Nezaretinin çeşitli kademelerinde çalıştıktan sonra müsteşarlığa kadar yükseldi. 1914'te Defter-i Hakanî nazırlığına, bir yıl sonra da Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi başkanlığına atandı. 1918'de Şûra-yı Devlet kapatılınca memurluktan ayrıldı, daha sonra verilen hiçbir görevi kabul etmedi, sadece avukatlıkla uğraştı.

Çocukluğundan beri musikiye karşı derin bir ilgi duyan Arel musikiye mandolin çalarak başladı. Notayı ve Batı müziğinin temel kurallarını bu dönemde öğrendi. İzmirli Şeyh Cemal Efendi ile Şekerci Cemil Bey'den ut ve Türk musikisi dersleri aldı. İstanbul'a geldikten sonra da çalışmalarına aralıksız devam etti. 1907-1909 arasında Edgar Manas'tan armoni, kontrpuan ve füg dersleri aldı. Çalgı tekniği, orkestra tekniği, bestecilik ve musiki tarihi gibi konulardaki araştırmalarıyla bilgilerini geliştirdi. Aynı zamanda Hüseyin Fahreddin Dede'den de dini musiki dersleri aldı. Türk ve Batı musikisi sazlarını daha yakından tanımak amacıyla ney, nısfiye, girift, kemence, keman, viyola, viyolonsel ve piyano üzerinde çalıştı. Böylece Türk ve Batı musikisini teorik ve pratik yönleriyle değerlendirip, karşılaştırabilecek bir musiki birikimine erişti. Bu anlayış doğraltusundaki çalışmalarla, Türk musikisini eğitim, öğretim ve uygulama bakımından, çağdaş bir zemine oturtmaya çalıştı. Yakın arkadaşları Dr. Suphi Ezgi ve Rauf Yekta Bey ile Türk müzikolojisini temellendirmek üzere bilimsel araştırmalara girişti. Dr. Suphi Ezgi ile Türk musikisi nazariyatı üzerine çalıştı. Ord. Prof. Salih Murad Uzdilek'in ses fiziği incelemeleriyle bir oktavda eşit olmayan 24 aralık ve 25 sesin oluşumu açıklandı. Arel-Ezgi-Uzdilek sistemi olarak adlandırılan bu sistem, eğitim, öğretim ve nota yazımı bakımından büyük kolaylıklar sağladı.

Türk musikisinde çoksesli eserler verilmesi taraftarı olan Arel, Türk musikisi aralıkları ve perdelerine bağlı kalarak çeşitli beste çalışmalarına yöneldi. Bir Türk musikisi piyanosu geliştirmek istedi. Kemençenin üç telini, dörde çıkararak dört telli ve keman düzeninde kemence kullanımım özendirdi. Kemençenin soprano, alto, tenor, bas, kontrbas türlerini imal ettirdi. Ayrıca musiki terimleri üzerinde de çalıştı; bugün kullanılan birçok Türk musikisi terimini o türetmiştir. Bütün bu çalışmalar, Batılı anlamda bir Türk musikisi eğitimi, orkestrası ve icrasına ulaşma amacını taşıyordu.

Arel bir musiki eğitimcisi ve öğretmen olarak sırasıyla Darüttalim-i Musiki Cemiyeti'nde, İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda ve İleri Türk Musikisi Konservatuvarı Derneğinde çalıştı. **1943**'te İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda. Türk musikisi bölümü ve bu bölüme bağlı icra heyetinin kurulması görevini üstlendi. Çağdaş ölçülere göre kurduğu bu bölümde, nazariyat, armoni, musiki tarihi, prosodi dersleri verdi. *Türk Musikisi Nazariyatı Dersleri'ni* bu amaçla kaleme aldı. **1948**'de konservatuvardaki sözleşmesi bitince uzatılmasını istemeyerek konservatuvardan ayrıldı. 1949'da İleri Türk Musikisi Konservatuvarı adı altında bir dernek kurdu. Bu dernekte bir süre dersler verdi.

Musiki teorisine çok önem veren, çocukluğundan başlayarak ömrünün son günlerine kadar kitap toplamaya devam eden Arel'in zengin bir kitaplığı vardı. **1922**'de İstanbul'un işgali sırasında, müttefik askerlerince el konulan konağında çıkan yangın sonunda, **10.000**'e yakın basma kitapla **200** kadar da değerli yazma yok oldu. Daha sonra topladığı kitap, yazma ve notalarla ikinci kütüphanesini kurdu. Kütüphanede Türk ve Batı musikisi ile ilgili basma eserler, nota ve dergi koleksiyonları, Türk musikisi üzerine yazılmış Arapça, Farsça, Türkçe yazmaların kopyaları vardı. Özellikle Dr. Suphi Ezginin yetmiş yılda topladığı notaları da koleksiyonuna alarak kütüphanenin nota kısmını zenginleştirdi. Kitaplığın Batı musikisi bölümünde ise üç büyük Batı dili ile yazılmış yüzlerce kitap ve on binlerce nota vardı. Kütüphanenin büyük bir kısmı, Arel'in ölümünden sonra. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsüne verildi.

Arel müzikle ilgili birçok kitap, makale, inceleme yazdığı gibi 1909-1914 arasında *Şebbâl,* **1939**-1940 arasında da *Türklük* adlı dergileri çıkarmıştır. *Türk Musikisi Nazariyatı Dersleri* adlı çalışması *Musiki Mecmuasinm* 1-83. sayılarında yayımlanmış, sonradan kitap haline getirilmiştir. *Türk Musikisi Kimindir* önce *Türklük* dergisinde, sonra *Musiki MecmuasîvAa* yayımlanmış, 1969'da kitap haline getirilmiştir. *Prosodi Dersleri* de 1992'de yayımlanmıştır. Bunların dışında musiki ile ilgili 100'ü aşkın makale yayımlamıştır.

Türk musikisinin kendi ses sistemine dayanarak çoksesli Batı tekniği ile çağdaş bir noktaya geleceğine inanan Arel, teksesli ve çoksesli, dini ve dindışı beste şekillerinde 700'e yakın eser bestelemiştir. 72'si çoksesli olan bu eserlerin içinde, hüseyni "Düğün Evinde", tahir "Oyun Havası", hicazzirgüle "Bir Peri Masalı", nihavend "Minimini Bir Peşrev", kürdilihicazkâr "İnce Bir Bulut Gibi Siyah İpek Peçesi" gibi eserleri sık sık icra edilir.

Bibi. Y. Öztuna, *Sâdeddin Arel,* Ankara, 1986.

FATİH SALGIR

Büyükçekmece Gölü yakınında Aretas Sarayı'nın kalıntısı olduğu sanılan Bizans harabesi.
Semavi Eyice arşivi

ARETAS SARAYI

Malazgirt'te 1071'de Selçuklulara yenilen imparator IV. Romans Diogenes (hd 1068-1071), kısa saltanatı sırasında, şehrin dışında yazlık bir saray yaptırmıştı. I. Aleksios Komnenosün (1081-1118) kızı Anna Komnena'nın yazdığına göre bu saray İstanbul'a oldukça yakın sayılacak bir yerde, denizden fazla uzak olmayan ufak bir bir tepede bulunuyordu.

Bazı araştırıcılar, Aretas Sarayı'nın Topkapı Maltepe'sinde Davutpaşa'da olabileceğini ileri sürmüşler, ancak sarayın denize inen bir yamaçta bulunduğu bilindiğinden bu görüş pek inandırıcı olmamıştır. Janin ise Aretas Sarayı'nın Haznedar Çiftliği'ne hâkim olan yamaçta olması gerektiğini ileri sürer. Gerçekten 1950'li yıllarda burada evvelce bir Bizans yapısı bulunduğuna işaret eden, işlenmiş mermer mimari parçalar meydana çıkarılmış fakat ilgili yerlere duyurulmaksızm bunlar yok edilmiştir. Bunun dışında, Büyükçekmece'ye inen yeni yolun sağ tarafındaki yamaçta bir Bi-

zans binasının kalıntısı görülmektedir. Planı anlaşılamayan, fakat taş ve tuğla duvar örgüsünden Bizans yapısı olduğu anlaşılan bu kalıntının, Diogenes'in sarayının son izi olabileceğine ihtimal vermek mümkündür. Büyükçekmece'ye Aretas denilmesi bu hususta destek olduktan başka, kalıntının olduğu yerin denize ve göle hâkim bir yamaç olması önemli bir dayanak sayılabilir. Harabenin içinde ve çevresinde yapılacak bir kazı ile aydınlatıcı çözüme ulaşılabilir.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine,* 137, 406; S. Eyice, *Malazgirt Savaşım Kaybeden IV. Romanos Diogenes,* Ankara, 1971. s. 91-93.

SEMAVÎ EYİCE

ARGİRONİON

Beykoz'un kuzeyinde bugün Macar Burnu denilen yerin Bizans dönemindeki adı. Bu mahalde ünlü bir cüzam hastanesi ya da yurdu bulunuyordu. İustinianos'tan önce var olan hastane onun zamanında yeniden yaptırılmıştır. Bizans döneminde cüzamlılar için kurulan hastanelerin en tanınmışı Pantokrator Manastırı'na bağlı olarak II. İoannes Komnenos tarafından yaptırılan hastaneydi (bak. Zeyrek Kilise Camii). Argironion'da cüzam hastanesinin yamsıra bir de manastır yer alıyordu. Söz konusu manastır orada daha önce var olan ve 4. ya da 5. yy'da inşa edilen Panteleimon Kilisesi'ne ek olarak yapılmıştı. 1924 yılında İstanbul Arkeoloji Müzesi tarafmdan bir kazıda kubbeli küçük bir kilisenin temelleri ortaya çıkarıldı. Bu bölgenin kent içindeki tanınmışlığı cüzam hastanesinden çok, civardaki Yuşa Tepesi'nin ününden dolayıdır. Kilise bu tepe üzerinde bulunuyordu.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine.*

DOĞAN KUBAN

ARGO

İstanbul, Türkçenin dünyanın büyük dilleriyle karşılaştığı yerdir. Türkçe, daha önce Çinceyle, Hindistan dilleriyle, Arapça ve Farsça ile karşılaşmış, onlara söz verip söz almıştı. Kâşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lûgât-ü-Türk* adlı olağanüstü sözlüğünü 1072'de bitirdi. Sözlükte argo vardı. Elliyi aşkın sözcük, Türkçede argonun Türkçe sözcüklerle var olduğunu gösteriyor. Selçuklular 1071'de Anadolu'nun, bir bakıma İstanbul'un kapılarını açtı. Kâşgarlı Dede'nin sözlüğü, ülkeye varan Türkçenin de diğer dillere bir selamıydı. Türkçe, Anadolu'da Yunancayla, Ermeniceyle, İstanbul'da da (neredeyse) dünyanın bütün dilleriyle karşılaştı. Liman bir "Lingua Franca" ülkesi gibiydi.

İstanbul'un Türklerle zenginleşen insan dokusu, kendisini argoda da gösterdi: İstanbul argosu, dil kökenleri açısından tarandığında, yirmiden çok dille karşı karşıya geliriz. Türklerin ilginç coğrafyasını gösteren bu metropol haritasında argo, Çince ve Moğolcayı taşıdığı gibi, Çingenece yoluyla Sanskritçeyi, Yahudiler yoluyla İspanyolcayı taşır. Yunan dilini, Ermeniceyi, Almancayı, Arnavutçayı. Bulgarcayı, Fransızcayı. Flamancayı, İngilizceyi, İtalyancayı. Kürtçeyi, Macarcayı, Portekiz dilini, Romenceyi. Rusçayı. Yugoslavcayı vb taşır. Bunun nedeni biraz karmaşık olsa da, İstanbul'un, bu diller kapısının ürettiği argo, argo ile ilgili genellemelerle açıklanabilir: İstanbul, bir dil metropolüdür; İstanbul'da azınlıklar vardır; kapalı yerler, argo odakları, kışlalar, hapishaneler, okullar vardır; İstanbul'da suç vardır, kabadayılık, fuhuş, uyuşturucu, hırsızlık vardır ve diller diller vardır. İstanbul, "etnik" azınlıklarla "etik" azınlıkları argoda buluşturan sayılı kentlerden birisidir; Doğu dilleriyle Batı dillerini buluşturan bir metropoldür. Bu anlamda, ancak New York İstanbul argosuyla boy ölçüşebilir. O da, eski dünya dilleriyle bağları açısından biraz zayıf kalabilir. İstanbul'un argo haritası, sosyolojik bir saptama olduğu gibi. dillerin alt kültürlerle bağları, edebi yaratıcılık, dillerin kardeşliği, olağanüstü bir Esperanto girişimi, etik azınlıkların dilsel muhalefeti açılarından da binbir türlü "okunabilen" bir dil şölenidir. Orada, "Mira! Lavuğa dikiz! Lubunya o biçim fertikliyor. Alarga! Herif triplerde tabii. Ense nanay," dendiğinde, İspanyolca, Kürtçe, Romence, Sanskritçe, Çingenece, Almanca. İtalyanca, Arapça, İngilizce. Türkçe yan yana gelmiş ve yeni bir semantik yaratılmıştır. Bugün şöyle söylenebilir: "Bak, adama bak, edilgin eşcinsel hızla kaçıyor, uzaklaşıyor. Adam esrik olduğu için, yakalayamıyor... Türkçede, özel olarak da İstanbul'da argonun yaratıldığı, üretildiği temel grup ve alanların bir döküm denemesi yapılabilir:

1- Hırsız, dolandırıcı, yankesici argosu (Açık kaldırım: Ortalıkta duran herhangi bir şeyi çalmak. Kleftecilik: Planlı, programlı hırsızlık; dolandırıcılık. Tatulaci: 400 yıllık olan bu argo sözcük, eskiden kervansaraylarda müşterinin tatula denen uyuşturucu ile uyutularak soyulması anlamına geliyor.) 2- Uyuşturucu argosu (Dalga: Esrar. Sinif: Uyuşturucuyu burna çekme. Toprak: Düşük nitelikli toz halinde uyuşturucu madde.) 3- Kumar argosu (Boğuntu: Kumarda kendisine karşı hile yapıldığını anlamayarak yenilmek. Makas: Kumarda iki kişinin birlik olarak bir başka kişiye karşı hile yapması. Sirkaf: Kumarda hile, kâğıt çalma.) 4- Kabadayı argosu (Anafor: Bedava para; emek harcamadan elde edilen şey, beleş. Düzeltmek: Özellikle yüzüne vurarak dövmek. Kampanasını sökmek: Birini çaresiz bir duruma düşürmek; fena halde dövmek.) 5- Dilenci argosu (Cort: Dilenci. Kademi cort: Ayağı sakat, topal dilenci. Bello: Sadece dilencilerin polise verdiği isim.) **6-** Hapishane, tutukevi argosu (Anten: Müzevir. Volta: Yürüyüş. Zula: Bir şey gizlenen yer.) 7- Yatılı okul, okul, öğrenci argosu (Ramses: Çirkin. Tophane güllesi: Sıfır. Tetas:

HÜSEYİN RAHMİ'DEN İSTANBUL ARGOSUNA BİR ÖRNEK

... Gönül bu... İskete kuşuna benzer... Korkma sen. Bizim dala da konan bulunur... Aynalı karılara bakmak insanın gönlünü midye gibi açar be!..

- Kısrakları gördün mü dadaş?

- (Sahi) be... (Gerdan) kırışa, adım atışa bak... Senin altındaki ekmekçi beygirine benzemiyor... Beygir işte böyle olmalı... Kız gibi maşallah...

- Haydi yanlarına gidelim de dikkat geçelim...

- Düldülü parmakla ulan, onlara başka türlü yetişebilir miyiz?

- Duru kısrak da üzerindeki bey de aynalı. Birbirini açmış... Kır kısraktakini gördün mü? (Ayastafonoz) kopoyuna benziyor... Hayvanın namusuna yazık değil mi?

O esnada oradan geçen bir kadın arabasına:

- Ah canımın içi mavilim!.. İpsiziz... İşte böyle seyyahınız... Fakat güzelin kadrini biliriz... Kır hayvandaki kopoyu gördün mü?... Benim atım çirkin amma kendim o kopoydan güzel değil miyim?.. Dengi dengine binse ne ise... Haydi yosmam sen buna bir "racon" kes... Böyle şeylere tutulurum... Suratına bakmıyor da yeşillilere hampalanıyor...

- Yoldaş be!.. Senin odabaşılı aftosu gördün mü? İpekli ferace giymiş de şimdi bize kafa tutuyor... Kaça alırım çalımını... Eskiden altmışlık pakete mumdu. Şimdi piyasası fırlamış... Bir aval yakalamış yoluyor... Deminden otuz paralık fıstık ikram ettim... Vay geçmişinin canına... "Fıstık yemem" dedi... Ben de avuçlan suratına fırlattım... Bizim otuzluk yerlere saçıldı... Kimin umurunda! Hovardalıkta paranm gittiğine bakılır mı? Namustur bu.. Mangize kıyarım da cakamı bozmam...

Çifte naranın refakatine "düm düm"üne refakatle nihavendden gezinen zurnacı:

- Beyler keriz edelim mi?

- Vay kibar tavcıları be!.. Burada hiç mangiz lâfı etmemeli mi?

Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Bir Mıuadelei Sevda,* Hilmi Kitabevi, İst., 1946

Göğüs. Subiş: Çocuk.) 8- Kışla, asker argosu (Tertip: Aynı devredeki asker. Hemşo: Hemşeri. Astek: Asteğmen.) 9- Denizcilik argosu (Çaça: Usta denizci. Baba: Penis. Palamarı çözmek: Kaçmak.) **10-** Etnik azınlıklar argosu 11- Göçmen argosu (Zarbo: Polis memuru. Moruk: Arkadaş. Nema: Yok. Kaspanak: Zor yoluyla alınmış şey. Nokaris: Bitti. Kavanço: Takas.) 12- Cinsel argo (Ahtu: Cinsel ilişki. Fular: Bir kadınla erkek travestinin sevişmesi. Metallemek: Cinsel ilişkide bulunmak.) **13-** Eşcinsel argosu (Koli: Cinsel ilişki. Kurşet: Eşcinsel olduğunu gizlemek. Denyo: Delibozuk.) 14- Fuhuş argosu (Otobüs: Fahişe.) 15- Esnaf argosu (Hanut: Komisyon. Mira: İşte, bak. İmşa olmak: Ortak olmak.) **16-** Şoför argosu (Ördek: Yolcu. Asfalt biti: Küçük oto. Şaşı: Şaşkın.) 17- Eğlence yerleri argosu (Faça: Yüz, surat. Resto: Yeter. Mekân: Kumarhane.) 18- Spor argosu (Ampul: Topun üst direğin hemen altından, üst köşelerden girerek gol olması. Çocuğu koymak: Gol atmak. Doksana asmak: Topu direğin hemen yanından kaleye sokmak.)

Bibi. (Bayrı), *İstanbul Argosu;* S. Şimşek, *Mecaz ve Argo Lûgatçesi,* İst., 1958; Ferit Devellioğlu, *Türk Argosu,* ist., 6. bas., 1980; H. Aktunç, *Büyük Argo Sözlüğü,* İst., 1990; ay, "İstanbul'un Argo Haritası", *Aktüel,* 24-30 Eylül 1992.

HULKİ AKTUNÇ

ARI CAN, FİKRET

(1911, İstanbul - 24 Mayıs 1993, İstanbul) Futbolcu ve spor yöneticisi. Futbola, doğup büyüdüğü Kadıköy'ün çayırlarında başladı. Fenerbahçe Spor Kulübü'nde yetişip parladı. Kısa bir süre küçükler takımında top koşturduktan sonra 16 yaşındayken birinci takım kadrosuna alındı. On dört yıl aralıksız olarak Fenerbahçe birinci takımında solaçık formasını giydi. Bu süre içinde **406** maç oynadı, 231 gol kaydetti. Yine aynı sürede 6 kez milli futbol takımında yer aldı, iki de gol attı. Zeki Rıza Sporel takım kaptanlığını, daha futbolu bırakmadan ona devretti. Futbol dünyasında "Büyük Fikret" namıyla tanındı. Futbolu bıraktıktan sonra da Fenerbahçe kulübüne hizmetini sürdürdü; antrenörlük, teknik direktörlük ve kulüp müdürlüğü görevlerinde bulundu, son olarak da Fenerbahçe kulübü başkanlığına seçildi. Oyuncu ya da takım kaptanı olarak kutladığı şampiyonluklara yaşamının sonlarında kulüp başkanı olarak bir Türkiye Futbol Ligi şampiyonluğu ekledi.

CEM ATABEYOĞLU

ARLKAN, SAİM

(1906, İstanbul) Güreşçi ve güreş antrenörü. İstanbul'un işgali yıllarında (1918-1922) ailesi tarafından gönderildiği Ordu'daki dayısının köyünde güreşe başladı. Karakucak güreşinden yetişti. 1924'te İstanbul'a döndü. Minder çalışmalarına ve grekoromen güreşe Kumkapı Güreş Kulübü'nde başladı. İki yıl içinde kendini gösterdi. **1926**'da sıkletinin İstanbul ikincisi oldu, 1928'de milli güreş takımına seçildi. O sene Amsterdam'da yapılan Olimpiyat Oyunlarında milli mayo altında ilk güreşlerini yaptı. Güreş hayatını kapattığı 1938'e kadar 5 kez milli takımla Rusya'ya gitti; orada yaptığı 34 güreşin 33'ünü kazandı. 1936 Berlin Olimpiyatı ile 1937 Avrupa Şampiyonası'nda başarılı güreşler çıkardı. **1932,** 1933, 1934 ve 1935'te 72 ve **66** kilolarda dört kez Balkan şampiyonluğunu kazandı.

Arıkan güreş hayatında **200**'e yakın yabancı ve 2.000'in üzerinde yerli rakiple karşılaştı. Bunların yaklaşık yüzde 80'inde galip geldi. Güreşi bıraktıktan sonra antrenörlüğe başladı. Bu alanda da büyük ün yaptı. 1947'de İran Güreş Milli Takımı antrenörlüğüne getirildi. İki yıl içinde güreş dünyasında söz sahibi olan bir İran takımı ortaya çıkardı. Yurda döndükten sonra güreş antrenörlerine hocalık yaptı. Bir ara spor levazımatı mağazası işletti.

CEM ATABEYOĞLU

ARITMA TESİSLERİ

bak. ATIKSU

ARİF BEY (Hacı)

(1831, İstanbul - 28 Haziran 1885, İstanbul) Bestekâr. Eyüp'te doğdu. Babası şer'i mahkeme başkâtibi Ebubekir Efendi'dir. Eyüp'te iptidai mektepte okurken sesinin güzelliği ile dikkat çekti. Aynı okulda kalfalık eden Zekâi Dede, onu Dede Efendi'nin öğrencilerinden Eyyubi Mehmed Bey'e götürdü. Eyyubi Mehmed Bey, ÂTif Bey'le bir süre ilgilenince, büyük bir yetenekle karşı karşıya olduğunu anladı. Ona makam, usul ve çeşitli fasıllar öğrettikten sonra öğrencisini Dede Efendi'ye götürdü. Dede Efendi, Arif Bey'i dinledi, çok beğendi, bir süre evine kabul ederek ders verdi.

Eyyubi Mehmed Bey, Muzıka-i Hümayunda hocalık etmeye başlayınca, öğrencisi Arif Bey'i Türk musikisi kısmına aldı. Bu arada, Mehmed Bey'den otuza yakın fasıl öğrendi, serhanende sıfatıyla saray fasıl heyetini yöneten Haşini Bey ile de derslerini sürdürüyordu. Arif Bey öğrenimi süresince meşk ettiği eserleri hemen öğrendi. Bu arada Mehmed Bey'in aracılığıyla Bâb-ı Seraskeri'ye kâtip olarak girdi.

Arif Bey 20 yaşlarında Abdülmecid'e mabeyinci oldu. Burada cariyelerin bir kısmına musiki meşk etmeye başladı. Bu dersler, Arif Bey'in hayatındaki çalkantıların da başlangıcı oldu. Padişahın gözdelerinden Çeşmidilber adlı Çerkez kızı ile aralarında başlayan duygusal ilişki sarayda duyulunca, Abdülmecid, Arif Bey'le Çeşmidilber'in evlenmelerine izin verdi. Sanatçı bu arada "Geçti zahm-ı tîr-i hicrin tâ dil-i nâşâdıma" kürdilihicazkâr şarkısını Çeşmidilber için besteledi. Bu şarkıyla sarayda bestekâr olarak da adını duyurmaya başladı, ama Arif Bey evlilikte umduğunu bulamadı, eşi, iki çocuğuyla Arif Bey'i bırakarak kaçtı. Bu olay Arif Bey'in ruhunda derin izler bıraktı. Bu dönemdeki duygularını "Niçin terkeyleyip gittin a zalim" kürdilihicazkâr şarkısıyla dile getirdi. Saraya karşı da mahcup duruma düşen Arif Bey, eşinin zaman zaman geri döneceği umuduna kapıldı. Padişahın kendisini affetmesi için sultanîırak makamından bestelediği, *Bana lutfeylerken sen / neden menfurun oldum ben* şarkısını Abdülmecid'e sundu. Bunun üzerine affedilerek tekrar saraya alındı. Fakat daha önceki hatasını tekrarlayan Arif Bey bu kez de Zülfinigâr adlı bir cariye ile duygusal ilişki kurdu. Olayın dedikodusu Abdülmecid'in kulağına gidince padişah ikisini evlendirdi. Bir süre sonra Zülfinigâr geride bir çocuk bırakarak veremden öldü. Arif Bey duygularını segah makamındaki ünlü "Olmaz ilaç sine-i sad-pâreme" şarkısı ile dile getirdi.

Hacı Ârif Bey
Nuri Akbayar koleksiyonu

Kendisi de bestekâr olan ve Türk musikisini seven Abdülaziz 186l'de tahta geçince Arif Bey'i tekrar saray fasıl heyetine başhanende olarak aldı. O sırada saray fasıl heyetinin başında Dede Efendi'nin torunu Rifat Bey vardı. Arif Bey bir yandan da saray cariyelerine ders vermeye başladı. Pertevniyal Valide Sultanin nedimelerinden Nigârnîk adlı cariyeyle ilişkisi duyulunca, valide sultan ikisini hemen evlendirdi. Arif Bey bu sıralarda İstanbul'da ününün zirvesine çıkmıştı. Gördüğü aşırı ilgi, iltifat ve övgüler onu davranışlarında ölçüsüzlüğe itti. 1871'de saraydan üçüncü kez çıkarılan Arif Bey bu yıllarda Şûra-yı Devlet'te kâtiplik yaptı, sonra da Beykoz maliye müdürlüğünde çalıştı. Ölümünden bir süre önce kalp hastalığına yakalandı. Dehasını adeta özetleyen "Gurub etti güneş dünya karardı" kürdilihicazkâr şarkısını besteledikten kısa bir süre sonra öldü.

Arif Bey Türk musikisinde çığır açmış bir bestekârdır. Şarkı formunu yeni bir anlaşıyla işlemiş, musiki bilgisinin sınırlılığına rağmen ünü zamanının bütün bestekârlarını aşmıştır.

Hanendeliğindeki ustalığı da. onun her zaman aranan bir musikici olmasını sağlamıştır. Arif Bey çok verimli bir bestekârdı. Bir gecede sekiz şarkı besteleyebiliyordu. Abdülaziz'in verdiği bir güfteyi yedi ayrı makam ve usulde bestelemiştir. 1873'te *Mecmıua-i Arifi* acili bir güfte mecmuası yayımlamıştır. Kürdilihicazkâr makamını terkip etmiş, müsemmen usulünü düzenlemiştir. Arif Bey'den sonra bu makam ve usulde birçok eser verilmiştir. Arif Bey. Kanuni Mehmed Bey, Mustafa Servet Efendi, Zati Arca, Levon Hancıyan, Lenı'i Atlı. Bimen Şen ve Şevki Bey gibi birçok öğrenci yetiştirmiştir.

Dede Efendimden sonra, sarayda yaygın olan Batı müziğine karşı, Arif Bey'in "şarkı" formuyla Türk musikisini ayakta tuttuğu görülür. Yüzyıllardır birinci planda bulunan kâr. beste, semai gibi beste şekillerinin yerini şarkı formuna bırakması büyük bir değişimdir. Geçmişte de kullanılan şarkı formu, Arif Bey'le gerçek kurallarını bulmuş, şekilde kesinlik kazanmıştır. Sonraki bestekârların hemen hepsi, Arif Bey'in açtığı bu yolda şarkılar bestelemişlerdir.

Hacı Arif Bey, binden fazla eser bestelemiştir. Bugün elimizde dini ve dindışı formlarda üç yüz seksen dolayında eseri bulunmaktadır. Nihavend "Bakmıyor çeşm-i siyah feryade", "Vücud ikliminin sultanısın sen", "Ben bûy-i vefa bekleriken suy-i çemenden"; mahur "Gösterip ağyare lutfun bizlere bigânesin"; muhayyer "İltimas etmeye yâre varınız" çok sevilen ve sık sık okunan yüzlerce şarkısından birkaçıdır.

Bibi. Y. Öztuna, *Hacı Arif Bey,* Ankara, 1986; S. Y. Ataman, *Mehmed Sadi Bey,* Ankara, 1987; İnal, *Hoş Sada.*

FATİH SALGIR

ARİF BEY (Çarşambalı)

(?, İstanbul - 1892, İstanbul) Sülüs, celi sülüs, nesih ve ta'lik hattatı. İstanbul'da Çarşamba semtinde oturduğu için "Çarşambalı" unvanıyla anılırdı. Uzun yıllar Maliye Nezareti Mektubi Kalemi'nde çalışan Arif Bey, sülüs ve nesihi. Haşim Efendi'den(->); taliki Sami Efendi(->) ile İsmail Hakkı (Kıbrısîzade) Efendi'den meşk etti. Sonraları Ali Haydar Bey'e(->) devam edince, bunu duyan Sami Efendi'nin Arif Bey'i "Ben. hocamı ölünceye kadar bırakmadım ve çok feyz aldım" sözleriyle tenkit ettiği söylenir.

Çifte yazı (oynak yazı veya müsenna yazı da denir) yazmakta ustaydı. Bir başka özelliği de, imzasız yazıların kime ait olduğunu anlamasıydı.

Yazdığı Kuran ve *Delâil-i Hayrat* nesihte usta olduğunu gösterir. Yalnız bu Kuran'ın iki cüzüne hareke koymaya ve sonuna imza atmaya ömrü yetmemiştir. Ta'lik ile de uğraşan hattat bu yazıda Yesarîzade Mustafa İzzet, sülüs ve nesihte Hafız Osman, celi sülüste de Mustafa Rakım ekolüne bağlıdır. Eserleri pek yaygın değildir.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar, 49-53:* Rado, *Hattatlar,* 226-227: U. Derman. *Hattat -Hacı Arifler,* İst., 1965.

İSTANBUL

ARİF DEDE TEKKESİ

bak. KAPIAĞASI MESCİDİ VE TEKKESİ

ARİF EFENDİ (Kethüdazade)

(1771, İstanbul - 28 Şubat 1849, İstanbul) Tanzimat öncesi İstanbul'unda ilmiye sınıfından olmasına rağmen yeniliğe açık görüşleriyle dikkati çekmiş bitkisidir.

Dedesi Yusuf Ağa III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultanın kethüdasıydı. Bu görevi dolayısıyla padişahın yakın çevresinde bulunmuş ve Nizam-ı Cedid hareketinin de destekleyicileri arasında yer almıştı. Yusuf Ağa bu tutumun bedelini III. Selim'in tahttan indirilmesinden (180~) sonra idam edilerek ödemişti. Babası Mehmed Sadık Efendi (1747-1818) ise ilmiye smıfmdandı. Medrese öğrenimi görmüş, kadılıklarda bulunmuş, Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmişti.

Arif Efendi de babası gibi medrese öğrenimi gördü. 1795'te imtihanla müderris oldu. Ama bununla yetinmeyerek dönemin tanınmış müderrislerinden riyaziye (matematik), hey'et (astronomi), felsefe, mekanik, edebiyat, tasavvuf gibi alanlarda özel dersler aldı. Tıp ve musikiyle de ilgilendi. 1822'de Halep kadılığına atandı. 1832'de Bursa kadısı oldu. 1836'da Mekke, 1838'de de İstanbul payesini aldı. 1847'de Anadolu kazaskerliği payesine yükseldi.

Arif Efendi ilmiye sınıfındaki bozulmayı yakından bildiği için Halep kadılığı dışında fiilen görev yapmamış. 1824'ten ölümüne kadar istanbul'da bulunduğu sürede özel dersler vererek birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bu arada Beşiktaş Cemiyet-i îlmiyesi(->) üyesi olduğu için 1826'da yeniçeriliğin kaldırılması olayında Bektaşilikle suçlanmışsa da hayatına dokunulmamıştır.

Arif Efendi Tanzimat öncesi dönemde yeniliğe açık düşünceleri ve davranışlarıyla dikkati çekmiştir. Osmanlı Devleti'nin kurumsal yapısındaki çözülmenin ardındaki zihniyeti eleştirmiş, Batı'nm bilim, eğitim ve teknoloji alanındaki ilerlemelerini övmüş, bunların mutlaka örnek alınmasını savunmuş, sarığı ve cüppesiyle kiliselere giderek, yabancıların balo davetlerine katılarak taassuba meydan okumuştur. Arif Efendi'nin hayatından sayfalar, çeşitli konular, olaylar ve gelişmeler karşısında sergilediği davranışlar öğrencilerinden Emin Efendi'nin yazdığı *Menakıb-ı Kethüdazade* (ist., 1877; 2. bas.. İst., 1888) adlı kitapta ayrıntılı biçimde aktarılmıştır. Şiirlerinin bir bölümü de ölümünden sonra öğrencisi Ahmed Tevhid Efendi tarafından derlenip *Divan-ı Kethüdazade* ***Arif*** adıyla yayımlanmıştır (İst. 1855).

Bibi. *Sicill-i Osmanî,* II, 248; ae, III, 273; ae, IV. 668-669: Fatin Davud. *Tezkire-i Hâtimetü'l-Eş'ar.* İst., 1271, s. 261-262: Ergun, *Türk Şairleri,* I, 66-69; İnal, *Türk Şairleri,* 16-20: İ. H. Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedid Ricalinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazade Arif Efendi", *Belleten,* no. 79. 1956: E. İnsanoğlu, "19. Asrın Başlarında -Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulemâ Grubunun Buradaki Yeri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri,* İst., 1987.

İSTANBUL

ARİF EFENDİ (Bakkal)

(1830, Filibe [bugün Bulgaristan'da] - 17 Eylül 1909, İstanbul) Sülüs, nesih hattatı. Emîr Şeyhi diye bilinen Süleyman Efendi'nin oğludur. Ataları, I. Murad zamanında ordu şeyhi olarak Filibe'nin almışından sonra buraya yerleşmişti. Arif Efendi'nin tam adı el-Hac Ahmed Arif Efendi'dir. Yazılarında bazen El-hac ve Seyyid kelimeleriyle birlikte Ahmed adını da kullanırdı. Medrese eğitimini Filibe'de yaptığı sırada Yürüyüş Camii hatibi hattat Hafız İsmail Efendi'den vazı öğrenerek icazetname aldı. Genç yaşında hacca gittikten sonra 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında İstanbul'a geldi ve Saraçhanebaşı'nda bir bakkal dükkânı açtı. Bir yandan da yazı ile meşgul oldu. Kayınbiraderi hattat Hulusi Efendi'nin yardımıyla ünlü hattat Şevki Efendi'ye müracaat etti. On öğrenciden başkasına ders vermeyen Şevki Efendi. Arif Efendi'nin yazılarını görünce "O tahdit senin gibiler için değil" diyerek kendisini çıraklığa kabul etti. Arif Efendi 40 yaşından sonra, kendisinden bir yaş büyük olan Şevki Efendi'den aldığı dersler sayesinde terakki ederek 1884'te ikinci icazetnamesini aldı. Bir hilye olan icazetname Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir.

Arif Efendi, açılan imtihanı kazandıktan sonra Nuruosmaniye Camii Vakfı yazı hocalığına başlayınca dükkânını kapatarak zamanını tamamıyla yazıya ayırdı. Haftada iki gün ders vererek öğrenci yetiştirdi. Hastalanıncaya kadar kalemi elinden bırakmadı. Çabuk ve tashihsiz yazmasıyla ün salmıştı. Kabri Edirnekapı Mezarlığı'ndadır.

Arif Efendi sülüs ve nesih hatla çok sayıda meşk, kıt'a, hilye. murakka, evrad, delâil ve levha kaleme almıştır. Şevket Rado, *Türk Hattatları* adlı eserinde, hattatın Kuran yazdığından bahsedilmemiş olmasına rağmen, yazılış tarihi belli olmayan "es-Seyyid el-Hac Ahmed Arif" imzalı bir Kuran gördüğünü ve bunun ona ait olabileceğini bildirir. Yazdığı delâilden biri Medine Kütüphanesi'ne hediye edilmiştir. Biri de Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın oğlu Hüseyin Kâmil Paşa için yazılmıştır. İstanbul'da Şehzade Camii'nin Vefa tarafındaki kapısı üstündeki besmelesi pek meşhur-

dur. Sami Efendi, öğrencisi hattat Necmeddin Efendi'ye (Okyay) "Dünya kurulalı böyle celi bir besmele yazılmamıştır" demiştir.

"Bakkal" veya "Filibeli" lakaplarıyla anılan Arif Efendi hem çok yazmış hem de çok öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencisi Küçük Hamdi Efendi (Yazır), Sami Efendi'nin şu sözlerini nakletmiştir: "Arif Efendi yazmıştır. Yazıları içinde öylesi vardır ki bakılmaz; öylesi vardır ki yazılmaz". Yetiştirdiği öğrenciler arasında Hamdi Efendi (Yazır), Şeyh Abdülaziz, Fetva Emini Nuri Efendi oğlu Rebiî Molla, Kayserili Abdülkadir, Harbiye Nezareti memurlarından Re'fet, Necmeddin Okyay, Osman Ağa Camii hatibi Abdülkadir ve oğlu Mustafa Rakım en tanınmışlarıdır.

Arif Efendi, sülüs ve nesihte Hafız Osman, celi sülüste Mustafa Rakım ekolünü takip etmiştir.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar,* 54-57; Rado, *Hattatlar,* 238-239; U. Derman, *Hattat "Hacı Arifler,* İst., 1965.

ALİ ALPARSLAN

ARİF HİKMET BEY

(?, Yugoslavya - 13 Kasım 1918, İstanbul) Sülüs ve nesih hattatı. Hafız Hamza Efendi'nin oğludur. Genç yaşta İstanbul'a geldi. Bir süre Enderun'da bulundu. Hattat Bakkal Arif Efendi'den(->) sülüs ve nesih yazı meşk etti. Bir süre Matbaa-i Amire hattatlığında bulundu. Sonraları Kahramanzade Ham'nda açtığı yazıevinde isteyenlere yazı yazdı: 1914'te açılan Medresetü'l-Hattatin'in müdürlüğüne tayin edildi. Burada da fazla kalmayan hattat, Babıâli Caddesi'nde "Yazı Yurdu" adında bir yer açtı ve serbest hattat olarak çalıştı. 1918'de veremden öldü. Mezarı Sümbül Efendi Camii haziresindedir.

Arif Hikmet Bey, birinci sınıf bir hattat değildir. Bununla birlikte kartvizit kompozisyonlarında maharet gösterdiğine şüphe yoktur. Kendi icadı olan ve harfleri sümbülü andırdığı için hatt-ı sünbülî (sünbül yazısı) olarak adlandırdığı yazı türü dolayısıyla tenkide uğramıştı. Yazıda yenilikçi olduğu anlaşılan Arif Hikmet Bey'in eserleri yaygın değildir.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar,* 58-62; Rado, *Hattatlar,* 249; M. Z.^Kuşoğlu, "Osmanlı Kartvizitleri ve Hattat Arif Hikmet Bey", *İlgi,* no. 46, Ağustos 1986, s. 31-35.

ALİ ALPARSLAN

ARİFE DİVANI

Arife muayedesi, arife merasimi de denmiştir. Osmanlılar döneminde İstanbul'da Ramazan ve Kurban bayramları arifelerinde yapılan törenlerdi. Bu törenlerle İstanbul halkı başka bir havaya girer, çarşı pazar hareketlenir, saray ve yönetim açısından da bayramın törensel yükünün bir bölümü arife günlerinde yerine getirilirdi.

Tevkîî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi ile vekayiname ve ruznamelerdeki bilgilere göre "tehniye-i iydiye" denen bayram kutlamaları, Ramazanın 27. günü başlamakta ve bayram günleri boyunca sürmekteydi. Kurban Bayramı öncesinde de üç gün süreyle benzeri törenler yineleniyordu. Amaç, başkent halkını bayram heyecanı ile hareketlendirmek ayrıca padişahın ve devlet adamlarının bayram günlerindeki tebrik kabullerini bir oranda azaltmaktı.

Ramazanda arife törenleri 27. gün başlardı. O gün şeyhülislam tören giysisi ve maiyetiyle Paşakapısı'na gelir, reisülküttab, mektupçu, teşrifatçı, selam ağası, muhzır ağa ve Paşakapısı erkâmnca törenle karşılanırdı. Divanhane önünde sadrazam binektaşma kadar ilerler, buradan birlikte yürüyerek içeri girer ve yaklaşan bayram nedeniyle tebrikleşirlerdi. Sadaret Arzodası'ndaki baş başa görüşmelerinde her ikisi de törene özgü kavuk ve sarıklarını çıkartıp adi destar ve küçük tepeli ile otururlardı. Bu sırada salonda gülsuyu serpilip buhurdan dolaştırılır, ramazan olması nedeniyle ikramda bulunulmazdı. Aynı gün ve izleyen 28., 29. günlerde ise vezirler, emekli vezirler, ilmiye sınıfı ricali, ocak ağalan, kazaskerler, selatin şeyhleri (büyük camilerin vaizleri), sarayın ve Paşakapısı'mn üst düzey görevlileri, örneğin şikâr ağaları, mirahur ağa, kapıcıbaşı, mir-i alem vakıf mütevellileri, âsitane denen büyük dergâhların şeyhleri, sırayla sadrazamı, şeyhülislamı, vezirleri ziyaret ve tebrik görevini yerine getirirlerdi. Bu üç gün boyunca süren ziyaret ve kutlamalarla İstanbul'daki protokole dahil kişilerin kendi aralarındaki bayramlaşmaları tamamlanmış olur, yalnızca bayram sabahı sarayda yapılması gelenek olan muayede resm-i hümayunu kalırdı. Böylece herkesin bayram süresince kendi evinde ya da konağında bayram yapabilmesi olanağı sağlanmış olmaktaydı.

Arife divanı ise ramazanın son günü olan arifede ve Kurban Bayramı arifesinde saraya özgü özel bir törendi. Bu törenin dışa yansıyan, mehterhanenin nöbetler çalması, Boğaz'dan toplar atılması, gece de ışıklandırma yapılması vb uygulamaları, İstanbullulara bayramın resmen başladığım duyururdu. Arife günü, saraydan başka hiçbir yerde tören yapılmaz, ancak çarşı pazar, canlı ve kalabalık bir gün yaşardı.

Arife divanının 16-17. yy'lardaki protokollerinin ve törensel yönünün değişiklikler gösterdiği saptanmaktadır. Örneğin Divan-ı Hümayunun işlevini koruduğu dönemlerde (17. yy'ın ikinci yarısına değin) bu tören ağırlıklı olarak Kubbealtı'nda yapılmaktaydı. O gün öğle namazından sonra çavuşbaşı ve Divan-ı Hümayun çavuşları, resmi giysili olarak ve ellerinde uzun asaları bulunduğu halde Divanhane'de, Adi Köşkü'ne karşı saf dururlar; dışarıda Mehterhane yerini alırdı. Has Ahır'dan getirilen padişahın atları, çok süslü rahtları ve üniformalı binicileri (ahır saraçları) ile arkada bir sıra oluştururlardı. İkindi ezanı okunduktan sonra Fatiha ile tören başlar, Mehterhane nöbetler çalar, fasıl aralarında çavuşlar "aleyke avnullah!" diyerek alkış yaparlar; en son bir çavuş dua eder, âmin denir, Fatiha'yla dış tören sona ererdi. Bu sırada Enderun'da padişahın katıldığı asıl arife muayedesi

A R İ F E D İ V A N L A R I

Hicrî 1207 - Milâdî 1793 Ramazanı arifesinde III. Selim'in katıldığı tören

"Cuma günü yevm-i arife olmağla Cuma namazını edâ içün Ayasofya-yı Kebiri teşrif edib namazdan sonra Topkapu Sarayıma döndü. Traş olub abdest tazeledikten sonra Hırka-i Şerif Odası'nı teşrif eyleyüb ikindi namazını edâ etti. Sonra devletin eski geleneklerinden olan arife divanı için Arz Odasını teşrif ve arife merasimi icra edildikten sonra Silahdarağa Yeri'ni şereflendirdi. Mehterhane ve ağaların merasimlerini ve tomak oyununu temaşa eyleyüb paralar saçtırtdı. Akşama kadar eğlenüb iftar için iffet-saray-ı şahanelerini (harem) teşrif buyurdular."

Sırkâtibi Ahmed Efendi, *Ruznâme* (haz. Y. S. Arıkan). Ankara, 1993. s. 125

Hicrî 1227 - Milâdî 1812 Ramazanı arifesinde II. Mahmudün katıldığı tören

"Arife günü Padişah Yalı Köşkü'ne gelip buradan Hırka-i Şerife geçti. Sünnet Odasında saltanat kisvesiyle ve cemaatle birlikte ikindi namazını kıldı. Kanun-ı kadim üzere Arzodası'na geçti. Hasodalı Ağalar, üsküftü kaftanlar giymiş olarak Babüssaade'nin iç kapısına dizilip törene katıldılar. Arzodası dışına kurulmuş sedefli tahta padişah oturunca davullar çalındı. Divan çavuşları aleyke avnullah duasını göklere çıkardılar. Taşra mehterleri de beş on dakika kadar kös vurdular. Bayram, âleme ilân edildi. Padişah Arzodası'na geçti. İmamlar hatipler huzuruna çıkıp aşir okudular. Bitince Silahdar Köşkü'ne geçildi. Üç Odanın (Kiler, Sefer, Hazine) ağaları takiye fesleri ile acaib kıyafette huzura dizildiler. Çuhadar Ağa da Silahdar Ağanın hediyesi olan ata binib dolaştı. Sonra ağalar tomak oynadılar. Padişah bunlara altın, Silahdar Ağa ise gümüş paralar dağıttılar. Herkes odalarına döndü. Padişah da iftar için Mustafa Paşa Köşkü'nü teşrif etti."

Hafız Hızır Ilyas Ağa, *Tarih-iEnderun - Letâif-i Enderun,* (Çev. C. Kayra) İst., 1987, s. 70

yapılırdı. 17. yy sonlarına doğru dış törenin tamamen terk edilerek Enderun'daki törenle birleştirildiği anlaşılmaktadır. Esad Efendi'nin *Teşrifat-ı Kadime* adlı eserinde açıkladığına göre bu tören şöyle olmaktaydı: Çavuşbaşı, mücevveze kavuk, serasere kaplı üstlük, divan bisatlı atla ikindi namazından bir saat önce saraya gelir, ikindi namazını eski Divanhane'de (Kubbealtı) kıldıktan sonra Bâbüssaade karşısında kapıcılar kethüdası ile yerini alırdı. İkisinin arasında ve bir adım geride ise teşrifati efendi (protokol müdürü) bulunurdu. Çavuşbaşının yan gerisinde mücevveze kavuklu ve erkân kürklü çavuşlar kâtibi, çavuşlar emini, duagû (duacı), daha geride gedikli ve ulufeli çavuşlar yine mücevveze kavuk ve çuha feraceli olarak yerlerini alırlardı. Kapıcılar kethüdasının yan gerisinde ise kapıcılar kâtibi, mataracı; pişkeşçi, kapıcı sınıfından saray görevlileri, muvahhidi kürk ve mücevveze sarıklı olarak sıralanırlar, en arkada ise mir-i alem, mirahurlar, başlarında selimi kavuk, serasere bölüklü samur kürk, kadife şalvar ve filar denen ayakkabı giymiş olarak dizilirlerdi. Daha da geride Mehterhane ve padişahın atları yerlerini alırlardı. Bâbüssaade girişinin sağ yanında zülüflü baltacılar, Kapıarası'nda akağalar, Arzodası önüne konan tahtın her iki yanında Enderun ağaları dizilirlerdi. Bu düzen tamamlanınca padişah Arzodası'ndan çıkıp sedef işli Arife Tahtı'na (bugün Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir) oturur, herkes yer öper, usulünce alkış yapılır. Mehterhane bir fasıl çalar, duagû dua eder ve padişah Arzodası'na dönerdi.

Törenin bu aşamasının ardından Arzodası'na alınan selatin cami hatipleri tarafından, padişahın huzurunda aşr-i şerifler okunur, kendilerine atiyyeler verilirdi. Bazen, törenin bu bölümü. Hırka-i Saadet Odası'nda yapılırdı. Padişah Arzodası'nda iken başta yeniçeri ağası olmak üzere ocak ağaları, cebecibaşı, topçubaşı, humbaracıbaşı. toparabacıbaşı, lağımcıbaşının, kul kethüdasıyla birlikte huzura girip tebrikte bulunmaları da usuldendi. Yine bu tören sırasında silahdar ağa ile sadrazamın Enderun ve Birun görevlileri adına, bayram hediyesi olarak padişaha birer at sunmaları da gelenekti. Bu gelenek son dönemlerde kısmen bırakılmıştır.

Arife divanının daha eski tarihlerde Hasoda önünde yapıldığı, ancak bu iç törene, dışarıdan Birun halkından görevlilerin katılmadıkları ve Enderun ağalarıyla sınırlı kaldığı sanılıyor.

III. Selimin sırkâtipliğini yapan ruzname yazarı Ahmed Efendi'nin belirlemelerine göre 18. yy sonunda arife divanı daha da basit bir programla icra edilmekteydi. Padişah, arife günü öğle namazından sonra sarayda, Sünnet Odası'nda tıraş olup abdest tazeliyor, buradan Hırka-i Saadet Odasına geçerek ikindi namazını kılıyordu. Sonra Arzodası'na gelerek alışılagelen törene katılıyordu. Buradan çıkınca da Silahdarağa Köşkü'ne geçerek Mehterhane'nin çaldığı marşları dinliyor, Enderunlularm (içoğlanları) tomak oyunlarını izleyip para saçtırtıyor, silahdar ağanın sunduğu ata binerek kısa bir gezinti yapıp iftar için iç köşklerden birisine gidiyordu.

Bu tören programının II. Mahmud döneminde de (1808-1839) değişmediğini *Tarih-i Enderun'un* yazarı Hızır Ilyas Ağa'nın açıklamalarında görmekteyiz. Hicri 1227 (Miladi 1812) yılı ramazan ayı sonunda icra edilen arife divanında II. Mahmud. Yalıköşkü'nden Sünnet Odasına gelmiş, burada cemaatle ikindi namazını kıldıktan sonra Arzodası'na geçerek tören öncesinde dinlenmişti. Dışarı çıkıp sedefli tahta oturmuş, divan çakışlarının ve hasodalıların alkış yapmaları. Mehterhane'nin nöbet çalması ve duadan sonra yine Arzodası'na girerek imam ve hatiplerin aşr-i şerif okumalarını dinlemiştir. Farklı olarak Silahdarağa Köşkünde karşısma sıralanan Enderun ağalarının ilk kez fes giymiş olmaları herkesin dikkatini çekmiştir. O gün akşam, gece yarısına kadar meşaleler yakıldığı gibi saray dış avlusunda da Mehterhane nöbet vurmuştur.

Arife divanı geleneği. **19.** yy ortalarına doğru, daha dar kapsamlı bir saray geleneği durumuna girmiştir. Buna karşın, devlet yöneticilerinin bayramdan önce ve arife muayedesi adı altında birbirlerini ziyaretleri. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına değin sürmüştür.

Bibi. *Tevkîî Abdutrahman Paşa Kanunnamesi.* Ankara. 1935. s. 120-124; Atâ Bey, *Tarih-i Atâ,* I, ist., ty. s. 221 vd; *Silahdar Tarihi.* II. s. ~48 vd; Esad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime.* İst., ty, s. 43; Sırkâtibi Ahmed Efendi. *Ruznâme,* Ankara, 1993, s. 75, 125, 272, 369; Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun {Vekayi-i letâif-i Enderun),* İst., 1276, s. 25-26; Uzunçarşılı, *Saray,* s. 201-202.

NECDET SAKAOĞLU

ÂRİFÎ PAŞA KORUSU

Bebek-Rumelihisarı arasındaki sahil yolundan Boğaziçi Üniversitesi korusu ve kampusuna doğru yükselen, yamaçları güneydoğuya dönük, Boğaz'ı gören, oldukça dik eğimli arazi parçasıdır. Tüm alanı yaklaşık 22 dönüm kadardır.

İsmi koru ile bütünleşen Ârifî Paşa (1830-1895), hariciye nazırlarından Sekip Paşa'nın oğludur. Ârifî Paşa elçiliklerde bulunmuş, hariciye nazırlığı ve sadrazamlık (1879) yapmıştır.

Koru, Hariciye Nazırı Sekip Paşa tarafından Yahya Paşa'dan satın alınmış olmakla beraber, mülkiyeti (tapusu) ancak padişah fermanı ile Ârifî Paşa'ya verilmiştir. Bu yer 19301u yılların başında varisleri arasında taksim edilmişse de, 1952'ye kadar ağaçlarına el sürülmemiş; sık ağaçlardan oluşan orman görünümü devam etmiştir. Ârifî Paşa'nın uzaktan akrabası olan ve Mısır Kralı Faruk'un halası ile evlenmiş bulunan Mustafa Bey, korunun hissesine düşen kısmını, 1946'da çok düşük fiyatlarla bankacılara satmıştır. 1952-1960 arasında koruda, 3, 5 ve 6 katlı apartman blokları inşa edilirken ağaçların hemen tümü kesilmiştir. Bloklar arasında iki yaşlı çınar, birkaç ıhlamur ve atkestanesi ile üç beş sedir ağacı, korudan geriye kalan tüm bitki örtüşüdür. Bugün Ârifî Paşa Korusu, duvara çakılmış bir tabela üzerine yazılmış bir isim olarak kalmıştır.

FAİK YALTIRIK

Bugün artık koni niteliğini yitirmiş olan Arifi Paşa Korusu'ndan geriye kalan tek tük ağaçların arasından Boğaz'm görünüşü.
Hazım Oklirer. 1993

ARİFİN KIRAATHANESİ

19. yy'ın son çeyreğinde Divanyolu'nda bugünkü Sağlık Müzesi'nin karşı sırasında yer alan tanınmış kıraathanelerden biri. Setli kahve de denilirdi. Kumcusunun adından dolayı bu adla anılmış olan kıraathane İstanbul'un gazete ve dergi okunan, sohbet edilen, meddah, Karagöz gösterilerine sahne olan merkezlerinden biriydi.

Ünlü hayalilerden Kâtip Salih Efendi'nin ramazan gecelerinde Karagöz oynattığı zamanlar halkın Arifin Kıraathanesi'ne büyük ilgi gösterdiği, her yaşta insanın, özellikle de küçüklerin ön sıraları doldurduğu biliniyor. Ahmed Rasim bu yüzden kıraathaneyi "sıbyan mektebi" diye de anar.

19. yy'm son yıllarında Meddah İsmet Efendinin hikâyeler anlattığı bu kıraathaneye dönemin tanınmış aydınları da devam ederdi. Resmi dairelere yakın oluşu memurlar tarafından uğrak yeri haline getirilmesine yol açmış; böylece gazeteciler, yazarlar, şairler ve devlet görevlilerinden oluşan seçkin bir müşteri topluluğuna sahip olmuştur.

Birçok yazar satranç, dama gibi oyunların da oynandığı kıraathaneden yeri geldikçe eserlerinde söz etmekten geri durmaz. Bunlardan Ebüzziya Tevfik ***Yeni Osmanlılar Tarihi*** adlı eserinde Arifin Kıraathanesi'ni anmakta ve kendisinin, Namık Kemal'in ve akrabası Zaptiye Müdürü Kâzım Bey'in yakın arkadaşı Yanyalı Nuri Efendi'nin dava vekilliği ve arzuhalcilik yaparken burayı yazıhane gibi kullandığını yazmaktadır.

Mütareke döneminde İstanbul'a gelen ve eğlence hayatının çehresini değiştiren Beyaz Ruslar İstanbul'da (suriçi) ilk barı bu kıraathanede açmışlardı. Burada Rus kadınları hizmet ederler, konsomasyona çıkarlar, bir yandan da müşterilerle dans ederlerdi. Bu yıllarda kumar amacıyla tombala oynatılan, karafatma yarışları yaptırılan bir yer olarak da dikkati çekiyordu.

Ahmet Hamdi Tanpınar kıraathanelerden söz ederken burasını da anar ve karşısındaki bir başka kıraathanenin sahibi ile Arif arasında geçen kavgayı anlatan şu dörtlüğü verir: *Dün gice iki kıraathâneci / Birbiriyle eylemişler arbede / Vak'ayı seyreyleyenler didiler /* ***Arifi*** *yıktı Bekir bir darbede.*

Kıraathane Cumhuriyetin ilk yıllarında da ününü sürdürmüş, dönemin edebiyatçılarından Celal Sahir Erozan ve arkadaşları ile İzzet Melih Devrim, Agâh Sırrı Levend buraya devam etmişlerdir.

Bibi. S. M. Alus. "Eski Kıraathaneler". *Akşam* (28 Kânumevvel 1938); *İSTA,* 1007; M. And, "Eski İstanbul'da Meddah Kahveleri", *Folklor.* S. 3 (Temmuz 1969), s. 8; A. H. Tanpınar, *Beş Şehir,* İst., 1972, s. 205-206; Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi* (haz. Ziyad Ebüzziya), c. 2, İst., 1973, s. 154; S. Birsel, *Kahveler Kitabı,* İst., 1975, s. 210, 218. 222, 251-254; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın!Anılar,* ist., 1989, s. 64.

İSTANBUL

ARİSTARHİS AİLESİ

Yüzyılı aşkın süreyle Osmanlı Devleti'ne yüksek görevlerde hizmet etmiş Fener Rum aristokrasisine mensup bir ailedir.

Ailenin kumcusu sayılan Hacı Nikolaos Aristarhis Cezayirli Kaptan Hasan Paşa'nın bankeriydi. Oğlu Stavrakis (1770-1822), K. Muruzi'nin görevden alınmasıyla 1821'de baştercümanlık görevine atanmış, ilk görevi ise Yunanistan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle Fenerdeki Rum Patriği 5. Gregorio.s'un azil fermanını kendisine tebliğ etmek olmuştu. Onun oğlu Nikolaos Stavrakis Aristarhis, Rum Ortodoks Kilisesi'nin patrikten sonra gelen en üst düzey danışmanlık (logothetis) görevinde bulundu. Aynı aileden Miltiyadis Aristarhis 1859-1866 arasında Osmanlı Devletinin Sisam Adası valisi olarak görev yaptı, daha sonra devletin Yüksek Adalet Divanı üyeliğine getirilerek Prens unvanıyla taltif edildi. S. İoannis, Osmanlıların Berlin sefirliğini yaptı, N. Stavrakis ise I. Meşrutiyefte Ayan üyeliğine getirildiğinde, babası Nikolaos gibi Fener Patrikhanesinin en üst düzey danışmanıydı. Patriğin Osmanlı sultanlarıyla görüşmelerinde ona refakat eder, tercümanlık görevini üstlenirdi. Patrik seçimlerinde çift oya sahipti.

Nihayet, Grigorios Aristarhis, Osmanlı Devletinin Paris sefaretinde Birinci Kâtiplik, Washington'da konsolosluk görevlerinde bulunmuş; Aleksandros Aristarhis ise Karadağ konsolosluğu yapmıştı.

SULA BOZİS

ARKADİANAİ

Arkadios Hamamı'nm bulunduğu semt. Bu hamam 395'ten sonra imparator Arkadios ya da kızı tarafından yaptırılmıştır. Veya babanın başlayıp kızının bitirmiş olma ihtimali de vardır. Bu bölge Büyük Saray'ın kuzeyindeydi; güneyde deniz kenarındaki Topoi semti ile kuzeydeki ünlü Mangana Mahallesi arasında yer alıyordu. Prokopius'a göre Akropolis'in Marmara'ya bakan yamaçlarında inşa edilen Arkadios Hamamının yanından, tepeden Marmara kıyısına inen ve İustinianos döneminde yapılmış heykellerle süslü olan bir büyük revak (émbolos) geçiyordu. Bu semtte Aziz Mihail ve Aziz Gabriel (Cebrail) adına kiliseler bulunmaktaydı. İmparator Makedonyalı I. Basileiosün _(hd 867-886) bir süre oturduğu konak buradaydı, sonradan Aziz Konstantin'e ithaf edilen küçük bir manastıra (metokion) dönüştürülmüştü.

Bibi. Mordtmann, ***Esquisse.*** Janin, ***Constantinople bvzantine.***

DOĞAN KUBAN

ARKADİOS

(377/78, Konstantinopolis - 408, Konstantinopolis) Doğu Roma İmparatoru (395-408). I. Teodosiosün(->) büyük oğlu olan Arkadios. 395 yılında ölüm döşeğindeki babasının emriyle İkiye bölünen Roma İmparatorluğunun Doğu kesimine, kardeşi Honorius ise Batı kesimine imparator tayin edildiler. Ancak bu şekilde resmen ikiye ayrılan imparatorlukta devletin birliği ideolojisi devam etti; iki ayrı devlet yerine, tek bir devletin iki imparator idaresindeki iki yarısı fikri benimsendi.

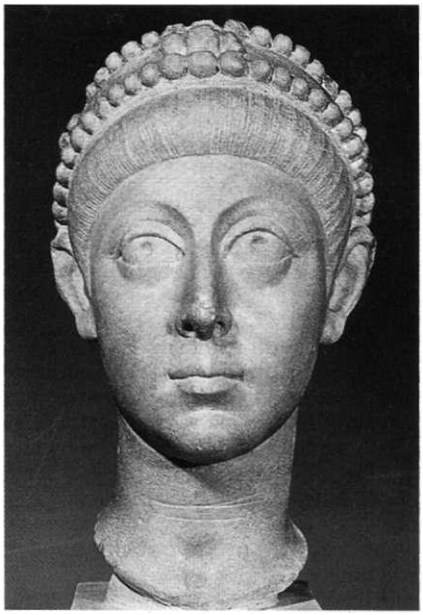

Arkadios
Istanbul Arkeoloji Müzeleri
.Yerra ***Xecipoglu fotoğraf arşiri***

Zayıf bir imparator olarak bilinen Arkadios, hükümdarlığı süresince çevresindeki çeşitli kişilerin etkisi altında kaldı. Sırasıyla, tahta çıktığı yıl kendisine naiplik ve danışmanlık yapan praefectus praetorio Rufinus (bak. Rufinianai Sarayı), ardından Rufinusü ortadan kaldırıp 396-400 arasında devletin en güçlü kişisi durumuna gelen eski köle ve hadım Eutropios, 400-404 arasında karısı Eudoksia ve son olarak 404-408'de bir başka praefectus praetorio, Antemios(-») imparatoru yönlendirdiler.

Eutropiosün öncülüğünde. Yahudilere, özellikle tüccarlara bazı imtiyazlar tanındı, loannes Hrisostomos(->) Konstantinopolis kilisesinin başına getirildi, heretiklere (kilise doktrinlerinin karşısında olanlara) ve paganlara (puta tapanlara) karşı birtakım yasal önlemler alındı. Daha sonra, Antemiosün da muhtemel aracılığıyla, Hrisostomos kilisedeki görevinden uzaklaştırıldı.

Arkadios döneminde Konstantinopolis Gotlarla girişilen önemli mücadelelere sahne oldu. I. Teodosios zamanında bir tabilik (foedus) anlaşmasıyla uzaklaştırılmış olan Vizigot tehlikesi yeniden canlandı. Liderleri Alarik komutasında ayaklanarak Balkan Yarımadası'm baştan başa tahrip eden ve Konstantinopolis surlarına dayanan Vizigotlarla ancak Alarik'in *magister muittim per illyricum* (İllirya askeri komutanı) olarak tayin

edilmesi ve ordularının İtalya ve batıya yöneltilmesiyle barış sağlandı. Fakat bu arada başkentte Germen aleyhtarı kuvvetli bir tepki oluşmuştu ve çok geçmeden Bizans hizmetindeki Gainas isimli bir Got generali yeni bir krize sebebiyet verecekti.

İlk önce Rufinus'un. sonra Eutropios'un güçten düşmelerinde rol oynayarak Konstantinopolis içerisindeki siyasi çekişmelere karışan Gainas, kentte Germen karşıtı aristokratik bir siyasi grubun liderliğini yapan Aurelianos'un da sürgüne gönderilmesini sağladıktan sonra, askeri birlikleriyle Konstantinopolis'e girdi. Büyük Saray'ı işgal etmeye koyulan ve Ari inancına bağlı Gotlar için Konstantinopolis'te özel bir mabet kurulmasını talep eden Gainas'a karşı başkent halkı ayaklandı. Kentteki çatışmalar 12 Temmuz 400 günü Gainas ve beraberindeki Gotların yenilip tümden yok edilmeleriyle son buldu.

Arkadios Forumu ve Arkadios Sütunu'nun haricinde, Arkadios döneminin önemli anıt ve binaları arasında en kayda değer olanlarından bir diğeri Arkadianai(->) isimli hamamdır.

Bibi. J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire,* I, New York, 1958. s. 106-158; J. H. W. G. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops: Army, Churc and State in the Age of Arcadius and Chrysastum,* Oxford, 1990; A. Cameron-J. Long, *Barbarians and Politics at the Court of Arcadius.* Berkeley, 1993.

NEVRA NECÎPOĞLU

ARKADİOS FORUMU

İmparator II. Teodosios(->) döneminde (408-450) düzenlenen ve ortasında anıtsal bir sütun bulunan meydan. Bizans döneminde Kserolofos (Kuru Tepe) diye bilinen, daha sonraları ise Avrat Tepesi denen bugünkü Haseki bölgesinde idi.

İmparator Arkadios(->) (hd 395-408), Got generali Gainas'ın çıkardığı ayaklanmayı bastırdıktan sonra, 5. yy başlarında (402 veya 403). kazandığı zaferi kutlamak amacıyla anıtsal bir sütun inşa ettirmeye başladıysa da, eser ancak ölümünden (1 Mayıs 408) sonra, oğlu II. Teodosios tarafından tamamlandı. Üzeri ve kaidesi zengin bezemelerle süslenen bu sütun Arkadios Sütunu(->) olarak adlandırılmıştı. Teodosios. sütunun üstüne babasının büyük boyutlu bir heykelini yerleştirdikten sonra, 421'de görkemli bir törenle açılışı yaptı.

Bundan bir süre sonra (453 ?) heykelin ve sütunun bulunduğu yerin çevresinde bazı galeriler ve dükkânlar yapılmış ve meydan, ithaf edilen ya da yaptıran imparatorun adıyla, Arkadios veya Teodosios Forumu olarak adlandırılmıştır. Forumu çevreleyen mimari unsurlar bilinmemekle beraber, burasının Tauri Forumu'nun(->) bir benzeri olduğu düşünülmektedir. Kaynaklara göre. meydanda Arkadios Sütunu'ndan başka, tanrıça Artemis, II. Teodosios, III. Valantinianos, Markianos vb'nin heykelleri bulunmaktaydı.

543'teki deprem ve 550'de üzerine düşen bir yıldırım yüzünden Arkadios Sütunumun gördüğü zarar bilindiğine göre, bu tarihlerde, forumu çevreleyen yapıların da tahrip olduğu düşünülebilir. Arkadios heykelinin yıkıldığı 740'tan, şehrin Osmanlılar tarafından fethedildiği 1453'e kadar, forum ve içindeki eserler hakkında yazılı bir kaynağa rastlanmamıştır. Fetih'ten hemen sonra sütunun çevresinin ahşaptan yapılmış ev ve dükkânlarla çevrelendiği ve forumun "Avrat Pazarı" olarak adlandırıldığı bilinmektedir. 1633 ve 1660 depremlerinde, çevresindeki evlerin sütunun üzerine yıkıldığı bilindiğine göre. o tarihlerde forum (meydan) olarak adlandırılabilecek bir mekânın kalmadığı söylenebilir.

Bibi. J. Strzygowsky, "Die Saeule des Arcadius". *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts. Mil.* (1893). s. 230-249: A. Gefroy. "La colonne d Arcadius à Constantinople d'après un dessin inédit.". *Monuments et mémoires.* Fondation E. Piot. S. 2. 1895. s. 99-129; Miiller-Wiener, *Bildlexikon.* 250-253.

SACİT PEKAK

ARKADİOS SÜTUNU

İstanbul'un eski Lycus (Likos), sonraki adıyla Bayrampaşa Deresi vadisinin güneyinde olan ve Kserolofos denilen yedinci tepesinde, İmparator Arkadios döneminde (395-408) onun hatırasını yaşatmak üzere büyük bir anıt dikilmişti. Arkadios Sütunu olarak bilinen bu anıt aynı imparatorun adını alan Arkadios Forumu'nun(->) ortasında yükseliyordu. Bizanslı tarih yazarı Teophanes'e göre, anıt 404'te yapılmış fakat üstüne Arkadios'un heykeli ancak oğlu II. Teodosios tarafından konulabilmiş *ve* bunun için 10 Temmuz 421'de tören yapılmıştır.

Bir başka yazardan öğrenildiğine göre ise. anıtın dikilmesinden hayli sonra forumun düzenlenmesi ancak 435'te tamamlanmıştır. Forum anlaşıldığı kadarı ile dikdörtgen biçiminde olup, etrafı revaklarla çevrilmişti. Hattâ burası kabartmalar ve heykeller ile süslenmişti. Buradaki heykeller arasında Artemis ile Septimius Severus'unkinden başka, II. Teodosios, I. veya II. Valentinianos ve Markianos'unkiler de vardı.

Arkadios Anıtı 543 depreminde zarar gördü. Az sonra. 24 Haziran 550'de bir yıldırım anıtın tepe kısmında tahribat yaptı. 26 Ekim 740'ta vuku bulan şiddetli depremde ise imparatorun heykeli aşağıya düştü ve herhalde bir daha da yerine konulamadı.

Bizans halkı, bu ve bunun gibi anıtları birtakım hurafelere bağlamıştı. 1204'ten 126l'e kadar Bizantion'u işgal eden Haçlılar da aynı hurafelere inanmış gözükürler *ve* hatıratlarında bunları tekrarlarlar. Hattâ inanıldığına göre, anıtın gövdesindeki kabartmalarda şehrin işgal edileceği kehanetinde bulunulduğu için Bizanslılar güya bu kabartmalardan bazılarını kazımışlardı. O sıralarda anıtın tepesinde bir keşiş yaşıyordu. Latin işgali sırasında. Bizans'ta hüküm süren kargaşa sırasında 1204'te kendisini imparator ilan eden V. Aleksios Murtzuflos, Haçlıların eline geçtiğinde, "unvanının yüksekliğine uygun" bir şekilde idam edilmesi için, yüksek bir yerden aşağı atılmak suretiyle öldürülmüştü. Haçlı kaynakları onun. "dışı resimli bir sütunun üzerine çıkarılarak", buradan aşağıya atıldığım bildirir. İstanbul'da bu türden iki anıt olduğuna göre, bu infaz ikisinden birinde cereyan etmiş olmalıdır.

Türk döneminde Arkadios Anıtı'nın dibinde ve yakınında alıcıları ve satıcıları kadın olan kadınlar pazarı kurulduğundan, bu tarihi eser de "Avrat Taşı" olarak adlandırılmıştır. Sanıldığı gibi, burası kadın esirlerin satıldığı esir pazarı değildi,

Osmanlı döneminde İstanbul'a gelen yabancı seyyahların pek çoğu Arkadios Anıtı'ndan bahsederler. 17. yy'da Evliya Çelebi de. eski Bizans efsanelerinden aktarmak suretiyle, bu anıtın bir tılsım olduğunu bildirir.

Arkadios Sütunu'nun kaidesi. *İAM, Encümen Arşivi, I, no. 249*

Onun yazdığına göre anıtın üstünde bir maksure bulunur ve bunun da tepesinde bir kız heykeli dururmuş. Bu kız yılda bir kere canlanır, bir sayha koparır, bunun üzerine de uçan kuşlar yere düşermiş. Yine Evliya Çelebi'nin rivayetine göre, Hazret-i Muhammed dünyaya geldiğinde bir deprem olmuş, sütun parçalanmış fakat tılsımlı olduğundan dağılmayarak, Çelebi zamanına kadar gelmiştir.

1544-1547 arasında İstanbul'da bulunan Albi'li Pierre Gilles, Arkadios Anıtı'nı oldukça etraflı surette inceleyerek ölçülerini almıştır. 1605'te anıtı anlatan bir seyyah, gövdesinde çatlaklar olduğundan demir çemberler ile bir dereceye kadar sağlamlaştırılmış olduğunu bildirir. British Museum'da bulunan bir elyazmasmda 1670'lere ait olduğu sanılan bir resmi bulunan bu anıt, o tarihlerde artık tehlikeli durumda bulunuyordu. 1666'da İstanbul'da olan Robert de Dreux, anıtın içine girmiş ise de, ortalarda merdivenler yıkıldığından daha yukarı çıkamamıştır. Çevresini harap eden büyük yangınlar, mermerden olan anıtta izler bırakmıştı.

1711'de yurduna dönen Aubry de La Motraye, anıtın birdenbire devrilip bir kazaya sebep olmaması için, İstanbul'dan ayrılışından az sonra yıktırıldığını haber verir. İngiliz elçisinin eşi Lady Montague ise, 1718 tarihli bir mektubunda, kendisi İstanbul'a gelmeden iki yıl kadar önce anıtın yıktırıldığmı öğrendiğini bildirir. Veliyüddin Efendi Kütüphanesi kitapları arasındaki 3191 sayılı mecmuada bulunan ".. hedm-i dikilitaş der Kurb-i Cerrahpaşa, fî 16 Şevval 1123" şeklindeki kaymtan anıtın. 1711'de yıktırıldığı açıkça öğrenilir.

18. yy seyyahları Arkadios Amtı'nın artık yıkılmış olduğunu ve sadece kaide kısmının durduğunu görürler. Son yüzyıl içinde ise anıt hakkında J. Strzygowski, C. Gurlitt ve J. Kolhvitz tarafından ilmi araştırmalar yapılarak yayımlanmıştır. A. Geoffroy, Paris'te Robert de Gaignieres Koleksiyonu'ndan Bibliothèque Nationale'da Arkadios Amtı'nın, boydan boya, bütününü yıkılmadan önceki görüntüsüyle tasvir eden bir resmini yayımlamıştır (1895). Resimde sütunun gövdesinin çatlamış olduğu ve alt kısımlarda demir çemberlerle takviye edildiği görülür. Anıtın kare planlı kaide kısmının iç yüzünün de evvelce şeritler halinde kabartmalarla kaplı olduğu Cambridge'te Trinity College'de bulunan resimlerden anlaşılır.

Son dönemde Arkadios Anıtı, her tarafından bitişik olan evler ile sarılmış, hattâ bu yüzden kaidenin içine ulaşılamaz duruma gelmiştir. Bu önemli tarihi hatıranın iyi bir biçimde ortaya çıkarılması için Fatih Belediyesi'nce istimlak yoluyla etrafının açılmasını amaçlayan bir proje hazırlanmıştır.

Anıt, Roma imparatorluk döneminde tercih edilen bir biçimde yapılmıştı. Kare bir kaidenin üstünde bir çeienkle başlayan yuvarlak gövdenin dış yüzeyi, spiral (helezoni) biçimde uzanan ve İmparator Arkadios ile babası I. Teodosiosün sefer ve zaferlerini anlatan kabartmalarla bezenmişti. Bu tür anıtlardan Roma'da yapılan Traianus ile Mareus Aurelius anıtları hâlâ ayakta durmaktadır. Çok sonraları Napoléon da aynı tür anıta heveslenerek, Paris'te bunların benzeri olarak Vendôme Anıtı'nı yaptırmıştır. Ünlü Avusturyalı mimar Fischer von Erlach da, 18. yy'da Viyana'da inşa ettiği Karlskirche'nin önündeki çifte kuleyi yine böyle yapmıştı.

Arkadios Anıtının içinde dönen merdiven en yukarıya kadar çıkışı sağlıyordu. Bunun sonunda, anıtın başlığında bir balkon vardı. Gylli'nin verdiği ölçülere göre hesaplandığında anıtın boyu 47 m kadardı. Bu yüzden Galata sırtlarından çizilen İstanbul resimlerinde anıtın en yukarı ucu, şehrin siluetine hâkim olarak görülür. (Traianus Anıtı, 39 m, M. Aurelius Anıtı ise 41 m'dir.) Gylli, anıtın içinde 233 basamak saymış, içeriyi aydınlatan 56 mazgal tespit etmiştir. Yıkıldıktan sonra bu anıttan geriye ancak 8-9 m yüksekliğinde, yangınlardan çatlamış ve ufalanmış, şekilsiz bir kitle durumundaki kaide kalmıştır. Evvelce bunun yüzeylerini kaplayan kabartmalardan, dışarıdan görülebilen tek cephede hiçbir iz yoktur. İki taraftan evlere bitişik olan cephelerin durumu ise bilinmez.

Kare biçimindeki kaidenin içinde bir giriş holünden başka, birinden diğerine geçilen iki küçük oda vardır. Holün diğer tarafında ise bir merdiven, evvelce gövdenin içinde spiral olarak çıkan basamaklara ulaşır. Bugün duvar kısmında, çelenk biçimindeki bir bilezikten sonra başlayan dışı kabartmalı gövdeden geriye 0,60 m kadar yükseklikteki dışı kabartmalı az bir parça kalmıştır. Orta aksın çapı 1 m kadar olup, etrafında dönen basamaklar 0,80 m genişliğindedir. Giriş holünün tavanındaki levhada da ortada İsa'nın alameti olan bir khrisma işlenerek bunun iki yanında alfa ve omega harfleri yer almıştır (Grek alfabesinin ilk ve son harfi, İsa'nın her şeyin başı ve sonu olduğuna işaret eden iki semboldür). İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki kabartmalı mermer parçalarından 1874'te Davutpaşa Kapısı yanında denizde bulunanın bu anıta ait olduğu kuvvetle muhtemeldir. Diğer bazı parçaların buraya mı yoksa Beyazıt'ta onun benzeri olan Teodosios Anıtıma mı ait oldukları anlaşılamamıştır. Fatih Belediyesi'nin projesi gerçekleştiği takdirde, anıtın kaidesinin etrafındaki toprak temizlendiğinde daha başka parçaların da çıkması beklenir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 61; J. Strzygowski. "Die Säule des Arcadius", *Jahrbuch des Archäologischen Instituts,* VIII, (1893), s. 230-249: C. Gurlitt, "Antike Denkmalsäulen in Constantinopel", *Der Baumeister,* VII (1909). s. 55-56; ay, *Die Baukunst Konstantinopels,* Berlin, 1908-1912; F. W. Unger. *Quellen der Byzantinischen Kunstgeschichte,* Viyana 1878. s. 179-186; S. Reinach, "Description des oeuvres dan..". *Revue des Etudes Grecques,* 1896, s. 78-82; A. Geoffroy, "La colonne d'Arcadius â Constantinople", *Fondation E. Piot-Monuments et Memoires,* II, Paris, 1895, s. **99**-129; J. Ebersolt, *Constantinople byzantine et les voyageurs du levant,* Paris, 1918; W. Hasluck, "Topographical Drawings...", *Annual of the British School at Athens,* XVIII (1911-1912), s. 273; J. Kollwitz, *Oströmische Plastik der Theodosianischen Zeit,* Berlin, 1941, s. 17**-62;** S. Ünver, "Avrat Pazarı Dikilitaşı", *Tarih Dünyası,* **11/16** (1950), s. 687-689; A. Grabar, *L'empereur dans Tart byzantin,* Paris, **1936,** lev. 13-15; G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques. romanies et byzantines,* II. 1914, s. 242. Ill, s. 523-524; S. Eyice, "Arkadios Sütunu", *İSTA,* II, 1012-1019; Janin, *Constantinople byzantine, 75-76,* 86-87; G. G. Giglioli, *La colonna di Arcadio a Costantinopoli,* Napoli, 1952; G. Becatti, *La Colonna coclide Istoriata,* Roma, I960, s. 151-164; Mliller-Wiener, *Bildlexikon,* s. 250-253.

SEMAVİ EYİCE

ARKEOLOJİ MÜZELERİ

Sultanahmet'te, Gülhane Parkı girişinin sağından Topkapı Sarayı Müzesi'ne çıkan Osman Hamdi Bey Yokuşu'nun sol tarafındadır.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri idaresi altında Arkeoloji Müzesi, Eski Şark Eserleri Müzesi(->), Çinili Köşk(->) Müzesi yer alır. Bu yüzden, kumlduğundan bu yana çoğul olarak "İstanbul Arkeoloji Müzeleri" diye adlandırılmıştır.

Bu müzelerde 60.000 arkeolojik eser, 800.000 sikke, 75.000 çiviyazılı tablet, 2.000 civarında Türk çini ve keramiği ile kütüphanesinde 70.000'i aşkın kitap bulunmaktadır.

İstanbul'da ilk müze, Abdülmecid zamanında Tophane Müşiri Ahmed Fethi Paşa (1801-1858) tarafından gerçekleştirilmiş ve 1846'da, Topkapı Sarayımın dış avlusunda, o tarihe kadar cephane ambarı olarak kullanılan 6. yy Bizans yapısı Aya İrini Kilisesi'nde (Hagia Eirene) çeşitli eski silahların toplanması suretiyle oluşturulmuştur. Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli bölgelerinde bulunan eski eserler İstanbul'a getirilmeye ve Aya İrini'de toplanmaya başlanmıştır.

Böylece, Aya İrini'de iki bölümden oluşan bir koleksiyon oluşmuştur. Bu koleksiyonlara Mecma-i Asâr-ı Atika (Eski Eser Koleksiyonu) ve Mecma-i Esliha-i Atika (Eski Silah Koleksiyonu) adları verilerek Arkeoloji Müzesi ile Askeri Müze'nin(->) temelleri atılmıştır.

Bu küçük müzenin basit bir katalogu İstanbul'u ziyaret eden Albert Dumont tarafından 18ö7'de hazırlanmıştır. Dumontün bildirdiğine göre, burada Yunan, Roma, Erken Hıristiyan ve Bizans eserleri bulunmakta, bunlar camekânlı dolapları olan kapalı büyük bir salonda, bu salonun önündeki açık avluda ve Harbiye Ambarı'nm girişinin solunda bulunan açık avluda sergilenmektedir.

Toplanmış eserlere ilk defa müze adı Âli Paşa'nm (1815-1871) sadrazamlığı ve Saffet Paşa'nm (1814-1883) Maarif nazırlığı sırasında verilmiş, koleksiyon Müze-i Hümayun adını almıştır.

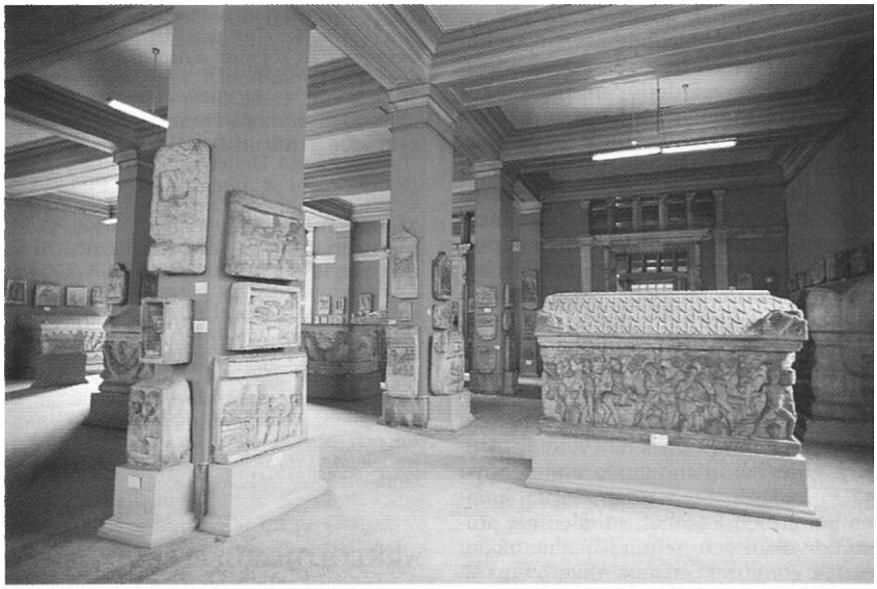

Arkeoloji Müzeleri ana binasındaki Lahitler Salonu'ndan bir görünüm (üstte), İskender Lahti (solda). *Fotoğraflar Bünyad Dinç*

Saffet Paşa vilayetlere genelgeler yollayarak arkeolojik eserleri toplamalarını ve bunları kırılmayacak şekilde ambalajlayarak müzeye göndermelerini istemiştir. Kuzey Afrika'da Trablusgarp Valisi Ali Rıza Paşa ile müsteşarı Karabella Efendi, Selanik Valisi Sabri Paşa, Girit'te Lasit Mutasarrıfı Kostaki Paşa Adossides, Konya Valisi Abdurrahman Paşa en çok eser gönderenlerdir.

Temmuz 1869'da dönemin müze müdürü Edward Goold, Kapıdağı Yarımadası'nda Kyzikos antik yerleşmelerinde kazı yaparak, oradan çok miktarda eser getirmiştir.

Ahmed Vefik Paşa(->) 1872'de Maarif nazırı olunca, bir dönem kaldırılan Müze-i Hümayun Müdürlüğü'nü yeniden kurmuş ve başına Dr. Philipp Anton Dethier(-0 adında bir Almanı getirmiştir. Dethier 1847'de Atmeydanı'nda çalışmış. Yılanlı Sütünü meydana çıkarmıştır.

Dethier'in müdürlüğü sırasında 1873'te H. Schliemann Troia'da bulduğu eserleri Yunanistan'a götürmüş, Dethier bu eserlerin geri alınması için çok uğraşmış, fakat başarılı olamamıştır. Ancak, bundan kısa bir zaman sonra. 1874'te İlk Âsâr-ı Atika Nizamnamesi yayımlanmıştır. Bu yönetmelik, bulunan eski eserlerin sadece üçte birinin, bulan tarafından yurtdışına götürülmesini öngörmekteydi.

Dethier'in Kıbrıs'tan 88 sandık eski eserle dönmesi üzerine başka bir binaya gerek duyulmuş, önce yeni bir bina inşa edilmesi üzerinde durulmuş, fakat bu isteğin yerine getirilmesi mümkün olmadığından, Çinili Köşk'ün müzeye çevrilmesi uygun görülmüştür.

Yeni müze binasına eserlerin taşınması, değişiklikler, yeniden düzenleme hayli uzun sürmüş, Ağustos 1880'de müzenin açılış töreni yapılabilmiştir. Goold zamanında 160 olan eser adedi Dethier zamanında 650'ye yükselmiştir. Dethier müzeyi geliştirmek için çalışmalar yapmış, müzenin küçük bir katalogunu hazırlamış fakat bunu başaramamıştır.

Dethier'in ölümü (1881) üzerine Sadrazam Edhem Paşa'nın oğlu ressam Osman Hamdi Bey(-0 Müze-i Hümayunun müdürlüğüne atanmış, onun bu işin başına geçmesiyle Türk müzeciliğinde yeni bir dönem ve çığır açılmıştır.

Osman Hamdi Bey, bir taraftan mevcut eski eser koleksiyonlarını bilimsel bir tarzda sınıflandırmış ve düzenlenmesi ile uğraşmış, diğer taraftan yabancı arkeologlar getirterek onlara eserlerin kataloglarım hazırlatmıştır. Müzeyi zenginleştirmek için 1883-1895 arasında Nemrut Dağı, Myrina, Kyme ve diğer Aiolia nekropollerinde ve Lagina Hekate Tapınağı'nda kazılar yapmış ve bulduğu eserleri müzeye getirmiştir. 1887-1888'de Sayda'da Krallar Nekropolü'nde yaptığı kazıda içlerinde dünyaca ünlü İskender Lahti denilen lahit ile Ağlayan Kadınlar, Satrap, Likya ve Sayda kralı Tabnit'in lahitleri de bulunan önemli eserleri meydana çıkarmıştır.

Mevcut müze binası küçük olduğundan bu lahitler için yeni ve günün koşullarına uygun bir müze binası yapımı gereği doğmuştur. Osman Hamdi, Çinili Köşk'ün tam karşısına, o dönemin ünlü mimarlarından ve Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi hocalarından mimar Alexandre Vallaury'ye(-0 yeni bir müze binası yaptırmıştır.

Yeni bina "Lahitler Müzesi" adıyla 13 Haziran 1891'de açılmıştır. "Âsâr-ı Atika Müzesi" olarak da anılan bu yapı 19. yy sonlarında, dünyada müze binası olarak tasarlanıp yapılan 8-10 müze binası arasında yer almasıyla da büyük bir önem taşımaktadır.

Osman Hamdi Bey, bu görkemli müzenin gelişmesi için çok çaba harcamış, eserlerin ve müzenin düzenlenmesinden başka, bunları çeşitli yayınlarla bi-

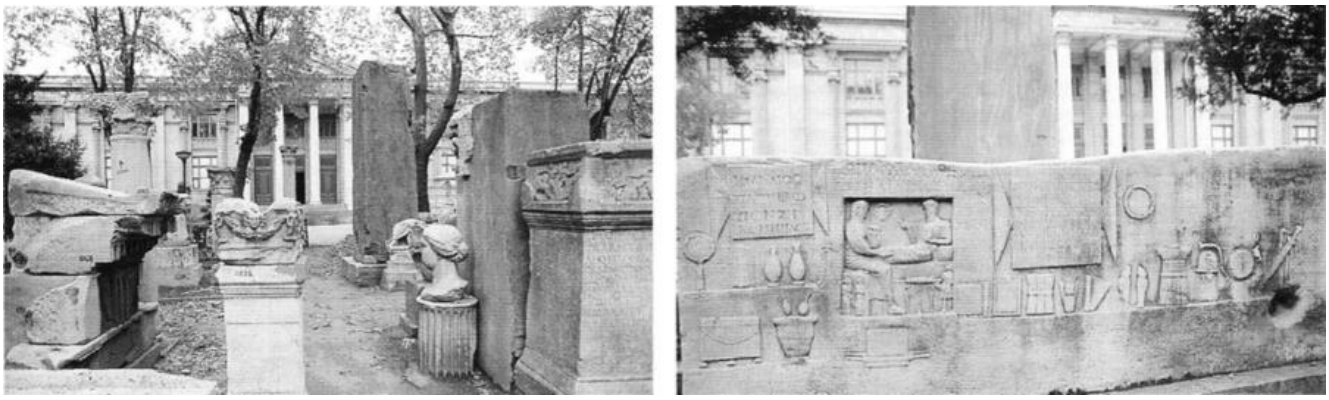

Arkeoloji Müzelerinin bahçesinde sergilenen eserlerden bazıları. Arka planda ana binanın giriş cephesi görülüyor.
Fotoğraflar Hazım Okıtrer 1993

lim dünyasına tanıtmış ve kataloglarının hazırlanmasını sağlamıştır. Özellikle Gustav Mendel'e hazırlattığı *Heykeltraşhk Eserleri Katalogu, (Catalogue des sculptures Grecques, Romaines et Byzantines,* [İst. 1912-1914]) ile Pişmiş Toprak Figürinler Katalogu *(Catalogue des figurines Grecques de terre cuite,* [İst., 1908]) bugün bile değerlerinden bir şey kaybetmemiştir.

Müzelerin bir eğitim ve araştırma merkezi olduğunu iyi bilen Osman Hamdi Bey, müzenin içinde bir de büyük kütüphane kurmuştur. Müdürlüğü döneminde 15 bine ulaşan bilimsel kitap ve derginin çoğunu kişisel dostluk ve gayretleriyle Avrupa ülkelerinden bağış yoluyla sağlamıştır.

Müze koleksiyonlarında Balkanlardan Afrika'ya, Anadolu ve Mezopotamya'dan Arabistan Yarımadası'na ve Afganistan'a kadar bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yer alan bölgelerden, değişik kültürlere ait zengin ve çok önemli eserler vardır.

Osman Hamdi Bey 1910'da ölünce yerine kardeşi Halil Edhem (Eldem)(->) tayin edilmiş, 1931'de emekliye ayrılana kadar bu görevde kalmıştır. 1931-1953 arasında Aziz Ogan(->) müdürlük yapmış, daha sonra da sırayla, Rüstem Duyuran (1954-1961), Necati Dolunay (1962-1978), Dr. Nezih Fıratlı (1978-1979), Aykut Özet (1979-1980), Altan Akat (1980-1981). Dr. Nuşin Asgari (1982-1985), Alpay Pasinli (1985) bu görevi sürdürmüşlerdir.

Osman Hamdi Bey'in yaptırdığı Arkeoloji Müzesi binası, üzerinden 100 yıla yakın uzun bir zaman geçmesinden ötürü, son yıllarda gerek yapı olarak eskimiş, gerekse geçen zaman içinde çok sayıda eserin yan yana dizilmesiyle, teşhiri kalabalık, sıkışık, hatta sıkıcı bir hal almış ve adeta bir depo niteliğine bürünmüştü. Hem binayı restore ederek, çağdaş, eğitici ve anlaşılır bir sergileme yapmak, hem de müzenin Topkapı Sarayı avlusuna bakan arka cephesine bitişik **4** katlı yeni ek binanın birkaç katını ziyarete açabilmek için 1988'den itibaren çalışmalara başlanmış, çalışmalar 1991'de sonuçlandırılmıştır.

Müzenin kuruluşunun 100. yılı olan **13** Haziran 1991'de, ana binanın restore edilerek yeniden düzenlenen 8-20 no'lu salonları ile ek binanın üst iki katı çağdaş bir müzecilik anlayışıyla ziyarete açılmıştır.

Restorasyon ve mekânların yeniden düzenlenmesinden sonra Arkeoloji Müzelerinde sergilenmekte olan en önemli parça ve koleksiyonlar arasında, ana binadaki Sidan (Sayda) Kral Nekropolü lahitleri (İskender, Ağlayan Kadınlar, Satrap vb); arkaik dönemden Roma dönemi sonuna kadar heykeller, Kyme, Milet ve Ilgın'da bulunmuş Ana Tanrıça Kybele'ye adanan adak stelleri; Halikarnassus Mauseleum'una ait adak kabartmaları, Bergama Zeus Sunağı'ndan heykel parçaları, İskender başı, Afrodisias, Efesos ve Miletos'ta bulunan heykeller; küçük boyutlu çanak çömlek, pişmiş toprak figürinler; "Hazine" bölümünde, takı ve kıymetli süs eşyaları, sikke kabineleri vardır.

Yeni ek müze binasında "Anadolu'nun Çevre Kültürleri" bölümünde Kıbrıs'ta, Filistin-Suriye bölgesinde, Beyrut, Sayda, Sebasteia, Megiddo vb merkezlerde yapılmış kazılarda bulunmuş eserler; "Anadolu ve Truva Kültürleri" bölümünde Trakya bölgesinden Truva'ya, Frigya ve Gordion'a kadar çeşitli arkeolojik buluntular sergilenmektedir.

1991'de yapılan yeni teşhirde, müze koleksiyonlarmdaki eserler çağdaş ve yeni bir anlayışla sergilenmiştir. Bu sergilemede, panolar ve video köşeleri ile ziyaretçilere daha fazla bilgi verilmesi düşünülmüş; çizim, fotoğraf, maketler ile kolay ve eğitici bir sergileme yapılmıştır.

1991'de teşhire açılan bu bölümler yerli ve yabancı kamuoyunda büyük bir ilgi ve beğeni toplamış, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, 17 Avrupa ülkesinden **46** müze arasından EM YA (Avrupa'da Yılın Müzesi Ödülü) Komitesi tarafından seçilerek Avrupa Konseyi'ne önerilmiş ve konseyin kültür ve eğitim komisyonunca 1993 yılı "Avrupa Konseyi Müze Ödülü"ne layık görülmüştür.

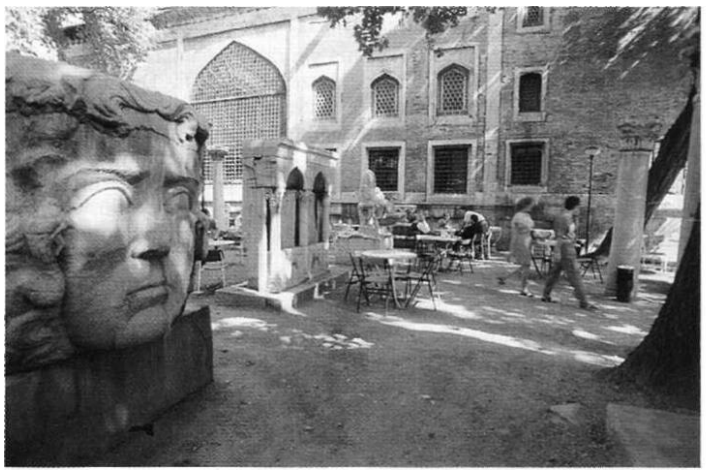

Çinili Köşk'ün yan cephesine bakan alanda yer alan çaybahçesi sergilenen eserlerle iç içe.
Ali Hikmet Varlık, 1993

Bibi. G. Mendel, *Catalogue des Sculptures grecques, romaines et byzantines,* I-III, İst., 1912-1914; E. B. Şapolyo, *Müzeler Tarihi,* İst., 1932; H. E. Eldem, "Müzeler", *Birinci Türk Tarih Kongresi Bildirileri,* Ankara, 1932; A. Ş. Hisar, "Bizde Müzeciliğin Başlangıçları", *Ülkü,* no. 8, 1933; ay, "Müzelerimiz ve Hamdi Bey", *Ülkü,* no. 14 ve no. 16, 1934; A. Oğan, "Türk Müzeciliğinin yüzüncü yıldönümü", *TTOK Belleteni,* S. 61. 1947; T. Öz, "Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi,* V, 1949; S. Eyice, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin ilk müdürlerinden Dr. Ph. Anton Dethier hakkında notlar", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı,* 9 (i960), s. 45-52; K. Su, *Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi,* İst., 1965; M. Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi,* İst.,

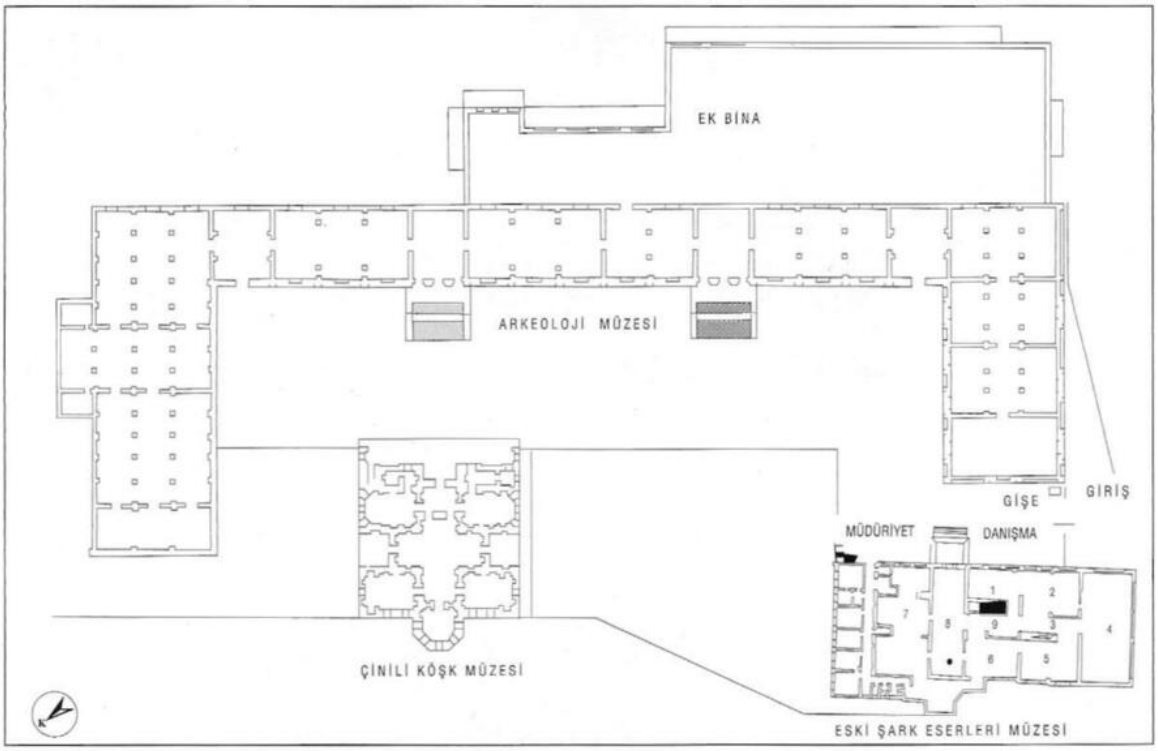

Arkeoloji Müzeleri Binası
İstanbul Ansiklopedisi

1971; N. Dolunay, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri,* İst., 1973; M. Önder. *Türkiye Müzeleri ve Müzelerdeki Şaheserlerden Örnekler,* Ankara, 1977; *İstanbul Eski Şark. Eserleri Müzesi,* İst., 1981; S. Eyice, 'Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu". *TCTA,* VI; A. Pasinli, *istanbul Archaeological Museums,* İst., 1989; ay, "13 Haziran 1991'de 100. kuruluş yılını kutlay'an İstanbul Arkeoloji Müzelerinin yeni acılan bölümleri". *Müze-Museum,* S. 4, 1990-19*91. s. 68-72; A. Pasinli-S. Balaban, *Türk Çini ve Keramikleri. Çinili Köşk,* lst., 1992; A. Pasinli, "Osman Hamdi Bey'in Müzecilik Yönü ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri", /. *Osman Hamdi Bey Kongresi Bildirileri,* lst., 1992, s. 147-152.

ALPAY PASİNLİ

ARKEOLOJİ MÜZELERİ BİNASI

Sultanahmet'te, Topkapı Sarayı dış avlusunun kuzeyinde, Haliç girişine inen yamaçta ve üzerinde Çinili Köşk'ün(->) de yer aldığı platodadır. Topkapı Sarayı, Darphane ve Gülhane Parkı tarafından çevrelenmiş olan alandaki müzelere, Topkapı Sarayı-Gülhane Parkı bağlantısını sağlayan bir iç yol üzerinden ulaşılmaktadır.

Müze binası, 1891-1907 arasında ve üç aşamada olmak üzere dönemin tanınmış mimarı Alexandre Vallaury(->) tarafından tasarlanıp inşa edilmiştir.

Yapı, uzunlamasına ana ekseninde kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda. Çinili Köşk'ün (ve Topkapı Sarayı'nm) ana eksenlerine bağıntılı olarak yerleştirilmiştir. İkinci ve üçüncü etapta eklenmiş kanatlarıyla Çinili Köşk u "U" biçiminde kuşatır. Bu yerleştirimi ile bütünleşmiş bir müze mekânı oluşturur. Eski Sanayi-i Nefise Mektebi binasının Şark Eserleri Müzesi'ne dönüştürülmesi ve Çinili Köşk'ün de Çini Müzesi olarak yeniden düzenlenip açılmasıyla, üç büyük yapıdan oluşan bir müzeler kompleksi meydana getirilmiştir. Açık havada sergilenen çok sayıda yapıt, kompleksin kendine özgü atmosferine katılır.

Arkeoloji Müzeleri binaları, dünyanın en zengin Grek-Roma heykel ve lahit koleksiyonlarından birine sahiptir. 50.000 civarında kayıtlı eser bulunmaktadır. Ayrıca 800.000 parçanın bulunduğu bir sikke kabini ve 75.000 civarında çiviyazılı tabletten oluşan bir tablet arşivi ve 70.000 civarında nadir ve değerli kitaptan oluşan bir arkeoloji kitaplığı vardır. Arkeoloji Müzeleri. 1993'teAvrupa Konseyi ve UNESCO'nun "Avrupa Müzesi" ödülünü almıştır.

Müzenin ilk bölümü. 61x13 m'lik bir dikdörtgen olarak inşa edilmiştir. Önce tek katlı olarak yapımına başlanan binaya daha yapımı sırasında bir kat daha eklenmesi kararı verilmiş ve yapı bugünkü boyut ve görünümü ile bitirilerek **13** Haziran 1891de açılmıştır.

O. Hamdi Bey tarafından sürdürülen arkeolojik kazılarda çıkarılan yapıtların giderek artması karşısında mevcut müze yapısı yeterli olmamaya başlamış ve yeni bir ek bina yapılması kararlaştırılmıştır. Mevcut yapının kuzey tarafına eklenen yeni dairenin yapımına 1 Eylül 1898'de başlanmıştır. Tasarımı yine A. Vallaury'ye ait olan ek binanın yapım çalışmaları mimar ve ressam Philippe Bello'nun katılımıyla yürütülmüş ve yeni bölüm 7 Kasım 1903'te açılmıştır.

Yeni buluntular nedeniyle binanın yine yetersiz kalması karşısında bir ek daha yapılması gerekmiş ve hemen ertesi yıl yeni bölümün yapımına girişilmiştin-. 1 Eylül 1904'te temeli atılan güney kanadının yapımı Nisan 1907'de tamamlanmıştır. A. Vallaury'nin tasarladığı güney kanadının yapım çalışmaları bu kez mimar H. Edhem Bey tarafından yürütülmüştür.

Eklenen iki yeni bölümle 192 m'lik bir uzunluğa ulaşan müze binası, yaklaşık 9.000 m^2'lik bir alan kaplamaktaydı. Eski Şark Eserleri ve Çini müzelerinin katılımına karşın yeterli olmayan ve özellikle modern müze işlevleri için gereken mekânlar açısından yeni bir yapıya gerek duyulmuş ve müze. 1984'te arka cephesine eklenen bir yapıyla genişletilmiştir.

A. Vallaury'nin tasarımı, son derece klasik bir plan şemasına ve neogrek vurgusu belirgin klasik bir konsepte oturmaktadır.

İlk yapı, bir giriş bölümü ile iki ana salondan oluşmaktaydı. Giriş bölümünde geniş merdivenlerle ulaşılan ve dört kolonla taşınan bir propile vardır. İki kat yüksekliğindeki kolonlar, yüksek bir entablement ve akroterli bir fronton taşırlar. Lotus yapraklı başlıklar ve akroterler dışında bezeme yoktur. Duvar yüzeyi, strüktürel eksenleri belirten ve antomionla sonlanan pilastrlarla bölünmüş; aralarına İyon düzeninde gömme kolonların çerçevelediği pencereler yerleştirilmiştir. Bu pilastr+kolon modülü, yapının tüm cephe düzeninde yinelenen birim öğedir. Modülün iki kat olan yüksekliği, yapının tek kat gibi algılanmasına ve cephenin bütüncül kavranışına yol açmaktadır. Birinci ve ikinci kat arasında kat kornişi veya benzeri bir öğenin bulunmaması, ayrıca pencerelerle birlikte geriye çekilmiş olması bu bütüncül kavrayışı güçlendirmekte ve yapıya sade ama anıtsal bir görünüm vermektedir.

Çinili Köşk ile aynı eksen üzerinde olan propileden sonra girilen holde, tek kollu bir merdiven üst kata ulaştırmaktadır. Bu holün iki yanında "Lahitler Salonu" olarak tanınmış olan büyük ve yüksek salonlarda, İskender Lahti olarak anılan (ve kime ait olduğu kesin olarak bilinmeyen) lahit başta olmak üzere Sayda kazısında bulunmuş olan 20 civarında lahit sergilenmektedir. Bu yapıtlar müzenin tasarımından önce bulunmuşlar ve İstanbul'a getirilmişlerdi. Bu bakımdan salonların boyutlandırılmasını ve hattâ mimari konsepti etkilemiş olması doğaldı. "Ağlayan Kadınlar Lahti'min mimari konsepti etkilemiş olduğu pek çok yazar tarafından öne sürülmüştür. Bu lahtin mimari düşünceyi öne çıkaran kompozisyonu, İyon düzenli kolonları, frontonu vb klasik mimari öğeleri gerçekten esin kaynağı olabilecek güçtedir. Yine de A. Vallaury'nin yapıtın bu ilginç biçim öğelerinden çok, çağrıştırdığı klasisist idealle ilgilendiği söylenebilir. Müzenin yalın ama güçlü anlatımı klasik ideale denk düşmüş görünmektedir.

İçeride, giriş katı, lahitlerin sergilenip kavranabileceği yüksekliktedir. Mimar, mekânlar arasında açık geçişler sağlayan kapı boşluklarını bu yüksekliğe uyarlamak üzere kiriş/lentolarının üzerini açmış ve İyonik düzenli dekoratif öğeler taşıyan dörder mini kolon yerleştirmiş ve mekânlar arası sürekliliği sağlayan ilginç bir çözüm bulmuştur.

İkinci katın yüksekliği daha azdır ve bu katta mekânlar arası açık geçiş yerine salonlar ayrı ayrı tutulmuşlardır.

Müzenin ikinci aşamada yapılan bölümü ilk bölüme büyük bir dikkat ve uyumla eklenmiştir. Bir ikincil giriş bölümü ve iki yanında büyük salonlar olarak düzenlenmiştir. Dışarıdan olduğu kadar içeriden de ilk bölümün öğelerini, mimari konseptini ve biçimlerini sürdürmektedir.

Bu bölümde müzenin en ilgi çekici mimari özelliğe sahip köşelerinden biri olan kitaplık bulunmaktadır. Kitaplık, çift kollu bir merdivenle çıkılan ikinci kattadır. Merdiven anıtsal bir düzenleme gösterir: Bir çift kükreyen arslan heykelinin (Bukaleon arslanlan, MS **6.** yy) iki başa yerleştirildiği merdivenin sahanlığında da tam ortaya bir Medusa figürü konmuştur.

Kitaplık, tamamen kagir olan yapının içinde ahşap iç merdivenleri ve asma kadarıyla hem malzeme açısından çok farklı bir noktadır, hem de diğer salonların anıtsal ölçülerinin dışında kalan oranlarla düzenlenmiş görünmektedir. Sergileme ve okuma/araştırma arasındaki işlev farkını vurgulayan bir düzenleme ve öne çıkan bir torna işçiliği vardır. Belki de Ph. Bello'nun katkısını düşündüren bir medievalist yaklaşıma işaret etmektedir.

Güney kanadının, başlangıçta tıpkı kuzey kanadı gibi tek bir dikdörtgen kitle olarak eklenmesi düşünülmüş olmalıdır. Bu kanadın yapımında A. Vallaury ile birlikte çalışan Mimar H. Edhem'in imzasını taşıyan bir proje, bu tasarıyı biçimlendirmektedir. Ancak sonradan ek bölümün daha geniş tutulması düşünülüp gerçekleştirilmiştir. Bunun için de o zamana dek inşa edilmiş olan bölümler, birinci ve ikinci etap binaları, üçüncü etapta birlikte, aynen ve simetrik olarak inşa edilmişlerdir. Bunun sonucunda müzenin iki propilesi olmuş; güney kanat, Sanayi-i Nefise Mektebi binası ile bütünleşebilen bir pozisyon kazanmıştır; veya mektep-müze kompleksinin avlusuna bağlanabilmiştir.

Kuzey ve güney kanatlarındaki bölümler daha geniş olarak planlanmış ve iki ayak sırası tarafından üç nefe ayrılmıştır. Kuzey kanatta alternatif dizili ikisi büyük, ikisi küçük dört salon vardır ve bu bölüm güney kanada göre daha uzundur. Güney kanatta eşit büyüklükte dört salon vardır.

Tümü kagir malzeme ile, taşla kaplı tuğla duvarlarla ve çelik putrelli döşeme ile inşa edilen yapı, kiremit kaplı kırma bir çatı ile örtülüdür. Müzenin tüm sergi salonları kaset tavan düzenindedir. Bunlar en çok geometrik desenlerin ve meandr çeşitlemelerinin yer aldığı dekoratif öğelerle bezenmişlerdir.

Son yıllarda yapılan doğudaki ek bina, Arkeoloji Müzesi'ne ikinci katta bağlanmaktadır.

Bibi. *İSTA,* II, 1025-1033; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi,* lst., 1971, s. 165-214; M. Akpolat, *Fransız Kökenli levanten Mimar Alexandre Vallauy,* (basılmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi), Ankara. 1991. s. 122-124.

AFİFE BATUR

ARKEOLOJİ MÜZELERİ KÜTÜPHANESİ

Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü birimi olan kütüphane. Kütüphanenin resmen kuruluşu, Arkeoloji Müzesinin II. Dairesi'nin 1903'te açılışına rastlar. Bazı kaynaklarda bu tarih 1902'dir. Ancak Maarif

Arkeoloji Müzeleri ana binası. *Bünyad Dinç*

Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesinin okuma salonu (solda) ile giriş mekânından bir görünüm (üstte).
Fotoğraflar Bünyad Dinç

Nezareti'nin kütüphaneye ilk olarak 1893'te memur atamış olması, oluşumunun 1902/1903'ten çok daha önce başladığını göstermektedir. Kütüphane II. Daire'nin üst katında, yaklaşık 500 m^2'lik alanda yer alır. İlk kütüphanecileri müzeciliği ve devrin uluslararası kitap kataloglama kurallarını bilen değerli şarkiyatçılardı. Bugünkü dermenin büyük kısmı Osman Hamdi Bey'in titiz tutumuyla satın alma, bağış ve değişim yoluyla oluşmuştur. Kuruluşundan sonraki elli yıl içinde gittikçe artan değerli yazma eserleri, oldukça kabarık sayıda Arap harfli ve yabancı dillerde çeşitli konulardaki dermesiyle, uzmanlık kütüphanesi sınırlarını aşmıştır. Dermesinin bu özelliğinden ötürü sürekli başvuru alan kütüphane, az sayıda personelle hizmet vermeye çalışmıştır. Kütüphanecilik mesleğinden ilk atama 1972, ikincisi de 1993'te yapılmıştır.

Bugün yaklaşık 80.000 dermesi içinde bağışlar önemli bir yer tutmaktadır. Çoğunluğu veya tamamı izlenmiş yaklaşık 700 başlıklı süreli yayından halen 1/10 kadarı izlenmektedir. Derleme Kanununun 11. maddesince alınması gereken meslek dermesi bugün alınmamaktadır.

Kütüphaneye uzmanlık dalı dışındaki çeşitli konularda yapılan bağışların en önemlileri, başta 5.000 ciltle Ahmed Cevad Paşa Koleksiyonu olmak üzere Mehmed Şakir Paşa, V. Mehmed (Reşad), Diyarbekirli Said Paşa, Recaizade Ekrem, Hattat Mektebi, Murtaza Hocazade Hatice Hanım, Zeki Megamiz, Kamran Büyükkayra ve H. Turhan Dağlıoğlu toplu bağışlarıdır. Bugün de bu yolla beslenen kütüphaneye uzmanlık dallarında sürekli ve en büyük bağışlar, İstanbul Arkeoloji Müzelerini Sevenler Derneği'nce yapılmaktadır.

Alfabetik (yazar, kitap, bazen seçilmiş başlık adına göre) ve özel konu fiş katalogları vardır. Süreli yayınlardan uzmanlık dalıyla ilgili gerekli yazılar da kataloga alınmaktadır. Ahmed Cevad Paşa, V. Mehmed (Reşad) koleksiyonlarının basılı katalogu vardır: V. Mehmed (Reşad) Koleksiyonu'ndaki 52 adet beşik devri (1500 tarihine kadar basılmış kitaplar) kitap, resimli yazmalar, uzmanlık süreli yayınları ayrıca yayımlanmıştır.

Kurumun kültürel etkinliklerinin de yer aldığı. 15 kişilik okuma masası bulunan kütüphanede, yer sıkıntısı nedeniyle uzun yıllardır sağlıklı yerleştirme yapılamamaktadır. Kütüphaneden resmi işgünlerinde kurum izniyle yararlanılmaktadır.

Bibi. *Collection des Guides-Joanne (De Paris a Constantinople).* Paris. 1902: Halil Edhem. "Das Osmanische Antikenmuseum in Konstantinopel", *Hilprecht Anniversary,* Leipzig. 1909; O. N. Ergin. *Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi.* lst., 193"; H. Kıvırcık-N. Vatin. "La Bibliothèque des Musées Archéologiques d'İstanbul". *Turcica. 2.* 1984; *Salname-Maarif,* III, 1318; V. Tura, "Müze Kütüphanesine Vakfedilen Kitaplar ve Vakıfları". *Türk Tarih. Arkeologya ve Etnografya Dergisi.* V, Ankara, (1949): P. D. Voûte-S. B. Baykan. *Catalogue des Périodiques Concernant l'Histoire. 1 Archéologie. l'Histoire d'Art et la Philologie dans les Bibliothèques d'Istanbul et d'Ankara,* lst., 1980 (teksir).

HAVYA KOÇ

ARKEOLOJİ MÜZELERİ YILLIĞI

İstanbul Âsâr-ı Atika Müzeleri (sonra Arkeoloji Müzeleri) Müdürlüğü bütün dünya müzelerinde usulden olduğu gibi, yeni giren eserleri ilim âlemine tanıtmak gayesiyle Türkçe ve bir yabancı dilde olmak üzere bir yıllık yayımına 1934'te başladı. 74 sahifelik bu ilk yıllıkta, müzenin kadrosu, yeni gelen eserler ve yayınlar tanıtılmış, metin Türkçe ve Fransızca olarak yayımlanmıştı. İkinci sayı ancak 1937'de basıldı. Uzunca bir aradan sonra üçüncü sayı 1949'da yayımlanmış, fakat bu defa yabancı diİ metin İngilizceye dönüşmüştür. Yıllık bundan sonra oldukça intizamlı biçimde yayımlandı.

Dördüncü sayı 1950'de basıldığında, içinde müzeye giren eserlere dair kısa makalelere de yer verildiği görülür. Beşinci sayıdan (1952) itibaren, bu makaleler daha dolgun bir biçim almıştır. Yıllık, intizamlı sayılabilecek aralıklarla ve hacmi gittikçe büyüyerek çıkmaya devam etti. Bu arada, içindeki makaleler müzeyle ilgili konularda olmak üzere küçük araştırmalar halinde yayımlandığından, yıllığa bir arkeoloji dergisi hüviyeti verdi. 316 sahifelik kalın bir cilt teşkil eden 15-16. sayı (1969), yıllığın son gelişme aşamasını gösterir. Yıllık uzun yıllardır çıkmamaktadır.

SEMAVİ EYİCE

ARMAN, CİHAT

C1918. İstanbul) Futbolcu. Futbola İstanbul'da başladı. Daha sonra babasının görevi nedeniyle gittikleri Ankara'da lise öğrencisiyken Gençlerbirliği Spor Kulübü'ne girdi. 1933'te genç takım kadrosuna alındı. İki maç oynadıktan sonra birinci takım kalesi kendisine teslim edildi. Çıkardığı güzel oyunlar sonucu Güneş Spor Kulübü yöneticileri tarafından İstanbul'a getirildi. Öğrenim hayatını Boğaziçi Lisesi'nde sürdürdü. Bu arada Güneş takımının kalesinde parladı. 1936'da İstanbul'da oynanan Türkiye-Yugoslavya milli maçında, henüz 18 yaşındayken milli takım kalesini korudu. 1939'da Güneş Spor Kulübü'nün kapanmasıyla Fenerbahçe'ye geçti. On iki yıl aralıksız olarak Fenerbahçe'nin değişmez kalecisi oldu. Milli maçlardan uzak geçen on bir yıllık (1937-1948) dönemden sonra 1948'de yeniden milli takımın kalesini korudu. "Uçan Kaleci" lakabıyla ün kazandı. Fenerbahçe birinci takımında 308 maç oynadı, uzun yıllar kaptanlık yaptı. 13 kez de milli takımda yer aldı, bunlardan 9'unda milli takımlarında kaptanlık yaptı.

Cihat Arman futbolu bıraktıktan sonra antrenörlük hayatına başladı. Beşiktaş, Kasımpaşa, Beyoğluspor, İstanbulspor ve Yeşildirek takımlarını çalıştırdığı gibi Genç ve A milli takımlarında antrenörlük yaptı. Aktif spor yaşamı sürerken *Özfenerbahçe* dergisini çıkarmakla (1948) başlayan spor yazarlığı da çeşitli gazetelerdeki yazı ve yorumlarıyla devam etti.

CEM ATABEYOĞLU

ARNAUDİN

(20. yy) Fransız mühendis. Yüzyıl başında bir Boğaziçi demiryolu geçişi projesine bağlı olarak, istanbul için, gerçekleşmeyen ilginç bir metropoliten gelişme şeması önermiştir.

Arnaudin'in planı, salt İstanbul'un bütünü için geliştirilmiş bir plan olmayıp, Boğaziçi geçişi için önerilen bir demiryolu köprüsü çerçevesinde düşünülmüş bir çalışmadır.

Mart 1900'de, Compagie Internationale de Chemin de Fer. de Bosphore şirketi adına Arnaudin iki köprüyle Boğaziçi'ni geçen bir çevre yolu önerir. Projeyi, getirdiği önerilerle metropoliten bir ulaşım projesi olarak değerlendirmek mümkündür. Projede önerilen ilk köprü Üsküdar-Sarayburnu, ikincisi ise. Kandilli-Rumelihisarı arasında olacaktır. Böylece İstanbul çevresinde Boğaziçi'ni iki noktadan geçen bir ring oluşturulacak ve köprüler aynı zamanda Anadolu ve Rumeli demiryollarını da birbirine bağlayacaktır.

Arnaudin'in köprüleri iddialı ve gösterişlidir. Üsküdar-Sarayburnu arasındaki köprü her iki sahilden 130'ar m uzaklıkta birer çift, ortada da bir çift olmak üzere altı ayağı olan bir asma köprüdür. Ayaklar köprü zemininden itibaren 16 m yüksekliğinde minarelerle süslenmişlerdir.

Kandilli-Rumelihisarı arasındaki diğer kopili de üç çift ayaklıdır. Hamicliye Köprüsü adı verilen bu köprüde, ayaklar ilkinden farklı olarak, köşelerinde dört minarenin yer aldığı Kahire Memluk mimarisi üslubunda, cami şeklinde tasarlanmıştır. Arnaudin, köprü ayaklan için proje raporunda, "Müslümanlar'ın Halifesi Sultanin dinî ve politik gücünü sembolize etmekde, taçlandırmaktadır" ifadesine yer verir.

Önerdiği proje pahalı ve gösterişli olmasına karşın Arnaudin ciddi bir kentsel büyüme önerisi ortaya koymuş ve bunu ulaşımla bütünleştirerek çözmeye çalışmıştır. Bugünkü II. Çevre Yolunun bile dışında kalan demiryolu ringi, o zamana göre geniş bir metropoliten sınır tamamlamakta ve gelecekteki gelişmelerin bu sınırlar içinde olacağını ya da olması gerektiğini öngörmektedir. Gerçekleşmeyen bu öneride Arnaudin'in, yağ lekesi şeklindeki öngörüsüyle İstanbul için oldukça gerçekçi ve olabilir bir gelişme tahmininde bulunmuş olduğunu söylemek mümkündür.

Bibi. Z. Çelik, *The Remaking of Istanbul, Portrait of an Ottoman City in Nineteenth Century.* University of Washington Press, 1986.

M. RIFAT AKBULUT

ARNAVUT ZİNCİRİ

Haddeden geçirilmiş ince altın ya da gümüş tellerin çift katlanarak at nalı biçiminde birbirini kavrayacak biçimde karşılıklı getirilip, biri diğerinin halka boşluğundan geçirilerek yapılan bir zincir çeşididir. Örgü, istenilen uzunlukta yapıldıktan sonra halka boşluklarına "güverse" denilen kürecikler kaynatılır ve zincir böylece tamamlanmış olur.

Arnavut zinciri saat kösteği olarak Batı'dan gelmiştir. İlk Batılılaşma hareketleriyle birlikte saat, köstek, yelek ve Avrupai giyim kuşam Osmanlı aydınları arasında yayılınca Fransa'dan ithal edilen bu köstek zinciri sonraları İstanbul'da da yapılmaya başlanmıştır.

Adına "saray kösteği" denilen İstanbul işi yassı zincir ile milli bir karakter kazanan bu zincir, çeşitli adlar alarak halk arasında da benimsenmiştir. Çoğunlukla köstek olarak kullanılan bu zincire, Arnavut asıllı Osmanlı tebaasınca çok kullanıldığı için "Arnavut kösteği"; yuvarlak oluşu ve boşluklarında güverse olduğu için "yuvarlak" ya da "güverseli köstek"; Giritlilerce de benimsenmesinden dolayı "Girit kösteği" de denilir.

Bu zincirler Kapalıçarşı civarındaki bütün hanlarda yapılırdı. Köstekli cep saatlerinin modası geçip de yerini kol saatleri alınca bu sanat 1970'li yılların sonuna kadar zincir kolye yapımında azalarak sürmüştür. Son ustası ise Çuhacı Hanı'nda İsmet Esen'dir. Bugün ise kaba turistik bir işçilikle bazı kişilerce vapılmaktadır.

MEHMET ZEKİ KUŞOĞLU

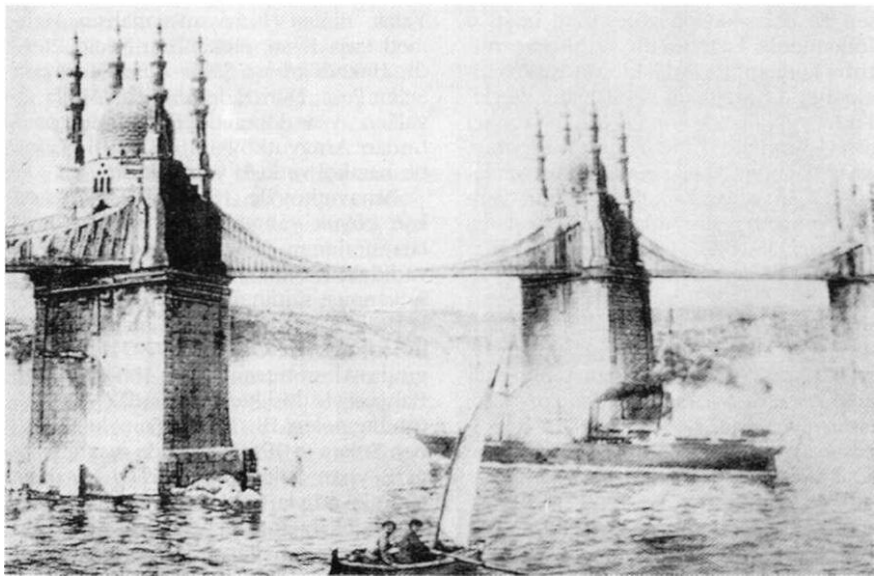

Arnaudin'in Kandilli-Rumelihisarı arasında yapılmasını önerdiği köprü.
Z. Çelik, The Remaking of Istanbul. Portrait of an Ottoman City in the nineteenth Century. Washington, 1986

ARNAVUTKÖY

Boğaziçi'nde. Kuruçeşme ile Akıntıburnu arasındaki sahilde ve bu sahile açılan vadi boyunca, yamaçlarda kurulu, halen Beşiktaş İlçesi'ne bağlı semt. İlkçağda adı Hestai idi. Bizans döneminde Promotu ve Anaplus olarak da bilinirdi. Boğaziçi'ndeki önemli ibadet yerlerinden biri olan Ayios Mihael Kilisesi buradaydı. Konstantinos tarafından yaptırıldığı söylenen bu kilisede Başmelek Mihael'in mozaik bir ikonası saklanıyordu. Büyüklü küçüklü çok sayıda kilise ve ayazmanın yapılmasından sonra ve büyük olasılıkla Ayios Mihael Kilisesi'nin varlığı yüzünden, bölgeye Melekler Köyü dendiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda adı geçen Mihaleion bölgesinin, Karadeniz'den Marmara'ya Boğaz akıntısının en kuvvetli olduğu bugünkü Arnavutköy ile Akıntıburnu arasında bulunduğu sanılmaktadır.

Köyün Arnavutköy adını hangi nedenle ve ne zaman aldığı kesinlikle bilinmemektedir. Bir rivayete göre, II. Mehmed'in (Fatih) Arnavutluk'a egemen olmasından sonra yöreden getirilen Arnavutlar bu semte yerleştirilmiştir. Bir Arnavut cemaatinin, o zamanlar bakımsız, harap ve yarı metruk olan bu sahile yerleştirilmesinin tarihi olarak 1468 verilmektedir. 1540'larda İstanbul'a gelmiş olan Petrus Gyllius, bu civarın üzüm bağlarıyla kaplı olduğunu yazarken bölgenin adını Arnavutköy olarak anmaz. Buna karşılık 1568'de bostancıbaşma gönderilmiş bir fermanda, "Bostancıbaşıya hüküm ki, Arna-\T.ıdköy bağları hassa-i hümâyunum için koru iken bazı kimseler anda şikâr ettikleri işitilmiştir..." denmekte ve halkın buralarda avlanmasının yasaklanması istenmektedir. Bu fermandan anlaşıldığına göre 1568'de bölgenin adı artık Arnavutköy'dür. 1715'te ölmüş olan şair Fennî, Boğaziçi köyleri üzerine yazdığı *Sahilnamdde,* eskiden hamam tellaklarının ekseriya Arnavut olduğunu hatırlatarak, burası için *Takılub ardına âl ile rakib-i nâpâk / Arnavıid kaıyesine gitmiş o şûb-i dellâk* beytini söylemiştir.

Arnavutköy'ün daha 16. yy'da İstanbul'un en ünlü mesire yerlerinden olduğu; bağları bahçeleri bulunduğu; tepelerdeki koruların sultanın hasları olduğu; nüfusunun 19. yy in ortalarına kadar

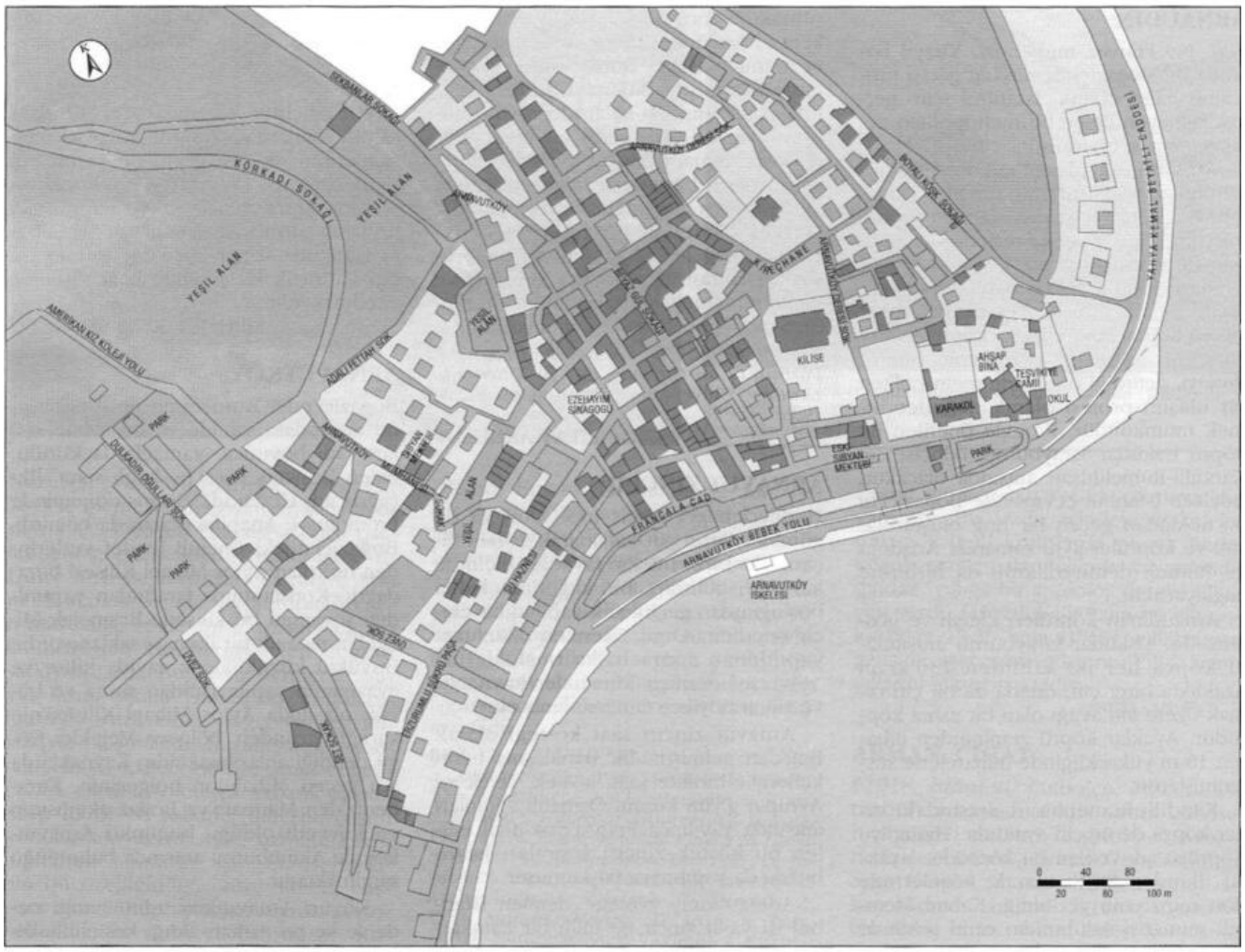

Arnavutköy
İstanbul Ansiklopedisi

Rum ve Musevilerden meydana geldiği: uzun süreler bakımlı, güzel, canlı bir Rum köyü olarak kaldığı bilinmektedir.

Evliya Çelebi 17. yy ortalarında burada, köyün sahile yakın bölgesinde 1.000 kadar bağlı bahçeli mamur Rum ve Musevi hanesi olduğunu: cami. mescit, imaret bulunmadığını, sadece küçük bir hamama rastlandığını; "Ekmeğinin ve peksimedinin beyaz, Yahudilerinin sahib-i zevk ve ehl-i saz, Rum Hıristiyanlarının kavmi-i lâz, cemaati müslimin gayet az" olduğunu yazar. İnciciyan, 18. yy'da köy halkının tümüyle Rum olduğunu kaydeder. 1768'de tamamlanan *Hadikatü l-Cevami,* Arnavutköy'den söz ederken "Kariye-i mezburede cami ve mescid olmadığından Bebeğe geçilmiştir" der. III. Selim'in tahta çıktığı ilk yıllardaki (1790'lar) bir bostancıbaşı defterinde Kuruçeşme'den Akmtıburnu'na doğru binalar sayılırken "Tarandabol tercümanı Yenaki zimminin yalısı, yanında Eflâk Voyvodası Mihalâki Bey'in, yanında Sakızlı Dimitri, yanında Hanım Sultanın yalısı, altı göz kayıkhanesi, altı adet dükkânları, yanında Arnavutköy iskelesi, yanında Tabip Nikola zimminin yalısı, yanında Todoraki zimminin yalısı, yanında Andonaki'nin yalısı, yanında Yorgaki'nin. yanında Kostantaki'nin" diye giden listeden de anlaşıldığına göre, sahil boyu o dönemlerde istanbul'un varlıklı ve nüfuzlu Rumlarının, özellikle de Bizans ailelerinin devamı olan ve Osmanlı Devleti'nde yüzyıllar boyunca tercümanlıkla görevlendirilmiş Fenerli Rum beylerinin, voyvodalarının yalılarıyla kaplıdır. Sıralanan yalılar arasmda sadece birinin "Sultan Hanimin yalısı" olarak geçmesi ilgi çekicidir. 1821'de Mora'da patlak veren ve Orta Yunanistan'la Girit'e sıçrayan ayaklanmadan sonra, Rum aristokrasisinin yalıları, konakları müsadere edilerek Musevilere satılmıştır. 18. yy sonları 19. yy başlarından itibaren, hanedanın sultan kızı veya kardeşi gibi iktidar sahibi kadın üyelerinin de. öteden beri kendilerine ayrılmış olan Ortaköy-Kuruçeşnıe sahilinin kalabalıklaşması üzerine Arnavutköy-Akmtıburnu arasında ve Akıntıburnu'ndan Bebek'e doğru sahilsaraylar inşa ettirmeye başladıkları anlaşılmaktadır. 1808'de tahta çıkan II. Mahmud dönemindeki bir bostancıbaşı defterinde, Arnavutköy sahilindeki yalılar bu defa şöyle sıralanmaktadır: Beyhan Sultanın mâ-ı Leziz çeşmesi ile sahilsarayı. Halil Paşazade Nuri Paşa'nın yalısı, Arif Molla Yalısı, Biniş-i Hümâyun'a mahsus Mehmed Paşa Kasrı, Hekimbaşı Necip Efendi. Haznedarbaşı Şâkir Ağa, Sadrazam Selim Paşa, Dürrizade Abdullah Molla vb yalıları. Aynı dönemde, II. Mahmud tarafından Arnavutköy'e 1832'de bir cami, bir karakol ve kışla y-apttrılmıştır.

Arnavutköy'de, 18. ve 19. yy'larda çıkan büyük yangınlarda, yukarıda bazıları sıralanan yalılar, yamaçlardaki ve vadideki köşkler hemen hemen tümüyle yanmış; sahilhaneler ve sahilsaraylarla birlikte, köy içlerindeki mahalleler de kül olmuştur. Örneğin 1797'deki yangında Akmtıburnu'ndaki Hasan Halife Bahçesi'yle birlikte yakınındaki bir yalı (muhtemelen III. Mustafa'nın kızı Beyhan Sultanın 19- yy başında inşa ettirdiği Beyhan Sultan Sahilsarayı(->), daha sonraki adıyla Said Paşa Yalısı), onun üstündeki setlerde bulunan Sadrazam izzet Paşa'nın yaptırdığı Biniş Köşkü (Vezir Köşkü, Boyalı Köşk), sadrazamın kendi yalısı ve Mektupçu ibrahim Efendi yalısı da yanmıştır. 1883'te iskele ba-

Yüzyılın başlarında Arnavutköy. *Nazım Timıtroğlu fotoğraf arşivi*

şmda 18 evin, 1887'de 264 evin, 1908'de 109 evin yandığı kaydolunmuş; 1887 yangınından sonra Yahudilerin büyük kısmı köyü terk etmiş, onların yerine Müslümanlar yerleşmeye başlamıştır. I. Dünya Savaşı arifesinde 1912'de Şirket-i Hayriye'nin yayımladığı *Boğaziçi Salnamesi'nde* Arnavutköy'de 493 Müslüman, 5.973 Rum, 342 Ermeni, 32 Musevi ve 642 ecnebinin yaşadığı kaydolunmakta, günlük vapur yolcusu sayısı 1.550 olarak hesaplanmaktadır.

Arnavutköy öteden beri canlı bir ticaret hayatına sahip görünmektedir. Yeniköy'den sonra Boğaz'ın denizciler için peksimet üreten ikinci köyüydü. Burada II. Mahmud döneminde bostancıbaşı defterine de geçmiş bir beylik peksimet fırını bulunmaktaydı. Daha Evliya Çelebi zamanında çok sayıda dükkân olduğu, bağlarının bahçelerinin Kanuni döneminden itibaren büyük ün kazandığı, burada büyük panayırlar kurulduğu bilinmektedir. Kaynaklarda panayır geleneğinin eskilere gittiği, 18. yy'da "panayır akçesi" alınmaya başlandığı, panayırların 1940'-lara kadar sürdüğü nakledilmekte; aynı zamanda Arnavutköy'ün öteden beri bir eğlence ve zevk merkezi olduğu vurgulanmaktadır. Akintıburnu'nun. yazın en sıcak günlerinde bile tatlı esintili havası, köyün sırtlarındaki bağlar ve bahçeler, buraya mesire yeri olarak her dönem ün kazandırırken, gazinoları, sandal sefaları özellikle panayır döneminde çalgılı, kasap havalı, sazlı, sözlü âlemleri de meşhurdu. Ortodoks kilisesinde İsa'nın vaftizine remiz olarak haçın suya atılması yortusu. Arnavutköy'de 20. yy'ın başına kadar geleneksel biçimde kutlanmaya devam etmiş, denize haç atma törenini izleyen çalgılı, içkili gazino âlemleri rağbet bulmuştu. O zamanlar Arnavutköy'e bu canlı eğlence hayatı yüzünden Küçük Beyoğlu da denirdi.

Arnavutköy'ü semt olarak kuzeyde sınırlayan Akmtıburnu, İstanbul Boğazı'nda akıntının en şiddetli olduğu yerdi. Eskiden kötü havalarda çok tehlikeli sayılan bu sahilde, kayıklar kimi zaman yedekçiler tarafından halatla sahilden çekilir, kimi zaman da yolcular burada kayıklardan inerek yollarına karadan devam ederlerdi. Hattâ 16. yy'da akıntıya karşı yüzemeyen çağanoz sunilerinin de burada karaya çıktıkları, akıntının sonuna kadar yürüdükleri, sonra yeniden denize döndükleri söylencesi yaygındı. Bu kabuklu deniz hayvanlarının rıhtımda bıraktıkları izlerin 18. yy'da hâlâ belirgin olduğu yolundaki iddia bu söylencenin bir parçası olmuştu.

Ayazmalar, bağlar, bahçeler, koruluklar arasındaki köşkleri, sahil boyunca dizilen sahilhaneleri, sahilsarayları, yalıları ile bilinen Arnavutköy'ün çehresi günümüzde tümüyle değişmiş bulunuyor. Ortaköy'den Arnavutköy'e uzanan yol dar olduğu ve ihtiyaca cevap veremez hale geldiği için, önce deniz tarafındaki binaların büyük bölümü yıkıldı ve tramvayın geçtiği yol sahil yolu haline getirildi. Bu sırada ahşap binaların yıktırılarak yerleri-

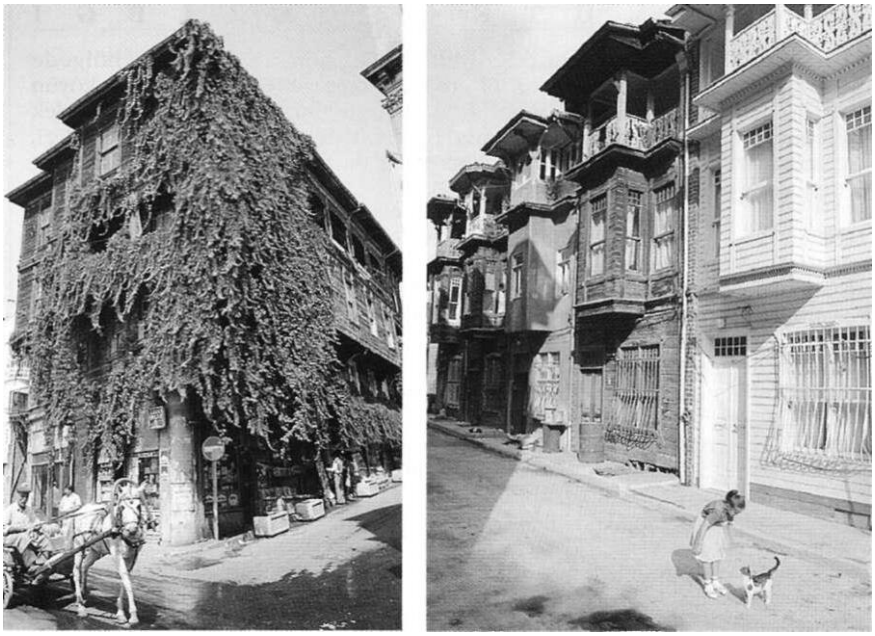

Arnavutköy'den geçmişi günümüze getiren bir ev (solda) ve bir sokak (sağda). *Ahmet Hızarcı (sol). Erdal Yazıcı (sağ)*

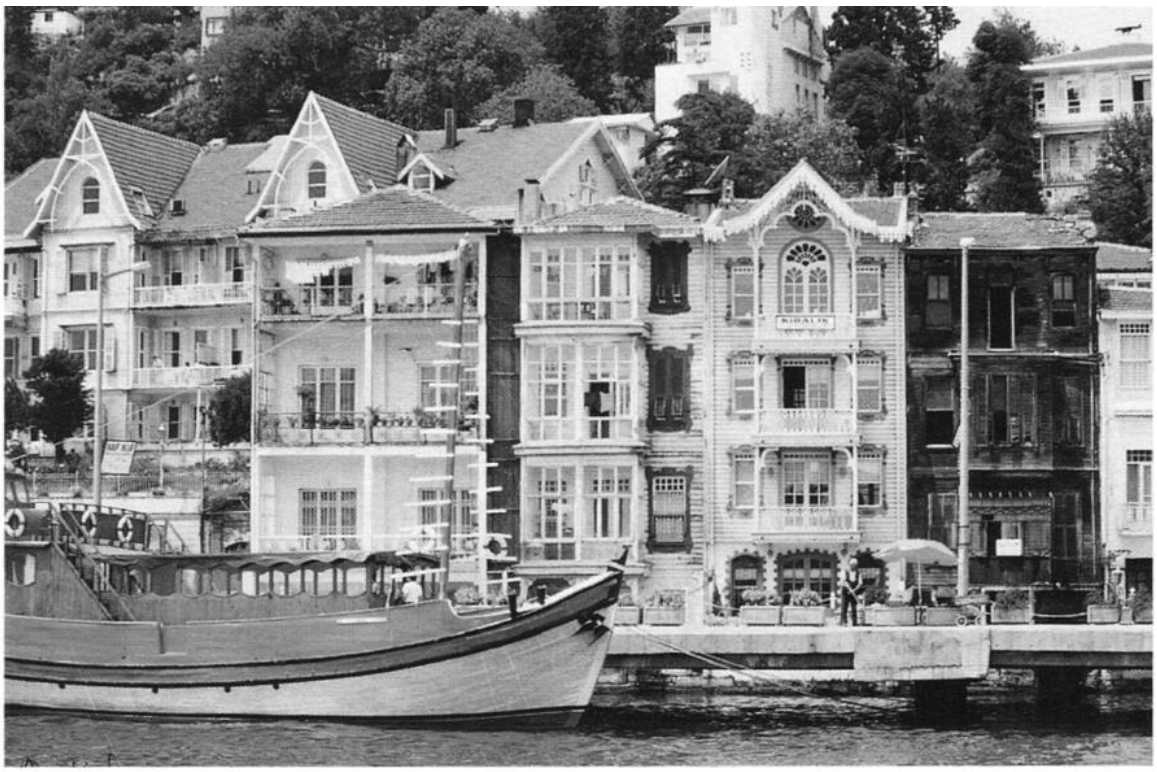

Kıyıdan "kazıklı yol" geçirildikten sonra Arnavutköy. *Tuğrul Acar. 1992*

ne beton binalar yapılmasına da başlandı. Bir dönem yangınlar, daha yakın dönemde yapılaşma ve betonlaşma semtin görünümünü hızla değiştirdi. 1960'lardan sonra sahil yoluna ve vadi boyuna apatmanlar dikilmeye başlandı. 1980 sonrasında, sahil yolunun genişletilmesi sırasında halen var olan yalıların önünden, denizin içinden "kazıklı yol" geçirildi. Yapılaşma daha hızlandı, arsa ve bina fiyatları arttı. Halen semt, çok sayıda lüks restoran, gazino, gece kulübü, bar ve modern kahvelerle Boğaz'm canlı bir yaşam ve eğlence merkezi görünümündedir.

Bibi. S. Eyice, *Boğaziçi,* s. 25-28: R. E. Kocu, "Arnavutköy", *İSTA,* II., s. 1039-1041; Evliya, *Seyahatname,* ty. s. 314: *Boğaziçi;* Kömürciyan. *İstanbul Tarihi,* s. 41, 219. 259: Incicivan. *İstanbul,* s. 115-116; "Amavutköv". *İKSA.* Il. s. 782. 783.

TULAY ARTAN

ARNAVUTKÖY ÇİLEĞİ

Arnavutköy'ün bağları, bahçeleri **16.** yy'dan beri ünlüydü. Bu bölgede bağcılığın tarihinin daha eskilere, Bizans dönemine gittiği bilinir. Ancak, köyün kendi adını taşıyan çileğinin tarihi sanılabileceği kadar eski değildir. İlk çilek fidesinin, 19. yy'ın hemen başında İpsilanti ailesi tarafından getirildiği, Arnavutköy sırtlarına dikildiği, bir süre sonra da bağların önemli bölümünün, yerini çilek tarlalarına bıraktığı bilinmektedir.

Arnavutköy'de aslında iki ayrı cins çilek yetişirdi. Küçük, açık pembe renkli, kokulu olanı, osmanlıçileği de denen, sevilip aranan bir türdü. Bu nadide cins, önceleri sadece Arnavutköy sırtlarındaki tarlalarda bulunurken, daha sonra İstanbul'un Yeniköy, Tarabya, İstinye sırtlarında ve Kadıköy tarafında Pendik civarında da yetiştirilmeye başlandı. Ancak adı nereden gelirse gelsin, belli bir türe bağlı olarak Arnavutköy çileği kaldı. 'Arnavutköy'de sırtlardaki tarlalarda osmanlıçileğinden başka daha koyu renkli ve biraz daha büyük frenkçileği de dikilirdi. İlk mahsul, genellikle mayıs ayında alınır; çilek meraklıları tarlalara küçük sepetlerle kendileri toplamaya ve hemen orada taze taze yemeye gelirlerdi. Çevreye kol atan çilek fideleri, küçük beyaz çiçekleri ve koyu yeşil yapraklarıyla bahar aylarında çok güzel görünür, çilek tarlalarının bulunduğu sırtlardan çevreye çilek kokusu yayılırdı.

Arnavutköy sırtlarındaki çilek tarlaları. 1960'lara kadar korundu. 1960'lardan sonra, önce osmanlıçileği daha sonra frenkçileği hem Arnavutköy'de, hem de bu çileğin yetiştirildiği diğer bölgelerde azalmaya başladı. Günümüzde ise, küçük özel bahçeler haricinde, bütünüyle yok oldu; sadece adı ve bilenlerin damağındaki ince, hoş lezzeti kaldı.

İSTANBUL

ARNAVUTKÖY AMERİKAN KIZ KOLEJİ

1871-1971 arasında Gedikpaşa, Üsküdar ve Arnavutköy'de faaliyet gösteren Amerikan eğitim kurumu.

Robert Kolej'in(->) kurucusu Cyrus Hamlin 1867'de kız öğrenciler için de bir okul açılması gereğini duydu. Christopher Robert öneriyi Congregational Kilisesi Kadın Misyon Heyeti'ne (Woman's Board of Missions) götürdü. Kadın Misyon Heyeti ve Bostonlu bir grup eğitimci kadın bir araya gelerek 3.000 dolar topladılar ve okulu kurarak başına Julia Rappleye'i getirdiler.

1871'de Abdülaziz'in iradesiyle Gedikpaşa'da kiralık bir konakta açılan okulun İngilizce ilk adı Home School for Girls at Constantinople idi. İlk yıl 6 yaşında 3 öğrencisi vardı. 1873'te anaokulu düzeyinde öğrenci sayısı 40 oldu. Bu arada 50.000 dolar bağış toplandı ve Anadolu yakasında, Üsküdar Selamsız'da, Pişmişoğlu'na ait arazi satın alındı. Bu arazi üzerinde yapımına başlanan ve sonraları Bowker Hail diye bilinen bina bitinceye kadar inşaata yakın bir konak kiralandı ve eğitime Anadolu yakasında devam edildi. Bina inşaatı 1875'te tamamlandı ve okul burada Üsküdar Kız Rüştiyesi olarak öğrenime başladı.

Julia Rappleye'in 1875'te istifası üzerine Clara Catherine-Pond Williams görevi devraldı. Bu arada William Chapin, 20.000 dolara Barton Hail adı verilen ikinci binayı yaptırdı. Okul 1890'da Massachusetts Eyaleti yasalarına göre kolej olarak örgütlendi. Kolejin İngilizce iki

adı vardı: American College for Girls ve Constantinople Woman's College.

Kız kolejine Yunanistan, Arnavutluk, Dicle-Fırat yöresi, Mısır, Suriye, Rusya, Romanya ve Bulgaristan gibi geniş bir coğrafyadan öğrenci geliyordu. Williams'ın emekliliği ertesi, okul bir süre Cyrus Hamlin'in kızı Clara Hamlin ve Mary Mills Patrick'in ortak yönetiminde kaldı. 1889'da Clara Hamlin'in evlenmesi üzerine Mills Patrick yönetimi tek başına üstlendi ve 1924'e kadar müdire olarak kaldı.

Kolej ilk mezununu 1891'de verdi. Mezuniyet töreninde II. Abdülhamid'in bir temsilcisi de bulundu. Miss Patrick fen derslerine ayrı bir önem veriyordu. 1894'e gelindiğinde okul klasik diller, edebiyat ve fen dallarında üç bakalorya verir durumdaydı. 1893'te Şikago'da açılan bir sergide kolej öğrencileri bronz madalya aldılar. Kolejden ilk Müslüman mezun 1901'de Halide Edip (Adıvar) Hanım oldu. 1903'te koleji ziyarete gelen Boutiller adlı Amerikalı zengin bir kadın ve yakınları okula **62**.000 dolar yardımda bulundu.

Aralık 1905'te sınıfların bulunduğu Barton Hall yandı. Fen laboratuvarları, jimnastik salonu, toplantı salonu ve yatakhane de bu binadaydı. Yangına rağmen hazırlık okulunun ilk üç sınıfı kapatılarak eğitime devam edildi.

Miss Patrick okulu tekrar kurmakta kararlıydı. II. Meşrutiyetin ilam ile yabancıların taşınmaz mal edinmeleri üzerindeki sınırlamaların kaldırılması Miss Patrick'in işini kolaylaştırdı. 1908'de Massachusetts yasama organlarının kararıyla kolej Kadın Misyon Heyeti'nden ayrılarak tümüyle bağımsız bir eğitim kurumu oldu. Böylece kolej daha liberal bir çizgiye girdi.

Önceleri koleji genişletmek için Üsküdar'da komşu arazi satın alınmak istendi. Ancak fiyatın yüksek bulunması ve Barton Hall'un yanması kolejin başka yere taşınmasına neden oldu. 1907'de Arnavutköy ile Kuruçeşme arasındaki tepenin Boğaz'a bakan yamacında bulunan 54 dönümlük arazi Paris'te oturan bir Ermeni ailesinden 57.400 dolara satın alındı.

II. Meşrutiyet kız kolejinin tarihinde dönüm noktası oldu. Koleje Müslüman kızların alınması teşvik gördü. 1910'da Türk kadınları için özel sınıflar açıldı. Çoğu anne olan bu kadınlara tercüman aracılığıyla yemek pişirme, çocuk bakımı, Türk tarihi ve İngilizce dersleri verildi. Osmanlı hükümeti 5 kızın kolejde okuması için maddi yardımda bulundu. Bu kızları seçim görevi yazar Halide Edip (Adıvar) Hanım'a verilmişti.

1910'da Arnavutköy'de koleje komşu olan Paris elçilerinden Musurus Paşa'mn konağı ve arazisi satın alındı. **16** Kasım 1910'da Arnavutköy'de hazırlık sınıfları ve bina inşaatı için irade yayımlandı ve inşaata başlandı. 1914'te kolej, yapımları tamamlanan beş katlı, girişi İyon stilinde sütunlarla süslü Gould Hail, dört katlı Sarah Lindley Mitchel Hail, dört katlı Henry Woods Hall, dört katlı Russel Sage Hall adlı dört binaya taşındı. 1922'de William Bingham tarafından Bingham Hall yaptırıldı.

Kız koleji bir süre B. A. (edebiyat-lisans), ardından 1917-1918'de M. A. (yüksek lisans) derecesi verdi. Sonraları Türk milli eğitimi denetimine girinceye kadar B. A. ve B. S. (fen-lisans) verdi. I. Dünya Savaşı sırasında kapitülasyonların kaldırılmasına rağmen kız kolejine dokunulmadı. Milliyetçiliğin güçlendiği bir ortamda kolej diplomaları Latincenin yanısıra Türkçe de yazılmaya başlandı. Amerika savaşa girdikten sonra da Osmanlı topraklarında birçok Amerikan okulu açık kaldı.

I. Dünya Savaşı öncesi kız koleji iki alana açılmayı düşünüyordu. Bunlardan biri öğretmen okulu, diğeri tıp okuluydu. Ancak her iki proje Osmanlı Devleti'nin savaşa girişiyle ertelendi.

Savaş ertesi 1919'da tıp okulu için girişimlere başlandı ve Dr. Aide R. Hoover okulu kurmakla görevlendirildi. Yakın Doğu Yardım Örgütü (The Near East Relief) ve Amerikan Kızılhaçı, okulun kuruluşuna yardımcı olacaktı. Üç deniz subayı cerrah ve bir ABD Halk Sağlığı Servisi doktoru göreve getirildi. 1920'de kolejde 19 öğrenciyle altı yıllık tıp eğitimine başlandı. Aynı zamanda sonradan Amiral Bristol adını alan bir hastane ile bir hemşire okulu açıldı.

Tıp okulu binasının inşaatına 1922'de William Bingham'm bağışladığı 100.000 dolarla başlandı. 1923'te tamamlanan binaya Bingham Hail adı verildi. Ancak, 1924'te kolejin mütevelli heyeti tıp okulunu sürdürecek mali gücü olmadığını açıkladı. Öte yandan kapitülasyonları kaldıran Cumhuriyet hükümeti sağlık eğitimini de ulusaİ örgütlenme içine aldı. Bu nedenle tıp okulu Nisan 1924'te kapatıldı. Amerikan Hastanesi'ne bağımsız bir statü verildi ve ayrı bir mütevelli heyeti oluşturuldu.

Cumhuriyet hükümetleri başlangıçta ülkedeki Amerikan okullarına sıcak bakmadı. Bu okulların değişik etnik unsurlara kültürel kimlik kazandırdığı ve kültürel düzeyde de olsa, yerel milliyetçilikleri özendirdiği yaygın kanıydı. Nitekim kız koleji mezunu olan Kyrias kardeşler Arnavut milliyetçiliğinin olgunlaşmasına yol açan kültürel çevrenin oluşmasında başı çekmişlerdi. Keza Bulgar, Ermeni ve Arap milliyetçilikleri için de aynı şey söylenebilirdi. Amerikan okulları bu tür milliyetçilikleri doğrudan özendirmese de ders programlarında yerel dillerin, edebiyat ve kültürün öğretilmesi, Batı Avrupa siyasal düşüncesinin işlenmesi, ulusal bilincin oluşmasında önemli katkılarda bulunuyordu. Kolejlerin entelektüel çevresi milliyetçi düşüncelerin gelişmesi için uygun bir ortam oluşturuyordu. Amerikan eğitiminin öğrenciye kimlik kazan-

Arnavutköy Amerikan Kız Koleji ve Robeıt Kolejin (bugün Amerikan Robert Lisesi) öğretim yaptığı Gould Hall'un girişi (üstte) ve okulun bahçesinden bir görünüm. *Hazım Okurer, 1993*

dırmasını. siyasal nitelikli milliyetçilik hareketlerini teşvik etmek için bu kimliği bağımsızlık doğrultusunda işlenmesi izledi. Bu gelişmeleri yakından izleyen Kemalist kadrolar Milli Mücadele ertesi yabancı okulların bir kısmını kapattılar; kalanları da sıkı denetim altına aldılar.

Cumhuriyet ile birlikte Maarif Vekâleti Arnavutköy Kız Koleji'nin diğer yabancı okullar gibi Türk milli eğitiminin gerekleri doğrultusunda yeniden örgütlenmesini istedi. Eğitim, ders programı, ders kitapları ve öğretmen kadrosu bakanlığın onayını gerektiriyordu. Milli eğitimin ders yükümlülükleriyle uyumlu kılman ve lisans öğrenimi kaldırılarak yalnızca ortaöğretim kurumu haline gelen okul, ABD kıstaslarıyla Junior College oldu.

19201i yıllarda Türkiye'de siyasal rejimin değişimi ve ekonomik-toplumsal dönüşüm sonucu ticaret eğitimi, ev ekonomisi ve kültürfizik ağırlık kazandı. Kolejin birçok öğrencisinin mezuniyet sonrası tıp eğitimi görme eğilimi nedeniyle fen derslerine rağbet arttı. Türk dili eğitimi Cumhuriyet'le birlikte iki saatten beş saate yükseltildi. Ayrıca ikişer saat Türkçe, coğrafya ve tarih dersi kondu.

Kız koleji Osmanlı döneminde Yunanca, Latince, Ermenice. Bulgarca, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca öğretiyordu. Genellikle bu diller klasik biçimiyle sunuluyor ve klasik edebiyata ağırlık veriliyordu. Ankara Hükümeti Milli Mücadele ertesi Türk vatandaşlarının ayrım gözetilmeksizin Türkçe öğrenmelerini şart koştu ve Ermenice ve Rumcayı okul eğitim programından kaldırdı.

Cumhuriyet'le birlikte kız kolejinin yaşadığı başka bir bunalım okula alınacak Türk öğrencilerle ilgiliydi. Hükümet **1926** yazında 25 Türk öğrencinin ücretsiz okutulmasını istedi. Mütevelli heyeti önce okulun standartlarını tutturmaları koşuluyla 10 öğrenci almayı kabul etti. Ancak daha sonra kolej, hükümetin isteğini okula verdiği önemin bir kanıtı olarak yorumlayarak kabul etti. Cumhuriyet döneminde Müslüman öğrenci sayısı arttı. **1912**-1913 arasında **266** öğrenciden 50'si Müslüman iken, 1925-**1926** arasında 434 öğrenciden 156'sı Müslümandı.

1932'den itibaren tek bir müdür tarafından yönetilen Arnavutköy Amerikan Kız Koleji ve Robert Kolej 197Tde birleştirilerek İstanbul Amerikan Robert Lisesi(->) oldu.

Bibi. *The American College for Girls: Centennial Album, 1871-1971,* İst.. 1972; R. L. Daniel, *American Philanthropy in the Near East,* Athens, 1970; H. D. Jenkins, *An Educational Ambassador to the Near East: The Story of Maty Mills Patrick and an American College in the Orient,* New York, 1925: M. M. Patrick, *A Bosporus Adventure: Istanbul (Constantinople) Woman's College, 1871-1923,* London, 1934; ay, *Under Five Sultans,* London, 1929; R. Ülke, *Istanbul Amerikan Kolejinin Tarihçesi.* lst.. 1965.

ZAFER TOPRAK

Arnavutköy Karakolu
Erkin Emiroğht. 1993

ARNAVUTKÖY KARAKOLU

Boğaziçi'de, Akıntıburnu mevkiinde, Arnavutköy-Bebek Caddesi üzerinde ve Parmaksız Çıkmazı köşesindedir.

Kagir malzeme ile 1259/1843'te inşa edilmiş olan karakol binası, iki katlıdır. Hayli büyük olan yapı. bir merkez bölüm *ve* iki yan kanattan oluşan "U" biçimli bir plan şemasına ve kitleye sahiptir. Planın *ve* kitlenin klasik kuruluşu, cephe düzenlemesinde de aynen gözlenmektedir. Onarılıp elden geçtiği ve bazı dekoratif ve stilistik ayrıntılarını yitirdiği anlaşılan binada merkez bölümü yan kanatlardan yaklaşık 2 m kadar geridedir. Yan kanatların köşeleri pilastrlarla belirtilmiştir. Ortada ve yan kanatlardaki beşik çatık örtüleri cepheye birer alınlıkla geçirilmiştir. Alınlıkların simetrik düzeni, yarım daire kemerli *ve* bezemesiz pencerelerin birörnek ve yine simetrik dizilişi, dönemin resmi daireler için öngördüğü klasik ve sade mimarlık konseptine uygundur. Halen taba renkli bir badanası olan cephede pilastrlar ve alınlıklar beyaz boyalıdır.

Simetrik bir kurgusu olan binanın mermer giriş kapısı orta eksen üzerindedir. Ampir başlıklı bir çift pilastrın çerçevelediği kapının üstünde, arşitrav bölümünde dörderli yerleştirilmiş sekiz mısralık kitabe panosu ve yatay pozisyonda bir oval madalyon içinde de kısmen kazınmış olarak Abdülmecid'in tuğrası vardır. Tuğra madalyonu, alçı üzerine altın yaldızlı şemse motifi ile çevrelenmiştir.

Karakolun arka bahçesi içinde, ne olduğu saptanamamış tuğla hatıllı moloz tas duvarlı bir kalıntı vardır.

AFİFE BATUR

ARPA EMİNİ TEKKESİ

bak. ŞEYHÜLİSLAM TEKKESİ

ARPACILAR MESCİDİ

bak. BURSA TEKKESİ MESCİDİ

ARPAD, BURHAN

(19 Mayıs 1910, Mudanya) Gazeteci ve yazar. Orta Ticaret Okulundan sonra hayata atıldı. Çeşitli işlerde çalıştı. 1947-1955 arasında *Memleket, Hürriyet* ve *Vatan* gazetelerinde muhabir röportaj yazan olarak çalıştı. 1955-1962 arasında *Vatanda* fıkra yazarlığı yaptı.

Arpad, edebiyata şiirle başladı. Hemen hepsinin konusu İstanbul'da geçen *Şehir 9 Tablo* (1940), *Dolayısıyla* (1955), *Taşı Toprağı Altım* **(1966;** *Taşı Toprağı Altın İstanbul* adıyla, 1990), *Alnımdaki Bıçak Yarası* (1968). *Yeditepe Olayları* (1974) gibi hikâye ve romanlar kaleme aldı. Gezi izlenimleri, eleştiriler, edebiyat incelemeleri yazdı, çeviriler yaptı. İstanbul'la ilgili çalışmaları tiyatro hayatını yansıtan izlenim-röportaj türü yazılarıyla kentin son altmış-yetmiş yıllık değişimini, canlı kesitler halinde irdeleyen fıkra-deneme-am türü yazılardan oluşur.

Direklerarası (1974) kitabında topladığı yazılarında İstanbul'un son elli yıllık tiyatro hayatı oyunlar, oyuncular, topluluklar çerçevesinde ele alınır. "Son Perde" adını taşıyan bölümde de ünlü komik Naşit Özcan'm öyküleştirilmiş hayatı yer alır. *Yokedilen Istanbuldaki* (1983) yazılarında kentin insan ve mekân dokusundaki değişmeler daha çok gözlemlere, anılara dayanılarak bir hemşeri bakışıyla yansıtılır, eleştirilir, İstanbul'un binbir ayrıntısından ilginç noktalara belgeci bir yaklaşımla değinilir. Bu yazılar toplam şehirli olma bilincine ulaşmış sade ama aydın bir kişinin yaşadığı şehirle ilgili duygularını, düşüncelerini yansıtması bakımından da önemli bir örnektir.

İSTANBUL

ARSA SPEKÜLASYONU

Türkiye ekonomisini özellikle 1940'lı yıllardan sonra etkisi altına alan sürekli enflasyon, ülkede üretilen hemen tüm mal ve hizmetlerin her yıl bir öncekinden daha pahalı olmasını olağan kılarken, arsa ve arazi fiyatlarının da yine her yıl yükselmesini yerleşik bir ekonomik kural durumuna getirdi. Yine tıpkı temel tüketim mallarının uzun süreli stoklanmasıyla elde edilen ve kaynağını sürekli enflasyondan sağlayan üretim dışı kazanç birikiminde olduğu gibi, kentlerdeki ve kıyılardaki arsa ve arazilerin de benzer şekilde stoklanmasıyla, yüksek oranlarda rant oluşmaya başladı; bu yolla kazanılan gelirler çoğaldıkça, "arsa spekülasyonu" da en çekici ekonomik etkinliklerden biri haline geldi.

İstanbul'daki arsa spekülasyonu, ülke düzeyindeki bu genel gidişe koşut olarak, önceleri, salt enflasyonun getirdiği yıllık fiyat artışlarına dayanarak gelişti.

Gecekondulaşmanın (bak. gecekondu) ve yap-sat sektörünün kentin genel imar düzeni içindeki yerinin henüz çok etkili olmadığı 1940-1950 döneminde, arsa alım satımları ağırlıklı olarak gerçek ihtiyaca dayanan nedenlerle gerçekleşiyordu. Toplu arsa alımı ya da büyük araziler satın alınarak bunların daha sonra parsellenip birkaç katı fiyatla satılması şeklindeki eğilimler 1950'lerden sonra ortaya çıktı. İstanbul'da emlak komisyonculuğunun ayrı bir "meslek" olarak 1950'lerden itibaren görülmeye başlaması; imar planlarındaki apartmanlaşmaya dönük kararlarla birlikte kat karşılığı inşaat sürecine geçilmesi ve ardından göç ile gecekondulaşmanın da baskısıyla henüz planlarda yerleşime açılmayan yörelerdeki arsa ve arazilerin değer kazanmaya başlamaları spekülasyonun da giderek kurumsallaşmasına yol açtı.

Böylece, kent topraklarının değerlenmesiyle elde edilen rant oranları, özellikle 19ö0'lı yıllarla birlikte, yıllık enflasyonu gerilerde bıraktı. Günümüzde bu fark. İstanbul'un bazı semtlerinde, yıllık enflasyonun beş-altı katma ulaşarak spekülasyonun lehine tırmanışa geçti.

1992-1993 döneminde, yıllık enflasyon oranının yüzde 70'lerde olmasına karşın, aynı dönemde ve sadece bir yıl içinde arsa fiyatları yüzde 400'e varan artışlar gösterdi, (bak. Tablo)

Arsa spekülasyonu ve buna girdi oluşturan gayrimenkul değer artışları, kentsel değerler üzerinden elde edilen yüksek ve yasadışı (vergisiz) kazancın ötesinde, doğrudan kentin imar hareketlerine ve gelişmesine yönelik olumsuz etkileri açısından da İstanbul için önem taşımaktadır.

Denebilir ki İstanbul'un özellikle son 40 yıllık kentleşme sürecinde, arsa spekülasyonu, planlama ve imar eylemlerinin birçok temel kararında etkili olurken, bu kararların yarattığı yeni ve daha yüksek rant hareketleriyle birlikte yine arsa spekülasyonunda da hızlı bir tırmanma yaşanmıştır.

Yani, spekülasyon imar politikalarına yön vermiş, imar politikaları da spekülasyonu daha fazla özendirmiştir.

Bu sürecin kaçınılmaz sonucu ise, yine İstanbul'un kentsel dengelerini gözeten bir gelişmeye değil, bu dengeleri bozan ve değerlerini yok eden bir "büyümeye" tutsak olmasıdır. Böylece kent, imar için değil, rant için planlanan ve yapılaşan bir metropol kimliği ve görüntüsü içinde büyümektedir.

İstanbul'da 1992-1993 Arsa ve Arazi Fiyat Artışları

Bölge	*1992 başlan (TL/m²)*	*1993 başları (TL/nf)*
Çatalca (Merkez)	250.000.-	1.000.000.-
Silivri	100.000.-	400.000.-
Avcılar	250.000.-	600.000.-
		1.000.000.-
Maltepe	250.000.-	750.000.-
	750.000.-	2.000.000.-
Merter	2.500.000.-	6.000.000.-
Maslak	3.000.000.-	7.000.000.-
	5.000.000.-	12.000.000.-
Beylikdüzü	250.000.-	500.000.-
Havaalanı/İkitelli	500.000.-	1.000.000.-
	2.500.000.-	5.000.000.-
Zincılikuyu	10.000.000.-	20.000.000.-
	15.000.000.-	25.000.000.-
Bakırköy/Yeşilköy	1.000.000.-	5.000.000.-
	2.000.000.-	20.000.000.-

Kaynak: Milliyet/Ekonomi-ArasUrma Seıvisi

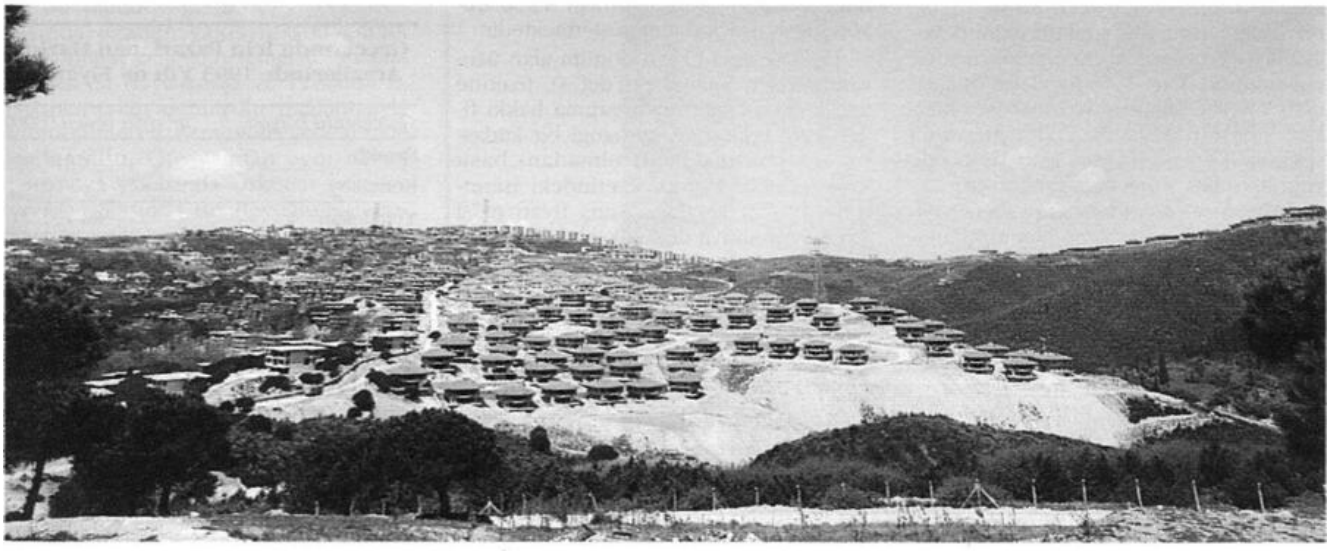

Nâzım plana aykırı olarak yeni oluşturulmaya çalışılan Sarıyer-Kilyos kırsal yerleşme bölgesindeki Zekeriyaköy evleri.
Bünyad Dinç, 1993

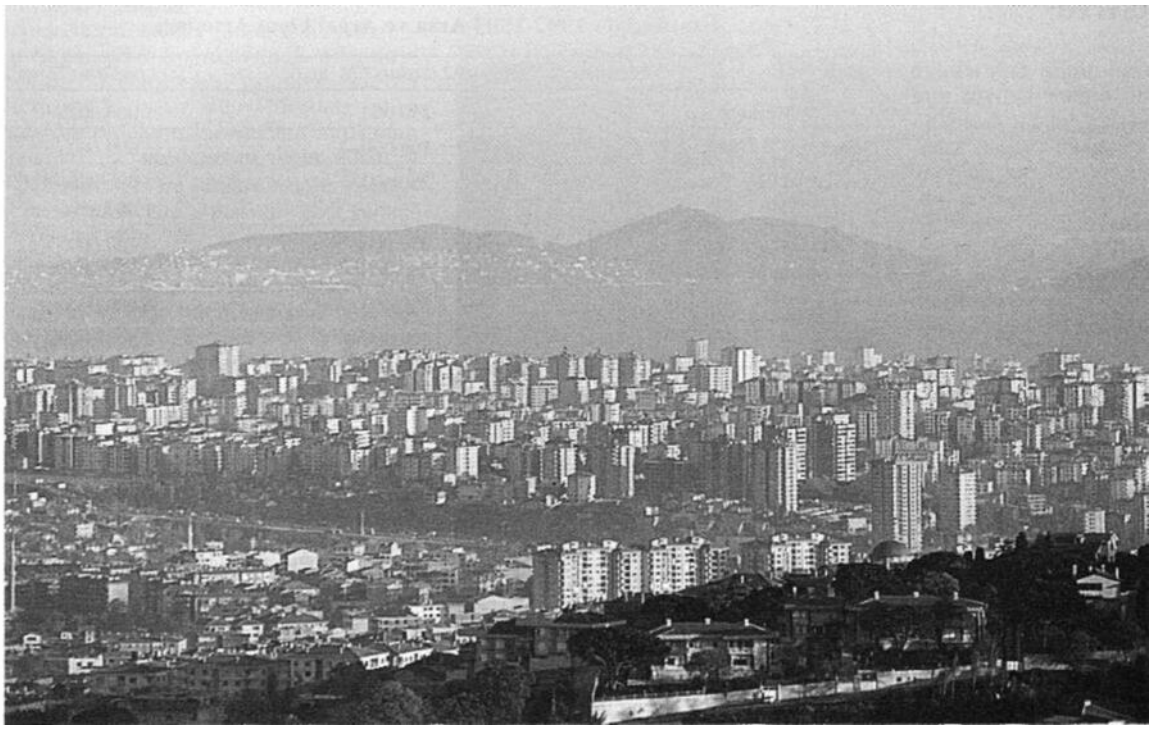

Yakın zamana kadar doğal çevreye uygun ev ve yaşama koşullarına sahip Bostancı sahillerindeki aşırı yapılaşmanın oluşturduğu son durum.
Bünyad Dinç. 1993

Spekülasyonun Nedenleri

istanbul'da, yıllık enflasyonun getirdiği "olağan" fiyat artışlarından kaynaklanan arsa ve arazi fiyatlarındaki yükselmenin ötesinde, doğrudan enflasyona bağlı olmayan ve diğer mal ve hizmetlere göre çok daha yüksek artışlarla beslenen arsa spekülasyonunun başlıca nedenleri, göç ve gecekondulaşma, imar afları, nâzım plan kavramından uzaklaşma ve imar hukukundaki "ayrıcalıklı hak olanakları" olarak sıralanabilir.

Bu nedenler arasında özellikle nâzım plan disiplininin 1980'li yıllarla birlikte terk edilmesi, kentin olağan gelişme alanlarının yanısıra, doğal ve ekolojik çevre özellikleri nedeniyle yapılaşmaya kapalı tutulması gereken tarım ve orman alanlarının da spekülasyonun yoğunlaştığı bölgeler arasına girmesine yol açmıştır. Yine 1980'li yılların özelliği olan "ayrıcalıklı imar hakları" ise, merkez semtlerde ve Boğaziçi alanında spekülatif yapılaşmanın aşırı derecede yoğunlaşması sonucunu yaratmıştır.

Göç ve Gecekondulaşma.- 1950'li yıllarla birlikte hemen her dönemde artarak süregelen göç(-0 olgusu, 19901ı yıllarda artık yılda 400 bine yaklaşan kitlesel karakteriyle İstanbul'daki arsa spekülasyonunu yasadışı yapılaşmayla besleyen bir ekonomik sürecin de temel dayanağını oluşturmaktadır.

Özellikle son yıllarda yapılan araştırmalar kitlesel göçün yarattığı gecekondulaşmanın arsa ve arazi gereksinmesinin, eskiden olduğu gibi "fiili işgal" ile değil, doğrudan "satın alma" yoluyla karşılanmaya başladığını göstermektedir.

DPT (Devlet Palanlama Teşkilatı) uzmanlarının 1992 yılı sonunda tamamladıkları bir araştırmaya göre, İstanbul gecekondularının yüzde 96'sı kamu arazileri üzerinde kurulmuş durumdadır. Bu gecekondu sahiplerinden ancak yüzde 181 araziyi kendisi işgal ederek sahiplenirken: yüzde 781nin daha önce çeviren ve el koyan başka kişilerden satın aldıkları görülmektedir. Yani arsa spekülasyonu, salt özel mülkiyetteki arazilerin değil, büyük oranlarda kamuya ait alanların da yasadışı yollardan ele geçirilip, pazarlanması yöntemiyle gelişmekte ve yaygınlaşmaktadır.

Aynı araştırmanın diğer verileri, İstanbul'da salt gecekondu bölgelerindeki kamu arazileri üzerinde yasadışı yöntemlerle gerçekleştirilen arsa spekülasyonunun yarattığı haksız kazancın 45-50 trilyon liraya tırmandığını göstermektedir.

Devlete ait 110 bin dönüm alan üzerine yayılan Sultanbeyli'de(->). üzerine kaçak olarak apartman yapma hakkı fiilen elde edilen ve herhangi bir kadastro çalışmasına bağlı olmadan, basit krokilerle ve toprak üzerindeki işaretlerle ayrılan arsaların satış fiyatı m-'si 1.5 milyon liraya dek yükselebilmiştir.

Benzer şekilde, ormanlar nedeniyle kaçak yapılaşmaya açılabilen alanları kısıtlı olan Karadeniz kıyılarındaki Riva bölgesinde de, yine 1993 yılı fiyatlarıyla, m^2si 3 milyon liraya kadar tırmanan gecekondu arsaları pazarlandığı saptanmıştır, (bak. tablo)

İmar Afları: İstanbul'da arsa spekülasyonunun yaygın ve "güvenli" bir ekonomik etkinlik olarak kentin imarına egemen olmasında, imar aflarmın payı önemli yer tutmaktadır. Kaçak yapılaşma ve özellikle gecekondulaşmanın sürekli olarak özendirilmesine yol açan imar afları, 1984 ve 1985'teki yasalarla, "tapu güvencesini" de gündeme getirmiştir. Tapu tahsis belgesi uygulamasıyla, kamu arazileri üzerindeki gecekondu sahiplerine işgal ettikleri arsalar devlet garantisi altında verilirken bu tür arsaları yine yasadışı yöntemlerle ele geçirenlerin spekülatif kazançlarında olağanüstü artışlar ortaya çıkmıştır.

imar aflarmın, spekülasyondaki yükselmeye ve yaygınlaşmaya yol açan diğer bir uygulaması ise yine 1985 yasasından sonra yürürlüğe giren "Islah İmar Planrdır.

Af kapsamına giren kaçak yapıların oluşturduğu yasadışı yerleşme bölgelerinde, söz konusu yapıları koruyarak; bu

Gecekondu İçin Pazarlanan Hazine Arazilerinde 1993 Yılı m^2 Fiyatları

Gecekondu bölgesi	*m^2 arsa bedeli (000)*
Paşaköy	100-120
Kurnaköy	10-60
Yenidoğan	80-100
Şamandıra	70-100
Sultanbeyli	100 -1.500
Riva	500 -3.000
Kurtköy	100-500
Emiıli Köyü	300-700
Ömerli Köyü	300-700
Dudullu	200-500
Arnavutköy	200-700
Esenyurt	100-400
Armutlu	100-500

Kaynak: Nokia dergisi araştırması - Şubat 1993

yapıların bulunduğu arsalara ek imar olanakları sağlayarak ve en önemlisi de aynı bölgedeki henüz yapılaşmamış arsa ve arazilere de imar hakkı tanıyarak yerleşmenin "planlı" bir bölge haline getirilmesini amaçlayan Islah İmar Planı uygulaması, bu nitelikleriyle arsa spekülasyonunun da giderek en güçlü yasal dayanaklarından biri niteliğine bürünmüştür.

1986-1993 arasındaki yedi yıllık dönem içinde Kartal, Pendik, Ümraniye, Üsküdar, Beykoz, Sarıyer, Şişli, Gaziosmanpaşa, Bayrampaşa, Zeytinburnu, Bakırköy, Bahçelievler, ikitelli, Küçükçekmece, Avcılar, Büyükçekmece gibi, kentin gelişme bölgelerini içeren hemen tüm semtlerinde, nâzım planlarda koruma bölgeleri olarak belirlenen alanlar, gecekondulaşma oranı ne düzeyde olursa olsun, doğrudan ıslah imar planlarıyla imara açılmıştır. Yine, bütün bu bölgelerdeki arsa ve arazileri daha önceden çok ucuz fiyatlarla satın alan spekülatör çevreler, ilçe belediyelerince yürürlüğe sokulan ıslah imar planları sayesinde, imar yasalı arsaları üzerinde yapı hakkı elde ederek, spekülasyon oranlarını olağanüstü yükseltmişlerdir.

Nâzım Plan Kavramından Uzaklaşma

İstanbul'un kentleşme ve imar sürecinde arsa spekülasyonunun etkilediği bir başka olumsuzluk da nâzım plan(->) kavramından uzaklaşılmasıdır. Yine göç, gecekondulaşma, imar afları ve ıslah imar planları olgularında yaşandığı gibi, kentin nâzım plan disiplininden çıkartılması da aynı anda spekülasyonun yaygınlaşmasına ve yoğunlaşmasına yol açmıştır.

29.7.1980 tarihinde onaylanarak yürürlüğe giren nâzım plan, İstanbul'un Marmara Denizi'ne paralel olarak doğu-batı ekseninde "lineer" bir konumda büyümesini öngören ve kentsel gelişme alanlarını bu ilkeye bağlı olarak belirleyen bir plandı. Pendik-Küçükçekmece arasında uzanan yaklaşık 100 km'lik metropoliten bölgenin temel toplu ulaşım aksı da Haydarpaşa ve Yenikapı istasyonlarından denizyolu bağlantısıyla bütünleştirilecek demiryolu şebekesiyle tasarlanmıştı. Öte yandan aynı nâzım plan, Asya yakasında Üsküdar bölgesi, Avrupa yakasında ise Beyoğlu-Şişli-Beşiktaş bölgesi ve Haliç çevresi dışında, kentin kuzey kesimlerini iskân dışı bölgeler olarak ayırmış, böylece bu kesimlerdeki içme suyu havzaları, tarım alanları ve ormancılık bölgelerinin korunmasını, İstanbul'un kentsel gelişmesinin diğer önemli temel ilkesi olarak belirlemişti. Kuzeyde, korunan bu bölgelerin arasında bir doğal ve kültürel aks oluşturan Boğaziçi ise, yine hem nâzım plan yönlendirmeleriyle, hem de özel yasa ve nâzım plana bağlı alt plan kararıyla, bir SİT alanı olarak ayrıca koruma altına alınmış; düşük yoğunluklu iskân ve bununla dengeli bir bütünleşme gösterecek kültür, dinlence, gezi bölgeleri tasarlanmıştı.

12 Eylül 1980'den sonra İstanbul Nâzım Plan Bürosu'nun lağvedilmesi, yasal olarak onaylı konumda bulunmasına karşı, 1/50.000 ölçekli Metropoliten Alan Nâzım Planı'nın da uygulamadan fiilen kaldırıldığı bir sürecin başlamasına yol açtı. Bu süreç 1984 yerel seçimlerinden sonra hızlandı. Ağırlıklı olarak, 1985'ten sonra İstanbul bütününe egemen olan süreç, yine arsa spekülasyonunun hem etkisi altında, hem de spekülasyonu özendiren ve güçlendiren etkileriyle, kentin bugün yaşanan ağır imar sorunlarını yaratmıştır.

1/50.000 ölçekli nâzım planda İstanbul'un yaşam kaynağı alanları olarak belirlenen, kuzey bölgelerindeki tarım ve orman arazileri, 1986'dan sonra "bölgesel imar planları" ve "ıslah imar planları" uygulamalarıyla 1980 onaylı nâzım plana aykırı olarak parça parça yapılaşmaya açılmıştır. Özellikle Sarıyer-Kilyos bölgesinde Zekeriyaköy, Demirciköy, Uskumruköy gibi kırsal yerleşme bölgelerinde hızla yaygmlaştırılan bu uygulamayla, daha önce imar kısıtlaması bulunduğundan parasal değeri de düşük olan yeşil alan niteliğindeki araziler, birkaç yıl içinde olağanüstü değer artışlarına kavuşmuşlar; Sarıyer İlçesi İstanbul'da arsa spekülasyonunun her tür kentsel, kültürel ve politik olumsuzluklarının yoğun olarak yaşandığı bir bölge haline gelmiştir.

Yine bu yörede, 1990'da başlanan ve 1991'de sonuçlandırılan "bölgesel planlama" çalışmalarıyla, Boğaziçi Yasası'mn gerigörümüm ve etkilenme bölgeleri için öngördüğü yapılaşma oranlarının çok üzerinde yeni imar hakları getirilmiş ve son kalan tarım alanları da "iskân bölgesi" olarak spekülasyona açılmıştır. Söz konusu alanlardaki arazilerin, küçük parseller olarak değil, geniş mülkiyetler halinde bulunması, bu bölgedeki arsa ve arazi spekülasyonunun, yüksek gelir gruplarına pazarlanan pahalı villa siteleri uygulamalarıyla çok daha yüksek oranlarda gerçekleşmesine yol açmıştır. Yine, 1991 planlarında, daha önce bölgesel spor alanı, kültür tesisleri ve yeşil alan olarak ayrılan ya da okul, çocuk bahçesi, rekreasyon alanı, kırsal koruma alanı vb gerek İstanbul bütününe, gerekse bölge halkına hizmet edebilecek sosyal ve kültürel altya-

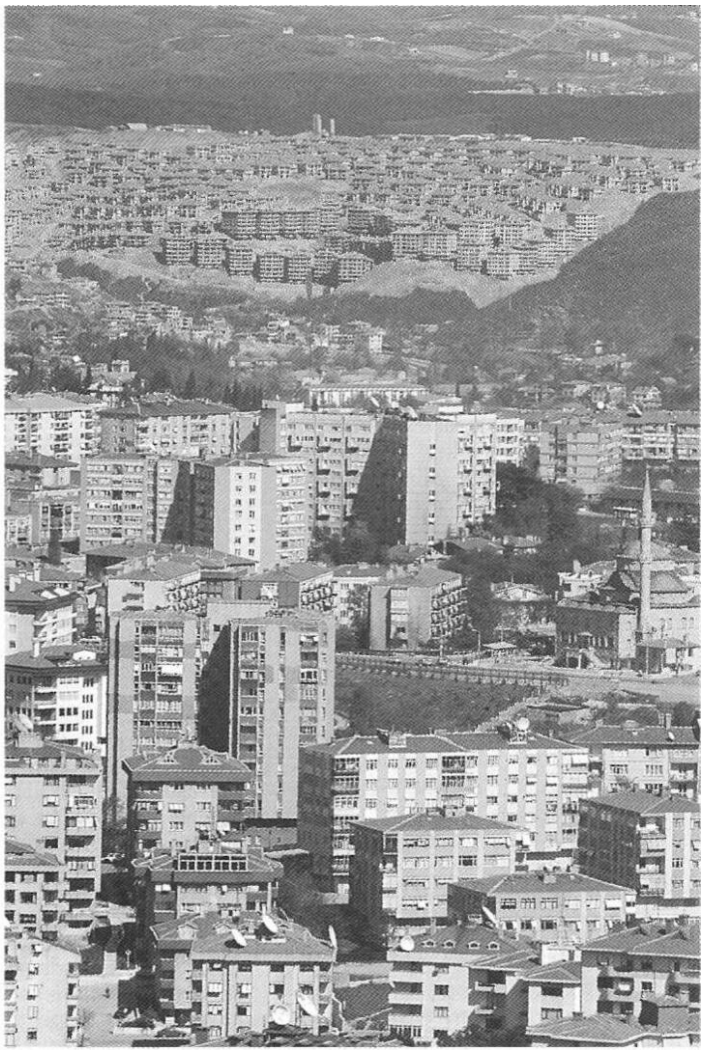

Boğaz sırtlarında yapılaşmanın bir örneği: Anadoluhisarı. *Bünyad Dinç, 1993*

Koruların yok edilmesiyle elde edilen imar alanlarına iki örnek: Zincirlikuyu'daki Koru Sitesi (solda) ve bugün sadece adı kalmış olan Ârifi Paşa Korusu'ndan bir görünüm (üstte).
Elif Erim (sol), Fatk Yaltırık (üst)

pı alanları da benzer şekilde villa ticaretine dönük iskân sahaları haline getirilerek spekülasyonun tüm Sarıyer sınırları içinde en etkin ekonomik faaliyet olması sonucu yaratılmıştır.

Su Havzalarında Spekülasyon

İstanbul'da hemen tüm ilçe belediyeleri yönetimlerinde ve Büyükşehir Belediyesi yönetiminde, 1980'Ii yıllarla birlikte egemen olan "nâzım plana bağlı kalmama" eğilimleri, 1980 onaylı 1/50.000 ölçekli nâzım planda koruma altına alınan su havzalarında ve yakın çevrelerinde de yine bölgesel planlama ve ıslah imar planları uygulamalarıyla spekülasyonun ve yapılaşmanın özendirilmesine, yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Asya yakasında Ümraniye(-0 bölgesi, ilçe sınırlarının tamamına yakın bir kesiminde nâzını planlara aykırı ıslah imar planlarıyla kentleşirken, bu kentleşmenin yasadışı ve denetimsiz karakteri arsa spekülasyonunu da hızlandırmış, bu süreç 1988'lerden sonra hızla tersine dönerek, bu kez spekülasyonun baskısıyla o yıllara dek yapılaşmayan bölgeler de iskân yöreleri olarak imara açılmıştır.

Asya yakasında Ömerli Barajı'nı besleyen ormanlık alanlar, "kaçak kent" olarak adlandırılan Sultanbeyli'deki spekülasyonun başlıca yeni kazanç alanlarını oluşturmaktadır.

Yine Asya yakasındaki en önemli içme suyu kaynaklarından olan Elmalı Baraj Gölü çevresindeki arazilerde gerçekleşen kaçak yapılaşma, sonunda bu kaynağın "giderilebilmesi olanaksız" derecede kirlenmesine yol açmış ve Elmalı Barajı. İstanbul'un içme suyu şebekesinden, ayrılarak 20 Eylül **1993** günlü İl Hıfzıssıhha Kurulu kararıyla devre dışı bırakılmıştır. Elmalı bölgesindeki yasadışı yapılaşmanın da önemli ölçüde arsa spekülasyonu tarafından özendirildiği, bu bölgedeki kamu arazilerinin yine yasadışı yöntemlerle gecekondu yapmak isteyenlere satıldığı bilinmektedir.

Benzer gelişme, öbür su havzaları arasında özellikle Alibeyköyü Barajı çevresinde de ortaya çıkmıştır. Yine bu bölgede. 1980 onaylı nâzım planda ve 1986'lara kadar yapılan planlarda kesin koruma altına alman arazilerde, özellikle 1987'lerden sonraki el değiştirmeler sonucundaki arsa spekülasyonu, baskısını göstermeye başlamıştır. Kaçak yapılaşma için satılan arsaların bulunduğu bölgelerde ıslah planı uygulamasına geçilmesiyle birlikte de spekülatif imar hareketleri yaygınlaşmıştır. Alibeyköyü(->) bölgesinde, arsa spekülasyonunun yönlendirdiği son büyük imar operasyonu ise 1993 Ekim ayında gerçekleşmiştir. Habibler Köyü ile Cebeci Mahallesi arasında kalan ve Alibeyköyü Barajı su toplama havzası içinde bulunan 92 hektarlık alanın imara açılması kararı Gazi-osmanpaşa Belediye Meclisi'nde alınırken, bu bölgede henüz yapılaşmamış bölgelerde arsa ve arazi fiyatlarının bir yıl önceye göre on, on beş kat birden yükselmiş olması, bu' karar üzerindeki spekülatif etkilerin de göstergesidir. Büyükçekmece Gölü içme suyu havzası ve çevresinde ise arsa spekülasyonunun imar hareketleri yönlendirmesi, gecekondu ağırlıklı değil, büyük tesisler ve prestij yatırımları şeklinde kendini göstermektedir.

Bu bölgede daha önce imara yasaklanan tarım alanları, lüks villa siteleri, toplu konut uygulamaları, serbest bölge, özel üniversite kampusları, özel havaalanı girişimleri vb değişik amaçlarla yapılaşmaya açılmaya başlanmıştır. Bölgede planlı ve plansız olarak gerçekleştirilen bu tür yatırımların üzerinde ilgili kamu kuruluşlarının gerekli denetlemeyi yapmamaları sonucunda, içme suyu havzası ve çevresindeki, özellikle Çatalca İlçesi'nde bulunan arsa ve arazilerde spekülatif değer artışları yüksek düzeylere ulaşmıştır. Böylece, Büyükçekmece Gölü ve içme suyu kaynağını oluşturan

havzadaki araziler, yasal olarak "imara kapalı" bölge içinde kalmalarına karşın, yapılaşma hakkının elde edilebileceği yönündeki güvenceler ve başlayan yaptırımların da bu güvenceyi pekiştirmesi sonucunda, İstanbul'un en hızlı ve yüksek oranlarda değer kazanan mülkleri arasına girmiştir.

Orman Alanlarında Spekülasyon

İstanbul'da arsa ve arazi spekülasyonunun son yıllardaki etkisini yoğunlaştırdığı alanlar arasında ormanlar da önemli bir yer tutmaya başlamıştır.

Özellikle Beykoz bölgesindeki ormanlık alanlarla yine Sarıyer yöresindeki ormanlarla kaplı arazilerde, üst gelir gruplarına pazarlanmak üzere üretilmeye başlanan villa siteleri, spekülasyonun bu doğa zenginliğini de hızla ortadan kaldırdığı bir süreci gündeme getirmiştir.

Ormanlık bölgelerdeki spekülasyon, özel orman statüsünün yaygınlaştırılması ve bu statüdeki yerler için Orman Yasası'yla getirilen yüzde 6 oranındaki yapılaşma hakkı ile birlikte hızlanmıştır. İmar planı kurallarından ve nâzım plan ilkelerinden bağımsız bir yapılaşma olanağı yaratarak, denetimden uzak bir imar etkinliğine ortam sağlayan bu yasal düzenleme, ormanlık alanlarda aslında yüzde 30'lara varan bir yapılaşmaya hukuksal dayanak oluşturmuş; böylece spekülasyonu da yine hem özendirmiş, hem de etkili bir güç haline getirmiştir.

Beykoz bölgesindeki Mahmutşevketpaşa Köyü, Polonezköy ve Cumhuriyet Köyü, çevresi ormanlarla kaplı kırsal yerleşim alanları olarak arsa ve arazi spekülasyonunun ormanları imara açan etkisi altında hızla yapılaşan yöreler arasındadır. Bölgenin kent merkezine olan 25-30 km'lik uzaklığı ve bu uzaklığın yeni yol projeleriyle ulaşılabilir bir konuma gelmeye başlaması, nâzım planlarda korunmaya çaba gösterilen bu yörelerin de İstanbul için yeni yerleşme alanları olması sonucunu yaratmaktadır. Orman alanlarındaki spekülasyon, yine son yıllarda planlanan bazı büyük özel yatırımlar için de ormanların yeğlenmesi sürecini başlatmıştır. İstanbul'da 1993-1994 öğrenim yılına geçici tesislerinde başlayan bazı özel üniversiteler, asıl kalıcı kampusları için Sarıyer ve Riva bölgesindeki orman arazilerinde yer seçimlerini yapmışlardır.

Boğaziçi'nde Spekülasyon

İstanbul'un dünya ölçeğinde değer taşıyan doğal ve tarihsel zenginlikleriyle bezeli Boğaziçi bölgesi, koruma amaçlı imar kısıtlamaları nedeniyle, yapı fiyatlarının her dönemde çok yüksek olduğu bir özellik göstermiştir.

1970'lere kadar etkin korama önlemleri bulunmayan ve belli oranlarda yapılaşma olanakları sağlayan imar planları ile, yine kentsel yerleşme bölgesi statüsünde imar haklan sağlayan imar yönetmeliklerinin olumsuz etkilerini yaşayan Boğaziçi, ilk kez 1974 yılında Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun kapsamlı bir kararıyla "SİT alanı" olarak tescil ve ilan edilmiştir.

1980'de onaylanan İstanbul Metropoliten Nâzım İmar Planı'nda da Boğaziçi için özel koruma kuralları getirilmiş ve böylece dünyanın en değerli SİT'lerinden biri, metropoliten kent bütünü içindeki olumsuz etkilenmelerden uzak tutulmaya çalışılmıştır.

Boğaziçi'nin korunmasına yönelik 1980 sonrası gelişmeler içerisinde de aynı amaç ve ilkeleri benimseyen Boğaziçi Yasası'nm; bu yasayla eşgüdüm içinde hazırlanan Boğaziçi koruma planlarının devreye girmesi ve bölge için özel bir koruma kurulu ile yine özel bir imar müdürlüğü örgütlenmesinin gerçekleştirilmesi önemlidir.

Bütün bu önlemlerin sonucunda, Boğaziçi ülke düzeyinde en etkin koruma hukukuna ve kurumlarına sahip bir SİT bölgesi özelliğine kavuşurken sahip olduğu zenginlikler ve mülkiyetlerinin değeri nedeniyle de yine arsa spekülasyonunun en büyük gözdesi olmak talihsizliğini sürekli yaşamıştır.

Boğaziçi'nde arsa spekülasyonu, imara yasak olmasına rağmen denetim zayıflığı nedeniyle yasadışı yapılaşmanın işgaline uğrayan Beykoz, Paşabahçe, Çubuklu, Kavacık, Çengelköy, Küplüce (Beylerbeyi) ve Üsküdar-Çamlıca bölgesiyle Avrupa yakasında Sarıyer, Büyükdere, Armutlu, Bebek-Etiler yamaçları ve Ortaköy Vadisi gibi bölgelerde özellikle etkili olmuştur.

Bunun yanısıra, 1985'te yürürlüğe giren 3194 sayılı İmar Yasası'nda yer verilen ve Boğaziçi Yasası ile koruma planları ve SİT kurallarına aykırı olarak, öngörünüm bölgesinde yüksek oranlarda yapılaşma hakkı getiren özel maddelerle arsa ve arazi spekülasyonuna "yasal ortam" hazırlanmış ve yüksek düzeyde arazi alım satımına koşut olarak birçok koruma alanında yapılaşma gerçekleştirilmiştir.

Boğaziçi öngörünüm bölgesinde belli büyüklüklerdeki arazilere imar olanağı getiren ve böylece arsa spekülasyonunu özendirerek hızlandıran bu yasa maddeleri. 11.12.1986 tarihinde Anayasa Mahkemesince iptal edilmesine karşın, kararın *Resmi Gazetäde* yayımı için beklenen yaklaşık 4 aylık süre içinde yine spekülasyon ve bunu besleyen ruhsatlı yapılaşmada patlama yaşanmıştır.

Öte yandan aynı uygulamalar, Boğaziçi'nde koruma altına alınan araziler üzerinde imara açılma umudunu da sürekli canlı tutan bir süreç başlatmış, böylece bir yandan arsa ve arazi fiyatlarında yeniden yüksek artışlar gözlenirken öbür yandan yatırım amacıyla arsa satın alınması yönünde de gelişmeler gözlenmiştir.

Kültür Mirası Üzerinde Spekülasyon

Boğaziçi'nde Boğaziçi Yasası ve SİT kuralları ile birlikte getirilen genel imar yasağı, bölgedeki yapı gereksinmesi için tek yasal olanak olarak kalan eski eser binaların olağanüstü değer kazanmasına yol açarken, bu tür binalar üzerindeki spekülasyonun da yükselmesine neden olan bir süreç başlatmıştır. 1983'te sık sık gözlenen tarihi bina ve yalı yangınlarının, imar yasağının başladığı bu tarihten sonra birdenbire azalması; yıkılacak derecede harap durumda olan eski ahşap binalarm bile ayakta durabilmeleri yönünde sahiplerince önlemler alınmaya başlaması; eski eser restorasyonunda yoğun artışlar, hattâ vaktiyle var olduğu halde, daha sonra çeşitli nedenlerle yıkılan ve yok olan binaların "tarihsel değerleri" anımsanarak yeniden inşa edilmeleri Boğaziçi'nde 1983 sonrasındaki imar uygulamalarının başlıca alanını oluşturmuştur.

Eski eserlerin böylesi bir ayrıcalık elde etmeleri, bu yapılar üzerinde spekülatif girişimlerin de etkili olmalarını getirmiştir.

İstanbul için arsa spekülasyonu, özellikle kentin Nâzım Plan Bürosunun lağvedildiği ve nâzım planın askıya alındığı 1980'li yıllarla birlikte, yine İstanbul'un bütününe yönelik imar politikalarını yönlendiren önemli ve güçlü bir ekonomik faktör olurken buna bağlı geliştirilen imar kararları ve uygulamaları da aynı anda spekülasyonu özendiren ve körükleyen bir süreç izlemiştir.

OKTAY EKİNCİ

ARSAN, HÜSEYİN HÜSNÜ

(1898, İstanbul - 31 Temmuz 1949, İstanbul) Eczacı. 1922'de İstanbul Eczacı Mektebi'ni bitirdi ve 1923'te Küçükpazar semtinde bir eczane satın alarak eczacılığa başladı. Kısa süre içinde bu eczane semtin en önemli eczanesi haline gelmiştir. Arsan 1934'te Küçükpazar'daki eczanesini satarak Karaköy'deki Kastoryadis Eczanesi'ni almış ve adını Karaköy Eczanesi olarak değiştirmiştir. Burası kısa sürede İstanbul'un sayılı eczanelerinden biri olmuştur.

Hüseyin Hüsnü Arsan
Turhan Baytop koleksiyonu

Arsan 1933'te kurduğu Hüsnü Arsan Laboratuvarı'nda tıbbi müstahzar yapımına başlamıştır. Vefatından sonra laboratuvar 1978'e kadar kızı eczacı Tülay Arsan tarafından yönetilmiş ve daha sonra Bilfar Holding bünyesine katılmıştır.

Arsan Türk eczacıların birleşerek çağdaş düzeyde üretim yapacak kurumlar oluşturması fikrinin savunucusuydu. Bu konuda meslektaşlarına öncülük yaparak 1930'da eczacıların ortaklığı ile oluşan Türkiye Eczacıları Laboratuvarı ve Türkiye Eczacıları Deposu gibi kuruluşların gerçekleşmesine öncülük etmiştir.

Arsan mesleğin ticari ve sosyal yönüyle de yakından ilgilenmiş, meslek dergilerinde yazılar yazmış, Türkiye Eczacıları Cemiyeti, Etibba Odası, Kodeks Komisyonu, Verem Savaş Derneği, Çocuk Esirgeme Kurumu, Türkiye Eczacıları Laboratuvarı, Türkiye Eczacıları Deposu gibi birçok mesleki kuruluşun yönetim kurulu üyeliği veya başkanlığı gibi görevleri uzun süre başarıyla yürütmüştür.

TURHAN BAYTOP

ARSENİOS MANASTIRI

bak. SPİRİDON (AYİOS) MANASTIRI

ARSEVEN, CELAL ESAD

(1875, İstanbul - 13 Kasım 1971, İstanbul) Sanat tarihçisi. Esas adı Mehmed Celaleddin'dir. Beşiktaş'ta dünyaya geldi. Babası Ahmed Esad Paşa (1828-1875) birçok önemli makamda bulunduktan sonra 15 Şubat 1873-16 Nisan 1873 ve 26 Nisan 1875-26 Ağustos 1875 tarihleri arasında sadrazam olmuş ve ikinci sadaretinden sonra atandığı Aydın valiliği görevi sırasında, bir teftiş dönüşü İzmir'de 29 Kasım 1875'te ölmüştür. Celal Esad, babasının ölümünden bir ay (veya kırk gün) kadar önce doğmuştu. Annesi Fatma Suzidil Hanım, babası gibi Sakızlı idi.

Celal Esad ilköğrenimini, babasının konağı yakınındaki Taşmektep'te ve Hamidiye okulunda yapmış, 1885'te Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi'ne geçmiş, 1888'de Mekteb-i Sultani'de (bugün Galatasaray Lisesi) öğrenimine devam ederken, II. Abdülhamid'in iradesi ile 1891'de Mekteb-i Harbiye'nin zadegan sınıfına kaydolmuştu. Celal Esad buradan mülazım (teğmen) rütbesiyle mezun olmuş fakat askerlik hayatı çok kısa sürmüş, II. Meşrutiyet'ten az önce (1908) istifa suretiyle askerlikten ayrılmıştır.

Askerliği sırasında, 1903'te ABD'de Saint-Louis'de düzenlenen milletlerarası sergide Türk mahallesinin projelerini hazırlamıştır. Kendi ifadesine göre, sonraları İstanbul hakkında yazdığı kitabın ana malzemesi, bu projeleri hazırlamak için topladığı notlara dayanır. II. Meşrutiyeti takip eden yıllarda bir süre resmi görev almaksızın, yazılar yayımlamak, sanat ve arkeoloji araştırmaları yapmak suretiyle yurtiçinde ve yurtdışında yaşadı. 1912'de "binaları kayıt dairesi" olan Galata Tahrir-i Müsakkafat Reisliği'nde resmi bir görev almış, bir yıl sonra da 1913'te şehremaneti umur-ı fenniye ve istatistik müdür muavini olmuştur. I. Dünya Savaşı yıllarında Kadıköyü Belediye Dairesi başkanı oldu.

Celal Esad. bu yıllarda Viyana ve Berlin'de açılan Türk resim sanatı sergilerinin hazırlayıcısı ve idarecisi olmuştur. 1920'de Sanayi-i Nefise Mektebinde (Güzel Sanatlar Akademisi) öğretmen olarak görev almış, önce belediyecilik ve şehircilik, sonraları da mimarlık tarihi ve şehircilik dersleri vermiştir. Bu görevi, aralıklar ile 194Te kadar sürmüştür. 1923'ten sonra kısa süreler için Darülbedayi (Şehir Tiyatrosu) ile istanbul Ticaret Odası neşriyat müdürlüğü de yapmıştır.

Celal Esad. Ankara'nın imar planını hazırlamak üzere getirtilen Alman şehircilik uzmanı Prof. H. Jansen'in yanında iki yıl kadar. Ankara şehri imar müşaviri (danışman) olarak çalışmıştır. Türkiye'yi ve Türk ürünlerini Batıya tanıtmak için 1928'de Avrupa limanlarında dolaşan seyyar sergi vapum Karadeniz'de Ticaret Odası'nın temsilcisi olarak bulunmuştur.

İstanbul'da Âsâr-ı Atika Müzesi'nde (Arkeoloji Müzesi) 1917'de kurulan Muhafaza-ı Abidat Encümeninin de (İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni) sekiz kişiden oluşan üyelerinden biri olmuş, 1933'ten 1937'ye kadar Kadıköy Halkevi başkanlığı yapmıştır, istanbul milletvekili olarak 1942'de VII. dönemde TBMM'ye girmiş, 1946'da VIII. dönemde Giresun milletvekili olarak Meclisle kalmıştır. 5805 sayılı kanunla kurulan Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kuruluna 1951'de üye seçilmiş, 5 Kasım 1951'den 15 Kasım 1953'e kadar bu kurula başkanlık yapmıştır. 1958 başlarında istifa suretiyle kurul üyeliğinden ayrılmıştır. 1971'e kadar, ilerlemiş yaşına rağmen dinç ve kafası işler durumda olan Celal Esad, bu yıl içinde yatağa düşmüş, koma halinde iken ekim ayında kendisi için yapılan törenleri bile, hissedemeyecek durumda yaşamını sürdürmüş ve 13 Kasım 1971'de sabaha karşı son nefesini vermiştir. Kabri Sahrayıcedit Kabristam'ndadır.

Celal Esad, sonra aldığı soyadı ile Arseven, idari görevleri dışında güzel sanatların hemen hemen her dalıyla uğraşmış ve eser vermiştir. Değişik müzik aletlerini çaldığı gibi çeşitli tekniklerde resim de yapmış, edebiyat türlerinin birkaçında, hikâye ve roman da dahil olmak üzere eser vermiştir. Bunların arasında sahne için yazılmış hayli oyun da vardır. İdareci, şehirci, sanat ve belediyecilik konuları yazarı, sahne oyunları yazarı, rejisör, ressam, arkeolog, sanat tarihçisi, öğretim üyesi, ansiklopedici ve sözlükçü, dergi yayımcısı, kütüphaneci olan Celal Esad'ın, *Güneş, Servet-i Fünun* dergileri ile *İkdam, Tanin, Akşam, Cumhuriyet, Hâkimiyet-i Milliye, Ulus, Yeni İstanbul, Dünya* gazetelerinde tek veya süreli değişik konularda pek çok makalesi çıkmıştır.

Çok değişik ve çeşitli dallardaki yayınlarından burada, yalnızca İstanbul'a dair olanları üzerinde durulacaktır. Fransa'da bulunduğu yıllarda, Paris'te Renouard ve H. Laurens yayınevinin çıkardığı bir dizi için hazırladığı metni

C E L A L E S A D I N P O R T R E S İ

Çıplak bir baş, ihtiyar bir yüz ve bakışları genç gözler... Bu çehreye, kanatları yarımşar küreyi andıran bir burunla azalan eksilmiş cemiyetler gibi, loş ve ıssız bir ağız da ilâve ediniz, işte Celâl Esad!

Başın küçük bir kısmına ilişen fötr şapka, senelerin elinde mıncıklanmaktan, kâh Napoleonun şapkasını andıyor, kâh avuçlanmış bir hamuru!

Kıravatı pek mahcuptur: Hep yakalığın altına saklanır!

Tarihî eserleri sevdiği için mi, bilmem? Dede mirasına benzeyen tüyleri dökülmüş kürklü paltoyu hiç sırtından çıkarmaz...

Bu haliyle, muhtelif insanlar için tarih-i mimarî hocası, ressam, tiyatro muharriri, musikişinas, kimyager olarak muhtelif şekilde tanındığı gibi, bazan parasını aş evinde yumurtlatan bir tüccar ruhu da gösterir.

Üstadın orijinal bir ruhu vardır. Buna misal mi istiyorsunuz?., tşte bir delikanlılık hikâyesi:

Gençliğinde. 12 metre murabbaı bezle kaplanmış ve iki tarafına bir çok fenerler, çıngıraklar takılmış, çamaşır ipi ile uçurulan muazzam uçurtmayı yaptığı zaman, ilk uçuş gecesi Yıldız sarayında hayli telâş hasıl olmuş. Havada ışıklar saçıp, çıngıraklar çalarak dolaşan bu heyulanın topla imhasına teşebbüs edildiğini söylersem onun nasıl bir balon meraklısı olduğunu siz de tahmin edersiniz artık!

O, operet yazdığı yahut akla gelmedik işlerle meşgul olduğu vakit muhakkak parasızdır. Zayıflığın moda olduğu bu zamanda zayıflamak isteyenlere iyi bir rejim olarak üstat şu reçeteyi verir: Bir gece pokerde kaybederek sabaha kadar uykusuz kalmak!

(Raison) yok (logique) var düsturiyle fikirlerini müdafaa eden ve bizi elimizden tutarak, nefis üslûbu ile edebiyat havası içinde semt semt dolaştıran bu zat, (Eski İstanbul) dan bir fikir binasıdır!

A. Nihat. *Akbaba,* yıl 12, S. 50 (Birinci Kânun, 1934), s. 13

bizzat Fransızcaya çevirmiş, içine Türk sanatı ve Türk eserlerine dair büyük bir bölüm katarak *Constantinople, De Byzance à Stamboul* başlığı ile 1909'da yayımlamıştır. Kitabın başında tanınmış Bizans tarihi uzmanlarından Prof. Charles Diehl (1859-1944) tarafından yazılan önsözde, C. Esad'ın meslekten bir eski eser uzmanı olmamakla beraber, uzmanların araştırmalarını iyi bilen bir amatör olduğu belirtiliyor ve alanın yabancısı olan okuyucunun eski Bizans'ın çok zor topografyası ve eserleri hakkında pek çok şey öğrenmesini sağlayacak bir kitap meydana getirdiği vurgulanıyordu. Fakat Diehl, C. Esad'ın kolaylıkla yerinde yapabileceği bazı orijinal araştırma ve tespitleri ihmal etmesini de eleştirmiştir. Bu kitap P. Bezobrazov tarafından Rus diline çevrilerek *Konstantinopol', od Vizantii do Stambula* başlığı ile Moskova'da yayımlanmıştır. Aynı konu hakkında olmakla beraber, metninde farklılar olan *Eski İstanbul, âbidat ve mebânisi, şehrin tesisinden Osmanlı fethine kadar* başlıklı eseri ise İstanbul'da 1328/1912-1913'te basılmıştır. Başlığından da anlaşıldığı gibi bu kitapta İstanbul'un Bizans dönemine ait eserleri üzerinde durulmuş, fakat Fransızca kitapta büyük yer tutan Türk devri ve bu dönemin eserleri yazılmamıştır.

Celal Esad'ın, *Eski Galata ve binaları* başlığı ile 1329/1913-1914'te basılan küçük kitabı ise içindeki güzel plan ve surlardan kalanlar ile Türk eserleri hakkında verdiği bilgiler bakımından değerlidir. Yazar bu eserinin Fransızcasını da hazırlamıştı. Fakat bastırılmadan kalan bu yazmanın ne olduğu bilinmez. *Eski İstanbul* ve *Eski Galata,* 1989'da Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu yayınları arasında yeni harflerle tekrar basılmış olmakla beraber, her iki kitapta da konuların son 70-80 yıl içindeki gelişmeleri dikkate alınarak bazı düzeltmeler ile eklemelerin yapılmayışı büyük eksikliktir.

Celal Esad'ın İstanbul'a dair üçüncü eseri *Kadıköy Hakkında Tetkikat-ı Belediyedir* (1329). Bu ince cilt, metni ve resimleri bakımından *Eski Galata* kalitesinde değildir. Zaten başlığından da anlaşıldığı gibi, tam bir tarih ve arkeoloji araştırması da değildir.

İstanbul'a dair son derecede az rastlanır bir çalışması ise üzerinde baskı yeri ve tarihi olmamakla beraber 1908'e doğru hazırlanan *İstanbul'un arkeolojik plânı-plan archéologique de Constantinople* başlıklı 57x38 cm ölçüsünde plan ile bunun 4+32 sahifelik indeksidir. C. Esad bu planı, İstanbul hakkındaki kitabına rehber olarak hazırlamıştı. Bu güzel baskılı, renkli planda, şehrin 1900'lerdeki sokakları, üzerinde siyah ve kırmızı işaret ve yazılarla bellibaşlı Bizans ve Osmanlı mahalleleri, semtleri ve eski eserleri işaretlenerek adları yazılmıştır. Bu elde edilmesi hemen hemen imkânsız olan planın siyah-beyaz bir röprodüksiyonu, C. Esad Arseven hakkındaki yazımızla birlikte *Belletende* tekrar yayımlanmıştır.

Bibi. R. Koçu. "Arseven. Celâl Esad". *İSTA.* II, 1056-1057; D. Kuban, "Celâl Esad Arseven ve Türk Sanatı Kavramı", *Mimarlık,* no. 72, 1969, s. 18-20; B. Özer, "Celâl Esad Arseven", *Mimarlık,* no. 72, 1969, s. 21-24; E. Dolu (Kırdar), "Harika İhtiyar öldü...", *Hayat,* S. 49 (2 Aralık 1971), s. 27-30; B. Unsal, "Celâl Esat Hoca", *Arkitekt,* S. 345 (1972), s. 33-35; N. Diyarbekirli, "Türk sanatının büyük kaybı, Celâl Esad Arseven", *Türk Kültürü,* S, 113 (1972). s. 303-314; S. Eyice, "Celâl Esad Arseven". *Belleten,* S. 142 (1972), s. 173-202 ve 12 levha ile 1 plan (burada C. E. Arseven'in her daldaki çalışma ve yayınları belirtilmiştir); ay, "Arseven, Celâl Esad", *DİA,* III, s. 397-399; E. Işın, "Celâl Esad Arseven Üzerine", *Eski Galata,* İst., 1989, s. 9-18; ay, *Eski İstanbul,* İst., 1989, s. 7-16.

SEMAVİ EYİCE

ARSLANHANE

Ayasofya'nın güneydoğusunda, eski Darülfünun arsasında evvelce bir Bizans kilisesi bulunuyordu. Osmanlı döneminde burası Arslanhane olarak tanınmıştı.

Tarihi kaynakların desteğiyle yapılan araştırmalar imparatorların Büyük Saray(->) denilen sarayının esas girişinin burada bulunduğunu gösterir. I. Romanos Lekapenos (hd 920-944) sarayın Halke Kapısı adı verilen girişinde İsa adına küçük bir şapel yaptırmıştır. İçine güçlükle on beş kişinin sığabildiği bu ibadet yeri I. İoannes Tzimitzes (hd 969-976) 971 Mart'mda Ruslara karşı bir sefere çıkarken, bu şapelin küçüklüğünü görerek, kendisi tarafından düzenlenen bir plana göre bunun yerinde yeni ve muhteşem bir kilise yapılmasını emretmiştir. Çok zengin surette bezenen bu kiliseye imparator birçok değerli eşya ile iki kutsal hatıra da (rölik) bağışlamıştı. İoannes 976 Ocak'ında öldüğünde, bu kilisenin giriş holünde kendisi için önceden hazırlattığı müzeyyen bir lahte gömülmüştü. Bizans tarih yazarlarından Kedrenos'un ifadesine göre, bu kilise Halke Kapısı'mn kemeri üstüne oturtulduğundan, yüksek bir bina idi.

Fetih'ten sonra bu alanda, eski yapıların kalıntılarından da faydalanmak suretiyle, bir Cebehane(->) yapılmış, 16. veya belki de 17. yy'da buradaki bir es-

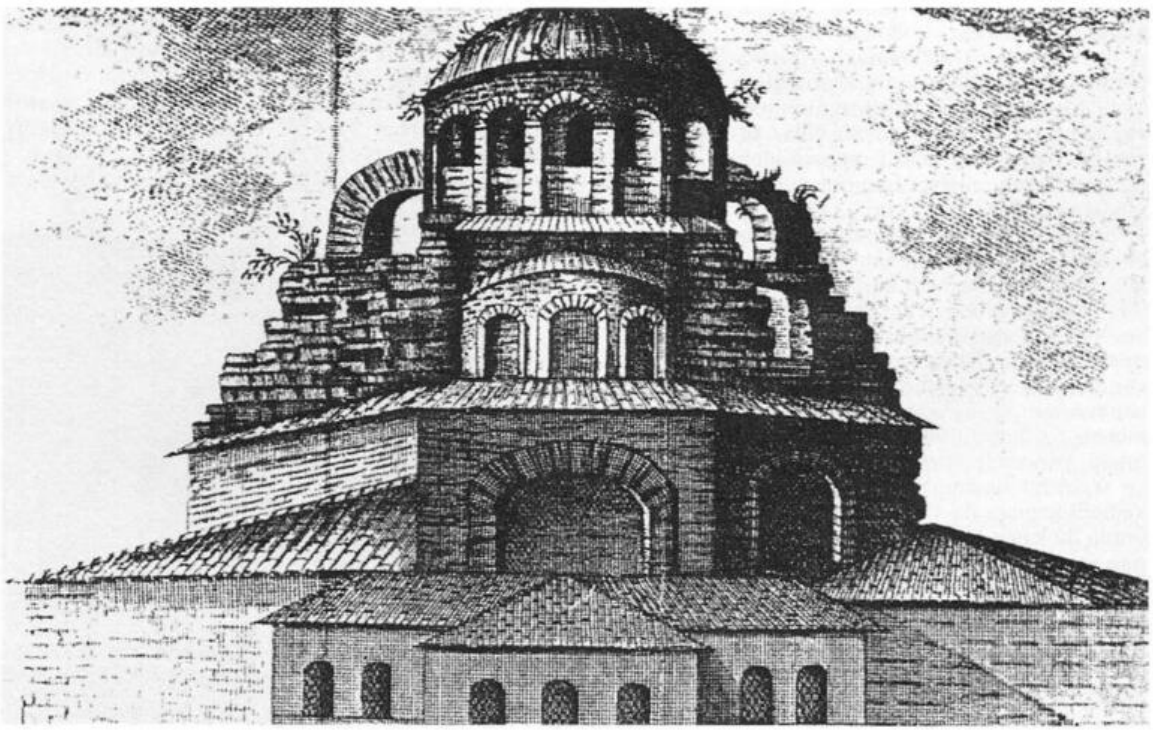

Arslanhane Yıkılmadan önce İnciciyan tarafından yapılmış bir gravür, 18. yy. Müller-Wiener, *Bildlexikon* Alman Arkeoloji Enstitüsü

ki kilisenin içine Saray-ı Hümayun'a ait vahşi hayvanlar yerleştirilmiştir. Kuvvetle muhtemeldir ki, Halke Kapısı üstündeki İsa Kilisesi bu Arslanhane'dir.

Polonyalı Simeon 17. yy başlarında Arslanhane olarak tanınan eski kiliseden ve bunun içinde hâlâ görülen mozaiklerden bahseder. Evliya Çelebi de yine 17. yy'da "Arslanhane'nin üst tabakaları kat kat bina hücreleridir ki cem-i nakkaşan-ı ustadan kârhanede sakinlerdir" diyerek. Arslanhane'nin üst katında hücreler bulunduğunu ve saray nakkaşlarının burada barındıklarını bildirir. Böylece eski kilisenin altındaki mahzen veya bodrumun Arslanhane, üstteki esas mekânın ise Nakkaşhane olduğu anlaşılır. Arslanhane-Nakkaşhane olarak yüzyıllar boyu kullanılan kilisenin, 1786'da Sir Richard Worsley için bir İtalyan ressam eliyle çizilen resminde sadece kubbesi görülür. İsveçli subay Cornelius Loos'un 1710'da çizdiği İstanbul manzarasında da, pencereleri yarıya kadar örülmüş yüksek kasnaklı, otlarla kaplanmış kubbe fark edilir.

Ermeni coğrafya yazarı İnciciyan'm (1758-1833) 11 ciltlik büyük coğrafya eserinin, beşinci cildinde bu kilisenin, tek levha halinde bir gravürü bulunmaktadır. Bu satırların yazarı tarafından ilk defa meydana çıkarılan bu gravürde Arslanhane olan eski kilise, başlıca mimari ayrıntıları ile görülebilir. Nasuh es-Silahi'nin (Matrakçı Nasuh) 16. yy'da yaptığı İstanbul minyatüründe Ayasofya'nın komşusundaki kubbeli yapının da böylece Arslanhane olduğu anlaşılır.

İnciciyan'm bildirdiğine göre 1802'de Nakkaşhane yanmış, komşusu Cebehane'nin genişletilmesi için 1804'te yıktırılmıştır. Fakat 1808'de Alemdar Mustafa Paşa olayı sırasında Cebehane bir yangın daha geçirmiş ve toprak üstünde hiçbir izi kalmayan Arslanhane'nin arsası üzerinde İsviçreli mimar G. Fossati'nin projesi uygulanmak suretiyle 1848'de büyük bir Darülfünun binası yapımına başlanmıştır. İnşası yıllar süren bu bina sonra çeşitli müesseselere tahsis edilerek, nihayet İstanbul Adliyesi olmuş ve 1933'te yanmıştır.

Eski gravüründen öğrenildiği kadarı ile Arslanhane-Nakkaşhane olan kilise, gerçekten geniş kemerli bir kapı üstünde idi. Otlarla kaplanmış kubbesi, pencereleri yarıya kadar örülmüş kasnağı, bunu destekleyen iki takviye payandası ve bir yarım kubbesi görülür. Önde, kemerli kapının tam önünde, çok geç dönemin mimari özelliğini gösteren, üzeri kiremit örtülü, pencereli bir ek bina vardır. İleriye taşan bu binanın biraz gerisinde ve kemerli kapının iki yanında yine kiremit örtülü iki kanat bulunmaktadır.

Bibi. C. Mango, *The Brazen House, A Study of the Vestibüle of the Imperial Palace of Constatinople,* Koebenhavn, 1959; S. Eyice, "Arslanhane ve Çevresinin Arkeolojisi", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı,* XI-XII (1964), s. 23-33, lev. IV-IX; Janin, *Eglises et monasteres,* 529-530; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 81.

SEMAVİ EYİCE

ARSOY, YESARİ ÂSİM

(6 Ağustos 1896, Drama [Bugün Yunanistan'da] - 18 Ocak 1992, İstanbul) Şarkı bestekârı. Berkofçalı Ömer Lutfi Efendi'nin oğludur. Annesi Zübeyde Hamm'dır. Sırasıyla Nazifi Mektebi, Beykonağı Rüşdiyesi ve Yeni İdadi'de okudu. Okul dönemlerinde müezzinlik etti, sesinin güzelliği ile dikkatleri çekti. 1917'de ailesi ile Adapazarı'na göç etti. Burada babasının karşı çıkmasına rağmen musiki ile uğraşmaya başladı. Çeşidi saz sanatçılarından ders aldı. İki yıl kadar bağlama çaldı. Sonra uda başladı. 1920'de Antalya'da vapur acenteliğinde çalıştı. Aynı yılın sonuna doğru İstanbul'a yerleşti. Bir ara İzmit'te maliyede görev yaptı. Burada Fehmi Tokay ve Zeki Arif Ataergin ile tanıştı, onlardan yararlandı. 1929'da ilk eserini besteledi. 1930'larda eserlerini plaklara da okudu. İstanbul radyosunda iki defa sanatçı öğretmen olarak görev aldı. Solak olduğu ve sol elle çaldığı için "Yesari" adıyla tanınmıştır.

Yesari Asım Arsoy, musiki zevkini ve anlayışını kendi çalışmalarıyla geliştirdi. Tasavvufa ömür boyu ilgi duydu. Tasavvufi şiirler yazdı. Musiki sanatına saygısı yüzünden, kendisine önerilen yüksek ücretleri kabul etmedi ve piyasaya çıkmadı. Bestelediği şarkılar ve okuduğu plaklar ile geniş kitlelere seslenmeyi tercih etti.

İstanbul'u çok seven Yesari Âsim Arsoy şarkılarında da İstanbul'un birçok semtini ve güzelliklerini dile getirdi. Eserlerinin hepsinde güfte ile beste arasındaki uyuma son derece özen gösterdi. İlhamsız eser bestelemedi. Şarkı güftelerinin de çoğunu kendi yazdı. Arsoy kendi bestelerini çalıp okuması yönünden ozan geleneğinin çağdaş bir temsilcisiydi. Gaygaysız, düz ve sade olan okuyuş üslubu yeni icranın ilk örneklerinden biriydi. Bu yönleriyle kendine özgü bir tavır oluşturdu. Arsoy şarkıdan daha hafif bir beste şekli olan "fantezi" türünde pek çok eser bestelemiş bir sanatçıdır: çoğunu plaklara okuduğu, 1930'lu, 1940'h yıllarda çok tutulan bu fanteziler o dönem İstanbul'unun yaygın gündelik musiki zevkini yansıtır. Hüseyni makamında "Fariğ olmam meşreb-i rindaneden" gibi, geleneksel yolda bestelenmiş şarkıları da vardır. Öğrencisi Bülend Gündem, sanatçının ölümünden sonra bütün eserlerini bir araya getirmiş, adına da bir musiki derneği kurmuştur.

Verimli bir besteci olan Yesari Âsim Arsoy iki yüzden fazla eser bırakmıştır. Hüzzam "Ömrüm seni sevmekle nihayet bulacaktır", "Yar yolunu, kolladım"; hicaz "Sazlar çalınır Çamlıca'nın bahçelerinde", "Adalardan bir yar gelir bizlere": sultaniyegâh "Biz Heybeli'de her gece mehtaba çıkardık"; kürdilihicazkâr "Ömrümce o saf aşkını kalbimde yaşatsam", "Aşkım Yeniköy sahil-i deryasını sardı" onun sevilen eserlerinden birkaçıdır.

FATİH SAIGIR

ART DECO

Art deco. mimarlıkta ve dekoratif sanatlarda 1920'lerde ortaya çıkan ve 1930'larda yaygınlaşan bir akımdır. Adını. 1925'te Paris'te açılan ve akımın tanınıp yaygınlaşmasını sağlayan Çağdaş Dekoratif ve Endüstriyel Sanatlar Uluslararası Sergisi'nden (Exposition Internationale des Arts Decoratifs Industriels et Modernes) alır.

Art deco, köken olarak büyük ölçüde art nouveau(~>) akımından beslenen bir stil veya beğenidir. Atna art nouveau'nun Bauhaus ve kübizm gibi akımlardan etkilenerek daha sade, geometrik, analitik ve endüstriyel nitelikli bir içerik edinmesiyle ortaya çıkan bir biçim ve beğeni bütünüdür. Art nouveau üslubunun ve zengin Avrupa beğenisinin 1920'lerin Amerikan kültürü içinde özümsenmesi ile de bağıntılıdır. New York'taki Rockefeller Merkezi, Chrysler binası veya Empire State binası, art deco'nun anıtsal örnekleridir.

Endüstriyel tasarıma özgü, sadelik, düzlemsellik. öğelerin yinelenmesi, geometri ve stilizasyon art deco'da gözlenen niteliklerdir. Estetik kökeni dışavu-

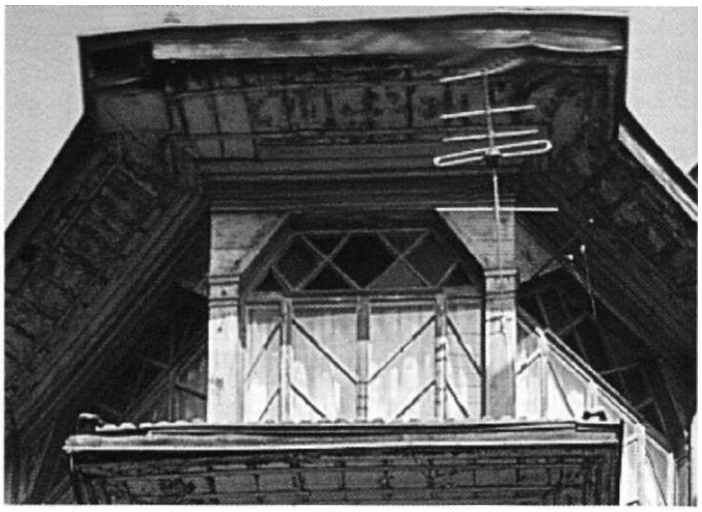

Bebek, İnşirah Sokağı no. 13'teki evin cephesinden art deco bir ayrıntı. *Afife Batur*

rumculuk ve kübizme yaslanır. Mimaride yalın ve saf biçimler, geometrik üsluplu bezemeler ve genellikle yüksek kaliteli ve pahalı malzeme kullanımı görülür.

İstanbul'da art deco mimarlığı. 1920-1940 arasında özellikle kentin orta üst sınıflarının yerleşim alanlarındaki konut yapılarında görülmektedir. Özellikle Talimhane, Ayaspaşa, Maçka-Nişantaşı ve Şişli ile Cihangir, art deco mimarlığının seçkin örneklerinin en çok bulunduğu semtlerdir. İstanbul'da apartman tipi konutun ortaya çıkışı kuşkusuz daha erkendir ama yaygınlaşmaya başlaması art deco uygulamalarıyla eşzamanlı görünmektedir.

Bu yapıların mimari niteliklerinin ve düzeyinin Avrupa'daki örneklerle paralel olduğu söylenebilir. Kitle biçimlenişinde ve plan şemalarında benzerlik açıktır. Cephelerde stilize pilastrlar, geometrik motifli balkon ve pencere parapetleri, daha çok giriş katlarında kullanılan köşeleri pahlı pencereler ve hemen daima ayırt edici bir geometrik motif kompozisyonuna sahip olan kapılar, istanbul art deco'sunun da tipik özellikleridir. Apartman girişinde büyük panolar halinde resim kullanımı, özgün bir uygulama olarak hayli yaygındır. Bu karakteristiklere sahip apartmanlara örnek olarak şunlar verilebilir; Gümüşsuyu'nda Bosfor Apartmanı (Mimar Sami Macaroğlu), Ankara Palas, Gümüşsüyü Apartmanı; Nişantaşı'nda Melek Apartmanı; Taksim'de Pertev Apartmanı.

Art deco'ntın tek aile konutunda kullanımına ilişkin birçok örnek, özellikle Kadıköy'de Moda, Feneryolu veya Suadiye semtlerinde bulunmakta idi. 1970'li yıllardaki yoğunluk artırıcı imar uygulamaları sırasında art nouveau üslubundaki konutlar gibi art deco üslubundaki küçük konutlar da ortadan kalktı. Yalnızca birkaç tanesi ayakta kalmış bu örneklerin İstanbul'a özgü karakteristik biçimlenmeleri de böylece kaybedilmiş oldu.

Konut dışı uygulamalar arasında Eminönü'ndeki Kuru Kahveci Mehmet Efendi ve Oğullan Mağazası ilginç bir art deco örneği olarak belirtilebilir. Ama İstanbul'daki en önemli art deco tasarımı Markiz Pastanesi için tanınmış sanatçı Mazhar Resmol'ün yaptığı vitray çalışmasıdır. Bir peyzaj stilizasyonu olan bu vitray çifti, İstanbul art deco literatürü için özgün bir örnek sayılmalıdır.

AFİFE BATUR

ART NOUVEAU

Sanat tarihinde 19. yy'ın sonu ile 20. yy'ın başında yaklaşık 25 yıl süren ve derin izler bırakmış olan akım.

Art nouveau 19- yy'ın son çeyreğinde Avrupa ülkelerinin, göreli bir politik istikrara ve refaha kavuştuğu yıllarda ortaya çıktı. Öncelikle sanayileşmiş, yeni bir üretim biçimini geliştirip sahiplenmiş ülkelerde görüldü. Akımın düşünsel arka planı, sanayileşmenin ve büyüyen ekonomilerin problemleriyle ilişkiliydi. Aynı ortak zemin, toplumsal yapılaşmanın belirli bir aşaması için de geçerliydi. Yeni sınıf ve tabakaların oluştuğu Avrupa ülkelerinde bu yeni sınıfların ve başta zengin, aydın ve özgürlükçü kentsoyluların estetik gereksinme ve taleplerinin ve etik normlarının art nouveau'nun oluşumunda büyük payı vardır. Akım, İngiltere ve Amerika'da *modern style,* Fransa ve Belçika'da *art nouveau;* Hollanda'da *nieuwe kunst;* Almanya'da *Jugendstil;* Avusturya'da *secessionsstil;* İtalya'da *stile floreale,* İspanya'da *modernismo* gibi adlarla anılıp benimsendi.

Art nouveau üslup olarak çeşitli kaynaklardan esinlenmiştir. Bunların hemen tümü o zamana dek bilinmeyen veya marjinal olarak kalmış ikincil kaynaklardı. Klasik ve akademik çizginin dışında tutulmuş eğilimlerdi. Klasisizmin yaslandığı Grek-Roma dünyasında bile farklı esin kaynaklarına, örneğin Girit ve Minos kültürüne yönelmişti.

Art nouveau'nun asıl esin kaynağı Avrupa dışı kültürler oldu. Bunların başında Japon sanatı geliyordu. Japon kültürüyle en etkili karşılaşma, 1873 Viyana Dünya Sergisi'nde oldu. Özellikle Japon grafik sanatının çiçeksi bezemeyle birleşen çizgisel düzenlemeleri, gölgesizliği ve asimetrisi, sergiye gelen veya yayınları izleyen sanatçıları çok etkiledi; coşkuyla karşılandı.

Art nouveau mimarlığında başlıca iki ana çizgi öne çıkmaktadır: Biri ve kronolojik olarak önce gelen, Brüksel/Paris-Nancy/Barcelona eksenli eğrisel ve çiçeksi (floreal) olandır; diğeri Viyana merkezli Orta Avrupa ülkelerinin birkaç yıl sonra geliştirdiği geometrik konsepttir.

İstanbul'da Art Nouveau Üslubu

Art nouveau üslubunun İstanbul'a nasıl, kimler tarafından ve ne zaman getirildiği veya İstanbul art nouveau'sunun hangi ilişkilerle, çalışma ve etkileşimlerle oluştuğu aslında **19-** yy İstanbul'unun yapısal, ekonomik, politik ve kültürel özelliklerine ilişkin bir sorudur.

Art nouveau akımının ortaya çıkıp geliştiği yıllar, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş öncesi dönemine rastlamaktadır ve yüzyıl sonu istanbul'u da çökmekte olan bir imparatorluğun başkentidir. Milliyetçi veya etnik başkaldırılar, sürekli savaşlar ve yenilgiler, özellikle **"93** Harbi" denen 1293/1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Çatalca'ya kadar gelen düşman ve o müthiş Ayastefanos Anlaşması, imparatorluğu güçsüz ve yoksul düşürmüştür. Sanayi gelişmemiştir; üretim düşüktür.

Ne var ki, imparatorluğun içinde bulunduğu bu perişan durum, İstanbul ve bazı kentler için geçerli görünmemektedir. İmparatorluk için çizilebilecek karanlık ve koyu renkli tablo, İstanbul, İzmir vb kentler söz konusu olduğunda ışıltıya dönüşebilmektedir. Bunlar, imparatorluğun tüm verimini toplayıp ihraç eden, bir anlamda hinterlandı impa-

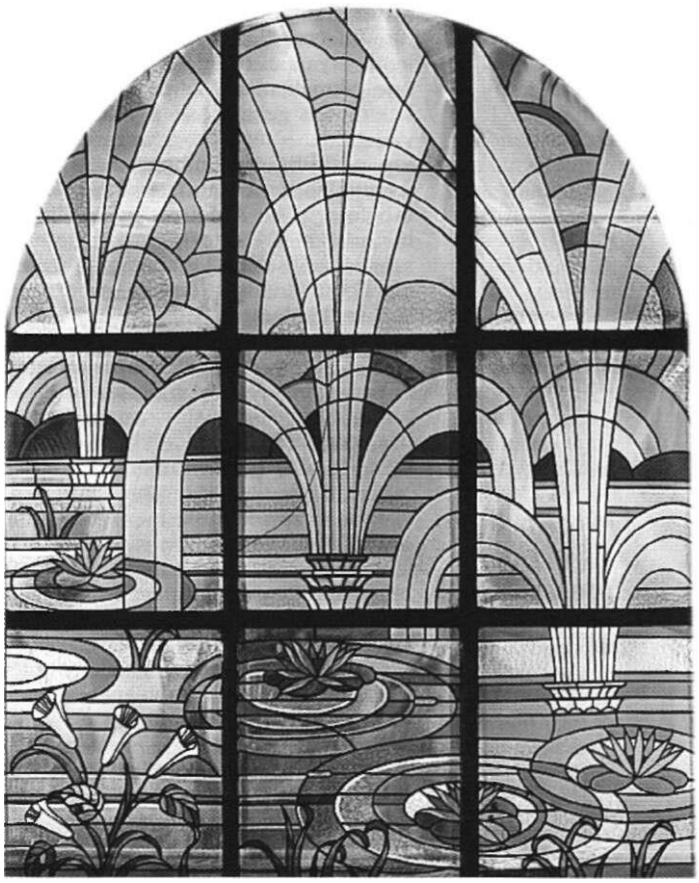

Beyoğlu'ndaki Markiz Pastanesi'nde art deco bir vitray. *Erkin Emiroğlu, 1980*

ratorluğun kendisi olan büyük kentlerdir. Özellikle İstanbul, Tanzimat'tan sonra yönetim etkinliklerinin artması ve merkezileşmesi; dışalım ve liman işlevlerinin önem kazanması, transit ticaretin getirdiği yüksek gelirler ve nüfus artışı ile ülkenin "egemen" kenti olmuştur. Bazı araştırmacıların sağlıksız ve kolonyal tipte buldukları bu tür gelişme, sonuçta bu kentleri -özellikle de İstanbul'u- zengin ve yapı yatırımlarına aktarılacak büyük artıdeğer birikimine sahip merkezler haline getirmiştir.

Gerçekten de İstanbul'da aktif bir inşaat ve mimarlık piyasası vardır. Piyasayı canlandıran, yalnızca dış ticaret gelirleri veya yüzyıllarca 300.000 ila 500.000'i geçmeyen İstanbul nüfusunun 19- yy sonunda bir milyona yaklaşması değildir. Nüfusun yapısında ve gereksinmelerinde büyük değişmeler olmuştur: Geleneksel toplumsal tabakaların durumu gerilerken yeni bir kentsoylu kesim, Osmanlı yüksek bürokrasisini de içeren varlıklılar ve Levanten kentsoylular öne çıkmakta, gereksinme ve beklentileri önem kazanmaktadır.

Kısaca, imparatorluk içinde bir ada gibi de olsa İstanbul, yenilikçi düşüncelerin ve art nouveau'nun boy verdiği Avrupa başkentlerinin parasal ve toplumsal koşullarına sahip gibi görünmektedir.

Çok isabetli bir öngörü ile gerçekleştirilen çağdaş iletişim ve ulaşım araçlarının kullanımı, Osmanlı başkentini tüm Avrupa kentlerine ve yurtiçine bağlayan telgraf haberleşmesi ile demiryolu yapımları, İstanbul'un Avrupa ile bağlantısını kolaylaştırmaktadır. Paris ve Brüksel'deki gibi İstanbul'da da "Bon Marche", "Au Lion", "Bazar Allemand", "Louvre" vb büyük mağazalar açılıyor; İstanbul kentsoylusu Paris veya Londra modasını "Maison Botter"in *haute couture* kreasyonlarından veya "Mir et Cotterau"dan izleyebiliyordu. "Cercle D'Orient", "Teutonia", "Constantinople", "Union Française" kulüplerden; "Concordia", "Odeon", "Cristal", "Petits Champs" tiyatrolardan birkaçıydı. Listeye yüzlerce isim daha eklenebilir. Tümü Avrupai yaşam biçiminin gereği veya dekoru olan binlerce yapı inşa edilmektedir.

Yüzyıl ortalarında kurulan belediye de İstanbul'a çağdaş bir kent görünümü kazandırmak amacındadır. Bu amaç, yukarıda değinilen gereksinmelerle birlikte Avrupa'dan gelecek mimarlar için geniş iş alanları demekti.

Osmanlı başkenti, herhangi bir alanda -örnekse tıp veya askerlikte- öteden beri Avrupalı uzmana alışıktır. Ama mimarlık, bilindiği kadarıyla, daima yerli sanatçıların alanı olarak kalmıştı. Ancak, 18. yy'da Batiya açılmaya başlayan imparatorlukta yeni program ve kavramlar, yeni teknikler, yeni model ve tipler ve yeni motifler mimarlığın gündemine girdiğinde yabancı mimar gereksinimi belirdi. Çünkü geleneksel yetişme modeli içindeki Hassa Mimarları Ocağı'nın bilgi ve deneyim alanı dışında kalan yenilikler vardı. Örgün mimarlık eğitiminin Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi bünyesinde kurulup mezun vermesine kadar, yaklaşık bir yüzyıl boyunca yapı alanı yabancı mimarların katkısına açık kaldı. (Yurtdışında öğrenim görebilen birkaç Osmanlının bu açığı kapatması söz konusu değildi.)

19- yy başında yabancı mimar olarak yalnızca A. Melling'in(->) adı bilinirken 1850'li yıllara doğru Fossati Kardeşler pek çok İstanbul yapısını imzalamışlardır. Ama yüzyılın ikinci yarısından başlayarak çeşitli Avrupa ülkelerinden gelmiş çok sayıda mimarın bu kentte çalıştığı bilinmektedir.

Aslında Osmanlı mimarlığında Batılı üslup ve biçimlerin, Osmanlı mimarlarınca kullanımı yeni değildir. 18. yy ortalarındaki Osmanlı barok üslubunun (bak. barok mimari) özgün ve ustalıklı uyarlamaları, Topkapı Sarayindaki rokoko bezemeler, 19- yy başmdaki klasisist tasarımlar, ampir(->) uygulamalar belirli bir yönelimi ve birikimi işaret etmektedir.

Krikor ve Garabet Balyan, Melling, Smith ve Fossatiler, yüzyılın ilk yarısının klasisist eğilimlerini biçimlendiren önemli ve tanınmış adlardır. Bu kuşağın çekilmesiyle 1860'lardan başlayarak klasik disiplinin çözülmeye başladığı görülmektedir. Okul, kışla, hükümet konağı, hastane vb resmi binalarda neoklasik çizgiler hâlâ egemendir ama kentsel mimaride bir çeşitlilik ve repertuvarı geniş bir eklektisizm belirmektedir. Bu çeşitlilikte Doğu ve İslam kökenli oryantalist biçimlenmeler giderek öne çıkmaktadır. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden gelmiş çok sayıda mimarın varlığından ötürü bu dönemde bir üslup çeşitliliği yaşanmaktadır. Dönem Avrupa'da da eklektisizmin (eclectisme=felsefe ve sanatta seçmecilik) ve historisizmin (historicisme=felsefe ve sanatta tarihselcilik) alabildiğine yaygın olarak kullanıldığı yıllardır. Ama İstanbul'da ülkelerarası yaklaşım ayrımlarının da aynı kentsel mekânda yer aldığı görülmekte ve belki de bu nedenle eşi olmayan bir koleksiyon oluşmaktadır.

Art nouveau, historisizmin hemen her modelinin temsil edildiği İstanbul mimarisine yüzyıl dönümünde katıldı.

Sanatlarda yenilik düşüncesinin sanayileşme düzeyi ile ilişkisine yukarıda işaret edilmişti. Tarihsel ve yapısal özellikleri nedeniyle sanayi toplumuna doğru bir evrimi gerçekleştiremeyen Osmanlıların, bu açığı ve geride kalmışlığı aşma amacıyla başlatılan ve "Batiya açılma", "Batılılaşma" gibi terimlerle dile getirilen modernizasyon çabaları bilinen gerçeklerdir. Ne var ki, yüz elli yılı aşan modernizasyon çabalarına karşın 19. yy sonuna gelindiğinde sanayi hâlâ yeterince gelişmiş değildi. Buna bağlı olarak da sanat veya kültür üzerine tartışmaların geliştirdiği söylem, sanayi ve makinenin ezdiği veya yozlaştırdığı zanaat-sanat

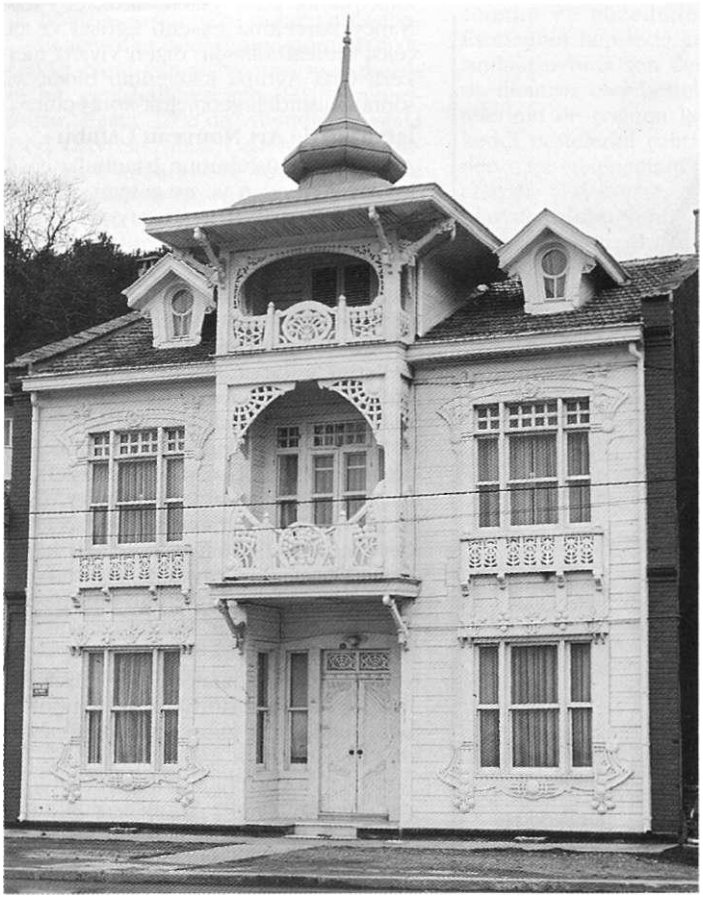

Kefeliköy Caddesi no. 43'te Bilgin Evi olarak anılan binanın ön cephesi. *Afife Batur*

üzerine estetik ve etik çerçevede bir tartışma ile değil, Batılılaşmanın iyi mi kötü mü olduğu ekseninde politik bir kutuplaşmanın terminolojisi ile oluştu. Bu söylem, ister istemez, yalnızca sanatın spesifik alanını dışlamakla kalmadı, kendi politik eksenine çekerek sanatın kullanıcılarının seçeneklerini de kısıtladı veya kaldırdı. Basitleştirerek örneklemek gerekirse, art nouveau'ya tekabül eden Osmanlıca "tarz-ı cedid" teriminin yalnızca art nouveau üslubundaki tasarımlar için değil ama diğer Avrupa üsluplarının bütünü için ve dikkatsizce kullanıldığı, yine Avrupa'dan gelmiş olan oryantalist üslubun ise yerli ve İslam sayıldığı (Arap üslubu dendiği de var) belirtilebilir.

Art nouveau mimarlığının İstanbul'da, Avrupa kentlerinde olduğu gibi, dernek, dergi veya kulüpler çevresinde toplanan sanatçılar tarafından geliştirilmediğine kesin gözüyle bakılabilir.

İstanbul'da canlı bir kültürel yaşam varsa da bugüne kadar böyle bir dergi veya dernek hakkında bilgi bulunamamıştır. Ne var ki bütün kısıtlılığına, politik eksene yapışmışlığma karşın kimi kavram ve terimlerin ve sözcüklerin art nouveau literatüründekilerle benzerliği şaşırtıcıdır.

Edebiyat-ı Cedide, bu tür bir yakınlık için son derece ilginç bir örnek olarak düşünülebilir. Adındaki "yeni" (cedid) sözcüğü bile ilgi duyulmasını gerektirir. Edebiyat-ı Cedide hareketi, 1896-1901 yıllarında Tevfik Fikret'in (1867-1915) yönetiminde yayımlanan Servet-i Fünun dergisi çevresinde yeni bir edebiyat kuşağının oluşumunun adıdır. Hareketin aktif yılları tam da art nouveau'nun ortaya çıktığı yıllardır. Ve Servet-i Fünun dergisi, döneminin resimli dergilerindendir. Yurtiçinden ve dışından birçok yapının fotoğrafları ile roman ve şiir ilüstrasyonları ve art nouveau logo ve vinyetler, çiçeksi desenler dergi sayfalarını bezemektedir. Dergi, kapanmasından az önce 588. sayısında (18 Temmuz 1318/31 Temmuz 1902, s. 235-238) art nouveau sanatını ve mimarisini tanıtan bir yazı ve resimler de yayımlamıştır. Yazar ve şairlerin kendilerini sembolizme yakın hissettikleri de bilinmektedir. Görsel sanatlara açık olsa da ressam ve mimarların dergi çevresinde yer almamalarına bakarak, Servet-i Fünun'un ve Edebiyat-ı Cedide'nin, akımın odağı olmadığı, fakat art nouveau estetiğine açık ve bu akımı entelektüel olarak besleyen bir çevre geliştirdiği söylenebilir.

Art nouveau estetiğinin ve beğenisinin bir diğer giriş kanalı kadın dergileri olmalıdır. Art nouveau'nun kumaş desenciliği alanındaki yaratıcılığı ve feminist hareketin yükselişi yüzyıl dönümünde moda dünyasını da etkilemiş ve birçok kadın dergisi yayımlanmaya başlamıştı. Avrupa'dan gelen dergilerin yanı başında İstanbul'da da yayımlanmaya başlayan kadın dergileri, varlıklı kesimin art nouveau beğenisini tanımasının bir diğer yolu oldu.

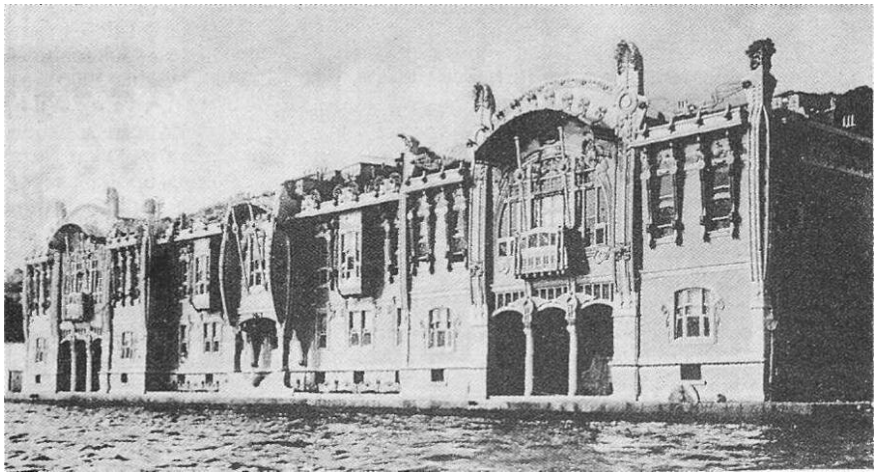

1923 yılında yıktırılan Kuruçeşme'deki Nazime Sultan Sarayı (1903).
Afife Batur koleksiyonu

İthal edilen ve İstanbul'un lüks büyük mağazalarında satılan günlük kullanım eşyaları bir diğer kanaldı. Günümüz İstanbul antikacılarının gözde parçalarını oluşturan art nouveau objelerin, art nouveau beğenisinin benimsenmesinde büyük payı olmalıdır.

Art nouveau mimarlığının ilk örnekleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun ticareti ve sanayisi gelişmiş merkezlerinde ve bazı kıyı kentlerinde 20. yy başında görüldü. Özgün ve anıtsal örnekler bu merkezlerde ve 1910'lara kadar olan sürede gerçekleştirildi. Daha küçük kentlerde ve anonim mimaride ise 1930'lara kadar ve art deco'ya(->) dönüşerek kullanıldı.

İstanbul birçok bakımdan olduğu gibi art nouveau mimarlığı bakımından da Türkiye'nin en önemli merkezidir. Bu önem önce, sayısal olarak en zengin birikime sahip olması anlamındadır. Son yıllarda kıyım düzeyine varan mimari miras kaybına rağmen İstanbul'da hâlâ önemli bir art nouveau yapı stoku vardır. İkinci olarak art nouveau üslubunda tasarlanmış anıtsal yapılar İstanbul'dadır; çoğu genellikle iyi korunmuştur ve bu anıtsal örneklerdeki stilistik nüansların bir tür koleksiyon oluşturan kaliteleri İstanbul örneklerine önem kazandırmaktadır. Ve nihayet üçüncü olarak anonim mimaride İstanbul'a özgü olduğunu savunduğumuz bir art nouveau konut ve dekorasyon modelinin gelişmiş olmasıdır,

İstanbul art nouveau mimarisinde birçok yapının müellifleri ve yapım tarihleri henüz bilinmemektedir. Bilinen, üslubun önce profesyonel örneklerde veya çalışmalarda kullanıldığı ve anonim mimariye daha sonra geçtiğidir.

İstanbul'da tarihi bilinen en eski art nouveau yapı, Maison Botter'dir (İstiklal Caddesi'nde). II. Abdülhamid'in resmi terzisi olan Hollanda uyruklu J. Botter'in *haute couture* tarzında çalışan evi için İtalyan mimar Raimondo D'Aronco tarafından tasarlanmıştır. Sarayın da mimarı olan ve 1900 yılma kadarki çalışmalarında -belki de resmi istekler uyarınca- genel olarak *â l'ottoman* bir vurgu taşıyan oryantalist/historisist tasarımlar hazırlayan ve art nouveau'yu temkinli bir dikkatle kullanan D'Aronco, Maison Botter'de cesur ve yaratıcı bir tasarım ortaya koymuştur. Maison Botter, oval planlı merdiveni, mağaza bölümünde defileler için düzenlenmiş asma katının eğrisel çizgili planı ile dar ve uzun arsasının kısıtlamalarını aşan ve içeride de art nouveau'nun mekânsal özelliklerini sunan bir yapıttı. Bu bölüm, 1962 yılında bir banka şubesine dönüştürülmek üzere yıkıldı. Botter ailesine ayrılmış olan üst katlar halen ofis olarak kullanılmakta ve korunmaktadır. Yapının cephesinde, planda olduğu gibi, konut bölümü ile modaevi bölümünün incelikli dekoratif düzenlemelerle ayırt edildiği; konut bölümünü belirten ve İtalyan barok biçimlerini anımsatan plastik öğelerle yüzey bezemelerinin kontrastı belirtilmelidir.

Maison Botter'de birçok esin kaynağına referans verilebilir: Secession Evi'ndekileri anımsatan dal ve yaprak istifinden oluşmuş bezeme grupları veya Mackintosh'un uygulamalarım düşündüren balkon demirleri gibi.

Maison Botter'in yapımı, sahibinin ve mimarının tanmmışlıkları bir yana, getirdiği yeni biçim önerileriyle etkili olmuş görünmektedir. Grand Rue de Pera çevresinde art arda art nouveau yapıların ortaya çıkması rastlantı olmamalı. Bütün yıkımlara karşın, halen İstiklal Caddesinin iki yanındaki yapı adalarında sayısı elli civarında art nouveau üslubunda tasarlanmış veya en azından dekorasyonu art nouveau olan apartman bulunmaktadır. Örnek olaraksa, İstiklal Caddesi no. 403, Aşmalı Mescit Sokağı Pina Apartmanı, Mis Sokağı Kont Otel veya no. 28, Büyük Parmakkapı Sokağı no. 30, Sofyalı Sokağı no. 7 ve birçok bina sayılabilir.

1900 veya kesin tarihi bilinmeyenler de dikkate alınarak 1898'lerde başlayan

İstanbul'daki art nouveau mimarlığı uygulamalarında başlıca iki dönem ayırt edilmektedir:

I. Birinci dönem: 1900-1915; II. İkinci dönem: 1922-1930.

Bu tarihlendirme hemen fark edilebileceği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi tarihi ile belirlenmiş gibidir. I. Dünya Savaşı doğal olarak bütün ülkelerde olduğundan daha fazla Türkiye'yi ve İstanbul'u etkiledi. İmparatorluğun çöküşü ve yeni bir siyasi düzenin oluşumu elbette belirleyici olacaktı.

I. Dönem

I. dönem, art nouveau mimarlığının profesyonel mimarlar tarafından benimsenip uygulandığı dönemdir. Bu dönemin art nouveau tasarımları, bilindiği kadarıyla, örgün akademik eğitim görmüş mimarlar tarafından gerçekleştirildi. Bu nedenle hemen hepsinde belirli bir profesyonel kalite hep var oldu.

Profesyonellik, bu ilk dönemde tüm tipolojik ve işlevsel kategorilerde art nouveau üslubunun kullanılmasında da gözlenmektedir. Cami, türbe, çeşme, müze, resmi yapı vb ile her tür konuta (apartman, otel, saray, sayfiye konutu vb) okuldan hatıra anıtına kadar çeşitli tip ve işlevde yapı, art nouveau üslubunda tasarlandı. Bu olguda en büyük katkı R. D'Aronco'nundur. Karamustafa Paşa Mescidi (Karaköy. 1903: 1958'de yıktırıldı), Şeyh Zafir Türbe / Kitaplık / Çeşmesi (Beşiktaş, 1903), Laleli Çeşme (Galata), Yeniçeri Müzesi (Sultanahmet, 1900), yetimhane (Beyoğlu, 1900), saray (Şale Köşkü, 1898), tiyatro (Yıldız Sarayı) ve diğer birçok yapısı anılabilir. R. D'Aronco'nun sarayın ve Evkaf Nezaretinin de miman oluşu, tipolojik repertuvarm genişlemesine katkıda bulunmuş olmalıdır.

İstanbul'un art nouveau yapı portföyünde en çok apartman, köşk veya konak türü büyük kentsel konutlar, sayfiye konutu ve ofis binaları bulunmaktadır.

İstanbul'da kentsel lokalizasyon açısından art nouveau'nun belirli bir yoğunlukla kullanıldığı belirli bölge ve mahalleler seçilebilmektedir. Bunlar, genellikle Osmanlı yüksek bürokratlarının, sarayla ilişkili kesimin, Levanten kentsoyluların, yabancı misyon mensuplarının yerleşme haritası ile hemen hemen çakışıktır: Pera, Boğaziçi'nin batı yakası. Yeşilköy. Moda gibi. Art nouveau yapı lokalizasyonu. art nouveau'nun temsil ettiği yenilik ve çağdaşlık eğilimlerini ve ürünlerini benimseyip kullanmaya hazırlıklı elit kesimin de sosyal topografyasını vermektedir.

Sıralanan bu sosyal grupların gereksinme ve beğenilerinin ve parasal olanaklarının bir türevi olarak gerçekleştirilen art nouveau mimarisi genellikle büyük, görkemli ve pahalı yapılardan oluşmaktadır. İstanbul art nouveau mimari mirasının en önemli örnekleri arasında Hıdiv sarayları (Bebek ve Çubuklu), Huber Köşkü (Yeniköy-Tarabya, halen Cumhurbaşkanlığı Rezidansı), İtalyan Elçiliği Yazlık Rezidansı (Tarabya, 1905), Nazime Sultan Sarayı (Kuruçeşme, 1903; 1923 yılında yıktırıldı) belirtilebilir.

Bu dönemde genellikle kagir yapım yöntemleri kullanıldı. Taş, tuğla vb geleneksel malzemeler ve geleneksel yapım teknikleriyle olduğu kadar çelik strüktürlü ve cam yüzeyli uygulamalar da yapıldı. Genel olarak anıtsal yapılarda geleneksel tekniklerle yeni malzeme ve teknikler bir arada kullanıldı. En çok görülen düzgün kesilip işlenmiş taşla kaplı tuğla duvar ve volta tekniğinde çalışılmış putrelli döşemedir. Beyoğlu'ndaki apartmanların hemen tümü bu malzeme ve tekniklerle inşa edilmiştir. Yine bazı anıtsal yapılarda İstanbul'un geleneksel malzeme ve tekniği kullanılmış; kagir zemin kat üzerine, ahşap strüktürlü. tuğla dolgulu ve bağdadi duvarlar yapılmıştır. Bu teknik, örneğin, İtalyan Elçiliği Yazlık Rezidansı olarak R. D'Aronco tarafından tasarlanmış olan Tarabya'daki görkemli binada kullanılmıştır. Benzer bir uygulama A. Ratib Paşa'nın Küçükçamlıca'daki anıtsal konağında mimar A. Kemaleddin(-0 tarafından da gerçekleştirilmiştir. Her iki örnekte galeri ve benzeri mekânların strüktürü için yer yer yeni malzemelere de başvurulmuştur.

Tasarım yapan mimarların değişik Avrupa ülkelerinden gelmelerinin veya Osmanlı mimarlarının farklı akademilerde öğrenim yapmalarının sonucunda art nouveau tasarımlarda stilistik ve formel özellikler bakımından zengin bir., çeşitlilik gözlenmektedir. Bu bakımdan İstanbul art nouveau'su değişik esin ve etkileri yansıtan görkemli bir koleksiyon olarak algılanmaya açık bir mimari mirastır.

İstanbul'daki art nouveau yapılarının hepsinin kendi içinde bütüncül anlamda bir art nouveau mimari tasarıma sahip olduklarını söylemek kolay değildir. Art nouveau özellikleri, motifler, biçimler çoğu kez, -Avrupa'da da olduğu gibi- başka üsluplardaki tasarımlara eklenmişlerdir. Örneğin, Hidiva Emine Sarayı'nda (Bebek) art nouveau, neoklasik biçimlerle bir aradadır. Yeniçeri Müzesi ve Ziraat, Orman ve Maadin Nezareti binasında oryantalist öğeler art nouveau bir tasarıma eklenmiştir.

İstanbul art nouveau'sunun sözü edilen çeşitliliğine karşın başlıca iki çizginin egemen olduğu da söylenebilir. Biri, en belirgin olarak Şeyh Zafir Türbe/Kitaplığında temsil edilen -yapının kitlesinin de biçiminin, hattâ geometrisinin önem kazandığı- Viyana Ekolü ve özellikle Olbrich etkileridir. Hidiva Emine Sarayı, Maison Botter veya Laleli Çeşme de bu grup içinde yer alabilir. İkinci çizgi, İtalyan Liberty'sinin floral motiflerinin öne çıktığı bezemenin de

Beyoğlu Mis Sokağı'ndaki 28 no'lu Ferah Apartmanı veya Kont Otel binası. *Erkin Emiroğlu*

daha naturalist karakterde olduğu konsept olarak tanımlanabilir. Vlora Ham olarak bilinen yapı (Sirkeci) veya Beyoğlu Mis Sokağı no. 28'deki apartman örnek olarak verilebilir.

Kuşkusuz tamamen özgün tasarımlar da vardır: Ahmed Ratip Paşa Köşkü(-0 ve İtalyan Elçiliği Yazlık Rezidansı, farklı esin kaynaklarına karşın İstanbul'a özgü olmada birleşen yapıtlardır. Rezidansın, klasik plan şemasını asimetrik bir kitle kurgusuna dönüştüren art nouveau karakteri, Boğaziçi peyzajına katılan geniş saçaklarının ve büyük açıklıklı payandalarının yerel çizgisiyle özgün bir bütünlük oluşturur. Ratip Paşa Köşkünde de saçaklar ve eliböğründeler kullanılmıştır ama bu kez, çok geniş olmayan saçaklar değişik kotlarda balkon veya pencere üstlerinde kullanılarak cephenin geleneksel geometrik bölümlenmesini değiştirir ve ahşaptan oyma floral motiflerin art nouveau etkisini tamamlar.

Art nouveau konseptin plan ve mekânlara getirdiği yenilikler fazla yaygın görünmemektedir. Geleneksel plan şemalarında büyük değişiklik görülmezken galeri ve asma kat kullanımı, floral desenli vitraylarla iç mekânı aydınlatan metal strüktürlü cam çatı örtüleri, büyük konut veya saraylarla sınırlı kalmıştır. Örnek olaraksa Hıdiv sarayları, Ratip Paşa Köşkü, Ziraat, Orman ve Maadin Nezareti binalarının floral desenli vitrayları sayılabilir. Her ikisi de değiştirilmiş olan Maison Botter ve Etem Bey Evi'nin asma katlarla zenginleştirilmiş eğrisel çizgili giriş katlarının akışkan mekânları özellikle belirtilmelidir.

Cephelerde simetrik düzenlemeler geçerlidir. Genellikle giriş katından ayrılan ve üç ila dört kat boyunca pilastriarla çerçevelenmiş ve üstte floral bir bitiş motifi olan cephe düzeni yaygındır.

Bezemeler, çoğunlukla pencere, kapı, balkon vb mimari öğelerde toplanmıştır. Bezeme tekniklerinde alçı döküm tekniği başta gelmek üzere, çoğunlukla da anıtsal örneklerde taş oyma ve metal kullanılmıştır. Dökme ve dövme demirden pencere, balkon ve bahçe parmaklıkları zengin bir art nouveau motif dağarı oluşturur. Muhtemelen model kitaplardan çıkarılan desenlerden oluşan bu parmaklıklar, yalnızca art nouveau üslubundaki yapılarda değil dönemin farklı konseptteki yapılarında da uzun süre kullanılmıştır.

İç mekânların bezemesinde alçı yine başta gelmektedir. Örneğin Tarabya'daki rezidansın salonlarının tavanları her biri değişik floral desende alçı bezemelidir. Seramik ve duvar kâğıdı, en sık karşılaşılan ve art nouveau iç mekânları canlandıran ithal malzemedir. İç mekanlardaki merdivenlerde metal işçiliği, özellikle zengin ve anıtsal yapılarda parlak örnekler oluşturur. Hidiva Emine Sarayı'nın merdiven korkulukları, naturalist bitkisel çizgileriyle göz alıcı bir yetkinliktedir. Harem ve selamlık bö-

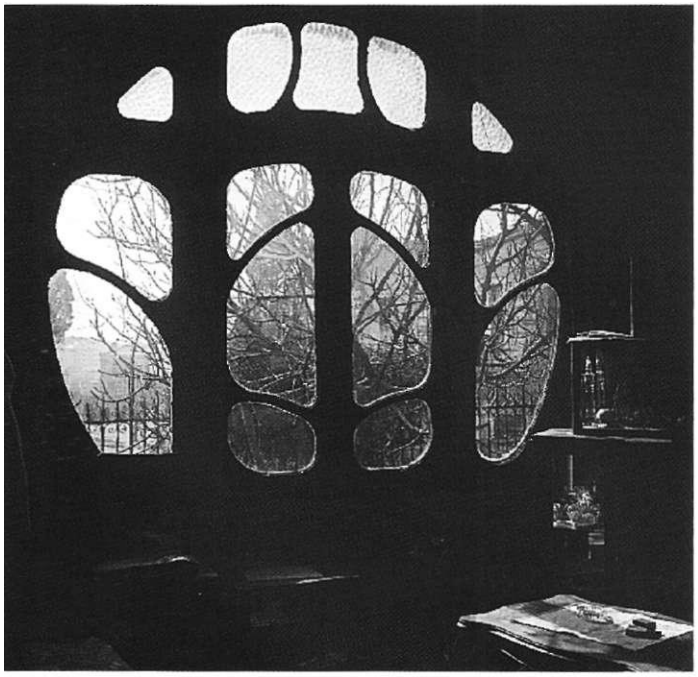

Üsküdar Selamsız Caddesi no. 355'teki yapıdan art nouveau bir pencere ayrıntısı. *Erkin Emiroglu*

Kimlerinin kabul salonlarına olağanüstü bir görsel zenginlik katan merdivenler ayrıca üstten floral desenli vitraylarla aydınlatılmıştır. Vitray, art nouveau yapıların gözde dekorasyon tekniklerinden biridir. Kimi zaman belirli sanatçıların yapıtları -Yıldız Sarayı Küçük Mabeyin binasının giriş holü pencerelerindeki naturalist çiçek motifli vitray örneğindeki gibi- bile ithal edilmiştir.

II. Abdülhamid'i deviren Temmuz 1909 ihtilali, art nouveau üslubunun gelişmesinde, en azından resmi binalar veya saray gibi anıtsal yapılardaki kullanımında önemli bir kopukluğa neden oldu. Kültürel kimlik sorununu milliyetçi ideoloji bağlamında programlayan Jön Türk hareketi, mimarlıkta da Batılılaşmanın, Avrupalılığın ve kozmopolitizmin sorgulanmasını gündeme getirdi. Günlük dilde "milli mimari" olarak anılan Osmanlı revivalizmi öne çıkarken art nouveau hareketi gerilemeye başladı. 1860'lardan beri varlığını sürdüren oryantalist eğilim, bu kez Osmanlı görünümler edinerek kültürel kimliğin göstergesi sayıldı. Öyle ki, İstanbul'daki en ilginç art nouveau saraylardan birini tasarlamış olan Kemaleddin Bey, milli mimarinin en güçlü isimlerinden biri oldu. Art nouveau'nun bu gerilemesi ve ardından gelen savaşlar, yenilgi, çöküntü ve işgal, yalnızca art nouveau için değil, her şey için ve tüm mimarlık için bir boşluk yarattı.

LT. Dönem

Kurtuluş Savaşının bitiminde yaşam yeniden başlarken art nouveau'nun da kaldığı yerden yeniden sürmeye başladığı görüldü. Art nouveau'nun ilk on yıllık periyodunda gerçekleştirilen yapıtlar, günlük ev eşyası, gazete ve dergilerin de katkısıyla, belirli bir alışkanlık ve eğilimin oluşmasını sağlamıştı. Her zaman olduğu gibi avant-garde ve yüksek kültürden orta sınıflara kültür aktarımı süreci sonunda -savaş kesintisine rağmen- art nouveau'ya ilişkin beğeni kalıplarının orta-üst kesimden orta-alt kesime kadar benimsendiği bir oluşum yaşandı.

II. dönem, art nouveau beğenisinin orta sınıflar tarafından benimsenmesi ve konut yapımında art nouveau mimarlığının yaygınlaşması ile karakterize olur. Orta sınıfın konutu ise, çoğunlukla, anonim mimarlık kapsamında gerçekleştirilir. Profesyonel işi mimariden farklı olarak genellikle örgün eğitimden geçmemiş, usta-çırak ilişkisi ve uygulama içinde yetişmiş yapı ustalarının ürünü olan anonim mimari, belirlenmiş yapım teknikleri ve malzemenin yanısıra yine belirli beğeni kalıplarına, üslup örüntülerine bağımlı bir karakter gösterir. Yaklaşık yirmi yıllık bir süreç sonunda art nouveau mimarlığı için bu tür üslup çerçevelerinin oluştuğu anlaşılmaktadır.

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle birlikte saray mimarları kadrosunun değiştirilmesi ve pek çok mimarın İstanbul'dan ayrılması da anonim mimariye geçişi hızlandıran bir etken olarak düşünülebilir. Örneğin D'Aronco 1909 yılında İtalya'ya dönmüş, dönemin en karizmatik ismi olan mimar A. Vallaury(->) birden unutulmuştur.

Bu ikinci evresinde art nouveau mimarlığı, çoğunlukla geleneksel yapım teknikleri ve malzemeleri kullanılarak gerçekleştirildi. Daha önce de belirtildiği gibi, art nouveau mimarlığı, Avrupa'da geleneksel yapım yöntemlerinden çok, demir-çelik malzemenin yeni kullanım biçimlerini geliştirme çabalarına oturuyordu. İstanbul'da ise -Rusya'da ve Balkan ülkelerinde olduğu gibi- çoğu kez geleneksel malzeme ve teknikler

Beyoğlu, Asmalımescit Sokağı'ndaki Pina Apartmanı'nın cephesinden bir ayrıntı. *Erkin Emiroğlu*

öne geçmişti. Çeliğin olanaklarına bağlı olan strüktürler ve strüktürel dekorasyon, İstanbul'da kolaylıkla tercih edilemezdi. Tümüyle ithal edilmesi gereken çeliğin kullanımı bu nedenle önemli ve pahalı yapılarla sınırlı kalmıştır. Hattâ R. D'Aronco bile. Maison Botter'in yapımında veya Casa Santoro'nun projesinde çeliğe verdiği ağırlığı başka pek çok uygulamasında, özellikle konutlarda, terk etmiştir. Bu konuda en önemli örnek, mimar Kemaleddin'in A. Ratip Paşa için tasarladığı büyük köşktür. Çelik, cam ve ahşabın yan yana kullanıldığı ama geleneksel teknolojinin daha ağırlıklı olduğu yapı, asıl ahşaptan art nouveau dekorasyonu ile ünlüdür. Bu tür ara örneklerin varlığı ve ahşabın art nouveau için kullanımı yerli ustalar için bir tutamak ve yol gösterici olmuştur.

İkinci evrenin art nouveau yapıları İstanbul'da geniş bir coğrafyaya yayılmış görünmektedir. 1930'lara kadar olan kentsel sınırlar içinde İstanbul'un hemen her semtinde art nouveau yapılara rastlamak olasıdır. Yine de rastlama sıklığı ve yoğunluk bakımından bazı semtler ayrıt edilmektedir. Bir yoğunluk haritası kentin kozmopolit semtlerini daha yoğunluklu gösterebilir; Sarıyer/Büyükdere. Yeniköy, Arnavutköy. Bakırköy, Yeşilköy, Moda/Mühürdar/Bahariye, Yeldeğirmeni. Adalar gibi. Ne var ki, Göztepe ve Erenköy gibi daha homojen bir nüfus yapısı gösteren bölgelerde de art nouveau üslubu çok yaygındır. Hattâ kimi yazarlar İstanbul art nouveau'sunu Erenköy üslubu olarak adlandırmışlardır.

Bu evrenin art nouveau yapıları genellikle iki veya üç, bazen de dört katlıdır. Yükseltilmiş kagir bir bodrum kat ile tuğla üzerine ahşap kaplı beden duvarları genel bir uygulamadır. Bezeme öğeleri ahşaptandır.

Plan şemalarında belki çok önemli yenilikler gözlenmez ama geleneksel şemaların kullanımında bazı esneklikler ve vurgulamalar görülür. Asıl önemlisi pek çok örnekte karşılaşılan kitlelerin serbest artikülasyonudur. Topografyanın el verdiği durumlarda yarım kat ilişkisinin ve bunun cepheye getireceği hareketin aranması, çok sık kullanılan yarım altıgen çıkmalar ve geleneksel Osmanlı konutunda olmayan sekizgen köşe kulesi motifi altı çizilerek belirtilmelidir. Balkon öğesinin konumu, sayısı ve boyutlarındaki artış ve bezemesiyle vurgulanması, bu evrenin bir diğer özelliğidir.

Cephelerde genellikle stilistik bir tutarlılık vardır. İstanbul art nouveau'sunun profesyonel uygulamasındaki kimi eklektik uygulamalara karşı anonim art nouveau mimarisi daha homojen karakterde ve otantik çizgiler taşır. Cephelerde dekorasyonun istifi, Osmanlı sivil mimarisinin ilkeleri ve belirlenmiş alışkanlıkları paralelinde, belli mimari öğeleri bezeme için değerlendiren bir anlayışla gerçekleştirilmektedir.

Bezeme motifleri, jugendstil esinini ve çizgilerini yansıtan, kendi içinde asimetrik ve floral ama binaya montajında geometrik bir disipline bağlanmış biçimlerdir. Pek çok motif veya motif grubunun belli şablonlarla üretilmiş olduğu bellidir.

İstanbul art nouveau'sunda renk kullanımı nadirdir. Bazı balkon parmaklıklarının renklendirilmesi ve vitraylar dışında renk kullanımı yalnızca sofaları, balkon veya merdiven holü ve girişleri ayıran bölmelerin camlarında görülür. Kapı ve bölmelerin üst kısımlarında küçük kareler içinde renkli cam kullanımı en yaygın uygulamadır. Camlarda, desenli ve şeffaf kâğıt yapıştırma da ucuz ve kolay bir renklendirme tekniği olarak kullanılmıştır.

Öte yandan çoğu ahşap olan bu art nouveau konutların renkleri konusu düşündürücüdür. Günümüzde hemen tümü beyaz boyalı olarak görülen bu konutların özgün yapımlarında da aynı standart renk anlayışının olup olmadığı belli değildir. Art nouveau'nun cephelerde renklendirmeye açık bir üslup oluşu, kimi ülkelerdeki renkli ve parlak malzeme kullanımı, Catalan Modernismo'su kadar değilse bile Fransa veya Rusya'da da renkli cephelerin varlığı göz önüne alınmalıdır. Ahşabın sürekli boyanması gereken bir malzeme oluşu, özellikle 1930'lardan sonra modernist hareketin beyaz renge olan düşkünlüğü ile birlikte değerlendirilmelidir.

Yukarıda sıralanan özellikler, tek ve toplu olarak tamamen İstanbul'daki uygulamalarda gözlenen motif veya bileşimlerdir. Bu nedenle bu özelliklerin, özgül bir İstanbul art nouveau mimarisini tanımladığı varsayılmalı ve savunulmalıdır. İstanbul'da oryantalist eğilimli bir eklektisizmi beraberine alarak yaygınlaşan art nouveau konut mimarisi, 1930'lara doğru bu kez art deco anlayışının eşliğinde daha bir süre devam etti ve yerini modernist anlayışa bıraktı.

İstanbul'da 1950'li yıllarda başlayan ve 1970'li yıllarda hızlanan nüfus artışına paralel olarak ortaya çıkan tarihi mimari miras yıkımı, en çok İstanbul art nouveau mimarisini etkilemiştir. Belediyelerin yoğunluk artırıcı kararları, sık sık yenilenen mevzi imar planları, kent toprağının spekülatif değer artışlarına konu olması karşısında tarihi yarımadanın büyük anıt çevrelerinin korunmasında bile büyük sorunlarla karşılaşılırken, korumasız olan konut alanları hızla kaybedilmiştir. Özellikle 19- yy'm sayfiye yöresi olan Göztepe-Erenköy-Suadiye bölgesi kentleşmiş; genellikle geniş bahçeler içinde bulunan ve çoğunluğu art nouveau üslubunda olan konut stoku bir iki göstermelik örnek dışında tamamen yok olmuştur. Bakırköy örnekleri tükenmiştir. Yeşilköy değişmiştir. Art nouveau açısından bir büyük kayıp da 1987 yılındaki büyük Tarİabaşı yıkımı olmuştur.

Adalar ve Boğaziçi'nde kalabilmiş örnekler dışında İstanbul'un özgün art nouveau mimarisi artık büyük ölçüde arşiv malzemesidir.

Bibi. S. Naoum Duhani, ***Vieilles gens, vieilles demeures / topographie sociale de Beyoğlu au XIX.eme siècle,*** Ist., 1947; S. T. Madsen. ***Sources of Art Nouveau,*** New York, 1956; A. Batur, "Yıldız Serencebey'de Şeyh Zafir Türbe. Kitaplık ve Çeşmesi", ***Anadolu Sanatı Araştırmaları.*** I (1968). s. 103-137; ay, "L'art nouveau d'Istanbul et ses particularités", ***Fifth International Congres of Turkish Art,*** Budapeşte, 1975, s. 147-161; ay, "Les oeuvres de Raimondo d'Aranco a Istanbul". ***Congresso Internazionale di Studi su R. DAranco,*** Udine-Passeriano, 1981, s. 118-134; A. Batur-S. Batur, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümayunlar", /. ***Uluslararası Türk-tslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi,*** İst., 1981, s. 331-342: S. Ciner, ***Son Osmanlı Devri Ahşap Konutlarında Cephe Bezemeleri,*** İst., 1982; A. Batur. "Yıldız Sarayına İlişkin Bazı Belgeler ve Türkiye'de Belgeleme Çalışmalarının Sorunları". ***TBMM, Milli Saraylar Sempozyumu. Bildiriler,*** Ist., 1984, s. 89-96; ay, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", ***TCTA,*** V, 103~-

1090; Z. Çelik, *The Remaking of istanbul. Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century,* Washington, 1986; A. Batur, "On the Contributions of Italian Architects to the Architecture of Istanbul in the 19th Century", *6. Seminario Internazionale; Presenza dell'Italia nell'Architettura e nell Urbanistica dell'Islam Mediterraneo 1857-1980,* Roma, 1990; ay, "Art Nouveau Architecture in Turkey", *International Joint Cultural Study and Action Project to Preserve and Restore World Art Nouveau/Jugendstil Architectural Heritage,* Viyana, 1990; ay, "On Some Characteristics of Building Material Usage in Art Nouveau Architecture of Istanbul", *International Joint Cultural Study and Action Project to Preserve and Restore World Art Nouveau/Jugendstil Architectural Heritage,* Brüksel, 1991; ay, "Biz Aşağıda İmzası Olanlar", *Istanbul,* S. 2, (1992), s. 97-101; ay, "İstanbul Mimarlığında Oryantalizm", *Arredamento Dekorasyon,* S, 9 (1992).

AFİFE BATUR

AvRTEMEL, TALAT

(24 Nisan 1901, İstanbul - 4 Ağustos 1957, Bolu) Tiyatro ve sinema oyuncusu. Topkapı Mahfeli'nde dekoratörlük, makyajcılık yaptıktan sonra, amatör olarak sahneye çıktı. Daha sonra Raşit Rıza'nın topluluğunda oynayan sanatçı, 1927'de girdiği Darülbedayi'de ölünceye kadar çalıştı. Burada *Hamlefle* (1927) başlayan oyunculuğunu, yüz kadar oyunda rol alarak sürdürdü. Bunlardan bazıları, *Bir Kavuk Devrildi* (1930), *Şarlatan* (1931), *Pazartesi-Perşembe* (1932), *Büyük İkramiye* (1933), *Unutulan Adam* (1934), *İnsanlık Komedisi* (1935), *Macbeth* (1936), *Kuru Gürültü* (1937), *Haydutlar* (1939), *Otello* (1940), *Vişne Bahçesi* (1943), *Atinalı Timon* (1944), *Kral Oidipus* (1947), *Faust* (1949), *Fırtına* (1952), *Hile ve Sevgi* (1955), *Tanrı Dağı Ziyafeti* 'dir (1957).

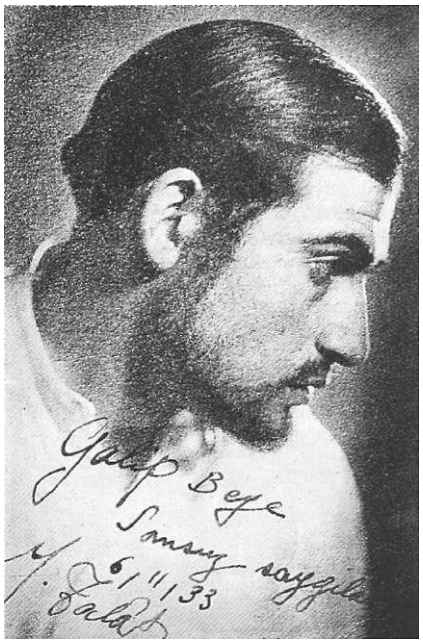

Artemel'in İ. Galip Arcan'a imzaladığı bir fotoğrafı, 1933.
Ara Güler fotoğraf arşivi

Artemel, 1930'da *Kaşıkçılar* ile sinema filmlerinde rol almaya başladı. *İstanbul Sokaklarında* (1931), *Aysel, Bataklı Damın Kızı* (1935), *Bir Kavuk Devrildi* (1939), *Denli Pınar* (1943), *Deniz Kızı* (1945), *Kanun Namına* (1952), *Beklenen Şarkı* (1954), *Bir Avuç Toprak* (1957) oynadığı filmlerden bazılarıdır. Ayrıca *Hürriyet Apartmanı* (1945), *Sonsuz Acı* (1946), *Vatan ve Namık Kemal* (1951). *Can Yoldaşı* **(1953),** *Büyük Sır* (1956) adlı filmleri yönetti. Bir film çekimi için gittiği Bolu'da trafik kazasında öldü.

H. Z. ŞAHİN

ARZODASI

Arzhane, Arzhane-i Hümayun adlarıyla da bilinir. Topkapı Sarayı'nın(->) padişaha mahsus makam dairesidir. Sadrazam, vezirler, kazaskerler, sunuşta bulunmak için padişahın katma burada çıkmaktaydılar. Yabancı devlet elçilerinin, prens ve bağlı kralların huzura kabul törenleri de burada yapılmaktaydı.

Topkapı Sarayı'nm üçüncü avlusuna geçişi sağlayan Babüssaade'den girilince tam karşıdadır. Edirne Sarayı'ndaki Arzodası'nın plan ve özellikleri örnek alınarak yapılmıştır. Osmanlı saray protokolünde, 19. yy ortalarına değin en önemli mekân olma özelliğini koruyan Arzodası, Osmanlı hanedanının Beşiktaş saraylarına taşınmasından, saray mabeyin örgütünün kurulmasından sonra işlevini yitirdiği gibi, 1857'deki yangınla da iç tezyinatı büyük ölçüde tahrip olmuştur. Osmanlı devri Türk mimarlığı içinde, köşk yapılarına özel bir örnek teşkil eder.

Arzodasını, Fatih devri yapıları arasında gösteren Evliya Çelebi, burayı, dikdörtgen planlı, çevresi revaklı, üstü geniş saçaklı bir çatı ile örtülü olarak tanımlar ve "Havemak Kasri'na benzetir. Edirne Sarayı Arzodası'nın bir benzeri olan bu mekân 24,05x18,70 m ölçüsünde bir temele oturmuştur. Dış çevresinde 4 m genişliğinde revaklı bir açık dehliz vardır. Asıl kapalı mekân **16**,13x10,36 m boyutundadır. Dış revaklar eskiden ahşap sütunlara dayalı iken sonradan bunların yerine çeşitli mermer sütunlar konmuştur. Sütunların yirmisi yeşil breş, ikisi beyazdır. Asıl yapı ise taş-tuğla sıralarla örülmüş, dıştan ve içten çini ve mermerlerle kaplanmıştır. Revak sütunları, mukarnaslı başlıklar ve kırmızı-beyaz taşlardan örülme sivri kemerler, Osmanlı mimarisinin klasik devir üslubunu vermektedir. Babüssaade tarafında iki kapısı ve ortaçla büyük bir "maruzat penceresi" bulunan Arzodası'nın arka cephesinden Enderun avlusuna iniş çifte merdivenle sağlanmıştır. Odanın sağındaki iki küçük bölümden biri hela ve abdest odası, diğeri hediyelerin konduğu pişkeş odasıdır. Asıl mekânı çatı altında gizlenmiş olan tek bir kubbe örter. Sağ ve sol duvarlarda mermer çerçeveli ikişer niş bulunmaktadır. Sol taraftaki iki nişin arasında ise çok zarif bir ocak yaşmağı yer alır. Bu madeni davlumbazın tombak tekniğinde altın yaldızlı olduğu tahmin edilmektedir.

Arzodasrnın başköşesini, padişaha mahsus sedir-taht işgal eder. Dört ince sütunun taşıdığı taht kubbesinin iç yüzü, muhteşem bir dekorasyona sahipti ve oymaların aralarında çeşitli değerli taş kakmaları kullanılmıştı. Sedir-tahtm üstü ve yastıkları ise sim işlemeli, inci ve değerli taşlarla bezeliydi. Bu örtü ve yastıklar, halen Topkapı Sarayı'nm Hazine bölümünde teşhir edilmektedir. Salonun iç duvarları çinilerle kaplıdır. Kapı, pencere ve dolap kapakları ise bağa ve sedef kakma tekniğiyle ve muhtemelen altın yaldızlı nakışlarla işliydi. Günümüze bunlardan hiçbir örnek kalmamıştır. Salon tavanınm da önceden malakârî bir süslemesi olduğu düşünülebilir. Fakat 1857'deki yangında iç süslemeler tamamen tahrip olduğundan daha sonra asıl mimari ve süsleme ile bağdaşmayan bir yenilemeye gidilmiştir. Topkapı Sarayı'nm Enderun Mektebi ile Akağalar Dairesi'ni de kül eden söz konusu yangında, Arzodası'nın sedir-tahtı ile madeni ocak davlumbazı kurtarılabilmiştir.

Dış duvarları yer yer çeşitli devirlere ait çinilerle kaplı olan Arzodası'nın Babüssaade tarafındaki ön yüzünde ve sağ tarafta, Farsça kitabesinden Kanuni Sultan Süleyman (hd 1520-1566) tarafından yaptırıldığı anlaşılan duvara bitişik bir çeşme vardır. İçeride sedir-tahtm kubbesindeki süslemeler arasına yazılan manzum tarihler ise III. Mehmed dönemini (1595-1603) işaret eden 1005-1006/1597-1598 tarihlerini verir. Babüssaade'ye bakan arz kapısı üstündeki sülüs besmele, III. Ahmed'in (hd 1703-1730) imzasını taşımaktadır. Arkadaki kapının üstünde ise IV. Mustafa'nın (hd 1807-1808) tuğrası ile adını içeren manzum bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabe, Arzodası'nın IV. Mustafa tarafından tamir ettirildiğini açıklar. Yine Babüssaade'ye bakan Pişkeş Kapısı'nın üstünde ise II. Mahmud'un imzasını taşıyan 1225/1810 tarihli bir dua levhası vardır. Arzodası'nın 1857 yangınından sonraki onarımı Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından, Avrupa'mn ampir(-0 üslubuyla yaptırılmış, bu çalışmalar sırasında mekânın iç çini kaplamaları, duvarların ve kubbenin eski ihtişamı, kapı kanatları tamamen kaybolmuştur. Cumhuriyet dönemindeki ilk onarımı 1946'dadır. Sonraki yıllarda da daha esaslı onarımlar görmüştür.

Arzodası, fermanlarda, hükümlerde sıkça geçen ve "Südde-i Saadet", "Serir-i Saltanat" denen, padişah makamıydı. Babüssaade'ye iyice yakın bir konumda yapılmak suretiyle geri plandaki Enderun mekânları saklanmıştı. Ancak önünde, törenler için elverişli geniş bir sofa veya taşlık bulunmadığı için, Babüssaade'nin, sütunlara dayalı ve Divanhane avlusuna bakan sayvanı, Arzodası'nın dışa dönük tören salonu işlevindeydi. Cülus, bayram, sancak-ı şerif çıkartılması törenleri

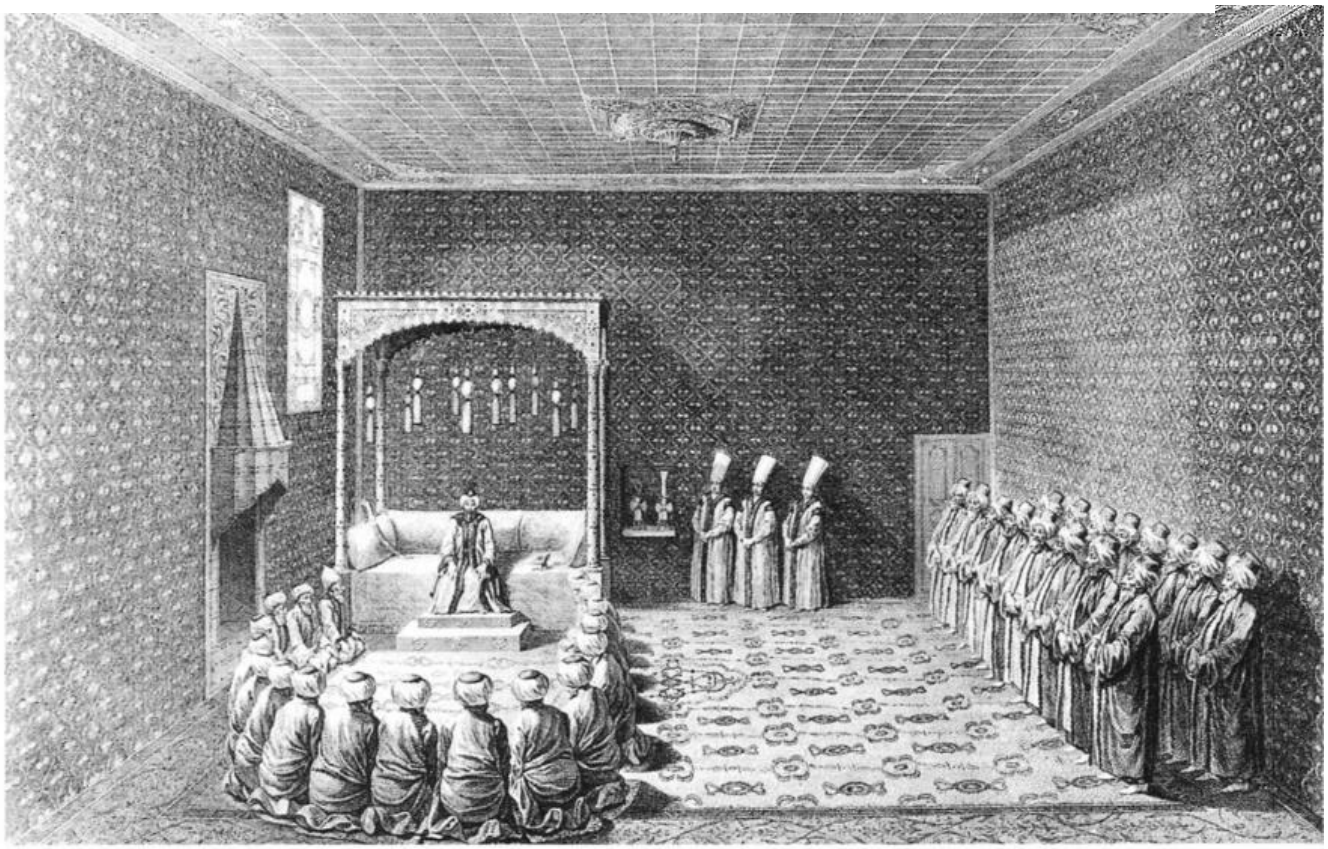

Arzodası'nda padişahın bayram kabulünü gösteren bir gravür.
Ara Güler fotoğraf arşivi

ile ayak divanları burada yapılıyordu. Divan-ı Hümayun teşkilatı dağıtılıncaya ve Osmanlı hanedanının Beşiktaş saraylarına taşınmasına kadar (19. yy) padişahın, sadrazamı, vezirleri, divan üyelerini, İstanbul'a gelen elçileri, prens ve kralları kabulleri Arzodasrnda olmaktaydı. Padişahlar zaman zaman halktan kimseleri ve şikâyetçileri de burada huzurlarına alıp sorunlarını dinlemekteydiler.

Padişahın Arzodasindaki kabulü "teşrifat-ı azime" denen ve saray protokolünün tüm inceliklerini içeren bir düzenle yapılmaktaydı. Bu kurallara padişah da uymak durumundaydı. Örneğin Sedir-tahtta. o günkü kabulün özelliğine göre oturuşu, elçi kabullerinde hiç konuşmaması ve hareketsiz durması, huzura girenlerin padişahla göz göze gelmemeye dikkat etmeleri gerekiyordu. Sedir-taht, üzerindeki kubbe, muhteşem ocak, büyük kubbe ve çeşmeler, egemenlik sembolleriydi. Nişlere, padişahm sorguçlu kavukları konuyordu. Arzodası'na padişahın gelişi de özel bir törenle olmaktaydı. Elmas düğmeli kabaniçe, hüma tüylü, murassa sorguçlu sarık ile iki yanında silahdar ağa ve hasodabaşı olduğu halde ilerleyen padişaha, Enderunlular alkış yaparlardı. İnci. yakut, zümrüt işlemeli taht minderine oturunca yanma murassa kılıcı ve yazı takımı konurdu. Bu iki öğe. padişahın iki gücünü simgeliyordu. Arzodası'nın içi ve dışı, ipek halılarla payendaz denen yine ipek yolluklarla, revaklar ise kadife perdelerle örtülüydü. Her noktada bir akağa merasim nöbeti tutardı. Rivayete göre Arzodası'nın çeşmeleri, içeride kabul töreni olduğu sürece akar. böylece hem konuşmalar dışarıdan duyulmaz, hem de suyun müzikli sesi etrafa yayılırdı. Galabe Divanı denen elçi kabullerinde, padişaha sunulan ağır hediyeler, at, silah, kürk, cariye vb içeriye sokulmaz maruzat penceresinin önünden geçirilirlerdi. Aynı şekilde, idam edilen kralların, paşaların, asilerin kesik başlan da bu pencere önünden usulen geçirilirdi. Huzura girecek yabancı elçilerin, protokol kurallarına uymalarına önem verilmekteydi. Gerektiğinde rikab ağaları elçiyi kollarından sımsıkı tutup yer öptürtür, çıkıncaya kadar da kollarını bırakmazlardı. 1667'de IV. Mehmed'in huzuruna çıkartılan Rus elçisinin direnmesi üzerine silahdar ağa elçiyi ensesinden tutup zorla yere yatırarak yer öptürtmüştü.

Arzodasindaki elçi kabullerine ilişkin yabancı kaynaklarda pek çok bilgi vardır. Ayrıca bu kabullere dair resimler de yapılmıştır. Bunlarda, bu mekânın göz alıcı ihtişamı özellikle vurgulanmış-

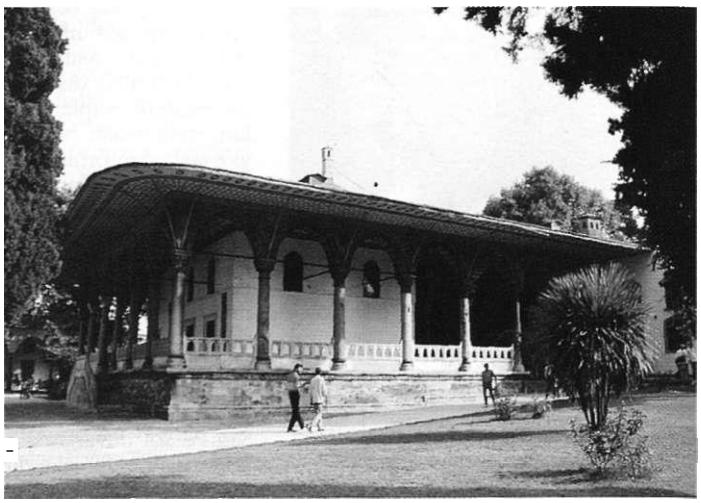

Arzodası
Ali Hikmet Varlık. 1993

tır. 1606-1609 arasında istanbul'da bulunan Venedik Balyosu Ottoviano Bon ile Fransa Elçisi Henri de Gournal, ayrıca 1631'de saraya giren Jean Baptiste Tavernier, seyahatnamelerinde, elçilerin Arzodası'ndaki kabullerini ayrıntılı olarak anlatmışlardır.

Bibi. A. Şeref, "Topkapı Saray-ı Hümayunu". *TOEM,* V (1328), s. 395; M. Refik, 'Arz Odası", *TOEM,* VII (1332), s. 110-116; *İstanbul Asâr-ı Atika Müzeleri Topkapu Sarayı Muhtasar Rehberi,* 1st, 1341, s. 20-21; Mamboury, *Rehber* 393 vd; *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi,* 1st., 1933, s. 61-62; N. M. Penzer, *The Harem,* Londra, 1936, s. 118; Melek Celâl Lampe, *Le vieux serait des sultans,* 1st., 1959, s. 28-30; Kocu, *Topkapu Sarayı,* 69-72; *İSTA.* II, 1078-1082; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* I, 81-86; Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı,* 95; F. Davis, *The Palace of Topkapı in istanbul,* New York, 1970, s. 112-122; Ayverdi. *Fatih IV,* 715; S. Eyice, *Topkapı Sarayı,* İst., 1985. s. 16-17; ay. "Arz Odası". *DİA,* III, 445-446.

SEMAVÎ EYICE-NECDET SAKAOĞLU

ARZUHALCİLER

Osmanlı başkenti İstanbul'da padişaha ya da sadrazama dilekçe vermek isteyenleri dinleyip konuyu dönemin yazım kurallarına göre kâğıda geçirip dilekçe hazırlayan yazıcılardı. Dersaadet arzuhalcileri, yazıcı da denmiştir.

İstanbul arzuhalcileri, arzuhalcibaşının denetiminde ayrı bir esnaf örgütüydü. Bu mesleğe katılabilmek için özel bir sınavdan geçmek kuraldı. Divan-ı Hümayun Çavuşları Ocağı'ndan bir kalem zabiti ile çavuşlar emini ve arzuhalcibaşıdan oluşan sınav kurulu, arzuhalci adayını yazı kuralları, başvum yöntemleri, yazı ve hat türleri alanlarında sınavdan geçirirlerdi. Bundan amaç, doğrudan padişaha ya da sadrazama sunulması nedeniyle arzuhallerin ifade, anlam ve biçim bakımından doğru ve düzgün olmasıydı. Ayrıca, arzuhalcilerin, yazdıkları dilekçenin, sarayın veya Babıâli'nin hangi biriminde işlem göreceğini de bilmeleri koşuldu. Bazı dilekçelerin seçili (iç kafiyeli) yazılması, ifadenin Arapça ve Farsça tamlamalarla yüklü olması da gerektiğinden, arzuhalcilerin ezberden de olsa pek çok deyim, terim ve kalıp cümleleri bilmeleri zorunluydu. Yine hoş-nüvis (okunaklı yazan), dürüst ve güvenilir, şer'i şerif ve kanun-ı münif (yasa ve kurallar) bilen, deneyimli kişiler olmaları da aranırdı. Çünkü, konunun etkileyici bir ifadeyle, saygı vurgulamalarıyla yazılması, ama yanlış anlamalara neden olmaması gerekiyordu. Tüm bu özellikleri ise Divan-ı Hümayun ve Babıâli kalemlerinden emekli olan eski kâtipler taşıdıklarından, arzuhalcilik bir bakıma bunların tekelindeydi. Sözü edilenler, ilgililere rüşvet vererek arzuhalcilik tezkiresi elde ederlerdi.

Mesleğin iş alanı çok geniş, kazanç olanağı da yüksekti. Çünkü salt İstanbullular değil, taşradan gelip ilgili makamlara dilekçe sunmak isteyenler de bunlara başvurmak durumundaydılar. Halkın büyük çoğunluğu okuma yazma bilmediğinden, mektup, pusula, mazhar. ıtıkname, senet, mukavele vb belgelerin yazımı için de arzuhalcilere görev düşerdi. Çoklukla da askerler, gurbetçiler, bazen sevgililer, mektuplarını yine arzuhalcilere yazdırırlardı. Başvuran, dileğini uzun uzun anlatmaz, sadece konuyu bildirmekle yetinirdi. Örneğin bir muhabbetname (sevgili mektubu) istenmişse, arzuhalci elindeki inşa defterinden örneğini bulur veya ezberinden yazıp verirdi.

Cami avlusunda arzuhalci. A. Preziosi'nin bir resmi, 19. yy. *Necdet Sakaoğlu koleksiyonu*

İstanbul arzuhalcilerinin ayrı dükkânları, yazıhaneleri yoktu. Cami avlularında revaklar altında, arastalarda, saraya ve Babıâli'ye yakın han, kervansaray ve kahvehanelerde seyyar olarak iş yapmaktaydılar. En çok bulundukları yerler Yeni Cami ile Ayasofya, Bayezid ve Sultan Ahmed camileri avlularıydı. Her arzuhalcinin bir rahlesi, hasırdan küçük bir iskemlesi olurdu. Rahleye mürekkep hokkası, rıhdan, kamış kalemler, arzuhal kâğıtları tomarı konur, müşterinin oturması için de arkalıksız yer iskemlesi bulundurulurdu. Kimi arzuhalcilerin ise divitleri ve kâğıt kuburu kuşaklarında olurdu.

İstanbul'a taşradan gelenler, ilkin sorup soruşturarak davasına uygun en etkili dilekçeyi hangi arzuhalcinin yazabileceğini saptamaya çalışırlardı. Arzuhalci ise başvuru ya da şikâyet konusunun yazılmasında yürürlükteki yasalar ve kurallar açısından hem kendisi hem dilek sahibi açısından bir sakınca olup olmadığına karar verirdi. Çünkü, arzuhaller çoğu kez, selamlık alaylarında, padişahın ardınca giden kapıcılar kethüdasına verilir, genelde de padişah tarafından okunurdu. Bu konuda Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e (hd 1640-1648) uyarıları ilginçtir. Koçi Bey, *Risale'sinde,* kapıcılar kethüdasına, kadınların ve erkeklerin verdikleri arzuhalleri, padişahın saraya döndükten sonra dikkatle okumasını, daha sonra hepsini bir tomar halinde bağlayıp mühürleyerek sadrazama göndermesini, ayrıca "Sen ki Vezirazamsın. Birkaç arzuhal sunanların davalarını dinleyip haklarını hak edip bir dahi katıma arzuhal sunan olmasın, şöyle bilesin" yollu bir buyruk yazmasını önermektedir.

Evliya Çelebi, kendi dönemindeki arzuhalcileri "Esnaf-ı Yazıcıyan" adı altında 400 dükkân ve 500 yazıcı olarak tanıtır. Bir kısmının orduyla beraber cepheye de gittiğini, yol boyunca ve cephede sadrazama sunulan arzuhalleri, İstanbul'dakilerin ise Paşakapısı'na yakın oturup arzuhal ve mektup yazdıklarını

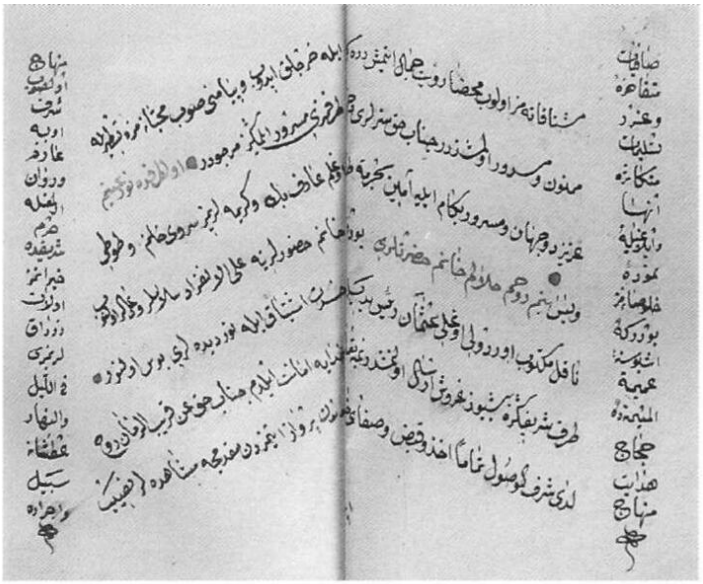

Arzuhalcilerin dilekçe ve mektup örneklerini içeren yazma inşa defterinden "Rikab-ı Hümayun'a arzuhal" (padişaha dilekçe). *Necdet Sakaoğlu koleksiyonu*

anlatır. Bunların pirlerinin Kûfeli Kasım bin Abdullah olduğunu yazar.

18. yy'ın ikinci yansında arzuhalcilerin örgütsel düzenlerinde bozulma başladığı, deneyimsiz ve bilgisiz birçok kişinin rüşvet vererek arzuhalcilik tezkiresi aldıkları, hattâ kimilerinin de tezkire bile almadan kaçak çalıştıkları; bunların, başvuru konularının niteliğine bakmaksızın her konuyu yazıya döktükleri, haklarındaki şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Örneğin, İslam hukukuna göre zamanaşımına uğrayan haklar için arzuhal verilmemesi gerekirken, türedi arzuhalciler buna dikkat etmedikleri gibi, bazı yörelerin vergi yükümlüsü sayısının düşürülüp başka yerlerin vergi yükünün artmasına, kamu gelirlerinin azalmasına neden olan arzuhaller de yazmaktaydılar. Bu dönemde bir tür gedik (rüus) düzenine bağlanan arzuhalcilerin kontrol altında tutulmalarına da çalışıldığı görülmektedir. Şeriata, kanunlara, yürürlükteki kurallara aykırı arzuhaller yazıp hem halkın parasını alan hem ilgili makamları uğraştıran arzuhalcilerin tezkireleri iptal ediliyordu.

Arzuhallerin ilgili yerlere sunulmasında da birtakım kuralların olduğu biliniyor. Örneğin, dilekçe sahipleri Divan-ı Humayun'a doğrudan başvurabilmekteydiler. Yine, Deavi Kasrı'nda nöbetçi olan vezire de arzuhal veriliyordu, ikindi, çarşamba ve cuma divanlarında ise Paşakapısına gidilip sadrazama veya istanbul kaymakamına arzuhal sunuluyordu. Selamlık alaylarında olduğu gibi, binişlerde de halkın arzuhallerini kapı kethüdası, bazen de rikâb çavuşları toplamaktaydılar.

Tanzimat'ın ilanından (1839) sonra idari yapıda önemli değişiklikler gerçekleştirilerek yerel yöneticilere yeni birtakım yetkiler tanınınca arzuhalcilik taşrada da bir meslek oldu. Giderek taşra arzuhalcileri, davavekili konumu elde ettiler. Cumhuriyetin ilanı en çok istanbul arzuhalcilerini etkiledi ve işsiz bıraktı. Hükümet merkezinin Ankara olması ile İstanbul'daki yüzlerce arzuhalci boşta kaldı. Bunlarla birlikte, dağıtılan saltanat, sadaret, nezaret vb kadrolarından açıkta kalan yüzlerce yazıcı, daire müdürü, mümeyyiz de Ankara'ya ve başka illere dağılarak arzuhalcilik, dava vekilliği yapmaya başladılar.

1970'li yılların ortalarına kadar rastlanabilen dilekçeciler arzuhalcilerin 20. yy ortalarında aldığı son biçimdi. F. Fumelli, *Türkiye*, İstituto Geografico de Agostini-Novara

Son dönem İstanbul arzuhalcileri, değişen yaşam koşullan nedeniyle aşk mektubu, asker mektubu, hattâ muska, büyü yazarak para kazanma çabasındaydılar. Bunların başlıca merkezleri Eminönü'nde Yeni Cami avlusu ve çevresiydi. İstanbul'da bugün de kamu kuruluşlarının çevrelerinde daktilo ile dilekçe yazan arzuhalciler görülmektedir. Bunlar daha çok Sultanahmet'te Adliye Sarayı önünde, Unkapaninda Sosyal Sigortalar Bölge Müdürlüğü'nün kapısında çalışmaktadırlar.

Eski İstanbul yazıcıları, değişmez bir şablona göre arzuhal yazmaktaydılar, ilkin arzuhal kâğıdını uzunlamasına ikiye katlayıp bir orta çizgi elde ettikten sonra bu çizginin yukarısına "beduh" işaretini koyar, sonra kâğıdın üst yarısını, göreceği işlem için boş bırakırlardı. Yine, sağda da genişçe bir kenar bırakılır, buna karşılık yazılan her satır sol kenara iyice yaklaştırılarak sağda boşluk payı kazanılırdı. Konu ne olursa olsun, arzuhalin tek kâğıtta ve kâğıdın ön yüzünde başlaması ve bitmesi, altta da bir miktar boşluk kalması esastı.

Arzuhallerin şablonu şöyleydi:

Hitap ve dua (ilgili makamın ya da kişinin unvanıyla anılışı ve devamlılık, uzun ömür diİeği), tarif-i nefs (kişinin kendisini tanıtması), beyan-ı matlab (dilek ve istek), hatime (dilekçenin sona erdiğine ilişkin, yine bir dua içeren cümle).

Örneğin, "Hâk-ı pây-i meded-risây-ı hazret-i veliyü'n-niâmîlerine arz-ıhâl-i ubeydânem budur ki (hitap). Bu kulları. Fındıklı'da iskeleye karib kalafatçı taifesinden olup (tarif-i nefs); mahallemiz sakinleri ehl-i ırz olup kadimden kahvehane ve şerbethâne ve bozahane ve koltuk tâ'bir olunur meyhane yoğiken çend seneden berü ocakdan ve kalyoncu taifesinden kimesneler kefere hanelerini meyhane ve koltuk ittihaz edüb... (beyan-ı matlab). İnşallahu tealâ manzur-ı ayn-ı inayetleri buyuruldukda ol babda ve herhalde emr ü ferman inayetlu merhametlu veliyü'n-niâm-ı âlem efendim sultanım hazretlerinindir (hatime)".

Arzuhalin sonuna "bende" (kul) sözcüğüyle birlikte kişinin adı yazılır varsa mührü de basılır, fakat tarih konmazdı.

Eski İstanbullular için arzuhalciler birer sırdaştı. Her türlü dertlerini dökerler, ondan akıl alırlar, en gizli haberleşmeleri için yine onlara güvenirlerdi. Elemli, sıkıntılı günlerde de nereye başvurulacaksa yine arzuhalcilere danışılırdı. istanbul'da yaygın *"Peder gitti, konak yandı, birader hâli de mâ 'lûm / Elimde bir yazım yok her kime arzuhal etsem'* beyti, acıların ve çaresizliklerin, bir arzuhalle giderilebileceği temasını içermektedir. 1835'te istanbul'a gelen Moltke, Tophane ve Nusretiye camilerinin avlularında bir kemerin altında sanatını sürdüren arzuhalcileri, dizlerinin üstünde bir tabaka kalın kâğıt, ellerinde

A R Z U H A L C İ

Ocak ayının kemiklerde ilikleri dondurduğu bir günüydü. Yenicâmi civarında bir duvar dibinde gerdiği büyük şemsiye altında eski hasır sandalyesini ve yanma üstündeki hokkası, kalemi, kâğıtları ile küçük komidinini koymuş, şüphesiz soğuktan titreyen ayaklarım karnı altına ısıtmak için iskemlesine diz çökmüş, başı ve boynu yün sargı içinde kır sakallı bir yazıcı efendi gördüm.

Toplu parmaklarını, kar yağarken mektebe giden çocuklar gibi, hohlaya hohlaya ısıtarak arz-ı hâl yahut mektup siparişi bekliyordu. Yazıcılık, eski cehalet asırlarından yadigâr kalan bir meslek. Şimdi işsizlikten çok şikâyetçi olmalıdır: Kalem tutamadıkları halde haberleşmek isteyen eller o kadar azaldı ki... İşte şu bedbaht yazıcı efendinin -Kim bilir hangi resmi dâirenin kadrosuzluktan açıkta kalanlarındandır?- bekleyiş içinde, kâğıtları üstüne gûyâ sis çökmüş ve gûyâ yazısı, revaçsızlıktan örümceklenmişti... Fakat hayır, yünlü çarşafa bürünmüş orta yaşlı bir kadın, rüzgârdan sallanan küçük siyah çadır altına başını soktu. Hiç olmazsa çorbanın tuz parasını getiren bu beklenmeyen müşteriyi yazıcının öyle sevinçle karşılayışı vardı ki!.. Kadının müracaat maksadını çok çabuk anlamıştı: Titreyen eli ile gözlüğünü taktı, soğuktan morarmış tırnağı üzerinde kamış kalemini çıtlattı. Ortaladığı tahrirlik kâğıda tereddütsüz başlığı ve unvanı koydu. Şimdi iki cümle arasında bir saniye düşünmeğe bile ihtiyaç hissetmeksizin seri bir hatla yazıyor, yazıyordu. Bu kadar sür'at ve emniyetle müsvedde değil, temize çekme ve kopye bile güçtü. "Gözlüğünün altında gizli bir müsvedde mi var?" diye kendi kendime sordum. Zavallı adam aynı fikirleri kim bilir kaç yüzüncü defadır kâğıt üstüne koyuyor. Tekrarı tekrarlamaktan usanmış hafızası, şimdi aceleci bir suflör olmuştu. Diğer yandan soğuk da ona "Düşünme, fakat bitir!" diyordu! Oh! İşte pulu yapıştırdı ve tarihi koydu. Artık ellerini oğuşturarak ısıtabilir ve mendilini çıkarıp soğuktan rutubetlenen burnunu kurutabilirdi." (Cenab Şahabeddin)

Halid Fahri, *Edebî Kıraat Numuneleri,* İst., **1926,** s. 27-28

kamış kalem, karşılarındaki feraceli, sarı pabuçlu, peçeli kadınlarla hararetli hararetli tartıştıkları biçiminde betimlemiştir. Arzuhalcinin, karşısındakinin söylediklerine kulak vermeden ya aileye dönük bir sırrı içeren bir mektubu ya bir dava dilekçesini, ya da padişaha sunulacak bir şikâyeti, hattâ belki de bir kara haberi nasıl çabuklukla yazdığını, sonra kâğıdı ustalıkla katlayıp bir parça musline sararak kırmızı mühürle mühürlediğini anlatır; aldığı ücretin 20 para olduğunu -vurgular. Yeni Cami avlusundaki arzuhalcileri ise 1910'da İstanbul'a gelen Bareilles, hokkaları, kamış kalemleri, mektubun yazılmasını çömelerek bekleyen kadını da betimleyerek anılarına katmıştır. Cenab Şahabeddin'in "Arzuhalci" öyküsünde konu Cumhuriyet'in ilk yıllarında eski bir kalem efendisinin arzuhalciliğidir.

Yerli ve yabancı birçok ressam da, eski İstanbul'da kadınla erkeğin birbirine yaklaşmalarının biricik tablosunu veren arzuhalcileri bu özelliğinden dolayı konu seçmişlerdir. 19. yy'da İstanbul'a gelen A. Prezıosi, C. Bisco, J. Frederich Lewis başta olmak üzere birçok ressam, "arzuhalci" tabloları yapmışlardır. Osman Hamdi Bey'in de (ö. 1910) "Cami Avlusunda Arzuhalci" tablosu ünlüdür.

Bibi. Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi,* (haz. Z. Danışman), lst., 1972; s. 147; Evliya, *Seyahatname,* I, 524; H. İnalcık, "Şikâyet Hakki: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar", *Osmanlı Araştırmaları,* Vn-VIII (1988); (Altınay) *Onikinci Asırda,* 207; Ahmed Refik (Altınay), "Eski İstanbul'da Arzuhalciler", *Akşam,* 1936; H. von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar,* Ankara, I960, s. 20-21.

NECDET SAKAOĞLU

AS AFİ TEKKESİ

bak. İZZET MEHMED PAŞA TEKKESİ

ASÂKİR-İ MANSURE-İ MUHAMMEDİYE

Tam adı "Asâkir-i Muntazama-i Muvazzafa-i Muhammediye"dir. "Asâkir-i Muvazzafa-i Muhammediye", "Asâkir-i Mansure", "Mansure Ordusu" da denmiştir. 17 Haziran 1826'da İstanbul'da kurulan yeni ordu örgütüdür. Kuruluş tarihini izleyen ilk dönemde "Asâkir-i Mansure", "Asâkir-i Hassa", "Asâkir-i Bahriye" adlarını alan üç ayrı örgüt oluşturulmuş; 1843'ten sonra kara örgütlerine "Mansure Ordu-yı Hümayunu", "Hassa Ordu-yı Hümayunu" denilmiştir. Osmanlı Silahlı Kuvvetleri'nin İstanbul'daki bu iki özel ordusu, imparatorluğun yıkılışına değin Dersaadet (Birinci) Ordu-yı Hümayunu, Hassa Ordusu adları ile başkentin güvenliğini sağlamıştır.

Kuruluş tarihinde bu yeni askeri düzen için öngörülen ve Türkçe olmayan uzun ad takımı "Düzenli ve sürekli İslam ordusu" anlamını vermekteydi. Bununla, gerici çevrelerin ve dağıtılan Yeniçeri Ocağı yandaşlarmm, oluşturulması düşünülen modern orduya karşı çıkmaları önlenmek istenmişti.

Asâkir-i Mansure örgütü, Vak'a-i Hayriye denen, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı **16** Haziran 1826 tarihinden bir gün sonra sembolik olarak kuruldu. İlk kadronun oluşumu için de önceki düzenlemelerle bir oranda modernleştirilmiş bulunan askeri teknik sınıflardan (humbaracı, topçu, toparabacı, lağımcı) yararlanıldı. Bu birliklerle tersane ve donanmanın azaplarından ve bayrak askerlerinden aday yazımına başlandı. II. Mahmud (hd 1808-1839) Asâkir-i Mansure piyade ve süvari birliklerinin en kısa sürede oluşumuna çaba gösterdi. Çünkü, İstanbul'daki disiplinsiz Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması yanında eski tımar sistemi de uzun süreden beri işlevini yitirmişti. Devlet, resmen ordusuz durumdaydı. Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasında başarılı hizmeti görülen son yeniçeri ağası Ağa Hüseyin Paşa, padişah tarafından Asâkir-i Mansure-i Muhammediye seraskerliğine atandı. Yeni ordu için yaklaşık 12.000 kişilik ve görev alanı başkent İstanbul'la sınırlı bir kadro öngörüldü. Serasker Paşa'nın görevleri arasına, İstanbul'un genel güvenliği ve asayişi de katıldı. Yeni ordunun kuruluşu, eğitim ve disiplin işleri, subay ve komuta kadroları için bir dizi nizamname ve talimatname çıkartıldı. Ağa Hüseyin Paşa, Kocaeli, Hüdavendigâr (Bursa) Vilayeti, Rumeli ve Karadeniz bölgelerinden paralı asker yazımı için, valilere buyruklar gönderdi. Kapatılan Yeniçeri Ocağı'na mensup olmakla birlikte eylem ve ayaklanmalara katılmamış olan deneyimli eski askerlerden de smavla çavuş ve subaylar alındı. Enderun ağalarından ve gediklilerinden seçilen gençler, yeni ordunun örgütlenmesinde görev üstlendiler. II. Mahmud, Asâkir-i Mansure örgütünün Avrupa ordularından hiçbir farkı olmamasını istiyordu. 1827'de seraskerlik makamına Hüsrev Paşa atandı.

Oluşturulan ilk tümen çekirdeğine "Asâkir-i Muntazama-i Muvazzafa-i Hassa", "Asâkir-i Muntazama-i Muvazzafa-i Mansure" adları verildi. Birincisi olan hassa tümeninin asıl görevi, Osmanlı hanedanı saraylarının korunması ve mevkib-i hümayun denen tören birliklerini oluşturmaktan ibaretti. Mansure tümeni ise Üsküdar (Anadolu) cihetinin güvenliğinden sorumluydu. Rumeli, Anadolu, Arabistan bölgeleri için de birer mansure ordusunun kurulması amaçlandı. Her mansure ordusunun atlı (süvari) ve yaya (piyade) birliklerden oluşması esastı.

Asâkir-i hassa ve mansure sınıflarına kabul edilen paralı askerler için, başlangıçta muvazzaflık süresi konmamıştı. 1830'a doğru 12 yıllık zorunlu hizmet süresi yeterli görülürken Asâkir-i Bahriye'de de (tersane ve donanma) bayrak askerliği düzeni (sefer zamanı, kıyı halkından asker alınıp sefer sonrası terhis etmek) kaldırıldı. Deniz gücü, Asâkir-i Mansure'nin üçüncü bir kolu kabul edilerek sürekli ve düzenli bir yapıya kavuşturuldu. Asâkir-i Bahriyeye, denizciliğe yatkınlıkları nedeniyle Ege adalarının Rum gençleri de alınıyordu. Ayrıca, eski askeri teknik sınıfların da Asâkir-i Mansure'ye koşut biçimde örgütleri yenilendi. 1834'te topçubaşılık, Tophane müşirliğine dönüştürüldü.

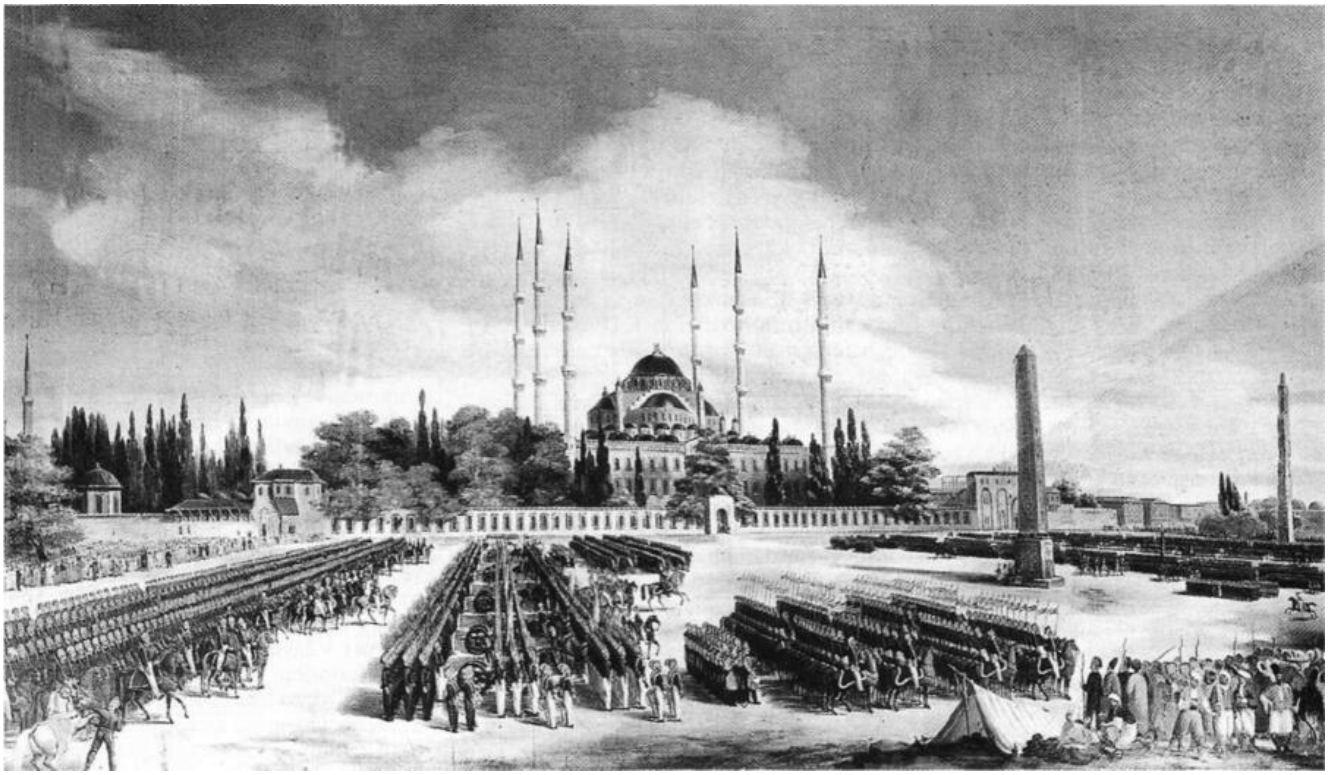

"Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin geçit töreni. François Dubois'nın bir resmi, 19. yy, Dolmabahçe Sarayı.
Ara Güler fotoğraf arşivi

Üçüncü aşamada ise eyaletlerin iç güvenlik sorunlarına bakmakla yükümlü, ayrıca büyük savaşlarda bir bölümü orduya çağrılacak olan düşük aylıklı (mansure askeri aylığının 1/4'ü ödenen) yerli milislerden "Asakir-i Mansure Redif" birlikleri oluşturulmaya başlandı.

1834'te Asâkir-i Mansure'ye subay yetiştirmek için Maçka Kışlası'nda Mekteb-i Harbiye açıldı.

Asâkir-i Mansure'nin ilk döneminde II. Mahmud bir komutan gibi görev üstlendi. Enderun ağalarından oluşan Birinci Asâkir-i Hassa Taburu'nun eğitimiyle doğrudan ilgilendi. Özellikle de 1828-1829'da, Rusya ile savaşlar devam ederken Rami Kışlası'nda kalarak yağışlı ve soğuk havalarda dahi askerle talime çıktı. Hekimbaşı Abdülhak Molla, bugünlere ilişkin anı ve olayları *Tarih-i Liva* adlı vakayinamesinde anlatmıştır. Serasker Hüsrev Paşa ise. kendi yetiştirmesi olan köle asıllı subaylar arasından en yetenekli olanların Avrupa'ya askeri eğitim için gitmelerini sağladı. Rusya'ya (1829) ve Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya (1833) karşı yenilgiler nedeniyle Asâkir-i Mansure'nin en iyi biçimde yetiştirilmesi amacıyla Prusya'dan askeri danışmanlar istendi. Gelen danışmanlar arasında bulunan Moltke'nin ve diğer uzmanların verdikleri raporlar doğrultusunda ordu için yeni bir organizasyon öngörüldü ve daha çok İstanbul dışındaki eyalet ordularının geliştirilmesine önem verildi. "Asâkir-i Mansure Redif Müşirlikleri" kuruldu. 1843'te ise "Asâkir-i Mansure" adı yerine "Asâkir-i Nizamiye-i Şâhâne", bunun kısaltılmışı olarak da "Asâkir-i Şâhâne" deyimi geçerli oldu.

Asâkir-i Mansure'nin İstanbul'daki ilk örgütü 8 tertip (alay) idi. Bunlardan ikisi eski Ağa Kapısı'nda, üçü Davutpaşa'da. üçü de Üsküdar'daydı. Üsküdar'daki yeni kışla (Selimiye) yapılıncaya kadar buradaki askerler baraka ve çadırlarda barınmışlardır. Tertip komutanlarına binbaşı, tertiplerin genel komutanına da başbinbaşı deniyordu. Her tertip 16'şar saftı (bölük). Saf komutanlarına yüzbaşı rütbesi verilmişti. Saf komuta kadrosunda 2 yüzbaşı mülazımı (teğmen). 1 sancaktar. 1 çavuş vardı. Her tertip 2 kola (tabur) ayrılmıştı. Kol komutanlarına sağ kolağası (ağa-yı yemin), sol kolağası (ağa-yı yesâr) deniyordu. Bunların da kolağası mülazımı denen birer yardımcısı vardı. Bir tertibin mevcudu, nefer ve zabitleriyle 1.280'e ulaşmaktaydı. 1828'deki ikinci örgütlenmede tertip yerine alay. saf yerine bölük denildi. 8 bölük 1 taburdu. 1 alay. 3 taburdan oluşmaktaydı. Bu yeni düzenleme gereği alay komutanına "mir-i alay" (miralay-albay), tabur komutanlarına binbaşı, yardımcılarına kaim-i makam (kaymakam-yarbay), 4'er bölüklük kol komutanlarına kolağası, bölük komutanlarına da yüzbaşı rütbeleri öngörüldü. Eski Bostancı örgütünün yerini alan Asâkir-i Hassa için de özel bir tüzük (nizamname) çıkartıldı. Asâkir-i Hassa komutanı bir süre bostancıbaşı olarak anılmış, sonra hassa müşiri unvanını almıştır. 1832'de Asâkir-i Mansure kadroları genişletildi. 2 alaya "liva" (firka-tümen), liva komutanına "mir-i liva" (mirliva-tümgeneral) denildi. İstanbul'un iki yakası birer liva merkezi sayılarak istanbul ciheti "Hassa", Üsküdar ciheti "Mansure" garnizonları kabul edildi. Hassa birlikleri komutanına hassa feriki (korgeneral), mansure komutanına da mansure feriki rütbeleri verildi. 1833'te bu unvanlar müşirliğe (mareşal) dönüştürüldü. Asâkir-i Mansure rütbeleri ise yukarıdan aşağıya müşir, ferik, mirliva, miralay, kaymakam, binbaşı, sağ kolağası, sol kolağası, yüzbaşı, mülazım, başçavuş, çavuş, bölük emini, onbaşı, nefer olarak belirlenmişti. Miralay üstü rütbedekilere "paşa" sanı veriliyordu. Ordu içinde ilk sivil rütbeler tabur emini, alay emini, tabur kâtibi, bölük emini idi. Taburlarda görev alan Mühendishane çıkışlı uzmanlara da mansure mühendisi denmiştir. Asâkir-i Mansure'nin er sayısı artınca 15-18 yaş arasındaki gençlerin alındığı sıbyan bölüklerinde okuma yazma, din ve askerlik eğitimi başlatıldı. Süvari sınıfı için de Kuleli Kışlası yapıldı. Asâkir-i Mansure'ye yazılmak isteyenlerde aranan koşulların başlıcalari: 15-30 yaş arasında olmak: sağlıklı, soyu sopu belli olmak, işsiz, aylak, serseri, tellak, berber, hamal, dönme olmamaktı.

Asâkir-i Mansure için öngörülen ilk kıyafet, vücuda yapışan dar ceket, gemici pantolonu, potin ile önceleri şubara denen başlık, 1828'den sonra festi. Silahları tüfek ve kılıçtı. Neferden başlayarak her rütbedekilere gündelik hesa-

bıyla maaş ve tayinat bedeli ödeniyordu. Neferlikten müşirliğe yükselme olanağı vardı. İlk dönemde, kadroya alman herkese üniforma ve tüfek yetişmediğinden, çoğu, bellerine ordudan verilen beyaz bir kuşak dolamakta, ellerinde birer sopa ile İstanbul sokaklarında dolaşmaktaydılar.

İstanbul'un kent içi güvenliği için ayrılan iki tabur ise nöbetleşe, seraskerlikte, karakollarda asayişe bakmakta ve yangın gözcülüğü yapmaktaydılar. Zabit denen subayların özel hizmetlerini yapan uşaklara da nefer üniforması giydirilip kollarına birer emir-ber şeridi bağlanmıştı.

Bibi. *Tarih-i Lutfi,* I, 192 vd; Esad Efendi, *Üss-i Zafer,* İst., 1293, s. 190; Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat,* (haz. **N.** Çağatay), III-IV, Ankara, 1980, s. 297 vd; H. von Moltke, *Türkiye'de Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar,* Ankara, 1960; M. Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu. Redif-i Asâkir-i Mansûre", *TED,* 12, 1982; ay. "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *İÜEF Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan.* İst., 1981, s. 519-605; İ. H. Uzunçarşılı, "Asâkir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadrıâzam'm Takriri ve II. Mahmud ün Hatt-ı Hümayunu", *Belleten,* 70, 1954; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* I, 92; Karal, *Osmanlı Tarihi,* V, 150 vd; *Salname-i Askeri,* 1282.

NECDET SAKAOĞLU

AŞARİYE CAMİİ

Beşiktaş'ta, Yıldız Mahallesi sınırları içinde, Aşariye Caddesi ile Aşariye Camii Çıkmazı'mn köşesinde bulunmaktadır.

Aynı yerde daha eski tarihli bir caminin bulunduğu bilinmekte, ancak kaynaklarda söz konusu yapının inşa dönemi ve banisi hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bugünkü yapı II. Mahmud tarafından, büyük bir ihtimalle saltanatının (1808-1839) sonlarına doğru inşa ettirilmiştir. Caminin ta'lik hatlı mermer kitabesi kırık olarak bahçenin kuzeydoğu köşesinde durmakta, ancak eksik olduğundan tarihi tespit edilememektedir.

Daire planlı ve kagir olan yapıya, geç dönem özelliği olarak, dış görünüşüne egemen olan ve kuzeybatı köşesinde dikdörtgen bir çıkma yapan ahşap hünkâr kasrı eklenmiştir. Hünkâr kasrı çıkmasını taşıyan, iki mermer sütunun araşma, daha sonra iki adet kare kesitli ahşap sütun yerleştirilmiştir. Ana mekân, yüksek ve yuvarlak bir kasnağa oturan, içeriden sıvalı, dışarıdan kurşun kaplı bağdadi bir kubbe ile örtülmüştür. Kagir duvarlarda iki sıra halinde dikdörtgen açıklıklı pencereler yer almakta, alttakiler, II. Mahmud devrinde çokça görülen, baklava taksimatlı ve pullu şebekelerle donatılmış bulunmaktadır. Harimin cümle kapısı kuzeyde, mihrap ekseninde yer almakta ve kapalı son cemaat yerine açılmaktadır. Daire planlı ana mekân, alışılmış cami plan tiplerine aykırı, şaşırtıcı bir görünüm sunar. Pencere aralarındaki sekiz çift bağdadi pilastr, kubbe eteğine kadar devam eder.

Eteğinde geniş bir silmenin dolaştığı bağdadi kubbenin iç yüzeyi kartonpiyer tekniğinde yapılmış, ampir üslubunda süsleme grupları ile bezenmiştir. Merkezde, avizenin asılı bulunduğu yuvarlak madalyon şeklindeki göbek içinde, yapraklardan ve çiçeklerden oluşan sekiz kollu bir süsleme görülür. Geri kalan yüzey, çift pilastrların hizasında bulunan birer çift silme ile sekiz dilime ayrılmıştır. Silmeler arasında, kubbe merkezine doğru gittikçe daralan sekiz adet dikdörtgen bölüm içinde, yaprak dolgulu oval süsleme grupları yer alır. Söz konusu dilimlerin eteğinde çelenk motifleri, merkeze bağlanan kısımlarında ise perde motifleri bulunur. Aynı perde motifleri mihrabın üzerinde de karşımıza çıkar. İki yandan ahşap pilastrlarla sınırlanan mihrabın yanlarında, ampir üslubu ile uyum içinde, cami ile yaşıt pirinç şamdan durmaktadır. Ahşap minber, iki tarafındaki pilastrlar ve eğri çizgilerden oluşan tepeliği ile aynı üslubun egemenliğini uygular.

Caminin kuzeybatı köşesinde, hünkâr kasrı çıkmasının altındaki kapıdan, hünkâr kasrının zemin kat sofasına girilir. Güney yönünde bir odanın bulunduğu bu sofadan merdivenle üst kata çıkılır. Hünkâr mahfili ile bağlantılı üst kat, bir sofa, iç içe iki oda ve bir helaabdestlik mekânından oluşmuştur. Harim yönünde dışbükey bir çıkma yapan hünkâr mahfili ahşap karkaslı, ajurlu madeni şebekelerle kapatılmıştır. Karkasın üzerinde, marköteri tekniğinde, II. Mahmud döneminde çok yaygın olan çubuk biçiminde ve oval kakmalar vardır. Son cemaat yerinin üstünde büyük bir mahfil, kuzeydoğu köşesinde ise. hünkâr mahfilinin simetriği olan ve aynı biçimde bir çıkma ile donatılmış ancak şebekesiz müezzin mahfili bulunmaktadır. Söz konusu mahfilin merdiveni son cemaat yerinin doğu kesiminde yer alır.

Caminin kuzeydoğu köşesindeki kesme taş minarenin kare kaidesi gövdeye kadar yükselir. Pabuç kısmı olmaksızın kalın bir simitle başlayan silindir gövdeli minarenin şerefesinin altına madeni akanaıs yaprakları aplike edilmiştir. Sekizgen yıldızlarla süslü şerefe korkuluklarının alt kısmına girland kabartmaları yerleştirilmiştir. Çıkmaz sokağın kuzeyinde, eskiden şadırvanın olduğu yerde halen tuvaletler ve abdest alma mekânı bulunur. Hünkâr kasrının zemin katı dernek lokali olarak kullanılmaktadır.

Barok üsluptan ampir üslubuna geçişin yaşandığı II. Mahmud dönemine ait, daire planlı Aşariye Camii, Kocamustafapaşa'da aynı dönemin eseri olan, oval planlı Küçük Efendi Camii-Tekkesi ile beraber, Osmanlı cami tasarımında gelenekleşmiş kare ve dikdörtgenin uygulanmadığı, Batı kökenli barok etkilerden kaynaklanan yeni biçimlerin tercih edildiği nadir örneklerden birisini oluşturmaktadır.

Bibi. *İSTA.* II, 1095-1097; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 41; T. Cantay, "Aşariye Camii", *DİA,* III, 461.

TARKAN OKÇUOGLU

ASAYİŞ VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin 18 baca numaralı vapuru. 1865'te. Londra'da M. Wigram tezgâhlarında inşa edildi. 17 no'lu Bahariye'nin eşiydi. Maudslay yapımı, 70 beygirgücünde makinesi vardı. Teknesi ahşap olup. yandan çarklıydı. Hasköy Fabrikası'nın sermimarı Mehmed Efendinin gözetimi altında yapılmıştı. 1865'te hizmete girdi. Baş bodoslaması sivri ve bastonlu olduğu için Boğaz halkı tarafından ilgiyle karşılandı.

Asayiş, 1908'de, iki Fransız tarafından seyyar sinema yapılmak istendi. Vapur römorkörle çekilerek Boğaz, Adalar, Bakırköy ve İzmit Körfezi kıyılarında uygun yerlerde bağlanacak, içinde "sinematografi" gösterileri yapılacaktı. Ancak Yıldız Sarayı Mabeyin Başkâtibi Tahsin Bey'in 20 Haziran 1908 günkü yazısından, dönemin padişahı II. Abdül-

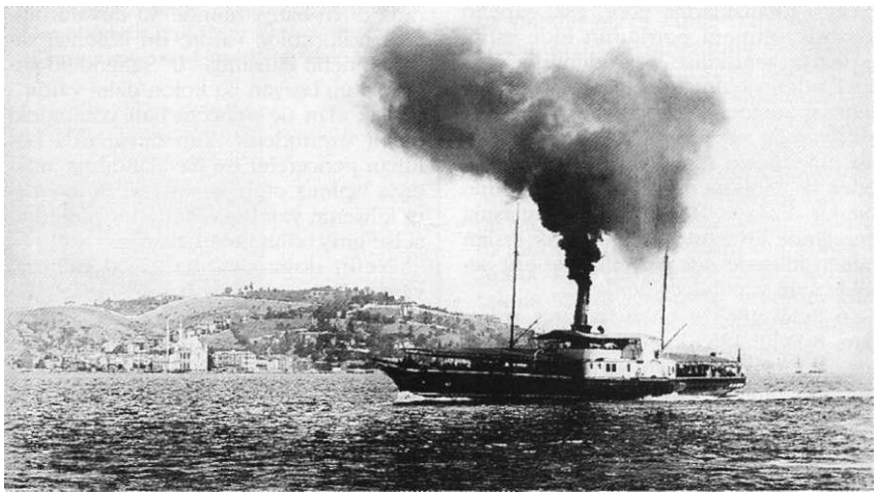

Asayiş Vapuru
Arkada henüz bomboş olan Ortaköy tepeleri görülüyor.
Eser Tittel koleksiyonu

hamid'in sakıncalı görerek bu girişime izin vermediği anlaşılıyor. "Asayiş" 1914'te kadro dışı bırakıldıysa da I. Dünya Savaşinda duyulan ihtiyaç üzerine 1915'te yeniden hizmete alındı. 1919'da sökülmek üzere satıldığı zaman **54** yıllık bir tekneydi.

ESER TUTEL

ASDVADZADZİN (SURP) ERMENİ-SÜRYANİ KİLİSESİ

Beyoğlu, Tarlabaşı, Karakurum Sokağindadır. Ermeni-Süryani kiliselerinin yakınlığı, her iki kilisenin de Doğu Ortodoks kilise grubuna bağlı olmalarından gelir. 5. yy sonunda ve 6. yy başında Ermeni Kilisesi, diğer Doğu Ortodoks kiliseleri üzerinde bir otoriteye sahipti. Süryaniler, diğer kiliselerle birlikte yetkilerini ve resmi onaylarını Ermenilerin himayesi altında alırlardı. Birçok Süryani episkoposun, Ermeni episkoposlar tarafından takdis edildiği bilinmektedir.

Süryani Kadim Kilisesi tarihine göre Süryani Patriği II. Uyas'm İstanbul vekili Metropolit Kirillos Yakup, Beyoğlu Karakurum Sokağindaki arsayı 1844'te alıp bir kilise ve bitişiğinde metropolitlik ikametgâhı inşa ettirmiştir. Ermenice kaynaklara göre ise 1650-1780 arasında burada bir kilise vardı. Mardiros Hamesyan'a göre İstanbul'a gelen Süryani Patriği İlyas 30 Temmuz 1844'te Beyoğlu Surp Yerrortutyun (Kutsal Üçlü) Ermeni Kilisesi şapellerinden birinde ayin yapmıştır. Daha sonra da, 1846'da Kudüs'teki Aziz Gregor Manastırından İstanbul'a gelen Metropolit Yakup, Ermeni çocukların da öğrenim gördüğü bir Süryani okulu ve matbaası kurar. Tüm bunlar Ermeni Patriği II. Madteos'un emri ve desteği ile gerçekleşir. Metropolit Yakup'un yardımcısı Şemmas Işo (veya îşa) kilise inşasına başlar.

1863'te Hasköylü mimar Serope Kalfa kiliseyi tekrar inşa eder. İnşaatın giderleri İzmirli Isdepan Ağa Bilezikciyan tarafından karşılanır. Ermeni yönetim meclisi tutanaklarına göre, eski şapelin yerinde, Ermeni patriğinin elde ettiği fermanla yeni kilise inşa edilmiştir. Kilise ibadete açılmadan Metropolit Yardımcısı Şemmas Işo, Isdepan Ağa Bilezikciyan ile yazılı bir antlaşma yapıp kilise üzerindeki tüm haklarından feragat eder ve mülkiyetini Ermeni milletine bırakır. 1 Mayıs **1863** tarihli bu antlaşma gereğince Ermenilere boş olarak teslim edilen kilisede her iki millet de eşit şekilde ayin yapabileceklerdir.

6 Eylül 1863'te biten inşaatın ardından, 8 Eylül 1863 Pazar günü kilise takdis ve meshedilip ibadete açılır. Kilisenin yönetimine Mardiros Antreasyan ve aktar Krikor seçilir. Bunlara bir de Süryani asıllı üye katılır. Kilise 1870'teki Beyoğlu büyük yangınında harap olur. Yangın sonrasında ikinci büyük onarım gerçekleştirilmiştir. Kilisenin bugün var olan kitabesi 1878 tarihini büyük onarım tarihi olarak kaydeder. Bu onarımın ertesinde 1880'de Ermeni Patriği II. Nerses (Varjabedyan) tarafından takdis edilip ibadete açılır. Burada unutulmaması gereken nokta, ülkedeki Süryani azınlığın Ermeni toplumunun bir alt topluluğu olarak görülmesiydi. Osmanlı Devleti'nin gözünde yalnızca iki patrikhane vardı: Rum ve Ermeni patrikhaneleri. Diğer tüm Hıristiyan azınlıklar bu iki patrikhanenin himayesi altında toplanmışlardı. Monofizit inanca bağlı Ermeniler. Gürcüler. Alanlar, Süryaniler, Kiptiler, Habeşler ve Kaideliler Ermeni Patrikliği'nin himaye ettiği grubu oluştururlardı.

1961'de yıkılan kilisenin yerine bugünkü kilise binası inşa edilmiştir. İki yıl süren inşaatın temellerini Süryani Patriği İknadios III. Yakup atmış ve kilise 1964'te ibadete açılmıştır.

Günümüzde istanbul Süryani cemaati dini reisi istanbul ve Ankara Metropoliti ve Patrik Vekili Mor Filüksinos'tur (Yusuf Çetin).

Kilisenin taş kaplama olan cephesinin girişi asma ve üzüm salkımları motifleri ile süslüdür. Kilisenin çan kulesi, binanm tipik Süryani mimarisine ait olduğunu kanıtlar. Kuzey ve güneydeki binalar ile kilise binası bir kompleks oluşturur. Bu kompleksin bodrum katı tören salonu ve büyük mutfak olarak kullanılmaktadır. Salonun her iki yönünden merdivenlerle zemin kata çıkılır. Zemin kat iki giriş ve ibadethaneye ve vaftizhaneye tahsis edilmiştir. Birinci normal katta kilisenin galeri katı bulunmaktadır. İkinci normal katın doğusu müdüriyet, sekreterlik ve bürolara ayrılmıştır. Aynı katın batı ucunda ise bekleme odası ve kabul salonu vardır. Çatıteras katı ise metropolitlik ikametgâhı olarak kullanılmaktadır. Kilise yönetim kurulu toplantılarını kilisenin güney yönünde bulunan binada yapmaktadır.

Bazilika tipindeki kilisenin ibadethane bölümü iki safhada incelenebilir. Kuzey ve güney yönlerinden ikişer adet olmak üzere toplam dört kapıdan girilen nef, halkın ibadetine ayrılmıştır. Burada doğu-batı yönünde iki duvara bitişik on iki kolon vardır. Bu kolonlar dışında, nefin batısında "U" şeklindeki galeri katını taşıyan iki kolon daha vardır.

Işık alan üç pencere batı yönündeki duvar üzerindedir. Yan duvarlarda bulunan pencereler ise havalandırma amacıyla açılmış olup kuzeydeki üç pencere kilisenin yan binasına, güneydeki ikisi ise giriş bölümüne bakarlar.

Nefin doğu ucunda absid bölümü vardır. Dairesel geniş basamaklarla çıkılan absidin önünde ise, ortada, İncil'in konduğu yüksek bir sehpa vardır. Absidin iki ucunda episkopos ve ruhaniler için sandalyeler bulunur. Absidin de kuzey ve güneyden iki kapısı vardır. Absidin ortasındaki yarım dairesel niş içerisinde ise krem renkli, Mardin'den getirilmiş mermerden yapılmış olan tipik Süryani tarzındaki sunak vardır. Kilisenin kuzey yönünde bitişik bina daha sonra alınınca aradan geçit sağlanıp, buradaki bir odaya kurna koyularak vaftizhane olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Yalın bir yapıya sahip kilise binası içerisinde iki çeşit süsleme görülmektedir: Sütun başlıklarında görülen taş işçiliği ve sonradan boyayla yapılan duvar resimleri. Kilisenin tüm dış yüzeyi, çan kulesi; içerde sunak, sütun başlıkları ve bazı bölümler Mardin'den özel olarak getirtilmiş ve İstanbul'daki Mardinli ustalar tarafından oyulmuş krem renkli taşlarla bezenmiştir.

Girişte gül motifleriyle süslü kemerli kapı, tümü kemerli pencereler, tipik Süryani tarzıyla yapılmış çan kulesi, kilisenin alnındaki melek ve haç kabartmaları, sütun başlıklarmdaki burmalardan sarkıtılmış çelenk işlemeleri binaya zenginlik kazandırmaktadır.

Bibi. M. Hanesyan, *Haryurkısanhinkamya Hopelyan Perayi Sutp Yerrortutyun Yegeğetsvo* (Beyoğlu Surp Yerrortutyun Kilisesi Yüzellinci Yıl Hatıra Kitabı), İst., 1932, s. 330-337; S. İ. Saka. *Süryani Kilisesi Tarihi,* Şam, 1985: M. Ormanyan. *Azkabadum.* İst., 1912, c. I. s. 511, 512, 537, İst, 1914, c. II, s. 3159; A. Berberyan. *Badmutyun Hayots* (Ermeni Tarihi), İst, 1871, s. 547-548; A. Günel, *Türk Süryani Tarihi,* Diyarbakır, 1970; Tuğlacı, *Ermeni Kiliseleri,* 82.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ASDVADZADZİN (SURP) KİLİSESİ

Beşiktaş'ta İlhan Sokağı no. 20'dedir. İlk kez P. Ğ İnciciyan tarafından hakkında bilgi verilen kilise muhtemelen 1661 veya 1681-1684 arasında inşa edilmiştir. Aynı yazarın 1794'te kaleme aldığı *Amaranots Püzantyan* (Bizans Yazlıkları) adlı eserinde ise kilisenin yıkık olduğu kaydedilmiştir. Sarkis Tıbir Sarraf Hovhannesyan yıkılış tarihini 1759 olarak kaydeder. 1836-1838 yıllarına rastlayan ikinci inşa tarihine dek yerine geçici bir şapel yapıldığı konusunda kanıtlar mevcuttur.

Kilise ikinci kez ünlü saray mimarı Garabed Amira Balyan'ın (1800-1866) mali desteği ile yapılmış olup, mimari olarak da yine onun eseridir. Süsleme ve bezeme bakımından çok zengin bir kilisedir. İkinci inşasından soma kiliseye verilen isim "Küd Dıpo Surp Asdvadzadzin"dir (Aziz Meryem Ana'nın Sandukasının Bulunuşu).

Kilise inşaatının bitiminden 28 yıl sonra konan kitabe şöyledir: "Bu Kutsal Kilise Bakire Meryem Ana adına 1838 yılında ünlü Hassa Mimarı Saygıdeğer Garabed Amira Balyan eliyle ve yardımlarıyla inşa edildi. Onun 1866 tarihindeki beklenmedik ölümünü, sayısız iyiliklerini gören Ermeni toplumu kederle anar ve Kilise sonsuz göksel yaşam diler".

Çan kulesi daha sonra eklenmiştir. Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Kuzguncuk'taki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi ile birlikte Osmanlı döneminde inşa edilen iki kubbeli kiliseden birisidir. Kilise 1987'de büyük bir onarım geçirmiştir. Bu onarım sırasında kilisenin içi ve dışı boyanmış, ahşap sunak tümüyle altın varak kaplanmıştır.

Kilise plan yönünden Ermeni kilise mimarisinin tipik bir örneğidir. Haçvari plana sahip kilisenin değişik yönlerinden biri iki galeri katına sahip olmasıdır. Kilisenin ana girişi batı yönündendir. Önce nartekse girilir. Burada, sağ ve soldaki mekânlar yerden üç rıht yüksektir. Tüm kilisede yalnızca burada taşıyıcı kolonlar görülür. Narteksin iki yönünde ikişer pencere ile kilise avlusundan hava ve ışık alınır. Narteks neften demir kafes-seperatörle ayrılır. Seperatörün aksı üzerinde sadece görünüşte simetriyi bozmamak için demirle dört kolon görünüşü elde edilmiştir. Haçvari nefin girişinde sağ ve sol köşelerdeki kolonlardan sonra kilise avlusuna çıkış kapıları vardır. Nefin dört kolu tonozlarla örtülü olup köşe kolonlara biner.

Kilisenin tüm sütunları duvarlara bitişiktir. Binanın tüm köşelerinde ikişer kolon vardır. Bunların dışında, nefin kuzey ve güney kollarının uçlarında ikişer kolon vardır. Nefin doğu kolu ruhanilere ve okuyuculara ayrılmıştır. Bu bölümün yanlarından kiliseciklere girilir. Küçük birer odadan ibaret olan kilisecikler çapraz tonozla örtülüdürler. Kuzeydeki kilisecik vaftizhaneye, güneydeki ise ruhanilerin ve okuyucuların giyimine ayrılmıştır. Yarım yuvarlak planlı abside beş rıhttan oluşan geniş basamaklarla çıkılır. Kilisenin doğu kolunu örten tonozun bitiminde bulunan kemer, duvara bitişik iki ve ayrık duran iki (toplam dört) kolon üzerine oturur. Bu kemerin üzerinde kilisenin Meryem Ana'ya atfedildiğini belli eden ve Ermeni Kilisesi ilahilerinden alman şu dize yazılıdır: "Tanrı kelamının temiz mabedi, sınırsız konutu olan aziz Bakire". Absidin ortasında sunak bulunur.

Sunağın arkasından açılan kapı, güneydeki kiliseciğe bağlanan koridor-odaya açılır. Bu koridor-oda ile simetrik olarak vaftizhaneden girilen kilisenin küçük hazine odası vardır.

Kuzey, güney ve batı kollarındaki pencereler yarım daire şeklinde olup, yüksektedir. Doğu kolunda ise, tepede, absidi aydınlatan küçük bir pencere vardır.

Kilise dış görünüş bakımından sade ibadethanelerden biridir. Ön cephesinde düz bir satıh üzerinde kapı ve üç pencere görülür. İkinci galeri katının yarım dairesel penceresi cepheyi süsleyen yegâne öğedir. Cephe, içindeki oyuğa çanın yerleştirildiği üçgen bir alınlıkla son bulur. Cephede, kapı üzerindeki kitabe yalın yüzeye hareketlilik kazandırır.

Kilisenin süslemeleri iki çeşittir. Bunlardan ilki Garabed Amira Balyan'ın inşaat sırasında yaptığı mimari süslemelerdir.

Kilisenin dört kolunu örten tonozlar haçvari ve eşkenar dörtgen şeklindeki bölümlere ayrılmıştır. Bu bölümler ise kendi içlerinde süslenmişlerdir. Haçların içi çiçek, asma yaprakları ve üzüm salkımlarıyla bezenmiştir. Eşkenar dörtgenler ise yine asma yaprakları, üzüm salkımları, çiçekler ve başaklarla bezelidir. Kubbenin merkezindeki İsa yağlıboya resminin yanındaki haçvari dört kolun uçlarındaki süslü çelenkler ve ışınlar içerisinde "HS" (Hisus: İsa), "KS" (Krisdos: Mesih), "DR" (Der: Rab), "AZ" (Asdvadz: Tanrı) kelimelerinin kısaltılmış şekilleri vardır.

Aşırı sade dış görünüşüne karşın süslü bir iç ortamı olan kilise, sunağı ile tam bir uyum içerisindedir. Beyazın ağır bastığı, sarı ve mavinin de kullanıldığı mekân, varakla kaplı sunağı ile seyredeni büyüler. Başlıbaşma bir sanat eseri olan sunak dört kolon üzerinde yükselmiştir. Üç kolonun birleşmesinden oluşan her bir kolon helezonik yivlidir. Kolonlara oturan takın iç merkezinde Kutsal Üçlü'yü (teslis) simgeleyen üçgen içindeki göz resmi vardır. Bu resmin tüm çevresini ışınlar kaplar. Daha üst bölümde rozetler, onların üzerinde ise çelenklerin üzerinde haç bulunmaktadır. Yivli kolonlar korint yapraklarıyla süslü sütun başlıkları ile son bulur. Kolonlardan sonra binanın içini çevreleyen saçak ise akantus yapraklan ve çiçeklerle süslenmiştir.

İkinci süsleme çeşidi ise resimlerdir. Genellikle büyük boy olan aziz resimleri saray ressamı Umed Beyzad'ın (1809-1874) eseridir. Her iki tonozun birleştiği köşede ise dört İncil yazarının, Matta, Markos, Luka ve Yuhanna'mn eliptik resimleri vardır. Tonozların bingisinde duran bu resimlerin etrafındaki yerler de defne yaprakları ve çiçek demetleri ile süslenmiştir.

Sunağın iki yanı ile nefin çevresinde bezemeler ve kemerlerle bölünmüş mahallerde Beyzad'ın resimleri bulunmaktadır.

Bibi. M. Ormanyan, *Azkabadum,* 3 c, İst., 1912-1914; P. Ğ. İnciciyan, *Amaranots Püzantyan* (Bizans Yazlıkları), Venedik, 1794, s. 122; E. Ç. Kömürciyan, *Sdambola Badmutyun* (İstanbul Tarihi), I-III, Viyana, 1913-1938, s. 41, 82, 650-661, 671; İnciciyan, *İstanbul,* 114; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 254; S. Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gostantnubolis Mayrakağakin 1800* (Başkent İstanbul'un Topografyası 1800), Kudüs, 1967; A. Berberyan, *Badmutyun Hayots* (Ermeni Tarihi), İst., 1871, s. 611; Tuğlacı, *Ermeni Kiliseleri,* 108-113.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ASDVADZADZİN (SURP) KİLİSESİ

Kumkapı'da Şarapnel Sokağı no. 3'tedir. Patrikhane Kilisesi, Patriklik Katedrali olarak da adlandırılır. İstanbul'un fethinden sonra şehre getirilen Ermeni toplumuna verilen birkaç Bizans kilisesinden biridir. 1608'de Ermeni gezgini Polonyalı Simeon seyahatnamesinde bu kiliseden söz eder. Patrik makamı ve patrikhane 1641'de Samatya'dan (bugün Kocamustafapaşa) Kumkapı'ya taşınmıştır.

Mayıs 1645'teki yangında harap olan kilise, Patrik Tavit I. Arevelkli'nin üçüncü döneminde (1644-1649), Divrikli Rahip Boğos'un ve bölgedeki kadınların bilfiil çalışmaları sonucu tekrar inşa edilir. 14-17 Temmuz 1660 büyük yangınından Patrik Mardiros II. Gırımetsi'nin (Kırımlı) çabaları sonucu hasar görmeden kurtulur. 1677'de kilise çevresinde basımevi kurulur. Burada birçok kitap yayımlanır.

Merkezi kilise olması nedeniyle sayısız önemli olaya sahne olur. Kilise 5-6 Temmuz 1718 yangınında patrikhane ile birlikte yanar. Ertesi yıl Kudüs Patriği Krikor Şirvantsi (Şirvanlı) Şığtayagir ve istanbul Patriği Hovhannes Pağişetsi (Bitlisli) Golod'un ortak çabalarıyla onarım başlar. Hassa mimarı Melidon Araboğlu(->) ve Sarkis Kalfa yönetiminde yürütülen çalışmalar, yetmiş gün gibi kısa bir sürede tamamlanıp kilise 13 Aralık 1719'da ibadete açılır. Kilisenin takdis töreni sırasında, merkezi kilise Meryem Ana'nın göğe alınışının anısına Surp Asdvadzadzin, yan kiliseler ise, kuzeydeki Surp Sarkis (halk arasında dış kilise adıyla anılırdı), güneydeki ise Surp Hagop diye adlandırıldılar. Bu onarıma paralel olarak, patrikhane binası da onardır. Bu tarihten itibaren kilise ilk kez Mayr Yegeğetsi (Ana Kilise, Katedral) adıyla anılır.

10 Mayıs 1762 yangınında büyük ha-

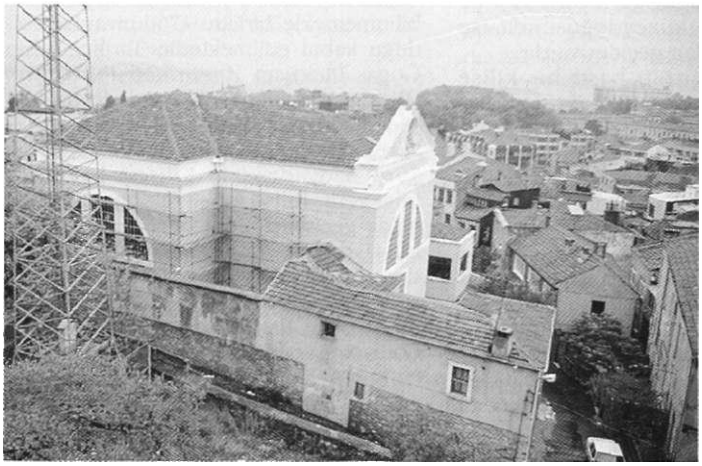

Surp Asdvadzadzin **Kilisesi, Beşiktaş**
Hazım Okurer. 1993

sar gören kilise Koca Ragıp Paşa ve Patrik II. Hagop'un ortak çalışmaları sonucu onarılır (1764). Bu tarihe kadar Surp Asdvadzadzin Kilisesi avlusunda bulunan Kudüs Patrikliği Vekâlethanesi yangında harap olunca bugünkü patrikhane binasının bitişiğinde yeni bir bina inşa edilmiştir. (I. Dünya Savaşından sonra yıkılan binanın arsası birkaç yıl öncesine değin boş durmaktaydı. Günümüzde, üzerine bina inşa edilmiş olup, polis lojmanı olarak kullanılmaktadır.)

Patrik II. Hagop ana kilisenin kuzeyinde bulunan Surp Sarkis Kilisesi'nde Surp Nigoğayos sunağını ve yangın duvarını inşa ettirir. Ama 1767'de duvar fazla yüksek bulunarak yıktırılır. 1769' da kiliseye bir su havuzu inşa edilip, tulumbacı grubu kurulur.

Kilise 1819'da büyük bir onarıma tabi tutulur. Patrik Boğos I. Adrianobolsetsi (Edirneli) Krikoryan döneminde (1815-1823) ve Harutyun Amira Bezciyan yönetiminde ve hassa mimarı Hovhannes Serveryan'ın kalfalığında yapılan onarım kilise tutanaklarına-göre 1 Aralık 1819'da başlayıp, 19 Şubat 1820 tarihinde son bulur. Takdis töreni sırasında kuzeydeki kilise Surp Khaç, güneydeki ise Vortvots Vorodman (Gök Gürlemesinin Oğulları) diye adlandırılır. (Surp Khaç bugün Kazaz Artin Amira adıyla tören ve yemek salonu olarak kullanılmaktadır. Vortvots Vorodman ise boştur.)

Altı yıl sonra, 18 Ağustos 1826 Hocapaşa yangınında kilise, patrikhane, Kudüs Patrikliği vekâlet binaları harap olur. II. Mahmud'un yakın dostu ve danışmanı olan Harutyun Amira Bezciyan'm sayesinde 2 Şubat 1828 tarihinde elde edilen onarım fermanı ile onarım çalışmaları başlar. Krikor Amira Balyan (1764-1831) ve Dövletyan Garabed kilise kompleksinin planlarım çizerler. 10 Şubatla temeller atılıp eylül ayı sonunda tamamlanır. İnşaat sırasında üç büyük, üç küçük kilise ve şapeller dışında fakir çocuklar için bir dershane, ilahi öğrenimi için iki sınıf, yangına karşı bir havuz ve tulumbacılar için bir oda yapılır. Havuz ve tulumbacılar odası günümüzde yoktur. Bunların yerinde Eknayan ve Tavşancıyan kardeşler tarafından inşa edilen okul binası bulunmaktadır. Halkın isteği üzerine, Surp Harutyun Şapeli'nin bodrumunda Aziz Teodoros adına bir de ayazma yapılır. Patrikhane ve Kudüs Patrikliği vekâlet binaları da tekrar inşa edilir.

18 Ocak 1845 tarihli fermanla kilise 1847'de kısmi bir onarım daha geçirir. 1870'te Patrik Mıgırdiç I. Vanetsi (Vanlı) Khırimyanln çabalarıyla katedralin ana girişine saatli bir çan kulesi inşa edilir. 1902'de kilise büyük bir onarım daha geçirir. Son kez de 1985'te onarılmıştır.

Surp Asdvadzadzin Kilisesi doğu-batı yönünde oturan tipik bir bazilikadır. Batıdaki çan kulesinin altındaki kapıyla ana giriş bölümüne girilir. Giriş bölümü ikisi duvara, ikisi daha geniş kolonlara bitişik, dördü serbest, iki sıra üzerine dizili toplam sekiz kolonla üç nefe ayrılır. Kuzey ve güney netlerinin tabanı yerden üç rıht yüksektir. Narteksin güneybatı köşesinde Patrik Nerses II. Varjabedyanln mezarı bulunur. Girişte üçü kuzey, üçü güney, ikisi de batı yönüne açılan sekiz pencere vardır. Girişin sonunda demir bir kafes kapıdan geçilip asıl kiliseye girilir.

Nefte iki sıra üzerine dizili on ikisi serbest, ikisi duvara bitişik on dört kolon vardır. Kilise boydan boya, orta nef basık beşik tonozla, yan nefler ise düz döşeme ile örtülmüştür. Kuzey ve güney netlerin batı ucunda birer kapı vardır. İki kolon dizisiyle üçe bölünen kilisenin ortasındaki büyük nef. koro bölümü ile biter. Kuzeydeki nefte ilk kapıdan sonra. Surp Harutyun Şapeli'ne açılan üç pencere, bir kapı, Surp Khaç Kilisesine giden geçide açılan bir kapı vardır. Daha yüksekte ise altı pencere daha vardır. Kuzey nefinin kuzey duvarının ortasında Ermeni kiliselerinde hiç olmayan vaiz ve İncil okuyucu kürsüsü vardır. Girişi, katedrali Surp Harutyun Kilisesine bağlayan kapımn duvarı içindeki merdivenledir. Güneydeki nefte ise ilk kapıdan sonra, üç pencere, Surp Dzmunt Vaftizhane Kilisesine açılan bir kapı, diğer yan bölümlere açılan bir kapı vardır. Yine yüksekte altı pencere daha vardır.

Kilisedeki kolonlar ahşap strüktür üzerine alçı ile yapılmıştır. Kolonlar, yerden belli bir yüksekliğe eriştikten sonra yivlerle süslenir. Klasik kolon başlıkları çelenklerle zenginleştirilmiştir. Kolon başlıkları birbirine basık kemerlerle bağlanır. Bunlar üzerine oturan basık tonoz kolonlar arasına sadece süsleme amacıyla çiçek desenli kayıtlar atılmıştır. Bunlar dışında yalın kiliseyi süslemek amacıyla tonoza altın yaldız bezemeli göbekler konmuştur.

Nefteki son kolonlarla başlayıp, absidle son bulan bölüm koro ve ruhanilere ayrılmıştır. Yüksek korkuluklarla ayrılan bu bölümde patriklik ve episkopos tahtları bulunmaktadır. Buradan beş rıhtla abside çıkılır. Katedral ana sunağının iki yanlarında küçük sunaklar vardır. Ana sunağın güneydoğusunda hazine odasına, kuzeydoğusunda ise küçük şapele açılan geçitler vardır.

Bir tonozla örtülü basit bir kilise olan Surp Harutyun Şapeli de tipik bazilik plandadır. Kuzeyinde dört, güneyinde üç. batısında iki pencere olan bu kilisenin batıdan, güneyden ve doğudan (sunağın arkasından) üç kapısı vardır. Kuzeybatı köşesinde Harutyun Amira Bezciyanln lahit-mezarı ve bronz büstü yer alır. Mezarın hemen yanından inen merdivenlerle Surp Teodoros Ayazması'na inilir.

Surp Dzmunt Vaftizhane Kilisesi tonozla örtülü kuzey, güney ve batıdan girişli, batıda iki penceresi olan küçük bir kilisedir.

Surp Khaç ve Surp Vortvots Vorodman kiliseleri simetrik iki yapıdır. Batı yönünden verilen ana giriş kapısının üzerinde beş pencere bulunur. Girişten sonra ikisi duvara bitişik on altı kolon iki sıra halinde dizilmişlerdir. Katedralden farklı olarak ilk on kolon üzerine oturan ve genellikle koroya tahsis edilen "U" planlı bir galeri kata sahiptir. Vortvots Vorodmanln kuzeyinde beşi işler, altı pencere vardır. Kilisenin kuzeydoğu ucunda geçide açılan bir kapısı vardır. İkinci kat yüksekliğinde de sekiz pencere dizilmiştir. Kilisenin güney yönünde ikisi kapıya çevrilmiş, biri kapatılmış, altı pencere vardır. Güneydoğu köşesinde bahçeye açılan bir kapısı ve üst kat seviyesinde sekiz penceresi daha vardır. Absidde ana sunağın iki yanında bulunan iki küçük sunak da günümüze değin varlıklarını korumuştur.

Galeri kat çıkışı kilisenin kuzeybatı ve güneybatı köşelerindeki merdivenlerle sağlanır.

Bibi. M. Ormanyan, *Azkabadum,* 3 c, İst., 1912-1914; E. Ç. Kömürciyan, *Sdambola Badmutyun* (İstanbul Tarihi), 3 c, Viyana, 1913-1938. s. 8. 140, 157. 169, 213, 226, 229, 231, 257, 337, 779-780; K. Pamukciyan, *Hagop Nalyan Badriark 1706-1 764, Gyanki, Kordzeri yev Aşagerdneri* (Patrik Hagop Nalyan 1706-1764, Hayatı, Eserleri ve Öğrencileri), İst., 1981, s. 22, 24. 25. 28, 56, 58. 61, 64, 69. 101. 105. 109, 115-118. 128, 145, 160-163, 168, 172, 173; İnciciyan, *İstanbul,* 20, 38, 84-85; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 3, 23, 76, 80-82: Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi,* İst., 1964, s. 4; H. Varjabedyan, *Haryuramya Hopelyan Veraşinutyan Badriarkanisd Mayr Yegeğetsvuyn Kumkapui* (Kumkapidaki Patriklik Katedralinin Yeniden İnşasının Yüzüncü Yıl Anı Kitabı), İst., 1928; E. Ç. Kömürciyan, *Badmutyun Hragizman Gostantnubolso (1660 Darvo)* (istanbul 1660 Yangını Tarihi), İst., 1991. s. 10-12, 16-17, 23, 31, 72, 76-77, 119; S. T. S. Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gostantnubolis Mayrakağakin 1800* (Başkent İstanbul'un Topografyası 1800), Kudüs, 1967, s. 6, 8; Tuğlacı, *Ermeni Kiliseleri,* 96-103.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ASDVADZADZİN (SURP) KİLİSESİ

Yeniköy'de Salih Ağa Sokağı no. 19'dadır. İstanbul Ermeni Patriği II. Hagop Zimaralı'mn (Nalyan) döneminde (1741-1764) inşa edilmiştir. Kesin inşa tarihi bilinmemekle birlikte 1760 civarında olduğu kabul edilmektedir. Tarihçi Rahip Gugas İnciciyan *Amaranots Püzantyan* (Bizans Yazlıkları) adlı eserinde bu kiliseden söz eder. Ünlü tarihçi Sarkis Tıbir Sarraf Hovhannesyan da Yeniköy ve Surp Asdvadzadzin Kilisesi hakkında bilgi verir. Kilise ilk büyük onarımını 19. yy'da geçirmiştir. Bu onarımın mali yükü Harutyun Amira Nevruzyan tarafından üstlenilmiştir. Büyük onarım sonrası, kilisenin ibadete açılış töreni 24 Haziran 1834le Patrik Isdepanos II. Ağavni (Zakaryan) tarafından yapılmıştır.

Büyük onarım sonrasında koyulan kitabenin metni ise aynen şöyledir: 'Yeniköy Surp Asdvadzadzin Kilisesi saygıdeğer Harutyun Amira Nevruzyanln gayret-

Surp AsdVadzadzin Kilisesi, Yeniköy
Hazım Okurer. 1993

leriyle onanlıp 24 Haziran 1834 tarihinde Ağavni diye adlandırılan istanbul'un Isdepanos Patriği eliyle meshedildi".

Kilise 1984'te Patrik **I.** Şınorhk döneminde de büyük bir onarım geçirmiştir. Kilise ibadethane, bahçeler, papazevleri, sarnıç, Mamigonyan Okulu ve evlerden oluşan bir kompleksin ortasmdadır. Kilisenin arsası arkasında ise küçük bir mezarlık vardır.

Bazilika tipinde inşa edilen kilisenin değişik olan yönü girişidir. Tüm istanbul Ermeni kiliselerinde batıdan açılan ana giriş, burada kuzey ve güney yönlerindedir. İki pencereli küçük bir narteksten sonra nefe girilir. Tonozla örtülü nefin iki yönde dizilmiş kemerli sekiz penceresi vardır. Tonozu kesen yüksekteki yarım dairesel pencereler kilisenin ışıklandırılmasına hizmet eder. Korkuluklarla biten neften hemen sonra ruhanilerin ve koronun bulunduğu yer vardır.

Burada iki yandaki kapılardan bitişik kiliseciklere (şapel) giriş sağlanır. Bu kiliseciklerin kuzey yönünde olanı vaftishaneye, güney yönünde olanı ise okuyucular için giyinmeye tahsis edilmiştir. Tonozla örtülü her iki kilisecikte de birer sunak mevcuttur.

Asıl kilisede derin sayılabilecek ve beş rıhtla çıkılan bir absidden sonra, duvardaki yarım dairesel niş içerisinde sunak bulunur. Sunağın üzerindeki kemerde ise İsa'nın "Yol, gerçek ve hayat benim" cümlesi yazılıdır.

Narteksin üzerinde bulunan galeri katı ise önemli günlerde koro tarafından kullanılır.

Bibi. E. Ç. Kömürciyan, *Sdambola Badmutyun* (İstanbul Tarihi), II, Viyana, 1932, s. 702-704; K. Pamukciyan, *Hagop Nalyan Badriark 1706-1764, Gyanhi, Kordzeri yev Aşagerdneri* (Patrik Hagop Nalyan 1706-1764, Hayatı, Eserleri ve Öğrencileri). İst.. 1981, s. 28, 64-65; İnciciyan, *İstanbul* 118; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 1988, 265; S. Hovhannesyan. *Vibakrutyun Gostantnubolis Mayrakağakin 1800* (Başkent İstanbul'un Topografyası 1800). Kudüs. 1967. s. 50: Ğ. İnciciyan. *Amaranots Püzantyan* (Bizans Yazlıkları), Venedik, 1794, s. 157; Tuğlacı: *Ermeni Kiliseleri.* 114-115.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ASESLER

1826'ya kadar İstanbul'un gece güvenliğini sağlayan yeniçeri birliği. Ases sözcüğü Arapça "nöbetçi" anlamındadır. Amirlerine asesbaşı ya da sayabaşı deniyordu.

14. yy'da ve daha sonraları Anadolu kentlerinde çarşı pazar ve kent güvenliğinden sorumlu küçük birliklere asesler deniyordu. İstanbul'un fethinden (1453) sonra, değişik konumu, barındırdığı nüfus ve Bizans döneminden kalma gelenekler nedeniyle kent güvenliği uzunca bir süre yeterince sağlanamadı. Sonuçta Fatih Sultan Mehmed (hd 1451-1481) Yeniçeri Ocağının 28. Orta'sını Ases Bölüğü olarak görevlendirdi. Orta bölükbaşısına da asesbaşı dendi. Galata ciheti de bir kadılık olarak örgütlendikten sonra. Ases Bölüğü iki kısma ayrıldı. Dersaadet Asesleri ile Galata Asesleri ayrı birer asesbaşının komutası altındaydı. Asesler için konan yasa gereği, yaklaşık 500 dolayındaki asker, "koflar halinde İstanbul'un ve Galata'nın çarşılarını, meydanlarını, anayollarını, kapılarını, özellikle de meyhane, bozahane, şerbethane. batakhane muhitlerini gece boyunca gezerlerdi. Hırsızlık, sarhoşluk, fuhuş vb fiillere suçüstü cezası uygulama yetkileri vardı. Suçüstü olmasa bile yasaklı yerlerde ve uygun düşmeyen saatlerde yakaladıklarına para cezası uygularlardı. Suçluları gece dayağa çektikten sonra ertesi sabah kadı (yargı) önüne çıkarmaları kanundu.

17. yy'da aseslik, Yeniçeri Ocağı'nın belli bir ortasına değil, ağa bölüklerinden sırası gelene veriliyor ve bu görevi üstlenen ortaya Ases Ortası deniyordu. Evliya Çelebi, İstanbul'daki esnaf ve asker zümrelerini ayrıntılarken "esnaf-ı askerî-i asesbaşı" başlığı altında bunların "bölük odalarından bir oda asker ile sefere gider çorbacılar" olduklarını, ellerinde asa, başlarında görkemli üsküf bulunduğunu, törenler sırasında geçitlerin yapıldığı anayolun her iki yanında dizilip yolu geniş tuttuklarını ve kalabalığa engel olduklarını yazar. Ayaklanmacı askerlerin idamlarının da şeriat gereği bunlar tarafından yerine getirildiğini ekler. Ases kollarının özellikle Galata tarafındaki gece denetimleri sayısız olaylara neden olmaktaydı. Çünkü kentin bu yakasında meyhaneler, uygunsuz yerler çoktu. Geceye doğru tüm meyhanelerin kapatılması gerektiğinden, meyhaneciler bu vakit gelince zil çalar, sözde içki servisini keserlerdi. Bundan sonra kepenkler indirilir, içeride sessizce âleme devam edilirdi. Asesler buna alışık olduklarından, meyhaneciden bir miktar rüşvet alıp oradan uzaklaşırlar, fakat bazen de beklenmedik tepkiler gösterirlerdi. Geceleri evlerde de içkili âlem düzenlemek yasaktı ve asesler buna da izin vermezlerdi. Bir İstanbul ozanı olan Uşşakizâde. *(mey)Hânede mey-nûş eden bilmez nedir havf-i ases / Pençe-i şehbazdan azadedir mürg-ı kafes,* dizeleriyle kepenkleri kapatılmış meyhanede ya da evde içenlerin, kafesteki kuşun, doğanın pençesinden uzak oluşu gibi özgürlük duyduklarını anlatmıştır.

Kanun-ı Asesân (Asesler Yasası) gereği İstanbul'daki tüm işyerlerinden "resm-i asesiyye" (aseslik vergisi) olarak ayda birer akçe alındığı gibi, arife, bayram, düğün, esnaf alayı vb vesilelerle de asesler pişkeş adı altında esnaftan para toplarlardı. Ayrıca, el altından kentin azılı hırsızlarından, yankesicilerinden para sızdırmakta, uygunsuz yerlerden

Asesbaşını betimleyen bir resim.
Nuri Akbayar koleksiyonu

de göz yummalarının karşılığı rüşvet almaktaydılar. Ases kolları, gece karanlığında karşılarına çıkan her tip insan ve grupla baş etmek durumunda olduklarından, bugünkü judo, karate tekniklerine benzer hünerlere sahiptiler. Evliya Çelebi, asesler sınıfını (esnaf-ı ases-i sâni-i bî-aman) anlatırken 202 nefer olduklarını, tutma, kapma, vurma, kovma, basma, bağlama işlerinde pek başarılı, "birbirinden eşed mel'un" bir topluluk oluşturduklarını açıklar.

Asesbaşı, Yeniçeri Ocağı'nın "Erkân-ı Yeniçeriyân" ya da "Katar Ağaları" denen, 18 büyük subayının (yeniçeri ağasından avcıbaşıya kadar) 17.'si idi. Resmi kıyafeti, yeşil çuhadan çatal kalafat başlık, zağra yakalı ve yeşil kaplı divan kürkü, ak çakşır, sarı yemeniydi. Paşakapısı'nda (Babıâli) oturur, sadrazamın buyruklarına göre gece kollarını düzenlerdi. Kendisi de "kol"a çıkardı. Sadrazam seferde iken sadaret kaymakamının emrinde hareket eder, "büyük kol" gezmelerine, arkasında asesleriyle katılırdı. İstanbul sorunlarının görüşüldüğü "çarşamba divanı" oturumlarında asesbaşı, asesleri ile ayakta dururdu. Sadrazamın cuma namazına gidişinde yol boyunca güvenliği sağlayıcı önlemler alırdı. İstanbul'daki tutukevi ve hapishaneler (tomruklar) ile Baba Cafer Zindam'nm da amiriydi. Kent güvenliğini bozan, yargılanıp idama mahkûm olan yeniçerilerin gece yarısı Baba Cafer Zindanı'nda idam edilmesi sırasında hazır bulunurdu. Asesbaşı. Ağa Kapısındaki Divan'a da (yargı kurulu) katılır, idama mahkûm edilen asker kendisine teslim edilirdi. Asesbaşı, yeniçeri ağasından da buyruk alır ve ikisi arasındaki iletişimi "emir neferi" sağlardı. Ulufe dağıtımı sırasında, yeniçerilerin iyi tutumlarına kanıt olarak sadrazama ve ocak ağalarına şeker sunmak, esnaf alaylarında subaşı ve kılavuz çavuşu ile atbaşı, kortejin önünde ilerlemek, padişah veya sadrazam sefere çıktığında tüm aseslerle uğurlama törenine katılmak asesbaşınm görevlerindendi. Aseslik, 1826'da Yeniçeri Ocağı ile birlikte kaldırılmıştır.

İstanbul halk kültüründe, mahalleyi korkutan, erkekleri susturan kadınlara "atlı ases" deniyordu. Bu adla ün yapan bir fahişenin de 16. yy'da, Arap Fatı. Narin, Girütlü Nefise üe, Galata semtinde "yaramazlık" yaptıkları, evlerinin basıldığı, semt halkının bunlardan şikâyetçi oldukları saptanmıştır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 517; d'Ohsonn, *Tableau,* VII, 167, 319; Marsigli, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti,* İst., 1934, 83 vd; (Ergin), *Mecelle,* I. 884 vd; Uzunçarşılı, *Kapıkulu,* I.

NECDET SAKAOĞLU

ÂSİTANE

"Âsitane-i Saadet", "Âsitane-i Aliyye", 'Âsitane-i Padişahı", "Âsitane-i Saadet-Aşiyan", "Asitane-i Devlet-i Aliyye" de denmiştir. Osmanlılar döneminde İstanbul için, resmi belgelerde sıkça geçen adlardandır. Eskiden İstanbullulara da Asitaneli dendiği olurdu. Kentteki başlıca büyük kurumlara, dergâhlara da âsitane deniyordu.

Farsça bir sözcük olan "âsitan/âstan", kapı, kapı eşiği, giriş, başlangıç, savaş yeri, dergâh, hükümdar sarayı, yer, makam, başkent, evliya kabri vb kavram ve adları karşılayan bir anlam zenginliğine sahiptir. Osmanlılardan önce de Doğu'da hükümdar saraylarına "âsitan-ı ref-î mekân" (yeri yüksek eşik) dendiği bilinmektedir. Tasavvufta dünyaya "âsitane-i fena", "âsitane-i adem" dendiği gibi Mevlevîlikte çileye girilen tekkelere de "âsitan" denmekteydi. Tarikat çevrelerinde, dergâhların kapılan ve eşikleri, yüz sürülüp niyaz edilen, öpülen, basılmadan geçilen, pirin veya şeyhin ayağını bastığı kutsal yer olarak ululandığından, bunların gerisindeki dergâhlara da "âsitane" denmiştir. İslam dünyasında, kutsal yapıların, hükümdar saraylarının bulunduğu kentlere de "âsitane" denilmiş, ayrıca buraları için "aliyye, saadet, muallâ" vb sıfatlar da kullanılmıştır.

Saraylara "âsitane" denmesi, Müslüman hükümdarların "emirü'l-mü'minin, imam, halife, melikü'l-âdil, rüknü'd-din, nâsırü'd-din" vb unvanlar alarak kendilerini birer İslam önderi olarak tanıtmalarıyla ilgilidir. Kendilerine duyulması gereken saygıdan ve saraylarının bir hak ve adalet yeri olarak görülmesinden dolayı oturdukları kente veya saraya "âsitane" denilmiştir.

İstanbul'un fethinden (1453) önce, Edirne'ye, Bursa'ya, buralardaki Osmanlı saraylarına "âsitane" dendiğine ilişkin bilgiler mevcut değildir. Bu deyimin yaygınlık ve resmiyet kazanması, İstanbul'da Sur-ı Sultani denen duvarlarla çevrili Saray-ı Cedide-i Amire'nin (Topkapı Sarayı) yapılmasından sonradır. Zamanla, içinde padişah saraylarının, büyük selatin camilerin, kurumların, dergâhların yer aldığı suriçi İstanbul'a da "âsitane" denmeye başlanmıştır.

"Asitane-i aliyye" ve daha doğru biçimiyle "âsitane-i devlet-i aliyye" deyimlerinin, Osmanlı resmi belgelerinde sıkça kullanılmaya başlaması ise 17. yy'dadır. "Mahsurâ-i saltanat", "südde-i saadet" deyimleri, Edirne için de kullanıldığı halde "âsitane-i aliyye" salt İstanbul'u ve Topkapı Sarayı'nı karşılayan resmi bir ad olmuştur.

Nef'î (ö. 1634) IV. Murad için yazdığı bir kasidesinde, sarayı ve İstanbul'u tüm dünya hükümdarlarının kıblesi ve Kabe'si olarak nitelendirir: *Ol Şehinşâh-ı cihân-peıver ki lâyıkdır dese / Kıble-i şâhân-ı âlem âsitanımdır benim.*

Başka bir şiirinde ise: *Asmân-ı din ü devletdir o âlî âsitan / Matla-ı mihr-i cihân-tâb-ı saâdetdir o bâb,* diyerek yine sarayı ve İstanbul'u, dini ve devleti gökyüzü gibi kapsayan nitelikte tanımlar. Padişahı da güneşe eş tutar. Osmanlı tarihçilerinin birçoğu, örneğin, Selânikî, Nâimâ, Abdî de İstanbul için "âsitane-i aliyye", "âsitane-i şâh-ı cihan", "âsitane-i padişahı" deyimlerini kullanmışlardır. Resmi belgelerde "âsitane" ile eşanlamda atebe deyimi de sıkça geçer. Bununla birlikte "atebe-i aliyye", "atebe-i ulyâ", "atebe-i felek-mertebe" vb daha çok padişahlık sarayı anlamını vermektedir.

Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesinde ise "Kanun-ı Kaimmakam-ı Âsitane-i Saadet" başlıklı bölümde, sadrazamın yokluğunda ona vekillik eden ve İstanbul'un sorunlarıyla ilgilenen vezirin, kentle ilgili yetkileri açıklanmaktadır. Evliya Çelebi ise, Tophane-i Amire'yi "Evsâf-ı Âsitane-i Tophane" başlığı altında anlatır. Eski birçok kayıt ve belgeler ise, bazı tarikatların İstanbul'daki merkez tekkelerine "âsitane" denildiğini kanıtlamaktadır. Aziz Mahmud Hüdaî (Celvetî) Âsitanesi, Kadirîlerin, İsmail Rûmî ve Kadirihane (Tophane) âsitaneleri. Sünbülîlerin Kocamustafapaşa ve Sünbül Sinan aşhaneleri, Koska'daki Sâ'di Âsitanesi (Abdüsselâm Tekkesi), Bedevî Âsitanesi, Üsküdar'daki Rıfaî Âsitanesi, Uşşakîlerin Kasımpaşa Âsitanesi, Mevlevîlerin, Galata, Yenikapı, Kasımpaşa, Bahariye âsitaneleri (Mevlevihaneleri), Karagümrük'teki Nureddin Cerrahî Âsitanesi bunlardandır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemine doğru, İstanbul için "âsitane" deyiminin giderek daha az kullanıldığı, bunun yerine Dersaadet'in öne çıktığı görülmektedir. Buna bağlı olarak sadaret kaymakamına, âsitane kaimmakamı, defterdar vekiline âsitane defterdarı vb unvanlar verilmesi de bırakılmıştır.

Halk arasında ise "âsitanlı" deyimi, İstanbullu anlamında uzun zaman kullanılmıştır. İstanbulluların kendilerine "şehrî", Galata, Eyüp, Üsküdar halkına "kasabalı", Anadolu ve Rumelililere de "taşralı" demelerine karşılık, taşra halkı da İstanbullulara "asitaneli, âsitanlı" demişlerdir. Halk ozanı Gedaî bir şiirinde "Mücerred âsitanlı adı şanlı dilber-i şehrî" der.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, **436;** *Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi,* Ankara, 1935, s. **126**-127; *Tarih-i Cevdet,* I, 298; Hüseyin bin Halef Tebrizi, "Astan", *Tibyan-ı Nâfi der Tercüme-i Burhan-ı Katı,* (çev. Mütercim Âsim), lst., 1214, s. 48; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* I, 94; Efdaleddin (Tekiner), "Âsitane", *İslâm-Türk Ansiklopedisi,* I, İst., 1941, s. 547.

NECDET SAKAOĞLU

ASKERİ HASTANELER

Osmanlı Devleti'ndeki askeri kurumlarda sağlık işlerine uzun yıllar cerrahlar bakmış, hekimlere ise sadece savaşlar sırasında geçici olarak görev verilmiştir. Bu yüzden uzun süre askeri hastanelere ihtiyaç duyulmamıştır. İlk kez, III. Selim zamanında (1789-1807) ordunun yeniden yapılanması sırasında askeri hastaneler kurulmaya başlanmıştır.

Bugünkü bilgilerimize göre İstanbul'daki askeri hastanelerin en eskilerinden biri Tophane-i Âmire Hastanesi'dir. Taksim'deki topçu ocağı erlerinin

tedavilerine tahsis edilen bu hastanenin açılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ama 1796'da faaliyette olduğuna ilişkin belgeler vardır. 184Tde tek katlı olan hastane binasına bazı koğuşlar ve dershaneler eklenmiş ve Mekteb-i Harbiye'ye tahsis edilmiştir. Bu tarihten sonra Tophane'deki müşirlik binasında küçük bir hastane faaliyete geçirilmiştir.

1850'de Gümüşsüyü Askeri Hastanesi'nin(->) hizmete girmesi, bunu takiben de İstanbul Boğazı'ndaki Liman-ı Kebir Hastanesi ile Zeytinburnu Hastanesi'nin Tophane Müşirliği emrine verilmesi nedeniyle Tophane-i Amire Hastanesi'nin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan hemen sonra kapatıldığı sanılmaktadır.

Bu dönemdeki askeri hastanelerden biri de Asâkir-i Hassa-i Muhammediye Hastanesi adı ile de tanınan ve Toptaşindaki Valide-i Atik Bimarhanesi'nde faaliyet gösteren Toptaşı Hastanesi'dir. III. Murad'm annesi Nurbânu Valide Sultan tarafından 1583'te yaptırılan bimarhane, III. Selim zamanında Nizam-ı Cedid askerlerine kışla olarak tahsis edilmiştir. Bu ordunun lağvından sonra bir müddet boş kalan bimarhane sonraları askeri hastane olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1865'te istanbul'da patlak veren kolera salgınında hastane koleralı hastaların bakımını üstlenmiştir. Ekim 1873'te buraya Süleymaniye Bimarhanesi'ndeki akıl hastaları nakledilmiş ve bu tarihten sonra askeri hüviyetini yitirerek akıl hastalarının kabul edildiği bir bimarhane olmuştur.

1799'da hizmete giren Asâkir-i Mansure-i Hassa Hastanesi, III. Selim'in tahttan indirilmesi üzerine 1807'de diğer bütün mansure kuruluşları gibi kapatılmış ancak 1834'te, II. Mahmud devrinde Süleymaniye Külliyesi'nin tabhanesinde yeniden hizmete girmiştir. Daha iyi hizmet vermesi amacıyla tabhaneye yeni koğuş ve daireler ilave edilmiştir. Bu hastane hakkında fazla bilgiye sahip değiliz.

III. Selim tarafından mansure askerleri için kurulan diğer bir hastane de Levend Çiftliği Hastanesi'dir. Bu hastane III. Selim'in 1799'da, Nizam-ı Cedid askerlerinin talim ve terbiyeleri için Levend Çiftliği'nde yaptırdığı kışla yakınında faaliyete geçmiştir. Bostancı Tüfenkçileri Ocağı askerlerine sağlık hizmeti vermek amacıyla ayrılan binanın yetersiz gelmesi üzerine hemen ertesi yıl Foti Kalfa'ya tek katlı yeni bir hastane binası yaptırılmıştır. Bu hastane de Nizam-ı Cedid'e karşı ayaklanan yeniçeriler tarafından tahrip edilmiş ve 1807' de kapatılmıştı. Ancak 1834'te burada yeniden hasta askerler tedavi edilmeye başlanmıştır.

III. Selim zamanında açılan bu askeri hastaneler faaliyetlerini sürdürürken 14 Mart 1827'de, barışta hastalanan, savaşta yaralanan askerlerin tıbbi kurallara uygun olarak tedavi edilmeleri amacıyla askeri hekim yetiştirmek üzere Tıbhane-i Amire(->) açılmıştır. Bunu yine orduya cerrah yetiştirmek amacıyla, 9 Ocak 1832 tarihinde öğretime başlayan Cerrahhane-i Mamure(-») izlemiştir. II. Mahmud bu askeri eğitim kurumlarından sonra III. Selim gibi yeni kurduğu Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'ye hizmet vermek için yeni askeri hastaneler tesis etmiştir. II. Mahmud zamanında açılan askeri hastaneler şunlardır:

Zeytinburnu Askeri Hastanesi'nin deniz tarafından (üstte) ve ön cephesinden (sağda) görünümü. *TETTV Arşivi*

Maltepe Hastanesi: Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin önerisi üzerine 1827'de yaptırılmıştır. Asâkir-i Mansure Hastanesi adı ile bilinen hastanede Kırım Savaşı sırasmda, hasta ve yaralı Fransız askerleri tedavi edilmiş, 1877 Osmanlı-Rus Savaşında da hastane hasta ve yaralı bakmış, yatak sayısı 979'ü bulmuştur.

Maltepe Hastanesi, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) büyük itibar kazanarak İstanbul'un en büyük askeri hastanesi olmuştu. Balkan ve I. Dünya savaşlarında kısmen bulaşıcı hastalıklar hastanesi şeklinde hizmet vermiş, 1922' de de lağvedilmiştir.

Bâb-ı Seraskeri Hastanesi: Şimdiki İstanbul Üniversitesi merkez binasının bulunduğu yerde iki katlı kagir bir binada II. Mahmud tarafından kurulmuştur. Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Beyazıt Yangın Kulesi 1826'da yapıldığına göre hastanenin de bu tarihte faaliyete geçmiş olduğu kabul edilmektedir. Hastane Balkan Savaşı (1912-1913) sonunda Sıhhiye Eğitim Merkezi olarak kullanılmış, İstanbul Üniversitesi'nin Harbiye Nezareti binalarına yerleşmesinden sonra yıktırılmıştır.

Mühimmât-ı Harbiye (Askeriye) Hastanesi: Tophane askerlerine bakmak amacıyla 1828'de Tophane-i Amire'ye bağlı olarak Cebehane adı ile kurulan hastane, 1831'de bu adı almıştır. Azatlı ve Ayastefanos (Yeşilköy) baruthanelerinin Avrupa'dan getirtilen araç gereçle faaliyete geçmesi üzerine artan hasta talebi karşısında hastane yetersiz kalmış ve 1847'de fabrikalar müdürü Halil Paşa tarafından yeni bir bina yaptırılarak adı Zeytinburnu Askeri Hastanesi olarak değiştirilmiştir. Tek katlı ve kagir olan bu yeni bina Tophane-i Amire'ye bağlı hastanelerin en küçüğüydü. Zaman zaman kapasitesinin çok üstünde hizmet veren bina 1893'te II. Abdülhamid tarafından yıktırılarak yerine yenisi yaptırılmıştır. Hastane Balkan ve I. Dünya savaşlarında faaliyetini sürdürmüş, 1918' de de kapatılmıştır. Cumhuriyet döneminde farklı amaçlarla kullanılan bina 1947'de yeniden hastane olarak hizmete açılmış ama İstanbul'daki askeri hastanelerin yeterli olduğu ileri sürülerek **1956**'da lağvedilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde karantina uygulanmadan önce İstanbul'da askerler arasında görülen salgın hastalıklar sırasında tecrit ve tedavi maksadıyla Maltepe Hastanesi kullanılmaktaydı. 1831'de, burası yeterli olmadığından etrafı açık ve denizle çevrili Kızkulesi, Kızkulesi Mat'ûnîn (vebalılar) Hastanesi adıyla bir süre koleraya yakalanan erlere tahsis edilmiştir.

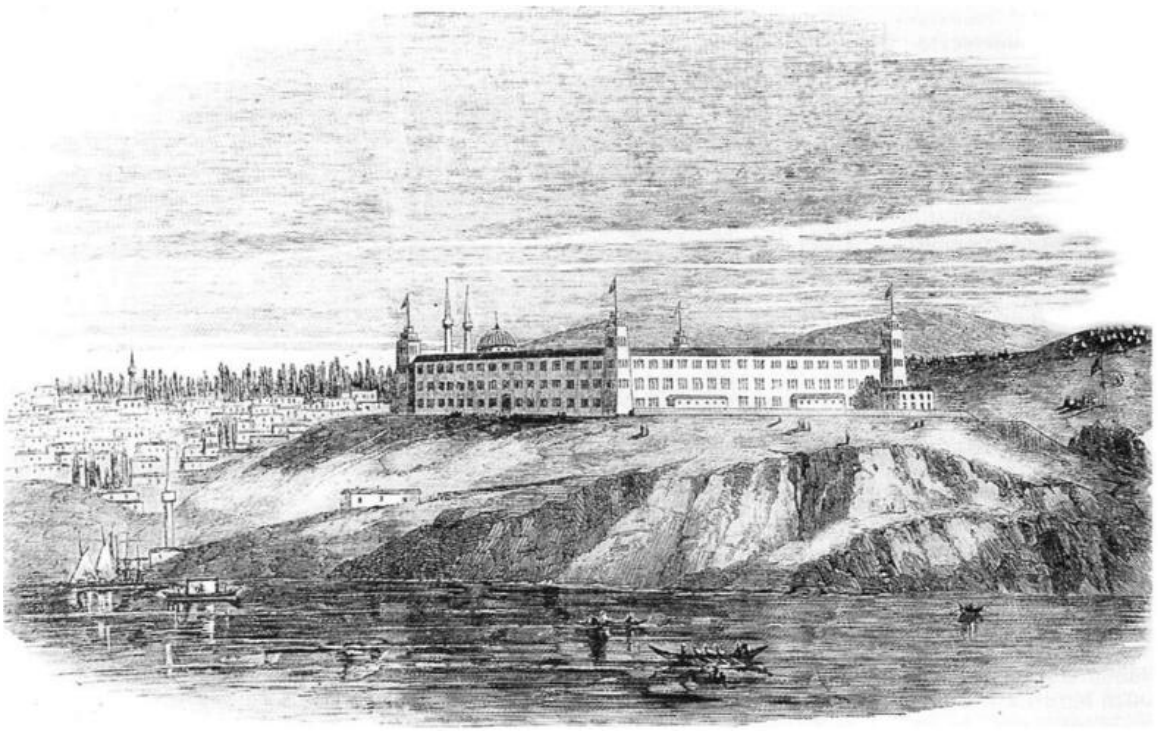

Selimiye Kışlası'nın hastane olarak kullanıldığı dönemden bir resim. *The Illustrated London News*, 6 Ocak 1855 *Nuran Yıldırım koleksiyonu*

Bu dönemde Sarayburnu'nda faaliyete geçen ve Topkapı Hastanesi, Asâkir-i Hassa-i Şâhâne Hastanesi adları ile bilinen diğer bir hastanenin Maltepe Hastanesi ile karıştırıldığı görülmektedir. Burada daha çok Sarayburnu'ndaki süvari kışlasıyla, Ayasofya civarında bulunan cephane kışlasından gelen hastalar tedavi edilmekteydi. Topkapı Hastanesinin hangi tarihe kadar çalıştığı bilinmemektedir.

Selimiye Hastanesi: Selimiye Kışlasına ek olarak yaptırılan koğuş ve dairelerde 1833'te faaliyete geçmiştir. Kırım Savaşımda (1854-1856) Selimiye Kışlası istanbul'a gelen ingiliz askerlere tahsis edilmişti. Hastalanan erler ile Kırım'dan gelen hasta ve yaralılar ise Haydarpaşa Askeri Hastanesi'ne yatırılmıştı. Çok sayıda hasta ve yaralının gelmesi üzerine Kavak Kasrı da hastalara tahsis edilmişti. İngiliz askerleri Kırım'a sevk edilince Selimiye Kışlasinm tamamı hastane haline getirilerek, Osmanlı ve Müttefik ordularının hasta ve yaralılarına ayrılmıştır. Hastabakıcılığın ve hemşireliğin kurucusu. İngiliz Florance NightingaleÇ-») ve 40 kadar yardımcısı buradaki çalışmaları ile Türk ve dünya hastabakıcılık tarihinde büyük bir ün kazanmıştır.

Selimiye Hastanesi, Balkan ve I. Dünya savaşlarında Sıhhiye Eğitim Merkezi görevini yapmıştır. Mütareke'de hastanenin çalıştırılmasına gerek kalmadığı gerekçesiyle kapatılmış ve 1920'de bina Beyaz Rus göçmenlerine tahsis edilmiştir.

1933'te Haydarpaşa Askeri Hastanesinin onarımı sırasında Haydarpaşa Selimiye Asker Hastanesi adı ile tekrar bir hastane açılmış ve 1940'a kadar hizmet vermiştir. Bu hastanenin çalışmalarını sürdürdüğü yerde. II. Dünya Savaşı sırasında, 1948'de II. Tümen birliklerinin tamamı Selimiye Kışlasına yerleştirilince. Selimiye Hastanesi, Haydarpaşa Askeri Hastanesinin karşısında bulunan Askeri Veteriner Tatbikat Okulu binasına taşınmıştır. Aynı zamanda maluller yurdu olarak da kullanılan hastane 1950'de lağvedilmiştir.

Mekteb-i Harbiye öğrencilerinin tedavisi için 1834'te Maçka Kışlasinda Mekteb-i Harbiye Hastanesi açılmıştı. Daha soma, bazı eklemeler yapılan hastane, şimdiki Harbiye binasının bulunduğu yere nakledilmiştir. II. Abdülhamid devrinde hastane Harbiye'nin ön cephesinde, batı köşesinin üst katındaki 7 odaya yerleştirilmiştir. Çanakkale Savaşı (1915) sırasında Mekteb-i Harbiye Ağır Mecruhin (yaralılar) Hastanesi adıyla çalışmıştır.

Hıumbarahane-i Mamure Hastanesi: BOA'daki belgelerden 1836'da Sütlüce'de hizmette bulunduğu anlaşılmaktadır. Humbarahane binası kışla, hastane ve askeri malzeme deposu olarak kullanılmış, 1838'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Galatasaray'daki binasının yanmasından soma bir süre burada faaliyet göstermiştir. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda hasta sayısı artan Humbarahane Hastanesi, Balkan Savaşindan sonra çalışmalarını durdurmuş, I. Dünya Savaşı'nda da kapatılmıştır.

Kuleli Askeri Hastanesi (Selimiye Hastanesi): 1844'te yanan eski kışlanın yanında bulunan fener yıktırılmış ve temelleri üzerine ortasında bahçe bulunan dört cepheli hastane binası inşa ettirilmiştir. 1845'te hizmete giren hastane Selimiye ve Kuleli kışlalarında barınan hassa askerlerine hizmet vermiştir. 1848'de tamir gören kışla ve hastane, Kırım Savaşı sırasında bir ara İngiliz ve Fransız askerlerine tahsis edilmiştir. 1859'da bina yanmış, 1863'te Abdülaziz tarafından kagir olarak yeniden yaptırılmıştır. Sonraları hastane Beylerbeyi'ne taşınmış, II. Meşrutiyetin ilanından sonra (1908) eski yerine dönmüş, Anadolu yakasında Haydarpaşa ve Selimiye hastanelerinden sonra en büyük askeri sağlık kurumu olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Mütareke yıllarında faaliyeti durdurulmuş, Kurtuluş Savaşindan sonra ise kapatılmıştır.

II. Dünya Savaşı seferberliğinde Kuleli Kışlasinda, Çengelköy Askeri Hastanesi adı ile 1.000 yataklı bir hastane faaliyete geçirilmiştir. Savaş sonrası hastane 1947'de lağvedilmiş ve bu tarihten sonra bina Kuleli Askeri Lisesi olarak kullanılmıştır.

Arşiv belgelerinden, 1838'de Anadolukavağı'ndaki Liman-ı Kebir (Büyük Liman) koyunda Tophane-i Âmire'ye bağlı olarak bir hastane kurulduğunu öğrenmekteyiz. Liman-ı Kebir Hastanesi adı verilen bu askeri hastane Kavak Hastanesi adı ile de bilinmekteydi. Hastane 4 büyük koğuşu ve müştemilatı olan bir köşkte hizmet veriyordu.

1909'da eskimiş olan binaya yen: pavyonlar ilave edilmesi kararlaştırılmış bunlar I. Dünya Savaşindan önce tamamlanarak hizmete girmiştir. Bu savaşta yararlı hizmetlerde bulunan hastanenin faaliyeti, Mütareke'de Boğazlar'ın itilaf devletleri tarafından işgali üzerine durdurulmuştur. 1933'te yeniden açılmış, II. Dünya Savaşı seferberliğinde 451 Numaralı Memleket Hastanesi adı ile hasta kabul etmiştir. Seferberliğin so-

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sona erdikten sonra kapanan Serviburnu Askeri Hastanesi. İÜ Kütüphanesi. Yıldız Albümleri, no. 90667/5

nunda büyük bir onarım görmüş ve bir de ameliyathane ilave edilmiştir. Boğazlar Kumandanlığinm. Deniz Kuvvetleri'ne devredilmesi üzerine hastane Kara Kuvvetlerinden ayrılmış ve 1960'a kadar Deniz Kuvvetleri emrinde faaliyetini sürdürmüştür. II. Mahmud döneminde kurulmuş bir başka deniz hastanesi Kasımpaşa'daki Bahriye Merkez Hastanesi'dir(—»).

Tarabya'da bulunan Alman Elçiliğinin yazlık binasının yerinde Tarabya Askeri Hastanesi adında bir hastane bulunduğu bilinmekteyse de açılış tarihi belli değildir. I. Dünya Savaşinda Tarabya Hastanesi adı ile faaliyete geçen hastanenin bu hastane ile bir ilgisi yoktur.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve savaşı izleyen geri çekilişte İstanbul, askerler ile göçmenlerin akınına uğramıştı. İstanbul'daki sağlık kurumları çoğu hasta ve yaralı olan bu göçmen ve askerlere cevap veremediğinden İstanbul'da bu dönemde yeni askeri hastaneler açılmıştır. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

Mîrgûn (Emirgân) Hastanesi: Mısır Hıdivi İsmail Paşa kendisine ait Emirgân'daki korulukta, yanında hamam ile ayrı bir memurlar dairesi bulunan bir hastane inşa ettirmişti. Fakat bina tamamlandıktan sonra içi döşenmeden kalmış ve araç gereç de alınamamıştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yardım için Mısır'dan gönderilen askerlerin hasta ve yaralılarının bakım ve tedavilerinin burada yapılması düşünülmüş ve bina derhal donatılarak hizmete açılmıştır. Savaş sırasında 7-8 ay kadar faaliyette bulunan hastane savaş bitince kapatılmıştır.

1879'da yeni Mısır Hıdivi Tevfik Paşa ile yapılan görüşmeler sonunda hastane binası ve arazi, şehremanetine devredilmiştir. Ama yeterli tahsisat bulunamadığı için burası hastane olarak kullanılamamış, boş kalan hastane 1911'de harap bir halde Müessesât-ı Sıhhiye-i Hayriye Müdüriyetine verilmiştir. I. Dünya Savaşı'nda burada bir nekahethane açılmış, savaş bitince lağvedilmiştir. Tekrar belediyeye intikal eden binanın yer aldığı arazi bugün Emirgân Korusu olarak kullanılmaktadır.

İplikhane Hastanesi: 1827'de Eyüp'te ordu kumaşlarının yapımında kullanılan ipliklerin hazırlanması amacıyla kurulan İplikhane'de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında 1.500 yataklı bir hastane faaliyete geçmiştir. 1890'a doğru hastane, personeli ile Humbarahane Kışlası'na nakledilmiştir. I. Dünya Savaşı'nda İplikhane tekrar hastane haline getirilmiş, Mütareke'de hizmet vermemiş, 8 Haziran 1921'de lağvedilmiştir.

Beylerbeyi Hastanesi: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Beylerbeyi Sarayı'nın eklerinden olan Muzıka-i Hümayun ve Paşalar Dairesi binalarında açılmıştır. Sarayın Kuzguncuk tarafında olan bu bölümlerine 1890'da Kuleli Kışlasındaki hastane ve Tıbbiye İdadisi taşınmış, 1906'da da Mekteb-i Sultani (bugün Galatasaray Lisesi) bir süre burada faaliyetini sürdürmüştür. Mekteb-i Sultaninin yerine taşınması üzerine 15 Mart 1909'da yeniden hastane olarak kullanılmaya başlanmıştır. I. Dünya Savaşı'nda ağır yaralılara tahsis edilmiş, 1919'da lağvedildikten sonra bina bir aralık Yedek Subay Okulu ve Sıhhiye Transit Deposu olarak kullanılmış, daha sonra da büyük bir restorasyon geçirerek Deniz Astsubay Okulu olmuştur. Sonraları kısmen yanmış ve daha sonra da yıkılmıştır.

Serviburnu Askeri Hastanesi: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindeki Yıldız Albümlerinden (no: 90667/5), 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Beykoz'da Yalıköyü'ndeki Serviburnu Koyu'nda bir kışla ile bir askeri hastanenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Burası, I. Dünya Savaşı'nda bulaşıcı ve salgın hastalıklardan birine yakalanan erler için tecrit yeri olarak kullanılmış, Mütareke'den sonra kapanmıştır.

Şemsipaşa Muhacirin Hastanesi: Bu hastanenin mevcudiyetini, İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı'nda bulunan **19** Şubat 1294/3 Mart 1879 tarihli bir yazıdan öğrenmekteyiz. Hastane Sertabibi Mahmud Bey'in mührünü taşıyan yazı hastaneye tayin edilen eczacı Ali Rıza Bey hakkındadır. Hastanenin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan soma göçmenlere ve askerlere hizmet amacıyla faaliyete geçtiği düşünülmektedir.

II. Abdülhamid döneminde açılmış en önemli askeri hastane Yıldız Askeri Hastanesi'dir. Bu hastane 1884'te Balmumcu ve Orhaniye kışlalarındaki saray muhafız erleri ve Beşiktaş çevresinde oturan saray mensuplarının muayene ve tedavileri için Yıldız Sarayı içinde kurulmuştur.

En son yeniliklerle donatılan ve Duquer Sistemi adı verilen barakalardan oluşan hastane üç ayrı pavyondan meydana gelmekteydi. Bunlar taş temeller üzerine kurulan ve 10 saatte sökülüp yeniden kurulabilen portatif barakalardı. 200 hastanın yatırılarak tedavi edilebildiği hastanenin 1887'de Hassa Orduyı Hümayunu İkinci Fırkası için daimi bir hastane haline getirilmesi kararlaştırılmış ve kagir olarak inşa edilecek ba-

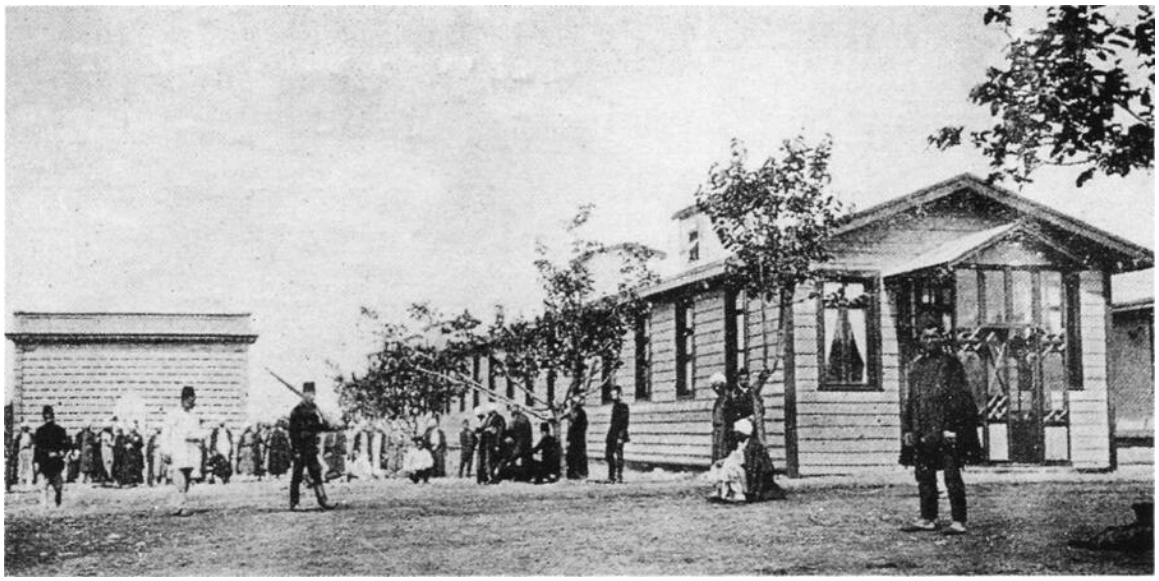

Yıldız Askeri Hastanesi'nin barakaları. *Seruet-i Fünun,* c. XIII. no. 330, s. 280, 1313/1897

rakaların koridorlarla bağlanması düşünülmüştü. Ancak yapılan keşifte bunun çok masraflı olduğu tespit edilince sonraları bir röntgen dairesi, hamam ve müştemilat ilave edilmiştir.

1892'de Almanya'dan en son sistemde 13 baraka satın alınmış, hastanenin yerleştirilmesi için Yıldız Sarayı bahçesinde bulunan Yıldız Hastanesi'nin arkasındaki Ramiz Paşaya ait arsanın satın alınması kararlaştırılmıştır.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında hastanede yatak sayısı 957 idi. Yataklarına kadar bütün eşyaları Almanya'dan getirtilen hastanede Tesalya'dan gönderilen 2.000'e yakın yaralı tedavi ve ameliyat edilmiştir. Nisan 1897'de, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin son sınıfında okumakta olan Esad Feyzi ve Rıfat Osman varaklardaki kurşun ve mermi parçalarını röntgen ışınları ile tespit ederek Cemil Paşa'nın (Topuzlu) yaptığı ameliyatlara yardımcı olmuşlardır. Bunlar dünya tıp tarihinde savaş yaralıları üzerinde yapılan ilk röntgen uygulaması olarak kabul edilmektedir. Dünyada röntgen uygulaması yapan ilk askeri hastane de Yıldız Hastanesi'dir, röntgeni savaş cerrahisinde kullanan ilk cerrah da Cemil Paşa'dır. Hastane II. Meşrutiyet'te faaliyetini sürdürmüş, Balkan ve I. Dünya savaşlarında da yaralı erleri tedavi etmiştir. Mütareke'de çalışmaları durdurulmuş, 1923'te de lağvedilerek malzemesinin bir bölümü Gümüşsüyü Hastanesine gönderilmiştir.

Günümüze kadar ulaşan en önemli askeri hastanelerden biri olan, Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi(->) de 1898'de faaliyete geçmiştir.

istanbul'daki askeri hastanelerin sayısı Osmanlı Devleti'nin girdiği savaşlara paralel olarak artış göstermiştir. Balkan ve I. Dünya savaşları ile II. Dünya Savaşı seferberliği sırasında orduda baş gösteren salgın hastalıklarla mücadele etmek ve yaralıları tedavi etmek üzere pek çok geçici hastane kurulmuştur. Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyetinin (Kızılay) yardımlarıyla, savaşlar boyunca olağanüstü koşullarda hizmet veren bu hastaneler banş döneminde kapatılmıştır.

Balkan Savaşinda (1912-1913), Rumeli'ye gönderilmek üzere Anadolu'dan gelen. Kartal ve yöresinde toplanan askerler arasında kolera baş göstermişti. Hadımköyü'ne yapılan sevkıyat hastalığın yayılmasına sebep olmuştu. Hasta sayısı çok fazla olduğundan bir kısmı İstanbul'a gönderilmiş ve kolera istanbul'a da yayılmaya başlamıştı. Salgın nedeniyle Kızılay'ın yardımlarıyla, Demirkapı ve Ayastefanos'ta askeri hastaneler kurulmuştur. Demirkapı Hastanesi, Topkapı Sarayı içinde Demirkapı civarında kurulan barakalarda 110 yatakla hizmet vermiştir. Salgın önlendikten sonra da savaş bitinceye kadar yaralı ve hasta erlerin tedavilerini üstlenmiştir. Ayastefanos (Yeşilköy) Hastanesi ise Yeşilköy tren istasyonu yakınlarındaki Rum mektebi merkez olmak üzere çeşitli binalar, deniz kıyısında kurulan barakalar ve çadırlarda faaliyet göstermiştir. Salgm önlendikten soma I. Dünya Savaşinda 200 yataklı hafif yaralı menzil destek hastanesi olarak askeri hekimler ve Kızılay denetiminde faaliyetini sürdürmüştür. Çanakkale'nin İngilizler tarafından boşatılmasından sonra Kızılay tarafından başka bir yere sevk edilmiştir.

Hasta ve yaralı ordu mensupları ise şu hastanelerde bakıma alınmışlardır:

Taşkışla Hastanesi: Balkan Savaşı sırasında Taksimdeki Taşkışla binasında 2.000 yatakla yedek harp hastanesi olarak 2 Kasım 1912'de hasta kabulüne başlamıştır. Bir yıl görev yaptıktan sonra lağvedilmiştir. I. Dünya Savaşinda Taşkışla yeniden yedek hastane haline getirilmiş Mütareke'de tasfiye edilmiştir.

Kandilli Hastanesi: Kandillide Prens Celaleddin Bey'in köşkündeki ağalar dairesinde 7 Kasım 1912 tarihinde 50 yatakla hizmete girmiştir.

Klemov Hastanesi: Şişlide Süvari Karakolu (bugün yerinde Şişli Camii vardır) ile karşısındaki Rıza Bey Konağımda Dr. Klemov'un yardımlarıyla kumlmuştur. Kasım 1912-Şubat 1913 tarihleri arasında burada 155 yaralı ve hasta tedavi olmuştur.

Maçka Hastanesi: Balkan Savaşimn zor günlerinde İstanbul'daki kışlaların hastane olarak kullanılması zarureti doğmuş ve Maçka Silahhanesi'nin bir bölümü de yaralılara ayrılmıştır. I. Dünya Savaşimn çıkması üzerine binanın tamamı 400 yataklı bir hastane olarak hizmete girmiştir. Çanakkale Savaşı sırasında yatak sayısı 750'ye yükseltilmiştir. Hastane hizmetlerine uygun olmayan binada sağlık hizmetleri zorluklarla yürütülmüştür. Hastane 1922'de lağvedilmiştir.

Tuzla Askeri Hastanesi: Balkan ve I. Dünya savaşları sırasında Tuzla Tahaffuzhanesi yakınlarında kurulmuştur. Tuzla Sevkıyat Hastanesi adı ile de anılan hastane, 1912-1913'te koleralı erlerin tecrit ve tedavileri ile meşgul olmuştur. 1914'te, ordu zührevi hastalıklar hastanesi yapılmış, ancak 300 yataklı hastanede hasta mevcudu 20-30'dan yukarı çıkmamıştır. 1918-1919'da hastane tahaffuzhanede bulunan sıhhiye bölüğüne devredilmiş, bir süre sonra Çamlıca'ya nakledilmiş, 1920'de de lağvedilmiştir.

II. Dünya Savaşı seferberliği sırasında Trakya'nın boşaltılma kararı üzerine 1941'de Kırklareli Hastanesi, Tuzla'daki Topçu Kışlası'na nakledilmiştir. Bir ameliyathane eklenerek Tuzla Harp Hastanesi adı altında faaliyetini sürdürmüştür. Bundan sonra yöredeki birliklerde görülen; dizanteri, menenjit ve tifüs vakalarının tecrit ve tedavileri ile uğraşmış, hasta mevcudunun artması üzerine hastalar yöredeki başka sağlık kurumlarına nakledilmiştir. Hastane ise önce Gebze'deki 41. Tümen emrine, sonra Eskişehir Yurtiçi Bölge Komutanlığı'na bağlanmış. 1947'de de kapatılmıştır.

Istihlak-ı Milli Cemiyeti Hastanesi: istanbul Divanyolu'nda halen Sağlık Mü-

zesi olarak kullanılan binada Çanakkale Savaşı (1915) sırasında 173 yatakla hizmete girmiş, 1916'da da kapatılmıştır.

Moda Askeri Hastanesi: Çanakkale Savaşı sırasında Kalamış ile Mühürdar arasında bulunan bazı binalar ile Moda'da Vitollere ait konak bu isim altmda faaliyete geçmiştir.

Ağahamamı Hastanesi: Çanakkale Savaşı sırasında açılmıştır. 1917'de lağvedilmiş, hastalar İplikhane Hastanesine nakledilmiştir.

Makriköy (Bakırköy) Gaziler Askeri Hastanesi: Çanakkale Savaşı sırasında, Bakırköy'deki Reşadiye Kışlası'nda faaliyete girmiş, iç hastalıklarının ve nekahet dönemindeki erlerin tedavilerine ayrılmıştır. Savaş bitince kapatılmıştır.

Çamlıca Askeri Hastanesi ve Sanatoryumu: I. Dünya Savaşı sırasında yeri ve havasının güzelliği, çevresinin sessizliği dikkate alınarak Çamlıca'da bir nekahethane açıldığı ve Mütareke yıllarında bir süre faaliyette bulunduğu bilinmektedir. Burası esaretten dönen subayların bir süre dinlenmesi amacıyla kullanılmaktaydı. 1920'de lağvedilen hastanede görevli hekimlerin bir kısmı Anadolu'ya geçmiş, bir kısmı da emekliye ayrılmıştır.

Cumhuriyet döneminde başlatılan verem mücadele programı çerçevesinde ordu için bir verem hastanesi kurulması planlanmıştır. 1939'da Çamlıca'daki eski nekahethane civarında, Abdülmecid ve Abdülaziz'in av köşkü olan ve o dönemde Ahmed Celaleddin Paşa Köşkü olarak bilinen yapı ve çevresindeki arazi, diğer binalarla birlikte satın alınmıştır. 1940'ta Milli Savunma Bakanlığı emrine verilen hastane 1943'te faaliyete geçmiştir. 1945'te mevcut binaların yetersizliği göz önünde tutularak yeni bir hastane inşaatına başlanmıştır. 1950'de hastane 200 yataklı yeni binasına taşınmış, eski bina bir süre müze gibi korunmuştur. Artan hasta talebi karşısında burası da yetersiz kalınca 1953'te 500 yataklı büyük bir binanın yapımına başlanmış ve 1963'te bitirilmiştir. Buraya Sarayburnu'ndaki Verem Hastanesi de nakledilerek Çamlıca Askeri Göğüs Hastalıkları Hastanesi adı altında faaliyete devam edilmiştir.

Davutpaşa Askeri Hastanesi: I. Dünya Savaşı sırasında Davutpaşa Kışlası'nda açılmış. 1920'de lağvedilmiştir.

Fenerbahçe Askeri Hastanesi: 1915'te Fenerbahçe askeri depolarının yakınında kurulmuş bulunan barakalarda faaliyet göstermiş, Çanakkale Savaşı'nın bitiminden sonra kapatılmıştır.

Teâll-i Nisvan Cemiyeti Hastanesi: I. Dünya Savaşı sırasında yaralı erleri tedavi etmek amacıyla açılmıştı. Cağaloğlu'nda Himâye-i Etfal Sokağında bulunan ve cemiyet üyelerinden Mihri Hanimin (Pektaş) ailesine ait olan evde 30 yatakla hizmet vermiştir. Burada Halide Edip Adıvar da hastabakıcılık yapmıştır.

Pangaltı Askeri Hastanesi: I. Dünya Savaşı'nda Pangaltı'daki Rus Hastanesinde faaliyete geçmiş, Çanakkale Savaşı'ndan sonra kapanmıştır.

Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da kurulan diğer geçici askeri hastaneler şunlardır:

Beyoğlu yakası- Belediye Hastanesi (bugünkü İlkyardım Hastanesi), Bomonti Hastanesi (Bomonti'deki İtalyan Mektebinde), Emirgân Nekahethanesi (Emirgân Tokmakburnu'ndaydı, bugün yıkılmıştır), Feriköy Mecruhun Hastanesi, Galatasaray Hastanesi, Halıcıoğlu Hastanesi, İngiliz Hastanesi (Kulekapısı'nda bugünkü Belediye Hastanesinde), İtalyan Hastanesi, Ağaçlı Maden Hastanesi (Kâğıthane), Maçka Hastanesi, Taksim Fransız Hastanesi (bugünkü Fransız Konsolosluğu binası), Tarabya Hastanesi (Tarabya'daki Sümer Palas Otelinde, daha sonra yıkılmıştır), Yeniköy Hastanesi, Zapyon Hastanesi (Zapyon Lisesi'nde) ve Sarıyer Hastanesi.

İstanbul yakası: Vefa Hastanesi (Vefa Lisesi'nde), Balat Yahudi (Orahayim) Hastanesi, Darülmuallimîn Hastanesi (Çapa), Darülfünun Hastanesi (Zeynep Hanım Konağında), Darüşşafaka Hastanesi, Letafet Apartmanı Hastanesi (Şehzadebaşı'nda), Mercan Hastanesi, Yedikule Hastanesi (Yedikule Rum ve Ermeni hastanelerinde), Yeşilköy İntaniye Hastanesi.

Üsküdar yakası: Alemdağ Hastanesi, Anadolukavağı Hastanesi, Beylerbeyi Hastanesi, Tıp Fakültesi Hastanesi (Haydarpaşa'daki Tıp Fakültesi binasında), Zeynep-Kâmil Hastanesi (Zeynep Kâmil Hastanesi'nde).

Cumhuriyet döneminde İstanbul'da kurulan en önemli askeri hastaneler ise Maslak Askeri Hastanesi ile son yıllarda Gülhane Askeri Tıp Akademisi'ne bağlanarak yeniden örgütlenen Haydarpaşa Askeri Hastanesi'dir(->).

Bibi. Tahsin. *Tıbbiye;* Esad, *Harbiye; Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi 1329-1331;* İst.. 1329; S. Ünver. "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat,* I, İst., 1940; H. Şehsuvaroğlu. "19. Asırda İstanbul'da Hekimlik", *Akşam,* 5 Kasım 1947; C. Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım.* İst.. 1951: S. Kumbaracılar, "İstanbul'da Askeri Hastanelerin Kuruluşu", *Dirim,* c. XXVI, no. 5-6, no. 7-8; K. Özbay, *Asker Hekimliği,* III, Kısım 1-2; N. Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları". *TCTA,* V.

NURAN YILDIRIM

Yıldız Hastanesi'nde bir yaralının el röntgeni çekiliyor, 1897. *Nuran Yıldırım koleksiyonu*

ASKERİ KURULUŞLAR

istanbul coğrafi konumu bakımından askeri öneme sahip olduğu kadar, Roma, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarının başkenti olması yönüyle de askeri bir merkez olma özelliğini sürekli korumuştu. Bizans döneminde en seçkin birliklerin bulunduğu, eğitildiği, silah ve diğer savaş araç gereçlerinin hazırlandığı yerdi. Osmanlı döneminde de bu özellik yoğun biçimde sürdü. Birçok askeri kuruluş kent içinde konuşlandığı gibi çevrede de askeri amaçlı

üretim yapan yan sivil bir hayli kurum vardı. Osmanlı ordusunun İstanbul'daki en önemli gücünü oluşturan yeniçeriler(->) kent yaşamında da etkili rol oynamışlardır. Kapıkulu Ocaklarını(-0 oluşturan topçu, top arabacı, cebeci, lağımcı, humbaracı gibi ocakların bir bölüm kuruluşu da İstanbul civarındaydı. Ayrıca donanma da İstanbul'da üslenmişti. Tophane-i Amire(->), Tersane-i Âmire(->), Kılıçhane(-0, Tüfenkhane(->) gibi askeri araç gereç üretim merkezleri ve ambarlar da kentte yer almışlardı. Baruthaneleri.-») zaman zaman meydana gelen büyük kazalar sonucu kent yaşamını altüst etmelerine rağmen varlıklarını sürdürmüşlerdi.

Osmanlı dönemi boyunca İstanbul'un içinde ve çevresinde çok sayıda kışla da vardı (bak. kışlalar). Bunlardan bazıları günümüzde de kullanılmaktadır. 18. yy'da başlayan ordudaki modernleşme çabalan çerçevesinde kurulan yeni askeri kuruluşlar da hep İstanbul'da üslenmişlerdi. Nizam-ı Cedid(->), Sekban-ı Cedid(->) ve Asâkir-i Mansure-i Muhammediye(->) bunların başlıcalarıdır. 19. yy'da İstanbul askeri okullar(-0, askeri hastaneler(->) ve askeri fabrikalar bakımından da önemli bir merkezdi.

Cumhuriyet döneminde Türkiye değişen dünya ve ülke koşulları içinde askeri kurumlarım yeniden düzenlerken İstanbul tarih boyunca önemini koruyan jeopolitik konumu yüzünden askeri merkez olma özelliğini yitirmedi. Bugün Kara Kuvvetleri bakımından I. Ordu'nun karargâhı İstanbul'dadır ve çevresinde bu orduya bağlı çeşitli birlikler konuşlandırılmıştır. Deniz Kuvvetleri bakımından ise Kuzey Deniz Saha Komutanlığı ile Boğazlar Komutanlığımın bulunduğu yerdir. Ayrıca Taşkızak Tersanesi de askeri bir kuruluştur. Hava Kuvvetlerinin de kent çevresinde çeşitli hava savunma birimleri vardır.

İSTANBUL

ASKERİ MÜZE

Harbiye'de, Türklere ve yabancılara ait silah ve savaş araç gereçlerinin sergilendiği müze.

II. Mehmecl (Fatih) (hd 1451-1481) Topkapı Sarayı'nı yaptırırken saray surlarının içinde kalan Aya İrini Kilisesi'ne cebecilerden bir kısmını yerleştirerek burayı sarayın silah ambarı haline getirdi. İç cebehane olarak anılan bina 1726'da III. Ahmed'in emriyle onarılarak gezilebilecek şekilde düzenlendi, kapışma "DarüTEsliha" yazılı bir kitabe kondu ve bazı tarihi Kuranlar ve kutsal emanetler de buraya yerleştirildi. III. Selimin tahttan indirilmesi (1807) sırasında cebeciler tarafından yağmalanması. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nm kaldırılmasından sonra birçok eserin yeniçerilerle ilgili olduğu için tahrip edilmesi veya dağıtılması üzerine Darül-Esliha'nm önemi azaldı. 1839'cia adı Harbiye Ambarına çevrilerek tekrar silah ambarı olarak kullanılmaya başlandı. 1846'da Tophane Müşiri Ahmed Fethi Paşanın girişimiyle Aya İrini Kilisesinde Mecma-i Esliha-i Atika ve Mecma-i Asâr-ı Atika adlı iki bölümden oluşan modern anlamda ilk Türk müzesi açıldı.

Mecma-i Esliha'da eski zırh takımları, miğferler, ordu kantarları, baltalar, ^kılıçlar vb malzeme vardı. Mecma-i Âsâr-ı Atika'da ise, Mısır'dan gelen mumyalar, lahitler ve yazıüar ile çeşitli çini eserler sergileniyordu. İkinci kısım, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909), Osman Hamdi Beyin denetiminde Çinili Köşk'e(-0 taşındı ve bugünkü Arkeoloji Müzesinin temelini oluşturdu.

Abdülaziz döneminde (1861-1876), müze önemini yitirdi ve tekrar Harbiye Ambarı'na dönüştü. Müzede bulunan ve Ahmed Fethi Paşa tarafından Avusturya'da yaptırılan mankenler önce Sultanahmet'teki Mehterhane'ye, sonra Maadin ve Sanayi Mektebine en sonunda da Sultanahmet'teki Ticaret ve Ziraat Nezaretime taşındı. II. Abdülhamid zamanında Mühendishane-i Beni-i Hümayun öğretmenlerinden Ahmed Muhtar Paşa(->), Tophane Müşiri Zeki Paşa'ya Avrupa'daki benzerleri gibi bir müze kurulmasını önerdi. Bunun üzerine Alman mühendis Jasmund ve Alman Gromkov Paşa bir müze projesi hazırlamakla görevlendirildi. Bu proje uyarınca Yıldız Sarayı(->) bahçesindeki bir köşkte bir müze açıldıysa da. II. Abdülhamid'in kuşkuları yüzünden kısa sürede kapatıldı ve buradaki eserler Maçka Silahhanesi'ne(-0 nakledildi.

1908'de. II. Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra, Tophane Müşiri Ali Rıza Paşa'nm girişimiyle Mühendishane-i Berri-i Hümayun Nazırı Ferik Ahmed Muhtar Paşa başkanlığında bir müze tesis komisyonu kuruldu ve malzemeler Aya İrini'de toplanmaya başlandı. Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa tarafından müze müdürlüğüne atanan Ahmed Muhtar Paşa daha önce Maçka Silahhanesi'ne kaldırılan çeşitli malzemeleri buraya getirtti; dört bir yana dağılmış topların hurda demir olarak satışını engelledi. Adı Müze-i Askeri-i Osmani olarak değiştirilen müzenin aylık 500 kuruş olan tahsisatının yetersiz olması yüzünden cumaları 100 para, diğer günler ise 4 kuruş giriş ücreti alınmaya başlandı. 40 para karşılığında "Endaht Odası"nda atış talimleri yaptırılıyor, 1 kuruş ile çalışan bir org, çeşitli marş ve havalar çalıyordu. Binanın bir bölümü ise sinema salonu olarak düzenlendi. Ahmed Muhtar Paşa, 1914'te Mehter Takımı'nı yeniden kurarak konserler verdirdi.

Müzedeki eşyalar ve eserler II. Dünya Savaşı'mn başlaması üzerine güvenlik gerekçesi ile 1940'ta Niğde'ye taşındı. 1949'da, 7.000 parçalık koleksiyon, İstanbul'da Maçka Silahhanesi'ne getirildi, fakat buranın İstanbul Teknik Üniversitesine devri üzerine 1955'te eski Harbiye'nin jimnastikhane binasına nakledildi ve restorasyon çalışmaları bittikten sonra 1959'da burada faaliyete geçti. Bu binanın yetersiz kalması üzerine 1967'de mimar Nezih Eldemln projesiyle Harbiye binasının tadilatına ve yeni binalar yapılmasına başlanmış, yeni müze kompleksinin bir bölümü 1986'da, tamamı 1993'te hizmete açılmıştır.

Askeri Müze'deki eserler Silahlar, Çadırlar, Kıyafetler, Meşrutiyet Dönemi, I. Dünya Savaşı, Çanakkale Savaşı, Kurtuluş Savaşı, Cumhuriyet Dönemi, Atatürk ve Şehitler konu başlıkları altında 17 salonda sergilenmektedir.

Toplam 20.000 eserden ancak 9.000 tanesinin sergilenebildiği müzede, bütün koleksiyonlar Şubat 1993'te elden geçirilerek yeniden sınıflandırıldı. İlk salonda, 16-19. yy'lara ait ok, yay ve bunlarla ilgili malzemeler, IV. Mehmed, III. Selim ve II. Mustafa'ya ait ok nişan beratları ile 1882'de Hüsameddin Paşa adına dikilmiş bir ok menzil taşı bulun-

Askeri Müze'nin girişinden bir görünüm, Harbiye.
Hazmı Okureı\ 1993

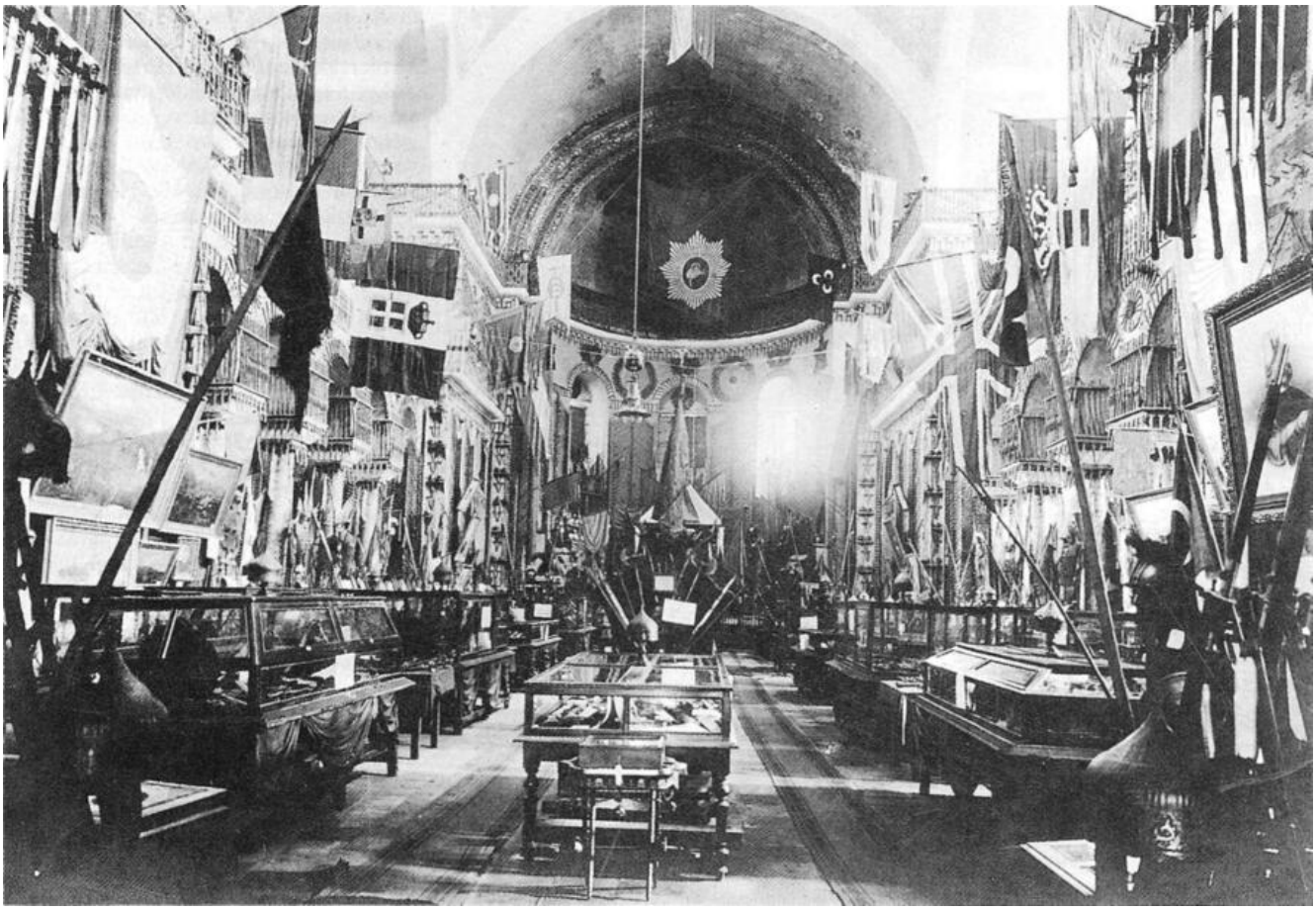

Askeri Müze'nin eşyaları 1940'ta Niğde'ye taşınmadan önce son kez Aya İrini'de.
Gökhan Akçura koleksiyonu

maktadır. Bir başka bölümde at koşumları, süvari sınıfıyla ilgili silahlar, II. Mehmed'e (Fatih) ait bazı eşyalar, I. Selimin (Yavuz) atının zırhı ve bir kılıcı, Bizanslıların Halic'e gerdikleri zincir, I. Süleyman'a (Kanuni) ait on dört kılıç ile atının alınlığı sergilenmektedir. Müzenin en zengin koleksiyonlarından birini ise alemler oluşturur. Birçoğu Memluk sultanları ve İran şahları adına yapılmış olan bu alemler maden işçiliği sanatının en güzel örneklerindendir. Bir başka bölümde yer alan Avrupa silahlarının önemli kısmı, Mısır'ın fethi (1517) sırasında Kahire hazinesinden getirilenlerdir. Buradaki Haçlı kılıçlarından en ilginç olanı 1437'de Bohemya kral ve kraliçesi adına yapılmış olan bir mızrak temrenidir. 13. yy'a ait İslam kılıçları, 17-18. yy'lara ait yatağanlar, İran şahlarına ait kakmalı kılıçlar bu koleksiyonların en değerli parçalarındandır.

Bir diğer bölümde, 14-20. yylarda kullanılan çeşitli çelik miğferler, zırhlı at başlıkları, Macar ve Rus askerlerine ait zırh gömlekleri vardır. Hemen ardındaki salonda Osmanlı, Akkoyonlu ve Memluklerin kullandığı zırhlar ve diğer savunma silahları ile ilgi çekici bir deve alınlığı görülür. Ateşli silahlar bölümünde fitilli, çakmaklı, kapsüllü ve iğneli mekanizmalı çeşitli silahlar sergilenmektedir. Bunlar arasında 15701e yapılmış İtalyan çakmaklı metris tüfeği ile II. Mahmud'un kaza ile yaralanmasına neden olan tüfek en iiginç parçalardır. Koridorlarda ise 15. ve 16. yy'lara ait tunç ve ahşap top modelleri ile bunlardan yapılmış toplar dünya çapında bir koleksiyonun parçaları olarak ziyaretçilere sunulmaktadır. Atatürk'e ait çeşitli eşya ve eserlerin sergilendiği salon ise. Atatürk'ün bu okulda ders gördüğü günlerdeki biçiminde düzenlenmiş bir mekândır. Müzenin açık olduğu günlerde 15.00-16.00 arasında Mehter Takımı konser vermektedir. Müzenin yanındaki bir süre Harbiye Orduevi olarak kullanılan bina da onarılarak 1993'te Kültür Sitesi olarak hizmete açılmıştır.

Bibi. A. Sermed Muhtar (Alus), *Müze-i Askeri-i Osmanî Züvvanna Mahsus Rehber.* I-III, İst., 1920-1922-, N. Eralp. "1908-1923 Döneminde Türkiye Askeri Müzesi'nin Batılı Anlamda Kumlusu ve Kültür Hayatındaki Yeri", *İkinci Askeri Tarih Semineri,* Ankara. 1985.

İSTANBUL

ASKERİ OKULLAR

15. yy İn ikinci yarısında Acemi Ocağımın örgütlenmesinden sonra İstanbul askeri eğitimin merkezi oldu. 18. yy'da Avrupa'daki teknik askeri eğitim kurumları örnek alınarak yeni okullar. 19. yy'da Harbiye, Askeri Tıbbiye gibi yüksekokulların yanında rüştiye ve idadi düzeylerinde de yeni okullar hizmete girdi ve İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri eğitim merkezi oldu. Kent, Cumhuriyet döneminde de bu niteliğini bir oranda korudu. Günümüzde Harp Akademileri. Deniz Harp Okulu ve Hava Harp Okulu, Kuleli Askeri Lisesi ile bazı teknik askeri uzmanlık sınıf okulları, bazı yedek subay okulları ve askeri eğitim merkezleri İstanbul'dadır. Kent, 15. yy'dan beri, askeri sanayinin ve teknik eğitimin de merkezi olup Tophane, Tersane, Kılıçhane, Tüfenkhane aynı zamanda birer okul hizmeti vermişlerdir.

Bir askeri temel eğitim okulu ve talimgahı olan Acemi Ocağı(->) ile bu kaynaktan beslenen Enderun(~»), Galata Sarayı Mektebi, ibrahim Paşa Sarayı Mektebi(->), Topçu, Cebeci, Toparabacı, Humbaracı, Lağımcı ocakları, Bostancı Ocağı(->), Mehterhane(->), Canbazhane(->) ve diğerleri, askeri nitelikli eğitim kurumlarıydı. Bunların her birinde, genel askerlik eğitiminin yanısıra uzmanlık eğitimleri de veriliyordu. Ata binme, ok atma, mızrak kullanma, kılıç talimi, kebade (bir tüy yay) germe, kepez sallama, top, cup, tomak, cirit oynama başlıca çalışmalardı. Mehterhane, Can-

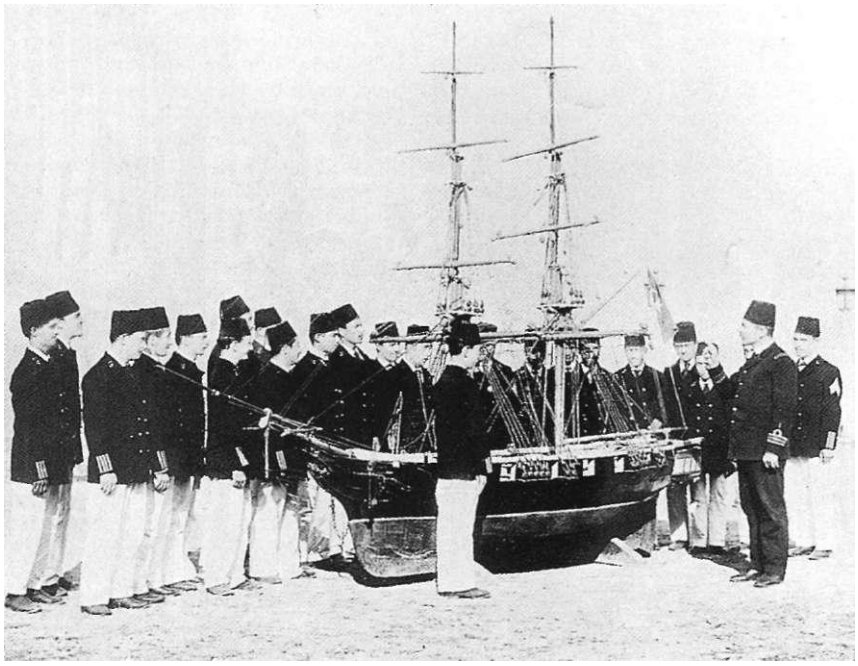

Mekteb-i Fünun-u Bahriye-i Şahane'de maket gemi üzerinde çalışan öğrenciler. Bahriyeli Ali Saminin 1900 yıllarına ait bir fotoğrafı.
Engin Çizgen koleksiyonu

bazhane gibi özel yetenek gerektiren kurumlarda ise seçilen adaylar bu alanlara göre yetiştirilmekteydiler. Tophane, Kılıçhane, Tüfenkhane, Humbarahane ocaldarında ise Acemi Ocağı'ndan gelen adaylara uygulamalı teknik eğitim veriliyordu. Bu geleneksel örgütler, sistemlerini 18. yy'a kadar korudular.

İstanbul'da modern bir askeri okul açma girişimi 27 Aralık 1734'te I. Mahmud'un isteğiyle gerçekleşti ve Üsküdar'da Hendesehane adı ile teknik askeri uzman yetiştiren bir okul açıldı. Ama, bu kurum, yeniçerilerin tepkisi sonucu gelişme gösteremeyerek kapatıldı. Benzeri bir okul. 1759'da Kâğıthane'de Karaağaç semtindeki bir konakta yine aynı adla açıldı. Bunu 18 Kasım 1776'da Tersane içinde hazırlanan özel bir binada faaliyete geçen Mühendishane izledi. Eğitimin çağdaşlaşmasmda ve askeri eğitimin Batı'dan etkilenmesinde önemli bir adım sayılan bu okulun resmi adı Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun'dur(->). 1884te Mühendishane'ye kara ordusuna teknik subay yetiştirmek amacıyla özel bir şube eklendi. Daha sonra 10 Mayıs 1796'da Eyüp Bahariye Sarayımda Mühendishane-i Sultani ya da daha yaygın adıyla Mühendishane-i Berri-i Hümayun(->) olarak bilinen kara mühendis okulu açıldı. Bu sırada Mühendishane-i Bahrî-i Hümayunda da bir inşaiye şubesi hizmete girdi. Mühendishanelerin gelişmesine önem veren III. Selim, her ikisi için de özel binalar yaptırdığı gibi, öğretmen, araç gereç ve eğitim gereksinimleri konusunda özverili davrandı. Bu iki kurum, Türkiye'de modern eğitimin temel taşları. Batı tarzı askeri eğitimin de ilk örnekleri sayılır.

II. Mahmud dönemi (1808-1839) askeri okullar açısından, istanbul'un en hareketli yılları oldu. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kapatılıp Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin(->) kurulmasının ardından, yeni orduya katılan askerlere okuma yazma, temel askerlik bilgileri öğretmek, orduya subay yetiştirmek için. ilkin eski Acemi Ocağı kışlasında bir talimhane açıldı. Şehzadebaşı'nda 14 Mart 1827'de faaliyete geçen Tıbhane-i Âmire(->) de askeri bir okuldu. Yine, 1832'de Topkapı Sarayı'mn Yaldızlı Kapisı yakınında açılan Cerrahhane-i Mamure(-0 1836'da Tıbhane ile birleştirilip Otlukçu Kışlasına, 1838'de de Galatasaray'a taşındı. Okula, II. Mahmud'un "Adlî" mahlasını da içeren uzun bir ad verildi: Dârü'l-Ulumü'l-Hikemiye-i Osmaniye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adlîye-i Şahane.

Diğer taraftan 183Tde, Selimiye Kışlası'ndaki mansure askerlerinden seçilen genç askerler sıbyan bölükleri adı altında özel eğitime alınarak ordu için gerekli çavuşların (astsubay) yetiştirilmesine başlandı. Hassa Ordusu Müşiri Ahmed Paşa'nın önerilerini olumlu karşılayan II. Mahmud, Maçka Kışlasında Mekteb-i Harbiye adıyla ilk kara subayı okulunun açılmasına 1834'te izin verdi. Talimhane de buraya taşındı. Bir süre sonra 1846'da bu okulun bir üst aşaması olan Mekteb-i Ulum-ı Harbiye de eğitime başladı. Böylece, askeri temel eğitim nitelikli sıbyan bölükleri ile birlikte 8 yıllık ve üç aşamalı, programı ile askeri uzmanlığı öngören önemli bir eğitim sistemi oluşturuldu. Harbiye'de matematik, fizik, astronomi, istihkâm, topçuluk, süvarilik vb dersler okutulmaktaydı. Beşiktaş Sarayı'mn bir bölümünde ise eski Mehterhane'nin yerini alan Mızıka Mektebi yine 1834'te açıldı. Serasker Kapısı'nda "mektep" adıyla ve dışarıdan görevlendirilen öğretmenlerin görev aldıkları, askeri büro memurları yetiştirme amaçlı okulun açılışı da bu sıradadır. Bu okul, 1875'te Menşe-i Küttâb-ı Askeriye adım almış, bir süre üç yıllık, 1880'den sonra iki yıllık bir meslek okulu olarak çalıştıktan sonra 1908' de kapatılmıştır. Bunun bir eşiti ise Kasımpaşa'daki, Bahriye, Mühendishane. Çarkçı mekteplerine aday yetiştiren Bahriye Rüşdiyesi olup 1880'e doğru Rüşdiye-i Bahriye ve Menşe-i Küttâb-ı Askeri denen bu okul, 1908'de kapatılmış, 1917'de Heybeliada'da Çarkçı Mektebi içinde Kâtib Mektebi adıyla yeniden açılmıştır.

İstanbul yaşamında önemli bir yeri olan okul ise Askeri Tıbbiye olarak bilinen Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'dirf-»). Burası. 1850'ye doğru, başkentin en iyi örgütlenmiş, yabancı uzman ve profesörlerin de ders verdiği, laboratuvarları, matbaası bulunan bir eğitim-öğretim kurumuydu. Okulun yabancı hocaları ve ilk mezunları, İstanbulluları, Beyazıt'ta ücretsiz muayene etmişler, ilk hekim muayenehaneleri de bu semtte açılmıştır. 1845'te de buraya öğrenci hazırlayan ilk tıp lisesi, Mekteb-i İdadi-i Tıbbi adıyla Çengelköy Kışlası'nda açıldı. Askeri tıp eğitimi ile ilgili olarak 1855'te alınan bir kararla rüştiye mezunlarının da sınavla Tıbbiye İdadisi'ne alınmalarına olanak tanındı. İlk uygulamalı okul-hastanesi olan Tatbikat-ı Tıbbiye-i Askeriye Mektebi 1870'te Haydarpaşa'da, 1898'de ise Tababet-i Askeriye Tatbikat Mektebi adıyla Gülhane'deki askeri rüştiye binasında açılmıştır. Bu sonuncu kurum, günümüzdeki Gülhane Askeri Tıp Akademisinin temelidir.

Diğer yandan 23 Temmuz 1847'de Pangaltı'daki yeni binasına taşman Mekteb-i Harbiye'de o yıl bir baytar (veteriner), şubesi açılması Türkiye için önemli bir yenilik sayılır. Bu şube 1872'de Askeri Tıbbiye'ye aktarılmış, 1888'den soma yemden Harbiye bünyesine alınmıştır. Burada okuyanlar, Taksim'de Baytar Ameliyat Mektebi'nde staj yapmaktaydılar. 1886'da ise İstanbul'da 4 yıl süreli bir Askeri Baytar Rüşdiyesi açıldı. Burayı bitirenler, Tıbbiye İdadisi'ne, oradan da Harbiye Baytar Şubesi'ne geçmekteydiler.

Tanzimat dönemi (1839-1876) boyunca askeri okulların öncülüğünde İstanbul'da birtakım eğitim atılımları başarıldı. Örneğin, 18ö3'te askeri idadilere Fransızca dersi, Harbiye'ye jimnastik eğitimi konması, yine Harbiye'de özel bir sınıf açılarak öğretmenliğe yetenekli olanların, askeri muallim ve muallim muavini olarak yetiştirilmeleri ve ilk matematik ve resim muallim muavinlerinin 1868-1869'da mezun olmaları, Türkiye'de resim sanatının başlangıcını belirleyen önemli bir aşama kabul edilir. 1875'ten

başlayarak medrese çıkışlılardan seçilen adaylar Harbiye'deki Menşe-i Muallimin şubesine alınmak suretiyle edebiyat, topografya, tarih, coğrafya, matematik, resim branşlarında askeri öğretmenler yetiştirilmişti. 1882'den sonra, von der Golt (Golç Paşa) yönetiminde tüm askeri okulların daha çağdaş ve verimli bir yapıya kavuşturulmaları da gündeme geldi. Bu aşamaya gelinmezden önce, İstanbul'da ikinci düzeyde başka askeri okulların da açıldığı saptanıyor. Donanmaya teknik eleman yetiştirmeye dönük İmalat Sıbyan Taburu (deniz sanat okulu) (1864), Mekteb-i Harbiye'nin üstünde Erkân-ı Harb sınıfının açılması (1864), kara ordusu levazım işleri için Sanayi Alayı bünyesinde İdadi Bölükleri denen kurslar ve İmalat-ı Harbiye Sanayi Mektebi (1864) bunlardandır. İstanbul'da ayrı ayrı semtlerdeki Harbiye, Bahriye, Mühendishane ve Tıbbiye idadilerinin, Mekteb-i İdadi-i Umumi adı altında 1865'te birleştirilip Galata Sarayı'na taşındıktan sonra 1868'de yeniden ayrılmaları, askeri okullara yaz imtihanlarının konması (1869), Askeri Tıbbiye için, o güne kadar Fransızca olan derslerin Türkçe verilmesinin kabul edilmesi (1870), Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un Harbiye ile birleştirilmesi (1872), askeri okullara sözlü imtihan yerine yazılı imtihan konulması, 1875'te Topçu Harbiyesi'nin ayrı bir okul konumuna getirilmesi vb de bu dönemdedir.

İlkin 1872'de Askeri Sanayi İdadisi adıyla Tophane'de açılan askeri sanat okulu, 1875'te askeri rüştiyeler açılıncaya değin rüştiye düzeyinde bir teknik okul olarak eğitim vermiştir. Bu okulun, İstanbul'un yoksul, kimsesiz çocuklarını, parasız yatılı olarak alıp yetiştirmesi, o zaman önemli bir hizmet olmuştu. Tophane-i Askeri İdadisi de denen bu okula, II. Meşrutiyet'e (1908) değin, salt İstanbullu çocuklar alınmaktaydı.

1875'te İstanbul'da ilk askeri rüştiyeler açıldı. Mülkiye (sivil) rüştiyelerden başlangıçta bir farkı bulunmayan bu okullara 12-14 yaş arasındaki iptidai öğrenimli erkek çocuklar alınmaktaydı. İstanbul'daki askeri rüştiyeler için, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) bir dizi yeni bina yapıldı ve bu okullara devam edenlere de ağırlıklı olarak askeri eğitim verilmeye başlandı. İstanbul'daki askeri rüştiyeler Gülhane, Soğukçeşme (halen Devlet Güvenlik Mahkemesi binası), Fatih, Kocamustafapaşa, Beşiktaş, Toptaşı, Paşakapısı ve Hasköy'deydi. 1876'da bu okullara toplam 1.500 dolayında öğrenci devam ediyordu. Eyüp'te askeri baytar, Kasımpaşa'da bahriye rüştiyeleri vardı. İstanbul askeri rüştiyeleri 1912-1913 Balkan Savaşı sırasında kapanmıştır.

1878'de askeri idadilerde de yeni bir düzenlemeye gidildi. Bahriye, Topçu, Tıbbiye idadileri ayrıldı. Tıbbiye İdadisi Gülhane'deki Kırmızı Kışla'ya, Bahriye İdadisi Heybeliada'ya, Topçu İdadisi de Halıcıoğlu'na taşındı. Bu okulların programları da yeni dersler eklenmesiyle askeri eğitim ağırlıklı konuma getirildi. Bahriye Mektebi'ne ve Bahriye İdadisine jimnastik dersi kondu. Askeri okulların reorganizasyonunda önemli hizmeti olan Golç Paşa, 1892'de oluşturulan Umum Mekâtib-i Askeriye Nezareti'nin başına getirildi ve askeri mektepler müfettişi oldu. Tersane'deki imalat sıbyan taburu bölüklerinin gerçek anlamda bir okul niteliğine kavuşması bu dönemdedir. 1887'de Haddehane adını alan bu kuruma yazılanlar 5 yıl sanayi neferi sanıyla Tersane'de çıraklık ettikten sonra **3** yıl da ihtiyat sınıfı okumaktaydılar. 1906'da Haddehanemin yerini Çarkçı Mektebi almıştır. 1908'de II. Meşrutiyetin ilanının ardından, Umum Mekâtib-i Askeriye Nezareti kaldırılarak yerine Askeri Mektepler Terbiye ve Tedrisat-ı Umumiye Müfettişliği kuruldu. Bu değişikliğin amacı İstanbul'daki askeri okulların çağdaşlaştırılması ve ordunun gereksinim duyduğu alanlarda ve yeter sayıda subay, uzman yetiştirilmesiydi. Ordu merkezlerindeki harbiye mektepleri de kapatılıp İstanbul'a taşındı. Askeri rüştiyelerin ve idadilerin süreleri **3**'er yıl oldu. Harbiye, **3** yıldan 2 yıla indirildi. 1909'da Erkân-ı Harbiye, Harbiye'den ayrılıp bağımsız bir üst okul konumuna getirildi ve Yıldız Sarayına taşındı. 1909-1910 arasında yeni bazı askeri okullar açıldı. Başlıcaları şunlardır:

Zabıtan Talimgahı: Öğretim durumları yeterli olmayan subaylar için 1909'da Yıldız Sarayı Şehzadegân Mektebinde açıldı. 120 piyade, **40** süvari subayının devam ettiği **3** aylık devreli bir kurstu.

Küçük Zabit ve Numune Taburu: Maçka Kışlası'nda hizmet veren bu okula da yetenekli askerler alınmakta ve astsubay olmaktaydılar. Buraya Ermeni, Rum ve Musevi asıllılar da alınıyordu. İlk mezunlarını, 1912'de verdi.

Jandarma-Zabit Mektebi: Selanik, İzmir ve İstanbul'da açılan üç okuldan ilk ikisi Jandarma Mektebi, İstanbul'daki Jandarma Zabit Mektebiydi

Askeri Levazım Mektebi: 1909'da Galata'daki Bank-ı Osmani Karakolu'nda açıldı. Miralay-mülazım (albay-teğmen) rütbeli 40 subaya levazım kursu veriliyordu.

Daire-i Harbiye Mektebi: Menşe-i Küttab-ı Askeriye'nin yerine **1910**'da hizmete girdi, ama dört yıl sonra **1914**'te kapatıldı.

İhtiyat Zabitleri Mektebi: Sivil okullardan mezun olan İstanbullu gençlerin sıradan er olarak orduya alınmaları başkentte hoşnutsuzluk nedeni olunca bunlar için 1910'da özel bir kanun çıkartıldı ve ihtiyat zabiti (yedek subay) olmaları olanağı getirildi. Harbiye Mektebinde açılışı yapılan okul, aynı yıl Beylerbeyi'ndeki hastane binasına taşındı. 1 yıl süreli bu okula başlangıçta rüştiye mezunları almıyordu. Yapılan bir yasa değişikliği ile lise ve muadili okul mezunlarının alınması ve **6** ay teorik dersten sonra adayların ihtiyat zabiti olarak kıtaya çıkmaları öngörüldü. Bu okulun önemi Balkan Savaşı (1912-1913) ve I. Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında arttı. 1918'de kapatıldı 1931'de Halıcıoğlu Topçu Mektebimde yeniden açıldı **1936**'da Harbiye'ye taşındı Adı da Yedek Subay Okulu oldu.

Kâtip Mektebi: Bahriye Rüşdiyesi'ne bağlı bu okula Küttâb-ı Bahriye Mektebi de deniyordu. 1908'den sonra Bahriye Rüşdiyesi'yle birlikte kapatıldıysa da

Bugün Beşiktaş Belediye Başkanlığı binası olarak kullanılan Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi.
Elif Erim / TETTV Arşivi

Bugün Devlet Güvenlik Mahkemesinin bulunduğu Soğukçeşme Askeri Rüşdiyesi'nin binası. ***Elif Erim / İEİ'i V Arşivi***

1917'de Heybeliada'daki Çarkçı Mektebi binasında yeniden açıldı.

Namzet Mektebi: Kapatılan Bahriye İdadisi'nin yerine, sivil okullardan sınavla alınan adayları Bahriye Mektebine hazırlamak için açıldı. 1 yıllık hazırlık okuluydu. 1918'de satın alınan Heybeliada Papaz xMektebi'ne yerleşti. Güverte Mektebi ile Çarkçı xMektebi namzet sınıfları da buraya taşındı.

Mızıka Mektebi: 1917ye kadar düzenli bir eğitim sistemine kavuşamayan bu okul. Heybeliada Bahriye Mektebi nekahethanesinde çalışmalara başladı ise de Mütareke döneminde (1918-1922) Heybeliada'daki tüm askeri okullarla birlikte kapatıldı. Okul binaları Rumlara geri verildi.

Çarkçı Mektebi: Tersane'deki binasından Heybeliada Rum Ticaret Mektebi binasına taşındı. Ancak 1 yıl sonra 1918'de diğerleri gibi bu bina da eski sahiplerine verildiğinden Çarkçı Mektebi, Güverte Mektebi'ne nakledildi.

Askeri Baytar Mektebi: 1909'da açılan bu okul 1914'te kapatıldı. Bu yıl içinde İstanbul'daki askeri rüştiyeler, Maarif Nezaretine bağlandı. Harbiye Mektebinin bütün öğrencileri ise talimgah eğitiminden geçirilip orduya alındığı için, savaş boyunca Harbiye kapalı kaldı. Mütareke'de İstanbul işgal altında olduğundan sağlıklı eğitim yapamadı. 1924'te Ankara'daki Zabit Talimgahı İstanbul'a taşınarak Harbiye'ye yerleşti. Harbiye Mektebi yeniden organize edildi. 7 Eylül 1936'da Harbiye Ankara'ya taşındı. İstanbul'da Yıldız Saraylnda kalan Erkân-ı Harbiye Mektebi 1927'de Harp Akademileri adını aldı. Halen Maslak'taki kampustadır.

1939'da II. Dünya Savaşı başlayınca İstanbul'da alınan bir dizi önleme koşut olarak Bahriye Mektebi, askeri lise ve ortaokullar, Ankara'ya ve Anadolu'nun başka kentlerine taşınmış, savaştan sonra yeniden eski binalarma dönmüşlerdir.

Bugün (1993) İstanbul'da yedek subay okulu olarak da hizmet veren Tuzla'da Piyade Okulu. Halıcıoğlu'nda Personel Okulu. Kâğıthane'de de Levazım-Maliye Okulu ve Eğitim Merkezi bulunmaktadır.

Bibi. Ergin. *Maarif Tarihi.* I-IV; Esad, *Harbiye:* Tahsin. *Tıbbiye:* E. E. Denizer, *Deniz Okulumuz.* İst., İ936: F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış.* Ankara. 1964, s. 58-70; H. Baykal. *Enderun Mektebi Tarihi,* İst., 1953; Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi.* I-II. İst.. 1325: *Deniz Mektepleri Tarihçesi,* İst., 1931; M. M. İskora. *Harp Akademileri Tarihçesi.* I-II. Ankara, 1966-1968; *Haıpokulu Tarihçesi 1834-1945,* Ankara, tv.

NECDET SAKAOĞLU

ASKERİ TAHİNİYE FABRİKASI

Geçen yüzyıl ortalarında Unkapaninda kurulan askeri un değirmeni. Tahiniye, öğütülmüş tahıl veya un anlamına geliyordu.

1838'de II. Mahmud tarafından yeni teknikleri öğrenmek ve yabancı uzmanları, mühendisleri ülkeye davet etmek için İngiltere'ye gönderilen heyetin girişimleri sonucunda, önde gelen bir mühendis olan Sir William Fairbairn (1789-1874) 1839'da İstanbul'a geldi. Huzura kabul edileceği günden bir gün önce II. Mahmud öldü. İstanbul'da dört-beş hafta kalan Fairbairn büyük sanayi kuruluşlarının hemen tümünü gezdi ve bunların modernleştirilmesi için çeşitli siparişler aldı. Bu arada kendisine ordu için bir buharlı değirmen siparişi verildi. Bu değirmenin makinelerinin konacağı yapı 1840'ta Fairbairn'in Londra yakınındaki Willwalidaki fabrikasında prefabrik olarak demirden yapıldı ve kurularak bir süre teşhir edildi. Daha sonra sökülerek 1841'de gemiyle İstanbul'a gönderildi.

Yapı, 7,6x15,2 m boyutunda ve üç katlıydı. Yapının ana çerçevesi ve alt katlardaki spandreller (üçgen şeklinde kemer üstü dolgusu) dökme demirden, üst kattaki spandreller ise dövme demirden yapılmıştı. Katlan ve çatıyı, dökme demirden kolon ve kirişler taşıyordu. Gerek binanın dışı ve gerekse çatısı dökme demirden levhalarla kaplanmıştı. Binanın yalnızca temelleri ve içindeki makineleri taşıyan alçak bir duvar kagir olarak inşa edilmişti. Binanın tümüyle demirden yapılmış olması o dönemde buharlı değirmenlerde sık karşılaşılan yangınları önlemeyi amaçlıyordu.

Bu değirmenin Unkapaninda kurulduğu yer ve sonunda ne olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, 1913'te yapılan sanayi sayımında bu değirmenden "Unkapaninda Harbiye Nezaretine bağlı ve en az elli yıldan beri mevcut olan Askeri Tahiniye Fabrikası" olarak söz edilmektedir.

Bibi. A. Batur-S. Batur, "İstanbul'da 19. yy Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümayunlar". */. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloii Tarihi Kongresi (İTÜ, 14-18 Eylül 1981) Bildirileri,* c. III. İst.. 1981, s. 334; G. Ökçün (Haz.), *Osmanlı Sanayii - 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistik!.* Ankara. 1971, s. 35; W. Müller-Wiener. "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi,* İst., 1992, s. 76-77.

EMRE DÖLEK

ASLAN YAN, VİÇEN

(1866, İstanbul - 1942, İstanbul) Ermeni asıllı ressam. 1883'te girdiği Sanayi-i Nefise Mektebi'nden (daha sonra Güzel Sanatlar Akademisi) 1887'de mezun oldu. Galatasaray Lisesi ve çeşitli Ermeni okullarında resim öğretmenliği yaptı. İlk olarak 1903'te dört eserle üçüncüsü düzenlenen Sanayi-i Nefise Mektebi sergisine, 1916'da da Galatasaray Sergisi'ne katıldı. 1921'de Galatasaray Sergisinde "Tahtakale'de Bir Çeşme", "Ayasofya'dan Bir Köşe" ve "Sultan Selim'in Türbesi" adlı eserleri, 1930'daki sergide de "Rüstempaşa Camii'nin Kapısı" adlı tablosu sergilendi. "İstanbul" (suluboya. 1894), "İstanbul Manzarası" (yağlıboya, tarihsiz) ve "Natürmort" (yağlıboya, tarihsiz) adlı tabloları 5 Kasım 1989'da Yıldız Sarayindaki müzayedede satışa çıkanldı. Resimleri gözleme dayalı, gerçekçi, Batı akademik anlayışını özümsemiş bir üsluptadır.

Bibi. *Hilal. 2* Temmuz 1916; M. Cezar, ***Sanatta*** *Batıya Açılış ve Osman Hamdi,* İst. 1971; V. Aslanyan, Otobiyografi (yazma), 2 Ekim 1931; K. Pamukciyan, "Ermeniler Hakkında Biyografik Notlar" (yayımlanmamış çalışma).

KEVORK PAMUKCİYAN

ASMALIMESCİT SOKAĞI

Beyoğlu İlçesi'ne bağlı Asmalımescit Mahallesinde, İstiklal Caddesi'yle Meşrutiyet Caddesi arasındadır. Mahalle ve sokak, adını II. Bayezid döneminde (1481-1512) Tersane-i Âmire Kalafatçıbaşısı Yunus Ağa tarafından inşa ettiri-

len Asma Mescidi'nden almıştır. *Hadîkatü'l-Cevâmi'ye* göre, "tarik-i 'âm üzre (cadde üstünde) bina olunmakla Asma mescidi diye" şöhret kazanmıştır.

Tahminen, Sofyalı Sokağı köşesi ile Kamhi Apartmanı civarında olan ve bugün yerinde bulunmayan mescit, muhtemelen 1898'den çok önceleri ortadan kalkmıştır. Münif Fehim'in, *Asmalımescit 74* adlı kitaba (1933) çizdiği krokideki, üzerinde "Haza kabri Mehmed Dede. Sene 99" yazan parmaklıkla çevrili mezar taşının bulunduğu set bugün hâlâ yerindedir. Ancak Ekim 1993'te setin duvarları sıvatılmış üzerine yeniden demir parmaklık yaptırılmıştır.

İstanbul'u Sevenler Grubu'nun 1945 tarihli raporuna göre, bu sette bulunan Yunus Ağanın ve başka iki mezar taşının Galata Mevlevihanesi'neÇ-») taşındığı bildiriliyorsa da, yaptığımız araştırmada bu taşlar mevlevihanede yoktur.

Mescidin yakınında bulunan 1153/1740 tarihli, Beşir Ağa Çeşmesi'nin kitabesi bugün Kamhi Apartmanı'nın altında durmaktadır. Suyu akmayan çeşmenin sarnıç kapısı 1950'lerde örülerek kapatılmıştır. Üçer mısralık dört satıra hakkedilen kitabenin tarih beyti şöyledir: *Aktı bir tarih-i ter mizûn-ı tab'a su gibi / Ayn-i zemzem âb-ı dilcû kıldu pâk icra Beşir 1153-*

Asmalımescit Sokağına, İstiklal Caddesi tarafından girildiğinde, sağ tarafta Şark Aynalı Pasajı'mn çıkışı (no. 12), Gönül Sokağı'na (eski Timoni Sokağı) açılan Nil Pasajının girişi (no. 40, eski Pasaj Français, daha sonra Papazyan Geçidi) ile Meşrutiyet Caddesine çıkan Oteller Sokağı (eski Kabristan, daha sonra Asmalımescit Mezarlık Sokağı) vardır. Soldaysa Sofyalı Sokağı ile Minare Sokağı bulunmaktadır. Pasaj Français, kaynaklarda 1882'den sonra ortaya çıkmaktadır.

1881'de Asmalımescit Sokağı'nda, ünlü fotoğrafçı ve Darphane-i Amire hakkâklarından James Robertson (no. 9), *Courrier d'Orient'm* sorumlu müdürü J. Giampietri (no. 28), taşbaskıcı F. Loeffler (no. 34). hekimlerden E. Spadaro, Elias Paşa, Polyak, E. Revey, J. Salvatori ve bugünkü Nil Apartmanı'nın bulunduğu yerde de tanınmış P. Cristisch ailesi oturmaktaydı. Bu mülk, 1932'de Viçen Papazyan'a geçmiştir. Aynca, sokakta C. M. Tothfalussy'nin işlettiği Hotel Imperial (no. 45, daha sonra 1912'de Azarian Apartmanı olmuştur) ile A. Nicolaidi'nin lokantası (no. 63) vardı.

İthal malı içkiler satan ünlü "A la Grotte" mağazası (no. 5) daha sonraki yıllarda el değiştirip. 1940'ta Arap İzzetin (İzzet Toker) işlettiği ve dönemin sanatçılarının buluştuğu Tuna Birahanesi (bugün Beyoğlu Restoran) olmuştur.

Romanya Konsolosluğu, 1882'de no. 31'de faaliyete başlamış ve on yıl sonra da no. 13'e taşınmıştır. Bu bina, 1912'de Paris Oteline dönüşmüştür. Bugün yerinde Çağın Han bulunmaktadır. 1889' da P. Pichalowski'nin açtığı ekmek fırını, 1932'de İlya Yuvaniclis tarafından işletilmiş ve 1950lere kadar aynı yerde kalmıştır (bugünkü Hotel Pmar'm altı). Yine 1889'da Bulgaristan Prensliği'nin kançılaryası ve ajansı (no. 14-15) açılmış, kançılarya daha sonra, 1892'de no, 47'ye taşınmıştır. *Stanboul* gazetesinin yönetim bürosu ve matbaası da 1889-1902 arasında no. 21-22'deydi.

1895'te, *Sabah* gazetesinin sahibi Mihran Efendi (no. 5), Belçika Legasyonu'nun birinci tercümanı Baron Gustave Hübsch (no. 11) bu sokakta oturmaktaydı Amerika Birleşik Devletleri Legasyonu no. 141e ve İstiklal Caddesi no. 467'den taşman *Levant Herald* gazetesinin matbaası no. 35'te yer alacak, gazete 1914'te kapanıncaya kadar burada kalacaktır. Matbaa arka bahçesinden, Minare Sokağı no. 11'de bulunan *Hamenora* dergisinin (1923-1938) yönetim binasına bağlanmaktaydı

1892'den beri, mermerci dükkânlarının bulunduğu yere, 1908'de Kamhi Apartmanı inşa edildi. 1932'de apartmana, Konyalı Kullukzade ailesi ortak oldu. 1980lerde, apartmanın tümünü izale-i şuyu ile alıp, TEK'e kiraladılar. Şimdi boş olan binanın altındaki dükkânların birisi (no. 57), İrina Baydak tarafından avizeci dükkânı olarak kullanılmaktadır.

Ünlü fotoğrafçı Guillaume Berggren de, 1912'de bir süre Hacı İlyas Bey Apartmanı'nda (no. 51, bugün Hak-Hürriyet Apartmanı) oturmuştur. Yine aynı yıl sokakta, sattığı Münih biralarıyla tanınan A. Kohoutün birahanesi de (no. 27) bulunmaktadır. İleriki yıllarda birahane birkaç kez yer değiştirecektir.

Fikret Âdilin, *Asmalımescit 74* adlı romanında adı geçen ev, bugün altındaki dükkânla birlikte harap bir halele bulunan, iki katlı 47 nolu binadır. Fikret Âdil, bohem hayatını anlatan romanında.

Asmalımescit Sokağı
Suat Nirven (1950)'den yararlanarak *istanbul Ansiklopedisi*

Asmalımescit Sokağından bir görünüm. Sağdaki bina Kamhi Apartmanı'nm altı.
Turgut Kut, 1993

bu evin numarasını ters çevirerek vermiştir. Evin altındaki dükkân. 1912'de, H. Papadopoulosün eczanesiydi. Romanın yazıldığı yıl evin mülkiyeti, Viçen Papazyan ile Satenik Lazyan'a aitti.

1940'a kadar Madam Margrite ve Avusturyalı eşi aşçı Wiemer tarafından işletilen Viyana Lokantasının bulunduğu yeri (no. 37), 194l'de Tünel'deki Fischer Lokantası'nın sahibi Rudolph Fischer devraldı. Fischer, şimdi Sofyalı Sokağı'nda bulunan Refik Restoranın sahibi Refik Arslan'ı yanma alarak Nil Lokantası'nı açtı. 1943'te ölünce, lokanta el değiştirerek. 1970'li yıllara kadar aynı ad altında hizmet verdi. Bir süre de Bekir Saz adı altında işletildi. Dükkân bugün, aydın ve sanatçıların pek rağbet ettiği Yakup II Lokantası'dır.

1940'larda yazar ve şairlerin sürekli olarak buluştukları bir başka mekân, Yakup II'nin bitişiğindeki Asmalımescit Apartmanı'nm altında bulunan Elit Kahvesi'ydi. Kahvenin sahibesi Madam Brown, bu ünlü yeri 1953'e kadar açık tuttu.

A S_ M A L I E S C İ T 7_ 4

Macera peşinde vatanını bırakan, hudut haricine atılan, yayan devri âleme çıkan ecnebiler ve barlarda çalışan bütün artistler Asmalımesçitte otururlar.

Dünyanın her köşesinden gelmiş, ekserisinin milliyetleri ancak pasaportlarında -eğer varsa- yazılı bu insanların etrafında, gene ecnebi, fakat en aşağı 20 senedir. Asmalımesçitte yerleşmiş bir grup daha vardır. Bu grupa mensup olanlar, artist acenteliği, tefecilik, pansiyonculuk ve tellâllıkla geçinirler, her lisanı konuşurlar, hiç birisini okuyup yazamazlar, türkçe imzalarını atmayı bilirler ve zabıtadan tanıdıkları çoktur.

Marsilyalı bir "souteneur" Napolili bir "lazzarone" Şikagolu bir "gangster" kendisini Asmalımesçitte yabancı saymaz.

Buranın hususiyetim, güneş görmeyen, dolambaçlı, rutubetli, her köşe başı amonyak kokusu neşreden sokaklara açılan demir kapılı, demir kepenk ve parmaklıklı pencerelerle bu müteaaffin havayı teneffüs etmeğe hazırlanan karanlık evler ve onlann sakinleri tamamlar.

Odalardaki çiçekler, saksıları içerisinden pencerelere doğru zayıf dallarını uzatmağa çalışırlar; alelekser 25 mumluğu geçmiyen elektrik lâmbalan küvetlerdeki suların pisliklerini göstermezler ve insan eğer bu evlerden birisinde otururşa geceleri uyuyamaz, çünkü Asmalımesçidin nabızları gibi, mütemadi topuk sesleri, sofalarda ve bitişik evlerde dolaşır, her an odanızın önünde birinin nefes aldığım zannedersiniz. Sabaha karşı da uyumak kabil değildir. Bu saatlerde artistler işlerinden dönerler, ekserisi içmiş olduğu için yüksek sesle konuşurlar, beraberlerinde getirdikleri adamlarla "daha içelim, yatmıyalım" diye münakaşa ederler, gramofon çalarlar. Bütün bunlara, sokaktan geçmeğe başlıyan simitçi, zerzevatçı, sütçü naraları, tramvay dandanları karışır.

Asmalımesçitte insan, ancak oraya yerleştikten bir hafta sonra ve sabah saat 8 ile **16** arası uyuyabilir.

Fikret Âdil, *Asmalımescit 74 (Bohem Hayatı),* Suhulet Kütüphanesi, İst., 1933, s. 4-5

Nil Apartmanı (ya da hanı), 19501: yıllarda büyük bir onarım gördü. Morali Geçidi'nde (eski d'Andria Geçidi) bulunan Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu 1955'te Nil Haninin ikinci katını satın alıp faaliyetlerini 1960'a kadar burada sürdürdü. Yine Morali Geçidi'nde bulunan Çardaş Lokantası da Nil Haninin bodrum katına 1955'te taşındı. Ancak ömrü uzun sürmedi.

Uzun yıllar, konsoloslukların, tanınmış ailelerin, hekimlerin, sanatçıların oturduğu, çeşitli lokanta, birahane ve otellerin yer aldığı bu ilginç sokak, günümüzde de canlılığını korumaktadır. Bugün **(1993)** sokakta, yedi restoran ve birahane, üç kıraathane, yedi otel, bir pansiyon, iki antikacı, bir antika tamircisi, iki avizeci, dört müzikhol ve disko, bir atari salonu, beş büfe, iki nalbur, iki mezeci, üç berber ve oto tamircisi, gömlekçi, bakkal, börekçi, muhallebici, kundura tamircisi, manav ve Tepebaşı Eczanesi bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II; Raif, *Mir'at:* Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II; Çeçen, *Taksim ve Hamidiye;* F. Adil, *Asmalımescit 74.* İst.. 1933; *Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature,* Créé par Raphaël C. Cervati. 1881, 1882, 1889-1890, 1892, 1895, 1902 ve 1912 villan; *TTOK Belleteni,* no. 41 (Mayıs 1945); *Vakit.* 2 Aralık 1930; *1932 Beyoğlu Kazası Bina Tahrir Defteri;* Ç. Gülersoy, "Asmalımescit: Beyoğlu'nun Anadolusu", *Cumhuriyet,* 10 Eylül 1989.

TURGUT KUT

ASPAR SU HAZNESİ

İstanbul'un geç Roma döneminde yapılmış su tesislerinden bir açık hava su toplama ve dağıtım havuzudur. Bu bakımdan buna sarnıç denilmesi tam doğru sayılmaz. Bir kaynağın bildirdiğine göre Roma İmparatorluğu hizmetindeki Got asıllı bir komutan tarafından, 459'a doğru "şehrin eski surları yakınında" yapılmıştır.

Aspar, 471'de İmparator I. Leon (hd 457-474) tarafından idam ettirilmiştir. Alan asıllı olan Aspar, Marcianus (Markianos) (hd 450-457) ve Leon dönemlerinde Byzantionün en kudretli ileri geleni olmuş ve hattâ bu iki hükümdarın iktidara geçmesinde büyük rol oynamıştır. Onun nüfuzundan bıkan Leon sonunda Gotlara karşı harekete geçmiş ve Aspar'ın oğlu Ardabur öldürülmüş, diğer oğlu Patrikios yaralı olarak canını kurtarmakla beraber, siyasi durumunu kaybetmiş hattâ imparatorun kızından da ayrılmak zorunda bırakılmıştır.

İstanbul arkeolojisi üzerinde çalışanlardan bazıları, Edirne Kapısının iç tarafında Karagümrük semtinde; cadde kenarında bulunan ve 1940'lı yıllardan beri futbol sahası olarak kullanılan Çukurbostan'ı, Aspar Su Haznesi olarak teşhis etmek isterler (Konstantios, A. G. Paspatis, M. Gedeon, Dr. Mordtman, J. Strzygowski, A. van Millingen, M. İs. Nomidis [Misn takma adı ile], E. Mamboury [sonra görüşünü değiştirdi]). Fa-

Aspar Su Haznesi'nin bugünkü durumu.
Aras Neftçi, 1993

kat sonraları, Aspar Su Haznesi'nin bu değil, Sultan Selim Camii yanındaki Çukurbostan olduğu yolunda yeni bir görüş ortaya atılmıştır (A. M. Schneider, R. Janin, E. Mamboury, W. Müller-Wiener). Genellikle yeni ve sağlam kaynaklara dayanan bu teşhis gerçeğe en yakın olanıdır. Buranın Bonus Su Haznesi olduğu yolundaki hipotez ise artık bütünüyle reddedilmektedir.

Bu açık hava su haznesi kare biçiminde olup 152x152 m ölçüsündedir. Etrafını çeviren duvarların aslında yüksekliği 11 m kadardı. Kalınlıkları ise 5,20 m olarak ölçülmüştür. Duvarların dış yüzeyi çok muntazam 5 sıra tuğla şeritler ile 5 sıra kesme taş diziler halinde örülmüştür. Geçen yüzyılda güneydoğu duvarının ortalarında bir kanal ağzı tespit edilmişti.

Bizans döneminde bu su haznesinde artık su toplanmadığı ve buraya "kuru bostan veya bahçe" anlamında Kserokipion denildiği bilinir. Albi'li Pierre Gylli, 1540'larda buranın içinde bostan olduğunu görmüştür. Su haznesinin içinde daha 16. yy'da küçük bir mahallenin kurulmuş olduğu da, burada 973/1565-66 tarihinde ölen ve o yılların bazı önemli camilerinde hatiplik yapmış olduğu bilinen Hatip Müslihüddin Mustafa Efendi tarafından Çukurbostan Mescidi şeklinde adlandırılan küçük bir mescidin yaptırılmasından anlaşılır. Bu mescit 19501i yıllarda tamamen yıkılmış, 1987-1989 arasında ise yeniden yapılmıştır.

Aspar Su Haznesi, 19501i yıllara kadar içindeki küçük ahşap evlerden, aralarındaki dar sokak dokularından ibaret görünümü ile İstanbul'un en ilgi çekici ve sempatik köşelerinden birini teşkil ediyordu. Fakat 1950'den sonra bu şirin evler çirkin beton kitleleri hattâ küçük apartmanlara dönüştü ve mescit de yıkıldı. 1985'te Fatih Belediyesi haznenin içini istimlak ederek, tamamen temizledi ve burayı açık pazaryeri olarak düzenledi. Fakat esnaf buraya gelmek istemediğinden, bu düzenleme öylece kaldı, yalnız mescit bu vesile ile ihya edilmiş oldu.

Bu haznelerin Trakya'dan şehre getirilen suyun toplanıp, çeşitli yönlere dağıtıldığı havuzlar olduğu açıkça belirli olmasına rağmen bunlara sarnıç denilmesi yanlıştır. Çok yıl önce J. B. Papadopulos tarafından ortaya atılan, bu haznelerin surların hendeklerine su sağlayan merkezler olduğu yolundaki hipotez de pek kabul edilmemiştir.

Bibi. Strzygowski-Forchheimer, *Byzantinischen, Wasserbehälter,* 46-47; J. B. Papadopulos. *Les citernes â ciel ouvert et les fossés des murailles de Byzance,* 1st., 1919; A. M. Schneider, "Die Zisterne cies Aspar", *Byzanz,* s. 30-31; R. Janin, "Etudes de topographie byzantine. Les citernes d'Aétius, dAspar et de Bonus". *Etudes Byzantines,* I (Bükreş, 1943) s. 89-101; E. Mamboury, *Istanbul tomnistique,* İst., 1951, s. 252-253; Janin, *Constantinople byzantine,* 197-198; Müller-Wiener. *Bildlexikon,* 279; (içindeki cami hak.) Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 77; İ. Erzi, *Camilerimiz Ansiklopedisi,* I, s. 116; *Fatih*

ASRİ SİNEMASI

Tepebaşinda Sergi Sarayinm bulunduğu yerin üst tarafında yer almış eski sinema.

Bina 1889'da, aynı zamanda bir opera emprezaryosu olan Claudius tarafından üstü açık bir amfi şeklinde inşa edilmiş ve bir dönem "Amphi" adıyla anılmıştı. Aşağıda daha önce yapılmış Kışlık Tiyatro'ya karşılık, üstü açık olduğu için Yazlık Tiyatro diye de bilinirdi. 1890'da çıkan bir yangında bina tamamen yok olunca, büyük para kaybına uğrayan Claudius, dönemin Fransa büyükelçisinden yardım istemek zorunda kaldı. Yazlık Tiyatro yeniden inşa edilinceye kadar temsiller Kışlık Tiyatro'da verildi.

Yeni tiyatro binası bu defa çatısı kapalı olarak yapıldı. Mevcut on altı kapısının yanısıra, yeni yapılan yola ulaşmak için bir de geçit eklendi. 19051e kapılarının değiştirilmesi ve yeniden dekore edilmesi amacıyla mimar Campanaki ile anlaşma yapıldı. Campanaki, tiyatronun çıkışını yukarıya, Glavani Konağımn (şimdiki Kallavi Sokağında, Büyük

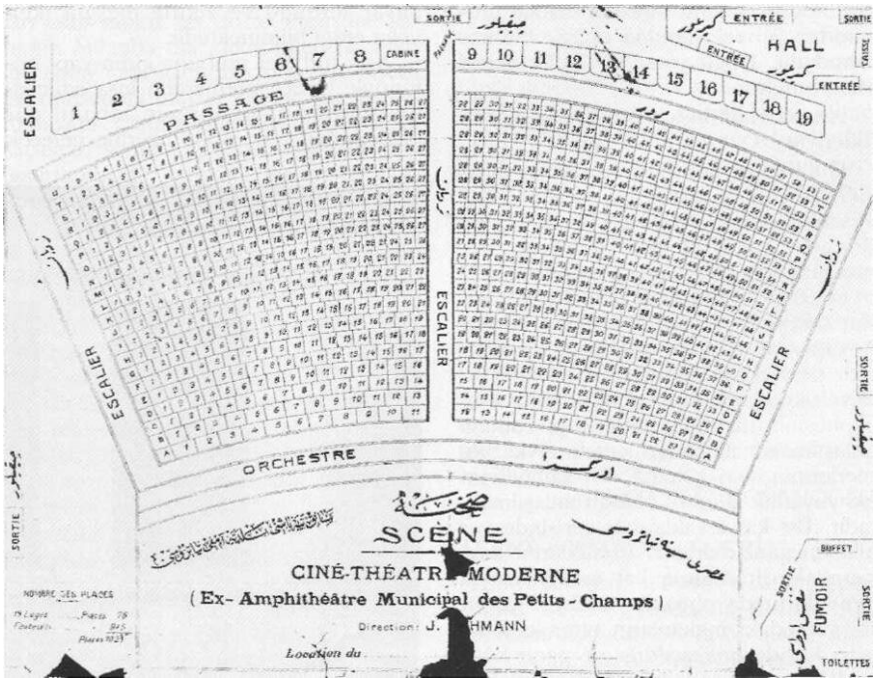

Asri Sineması'nm amfi şeklindeki oturma düzenini gösteren plan.
Sahne Sanatları Müzesi
Gökhan Akçura koleksiyonu

Londra Oteli'nin bulunduğu yer) karşısına aldı. Tiyatro salonu onarılarak 1.200 kişiye hizmet verecek hale getirildi.

Tiyatronun yeniden açıldığı dönemde o zamanki deyimle "hareketli resimler" ilgi çekmeye başlamıştı. Sinema piyasasında ünlenmiş olan Pathe Freres'in temsilcisi Sigmund Weinberg burayı kiralayarak Pathe Sineması adı altında işletmeye başladı. 1915'te sinema bu kez Charles Varian'a kiralandı. Bu dönemde sinemanın adı Modern Sinema olarak değiştirildi. Sonradan sinemanın "Asri" olarak adlandırılmasının kaynağı bu isimdir. 1916'da sinemanın sahibi olan İstanbul Şehremaneti işletmeyi geri aldı. 1918'de ise sinemayı Jean Lehmann kiraladı ve adını tekrar Amphi koydu. 1924'e kadar sinemayı işleten Lehmann, dönemin en güzel filmlerinin oynatılmasını sağladı.

1924'te Henri Habib, salonu belediyeden kiraladı ve adım Asri Sineması koydu. Bundan sonra işletmecisinin değişmesine karşın, bu isim değiştirilmedi. 1942'de sinemanın son işletmecisi Necip Erses burayı boşaltmak zorunda kaldı. Bina uzun süre Şehir Tiyatroları Komedi Bölümü olarak kullanıldı. 1958'de ise hiçbir gerekçe gösterilmeden yıktırıldı.

Asri Sineması'mn fuayesi küçüktü. Fuaye girişinin hemen yanında, en arkada localar vardı. Yandaki iki iniş merdiveninden başka, sahneye doğru inen beş ayrı yol bulunuyordu. Merdivenler ve yer tahtaydı. Son yıllarında oldukça bakımsız kalan sinemada dönemin en güzel filmleri oynatılmıştır.

BEHZAT ÜSDİKEN

ASTARCI HANI

Kapalıçarşı'mn kuzey tarafında Yağlıkçılar Caddesi boyunca uzanan hanlar grubunda, Cebeci Hanı'na bitişik bir konumdadır. Doğu yanında Küçük Sarraf Hanı bulunur.

Astara Hanı inşa malzemesi ve özellikleriyle 18. yy'a tarihlenebilir.

Günümüze pek çok onarım ve değişiklikle gelmiş olan yapı, Cebeci Hanı eksenine paralel bir eksen üzerinde dikdörtgene yakın bir plan semasıyla konumlanmıştır. İki kat düzeninde 22x18 m ölçüsünde inşa edilmiştir. Kareye yakın dikdörtgen şeklindeki avlu iki kat boyunca revaklı olup bu revak sisteminden pek azı günümüze ulaşabilmiştir. Revak kemerleri tuğla derz dokulu, avlu cephesinin ise moloz taşla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Zemin kattaki revak kemerlerinin sivri kemerli, üst kattakilerin ise yuvarlak kemerli olduğu anlaşılmaktadır. Üst kat revaklarmın gerisinde yer alan mekânlar orijinal özelliklerini kaybetmişlerdir. Zemin kat mekânları da aynı durumda olmakla beraber, girişin iki yanındaki mekânların birer kapı ile giriş koridoruna açıldığı ve gene köşe mekânlarının çapraz tonoz sistemiyle örtülü olduğu görülmektedir.

Yağlıkçılar Caddesine açılan ana cephede zeminde bir sıra dükkân kemerlerle dışa açılmakta, üstte yükselen cephede ise üst kat mekânlarının birer pencere sırası orijinal durumlarını kaybetmiş olarak günümüze gelmiş bulunmaktadır.

Yapının Yağlıkçılar cephesinde yer alan girişi karşısında, kuzey kanatta da zemin kat mekânları arasında tonoz örtülü bir koridorla dışa açılan bir kapı yer alır.

GÖNÜL CANTAY

AŞÇI AHMED DEDE TÜRBESİ

Zeytinburnu İlçesinde, Merkezefendi Mezarlığında, Mevlanakapı'dan Yenikapı Mevlevihanesi'ne giden Mevlevihane Caddesi'nin üzerinde bulunmaktadır.

Yenikapı Mevlevihanesi'nin aşçı dedelerinden Sahih Ahmed Dede (ö. 1813) için II. Mahmud devri ricalinden, Mevlevî muhibbi Halet Said Efendi (ö. 1823) tarafından 1235/1819'da yaptırılmıştır. "Hacı Dede" lakabı ile tanınan Sahih Ahmed Dede. Yenikapı Mevlevihanesi şeyhlerinden Seyyid Ebubekir Dede Efendi'nin (ö. 1775) kardeşi Ömer Efendinin oğlu. Galata Mevlevihanesi şeyhlerinden Seyyid Kudretullah Dede Efendi'nin (ö. 1871) babasıdır. Yenikapı Mevlevihanesi'nde aşçı dede (sertabbah) olarak görevli olduğu sırada. 19. yy'ın başlarında, Telhisçi Ahmed Ağa adında bir muhibbin delaletiyle ve Sadrazam Safranbolulu İzzet Mehmed Paşa'nm (ö. 1812) masrafları üstlenmesiyle mevlevihanedeki türbenin, genişletilerek yeniden inşa edilmesine önayak olmuştur. Amcazadesi Seyyid Nasır Abdülbaki Dede Efendi'nin (ö. 1820-1821) 1804'te posta geçmesi üzerine Yenikapı Mevlevihanesi'nden uzaklaştırıldığı, Macuncu semtindeki evinde münzevi bir hayat sürdüğü ve zikirle meşgul iken vefat ettiği bilinmektedir.

Açık türbeler grubuna giren yapı bütünüyle beyaz mermerden inşa edilmiştir. Türbenin dikdörtgen tabanı, dar yüzlerinden biri cadde üzerine gelecek şekilde konumlandırılmıştır. Türbe alanını ön dört adet sütun kuşatmakta, bunların üzerinde çepeçevre bir lento dolaşmaktadır. Sütunlar, dar yüzlerde ikişer, geniş yüzlerde dörder, köşelerde de birer tane olmak üzere, eşit aralıklarla yerleştirilmiş, arka cephede, kapı olarak kullanılan orta açıklık dışında, diğerleri demir parmaklıklarla donatılmıştır. Türbenin iç ve dış yüzünde pilastrlarla hareketlendirilmiş olan sütunların kesiti haç şeklindedir. Lento, pilastrların hizasında bir miktar ileri alınmış, cadde üzerindeki doğu cephesinde, türbe kaidesinin yüzeyi de mermerle kaplanarak pilastrlarla donatılmış, lentoda gözlenen profilasyon, zemin kotundaki silmeye de aktarılmıştır. Bu cephede, ziyaret penceresi niteliğinde olan ortadaki açıklığın üzerine beyzi bir kitabe levhası konmuştur. Yaprak kabartmalarının kuşattığı levhada, "Hüve'l-Bakî" ibaresinin altında, Aşçı Ahmed Dede'yi öven. onun keramet sahibi olduğunu belirten, ta'lik hatlı iki beyit yer almaktadır.

Türbede, Aşçı Dedeye eşi Emine Hatun'a (ö. 1809) ve iki yakınma ait dört tane kabir bulunmaktadır. Aşçı Dede'nin, cadde tarafından bakıldığında üçüncü sırada yer alan kabri alışılmadık bir tasarıma sahiptir: Beyaz mermerden mamul olan lahit, kapalı türbelerin ahşap sandukalarına benzer biçimde tasarlanmış, başucuna, kare kesitli kısa bir kaide üzerine Mevlevi sikkesi oturtulmuştur. Lahtin yan yüzlerinde, uçları kemerler ve yaprak kabartmaları ile sonuçlanan, enine dikdörtgen kartuşlar içinde, Aşçı Dedenin kimliğini açıklayan, ayrıca türbenin banisi Halet Efendi'nin adı ile inşa tarihini (1235) veren ta'lik hatlı ikişer beyit sıralanmaktadır. Keçecizade İzzet Molla'nm (ö. 1829) eseri olan bu beyitlerde türbenin yapımına iki ayrı tarih düşürüldüğü görülür. Lahtin doğu (cadde) tarafındaki beyit, "Aşçıbaşı Dedenin kabri kılındı iscâd",

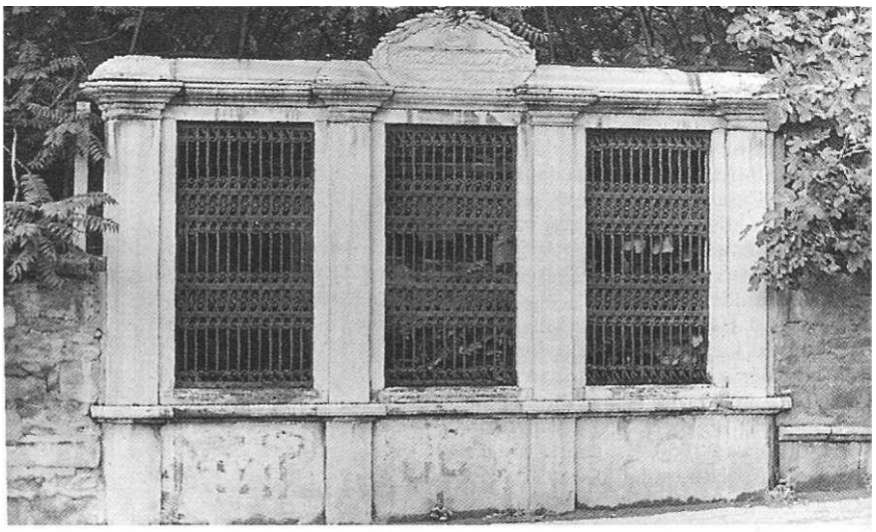

Aşçı Ahmed Dede Türbesi'nin doğu cephesi.
Muhterem Balta, 1981

batı (arka) tarafındaki ise, "Mânend-i cihan türbe-i Aşçı Dede oldu", mısralarıyla son bulmaktadır. Lahtin ayakucunda içi boş bırakılmış, aynı türde bir kartuş, başucunda ise, üçgen bir alınlığın taçlandırdığı dikdörtgen bir çerçeve içinde Aşçı Dede'nin ta'lik hatlı kabir kitabesi bulunmaktadır. Alınlığın ortasına, "Hüve'l-Bakî" ibaresini içeren beyzi bir madalyon yerleştirilmiş, madalyonla üçgen çerçevenin arasında kalan yüzey kıvrımlı yaprak kabartmaları ile doldurulmuştur. Dikdörtgen çerçevede önce. yine Keçecizade İzzet Molla'nın nazmetmiş olduğu, "Hû deyüp Seyyid-i Sahih-i Mevlevi eyledi vefat (1228)" mısraı ile son bulan bir dörtlük, bunun altında Aşçı Dede'nin, sefer ayının yirmi altıncı cumartesi gecesi vefat ettiğini belirten Arapça bir satır bulunmaktadır. Yukarıdakilerden daha kısa olan bu satırın yanlarındaki kare boşluklara birer gül kabartması işlenmiştir. Aşçı Dede'nin, kendisinden önce vefat etmiş olan eşi Emine Hatunun mezar taşının üst kısmında kıvrımlı yaprak kabartmaları görülmekte, sülüs hatlı mensur kitabenin altında 7 Rebiülâhir 1224/1809 tarihi okunmaktadır.

Aşçı Ahmed Dede Türbesi'nin banisi Halet Said Efendi, bu türbenin inşa edildiği 1819 yılı içinde. Galata Mevlevihanesi'nde de birtakım inşa ve yenileme faaliyetlerinde bulunmuş, cümle kapısının sağma, kendi türünün son örneğini oluşturan bir sebilküttâb (sebil-çeşmemuvakkithane-kütüphane grubu), soluna da, kendisi için, bugün mevcut olmayan bir açık türbe yaptırmış, avluda bulunan Ankaralı Şeyh İsmail Rusuhî Dede Efendi-Şeyh Galib Dede Efendi Türbesi'ni de yeni baştan inşa ettirmiştir. Aşçı Ahmed Dede Türbesi ile Galata Mevlevihanesi'ndeki bu yapılar, özellikle de, Antik Yunan mimarisindeki propileleri hatırlatan iki açık türbe çarpıcı benzerlikler sergilemekte, aynı mimar ya da kalfanın eseri olduğu anlaşılan bu binaların cephelerinde Osmanlı ampir üslubunun özellikleri gözlenmektedir. Üstelik, Osmanlı mimarisi tarihinde baroktan ampire geçiş yapısı olarak kabul edilegelen 1826 tarihli Nusretiye Camiinden yedi yıl önce tasarlanmış bulunan bu yapılarda, ampir üslubu, Nusretiye Camiinde olduğundan çok daha yalın bir ifadeyle, bir-iki süsleme ayrıntısı dışında, baroğun etkilerinden hemen bütünüyle kurtulmuş olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece, istanbul'da ampir üslubunun ilk ürünlerinden olan Aşçı Ahmed Dede Türbesi de, iddiasız bir bina olmasına rağmen Batılılaşma dönemi Osmanlı mimarisinde önemli bir yere sahip olmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 46-47; M. Ziya, *Yenikapı Mevlevihanesi,* ist., ty, s. 84; M. Balta, İstanbul'da Açık Türbeler", (istanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Türk islâm Sanatı Anabilim Dalı basılmamış lisans tezi), ist.. 1981, s. 33.

M. BAHA TANMAN

Aşçıbaşı Camii'nin batıdan görünümü. *Ahmet Vefa Çohanoğlu. 1993*

AŞÇIBAŞI CAMÜ

Eyüp, Nişancı Mustafapaşa Mahallesinde Aşhane Sokağı ile Aşçıbaşı Camii Sokağı'nın kesiştiği köşede yer alır.

Ayvansarayî'ye göre yapının banisi Aşçıbaşı Mehmed Ağa olup mihrabın önünde gömülüdür. Vakfiyesi 999/1589 tarihlidir. Çeşitli tamirlerle günümüze ulaşan yapı bugün, aralarda tuğla hatılları olan moloz taş duvar örgüsüne sahiptir. Mihraba dik. dikdörtgen bir plan arz eden yapı içten ahşap tavan, dıştan ise dört tarafa meyilli kiremit çatı ile örtülmüştür. Çatının altındaki bir sıra kirpi saçaktan sonra tuğlaların dekoratif yerleştirilmesi ile hareketli bir kuşak elde edilmiş olup bütün yapıyı çepeçevre dolanır. Kuzeydeki kapının üzeri konsollara oturan genişçe bir basık kemer şeklinde olup üzeri kirpi saçaklı sundurma gibi düzenlenmiştir. Bunun üzerinde ise tuğladan yuvarlak kemerli sağır bir pencere yer alır. Yine tuğladan yuvarlak kemerli yüksek pencere açıklıklarına sahip yapıda içte bir son cemaat yeri vardır. Asıl harim mekânı kare planlı olup son cemaat yerinin üstünde ahşap korkuluklu bir mahfil bulunmaktadır.

Dıştan dikdörtgen çıkıntı yapan mihrap, içten derin yarım yuvarlak bir niş şeklinde düzenlenmiştir. Mihrap nişi önünde köşelerde birer kaideye oturan yivli ahşap sütunçeler bulunmaktadır. Aşağıdan yukarıya hafifçe daralan bu sütunçeler üstte yine ahşap bir lento ile birbirlerine bağlanmıştır. Sade ahşap bir minberi bulunan camide mihrap nişi, duvar yüzeyleri ve pencere içleri tamamen geç devir kalem işleri ile süslenmiştir. Harap durumda olan kalem işlerinde kiremit renkli çerçeveler içinde "C" ve "S" kıvrımlı sarı, kirli sarı renklerde bitkisel motifli süslemeler görülür. Pencerelerin alt hizasına kadar duvar yüzeyleri son yıllarda fayanslarla kaplanmıştır.

Cami hariminin kuzeybatı köşesinde dışa taşkın bir minare yer almaktadır. Bir sıra düzgün kesme küfeki taş, iki sıra tuğla ile almaşık örgülü kare kaide üzerinde geçiş bölgesindeki üçgenlerin biri taş, biri tuğla olarak ele alınmıştır. Kaval silmeden sonra sıvalı olan yuvarlak minare gövdesi tekrar kaval silme ile oval hareketli taş şerefeye kadar uzanır. Şerefede korkuluklar demir parmaklıklı olup yine sıvalı olan pabuç bölümünden sonra iri alem şeklindeki taş külah ile minare son bulur.

Caminin doğu tarafında sokak köşesinde uygun bir şekilde yer alan çevre duvarı üzerindeki mermer kaplamalı çeşme son yıllarda yapılmıştır. Bugün yapının mihrabı önünde ve batı tarafında toprağa gömülü olarak birkaç tane mezar taşı bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 124; *İSTA,* II, 1337; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 24.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

AŞENİ, AHMED FETGERİ

(1886, İstanbul - 1966, Gölcük) Spor adamı. Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nün kurucularındandır. Spora Mekteb-i Bahriye (Deniz Harp Okulu) öğrencisiyken başladı. Güreş ve aletli jimnastikle meşgul oldu. 1903'te arkadaşlarıyla birlikte Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nün kurulmasına katıldı. Türk sporunun en başarılı

yöneticilerinden biri olarak tanındı. **1923**'te, Türk sporunun ilk örgütü Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakımın kurucuları arasında yer aldı. **1923**'te teşekkül eden ilk Güreş Federasyonu'nun da başkanı oldu. 1924'te Atletizm Federasyonu başkanlığı görevine getirildiyse de bir yıl sonra tekrar Güreş Federasyonu başkanlığına döndü. 1937'ye kadar bu görevi sürdürdü. 1924 Paris, 1928 Amsterdam ve **1936** Berlin Olimpiyat Oyunları'na katılan Türk sporcu kafilelerine yönetici sıfatıyla katıldı. Kardeşi Mehmet Ali Fetgeri de mükemmel bir jimnastikçi ve halterci idi. Kızı Suat Fetgeri Tarı'yı da sporcu olarak yetiştirdi. Suat Hanım, Türkiye'nin ilk bayan eskrim şampiyonlarından biri olarak kendini gösterdi. **1936** Berlin Olimpiyat Oyunlarında Ahmed Fetgeri Aşeni yönetici, kızı Suat Fetgeri de eskrimci olarak Türkiye'yi temsil ettiler. Deniz albaylığından emekli olduktan sonra Gölcük'e yerleşerek ömrünün son yıllarını orada geçirdi.

CEM ATABEYOĞLU

ÂŞIK, CEMAL

(yak. 1875, İstanbul - ?, ?) Tektelli Âşık Cemal diye de tanınan, kalender-meşrep, nüktedan, yarı meczup halk şairi.

Evkaf Başmümeyyizi Trabzonlu Kambur Mustafa Beyin oğludur. Babasını küçük yaşta kaybedip üvey ana baba elinde büyüdüğü için öğrenim göremedi. Genç yaşta Kocamustafapaşa'daki Ramazan Efendi Dergâhına kapılandı.

İ874'te baba dostu Selanik Evkaf Muhasebecisi Ahmed Fahreddin Bey'in kızıyla evlendi ve Selanik'e gitti. Burada okumasını isteyen kayınpederinin ısrarı üzerine okula yazıldı, ama İstanbul'da kazandığı tekkelere devam etme alışkanlığım sürdürdüğü ve bu arada esrara da alıştığı için aile düzeni bozuldu. Eşini ve küçük çocuğunu terk ederek İstanbul'a döndü, babasından kalan mirası da yiyip bitirerek bir tekkeye yerleşti. Esrar tiryakiliğini ilerleten, içki içmeye başlayan Âşık Cemal, şeyhinin Silivri Kapısı dışında bulunan Tepebağ'daki köşkünde Mazhar Bey adlı birinin hediye ettiği beş telli sazın dört telini çıkararak tek telli sazla âşıklığa başladı. Sazını tek telli hale getirmesini "Gönül bir, dost bir, Allah bir" sözüyle açıklayan. İstanbul sokaklarında dolaşarak ölçüsüz, kafiyesiz ama yer yer ince nükte ve buluşlar içeren şiirler söyleyen âşık, I. Dünya Savaşı'nm başlangıcında Bandırma, Bursa, Eskişehir, Ankara yoluyla Amasya'ya gitmiş ve mutasarrıfın huzurunda tek telli sazı ile "Arş ileri" marşını çalarak herkesi hayrette bırakmıştı. *Amasya Seyahatnamesi* **(1926)** adıyla yayımladığı kitapçıkta beş sayısının uğurlu rastlantılarıyla ilgili pek çok ortak noktayı dile getirmiştir. Kitapçığın sonuna eklediği uzun bir şiir, *Seyrandayım bîkarar böyle haylice zamandır / Şu tek teli dinlemeyen buna asla inanmaz / Çalan Aşık Cemal amma çaldıran aşk-ı vatandır,* dizeleriyle bitirmiştir.

Asık Cemal
Amasya Seyahatnamesi'nin kapağı, 1926
M. Sabri Koz koleksiyonu

Bastırdığı "Tek Telli Saz Şairi Aşık Cemal" levhasını göğsüne asarak İstanbul'u dolaşır, kendisine ilgi gösterenlere ya da tanıdıklarına şiirsel sözler söyleyerek takılır, tek telli sazı ile gösteri yapardı. 1934'te "Âşık" soyadını almıştır. Ne zaman öldüğü bilinmemekle birlikte *İstanbul Ansiklopedisi* 'ne Hakkı Göktürk tarafından yazılan biyografisinden 1940'lı yıllarda sağ olduğu anlaşılmaktadır.

Bibi. Hakkı Göktürk. "Asık (Tek Telli Sazsairi Cemal)". *İSTA,* III, 1728-1729; M. Aksel, "Tek Telli Sazşairi Âşık Cemâl", *İstanbul'un Ortası.* Ankara" 1977, 165-169.

İSTANBUL

ÂŞIK EDEBİYATI

16. yy'dan itibaren Osmanlı İmparatorluğunun dört bir yanında başta İstanbul olmak üzere büyük şehir ve kasabalarda, köylerde ve göçebe topluluklarda, yeniçeri, sipahi vb askeri ocaklarda, Kuzey Afrika'da yerleşen Garp Ocaklarındaki Türk denizcileri arasında yetişen âşıklar, birer sanatçı olarak yeteneklerine göre halk arasında rağbet kazanmışlardır.

İstanbul, daha 17. yy'da Âşık, Kâtibî, Kuloğlu ve Kayıkçı Kul Mustafa gibi ünlü âşıkların yaşadığı bir şehir haline gelmişti. Bunlardan Yeniçeri Ocağı'na mensup olanlar birçok sefere katılmışlar, şiirlerinde savaşların sıkıntılarından, zaferlerin sevinç ve şenliklerinden söz etmişlerdir.

Evliya Çelebi *Seyahatname'de* İstanbul'da çöğür çalmada usta saz şairlerini anarak şöhretlerinin yaygın olduğundan söz eder. IV. Murad'ın, âşıklara büyük ilgi göstermesi ve Bağdat Seferi'ne (1638-1639) çıkarken orduya çok sayıda âşık alması bu seferle ilgili pek çok destan söylenmesine yol açmıştır. Bu âşıklardan Âşık, IV. Murad'ın musahibi iken öldürülen Musa Çelebi için padişah ağzından bir "mersiye" söylemiş, padişah da bu mersiye için bir nazire yazmıştır. Âşık'm hayatı hakkında ayrıntılı bilgi yoksa da asker olduğu, savaşlara katıldığı kesindir.

Bu dönem âşıklarından Kâtibî'nin de padişahın yakınları arasında yer aldığı, yeniçeri olduğu, Bağdat Seferi'ne katıldığı, seferle ve padişahla ilgili şiirler söylediği biliniyor.

Kuloğlu da İstanbul'da bulunmuş, padişahın yakınları arasında yer almış yeniçeri âşıklarındandır. IV. Murad'ın ölümüne (1640), İstanbul'da yaşayan diğer âşıklar gibi Kuloğlu da ağıt söylemiş, devrinin bazı siyasal olaylarına da karışmıştır.

Kayıkçı Kul Mustafa da ordu mensubu âşıklardandır. Gençliğinde denizcilikle uğraştığı, IV. Murad'ın Bağdat Seferi üzerine destan söylediği biliniyor. Bu sefer sırasında yararlıklar gösteren Genç Osman adlı bir yeniçeri için yazdığı destan büyük bir yaygınlık kazanmıştır. Kul Mustafa da arkadaşları gibi İstanbul'da yaşamış ve padişahın yakınları arasında yer almıştır.

Koroğlu, II. Osman'ın öldürülmesi olayına adı karışan yeniçeri âşıklarındandır. IV. Murad döneminde hapsedilmiştir; daha sonra da idam edilmiş olabileceği tahmin edilmektedir.

IV. Mehmed döneminde de (1648-1687) padişaha yakınlıkları olan âşıklar, gerçekleştirilen seferler için destanlar söylemiş, asker ve halk arasındaki şöhretlerini devam ettirmişlerdir.

Bu dönemin İstanbullu âşıklarından Üsküdarî, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın Uyvar Kalesi'ni zaptıyla (1663) ilgili bir destan söylemiştir.

1660'taki büyük İstanbul yangınıyla ilgili olarak iki bölümden oluşan bir destan söyleyen Aznavuroğlu da İstanbul'da yaşamış Türkçe şiirler söyleyen Ermeni aşuğlardandır.

Uzun yıllar taşra hizmetlerinde bulunduktan sonra hayatının son yıllarını İstanbul'da geçiren Âşık Ömer(->), gerek İstanbul'dayken, gerekse İstanbul dışındayken bu şehre karşı derin bir sevgi ve özlem duymuştur. Âşık Ömer'in, İstanbul için söylediği destan ise şehrin kapıları, bazı semtleri ve özellikleri bakımından oldukça ilginçtir.

Ali Ufkî'nin(->) bu yüzyılda İstanbul'da hazırladığı *Mecmua-i Saz ü Söz'âe,* 16. ve 17. yy'larda yaşamış birçok âşık tanıtıldığı gibi bilinen âşıkların yeni şiirlerine de yer verilmiştir.

İstanbul'la ilgili bir âşık olmamakla birlikte Gevherinin Kırım hanlarından I.

Selim Giray'ın 1100/l688-89'da İstanbul'a gelişiyle ilgili bir destanı vardır. Bu destanda hanın İstanbul'da nasıl karşılandığı, gördüğü izzet ve ikram saygılı bir dille anlatılmaktadır.

17. yy sonları ile 18. yy başlarında İstanbul'da daha çok nakkaşlığı ile tanınmış olan Levnî(->) aynı zamanda güzel destanlar söylemiş bir âşık olarak da bilinir. 18. yy âşıklarından Abdî(->) de aruz ve hece ile söylediği şiirlerde İstanbul'dan ve bu şehre duyduğu sevgi ve özlemden söz eder.

18. yy'da âşık edebiyatı bakımından İstanbul'da büyük isimler görülmemekle birlikte şiirlerinde şehrin çeşitli yönlerinden ve bazı tarihsel olaylardan söz eden birçok âşık vardır. Bağdatlı olduğu ya da uzun bir süre burada yaşadığı tahmin olunan Âşık Bağdadî, Topkapı Sarayı ile III. Selim hakkında şiirler söylemiştir. Bağdadî, yayımlanmış iki koşma ve bir semaisinde Topkapı Sarayı Hazine Dairesi'nden söz etmekte, padişahı bizzat görüp ayağına yüzünü sürdüğünü, karşısında el bağlayıp divan durduğunu ifade etmektedir.

Konyalı olduğu sanılan ve Kabakçı Mustafa Ayaklanmasın) ile ilgili bir destan söyleyen Nigârî, isyancılardan yana olduğunu, ıslahatçıları ve ıslahatları sevmediğini dile getirmiş, III. Selimin yerine tahta geçen IV. Mustafa'yı övmüştür.

Anadolulu âşıklar arasında İstanbul'a uğramak, kazanç ve şöhret sahibi olmak için gerekli görülürdü. Bu yüzden gezici âşıkların 18. yy'm sonlarından itibaren İstanbul'a uğradıkları saptanmıştır.

Konyalı Şem'î (1783-1839) 18. yy sonlarıyla 19. yy'm ilk yarısında yaşamış, hayatının bir döneminde İstanbul'da bulunmuş âşıklardandır. İstanbul'a üç kez gelen Şem'î, âşık kahvelerinde çalıp söylemiş, ünü kibar ve rical konaklarına, saraya kadar ulaşmıştır. Şem'î bir gazelinde III. Selim'in huzurunda da saz çaldığını belirtir. Bu yakınlığın sonucu kendisine Konya'nın başhavalalığı (su memurluğu) ve sonra da çarşı ağalığı görevi verilmiştir. Ölümünden sonra İstanbul'da birçok kez basılan *Divan-ı Sem %* bu âşığın şöhretinin 20. yy başlarına kadar devam ettiğini gösterir.

Şem'î'nin arkadaşı Silleli Sürûrî de (ö. 1855) memleketinden ayrılıp istanbul'a gelen âşıklardandır. Geleneğe göre âşık kahvelerinde çalıp söylemiş, padişah katında ilgiye mazhar olmuş, ancak kendisini kıskanan İstanbullu âşıklar tarafından zehirlenerek ya da boğdurularak öldürülmüştür. Kesin olmayan bu bilgiler Sürûrî'nin bir ara İstanbul'da bulunduğunu göstermesi bakımından ilginçtir.

18. yy âşıklarından Zileli Talibî de (ö. 1813) âşıklar arasmdaki geleneğe ve çırağı Fedâî'nin ifadesine göre İstanbul'da bulunmuş, burada âşıkların hatırasında iz bırakmıştır. Fedâî'nin yolu da bir ara İstanbul'a düştüğünde Kumkapı'daki "Sazlı Kahve'ye uğramış ve oradaki âşıklar kendisinden Talibî'yi sormuşlardır. Fedaî bu olayı "istanbul Destanı"nda dile getirmiş, âşıklara ustasının öldüğünü bildirmiştir.

Üsküdarlı olup Mora Seferinde (1715) ölen Şermî de kahvelerde altı telli saz çalan asker âşıklardandır. Aruzla da şiirler yazmış olan Âşık Şermî'den şuara tezkireleri de söz eder.

D İ V A N

Dermedim hayli zamandır gülünü
İstanbul'un
Dinlemeğe hasretiz bülbülünü
İstanbul'un
Bilmezem n'işler içinde ol
melek-siymâları
Gelir ise ben sorayım yelini
İstanbul'un

Bir acâyib yerde kaldık kûy-ı yârdan
kim gelür
Biz varınca nazlı dilber bizi
yakmağa gelür
Ne hâlimden bir sorar var, ne
dilimden bir bilür
Hele bizler de unuttuk dilini
İstanbul'un

Görmez olduk hûblar ile ol safâlı
yerlerin
Kokmaz olduk yasemîn-ü nerkis-ü
sünbüllerin
Gam yemezdim vakıamda bâri
görsem hûbların
Hasretiz sarmağa ince belini
İstanbul'un

Gider oldum hasretiyle ben de
hülya semtine
Ol sebebten gitmedim ben dahi
sevda semtine
Bir kerecik düşebilsem ben de
Konya semtine
Def ederdim ol vakit işgilini
İstanbul'un

Çare ne gurbet ilinde ben bükâlar
eylerim
Ol keman - ebrulara hayr-ü dualar
eylerim
Ahdî der kim yine inşallah sâfalar
eylerim
Destime bir kez alaydım elini
İstanbul'un
ABDÎ

19- yy, âşık edebiyatının büyük şahsiyetler yetiştirdiği, İstanbul'da da âşıklara değer verildiği bir dönemdir.

Âşıklığı meslek olarak seçmiş halk sanatçılarının ülkenin dört bir yanını dolaştıkları, birçoğunun yanında çıraklarıyla gidilen her yerde meclis kurup meydan açtıkları, panayır zamanlarında Anadolu'nun büyük şehirlerinin bu gezici âşıkları dört gözle beklediği bu yüzyılda İstanbul'da da büyük bir âşık etkinliği göze çarpar. Âşıklar arasında kendileri için kullanılan ve daha sonra araştırmacılar tarafından da benimsenen "meydan şairi" adlandırması bu yüzyıldan kalmadır.

Kibar ve rical konaklarından şehrin değişik semtlerine dağılmış meyhanelere, bozahanelere ve âşık kahvelerine kadar her ortamda kendilerine yer edinen âşıklar saray tarafından da korunmuşlardır. Âşıklar arasındaki geleneğe göre bu yüzyılda Çemberlitaş'taki Tavukpazarinda bulunan bir kahve en önemli âşık merkezi sayılıyordu. Burada saray tarafından himaye edilen bir "reis-i aşikarı", "âşıklar kâhyası" bulunur, âşıklar loncasının işlerini idare ederdi. II. Mahmud (hd 1808-1839), Abdülmecid (hd 1839-1861) ve Abdülaziz (hd 1861-1876) dönemlerinde saray tarafından himaye edilen yirmi-otuz âşık bulunduğu kabul edilmektedir. Geleneğe göre İstanbullu Aşık Hüseyin, Tavukpazarı âşıklarına 1834-1861 arasında reislik yapmış, on üç yıl da sarayda fasıl yapan âşıkların başında bulunmuştur. Beşiktaşlı Gedâî(-«) de Abdülaziz döneminde padişah huzurunda icra edilen fasıllara reislik etmiştir. Bu yüzyılda İstanbul'da öteden beri varlığını koruyan, Türkçe şiirler söyleyen Ermeni aşuğlar da ya kendi muhitlerinde ya da âşık kahvelerinde sanatlarını icra etmişlerdir. Bunlardan Nâmî(->), Bîdârî(-0 ve Serverî(-0, destanları, koşmaları ve aruzlu şiirleriyle ün yaptıkları gibi, basılmış eserleri ile de adlarını duyurmuşlardır.

19. yy'da İstanbul, âşık edebiyatının en eski türlerinden biri olan destanın, bunu bir geçim yolu haline getiren destancılar eliyle yaygınlık kazanmasına ve 20. yy başlarına, hattâ günümüze kadar devam etmesine de tanık olmuştur. Son yıllara kadar Anadolu'da da devam ettirilen destancılık(-0 tek yaprak üzerine basılmış destanları kalabalık yerlerde yüksek sesle ve özel bir ezgi ile okuyan destancılar eliyle sürdürülürdü (bak. destanlar).

Bolu'nun Şahnalar Köyü'nde doğan Dertli de (1772-1845) İstanbul'a uğrayan âşıklardandır. İlk kez 25 yaş dolaylarında İstanbul'a gelen Dertli, burada umduğunu bulamaz. Konya, Halep, Şam ve Mısır'da geçirdiği uzun yıllar onun âşık olarak olgunlaşmasına, tasavvuf terbiyesinden geçmesine yardımcı olur. Yıllar sonra bir kez daha İstanbul'a gelen Dertli, âşıklığının zirvesindeyken burada büyük bir itibar kazanır. Tavukpazarindaki Âşıklar Kahvesi'nde âşıklar kâhyasının önünde saz çalıp muamma çözer, o günlerde yeni kabul edilen fes üzerine bir methiye yazarak II. Mahmud'un himayesini kazanır. Dertli'nin istanbul'daki şöhreti ölümünden sonra da sürmüş, taşbasması olarak birçok kez basılan *Divan'ı* büyük ilgi görmüştür.

Kalem şuarası âşıklardan Bayburtlu Zihnî'nin (1797-1859) İstanbul serüveni de oldukça ilginçtir. 1815'ten itibaren birkaç kez istanbul'da bulunmuş, bazı devlet adamlarının divan kâtipliğini

yapmış, *Divan'mı* Babıâli'ye sunmuştur. Taşradaki memuriyetlerinden istifa ya da azil nedeniyle ayrıldıkça yeni bir görev için İstanbul'a uğrayan Zihnî'nin "Vardım ki yurdundan ayağ göçürmüş" mısraı ile başlayan koşması, İstanbul'da iki kez bestelenmiş ve günümüze kadar sevilerek okunmuştur. Aruzla yazdığı şiirlerden oluşan *Divan'ı* ise ölümünden sonra oğlu tarafından İstanbul'da bastırılmıştır (1876). Zihnî'nin. henüz basılmamış "Sergüzeştname" adlı eserinde de İstanbul'la ve buradan tanıdığı bazı devlet görevlileriyle ilgili şiirleri vardır.

Develili Seyrânî de (1800-1866) 19. yy'ın ikinci çeyreğinde İstanbul'a gelmiş, medreseye devam edip hat sanatı ve nakkaşlık eğitimi görmüştür. Saray ileri gelenlerinden bazı kişileri hicvettiği için hemşerilerinin yardımıyla İstanbul'dan kaçmış, bir süre değişik yerlerde dolaştıktan sonra memleketine dönmüştür. Orta Anadolulu âşıklar içinde, yaşadığı dönemin aksaklıklarını ve Tanzimat'ın uygulanmasında görülen bozuklukları en iyi eleştiren âşık olma özelliğini kazanmıştır.

Develili Seyrânî kadar ünlü olmamakla birlikte ondan bir süre önce yaşayıp Yeniçeri Ocağı'mn kapatılmasına bir destan söylemiş olan Ispartalı Seyrânî de 1826'da İstanbul'da bulunmuş olmalıdır. Onun "Vak'a-i Hayriye Destanı" diye bilinen bu şiiri olayın ayrıntılarını bir gözlemcinin kaleminden çıkmış gibi vermektedir.

Bu dönemin İstanbullu âşıklarından olup da donanmada görev yapan ve bu görevden emekli olan Gülzârî de II. Mahmud'un ölümü üzerine yazdığı uzun destanla büyük ün kazanmıştır. Bu destanda padişahın hastalanıp ölmesi, Abdülmecid'in tahta geçişi hikâye edilmekte, halkın hissiyatı acıklı bir dille anlatılmaktadır. 19. yy İstanbul'unun renkli simalarından olup yerleştiği yerin adıyla "Beşiktaşlı" diye anılan Gedâî de bu semtin ve İstanbul âşık muhitlerinin simgesi olmuş kişiliklerden biridir.

II. Mahmud döneminin İstanbullu âşıklarından Reşidî, semai kahvelerinin müdavimi halk sanatçılarından biridir. Yaşamı ve kimliği hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte çeşitli destanları ile meddahları yerden yere vuran hicviyesi ünlüdür.

Şiirlerinde açık bir biçimde ifade etmese de âşıklar arasındaki bir geleneğe göre Erzurumlu Emrah da (ö. 1860) istanbul'a gelmiş ve Tavukpazarı'ndaki Âşıklar Cemiyeti'ne altı ay kadar reislik etmiştir. Bu bilgiler kesin olmasa da geleneğin ünlü âşıkların birçoğu için öngördüğü gibi İstanbul'a uğrama ve burada kazanç ya da şöhret aramayı ifade etmesi bakımından ilginçtir. Emrah'ın istanbul'da basılmış olan *Divan'mda* (1916) bulunan "Püskül Destanı" belki de bu İstanbul ziyareti sırasında II. Mahmud'a ve devlet ileri gelenlerine yaranmak, halka fesi benimsetmek amacıyla söylenmiş olmalıdır.

20. yy başlarında İstanbul'un âşık muhitleri eski canlılığını yitirmiş, devlet ve toplum düzeni farklı bir görünüm kazanmış, II. Meşmtiyet'in (1908) getirdiği özgürlük ortamı içinde ve birbirini izleyen savaşların oluşturduğu maddi ve manevi yıkımların etkisi altında yeni bir âşık tipi ortaya çıkmıştır. Âşık kahvelerinin bu arada yarı resmi nitelikteki âşıklar teşkilatının dağılması ile İstanbul'un çeşitli yerlerinde semai kahveleri(->) açılmaya başlamış, buralara devam eden külhanbeyi ve tulumbacıların etrafında yeni bir âşık edebiyatı ve musiki bağlantılı farklı bir sanat ortamı doğmuştur. Özellikle ramazan aylarında faaliyet gösteren çalgılı kahvelerde çalınıp okunan usta malı deyişler ve destanlar, bu muhitlere özgü ayaklı maniler İstanbul halkının gündelik hayatına yeni bir canlılık kazandırmıştır. Bu yüzyılın başlarından itibaren yaşanan hızlı gelişmeler âşık edebiyatının yavaş yavaş sönüp gitmesine yol açmıştır.

M. Fuad Köprülüye 19- yy sonu ile 20. yy başlarının âşık edebiyatı ve âşıklarla ilgili her konuda kaynaklık eden kişilerden biri olan Kastamonulu Âşık Fevzî, geleneğin bütün yönlerine vâkıf son âşık sayılabilir. Yozgatlı Hüznî, Üsküdarlı Râmî, Kastamonulu Yorgansız Hakkı, Şarkışlalı Âşık Veysel Şatıroğlu, Ali İzzet Özkan, Ali Huzurî Coşkun gibi âşıklar ya bir süre istanbul'da yaşayarak ya da arada bir gelip geçerek eski geleneğin anımsanmasına, aydınların desteği ile yeni bir âşık tipinin canlanmasına yardımcı olmuşlardır. Günümüzde de İstanbul'un zaman zaman gösteri niteliğinde âşık toplantılarına ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Bu etkinliklerin eski âşık kahveleri, semai kahveleri ve çalgılı kahvelerden izler taşımasının söz konusu olmadığı; bir gösteri, bir konser niteliği taşıdığı ortadadır.

Bibi. Evliya. *Seyahatname.* I. 638-639; ay, *Seyahatname.* V, İst.. 1315, s. 283; Köpriilüzâde Mehmed Fuad, "Saz Şairleri I-DC", *İkdam,* 12 Nisan-24 Mayıs 1330 (1914);' ay, "Türk Edebiyatında Aşık Tarzının Menşe' ve Tekâmülü Fİakkında Bir Tecrübe", *Millî Tetebbidar Mecmuası,* I, 1 (Mart-Nisan 1331 [1915D, s. 5-46: Ahmet Cevat, "Meydan Şairleri I-II". *HBH* S. 26, 27 (Temmuz, Ağustos 1933); M. F. Köprülü, *Türk Sazşairieri,* Il-lll, Isı. 1940-1941; ay, *Türk Sazşairieri.* I-V, Ankara, 1962-1965; Ahmed Talat (Onay), *Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i,* ist., 1928; Saadettin Nüzhet (Ergun), *X\Tncı Asır Sazşairleıinden Kâtibi.* İsı, (1933); ay, *XLX'uncu Asır Sazşairlerinden Sille'li Sûrun,* İst., (1933); ay, *XVII'nci Asır Sazşairlerinden Âşık,* İst., (1933); ay, *XWI'nci Asır Sazşairlerinden Kuloğlu,* İst., (1933); ay, *XIX'uncu Asır Sazşairlerinden Beşiktaşlı Gedâî,* İst., (1933); ay, *Âşık Ömer. Hayatı ve Şiirleri,* İst.. (1936); O. C. Kaygılı, *İstanbul'da Semaî Kahveleri^ ve Meydan Şairleri,* İst., 1937; İ. Ozanoğlu. *Âşık Edebiyatı. Medhal.* Kastamonu. 1940; M. Y. Dağlı, *Tokatlı Gedâî. Hayatı ve Eserleri,* İst., 1943; T. Alangu, *Çalgılı Kahvelerde Külhanbey Edebiyatı ve Numuneleri,* İst., 1943; H. C. Öztelli, *Zileli Şairler,* Samsun, 1944; ay, *Halk Şiiri. XIV-XVII. Yüzyıllar.* İsı, 1955; ay, *Halk Şiiri. XTV-XVII. Yüzyıllar,* İst., 1955; ay, *Üç Kahraman Şair: Köroğlu, Dadaloğlu, Ku-*

D E S T A N

Nice vasf-etmeyim böyle koçağı
Menendi gelmemiş asla dünyâya
Dilerim ki cennet olsun durağı
Evvel mekamı firdevs-i âlâya

Artsun eksilmesün böyle koçaklar
Hep o yüzden şeref buldu ocaklar
Çekildi gaibden yeşil sancaklar
Niyet edip asker çıktı gazaya

Ondört kal'a yürüyüş etti birden
Gaib erenler erişti geriden
Merd yiğitler şikâr aldı sürüden
Mübarek gazası Halil Ağa'ya

Ara yerde gitti ingiliz Mahmud
İşidip herbiri oldular bîhûd
Şaşırttı onları Cenâb-ı Ma'bûd
Uğradı herbiri gizli sıtmaya

Ondört kal'a bir araya geldiler
Büyük Dere'de kavi ü karar ettiler
Mustafa'yı şol serasker diktiler
Çekildi bayraklar Âsitâne'ye

Allah Allah deyüb yürüdü asker
Böyle istedi ol Celîl-i Ekber
Erişti geriden Üçler, Yediler
Kırklar da beraber girdi araya

Kireç Burnu köy başım aştılar
Sağ selâmet tstinye'yi geçtiler
Deryâ-menend dalgalanıp coştular
Gelip dâhil oldular Tophane'ye

Yetmiş idi bu âlemin canına
Girmediler hiç kimsenin kanma
Çektiler kazanı Et Meydanı'na
Haber gitti Seğmen Başı Baba'ya

Cem' olub bir yere geldi Ocaklı
Hep elleri gürzlü, kolu kolçaklı
Ol yüzü heybetli, belli bıçaklı
Velvele verdiler Âsitâne'ye

Şeyhislâm, Kazasker cümle geldiler
Şer'-i şerif üzre fetva verdiler
Allah Allah deyüb gulbeng çektiler
El kaldırıp başladılar duaya

Herbiri bir güne oldular yeksan
Olmadı bir zerre kimseye ziyan
Defetti kazayı rahmet-i Yezdan
Nâm u sânı gitti Kızıl Elmaya

Râhına aşk edem bu canı fedâ
Vücûdun hatasız eylesün Hudâ
Tahta cülus etti Sultan Mustafa
Önce selâmlayub Ayasofya'ya

Nigâıi vasfını etmede hâlâ
tnayet-i Hak'dan buldu tecellâ
Cihanda olmamış böylesi asla
Yazdılar tarihin ilm-i simyaya

Evvelâ fermanlar oldu kıraat
Kurtuldu, sevindi cümle mevcudat
Cenab-ı Bâri'den oldu inayet
Emroldu, fermanı gitti Konya'ya

ÂŞIK NÎGÂRÎ

loğlu, İst., 1974; ay, "Osmanlı Tarihine Adı Karışan Saz Şairi Koroğlu", *Türkoloji,* VI, S. 1, Ankara, 1974; ay, *Uyan Padişahım,* İst., 1976; H. Eren, *Türk Sazşairleri Hakkında Araştırmalar,* I, Ankara, 1952; M. H. Bayrı, *Halk ŞUH. XIX. Yüzyıl,* İst., 1956; ay, *Halk Şiiri, XX. Yüzyıl,* İst.. 1957: K. Pamukciyan, "Aznavuroglu", *İSTA,* III, 1728-1729; Ali Ufkî, Mecmuâ-i Sâz ü Söz (haz. Şükrü Elçin), Ankara, 1976; *Şair Dertli,* I-II (haz. Şemsettin Kutlu), İst., 1979; F. Halıcı. *Âşık Şem î. Hayatı ve Şiirleri,* Ankara, 1982; ay, *Âşıklık Geleneği ve Günümüz Halk Şairleri. Güldeste,* Ankara, 1992; H. A. Kasır, *Develili Seyrânı. Hayatı-Sanatı-Şiirleri,* İst., 1984; Ş. Elçin, *Halk Edebiyatı Araştırmaları,* I-II, Ankara, 1988; M. Yardımcı-H. İvgin, *Zileli Fedaî,* Ankara, 1983; M. Yardımcı, *Zileli Âşık Talibi,* İst., 1989; S. Sakaoğlu, *Bayburtlu Zihnî,* İst.. 1988; ay. "Türk Saz Şiiri". *Türk Dili,* S.445-450 (Ocak-Haziran 1989). s. 104-250; ay, "17. Yüzyıl Âşık Edebiyatı Üzerine Notlar: I-IX". *Türk Dili,* S. 477-501 (Eylül 1939-Eylül 1993).

M. SABRİ KOZ

ÂŞIK MUSİKİSİ

Osmanlı ülkesinde yıllarca gezip dolaşmış ve ustalığını kabul ettirmiş âşıklar, İstanbul'a gelerek musiki çevrelerinde tutunmaya çalışır, kahvehanelerde, meyhanelerde, bozahanelerde, mesire yerlerinde, panayırlarda ve düğünlerde çalıp söylerlerdi. Bu halk sanatçıları, beylerin konaklarında ve padişah saraylarında bile ustalıklarını göstermeye çalışırlardı. Evliya Çelebi, IV. Murad ve IV. Mehmed'in âşıklara ilgi gösterdiklerini belirtmiştir. Çeşitli kaynaklarda da **19.** yy'da II. Mahmud, Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde sarayda, otuzdan fazla âşık bulunduğuna değinilmiştir.

19. yy'ın ikinci yarısından itibaren İstanbul'da Aksaray, Beşiktaş, Çemberlitaş, Yenibahçe, Unkapanı, Üsküdar ve Tahtakale âşık kahveleri öncelikle âşıkların özel mekânları idi. Bu kahveler içinde Beşiktaş, Çemberlitaş ve Tahtakale âşık kahveleri gözde idi. Fuad Köprülü'ye göre, II. Mahmud'dan önceki dönemlerde Tahtakale, daha sonra da Tavukpazarı'nda bulunan kahvehaneler, âşıkların mekânı olarak önem kazanmıştı. Semai kahveleri(->) ya da âşıklar mahfeli denilen bu mekânlar içinde en önemlisi Çemberlitaş'taki Tavukpazarı'nda idi.

Âşık sanatının, II. Mahmud döneminde (Î808-1839) teşkilatlanmış bir sanat olarak geliştiği görülmektedir. Ustalığı kabul edilmiş bellibaşlı âşıklar, âşıklar cemiyetini meydana getirir, bir âşık da başkanlığa seçilirdi. Başkana da "reis-i âşıkan" ya da "âşıklar kethüdası" denirdi. Reis-i âşıkanın makamı, Tavukpazarı'ndaki büyük kahve idi.

Kendisinde âşıklık hevesi ve kabiliyeti gören bir genç mutlaka gelip Tavukpazarı'ndaki Âşıklar Cemiyeti'ne sığınır ve önce "çırak" olarak kabul edilirdi. Usta âşıklardan ders alarak saz ve sözde onları taklide başlar, kabiliyet gösterirse kalfa olur ve kabiliyetini daha fazla geliştirince usta âşık kabul edilerek "itimadname" alırdı. O zaman bunun için özel bir tören düzenlenir, uğur sayılan bir "arakiye" âşıklar reisince kendisine hediye edilirdi.

O dönemde, âşıkların belirli bir kıyafetleri yoktu. Ama giyimleri dervişane ve birbirine benzer tarzda idi. Bazıları destegül dedikleri kolsuz hırka giyerler, bellerine kemer bağlarlar ve çoğu zaman başlarına yeşil bir sarık sararlardı. Bir kısmı da haydari giyerek başlarına dervişlerinkine benzer taç koyarlardı.

16-17. yy âşık sanatında âşık meclislerinin nasıl kurulduğu ve âşık fasıllarının nasıl yapıldığı konusundaki bilgiler yok denecek kadar azdır. Bununla birlikte, âşık musikisini doğrudan ilgilendiren en eski kaynak olan Ali Ufkî Bey'in kaleme aldığı *Mecmua-i Saz ü Söide* varsağı, türki, tekerleme, yelteme, dua, oyun havaları gibi türlerle, aşk. muhabbet, gurbet, nasihat, kahramanlık, savaş, tabiat ve övgü konulu âşık tarzı havaların da yer alması, âşıkların repertuvarları hakkında bazı ipuçları vermektedir. Bu ezgilerin gütteleri genellikle, her mısrası 7, 8 ve 11 heceli dörtlüklerden oluşmaktadır. Bunun yanında, gazel ya da murabba tarzlarında fâilâtün-fâilâtün-fâilâtün-fâilün; mefûlü-mefâîlü-mefâîlümeûlün; mefâîlün-mefâîlün-mefâîlünmefâîlün ve müstef'ilâtün-müstef'ilâtünmüstefilâtün-müstef'ilâtün gibi kalıpları -çoğu zaman bozuk bir biçimde- kullanan aruz vezinli ya da aruz veznine hece sayısı bakımından uyan tarzlara da rastlanmaktadır. Ancak, bunların ne zaman, hangi ortamlarda, ne şekilde kullanıldığı bilinmemektedir.

M. Fuad Köprülü'nün, Kastamonulu Âşık Fevzi'den aldığı bilgiye göre; 19. yy'ın ikinci yarısında, İstanbul Tavukpazarı âşık fasıllarında, önce bir âşık, Çuhacıoğlu Ali Paşa peşrevini okur, ardından âşıklar reisi saz ile bir taksim ve gezinme ile faslı başlatırdı. Başâşığın okuduğu gazel ve bir beyitlik bir parçanın ardından, öbür âşıkların katılımı ile divan okunur, bunu her âşığın ayrı ayrı çaldıkları divanlar takip eder, sonra âşıklar reisi bir koşma okur, taşlamalara başlardı; Öbür âşıklar da reisi takip ederlerdi. Yanık Kerem ve garip havalarının okunmasından sonra yatsı namazı için yaklaşık bir saatlik bir ara verilirdi Aradan sonra, âşıklar reisinin okuduğu bir gazel ve bir kalenderi ile fasıl yeniden başlar, reis yine bir semai söylerdi, semailerden sonra da sıra destanlara gelirdi. Destan bitince, bülbül koşması ile bir müstezat birkaç âşık tarafından okunur veya dü-beyt, bahr-i tavil, acem ağzı-sakiname veya Âşık Emrah'ın püskül ve perçem kalenderisi, bunlar da olmazsa Tahir-Zühre havası, Köroğlu, Genç Osman, Sivastopol, Yemen ve Mısır destanlarından biri söylenirdi Fasıl bu şekilde bitince sıra muammaya gelirdi.

Âşık tarzı, 19. yy'ın sonlarında gittikçe zayıfladı, itibarım kaybetti. Halk. semai kahveleri yerine çalgılı kahve denilen yerlere rağbet etmeye başlayınca da bu kez âşıkların sığındıkları mekânlar çalgılı kahveler oldu. Çalgılı kahvelerde de tutunamayanlar İstanbul'u terk ettiler, kalanlar ise tarzlarım az çok değiştirerek sanatlarını yaşatmaya çalıştılar.

Çalgılı kahvelerde, âşık tiplerinin yanında, kendisine âşık sıfatı yakıştırarak destan, mani, semai ve divan gibi okuduğu tür ya da türlerle ünlenmiş okuyucular ortaya çıktı. Arnavut, Ermeni gibi çeşitli zümrelere mensup okuyucular da okuyuş tarzları ile ünlenenler arasında idi. Böylece gerçek temsilcileri ile olmasa bile, geride bıraktığı kalıplaşmış söz ve musiki unsurları ile âşık sanatı bir süre daha yaşamaya devam etti.

Çalgılı kahveler, çoğunlukla tulumbacılığın en parlak olduğu semtlerde, sadece ramazan aylarında ve hükümetten izin alınarak açılırdı. Halkın serbestçe oturmalarına elverişli olarak seçilen bu kahvelerin bir köşesi çalgıcılara mahsustu. Çalgı sesinin her taraftan iyi duyulabilmesi için çoğu zaman kahvenin ön köşelerinden birisi çardağa benzer biçimde, yerden biraz yüksek bir zemin olarak hazırlanır, dört tarafı birtakım kâğıt çiçeklerle süslenir ve kapısının üzerine de "muamma" asılırdı. Meclis, daha çok, muamma hazırlayan ve asan usta bir âşığın çalıp okuduğu bir hava ile başlar, ardından başka bir âşık, meclisi idare etme görevini üzerine alırdı. Muammayı asan ve meclisi idare edene çığırtkan denirdi.

Bu mekânlarda, musiki meclisleri ise mani ile açılırdı. Mani faslının ardından koşma, semai, divan, yıldız, destan, kalenderi, lebdeğmez ve noktasız gibi türlerde havalar okunur ve âşık karşılaşmaları yapılırdı. Âşık karşılaşmaları ve okuyucuların atışmaları genellikle hazırlanmadan gerçekleşirdi.

Çalgılı kahvelerde halkı eğlendirecek bir program uygulanırdı. Kumlan musiki meclisleri eskiye göre daha basit, hattâ yozlaşmış bir tarzdaydı. Gerçi bu kahvehanelerde de âşık tarzı havalar çalınıyordu, ancak, âşıklar ve âşık çalgıları yerine gürültülü çalgılarla okuyuculara eşlik eden ve daha çok kalıplaşmış ayaklar, aranağmeler çalan çalgıcılar önem kazanmıştı artık. Gene de, âşıklar, çalgılı kahveler dışında, açık havada düzenlenen düğün şenlikleri ve eğlencelere de katılarak geçimlerini temin etmeye çalışıyorlardı. Bu şekilde mesleklerini yaşatmayı başaran bu son âşıklar, İstanbul'da âşık sanatının da son temsilcileri oldular ve 1920'li yıllarda tamamıyla kayboldular.

Çeşitli kaynaklardan **16.** ve 17. yy'larda kopuz, çöğür, bozuk, çeşde, sunder, çartar, şeş-hane, yelteme, karadüzen, ravza, yonkar, tanbura gibi çalgıların Osmanlı şehirlerinde ve saraylarda çalındığı anlaşılmaktadır. Minyatürlerde de bu çalgılardan bazıları resimlenmiştir. 18. yy'a kadar kopuz, çöğür ve bozuğun fasıl heyetinde kullanıldığı görülmektedir. 18. yy'da kopuz kaybolmaya başlamış, çöğür hâkim çalgı olmuştur. Çaldıkları çalgıdan dolayı âşık kelimesi ile aynı anlamda olan "çöğürcü" tabiri

de bu yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. Kastamonulu Âşık Fevzî, 19. yy'da semai kahvelerinin duvarlarında gün boyu çöğür, onun küçüğü Bulgarî, beş telli bağlama, altı telli bozuk (bozok), yedi telli yanuk ve tambura gibi çalgıların asılı durduğunu bildirmektedir.

20. yy başlarında, çalgılı kahvelerde ise, klarnet, zurna, darbuka, dümbelek, zilli maşa, çifte nağara gibi çalgılar kullanılmıştır, ama bu çalgılar, şüphesiz âşık sazları değildir. Bunlar, âşık tarzı havaları okumakla ünlenmiş halk sanatçılarına eşlik eden çalgıcıların kullandığı çalgılardır. Âşık sanatının İstanbul'da yok olduğu zamana kadar, özellikle çöğür vb çalgılar kullanıldığını çeşitli kaynaklar bildirmektedir.

İstanbul'da yüzyıllar boyunca yaşamaya ve geleneklerini korumaya çalışan âşık musikisi, istanbul'un musiki hayatına pek çok katkıda bulunmuş, İstanbul'un sanat hayatından da çok yönlü etkilenmiştir. Özellikle aruz vezinli ya da aruz vezinli hissi veren bazı türlerde bu etkilenme kendini daha çok gösterir. Bu çeşit ezgilerin okuyuş tavrı, klasik Türk musikisi ve tekke musikisinin bir sentezi gibidir. Vezin, söz ve ritim kullanımları ile ezgisel işleyişler de şehir muhiti âşık sanatının önemli unsurlarıdır.

Bu özellikler âşık fasıllarında kendini daha belirgin bir biçimde gösterir. Peşrev, gazel ve taksim gibi türlerin âşık fasıllarındaki varlığı ile mersiye, methiye, nat, divan, semai, kalenderi ve müstezat gibi türlerin icra tarzları tekke musikisi ve klasik Türk musikisinin etkilerini kolayca hissettirir. Bir özenti sonucu ortaya çıktığı açık olan bu özellikler, şüphesiz ki zamanla âşık repertuvarmda belli bir zenginlik de yaratmıştır.

Âşıklar kendi şiirleri yanında, Fuzuli, Ziya Paşa ve Rıza Tevfik gibi kalem şairlerinin şiirleriyle de âşık tarzı havalar okumuşlar ve ilgi toplamışlardır. Bu şiirlerden bazıları klasik Türk musikisi bestekârlarınca da bestelenmiştir. sözgelimi Medeni Aziz Efendi'nin, "Ey çerh-i sitemger dil-i nâlâne dokunma" mısraı ile başlayan hicaz şarkısının güftesi, Âşık Ömer'in bir kalenderisidir. Bunun yanında, âşık musikisi türlerinden divan, koşma, kalenderi, müstezat, semai, kesik kerem gibi havalar ve bunların ayakları, klasik musiki icra eden sazende ve hanendelerce de çalınıp söylenmiştir; örneğin Âşık Dertli'nin "Sâkıyâ camında nedir bu esrar" mısraı ile başlayan kesik keremi ile "Ok gibi hûblar beni yaydan yabana attılar" mısraı ile başlayan "divan'ı bu yoldan günümüze ulaşabilmiştir.

Âşık musikisi, ayrıca bazı klasik Türk musikisi bestekârlarına ilham vasıtası da olmuştur. II. Mahmud, Pertev Paşa, Kemani Tatyos Efendi, Nevres Paşa, Suphi Ziya Özbekkan gibi bestekârların divan, kalenderi, müstezat ve kesik kerem gibi âşık musikisi türlerinde eserleri vardır, bu eserlerinin güfteleri de daha çok âşık şiirlerinden seçilmiştir.

Çalgılı kahveler ve özellikle meyhaneler gibi halkın sık sık bir araya geldiği yerlerde âşık tarzının bozuk örneklerini söyleyen okuyucular âşık musikisinin İstanbul kültür hayatına bıraktığı hatırayı yaşatmaya çalışmışlardır. Yakın bir geçmişe kadar, matbaada bastırdığı hüzünlü ya da eğlenceli destanları okuyarak dolaşan destancılar da âşık musikisinin son temsilcileridir.

İstanbul âşık musikisinin çeşitli Osmanlı şehirlerinde yaygınlaşmış olan şehir muhiti âşık sanatı ile de büyük benzerlikleri vardır. Bu benzerliğin en önemli kaynağı, daha çok kendi kişiliklerini ispatlamak ve biraz da şöhret bulmak amacıyla İstanbul'a gelen ve bir süre kaldıktan sonra tekrar memleketlerine dönen gezgin âşıklar ve bu âşıklar yoluyla oluşmuş "âşık kolları"dır.

İstanbul'a gelen bu gezgin âşıklar, geliş ve gidişlerinde uğradıkları yörelere öğrendiklerini götürmüşler ve yetiştirdikleri çıraklara da bildiklerini aktarmışlardır. Böylece, Anadolu'da yaygın âşık tarzı havaların İstanbul'a taşınması yanında, İstanbul'daki âşık meclislerinde çalınan ezgilerin, ağızların ve bunların çalış-okuyuş tavır ve üsluplarının yayılmasına da vasıta olmuşlardır. Nitekim halk musikisi derleme gezileri ile eski şehir merkezlerinde tespit edilen şehir muhiti âşık musikisi özellikleri (gelenek, görenek, adap, erkân, türler, âşık tarzı ezgi çeşitliliği, icra tarzları, ağız kullanımları vb), İstanbul semai kahvelerinde ve İstanbul'u çevreleyen yörelerde icra edilen âşık musikisiyle yakın benzerlik gösterir. Sözgelimi. İstanbul âşık fasıllarında icra edilen taksim, divan, koşma, taşlama, muamma, kalenderi, aruz semai, müstezat, mersiye, methiye, kerem havaları, Tahir-Zühre havası (Tahir ağzı), Garip ağzı, destan çeşitleri, Çuhacıoğlu Ali Paşa peşrevi, bülbül koşması, Köroğlu, Genç Osman, Sivastopol gibi ezgiler, "adam aman"lı maniler, lebdeğmez ve noktasız gibi türler, Anadolu'nun özellikle şehir merkezlerinde derlenmiştir. Ayrıca, Anadolu'da, İstanbul Âşık ağzı olarak okunan "adam aman" manileri, aruz semai ve divan gibi örnekler de derlenmiş ve notaya alınmıştır.

İstanbul âşık musikisinin özellikle Anadolu'ya yayılmasını sağlayan merkezlerden biri de Tavukpazarı'ndaki Âşıklar Cemiyeti'dir. M. F. Köprülü'nün verdiği bilgilere göre, Rumeli ve Anadolu'da dolaşan âşıklar, hükümet memurları tarafından korunabilmek için, Tavukpazarı Âşıklar Cemiyeti'nden vesika ve itimatname alırlardı. Her yıl ekim başından, şubat sonuna kadar âşıklar arasından seçilen güvenilir ve hatırı sayılı olanlar vilayetlere gönderilirdi. Âşıklar, duruma göre vilayet merkezlerine, livalara, kazalara dağıtılır; nahiye ve köylere de vilayet ve liva merkezindeki âşıklardan bir kısmı gönderilirdi. Bu âşıklar gittikleri yerlerin kahvehanelerinde oturup fasıl geçerler, halkın duygularını coşturarak hükümetin istediği yönde kamuoyu oluşturmaya çalışırlardı.

Hükümetçe korunan ve teşkilatlanmış bir âşık sanatı ile özellikle Anadolu âşık sanatı arasında tespit edilen yakınlık, İstanbul'un etkili bir merkez olduğunu göstermektedir. Bu benzerlikler, 18. yy'a kadar Anadolu'dan İstanbul'a taşınan bir âşık sanatı geleneğinin varlığını düşündürebilirse de özellikle 19. yy'dan itibaren etkileşimin yönünün İstanbul'dan Anadolu'ya doğru olduğu gözlemlenmektedir.

Bibi. Ahmet Cevat, "Mevdan Şâirleri, **1**-2", *HBH,* 26, 27, 1933; Ahmet Talât (Onay), *Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i,* İst., 1928; Ali Ufkî, *Mecmuâ-i Sâz ü Söz (haz.* Şükrü Elçin), İst., 1976; İ. H. Uzunçarşılı, "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", *Belleten,* no. 161, 1977'; M. K. Özergin, "'XVII. Yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Çalgılar", *TFA,* no. 263, 264, 265, s. 6006-6009, 6031-6036, 6049-6056; Köprülüzade Mehmed Fuad, "Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşe ve Tekamülü Hakkında Bir Tecrübe", *Millî Tetebbular Mecmuası,* I, **1,** Mart-Nisan/133K1915), s. 5-46; ay, "Saz Şâirleri/**1-11",** *İkdam,* 3, 7, **11, 16, 19,** 25 Nisan; 2, 7, 9, **31** Mayıs; **6** Haziran/1330 (1914); M. F. Köprülü, *Türk Sazşâirleri,* I-V, Ankara, 1962-1965; ay, *Edebiyat Araştırmaları,* Ankara, 1966, s. 157-238; O. C. Kaygılı, *İstanbul'da Semaî Kahveleri^ve Meydan Şâirleri,* İst., 1937; I. Ozanoğlu, *Âşık Edebiyatı,* Kastamonu, 1940; S. Şenel, "Aşık Mûsikîsi", *DİA,* III, 553-556.

SÜLEYMAN ŞENEL

ÂŞIK ÖMER

bak. ÖMER (ÂŞIK)

ÂŞIK PAŞA KÜLLİYESİ

Fatih İlçesi'nde, Haydar Mahallesi'nde, Cibali Caddesi, Esrar Dede Sokağı ve Şair Baki Sokağı'nın kuşattığı alan üzerinde bulunmaktadır.

Sonradan camiye dönüştürülmüş bir mescit, günümüzde mevcut olmayan bir tekke, iki türbe, bir çeşme ve hazire bölümlerinden meydana gelen Âşık Paşa Külliyesi'nin kuruluş dönemi yeterince aydınlatılmış değildir. Külliyeye ilişkin kaynaklarda, inşa tarihi, banisinin kimliği, binaların geçirmiş olduğu onarımların niteliği gibi önemli hususlar hakkında çelişkili ifadelere rastlanmaktadır. Külliyenin tarihçesi, şimdilik, 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıflan Tahrir Defte*n'ndeki kayıtlar esas alınarak şu şekilde özetlenebilir: Külliyenin merkezini oluşturan mescit, 1464-1479 arasında, Eski Saray'ın ağalarından Abdullah oğlu Hüseyin Ağa tarafından, "Derviş Ahmed Âşıkî" ya da kısaca "Âşıkpaşazade" olarak tanınan, sufî ve tarihçi Şeyh Ahmed Efendi (ö. 1484'ten az sonra) adına inşa ettirilmiştir. Mescit, Şeyh Ahmed Efendi'nin büyükbabası olan, Kırşehir'deki türbesinde gömülü, ünlü sufî ve şair Âşık Paşa'nm (ö. **1333)** ruhuna ithaf edilmiş ve onun adıyla anılagelmiştir.

Âşık Paşa Mescidi'nden önce burada, "Azadlı Sinan" ya da "Sinan-ı Atik" olarak tanınan Mimar Sinaneddin Yusuf Ağa'nın (ö. 1471-1472) bir zaviye inşa

ettirdiği ve tesisi, "Gaziyân-ı Rûm" zümresinin en efsanevi kişisi olan Sarı Saltuk'un hatırasına ithaf ettiği tespit edilmektedir. 869/1464'te kurulan, İstanbul tekkelerine ilişkin kaynakların bazılarında Sarı Saltuk'un adıyla, bazılarında da banisinin adıyla anılan bu zaviyeden dolayı, çevresindeki mahallenin önceleri "Mimar Sinan" ve "Sarı Saltuk" olarak adlandırıldığı bilinmektedir. (Söz konusu zaviye, 19- yy sonlarında aldığı şekliyle, Âşık Paşa Mescidi'nin güneyinde, hemen yanında hâlâ durmaktadır.) Âşık Paşa Mescidi'nin inşa edilmesiyle mahalle yeni yaptırılan bu binanın adını almıştır. Buradan hareketle, söz konusu mescidin, Mimar Sinan (Sarı Saltuk) Zaviyesi'nin kuruluşu (1464) ile mescidin zikredildiği en eski tarihli vakfın (İlyas kızı Hatice Vakfı, 883 Zilhicce'sinin ortaları/1479) tescil edilmesi arasında yaptırıldığı kabul edilebilir.

Mescidin banisi Hüseyin Ağa'nın, gerek 898 Muharremi başları/1492 tarihli vakfiyesinde gerekse de 16. yy başlarında (1502-1504) bu vakfiyeye yaptığı eklerde, bağışlanan çeşitli gayrimenkullerin dökümü yapılmakta, bunlardan elde edilecek gelirin Âşık Paşa Mescidi'nin görevlilerine harcanması, ayrıca Âşık Paşa Zaviyesi şeyhinin de vakfa nezaret etmesi istenmektedir. Böylece, vakfiyesi 928 Muharremi başları/1521'de Âşıkpaşazade'nin damadı ve halifesi Seyyid Velayet Efendi'nin (Hazret-i Emîr Şeyh Seyyid Velayet bin Şeydi Ahmed) adma tescil edilmiş bulunan zaviyenin (tekkenin) bu tarihten epey önce kurulduğu, 1504'te mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır. İstanbul tekkelerine ait listelerin çoğunda Seyyid Velayet'in adıyla anılan, ayrıca "Âşık Paşa" ve "Emirler" olarak da kaydedilen bu tekkenin de tesis tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, bir şeyhin, henüz mürşidi hayatta iken onun yanı başında tekke açması, tarikat adabına aykırı olduğundan bu tarihin, Âşıkpaşazade'nin ölümü (1484'ten az sonra) ile 1504 arasında yer alması icap eder.

Âşık Paşa Külliyesi'ndeki mescit ile tekkenin kuruluşunu izleyen yıllarda, bu tesislerdeki çeşitli hizmetlere yönelik, hepsi de hanımlar tarafından yapılmış dört vakıf tespit edilmektedir. Bunlar, yukarıda değinilmiş olan İlyas kızı Hatice (883 Zilhicce'sinin ortaları/1479), II. Bayezid'in kızlarından "Sufî Sultan Hatun" olarak tanınan Fatma Sultan (907 Cemaziyelahir'inin başları/1501), Yusuf kızı Paşa Bola (913 Rebiyülahir'inin ortaları/1507) ve Âşıkpaşazade'nin kızı, Seyyid Velayet'in eşi olan Rabia Hatun (934 Cemaziyelahir'inin sonları/1528) vakıflarıdır. Fatma Sultanin vakfiyesi bir padişah kızına yakışır zenginlikte olup İstanbul'un yanısıra Anadolu'da ve Rumeli'de pek çok gayrimenkulu kapsamaktadır. Rabia Hatunun vakfiyesinde de, Âşık Paşa Zaviyesi'ndeki sekiz adet hücrenin Mimar Sinan tarafından inşa edildiği belirtilmiştir. Koca Sinan'ın, hassa basmimarı olmadan (1538) önce üstlendiği bilinen birtakım mütevazı inşaatlardan birisi daha böylece ortaya çıkmaktadır.

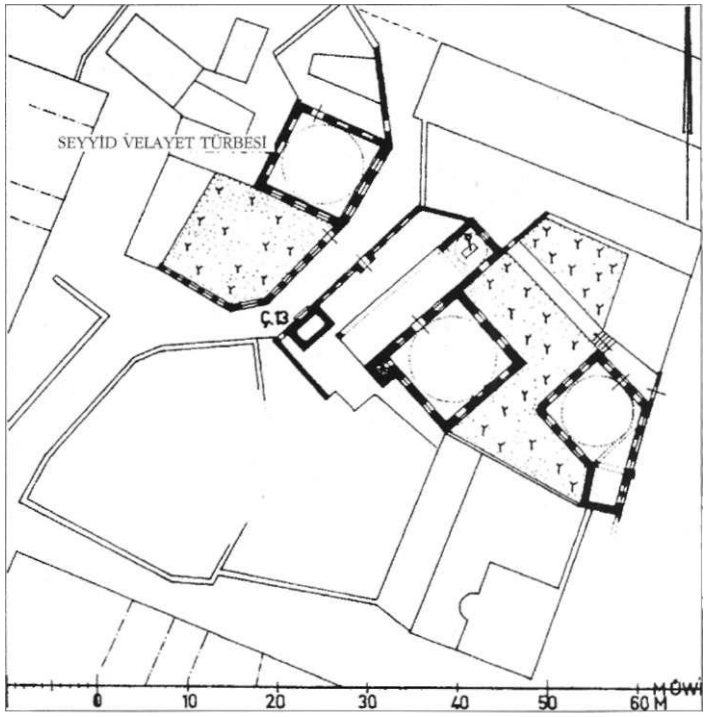

Aşık Paşa Külliyesinin vaziyet planı. 1. Mescid. 2. Hüseyin Ağa Türbesi, 3. Aşıkpaşazade Türbesi, 4. Seyyid Velayet Türbesi. 5. Çeşme. Müller-Wiener. *Bildlexikon Alman Arkeoloji Enstitüsü*

Ayvansarayî'den kaynaklandığı anlaşılan ve birçok araştırmacıyı etkilemiş olan bir yanlışlıktan söz etmek gerekmektedir: Adı geçen yazar, *Hadîkatü'l-Cevâmi'de* Âşık Paşa Mescidi'nin ilk yapımından söz ederken "...cümle harç ve masrafı mescidin dairesinde medfun Ağay-ı Bâbüssaade Tavaşî Hüseyin Ağa teberrüken vermişdir" demekte, burada adı geçen kişinin *İstanbul Vakıfları Tahrir Defter*'ndeki vakıf kaydının sahibi Eski Saray ağalarından Abdullah oğlu Hüseyin Ağa olduğu, aradan geçen yaklaşık üç yüzyıl sonunda, görevine ilişkin ayrıntıların halkın hafızasında bir miktar değişime uğradığı anlaşılmaktadır. Aynı yazar, *Mecmuâ-i Tevârih'inde,* Âşık Paşa ile neslinden gelenler hakkında bilgi verirken, Nişancı Eğriabdizade Mehmed Efendi'nin (ö. 1566) İstanbul'daki Âşık Paşa Mescidi'ni, minber koydurmak suretiyle camiye dönüştürdüğünü belirttikten sonra şöyle devam eder: "...Ve minberin vaz' olunduğu sene Devlet-i Aliyye'nin Enderun ağalarından Tavaşî Hüseyin Ağa müceddeden mescid-i şerifi bina eylemiştir. Vefatında camiin taşrasında dergâhı kurbünde defn olunmuştur". Burada aynı kişinin (ilk bani olduğu anlaşılan Hüseyin Ağa'nın), "Bâbüssaade" yerine "Enderun" ağası olarak, ikinci bir kere karşımıza çıktığı hemen kesin gibidir. Ayrıca her iki kaynakta da ağaların gömülü oldukları yer tanımlanırken, aşağı yukarı aynı mevkiye işaret edilir (mescidin dairesinde-caminin taşrasında dergâhı kurbünde); *Mecmuâ-i Tevâ*n&'teki "dergâh" kelimesi burada caminin ana kapısını ifade etmektedir ki, Ayvansarayî'nin genellikle dergâh kelimesini bu anlamda kullandığı dikkati çeker. Gerçekten de, caminin (daha doğrusu harimin) kapısının yakınında, son cemaat yerinin doğusuna bitişik, kubbeli eyvan şeklinde tasarlanmış bir türbede, bu sefer "Darüssaade Ağası Hüseyin Ağa" olarak zikredilen aynı kişinin 1198/1783-84 tarihli mezar taşı göze çarpar. Buradaki tarih kesinlikle ağanın ölüm tarihi olmayıp, harim kapısındaki ayet levhasının altında da görülen bir onarım tarihidir. Nitekim külliyenin, 1633 ve 1782'de, çevresini tahrip eden yangınlardan zarar gördüğü, caminin 1198/T783'te esaslı bir onarım geçirdiği bilinmektedir. Bu onarımdan külliyedeki diğer yapıların da nasiplendikleri tahmin edilebilir. 1918 tarihli büyük Cibali-Fatih yangınında harap olan külliyenin, camii ve türbeleri 19701i yıllarda Vakıflar İdaresi tarafından onartılmış ancak bu son onarımda caminin son cemaat yeri ihya edilmeden bırakılmıştır.

Kurulduğu dönemde, İstanbul'daki nüfuzlu tarikatlardan olan, Aşıkpaşazade ile Seyyid Velayetin de bağlı bulunduğu Zeynîliğe hizmet eden tekkenin, söz konusu tarikatın sönmeye yüz tutmasıyla el değiştirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1256/1840 tarihli *Âsitâne'de* "Seyyid Velayet Hazretleri Tekkesinin" Halvetî tarikatına bağlı olduğu, ayrıca ortadan kalkarak yerinin "arsa" haline geldiği belirtilmiştir. Bu tarihten sonra tekrar canlandırıldığı anlaşılan tekke, 1301/1885-86'da Dahiliye Nezareti'nce hazırlanan bir istatistik cetvelinde Nakşibendî olarak gösterilmekte ve biri erkek olmak üzere, dört kişinin burada oturduğu kaydedilmektedir. 1325/1910 tarihli bir belgede, Maliye Nezareti'nden her yıl, Kurban Bayramı'nda dört koyun

Âşık Paşa Camii ile Seyyid Velayet Türbesi'nin kuzeybatıdan görünüşü, ortada önde çeşme
İbrahim Tütüncü, 1982

istihkakı olduğu belirtilen tekkenin Nakşibendîliğe bağlı olarak faaliyetini sürdürdüğü 1918'deki Cibali-Fatih yangınında tarihe karıştığı anlaşılmaktadır.

Fatma Sultanın vakfiyesinde, "Seyyid Velayet Hankahı" olarak anılan tekkede, kurrâlarm ve zâkirlerin, cuma geceleri (perşembeyi cumaya bağlayan gecelerde) adı geçen şeyhin huzurunda toplanarak "teşbih ve tehlil etmeleri". Hz Muhammed'e salat getirmeleri şart koşulmuştur. Başlangıçta, cuma geceleri icra edilen haftalık ayinlerin daha sonra cumartesi gününe kaydırıldığı tespit edilmektedir. Seyyid Velayetten sonra tekkenin postuna oğullarından Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1535) ile damadı ve halifesi olan Gazalîzade Şeyh Abdullah Efendi (ö. 1570) geçmiş, bu tarihten sonra post makamı, bir müddet daha Seyyid Velayet'in neslinden gelenlerin tasarrufunda kalmıştır.

Âşık Paşa Camii ve Âşıkpaşazade Türbesi'nin 1918 tarihli büyük Cibali-Fatih yangınından sonraki durumu.
İAM, Encümen Arşivi, /. no. 204

Külliyedeki türbelerden biri Âşıkpaşazade'ye, diğeri Seyyid Velayet'e aittir. İnşa tarihi tam olarak bilinmeyen Âşıkpaşazade Türbesi'nin, 1484 civarında, Âşıkpaşazade'nin son yıllarında veya vefatından kısa bir süre sonra yaptırıldığı tahmin edilebilir. Ancak türbenin üslubu, özellikle cephelerinin oranları, 15. yy sonlan ile bağdaşmamakta ve olgunluk aşamasındaki klasik Osmanlı üslubunu yansıtmaktadır. Söz konusu yapının güneybatısında, ana mekâna sonradan eklendiği belli olan ufak boyutlu bir türbe bulunmakta, Seyyid Velayet'in torunlarından 924/1518'de vefat eden Pürhayat oğlu Mehmed Çelebi'nin kabrini barındıran bu ek bölüm ile ana bölümün, Cibali Caddesi üzerindeki ortak cephelerinde tam bir üslup birliği gözlenmektedir. Bu gözlemlere dayanarak Âşıkpaşazade Türbesi'nin 1518'den az sonra yenilendiği, en azından geniş kapsamlı bir onarım geçirdiği varsayımı ileri sürülebilir.

Seyyid Velayet'in vakfiyesinde ise, mescidin yakınında bulunan evi için "kendü fevt olduklarından sonra kendülere türbe ola" denilmekte, Hz Muhammed'e bağlanan ve birçok başka velinin hayatında da gözlenen bir gelenek uyarınca. Seyyid Velayet'in evine gömüldüğü ve kabrinin üzerine türbe inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Külliyenin en ilginç unsurlarından biri de. "muammalı" kitabesinden ötürü tarihlendirilmesi konusunda çeşitli iddiaların ileri sürülegeldiği çeşmedir. Saçak silmesinin üzerinde bulunan dört beyitlik Arapça kitabenin altında "sene 978/ 1570-71" ibaresi yer almakta, fakat son mısra ebcedle hesaplandığında 972/ 1564-65'i vermektedir. Ayrıca çeşmenin üst köşelerine, içerdikleri muamma dolayısıyla ebced meraklılarını uğraştırmış olan Osmanlıca beytin mısraları yerleştirilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bir makale yayımlamış olan E. Mitchell adlı araştırmacı, herhalde kendi türünün tek örneği olan bu muammayı ustaca çözmüş ve Osmanlıca beytin de 972'ye tekabül ettiğini kanıtlamıştır. Bu durumda tarihlerden birincisi (972) çeşmenin yapımına, ikincisi (978) üstteki kitabenin konmasına ait olmaktadır.

Mescit (Cami): Kare planlı (9x9 m) bir harim ile üç birimli bir son cemaat yerinden meydana gelmektedir. Duvarları bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğla ile almaşık düzende örülmüş, harim kubbesi içerden pandantiflere, dışardan on iki köşeli bir kasnağa oturtulmuştur. Son cemaat yerinin kalıntılarından, ortadaki birimin dikdörtgen planlı ve tonoz (tekne tonoz veya aynalı tonoz) örtülü, yanlardaki birimlerin ise kare planlı ve kubbeli oldukları anlaşılmaktadır. Bu örtü unsurlarını taşıyan, tuğla örgülü sivri kemerler, baklavalı başlıklarla donatılan mermer sütunlara oturmaktadır. Son cemaat yerinin batı sınırında, mina-

re kaidesinin hizasında bulunan sütunbaşlık-kemer üçlüsü günümüze gelebilmiştir. Buradaki sütunun, muhtemelen 1783 onarımında kesme küfeki taşından bir kılıf içine alınarak üst yapının desteklendiği görülmektedir. İstanbul'da Mahmud Paşa Camii gibi- birtakım başka camilerde de bu çözüme başvurulmuştur. Baklavalı başlığın oranlan 15. yy'ın ikinci yarısına uygun düşmektedir.

Son cemaat yerinin doğusunda ve bunun devamı niteliğinde olan, kubbeli eyvan şeklinde tasarlanmış Hüseyin Ağa Türbesi yer alır. Üç yönden (güney, doğu ve kuzey) duvarlarla kuşatılmış, batı yönünde geniş bir sivri kemerle son cemaat yerine açılmış olan bu ilginç türbe İstanbul'da kendi türünün tek örneğidir. İstanbul'un fethinden önce, erken dönem Osmanlı mimarisinde, Amasya'daki 1430 tarihli Yörgüç Paşa Camii'ndeki gibi, son cemaat yeri ile bütünleşen bani türbelerine az da olsa rastlanır. Bu da Âşık Paşa Mescidi'nin erken tarihli olduğu tezini destekleyen özelliklerden biridir.

Basık kemerli harim girişinin üzerinde, 1198/1783-84 onarım tarihini taşıyan, sülüs hatlı bir ayet levhası bulunmaktadır. Aynı duvarda, harim girişi ile Hüseyin Ağa Türbesi'nin arasında ufak bir mihrap mevcuttur. Harim duvarlarında, iki sıra halinde düzenlenmiş dörder pencere görülmektedir. Alttakiler dikdörtgen açıklıklı olup kesme küfeki taşından söveler, demir parmaklıklar ve sivri hafifletme kemerleri ile donatılmış, sivri kemerli tepe pencerelerine alçı revzenler yerleştirilmiştir. Revzenlerin 1970'lerdeki son onarımda yenilendikleri belli olmaktadır. Mihrap duvarındakilerde "Allah" ve "Muhammed" isimleri ile lale, şakayık, karanfil gibi klasik dönem bezemesinin sevilen çiçekleri bulunmakta, diğer revzenlerin çok daha sade tutulmuş olduğu görülmektedir. Kuzey duvarı boyunca uzanan fevkani mahfil basit ahşap direklerle taşınmakta ve hiçbir özelliği olmayan ahşap kafeslerle donatılmış bulunmaktadır. Son yıllarda yağlıboya ile boyanarak çirkinleştirilmiş olan mihrap, yarım sekizgen planlı nişi, köşelerindeki, kum saatli ve burmalı sütunçeleri, mukarnaslı yaşmağı ile klasik üslubu yansıtır. Buna karşılık, 1783 onarımında yenilendiği anlaşılan ahşap minberin kapısında ve köşkünde Osmanlı baroğunun gözde motifleri olan beyzi madalyonlar, bereket boynuzlarından fışkıran güller, istiridye kabukları, "S" ve "C" kıvrımları seçilmektedir. Kubbenin merkezinde ve eteğinde, ayrıca mihrabın üzerinde görülen kalem işleri son onarıma ait olsa gerektir. Tıpkı revzenlerde olduğu gibi bu süsleme unsurlarında da klasik üsluba uyulmuş, rumîlerin dolguladığı palmet dizileri tercih edilmiştir.

Onarımlarda özgün ayrıntılarını bir miktar kaybetmiş olan kesme taş örgülü minare, harimin kuzeybatı köşesinde yükselir. Dışa taşkın ve harimin beden duvarları yüksekliğinde tutulmuş olan kare tabanlı kaideden sonra, üçgen yüzeylerden oluşan basık bir pabuç kısmı gelmekte, çokgen gövde bir simitle son bulmaktadır. İçbükey bir kuşak şeklinde olan şerefe altında, 1782 yangınından önce mukarnas sıralarının var olduğu tahmin edilebilir. Şerefe geometrik şebekelerle sınırlandırılmış, peteğin üzerine, koni biçiminde, kurşun kaplı ahşap külah oturtulmuştur.

Âşık Paşa Camii'nin kuzeybatıdan görünümü. *İbrahim Tütüncü, 1982*

Tekke: Geçen yüzyılın ilk yarısında ortadan kalktığı, sonra ihya edildiği anlaşılan ve 1918 Cibali-Fatih yangınında bütünüyle yok olan tekkenin mimari özellikleri hemen hiç bilinmemektedir. E. H. Ayverdi'nin yayımlamış olduğu *19. yy İstanbul Haritası*'nda, cami ile Seyyid Velayet Türbesini ayıran sokağın doğusundaki kavşakta bulunduğu görülen tekkenin mimari programı kaynaklardan aşağı yukarı tespit edilebilmektedir. *Hadîkatü 'l-Cevâmi'*deki "Âşık Paşa Tekyesi Mescidi" başlığından bir mescit-tevhidhanenin mevcut olduğu anlaşılmakta, Seyyid Velayet ile eşi Rabia Harun'un vakfiye özetlerinde de. "fükarâ-i sâlihîn" olarak anılan dervişlerin barınmasına mahsus hücrelerden, hamamdan, ahırdan, bahçelerden, bir tanesinin harem dairesi olarak kullanıldığı tahmin edilebilen çeşitli evlerden, şeyh dairesi olması muhtemel bir kasrın varlığından söz edilmektedir.

Âşıkpaşazade Türbesi: Caminin kıble yönünde, Cibali Caddesi üzerinde bulunan bu yapı, farklı tarihlerde inşa edilmiş fakat sonradan birleştirilmiş oldukları anlaşılan kare planlı iki bölümden meydana gelmektedir: Âşıkpaşazade'nin kabrini barındıran, büyük boyutlu (16x16 m) ve kubbeli esas türbe ile bunun güneybatısında bulunan, Seyyid Velayetin torunlarından Mehmed Çelebi'nin (ö. 1518) gömülü olduğu, çapraz tonoz örtülü küçük (7x7 m) türbe. Âşıkpaşazade Türbesi, camiye paralel olarak, kıble ekseni üzerine yerleştirilmiş, küçük türbenin konumlandırılmasında ise Cibali Caddesi'nin hattı esas alınmış, bu yüzden iki bölümün arasında üçgen planlı bir ara mekân ortaya çıkmıştır. Yapının duvarları kesme küfeki taşı ile örülmüş, asıl türbenin kubbesi içerden,

mukarnas konsollu sivri tromplar, dışardan on iki köşeli bir kasnakla desteklenmiştir. Yapının kuzeybatı ve kuzeydoğu köşeleri pahlanmıştır.

Türbenin basık kemerli girişi doğu duvarında olup bu yöndeki avluya açılır. Avluyu sınırlayan ve cadde boyunca uzanan kesme taş örgülü duvarda, dikdörtgen açıklıklı, demir parmaklıklı pencerelerle basık kemerli bir dış kapı bulunmaktadır. Asıl türbenin kuzey, batı ve doğu cephelerinde, klasik düzende, iki sıra halinde düzenlenmiş altışar pencere vardır. Bunların ayrıntıları, daha önce değinilen cami pencereleri ile aynıdır. Güneydoğu köşesindeki alt pencere yerini türbe girişine terk etmiştir. Âşıkpaşazade'ye ait ahşap sanduka mekânın güney kesiminde, iki türbe bölümünü bağlayan üçgen^ alanın sınırında yer alır. Bu bölümde Âşıkpaşazade'den başka, herhalde neslinden gelen dokuz kişi daha gömülüdür. Ne var ki bu yapı da, İstanbul'daki birçok türbenin akıbetine uğramış, 1925'te türbeler kapatıldığında, ahşap sandukaların başuçlarında duran, kitabe niteliğindeki levhalar kaldırılmış, geriye kalan kabir izlerinin kimlere ait olduğunu kanıtlayacak hiçbir belge kalmamıştır. Kubbe eteğinde, bazı parçaları hâlâ görülebilen, barok üsluptaki siyah renkli kalem işlerinin, caminin onarıldığı 1783'e ait olması muhtemeldir. Tromplarla kubbe arasında yer alan küçük pandantiflerin yüzeyinde, yuvarlak çerçeveler içinde, istifli sülüsle yazılmış "esmâ-i hüsnâ" da (yâ Sultân, yâ Sübhân, yâ Gaffar vb) geç döneme ait olmalıdır. Pandantiflerden bazılarında, türbenin inşa edildiği döneme ait küçük parçalar halinde günümüze intikal edebilmiş, stilize bitki motiflerini içeren kalem işi izleri seçilmektedir.

Türbenin iki bölümü arasında bulunan üçgen planlı birimin cadde üzerindeki cephesine üçlü bir pencere grubu yerleştirilmiştir. Ziyaret penceresi niteliğinde olan ortadaki açıklık, köşelerinde sütunçelerin yer aldığı sığ bir nişin içine alınmış, hafifletme kemerinin aynası, geometrik taksimatlı bir mermer şebeke ile kapatılmış, üzerine de küçük bir tepe penceresi oturtulmuştur. Ayrıca nişin içine, ziyaretçilerin içeriyi görebilmeleri için basamaklar konmuştur. Padişah ve rical türbelerinde hemen hiç görülmeyen, veli türbelerine özgü bir ayrıntı olan bu tür pencerelerin istanbul'daki en erken tarihli örneklerinden birisi bu olmaktadır.

Güneybatıdaki ufak bölümde Mehmed Çelebi'nin mermer şahideli kabrinden başka, külliyeye zengin bir vakıfla katkıda bulunmuş olan Fatma Sultan'a ait olduğu rivayet edilen, levhası ve sandukası bulunmayan bir mezar daha teşhis edilmektedir. Fatma Sultan'ın Bursa'da gömülü olduğu bilindiğinden, bu rivayetin tarihi gerçeklere uymadığı ya da bağlı bulunduğu bu tekkede kendisine bir makam kabri yapıldığı ileri sürülebilir. Basık bir kemerle üçgen planlı birime açılan küçük türbenin caddeye bakan iki penceresi, diğer yönlerdeki duvarlarında da ikişer dolap nişi bulunmaktadır.

Seyyid Velayet Türbesi: Kare planlı (18x18 m) ve kubbeli olan Seyyid Velayet Türbesi, malzeme ve mimari ayrıntı bakımından Âşıkpaşazade Türbesi ile aynı özellikleri paylaşmaktadır. Basık kemerli bir kapıdan türbenin doğusundaki avluya, buradan da, aynı tür bir kapıyla türbeye girilmektedir. Beyaz mermerden sövelerle çerçevelenmiş olan avlu kapısının üzerinde, yan yana iki kartuş içinde, istifli sülüsle yazılmış "reseme Ali el-maruf bi-Kanîzade" imzalı, Seyyid Velayet'in ayrıcalıklı kişiliğini vurgulayan Arapça bir kitabe bulunmaktadır. Kuzey duvarı sağır bırakılmış, bu duvara üç adet dolap yerleştirilmiş, diğerleri, iki sıralı altışar pencere ile donatılmıştır.

Türbede, Seyyid Velayet'in, son yıllarda acemice onarılmış sıvalı lahtinden başka on iki kabir daha bulunmaktadır. Bunlardan birisi eşi Rabia Hatun'a, bir diğeri de neslinden gelen şeyhlerden Said Efendi'ye aittir. Sandukalarından ve kitabe levhalarından soyutlanmış olan diğer on kabrin kimlere ait olduğunu bilen yoktur.

Hazireler: Âşık Paşa Külliyesinde biri Seyyid Velayet Türbesi'nin batısında diğeri cami ile Âşıkpaşazade Türbesi'nin arasında yer alan iki hazire adası bulunmaktadır. Seyyid Velayet Türbesi'ne komşu olan hazire adası kesme taş örgülü bir çevre duvarı ile kuşatılmış, bu duvar dikdörtgen açıklıklı ve demir parmaklıklı pencerelerle donatılmıştır.

Seyyid Velayet Türbesi'ne bitişik, basık bir kemerli kapıdan girilen bu hazire bölümünde ulemadan ve devlet ricalinden birçok kimsenin, tasarım açısından ilginç mezarları bulunmaktadır. Çevre duvarındaki bazı pencereler, hazirede gömülü olan kimselere ait kitabelerle taçlandırılarak ziyaret penceresi durumuna getirilmiştir.

Çeşme: Kesme küfeki taşıyla örülmüş olan çeşme caminin çevre duvarı üzerinde. Seyyid Velayet Türbesi'ne komşu olan hazirenin karşısında bulunmaktadır. Klasik üsluba uygun oranları ve ayrıntıları ile dikkati çeken çeşmenin cephesi silmelerle çerçevelenmiş, sivri kemerin üzengi hizasında yer alan yatay bir silme ile de cephe ikiye ayrılmıştır. Biri kemerin kilit taşında, dördü de yanlarında olmak üzere toplam beş adet rozet kabartması, ayrıca ufak seni kabartmaları çeşmenin süsleme unsurlarını oluşturur.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri.* 273-278; Ayvansarayî, *Hadîka.* I, 153-155; ay, *Mecmuâ-i Tevâ'rih,* 109. 126, 145, 275-276; Çetin, *Tekkeler,* 585: *Âsitâne,* 5: Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 54-55, no. 79; *İhsaiyat* II. 19; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 14; Ayverdi, *Mahalleler,* 37; "Âşıkpaşa Camii ve Âşıkpaşazade Türbesi", 'Âşıkpaşazade Çeşmesi", *'İSTA,* II (1959). 1148-1151; Öz, *İstanbul Camileri.* I. 24; Cezar, *Yangınlar,* 335, 364; Müller-Wiener. *Bildlexikon,* 369-370, 519; **î.** Tütüncü, "Âşık Paşa Külliyesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk İslam Sanatı Anabilim Dalı basılmamış lisans tezi, 1982: S. Eyice, "Âşık Paşa Camii", *DİA.* IV, 3-5: E. Mitchell, "Âşık Paşa Çeşmesi'nin Gizli Tarihi", 77; 90 (Haziran 1991), 44-49: *Fatih Camileri.* 59-60, 271, 315, 351, 360.

M. BAHA TANMAN

ÂŞİR EFENDİ KÜTÜPHANESİ

Bahçekapı'da, Âşir Efendi ve Sultanhamam caddelerinin birleştiği köşededir.

I. Mahmud'un reisülküttablarındar. Mustafa Efendi, Bahçekapı'da kendi adına bir kütüphane kurmak istemiş ve bu amaçla 1741 ve 1747'de iki ayrı vakfiye düzenleyerek 1237 kitabını vakfetmiştir. Ancak 1749'da vefat etmesi üzerine yarım kalan bu kütüphane projesini, oğlu Şeyhülislam Mustafa Âşir Efendi (ö. 1804) yeniden ele alarak, babasının düzenlediği vakfiyede bazı küçük değişiklikler yapmak suretiyle gerçekleştirmiştir.

Kütüphanenin kitap koleksiyonu önce Reisülküttab Mustafa Efendi'nin bağışıyla oluşmuş ve bunu Şeyhülislam Âşir Efendi, Rumeli Kazaskeri Hafîd Efendi. Kasidecizade Süleyman Sırrı Efendi ile Mehmed Bahaeddin Efendi'nin bağışlan izlemiştir. Bu koleksiyon, 1914'te Sultanselim'deki Medresetü'l-Mütehassisin'e, daha sonra 1918'de Süleymaniye Kütüphanesine nakledilerek "Reisülküttab Mustafa Efendi" ve 'Âşir Efendi" bölümlerinde toplanmıştır.

Âşir Efendi Kütüphanesi, iki katlı olup dış cephesi taş ve tuğla şeritlerle örülmüştür. Yaklaşık 11x14 m ebatlarındaki binanın ikinci katında yer alan ve taş konsollar üzerine oturtulan çıkma şeklindeki okuma salonu güzel mimarisi ile dikkat çeker.

Bugüne kadar bitişiğindeki han ile birlikte tam bir rölevesi yapılmayan kütüphanenin yalnızca planı yayımlanmıştır. Bu plana göre, merdivenle çıkılan üst katta "L" şeklindeki koridora açılar. bir kitap deposu ve yanında iki küçük mekân vardır. Koridorun diğer ucundaki okuma salonu ise iki sütunla ayrılmış üç bölümlü bir girişle bu hole açılır. Bu üç bölmeden ortadaki kubbeli olup yanlardakiler çapraz tonozlarla örtülüdür. Ana koridorun ucundaki küçük hücre ise büyük ihtimalle hela olarak kullanılmaktaydı. Altındaki kumaş mağazasının deposu olan okuma odasınıtavan tonozundaki çiçekli kalem işi nakışlar, üzerleri boya ile örtüldüğü halde. 1960'lara kadar görülebiliyordu.

Âşir Efendi ve ailesinin, mezarları, kütüphanenin taşınması sırasında Molla Gürânî Camii haziresine nakledilmiş ve boşaltılan kütüphane dükkân olarak kiraya verilmiştir.

Bibi. Ş. N. Bayraktar, "Âşirefendi Kütüphanesi", *İSTA,* II, 1154-1155; Unsal, *Kütüphaneler,* 101; İ. E. Erünsal, *Türk Kütüphaneler-, Tarihi,* II, Ankara, 1988, s. 120-121; ay, "Âşir Efendi Kütüphanesi", *DİA,* IV, 8; S. Eyice. "Âşir Efendi Kütüphanesi", *DİA,* IV, 8-9.

SEMAVİ EYİCE

AŞİRET MEKTEBİ

Aşiret Mekteb-i Hümayunu da denmiştir. II. Abdülhamid'in isteğiyle kurulmuş ve 1894-1907 arasında açık kalmıştır.

Osmanlı ulusçuluğu ya da Osmanlı topraklarında yaşayanları İslamiyet ülküsü ve padişahın kutsal kişiliği çevresinde bütünleştirme çabası Tanzimat döneminin (1839-1876) sonlarına doğru ortaya çıktı. Bu düşünceye dolaylı yoldan da olsa hizmeti amaçlayan girişimlerden teki, **1864**'te Silahşoran-ı Hassa örgütü içinde, özel bir zadegan ve aşiret birliğinin kurulmasıdır. Abdülaziz (hd 1861-1876) bu girişimle, uzak bölgelerdeki etkili aşiretlerin hanedan gençlerini İstanbul'a getirtmek ve kendi özel hassa birlikleri arasında bir çeşit rehin tutmak, ayrıca bu gençlere saltanata bağlılık duygusu aşılamak istemişti. Bu özel bölük, II. Abdülhamid'in (hcl 1876-1909) tahta çıktığı sırada, saray muhafız birlikleri arasındaki yerini korumaktaydı.

II. Abdülhamicl, biraz daha farklı bir yaklaşımla 1886'da, Arap aşiret reislerinin ve şeyhlerinin yetişkin çocuklarını Harbiye Mektebi'ne aldırttı. Hicaz, Yemen ve Trablusgarp eyaletlerinden seçilerek getirtilen 48 genç, Harbiye'deki üç yıllık eğitimden sonra mülazım (teğmen) rütbesiyle ve padişahın fahri yaveri sanını da taşıyarak memleketlerine gönderildiler. Ancak bu uygulama, askeri okulların yeniden örgütlenişiyle aynı yıllara rastladığı gibi Harbiye'de Arap gençlerinin okumasını istemeyen etkili çevrelerden de tepki gördü. II. Abdülhamid, yeni bir düşünceyle askeri danışmanlarından Osman Nuri Paşa'ya bir layiha hazırlaması direktifini verdi. 9 Haziran 1308/22 Haziran 1892 tarihli layihada özetle Arap topluluklarının geçimsizliğinin ve devlete karşı olumsuz tavırlarının bilgisizlikten kaynaklandığı, bunun giderilmesinin ise ancak eğitimle mümkün olabileceği, bu maksatla İstanbul'da bir aşiret mektebi açılmasının yerinde olacağı vurgulanıyordu. Layihada, önerilen okul için bir ders programı da düzenlenmişti. Bundan beş gün sonra 27 Haziran 1892'de de Aşiret Mektebi Nizamnamesi yayımlandı. Ayrıca Beşiktaş'ta Akaretler'deki uygun binalar da bu okula tahsis edildi. Daha ilginç olarak da nizamnamede okulun her türlü masrafının devletçe karşılanacağı ve yatılı olacağı belirtilmişken tüm giderleri Darüşşafaka'ya yüklendi. İlgili valilere yazılan ivedi buyruklarla Halep, Şam, Bağdat, Basra, Musul, Zor, Kudüs, Diyarbekir, Trablusgarb ve Bingazi sancaklarından dörder, Yemen ve Hicaz bölgelerinden de beşer (toplam 50) aşiret soylusu gencin, yaşları 12-**16** arasında, sağlıklı ve zeki olmak koşulu ile seçilip gönderilmeleri istendi.

Henüz İstanbul'a hiçbir aday gelmeden, 3 Ekim 1892 günü sembolik bir açılış töreni düzenlendi. Okul müdürlüğüne Mülkiye Mektebi Müdür Muavini Recaî Efendi atandı. O gün yapılan konuşmalarda da Osmanlı feodal topluluklarının hanedan gençlerini az çok bir genel kültürle donatıp İslamiyetin yüce ve bağlayıcı esaslarını ve Türkçeyi öğretmenin din ve kamu görevi olduğu vurgulandı. Dörder beşer gelmeye başlayan gençler, belirlenen kadro tamamlanıncaya değin Mülkiye Mektebi'nde konuk öğrenci olarak barındırıldılar. Bu arada, II. Abdülhamid'in bir iradesiyle Kabataş'taki Esma Sultan Sarayı tahsis edildi. Okulda derslere 14 Eylül 1894'te başlandı. Sonraki yıllarda da 50'şer öğ-

Aşiret Mekteb-i Hümayunu'mın Akaretler'deki ilk binası. Abdullah Biraderlerin bir fotoğrafı.
Ş. Tekin-G. A. Tekin (Editör), 'Tmperial Self-Portrait: The Sultan Abdül Hamid IFs Photographic Albums", *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları,* e. 12, 1988

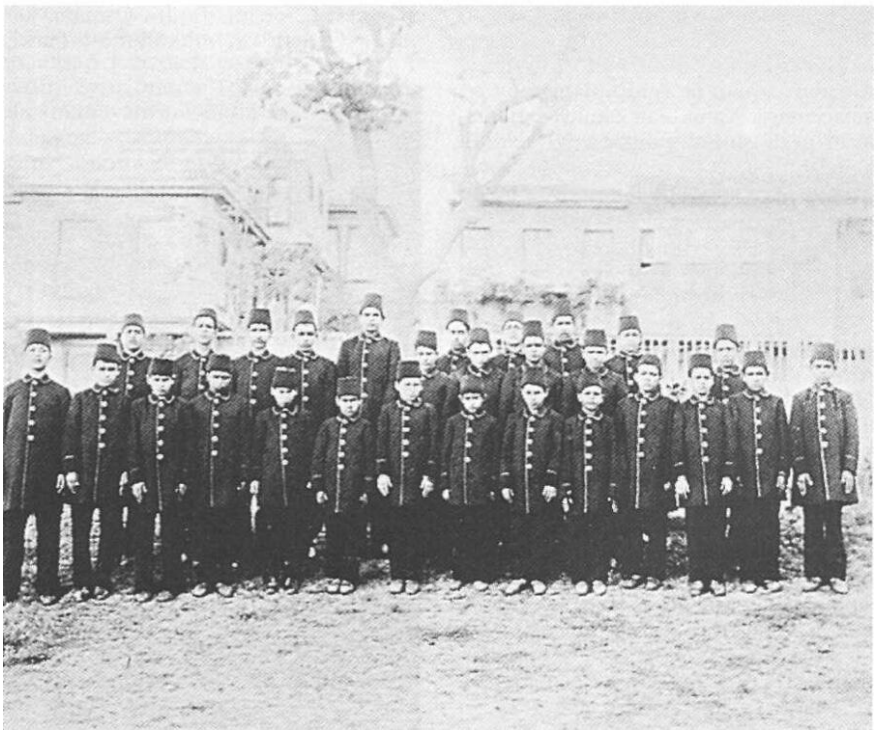

Aşiret Mektebi öğrencileri toplu halde. Abdullah Biraderlerin bir fotoğrafı.
Ş. Tekin-G. A. Tekin (Editör), Tmperial Seîf-Portrait: The Sultan Abdül Hamid ITs Photographic Albums", *Journal of Turkish Studies /'Türklük Bilgisi Araştırmaları,* e. 12, 1988

Yerel giysileriyle Aşiret Mektebi öğrencileri. Abdullah Biraderlere ait iki fotoğraf.
Ş. Tekin-G. A. Tekin (Editör), "Imperial Self-Portrait: The Sultan Abdül Hamid ITs Photographic Albums", ***Journal of*** *Turkish Studies I'Türklük Bilgisi Araştırmaları, c.* 12, 1988

rencinin gelmesiyle beş yıllık okulun sınıfları tamamlandı ve 250 mevcudu oldu. Rüştiye-idadi düzeyindeki Aşiret Mektebi'ni bitirenler Harbiye ve Mülkiye mekteplerine girebilmekteydiler. Amaç, bu okullarda okuyanların Osmanlılığı, Türklüğü, Osmanlı hanedanını seven ve savunan aydınlar olarak memleketlerine subay ve yönetici kimlikleriyle dönmeleriydi. Okulun İstanbul'da açılışının bir nedeni ise onları bu görkemli kentte büyülemekti. Ayrıca. II. Abdülhamid, Arap aşiret reislerinin yetişkin oğullarını İstanbul'da rehin tutarak olası ayaklanmaları önlemeyi de düşünmüş, ayrıca bu gençleri himayesinde göstermek suretiyle de Araplar arasında sempati toplamayı amaçlamıştı. Yatılı olan okulda öğrencilerin gereksinimlerinin en iyi şekilde karşılanması, her birine ayda 30 kuruş harçlık verilmesi, törenlerde ön sıraları almaları vb de aynı düşüncelere dayanıyordu. Öğrencilerin iki yılda bir, özel görevliler eşliğinde memleketlerine ziyarete gitmeleri de sağlanıyordu.

1902'de okula ilk kez 18 Arnavut genç de alındı. Böylece genel mevcut Arap, Kürt ve Arnavut gençlerinden oluştu. Ancak, her yıl muhtelif bölgelerden gönderilen gençler, amaçlandığı gibi, yörelerin ve aşiretlerin hanedan, reis ve şeyh çocukları olmayıp sıradan ailelerin çocuklarıydı. Bu ise amaca aykırıydı. Diğer yandan 1897'de Mülkiye Mektebi'ne Aşiret Mektebi mezunları için özel bir sınıf açılmıştı. Bir yıl süreli bu sınıfın çok basit programını izleyenler, kendi bölgelerine kaymakam atanmaktaydılar. Mülkiye Mektebinin bu sınıfından 1907'ye değin dört dönem mezun verilmiştir.

Giderek şımaran ve kozmopolit bir okul topluluğu oluşturan Aşiret Mektepliler, 1907'de. okul yönetiminden şikâyetle yemek boykotu yaptılar. Dışta ve içte ciddi sorunların gündemde olduğu bir sıradaki bu eylem, II. Abdülhamid'i kaygılandırdı. O yılki tatilden sonra okul bir daha açılmadı.

Aşiret Mektebi sınıflarının ders programları, dengi okullara oranla çok basitti. İlk iki sınıftaki Kuran-ı Kerim, ulum-ı diniye, ilm-i hal, kıraat-ı Türkî, imla, talim, sonraki iki yılda da okutuluyor, ayrıca hüsn-i hat, lügat, hesap, tecvit, kısas-ı enbiya, sarf-ı Türkî, coğrafya, Fransızca, sarf-ı Arabî, nahv-i Türkî, Farisî, Tarih-i İslam, kitabet-i Türkî, malûmat-ı mütenevvia, resim, Tarih-i Osmanî, kavaid-i Osmaniye, mükâleme-i Türkî, hendese, hıfzıssıhha, usul-i defterî, ayak talimi (yürüyüş) dersleri de sonraki sınıflarda ekleniyordu.

Okul kadrosunda müdür, müdür muavini, muhasebeci, dahiliye müdürü, kâtipler, doktor, eczacı, operatör, dahiliye zabitleri, imam ve branş öğretmenleri vardı.

Bibi. Mahmud Cevad ibn eş-Şeyh Nâfî, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı.* 1338, s. 338 vd; Esad, *Harbiye,* 7-T vd; Ergin, *Maarif Tarihi,* III, 973 vd; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış.* Ankara, 1964, s. 72; Karal. *Osmanlı Tarihi,* VIII, 400; *Salname-Maarij'* IV, 148-150.

NECDET SAKAOĞLU

ÂŞİYAN

Bebek ile Rumelihisarı arasında, bugün aynı isimle anılan mezarlık sırtlarında bulunan semt. Sahilden denizin içine uzanan dil, Boğaz'ı çok daralttığı için buraya Yunanca Lomekopi, Türkçe olarak da Boğazkesen denilmişti. Eremya Çelebi Kömürciyan, Boğaziçi'ndeki üçüncü burun olan bu mahalde denizde iri kayalar bulunduğunu kaydetmektedir. Bu kayalardan ötürü semte Kayalar Köyü adı verilmişti. Evliya Çelebi. Önkayalar denilen Sıdkî Efendi Camii'nin de bulunduğu mevkide o dönemde 40-50 ev olduğunu söyler. 17 yy yazarlarından Kömürciyan ve *İt* yazarlarından İnciciyan da burada Y-a.-lerin oturduğunu, sahilde bir kuç_**c** mescit, birkaç bahçe ve ilerisinde - ağaçlarının yükseldiği bir Müsh:: mezarlığı olduğunu kaydeder! r' mezarlık Üsküdar'dan sonra Be E. çi'ndeki ikinci önemli mezarlık;: - sar'da yaşayan Müslüman ahalirıir. ı»efc-

Âşiyanda Tevfik Fikret'in Edebiyat-ı Cedide Müzesi (Aşiyan Müzesi) olarak kullanılan evi.
İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphaneler re Müzeler Genel Müdürlüğü

lemeleri olan çırpıcılar Kayalar Köyü sahillerinde köy ve hisar sakinlerinin çamaşırlarını yıkarlardı. Bugün Kayalar Köyü'nün ismi, burada bulunan cami dışında tamamen unutulmuştur. Sahil ve sırtlar Âşiyan semti olarak bilinir.

17. yy'da burada Nişancı Ahmed Sıtkı Efendi (Paşa) (ö. 1662/63) tarafından. Kayalar Mescidi olarak bilinen, duvarları kagir, çatısı ahşap bir mescit yaptırıldığı kaydolunmuşttır. Evliya Çelebi bu mescidin üst tarafında bulunan Kadirî dergâhı ile I. Süleyman (Kanuni) döneminde yaşamış bir Bayramî-Melamî şeyhi olan İsmail Maşukî'nin anıtmezarını efsanevi bir tarzda anlatmaktadır. 1551' de müritlerinden Irakîzade Hasan Efendi, İsmail Maşukî'nin başının gömülü olduğuna inanılan Kayalar Mescidi'ne bitişik Şeyh Mehmed Efendi haziresinde şeyhin anısına bir anıtmezar yaptırmıştır. Mescidin hemen arkasında, Melamîlere karşı inşa edildiği söylenen Kadirî Tekkesi'nin bugün hiçbir izi kalmamıştır. Dergâhın sırtlarmdaki bağ ise birkaç kez kaptan-ı deryalık yapmış-ve Girit'in fethinde önemli rol oynamış Deli Hüseyin Paşaya aitti. Bu bağ, Rumeli Hisarı'nm arkasında, bir Bektaşî tekkesi olan Nafi Baba Tekkesi'ne kadar uzanıyordu.

Vakanüvisler ve arşiv belgeleri 16. yy'da bu sahilde eşkıyanın ve haydutların mekân tuttuklarına işaret etmektedir. 17. yy'da ise bir başka efsanevi kişilik, gemicilerin dostu olarak tanınan Durmuş Dede burada bir dergâha adım verir. Durmuş Dedenin I. Ahmed zamanında (1603-1617) Akkirman'dan İstanbul'a gelerek Kayalar Köyü mezarlığının bittiği yere yakın bir noktada, deniz kenarında bir tekkede şeyh olan Akkirmanlı Ali Baba'nın yanma yerleştiği söylenmektedir. Aslında tekkenin kurucusu, I. Süleyman (Kanuni) zamanında Mısır'dan İstanbul'a göçen Şeyh İbrahim Gülşenî halifelerinden Hasan Zarifî Efendi (ö. 1569) olduğu halde tekke Durmuş Dede'nin adıyla anılagelmiştir. Zamanla, Boğaz'dan geçen gemilerin tekkeye zahire yardımında bulunmaları bir gelenek haline geldi. *Hadîkatü 1-Cevâmfyi* yazdığı 1768'de, Hafız Hüseyin Ayvansarayî bu geleneğin hâlâ devam ettiğini kaydetmektedir. Çeşitli kaynakların, yerini Rumelihisarı yönünde Kayalar Köyü yakınında tespit ettiği Durmuş Dede Tekkesi'nden günümüze hiçbir iz kalmamıştır. Bu tekke Gülşeni tekkesi olarak kurulmuşsa da Ahmed Münib Üsküdari'nin *Mecmua-i Tekâyâ* adlı eserinde ayin günü Çarşamba olan bir Şabanî dergâhı olarak gösterilmiştir.

1715'te ölmüş olan Fennî Mehmed Dede Boğaziçi köyleri üzerine yazdığı *Sabilname'âe* bu semt için *fiske tâşıyle eğer ürker ise gülşenden / bülbül-i zâre Kayalar kadar olmaz mesken* demiştir.

18. yy sonundan 19. yy ortalarına kadar olan dönemi kapsayan bostancıbaşı defterlerinde bu sahilde hekimbaşı, reisülküttab ve ulemadan önemli devlet görevlilerinin yalıları olduğu kaydedilmiştir. Bunların içinde Tavukçu Reis adı ile bilinen Reisülküttab Mustafa Efendinin yalısı kayda değer. Mustafa Efendi'nin geniş bir bahçe içindeki yalısını devlet ricali ve Avrupa elçileri gizli görüşmeler için sık sık ziyaret ederlerdi. Mustafa Efendi'nin hayratından olan, Kayalar Mescidi'nin yakınında ve sahilde bulunan 1763 tarihli çeşme, 1914'te sahil yolunun genişletilmesi sırasında yıkılmış; yalı ve Deli Hüseyin Paşa Bağı Robert Kolej'in mülkiyetine geçmiştir. Devlet protokolünde nişancılardan hemen sonra gelen reisülküttabların da hep bu mahalde yerleştiklerini göz önüne alırsak Boğaziçi sahillerinin yerleşim hiyerarşisine dair bir başka geleneği yakalamış oluruz. Bir başka 18. yy yalısı, Yılanlı Yalı'nın kötü bir restorasyon geçiren selamlığı halen ayaktadır. Semt bugünkü adını şair Tevfik Fikret'in bu mahaldeki evinden almaktadır. Farsça bir sözcük olan "âşiyan'in anlamı "kuş yuvasr'dır.

Bibi. B. Tanman, "Settings for the Veneration of Saints", *The Dervish Lodge,* Berkeley. 1992, s. 169: M. T. Gökbilgin, "Boğaziçi", *İA,* II, 677; Evliya, *Seyahatname,* I. 314; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 41. 219, 260: İnciciyan, *İstanbul,* 116; R. E. Kocu. "Âşiyan", *İS-TA,* III. 1161 vd.

TULAY ARTAN

ÂŞİYAN

Rumelihisarı'nda Aşiyan (Kayalar) Mezarlığının önünden başlayan yolun solunda Robert Kolej'in doğusundaki sırttadır. Tanınmış şair Tevfik Fikret'in evi olan konut, 1946'dan beri İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne aittir ve müze olarak hizmet vermektedir (bak. Âşiyan Müzesi).

Âşiyan, kagir bir zemin kat üzerinde iki ahşap katı olan üç katlı küçük bir evdir. Evin önemi Tevfik Fikret'e ait oluşunun yanısıra onun tarafından tasarlanmış ve yapılmış olmasındadır. 19. yy'ın sonuna doğru Avrupa'da, daha çok da İngiltere'de görülen amatör ve kişisel tasarım ürünü ve kırsal karakteri belirgin küçük konut yapımının Türkiye'de bilinen birkaç örneğinden biridir.

İngiltere'de "arts and crafts" (bak. art nouveau) hareketiyle başlayan, önce mimarlar eliyle, sonraları ise amatör tasarımcılarca sürdürülen rahat, cesaretli, serbest taşra evi yapımları özgür bir yaşam kültürü ile birlikte dönemin aydın kesimi, düşünür ve sanatçıları tarafından da benimsenmiş bir moda idi. ' Domestic styl" veya "domestic revival" olarak anılan, genellikle farklı stillerden seçilmiş başka başka motiflerin karışımının pitoresk olanaklarından yararlanan bir eğilimdi. Yayın tekniklerinin ve olanaklarının gelişmesiyle ortaya çıkan dergi ve model kitaplarıyla yayılan bu eğilimin en başarılı örneği, mimar Ph. Webb'in (1831-1915), İngiliz yazar ve politikacı W. Morris için onunla birlikte tasarladığı ünlü Red House'dur.

Osmanlı elit kesiminin Avrupa'da olan bitenden habersiz olduğunu sanmak yanıltıcı olur. Özellikle dergi ve

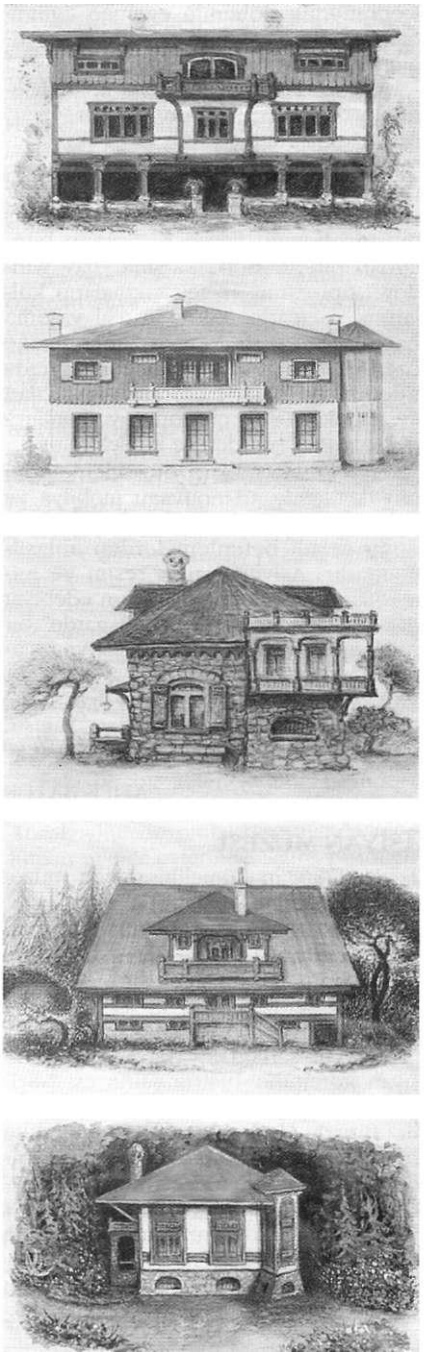

Tevfik Fikret'in Âşiyan'ı tasarlarken yaptığı küçük ev resimleri.
Fotoğraflar Erkin Emiroğlu, 1993

model kitaplarının İstanbul'a da gelmiş olduğu, kitaplık ve arşivlerdeki varlıklarından ötürü kesindir. Âşiyan Müzesinde Fikret tarafından yapılmış küçük ev resimleri, sözü edilen model kitaplarındaki ev resimlerine birebir benzemektedir. Bu küçük resimler, Fikret'in "domestic revivaP'ı tanıdığının kanıtlarıdır. W. Morris gibi Fikret'in de kendine özgü bir konut yapma isteği, çağının duygu ve düşünce dünyasına yakınlığının da işaretidir. Hattâ adının "Âşiyan" oluşu, çağrıştırdığı şiirsellik, hüzün ve

içedönüklük dönemin egemen eğilimi olan art nouveau'nun sembolist estetiğinden hiç de uzak değildir.

Âşiyan, İstanbul konutlarından izlenimler taşıyan ama "domestic revival" örneklerine daha yakın olan bir tasarımdır. Planında, profesyonel bir tasarımcının yapmaması gereken yanlışlar vardır. Üst kattaki çift koridor veya taş duvarın konutu kesen pozisyonu bunlardan biridir. Buna karşılık "bay window" tipi yarım altıgen çıkmaların kullanımı ustacadır. Fikret'in asıl yaşama hacmi olan giriş katı düzenlemesine özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Burada salonun Boğaziçi panoramasına açılan kesimdeki küçük nişlerin veya şöminenin konumu son derece kişiseldir.

Fikret'in iç mekân düzenlemelerini büyük ölçüde art nouveau mobilya ve kumaşları kullanarak gerçekleştirmiş olduğu çeşitli betimlemelerden anlaşılmaktadır. Âşiyan, şairin resim ve mimarlığa olan yakınlığının onun edebiyat dışı kişiliğini ne denli "avant garde" bir çizgiye ulaştırdığının göstergesi ve ölçütü olan önemli bir yapıttır.

Bibi. ***İSTA.*** III. 1161-1170; B. R. Eyüboglu. "Çekirdekten Yetişen Ressamlara Yaraşır, Acık Seçik, Dipdiri Resimler", ***Milliyet Sanat Dergisi,'?,.*** 145. s. 18-20.

AFİFE BATUR

ÂŞİYAN MÜZESİ

Tevfik Fikret'in Rumelihisarı'nda müzeye dönüştürülmüş evi.

İstanbul Belediyesi, büyük Türk şairi ve düşünürü Tevfik Fikret'in hayatının bir kısmını içinde geçirdiği, şiirlerini yazdığı, edebiyatçı dostlarıyla ilişkilerini sürdürdüğü ve hayata gözlerini kapadığı Rumelihisarı'ndaki "Aşiyan" adını taşıyan konutunu 1940'ta şairin eşi Nazime Hamm'dan satın alarak kamulaştırdı. Binada dönemin vali ve belediye başkam Lütfi Kırdar'm girişimiyle bir Edebiyat-ı Cedide Müzesi kuruldu. Tevfik Fikret'e, Abdülhak Hâmid'e ve diğer Edebiyat-ı Cedide yazarlarına ait hatıra eşyalar ve belgeler bu binada toplandı.

19 Ağustos 1945'te açılan müzenin Tevfik Fikret kısmında 160, Hâmid kısmında 378 ve-diğer Edebiyat-ı Cedideciler kısmında ise 22 olmak üzere toplam 470 parça eşya ve eser mevcuttu. Bu arada Hâmid'in kütüphanesine ait 120 eser de ciltlenmiş bir halde bulunmaktaydı. 1959'da Şair Nigâr Hanımın kitapları ve arşivi de müzeye katıldı. 1961'de Âşiyan Müzesi adını aldı. Bugün (1993) müze Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Kütüphaneler ve Müzeler Müdürlüğü'ne bağlıdır. Pazartesi ve perşembe günleri dışında 9-00-17.00 saatleri arasında ziyarete açıktır.

İSTANBUL

Meddah Aşkî (ortada, eli yanağında olan) (solda Cüce Vasil, önde Pişekâr Asım Baba, sağda Çiftenaracı Emin).
Yedigün dergisinden alınmıştır.
Gökhan Akcura arşivi

AŞKÎ (Meddah)

(1853, Bodrum/Muğla - 1934, İstanbul) Döneminin en iyi meddahlarından biriydi. Sakız Adası'nda doğduğu da söylenen Aşkî, Rumca ve İspanyolca da bilirdi. Meddah Şükrü'nün yetiştirmesiydi. Kendisi de ünlü meddah Sururi'yi yetiştirdi. Genç yaşta geldiği İstanbul'da büyük ün kazandı. Geniş bir repertuarı bulunan Aşkî'nin bazı hikâyeleri taşplaklara da alınmış, Portakala Yahudi. Sürpik Dudu, Belalı Bıçkın, Sulukule kavgaları gibi taklitleri de plaklara geçmiştir. Günümüzde bilinen meddahlık hikâyelerinden çoğu. 60 yıla yakın bir süre meddahlık sandalyesine oturan Aşkî'den derlenmiştir. Aşkî, meddahlık sandalyesine, başında sıfır kalıp bir fe arkasında kısa bir ceket, açık renkli b:i bir pantolon, ayağında ökçesi kırık bsr pabuçla ve okuma yazması olmayan b— bıçkın görünümüyle çıkardı. Çeşitli lirleri konuşurken ayağa kalkıp oynama-: ve tiplere göre başlığım da değiştirmem kendine özgü bir meddahlık biçimivc: 1910'da, Göksu'da Tahtırevan adı verilen yerde döneminin ünlü oyuncularıyla birlikte ortaoyununa da çıkmıştır.

Bibi. M. And, ***Geleneksel Türk Tiyatrosu.*** Ankara, 1969; Ö. Nutku, ***Dünya Tiyatrosu Tarihi,*** c. I, İst., 1985; Nutku. ***Meddahlık;*** S. I Gerçek, ***Türk Temaşası,*** İst., 1942.

RAŞİT ÇAYA-

AŞURE

Muharrem aşı da denen aşure, Hz Nuh'un. Tufan'dan sonra karaya çıktığı zaman gemide kalan yiyecekleri bir kazana dc!-durup pişirmesine bağlanan eski bir Doğu geleneğidir. Anadolu'da olduğu gir: İstanbul'da da aşurenin en az yedi çeşi malzemeyle pişirilmesi âdetti. İstanbul'un saray ve zengin çevreleri aşure gelene ;_-ne farklı özellikler kazandırmıştır.

Türk-Müslüman geleneğinde aşure, hicri-kamerî yılın ilk ayı muharremin 10. günü pişirilir. İstanbul mutfağı aşureyi, buğday, bakla, nohut ağırlıklı \ -niteliğinden bir sofra spesiyalitesi düzeyine getirmiştir. İstanbul usulü aşurece pirinç, buğday, iç bakla, fasulye, şeker vb ana malzeme oranlarının dengelenmesi yanında incir, üzüm, kuşüzümü kayısı, kestane, çamfıstığı, şamfısüğı, ceviz, fındık, nar tanesi vb kullanılan:: damak zevki de gözetilir. Ayrıca misk amber, gülsuyu ilave edilir ve tarçın serpilir. Saray ve konak usulü aşure ise "süzme" ve "sütlü" denen iki ayrı tarzda bir tür muhallebi kıvamında hazırlanr Bu tür lüks aşureye bademşekeri, çikolata dahi katılır.

Osmanlılar dönemi boyunca aşure geleneğinde öncülük saraya aitti. Muharrem ayının 10. günü Topkapı Sara] mutfaklarında pişirilecek aşure için Kilar.-ı Has'tan gereken malzeme veri;-birkaç gün önceden hazırlıklara başlanırdı. Saray aşuresini helvacıbaşılar pişirmekteydiler. Büyük kazanlarla hazırlanan aşureden ilkin, özel bir törenle padişaha, harem halkına sunulması, sor_-_ devlet ileri gelenlerine, imaretlere, halka dağıtılması âdetti. Sır kâtibi Salâhî Efendi'nin tuttuğu *Ruznâme*'den, 1735'te sarayda pişirilen amberli ve miskli iki maşrapa aşurenin, o sırada Beylerbeyi Sarrayı'nda dinlenmekte olan I. Mahmur _ götürüldüğü, bir maşrapasının padişaha, diğerinin de maiyetindekilere sunuldu In ve zevkle yenildiği yazılıdır. II. Abdülhi-

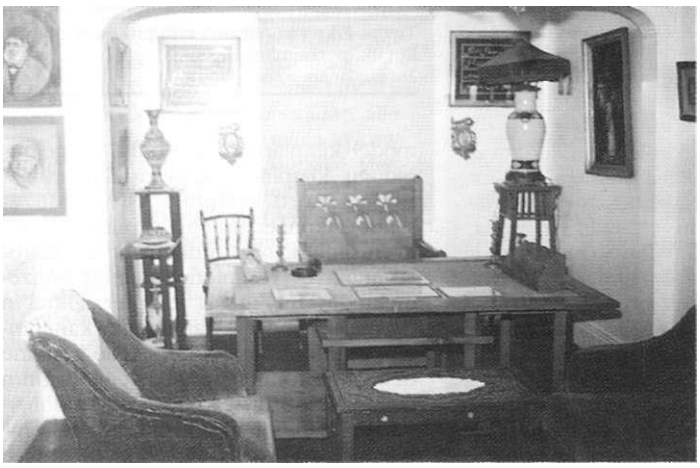

Aşiyan Müzesinden Tevfik Fikret'in çalışma odası.
Erkin Emiroğlu, 1993

mid döneminde (1876-1909) Yıldız ve Beşiktaş saray mutfaklarında hazırlanan aşurenin dağıtımı Istanbullularca sabırsızlıkla beklenirdi. Dağıtım iki biçimde yapılırdı. Birincisi, saray testilerine ve kâselerine konan aşureleri tablakârlar, Beşiktaş, Ortaköy, hattâ daha uzak semtlerdeki yüksek kamu görevlilerinin, ilmiye, mülkiye ricalinin konaklarına götürürlerdi. Ertesi gün, "cevap" denen usul gereği boş testi ve kâselerin çikolata, bademşekeri, fıstık vb doldurularak konak ağalarınca saraya iadesi gelenekti. İkinci ve asıl dağıtım, halka dönüktü. Saray matbaalarının her birinde iki ve dört kulplu büyük kazanlarda, buğday, incir, üzüm, kayısı kurusu, nohut, bakla, vb ile "daneli" denen aşureler pişirilir; 10 Muharrem gecesi, sırık hammallarınca taşınan 50-60 kazan, Yıldız Talimhane Meydanı'na götürülerek düzgün bir sıra halinde dizilirdi. Sabah erkenden Matbah-ı Amire müdürü, vekilharç, helvacıbaşılar resmi giysileriyle meydanda hazır beklerler, seccadecibaşımn, aşure tevziinin padişahın buyruğu olduğunu duyurmasından sonra, Matbah-ı Amire imamı dua eder, âmin diyen halka parmaklık kapıları açılırdı. Her kazanın önünde kuyruklar oluşur ve herkesin getirdiği kap kaçağa aşure doldurulurdu. Bu sırada disiplinin sağlanamadığı, görevlilerin tepeden tırnağa aşure bulaşığına battığı sıkça görülür, bu da tatlı anılara olanak verirdi.

Saraya koşut biçimde, sultanefencliler de (padişah kızları) kendi saraylarında aşure pişirttirip semt halkına, yoksullara dağıttırırlardı. Hanedan mensuplarının karşılıklı olarak birbirlerine gönderdikleri aşureler çok değerli porselen, kristal, bakır, gümüş, prinç aşureliklere konurdu. Sürahi biçiminde ve ağzının bir tarafı yalaklı olan bu tek kulplu aşureliklerin yaldızlı, kabartmalı, hattâ murassa olanları vardı. Bunlar, birer hediye olarak konak ve sarayların köşe raflarında camekânlarmda saklanırdı. 10 Muharremi izleyen hafta boyunca rical ve paşa konaklarında da aşure pişirilip dağıtılırdı. Son dönemlerde aşureden çok aşure kabı ilgi çektiğinden muharrem ayı yaklaşınca züccaciyeci ve evani dükkânları binbir çeşit aşurelik, kâse, tas ve sürahilerle dolardı. Bunları alanlar, aşure vesilesiyle yakınlarına, komşularına değerli hediyeler sunmuş olurlar, bu tür kaplar da evlerde hediye edenin adıyla, örneğin "Saraylı hanımın kâsesi", "Müftü efendi tası" vb olarak anılırdı.

Evkaf Nezareti de kendi bünyesindeki sayısız vakfın birçoğunun vakfiyelerinde yer alan "Muharrem ayında aşure pişirilip halka ve fukaraya dağıtıla" koşulu gereği, İstanbul'un büyük imaretlerinde aşure pişirttirip dağıtımını sağlardı. Son dönemlerde bu gelenek daha çok Bahçekapı'daki Hamidiye İmareti'nde yapılıyordu. Aşurenin yanısıra, aynı günlerde imaretlerde, sebillerde şerbet, memba suyu, hatta pişmiş kurban eti dağıtıldığı da olurdu. Kimi zaman esnaf örgütleri de

İstanbul usulü pişirilmiş bir ev aşuresinin üzerinde ceviz, nar taneleri, kuşüzümü ve serpilmiş tarçın taneleri görülüyor.
Hazım Okurer

kendi aralarında bir organizasyonla imaretlerden hayrat kazan alıp aşure pişirir, çarşı esnafına ve halka dağıtırlardı.

Evlerde ise her aile, kendi konumuna ve ihtiyacına göre 10-17 Muharrem haftası içerisinde mevsim olanaklarına göre zengin malzemeli aşure pişirirdi. Evlerde büyük helvahane veya kuzu kazanı içinde hazırlanan aşure ocaktan indirilince evin en yaşlısı kazanı karıştırıp bir Yasin-i şerif okur, kazanın ağzına kalaylı bir tepsi, bunun üstüne de beyaz bir örtü örtülür, aşurenin demlenmesi tamamlanınca tepsi alınır, evin en büyüğünden en küçüğüne sıra ile tas tas verilirdi. Herkes salavat getirdikten sonra yer, ayrıca tepsideki "aşure teri" denen buhar suyu da şifa niyetine gözkapaklarına ve alna sürülürdü.

İstanbul halkı arasında eskiden, aşure ile ilgili tuhaf inanışlar vardı. Örneğin, aşure yenirken ağza gelen ilk bakla çiğnenmez, çıkarılır, yıkanıp kurutulur ve para kesesine "bereket baklası" ya da "aşure baklası" denerek konurdu. Hemen herkesin kesesinde bir aşure baklası bulunurdu. Aşure pişerken karıştırmaya mahsus kepçeye ibrişimle delikli gümüş paralar bağlamak, daha sonra bunları yıkayıp yine bereket olsun diye keseye koymak da bir âdetti.

Şehzadebaşı Külliyesi tabhanesinde barınan veya Anadolu'dan gelen körler, muharrem ayının ikinci ve üçüncü haftaları boyunca "aşure goygoycuları" olarak İstanbul'un bütün semtlerini dolaşırlardı. Altışar kişilik gruplar halinde, Kerbela ağıtları söyleyerek dolaşan goygoycuların boyunlarına geçirilmiş önlü arkalı iki gözlü heybeler (on iki heybegözü, On İki İmam'ı simgeliyordu) aşure erzakına mahsustu. Bir sokak başında durduklarında yüzleri birbirine dönük bir halka oluştururlar, hep bir ağızdan; *Seyyah Dede topraklara yüzünü / Sürsün, kan ağlasın, Matem ayında* nakaratlı mersiyeyi okurlar, bu sırada semt halkı taslarla aşurelik getirip hangi gözde ne varsa aynısını onun üstüne koyarlar, bu sırada körler de "Hoy! goy goy canım!.." derlerdi.

Eski birçok gelenek gibi, İstanbul'a özgü aşure geleneği de unutulmuştur. Ancak yine de muharrem ayında Müslüman aileler evlerinde aşure pişirmekte, konu komşuya dağıtmaktadırlar. Öte yandan, İstanbul mutfağının yemeklerini hazırlayan birkaç lokanta ile muhallebiciler süzme aşure yapmaktadırlar.

Bibi. Efdaleddin (Tekiner), "Aşura", *îslam-Türk Ansiklopedisi,* ist., 1942, s.'604-614; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, 101-102; "Aşure", *İSTA,* III. 1178.

NECDET SAKAOĞLU

BURHAN FELEK'TEN BİR AŞURE ANISI

Peder merhum uzun müddet Evkaf Nezaretinde (Vakıflar Bakanlığı) memuriyet etmişti. Evkaf Nezareti de Muharremde aşure pişirtip dağıtırdı. Evkafın dağıttığı bu aşure, şimdi yerine Bahçekapısı Dördüncü Vakıf Hanın yapıldığı Hamidiye İmaretinde, zannederim Birinci Abdülhamid'in vakfı olarak pişer, dağıtılırdı. Aşure dağıtmak için hususi deştiler vardı. Muteber yerlere ve kimselere gidecek aşureler Avrupa malı tek kulplu, ağızlı, kapaklı porselen güzel vazo gibi destilere konurdu.

Bizim eve, bildiğimiz topraktan içi dışı yeşil sırlı geniş ağızlı destilerle gelirdi. Bu deştiler yarım gaz tenekesi kadar aşure alırdı. Babam merhum müdür olduğu zaman 6 desti aşure geldiğini hatırlarım. Ye babam ye!.. Tabii biz de konu komşuya dağıtırdık. Ama kendimiz de ayrı aşure pişirirdik. Babam merhumun ilk memuriyeti bu aşurelerin piştiği Hamidiye imaretinde anbar memurluğu ile başlamış imiş. O bize anlattı. Aşureler, imaretin büyük, ama birkaç tonluk kazanlarında bir gün evvelden pişermiş. Muharremin dokuzunu onuncu gününe bağlayan gece soğuduktan sonra sabah erkenden kapıları halka açarlarmış... Çoluk çocuk, kız kızan genç ihtiyar eline ne geçirirse imarete koşar kazana daldırırmış. Bir gün kalabalık öylesine hücum etmiş ki elindeki saplı gaz tenekesini biraz derinleşmiş olan kazana daldırmak için fazlaca içine eğilen bir Arap (zenci) arkadakilerin de tazyiki ile başaşağı aşure kazanına düşüp boğulmuş. Rahmetli peder: "Kazanda aşure bittikten sonra cesedini çıkardılardı" diye anlatırdı...

Milliyet, 20 Mart 1970

AT YARIŞLARI

Türkiye'de, bugünkü şekline en yafan at yarışlarının 1900'de İzmir'de düzenlenmeye başlandığı bilinir. Bu konuda öncülük yapan kişi orada yerleşmiş bulunan Mr. Patterson adında bir İngiliz işadamıydı. Onunla el ele veren Musevi asıllı Riz ve Alyoti efendilerle Evliyazade Refik Bey'in girişimleri sonucu, o zamanlar Paradisu adıyla anılan bugünkü Şirinyer'de ilk at yarışları yapılmaya başlanmıştı. On yıla yakın bir süre devam eden İzmir at yarışlarının kesilmesinden sonra İstanbul'a gelen Evliyazade Refik Bey, at merakıyla tanınan dönemin Harbiye Nazırı Enver Paşa'yı ziyaretle at yarışları konusunu açıp geniş izahatta bulunmuştu. Konuya ilgi gösteren Enver Paşa'nın emriyle, derhal kendi başkanlığında bir "Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti" (At Neslini Islah Derneği) ile buna bağlı olarak Sipahi Ocağı Kulübü kuruldu. Bu cemiyet ile kulübe, devrin ileri gelenleri arasındaki at meraklıları toplandı. Önemli şahsiyetlerin de destekleriyle Makriköy'de (bugünkü Bakırköy) Hazineye ait Veliefendi Çayırı bu işe tahsis olundu. Buraya ahşap bir tribün yaptırıldı ve yarışlar için de iki pist açıldı. Düzenlenecek at yarışlarının teknik işleriyle uğraşmak üzere, yine Enver Paşa tarafından Keçecizade İzzet Fuad Paşa ile İmrahor (ahırlar amiri) Miralay Şevket Bey görevlendirildiler. İş pek hızlı büyüdü; modern sistemlerin yanısıra, İngiltere ve Macaristan'dan davet edilen jokeyler de İstanbul at yarışlarına katıldılar. Yine aynı yıllarda Romanya'dan gelen Sabri (Tulça) Bey de modern yarışçılık anlayışının yerleşmesinde etkili oldu. Heyecanlı yarışlar gitgide daha fazla ilgi topluyor ve aralarında Reşid Akif Paşa, Kıbrıslı Mustafa Paşa, Hassa Müşiri Rauf Paşa, Keçecizade Hikmet Bey, Müşir İzzet Fuad Paşa. Saib Molla, Hacıbekirzade Ali Muhiddin Bey ve Şehzade Ömer Faruk Efendi gibi devrin ileri gelenlerinin de bulunduğu birçok kişi atçılıkla fiilen ilgileniyordu.

Enver Paşa'nın İzmir'den satın aldığı "Übeyyâm" isimli atı ela Veliefendi'nin en gözde şampiyonlarından biri olmuştu. Önceleri İstanbul at yarışlarına katılan atların tümü Arap atlarıyken, zamanla bunlara İngiliz atları da eklendi. Rus İhtilali sırasmda 1918-1920 arasında İstanbul'a sığman Beyaz Ruslar arasındaki atçılar da yarışçılık dünyamıza ayrı bir renk kattılar. Özellikle, Arcady ile kardeşi Dr. Seferov'un Türk yarışçılığına pek büyük yararları dokundu.

Mütareke yıllarında, İşgal Kuvvetleri Başkumandanı General Harrington'ın girişimiyle İngilizler tarafından İstanbul'da at yarışları yeniden başlatıldı. Yarışları İşgal Kuvvetlerinin kontrolü altındaki "Races Syndikate of Makrikeu (Makriköy Yarış Sendikası)" düzenlivordu. Yine aynı sendika tarafından YeBefendi'de ahşap tribünlerin yerine ton bir tribün yaptırıldı. Kurtuluş Savuşı'nm ardından İngiliz İşgal Kuvvetlerinin İstanbul'dan ayrılmasıyla at yarı>lan yeniden durgun bir döneme girdi.

Cumhuriyet'in ilanından sonra bu konu yeniden ele alındı. Akif Aksonun kişisel gayretinin hükümet tarafından clu desteklenmesiyle, Veliefendi'de at yarışları yeniden başladı. Cumhuriyet yöne::minin en seçkin kişilerinin bu işe eğildikleri görüldü. İsmet (İnönü), Fevri (Çakmak) paşalar ile Celal (Bayar), Atıf (Esenbel), Ahmet (Atman), Ali Muhiddin (Hacıbekir), Akif (Akson) beylerin de atları yarışlara katılmaya başladı. Bu arada Atatürk'ün izniyle 1927'de kene. adına ihdas olunan koşu İstanbul at yarışlarına ayn bir renk ve heyecan kattı.

At yarışları gittikçe artan büyük bir ilgiyle sürdü. Bu arada yerli yarış atlan da yarışlara başka bir kan getirdiler. 1950'de Demokrat Parti Hükümeti tarafından konu ele alındı; bu işe gönül ve emek vermiş kişilerin bir araya gelmeleriyle kurulan "Türkiye Jokey Kulübü . at yarışları organizasyonunu üstlendi -.-t bugünlere kadar gelen olumlu çalışmalarıyla at yarışlarına çağdaş bir nitelim kazandırdı.

CEM ATABEYOĞLU

At yarışlarının günümüzde de sürdürüldüğü Veliefendi Hipodromu'ndan görünümler.
Fotoğraflar Erkin Emiroğlu

ATABAY, KEMAL

(1903. İstanbul - 8 Ekim 1967, Baden-Baden/Almanya) Eczacı. Babası kaymakamlık görevlerinde bulunmuş olan Mülkiye Mektebi mezunu Ahmed Esau Sezai Bey'dir. Atabay 1926'da İstanbul Eczacı Mektebi'nden diploma almış w ecza ticareti ve tıbbi müstahzar yapım konularıyla ilgilenmiştir. Çalışmaların, öğrenciliği sırasında Nazaryan Ecza Deposu'nda başlamış, eczacılık diplomas: aldıktan sonra bir süre Ekrem Necib Ecza Deposu'nda çalışmış ve 1928'de Osmanlı döneminin ünlü ecza depolarından Şark Merkez Ecza Deposu şirketine memur olarak girmiştir. 1930'da şirketin bir şubesini kurmak üzere Ankara'n: görevlendirilmiştir.

1940'ta şirketin İngiliz ve Rum ortaklan arasında yapılan düzenleme sonucu Atabay meslektaşı Hasan Derman ile birlikte, Şark xMerkez Ecza Deposunun en büyük hissedarı durumuna gelmij ve vefatına kadar bu şirketi yönetmişin Şirket 1985'te kapanmıştır.

Atabay tıbbi müstahzar yapımınu

Kemal Atabay
Turhan Baytop koleksiyonu

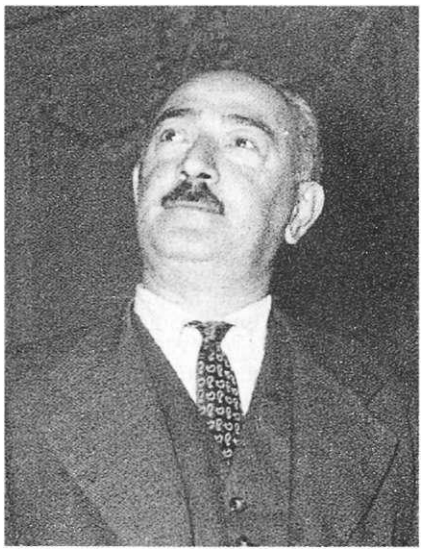

Eşref Şefik Atabey
Cem Atabeyoğlu arşivi

1938'de Galatasaray'da kurduğu Nur Laboratuvarı ile başlamıştır. 1942'de eczacı Emin Eman (1904-1982) ile ortak olarak Gedikpaşa'da Merkez Laboratuvarı'nı kurmuştur. 1955'te bu ortaklıktan ayrılarak tek başına Atabay İlaç Fabrikası'nı (Defterdar Yokuşu no. 23, Tophane) açmış ve fabrika 1969'da ilaç ve kimyasal madde'yapımı için, özel olarak düzenlenmiş olan binaya (Köftüncü Sokağı, no. 1, Acıbadem) taşınmıştır; halen de bu binada ilaç imali konusunda çalışmaktadır.

Atabay, Türkiye'de dünya standartlarına uygun hazır ilaç ve ilaç hammaddesi yapımı ilkesini savunan ilk kişilerden biridir. Türk ilaç sanayiinin bu koşulları yerine getirebildiği ölçüde uluslararası ilaç ticaretinde başarılı olabileceği kanısını taşıyordu.

TURHAN BAYTOP

ATABEY, EŞREF ŞEFİK

(1894, İstanbul - 6Eylül 1980, İstanbul) Spor adamı, spor yazarı ve spikeri. Galatasaray Lisesi'nde başlayan öğrenimini Fransa'da tamamladı. Paris'te geçen yıllarında boks sporuyla yakından ilgilendi. Boks dünyasının ünlü kişilerini ve boksörlerini orada görmek ve tanımak imkânını buldu. I. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine 1914'te İstanbul'a döndü. Paris'te öğrendiklerini burada tatbike yöneldi. Galatasaray Spor Kulübü'nde genç heveslileri yetiştirdi. Onların arasından Küçük Kemal ve Melih Açba gibi iki büyük yıldız çıkardı. 1918'de *İleri* gazetesinde spor yazarlığına başladı, daha sonra *Son Posta, Akşam, Tan, Vatan, Cumhuriyet* ve *Hürriyet* gazetelerinde spor yazarlığını sürdürdü.

Atabey 1933'te İstanbul Radyosu'nun ilk spor spikeri olarak başladığı bir başka uzmanlığını uzun yıllar devam ettirdi. Güreş ve boks müsabakalarının radyodan naklen yayınlarının unutulmaz ismi Eşref Şefik, ayrıca kendisine ayrılan haftalık radyo programlarında, spor konuları, balıkçılık, gençlik anıları, eski İstanbul yaşamı gibi çok çeşitli konulardaki sohbetleriyle de ün yaptı.

Boks ve güreş dallarında otorite olan ve Türkiye'nin ilk Boks Federasyonu başkanlığım yapmış bulunan Atabey, anılan radyo programları dolayısıyla salt bir spor adamı olma vasıflarını aşan, her yaştan insanın, beğeni ve ilgisini kazanmış kendine özgü bir konuşmacıydı.

CEM ATABEYOĞLU

ATABEYOĞLU, SELAHATTİN ENİS

(1892, Antalya - 11 Haziran 1942, İstanbul) Roman ve hikâye yazarı, gazeteci. Çıldır Atabeyleri soyundan jandarma subayı Ahmed Enis Bey'in oğludur.

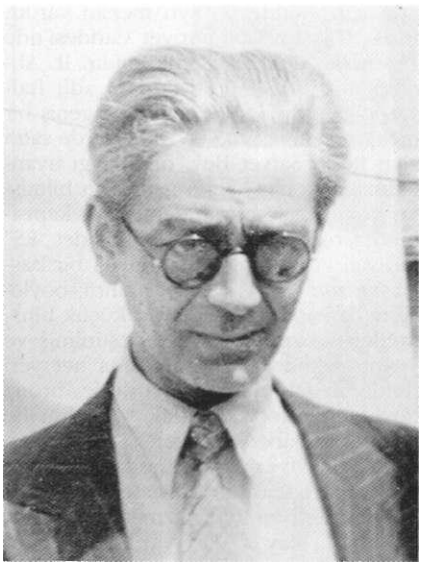

Selahattin Enis Atabeyoğlu
Cem Atabey -oyu 'aun izniyle

Çocukluğu babasmın görevi dolayısıyla Anadolu'nun çeşitli kentlerinde geçti. Küçük yaşta edebiyatla ilgilenmeye başladı. İlk yazısı **11** yaşındayken Konya'da *Anadolu* gazetesinde yayımlandı. 1912' de *Tanin'de* yazmaya başladı. Aynı yıl 17 yaşında yazmış olduğu *Neriman* adlı romanı yayımlandı. I. Dünya Savaşı'nda yedek subay olarak askere alınması üzerine hukuk öğrenimini yarıda bıraktı. Mütareke yıllarında *Kaplan* adlı bir dergi çıkardı, fakat sansür baskısı nedeniyle kapatmak zorunda kaldı. Daha sonra *Fağfur, Şair, Rebab, Düşünce, Resimli Hikâye* dergilerinde yazdı. *Zâniyeler* **(1924,** yb **1943, 1989),** *Sârâ* **(1926),** *Cehennem Yolcuları* **(1926)** adlı romanları, *Bataklık Çiçeği* **(1924)** adlı hikâye kitabı yayımlandı. *Orta Malı, Ayarı Bozuklar, Endam Aynası* adlı romanları **1925-1927** arasında *Son Saat* gazetesinde, *Mahalle* romanı *Vakit* gazetesinde tefrika edildi.

Cumhuriyet döneminde Seyr-i Sefain İdaresinde (Devlet Deniz Yolları) çalıştı. Son görevi Devlet Deniz Yolları neşriyat müdürlüğüydü. Bir yandan da *İkdam, İleri, Vakit, Son Saat, Payitaht, Milliyet, Cumhuriyet* ve *Son Posta* gazetelerinde musahhih, muhabir, yazar ve yazı işleri müdürü olarak çalıştı.

Selahattin Enis'in I. Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarında İstanbul'daki yüksek tabakanın yozlaşmış hayatını konu alan eserleri Türkiye'de natüralizmin ilk örneklerindendir. Bu yüzden "Türkiye'nin Emile Zola'sı" olarak anıldı. Roman ve hikâyelerinde Türk toplumunca hoş görülmeyen davranış ve ilişkileri, hayatın iğrenç sahnelerini bütün açıklığıyla kaleme aldı. En tanınmış eseri olan *Zaniyeler'de* iyi eğitim görmüş ve güzel bir kadın olan Fitnat'ın evlenip Konya'ya yerleştikten sonra kocasını terk ederek İstanbul'da çeşitli erkeklerle metres hayatı yaşaması çerçevesinde, I. Dünya Savaşı İstanbul'unda savaş zenginleri, ünlü yazarlar, bürokratlar gibi üst tabaka mensuplarının Şişli, Beyoğlu, Adalar ve Moda'daki yoz hayatları, alafrangalık özentileri, ahlaki düşkünlükleri anlatılır. Atabeyoğlu toplum hayatına dair sıra dışı fikirleri ve kendine özgü giyim kuşantıyla ilginç bir kişilik olarak tanınmıştır.

Bibi. C. Atabeyoğlu, "Babam Salâhaddin Enis", *Zaniyeler* İst., 1989, s. 5-13; "Atabevoğlu. Salâhaddin Enis", *İSTA,* **III,** 1185-1186; "Atabeyoğlu, Selahattin Enis; *TDEA,* I, 210-211; C. Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman, 1859-1959,* II, Ankara, 1970, 200-220.

ATİLLA ÖZTÜRK

ATABİNEN, REŞİD SAFVET

(1884, Sarıyer - 2 Şubat 1965, İstanbul) Yazar, diplomat ve kültür adamı. Babası, saray orkestrasının şefi (Muzıka-i Hümayun atik miralayı) Safvet Bey'dir. Türk musiki tarihinde ilk solfeji yayımlamış olan bu flütist, Danişmendlerin kolundan Atabinenoğulları'na mensuptur.

17 yaşında liseyi bitiren Reşid Safvet, 1904'te. Paris'te Ecole libre de Sciences Politiques'ten diploma almış ve İstanbul'a döndükten sonra, o zaman yabancı dil bilen gençler için birkaç çalışma yerinden biri olan Tütün Rejisi Komiserlik Kalemi mütercimliğine tayin edilmiştir (1906). Aynı yıl Beyoğlu'nda Fransızca ve İngilizce yayımlanan *Levant Herald* gazetesinin başyazarlığa getirilir. Burada Avrupa-Yakındoğu ilişkileri konusunda vukuflu yorumlarıyla dikkati çeker. Dönemin bütün Fransızca literatürünü edindiği gibi, salonlarını ünlü kişilere açan alımlı ve ünlü Frenk ve Levanten madamlarının da en makbul davetlilerinden biri olur.

Bu arada 10 yıldan fazla sürecek mesleği de artık belli olmuştur: Diplomatlık. 1907'de Osmanlı Devleti-Romanya Muhtelit Komisyonu başkâtipliği yapan Reşid Safvet, Bükreş Sefareti başkâtip vekili olur. Sonra, sırasıyla Amerika'ya, İspanya'ya ve İran'a gider; Washington. Madrid ve Tahran'da başkâtiplik yapar.

1917'de Beyoğlu'nun bu gözde siması, artık yuva kurmak zamanının geldiğine inanmış, bir izdivaç yapmıştır. Seçtiği kız. II. Abdülhamid'in seraskeri Rıza Paşa'nın torunu, Nurhayat Hanrm'dır.

1918-1920 arasında Reşid Safvet Bey, İsviçre ve Fransa'ya gider ve Anadolu hareketinin haklılığını Batı kamuoyuna kabul ettirmek üzere birçok şehirde konferanslar verir, kitaplar, risaleler yayımlar. Bunların hepsi, Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisiyledir. Çünkü, genç ve dâhi Paşa, Çanakkale Savaşı'ndan (1915) İstanbul'a döndüğü vakit, Akaretler'de Reşid Safvet'le komşuluk etmiştir.

1921'de Reşid Safvet Bey "Şûra-i Devlet Tanzimat Dairesi" üyeliğine atanır. Lozan Barış Konferansı'na Türk heyeti gönderilirken, Atatürk, genel sekreterliğe Reşid Safvet Bey'in adını yazarsa da İsmet Paşa, Lozan Konferansımın ikinci bölümüne Reşid Safvet Bey'in katılmasını veto eder. Atatürk de bu duruma ses çıkarmaz ve Reşid Safvet Bey. 5 yıl kadar, kendisini bir boşluğun içerisinde bulur.

Ancak 1923'te önemli bir iş yapar: Cumhuriyet'in kuruluşundan bir ay önce. Türkiye'nin en eski turizm kuruluşu olan Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nu(->) (TTOK), iki isimli küçük bir dernek halinde kurar: Türkçe adıyla Türk Seyyahın Cemiyeti, Fransızca adıyla Touring Club de Turquie.

Reşid Safvet Bey, Atatürk'ün desteği ile 1927 ve 1931'de Kocaeli mebusu olarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girer. 7 yıllık bu dönem, gerek Reşid Safvet Bey, gerekse genç Türkiye Cumhuriyeti devleti için yurtdışı konferanslarının parlak başarılarıyla doludur. Bu tarihçi diplomat, sadece Fransızca konferanslar ve seçkin çevrelere davetlerle yetinmemekte, kendisi keman, eşi piyano çalarak resitaller de vermektedir. Atatürk ölmeden, ona bir jest daha yapar: Nazilerin Berlin'inde Türkiye'yi temsil etmek üzere Uluslararası Olimpiyat Komitesi'nin Türkiye temsilciliğini ona verdirir.

Kısa süre sonra patlayan savaş, Atabinen'in başında bulunduğu TTOK'yi harp öncesi yıllardaki faaliyetinden alıkoyan.

1940'lardan ölümüne kadar geçen bu dönemde Atabinen'in İstanbul açısından özel önemi şu alanlarda kendini gösterir: O dönemlerde henüz bir Anıtlar Yüksek Kurulu bulunmadığı için. o boşluğu istişari bir organ olarak doldurmaya çalışan "Eski Eserler Encümeni" üyesi olan Atabinen, çeşitli yazılarla, encümene gönderilen kültür mirasımızla ilgili bütün dosyaların takipçisi olur ve kendi kendine üstlendiği bu fonksiyonu, yönetimindeki kurum eliyle yapar.

Kurum dergisi *TTOK Belleteni,* çeyrek yüzyıllık bir dönem boyunca, özellikle o zamanlar İstanbul'da henüz yaşayan bütün fiziksel kültür mirasının durumu, problemleri ve İstanbul'la ilgili literatür hakkında başlıca ve en zengin kaynak olmuştur.

1940'lar ile 1950'ler boyunca Atabinen'in İstanbul için bir başka hizmeti, kurumun o zamanki çok dar imkânlarını zorlayarak, birkaç örnek restorasyonu üstlenmiş ve gerçekleştirmiş olmasıdır. Bunların başlıcaları, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesinin bitişiğindeki İbrahim Paşa Sebilinin ve Galata'da Kara Mustafa Paşa Camii'nin önündeki Reisülküttab İsmail Efendi Mektebi'nin ve altındaki enfes rokoko çeşmenin onarımlarıdır.

Reşid Safvet Bey'in İstanbul için bir başka önemli işi. tehlikede gördüğü önemli binaların durumunu, ısrarla mektuplar, ziyaretler ve temaslarla, devamlı olarak yetkili ve sorumlu makamlara iletmesidir. Bu iletişimi yapmak için, tercih ettiği yollardan biri, zengin, ama nezih davetler düzenlemesidir. Bunun için, elinde iki ayrı mekân vardır. Birisi. Taksim Cumhuriyet Caddesinde 133 no'lu, üç katlı küçük evidir. II. Abdülhamid döneminde Furlani adlı İtalyan piyaniste ait olan kagir ev, geniş bir mekân değildir ama. evi 1920'lerde satın alan Reşid Safvet Bey, onu saygı uyandıran bir konut haline getirmeyi bilmiştir: Koyu yeşile boyalı demir giriş kapısının üzerinde, sarı pirinçten iki adet "RS" inisiyali taşımasının, İstanbul'da bir başka benzeri yoktur. Asalet mührü, böylece daha kapısında başlayan küçük bina, holden itibaren zevkle yerleştirilmiş ve yığıntı şeklinde olmayan, ama her yeri dolduran tablolarla, gravürlerle, bronz heykelciklerle ve mutlak sessizliği ile küçük bir mabede benzer.

Reşid Safvet Bey, burada ağırladığı konuklarına, önleri prostelalı, beyaz saçlı Ermeni ve Rum hizmetçiler gümüş takımlarla çay servisi yaparken İstanbul'a ait bir derdi iletirse, onun. makama gönderilecek bir yazıdan daha etkili olacağını düşünür.

Atabinen'in ikinci mekânı, çok daha görkemli bir yerdir: Damadı olduğu Serasker Rıza Paşa ailesinin elindeki j: -konak. Seraskerin II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Midilli'ye sürülmesi üzerine kapanan Yıldız'daki Büyük Saray. 1932 veya 1933'te rehinli olduğu Emniyet Sandığı'nca sökülmüş, paşanın torunu Nurhayat Hanımefendiye bu taş konak kalmıştır. Eski Saray'ın arkasında. II. Abdülhamid'in kuyumcubaşısı tarafından yaptırılmışken, Serasker Rıza Paşa'nın satın aldığı 4 dönümlük ayrı bir bahçe içindeki binada, Reşid Safve: Bey'in II. Dünya Savaşı sonundan, 1 Çabasındaki vefatına kadar 20 yıl boyuncu yazları düzenlediği kokteyller ve resepsiyonlar, o tarihlerde İstanbul'da bir başka benzeri olmayan kalabalık ama seçkin davetlerdir.

İstanbul'un tarih mirasım kendine dert edinen, aristokrat ruhlu bu aydır kişinin önüne, iki büyük toplumsal problem çıkmıştır: 1939'da Vali Lütf: Kırdar'm. 1956'da da Başbakan Adnar Menderes'in başlattıkları, tekniğe ve modernizme öncelik veren iki büyük imar operasyonu meselesi. Atabinen. bu iki olayda, o zamanlar çok riskli bir durum olan, "resmi makamlarla ihtilafa düşmek" pahasına da olsa, kültürün ve sanatın açık ve cesur sa"\amuculuğunu yapar. 1964'te yakalandığı prostat kanseri, onu. 1 yıl kadar sonra bu dünyadan ayırdı. 4 yıl kapalı kalan ve vefatından birkaç gün sonra zaten bütün personeli dağıtılmış konağının eşyaları ve en değerli parçaları, 1969'da yok pahasına elden çıkarıldı. Sonra da, Serasker Rıza Paşa Konağı'nın bu son müştemila: binası, toprağı, yani arazisi değil, kiremitleri ve tuğlası satılmak suretiyle söküldü. Aile, 10.000 cilde yakın zengin kütüphaneyi TTOK'ye bağışladı.

Kara Semsi soyundan Reşid Safvet Bey, aynı soydan gelen ve "SünbC Efendi" namı ile maruf evliyanın, Kocamustafapaşa'daki türbesine, 1950'lerde dönemin cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın aracılığı ile alınmış olan özel izinle gömüldü.

ÇELİK GULERSOY

ATAÎ (Nev'îzade)

(Ekim 1583, İstanbul - Ekim 1635, İstanbul) Divan şairi. **16.** yy'm ünlü şairlerinden Nev'î Efendinin oğludur. İyi bir medrese öğrenimi yanında devrin önemli âlimlerinden dersler gördü. İstanbul'da müderrislik yaptı. Rumeli'nin pek çok kasabasında (Babadağ, Varna, Rusçuk. Lofça, Silistre, Tırnova, Tırhala, Ü>-küp) kadılıklarda bulundu. Sık sık azillerle karşılaştı. Ömrü, bürokratik mücadelelerle geçti. Mezarı İstanbul'dadır.

Ataî. divan edebiyatında bilhassa mesnevileriyle tanınmıştır. Osmanlı biyografi yazarlarının da önemlilerinden sayılır. Manzum eserleri, *Divân, Hamse (Nefhatü 1-Ezbâr, Sohbetü 'l-Ebkâr, Hilyetüi Efkâr, Heft-hân ve Sakînâme):* mensur eserleri ise *Hadaiku 1-Hakaik f.*

Tekmileti'ş-Şakaik, el-Kavlü 'l-Hasen, Münşeat, Zeyl-i Siyer-i Veysî'dh.

Ataî İstanbulludur ama ömrünün pek çoğunu taşrada geçirmiştir. Bu yüzden taşrada yazdığı eserlerinde İstanbul bir daüssıla özlemiyle anlatılır. Pek çok şiirinde ismi anılsın yahut anılmasın, verilen mekân ve tabiat tasvirleri İstanbul'dan mülhemdir.

Divanında yer alan pek çok kasidenin (bahariyye, nevruziyye, temmuziyye) nesip bölümleri kısmen İstanbul'un güzelliğini, baharım, yazını, denizini, bahçelerini, çiçeklerini, kuşlarını vb anlatır. Yine pek çok gazelde tasavvuf ve edebiyat muhitlerinden, eğlence ve zevk dünyasına kadar zengin bir İstanbul hayatını bulmak mümkündür.

Ataî'nin İstanbul'u somut biçimde anlattığı eserleri mesnevileridir. İstanbul dışında yazılan mesnevilerde özlediği bu şehri, mevsim mevsim hasret duygularıyla dile getirir. *Sohbetü'TEbkâfm* bütün sohbetlerinde, çevre tasvirleri hep İstanbul'dan alınmadır. "Zenpâre-i âvârelerin ahvâli beyânındadur" başlıklı hikâyede Üsküdarlı "Kuşu ipli" demekle maruf bir hovardanın tuhaf hikâyesi (41 beyit) ile Ferdî adlı bir mahbûbun başından geçenleri (103 beyit) sosyal hayat sahneleriyle anlatır. Keza *Nefhatü l-Ezhâr'da* yer yer İstanbul'un bazı ahlaki sorunlarına değinir. İstanbul'u en canlı şekliyle terennüm ettiği eseri ise *Sakînâme'dvc.* Burada Haliç ile Boğaz'm güzellikleri, mesireleri, kasırları, tekkeleri vb övülür. *Dil ü cana hoş cây-ı zibâdur ol / Meğer mecmâ-i asr-ı İsâ'dur ol* beyti ile başlayan Haliç bahsinde, *Kafeslerde var nice âlî makam / Olur aksi deryaya düştükçe dâm / Kafes içre rahşân meh-veşân / Olur peyker-i encüm-i asman (...) Geçer gâhî alay ile hûblar / Olur zevrak anlara dürc-i güher* gibi pek çok beyit yer alır. Boğaziçi'nin ve hisarların anlatıldığı "Menkıbet-hânî-i Hisâr-ı gerdûn-iştihâr ve medh-i mesîregâh" bölümünde de Boğaziçi'nin mehtaplarından yerleşim bölgelerine, ağacından çiçeğine, suyundan toprağına bütün tabiatı ve coğrafyası; sosyal hayat ve eğlenceleri ile hisarlar zengin motiflerle işlenir. *Çekilmiş biri Göksu ırmağına /Akıtmış biri bahri ayağına / Mukabil durur iki dilkeş mahal / Gören meyi eder birbirinden güzel (...) Eder lyş u nûş ehlini kâmyâb / Koyu gölgelikte sürülmüş şarâb* beyitleri bunlardandır. Biyografik eseri *Hadaiku'l-Hakaik'te* de İstanbullu kişilerden söz açıldıkça, sık sık benzetmelerle İstanbul anılır.

Bibi. Ataî, ***Külliyât*** (Divân ve Hamse), Numosmaniye Ktp. no. 3776; vr 49a-50a; 68a-70b, 87a-91b; A. S. Levend, ***Atayî'nin Hilyetü'l-Efkâr't,*** Ankara, 1948, s. 4 vd; T. Karacan, ***Nev'îzâde Atâî, Heft-hân Mesnevisi,*** Ankara, 1974, s. 35 vd; Çelebi, ***Divan Şiirinde İstanbul,*** 50-51; Ergun, ***Türk Şairleri,*** II, 541-543; A. Karahan, "Nev'îzade Ataî", ***İA,*** X, 226-228.

İSKENDER PALA

ATAKÖY

1958'den başlayarak çeşitli dönemlerde yapılmış toplu konut ve tesislerden oluşan, Bakırköy İlçesi'ne(->) bağlı mahalleler grubudur. Gerek yapılarının niteliği, gerek yerleşme düzeni ve şehircilik anlayışıyla Bakırköy İlçesi içinde ayrı bir uydu kent görünümündedir. Bakırköy'ün güneybatısında, eski Baruthane'nin bulunduğu bölgede, Emlak ve Kredi Bankası (bugün Emlak Bankası) tarafından başlatılan toplukonut inşaatı aynı zamanda Türkiye'nin kent ölçeğinde gerçekleştirilen en büyük toplu konut tasarımıdır. Ataköy projesi toplam 12.000 konut ve 60.000 nüfusu öngörmektedir.

Güneyde sahil yolu ve Marmara Denizi, doğuda Bakırköy, batıda Ayamama Deresi ve Yeşilköy, kuzeyde Londra Asfaltı (E-5, yeni koduyla 0-1) ile sınırlanan ve 4.000.000 m"lik bir alana yayılan Ataköy, dört muhtarlıktan oluşmaktadır.

1958'de başlanan Ataköy 1. Kısım, Fişekhane, N. Tmaztepe ve Strasburg caddeleriyle çevrilidir. 1990 nüfus sayımına göre nüfusu 1.500 civarındadır. Mahallenin deniz tarafında, bugün deniz kirlenmesi yüzünden artık plaj olarak yararlanılmayan, Ataköy'ün kurulduğu sıralarda ise İstanbul'un en iyi ve modern tesisli plajlarından biri sayılan Ataköy Plajı, Emlak ve Kredi Bankası Kampı, Ataköy motelleri yer alır.

Ataköy 2. ve 5. kısımlar doğuda Strasburg Caddesi, batıda Adnan Kahveci Bulvarı, güneyde Rauf Orbay Caddesi ve Ali Rıza Efendi Caddesi, kuzeyde Lale Sokağı, kuzeydoğuda Doktor Remzi Kazancıgil Caddesi ile sınırlıdır. Tek muhtarlık olup 1990 sayımına göre nüfusu 10 bini aşmaktadır. Bu mahallenin sahilinde, marinayı ve Galleria'yı içeren otellerin, yat kulübünün, restoran ve eğlence yerlerinin, çarşıların, alışveriş merkezlerinin yer aldığı geniş bir turizm kompleksi vardır.

Nüfusu 7.000'e yaklaşan 3- ve 4. kısımlar, kuzeydoğuda Behçet Kemal Çağlar, batıda Doktor Remzi Kazancıgil caddeleri, güneyde Ataköy 1. ve 2. kısımlarla sınırlıdır. Ataköy ortaokul ve lisesiyle M. Üstündağ İlkokulu bu mahallenin ortasında yer alır. 7, 8, 9, 10 ve 11. kısımlar 1990 sayımı sonuçlarına göre Bakırköy Zuhuratbaba Mahallesi'yle birlikte 33.000'i aşan nüfusa sahiptir.

Ataköy 6. Kısım'da inşaat henüz başlamamıştır. Arazi, Ayamama Deresi'ne yakın olup kısmen bataklık durumundadır. Ataköy'ün bütün kısımları ve mahallelerinin kendi alışveriş bölgeleri, çarşıları, spor tesisleri, çocuk bahçe ve parkları vardır.

Ataköy'ün üzerine kurulu olduğu arazide, III. Selim dönemine kadar "Emekçi Çiftliği" adıyla bilinen bir çiftlik vardı. 19. yy'da buraya bir baruthane ile bir ispirto deposu kurulmuştu. Buradaki küçük bir limandan gemilerin bir kısım ihtiyaçları da karşılanabiliyordu. Bunların dışında, bölge, bir yanı kumsal ve

Ataköy toplu konutlarından 7. ve 8. kısım (üstte) ile 5. kısımdaki yerleşmelerden görünüm. *Hazım Okurer, Nazım Timuroğlu (alt)*

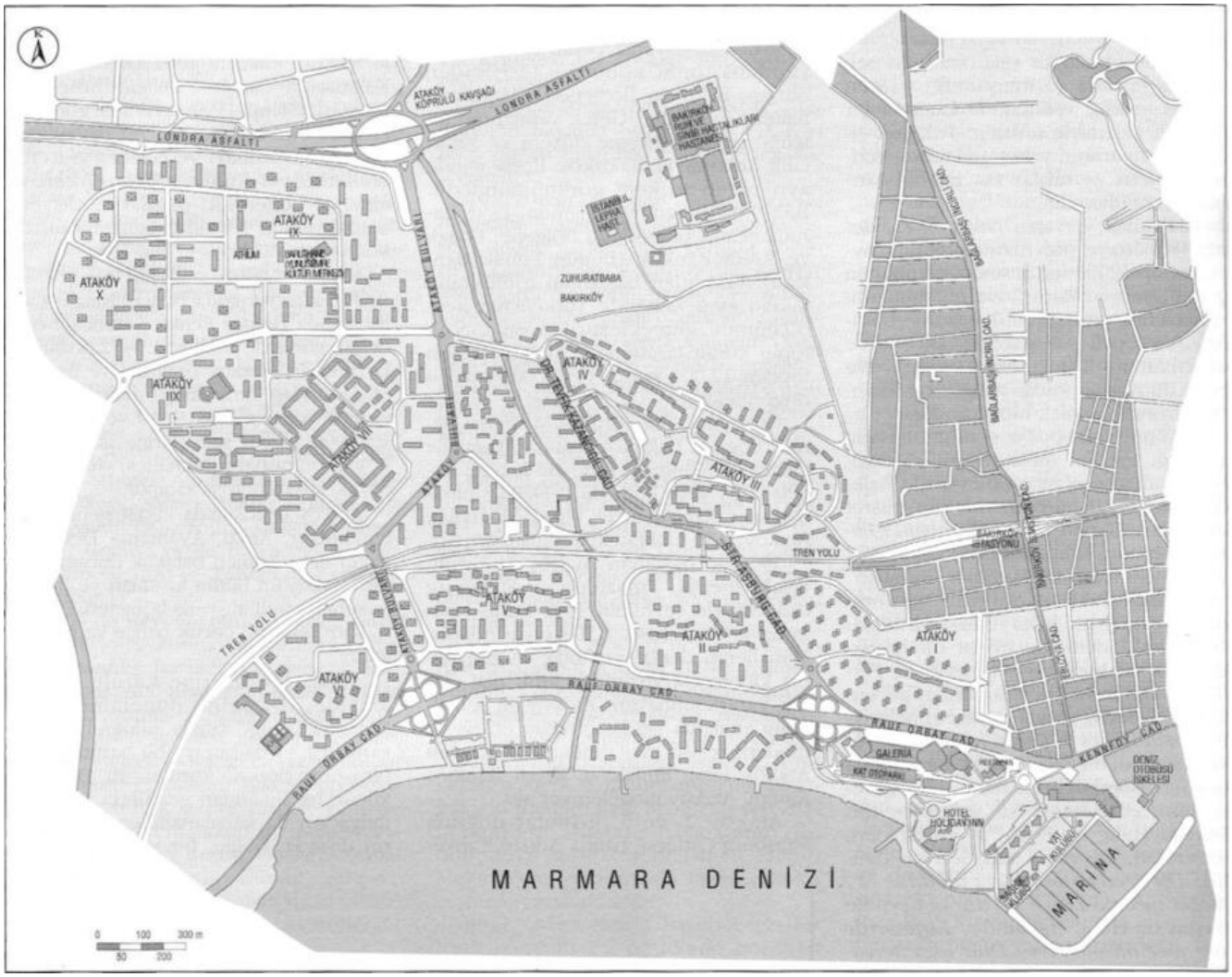

Ataköy
İstanbul Ansiklopedisi

deniz olan, büyük boş bir araziydi ve Baruthane adıyla bilinirdi.

II. Dünya Savaşfnı izleyen yıllara kadar İstanbul'a yönelen ciddi bir iç göç yoktu. Konut ihtiyacı ve gecekondulaşma 1950'lere doğru kendini göstermeye başladı. İstanbul'un 1950'lerden sonra artan konut talebini karşılayabilmek için Türkiye Emlak ve Kredi Bankası çeşitli bölgelerde toplu konutlardan oluşan yeni mahalleler kurma işini üstlendi. 1950'de Levent, daha sonra Koşuyolu ve nihayet Ataköy toplu konut projeleri birbiri ardına gerçekleştirilmeye başlandı. Banka, Ataköy'ün üzerine kurulu olduğu araziyi, Makine Kimya Endüstrisi Kurumu'ndan 1955'te satın alarak altyapı ve planlama çalışmalarını başlattı. Kentin dışında kaldığı için arsa fiyatlarının oldukça düşük olması, öte yandan kente yakınlığı bu bölgenin seçilmesinin başlıca nedenleriydi.

1. kısmın temeli 1958 başında atıldı. Apartman tipindeki konutlar, **3** veya **4** odalı geniş evler olarak planlanmıştı. Konutlar uzun vadeli kredilendirmeyle, yani küçük bir peşinattan sonra aylık taksitlerle ödeme koşuluyla satışa çıkarıldı ve daha çok orta düzeydeki bürokratlar, orta üst katmandan memur ve emeklilerce tercih edildi. **2.** kısımda konutların inşaatına **1963**'te başlandı. Apartman daireleri daha küçük tutuldu. Bloklar denize dik olarak yerleştirildi ve binalar, geçiş kolaylığı sağlamak üzere kolonlar üzerinde yükseltildi. **3.** ve **4.** kısımlar, Ataköy'ün ve çevresinin artık İstanbul ile birleştiği 1960 sonlarında planlanarak inşaata başlandı. Arsa ve diğer girdi fiyatlarının artmış olması, maliyetleri yükselttiği için daha mütevazı, daha küçük konutlar yapıldı. Bu kısımlar da ağırlıklı olarak orta halli memurlar, aydınlar, orta katman aileler tarafından satın alındı. 5. kısmın inşaatına 1976'da başlandı. Konforlu, rahat prefabrik binalar ilk kez 5. kısımda ya-

Galleria'nın genel görünümü.
Ara Güler

Ataköy Marina'dan bir görünüm. *Bûnyad Dinç*

pildi. 9- ve 10. kısma. 1985'te başlanarak kısa sürede tamamlandı. Bu kısımlarda hem 15 katlı yüksek bloklar hem de 5 katlı apartmanlar yer aldı. Lüks inşaat kategorisine giren 9. ve 10. kısımlarda merkezi ısıtma sistemi kullanıldı. Konutların fiyatları artık oldukça yükselmişti. Satın alanların sosyal profili de değişmeye başladı. Varlıklı kesimler, orta üst ve üst gelir grupları bu bölgeden konut aldılar. 1988'de yapımına başlanan 7. ve 8. kısımlar, Ataköy konutlarına talebin fazlalığı nedeniyle villadan, küçük apartman dairelerine kadar çok alternatifli düşünülmüştü. Bu kısımlarda, serpiştirilmiş bloklar yerine eski Türk yaşam biçiminden esinlenen bir yerleşme düzeni oluşturulmasına çalışıldı.

Alçak bloklar arasında sokaklar, sokakların açıldığı meydanlar ve meydanları çevreleyen blokların köşelerine yerleştirilmiş dükkânlarla değişik bir ortam yaratılmak istendi. Bu arada açık artırma ile gerçekleştirilen satışlarda Ataköy konutlarının fiyatları olağanüstü yükselirken bu yükseliş İstanbul konut piyasasına da sıçradı. Böylece, İstanbul'da orta katmanların konut ihtiyacına elverişli koşullarla cevap verebilmek amacıyla kurulan Ataköy, son kısımlarında, her kesimden üst gelir grubundan kişilerin rağbet ettikleri lüks bir yerleşme bölgesi haline geldi.

Günümüzde Ataköy. İstanbul'un düzenli, seçkin ve yer yer de lüks semtlerinden biri sayılmaktadır. Semtte, çeşitli kısımlara dağılmış olarak çarşılar, okullar spor ve kültür tesisleri vardır. Sahildeki marina İstanbul'un en önemli turizm komplekslerinden biri durumundadır. Yine İstanbul'un en büyük alışveriş merkezlerinden Galleria ve Atrium Ataköy'dedir.

Londra Asfaltı'ndan güneye doğru uzanan. 9- ve 10. kısımların da doğu sınırını çizen Ataköy Bulvarı'nın doğusunda. 9. ve 10. kısımların karşısında, buz pateni salonu, kapalı atletizm salonu, olimpiyat evi. açık yüzme havuzu, sporcu sosyal tesisleri gibi önemli spor tesisleri sıralanmıştır. İkinci dereceden korunması gereken tarihi eser sayılan eski Baruthane'nin dışının aynen restore edilmesiyle düzenlenen Yunus Emre Kültür Merkezi de 9. kısımdadır. Bu merkezde iki tiyatro sahnesi ve bir sanat galerisi vardır. Büyük sahnenin bulunduğu salon 360 kişiliktir. Deneme sahnesi ise 260 kişilik salona sahiptir. Merkezde ayrıca 300 m^2'lik bir sanat galerisi bulunmaktadır.

İSTANBUL

ATAKÖY VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. 1961'de İskoçya'da, Glasgow'da Fairfield Shipbuilding Cop. tezgâhlarında inşa edilen birbirinin eşi 9 şehir hattı vapurundan biridir. 780 grostonluktur. Boyu 69,9 m. genişliği 13,6 m, su kesimi 2,6 m kadardır. Her biri 800 beygirgücünde iki makinesi vardır. Kazam akaryakıtla ısıtılmaktadır. Çift uskurludur. Daha çok Köprü-Kadıköy arasında çalışmaktadır.

ESERTUTEL

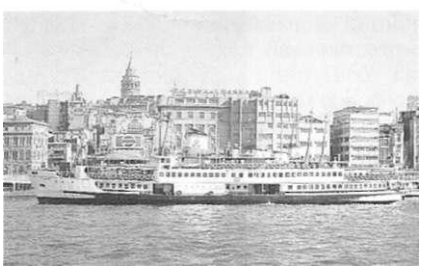

Ataköy Vapuru
Eser Tute!

ATANASİOS I

(yak. 1235, Adrianopolis [Edirne] - yak. 1315, Konstantinopolis) Konstantinopolis patriği (Ekim 1289-Ekim 1293; Haziran 1303-Eylül 1309). Ölümünün ardından, 14. yy'ın ikinci yarısında, Bizans kilisesi tarafından aziz ilan edildi; yortu günü 28 Ekim'dir.

Yaşamının ilk yarısını Bizans İmparatorluğu'nun değişik yörelerinde muhtelif manastırlarda keşişlik yaparak geçiren Atanasios, 1282'de tahta çıkan İmparator II. Andronikos (bak. Paleólogos Hanedanı) tarafından Konstantinopolis'e çağrıldı ve kentin Kseralofos Tepesinde bir manastıra yerleştirildi. 1285'te, Kiliselerin Birleşmesi(->) taraftarı Patrik İoannes Bekkos'un görevinden azledildiği Blaherna Konsili'ne katıldı. Dört yıl sonra imparator kendisini patrik tayin etti. Ancak koyu disiplin taraftarı ve fanatik bir din adamı olan Atanasios, aynı zamanda Anadolu'da Türklerin korkusuyla görev bölgelerini (metropolitlikler) terk edip başkente gelmiş bulunan çok sayıdaki piskoposa karşı açtığı şiddetli kampanya yüzünden, manastır ve kilise çevrelerinin tepkilerini topladı ve iki kez görevinden uzaklaştırıldı.

Atanasios patriklik dönemlerinin her ikisinde de Bizans kilisesi çeşitli dış ve iç sorunlarla çalkalanmaya devam etti. Bunlardan biri 1274'teki Lyons Konsili'nden beri süregelen Kiliselerin Birleşmesi davası, diğeri de 1265'te İmparator VIII. Mihael Paleologos'un(->) meşruiyetini tanımamakta direndiği için patriklik tahtından indirilen Arsenios Autorianos'tan sonra seçilen patrikleri kabul etmeyen ve Arsenitler adıyla anılan bir grubun neden olduğu iç çekişmelerdir. Arsenitlere karşı sert bir kampanya sürdüren Atanasios'un ikinci patriklik döneminin bitmesiyle, bu sorun sona erdi.

İmparator II. Andronikos'un desteğine rağmen kilise ve manastır çevrelerince benimsenmeyen Patrik I. Atanasios, Konstantinopolis halkı tarafından çok seviliyor, özellikle fakir ve ezilmiş kişilerin koruyucusu olarak tanınıyordu. Konstantinopolis'te 1304'te başlayan ve I3O6-1307 kışında doruk noktasına ulaşan açlık sırasında aldığı önlemler bu açıdan önemlidir. Civar topraklarda Katalan ve Türk akınları nedeniyle ortaya çıkan ve imparatorun kimi yanlış kararları yüzünden daha da ciddileşen tahıl kıtlığının başkentteki yansımaları olan yiyecek spekülasyonu, tahıl ve ekmek fiyatlarının artması, açlık, vb gibi sorunlarla şahsen mücadele eden Atanasios, kentin bazı mahallelerinde, köşebaşlarında, fakir ve aç halka yiyecek dağıtan aşevleri açtırdı. Kent içinde ekmek ve buğday fiyatlarını denetleyen bir komisyon kurulmasına önayak oldu. Ayrıca Katalan ve Türk akınlarından kaçıp Konstantinopolis'e sığman Bizanslı ahaliye yiyecek, giyecek ve sığınak yardımında bulundu.

Patrik, bu olaylardan kısa bir süre önce, 1305'te, başkentte çıkan büyük bir yangın sırasında yine etkili olmuş, Petra'daki İoannes Pródromos Manastırımdan Kinegos Kapısı'na kadar uzanan yangın yöresindeki ev, dükkân ve diğer binaları talan eden bazı fırsat düşkünü kişileri yakalatarak çaldıkları eşyaların sahiplerine iade edilmesini sağlamıştı.

I. Atanasios, çok önem verdiği ahlaki değerlere ilişkin kararlar almak üzere, 1304'te başkentte kendi başkanlığı altında bir "sinod" (ruhani meclis) toplatmıştır. Bazı adaletsizliklerin son bulmasını ve ahlaki standartların yükselmesini amaçlayan bu toplantıda taverna ve hamamların açılış ve kapanış saatlerini ya da fuhuş, zina, veraset gibi birtakım konuları kapsayan kararlar alındı. Bu kararlar 1306'da imparator tarafından onaylanmıştır.

Atanasios'un, başta II. Andronikos olmak üzere, Bizans devletinin ve kilisesinin önde gelen kişilerine yazdığı çok sayıda mektupla verdiği çeşitli vaazlar günümüze kadar gelmiştir. Ayrıca yaşamöyküsü Palamizm(->) taraftan iki Bizanslı din adamı (İosef Kalotetos ve Teoktistos Studites) tarafından ayrı ayrı kaleme alınmıştır.

Ölümünden sonra popülerliği devam eden Atanasios'un mezarı civarında çeşitli mucizelerin gerçekleştiğine inanılmış ve burası kutsal bir ziyaret merkezine dönüşmüştü.

Bibi. A. M. M. Talbot (haz.), *The Correspondence of Athanasius L Patriarch of Constantinople.* Washington, D. C, 19[7]5: ay, *Faith Healing in Late Byzantium; the Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite.* Brookline, Mass., 1983; A. Laiou, "The Provisioning of Constantinople during the Winter of 1306-1307". *Byzantion,* XXXVII, 1967. s. 91-113; J. Boojamra, *Church Reform in the Late Byzantine Empire,* Selanik, 1982.

NEVRA NECİPOĞLU

ATANASİOS (AYİOS) KİLİSESİ

Kurtuluş'ta, güneyde Omuzdaş Sokağı ile doğuda Ateşböceği Sokağı arasında, Omuzdaş Sokağı no. l'de yer alır.

Kilisenin batısında yer alan ve kiliseyle aynı adı taşıyan ayazmanın giriş kapısı üzerindeki 1855 tarihli Yunanca kitabe, yapının inşasına ilişkindir. Kilisede 1893 ve 1949 tarihli iki kitabe daha bulunmaktadır.

Eğimli bir arazi üzerinde yer alan kilise bugünkü yol seviyesinden aşağıda kalan, yüksek duvarların çevrelediği geniş bir avlunun ortasındadır. Avlunun güneybatısında yönetim birimleri vardır.

Kubbeli bazilika tipindeki kilise doğu-batı doğrultusunda uzanır. Kuzey ve güneyinde, batıya doğru eksende ve narteks hizasında iki kez kademelenerek genişleyen yapının dört köşesinde baldaken tipinde çan kuleleri bulunur. Yapı, dört yönde çift yüzlü kırma çatılar ve bunların kesiştiği yerde yüksek kubbe ile örtülüdür.

Kilisenin doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve tek nefli naosu, doğusunda içte yarım yuvarlak ve dehlizli apsis ile sınırlanır. Naosun batısındaki narteks, kuzey ve güney cephelerdeki kademelere oturarak yapıyı dışta "U" biçiminde çevreler. Naosta, kuzey ve güneydeki duvar payeleri *ve* bunları dört yönde bağlayan yuvarlak kemerlerin sınırladığı merkezi mekân kare planlıdır. Apsis önünde bema ile doğuya doğru uzatılan naos, batısında bemaya eş planlı mekân ile tamamlanmıştır. Naosun batısında narteks üzerinde yer alan galeri, narteks ile eş planlıdır. Galeriye, narteksin kuzeyindeki merdiven ile çıkılır. Doğuda apsis üzerinde eksende küçük bir mahfil bulunmaktadır.

Kilisede merkezi mekânın örtüsü, duvar payelerine oturan ve pandantiflerle geçilen kasnak üzerindeki yüksek kubbedir. Merkezi mekânın doğusunda ve batısında yer alan mekânlar beşik tonoz ile örtülüdür. Apsisin örtüsü içte yarım kubbe, narteksin örtüsü düz tavandır. Kilisenin naosa açılan ve nartekste yer alan üç girişinden biri batıda eksende, ikisi karşılıklı olarak kuzey ve güneydedir. Narteksin girişleri kuzey ve güneydeki çıkıntılar üzerinde yer alır. Yapının kuzey ve güneyinde aynı hizada, eş aralıklı ve eş büyüklükteki yuvarlak kemerli pencereler ile bunların üst hizasında bulunan yarım daire biçimindeki birer pencere karşılıklıdır. Doğu ve batıda üstte, biri eksende ve büyük, ikisi yanlarda simetrik olan karşılıklı üç dikdörtgen pencere vardır. Doğuda bunların alt hizasında üç dar pencere, üst hizasında eksende daire biçiminde bir pencere, batıda ise nartekse bakan yuvarlak kemerli üç pencere bulunur.

Atanasios Kilisesi'nin naosunda, doğuda apsis önünde ahşap ikonostasis, kuzeydoğuda ahşap ambon ve karşısında despot koltuğu yer alır. İkonostasiste ve ambon yüzlerinde ikonalar, yan duvarlarda İncil'den sahneler, pandantiflerde dört İncil'in yazarları, kubbede Pantokrator İsa tasvirleri görülmektedir.

ZAFER KARACA

ATASÖZLERİ

İstanbul'da kullanılan atasözleri genel anlamda başka kentlerde kullanılanlardan farklı değildir. Yüzyıllar boyunca İstanbul değişik yerlerden sürekli göç aldığı için folklorik zenginlikler de bu olgudan etkilenmiştir. Atasözlerinde İstanbul'a ait yer adlarının sıkça geçmesi de bir özellik olarak belirmektedir. "Arasta, Uzunçarşı, tiryaki isen tütün taşı.", "Uzunçarşı'nm üst başında bir yalan söyler, alt başında kendisi de inanır.", "Uzunçarşı baştan başa, beğen beğendiğini al." bunlara birkaç örnektir. "Divanyolu'nda fidan büyümez." sözüyle gelip geçenin çok olduğu, Babıâli'ye yani saraya giden bu yolda fazla gidip gelmenin iyi olmayacağı ima edilir. "Eğrikapı'nm eğrisi, mahallenin doğrusu.", "Okmeydanı'nda buhur yakılmaz.", "Atı alan Üsküdar'ı geçer, alamayan çukuru kazar." sözleri İstanbul hayatının türlü yönlerini hatırlatan gerçek olgulara dayanır.

İstanbul'un eğlenceli geleneklerinden helva sohbetleri(->) sırasında atasözleri de oyunlara konu olurdu. Bunları *İstanbul'da Bir Sene* adlı eserinin Helva Sohbeti bölümünde oldukça can-

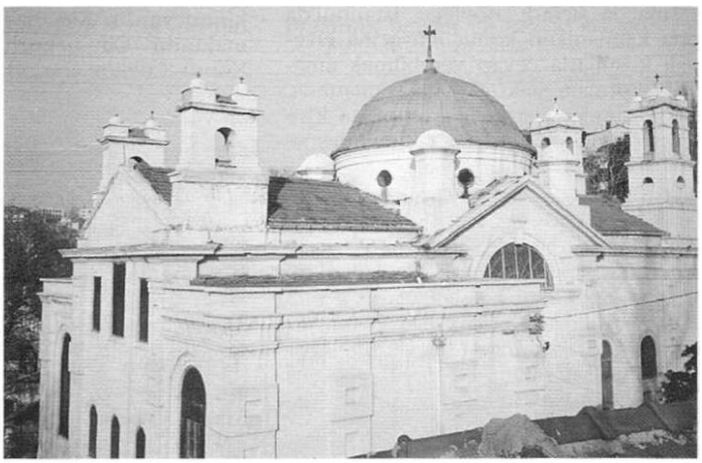

Ayios Atanasios Kilisesi
Zafer Karaca

İSTANBUL'DA KULLANILAN ATASÖZLERİ'NDEN SEÇMELER

Acı söz insanı dinden çıkarır, tatlı söz yılanı deliğinden. / Aç ile eceli gelen konuşur. / Aç kendini ateşe atar. / Ağzına bir zeytin verir, ardına tulum tutar. / Alan yok satan neylesin, satan yok alan neylesin. / Alma mazlumun âhını çıkar aheste aheste. / Anlatışa göre fetva verilir. / Arif anlar, sağır dinler. / Atı alan Üsküdar'ı geçti. / At tırnaktan, insan kulaktan. / Atın yürük ise bin de kaç. / Ayağında donu yok, başına fesleğen takar. / Babalı fırın has çıkarır. / Bakla değil, baklava bile vakitsiz yenmez. / Balık kavağa çıktığı vakit kösenin sakalı da biter. / Beslemeden kadın, ödağacmdan odun olmaz. /' Bir akça ile dokuz kubbeli hamam yapılmaz. / Can cefadan da usanır safadan da. / Çarşambadan belli olur perşembenin gelişi. / Çuhasını giymektense kenarını kuşandık. / Deniz suyu ne içilir, ne geçilir. / Dilenci bir olsa şekerle beslenir. / Düğün evinde Fatma'cığın lâkırdısı mı olur. / Er lokması er kursağında kalmaz. / Hım hım ile burunsuz birbirinden uğursuz. / İki kamçı bir kuyruk herkes başına buyruk. / Karganın gönlünden şahinlik geçer. / Kedi öldü fareler baş kaldırdı. / Kedi yavrusunu yiyeceği zaman sıçana benzer dermiş. / Kem söz kalp akça sahibinindir. / Kenarın dilberi nazik de olsa nazenin olmaz. / Kesesine güvenen her gün baklava börek yer. / Lâkırdısını bilmeyen çavuşlar, sönmemiş ateşi avuçlar. Lodosun gözü yaşlıdır. / Paluze diş kırmaz. / Sabırla koruk helva olur, dut yaprağı atlas. / Rüzgârlı havanın kuytusu, yağmurlu havanın uykusu. /' Semizdin hani sarkanların, zengindin hani artanların. / Sındırgıyı sıyırtmış, Karaağaç'a kandil asmış. / Şahin sinek avlamaz. / Tavuk kaza bakmış, kıçını yırtmış. /' Ummadık hacıyı deve üstünde yılan sokar. / Uzunçarşı'nın üst başında bir yalan söyler, alt başında kendisi de inanır. / Uzunçarşı baştan başa. beğen beğendiğini al. / Yağmur yağarken küpünü doldurmayan susuz kalır. / Yatsıdan sonra hoş geldin bayram ağa. / Verdik kırkı, gitti korku. / Yüzü kasap süngeriyle silinmiş. / Yüzü güzelden kırk yılda usanılır, huyu güzelden kırk yılda usanılmaz. / Zencinin yüzü yıkamakla ağarmaz. / Zeyrekten başka yokuş, serçeden başka kuş bilinmez. / Züğürt olup düşünmektense uyuz olup kaşmmak iyidir. / Züğürdün gönlü yufka olur.

M. H. Bayrı. *İstanbul Folkloru,* (1972), s. 38-57

lı bir anlatımla derlemiş olan Çaylak Tevfik, adını açıkça belirtmemekle birlikte güzel bir atasözü oyununa yer vermektedir. Oyuna katılanlar "eliften "ye"ye kadar elifbadaki tüm harflerle başlayan birer atasözü söylerler. Oyun, oynayanların birbirine takılmaları, atasözü bulamayana ya da yanılanlara durumlarına uygun sözler söylemeleriyle devam eder. İstanbullular atasözü kadar değer verilen -meşhur mısra, beyit, kelamıkibar türünden sözleri de sıkça kullanmışlardır.

Bibi. B. Gürcan, "istanbul'da Kullanılan Bâzı Tabirler ve Atasözleri", *TFA,* VI, S. 141 (Şubat 1962); O. A. Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü,* I-III, Ankara, 1971; A. Oy, *Tarih Boyunca Türk Atasözleri,* İst., 1972; Bayrı, *İstanbul Folkloru,* 38-57; K. Yund, "Atasözlerimizde Geçen İstanbul Yer Adlan ve Açıklamaları", *Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı 1975,* Ankara, 1976, s. 171-194; M. Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene* (haz. N. Akbayar), İst.. 1991. s. 64-65.

M. SABRİ KOZ

ATATÜRK ARBORETUMU

İstanbul'a 20 km uzaklıkta, Büyükdere-Kemerburgaz yolu üzerinde, ağaç ve odunsu bitkilerin sergilendiği geniş alan.

Arboretumlar her biri etiketlenmiş ağaç, çalı ve diğer odunsu bitkilerin bir arada yetiştirildikleri ve sergilendikleri yerlerdir. Bunlara "canlı ağaç laboratuvarları" veya "canlı ağaç müzeleri" de denmektedir. Arboretumlardaki ağaçlar sadece sergilenmek için değil, üzerinde ciddi incelemeler, bilimsel araştırmalar yapmak için yetiştirilmişlerdir. Bu bakımdan orijinlerinin (kökenlerinin) bilinmesi ve özellikle adlarının doğru bir şekilde etiketlenmiş olması gerekmektedir. Onları parklardan ayıran da bu özellikleridir.

Arboretumların rekreasyon değerlerinin yanısıra, daha önemli olan öğretici yanları ağır basmaktadır. Bölge halkına ağaç ve çalılardan, süsleme değeri açısından en güzel olanlarını seçebilme olanağı sağlamak: o bölgeye yeni odunsu bitkilerin getirilmesine ve yayılmasına öncülük etmek; geniş halk kitlesine ağaç sevgisini aşılamak; hangi ağaç türlerinin hangi yerel şartlarda iyi yetiştiğini araştırmak; daha önce o bölgede yetişmeyen ağaç türlerini getirip dikerek bölgenin güzelliğini, ekonomik önemini ve verimliliğini artırmak arboretumların yarar ve işlevleri arasındadır.

Dünyanın birçok ülkesinde kuruluşları yüzyılların ötesine dayanan (örneğin The Arnold Arboretum 1863, The Royal Botanic Garden, 1670) çok sayıda arboretum vardır. Yurdumuzda arboretum kurma fikri ilk kez 1949'da İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Hayrettin Kayacık tarafından ortaya konmuş; fikir fakülte kurulunca benimsenip Orman Genel Müdürlüğüme teklif edilmiştir. Genel müdürlükçe de kabul edilen bu öneri üzerine, Sarıyer İlçesi hudutları içinde kalan, çiçek ve bitki zenginliği ile birçok yerli ve yabancı botanikçinin ilgisini çekmiş olan ünlü Belgrad Ormam'nm güneydoğusunda seçilen 38 hektarlık bir alan üzerinde çalışmalara başlanmıştır. Sorbonne Üniversitesi botanik bahçesi enspektörlerinden Mr. Camille Guinet davet edilmiş; kendisi 1959-1961 arasında birkaç defa İstanbul'a gelerek arboretumun genel planlamasını yapmıştır. 1980'de Atatürk'ün 100'üncü doğum yılı anısına, arboretumun adı Atatürk Arboretumu olarak değiştirilmiş, alanı da genişletilerek 345 hektara yükseltilmiştir.

Atatürk Arboretumu İstanbul'a yaklaşık 20 km uzaklıktadır. Doğu sınırı İstanbul Boğazı'ndan 5 km, kuzey sınırı Karadeniz'den 8 km içeride kalmaktadır. Büyükdere ve Bahçeköy'ü Kemerburgaz'a bağlayan asfalt kaplamalı devlet yolu Atatürk Arboretumu'nun ana giriş kapısının önünden geçer. Bu yol İstanbul halkına ve ziyaretçilere her mevsim ulaşım kolaylığı sağlamaktadır. Arazinin denizden yüksekliği 80-120 m arasındadır. Arazinin genel bakısı güneydoğu ve güneybatı yönlerinde ise de, değişik yönlere dönük irili ufaklı yamaçlar, vadiler vardır. Bu dalgalı yapı, değişik ağaç türlerinin yetiştirilmesine uygun düşen habitatları (yetişme ortamlarım) sağlamaktadır.

Topografik yapısının çeşitliliği; içerisinde irili ufaklı dört adet bendin (gölet) bulunması; yapraklı orman formasyonu olan Belgrad Ormam'nın hemen tüm otsu ve odunsu doğal türlerini içinde barındırması gibi karakteristikler Atatürk Arboretumu'nu dünya arboretumları ile karşılaştırdığımızda avantajlı kılan özelliklerdir. Ayrıca birçok arboretumda olmayan doğal ve yapısal güzelliklere de sahiptir. Örneğin, II. Mahmud döneminde başlanıp, 1818'de tamamlanan, mermer taşlarla inşa edilmiş Kirazlı Bent, Atatürk Arboretumu sınırları içinde yer almaktadır.

Arboretumun bir başka özelliği de ülkemizde tesis edilen ilk orman fidanlığının yerinin arboretumun sınırları içinde kalmış olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğumun son yıllarında (1916) burada, Orman Mekteb-i Âlisi'nin öğrencilerine uygulama yaptırmak, genç fide ve fidanları göstermek maksadıyla bir fidanlık kurulmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Atatürk'ün Ankara'da yeşertmeye çalıştığı Gazi Çiftliği'ne dikilmek üzere, bu fidanlıktan yalancı akasya fidanları gönderilmiştir.

Arboretumun doğal ağaç ve çalı türleri sapsız meşe, saplı meşe, Macar meşesi, doğu kayını, adi gürgen, Anadolu kestanesi, adi kızılağaç, titrek kavak, gümüşi ıhlamur, ova akçaağacı, kuşüvezi, muşmula, geyikdikeni, çakaleriği, karayemiş, aksöğüt, akçakesme, adi kurtbağır, demircik, ateşdikeni, İspanyol katırtırnağı, pembe ve beyaz çiçekli İadenlerdir. xMeşe türleri alanın yüzde 75'ini kaplatmakta, bunu sırasıyla adi

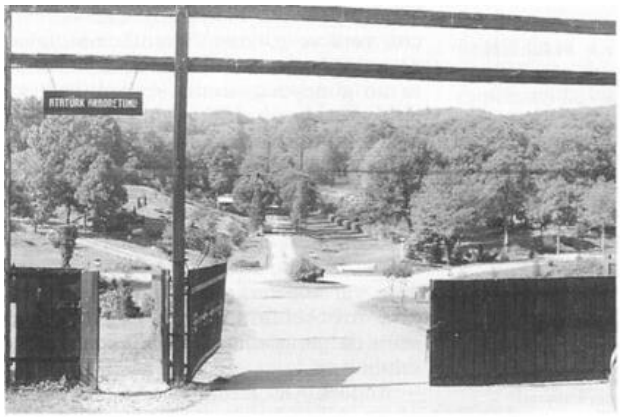

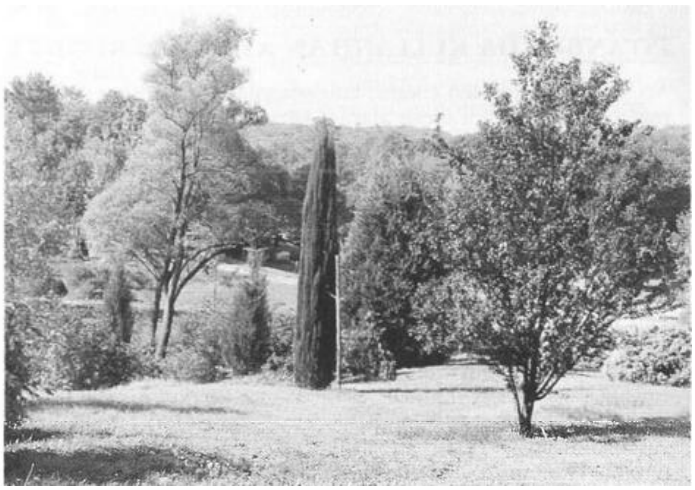

Atatürk Arboretumu'nun girişinden (üstte) ve içinden (sağda) bir görünüm.
Faik Yalitrnk

gürgen, doğu kayını ve Anadolu kestanesi izlemektedir.

Arboretuma yabancı orijinli (egzotik) ilk fidan, kokulu servi *(Cupressus goveniand)* **1960**'ta dikilmiş ve o tarihten itibaren yabancı kökenli ağaç dikimine artan bir hızla aralıksız devam edilmiştir. Bunların çoğu Çin, Japon ve Kuzey Amerika ağaçlarıdır. Diğer taraftan, ülkemizin değişik bölgelerinde yetişen ağaç ve çalı türleri de arboretuma getirilip dikilmektedir.

Bugün arboretum, başta İÜ Orman Fakültesi öğretim elemanları ile öğrencilerinin, Orman Bakanlığı bünyesindeki ilgili kuruluşlar ile orman mühendislerinin, diğer fakülteler ile araştırma kurumlarının, yerli ve yabancı bilim adamlarının, doğaseverlerin yapacakları incelemeler, bilimsel araştırmalar: lise. orta ve ilkokul öğrencilerinin ve halkın gezip görmesine her yönüyle açık "canlı ağaç laboratuvarı" olarak hizmet görmektedir.

Atatürk Arboretumu'nu ziyaret edenler. İstanbul'da başka bir yerde göremeyecekleri bazı nadide ağaçları, örneğin, Japon şemsiyeçamı *(Sciadopitys verticillata).* Çin suladini *(Metasequoia glyptostroboides),* Kaliforniya susediri *(Calocedrus decurrens).* bataklık servisi *CTaxadium disticum).* Çin tırpanağacı *(Cınninghamia lanceolata),* tayvanya *(Taivania cryptomeroides).* Amerikan siglasi *(Liquidambar styraciflud)*, Amerikan laleağacı *(Liriodendro)! tulipifera).* mendilağacı *(Davidia involucratd),* Doğu Karadeniz meşesini *(Quercus politica)* burada bulabilirler.

Bibi. F. Yaltırık. 'Atatürk Arboretumu". *İÜ Orman Fakültesi Dergisi.* Seri A. c. 38(2), 1988: J. Scott-F. Yaltırık. *The gardens of İstanbul and the Bosporus.* Londra. 1990.

FAİK YALTIRIK

Atatürk Arboretumu'nda büyük gölet ve çevresinden bir görünüm.
Faik Yaltırık

ATATÜRK BULVARI

Unkapanı ile Aksaray'ı birbirine bağlayan kentin ana arterlerinden biridir.

Cumhuriyet'le birlikte kent içi ulaşım sorun olmaya başladı. Vali ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar döneminde (1938-1949) yol yapımına önem verildi. Atatürk Bulvarı. Dolmabahçe-Maçka, Kasımpaşa-Dolapdere-Pangaltı, Taksim-Taşkışla yolları ve daha birçok yol bu devrin ürünüdür.

Atatürk Bulvarı'nın inşasına Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlandı. Uzunluğu **445** m, eni 50 m olan Yenikapı-Aksaray kısmı **1925**'te yapıldı. Parke olan bu kısım **160.000** liraya mal oldu. Atatürk Bulvarı'nın ikinci ve üçüncü kısımlarını oluşturan Saraçhanebaşı-Unkapanı ve Aksaray-Saraçhanebaşı kısımları **1938** sonrası yapıldı. Bu kısımlar için istimlaklerle birlikte **4.200.000** lira sarf edildi.

Saraçhanebaşı-Unkapanı kısmının boyu **1.100** m. eni **44** m'ydi. Aksaray-Saraçhanebaşı kısmı **555** m uzunluğunda ve 40-50 m genişliğindeydi. Kısmen mozaik parke, kısmen asfalt olarak yapılan her iki kısmın toplam alanı **43**.788 m^2'ydi. Sonraki yıllarda yapılan alt ve üst geçitler nedeniyle ilk şekli değişime uğradı.

Atatürk Bulvarı'nın Haliç ucu, Unkapanı Geçidi'nin inşasına Haşim İşcan'ın belediye başkanlığı döneminde **(1964-1968),** 30 Nisan **1964** günü başlandı. Unkapanı Geçidi Aksaray'dan gelip Azapkapı'ya geçmekte olan araçlarla, Eminönü-Eyüp arasında işleyen araçların bütün kesişmelerini ortadan kaldırdı.

Bu geçit vonca vaprağı biçimindedir. Balçıklı bir zemin üzerine oturduğu için bu alana 198 adet fore kazık çakıldı. Her biri 30-**35** m uzunluğunda olan bu kazıkların uzunluk toplamı **6**.450 m'dir. 40 ton taşıma gücü olan her kazık 40 cm çapındadır. Kazıklar birbirine bağlanarak kolonlar meydana getirildi. Her kolon 205 ton ağırlık kaldırabilecek güçtedir.

Atatürk Bulvarı'nın uzantısı olan üstgeçit 27 m genişliğinde ve **68** m uzunluğundadır. Bu kısım Aksaray ile Taksim arasında işleyen araçlara ayrılmıştır.

Altgeçit ise Eminönü-Eyüp arasında ana trafiği kaldırır. Yonca yaprağı her iki istikametteki trafik bağlantılarını sağlar.

Unkapanı Geçidi Atatürk Bulvarı'nın Haliç ucuna bir de meydan kazandırmıştır. **1965**'te yapımı tamamlanan geçit 3.300.000 liraya çıkmıştır.

Atatürk Bulvarı'nın Beyazıt-Edirnekapı yoluyla kesiştiği Saraçhanebaşı yine Haşim İşcan döneminde tekrar düzenlendi. Daha sonra Haşim İşcan Geçidi adı verilen Saraçhanebaşı Geçidinin yapımına 2 Eylül **1964** günü başlandı. Geçit 11.500 m"lik bir alanı kapsamaktadır. Bu alanın **6**.000 m^2'lik kısmına geçit betonarme olarak inşa edildi. Sistem kenar ayaklar hariç, **16** kolon üzerine oturmaktadır. Küçük kolonlar 25 ton. en büyük kolonlar 1.000 ton yük taşıyacak güçtedir. Bu muazzam yük fore kazıklarla alt yol seviyesinden **10** m aşağıdaki kayaya yüklenmektedir.

Saraçhane Geçidiyle Atatürk Bulvarı, Beyazıt-Edirnekapı yolunun altına alındı. Altgeçit ve üstgeçit üçü geliş, üçü gidiş olmak üzere altı izlidir. Geliş, gidiş yollarının her birinin genişliği 10,5 m' dir. Orta refüj ile birlikte altgeçidin genişliği 24 m'dir. Geçidin altındaki duraklara sağlı sollu dörder merdivenle üst kattan ulaşılabilmektedir.

Atatürk Buharı üzerinde üçüncü bir düzenleme Aksaray alt ve üst geçitleridir, iki kısımdan oluşan bu projenin ilk kısmının yapımına 20 Şubat 1970'te, Fahri Atabey'in belediye başkanlığı sırasında başlandı. Bu projeyle Vatan Caddesi bağlantısı dışında Atatürk Bulvarı, Millet ve Ordu caddeleri ile Yenikapı kesişmeleri önlenmiş oldu. Çalışmaların ikinci kısmı Vatan, Millet caddeleriyle çevre yolu ve Aksaray Geçidi'nin bağlantısını sağlıyordu.

İSTANBUL

Atatürk Bulvarı'nın Aksaray-Saraçhanebaşı bölümünden bir görünüm. *Alt Hikmet Varlık. 1993*

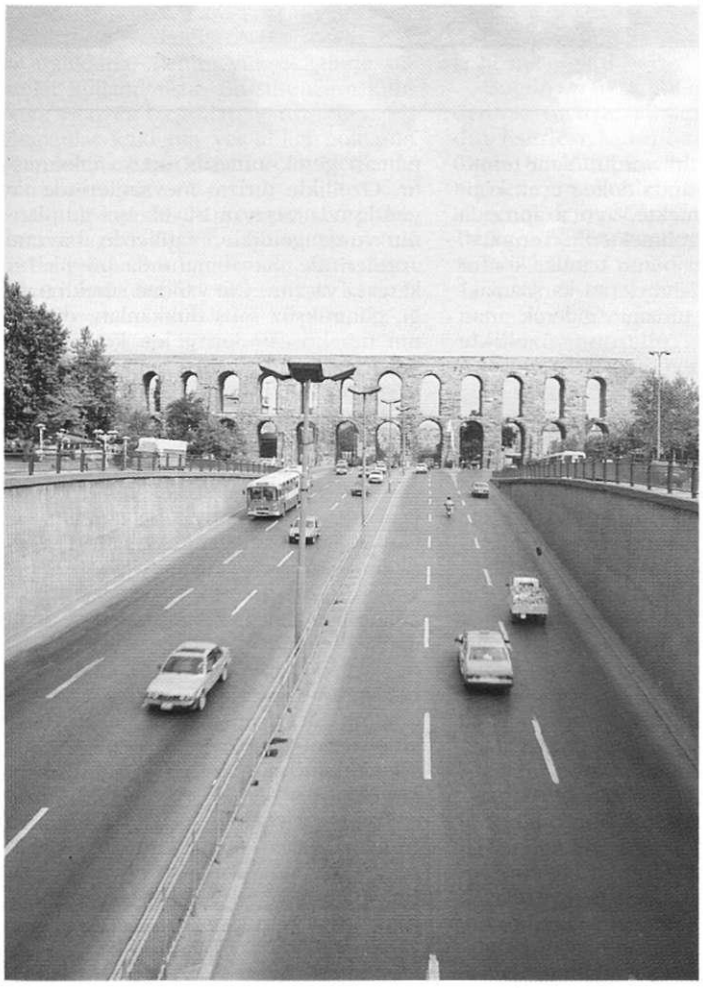

Atatürk Buharının Unkapanı yönüne doğru görünümü. *Erdal Yazıcı*

ATATÜRK FEN LİSESİ

Kadıköy, Eğitim Mahallesi, Sarayönü Caddesi'ndedir. 17. yy'da bu yöre IV. Murad'ın av yeriydi. 1960'larda, padişahlara ait av köşkünün kalıntılarının yerine İstanbul Eğitim Enstitüsü binaları inşa edilmiş, enstitü daha sonra İstanbul Atatürk Eğitim Enstitüsü ve İstanbul Atatürk Yüksek Öğretmen Okulu olarak hizmet vermiştir. 1982-1983 öğretim yılında bu binalarda İstanbul Atatürk Fen Lisesi öğretime başlamıştır.

Okulun eğitim amaçları matematik ve fen bilimleri alanlarında üstün yetenekli öğrencileri bilim adamı olmaya hazırlayacak bir eğitim vermek ve diğer ortaöğretim kurumlarının matematik ve fen programlarında yapılacak yenilikler konusunda laboratuvarlık yapmaktır.

Okulda öğrenim süresi, 6 dönemdir. Karma ve yatılı eğitim yapılan okula her yıl 96 öğrenci kabul edilir. Merkezi sistemle yapılan giriş sınavlarına katılmak için, ortaokul son sınıf öğrencisi olma, ortaokulda sınıf tekrar etmemiş olma, ortaokul ikinci sınıfta Türkçe, matematik ve fen bilgisi derslerinin yıl sonu notlarının en az 2. bu derslerin yıl sonu notlarının toplamının en az 10 olması şartları aranır. Atatürk Fen Lisesi'nden 1993'e kadar 760 öğrenci mezun olmuştur. Okul öğrencileri ulusal ve uluslararası düzeyde matematik ve fen alanlarında birçok başarı ödülü kazanmıştır. Lise, özendirici bilimsel proje çalışmaları konusunda Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu ile işbirliği yapmaktadır.

AHMET MÜLAYİM

ATATÜRK HAVALİMANI

İstanbul'un 20 km batısında Yeşilköy'de, denizden 30 m yükseklikte kentin ana havalimanıdır. 1930'lu yıllarda önce askeri amaçlara hizmet eden İstanbul'un hava terminali 1938'de İstanbul-Ankara seferlerinin başlamasıyla sivil amaçlı havacılığa açılmış oldu. Bu ilk havaalanı uluslararası standartlar dışında bir meydan olarak bir süre hizmet verdi; 1944'ten sonra Amerikan Wes-

Atatürk Havalimanı
Şemsi Güney

tinghouse-IG White firmasıyla yapılan bir anlaşma uyarınca 1949-1953 arasında uluslararası normlarda inşa edildi. 12.000 m^2'lik bir alanı kaplayan bu meydan tesisleri hem iç, hem dış seferler için hizmet veren bir terminal binası, bir hangar ve servis yapılarından oluşuyordu. 2.300 m uzunluğunda pisti ile bu meydan, yılda 500.000 yolcu kapasitesi ile 1957'ye kadar yeterli olmuştur. Bu yıldan sonra uluslararası seferlerde jet uçaklarının kullanılmaya başlanması, alanın kullanımını kısıtlamıştır. Gerçi 1960 ile 1970 arasında yolcu sayısında yüzde 25 dolayında artış olmuş ve bu oran giderek büyümüştür. Fakat 1969'dan bu yana terminal tesislerinin yeniden planlanarak kapasitelerinin artırılması gündeme gelmiş ve 1971'den başlayan plan hazırlıkları sonucunda 1975'te inşaata girişilerek sekiz yıl içinde yeni terminal 1.275 hektarlık bir alan üzerinde gerçekleştirilmiş ve 7 Ekim 1983'te çalışmaya başlamıştır. Eski doğu-güney pisti 2.300 m, yeni kuzey-güney pisti 3-000 m'dir. Yeni terminal binasının bitirilen birinci bölümü 70.000 m^2'dir. 1.000 araçlık bir otopark imkânı olan alanın yıllık yolcu kapasitesi, bittiği tarihte. 5.000.000'du.

Terminal binası, yapıldığı dönemde, iç hatlara tahsis edilen eski yolcu salonu ile birlikte kentin hava ulaşım gereksinmelerini karşılayabiliyordu. Yeni terminal binasına aynı anda dokuz uçak köprülerle yanaşabilmekte. ayrıca apronda on uçak park edebilmektedir. Terminal, yapıldığı dönemin bütün teknik, konfor ve emniyet gereksinmelerini karşılamaktaydı. Ne var ki, turizmin giderek artan yoğunluğu, havayollarının, özellikle "charter" şemslerinin, uluslararası yolculukta daha çok yeğlenen bir ulaşım aracı olması, özel uçak trafiğinin ve Türk Hava Yollarının dış seferlerinin artması gibi nedenlerle, eski Yeşilköy terminalinin kapasitesinin 1980 li yılların sonunda büyük ölçüde artırılarak hemen hemen iki katma çıkarılmasına karşın, bugün Atatürk Havalimanı İstanbul'un hava ulaşımı ihtiyacını karşılamaktan çok uzaktır. Terminaldeki yolcu salonları 1993'te yapılan değişikliklerle iki katma çıkarılmıştır. İstanbul'a eski çevre yolu ile bağlanan terminale TEM ve Marmara kıyısından gelen yollar da geliştirilerek, üçüncü bir yol daha bağlanmıştır. Havalimanına yeni bir genel müdürlük binası yapılmış, hangarlar, servisler, bürolar ve otoparklar ilave edilmiştir. Dünyanın bütün büyük kentlerindeki havalimanları gibi Atatürk Havalimanı da sürekli büyümektedir. Bu durum, başından beri planlanan 2 no'lu terminal binasının yapılmasını zorunlu kıldığı gibi kentin yeni planlamasında başka havalimanlarının da yapılması gereksinmesini ortaya çıkarmıştır. Özellikle turizm mevsimlerinde ve yurtdışında yaşayan büyük işçi gruplarının yurda geldikleri tatillerde, bayram arifelerinde, havalimanında büyük bir kargaşa yaşanır. Öte yandan sürekli trafiği, gümrüksüz satış dükkânları, dünyanın her köşesinden gelen kozmopolit yolcu kalabalığı ile İstanbul'un en renkli köşelerinden biridir.

Atatürk Havalimanı planlamasını mimar Hayati Tabanlıoğlu yapmıştır. Atatürk Kültür Merkezi(->) ve Ataköy'deki Galleria kompleksi (bak. alışveriş merkezleri) gibi yapılarıyla da tanınan Tabanlıoğlu'nun bu yapısı, kendisinin öğretim, eğitim ve uygulama yaşamında sıkı ilişkiler içinde olduğu çağdaş Alman modernizminin etkilerini özümseyen bir mimari davranış sergiler. Strüktürel ifadeye duyarlı, ayrıntılarda itinalıdır. Genel kompozisyonuna, kavranabilen geometrik formların abartılı olmayan bir artikülasyonu egemendir. Renk ise klasik modernizmin ak-kara kontrastına indirgenmiştir. Atatürk Havalimanı terminal binası, çağdaş ve dikkatli tasarımı ile II. Dünya Savaşı sonrası İstanbul mimar: peyzajında kentin uluslararası hava ulaşım ağının saygın bir kapısını oluşturur.

Bibi. Anonim. *Yeşilköy Havalimanı Yeni Terminal Binası,* Cenajans, ist., 1984.

DOĞAN KUBAN

ATATÜRK HEYKELİ

Sarayburnu'nda Gülhane Parkı kapısının karşısındaki alandadır. Anıtın yerleştirildiği nokta Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı'nı başlatmak için Samsun'a yola çıktığı yerdir. Yapıt Türkiye'deki ilk figüratif heykeldir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Kurtuluş Savaşı'nın önemli basamakları bir dizi heykelle anıtlaştırılmak istenmişti. Türkiye'nin pek çok yerini kapsayan bu program çerçevesinde Sarayburnu Atatürk Heykeli Avusturyalı heykeltıraş Heinrinck Krippel'e verildi. Krippel'in Türkiye'deki ilk çalışması olan heykel, sanatçının Viyana'daki atölyesinde gerçekleştirildi. Dökümü Viyana'da Birleşik Maden İşletmeleri'nde yapıldı; daha sonra parçalar Türkiye'ye taşınarak sanatçının denetiminde yerlerine yerleştirildi. Heykelin yapımına 1925'te başlanmış, açılışı 3 Ekim 1926'da yapılmıştır.

Bronzdan dökülmüş olan heykel, Atatürk'ü sivil giysili, başı açık, sol elini beline dayamış, sağ kolunu aşağı uzatmış olarak gösterir. Heykel, yüksekliği 3 m'ye yaklaşan, yukarı doğru hafifçe incelen, mermer ve granitten, dörtgen bir kaideye oturur. Kaicle de iki katlı, dörtgen bir platformun üzerinde yer alır. Birinci kata dört, ikinci kata üç basamakla çıkılır. Alanın dış çevresi 70 cm yüksekliğinde alçak bir duvarla çevrilidir. Üzeri üçgen, kare ve altıgen motiflerle dekore edilmiş olan duvarda l'er m aralıklarla, l'er m yüksekliğinde sütunlar kullanılmıştır. Bu sütunların kubbeye benzer başlıkları vardır. Benzeri elemanlar kaidenin yer aldığı noktanın çevrelenmesi için daha küçük ölçülerde tekrarlanmıştır.

Bu dönemde Türkiye için yeni bir yaklaşım olan figürlü anıt aslında Avrupa'da yaygın bir anıt tipiydi. Bu anlayışın en tipik özelliklerini taşıyan heykel, alan düzenlemesi, çevre ilişkileri, kaide biçimi, modelin anlatım yöntemi konusunda Batı Avrupa'da 19. yy'dan itibaren yaygınlaşan tercihin açık izlerini taşır. Heykelin büstünden kalıplar alınarak birçok resmi bina ve alana kopyaları yerleştirilmiştir.

FATMA AKYÜREK

ATATÜRK KİTAPLIĞI

Taksim'de, Mete Caddesi üzerinde, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü'ne bağlı, halka ve özel araştırmacılara hizmet veren kütüphane.

İstanbul'da ilk belediye kütüphanesi 1924'te Şehremaneti Dairesi'nde oluşturuldu. Daha sonra Vali ve Belediye Başkanı Muhittin Üstündağ başkanlığında Fuat Köprülü. Halil Edhem, Süheyl Ünver ve Osman Nuri Ergin'clen kurulu bir komisyonun çalışmasıyla 1929'da Şişli Atatürk Evi'nde toplanmaya başlanan ve 1931de de Beyazıt Medresesi'ne taşman koleksiyon 10 Temmuz 1939'da Belediye Müzesi ve Kütüphanesi olarak açıldı. Kütüphane, satın alma ve büyük çapta bağışlarla büyüyünce. 1945'te müze buradan ayrıldı. Büyümenin sürüp gitmesiyle 1960'lı yıllarda kütüphane koleksiyonu da medreseye sığamaz oldu. 3 Mart 1981'de Koç Topluluğu tarafından yapılan yeni binasına taşınarak ferah bir mekâna kavuşan kütüphane 24 Nisan 1981'de Atatürk Kitaplığı adıyla hizmete girdi.

Bugün Atatürk Kitaplığı her kesimden okuyucuya, 4 u kendisine bağlı Kadın Eserleri Kütüphanesi'nde olmak üzere 8'i kütüphaneci, 67 personelle hizmet vermektedir. 180.000 dolayındaki genel dermesi içinde yaklaşık 70.000 Türkçe, 30.000'e yakın yabancı dilde, 17.000 kadar Osmanlıca, 17.000 kadar da süreli yayın vardır. Çeşitli yazma, albüm, atlas-harita, takvim, salname, kartpostal, ayrıca gazete, Atatürk, İstanbul, başvuru gibi özel koleksiyonları bulunmaktadır. Bu dermelerle ilgili bölümler haftanın altı günü, "kendi kitabını okuma bölümü" ise her gün saat 19.00'a kadar açıktır. 500.000 kitap kapasiteli deposu, cilt ve onarım atölyesi, arşivi, konferans ve sergi salonları, fotokopi ve mikrofilm servisleriyle kitaplık sürekli çalışma ve gelişme halindedir. Muallim Cevdet kitaplarıyla başlayan, Koç Topluluğu bağışları da dahil pek çok değerli bağışla büyüyüp beslenen kütüphaneye en son bağış Ferit Edgü tarafından yapılmıştır.

Alfabetik, konu (Dewey) katalogları bulunan kütüphanede sözlük ve konu başlıklarıyla fiş katalogu çalışmaları, Anglo-Amerikan Kataloglama Kuralları (AAKK 2) uygulanarak sürdürülmektedir. Osman Nuri Ergin kitapları, O. Durusoy'ca hazırlanıp 1953 ve 1954'te üç cilt halinde basılmıştır. Yazmaların, N. Bayraktar'ca hazırlanan yeni bağışlar kısmı ile haritaların ilk kısmının katalogları da yayımlanmıştır. Yazmaların ve haritaların geri kalanlarıyla konusal başlık verme çalışmaları süren kartpostal katalogları ise basıma hazırlanmaktadır.

Belediyenin olanakları çerçevesinde başta altı terminalli bilgisayar sistemi olmak üzere, kütüphaneciliğin diğer modern sistemlerine kavuşma yolunda projeler geliştiren kitaplık, çeşitli kültür etkinlikleriyle de ilgi çekmektedir.

Bibi. M. Alpay-S. Özkan, *İstanbul Kütüphaneleri,* İst., 1983; M. O. Durusoy, *İstanbul Belediye Kütüphanesi Alfabetik Katalogu,* I, İst., 1953; A. Polatoğlu, "İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı", (basılmamış konferans metni), 1992; Ü. Yıldırım, "istanbul Kütüphaneleri ve Bir Sorun", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,* XVII, 2, 1968.

HAVVA KOÇ

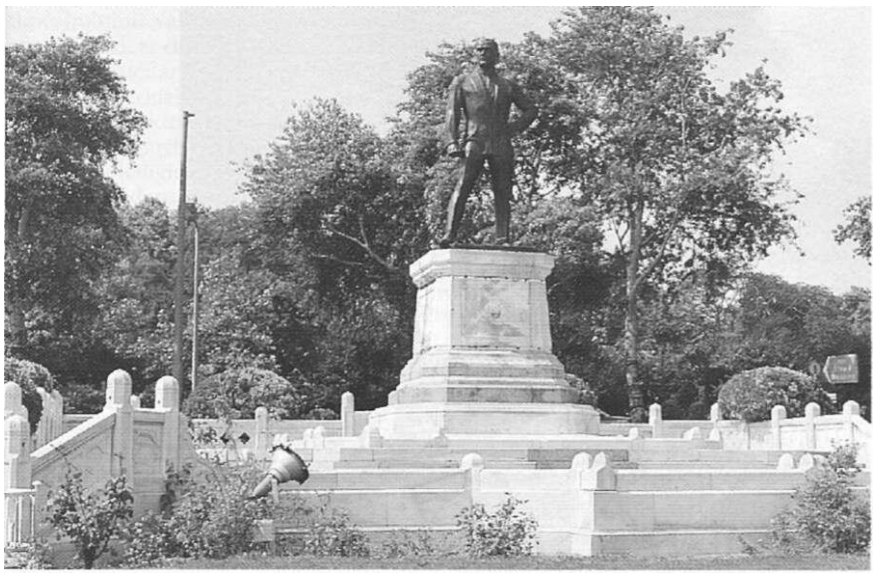

Atatürk Heykeli, Sarayburnu
Onur Dîrikan. 1993

ATATÜRK KÖPRÜSÜ

bak. UNKAPANI KÖPRÜLERİ

ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

Taksim'de Kültür Bakanlığı'na bağlı gösteri sanatları, müzik, sergi ve konferans işlevli sanat kurumu.

1930'lu yılların başlarında İstanbul'da Batı türü sanat etkinlikleri için mekâna ihtiyaç duyuldu. Tepebaşı'nda iki ahşap ve eski tiyatro binası dışında bu tür etkinlikler için kamuya ait yer yoktu. Binanın yapımı İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Dr. Lütfi Kırdar tarafından gündeme getirildi. İl Genel Meclisi'nin onayıyla biri Taksim Meydanı'nda Büyük Opera binası, diğeri 2 Numaralı Park'ta Açıkhava Tiyatrosu olmak üzere iki gösteri mekânı inşasına karar verildi.

Ünlü Fransız mimar Auguste Perret'nin (1874-1954) önerileri alındı. Büyük Opera binasının tasarlanması amacıyla uluslararası bir yarışma açıldı. Ancak II. Dünya Savaşı döneminde yarışmayı kazanan proje uygulanamadı.

İstanbul'un fethinin 494. yıldönümü-

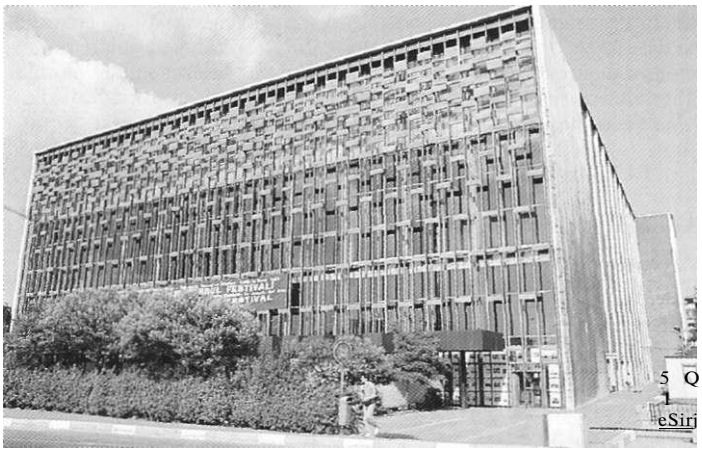

Atatürk Kültür Merkezi
Nazım Timanğlu

ne rastlayan 29 Mayıs 1946'da mimar Feridun Kip ile mimar Rükneddin Güney'in hazırladığı daha küçük tutulmuş projenin belediyenin mimari bürosunca uygulamasına geçilerek temel atıldı. Bina 5.277 m-'lik bir alanda inşa ediliyordu. On milyon liraya mal olacağı tahmin edilen yapı İstanbul'un fethinin 500. yıldönümüne yetiştirilecekti.

Projenin ilk şeklinde Büyük Opera, Auguste Perret'nin üslubu doğrultusunda erken modernist çizgide bir yapı olarak tasarlanmıştı. Cepheye geniş merdivenlerle çıkılıyor, yedi büyük kapıdan giriliyordu. Bina, giriş, fuaye ve salon; tiyatro ve konser salonlarından oluşan orta kısım; sahne ve müştemilat olmak üzere üç temel kısımdan oluşuyordu. Girişte her iki tarafmda gişeler bulunan giriş holü vardı. Buradan, karşılıklı vestiyerleri ihtiva eden büyük hole geçiliyordu. Holden ötede büyük salonun fuayesi vardı. Fuayede, büyük salonun parterine açılan kapılarla, her iki tarafta balkon katlarına çıkan, konser katma inen abidevi merdivenler, asansörle ve yan fuayelerle irtibat geçitleri bulunuyordu.

Büyük salonun parteri at nalı biçimindeydi. Localarla birlikte 723 kişilik oturma yeri vardı. Orkestra yeri sahne önünde yarı gömülü bir şekilde tasarlanmıştı. Bu suretle müziksiz temsillerde orkestra boşluğu, asansör tertibatıyla, parter seviyesine yükseltilerek seyirci adedinin artırılması sağlanacaktı. Birinci balkonda şeref locası ve ön localarla yan koltuklar vardı. Bu balkon 358 kişi alıyordu. İkinci balkon 485 kişilikti.

Parterin altında konser salonu vardı. Bu salon 576 kişilikti. Salonun önünde fuayesi ve yanlarda salonları mevcuttu. Burası kapılarla doğrudan doğruya dışla bağlantı halindeydi. Konser fuayesinin önündeki büyük salon, aynı zamanda resim sergisi salonu olarak da kullanılacak şekilde düzenlenmişti. Hem temsil hem de konser verildiği zaman her iki salon birden toplam 2.705 izleyici alabilecekti.

Ancak belediyenin mali olanakları böyle büyük bir projeyi yürütecek güçte değildi. Fethin 500. yıldönümünde parasal olanakların darlığı nedeniyle yapının ancak kaba kısımları sonuçlandırılmıştı.

1953'te Prof. Bonatz ve daha sonra Prof. Holzmeister İstanbul'a davet edildiler. Yapının sonuçlandırılması için fikir ve bilgilerine başvuruldu. Yine aynı yıl özel bir yasayla belediye yapıyı Bayındırlık Bakanlığına devretti. Ayrıca 1953-1954 öğretim yılında İstanbul Teknik Üniversitesi'nde konuk öğretim üyesi olarak çalışmış Prof. Gerhard Graubner'den de rapor istendi. Graubner'in raporu çalışmaları olumlu olarak niteleyince inşaatın devamına karar verildi. Bakanlık opera binası olarak tasarlanan yapının bir kültür sitesine dönüştürülmesini öngördü. İnşaatı yürütmek üzere oluşturulan proje bürosunun başına yüksek mühendis Hayati Tabanlıoğlu getirildi.

Büro **1956**'da çalışmalarına başladı. Hayati Tabanlıoğlu yapı programını değiştirdi: Binayı 500 dinleyici alabilen bir konser salonu, 200 kişilik oda tiyatrosu. 250 kişilik sinema salonu ve sanat galerisi de ekleyerek çok yönlü bir kültür merkezine dönüştürdü. Değişik amaçlı geniş fuayeler açıldı. Yeniden tasarımlanma aşamasında yapıya 1950'lerin yalın, akılcı, işlevci anlayışına uygun bir dış görünüm verildi.

AKM Büyük Salonu'nda Hintli müzisyen Ravi Shankar ve topluluğunun verdiği bir konser.
Ahmet Kuzik

Elektrik, havalandırma ve sahne tertibatı 1960'll yılların en modern olanaklarıyla donatıldı. Uzun bir yapım süresi sonunda Nisan 1969'da bitirildi; 12 Nisan'da Devlet Opera ve Balesi'nin Verdinin "Aida" Operası ve "Çeşmebaşı" Balesi galalarıyla açıldı. O günün kıstaslarıyla dünyanın dördüncü, Avrupa'nın ikinci büyüklükteki bu çağdaş sanat abidesi İstanbul Kültür Sarayı adı altında hizmete girdi. Açıldığı günkü maliyeti doksan üç milyon liraydı. Sonradan yapılan eklemeler, dekor-kostüm vb masraflarla bu rakam yüz yirmi milyon lirayı buldu.

27 Kasım 1970 günü, Arthur Miller'in ünlü eseri *Cadı Kazam* oynanırken çıkan bir yangında yapının büyük salonu ve sahnesi tahrip oldu. Birkaç hafif yaralı dışında can kaybı olmadı. Ancak, Topkapı Müzesi'nden alınarak *IV. Murad* adlı oyunun temsili nedeniyle üst fuayede sergilenen IV. Murad'a ait tablo kül oldu. Yine IV. Murad'a ait birçok tarihi eşya kayboldu, yandı, ağır hasar gördü.

Bina yüz otuz milyon lirayı bulan kapsamlı bir onarım gerektirdi. Bu arada bazı kesimler yeniden yapıldı. İç dekorasyonu değiştirildi. Lokanta salonu sanat galerisi haline getirildi. Sahne tekniği çalışmaları Alman mimar Willi Ehle, mimari çalışmalar ise Hayati Tabanlıoğlu tarafından hazırlanıp uygulandı. 6 Ekim 1978'de bu kez Atatürk Kültür Merkezi (AKM) adıyla kullanıma girdi.

Kendi türünde Türkiye'nin en büyük kuruluşu olan AKM bugün 1.300 kişilik büyük salonu ile 500 kişilik konser salonunu, 250 kişilik sinema salonunu, 200 kişilik oda tiyatrosunu, sergi salonlarını ve geniş hizmet mekânlarını kapsar.

AKM'nin birbiri ardına sıralanmış dikdörtgenler prizmalarına dayanan bir mimarisi vardır. Bunların Taksim Meydanı'na bakan birincisinde fuayeleriyle izleyici salonları yer alır. İkincisinde ise sahne bölümü vardır. Bunların arkasından da işlikler, depolar, donanım merkezleri, sanatçılar için hazırlık, çalışma ve dinlenme odaları ile yönetim birimlerini içeren sekiz katlı bölüm gelir. Yapı 1950'li yıllarda mimarlığa egemen olan işlevselciliğin bir temsilcisi sayılır. Taksim Meydanıma bakan giriş yüzü büyük bir pencere gibi düzenlenmiştir. Önündeki alüminyum güneş kesiciler bu yüze ilginç bir devingenlik kazandırır ve yapının kendine özgü görünüşünü oluşturur. İşlevleri gereği öteki yüzlerde sağır duvarlar daha ağır basmaktadır. Yapının içi aşırı gösterişe kaçmayan ölçülü bir biçimde düzenlenmiştir. Buradaki en çekici noktalardan birini giriş fuayesinin bir yanında boşluğa asılıymışçasına duran döner merdiven oluşturur. Yapı bütün bu özellikleriyle çağdaş mimarlığın İstanbul'daki en önemli örneklerinden biridir.

Yapının işletmecisi AKM Müdürlüğü'dür. İçinde İstanbul Devlet Operası ve Balesi, İstanbul Devlet Tiyatrosu. İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası ve İstanbul Devlet Klasik Türk Müziği Korosu müdürlükleri bulunmakta ve etkinlikleriyle yapıyı kullanmaktadırlar. Ekim-mayıs ayları arasındaki gösteri mevsimi dışında AKM Uluslararası İstanbul Festivali, İstanbul Film Festivali, İstanbul Tiyatro Festivali ile Kültür Bakanlığı'nın izin verdiği uluslararası toplantılar için de kullanılmaktadır. Yapının üst katındaki galerilerde resim, süsleme ve plastik sanatlar sergileri düzenlenmekte, alt katındaki sinema salonunda da film gösterileri yapılmaktadır. 1970'te yangın dolayısıyla yapının geçirdiği olumsuz deneyim, güvenlik önlemlerinin çok sıkı tutulmasına yol açmıştır. Sahneyi izleyici salonundan ayıran çelik perde, duman kapakları, kaçış yolları, yangın söndürme, yağmurlama, uyarı (alarm), yıldırım çekici (paratoner) gibi donanımların yanısıra güvenlik görevlileri de sürekli işbaşındadırlar.

İSTANBUL

ATATÜRK MÜZESİ

Şişli'de Halaskârgazi Caddesinde İstanbul Belediyesince müzeye dönüştürülmüş Atatürk'ün Şişli'de oturduğu ev.

Mustafa Kemal I. Dünya Savaşımın sona ermesi üzerine Suriye cephesinden ayrılarak 13 Kasım 1918 günü İstanbul'a geldi. Bir süre Pera Palas'ta kaldıktan sonra dostu Salih Fansa'mn Beyoğlu'nclaki evinde misafir oldu. Bu sırada Şişli'de, bugünkü Halaskârgazi Caddesi'nde Osep Kasabyan'm 1908 yapımı üç katlı evini kiraladı.

Mustafa Kemal Akaretler'de oturan annesi Zübeyde Hanımla kız kardeşi Makbule'yi de yanma alarak üst kata yerleştirdi. Kendisine orta katı ayırdı. Yaveri ise alt katta oturuyordu. İstanbul'un düşman işgali altında bulunduğu günlerde Mustafa Kemal arkadaşlarıyla bu evde sık sık toplandı. Samsun'a hareket ettiği gün, 16 Mayıs 1919'a kadar bu evde oturdu.

Mustafa Kemal Ankara'ya yerleşince annesini ve kardeşini yanma aldı. Şişlideki ev 1924'te eski valilerden Erzurum Milletvekili Tahsin Üzer tarafından satın alındı. Bu tarihte Atatürk'ün 1919'da bu binada oturduğunu gösteren tabela kondu. İstanbul Belediyesi binayı 1928'de Tahsin Üzerden satın aldı ve Atatürk'le ilgili eşya, tarihi belge ve hatıraları bu binada toplamaya başladı. Bina 1942'de Vali ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar döneminde müzeye dönüştürüldü ve Atatürk İnkılabı Müzesi olarak 15 Haziran 1942'de ziyarete açıldı.

1960 askeri yönetimi sırasında Belediye Başkanı Refik Tulga'nın girişimiyle binada onarım yapıldı. 9 Ocak 1962'de kısmi bir yangın geçiren müze Atütürk'ün 100. doğum yıldönümü yaklaşırken yeniden büyük çaplı bir onarım gördü. Türkiye İş Bankasının mali desteği ile yapılan onarımın, dekorasyon ve düzenleme işleri de Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nca üstlenildi. Bina kapı tokmaklarından camlara kadar 1910'lu yılların üslubuna uygun olarak onarıldı. 19 Mayıs 1981'de Atatürk Müzesi olarak yeniden açıldı.

Atatürk Müzesi, Şişli
Elif Erim

Müzede Atatürk'ün doğumundan ölümüne kadar yaşamına ait fotoğraflar, elbiseleri ve kullandığı eşyalar, Atatürk ve inkılaplarla ilgili belgeler, Milli Mücadele ve Atatürk tabloları yer almaktadır.

İSTANBUL

ATATÜRK VE GENÇLİK ANITI

Beyazıt'ta İstanbul Üniversitesi merkez binasının önündeki alanda yer alır. Heykeltıraş Yavuz Görey ile heykeltıraş Hakkı Atamulu'nun eseri olan anıt 1955'te yapılmıştır.

Bir klasik imparator figürü gibi sol kolunu yönlendirici ve azmettirici bir

Atatürk ve Gençlik Anıtı
Nazım Timuroğlu

jestle uzatan Atatürk'ün sağında aydınlanmayı simgeleyen meşale tutan bir genç kız, solunda bayrakla ulusal devleti simgeleyen bir genç erkek figürü vardır. İdeolojik bir tavırla Atatürk'ün gençliğe hitabesini somutlaştıran ve üniversite önündeki yeri ile yol gösteren bilime adanmış bu kompozisyon, Batı heykel sanatının özellikle totaliter kültür ortamlarında I. Dünya Savaşı'ndan sonra oluşturdukları neorealist ve klasisist bir üslupta tasarlanmıştır. Oldukça alçak ve kademeli kaidesi, 4 m yüksekliğindeki bu bronz heykelle gözlemciyi kaynaştıran bir nitelik taşır. Bu amacına uygun olarak 27 Mayıs 1960 hareketi öncesinde ve sonrasında öğrencilerin gerçekleştirdikleri birçok eyleme sahne olmuştur.

İSTANBUL

ATATÜRK VE İSTANBUL

14 Mayıs 1899-10 Kasım 1938 tarihleri arasındaki yaklaşık 40 yıllık sürecin 1919'a kadarki ilk 20 yılında İstanbul'un, Atatürk'ü çok yönlü etkilediği gözlemlenir. Buna karşılık 1919-1938 arasında İstanbul'la ilgili yeni durum ve gelişmelerde Atatürk'ün kararları etkili olmuştur. Bu iki açıdan bakılınca Atatürk'le İstanbul arasındaki ilişkiler üç aşamalıdır: Atatürk'ün öğrenimini ve askerlik kariyerini tamamladığı ilk dönem (1899-1919); Atatürk'ün önderliğindeki Kuva-yı Milliye ve Cumhuriyet yönetimi ile İstanbul'daki saltanat yönetimi ve eski payitaht kurumları arasmdaki kırgınlık dönemi (1919-1924); Atatürk'ün yakın ilgisiyle İstanbul'un Türkiye'nin kültür, sanat, spor, turizm merkezi olması çabalarının öne çıktığı son dönem (1924-1938).

Atatürk'ün İstanbul'a ilk geliş tarihi 14 Mayıs 1899'dur. Bu tarihte Harbiye Mektebine yatılı olarak kaydolmuş, erkân-ı harp (kurmay) sınıflarıyla birlikte 1904'e değin aralıksız 5 yıl İstanbul'da okumuştur. 20-25 yaş arasındaki gençlik dönemine rastlayan bu yıllar zarfında, Mustafa Kemal'in, çevresindeki soylu ve zengin ailelere mensup arkadaş grubundan İstanbul'a özgü incelikleri, yaşam anlayışını özümsediği, kibar kişiliğinin oluşumunda bu kabullenişinin payı olduğu söylenebilir. Ali Fuat Cebesoy'un *Sınıf Arkadaşım Atatürk* adlı anı kitabı, bu yargıyı doğrulayan bir dizi anekdot ve açıklama içerir. Örneğin Beyoğlu'nun renkli dünyasına Mustafa Kemal'in de katılışı bu grupla olmuştur. Onlarla Zeuve Alman Birahanesinde içmiş. İngiliz Con Paşa'nm lokantasına birçok kez gitmiş. Taksim Bahçesinde müzik dinlemiş, Adalarda çamlar altında sabahladığı olmuştur. Her İstanbullu gibi o da Alemdağı mesiresine gitmiştir. Mercan'daki ünlü Altın Makas Terzihanesinde ilk kurmay subay üniformasını diktirdiği de biliniyor. Fakat. İstanbul yaşamıyla böylesine kaynaşmışken II. Abdülhamid'e suikast hazırlayanlar araşma adının karışması ve benliğini derinden yaralayan bir tutuklanmanın ardından İ905'te Şam'daki 5. Ordu'ya bir anlamda sürgün olarak atanması, İstanbul'dan buruk duygularla ayrılmasının nedenleridir.

31 Mart Olayı'ndan sonra 23 Nisan 1909'da İstanbul'a giren Hareket Ordusu'nun kurmay subayları arasında yer alan Atatürk, ayaklanmanın bastırılması üzerine Selanik'teki görevine döndü. Bundan sonra, görev değişiklikleri nedeniyle 1912. 1913 ve 1915'teki kısa sürelerle İstanbul'da kaldığı biliniyor. 1917'de Suriye'den İstanbul'a izinli gelişinde Veliaht Yahideddin ile Almanya gezisine çıkmış, dönüşünde yine Suriye'ye gitmiştir. 13 Kasım 1918'deki İstanbul'a gelişi, İtilaf Devletleri ortak donanmasının İstanbul'a demir attığı günlere rastlamıştır. İlk birkaç gününü Pera Palas'ta geçiren ve dağıtılan 7. Ordu'nun komutanı Mirliva (tümgeneral) Mustafa Kemal Paşa sanıyla Harbiye Nezareti'ne gidip gelmeye başlayan Atatürk'ün, 16 Mayıs 1919'a kadar 7 ay kaldığı İstanbul'da ilginç girişimleri, ilişkileri saptanıyor. Kentin kaderinin istilacılar, saltanat yönetimi ve azınlıklar arasında pazarlık konusu olduğu bu aylarda, Vahidedclin'in kızı Sabiha Sultanla evlendirilip hanedan damadı olması gündeme gelirken o, Beyoğlu'nda Bursa Sokağında oturan Madam Corinne adlı, çok iyi piyano çalan, İtalyanca, Fransızca bilen fevkalade kibar bir Levanten hanımla dostluk kurmuştur. Padişah damatlığı konusundaki kararsızlığını ise arkadaşı Rasim Ferid (Talay), kendisini caydırarak gidermiştir. Yaşama bakışında, kadm-erkek ilişkilerini algılayışında, Batiyi örnek seçişinde ise İstanbullu dul Levanten hanımın etkili olduğunu, bizzat Atatürk, çok sonraki yıllarda itiraf etmiştir.

Öte yandan ilginç bir girişimi, aylıklarından artırabildiği bir miktar parayı yatırarak arkadaşı Ali Fethi (Okyar) ve Dr. Rasim Ferid'le *Minber* gazetesini çıkarmasıdır. 1 Teşrinisani 1334/1 Kasım 1918 günü ilk sayısı yayımlanan bu gazetede, gerçi onun imzasıyla veya takma adıyla çıkmış bir yazıya rastlanmaz. Buna karşılık, "Mustafa Kemal Paşa ile Mülakat", "Nihüfte Bir Sima" başlıklı iki yazı kendisiyle ilgilidir *(Minber* 16. ve 18. sayılar). Bu yazılardan, 19 Teşrinisani 1334/19 Kasım 1918 tarihlisi şu cümleyle biter. "Herhalde istikbal-i vatan Mustafa Kemal Paşa'dan büyük hizmetler beklemekte haklıdır." Kuşkusuz, o gün için *Minber'in* okuyucularından hiçbiri, İstanbul'un gelecekteki yazgısının da Mustafa Kemal'in kararlarıyla belirleneceğini düşünmemişlerdir. *Minber* 52 sayı çıkmıştır.

İstanbul'daki bir görevi de seryaver-i şehriyarilik (padişah yaverliği) olan Mustafa Kemal Paşa'nın Pera Palas'ta çok kalmayarak Beyoğlu'nda dostu Salih Fansa'nın evine geçtiği biliniyor. Yeni bir görev verilinceye kadar uzun bir zaman İstanbul'da kalacağını öğrenince de Şişli'de Osep Kasapyan'ın (bugün Atatürk Müzesi) evini tutmuş, Akaretler'deki lojmanda oturan annesi ile kız kardeşini de bu evin üçüncü katma almıştı. Burada, 16 Mayıs 1919'da Samsun'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılıncaya değin oturan Atatürk'ün, Anadolu'ya geçmek, halka dayalı bir mücadele başlatmak kararını bu evde aldığı, arkadaşlarıyla siyasal gündemli toplantılarını burada yaptığı yaşamöyküsünde vurgulanır. Yaverlik görevi nedeniyle Yıldız Sarayı'na gidişlerinde Vahideddin'le birkaç kez ülke sorunlarını görüştüğü de bilinir. Bir keresinde Vahideddin'in kendisine "Paşa, ben her şeyden evvel İstanbul halkını doyurmak mecburiyetindeyim. İstanbul halkı açtır" dediği, Atatürk'ün de bunu, padişahın ön-

Atatürk'ün Pera Palasla kaldığı (1918) süitin salonundan bir gölünüm.
Pera Palas OteliMüdürlüğü'nün izniyle

çelikle İstanbulluları kazanmak ve gelecekte onlara dayanmak amacında olduğu biçiminde yorumladığı rivayet edilir.

Sık sık Babıâli'ye giden, tanıdığı nazırların odalarına girip işgal sorunlarını görüşen Atatürk, 14 Mayıs 1919 günü akşamı Sadrazam Damat Ferid Paşa'nm konağında davetliler arasındadır. Yemekten çıkınca Nişantaşı'ndan Teşvikiye'ye doğru yürürlerken Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (genelkurmay başkanı) Cevacl Paşa (Çobanlı) sorar: "Bir şey mi yapacaksın Kemal?" "Evet. Bir şey yapacağım!" Bu kesin ve kısa ifade, Milli Mücadele kararının İstanbul'da verildiğine kanıt gösterilir.

15 Mayıs 1919 günü Vahideddin, Atatürk'ü son kez kabul ettiğinde, aralarındaki kısa konuşmanın bitiminde padişahın kendisinden memleketi kurtarmasını istediği sonradan açıklanmıştır. Ertesi gün ordu müfettişi göreviyle İstanbul'dan ayrılmazdan önce, yaver-i ekrem olduğu için ilkin padişahın maiyetinde Beşiktaş'ta Sinan Paşa Camiindeki selamlık alayına katılmış, namaz sonrasında hünkâr mahfilinde Vahideddin'le vedalaşıp iskeleye inmiş; buradan bir istimbotla Bandırma Vapuru'na geçmiştir.

İstanbul'dan ayrılışı sırasındaki düşüncesi, buradaki aydınların ve vatanseverlerin umutsuz, karamsar ve isteksiz oldukları, siyasal bir birliğin bulunmadığı, Türk varlığına düşman odakların İstanbul'da giderek güçlendikleri yönündeydi. Bu kanısından dolayı, Milli Mücadele boyunca İstanbul'daki kadrolarla ilişkisi giderek sertleşmiş ve aradaki güvensizlik artmıştır. Buna karşın, Atatürk'e ve Milli Mücadeleye sürekli destek sağlayan asker ve aydın kesimler de eksik olmamıştır. 16 Mart 1920'de İstanbul resmen işgal edilince dağıtılan Meclis-i Mebusan'ın birçok üyesiyle birlikte aydınların da Ankara'ya gelmeleri için çaba göstermiş; gelen subaylar, doktorlar, hukukçular, yazar, gazeteci ve ozanlar, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın aktif kadroları arasında yerlerini almışlardır. Ankara aleyhine çalışan saray ve Babıâli ile İstanbul halkını ayrı tutmak gerektiği görüşünü savunan Atatürk, İstanbul'a duyulan tepkilere karşı "hükümetimizi ve ordumuzu kuvvetlendirmek için muhtaç olduğumuz maddi ve manevi unsurların çoğunu bize İstanbul veriyor. Bu güzel vatan parçasıyla irtibatımızın kesik olmasından elem duymaktayız. Onu esaretten kurtarmak vazifesi gene bize düşüyor" diyerek tepkilerin düşmanlığa dönüşmesini önlemeye çalışmıştır.

Kurtuluş Savaşı zaferle sonuçlanıncaya değin İstanbul basınının Ankara'ya yeterince sıcak baktığı söylenemez. İstanbul'daki kurum ve kuruluşlar da kesin sonuca değin sessiz kalmayı yeğlemişlerdir. 4 Nisan 1922'de Rus heyetine cepheyi gezdiren Mustafa Kemal Paşa'nm "milli kuvvetlerin İzmir'i de İstanbul'u da kurtaracaklarını" söylemesi, İstanbullular için de artık inanılır ve beklenen vaat olarak başkent basınına yansımıştır. Zaferden (30 Ağustos 1922) ve İzmir'in kurtuluşundan (9 Eylül 1922) hemen sonra. 10 Eylül 1922'de İstanbul Darülfünunu Edebiyat Medresesi Müderrisler Meclisi'nin Mustafa Kemal Paşaya fahri müderrislik vermesi de anlamlıdır. İVIustafa Kemal, *Vakit* gazetesi başyazarı Hakkı Tarık'a (Us) İzmir'de verdiği demeçte "İstanbul'la yakında birbirimizi kucaklayacağız. İstanbul'un kurtuluşu yakındır" demesi ise başkentte yankılar uyandırmış ve genel havanın tamamen Ankara Hükümeti lehine dönmesinde etkili olmuştur. 30 Ekim'de Bursa'ya gelen İstanbul muallimleri ile söyleşisinde Atatürk'ün "İstanbul'un nur ocaklarını temsil eden heyetiniz karşısında duyduğum zevk sonsuzdur" demesi de anlamlıdır. 12 Aralık 1922 günü çıkan *Vakit* gazetesinde ise "İstanbul halkını, memur ve gazetelerini başlıbaşına şayan-ı itimat bir kuvvet telakki edebiliriz" cümlesiyle başlayan bir demecinin yer aldığı görülmektedir. Bu. saltanatın kaldırılmasından ve İstanbul'un fiili başkentliğinin sona ermesinden sonra, ulusal iradenin İstanbul'a bakışının bir ifadesi olarak değer taşır. 6 Haziran 1923 tarihinde de İstanbul Şehreminliği tarafından kendisinin "tabii hemşeri" ilan edilmesi üzerine daha anlamlı bir demeç verdiği saptanıyor: "İstanbullular çok sıkıntı çekmişlerdir. Fakat hür ve serbest yaşamak zamanı yaklaşmıştır. İstanbul'u hür bir milletin kâbesi olarak göreceğimizden eminim." 22 Haziran 1923 tarihli İstanbul gazetelerinde yayımlanan uzun demecinde ise "Türk ve Müslüman İstanbul, Milli Mücadele boyunca millet ve vatan aşkımızın mukaddes ve ulvi bir mihrabıdır. Her Türkün ve Müslümanın kalbi, İstanbul aşkının, İstanbul hasret ve iştiyakının halimidir. Dört-beş asırlık milli mesaimizin mahsulü bu güzide şehrimizde toplanmıştır. Milli kabiliyetimizin ebedi ve beliğ birer nişanesi olan bina, abideler, müesseseler hep oradadır" demesi Atatürk'ün İstanbul'u, politik çalkantılardan, genel yönetim külfetlerinden arındırılmış bir kültür merkezi konumunda tutmayı tasarladığını düşündürür.

29 Haziran 1923 genel seçimlerinde en yakm dava arkadaşlarından Rauf Orbay, Fevzi Çakmak, Fethi Okyar, Kâzım Karabekir, Refet Bele, Hamdullah Suphi

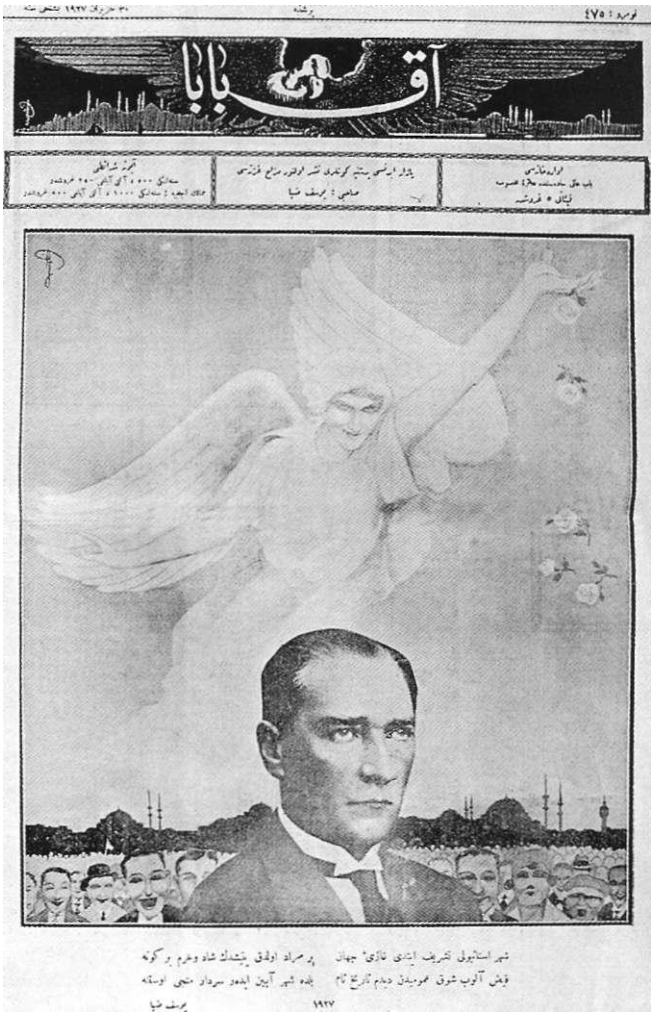

30 Haziran 1927 tarihli *Akbabanın* Atatürk'ün İstanbul'u ziyareti nedeniyle düzenlenmiş ilk sayfası. ***NuriAkbayar*** *koleksiyonu*

Atatürk Vilayet'ten ayrılırken (üstte) ve Moda deniz yarışlarında (yanda), 1927. *Fotoğrafla Atatürk*, 1939

Tanrıöver, Refik Saydam, Adnan Adıvar, Abdurrahman Şeref, Yusuf Akçura, Muhtar Bey, Ali Rıza Bey, İsmail Canbulat, Süleyman Sırrı ve Miralay Hamdi'nin İstanbul mebusu seçilmeleri Atatürk'ü sevindirir. İşgal kuvvetlerinin kenti terk etmesinin ardından İstanbulluların davetini, "Sevgili İstanbul'u ilk fırsatta ziyarete koşacağını" belirterek cevaplandırır. Gazetelere verdiği demecinde ise "milyona yakın nüfusu ile İstanbul'un ülke sanayiine, sanatına, kültürüne, ekonomisine çok yönlü katkılarını" açıkladıktan sonra "İstanbul, bizzat Türk ve İslam olan unsurların medine-i dilrübâsı kalacaktır!" der ve saltanat yönetiminin tarihe karışması ile kentteki kamu görevlilerinin açıkta bırakılmayacaklarını, İstanbul'un yeni rejimden pek çok faydalar göreceğini müjdeler.

13 Ekim 1923'te Ankara'nın resmen başkent ilan edilmesinden on gün sonra 23 Ekim 1923 günü, Atatürk'ün, Hamidiye zırhlısıyla Mudanya'dan hareketle Boğaz'dan geçip Karadeniz'e çıkması, bir çatana ile zırhlıya yetişip huzuruna çıkmak isteyen Şehremini Haydar Bey'i (Yuluğ) kabul etmemesi bir şok etkisi yapmış, Atatürk'ün İstanbul'a küskün olduğuna büsbütün inanılmıştı. Hattâ kimi vatandaşlar, Ankara'ya protesto telgrafları çekmişlerdi. 5 Şubat 1924'te İzmir'de. İstanbul gazetelerinin başyazarlarına bir yemek veren Atatürk. İstanbul basınını fikir ve zihniyet kalesi olarak nitelemiş fakat yapılan daveti bir kez daha geri çevirmiştir. Bunun gibi, 22 Eylül 1925'te 500 kadar İstanbullunun Kınahada Vapuru ile Armutlu'ya gelip Eıtuğrul yatındaki Atatürk'e bağlılıklarını bildirip davet etmeleri, 31 Mayıs 1926'da Bursa'ya yaptıkları ziyaretle çağrılarını yinelemeleri de hep cevapsız kalmıştır. 3 Ekim 1926'da kent halkının yepyeni bir jestte bulunduğu görülmektedir. O gün Sarayburnu'ndaki Atatürk Heykeli(->) açılır. Vali Emin Bey (Erkul) çektiği telgrafta "Heykeliniz, minnet ve şükran hisleriyle çalkalanan İstanbul çocuklarına mutaf-ı mukaddes oldu!" der.

Nihayet, yıllardır beklenen ziyaret 1 Temmuz 1927'de gerçekleşmiştir. Karşılama hazırlıkları aylarca önce başlamış, halk kendi elleriyle taklar yaparak İstanbul'u süslemişti. Kentin yakın tarihinde saptanan ve halkın yediden yetmişe içten katılımıyla gerçekleşen iki büvük törenden birincisi, Atatürk'ün İstanbul'a bu ilk resmi ziyareti, ikincisi ise 1938'cle ölümünü izleyen günlerdeki tavaf ve cenaze törenidir.

1927 ziyareti başlıbaşına bir olaydır. Bütün kent günlerce "Büyük Münci". "Büyük Gazi", "Halaskar Gazf'yi görmek, alkışlamak için sokakları, meydanları, denizin yüzünü doldurur. Şirket-i Hayriye vapurları, takalar insan hevenkleriyle örülür. Cazbantlar, bandolar, donanmanın tüm gemileri, okullar, askeri birlikler, kurumlar, esnaf, kayıkçılar, balıkçılar, çevre köylüler bütün İstanbul ayaktadır. Gazeteler özel sayılar yayımlarlar. Ertuğrul yatı ile Boğaz'a gelen Atatürk, Nil muşu ile Dolmabahçe rıhtımına çıkar. Şehremini Muhiddin Bey. kendisine "İstanbul halkının aziz halaskarını bağrına bastığı bugün şehrin en büyük bayramı olacaktır" der. Atatürk, irticalen yaptığı konuşmasında İstanbul'u "İki büyük cihanın mültekasında Türk vatanının ziyneti, Türk tarihinin serveti. Türk milletinin gözbebeği..." diyerek över. O gün sabaha kadar süren fener alayları, şenlikler, ertesi günlerde de sürmüştür. Atatürk kentte gezintiler yapar. Vilayeti, belediyeyi ziyaret eder ve yaya olarak halkın arasına karışır. II. mevki tramvaya binip bilet kestirir. Tokatlıyan'a girip kahve içer, Karabet Efendi'yle sohbet eder. Lebon Pastanesinde dondurma ver. Göksu'ya. Çırçır'a, gençliğindeki gi-I5I Taksim Bahçesine, gazinolara gider. Padişahları görkemli cuma selamlıklarında, ulaşılmaz, kutsal ve insanüstü görmeye alışmış İstanbullular için Atatürk, bir anda tam bir sevgi odağı oluvermiştir. 30 Eylül 1927 tarihine kadar kentte kalan Atatürk, Moda deniz yarışlarını izler ve balolara katılır. Bakanlar Kurulu' na başkanlık eder. 1927 genel seçim beyannamesini İstanbul'da hazırlar.

5 Haziran-14 Eylül 1928 tarihleri arasındaki Atatürk'ün ikinci İstanbul yaz tatili, Cumhuriyet döneminin en kalıcı ve köklü yeniliklerinden harf devrimine tanık oldu. Bu gelişinde Haydarpaşa Garımdan Üsküdar'a geçen ve Üsküdar çiçekçilerinin hazırladığı çiçekli yolda yürüyen Atatürk'e yaşlı bir İstanbullu kadının "Sesim çıkmıyor, fakat gözlerim seni görüyor. Ey güneş yüzlü Gazi, beni ihtiyar yaşımda düşman eline bırakmayan yavrum! Çok yaşa, ilelebet yaşa!" deyip yığılması Atatürk'ün gözlerini yaşarttı. Yaz boyunca İstanbul'un sorunlarıyla ilgilenen Atatürk, 9 Ağustos günü Sarayburnu Parkı'ndaki Cumhuriyet Halk Fırkası müsameresini, Maarif Vekili Mustafa Necati Bey'le izledi. Mısırlı şarkıcı Münire el-Mehdiyye'yi, Türk kadın şarkıcıları dinledi. Teşekkür konuşmasının bir bölümünü Latin harfleriyle yazmıştı. "Dilimiz, yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir... Çok işler yapılmıştır. Lakin çok lüzumlu bir iş daha vardır. Herkes yeni Türk harflerini çabuk öğrenmelidir. Her vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu vatanperverlik ve milliyetperverlik vazifesi biliniz..." dedi. İzleyen

günlerde İstanbul gazeteleri Latin harfleriyle birer sütun açtılar. 25 Ağustosta Dolmabahçe Sarayında 150 milletvekiline bir konferans ve ilk yeni harfler dersi verildi. Dil uzmanları Atatürk'ün yönelttiği soruları cevaplandırdılar. 29 Ağustosta sarayda Haîid Ziya (Uşaklıgil), Mahmud Sadık, Abdullah Cevdet, Reşat Nuri (Güntekin), Aka Gündüz, Ahmet Haşim, Celal Sahir (Erozan), Peyami Safa gibi yazarların katıldığı toplantıda imla konulan tartışıldı. Dil Encümeni üyeleri açıklamalarda bulundular. Atatürk, harf devriminin gündeme alındığı bu yılki İstanbul tatilinden Karadeniz gezisine çıkarken, yeni yazıyı öğrenmek ve öğretmek için İstanbulluların, kurum ve derneklerin, İstanbul basınının, fikir adamlarının yardımlarına teşekkür etti. İstanbul'un bu devrimi benimsemesi, yeni haflerin süratle kabulüne ve ülkenin her köşesinde öğrenilmesine olanak vermiştir.

Atatürk, 1929'daki gelişinde (6 Ağustos-30 Eylül) kentin sorunlarıyla daha yakından ilgilendi. İmar konularını gündeme aldırdı. Yalova kaplıcalarının onarımı, Beyazıt Meydam'nın düzenlenmesi, gezdiği Sultan Ahmed, Ayasofya camileriyle Topkapı Sarayı için onarım, bakım direktifleri vermesi, yine Atatürk'ün direktifiyle Seyr-i Sefain İdaresi'nce İstanbul-Yalova seferlerinin başlatılması, bu yılki yeniliklerdir. Büyükdere'de kendisini görmek için tezahürat yapan kalabalık topluluğa, sonradan vecize değeri kazanan "Beni görmek demek, behemahal yüzümü görmek değildir. Benim fikirlerimi, benim duygularımı anlıyorsanız ve hissediyorsanız, bu kâfidir" diye hitap etmiş; halkla yakınlaşmasını sürdürmüş, örneğin Küçük Çiftlik Gazinosu'nda, herkesin arasında oturup Safiye Ayla'yı, Hafiz Burhan'ı, Deniz Kızı Eftalya'yı, Selahattin Pınarı dinlemişti.

11 Haziran'dan 19 Eylüle kadar süren 1930'daki uzun tatilinde gündemin siyasal ağırlıklı olduğu görülmektedir. Ali Fethi Bey'le (Okyar) İstanbul'da ve Yalova'daki bir dizi görüşmelerden sonra Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuş ve bir bakıma Atatürk, ilk demokrasi denemesi için basının ve kamuoyunun en güçlü olduğu İstanbul'u özellikle seçmiştir. O yaz, Beyoğlu'nda diş hekimi Sami Günzberg'e dişlerini tedavi ettiren Atatürk, Dolmabahçe Sarayı'ndaki uzmanlık çalışmalarına ve "sofra" denen akşam toplantı gündemine Kuran'm Türkçeye çevrilmesi ve Türkçe okunması konusunu, klasik Türk müziği sorunlarını da katmıştır.

2 Aralık 1930'da bir kez daha İstanbul'a gelen ve ocak ayı başına kadar kalan Atatürk, Harp Akademisini, Harbiye Mektebi'ni, Mülkiye Mektebimi, Galatasaray Lisesi'ni ziyaret ederek derslere girmiş, saptadığı noksanlıklar konusunda ilgilileri uyarmıştır. Yanındaki bakanlık müfettişlerine kentte genel denetimler yaptırtarak okul, hastane, ticaret kurumlarıyla ilgili raporlar düzen-

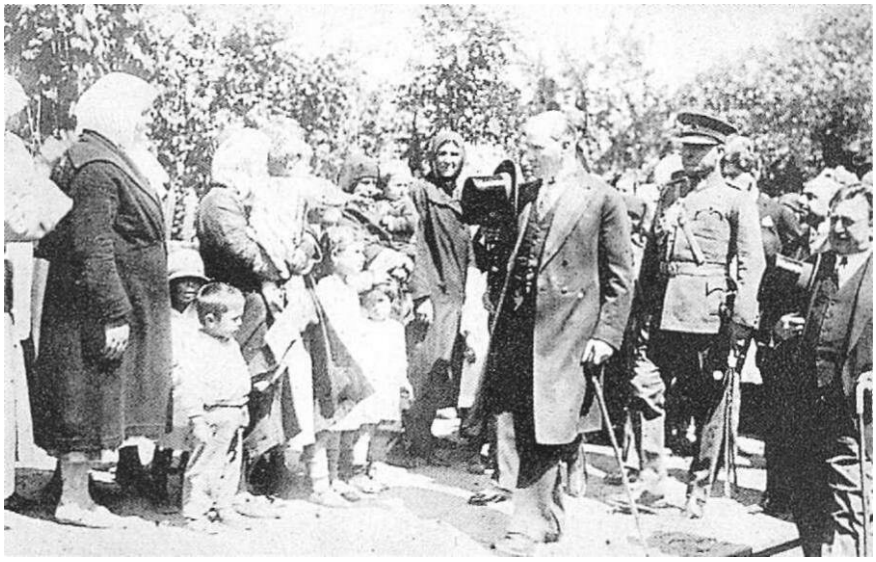

Atatürk, istanbul'a ikinci kez gelirken Arifiye Istasyonu'nda halkla selamlaşıyor, 1928.
Fotoğrafla Atatürk, 1939

lettirmiş, İstanbul'u kemiren karaborsacılara ve muhtekirlere karşı savaş başlattırmıştır. Bankalardan, tefecilerin ayda yüzde 25 faiz uygulamalarını önlemelerini, bu amaçla halka ve esnafa kredi açmalarını istemiştir. Bu kış ziyaretinde, Turkuaz Pastahanesi'nde Ruşen Eşref (Ünaydın) ve Şükrü Kaya ile oturup çay içtiği, Elhamra Sineması'nda, kendisiyle ilgili belgesel bir filmi özel

ATATÜRK'ÜN CUMHURBAŞKANI OLARAK İSTANBUL'A İLK GELİŞİNDE YAPTIĞI KONUŞMA

İstanbul halkını, İstanbul'daki cemiyetleri ve muhtelif teşekkülleri heyeti aliyyenizde selâmlamakla bahtiyarım. Aziz vatandaşlarımın bana karşı olan teveccüh ve muhabbetlerinin bugünkü parlak tezahüratından, çok mütehassis oldum. Samimî kalbimden teşekkür ederim. İstanbul'dan çıktığım günden bugüne kadar sekiz sene geçti. Hicran ve tahassürle geçen dakikaların bile ne kadar uzun geldiği düşünülürse sekiz senelik hasretin, İstanbul'un muhterem ahalisi için ruhumda ateşlediği iştiyakın büyüklüğü kolaylıkla takdir olunur.

İki büyük cihanın mültekasında, Türk vatanının ziyneti, Türk tarihinin serveti, Türk milletinin gözbebeği İstanbul, bütün vatandaşların kalbinde yeri olan bir şehirdir. Bu şehir, meş'um hadiselerle muztarip bulunduğu zamanlar, bütün vatandaşların kalblerinde kanıyan yaralar açılmıştı. Kalbi yaralı olanlardan biri de bendim. Bugün görüyoruz ki, geçirdiğimiz karanlık gecelerin meşiminden kalplerimizi mesâr ile dolduran nurlu seherler doğdu.

Sekiz sene evvel muztarip ve ağlayan İstanbul'dan kalbim sızlayarak çıktım, teşyi edenim yoktu. Sekiz sene sonra kalbim müsterih olarak, gülen ve daha güzelleşen İstanbul'a geldim. Bütün İstanbulluların ruhuma heyecan veren sıcak ve muhabbetkâr ağuşile karşılandım. Sekiz sene, heyeti içtimaiyemizin yeni dahil olduğu devrin tarihi, ihtiva ettiği ihtilâllerle, inkılâplarla ve neticeleriyle az meşbu değildir. Sekiz senede milletimizin siyasi, içtimai ve medeni inkişaf yolunda gösterdiği kabiliyet ve liyakat derecesi yüksektir. Bu dereceyi her gün daha ziyade yükseltmek için çok dikkatle ve azimle çalışacağız! Vatanın imarı, milletin refahı, daha çok gayret ve mesai talebetmektedir. Hissiyatı ve vicdanî telâkkiyatı ilim ve fenle tenmiye ve terbiye ederek heyeti içtimaiyemizin hakikî huzur ve saadetine çalışmak ulvî bir noktai nazardır.

Bu noktai nazarı size, aziz İstanbul halkına, sekiz sene evveline kadar içinde yedi evliya kuvvetinde bir heyula tasavvur ettirilmek istenilen bu sarayın (Dolmabahçe Sarayı) içinde söylüyorum. Yalnız artık bu saray, zilûllâhların değil, zil olmıyan, hakikat olan milletin sarayıdır. Ve ben burada milletin bir ferdi, bir misafiri olarak bulunmakla bahtiyarım.

İstanbul'un bedîî güzellikleri, İstanbul halkının samimî nüvazişleri içinde geçireceğim günlerin bende, yeniden unutulmaz hâtıralar bırakacağına, feyizli ilhamlar yaratacağına şüphem yoktur. Bunun için çok seviniyorum. Bu sevincimi bütün halka iblâğ buyurmanızı rica eder ve heyeti aliyyenizi tekrar selâmlarım.

Hâkimiyeti Milliye, 2 Temmuz 1927

1929'daki gelişinde Haydarpaşa Garı'ndan kendisini Dolmabahçe'ye götürecek motora giderken. *Fotoğrafla Atatürk,* 1939

gösterimle izlediği, Yalova'ya geçip buradaki bataklığın kurutulması çalışmalarıyla ilgilendiği, İstanbul ve çevresinde ağaçlandırma yapılması için emirler verdiği vb girişimleri saptanmaktadır. Unutulmayan bir başka anı. 13 Aralık 1930 günü Darülfununu ziyaretidir. Öğrencilere "Bilim uğruna ölmeyi değil yapmayı isteyin!" öğüdünde bulunmuştur. Bu bir aylık gezinin programının, kentin her yönü hakkında bilgilenmeyi sağlayacak yoğunlukta tutulduğu görülür. Kazlıçeşme'yi, Yedikule'yi, Bakırköy sanayi bölgelerini, Çarşıkapı'daki ayakkabıcılar sergisini, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasını ve mağazasını, Sultanahmet Trikotaj Fabrikası'nı, Karaağaç Mezbahasını, Kâğıthane Köyü ile Süleymaniye'deki İtfaiye Alayı'nı ve Darülaceze'yi gezen Atatürk, vilayeti, belediyeyi, Halk Partisi ocaklarını, kolordu karargâhını. Kadırga Maarif Cemiyetini ziyaret etmiş, Türk Ocağı'ndaki konuşmasında gençlere "Demokrasinin ne olduğunu halka anlatalım" mesajını vermiştir. Kısa Trakya gezisinden dönüşünde ise Menemen Ölayı'nı öğrenmiş ve Dolmabahçe Sarayı'nda, TBMM Başkanı Kazım Paşa (Özalp), Başvekil İsmet Paşa (İnönü) ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa (Çakmak) ile bir toplantı yaptıktan sonra Ankara'ya dönmüştür.

Atatürk 1931 yazında 21 Temmuz' dan 25 Eylül'e kadar süren tatilinin büyük bölümünü Yalova'da geçirdi. Bir sabah erkenden (güneş doğmadan) Eyüp sırtlarına gelerek İstanbul'un şafak manzarasını izlemesi, buradan Yeşilköy'e ve Halkalı'ya gitmesi, dönüşünde yine halkın arasına karışıp banliyö trenine binmesi, kendisini tanıtmadan, yakın köylerden İstanbul'a hayvanlarıyla kavun, karpuz, meyve getiren köylülerle pazarlık edip bir araba kavun, altı küfe üzüm alması, bu yazın ilginç anılarındandır. Giderek İstanbul'a daha çok ısınan ve kış tatillerini de burada geçiren Atatürk. **12** Ocak-4 Mart **1932** tarihleri arasında yine İstanbul'daydı. Elhamra Sinemasında *Kongre Eğleniyor,* Opera Sineması'nda *Çanakkale* filmlerini, Darülbedayi'de *Yalova Türküsü* ve *Akın* piyeslerini. Galatasaray Lisesi müsameresini izledi. Dolmabahçe Sarayı'nda alaturka fasıllar dinledi. Maksim'de baloya katıldı. Şehir içinde ve Boğaz'da geziler yaptı. O yılın **16** Temmuz'undan **21** Ekim'ine değin süren uzun yaz tatilini de çoğunca Yalova'da geçirdi. Artık İstanbullular için Yalova bir yazlık olmuştu. Dünya güzeli seçilen Keriman Halisi kabul eden Atatürk "Türk ırkının soylu güzelliğini" vurgulayan bir mesaj yayımladı. **1932** yazında Florya ile de ilk kez yakından ilgilendi. Burasının, bir plaj olarak düzenlenmesi emrini verdi. Çamlıca tepelerini gezerek koaımaya ve park olarak imar kapsamına alınmasını istedi. **20** Eylülden sonra dil çalışmalarıyla ilgilenmeye başladı. İstanbul'da oluşturulan Türk Dili Tedkik Cemiyeti Müteşebbis Heyetine koruyucu başkan oldu. **26** Eylül **1932**'de ilk dil kurultayı, Dolmabahçe Sarayı'nda toplandı. İstanbul'a gelen ABD Genelkurmay Başkam Mac Arttır, dil çalışmalarının ikinci oturumunu Atatürk'le birlikte izledi. Kurultay çalışmaları 5 Ekim'e kadar sürdü. 4 Ekim günü *Diyarbekir* gazetesine şu demeci verdi: "Diyarbekirli, Vanlı, Erzurumlu, Trabzonlu. İstanbullu, Trakyalı ve Makedonyalı, hep bir ırkın evladan hep aynı cevherin damarlarıdır." Atatürk'le İsmet İnönü arasındaki ilk açık tartışma ve kırgınlık da bu tatilde. Yalova'daki Gazi Köşkü'nde. kendisine dizbağı nişanı verilmesi nedeniyle çıktı.

8-**26** Şubat 1933 tarihleri arasında bir kez daha İstanbul'a gelen Atatürk, Topkapı Sarayı'ndaki düzenlemeleri gördü. Tokatlıyan'da Vali Muhiddin Bey'le (Üstündağ) yemek yiyerek kentin başlıca sorunlarını görüştü. Kadıköy-Köprü vapurunda halkın arasına oturdu ve sohbet etti. 31 Mayıs 1933'te Darülfünun'un kapatılmasından bir ay sonra 30 Haziran günü ikinci gelişinde, İstanbul Üniversitesinin kurulması çalışmalarıyla ilgilendi. Okul sınavlarında bulundu. Eylül'e kadar süren tatilinin çoğu günlerini Yalova'da geçirdikten sonra trenle Ankara'ya döndü. 11 Eylülde tekrar İstanbul'a gelerek Yunanistan Başbakanı Venizelos ile Türk-Yunan Antlaşmasının imza töreninde bulundu. 4 Ekim günü Yugoslavya Kralı Aleksandr ile Kraliçe Mari'yi konuk etti. 9 Ekim'de Ankara'ya döndü.

Soyadı Kanunu'ntın kabul edildiği gün (21 Haziran 1934) İran Şahı Rıza Pehlevi'yi konuk eden Atatürk, onunla 26 Haziran'da İstanbul'a geldi. Harp Akademisini birlikte ziyaret ettiler. Şah İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Atatürk Yalova'da dinlendi. 12-18 Ağustos 193* tarihleri arasında Dolmabahçe Sarayı'ndaki II. Dil Kurultayı çalışmalarını izledi. 20 Eylülde Ankara'ya döndü.

1935 yılı boyunca, ocak, şubat, mayıs, haziran aylarında dört kez geldiği İstanbul'dan Ege seyahatine çıktı; Hürriyet-i Ebediye Tepesi'nde düzenlenen manevraları izledi. 28 Haziran'dan 21 Eylül'e kadar, Yalova'da, Florya'da dinlendi. Edebiyatçıları, tarihçileri, askerleri, müzisyenleri toplayarak kültür so-

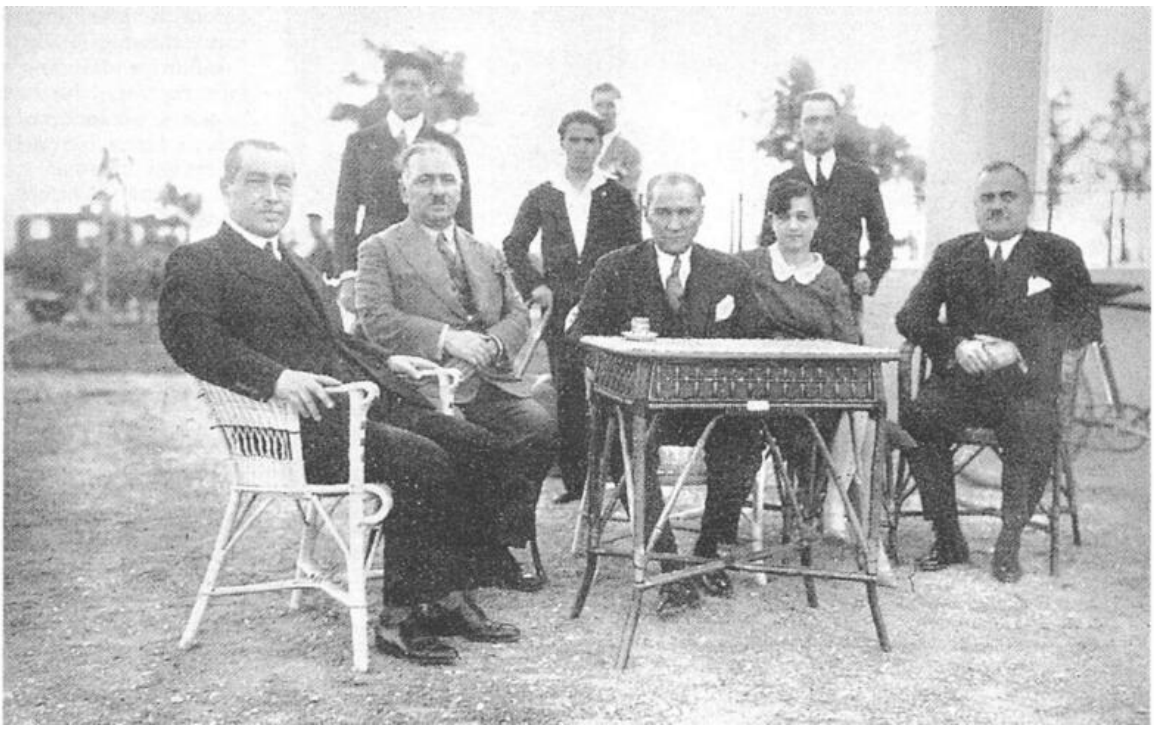

Atatürk Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kuran Ali Fethi Bey'le (Okyar) birlikte, Yalova, 1930. *Fotoğrafla Atatürk,* 1939

runlarını tartıştırdı. Özellikle de düğün ve balolara katılarak bu tür sosyal etkinliklerin birer curcuna havasında değil, çağdaş ve gelişmiş bir toplumun göstergeleri niteliğinde gelenekleşmesine çaba gösterdi. Bu yılki, İstanbul'a dönük en dikkate değer mesajı ise "Sinan'ın heykelini yapınız!" olmuştur. İstanbul'a Türk-İslam silueti kazandıran ve kentin uluslararası ününü artıran anıtsal eserlerin mimarı için bu görevin, görkemli bir anıtla yerine getirildiği söylenemez.

1936'da da şubat, mayıs, haziran ve aralık aylarında dört kez İstanbul'a geldi. Topkapı Sarayı'ndaki onarım ve müze çalışmalarıyla ilgilendi. Yeşilköy'deki uçuş denemelerini izledi. Montrö Sözleşmesi (20 Temmuz 1936), o İstanbul'da iken imzalandı. 22 Ağustos'ta III. Dil Kurultayı, Dolmabahçe Sarayı'nda yine Atatürk'ün katılımı ile başladı ve üç gün sürdü. 2 Eylülde Beylerbeyi Sarayı'nda Balkan Festivali düzenlendi. Atatürk 4-7 Eylül 1936 tarihlerinde, Nahlin yatıyla gelen İngiltere Kralı VIII. Edwardi ve Miss Simpson'u İstanbul'da ağırladı. Kralla otomobil gezileri yaptılar ve Moda deniz yarışlarını izlediler.

1937'nin ocak ayından ekim ayma kadar, kısa yurt gezileri ve Ankara'ya gidişler dışında dokuz ayını İstanbul'da geçirdi. Hatay'la ilgili politikayı, basının ağırlığını da dikkate alarak İstanbul'da belirledi ve yürüttü. Bu konuda sık sık demeçler verdi. Gençlik coşkulu mitingler düzenleyerek ulusal duygunun doruğa çıkmasını sağladı. Daha çok Yalova'da ve Florya'da kalan, denize giren Atatürk, İstanbul'un yakın köylerini (Yakuplu, Mimarsinan, Büyükçekmece köyleri, Angurya ve İskeçe çiftlikleri) ziyaret etti. Ürdün Kralı Abdullah'ı Beylerbeyi Sarayı'nda ağırladı. Prof. Pittard'la dil ve tarih konularını tartıştı. 20 Eylülde Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan II. Tarih Kurultayı'na katıldı. İsmet İnönü'nün başvekillik görevinden alınıp Celal Bayar'm vekâleten bu göreve getirilişi de İstanbul'da oldu.

18 Ocak 1938'de Ankara'da İçişleri Bakanlığı'na giden Atatürk'e H. Prost'un hazırladığı İstanbul'un imar planı ve maketi hakkında brifing verildi. Kuşkusuz o çevresinde çağdaş dinlenme tesislerinin, bakımlı plajların, spor alanlarının yer aldığı, tarihsel ve kültürel zenginlikleriyle korumaya alınmış bir İstanbul düşlemekteydi. İstanbul'un salt Türkiye'nin değil, Balkanlarin ve Ortadoğu'nun çok yönlü bir kültür merkezi konumuna getirilmesini istiyordu. Fakat, İstanbul için hazırlanan planın uygulanmasıyla ilgilenmeye, 22 Ocak 1938'de Yalova'da konan siroz tanısından sonra zaman bulamadı. 24 Şubat 1938'de İstanbul'dan Ankara'ya döndü. İki ay sonra 27 Mayıs'ta trenle son kez

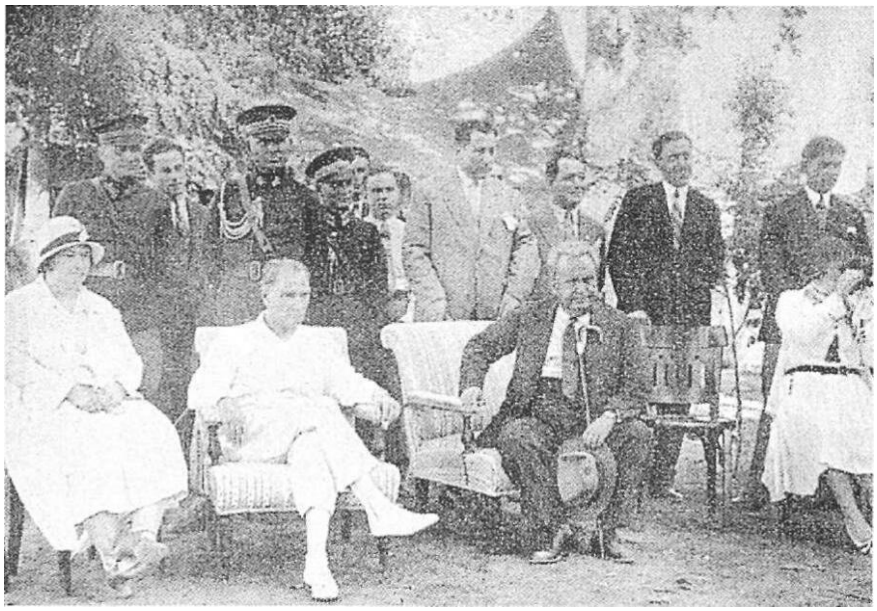

Atatürk, 1932'deki uzun yaz tatilinin çoğunu Yalova'da geçirdi. Solunda Yunus Nadi Bey (Abalıoğlu) görülüyor.
Fotoğrafla Atatürk, 1939

Atatürk, 4 Ekim 1933'te İstanbul'a gelen Yugoslavya Kralı Aleksandr ve Kraliçe Mari'yi Dolmabahçe Rıhtımı'nda karşılarken.
Fotoğrafla Atatürk, 1939

istanbul'a geldi ve ölümüne değin burada kaldı. Yalova'da ve Dolmabahçe Sarayı'nda tedavisi sürerken deniz havasının iyi geleceği düşüncesiyle satın alınıp İstanbul'a getirilen Savarona yatına geçti. 19 Haziran günü Romanya Kralı Karol ile yatta görüştü. Ertesi gün yine yatta Bakanlar Kurulu'na başkanlık etti. 29 Haziran'da İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ile Vali Muhiddin Üstündağı kabul ederek istanbul'un imarı konusunda direktifler verdi. Ağustos ayında Savarona'yı terk ederek Dolmabahçe Sarayı'na yerleşti. Tedavisi sürerken vasiyetnamesini hazırladı. **6** Ekim günü İstanbul'un kurtuluşu nedeniyle yapılan geceki fener alayında Tophane Caddesinden sarayın önüne gelen coşkun bir halk kalabalığı 'Yaşa Atatürk! Yar ol. Ulu Önder!" diyerek gösterilerde bulundu. Bundan duygulanan Atatürk'ün İstanbul halkına son mesajı "Halkın bana gösterdiği samimi hislerden çok duygulandım. Aziz İstanbullulara candan teşekkür ve sevgilerimin iletilmesini rica eder, hepinize daima artan refah ve saadetler dilerim" olmuştu.

16 Ekim'den sonra durumunun ağırlaşmasına karşın, Cumhuriyetin 15. yıldönümü münasebetiyle orduya bir mesaj yayımladı. Bunda "Zaferleri ve mazisi insanlık tarihi ile başlayan ve daima zaferle beraber uygarlık ışıklarını taşıyan kahraman Türk ordusu!" diyordu. Cumhuriyet Bayramı gecesi, Boğaziçi vapurlarından birini tutan İstanbullu gençlerle bir motora binmiş olan Kuleli Askeri Lisesi öğrencileri Dolmabahçe Sarayının rıhtımına yanaştılar. Haykırarak Atatürk'ü görmek istediklerini duyurmaktaydılar. Atatürk, el işaretleriyle pencerenin önüne gitmek arzusunu belirtti. Kollarına girip pencere önündeki bir koltuğa oturttular. Vapurda, motorda adeta kıyamet koptu. Gençler herbir ağızdan "Dağ başını duman almış" marşını söylemeye başladılar. Atatürk kısık bir sesle ve ancak çevresindekilerin güçlükle duyabildikleri son mesajını verdi: "'Bu bayramlar ve yarınlar sizindir. Güle güle çocuklar!"

Atatürk, 4-7 Eylül 1936 tarihlerinde İstanbul'da bulunan İngiltere Kralı "Vili. Edward'a Nahlin yatında ziyaret iadesinde bulunuyor. Soldan sağa Fethi Okyar (Londra büyükelçisi), VIII. Edward, Numan Menemencioğlu (ileride ortada), hemen önünde Miss Simpson, Atatürk, Sir Percy Loren (ingiliz büyükelçisi) ve İsmet inönü görülüyor.
Fotoğrafla Atatürk, Hayat Yayınlan

Atatürk. 10 Kasım 1938 günü sabah saat 09-05'te Dolmabahçe Sarayı'nda öldü. Yüzlerce yıllık tarihi boyunca imparatorların, padişahların ölümlerine ve cenaze törenlerine tanık olan İstanbul, kuşkusuz tüm kent halkının aynı acılar ve duygular içerisinde katıldığı, yakın tarihin en büyük cenaze törenini yaşadı. Bunu izleyen Fransız muharriri Emile Bouery "Türkiye'nin eski payitahtı tanınmayacak bir haldeydi. Acıyla ezilmiş tek vücut bir ulus, her tarafta bedbin insanlar, yaşlarla dolu gözler, sessiz sokaklar..." diye yazmıştır.

Atatürk'ün cenaze namazı Diyanet İşleri Başkanı Şerefeddin Yaltkaya tarafından kıldırıldı. **16** Kasım günü sarayın Muayede Salonunda katafalka kondu. İstanbullular, üç gün boyunca akın akın, geceli gündüzlü saygı geçidi yaptılar. 19 Kasım sabahı törenle saraydan çıkartılan tabutu, top arabasıyla Sarayburnu'na. Burada Zafer torpidosuna alınarak açıkta bekleyen Yavuz zırhlısına götürüldü. Donanmanın refakatinde İzmit'e, oradan da özel trenle Ankara'ya ulaştırıldı. İstanbul, 10 Kasım gibi, 19 Kasım'daki uğurlayışta da yolları, kıyıları dolduran yaslı bir kitlenin mahşerini yaşadı.

İlk bakışta İstanbulluların Atatürk'e bağlılığı için bir neden bulunamaz. Aksine, imparatorluk başkenti sıfatını yitiren İstanbul, yeni dönemde başta işsizlik olmak üzere bir dizi sıkıntıyla yüz yüze geldiğinden, Cumhuriyet rejimine ve onun kurucusuna kırgın ve soğuk davranmakta haklı olabilirdi. Oysa. 1927'deki ilk resmi ziyaretinden ölümüne değin, Atatürk ülke genelinde en içten ve coşkulu ilgiyi İstanbul'da görmüştür. Yurtdışı gezilerine çıkmayan. Anadolu'daki gezilerinde de hiçbir yerde birkaç geceden fazla kalmayan Atatürk, İstanbul'da aylarca kalmış, yeni Türkiye'nin kültürel alanda çağdaşlaşması girişimlerini burada başlatmıştır. İstanbul'a bakışı, farklı zamanlarda iki ayrı açıdandır: Önceleri Osmanlı payitahtı İstanbul'un siyasal yapısını ve buradaki saltanat kurumlarını onaylamadığı için bu oluşumlar ortadan kalkıp bir oranda unutuluncaya kadar İstanbul

dan uzak kalmayı yeğlediği söylenebilir. Yüzyıllarca, selamlık alaylarının, görkemli cülus törenlerinin düzenlendiği, Osmanlı hanedanı ile ulema, rical, zadegan, gayrimüslim cemaat, Frenk vb zümrelerin barındığı, pek çok ayrıcalığa sahip bir kentin tüm bu sayılanlardan arındıktan sonra Atatürk'e kucak açması ise Balkan Savaşı'ndan Mütareke yıllarının sonuna kadar yaşanan acılardan ve tutsaklıktan kurtulmanın uyandırdığı duygularla açıklanabilir.

1922-1927 arasındaki 5 yılda istanbul bir "tensikzedegân" yoksulluğu yaşamıştı, saray, Babıâli, nezaret (bakanlık) kadrolarından açıkta kalan binlerce istanbullu, yoksulluk gerçeğiyle karşı karşıya kalmıştı. Bunların bir kısmı küçük memuriyetlerle Anadolu'ya dağılmış, İstanbul kültürünü ve görgüsünü taşraya taşımışlardır. Diğer yandan, istanbul'u bir kültür merkezi yapmak isteyen Atatürk, buradaki değerlerin korunmasına ve ortaya çıkartılmasına çaba göstermişti. 1928'de harf devrimi için işaretin istanbul'dan verilmesi, dil. tarih çalışmalarının, üniversite reformunun burada başlatılması, hattâ 8 Şubat 1928'de ilk Türkçe hutbenin İstanbul camilerinde okutulması, her daldan bilim, fen, sanat adamlarıyla çoğu kez akademik düzeyde çalışmalar yapılması, 1924'te Topkapı Sarayı'nın bir müze olması için Bakanlar Kumlu kararı alın-

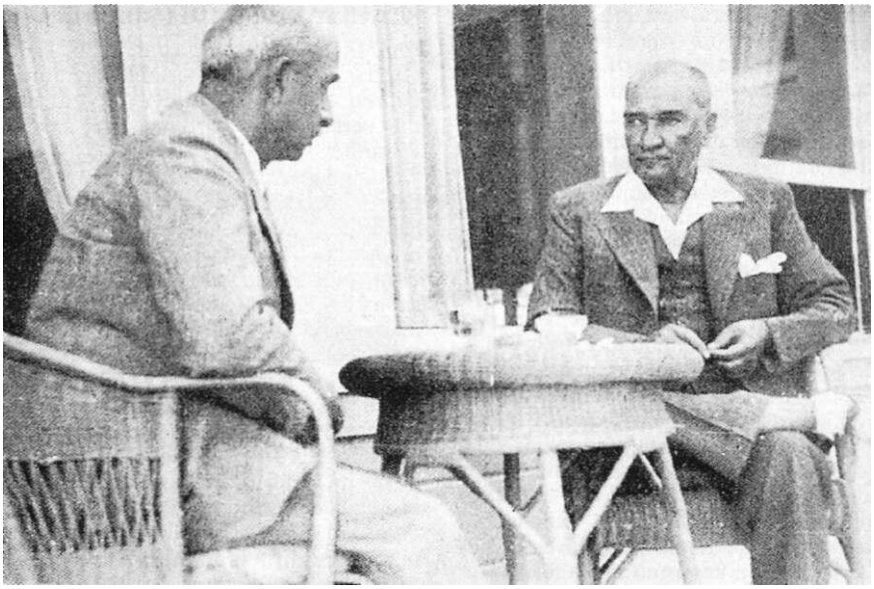

Son zamanlarında dinlenmeye çekildiği Florya Köşkü'nde ismet İnönü ile birlikte, 1937.
Fotoğrafla Atatürk. 1939

ması, Dolmabahçe Sarayı veliaht dairesinde Resim ve Heykel Müzesinin açılması, sarayın ise büyük bir kültür ocağı konumuna getirilmesi tasarısı, bu amaçla Ahmet Cevat (Emre), Reşit Galip, Ruşen Eşref (Ünaydm), ibrahim Necmi (Dilmen), Hamit Zübeyr (Koşay), Ahmed Refik (Altınay), Ahmed Rasim. Celal Sahir (Erozan). Hasan Âli Yücel gibi pek çok kültür adamının sarayda komisyonlar halinde çalışmaları, kentin sosyal ve sanatsal çehresinin bozulmaması için, İstanbul'u istanbul yapan pastane, lokanta, gazino ve sine-

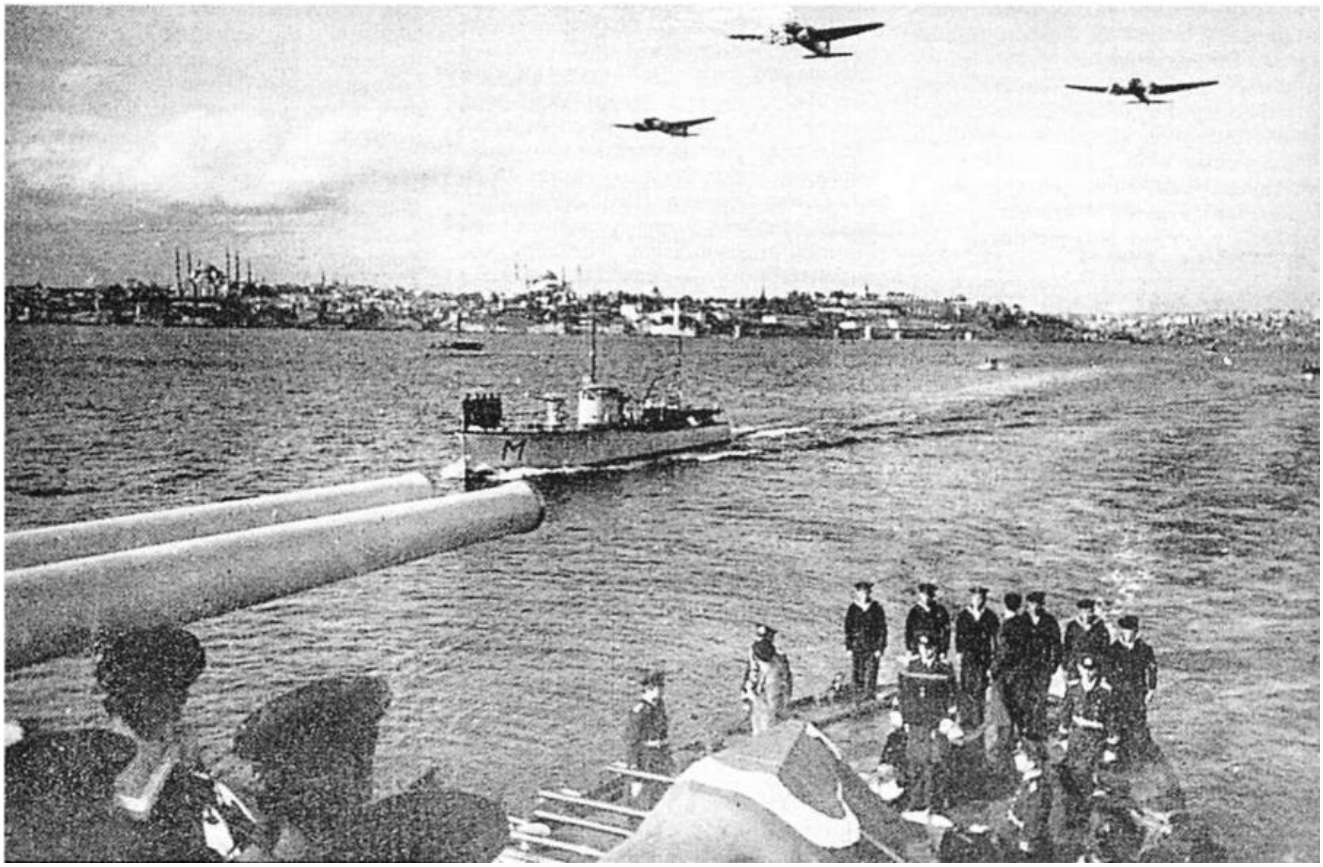

Sarayburnu'ndan Zafer torpidosuna konan Atatürk'ün naaşı açıkta bekleyen Yavuz zırhlısına götürülüyor
Fotoğrafla Atatürk, 1939

madan camilere kadar her kurum ve eserle Atatürk'ün doğrudan ilgilenmesi, söz konusu yaklaşımın kanıtlarıdır. İstanbul basını, Atatürk'ün her gelişini ve kentle ilgili çalışmalarım aşırı duyarlılıkla işlemiş, saraya ve sultana bağlılık duygularının yerini, Atatürk sevgisine bırakmasında etken olmuştur.

Atatürk'ün İstanbul'da dört dinlenme ve çalışma ortamı seçtiği görülür: Dolmabahçe Sarayı, Yalova, Florya ve Adalar. Bir mekân olarak sevmediği ve "İnsan denen varlığın yaşayacağı yerler değil!" dediği Dolmabahçe Sarayımda siyasal nedenlerle ve o günün koşulları gereği kaldığı bilinmektedir. Ancak Atatürk, "Hususi Daire" denen küçük bir bölümünü kullandığı bu sarayı siyasal ve kültürel çalışmalara olabildiğince açmıştı. Yalova'yı kaplıca ve sağlık turizmine açan Atatürk'tür. Burası için imar planı hazırlatmış, kaplıcaların modern yapılara kavuşmasını sağlamış, bu köy görünümlü beldeyi, hareketli, şirin ve çağdaş bir turizm merkezi konumuna getirmiştir. Millet Çiftliği, Atatürk Köşkü, Cumhurbaşkanlığı Köşkü ile Termal Otel, Atatürk döneminde buraya kazandırılan eserlerdir. Atatürk döneminde Yalova, bir bakıma Türkiye Cumhuriyeti'nin yazlık başkenti olmuştu. Florya'ya ilgisi ise **1935**'ten sonradır. Buradaki doğal plaj, İstanbul Belediyesi tarafından Cumhurbaşkanlığı Deniz Köşkü'nün yapılması ve Atatürk'ün **1935, 1936** ve 1937 yaz aylarında burada denize girmesi ile İstanbulluların koştuğu bir yer olmuştur.

Atatürk'ün İstanbul halkıyla ilişkisi de padişahların "yaklaşılmaz ve kutsal" kişiliklerine oranla doğal ve samimiydi. Halkla denize girer, parkta onlarla gezer, kayığa biner, kürek çeker, o denizdeyken veya caddede yürürken herkes serbestçe çevresini alır, kendisiyle pekâlâ şakalaşılırdı.

Halkın arasında görünmesi temel atma, kurdele kesme ya da tören gereği değildi. Müsamerelerde, yüzme, idman, güreş müsabakalarında, at yarışlarında, plajda, parkta, lokantada, gazinoda İstanbullularla yan yanaydı. "Ankara'da dağ başında yaşıyorum. İstanbul'da saraya hapsoluyorum. Bırakın, burada gelenleri gidenleri göreyim. Hiç olmazsa tren sesi işiteyim" dediği Florya'nın denizine, Yalova'nın ise suyuna ve yeşiline tutkundu.

Yeşilköy'ün bir havacılık merkezi oluşuna da Atatürk öncülük etmiş, Türk Hava Yollarımın hangarları onun direktifiyle kurulduğu gibi ilk kadın havacılar da burada yetiştirilmişlerdir.

Bibi. N. A. Banoğlu, *Atatürk'ün İstanbul' daki Hayatı,* I-II, İst.. 1973-1974; A. F. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*. İst., 1967; A. Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*. Ankara. 1968; Ş. S. Aydemir, *Tek Adam,* I-III, İst., 1969-1971; S. Borak, *Ata ve İstanbul,* İst., 1983; V. Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçah Atatürk Günlüğü*. Ankara. 1988.

NECDET SAKAOĞLU

ATÂULLAH EFENDİ (Şânizade)

(1771?, İstanbul - Ağustos 1826, Tire) Çağdaş anatomi ve hastalık kavramını getiren eserleriyle Türkiye'de yeni tıbbın yerleşmesine yardımcı olan hekim ve tarihçi.

Mehmed Atâtıllah Efendi, büyükbabası Ahmed Dede, tarakçılık yaptığı için Şânizade (Tarakçıoğlu) adıyla tanınmıştır. İstanbul Oıtaköy'de bir yalıda doğduğu bilinmekle birlikte doğum tarihi kesin değildir. Medrese öğrenimini tamamlayarak 1786'da ilmiye rüûsu aldı. Daha sonra Süleymaniye Tıp Medresesinde ve Halıcıoğlu'ndaki Mühendishane'de öğrenim gördü. İtalyanca. Fransızca, Arapça, Farsça ve Rumca öğrendi. *Hesap* adlı eserinde önce Mühendishane'de İtalyanca, daha sonra da Fransızca kitapları aslından okuyabilmek için Fransızca öğrendiğini bildirmektedir.

Öğrenimini tamamladıktan sonra uzun süre ordu kadısı olan babası Hacı Mehmed Sadık Efendi ile dolaştı. 1792' de Medine mevleviyetine yükseldi, 1816'da Havâss-ı Refia (Eyüp) kadılığına ve mûsila-i Süleymaniye derecesiyle Çorlu Medresesi müderrisliğine getirildi. 1817'de Haremeyn Evkafı müfettişi olmuş, 1819'da da vakanüvis taydn edilerek kendisine Mekke-i Mükerreme payesi verilmiştir.

Süleymaniye Tıp Medresesini bitirdiği, çok önemli tıp kitapları yazıp yayımladığı ve hasta tedavi ettiği halde hekim olarak kendisine hiçbir resmi görev verilmemiştir. Bunun sebebi tıptaki bilgisini çekemeyen, başta Hekimbaşı Mustafa Mesud olmak üzere, devrin ileri gelen görevlileridir. II. Mahmud'un Atâtıllah Efendiyi hekimbaşı yapmasından korkmuşlardır. İtalyancadan çevirdiği *Miyârü'l-Etibba* adlı eserini 1812'de. II. Mahmud'a sunulmak üzere, o sıralarda bağlı bulunduğu Şeyhülislam Dürrizâde Abdullah Efendi'ye vermiş, fakat eser bir türlü padişaha takdim edilmemiştir. Bu arada modern tıbbın anlaşılabilmesi için modern anatominin de bilinmesi gerektiğini düşünerek bir de anatomi kitabı hazırlamıştır. Haremeyn Evkafı müfettişliğine atanınca görevi sadrazam denetiminde olduğundan yeni hazırladığı kitabını Sadrazam Mehmed Emin Rauf Paşa vasıtasıyla padişaha sunabilmiştir. Önsözünde *Miyârii'l-Etibba'dan* da bahsettiği için daha önce yazdığı fizyoloji kitabı *Usûlü't-Tâbi'a* da dahil üç kitabın basılmasına irade çıkmıştır. Buna rağmen *Hamse-i Şânizade*nin ilk üç cildini teşkil eden bu eserlerin basımı üç senede tamamlanabilmiştir. Şânizade'nin çektikleri bununla kalmamış, Valide Sultan'ın ölümü üzerine Hekimbaşı Mustafa Mesud Efendi azledildiğinde hekimbaşılık hakkı olduğu halde bu göreve Halet Efendi'ye yakın olan Mustafa Behçet Efendi getirilmiştir. Kendisini çekemeyenler, İzzet Molla'nm "Erkân-ı devletin haline bak, bir müverrihi hekimbaşı ve bir başhekimi vakanüvis tayin ettiler" sözünü Şânizade söylemiş gibi yetiştirince, Mustafa Behçet Efendi önce kendisini vakanüvislikten azlettirmiş, sürülmesi için de elinden geleni yapmıştır. 1821'de Rum ihtilaline karışan baştercüman Dimitreşko'nun idamından sonra bu göreve atanması düşünülmüş, bu gerçekleşmediği gibi Divan-ı Hümayun tercümanlığına getirilmesi de engellenmiştir. Onu çekemeyenlerin kullandığı en etkili silah, Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi(—0 üyeliği olmuştur. Cemiyetin toplantılarını gizli yapması ve üyeleri arasında Bektaşî Şeyhi Mahmud Baba'nın da bulunması, 1826'da yeniçeriliğin kaldırılması olayında Şânizade ve diğer cemiyet üyelerinin Bektaşîlikle suçlanmasına yol açmış, cemiyet dağıtılmış ve üyeler ayrı ayrı yerlere sürgüne gönderilmiştir. Şânizade de vakanüvislikten azledilerek arpalığı olan Tire'ye sürülmüştür. Tire'ye gittikten 2 ay sonra masum olduğu anlaşılmış, ancak fermanı getiren Tire Voyvodası Eğinli Ali Bey; itlakmıza (affınıza) diyeceği yerde, itlafınıza (idamınıza) ferman getirdim deyince fenalaşmış ve birikaç gün sonra da vefat etmiştir.

Şânizade Atâullah Efendi
Nuran Yıldırım koleksiyonu

Çok yönlü bir kişiliği olan Atâullah Efendi'nin. tıp, tarih, edebiyat, matematik ve diğer bilim dallarında telif ve tercüme kitaplarının sayısı **16**'yı bulmaktadır. Bunların en önemlileri şüphesiz tıp konusunda olanlardır.

Atâullah Efendi, tıp kitaplarına İslam dünyasındaki geleneğe uyarak *Hamse-i Şânizade* veya İbn Sina'nın *Kanun fi't-Tıbb* adlı külliyatına benzeterek *Kânûnı Şânizade* adını vermiştir. *Hamse-i Şânizade'nin* (İstanbul, 1235/1820) ilk üç kitabı bir arada yayımlanmış, erkân (devlet büyüklerine armağan) ve halk nüshaları (satış için) olmak üzere iki türde hazırlanmıştır. Bundan önce 7er*tib-i Ecza* (İstanbul, 1232/1817) adlı ilaçlara dair bir kitapçık varsa da *Hamse-i Şânizade* modern tıp bilgilerini içeren ilk Türkçe basılı tıp kitabıdır.

15 Safer 1235/3 Aralık 1819 tarihinde

Atâullah Efendi'nin Tire Müzesindeki mezar taşı.

vakanüvis tayin edilen Şânizade 4 Cemaziyelevvel İ223/28 Haziran 1808 ile Ağustos 1821 tarihleri arasındaki olayları *Tarih-i Şânizade* (İstanbul, 1284/1867) adlı tarihinde yazmıştır. Önceki tarihçilere göre daha sade bir dille kaleme aldığı bu kitabında İstanbul-Kâğıthane, Ayazağa Çiftliği'ndeki ineklerde çiçek hastalığı olduğunu, bunlardan elde edilecek aşı ile pek çok kişinin aşılanabileceğim söylemiştir. Ayrıca o tarihte Osmanlı Devletinde henüz uygulanmayan karantinanın kurulması gerektiğinden söz etmiştir.

Şair de olan Atâullah Efendi şiirlerini bir divanda toplamıştır. Şiirlerinde Atâ mahlasını kullanmıştır.

Matematiğe ait eseri *Terceme-i Cedide-i Usûl-i Ta'limiyy enin* bilinen tek nüsüası J. V. Hammer tarafından Viyana'ya götürülmüştür. Bu kitabın Charles Bossut'un, *Cours Complet de Mathématiques* (Paris, 1765) adlı eserinden çeviri olduğu ileri sürülmektedir. Önsözünde çeviriyi yaparken Mühendishane hocalarından Yahya Efendi'nin yardımını gördüğünü belirtmektedir. Matematik konusunda yazılmış *Cebr ü Mukabele* ve *Hendese* adlarında iki eseri daha olduğu biliniyorsa da henüz ele geçmemiştir.

Atâullah Efendi, askerliğe dair eserler de vermiştir. Bunlardan *Vesâyânâme-i Seferiyye* (Bulak, 1238/1822) Prusya Kralı Büyük Friedrich'in kumandanları ve askerleri için yazdığı savaş hilelerini konu edinen kitabının çevirisidir. Bu eserinin önsözünde *Müfredât-ı Külliyye fi Sevâhilü'l-Bahriyye* adında coğrafyaya ait bir tercümesi olduğundan söz etmektedir. *Tarih-i Şânizade'nm* önsözünde eserlerini sayarken ise bu eserini *Tarifât-ı Sevâhil-i Derya* adıyla anmaktadır. Şânizade'nin bu kitabı ile kaynaklarda verilen; *Tenbihât-ı Hükümran bâ-Seraskerân, Tanzim-i Piyâdegân, Süvariyânve Kavâninü'l-Asâkirü'l-Cihadiyye* adlarını taşıyan eserleri henüz ele geçmemiştir.

Çok yönlü bir insan olan Atâullah Efendi hat sanatında ustaydı, güzel tambur çalar, resim yapardı. Saatçiliğe meraklıydı ve usta bir avcıydı. İlm-i nücum (astroloji) ile de ilgilenmişti.

Bibi. M. Dilemre, "Türkiye'de Basılı İlk Anatomi Kitabımız", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası,* I, S. 1-2 (1947); *Osmanlı Müellifleri.* III, s. 221: *Sicill-i Osmanî,* III, s. 479-80; *Tarih-i Şânizade,* I, 1; B. N. Şehsuvaroğlu, *Hekim Şânizade Atâullah Efendi ve Modern Türk Tababeti,* Ankara, 1952; F. N. Uzluk, *Şânizade Mehmet Atâullah,* Ankara. 1951: A. S. Ünver, "Şânizade Atâullah Efendi'nin Tıbbi Eserleri". *Dirim,* S. 7 (1947); N. Yıldırım, "Türkçe Basılı İlk Tıp Kitapları Hakkında", *fournal of Turkish Studies,* III (1979); B. Zülfikâr. *Şânizade. Hayatı ve Eserleri,* İst., 1991.

KURAN YILDIRIM

ATÂULLAH EFENDİ TEKKESİ

Beykoz İlçesi'nde, Kanlıca Mahallesinde. Mihrabad Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Nakşibendî şeyhlerinden Seyyid Mehmed Atâullah Efendi (ö. 1789) tarafından, muhtemelen 18. yy'ın üçüncü çeyreğinde tesis edilen bu tekkenin vakfiyesi baninin damadı ve halefi olan Amasyalı Şeyh Ubeydullah Efendi (ö. 1826) tarafından düzenlenmiştir. 20. yy başlarında harap durumda olan tekke. Prenses Fatma Hanımefendinin eşi ve yakındaki Kavacık Çiftliğinin sahibi Mahnıud Sırrı Paşa tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Bu yenileme sırasında tevhidhane ve türbe bölümlerinin kagire dönüştürüldüğü bilinmektedir. 1925'ten sonra terk edilen ve zamanla harap olan tekke, 1976'da çevre sakinlerince kısmen onarıma tabi tutulmuş, cami olarak kullanılan tevhidhaneye minare eklenmiş, bu arada bir de şadırvan yaptırılmıştır. Geriye kalan türbe, harem ve selamlık bölümleri halen harap durumdadır.

Nakşibendîliğe bağlı olarak kurulan Atâullah Efendi Tekkesi'nin postuna Şeyh Ubeydullah Efendi'den sonra oğlu Şeyh Mehmed Kadri Efendi (ö. 1868), ondan sonra Halvetîliğin Şabanî kolundan Kütahyalı Şeyh Ahmed Lütfi Efendi (ö. 1881) geçmiş, bu tarihten kapatılmasına kadar tekke Şabanîliğe hizmet etmiştir. Ayin günü perşembe olan tekkenin son dönemdeki şeyhlerinden Mahmud Efendi'nin adı *Mecmua-i Tekâyâ'da* geçmektedir.

Kanlıca'yı Kavacık'a ve Göztepe'ye bağlayan dağ yolunun üzerinde, günümüzde bile iskân bölgesinin dışında kalan Atâullah Efendi Tekkesi'nin, özellikle kurulduğu dönemde tamamen münzevi bir tesis olduğu anlaşılmaktadır. Tevhidhane, türbe, harem ve selamlık bölümleri tek bir kitle halinde Mihrabad Caddesi üzerinde yer almaktadır. Harem-selamlık kanadının ahşap üst katı dışında, yapı kagirdir. Duvarlar moloz taşlarla örülmüş ve tuğla hatıllarla donatılmış, yapıyı örten ahşap çatı kiremitle kaplanmıştır.

Cümle kapısı, doğu yönünde, tevhidhane, türbe ve harem-selamlık kanadı arasmda kalan yamuk planlı taşlığa açılmaktadır. Buradan geçilen sekizgen prizma biçimindeki tevhidhanenin üç kenarı yapı kitlesi içinde kalmakta, diğerleri dışarıdan algılanabilmektedir. Dışarı açılan bu kenarlardan kıble yönünde bulunana mihrap, diğerlerine yuvarlak kemerli birer büyük pencere yerleştirilmiştir. Ayrıca türbeye açılan bir kapı ile bir pencere, tarikat yapılarına has ibadethane-türbe bağlantısını somutlaştırmaktadır. Cadde üzerinde sıralanan ve tevhidhanedekilerin benzeri olan bir dizi pencerenin aydınlattığı türbe cok geniş tutulmuştur. Türbenin ba-

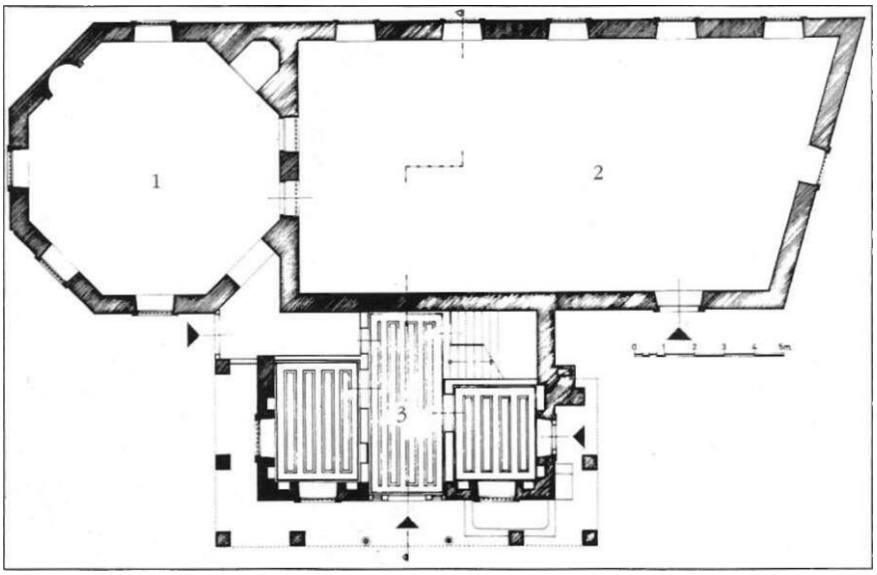

Atâullah Efendi Tekkesi'nin planı:
1. Tevhidhane. 2. Türbe. 3. Selamlık-Harem.
.1/. *Baba Tanınan. 1983*

Atâullah Efendi Tekkesi'nde türbe ve tevhidhanenin güney cephesinin görünümü.
M. Baha Tanman, 1983

ğımsız girişi kuzeye, hazirenin bulunduğu tarafa açılmaktadır. Çatısı çökmüş olan bu mekânın barındırdığı ahşap sandukalar bütünüyle ortadan kalkmış olup bunların sayısı ve konumu bilinmemektedir.

Kuzeyde, ayrı bir girişe sahip olan harem-selamlık kanadının zemin katında, ortada bir taşlık ile buna açılan mutfak ve kahve ocağı gibi servis birimleri bulunur. Üst katın üç yönde yaptığı çıkma, tuğla örgülü yedi adet payenin yanısıra. Batı kökenli olması muhtemel, art nouveau(->) üslubunda iki döküm sütunla taşınmaktadır. Üst katta, ortada "zülvecheyn" bir sofa ile buna bağlanan odalar ve bir hela yer almaktadır. Hazirede son dönem Osmanlı mezar tasarımı açısından dikkate değer taşlar gözlenmektedir.

Bibi. *Âsitâne,* 17; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II. no. 78. 52-53. no. 79. 54-55: Münih. *Mecmua-i Tekâyâ,* 15; Raif. *Mir'at,* 225; *Ihsaiyat,* II, 19; Zâk'ir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 78; Vada, *Boğaziçi,* 82-83; M. B. Tanman. "Atâ Efendi Tekkesi", *DİA,* IV, 36-37.

M. BAHA TANMAN

ATENAİS-EUDOKİA

(400, Atina - 460, Kudüs) II. Teodosios'un(->) karısı ve Konstantinopolis kültürünün paganizmle Hıristiyanlık arasındaki erken dönem çatışmasında gelenekten yana ağırlığını koyan AugustaO).

Atenais Atinalı bir felsefe hocasının kızı olarak iyi bir eğitim görmüş ve bir miras nedeniyle geldiği başkentte imparatorun ablası Pulheria'nın ilgisini çekerek, onun tavsiyesiyle 421'de II. Teodosius ile evlenmiş, Hıristiyan olup Eudokia adını almıştı, imparatordan üç çocuk doğuran Atenais küçük yaşta tahta çıkan II. Teodosios üzerinde egemenlik kurmuş, ablası Pulheria ile hem imparatora etki yapmaya çalışarak, hem de saraydaki paganizm-Hıristiyanlık tartışmasında gelenekçiler safında yer alarak, sürekli çekişmek zorunda kalmıştı. Bizans tarihindeki yeri temelde bu çatışmadan kaynaklanır. II. Teodosios'un da önce bir ölçüde katıldığı fikirleri taşıyan ve Nestorius'la görüş birliği yapan Eudokia, Pulheria'nın imparator üzerindeki katı dinci etkisini, bir süre için azaltmayı başarmıştı. Constantinus tarafından kurulan üniversitenin Teodosios döneminde yeniden örgütlenmesinde ve müfredat programının hazırlanmasında o zamanki prefekt ve kendisi gibi gelenekçi Kiros'la işbirliği yaptığı düşünülür. 437 depreminin ardından kenti imar eclen Kiros. Konstantin'den sonra Konstantinopolis'in ikinci kurucusu gibi övülmüştür. Kiros ayrıca kentin sokaklarını ilk kez aydınlatan ve kararnameleri ilk kez Yunanca yayımlayan bir devlet adamı sıfatıyla da ünlenmiştir. Eudokia'mn bir yazar kimliğiyle pagan üslubunda yazılmış dinsel şiirleri yanında kilise ilahileri de vardır. Sonradan Pulheria'nın kardeşi üzerindeki etkisi yeniden güçlenmiş. Eudokia 438'de hac için gittiği Kudüs'e zorunlu olarak tekrar gönderilmiş (443) ve kalan ömrünü orada geçirmiştir.

Bibi. B. Bury, *History of the Later Roman Empire,* c. I; A. Cameron, "The Empress and the PoetrPaganism and Politics at the Coun of Theodosius II", *Yale Classical Studies,* 27 (1982).

DOĞAN KUBAN

ATICILIK

Okla yayın yerini ateşli silahların alması bu silahlarla atış yapmayı da bir spor dalı haline getirmeye başladı, böylece daha önceden okla yapılan nişancılıkta ateşli silahlar ön plana geçti.

Ceddi olan Osmanlı padişahları Okmeydanı'nda adlarına taş diktirirlerken. Abdülaziz de (hd 1861-1876) Maçka'da yaptığı silah atışlarında gösterdiği maharetle adına nişan taşları koydurmuştu. Bugün Maçka ve Nişantaşı adlarıyla andığımız semtte görülen nişan taşlan. Türkiye'deki atıcılık sporunun ilk belgeleri olarak geçtiğimiz yüzyıldan günümüze ulaşmıştır.

Daha sonraları ateşli silahların avcılığa da girmesi, atıcılık sporunda yeni bir unsur oldu. Atıcılığın modern bir spor olarak benimsenmesi ise 20. yyin başlarına rastlar. Komple bir sporcu olduğu kadar mükemmel bir avcı da olan Said Salâhaddin Cihanoğlu'nun girişimiyle 1913'te Fenerbahçe Spor Kulübü'nde bir avcılık ve atıcılık kolunun faaliyete geçtiği, böylece kulüplerimizin de atıcılık sporuna eğildiği görülür. Ancak bu faaliyetin 19201i yılların sonlarında büyük bir duraksama içine girdiği de gerçektir. Atıcılık sporu modern şartlarla ancak 1950'li yıllarda yeniden canlılık kazanır. Bu tarihlerde Beden Terbiyesi İstanbul Bölge Müdürü olan Said Salâhaddin Cihanoğlu'nun kişisel çabasıyla Emirgâr. sırtlarında kurulan atış poligonu ile

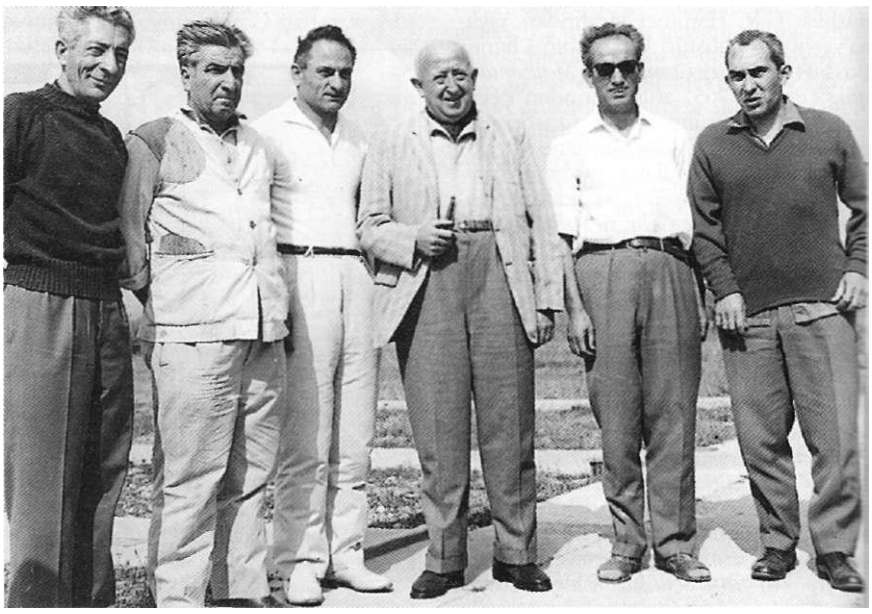

Fotoğrafta Türkiye'nin ilk atıcılık milli takımlarından biri görülüyor. Ortada bu sporun gelişmesine önderlik eden Said Salâhaddin Cihanoğlu.
Cem Atabeyoglu arşivi

atıcılık spoaı İstanbul'da belidi olanaklar kazandı. Ancak kabul etmek gerekir ki, İstanbul'da atıcılık sporu diğer illerimize oranla oldukça sönük kaldı. İstanbul bölgesi av meraklıları arasından "trap" ve "skeet" dallarında bir-iki atıcı çıkarabildi, diğer silahlarda büyük bir varlık gösteremedi. İstanbul Atış Poligonu'nda düzenlenen birkaç şampiyona ve uluslararası müsabaka bu spor dalında görülebilen en önemli faaliyet oldu.

CEM ATABEYOĞLU

ATIF EFENDİ KTJTTJPHANESİ

Vefa'da, Vefa Caddesi'nde, bulunan vakıf kütüphanesi. Bugün Kültür Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü'ne bağlı birimdir.

I. Mahmud döneminde (1730-1754) üç kez başdefterdarlık yapmış, divan sahibi şair Âtıf Mustafa Efendi (ö. 1742) tarafından 1741'de kurulmuştur. Dış giriş kapısı üzerinde "Dârü'l-Kütüb-i Atıf' yazılı 1289/1872 tarihli kitabesi, okuma salonu girişinin sağ duvarında ise bir mermer levha üzerinde kabartma sülüs yazıyla vakfiyesinin özeti bulunmaktadır.

Kütüphanenin 2858/5, 8, 12 no'larmda kayıtlı vakfiyelere göre, gelir kaynakları ve idaresi belirlenmiş olan kütüphanede üç hafız-ı kütüb, bir şeyhü'l-kurra, bir suyolcu, bir mücellit, bir marangoz ve bir ferraş (temizlikçi) görevlendirilmişti. Kütüphanenin yanma inşa edilmiş olan üç meşruta evde oturmaları şart koşulan hafız-ı kütübler haftada beş gün kütüphanecilik görevinde bulunmanın yanısıra kütüphanede cemaatle kılınacak namazlarda imamlık ve müezzinlik yapmakla yükümlüydü. Kütüphane salı ve cuma günleri dışında açık olacak, günlük çalışma güneşin doğuşundan bir saat sonra başlayıp, batımından iki saat önce bitecektir.

Atıf Efendi'den sonra oğulları Mehmed Emin, Ömer Vâhid, torunları Ömer Hüsâmeddin ve Abdülkâdir efendiler kütüphaneye kitap vakfettikleri gibi, Atıf Efendinin kayınbiraderi Darphane-i Amire Başkâtibi Hacı Ömer Efendi'nin kitapları da ölümünden sonra evinin satılması üzerine 1743'te Âtıf Efendi koleksiyonuna katılmıştır.

Kumlduğunda 2.857 kitapla hizmete açılan kütüphane. Kültür Bakanlığı ve çeşitli kişi ve kurumlardan gelen kitaplarla gelişmektedir. Nisan 1993 itibariyle 3.228'i yazma, 24.597'si eski ve yeni basma olmak üzere toplam dermesi 27.825'tir. Yazmalar içinde Nef'î'nin evinde yazdığı divandan başka pek çok müellif hattı, çok eski nüshalar, güzel ciltler, tezhip ve minyatürlü eserlerle mühür albümleri yer alır. Koleksiyon, Âtıf Efendi, Âtıf Efendi Eki, M. Zeki Pakalın ve Yeni Eserler bölümlerine yerleştirilmiştir. Alfabetik (yazar, kitap) ve konu (Dewey) fiş katalogu, ayrıca kuruluştaki ilk kitapları içeren yazma ve basma fihristleri bulunmaktadır.

Kütüphaneye çoğu şarkiyatçı, yerli ve yabancı araştırmacılar başvurmakta; 1993'ten itibaren kendi kitabını okuma izni verilerek, üniversite ve lise öğrencileri de kabul edilmektedir. 48 kişilik okuma salonunda, üç kişilik ayrı bir masa, vakfiye uyarınca yalnızca Âtıf Efendi kitaplarının okunması için hazır tutulmaktadır. Kütüphanede doktora eğitimli bir sorumlu, bir koruma görevlisi, bir de yardımcı personel hizmet vermektedir.

Haziran-eylül döneminde cumartesi, pazar; eylül-haziran döneminde pazar, pazartesi hariç resmi çalışma günlerinde açık olan kütüphane, huzur verici avlusu ve iç mekanlarıyla zevkli bir çalışma ortamıdır.

Bibi. *Osmanlı Müellifleri.* II; *Defter-i Kütübhâne-i Atıf Efendi,* İst., 1310; İ. E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II, Kuruluştan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri.* Ankara. 1988. s. 90-91: *İSTA,* III; E. Sezgin. "Atıf Efendi Kütüphanesi Vakfiyesi", *TDED.* VI (1955).

HAVVA KOÇ

Mimari

Planı, yapı strüktürü ve konumu ile dikkat çekici bir yapı olan Âtıf Efendi Kütüphanesi, şehrin eski sokak topografyasına uydurulmuş görünüşüyle İstanbul'un eski Türk ev mimarisinin günümüze kadar gelebilmiş nadir örneklerindendir.

Kütüphanenin yanındaki meşruta evler, yüksek dış cepheleri ile üç kat halinde olup en üst katlarda konsollara oturan çıkmalar vardır. Bu evlerin orta avlusundaki kütüphane yaklaşık 13,5x 9,5 m ebatlarında zemin üzerine oturtulmuş bir bodrum ile çıkıntılı bir esas kattan oluşur. Kesme taş ve tuğladan şeritlerle örülmüş dış cephe sokağın kavsini izler. Üzerinde 1289/1872 tarihi bulunan kemerli kapı, bir dehlizle teneffüs avlusuna bağlanır. Burada esas kütüphane binası, kemerlerle dışarıya açılan bir bodrum üzerine oturtulmuştur. Binanın havalandırılmasında önemli rolü olan bu kemerler ne yazık ki, daha sonraları kapatılmış ve bodrum. M. Zeki Pakalm ailesinin bağışladığı kitaplar için bir depoya dönüştürülmüştür. Bodrumdan altı basamakla bir sekiye çıkılır ve namazgâh olarak düşünülmüş mihraplı küçük bir mekâna ulaşılır. Buradan iki açıklığı bulunan bir sundurma aracılığıyla kütüphanenin okuma salonuna geçilir. Kare biçimindeki bu bölüm, aynalı tonoz-

Âtıf Efendi Kütüphanesi (üstte) ve kütüphanenin dış giriş kapısından ayrıntı (yanda). *Fotoğraflar Erkin Emiroğlu, 1973*

larla örtülü olup üç tarafı, tonozlu beş hücre ile çevrilmiştir. Bu bölümler, eskiden sedirlerle tefriş edilmiş okuma salonları idi. Söz konusu bölümlerden üçü, sofadan, iki sütun üzerine oturan üç kemerle ayrılmıştır. Sofanın gerisinde bulunan kitap hazinesinde ewelce yaldızlı kafesli ahşap dolaplar vardı. Bu bölüm havalandırmayı sağlamak için her yanı pencereli olarak yapılmıştır.

Bibi. *İSTA.* III. 1276-1281; Ö. Çetlnalp, "Yefa'da Atıf Efendi Kütüphanesi'. *Röleve.* I (1968), s. 30-31: Unsal, *Kütüphaneler.* 98. 101, 117; A. Küçükkalfa, istanbul Vakıf Kütüphaneleri", *Vakıflar.* Ankara. 1985: S. Eyice, "Âtıf Efendi Kütüphanesi", *DİA.* IV. 61.

SEMAVİ EYİCE

ATIKSU

Kullanılmış pis su ve diğer sıvı maddeler. Konutlarda ve işletmelerde kullanılan suların ve diğer sıvı maddelerin uzaklaştırılması ve zararsız hale getirilmesi, geçmişte olduğu gibi bugün de. gerek halk sağlığı gerekse şehircilik açısından, İstanbul'un en önemli sorunlarından biridir.

İstanbul'da arıtma sorunlarına ilişkin çalışmaların başlangıcı 1920 yılı öncesine kadar uzanır. İlk çalışma 1918-1920 arasında Fransızlar tarafından "Genel Kanalizasyon Projesi" adı altında hazırlanmıştır. Bu çalışmayı, Şehremini Doktor Emin (Erkul) döneminde, 1925'te başlanan Alman mühendis Wild'in hazırladığı "İstanbul Su Temini ve Kanalizasyon Master Plan ve Fizibilite Raporu" izlemiş, 1959'a kadar da bu proje baz alınmak suretiyle çok sayıda caddeye kanal döşenmiştir. İstanbul'da atıksuların ayrık sistemle toplanması çalışması ise 1959-**1966** arasında Alman Prof. Dr. Dietrich Kehr tarafından projelendirilmiştir.

1966-1970 arasında Dünya Sağlık Teşkilatının müteahhidi DAMOC Konsorsiyumu tarafından "İstanbul Su Temini ve Kanalizasyon Master Planı ve Fizibilite Etüdü" hazırlanmıştır. Bu proje hâlâ uygulanan sistemin esasını teşkil etmektedir. 1970-1971 arasında SCANDIACONSLJLTI firması "İstanbul'un Yağmur Suyu Drenajı Master Planı'rıı hazırlamış. 1974-1975 arasında DAMOC projesi CAMP-TEKSTER konsorsiyumu tarafından revize edilmiş, 1978-1980 arasında da NEDECO firması "Güney Haliç Kolektörleri Yenikapı Ön Arıtma Tesisi ve Ahırkapı Deniz Deşarjı" sisteminin uygulama projesi ile ihale dokümanlarını hazırlamıştır. 23.11.1981 tarihinde İSKİ kurulduktan sonra da. 1. ve 2. Aşama Kanalizasyon Projeleri hazırlattırılmış, Silivri-Gebze arasındaki tüm alanı içine alan "Büyük İstanbul Kanalizasyon Projesi" devreye sokulmuştur.

Bu son çalışma İSKİ tarafından sürdürülmektedir. Buna göre belirli deşarj sahalarından (Baltalimanı, Adalar. Büyükçekmece, Küçükçekmece. Terkos gibi) biyolojik arıtma çalışmaları devam etmektedir. Kadıköy deşarjının yerinin değiştirilip Riva Deresi civarmda kurulacak biyolojik arıtma tesisinden geçirilerek Karadeniz'e verilmesi ve Dragos'un batısında kalan kesimin atıksularının Kadıköy Havzasından çıkarılarak Tuzla biyolojik arıtma tesisine bağlanması kararlaştırılmış ve çalışmalara başlanmıştır. Bütün bu projelere ve uygulamalara rağmen, kentin atıksu sorununun çözüldüğü söylenemez. Aksine, günden güne büyüyen ve 1993 sonbaharında atıksu (kanalizasyon) karıştığı için suyu sağlığa zararlı ve ölümcül hale gelen Elmalı Barajı'nm devreden çıkarılmasına kadar varan sorunun, bu vahim boyutlara ulaşmasında, İstanbul'a özgü bazı olgular önemli rol oynamıştır. Kentin düzensiz, başıboş büyümesi; sanayinin gelişigüzel kurulması; iç göçün kentin nüfusunu baş döndürücü bir hızla artırması, yeni kurulan gecekondu semtleri yanında lüks sitelerin de giderek baraj ve su kaynakları çevresinde yoğunlaşması bu olguların başında gelmektedir. Öte yandan mevcut kanalizasyon sistemlerinin arıtma yetersizliği yüzünden, önce Haliç ve tüm İstanbul'un sahillerinin, giderek Boğaziçi'nin ve Marmara Denizi'nin yoğun bir kirlilikle karşı karşıya kalmasının önü alınamamıştır.

Tablo I
Toplam Nüfus ve Atıksu Debileri

Yıllar	*Nüfus*	*Ortalama debi m'/gün*	*nr/sn*	*En yüksek debi nr/gün*	*mVsn*
1990	7.763.500	1.350.000	15	2.462.000	28,5
2000	12.442.000	2.800.000	32	5.144.000	59,5
2020	20.057.000	5.230.000	60	9.556.000	110,6

Günümüzdeki durum

Yapılan araştırmalar (Büyük İstanbul Atıksu Projesi) sonucunda İstanbul'un atıksularının sadece konut kökenli olanlarının. 1990 yılı için nüfus başına birim atıksu debilerinin 160 lt/N-gün olup 2020 yılı için 250 lt/N-gün değerine ulaşacağını tespit etmiştir. Halen, 7.800 km'yi aşan eski ve yeni kanalizasyon şebekesinden, günde 1.350.000 m'lük atıksu İstanbul Boğazı ve Marmara Denizime akıtılmaktadır.

Tablo n
İstanbul ve Çevresinden Marmara Denizi'ne Bırakılan Atıksu Yükleri

Yerleşim Alanı	*Konut Atıksu BOI5 Yükleri kg/gün*
istanbul	394.496.00
Silivri	1.405,00
Çatalca	623,38
Selimpaşa	453.42
Çınarcık	411,76
Yalova	3.552,64

Bu hesaplamaya göre toplam nüfus ve atıksu debileri önümüzdeki 30 yılda Tablo I'deki seyri izleyecektir.

Bir başka araştırmaya göre (Konu: Kirlilik Komisyonu Raporu) Marmara Denizi'ne İstanbul ve çevresinden bırakılan konut kaynaklı atıksu yükleri, biyolojik oksijen ihtiyacı temeİ alındığında Tablo ildeki gibidir.

Bu organik maddelerin yanında günde 54 ton azot ve *9* ton fosfor da bu atıksularla taşınmaktadır.

2020 yılı için BOI5'in (biyolojik oksijen ihtiyacı) yaklaşık üç misli artarak günde 1.000 tona, toplam, azot yükünün 160 tona ve toplam fosfor yükünün günde 32 tona yükseleceği hesap edilmektedir.

İstanbul'da, endüstriyel atıksuyu olan, İSKİ abonesi 2.800 sanayi kuruluşu vardır. Kentte kanalizasyon ve atıksu antma-uzaklaştırma değeri için esas alınan endüstriyel atıksu yükü 220.000 m'/gün'dür. 1990 yılı için toplam atıksuyun 1.350.000 m-Vgün olduğu dikkate alındığında bu atıksu debisinin içinde endüstrinin payının yüzde 17 dolayında kaldığı varsayılmaktadır.

Bu endüstriyel atıksu debisi, atıksu niteliği hesaba katılmazsa 1.375.000 kişilik bir nüfusa eşdeğer kirlilik yaratmaktadır. Ancak endüstri atıklarının çevre kirlenmesini yaratan etkilerinin yüksekliği hesaplandığında endüstri atıksuyunun çevre ve su kirlenmesine etkisinin yukarıdaki oranların üstünde olduğu anlaşılır.

İSKİ verilerine göre atıksuyu olar. 2.800 sanayi tesisinin en büyük ilk 150'si, toplam endüstriyel atıksuların yüzde 80'ini deşarj etmektedir. Yine avnı verilere göre bu 150 sanayi kuruluşunun yüzde 80'i arıtma yapmaktadır. İstanbul'da toplam endüstriyel arıtm_ yüzde 65 civarındadır. İnşaat halinde.-! arıtma tesisi 76 tanedir ve günlük debileri 6.000 nYtür. Ancak arıtmanın yetersizliği ve kalitesinin gerekenden düşük olduğu, somut olgular ve hızlı su kirlenmesiyle ortaya çıkmaktadır.

İstanbul'da atıkstıları uzaklaştırma!-: ve bertaraf etmek için mevcuda ek olarak en az 800-1.000 km'lik kanalizasycr hattına ihtiyaç vardır. Halen bunun 6 \ km'lik bölümü inşa edilmiş durumdadır Bunlar taşıyıcı sistemler (kolektörler) ve tüneller olarak hazırlanmıştır. İstanbul'un (merkez) mevcut taşıyıcı sistemleri ve tünelleri Mart 1993 sonu itibariyle Tablo IIFteki durumdadır.

Tablo m
İstanbul'un Mevcut Taşıyıcı Sistemleri ve Tünelleri
(1993 Mart ayı sonu itibariyle)

	Debi m³/dak. En yüksek	Ort.	Hizmet edilen Nüfus	İnşaat durumu
Kuzey Haliç				
Kasımpaşa Kolektörü	4,3	2,2	636.000	Tamamlandı
Kasımpaşa Tüneli	9,3	3,5	471.000	Tamamlandı
Donanma Tüneli	9,3	3,5	471.000	Tamamlandı
Fındıklı Tüneli	10,1	3,9	122.000	Tamamlandı
Beşiktaş Tüneli	11,2	4,5	209.000	Tamamlandı
Amavutköy Tüneli	12,1	5,0	165.000	Tamamlandı
Baltalimanı Tüneli	12,4	5,1	44.000	Tamamlandı
Güney Haliç				
Alibeyköy Kolektörü	4,9	1,0	345.000	Tamamlandı
Eyüp Tüneli	4,7	1,2	165.000	Tamamlandı
Haliç Tüneli	4,7	1,2	265.000	Tamamlandı
Fatih Tüneli	8,9	2,2	710.000	Tamamlandı
Bakırköy Kolektörü	6,8	3,4	850.000	Tamamlandı
Sarayburnu Kolektörü	3,4	1.8	505.000	Tamamlandı
Dragos-Kadıköy Kuşaklama				
Dragos-Caddebostan	4,9	2.8	702.000	inşa halinde
Caddebostan-Fenerbahçe	6,6	4,0	1.200.000	Tamamlandı
Dalyan Tüneli	7,5	4,6	1.362.000	Tamamlandı
Moda Tüneli	16,4	9,9	3.997.000	Tamamlandı

Arıtma Tesisleri

İstanbul'un 1.350.000 mVgün'lük atıksuyunu uzaklaştırmak için inşa edilen kolektör ve tünellerin yamında bu atıksuyu zararsız hale getirmek için de çalışmalar yapılmaktadır. İller Bankasının 1993 yılı itibariyle hazırladığı atıksu arıtma tesislerinin durumu Tablo IV'teki gibidir:

Tablodan da izlenebileceği gibi çok önemli arıtma tesislerinin büyük çoğunluğu henüz proje aşamasındadır. Öte yandan hızlı ve kontrolsüz gecekondulaşma yüzünden, kentin en önemli, hattâ hayati su kaynaklarının çevresindeki günden güne büyüyen yerleşmelerin atıksu ve arıtma sorunlarına yeterli çözüm getirilememekte ve İstanbul'un atıksu sorunu tüm yatırım ve çabalara rağmen ağırlığını korumaktadır.

Tablo IV
İstanbul'un Atıksu Arıtma Tesislerinin Durumu
(1993 Mart ayı itibariyle)

Yenikapı Ön Arıtma Tesisi	Tamamlandı
Üsküdar Ön Arıtma Tesisi	Tamamlandı
Baltalimanı Biyolojik Arıtma Tesisi	Proje aşamasında
Küçükçekmece Biyolojik Arıtma Tesisi	Proje aşamasında
Tuzla Biyolojik Arıtma Tesisi	Tamamlandı
Riva Biyolojik Arıtma Tesisi	Proje aşamasında
Terkos Biyolojik Arıtma Tesisi	Proje aşamasında
Büyükada Biyolojik Antma Tesisi	Proje aşamasında
Kınahada Biyolojik Arıtma Tesisi	Proje aşamasında
Burgazada Biyolojik Antma Tesisi	Proje aşamasında
Heybeliada Biyolojik Antma Tesisi	Proje aşamasında

Bibi. S. Budak, "Kentlileşemeyen Kent Örneği. Bir Sorunlar Yumağı Kent İstanbul", *İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 3-4-5, 1993: D. Orhon, *İstanbul'un Çevre Sorunları ve Çözüm Yolları,* İst.. 1991; A. Samsunlu, "İstanbul'un Kanalizasyon ve Arıtma Tesisi Sorunları", *İstanbul'un Çevre Sorunları ve Çözümleri Sempozyumu,* 9-13 Nisan 1990, İst., *İller Bankası Kanalizasyon Tesisleri Proje ve İnşaat Özetleri 1991 Katalogu;* "Marmara Denizi Toplantısı Evsel Kirlilik Komisyonu Raporu", 4-5 Ekim 1993, İst., (yayımlanmamış toplantı notları); K. Esmer, *Tarih Boyunca İstanbul Sulan ve İstanbul Su ve Kanalizasyon Sorunu,* İst.. 1983.

SEVİM BUDAK

ATTŞALANI

Önceleri Bakırköy İlçesi içerisinde yer alırken 1990 genel nüfus sayımının ardından ilçe statüsü kazanan Güngören'in(-t) kuzey kesimini oluşturur, Kuzeydoğuda Bayrampaşa İlçesi'nin Yıldırım ve Kartaltepe mahalleleri, güneyde Güngören İlçesi'nin Esenler kesiminin Fevzi Çakmak ve Fatih mahalleleri, batıda 1990 sonrası kurulan Bağcılar İlçesi'nin^) Yeşilbağ, Fevzi Çakmak, Kemal Paşa (Mahmut Bey) ve 100. Yıl mahalleleriyle sınırlanmıştır. Kuzeyde ise Küçükçekmece, Bağcılar ve Güngören ilçelerinin kuzeyinde ve Gaziosmanpaşa İlçesi'nin(-0 batısında yer alan geniş askeri saha ile sınırlanmıştır. Atışalanı Trakya otoyolu E-5 bağlantı yolu üzerindeki Esenler köprü kavşağı ile ikinci çevre yolu üzerinde, batıda Mahmutbey, kuzeydoğuda da Metris kavşakları arasında kalan üçgen içerisindedir. Bu açıdan ikinci çevre yolunun hizmete girişiyle birlikte günümüzde zengin bir ulaşım altyapısına sahip olmasına rağmen kuzeyinde yer alan askeri saha nedeniyle gelişme olanakları sınırlıdır.

İdari açıdan Kemer, Birlik, Havaalanı, Turgut Reis, Cevat Paşa ve Karabayır mahallelerine bölünmüştür.

Atışalanı yöresinde 1970'ten sonra çok hızlı bir nüfus artışı görülmüştür. Nitekim Atışalanı'nın 1970'te 1.222 olan toplam nüfusu 1975'te 14.054'e, 1980'de 42.264'e, 1985'te 58.439'a, 1990'da da 100.839'a yükselmiştir. 1990 genel nüfus sayımı verilerine göre nüfusun mahalleler itibariyle dağılımı şöyledir: Turgut Reis (38.003), Birlik (14.506), Kemer (10.306), Havaalanı (20.144), Karabayır (17.238) ve Cevat Paşa (642).

Atışalanı nüfusunun büyük çoğunluğunu İstanbul dışında doğanlar oluşturur. 1990 genel nüfus sayınıma göre, Atışalanı'm oluşturan 6 mahallede, İstanbul doğumlularm toplam nüfusa oranı yüzde 25 (Turgut Reis) ile yüzde 31 (Havaalanı) arasında değişmektedir. Aynı oranın, 1990'da, Bakırköy İlçesi'nin E-5 yolu ile Marmara Denizi arasında kalan mahallelerinde yüzde 50-60'lar düzeyinde değiştiği göz önüne alınırsa, Atışalanı'nın hızlı iç göç sonucu kente yeni gelen göçmenlerin yerleştiği bir bölge olduğu söylenebilir. Türkiye'nin hemen tüm illerinden göç almış olmasına rağmen Cevat Paşa, Karabayır, Birlik ve Turgut Reis mahallelerinde Sivas'tan gelen göçmenlerin; Kemer'de Kars kökenlilerin; Havaalanı Mahallesi'nde de Sinop ve Giresun'dan gelen göçmenlerin ağırlıkta olduğu görülmektedir.

Atışalanı nüfusunun eğitim düzeyi incelendiğinde, 6 ve daha yukarı yaşlardaki nüfus içerisinde okuma yazma bilmeyenlerin Karabayır Mahallesi'nde yüzde 15, Turgut Reis'te yüzde 14, Birlikte yüzde 13, Cevat Paşa'da yüzde 12, Kemer ve Havaalanı mahallelerinde de yüzde 11 düzeyinde olduğu görülüyor. Aynı oranın 1990'da Bakırköy İlçesi genelinde yüzde 9,6, E-5 yolu ile Marmara Denizi arasında kalan mahallelerde de yüzde 4-5 arasında bulunduğu göz önüne alınarak Atışalanı nüfusunun eğitim düzeyinin göreli olarak düşük olduğu söylenebilir.

Diğer taraftan, bir öğretim kurumundan mezun olanların büyük çoğunluğu ilkokul mezunudur. 1990'da Atışalanı bölgesinde en son bitirdiği okul ilkokul olanların herhangi bir öğretim kurumundan mezun olanlara oranı Turgut Reis'te yüzde 70, Birlik ve Kemer mahallelerinde yüzde 68, Karabayır'da yüz-

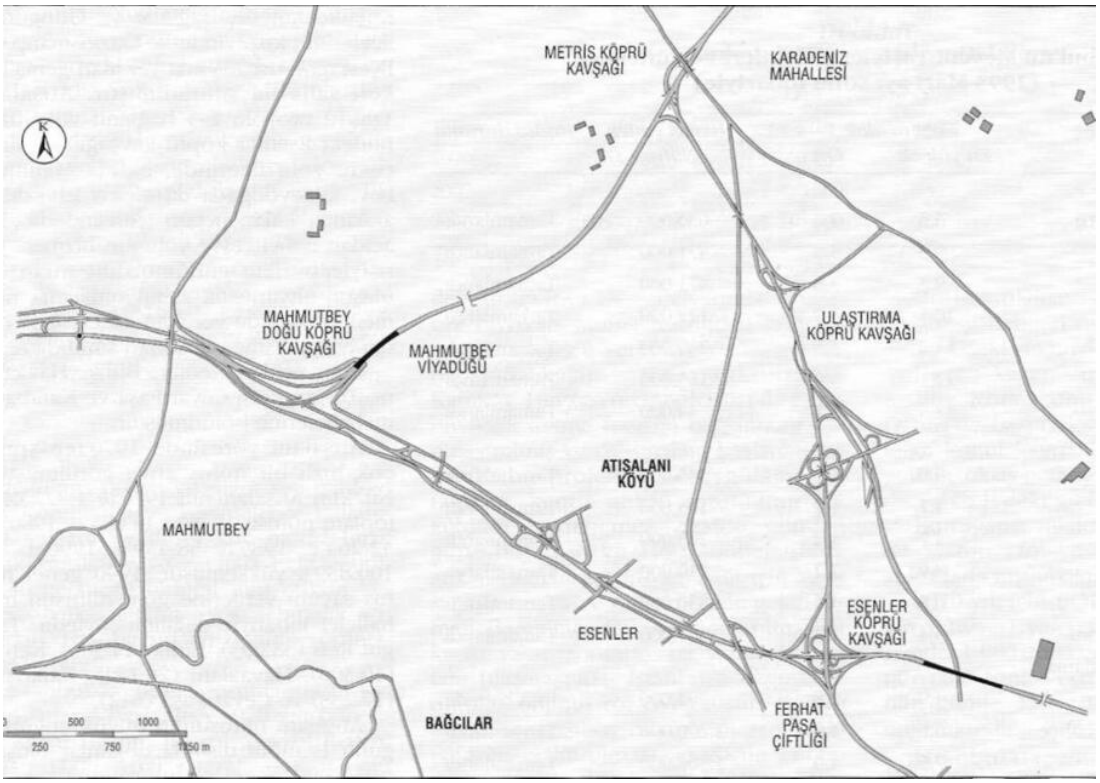

Atış alanı Köyü
istanbul Ansiklopedisi

de 67. Havaalanı Mahallesi'nde yüzde 65, Cevat Paşa'da da yüzde 61 düzeyindeydi. Aynı oran, Bakırköy İlçesi genelinde yüzde 54, E-5 yolu ile deniz arasında kalan mahallelerde de yüzde 25 ile yüzde 30 düzeylerindeydi. Bu veriler, Atışalanı nüfusunun öğrenim sürecini erken terk etmek zorunda kaldığını göstermektedir. Bu durumda, Atışalanı'nda ekonomik açıdan aktif nüfusun metropoliten iş pazarına daha çok imalat sanayiini oluşturan işkolları aracılığı ile katılması doğal karşılanmalıdır. Atışalam'nı oluşturan 6 mahallede ekonomik açıdan aktif nüfusun işkolları itibariyle dağılımı tabloda verilmektedir.

Tablodaki istihdam verilerinin de açıkça gösterdiği üzere, Atışalanı. imalat sanayii ağırlıklı, ancak mahalleler itibariyle mekânsal farklılaşma göstermeyen bir istihdam yapısına sahip bulunmaktadır. Bu yapının en belirgin özelliği de ilmi-teknik elemanlar, yöneticilik, idari personel, ticaret ve satış personeli gibi görece yüksek eğitim düzeyi gerektiren işkollarında çalışanların oran olarak belirgin bir biçimde Bakırköy İlçesi ortalamasının altında; sanayi çalışanları gibi yüksek beceri gerektiren istihdam kategorilerinin yanısıra, inşaat işçiliği ve şoförlük gibi görece az eğitim ve beceri gerektiren alt başlıklar içeren bir kategoride Bakırköy İlçesi ortalamasının çok üzerinde bir yığılmaya sahip oluşudur. Gerçekten de bu kesimde imalat sanayiinde çalışanlar, metropoliten alan ortalamasının yaklaşık iki katıdır ve 1990 nüfus' sayımının yapıldığı tarihteki sınırlarıyla Bakırköy ilçe ortalamasının da yüzde 13 üzerindedir. Buna karşılık Atışalanı'nda ticaret ve hizmet sektöründe çalışanların toplam istihdam içerisindeki payları ilçe ve büyükşehir için hesaplanan değerlerden kayda değer biçimde daha düşüktür.

Eğitim düzeyi incelenirken görüldüğü üzere, Atışalanı'nda aktif nüfus genelde belli bir eğitim düzeyi ve iş deneyimi gerektiren iş pazarlarının giriş engellerini aşacak özelliklerle donanmış olmasa da, dokuma ve konfeksiyon işçiliği gibi deneyim ve beceri gerektiren iş pazarlarına girebilmeyi başarmıştır. Bu durum sanayi kategorisinin alt başlıkları incelendiğinde açıkça karşımıza çıkmaktadır. Nitekim çeşitli işkolları arasında tekstil işçileri çoğunluktadır. Dokuma işçileri ve terzi-döşemecilerin alt kategorilerinin toplam sanayi çalışanlarına oram Turgut Reis Mahallesi'nde yüzde 42, Havaalanı Mahallesi'nde yüzde 32, Birlik Mahallesi'nde yüzde 34, Kemer Mahallesi'nde yüzde 36, Karabayır'da yüzde 35, Cevat Paşa Mahallesi'nde de yüzde 50 düzeyindedir.

Önemli sayıda tekstil işçisi barındırmasına karşılık Atışalanı kayda değer sayı ve büyüklükte sanayi kuruluşu

Atışalanı'nda İstihdam Yapısı
(Genel ve mahalleler itibariyle çalışanların yüzdeleri)

	Turgut Reis	*Birlik*	*Kemer*	*Hava-alanı*	*Cevat Paşa*	*Karabayır*	*Atışalanı Toplam*	*Bakırkö; Geneli*
İlmi-Teknik eleman	2,1	2,9	3.2	3,8	0,4	2,1	2,7	8,4
Üst kademe yönetici	1,5	1,6	1,2	2,5	0,4	0,8	1,5	3,6
İdari personel	3,6	4.8	5.3	5,2	5,5	3.6	4,3	7,2
Ticaret-satış personeli	10.9	12,7	10,3	12.2	8.9	12,8	11,7	15,2
Şahıs hizmetleri	8,6	9,5	9,6	8,2	12,8	9,1	8,8	8,8
Tarımda çalışan	1,0	1,0	0.7	1,2	2,6	0,7	1,0	0,8
Sanayide çalışan	65.1	61,7	63,0	60,2	63,4	63,2	63,1	50,2
İşsiz olup iş arayan	7,2	5,8	6,7	6,7	6,0	7,7	6,9	5,8
Toplanı								
Yüzde	100.0	100,0	100.0	100,0	100,0	100,0	100,0	100.:
Sayısal	13.405	5.013	3.708	7.032	235	6.091	35.484	481.131

Devlet istatistik Enstitüsü tarafından Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı için özel olarak hazırlanan "1990 Genel Nüfus Sayımı Mahalleler" itibariyle döküm tablolarından hesaplanmıştır, 12 yaş üzeri ekonomik açıdan aktif toplam nüfus verileridir. Karşılaştırma kolaylığı açısından yüzde değerler verilmektedir. Mutlak sayılar toplam çalışan savılanndan elde edilebilir.

içermemektedir. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin kapasite raporlarındaki kayıtlara göre, Atışalanı'nda 1987'de toplam olarak 4 mühendis. 9 teknisyen, 18 usta, 141 işçi ve 17 idari personel çalıştıran sadece 7 sanayi kuruluşu bulunuyordu. Diğer bir deyişle Atışalam, İstanbul metropoliten alanında önemli bir sanayi bölgesi değildir. **1993** kapasite raporlarına göre Atışalanı'ndaki kuruluş sayısı 20ye yükselmiş bulunuyordu. Bu bilgilere göre Atışalanı'nm komşu ilçelerdeki tekstil komplekslerinin emek havuzu olduğunu söyleyebiliriz.

Tablodaki istihdam verilerinin açığa çıkardığı ikinci nokta, Atışalanı kesimini oluşturan 6 mahallenin hiçbirinde istihdam yapıları açısından kayda değer bir farklılaşma bulunmayışıdır. Nitekim nüfus büyüklükleri birbirinden çok farklı altı mahalleden alınan istihdam yapıları neredeyse birbirinin aynıdır. Bölge homojen bir işçi bölgesi olarak ele alınabilir.

Bu veriler ışığında, Atışalanı, 1970-1990 döneminde yurtiçi göçle çok hızlı büyümüş; okuryazarlık ve eğitim düzeyi, 1990'a kadar, içerisinde yer aldığı Bakırköy ilçe ortalamasından ve bu ilçedeki düzenli konut alanlarınınkinden, göz ardı edilemeyecek düzeyde düşük: istihdam yapısı farklılaşmamış (homojen); çevre ilçelerdeki önemli sanayi komplekslerinin emek havuzu içerisinde yer alan ve ağırlıklı olarak tekstil işçilerinin yaşadığı bir konut alanı olarak tanımlanabilir.

MURAT GÜVENÇ

ATİK ALİ PAŞA CAMÜ

Atik Ali Paşa'nın "Zincirlikuyu, Karagümrük, Vasat Ali Paşa" camileri de denilen camii, bugün Atikali semtinde Fevzi Paşa Caddesindeki set üstündedir. Zincirlikuyu adını, caminin yakınında bulunan bir kuyudan almıştır. Civarında hattat Rakım Efendimin medresesi ve türbesi ve Semiz Ali Paşa'nın medresesi vardır.

Banisi olan Atik Ali Paşa II. Bayezid devrinde iki defa sadrazam olmuştur. Aynı zamanda "Hadım, Tavaşi, Şehit, Eski" lakapları ile de anılmaktadır. Şah Kulu veya Şeytan Kulu Vakası'nda (1511) şehit olmuştur.

Caminin inşa tarihi bilinmemektedir. Fakat vefatından önce olduğu muhakkaktır. Kitabesi mevcut değildir. Atik Ali Paşa'nın 915/1509 vakfiyesine göre İstanbul'da camileri, medresesi, imaret ve hankahı, Edirne'de camii, hankahı vardır. Yassıviran'da da bir camii olduğu bir kaynakta geçmektedir. Bu hayrat için İstanbul'da, Anadolu ve Rumeli'de bir hayli köy, arazi, dükkân, bedesten, hamam, bahçe ve evler, fırın, bostan, değirmenler bırakmıştır. Mora'da beş muallimhanesi vardır. Ayrıca **119** cilt kitap da vakfedilmiştir. Bu vakıfların yıllık geliri 471.998, masraf ise 270.638 akçeye varmaktadır. Vakfiyede Balat'ta görülen

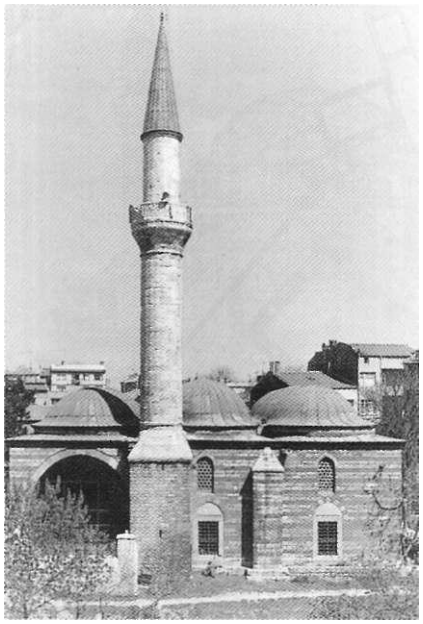

Atik Ali Paşa Camii'nin güneybatıdan görünümü. Atikali.
Aras Neftçi

cami, Kariye Camii'dir. Edirnekapı'da yeri tarif edilen cami ise zikredilen camidir. Bu caminin vazifelileri için ayrılan yıllık ücret 12.600 akçeye ulaşmaktadır.

Yapı birçok defa onarılmıştır. Bilhassa 1648 zelzelesinde son cemaat kemerlerinin tamamen, minaresinin de şerefesine kadar yıkıldığı kayıtlara geçmiştir. 1960'lara kadar ahşap olarak kalan son cemaat yeri, temel izlerine göre tekrar yapılmıştır.

Cami iki sıra kesme taş, üç sıra tuğla ile inşa edilmiştir. Plan olarak iki kare ayak üzerinde altı kubbelidir. Son cemaat yeri de kesme taştan kare dört ayak üstünde üç kubbe ile örtülüdür. Kemerlere isabet eden yerlerde, dış duvarda istinat ayakları mevcuttur. Kemerler son tamirde dışta taş, içeride tuğla ile örülmüştür. Altta ve üstte sekizer pencere vardır. Ayrıca mihrap duvarında üstte iki yuvarlak pencere daha mevcuttur. Minare sağda, kapısı dışarıdadır. Kaidesi kaba yonu kesme taştandır. Pabuç kısa, gövde kesme taştandır. Şerefe altı helezoni yivlidir. Cümle kapısı da kesme taştan dışarı az çıkık, üstte sivri kemerli, sade silmelidir. Kitabe yeri boştur. Mihrap alçıdan, yeni uçları püsküllü, altı sıra bademlidir. Minber, taştandır fakat yağlıboya ile boyalıdır. Nispetli, sade bir eserdir. Fakat caminin yegâne tezyini unsurudur. Külahı tutan ayaklar sekiz kenarlı, sütun başlıkları ve külah kaidesi mukarnaslıdır. Korkuluğun sağ ve solunda gülçeler mevcuttur.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 70; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 119; M. T. Gökbilgin, *XV-XVJ. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası,* İst., 1952. s. 401; E. H. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi.* İst., 1953, s. 215: S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanat Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri,* I (1963), s. 69; I. A. Yüksel. *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid, Yavuz Selim Devri.* V, ist., 1983, s. 175.

İ. AYDIN YÜKSEL

ATİK ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

Atik Ali Paşa'nın Çemberlitaş'taki külliyesi. II. Mahmud Türbesinden Çarşıkapı'ya uzanan Yeniçeriler Caddesi üzerindedir. Külliyenin inşa edildiği alan, Bizans döneminde I. Constantinus tarafından yaptırılan dikilitaşın bulunduğu Constantinus Forumu'nun(->) sınırları içindedir.

Külliye, vakfiyesindeki kayıtlarına göre cami, medrese, imaret, hankah, kervansaraydan teşekkül etmektedir. Bugün bu eserlerden cami ve önü kesilmiş olarak medrese mevcuttur. Hankahın ise avlu giriş kapısı yanında bulunan ve üzerinde bir muvakkithane kita-

Atik Ali Paşa Külliyesi'nin Nuruosmaniye Camii minaresinden görünümü.
Aras Neftçi

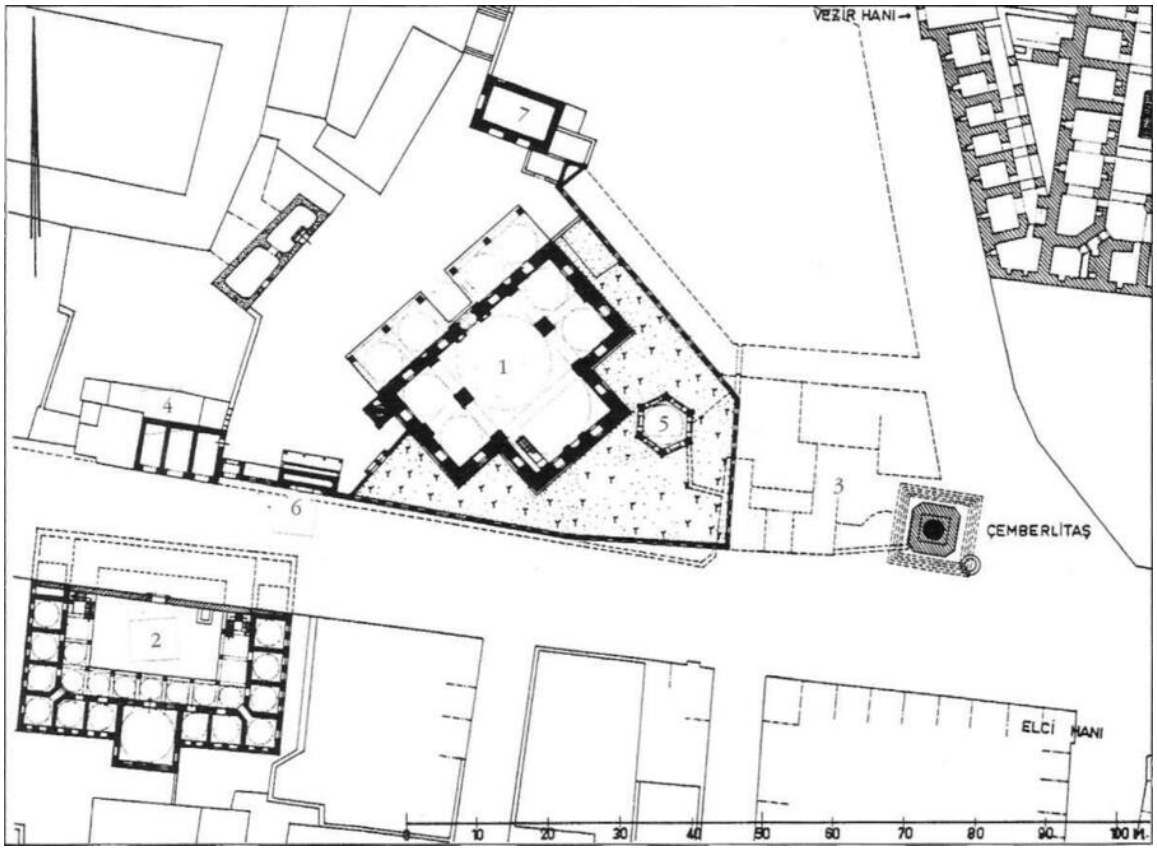

Atik Ali Paşa Külliyesi'nin vaziyet planı. **1.** Cami, 2. Medrese, 3. imaretin veya tekkenin yeri, 4. Dükkânlar ve muvakkithane. 5. Türbe ve hazire, 6. Çeşme, 7. Su haznesi Müller-Wiener, *Bildlexikon* Alman Arkeoloji Enstitüsü

besi bulunan yapı olduğu sanılmaktadır. İmaret, hazirenin devamında idi. Bu yüzyılın başına kadar harap olarak gelmiş ve bir kısmı Divanyolu Caddesi'nin düzenlenmesi esnasında ve son kalan izleri de 1912-1914 arasında ortadan kalkmıştır. Vakfiyede imarete yakın olduğu ifade edilen kervansaray ise şimdi yoktur. Bu kervansarayın elçilerin misafir edildiği ve Elçi Hanı(->) denilen bina olduğuna dair ihtimaller ileri sürülmektedir. Bu han 1865 Hocapaşa yangınında harap olmuş ve 1880'e doğru tamamen ortadan kalkmıştır.

Külliyenin banisi aslen Bosnalı olan "Hadım, Tavaşi, Şehit, Eski" lakapları ile anılan ve iki defa sadrazam olup, 1511' de Şah Kulu (veya Şeytan Kulu) Vakası'nda şehit olan Atik Ali Paşa'dır. Vakfiyesi 915/1509 tarihlidir.

Ali Paşa, İstanbul'da, Edirne ve Mora'daki hayratı için İstanbul içinde ve dışında çeşidi vakıflar bırakmıştır. Bunlar, İstanbul, Galata, Edirne, Yanbolu Yenicezağra, Moton, Koton, Anavarin Kefe, Balyabadra (Patras), Serez, Bursa Mizestre (Mistra), Silivri, Pınarhisar, Vize, Filibe, Zihne, Kartene, Hırsova, Göl, Alaşehir, Adalar, Ayasluğ, Amasya, Kavak, Bafra, Çarşı gibi şehir, kasaba ve köylere dağılmıştır. Buralarda bedesten, hamam, dükkânlar, köy, bostan, mezra ve bahçeler, değirmenler olduğu gibi **119** cilt kitap da vakfedilmiştir. Vakfın gelirleri 471.998 akçe, giderleri ise 270.638 akçeye ulaşmakta idi. Külliyenin inşa tarihi bilinmemektedir.

Cami: "Sedefçiler", "Eski Ali Paşa", "Çemberlitaş", "Dikilitaş". "Vezirhanı". "Sandıkçılar Camii" gibi isimlerle tanınan Atik Ali Paşa Camii, külliyenin ayakta kalan en büyük parçasıdır. Şehrin en işlek caddelerinden birindedir ve İstanbul'un en eski eserlerinden biridir.

Caminin orijinal kitabesi yoktur. Fakat cümle kapısı üzerindeki hattat Sami Efendi imzasını taşıyan "ayet-i kerime" yazılı 1314/1896 tarihli kitabenin köşesine 902/1496 rakamı ilave edilmiştir. Üstünde yine Sami Efendimin beyzi bir besmelesi vardır. Yazı levhasının 1894 zelzelesinden sonra konulduğu anlaşılmaktadır. Minare kapısında da 1315/ 1897 tarihli bir "besmele" bulunmaktadır. Cami çeşitli tarihlerde geçirdiği yangın ve zelzelelerden sonra tamir görmüş olmalıdır. Bu yangınların neticesinde yapılan tamirlerde cümle kapısı köşelerindeki kum saatleri yontularak boşaltılmış ve bazı kemer kilit taşları barok üslubu ile tadil edilmişlerdir. 1648 zelzelesine ait olduğu sanılan bir vesikada caminin kubbesinin tamamen ve minaresinin de şerefesine kadar yıkıldığı kayıüıdır. Daha soma 1716 ve **1766**'daki zelzeleler, 1865 Hocapaşa yangını ve 1894 zelzelesinden soma da mühim tamirler geçirmiş olduğu muhakkaktır. Cami, en son 1937-1938 arasında tekrar tamir gördükten sonra 1981'de küçük bir onarım geçirmiştir.

Cami tamamen kesme küfeki taşından yapılmıştır. Plan olarak beş kubbeli bir son cemaat yeri, bir eksen üzerinde bir büyük ve mihrap üstünde bir yarım kubbe ile örtülüdür. İki yana doğru birer kare paye ile ana mekândan ayrılan daha alçak ikişer kubbenin örttüğü yan hacimlerle genişletilmiştir. Minare sağda ve tek şerefelidir. Bu plan eski Fatih Camii'ne küçük bir farkla benzemektedir. Fatih Camii'ndeki yan hacimler üçer kubbe ile örtülü idi. Yan hacimlerin tabhaneli veya zaviyeli camilerde olduğu gibi sonradan ara duvarlarının açılara!-: esas harime dahil edilmedikleri anlaşrmaktadır. Hans Demschwam'm 1553'teki gözlemlerinde bugün kare ve barok bir üslubu yansıtan ayakların yuvarlak, kırmızı benekli sütunlar olduğu ifade edilmiştir. Bu yan hacimler sayesindedir ki yapı mimari nispetler bakımından oldukça mükemmel bir hal almıştır. **6**,85 m genişliğindeki revak (son cemaat yeri) beş kubbelidir. Altı sütunun dördü mermer, ikisi porfirdir. Sütun başlıklar, klasik tarzda mukarnaslıdır.

Revağm orta kubbe köşelikleri badem ve yapraklarla çok zengin görünüşlü olduğu gibi, kubbe içi de rumî malakarilerle kaplanmıştır. Cümle kapısı çerçevesi sade silmelere sahiptir. Üstü ise devrin birçok örneğinde olduğu gir. zengin mukarnaslarla son bulmaktadır Sağda ve soldaki kum saatleri yok olmuş, sadece yerleri kalmıştır. Yukarıdal-L bitişleri barok üslubu yansıtmaktadır. Kapının sağ ve solundaki nişlerin mukamaslarınm bir bölümü korunabilmiştir. Son cemaat duvarındaki pencere aralarında da birer mihrap bulunmaktadır.

Caminin duvarları 2,05-2,10 m kaimi:-

ğında, iç ölçüleri enine 28,13 m, boyuna 21,55 m'dir. Yarım kubbe köşelikleri iri ve çok zengin mukarnaslıdır. Orta kubbe köşeleri düz ve tezyinatsızdır. Yan hacim kubbe köşelikleri bademlidir.

Caminin birinci sıra pencereleri on dört, ikinci sıra pencereleri on beş adettir. Ayrıca yan kubbelerde ikişer ve yarım kubbede üç, kubbe kasnağında ise on iki pencere olduğu gibi ana kubbeyi tutan ytıvarlak kemerler içinde de üçer pencere mevcuttur. Ana kubbe dışarıdan sekiz adet payanda ile desteklenmektedir. İç cümle kapısının sağ ve solunda birer niş ve dolap mevcuttur. Bugün mevcut olan ahşap mahfil yenidir. Ancak daha öncede bir mahfilin olduğu muhakkaktır. Zira kubbeye çıkış kapı üstündeki bir girişten mümkün olmaktadır ki, bu da ancak bir mahfil vasıtası ile olabilir.

Mihrap, zarif, nispetli, mermerden klasik üslupta, yedi sıra mukarnaslıdır ve oldukça sadedir. Mihrabın iki yanındaki mumların üstüne isabet eden yerlerde birer duman külahı mevcuttur. Bu dumanlıklar üst pencere içlerine açılmaktadır.

Minber, siyah ve beyaz mermerden, nispetli ve güzeldir, fakat sadedir. Yanlardaki üçgen yanlıklar ve asabada rumî tezyinatlı bir su dolaşmaktadır. Minberin giriş kapısı üzerinde "kelime-i şahadet" yazılıdır. Sağda ve solda, ortasında düğümlenen yivlerle işlenmiş birer kum saati mevcuttur.

Sağda bulunan minare kare bir kaide üzerindedir. Kapı kemeri üstünde 1315/1899 tarihli bir besmele vardır. On altı kenarlı gövdeye üçgenli kısa bir pabuçla geçilmektedir. Şerefenin, inşa edildiği devre ait olduğu tahmin edilebilir.

Medrese: Atik Ali Paşa Medresesi, caminin karşı tarafındadır. Arkadan geçen Yeniçeriler Caddesi, 1880'lerde genişletilirken ön tarafı kesilmiş, yıkılan dört hücre yerine üstlerine ikişer oda ilave edilmiştir.

Yapının kitabesi bulunmamaktadır. Atik Ali Paşa'nın 915/1509 tarihli vakfiyesine göre paye olarak "kırklı" idi ve talebe için ayda **30** akçe tayin edilmişti. Senelik tahsisatı ise 27.640 akçedir.

ilk yapısı sırasında on altı oda ve bir dershanesi vardı. Kesilen odalar üste ilave edildiğinden oda adedi olarak değişmemiştir. Binanın inşaatı kaba yonu taş ve iki sıra tuğladır. Fakat bugün cepheye tesadüf eden tadil edilmiş kısımlar kesme taş ile yapılmıştır. Pencereler ve revaklar basık kemerli, üstleri de beşik tonozludur. Tadilatın yapıldığı devrin üslubu açıkça görülmektedir. Cümle kapısının iki sütuna oturan memeli sivri kemeri biraz arabesk karakterlidir. Binanın iç revak kemerleri ise yuvarlaktır. Dershane önüne isabet eden sütunların ikisi yeşil, diğerleri beyaz mermerdendir. Odalar altta ikişer, üstte bir pencereli, iki dolap ve ocaklıdır. Dershanenin altı alt, dört üst penceresi vardır. Mihrap ve ocak yoktur. Avluda eskiden bir şadırvanın bulunduğu kayıtlarda geçmektedir. Daha önceleri çeşitli derneklere tahsis edilen, fakat bir hayli bakımsız kalan medrese 19ö5'te bir kültür vakfına tahsis edilerek tamir ettirilmiş ve yeniden hizmete açılmıştır.

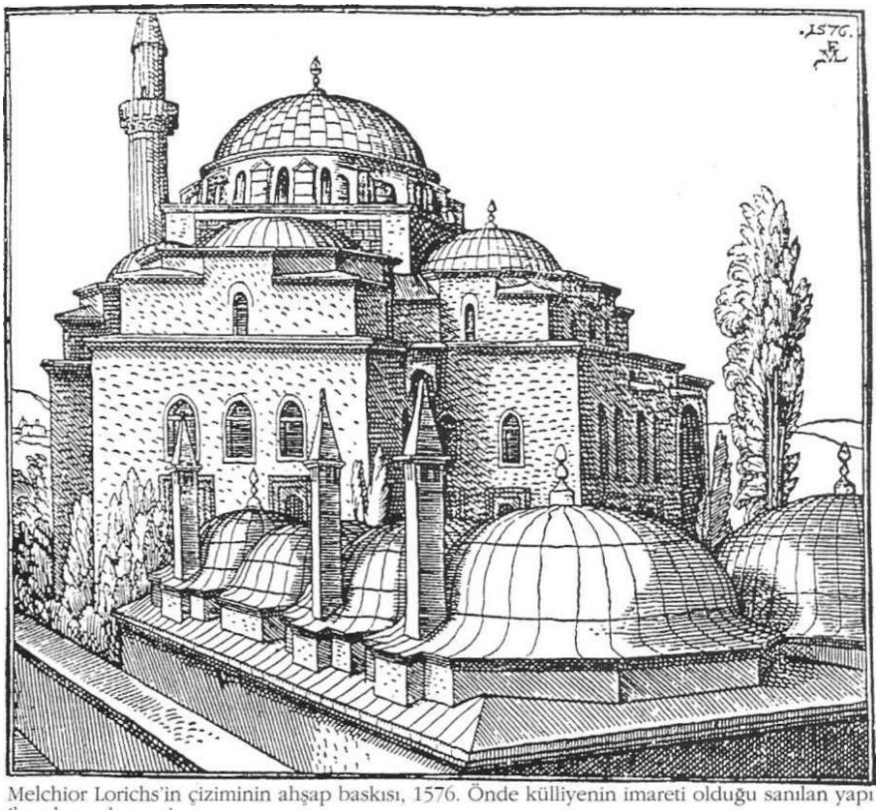

Melchior Lorichs'in çiziminin ahşap baskısı, 1576. Önde külliyenin imareti olduğu sanılan yapı ile arkasında cami.
W. Müller-Wiener. *Bildlexikon*

Hankah (Tekke): Atik Ali Paşa'nın vakfiyesinde caminin yanında olduğu belirtilen hankahın yerini tayin etmek mümkün değildir. Bir ihtimale göre imaretin bulunduğu yerde olduğu veya bugün avlu giriş kapısı solundaki iki katlı olan ve üzerinde 1315/1897 tarihli bir kitabe bulunan muvakkithane binasıdır. Bu yapının üst katının sıbyan mektebi olduğu da ileri sürülmektedir. Vakfiyesinde cami ile birlikte mütalaa edilen hankahın şeyhine 15 akçe gündelik tayin edilmiştir. **19-** yy sonlarında Halveti tarikatından Kasım Çelebi Tekkesi'nin ayinlerinin Atik Ali Paşa Camii içinde icra edilmekte olduğu da bilinmektedir.

İmaret: Atik Ali Paşa İmareti, kuvvetli bir ihtimalle bugün caminin haziresi dışında ve Çemberlitaş'a kadar uzanmakta idi. Vakfiyesinde kiler, matbah, ahır, hela gibi bölümleri bulunan imaretin hizmetlileri için yılda 19.800 akçe ve çeşitli miktarda malzeme tayin edilmiş idi. 1553-1555 arasında Alman ressam Melchior Lorichs, Elçi Ham'ndan caminin ve önündeki kubbelerin resmini yapmıştır. Resimde bir ihata duvarı içinde görülen üçü bacalı beş kubbenin imaret olduğu zannedilmektedir. Bu bina harap olmuş ve kalıntıları dükkân haline getirilmiştir. Divanyolu Caddesi'nin düzenlenmesi sırasında da bir kısmı yıkılmış ve son kalan izleri kaldırılmıştır. 1937-1938'de hazire düzenlenirken 1314/1896 tarihli bir imaret kitabesi bulunmuştur. Bu kitabenin tarihi ile caminin son tamirdeki kitabesinin tarihi aynıdır.

Türbe ve hazire: Caminin haziresi yol ve kıble tarafındadır. Burada altı ayak üzerinde kubbeli, yanları açık bir türbe ve bir hayli de kabir mevcuttur. Lorichs'in **16.** yy'da yaptığı resimde gösterilmeyen türbenin kime ait olduğu bilinmemektedir. Şu anda içinde hiçbir iz bulunmayan türbede son tamirlerden evvel üç büyük ve üç küçük sanduka olduğu bilinmektedir. Ali Paşa'nın Şah Kulu Vakası'nda şehit olduğu ve cesedinin kaybolduğu kaynaklarda yazıldığından, türbenin daha sonraları bir başkası için yapılmış olduğu tahmin edilebilir. 19- yy'ın ikinci yarısında ve 1937 ve 1956'da yol tanzim edilirken bazı kabirler ortadan kalkmıştır. Burada birçok önemli Osmanlı devlet adamı ve kişilerin kabirleri mevcuttur. Bunlardan bilinen Defter-i Hakani Emini Ali Efendi, Derviş Mehmed Paşa, Siyavuş Paşa, Boynu Eğri Mehmed Paşa, Hasan Paşa, Reisülküttab Küçük Çelebi, Şeyh Kasım ve Ramazan efendilerin kabirlerinden bazıları buradadır. Bir kısmı da kaybolmuştur.

Çeşme ve hazne: Caminin cümle kapısı sağındaki iki pencere yanında barok üslubunda Hekimoğlu Ali Paşa'nın bir çeşmesi bulunmaktadır. Beş satırlık

kitabesindeki tarihi 1168/1754'tür. Ayrıca Nuruosmaniye Camii tarafında kitabesiz bir su haznesi bulunmaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, ***Tahrir Defteri,*** 67-72; Evliya, ***Seyahatname,*** I; Ayvansarayî, ***Hadîka,*** I, 149-152; Osman Bey, ***Mecmua-i Cevâmi,*** I, 70-71, no. 287; Gurlitt. ***Konstantinopels,*** 63; Gabriel, ***Constantinople,*** 367-368; F. 1. Ayanoğlu, "Vakıflar İdaresince Tanzim Ettirilen Tarihi Makbereler", ***VD,*** II (1942), s. 400; M. T. Gökbilgin, ***XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası.*** İst.. 1952: Eyice. ***İstanbul,*** 38-39; E. H. Ayverdi, ***Fatih Devri Mimarisi,*** İst., 1953; Cezar, ***Yangınlar,*** 335-336; S. Eyice, "Atik Ali Pasa Camii'nin Türk Mimarisindeki Yeri", ***TD,*** XfV/19 (1964), 99-114; S. Eyice, "Elçi Hanı". ***TD,*** 24 (1970). s. 93-130: MüllerAVİener, ***Bildlexikon,*** 371-373.

İ. AYDIN YÜKSEL

ATİK İBRAHİM PAŞA CAMÜ VE MEDRESESİ

bak. ÇANDARLI İBRAHİM PAŞA CAMİİ VE MEDRESESİ

ATİK MUSTAFA PAŞA CAMÜ

İçinde sahabeden Hazret-i Câbir'in kabrinin bulunduğu inancıyla Câbir Camii olarak da adlandırılan bu tarihi yapı esasında eski bir Bizans kilisesidir. İstanbul'un kuzeybatı köşesinde kara tarafı surları ile Haliç kıyısı arasında kalan sahada Ayvansaray semtinin içinde fakat 1933'lere doğru yapılan garip düzenleme sonucunda adını verdiği mahallenin surları dışında bulunmaktadır.

Eski bir kilise olduğu kesinlikle belli olan bu yapının eski adı tespit edilememiştir. İstanbul'un Bizans dönemine ait eski eserlerine dair toplu bir eser yazan Patrik Konstantios, Fransızcası 1846'da yayımlanan (Rumca ilk bas. 1824, 2. bas. 1844) kitabında burayı havarilerden Petrus (Petros) ve Marcus'un (Markos) kilisesi olarak gösterir. Bu teşhis sonraları İstanbul'un eski eserleri ve tarihi topografyasına dair bellibaşlı kitaplarda tekrarlanmıştır. A. G. Paspatis 1877'de, D. Pulgher 1878'de, Dr. Mordtmann 1892'de burayı Petros ve Markos Kilisesi olarak gösterdikleri gibi, E. Mamboury de ilk baskısı 1925'te yapılan *Rehber-i Seyyahin'de* aynı teşhisi tekrarlamıştır. Bu hipoteze esas olan efsaneye göre. I. Leon döneminde (457-474) Galbios ve Kandidos adlarında iki patris Kudüs'ü ziyaretlerinde bir Yahudinin evinde bulunduğunu öğrendikleri Meryem'in elbisesini (maforion) çalarak 458'e doğru Bizantion'a getirirler ve Blaherna semtinde havari Petros ve Markos adlarına bir kilise yaptırarak bu kutsal elbiseyi küçük bir yapı olan bu kiliseye koyarlar. Fakat imparator bunu öğrenince daha büyük olan Blaherna Kilisesini inşa ettirerek, elbiseyi oraya taşıtır. Bu eşyanın oraya konulmasının hatırası için her yıl 2 Temmuz günü büyük bir tören yapılırdı. Fakat Atik Mustafa Paşa Camii olan kilisenin, iki patrisin 458'e doğru inşa ettirdikleri bina olması ihtimali çok zayıf hattâ imkânsızdır. Buna karşılık bu bölgede İmparator Teofilos'un (hd 829-842) kızı Tekla'nın bir kilise ve manastır kurdurduğu ve azizelerden Aya Tekla adına sunulan bu manastıra çekilerek burada öldüğü bilinir. Aya Tekla Kilisesi, bir savaştan dönerken korkunç bir kasırga ile selden kurtuluşunu o gün yortusu olan Aya Tekla'nın bir mucizesine borçlu olduğuna inanan, İsaakios Komnenos (hd 1057-1059) tarafından 1059'da tamir ettirilmiştir. Bu tamirin önemli ölçüde bir venileme olduğunu. I. Aleksios'un (hd 1081-1118) kızı Anna Komnena'nm kitabından öğrenmek mümkündür. Anna Komnena bu kilisenin "... muhteşem bir mabet olduğunu, hiçte azımsanmayacak harcamalarla yapıldığını, sanatın çeşitli usulleriyle bezendiğini ve imparatorun ibadetlerini daima orada yaptığını..." yazmıştır. Anna Komnena'nm büyükannesi Anna Dolassena da gününün bmoik kısmını bu Aya Tekla Kilisesi'nde ibadetle geçirirdi. Tarihi topografya hakkında araştırma yapan, bazı yazarlar. Atik Mustafa Paşa Camii'nin az ilerisinde olan yine kiliseden çevrilme Toklu İbrahim Dede Mescidimin (şimdi hiçbir izi kalmadı) isim benzerliğinden dolayı (Tekla: Toklu) bu Aya Tekla Kilisesi olabileceğini ileri sürmüşler ise de. bu teşhis inandırıcı görülmemiştir. Papadopulos, Schneider ve bu satırların yazarı Aya Tekla Kilisesi'nin, Atik Mustafa Paşa Camii olabileceği görüşündedirler.

Fetih sıralarında kilisenin ne durumda olduğu bilinmez. Fatih vakfiyelerinde adı geçen Ayaleharna Mahallesi'nin Blaherna olması muhtemel görülmüş ve buradaki Çokalica Manastırının adı Çuhalica olarak açıklanarak, bunun Meryem'in elbisesi ile bağlantılı olduğu sonucuna varılmıştır. Blahema'daki Meryem Kilisesi, bu caminin çok yakınında olduğuna göre (100-150 m mesafede) manastırın tarihte adı geçen Tekla Kilisesi yanındaki manastır olabileceği de bir hipotez olarak düşünülmüştür. 1430' da Blaherna Kilisesi yandığında, Meryem'in kutsal elbisesi, komşu Tekla Kilisesi'ne konulmuştur. Elbise (çuha) yaklaşımı ile, vakfiyedeki Çuhalica'nın Tekla Kilisesi olduğu, dolayısıyla Atik Mustafa Paşa Camii eğer Tekla Kilisesi ise, kutsal elbisenin saklandığı mabedin burası olması muhtemeldir.

Kilisenin, II. Bayezid döneminde sadrazam olan ve I. Selim'in (Yavuz 1512'de idam ettirdiği Koca Mustafa Paşa tarafından camiye çevrildiği bilinmekte ise de bu hususta da bazı karanlık noktalar vardır. 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterinde* çok daha küçük mescitler ayrı başlık altında yer alırken bu cami. Koca Mustafa Paşa'nın bir semte adını veren, yine kiliseden çevrilme diğer camii ile birlikte kaydedilmiştir: "... ve câmi-i şerif-i âhar der kurb-i Bâb-ı Hazret-i Ebu Eyyüb-i Ensârî". Vakıf kaydından öğrenildiğine göre. bu caminin çevresindeki pek çok sayıda ev ve dükkân da onun evkafmdandı. Binanın bütün saçak bölümü Türk döneminde değiştirilip, esas Bizans yapısı kubbenin yerine Türk mimari üslubunda bir kubbe yapıldığına göre, bu işlemin 1509 depreminden sonra gerçekleştirildiğine ihtimal verilebilir. Ayvansaray'da büyük tahribat yapan 1729 yangınında cami zarar görmüş olmalıdır. İstanbul'da eski eserlerde izler bırakan 1894 depreminde de Atik Mustafa Paşa Camii zarar görmüş ve minaresi yıkıldığından yeni baştan yapılmıştır. Bu tamirin 1906'ya kadar sürdüğü söylenir.

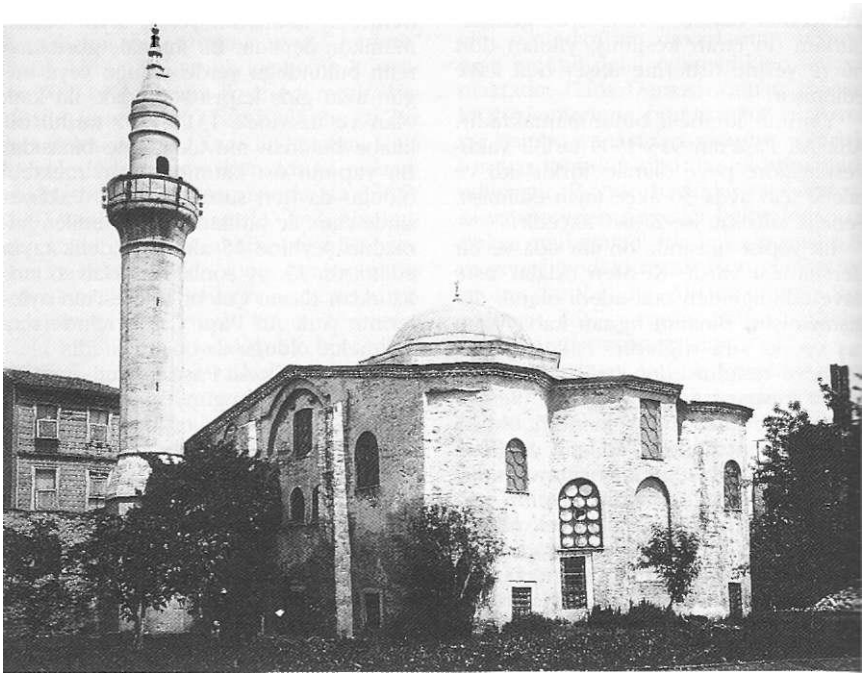

Atik Mustafa Paşa Camii'nin yüzyılın başındaki görünümü.
İAM. Encümen Arşivi. I. 101

Atik Mustafa Paşa Camii
Hazım Okurer, 1993

Caminin apsisinin sağ tarafındaki hücre bir türbe biçimine sokularak, buraya konulmuş olan ta'lik hatla yazılı bir levhada buranın Hazret-i Câbir'in kabri olduğu bildirilir. Bu bölmenin kapısı üstünde de "Hâza merkad-i Câbir bin Abdullahü'l-Ensarî" yazısı vardır. *Hadîkdnm* verdiği bilgiye göre ise Eyyub-i Ensarî ile Bizans döneminde Bizantion'un önüne gelen sahabeden olan Câbir bin Abdullah burada gömülüdür. Halbuki İslam tarihinin bilinen iki Câbir bin Abdullah'ından ikisi de Bizantion kuşatmalarında bulunmamıştır. Bu türbenin bir makam olduğu anlaşılmaktadır.

Atik Mustafa Paşa Camii olan kilise. Bizans dini mimarisinde "kapalı haç planlı" yapılar grubunun, köşe duvarlı tipindendir. Burada binanın içinde haç biçimindeki mekânı, dört taraftaki dört hücrenin köşeleri meydana getirir. Ortada dört kolun birbirlerine kavuştukları karenin üstünde Bizans döneminde, pencereli yüksek kasnaklı kubbe bulunuyor olmalıydı. Türk mimarisinin klasik döneminde (belki 1509 depremi arkasından), buraya şimdi görülen penceresiz basık kasnaklı kubbe yapılmıştır. Bu arada, aslında iç bünyenin dışa aksettirilmesi yüzünden inişli çıkışlı olması gereken saçak hattı da, yan cephelerde kemerlerin kesilmiş olmasından açık surette görüldüğü gibi, düz bir biçimde değiştirilmiştir. Ayrıca orijinal pencerelerin çoğu örülmüş ve sövelerinden belli olduğu üzere yeni pencereler de açılmıştır.

Kiliselerde mutlaka bulunan giriş holü (narteks) yoktur. Bilinmeyen bir dönemde yıkılan bu bölümün yerine basit, üstü çatılı ve mimari hüviyeti olmayan bir son cemaat yeri yapılmıştır. Minare ise 1894 depreminden sonra standart tipte yapılan, taş külahlı minarelerdendir. Caminin içinde Bizans dönemine ait hiçbir >bezeme yoktur. Türk döneminde de yapılan ahşap minber ile mermer vaaz kürsüsü sanat değerine sahip değildir. Caminin tonoz ve duvarlarını kaplayan kalem işleri çok yakın tarihlerde, herhalde 1894'ten sonra yapılmıştır. 1946'larda bu nakışların altında daha eski nakışların izleri fark ediliyordu.

Caminin dışında duran yekpare mermerden oyulmuş bir vaftiz teknesi 1922' de Arkeoloji Müzesi'ne taşınmıştır. 1957'de Amerikan Bizans Enstitüsü, binanın güney cephesinde badana tabakasının altında fresko tekniğinde yapılmış birtakım aziz resimleri bulmuştur. Bunlardan ikisi hekim asıllı azizlerden Ayios Kosmas ve Ayios Damianos olarak teşhis edilmiştir. Üçüncüsü ise başmelek Mikael'dir. Üzerleri tahta ile kapatılan bu freskolar dış tesirlere ve bilhassa insanların tahriplerine bırakılmış olup bugüne kadar bilindiği kadarıyla yayımlanmamıştır. Genellikle cami ve mescitlerin etraflarında rastlanan bir hazire de yoktur. Yalnız 1947 Mart'ında sol duvarm dibinde toprağa gömülü bir mezar taşı görülmüştü. Caminin şadırvanı, girişin önünden geçen sokağın karşı tarafmdadır. Yanında da 1692'de Şatır Hasan Ağa tarafından yaptırılmış bir çeşme vardır.

Bibi. Ayvansarayî. *Hadîka,* I. 167; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* no. 2167, 366; Paspatis, *Byzantinai Meletai,* ist., 1877, s. 317; Anonim (Patrik Konstantios), *Constantiniade,* ist., 1846, s. 113; J. Ebersolt, *Les sanctuaires de Byzance,* Paris, 1921, s. 45; Gurlitt. *Konstantinopels,* 37; Ziya, *Istanbul ve Boğaziçi,* II, 130; P. Richter, *Quelben der byzantinischen Kunstgeschichte,* II. Viyana, 1897, s. 124, 188, 373; Millingen, *Byzantine Churches,* 191-195; Ebersolt-Thiers. *Eglises.* 131-136; J. Papadopulos, *Les palais et les églises de Blachernes,* Thessalonique, 1928, s. **162-165;** Schneider. *Byzans,* 53: ay. 'Die Blachemen". *Oriens,* IV (1951), s. 105: ay, "Mauern und Tore an Goldenen Horn". *Nachrichten der Akademie der Weisenschaften.* Göttingen, 1950. s. 70; Janin, *Eglises et monastères.* 402; S. Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İSTA,* III. 1288-1297; T. F. Mathews, *Byzantine Churches.* s. 15-22; Süheyl Ünver, *İstanbul'da Sahabe Kabirleri,* İst., 1953, s. 21-22; Müller-Wiener. *Bildlexikon,* 82-83; *Fatih Camileri.* 122-123.

SEMAVİ EYİCE

ATİK VALİDE KÜLLİYESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Toptaşı semtinde, Valideiatik Mahallesi'nde yer almaktadır.

III. Murad'ın annesi Nurbânu Valide Sultan (ö. yak. 1580) tarafından 1570-1579 arasında yaptırılmış olan bu külliyenin tasarımı mimar Koca Sinan'a aittir. Cami, medrese, tekke, sıbyan mektebi, darülhadis. darülkurra, imaret (aşhane-tabhane-kervansaray), darüşşifa ve hamamdan meydana gelen geniş kapsamlı bir yapı topluluğudur. Külliye önceleri "Valide Sultan" adı ile anılmış, 18. yy'm başlarında, Gülnûş Valide Sultan'ın, yine Üsküdar'da, İskele Meydanındaki Yeni Valide Külliyesini yaptırması üzerine "Eski Valide", "Atik Valide" veya "Valide-i Atik" isimleriyle tanınır olmuş, ayrıca bazı kaynaklarda, Üsküdar'daki konumundan ötürü "Orta Valide" olarak da zikredilmiştir.

Atik Valide Külliyesinin binaları, kuzeydeki Çavuş Deresi vadisine doğru alçalan, çevreye hâkim bir yamaç üzerine, kademeli olarak yerleştirilmiştir. Külliyenin merkezini oluşturan cami-medrese grubu ortada yer almakta, caminin kuzeyinde önce, cami ile aynı düzeyde şadırvan avlusu, sonra, bu avluya bitişik olan ve daha alçakta kalan medrese bulunmaktadır. Caminin kıble yönünde, zaman içinde bir hazire meydana gelmiştir. Batıda, Kartal Baba Caddesinin öbür yakasında, birbirlerine bitişik olan fakat kendi içlerinde bağımsız bütünler oluşturan darülkurra. darülhadis. darüşşifa ile aşhane, tabhane ve kervansarayı içeren imaret yer almaktadır. Bunların kapladığı yapı adasını kuzeyde Helvacı Ali, güneyde Valide İmareti sokakları, batıda Toptaşı Caddesi sınırlar. Adanın doğu kanadına, Kartal Baba Caddesi'ne paralel uzanan darülhadis ile bunun güney ucuna bitişen darülkurra, arkada, daha alçakta kalan batı kesimine imaret ile darüşşifa yerleştirilmiştir. Bu grubun kuzeybatısında, Toptaşı Caddesi'nin arkasında hamam, cami-medrese grubunun güneyinde, Çinili Cami Sokağımın öbür yakasında sıbyan mektebi, doğusunda, Tekkeönü Sokağı üzerinde tekke bağımsız yapılar olarak yükselmektedir.

Cami, medrese, tekke, imaret ve darüşşifanın duvarları kesme küfeki taşı ile örülmüş, buna karşılık sıbyan mektebinde, darülkurrada, kervansarayda ve hamamda almaşık örgü tercih edilmiştir. Taşıyıcı payeler kesme küfeki ile örülmüş, sütunlarda ve başlıklarda beyaz mermer kullanılmıştır. Üstyapıyı oluşturan kubbe ve tonozlarda tuğla kullanılmış, bunlar dışardan kurşunla kaplanmıştır. Öte yandan pencereler,

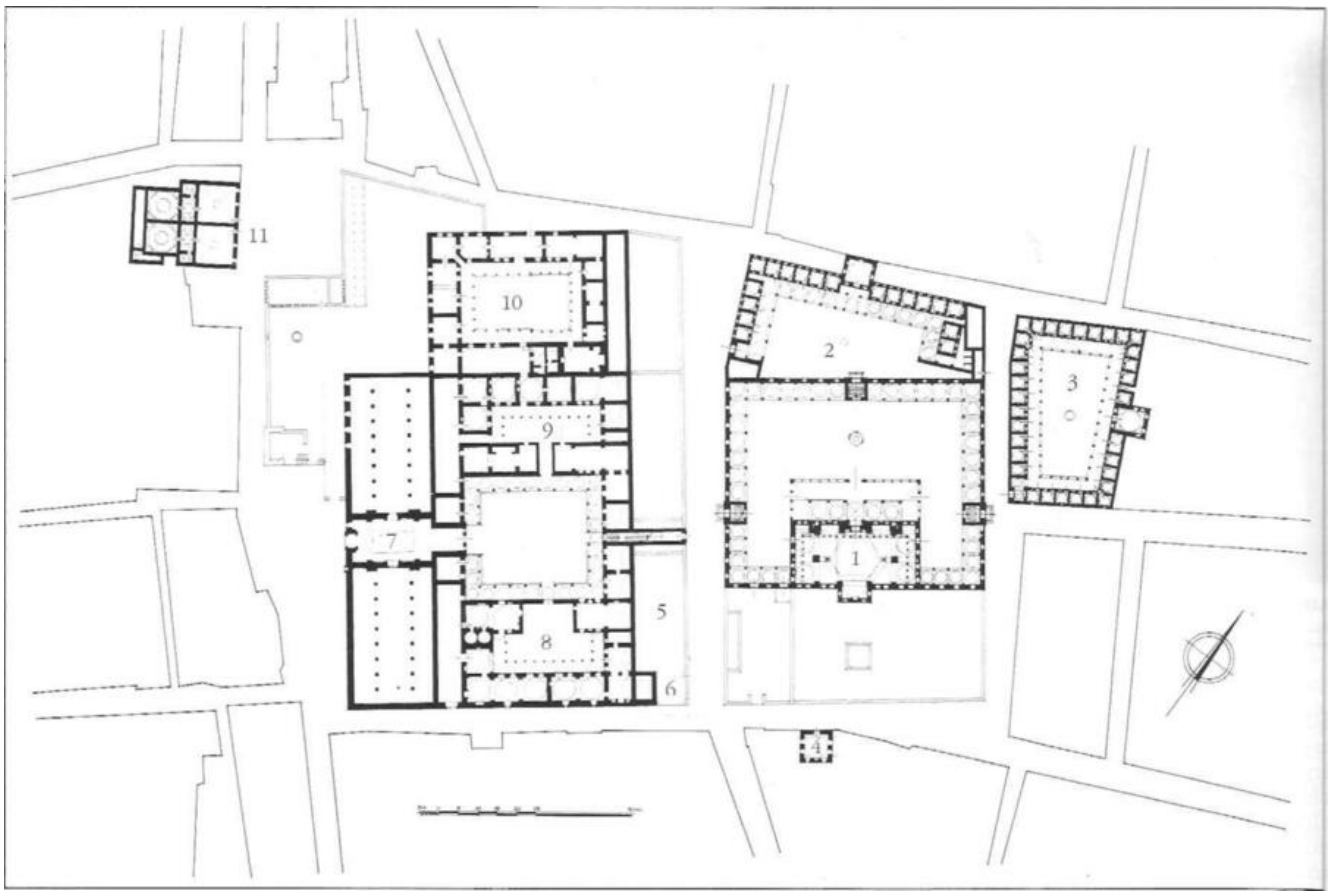

Atik Valide Külliyesi vaziyet planı restitüsyonu. 1. Cami, 2. Medrese, 3- Tekke, 4. Sıbyan mektebi, 5. Darülhadisin yeri, 6. Darülkurramn yeri, 7. Kervansaray, 8. Aşhane, 9. Tabhane, 10. Darüşşifa, 11. Hamam.
Ali Saim Ülgen, levha 136, 1951

klasik Osmanlı üslubundaki düzene uygun olarak, iki sıra -caminin bazı duvarlarında üç sıra- halinde düzenlenmiş, alttakiler dikdörtgen açıklıklı söveler ve demir parmaklıklarla donatılmış, sivri kemerli olan tepe pencerelerine ise alçı revzenler yerleştirilmiştir. Caminin son cemaat yeri revağmda görülen mukarnaslı başlıklar dışında, külliyedeki bütün başlıklar baklavalı türde imal edilmiş, tekkenin avlu revağmdaki kırık (çatık) kaş kemerler dışında bütün diğer kemerler de sivri olarak tasarlanmıştır. Bu arada kapı ve pencere sövelerinde, şadırvan haznelerinde ve birtakım başka ayrıntılarda beyaz mermer tercih edilmiştir.

Cami: Külliyenin ana yapısı olan caminin bugünkü duruma üç aşamada ulaştığı anlaşılmaktadır:

1) 1570-1579 arasında inşa edilen ve kesinlikle Koca Sinan'ın eseri olan ilk cami bugünkü caminin, altıgen şemaya sahip olan orta bölümüdür. Bu durumda, kuzey yönünde son cemaat yeri ve ahşap çatılı ikinci bir revak (dış revak) bulunmakta ve bu dış revak harimin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde yer alan minarelerin güney sınırına kadar ilerleyerek son cemaat yerini üç yönden kuşatmaktaydı.

2) Vakfın ilk mütevellisi Pir Ali bin Mustafa'nın bu göreve getirildiği 1582 başları ile, halen cami kapısında yer alan ve yapıyı tarihleme hususunda birçok araştırmacıyı yanlışlığa sürüklemiş olan kitabenin konduğu 1583 arasında, harim, yanlara doğru, ikişer kubbeli satımlar eklenmek suretiyle büymtülmüştür. Bunun sonucunda cami harimi, Osmanlı mimarisinde ilk defa 1447 tarihli Edirne'deki Üç Şerefeli Cami'de görülen, Sinan'ın 1555 tarihli Beşiktaş Sinan Paşa Camiinde tekrar ele alarak geliştirdiği şemaya sahip olmuş, minareler de, klasik Osmanlı uygulamalarına ters düşecek şekilde yapı kitlesinin içinde kalmış, dış revak harimin kuzey duvarının hizasında kesilerek, her iki yanda bir adet kemer, yeni inşa edilen duvarların içine gömülmüştür.

Sinan'ın 1580'lerde iyice yaşlandığı ve çeşitli inşaatlarda, yardımcıları olan mimarları görevlendirdiği hatırlanacak olursa, bu ikinci aşamada tasarımın, Sinan'ın çıraklarından birisi -mesela Davud Ağa (ö. 1598)- tarafından üstlenilmiş olması akla yakın gelmektedir. Ayrıca, Üsküdarlılar arasında yaygın bir rivayete göre, Sinan'ın çıraklarından olup külliyenin inşaatında görev alan mimarlardan biri de, buradan aşırdığı malzemelerle Üsküdar'ın Hayrettinçavuş (Debbağlar) Mahallesi'nde kendi adını taşıyan bir mescit-tekke inşa ettiren, mesele ortaya çıkınca da idam edilen "Kurban" ya da "Kurbağa" lakaplı Nasuh'tur (ö. **1586).**

3) II. Mahmud devrinde, muhtemelen **1834-1835**'te caminin güneybatı köşesine, bağımsız girişi bulunan bir hünkâr kasrı ve bununla bağlantılı bir hünkâr mahfili ilave edilmiş, bu arada, söz konusu köşede cami kitlesine saplanan şadırvan avlusu revağından iki birim iptal edilmiş, ayrıca harimin batı yönündeki pencere düzeni kısmen değişime uğramıştır. Bunlardan başka, sonuncusu **1956-1972** arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü eliyle gerçekleştirilmiş olan, çeşitli onarımlar da söz konusudur.

Camiyi üç yönde (kuzey, doğu ve batı) kuşatan şadırvan avlusuna, her biri bir yöndeki dört adet kapıdan girilmektedir. Güney kapısı, kısmen hazirenin işgal ettiği dış avluya açılmakta, medrese avlusu ile bağlantıyı sağlayan kuzey kapısı ile sokaklara açılan yan kapılar merdivenlerle donatılmış bulunmaktadır. Üçü batı kapısının, biri de doğu kapısının yanında olmak üzere, toplam dön tane sivri kemerli çeşme, avlu duvarının dış yüzeyinde yer alır. Güneydeki hariç diğer girişlerin üzerine, bevvaplarm (kapıcıların) barınmasına mahsus, kaburga! çapraz tonozlara oturan, kare planlı ve

kubbeli birer oda yerleştirilmiştir. Avlu revaklarmı oluşturan otuz sekiz birim, bu odalarla aynı boyutlarda olup pandantifli kubbelerle örtülüdür. Her birimin arkasındaki duvarda, dikdörtgen açıklıklı ve sivri hafifletme kemerli birer pencere yer alır. Avlunun merkezinde, yakın zamanda onarılmış olan çokgen hazneli şadırvan bulunmaktadır.

Caminin giriş cephesindeki dış revak, dört paye ile on altı sütuna oturan, beyaz mermer ve somaki ile örülmüş sivri kemerlerle dışarı açılmaktadır. Ortadaki payelerin, taç kapı ile aynı eksendeki açıklığı basık bir kemerle geçilmiştir. Kurşun kaplı olan ahşap çatı kısa bir saçakla son bulur. Dış revağa gömülmüş olan son cemaat yeri beş birimlidir. Yüksek tutulmuş olan orta birim aynalı tonozla, diğerleri pandantifli kubbelerle örtülüdür. Bütünüyle beyaz mermerden mamul olan taç kapı, kaval silmeli çerçevesi, basık kemerli açıklığı, mukarnaslı ve sarkıtlı kavsarası, köşelerinde kum saatli sütunçeleri, yanlarda yarım sekizgen planlı ve mukarnaslı hücreleri ile klasik üslubun ve titiz bir işçiliğin bütün inceliklerini sergiler. Kemerin üzerinde, Nurbânu Valide Sultan'ın adım ve 991/1583 tarihini veren, ahşap bir levha üzerine ta'lik hatla yazılmış Osmanlıca manzum kitabe bulunmaktadır. Taç kapıya göre simetrik olarak, yanlarda, pencerelerin yanısıra birer küçük mihrap ile minare girişi, ayrıca doğu köşesinde, fevkani mahfillere çıkan merdivenin kapısı görülmektedir.

Karimin, ilk yapıdan kalan orta bölümü yaklaşık 13 m çapında bir kubbe ile örtülmüştür. Yapının gerek dış görünüşüne gerekse de iç mekânına egemen olan bu merkezi kubbe, güneyde ve kuzeyde ikişer duvar payesine, batıda ve doğuda, kahverengi somakiden birer sütuna oturan altı adet sivri kemerle taşınmaktadır. Sütunlar küçük kemerlerle gerilerindeki payelere bağlanmıştır. Merkezi kubbe, ikisi batıda, ikisi doğuda, biri de güneyde olmak üzere, toplam beş yarım kubbe ile desteklenmiş, bütün bu örtü öğeleri ile duvarlar arasına küçük pandantifler yerleştirilmiştir. Harim, kıble yönünde, iki duvar payesi arasında, bir yarım kubbe derinliği kadar ileriye doğru genişletilmiş, bu suretle güney duvarının ortasında, mihrabı barındıran ve üstü, bu yöndeki yarım kubbe ile örtülü olan bir çıkıntı elde edilmiştir. Doğu ve batıdaki sütunların arkasındaki payeler ilk yapıda duvar payesi niteliğinde iken, ikinci aşamada buradaki duvarlar kaldırılınca, birer sivri kemerle, hem güney ve kuzeydeki duvarlara hem de geri çekilen doğu ve batı duvarlarındaki gömme payelere bağlanmış, her iki yönde, kemer açıklıkları çapında ikişer kubbe inşa edilmiştir.

Küçük Bursa kemerleri ile donatılmış korkulukların sınırladığı mahfiller harimi üç yönde (doğu, batı ve kuzey) kuşatmaktadır. Müezzinlere ait olan kuzey kanadında, taç kapı hizasına gelen kesimin zemini yükseltilmiş, yine bu hizada, daha yukarıda, duvar payeleri arasındaki girintiye iki mahfil daha kondurulmuştur. Bunlardan alttaki taç kapı kitlesine oturmakta, diğeri bu kitleye dayanan sivri kemerli bir revak tarafından taşınmaktadır. Mahfillerin güneybatı kesimi hünkâr mahfiline dönüştürülmüş ve ahşap çıkmalarla genişletilmiştir. Beden duvarlarında yetmiş üç, yarım kubbelerin eteklerinde yirmi üç, merkezi kubbenin kasnağında on sekiz tane olmak üzere, toplam yüz on dört pencereden ışık alan, ayrıca başarılı oranlarda şekillendirilmiş bulunan harim mekânı aydınlık ve ferahtır. Minareler kare planlı kaidelere oturmakta, üçgen yüzeylerin oluşturduğu pabuç kısmından sonra çokgen gövde yükselmektedir. Şerefelerin altındaki yumurta frizleri ya da ahşap külahların eteğindeki girlandlar gibi birtakım ayrıntılar minarelerin 18. yy'ın sonlarında ya da II. Mahmud devrinde onarım geçirdiğini kanıtlamaktadır.

Fevkani bir yapı olan hünkâr kasn, dış avlu ve şadırvan avlusu yönlerinde direkler üzerine oturmaktadır. Kısmi zemin katında, güneyde, Osmanlı baroğuna has bileşik bir kemerle donatılmış olan giriş, bunu izleyen ufak bir taşlık ile üst kata çıkan merdiven yer almaktadır. Hünkâr mahfili ile bağlantılı olan üst kat, padişah ile maiyetinin dinlenmesine mahsus mekânları içerir. Bu mekânların, dışardan ahşap kaplama, içerden bağdadi sıva ile oluşturulmuş duvarları, dikdörtgen açıklıklı ve pancurlu pencereleri, hafif içbükey saçakları ve her iki yönde ilerleyen çıkmaları hünkâr kasrına bir eski İstanbul konağı görünümü kazandırmaktadır.

Hünkâr mahfili, caminin güneybatı köşesindeki kubbeli birime yerleştirilmiştir. Harime bakan doğu sınırı kavisli bir çıkma ile hareketlendirilmiş, ahşap kafeslerle donatılmıştır. Kafeslerin üzerinde, barok üslubun bütün özelliklerini sergileyen, oymalı ve yaldızlı ahşap hotozlar sıralanmaktadır. Hünkâr mahfilinin kuzey ve güney duvarlarında yer alan resimler de Batılılaşma dönemi Osmanlı resim sanatının dikkate değer örneklerindendir. II. Mahmud dönemine tarihlenen bu duvar resimlerinde, o yılların, baroktan ampire geçiş aşamasındaki mimari zevkini yansıtan hayali saray enteryörleri tasvir edilmiştir. Kordonlarla tutturulmuş perde kıvrımlarının sınırladığı kompozisyonun güney duvarındaki kesiminde, sarayın bir penceresinden, tam olarak teşhis edilememekle birlikte bazı ayrıntıları 1826 tarihli Nusretiye Camii'ni hatırlatan bir yapı seyredilmektedir. Güney duvarındaki iki pencerenin arasına, perde ve kandil motifleriyle süslü ufak bir mihrap yerleştirilmiştir. Batı duvarındaki pencerelerden birisi, hünkâr dairesi ile bağlantıyı sağlamak üzere kapıya dönüştürül-

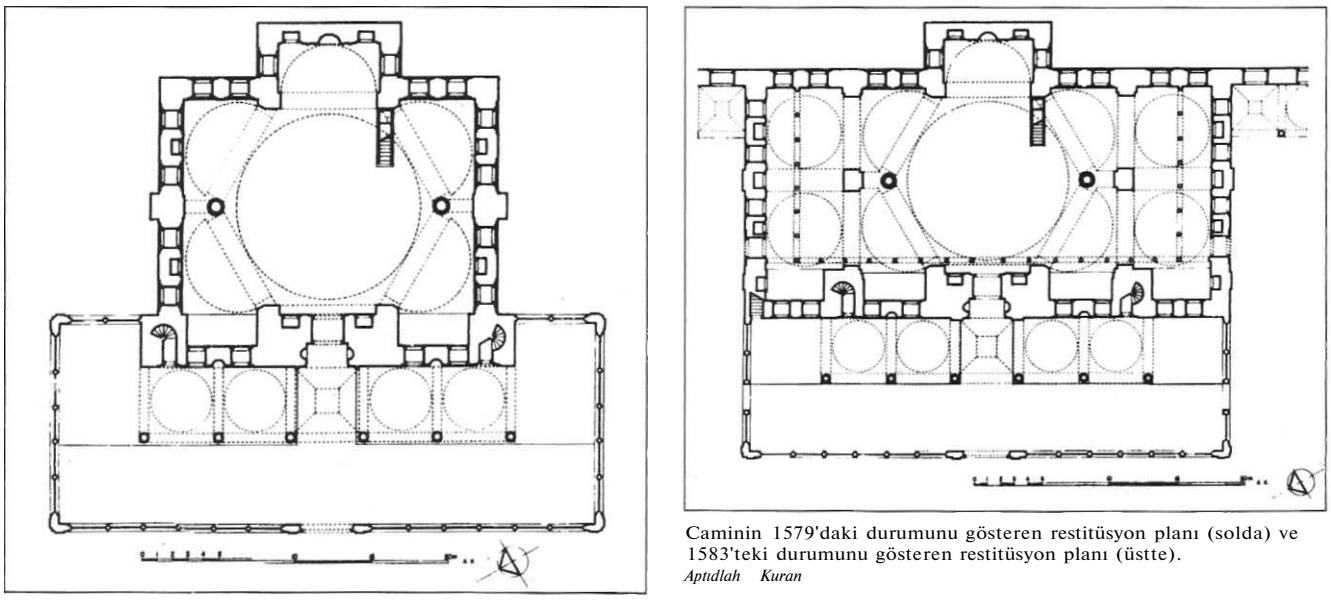

Caminin 1579'daki durumunu gösteren restitüsyon planı (solda) ve 1583'teki durumunu gösteren restitüsyon planı (üstte).
Aptıdlah Kuran

müş, diğeri iptal edilerek, oymalı bir hotozun taçlandırdığı süsleyici bir niş şeklinde değerlendirilmiştir.

Çoğunlukla 18. ve 19. yy'lara ait mezar taşlarını barındıran hazirenin duvarında, pencere üstlerine çeşitli mezar kitabeleri konmuştur. Sinan'ın hemen bütün eserlerinde olduğu gibi, Atik Valide Camii'nde de, oranların ahengi ile anlam kazanan cephelerde süsleme yok denecek kadar azdır. Buna karşılık içerde oldukça zengin bir süsleme programanın uygulandığı görülür. Süsleme öğeleri içinde öncelikle, caminin inşa edildiği dönemde en parlak çağını yaşayan İznik çiniciliğinin, gerek kalite ve teknik gerekse de renk ve kompozisyon açısından çok başarılı örnekleri olan panolara değinmek gerekir. Sıraltı tekniğinde imal edilmiş olan, kompozisyonlarında naturalist çiçek motiflerinin ağır bastığı bu çiniler mihrap çıkıntısında yoğunlaşmaktadır. Bu bölümdeki pencerelerin üst hizasında yer alan ve mihrap tarafından iki eşit parçaya bölünen yazı kuşağı, lacivert zemin üzerine beyazla yazılmış, celi sülüs hatlı "âyetü'l-kürsf'yi içerir. Zemininde yer yer rozetlerin, ufak çiçeklerin, yaprakların ve geometrik geçmelerin serpiştirilmiş olduğu yazı kuşağında bazı harflerin karınlan firuze ya da mercan kırmızısı ile renklendirilmiştir. Güney duvarındaki pencerelerin iç, kuzey duvarındakilerin ise dış yüzeylerinde, aynı özellikleri gösteren yazı panoları vardır.

Camideki en önemli çini süsleme grupları, mihrap çıkıntısının yan duvarlarında yer alan, birbirinin aym iki büyük panodur. Bunlarda, mercan kırmızısı zemin üzerine, beyaz rumîlerle süslü bir vazodan, birbirine bağlı iki şemse çıkmaktadır. Şemselerin içine, lacivert zemin üzerine, beyaz, mercan kırmızısı ve koyu yeşille renklendirilmiş laleler, karanfiller, birtakım ufak çiçekler ve yapraklar oldukça karmaşık bir düzende yerleştirilmiştir. Geriye kalan yan kesimlerde, zarif kıvrımlarla yükselen kahverengi dallar üzerinde, ortaları mercan kırmızısı yaprakları mavi olan bahar çiçekleri ile küçük yeşil yapraklar dikkati çekmektedir.

Caminin süslemeleri arasında, sedef ve fildişi kakmalarla zenginleştirilmiş geometrik kompozisyonları ile kapı ve pencere kanatları **16.** yy'ın ahşap işçiliğinin kıymetli örneklerindendir. Mahfil tavanlarında, koyu kırmızı zemin üzerine açık kırmızı ve yaldızla çalışılmış olan kalem işleri tezhibe yaklaşan bir inceliktedir. Mihrap klasik üsluba uygun oranları ve ayrıntıları ile mimariye uyum sağlamaktadır. Bütünüyle beyaz mermerden mamul olan minberin şebekeli bölümleri yarı şeffaf yüzeyler oluşturacak kadar ince bir işçilikle ele alınmıştır. Ayrıca kubbe ve kemerlerin iç yüzeylerinde ve pandantiflerde bulunan kalem işleri rumî, palmet, şakayık gibi klasik süsleme motiflerini içermektedir. Renkli camlarla işlenmiş, klasik üsluptaki alçı revzenler de kayda değer niteliktedir.

Medrese: Vakıflar İdaresi tarafından 1963-1964'te onarılmış ancak herhangi bir fonksiyon verilmediğinden kısa bir müddet sonra yoksul ailelerce işgal edilmiştir.

Yamuk planlı medrese avlusu doğu, batı ve kuzey yönlerinde revaklar ve hücrelerle, güneyde ise, yüksekte kalan şadırvan avlusunun duvarı ile sınırlandırılmıştır. Medreseye göre alçakta kalan Valide Kâhyası Sokağı boyunca uzanan kuzey duvarı istinat duvarı niteliğinde olup payandalar ile desteklenmiştir. Cami-medrese bağlantısını sağlayan kuzeydeki merdivenli geçidin yanısıra. esas giriş batıdaki Kartal Baba Caddesi'ne açılmaktadır. Avlunun ortasında, sütunları ve çatısı ortadan kalkmış olan şadırvanın sekizgen prizma biçimindeki haznesi göze çarpmaktadır. Revak, üçü dikdörtgen planlı, diğerleri kare planlı olan, toplam on dokuz birimden oluşur. Dikdörtgen birimler aynalı tonozlarla, kare birimler pandantifli kubbelerle örtülmüştür. Revağın arkasında sıralanan on sekiz adet hücreden on beşinin öğrencilere, ikisinin "muitlere", birinin de bevvaba tahsis edilmiş olduğu vakfiyede kayıtlıdır. Kare planlı olan hücreler pandantifli kubbelerle örtülüdür. Hepsinde revakla açılan birer kapı ve pencere, dışarı açılan ikişer tepe penceresi, birer ocak ve çeşitli dolap nişleri bulunmaktadır.

Kuzey kanadındaki hücre dizisinin ortasında, yaklaşık dört hücre büyüklüğünde olan, ayrıca hücrelerden biraz geriye çekilmiş bulunan dershane yer almaktadır. Dershanenin önünde, kare kesitli iki mermer sütuna oturan bir iç revak bulunmaktadır. Yatayda ve düşeyde hücrelerin kitlesinden taşkınlık yaparak medresenin görünümüne egemen olan dershane kare planlı ve kubbeli bir tasarım sergiler. Dershane kuzeyde, Valide Kâhyası Sokağı'nm karşı yakasına yerleştirilmiş iki paye ile payandalı medrese duvarına basan sivri kemerlerin taşıdığı çok basık bir tekne tonozun üstüne oturmaktadır. Böylece fevkani bir mekân niteliği kazanmış olan dershane, altından geçip giden sokağı tıkamadığı gibi • çevreye özellik katan bir mimari öğe olmaktadır. İçine ufak bir çeşmenin kondurulmuş olması bu tonozlu geçidi daha da çekici kılmaktadır. Dershanenin basık kemerli kapısı basamaklarla çıkılan bir sahanlığın önündedir. Sekizgen kasnakla desteklenmiş bir kubbenin örttüğü mekânın güney, doğu ve batı duvarlarında çift sıralı pencereler bulunmasına karşılık, komşu meskenlere bakan kuzey duvarı, muhtemelen mahremiyetin ve sessizliğin korunması amacıyla sağır bırakılmıştır.

Medresenin helaları doğu kanadının arkasında, bağımsız ufak bir avlunun etrafında sıralanır. Avlunun güneybatı köşesinde, girişin yanında yer alan ve bağdadi sıvalı duvarları, caddeye doğru ilerleyen çıkması ve ahşap saçakları ile ufak bir köşk görünümü arz eden fevkani yapının, külliyedeki sıbyan mektebinin 18. yy'da kütüphaneye dönüştürülmesinden sonra aynı görevi üst/enmek üzere inşa edildiği tahmin edilebilir.

Tekke: Kaynaklarda "Atik Valide Sultan", "Eski Valide", "Valide-i Atik", "Karabaş-ı Velî" ya da "Karabaş Ali Efendi" adlarıyla anılmaktadır. Nurbânu Valide Sultanın vakfiyesindeki bilgilerden, Vakıflar İdaresi Arşivindeki kayıtlardan ve *Mecmua-i Tekâyâ'&aki* şeyhler listesinden tekkenin -bazı yayınlardaki iddianın aksine- başından beri külliyenin mimari programı içinde yer aldığı v-özgün kullanımını tarikatların yasaklandığı 1925 tarihine kadar sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Başından beri Halvetîliğe bağlı olan tekkenin postuna, 1670'te, bu tarikatın Karabaşı kolunu kuran, "Karabaş-ı Velî" ve "el-Atvel" (en uzun) lakaplı Şeyh el-Hac Ali Alâeddin Efendi (ö. 1635) geçmiş ve sürgüne yollandığı 1679'a kadar buradaki görevini sürdürmüştür. Tekkenin bu müddet zarfında Karabaşî kolunun merkezi (âsitanesi) olduğu söylenebilir. Karabaş-ı Velî'den sonra bu makama, Halvetîliğin Sivasî kolundan Bülbülcüzade Şeyh Fethi Abdülkerim Efendi (ö. **1694)** ile oğlu Abdürrahim Nesib Efendi (ö. 1713) geçmiş, daha sonra tekke, aynı tarikatın Şabanî koluna intikal etmiştir. Kapatıldıktan sonra uzun müddet metruk kalarak harap olan yapı 1970'li yıllarda İlim Yayma Cemiyetine bağlı bir öğrenci yurdu olarak kullanılmaya başlamış, bu arada onarım görmüştür.

Yamuk planlı bir avlu ve bunu çepeçevre kuşatan, kırık kaş kemerli ahşap çatılı revağm arkasında otuz beş adet kare planlı ve kubbeli birim sıralanmaktadır. Bunlardan, güneybatı köşesinde bulunan iki tanesi, eksenleri kaydırılmış bir giriş bölümü oluşturmaktadır. Geriye kalan otuz üç birim şeyh ile dervişlerin ikametine tahsis edilmiştir. Nitekim vakfiyede "hankah" ve "ribat" olarak anılan tekkede bir şeyh ile otuz iki "nefer fukaranın" sakin olması öngörülmektedir. Doğu kanadındaki hücrelerir. arasından, kare planlı ve kubbeli tevhidhanenin kitlesi yükselir. Hücrelerin kubbeleri pandantiflere, tevhidhane kubbesi ise, içerden mukarnaslı konsollarla desteklenmiş sivri kramplara, dışardan on iki köşeli bir kasnağa oturur

Tekkenin tek girişi, mukarnas başlıklı bir paye ile yumuşatılmış olan günevbatı köşesinde bulunmaktadır. Bası"-: kemerli girişin üzerinde ta'lik hatlı bir beyit bulunmaktadır. Beyitte geçer. "Hazret-i Şaban-ı Velî" ibaresi, tarihsiz olan bu kitabenin, tekkenin Şabanîliğe intikal ettiği 1713'ten sonraya ait olduğu kanıtlanmaktadır.

Avluyu kuşatan hücrelerde -köşelerde bulunanlar hariç- revağa açılan kapıların yanısıra avluya bakan birer dikdörtgen pencere ile yuvarlak tepe penceresi bulunmaktadır. Verev dehlizlerden ulaşılan köşe hücrelerinde ise, avL yönüne pencere açmak imkânsız olduğundan, ışık ve hava ihtiyacı dışa açılar

pencerelerle giderilmiştir. Dolap nişleri ile donatılmış olan bu mekânlarda, tevhidhaneye komşu olan ikisi dışında ocak bulunmamaktadır. Ocaklarla donatılmış bulunan ve tevhidhane ile bağlantılı olan bu iki mekânın sıradan derviş hücreleri olmadığı, diğerlerinden daha büyük ve dikdörtgen planlı olan güneyindekinin şeyh odası, kuzeyindekinin de kahve ocağı ya da "meydan odası" olarak kullanıldığı tahmin edilebilir. Doğu yönünde dışa taşkınlık yapan tevhidhanenin basık kemerli girişinden başka toplam on dört adet penceresi vardır. Kuzey ve güney duvarlarının ortasında, mukarnaslı kavsaraları bulunan nişler yer alır. Avlunun ortasındaki şadırvandan geriye günümüze sekizgen kaide ulaşabilmiştir.

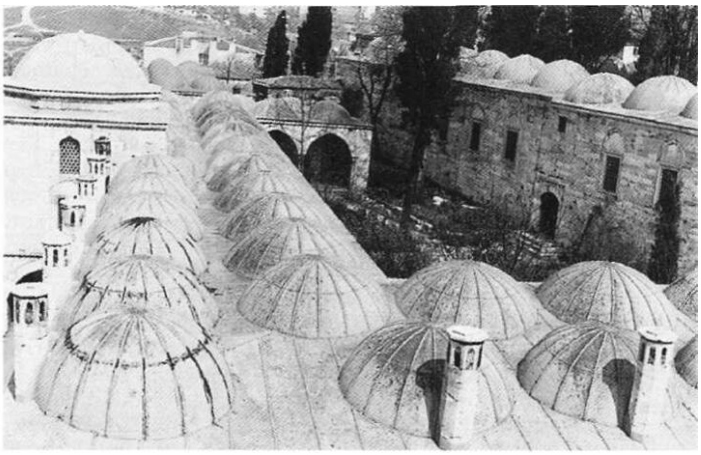

Medreseye üstten ve batıdan bakış. *Aras Neftçi*

Tekkenin tasarımında dikkati en çok çeken husus, aynı külliyedeki medreseden farklı olarak, varlığı zaruri görülen sınırlı sayıda pencere dışında, cephelerin tamamen sağır bırakılmış olmalarıdır. Buna karşılık avlu cephelerinin hareketli bir ifadeye sahip olduğu gözlenir. Büyük bir ihtimalle, tekke hayatının gerektirdiği içedönük yaşantı yapının mimarisine yansıtılmıştır. Aynı varsayım, Sinan'ın bir başka eseri olan, Kadırga' daki 1574 tarihli Sokollu Mehmed Paşa Külliyesinin tekkesi için de geçerlidir. Bu arada söz konusu iki tekkenin de, başından beri, öğreti sistemini "halvet" uygulaması üzerine kurmuş, hattâ adını bile bu uygulamadan almış olan Halvetî tarikatına hizmet etmiş olmaları bu varsayımı desteklemektedir.

Sıbyan Mektebi: Feridun Ağa adında bir hayırsever tarafından 18. yy'da kütüphaneye dönüştürülmüş, geçen yüzyılın sonlarına kadar bu yeni kullanımını sürdürdükten sonra terk edilerek harap olmuştur. Günümüzde mesken olarak kullanılan yapı tamire muhtaç durumdadır.

Kare planlı bir mekândan ibaret olan sıbyan mektebi, içerden pandantiflere oturan kasnaksız bir kubbe ile örtülüdür. Girişi, aslında ahşap bir saçakla donatılmış olduğu anlaşılan doğu cephesindedir. Gerek giriş cephesinde gerekse de güney ve batı cephelerinde pencereler yer almakta, sokak boyunca uzanan kuzey cephesinin ise -iç mekânı gürültüden soyutlamak amacıyla- sağır bırakılmış olduğu görülmektedir.

Darülhadis, Darülkurra, İmaret (Aşhane-Tabhane-Kervansaray) ve Darüşşifa-. Aynı yapı adası üzerinde yekpare bir kitle oluşturan bu bölümler 18. yy'ın sonlarından itibaren özgün kullanımlarını yitirerek birtakım yeni faaliyetlere tahsis edilmiştir, imaret ile darüşşifa, sırayla, Nizam-ı Cedid süvarisinin, Sekban-ı Cihadiye askerinin ve Asâkir-i Nizamiye süvarisinin kışlası (yak. 1800-1865), akıl hastanesi (1865-1927) ve Tekel yaprak tütün bakım atölyesi (1935-1976) olmuş, darüşşifa 1977'de Üsküdar İmam Hatip Lisesi'ne verilmiş, darülhadis-darülkurra grubu ise Cumhuriyet döneminde uzun müddet Toptaşı Cezaevi olarak kullanıldıktan sonra yakın bir geçmişte tahliye edilmiştir. Bu arada, özellikle de 1834-1835'te, söz konusu bölümler, mimari kimliklerine ters düşen çeşitli değişimlere sahne olmuştur.

Darülhadis, kıble doğrultusunda uzanan, pandantifti kubbelere ve batıya açılan iki sıra pencereye sahip, doğu yönünde sakıflı bir revakla kuşatılmış bir dizi hücreden ibarettir. Bu dizinin güney ucunda, cezaevinin hamamı olarak kullanılmış olan, darülhadis hücrelerinden daha büyük ve daha yüksek tutulmuş, kare planlı, kubbeli bir mekândan ibaret darülkurra yer almaktadır.

Batı kesimi kervansaraya, kuzeydoğusu tabhaneye, güneydoğusu aşhaneye tahsis edilmiş olan imaretin, batıda Toptaşı Caddesi üzerindeki cümle kapısı. II. Mahmud devrinde, ampir üslubunda bir sayvanla donatılmış, kemerin üzerine adı geçen padişahın tuğrası yerleştirilmiştir. Girişin sağında, istifti sülüsle yazılmış Osmanlıca manzum kitabesi 987/1579-80 tarihini ve Hasan Çavuş'un adını veren, kırık kaş kemerli bir çeşme yer almaktadır.

Cümle kapısından, ortada pandantifti bir kubbenin, yanlarda birer beşik tonozun örttüğü taşlığa geçilmekte, taşlığın orta bölümünden, kervansarayın iki kanadına ulaşılmaktadır. Dikdörtgen planlı olan bu kanatlar eşit bü\aiklükte tasarlanmıştır. Dış duvarların alt kesimi dışında bütünüyle yenilenmiş olduğu anlaşılan kervansarayda, her kanatta, bir iç avlu etrafında, iki katlı muhdes mekânlar sıralanmakta, aslında bu kanatların, Sinan'ın Büyükçekmece'deki 1566 tarihli Sultan Süleyman Kervansarayında olduğu gibi, üç sıra payeye oturan kırma ahşap çatılarla örtülü oldukları anlaşılmaktadır.

Giriş taşlığının doğusundaki merdivenli ve kubbeli geçitten ulaşılan, tabhane ile aşhanenin ortasında yer alan müşterek avlu, pandantifli küçük kubbelerin örttüğü yirmi dokuz birimli bir revakla kuşatılmıştır. Revağm arkasında, doğu kanadının yanlarında, darülhadis hücrelerinin altında kalan, beşik tonozlu ikişer mekân ile ortada bu hücrelere çıkan bir merdiven vardır. Aynı türde birer mekân da batı kanadında, girişin yanlarında yer almakta, kuzey ve güney yönlerinde ise tabhane ile aşhanenin iç avlularına açılan birer kapı ile bu bölümlerin bazı birimlerine ait kapı ve pencereler sıralanmaktadır.

Aynı boyutlara sahip olan aşhane ile tabhane, ortaklaşa kullandıkları avluya göre simetrik olarak tasarlanmışlardır. Her ikisi de "T" biçiminde bir avlu ile bunu kuşatan, beşik tonozlu revakları içermektedir. Revakların gerisinde sıralanan on üçer birimden dördü darülhadis hücrelerinin altında kalmakta ve beşik tonozlarla örtülü bulunmaktadır. Diğerleri pandantifli kubbelerle donatılmıştır. Aşhanenin batısında yer alan ve havalandırma fenerleri ile taçlandırılmış olan altı birim mutfaktır. İki bölüm halinde düzenlenmiş olan mutfaklara doğu yönünde komşu olan iki birimli mekân yemekhanedir (me'kel). Diğerleri kiler ve ambar olarak kullanılmaktadır. Kervansarayın kanatları ile tabhane-aşhane kitlesi arasında, ince uzun dikdörtgen planlı birer avlu uzanır. Birer kapı ile orta avluya, beşik tonozlu birer geçitle de "T" planlı avlulara bağlanan bu avlulardan kuzeydeki, tabhanenin helalarına tahsis edilmiş, dışarıya açılan bir kapının bulunduğu güneydeki avlu ise, yakacağın ve erzağm cümle kapısından geçirilmeden aşhaneye ulaşabilmesi ve çevredeki yoksullara yemek dağıtımı için düşünülmüştür.

Günümüzde iki katlı, ahşap çatılı ve tabhane ile bağlantılı bir yapı olan darüşşifanın, aslında, tek katlı, kagir örtülü ve tamamen bağımsız olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır. Kuzeyde, Helvacı Ali Sokağı üzerindeki girişi, tromplu kubbe ile örtülü bir birim izlemekte, buradan bir seki ile ikiye ayrılmış olan dikdörtgen planlı avluya ulaşılmaktadır. Avluyu kuşatan sakıflı revağın arkasındaki mekânlardan güneybatı köşesinde bulunan ve tromplu kubbe ile örtülü olanı darüşşifanın mescididir. Güney kanadında da darüşşifanın ihtiyacına cevap verecek düzeyde tasarlanmış küçük bir hamam yer almaktadır. Bunlardan başka avlunun çevresinde, ikisi dikdörtgen planlı

ve beşik tonozlu, on ikisi kare planlı ve kubbeli olmak üzere toplam on dört birim tespit edilmektedir.

Hamam: Gelir getirmek amacıyla tasarlanmış olduğundan vakfiyede adı geçmeyen, ancak Sinan'ın eserlerine ilişkin tezkirelerde yer alan hamam geç devirde marangozhane olarak kullanılmış, Vakıflar İdaresi tarafından son yıllarda onartılarak tekrar faaliyete geçmiştir.

Ufak boyutlu bir çifte hamam olan yapı, doğu-batı doğrultusunda gelişen ayrılma çizgisine göre simetrik olarak yerleştirilmiş soyunmalıklar, birer sofa ile halvetten oluşan soğukluklar, sıcaklıklar ve iki bölüm boyunca uzanan su haznesinden meydana gelmektedir. Günümüzde yerlerini bir dizi dükkâna terk etmiş bulunan soyunmahklarm ahşap çatılı oldukları tahmin edilebilir. Soğukluklar pandantifli kubbeler ve aynalı tonozlarla, sıcaklıklar tromplu kubbelerle, su haznesi de beşik tonozla örtülüdür.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 328; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 16, 125; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 182-184; Kut, *Dergehname,* no. 105, 236; Aynur, *Saliha Sultan,* no. 203, 39; *Âsitâne,* 18; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, no. 316, 72-73; Münih, *Mecmua-i Tekâyâ,* 8; Raif, *Mir'at,* 128-129; *Ihsaiyat* II, 21; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ, 74-75;* Gurlitt. *Konstantinopels,* II. 85, levha 28; Gabriel. *Constantinople,* 353-419; Halil Ethem, *Camilerimiz,* 72-74; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 258; Konyalı, *Mimar Sinan,* 77-85; E. Diez, *Sinan-der Baumeister Osmanischer Glanzzeit,* Erlenbach-Stuttgart, 1954, 105-107; Eyice, *İstanbul,* 114; D. Kuban, "Eski Valide Camii", *Mimarlık ve Sanat, 2* (1961), 33-36; D. Kuban, "Les mosquees â coupole â base hexagonaie", *Beitrage zur Kunstgeschichte Asiens-In Memoriam Ernst Diez,* Ist., 1963, 49-68; Meriç, *Mimar Sinan,* 24, 33, 35-37, 39, 45, 79, 94° 100, 106, 108, 125; Öz, *Istanbul Camileri,* II, 68-69; A. Batur-S. Batur. "Sinan'a ait yapıların listesi", *Mimarlık,* 49 (1967), 35-44; K. Tuğcu, "Eski Valide Camii", *Hayat Tarih Mecmuası,* 2 (1967), 54-57; F. Akozan, "Türk Külliyeleri", *VD,* VIII (1969), 303-308; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 288-291; E. Yücel, "Eski Valide Camii ve Külliyesi", *İSTA,* X (1971), 5300-5303; A. Stratton, *Sinan,* Londra, 1972, 159-169; H. Summer-Boyd-J. Freely, *Strolling trough İstanbul.* İst., 1972, 425; Sözen, *Mimar Sinan,* 209-210, 224, 232, 333, 374, 386: Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 470, 474, 607, 612; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 141-149, 439-445, II, 29; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 386: G. Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı (1700-1850),* Ankara, 1977. 119-120; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* **402**-404; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 40; A. Kuran, "Üsküdar Atık Valide Külliyesi'nin Yerleşim Düzeni ve Yapım Tarihi Üzerine", *Sunt Kemal Yetkin'e Armağan,* Ankara, 1984, 231-248; Kuran, *Mimar Sinan,* 175-192, 254, 304, 354, 357, 359, 361, 367, 376, 401; *Osmanlı Müellifleri,* I, ty, 96, 138, 217; M. B. Tanman, "Atik Valide Külliyesi", *STAD, 2* (Nisan 1988), 3-19; M. B. Tanman, "Atik Valide Sultan Külliyesi", *DİA.* 4, 68-73.

M. BAHA TANMAN

ATİKALİ

Karagümrük'le Çarşamba arasında, Halic'e bakan yönde yer alan, Fatih İlçesi sınırları içindeki semt.

Bizans dönemi İstanbul'unun, Ayasofya önünden başlayarak Edirne Kapısı'nda son bulan en büyük yolu Mese(-0, Atikali semtindeki bugünkü Hasan Fehmi Paşa Caddesi'nden geçmekteydi. Yine Osmanlı döneminin en işlek kapısı olan Edirne Kapısı'ndan padişahın sarayma kadar olan yol da bu hat üzerindeydi. Atikali semti bu yolun güney kesiminde bulunur. Semt, ismini Fevzi Paşa Caddesi ile Hasan Fehmi Paşa Caddesi arasında, Atikalipaşa Camii Sokağındaki Atik Ali Paşa Camii'nden almaktadır.

Semti ikiye ayıran ve eskiden Fatih-Edirnekapı tramvay hattının geçtiği Fevzi Paşa Caddesi, kentin önemli merkezlerinden olan Aksaray'a bağlanır. Semtin, Edirnekapı ile İstanbul'un tarihi surları dışında kalan semtleriyle bağlantısını da yine bu cadde sağlamaktadır.

Atikali semti, güneyinde Hırka-i Şerif, kuzey ve batı tarafında Karagümrük, doğusunda ise Yavuzselim semtleriyle çevrilmiştir. Muhtesip İskender ve Beyceğiz mahalle muhtarlıkları arasında bölünmüştür. Ancak bu mahallelerin sınırları Atikali'den daha geniştir ve semtin sınırlarını bu iki mahallenin sınırlarıyla özdeş saymamak gerekir.

Bizans döneminde, kentin en önemli güzergâhı üzerinde bulunduğuna göre, bölgede belli ölçülerde bir yerleşme olmalıdır. Ancak daha sonra bölgenin boş arazi ya da bostan olarak kullanıldığı sanılmaktadır. Semtin hemen yanında, Bizans döneminden kalma, halen Karagümrük Mahallesi içinde bulunan dev sarnıç daha sonra doldurularak bostan haline getirilmiş ve Çukurbostan olarak bilinmiştir. Hemen yanı başındaki toprakların da aym amaçla kullanılmış olması doğaldır.

Eremya Çelebi de, 17. yy'da Edirne Kapısı'ndan içeriye doğru bir beylik çayırından bahseder ki, tarif ettiği yer Atikali civarlarına denk düşmektedir. Semte adını veren ve Zincirlikuyu Camii olarak da bilinen Atik Ali Paşa Camii, II. Bayezid'in sadrazamlarından Hadım Ali Paşa tarafından 15. yy sonlarında yaptırıldığına göre semt bu tarihten sonra iskân edilmeye başlamış olmalıdır.

Kentin eski semtlerinden biri olan Atikali'de. Osmanlı döneminde esnaf ve zanaatkarların yoğun olduğu, Uncular, Somuncular, Tahtacılar, Rendeciler vb sokak adlarından anlaşılmaktadır. Uzun yıllar eteklerinde bostanlar olan geleneksel bir mahalle görünümündeki semt, 1970'lerden sonra arada kalmış boş arazi ve bostanların da yapılaşmaya açılmasıyla bugünkü, kagir bina ve apartmanların yoğun olduğu görünümü almıştır.

Semtin bugünkü sakinleri Cumhuriyetten sonra yerleştirilen muhacirler ile yoğun yaşanan iç göçle gelenlerden oluşmaktadır. Azınlık nüfus yoktur. Hırka-i Şerif Camii'nin yakınında bulunması nedeniyle, semt özellikle ramazan aylarında kentin ve Türkiye'nin çeşitli yörelerinden gelen Müslümanlarla canlılık kazanır. Nüfusun çoğunluğunun geleneksel ve dinsel yaşam biçimini sürdürdüğü Atikali, ekonomik açıdan orta ve orta-alt katmanların yerleştiği bir semt görünümündedir.

Semtin ana arteri olan Fevzi Paşa Caddesi, ticari faaliyetin yoğun olarak yaşandığı bir kesimdir. Cadde üzerinde çeşitli malların sergilenip satıldığı mağazalar bulunmaktadır.

FİGEN TAŞKIN

ATLAMATAŞI MESCİDİ

bak. HACI HALİL MESCİDİ

ATLAS SİNEMASI

Beyoğlu İstiklal Caddesi 209 no'da bulunan sinema salonu. 19 Şubat 1948'de açıldı. 1.600 koltuk ve 35 locası ile Beyoğlu'nun en büyük sinemaları arasında yer aldı. Daha önce aynı yerde, sinema salonunun da ilk sahibi olan Köçeoğlu'nun 1870'te yapılan kışlık evi bulunuyordu. Salon daha sonra Aziz ve Ahmet Borovalı tarafından satın alınıp işletildi.

Atlas Sineması ilk yıllarında Fitaş Şirketi'nin işletmesinde serüven filmleri gösterdi. 1950-1951'de ise yine aym şir-

Atlas Sineması film çekimleri için de kullanıldı. Resimde Vedat Ar'ın yönettiği "III. Selimin Gözdesi" filminden bir sahne görülüyor. 1950. *Gökhan Akçura arşivi*

ketin yapımcılığını üstlendiği *Lale Devri* ve *Yavuz Sultan Selim ve Yeniçeri Hasan* gibi Türk filmlerine de programında yer verdi. 1970'li yıllarda Fitaş'm işletmeciliğinden çıkarak Banker Kastelli'nin (Cevher Özden) eline geçti. Bir süre kapatıldı. 19801i yılların ortalarında alt salonu antikacılar çarşısına dönüştürüldü ve yalnızca balkon kısmı sinema olarak kaldı. Erol Özpeçen ile İrfan Atasoy'un işletmeciliğine geçen salonda bir süre seks filmleri oynatıldı. Daha sonra salon Kültür Bakanlığı'na devredildi. 1989'da Türker İnanoğlu'nun işletmeciliğine geçerek Warner Bros'un birinci vizyon filmlerini göstermeye başladı.

BURÇAK EVREN

ATLETİZM

Türkiye'de modem anlamda atletizm faaliyetinin II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra İstanbul'da başladığı görülür. Daha önceleri Okmeydanı'nda bazı koşular yapılıyorduysa da buna ciddi bir atletizm faaliyeti denemezdi. Bu arada Mekteb-i Sultani'de (bugünkü Galatasaray Lisesi) jimnastik öğretmeni olarak görev yapan M. Curel'in 1870'te öğrencilerine Kâğıthane'de koşu ve atlamalar yaptırdığı ve başarı gösterenlere madalyalar verdiği bilinir. Bu olay Türkiye'de atletizm sporunun tam bir başlangıcı sayılmasa bile, ilk adım olması bakımından önem taşır.

Öte yandan 1863'te Robert College'de de öğrencilerin Amerikalı öğretmenler nezaretinde koşular ve atlama müsabakaları yaptıkları bilinen bir başka gerçektir. Adı geçen iki okulda yetişen öğrenciler arasında atletizme önem veren bazı Rum gençleri bulunuyordu. Tatavla Kulübümden Konstantin Devecis ile Kosta Celepoğlu bu alanda parlayan ilk atletler olarak göze çarpanlardı. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla yasal kimlik kazanan spor kulüpleri futbolun yanısıra atletizme de önem vermeye başladılar. Galatasaray, Fenerbahçe ve Beşiktaş kulüplerinin yanısıra Anadolu Spor Kulübü(->) de, kurucusu Burhan Felek'in girişimiyle atletizmde temayüz eden bir başka spor örgütüydü. Galatasaray'dan Celâl İbrahim, Sabri Mahir, Silifkeli Şükrü Halil (Dölek), Beşiktaşlı Şair Kâzım ve Fenerbahçeli Selâhaddin (Türsen) ile Nureddin (Otmar-Savcı) parlayan ilk Türk atletleri oldular. Bu arada 1912'de Stockholm'de yapılan Olimpiyat Oyunlan'na kendi paralarıyla giden Vahram Papazyan ile Mıgır Mıgıryan adlarında iki Ermeni genci orada Osmanlı Devleti'ni temsil eden ilk atletlerdir.

1913'te Anadoluhisarı İdman Yurdu^) tarafından Anadoluhisarı Çayırı'ndaki "Er Meydanı" sahasında düzenlenen yarışmalara Naile, Fahriye ve Faide hanımların da ilk Türk bayan atletleri olarak katıldıkları görüldü. 1913'ten itibaren Fenerbahçe Spor Kulübü'nün İttihatspor sahasında tertiplemeye başladığı atletizm yarışmaları bu spor dalma ayrı bir renk ve heyecan getirdi. Bu yarışmalarda Fenerbahçe'den Bedri (Yıldırım), İstanbul Sultanisi'nden Ziya, Alman Mektebinden Fuad, Sanayi Kulübü'nden Hasan, Galatasaray Spor Kulübü'nden Şükrü Halil (Dölek) beyler sivrildiler.

1932'de 3. Balkan Oyunlan'na katılan atletizm milli takımımız. Sol başta kafile başkanı Tevfik Haccar Bey (Taşçı), sağ başta Alman antrenör Herr Abrahams.
Cem Aîabeyoğlu arşivi

I. Dünya Savaşı yıllarında bir duraklama dönemine giren atletizm Cumhuriyet'in ilanından sonra yeniden canlandırıldı. Galatasaray, Fenerbahçe ve Beşiktaş kulüplerinin tertipledikleri atletizm bayramları da ayrı bir ilgi odağı oluyor ve Galatasaraylı Rauf (Hasağası), Beşiktaşlı Sünusi ve Daniş (Karabelen), Ali Rıza (Sözeralp), Fenerbahçeli Âsim (Uçar), Turhan (Nazikoğlu), Hakkı (Gürtay) ve Tarık beyler sivriliyordu.

1924'te Türk atletlerini Paris'te yapılacak Olimpiyat Oyunlan'na hazırlamak üzere Almanya'dan getirtilen Abrahams'ın çabalarıyla modem atletizmi yakından tanımak imkân ve fırsatını bulan İstanbul atletizmi yeni yeni şampiyonlar ve rekortmenler kazandı. Ömer Besim Koşalay, Şakir Engineri, Rauf Hasağası, Adil Giray, Suat Hayri Ürgüplü, Unvan Tayfuroğlu. Vildan Aşir Savaşır, Cezmi Şahingiray, Mazhar Resmor, Said Odyak, Cemal Tural bu dönemin atletizm pistlerinde parlayan yıldızları oldular.

Daha sonra Semih Türkdoğan, Mehmet Ali Aybar, Mehmet Koşar, Sudi Aziz Vurdemir, Nailî Moran, Veysi Emre, Haydar Aşan, Tevfik Böke, Selim Dirvana, Enver Aziz Göknil gibi genç isimler ortaya çıktı. Bu isimler 1930'lu yıllarda yalnızca İstanbul atletizminin değil, tüm ülke atletizminin en büyük şampiyonları olarak kendilerini gösterdiler.

1940'lı ve 1950'li yıllarda da İstanbul'da atletizm gözde bir spor dalıydı. Milli atletizm ekibinin büyük bölümünü İstanbullu atletler oluşturdukları gibi şampiyon ve rekortmenlerin de büyük çoğunluğu yine İstanbulluydular. Bu dönemde Muzaffer Baloğlu, Melih Kotanca, Ali Ferit Gören, Rıza Maksut İşman, Faik Önem, Arat Ararat, Fikret Taygun, Ruhi Sarıalp, Doğan Acarbay,

İlk sürat koşucularından Silifkeli Şükrü Halil (Dölek) yarışma giysisi ve madalyalarıyla.
Cem Atabeyoğlu arşivi

Cahit Önel, Ayçan Önel, Osman Coşgül, Eşref Aydın, Güner Frik, Cezmi Or. Kemal Koksal, Kemal Aksur, Torna Balcı, Mehmet Jeba Berkok, Ekrem Koçak, Muzaffer Selvi, Erdal Akkan. Ferhan Devekuşoğlu, Orhan Aydın, Aydın Onur, Turhan Göker gibi büyük isimler çıktı. 1948 Londra Olimpiyat Oyunları'nda Ruhi Sarıalp'in üç adım atlamada Olimpiyat üçüncülüğünü kazanması büyük bir olay teşkil etti. Aynı atletimiz 1951 Avrupa Şampiyonası'nda kazandığı üçüncülük ile Olimpiyat Oyunlar!ndan sonra Avrupa Atletizm Şampiyonası tarihinde de madalya kazanan ilk Türk atleti olmak şerefine erişecekti. Ruhi Sarıalp, Fenerbahçe Spor Kulübümde yetişip parlamış bir atletti.

19604ı yıllarda İstanbul'da atletizm faaliyetinde büyük bir durgunluk başladı. Bu, doğrudan tüm ülke atletizmini etkiledi. Atletizm pistlerinden kayda değer başarılar gelmez oldu. Ama yine de o tarihlerden bu yana yapılagelen Türkiye atletizm şampiyonalarında ekip birinciliklerinin Galatasaray ve Fenerbahçe kulüpleri arasında paylaşılması en durgun devrinde dahi İstanbul atletizmin üstünlüğünün bir göstergesidir.

CEM ATABEYOĞLU

ATLI, LEM'İ

(1869, İstanbul - 25 Kasım 1945, İstanbul) Şarkı bestekârı. Üsküdar'da doğdu. Babası Çerkez İbrahim Hakkı Bey. annesi ise Dilber Hanımdır. Annesini doğduktan bir hafta kadar sonra, babasını da 2 yaşlarındayken kaybetti. Ablası ile enistesinin yanmda büyüdü. Tezgâhçılar İlkokulu'nu bitirdikten sonra Fatih Askeri Rüştiyesine devam etti. Özel hocalardan Arapça ve Fransızca dersleri aldı. 1887'de Soğtıkçeşme Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra bir süre Mülkiye Mektebinde okudu. 1889'da Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi'nde kâtip ve nazırın mühürdarı olarak çalışmaya başladı. Aynı zamanda *Takvim-i Vekayi* yazarlığını da yürüttü. 1894'te Zaptiye Nezareti Mektubi Müdürlüğümde başkâtip oldu. 1907'de memuriyet hayatından ayrıldı.

Atlı askeri okuldayken sesinin güzelliği ve "tavırlı" okuyuşu ile dikkatleri üzerinde topladı. Musikisever bir kişi olan eniştesi Şefik Bey'le beraber musiki toplantılarına katıldı. Musikiye karşı duyduğu ilgi ve öğrenme isteği onu Hafız Yusuf Efendi'den dersler almaya yönelttı. Repertuvarı genişleyince, musikiseverlerin evlerinde düzenlenen fasıllara katıldı. Henüz 14 yaşındayken dönemin büyük bestekârı Hacı Arif Bey(->) ile tanıştı. Arif Bey, sesini beğenince, ondan ders alma imkânı doğdu. Lem'i Atlı'nın musiki anlayışını büyük ölçüde etkileyen bu dersler, Arif Bey'in ölümüne (1885) kadar sürdü.

18 yaşındayken "Hüsnüne etvâr-ı nâzın şan senin" güfteli şarkısını karcığar makamında besteledi. Bestekârlık alanında vermiş olduğu bu ilk eser. geniş ölçüde ilgi uyandırdı. Hemen sonra güftesini Mahmud Celaleddin Paşanın yazdığı "Penbelikle imtizaç etmiş tenin" şarkısını hicazkâr makamında besteleyerek, adını İstanbul'un musiki çevrelerinde duyurmaya başladı. Bir yandan da Hacı Faik Bey, Bolâhenk Nuri Bey, Rıfat Bey, Levon Hancıyan, Kadıköylü Ali Bey gibi zamanın ünlü musiki adamlarından yararlandı. "Boğaziçi Bülbülü" adıyla da tanınan, 1894-1904 arasında Kanlıca ve Rumelihisarı'nda oturan Lem'i Atlı, Boğaz'da düzenlenen toplantıların da seçkin musikicilerindendi.

Lem'i Atlı, Arif Bey'in geliştirip yaygınlaştırdığı şarkı bestekârlığımn son büyük temsilcileri arasında yer almış, bu zevk ve anlayışa uygun eserler vermiştir. Bir şarkı bestekârı olarak temiz bir üslup ve şekil anlayışı çerçevesinde çok güzel eserler vermiştir. Beste ile güftenin anlamca uyumuna olduğu kadar, "prozodi" denilen biçimsel uyuşmasına da önem vermiştir. Hayatının son yıllarında kaleme aldığı anıları ölümünden sonra *Hatıralar* (1947) adıyla yayımlanmıştır. Şarkılarının konserlerde ve radyolarda olduğu kadar sahnelerde okunması, plaklara alınması, filmlerde kullanılması Atlı'nın ününü iyice perçinlemiştir. "Bir kendi gibi zâlimi sevmiş yanıyormuş" kürdilihicazkâr, "Siyah ebrûlerin duruben çatma" uşşak, "Son aşkımı canlandıran en tatlı emelsin" hicazkâr, "Bu zevku safâ sahn-ı çemen zâre de kalmaz" rast. "Bin gül çıkarırdım sana kalbimdeki külden" nihavend şarkıları, en tanınmış eserlerindendir.

Bibi. İnal. *Hoş Sacla.* 213-2İ4: Öztuna. *BTMA,* I, 123-126.

FATİH SALGIR

ATMEYDANI

Hippodrom'aG» İstanbul'un fethinden (1453) Yeniçeri Ocağı'mn kapatılışına (1826) kadar verilen addır. Ahmediye Meydanı, Sultanahmet Meydanı olarak da bilinir. Atmeydanı deyimi, Hippodrom'un Türkçesidir. Bizans döneminde Eski Mısır, Eski Yunan, Roma ve Bizans anıtlarını içeren meydan, Osmanlılar zamanında yapılan Türk-İslam eserleriyle Akdeniz uygarlıkları havzasının en ilginç açık mekânı özelliğini kazandı. Hippodrom'un geleneksel şenliklere ve çoğu zaman da kanlı ayaklanmalara sahne oluşu gibi, Atmeydanı da yüzyıllar boyunca saray düğünlerine ve ayaklanmalara sahnelik etti.

Hippodrom'un 118,5x370 m (yaklaşık 45.000 m-) ölçülerine karşılık, Atmeydanı, çevresindeki yapılaşmalar nedeniyle 75x300 m'lik (22.500" m^2) ölçüsüyle daha dar bir açıklıktı. Yine de Suriçi İstanbul'un, en geniş alanıydı. Ayrıca "meydan" adını taşıyan sayılı ve işlevsel alanların en önemlisi sayılıyordu.

Atmeydanı'nın daralışı, güney-kuzey doğrultusunda doğu tarafmdaki eski seyirci tribünlerinin yerine önce paşa saraylarının, 17. yy başında Sultan Ahmed Camii'nin, batı tarafına ise yaklaşık 150 m cephesi 50-75 m derinliği olan İbrahim Paşa Sarayı'nm yapılmasının sonucudur. Mehterhane, Arslanhane, hapishane, mektep, medrese, imaret vb diğer yapılaşmalar da meydanı daralttı. Eski surnamelerdeki minyatürlerde 16-18. yy'lardaki görünüşüne yer verilen Atmeydanı, duraklama ve gerileme devirlerindeki ayaklanmalarda tahrip gördü. Uzun bir bakımsızlık döneminden sonra Abdülaziz döneminde (1861-1876 Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşa'nın girişimiyle park olarak düzenlendi.

Hippodrom'un 1453'teki durumunu açıklayan bilgiler olmadığı gibi, II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) İstanbul'da başlattığı imar çalışmaları kapsamında bu alana ilişkin bir girişiminin bulunup bulunmadığı da bilinmemektedir. Bununla birlikte meydanın kuzeydoğu uzantısını oluşturan alanın, Ayasofya-yı Kebir Meydanı olarak Saray-ı Cedide-i Amire'nin (Topkapı Sarayı) merasim kapısı (Bâb-ı Hümayun) önündeki törenler için yeterli görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, Atmeydanı adı verilen, yıkıntılarla dolu Hippodrom'un bir süre olduğu gibi bırakıldığı, burada, cirit ve at yarışları yapıldığı tahmin edilebilir. Fatih'in de burada gürz talimi yaptığı biliniyor. 17-18. yy'da İstanbul'a gelen gezginler, Türklerin, cuma günleri öğleden sonra Atmeydanı'nda toplanıp iki gruba ayrılarak cirit oynadıklarını, bu yarışların çok tehlikeli ve heyecanlı geçtiğini, ayrıca meydanda, at üzerinde ok atışları yapıldığın: anlatırlar.

1491 tarihli Finiz Ağa Camii ise, Atmeydanı'nın kuzeybatı köşesine yapılar, ilk Osmanlı eseridir. İstanbul'u 15. yy'ın ikinci yarısındaki durumuyla gösteren eski harita ve resimlerde Atmeydanı'ndaki Roma-Bizans yapı yıkıntıları. Kadırga yönünde ise muhteşem Bizans sarayı harabesi görülür. Ancak bunlardan hiçbiri zamanımıza kadar korunamamıştır. Halkın kıyamet-i suğra (küçük kıyamet) adını verdiği 1509'daki büyük depremle, sonraki yangın ve depremlerde bu açık ve nispeten güvenlikli alanın evsiz barksız kalan İstanbul halkına geçici olarak mekânlık ettiği de bilinmektedir.

Rum kaynakları ise, Latin yağmasının Hippodrom'u çok tahrip ettiğini, kolonlardan bir kısmının ise Fatih tarafından kentin başka yerlerine taşındığını, öte yandan Hippodrom'a ait çok sayıdaki sütunun, eski mermer amfi kalıntılarının da ve İbrahim Paşa Sarayı ile sonraki cami ve saray yapımlarında kullanılarak ortadan kaldırıldığını yazar.

Lokmanın (ö. 1601) *Hünernâme'sm*-deki" Atmeydanı tasvirinde, Makbul/Maktul İbrahim Paşa'nın 1530'a doğru burada yaptırdığı saray ile Budin'den (Budapeşte) getirip meydana diktirdiğ: Herkül. Apollon ve Diana tunç heykelleri de gösterilmiştir. Tarihçi Solakzade "Ol üç suret-i garibeyi İstanbul'a naklet-

tirib Atmeydam'nda amud (sütun) üzerine kondurdular" demekte ve sarayının karşısına heykeller diktirdiği için, İbrahim Paşa'nın putperestlikle itham edildiğini eklemektedir. Figanî Ramazan Çelebi (ö. **1526)** ise Farsça bir beyitle İbrahim Paşa'yı putperestlikle suçladığı için idam edilmiştir. Beyit şudur: *Dü İbrahim âmed be-deyr-i cihan / Yeki büt-şiken yeki büt-nişan* (Dünyaya iki İbrahim geldi, ilki -Peygamber Halil İbrahim- putları kırdı, ikincisi ise put dikti).

Atmeydanı'ndaki sarayında yabancı elçileri kabul eden İbrahim Paşa, olasılıkla bu heykelleri Osmanlı Devleti'nin hükmettiği ülkelerin simgesi olarak diktirmişti. Nitekim, **1533**'te kalabalık bir heyetle İbrahim Paşa Sarayı'na gelen Avusturya elçisi, Budin'den gelme heykellerle darağaçlarını görmüştü. 1553'te İstanbul'a gelen Hans Dernschwam, idam edilen İbrahim Paşa'nın büyük ve çok güzel sarayından, bu sarayın Atmeydanı'na inen bir yokuşun yukarısındaki şato görünümlü manzarasından söz ettikten sonra Atmeydanı'nın ortasındaki beyaz mermerden kaim ve kısa boylu sütunlar üstündeki büstlerin halen mevcut olduğunu da yazar. İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra kaldırılıp atılan üç başka büstün daha olduğunu öğrendiğini de ilave eder. Bu gezgin, kaldırım döşeli meydanda Romalılar döneminde kum serili olduğunun anlaşıldığını açıklar. Meydanın orta yerinde, uzun ve güzel mermer basamaklar bulunduğunu, bunların üzerlerine enlemesine beyaz mermer levhalar uzatılmış olduğunu, fakat bunların sökülüp Süleymaniye Camii inşaatında kullanıldığını vb anlatır.

1582'de Atmeydanı'nı gezen John Sanderson, buradaki tunç büstlerin Macar Kralı Mathias Corvino'ya ait olduğunu, İbrahim Paşa idam edilince bunların öfkeli halk tarafından parçalandığını yazar. Sanderson, Atmeydanı'nın Ayasofya cihetinde eski tiyatro kalıntılarının Arslanhane olarak kullanıldığını da ekler.

Atmeydanı'nın çevresindeki yapılaşmanın **16.** yy'da, İbrahim Paşa Sarayı'nın inşasını izleyen yıllarda yoğunlaştığı kesindir. Kanuni Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultamın 1555'te Mimar Sinan'a yaptırdığı Çifte Hamam (Haseki Hamamı) buradaki ilk büyük tesistir.

Meydanın çevresindeki başlıca saray ve konaklar ise *Tezkiretü'l-Ebniye'ye* göre Siyavuş Paşa Sarayı, (Sokollu) Mehmed Paşa Sarayı, Sadrazam Sinan Paşa Sarayı, Ahmed Paşa Sarayı, Kaptan-ı Derya Sinan Paşa Sarayı ve en meşhurları olarak da İbrahim Paşa Sarayı'dır. Bunlar, farklı dönemlerde resmi ikametgâh, mehterhane, defterhane, hapishane gibi hizmetler için kullanılmıştır. Evliya Çelebi, Atmeydanı çevresindeki eski sarayların yanında, birçok vezir, ulema, ayan konaklarının da bulunduğunu, Sultan Ahmed İmareti ile bimarhanenin de (hastane) burada olduğunu kaydeder.

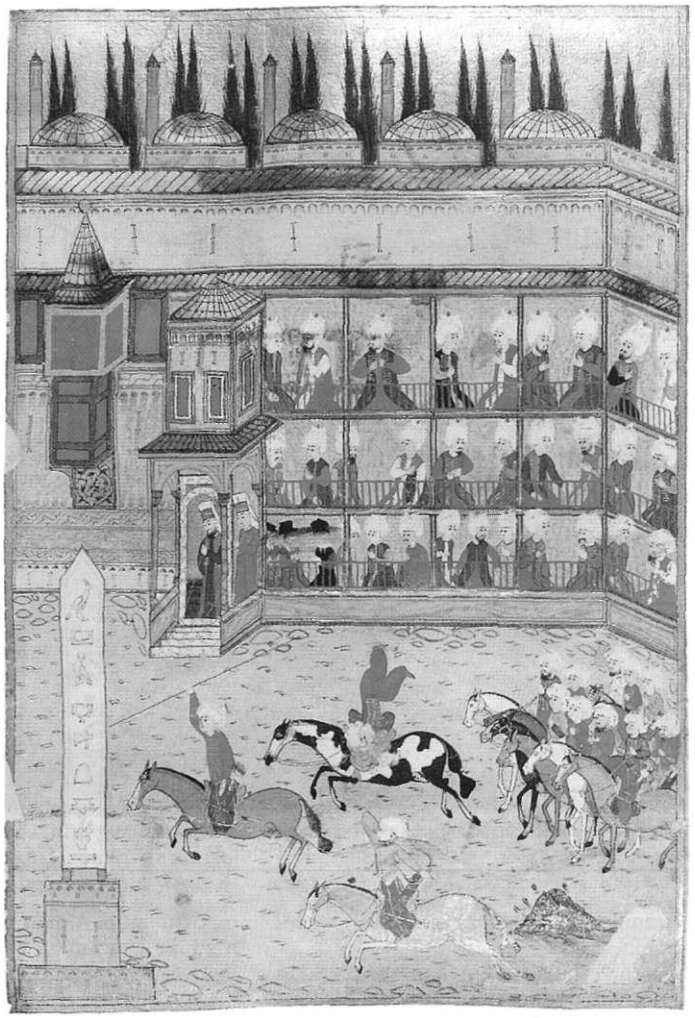

Atmeydam'nda III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed'in sünnet düğünü için düzenlenen şenliklerin anlatıldığı *Sumame-i Hümayun'dan* at üstünde yapılan oyunları (cirit ve ok atma, takla atma) betimleyen bir minyatür. 1582. *Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi*

1609'da yapımına başlanan Sultan Ahmed Camii için, Padişah I. Ahmed'in aşırı dindarlığı nedeniyle kiliseden çevrilme olan Ayasofya Camii'nin yakınma ve onun görkemiyle yarışacak bir yapı tasarlanmış, yer olarak da Ayasofya'nın tam karşısındaki Atmeydanı uygun görülmüş; meydanın kıble (güneydoğu) cihetindeki Ayşe Sultan mülkü, Sinan yapısı saray (Ahmed Paşa Sarayı), 30.000 altına alındığı gibi, Sokollu Mehmed Paşa Sarayı, Arslanhane, miri ambarlar, birçok dükkân da bu cami için kamulaştırılmıştır. Bu yer, aynı zamanda eski Bizans sarayının arsasıydı. Sultan Ahmed Camii'nin 8 yıl süren inşaatı, Atmeydanı'nın zemininde ve çevresinde önemli değişikliklere neden olmuş, muhtemelen, Islamiyetle bağdaştırılamayan büst ve benzeri anıtlar da bu sırada kaldırılmıştır.

Caminin 9 Haziran I617'de törenle ibadete açılmasıyla birlikte Atmeydanı da bir bakıma bu yeni mabedi ve küllliyeyi kapsayan geniş dış avlu görünümü kazandı. Jean Thevenot, 1665'teki İstanbul gözlemlerinde, meydandaki eskiden kalan birçok heykelin, dikilitaşın, sütunun tahrip edildiğini, eski genişliğini koruyan alanda, Türklerin her gün at yarışları düzenlediklerini anlatır. 1659' da çıkan ve İstanbul'un pek çok semtini kül eden yangının bir kolununun Atmeydanı'nı, buradan da Kadırga semtini etkilediği bilinmektedir. Evliya Çelebi ise buradaki dikilitaşların her birini birer tılsım olarak tanımlar. Burmalı Sütun'un ejderha başlarından tekinin bir yeniçeri tarafından kılıçla uçurulmasmdan sonra tılsımlardan birinin bozulduğunu ve kenti yılan, çıyan, akrep gibi sokucuların istila ettiğini yazar. İstanbul'daki barutçu esnafının da buradaki Baruthane'de üretim yaptıklarını ekler.

Lady Montagu, İstanbul'dan 10 Nisan 1718'de Lady Bristol'e yazdığı mektubunda, "Laf aramızda, Londra'daki St. Paul Kilisesi Ayasofya ile kıyaslanamayacağı gibi, en bakımlı meydanlarımız da Atmeydanı ile boy ölçüşemez!" demiştir. İstanbul'u konu alan resimleriyle ünlü Thomas Allom, 1838'de yaptığı Atmeydanı resminde, alanı tarihsel işleviyle canlandırmış, at koşturan, atla gezen birçok insan ile İbrahim Paşa Sarayı'nm önüne oturmuş çubuk içerek onları seyredenleri canlandırmıştır. Resimde, toprak zeminli meydana, Sultan Ahmed Camii olanca görkemiyle hâkim olmakla birlikte küçük ve özenli bazı binalar

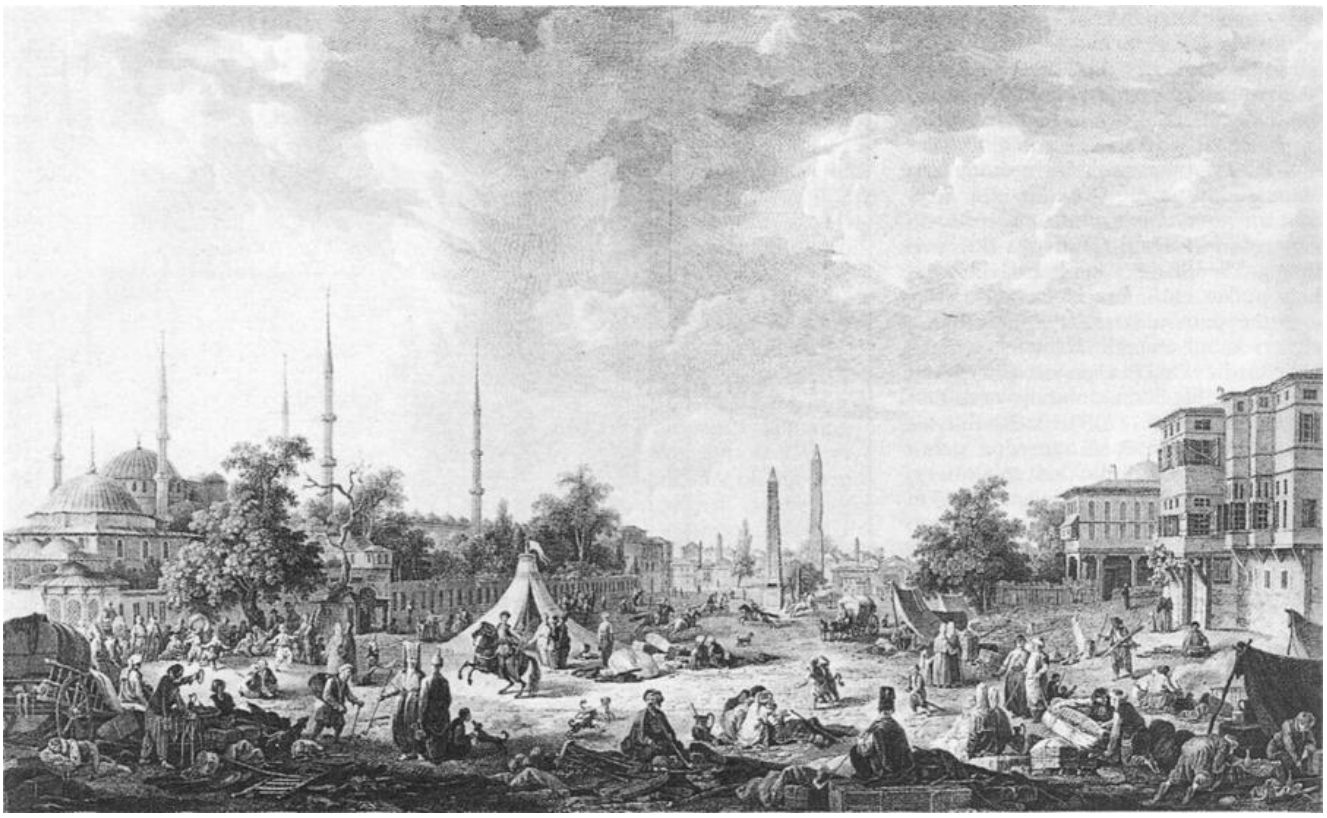

Jean Baptiste Hilair'in Atmeydanı'nı betimleyen bir deseninden gravür. Chousel de Gouffier. *Voyage Pittoresque de ta Grèce,* c. II, 1822. *Ara Güler fotoğraf arşivi*

buranın romantik manzarasını çerçevelemektedir.

Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından sonra Atmeydanı'nda bir süre Asâkir-i Mansure-i Muhammediye birliklerinin talim yaptıkları bilinmektedir. II. Mahmud'un da (hd 1808-1839) buraya gelerek birlikleri teftiş ettiği *Tarih-i Lutfî* de yazılıdır. Buna ilişkin yağlıboya bir tablo ise Dolmabahçe Sarayı'ndadır. Bununla birlikte Atmeydanı'mn, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ilgiden yoksun kaldığı anlaşılıyor. Sadece at meraklılarının uğradıkları, cirit oynanan, Arap ve Tatar atlarının koşturulduğu, doğal olarak at alım satımlarının da yapıldığı bir yerdi. 1853-1856 Kırım Savaşı yıllarında, istanbul'daki müttefik kuvvetleri subaylarının girişimiyle meydandaki dikilitaşların çevrelerine oval hendekler kazılarak toprak dolgu altında kalan kaidelerin ortaya çıkartıldığı bilinmektedir. Bu düzenleme günümüze kadar korunmuştur. 1863'te ise ilk Osmanlı fuarı olan Sergi-i Umumi-i Osmanî(->) Atmeydanı'nda açılmıştı. Bu tarihlerde artık buraya Atmeydanı yerine Sultanahmet Meydanı deniliyordu. Sergiden hemen sonra da burası, Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşa'nın girişimiyle park olarak düzenlenmiştir.

II. Abdülhamid (1876-1909) ve II. Meşrutiyet dönemlerinde (1908-1918) eski Atmeydanı'mn çevresine Ticaret Mektebi, Defter-i Hakanî Nezareti, Baytar Mektebi gibi yeni binalar da yapılmış, bu arada Alman İmparatoru II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyareti anısına Almanya'da yapılan çeşme, 1901'de getirilip meydanın, Bizans imparatorlarının Hippodrom oyunlarını izledikleri loca mevkiine kurulmuştur.

Atmeydanı'mn İstanbul kent tarihinde ve Osmanlı yaşayışında birbiriyle zıt iki ayrı olguya mekânlık etmesi ilginçtir. Kent halkını günlerce neşeye boğan büyük sultan düğünleri (sur-ı hümayun) daima burada düzenlendiği gibi, yönetime başkaldıran kapıkulu askerleri de Topkapı Sarayı'na ve Paşakapısı'na, ayrıca kentin alışveriş merkezlerine ve limanına yakm bu meydanı, eylemlerine en uygun yer olarak seçmişlerdir.

Fuad Köprülü, Osmanlılar döneminde saray düğünleri münasebetiyle Atmeydanı'nda tertip edilen eğlence ve ziyafetlerin, İorga'nm iddia ettiği gibi, Bizans devrindeki Hippodrom şenlikleriyle bir ilgisinin bulunmadığım savunur. Köprülüye göre Atmeydanı eğlenceleri ve genel şölenleri Bizans geleneklerinden apayrı, eski Türk âdetleriyle bağlantılıdır. Nitekim. Köprülü burada düzenlenen her sur-ı hümayunda, herkese açık sofralarda, türlü yemeklerin, şekerleme ve şerbetlerin eski han-ı yağma geleneğini andıracak tarzda sunulduğunu anlatır. Ancak, I. Süleyman'dan (Kanuni) (hd 1520-1566) önce burada bu tür şölen ve şenliklerin düzenlendiğine ilişkin bir bilgi mevcut değildir. Öyle anlaşılıyor ki Atmeydanı, sarayca programlanan ve tüm İstanbul halkına dönük şenliklere mekânlık etme işlevini, Kanuninin vezirazamı (1522-1535) İbrahim Paşa'nın burada yapılan sarayını, hem ikametgâh, hem resmi makam olarak kullanmaya başlaması sürecinde kazanmıştı. Nitekim, Atmeydanı'ndaki saptanabilen ilk şenlik 22 Mayıs 1524 tarihinde Kanuni'nin kız kardeşi Hatice Sultanla İbrahim Paşa'nın 15 gün süren düğünleridir. 1529'da Avusturya seferi dönüşünde "Pişgâh-ı Menzil-i Sultanî" olan Atmeydanı'nda türlü gösteriler yapıldığı, çarşı esnafının alay gösterdiği biliniyor. Fakat asıl büyük düğün, 1530' da Kanuni'nin şehzadelerinin sünnetler: için düzenlendi. Atmeydanı'mn kuzeyinde lacivert sütunlar üzerine konan özel bir tahtta oturan padişah, altın istemeleriyle gözleri kamaştıran bir sâyeban (gölgelik) altında oyunları izledi. Meydana yüzlerce güzel çadır kurulmuştu. Bunlar arasında Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasanın, Memluk Sultanı Kansu Gavri'nin savaşlarda ele geçer, otağları da vardı. Meydandaki gösterilerin en heyecan uyandıranı ise gerçek silahlarla yapılan savaş oyunuydu. Geceleri, meydandaki ahşap kuleler tutuşturuluyor, havai fişekler atılıyordu. Meydandaki iki dikilitaş arasına gerilen bir ipte, Mısırlı bir cambaz hünerler gösterdi. Üç hafta boyunca İstanbullular ilk kez muhteşem bir düğün izlediler. Benzeri bir başka sünnet düğünü 1539'da lf gün süreyle Kanuni'nin iki küçük şehza-

desi (Bayezid ve Cihangir) için tertip edildi. Bu kez Atmeydanı, kaplanların, aslanların, vaşakların, pelenk ve kurtların vahşi boğuşmalarına da tanık oldu. Bu düğünle Kanunimin kızı Mihrimah Sultan da Rüstem Paşa ile evlenmişti. 1547' de Osmanlı Devleti'ne sığınan Safevi Şehzadesi Elkas Mirzâ'ya oturması için Atmeydanı'nda bir saray tahsis edilince, konuğun vaktini hoş geçirebilmesi için burada sık sık kılıç-kalkan, cirit müsabakaları ve at yarışları düzenlenmişti. Bayramlarda ise binlerce kişinin doyabileceği kadar yemek pişirilip tevzi edilmekteydi. Atmeydam'ndaki bir bayram şölenini izleyen H. Dernschwam, parçalanmadan kızartılmış yirmi öküz gövdesinin de şölen yemekleri arasında bulunduğunu, ayrıca, bayrama gelenlerin, meydana salıverilen kurt, tilki ve köpeklerin, tavşanlarla, kuşların peşindeki koşuşlarım heyecanla seyrettiklerini anlatır.

Atmeydanı'nm tanık olduğu en görkemli şenlik ise hazırlıkları bir yıl süren, 7 Haziran-30 Temmuz 1582 tarihleri arasındaki 53 günlük sünnet düğünüdür. III. Murad'm (hd 1574-1595) oğlu Şehzade Mehmed (III. Mehmed) için tertiplediği bu şenlik için, Atmeydanı'nda geçici ya da temelli birçok seyir köşkü inşa edilmiş, padişahın oyunları izlemesi içinse İbrahim Paşa Sarayı onarılmış ve özel bir şahnişin eklenmişti. *Tarih-i Selânikî'de,* meydandaki düzenlemeler anlatılırken Mehterhane tarafında devlet adamları ve ileri gelenler için uzunlamasına bir divanhane inşa edildiği, burada en alt basamağın yabancı devlet elçilerine ayrıldığı, Kırım hanının kardeşi ile Lehistan elçisi için de divanhanenin karşısına özel bir temâşagâh yapıldığı, halkın şenlikleri izlemesi maksadıyla yamaçlara oturma yerleri hazırlandığı, Arslanhane tarafında pek çok küçük köşkle tahtabendlerin kurulduğu, Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'nın ise donanma ustalarına kendisi için özel bir seyir köşkü yaptırttığı vb anlatılır. Bostanzade Yahya Efendi ise *Tarih-i Safla.,* III. Murad'm düğüne gösterdiği ilgiyi, Atmeydam'ndaki oyun ve gösteri sergilemelerini, örneğin seyyar hamamı, ağaçları, kuşları, karacaları, çimenliği ile yapay tepe vb'yi hikâye etmiştir. Sumamelere konu olan bu düğünde her akşam bin tabak pilav, her tabak için bir ekmek, on altıdan yirmiye kadar kızartılmış öküz dağıtılıyor ve tıpkı eski han-ı yağmalardaki gibi, halk tabak çanakları yağmalıyor, kırıyordu. Gece gösterileri için meydan, yüksek direklere bağlanan kandillerle aydınlatılıyordu. Hıristiyan kölelerin Pirus raksı, Aya Yorgi'nin ejderha ile mücadelesi, deniz cenkleri, binicilik hünerleri, yarışlar, hayalci gösterileri ve en çok da İstanbul esnaf ve sanatkârlarının gösterili geçişleri ilgi uyandırmıştı. Düğün sırasında yeniçeriler arasında çıkan kavgada ise Vezirazam Sinan Paşa'nın önünde iki yeniçeri öldürülmüştü.

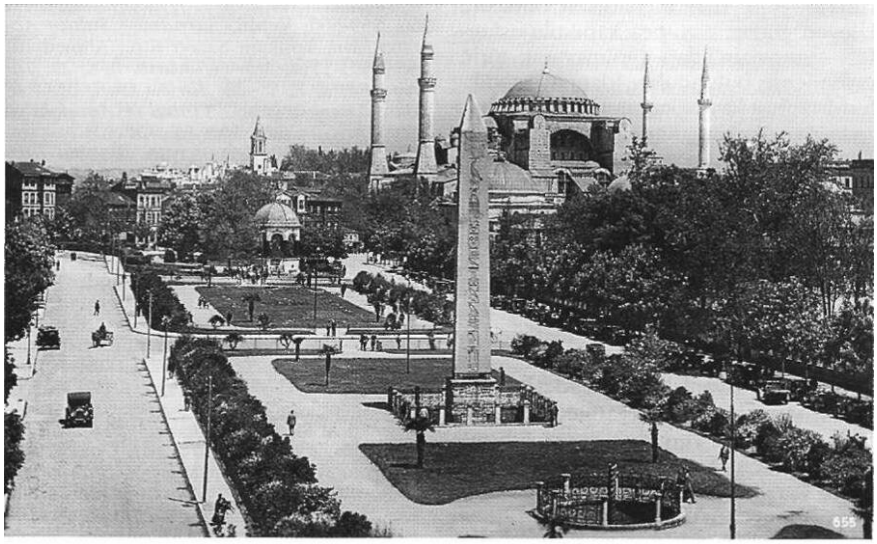

Bir zamanlar Atmeydanı adını taşıyan Sultanahmet Meydanı'nın yüzyılın başlarındaki görünümü. *İlhan Pınar koleksiyonu*

Atmeydanı mekânlı şenlikler, sur-ı hümayunlar ve bayramlar 17. yy'da da bir önceki yüzyılın parlaklığında olmasa da yineleniyordu. Şeyhülislam Yahya (ö. 1644) bir şiirinde, *Semend-i nâz ile yüğrük civanlar seyre çıksunlar / Pür olsun hûblarla Atmeydanı Sitanbulun,* dediğine göre, meydanda gençlerin kula atlara binip yarıştıkları, cirit oynadıkları, bunları seyretmek için de İstanbullu güzellerin buraya geldikleri anlaşılmaktadır. Bu gelenek 18. yy'da da sürmüş, şair Nedim (ö. 1730). Yahya Efendi'nin dizelerindeki temayı, III. Ahmed'e yazdığı kasidesinde yinelemiştir: *Binüb sâd izz ü nâz ile semend-i şûh-reftâre / Güzeller Atmeydanında alur şimdi meydânı.*

Bu yüzyılda Atmeydanı'nm tanık olduğu iki büyük şenlik, 1720'deki III. Ahmed'in oğullarının sünnet düğünü ile 1759'da III. Mustafa'nın kızı Hibetullah Sultamın vilâdet (doğum) şenliğidir. 1720 düğününü *Sırnâme-i Vehbî,* Atmeydanı'na yansıyan eğlenceleriyle verir. 1759 şenliğinde ise İstanbul esnaf ve sanatkârlarının "kırkbeş sınıf üzere dalga dalga ve arkalarında tabılhâne ile mutantan Atmeydanı'ndan, Saray-ı Hümayun"a yürüdüklerini, *Mür'i't-Tevarih* anlatır.

Atmeydanı'nm, İstanbul halkına korku salan bir yer olarak ünlenmesi ise buradaki idam infazları ve kanlı ayaklanmalardandır. Tarihe geçen önemli idamlardan ilki, dinsizlikle suçlanan Molla Lûtfî'nin 1494'te "Atmeydanma iletülüb başını kılıca uzatmasr'dır. 1529' da ise Melamî-Bayramî Şeyhi İsmail Maşuki ile on iki müridi Atmeydam'ndaki çeşme önünde boyunları vurularak idam edilmişlerdir. Daha sonra bunların anısına Atmeydanı'na bakan yamaçta Üçler Mescidi yapılmıştır.

Meydanın ayaklanmalara sahne oluşu ise III. Mehmed döneminde 1602' deki ilk sipahi eylemi ile başlamıştır. Birtakım isteklerle Atmeydanı'nda toplanan sipahilerin üzerine yeniçeri ağası bir bölük yeniçeriyle hücum etmiş ve eylemcileri dağıtmıştı. 1622'deki II. Osman Vakasında ise Atmeydanı, ayaklanmacı askerlerle onlara destek veren ulemanın toplanma yeri olmuştu. Bundan sonra sık sık, sipahilerin bazen de yeniçerilerin kışlalarından hareket edip Atmeydanı'na gelerek kazan kaldırmaları olgusu yaşanmıştır. Bunların en korkunçları ve sonuç verenleri, 1622 ve 1648'deki sipahi-yeniçeri kavgalarıdır. Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi, Hezarpare Ahmed Paşa'nın, Cinci Hoca'ntn idamları sonrasında yaşanan ve bir kent savaşı boyutunda günlerce süren Atmeydanı OİayI(->); 1651'de Kösem Mahpeyker Sultanın boğulmasıyla sonuçlanan olaylar; 1655'te 500 silahlıyla İstanbul'a gelen Kürt Mehmed'in eylemi; 1656'daki Çınar OlayıOY), ertesi yılki sipahilerin Köprülü Mehmed Paşa'ya karşı gerçekleştirdikleri başarısız ayaklanma da Atmeydanı'nda odaklanmıştır. Bu olaylarda, Atmeydam'ndaki "dıraht-ı çınar" denen bir çınar ağacından söz edilmesi, ayaklanmacı askerlerin bunun altında kazan kaldırmaları, toplanıp kararlar almaları, öldürülenlerin cesetlerinin bu ağacın dallarına asılması ayrıca ilginçtir.

29 Haziran 1680 günü ise İstanbul tarihinde bir benzeri daha yaşanmayan bir 'Tecm" (taşlayarak idam) olayı gerçekleşmişti. Aksaray'da, evli bir Müslüman kadın, bir Yahudi ile cinsel ilişki halinde yakalanmış, şeriat gereği recmedilmesine kadı hüküm vermişti. İnfaz günü IV. Mehmed, İbrahim Paşa Sarayı'na geldi. Suçlu kadın ve Yahudi, Atmeydanı'na getirildiler. Önce Yahudinin kılıçla boynu vuruldu. Sonra kadın, beline kadar çukura gömüldü. Halk tarafından atılan taşlarla öldürüldü.

1687'de, IV. Mehmed'in tahttan indi-

rilip II. Süleyman'ın padişah olmasını izleyen günler boyunca kapıkulu askerleri Atmeydanı'ndan ayrılmayarak türlü eylemlerde bulundular. İdamını istedikleri İstanbul kaymakamının cesedini burada parçaladılar. Kapalıçarşı'yı yağmalayıp naralar atarak Atmeydanı'na döndüler. Sarayı, bahşiş istekleriyle bunalttılar. Sipahilerden başka, yeniçeriler, cebeciler, topçular da bu eylemlere katıldılar. Nihayet 11 Şubat 1688'de İstanbul çarşı esnafı beyaz bayrak açıp Atmeydanı'ndaki askerlerin üzerine yürüdü. Esnafı, halk, Galata, Eyüp kasabalarından gelen silahlı gençler desteklediler, bunun üzerine isyancılar dağılıp kaçtı.

18. yy'ın başında da Atmeydanı, asilerin toplanma yeriydi. Ülkeyi Edirne'den yöneten II. Mustafa'ya (hd 1695-1703) karşı 15 Temmuz 1703'te 200 cebeci Atmeydanı'nda toplanmış; birkaç gün içinde bunlara İstanbul esnafı, halktan yüzlerce insan da katılmıştı. İstanbul'dan yürüyüşe geçen ayaklanmacılar, Edirne Vakası denen ihtilalle II. Mustafa'nın tahttan indirilmesini, birçok kişinin idamını gerçekleştirmişlerdir. 28 Eylül 1730'da başlayan Patrona Halil Ayaklanması^) ve 25 Mayıs 1807'deki Kabakçı Mustafa Ayaklanması'nda(->) da toplanma yeri Atmeydanı olmuştu. 1808'deki Alemdar Olayı'nda(-0 yeniçeriler, ara kararlar almak ve din bilginlerine danışmak için birkaç kez Atmeydanı'nda toplanmışlardı. Nihayet 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasıyla sonuçlanan Vak'a-i Hayriye sırasında da bu meydanda önemli olaylar geçti. Kazan kaldırma olayını haber alan II. Mahmud, Beşiktaş'tan Topkapı Sarayıma geldi. Sancak-ı şerif çıkartıldı. Herkesin bu kutsal bayrak altında toplanması istendi. Atmeydanı'nda toplanan yeniçeriler, saray muhafız birliğinin başında meydana gelen padişaha saygı gösterdiler. Fakat buyruğunu dinlemeyerek alışkanlıkları olan yağmaları yapmak için kente dağıldılar. Bu, onlara karşı, kesin sonuçlu hareketin başlamasına fırsat verdi.

Tarih-i Lûtfî'de, Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından, yeniçerilikle ilgili ya da bu ocağı çağrıştıran her şeyin yasaklanmasının ardından, Etmeydanı'na(->) "Ahmediye", Atmeydanı'na da Ahmediye Meydanı adlarının verildiği yazılıdır.

30 Eylül 1895 günü, silahlı bir grup Ermeninin Kadırga'dan Sultanahmet Meydanı'na çıkıp buradan Babıâli'ye yönelmeleri, İstanbul'da heyecan uyandırmıştı.

II. Meşrutiyet döneminde, Sultanahmet Meydanı adıyla İstanbul'un başlıca miting alanı durumuna gelen burada, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinin ardından protesto mitingleri düzenlendi.

Bibi. Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ,* II, 89, III, 590; *Silahdar Tarihi,* I, 731; *Tarih-i Solakzade,* 459; *Tarih-i Selânikî.* 166; Bostanzade Yahya, *Tarih-i Saf/Tuhfetıı'l-Ahbab. (Duru Tarih,* [haz. N. Sakaoğlu]), İst., 1978, s. 108-109; *Surname-i Hümayun,* Topkapı Sarayı Ktp., Hazine no. 1344; Evliya, *Seyahatname,* I, 64-66, 559-560; Vehbî, *Surnâme-i Sultan Ahmed Han,* Topkapı Sarayı Ktp., Ahmed III, no. 3593-3594; *Mür'i't-Tevarih,* II/A, 29; *Tarih-i Râşid,* II, 26-28; *Tarih-i Lutfî,* III, 166; Hans Derncshwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü,* (çev. Y. Önen), Ankara, 1987, s. 137-140; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 92, 93, 97; Inciciyan, *İstanbul, 63-66;* Jean Thevenot. *1655-1656'da Türkiye,* (çev. N. Yıldız), İst., 1978, s. 63; Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718,* (çev. A. Kurutluoğlu), ist., ty, s. 126; Doriha L. Neave, *Eski İstanbul'da Hayat,* (çev. O. Öndeş), İst., 1978, s. 92; Emest Mambouıy, *İstanbul, Rehber-i Seyyahın,* İst., 1925. s. 171 vd; Köprülüzade Mehmed Fuad, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* I, 1931, s. 270-271; Ahmed Refik "Kafes ve Ferace Devrinde istanbul At Meydanı", *Akşam,* 17 Şubat 1936; Z. Orgun, *İbrahim Paşa Sarayı* (Arkitekt'ten ayrı basım), İst., 1939: Konyalı. *İstanbul Sarayları;* T. Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat.* Ankara 1983, s. 41; Şehsuvaroğlu. *İstanbul,* 27-28; E. Â. Çavlı, "Sultanahmet At Meydanı", *Cumhuriyet,* Aralık 1960; M. And, *Kırkgün Kırkgece.* ist., 1959; "Tezkiretü'l Enbiye", *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar Belgeler,* (haz. Z. Sönmez), İst., 1988, s. 74-75.

NECDET SAKAOĞLU

ATMEYDANI OLAYI

25-28 Ekim 1648 günleri boyunca İstanbul'un yaşadığı kanlı olaylar ve karışıklıktır. "Atmeydanı Vakası", "Sipahi Fetreti", "Sipahi Fitnesi", "Sultanahmed Muharebesi", "Sultanahmed Vakası" da denmiştir. Bu ayaklanma başlamazdan önce Sultan İbrahim'in tahttan indirilip boğdurulması, eski vezirazam Hezarpare Ahmed Paşa'mn, Cinci Hocanın idamları, kentteki gerilimi artırmıştı. Bu nedenle kolaylıkla yatıştırılabilecek bir olay, büyük bir ayaklanmaya dönüştü. Atmeydanı Olayı, yeniçerilerle sipahiler arasındaki düşmanlığı daha da artırdığından sonraki yıllarda bu iki ocağın askerleri arasında sık sık kavgalar oldu. Osmanlı tarihinde ağalar saltanatı denen kısa ve başarısız bir askeri yönetim de bu olayın bir sonucu olarak ortaya çıktı.

7 yaşında tahta oturtulan IV. Mehmed'in (hd 1648-1687) ilk günlerinde Vezirazam Sofu Mehmed Paşa, kamu hazinesindeki açıkları kapatabilmek için önlemler aldı. Acemioğlanlarının bir bölümünün "çıkma" yöntemiyle sipahi sınıfına geçip ulufeli (aylıklı) olmalarını erteledi. Ocaktan atılmış sipahilere yeniden asker yazılmaları için Girit Savaşına gitmeleri koşulunu koydu. Sipahilerin bayram harçlıklarını, kuloğlu denen asker çocuklarının terakkilerini (aylık zammı) vermedi. Bundan dolayı sipahiler Üsküdar'da toplanmaya başladılar. Babadağı'ndan dönen ve iki yıldır aylık alamayan bir kısım sipahi de bunlara katıldı. Toplanan vezirler, ocak ağalarını Üsküdar'a gönderip sipahilere öğüt verdirdiler. Ama, Osmanlı deyimiyle "kul yüze çıkmış", ayaklanma kaçınılmaz olmuştu. Bununla birlikte sipahilerin ramazan ayı boyunca etkili bir eylemleri görülmedi.

Diğer yandan, Galata Sarayı'ndaki acemioğlanlan yarı aç, harçlıksız ve başıboş, "çıkma" müjdesi beklerlerken bunun gerçekleşmediğini öğrenince **2**' Ekim **1648** günü saraydan boşandılar Kontrolsüz gruplar halinde kenti heyecana ve paniğe boğarak Atmeydanı'rj. geldiler. Buradaki İbrahim Paşa Sarayı acemioğlanlan da kendilerine katıldı. Olayı öğrenen Topkapı Sarayı Enderun gılmanları da (içoğlanları) engelleri aşıp dışarı çıktılar. Yatıştırmaya gelen yeniçeri ağasını tutsak alan acemioğlanlan. çarşıya doğru harekete geçtiler. Elçi Hanı(->) ile o çevredeki birkaç hanı ele geçirdiler. Küçük gruplar halinde kente dağılıp yağmaya ve soyguna başladılar. İsteksiz olarak Girit'e gitmek üzere yola çıkmış bulunan bin kadar sipahi de Silivri'den geri döndü. Bıyıklı Mahmud adlı bir sipahi çalığı ise peşindeki zorbalarla Sultan Ahmed Camii'ne yakın bir eve yerleşip ayaklanmanın elebaşısı oldu. Kente dağılmış olan acemioğlanlanyla içoğlanları Bıyıklı Mahmud'un. çevresinde toplanmaya başladı. Yönetim karşıtları, çıkarcılar, Sultan İbrahim yanlıları da birer ikişer Mahmud'un yanında yer aldılar. Sofu Mehmed Paşa. ulema sınıfından saygın kişileri nasihatçi gönderdi. Fakat söz dinletmek olanaksızdı. Üsküdür'daki sipahiler de kayıklarla bu tarafa geçip Ahır Kapısı'ndan Atmeydanı'na çıkmaktaydılar. Paşakapısı'nda toplanan vezirazam ve vezirler, yeniçerilerin silahlanıp karşı hareket için hazır bekletilmeleri kararını aldılar. Şeyhülislam, ayaklanmayı sürdüren sipahilerin ve acemioğlanlarının öldürülmeleri yönünde fetva verdi. Buna karşılık Atmeydanı'nda mevzilenen ve savunma önlemleri alan ayaklanmacılar. **26** Ekim günü aldıkları kararla ayak divanı istediler. Ayrıca, Sultan İbrahim'in katili olan vezirlerin idam edilmeleri koşulunu öne sürdüler. Örgütlenen ayaklanmacılar, yöneticilerin, ocak ağalarının evlerini taşlamaya giriştiler ve kent halkını korkutucu eylemlere yönelttiler. Herkes kaçıp saklanacak yer aramaya başladı. 27 Ekim günü, ikinci bir fetva yayımlanarak teslim olan acemioğlanlarının ocağa çıkarılacakları, diğerlerinin öldürülecekleri duyuruldu. Bunun etkisi görüldü ve bir kısım acemioğlanlan ile sipahiler dağılmaya başladılar. Bıyıklı Mahmud da zorbaların bir bölümüyle Üsküdar'a geçti.

Olay neredeyse yatışmış iken Sofu Mehmed Paşa ile Şeyhülislam Abdürrahim Efendi(->), zağarcıbaşım henüz Sultanahmet Meydanı'nda bulunan kalabalığa gönderip elebaşıları istediler. Bu. yeni bir tepki doğurduğu gibi, gece denetimi yapan ocak ağaları ve silahlı yeniçeriler, üç sipahiyi tutukladılar. Ertesi gün Şehzadebaşı Camii önünde bunların boyunları vuruldu. Kent içindeki sipahi evlerine baskınlar düzenlendi. Olaylar ikinci kez alevlendi.

Sipahiler ve acemioğlanlan "Bunlar bizi ayırıp kılıçtan geçirecekler!" diyerek yeniden Atmeydanı'nda toplandılar. Hü-

şeyin Kethüda ve Kara Kethüda, sipahileri kışkırtıcı konuşmalar yaptılar. Sofu Mehmed Paşa ise İstanbul surlarının tüm kapılarının kapatılmasını, deniz ulaşımının durdurulmasını emretti. Fakat ayaklanmacılar Ahır Kapısı'nı açtırıp Üsküdar'a haber ulaştırdılar. Bıyıklı Mahmud, teknelere doldurduğu zorbalarla geri döndü. Saraya bir arzuhal veren ayaklanmacılar, yeniçerilerin kendilerini kıracağını bildirip tarafsız bir vezirazam atanmasını istediler. Padişahm ağzından "Yeniçeri ve sipahi kullarımın çengine iznim yoktur. Dağılırsanız vezirazam ve müftüyü azlederim" yollu bir hatt-ı hümayunla cevap verildi. Bunu öğrenen Sofu Mehmed Paşa, Yeniçeri Ocağıma sığındı. O ve öteki vezirlerle şeyhülislam, geceyi Orta Cami'de geçirdiler.

Atmeydanı'ndaki ayaklanmayı yeniden örgütleyen Hüseyin Kethüda, Kara Kethüda, Bıyıklı Mahmud. Dalaklı Ali, Oruç Ağa, Kara Abdullah, Pandur Ali, Deli Birader Ahmed, Bengi Mehmed adlı sipahiler, Hüseyin Kethüdayı başbuğ seçtiler. Fakat meydanı ve camiyi dolduran ayaklanmacıların çoğu silahsızdı. Günlerdir aç susuz ve yorgundular. O gece saray hasahırının hademe ve seyisleri de kendilerine katıldılar. "Aramızda bir de din bilgini bulunsun!" diyerek o semtte oturan Hanefi Efendi'yi zorla getirdiler. Sabaha kadar, planlar kurdular.

28 Ekim günü sabahı Orta Cami'de toplanan vezirler ve ulemanın gönderdiği öğütçüler bir başarı sağlayamadılar. Kara Abdullah'ın başkanlığındaki bir zorba grubu IV. Mehmed'in katına çıkıp isteklerini yinelediler. Padişah, "Kimi isterseniz vezir yapayım." dedi. Yeniçeriler bunu haber alınca, sipahileri kılıçtan geçirmek üzere harekete geçtiler. Kentin her semtine tellallar gönderip "Kim bu cenge hazır olmazsa avreti boştur!" diye bağırttılar. Mahalle imamlarına haberler saldılar. Bu arada Sofu Mehmed Paşa iki tarafı daha da öfkelendirmek için bir yeniçeri çorbacısını sözde öğüt için Atmeydanı'na göndertti. Bu subayı, Atmeydanı yakınında sipahi kılığına girmiş adamlarına öldürttü. Yeniçeriler olayı öğrenince büsbütün galeyana geldiler. Sipahilerle acemioğlanları ise Atmeydanı'nın dört yanma metrisler kazmış, sokak girişlerini tutmuşlardı. Önemli noktalara okçular mevzilenmişti. Yeniçeri bölüklerinin arkasından vezirler, ocak ağaları, ulema da atlara binmiş ilerlemekteydiler. İstanbul, kanlı bir iç savaş gününü yaşamak üzereydi. Şeyhülislam Abdürrahim Efendi'nin oğlu Galata Kadısı Mehmed Çelebi, zırh giymiş, başına miğfer geçirmişti. Nâima'nın deyimiyle "zırh-ı dâvudî giyüb başına miğfer-i polad üzerine kansariyye destar-ı cedid ve kolçaklar" ile sefere çıkan vezirler gibiydi. Elçi Hanı önüne gelindiğinde yeniçeriler iki tümene ayrıldılar. Bir kol, Atmeydanı'mn bir yönünden diğeri öbür yönünden alanı kuşattılar. Son kez öğütçü giden Kenan Paşa ile yanındakileri sipahiler tutsak alınca hücuma geçtiler. Önlerine geleni kılıçla doğramaya başladılar. Sipahiler ve içoğlanları ise ok yağdırıp sapan taşı atıyorlardı. Bir ara yeniçeriler neredeyse çekilecek gibi oldular. Ocak ağalarından Muslihiddin, atım ileri sürüp cesaret verdi. Asker "çorbaya seğirtir gibi" çılgınca saldırdı. Bir anda Atmeydanı'mn ortasına kadar ilerlediler. Önlerine gelen herkesi kılıçla yere serdiler. Cami avlusuna ve içerisine sığınanlara da tüfeklerle kurşun yağdırdılar. Savaş nedir bilmeyen, fakat ikide bir savaş açılması için fetvalar veren din bilginleri bu can pazarı ortamında tir tir titremekteydi. Kimi ağalara yalvarıyor, kimi kaçmak için yol arıyordu. Meydan, ak sakallı, kara sakallı sipahilerin, gencecik içoğlanlarının ve acemioğlanlarımn kelleleri, cesetleri ile dolmuştu. Yeniçerilerden de epeyce ölen vardı. Bıyıklı Mahmud ile Hüseyin Kethüda, kendi adamlarıyla Ahır Kapısı'na inip kayıkla Üsküdar'a savuşmuşlardı. Camide kalanlar, şadırvan çevresinde, içeride mihrap önünde, minber basamaklarında kılıçtan geçirildi. Caminin ince kapıları, işlemeli camları tüfenk fındıkları (kurşun) ile delik deşik oldu. Yeniçeriler, öldürülenlerin giysilerini, para keselerini, silahlarını yağmaladılar. Her baş getirene Yeniçeri Ağası Murad Ağa bahşişler verdi. Minarelere çıkıp şerefelerde yalvarıp ağlayan acemioğlanlarma son anda af ilan edilerek dokunulmadı. Savaş yerinden 70 içoğlanı ve acemi, 50 ahır hademesi. 200 sipahi cesedi toplandı. Olay yatışınca teşhis edilen cesetleri, aileleri ve yakınları alıp götürdüler. Kalan 200 cesedi asesbaşı arabalara yükletip denize attırdı.

Olay, kapıkulu ocaklarının iki büyük sınıfı olan yeniçerilerle sipahiler arasındaki kin ve düşmanlığı artırdı. Sipahilerin süregelen etkinlikleri de bu olayla sona erdi. Yeniçeri Ocağı'nın ileri gelen ağalan, İstanbul'da, yönetimi etkileyecek kadar nüfuz kazandılar. **l651**'e değin süren bu nüfuz dönemi, ağalar saltanatı olarak bilinir. Sipahilerin pek çoğunun ocak kayıtları silindi. Sipahioğulları denen ve aylıklı asker adayı sayılanların ise tamamı bu haktan yoksun bırakıldılar. Bursa'ya kaçan Bıyıklı Mahmud, Yenişehir yakınında yakalanıp idam edildi. Olayın etkili olduğu günler boyunca İstanbul'da yaşam durdu. Dükkânlar açılmadı. Kimse sokağa çıkmaya cesaret edemedi. Cemaat, camilere gitmedi. Padişah ve saray halkı. Topkapı içinde mahsur kaldılar. Boğaziçi'nde tek bir gemi görünmedi. Aynı günlerdeki şiddetli bir fırtına halkı büsbütün korkuttu.

Şehrin güvenliğinden sorumlu asker sınıfları ile o dönemin askeri okulları niteliğindeki Acemi Ocağı celepleri (acemioğlanı) ile Enderun içoğlanlarının katıldığı bu ayaklanma, İstanbul tarihinin en önemli olaylarındandır. 17. yy'm ortasında İstanbul'un, disiplinsiz, soyguna, öldürmeye susamış 10-20.000 mevcutlu bir terör potansiyeli içerdiği bu ayaklanma ile bir kez daha kanıtlanmıştır.

Atmeydam'nda yoğunlaşan olayın, bu çevredeki tarihi eserlere, en çok da Sultan Ahmed Camii'ne büyük zarar verdiği anlaşılmaktadır. Sipahiler, savunma maksadıyla Atmeydanı'ndaki birçok yapı kalıntısını söküp siperler yapmışlar, kimi yerleri de yıkıp kazmışlardır.

Bibi. *Tarih-i Naima,* IV, 350 vd; J. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* X, İst., 1338, s. 130 vd; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* III, I. Kısım, 242-244; Danişmend, *Kronoloji,* III, 413.

NECDET SAKAOĞLU

ATP AZARI SARNICI

Fatih Atpazarı'nda (bak. Atpazarlan) Bizans dönemine ait sarnıç. Bugün Mıhçılar Caddesi'nin altında kalmıştır.

Bizans döneminde bu bölgede sığır pazarı bulunuyordu. Valens (Bozdoğan) Kemeri'ne oldukça yakın bir yerde bulunan bu sarnıçtan, İstanbul'daki Bizans su tesisleri ile ilgili kapsamlı bir çalışma hazırlamış olan, bu konunun uzmanları Ph. Forchheimer ve J. Strzygowski, kitaplarında bahsetmektelerse de, bu araştırmacılar sarnıcın içine girememişlerdi. Atpazarı Sarnıcı bu tespitten çok uzun bir süre sonra, ancak Î978'de incelenmiş ve Alman Arkeoloji Enstitüsü müdürlerinden Prof. Dr. W. Müller-Wiener tarafından planı çıkarılmıştır.

Atpazarı Sarnıcı bir binaya altyapı teşkil eden bir mahzenin (kyripta) sarnıç şeklinde düzenlenmesiyle meydana gelmiştir. Sarnıcın mimari formunda bir kiliseye altyapı oluşturduğu belirgindir.

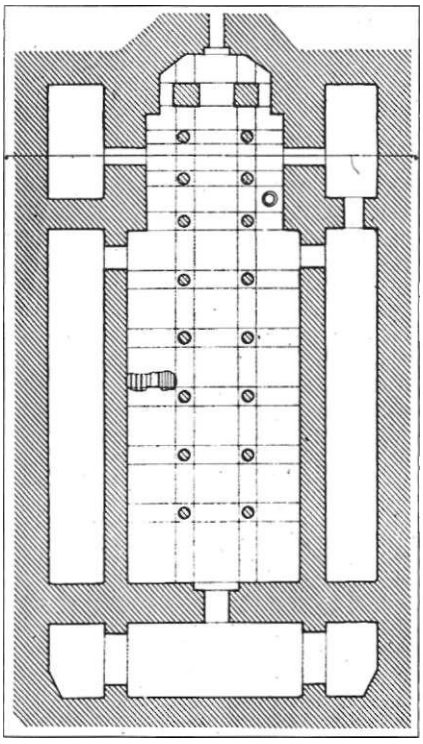

Atpazarı Sarnıcının W. Müller-Wiener tarafından çizilmiş planı.
Müller-Wiener. *Bildlexikon*

AUGUSTA

Bizans imparatoriçelerine verilen unvan. Augusta ya da Grekçe basilissa genelde imparatorun karısının unvanıdır. Fakat I. Aleksios'un annesi Anna Delassena gibi imparator anaları ya da II. Teodosios'un ablası Pulheria gibi güçlü saray kadınları da augustalığı almışlardı. Augusta bir unvan olmaktan öteye sahibine hemen hemen imparatora eş bir politik statü kazandıran ilginç bir kurumdur. Gerçi bütün imparatoriçelere bu unvan verilmemiştir, ama sadece Constantinus'tan I. İustinianos dönemine kadar dokuz augusta vardır. Bunlar adlarına para bastırmışlar, resmi belgelerde özel mühürlerini kullanmışlar, statülerini belirten giysiler giymişler, resmi maiyetleri olmuş ve imparatorun idari statüsüne paralel, onun kadar güçlü değilse bile. belli bir idari statüleri bulunmuştur. Genellikle, bizde erkek evlat doğuran hasekinin sultan unvanı alması gibi, bir vâris doğurdukları zaman imparatoriçelerin bazılarına bu unvanın verildiği görülmektedir. Bizans'ta imparator aynı zamanda en büyük rahip niteliği taşıdığı ve kadınlar da rahip olamayacakları için, augusta unvanı dinsel açıdan zorlayıcı olduğu halde bu pratik sürmüştür. Özellikle imparator öldüğünde onun yerine birisi geçene kadar devleti idare etmişler ve bazen yeni imparatorun seçimini de yapmışlardır. Örneğin, Markianos, Augusta Pulheria, Anastasios ise Augusta Ariadne tarafından imparatorluğa getirilmişlerdir. Makedonya sülalesinin vârisi olan III. Romanos'un karısı Augusta Zoe, kız kardeşiyle imparatorluğu idare etmiş, evlendiği ikinci ve üçüncü kocalarını da imparator yapmıştı. Augusta unvanı verilen imparatoriçeler de imparator gibi taç giymişlerdi. Fakat bu taç, imparatorunkinden farklı olarak, patriğin değil, imparatorun elinden giyilirdi. Belki hiçbir imparatorlukta rastlanmadığı kadar çok sayıda kadının imparatorluğun idaresine ortak olması, bazen de yalnız başlarına bu sorumluluğu taşımaları Bizans tarihinin en ilginç özelliklerinden biridir. Augusta (ya da basilissa) sıfatıyla imparatorluk makamını işgal edenlerin içinde IV. Leo'nun eşi olup öz oğlunu kör eden İrene(->) gibi ilk kadın hükümdarlar da vardı.

DOĞAN KUBAN

AUGUSTEİON

Erken Bizans döneminde imparator sarayı (bak. Büyük Saray), Ayasofya(->) senato, Hippodrom(->), Bazilika Sarnıcı (bak. Yerebatan Sarayı), Milion (bak. Milion Taşı) gibi bellibaşlı yapılarla çevrili bir saray önü olan ana kent meydanı. Latince "augustaeum" denir. Ayasofya Camii önündeki bu meydan, günümüzde bile topografyasının ve ilk yerleşme anılarının kentsel yapıya süreklilik kazandıran öğeleri ve çevresindeki arkeolojik verilerle İstanbul'un tarihi kimliğinde önemli bir yer tutar.

Bu meydan ya da forum Bizans kaynaklarında çok kez anlatılmıştır. Sınırları ve fiziksel özellikleri konusunda belgelere ve arkeolojik kazılara dayalı kesin bir şey söylemek zorsa da, Ayasofya'nın, Hippodrom kalıntılarının, büyük bazilikanın sarnıcının ve güçlü bir olasılıkla Milion'a ilişkin verilerin varlığı, meydanm büyüklüğü konusunda bir fikir vermektedir. Augusteion uzun kenarı ortalama 150 m civarında olan, ya dikdörtgen ya da kare planlı, fakat kesin biçimini gene de söyleyemeyeceğimiz bir meydandı. Burasının kent tarihi içinde gelişimi, işlevi, görkemi, çevresindeki anıtlar ve bir saray meydanı olarak sahne olduğu olaylar konusunda güvenilir tarihi gözlemler vardır. Meydanm hayali rökonstrüksiyonları da yapılmıştır. Bir kent tarihinde mekânın sürekliliğini, prestijini ve kullanılışını koruması açısından Augusteion, yani bugünkü Ayasofya Meydanı dünya tarihinin en eski ve tek örneği sayılabilir. Ne Roma, ne Atina ne de herhangi bir dünya kenti böylesine tarihi derinlikte bir kullanılır mekân örneğine sahiptir.

İlk Yunan koloni kenti Bizantion'un(->) güneybatı platosu üzerindeki agorası (pazar meydanı) Augusteion'un öncülüdür. Septimus Severus çağında agora meydanının çevresine yeniden dört büyük revak (stoa) yapılarak meydan tekrar düzenlenmiştir (bak. Tetrastoon). Constantinus Yeni Roma'yı kurarken aynı meydan, kentin forumları içinde, saray ve büyük kilise çevresindeki merasim işlevleri ve Constantinus Forumu (bak. Çemberlitaş) ile birlikte kentin en önemli iki meydanından birini oluşturur. Augusteion'a ilişkin bilgimiz yazılı kaynaklarda Constantinus çağma kadar uzanmaz. En eski kaynak 5. yy'ın birinci yarısında yazılmış olan *Notitia Urbis Constantinopolitanae*'dir(->). Constantinus döneminde yapılan ilk saray bu meydana bağlanıyordu. Saraym girişini ünlü Halke giriş holü oluşturuyordu. 360'ta ilk Ayasofya Meydanı'nın kuzeydoğusuna inşa edildi. Saray girişi yanında, alanın güneydoğusunda senato vardı. Meydanın kuzeybatısında ise Ayasofya'dan önce yapılan büyük bazilika (bak. bazilikalar) yer alryordu. Bu bazilikanın girişinde bir tetrapilon(->), başka bir deyişle anıtsal dört ayaklı bir kemer yapısı olan Milion bulunmaktaydı. Bu yapı hem kentin anayolunun çıkış noktası idi, hem de imparatorluğun dört tarafına giden bütün yolların başlangıçlarını gösteriyordu.

Bu meydan Constantinus'un annesi Augusta Helena'nm anısına sunulduğu için Augusteion adını taşıyordu. Ortasında büyük bir porfir sütun üzerinde Helena'nm heykeli vardı. Ayrıca, bu meydanda I. Teodosius'un üzerinde heykel olan sütunu. Arkadius'un karısı Eudoksia'nın yine bir sütun üzerindeki gümüş heykeli, Büyük Leo'nun heykelli sütunu ve daha başka birçok heykel bulunmaktaydı. Meydan 459 da Prefekt Teodosius tarafından tekrar düzenlenmiş, bu sırada revaklar da tekrar YARAmıştır.

532'de ünlü Nika Ayaklanması I. İuJtinianos'un duruma egemen olmasıyla sonuçlanınca, imparator, Augusteion u yeniden inşa ettirdi. I. İustinianos'ur. yeni Ayasofyası, mekâna yepyeni bir boyut ve görkem kazandırdı, meydan da buna uygun şekilde düzenlendi. Dönemin ünlü tarihçisi ve I. İustinianos'un yapılarını anlatan Prokopios(->) senan önündeki bu büyük alanın ortasmcr imparator tarafından yaptırılan sütunu şöyle betimliyor: Meydanda dolaşanların çıkıp oturduğu yedi mermer basamaklı büyük bir kaide üzerinde yükseu bir sütun vardı. Taş dilimlerle inşa edilmiş bu büyük sütun, bezemeli bronz levhalarla kaplandığı için tek parça gib: gözüküyordu. Prokopios bu malzemenin saf altından daha yumuşak renkte olduğunu ve değerinin de gümüşten daha az olmadığını söylüyor. Bu süslü sütunun başlığı üzerinde imparatorun bronzdan çok büyük bir atlı heykeli vardı. İmparator Bizanslıların hâlâ sayg: duydukları Akilleus kıyafetindeydi: Perslerin ülkesine doğru bakıyor ve elinde dünyayı simgeleyen bir küre tutuyordu. Kürenin üzerine bir haç çizilmişti. I. İustinianos sağ elini de doğuya uzatmıştı. Bütün bu işaretler imparatorun dünya egemenliğini ve zaferlerin: simgeliyorlardı. Anılan sütunun dah; önce II.. Teodosios tarafından yaptırıldığını söyleyenler vardır. Mango ise sütunun I. İustinianos tarafından inşa ettirildiği ve üzerindeki heykelin de daha eskiye ait olduğu kanısındadır.

Ayasofya Kilisesinden sonra meydanın en önemli yapısı büyük sarayın girişini oluşturan Halke idi. Yine Prokopios'un tanımına göre kubbesi altın yaldızlı bronzla kaplı ve içi mozaiklerle süslü bu muhteşem yapı bir saray gibi görkemliydi. Bu binanın daha önce I Anastasios döneminde yapılıp, Nika Ayaklanmasından sonra I. İustinianos döneminde büyük ölçüde tamir edilmiş olması muhtemeldir. İmparator ayrıca meydanın doğusunda yeni bir senato inşa ettirmişti. Revakları ve çatısmdale heykelleriyle bu bina da klasik bir Roma yapısı olarak 6. yy'da Konstantinopolis'in mimari etki açısından hâlâ Rcmalı karakterini koruduğuna işare: eder. Meydanın çevresindeki yapılar içinde eski bazilika ve onun avlusundaki ünlü yeraltı sarnıcı kentin anıtsal tarihinde önemli bir yer işgal eder. Bazilikada büyük bir olasılıkla abartılan bir sayı ile, 600.000 ciltlik bir kitaplık bulunduğunu Bizanslı tarihçiler yazar. Pierre Gilles(->), Konstantinopolis'teki bazilikanın Roma'daki gibi pazar yer: olmaktan çok, gençler için bir öğrenme yeri olduğunu söyler. I. İustinianos döneminde (527-565) yeniden yapılan bu bazilikanın biçimini pek bilmiyoruz. Fakat hemen yanında bakırcılar çarşısı (Halkoprateia) bulunuyordu. Bazilika-

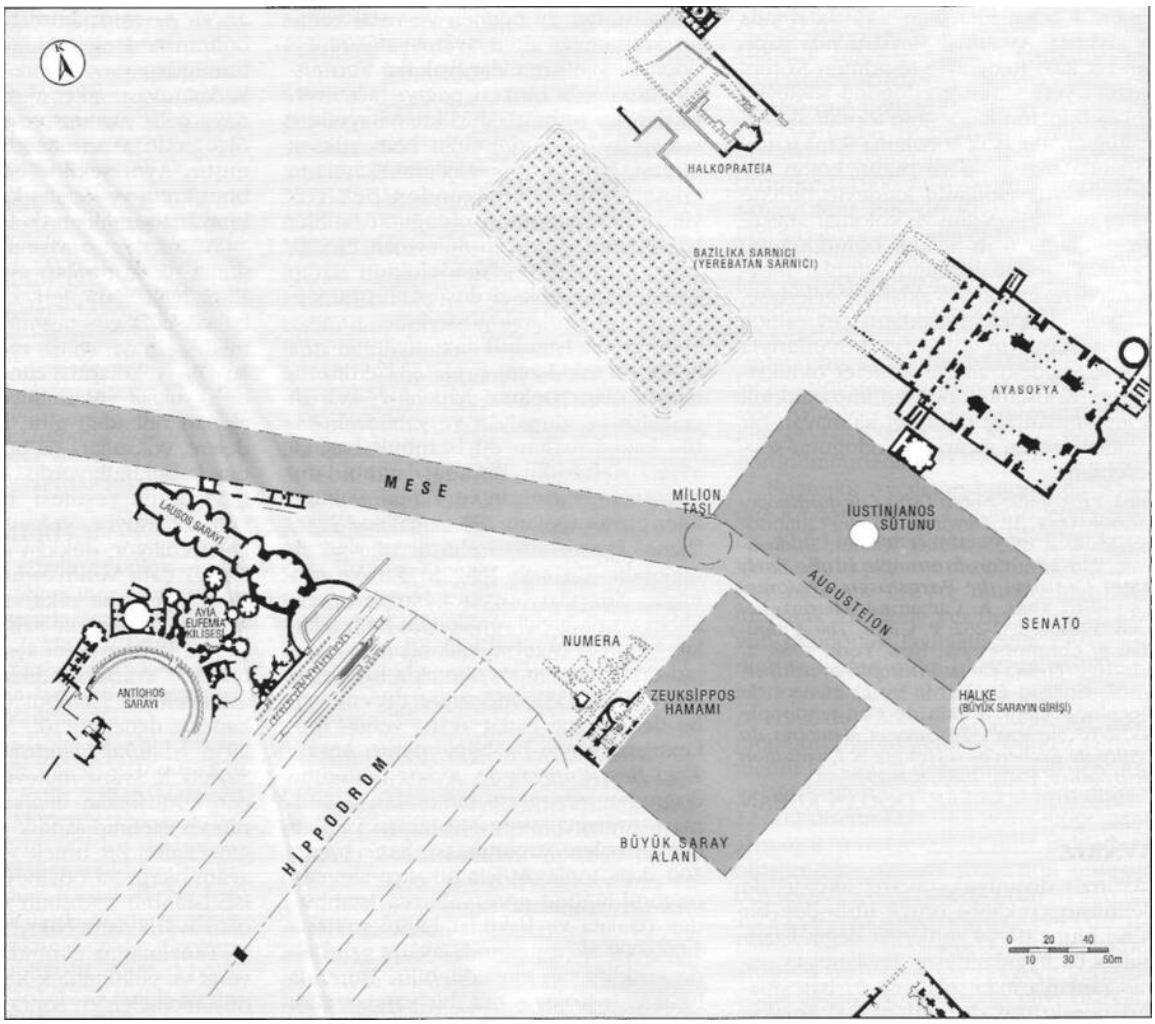

Augusteion
İstanbul
Ansiklopedisi

nın yanında ise Milion ya da Miliarium Aureum vardı. Büyük bazilikanın Augusteion'la ve çok muhtemeldir ki, Regia veya Piliatou Palatiou ya da Basileios Stoa denen ve sarayla Constantinus Forumu arasında uzanan büyük revakla da bağlantısı vardı. Augusteion'un yanındaki büyük revakta dava görüldüğünü Prokopios yazıyor. Ayrıca arzuhalciler de buradaydılar. Bütün çevre gibi I. Constantinus tarafından ilk kez yaptırılan bu revağm da heykellerle süslü olduğu biliniyor. Milion'dan geçerek sarayı Constantinus Forumu'na bağlayan revak dışında, Augusteion'un çevresi de Tetrastoon gibi dört tarafından revaklarla çevriliydi.

Meydan üzerinde kentin en ünlü antik hamamı olan Zeuksippos Hamamı(->) bulunmaktaydı. Bu hamam adını, Bizanslı tarihçilere göre, eskiden aynı yerde duran Zeus Tapınağı'ndan almaktaydı ve Hippodrom'un yanma inşa edilmişti. Ayasofya'ya da yakındı. Bugünkü Ayasofya Hamamı muhtemelen Zeuksippos'un bulunduğu alanın bir bölümünü kaplamaktadır. Bizans döneminde Zeuksippos kentin en ünlü ve eski hamamı idi. Büyüklüğü ve kullanılan malzemenin zenginliğinin yanısıra antik çağın şair, filozof, oratör (hatip) gibi ünlülerinin mermer ve bronz heykelleriyle kent yaşamı için bir çekim noktasıydı. Halk bitişikteki Hippodrom'a büyük beşik tonozlu dehlizlerle Augusteion tarafından giriyordu. İmparatorlar ise saraydan doğruca "katizma" denilen imparator locasına geçiyorlardı. Hippodromun meydan yönünde bir de kulesi vardı.

Hippodrom her zaman halka açıktı ve halk isteklerini burada dile getirirdi. Araba yarışları ise Bizans yaşamının, bugünkü futboldan daha da büyük ilgi toplayan törensel ve politik bir etkinliğiydi. Böylece Hippodrom halkın yoğun kullanışı açısından Augusteion ile birleşiyordu. Eski bir deyişle, Konstantinopolis'te Tanrı Ayasofya'ya, imparatorlar Büyük Saray'a, halk da Hippodrom'a sahipti. Augusteion ile çevresindeki bütün bu anıtsal yapılar ve onların etkinlikleri düşünüldüğünde, gerek fiziksel atmosferin görkemi, gerekse sosyal, kültürel, ekonomik ve politik etkinliklerin yoğunluğu açısından bu meydanın kentte en başta gelen merkezlerden biri olduğu söylenebilir. Özellikle Nika Ayaklanmasında Büyük Kilise, saray girişi, Zeuksippos Hamamı, Hippodrom, Milion, Regia ve büyük bazilika tümüyle yandıktan ve bunlar I. İustinianos tarafından onarıldıktan ya da yeniden inşa edildikten ve imparatorun sütunu bu meydana dikildikten sonra Augusteion kuşkusuz kentin en önemli merkezi olmuştur.

7. yy'dan bu yana kentin tamamı gibi, Augusteion da ihmal edilmeye başlanmış, anıtlar yavaş yavaş tahrip edilmiş, madeni heykeller eritilmiş, giderek köhneleşmiş, zaman zaman onarılmasına karşın Türk döneminden önce hemen hemen ortadan kalkmıştır. Augusteion'un güneydoğu köşesine 7. yy'da bir patrikhane yapılmış ve bina 1453'e kadar bu işlevini sürdürmüştü. 8. yy başında Augusteion, Ayasofya Kilisesi'nin avlusu haline dönüşmüş olmakla birlikte bazı anıtsal yapıları hâlâ koruyordu. Haçlı istilası sırasında bütün kent gibi bu meydan da soyuldu, İustinianos Sütunu'nun kaplamaları ve heykelleri de götürüldü ya da tahrip edildi. 1316'daki bir fırtınada İustinianos Sütunu da kısmen yıkıldı. Meydan en son kez II. Andronikos döneminde (1282-1328) bir tamir daha görmüştür.

Augusteion'un son durumunu I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520) İs-

tanbul'a gelen Pierre Gilles'in kitabında buluyoruz. Ayasofya Meydam'nda yapılan bir kazı nedeniyle tesadüfen Korent düzeni yedi sütun gördüğünü söyleyen Gilles bunların kaidesinin toprak altında kaldığını, altı ayak (ortalama 9 m) uzunluğunda olduğunu ve bütün kolon sisteminin yüksekliğinin kaideyle birlikte 14 m tutalabileceğini ve kolonlar arasında ortalama 6 m açıklık bulunduğunu yazar. Gilles'in gördüğü sütunlar meydan çevresindeki revaklann öğeleriyse, bu yükseklikteki revaklann çevresinde duran yapıların Ayasofya boyutlarıyla ahenk içindeki anıtsal kütleler olduklarını ve Konstantinopolisîn imparatorluk Roma'sından hiç de aşağı kalmayan bir kentsel ortama sahip bulunduğunu söyleyebiliriz.

Bibi. Prokopios, ***Notita Urbis Constantinopolitanae,*** (çev. B. Dewing), Londra-Cambridge, 1564, s. 33-35; Muller-Wiener, ***Bildlexikon,*** 248-249; ***Constantinople in the Early Eight Century: the Parastaseis Syntomoi Chronikai,*** (haz. A. Cameron-T. Herrin). Leiden, 1984, s. 232-262; P. Gilles. ***The Antiquities of Constantinople,*** New York. 1988, s. 104-108; Janin, ***Constantinople byzantine,*** 65-67; Guillan, ***Etudes,*** 40-54; C. Mango, "le Développement Urbain de Constantinople (IVe-VIIe siècles)", ***Travaux et Mémoires du centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de By zan ce,*** Paris, 1985. s. 8-19.

DOĞAN KUBAN

AVARIZ

"Avârız-ı divaniye", "avarız akçası" da denmiştir. Tekâlif-i örfiye türünden bir vergi olup. 19. yy sonlarına değin İstanbul'da da uygulanmıştır. Başlangıçta, savaş zamanlarında, olağanüstü harcamaları gerektiren durumlarda alınmakta iken zamanla olağan vergiler kapsamına girmiştir. "Avarız akçası"m "hane" denen yükümlü grupları öderlerdi.

Tarihçi Lûtfî Paşa, avarızın ilk kez I. Selim (Yavuz) zamanında (1512-1520) konduğunu ve "hane" (gelir durumuna göre 3-5 aileyi kapsayan yükümlü birimi) başına önceleri beş senede bir 20 akçe, daha sonra 40 akçe alındığım yazar. IV. Murad döneminde (1623-1640) ise bu miktarın 300 akçeye çıktığını Koçi Bey bildirmektedir. *Mür'i't-Tevarih'te* ise, bu verginin II. Bayezid döneminde (1481-1512) konduğu, gerek İstanbul ve gerekse Anadolu ve Rumeli bölgelerinden toplandığı yazılıdır. Başlangıçta bu vergiye "peksimet-bahâ" denmesi, bunun savaş zamanlarına mahsus bir uygulama olduğunu düşündürür. Ancak, üç beş yılda bir kez konan avarız, daha sonraları deprem, sel, yangın vb afetler de gerekçe gösterilerek sık sık alınmaya başlandı ve I. Mustafa'nın ikinci saltanatında **(1622-1623)** ise maktu vergiye dönüştü. Her yıl Fatih Camii avlusunda yinelenen bir artırma ile de diğer bazı vergiler gibi toplanması, kapıkulu sipahilerine ihale ediliyordu. Sipahiler avarız tahsili karşılığında "gulamiye" denen ayrı bir vergi daha almaktaydılar.

Gerek İstanbul gerekse taşra yükümlüleri ise her yıl ödenen ve yasal vergiler kapsamına giren avârız-ı divaniyeyi ödemek için sandıklar, vakıflar kurmuşlar, buralarda biriken parayı faize vermişlerdir. Bununla birlikte vilayetlere konan avarız vergilerinin hem yüksek olması, hem de yöneticilerin, kadıların çıkarcı tutumları yüzünden pek çok yerde halkın perişan olduğunu tarihler haber verir. Fındıklık Süleyman Efendi, *Mür'i't-Tevarih'te,* Anadolu'nun harap oluşunun ve yoksul düşüşünün bir nedenini avarız olarak gösterir.

Avarızın İstanbul'daki uygulanışına ilişkin en eski kayıt, 1044/1634'te düzenlenmiş olan "Defter-i hânehâ-yı avârız-ı mahallât ve zimmîyân ve yahûdiyân tâbi-i kaza-i mahmiye-i İstanbul" başlıklı avarız defteridir. Burada, İstanbul'un, Müslüman. Hıristiyan ve Yahudi yükümlüler olarak toplam 288 mahallede 2.990 "hane" (vergi birliği) oluşturduğu görülmektedir. Bu sayı 1650'de 3.055'e çıkmıştır. Yüzyıllar boyaınca birçok ayrıcalıkları ve muhtelif vergilerden bağışıklıkları bulunan İstanbul halkından, İV. Murad dönemine ait ve olasılıkla Revan seferi (1634-1635) öncesinde düzenlenen bu defterde ne kadar avarız vergisi toplandığına ilişkin bir bilgi yoktur. Ancak, *Koçi Bey Risalesi*'nde. avarız defterinin doğrudan vezirazam tarafından dağıtılması, toplama işinin Müslüman ve dindar kimselere yaptırtılması. hane başına 300 akçe, toplayan için 40 akçe alınması öngörüldüğüne göre valnızca İstanbul'dan (Galata ve Üsküdar hariç) yaklaşık 1.000.000 akçe tutarında avarız geliri elde edildiği tahmin edilebilir. Bununla birlikte 1640'tan sonra, bir yandan Girit Savaşının **(1645-1669)** getirdiği parasal yük. diğer yandan eyaletlerden gelmesi gereken vergilerin tahsilindeki güçlükler, İstanbul'un vergi yükünü artırmış gözükmektedir. Özellikle de üç ayda bir kapıkulu ulufelerinin ödenmesinde karşılaşılan güçlükler çarşı esnafına ve mahalle halkına yeni avarızlar yüklenmesini gerektirmiştir. Bunun sonucunda ise İstanbul halkının ve esnaf zümrelerinin ilginç çözüm yolları buldukları, avarız sandıkları ve vakıfları oluşturdukları saptanmaktadır. Doğal olarak bu tür kurumlar mahalle, çarşı ve arasta ölçeklerinde yeni dayanışmalara, yardımlaşmalara ortam hazırlamıştır. Örneğin Yahudi cemaatinin "kaza, bela sandığı" adını verdiği ve avarız bedellerinin ödenmesinde yararlanılan ortak paradan, **1661**'de Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'ya rüşvet verme yolları arayarak Eminönü'ndeki Yahudi Mahallesi'nin yıkılmasını durdurmaya çalıştığı bilinmektedir.

Müslüman mahallelerinde oluşturulan avarız sandıklarında biriken paradan ise, vergi ödendikten sonra arta kalan para ile düşkünlere, yoksullara, evi yanan veya yıkılanlara yardım edildiğine ilişkin pek çok örnek saptanabilmektedir. Bir tür mahalle kasası olan bu sandıklar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar sosyal işlevini sürdürmüş, ancak savaşın getirdiği ağır ekonomik buhran nedeniyle kamuca İstanbul'daki tüm avarız sandıklarına el konularak ne kadar "avarız akçası" varsa hepsi hazineye gelir yazılmış ve bir daha maha^T ölçeğinde avarız sandıkları kurulamamıştır. Aynı şekilde esnaf örgütlerinin birer kredi ve kefalet kaynağı işlevindeki avarız sandıkları da kapanmıştır.

Avarız uygulamasının ortaya çıkardığı ikinci tür kurumlar, avarız vakıflarıydı. Kimi hayır sahipleri, ev, dükkân, bağ. bahçe, tarla gibi taşınmazlarını ya da bir miktar parayı avarız vakfı yapmaktaydılar. Bu vakıfların gelir veya nemalarından, yoksul yükümlülerin avarız vergis: payları ödendiği gibi, hastalara, afetzedelere, yoksullara da bu vakıflardan yardımda bulunuluyordu. Avarız vakfından, mahallenin çeşmesi, mektebi, camisi, yolu onarılıyor, yoksul ailelerin kızlan gelin ediliyor, dükkân açanlara sermaye akçesi dahi veriliyordu. İstanbul'da bu türden pek çok vakıf vardı. Avarız vakfı mallarının kirası ile sair gelirlerinden ihtiyacı olanlara kredi açılıyordu. Esnaf ve mahalle avarız sandıklarından sorumlu mütevellileri İstanbul ve Bilâd-ı Selâse kadıları denetlerlerdi. Musahibzade Celalin *İstanbul Efendisi* oyununda, Kadı Savleti ile avarız mütevellisi arasında geçen konuşmalar, mahallenin su, kaldırım vb işlerinin sandık parasıyla yapıldığına ilginç bir örnek verir. İstanbul'da, avarız vergisini ödemeyenlerin davasına ise İstanbul kadısının yardımcılarından olan avarız naibi bakıyordu.

Tanzimat'ın ilanından (1839) sonra vergi ve yükümlülük konularındaki yeni düzenlemelerden sonra avarız sandıkları ve vakıfları, avarız vergisiyle ilgili asıl işlevini yitirdi. Fakat İstanbul'daki kuruluşlar, mektep ve mahalle yolları yapımı gibi hayır işlerine daha çok ağırlık verdiler. 1830'lu yıllarda İstanbul mahallelerinde muhtarlık ve ihtiyar heyeti örgütü kurulunca avarız sandık ve vakıflarının yönetimi de bunlara bırakıldı. Ancak 1836'dan sonra avarız vakıflarının yönetimi, Evkaf Nezaretine, avarız sandıklarının yönetimi ise 1869'dan itibaren belediye dairelerine bırakıldı. Fakat mahalle ya da esnaf örgütleri ölçeğinde, bireylerin karar ve katılımı ile oluşan bu sosyal kuruluşlara, Osmanlı hükümetinin nizamnameler çıkartarak müdahale etmesi, zaman zaman da savaş gerekçeleriyle parasal birikimlerine el koyması, hoşnutsuzluk doğurdu. Avarız sandık ve vakıflarını besleyen yardımlar kesildi. Bu kuruluşların yönetiminde birtakım yolsuzluklar ortaya çıktı.

1870'te yayımlanan 34 maddelik bir yönetmelikle, her mahallede birer tedris encümeni oluşturulması ve semt mektebinin ihtiyaçlarının bu encümence ve "avarız akçası" toplanmak suretiyle karşılanması öngörüldü. 1912'de İstanbul mahallelerinin tedris encümenlerine maarif encümeni adı verilerek yeni bir yönetmelik çıkartıldı. Yönetmelik, semt okullarının masraflarını karşılayıcı gelir

kaynaklan arasında "avarız akçası"na da yer vermekteydi. Fakat bu paranın toplanması ve yerine harcanması sağlanamadı. Bu nedenle 1913'te yayımlanan Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatinde (geçici ilköğretim yasası) bu vergiye yer verilmedi.

Bibi. Lûtfî Pasa. *Asafname,* 1st., 1326, s. 24-25; *Koçi Bey 'Risalesi,* 1st., 1972, s. 124-125, *Mür'i't-Tevarih,* 481; *Silahdar Tarihi,* I, 218 vd, Ö. Lütfi Barkan, "Avarız", ¿4, II, 13-19; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi,* 1st., 1328, s. 98-99; M. Aktepe "XVII. Asra Ait İstanbul Kazası Avarız Defteri" *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* III, 1957, s. 109-125; Ergin, *Maarif Tarihi,* III, 726, IV, 1066; Ergin, *Şehircilik,* 27; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* I, 112 vd; Musahipzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1992, 61-62; Musahipzade Celal, *İstanbul Efendisi,* 1st., 1938, s. 70; Uzunçarşılı, *İlmiye,* 143.

NECDET SAKAOĞLU

AVASKÖY KEMERİ

Atışalanı'nda eski adıyla Avasköy olarak bilinen yerdedir. Sinan'ın yaptığı sukemerleri arasında gerek *Tezkiretü'l-Bünyan* ve gerekse *Tezkiretü'l-Ebniye'de* "Müderris Köyü kurbundaki kemerdir" diye bir kemerden bahsedilir, fakat adı verilmez.

Wittek, von der Goltz Paşa'nm haritasında gösterilen ve halen Metris Çiftliği diye anılan yerin Fatih Sultan Mehmed tarafından hocası Müderris Alaeddin Tusi'ye verildiğini ve bu yüzden de burasının Müderris Köyü diye anıldığını bildirmektedir. Ancak yeni haritalarda ve hattâ 19. yy'daki haritalarda Müderris Köyü adını bulmak mümkün değildir. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı III. Ahmed bölümünde bulunan **1161**/1748 tarihli haritada Müderris Köyü, Avasköy'ün (Atışalanı) yanında çizilmiştir. Böylece Müderris Köyü'nün Metris Çiftliği ve bahsedilen kemerin de on bir açıklıktı ve bir katıı Avasköy Kemeri olduğu kesin olarak anlaşılmıştır. Bu kemerin yapısındaki zarafet ve uygulanan teknik de Sinan yapısı olduğunu açıkça göstermektedir.

Yatay kuvvetlerin karşılanması için Sinan'ın Uzunkemer, Paşa Kemeri ve diğer kemerlerde uyguladığı 3 m eninde ve tabandaki 10,60-0,75 m'lik çıkıntılar, tepede sıfır olacak şekilde yapılan payandalar bu kemerde de aynen uygulanmıştır. Gözlerin açıklıkları 4,50 m'dir. Yalnız ortadaki göz 6 m olarak yapılmıştır. On bir gözü vardır. Talveg'den tepesinin yüksekliği 10.30 m'dir. Sert kalker taşları ile yapılmış olan bu kemer insanların tahribatından kurtulamamış, künkleri ve taşları sökülmüş ve sökülmektedir. Künklerin iç çapı 21 cm'dir.

Süleymaniye suyollarma ait haritada bu kemer on bir gözlü, Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmed bölümündeki 1607 tarihli haritada on iki gözlü, 1748 tarihli haritada ise yine on iki gözlü olarak çizilmiştir. Bu sonuncu harita eski haritalar içerisinde ölçekli çizilmeye çalışılan ilk haritadır ve Müderris Köyü Avasköy'ün kuzeydoğusunda işaretlenmiştir.

Sinan'ın bu önemli yapısının kenarına her türlü pislik ve moloz dökülmekte, günden güne harap olmaktadır.

Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde 1815 numaralı ve 1748 tarihli Beylik Suyu haritasında on iki gözlü, aynı yerdeki Süleymaniye suyollarma ait haritada ise on beş gözlü, Köprülü Kütüphanesindeki 244/2 numara ve 1859 tarihli haritada ise on iki gözlü gösterilmiş ve Yılanlıkemer olarak yazılmıştır. Bu kemerin üzerinden Süleymaniye ve Beylik sularının künk boruları geçer. Kemerin göz sayısı on birdir. Yukarıda sözü edilen haritada on iki olarak gösterildiğine göre bir göz yıkılınca sonradan kapatılmış olabilir.

Bibi. O. Dalman. *Der Valen Aquädukt in Konstantinopel,* Bamberg, 1933: Cecen. *Halkalı,* 129-130.

KAZIM ÇEÇEN

Avasköy Kemeri
Kâzım Çeçen

AVCILAR İLÇESİ

İstanbul şehrinin, Trakya kesimine yayılmasına katkıda bulunan eski köy yerleşmelerine tipik bir örnek olan Avcılar, 1987'ye kadar Bakırköy İlçesi'ne bağlı idi. İdari bakımdan köy statüsünü sürdürürken **1966**'da ayrı bir belediyeye sahip oldu. 1987'de Küçükçekmece'nin ilçe yapılmasıyla buraya bağlanan Avcılar 1992'deki yeni idari yapı değişiklikleri çerçevesinde, Küçükçekmece İlçesinden ayrılarak İstanbul'un yeni ilçelerinden biri haline getirildi.

İstanbul'a 27 km uzaklıktaki Avcıların yerleşme alanının bulunduğu kesim. Ayazma Deresi ile hafifçe parçalanmış, yaklaşık 90 m yükseklikte bir plato görünümündedir.

Bugünkü Avcılar'm bulunduğu yörede, Ambarlı'da(->), Cumhuriyetten önce, 40-50 haneden oluşan bir Rum köyü vardı. Balıkçılık ve bağcılıkla uğraşan köy halkının 1924'te mübadeleye tabi tutularak Türklerle yer değiştirmesi, köyün ekonomik faaliyetlerinin de değişmesine neden oldu; balıkçılık ve bağcılığın yerini tarım aldı. Kısa bir süre sonra. 1928de yöreye 35 hanelik bir göçmen gurubunun gelmesi, bu kez yerleşmenin mekânsal değişimine yol açtı. Kıyıdaki yerleşmenin kuzeyinde bulunan 12.000 dönümlük Amindos Çiftliği satın alınarak Avcılar Köyü'nün çekirdeği oluşturuldu. Avcılar Köyü'nün nüfusu, böylece 1935'te 340'a çıktı. 1940'ta, 1.222'ye yükselen nüfus, 1945'de II. Dünya Savaşı sırasında, 1.730'a çıktı. Bu artışta, savaş sırasında bölgeye yerleştirilmiş askeri birliklerin de payı olabilir. Savaştan sonra tekrar bir miktar azalma göstererek 1950'de 1.130'a inen nüfus, 1950'den itibaren tekrar artmaya başladı. 1970'ten sonra daha hızlı bir artış sürecine girerek 1960'ta 1.979, **1965**'te 3.295, 1970te 9.856, 1975'te de 14.888 oldu; 1985'te 105.668 ve 1990'da da 126.282'ye erişti.

Avcılar nüfusunun hızla çoğalmasında, özellikle **1965**'ten sonra yerleşme sınırları içinde kurulan sanayi tesisleri başrolü oynamıştır. Önceleri Ambarlıda, bir süre sonra da Haramidere'de kurulan tesisler, zamanla Londra Asfaltı'nm iki kenarında yayılmaya başlamış: 1970te burada yalnızca 9 tesis bulunmasına rağmen, bölgede sanayi, balıkçılık ve tarım sektöründen daha önemli bir duruma gelmiştir. Böylece, Avcılar'ın ekonomisinde balıkçılık, bağcılık ve tarım tarihe karışmış, bunların yerini sanayi, ticaret ve rekreasyon (eğlence-dinlenme) almıştır. Yakın yıllarda İstanbul Üniversitesi kampusunun buraya taşınmasıyla, Avcılara yeni bir hareketlilik ve canlılık gelmiştir.

Köy statüsündeyken sanayi tesisi kurma izninin son derece kolay verilmesi kısa bir süre içinde yerleşmenin sanayi tesisleriyle dolmasına yol açmış, işletmelerdeki işçi talebi, İstanbul'un birçok bölgesinde olduğu gibi, ülkenin

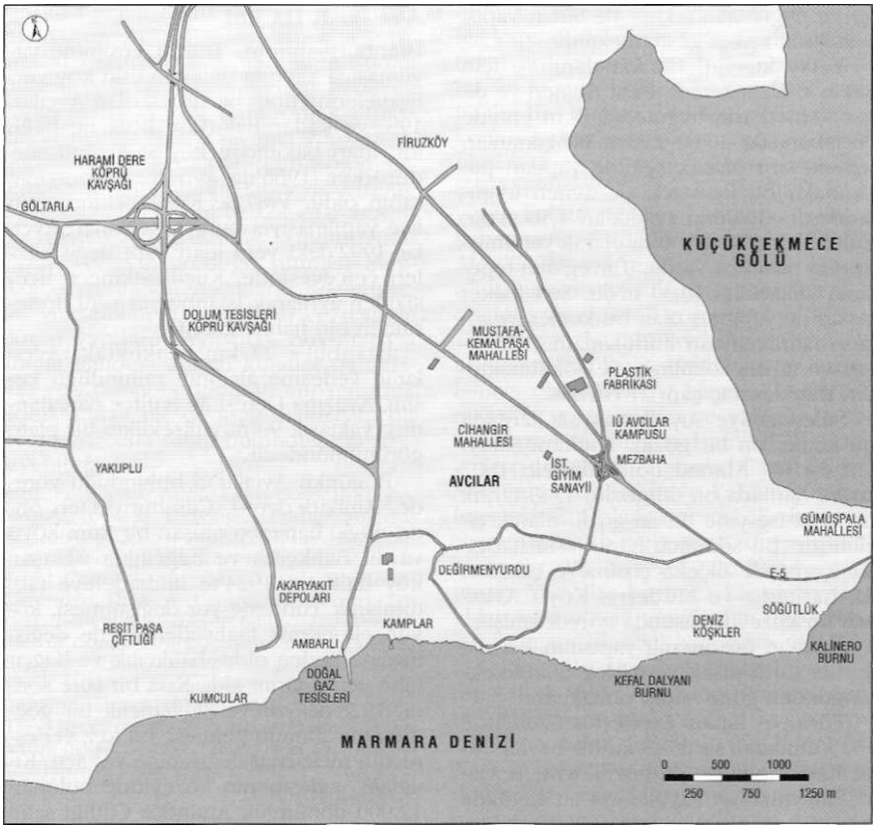

Avcılar
İstanbul Ansiklopedisi

çok çeşitli yerlerinden bölgeye nüfus akması ve gecekonduların ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Daha 1959'da, Yakıt Depolama ve Dolum Tesisleri ile Termik Santralın kurulmaya başlamasıyla özellikle Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinden gelen göç hareketi, diğer sanayi tesislerinin ve bu arada kıyıdaki dinlenme tesisleri ve yazlık evlerin inşası için işçi ihtiyacına bağlı olarak hızla artmıştır. Bugün Avcılar nüfusunun, yüzde 70 kadarı İstanbul dışı illerden gelenlerden oluşmakta; hattâ. Cihangir Mahallesinde bu oran yüzde 90'ı aşmaktadır.

Avcılarda sanayi faaliyetleri, İstanbul'da kent içinde Ortaköy'de bulunan petrol depolama ve dolum tesislerinin, tehlikeli oldukları düşüncesiyle o zamanlar şehirden çok uzak sayılan Ambarlı'ya taşınmasıyla başlamıştır. Avcılarda 1974'e kadar, gerek doğrudan burada kurulan gerekse İstanbul'dan (hattâ bir tesis de Konya'dan) taşınarak gelen toplam 37 tesis vardı. Bu tarihte Avcılar Belediyesi'nde sanayi alanlarım belirlemeye doğru bir hareket başladı: Cihangir Mahallesinde sanayi tesisi kurulmasına izin verildi. Ancak daha sonraki yıllarda yalnızca sanayi değil, diğer şehirsel fonksiyonlar da plansız bir şekilde arttı. Böylece. 1980'lere kadar bağımsız bir belediye olan Avcılar, bu tarihten sonra İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırları içine alındı ve arazi kullanımı açısından tam bir kargaşa içinde olan yeni bir alan parçası daha İstanbul'a eklendi.

Avcılar'ın Nüfusu (1990)

Mahalleler	*Nüfus*
Merkez (Avcılar)	21.803
Cihangir	15.518
Ambarlı	18.131
Denizköşkler	28.758
Mustafakemalpaşa	11.231
Firuzköy	11.383
Üniversite	4.414
Gümüşpala	15.044

Günümüzde Avcılar'da, başta madeni eşya, dokuma, giyim eşyası olmak üzere 350'den fazla sanayi tesisi faaliyettedir.

Avcılar'da yerleşmenin ilk çekirdeğini oluşturan Merkez Mahallesi'yle birlikte toplam 8 mahalle bulunmaktadır. Bunların en yenisi 1985 nüfus sayımında bile yer almayan Üniversite Mahallesi'dir. Bu mahalle, yakın yıllara kadar oldukça tekdüze bir yaşantısı olan Avcılar'a canlılık getirmiş, özellikle rekreasyon tesisleri başta olmak üzere, ticaret hayatının da hareketlenmesine yol açmıştır. Avcıların 8 mahallesini E-5 Karayolu ikiye böldüğü için, 4 mahalle (Merkez, Cihangir, Ambarlı, Denizköşkler) karayolunun üst, yani göl tarafında; 4 mahalle de (Mustafakemalpaşa, Firuzköy, Üniversite, Gümüşpala) deniz tarafında kalmaktadır. Bu 8 mahallenin 1990'a ilişkin nüfusu tabloda gösterilmiştir.

EROL TÜMERTEKİN

AVCILIK

İstanbul'un coğrafi konumu ve doğal yapısı sayesinde, yakın zamana kadar şehrin çevresinde avlanmak mümkündü. Fetihten itibaren, İstanbul ahalisi şehir civarında, özellikle de Haliç ve Boğaz sırtlarındaki kırlık ve ormanlık arazide avlanıyordu. Ava elverişli arazinin bir bölümü koru adı altında padişahın avlanmasına tahsis edilmiş olup buralarda başkalarının avlanması yasaktı. 16-18. yy'lar arasında, Frenklerin korularda avlanmalarını men etmek için yazılmış olan fermanlardan, bu avlaklardan bazılarının: Kâğıthane'den sukemerlerine uzanan bölge; Beykoz, Tokat Bahçesi ve Akbaba arasındaki bölge; Halkalı ve Belgrad Ormanı yakınındaki Arnavutköy olduğu anlaşılmaktadır. I. Ahmed İstanbul'da Üsküdar, İstavroz (Beylerbeyi), Tersane ve Davutpaşa bahçelerinde avlanırdı. Bununla birlikte padişahlarm doğancı, şahinci, zağarcı, seksoncu gibi avcı birlikleriyle sürek avı düzenledikleri asıl avlakları Trakya'da, Çatalca'dan Edirne'ye uzanan bölgedeydi. 1853'te yaptırılan Ihlamur Kasrı'nın "av köşkü" olarak nitelenmesi, o tarihte bile, şehrin hemen kenarında iyi av yapılabildiğin: göstermektedir. İstanbul'da sadece kara hayvanları değil, su kuşları da avlanabiliyordu. Melling'in 18. yy'a ait bir gravüründe, o zaman yer yer sazlıklarla kaplı olan Halic'in iç kısımlarında tüfekle yabanördeği avlandığı görülmektedir.

Türkiye'de geleneksel av silahı ok ve yaydı. Padişah ve devlet ricali, kuş avını doğanlarla yapmayı tercih ederdi. Geyik, karaca gibi hayvanlar ise zağarla: tarafından bulunup kıstırıldıktan sonra okla vurulurdu. 18. yy'da ağızdan dolma çakmaklı tüfekler ok ve yayın yerini aldı. 20. yy başında da fişek atan kırma tüfekler kullanılmaya başlandı.

Evliya Çelebi 17. yy'da en çok avlanan kuşlar olarak, yabankazı *(Anser* ve *Branta* türleri), yabanördeği *(Anas. Aythya, Netta* vb türleri), turna *{Grus grus),* toy *(Otis tarda),* balıkçıl *İArdea* ve *Egretta* türleri), turaç *{Francolinus francolinus),* keklik *{Alectoris graecd).* çil keklik *{Perdix perdix),* karatavuk (tahminen ormantavuğu: *Tetrao urogailus)* ve sülünü *{Phasianus colchicusj* sayar; memelilerden ise, geyik ve karacadan söz eder.

20. *yy* başına geldiğinde, bu liste epey değişmiş; turaç ve ormantavuğunun İstanbul çevresinde soyları tükenmişti. Turna ve balıkçıllar ise artık av kuşu olarak kabul edilmiyordu. Turna ve balıkçıl tüyleri, başta yeniçeriler olmak üzere birçok askeri sınıf mensubu

tarafından sorguç olarak başlıklarına takılırdı. Eti makbul olmayan bu kuşların eski devirde yalnızca tüyleri için avlandıkları tahmin edilebilir. Gözde av kuşları olmaya devam eden sülün, keklik, çil keklik, ördek ve kazın yanısıra, İstanbul'da av kuşları arasına, çulluk *(Scolopax rusticóla),* suçulluğu *(Gallinago gallinagö)* ve bir kumru türü olan üveyik *(Streptopelia turtur)* katılmıştı. Geleneksel av hayvanlarına göre daha küçük oldukları için eskiden avlanmaya değer bulunmayan, Anadolu'da 20. yy başında bile avlanmayan bu kuşların İstanbul'da avlanmaya başlanması, 19. yy'da İstanbul hayatının birçok cephesinde kendisini gösteren Avrupa, özellikle de Fransa etkisine bağlanabilir. Avın daha kıt olduğu Fransa'da bu türler geleneksel olarak avlanıyordu. Bu türlerden çulluğa uzun süre İstanbul avcıları tarafından Fransızca "becassine" den "bekas" denmesi de bu modayla ilgilidir. Bu dönemin av kuşları arasında, son olarak, etinin lezzetiyle tanınan bıldırcını *(Coturnix coturnix)* zikretmek gerekir. Başlıca memeli av hayvanları ise tavşan *(Lepus europaeus),* karaca *(Capreolus capreolus)* ve yabandomuzu *(Sus scrofa)* idi. Geyik *(Cervus elaphus)* Istranca Ormanları'nda varlığını sürdürmekle birlikte artık İstanbul çevresinde görülmüyordu. Sansar *(Martes faina),* tilki *(Vulpes vulpes),* çakal *(Canis aureus)* ve kurt *(Canis lupus)* özel olarak avına çıkılmayan, rast geldiğinde veya evcil hayvanlara zarar verdiğinde vurulan türlerdi.

20. yy başında İstanbul'da keklik, çil keklik ve sülün gibi her mevsim avlanması mümkün olan yerli kuşlar azaldığından, av kuşu olarak, güzün geçit yapan bıldırcın ve kışlamaya gelen çulluk, ördek ve kaz başta geliyordu. Doğu Avrupa ovalarında üreyen bıldırcınlar kışı

İstanbul civarında tavşan ve keklik vurmuş avcılar, 1940ı yıllardan bir görünüm.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Afrika'da geçirmek üzere göç ederlerken Türkiye'den geçerler. Eylül ve ekim aylarında bıldırcınlar Karadeniz'i geçtikten sonra kendilerini bitap durumda Türkiye kıyılarına atarlar. Sahile gece varan bıldırcınlar ertesi günü dinlenerek ve beslenerek geçirirler ve bu sırada avlanırlar. Geçit kuşu olduğu için en akla gelmedik yerlerde bile görülebilmesine rağmen, İstanbul'da bıldırcın avı en çok Rumeli yakasında Bakırköy'ün ilerisinden başlayıp Büyükçekmece'ye kadar uzanan kırlık arazide, özellikle Avcılar, Ambarlı, Beylikdüzü, Hadımköy ve Haramidere'de, Karadeniz kıyısında Karaburun'da, Anadolu yakasında ise Maltepe'den Kartal'a uzanan alanda yapılırdı. İstanbul'da bıldırcın fermacı, yani koklayarak yerini bulduğu avı burnuyla işaret ederek avcıya gösteren av köpekleri yardımıyla, av tüfeği ile avlanıyordu. Karadeniz kıyılarında ise, ahali, geceleri ateşle veya lamba ışığı ile cezbettikleri bıldırcınları ağlarla yakalardı. Kimi zaman kuşlar çok bitkin düştükleri için elle bile yakalanırdı. Bu şekilde tutulan bıldırcınların bir bölümü İstanbul'a kafeslerle gönderilir, Beyoğlu Balıkpazarı'nda canlı canlı satılırdı. Bıldırcın mevsiminde bazı günler hiç kuş olmaz, bazı günler de her adımda bıldırcın kalkardı. Kuşun çok bol olduğu günlere, İstanbul avcıları, İtalyanca gün anlamında "giornata"dan curnata derlerdi. İstanbul'da gece şiddetli karayel estiğinde ertesi gün bıldırcın bol olurdu.

İstanbul'da bıldırcın avcılarının piri Sadrazam Koca Reşid Paşa'mn torunu Veliyeddin Kocareşid'di. Veliyeddin Bey, Küçükçekmece ile Büyükçekmece ara-

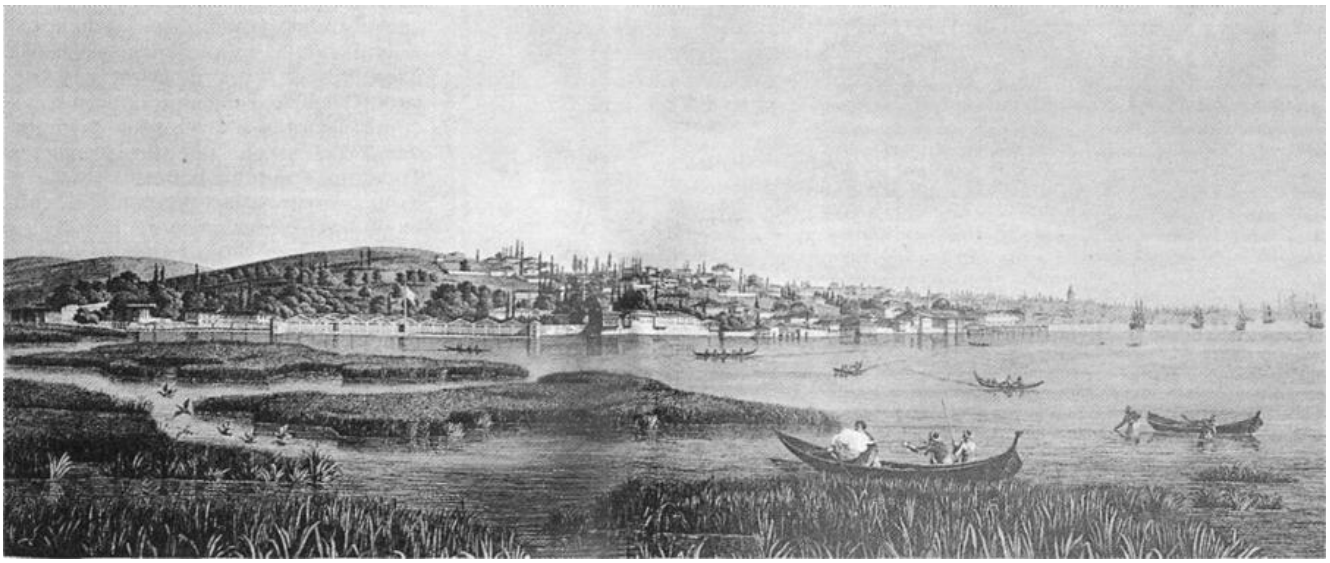

Haliç'te sazlıklar arasında yapılan tüfekli ördek avını gösteren gravürden ayrıntı. Melling'in "Karaağaç Manzarası" adlı deseninden, 18. yy.
Voyage Pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore, tıpkıbasım, 1969
TETTV Arşivi

sırıda bulunan Yakuplu Köyü yakınındaki çiftliğinde 1889dan **1934**'e kadar her yıl bıldırcın avlamıştı. Bu zaman zarfında bir mevsimde **3-394** kuşla en çok bıldırcını 1893'te vurmuştu. Günlük rekorunu da 404 kuşla aynı yılın 13 Eylülündeki curnatada kırmıştı. Bütün avcılık hayatında vurduğu bıldırcın sayısı ise **49**-000'di.

İstanbul'da tüfekle bıldırcın avlayanların yamsıra bu kuşu atmaca *(Accipiter nisıts)* ile avlayanlar da vardı. Bütün yırtıcı kuşlarda olduğu gibi atmacanın da dişisi erkeğinden daha iri ve güçlü olduğundan, bu iş için dişi atmaca kullanılırdı. Atmacayla bıldırcın avcılığı 1970'li yıllara kadar Haramidere'de sürüyordu.

E S K İ İ S T A N B U L A V C I L A R I

Avcılar! zâlim avcılar! ah! avcılar! Tevekkeli size şarkı çıkarmamışlar!

İki puhu bir derede su içer
Dertli puhu dertsizine dert açar
Buna karasevda derler tez geçer
Zâlim avcı niçin kıydın canıma

Yazmayayım diyorum, yine yazıyorum. O ne kıyafet! Başta siyah tüylü kıvırcık kalpak, üstte şayak, enli yaka, arkası taraka, yanlar yarık, yukandan aşağı cep bir ceket, çift sıra düğmeli jile (cepken), fişeklik, onun altında Trablus kuşak, aba pantolon, üstü çarık tulum, çarığın altında kaim tüylü Bursa çorabı, ellerde, omuzlarda adamına göre santral, bake, likoşe tüfek.

Aman avcılar! O ne tavır! Kaşlar çatık, surat mehib, bıyıklar dondan nemnâk, koltuklar şişkin, kollar bedenden biraz açıkta sallanıyor. Bunlara kır kabadayıları denirmiş. Fakat tarz-ı mükâleme dahi şık!

- Ahmed Bey, Çekmeceye geliyoruz ben farkına vardım a. Bir tanesi şöyle hani ya yukarıki sırt yok mu, tâ onun hizasından aykırı geçti.
- Yeşilbaş mıydı?
- Yok., (kılkuyruk). Bekledim, anladım ki var. Biraz daha gezindim. Yukarıdan bir (Macar) söktü, durdum, durdum ama (iyice bindirdim).
- Sonra?
- Sonrası dokununca (çektim aldım).
- Duble mi?
- (Duble) çektim ama saçmalar patır patır dokundu.
- Ben de bir (patka) vurdum. Haberin var mı?
- Neden?
- Geçen gün bizimkiler bir yabankargası vurmuşlar, yolda güzelce yolmuşlar, Bedros'la Mıgırı da çağırmışlar, (çamurcun) diye yedirmişler.

Kah! kah!

- Geçen gün onlar ne vurmuşlar?
- Ne vuracaklar; iki gün durmuşlar iki üç (sekermeke) ile bir teker. Mösyö Bodöva bir tane (jilli patka), bağcı Petro üç (yeşilbaş), şık beyi dört tane kadın ördeği, Ayastefanos'taki Hırvat bir iki (elmabaş), Nemseli Frenk de iki macarla bir dişi (sütlabi).

İşte bizim köyün avcıları! Onlann rivayetine göre şimdilik av eti namına çulluk nev'inden:

Bekaca -sultani bekaçin- bekaçinya -diğer kuşlardan yalıçapkını, tarlakuşu, karatavuk, sığırcık, duy, kuğu, yabankazı. (çobanaldatan) varmış.

"Bakırköyü'nde işittiğime inanılacak olursa köy avcıları berây-ı sayd u şikâr Çekmece tarafına gittikleri zaman kendilerini seferi zannederek oruç bozuyorlarmış. Günahı diyenlerle yiyenlerin boynuna?

"Tahkikatıma göre avcıların da tavcıları varmış. Bunlar da avcıysa da barut, fişek meselesinde biraz fakirce olduklarından şöyle ördek vurmuşlar, böyle kuş düşmüş diye diğerlerini kışkırtıp bu suretle ava gidiyorlarmış.

*Ördek avına giden sayyâdândan biri "es-sayyâdu müselles velev kâne müsennâ" meseline ittibâen avda satın aldığı bir ördeği üçleştirmek için kümesteki ördeği kesmiş, orta kattakini de kırmışmış.

"Ördek bahsinin ehemmiyetine binâen icra eylediğimiz tahkikatta ta'dâd eylediğimiz nev'ilerden mâada bağırtlak, çıkrıkçın, çin ördeği, kaçıkcın, karaca, vezne boşaltan namında birkaç cins daha varmış.

"Ördek denince "paytak" kelimesini hatırlamamak kabil olmaz. Badi badi yürümek bu hayvanın muhtereât-ı mâşiyânesindendir. Fakat o savt-ı kerih dinlenir sadâlardan değildir. Şâyân-ı sayd olmayıp da mâil-i inkisar olan nev'i ötmeye bedel ses çıkarmaktadır. İlm-i hayvanât ulemasmca ikisi de suda yaşamakta yani zü'l-maişeyn ise de biri suda yüzdüğü halde diğerinde su ve mevadd-ı mâiye yüzmekteymiş. Doğru olup olmadığını bilenlerden sual ederiz.

""Ördek gibi sudan çıkmaz" lisanımızda fart-ı istihmama müptelâ olanlar hakkmda darb olunur hadd-i ma'rûftur.

Ahmet Rasim, *Şehir Mektupları,* İst., 1992, III-rv", s. 40-43

Doğu Avrupa ve Rusya'nın ormanlarında üreyen çulluklar kasım ayından itibaren kışı geçirmek üzere Türkiye'ye gelmeye başlarlar. Özellikle şiddetli tipilerin ardından çulluk curnatası yapıldığından çulluk avına çıkmak için böyle havalar beklenirdi. Nemli ormanlarda yaşayan çulluğun tüylerinin rengi orman zeminindeki kuru yapraklarla kusursuz bir uyum gösterdiği ve ürkünce sindiği için, bu kuşun avı fermaci köpeklerle yapılırdı. Yüzyıl başında Boğaz'ın her iki yakasındaki köylerin arkalarındaki ağaçlıklarda bile çulluk boldu. Boğaz'daki yalı ve köşk sahipleri çulluk avını kendi korularında yaparlardı. Şehrin büyümesiyle birlikte, çulluk avı için Rumeli yakasında Belgrad Ormanı, Anadolu yakasında Ömerli, Elmalı çevresi gibi daha geniş ormanlık alanlar tercih edilmeye başlandı. Curnatalarda İstanbullu bir avcının 50, hattâ 100 çulluk vurması olağandı. Fransız etkisiyle çulluk İstanbul'da seçkin zümrenin ve lüks lokantaların mönüsüne dahil olduğu için büyük sayılarda ağlarla yakalanır ve Balıkpazarı'nda tavukçu dükkânlarında satılırdı.

İstanbul'da ördek avı ağustos sonu ve eylül başında, İstanbullu avcıların (herhalde bıldırcın mevsimine denk düştüğü için) bıldırcın ördeği dedikleri çıkrıkçın *(Anas querqueclulci)* avı ile başlardı. Diğer ördek türleri gibi kışı ılıman kuşakta değil Afrika'da geçirdiği için erken göç eden çıkrıkçınlar ağustos sonundan eylül sonuna değin İstanbul'un Karadeniz tarafından, Kilyos ve Kavaklarda sabah ve akşam geçit yaparlardı. Bunu sadece meraklı ördek avcıları bilirdi. Bu avın tatsız tarafı, o havalinin çoğu balıkçı olan ahalisinin, avcının etrafında beklerken vurulan ördekleri kapışmak âdetinde olmasıydı. Eğer avcı atik davranıp vurduklarından kapamazsa, kapışılan ördekler üzerinde hak iddia edemeyeceğinden, eli boş kalabilirdi.

Asıl ördek mevsimi ise, kasımda havaların soğumasının ardından, kışlamak üzere büyük sürülerin gelmesiyle başlardı. Özellikle Tuna'mn donması sonucunda İstanbul'a çok ördek geldiğinden, ördek avcıları her gün gazetelerde Tuna'mn donduğu haberini ararlardı. Kışın avlanan başlıca ördek türleri yeşilbaş *(Arias platyhyrnchos),* boz ördek *(Anas streperà),* fiyo *(Anas penelope).* çamurcun *(Anas crecca),* kılkuyruk *(Anas acuta),* kaşıkçın *(Anas clypeatd),* Macar ördeği *(Netta rufina),* elmabaş patka *(Aythya nyroca),* pasbaş patka *(Aythya ferruginea),* karabaş patka *(Aythya marila)* ve tepeli patka *(Aythya fuligula)* idi. Bunlardan eti en makbul sayılan yeşilbaştı. İstanbul'un başlıca ördek avlakları Küçükçekmece ve Büyükçekmece gölleriydi. Uzak olduğu ve fazla ördek tutmadığı için Terkos Gölü'ne pek rağbet edilmezdi. En basit ördek avı yöntemi parlama avıydı. Bu, kasık veya boy çizmesiyle sazların arasında gezerek kalkan ördekleri vurmaktan

ibaretti. Parlama avında, düşen ördekleri alması için köpek de kullanılabilirdi. Güme avı ise daha teferruatlı fakat daha verimli bir yöntemdi. Güme göl kenarında avcıların gizlenerek av yapmasına yarayan tahtadan bir odacıktır. Güz başında, sular çoğalmadan, kıyıda toprak kazılarak açılan bir çukura oturtulur. Toprak fazla kazılırsa su çıkacağından, üstten yükseltilmesi durumunda ise, ördekler ürkeceğinden, güme, içinde ayakta durulamayacak kadar alçak olur. Göle bakan cepheye, mazgal denen küçük pencereler açılır; bunların arkasına da ateş ederken dirsek dayamak için bir tahta konur. Güme tamamlanınca üstüne teneke mıhlanır, bunun üzerine de toprak dökülerek çimlendirilir. Gümenin içi muşamba, kilim ve minderlerle döşenir. Isınmak için gümede mangal yakılır. Ördekler mühreler aracılığıyla gümenin önüne indirilir. (Göllerde kuluçkaya yatan ördeklerin yumurtaları toplanarak yavrular çıkartılır ve evcil ördek gibi yetiştirilir. Bunlara mühre denir.) Mühreler ayaklarındaki fırdöndülü meşin kösteklerden, dişiler bir tarafa, erkekler bir tarafa olmak üzere, gümenin önünde suya çakılı kazıkların arasına gerilmiş iplere bağlanır. Mühreleri gören, daha çok da seslerini işiten yabanördekleri, yanlarına konmak üzere inerlerken gümedeki avcılar tarafından vurulur. 1980'lere kadar Büyükçekmece Gölü'nde az sayıda güme bulunuyordu. Üçüncü ördek avlama yöntemi ise İstanbul'a özgüydü. Ördekler Büyükçekmece ve Küçükçekmece gölleri arasında gidip geldikleri için, bazı avcılar iki göl arasındaki tepelerden avlanırlardı.

Çekmece göllerinde, ördek kadar olmamakla beraber, özellikle karlı havalarda kaz da avlanırdı. En çok boz kaz *(Anser anser),* daha seyrek olarak sakarca kaz *(Anser albifrons),* ara sıra da Sibiıya kazı *(Branta ruficolUs)* vurulurdu. Kemeri kuğu *(Cygnus olof)* ve sarıca kuğu da *(Cygnus cygnus)* av kuşu kabul edilir ve avlanırdı.

Eskiden İstanbul avcılarının bir bölümü yalnızca ördek avına çıkar, başka avlarla ilgilenmezdi. Güme ve mühre avını bunlar yapardı. Ördek avcıları ördekçi kahvesi denen, biri Fatih'te, biri de Sultanahmet'te, Dikilitaş'm karşısında bulunan iki kahvede toplanırlardı.

1970'lerde Küçükçekmece Gölü su kirliliği ve çevresindeki yoğun yapılaşma nedeniyle ördeklerin barınabileceği bir yer olmaktan çıktı. 1985'te şehir suyuna bağlanması için Büyükçekmece Gölü'nün önüne bir baraj yapıldı. Bunun sonucunda su seviyesi çok yükselince, göl, ördeklerin beslenmesine elverişsiz hale geldi. Böylece Çekmece göllerinde ördek avı tarihe karışmış oldu.

20. yy başında Belgrad Ormam'nda ve Beykoz'dan Şile'ye ve Ömerli'ye uzanan ormanlık alanda karaca ve yabandomuzu avlanıyordu. Bu avlar genellikle zağarlarla ve sürek avı şeklinde yapılırdı. Domuz avına özellikle Hıristiyan avcılar rağbet ederdi. Dönemin en tanınmış domuz avcıları Börekçi İbrahim Bey, Akbabalı Karadayı, Polonezköylü Yaşo, Emil ve Yanoş'tu. Müslüman avcıların çoğu vurdukları domuzları Hıristiyanlara satardı. Domuzun sert kılları da fırça yapımında kullanılırdı. Beykoz'un doğusundaki ormanlık bölgede, günümüzde de yabandomuzu avlanmaktadır. Bununla birlikte şehrin hızla genişlemesiyle eski avlakların hemen hepsi tarihe karıştığından bugün İstanbul ve yakın çevresinde avcılık yapılmamaktadır.

Bibi. N. A. Banoğlu, *Turkey, A Sportsman's Paradise,* Ankara. 1957; H. Gündeş, *Türkiye Av Ansiklopedisi,* İzmir, 1966; N. Özcan, *Kara Avcılığı,* ist., 1971; Evliya, *Seyahatname,* I.

SELİM SOMÇAĞ

AVNİ LİFİJ

(1886, Samsun - 3 Haziran 1927, İstanbul) Manzara ve figürlü kompozisyonlarındaki şiirsel, simgeci tavrı ile Türk resminde özgün bir kişilik oluşturan ressam. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Kafkasya'nın Kuban bölgesinden göç eden ailesi önce Samsun'a, daha sonra İstanbul Rumelihisarı'na yerleşti. Çocukluk yılları yoksulluk içinde geçti. İlköğrenimini Fatih'te mahalle mektebinde yaptı. Ortaöğrenimini Şehzadebaşı Numune-i Terakki İdadisi'nde yaparken resim ve müzikle ilgilenmeye başladı. Babası Abdullah Efendinin, resim konusundaki katı inançlı tutumu nedeniyle çalışmalarını gizli olarak sürdürdü. Şiir ve edebiyatla ilgilendi. Kendi imkânlarıyla özel dersler alarak Fransızca öğrendi. Bu olağanüstü duyarlı ve yetenekli genci Ayasofya'nm mimari çizimlerini yapan Henry Prost keşfederek onu Sanayi-i Nefise Mektebi Müdürü Osman Hamdi Bey ile tanıştırdı. Karakalem de-

Avni Lifij
Ara Güler fotoğraf arşivi

senlerinden ve hiçbir eğitim almadan yaptığı, bugün İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde bulunan yağlıboya kendi portresinden çok etkilenen Osman Hamdi Bey, Avni Lifij'i, o sıralar Avrupa'ya iki öğrenci göndermek isteyen Şehzade Abdülmecid'e (daha sonra Halife Abdülmecid Efendi) tavsiye etti. Sanayi-i Nefise Mektebi'nde bir yıl temel sanat eğitimi alan Avni Lifij 1909'da Paris'e gitti. Türk izlenimcileri olarak bilinen Hikmet Onat, İbrahim Çallı, Namık İsmail gibi ressamlara hocalık yapmış olan Fernand Cormon'un atölyesine devam etti. Cormon' un katı, reçeteleşmiş akademik eğitim

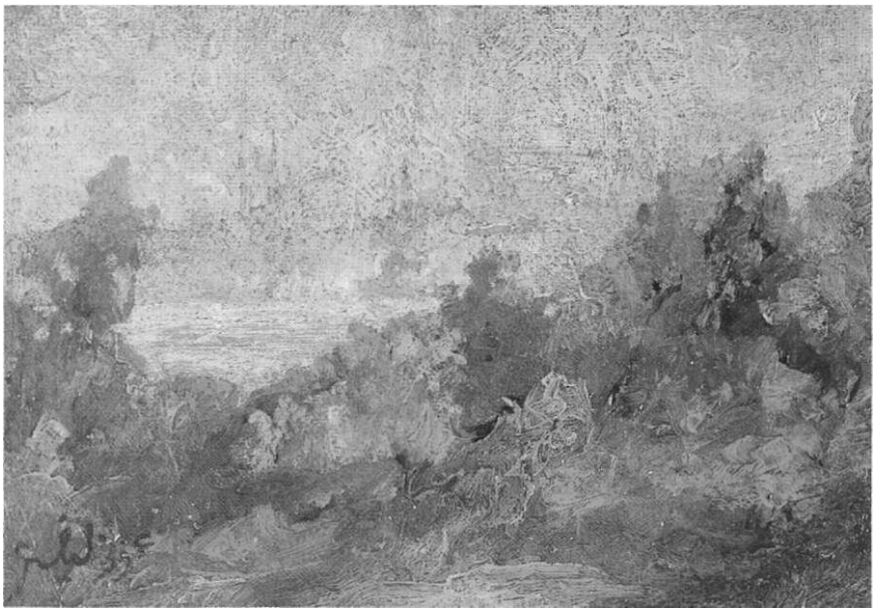

Avni Lifij'in "Haliç" adlı yapıtı.
Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi

tarzım benimsemedi. Duyarlı, çağını izleyen, yaratıcı yapısı onu dönemin sembolist ressamlarına, özellikle Puvis de Chavannes'e yaklaştırdı. 1912'de İstanbul'a dönen Avni Lifij, İstanbul Lisesi ve Kandilli Kız Lisesi'nde öğretmenlik yaptı. Sanat ortamına ilk kez, 1916'da Galatasaray Yurdu'nda açılan sergiye iki resmini vererek katıldı. Ertesi yıl aynı yerde açılan sergide, "Haliç", "Eyüp'te Bir Sokak", "Sabah", "Servili Sokak", "Mezarlık" gibi İstanbul'un çeşitli görünümleri olan 20 resmi yer aldı. Sanat gelişimini borçlu olduğu Halife Abdülmecid'in isteği üzerine "Biat Merasimi" adlı tablosunu yaptı. Abdülmecid Köşkü'ndeki "Çeşme Başında Aşk Dedikoduları" ve Kadıköy Belediyesi için hazırladığı "Kalkınma" gibi büyük boyutlu eserleri onun dekoratif amaçlı duvar resimlerine olan yatkınlığını gösterir. Bir süre Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından açılan Şişli'deki resim atölyesinde savaş ve kahramanlık konulu çalışmalar yapan Avni Lifij, sergilere düzenli olarak resim verdi. 1923'te Sanayi-i Nefise Mektebi'nde süsleme hocalığına getirildi ve bu bölümün gelişmesi için ölümüne kadar büyük çabalar harcadı, bölüme İtalya'dan bir öğretmen getirilmesini sağladı. Ölümünden sonra 1931'de İstanbul Alay Köşkü'nde geniş bir sergisi düzenlendi.

Avni Lifij, izlenimci Türk ressamlarının estetiği içinde değerlendirilmesine karşın, anlayış olarak tümüyle farklı bir kişilik gösterir. Doğayı görünür yanıyla değil, içsel anlamıyla yansıtmaya çalışır. Bir anlamda doğa karşısında kendi karmaşık ruh halinin görünümlerini arar.

Bibi. Ö. Altan, *Avni Lifij, Retrospektif Sergi Broşürü,* İst., 1986; A. Çöker, *Avni Lifij. Posadiar* İst., 1983.

AHMET ÖZEL

AVRAT PAZARI ARI

Satıcıları ve alıcıları çoğunlukla kadınlar olan, haftada bir gün kurulan eski semt pazarlarıdır. İstanbul'daki avrat pazarlarının başlıcaları Üsküdar, Fatih ve Aksaray'daydı. Zamanla eski avrat pazarlarına sabit çarşı düzenleri yerleşti. Hafta pazarları ise sokaklarda kurulmaya başlandı.

Anadolu'da, üretim yörelerinin merkezi konumlu kent, kasaba ve büyükçe köylerde haftada bir ya da iki gün kurulan, üreticiden tüketiciye satış ilkesine dayalı pazarlama geleneği İstanbul'da da yaygındı. İskelelere yakın çarşı muhitlerindeki satıcıları ve alıcıları erkekler olan, her gün veya belirli günlerde kurulan pazarlardan ayrı olarak yoğun yerleşim semtlerinde de kadınlara dönük hafta pazarları kurulmaktaydı. Bu tür yerlere, Anadolu'da kadın pazarı, kadınlar pazarı dendiği gibi (örneğin Bartın'da halen bu adla kurulan pazar vardır) İstanbul'da da avrat pazarı deniyordu. Bu adlandırma kuşkusuz bir belirlemeyi de ifade etmekteydi. Buralara çoklukla orta yaşlı ve yaşlı kadınlar çıkabilmekte ve yine çoğunluğu çevre köylerden gelen kadın üreticilerden, evlerinin gereksinimlerini almaktaydılar. Doğal olarak avrat pazarlarına, semte yabancı olanlar gelmedikleri gibi, herhalde genç kızlar ve delikanlılar da buralara girmiyorlardı.

Evliya Çelebimin bir esnaf alayı vesilesiyle geçide katılan gruplar arasında "ehl-i kâr-ı avret pazarı, dükkânları beraberlerindedir, nefer 300" kısa bilgisine yer vermesi, bu pazarların 17. yy'daki durumunu aydınlatma bakımından önemlidir. Bu bilgiden, pazarcıların seyyar dükkânlarının olduğu ve İstanbul'da avrat pazarlarına tezgâh kuran satıcıların 300 dolayında bulunduğu anlaşılmaktadır. Kuşkusuz, bu satıcılar, esnaf alayına katılabildiklerine göre erkektiler.

Eremya Çelebi Kömürciyan 17. yy'da pazar geleneğinin Üsküdar'da yaygın olduğunu, civar köylerden gelen satıcı ve üreticilerin cuma pazarını hareketlendirdiklerini ve bu pazarın Üsküdar'a özgü olduğunu yazar fakat, müşteriler konusunda bir açıklamada bulunmaz. Buna karşılık, İstanbul'da, kentin muhtelif yerlerinde kurulan pazarlarda kadınların hem alıcı hem satıcı olarak gündelik yaşamın bu işlevine katıldıklarını vurgular. Bu pazarların kuruldukları yerleri ise günlere göre sıralamaktadır. Cuma günü Üsküdar, Edirnekapı, Sulumanastır yakınındaki Kocamustafapaşa ile Kasımpaşa'da, cumartesi günü, kentin ortasına düşen Alipaşa ile Kasımpaşa yakınındaki Kulaksız'da, pazar günü. Arkadios Sütunu'nun bulunduğu Avrat Pazarı'nda, pazartesi günü Macuncu'da, salı günü, Tophane ile Fındıklı arasındaki Mehmedağa'da (daha sonra burası Salıpazarı adını almıştır), çarşamba günü, Fethiye Camii'nin bulunduğu yerde (burası da zamanla Çarşamba adını almıştır), perşembe günü Galata'da pazar kurulmaktaydı. Galata pazarına ilaç satıcıları, şerbetçiler de gelmekteydiler. Kömürciyan, Üsküdar Avrat Pazarına bahçe ve bostanlardan gül kadar iri karanfillerin de saksılar içerisinde getirilip satıldığını yazmaktadır.

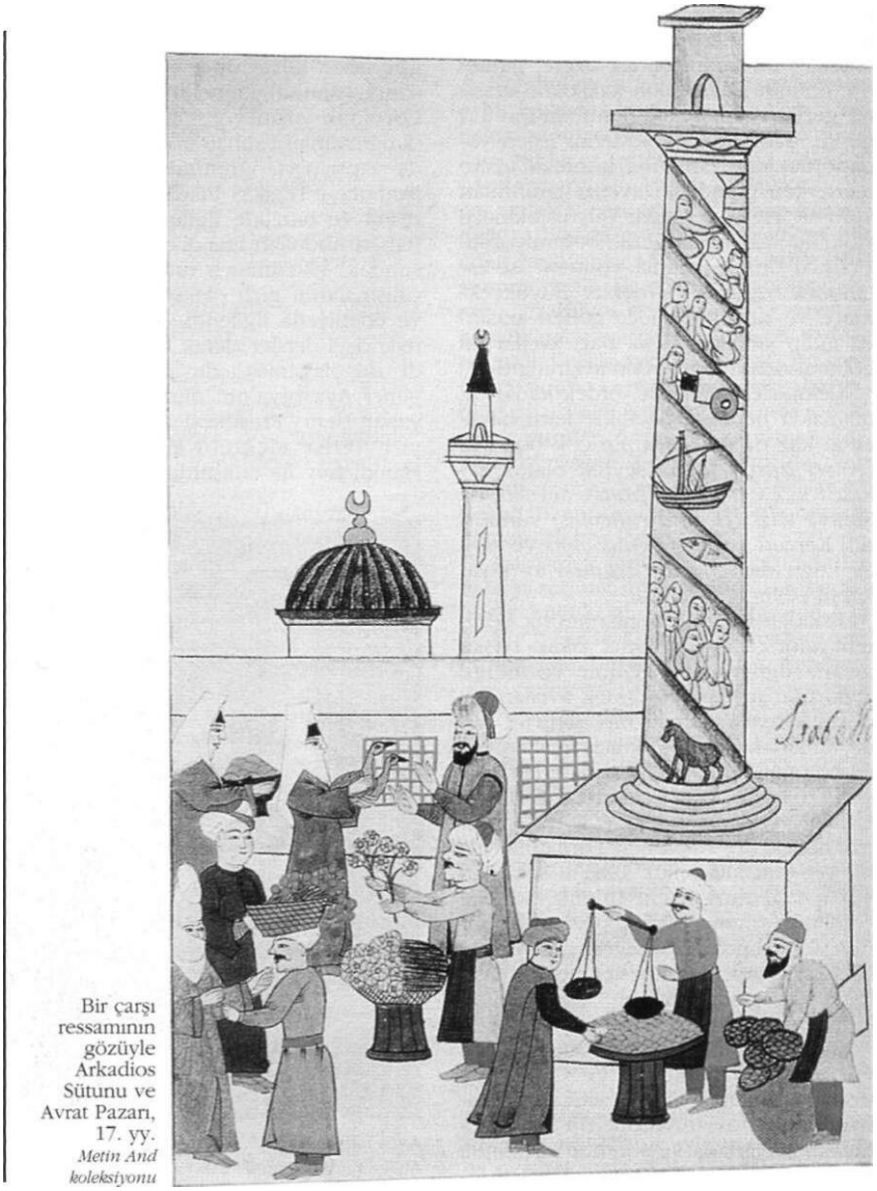

Bir çarşı ressamının gözüyle Arkadios Sütunu ve Avrat Pazarı, 17. yy. *Metin And koleksiyonu*

Avrat pazarları esas olarak yiyecek maddelerinin satıldığı yerlerdir. Bizans devrinden kalma meydanlarda, bazen bir anayolun iki tarafında kurulan bu pazarlarda, taşınması ve kurulması kolay seyyar dükkânlar ve tezgâhlar da vardı. Kuşkusuz pazar yerlerinin çevresinde daimi dükkânlar, kadınlara mahsus hamamlar da bulunuyordu. Kentteki pazarları gün sırasına göre dolaşan pazarcılar ise kadın müşterilerin gereksinimi olan aktariye (kına, şap, nöbetşekeri, mum, tohum, ilaç vb), bez, iplik, havlu, terlik vb satmaktaydılar.

Inciciyan, İstanbul'un 18. yy'daki gündelik yaşamıyla ilgili bilgiler verirken bitpazarımn, atpazarınm, tavuk pazarının ve esir pazarının yerlerini açıklar ve kentte haftanın yedi gününde belirli semtlerde pazarlar kurulduğunu vurgular. Buna göre, 17. yy için Kömürciyan'm belirttiği pazar kurma yerlerinde ve günlerinde bir değişiklik olmadığı görülmektedir. İnciciyan, I. Süleyman'm (Kanuni) bir hasekisinin anısına yapılan medrese, imaret ve darüşşifa ile bir caminin ise Avrat Pazarı'ndaki dikilitaşın (Arkadios Sütunu) yakınma yapıldığını ve bu semtin Haseki adını aldığını da açıklamaktadır. Günümüzde de burası aynı adla anılır. IV. Murad'la (hd **1623**-1640) Bağdat seferine giderken yolda ölen ve cenazesi İstanbul'a getirilerek Cerrahpaşa'da Avrat Pazarı yakınındaki türbesine gömülen Bayram Paşa'mn Avrat Pazarı'ndaki hanında ise esir satılmaktaydı. Buradaki pazar yerinin, Şehzadebaşı'ndaki Direklerarası'nın küçük bir benzeri olduğu ve bu özelliğini 20. yy başına kadar koruduğu da günümüze ulaşan bilgilerdendir. 1905'te Avrat Pazarı'nm önündeki çatı kaldırdığından dükkânlar ortaya çıkmış ve eski özelliği kaybolmuştur. İstanbul'un sık sık yaşadığı yangın afetlerinin, özellikle 18. yy başında bu çevreyi de etkilediği biliniyor. 1701'deki şiddetli bir yağmurda da pazar yerindeki Arkadios Sütunu'na-yıldırım isabet etmiş, 1757'deki büyük yangında ise Cerrahpaşa, Davutpaşa semtleriyle birlikte buradaki Avrat Pazarı da yanmıştı.

III. Selim'in (hd 1789-1807) bazı hükümlerinde İstanbullu kadınların açık saçık kıyafetlerle pazar yerlerine, çarşılara gittikleri, bu tutumun genel ahlak kurallarına aykırı olduğu belirtilerek kadınların açık yakalı feracelerle dışarı çıkmalarının önlenmesi istenmektedir.

İstanbul'daki avrat pazarlarının geleneksel düzenlerinin 19. yy'ın ikinci yarısına doğru bozulma sürecine girdiği, daha kozmopolit, her çeşit satıcının tezgâh açtığı, kadınlarla birlikte erkeklerin de alışveriş yaptıkları yerlere dönüştüğü saptanıyor. Avrat pazarı deyimi ise kimi semtlerin, sokakların adı olarak korunmuş bulunmaktadır. Ancak 17. yy'a ait İstanbul'daki mahallelerin adlarını veren kayıt ve defterlerde avratpazarı diye bir mahalle adına rastlanmadığına göre, bu addaki küçük semüerin oluşumu daha sonradır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, **6l6;** Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ,* II-III, 100, 215; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 48, **111;** *Mür'i't-Tevarih,* H/A, 9; inciciyan, *İstanbul,* 36, 49-52, 69-70; Mantran, *İstanbul, 67-69;* Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* III/2, 386, 582; M. Aktepe, "XVII. Asra Ait istanbul Kazası Avanz Defteri". *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* III, 1957. s. **126**-138.

NECDET SAKAOĞLU

AVRAT TAŞI

bak. ARKADİOS SÜTUNU

AVRUPA PASAJI

Beyoğlu, Meşrutiyet Caddesi ile Sahne Sokağı'nı (eski Hamalbaşı ve Tiyatro sokakları) birbirine bağlayan, kagir bir yapıdır. Aynalı Pasaj olarak da tanınır.

Avrupa Pasajımın inşa edildiği yerde eskiden Naum Tiyatrosu bulunuyordu. Bu dönemde tiyatrodan İngiliz Elçiliğine kadar uzanan geniş arazi "Jardin des Fleurs" adıyla tanınıyordu. 1856'da burada Louis Souillier, kendi adına kurduğu sirkte gösteriler yapmıştır. Bir süre soma arazinin sahibi Mr. Scribe, Jardin des Fleurs Tiyatrosu'nu açmış ve 1862' de Karagöz temsilleri vermiştir. 5 Haziran 1870'te çıkan Beyoğlu yangınında tamamen yanan tiyatronun yerine daha sonra Avrupa Pasajı yaptırılmıştır.

Pasajda ilk defa faaliyet gösterenler şunlardır; Kuaför Karkonakis, Massali ve Zografos, terzi Konstantin Hisar, Madam Puzzo ve Marko Perpignai, ibrişimci Emmanuel Karlatos ve Yorgo Tsiotis, iplikçi Josef Miari, saatçi Wosterling ve çiçekçi Sabuncakis.

Avrupa Pasajında hemen bitişiğindeki Krepen Pasajımda olduğu gibi ayakkabı malzemesi satan dükkânlar da bulunuyordu. Örneğin M. Bon, N. Moraitis, Yani Siottos, Hacı Angelidis, Jan Vakkas, C. A. Efrimidis ve A. Tombro hem ayakkabı imal ederler hem de ayakkabıcılar için malzeme satarlardı.

1920'den sonra pasajda faaliyet gösteren Antranik Ütücüyan'ın yerine terzi Menetaos, terzi Patriklesin yerine müzik aletleri tamircisi Felix Livarevich, ayakkabıcı Moraitis'in yerine de daha sonraları İstiklal Caddesi'ne taşınacak olan ünlü kuyumcu Paghonis yerleşmiştir. 1945'te Kadıköylü Mehmet Tipi'nin "Çamlıca Pazarı" burada faaliyete geçmiş, ancak bir süre sonra Ömer Aksoy ile Mustafa Katipoğlu tarafından devralınmıştır.

1929'da hazineye intikal eden Avrupa Pasajı, Emlak ve Eytam Bankası (bugün Emlak Bankası) tarafından satılmıştır.

BEHZAT ÜSDİKEN

Mimari

1874'te Naum Tiyatrosu ile "Palais des Fleurs" Bahçesi'nin bulunduğu yere, Ohing adlı bir Ermeni tarafından mimar

1950'lerde Avrupa Pasajı'nın içinden bir görünüm. *Ara Güler*

Pulgher'e yaptırılmıştır. Uzunluğu 56 m'dir. Üzeri cam ve 'fer forje"den (dövme demir) bir çatıyla örtülü orta geçidin iki yanında dükkân sıralarının bulunduğu lineer pasaj tipine girer. Toplam yirmi iki adet dükkândan her birinin bir mahzeni, üst katta da bir odası ve mutfağı vardır.

Yapı neorönesans üslubundadır. Her iki sokağa bakan dış cephelerde, üzeri yüksek bir alınlıkla vurgulanmış girişin iki tarafında, iki katlı birer pencere sırası ile simetrik düzen elde edilmiştir. Özel dövme demir kapılar tam kemerli, pencereler ise düz atkılıdır. Kilit taşlı kapı kemerleri birinci kat silmesi üzerine oturtulmuş, çatı silmesi olarak da kirpi saçak taklidi sıva ile sembolik bir friz oluşturulmuştur.

Dıştaki sadeliğe karşın, içerde dekoratif yoğunluğu daha belirgin düzenlemelere gidilmiştir. Bunlar arasında, mekânı zenginleştirmek amacıyla ana taşıyıcılar üzerine yerleştirilmiş insan boyunda aynalar ile üst katta nişler içinde heykeller ve korent başlıklı sütunların arasında yer alan üzerleri kemerli ikiz pencereler sayılabilir. Ayrıca dış kapıların üzerinde, birinde aslan başı kabartması diğerinde de Atatürk maskının yer aldığı rozetler bulunmaktadır.

Pasaj ilk yapıldığında aynaların önündeki gaz lambalarıyla aydmlatılırken, daha sonra elektriğin bağlanmasıyla bu lambalar kaldırılmış, yerlerine modern aydınlatma objeleri takılmıştır. İki sokak arasında 1,5 m olan kot farkı iyi bir mimari çözümle mekân içinde hissedilmemektedir. Bunu sağlamak için, ortadaki geçit yaklaşık yüzde 3'lük tek eğimli bir rampa şeklinde oluşturulurken, dükkânlar da buna bağlı olarak kendi aralarında kademelendirilmiş, ancak birinci kat silmesi üzerinde yatay bir düzene geçilmiştir. Zemin Trieste taşı ile döşelidir. Cephedeki taşlar da Malta Adasından getirtilmiştir. İlk yıllarda binada piyano yapımcılarıyla ayakkabı ustalarının dükkânları yer alırken, bunlar yerlerini Cumhuriyet döneminde düğme ve kemercilere terk etmiştir. Bu durum 1989'da mal sahibinin yapıyı restore ettirmek amacıyla boşaltmasına kadar sürmüştür. 1993'ün ekim ayında bitmesi planlanan yenileme çalışmaları halen devam etmektedir.

SEZA DURUDOĞAN

AVUKATLIK

bak. BARO

AVUSTURYA ELÇİLİĞİ YAZLIĞI

Boğaziçi'nde Yeniköy sahilinde yaklaşık 36 dönümlük bir alan üzerinde yer alan yapılar topluluğu.

Osmanlı-Avusturya dostluğunun bir nişanesi olarak Mıgırdıç Cezayirliyan'a ait olan arazi II. Abdülhamid'in emri ile kamulaştırılmış ve Avusturya-Macaristan İmparatoru II. Franz Joseph'e 1898'de hediye edilmiştir.

Sefarethane denize cepheli görkemli saray binasından ve buna bağlı müştemilat yapılarından oluşmaktadır. 36x27 m ebatlarındaki ana yapı üç katlıdır. Zemin katın altında binanın yarısını kaplayan bir bodrum katı vardır.

Neoklasik üslupta kagir olarak inşa edilen yapının birinci ve ikinci katları, üçüncü kata nazaran daha yüksek ve malzeme olarak daha gösterişlidir. Bu da bize üçüncü katın yapıya daha sonra eklenmiş olabileceğini düşündürmektedir. Dikdörtgen formdaki yapı blok tesirinin hafifletilmesi amacı ile çok sayıda geniş pencereyle şeffaflaştırılmış ve mermer sövelerle zenginleştirilmiştir. Cephelerde hâkim diğer bir öğe de balkonlar ve teraslardır. Yapının ana karakteristiği simetriye uygun olarak yapılmış dört cephedeki masif mermer payandaların taşıdığı balkonlar ve cepheleri içeriye çeken teraslar kütleyi hafifletirler.

Simetri anlayışı yapının dış cepheleri gibi içinde de hissedilir. Denize göre sağ taraftaki kısa cepheden muhteşem bir portik ile yapıya girilir. Bu katta merkezde orta sofa benzeri bir mermer taşlıktan odalara girilir. Yüksek tavanlı odaların tavanları ve tavan koltuk silmeleri sade bir kalem işi ile bezelidir. Bu kattan bir üst kata mermer bir merdivenle çıkılır. Bu merdivenin bitki motifleriyle bezeli demir döküm korkuluğu, merdiveni zenginleştiren önemli bir unsurdur. Kabul ve toplantılar için düzenlenmiş olan bu kata zengin bir süsleme hâkimdir. Üçüncü kat hizmet birimlerine ve yatak odalarına ayrılmıştır.

Sefarethanenin bahçesi 19. yy Boğaziçi setli bahçelerinin güzel bir örneği olup, flora olarak çok çeşitli ve zengindir.

Bibi. F. İrez-H. Aksu, *Boğaziçi Sefarethaneleri.* İst.. 1992. s. 42-43.

YAMAN İREPOĞLU

Avusturya Elçiliği Yazlığı
Erkin Emiroğlu, 1993

AVUSTURYA HASTANESİ

bak. SANKT GEORG HASTANESİ

AVUSTURYA KÜLTÜR OFİSİ

İstanbul'da, Avusturya Başkonsolosluğu bünyesinde kurulu, ancak çalışmalarını bağımsız olarak sürdüren kültür kurumu.

Kuruluş çalışmaları 1955-1956 arasında St. George Avusturya Lisesi'nde görevli öğretmenler tarafından başlatılan Avusturya Kültür Ofisi, İstanbul'da görevli Avusturya kültür temsilcisinin, Kahire'de bulunan Ortadoğu Avusturya Kültür Temsilciliği bünyesine alınmasından sonra doğan boşluk üzerine, Ekim 1963'te. Teşvikiye Caddesindeki binasında resmen kuruldu ve 1974te, Avusturya Federal Dışişleri Bakanlığına bağlandı.

Avusturya Kültür Ofisi'nin başlıca amaçlan arasında, Avusturya kültür ve düşünce yaşamının tanıtılması, Avusturya ile Türkiye arasındaki kültürel ilişkilerin geliştirilmesi, bu konuda ortan projeler hazırlanıp desteklenmesi sayılabilir. Kurulduğundan bu yana okunu günleri, film, tiyatro ve müzik programları, sergiler, sempozyumlar, seminerle: vb üç bine yakın kültürel etkinlik gerçekleştiren ofisin bu etkinliklerine yaklaşık üç milyon kişi katıldı.

Toplam sekiz kişilik personeli, dön bin kitaplık kütüphanesi, yüz yirmi kis:-lik sinema salonu, video ve film bölümleri ile faaliyet gösteren Avusturya Kültür Ofisi'nin, 1994 sonbaharında Yeniköy, Köybaşı Caddesi'ndeki yeni binas:-na taşınması planlanıyor.

AYŞE HÜT-

AYA IRINI KİLİSESİ

Topkapı Sarayı dış avlusunda, Sur-ı Sultani(->) içerisindedir.

Ayasofya'dan sonra Bizans'ın ikinci büyük kilisesi olan Aya irini, günümüze, yapılan onarımlar sonucu iyi bir durumda gelebilmiştir. Kaynaklardan aynı yerde Roma döneminin Artemis, Afrodit ve Apollon mabetlerinin bulunduğu öğrenilmiştir.

Aya îrini'nin yapımı oldukça eski bir tarihe inmektedir. Eski tarihler kiliseyi buradaki Roma mabetlerinin kalıntılarından yararlanılarak 4. yy'ın başlarında I. Constantinus'un (hd 324-337) yaptırdığını belirtmişlerdir. I. Contantinus Ayasofya için "Mukaddes Hikmet", "Mukaddes Kudret", Aya İrini için de "İlahi Selamet" sözcüklerini kullanmıştır.

Ayasofya ile aynı avlu duvarı içerisindeki Aya irini 532'de Nika Ayaklanmasında yanındaki Sempson Zenon'la birlikte yanmıştır.

İmparator I. Iustinianos (hd 527-565) Ayasofya'nın yanısıra Aya İrini'yi de yeniden yaptırmıştır. Aya Îrini'nin yapımına 532'de başlanmışsa da bitim tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber İmparatoriçe Theodora'nın ölümünden (548) önce bitirilmiş olduğu sanılmaktadır. I. Iustinianos'un son yıllarındaki bir yangında Ayasofya Atriumu'yla beraber Aya irini Atriumu, yakınlarındaki iki manastır ve Sempson Zenon denilen düşkünlerevi de yanmıştır. III. Leon (hd 717-741), V. Konstantinos (hd 741-775), IV. Leon (hd 775-780) zamanındaki depremler yapıya büyük zarar vermiş, 9. yy'da daha şiddetli bir deprem binada önemli hasara neden olmuştur.

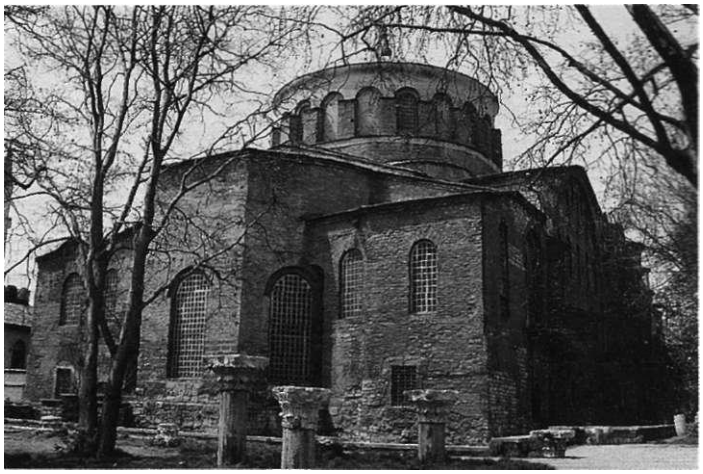

Aya irini Güneyden görünüm. *Ara Güler*

Bizanslıların patrikhane şapeli diye niteledikleri Aya İrini, İstanbul'un fethinden sonra Topkapı Sarayı'nı çevreleyen Sur-ı Sultani içerisinde kalmış, III. Ahmed'e (hd 1703-1730) kadar iç cebehane, sonra da Harbiye Nezareti'nin silah ambarı olarak kullanılmıştır. Osmanlılar yapıyı camiye çevirmemiş, savaşlarda ele geçen silahları burada korumuş, Türkiye'deki ilk müze de aynı yerde açılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinden gönderilen eserler Mecma-i Esliha-i Atîka (Eski Silahlar Koleksiyonu) ve Mecma-i Âsâr-ı Atîka (Eski Eserler Koleksiyonu) isimleri altında iki ayrı bölüm olarak Aya İrini'de toplanmıştır. Türkiye'deki ilk müze çalışmaları Aya irini'de başlamıştır. Bu nedenle Osmanlıların açtıkları bir kapı üzerine **1139/** 1726 tarihli bir kitabe konulmuştur (bak. Askeri Müze). Aya irini'yi araştıran sanat tarihçilerinden F. L. Cassars ve Salzenberg bazı kesitler alarak yapının planını çizmişlerdir. Onları A. Choisy'in 1875-1876'da yapmış olduğu incelemeler, C. Gurlitt ile W. S. George'un tanıtımı izlemiştir. V. Peschlow'un 1978'deki inceleme ve çizimleri ise bugün ana başvuru kaynağı olma özelliğini korumaktadır.

Aya İrini'de 1946-1947'de M. Ramazanoğlu, 1958-196l'de F. Dirimtekin kazı ve araştırmalar yapmıştır. İ. Öz de 1974-1976'da yapıyı rutubetten arındırmak için çevresindeki toprak dolguları kaldırmıştır. M. Ramazanoğlu, Aya İrini'nin kuzeyinde bazı kalıntıları gün ışığına çıkarmışsa da bunların tanıtımını yeterince yapamamıştır. F. Dirimtekin onun kazdığı alanı düzelttiği gibi kazıyı biraz daha

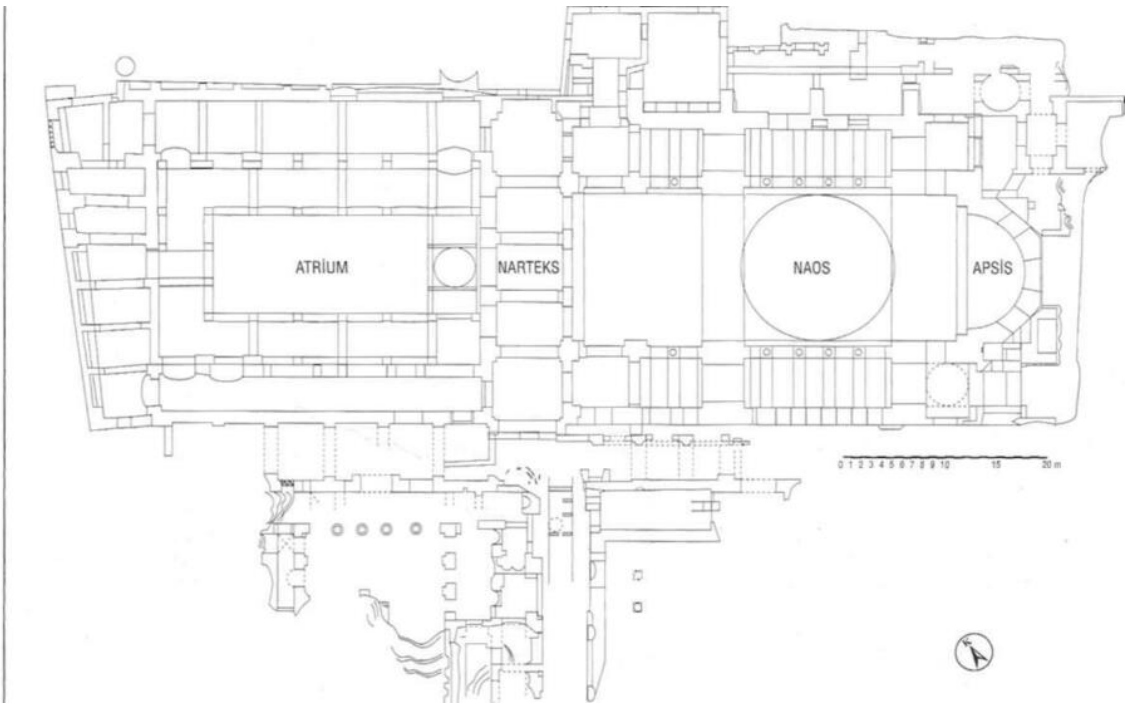

Aya İrini Kilisesi'nin planı. Müller-Wiener. *Bildlexikon* dan yararlanarak

Aya İrini'nin içinden iki görünüm. Apsisten atriuma doğru genel (üstte) ve apsise doğru ayrıntılı bir bakış (yanda). *Bünyad Dinç (üst), Erdem Yücel (yan)*

derinleştirmiştir. Bu çalışmalar sonunda Aya İrini'nin kuzeydoğusunda, yuvarlak yapı (Skvephylakion) ve onun kiliseyle bağlantısını sağlayan bir kapı ortaya çıkmıştır. Ancak çalışmalar Sur-ı Sultani nedeniyle fazla bir ilerleme göstermemiş, güneydeki kazılar atrium ortasından kilisenin batısına uzanmıştır.

Aya İrini'nin ilk yapısı ahşap çatılı, üç nefli bir plan düzenindeydi. Günümüze ulaşan ve 738 depreminden sonra yapılmış olan kilisenin zemini bazilika, üst örtüsü ise kapalı Yunan haçı planındadır. I. İustinianos devrinin tüm mimari özelliklerini yansıtan yapının dış görünümü diğer Bizans kiliselerinde olduğu gibi kaba ve hantaldır. Bazilika ile kapalı Yunan haçı arasındaki mimari geçiş, döneminin en tipik örneğidir. Ayasofya planına da benzeyen, üç nefli, 100x32 m ölçüsündeki yapının ana mekânının ortası 15 m çapında, 35 m yüksekliğinde dört büyük payeye oturmuştur. İçeriden küre, dışarıdan yüksek kasnaklı kubbenin çevresinde yirmi pencere varsa da bunlardan on dördü tuğla ile örülerek kapatılmıştır. Onların varlıkları sıva tabakası üzerindeki kemer izlerinden anlaşılmaktadır. Bu kubbenin atrium yönünde ise elips görünümünde, dıştan basık ve yayvan ikinci bir kubbe daha vardır. Bunun dışında kalanlar ise beşik tonozlarla örtülmüştür. İki katlı yan neflerin üst katlarındaki sütunların taşıyıcı özellikleri bulunmamaktadır. Sütunların başlıklarında İmparator Basileus ve eşi Teodora'nm monogramları vardır. Bu monogramların benzerleri Sergios Bakkus Kilisesi'nde de (Küçük Ayasofya) karşımıza çıkmaktadır.

Sütunlar çeşitli yerlerden toplanmış olduklarından bazılarının altına mimariye uyum sağlayabilmek için korkuluk levhaları yerleştirilmiştir. Aya İrini, ana mekân, narteks ve atriumdan meydana gelmiştir. Apsis dıştan üç cepheli olup, her cephede birer penceresi vardır. İçeriden yarım yuvarlak olan apsisin kalın duvarları arasına 1 m genişliğinde, kemerli bir dehliz yerleştirilmiştir. Ayrıca apsis kademeleri bu dehliz üzerine oturtulmuş, iki yanma da pareklesion diye isimlendirilen hücreler yapılmıştır. Yapının ana mekânına, kuzey yönünde Osmanlıların açmış oldukları üzeri kubbeli, revaklı bir kapıdan girilmektedir. Dışarıdan biraz daha taşkın olan nartekse ana mekândan açılan, günümüzde yalnızca üçü görülen beş kapıdan geçilmektedir. Osmanlı döneminde büyük değişikliğe uğrayan, revaklarla çevrili atrium herr. küçülmüş, hem de orijinalliğinden epeyce uzaklaşmıştır. Bununla beraber Aya İrini istanbul'da günümüze gelebilmiş yegâne atriumlu Bizans kilisesidir.

I. İustinianos zamanında yapılmış kiliselerin zengin bir bezemesi vardır. Aya İrini de aynı şekilde bezemeli olmas: gerekirken, günümüze yalnızca apsis yarım kubbesindeki altın yaldızlı haç mozaiğinden başka belirli bir örnek ulaşamamıştır. Bunun da nedeni Bizans'a 726-842 arasında egemen olan İkonoklazma (tasvirkırıcılık) akımıdır. Aya İrini'deki apsis yarım kubbesindeki mozaik bu dönemde yapılmış, depremden hasar gören yapıda daha önceki yıllari ait mozaikler yenilenmemiştir. Apsis yarım kubbesinde dört kademeli bir kürsü üzerinde geniş kollu bir haçın yükseldiği görülmektedir. Burada haç İsa'yı, kademeli kürsü de onun çarmıha gerildiğ: Golgota Tepesi'ni tanımlamaktadır. Aynca, Mezmurlar kitabından alman iki satirli bir yazı da bu kompozisyonu çevrelemektedir. Mozaik zemininde altın tanecikler arasına yer yer gümüş küpler de yerleştirilmiş, böylece görünüm yumuşatılmıştır. Siyah renkli haç üzerinde yer yer kalem izleri, yazı frizinde de alç ve boya izleri sonraki yıllarda yapılım; onarımları işaret etmektedir.

Aya İrini müze olarak kullanıldığına! bu mozaiğe dokunulmamış, yalnız*:_ üzerine bir bayrak örtülmekle yetin:.-mistir.

Aya İrini'de bu mozaikten başka mczaiklerin olup olmadığı bilinmiyord. Dr. Firfield'in burada yaptığı araştırmalar, kubbe ve pandantiflerde İkonoklazma döneminden önceye tarihlenen mozaiklerin günümüze ulaşmadığını ortay; koymuştur. Yalnızca narteks tonozları ve oradaki kemer ayaklarında bulunar küçük parçalar halindeki mozaikleriz daha sonraki yıllarda karşılaşılmışı:: Büyük bir olasılıkla bunlar, I. İustinianos zamanında narteksle beraber yapılmışlardır. Ana mekânda yapılan arttırmalarda iki parça halinde döşerr.z mozaikleriyle karşılaşılmıştır. Bum.:-Imparator I. Contantinus zamanında yapılmış ilk yapıdan arta kalan, Bizans — erken mozaik örnekleridir. Yapının ss; üst galerisinde ise aziz başlarını ta?- •• eden geç devrin freskoları bulunmuşr_r Bu freskolar Aya İrini'nin, son Bizara devrinde (1261-1453) freskolarla bezei olduğunu kanıtlamaktadır. Son döner: -lerinde Bizanslılar mozaik yapımındadaha kolay ve daha az masraflı oluşurdan ötürü freske yönelmişlerdir.

Aya İrini'nin avlusundaki iki pon lahit, İstanbul'un fethinden sonra Ft-Camii yakınlarındaki Havariun Kilisesi'nden getirilmiştir.

Aya İrini'de 1983'te Kültür Bakar_. •

ğı'nca açılan "Anadolu Medeniyetleri Sergisi" yapının ismini duyurmuş, bunun ardından da İstanbul Festivali başta olmak üzere çeşitli etkinliklere tahsis edilmiştir. Böylece Aya İrini konser ve gösteri merkezi olma özelliğine bürünmüştür. 1992 başında burada çıkan bir yangına hemen müdahale edilmiş, yapının zarar görmesi önlenmiştir. Müze olarak kullanıldığı zamana tarihlenen ahşap balkon bu sırada yanmışsa da orijinalliğinden uzaklaşılmadan onarılmıştır.

Bibi. A. Oğan, "Aya irini Kilisesi", *TTOK Belleteni,* (1946), s. 55-56; M. Ramazanoğlu, *Sent İren ve Ayasofyalar Manzumesi,* İst., 1946; A. Oğan, "Aya İrini", *İSTA,* III, 1363-1369; Mathews, *Early Churches;* ay, *The Byzantine Churches of İstanbul a Photographie Survey,* Pennsylvania, 1976; V. Peshlow, *Die Irenen Kirche in Istanbul Untersuchungen zur Arcitectur,* Tubingen, 1977; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 112-117; H. Tezcan, *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi,* ist., 1989.

ERDEM YÜCEL

AYA KAPISI

bak. SURLAR

AYAD, FAHRİ

(1896, İstanbul - 1965, İstanbul) Spor adamı. Futbol oynamakla başlayan spor hayatını boksör, hokeyci, yüzücü, atlayıcı, sutopu oyuncusu olarak sürdürdü. Önce Fenerbahçe'de futbol oynadı, sonra Altmordu kulübüne geçti. Futbolu orada bıraktıktan sonra tekrar Fenerbahçe'ye döndü. Boks yaparken buyandan da genç boksörler yetiştirdi, Yavuz İsmet (Uluğ) ve Çanakkale Fırtınası Nuri (Kadıköylü) gibi büyük şampiyonlar ortaya çıkardı. Tramplen ve kule atlamada, Fenerbahçe Sutopu Takımında da çok başarılı oldu. Birçok spor dalında başarı gösterdiğinden "Yedibela Fahri" lakabıyla ün yaptı. Fenerbahçe, Beykoz ve Modaspor yüzme takımlarını çalıştırdı. Bu arada kızı Nermin Ayad'ı da şampiyon bir yüzücü olarak yetiştirdi. Türk sporunda "Yedibela" lakabıyla anılmasına rağmen mükemmel bir salon adamıydı. Türkiye'nin ilk "Dans Krallığf'nı da kazanmıştı. Komple bir sporcu, mükemmel bir hoca ve iyi bir yönetici olarak tanındı.

CEM ATABEYOĞLU

AYAK DİVANI

16. yy'da kent sorunlarıyla ilgili olarak, 17. yy'da da ayaklanmalarda, padişahın önünde yapılan olağanüstü toplantılardır. Bu toplantılarda padişah tahtta onanırken herkes ayakta dururdu.

Ayak divanı geleneği Osmanlı Devletinin kumlusundan **16.** yy'a değin savaşlarla ilgili olagelmişti. Otağda ya da açıkta, padişahın, devlet erkânı ve komutanların katılımıyla yapılan ayak divanlarının konusu genelde savaş taktiklerini belirlemekti. Yalnızca padişah tahtta oturur, sadrazam ve diğerleri belli bir düzende ayakta dururlardı. Bu, alınması gereken kararın oturmaya zaman ayrılamayacak kadar ivedi olduğuna bir işaretti. Bu gelenek, padişahların orduyla sefere çıkmadıkları zamanlarda da sadrazam ve serdar-ı ekremin başkanlığında sürdürüldü.

İstanbul'un başkent olmasından sonra, gündemi kent sorunları olan farklı bir ayak divanı daha gelenekleşti. Saraydaki Divan-ı Hümayun ve ulufe divanlarından farklı ve düzenli olmayan bu tür toplantılar padişahm istemiyle gerçekleşiyordu. Saptanabilen bu tür ayak divanlarından ilki, 1509'da İstanbul depremi sonrasında, II. Bayezid'in başkanlığındadır. Kentin imarıyla ilgili emirler veren II. Bayezid, bu sırada atından inmediği için, kimi tarihçiler buna "at divanı" demeyi uygun bulmuşlardır. I. Selim'in (Yavuz) 1512'de İstanbul'a gelip alayla kente girdikten sonra Topkapı Sarayı'nda Bâb-ı Hümayun önünde babası II. Bayezid'den saltanatı devraldığı törene de ayak divanı denmiştir.

I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) İstanbul'a yeni su kaynakları sağlamak üzere proje hazırlattığı Kerzi Nikola'yı Vezirazam Rüstem Paşa'nm tutuklatması. Kâğıthane'de ilginç bir ayak divanı yapılmasına neden olmuştu. *Tarih-i Selânikî'nin* yazdığına göre. padişah, bu divanda Rüstem Paşayı, Nikola'yı haksız yere tutuklamakla suçlamış, o da buna gerekçe olarak kente daha fazla su olanağı sağlamanın nüfus artışına neden olacağını ve bu kez yiyecek sıkıntısı çekileceğini ileri sürmüştü. Kanuninin bir kez de Semiz Ali Paşa'nm vezirazamlığmda (görevi 1561-1565), bir Türk gemisinin Malta Şövalyeleri tarafından zaptedilmesi üzerine devlet erkânını saraya çağırıp ayak divanı akdettiği bilinmektedir.

17. yy'da ise ayak divanlarının padişahm istemi dışında, ayaklanmacıların baskısıyla yinelenen riskli ve disiplinsiz tartışmalara dönüştüğü saptanmaktadır. Topkapı Sarayının, revaklı açık sofasının bir tören salonu gibi kullanılan iç kapısı (Bâbüssaade) önünde gerçekleşen bu tarz ilk ayak divanı 6 Ocak 1603 tarihindedir. İstanbul Kaymakamı Gürcü Mahmud Paşa'nm kışkırttığı sipahiler, sözde ülke sorunlarıyla ilgileniyorlarmış gibi topluca saraya yürüyerek III. Mehmed'i (hd 1595-1603) ayak divanına çağırdılar. İlk kez böyle bir öneriyle karşılaşan saray halkı, kanunnamelerde olmayan bu divan için Bâbüssaade'nin dışına bir taht koydular. III. Mehmed, arzodasmdan gelip oturdu. Sipahi kalabalığından öne çıkan Hüseyin Halife, Poyraz Osman ve Kâtip Çelebi, padişahı saygıyla selamladılar. Kâtip Çelebi, Anadolu'daki Celalilerden yakındı. Üzerlerine gönderilen komutanların bir iş başaramadıklarını söyledi. Devletin saygınlığını yitirdiğini ileri sürdü ve suçlu gördükleri eski İstanbul kaymakamı Saatçi Hasan Paşa, Kapı Ağası Gazanfer Ağa ve Darüssaade Ağası Osman Ağanın idam edilmelerini istedi. Padişah bir yanıt vermedi. İkinci gün, kentte taşkınlıkların artması üzerine iki ağa da idam edildi.

Bu ilk örnek olaydan sonra İstanbul'daki kapıkulu askerleri için yeni bir başvuru yöntemi de ortaya çıkmış oldu. İkide bir ayaklanan askerlerin saraya girip ayak divanı istememeleri için çoğu zaman Bâb-ı Hümayun'un kapatılması ve saray surları çevresinde önlemler alınması gerekti.

IV. Murad (hd **1623-1640),** saltanatının despotizm olarak nitelendirilen ve İstanbul'u titreten ikinci evresinin başında tehlikeli ayak divanları deneyiminden geçti. İstanbul Kaymakamı Recep Paşa'nm tahrikiyle harekete geçen sipahiler **10** Şubat **1632**'de saraya girmeyi başardılar. Ayak divanına çağırılan IV. Murad'a, Recep Paşa, -öldürülebileceğini ima ile- abdest alması uyarısında bulundu. Gerçekten de IV. Murad gözü dönmüş sipahilerin karşısında güç anlar yaşadı. Zorbalar padişahın gözü önünde Vezirazam Hafız Paşa'yı öldürdüler. Bundan daha tehlikeli ikinci bir ayak divanı 12 Mart **1632** günü gerçekleşti. Bu kez ayaklanmacı sipahiler. Hüsrev Paşa'nın haksız yere idam edildiğini öne sürerek ileri geri konuştular. Tarihçi Naima'nın deyimiyle neredeyse IV. Murad'm yaka-

AYAK DİVANINDA HAFIZ AHMED PAŞANIN ÖLDÜRÜLMESİ

Sipahiler Orta Kapu'dan içerü yürüyüb Divânhâne-i Hümâyûn asker ile dolub ol namdar zorbalar ileru durub padişahımıza sözümüz vardır, divâna çıksun! deyü çağırıb bağırmağa başladılar... Padişah hazretleri taşra çıkub şiâr-ı saltanat ile ayak divânı edüb taht-ı hilâfet üzere karar eyledi. Nedir kullarım? deyu saded-i suâlde olıcak, ol bî-edebler ifrat-ı vakahat edüb bir mertebe edebsizlik ve itale-i lisân etdiler ki tâ'bire gelmez ve Hafız Paşa'yı ve defter etdikleri onyedi mû'teber erkân-ı devleti bize ver paralayalım, zira bunlar devlete ve padişahımıza dost değillerdir dediler ve padişahın ma'kul olan mukabelesini dinlemediler ve bağırub elbetde verirsiz, paralarız, yoksa iş gayri olur deyu yakın hücum edüb padişaha el uzatacak kadar yaklaşdılar, padişah, nasihatinin dinlenmediğini görünce çünkü cevâba kulak tutmazsız ve kabil-i hitâb değilsiz. Niçün beni taşra divâna davet eylediniz? deyü kalkub içeri girdi. Fakat soma Receb Paşa'nm rica ve ısrarıyla saray kapısı açılub tekrar tahta oturdu. Asilerin isteklerini kabul etti ve ibtidâ Hafız Ahmed Paşa'nm feci' şehâdeti vuku' buldu.

Tarih-i Naima, III, 87

sına yapışacak oldular. Musahip Musa Çelebi'nin, Hasan Halife'nin, Defterdar Mustafa Paşa'nın idamlarını istediler. Halk arasında boğuldukları söylenen şehzadelerin kendilerine gösterilmesi önerisinde bulundular. IV. Murad, sarayın Şimşirlik Kasrı'nda tutuklu kardeşleri Bayezid, Süleyman, Kasım ve Sultan ibrahim'i getirtti. Bunlardan Şehzade Bayezid ve Süleyman, ayaklanmacılara yalvararak "Bizi kendi hâlimise bırakmayıp niçin nâmımızı anıp bizi lisâna getirirsiniz? Yoksa bizi suçlandırıp öldürtmek mi istiyorsunuz?" dediler. O gün dağılan sipahiler, eylemlerini ertesi gün de sürdürdüler ve padişahtan idamını istedikleri kişileri getirtip Atmeydanı'ndaki ibrahim Paşa Sarayı'nda öldürdüler. Üçüncü ayak divanının ise önceki iki ayak divanının düzenleyicisi olarak gördüğü Vezirazam Recep Paşayı idam ettirdikten sonra IV. Murad kendisi düzenledi. 18 Mayıs 1632'de, Sinan Paşa Köşkü'ne çağırdığı devlet adamlarının yanında, sipahilerin önde gelenlerine öğütlerde bulundu. Yeniçeriler bağlılık bildirdiler. Sipahiler de korkup bir daha ayaklanmayacaklarına ilişkin söz verdiler. Orada bir tutanak düzenlendi. Ama, IV. Murad çok sayıda sipahiyi yine de boğdurttu. Bu olaydan sonra da giderek daha da sertleşen, acımasız bir buyrukçuluğa yöneldi.

Ayak divanlarının sonuncuları IV. Mehmed döneminde (1648-1687) yaşandı. Bunların ilki 3 Şubat 1651'dedir. Melek Ahmed Paşa'nın(->) bütçe açığını kapatmak düşüncesiyle İstanbul esnafına ayarı düşük para bozdurtmak ve ek vergiler uygulamak istemesi üzerine ayaklanan, halktan askerden de destek gören esnaf zümreleri, Şeyhülislam Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'yi(-0 önlerine katarak ilkin Paşakapısı'na gittiler. Melek Ahmed Paşa, bunları kovdu. Oradan Topkapı Sarayı'na yöneldiler. IV. Mehmed henüz 10 yaşında bir çocuktu. Bâbüssaade önüne konan tahta oturdu. Bir esnaf kahyası söz alarak "padişahım, bu zulme takatimiz yoktur. Lalana vardık, bize kâfirler diye sitem eyledi. Hâlen sana geldik. Halife-i rûy-i zeminsin. Hakkımızı hak edip üzerimizden zulmü def eyle!" dedi. Padişah, danışmanlarının uyarısıyla bir hatt-ı hümayun yazdırdı ve haksızlığın önlenmesini duyurdu. Melek Ahmed Paşa da görevden alındı, ikinci ayak divanı Kösem Sultanın boğdurulmasının ardından 3 Eylül 1651 tarihinde, bu kez padişahın istemiyle düzenlendi. Bâbüssaade önünde tahta oturan IV. Mehmed'in yanı başına Sancak-ı Şerif de dikilmişti. Yapılan duyurular üzerine halk da saray avlusunu doldurmuştu. Padişah buyruklarına uymayanların idam edilecekleri herkese ilan edildi. Şeyhülislam ve kazaskerler görevlerinden alındılar. Saray ağalarından birçoğu da öldürüldü. 5 Mart 1656 günü başlayan Çınar Olayı'nda(-») da ayaklananlar saraya yürüdüler. Fakat Bâb-ı Hümayun kapatıldığı için Alay Köşkü önünde toplandılar. Padişah IV. Mehmed, köşkün bir penceresi önüne kurulan tahtına oturdu. Onbinlerce asker ve halk, Atmeydam'ndan Gülhane'ye kadar olan alanı doldurmuş bulunuyordu. Asilerin sözcülüğünü yapanlar, ilkin yanık bir sesle dua okudular. Bundan sonra Mehter Hasan Ağa, ulufelerinin ödenmediğini, sarayda ve dışarıda birçok suçlu bulunduğunu yüksek sesle açıkladı. Cebinden çıkardığı ayarı bozuk, kırkık akçeleri gösterdi. Padişah, durumun düzeltileceğini, suçluların da idam edileceklerini bildirdi. Bostancıbaşı. Kızlarağası Behram, Kapı Ağası Bosnalı Ahmed ile bir zenci ağayı hemen boğdurup surların üzerinden ayaklanmacıların önüne attırdı. Kalabalık, bu ölülere türlü işkenceler ederek Atmeydanı'na döndüler.

Osmanlı tarihindeki son ayak divanı, istanbul dışında, Edirne'de gerçekleşti. 15 Ekim 1658'deki bu divanı, IV. Mehmed toplattı. Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa ile devlet ileri gelenlerinin katıldığı bu divanda Anadolu'daki Abaza Paşa Ayaklanması görüşüldü.

Bibi. *Tarib-i Naima,* I. 117. V. 97 vd. VI. 357; *Süahdar Tarihi,* I, 142, *Tatih-i Selânikî.* 5 vd: Mustafa Nuri Paşa. *Netayicul-Vukuat.* I-II. Ankara, 1988, s. 186, 233, 253: *Tarih-i Peçeuî,* II, 421; J. V. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* VIII, İst., 1336, s. 20; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* III/l, 257; Uzunçarşılı, *Saray,* 30, 114, 225-229; Uzunçarşılı, *Kapıkulu.* I, 470, II, 201, 204, Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye,* 13, 14; Koçu, *Topkapu Sarayı,* 23, 26, 27, 58, 65, 225; Pakahn. *Tarih Devimleri.* I, 117-118.

NECDET SAKAOĞLU

AYAKAPI

Halic'in güney yakasında, Cibali ile Fener arasındaki semt. Aykapı adıyla da bilinir. Bugün Fatih İlçesi'ne bağlı Küçükmustafapaşa Mahallesi sınırları içindedir. Bizans dönemi kentinin yedi tepesinden beşincisi olan ve daha sonra Sultan Selim Külliyesi'nin üzerine kurulduğu tepenin kuzeydoğu yamaçları ile Haliç kıyısı arasındaki düzlükte bulunan Ayakapı semti, adını Haliç surları kapılarından biri olan Aya Teodosia Kapısı'ndan almaktadır.

Kapının adı da muhtemelen aynı azizeye adanan, 1490'da cami haline dönüştürülen, bugünse Gül Camii dive anılan ve semtin Bizans döneminden kalma en önemli yapısı olan aynı adlı kiliseden gelmektedir. Söz konusu kap: Bizans döneminde kentin bu kesimindi Deksiokratinai adlı bir semt bulunması nedeniyle Deksiokrates Kapısı olarak da anılmaktaydı. Bugünkü durumuylı kapı, iki dikmenin üzerine oturtulur.: - yekpare taş bir lento ile lentonun üzerindeki yükü azaltmak amacıyla yapılmış tuğla bir kemerden oluşmaktadır Gerek dikmelerin, gerek lentonun dıs yüzünde bir zamanlar yuvarlak ya d; dikdörtgen çerçeveler içinde bazı kabartma figürlerin bulunduğu anlaşrmaktaysa da son derece aşınmış olmaları nedeniyle neyi betimledikleri seçilememektedir. Cibali Kapısı'ndan başlayarak batıya doğru Abdülezel Paşa Caddesi boyunca yer yer binaların arasında ya da arka tarafında izlenebilen Haliç kiv: surları, almaşık tuğla ve taş sıralarında' örülmüş tek bir kurtin ile bunu aralıklarla berkiten kare ya da dikdörtger. planlı burçlardan oluşmaktadır. Burçlardan büyük bir bölümü bugün yok olmuştur. Aya Kapısı'nm yaklaşık 50 rr kadar batısında yer alan Yenikapı ya da Bâb-ı Cedid, Kanuni döneminde sur yıkılarak ya da burada bulunan eski bir Bizans poterni genişletilerek açılmıştır. Semtte Bizans döneminden kalma diğer yapılar arasında, **16.** yy'da Sinan Paş; Mescidi adıyla camiye çevrilen (bugünkü İncebel Sokağı'ndaki) kilise ile Yenikapı'nın hemen doğusunda sur, duvarlarına bitişik kalıntıları görülen küçük kilise sayılabilir.

Fethi izleyen yıllarda kentin diğer kesimlerinde olduğu gibi bu semtte de yoğun bir imar faaliyeti yaşanmıştır: Fatih devri (1451-1581) şeyhülislamlarından Molla Hüsrev Mehmed Efendi tarafından Ayakapı'da bir mescit yaptırıldığı (vakfiyesi 870/1465 tarihini taşımaktadır) ve mescidin çevresindeki mahallenin de aynı adla anıldığı bilinmektedir. Yakınındaki Mustafa Paşa Hamamı nedeniyle Küçük Mustafa Paşa Mescidi de dem-

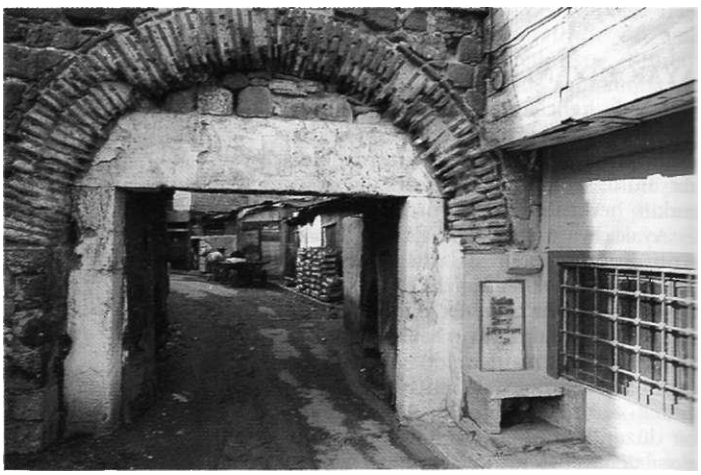

Ayakapı semtine adını veren Aya Kapısı. *Hazım Okurer. 1993*

len bu bina zamanla harap olduğundan 19- yy'da yeniden inşa edilmiştir. Fatih dönemi ricalinden Ahmed Çelebi de Aya Kapısı'mn hemen yanında sura bitişik olarak bir mescit inşa ettirmiştir. Altında İstanbul'un fethi sırasında şehit düşen Sekbanbaşı Abdurrahman Ağa'nın kabri bulunduğundan Sekbanbaşı Mescidi olarak da bilinen bu mescit 1166/1752'de Şehla Ahmed Paşa tarafından yenilenmiştir. Bugün kapıdan çıkılınca sağ tarafta, giriş katında sekbanbaşının sandukasını barmdıran 19. yy'dan kalma ahşap bir yapı görülmektedir.

15. yy sonlarından itibaren Anadolu ve Rumeli'den İstanbul'a gelmeye başlayan Rumların bir bölümü Ayakapı'ya yerleştirilmiştir. 17. yy'da yaşamış Eremya Çelebi'ye göre Rumlar sur duvarının deniz tarafında oturmaktaydılar. Kıyıda salhaneler, bir mumhane ve deniz güvenliğinden sorumlu bir de kulluk bulunmaktaydı. Fener'e doğru bir sonraki kapı olan Yenikapı'da ise, Fatih ve Sultanselim'deki konaklarda yaşayan yüksek tabakadan kişilerin sandallarla deniz gezintisi yapmak için kullandıkları bir iskele vardı. Aynı yazar, Ayakapı ile Cibali arasında, surların karaya doğru yaptığı bir girinti içinde yer alan Aya Nikola Rum Kilisesi'nin o tarihte mevcut olduğunu belirtmektedir. Ancak, bugünkü kilise yapısı 19. yy'dan kalmadır ve Aynaroz'daki Vatopedi Manastırı'nm İstanbul'daki şubesi (metokhion) olarak kullanılmıştır. Bitişiğindeki Haralambos Ayazması ise taş konsollu çıkmasıyla bir önceki yüzyıl mimarisinin özelliklerini göstermektedir. 1814-1815 arasında tanzim edilen bir bostancıbaşı defterindeki kayıtlar da, Ayakapı ve Yenikapı iskeleleri arasında kıyı boyunca sıralanan hanelerin çoğunlukla ticaretle uğraşan gayrimüslimlere ait olduğunu göstermektedir. Müslüman nüfusun daha çok sur içinde kalan kesimde oturduğu anlaşılmaktadır. Nitekim yukarıda sözü edilen iki mescidin yanısıra, semtin dinsel yaşamında belli bir rolü olan Sirkeci Tekkesi de bu kesimde yer almaktadır. Halvetîye'nin Sümbülîye kolundan Yorgânî Emîr Şeyh Mehmed Giysudâr Geylâni (ö. 977/1569) tarafından kurulan tekkenin binası 19. yy'da yıkılmıştır. Buna karşılık oğlu Şeyh İsmail Efendi'nin (ö. 1020/1611) türbesi bugün hâlâ ayaktadır. Türbe yapısının yanı başındaki küçük hazirede, 18. ve 19. yy'larda semtte yaşamış orta tabakadan kişilerin mezarları bulunmaktadır.

İstanbul'un diğer semtleri gibi Ayakapı da sık sık yangın felaketine maruz kalmış, özellikle Haliç kıyısında çıkıp, sert poyraz rüzgârı nedeniyle kentin iç bölümüne yayılan büyük yangınlarda önemli ölçüde hasar görmüştür. 1130/1718, 1169/1756 ve 1249/1833 Cibali yangınları semtteki binaların hemen hemen tümünün yanmasına neden olmuştur. 1145/1732 Ayakapı yangınında ise Ayakapı ile Yenikapı arasındaki tüm binalar yanmıştır. 19. yy'daki yangınlardan sonra semtin yol şebekesi yeniden düzenlenerek ızgara planlı bir dokuya kavuşturulmuştur. Sıkça görülen yangın felaketleri yüzünden günümüzde Ayakapı'daki sivil mimari örneklerinin büyük bir bölümü 19. yy'dan ya da 20. yy'dan kalma kagir konutlardan oluşmaktadır. Bunlar Fenerdeki benzerlerine göre daha mütevazı boyutlarda ve orta halli ailelerin oturabileceği süssüz, gösterişsiz evlerdir.

19801i yıllarda Haliç'te gerçekleştirilen geniş çaplı düzenleme çalışmalarından Ayakapı kıyıları da nasibini almış, bu kesimdeki binalar yıkılarak yerleri parka dönüştürülmüştür.

Bibi. Ayverdi, *Mahalleler,* 39, 77; Cezar, *Yangınlar;* Dirimtekin, *Haliç Surları,* 17, 44-45; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 18; Janin, *Constantinople byzantine,* 271-272; R. E. Koçu, "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası,* S. 4 (1958), s. 39-90; K. Kreiser, "Sirkeci Dede. Ein Istanbuler Derwisch-Kloster", *Müncher Zeitschrift für Balkankunde.* S. 1 (1978), s. 157-181; J. Pervititch, *Plan d'assurances, no. 21: Aya-Kapu, Gül Cami, Cibâli, 1:1000,* Ist., 1928: Schneider, *Mauern,* 65-107; A. Tibet, "A la recherche du temps perdu. Le quartier de Cibali Ayakapı", *Lettre d'information,* 3, Observatoire Urbaine d'Istanbul, İst.. 1992, s. 25-29.

AKSEL TİBET

AYAKAPI ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi'nde, Cibali-Ayakapı'da, Aptisubaşı Mahallesi'nde, Gülçeşme Sokağı'nda bulunmaktadır.

Yakınındaki Aya Kapısı'mn adıyla anılan bu çeşmenin, iki beyitlik kitabesinde 994/1585 tarihi bulunmakta ancak banisinin adı verilmemektedir. Kesme küfeki taşı ile klasik üslupta inşa edilmiş olan çeşmenin dikdörtgen cephesi silmelerle çerçevelenmiş ve sivri kemerli bir nişle donatılmıştır. Mermerden yontulmuş olan ayna taşında, süsleme olarak bir kabartma rozet ile çatık kaş kemer biçiminde bir silme görülmektedir. Ayna taşının üst köşelerinde, aynı tür kemerciklerin taçlandırdığı birer maşrapa nişi, ayna taşı ile sivri kemerin arasında da mermer kitabe levhası bulunmaktadır. İstifli sülüsle yazılmış olan kitabenin mısraları, dilimli kemerciklerle sonuçlanan kartuşların içine alınmıştır.

Bibi. Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri,* I, 34-35; *İSTA,* III, 13*79.

M. BAHA TANMAN

AYAKAPI HAMAMI

Haliç surlarının Aya Kapısı ile Fener Kapısı arasmdaki bölümünde, Yenikapı adıyla tanınan kapının hemen yanındadır.

Kitabesine göre 990/1582 tarihli olduğu bilinir. III Murad'ın annesi Nurbânu Sultan tarafından Mimar Sinan'a yaptırtılmıştır. Yapı Valide Sultan, Yenikapı veya Havuzlu Hamam isimleri ile de tanınır. Bugün okunması mümkün olmayan kitabeyi Ayvansarayî Hüseyin Efendi *Mecmuâ-i TevârihXe* şöyle vermektedir: *Bihamdillah bu cây-i hurrem-âbad*

Ayakapı Hamamı
Aras Neftçi

/Hezârân sa'yile buldu çün itmam /Bu âlî menzile denildi tarih / Ki yüzü suyudur şehrin bu hammâm 990.

Yapıya verilen yanlış isimler nedeniyle Ayakapı Hamamı'mn bir Sinan eseri olduğu uzun yıllar bilinmemiş, 1940'lı yıllarda artık kullanılmayan bir hamam olduğu için de yakın tarihimizde pek tanınmamıştır. Bugün yapının içi tümüyle harap olmuş durumdadır. 1947' de bu yapı bir kereste deposu olarak kullanılmaya başlanmış ve bugüne kadarda bu fonksiyonunu sürdürmüştür.

Hamam doğu-batı doğrultusunda yerleşmiş dikdörtgen bir plana sahiptir, Ancak yapının iki kısa kenarı aynı uzunlukta olmadığından dikdörtgen düzgün değildir. Sıcaklık kısmı tamamen harap haldeki hamamın içine, burayı depo olarak kullanan kişilerce betonarme bir tadilat yapılmış ve üst yapının çökmesi önlenmeye çalışılmıştır. R. E. Koçu'nun 19601ı yıllarda bahsettiği duvarlardan ve kubbe desteklerindeki süsleme öğelerinden hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 374: Sâî, *Tezkiretü'l-Bünyân,* İst., 1315, s. 44; (Altınay), *Mimarlar,* 110-111; Meriç, *Mimar Sinan,* 45; *İSTA,* III, 1379-1381; Ayverdi, *İstanbul Haritası,* C/3; Konyalı, *Mimar Sinan,* 51; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 198-199; Eyice, *Bizans Mimarisi,* 52-53; T. Cantay, "Mimar Sinan'ın Az Tanınan Bir Eseri: Ayakapı Hamamı", TAÇ, no. 7 (Kasım 1987), s. 18-19.

ZİYA NUR SEZEN

AYAKAPI KARAKOLU

Fatih İlçesi'nde, Cibali-Ayakapı'da, Küçükmustafapaşa Mahallesi'nde, Ayakapı Mescidi'nin bitişiğinde yer almaktadır.

Günümüzde karakolun bulunduğu yerde, Sadrazam Şehlagöz Ahmed Paşa'nın (ö. 1753), Ayakapı Mescidi'ni yeniden inşa ettirirken bir yeniçeri kolluğu yaptırdığı, Vak'a-i Hayriye'de (1826) Yeniçeri Ocağı'nm lağvından sonra bu kolluğun karakola dönüştürüldüğü bilinmektedir. Girişin üzerinde yer alan 1302/1884 tarihli II. Abdülhamid tuğrası, yapının adı geçen padişah tarafından bu tarihte yenilendiğini kanıtlamaktadır. Cumhuriyet devrinde bir müddet CHP, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Türk Hava Kurumu tarafından ortaklaşa, Cibali semt ocağı olarak kullanılan karakol binasının içinde halen bir kereste atölyesi bulunmaktadır.

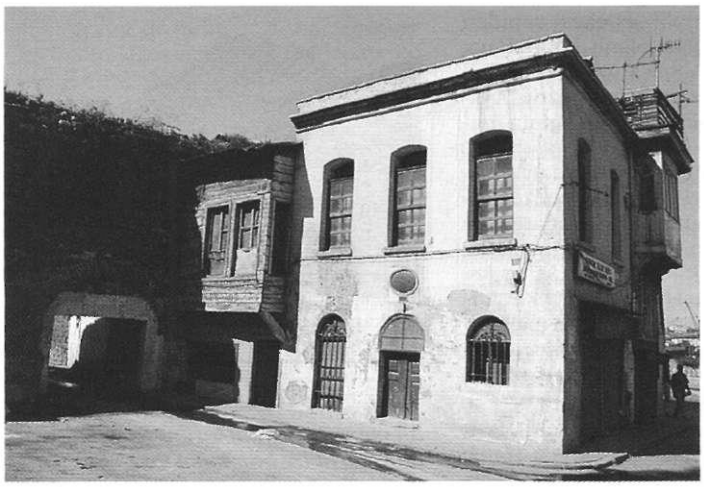

Ayakapı Karakolu (sağda) ve Ayakapı Mescidi (solda). *M. Baha Tanman*

Dikdörtgen bir alanı kaplayan, iki katlı, kagir binanın girişi, Ayakapı Meydanı üzerindeki doğu cephesindedir. Yuvarlak kemerli girişin yanlarında, aynı tür kemerlerle donatılmış birer pencere yer alır. Abdülezel Paşa Caddesi'ne bakan kuzey cephesinde, zemin kat duvarında, atölyenin girişi olarak kullanılan geniş bir açıklık meydana getirilmiş, üst katta üçü doğuya, ikisi kuzeye bakan, toplam beş adet. basık kemerli pencere açılmıştır. Aynı dönemde inşa edilen ve eklektik zevke uygun aşırı süslü cepheleriyle dikkati çeken birtakım karakol binalarının aksine, Ayakapı Karakolu'nun cephe tasarımında Osmanlı ampir üslubunun sadeliği gözlenmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka.* I, 237; *İSTA,* III, 1381.

M. BAHA TANMAN

AYAKAPI KİLİSESİ

İstanbul'un Haliç surlarındaki Aya Kapısı'nm (veya Ayakapı) iç tarafında eski bir Bizans şapeli bulunuyordu. Şehrin Bizans dönemi eski eserleri hakkında araştırmalar yapanların ihmal ettikleri bu yapının, tarihte adları geçen ve bu bölgede oldukları bilinen kiliselerden birinin kalıntısı olmasına ihtimal verilir.

Bu yapıdan ilk bahseden Dr. Mordtmann, bunun Petrion Mahallesi'ndeki Aya İuliane Kilisesi veya onun bir parçası olabileceğini öne sürmüştü. Başkaları ise yine Petrion Mahallesi'nde Zenon döneminde (474-475 ve 476-491) yapıldığı ileri sürülen, fakat harap olduğundan I. Basileios'un (hd 867-886) yeniden yaptırarak, muhteşem surette tezyin ettirdiği Ayios Elios Kilisesi üzerinde durmuşlar, bazıları da Andronikos'un oğlu, 1176'da Miriokefalon Savaşı'nda ölen İoannes tarafından yapılan ve 1420'de hâlâ duran Evergetes İsa Manastırı'nı teklif etmişlerdir. Bu duruma göre kesin bir çözüme ulaşılamamıştır. Yapı uzun süre boş olarak durmuş, geçen yüzyıl içinde yakınındaki Ayakapı Hamamı'nm(->) odun deposu olmuş, bu hamam kullanılmaz duruma gelince de yanındaki boş arsadaki kerestecinin kullanımına geçmiştir. Eksik bir planı ilk olarak A. M. Schneider tarafmdan 1935'te yayımlamış, bu satırların yazarı da **1947**'de Ayakapı Kilisesi'ni incelediğinde, harabenin güney tarafında Schneider'in planında gösterilmemiş, tonozlarla örtülü mekânlar halinde tuğladan büyük bir ek binanın varlığını tespit etmiştir.

1935'te bu harabenin üstünde ahşap bir ev bulunuyordu. **1947**'de ise bu ev ortadan kalktığından kilise, daha doğrusu şapel bütünüyle ayıklanmış halde, kerestelerin istif edildiği arsanın kenarında iyi sayılabilecek bir durumda bulunuyordu. Fakat çok yakın tarihte gerçekleştirilen bir parselasyon sonunda, gerek şapelin gerek yanındaki tonozlu mekânların üstlerine konutlar yapılarak, bu tarihi yapı, dışarıdan görülemeyecek şekilde, yok edilmiştir. **1993** başlarında yerinde yapılan incelemede, surların hemen arkasındaki dar sokağm içinde, bir konuta temel olmuş, kilise veya şapele ait olduğu talimin edilen tuğladan bir duvar parçası görülebilmiştir. Böylece Ayakapı Kilisesi şimdiki halde İstanbul'un tarihi topografyasından silinmiş durumdadır.

Ayakapı Kilisesi, aralarında tuğla hatıllar olan taş sıralarından inşa edilmişti. Alt kısımlarda, taşların aralarında dikine konulmuş tuğlalar da görülüyordu. Taşları tuğlalar ile çerçeveleme tekniği Bizans yapı sanatında **11.** yy'dan itibaren başlamıştır. Ayrıca tuğla ve harç kalınlığı orantıları **11-12.** yy'larm duvar örgüsü tekniğine işaret etmektedir.

Plan bakımından esas mekân, üstü çapraz tonozla örtülü, haç biçiminde bir odadan ibaret olup doğu tarafmda, ortasında penceresi olan yarım yuvarlak bir apsis halinde dışarıya taşıyordu. Duvarın bir köşesindeki izden, sur duvarı tarafında bir devamı olduğu anlaşılıyordu. Apsisli mekânın batısında birbirine geçit veren dikdörtgen planlı iki mekân daha vardı. Bunların güneyinde ise, herhalde **1935**'te görülemediğinden Schneider'in planında işaretlenmeyen tonozlu odalar, üstteki sokağın kenarına kadar uzanıyordu. Ayakapı Kilisesi'nin bugünkü durumu, İstanbul'un tarihi eserlerinin sorumsuzca tahribinin bir örneğidir.

Bibi. Mordtmann, *Esquisse,* 74; Schneider. *Byzanz,* 53-54; Janin, *Eglises et monastéres.* 137-138; T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul. A Photographic Survey.* Pennsylvania-Londra, 1976, s. 23-24; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 97.

SEMAVİ EYİCE

AYAKAPI MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Ayakapı'da, Küçükmustafapaşa Mahallesi'nde, "Aya Kapısı" c-larak anılan sur kapısının yanında bulunmaktadır.

Aya Kapısı'nın dışında, sur duvarına bitişik olarak inşa edilmiş bulunan bu mescidi, Ahmed Çelebi adında, ölüm tarihi bilinmeyen bir hayır sahibi yaptırmış, zamanla harap olan yapı, 18. yy'ın birinci yarısında Sadrazam Şehlagöz Ahmed Paşa (ö. 1753) tarafmdan yeniden inşa ettirilmiştir. Bugünkü ahşap binanın ise geçen yüzyıla ait olduğu söylenebilir. Mescidin zemin katında, İstanbul'un fethinde şehit düşenlerden, Fatih'in sekbanbaşısı Abdurrahman Ağa'nın türbesi bulunmakta, söz konusu mescidin, bu fetih şehidinin hatırasını yaşatmak amacıyla tesis edildiği anlaşılmaktadır.

Ahşap malzemesi, tasarımı ve dış görünüşü ile ufak boyutlu bir eski İstanbul evini andıran bu mescit-türbenin zemin kat cephesinde, Abdurrahman Ağa Türbesi'nin, enine dikdörtgen açıklıklı ve demir parmaklıklı ziyaret penceresi ile bunun sağında giriş yer almaktadır. Girişi izleyen ve günümüzde çay ocağı olarak kullanılan koridordan türbeye geçilmekte ve fevkani mescide çıkılmaktadır. Yakm zamana kadar mesken olarak kullanıldığı bilinen, halen harap durumda bulunan mescit, sokak yönünde bir çıkma ile genişletilmiş ve dikdörtgen pencerelerle donatılmıştır.

Ayakapı Mescidi, İstanbul'da sayıları epeyce azalmış olan ahşap mescitlerin son örneklerinden birini teşkil etmekte, ayrıca türbe ziyareti ve ibadet fonksiyonlarının, üst üste iki katta karşılandığı, kendine özgü tasarımı ile, kökleri Osmanlı öncesi Anadolu Türk mimarisindeki kümbetlere kadar giden bir geleneği sürdürmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 237; *İSTA,* III. 1380-1381; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 27; Avyerdi, *Fatih IV,* 757; Ünver, *Mutlu Askerler.* 2; *İKSA,* I, 78.

M. BAHA TANMAN

AYAKLANMALAR

Bizans Dönemi

İstanbul Bizans dönemi boyunca çeşitli ayaklanmalara sahne olmuştur. Bu ayaklanmaları dini, siyasi ve sosyoekonomik nedenlere bağlayarak üç ana grup altında incelemek mümkündür. Ama bu ayaklanmalar çoğu kez bu nedenlerin birbirine eklemlenmesiyle gerçekleşmiştir. Örneğin, I. Anastasios(->) (hd 491-518) döneminde, imparatorun desteklediği monofizitlik akımına tepki gösteren

başkent halkının sık sık düzenlediği ve en şiddetlisi 512'de gerçekleşen dinsel kökenli ayaklanmalara çoğu kez Ortodoksluk taraftarı Mavilerin de katılmasıyla, sosyal ve politik bir boyut eklenmiştir (bak. Maviler ve Yeşiller). Öte yandan 532'de İmparator I. İustinianos'u(->) neredeyse tahtından eden Nika Ayaklanması(->) hem siyasi, hem sosyoekonomik içerikli bir harekettir. Yeşillerin Hippodrom'da(->) alışılagelmiş başkaldırılarından biri olarak başlayan, sonra Maviler, halktan kişiler ve birçok Senato üyesinin katılmasıyla büyüyüp başkent sokaklarına yayılan ayaklanmayı kışkırtan nedenler arasında, I. İustinianos'un giderek otokratikleşen rejimi, yükselen vergiler ve bazı devlet memurlarının icraatları sayılabilir.

Bizans İmparatorluğu'nda hükümdarın iktidara geliş biçimine dair kesin bir kural veya yasa mevcut olmadığı ve başarılı bir ayaklanma sonucunda tahta çıkan imparatorun meşruiyeti sorgulanmadığı, diğer bir deyişle başarılı bir ayaklanma bir nevi meşruiyet aracı olarak görüldüğü için, iktidarı ele geçirmeyi amaçlayan şahıslar veya kendi adaylarını tahta geçirmek isteyen askeri güçlerin başlattığı ayaklanmalara Konstantinopolis'te çok sık rastlanır. Sayısız Bizans imparatoru bu şekilde tahta geçmiş veya tahtını kaybetmiştir.

Buna karşılık, iktidardaki imparatoru müdafaa etmek veya bir hanedanın tahtta sürekliliğini sağlamak amacıyla düzenlenen ayaklanmalar da az değildir. Örneğin, Makedonyalılar Hanedanı'nm(->) son iki kadın ferdinden biri olan İmparatoriçe Zoe'nin(->) evlat edinmesiyle tahta çıkartılan V. Mihael Kalafates'in (hd 1041-1042) devlet idaresini tümden eline geçirmek arzusuyla Zoe'yi Büyükada'ya sürdürmesi üzerine, başkent halkı 19 Nisan 1042'de "Annemiz Zoe'yi isteriz" haykırışlarıyla imparatora karşı ayaklandı. Patrik Aleksios Studites ve Senato üyeleri tarafından desteklenen isyancılar, Zoe'nin Büyükada'dan geri getirtilmesiyle yatışmayıp, ancak kız kardeşi Teodora'nm(->) da Ayasofya(->) Kilisesi'nde imparatoriçe ilan edilip taç giymesinden sonra sakinleştiler. Yaklaşık üç gün süren ve üç binden fazla insanın hayatlarını kaybettikleri söylenen ayaklanmanın sonunda, saraydan kaçıp Studios Manastırı'na (İmrahor Camii) sığınan V. Mihael'in gözleri kör edildi ve başkent dışına sürüldü.

Çok geçmeden Zoe'yle evlenerek imparator olan IX. Konstantinos Monomahos'un (hd 1042-1055) sarayda metresi Skleraina'yla açıkça sürdürdüğü ilişki halk tarafından tepki gördü. Bu ilişkinin, imparatorun saltanatı resmen paylaştığı Zoe ve Teodora'nm dolayısıyla Makedonyalılar Hanedam'nm, emniyetini tehlikeye düşürdüğünden kuşkulanılıyordu. Kentte patlak veren ayaklanmalar ancak iki yaşlı kız kardeşin saltanat kıyafetleri içerisinde halkın önüne çıkarılmaları yoluyla bastırıldı. Ayaklanmalara kentteki Müslüman ve Hıristiyan yabancıların da katıldığını yazan İbn el-Esir'e göre, imparator bu olaydan sonra Konstantinopolis'te yaşamakta olan tüm yabancıları kovdurttu. Yabancı yasağı otuz yıla yakın bir süre devam etti.

11. yy'm ikinci yarısında başkent, üçü iktidardaki imparatorların devrilmesiyle sonuçlanan, en az dört büyük ayaklanmaya sahne oldu. Bunlardan birincisinde, Patrik I. Mihael Kerularios'un kışkırtmasıyla VI. Mihael Stratiotikos'a (hd 1056-1057) karşı örgütlenen lonca şefleri ve Senato üyeleri Ayasofya'da toplanarak İsaakios Komnenos'u (bak. Komnenos Hanedanı) 30 Ağustos 1057' de imparator ilan ettiler. Nisan 106l'de, X. Konstantinos Dukas'a (hd 1059-1067) karşı ordu ve donanma komutanları tarafından yapılan darbe, başarısız olmasına rağmen, Konstantinopolis eparkımn (bak. Eparhos tes poleos) sivil halktan isyancıların liderliğini üstlenmiş olması açısından ilginçtir. Öte yandan 1078'de III. Nikeforos Botaneiates'in tahtı ele geçirmesiyle sonuçlanan girişim, 1057 ayaklanması ile büyük benzerlikler gösterir. Ayasofya'da toplanan ve aralarında senatörlerle halktan kişilerin bulunduğu isyancıları, Patrik I. Kosmas sadece desteklemekle kalmadı, darbeye henüz katılmamış olan devlet görevlilerine gözdağı veren mektuplar yolladı. Bu sırada Büyük Saray'ı(->) kuşatıp içeri giren isyancılar İmparator VII. Mihael Dukas'ı (hd 1071-1078) (bak. Dukas Hanedanı) 31 Mart 1078'de tahtı terk etmeye zorladılar. Üç yıl sonra III. Nikeforos Botaneiates bir başka darbe sonucunda, 1-4 Nisan 1081'de tahtını I. Aleksios Komnenos'a terk etti. I. Aleksios'un darbesi, 1028'de Makedonyalılar Hanedanımın son erkek ferdinin ölümünden itibaren, Anadolu'nun askeri aristokrasisinin Konstantinopolis'in sivil aristokrasisine karşı örgütlediği elli-altmış dolayındaki ayaklanmanın sonuncusudur. Bu ayaklanmaların hepsi eyaletlerde başlamakla beraber, isyancı generallerin amacı Anadolu'da ayrılıkçı devletler kurmak yerine Bizans tahtını ele geçirmek olduğu için, Konstantinopolis'le doğrudan ilgilidirler.

12. yy'da ise başkenti sarsan en önemli hareketler arasında Latinlere karşı yöneltilen halk isyanları gelir. İktisadi, siyasi ve ideolojik nedenlere dayanan Latin karşıtı gösterilerin en şiddetlisi 1182 ilkbaharında kentteki Cenevizli ve Pisalı tacirlerin katliamı ve mallarının tümden yağmalanmasıyla son bulan ayaklanmadır. Latin karşıtı hareketler Paleologoslar devrinde de (bak. Paleólogos Hanedanı) (1261-1453) devam etti. Örneğin, İmparator II. Andronikos'un 1305'te müttefiki Cenova'nın deniz kudretine güvenerek Bizans donanmasını dağıtmasına isyan eden Konstantinopolis ahalisi, başkentte oturan Cenevizlilerin evlerini ateşe verdi.

Bizans devrinin tüm ayaklanmaları gözden geçirildiğinde, öncelikle Maviler ve Yeşillerin, Konstantinopolis halkının siyasi görüşlerinin taşıyıcısı ve temsilcisi sıfatıyla, 5. ve 7. yy'lar arasındaki ayaklanmalarda oynadıkları merkezi rol belirgindir. Ancak I. Anastasios devrinde ve Nika Ayaklanması'ndaki faaliyetlerinin ardından, sırasıyla Mavrikios (582-**602),** Fokas **(602-610)** ve Herakleios hanedanları **(610**-711) altında patlak veren isyanlarda hep ön planda olan Maviler ve Yeşiller, 7. yy'ın sonundan itibaren siyasi önemlerini yitirmişler ve ayaklanmalardaki rolleri sona ermiştir. 8. ve 11. yy'lar arasında, başkentte çeşitli ayaklanmalar görülürse de, bu devirde isyanların odak noktası eyaletlere kaymıştır. Fakat çoğunluğunu askeri ayaklanmaların oluşturduğu bu hareketlerin bir kısmı Konstantinopolis 'te iktidar değişikliklerine sebep olmuştur: Örneğin, Leontios (hd 695-698), Filippikos (hd 711-713), III. Leon(-0 (hd 717-741), Artabasdos (hd 742-743) ve II. Mihael (hd 820-829) eyaletlerde başlayan isyanlar sonucunda bu dönemin ilk yarısında tahta çıkan ordu komutanlarıdır. 11. yy ve sonrası, Konstantinopolis halkının tekrar yoğun olarak ayaklanmalara iştirak ettiği bir dönemdir. Özellikle 11. yy'da loncaların ve kilisenin, erken Bizans dönemindeki Maviler ve Yeşiller gibi, başkent halkının sosyal ve siyasi görüşlerinin temsilciliğini yapan kurumlar olarak ayaklanmalarda önemli rol oynadıkları göze çarpar. Esnaf ve zanaatkar sınıfın etrafında toplandığı Konstantinopolis lonca teşkilatının 11. yy'a mahsus olan bu özelliği, ortaçağda gerek Avrupa'da gerek İslam dünyasında lonca teşkilatlarının ayaklanma vb siyasi hareketlerdeki yaygın faaliyetlerini çağrıştırır. Konstantinopolis loncaları, 1081' den sonra eriyen siyasi güçleriyle birlikte, ayaklanmalardaki rollerini yitirmiş, ancak kilise, Bizans devrinin sonuna dek, hattâ Osmanlının fethinden sonra dahi koruduğu kentin Ortodoks ahalisinin dini ve siyasi temsilciliği vasfıyla, halk hareketlerinde faal olmaya devam etmiştir.

Konstantinopolis'teki ayaklanmalarda zaman zaman kadınların da faal olduğu görülür. 8. yy'da İkonoklazma(-») hareketini başlatan İmparator III. Leon'un(->) Büyük Saray'ın Halke Kapısı'nda asılı duran İsa ikonunun kaldırılmasına ilişkin emrine, öncelikle başkentin kadın nüfusu sokaklara dökülerek tepki göstermiş, hattâ ikonu kaldırmak üzere yollanan bir görevlinin oradaki kadın isyancılar tarafından öldürüldüğü ileri sürülmüştür. Makedonyalılar Hanedanı'nın son temsilcileri Zoe ve Teodora'mn müşterek iktidarıyla sonuçlanan 1042 ayaklanmasında da kadınlar aktif bir rol oynamışlardır. 1185'te I. Andronikos Komnenos'un tahttan düşürülüp öldürülmesine yol açan isyanda yine halktan kadınların katılımı olduğu bilinir.

Bibi. Al. Cameron, *Circus Factíons,* Oxford,

Yabancı gözüyle bir ayaklanma sahnesi. M. Guer, *Moeurs et usages Turcs,* Paris, 1747. *IAM Kütüphanesi*

1976; W. Kaegi, *Byzantine Military Unrest,* 471-843, Amsterdam, 1981; Sp. Vryonis, "Byzantine Demokratia and the Guilds in the Eleventh Century", *Dumbarton Oaks Papers. 17,* 1963. s. 289-314.

NEVRA NECİPOĞLU

Osmanlı Dönemi

istanbul, Konstantinopolis'ten birçok gelenekle birlikte kanlı ve korkunç ayaklanma geleneğini de devraldı. İlki 1482'de gerçekleşen bu ayaklanmaların sonuncusu 1909'dadır. 428 yıllık süre dikkate alındığında İstanbul'daki Osmanlı dönemi ayaklanmalarının, Bizans dönemindekilere oranla daha az sayıda ve ılımlı olduğu saptanır. Niteliklerine ve gerçekleştirenlerine göre, fitne, kul kıyamı, vaka, hâile, kazan kaldırma, ihtilal vb adlar verilen bu olaylarda ilk sırayı, kapıkulu ocaklarından sipahilerle yeniçeriler almıştır. Medreselilerin, çarşı esnafının, çapulcu ve işsizlerle ayaktakımının gerçekleştirdikleri ayaklanmalar da vardır. Ayaklanma nedenleri çoğunlukla asker aylıklarının zamanında verilmemesi ya da noksan ödenmesi, savaş olasılığı, pahalılık, yönetim bozukluğu, disiplinsizliktir. İstanbul'un büyük bir ticaret merkezi olması ve kentteki servet birikimleri de, bunlara göz dikenlerin görece nedenlerle ayaklanma çıkarmalarına yol açtığı gibi, iktidar grupları arasındaki çekişmeler de kentteki etkin örgün kesimleri ayaklanmalara yönlendirebilmiştir.

Ayaklanmaların en tehlikelileri ve etkili olanları, padişahın tahttan indirilmesi hattâ öldürülmesiyle sonuçlananlardır. Dört Osmanlı padişahı (II. Osman, ibrahim, III. Selim ve IV. Mustafa) ayaklanmalar sonunda tahttan indirilmiş ve öldürülmüşler; yedi padişah da (II. Bayezid, IV. Mehmed. II. Mustafa. III. Ahmed, Abdülaziz, V Murad, II. Abdülhamid) tahtı yitirmiş ama canlarını kurtarabilmişlerdir.

İstanbul'un gündelik hayatı ve ekonomik düzeni, her ayaklanmada çok yönlü sarsıntı geçirmiş, ayaklanmaların olumsuz sonuçları, bazen yeni eylemlerin gerekçesi olmuştur. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) istanbul'da kapıkulu ocaklarının kalabalık kadrolarla yeniden örgütlenmesine koşut biçimde askeri disiplin ve kent güvenliği de sağlandığından herhangi bir ayaklanma girişimi olmamıştır. Fakat ölümünü (3 Mayıs 1481) izleyen günlerde, yeniçeriler ilk ayaklanmayı gerçekleştirdiler. Fatih'in cenazesinin istanbul'a getirilmesi sırasında, Vezirazam Karamam Mehmed Paşa'mn Üsküdar-Istanbul deniz trafiğini kesmesi ve yeniçerilerin kente geçişlerini önlemek istemesi, beklenmedik tepkilere yol açtı. El koydukları mavna ve kayıklarla istanbul'a geçen yeniçeriler, bir baskın düzenleyerek Mehmed Paşa'yı katlettiler ve başını bir mızrağa geçirip sokaklarda gezdirdiler. Yahudi hekim Yakup'u öldürdüler. Eminönü'ndeki Yahudi Mahallesini, Venediklilerin ve Floransalılarm mağazalarını yağmaladılar. İshak Paşa, ayaklanmayı güçlükle yatıştırdı. II. Bayezid, babası Fatih'in beklenmedik ölümünün uyandırdığı yasla birlikte bu ayaklanmadan doğan korkulu ortamda Amasya'dan geldi ve İstanbul'da tahta çıkan ilk padişah oldu.

Yeniçerilerin ikinci ayaklanması, otuz yıllık bir sükûnetten sonra Ağustos-Eylül 1511 tarihindedir. II. Bayezid'in, büyük oğlu Şehzade Ahmed'i tahta oturtmak için İstanbul'a çağırması, küçük oğlu Şehzade Selim'i tutan yeniçerilerin ayaklanmasına neden oldu. Kent 21-22 Eylül günleri yağmalandı. Rical ve ulema konakları yerle bir edildi. İskeleleri zapteden askerler, Üsküdar'a geçişi kestiler. Ayaklanma, yeniçerilere bol para dağıtılarak bastırıldı. Fakat bu olaydan altı ay sonra 6 Mart 1512' de II. Bayezid'in sarayını kuşatan ve gösteriler yapan yeniçeriler, Yavuz Selimin İstanbul'a girişini ve Osmanlı tarihinde ilk kez askeri baskıyla padişahın tahttan indirilmesini sağladılar.

Ortada haklı bir gerekçe yokken bir disiplinsizlik belirtisi olarak yeniçerilerin ayaklanmaları 25 Mart 1525'tedir. I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) o yıl kışı Edirne'de geçirmesi, Vezirazam İbrahim Paşa'nm Mısır'da oluşu, İstanbul'da yönetim boşluğuna neden olmuştu. Fakat yeniçeriler başka bir gerekçeyle kendilerinin, yağma ve ganimet olanakları sağlayan bir sefere götürülmeyişleri ve padişahın hareketsiz kalması yüzünden eyleme geçtiler. İkinci Vezir Ayas Paşa'nm, devlet adamlarının saraylarım, gümrük binasını, Yahudi Mahalle-

si'ni yağmaladılar. Kâğıthane Köşkü'nden Topkapı Sarayı'na gelen Kanuni, elebaşıları idam ettirdi. Ama, askere de 1.000 duka altını değerinde para dağıttırarak kışlalarına dönmelerini sağladı.

İstanbul, Kanuni'nin ölümüne değin **(1566)** tarihinin en müreffeh ve huzurlu yıllarını yaşadı. Bu 40 yılı aşkın dönemin ardından yeniçeriler bir kez de II. Selimin (hd 1566-1574) padişah olarak İstanbul'a girişinde, kendilerinin korkulması gereken potansiyel bir güç oluşturduklarını kanıtladılar. II. Selim, Edirne Kapısı'ndan kente girerken alay kortejinin ilerleyişini engellemeye başladılar. Edirnekapı'dan Ayasofya Meydanıma giden Uluyol'u yer yer kestiler. Öğüt vermek isteyen paşaları tartakladılar. Padişahı saraya sokmadılar. Ancak, II. Selim'in "cümle bahşişleri ve terakkileri verilsin" fermanı çıktıktan sonra dağıldılar. II. Selim döneminde İstanbul'daki Yahudi sarrafların Osmanlı altınını Avrupa'ya satmalarından kaynaklanan enflasyon yüzünden halkın, esnafın ve kapıkulu sipahilerinin, kendilerine noksan ödeme yapıldığını ileri sürerek bölükler halinde saraya yönelmeleri ve toplantı halindeki Divan-ı Hümayunu basmaları ise III. Murad'm (hd 1574-1595) 1575'te ilk saltanat yılma rastlar. O zaman vezirazam olan Sokollu Mehmed Paşa, sipahileri, haklarının verileceğini söyleyerek yatıştırmıştı. Benzeri bir gerekçeyle bu kez yeniçerilerin harekete geçmeleri 1589'dadır. Ulufe akçesinin mağşuş (ayarı bozuk) olduğunu ileri sürerek ayaklanan yeniçerilere sipahiler de katıldılar. Esnafın bozmadığı sikkeleri gösterip "Üç yüzyıldır, padişahlar askere böyle para verdiler mi?" diyerek taşkınlıklarda bulundular. III. Murad'm musahibi Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa ile Defterdar Mahmud Efendi idam edildi. Osmanlı tarihine Beylerbeyi Olayı(-0 olarak geçen bu ayaklanmanın öncekilerden bir farkı, ilk kez ayaklanmacıların "kelle" istemeleri ve amaçlarına ulaşmalarıdır. III. Murad döneminde kapıkulu ocaklarının önceki düzenini ve disiplinini yitirmesi, kuşkusuz asker ayaklanmalarının daha sık ve sudan bahanelerle yinelemesine bir nedendi. Nitekim 1593'te sarayı basan sipahiler, yeniçerilerin ulufelerinin tam verilmesine karşılık, kendilerine noksan para verildiğini ileri sürerek Vezirazam Siyavuş Paşa'nın, Başdefterdar Emir Paşa'nın, saray hareminde etkinliği olan Kethüda Kadm'ın idamlarını istediler. Saray ikinci avlusundaki taşkınlık ve tehdit karşısında, III. Murad, enderunluları ve baltacıları sipahilere saldırtarak olayı önledi. Bu kavgada 300'den fazla sipahinin öldürüldüğü ileri sürülmüştür.

Osmanlı tarihine "Sipahi Patırtısı" olarak geçen ve yine ulufe dağıtımı sırasında çıkan 1595 olayının nedeni ise kendilerine sipahilik vaat edilerek Gence'nin muhafazasına gönderilen kuloğullarımn İstanbul'a dönünce ocağa alınmamalarıydı. Bunlar ve ulufelerinin verilmesi geciken sipahiler birleşip kentte gösteriler yaptılar. Saraydan dönen vezirlerin önünü kestiler. III. Murad, yine ilk kez yanlış bir önleme başvurarak bunların üzerine yeniçerileri saldırttı. Gerçi kuloğulları ve sipahiler dağıldılar. Fakat bu tarihten başlayarak kapıkulu ocaklarının bu iki zümresi arasına giderek düşmanlığa dönüşecek olan kırgınlık bu olayla girdi.

III. Mehmed döneminde (1595-1603), kapıkulu ayaklanmaları daha değişik gerekçelerle çıktı. Birinde, rüşvet karşılığı sarayda iş çeviren Kira Kadm'a karşı 1 Nisan 1600 tarihinde ayaklanan sipahiler haklıydılar. Çünkü Kira Kadm'ın gümrük iltizamı bedeli olarak hazineye ödediği düşük ayarlı paralar askere veriliyordu. Bu kez, devşirme kökenli vezirlerle Anadolu-Türk kökenli vezirlerin süregelen iktidar mücadelesi, Sadaret Kaymakamı Mahmud Paşa'nın kışkırtmasıyla sipahileri ayaklandırdı. Buna karşılık Yeniçeri Ocağı da harekete geçti. Böylece İstanbul'un iki büyük askeri örgütü arasındaki düşmanlık büsbütün arttı. Sipahiler bazı yöneticilerin görevden uzaklaştırılmasını yeterli görmeyerek III. Mehmed'i ayak divanına(->) çağırdılar. Bu tarihe gelinceye kadar ancak padişahın isteğiyle yapılan bu tür bir divan, ilk kez asi askerlerin önerisiyle yapıldı. III. Mehmed, darüssaade ve Bâbüssaade ağalarını idam ettirerek sipahileri yatıştırdı. Fakat İstanbul günlerce güvenden yoksun kaldı. Sipahiler

17. yy'daki bir ayaklanmada mızrağa geçirilmiş vezir başlarını dolaştıran asiler. M. Guer, *Moeurs et usages Turcs*, Paris, 1747. *İAM Kütüphanesi*

kentin bütün semtlerine korku saldılar. Atmeydam'na yürüyerek vezirazamın sarayını kuşattılar. Vezirazam Yemişçi Hasan Paşa, asilerin elinde parçalanmaktan güçlükle kurtuldu ve Yeniçeri Ocağı'na sığındı. Askerleri, sipahilere karşı savaşmaya tahrik etti. Fakat, görevinden uzaklaştırılıp idam edildi.

I. Ahmed döneminde (1603-1617), ocakla ilişkileri kesilmiş eski bölük ağalarından bir grup, ayaklanmaya istekli sipahileri çevrelerinde toplayarak 1605'te Divan-ı Hümayun'u bastılar. İstekleri yeniden ocağa alınmaktı. Bunların, geçmişteki suçlan bağışlandı ve hepsi, sefere gitmek koşulu ile yemden ocağa alındılar. Bu kez, yeniçeriler ve sipahiler, ulufelerinin zamanında ödenmemesini ileri sürüp ayaklandılar. I. Ahmed, bunlara ödün vermedi. Elebaşlarını idam ettirerek eylemcileri sindirdi.

İstanbul, 17. yy'm en korkunç ayaklanmasını, Mayıs 1622'de II. Osman'ın (Genç) tahttan indirilip daha sonra trajik biçimde boğulmasıyla gelişen bir dizi olaylarla yaşadı. Osmanlı tarihine "Hâile-i Osman", "Genç Osman Vakası" olarak geçen bu büyük ayaklanma sırasında kentte can güvenliği kalmadı. Esnaf, korkusundan dükkânını açamadı. Herkes evine kapandı veya uzak köylere gitti. Bu ayaklanmadan altı ay kadar sonra, karşıt ayaklanmalar gerçekleşti ve İstanbul adeta bir korku kenti durumuna girdi. Yeniçerileri ve sipahileri padişah katili olmakla suçlayan ve Anadolu'da isyan bayrağı açan Abaza Mehmed Paşa, II. Osman'ın kan davasını güderek İstanbul'a yürürken, sipahiler de Divan-ı Hümayun önünde toplanıp "Taşrada bize sultan katili deniyor. Katiller kimse haklarından gelinsin!" diyerek gösterilerde bulundular. Eylemlerini 31 Aralık 1622-3 Ocak 1623 günlerinde de sürdüren sipahiler ile yeniçeriler arasındaki olası bir savaş güçlükle önlendi. Eski vezirazam Davud Paşa ile II. Osman'ın katili olarak bilinenler idam edildi. Bu kez eski vezirazamlardan Mere Hüseyin Paşa yeniden bu makama gelebilmek için ocaklıları ayaklandırdı. Ulufe günü kapıkulu askerleri Vezirazam Gürcü Mehmed Paşa'ya baş kaldırdılar. "Seri bizim arkadaşlarımızı öldürttün. Hadımdan vezir istemeyiz. Ayrılmazsan hançer üşürüp seni paralarız" dediler. Mere Hüseyin Paşa, amacına ulaştı ve vezirazam oldu. Ayaklanmacı askerleri "koyun parası" vererek dağıttı. Padişah I. Mustafa (hd 1622-1623) akıl hastası, Mere Hüseyin Paşa ise sağduyu yoksunuydu. Bir gün Divan toplantısında Rumeli beylerbeyini dövdürerek öldürtmüş, peygamber soyundan bir kadıya da dayak arttırmıştı. Bu sonuncu olay, İstanbul'a daha değişik yapıda bir ayaklanma yaşattı. Dayak yiyen kadı, İstanbul'daki tüm kadıları, müderrisleri toplayıp Bostanzade Yahya Efendi ile Fatih Camii'ne gittiler. "Vezirazam ile davamız vardır!" diyerek ilk ulema ayaklanmasını başlattılar. Tarihe "Fatih Vakası" diye geçen bu olay, ayaklanmacıların aleyhine sonuçlandı. Yeniçeri Ocağı'na sığman Mere Hüseyin Paşa, yeniçerilerle acemioğlanlarını Fatih Camii'ne saldırttı. 19 kişi öldürüldü. Kadı ve müderrislerin birçoğu sürgüne gönderildi. Bundan etkilenen ozan Meylî uzun bir müseddes yazmıştır. Bunun iki dizesi şöyledir: *Girdiler çok âlim ü âl-i Resul'ün kanına / Döndü sahn-ı Han Mehmed Kerbelâ meydanına.* Yeterince güçlendiğine inanan Mere Hüseyin Paşa, yeniçerilerle bostancıları harekete geçirip sipahileri ortadan kaldırmayı amaçladı. Fakat durumu öğrenen sipahiler ayaklanıp Divan-ı Hümayun'u bastılar. Mere Hüseyin Paşa azledildi, bir süre soma da öldürüldü.

Tüm bu eylemler boyunca hazine boşalmıştı. Padişah adına buyrukları Valide Sultan ve ocak ağaları vermekteydiler. Anadolu'da Celali ayaklanmaları sürmekteydi. Kentte güvenlik yoktu. Bundan dolayı yaşam neredeyse durmuştu ve kıtlık yaşanıyordu. Bu sırada, adını bilmeyecek kadar bilinç yitikliğine uğramış bulunan I. Mustafa tahttan indirilerek yerine henüz 11 yaşındaki rv Murad (hd 1623-1640) padişah yapıldı. Bu değişikliği onaylayan kapıkulu askerleri, hazine açığı nedeniyle cülus bahşişi almayacaklarına daha önce söz vermişlerken aradan birkaç gün geçince "Bahşişimizi isteriz!" diyerek taşkınlıklara başladılar. Enderun hazinesinde ne kadar altın, gümüş eşya varsa Darphane'ye verilerek yeni para kesildi ve bahşiş dağıtıldı.

Doğudaki sorunlar nedeniyle 1631'e değin seferlere giden kapıkulu askerlerinin İstanbul'da yeni bir eylemi olmadı. O yıl alınan bir kararla tüm ocaklılar İstanbul'a çağrıldı. Dönen birliklerin içerisinde, yıllarca Anadolu'daki Celali ayaklanmalarına katılmış zorbabaşı sipahiler de vardı. Bunlar İstanbul'daki eylemlerinin ilkini 10 Şubat 1632'de gerçekleştirdiler. "Sipahi Fitnesi" denen bu ayaklanmada hedef olarak IV. Murad seçilmişti. Sadaret Kaymakamı Topal Recep Paşa'nın yönlendirdiği olaylar sırasında saraya yürüyen asiler, padişahı ayak divanına çıkmak zorunda bıraktılar. 17 kişinin idamını istediler. IV. Murad, eski Vezirazam Hafız Ahmed Paşa'yı teslime mecbur kaldı. Sipahiler, Ahmed Paşa'yı parçaladılar. İkinci saray baskım bir ay sonra 12 Mart 1632'de yapıldı. IV. Murad, yine ayak divanına çağrıldı. Sipahiler, hiçbir saygı kaygısında bulunmaksızın ileri geri konuştular. Padişaha doğru neredeyse hamlede bulundular. Tutuklu şehzadeleri getirttiler. Saraydan dönüşlerinde, ramazan ayında bulunulmasına önem vermeksizin sokaklarda naralar attılar, içki içtiler. Dükkânları yağma ettiler. Silahlı çeteler halinde kol gezip türlü kötülüklerde bulundular. Halktan, din adamlarından haraç aldılar. Ramazan Bayramı'nda, eski bir ocak geleneği uyarınca sokaklarda salıncaklar kurup vezirazamdan halka kadar herkesin pişkeş denen hediyeler getirip asmalarım istediler. İstanbullular, korkularından para, üstlük, kumaş vb götürdüler. Kentin her tarafına dağılan zorbalar, yer yer çengi oynatmakta, yakaladıkları kadınların, oğlan çocuklarının ırzlarına geçmekteydiler. IV. Murad, sipahilerin üçüncü kez Atmeydanı'nda toplanmakta olduklarını öğrendiği gün, ulemayı, ocak ağalarını çağırarak bu sefer kendisi bir ayak divanı topladı. Daha önce yeniçerilerin elde edilmiş olmasından da güç alarak ayaklanmacıların önderlerini saraya çağırdı. Bunlara Kuran üzerine yemin ettirdi. Yeniçeriler ve sipahi ağaları, kentte kimseye haksızlık etmeyeceklerine, yağma ve soygun yapmayacaklarına, yasaklara ve padişahın buyruklarına uyacaklarına ilişkin tutanak imzaladılar. Bundan sonra IV. Murad. sert bir yönetim biçimiyle İstanbul'da yasaklar uyguladı ve bunlara uymadıkları gerekçesiyle pek çok zorbayı ve disiplinsiz askeri idam ettirdi.

Uzunca bir süre sessiz kalan sipahiler ve yeniçeriler, Sultan İbrahim'in (hd 1640-1648) Edirne'ye gitmiş olmasını fırsat bilerek 15 Temmuz 1644'te İstanbul'da bir ayaklanma denemesinde bulundular. İlkin halk arasında büyük bir isyanın başlayacağı dedikodusunu yaydılar. Bu haber piyasayı karıştırdı. Halk. evlerine yiyecek içecek doldurmaya başladı. Fiyatlar arttı. Haberler Edirne'ye ulaşınca padişah İstanbul'a döndü. Fakat ayaklanma olmadı. Ama 4 yıl sonra. Sultan İbrahim'in saray çılgınlıkları ve bitmeyen rüşvet istekleri karşısında ulema ile anlaşan ocak ağaları, darbe amaçlı bir ayaklanma için anlaştılar. İstanbul'daki bütün din bilginleri, kapıkulu ağaları ve subayları önce Fatih Camii çevresinde toplandılar. Buradan Orta Cami'ye hareket ettiler. Sofu Mehmed Paşa'yı vezirazam seçip saraya gönderdiler. İstanbul'un denizden ve karadan dışarıyla tüm bağlantısı da kesildi. Önceki vezirazam Damat Ahmed Paşa öldürüldü. Sultan İbrahim'e gönderilen Kadı Beyazî Hasan Efendi, padişaha tahttan indirileceğini ima etti. O gün (7 Ağustos 1648) İbrahim tahttan indirilerek IV. Mehmed (hd 1648-1687) padişah ilan edildi. Sarayda hapsedilen İbrahim, sipahilerin kendisini yeniden tahta çıkarmak için ayaklanacakları söylentisinin İstanbul'da yayılması üzerine on gün sonra boğuldu. Aynı yıl içinde acemioğlanları ile sipahilerin işbirliğine dayalı Atmeydanı Ölayı(->) yaşandı. Yüzlerce acemioğlanı, sipahi, yeniçeri, halktan kimseler öldü. Ertesi yıl ise sipahiler, yine ulufelerinin zamanında verilmesi yüzünden eyleme geçtiler. Hazinede para olmadığı için avârız(->) vergisi toplandı. İstanbul ve Galata çarşılarındaki esnaftan alman paralarla ulufeler dağıtıldı ve olay yatıştırıldı. Ama, 1651'de aynı nedenle çarşı esnafına avarız ve salyane yüklenmesi, ayarı düşük paraları, halis akçelerle değiştirmelerinin istenmesi bu kez esnafı ayaklandırdı

(bak. Ahmed Paşa [Melek]). İki gün süren ve yönetimde değişikliklere neden olan bu olay, İstanbul'daki ayaklanma odaklarına esnaf kesimini de katmış olmaktaydı.

1645'te, İbşir Mustafa Paşa'mn Anadolu tımarlı sipahilerinden silahlı bir birlikle İstanbul'a gelip vezirazam olmasının ardından da kentte, ayaklanmalara özgü terör havası yaşandı. Bu durum altı ay kadar sürdü. İbşir Paşa'mn sipahileri, yeniçerilerle anlaşıp İstanbul sokaklarında kapıkulu sipahileriyle cenk ettiler. Çarşı pazar yağmalandı. Kürt Mehmed'in önderlik ettiği sipahiler Üsküdar'dan Atmeydanı'na geçip karşı ayaklanma ile İbşir Paşa'yı idam ettirdiler.

28 Şubat 1655'te, Girit'ten dönen 200 kadar yeniçeri, biriken ulufe alacaklarının ödenmemesi yüzünden, topçu ve cebecileri de yanlarına alarak Atmeydanı'nda toplandılar. Kısa sürede sayıları 5.000'i buldu. 5 Mart günü bu kalabalık iki katına çıktı. Ayaklanmayı yöneten Celeb Hasan Ağa, çok zeki ve güzel konuşan bir sipahiydi. Alman karar gereği, ayaklananların isteklerini bildiren bir dilekçe saraya gönderildi. Uzlaşma olmadı. 6 Mart günü, 60 kişilik bir idam edilecekler listesi hazırlandı. Padişah Alay Köşkü'nde ayak divanına çıktı. Şeyhülislam azledildi. Saray ağalarından ikisi boğdurulup asilere teslim edildi. Olaylar 12 Mart 1655 tarihine değin sürdü. İstanbul'da sıkıntılı günler yaşandı. Can güvenliği kalmadı. Ayaklanmaya öncülük eden 50'den fazla yeniçeri ve sipahi idam edildi. Bu ayaklanmayı, o sırada İstanbul'da bulunan Jean Thevenot, bir görevlisinin her akşam sunduğu raporlardan izlemiş ve anılarında anlatmıştır.

1656'nın daha korkunç boyutlu ayaklanması Çınar Olayı'dırC-»). Ayaklanma sırasında öldürülenlerin cesetleri Atmeydanı'ndaki ünlü çınara asıldığından, Doğu mitolojisindeki meyvesi insan olan Vakvak Ağacı'ndan esinle bu olaya "Vak'a-i Vakvakiye"de denmiştir.

17. yy'm ikinci yarısına doğru, İstanbul'da ortaya çıkan daha değişik bir başka ayaklanma nedeni, şeriatçılarla tarikatçıların ya da medrese-tekke ikilisinin çatışmalarıdır. Bu çatışmalara ilişkin, en önemli olay 1656'da yaşandı. Üstüvanî Mehmed Efendi'nin başını çektiği şeriatçılar, kent ölçeğinde terör estirirlerken dindışı saydıkları tüm tarikatlara ve tekkelere karşı da savaş açtılar. Bunlar, kendi özel yaşamlarındaki türlü ahlaksızlığı ve günahı saklayarak İstanbulluları, Hz Muhammed dönemindeki (Asr-ı Saadet) basit, yalın, donanımsız yaşamaya zorlamaktaydılar. Her gün yineledikleri tehditlerle yetinmeyerek 15 Eylül 1656'da Fatih Camii'nde toplandılar. Tekkelerin yıkılmasına, şeyhlerin ve müritlerinin dinsiz oldukları için öldürülmelerine karar verdiler. Bunun için fetvalar çıkardılar. Fakat bu doğrultuda bir katliama ve eyleme yönelemeden, henüz sadrazam olmuş bulunan Köprülü Mehmed Paşa'mn aldığı önlemlerle

Osmanlı tarihinin İstanbul'daki son büyük ayaklanması olan 31 Mart Olayı'nı konu alan bir kartpostal.
Gökhan Akçıtra koleksiyonu

Kadızadeliler denen şeriatçı önderleri yakalanıp sürgüne gönderildiler. 1657'nin ilk günlerinde ise sipahiler yine ulufelerini alamadıkları bahanesiyle bir ayaklanma denemesinde bulundular. Defterdarın konağını taşladılar. Köprülü Mehmed Paşa, sipahilere karşı yeniçerileri harekete geçirerek bu asi kesimi sindirdi.

Köprülülerin 30 yıl kadar süren iktidarları boyunca İstanbul'da önemli bir ayaklanma yaşanmadı. 15 Şubat 1665 tarihinde Banyon denen Tersane Zindanı'ndaki mahkûmların boşanıp Galata-Kasımpaşa semtlerinde yağma ve soygunda bulunmaları, bu arada ölenlerin olması halkı korkuttu. Kısa zamanda mahkûmlar toplanıp yeniden zindana kapatıldılar. Evliya Çelebi ise 1668'de meydana gelen, Osmanlı tarihlerinde ayrıntılarına rastlanmayan bir ayaklanmadan söz eder. Yeniçeri Ağası İbrahim'in ivedilikle Girit'ten İstanbul'a çağrılıp vezirlikle sadaret kaymakamlığına atanması, halk arasında, IV. Mehmed'in kardeşlerini boğdurtma hazırlığı içinde olduğu tarzında yorumlanmış, çarşı esnafı "cemiyet-i kübrâ edib biz şehzadeleri kati ettirmeyiz!" diyerek Atmeydanı'nda toplanmışlardı.

Uzun bir aradan sonra 1684'te donanma gemilerindeki leventler, gemilerinin onarımda olmasını fırsat bilerek Boğaziçi köylerine çeteler halinde baskınlar düzenleyip yağmalarda bulundular. İstanbul'daki Fransız kolonisi ile kavgalar etmeleri sonucunda ise Boğaz'daki Fransız kalyonundan karaya çıkan 500 muhafız, leventlerle ve topçularla savaşa tutuştular. İki taraftan da ölenler oldu.

1687'de Avusturya cephesindeyken ayaklanan ve padişahı tahttan indirmek üzere İstanbul'a dönmeyi amaçlayan kapıkulu askerleri, Edirne'de oyalanmayarak Sadrazam Siyavuş Paşa'ya karşı çıktılar. "Ulufemizi İstanbul'da alıp şer' ile davamızı anda görürüz ve illa otağını başına yıkarız!" diyerek yürüyüşe geçtiler. Silivri'de ocak ağaları ile görüşen Siyavuş Paşa, askerlerin İstanbul'a bir zarar vermemeleri için önlemler aldırdı. 8 Kasım 1687 günü, kapıkulu askerleri İstanbul'a girmeden IV. Mehmed tahttan indirildi ve II. Süleyman padişah oldu. Yeni padişahın cülusu üzerine sadrazam askerle birlikte gelip Çırpıcı Çayırı'nda oyalanmak, cülus bahşişi verildikten sonra askeri dağıtmak istiyordu. Fakat asiler, zorla İstanbul'a girdiler. Eski ve Yeni Odalar'a, Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı'na, saraya yakın hanlara yerleşip edepsizliklere başladılar. Ulufe bahanesiyle çarşıyı yağmaladılar. Devletten hem maaş ve cülus bahşişi, hem de terakki, gulamiye ve veledeş istediler. Hazinede para yoktu. Sipahiler, Siyavuş Paşa'mn önerilerini kabul etmediler. Yanlarına cebecileri de alarak bir daha çarşılara saldırdılar. Dükkânlar kapandı. İstanbul 23 gün süreyle tam bir terör yaşadı, hayat durdu. Vezir konakları taşlanıp yıkıldı. Artık ocaklılar, sıradan kaldırım kabadayısı olmuşlardı. Askerlikle ve disiplinle ilgileri yoktu. Cephede yenilgiler sürerken onlar salt daha fazla para kopartmak için başkenti teröre boğmaktaydılar. Sonunda, zorbabaşı Fetvacı Hüseyin, gidişin iyi olmadığını görüp askerin bir an önce cepheye dönmesi için sadrazama öneride bulundu. Bu kez sefer masraflarını karşılamak için para bulunamadı. Siyavuş Paşa görevden alındı. Yakalanan zorbabaşıları idam edildi. Asiler ise Siyavuş Paşa'mn konağını basıp kendisini öldürdüler. Konağında ne varsa yağmaladılar. İstanbulluların, çarşı esnafının dayanacak halleri kalmamıştı. Dükkânı yağmalananlardan Yağlıkçı Emir'in açtığı beyaz

bayrak altında toplananlar, "Ümmet-i Muhammed'den olan yanımıza gelsin!" dediler. Herkes koştu. Bedesten, Arasta, Saraçhane, Bitpazarı, Uzunçarşı ile öteki çarşıların esnafının katılımıyla 5-6.000 kişilik bir kalabalık oluştu. Bunlar saraya doğru yürüdüler. Sancak-ı Şerifin çıkartılmasını istediler. Sarayda toplantılar yapıldı. Sancak-ı Şerifin çıkartılması karşısında zorbalar, tüm kent halkının kendilerine cephe almalarından korktular. Zorbabaşıların bazıları, sancak beyliği verilerek İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Gece sokağa çıkma yasağı kondu. Sipahi ağalarından Hacı Ali, Deli Piri öldürüldü. Bu olaylar tam dört ay sürdü. (Kasım 1687-Mart 1688).

Cebecilerin 15 Temmuz 1703'te başlattıkları ayaklanma da görünüşte ulufelerin ödenmemesine dayanıyordu. Oysa bu ayaklanma da etkisi Edirne'ye kadar uzanan ve II. Mustafa'nın (hd 1695-1703) tahttan indirilmesi ve pek çok insanın öldürülmesiyle sonuçlanan bir darbenin başlangıcıydı. Tarihe "Edirne Vakası" olarak geçen bu ayaklanmayı, *Nusretnamenva* yazdığına göre Edirne'de bulunan Sadrazam Damat Hasan Paşa. cebecibaşı atadığı İbrahim Ağa'yı istanbul'a göndererek düzenletmişti. Cebecilerin eylemine yeniçeriler de katıldılar, izleyen günlerde, sarayın yağmalanmaması için önlemler alındı. Bunu gören asiler Ağa Kapısı'na gidip orayı yağmaladılar. Ağa Kapısı zindamndaki mahkûmları serbest bıraktılar. Paşakapısı'm, istanbul kaymakamının konağını bastılar. Tomruk denen cezaevlerini boşalttılar. Üçüncü gün ayaklanma tüm istanbul'u sardı. Sekbanbaşı öldürüldü. Atmeydanı'nda toplanan ayaklanmacılara İstanbul'daki devlet adamları da katıldılar. Bunların tepkisi, neredeyse 40 yıldır padişahların ve sadrazamların İstanbul'u terk etmeleri, vakitlerinin çoğunu Edirne'de geçirmeleri yüzündendi. Asiler, "Padişah adil değil!" diyerek cuma namazı kılınmasını yasakladılar. Bostancılar da kalabalık gruplar halinde bunların yanında yer aldı. Ayaklanmayı Karakaş Mustafa adında bir tımarlı sipahi yönlendiriyordu. Onun buyruklarıyla birçok atama yapıldı, imam Mehmed Efendi şeyhülislam oldu. Padişah Edirne'den İstanbul'a çağrıldı.

26 Temmuz'a gelindiğinde eylemcilerin sayısı o kadar artmıştı ki, Atmeydanı'nda toplanma olanağı kalmadı. Buradan Yenibahçe'ye gidildi. Ulufe için Edirne'den gönderilen para, askerin yatıştırılması için bir çözüm olmadı. Nihayet 10 Ağustos 1703 günü, 4.000 terakkili sipahi ve silahdar, 1.100 ulufeci, 4.000 cebeci, 1.000 topçu. 300 top arabacı ile 15.000 yeniçeri ve bir o kadar da halktan katılanlar, Edirne'ye doğru hareket ettiler. Olay Edirne'de etkisini gösterdi ve II. Mustafa tahttan çekildi. Hocası Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve daha birçok kimse öldürüldü. Edirne'de tahta çıkan III. Ahmed (hd 1703-1730) bir süre istanbul'a gelemedi. Gelişini izleyen günlerde de (Ekim 1703) yeniçerilerin, sarayı korumakla görevli bostancıların ulufe bahanesiyle baskıları ve eylemleri sürdü.

III. Ahmed de tahtı elde etmesine olanak veren Edirne Vakası'ndan daha korkunç bir ayaklanma sonunda padişahlıktan çekildi. Patrona Halil Ayaklanması^) denen ve 28 Eylül 1730 tarihinde başlayan bu büyük ihtilal, istanbul'un tahribine de neden oldu. O gün Beyazıt'ta Kaşıkçılar Kapısı'nda kılıç sıyırıp "Şer' ile davamız vardır. Ümmet-i Muhammed'den olanlar dükkânını kapayıp bayrak altına gelsinler!" diyen 17 kişi, istanbul'u altüst edecek en büyük ayaklanmayı başlatmış oldular. Bu ayaklanmanın bir özelliği de ilk kez yeniliklere karşı gerici bir tepkinin, padişahın tahttan indirilmesi, vezirlerin öldürülmesi, kentin tahrip edilmesi gibi sonuçlar veren bir ihtilale dönüşmesidir. İstanbul'un birçok semti harabeye çevrilmiş, çarşılar yağmalanmış, gayrimüslim halk Adalara kaçmak zorunda kalmışlardır.

Bu tarihten sonra 1807'deki yine gerici bir hareket olan Kabakçı Mustafa Ayaklanması'na(->) kadar, istanbul'da ciddi bir ayaklanma yaşanmadığı saptanıyor. Kent tarihinde, ayaklanmaların yinelenmesi açısından en uzun ara. bu dönemdir. Kuşkusuz bunun nedenleri arasında kapıkulu ocaklarının artık potansiyel bir güç olmaktan çıkması, ocağa kayıtlı gözükenlerin neredeyse tamamının çarşı esnafı olması, bunların, ellerindeki esame (aylık belgesi) kâğıtlarını yitirmemek düşüncesiyle eylemlere sıcak bakmamaları başta gelir. Bu dönemde tahta çıkan padişahlar ise genelde mümaşaat (popülizm) siyaseti gütmüşler, kentteki güç odaklarını tepkiye yöneltecek uygulamalardan kaçınmışlardır. Nitekim, aynı politikayı benimsemeyen ve köklü yenilikleri gündeme getiren III. Selim'e (hd 1789-1807) karşı, Boğaz yamaklarının eyleme geçişi 25 Mayıs 1807'de Kabakçı Mustafa Ayaklanması denen yeni bir ihtilale dönüşmüştür. Padişahın tahttan indirilmesi, Nizam-ı Cedid yeniliklerinin yasaklanması ile noktalanan bu ayaklanmadan sonra 1808 içinde yeni olayların yaşandığı görülmektedir. Bunlardan, Mart 1808'de gerçekleşen Fatih Camii olayı, medreseliler ile yeniçeriler arasında eskiden beri devam eden düşmanlığın son kez yinelenmesi olmuştu.

Milis kuvvetleriyle istanbul'a gelen Alemdar Mustafa Paşa'nın III. Selim'i ikinci kez tahta çıkarma girişimi, Selim'in öldürülmesi, IV. Mustafa'nın (hd 1807-1808) tahttan indirilmesi ve II. Mahmud'un saraydaki suikasttan kurtulup tahta çıkması gibi, bir dizi olaya neden oldu. Bundan dört ay sonra ise Alemdar Mustafa Paşanın, İstanbul gelenekleriyle bağdaşmayan yönetim anlayışına karşı geleneksel ayaklanmaların sonuncularından olan Alemdar 01ayı(->) yaşandı. Kent, öncekileri unutturacak bir panik ortamına girdi. Çarşılar bir kez dahi yağmalandı. Soygunlar, suikastlar, idamlar birbirini izledi. Yaşamını ve tahtını güvenceye almak isteyen II. Mahmud (hd 1808-1839) ağabeyi eski padişah IV. Mustafa'yı boğdurdu. Günlerce çarşı pazar açılmadı, gayrimüslimler evlerinden dışarıya çıkamadılar. Yeniçeri kıyafetlerine giren hırsızlar ve soyguncular, taşradan gelen çeteler, İstanbul'u bir dehşet kenti durumuna soktular. Zorbalar, yakaladıkları herkesi kışlalara götürüp haraç almaya çalıştılar. Kadınlar, çocuklar kaçırıldı. Babıâli yakıldı. Alemdar Mustafa Paşa ve adamları öldürüldü. Kentte yangınlar çıktı. 1809'da disiplin altına alınabilen asker kalabalıkları Rusya cephesine gönderilerek İstanbul'un nefes alabilmesi sağlandı.

1826'ya kadarki kısa dönemde, İstanbul'daki yeniçeri ortaları arasında semt kavgalarının sıklaşması dikkat çeker. Orta savaşı denen bu eylemler, birer ayaklanma olmaktan çok, ocaklı geçinenlerin, balta asmak, nişan koymak vb yöntemlerle kent halkını haraca kesme alışkanlıklarının gereğiydi. Nisan 1810' da Yeniçeri Ocağı'na kayıtlı birkaç hamalın, Balıkpazarı'nda güpegündüz ve kalabalığın içinde bir kadını yakalayıp odalarına götürmeye kalkışmaları ise bir esnaf ayaklanmasına neden olmuştu. Kadın zorbaların elinden kurtarılmakla birlikte ertesi gün silahlanan esnaf, bundan böyle yeniçeri giysili kimi görürlerse kurşunla vuracaklarını duyurdular. Korkan ocak halkı, kendi aralarında suçlu ilan ettikleri birkaç kişiyi öldürüp aklanmayı gözettiler. 1814'te bir grup zorba yeniçerinin Ağa Kapısı'm kuşatıp yeniçeri ağasını öldürmeleri karşısında, kent yaşamını olumsuz biçimde etkileyecek yeni bir ayaklanmaya neden olmamak için bir müdahalede bulunulmadı. 1819'da ise ilkin, Hasköy'de tersane vardiyanları ile humbaracılar arasında bir orta savaşı çıktı. Olay Kasımpaşa semtini etkileyen bir ayaklanmaya dönüştü. Humbaracılar ve lağımcılar silahlanıp baskınlara koyuldular. Kışlalar yakılıp yıkıldı. Yeniçeriler ise Galata ve Karaköy semtlerini dehşete boğdular. Bir bölümü gemilerden, bir bölümü de Galata Kulesi'nden, karşılıklı kurşun yağdırdılar. Istanbul-Galata-Üsküdar deniz ulaşımları kesildi. Benzeri bir olay Ocak 1820'de yinelendi. Kulluk neferleri ile yeniçeri geçinen inşaat ırgatları kavgaya tutuştular. 21 Temmuz 1820'de ise Katolik ve Gregoryen Ermeniler arasında kavga çıktı. Bir grup, Ermeni patrikhanesine saldırdı. Patrik, kaçarak kurtuldu. Elebaşılardan 5'i idam edildi, birçoğu da sürgüne gönderildi.

İstanbul, her üç ayda bir. çok çirkin bir ayaklanma gösterisine sahne olmaktaydı. Bu, yeniçerilerin sözde "ulufe şenliği" idi. Ulufe divanı günlerinde ve gecesinde kışlalarından ve bekâr odalarından boşanan disiplinsiz, serseri, çoğu sadist ve soyguncu kişiler, naralar atıp rasgele kurşun sıkarak çarşılara dalmak-

ta, sokak aralarında taşkınlık yapmaktaydılar. Günahsız insanlar öldürülüyor, soyuluyordu. Yönetim, bu disiplinsizliğin önünü alamayınca İstanbul halkını silahlanmaya zorladı. Silahsız sokağa çıkmak yasaklandı.

Mora'da Rumların ayaklanmasının sürdüğü 1821'de, İstanbul'da Rum patriğinin ve suç ortaklarının idamının ardından, **26** Nisan günü, medreselilerle onlara uyan bir kısım sivil halk, sözde bir ayaklanma başlattılar. Hıristiyan mahallelerine, kiliselere saldırıldı. Galata ve Beyoğlu semtlerinde evler, işyerleri yakılıp yıkıldı.

Yeniçeriler, ocaklarının yıkılmasını, adlarının yasaklanmasını gerektirecek son eylemlerini 1826'da gerçekleştirdiler. 15 Haziran 1826'daki bu son ocaklı ayaklanması, Sancak-ı Şerifin çıkartılması, eğitimli teknik sınıf askerleriyle birlikte halkın da karşı cephede yer alması nedeniyle tam bir yeniçeri katliamına dönüştü. Ele geçirilen yeniçeriler boğduruldu. Kışlalar topa tutulup yıkıldı. İstanbul'un yüzyıllarca korkulu rüyası olan yeniçerilik tarihe karıştı. Bu olaya Vak'a-i Hayriye!.-») denmiştir.

1859'daki ayaklanma girişimi (bak. Kuleli Olayı) dışında 1876'ya kadar İstanbul'da herhangi bir eylem ya da ayaklanma olmadı. 10 Mayıs 1876 tarihinde, Fatih ve Beyazıt meydanlarında toplanarak "Devletin ve memleketin hukuku ve istiklali çiğnenirken derse oturulmaz!" diye eyleme geçen medrese öğrencileri, değişim amaçlı bir ayaklanma başlattılar. Bu olay aynı zamanda, İstanbul'daki ilk siyasal amaçlı mitingdir. Birkaç gün boyunca başına sarık saran herkes kalabalıkları daha da sıklaştırdı. Hıristiyan kent halkına tehditler yönetildi. Tipik bir provokasyon olan ve "Talebe-i Ulûm Kıyamı" denen bu hareket, askeri bir ihtilalle Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin ilk eylemidir. 1876 içindeki Çerkez Hasan 01ayı(->) ile Çırağan 01ayı(->) ise birer ayaklanmadan çok, kişisel başkaldırılardır.

1895 ve 1896'da Ermeni militanların gerçekleştirdikleri Ermeni Ayaklanması(-0 ve Osmanlı Bankası Olayı(-0 İstanbul'da, basının da işlemesiyle geniş çapta heyecan uyandırmıştır. Osmanlı tarihinin İstanbul'daki son büyük ayaklanması ise Otuz Bir Mart Olayı'dır.(-0

Bibi. Celâlzâde Mustafa, *Selimnâme,* Ankara, 1990, s. 88-101; Hoca Saadeddin Efendi, ***Tacil 't-Tevarih,*** II. İst.. 1280; *Tarih-i Selânikî.* 65, 252; *Tarih-i Naima,* I, 75-78, II, 235-250, 354 vd, III, 79 vd, V, 4-88, 133-149, VI, 1-54; Silahdar. *Nusretname,* II; Kâtip Celebi, *Fezleke,* I, İst., 1268, s. 186-192, II, s." 337; *Tarih-i Raşid,* II, 26-28, III, 11-70; *Tarih-i Şânizade,* III, 50 vd; *Âsim Tarihi,* İst., ty, I, s* 317-384, II; s. 2-38; Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi,* II, (çev. Ö. Çobanoğlu), Ankara, 1979, s. 138 vd; Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer,* İst., 1242; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat,* I, İst., 1326, s. 194: Ş. Tekindağ, "İstanbul", ¿4. V/2, s. 1199-1214; M. Seroğlu, "İstanbul", *İA,* V/2, s. 1214/1-44; M. Aktepe, *Patrona İsyanı,* ist., 1958; Ahmed Refik, *Lâle Devri,* Ankara, 1973, s. 110-141; J. Thevenot. *1655-1656da Türkiye,* (çev. N. Yıldız), İst., 1978, s. 184; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* III/1, 177, IH/2, 274; Danişmend, *Kronoloji,* I-IV.

NECDET SAKAOĞLU

AYANOĞLU, İSMAİL FAZIL

(1893, Bursa - 14 Haziran 1975, İstanbul) Mezar taşları ve kitabeler hakkındaki çalışmalarıyla tanınan tarihçi. Bursa'da özel öğrenim gördükten sonra idadiden mezun oldu. Önce Bursa'da, 1921'den itibaren İstanbul'da tarih ve coğrafya öğretmenliği yaptı. Bir yandan da tarih incelemeleri için yazılı kaynaklardaki biyografilerde kaydedilen ölüm tarihlerini kontrol etmek amacıyla mezar taşlarıyla ilgilenmeye başladı. Çok sayıda tarihi mezar taşının fotoğrafını çekerek kitabelerini kaydetti. Önemli ve sanat bakımından da değerli pek çok mezar taşının cami hazirelerinde bulunması onu Vakıflar İdaresi ile ilişki kurmaya yöneltti. Bu konuda Evkaf-ı İslamiye Müzesi (bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesi) Müdür Yardımcısı Abdülkadir Erdoğan'dan(->) ve Arkeoloji Müzeleri Müdürü Halil Edhem Eldem'**denO-»)** himaye ve destek gördü. Uzun yıllar İstanbul'da, Vakıflar Bölge Başmüdürlüğü'nde mezar taşları ve eski eserler uzmanı olarak çalıştı.

Çoğu kendi çektiği fotoğrafları içeren makaleleri şunlardır: "Vakıflar İdaresince Tanzim Ettirilen Makbereler". *\~D.* S. 2 (1942); "Bekri Mustafa Nerede Gömüldü?", *Tarih Dünyası,* S. 23 (1951); "Eşsiz Mezartaşları", *Tarih Hazinesi,* S. 12 (1951); "Fatih Devri Ricali Mezartaşları ve Kitabeleri", *VD,* S. 4 (1958); "Vakıf Yapan Türk Kadınları", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası,* XXIX, S. 1-2 (1963); "Ferhad Paşa ve Gizli Kalan Vakıfları", *VD,* S. 7 (1968); "İstanbul'da Yola Kalbedilen Cami Vesaire", *VD,* S. 8 (1968); "Tahrip Edilen Eski Eserler Serisi, Lûtfi Efendi Mezarı", VD, S. 9 (1971). *Okmeydanı ve Okçuluk Tarihi* adlı kitabı ölümünden sonra 1976'da basıldı. "İstanbul, Bursa, Edime Kitabeleri" ve "İstanbul Namazgahları" adlı kitapları basılmamıştır. "Şeyhülislam Mezartaşları Kitabeleri" ve "İstanbul Tekkeleri" adlı çalışmaları ise kayıptır.

Ismail Fazıl Ayanoğlu, Karacaahmet Mezarlığında, 1972.
H. Necdet İşli arşivi

H. NECDET İŞLİ

AYAS BİN ABDULLAH

(?, ? - 1487, İstanbul) Osmanlı mimarı. "İyas", "İyaz" veya "İlyas" adları ile de anılır. II. Mehmed ve II. Bayezid dönemlerinde eser vermiştir. Mimar Atik Yusuf Sinan'ın öğrencilerinden olan Ayaş'ın, II. Mehmed döneminde Fatih Camii'nin yapımında bulunduğu ve o sırada saray mimarlarına katıldığı sanılmaktadır. Atik Sinan'ın ölümünden (1471) sonra Ayas, saray mimarı olarak çalışmalarını sürdürdü. Mimar Kemâleddin ile birlikte, II. Bayezid dönemine ait yapıların inşaatında görev aldı. En tanınmış eseri. Saraçhanebaşı'nda kendi adına yaptığı camidir. "Mimar Ayas Camii" veya "Saraçhanebaşı Mescidi" olarak bilinen ve günümüze ulaşmamış olan bu yapı, Şehzade Camii yakınlarında, Sahilaltı bölgesinde bulunmaktaydı. Yapımı 891/1486'ya tarihlenir. Bu bina dışında, mimarın Afyonkarahisar'da 879/1475 tarihli bir camiye daha imza attığı bilinmektedir.

Ayas 892/1487'de ölmüş ve Saraçhanebaşı'ndaki camiinin avlusuna gömülmüştür. Caminin niyaz penceresinde yer aldığı bilinen kitabe mimarın ölümünü tarihler: "Cennet-mekân firdevs-âşiyân ve cealel cennetu misvahi Ebü'l-Feth Sultan Mehmed han hazretlerinin mimarı sahibü'l-hayrât üstad Mimar Ayas merhumun ruhi için ve cemi' ehli iman ruhi için rızaenlillahi teâlâ el-Fatiha 892."

Mimar Ayas Camii kesme taştan ve tek sağır kubbeli olarak yapılmıştır. 1956'da gerçekleştirilen yol açma çalışmalarında yeniden inşa edilmek üzere yıktırılmış, bugüne kadar da tekrar yaptırılmamıştır.

Bibi. X. Enire, "Ahmet Refik'in 'Türk Mimarları' Adlı Eseri Hakkında", *Arkitekt,* 1 (1937), s. 11; 1. Kumbaracılar, "Türk Mimarları", *Arkitekt,* 2 (1937), s. 59; K. Altan, "Klasik Türk Mimarlarından Esir Ali", *Arkitekt,* 3 (1937), s. 81; L. A. Mayer, *Islamic Architects and their Works,* Geneva, 1956, s. 55-56; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 119; G. Goodwin, Ottoman Architecture, Londra, 1971, s. 122; Ayverdi, *Fatih III,* 455-457.

BURCU ÖZGÜVEN

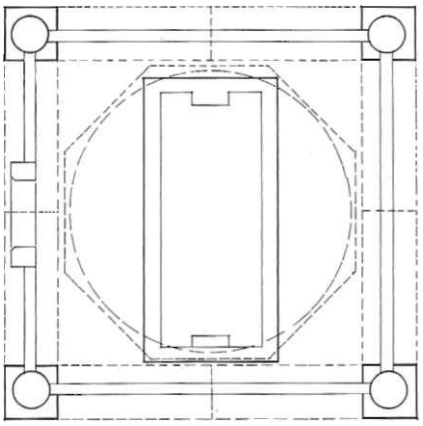

Ayas Mehmed Paşa Türbesi'nin planı.
Yıldız Demiriz

AYAS MEHMED PAŞA TÜRBESİ

Eyüp'te Eyüb Sultan Camii'nin Bostan İskelesi'ne açılan dış kapısının sağında, çevre duvarının içindedir.

Türbede medfun bulunan Ayas Mehmed Paşa 1482de doğmuş, devşirme olarak saraya alınmış ve Enderun Mektebi'nde yetişmiştir. Yavuz Sultan' Selim zamanında yeniçeri ağalığı, Anadolu beylerbeyliği yapan paşa. Kanuni devrinde vezir olmuştur. Ölüm tarihi hakkında farklı bilgiler vardır. Ayvansarayi'ye göre 942/1535'te, Lutfi'ye göre ise 946/1539'da vefat etmiştir. Türbedeki mezar taşının kitabesi 1539 tarihini vermektedir. Bu tarih doğru olarak kabul edilmelidir ve aynı zamanda türbenin de tarihidir. Türbenin yapım tarihi Mimar Sinan'ın hassa başmimarlığına tayini yıllarına rastladığından, onun eseri olduğunu ileri sürenler vardır. Ancak, tezkirelerde adı geçmez, dolayısıyla Mimar Sinan'ın eseri değildir.

Kare planlı açık türbe, dört sütun üzerinde sivri kemerlerin sağladığı sekizgen kasnağa oturan bir kubbeden ibarettir. Malzeme olarak düzgün kesme küfeki taşı kullanılmıştır. Sütunlar ve baklavalı başlıkları ise mermerdendir. Yapı oldukça sadedir. Başlıca süslemesi kademeli silmeler ve sütunların aralarında yer alan geometrik mermer şebekelerdir. Türbe girişi kuzey tarafta asma kapı ile sağlanmıştır. Kapı üzerinde bir palmet frizi bulunur.

Ayas Mehmed Paşanın madalyon bezemeli mermer lahti, türbenin ortasında bulunmaktadır. Baş ve ayak taşları sivri kemerlidir ve üçer sıra mukarnaslı mihrapçıkla bezenmiştir.

Bibi. Akakuş, *Eyyûb Sultan,* **167;** Unsal. *Türbeler,* 82; Demiriz, *Türbeler,* **16**-18; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, **156**-158.

YILDIZ DEMİRİZ

AYASOFYA

Bizans sanatının en büyük eseri olan Ayasofya'nın yerinde daha önceki paganisma dönemi mabetlerinden birinin bulunduğu sanılır. İlk yapıldığında Büyük Kilise (Megale Ekklesia) olarak adlandırılan Ayasofya'ya ancak 5. yy'da sadece Sopfia denilmeye başlanmıştı. Hıristiyan üçlemesinin ikinci unsuru olan Kutsal Hlkmet'e'(Sofia) adandığından Ayia Sofia olarak tanınmıştır. Fakat Bizans halkı buraya uzun süre Büyük Kilise demeye devam etmiştir. Aynı ad fetihten sonra da Ayasofya biçimini alarak günümüze kadar yaşamıştır.

Ayasofya'nın iç süslemesinin ihtişamı, mimari ölçülerinin bir kilise için alışılmamış büyüklükte oluşu ye hepsinin üstünde, orta mekânına hâkim olan kubbenin yüksekliği ve çapının genişliği, daha yapıldığı yıllardan itibaren herkesi şaşırtmış ve hayranlık duymalarına yol açmıştır. Hıristiyan dünyası bu cüretli kubbenin yapımını insanüstü güçlere bağlamış ve bu gözlem, dini inanç ile birleşince, Ayasofya ortaçağ mistisizminin erişilmez bir sembolü olmuştur. Ortodoks inancında insanlar ve dünya üstünde semavi âlemi temsil eden kubbe, burada en yüceleştirilmiş görünümüne kavuştuğundan, bu kubbenin "sanki boşlukta yüzdüğü "ne inanılmış ve böylece, Ayasofya adının maddeleşmiş bir belirtisi sayılmıştır. Ortaçağ insanının bu görüşü, günümüze kadar insanları aynı güçle etkisi altında bırakabilmiş ve Ayasofya'yı inceleyen çağımızın ilim adamları da çok defa bu görüşlere katılmaktan kendilerini alamamışlardır.

İmparator I. Constantinus (hd 324-337), Hıristiyanlığı yasaklanan bir inanç olmaktan resmen çıkardıktan sonra, imparatorluğun her tarafında büyük kiliseler yapımına başlandı. Constantinus'un bu hoşgörüsünden dolayı birçok kilisenin kurucusu olduğu iddia edilmiştir. Fakat bu söylentilerin en eskisi 7. yy'dan daha geriye gitmez. Halbuki 380-440 arasında İstanbul'da yaşayan, kilise tarihi yazarı Sokrates, Ayasofya'nın ilk yapısının İmparator Constantius (hd 337-361) tarafından inşa ettirildiğini bildirir. Constantius'un hayatını kaleme alan Evsebios (260-339) onun böyle bir kilise yaptırttığından hiç söz etmez.

Ayasofya'nın ilk açılış töreni, 15 Şubat 360'ta yapıldı. Bu üstü ahşap çatı ile örtülmüş, uzunluğuna gelişen bir bazilika idi. İstanbul Patriği İoannes Krisostomos. Arkadios'un (hd 395-408) eşi Evdokia'nın Ayasofya önüne gümüş kaplamalı bir heykelinin dikilmesi yüzünden çıkan tartışmada, 20 Haziran 404'te İç Anadolu'ya sürgün edildiğinde meydana" gelen ayaklanmada, ilk Ayasofya kısmen yandı. Onarım ancak II. Teodosios döneminde (408-450) tamamlandı ve açılış 10 Ekim 415'te yapıldı. A. M. Schneider (1896-1952) tarafından, binanın batı tarafında yapılan kazıda bulunan, üzerlerinde On iki Havari'yi temsil eden kuzu kabartmaları olan mermer blokların, bu ikinci Ayasofya'nın abidevi ölçüdeki girişinin parçaları oldukları ileri sürülmüştür. Bu Ayasofya da tahmin edildiğine göre yine ahşap çatılı, bazilika tipinde bir yapı idi.

İmparator I. İustinianos (hd 527-565) aleyhine 13 Ocak 532'de başlayan ayaklanmada, isyancıların önce başarıya ulaştıklarını sanarak "zafer" diye haykırmaları yüzünden Nika (Zafer) olarak adlandırılan büyük kargaşada çıkan yangında, 13-14 Ocak gecesi kilise ikinci defa yandı. Durum düzeldikten sonra İustinianos derhal kilisenin ihyasına girişti. İmparatorun hayatı ve işlevi hakkında pek çok eser yazan Prokopios (yak. 500-562) inşaata 23 Şubat'ta başlandığını bildirir ki, bugün görülen işte bu üçüncü Ayasofya'dır.

Ayasofya'nın içinde ve çevresinde 1946'dan itibaren kazılar yapan Muzaffer Ramazanoğlu (1901-1958) bazı yeni görüşler ileri sürerek, ilk binanın Constan-

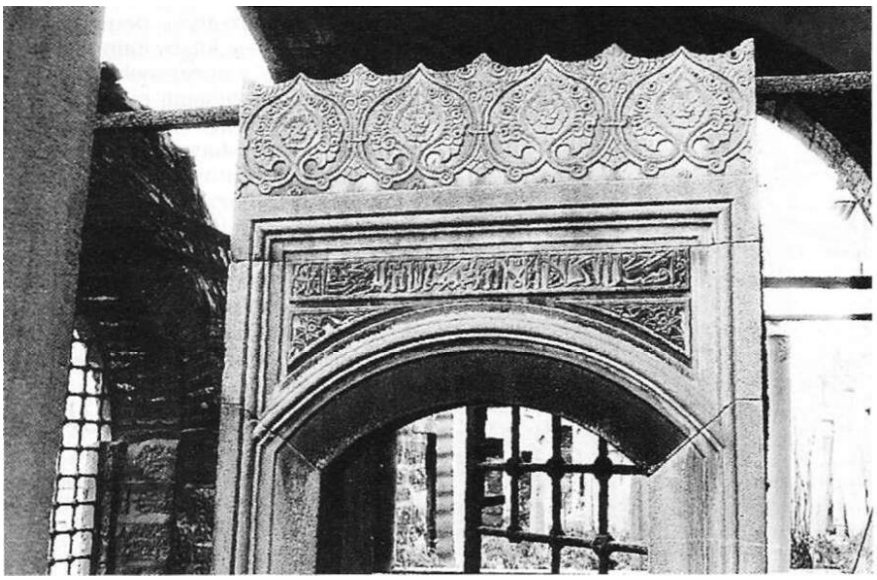

Ayas Mehmed Paşa Türbesi'nin kapı kitabesi.
Yıldız Demiriz

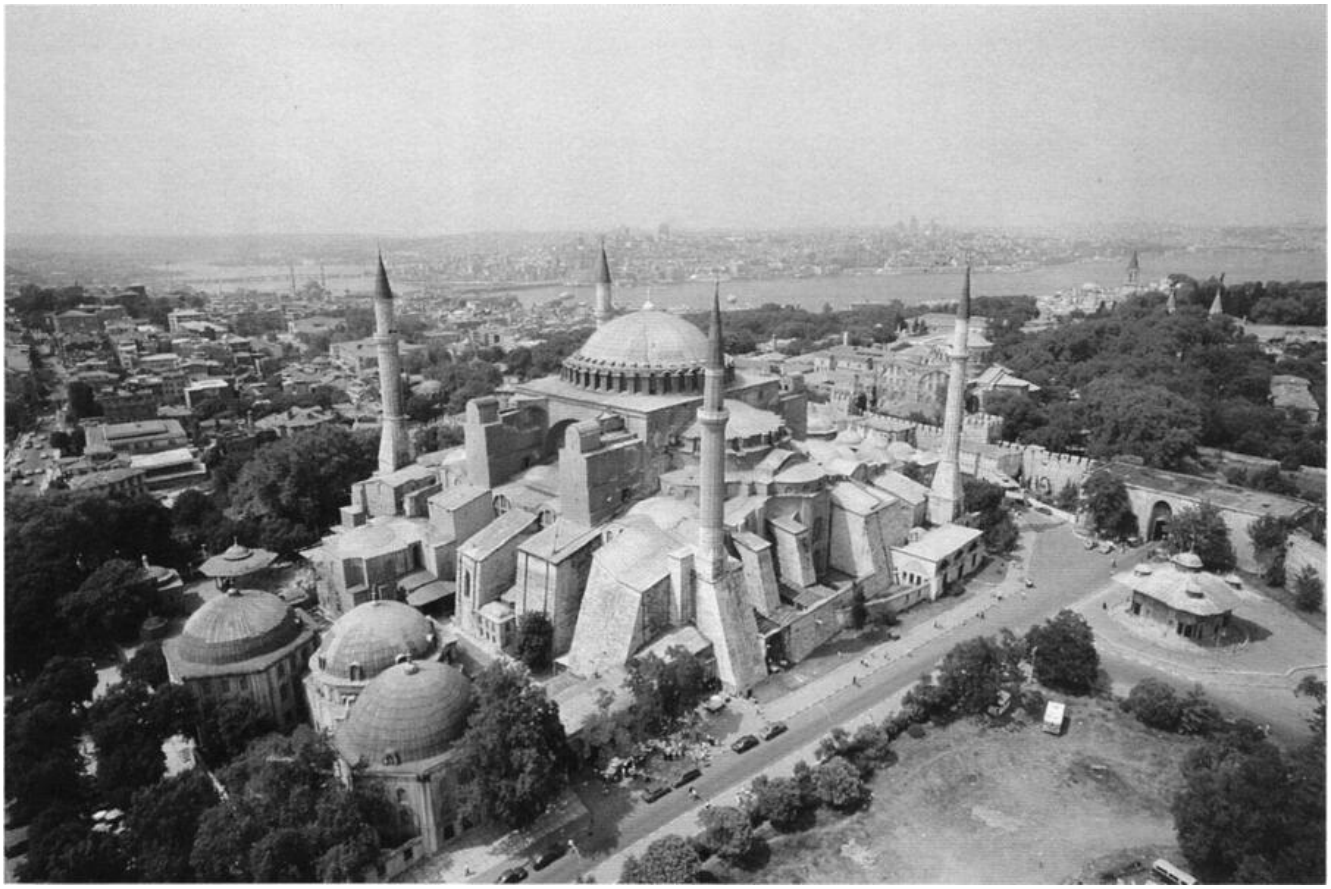

Ayasofya'nm havadan çekilmiş bir fotoğrafı. Sağda arkada Aya İrini ve Topkapı Sarayı, önde sağ köşede III. Ahmed Sebili ve Çeşmesi. ***Ara Güler, 1970***

tinus zamanında yapıldığını, oğlu Konstantios'un bunu büyütüp, üç nefli bir bazilika biçimine soktuğunu iddia etmiştir. II. Teodosios bu bazilikanın güney kısmının üstünde yeni kiliseyi yapmış olup şimdi görülen iç ve dış holler (narteksler), bunun orta ve bir yan nefi üstündedir. Nihayet I. İustinianos'un kilisesi ise bu kalıntıların üstünde kurulmuştur. Ancak bu görüşler hiç taraftar bulmadığı gibi, iddiaların çoğu inandırıcı olamamıştır. Fakat Ramazanoğlu'nun yeteri kadar tanıtılmadan kalan kazı buluntularının da arkeoloji bakımından önemli oldukları inkâr olunamaz.

I. İustinianos, Ayasofya'nm yapımı için Batı Anadolulu iki mimar-mühendisi görevlendirdi. Bunlar Miletoslu (Söke yakınında Balat) İsidoros(->) ile Tralles'li (Aydın) Antemios(->) idi. İnşaat için, her taraftan malzeme toplanırken, başta Efesos'ta Artemis'teki olmak üzere pagan (putperest) mabetlerinin sütunları da İstanbul'a getirildi. Bir kaynağın bildirdiğine göre, yüz ustabaşınm idaresinde on bin amele ile yapılan inşaat beş yıl sürdü ve açılış 27 Aralık 537 günü yapıldı. Fakat içinin süslemesi daha yıllarca sürerek ancak II. İustinos (hd 565-578) döneminde bitti. Ayasofya yapıldığında "... kaplanamaz, sınırlanamaz bir boşluk, çevrelenemeyen kozmosun" bir sembolü olarak görülmüştü. Kubbesi, "erişilmez bir sınırsızlık, mozaik ve renkli taşlarla kaplı duvarlar, çayır, orman ve denizleri" temsil eden yeryüzü olarak kabul ediliyordu.

Ayasofya'nm, Ağustos 553'te ve 14 Aralık 557'deki depremlerde büyük kubbesi ile doğudaki yarım kubbesinde çatlaklar belirmesi üzerine onarımına geçildi, fakat 7 Mayıs 558 günü kubbenin büyük bir kısmı çökerken, sunak masası, kiborion ve ambon'u da parçaladı. I. İustinianos'un emri ile İsidoros' un yeğeni Genç İsidoros onarımı üstlendi. Bu mimar, kubbeyi otuz ayak (7 m kadar) yükselterek daha hafif malzemeden yaptı ve açılış 23 Aralık 562'de oldu. Bu ikinci açılış töreni dolayısıyla, Pavlos Silentiarios, Ayasofya'nm büyüklük, güzellik ve ihtişamını öven abartılı manzum bir destan (ekphrasis) yazmıştır. Bu sıralarda kilisenin hizmetini gören din adamlarının sayısı altı yüz olarak belirlenir.

Bizans tarihinde önemli bir akım olan İkonoklazma (tasvirkırıcılık) döneminde (726-842), Ayasofya'daki bütün figürlü resimlerin yok edildikleri bilinir. Bu akımın en büyük taraftarı İmparator Teófilos (hd 829-842), Ayasofya'ya değer verdiğini göstermek üzere, antik çağa ait bir binadan alınmış, tunçtan çok güzel bir çift kapı kanadını, kilisenin güney taraftaki girişine taktırmıştır.

Ayasofya 859'da büyük bir yangın geçirdi. Fakat 8 Ocak 869 günü meydana gelen depremde batıdaki yarım kubbelerden biri yıkıldı. I. Basileios (hd 867-886) derhal gerekli onarımı yaptırdı. 989'un 25-**26** Ekim gecesi olan depremde, kilisenin birçok kısımları ile büyük kubbe önemli ölçüde çöktü. II. Basileios (hd 967-1025) altı yıl süren ve Tiridat adında Ermeni asıllı bir mimarın yürüttüğü çalışmalar ile Ayasofya'yı eski haline getirtti ve 13 Mayıs 994'te kilise yeniden ibadete açıldı. Onarımın bu kadar uzun sürmesi, tahribatın büyüklüğüne bir işaret sayılır.

Bizans'a esir olarak 10. yy'da gelen Haran bin Yahya, Ayasofya'nm bir köşesinde bulunan bir "vakit gösterme aracından bahseder. Kilisenin güneybatı köşesinde olan bu horologio'nun içindeki bir mekanizma ile her saat başı bir kapağın açılması ile bir kukla dışarıya çıkıyordu. Sonra sırası ile başka kapaklardan başka kuklalar görünüyordu. İmparator VII. Konstantinos Porfirogennetos (hd 913-959), yazdığı " *Törenler Kitabfnda,* Ayasofya'da imparator ve patriğin katılımı ile yapılan törenleri ayrıntıları ile anlatır. Bizans tarihi içinde patrikhane, Ayasofya'nın güney tarafında olmakla beraber, büyük dini toplantılar, kilisenin üst katındaki güney galerisinde yapılıyordu. Bu toplantılardan I. Manuel

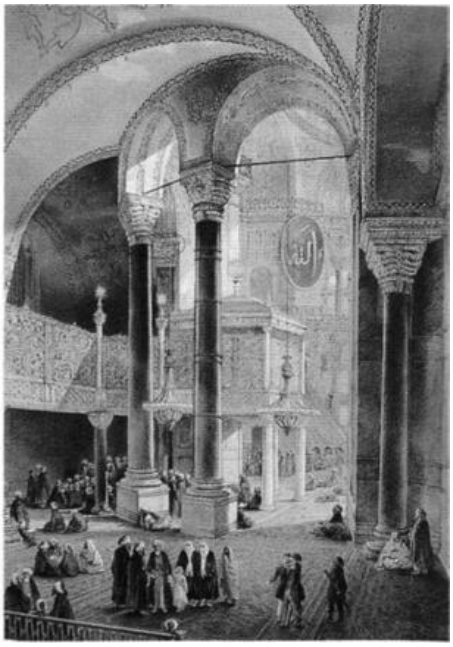

Fossati'nin çizimiyle Ayasofya ve çevresi (solda) ile içinden bir görünüm (sağda), 19. yy.
Tahsin Aydoğmuş fotoğraf arşivi

Komnenos döneminde (1143-1180) **1166**'da yapılanında alman karar bir ferman halinde mermer levhalara işlenerek, narteks bölümünün duvarına yapıştırılmıştı. Fetihten sonra uzun süre yerlerinde duran bu levhalar II. Selim (hd 1566-1574) döneminde, 1566'da kaldırılıp, ters çevrilerek Kanuni Sultan Süleyman türbesinin saçağında kullanılmıştır.

IV. Haçlı Seferi 1203'te Byzantion'a geldiğinde, onlara borçlu olan IV. Aleksios, Ayasofya'nın değerli bazı eşyasını Latinlere bağışlamak zorunda kalmıştır. Kısa süre sonra 1204'te Batılı şövalyeler şehri ele geçirdiklerinde, Ayasofya ciddi surette yağmalandığı gibi, ilk kargaşa günlerinde bir dini bina için yakışıksız bazı çirkin olaylar da oldu. Kaynaklara göre, Meryem sunağı parçalandı, dini ayin kupalarında şarap içildi, yağmalanan eşyayı taşımak için hayvanlar kilisenin içine kadar sokuldu. Hattâ Bizanslı yazar Niketas'a inanılırsa, bir fahişe, kürsüye çıkarak şarkı okumuş ve dans etmiştir. Bu arada Hıristiyanlığın birçok kutsal eşyası (rölik), içinde saklandıkları değerli mahfazaları ile Ayasofya'dan alınarak, Batı'daki kiliselere yollanmıştır.

İlk taşkınlıklar durulduktan sonra Ayasofya Venediklilerin idaresinde kalmıştır. Buranın idaresini diğer Katoliklere vermek istemedikleri için aralarında ciddi sürtüşmeler olmuştur. Fakat 1261'e kadar süren Latin işgali sırasında, Batılı beş imparator burada taç giyiniştir. Ayasofya'nın yukarı kattaki güney galerisinde yerde görülen Henricus Dandolo yazılı taşın, İstanbul'un Haçlılar tarafından işgali için çok uğraşan ve burada ölen Venedik dojunun mezarı olduğuna inanılır. Ancak bu yazının 1847-1849 arasındaki onarım sırasında, Dandolo'nun hatırasını yaşatmak için sembolik bir mezar yeri uydurmak düşüncesiyle buraya işlendiği de ileri sürülür.

Bizans, **1261**'de şehri geri alıp imparatorluğu ihya ettiğinde Ayasofya oldukça yıpranmış halde idi. Büyük ihtimal ile binanın batı tarafındaki dört destek payandası bu sırada yapılmıştır. II. Andronikos (hd 1282-1328). 1317de yapının doğu ve kuzey taraflarının tehlikeli durumunu önlemek için, bu cephelere destek payandaları yaptırmıştır. 1344 Ekim'indeki şiddetli depremde. Ayasofya'nın birçok kısmı çatlamış, fakat çöküntü **19** Mayıs 1346'da olmuştur. Kubbenin bir parçası ile doğu kemeri ve bazı bölümler yıkılmıştır. Bu sırada imparatorluk, onarınım giderlerini karşılayacak durumda olmadığından, Ayasofya bir süre kapalı kalmış, ancak 1354'te özel bir vergi toplamak ve bağışlar almak suretiyle Astras ve Peraeta adlarında iki Latin mimar tarafından gerekli onarımlar yapılabilmiştir. İstanbul'un 1453'te fethinden kısa süre önce, Ayasofya'da bazı onarımlar yapmak üzere Ali Neccar adında bir Türk mimarın gönderilmiş olduğu yolundaki söylentinin doğruluk derecesi bilinemez. Bizans İmparatorluğu'nun son döneminde Ayasofya artık bakımsız ve perişan bir haldedir. Semerkant'a, Timur'a elçi olarak giden İspanyol Ruy Gonzales de Clavijo, 1403'te kilisenin birçok kapısının düşmüş ve çevresinin harabelerle dolu olduğunu seyahatnamesinde yazar.

II. Mehmed (Fatih) 29 Mayıs 1453'te Byzantion'u fethedip, şehre girdiğinde, gerek Tacizade Cafer Çelebi, gerek Tursun (Tûr-ı Sînâ) Bey'in haber verdiklerine göre, doğru Ayasofya'ya giderek, kubbenin üstüne kadar çıkmıştır. Fetihte bizzat bulunan Tursun Bey II. Mehmed'in (Fatih) kilisenin çevresini çok harap bulduğunu bildirirken, onun burada ünlü Farsça beyti söylediğini de kaydeder (Türkçesi, *Örümcek Kisrâ'nın takında perdedarhk ediyor / Baykuş Efrâsiyâb'ın kalesinde nevbet vuruyor).* Gerekli temizlik yapıldıktan sonra, usul gereğince fetih işareti olarak, kilise camiye çevrilmiş, genç padişah imamlık görevini yapan Akşemseddin'in idaresinde ilk cuma namazını artık Ayasofya Cami-i Kebiri olan bu mabette kılmış, onun adına burada ilk hutbe okunmuştur. Bundan itibaren de Ayasofya'nın Türk dönemi başlamış oldu.

16. yy'da yaşayan Gelibolulu Âli'nin *Künhü'l-Abbar'da* bildirdiğine göre Fatih, Ayasofya hakkındaki Bizans yazmalarını toplatarak, bunları Türkçeye çevirtmiştir. Pek çok kütüphanede yazma olarak rastlanan *Tarih-i bina-i Aya Sofya* başlıklı risalelerin hepsinin özünün. Bizans döneminde yazılmış "Patria" denilen İstanbul tarihlerinin, Ayasofya'dan bahseden "Diegesis" adlı bölümüne dayandığı belirlenmiştir.

Bellibaşlı Türk şehirlerinde varlığı görülen bir ulu cami İstanbul'da yapılmamış, bu görevi Ayasofya görmüştür. Fatih, değişik nüshaları günümüze kadar gelen vakfiyelerinde Ayasofya Camii'nin bakımı için gelir sağlayacak pek çok mülk ayırdıktan başka, caminin hizmetlerini görmek üzere **62** görevli atamıştır.

Fatih döneminde, genellikle sanıldığı gibi tuğla minare değil, batıdaki yarım kubbenin güney köşesindeki ağırlık kulesinin üstüne ahşaptan bir minare yapılmıştır. Fatih caminin kuzey tarafına da bir medrese inşa ettirmiştir.

II. Bayezid döneminde (1481-1512), Bâb-ı Hümayun tarafındaki minarenin yapıldığı söylenirse de, bize göre bu minare daha sonra Mimar Sinan tarafından yapılmış olup Bayezid döneminde inşa edilen minare tuğladan olandır. II. Bayezid medresenin üzerine bir de kat ilave ettirmiştir. I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) Macaristan'da Budin'in fethi üzerine oradaki katedralden

çıkarılan iki şamdan Sadrazam İbrahim Paşa tarafından mihrabın iki yanına konulmuştur.

Ayasofya'ya en fazla ilgi gösteren padişah II. Selim'dir (hd 1566-1574). Tahta çıktığında Ayasofya'yı ziyaretinde narteks kısmında duvarda gördüğü 1166 tarihli mermer levhalara işlenmiş kararın ne olduğunu sormuş, kendisine, "Hazret-i Ali'nin tılsımıdır" şeklinde gülünç bir açıklama yapılması üzerine, bir Rum papaz getirterek bu metnin tercümesini yaptırmış ve 1567'de İstanbul'da olan Marco Antonio Pigafetta'nm yazdığına göre 8 Ağustos 1567'de II. Selim'in emri ile bu levhalar kaldırılmıştır. Bunlardan beş tanesi 1960'ta Kanuni türbesinin saçağında ters çevrilmiş olarak bulunmuştur. Asılları türbedeki yerlerine konulurken, kopyalan da Ayasofya'daki yerlerine yapıştırılmıştır. II. Selim, Bâb-ı Hümayun tarafındaki gövdesi yivli minareyi yaptırdıktan başka, caminin etrafının açılması ve binanın onarımı ile Hassa Başmimarı Sinan'ı görevlendirdi. 1572 ve 1573 tarihli belgeler ve tarihi kaynaklarda, Fatih döneminden kalan ahşap minarenin kaldırılması ve yeni bir minare yapılması, harap kısımların onarılması, duvarların payandalarla desteklenmesi, camiye bitişik ev yapanların cezalandırılmaları gibi hususların kararlaştırıldığı öğrenilir.

II. Selim, Ayasofya'ya iki minare daha ilave edilerek kendisi için de bir türbe yapılmasını istemiş, fakat bunlar ancak onun ölümünden sonra III. Murad'ın (hd 1574-1595) ilk yıllarında tamamlanmıştır. Duvarları çini kaplı hünkâr mahfili ile çok zarif bir mermer minber, vaaz kürsüsü ve müezzin mahfili de bu sırada yapıldıktan başka, Bergama'da bulunmuş, yekpare mermerden oyulmuş antik çağdan kalan iki küp buraya getirilerek caminin içine konulmuştur. Bu küplerden üçüncüsü ise 1837'de Paris'te Louvre'a götürülmüştür.

Mimar Sinan'ın Ayasofya'nın güneydoğusunda II. Selim için yaptığı türbe ile burası bir hanedan mezarlığına dönüşmüştür. Aynı yerde 1600'de Hassa Başmimarı Davud Ağa, III. Murad için ikinci türbeyi yapmış, bunu III. Mehmed'in (hd 1595-1603) ölümünden sonra mimar Dalgıç Ahmed Ağa'nm yaptığı üçüncü büyük türbe binası takip etmiştir. Her üç türbe de Osmanlı dönemi Türk mezar mimarisinin en muhteşem anıtlarından sayılırlar. Gerek bu türbelerin içlerine, gerek etraflarına genellikle hanedandan pek çok kimse gömüldüğü gibi, burada ayrıca Şehzadeler Türbesi olarak adlandırılan küçük bir mezar binası daha yapılmıştır. 1617'den itibaren önce doksan altı gün, sonra on altı ay iki defa padişah olan ve tam deli olduğundan sarayın bir dairesine kapatılan I. Mustafa 1639'da öldüğünde (veya öldürüldüğünde), Ayasofya'nın güneybatı köşesinde evvelce vaftizhane olan ve burası camiye dönüştürüldüğünde kandil yağları ambarına dönüşen bina, acele bir türbe haline sokularak I. Mustafa buraya gömülmüş, on yıl kadar sonra Sultan İbrahim de (hd 1640-1648) idam edildiğinde aynı yere defnofunmuştur.

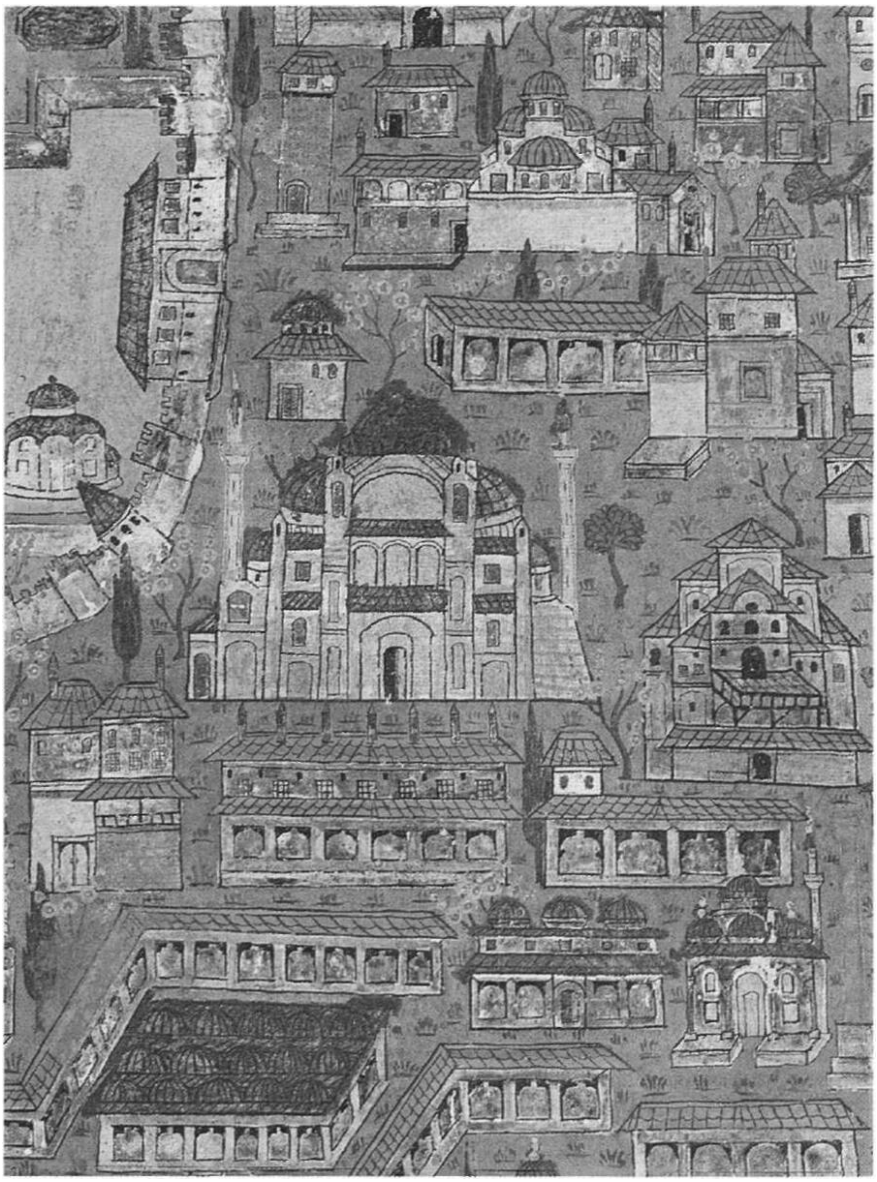

Matrakçı Nasuh'un *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han* adlı yapıtında yer alan iki minareli Ayasofya ve çevresini betimleyen minyatürü, 1537.
Erkin ***Emiroğlu*** *fotoğraf arşivi*

Ayasofya camiye çevrildiğinde içindeki bütün mozaiklerin üstlerinin kapatıldıkları sanılır. Fakat bu doğru değildir. **16.** yy'dan itibaren burayı ziyaret eden yabancı seyyahların hepsi, mozaiklerin görülebildiğini, yalnızca figürlerin yüzlerinin kapatıldığını bildirirler. iVfüslüman ziyaretçilerden 1590'a doğru Fas sultanının elçisi olarak İstanbul'a gelen Ebu el-Hasan et-Tamgruti de bu mozaik resimlerin çoğunu görmüştür. Evliya Çelebi de 17. yy'da bu mozaikleri "... kubbelerin hepsinin içlerinde altınlı mineden resimlerle... ve başka insan resimleri yapılmıştır ki, dikkat gözüyle seyredenlerin hayretlerinden parmakları ağızlarında kalır..." cümleleri ile tarif eder. Ayasofya'nın ilk planı ve içini gösteren gravürler G.-J. Grelot tarafından 1680'de yayımlanmıştır. Fakat Ayasofya'nın içini ve mozaiklerini gösteren en mükemmel desenler 1710'da İstanbul'da bulunan İsveçli mühendis subay Cornelius Loos tarafından çizilmiştir.

III. Ahmed döneminde 1717'de Ayasofya'nın sıvaları yenilenmiş, kubbenin ortasına eski gravürlerde görülen, dövme demirden çok büyük bir top kandil asılmıştır. Hüseyin Ayvansarayî (ö. 1787), *Mecmuâ-i Tevârih* adlı eserinde 1733-1734'te yapılan bir tamiri idare eden mimardan, zeminden kubbe yüksekliğinin 72 arşın olduğunu öğrendiğini yazar. Fakat en önemli onarım ve ek binaların yapımı, I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından 1739-1740'ta yapıldı. Türk sanatının şaheserlerinden şadırvan, sıbyan mektebi, aşhane-imaret, kütüphane ve

Ayasofya iç mekânında apsise doğru bir bakış.
Ara Güler

yeni bir hünkâr mahfili ile mihrap inşa edildikten başka bu dönemde içerideki mozaiklerin de üstlerinin kalın badana tabakası ile kapatıldıkları bilinir. Baron de Tott, 1755'te mozaiklerin artık görülemediğine işaret eder.

Hocapaşa semtinde çıkan ve 36 saat süren yangında ise, çevredeki alevlerin şiddetinden Ayasofya'nın kubbe kurşunları eriyerek çörtenlerden aşağıya akmıştır. I. Mahmud'un inşa ettirdiği ek binalar ile Ayasofya. bir külliyenin merkezi durumuna girmişti. Câbi Said Efendi'nin *Vekayiname* 'sinden öğrenildiğine göre, II. Mahmud tarafından 1809-1810' da sekiz yüz kese kadar para harcanarak Ayasofya tekrar onarılmıştır. Fakat bunun yeterli olmadığı, Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından çok büyük çapta bir onarım girişiminde bulunulmasından anlaşılır. İsviçre asıllı mimar Gaspare T. Fossati'ye (1809-1883) havale edilen bu işin gerçekleşmesi için mirasçısız ölen Şeyhülislam Mekkîzade Mustafa Asım 'Efendinin (1733-1846) devlete kalan parası kullanılmıştır. Kardeşi Giuseppe (1822-1891) ile 1847'den itibaren çalışmalarına başlayan Gaspare Fossati, ortalama sekiz yüz işçi çalıştırarak, yapıdaki çatlakları o yılların tekniği ile giderirken, iç ve dış süslemeyi de bütünü ile elden geçirmiş, mozaikleri meydana çıkarmış, bunların desenlerini çizdikten sonra yeniden üstlerini örtmüştür. Bu arada bazı yeni ek binalar da inşa edilmiş, medrese bütünüyle 19. yy üslubunda bir yapı halinde yeniden yapılmıştır. Dökülmüş mozaik tanelerinden, Lanzoni adlı mozaik ustasma Abdülmecid'in bir tuğrası işletilmiştir. Kandiller yenilenmiş, kıble duvarındaki renkli alçı pencereler yapılmış. Tekneci-zade İbrahim Efendi tarafından 1644-**1645**'te yazılan kare çerçeveli büyük levhalar indirilerek, yerlerine Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin (1801-1877) Allah, Muhammed, ilk dört halifenin adlarını ve Hasan, Hüseyin adlarını celi sülüs hatla yazdığı dev ölçüde yuvarlak çerçeveli sekiz levha asılmıştır. Fossati ayrıca Ayasofya'nın dış duvarlarını sarı ve koyu kırmızı şeritler halinde boyatmıştır. Fossati'nin inşa ettiği ek binaların başında kıble duvarına bitişik, neobizans üslubundaki yeni hünkâr mahfili gelir. Bu, arkadaki küçük çapta bir saray mekânı görünümünde olan Kasr-ı Hümayuna bağlanmıştır. Bunun iç dekorasyonu A. Fornari tarafından yapılmıştır. Fossati avlu kapısının yanma bir muvakkithane de inşa etmiştir. Bu onarımın bitmesi üzerine **1265** yılı ramazanının ilk cuması **(13** Temmuz 1849) çok büyük bir törenle açılış yapılmış, bu olayın hatırası olarak da taslağını Fossati'nin çizdiği ve Darphane'de görevli fotoğrafçı Robertson'un hakkettiği altın, gümüş ve bronz bir de madalya basılmıştır. Bu olay Lutfi Efendi'nin *Vekayina?nes'mde* de anlatılır. Fossati, Abdülmecid'in yaptığı maddi yardımla, Ayasofya'nın içini, dışını ve çevresini gösteren renkli resimlerden oluşan bir albümü 1852'de Londra'da yayımlamış, onun kurduğu iskelelerden faydalanarak meydana çıkan mozaiklerin 1848' de resimlerini çizen W. Salzenberg de (1803-1887) ilim ahlakına aykırı düşen bir davranışla, bunların renkli resimlerini büyük bir albüm olarak 1854'te bastırmıştır.

Mozaiklerde tahribat 19. yy'da yabancıların artık Ayasofya'yı rahatça gezebilmeleri ile başlamıştır denilebilir. Çünkü bazı cami hademeleri, elle erişilebilecek yerlerdeki mozaik tanelerini, bahşiş karşılığında yabancı ziyaretçilere veriyorlardı. Th. Gautier de 1852'de böylece bir avuç mozaik tanesine sahip olduğunu bildirir. Fakat en önemli tahrip 10 Temmuz 1894 günü meydana gelen depremde vuku bulmuş, yarım kubbeler ile tonozlardaki sıvalardan çok büyük parçalar ile mozaikler aşağıya düşmüştür. Cami bu depremin arkasından uzun süre kapalı kalmıştır.

Ayasofya hakkında ilk ilmi monografi W. R. Lethaby ve H. Swanison tarafından yayımlanmış (1894) ve az sonra E.

M. Antoniades üç büyük cilt halinde bir eser vermiştir (1907-1909)- Sonra şehircilik uzmanı olan H. Prost (1874-1959), 1904 ve 1905'te Ayasofya'da teferruatlı ölçüler alarak, rölöveler çizmiş, ayrıca Fransa Maarif Vekâleti'ne bina hakkında raporlar vermiştir. Prof. C. Gurlitt de (1850-1938) öğrencileri ile yaptığı çalışmalarda Ayasofya'nın 1906'da yeni rölövelerini çizmiş ve yayımlamıştır. Binada bazı tehlikelerin belirdiğine dair haberlerin çıkması üzerine Evkaf Nezareti 1910'a doğru Mimar Kemaleddin Bey'in(->) başkanlığında, Avrupa'nın değişik ülkelerinden uzmanlar toplayarak onlardan raporlar istemiştir. Fakat Balkan ve I. Dünya savaşları yüzünden bir girişimde bulunulamamıştır. İstanbul'un işgali sırasında bir oldubitti ile Ayasofya'yı ele geçirerek tekrar kilise yapmak isteyenler ile, bunlara karşı olanların mabedi havaya uçurmak yolundaki teşebbüsleri zorlukla önlenmiştir.

Ayasofya 1926'da küçük bazı onarımlar görmüştür. Amerikalı Th. Whittemore (1871-1950), Salzenberg'in fazla idealleştirilmiş renkli resimleri ile tanınan mozaikleri tekrar gün ışığına çıkarmak üzere 1931'de Türk hükümetinden izin alarak, ancak 1932'den itibaren çalışmalara başladı. Bu çalışmalar sürerken 1934'te bir akşam, Atatürk sofrada Ayasofya'nın müze haline getirilmesi yolundaki düşüncesini ortaya atmış, Milli Eğitim Bakanı Abidin Özmen, ertesi gün Vakıflar İdaresi'ne, caminin kendi bakanlığına devredilmesini isteyen ilk yazıyı yollamıştır. 24 Kasım 1934'te Bakanlar Kurulu'ndan kararın çıkması üzerine 1 Şubat 1935'te Ayasofya resmen müze olmuştur. Başlangıçta, içinde müzelik eşyanın da sergilenmesi tasarlanmıştı. Yerlerdeki halılar kaldırılmış, büyük yuvarlak levhalar indirilmiştir. Bunların başka camilere asılması düşünülmüştür. Fakat çapları hiçbir kapıdan geçmesine izin vermediğinden, Ayasofya'nın yan nefinde bir köşeye istiflenerek bırakıldılar, ancak 1950'li yıllarda tekrar eski yerlerine asıldılar.

Amerikan Bizans Enstitüsü, mozaik arama ve temizleme işleri ile uğraşırken, R. Van Nice idaresinde bir ekip, binanın, taş taş ölçülerek rölövelerini çıkarmaya girişmiş, daha önce 1936'da Alman Arkeoloji Enstitüsü, avluda kazılar yapmış, Muzaffer Ramazanoğlu, müdürlüğü sırasında 1945-1955 arasında Ayasofya'nın içinde ve yakın çevresinde araştırmalar yapmıştır. I. Mustafa ve Sultan İbrahim Türbesi olan eski vaftizhane ile ana bina arasındaki boşluk 1945'te temizlenerek, 1639'da burası türbe yapıldığında dışarıya çıkarılan yekpare mermerden oyulmuş çok büyük bir vaftiz teknesi bulunmuştur. 1979'da ise. I. Mahmud döneminde zemini 4-5 m yükseltilip, içine ahşap bir kantar konularak aşhane-imaretin erzak ambarı yapılan "skevofilakion" denilen hazine binasının ana tabam bulunmuş, 1982'de, 1935'te yıkılmış olan medresenin temelleri meydana çıkarılmış, 1984'te güneydoğudaki yukarıya çıkışı sağlayan rampa ve kuzeydoğudaki dış köşe temizlenmiş, burada Ayasofya'ya bitişik küçük bir ek şapelin kalıntıları ortaya çıkmıştır. Ayasofya hakkında pek çok söylenti ve efsane de halk tarafından yaratılmıştır. Ciddi bir esasa dayanmayan bu hurafelerden bazıları ise (duvarda Fatih'in elinin izi, atının çifteleyerek kırdığı mermer gibi) bütünüyle 19. yy sonlarında, yerli azınlıklardan seyyah rehberleri tarafından kasıtlı olarak uydurulmuştur.

Galeriden bir görünüm.
Bünyad Dinç

Mimari

Uzun, ahşap çatılı bazilika tipi yapılar ile, üstü kagir kubbe ile örtülü merkezi tipte yapı tipini birleştiren yeni bir mimari düzenleme örneği, en abidevi denemesi olan Ayasofya'da iki Batı Anadolulu mimar-mühendisin Tralles'li Artemios ile Miletos'lu İsidoros'un eseri olarak meydana getirildi. Narteks ve apsis çıkıntısı hariç içten uzunluğu 73,50 m ve genişliği 69,50 m'dir. Apsis ise 6 m dışarı taşar. Avlunun batısında sütunlu revaklı bir avlu vardı. Bunun güneybatı köşesindeki parçası 1870'lerde bile henüz ayakta idi. Avlu şimdiki toprak seviyesinin çok altında idi ve Alemdar Caddesi'ne doğru uzanıyordu.

Avludan girildiğinde üstü çapraz tonozlarla örtülü, içten 5,75 m genişliğinde dış narteks (hol) uzanır. Buradan beş kapıyla geçilen esas iç narteks 9,55 m genişliğindedir. Öncekinden daha yüksek ve süslemesi bakımından çok zengin olan bu kısım, eksene paralel atılmış kemerlerle dokuz bölüm halindedir. Bu bölümün kuzey ucundaki mekân ise yukarıdaki galerilere çıkış sağlayan rampalara geçit vermektedir. Güney ucundaki yan kapı ise Horologion Kapısı olarak adlandırılmıştı; bazı törenlerde imparatorlar buradan Ayasofya'ya girdiğinden burası önemli bir geçit yeriydi. Bu dehlizin bitişiğinde yukarıya çıkışı sağlayan güney rampası bulunur.

Narteksten esas mekâna açılan kapılardan üç tanesi imparator kapıları olarak adlandırılmıştır. İmparatorlar en büyük orta kapının eşiğinde secde ettikten sonra içeri girerlerdi. Kapıların meşe ağacından kanatlarının yüzeyleri tunç levhalarla kaplanmıştır. Burası cami olduğunda bunların üstlerindeki kabartma haçların, yalnızca yatay kolları kaldırılmıştır. İç narteksin tonozlarına, altın zemin üzerine geometrik motifli mozaikler işlenmiştir. Yan duvarlar ise irice mermer çubuklarla sınırlanmış renkli taş levhalarla kaplanmıştır. Duvarlar ile kemerlerin ve tonozların başlangıcı, kakma tekniğinde renkli bir friz ve derin oyuklarla bezenmiş ikinci bir frizle ayrılmıştır.

Ayasofya'nın ana mekânı iki tarafında dört büyük paye ve bunların aralarında sıralanan sütunlar ile yan netlerden ayrılmıştır. Uzun yapı (bazilika) şemasına bağlı kalındığından, orta nef batı-doğu ekseni üzerinde ileriye doğru gelişmiştir. Bu mekânı örtmek üzere tam ortada, zeminden yüksekliği 55 m olan büyük bir kubbe yapılmıştır. Bu kubbe muntazam bir daire biçiminde olmadığından çapı 31,24 m ile 32,81 m arasında değişir. İlk yapıldığında Roma mimarisindeki sisteme uygun olarak köşe pandantifleri (küresel üçgenler) ile bir bütün teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Fazla yayvan ve basık olan bu kubbe 558'de yıkılınca yerine kırk kaburgalı ve pencereli daha yüksek bir yenisi yapılmıştır.

Bu kubbenin baskısının karşılanması statik bakımdan sorun yaratmıştır. Orta nefin üstünü kapatmak için batı-doğu ekseni üzerinde yapılan iki büyük yarım kubbe, aynı zamanda ana kubbenin bu yönlerdeki baskısını ikiye bölerek karşılıyordu. Bu baskı her yarım kubbe-

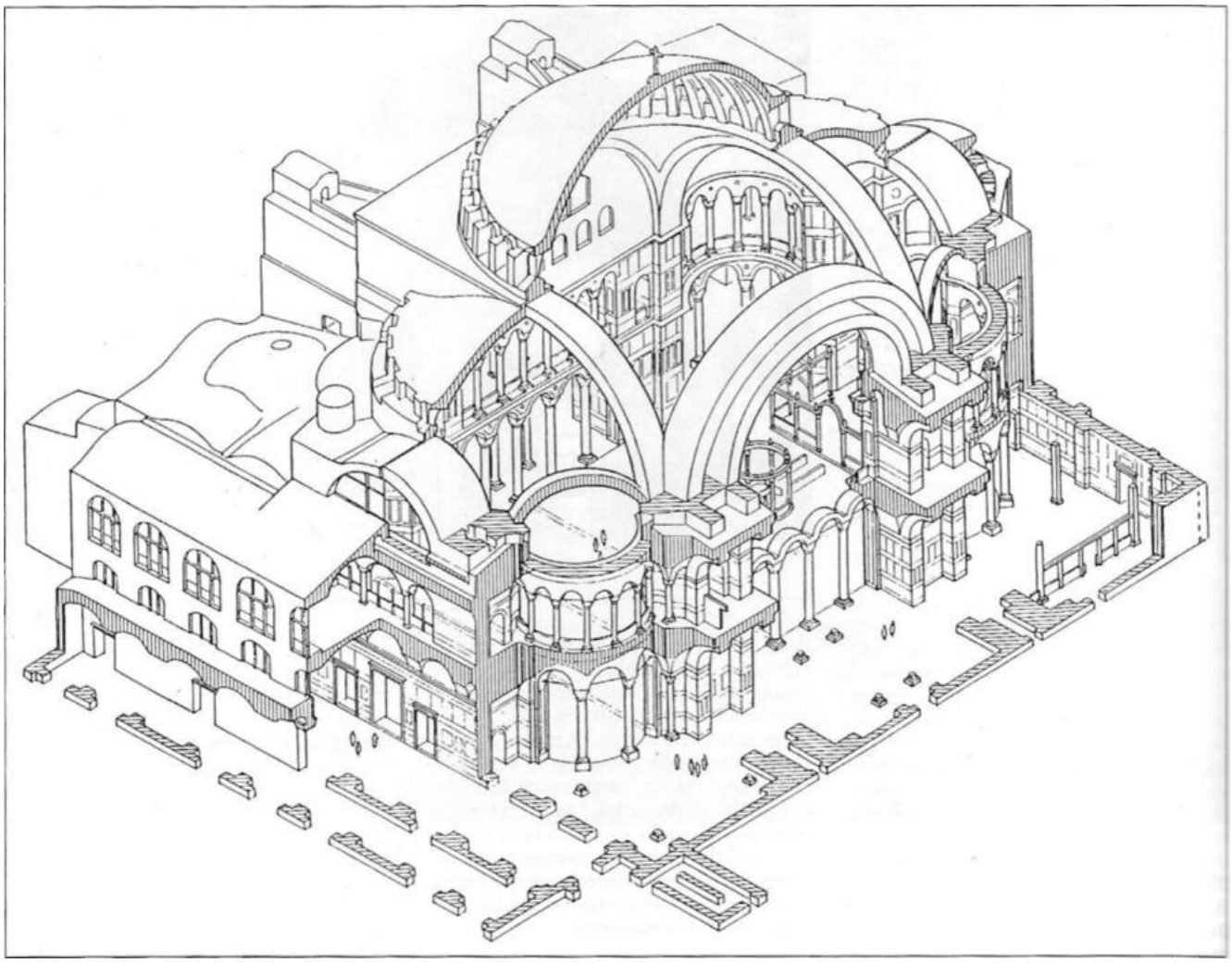

Bizans dönemi Ayasofya'sıntn kesitli izometrik perspektifi.
Arkeoloji ve Sanat Yayınlan Arşivi

de üçe bölünerek daha da azaltılmıştır. Bu sistem ana kubbe ağırlığının, batı-doğu ekseni üzerinde dağıtılarak, dış duvarlara kadar getirilmesini, buradan da zemine indirilmesini sağlamıştır. Halbuki aynı baskı yanlarda (kuzey ve güneyde) ve binanın içinde birtakım kemerlerin yardımı ile karşılanmaya çalışıldığından, bu sistemin statik bakımdan yetersizliği yüzünden. Ayasofya'mn güney ve kuzey cephelerine zaman zaman destekleyici payandaların yapılmasını gerektirmiştir. Taşıyıcı büyük payelerin, renkli taştan levhalarla kaplanması ile ağırlıkları gizlenerek, orta nefin aydınlık, geniş bir mekân halini alması sağlanmış, ortaçağda başka benzeri olmayan kubbenin seyirci üzerindeki etkisi daha güçlenmiştir.

Orta nefin iki yanındaki büyük kemerlerin içlerini kapatan tynıpanorida (üst duvarlar) açılmış pencereler ile kubbedekiler ortayı aydınlatır. Bu geniş sahanın zemini, dikdörtgen büyük mermer levhalar ile kaplıdır. Ancak Ramazanoğlu'nun 1947-1950 arasında yaptığı araştırmada, daha önceki mermer döşeme, yıkılan kubbenin parçalarından çökmüş durumda şimdiki kaplamanın altında bulunmuştur. Orta nefin sağ tarafında, döşemede görülen renkli taşlardan yuvarlaklar kesilerek yapılmış süslemenin, taban yükseltildiğine göre geç bir tarihe ait olduğu belirlidir. Bu yuvarlaklarda evren, burçlar ve Hıristiyan üçlemesinin sembollerini görmek isteyen hipotez inandırıcı görülmemiştir. Onıfalos adı verilen bu yer. bazı kaynaklardan öğrenildiğine göre. Bizans'ın son yıllarında imparatorların taç giydikleri yerdir.

Orta nefi yanlarmdaki neflerden ayıran paye ve sütunların başlıkları zengin biçimde bezenmiştir. Uzak ülkelerdeki mabetlerden getirilen bu sütunlar madenden kalın çemberlerle dayanıklı duruma sokulmuştur. Başlıkların, kuvvetli gölge-ışık tesirlerine sahip olmaları için üzerlerindeki yaprak motiflerinin araları matkapla övülmüştür: ortalarında ise I. İustinianos'un adını veren markalar (monogram) işlenmiştir. Bütün duvar yüzeyleri damarlı mermer veya başka cins renkli taş levhalarla kaplanmış, aynı kitleden biçilen tabakaların bitiştirilmesi suretiyle bazı şekiller ortaya çıkmıştır. Halk bunlarda bazı figürleri ve aralarında şeytanın resmini de gördüğünü sanır. Bazı levhalarda ise Byzantion'un simgesi olan yunusbalığı motifler, kabartma olarak görülür.

Kuzey ve güneydeki rampalardan çıkılan üst galeriler, naıteks ile yan netlerin üzerlerinde uzanır. Naıteks üstündeki, boydan boya beşik tonozla örtülü olan uzun galeri kadınlara mahsus idi. Tam ortada imparatoriçeye tahsis olar. yer belirtilmiştir. Burada önemli ve benzeri çok az görülen bir özellik, kemerlerin aralarındaki ağaç gergi kirişleridir. Bunların yüzeylerinde motifler oyıru olarak işlenmiştir. Bu galerinin günev ucunda. Türk döneminde "papaz odaları" denilen birkaç mekân vardır. Gün-- galeri, patrik başkanlığında metropolitlerin toplantısı için kullanıldığına göre bu odaların da patrik ve kilise adamlarına mahsus oldukları tahmin edilir.

Güney nefin üstündeki galeride kubbenin iki yana olan baskılarını karşılayan, paye, kemer ve tonoz sistemi g:-

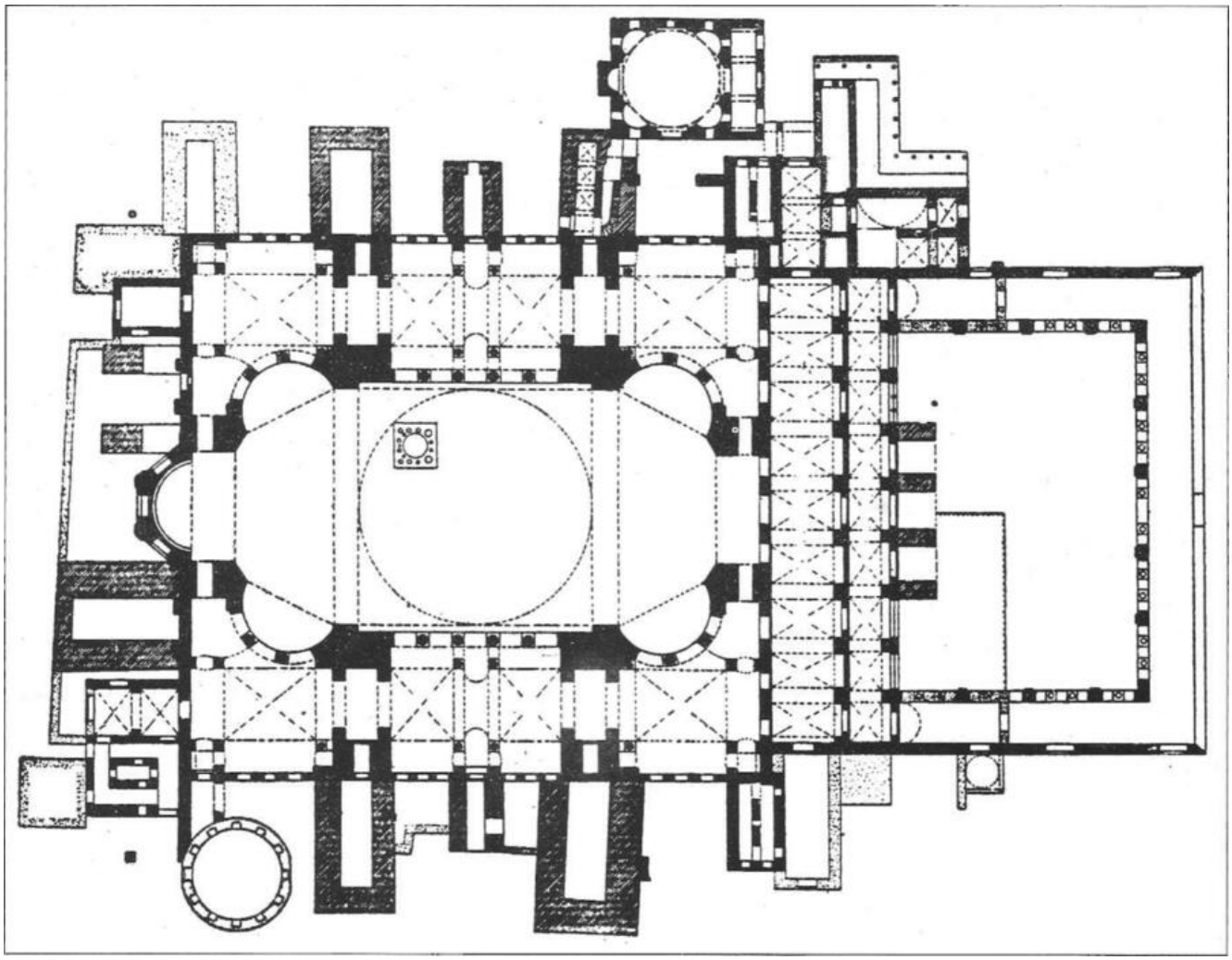

Artemios ve İsidoros'un eseri olan Ayasofya'nm planı.
Ayasofya Müzesi

rülür. Bunun statik yetersizliği, sütunların dikeyliklerini kaybetmelerinden anlaşılır. Güney galeriyi ayıran mermer bölme ise, ağaç ve tunç kapı kanatlarının taşa işlenmiş kopyasıdır. Bu bölmenin gerisindeki kısımda kilise adamları toplantı yapıyorlardı. Bu galerinin sağındaki payandaların içinde yapılmış olan, çok ufak karanlık hücre, 1453'te Türkler şehri aldığında, güya ayini idare eden papazın içine girerek kaybolduğu ve bir gün, Ayasofya tekrar kilise olduğunda çıkacağı yer olarak gösterilmiştir.

Ayasofya'nm güney tarafına bitişik olan baptisterion (vaftizhane) ise zeminde kare planlı bir binadır. Köşelerde yarım yuvarlak çıkıntılardan sonra üst yapısı sekizgene dönüşür ve üstünü bir kubbe örter. Vaftizhane ile ana bina arasında küçük bir avlu vardır. Bu yüzden bu binanın İustinianos Ayasofya'sından daha eski olabileceği düşünülür. Burası 17. yy'da türbeye dönüştürüldüğünde dışarıdaki aralığa çıkarılan yekpare mermerden oyulmuş 3,20 m uzunluk ve 2,50 m genişliğindeki muazzam vaftiz teknesi bugün hâlâ orada durur.

Ayasofya'nm kuzeydoğu köşesinde, esas binadan 5 m kadar açıkta yuvarlak bir ek bina bulunur. İç çapı 11,50 m, dış çapı ise 14,50 m olan bu yapının, kilisenin değerli eşyalarının saklandığı skevofilakion (hazine binası) olduğu genellikle kabul edilir. I. Mahmud döneminde arkada aşhane-imaret yapıldığında burası erzak ambarı olmuştu. 1980'li yıllarda içindeki kalın toprak tabakası temizlendiğinde, çepeçevre on iki niş meydana çıkmış, ayrıca duvara saplanmış mermer konsollar da görülmüştür. Bunun da, İustinianos Ayasofya'sından daha eski olabileceği tahmin edilmiştir.

Mozaikler

I. İustinianos tarafından yaptırıldığında kilisenin içinin mozaiklerle kaplandığı bilinmekle beraber, bunlar arasında figürlü kompozisyonların da yer alıp almadıkları hakkında bir şey bilinmez. Pavlos Silentiarios, sadece kubbenin ortasını büyük bir haçın süslediğini bildirir. Çok zayıf bir ihtimal ile eğer figürlü resimler var idiyse, bunlar 726-842 arasındaki, İkonoklazma (tasvirkırıcılık) Akımı sırasında kazınmış olmalıdır. I. İustinianos döneminin renkli ve yaldızlı yüzeyler meydana getiren bezemeleri ise günümüze kadar gelmiştir.

Ayasofya'da bugün görülen ve 1932' den itibaren Amerikan Bizans Enstitüsü tarafından meydana çıkarılan figürlü mozaiklerin hepsi de İkonoklazma Akımı 842'de kapandıktan sonraya aittir. Bunlar peyderpey yapıldıklarından aralarında üslup birliği yoktur. Fetihten sonra uzun süre, yalnızca yüzleri kapatılmış olarak görülen figürlü mozaiklerin bütünüyle örtülmeleri ancak 18. yy'ın ortalarına doğru gerçekleşmiştir.

Th. Whittemore'un 1932'de başlayan mozaikleri meydana çıkarma çalışmaları, onun ölümünden sonra 1970'e kadar sürdürülmüştür. Fakat Fossati'nin notlarına göre yeni tespit edilen bazı yerlerde mozaik bulunmaması şaşırtıcıdır. Whittemore'un açıkladığı gibi, mozaiklerin hiçbirinde kasıtlı tahrip veya yüzlerin kazınması gibi bir durum görülmemiştir. 1932-1970 arasında üstleri açılan mozaikler şunlardır:

Narteksten esas mekâna açılan İmparator Kapısı üstünde, ortada tahtında

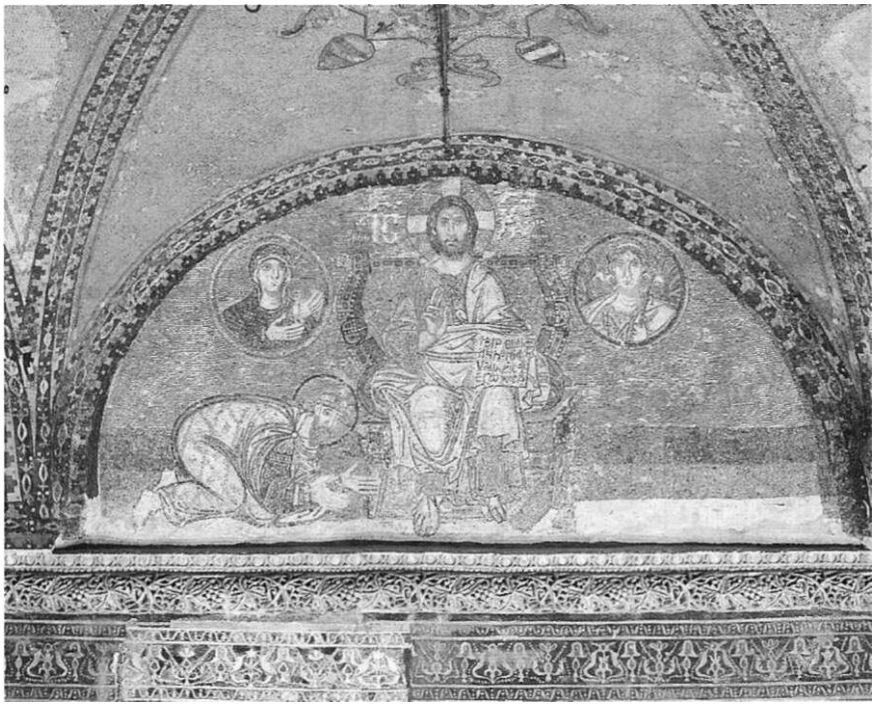

İmparator Kapısı üstündeki Pantokrator İsa ve önünde secde eden imparatoru (muhtemelen VI. Leon) gösteren mozaik.
Ara Güler

duran Pantokrator (kâinatın hâkimi) İsa ile önünde secde eder vaziyette bir imparator. Bunun VI. Leon (hd 886-912) olduğuna kuvvetle ihtimal verilir.

Güneyden binanın içine geçit veren dehlizin kapısı üstünde, ortada kucağında İsa ile şehrin koruyucusu Meryem tasvir edilmiştir. İki yanında iki imparator ona kurdukları iki eserin modelim takdim ederler. Bunlardan biri. Byzantion'u sunan I. Constantinus, diğeri Ayasofya'nm modelini sunan I. İustinianos'tur. Ancak bunlardaki yüzler gerçek portreler değildir. Zaten imparatorların üstlerindeki kıyafetler de yaşadıkları çağın değil, bu mozaiğin II. Basileios dönemindeki (976-1025) onarımına tarihlendiğine göre 10-11. yy'rn kıyafetleridir.

Apsis yarım kubbesinde altın zemin üzerinde tahtında oturan, kucağında çocuk İsa ile Meryem tasvir edilmiştir. Bunun. İkonoklazma Akımının arkasından ilk yapılan figürlü mozaik olduğu anlaşılıyor. Bazı belgelerden bu mozaiğin 867'den önce yapıldığı açıklanmıştır.

Burada Meryem'in "ilahi" bir güzellikte olmasına özen gösterilmiştir. Apsisin önündeki büyük kemerin alt uçlarında ise karşılıklı iki başmelek tasviri vardı. Bunlardan soldakinin yalnızca ayakları kalmış, sağdaki ise oldukça tamam bir haldedir ve bunun Cebrail (Gabriel) olduğu kabul edilir. Başmelek. imparatorların ve saray ileri gelenlerinin kıyafetleri ile giyimlidir. Bu mozaiklerin Meryem ile aynı tarihlerde veya az sonra yapıldıklarına ihtimal verilir.

Yan neflerin üstünde büyük kemerlerin içini dolduran üst duvarlarda, pencerelerin aralarında da birtakım mozaikler olduğu bilinmekle beraber, araştırmalarda bunlardan yalnızca alt sıradakiler bulunmuştur. Bunlar aziz olarak kilisenin kabul ettiği bazı din adamlarıdır. Üzerlerinde rahiplere mahsus beyaz kıyafetler olan bu azizler soldan itibaren Genç İgnatios, İstanbul Patriği İoannes Krisostomos ve Antakya Piskoposu İgnatios Teoforos'tur.

Güneydeki galerinin bir duvarında 6x4,68 m ölçüsünde büyük bir mozaik vardır. Burada yine altın zemin ortasında Pantokrator İsa ve yanında Meryem ile İoannes Pródromos (Vaftizci Yahya) tasvir olunmuştur. Bu aslında mahşer günü kompozisyonunun orta kısmı olan Deisis'tir. Burada İsa'ya en yakın iki varlık olan Meryem ve İoannes, mahşer günü insanlara yardım etmesi için şefaatini rica ederler. Çok üstün kalitede olan bu mozaik, üslup ve teknik bakımından da dikkate değer. Burada antik sanat geleneklerinin estetik özelliklerinin aradan geçen yüzyılları aşarak yaşadığı belirlidir. Bu mozaiğin maalesef alt kısımları bahşiş karşılığı tahribe uğramıştır. Deisis panosu genellikle 12. yy'a ait olarak tarihlenir ise de bu tarihi 11. yy'a indirenler olduğu gibi, 13. yy'ın sonlarına, hattâ daha geç bir döneme çıkaranlar da vardır. Fakat en doğru tarihleme herhalde 12. yy olmalıdır.

Galerinin sonunda, güney duvarındaki pencerenin sağında ve solunda iki mozaik pano Bizans tarihinin önemli bazı kişilerinin gerçek portreleri olmaları bakımından son derece önemlidir. Bunlardan soldaki, İsa'ya bir adak sunan İmparator IX. Konstantinos Monomahos (hd 1042-1055) ile eşi Zoe'yi tasvir eder. Ancak burada imparatorun adını veren yazıda. Konstantinos'un hattâ Zoe'nin yüzlerinin değiştirilmiş oldukları görülür. Buna göre esas bağışı yapan Zoe'nin ilk kocalarından III. Romanos Argiros (hd 1028-1034) veya IV. Mihail'dir (hd 1034-1041). Fakat Zoe'nin de yüzü değiştiril-

Yan neflerdeki üst duvarlarda bulunan aziz mozaikleri: Soldan sağa. Genç İgnatios. İoannes Krisostomos ve İgnatios Teoforos.
Fotoğraflar Tahsin Aydoğmuş

diğine göre, eşinin adı Zoe olan başka bir hükümdar çifti de düşünülebilir. Bunların üzerlerinde Bizans imparator ve imparatoriçelerinin 10-11. yy'lardaki muhteşem tören kıyafetleri vardır ve günümüze kadar gelen görüntüleri ile yüzler IX. Konstantinos ile eşi Zoe'nin gerçeğe uygun portreleridir.

Pencerenin diğer yanında ise, aynı şekilde, kucağında İsa ile Meryem'e adak kesesi sunan İmparator II. İoannes Komnenos (hd 1118-1143) ile ilk eşi, Macar kralının kızı, Bizans'taki adı ile Eirene (İrini) tasvir olunmuştur. Yanlarında, 1122'de 17 yaşında tahta ortak yapılan ve kısa bir süre sonra veremden ölen oğulları Aleksios'un portresi de yer almıştır. Gerek İmparator II. İoannes Komnenos, gerek eşi sarı örgülü saçları, açık gri gözleri, pembe yanakları ile tipik bir Macar olan Eirene ve nihayet oğulları, yüzü kırışıklar ile kaplı, hastalıklı Aleksios, burada çok kuvvetli gerçekçi portreler olarak işlenmiştir.

Kuzeydeki galerinin güç bulunur kuytu ve karanlık bir tonoz kemerinde ise, kardeşi VI. Leon'un tahtta kendisine ortak yaptığı Aleksandros'un portresi ile karşılaşılır. Tarihe kardeşinin gölgesinde ömrünü geçiren son derecede silik bir kişi olarak geçen Aleksandros ancak 13 ay tek başına imparatorluk yaparak 913' te, 43 yaşında iken ölmüştür. Bu mozaik onun imparator olduğu 912-913 arasında yapılmış olmalıdır. Fakat resminin neden bu kadar ücra ve karanlık bir yere yapılmış olmasına bir anlam verilemez.

Yukarı kattaki galerilerin köşesinde, evvelce "papaz odaları" denilen ve Bizans döneminde patrikhane mensuplarına ait olduğu sanılan mekânlarda; çok bozuk durumda, bir Deisis'ten başka havarilerden Petrus, Andreas, Lukas (?), Simeón Zelotes ile Peygamber Ezekiel, İmparator I. Constantinus ile annesi Helena (?) tasvir edilmiştir. Ayrıca burada patriklerden Germanos, Nikeforos, Tarasios ve Metodios'un resimleri de teşhis edilmiştir. Bunların 850-860'a doğru yapıldıkları tahmin edilmiştir.

Büyük kubbenin geçişini sağlayan dört pandantifin yüzeylerinde dört melek resmi işlenmiştir. Ancak batıdaki iki tanesi daha Bizans çağında bozulduklarından fresko olarak tamamlanmıştır. Fossati'nin onarımı sırasında bunların yüzleri altın yaldızlı oval bir yıldızla kapatılmıştır. Yalnız bir yüz ve kanatlardan ibaret olan bu meleklerin Kerubin mi, yoksa Serafín mi oldukları hususunda değişik görüşler vardır. Bazılarına göre (Schneider) bunlar Kerubin, bazılarına göre (Antoniades, Mango) ise Serafin'dir.

Ayasofya'da meydana çıkmayan daha birçok mozaiğin varlığı biliniyordu. Kubbenin ortasında 1355 yılı onarımında yapılan Pantokrator İsa resmi 17. yy'a kadar görülebiliyordu. Fossati onarımı sırasında bunun yerine hattat Mustafa İzzet Efendi bugün görülen sureyi yazmıştır. Doğu tarafındaki büyük kemerde ise ortada, Hetoimasia (İsa için hazırlanan kutsal koltuk) ile kuzeyde orans (niyaz) vaziyetinde Meryem, sağda ise Vaftizci Yahya (İoannes Prodromos) yer almıştı. Kemerin alt kenarlarında ise kuzeyde, bu mozaikleri 1354'teki onarımda yaptıran İmparator V. İoannes Paleologos'un (hd 1341-1391) portresi bulunuyordu. Fossati tarafından krokisi çizilen bu mozaiklerin sadece ufak bir parçası ile karşılaşılmıştır.

Batı kemerinde ise bir madalyon içinde Meryem ile iki yanında havarilerden Petrus ve Paulus'un resimlerinin olduğu, Fossati ile Salzenberg tarafından tespit edilmişti. 1894 depreminde çok büyük zarar gören bu kemerin yüzeyi bütünüyle yeniden sıvandığına göre, mozaiklerin yok oldukları tahmin edilir.

Loos'un 1710'da çizdiği resimlerde güney galerinin ortadaki bölümünün iki tonozundan birinde büyük bir Pantokrator İsa, diğerinde ise Pentekoste (havariler toplantısı) mozaikleri olduğu görülür. Bunlar da bulunamamıştır.

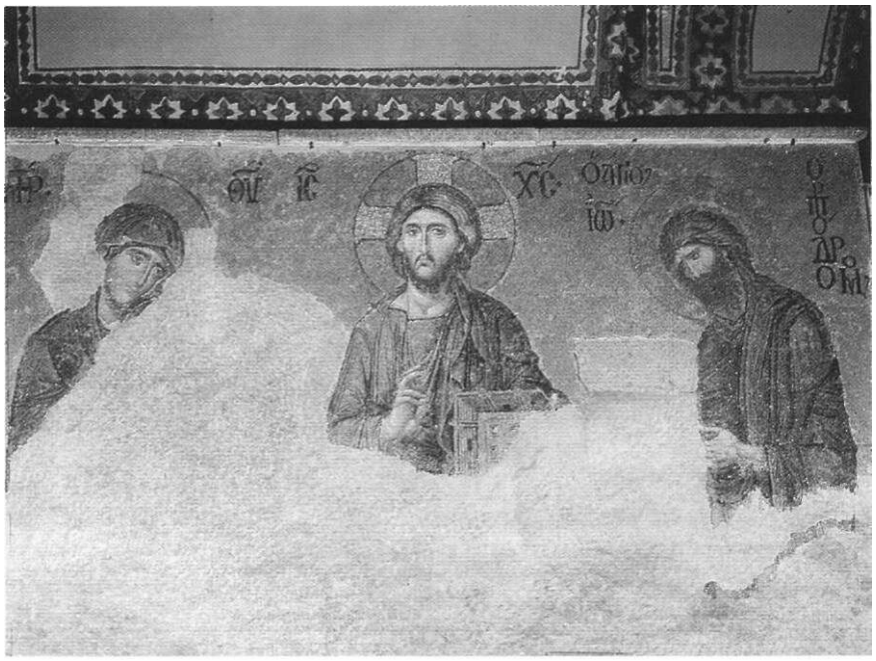

Güneydeki galerinin bir duvannda bulunan Deisis mozaiği: ortada Pantokrator İsa, yanında Meryem ve Vaftizci Yahya (İoannes Prodromos) (üstte) ve galerinin güney duvarında solda yer alan, isa'ya adak sunan İmparator IX. Konstantinos ile eşi Zoe'yi betimleyen mozaik (sağda). *Fotoğraflar Ara Güler*

Türk Dönemine Ait İç Ekler

Güney dehlizinde duvardaki küçük mihrabın fetihten sonra II. Mehmed'in ilk namazı kıldığı yer olduğu yolundaki söylentinin sağlam bir dayanağı yoktur. Caminin içindeki esas mihrap ise, üslubu bakımından 19. yy'ın eklektik (kar-

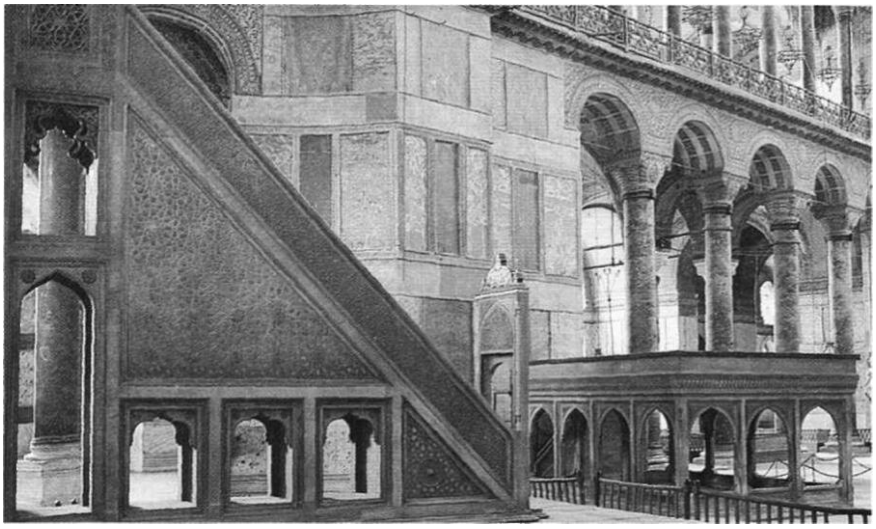

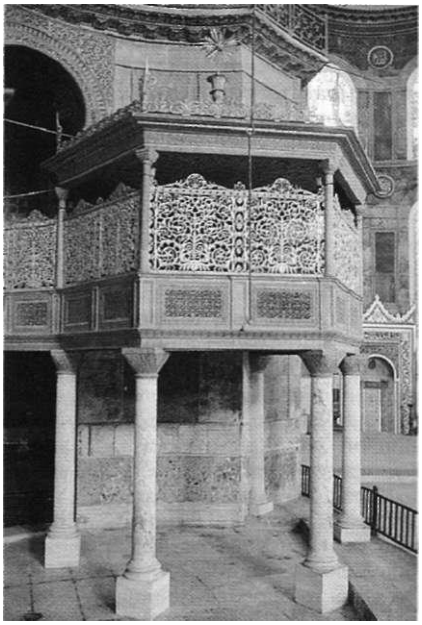

Osmanlı dönemi mermer ve taş işçiliğinin en güzel örneklerinden biri olan minber ve minber gibi 16. yy üslubunu yansıtan müezzin mahfili (üstte) ile Fossati'nin Bizans üslubunda yaptığı hünkâr mahfili (sağda).
Fotoğraflar Tahsin Aydoğmuş

ma) üslubuna sahiptir. Herhalde Fossati tarafından yenilenen bu mihrabın yerinde, Türk mimari üslubunda bir mihrap vardı. Belki de kalıntıları bugün görülenin arkasında hâlâ durur.

Minber, Osmanlı dönemi Türk mermer işçiliğinin en güzel eserlerindendir. **16.** yy sonlarında II. Selim ve III. Murad dönemlerindeki büyük tamir sırasında konulmuş olmalıdır. İki yan levhası dantela gibi oymalı olarak işlenmiştir. Giriş alınlığında ise renkli ve altın yaldızlı nakışlar bulunmaktadır.

Caminin ortasındaki müezzin mahfili, minber gibi **16.** yy'ın üslubuna işaret eder. Caminin içinde ve nartekste aynı üslupta dört mahfil daha vardır ki, bunların hepsi de **16.** yy sonlarındaki onarımda yapılmış olmalıdır. Aynı dönemde vaaz kürsüsü de yapılmış olmalıdır. Bu mermer eserler, ahenkli orantıları ve zarif süslemeleri ise Türk sanatının taş işçiliğinin en parlak dönemine işaret ederler.

Mihrabm güney tarafında bulunan bir karosu çalınmış Kabe'yi betimleyen çini pano.
Tahsin Aydoğmuş

Ayasofya'nın mihrabı etrafında değerli bazı çiniler de vardır. Mihrabın üstünde eski apsisi saran çini kuşak, **1016/** 1607 tarihli olup Mehmed adında bir hattatın imzasını taşır. İznik çini sanatının son eserlerinden olan bu çini şeridin bir kısmı bozulduğundan, eksik kısımlar 19. yy'da boya ile tamamlanmıştır. Mihrabın sağ (güney) tarafındaki aralıkta iki çini pano bulunmaktadır. Bunlardan birincisi tek çini halinde olup üzerinde Hazret-i Muhammed'in türbesi tasvir edilmiştir. Ayasofya'ya vakıf olarak sunulan bu çininin kitabesinde 1053/**1643-44** tarihi ve Debbağzade Mehmed Bey adı okunur. Aynı yerdeki ikinci çini pano ise birçok parçadan yapılmış ise de, Kabe'yi gösteren karolardan biri çalınmış, yerine yine 16. yy'ın yapraklı bir karosu yapıştırılmıştır.

Caminin içindeki yazılardan, büyük payelere asılı olan, Teknecizade İbrahim Efendi'nin kare çerçeveli ve mimariye uyan büyük levhaları Fossati tarafından kaldırılarak yerlerine Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin yeşil zemin üzerine altın yaldızla yazılan 7,50 m çapındaki büyük yuvarlak yazıları asılmıştır. Bunlar bütün İslam âleminin en dev ölçüde yazıları olarak kabul edilirler. Kubbenin ortasında, Pantokrator İsa mozaiğinin herhalde üstüne yazılan yazının da hattatı Kazasker İzzet Efendi'dir. Mihrabın sağ ve sol duvarlarında genellikle padişahlar tarafından bizzat yazılan levhalar bulunmaktadır. Bunların arasında II. Mustafa'nın (hd 1695-1703) hattı olduğu sanılan bir levhadan başka III. Ahmed, III. Selim, II. Mahmud'un hattı olan levhalar ile Şeyhülislam Yeliyüddin Efendi (ö. 1768), ve Mehmed Esad Efendi'nin (ö. 1798) hatları ile yazılmış levhalar da vardır. Ayasofya müzeye dönüştürüldüğünde pek çok yazı levhası Türk ve İslam Eserleri Müzesi ile Sultan Ahmed Camiine götürülmüştür.

Ayasofya'nın ilk hünkâr mahfili bilinmez. Eski resimlerden bunun, apsisin sol (kuzey) tarafındaki iki ana payenin önünde olduğu anlaşılır. Şair Nedim'in bir tarih kasidesinde hünkâr mahfilinin 1141/1728'de Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından genişletilerek daha güzel biçimde yeniden yapıldığı övülür. 16. yy çinileri ile kaplanmış olan eski mahfil. Fossati tarafından kaldırılarak, çinili mihrabı ile bazı çinileri iki paye arasındaki tonozlu dar dehlizde bırakılmıştır. Eski hünkâr mahfilinde, padişahın dışarıdan girişi, Bâb-ı Hümayun tarafındaki bir kapıdan oluyor ve bütün büyük camilerde olduğu gibi, bu giriş ile namazın kılındığı mahfil arasında ufak bir dinlenme mekânı bulunuyordu. Kasr-ı Hümayun denilen bu kasır. I. Mahmud döneminde yapılmış ve içerideki eski mahfil ile bağlantı sağlanmıştır. Fossati kasrm dış mimarisini değiştirerek üç kemerden ikisini demir parmaklıklı pencere şekline sokmuş, ortadakine de mermer söveli kapı yapmıştır. Bu kapının üstünde Mustafa İzzet Efendi'nin ta'lik hatla 1848/1849 tarihli kitabesi yer alır. Bunun üstünde de Al> dülmecid'in tuğrası bulunur. Bu girişin arkasında bir holden, klasik üslupta kemerli bir kapıdan **19-** yy saray mimarisi taklidi bir sofaya, oradan da uzun bir salona geçilir. Buradan caminin içindeki ve Fossati'nin Bizans üslubunda yaptığ: hünkâr mahfiline geçmek mümkündür.

Kasr-ı Hümayun'un dış cephesi yanında Sogukçeşme Sokağı başındaki köşede geniş saçaklı barok üsluptak: zengin bezemeli kapı, I. Mahmud tara-

fından yaptırılmıştır. Gerek bunun, gerek içerideki aşhane-imaretin ambarı olan yuvarlak Bizans binasının duvarındaki kitabeler, garip ve kötü şöhreti olmakla beraber başarılı bir hattat olduğu bilinen Kızlarağası Beşir Ağa tarafından yazılmıştır.

Ayasofya müzeye dönüştürüldüğünde içinde müzelik eşyanın sergilenmesi de düşünülmüştü. Çok ciddi eleştirilerle karşılaşan bu tasarı gerçekleşmedi. Yalnızca dış narteks bölümünde az sayıda taş eser toplanmış bulunuyor. Yukarı kattaki "papaz odaları" denilen mekânlarda ise ikonalardan bir koleksiyon yer almıştır. Ayasofya'nm dışında, batı tarafındaki avluda İstanbul'un çeşitli yerlerinden toplanmış bir kaç anıt kaidesi ile mimari parçalar sergilenmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, ***Hadîka,*** I, 3-7; G. Fossati. ***Aya Sophia of Constantinople as Recently Restored by Order ofH. M. the Sultan Abdul-Medjid,*** Londra, 1852; W. Salzenberg, ***Altchristlihe Baundenkmale von Konstantinopel,*** Berlin, 1854; A. D. Hamlin, "Aya Sofia. A Study of Origins Byzantirie Structural Art", ***Arcbiteclural Review,*** II (1893), s. 39-44; w! R. Lethaby-H. Swainson, ***The Curch of Sancta Sophia Constantinople: A Study of Byzantine Building,*** Londra, 1894; E. Antoniades, ***Ekphrasis tes Hagias Sophias,*** Atina. I-III. 1907-1909; Gurlitt, ***Konstantinopels:*** J. Ebersolt, ***Sainte Sophie de Constantinople,*** Paris, 1910; H. Holtzinger, ***Die Sophienkirche und Verwandte Bauteil der Byzantinischen Archıtektur,*** Berlin-Stuttgart, 1898; G. A. Andreades, "Die Sophienkathedrale von Konstantinopel", ***Kunstwissenschaftliche Forschungen,*** I, Berlin, 1933, s. 33-94; F. von Caucig, "Grabungen im Atrium der Hagia Sophia", ***Christliche Kunst,*** XXI (1934-1935), s. 348-351; A. M. Schneider. ***Die Hagia Sophia zu Konstantinople,*** Berlin. 1939; E. H. Swift, ***Hagia Sophia,*** New York, 1940; W. Emerson-R. L. van Nice, "Hagia Sophia, Istanbul, Preliminary Report on a Recent Examination of the Structure", ***American Journal of Archaeology.*** (1943), s. 403-436; K. Kumaniecki, -'Eine Unbekannte Monodie auf den Einsturz der Hagia Sophia im Jahre 558", ***Byzantinische Zeitschrift,*** XXX (1929-1930); s. 35-43; E. Mamboury, "Topographie de Sainte Sophie", ***Studi Bizantini e Neoellenici,*** VI/2 (1940), s. 197-209; P. A. Michelies, ***Hagia Sophia,*** Atina, 1946; Th. Preger, "Die Erzählung vom Bau der Hagia Sophia", ***Byzantinische Zeitschrift,*** X (1901), s. 455-476; H. Prost, ***Monuments antiques releves et restaures par les architectes pensionnaires de lAcademie de France a Rome-Supplement,*** Paris, 1924; P. M. Micheiis, ***L'esthetique d'Hagia-Sophia,*** Faenza, 1963; P. Sanpaolesi, ***Santa Sofia a Constantinopoli,*** Fienze, 1965; F. Dirimtekin, ***Ayasofya Kılavuzu,*** Ist., 1966; R. L. van Nice, ***Saint Sophia in Istanbul: An Architectural Survey,*** Washington, ty; G. Bonfiglioli, ***Sainte Sofia di Constantinopoli L'architettura,*** Bologna, 1974; W. R. Zaloziecky, ***Die Sophienkirche in Konstantinopel,*** Citta del Vaticano, 1936; A. M. Schneider, ***Die Grabung in Wostbof der Sophienkirche zu Istanbul,*** Berlin, 1941; ay, "Die Hagia in der Politisch-Religiösen Gedankenwelt der Byzantiner". ***Das Werk des Künstlers*** II, (1941), s. 4-15; M. Ramazanoğlu, ***Sentiren ve Ayasofyalar Manzumesi,*** İst., 1946; H. Jantzen, ***Die Hagia Sophia des Kaisers Justinian in Konstantinopel,*** Köln, 1967; D. Köhler-C. Mango, ***Hagia Sophia,*** Londra, 1967; Th. Whittemore, "The Mosaies of St. Sophia at İstanbul", ***First Preliminary Report,*** Oxford, 1933; ***Second Preliminary Report.*** Oxford, 1936; ***Third Preliminary Report,*** Oxford, 1942; ***Fourth Preliminary Report.*** Oxford. 1952; C. Mango, ***Materials for the Study of St. Sophia at Istanbul,*** Washington. 1962; A. Sami Boyar, ***Ayasofya ve Tarihi,*** lst., 1943; A. M. Schneider, "Sophienkirche und Sultansmoschee", ***Byzantinische Zeitschrift,*** XLIV (1951). s. 5Ö9-516; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", ***Türk San 'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,*** I (1963). s. 36 vd, 51 vd; E. Yücel, "Ayasofya Onarımları ve Vakıf Arşivinde Bulunan Bazı Belgeler". VD, X (1973), s. 219-220; C. Mango-E. S. W. Hawkins, "The Apse Mosaics of St. Sophia at istanbul", ***Dumbarton Oaks Papers,*** XIX (1965), s. 113-151; M. Is. Nomıdis, ***Ta Mosaika tes Hagias Sophias,*** lst., 1937; O. Oikonomides, "Leo VI and the Narthex Mosaic of Saint Sophia", ***Dumbarton Oaks Papers,*** XXX (1976), s. 151-173; ay, "The Mosaic Panel of Constantine and Zoe in Saint Sophia", ***Revue des Etudes Byzantines,*** XXXVI (1978), s. 219-232; Müller-Wiener, ***Bildlexikon,*** 84-96; ***İSTA,*** III, 1439-1475: S. Eyice, ***Ayasofya,*** I-III. İst.. 1984-1986; ay, "Ayasofya", ***DIA,*** IV, 206-210.

SEMAVİ EYİCE

AYASOFYA EFSANELERİ

Bizans Dönemi

Ayasofya'nm geç dönem Bizans mimarisinin erişemediği bir yapıt olması, etrafındaki efsanelerin giderek yoğunlaşmasına yol açmıştır. Bu konuda ilk ve önemli metin 9- yy da yazılmış anonim *"Ayasofya adlı Tanrıya adanmış büyük kilisenin yapılma öyküsü*'dür. Burada genel çizgilerde tarihsel olaylara bağlı kalınmakla birlikte bazı önemli değişiklikler yapılmıştır. Başlıcası, Ayasofya'yı 532'de inşa etmeye başlayan mimarlar Tralles'li Artemios ve Miletos'lu Isidoras ile 558'de yıkılan kubbesini tamir eden Genç İsidoros'un yerlerini efsanevi tek bir kişiye, mimar İgnatios'a bırakmalarıdır. Kilisenin inşası ve kubbenin tamiri I. İustinianos dönemine (527-565) rastlamasına rağmen efsanede tamir olayı ondan sonra başa geçen II. İustinos dönemine (565-578) kaydırılmıştır. Böylece, mimarları tek bir kişiye indirgeyip imparatorun kişiliğini parçalayan efsane, mimarın rolünü pekiştirmektedir. Burada söz konusu olan, Hz Süleyman'ın Kudüs Tapınağı efsanesinden bu yana süregelen Tanrı-mimar-hükümdar ilişkisini mimardan yana geliştirme çabasıdır. Bizans efsanesinin asıl amacı, mimarı hükümdarın aleti olmaktan çıkarıp, Tanrı'nın aleti haline getirmek ve böylece tapmağı beşeri iktidarın simgesi olmaktan kurtarıp ilahi güce mal etmektedir. Bundan dolayıdır ki, efsanede inşaatın seyrini, önemli ölçüde, bazen imparatora, bazen de mimara görünen bir melek belirler. Bizans efsanesi, kısmen de olsa, Ayasofya'nm yapılışını hükümdarın iradesinden koparıp Tanrı'nın iradesine bağlamaktadır.

Aynı zamanda, 13. yy'a doğru gelişen ve Konstantinopolis'in kurucusu Büyük Constantinus'u efsaneleştiren hikâyeler, onu Ayasofya'nm kurucusu haline getirirler. Ancak, burada da efsanevi bir mimar, Efratas, araya girer. Bu efsaneye göre hem kenti hem kiliseyi kuran bu mimarın adı metinlerde Constantinus'unki kadar geçmektedir.

Bizans İmparatorluğu'nun sonuna doğru Ayasofya'nm, giderek zayıflayan imparatorluk simgesinden koparak Tanrı'ya mal edilmesi sürecinin bir öğesi de, kilisenin Tanrı'nın göndermiş olduğu bir melek tarafından korunması hikâyesidir. Yukarıda adı geçen 9- yy'a ait efsaneye göre, bu melek paydos saatinde aletleri beklemekte olan mimarın oğluna görünerek kiliseden ilk defa Ayasofya (Kutsal Bilgelik) adıyla bahseder ve inşaatın hızlanması için genç işçileri çağırmaya gönderir; onun dönmesine kadar orada kalacağına ve aletleri bekleyeceğine yemin eder. Bu haberi alan mimar İgnatios oğlunu geri göndermeyerek meleğin sonsuza dek orada kalmasını sağlar. Meleğin saklı olduğu yerin, kalın bakır levhalarla kaplı olmasına rağmen yüzyıllarca ziyaretçilerin dokunması ile aşınan sütunun yeri olduğu kabul edilir ve ortaçağın sonuna kadar Konstantinopolis'i gezen seyyahlar, özellikle Rus hacılar, burayı meleğin bulunduğu yer olarak anlatırlar.

1453 kuşatmasına Türk saflarında katılan Rus Nestor İskender, fetihten beş gün önce, meleğin Ayasofya'yı terk edip göklere yükseldiğini yazar. Böylece kilise ve dolayısıyla kent, Türklere karşı korunmasız kalmıştır.

İstanbul'un fethinden sonra Rum çevrelerinde gelişen efsane ise bir geri dönüş efsanesidir. Türklerin gelmesiyle Ayasofya'daki son ayini yarıda bırakıp elindeki kutsal kaplarla görünmez bir kapının arkasında kaybolan papaz, kentin geri alınacağının işareti olarak, aynı yerden çıkıp ayine kaldığı yerden devam edecektir.

Osmanlı Dönemi

Bizans'ın son döneminde Ayasofya efsanelerinin gelişmesi, bunların İslam dünyasına da yayılmalarına yol açar.

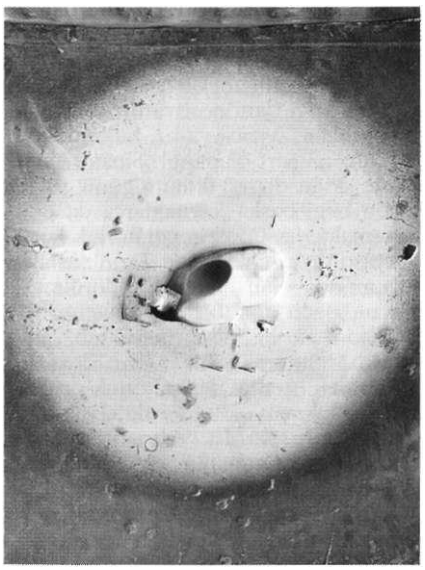

Efsaneye göre bir meleğin saklı olduğu sütunu kaplayan bakır levha, ziyaretçilerin dokunmalanyla aşınmış durumda.
Tahsin Aydoğmuş

Arap gezginler ve coğrafyacılar, 12. yy' dan önce Ayasofya'dan doğrudan bahsetmezler. Kilisenin adı ilk defa 1180'de kaleme alman Haravi'nin *Hac Yerleri Rehberi'nde* geçer. Ancak, Ayasofya'da namaz kılanlara cennetin yolunun açılacağına dair hadise ya da Hz Muhammed'in, miracında göğün yedinci katında görmüş olduğu Mescid ül-Aksa'nm yeryüzü örneğinin Ayasofya olduğu konusundaki hikâyelere fetihten önce rastlanmaz, yani Ayasofya'mn Müslüman efsanelerinin tümü Türk olduğu gibi, bunlar kilisenin camiye çevrilmesinden sonraya aittir.

Bu efsaneler Konstantinopolis'in kurulmasını da içeren genel bir temanın içinde toplanır. Oysa bu temanın iki önemli varyantı vardır. Birincisi. 9- yy Bizans efsanesini Türkçeye çevirerek bazı değişikliklerle imparatorun Ayasofya'mn kuruluşundaki rolünü güçlendirir. Burada yükseltilmek istenen imparatorluk iktidarıdır, çünkü Osmanlı hükümdarı bu iktidarın, devamcısıdır. İkincisi, bunun aksine, imparatorluk karşıtı bir metindir ve kuruluşundan beri lanetli bir Kostantiniye (Konstantinopolis) hikâyesi anlatır. 15. yy Türk yazarlarının icat etmiş olduğu, kentin ilk kurucusu Yanko bin Madyan lanetli bir kişidir ve dolayısıyla Kostantiniye yok olmaya mahkûm bir kenttir. Ayasofya'ya gelince, bu tapmak Tanrı'nm doğrudan yönettiği bir mimarın yapıtıdır ve Tanrı-mimar ikilisinin karşısında imparator tümüyle etkisiz ve çaresizdir.

İkinci varyantın en gelişmiş hali olan 1491 tarihli metinde, anonim yazar Ayasofya efsanesini anlattıktan sonra "Ol zaman zulümle bina yapdırmazlardı" deyip II. Mehmed (Fatih) dönemi düzenini ve Fatih Camii'nin yapımını sert bir dille eleştirir. Yazara göre cami hazineden para çıkarmamak için eyaletlerin geliri ile yapılmıştır. Bu durumu da "Ol suretle yapılan binadan sevab ummak dürüst müdür? Anın sevabından geçilmelidir, eğer günahı olmazsa ve illa günahdan gayrı dahi nesi vardır ola?" şeklinde anlatır. Ayrıca yazar, hükümdarın, caminin mimarı olan Atik Sinan'ı "habs içinde döğe döğe" öldürttüğünü söyler ve bu bilgi başka kaynaklarca da doğrulanmaktadır. Oysa imparatorluk karşıtı Ayasofya efsanelerinde Tanrı'nın aleti durumunda olan mimarın öldürülmesinin ne denli ağır bir suç oluşturduğu ortadadır. Bu efsanenin amacının, Fatih Sultan Mehmed'in Bizans'tan devralıp sürdürmek istediği imparatorluk projesine karşı çıkmak olduğu açıktır.'

Aynı tartışma 16. yy'm ortalarında Süleymaniye Camii'nin yapımıyla yeniden ortaya çıkar. İlyas Efendi 1562de yazmış olduğu *Tarih-i Konstantiniye de* Ayasofya efsanesinde imparatorun rolünü yeniden yüceltirken metnin sonunda Süleymaniye'ye uzun bir methiye düzer. Orada bulunan malzeme ve taşların her biri bir "memleketin harcıma eşdeğerdir. Somaki sütunlarının her biri ise birer padişahın yadigârı. Hz Süleyman ya da İskender Zülkarneyn tahtından alınmıştır. Böylece Süleymaniye büyük hükümdarların tahtları üstünde kurulmuş bir imparatorluk anıtı haline gelir.

Herhalde *Tarih-i Konstantiniyéye* yanıt olarak yazılmış anonim *Tarih-i Bina-i Ayasofya* ise Süleymaniye'den söz etmemekle birlikte Ayasofya'yı yüceltir ve onun Hz Muhammed'm miracında görmüş olduğu caminin yeryüzündeki örneği olduğunu yazar. İki melek durmadan Ayasofya kubbesinin çevresini tavaf eder ve "nuraniyetine münevver olurlar". Yazara göre açıkça, Ayasofya'mn kutsallığı Süleymaniye'yi gereksiz kılmaktadır.

Mimar Sinan'ın Edirne'deki Selimiye Camii'nin kubbesini Ayasofya'mn kubbesinden altı zira daha geniş ve dört zira daha derin yaptığını ilan etmesiyle, efsaneler aracılığıyla yürütülen bu tartışma sona erer. Ancak 19- yy'da Batı etkisinde tarih yazılıncaya dek Ayasofya ve Konstantiniye efsanelerinin getirmiş oldukları öğeler ideolojik vasıflarını yitirmelerine karşın kent tarihinin bir parçası olarak yaşamlarını sürdüreceklerdir. Örneğin Yanko bin Madyan'm İstanbul'un ilk kurucusu olduğuna uzun zaman herkesçe inanılacaktır. Ayasofya efsaneleri örneğinin önemi, efsanelerin ideolojik fonksiyonlarını ortaya çıkarmasıdır. Bu metinler okuyucuya hoş vakit geçirtmekten ya da tarih bilgisi eksikliğini örtmekten çok, açıkça yapılamayan politik ve ideolojik tartışmaların kılıfı olarak karşımıza çıkar.

Bibi. G. Dagron, *Constantinople Imaginaire,* Paris, 1984: S. Yerasimos, *Türk Metinlerinde Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri,* ist., 1993.

STEFANOS YERASİMOS

AYASOFYA HAMAMI

bak. HASEKİ HAMAMI

AYASOFYA İMARETİ

Ayasofya Külliyesi kapsamındaki aşevi, fırın, erzak ambarı gibi binalardan oluşan imaret. I. Mahmud, Ayasofya Camii ve müştemilatında geniş çaplı onarım, yenileme ve genişletme çalışmalarına giriştiğinde, bazı binaların ilavesi, bazılarının da tadili sonucunda kurulmuştur.

Kitabelerde 1155/1742-43 diye geçen inşaatın bitim tarihini, Şem'danizade zilhicce (şubat), Hammer ise zilkade (ocak) ayları olarak gösterir. Kitabelerin üzerindeki sülüs hatlı mensur yazılar, Morali lakabıyla bilinen ve adı darüssaade ağası ya da hazinedar gibi görev unvanlarıyla anılan Beşir Ağa, manzumeler ise dönemin şairlerinden Nimeaülah Efendi tarafından yazılmıştır. Böylece, I. Mahmud devrinde söz konusu inşaat faaliyeti sonucunda Ayasofya Camii imaretiyle, sıbyan mektebiyle, kütüphanesiyle. sebilleriyle ve şadırvanıyla bir külliye haline getirilmiştir.

Zamanın çeşitli bekçi destanlarından ve menkıbelerinden anlaşıldığına göre, imarette dağıtılan ve fodla denilen ekmeklerin yanısıra, fukaraya her gün çorba veriliyor, perşembe günleri ayrıca zerde ve pilav çıkıyordu.

İmaretlerin kapatılmasından sonra Vakıflar İdaresi Başmüdürlüğü deposu olarak kullanılan bina, daha sonra kurşun levha atölyesine dönüştürüldü.

Caminin çevre duvarının Bâb-ı Hümayun tarafı köşesindeki muhteşem bir barok kapıdan geçilerek imarete girilmektedir. Cami ile aşhane arasında bir avlu yer alıyor, ambar ise kuzeydoğu-

Ayasofya İmareti'nde avlu ve asıl binanın girişi.
M. Baha Tanınan

Ayasofya İmareti'nin kapısı.
Ali Hikmet Varlık

daki yivli minare yanında bulunuyordu. Bizans'ta hazine binası diye adlandırılan bu yuvarlak yapı tadil edilmiş, içine ahşap bir kat eklenmiş, tabanı bir hayli yükseltildiğinden, yeni kapı ve pencereler açılmıştı, girişte ise kocaman bir kantar duruyordu.

1979'daki bir kazıda, binanın eski Bizans zeminine kadar inilmiş, bu arada ahşap kat ve kirişleri ile kantar kaldırılmıştır. İmaretin esas binası caminin kuzey dış duvarı boyunca batıdan doğuya doğru uzanır. Üç bölümlü binanın ilk iki bölümü fodlahane ve aşhanedir, üçüncü kubbeli bölüm ise "mek'el" olarak adlandırılan yemekhanedir. Bu kısmın ana girişinde sütunlar üzerinde üç bölümlü bir revak bulunur.

Ayasofya İmareti'nin sanat tarihi açısından önemi, Osmanlı mimarisinde Batı etkilerinin görüldüğü ilk yapılardan birisi olmasıdır.

Bibi. *Mür'i't-Tevârih,* I/A, 110; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 5; *Ramazannâme,* (yay. A. Çelebioğlu), İst., ty, s. 165-167; Hammer, *Constantinopolis-Bosporus,* XXV, XLVI-XLVII; A. Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma", *VD,* IX (1971), s. 286; E. Yücel, *Ayasofya Müzesi,* İst., 1986, s. 32; S. Eyice, "Ayasofya İmareti", *DİA,* IV, 212.

SEMAVİ EYICE

AYASOFYA KÜRSÜ ŞEYHİ

Osmanlılar döneminde İstanbul'daki cuma namazı kılman büyük camilerde vaaz veren hocaların en kıdemlisinin unvanı. "Ayasofya vaizi", "Ayasofya cuma vaizi" de denmiştir.

ilmiye sınıfının şeyhülislamdan, ibtida-i hariç müderrisliğine kadar derecelenmiş bir kadrosu vardı. Cami görevlileri ilmiye sınıfından sayılmazlardı. Ancak katar şeyhleri denen ve selatin camilerde vaaz veren, aynı zamanda çoğu birer tarikat şeyhi olan küçük bir gruba, ilmiye sınıfı ayrıcalıkları tanınmıştı. Bunlara ait "tarik defterimde (protokol ve kadro sıralaması) ön sırayı Ayasofya kürsü şeyhi almakta, onu, cuma namazı kılman diğer Sultan Ahmed, Süleymaniye, Bayezid, Fatih, Nuruosmaniye, Sultan Selim, Eyüb Sultan, Laleli, Şehzade, Üsküdar Yeni Valide. Ayazma, Beylerbeyi. Hasköy Validesultan, Selimiye, Nusretiye, Şemsipaşa camilerinin ve Yeni Caminin vaizleri izlemekteydiler. Ayasofya vaizliğine ve diğerlerine, İstanbul'daki başlıca dergâh ve âsitanelerin şeyhleri öncelikle atanmaktaydılar. Bu konumdaki vaizlere kürsü şeyhi, tümüne birden de katar şeyhleri denmekteydi.

Selatin camilerde hemen her gün, sıradan vaizler tarafından halka vaazlar verilirken Ayasofya kürsü şeyhi ve öteki selatin camilerin vaizleri, yalnızca cuma günleri, çok kalabalık cemaatlere vaazlar vermekteydiler. Bunun bir nedeni de cuma hutbelerinin baştan sona Arapça okunmasıydı. Halk hutbede okunan ve söylenenleri anlamadığından cuma vaazı, genellikle o günkü hutbenin konusunu açıklamaya dönük olmaktaydı. Ayasofya'mn İstanbul camileri arasındaki özel saygınlığı, saraya yakın oluşu, cemaatinin ise saray ve Babıâli görevlileri ile çarşı esnafından oluşması nedeniyle de kürsü şeyhinin buradan verdiği mesajlar önemsenirdi. Bu bakımdan Ayasofya kürsü şeyhliğine, İstanbul'da en çok saygı duyulan, erdemi, bilgisi ve hitabetiyle tanınmış bir tarikat şeyhinin atanmasına özen gösterilirdi. Bu nitelikte birisi bulunmadığı dönemlerde ise diğer camilerin vaizliklerinde bulunarak kıdem ve deneyim kazanmış ve sırası gelmiş olan cuma vaizi atanırdı. Atama işlemi Şeyhülislamlık'ça yapılan Ayasofya şeyhine yüksek bir aylık ödenir, ayrıca bu caminin vakfından da ücret bağlanırdı.

Ayasofya kürsü şeyhi ya da vaizi olan kişinin sarayla ilgili tüm dinsel törenlere katılması kuraldı. Şehzadelerin bed'-i besmele (okumaya başlama), sünnet, hatim törenlerinde, mevlid alayında vaaz verip dua etme. Ayasofya kürsü şeyhinin görevlerindendi. Örneğin, *Mür'i't-Tevarih'e* göre 18 Ağustos 1766' da düzenlenen Sultan Ahmed Camii'ndeki mevlid alayında, III. Mustafa hünkâr mahfiline gelip kafes penceresinden cemaati selamladıktan sonra Ayasofya şeyhi kürsüye çıkıp törenin amacına uygun vaaz verip dua etmiş, kürsüden inince kendisine samur bir kürk giydirilmişti. Yine aynı tarihin yazdığına göre, Şehzade Selim (III. Selim) için 1766'da İncili Köşk'te düzenlenen bed'-i besmele cemiyetinde de padişahın, sadrazamın ve yüksek devlet ve din adamlarının huzurunda ilk dersi Şeyhülislam Efendi verdikten sonra Ayasofya şeyhi dua etmişti. 17ö7'de ise Ayasofya vaizi olan Bayramî Şeyhi Himmetzade Abdüşşükür Efendi'nin ölümü, kentte üzüntüye neden olmuştu.

Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı'ndaki yazma eserler arasında bulunan Müstakimzade Süleyman Saadeddin Efendi'nin *Ayasofya-ı Kebîre Şeyh Olanlar* adlı risale, 17. ve 18. yy'larda bu göreve atananların biyografilerini ve Ayasofya vaizliği ile ilgili açıklamaları içerir.

NECDET SAKAOĞLU

AYASOFYA KÜTÜPHANESİ

Ayasofya Camii içinde I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından yaptırılan kütüphane.

Vakfiyesi 1152/1740'ta düzenlenmiş ve 21 Nisan 1740'ta açılmıştır. Bu dönemde kütüphanede 4.000 civarında kitabın bulunduğu Vakanüvis Subhî Mehmed Efendi tarafından belirtilmektedir. Kütüphanenin dördü yazma biri de basma olmak üzere beş tane katalogu vardır. 1968'de mevcut kitapları Süleymaniye Kütüphanesi'ne(->) nakledilmiştir.

Ayasofya Kütüphanesi, başlıbaşına bir yapı olarak tasarlanmakla birlikte, caminin güneyindeki iki payandanın arasına inşa edilmiştir. Türk kütüphane binalarında rutubetin önlenmesi gayesiyle hava akımını sağlamak için alt kısımların boş bırakılması, geleneksel bir mimari uygulama iken burada böyle bir yer seçimi şaşırtıcıdır.

Kütüphanenin girişi ve okuma odası, caminin sağ tarafındaki sahnın içine inşa ettirildiğinden, kitapların muhafazasına ayrılan müstakil binanın cami haricinde kalan bu payandaların arasına isabet ettiği düşünülebilir. Burası barok üslupta harikulade bir işçiliğe sahip bulunan tunç şebekelerle cami hariminden ayrılmıştır. Bu tunç işçiliğine, daha gerideki kubbeli giriş holünün kemerleri ve kapısında da rastlanır. 90 derecelik dik bir açı yapan dar koridor, kemer kısmında "besmele" bulunan bir kapı ile kitapların muhafaza edildiği hazine bölümüne açılır. Burası ince mermer sütunlarla ayrılmış ve ilki kubbeli, ikincisi ise hafifçe yüksek seki halinde olup aynalı tonozla örtülüdür. Kubbeli bölümün ortasında sedef kakmalı, nakışlı ahşap kitap dolabı yer almaktadır.

Ayasofya Kütüphanesi, tunç şebekeleri kadar içindeki nakışlar ve duvar çinileriyle de tanınmıştır. Ancak bu çiniler binayla aynı tarihte yapılmamış olup 16. yy'dan itibaren imal edilen farklı üsluptaki parçalardan meydana gelmektedir. Duvarlara devşirme İznik, Kütahya ve Tekfur Sarayı atölyelerinde imal edilmiş çiniler konulmuş, aralarına İtalya Faenza çinileri yerleştirilmiştir. Burada eski çinilerin içindeki bilhassa servi motifli pano son derece kıymetlidir. Kitap hazinesi kısmındaki dolap aralarında da çiniler bulunmaktadır. Kubbe kasnağını kuşatan celi sülüs hattıyla yazılmış "Fâtır" suresinin 29-32. ayetleri Baltacızade Mustafa Paşa'mn eseridir. Kubbe içindeki alçı kabartma süslemeler ve okuma odası ile kitap hazinesindeki taş kakma tekniğiyle yapılmış tuğralar, kütüphanenin başlıca süsleme unsurlarıdır.

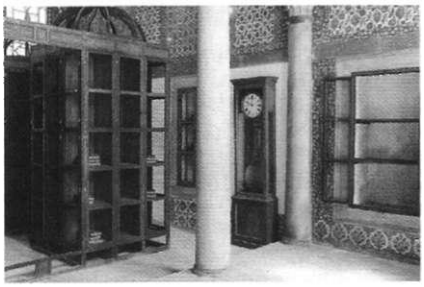

Ayasofya Kütüphanesi'nden görünümler. *Fotoğraflar Tahsin Aydoğmuş.*

Daha sonraki dönemlerde kütüphane binasının iç mimari özelliklerini bozan bazı değişiklikler yapılmış, özellikle 1906'da yapı önemli bir tamir görmüştür. 1959-1960'ta Kütüphaneler Genel Müdürlüğü'nün emri üzerine okuma odasının sedirleri kaldırılarak tavanı sunta ile kaplanmıştır. Bu düzenleme sırasında kitap hazinesindeki kalem işi nakışlarla süslü ahşap dolapların yerine sac dolaplar konulmak istenmiş ise de bu teşebbüs durdurularak tarihi öneme sahip dolaplar kurtarılmıştır. 1982-1983' te yapılan geniş çaplı restorasyonda ise önceki bütün ilaveler kaldırılmış, örülmek suretiyle dolap haline getirilen pencereler açılmıştır. Öte yandan bakımsızlıktan harap olan kitap dolapları tamir ettirilerek aslına uygun biçimde parçaları yeniden birleştirilmiştir.

18. yy'ın ikinci yarısında derlendiği tahmin edilen bekçi destanlarından birinde "Fasl-ı Kütüphane" başlığı altında Ayasofya Kütüphanesi'nden söz edilmekte, nakışları, çinileri, padişaha mahsus al "pûşîde" örtülü yer ve kitap dolabı anlatılmakta, burada bir de elmas askının bulunduğu belirtilmektedir.

Ayasofya Kütüphanesi, Türk sanatındaki barok etkinin başladığı ilk döneme ait olmakla birlikte klasik üslubun izlerini de taşıyan güzel bir binadır. Günümüzde okuma odasının eski şekliyle düzenlenip bu mekânın Türk kütüphane mimarisinin bir örneği olarak yaşatılması yerinde bir davranış olacaktır.

Bibi. Subhî Mehmed, *Tarih,* İst.. 1198. vr 174a-175a; *Defter-i Kütüphane-i Ayasofya,* İst.. 1304: (Altmav). *Onikinci Asırda.* 142, 145. 147. 150. 151; M. Yahya Dağlı, *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mâni Katarları.* İst.. 1948. s. 58-61; *Ramazannâme,* (yay. A. Çelebioğlu), İst., ty. s. 123-125; N. Malkoç. "Ayasofya Kütüphanesi". *TTOK Belleteni,* S. 170 (1956), s. 11-12: A. Akar. "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma". *VD, TX* (1971). s. 284-286: Unsal. *Kütüphaneler.* 102: E. Yücel, "La bibliothèque du Sultan Mafimud I a Sainte Sophie". *Travaux et Recherches en Turquie,* II, Paris, 1985, s. 201-208; ay, *Ayasofya Müzesi,* İst.; 1986; İ. E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II. Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri.* Ankara. 1988, s. 87-90: M. Özlü. Avasofva Kütüphanesi'". *ISTA.* III. 1482-1484.

SEMAVİ EYİCE

AYASOFYA MEDRESESİ

Ayasofya Camii Külliyesi'nin bir bölümü olan medrese binası. II. Mehmed (Fatih) tarafından yaptırılmıştır.

İstanbul'un fethinden (1453) sonra medrese binası olarak Ayasofya Camii' nin hemen yanındaki papaz okuluna ait bazı bölümler kullanıldıysa da asıl medrese binasının Fatih tarafmdan eklendiği, külliyenin vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Fatih Külliyesi'nin inşası üzerine bir süre boş kalan Avasofya Medresesi, II. Bayezid(-) döneminde (1481-1512) tekrar kullanılmaya başlanmıştır. Müderrisleri arasında 15. yy'ın ünlü bilginlerinden Molla Hüsrev ile Fatih Medresesinin açılışına kadar çalışan Ali Kuşçu vardı. Hüseyin Ayvansarayî' ye göre. medresenin kapısının hemen yanında Akşemseddin'in bir halvethanesi bulunuyordu.

1596 tarihli masraf defterinden anlaşıldığına göre, daha önce yıktırılan medrese, 1596'da yeniden ihya edilmiştir. Medrese herhalde birkaç tamir veya değişiklikten sonra. 1846-1849 arasında, Abdülmecid(-0 tarafından İsviçreli mimar Gaspare Fossati'ye(->) yaptırılan büyük tamir sırasında köklü değişiklikler geçirmiş olmalıdır. Çünkü 19. yy'a ait bazı fotoğraflarda, medrese binası o günlerde moda olan Batı tarzı görünüşü ile dikkat çekmektedir.

Konya İzzet Koyunoğlu Müzesi arşivinde no. 13363'te kayıtlı bulunan 1286/ 1869 tarihli "Cedvel-i Medâris-i Âsitâne" başlıklı belgeye göre medrese 198 talebeyi barındırmakta ve İstanbul'un en kalabalık eğitim müessesesi olma özelliğini taşımaktadır. Ayasofya-i Kebîr Medresesi olarak tanman bu yapı Şeyhülislam Hayri Efendimin başlattığı medreselerin ıslahı çalışmaları sırasında, "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye medreseleri" başlıklı düzenlemede talî kısm-ı evvelin 2. sınıfına dahil edilmişti.

1924'e kadar eğitim müessesesi olarak kullanılan medrese bu tarihte İstanbul "Belediyesi tarafından öksüzler yurdu haline getirildi. 1934'te Ayasofya Camii. Vakıflar İdaresi'nden alınarak Müzeler Genel Müdürlüğüme bağlandıysa da 1935'te bina boşaltılarak yıktırılmıştır. Ayasofya'nın etrafını açmak amacıyla yapılan bu davranış, zamanında pek çok eleştiri almıştı. 1985-1986'da medrese arsasındaki molozlar kaldırılarak binanın temeli ortaya çıkartılmış ve binanın bu plana uyarak yeniden yapılması düşünülmüşse de henüz bu gerçekleşmemiştir.

1915'te hazırlanan ve İstanbul Müftülüğü Şer'i Siciller Arşivimde bulunan Ders Vekâleti Medrese ve Müderris Defteri'ndeki bilgilere göre, Ayasofya Medresesi, iki katlı bir bina olup, alt katında 14. üst katında 18 olmak üzere toplam 32 odalı bir yapıydı. Odalar çeşitli boyutlarda olup, 80-90 talebenin barınmasına müsaitti. Ayrıca her iki katta helası, ortasında şadırvanı ile genişçe bir avlusu, gusülhane ve çamaşırhanesi olan medresenin C. Gurlitt (ö. 1938) tarafından yapılan ve tam doğru olmayan planına göre, medrese binası, caminin kuzey tarafında, kuzeybatı köşesindeki minare ile yan giriş dehlizine bitişik bir yapı idi. Daha sonradan A. Süheyl Ünver ve E. Hakkı Ayverdi tarafından yapılan planlarla Gurlitt'in planı arasında bazı farklılıklar görülmektedir. Daha

Ayasofya Medresesi'nin kalıntıları. Arkada Soğukçeşme Sokağının evleri görülüyor. *Tahsin Aydoğmuş*

sonrakilere göre, medrese iki bölümlü olup, büyük bölümle cami arasında yine ortasında revaklı bir avlu olan daha küçük bir başka bölüm vardır.

Mevcut fotoğraflara göre, her iki katta da avlu revaklarındaki payeler ahşaptı ve bunların üzerinde yayvan yay biçiminde kemerler vardı.

19. yy'da yaygın olan Batı üslubundan etkilenmiş görünen medrese binasının dar bodrum pencerelerinin üzerinde iki sıra halinde uzanan yarım yuvarlak kemerli büyük pencereler o güne dek alışılagelmiş medrese mimarisine çok uzaktır.

Ayasofya Camii'nin kuzeyinde, Alemdar Yokuşu kenarındaki Mimar Sinan'a ait yapıya da genellikle Ayasofya Medresesi denmekle birlikte, burası Darüssaade Ağası Cafer Ağa Medresesi olup Soğukçeşme Medresesi olarak da bilinir. Bu medrese Ayasofya Külliyesi'ne ait değildir.

Bibi. *BOA,* Maliyeden Müdevver Defter, no. M 4517; *BOA,* Tamirat Defterleri, no. 2; Ayavansarayî, *Hadîka.* I, 3; Gurlitt, *Konstantinopels,* XXV-XXVI; A. Süheyl Ünver, *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç: Fatih Külliyesi,* İst., 1946; ay, *Ali Kuşçu, Hayati ve Eserleri,* İst., 1948; *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri* (yay. Vakıflar Umum Müdürlüğü), Ankara, 1948, s. 42; Ayverdi, *Fatih III,* 316-321; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 474-480; Kütükoğlu. *İstanbul Medreseleri,* 29; ay, *Darü'l-H'ilafe.* 15-30; E. Yücel, *Ayasofya Müzesi,* İst., 1986, s. 28; M. Erdoğan, "Osmanlı Mimarlık Tarihinin Arşiv Kaynakları", *TD,* S. 5-6 (1951-1952), s. 99; A. Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma", *VD,* IX (1971), s. 289.

SEMAVİ EYİCE

AYASOFYA MUVAKKİTHANESİ

Ayasofya etrafına Türkler tarafından inşa edilen mekânlardan biridir. Saatlerin muhafazası için yapılmıştır.

Ayasofya'da Bizans döneminde kullanılan bir saatin (Horologion), yapının güneybatı köşesinde bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu saatin ne zamana kadar kullanıldığı belli değildir. Bu saatin bir benzerinin minyatürü İsmail bin Rezzâz el-Cezerî'nin *Kitâbü 'l-Hiyel* adlı eserinde mevcuttur.

Fetih'ten sonra ulu cami haline gelen Ayasofya'da, namaz vakitlerinin düzenli bir biçimde takip edilebilmesi için muvakkitlerin gözetiminde saatlerin korunmasına mahsus ayrı bir bina, bir muvakkithane inşası ancak geçen yüzyıl içinde düşünülmüş ve Abdülmecid döneminde (1839-1861) camide yaptıkları köklü tamirattan hemen sonra, Fossati Kardeşler tarafından 1853'te inşa edilmiştir. Bu konuda mevcut bir belgeye göre caminin Şekerci Kapısı bitişiğinde yer alan muvakkithane, Mısırlı müteahhit Yani Kalfa nezaretinde yapılmıştır. Aynı belgede yapının inşası için harcanan para da belirtilmiştir. Fossati'ler tarafından çizilen bu yapının orijinal planları bugün İsviçre'nin Bellinzona kentinde muhafaza edilmektedir. Planlar ile mevcut yapı karşılaştırıldığında bazı

Fossati Kardeşler tarafından inşa edilen Ayasofya Muvakkithanesi. *Tahsin Aydoğmuş*

önemli farklılıklar olduğu göze çarpar. Pencere aralarındaki madalyonlardan, kubbe kasnağındaki saate kadar birçok süsleme unsuru projede bulunduğu halde yapıda görülmez. Böylece yapının çizimlerine göre daha sade bir anlayışla inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Muvakkithane, avlu kapısının hemen bitişiğinde, cephesi yaya kaldırımı üzerinde olacak şekilde inşa edilmiştir. Kare plana sahip olan yapı, iç tarafta dairesel şekilde dizilmiş sekiz sütuna sahiptir. Kapısı cami tarafında olup diğer üç cephede demir parmaklıklı üçer pencere bulunmaktadır. İçteki sütunlar pencereli, sekizgen bir kasnağa oturan kubbeyi taşımaktadırlar. Kubbe dışındaki bölüm eğimli bir çatıyla örtülüdür. Kubbe ve bu eğimli örtü kurşun kaplıdır. İç mekânın tam ortasına isabet eden yerde mermer bir ayak üstünde yine yekpare kalın mermerden bir masa bulunmaktaydı. Bu masa son yıllarda kırılmıştır. Caminin müzeye dönüşmesinden sonra muvakkithanede bulunan yazı levhaları ile saatler dağıtılmış, buranın müze bürosu haline gelmesinden sonra da yapıda mimari ifadesini bozan tadilat ve ekler yapılmıştır.

Ayasofya Muvakkithanesi'nin, külliyenin diğer Türk devri eserleri gibi yeniden ele alınarak yapıldığı dönemdeki durumuna ve fonksiyonuna getirilmesi ve kaldırılan levha ve saatlerin yerlerine yerleştirilip, kendi alanındaki tek örnek olarak yaşatılması Türk kültür mirasının tanıtımı açısından önemli ve gereklidir.

Bibi. Ünver, *Muvakkithaneler,* 236; A. Akar "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma, *VD,* IX (1971), s. 286-287; S. Eyice, "Ayasofya Horologion'u ve Muvakkithanesi", *AMY,* IX (1983), s. 15-25.

SEMAVİ EYİCE

AYASOFYA MÜZESİ YILLIĞI

Ayasofya Müzesi'nin belirli aralıklarla yayımladığı, Bizans konularına ağırlık veren bilimsel dergi.

Müzenin müdürü Feridun Dirimtekin'in(->) kişisel çabasıyla Ayasofya Müzesi'ni daha iyi tanıtmak amacıyla ilk defa 1959'da yayımlandı. 1. sayısından Ayasofya'nın dış narteksinde ve bahçede eserlerin sergilendiği öğrenilmekte; Kariye, Fethiye, Fenari İsa, İmrahor Studios Bazilikası, Aya İrini, Tekfur Sarayı, Bodrum Camii'nin de Ayasofya'ya bağlı birimler olduğu belirtilmektedir. Ayrıca İnceğiz mağara-manastır ve kilise grupları, Çatalca-Kestanelik yolundaki mağara, Hereke'nin Bizans kalesi ile İstanbul Pmarhisar-Vize-Saray bölgesinde müzenin yapmış olduğu araştırmalara yıllıkta yer verilmiştir. Hereke Kalesi (F. Dirimtekin), Beylerbeyi Kilisesi (F. Dirimtekin) hakkında kısa birer monografi yayımlanmıştır. Yıllığın 1960'ta yayımlanan 2. sayısında 1959-1960 yılı müze çalışmaları ile onarımlar anlatıldıktan sonra Ayasofya'da yeni bulunan bir mozaik (F. Dirimtekin), atriumun güneybatı başlangıcı üzerindeki salon (F. Dirimtekin), Saraçhane'de Belediye Sarayı'nın batısındaki eski park yerinde bulunan eserler (F. Dirimtekin), Fenari İsa-Eglise de Monastere de Lips'deki mozaik kalıntıları (F. Dirimtekin), St. İren'in güneydoğusundaki Bizans sarnıcı (A. Erder), Fethiye Camii'nde onarım çalışmaları (S. Tansuğ), Bizanslılarca kullanılmış antik bir lahit kapağı (N. Fıratlı) tanıtılmıştır. 1961'de yayımlanan 3. sayısında 1960-1961 yılı müze çalışmaları, onarımlar, Ayasofya'nın bronz kapıları (F. Dirimtekin), Ayasofya iç narteksinin altındaki mekân (F. Dirimtekin), Vize'deki Ayasofya Kilisesi (F. Dirimtekin), Ayasofya contrefort'larımn (istinat payesi) birisinin içinde bulunan freskli oda (F. Dirimtekin), Bizans mimarisinde dış cephelerde kullanılan bazı keramoplastik süsler (S. Eyice), Ayasofya dış narteksindeki iki kabartma levha (A. Erder), Ayasofya'da bir vaftiz teknesi (L. Akın), Ayasofya Şadırvanı (S. Tansuğ) tanıtılmıştır. 1962'de yayımlanan 4. sayısında, İstanbul'da çeşitli inşaatlarda çıkmış mimari parçalar, mozaik araştırmaları ve Trakya tetkiklerinden sonra İmparator Manuel Komnenos'un

topladığı 1166 Synode kararlarını kapsayan mermer levhalar (F. Dirimtekin), Olympiade Kadınlar Manastın (F. Dirimtekin) Ayasofya'daki kabartma bir levha (A. Erder), Figürlü Sütun Başlıkları (L. Akın), İstanbul'da bilinmeyen bir Bizans sarnıcı (A. Ataçeri), Maltepe Süreyya Paşa işçi Sanatoryumu Korusu'nda Bizans eserleri (S. Tansuğ), St. İrene Kilisesi'nde ilk mozaik onarımı (S. Tansuğ) ile ilgili yazılar yayımlanmıştır. 1963'te yayımlanan 5. sayısında müze çalışmaları ve Trakya'da yapılan araştırmalar tanıtıldıktan sonra Vize (F. Dirimtekin), Pınarhisar Kalesi, Çatalca, Çatalca Surları (anonim), Midye Surları ve Aya Nikola Kilisesi (F. Dirimtekin). Ayasofya Müzesi'nde teşhir edilen kabartma bir levha (A. Erder), Bizans mimarisinde tuğla tezyinat (L. Akın) gibi yazılara yer verilmiştir. İki yıllık bir aradan sonra 1965'te yayımlanan 6. sayısında Bodrum Camii'nin Ayasofya yönetiminden ayrıldığı, onarımlar ve bahçede yapılmış küçük bir kazı ile Trakya ve İstanbul civarındaki araştırmalara yer verilmiştir. Ayrıca Vize tetkikleri (F. Dirimtekin), Selymbria (Silivri) Bizans Kalesi (F. Dirimtekin), Ayasofya'daki II. Selim Türbesi ve içindekiler (E. Oktay-İ. Artuk), Geyikli mermer levha (A. Erder), İstanbul'da yeni bulunan birkaç Bizans su sarnıcı (E. Ataçeri), Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Ayasofya'ya ait madalyalar (C. Artuk), Bizans keramiği (anonim) tanıtılmıştır. 1967'de yayımlanan 7. sayısında Ereğli-Perinthus, Heraklera. Mygdonia ve batısındaki liman kalıntısı (F. Dirimtekin), Ayasofya çevresi (S. Tansuğ), Ayasofya'daki ilk Osmanlı keramikleri (A. Erder) yazıları yer alır. 1969'da yayımlanan 8. sayısında Fenari İsa'nın müze yönetiminden ayrıldığı, öğrenilmektedir. Augustaion ve Milion (F. Dirimtekin), Silivri'nin 35 km kuzeydoğusundaki Subaşı Köyü civarında bulunan antik bir Autel (F. Dirimtekin), Ayasofya ve Osmanlı ekleri (S. Tansuğ). Krautheimer'de İstanbul yapıları (S. Tansuğ) yıllığın bellibaşlı yazılandır.

Feridun Dirimtekin'in 1970'te emekliye ayrılışı üzerine yıllık bir süre yayımlanmamıştır. On dört yıllık bir aradan sonra 1938'de Cumhuriyet'in 60. yılı özel sayısı olarak TTOK'nin (Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu) maddi katkılarıyla yeniden yayımlanmıştır.

9. sayıda müze çalışmaları (E. Eren), on beş yıl Ayasofya Müzesi müdürlüğü görevini sürdüren Feridun Dirimtekin anısına (S. Tansuğ), Ayasofya Horologion'u ve muvakkithanesi (S. Eyice), Ayasofya Skevophilakionu kazısı (S. Türkoğlu), Divine Numbers in the Dimensions of Hagia Sophia in istanbul (A. Arpat), Mangalar bölgesinde 1976'da yapılan kurtarma kazısına ait rapor (A. Pasinli-C. Soyhan). Ayasofya Müzesi'nde bir Bizans İncili (Ş. Başeğmez), Dr. Nezih Fıratlı (E. Yücel) makalelerine yer verilmiştir.

Yıllığın 1985'te, yine TTOK'nin maddi katkısıyla yayımlanan 10. sayısında Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile A\ustıuya Bilimler Akademisi'nin işbirliği ile 1983'te başlanan Büyük Saray mozaiklerinin konservasyon çalışmalarına ve Ayasofya onarımlarına ağırlık verilmiştir. Büyük Saray mozaikleri ve konservasyon çalışmaları (E. Yücel), Ayasofya kubbe kasnağmdaki payandalar onarım sorunları-kurşun kaplama önerisi (A. Koyunlu), The Nave Cornices of Hagia Sophia: Preliminary results of a Study undeıtaken in 1938 (L. Butler), Jesus Christus und die zahl 12 in den Dimensionen der Sergios-Bakchos Kirche zu İstanbul (A. Arpat), Dendrochronological Investigotion at St. Sophia in Istanbul, A. preliminary report (P. L. Kuruholm-C. L. Striker), İstanbul-Küçükayasofya semtinde bulunan bir Bizans sarnıcı (A. Pasinli-C. Soyhan-T. Birgili), Beyazıt Simkeşhane yapısı restorasyonu Theodossius Takı ve Hasan Paşa Hanı'nın sorunları (İ. Öz), 1964 Sultanahmet kazılarında çıkan Osmanlı keramikleri (A. C. Cstüner), Österreichisch-Türkische Restaurierungsarbeiten an den mosaiken des "Graben Plastes" von Konstantinopel (W. Jobst-E. Yücel) bellibaşlı yazılardır. Beş yıllık aradan sonra 1990'da yıllığın 11. sayısı yayımlanmış, Ayasofya'lar (S. Eyice), Recent Studies of the Desing, Construction. and subsequent history of Justinion's Hagia Sophia (R. Mainstone), Ermenice elyazması iki İncil'de Selçuklu üslubunda süslemeler (Ş. Başeğmez), İstanbul'da Bizans sarayı ve kent ilişkisi üzerine (W. M. Wiener), Entwarsfrundlagen im Grabdenkmal des Osmanischen Admiraes Barbaros Hayrettin (A. Arpat), Bir buluntu ışığında I. II. III. Ayasofya'nm döşemeleri ve konumu (A- Koyunlu). Ayasofya çalışmaları ve yapılan onarımlar (E. Yücel), İstanbul'daki Bizans saray mozaiklerinin korunması (K. Herold) incelemelerine yer verilmiştir. 1992'de yayımlanan 12. sayısı daha çok Ayasofya Koruma Problemleri ile ilgilidir. Prof. Dr. Semavi Eyice. Prof. Doğan Kuban, Prof. Dr. Metin Ahunbay, Prof. Dr. Feridun Çık, Prof. Dr. Mustafa Erdik, Prof. Dr Özal Yüzügüllü, Prof. Dr. Müfit Yorulmaz. Yüksek Mimar Alpaslan Koyunlu, W. Koenigs'in bildirileri yıllığı oluşturmuştur. Bunun yanında Bericht Uber Restaurierungs probleme der Hagia Sophia in istanbul (W. Jobst, K. Gollman, P. Berzobohaty), İstanbul'daki Saray Mozaiklerinin araştırması ve restorasyonu 0S~ Jobst. P. Turnovsky), 1991 yazında Ayasofya'da yapılan araştırma çalışması ör. raporu (K. Hidaka), Boukaleon Saravı (C. Mango), İstanbul'un Bizans sarnıçları hakkında bir Osmanlı arşiv belgesi (X Bayraktar), Ayasofya Müzesi'nde bulunan ikonalar katalogu da (S. Eskalen diğer yazılardır.

Ayasofya Müzesi Yıllığı'nın ilk sayısının kapağı.
Ayasofya Müzesi Müdürlüğü

Ayasofya Müzesi Yıllığı periyodik yayın düzenini maddi imkânsızlıklar nedeniyle sürdürememiştir. Bununla beraber müze tanıtımı, yerli ve yabancı araştırmacıların Bizans sanatı ağırlıklı incelemeleri yıllığın bilimsel bir kaynak niteliği kazanmasını sağlamıştır.

ERDEM YÜCEI

AYASOFYA SARNICI

bak. SOĞUKÇEŞME SOKAĞI SARNICI

AYASOFYA SEBİLLERİ

Ayasofya'da, biri avluda, diğeri ise avlu duvarı dışında iki sebil bulunmaktadır.

Avlu duvarının dışında, güneybatı köşesinde yer alan birinci sebil. İ. Kumbaracılara göre Sultan İbrahim döneminde inşa ettirilmiştir. Ancak yazıda bahsedilen vakfiyenin yayımlanmamış olması dolayısıyla bu tarihleme ispatlanmamıştır. Ancak eğer bu bilgiler doğru ise, o zaman sebili Sultan İbrahim dönemi Hassa Başmiman Koca Kasım Ağa'nın yapmış olması ihtimal dahilindedir. Çok uzun bir süre terk edilmiş halde kalan sebil 1960'larda belediye zabıtası tarafından turizm merkezi olarak ihya edilmiş, daha sonraki yıllarda ise büfe ve çayhane haline konmuştur. Bugün bu fonksiyonunu devam ettirmektedir.

Mermer bir yapı olan sebil, çevredeki zemin kotlarının yükselmesi dolayısıyla ölçeği bozulacak derecede alçakta kalmıştır. Ancak yine de Türk sanatının zarif ve sade ölçülerini aksettirmesi bakımından önemlidir. Dört penceresi alt seviyede üçer gözlü mermer tas verme yerlerine sahiptir. Çatısı kurşun kaplı bir kubbe olup tepesinde taş bir alem bulunmaktadır. Batı yönündeki demir bir kapıyla girilen iç mekânda Bizans döneminden kaldığı kabartma tasvirlerinden anlaşılan mermer bir tekne mevcuttur.

Ayasofya'daki ikinci sebil, avluda güney taraftaki girişe bitişiktir. Hem Bi-

zans, hem de Türk dönemlerinde yapıya ana giriş mahalli olarak kullanılan, ancak son yıllardaki düzenlemeler sonucu bu fonksiyonunu kaybetmiş bulunan bu önemli geçit bölümünün köşesinde yer alan sebil, 90 derecelik açıyla birbirini kesen iki ana cephesiyle ilginçtir. Kimin yaptırttığı bilinmemekle birlikte, mimari üslubu, yapının 18. yy'a tarihlenmesini sağlarsa da 1740'lı yıllarda Ayasofya'ya I. Mahmud tarafından inşa ettirilmiş ek mekanlardaki zengin üslup ve işçilik burada yoktur. Bu bakımdan yapıyı I. Mahmud ilaveleri arasına sokmak pek mümkün değildir.

Sebil tamamen mermer kaplı olup iki pencerelidir. Pencerelerden birine üç basamaklı bir merdivenle çıkılır. Bu pencere önünde yer alan platform (seki) sütunların taşıdığı bir saçakla örtülüdür. Saçak aynı zamanda geriye doğru uzanarak sebilin yanında sıralanan abdest musluklarını da örter.

Bibi. Kumbaracılar, *Sebiller,* 65; K. Altan "Ayasofya Etrafında Türk Sanat Ekleri", *Arkitekt,* S. 9 (1935), s. 267; S. Eyice. "Mimar Kasım Hakkında", *TTOK Belleteni,* XLIII/172, s. 799; *DİA,* IV, 216.

SEMAVİ EYİCE

AYASOFYA SIBYAN MEKTEBİ

İnşa edildiği tarih, kitabesinden anlaşılamayan bu yapı Ayasofya avlusunda, parka bakan bölümdedir. 1740'lı yılların hemen başında I. Mahmud tarafından yaptırtıldığı bilinir.

Taş ve tuğla malzemenin almaşık kullanılması ile zarif bir görünüm kazanan bina, pek çok sıbyan mektebinde

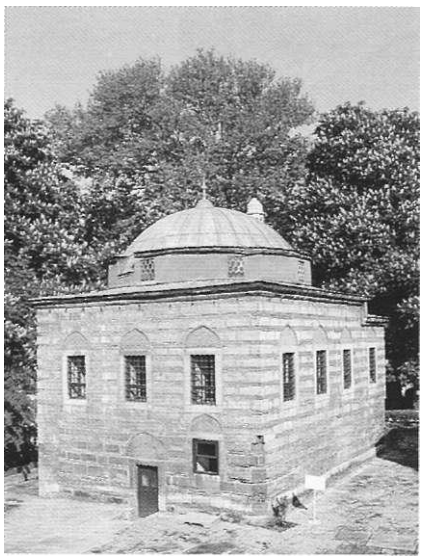

Ayasofya Sıbyan Mektebi
Tahsin A\doğmuş

olduğu gibi iki katlı olarak inşa edilmiştir. Zemindeki kat iki bölümdür. Bugün camekânla kapatılmış iki kemer ile dışarı açılan mekânın ne amaçla yapıldığı belli değildir. Bu kattaki kapalı olan bölüm ise büyük ihtimalle "bevvap odası" olmalıdır. Üst kat kare bir mekândır ve taş bir merdivenle çıkılır. Merdivene komşu duvarda bir ocak vardır. Diğer üç duvar ise üçer pencerelidir. Çatı, dört eğimli olmakla birlikte tam ortasında kasnağı pencereli, aydınlık feneri görüntüsünde bir kubbeye sahiptir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında düzenlenen bir Vakıf Mektepleri Listesi'nde (Mekâtib-i Vakfiyye Cedveli) o tarihlerde bu binanın imama tahsis edilmiş olduğu belirtilmiştir. Caminin müzeye çevrilmesinden sonra bir süre büro olarak kullanılmış olan sıbyan mektebi bir süre de müze müdürüne lojman olarak tahsis edilmiştir. Alt katı bugün kütüphane olarak kullanılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka* I, 3; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri,* 68; K. Altan "Ayasofya Etrafında Türk Sanat Ekleri", *Arkitekt,* S. 9 (1935), s. 266-267; Kut, *Sıbyan Mektepleri,* II. 65; *DİA,* IV, 216-217.

SEMAVİ EYİCE

AYASOFYA ŞADIRVANI

I. Mahmud tarafından, Ayasofya'nm birtakım ek binalarla donatılması sırasında, 1153/1740-41'de yaptırılmıştır. Şadırvan, Ayasofya'nm Osmanlı devrinde ana girişi durumuna gelen güneydeki yan kapısının yakınına yerleştirilmiştir.

Şadırvanın revağı, bir sekizgenin köşelerine oturtulmuş ve mukarnaslı başlıklarla donatılmış sütunların taşıdığı sivri kemerlerden oluşmaktadır. Mermerle örülmüş olan revak kemerlerinin üstünde, dış yüzde, Baltacızade Mustafa Paşa'nın celi sülüs hattıyla kabartma olarak yazılmış ve yaldızlanmış bir kuşak yazısı dolaşmaktadır.

Bu kuşakta, sekizgenin her kenarına iki beyit gelecek şekilde, "Kaside-i Bürde"nin on altı beyti yer almaktadır. Aynı kesimin iç yüzünde ise talik hatlı tarih manzumesi yine bir yazı kuşağı oluşturmaktadır. Gerek bu manzume gerekse de havuzun üzerindeki panolarda yer

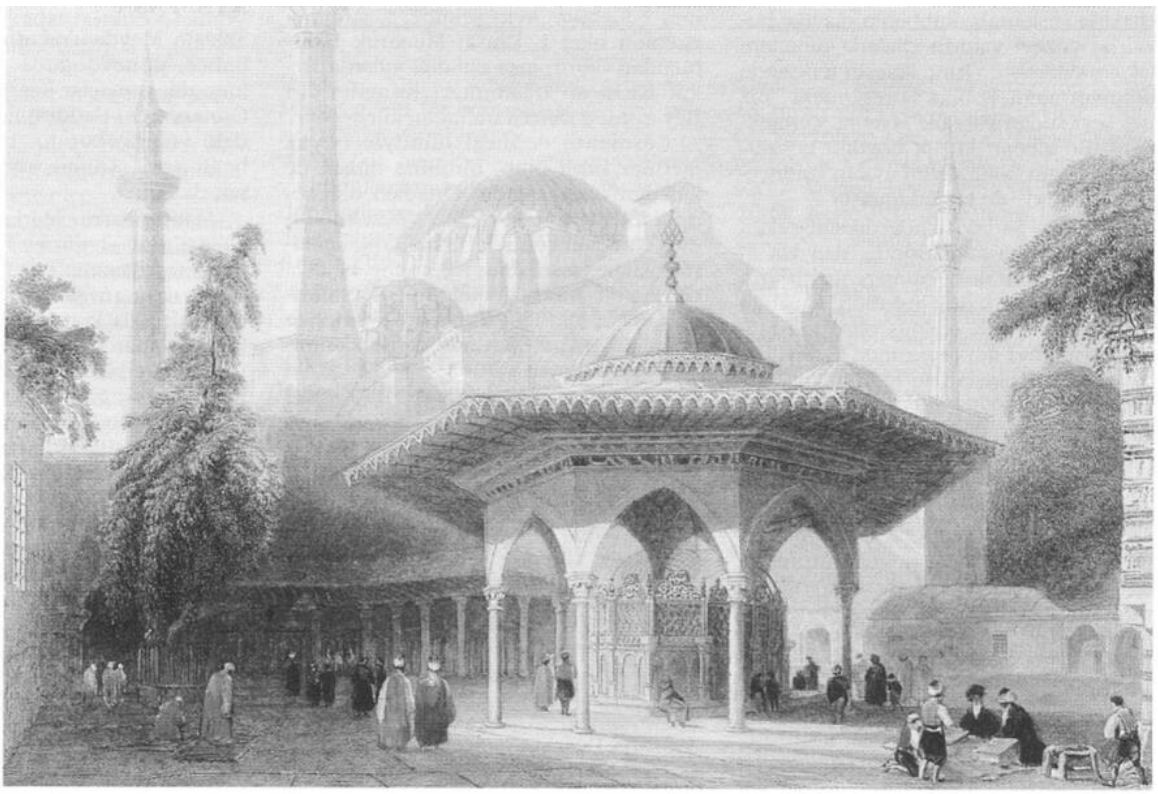

Bartlett'in deseninden renklendirilmiş gravürde Ayasofya Şadırvanı ve arka planda Ayasofya.
Erkin Emiroğlıı fotoğraf arşivi

Ayasofya Şadırvanı
Tahsin Aydoğmuş

alan on altı beyitlik diğer tarih manzumesinin metni Emin adlı bir şaire, yazısı ise devrin ünlü hattatlardan Ahmed Arif Efendiye aittir.

Şadırvanın ortasında on altı bölümlü mermer su havuzu yer' alır. Tunç musluklarla donatılmış olan bölümler barok üslupta çiçek kabartmaları ile süslüdür. Havuza yaklaşılmaması için düşünülmüş olan, tunç şebekelerin üzerinde, şadırvanın yapım tarihini veren diğer tarih manzumesinin yazılı olduğu panolar sıralanır. Bunların da üzerinde havuzu örten tel kubbe görülür. Havuzun merkezinde mermerden bir şadırvan göbeği bulunmaktadır.

Revağın üstü, kurşun kaplı geniş bir ahşap saçakla örtülmüş, saçağın ortasına, yine kurşun kaplı küçük bir kubbe oturtulmuştur. Saçağın tavanı, çiçek motiflerinin kullanıldığı yaldızlı nakışlar ve çıtalarla süslenmiş, kubbenin maviye boyalı iç yüzeyi yaldızlı çıtalarla dilimlere taksim edilmiştir. Tunç kafesin tepesinde bulunan alem Enbiya Suresi'ndeki "Biz her şeyi sudan yarattık" ayetini içermektedir. Bu alemin küçük boyutlu benzerleri havuzun bölümlerini ayıran sütunçelerin üzerinde de tekrarlanmıştır.

Ayasofya Şadırvanımda dikkati çeken husus, Osmanlı mimarisinde, Batı'dan ithal edilen birtakım mimari unsurların hızla yayıldığı, barok üslubun oluştuğu bir dönemde inşa edilmiş olmasına rağmen, Ayasofya'nın çevresinde aynı yıllarda yaptırılan binalardan farklı olarak, tasarımının ana hatlarında klasik Osmanlı çizgisini sürdürmesidir. Barok etkiler ancak süsleme ayrıntılarında kullanılmıştır.

İstanbul'daki şadırvanlar arasında gerek oranları gerekse de itinalı süslemesi ile müstesna bir yer işgal eden Ayasofya Şadırvanı 18. yy'ın ikinci yarısına ya da sonlarına ait bir bekçi destanında şu mısralarla övülmüştür: *Bin konak yerden sayılır / Her gören ona kapılır / Böyle bir ra 'nâ şadırvan / Ne yapılmış ne yapılır.*

Bibi. Suyolcuzade Mehmed Necib. *Devhatü'l-Küttâb,* (yay. Kilisli Muallim Rıfat). İst.. 1942, s. 121; M. Yahya Dağlı, *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mâni Katarları,* İst.. 1948, s. 38-39; E. Tokay, *İstanbul Şadırvanları,* İst., 1957, s. 19: S. Tansuğ, "18. Yüzvılda İstanbul Çeşmeleri ve Ayasofya Şadırvanı". *VD.* VI "(1965). s. 93-110: *İSTÂ.* III. 1484-1486: E. Yücel. *Ayasofya Müzesi.* İst.. 1986. s. 30-31: S. Evice. "Avasofva Şadırvanı", *DİA.* IV. *2Y~.*

SEMAVİ EYİCE

AYASOFYA ÜÇÜZLÜ ÇEŞMESİ

"Ayasofya Üçüzlü" veya "Üçyüzlü" olarak da tanınan çeşme, Ayasofya Camii'nin batı yönünde. Alemdar Caddesi üzerinde. Yerebatan Sarayı çıkışının karşısındadır.

1330/1911 tarihli olan bu çeşme grubunun banisi ve mimarı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak ortadaki çeşmenin kemeri üzerinde yer aldığını bildiğimiz V. Mehmed Reşad tuğrasından (bugün kazınmış) hareketle adı geçen padişah tarafından yaptırılmış olduğu tahmin edilebilir. Aynı şekilde, tasarımına egemen olan I. Ulusal Mimarlık Üslubu'ndan ötürü, inşa edildiği yıllarda Evkaf Nezareti başmimarı Kemaleddin Bey'in eseri olması muhtemeldir.

Çeşmenin cephesi tümüyle beyaz mermer kaplı olup. birbirine bitişik üç kitleden oluşmaktadır. Ortadaki diğerlerinden daha geniş ve daha yüksek tutulmuş, yandaki çeşmeler buna göre simetrik olarak tasarlanmış ve cephe hattıyla dar açı oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Orta bölüm iki yandan yüzeyleri ince düğümlü geçme bordürle çerçevelenmiş

Ayasofya Üçüzlü Çeşmesi
Elif Erim / İti 1 VArşivi

payelerle kuşatılmış, üst hizada köşeleri pahlanan payelerin caddeye bakan cephelerine kabaralar yerleştirilmiş ve kemerlerle hareketlendirilmiş babalarla taçlandırılmıştır. Her üç kitlede de sivri kemerli nişler içine gömülmüş birer dikdörtgen ayna taşı bulunur. Kemerler, rozetler ve tas yuvalarıyla hareketlendirilen ayna taşlarından ortadaki, iki yandaki simetrik aynalığa göre daha gösterişlidir. Üç çeşmenin de kemerleri iki renkli taşla örülerek hareketli bir görünüm kazandırılmıştır. Orta bölümün kemerinin kilit taşının üzerindeki yuvarlak boşluk daha önce sözünü ettiğimiz V. Mehmed Reşad tuğrasının yeridir. Yan çeşmelerin kemerlerinin üzerinde kartuşla sınırlanmış kitabe levhaları yer almıştır. Her üç çeşmede de sülüs hatla yazılmış olarak, genellikle suyla ilgili yapılarda rastlanan ayeder bulunmaktadır. Soldaki çeşmenin ayna taşı üzerindeki levhada 1330/1911 tarihi görülür. Yan çeşmeler de orta bölüm gibi payelerle kuşatılmıştır. Fakat bu payeler daha sade bir görünüme sahip olup, sekizgen başlığın üzerinde prizmatik bir örtü bulunmaktadır. Ortadaki bölüm, boyut ve süslemeleriyle yandakilerden daha gösterişli olarak tasarlanmış, kemerin üzerindeki dışa taşkın silmeli saçak ve en üstteki iki baba arasında ajurlu sekiz köşeli yıldızlarla bu bölüme bir taç kapı görünümü verilmiştir.

Bibi. Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri,* I, 307-309; *İSTA,* III. "1476-1478; A. "Odekan, "Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme", *Semavi Eyice Armağanı/İstanbul Yazıları,* İst.. 1992, s. 281-297: S. Evice. "Çeşme". *DİA.* Vm, 2^7-287.

BELGİN DEMİRSAR

AYASPAŞA

Taksim Meydam'ndan, doğuda Dolmabahçe, güneydoğuda Kabataş'a doğru inen dik yamaçlar üzerinde, İnönü (eski Gümüşsüyü) Caddesi ile Kabataş arasındaki yörede kurulu. Beyoğlu İlçesi'ne bağlı semt. Gümüşsüyü Mahallesi olarak da bilinir.

Atatürk Kültür Merkezi(-») ve Taksim Gezisi'nin(-0 güneydoğusunda, Park OtelG-0 inşaatının her iki yanında ve al-, tında uzanan semt. Kabataş'a doğru inen sırtlarda kurulduğu için dik yokuşlu, çoğu merdivenli dar sokakları, cadde üstünde ve bu sokaklardaki çoğu yüzyılın ilk çeyreğinden kalma eski apartmanları, Alman Konsolosluğu (bak. Alman Elçiliği Binası) vb görkemli binalarıyla kentin kendine özgü çizgiler taşıyan gelenekli, seçkin yerleşme bölgelerinden biridir. Atatürk Kültür Merkezi'nden başlayıp tam bir dirsek çizerek Gümüşsüyü Askeri Hastanesi'nin önünden geçip aşağı, Dolmabahçe'ye doğm inen İnönü Caddesi, Ayaspaşa'nın üst sınırını belirler. İnönü Caddesi'nin her iki yanında bakımlı ve eski apartmanlar yükselir. Semt İnönü Caddesi'nin dirseğinin altında, yamaçta uzanır.

Ayaspaşa'nın Dolmabahçe yönünden Taksim'e doğru, eski ve önemli sokak-

lan Bağ Odaları (bugün Tarık Zafer Tunaya Sokağı), Beytulmalcı, Sulak Çeşme, Çifte Vav, Selime Hatun Camii, Saray Arkası, Ayaspaşa Camii, Kutlu, Bolahenk, Hariciye Konağı, Sağlık sokaklarıyla semtin sınırını çizen Pürtelaş ve Sormagir sokaklarıdır. Parke taşlı, bol kıvrımlı ve yokuşlu bu sokakların çoğu merdivenlerle kesilir ya da bir çıkmazla son bulur.

Semt, adını, I. Süleyman'ın (Kanuni) (fid 1520-1566) sadrazamlarından Ayas Paşa'dan alır. Yeniçeri Ocağı'ndan yetişen Ayas Paşa, Kanuni döneminde sadrazamlığa kadar yükselmiş ve 1539'da vebadan ölmüştür. Ayas Paşa'nm kendi adıyla bilinen bu semtte, havuzlu bir bahçe içinde konağı olduğu bilinmektedir. Ayaspaşa semtinin bulunduğu yöreye ait ilk Osmanlı kayıtlarından, buranın sık koruluk olduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre burada, 16. yy'da, padişahın köpeklerinin yetiştirilip beslendiği bir "Samsunhane" ve onun yakınında da Evliya'nın "Müneccim Kuyusu Mesiresi" dediği bir mesire, bir de Ayaspaşa Havuzlu Mesiresi vardı. Ayaspaşa'nm büyük havuzlu bahçesinin ise günümüzün Cennet Bahçesi'nin yerinde olduğu sanılmaktadır. Bölgedeki arazinin büyük bölümü Ayas Paşa Vakfı'na aitti.

17. yy'dan itibaren Taksim'den şimdiki İnönü (Gümüşsüyü) Caddesi'nin dönemecine kadar uzanan ve günümüz Ayaspaşa'sımn büyük bölümünü kapsayan yöre aşağılara, Dolmabahçe'ye kadar mezarlık alanı haline gelmiştir. 1615'te yapılan bir anlaşmayla burada, yukarılarda, Taksim'e daha yakın bir bölgede Hıristiyanlara da bir mezarlık yeri tahsis edilmiş ve bütün bu yöre, 19. yy ortalarına kadar "Grand Champs des Morts (Büyük Mezarlık)" olarak anılmıştır.

Tanzimat'tan sonra Batılılaşma süreciyle birlikte İstanbul'un yapısı yavaş yavaş değişirken o dönemlere kadar yabancıların, Levantenlerin, Hıristiyanların bölgesi sayılan, Pera ve çevresine Müslüman Türk nüfusun kalburüstü kesimleri de rağbet etmeye başlayınca, kentin yerleşim bölgeleri Talimhane, Taksim ve nihayet Ayaspaşa'ya doğru genişlemeye başlamıştır. Kentin ortasındaki büyük mezarlığın görünümü göze batar olmuş ve 18. yy ortalarından itibaren önce Hıristiyanlara Feriköy çevresinde bir mezarlık alanı sağlanmış, Ayaspaşa Mezarlığı da yavaş yavaş kaldırılmıştır. 1850'lere kadar burada önemli bir yerleşmenin bulunmadığı bilinmektedir. Yine 19. yy ortalarına kadar İstanbul'a gelmiş yabancıların çoğu, kenti anlatırlarken "Grand Champs des Morts"tan söz etmişler, İstanbul ve çevresinin en güzel manzaralarından birinin bu noktadan seyredilebileceğini, mezarlığın Boğaz'a, Üsküdar'a, Adalar'a, hattâ Mudanya Dağları ve Alemdağ'a kadar tüm ufka hâkim olduğunu yazmışlardır.

Semtteki ilk önemli bina, 1870'te büyük Beyoğlu yangınından sonra tümüyle yanan Alman Sefareti'nin, Ayaspaşa Mezarlığımın bir bölümünde verilen yere kurulan yeni binasıdır.

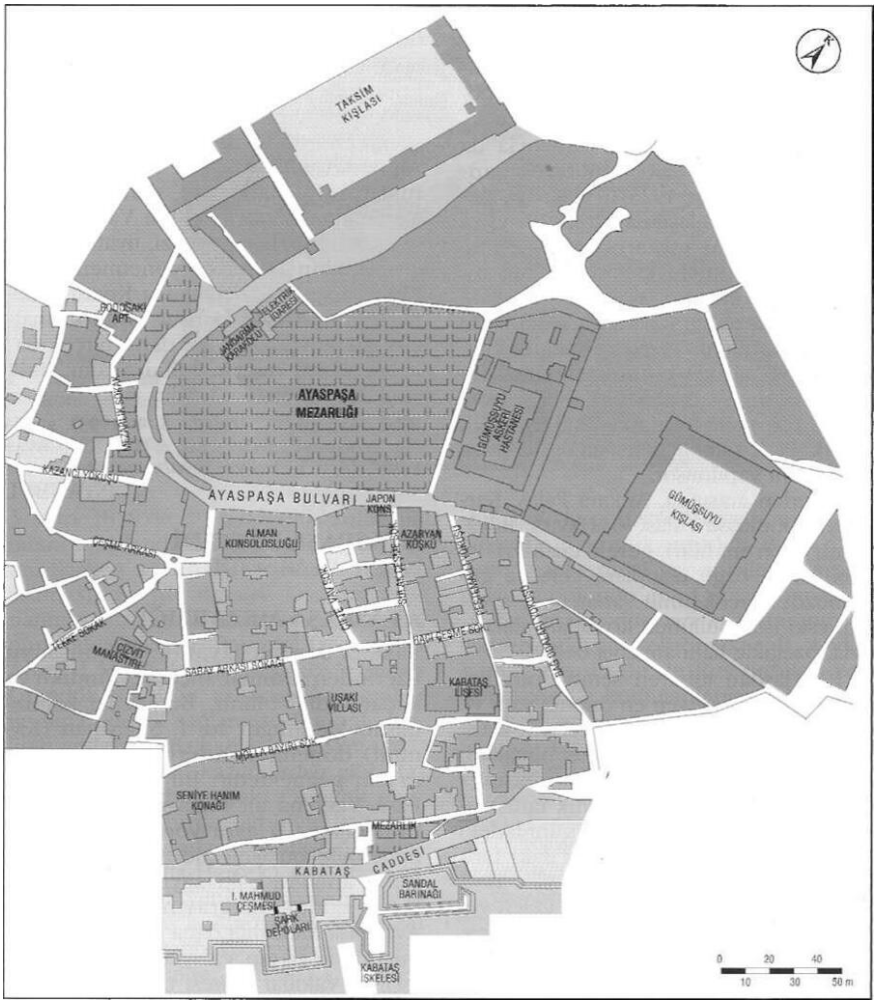

Ayaspaşa, 1926
Pervititch haritasından yararlanılarak hazırlanmıştır.

1877'de biten binanın çatısında Prusya kartallarının heykelleri olduğu için o dönemde halk arasında "Kuşlu Saray" diye bilinirdi. Alman Sefareti'nin yapıldığı tarihte, etraf henüz mezarlıktı. "Kuşlu Saray'ın biraz üstünde Dolmabahçe'ye bakan yamaçta ise 1849'da yapılmış Gümüşsüyü Askeri Hastanesi ve halen İstanbul Teknik Üniversitesi binalarından biri olan Gümüşsüyü Kışlası binaları vardı. Dolmabahçe Sarayı'ndan(->) yukarı, Taksim'e doğru çıkan ve mezarlığı ikiye bölen toprak yol ise bugünkü İnönü Caddesi'dir.

Semtin hem tarihini hem de bugününü belirleyen önemli bir bina da bugün artık yerinde bulunmayan, ama semtin tarihine olduğu kadar geleceğine de damgasını vuran Hariciye Konağı'dır. Padişaha itimatnamesini 1887'de sunan İtalya Büyükelçisi Baron Alberto Blanc'm sefaret binası olarak inşa ettirdiği yapı, kısa süre sonra II. Abdülhamid tarafından satın alınmış ve Berlin sefiri iken hariciye nazırı olarak İstanbul'a dönen Ahmed Tevfik Paşa'nm ikametine tahsis edilmiştir. 1897'de konak, İsviçre asıllı eşiyle birlikte konağın güzelleştirilmesine büyük katkılar yapan ve konağı çok seven Ahmed Tevfik Paşa'ya ihsan edilmiştir. Bina 1911'de yanmış, ancak sağında ve solunda bulunan kagir bölümler kurtulmuş; 1930'da bu bölümlerden Kâtipler Dairesi, Park Otel' in çekirdeği olan Miramar Otel adıyla açılmış, daha sonra da Park Otel'e dönüşmüştür.

İnönü Caddesi üzerindeki tek ahşap yapı olan Japon Elçiliği ise 1904'te yapılmıştır. Konağın ilk sahibi Osmanlı Bankası müdürlerinden Pangiris'tir. Japon Konsolosluğu, Pangiris adım Pandelli olarak vermekle birlikte bunun eski yazıyı okurken yapılan bir hatadan kaynaklandığı sanılmaktadır. 1928'de bina Japon Elçiliği'nin mülkiyetine geçmiş, bugüne kadar da eski haliyle korunmuştur. Ayaspaşa'da bulunan eski binalardan biri de Sarayarkası Sokağı'ndaki Ayaspaşa Hamamı'dır. Ancak bina I. Dünya Savaşı sırasında Fransız Cizvitleri tarafından satın alınarak kiliseye dönüştürülmüş, eski görünümünü tümüyle kaybetmiş, sadece hamamın kubbeli bö-

lümü aynen bırakılmıştır. Selime Hatun Camii Sokağına adını veren mescit 1930' larda ibadete kapatılmış ve minaresi yıktırılmış, daha sonra Demokrat Parti döneminde onarılarak yeniden açılmıştır.

Özenli, görkemli apartmanlarıyla da tanınan Ayaspaşa'daki konut ve apartmanların tarihinin 1925-1930'lardan geriye gitmediği anlaşılmaktadır. 19. yy'm ortalarına kadar mezarlık olan semtte mezarların tümüyle kalkması uzun bir döneme yayılmıştır. Ayaspaşa'nın eski sakinleri mezarlığın bütünüyle kalkmasının tarihi olarak 1925'i vermektedirler. O sıralarda vilayet bu bölgede arazi satışına başlamış, arsalar birkaç kişi tarafından çok ucuz fiyatla kapatılmış ve ilk olarak Park Otel'in karşısına Ayaspaşa Apartmanı yapılmıştır.

Diğerleri arasında, Ankara Palas. Kardeşler, Gümüşsü Palas(->), Hayırlı. Rüya, Pamir apartmanları gerek tarihleri ve kendilerine özgü üslupları, gerekse günümüzde birçok ünlü sanatçının, aydının, eski İstanbullunun konutları olmalarıyla, özellikle hatırlanmaya değer.

1930'lardan itibaren semtin profilini ve havasını belirleyen en önemli yapı ve merkez, kuşkusuz Park Otel'dir. Park Otel'in sadece bir bina ve otel olmaktan ibaret olmayan tarihi ve 1981 sonrasında kent profiline ilişkin en büyük tartışmanın odak noktası olarak günümüzdeki durumu, Ayaspaşa'nın 20. yy'daki tarihiyle hep iç içe olmuştur. Üstelik 1993 Kasımında yıkılması gündeme gelen yeni Park Otel inşaatı nedeniyle semtin eski sokaklarından Ağa Çırağı Sokağı inşaat sahiplerine satılmış ve sokak yok edilmiştir.

Günümüzde İnönü Caddesinin iki yanındaki apartmanlarının alt katlarında turizm acenteleri, çeşitli dükkânlar ve restoranlar açılmışsa da yöre hâlâ İstanbul'un Beyoğlu kesiminin muteber ve seçkin bir yerleşme alanıdır. Ayaspaşa'nın en eski ve ünlü sakinleri arasında Ahmed Tevfik Paşanın oğulları ve torunları. Ziyad Ebüzziya, daha yenilerde ise Semiha Berksoy, Hilmi Yavuz, sinema sanatçısı Hale Soygazi, tiyatro sanatçısı Haldun Dormen. yönetmen Sinan Çetin, opera sanatçısı Suna Korad, sinema sanatçısı Lale Mansur, tiyatro sanatçısı Ali Poyrazoğlu ve daha birçok sanatçı, yazar, mimar, bilim adamı, ünlü avukat ve hekimler vardır.

Bibi. "Ayaspaşa", *Arkitekt,* S. 4 (1993), s. 15-50; "Ayaspaşa", *İKSA,* c. II. s. 853, 854; 'Ayas Paşa". *İA.* c. II; Evliya, *Seyahatname.* I.

İSTANBUL

AYASPAŞA MESCİDİ

bak. KADI MESCİDİ

AYASPAŞA MEZARLIĞI

Taksim'den başlayarak, Gümüşsüyü üzerinden Dolmabahçe ve Fındıklı'ya kadar indiği bilinir. Bugün izi kalmamıştır. Mezarlığın adı I. Süleyman (Kanuni) dönemi vezirlerinden Ayas Paşa'dan gelmektedir. Bu bölgenin Ayas Paşa Vakfına ait olması ve Ayas Paşa Konağının da aynı yörede bulunması nedeniyle bu ismi aldığı bilinir. İstanbul'u anlatan eski seyahatnamelerde tasvir edilen ve gravürlerde görülen Ayaspaşa Mezarlığı daha I. Dünya Savaşı öncesinde harap vaziyetteydi. Mezarlık 1933'te Vakıflar İdaresi tarafından kadro dışı bırakılmış ve İstanbul Belediyesi'ne devredilmiştir.

Eylül 1926 tarihli Pervititch paftasında mezarlığın vaziyet planı, bulunmaktadır. I. Dünya Savaşı yıllarında balondan çekilen hava fotoğrafları ise mezarlığın servilerle kaplı olduğunu göstermektedir. Mezarlık alanında inşaatların yapılması tartışmalara neden olmuş, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşında yaralanıp Gümüşsüyü Askeri Hastanesine getirilip vefat eden asker kabirlerinin başka yerlere nakli bu tartışmaları büyütmüştür. Ama arazinin çok değerlenmesi, tartışmaların bir etki yaratmasına imkân vermemiş ve mezarlık parsellenip satılmıştır. Mezar taşlarının büyük bölümü tahrip olmuş ya da inşaat temellerinde kullanılmıştır. Bunlardan çok küçük bir bölümü Alman Elçiliği (bugün Başkonsolosluk) bahçesinde muhafaza altına alınmıştır.

Mezarlıktaki kıymetli taşların kitabeleri 19- yy sonlarında Fındıklık İsmet Efendi tarafından tespit edilmiş, ancak yayımlanmayan bu eser, yazarın eviyle birlikte yanmıştır.

Tarihçi Fındıklık Silahdar Mehmed Ağa. şair Şinasi gibi ünlü kişilerin gömülü olduğu mezarlığın bir bölümü üzerinde de, bugün, Atatürk Kültür Merkezi bulunmaktadır. Karşı köşede Gümüşsuyu'na inen yolun başındaki işhanı da 1980lerde inşa edilmiş ve mezarlığın kalan son parçası ortadan kalkmıştır.

Bibi. *Sicill-i Osmant,* I, 161, 446, 447; *İSTA.* III, 1488; *İKSA,* II, 853, 854; Eldem, *Boğaziçi Anılan.* 8. 16. 18; İnal, *Son Hattatlar,* 213, 340; *Malûmat,* S. 158 (1314); F. Ayanoğlu "Tahrip Edilen Eski Eserler Serisi: Lûtfi Efendinin Mezarı", *VD,* TX (1971), s. 264; İ. Arttık, "Silahdar Fındıklık Mehmed Ağa", 725, XXVII (1973). s. 130; Ç. Gülersoy, *İstanbul Görünümleri.* II, Milano, ty, s. 123.

İSTANBUL

Yaklaşık 300 yıl varlığını sürdüren Ayaspaşa Mezarlığı'nı (Grand Champs des Morts) betimleyen bir gravür. *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

AYASTEFANOS ANTLAŞMASI

Ayastefanos Muahedesi, San Stefano (Yeşilköy) Muahedenamesi de denir. Osmanlı resmi kayıtlarında "Rusya ile Ayastefanos Mukaddimat-ı Sulhiye Muahedesi" adıyla geçer. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonunda 3 Mart 1878'de Yeşilköy'de imzalanmıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın son evresinde, Osmanlı hükümeti, devletin büsbütün yıkılmasını önlemek amacıyla Avrupa devletlerinin müdahalesini istedi. Bu girişimin bir etkisi olmadı. II. Abdülhamid, Rus Çarı II. Aleksandr'a bir telgrafla başvurdu ise de çar, antlaşma koşullarının komutanlarla görüşülebileceği cevabını verdi. Bu sırada Rus ordusu Edirne'yi işgal etmiş bulunuyordu. Başkomutan Grandük Nikola, Osmanlı ordu komutanlarına 31 Ocak 1878 günü Edirne Ateşkes Antlaşması'm imza ettirdi. Bu belge, Rus ordusunun Çatalca hattına kadar ilerlemesi koşulunu da içermekteydi. Bu oldubitti, İngiltere, Fransa, Avusturya ve İtalya yönetimlerini kaygılandırdı. İngiltere, Akdeniz filosuna İstanbul'a hareket emri verdi. Amacını da İstanbul'da yaşayan uyruklarının güvenliğini sağlamak olarak açıkladı ve gerektiğinde zor kullanılacağını da duyurdu. Bu gelişme karşısında Rusya, İngiliz donanmasının İstanbul Boğazı'na girmesi durumunda, ordusunun İstanbul'u işgal edeceği tehdidinde bulundu.

Her iki tehdit de İstanbul'a yönelik olduğundan kentte, tarihte benzeri görülmeyen bir korku ve bunalım yaşanmaya başladı. Esasen, savaş boyunca Balkanlar'dan göçmüş bulunan 200.000 dolayındaki göçmen de kent yaşamım altüst etmiş bulunuyordu. Bu sırada karargâhını Ayastefanos'a taşıyan Grandük Nikola, II. Aleksandr'a gönderdiği telgrafta, Ayasofya'mn minarelerinin göründüğünü ve önünde hiçbir engelin kalmadığını bildirmişti.

II. Abdülhamid'in başkanlığında toplanan Meclis-i Fevkâlade'deki tartışmalardan bir sonuç çıkmadı. Ancak ilk kez padişaha karşı bir halk temsilcisi sesini yükseltebildi. İstanbul Mebusu Astarcılar Kethüdası Ahmed Efendi "Bizim görüşümüzü almak için, düşmanın İstanbul'a dayanmasını mı beklediniz?.." dedi. Konuşmalardan bunalan padişah ayağa kalkıp "Bu meclisi ben topladım. Şu efendi evvela bunu bilmiyor. Eğer Rus tümeninin İstanbul'a girmesini kabul etmezseniz, bana uyanlarla gider savaşır, gerekirse ölürüm!" yollu konuştu.

İstanbul'da bunlar olurken Rusya ile İngiltere kendi çıkarlarını dengeleyip anlaştılar. İngiliz donanması Mudanya'da demir attı. Rusya da İstanbul'a asker sokmaktan vazgeçti. Yeşilköy'deki Rus karargâhı için de sözde padişahtan izin alındı. Bundan sonra barış görüşmelerine geçildi. Osmanlı delegeleri Hariciye Nazırı Saffet Paşa ile Berlin Büyükelçisi Sadullah Bey (Paşa), Rusya delegeleri de Kont İgnatief üe Nelidof tu. On gün süren görüşmelerden sonra

Ayastefanos Antlaşması'nı konu edinen bir resim. *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

3 Mart 1878'de 29 maddelik antlaşma metni imzalandı. Saffet Paşa'nm belgeyi imzalarken ağlaması meşhurdur. İmza aşamasında, hiç değilse Osmanlı donanmasının Rusya'ya verilmesi koşulunun kaldırılmasını, Başvekil (sadrazam) Ahmed Vefik Paşa, Yeşilköy'e gidip Grandük Nikola'yı, salt kişisel saygınlığı ile ikna ederek sağlamıştı. Bununla birlikte antlaşma, Balkanlar'daki Slav uluslarına bağımsızlık kazandırdığı gibi, daha kötüsü bu bölgedeki Osmanlı egemenlik sınırlarını da birbiriyle bağlantısız üç ayrı noktada (Yunanistan, Arna^ vutluk ve Bosna-Hersek) muhafaza ederek ilk fırsatta yeni bir savaşın gerekçesini hazırlamış bulunuyordu. Yine, bu antlaşma ile İstanbul'u besleyen bölgeler elden çıkmakta, Rumeli'de yitirilen topraklar 195.500 km"yi bulmaktaydı. Buralardan göçen ve göçecek olan yüz binlerce göçmen de başlıbaşma büyük bir sorundu.

İstanbul'u doğrudan ilgilendiren bir başka koşul, sözde egemenlik hakları korunan Osmanlı Devleti'nin başkentinin iki yıl boyunca Rus askeri işgalinde tutulması ve bir Rus askeri komiserinin görevlendirilmesiydi. Ancak bu maddenin antlaşmada yer alması Avrupa'da tepkilere yol açtı ve Ayastefanos metninin yürürlüğe girmemesi için kampanya başlatıldı. Kamuoyu baskıları sonucu Rusya, antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesi önerisini kabul etti. İngiltere ile 30 Mayıs 1878'de gizli bir antlaşma imzaladı. Buna karşılık 4 Haziran 1878' de de Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Kıbrıs ödünü verilerek bir savunma antlaşması imzalandı. 13 Haziran-13 Temmuz 1878 tarihleri arasında Berlin'deki görüşmeler sonunda Ayastefanos Antlaşması geçersiz ilan edilerek Osmanlı Devleti lehine hükümler içeren Berlin Antlaşması imzalandı. Rusya, işgal ettiği yerlerin büyük bir bölümünden çekildi.

Grandük Nikola, Yeşilköy'de bulunduğu aylarda İstanbul'u ziyaret etti. 26 Mart 1878'deki resmi ziyaretinde Dolmabahçe Sarayı rıhtımında tüm devlet erkânınca karşılandı ve sarayda II. Abdülhamid'le görüştü. Padişah, aynı gün, Nikola'nm konuk edildiği Beylerbeyi Sarayı'na Teşrifiye Vapuru ile ziyaret iadesinde bulundu. Bu, Osmanlı tarihinde padişahın bir düşman komutanının ziyaretine gidişine tek örnektir. II. Abdülhamid, ertesi gün de Rus orduları başkomutanı ile komutanlarına Yıldız Kasrımda bir ziyafet verdi. Daha sonra Ayastefanos Antlaşması'nm anısına, gerçekte ise Rusya'nın İstanbul kapılarına kadar dayandığını simgeleyen bir anıt yapıldı. Ayastefanos Rus Anıtı(->) adı verilen bu anıt, 1914'te İttihad ve Terakki Fırkası'nın kararıyla yıktırılmıştır.

Dönemin basınında Ayastefanos görüşmeleri ve antlaşması konusunda ilginç yazılar çıkmıştı. Örneğin, karşılıklı ziyafetler, Rusların İstanbul'a gelişleri vb yarı acı, yarı alaylı haber üsluplarıyla halka duyurulmuştu.

Bibi. *Mecmua-i Muahedat,* IV, İst., 1298, s. 183 vd; Ed. Engelhardt, *Tanzimat,* İst., 1976, s. 290; Reşad Ekrem (Koçu), *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar,* İst., 1934, s. 218 vd; Karal, *Osmanlı Tarihi,* VIII, 57 vd.

NECDET SAKAOĞLU

AYASTEFANOS RUS ANITI

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda ölen Rus askerlerinin anısına yaptırılmış bir anıttır. Yeşilköy'de Galataria'da (eski Kalkıratya Köyü'nün hemen yanında) yapıldığı bilinen anıt bugün mevcut değildir.

Anıtın yapılma nedeni görünüşte oldukça makul ve hümanisttir: Savaş sırasında yaşamını yitiren 5.000 civarında Rus askeri çok dağınık bir biçimde ve çeşitli mezarlıklarda gömülüdür. Bunların gözetimi ve bakımı zor, hattâ olanaksızdır. Rus hükümeti soruna çözüm olarak dini gerekler için bir şapel eşliğinde mezarları bir kemik gömütlüğünde (ossuaire) birleştirmek istemektedir. Öneri, Babıâli'ye iletildiğinde savaşın sonunda koşulları çok ağır bir barış antlaşmasını imzalamak zorunda kalmış olan Osmanlı hükümeti tarafından teknik bir sorun olarak ele alınır ve antlaşmanın yapıldığı ve Rus ordusunun savaş sırasında konakladığı Ayastefanos'ta is-

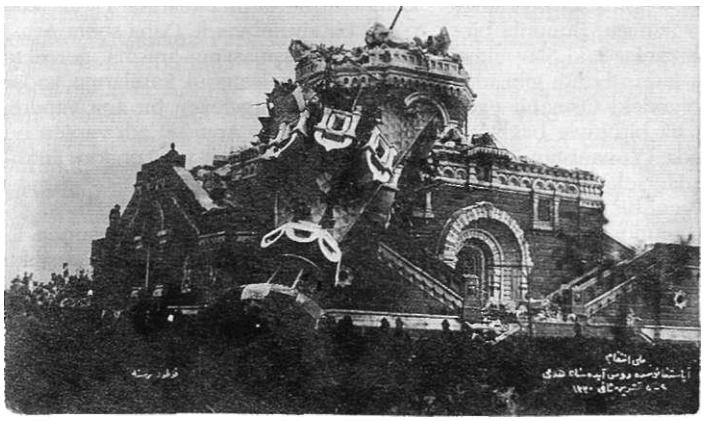

Ayastefanos Rus Anıtı (üstte solda) ve yıkılma aşamalarını gösteren kartpostal ve fotoğraflar (üstte sağda ve yanda). ***Afife Batur koleksiyonu (üst sol), Gökhan Akçura arşivi (üst sağ ve yan)***

tenen arsa bulunur; Barutçubaşı ailesine ait arazinin satın alınmasına izin verilir.

Yapımına 1895'te başlanan anıt ise önerinin amacını aşan bir biçimde ve boyutta gerçekleştirilmiştir. Aslında St. Petersbourg hükümetince istenen. Rus zaferini simgeleyen bir anıtın dikilmesi idi. Gerçekleştirilen anıt, II. Abdülhamid'in itirazı üzerine varılan bir uzlaşmanın sonunda kabul edilen öneridir.

Anıt, Rusya'nın İstanbul'daki askeri ataşesi Albay Peçkov tarafından yapılan taslak üzerine üç yıldır İstanbul'da çalışmakta olan Rus mimar Bozarov tarafından tasarlanıp inşa edilmiştir.

Ayastefanos Rus Anıtı, kare bir plan üzerine simetrik şemail üç platformu olan ve sonuncu platform üzerinde kolonların taşıdığı piramidal bir kule-örtü sistemiyle sonlanan bir yapıttır. Geniş merdivenlerle ulaşılan birinci platform, görkemli giriş kapısının bulunduğu kattır. İç içe yarım daire kemerli ve ortasında muhtemelen metal bezemeli kapısı olan girişin üstünde ve iki yanında aziz figürlerinin bulunduğu panolar vardır. Girişin iki yanından yükselen merdivenlerle ulaşılan ikinci platformda yine yarım daire kemerli ve ortası metal bezemeli bir bölüm daha vardır. Bu platformların oluşturduğu ilk bölüm, masif görünümlü ve Romanesk-Bizans karması biçimler taşıyan, hattâ kale benzeri militer \a.ırgusu olan bir karakter göstermektedir. Kolonların taşıdığı ve alttan ayrılıp yükselen üst kesim ise belirgin neoslav çizgiler taşımaktadır. Çan kulesi işlevi de gören bu kesim, yeşil renkli parlak bir malzemeyle inşa edilmiştir. Anıtın bitiminde kullanılan Rus kiliselerinin taç motifi ve üçlü Rus haçı da parlak görünümlü bir malzemedendir.

Son derece kısıtlı olan görsel malzeme bile yapıtın dini ve hümanist amacını aşan bir anıtsallıkla biçimlendirilmiş olduğunu göstermektedir. Yazılı kaynaklara göre anıt, tamamen taştan ve son derece sağlam bir biçimde inşa edilmişti.

Dönemin fotoğraflarında iki taraflı merdivenlerle çıkılan platformların, özellikle ilk platformdaki mazgallı yapımın güçlü etkisi belirgindir.

I. Dünya Savaşı başladığında ve Rusya'ya savaş açıldığında 1877-1878 yenilgisinin anısını taşıdığı düşünülen yapıt 14 Kasım 1914 tarihinde yıkılmıştır. Yıkıma ilişkin yazılı kaynaklardan son derece görkemli bir yapı olduğu, binanın iç yüzünde savaşta ölen askerlerin adlarının işlendiği nişlerin sıralandığı, kemiklerin mahzenlere doldurulmuş olarak korunduğu, rahip ve muhafızlar için özel hacimlerin düzenlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yıkım, on iki kagir ayak tarafından taşındığı belirtilen son platforma yerleştirilen tahrip kalıplarıyla gerçekleştirilmiştir.

Yıkımdan önce, çanlar indirilmiş, Askeri Müze'ye gönderilmiş; binadaki eşya polis müdüriyetine teslim edilmiştir. Bunlar arasında bilinen önemli bir parça, yapının pirinç döküm ve altın yaldızlı maketidir. İkona ve benzeri dini eşya Rus rahipler tarafından alınmıştır.

Yıkım. Fuad Uzkınay adlı bir yedek subay tarafından filme alınmıştır. İlk Türk aktüalite filmi olarak bilinen bu çekim halen kayıptır.

Bibi. *BOA.* Yıldız Hususi, V, 269/18 (7.7. 1310); *BOA,* Yıldız Mütenevvia, VIII, 162/107 (10.2.1315); *Moniteur Oriental,* (12 Ocak 1893 ve 13 Temmuz 1897); *İSTA,* III, 1499-1502.

AFİFE BATUR

AYAŞLI, MÜNEVVER

(1906, Selanik) Roman ve anı yazarı. Fransa'da eğitim gördü, Şark Dilleri Okulu'nu bitirdi; ayrıca, tasavvuf konusunda köklü bilgiler devşirdi. Anı, gözlem, tarih ağırlıklı yazılar yazdı. *Pertev Bey'in Üç Kızı* (1968), *Pertev Bey'in İki Kızı* (1969), *Pertev Bey'in Torunları* (1976) adlarını taşıyan, üç ciltlik bir de ırmak-romanı vardır.

Münevver Ayaşlı, *19- Asır/Teşrinisani ve Ötesi* (1971) adlı kitabında, Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüşünü dile getirirken, payitaht İstanbul'un siyasal panoramasını muhafazakâr bir bakış açısıyla çizmiştir. Batılılaşma girişimlerine ve yenilik hareketlerine, örnekse, "Nizam-ı Cedid'in İhyasf'na, "Vak'a-i Hayriye'ye farklı yaklaşımlarla eğilen yazar, göçen imparatorluk devlet düzeniyle birlikte ağır yükümlülükler altına girildiği görüşündedir. Şehzade Ömer Faruk Efendi'nin hatırasına adanmış kitapta, ayrıca, İstanbul'dan İnebolu'ya giden ve İstiklal Harbi'ne katılmak isteyen bu şehzadeye Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal'in, 27 Eylül 1921 tarihli yanıtı da yer almaktadır: Gönderilen telgrafta şehzadenin şimdilik İstanbul'da oturması, "vatan ve millet menfaati icabı" görülmüştür.

"Pertev Bey'in Kızları" dizisinde İstanbul'un son yüz-yüz elli yılını, edebi kaygılardan uzak biçimde, kaleme getiren Münevver Ayaşlı, şehrin değişen kültürüne, kaybolan törelerine, nesli tükenen İstanbul ailesine eğilmiş; İstanbul'un mimarisini, ev içi düzenini, İstanbul kültürünün bir denektaşı olan eşya ve aksesuarı canlı, renkli tasvir-

lerle saptamıştır. Bu eserde, alafranga yaşamak isteyen Pertev Bey'in kızlarından biri, sefahat dünyasının içine düştükten sonra, gönlün kurtuluşunu tasavvufta arayacak ve bulacaktır.

Dersaadet (1975) ise İstanbul'un dünü ve bugünü üzerine, oldukça iğneleyici bir anlatımla yazılmış yazılar toplamıdır. Ayaşlı, bitki örtüsü inşaat alanlarına dönüşen Boğaziçi'ni, kozmopolit kültürünü yitirerek bir eğlence merkezi olarak kalıveren Beyoğlu'nu, saltanatlı günleri sona ermiş Bağlarbaşı ve Çamlıca'yı dün ve bugün kıstasıyla işlerken, imparatorluğun ve Cumhuriyetin belediye başkanlarına, değişik dönemlerin şehircilik anlayışına, siyasetine olumsuz eleştiriler yöneltir. Kitapta ayrı dönemlerin, ayrı kesimlerin çok çeşitli kişileri, imparatorlar, imparatoriçeler, prensesler, hukuk ve din adamları, padişahlar, sultanlar, paşalar, ressamlar vb Bizans'tan 1960'lara bir geçit törenine çıkartılmış gibidir. Bu kişiler, adeta, bir İstanbul albümünün enstantanelerini oluşturmuşlardır. *İşittiklerim. Gördüklerim, Bildiklerim* (1973) adlı anı kitabında da tanıdığı edebiyatçıların ilginç portrelerini çizmiştir.

Bibi. A. Uçman, "Münevver Ayaşlı'yla Söyleşiler", *Hisar,* Temmuz 1976, Temmuz ve Ağustos 1977; *TDEA,* I, 238.

SELİM İLERİ

AYAZAĞA

Şişli İlçesi'ne bağlı bir semttir. Şişli-Büyükdere asfaltına 2,5 km uzaklıkta, yine Şişli'ye bağlı toplu bir köy yerleşmesi iken, nüfusunun iç göçlerle hızla artması ve çeşitli şehirsel faaliyetlerin köy sınırları içinde yer almasıyla büyüyerek, "köy" statüsünden çıkarılıp Belediye Şube Müdürlüğü'ne yükseltilmiş, aynı zamanda, fiziki bir yakınlığı olmadığı halde Şişli'nin bir mahallesi haline getirilmiştir.

Ayazağa olarak anılan yerleşme alanı, doğuda Şişli-Büyükdere asfaltı, batıda Kemerburgaz ve Kâğıthane, kuzeyde Fatih Ormanı, İmamçeşme, İmam Bayırı, Abacı Yokuşu, Hadımkoru yolu, Orman Kuyu, Maslak, Mezarlık ve Köyiçi mahallelerinden meydana gelmişken, bugün, Ayazağa Belediye Şube Müdürlüğü sınırları, aynı zamanda Şişli'nin mahalleleri olan Ayazağa, Huzur ve Maslak mahallelerinden oluşmaktadır. Şişli-Ayazağa yolunun iki yanında uzanan geniş topraklar askeri bölge olup III. Kolordu Komutanlığı da Ayazağa Mahallesi sınırları içindedir.

Ayazağa'nm, özellikle Şişli-Büyükdere asfaltı kenarındaki Atatürk Oto Sanayii Sitesi'ne kadar uzanan kısmında, çeşitli fonksiyonlara sahip binaların yoğun bir halde bulunuşu, sözü edilen asfaltın Boğaziçi tarafında İstinye doğrultusunda geniş bir alan kaplayan İTÜ kampusu, büyük iş merkezleri, bu kesimde hızlı bir yapılaşmaya neden olmuştur.

Şişli-Büyükdere asfaltı, Maslak Kavşağı'nda ikiye ayrılmakta; bir yol İstinye'ye yönelirken, asfalt, Maslak Mahallesi'nin doğu sınırını çizerek kuzeye, Büyükdere'ye doğru devam etmektedir. Büyük iş, alışveriş, banka ve holding merkezleri yolun bu kesiminde, Maslak Mahallesi'ndedir.

Ayazağa halkı, 19601ı yıllara kadar zengin çayırlarına dayanan mandıracılık ve sebzecilik faaliyetleriyle geçiniyordu. 1960'ta, yerleşmenin nüfusu 295'i kadın, 545'i erkek 840 kişiydi. Beş yıl içinde (1965'te) nüfus birdenbire **3**.558'e yükseldi. Nüfus artış hızına, gecekondu yapımı ve sanayi başta olmak üzere, çeşitli faaliyetlerin de buraya gelmesi eşlik etti. Sanayi faaliyetlerinin kontrolsüz bir şekilde çoğalmalarını büyük banka ya da şirketlerin merkezi binaları (Alarko, Emlak Bankası), okullar (Polis Koleji. Yıldız Üniversitesi Elektronik Fakültesi vb), otel (Mövenpick), televizyon istasyonu (Kanal **6).** alışveriş merkezleri (Çarşı, Pabetland, Paşabahçe vb) izledi. Böylece, Ayazağa'nm gittikçe artan nüfusu 1985'te 12.871'e (tek mahalle halinde), 1990'da da (yukarıda sıralanan üç mahallenin toplamı olarak) 20.149'a çıktı. 1990'dan sonra daha da hızlanan yapılaşmayla günümüzde nüfusun 40.000'i geçtiği tahmin edilmektedir.

Büyük şirket merkezleri ve alışveriş birimleri daha çok Maslak Mahallesi'nde ve asfalta yakın bölgede yer alırken, sanayi tesisleri ağırlıklı olarak Ayazağa Mahallesi'nde, yani Şişli-Büyükdere asfaltının iyice gerisinde kalan eski köy arazisinde, İmamçeşme Caddesi ve Kâğıthane'ye uzanan Cendere yolu ile Kemerburgaz yolu üzerinde kurulmuştur. Kemerburgaz yolunun batısında Organik Kimya, Arkimya, Kimtaş, Remsan, DYO Boya Fabrikası, Yapaş, Fargo Yağ Sanayii; Cendere ve Maslak Ayazağa yollarının doğusunda Adela Sucuk Fabrikası, Oralet, Prima Çocuk Maması, Meksan vb bunların bazılarıdır. Bu sanayi yoğunlaşmasının nedeni, Ayazağa'nm güneybatıdan İstanbul'un eski sanayi bölgelerinden Kâğıthane ile bağlantılı olması ve erişme kolaylığıdır. Böylece sanayi ucuz işçi ve boş arazi yanında, ulaşım kolaylığı nedeniyle de kuruluş yeri olarak Ayazağa'yı seçmiştir. Bunun doğal sonucu, artan gecekondular, trafik yoğunluğu ve çevresel bozulma olmuştur.

1960'larm tarımcı, hayvancı küçük Ayazağa Köyü'nün gerek alansal genişlemesinde, gerekse nüfusunun artmasında sanayi faaliyetleri başrolü oynamıştır. Özellikle 1965'ten sonra İstanbul'un çeşitli yerlerinden buraya gelen ya da doğrudan burada faaliyete geçen sanayi tesislerinin sayısı 100'e yakındır; 300'den fazla da küçük işyeri vardır. Gerek bu sanayi tesislerinde gerekse diğer faaliyetlerde çalışanların önemli bir bölümü yakın çevrede kendi yaptıkları gecekondularda oturmaktadır. Ancak, gecekondu türü konutlar mekânsal bakımdan iyice yayılarak İstinye sırtlarından Şişli-Büyükdere asfaltına doğru ilerlemiştir. Arazi kullanılışı bakımından (sanayi-konut-ticaret-ulaşım-rekreasyon-eğitim vb) ortaya çıkan kargaşa ve rekabet, Ayazağa'nm İstinye Kavşağı (Maslak Kavşağı) olarak da adlandırılan bu kesimini bir şehirsel sorun alanı haline dönüştürmüştür.

EROL TÜMERTEKİN

AYAZAĞA AV KÖŞKÜ

Maslakla eski Ayazağa Köyü Haznedar Çiftliği arazisinde geniş bir koruluk içindedir.

Tasarım konsepti ve plan şeması bakımından Validebağ Koşuyolu'ndaki Abdülaziz Av Köşkü'nün benzeridir. Bu nedenle köşkün II. Mahmud tarafından yaptırıldığına ilişkin çeşitli kaynaklarda verilen bilgilerin ihtiyatla karşılanması gerekmektedir. Burada II. Mahmud tarafından kullanılan bir köşk var idiyse bile Abdülaziz döneminde yenilenmiş -hattâ Validebağ'daki köşkle art arda ve aynı mimar tarafından yapılmış- olmalıdır.

Yapı, neoklasik anlayışın egemen olduğu II. Mahmud döneminin değil, açık olarak oryantalist eğilimin egemen olduğu Abdülaziz döneminin mimari anlayışını sergilemektedir.

Köşk, Validebağ'daki şemayı yineler. Yapı iki yanında küçük servis hacimlerinin yer aldığı bir giriş bölümü ile bir sa-

Ayazağa Av Köşkü'nün içinden bir görünüm. *TAÇ Vakfı*

Ayazağa Av Köşkü
TAÇ Vakfı

londan meydana gelmiştir ve dört cephesinde, ahşap kolonlarla desteklenen geniş saçakların örttüğü revaklarla çevrilidir ve cepheler, Validebağ'daki gibi girişteki kapı dışında ayrımsız olarak aynı düzenlemeye sahiptir. Benzer biçimde iç ve dış cepheler dikdörtgenler oluşturan bir çerçeveleme sistemi ile bölümlenmiştir. Pencereler ve bezeme grupları bu çerçeveler içine yerleştirilmiştir.

Özetle bu küçük av köşkleri, biri öbürüne referans veren ve Balyan atölyesinin neoottoman bir üslup arayışını simgeleyen denemeler olmuştur.

İki köşk arasında başlıca ayrım bezeme düzenindedir. Örneğin burada alt ve üst pencereler arasındaki panolar madalyonsuzdur veya alt ve üst pencereler çerçeveli bir bant ile değil iyice inceltilmiş şeritlerle birbirinden ayrılır. Geniş saçakları taşıyan torna işi çift köşebent öğeleri bu köşkte çok daha incelikli olarak işlenmiştir. Kapının üst kesiminde yarım daire içine yerleşmiş bir şemse (güneş) motifi vardır.

Tavanda çapraz çıtalı ve renkli bir düzenleme, saçaklarda ise geleneksel geçmeli yıldız motifinin yenilenmiş örnekleri vardır. Köşkün içinde geometrik desenli Avrupa seramikleri ile çok renkli ve altın yaldızlı oryantalist bezemeler vardır. Üst pencereleri renkli camlıdır. Alt pencereler neogotik denebilecek çapraz kayıtlarla bölünmüştür.

Validebağ'dakinden farklı olarak burada köşkün önünde büyük bir havuz bulunmaktadır. Yaklaşık 20x100 m boyutundaki havuzun üç kenarı rıhtımh olarak düzenlenmiş; köşkün karşısına gelen kenar, doğal konumunda bırakılarak veya dönüştürülerek büyük kaya parçaları yerleştirilmiş ve pitoresk bahçe karakterine yaklaştırılmıştır.

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra köşk, orduya teslim edilerek süvari okuluna verilmişti. Bu okulun ve sınıfın kaldırılmasının ardından 3. Kolordunun denetmiine geçen yapı, günümüzde büyük bir kültür kompleksinin kurulması amacıyla Haznedar Çiftliği arazisi ile birlikte İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'na verilmiştir. Mimar D. Tekeli-S. Sisa ortaklığı ve Arupp firması tarafından hazırlanan proje, yakında uygulanacaktır.

Bibi. *İSTA.* III. 1434-1435: Eldem. ***Türk Evi.*** II. 208-209.

AFİFE BATUR

AYAZAĞA KASIRLARI

Maslakta Ayazağa Köyü yakınında eski Haznedar Çiftliği arazisi üzerinde bulunan yapılardır.

II. Mahmud döneminden beri Hazine-i Hassa'ya ait olduğu ve padişahın sık sık avlanmaya geldiği bilinen arazide ilk olarak iki katlı bir kasır yaptırılmış; arazinin ve yapıların bakımı ile Başsilahdar Ali Ağa görevlendirilmişti. Bahçesinde bulunan 1831 tarihli bir nişan taşından buradaki ilk yapımın da bu tarihlerde olduğu düşünülmektedir.

Bugünkü yapılar. Abdülaziz dönemine (1861-1876) aittir. Mimarı, döneminde Ser Mimar-ı Devlet olarak tanınan Sarkis Balyan'dır. II. Meşrutiyetten (1908) sonra orduya verilen ve I. Dünya Savaşı yıllarında Süvari Küçük Zabit (astsubay) Mektebi olarak kullanılan ana bina, 1930'lu yılların başında onarılmış ve süvari okuluna verilmiştir. Süvari sınıfının kaldmlmasından sonra 1960'ta jandarma kuvvetlerine tahsis edilen yapılar, 1973'te bir onarım daha geçirmiştir. Son olarak yapıların ve arazinin sivil kullanıma açılması düşüncesi gündeme gelmiş ve kültürel amaçlı kullanım için 49 yıllığına İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'na verilmiştir. Vakfın yürütücülüğünde burada bir kültür ve kongre merkezi kurulması öngörülmüş ve açılan sınırlı yarışmayı (1991), tanınmış bir mimarlık. mühendislik grubu olan Arupp Assosiation kazanmıştır. Yapım çalışması Mart 1994'te başlayacaktır. 5.000 kişi kapasiteli merkezin 29 Ekim 1995'te açılması planlanmaktadır.

Çiftlik arazisi içindeki tarihi yapıların en büyüğü Ayazağa Kasrı olarak bilinen yapıdır. Ayazağa Kasrı, yaklaşık 21,50x 20.50 m boyutlarında, kare planlı ve bir bodrum, bir zemin ve birinci kat ile çatı katından oluşan dört katlı kagir bir yapıdır. Kasrın yapımında II. Mahmud döneminde yapılan binanın temellerinden yararlanıldığı düşünülmektedir.

Simetrik, aksiyal planlı kasrın kuzey-güney doğrultusunda karşılıklı iki girişi vardır. On iki basamakla ulaşılan sahanlıklar, binanın ortasını tümüyle kaplayan ve yaklaşık 16x17,50 m boyutunda bir büyük salon/hole açılmaktadır. Girişlerin belirlediği aksa dik yönde, doğu-batı yönünde, biri servis için kullanılan, diğeri ise anıtsal nitelikli merdivenler bulunmaktadır. Köşeler, birer salonla tutulmuştur. Betimlenen bu plan, son derece açık ve net, geometrik olarak tanımlanabilen, klasik bir şemadır. Cepheler de bu şemaya uyan klasik bir düzen içindedir. Hemen hiçbir sürprizi ve fantezisi olmayan, aynı modüler öğenin yinelenmesiyle oluşturulmuş ve nerdeyse birbirine eş dört cephesi vardır. Yalınlık ve denge kavramlarının geometrik bir düzen içinde çizilip sunulduğu bir yapıdır. Bir korulukta ve padişahın kısa süre kalması için yapılmış bir biniş kasrından çok, resmi yapı görünümüne sahiptir.

Yapının formel yalınlığının ye geometrisinin ana öğesi tek bir biçimi olan pencere modülüdür. Düz bir dikdörtgen olan bu pencere yalın ve derinliği az bir silme ile çevrilidir. Üst kat pencerelerine ince bir tabla eklenmiştir. Ne var ki, bu yalın ve adeta tek modülün kullanımına indirgenmiş cephe, taş ve sıvalı yüzeylerin ardışık düzeni ile ve taş ve sıva renginin farklılaşmasıyla canlandırılmış; duvarın ve dokusunun öne çıktığı, taş ve sıvalı yüzeylerin düşey çizgisinin kat kornişlerinin belirgin yatay çizgileriyle dengelendiği klasik bir konsept ortaya konmuştur.

Yüksek tutulmuş arduvaz çatının eğimi içine yerleştirilen çatı katının kemerli pencereleri, bu eğimden dışarı çıkan hacimleri ile çatıya ve yapıya beklenmedik bir plastik katkı getirirler.

Aslında yapının, plan, kitle ve cephelerinin klasik ve geometrik bir yalınlık olarak betimlediğimiz özelliklerini en beklenmedik biçimde değiştiren uygulama, içerideki dekoratif düzenlemelerdir. İçerideki bütün hacimlerde tavanlar, ahşap kasetleme ile küçük kare ve dikdörtgenlere bölünmüş ve her biri almaşık düzenli motif çiftleriyle bezenmiştir. Kırmızı, yeşil ve mavinin egemen olduğu bu bezeme, giriş katında her salonda ayrı motifle uygulanmıştır. Motiflerin oryantal/İslam kökenli olmamasına karşılık renk ve düzenleri, oryantalist bir izlenim vermektedir.

Ancak asıl şaşırtıcı düzenleme, anıtsal merdiven holünde görülmektedir. Geniş ve tek kollu başlayan ve sahanlıktan sonra çift kollu olarak devam eden merdivenin iki yanı doku/desen ve renk kalitesi bakımından son derece değerli mermer plaklarla kaplanmıştır. Merdiven holü, her biri yelken tonoz biçiminde eğrisel örtülü 3x3 m'lik bir aks sistemi içinde bölümlenmiştir. Şaşırtıcı olan bu mekândaki öğelerin historisist/oryantalist biçimlenmeleridir. Bütün aks açıklıkları, magrip (mauresque) üslubunda dilimli kemer biçimi verilmiş öğelerle geçilmiştir. Taşıyıcılar, gövdeleri yeşil, tabanları beyaz mermerden yapılmış incecik dörtlü kolonetlerden oluşmaktadır. Örtü kesimi canlı renkli kalem işi oryantalist bir bezeme ile işlenmiştir.

Kasrın plan. kitle ve cephelerindeki klasik disiplinin tamamen dışına düşen bu fantezi ve hattâ irrasyonalist düzenleme, muhtemelen yapı için umulmadık bir çekim noktası vardır ve bu mekân çevresindeki diğer hacimlerden (yaklaşık 1,50 m kadar) daha yüksek tutulmuş ve bu yükseklik aslında dekoratif nitelikli kaburgalı konstrüksiyonla sağlanmıştır. Bu hayli maniyerist biçimlenme de elbet klasik disiplin içinde gerçekleştirilmiş bir çözüm değildir. Kaburgalı strüktürün kendisinin ve bezemesinin neogotik üslupta olması, dönemin mimarlık konsepti için ilginç bir veri olmalıdır. Ayazağa Kasrı'nı önemli kılan da bu ikilemidir.

Haznedar Çiftliği içinde servis işlevleri için ve padişahın maiyeti için kullanıldığı düşünülen bir ikinci köşk daha vardır. Kasrın kuzeyinde ve yaklaşık 100 m kadar ötesindeki bu bina, muhtemelen daha geç tarihli olmalıdır. O yıllarda şale tarzı denen biçimde yüksek çatılı, oymalı çatı pervazları ve kavisli eliböğründeleri olan bir yapıdır. Plan şeması ana binadan çok farklı olmamakla birlikte cephe ve kitle düzeni iyice farklıdır ve daha geç bir tarihe ait olmalıdır. İlginç olan iç bezemelerinin asıl kasrın benzeri hattâ aynı oluşudur. Ayrıca zemin kattan üst kata çıkan dairesel planlı ahşap merdiven de kalem işi bezeli ilginç bir uygulamadır. Halen oldukça harap durumdadır.

Çeşitli yayınlarda, kasrın güneydoğu kesiminde bulunduğu yazılan, ancak bugün mevcut olmayan (belki de başka bir yere taşınmış olan) II. Mahmud adına dikilmiş bir nişan taşı bulunmaktaydı. Muhtemelen, arazinin II. Mahmud dönemi kullanımı için tek örnekti. Nişan taşı 5,30 m yüksekliğinde ve 1831 tarihini veren 14 mısralık kitabesi olan bir anıttı. Nişan taşının arka yüzünde de buraya süvari okulunun yerleşmesini bildiren bir ikinci kitabe vardı.

Ayazağa Av Köşkü(->) olarak tanınan ve yine Sarkis Balyan tarafından tasarlandığı bilinen yapı da aynı arazinin sınırları içindedir.

Burada yapımı kararlaştırılan yeni müzik kompleksi, tarihi yapıların aslına uygun onarımı ile bu kompleks içinde seminer vb toplantılar için kullanımını öngörmektedir. Av köşkü ise önündeki büyük havuza bakan 450 kişilik bir açık hava amfisi ile birlikte önerilen kültür merkezinin önemli çekim noktalarından biri olacaktır.

Bibi. *İSTA.* III. 1435-1436; S. Eyice. "Ayasaga Kasrı", *DİA.* IV, 205-206

AFİFE BATUR

AYAZMA CAMİİ

Üsküdar'da Şemsipaşa ile Salacak semtleri arasında, Marmara'ya hâkim bir tepede, Kız Kulesi'nin hemen karşısında yer alır.

Cami III. Mustafa tarafından annesi Mihrişah Emine Sultan ile ağabeyi Şehzade Süleyman adına yaptırılmıştır. Kapısı üstünde yer alan kitabelerden yapının 1174/1760-61 tarihli olduğu anlaşılır. Kitabe ta'lik hatla yazılmış olup tarih manzumesi Sadrazam Râgıb Mehmed Paşa'ya, hat ise şeyhülislam ve hattat Veliyüddin Efendi'ye aittir.

İnşaata 19 Receb 1171/29 Mart 1758' de başlanmış. 1174 Cemaziyelevvel'inin sonları/Ocak 1761'de tamamlanmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan 1137 numaralı inşaat defterinde bu yapı ile ilgili bilgiler arasında yapı emini olarak İshak Ağa' nın ismi geçer. Bu zatın Beykoz'da meşhur bir çeşmesi bulunmaktadır. Yine Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde bulunan 5446 numaralı ve 1172/1758-59 tarihli bir belgeden de caminin, yerleştiği arazide evvelce Ayazma Sarayı ve Bahçesi'nin bulunduğu anlaşılmaktadır. Başka bir arşiv belgesine göre 1740'lı yıllarda Ayazma Sarayı iyi durumda olup tamir edilerek İran elçisinin ikametine tahsis edilmişti.

Camiye vakıf olarak bir hamam ile birçok dükkân ve han yaptırılmış, ayrıca cami, hamam ve avluya bitişik çeşmeye Bulgurlu'dan su getirilmiştir. Cami, Şem'dânîzade Fındıklık Süleyman Efendi'nin yazdığına göre 1174 Cemaziyelevvel/Ocak 176i'de bir cuma günü Râgıb Paşa ve Veliyüddin Efendi'nin de hazır bulundukları bir törenle ibadete açılmıştır. Birkaç defa tamir gören caminin yıkılan minaresi de iki defa yeniden yapılmıştır. Yapı son yıllarda bir onarım daha geçirmiştir.

Geniş bir avlunun ortasında yerleşmiş bulunan caminin son cemaat yerine yarım daire düzeninde on basamaklı bir merdivenle çıkılır. Avlu kapıları üstünde celi hatla yazılmış ayet-i kerimeler bulunmaktadır. Son cemaat yeri üç bölümlüdür. Esas mekân dikdörtgen planlı olup dört kemere oturan merkezi bir kubbe ile örtülüdür. Sol tarafta yapıya bitişik Hünkâr Köşkü yer alır. Sokak yönünde taş konsollar tarafından taşınan bu mekân, sütunlar tarafından taşınan ve iki katlı olan bir galeriyle caminin hünkâr mahfiline bağlıdır. Caminin içinde çok göz alıcı bir biçimde dekore edilmiş bulunan hünkâr mahfili de sütunlar üzerinde taşınır. Altın yaldızlı süslemeler bu bölümün en çarpıcı yönüdür. Bugün kalan parçalardan anlaşıldığına göre duvarlarda önceleri İtalyan çinileri kaplı idi.

Ayazma Camii genelde Avrupa sanat üsluplarının etkisinde kalınan bir dönemde yapılmış olmakla birlikte, büyük kemerler içindeki pencereler, Türk klasik mimarisi özelliğini taşımaktadırlar. Minber, vaaz kürsüsü ve mihrapta çeşitli renkli taşların zarif birleşmesiyle meydana getirilmiş zengin bir süsleme dikkati çeker. Bunların, genellikle Türk sanatı geleneklerine ters olmakla birlikte göze hoş görünen bir ihtişama sahip oldukları kesindir. Yapının kapı üstündeki yazılarının hattat Seyyid Abdullah'a ait olduğu bilinmektedir. Bazı renkli camlı alçı pencerelerdeki yazılar ise Seyyid Mustafa'ya aittir.

Ayazma Camii'nin müştemilatından olan sıbyan mektebi, hamam ve muvakkithane yıkılmıştır. Önceleri cami yakınında inşa edilen vakıf dükkânlardan ise sadece bazı izler kalmıştır. Caminin duvarlarında küçük konsol çıkmaları üzerlerine oturan tam bir Türk köşkünün minyatür modeli biçimindeki kuş evleri görülmektedir. Caminin haziresinde ise saraya mensup pek çok kişinin mezarı bulunmaktadır.

Geniş avluyu çevreleyen duvarın bir köşesinde mermerden büyük bir çeşme vardır. Kitabesinden 1174/ 1761'de cami ile birlikte yapıldığı anlaşılan bu çeşmenin manzum tarih kitabesi şair Zihnî'nindir. Alışılmamış bir biçimde olan bu çeşme, mermer bir cepheye yapıştırılmış dört köşe bir paye şeklindedir. Alt kısmı taş ve tuğla, üst pencereli kısmı taş olan avlu duvarında açılan esas kapının önünde taş korkuluktu iki taraflı rampa bulunuyordu.

Ayazma Camii'nin ana girişini oluşturan batı cephesi.
Bünyad Dinç

Ayazma Camii
Doğan Kuban

Ayazma Camii, Türk mimarisinde artık yabancı üslubun hâkim olduğu bir dönemin örneği olmakla beraber, normal ölçüleri aşan yüksekliği ve yapıldığı yerin topografik durumu ile bunu bir kat daha artıran heybetli bir görünüme sahiptir. Marmara ve Boğazın girişine hâkim oluşu ile şehrin Anadolu yakasına değişik bir güzellik kazandırdığı açıkça görülmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 189; *Mür'i't-Tevarih,* II/A, 39; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kılavuzu,* I, İst., 1938, s. 48; (Konyalı), *Abideler,* 9-10; ay, *Üsküdar Tarihi,* I, 96-104; Kuban, *Barok,* 29; E. Hakkı Ayverdi. 'Ayazma Camii". *İSTA,* III, 1505-1511; S. Eyice, 'Ayazma Camii", *DİA,* IV, 230-231.

SEMAVİ EYİCE

AYAZMA KAPISI

bak. SURLAR

AYAZMA MEKTEBİ

bak. MUSTAFA III MEKTEBİ

AYAZMALAR

Ayazmalar, Hıristiyanlık dünyasında Ortodokslarca şifa verdiği kabul edilen ve bu nedenle kutsal sayılmış ya da sonradan kutsanan su kaynakları üzerine inşa edilmiş binalardır.

Yunanca "kutsal yer" anlamında olan "hagiasma" sözcüğünden dilimize yerleşmiştir. Genellikle bulunduğu bölgenin halkı tarafından saygı duyulan aziz veya azizeye ithaf edilmişlerdir. Şifa dağıtıcı özelliklerinden ötürü Ortodoksların önemli ziyaretgâhlanndan sayılan ayazmalar, adını aldıkları, başka bir deyişle ithaf edildikleri aziz veya azizenin, Ortodoks takvimine göre yortularına rastlayan zamanlarda kalabalık halk toplulukları tarafından ziyaret edilmektedirler. Bu yortularda ayazmanın bağlı olduğu veya ona en yakın bulunan kilisenin kıdemli din adamı tarafından yönetilen ayinler yapılır. Ziyaretçiler aziz veya azizenin gözyaşları olduğuna inandıkları bu suları şifa bulmak niyetiyle içerler, vücutlarının hasta olan yerlerine derman olsun diye sürerler, şişelere doldurup evlerine götürürler. Ayrıca bu suların canlılara manevi bir güç aşıladığına da inanılmaktadır. Bunun yanısıra bu aziz veya azizeye dileklerde bulunulur, onun ikonası önünde mumlar dikilerek adaklar adanır. Ayazmalar yalnızca bu özel günler içinde değil, sair günlerde de ziyaret edilirler.

Ayazmaların boyutları çok değişken olup; mimari özellik arz eden, geniş hacimli yapılar olabileceği gibi, içi ancak bir kulübe genişliğinde olan ayazmalar da vardır. Böyle kutsal saydan veya kutsanmış kaynak suları etrafında tesis edilmiş olan kilise ve diğer dini yapıların içinde kalmış olanları ilk grubu oluştururken, müstakil olan küçük ayazmalar diğer grubu teşkil ederler.

Ayazmaların mimari özelliğe sahip örneklerinde genel olarak, oldukça basit bir plamn uygulandığı görülür. Bunlar, üzeri uzun bir beşik tonozla örtülü merdivenli bir koridor ile bu koridorun nihayetindeki mahzen bölümünden meydana gelmektedir. Koridor kimi zaman tam düz olmayıp, kıvrılmalar gösterebilmektedir. Merdivenlerin basamak sayısı ise bu koridorun uzunluğuna bağlı olarak değişmektedir. Böyle bir koridora sahip olmayan, daha sade ayazmalar da vardır.

Ayazmanın asıl mekânı olan mahzene gelen suyun kaynağı gür olabileceği gibi, sızıntı veya damla damla akan sular da olabilir. Bu nedenle, suyun şiddetine göre, su hazneye direkt olarak gelebileceği gibi, kuyu veya sarnıçlarda toplanarak, gerektiğinde ve gerekli miktarda da alınabilir. Buradan su ayazmaya borular ve kanallar vasıtasıyla ulaşır. Gelen su mahzenin ortasındaki bir havuza ya da duvardaki bir kanaldan mermer su teknelerine akar. Su kaynağı kuvvetli olan büyük ayazmalarda ana tekneye gelen suyun savaklar vasıtasıyla diğer küçük teknelere dağıtıldıkları görülür.

Mahzen dikdörtgen ya da kare planlı olup, Anadolu'daki bazı örneklerde görülen değişik formdaki mahzen planına (örneğin İznik Böcek Ayazması'ndaki daire planlı mahzen) İstanbul'da rastlanmaz. Mahzen duvarının üst seviyelerinde yer alan çeşitli menfezler vasıtasıyla içeriye ışık ve hava girer. Ayazmanın kendisine ithaf edildiği aziz veya azizenin ikonaları ya duvarlara asılır ya da birtakım nişler içine yerleştirilir. Bu ikonaların önünde, içi ince kum ile doldurulmuş ve adak için mum . dikmeye mahsus mumluklar yer alır. Ayazmaların sözü edilen bu köşeleri ufak bir şapel ya da dua odalarına benzetilebilir.

İstanbul'da, bilinen ayazmalar içinde ortaçağa ait, yani Bizans döneminde inşa edilmiş olan ayazmaların sayısı fazla değildir. İstanbul'un sağlam durumdaki en eski Bizans kilisesi olan Studios Manastırı Kilisesi yanındaki bu komplekse ait ayazma, kilisenin güneydoğu köşesine bitişik ve batıdan bir sarnıca komşu vaziyette inşa edilmiştir. Ayazmanın ortasında iki bodur sütun gövdesi üzerine oturan iyonik impost başlıklar bulun-

Çengelköy'deki Ayios Panteleymon Ayazması'nın içi.
Enis Karakaya

maktadır. Yakın bir tarihte bir yangında tahrip olmuş olan bu ayazma şarap atölyesi olarak kullanılmakta idi.

Sarayburnu'nda, sahil surlarının yakınındaki Hodegetria (Meryem) Ayazması, işgal yıllarında Fransızlar tarafından bulunmuştur. Yan duvarları mermer levhalarla kaplı olan bu ayazmanın oldukça yakınında, İncili Köşk'ün kemer altına rastlayan yerdeki Soteros Ayazması (Kumluca Ayazması) basamaklarla inilen dikdörtgen planlı bir mahzenden ibarettir.

Salkımsöğüt'te, Sur-ı Sultani dibinde, sağlığı koruyan bir aziz olarak bilinen Terapon'a ithaf edilmiş Metamorfosis (Transfigürasyon) Ayazması da kısa bir merdivenli koridorun nihayetinde yer alan dikdörtgen planlı ana mekândan meydana gelir.

İlk inşa tarihi Bizans dönemine indirilen bir başka ayazma II. Teodosios surlarının hemen dışında, Mevlevihane Kapışımın yakınında bulunan Zoodohos Piyi Ayazması'dır. Adı "yaşam bağışlayan kaynak" anlamına gelen ve Meryem'e ithaf edilmiş olan bu ayazma, Meryem'in şifa veren kudretini temsil etmektedir. Türk döneminde "Balıklı Ayazma" diye ünlenen bu yapının I. Leon (hd 457-474) tarafından bir minnet borcu olarak inşa ettirildiği rivayet edilirse de, bazı kaynaklarda I. İustinianos dönemine (527-565) tarihlenmektedir. Daha sonraları pek çok mimari değişiklik geçirmiş olan bu ayazma halen Balıklı Manastırı kompleksi içinde yer alan ve ziyaret edilen bir ayazmadır.

Büyük Bizans ayazmalarından bir başkası, İstanbul'un Bizans döneminde önemli bir bölgesi olan Blahernai, Haliç surları ile kara surlarının birleştikleri yere yakın ve surların iç kısmında yer alan Meryem'e ithaf edilmiş ayazmadır.

Zeyrek, Bıçakçı Çeşmesi Sokağı'ndaki Ayia Teodosia Ayazması ise üzeri bir beşik tonozla örtülü, merdivenli bir koridorun uzandığı dikdörtgen planlı bir mahzenden oluşmakta, duvarlarında kaplama levhaları bulunmaktadır.

Kadıköy yakınındaki Eufemia Bazilikası'nm yakınında, yine bu azizeye ithaf edilen bir ayazmanın bulunduğu, bu yapıların 7. yy başlarında Sasaniler tarafından tahrip edildiği bilinir. Bugün mevcut olmayan Çengelköy'deki Ayios Mihael Kilisesi bir ayazma üzerine inşa edilmişti. Bugün Çoban Ayazması diye anılan Yarımburgaz civarındaki Bizans ayazması ise Ayia Paraskevi'e ithaf edilmiştir. Florya yakınındaki Bizans ayazmalarından biri Ayia Eufemia'ya, 12. yy sonlarında inşa edilmiş bir diğeri ise Ayia Fotini'ye ithaf edilmiştir. Boğaziçi'nin her iki yakasında da çeşitli ayazmalar bulunuyordu. Yuşa Tepesi'ndeki kiborion planlı bir kilise harabesinin yakınındaki bina kalıntısının kuzey duvarında bulunan kapı göz önüne alınarak bunun bir ayazma olabileceği ileri sürülmüştür. Bu yapı iki bölümlü, üzeri çapraz tonozla örtülü ve dikdörtgen planlıdır.

Burgazadası'ndaki Ayios Yeoryios Kilisesi avlusundaki ayazmanın girişi (üstte) ile içinden bir görünüm (sağda).
Enis Karakaya

Bu ayazmalar dışında İstanbul'da sayıları 150'yi bulan ayazma olduğu bilinmektedir. Her ne kadar pek çoğunun yapımıyla ilgili erken tarihler öne sürülürse de, bunların çoğu geç tarihli Rum ayazmalarıdır. Her konuda olduğu gibi ayazmaların kurulması ve yaşatılması konusunda da Türkler hoşgörülü davranmışlar (bazı yabancı yazarlara göre kayıtsız kalmışlar), dolayısıyla Osmanlı döneminde, özellikle 1808-1861 arasında ayazmaların sayılarında bir hayli artış olmuştur.

İstanbul'daki ayazmalar hakkında çok ciddi bir çalışma yoktur. Sadece Hakkı Göktürk'ün hazırlamış olduğu, oldukça eski sayılabilecek katalog çalışmasından başka bir yenisinin yapılmadığı bilinir. Bu çalışmadan yararlanarak İstanbul'un önemli ayazmaları şöyle sıralanabilir:

On İki Havari'ye adanmış olan Fındıklı ve Bebek'teki ayazmalar; Ayios Andonios'a ithaf edilen Beylerbeyi'ndeki ayazma; Ayios Atanasios'a ithaf edilmiş olan Kurtuluş'taki iki ve Kuleli'deki bir ayazma; Ayios Demetrios'a ithaf edilmiş Kumkapı, Kuruçeşme ve Çengelköy'deki ayazmalar; Fener'de Ayios Eftimios'a ithaf edilmiş ayazma; Fener, Yeniköy, Kurtuluş, Çengelköy, Cibali ve Küçükçekmece'deki Ayios Haralambos'a sunulmuş ayazmalar; Ayios İoannes'e ithaf edilmiş Bebek'teki üç ayazma ile Yenişehir, Yeşilköy, Samatya, Topçular, Langa, Çırağan, Arnavutköy, Tarabya, Paşalimanı, Üsküdar ve Burgazadası'ndaki ayazmalar; Akametoi (Uyumazlar) Manastırı rahiplerinden İoannes Kaliviti'e ithaf edilen Kadırga'daki ayazma; İoannes Prodromos'a (Vaftizci Yahya) ithaf olunan Kadırga, Fener, Tarabya, Üsküdar, Kalamış ve Pendik'teki ayazmalar; Büyükdere'de, Beykoz yakınında, Çengelköy, Yeniköy ve Büyükada'daki Ayios Konstantinos ayazmaları; yine Ayios Konstantinos ve annesi Ayia Helena'ya sunulmuş olan Beyoğlu ve Tarabya'daki ayazmalar; Yeşilköy'de Ayios Mamas; Samatya. Kumkapı, Balat ve Fener'deki Ayios Menas; Eğrikapı, Kefeliköy ve Heybeliada'daki Ayios Nikitas ayazmaları: Ayios Nikolaos'a ithaf edilmiş Topkapı, Kumkapı, Fener, Balat, Arnavutköy ve Paşabahçe'deki ayazmalar; Ayios Onofrios'a sunulmuş Paşabahçe ve Arnavutköy'deki ayazmalar; hekim Ayios Panteleymon'a sunulmuş Bakırköy, Haznedar. Hasköy, Ayazağa, Emirgân, Çengelköy ve Pendik'teki ayazmalar; Yunus'ta Ayios Stefanos, Langa'da Ayios Teodoros ayazmaları; Kıbrıs'ta Araplar tarafından öldürülmüş olan Ayios Terapon adına yapılmış Yeniköy, Sarıyer, Çubuklu ve Pendik ile Ayios Yeoryios adına Kumkapı, Üsküdar, Kızıltoprak ve Burgazadası'ndaki ayazmalar.

Çeşitli azizelere ithaf edilmiş olan

Moda'daki Ayia Katerina Ayazması'nın içinden bir görünüm.
Ahmet Kızık

ayazmaların bazıları ise: Çengelköy'de Ayia Anaryiri; Fener'de Ayia Arma; Kadıköylü Ayia Eufemia'ya adanmış olan Fener, Beylerbeyi ve Heybeliada'daki ayazmalar; Ayia Katerina'ya ithaf edilen Kadıköy ve Moda'daki ayazmalar; Ayia Eudoksia'ya sunulan Langa'daki ayazmalar; Balat'ta Ayia Elisavia; Arnavutköy, Yeniköy, Yeşilköy, Büyukdere ve Cevizli'de Ayia Fotini; Arnavutköy, Kireçburnu, Kadırga ve Paşabahçe'de Ayia Kiryaki; Kireçburnu, Istinye, Tarabya ve Fener'de Ayia Marina ayazmaları ile Ayia Paraskevi'ye ithaf edilen Arnavutköy'deki iki ayazma; Baltalimanı, Çırağan, Büyukdere, Küplüce, Beykoz, Kadıköy, Edirnekapı (Hançerli Ayazma), Küçüksu, Kuruçeşme, Kasımpaşa, Kireçburnu, Küçükçekmece. Kartal, Merdivenköy, Maltepe, Sütlüce, Yeşilköy, Sefaköy, Hasköy, Fener, Yeniköy, Kumkapı, Büyükada ve Heybeliada'daki ayazmalar ile Mevlevihane Kapısı dışındaki Yılanlı Ayazma; Fener'de Ayia Teodosia; Süreyyapaşa ve Mevlevihane Kapısı dışındaki Ayia Trias ayazmalarıdır.

Bu ayazmalardan bir kısmı Hakkı Göktürk'ün listeyi hazırladığı tarihlerde (1947) yok olmuş durumdaydı. Bir kısmı da o tarihten sonra çeşitli nedenlerle günümüze ulaşamamıştır. Tehlike arz ettikleri için kapatılanlar, bina ve yol inşaatlarında ortadan kaldırılanlar dışında bir kısmı da özel konutların bahçe kuyusu haline sokulmuş, bir kısmı ise ayazma inancı olmayan Gregoryen mezhebinin kiliselerinin içinde kalmıştır (örneğin Balat Surp Hreşdagabet, Surp Kevork Ermeni kiliseleri). Ama ayazmalara karşı gösterilen saygı ve inancın eksilmediği. mevcut ayazmaların yalnızca Ortodokslar tarafından değil, Müslümanlarca da ziyaret edilerek, adaklar adanıp, dileklerde bulunulduğu görülmektedir.

Bibi. M. H. Bayrı, "istanbul İlinde Yer Adları: Bentler, Sukemerleri, Ayazmalar, Kaynaklar", *TFA, U/45* (Nisan 1953), s. 716-171; *İSTA,* III, 1505; Erdenen, *Adalar.* 67, 74, 92, 102,118; Eyice, *Boğaziçi,* 68-69, 109-110; İnciciyan, *İstanbıd,* 118; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 409-414, Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 109, 302, 309, 497; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 172-173, 182-184; H. Tezcan, *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi,* ist., 198*9. s. 115-116; S. Eyice. 'Ayazma", *DİA,* IV, 229-230.

ENİS KARAKAYA

AYDEDE

Kurtuluş Savaşı'na karşı çıkan en etkili mizah dergisi, ilk sayısı 2 Ocak 1922de yayımlandı. Haftada iki defa çıkıyordu. Sahibi *ve* başyazarı İttihatçılara karşıtlığıyla tanınan, onların iktidarında çeşitli baskılar altında bırakılıp sürgüne gönderilen Refik Halit (Karay)(->) idi. Refik Halit Mütareke döneminde, bir ara posta ve telgraf umum müdürlüğü yaptıktan sonra tekrar gazeteciliğe dönmüş ve *Aydede'vi* çıkarmaya başlamıştı.

Dönemin siyasal olayları içinde yoğrulan Refik Halit, İtilafçıların olumsuzluğuna da tanık olmuş, dergisinin ilk sayısında iki akımı da reddettiğini açıklamış: bunların bir devamı saydığı "milliciliği" de aynı mantıkla dışladığını kaydetmiştir. *Aydede'riva.* bu üç yola da hevessiz ve üçünün gidişinden de bezgin olarak, edebi, mizahi, yani nezih ve eğlenceli bir yol izleyeceğim, ne onu ne bunu ne ötekini benimseyip, her yolun kabahatini yüzüne vuracağım belirtmiştir.

Kurtuluş Savaşı döneminde, çözüm önermeden sadece eleştiriyi hedefleyen *Aydede,* yazar ve çizerlerinin kaliteli olmasına karşılık, ilkesi bulunmadığı için, İstanbul'daki sınırlı bir kesim dışında genellikle tepkiyle karşılanmıştır. Milli Mücadele'yi İttihatçılıkla özdeşleştirdiği için bütün yazı *ve* karikatürlerinde Kemalistleri eleştirmiştir. 30 Ağustos'tan sonra gazete Mustafa Kemal'e övgü yazı ve resimleri basmış, ama 9 Kasım 1922' de yayımına son vermiştir.

Yazarları arasında Orhan Seyfi (Orhon). Halil Nihad (Boztepe), Fazıl Ahmed (Aykaç), Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Osman Cemal (Kaygılı) gibi isimlere rastlanır. Karikatürist olarak, Rıfkı, Cem, Ramiz (Gökçe), Ratip Tahir (Burak) sayılabilir.

150'likler listesinde yer aldığı için yurtdışında yaşayan, 1938'de affedilince Türkiye'ye dönen Refik Halit, *Aydede'yi* ikinci kez 8 Mayıs 1948'de yayımlamaya başladı. Cemal Refik, Fikret Âdil, Semih Mümtaz, Melih Cevdet Anday, Fazıl Ahmed Aykaç, Ercümend Ekrem Talu gibi yazarlar ve Togo, Turhan Selçuk gibi karikatürcülerin katkısına rağmen, dergi fazla başarı sağlayamadı ve 1 Ekim 1949' daki 125. sayısında kapandı.

İSTANBUL

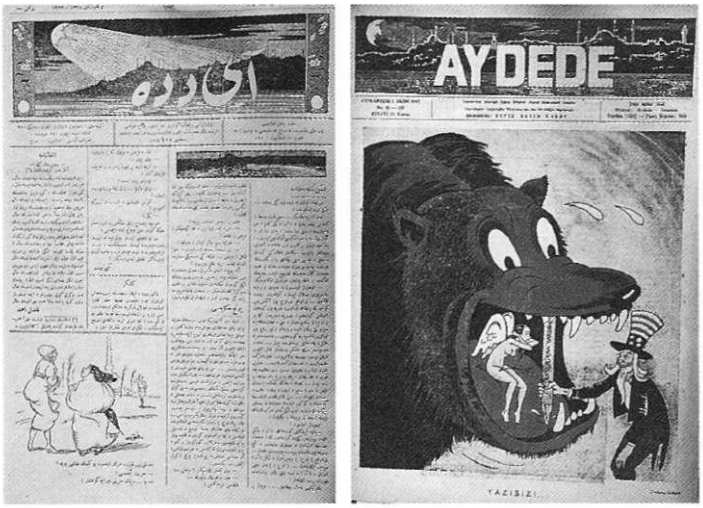

Aydede'nin 5 Ocak 1922 tarihli ikinci (solda) ve 1 Ekim 1949 tarihli son sayısının kapakları. *Nuri Akbayar koleksiyonu*

AYDINLATMA

Bizans Dönemi

Bizans'ın geç Roma dönemi sayılabilecek ilk yüzyıllarında aydınlatma, saray ve evlerde yağ lambaları ile sağlanıyordu. Yağ lambaları genelde seramikten yapılırdı. Maden ve camdan olanlarına da Roma döneminden bu yana rastlanır. Lambalar genellikle çanak biçiminde bir yağ deposu, içinden fitil çıkması için ona açılan küçük bir üst cidar, taşımak ya da asmak için kol ya da kulaklardan oluşur, genellikle kabartmalarla bezenirdi. Kullanılan yağ genelde kükürtlü zeytinyağı idi. Fitil olarak da üstüpü ya da papirüs kullanılırdı.

Bütün Bizans ülkelerinde olduğu gibi, Konstantinopolis'te de, çanak şeklindeki yağ lambalarının yerini, 7. yy'dan sonra mum kandilleri (kerion, keros) aldı. Eparhosün kitabında mumların balmumu ve zeytinyağı ile yapılması ve hayvan yağı kullanılmaması gerektiği yazılıdır. 7. yy'dan sonra mumculardan (keroularios) ve mum atölyelerinden (keropoleion) söz edilmeye başlandı. O dönemlerde sokakların aydınlatılması söz konusu değildi. Büyük alanların aydınlatılması için birbirine bağlanmış, bazen yanıcı yağlarla yağlanmış ve demet haline getirilmiş meşaleler kullanılıyordu. 5. yy'da Prefekt Kirosün bazı anacaddeleri aydınlattığı söylenir. II. Teodosios döneminde (408-450) Augusteion yakınındaki bazı dükkânların kandillerle aydınlatıldığı anlaşılıyor. Fakat bu uygulamalar uzun ömürlü olmamıştır.

Bizans ortaçağında mumcuların Constantinus Forumu civarında çalıştıkları, 931'de çıkan bir yangında atölyelerinin yanmasından anlaşılıyor. Ayasofya'mn ise kendi mumhanesi vardı. Kuşkusuz sarayın da özel mumhanesi olmalıdır. Paskalya gibi merasimlerde renkli ve gösterişli mumlar kullanıldığı biliniyor. Bu geleneğin Osmanlılara miras kalıp sonradan daha da zenginleşmiş olduğu, Osmanlı dönemi kaynaklarında belgelenmiştir.

Kiliselerin aydınlatılması pratik olduğu kadar simgesel bir anlam da taşıyordu. Kiliselerin aydınlatılması için vakıflar kurulmuştu. Hıristiyanlar için mum, ışık kaynağı olan İsa'yı simgeliyordu. Mum adamak Hıristiyanlıkta günümüzde de devam eden bir âdettir. İstanbul'da Müslümanlar da mezar ziyaretlerinde bu âdeti benimsemişlerdir. İslam geleneğine kandil ve buhurdanlık, kilise gelenekle-

rinden miras kalmıştır. Hıristiyanlar mezarlarda, ikonalar önünde ve kilisede ikonostais üzerinde mum dikerek, bugün de olduğu gibi, dilekte bulunurlardı.

Kiliselerde kullanılan mumlu kandillerin değişik biçimleri vardı. Çok mumlu cam ve madeni avizelere (polikandelon, polikandela) erken yüzyıllarda rastlanır. Kilise akarlarında döşemeye oturan büyük şamdanlar (kandelabra), çoğu kez gümüşten yapılan ajurlu lambalar (kaniskia) değişik kandil türleridir. Bunların hemen hepsi, bazen içine elektrik lambaları takılsa da günümüze kadar kullanılageldi. Bizans ortaçağı, yere konan büyük kandil ve şamdanları yeğlemişti. Kapıların, nişlerin, ikonaların iki yanlarına konan şamdanlar genel aydınlatma araçlarıydı. Kubbeli kiliselerde kubbeye asılan büyük polikandelalar vardı. Kilise çevresine, içine çok sayıda kandil alan fenerler asılırdı.

Osmanlı Dönemi

Fetihten (1453) sonraki aydınlatma araçları da Bizans döneminde kullanılanların aynısıydı. Bir bakıma çıra kandili diyebileceğimiz meşale, çıra ve başka kolay alev alan ağaçların taşındığı, demir bir sırığa bağlı ilkel bir aydınlatma aracıydı. Meşaleci, meşaleyi tutuşturan ve gezdiren, çoğu kez asker olan bir görevliydi. Ancak Osmanlı döneminde de temel aydınlatma aracı mumdu. Bunun Bizans döneminden farkı, yapımında zeytinyağı yerine hayvan yağı kullanılmasıdır. Mumun esas malzemesi içyağı ve balmumu idi. Birçok divan kaydında, kasapların, hattâ evinde koyun kesenlerin, yağları mumculara vermeleri emredilmiştir. Özellikle fetihten sonraki ilk yüzyıllarda İstanbul'da sürekli bir mum darlığı olduğu anlaşılıyor. Mumcular zimmi yani Müslüman olmayanlardan oluşuyordu. II. Mehmed'in mum işleyenlerin zimmi olduğu ve ihtiyaçları olan yağın onlara verilmesi gerektiğini bildiren bir iradesi vardır. 17. yy'da bu gereği anımsatan bir divan kararını Ahmed Refik yayımlamıştır. Mumcular genellikle "kefere tayfasından" Rumlardı. Bunların işyerleri (mum kârhaneleri) çokluk Yedikule civarındaydı. İstanbul'un daha birçok yerinde de mumhaneler olduğunu biliyoruz. Örneğin 1575'te Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'da yaptırdığı Şemhane'ye yağ sağlanmasına ilişkin bir divan kararı vardır. Mum üreten Rumlar yeniçerilere ve halka saptanmış fiyatlardan mum satarlardı. Sonraları yeniçeri kışlalarında kullanılan mumların, örneğin 18. yy'da, doğrudan kışlaların (odaların) mumcu kârhanelerinde mumcu denilen askerler tarafından yapıldığı anlaşılıyor. Sarayın mumları ise saray mutfağında görevli mumcular (şemgerân-ı hassa) tarafından hazırlanıyordu. Çok büyük sayıda küçük ve büyük baş hayvan tüketen saray mutfağının bütün içyağları, gereken balmumu ile karıştırılarak, mum yapımında kullanılırdı. Fakat bu mumcuların atölyeleri saray dışmdaydı. Ağa kârhanesi denen ve yeniçeri ağasına bağlı atölyelerdendi. Mumcuların kontrolünü şemhane emini yapar, kontrol edilen mumlar damgalamrdı. Ancak bunun yaygın ve sürekli bir kontrol olduğu kuşkuludur. **19-** yy'da, balina başından alman yağla yapılan ispermeçet (Latince ve Yunanca "balina" anlamına gelen sözcük) mumu denilen mumlar içyağı ile yapılanların yerine geçtikten sonra, 1863' te Beykoz'da bir ispermeçet mumu fabrikası kuruldu. İhtisab Nezareti tarafından 1831'de çıkarılan bir narh listesinde şişe mumu, sade mum ve yerli mum olarak ayrılan üç tür mumun fiyatları okka başına 4 kuruş 15 para ile 3 kuruş 38 para arasında değişiyordu. Aynı listede, bir okka iyi un 1 kuruş, kelleşekeri 5 kuruş, bir okka beyazpeynir 2 kuruş 30 para idi.

Uzun yüzyıllar boyunca mum kullanımı, bu malzemeyi taşıyan değişik araçların yaratılmasına neden olmuş, değişik amaçlarla kullanılan mum için ilginç kandil ve lamba biçimleri ortaya çıkmıştı. Konutlarda mumlar kandil ve şamdanlara konurdu. Kandiller düz bir yüzeye oturan cam şişeler ya da zincirle asılan kap şeklinde fanuslar biçiminde yapılırdı. 16. yy'da yapılmış, her iki türe ait, yaldızlı, klasik bezemeli örnekler Topkapı Sarayı Müzesi'nde vardır. Top şeklinde madeni büyük ajurlu avizeler de özellikle sarayda kullanılmıştır. İstanbul'da ilk cam kandillerin; hamam, cami ve benzeri yerlere şişe işleyen sırçacı fırınlarının Yahudilere ait olduğu ve bunların atölyelerinin Eyüp civarında bulunduğu biliniyor. Madeni şamdanlar da ufak profil farklarıyla cam kandillere benzerdi. Bazılarında yapıldıkları tarihler yazılıdır. **16.** yy'dan sonra İstanbul' da üretilmişlerdi. İstanbul'da pirinç, bronz, gümüş, altın ya da tombak (cıvayla parlatılmış bakır) kandiller yapılırdı. Saraylar için bunların değerli taşlarla süslü olanları da üretilirdi. Osmanlı döneminin İznik işi klasik kandilleri de çini işçiliğinin ve klasik bezemenin büyük boyda ünlü örnekleri arasındadır. Son yüzyıllarda, zengin konutlarda ve saraylarda, büyük aynalı ve mermer kaplı konsolların iki yanlarında, değişik biçimlerde, renkli camdan bezemeli fanuslar taşıyan petrol lambaları, ev dekorasyonunun önemli öğeleri olmuştu.

Camilerde iki tür ışık kaynağı kullanılırdı: Birincisi, mihrabın iki yanındaki büyük şamdanlar; ikincisi, kubbeye zincirlerle asılmış, caminin asıl ışık kaynağı olan Bizans döneminin polikandelonuna tekabül eden ve top kandil denen avize. Yukarıya asılı anlamına gelen Farsça avize sözcüğü büyük kandil karşılığı kullanılmıştır. Bazen insan boyunu geçen dev şamdanlar içine çapları 20-30 cm'yi bulan büyük mumlar konurdu. Top kandiller ise kubbeye asılan büyük bir madeni çember üzerine dizilmiş cam fanuslar içindeki mumlardan oluşuyordu. Asılan kandiller içinde daha çok bir vazoya benzeyen, gümüş, bakır ya da pirinçten yapılanları da vardı. Şamdanlann bir grubu, büyük bir kesik koni biçiminde yüksek bir kaidenin çanak oluşturan yüzeyi üzerindeki zengin profilli silindirik bir üst bölümden meydana gelirdi. Cami mihraplarında kullanılan başlıca tip buydu.

Bir başka tür şamdan, zengin profilli uzun çubuk biçimindeydi. Küçüklü büyüklü çubuk şamdanların bir lale motifi ile bitirilmeleri Lale Devri'nden sonra yaygınlaşmıştır. Altıgen ya da sekizgen piramidal bir kaide üzerine yivli küresel başlıkla biten delikli (ajurlu) cami lambaları da vardı. Bunlar Memluk geleneği uzantılarıydı. Bu temel biçimlerin dışında kalan, özel olarak üretilmiş gümüş şamdanlara ve lambalara her dönemde rastlanmıştır. Benzer biçimleri yineleyen seramik şamdanlar, kandiller ve lambalar, genelde İznik atölyelerinde karakteristik çini bezeme ve renkleriyle de üretilmiştir. Cam avizeler özellikle son yüzyıllarda Avrupa'dan ithal edilmişse de İstanbul'da yapılan avizeler de vardır. Beykoz Cam Fabrikası'nın "çeşm-i bülbül" tekniğinde yapılan çiçek motifleri ile süslü avizeleri, bunların en gözde olanlarıydı (bak. camcılık).

Fenerler bakır, bronz ya da gümüşten yapılan, camlı, taşınabilir kandillerdi. Tümüyle karanlık olan sokaklarda yatsı namazından sonra fenersiz dolaşmak IV. Murad döneminde (1623-1640) yasaklanmıştı. Yaygınlaştıktan sonra, madeni, pahalı fenerlerin yerini muşamba fenerler aldı. Bunların alt ve üst iki madeni parça arasında armonika gibi katlananları da vardı.

Vakfiyelerde camilerin aydınlatılmasında görevli olanlar ve yapacakları işler özenle belirtilmiştir. Fatih Vakfiyesi'nde cami için, "Kanadili zerrin ile ol kubbe-i simin evc-i letafette mah ü pervindir" denir. Caminin aydınlatılması için "dört nefer suleha-i nurani mezahir-i saadet-i tevfik-i rabbani suruc ü kanadil huddamı olup evvel-i leylde ikad ve iş'al-i kanadile iştigale ikdam ve bade edai's-salat iftası ile ihtimam edüp..." denmiştir. Ayasofya'nm aydınlatma hizmetlerinin "Üç nefer merd-i salih siraci vehhaç" "gah lema-i nur ile şem-i mürdeyi ihya, gah nefha-i sur ile mahv ü ifna..." ederek yerine getirildiği anlatılmaktadır. Süleymaniye Camii'nde de sekiz "siraci" vardı.

Osmanlı döneminde sokakların aydınlatılması 19- yy'a kadar söz konusu değildi. Sadece gece bekçileri, ellerinde fenerlerle dolaşırlardı. Geceleyin sokağa çıkmanın da, o dönemler nadir olduğunu anımsamak gerekir. Sokağa fenersiz çıkmanın yasak edilmesinden, evlerin ve dükkânların önüne fener asılmasının istenmesinden sonra, sokakta fener kullanımı artmıştır. Cam fenerler genellikle kapı önüne asılmış sabit fenerlerdi.

Elde dolaştırılan fenerler ise özel olarak hazırlanmış muşamba bez ya da daha ucuz olarak kâğıttan yapılırdı. Muşamba fenercilerin en ünlü merkezi, Süleymaniye'de Tiryaki Çarşısı idi.

Toplumsal amaçlı aydınlatma, törenler, şenlikler, donanmalar, ramazan, bayram ve kandillerde ortaya çıkmış, yabancıları da yerliler gibi etkileyen ve hayran bırakan olağanüstü zengin, yaratıcı biçimlere bürünmüştür. "Şehrâyin" sözcüğü şehrin donanması anlamına kullanılmıştır. Mevlit ve regaip kandillerinde minarelere kandil asılmasının II. Selim döneminde (1566-1574) başladığı söylenir. Berat ve miraç kandillerinde de minareleri kandille süslemenin Kocamustafapaşa Dergâhı Şeyhi Necmeddin Hasan Efendimin tavsiyesiyle, 1577' de III. Murad tarafından irade edildiği söylenir. Ramazan gecelerinde minarelerin aydınlatılması ise I. Ahmed döneminde (1603-1617) yaygınlaşmıştır. Ramazanda mahya kurmak törensel aydınlatmanın en önemli gösterilerinden biridir. Zengin bir geleneği ve tekniği olan mahyacılık Lale Devrimden bu yana, mahya asılacak camilerin sayısının Damat ibrahim Paşa tarafından artırılmasından sonra gelişmiştir. Bayram günlerinde kandil asılması da Esma Sultanın 1725'teki doğum şenliklerinden sonra yaygınlaşmıştır.

Dini günlerde camilerin mahya ve kandillerle süslenmesi dışında ışığın törensel kullanımına daha da görkemli büyük şenlikler sırasında rastlanırdı. Büyük şenliklerde çok sayıda meşale ve kandil düzenlemeleri yapılırdı. Kandillerle mahya düzenlemek de sadece camilere özgü değildi. Denizde gemi direkleri arasında ya da yüksek yerlerde kandillerle resimler yapılır, yazılar yazılırdı. Böyle tören günlerinde kentin aydınlatılması olağanüstü boyutlara ulaşırdı. Petit la Croix 17. yy'da Boğaz'm iki kıyısının da aydınlatıldığını söyler. Anlaşıldığına göre, ahşap direklerle yapılan hafif konstrüksiyonlara. iplerle çeşitli biçimler meydana getirecek şekilde kandiller asılıyordu. Bunlar makaralar aracılığı ile inip çıkıyor, çeşitli biçim olanakları yaratıyorlardı. Bu kandiller rüzgâra karşı cam fanuslarla korunuyordu. Fanusun içine kaba yağ, su ve fitil olarak pamuk konuyordu.

Osmanlı tarihinde ışığın gösterilerde kullanımının doruğa çıktığı dönem Lale Devri'dir. Lale Çeragâm denen gösteriyi Muradgea d'Ohsonn anlatır. Çırağan Sarayı(->) bu gösterinin yapıldığı Boğaziçi Kasrı yerine sonradan yapılan saraydır. Işık, çiçek, kandil biçimleri, hareket eden objeler, üzerine konan kandiller, aynalar ve meşalelerle yaratılan ışık düzenleri Osmanlı döneminde etkili bir sanat haline dönüştürülmüştür. O dönemde, olağanüstü günlerde bütün kentte saraylar, kışlalar, yalılar, minareler on binlerce kandille donanırdı. Ne var ki, bu gösteriler havagazı ile aydınlatma başlayana kadar, kent sokaklarını karanlıktan kurtaramamıştır. Bu nedenle ramazan geceleri, daha aydınlık bir kent imgesi olarak folklorda özel bir yer tutmuştur. Ramazan gecelerinde daha aydınlık olan sokaklarda, halk elinde fenerlerle gezintiye çıkardı. Ahmed Rasim. şair Sabit'in *Ramazaniye* 'sinde, iftardan iftara dolaşan bir obur tipini çizer: *Elde işkembe fener, arkada zenbil-i sahur / Gece faslında şikemharelerindir meydan.* Tarihi belgeler incelendiğinde şenliklerde görülen düzenlemelerin daha küçük boyutlarda günlük yaşama da yansıdığı anlaşılır. T. Gautier bir kahvehanenin ilginç aydınlatma düzenini şöyle anlatır: "Fitilli, yağ dolu kandiller kıvrımlı tellerle tavana asılıdır. Bu teller bir tür yay ödevi görür. Kahveci ara sıra kandillere dokununca kandiller, ışıktan bir bale gibi, inip, çıkar... Çizgilerini belirten birçok ışıkla süslü telden yapılmış gemi biçimindeki bir avize de bu garip ışıklandırmayı tamamlar."

Işığın simgeselliği Bizans kültüründe olduğu kadar Osmanlı kültüründe de geçerlidir. Dini yapıların, türbelerin aydınlatılması, adaklar, karakteristik göstergelerdir. Bektaşî tekkelerinde on iki köşeli kandiller (şebçırağ). On İki İmam için yakılırdı. "Kandil" sözcüğü günlük yaşamın pratik sözlüğünde, folklorda ve argoda olduğu kadar, simgesel ve şiirsel kavram ve sözlükte de ışıkla ilgili olarak büyük yer tutar. Mehmet Akif'in Çanakkale şehitleri için yazdığı şiirde şehitlerin mezarı üzerine astığı avize, Yedi Kandilli Süreyya, Boğa Burcu içinde yedi yıldızdan oluşan Ülker grubunu simgeleyen bir metafordur.

Bibi. "Lighting", "Lamps": *Dictionary of Byzantium,* II; L. Bouras, "Byzantine Lighting Devices", *fahrbuch der Österreichischen Byzantinistik,* 32/3 (1982), s. 479-91; Büngül, *Eski Eserler;* And. *Şenlikler,* 101-121, d'Ohsonn. *Tableaıt.*

DOĞAN KUBAN

Tanzimat Dönemi

Osmanlı döneminde sokakların düzenli aydınlatdması ilk kez Tanzimat sonrasında gündeme geldi. Kent önce gazyağı, ardmdan havagazı ve nihayet elektrikle aydınlatıldı.

Sokakların petrol lambasıyla aydınlatılmasından önce, geceleri ender de olsa sokağa çıkıldığında fenerle dolaşılırdı. Fenersiz sokağa çıkmak yasaktı. Devriye memurları fenersiz gezenleri karakola çekerdi. Fenerler muşamba ya da kâğıttan yapılırdı.

Tanzimat'la birlikte kent hizmetleri önem kazandı. Batı'nın çağdaş kent olgusu Osmanlı'yı da benzer önlemler almaya sevk etti. 1847'de yayımlanan bir resmi bildiride geceleri sokakların aydınlatılmasının "mamuriyet ve medeniyet" eseri olduğu belirtilerek çarşıda dükkânların önlerine kandil asılması gereği vurgulandı. Arzu edenler evlerinin önüne de kandil asabileceklerdi. Bir süre sonra, Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye kararı üzerine, bundan böyle memur ve bendegân hane ve yalıları önlerinde tüm yıl boyunca birer veya ikişer kandil yakmaya mecbur tutuldular. Halk arasında da bu usulü benimseyenlerin hükümet nezdinde takdir görecekleri kaydediliyordu. Ayrıca şehremanetinden esnaf kethüdalarına yapılan tenbihle, aralarında hane bulunmayan dükkân sahiplerinin masrafını kendileri karşılamak üzere kırk-elli adım aralıkla kandil yakmaları gerekiyordu. Fenerlerin tek tip olması için zaptiye yerel zabıtaya birer örnek göndermişti.

Böylece sokaklarda kandil veya fener yakılması âdet haline geldi. Yüksek rütbeli memurlar ve zengin kimseler evlerinin önlerini kandillerle süslediler. Geceleri çarşı bekçileri fenerleriyle dolaşır, dükkânların kandillerini denetlerlerdi. Bu uygulamaya rağmen, gazyağı dönemine kadar kenti karanlıktan kurtarmak mümkün olamadı. Geceleri sokakta dolaşmak tehlikeli addedildi.

Petrol 1850'lerin sonlarına doğru ABD'de Pennsylvania'da keşfedilmiş ve kısa sürede Avrupa'da kullanılmaya başlanmıştı. Osmanlı'ya da ticari mal olarak gecikmeden geldi. Başlangıçta İstanbul'a yerleşmiş yabancılar ve hali vakti yerinde olan yerli halk tarafından kullanıldı. Petrolden önce, iç mekân aydınlatma aracı olarak varlıklı kesim balmumu, fakirler yağmumu ya da zeytinyağı, hattâ yerine ve bolluğuna göre sadeyağ kullanıyorlardı. Petrol zeytinyağı kandilleriyle mumlara oranla daha fazla ışık veriyordu. Bu nedenle, kısa sürede, ülkeye tenekelerle çok miktarda gazyağı ithal edildi. Bir süre sonra biriken tenekeler Osmanlı'da tahıl ölçü birimi olarak kullanılmaya başlandı.

Petrol beraberinde depolama sorununu getirdi. İstanbul'daki yapıların büyük çoğunluğunun ahşap oluşu nedeniyle, zaten eksik olmayan yangın tehlikesini artırmamak için şehir dışında depolar kurularak oralarda gaz depolanması uygun görüldü. Önceleri petrole sulu gaz deniyordu. Zamanla bu tabir değişti, gazyağı denmeye başladı. Romanya'nın ardından Çarlık Rusyası'ndan da petrol getirildiğinde, halk arasında Romen gazına oranla daha vasıflı olan Rusya kaynaklı petrole Batum gazı adı verildi.

O zamanlar sokakların aydınlatılması kentin güvenliğiyle ilgili bir sorun olarak görülüyordu. Hers adında yabancı bir müteahhit 1864'te dönemin güvenlik işlerine bakan en yüksek mercii olan Bâb-ı Zaptiye Nezareti'ne başvurarak sokakları gazyağıyla aydınlatma imtiyazını aldı. Görüşmeler sonucu teklif uygun görülmüş ve yapılan anlaşma gereğince müteahhit firma, İstanbul, Üsküdar ile Boğaziçi ve Marmara kıyılarındaki köylerin aydınlatılmasını taahhüt etmişti.

Müteahhide her ay için lamba başına 22,5 kuruş ödenecek, gaz lambalarının yerleri Zaptiye Nezareti tarafından tespit edilecekti. Fenerler yaz ve kış, güneşin batmasından sonra yakılacak, güneş doğuncaya kadar yanık kalacaktı. Fenerlerle gaz lambalarını mahalli idare sağlayacak; bu fenerlerin yakılmasına, söndürülmesine ve bakımına müteahhit firmanın adamları memur edilecekti.

Fenerlerin işler bir halde bulundurulmasına, tamirine, kırılan lambaların ye-

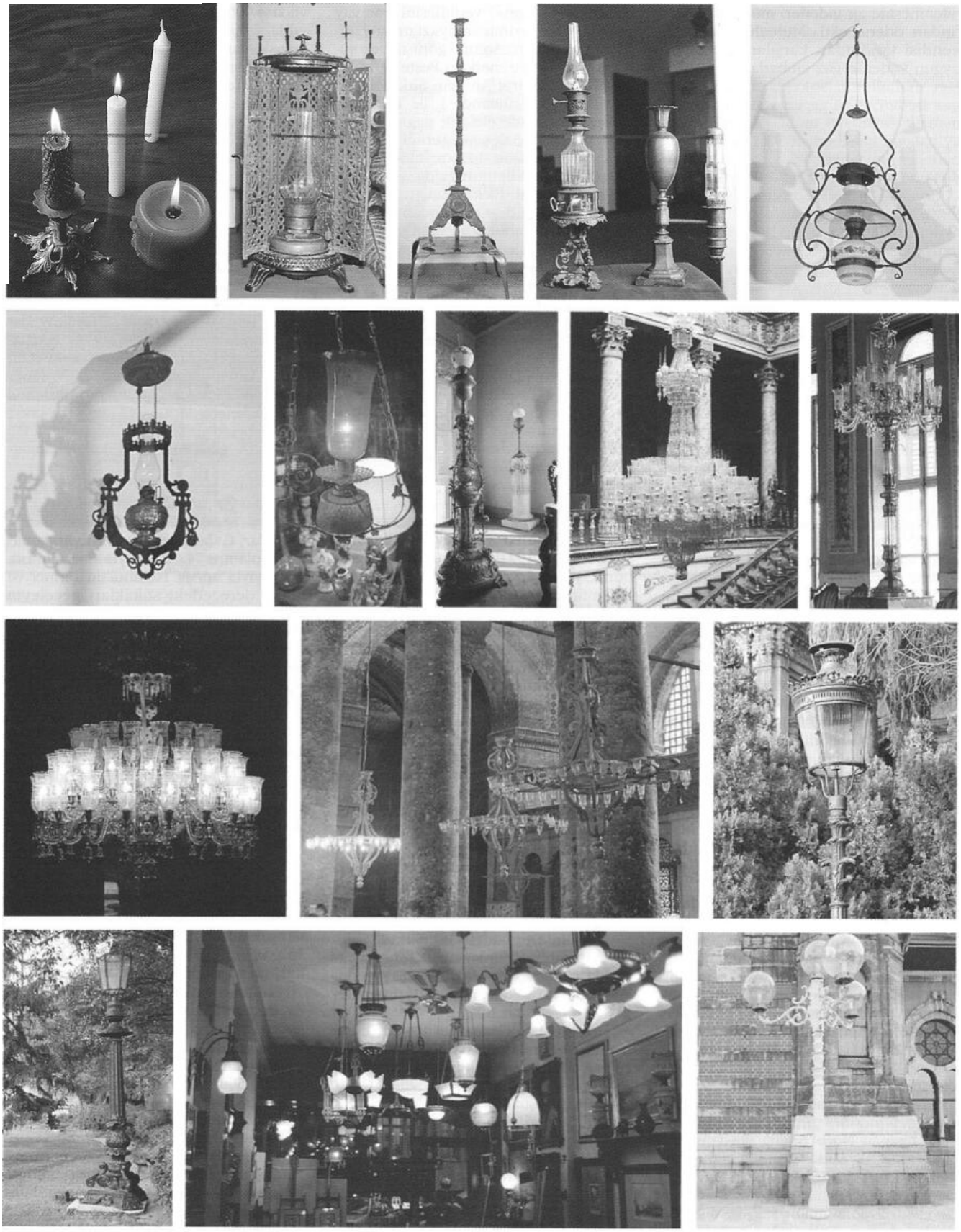

Aydınlatmada kullanılan araçlardan bazı örnekler.
I. sıra: Ahmet Kuzik, Aydınlatma ve Isıtma Araçları Müzesi (2, 4 ve 5), Nazım Timuroğu (orta); II. sıra: Aydınlatma ve Isıtma Araçları Müzesi, Hazım Okurer, Ahmet Kuzik (3, 4 ve 5); III. sıra: Hazım Okurer, Tahsin Aydoğmuş, Elif Erim/TETTV Arşivi; IV. sıra: Elif Erim/TETTV Arşivi, Hazım Okurer (orta ve sağ)

nilenmesine ait giderler, müteahhit tarafından ödenecekti. Müteahhit, masrafı kendisi tarafından karşılanmak üzere uygun yerlerde gaz ambarları kuracaktı. Her mahallenin sokaklarında yakılan gaz bedeli, zaptiye idaresi tarafından, mahalle imam ve muhtarları eliyle her ay halktan tahsil edilecekti. 1877'de gaz bedellerinin tahsili "tenviriye resmi" adıyla belediyelere verildi.

Sonraları İstanbul dışında diğer kentlerde de sokaklar petrol lambalarıyla aydınlatılmaya başlandı. Bu nedenle belediyeler "gazhane" adıyla petrol tenekelerini muhafaza etmek için depolar açma gereği duydular. İstanbul'da en büyük petrol ambarları şehremanetinin Çubuklu depolarıydı.

Batı'da havagazı, yani madenkömüründen gaz üretimi 1812'de bulundu. İlk olarak 1813'te, Londra, havagazıyla aydınlatılmaya başlandı. Onu Paris ve diğer Batı kentleri izledi. Osmanlı topraklarında ise havagazı Abdülmecid döneminde (1839-1861) Dolmabahçe Sarayı'nın yapımıyla gündeme geldi. Sarayın aydınlatılması için yakın bir mekânda bir gazhane kurulması gereği doğmuş, bu nedenle Dolmabahçe Gazhanesi inşa edilmişti. Daha sonra Beylerbeyi Sarayı inşa ettirildiği sırada, Kuzguncuk'ta dere içinde ikinci bir gazhane kuruldu.

Her iki gazhane de başlangıçta sarayın aydınlatılması için yapılmışsa da bir süre sonra saray dışına da hizmet götürdü. Gazhaneler 1856da, özellikle sokak aydınlatması için saray dışına gaz vermeye başladılar. İlk aydınlatılan cadde, Beyoğlu'nda bugün İstiklal Caddesi ile Galip Dede Caddesi'ni kapsayan eskinin Cadde-i Kebiridir.

İstanbul suriçinin aydınlatılması ise ancak II. Abdülhamid döneminde gerçekleşti. 1880'de Yedikule Gazhanesi inşa edilerek kentin bu kesimi de havagazıyla aydınlatılmaya başlandı.

1891'de Georgy isminde bir Fransız mühendise 50 yıl süreyle Kadıköy, Üsküdar ve 8. Daire-i Belediye sınırlarına kadar olan yörelerin madenkömüründen üretilen gaz ile aydınlatılma ve ısıtılma imtiyazı verildi. Böylece Kadıköy Gaz Şirketi de faaliyete geçmiş oldu.

Elektrik alanında 19- yy'ın ilk yarısında önemli gelişmeler sağlanmışsa da elektriğin aydınlatmada kullanılması için yüzyılın sonunu beklemek gerekiyordu. Paris'te havagazı aydınlatması 1838'de başladı; 1878'den sonra elektrik ile aydınlatmaya geçildi.

Elektriğin Osmanlı payitahtına gelişinin gecikmesini, şehremaneti mektupçusu Osman Nuri (Ergin) de dahil birçok yazar II. Abdülhamid'in istibdatına ve güvenlik kaygısına bağlar. Hattâ devlet, Şam, Selanik gibi diğer kentlerde elektrik donanımına izin verdiği halde İstanbul'da elektrik kullanımına geçilememiş, bu nedenle tramvaylar da elektrik gücüyle işletilememişti.

II. Meşrutiyetle (1908) birlikte elektrik fobisi kalktı. Ancak İstanbul'da elektrik imtiyazının verilmesini tramvay ve gaz şirketlerinin imtiyazlarıyla bağdaştırmak güçtü. Sorun, görüşmeler sonucu çözüldü ve merkezi Peşte'de bulunan Ganz Elektrik Arıonim Şirketime 50 yıl için Rumeli cihetinde 1. ile 12. daireler sınırları içinde elektrik dağıtımı imtiyazı verildi. Sözleşme gereği elektrik donanımı Haziran 1913'te tamamlanacaktı. Ancak Silahtarağa'da yapımına başlanan santral, Balkan Savaşı nedeniyle bir süre aksadı. Öte yandan 28 Eylül 1913 günü İstanbul'u sel bastı ve santral binası önemli ölçüde hasar gördü.

Sözleşme gereği 3.000 kw'hk (kilovat) bir merkez fabrikası kurulacak ve imtiyaz süresince şehremaneti adına 600 genel aydınlatma lambası konacaktı. 24.000 paydan oluşan 12 milyon frank (528.000 lira) sermaye ile şirket kurulmuş ve Silahtarağa Elektrik Santralı 14 Şubat 1914'te faaliyete geçmişti. Santral işletmeye alındıktan sonra pay senetleri tümüyle Belçika'dan Sofina müessesesine devredilmiş, böylece Ganz ismi ortadan kalkarak yerini Sofina'ya bırakmıştı.

Santral her biri beşer bin kilovatlık üç türbojeneratör grubu ile saatte 12-13.000 kg buhar verecek altı kazanla donatılmıştı. 1921'de bu üç türbin grubuna, yeni bir makine dairesi de inşa edilerek, 12.000 kw'lık bir türboalternatör ile saatte 12.000 kg buhar veren iki kazan daha eklenmişti.

İstanbul'da öncelikle tramvaylara elektrik verildi. Balkan Savaşı nedeniyle, tramvay kumpanyasının çekim gücü olan atlara ordu tarafından el konmuş, elektrik tek seçenek olarak kalmıştı. Ardından özel tesisata da akım verildi. 1914 sonunda şebeke uzunluğu 258.320 m, indirici merkez adedi 60 ve müşteri toplamı 2.055'ti.

İstanbul'da elektrik 1914'te üretilmişse de sokaklarm elektrikle aydınlatılmasına ancak **1920**'de başlanabildi. Gaz ve elektrik şirketlerine ayrıcalık verildiği sırada sözleşmelere sokakların belediye adına ve hesabma parasız fenerle donatılması konmuştu.

Nitekim Dersaadet Gaz Şirketi belediye hesabına parasız 200 fener yakmakla yükümlüydü. I. Dünya Savaşı öncesi İstanbul sokaklarına sözleşme gereği 3.943 fener konmuştu.

Dolmabahçe Gazhanesi'nce de şehremaneti hesabma parasız 200 fener yaktırılması sözleşmeye alınmış, Üsküdar ve Kadıköy Gaz Şirketi de sokaklara 2.989 fener koymuştu. Bunlarm 70 adedi parasız, diğerleri bedel karşılığıydı. Fitillerin değişimi ve şişelerin bakımı dahil fenerlerin yakılması şehremanetine ayda 85 ile 90.000 kuruş dolayında bir meblağa mal oluyordu. Şirketin imtiyazı 25 Temmuz 1920 tarihinde 50 yıl uzatılırken bedelsiz fener adedi 100'e çıkarıldı.

Şehremaneti, elektrik şirketiyle sözleşme yaparken bedelsiz 12 amperlik 600 adet ark lambası asılması şart koşulmuştu. 600 lambadan 300'ünün her biri yılda 4.000 saat, diğer 300'ünün her biri yılda 2.000 saat yakılacaktı. Diğer bir deyişle yarısı sabaha kadar, diğer yarısı gece yarısına kadar yakılacaktı.

Yabancı şirketlerle yapılan bu tür sözleşmelere konan aydınlatma maddeleri yeterince işletilemedi. Yukarıda belirtildiği gibi elektrik şirketi ancak 1920'den itibaren kenti aydınlattı. Yedikule Gazhanesi savaş yıllarında ordunun fabrikayı tahrip ettiği gerekçesiyle işlemedi. Dolmabahçe Gazhanesi ise yeni sözleşmeyi savaş ve işgal yıllarında uzun süre uygulamaya koymadı.

I. Dünya Savaşı başladığında Yedikule Gazhanesi'nce Beyazıt ve Fatih dairelerinde 4.000; Tophane Gazhanesi'nce Beyoğlu ve kısmen Yeniköy dairesi dahilinde 1.966 ve Kadıköy Gazhanesi'nce Üsküdar, Kadıköy ve kısmen Hisar daireleri sokaklarında 2.776 fener yakılmaktaydı. Üç gazhanenin beslediği toplam fener adedi 8.742 idi. Yine savaş öncesi belediye daireleri dahilinde 2.316 petrol. 277 ark lambası (lüks) yakılmakta idi.

Durum 1920'de de farklı değildi. Elektrikle aydınlatma başlamadan önce İstanbul ve Bilâd-ı Selase diye bilinen Üsküdar, Galata-Beyoğlu ve Eyüp semtleri toplam 8.747 lambayla donatılmıştı. Bu sayıyla ancak İstanbul'un birinci ve ikinci derecedeki sokakları geceleyin aydınlatılıyordu. Osman Nuri Erginin tahminine göre kentin gereği gibi aydınlatılması için yirmi-otuz bin sokak fenerine ihtiyaç vardı.

Cumhuriyet Dönemi

17 Haziran 1923'te Sofina, Ankara hükümetiyle yeni bir sözleşme yapmış, o güne kadar sağladığı hak ve çıkarları hükümete kabul ve tasdik ettirmişti. Fabrika ve şebekede yapılacak tevsiata karşılık olmak üzere kuruluş sermayesini de **12** milyon franktan 30 milyon franga (1.320.000 Türk Lirası) çıkarmıştı. Aynı yıl fabrikadaki türbojeneratörlerden biri sökülerek yerine 10.000 kw takatinde yeni bir türbin konmuştu.

Şebeke Büyükdere ve Bakırköy'e kadar uzatılmış, indirici merkezi sayısı 152'ye, şebeke uzunluğu 265 km'ye ve müşteri sayısı 30.228'e çıkmıştı.

Cumhuriyet'in ilk yılında aydınlatmada kullanılan havagazı, petrol ve lüks lambalarının sayıları sırasıyla 1.345, 250 ve 66'ya düştü. Buna karşılık 1.228 elektrik lambası kondu. Bu lambaların 323'ü 1.500 mumluk ve 905'i 250 mumluktu. Beyazıt, Beyoğlu, Yeniköy ve Makriköy (Bakırköy) tümüyle elektrikle aydınlatılmıştı. Bu dairelerdeki ampul sayıları sırasıyla; **196,** 538, 75 ve 40 idi. Fatih Dairesi de hemen hemen tümüyle elektriklendirilmişti. 7 lüks radyum lambasına karşılık 188 elektrik lambasına sahipti. Üsküdar ve Adalar hâlâ havagazı kullanıyordu. Bu dairelerde sırasıyla 371 ve 719 havagazı lambası vardı. Hisar ise 250 petrol lambası ve 245 havagazı lambasıyla aydınlatılıyordu.

Dolmabahçe Gazhanesi.
Ara Güler. 1950ler

1924'te Kadıköy Gaz Şirketi hükümetle yeni bir anlaşma yaparak geriye kalan imtiyaz müddetini yeniden 50 yıl uzattı. Bu arada Kadıköy ve havalisinin elektrik imtiyazı da bu şirkete verildi ve şirketin adı Kadıköy Elektrik ve Havagazı Kumpanyası (Satgazel) oldu.

I. Dünya Savaşımda faaliyetini tatil eden Yedikule Gazhanesi de Satgazel tarafından devralındı. Şirket bir süre elektrik şirketinden satın aldığı elektriği Anadolu cihetinde şebeke tesisi ile satmaya devam etti. Ancak faaliyetini daha fazla devam ettiremeyerek imtiyaz ve tesisatını 1931'de Sofina Şirketine sattı.

Cumhuriyet ertesi, kentin yıllardır süregelen ekonomik durgunluğu giderek son bulmuş, sanayi faaliyetleri, atölyeler, imalathaneler ve fabrikalar kurulmaya başlamış, sınırlı da olsa nüfus artışıyla kentte bina yapımı artmıştı. Elektrik tüketiminin sürekli artışı karşısında, Eylül 1926'da Sofina Şirketi hükümetle yeni bir sözleşme yaparak imtiyaz müddetini 1993'e kadar uzattı; sermayesini 56 milyon İsviçre Frangı'na, buna karşılık yeni bir türboalternatör ile fabrikanın üretim gücünü 47.000 kw'a çıkardı. Arnavutköy-Vaniköy arasında denizaltına döşenen kablo ile elektrik enerjisi Anadolu yakasına da verildi. Şirket 1927'de Silahtarağa-Yedikule yüksek gerilim havai hattını kurdu ve buna karşılık sermayesini 60 milyon İsviçre Frangı'na yükseltti.

21 Nisan 1931'de yapılan bir sözleşme ile Kadıköy Elektrik ve Havagazı Kumpanyası (Satgazel) şirketçe 2.785.500 İsviçre Frangı'na satın alındı; böylece şirketin faaliyet alanı Pendik'ten Adalar ve Karadeniz Boğazıma kadar genişledi. Yapılan takviye neticesinde fabrikanın elektrik üretim kudreti 65.000 kw'a yükseltildi.

Ancak 1931-1937 arası dünya buhranı ve Türkiye'nin izlediği para politikası nedeniyle Sofina dış borçlarını ödeyemedi; bu nedenle de taahhütlerinin bir kısmım yerine getiremedi. Var olan tesisler ufak tefek tamiratla sürdürülmeye çalışıldı. Sözleşme hükümlerinin yerine getirilmediğini gören hükümet şirketin donanımını satın almaya karar verdi ve görüşmeler sonucu 31 Aralık 1937 günü tüm mal varlığı ve tesisat 11.500.000 lira bedel karşılığı ve yüzde 5 faizle 20 yılda ödenmek koşuluyla satın alındı.

Elektrik şirketi devralındığı tarihte fabrikada 65.000 kw gücünde 5 muhtelif grup ve 40.0000 kw gücünde buhar veren 12 kazan bulunuyordu. 345 km yeraltı kablosu, 12 km denizaltı kablosu ve 53 km yüksek gerilim şekebesi; 409 km yeraltı ve 478 km alçak gerilim şebekesi ve ayrıca 55 km pilot kablosu ve nihayet 301 indirici merkezi, 422 transformatör ve 3.669 genel ışık lambası vardı. Müşteri sayısı 107.156 ışık ve 4.618 sınai tatbikat olmak üzere 111.774 abone idi.

1 Ocak 1938 günlü ve 3480 sayılı yasayla hükümetçe satın alınarak Nafıa Vekâleti'ne bağlı İstanbul Elektrik İşleri Umum Müdürlüğü kuruldu. Bir süre bu şekilde yönetildikten sonra 16 Haziran 1939 gün ve 3645 sayılı kanunla belediyeye devredildi. İşletmenin aynı yıl ürettiği elektrik 145.245.515 kw/saat; şebeke uzunluğu 1.402 km; indirici merkezi sayısı 319 ve abone sayısı 123.781 idi.

İETT(->) (İstanbul Elektrik, Tramvay ve Tünel İşletmeleri) 16 Haziran 1939 gün ve 3645 sayılı yasayla tüzel kişiliği olan ve İstanbul Belediye Reisliği'ne bağlı bir umum müdürlük olarak kuruldu. Havagazı şirketi 1945'te satın alındı ve İETT bünyesinde yer aldı. İdare gelirleriyle kurulmuş olan otobüs ve troleybüs işletmeleri ile birlikte İstanbul'un en önemli altı kamu hizmeti İETT bünyesinde toplanmış oldu. İETT İşletmeleri Umum Müdürlüğü elektrik ve havagazı üretecek ve dağıtacak; kent içi otobüs, troleybüs ve tramvay-tünel yolcu taşımacılığı yapacaktı.

İstanbul günden güne genişliyor, sınai faaliyet yoğunlaşıyordu. Kentin elektrik enerjisine olan ihtiyacı her geçen gün artıyordu. Sofina'dan devralınan ve amortisman süresini çoktan doldurmuş bulunan eski tesisatın bakımdan geçirilmesi, yenilenmesi ve tevsii gerekiyordu. Bu nedenle yönetim 5 yıllık bir ıslahat programı hazırladı.

Bu program gereğince önce fabrikanın üretim gücünü artırmak gerekiyordu. Bu amaçla 1939'da Almanya'ya saatte 12.000 kw gücünde gelişmiş iki adet kazan sipariş edildi. Aynı zamanda 1.000 m^2 genişliğinde ve 1 m kalınlığında betonarme bir radye üzerine kazan dairesi yapıldı. II. Dünya Savaşı'na rağmen kısa sürede getirilen ve bina ile birlikte bir milyon liraya mal olan yeni kazanlar, yönetimin belediyeye devrinin ilk yıldönümünde, yani 17 Haziran 1940'ta hizmete alındı.

İETT ayrıca yüksek ve alçak gerilim şebekelerini güçlendirmek ve güvenilirliklerini artırmak için önemli ıslahata girişti. Bu arada Boğaz'ı iki taraftan çevirmek üzere 35.000 volt gücünde bir bukle tesis ve Silahtar, Beyazıt ve Bakırköy'de merkezler yapımına girişildi. 1940 sonuna kadar, değişik ebatta 150 km'lik şebeke ve 26 indirici merkezi inşa edildi. Ancak savaşın neden olduğu güçlükler nedeniyle programa devam edilemedi. İthal edilemeyen bir kısım malzemenin ülkede imali yoluna gidildi. Güç şartlar altmda İstanbul elektriksiz bırakılmamaya çalışıldı.

Savaş yıllarında her tür malzeme fiyatının günden güne artması, memur maaşlarına ve işçi ücretlerine zam yapılması, yönetimin masraflarının katlanması üzerine elektrik ücreti 1942'de kw'ı 12 kuruştan 15 kuruşa ve 1943'te 15 kuruştan 17 kuruşa çıkarıldı. Bu zamlar sayesinde yönetim belini doğrultabildi. 1943'te 1.493.986 lira kâr etti.

Abone sayısı 141.238'e, genel ışık lambaları 6.851'e, fabrikada üretilen enerji 143.067.165 kw/saate yükseldi.

Savaş sonrası ekonomik gelişmenin neden olacağı talebi göz önünde bulunduran İETT, Silahtar fabrikasını 30.000 kw gücünde yeni bir türbojeneratör ile güçlendirmeye karar verdi. 1945'te bir İsviçre firmasına sipariş edilen bu türbojeneratör Mayıs 1949'da bütün yardımcı tesisleriyle birlikte hizmete girdi. 1948'de abone sayısı 168.235'e yükseldi. Genel ışık lambaları 10.200'e ulaştı. Fabrika 223.989.995 kw/saat enerji üretti. Yeni türbojeneratörün hizmete girişiyle elektrik tüketimine konmuş olan sınır da kaldırıldı.

İstanbul'un elektrik enerjisi 1952'ye kadar Silahtarağa Santralımdan karşılandı. Bu tarihten sonra Çatalağzı Santralı'ndan da elektrik alınmaya başlandı. 1950'li yıllarda İstanbul hızla büyüdü; nüfusu arttı; yerleşme alanı genişledi. Kentleşme ve sanayileşme elektrik tüketimini sürekli yukarı çekti. 1950'li yılların sonlarına doğru ICA uzmanları kurumu ziyaretleri sırasında İETT'nin İstanbul'daki sanayiyi besleyen bir sınai kuruluş olduğunu gördüler; Amerikan yardımından yararlanmasının zorunlu olduğunu vurguladılar. ICA İstanbul'un elektrik sorununu EBACO firmasına inceletti ve Silahtarağa'nın genişletilmesi amacıyla ICA tarafından 42 milyon dolar tutarında kredi açılmasını ve 120.000 kvv'lık iki santral kurulmasını kararlaştırdı.

Ancak 1960'taki askeri müdahale, gelişmeleri olumsuz etkiledi. Üst yöneticiler görevlerinden alındılar. İETT'ye yeni bir yönetim geldi. 1961 başında elektrik üretimi 714.576.880 kw/ saatti; şebeke uzunluğu 3.411.633 m'yi buldu. İndirici merkezi adedi 692 idi. 1961'de Silahtarağa Elektrik Fabrikası'nm kazan ve türbin takati 130.000 kw'tı.

1962-1963'te İETT'nin, ICA kredisini mali gerekçelerle almakta tereddüt göstermesi üzerine hükümet bu olanağı kaçırmamak için krediyi ve santral kurulu-şunu Etibank'a devretti. Bundan böyle İstanbul'un aydınlatılmasında ve enerji ihtiyacında İETT-Etibank ikilemi gündeme geldi. Elektrik üretimini ve dağıtımını yitirmek İETT için önemli bir kayıptı. Bu nedenle Etibank karşısında İETT varlığını koruyabilmek çabası içerisindeydi.

Günümüzde aydınlatma görsel bir işlev de kazanmıştır. Fotoğrafta böyle bir kullanım örneğinde Kız Kulesi ve arka planda, Süleymaniye Camii'nin minareleri arasına gerilmiş mahya görülüyor.
Ara Güler

Bu arada 19601ı yılların ikinci yarısında İsviçre'den 36 milyon dolarlık kredi karşılığında 300.000 kw gücünde bir santral kurma girişiminde bulunuldu. Böylece İstanbul'un elektriği güvence altına alınmış olacak, arızalar ve kesilmeler önlenecek, voltaj düşüklüğünün önüne geçilecekti. Fakat sonunda İsviçre kredisi de Etibank'a devredildi.

İstanbul'u besleyecek yeni santral, Etibank tarafından Silahtarağa'da kurulmak istendiyse de, toprak anlaşmazlığından ötürü Küçükçekmece'nin Haramidere yöresinde. Ambarlıda kuruldu ve birinci ünite 1966'nın son ayında çalışmaya başladı. Ambarlı Termik Santralı'nın(->) ikinci ünitesi 1967'de hizmete girdi. Her iki üniteden ayn ayrı 110.000 kw'lık elektrik elde edildi. Üçüncü ünite 1970'te faaliyete geçti.

Ambarlı Termik Santralımdan üretilecek elektrik enerjisinden bütün Trakya illerinin de yararlanması öngörülmüştü. Ambarlı Keban'dan sonra Türkiye'nin ikinci büyük santralıydı. İstanbul, Ambarlı kuruluncaya kadar Silahtarağa'nın yanısıra Çatalağzı ve Kuzeybatı Anadolu santrallarmdan alman ek enerji ile beslenmişti.

1312 sayılı yasayla kurulan Türkiye Elektrik Kurumu (TEK) ülkenin elektrik işlerine yeni bir yön verdi. Yasaya göre TEK elektriği İstanbul belediye sınırına kadar getirecek, abonelere belediye adına dağıtımını İETT üstlenecekti. Yasa gereğince 8 Ekim 1970'te Silahtarağa Santralı da TEK'e devredildi.

Kent şebekesinin ıslahı ve güçlendirilmesi için yeni indirici merkezler kuruldu. Gerekli yenilemelerle ek kuaıluşlar yapıldı. İstanbul'da Yıldıztepe, Davutpaşa ve Ümraniye'deki transformatör merkezlerinin kapasiteleri TEK tarafından iki katma çıkarıldı. Aksaray ve Taksim gibi merkez bölgelerde yeni transformatör merkezleri kuruldu.

19701i yılların başında İETT idaresi de Hasköy, Tozkoparan, Harbiye ve Kazlıçeşme'de yeni transformatör merkezleri kurmuştu. Şebekeye verilen elektrik enerjisi 1968'de 1.505.190.950 kw/saat iken 1972'de 2.100.000.000 kw/saate ulaştı. 1960'ta 23.023 olan genel aydınlatma lamba sayısı 1970'te 35.262 oldu. Bu arada 10 yıl içinde 9.492 normal lamba, cıva buharlı lambaya çevrildi.

1970'li yıllarda kentin elektrik ihtiyacı ağırlıklı olarak Ambarlı Termik Santralımdan sağlandı. Kent elektrik dağıtım şebekesi giderek yurt ölçeğinde gerçekleştirilen elektrik ağına alındı. Önce ulusal sistemin Batı Anadolu bölümüne, sonra ulusal sisteme bağlandı. Ancak, uzak mesafeden güç taşınması büyük enerji kayıplarına neden olmaktaydı. Bu nedenle kent büyük ölçüde Ambarlı ve Batı Anadolu santrallarmdan beslendi. 1977'de kentin dağıtım şebekesine 3.226 milyon kw/saat enerji verildi. Ancak, bu miktar büyüyen ve sanayileşen kentin ihtiyacını karşılamakta yetersiz kaldı. Sanayi kuruluşlarının bir bölümü jeneratör kullanmak zorunda kalıyordu.

İETT ve ODTÜ'nün işbirliği ile hazırlanan projede 1975-1985 dönemi için

yeni santrallar öngörüldü, istanbul'un kişi başına günlük elektrik tüketiminin 0,5 kw'tan, 1,11 kw'a çıkması bekleniyordu, istanbul Elektrik Şebekesi Tevsii ve Islahı Projesi kapsamında 17 büyük merkez, 574 dağıtım merkezi ve 500 km dağıtım şebekesi yapımı planlandı.

1977'de İETT'nin toplam şebeke uzunluğu 7.022 km, toplam abone sayısı ise 999.579'du. Sağlanan elektrik enerjisi 35-10 kw'lık alçak gerilim şebekesi ile dağıtılıyordu. Abonelerin 933-713'ü konut, ticaret kuruluşu ve resmi kurumlar, 65.462'si küçük ve 404'ü büyük sanayi kuruluşuydu. Türkiye genelinin üçte birini oluşturan İstanbul'un sanayi kuruluşları, İstanbul'a verilen enerjinin yüzde 60-70'ini tüketiyordu. Abone sayısı bir milyona yaklaşıyor görünüyorsa da, gerçek sayı kaçak kullanımlar nedeniyle bunun çok üzerindeydi.

30.3.1990 tarihinden bu yana, TEK Genel Müdürlüğü ile bir sözleşme imzalayan AKTAŞ Elektrik Şirketi, İstanbul'un Anadolu yakasındaki elektrik dağıtım hizmetlerini yürütmektedir. 1992 verilerine göre, yüzde 50'si Ar Holding'e, yüzde 15'i ise TEK'e ait olmak üzere çok ortaklı bir kuruluş olan AKTAŞ'ın kurulu gücü 1.175 MVA (Mega Volt Amper) ve abone sayısı 955.000'dir. 1992'de TEK' ten satın alınan enerji miktarı 3.051.860.000 kw/saattir. Bu miktarın 501.860.000 kw/saatlik miktarı, şebeke kaybı olup, 103-569.000 kw/saati genel aydınlatmaya, 4.585.300 kw/saati ise karayolu aydınlatmasına ayrılmış, geri kalan 2.441.842.000 kw/saat ise çeşitli kurum ve meskene satılmıştır. Net elektrik satışının yaklaşık olarak abonelere dağılımı şöyledir: Mesken tüketimi 920.937.000 kw/saat, bina ortak kullanımı 85.443.260 kw/saat, ticarethane tüketimi 292.541.900 kw/saat, resmi daire tüketimi 79-757.075 kw/saat, sanayi kullanımı 832.405.500 kw/saat, İSKİ kullanımı 172.985.900 kw/saat ve diğer tüketim miktarı yaklaşık 57.770.000 kw/saattir. Anadolu yakasındaki toplam şebeke uzunluğu 3-250.000 m'dir.

1993 verilerine göre, İstanbul'un Avrupa yakasına elektrik veren TEK'e ait şebeke uzunluğu ise yaklaşık 18.000.000 m'dir. Bu miktar, her türlü havai hat, yeraltı ve sualtı kablolarını da kapsamaktadır. TEK İstanbul Şubesi için satın alınan toplam elektrik miktarı 7,3 milyar kw/saat iken bunun **6**,2 milyar kw/saati abonelere satılmaktadır. Yaklaşık 2.100.000 abonesi olan TEK'in abonelerinin 1.500.000'i mesken, 310.000'i ticarethane, 100.000'i küçük sanayi kuruluşu, 130.000'i mesken dışı ortak kullanım alanları, 13.000'i şantiyeler, **6**.000'i resmi kurumlar, 3.500ü TEK'te çalışan personel, 2.000'i büyük sanayi kuruluşları, 1.500'ü tüketim bedeli alınmayanlar, 1.400'ü hayır kurumları, 45'i tarımsal sulama yerlerinden oluşmaktadır.

ZAFER TOPRAK

AYDINLATMA VE ISITMA ARAÇLARI MÜZESİ

Kadıköy, Büyükçamlıca Tepesi'nde üç katlı bir evin düzenlenmesiyle oluşturulan Türkiye'nin ikinci özel müzesi.

25 Haziran 1991'de ziyarete açılan müzenin kurucusu ve sahibi işadamı Mehmet Yaldız'dır. Büyükçamlıca'da Sefa Tepesi adıyla bilinen yerde, eski bir evin onarılması ve eklemeler yapılmasıyla oluşturulan bina, üç müze katı ve bir bodrum kattan oluşmaktadır. Toplam 400 m^2 kullanım alanına sahip olan müzenin birinci ve ikinci katlarında eserler sergilenmekte, üçüncü kat ise ziyaretçiler için dinlenme yeri olarak kullanılmaktadır.

Müzede sergilenen eserlerin hemen hepsi, Mehmet Yaldız'm 50 sene boyunca derlediği 2.500 parçalık koleksiyonun bir bölümüdür. Bunların yüzde 90'ı Anadolu'dan, özellikle de Elazığ, Erzincan ve Ağrı yöresinden derlenmiştir. Ayrıca Çukurcuma, Horhor, Mecidiyeköy, Çadırcılar ve Topkapı bitpazarları ile Beşiktaş hurdacılarından alınmış çok değerli parçalar vardır. Diğer eserler ise, Mehmet Yaldız tarafından Hollanda, Fransa, Avusturya ve İngiltere'den satın alınmıştır.

Müzede, MÖ 7000 yıllarından kalma kandillerden günümüzde kullanılan modern aydınlatma ve ısıtma araçlarına kadar her dönemden 600 eser bulunmaktadır. Kandiller; karpit, gaz, havagazı ve mumla yanan fenerler; tekke, kilise, sinagog ve konak şamdanları; sobalar; kaloriferler; 18ö7'de İngiltere'de yapılmış ilk şofben, buhurdanlar, mangallar dikkat çekicidir. Müzede bulunan en değerli parçalar arasında tarihöncesi dönemden kalma toprak, cam ve metal kandiller, Roma ve Bizans şamdanları, Selçuklu ve Memluk demir kandilleri, bir eşi de Fransa'da Louvre Müzesi'nde olan porselen kandil, 13. yy'a ait ocaklar, Beykoz işi kandiller, giyotinli şamdanlar, yumurtanın tazeliğini ölçmeye yarayan aynalı şamdan, ingiltere'den gelme yürüyen soba sayılabilir.

Müzenin bir bölümünde de, gene Yaldız tarafından toplanmış elle çalışan film makineleri, buhar makinesi maketleri, ilk pil, radyo, gramofon örnekleri gibi değerli başka eserler sergilenmektedir.

AYŞE HÜR

AYDINLIK

Mütareke döneminde, İstanbul İtilaf Devletleri işgali altındayken yayımlanmaya başlayan ve yayımını 1925'e kadar sürdüren Marksist dergi.

Aydınhk'm ilk sayısı Haziran 1921'de yayımlanmış, çeşitli ara vermelerle yayımı sürdürülerek, son (31.) sayısı 1925 Şubat'ımn ortalarında basılmıştır. Dergi, diğer birtakım muhalif süreli yayınların yanısıra, **6** Mart 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanılarak hükümet tarafından kapatılmıştır.

Aydınlatma ve Isıtma Araçları Müzesi'nin binası (üstte) ile içinden bir görünüm (sağda).
Aydınlatma ve Isıtma Araçları Müzesi (üst), Nazım Timuroğlu (sağ)

بوتون دونيا ايشجيلرى برلەشيكز
آيدينلق
بورژوازينك «آيدينلغه» دوشمان اولماسى «آيدينلغك» عمله دوستى اولديغنى اثبات ايدر.
عمله فرقەسى: عملەنك فرقەسيدر!!

Aydınhk'm 13 Aralık 1924 tarihli sayısı. *Aydınlık Arşivi*

1921 başında, Türkiye'de resmi Türkiye Komünist Fırkasından başka, komünist eğilimli başlıca 4 örgüt vardı: İstanbul'da *Kurtuluş* dergisi çevresi tarafından 1919 sonlarında kurulan "Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası" (TİÇSF), Ankara'da 1920 sonlarında kurulan "Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası" (THİF), Ermenilerin sol "Hınçak Partisi" (yeraltında) ve Rumların daha çok bir sendika federasyonu niteliğindeki "Beynelmilel İşçiler İttihadı".

1919 ilkbaharında, Berlin'de, gençlerden oluşan bir Türk solcuları grubunca yayımlanan *Kurtuluş* dergisi, bu grubun üyelerinin bir bölümünün İstanbul'a dönmesinden sonra Dr. Şefik Hüsnü (Değmer) ve Sadrettin Celal (Antel) gibi aydınların da katılmasıyla İstanbul'da 1919 Eylül'ü ile 1920 Şubat'ı arasında beş sayı daha çıkarılmış; bundan sonra TİÇSF çevresi 15 ay herhangi bir yayın yapamamıştır.

Çoğu, sosyalizmi eğitim gördükleri Avrupa ülkelerinde tanıyan *Kurtuluş* çevresinden İstanbullu Türk Marksistler, 1921 yazında, tabloid boyutlarda 32 sayfalık bir "İçtimai. Terbiyevi. Edebi Aylık Mecmua" çıkarmaya girişmişlerdir. Dergiye verilen *Aydınlık* adının. H. Barbusse yönetimindeki Fransız *Clarté* dergisinden esinlendiği anlaşılmaktadır.

1921'de 6 sayı çıkan *Aydınlık,* ertesi yılın ilk yarısında yayımlanamamıştır. 1922'de basılan 5 sayıdan sonra, 1923'te 8, 1924'te 9 sayısı çıkmış; 1925'te çıkan 3 sayıdan sonra yasaklanmıştır.

Aydınlık'ta tefrika edilen telif ve tercüme yazıların bazıları, ayrıca kitapçıklar halinde de basılmıştır. (Şefik Hüsnü'nün yaptığı ilk tam metin *Komünist Manifesto* çevirisini de içeren külliyat 13 yayından oluşmaktadır.)

Derginin son (31.) sayısı. "Fevkalade Gençlik Nüshasf'dır. Bir sunuş eklenerek 1976'da yeni harflerle basılmıştır. *Aydınlık'm* 10 Şubat 1923 tarihli 13. sayısı, "tamamen amele hareketlerine tahsis edilmiş", ayrıca 1924 yazından itibaren lö'şar sayfalık 8 sayı da "Fevkalade Amele Nüshaları" çıkarılmıştır. Bunlardan bulunabilen 6'smın tıpkıbasım ve çevrim yazıları 1975'te yeni harflerle yayımlanmıştır. Çevre, işçilere yönelik yayınlarını, 1925 Ocak ayı sonuyla Mart başlan arasında 7 sayı (4'er sayfa) çıkardığı haftalık *Orak Çekiçle* sürdürmüş; ama bu dergi de *Aydınhk'h.* birlikte yasaklanmıştır.

İç içe geçmiş görünen yeraltındaki İstanbul TKP, TİÇSF ve *Aydınlık* çevresi, 1923'ün son aylarında *Vazife* adlı bir de gündelik gazete çıkarmaya çalışmış, fakat mali güçlükler nedeniyle yayımı devam ettirememiştir. Tirajı 1.500 olarak gösterilen *Aydınlık'm* sorumlu müdürü Sadrettin Celal; *Orak Çekicin* ise eczacı Hüseyin Vasıftı.

Dr. Şefik Hüsnü, *Aydınlık* dergisinin başyazarı durumundadır. Sadrettin Celal ve eşi Lenıan Hanım (William Morris'in *Neıvs from Nowbere* adlı ütopik romanını çevirip tefrika etmiştir). Ali Cevdet, Vedat Nedim (Tör), Alamet Cevat (Emre) başlıca yazarlardır. Ayrıca. Şevket Süreyya (Aydemir), Nâzım Hikmet (Ran), Kerim Sadi (Nevzat Cerrahlar), Mimar Sâmih ile Hasan Âli (Ediz), Hikmet (Kıvılcımlı), Memduh Necdet gibi Askeri Tıbbiye öğrencileri, derginin genç yazarları arasında yer almışlardır.

Yeraltındaki Türkiye Komünist Partisi'nin (TKP) yasal bir uzantısı olan. bu nedenle de. yazarları Ankara İstiklal Mahkemesi'nce ağır hapis cezalarına çarptırılan *Aydınlık* çevresi, Komintern'in ısrarlarına karşın, İstanbul'daki Rum ve Ermeni örgütleriyle birleşemediği gibi, Ankara'da 1922 ilkbaharında canlandırılan Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (THİF) ile de anlaşamamıştır. Nitekim, 1922 Ekim ayında Moskova'da toplanan IV. Kornintern Kongresi'ne, Türk solcuları iki ayrı grup olarak, ayrı temsilcilerle katılmışlar; Ankara'dan THİF'den seçilen delegelerin yanısıra, İstanbul'dan da Sadrettin Celal, Sakallı Celal ve Vedat Nedim İstanbul TKP ve *Aydınlık* çevresini temsilen kongreye gitmişlerdir.

Aydmlık'taki yazıların içeriği hakkında genellemeler yapmak güçtür. I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Türkiye'de, Marksizmin ve Sovyet deneyiminin birçoklarına bir kurtuluş umudu olarak göründüğü söylenebilir. Aslında, TİÇSF/ *Kurtuluş* çevresinin bazı üyeleri, daha *Aydınlık* çıkmadan önce Ankara'ya giderek Milli Mücadeleye katılmışlardı. Geri kalanlar, sosyalizmin ancak proletarya ile birlikte var olabileceği inancıyla ve işçilerin çoğunun İstanbul'da bulunduğuna bakarak, Anadolu'ya geçmemiş, ama "antiemperyalist" nitelikte gördükleri Milli Mücadeleyi desteklemişlerdir. Hattâ, *Aydınlık* çevresinin Cumhuriyet hükümetinin "kapitalist olmayan" bir kalkınma yoluna yönlendirilebileceği umuduyla iktidara fazla yakın durması, Komintern'in 1924'teki V. kongresinde "sosyal patriotizm" eleştirilerine yol açmıştır.

Yine de, özellikle Dr. Şefik Hüsnü'nün *Aydınlık* sayfalarında geliştirdiği. Türkiye sorunlarını Marksist kavram ve yöntemlerle çözümleme çabaları özgün ve değerlidir. Bu makalelerin hepsi, "Ahmet Çavuşoğlu" tarafından yeni harflerle ve dilce sadeleştirilerek Ankara'da iki kez kitap halinde basılmıştır. Ancak, *Aydınlık* döneminden sonra Komintern disiplinine girilince, bu tür bir özgünlüğün kalmadığı *ve* yeni analizlerin basmakalıplaştığını da belirtmek gerekir.

Bibi. M. Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar,* Ankara, 1978, s. 293-374, 521-524; *Aydınlık Fevkalade Gençlik Nüshası,* Ankara, 1976; *Aydınlık Fevkalade Amele Nüshaları,* İst., 1975; Şefik Hüsnü, *Seçme Yazılar,* Ankara, 1971; Şefik Hüsnü, *Türkiye'de Sınıflar,* İst., 1976.

METE TUNCAY

AYDINOĞLU TEKKESİ

Eminönü İlçesinde, eskiden "Salkımsöğüt" olarak anılan semtte, Hocapaşa Mahallesi'nde, Alemdar ve Hüdavendigâr caddelerinin kavşağında yer almaktadır.

Banisi, II. Bayezid devri ulemasından "Saçlı Emir" lakaplı Tebrizli Muhyiddin Mehmed Efendi'dir. Mescit-zaviye niteliğinde olan ve inşa tarihi tespit edilemeyen ilk tesisin, Kasım Çavuş adında bir hayır sahibi tarafından yaptırıldığı ve bir depremde ortadan kalkan mescidin yerinde bulunduğu bilinmektedir. Söz konusu depremin 1509'da İstanbul'un altını üstüne getiren ve "kıyamet-i sugrâ" (küçük kıyamet) olarak anılan büyük deprem olduğu tahmin edilebilir. Bu durumda tekkenin yapımını 1509'dan kısa bir süre somaya tarihlemek mümkün görünmektedir. Aydınoğlu Tekkesi "Aydınzade", "İzzî Efendi", "Saçlı Emir" ve "Ünsî Hasan Efendi" adlarıyla da adlandırılmaktadır.

Tekkenin 17. yy'daki postnişinlerinden Aydınoğlu (Aydınzade) Şeyh Mehmed Efendi 1095/1683'te mescit-tevhidhaneye bir minber koydurmuş, ayrıca şadırvan ile avlu kapısının yanındaki küçük çeşmeyi yaptırmıştır. Kendisinden sonra posta geçen Şeyh Ünsî Hasan Efendi'nin (ö. 1724) vefatını müteakip mezarının üzerine bir türbe inşa ettirilmiştir. Uzun müddet iddiasız bir zaviye niteliğini koruyan Aydınoğlu Tekkesi. 1894 depreminde harap olduktan sonra Şeyh Mehmed Bedreddin İzzî Efendi (ö. 1920) tarafından üç defa onarılmıştır. Adı geçen şeyhin, tekkenin mensuplarıyla birlikte bizzat işçi olarak çalıştığı bu onarımlarda tekkeye yeni bölümler (harem, selamlık, derviş hücreleri) eklenmiş, eskileri tadil edilerek yenilenmiş, bu arada tevhidhane üç defa büyütülmüştür. Yine bu yıllarda tekkenin kaybolan vakıfları yeniden düzenlenerek bunlar yeni eklerle zenginleştirilmiştir. Tekkelerin kapatılmasından sonra harap olmaya terk edilen yapı 1960'larda, kavşağında bulunduğu

caddelerin genişletilmesi sırasında yıktırılmıştır. Günümüzde Aydınoğlu Tekkesi'nden arta kalanlar Ünsî Hasan Efendi Türbesi, hazire, şadırvan ve yıktırıldıktan sonra geriye çekilerek yeniden inşa edilmiş olan çevre duvarıdır.

Tekkenin elde bulunan şeyhler listesi Halveti tarikatından Kutup Şeyh Ahmed Efendi (ö. 1664) ile başlamakta, başlangıçta hangi tarikatın burada faaliyet gösterdiği açıklık kazanmamaktadır. Aydınoğlu Tekkesi, Kutup Ahmed Efendi'nin yerine postnişin olan Aydınoğlu Şeyh Mehmed Efendi ile Kadirîliğe, 1683'te Aydınoğlunun şeyhlikten uzaklaştırılıp yerine -vezirlerden Karahasanoğlu Mustafa Paşa'nm delaletiyle- Şeyh Ünsî Hasan Efendi'nin tayini ile Halvetîliğin Karabaşî koluna, bu tarihten az sonra Şabanı koluna, 1742'de Köstendilli Şeyh Ali Efendi'nin (ö. 1729/30) oğlu Şeyh Seyyid Muhyiddin Efendi'nin (ö. 1760/**61)** posta geçmesiyle aynı tarikatın Ramazan! (daha sonra Cerrahî) koluna, son olarak da Üsküdarlı Şeyh Osman Şems Efendi'nin (ö. 1893) halifelerinden Şeyh Mehmed Bedreddin İzzî Efendi'nin postnişin olması ile 1894'ten itibaren tekrar Kadirîliğin Üveysî ve Enverî kollarına intikal etmişti. Her ne kadar İstanbul tekkelerine ilişkin dökümlerde Aydınoğlu Tekkesi'nin ayin günü cuma olarak gösteriliyorsa da. son zamanlarda burada haftada dört kere olmak üzere gerek Kadirî gerekse de Halvetî-Şabanî ayini icra edildiği bilinmektedir. Ayrıca 1885'te tekkede, dördü erkek olmak üzere, yedi kişinin devamlı ikamet ettiği, her Kurban Bayramı'nda Maliye Nezaretimden dört koyun istihkakı olduğu tespit edilmektedir. Aydınoğlu Tekkesi, statü itibariyle bir âsitane olmasa da, çoğu şeyhlerinin seçkin kişilikleri sayesinde ve özellikle Şeyh İzzî Efendi'nin şeyhlik yıllarında (1894-1920) İstanbul'un en verimli tasavvuf merkezlerinden birisi olmuştur. Tekkelerin son yıllarında bu tekkede, kalabalık bir mürit ve muhip topluluğunun yanısıra diğer tarikatların mensuplarından, âlimlerden, sanatçılardan ve musiki ustalarından birçok kişinin toplandığı bilinmektedir.

Tekke binalarının başlangıçtan 19. yy sonlarına gelinceye kadar geçirdikleri aşamalar hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Tekkenin, 1894 depreminden sonra gerçekleştirilen onarımlar ve tadilat sonucunda aldığı şekil ise şöyle özetlenebilir: Birimler arsanın kuzey kesimini işgal eden tek bir kitlenin içinde toplanmıştır. Söz konusu kitle, değişik malzemeleri ve cephe tasarımlarıyla birbirinden kolayca ayırt edilen iki ana bölümden meydana gelir: Kuzeydeki üç katlı harem kanadı ile bunun güneyinde, tevhidhaneyi ve selamlık birimlerini barındıran iki katlı kesim. Hüdavendigâr Caddesi'ne açılan bağımsız bir girişi olan harem bölümü, iç taksimatı ile olduğu kadar dış görünüşü ile de herhangi bir ahşap meskenden farksızdır. Cadde üzerindeki doğu cephesi,

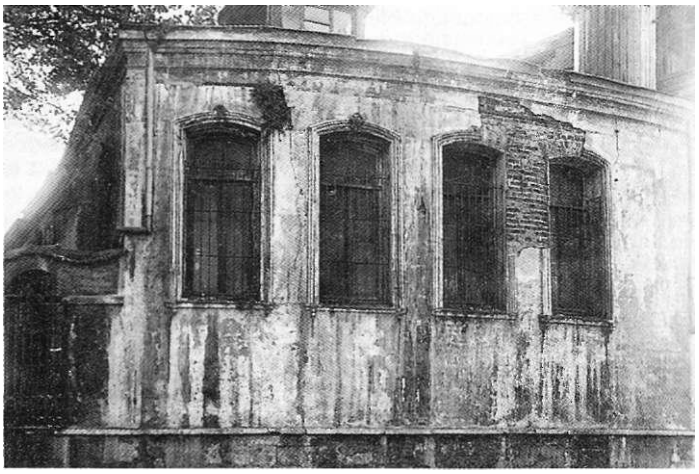

Aydınoğlu Tekkesi'nde tevhidhanenin dış görünüşü, 1944.
İAM. Encümen Arşivi, I, no. 5891

payandaların takviye ettiği kademeli çıkmalarla hareketlendirilmiştir.

Tevhidhane ile selamlığı içeren kesimin cadde üzerindeki doğu duvarı kagir, diğer duvarları ahşaptır. Caddenin hattına uydurulan doğu duvarı kavisli şekilde örülmüş, avluyu sınırlayan çevre duvarında bu kavis devam ettirilmiştir. Çevre duvarının üzerinde, avlu girişinin ve pencerelerin yuvarlak kemerlerine paralel olarak dalgalanan kiremit kaplı bir harpuşta uzanmaktadır. Geriye çekilerek tekrar inşa edilen bu duvarın oranları değişmiş, bu arada avlu kapısının içinde yer aldığı bilinen ufak çeşme de ortadan kalkmıştır. Avluya girince hemen sağda tekkenin cümle kapısı bulunur. Bu kapının üzerinde, metni Yenişehirli Avni Bey'e (ö. 1884) ait olan ve 1095/1683 onarım tarihini veren bir kitabe mevcuttur.

Aydınoğlu Tekkesi'nin tasarımında -tarikat yapılarının çoğunda olduğu gibitekke yaşantısının gerektirdiği fonksiyonlar ve kullanım şemaları göz önünde tunümuş, bu yüzden mekânlar arasında, merdivenler, koridorlar ve kapılar aracılığı ile, oldukça karmaşık yatay ve düşey bağlantılar kurulmuştur. Zemin kattaki "L" planlı taşlığın doğusunda erkân minberleri ile döşeli olduğu bilinen bir "intizar odası" vardır. Taşlığa açılan pencerelerin aydınlattığı bu mekândan, döner bir merdivenle üst kattaki şeyh odasına ve tevhidhaneye çıkılabilmektedir. Taşlığın güney kesiminde, tekkenin son genişletilmesi sırasında yapı kitlesi ile kuşatılmış bulunan Ünsî Hasan Efendi Türbesi bulunmaktadır. Tekke yıktırıldıktan sonra bu türbe eski haline rücu ederek bağımsız bir yapı niteliği kazanmıştır. Kare planlı ve kubbeli olan bu küçük türbenin duvarları moloz taş ve tuğla ile örülmüş, kapısının üzerine, içinde gömülü olan şeyhin kimliğini belirten, talik hatlı ufak bir kitabe yerleştirilmiştir.

Zemin kattaki taşlığın kuzey duvarında harem dairesine, batı duvarında ise avluya açılan kapılar vardır. Zemini taş döşeli olan ve kısmen hazire şeklinde değerlendirilmiş bulunan avlunun merkezinde, Aydınoğlu Şeyh Mehmed Efendi'nin hayratı olan, altıgen planlı, fıskiyeli bir şadırvan yer alır. Altıgenin kenarlarına, mermerden oyulmuş Mevlevî sikkeleri dizilmiştir. Şadırvanı, ince uzun ahşap dikmelerin taşıdığı, Halvetî-Şabanî tacı tepeliği şeklinde taksim edilmiş bir camekân örtmektedir. Bu ilginç mimari ayrıntı geç devir tekkelerinde tarikat sembollerinin tasarıma yansıtılmasına güzel bir örnek oluşturmaktadır.

Şadırvan avlusu batıda, komşu parseli ayıran bir duvarla, güney-kuzey yönlerinde ise ikişer katlı ahşap binalarla kuşatılmıştır. Bu ahşap kanatlardan kuzeydeki derviş hücrelerini, diğeri, zemin katta kahve ocağını, üst katta da konuk odalarını (mihmanhane) barındırmaktadır. Söz konusu ahşap bölümlerle şadırvanın arası, çevredeki duvarlar ile camekânm ahşap dikmelerine oturan bir tavanla kapatılmıştır. Bu garip örtü sistemi, bağdadi sıva ile oluşturulmuş, aynalı tonoz biçiminde tavan parçalarını içermektedir.

Avlunun doğu yönünde bulunan çift kollu bir merdivenle fevkani tevhidhaneye çıkılmaktadır. Tevhidhane mekânı düzgün olmayan, geometri açısından tanımlanması imkânsız bir plan arz eder. Kuzey duvarı boyunca ahşap dikmelerle ve korkuluklarla sınırlandırılmış iki katlı mahfiller uzanmaktadır. Kadınlara mahsus olan üstteki mahfiller kafeslerle donatılmış ve harem dairesi ile irtibatlandırılmıştır. Tevhidhanenin güney kesiminde, Ünsî Hasan Efendi'nin türbesine isabet eden alan yapıya dahil edilmeyip üzeri boş bırakılmış, etrafı, türbenin kubbesine bakan pencerelerin bulunduğu bir duvarla çevrilmiştir. Bu ilginç mimari çözümün en çok dikkat çeken yönü, üzerinde, küçük pencerelerle donatılmış bir aydınlık fenerinin yer almasıdır. Ayinler bu türbe üstü boşluğu ile doğu duvarı arasındaki alanda icra edilmekteydi. Bu kesimde, cepheden dışarı taşan mihrap bulunur. Tevhidhane toplam on sekiz adet pencereden ışık almaktadır. Doğu duvarındaki pencerelerle mihrabın yanlarında bulunanlar, basık kemerler ve silmeli pervazlarla donatılmıştır. Duvarlarda kalem işlerinin, tavanda da, branda üzerine yağlıboya ile yapıl-

mış süslemelerin bulunduğu bilinmektedir. Söz konusu süslemelerin, II. Abdülhamid devrinin eklektik zevkini yansıttığı tahmin edilebilir. Tevhidhanenin kuzeydoğu köşesinde yer alan ahşap minare, kısa ve kalın gövdesi ile yapının oranlarıyla uyum içindedir.

Bibi. Kut. *Dergehname.* no. 9, 230; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 30-31; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 255; Çetin, *Tekkeler,* 584; Aynur, *Saliha Sultan,* no. 24, 34; *Asitâne,* ***4:*** Osman Bey, *Mecmıta-i Cevâmi,* I. no. 21. 12-13; Münih, *Mecmua-i Tekâyâ,* 3; Zâkir. *Mecmua-i Tekâyâ.* 10-11; M. B. Kâhyaoğlu. "Aydınoğlu Dergâhı ve Mescidi", *İSTA,* III, 1520-1526; Öz, *istanbul Camileri,* I. 26; *Osmanlı Müellifleri,* I, 213; M. B. Tanman, "Avdınoglu Tekkesi", *DİA,* IV, 238-239.

M. BAHA TANMAN

ÂYETULLAH BEY

(1888, İstanbul - 1918, İstanbul) Fenerbahçe Spor Kulübümün kumcularından. Piyade Feriki (korgeneral) Şevki Paşa'mn oğludur. Saint Joseph Lisesi'ni bitirdi. Önce Terkos Şirketimde, daha sonra da Osmanlı Bankası'nda çalıştı. Bu memuriyeti sırasında iki arkadaşıyla birlikte -Nurizade Ziya Bey (Songülen) ve Prof. Necip Bey (Okaner)- 1907 ilkbaharında Fenerbahçe Spor Kulübümü kurdu. Kısa bir süre ilk takımlarda futbol da oynadı, sonra yöneticilikte karar kıldı. Kâtib-i umumi (genel sekreter) olarak çalışırken, Reis Ziya Bey'in istifası üzerine, 1910'da henüz 22 yaşındayken başkanlığı üstlendi. Dağılmak üzere bulunan kulübü toparlayan ve kurtaran kişi oldu. Fenerbahçe kulübüne büyük hizmetler verdi, bu arada Türkiye'de izciliğin vücut bulmasında da önemli rol oynadı. I. Dünya Savaşı'nın son yılında istanbul'da baş gösteren ve pek çok cana mal olan "ispanyol nezlesi" salgını sırasında, henüz 30 yaşındayken hayata gözlerini yumdu. Karacaahmet Mezarlığımda toprağa verildi.

CEM ATABEYOĞLU

AYGÜN, KEMAL

(1916, Şebinkarahisar - 1979, İstanbul) İstanbul'un Şehir Meclisi'nce seçilmiş ilk belediye başkanı.

İstanbul'da 1928'den beri valilik ve belediye başkanlığı aynı kişinin uhdesinde toplanmıştı. Valiliğe atanan kişi belediye başkanlığı görevini de üstleniyordu. 1958'den itibaren bu uygulamaya son verildi. Kemal Aygün İstanbul Şehir Meclisi'nce belediye reisi seçildi. 25 Aralık 1958 ile 27 Mayıs 1960 arası görevde kaldı.

Kemal Aygün, 1950'li yılların istimlaklerinin yarattığı bezginlik ortamında görevi devraldı. Kendinden önce yapılan istimlaklerin borçlarını kısmen ödedi. Ancak istimlak işleri onun döneminde de hızla devam etti. Dolmabahçe-Tophane yolu, Yıldız-Beşiktaş, Millet Caddesi-Beyazıt, Sirkeci-Florya sahil yolunun bir kısmı beton asfalt olarak bitirildi. Karaköy-Azapkapı yolu açıldı. Karayollarıyla ortaklaşa Sirkeci-Florya sahil yolu düzenlendi.

1959'da toplam 782.188 m^2 beton yol yapıldı. Aynı yıl inşası biten yol sayısı 192 idi. inşaatı devam eden yol toplamı ise 69 idi. Kemal Aygün döneminde Kadıköy'de Bağdat Caddesini düzenleme çalışmalarına başlandı. Beyazıt-Eminönü istimlaki hazırlandı. Kanalizasyon projeleri ihale edildi.

1950'li yılların sonlarına doğru istanbul'da inşaat sayısında büyük artış oldu. Kırsal kesimlerin çözülmesi ve istanbul'a göç kenti sürekli büyütüyordu. Eskiden yılda iki-üç bin inşaat yapılırken bu sayı 1958'de yedi bine ulaşmıştı. Apartman inşası ve satışları karaborsaya düştü. Kentte gecekondu yapımı bariz bir şekilde arttı.

Yükselen konut talebi karşısında inşaatların niteliği sorgulanmaya başlandı. Yapılarda eksik malzeme kullanımı ve teknisyenlerin bilgisizliği nedeniyle yeni binaların ve ilave katların zaman zaman çöktüğü görülüyordu. Bu nedenle Belediye Mimarlar Odası ile birlikte inşaat malzemelerinin standart bir hale getirilmesi için bir çalışma başlattı. İnşaatlarda kullanılan biriket, tuğla, fayans, kereste, demir vb malzemenin kalitelerini denetleme hedeflendi. Kaçak inşaatların kontrolü ve önlenmesi için imar zabıtası kurulması düşünüldü, ancak gerçekleştirilemedi.

1959'da Vakıflar İdaresi ile birlikte büyük küçük 22 cami onarıldı. Tophane'de Nusretiye ve Fındıklı'da Molla Çelebi camileriyle, Tophane Çeşmesi, Edirnekapı'da Mihrimah Camii ve medreseleri. Topkapı'da Kara Ahmed Paşa, Üsküdar'da Atik Valide ve Abdurrahman Ağa, Yeni Valide camileri, Şehzade Medresesi, Ayasofya Hamamı, Amcazade Hüseyin Paşa Medresesi, Laleli Camii, sebili ve dükkânları, Eyüp imaretleri, Yıldız Çeşmesi restore edildi.

Taksimdeki bugün adı Atatürk Kültür Merkezi olan Büyük Opera binasının inşaatı hızlandırıldı. Tepebaşı'ndaki Dram Tiyatrosunda Ankara Devlet Operası'run desteğiyle opera kadrosu oluşturuldu. Kemal Avgün'ün girişimiyle kurulan Şehir Operası 12 Nisan 1960'ta Kültür Sarayının açılışına kadar etkinliklerini sürdürdü.

25 Ocak 1960'ta Avrupa Konseyi üyesi ülkelerin yerel yönetim ve belediye temsilcileri Strassbourg'daki toplantılarında 1959'daki imar çalışmalarıyla önde gelen kent olarak İstanbul'u oybirliğiyle Avrupa Ödülüne layık gördüler. Kemal Aygün, ödülü Avrupa Konseyi Avrupa Ödülü İstişare Komisyonu Başkam M. Van Cauvelaret'den büyük bir törenle aldı ve İstanbul'da getirdi.

Bu arada Belediye Zabıtası yeni baştan kuruldu. Zabıta memurlarının kıyafeti değiştirildi. Yeşil yerine lacivert renk elbise kabul edildi. Türkiye'nin ilk çağdaş belediye binası. Belediye Sarayı'nın tamamlanması ve hizmete açılması için büyük gayret sarf edildi. Binanın inşasına Aralık 1953'te başlanmıştı. 2 Mayıs 1960'ta NATO'nun bakanlar düzeyindeki toplantısıyla hizmete açıldı. Kemal Aygün NATO toplantısından sonra **26** Mayıs 1960'ta makam odasında yarım gün çalışmış ve burada ancak bir ziyaretçi kabul edebilmişti. Ertesi gün 27 Mayıs askeri darbesi olmuş ve tutuklanmıştı. Belediye daireleri binaya 3 Haziran günü taşınabildiler.

İSTANBUL

ÂYİNE-İ VATAN

İstanbul'un ikinci resimli Türkçe gazetesi. İlk sayısı 14 Ocak 18ö7'de çıktı. Gazete haftalık olduğunu belirtmesine karşılık, on gün arayla çıkmıştır. İlk sayısında İstanbul camiler profilini ve hal girişini Beyoğlu yönünden gösteren, şimşir kalıpla basılmış bir çizgi resim vardır. Klişe yaptırmanın güç olduğu o dönemde bu önemli bir yenilikti, Ancak, sürekli yeni klişe sağlamanın olanaksızlığı karşısında avnı resmin birkaç kez kullanıldığı görülmektedir. 8. sayısının kapağında Paris Uluslararası Sergisi'ndeki Türk pavyonunun bir resmi yer almaktadır.

Yayımcı Giritli Mehmed Arif, sunuş yazısında gazetenin ünlü kişiler, ünlü tesisler, olaylar, sanayi kurumları hakkında resim ve haberler vereceğini, politika ve edebiyattan da bahsedeceğini belirtmiş, resim ve hakk (oyma) sanatlarının Türkiye'de pek geç kalmış olması sebebiyle hatalar olabileceğini ve bunun hoş karşılanması gerektiğini de eklemiştir. Haberleri fazla ciddi olmayan, Mısır hıdivinin resimlerini yayımlayarak, bu yolla para kazanmayı tasarladığı anlaşılan *Ayine-i Vatan'm* ömrü pek uzun olmamış, Mart 1867'de *Vatan* adıyla çıkmıştır. Aynı yılın temmuz ayında *"Ruzname-i Ayine-i Vatan* adıyla çıkan gazetenin de *Vatanın* devamı olduğu sanılmaktadır.

İSTANBUL

AYKAÇ, EŞFAK

(1919, İstanbul) Futbolcu, yönetici ve spor yazarı. Şair Fazıl Ahmet Aykaç'ın oğludur. Futbola, Galatasaray Lisesi'nde başladı. Galatasaray Spor Kulübünde yetişip parladı. 1934-1946 arasında Galatasaray birinci takımında yer aldı. Oyuncu olarak en parlak dönemi, milli maçların yapılmadığı 1937-1948 arasına rastladığından milli formayı giyemedi. Bununla birlikte, 1955'te Futbol Federasyonu üyeliğine, sonra da milli takım tek seçiciliğine getirildiğinde, Türkiye'nin o zamanki efsanevi Macaristan futbol takımını 3-1 yendiği maçta (Şubat 1956) takımın başındaki teknik sorumlu olmak onurunu kazandı.

Galatasaray Spor Kulübü yöneticiliğinde ve o yıllardaki başarılı Feriköy futbol takımı antrenörlüğünde de bulunan Aykaç, Sümerbank'taki memuriyetinden emekliye ayrılınca *Cumhuriyet* gazetesinde spor yazarlığına başladı ve yazılarını daha sonra *Hürriyet'te* sürdürdü. Aykaç, İstanbul'un yetiştirdiği büyük futbol otoritelerinden birisidir.

CEM ATABEYOĞLU

AYLA, SAFİYE
bak. TARGAN, SAFİYE AYLA

AYNALI PASAJ
bak. AVRUPA PASAJI

AYNALIKAVAK KASRI

Kasımpaşa'da Hasköy'de bulunan bir zamanlar Haliç sahilinin en büyük sahilsarayı olan Tersane Sarayı arazisinde yer alan kasır.

Tersane Sarayı, Topkapı, Üsküdar ve Beşiktaş saraylarından sonra Osmanlı hanedanının İstanbul'da inşa ettirdiği dördüncü büyük saraydır. İmparatorluk tersanesinin Kasımpaşa'da kuruluşu I. Selim (Yavuz) zamanında başlamıştı. Bu devirde Haliç kıyısından Okmeydam'na doğru Kasımpaşa sırtlarını büyük bir koru kaplamıştı. Sahilde tersane kurulunca bu koru "Tersane Bahçesi", sultanların bir tenezzüh mahalli olması nedeniyle de "Hasbahçe" diye anılır oldu. Bu bahçede ilk kasrın ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Örneğin Evliya Çelebi 17. yy'da burada bir hamam, sofalar ve şadırvan olduğunu kaydederken kasrın yapımını da II. Mehmed'e (Fatih) atfeder. Evliya, II. Mehmed'in aynı zamanda buraya satrançvari düzende 12.000 servi ağacı diktirdiğini söylemekte; deniz kenarındaki kasrı ise Sultan İbrahim'in yaptırmış olduğunu iddia etmektedir. Vakanüvis Naima ise 1613 sonlarında I. Ahmed'in Edirne'den gönderdiği bir hatt-ı hümayun ile, İstanbul'a döneceği bir yıl içinde, çok sevdiği ve oradan sık sık yaya olarak Ebâ Eyyübü'l-Ensarî'nin türbesini ziyarete gittiği Tersane Bahçesi'nde bir kasır yaptırılmasını emrettiğini kaydeder. Ancak bu ifadeden kasrın bir öncülü olup olmadığını anlamak mümkün değildir. 1614 Şubat'mda İstanbul'a döndüğünde I. Ahmed hemen sarayı ziyaret ettiği gibi. Tersane Kasrımın yanında bir de çiçek bahçesi düzenlenmesini istemişti. Başta şeyhülislam olmak üzere devrin vüzerası, uleması bu bahçeye nadide çiçek soğan ve fidanları hediye ettiler. Sultanın emriyle yapımını Kaptan-ı Derya Halil Paşa'nm üstlendiği bu kasır 1677'de yanmış ve 1679'da IV. Mehmed tarafından yeniden yaptırılmış, özellikle III. Ahmed ve III. Selim devirlerinde tamamen yenilenmişti; saray ise tecdiden yapılan binalar ve ilavelerle sürekli büyümüş idi.

Bugün elimizde olan arşiv belgeleri de Tersane Sarayının ve Aynalıkavak Kasrı'mn 1613 öncesi tarihine ışık tutamamaktadır. Bu tarihten sonraki belgeler de yeterli değildir ve genellikle kısmi onarımlarla ilgilidir. Bu nedenle 19. yy başına kadar sarayın bütünsel yerleşim şeması hakkında bilgi edinmek mümkün olamamaktadır. Gene Naima'da bulunan bir kayda göre Tersane Sarayı'mn harem kısmı denizi görmezdi; önünde yüksek bir duvar vardı. Gününün büyük bir kısmını haremde geçiren Sultan İbrahim tarafından 1647'de bu duvar yıkıldı; haremin yüzü denize açıldı, buna karşılık, o taraftan pereme ve kayıkların geçmesi yasak edildi; fakat bu yasağın halka verdiği zarar fark edilerek bir hafta sonra yasak kaldırıldı.

Tersane Sarayımı tercih eden sultanlardan biri de IV. Mehmed olmuştur. 1677 Mart ayı ortalarında sultan haremi ile birlikte Tersane Sarayında bulunurken horanda odalarından birinin ocağından sıçrayan ateşle yangın çıkmıştı. Vakanüvis Fındıklık Mehmed Ağa bu yangın sırasında cariyelerin önce sultanın bulunduğu "camlı büyük köşke", sonra da "deryaya nazır kafesli köşke" kaçtıklarını kaydeder. Eski bir bina olduğu için yangın söndürme çalışmalarının fayda etmediğini, yangının ancak camlı büyük köşke sıçramak üzereyken durdurulduğunu ekler. Fındıklık Mehmed Ağa, Polonya seferinden dönen İV. Mehmed'in, şerefine üç gün üç gece süren bir şenlikle karşılandığında, Haliç'te kayıklarla büyük bir esnaf alayı ile donanma düzenlendiğini kaydetmektedir. Esnaf at kayıkları ve mavnaları birbirine çattırıp, üstlerine köşkler yaptırıp Galata önünde toplandıktan sonra çeşitli gösteriler yaparak Tersane Sarayı'mn önünden geçmiş, Sultan bu alayı kafesli köşkten seyretmişti.

Fakat Tersane Sarayı'ndaki Aynalıkavak Kasrı'nı tarihe geçiren asıl şenlik III. Ahmed zamanında, 1720'de, sultanın dört oğlu ile Sadrazam Damat İbrahim Paşamın oğlu ve yüzlerce yoksul çocuğun sünnet edildiği otuz gün süren düğündür. Sultan düğün süresince haremi ile birlikte Tersane Sarayı'nda kalmıştı. Saray gündüz ve gece muhteşem eğlencelere sahne olurken, bu düğünü anlatan *Sırname-i Vehbi* adlı bir manzum eser kaleme alan şair Vehbi'nin, bu eserinin minyatürlü kopyalarında çok canlı olarak sultan defalarca Aynalıkavak Sarayı'nda resmedilmiştir. Bu resimlerden birinde kasrın yanındaki bir kavak ağacının üstüne çerçeve içinde bir ayna asılmış olduğu ve üzerine de aynalı kavak yazıldığı görülmektedir. Seyyahların ifadesine göre Tersane Sarayı'mn Aynalıkavak Sarayı adını alması 17. yy ortasında olmuştur. Daha 1654'te Sieur du Loir sarayın görkemli aynalarına ve adına

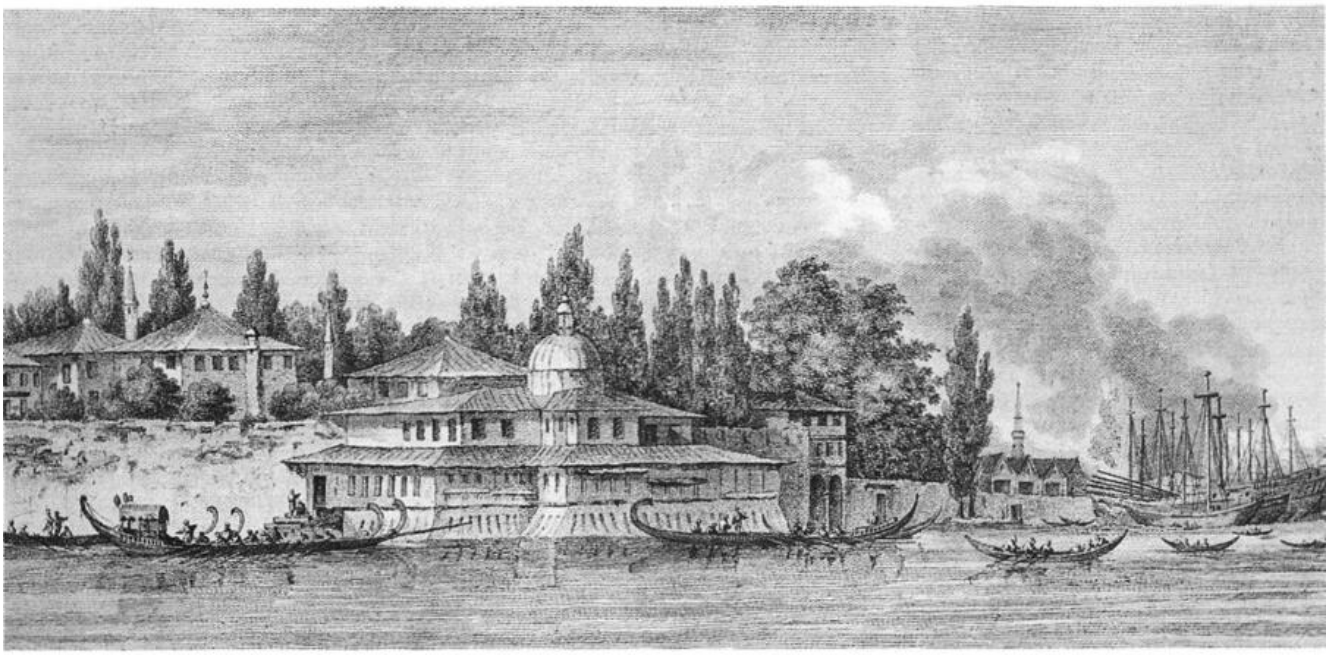

Aynalıkavak Kasrı'nın, Choiseul de Gouffier'nin *Voyage Pittoresque de la Gréce* adlı albümünde yer alan gravürü. J. B. Hilair'in deseni.
Ara Güler fotoğraf arşivi

dikkati çeker. 1718 Pasorofça Antlaşması sonrasında Venedik Cumhuriyeti'nin Osmanlı sarayına hediye olarak gönderdiği aynalar da bu sarayın bazı dairelerini süslemişti. Öyle ki, bir iddiaya göre de bu "kavak kadar uzun endam aynaları", halk dilinde sarayın adının Aynalıkavak Sarayı'na dönüşmesine neden olmuştu. Bu dönemde, *Surname-i Vehbi'deki* minyatürlerde görüldüğü gibi kasır, direkler üzerinde denize taşan üç sofalı tipin güzel bir örneğiydi. Sarayı 1727'de görmüş olan La Motraye kasrın zengin nakışlı bir yalancı kubbe ile örtülü olduğunu, bu kubbenin dışının ise kurşun çatılı olduğunu kaydetmiştir.

Tersane Sarayı harem ile enderun takımının ancak bir kısmını alabildiğinden, padişah buraya göç ettiğinde maiyetinden bir kısmı da Halic'in sonundaki Karaağaç Kasrı ile yanında, yine emlak-ı midyeden Yusuf Efendi Bahçesi'ne çıkardı. Aynalıkavak Sarayı'mn bazı binalarının 1766-1767, 1779 ve 1787'de de I. Abdülhamid'in sadrazamı Koca Yusuf Paşa'nın girişimiyle tamir edildiği anlaşılmaktadır. III. Selim zamanında ise Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa, sarayı tamir ettirmişti. Bu tamir sırasında civardaki Piyale Büyük Hasan Paşa'nın sarayı da alınarak Aynalıkavak Sarayı'mn harem dairesine eklendi. Ancak Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın gayretleriyle tersane genişletilmeye başlandığından sarayın bazı yapıları da peyderpey yıkılarak tersaneye katıldı. Harabesi 1787 Rus Savaşı sırasında erzak ambarı olarak kullanılmış olan Aynalıkavak Kasrı (Kasrı Hümayun) yerine III. Selim 1791'de Hasbahçe Köşkü'nü inşa ettirdi; mimarının Kirkor Balyan olduğu iddia edilmektedir. III. Selim'in sırkâtibi Ahmed Efendi tarafından tutulan ve sultanın 1791-1802 arasmdaki gündelik faaliyetlerini kaydeden *Ruznamе*'sinden, 1799'a dek tekrar Tersane Sarayı denilmeye başlanan sarayı sultanın oldukça sık ziyaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu yıllarda sarayın daha çok bazı diplomatik görüşmelere sahne olduğu da anlaşılmaktadır. R. E. Koçu, Câbi Said Efendi'nin elyazması vekayinamesinden naklederek 1802-1803 arasında da sarayın son izlerinin yok edildiğini söylemektedir. Bu belgeye göre Aynalıkavak Sarayımın taşları Mihrişah Valide Sultan'm Eyüp'te inşa edilecek medrese ve türbesinde kullanılmak üzere naklolunmuştu.

Ancak 1911'de Saffet Bey tarafından yayımlanmış, Bahriye Arşivi'nde bulunduğu söylenen ve bir keşif defteri olması gereken 1805-1806 tarihli bir belge, sarayın asıl yapı gruplarının bu tarihte ayakta olduğunu göstermektedir. Bu keşif defterinde harem, daire-i hümayun, namazgah köşkü, kızlarağası dairesi, hazinedar ağa ve maiyetinin dairesi, acemioğlanı koğuşları, hademe odaları, enderun ağalarının odaları, silahdar ağa, hazine ve seferli daireleri, balıkhane, köşkler, hamamlar, havuzlar, kapılar ve camiler gibi çok sayıda bina ismi geçmektedir. Bu belgeden özetle S. H. Eldem sarayın Osmanlı saray düzenini ve teşkilatını tamamen yansıttığını gösteren yapı grupları dışında bazı mimari ve süsleme elemanlarına dair ayrıntılı bilgi ile bazı yapıların isimlendirilmelerine *ve* boyutlarına dair tanımlamamıza yardımcı olabilecek bilgiler aktarmıştır. Ancak bu tür belgeler bir tarihsel bütünlük içinde incelenmedikçe sarayın geçirdiği aşamalar konusunda aydınlatıcı olamamaktadır. Örneğin sarayın III. Ahmed veya III. Selim dönemlerine tarihlenmesi konusunda anlaşmazlıklar vardır. Bugünkü kasrın, III. Ahmed zamanında inşa edilen kasrın 18. yy sonunda geçirdiği onarım sırasında iç dekorunun yenilenmesi ve divanhanenin kısmen değiştirilmiş olması dışında aynen kaldığı ya da III. Selim zamanında tamamen yıkılarak yeniden yapıldığı konusuna bir açıklık getirilememekte; yapının mimari özelliklerine bakarak yapılan yorumlar kadar bir tek belgeyi yorumlayarak varılan sonuçlar da tatmin edici olmamaktadır. Aynalıkavak Kasrımın Abdülmecid devrinde, 1850'de Garabet Balyan tarafından onarılmış olması da onanma dair böyle bir belgenin o tarihte Garabet Balyan'm hassa başmiman olması ile ilişkilendirilmesine dayanmaktadır.

Aynalıkavak Kasrı, III. Selim, II. Mahmud ve II. Abdülhamid zamanlarında tersaneye yapılan eklemeler sırasında denizden koparak içeride kalmıştır. Bugünkü Aynalıkavak Kasrı'nm ön cephesi kara tarafmdadır ve iki katlıdır. Arazinin eğiminden faydalanan Haliç yönündeki cephe ise üç katlıdır. Kasrın planı, kuzeydoğu-güneybatı ekseninin iki tarafında yer alan salonlarla ömlmüştür. Güney cephesinde ortası hafif bir bombe ile yükseltilmiş, sade bir örtüsü olan sahanlıktan yapıya girilir. Hemen karşıya gelen giriş holü ile merdivenlerin yer aldığı bölümün altmda, arazinin eğiminden yararlanılarak, hizmet odalarının bulunduğu bir alt kat inşa edilmiştir. Giriş holünün sol taraftan açıldığı yan odalar ve servis hacimleriyle de bağlantılı büyük sofanın köşeleri pahlıdır ve iki eyvanı vardır. Haliç yönünde bulunan eyvan daha az derinliklidir. Bu salonun iki tarafında simetrik olmayan dört oda bulunmaktadır. Burası kasrm harem bölümüdür. Giriş holünün sağında "bir köşe kapısıyla ulaşılan kasrın diğer bölümü, üç eyvanlı bir divanhane ile ona bağlı bir arzodasmdan oluşur. Kasrın en önemli mekânları bu odalardır. Divanhane kubbeyle örtülü olmasına rağmen bu kubbe içeriden algılanmaz. Divanhanenin pencereleri üzerinde Yesarizade'nin talik hat ile yazdığı Enderunî Fazılın Aynalıkavak Kasrını öven şiiri bulunmaktadır. Divanhaneden arzodasma geçilmektedir. Bu odanın pencereleri üzerinde gene Yesarizade'nin talik hatla yazdığı Şeyh Galibin III. Selim'i öven şiiri bulunmaktadır. Kasrın selamlık bölümü olan bu bölüm, bezemelerinin yoğunluğu ve kendi içindeki şematik bütünlüğüyle ilgi çekicidir. Salonların ve odaların bütünlüğü, cephelerde alt ve tepe pencerelerinden oluşan birimlerin üçlü gruplar halinde düzenlenmesiyle sağlanmıştır. Alt pencerelerden Haliç yönündekiler dikdörtgen biçimli klasik çerçevelerle çevrilidir; kara tarafındakiler ise basık kemerli ve çerçevesizdir.

Yüzeylerin ele almışı ve bezeme bakımından kasrın en ilginç bölümü divanhane ve arzodasıdır. Divanhanenin üç duvarını çevreleyen alt penceren: arasında, basık kemerlerle birbirine bağlanan dekoratif kolonatlar bulunmak:_-dır. Bu bölümde kemer ayaklarının **içi** aynalarla ya da mermer levhalarla kaplıdır. Kasrın ortasındaki bu mekânın tavs - nı, içeriden tekne biçiminde yükseltilmiştir. Bu tavanda, arzodası ile benzer biçimde, çapraz kordonlarla geometri örgeli bir girift bezeme düzeni oluşturu.-muş, bitkisel ve stilize örgelerle de zenginleştirilmiştir. Yanlardaki eyvanlar ise altın yaldızlı bir dal şeridi ile çevrümiştir. Tavan köşelerinde daire biçimli dc'rr madalyon yer alır.

Tersane Sarayı'mn tersanenin genişletilmesi öncesindeki durumunu bütün olarak gösteren tek gravür Antoine-Ignace Melling'e aittir. Bu gravürde saray: tanımlayıcı ayrıntılar seçilememekte; ancak resmin sağ başında görülen, zaman zaman "Hasoda Kasrı", "Hasbahçe Kasrı", "Daire-i Hümayun" olarak bilinen Aynalıkavak Kasrı hakkında genel bir fikir edinilebilmektedir. Üzeri yüksek bir kubbeyle örtülü olan kasır, 1720 minyatürlerinde olduğu gibi iki katlı ve üç sofalıdır. Orta sofa denize doğru taşmaktadır. Choiseul Gouffier albümündeki iki gravür ise kasrı daha ayrıntılı olarak gösterir. Üç çıkmalı olan kasır, yüksek bir subasman üzerine yerleştirilmiştir. Alt katı daha geniş olmak üzere iki kattan oluşmaktadır; üzeri kubbeyle örtülüdür. Geri plandaki yüksek bahçe duvarının arkasında kalan binalar saraya ait olan köşk ve dairelerdir. Ancak bu gravürde de ayrıntılar seçilememektedir. Oysa sarayı 1710-1711'de gören Cornélius Loosün hazırladığı dört adet resim kasrm iç mekânlarını çok ayrıntılı olarak göstermektedir.

Aynalıkavak Kasrı'nın alt katında bugün eski müzik aletlerinin sergilendiği Türk Müziği Araştırma Merkezi ve Çalgı Müzesi yer almakta; zaman zaman da klasik Türk sanat müziği konserleri düzenlenmektedir.

Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* I, 250-284, II. 311-324; P. Tuğlacı, *The Role of the Balian Family in Ottoman Architecture,* İst., 1990, s. 9-15; M. Sözen, *Devletin Evi Saray,* İst., 1990, s. 98-111.

TÜLAY ARTAN

AYNÎ ALİ BABA TEKKESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa semtinin Çürüklük kesiminde, Bedrettin Mahallesi'nde, Ayni Ali Baba Sokağı ile Lobut Sokağının kavşağında yer almaktadır.

II. Mehmed (Fatih) devrinde Aynî Ali Baba adında bir tarikat şeyhi tarafından tesis edildiği rivayet edilmektedir. Aynî Ali Babanın hayatı hakkında hemen hiçbir şey bilinmemekte, hangi tarikata bağlı olduğu da tespit edilememektedir. Tekke 1318/ 1902'de, Kadiri ve Rıfaî tarikatlarına bağlı Bağdatlı Şeyh Mehmed Ensarî tarafından yeni baştan inşa edilmiştir. Söz konusu şeyh daha önce Erzincan'da kendi mülkü olan bir tekkede postnişin iken 19. yy'm sonlarında istanbul'a gelmiş ve yeniden inşa ettirdiği bu tekkede gösterdiği "burhanlar" (Rıfaî ayinleri sırasında yapılan. Allah'a bütün benliği ile teslim olanların bedeni yaralardan etkilenmeyeceklerini ve acı duymayacaklarını kanıtlamaya yönelik gösteriler: Vücudun çeşitli yerlerine "topuz" denilen şişleri ya da kılıç, tığ türünden aletleri saplamak, "gül" denilen kızgın demirleri yalayarak söndürmek vb) ile büyük şöhret yapmıştır. Ailesi Aynî Ali Baba Tekkesi'ne mensup olan Aziz Nesin'in hemen bütün çocukluğu bu tekkede geçmiş, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez* adını verdiği hatıra kitabında tanık olduğu coşkulu Rıfaî ayinlerini, bu ayinler sırasında gösterilen burhanları çarpıcı bir dille aktarmıştır.

Tekkelerin kapatılmasından sonra Vakıflar idaresi tarafından mesken olarak kiraya verilmiş, 1950'den sonra kiracılar çıkartılarak, tekkenin 2. banisinin oğlu ve son postnişini olan Emekli Albay Şeyh Muhyiddin Ensarî (ö. 1978) tekkeye yerleşmiştir. Tevhidhaneyi cami olarak kullanan, buranın imam-hatipliğini üstlenen Şeyh Muhyiddin Ensarî vefatına kadar ailesi ile tekkenin harem bölümünde ikamet etmiştir. Uzun yıllar Bedrettin Mahallesi'nin muhtarlığını da üstlenen şeyh efendi hayatının sonuna kadar tekkenin kapısını herkese açık tutarak Cumhuriyet devrinde tarikat geleneklerini ve tekke folklorunu yaşatan nadir simalardan birisi olmuştur. Tamire muhtaç durumda bulunan tekke binası 1980'lerin başında şeyh efendinin kızı yüksek mimar Fahrünissa Ensarî'nin hazırladığı restorasyon projesi çerçevesinde, özgün şekline sadık kalınarak esaslı bir onarım geçirmiştir. Tevhidhane bölümü günümüzde de cami olarak kullanılmakta, son şeyhin ailesi harem bölümünde ikamet etmektedir.

Aynî Ali Baba Tekkesi, Kasımpaşa' dan Şişhane'ye ve Tepebaşı'na doğru uzanan, kabir taşı yaptıracak parası olmadığından üst üste gömülen fakirlerin mezarlarını içeren, halk tarafından "Çürüklük" olarak anılan mezarlık alanının içinde yer almaktaydı. Günümüzde bu alanın büyük bir kısmı yollar ve meskenler tarafından işgal edilmiş, bir kısmı da yeşil saha olarak değerlendirilmiş bulunmaktadır.

Tekkeyi oluşturan bölümler, I4,50x 13 m boyutlarında, üç katlı bir binanın içinde toplanmıştır. Zemin katın kagir duvarları kısmen moloz taşla örülmüş, birinci ve ikinci katın ahşap iskeletli duvarları dışardan ahşap kaplama, içerden

Aynî Ali Baba Tekkesi'nin güney cephesi. *M. Baba Tanman, 1982*

bağdadi sıva ile oluşturulmuştur. Ahşap çatı alaturka kiremitlerle kaplıdır. Eşine az rastlanır cinsten karmaşık ve organik bir plan düzeni arz eden tekkenin cümle kapısı batıda, Ayni Ali Baba Sokağı üzerindedir. Kapının üzerindeki kitabe tekkenin ikinci kuruluş tarihini (1318) taşımakta, sülüs hatla yazılmış, yarı manzum yarı mensur bir metin içermektedir. Kitabenin üst kısmına bir Rıfaî tacı kabartması işlenmiştir.

Cümle kapısından geniş bir taşlığa girilir. Taşlığın solunda mutfak, bunun karşısında iki hela yer alır. Aradaki kapıdan tekkenin kuzeyindeki küçük bahçeye çıkılmaktadır. Taşlığın güney kesiminde, hâlâ misafir odası olarak kullanılan iki adet derviş hücresi, aynı sırada, yapının güneydoğu köşesinde türbe bölümü ile buna bağımlı bir ziyaret mekânı bulunur. Aynî Ali Baba ile aslında Kulaksız Mezarlığında gömülü olan Şeyh Mehmed Ensarî'nin sandukalarını barındıran bu bölüm kısmen "makam türbesi" niteliğindedir. Türbenin kuzeyine bitişik olan birim ise çay ocağıdır.

Biri cümle kapısının sağında, diğeri çay ocağı ile helaların arasında bulunan iki merdiven zemin kat ile birinci katın bağlantısını sağlar. Bu katta binanın çekirdeğini oluşturan tevhidhane yer almaktadır. Ayinlere tahsis edilmiş alanın doğu sınırında dört adet halvethane sıralanmaktadır. Belirli dönemlerde -özellikle muharrem aylarında- halvete giren, "erbain çıkaran" dervişler için düşünülmüş bulunan, asgari ölçülerdeki (1,5x1,5 m) bu hücreler perdeli birer kapı ile tevhidhaneye açılmaktadır. Kıble duvarında, cephede çıkıntı yapan, yarım daire planlı mihrap yer alır. Tevhidhanenin batı yönünde, içinde ahşap minberin yer aldığı, ahşap korkuluklarla ayin alanından ayrılmış olan "mevlidhan maksuresi" vardır. Bunun yanında da, ayinleri izlemek isteyen hatırlı konuklara mahsus ufak bir mahfil bulunur. Tevhidhane bölümü Şeyh Muhyiddin Ensarî tarafından adeta bir tarikat müzesi gibi düzenlenmiş, eski levhalar, bulunmaları gereken yerlere konmuş, özellikle mihrap, Rıfaîliği simgeleyen tarikat eşyası (teber, kılıç,

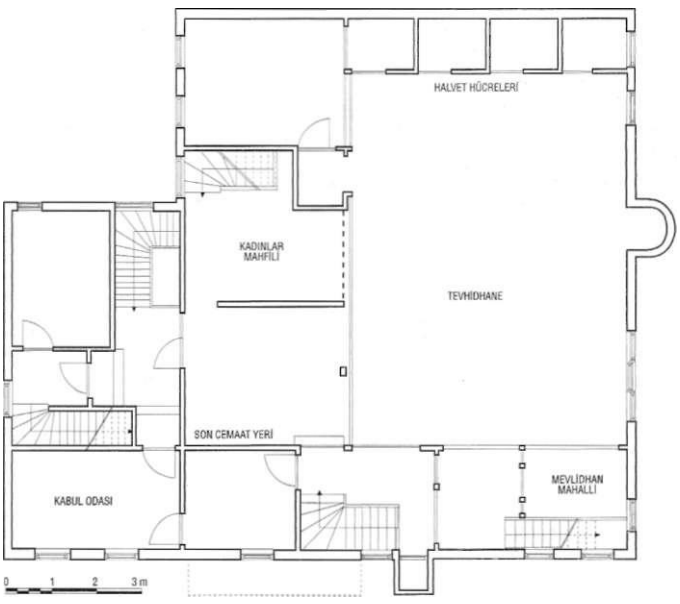

Aynî Ali Baba Tekkesi'nin planı. *M. Baha Tanman*

şiş, tığ vb) ile ve bu tarikata özgü bir düzen içinde tefriş edilmiştir.

Tevhidhanenin kuzeyinde, ayinleri izleyen erkek seyircilere ayrılan, ahşap korkuluklarla sınırlandırılmış bir mahfil yer almaktadır. Zemin kattan hareket eden iki merdiven de, aynı zamanda son cemaat yeri gibi kullanılan bu mahfile ulaşır. Bu mahfilin batısında yan yana iki ufak mekân sıralanır. Bunlar, tekkeye gelen önemli konukların şeyh efendi tarafından ağırlandığı "şeyh odası" ile dervişlerin sohbetine tahsis edilen "meydan odasıdır". Zemin kattan bu mahfile çıkan merdivenin yanından, tekkenin batı cephesindeki "mükebbireye" geçilir. Minaresi olmayan bazı tekkelerde olduğu gibi, burada da minarenin yerini tutan bu ezan okuma mahalli cepheye iliştirilmiş minyatür bir köşk niteliğindedir.

Erkek seyircilerin kullandığı mahfilin bir kısmı, ahşap bir bölme duvarı ile ayrılarak kadınlar mahfiline dönüştürülmüştür. Buradan dar bir merdivenle, tevhidhanenin bütün kuzey duvarı boyunca devam eden fevkani kadınlar mahfiline ulaşılır. Alçak tavanlı olan bu iki mahfilin tevhidhaneye bakan yüzleri ahşap kafeslerle kapatılmıştır. Birinci kata göre bir miktar içeri çekilmiş olan ikinci kat harem bölümüne aittir. Bu katta, iç içe iki sofanın çevresinde yatak odaları, harem mutfağı, hela ve gusülhane gibi birimler sıralanmaktadır. Harem bölümü tek katlı sıradan bir mesken gibi tasarlanmış ve adeta tekkenin üzerine iliştirilmiştir.

Her türlü şekilcilikten ve üslup kaygısından uzak olarak tasarlanan Aynî Ali Baba Tekkesi'nin planındaki düzensizlik, asimetri ve organik doku cephelerine de aynen yansımaktadır. Bu özelliği ile, estetik açısından başarılı olmasa da, çağdaşı olan diğer tekkelerden farklı "nev'i "şahsına mahsus" bir yapıdır. Ayrıca günümüzün İstanbul'unda, Galata Mevlevîhanesi dışında, bütün özgün aksesuvarıyla döşeli olarak ayakta duran başka tekke bulunmadığı için Aynî Ali Baba Tekkesi tekke folkloru açısından büyük kıymet taşımaktadır.

Bibi. H. Göktürk, "Aynîbaba Dergâhı", "Aynîalibaba Sokağı", "Aziz Ensari Bey", *İSTA,* III, 1621-1622. 1723-1725; ay, "Ensari (Muhiddin)", *İSTA,* IX, 5126-5127: A. Nesin, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez,* İst., 1975 (4. baskı). 75-79.

M. BAHA TANMAN

AYRAL, MACİD

(11 Nisan 1891, İstanbul - 17 Mart 1961, İstanbul) Hattat. Şehremaneti müdürlerinden Zühdü Bey'in oğludur. Beylerbeyinde doğdu. Üsküdar İdadisinde (lise) okurken sağlık sebepleri yüzünden okulu bıraktı. 1908'de Evkaf Nezareti Teftiş Heyeti Kalemi'ne memur olarak girdi. 1923'te Polis Müdüriyeti sicil memurluğundan ayrılınca Babıâli'de bir yazıhane açarak hattatlık yaptı. Cumhuriyet döneminde Ankara'da Vilayet Genel Meclisi Başkâtipliği'nde çalıştıktan sonra emekli oldu. 1955'te davetli olarak Bağdat'a gitti ve 1959'a kadar Bağdat Üniversitesi'ne bağlı Güzel Sanatlar Okulu'nda hat hocalığı yaptı.

Ayral küçük yaşta hat sanatıyla ilgilenmeye başladı. Ali Be}" ile Endemnlu Ahmed Rakım Efendi'den sülüs, nesih ve rık'a dersleri aldı. Yazılarına hayran olduğu hattat Şefik Bey gibi yazmak en büyük emeliydi. Medresetü'l-Hattatin'e devam ederek İsmail Hakkı Altunbezer'den(-0 celi sülüs, Hulûsî Yazgan'dan ta'lik yazı öğrendi ve icazetname aldı.

İstanbul'da Şişli. Levent (Âfet Yola). Bebek. Yeşilköy, Beyoğlu, Kamer Hatun ve Davutpaşa camilerinde yazılan vardır. Bunun dışında Topkapı'da sur kapısının dış tarafında İstanbul'un alınacağına dair olan hadis ve bazı çeşmelerdeki celi sülüs yazıları da sayılabilir. Eserlerinin kâğıt üzerine olanlarına ise özel koleksiyonlarda rastlanmaktadır. Ayral'm bir özelliği de. imzasız olan yazıların hangi hattata ait olduğunu tammasıydı.

Sülüs ve nesihte Hafız Osman, celi sülüste Mustafa Rakım, ta'likte de Yesârîzade Mustafa İzzet Efendi ekolüne bağlıdır.

Bibi. İnal. *Son Hattatlar.* 179-182; Rado. *Hattatlar,* 263; U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri,* İst.. 1982.

ALİ ALPARSLAN

AYRILIK ÇEŞMESİ

Kadıköy'de İbrahimağa Mahallesi'nde Bağdat Caddesi ile Acıbadem'e çıkan yolun kesiştiği yerde yol kenarmdadır.

Kızlarağası Gazanfer Ağa tarafından 17. yy'ın başlarında yaptırıldığı bilinen çeşme üzerindeki kitabeden anlaşıldığına göre 1154/1741 tarihinde de kızlarağası olan Ahmed Ağa tarafından tamir ettirilmiştir. Yine yapıda bulunan bir başka kitabeye göre 1340/1921-22 tarihinde de V. Mehmed'in (Reşad) torunu Dürriye Sultan adına bir kez daha tamir ettirilmiştir.

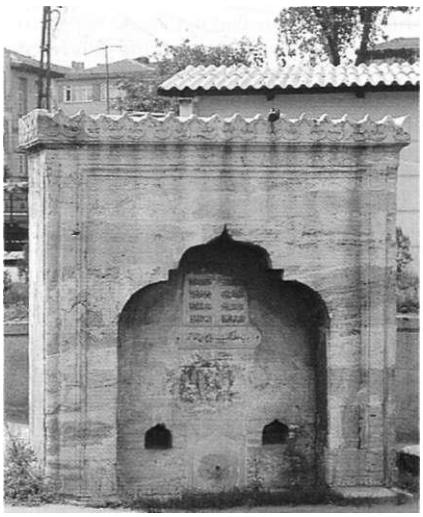

Ayrılık Çeşmesi
Nazım Timuroğlu, 1993

İ. H. Tanışık'ın belirttiğine göre çeşme 1940'h yıllarda bir miktar toprağa gömülmüş ve suyu akmaz durumda idi. 1980'lerin sonunda Kadıköy Belediyesi Ayrılık Çeşmesi'nin yaşamasını sağlamak amacıyla yapıyı yol kotunun üstüne çıkartmış ve temizletmiştir. Bölüm bölüm bozulmuş olan saçaktaki palmetli friz çimento harcı ile tümlenmeye çalışılmış, ancak pek başarılı olmamıştır.

Çeşme oldukça sade bir yapı olmasına karşın, sosyal hayattaki önemi açısından çok tanınır. Bunun nedeni, doğu seferlerine çıkarken ordunun burayı ilk menzil noktası olarak kullanmasıdır. IV. Murad Bağdat seferine (1638) çıkarken, ordu buradan hareket etmiş ve İstanbul âyânı tarafından bu menzilden uğurlanmıştır. Bundan sonradır ki ordunun izlediği yol Bağdat Caddesi(-0, çeşme de Ayrılık Çeşmesi olarak adlandırılmıştır.

Çeşme 17. yy'm başlarında şimdi yok olmuş bulunan bir namazgahın kıyısına inşa edilmişti. Namazgahın bir diğer tarafında da, bugünkü Bağdat Caddesi boyunca bir hazire meydana gelmiştir. Bu hazirede önemli şahsiyetler gömülü olmakla birlikte, bakımsızlıktan taşları çalınmış ve mezarların çoğu yok olmuştur.

Ayrılık Çeşmesi mimari açıdan klasik Osmanlı üslubunun basit bir örneğidir. Küfeki taşından inşa edilmiş, haznesiz bir yapıdır. Kaş kemerli ayna nişinde iki kitabe yer alır.

Birinci kitabe 1154/1741-42 tarihlidir ve iki kıta halinde manzum halde yazılmıştır. Tarih beyti, *Geldi bir hayr ehli tarihin dedi / Pak ihya eyledi Ahmed Ağa 1154,* şeklinde, ikinci kitabe ise bunun altında ve tek satırdır: "Dürriye Sultanın rûhiçün el fatiha 1340".

Ayna taşı yüzeysel bir sivri kemer motifi ile bezelidir. Musluk kopartılmış olduğundan akmaz haldeki çeşme, cephesinin iki kenarı yuvarlak sütunçeli olup, başlıkları stalaktiktir. Tanışık'a göre üç yalaklı olan yapının bugün ayna altındaki tek yalağı içi toprak dolu olarak durur. Diğerleri -ki Tanışık'taki resimden bunların çeşmenin sağ ve solunda uzanan hayvan sulama yalakları olduğu anlaşılır- yok olmuştur.

Bibi. *İSTA,* III, 1631; S. Eyice, "Ayrılık Çeşmesi", *İA,* IV, 284; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 346; S. Eyice, "İstanbul-Şam Bağdat Yolu Üzerindeki Mimari Eserler", *TD,* 13, s. 90-92; M. K. Özergin, "Üsküdar Bostancıbaşı Derbendi Güzergâhı Mimarî Eserlerinin Kitabeleri". *TD,* 13, s. 121-123.

ZİYA NUR SEZEN

AYRILIK ÇEŞMESİ MEZARLIĞI

Kadıköy'de Rasimpaşa Mahallesi'nde, Acıbadem yolu üzerindeki Yıldızbakkal'dan başlamakta ve tren hattına paralel uzanarak İbrahimağa'da Ayrılık Çeşmesi ve namazgahı yanında sona ermektedir. Adını Ayrılık Çeşmesi ve namazgahından alır. Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı 1934 tarihli *İstanbul Rehberi'n*deki haritaya göre Ayrılık Çeşmesi Sokağı ile Taşköprü Caddesi ve bu cadde

ile Hasanpaşa Mezarlık Sokağı arasında bulunan iki ayrı yapı adasında iki parça halinde uzanıyordu.

Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı, Üsküdar' dan başlayıp Kızıltoprak'a kadar uzanan büyük Karacaahmet Mezarlığı'nın günümüze kalabilen son ucudur. Anadolu yakasının bu çok geniş sahaya yayılan mezarlığı ayrı adlar alarak, arada boşluklar ile tarihi Bağdat yolu boyunca devam etmekteydi. Bağdat yolunun önemli menzil noktalarından biri olan Ayrılık Çeşmesi ve namazgahından itibaren hafif bir yokuş şeklinde yükselen arazide, Bağdat yolunun iki yanında Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı uzanıyordu. Bugünkü Yıldızbakkal'ı atladıktan soma tekrar aşağıya inen yamaçta Söğütlüçeşme, daha ileride Mahmud Baba mezarlıkları bulunmaktaydı. Yoğurtçu Deresi'nden sonra da yine küçük bir mezarlık yer alıyordu. Son otuz-kırk yıl içinde bu kabristanların hepsi yok olmuştur. Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı'nın ise İbrahimağa tarafında Bağdat Caddesi'nden inerken sol yanda tren yolunu izleyen parçası müstakil bir mezarlık halinde iskân bölgesinin içinde kalmıştır. Sağ taraftaki bölümden hiçbir iz kalmamıştır. Sadece gecekondular arasında duran birkaç servi ağacı burada bir zamanlar mezarlık bulunduğunun işaretidir. Ayrılık Çeşmesi Mezarlığımın tren yolu tarafındaki kısmı da aynı kadere uğramakta, hattâ içine gecekondular yapılmakta iken 1970'li yıllarda Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun müdahalesiyle bir ölçüde kurtarılmıştır. Kurum buradaki gecekonduları yıktırmış, kırık ya da toprağa gömülmüş mezar taşlarını (şahide) çıkartarak dikilebilecek durumda olanları diktirmiş ve mezarlığa demir parmaklıklar yaptırmıştı.

Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı'nda genellikle saraya mensup kişilerin kabirleri bulunmaktadır. Bugün pek az bir parçası kalabilen mezarlıkta mevcut mezar taşları da yarı yarıya gömülmüş, bir kısmı parçalanmış, büyük bir kısmı da bitki örtüsü altında kaybolmuş durumdadır. Sahiplerinin unvan ve adlarıyla vefat tarihleri tespit edilebilen taşların incelenmesi sonunda Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı'nın 18. yy sonlarına doğru oluşmaya başladığı ve 20. yy başlarına kadar buraya defin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Mezarlığın Acıbadem yolu ile Bağdat Caddesi'nin kesiştiği bölümünde tuğla duvarla çevrili bir sofa yer alır. Mezarlıktaki birçok önemli şahsiyetin hüviyetleri Mehmed Raif Bey'in *Mir'at-ı İstanbul* adlı kitabında yer almıştır.

SEMAVİ EYİCE

Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı'nın günümüze kalmış bölümünden (solda) bir görünüm.
Ali Hikmet Varlık, 1993

AYŞE HATUN ÇEŞMESİ

Üsküdar'da Duvardibi'nde Karacaahmet Mezarlığı'nın Tunusbağı Caddesi tarafındaki bölümünün duvarına bitişiktir.

Ampir üslubunda ve bir sütun şeklindeki çeşme 1209/1794-95 tarihlidir. Rodoslu Hasan Efendi'nin kızı olan Ayşe Hatun tarafından yaptırıldığı kitabesinden anlaşılır.

Tek parça mermerden inşa edilen çeşmenin tepesinde "Maşallah" yazılı bir bölüm ve üstünde sonsuzluğu sembolize eden alem niteliğindeki küçük bir küre yer alır. Bunun altındaki bölüm ise "Ve min el-maî külli şey'in hayy" ayet-i kerimesine ayrılmıştır. Cephenin iki kenarı boyunca bir bitki motifli süsleme kuşağı aşağı kadar iner. Bunlar stilize akantus yaprakları altında paye biçimli süslemelerdir. Bunların arasında cephenin ortasında istiridye motifi olarak adlandırılan antik kökenli bir süsleme bulunur. Bunların altında bir silme ile sınırlandırılmış üçüncü bölümde, iki yanda birer sütunçe arasına dört satırlık kitabe yerleştirilmiştir. Kitabenin üst tarafında kitabe imzası olarak "Muhammed Kâşif' adı okunur. Kitabe metni ise şöyledir: "Beray-ı

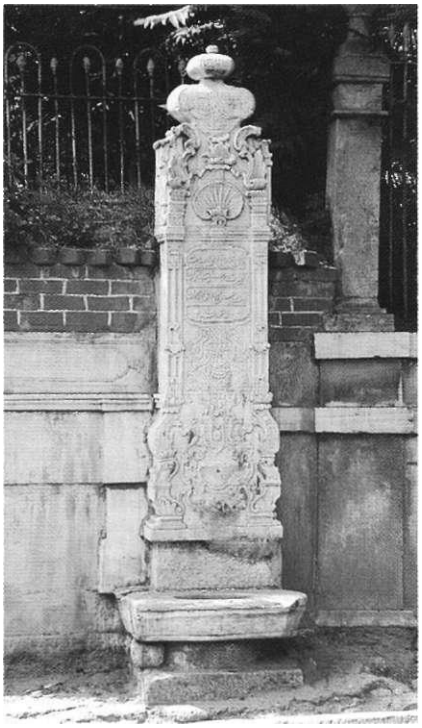

Ayşe Hatun Çeşmesi
Erkin Emiroğhl, 1981

şâdânî-i rûh-ı sâhibetü'l hayrat merhume Ayşe Hâtûn binti Hasan el-Rodosî rûhiçün el-fâtiha Sene 1209".

Burada tarih sırasının iki yanında birer rozet yer alır. Bu bölümün altında ise bereketi sembolize eden üzümlerin kabartma olarak işlendiği bir başka bölüm göze çarpar. Bugün yok olmuş bulunan teknenin ve musluk bölümünün hemen üzerinde küçük bir dal kıvrım yaparak burayı ikiye ayırır.

Çeşme bugün sağlam olmakla birlikte, arkasındaki mezarlığın yüksek kotunun baskısı ile bir miktar yerinden oynamıştır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 396; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 79-80.

ZİYA NUR SEZEN

AYŞE SULTAN ÇEŞMESİ

Şehzadebaşı'nda Şehzade Camii'nin, Belediye Sarayı karşısındaki avlu kapısının sağında yer alır.

Çeşme, İ. H. Tanışık'a göre 1012/1603-04 tarihinde III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan (ö. 15 Mayıs 1604) adına kocası İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır. Ancak İbrahim Paşa 1011/1602 tarihinde ölmüştür. Kitabelerde ise tarih 1012' dir. Ayrıca kitabe metninde İbrahim Paşa'nın ruhuna dua istenmektedir. O tarihte hayatta olsa idi, böyle denmeyecekti. Böylece çeşmenin Tanışık'm dediği gibi İbrahim Paşa tarafından değil, hanımı Ayşe Sultan tarafından kocasının ruhu için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yine Tanışık'ın dediği Rumi takvim hesabının da doğru olmadığı kesindir.

Ayşe Sultan Çeşmesi, Şehzadebaşı
Nazım Timuroğlı, 1963

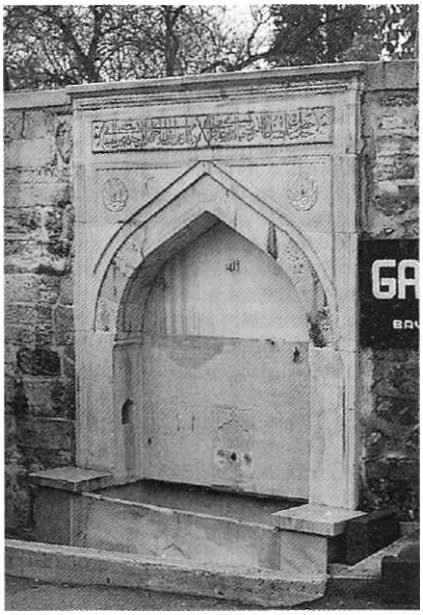

Ayşe Sultan Çeşmesi, Üsküdar
Ziya Xur Sezen, 1993

Hazneli bir çeşmedir. Sırtı caminin avlu duvarına bitişik ve üç cephelidir. Sağ cephe mermer kaplı, sol taraf ise kesme taştır. Bu tarafın restorasyonlu olma ihtimali yüksektir. Ana cephenin iki köşesi yuvarlak sütunçelerle yumuşatılmıştır. Vaktiyle yapının tümüyle mermer kaplı olduğu anlaşılır. Ancak zamanla kötü kaliteli mermerler kırılmış ya da dökülmüş, yerleri taş ile restorasyona tabi tutulmuşlardır. Ayna nişi iki yanda keskin köşeler yaparak cepheye oturur. Kemeri yuvarlaktır ve içeride daha sığ, basık bir kemer ile arasındaki kavsarası tavus kuyruğu motifi denilen tarzda düzenlenmiştir. Ayna bunun dışında sadedir. Musluğun çevresi boyuna dikdörtgen bir silme ile çerçevelenmiştir. Bu bölümün üstünde, basık kemerle arasındaki boşlukta yüzeysel beşgenlerden oluşan bir bordur ve altında sekiz mısralık bir kitabe yer alır. Şair Hükmîye ait kitabenin tarih beyti şöyledir: "Oldu İbrahim Paşa ruhu için sayilâb 1012".

Ayna nişinin yuvarlak kemerinin tepesinde cephe boyunca tek kıtalık bir diğer kitabe ile, bunun da üstünde ortada bir tuğralık bulunmakta ancak içi boş durmaktadır. Buradaki kitabenin tarih beyti ise: *Hükmiyâ söyler dehan-ı lülesi tarihini/ İçin İbrahim Paşa ruhuna eyleyin dua 1012* şeklindedir.

Saçak yine beşgenli bordur ile iki kademeli bir silme halinde yapıyı çevreler. Çatısı taştır ve dört eğimlidir. Çeşme bugün akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I. 54-56.

ZİYA NUR SEZEN

AYŞE SULTAN ÇEŞMESİ

Üsküdar'da İmrahor Caddesi'nden Ayazma Camii'ne ayrılan yolun köşesinde, İmrahor Camii karşısındadır.

Tamamen mermerden, hazneli olarak inşa edilmiş olan yapı kitabesine göre 1007/1598-99 tarihinde I. Süleyman'ın (Kanuni) torunu ve III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan (ö. 15 Mayıs 1604) tarafından 1598/99'da yaptırılmıştır. Celi sülüs hatla kaleme alınmış kitabesi tek beyit halindedir ve bir satıra yazılmıştır. Kemerin tepesi ile saçak arasında yer alan kitabenin tarih bölümü şöyledir: "Zülâl-i çeşme-i aynü'l-hayât 1007".

Vaktiyle çeşmenin arkasmda mevcut hazire yok olduğundan burası belediye tarafından düzenlenerek park haline getirilmiştir.

Çeşmenin haznesi kesme taştan yapılmıştır ve dardır. Mermer cephe hazne cephesini tümüyle kaplamaz. Bunun sol tarafmda haznenin kesme taşlan izlenebilir. Bu yöndeki yan cephenin saçağında daha önceden var olan bir ahşap sundurma örtüsünü taşıyan parçalar bugün durmaktadır. Yapının üstü düz bir örtüye sahiptir.

Yapının arka cephesi sonradan yapılan tamir sırasında kesme taş-tuğla karışımı bir örgü ile süslü bir cephe haline konmuş, ancak bu, çeşmenin özgün yapısı ile bağdaşmamıştır.

Klasik Osmanlı mimarisi üslubundaki çeşmenin ayna kemeri iki renkli (kırmızı-beyaz) taş işçiliğinin de güzel bir örneğidir. Kemer alınlığında, iki yanda palmetli rozetler bulunur. Kemer ince bir silme ile kademelendirilmiştir. Ayna üzerinde de musluk çevresini sınırlayan bir dikdörtgen silme yer alır. Bunun içinde ise bitki motifleriyle süslemeli kabartmalar göze çarpar.

Yalak yekpare mermer olup, gömüldüğü için cephesindeki süsleme bugün bir miktar görülebilir. İki yanındaki kovalık sekileri durmaktadır. Ancak bunlar da yol hizasına kadar gömülmüşlerdir. 1940'h yılların başında aktığı bilinen çeşmeye bugün şehir şebekesinden su verilmiştir.

Bibi. Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri,* II, 262: Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II. 15-16.

ZİYA NUR SEZEN

AYŞE SULTAN KORUSU

Bebek-Rumelihisarı arasındaki sahil yolundan Boğaziçi Üniversitesi korusuna ve kampusuna doğru yükselen güneydoğu ve kuzeydoğuya bakan yamaçlar, tepecikler ve vadilerden oluşan oldukça dik eğimli bir arazi parçası üzerindedir. Alanı yaklaşık 60-65 dönüm kadardır.

Adı koru ile bütünleşen Ayşe Sultan (Ayşe Hamide Osmanoğlu). II. Abdülhamid'in kızıdır. 1886'da İstanbul'da doğmuş, özel öğrenim görmüştür. İlk evliliğini sonradan Suriye cumhurbaşkanı olan Damat Ahmed Nâim Bey ile yapmış, daha sonra Müşir Rauf Paşazade Kurmay Albay Damat Mehmed Ali Bey ile evlenmiştir. Hanedan mensubu olduğu için Cumhuriyet'in ilanından sonra 1924te yurtdışına çıkmak zorunda kalmış, Paris'e gitmiş, 1952'de Türkiye'ye dönmüş, 1960'ta İstanbul'da vefat etmiştir.

Ayşe Sultan, mülkü olan koruyu, 1942' de. henüz Avrupa'da yaşarken, İstanbul'

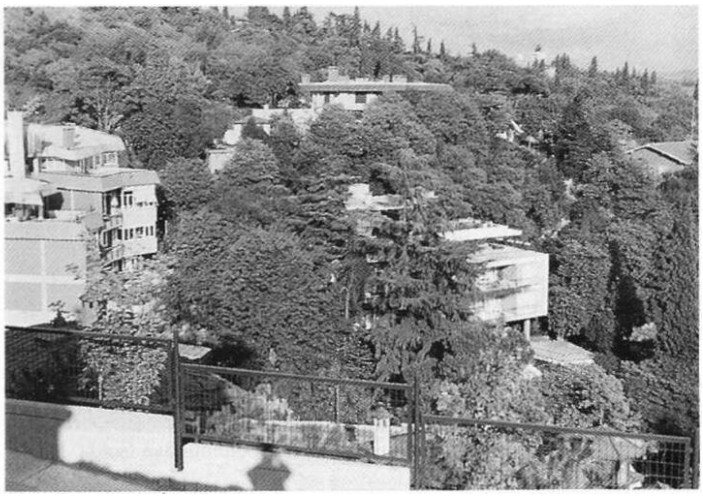

Ayşe Sultan Korusu
Faik Yaltırık, 1993

da güvendiği bir yakınının aracılığıyla Sami Ozan'a (Serozan) satmış, 1960 sonrasında da koru parsellenerek İstanbul' un zengin ve tanınmış kişilerine satılmış, üzerine ilk olarak 20 kadar iki-üç katlı villa, ev veya apartman inşa edilmiştir. Korunun içinde bulunan balta yontusu, meşe lata ve kalaslarla inşa edilmiş, tek katlı, 38 odalı, iç ve dış duvarları bağdadi ve sıvalı, kireç badanalı köşk, daha 1958'de yıktırılmış, 1960 sonrasında, inşaat alanı haline gelirken de ağaçların çok büyük bölümü kesilmiştir. Görgü tanıkları, 80-90 cm çapındaki ulu, yaşlı çamların kesildiğini anlatmaktadırlar.

Bugün Ayşe Sultan Korusu'nun yerinde bir mahalle oluşmuş, koru yok olmuştur. Ancak ev ve apartmanların çevresindeki müşterek alanlar üzerincie, korudan arta kalmış ağaçlar, örneğin, yaşlı fıstıkçamları, mavi atlas sedirleri, Himalaya sedirleri, serviler, erguvanlar, defneler, ceviz ağaçları, acemdutları, dişbudak ve kokarağaçlar, dağ akçaağacı Boğaz'da her yerde pek rastlanmayan yaşlı Macar meşesi *(Quercus frainetto),* karayemişler, sakızağaçları, akçakesme ve karaağaçlar mahalle sakinleri tarafından bir ölçüde korunmaktadır. Ayrıca mülk sahipleri, kendi evlerinin bahçelerine manolya, atkestanesi, morsalkım, kırmızı yapraklı süseriği, porsuk, mavi ladin, mavi göknar, Uludağ göknarı, oyaağacı, gülibrişim, zakkum, ağlayan kadın kalbi *(calycanthus),* Trabzon hurması, kelebekçalısı gibi süsleme değeri olan ağaç ve çalıları dikmişlerdir. Ayşe Sultan Korusu, günümüzde orman görünümünü yitirmiş, yeşillikler içindeki bir mahalleye dönüşmüştür.

FAİK YALTIRIK

AYTAÇ, HÂMİD

(1891, Diyarbakır - 19 Mayıs 1982. İstanbul) Hattat. Asıl adı Şeyh Musa Azmi'dir. 30 yaşlarına kadar yazılarında Azmi imzasını kullandıktan sonra Hâmid adını almış ve ölümüne kadar onu kullanmıştır. Babası kasap Zülfikâr Efendi'dir. Dedesi ise, *Tuhfe-i Hattâtin* adlı hattatlar tezkiresinde adı geçen Adem-i Âmidî'dir (Diyarbakırlı Âdem).

Aytaç, ilk ve orta öğrenimini Diyarbakır'da yaptı. Diyarbakır İdadisi'ni bitirdi. 1908'de İstanbul'a gelerek Hukuk Mektebi'ne kaydoldu ise de sanata olan merakı dolayısıyla bir yıl kadar sonra ayrılıp Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Okulu) resim ve hakk (oymacılık) şubesine girdi. Hayatını kazanma zorunluluğu karşısında burayı da bıraktı.

Yazı sevgisini Diyarbakır'da sıbyan okulunda, sonradan Diyarbakır milletvekili olan Mustafa Âkif Tütenk'ten aldı. Askeri rüştiyede Hoca Vâhid Efendi'den rık'a ve jandamıa kolağalarından Ahmed Hilmi Efendi'den sülüs yazı meşketti. İdadide de yazı öğretmeni akrabası Abdüsselâm Efendi'den istifade ederek yazısını geliştirdi; İstanbul'a geldiğinde fırsat buldukça devam ettiği Nazif Bey'den celi sülüs; Kâmil Akdik'ten(->) sülüs ve nesih yazarak eksiklerini tamamladı. İ. Hakkı Altunbezer'den(-0 tuğra çekmeyi öğrendi. Hulusi Yazgan'dan bir miktar ta'lik yazdı. Çok kabiliyetli olduğu için her türlü yazıda ilerledi. Bir aralık Haseki'de Gülşen-i Maârif Mektebi'nde resim ve yazı öğretmenliği yaparken hattat Halim Özyazıcı'nın(->) yetişmesinde rolü oldu. 1914'te Mekteb-i Harbiye Matbaası, daha sonra da yazı hocası Nazif Bey' in ölümü üzerine Erkân-ı Harbiye Matbaası hattatlığına geçti. Burada yedi yıl çalıştıktan sonra kendi isteği ile ayrılıp Î920'de "Hattat Hâmid Yazı Evi" adında bir yer açtı. Nuruosmaniye'deki dükkânını altı ay sonra Babıâli Caddesi'nde Reşid Efendi Hanîna taşıdı. Orada yazı, etiket, kartvizit ve çinkografi işleriyle meşgul olmaya başladı. Daha sonra kendini yalnızca yazıya verdi ve 1980'e kadar burada çalıştı.

Hâmid Bey, geçim kaygısı yüzünden hocalarından düzenli ders görmemesine rağmen yeteneğiyle çağımızın en kudretli hat sanatçısı oldu. Şöhreti, İslam ülkelerine yayılmıştı. Birçok öğrenci yetiştirmiştir ki en tanınmışları Halim Ozyazıcı, Hasan Çelebi, Hüseyin Kutlu'dur. Eserleri sayılamayacak kadar çoktur. İki Kuran yazmıştır. Bunlardan biri Almanya'da ve Türkiye'de basılmıştır. İstanbul'da Şişli, Söğütlüçeşme, Moda, Kartal, Pendik camileriyle Eyüb Sultan Camii kubbe yazısı onun eseridir. Şişli Camii'nin ana kapısı üstündeki müsenna yazı bir şaheserdir. Sülüs ve nesihte Hafiz Osman, celi yazıda Mustafa Rakım, talikte Yesârîzade Mustafa İzzet, rık'ada Mehmed İzzet Efendi yolundadır.

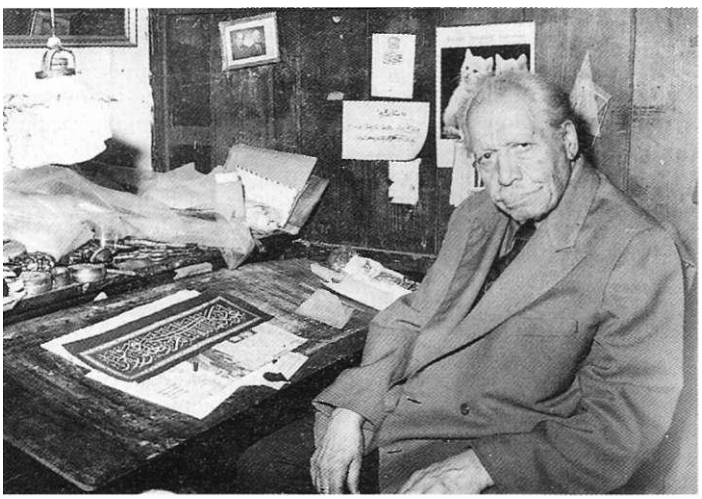

Hâmid Aytaç çalışma odasında. *Erkin Emimğlu*

Bibi. İnal, ***Son Hattatlar,*** 119-123; Rado, ***Hattatlar,*** 267-268; ***TDÜA,*** I, 542; U. Derman, ***Türk Hat Sanatının Şaheserleri,*** ist., 1982; M. Z. Kuşoğlu. "Köprü İnsanlardan Hattat Hâmid Aytaç ve İmzalan", ***Kaynaklar,*** 6, 1988, s. 29-32; A. Alparslan, "Hattat Hamid'in Kaybının Düşündürdükleri", ***Milliyet,*** 8 Temmuz 1982; M. H. Subaşı, "Aytaç, Hamid", ***DİA,*** IV, s. 287-289.

ALİ ALPARSLAN

AYVANSARAY

İstanbul'da tarihi yarımadanın kuzeybatısında, kara surlarının Haliç surlarıyla birleştiği köşede yer alan ve Fatih İlçesi sınırları içinde bulunan tarihi semt. Ayvansaray Karabaş, Atik Mustafa Paşa ve Abdülvedud mahallelerinden oluşur. Balat'tan Eyüp yönüne giden Demirhisar Caddesi, Kalafatçı Hüsnü Sokağı kavşağında sona erer ve buradan itibaren Ayvansaray Caddesi, Haliç surları ile deniz arasında uzanarak 1980'li yıllara kadar gemi ve teknelerin yapıldığı Kalafat Meydanîna ulaşır. Ayvansaray vapur iskelesi de buradadır. Yavedut Caddesi, Ayvansaray Caddesi'nin Eyüp'e doğru devamım oluşturur. Arazi Ayvansaray Caddesi'nden batıya, Ayvansaray semtinin üst kısmındaki Tekfur Sarayîna doğru oldukça dik bir biçimde yükselir. Kimi merdivenli dar sokaklar, yer yer hâlâ rastlanan eski, mütevazı İstanbul evleri ve Bizans ya da Osmanlı döneminden kalma harap vaziyetteki anıtlar semtin genel manzarasını oluşturur.

Ayvansaray adının kökeni konusunda değişik tezler vardır. Bunlardan biri, Osmanlı döneminde semtteki bazı Bizans mahzenlerinde, sıcak ülkelerden getirtilen hayvanların barındırılması nedeniyle halk arasında kullanılmaya başlayan "hayvan sarayı" deyiminin zamanla bozularak Ayvansaray'a dönüştüğünü iddia eder. Bir başka tez, buradaki Bizans sarayının "kemerli yüksek bina" anlamına gelen "eyvan" sözcüğüyle "Eyvan Sarayı" olarak anıldığım ve giderek Ayvansaray adının oluştuğunu ileri sürer. 18. yy Ermeni yazarı P. Ğ. İnciciyan(->) semtin adının "Ayios Mamas"dan geldiği kanısındadır. Türkolog J. H. Mordtmann ise Ayvansaray adının Eyyüb Ensari'den geldiğini, Eyüp'e giden yolun başında surlarda açılan bir gediğe verilen "Eyyüb Ensari Kapısı" adının zamanla "Ayvansaray Kapısî'na dönüştüğünü ileri sürmüş, Evliya Çelebi de 17. yy'da bu kapının adını "Ayyub Ansari" kapısı şeklinde yazmıştır.

Ayvansaray, Bizans ve Osmanlı devirleri tarihinin kucaklaştığı semtlerden biridir. Semt, Arap kuşatmaları sırasında burada şehit olanlar (bak. Sahabe) nedeniyle İslamiyet açısından da önem ka-

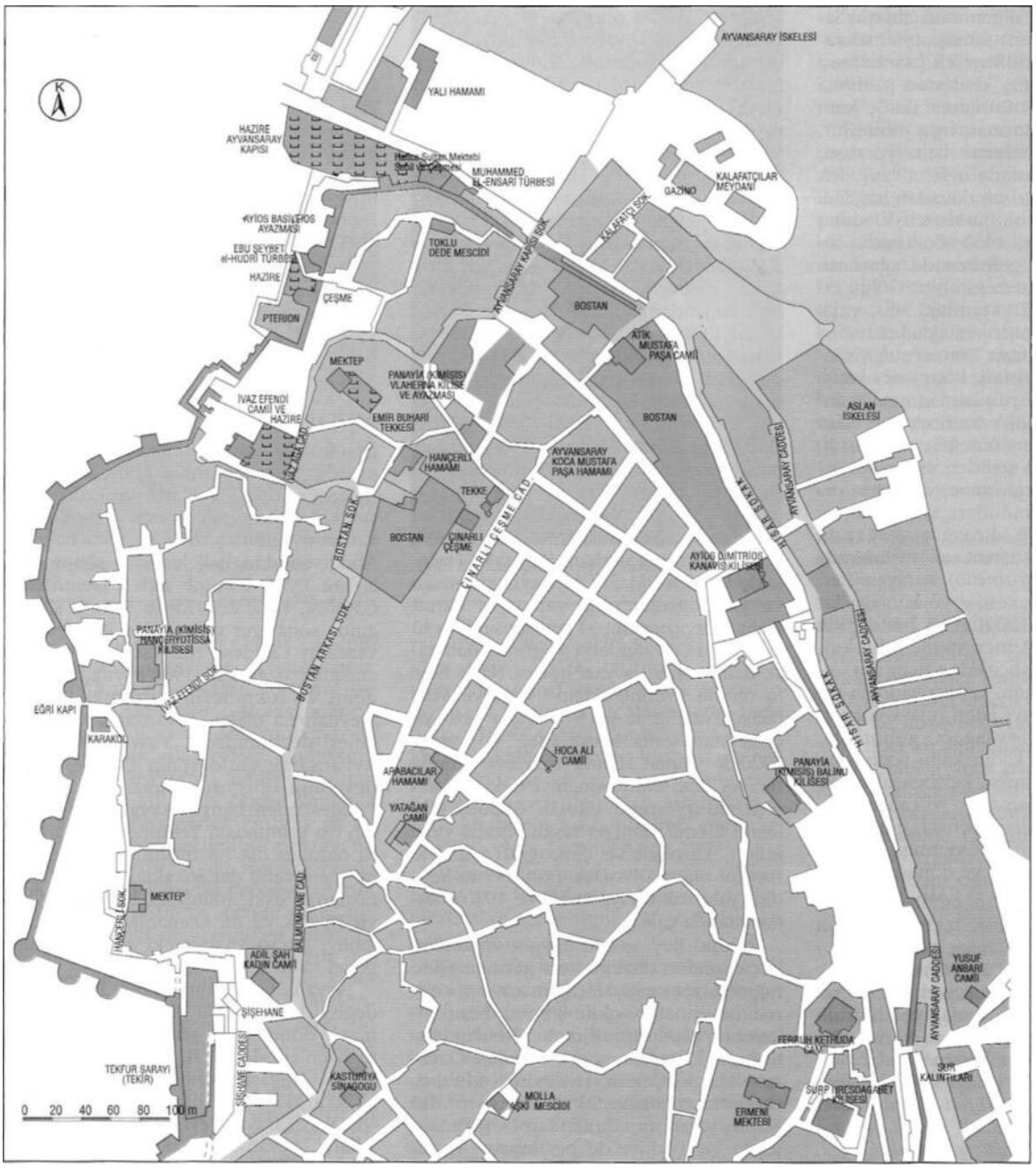

Ayvansaray, 19. yy
İstanbul Ansiklopedisi

zanmıştır. Bu nedenle Ayvansaray'da her uygarlığa ait tarihi kalıntılara, Bizans sarayının set duvarlarına, mahzenlere, surlara, kilise ve ayazmalara, türbe ve kabirlerle cami ve mescitlere sık sık rastlanır.

Bizans Dönemi

Ayvansaray, İmparator II. Teodosios döneminde (408-450) yazılmış olan ve İstanbul'un mahallelerini anlatan Latince *Notitia Urbis Constantinopolitanae'yei-*)* göre XIV. bölgede (regio) bulunuyordu. Ayvansaray bu belgeye göre, o sıralarda Bizantion adını taşıyan şehrin bitişiğinde yer alan bir kasaba konumundaydı ve etrafı bir surla çevriliydi. Surların içinde bir kilise, bir saray, bir çeşme, bir hamam, bir tiyatro ve bir lusarium (oyun yeri) bulunuyordu. Semtin o zamanki adı olan Blahernai'nin burada çok yetişen blehron (yabani nane) veya blehon'dan (eğreltiotu) ya da o sıralar Haliç kıyılarında çokça tutulan lahernai' den (palamut) geldiğini ileri sürenler vardır. 2. yy'da yaşadığı sanılan Dionisios Bizantios'a göre, kasaba adını Blakhernas isimli bir Trak şefinden almıştır.

Bizantion surları 5. yy'da, şimdiki kara surları yapılarak büyütüldüğünde, Blahernai şehrin surlan içine alınmış ve onun bir mahallesi ya da bölgesi haline gelmiştir. Blahernai'nin kuzey ve doğu tarafındaki eski surlarına artık ihtiyaç kalmadığından bunlar yıktırılmış olmalıdırlar. Blahernai'nin sur dışında kalan, Haliç kıyılarındaki ucu 626'daki Avar kuşatması sırasında tahrip edilmiştir. İmparator Heraklios 627'de, sur dışında kalan bu bölgeyi ve burada yer alan ve Meryem'in elbisesinin muhafaza edildiği Teotokos ton Blahernon Kilisesi'ni korumak için surları genişletmiştir. V. Leon da 813'te surların önüne bir hisarpeçe yaptırmıştır. Böylece bugün iç avlusunda Toklu Dede Mescidi(->) ve haziresi bulunan hisar meydana gelmiştir. Bizans döneminde bu iç hisara Pterion denilmekteydi. Kara tarafı surları ile Haliç kıyısı surlarının birleştikleri yerde bulunan bir duvar Halic'e doğru uzanmakta ve kıyı parçasını dışarıdan ayırmaktaydı. Bu duvarda açılan Ksiloporta adlı kapı, kıyı şeridinin dışarıyla bağlantısını sağlıyordu. Bu duvar ve kapının 1868'de yıktırıldığı bilinmektedir.

10. yy'dan itibaren imparatorlar ve saray halkı Blahemai'ye rağbet etmeye başlamışlardır. Atmeydanı ile Marmara

Haliç Köprüsü'nden Ayvansaray'ın görünümü
Aras Neftçi, 1989

kıyısı arasındaki geniş alanda yer alan Büyük Saray(->) 11. yy'da ihmal edilmeye başlanmış ve imparatorlar bu yüzyıldan başlayarak Bizans'ın çöküşüne kadar Blahernai Sarayı'nda(->) yaşamışlardır. Blahernai Sarayı'nın bugün İvaz Efendi Camii'nin(->) bulunduğu teras üstünde yer aldığı sanılmaktadır. I. Manuel Komnenos'un(->) yaptırdığı belirtilen sarayın ise Tekfur Sarayı(->) olduğu tahmin ediliyor. Manuel Komnenos'un Blahernai Sarayı'nı korumak amacıyla yaptırdığı surlar, Halic'e doğru uzanarak Anemas zindanları denilen mahzenlerin kuzey ucunda sona erer.

Semtte, Ayvansaray Kapısı adıyla anılan iki kapıdan söz edilebilir. Bunlardan biri, Mordtmann'ın semtin adının menşeini izah ederken sözünü ettiği kapıdır. Mordtmann Ayvansaray adının Ebu Eyyub Ensari'den geldiğini ve Haliç surlarında açılan bir gediğin kapı olarak görüldüğü için Eyüp semtine giden yolun başında bulunan bu kapıya "Eyyub Ensari Kapısı" denildiğini ileri sürmüştür. Böyle bir kapının günümüzde izi kalmamıştır. Esas Ayvansaray Kapısı ise bugün Haliç tarafındaki bir sur parçasının üzerindeki Ayvansaray Mescidi'nin tam dibinde idi. Bugün izi kalmayan bu kapı, şehrin Haliç tarafı surlarının en batıdaki son kapısı olup Bizans devrinde Koiliomene Porta (Çukur veya Alçak Kapı) adındaki geçit olmalıdır. Schneider'e göre bu kapı, şehrin esas kapılarından biri olmayıp Blahernai Kapısı örülerek battal edildikten sonra açılmış bir geçit yeri idi. Kapının karşısında, Teotokos ton Blahemon Kilisesi ve Ayazmasîm deniz yoluyla ziyarete gelen imparator kayıklarının yanaştığı bir iskele bulunuyordu. Ayvansaray vapur iskelesinin doğu tarafındaki küçük koyun, imparator iskelesini de koruyan barınağın son kalıntısı olduğuna ihtimal verilmektedir. Ancak bütün bunlar sağlam dayanaklara bağlanamayan hipotezlerdir.

Teotokos ton Blahemon Kilisesi İmparator Markanos (hd. 450-457) ve eşi Pulheria(-0 tarafından yaptırılmıştı. Bu binanın yanında I. Leon tarafından yaptırılan yuvarlak ek binada Meryem'in elbisesi muhafaza ediliyordu. Bu tarihte yanında bir de ayazma tesis edilmişti. Büyük ölçüde bir bazilika biçiminde olan kilise, kaynaklardan öğrendiğimize göre muhteşem mozaiklere sahipti. Bu bina, sonuncusu 1434'te çıkan çeşitli yangınlara duçar olmuş ve bir daha ihya edilememiştir. Bugün aynı yerde bulunan Panayia (Kimisis) Vlaherna Kilise ve Ayazması 1869'da Ortodoks Hıristiyanların Kürkçüler Cemiyeti tarafından inşa olunmuştur.

Notitia Urbi^te XIV. bölgede bir ağaç köprünün bahsi geçer. Bu köprünün Blahernai'yi Halic'in karşı kıyısına bağladığı düşünülebilir. Köprünün sonra-

Geçen yüzyılın sonlarında Ayvansaray kıyılarından bir görünüm. Sebah & Joaillier'in fotoğrafından renklendirilmiş bir kartpostal. *Erkin Emiroğht fotoğraf arşivi*

dan kagire çevrildiği görüşü bir tahminden ibarettir.

Ayvansaray bölgesinde Haliç Köprüsü'nün yapımı sırasında son derece değişik süslemeleri olan iki adet, Bizans sütun başlığı ortaya çıkarılmıştır. Bu sütun başlıkları bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde teşhir edilmektedir.

Toklu Dede Haziresi içinde, bu yüzyılın başlarına kadar var olan Ayios Basileios Ayazması bugün taş ve molozlarla dolmuş ve kaybolmuş vaziyettedir. Hazirenin kuzeydeki köşesinde kare planlı bir kule vardır. Üzerindeki, ince mermerden iki frize, kabartma harflerle işlenmiş kitabede, kulenin imparator Romanos tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Anılan imparatorun III. Romanos (hd. 1028-1034) olduğu sanılmaktadır. Kulenin Aziz Nikolaos'a adanmış bulunması, burada. Bizans kaynaklarında adı geçen Ayios Nikolaos Kilisesi'nin bulunduğuna dair bir delil sayılmaktadır.

Bölgedeki birçok Bizans mahzen veya sarnıcının en büyüğü Emir Buhari Mescidi ve Tekkesi altında bulunmaktadır. Bu mahzen peş peşe sıralanan küçük mekânlar halindedir.

Osmanlı Dönemi

1453'te istanbul'un fethiyle sonuçlanan kuşatma sırasında Ayvansaray yöresinde de şiddetli çarpışmalar cereyan etmiştir. II. Manuel Paleologos(->) ile Venedikli Leonardo Langoso'nun komutasındaki birlikler, bölgeyi Rumeli Beylerbeyi Karaca Beyin komutasındaki Osmanlı birliklerine karşı savunmuştur. Fetihten sonra Ayvansaray, burada bulunan Sahabe kabirleri nedeniyle bir Müslüman mahallesi olarak gelişmiştir. İstanbul hakkında, başta camilere dair *Hadîkatü'l Cevâmi* olmak üzere birçok eserin müellifi olan Hüseyin Ayvansarayî(->) de burada doğmuş ve burada vefat etmiştir. Kabrinin Toklu Dede Haziresi'nde olması gerekir. Ancak mezar taşma rastlanmamıştır.

Ayvansaray'm 18. yy'da parlak bir dönem yaşadığı tahmin edilebilir. İstanbul kıyılarında sıralanan yalı. ev ve diğer tesislerin adlarını veren Bostancıbaşı Defterleri'nden(-0 1814-1815'te yazıldığı tespit edilen bir tanesinde Ayvansaray kıyılarında kayıkhane, ev ve yalıların bulunduğu belirtilmektedir. Burada sözü edilen yalılar arasında sabık Tersane Emini Vahid Efendi'nin yalısı, sabık Bosna mollası efendinin yalısı. Bezircibaşı Salih Efendi'nin yalısı, Kasap Mustafa'nın yalısı, Sadık Ağa'nın yalısı sayılmaktadır.

Surların bittiği yerle, bugünkü Haliç Köprüsü dibindeki Abdülvedud Mescidi arasında, Sultan IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan'ın (ö. 1743) sahilsarayı bulunuyordu. Bu yalı, Saray Hamamı ya da Yalı Hamamı'nın yanındaydı. Melling'in 1806 tarihli Haliç resminde bu sahilsaray görülmektedir. 1814-1815 tarihli Bostancıbaşı Defteri'nde ise Saray Hamamı'nın yanı boş arsa olarak gösterilmektedir. O halde 1806-1814 tarihleri arasında bu sahilsaray ortadan kalkmış olmalıdır.

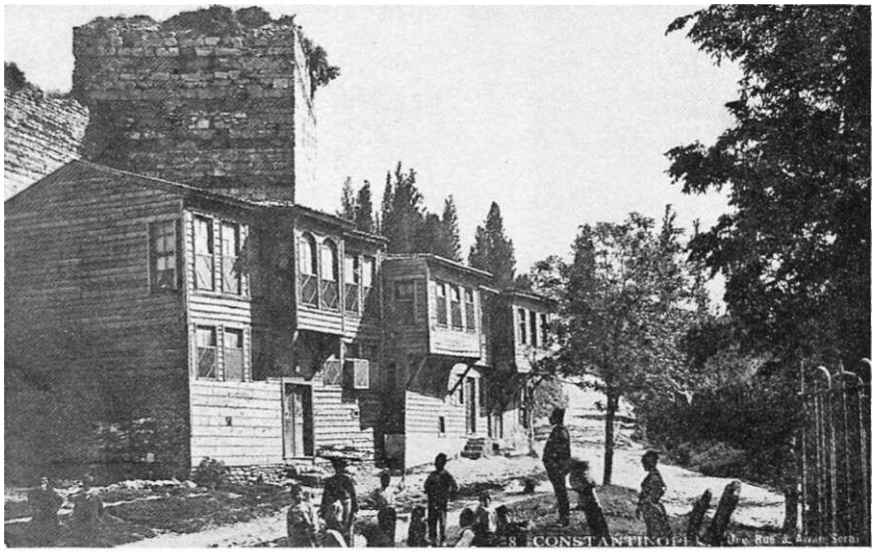

Geçen yüzyılın sonlarında bir Ayvansaray sokağını gösteren fotoğraftan kartpostal.
İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı

Ayvansaray semti Bizans döneminde 1069. 1203 ve İ434'te olmak üzere birkaç büyük yangın geçirmişti. Osmanlı döneminde ise *T'* Temmuz 1729'da Balat'tan Ayvansaray kıyılarına kadar yayılan bir vangın bölgevi harabeve çevirmiştir. 1755. 1773. 1862. 1864, 1880 ve 19u yangınları da Ayvansaray'da büyük tahribat yapmış ve semtin körelmesine neden olmuştur.

Ayvansaray'm iki büyük camii vardır. Bunlardan Atik Mustafa Paşa Camii(->) kiliseden çevrilmedir. Halic'e ve sur dışına hâkim bir yerde kurulan İvaz Efendi Camii ise Mimar Sinan'ın son yıllarında gerçekleştirilmiştir. Ama günümüze gelen tezkirelerde bu caminin adı yoktur.

Ayvansaray'ın kıyıya yakın kesiminde yer alan Toklu Dede Mescidi küçük bir Bizans kilisesinden çevrilmişti. Daha kıyıda, sur üzerine oturan Ayvansaray Mescidi(-») Korucu Mehmed Çelebi tarafından 1590-1591'de yaptırılmıştır ve Korucu Mehmed Mescidi adıyla da anılır. Çınarlıçeşme Caddesi'nde bulunan Çınarlıçeşme Mescidi 1713-1716 arasında Sadrazam Şehit Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bugün sadece duvar kalıntıları bulunmaktadır. 1920'lerde çekildiği tahmin edilen bir fotoğrafta mescidin o tarihte çok iyi durumda olduğu anlaşılmaktadır. Fotoğrafa göre dikdörtgen planlı bir yapı olan mescidin üstü kiremit örtülü idi ve ahşap minaresi vardı.

haz Efendi Camii'nin biraz aşağısındaki Emir Buhari Mescidi ve Tekkesi bugün bir harebe yeri haline gelmiştir. Surların dışında Eyüp'e giden yolun üzerinde bulunan Abdülvedud Tekkesi 196011 yıllarda yeniden yapılmıştır.

Suya büyük önem veren Osmanlı medeniyeti Ayvansaray'm çeşitli yerlerinde vakıf çeşmeleri bırakmıştır. Bugün bu çeşmelerin hepsi harap vaziyettedir, bazıları ise ortadan kalkmıştır. Bu çeşmelerin en eskisi, 975/1567-68 tarihli .Simkeşbaşı İskender Bey Çeşmesi, Ayvansaray Mescidi'nin yanındadır.

Bu iddiasız mahalle çeşmelerinin dışında Ayvansaray'da surların Haliç kıyısı ile birleştiği köşede Hatice Sultan'ın hayratı olan 1123/1711 tarihli bir çeşme ile bir sıbyan mektebi ve bir de sebil vardı. Sebil 1970'li yıllarda, yol inşaatı nedenivle yok edilmiştir. Çeşmenin bazı taşları koparılmış durumda ve sıbyan mektebi de bir harabe halindedir.

Ayvansaray'da üç eski hamamın varlığı bilinir. Atik Mustafa Paşa Camii'nin üst tarafında bulunan Mustafa Paşa Hamamı yok olmuştur. Hançerli Yokuşundaki Hançerli Hamamı'nın II. Bayezid'in kızı Hatice Sultan evkafından olduğu söylenir. Ayvansaray'm üçüncü hamamı ise bugün sadece yerini bildiğimiz Yalı Hamamı idi.

Ayvansaray'da Sahabe kabirlerinin en yoğun olarak toplandığı bölge Bizans döneminde Pterion denilen hisarın içindeki avludur. Ebu Şeybet el-Hudri'nin kabri buradadır. Atik Mustafa Paşa Camii içinde Cabir bin Şemre veya Cabir bin Abdullah'ın kabri bulunmaktadır. Çınarlıçeşme Mescidi yanında da Ebu Zerr el-Gıfari'nin türbesi bulunur. Haliç surlarının bir burcunun dibinde Muhammed el-Ensarî'nin makam türbesi bulunmaktadır.

Sur dışmda, Eyüp'e giden yolun solunda Şeyh Abdülvedud Dede (Yavedud) Türbesi görülür. Ayvansaray'm en önemli haziresi, Toklu Dede adına olanıdır. Bu küçük kabristanın içinde Sahabe türbe ve mezarları yanında Ayios Basileios adına bir ayazma bulunduğundan, Hıristiyanlarca da uzun süre ziyaret edilmiştir.

İbni Sina'nın *Kanun* adlı eserini 1180/1766-67'de Türkçeye çeviren Mustafa

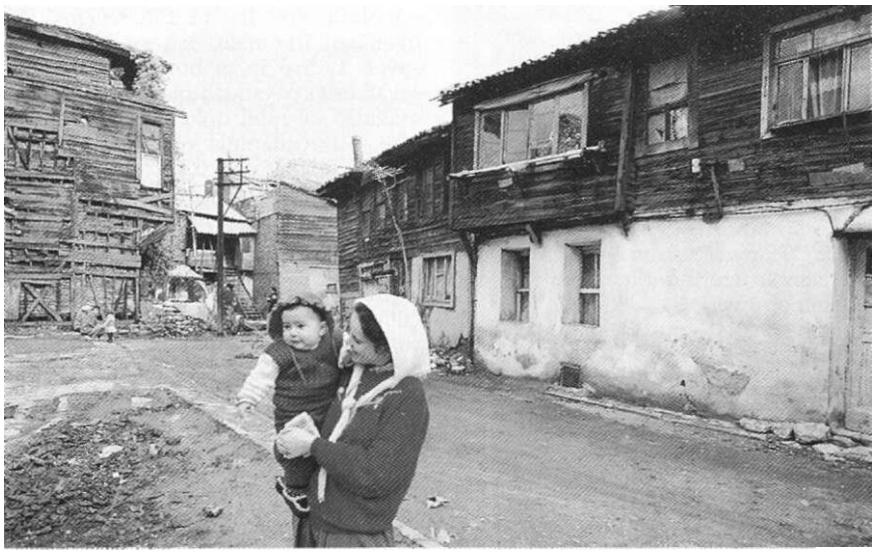

Ayvansaray'da bir sokak.
Hazım Okurer. 1993

Efendi ile pek çok kitap ve üç yüzden fazla mushaf yazan hattat Osman Ağa ve Hafız Hüseyin Ayvansarayî'nin burada gömülü olmaları, Ayvansaray semtinin, 18. yy İstanbul kültür hayatının önemli merkezlerinden biri olduğunu gösterir.

Ayvansaray, komşusu olan Musevi Balat(-0 ve Hıristiyan Fener(->) gibi semtlerin yanında İslam medeniyetinin ve yaşam tarzının damgasını vurduğu, kıyısındaki iskeleleri, yalı ve sahilsarayları ile eski İstanbul'un güzel bir köşesiydi. Müslüman karakterine rağmen, semtin Ortodoksluk açısından önemi nedeniyle Hıristiyan mabetleri de buradaki varlıklarını sürdürmüşlerdi. Ayios Dimitrios Kanavis Kilisesi(-») ve Panayia (Kimisis) Vlaherna Kilise ve Ayazması bu mabetlerden günümüze kalmış olanlarıdır.

Bîr yandan yangınlar, diğer yandan 19. yy ortalarından itibaren sanayi yapılarının bölgeye yayılması semtin tarihi karakterinin değişmesine neden olmuş, irili ufaklı fabrikalar, atölye ve depolar özellikle sur dışındaki sahil kesiminde sıralanmıştır. Bunlar arasında bir de değirmen bulunmaktaydı. Haliç kıyısında ise bir kalafat yeri vardı. Burada 300 tona kadar gemiler, tekneler ve ünlü Ayvansaray kayıkları yapılırdı. Semt ahalisi daha çok işçi, küçük esnaf, denizci ve balıkçılardan .oluşmaktaydı, İç kesimlerde ise geniş bir Çingene kolonisi yaşıyordu. 1950'lerden sonra İstanbul'un büyük bir göç dalgasına maruz kalması semtin nüfus ve kültür yapısında değişikliklere neden olmuştur. Genellikle dar gelirlilerin yaşadığı semtte apartmanlara, eğlence yerlerine ve büyük mağazalara rastlanmaz.

1980'li yıllarda Haliç kıyılarındaki sanayi yapıları ve depoların yıkılması, çevre yollan ve Haliç Köprüsünün yapılması, Ayvansaray üzerinde önemli etkiler husule getirmiştir. Eskiden semt sakinlerinin bir bölümü, yakınlarındaki bu sanayi alanında istihdam edilmekteydiler. Sanayi alanlarının ortadan kalkması mahalli esnafı da etkilemiş olmalıdır. Ancak halihazırda bu konularda yayımlanmış araştırmalar bulunmamaktadır. Günümüzde Ayvansaray, Haliç sahilyolu, çevre yolları ve Haliç Köprüsü aracılığıyla kola)' ulaşılan, ancak yoksul ve bakımsız bir vaziyettedir.

Bibi. J. B. Papadopoulos, *Les Palais et les églises des Blachernes,* Atina, 1928; R. Ülke, *Ayvansaray, Balat ve Fener Semtlerindeki Anıtlar.* İst., 1957; Eyice, *Haliç;* Muller-Wiener, *Bildlexikon;* A. D. Mordtmann. "Die Hafeuquartiere von Byzanz", *Mitteilungen des Deutschen Excursions-Clubs in Konstantinopel. 1/3.* Konstantinopel. 1891: F. Dirimtekin, "14. Mıntıka (Blachernae)". *Fatih ve Istanbul.* 1/2, İst.. 1953; R. E. Koçu, "Ayvansarayî", *İSTA,* III; Dirimtekin, *Haliç Surları;* Ayvansarayî. *Hadîka-.* Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih;* Kumbaracılar, *Sebiller;* Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri,* I; Ünver, *Sahabe Kabirleri;* Ünver, *Mutlu Askerler;* Evliya, *Seyahatname,* I; Bayrı. *İstanbul Folkloru.*

SEMAVİ EYİCE

AYVANSARAY KAPISI

bak. SURLAR

AYVANSARAY KÖPRÜLERİ

Özgün kaynaklardan Bizans döneminin başlarında, 5. ve **6.** yy'larda Haliç üzerinde iki köprünün varlığına ilişkin bilgiler derlenebilmektedir. S. Eyice. bu köprülerden birinin Ayvansaray (Blahernai) Mahallesi'ni karşı kıyıya bağladığını, ortaçağ boyunca kaynaklarda adından söz edilmeyen bu köprünün 5. yy'dan sonraki varlığının tartışmalı olduğunu, diğerinin ise Kâğıthane Deresi üzerinde kurulmuş olabileceğini ileri sürmektedir. Yine aynı yazara göre, **6.** yy'da I. İustinianos'un yaptırdığı bilinen Ayios Kallinikos (sonra Ayios Panteleymon) Köprüsü bunlardan ikincisi olmalıdır (bak. Haliç Köprüleri). İkisinin de ahşap olarak yapıldığı ve daha sonra bunlardan birinin kagire çevrilmiş olabileceği konusunda da çeşitli görüşler bulunmaktadır. **16.** yy'da Pierre Gilles'in Ayvansaray'da suyun içinde kagir köprü ayakları görüldüğünü aktarması ve Evliya Çelebi'nin de eskiden Eyüp-Sütlüce arasında zincirle taşınan bir köprünün bulunduğunu ve kalıntılarının hâlâ görülebildiğini belirtmesi, bu bölgede bilinmeyen bir geçmişte, en azından kıyıya mesnetlenme noktaları kagir olan bir köprünün var olduğunu düşündürtmektedir. Öte yandan, Ayvansaray'daki bu kalıntıların köprü ayaklarına ait olduğu konusunda da kuşkular bulunmaktadır.

Tarihsel kaynaklarda adı geçen Haliç'teki ilk Osmanlı köprüsü, Fatih'in İstanbul kuşatması sırasında Piripaşa-Ayvansaray ya da Kumbarahane-Defterdar arasında kurdurmuş olduğu yüzer köprüdür. Bu köprüde tombaz adı verilen güvertesiz özel gemiler birbirlerine ve kıyıya zincirlerle bağlanmış, üzerlerine de bir tabiiye oturtulmuştur. Kritovoulos, bu köprünün yapımına daha kuşatmanın başlarında girişildiğini, ancak gerçekleştirilmesinin gemiler karadan Halic'e indirildikten sonra mümkün olduğunu belirtir. Askeri amaçlarla kurulan köprünün fetihten sonra ne kadar süreyle kullanımda kaldığı bilinmiyor.

19. yy'ın ortalarında Ayvansaray ile Piripaşa arasında ahşap bir köprünün kurulmuş ve bir süre kullanılmış olduğu bilinmektedir. Söz konusu köprünün, konuyla ilgili çalışmaların hemen tümünde Mıgırdıç Cezayirliyan adında bir sarrafın özel teşebbüsüyle 1863'te yapıldığı ve 10 gün içinde kayıkçılar tarafından yakıldığı aktarılmaktadır. Oysa, Yahudi Köprüsü olarak adlandırılan bu köprü. Robertson tarafından 1853-1854' te çekilmiş olması gereken bir fotoğrafta görülmektedir. Döneminin Fransızca yayımlanan gazetelerinden 19 Şubat 1852 tarihli *Journal de Constantinople*'da da yapımına ilişkin ayrıntılı bilgi vardır. Haberde İstanbul'un kuzeyi ile Hasköy kıyılarını birleştiren yeni köprünün tamamlandığı, köprünün Cezayirli Mıgırdıç'm sağladığı imkânlarla bir firma tarafından inşa edildiği ve bir milyon kuruşa mal olduğu bildirilmektedir.

Ahşap dubalar tarafından taşınan ve 380 m uzunluğunda olan bu köprünün genişliği 8 m'dir. Ayrıca inşaatın tersaneden Vassil Janide adında bir müteahhide verildiği, önemli bir yenilik olarak yaya kaldırımlarının yoldan demir parmaklıklarla ayrılmış olduğu ve döşemenin bindirmeli bir kaplama olarak yapıldığı da belirtilmektedir. Yukarıda sözü edilen yazının yayımlandığı tarihte sultan tarafından açılışı beklenen bu köprüden, 1852'de İstanbul'da dokuz ay kalan T. Gautier de anılarında bahsetmektedir. Preziosi tarafından Eyüp sırtlarından yapılan 1853 tarihli bir Haliç gravüründe de köprü görülür. Bu köprünün ömrünün uzun olmadığı, dubaları batmaya başlayınca yerinden söküldüğü de ileri

sürülmüştür. Ancak, 1858 tarihli bir kitabın eki olan haritada Haliç üzerindeki diğer iki köprünün yanısıra bu köprü de gösterilmiştir. Dolayısıyla, söz konusu köprünün ne zamana dek kullanıldığı ve akıbeti konusunda kesin bilgi yoktur.

Bugün Ayvansaray'ı Halıcıoğlu'na bağlayan ve Haliç Köprüsü adını taşıyan köprü, 1974'te hizmete girmiştir. Boğaz Köprüsü çevre yollarının Haliç geçişini sağlayan bu köprü, ayaklar üzerinde inşa edilmiştir. Yapımı Türkiye Karayolları Genel Müdürlüğü, ishikawajime-Harima Heavy Industries adlı Japon ve Julius Berger-Bauboang A. G. adlı Alman kuruluşlar tarafından üç yılda gerçekleştirildi. Uzunluğu 995 m, genişliği 31,20 m, deniz yüzeyinden yüksekliği 22 m'dir.

Bibi. Eldem, *İstanbul Anıları,* 260; S. Eyice, "İstanbul'da îhmal Edilmiş Tarihi Bir Semt Ayvansaray", *TAÇ,* no. 5, Nisan 1987; Y. Kâhya-G. Tanyeli, "Haliç Köprüleri ve Kent Ulaşımına Etkileri", *Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri. 11. Türk. Bilim Tarihi Sempozyumu.* 1989.

GÜLSÜN TANYELİ-YEGÂN KAHYA

AYVANSARAY MESCİDİ

Ayvansaray'da, Ayvansaray Caddesi ile Kuyu Sokağı'nın birleştiği köşede bulunuyordu. Halk arasında "Korucu Mehmed Ağa Mescidi" ya da "Korucu Mehmed Çelebi Mescidi" diye de bilinir.

Hüseyin Ayvansarayî, bu mescidi Ayvansaray Kapısı dışında olarak tarif ettiğine göre, esas bina herhalde daha Haliç tarafında idi. Ancak sonraları bir ihya sırasında şimdiki yerine yapılmış olmalıdır. Yapı Korucu Mehmed Çelebi bin Hüseyin tarafından yaptırılmıştır. Vakfiyesinin tarihi 999/1590'dır. Bu zatın mezarı Tokmaktepe Mezarlığı'nın eteğinde, Eyüp'e giden yolun sağ tarafındadır. Minberini. Zal Mahmud Paşa Türbesi yakınında bulunan İskender Bey Okulu öğretmenlerinden ve Çömlekçiler yakınındaki Arpacı Hayreddin Mescidimin imamı olan Şeyh Abdullah Efendi koymuştur.

1187/1773 ve 1249/1833 Ayvansaray yangınlarında iki defa yanan mescit, Kadılar Kapısı Kethüdası Muhzir Hacı Bekir'in kızı olan bir hanım tarafından tekrar yaptırılmıştır.

Mart 1947'de Vakıflar İdaresi'nce kadro dışı bırakılan mescit, mimari önemi olmayan, basit bir ev görünümüne sahip, kırmızı aşıboyalı, harap, ahşap bir yapıydı. Fevkani bir mescit olup, minaresi yoktu. Ezan, balkonumsu bir yerden okunurdu. Mescidin altında bir tane dükkân ve Osmanlı-Türk klasik üslubunda kesme taştan 975/1567 tarihli bir Mimar Sinan eseri olan İskender Paşa Çeşmesi vardı.

Mescit, 1930'larda Vakıflar İdaresi tarafından kiraya verilmiş, tutan kişi de burayı gemi ve kalafat ameleleri için bekâr pansiyonu haline getirmişti. Bugün çeşme yerinde durmakla beraber, yanan mescitten günümüze bir şey ulaşmamıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 236; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 26; *İKSA,* IV, 2064; *Fatih Camileri,* 6l; S. Eyice. 'İstanbul'da İhmal Edilmiş Tarihi Bir Semt: Ayvansaray". *TAÇ,* no. 5, Nisan 1987. s. 33-

N. ESRA DIŞOREN

AYVAT BENDİ

İstanbul'un kuzeyinde Kemerburgaz nahiyesinin takriben 4,5 km kuzeydoğusunda, Belgrad Ormanı içerisindeki Ayvat Deresi üzerindedir ve Kırkçeşme sistemine su verir.

I. Süleyman (Kanuni) tarafından yaptırılarak 1563'te hizmete giren Kırkçeşme tesislerinin kuzey kolu üzerinde olan Ayvat Bendi 1765'te III. Mustafa tarafından yaptırılmıştır. Kitabesi yoktur. Bent yağışlı zamanlarda ihtiyaç fazlası suyu depolayarak şehre daha fazla su verilmesi sağlanmıştır. Ayvat Bendi kemer-ağırlık baraj tipine örnek olarak gösterilir. Bazı yabancı kaynaklarda ise "Bizans Bendi" olarak tanımlanmıştır. Bizans ile hiçbir ilgisi olmadığı açıktır.

Ayvat Bendi Kırkçeşme tesislerinden iki yüz sene sonra yapılmış, ama mevcut sulama tesisleri ile çökeltme havuzu aynen muhafaza edilmiştir. 1563'te yapılmış olan küçük bağlama ve yüzen cisimleri tutan ızgaralar ile kumları tutan dairesel çökeltme havuzları bendin hemen altında bulunmaktadır. Bendin su tarafındaki payandalarla tahkim edilmiş olan mermer plakalar vasıtasıyla daha fazla suyun depolanması mümkün olmuştur. Kırkçeşme tesislerinden sonra yapıldığı için sulama sistemi bentten uzaktadır.

Ayvat Deresi'nin başından alman sular, üstü kapalı kanallarla güneydoğuya iletilmekte. Ortadere ve Bakraç Deresi'nden gelen kollar ile birleşerek, Kurt Kemeri ve Uzun Kemer üzerinden Başhavuz'da diğer koldan gelen sular ile birlikte depolanmaktadır.

Ayvat Bendi'nin drenaj alanı 2 km-, derenin en alçak yerinden (talveg) itibaren su tarafındaki payandalı plakların üstüne kadar olan yüksekliği 13,45 m; bu plakların yüksekliği 1 m. kalınlıkları 0,18 m'dir. Bendin tepe uzunluğu 65,8 m, genişliği 6,90 m, taban genişliği 8.42 m olup mansap duvarı yüzde 81.5 eğimlidir. Göl hacmi **156**.000 m^3, göl uzunluğu 700 m'dir. Sağ sahildeki dolu savak **1**,05x0,55 m boyutlarında olup savak eşiği payandalı plaklardan 0,55 m aşağıda, sol sahil dolu savağı ise 1,05x 0,28 m boyutlarında ve savak eşiği payandalı plaklardan 0,28 m aşağıdadır. Tahliye 0,250 mmlik boru üzerine konmuş vana yardımı ile yapılmakta ayrı bir 0,250 mm'lik borunun üzerindeki vana vasıtasıyla ise su alınmaktadır.

Bentten alman suyun debisinin ölçülmesi, ölçme sandığı kenarına, ekseni su yüzeyinden 96 mm aşağıda yerleştirilmiş, kısa borular yardımı ile yapılmaktadır. Debi bu boruların çapına göre belirlenir. Bentten toplam 46 lülelik su, yani günde 2.392 m^1 su alınabilmektedir. Bent ormanlık bölgede yapılmış olduğundan haznesinde 1735'ten beri biriken katı madde çok azdır.

Bibi. Nirven. *İstanbul Suları,* İst., 1946; Çeçen, *Kırkçeşme;* Çeçen, *Su Tesisleri.*

KÂZIM ÇEÇEN

Mimari

Ayvat Bendi, tasarım açısından İstanbul bentlerinin en yalm örneklerinden biridir. Kırık çizgilerle kemer biçimi verilen bir planı vardır. Bu, direnç artırıcı olmasının ötesinde bendin yalın biçiminin hareketli bir kitle etkisiyle karşılanmasını da sağlamıştır. Ayrıca doğa içinde değişen perspektifler elde edilmiştir.

18. yy Osmanlı barok konsepti buraya doğrudan yansımamış görünmektedir. Düzgün kesme taştan hiç bezemesiz olan bent, menba tarafında **1** m yükseklikte bir parapetle çevrilidir. Basit profilli plaklardan oluşan parapet, set tarafında "C" profilli takozlarla desteklenmektedir. Destekleyici işlevi de olan köşklerin tabanındaki payanda biçiminde iki çıkma üzerinde birer küçük köşk oluşturulmuştur. Yine "C" biçimli takozlara oturan çıkmalar parapetle çevrili ve zeminden üç basamakla çıkılan küçük açık mekânlardır. Köşklerin tabanında takozlarla bütünleşen profil dizisinin plastik etkisi ve bendin kırık çizgili planı, dolaylı da olsa bir barok izlenim olarak yorumlanabilir.

AFİFE BATUR

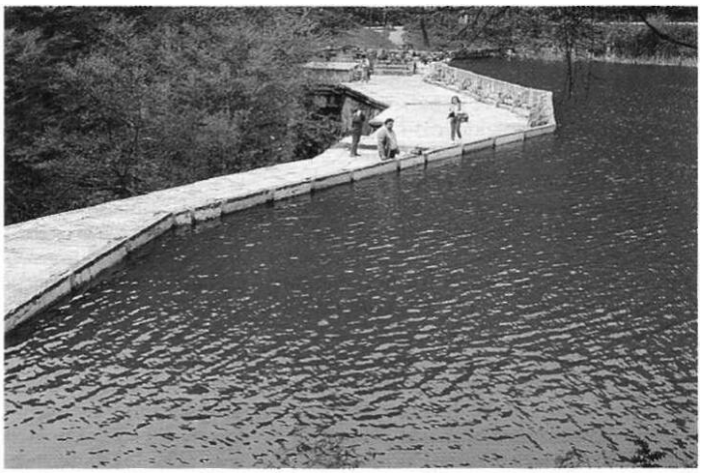

Ayvat Bendi
Kâzım Çeçen

AYVAZLAR

Batılılaşma döneminde İstanbul'da konak yaşamının bir tipidir. Avrupa malikânelerindeki "servant'la hizmet benzerliği olan ayvaz, 18. yy'da yaşama katıldı. 20. yy başında ise ayvaz istihdamı, yaşam koşullarının değişimiyle sona erdi. Boğaziçi sarayları ile Osmanlı hanedanı mensuplarının köşklerindeki ayvazlara ise "saraydar" deniyordu.

"İşe koyulmuş, hazır bekleyen" anlamına gelen ayvaz, çoğu Van yöresinden gelen ve konaklarda çalışma olanağı bulan Ermeni gençlerine deniyordu. Aynı yörelerden gelen Kürtlerden de ayvazlık edenler olurdu. Bunların özellikleri güçlü kuvvetli oluşları ve insan gücüne dayalı işlerdeki becerileriydi. İstanbul'da iş bulmak, belirli yörelerden olmaya ve aranılan yetenekleri taşımaya bağlıydı. Bu nedenle Van yöresinden gelenler de aynı işi yapan hemşerilerinin aracılığı ile ayvaz olmaktaydılar.

İstanbul saray ve konaklarında ne zamandan beri ayvaz istihdam edildiğine ilişkin kesin bilgiler yoktur. Fakat kuşkusuz olan, Batı'ya açılışla birlikte yazın sayfiyeye, kışın kentteki konaklara taşınmanın ve konaklar arası ilişkilerin artmasının yeni istihdamları gerektirdiği, ayvaz istihdamının da bu süreçte yaygınlaştığıdır. Orta düzeydeki bir İstanbul konağında haremde bir "bacı", selamlıkta da bir ayvazın yardımı aileye yeterken büyük ve kalabalık konaklarla saray ve sahilhanelerde, kâhya ya da vekilharcın yönetiminde iki-üç ayvaz bulunduğu olurdu. Tek olan ayvaz, konağın kâhyalığını, vekilharçlığım da çoğu kez yüklenirdi. Ayvaz istihdamının bir nedeni de selamlık-harem ilişkilerindeki gelişmeydi. Konakların bu iki ayrı dünyasının giderek yakınlaşması, kaçgöç kaygılarının azalması ile ayvazlar da her iki tarafın en çok aranan ve işe koşulan hizmetçileri oldular. Fakat II. Meşrutiyet döneminde (1908-1918) İstanbul'un yaşadığı kıtlık ve yokluk, eski varlıklı aileleri de etkilediğinden, ayvaz, yanaşma, bahçıvan, aşçı vb istihdamı olanağı da sona erdi. Bununla birlikte resmi dairelerde özellikle de Hariciye Nezareti'nde makam odalarının temizlik ve tertibinden sorumlu, ayvaz denen özel giyimli hademeler Osmanlı Devleti'nin yıkılışına değin istihdam edildi.

Osmanlı hanedan saraylarında ise mutfaklarda pişen yemekleri feriye dairelerine, dağıtılması gereken diğer yerlere tablalarla götüren hizmetlilere de ayvaz veya saraydar deniyordu.

Köşk, konak, yalı ve sahilhanelerdeki ayvazlar, kapı bekçiliği, geleni karşılama, oda kapısında emre hazır bekleme, dönme dolaptan veya mutfaktan yemek servisi yapma, tablayla yemek götürme, lambaları, avizeleri hazırlama, ocakları yakma, ateşi mangallara tevzi etme, odun kırma ve taşıma, hamam yakma, su taşıma, çarşı pazar işlerine bakma, gerektiğinde kayıkçılık etme vb

Saray mutfaklarından şehzade ve sultan dairelerine yemek servisi yapan ayvaz. *Elbise-i Osmaniye, Dersaadet*
İAM Kütüphanesi

gibi büyük bir evin ve kalabalık bir eski zaman ailesinin pek çok ağır işlerini sabahın erken saatlerinden başlayarak yaparlardı. Daha ileri giderek ayvaza mutfak işleri veren, sebze ayıklatan, bulaşık yıkatan, çocuk baktırtan, hayvan otlatan aileler de vardı. Bu yüzden hizmet sınıfı içinde en bakımsız, üstü başı kirli, yorgun ve çilekeş olanlar ayvazlardı. Bu kadar yorulmalarına karşılık düşük düzeyde aylık ya da yıllık ücret alırlar, bununla memleketlerindeki ailelerinin geçimini sağlamaya çalışırlar; kendileri ise yanaştıkları ailenin himayesinde barınır ve geçinirlerdi. Eski bir İstanbul halk destanında geçen *"Dungul dungul bitli ayvaz mı desem / Hamam külhanında haylaz mı desem ", "Gözleri güzelmiş yüzü maskara / El ayak düzgünmüş ama kapkara", "Bir çuval sabunla ağarmaz eti / Kaşlarında oynar cambazdır biti"* vb dizeler, ayvazların perişan durumunu anlatır. Bunlara yatıp kalkmaları için de konağın müştemilatından eski bir yer ya da mutfağa, ahıra, ambara bitişik bir oda gösterilirdi. Buraya ayvaz evi veya ayvaz odası denirdi.

Çalıştırılan personelin kılık kıyafetine, temizliğine özen gösterilen konaklarda ise ayvazlar için ortak kıyafet, kalıpsız fes, buna sarılı ve hem Ermeni hem de ayvaz olduklarının işareti mor veya mavi puşi, tülbent ya da yemeni, sırtlarında salta yahut omuzdan iliklenen kapalı yelek, siyah şalvar, kaba kundura, renkli ve desenli çorap, bellerinde de siyah kuşaktı. Siyah giysi, kir göstermemesi nedeniyle tercih ediliyordu. Yerel alışkanlıklarını bırakmayan kimi ayvazlar ise arkası basık yemeni veya tomak giyerlerdi.

Gerek bu kıyafetleri gerekse çok kaba yerel şivelerle konuşmaları ayvazları ilginç bir İstanbul tipi olarak ilk Türk tiyatro oyunlarına ve romanlara sokmuştur.

Bibi. Pakaim, *Tarih Deyimleri* I, 127; "Ayvaz", *İSTA,* III, 1655-1656.

NECDET SAKAOĞLU

AYVAZOVSKİ, İVAN KONSTANTİNOVİÇ

(29 Temmuz 1817, Feodosia/Kırım - 2 Mayıs 1900, Feodosia) Daha çok deniz konulu resimleriyle tanınan, İstanbul'da bulunmuş ve İstanbul tabloları da yapmış Ermeni asıllı Rus ressam. Resme olan yeteneği küçük yaşta fark edildi. Çar I. Nikola'ya sunulan resim çalışmalarının beğenilmesi üzerine çarın emriyle 16 yaşında Petersburg Akademisi'ne girdi. M. Vorobyov'un öğrencisi oldu. Klasik Rus resminin temel öğretilerini aldı. Puşkin, Gogol, Glinka gibi sanatçıların sanat anlayışlarından etkilendi, romantik tarzı benimsedi. 1836'da akademiden mezun olduktan sonra, devlet tarafından yurtdışına gönderildi. Portekiz, Fransa, İngiltere, Hollanda, Malta gibi çeşitli ülkeleri dolaştığı bu dönemde, tablolarım Roma, Venedik, Paris gibi önemli sanat merkezlerinde sergiledi. 1844'te Petersburg'a dönüşünde Rus donanması resmi ressamlığına atandı ve Petersburg Akademisi'ne üye seçildi.

İstanbul'a ilk kez 1845 Haziranında Batı Anadolu ve Ege adalarına yaptığı gezi sırasında geldi. Tarihçi ve eğitimci Avadis Berberyan'm yazdığına göre bu gezide Rusya imparatorunun oğlu Grandük Konstantianos'a refakat ediyordu ve heyetle birlikte Beylerbeyi Sarayı'na davet edilerek padişah tarafından kabul edildi. Aynı tarihçiye göre Ayvazovski ikinci İstanbul ziyaretini, 1857'de, kardeşi rahip (daha sonra başpiskopos) Kapriel Ayvazovski ile birlikte Paris dönüsünde yaptı. Bu defa İstanbul'da 13 gün kaldı.

Üçüncü kez 1874 Ekiminde sultanın davetlisi olarak İstanbul'a geldi. Bu gelişinde Mimarbaşı Sarkis Balyanın Kuruçeşme'deki adacık üzerinde bulunan ikametgâhında bir ay kadar misafir oldu. Sultan Abdülaziz'in Dolmabahçe Sarayı için sipariş ettiği tabloları burada hazırladı. Bu vesile ile Osmanî Nişanla taltif edildi.

Ayvazovski'nin İstanbul'a son gelişi, ölümünden bir süre önce 1890 Mayıs'ındadır. Bu gelişinde de II. Abdülhamidln huzuruna kabul edilerek padişaha iki tablosunu hediye etti. Tablolar padişah tarafmdan çok beğenildi. Bazı kaynaklar ressamın İstanbul'a dört defa değil de

Ayvazovski'nin "Mehtapta İstanbul" adlı yapıtı, 1846.
Aurora Art Publishers, Leningrad, 1980

yedi-sekiz defa geldiğini yazarlarsa da bu yanılgı İstanbul'da açtığı, ancak kendisinin bulunmadığı sergileri yüzünden olmalıdır. Ayvazovski'nin tabloları İstanbul'da 1881. 1882. 1886 ve 1888'de olmak üzere dört kez sergilendi. 1888'deki son sergi Beyoğlu'ndaki Rus Sefareti'nde tertiplenmiş ve elde edilen gelir ressamın isteği üzerine hayır kurumlarına verilmişti. Sergide en fazla göze çarpan tablolar. "Boğaziçi Üzerinde Ayın Doğuşu", "Güneş Doğarken Vezüv Yanardağı", "Fırtınalı Deniz", "Boğaziçi'nde Osmanlı Zırhlı Gemisi" vb idi.

Ayvazovski'nin İstanbul manzaralarına hasredilen tabloları kronolojik sıra ile şunlardır: "Tophane'de Bir Kahvehane" (1846), "Mehtapta İstanbul" (1846), "Sultan Ahmed Camii ve Marmara Denizi" (1847), "Kız Kulesi" (1848), "Marmara Kıyı Surları" (1859), "Mehtaplı Gece" (1862), "Sarayburnu" (1874), "Tophane Üstlerinde Sarayburnu" (1874), "Fethi Paşa Korusu" (1874), "Göksu Kasrı" (1875), "Çırağan Sarayı" (1875), "Güneş Batarken İstanbul" (1891), "Sarayburnu Önünde Osmanlı Kadırgaları" (tarihsiz), "Kayığa Binenler" (tarihsiz), "İstanbul'da Güneşin Batışı" (tarihsiz).

Beş binin üzerinde eseri olan Ayvazovski'nin tablolarının büyük bir kısmı Moskova, Leningrad, Erivan devlet müzelerinde ve Odessa resim galerisindedir. Türkiye'de de, Dolmabahçe Sarayı, Deniz Müzesi, Askeri Müze, Fener Patrikhanesi koleksiyonlarında tabloları vardır.

Bibi. P. Tuğlacı, *Ayvazovski Türkiye'de.* İst.. 1983; N. Novovspensky. *Ayvazovski,* Londra, 1980: A". Pilipenko. *Ayvazovski,* Leningrad. 1991: K. Pamukciyan. "Enneniler Hakkında Biyografik Notlar" (Ermenice yayımlanmamış çalışma).

KEYORK PAMUKCİYAN-
AHMET ÖZEL

AYVERDİ, EKREM HAKKI

(22 Aralık 1899. İstanbul - 24 Nisan 1984. İstanbul) Mühendis, mimarlık tarihçisi. Piyade miralayı İsmail Hakkı Bey'in oğludur. Vefa Sultanisi'nde okudu. 1920'de Mühendis Mektebi'ni bitirdi. Kısa bir süre İstanbul Şehremaneti Fen İşleri Dairesi'nde çalıştıktan sonra serbest inşaat müteahhitliğine başladı. Fabrika, yol. köprü, hastane, cami gibi yapılar yanında eski binaların tamir ve restorasyon işlerini de üstlendi ve bu alanda uzmanlaştı.

İstanbul'da tamir ya da restore ettiği yapılardan başlıcaları Zeynep Hanım Konağı (1922), Medresetü'l-Kuzat (1922) (bugün İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Eski Eserler Bölümü). Harbiye Nezareti (1922 ve 1933) (bugün İstanbul Üniversitesi merkez binası). Bâli Paşa Camii (1935). Mesih Paşa Camii (1935), Laleli Camii (1937), Kuyucu Murad Paşa Medresesi ve Sebili (1943-1950), Hasan Paşa Medresesi (1943-1950), Gazanfer Ağa Medresesi (1943-1950), Ayasofya (1943) ve Topkapı Sarayı'nın çeşitli bölümleridir (1935-1945).

Ayverdi özel çabasıyla hat, tezhip, işleme, çini. yazma kitap gibi eski el sanatları alanında zengin bir koleksiyon oluşturdu. Bütün bu birikimiyle 1950'den sonra Osmanlı mimarlığı üstünde çalışmalara girişti. Bu arada İstanbul Fetih Cemiyeti ile bu cemiyete bağlı İstanbul Enstitüsü ve Yahya Kemal Enstitü-

Ekrem Hakkı Ayverdi
İlhan Ayverdi'nin izniyle

sü'nün kurucuları arasında yer aldı. Uzun yıllar istanbul Fetih Cemiyeti'nin başkanlığını yaptı.

Ayverdi'nin İstanbul'a ilişkin eserlerinin başında ilk biçimi 1953'te yayımlanan *Fatih Devri Mimarisi* gelir. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Osmanlı topraklarında meydana getirilmiş bütün mimari eserleri kapsayan bu kitabın genişletilmiş ve tamamlanmış biçimi *Osmanlı Mi'mârîsinde Fatih Devri* adıyla iki cilt olarak yayımlanmıştır (1973-1974). Ayverdi'nin İstanbul'a ilişkin diğer eserleri de *XVIII. Asırda Lâle* (1950), *Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı* (1953), *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu* (1958), *XIX. Asırda İstanbul Haritası* (1958, yb 1978) ve *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri-953 (1546) Tarihli'âh* (1970-Ö. L. Barkanla birlikte). Ayrıca İstanbul üzerine görüşlerini de içeren çeşitli gazetelerde ve dergilerde çıkmış yazılarından seçmeler *Makaleler* (1985) adlı kitapta toplanmıştır.

İSTANBUL

AYVERDİ, SÂMİHA

(21 Kasım 1905, İstanbul - 22 Mart 1993, İstanbul) Tarih, anı, roman yazarı. Süleymaniye Kız Numune Mektebi'ni bitirdi (1921). Daha sonra köklü bir özel öğrenim gördü. Tasavvuf, Osmanlı tarihi, istanbul gelenek ve görenekleri konusunda geniş ve derin bilgiler edindi. Eserlerinde, çağdaşlarından hayli farklı bir tutumu seçerek, dini sorunlara eğildi. Bu açıdan ele alındığında *Yolcu Nereye Gidiyorsun* (1944), *Mesihpaşa İmamı* (1948) gibi romanları 19. yy'dan 20. yy'a geçişte Müslüman Türk insanının duyarlıkları, ruh sarsıntıları, endişeleriyle yüklüdür.

Sonraları roman türünde eser vermekten uzak duran Ayverdi, istanbul'un Türk ve Müslüman dünyasını anı ve tarih kitaplarında ayrıntı zenginlikleriyle işlemiştir. Zaman zaman söyleşi havasında, zaman zaman şiirsel bir anlatımla örülmüş bu eserlerden *Edebî ve Manevî Dünyası İçinde Fatih* (1953) İstanbul'un Bizans'tan Osmanlı'ya geçişinin bir panoramasıdır. Yazar, bu eserinde dini kaynaklardan, yüzyılların imbiğinden süzülmüş efsanelerden, günümüz okurunun ulaşamadığı eski tarihlerden yola çıkarak ve esinlenerek II. Mehmed'in (Fatih) bir portresini çiziyor, istanbul'u Bizans'tan gitgide uzaklaştıran, istanbul'a yeni bir kimlik kazandıran Osmanlı dünyasını deşiyordu.

Boğaziçi'nde Tarih (1964) bu anlayış çerçevinde Boğaziçi'nin semt semt, köy köy bir gezintisi; bir yandan da Osmanlı imparatorluğu tarihi içinde zamana bir yolculuktur. Ayverdi yüzyılların olaylarına, hikâyelerine, çocukluğu ve gençliği boyunca yakından gözlemlediği Boğaziçi'ni katıştırarak, kendi türünde, neredeyse bir benzeri olmayan bir eser armağan etmiştir: Böylece *Boğaziçi'nde Tarih,* imparatorluğun yükseliş ve çöküş günlerini, Boğaziçi'nde yaşa-

Sâmiha Ayverdi
Ara Güler

E S K İ İ S T A N B U L ' A B İ R B A K I Ş

Geceler... dedim; istanbul geceleri... gündüzleri de söylesem, hattâ buna, gecelerin ve günlerin teknesinde yuğurulup şekillenmiş içimizin sesinden ve nefesinden de bir tutam katsam günah mı olur? Amma Asya ile Avrupa'nın ortasında, boşluğa kurulmuş muazzam bir örümcek ağı gibi, her telini bir kıt'aya iliştirmiş olan bu şehrin mânevi fezasında dolaşmak, onun kıldan ince tellerini koparmadan, örselemeden bir taraftan öbür tarafa geçmek mehâreti nerede?

Sanır mısınız ki istanbul, meyvelerinin altına çarşaf tutulup silkelenen bir ağaç gibi, asırlar boyunca, dallarında budaklarında oldurduğu ne varsa, çelimsiz bir insan gücü, mütevazı bir teşebbüs, münferit bir hamle ile döküp bitirecektir? Onu gövdesinden tutup sarsacak ve haşmetli mazisini, lezzetleri, zevkleri, hüsranları, hatâları, meziyetleri, mürüvvetleri, hülyaları, ümitleri, hulâsa bütün çeşni ve hasiyet terkibi ile eteğine indirecek kuvvetli bâzû nerede? Nerede bu şehri fedaice benimsemiş, nerede onun hâkim hüviyetini can gibi gizlemiş, nerede onun irfanına, tabiatla târihin iş birliğinden örülmüş mazisine hasretle yanmış serdengeçti nerede? Nerede o adam ki, bir yürek dağının tek solukta söylettiği kasideler misâli, onun beyanında tükenircesine feryâd etsin; içinden, tâ içinden vurulmuşlarm ateşi ile coşup, bir sevdâlının bağrı gibi yansın ve tütsün...

İstanbul ağacı, gölgesinden gelip geçenlerden, boylarının yettiği miktar kendisine uzananlara, meyvelerini esirgememiş, hattâ tırmanıp uzanmağı külfet sayıp da dallarına budaklarına taşlar atıp sopalar vuran küstahları bile nasipsiz bırakmamıştır. Fakat bir dolaşık saç kadar birbiri içine kenetlenmiş tepelerini ne kimse merak etmiş ne kimse yetişmiş, ne de yoluna varıp sıralarını fethedebilmiştir. Böylece de istanbul, hırpalanmış güzelliği, hakarete uğramış şahsiyeti, kırılan gururu, hiçe sayılan irfanı ortasında, kocasını evlendirmek için görücü gezen bir kadının hazin kahramanlığı ile sabırlı, hazımlı, iffetli temkin ve feragatinden bulduğu bir tokgözlülükle hep başı yukarda kalabilmiştir.

istanbul tiryakiliği... buna insaflı olup da istanbul hastalığı da desek olur. Iptilânın bir derecesi vardır ki artık bize zevk yerine ıstırap verir. Fakat bu öyle bir ıstıraptır ki, bedelini hiç bir zevkin dudağında bulamayız. Belki de bu yüzden bir istanbul tiryakisi, içinde doğup büyüdüğü bu şehrin heyecanı âfetine yakalanmış samimi bir İstanbul dîvânesidir.

Onun için acaba, bir varmış bir yokmuş, evvel zaman içinde kalbur saman içinde., diye tıpkı bir masala başlar gibi, böyle bir İstanbul tiryakisi ağzı ile geçmiş zamandan konuşmaya âğâz etsek nasıl olur? Gerçi bu geçmişin, efsâne ve esatirle alâkası yoksa da, görünmez bir buyruğun keyfi üzere tasarruf edilmekte olan biz insanların birer masal kahramanından ne farkımız vardır? Başlangıcı bilinmiyen uzun ve ezelî dünyâ hikâyesinin zincirine kendi masalını ekliyerek geçip giden insan oğlu, belki de bu yüzden mazisine, yaşadığı günden daha muhabbetli, daha yatkın, daha sokulucu ve onu daha derinden eşeleyicidir. Belki gene aynı yaradılışın zorlayışı ile, sislerinden, örtülerinden, gizliliklerinden kurtaramadığı daha eski bir geçmişe, bir öte âleme de, peçesini açması, sırrım dökmesi, düğümünü çözmesi için istîdâdma göre kâh muhabbetle yalvarır, kâh hiddetle yumruk sıkar, kâh inatla baş çevirir, kâh sabırla bekleyici ve araştırıcı olur, kâh ise ümide düşer, kâh meyus olur, kâh inkâr eder, kâh düşman kesilir ve kâh dize gelir.

Amma bilmem, uzak ve yakın târihinin kolları arasında uyuyan istanbul'u beşiğinde sallamak, biraz okşayıp, biraz olsun öpüp sevmek dururken, idrâk ve şuur aydınlığının işlemediği fikir kesafetlerine dalmaya, yaradılışın sırları eskiliğinden söz açmaya da ne lüzum var? Evet, gözün ve hafızanın ölçüye sığan bir mâzî tarlasında el birliği ile toplayıp şuraya buraya sakladığı tohumları aramak dururken...

Sâmiha Ayverdi, *İstanbul Geceleri,* İst., 1971, s. 3-5

tır. Tarihin eşliğinde, Osmanlı-Türk kültürünün nitelikleri, uygarlığımızın üzerinde henüz pek durulmamış birçok özelliği bu eserin başlıca değer kıstası sayılabilir. Boğaziçi'nin, semt semt bir peyzajını da çıkaran Ayverdi, İstanbul'un özel bir yöresiyle bütün bir şehri dile getirme imkânına kavuşmuş gibidir.

Boğaziçi'nde Tarih, istanbul'u yalnızca bir payitaht olarak saptamaz; bu şehir, doğrudan doğruya, imparatorluğun çekirdeği, atardamarıdır. Boğaziçi'ni yıllar boyu ayakta tutan "vakıf müessesesi", Ayverdi'nin bakış açısıyla, Osmanlı-Türk uygarlığının evrensel uygarlığa büyük bir katkısı, imparatorluğu ayakta tutan büyük bir güçtür. Aynı şekilde, inançlardan geleneklere, törelerden törenlere, yaşama biçiminden sanat kollarına, istanbul'un dünyasını sürüp giden, kesintiye uğramayan bir çizgide gören Ayverdi, asıl kültürümüzün yenilikler ve yenilik hareketleri karşısında yenik düştüğü kanısına varmıştır.

Zaten daha *İstanbul Geceleri* (1952) adlı yorum ve anı kitabında, yazar, İstanbul'un çehresini değiştiren etkenler arasında. Batılılaşmayı ve yenilikçiliği gördüğünü açıkça kaleme getirmiştir. Yer yer önyargılı denebilecek bu olumsuz yaklaşım sebebiyle, *İstanbul Gecelerinde* şehrin bazı semtleri, özellikle alafranga semtleri ya hiç anılmamış, ya da hayli sert bir dille tasvir edilmiştir. Buna karşılık, geleneğin korunduğu, törel dünyanın henüz yıkılmamış olduğu öteki semtler, örnekse, şehrin istanbul yakasındaki semtler adeta şiirsel bir ortam içinde irdelenmiştir.

Roman, anı, yorum ve gözlem karışımı *İbrahim Efendi Konağı* (1964) ise. Ayverdi'nin artık yaşadığı günden, yaşadığı istanbul'dan büsbütün kopuşunu belgeler. Bu eserde biri dünya işlerine fevkalade bağlı, ötekisi huzur arayışı içindeki iki erkek kardeşi kıyaslayan yazar, yüzyılın başına geri döner ve yakın gelecekte çöküp kaybolacak konak hayatının, dolayısıyla İstanbul'un belli bir kesiminin sergilemesine girişir. Anlatımından sözcük seçimine eski dönemlerin bilinçli bir savunusu olan *İbrahim Efendi Konağı,* geçmişte kalan bir uygarlığı saptamak ve tasvir etmekle yetinmez, bu uygarlığın günümüzün sarsıntılarına bir çözüm olabileceğini de ileri sürer.

Yazar, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları* adlı üç ciltlik tarih kitabında (1975-1976), Osmanlı Devletinin kuruluşunu, yükselişini ve çöküşünü kişisel bir bakış açısıyla saptarken, sık sık İstanbul'a sayfalar açmış ve şehrin tarihi çizelgesini çıkarmıştır. II. Abdülhamid'i tahttan indiren ittihat ve Terakki'yle birlikte büyük yıkılışın gelip çattığı kanısındaki Ayverdi, istanbul'u da gerek mimarisi, doğal görünümü, gerekse şehircilik anlayışı açılarından imparatorluğun yükselişi dönemlerinde önemli bir başkent saymakta; ittihat ve Terakki'yle birlikte İstanbul'un özelliksizlestiği düşüncesine varmaktadır. *Rahmet Kapısı* (1985). *Ne İdik Ne Olduk* (1986). *Hey Gidi Günler Hey* (1988) adlı kitaplarda topladığı anıları da kendisinden çok yaşadığı dönemin olaylarım hikâyeler biçiminde anlatır.

Yakın tarihe adamakıllı iğneleyici bir dille eğilen Ayverdi, daha çok muhafazakâr çevrelerin ilgisini çekmiş olmakla birlikte, 20. yyln sayılı "İstanbul yazarlarından" biridir. Yalnız bu özelliği bile. Sâmiha Ayverdi'yi. günümüzün nesnel aydın okuru katında önemli kılmaya yetmektedir.

Bibi. K. Yetiş. *Sam İha Ayverdi Hayatı ve Eserleri,* Ankara, 1993.

SELİM İLERİ

AZAK SİNEMASI

Beyazıt'tan Kumkapı'ya inen Tiyatro Caddesi'nde (eskiden Gedikpaşa Caddesi) bulunan eski sinema salonu.

Azak Sinemasının yerinde daha önce Gedikpaşa Tiyatrosu bulunuyordu. 188Tte tiyatronun yıkılmasından sonra uzun süre boş kalan arsası 1931'te Tevfik Azakoğlu ve kardeşleri tarafından satın alınarak buraya Azak Sineması yaptırıldı. 1935'te açılan, parter, balkon ve locaları bulunan sinema 550 kişilikti. Dönemine göre çok konforlu olan sinemada sıcak ve soğuk hava tertibatı da bulunuyordu. Ancak sanat düzeyi düşük ve eski filmler gösterildiği için müşterisini çoğunlukla orta halli semt halkı ve çocuklar oluşturuyordu.

Azakoğlu kardeşler kışlık sinemanm açılmasından bir süre sonra az ileride büyük bir garaj yaptırdılar ve garajın üstünü yazlık sinema haline getirdiler. Yazlık sinemada Muammer Karaca, İsmail Dümbüllü ve Zati Sungur da temsil ve gösteriler düzenliyordu. 1961'de aralarında Gazanfer Özcan, Gönül Ülkü, Tevfik Gelenbe, Âdile Naşit'in de bulunduğu. Şehir Tiyatrolarından ayrılan bir grup sanatçı, yazlık sinemanın altındaki garajı tiyatro salonu haline getirdiler. Fakat kısa bir süre sonra sinemalar ve tiyatrolar kapandı. Bugün yerlerinde bir işhanı bulunmaktadır.

BEHZAT ÜSDİKEN

AZAPKAPI

Şişhane'den Atatürk Köprüsüne inerken bugünkü Yolcuzade İskender Caddesi'nin güneyinde kalan, güneybatıda Tersane Caddesi ve köprünün ayaklarından denize kadar uzanan semt. Atatürk ve Galata köprüleri ile Halic'in güney kıyısına, dolayısıyla Eminönü ve Aksaray bölgelerine bağlantısı bulunmaktadır. Batısındaki Yolcuzade İskender Caddesi ile de Taksim'e ulaşılabilmektedir.

Azapkapı. bugün Arap Camii ile Emekyemez mahalleleri muhtarlık sınırları içindedir ve bu iki mahallenin belirli bir kısmını oluşturmaktadır.

Semte Azapkapı adının verilmesinin nedeni, İstanbul'un fethinden sonra kurulan, o zamanlar İstanbul Tersanesi olarak bilinen, bugünkü Haliç Tersanesi'nfn yanındaki Azebler Kışlası ve surların bu bölgesindeki kapının adı olan Azeb Kapısı'dır. Azebler, 15. yy'ın ilk yarısından itibaren, gemi hizmetlerinde, tersane ve donanmada görevli deniz erleriydi. Kışlaları tersane yakınındaydı.

Azapkapı, Bizans döneminde Cenevizlilerin ticaretlerini yürüttükleri imtiyazlı Galata bölgesinin sınırları içinde bulunmaktaydı. Âma semt Bizans'ın son dönemlerine kadar meskûn değildi. Cenevizlilerin bölgedeki hâkimiyetlerinin bir izi olan mahkeme binaları hâlâ Azapkapı'da depo olarak kullanılmaktadır. Bizans döneminde Galata surları Tophane'den Haliç Tersanesi'nin bulunduğu yere kadar uzanıyordu. Galata yönünden gelen deniz surlarının hemen bitiminde bulunan kapıya, Bizans döneminde Porta di San Antonio da denirdi. Arapların 716-717'deki kuşatmaları sırasında inşa ettikleri söylenen Arap Camii(->) semtin en ünlü yapısıdır.

II. Mehmed'in (Fatih) Konstantinopolis'i fethinden sonra buradaki surların bir bölümü yıktırıldı. Surların tersane tarafındaki kapısı ise yıkılmamıştır. Surların kalan bölümü çok sonra 1864'te belediye tarafından yıktırılmış, ancak Harup Kapısı'na doğru uzanan küçük bir kısmı günümüze kalabilmiştir.

Semt II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) iskân edilmeye başlanmış ve

Eski bir kartpostalda Azapkapı semtine adını veren Azeb Kapısı (sol yarıda) görülüyor. *Behzat Üsdiken koleksiyonu*

Azapkapı semtinin Haliç'ten genel görünümü.
Hazım Okurer, 1993

Cenevizlilerin yaşadığı bir yer olmaktan çıkmıştır. İstanbul'un fethinden önce burada yaşayan halk önce Okçumusa'ya, oradan da Asmalımescit'e doğru kayarak yeni yerleşim merkezleri oluşturmuştur. I. Süleyman (Kanuni) döneminde Mısırlılar, Suriyeliler ve Iraklılar Arap Camii çevresine yerleştirilmişlerdir. Sokollu Mehmed Paşa, 1577'de Mimar Sinan'a kendi adını taşıyan camiyi yaptırdı (bak. Sokollu Mehmed Paşa Camii). Saliha Sultan tarafından 1145/1732-33'te yaptırılan Saliha Sultan Sebili ve Meydan Çeşmesi(->) ve sıbyan mektebi, Sokollu'nun Mimar Sinan'a yaptırdığı Azapkapı Hamamı semtte bulunan önemli tarihi yapılardandır. Azapkapı 16. yy'dan itibaren iş merkezi olmaya başlamıştır. Kömürciyan 17. yy'da Azapkapı'da birçok büyük demirci dükkânının ve her türlü ürünün satıldığı bir iskelenin bulunduğunu belirtmektedir. Yine Kömürciyan buradaki demircilerin gemiler için lazım olan büyük gülleleri imal ettiğini ve gemilerin burada kalafat edildiklerini anlatmaktadır. II. Mahmud döneminde (1730-1754), Unkapanı ile Azapkapı arasında 1836'da yapılan Hayratiye Köprüsü (bak. Unkapanı Köprüleri) Azapkapı'yı karşı yakaya bağlamıştır. İstanbul'un ilk tramvay hattı 1872'de Azapkapı-Beşiktaş arasında kurulmuştur.

Köprü son kez 1939'da yemlenmiş, ama Atatürk Bulvarımın açılabilmesi için Azaplar Camii ile Azaplar Hamamı yıktırılmıştır.

Cumhuriyet'ten sonra Azapkapı tamamen bir iş merkezine dönüşmüş ve Perşembepazarı olarak anılmaya başlanmıştır. Semtin görünümü 1960larda yapılan alt ve üst geçitler ve yonca yaprağı düzenlemeleri ile çok değişmiş, semt adeta bu ulaşım bağlantılarının altında kaybolmuştur.

İnşaat malzemeleri, hırdavat ve elektrik gereçlerinin satıldığı işyerleri Azapkapı'nın görünümüne egemen olmuşlardır. B. Dalanın belediye başkanlığı döneminde (1984-1989) Haliç kıyılarını açmayı amaçlayan istimlakler, semtin yola göre Haliç kıyısında kalan bölümünü hemen hemen yok etmiştir. Perşembepazarı tüccarları için Okmeydanı'nda inşa edilen PERPA, gerek açılışı geciktiren nedenler, gerekse de çarşı esnafının buraya gitmek istememesi nedeniyle Perşembepazarı'nm yerini alamamıştır.

Bugün Yeşildirek Hamamı diye bilinen Azapkapı Hamamının arkasında bulunan Cenevizlilerden kalma sarnıç halen çöplerle dolmuş durumdadır. Sarıkçı Sokağı'nda bulunan 1476 tarihli Yolcuzade Camii, günümüzde mimarisine uygun olmayan bir tarzda boyanmış bir haldedir. Kapısında adı Fransızca olarak yazılı, 1881 tarihli Ticari Han ile 1912 tarihli Roman Han, Azapkapı'nm önemli tarihi binalarındandır.

Azapkapı semti, 1715, 1797 ve 1807' deki yangınlarda büyük ölçüde yanmış, her defasında yeniden inşa edilmiştir.

FİGEN TAŞKIN

AZAPKAPI CAMÜ

bak. SOKOLLU MEHMED PAŞA CAMİİ

AZAPKAPI SEBİLİ

bak. SALİHA SULTAN SEBİLİ VE MEYDAN ÇEŞMESİ

AZARYAN APARTMANI

bak. GÜMÜŞSÜ PALAS

AZARYAN, BEDROS

(12 Aralık 1842, İstanbul - 3 Eylül 1906, Frenzenbad/Avusturya) Ermeni asıllı Osmanlı işadamı.

Aristakes Azaryan'm oğludur. Yüksek tahsil gören Bedros Azaryan, önce babasının ticari işlerini yönetmiştir. 1892'de, mütemayiz rütbesini haiz tacir olarak zikredilmektedir. 1899'da, İstanbul Ticaret Odası başkan vekili olarak adı geçmektedir. 1901'de ise, ulâ sanisi rütbesini haiz olup, İstanbul Ticaret Odası başkanı idi. Ömrünün sonuna kadar bu görevde kalmıştır. 1906'da, üçüncü sınıf mecidî nişanını haizdi. Şirket-i Hayriye'nin idare meclisi azalığında ve Aliyans Sigorta Şirketi'nin müdürlüğünde de bulunmuştur. Ermeni Katolik Cemaati'nin idari işlerinde dahi görevler deruhte etmiştir ve hayratı ile de tanınmıştır.

19 Nisan 1874'te Takuhi Maruşla evlenmiştir. Evlatları şunlardır: Anna-Marta (1876-1878), Ohannes Aristakes (1880-1902), Nektarine (1892-1908), Mariamik adındaki kızı ise, 1901'de ünlü mimar ve araştırmacı Prof. Levon Güreğyan'la (1869-1950) evlenmiştir. Mezarı Şişli Ermeni Katolik Mezarlığı'ndadır.

Bibi. *Yedikule Ermeni Hastahanesi Salnamesi,* 1892, 1899, 1901 ve 1908; *Dzağik* (Çiçek),

Azaryan Köşkü, Büyükada
Erkin Emiroğlu. 1985

S. 4 (631), 8 Eylül 1906; *Hanrakidak* (Ansiklopedi), 9 Eylül 1906; s. 3; *Kerezmanadun Katoğike Hayotz Gosdantnubolso* (İstanbul Katolik Ermenileri Mezarlığı), s. 83: Pamukciyan, "Ermeniler Hakkında Biyografik Notlar" (Ermenice, yayımlanmamış çalışma).

KEVORK* PAMUKCİYAN

AZARYAN KÖŞKÜ

Büyükada'da. eski adı "Nizam Caddesi" olan Çankaya Caddesi'nde yer almaktadır.

Son devir Osmanlı hariciyecilerinden Manuk Azaryan Efendi (1850-1922) tarafından 1885-1890 arasında inşa ettirilmiştir. Mimar Fotiadis'in tasarladığı köşkün inşaatını Yorgo Simota Kalfa üstlenmiştir. Azaryan Efendiden, Tophane Müşiri Zeki Paşaya (1849-1914) intikal eden köşk birçok sahip değiştirdikten sonra 1972'den itibaren Büyükada Tenis ve Su Sporları Kulübümün yönetim binası olmuştur. Yaz aylarında faal olan kulübün konaklama tesisleri, tenis kortları, yüzme havuzları, çeşitli eğlence ve spor birimleri, köşkün, denize kadar inen geniş bahçesi içinde dağılmış bulunmakta, kıyıda da plaj yer almaktadır.

Kagir bir bodrum katının üzerinde yükselen ahşap köşk, iki kat ile bir çatı katından oluşmaktadır. Eğimli araziden ötürü cadde yönünde (güney) istinat duvarına yaslanan bodrum katı, deniz yönüne (kuzey) bir revakla açılmaktadır. Bodrumda sarnıç ile çeşitli sen/is birimleri (mutfak, kiler, çamaşırhane) bulunmaktadır. Diğer katlar, yapının merkezinde dik açıyla kesişen iki eksene göre simetrik biçimde tasarlanmıştır. Söz konusu katlarda, Osmanlı sivil mimarisinin en yaygın plan tiplerinden olan ve "karnıyarık" tabir edilen iç sofalı plan uygulanmıştır.

Gerek zemin katta gerekse de üst katta, kuzey-güney doğrultusunda köşkün bir ucundan diğer ucuna "zülvecheyn" sofalar uzanmakta, zemin katta çeşitli yaşama birimleri, üst katta da yatak odaları bu sofalara açılmaktadır. Köşkün kuzey ve güney cephelerinin yanlarında, doğu ve batı cephelerinin ise ortalarında çıkıntılar oluşturulmuş, bu çıkıntıların arasına, içerdeki zülvecheyn sofaların devamı olan. eyvan niteliğinde teraslar ve balkonlar yerleştirilmiştir.

Köşkün ana girişi zemin katta, güney cephesindeki terasta bulunmaktadır. Kuzey cephesindeki terastan iki kollu mermer merdivenlerle bahçeye inilmektedir. Terasları iki yandan kuşatan, zemin kata ait mekânların köşeleri pahlanarak yarım altıgen biçiminde kitleler meydana getirilmiştir. Kuzeydoğu köşesinde, İstanbul'un son devir köşk mimarisinde epeyce yaygın olan. Adalar'ın yanısıra Kadıköy-Bostancı eksenindeki banliyölerde, ayrıca Bakırköy-Yeşilköy yöresindeki köşklerde de sıkça rastlanan, "mehtabiye" denilen cihannüma niteliğinde bir kule yükselir. Kulede, çepeçevre balkonlarla kuşatılmış olan iki kat bulunmakta, çinko kaplı konik bir külah kuleyi taçlandırmaktadır. Marsilya kiremitlerimle kaplı olan dik meyilli çatı, köşkün çıkıntılarının üzerinde üçgen alınlıklar meydana getirmekte, kuzey ve güney cephelerinde bu alınlıkların arasında çatı katma ait önleri balkonlu, küçük üçgen alınlıklarla donatılmış mekânlar bulunmaktadır.

Azaryan Köşkü'nde, geç devre ait Osmanlı sivil mimari eserlerinin büyük çoğunluğunda olduğu gibi, iç mimari ile dış mimari arasında üslup açısından bir tezat gözlenir: Mekânların tasarımında sivil mimarinin köklü geleneklerine uyulmuş, buna karşılık cephelerin tasarımı ve süslemesinde II. Abdülhamid devrinin eklektik zevki egemen olmuştur. Küçük konsollarla desteklenen kat arası ve saçak altı silmelerinde, pencerelerin üzerindeki konsoliti küçük saçaklarda ve birtakım başka ayrıntılarda ampir üslubunun etkileri görülmekte, Orta Avrupa şalelerini hatırlatan çatı katı cephelerinde, özellikle alınlıkları dolgulayan dekoratif kemerlerde ve şebekeli ahşap panolarda Hint, Magrib-Endülüs ve gotik etkileri harmanlanmış bulunmaktadır.

Bibi. Tuğlacı. *İstanbul Adatan.* I. 211-214.

M. BAHA TANMAN

AZARYAN YALISI

Boğaziçi'nde Büyükdere'de Piyasa Caddesi'nde 27-29 nolu yalı-konak.

Bugün Sadberk Hanım Müzesi(->) olan yapı 20. yy başında yanan daha eski bir konak arsasında tüccar Bedros Azaıyan tarafından yaptırılmıştır. Büyükdere'deki yabancı kolonisinin ve azınlıkların değişik üsluplarda yapılmış konakları içinde Azaryan ailesinin konağı o çağın Batılılaşmaya özenen ya da doğrudan Batılı modelleri örnek alan zengin konut anlayışını yansıtır. Yüzyıl sonlarında egemen olan geleneklerden kopmuş seçmeciliğin örneklerinden biridir. Plan açısından İstanbul'da son dönemin büyük konutlarındaki merkezi planlı ve merkezi çıkmalı temel tipolojiye uyan ahşap konak, cephe tasarımıyla çevresindeki yapılardan ayrılır. Az derin bir bodrum katı üzerinde üç ana kat ve bir çatı katından oluşur. Cadde üzerinde olan ana giriş kapısından parke kaplı büyük bir sofaya girilir. Düşey sirkülasyon sofanın iki yanında, biri servis için, iki merdivenle yapılır. Servis merdiveni, girişe göre solda bulunan servis kapısına açılır. "Piano Nobile" birinci kattadır. Çatı katı, Batılı örneklerde de görüldüğü gibi, hizmetçilere tahsis edilmiştir. Bezeme duvarlarda ampir üslubunda kalem işleri, mermer taklidi sıvalar ve tavanlarda alçı malzeme ile Orta Avrupa mimarisinden esinlenen seçmeci ve zengin bir tasarımla gerçekleştirilmiştir.

Yapının dış mimarisi ahşap karnıyarık tipi konakla "chalet" anılarının bir karışımıdır. Osmanlı konağında daha çok bir

Bugün Sadberk Hanım Müzesi olarak kullanılan Azaryan Yalısı.
Ara Güler

cihannüma olarak biten çıkma burada. Alp şalelerinde görüldüğü gibi bir balkonla sonlanmaktadır. Ahşap kaplama yine Avrupa ahşap yapılarından esinlenmiş kesişen diyagonallarla dekoratif bir çatkı düzeniyle vurgulanmıştır. Fakat bu artikülasyon art nouveau(-») bezemenin moda olduğu bir dönemde oldukça mekanik ve kuru bir seçimi yansıtır. Diyagonal çatkı, çıkma üzerindeki pencerelerin biçimini de saptamıştır.

Azaryan Yalısı arkada Yazlık Rus Sefareti'nin sınırlarına kadar uzanan çok büyük bir bahçe içindedir. Boğaz kıyısındaki bütün büyük konaklardaki gibi teraslarla yükselen bahçede anıtsal ağaç-'ar vardır. Yapı birinci derece tarihi eser Marak tescil edilmiştir.

DOĞAN KUBAN-ÇETİN ANLAĞAN

AZINLIK OKULLARI

Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyruklu kişilerin, özel yasaya göre açtıkları okullardır. İstanbul'un fethinden sonra II. Mehmed (Fatih) her dinden ve milletten insanlarm, ortak çıkarlar etrafında uyumlu ve uzlaşmaya dayalı toplumlar oluşturmalarını amaç edinmiş, Rumlara, Ermenilere ve Yahudilere azınlık (cemaat) hakları vererek, bunların kendi geleneklerini, kültürlerini yaşatmalarını, dini mahiyette örgütlenmelerini ve eğitim yapmalarını, evrensel siyasetinin gereği saymıştır. Bunlar Tanzimat'a (1839) kadar dinsel bir organizasyon içinde cemaatlerin ruhani liderlerinin sorumluluğunda kurumlaşmışlardır. Azınlık okullarının gelişim süreci incelendiğinde, Rumların diğer azınlıklara kıyasla daha ayrıcalıklı konumda olageldikleri görülür. Fener Rum Mektebi, İstanbul'un fethi yıllarına dayanan köklü bir kurum olup, burada teoloji, felsefe, tıp ve dil öğretimleri yapılmakta idi. Rumlar Türkiye'deki ilk gerçek üniversite olarak da tanıtılan "Kuruçeşme Mektebi'hi 1805'te açtılar. Burada laik eğitim ve ilk ciddi tıp öğretimi yapılmıştır.

Ermeniler de Osmanlı tarihinde kendilerinden "Millet-i Sadıka" olarak bahsedilmesi ayrıcalığını kullandılar. Özellikle eğitim yoluyla, unutulmakta olan Ermeniceyi canlandırmayı amaçladılar. **16.** yy'da matbaacılığa el atarak, Osmanlı yayın dünyasında önemli bir yer edindiler. Kilise örgütünün dışında ilk özel Ermeni okulunu 1790da Amira Miricanyan, Kumkapı'da açmıştır. Ermeni okullarının laikleşmesi sürecinde, 1838'de Üsküdar'da açılan Cemeran Okulu aynı zamanda ilk yatılı yüksekokuldur. 1860'a doğru ise Ermeni cemaatinin anayasası kabul edilen "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan" çıkartılarak azınlık okullarının yönetimleri için de seçimle belirlenen bir eğitim kurulu oluşturulmuştur.

Yahudiler ise 19- yy'ın ikinci yarısına kadar gelenekçi "Talmut Torah" okulları ile eğitimlerini sürdürmüşlerdir. Buna karşın, Haskala (aydınlanma) denen laik kültüre ve eğitime yöneliş ilk defa Türkiye'deki Yahudi okullarında görülmüştür. Yahudilerin Alliance Israelite Üniverselle aracılığı ile okullaşmaya önem vermesi 19. yy'ın ikinci yarısında başlamıştır (bak. Alliance Israelite Okulları).

18. yy'ın ortalarından sonra azınlık okullarının sayısı hızla artmış, ama bunlar 19. yy ortalarına kadar her türlü denetimden uzak kalmışlardır. Ancak 1869' da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi nin çıkmasıyla azınlık okullarının konumları belli olmaya başlamıştır. Nizamnamenin 2. maddesindeki "mekâtib-i hususiye" deyimiyle bu okullardan bahsedilmiş. 131. maddesinde de Meclis-i Maarifin üyeleri arasında cemaat temsilcisi olarak ruhani reislere yer verilmiştir. 1914'te çıkan "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname"den sonra da devlet tarafından bütün yabancı ve azınlık okullarının denetlenme sorumluluğu üstlenilmiştir. 1915'te "Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi" adı altında azınlıkları doğrudan ilgilendiren ilk önemli yönetmelik çıkmıştır. Bu yönetmelikte ekalliyet (azınlık) deyimi yerine "Türk cemaatleri" deyimi kullanılmıştır. Bu talimatname ile yabancıların yeni okul açmaları yasaklanmış, azınlıklara (Türk cemaatlerine) ait okullara da kuruluş ve işleyiş açısından birtakım esaslar getirilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde (1908-1918) ise hükümet, bu okullara atanacak öğretmenlerin Osmanlı uyruğu olup olmadıkları konusuna eğilmiş, öğrencilerin kayıtları konusunda da bazı prensip ve koşullar getirilmiştir.

24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nda, azınlık haklarına ve eğitime ilişkin maddeler de yer almıştır. 40. maddede, azınlık mensuplarının TC vatandaşı olarak eşit haklara sahip oldukları belirtilmiş, eğitim-öğretim kurumlarını kurup çalıştırmada, yönetmede, giderlerini karşılamada, kendilerine tanınan haklara yer verilmiştir. 41. madde de azınlıkların ilköğrenimlerinden söz edilerek Türkiye Cumhuriyeti hükümeti, bunların yoğun olduğu bölgelerde kendi dilleriyle öğrenim görmelerini sağlamayı taahhüt etmiştir. Buna karşılık okul yönetimlerinin de Türkçe öğretiminin zorunlu olmasını engellemeyecekleri kuralı getirilmiştir. 45. madde ise yalnızca Rum azınlıkla ilgili olarak mütekabiliyet esasını öngörmüş, "Türkiye'nin tanıdığı hakların, Yunanistan'daki Müslüman-Türk azınlığa da tanınması" benimsenmiştir.

1 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu yürürlüğe girince yabancı ve azınlık okulları da doğrudan Maarif Vekâleti'ne bağlı konuma girmiş ve bunun gereği olarak da bu okullardaki dini faaliyet ve eğitimler yasaklanmıştır. Cumhuriyet hükümetinin eğitime verdiği önem sonucunda 1925-1931 arasındaki atılımlarla resmi okulların cazip hale gelmesiyle azınlık okullarına ilgide düşüş görülmüştür. 1930'lu yıllarda, tamamına yakını istanbul'da olmak üzere Rumların 43 ilk, 3 orta, 4 liseleri; Ermenilerin 34 ilk, 1 orta, 3 liseleri; Musevilerin de 6 ilk, 1 liseleri öğretime açıktı. Çok sayıda okul ise öğrencisizlikten kapanmıştı.

1935 te yürürlüğe giren 2762 sayılı Vakıflar Kanunu ile de azınlık okulları vakıflarının başka bir amaç için kullanılması yasaklanmıştır. Azınlık kurum ve okullarının onarım izni ile onarımın, taşınmazın asli yapısına aynen uygun tarzda gerçekleştirilmesi işini kontrol görevi, Vakıflar Tüzüğümün 48. maddesi ile Vakıflar Başmüdürlüğü'nün yetkisindedir. Yine aynı tarihte yayımlanan 2739 sayılı Bayramlar ve Genel Tatiller Hakkında Kanun gereği, azınlık okullarında, resmi bayram ve tatil günleri dışında, kendi özel dini gün ve bayramlarında da öğretime ara verilir. 1955'te yürürlüğe giren 6581 sayılı Azınlık Okulları Türkçe ve Türkçe Kültür Dersleri Öğretmenleri

Beyoğlu'nda, Meşelik Sokağındaki Zapyon Rum Kız Lisesi (solda) ve Esayan Ermeni Kız Lisesi binaları (sağda).
Hazım Okurer, 1993

Hakkında Kanun ile, bu okullardaki Türkçe ve genel kültür derslerinin, Milli Eğitim Bakanlığı'nca atanan Türk öğretmenlerce okutulması yasalaşmıştır. Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan 20 Nisan 1951 tarihli kültür antlaşması ve 20 Aralık 1968 tarihli Atina protokolü, azınlık okullarını ilgilendiren bazı özel hususları da içermektedir.

Tüm azınlık okulları 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu doğrultusunda eğitim ve öğretim yapmakla yükümlüdürler. Rumların halen İstanbul'da 21 okulları vardır. Ancak örnek olarak Heybeliada Rum Erkek Lisesi, Fener Yuvakimyon Kız Lisesi gibi okullarda kayıtlı öğrenci bulunmamaktadır. Ermenilerin 19 ilk, 5 ortaokul ve 5 lise olmak üzere 29 okulları, Yahudilerin de 2 ilkokul ve 1 lise olmak üzere 3 okulları eğitim-öğretime devam etmektedir.

AHMET MÜLAYİM

AZİZ BERKER İLÇE HALK KÜTÜPHANESİ

Kadıköy'de Rasimpaşa Mahallesi. Nüzhet Efendi Sokağı no. 73'tedir.

Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yaptırılan kütüphane 23 Nisan 1969'da Kadıköy İlçe Halk Kütüphanesi adıyla hizmete açılmıştır. Bu tarihte çocuk bölümü, evlere ödünç kitap verme bölümü ve müracaat kitapları bölümü ile üç katta faaliyet gösteren kütüphanenin, kat sayısı daha sonra beşe yükseltilmiş 23 Nisan 1971'de de Kütüphaneler eski genel müdürü Aziz Berker'in adı verilmiştir. Bina, 894 m^2'lik bir alanda yer almaktadır.

1992 itibariyle kütüphanenin toplam dermesi 18.826'dır. Yılda ortalama 20.000 kullanıcı fotokopi, çocuk bölümü ve evlere ödünç verme hizmetlerinden yararlanmaktadır. 7 günlük gazete, 80 süreli yayın izlenmektedir. Kitap ve yazar adlarına göre hazırlanmış alfabetik kataloglar ile Dewey onlu tasnif sistemine göre oluşturulmuş konu katalogu vardır. Birçok kültürel etkinliğin düzenlendiği kütüphanede açık raf sistemi uygulanmakta ve 14 personel çalışmaktadır.

Aziz Berker İlçe Halk Kütüphanesi'nin binası. Hazım Okurer. 1993

Ömer Faruk Toprak Halk Kütüphanesi, Muhtar Özkaya Halk Kütüphanesi, Bahariye Çocuk Kütüphanesi, Serap Sedat Çocuk Kütüphanesi gibi semt kütüphaneleri Aziz Berker Halk Kütüphanesi'nin bağlı birimleridir.

AYTEN ŞAN ŞÖLEN

AZİZ EFENDİ

(1871, Maçka/Trabzon - 16 Ağustos 1934, İstanbul) Hattat. Asıl adı Mehmed Abdülaziz'dir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ailesiyle birlikte İstanbul'a geldi. Güzel yazıya daha sıbyan mektebinde iken başladı ve Bakkal Arif Efendi'ye(->) tavsiye edildi. Oturduğu Kâğıthane'den yaya olarak gelip gittiği hocasından sülüs ve nesih öğrendi. 1896'da icazet aldı. Ayrıca devam ettiği Muhsinzade Abdullah Bey'den(->) ve Karinâbâdlı Hasan Hüsnü Efendi'den de icazeti vardır, Devrin üstadı Sami Efendi'den(->) de yazarak, Hasan Hüsnü Efendi'den başladığı taliki kemale erdirmiştir.

1893'te Bâb-ı Meşihata (şeyhülislamlık) kâtip olarak girdi. Sekiz yıl sonra aynı idarenin mektubi kalemi kâtipliğine getirildi. Aynı yıllarda Şehri Ahmed Efendiye devam ederek "ilmiye icazetnamesi" aldı. Dürüstlüğü ve yazısının güzelliği cihetiyle çalıştığı dairede mühimine kâtipliğine yükseldiği gibi Medresetü'l-Kuzât ve Mahmudiye Merkez Rüştiyesinde ve çalıştığı yerde memurlara talik yazı dersleri verdi.

Mısır Kralı I. Fuad'ın bir Kuran yazdırmak istemesi üzerine Bâb-ı Meşihat tarafından verilen izinle 1922'de Kahire'ye giderek altı ay kaldı. Kuran'ın tezhibi de kendinden istenince izni altı ay daha uzatıldı. 1923'te Cumhuriyetin ilanıyla Bâb-ı Meşihat kapatılınca açıkta kalan Aziz Efendi, Kahire'de yazı öğretimi için bir okul açması hususundaki teklifi kabul ederek Mısır'da kaldı ve Halil Ağa Medresesi'nde birinci ve daha sonra Şeyh Salih Medresesi'nde ikinci hat okulunu açtı ve böylece on bir yıl içinde orada hem yazı ve hem de tezhip dersleri vererek birçok öğrenci yetiştirdi. İstanbul'a döndükten kısa bir zaman sonra Çarşamba'daki evinde vefat etti. Edirnekapı Mezarlığına gömüldü.

Aziz Efendi, her çeşit yazıda usta idi. Tuğra çekmesini de bilirdi. Divan-ı Hümayun'da tuğrakeşlik vazifesini kabul etmesi için hocası Sami Efendi ısrar etmişse de Bâb-ı Meşihat'taki vazifesini bırakmak istemediğinden kabul etmemişti. Süratli yazı yazardı. Tezhip sanatmda da usta idi. Her isteyene parasız yazar, hattâ tezhip ederek verirdi. On iki Kuran yazmıştır. Bunlardan biri Afganistan Kralı Emânullah Han'ın babasında, birisi Mısır Krallığı hazinesinde idi. Bir Kuran da Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nm annesi için yazmıştı. Ayrıca bir tanesi de kendi ailesindeydi. Diğerlerinin nerede olduğu bilinmemektedir. Yazdığı büyük boydaki üç Hilye'den biri Topkapı Sarayı'nda ikisi de ailesindedir.

Önceleri "Abdülaziz Eyyûbi" sonra "Aziz", 1908'de Rıfaî şeyhlerinden Kenan Bey'e (Büyükaksoy) intisap ettiği için olacak son zamanlarda da eş-Şeyh Mehmed Abdülazizü'r-rifaî diye imza atardı.

Aziz Efendi, sülüs ve nesihte Hafız Osman, celi sülüste Mustafa Rakım, ta'likta Yesârizade Mustafa İzzet okuluna bağlıdır.

Bibi. İnal. *Son Hattatlar,* 68-72; Rado, *Hattatlar,* 251; M. Serin, *Hattat Aziz Efendi,* İst., 1988.

ALİ ALPARSLAN

AZİZ EFENDİ TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'te, Cankurtaran Mahallesi'nde, Kabasakal Caddesi üzerinde, Sultan Ahmed Arastası'nın karşısında bulunmaktaydı.

Rıfaî tarikatından, "Seyyah Şeyh" ya da "Seyyah Aziz" lakapları ile tanınan Şeyh Abdülaziz (Aziz) Efendi tarafmdan 1285/1868-69'da tesis edilmiştir. Tekke bazı kaynaklarda Şeyh Aziz Efendi'nin bu lakapları ile kayıtlı olduğu gibi, avlu girişi üzerindeki kitabede "Seyyah Eren Dergâhı" olarak anılmakta, ayrıca, karşısında bulunan arastadan dolayı "Arasta Tekkesi" olarak da tanınmaktadır.

Aziz Efendi Tekkesi "Büyük Saray" denilen Bizans İmparatorluk Sarayı'nın kalıntıları üzerinde yer almaktadır. Tekke binalarının üzerinde bulunduğu set, Marmara yönünde, bu saray kompleksinden arta kalmış istinat duvarları ile desteklenmekte, arsanın batı kesiminde, aynı komplekse ait birtakım binaların altyapıları teşhis edilmektedir. Fetihten sonra, özellikle 16. ve 17. yy'larda Büyük Saray'ın arazisinde, çoğunluğu kagir olan vezir saraylarının inşa edildiği, geç devirde ise daha ufak boyutlu parseller içinde inşa edilmiş ahşap konakların, bunların yerini aldığı bilinmektedir. Nitekim tekkenin, Kabasakal Caddesi boyunca uzanan yüksek bahçe duvarı ile bu duvarda bulunan avlu girişinin, tekkeden en az iki yüzyıl daha eski bir vezir sarayına ait olduğu söylenebilir.

Zâkir'in, *Mecmua-i Tekâyâ*'sında bu tekkenin şeyhleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bandırmalızade A. Münib'in *Mecmua-i Tekâyâ'smı* yayımladığı 1307/1889-90'da Şeyh Aziz Efendi'nin hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Tekkenin son şeyhi ise Sadık Efendi'dir. Varlıklı ve yardımsever bir insan olduğu, İstanbul'daki tekke şeyhleri içinde maddi sıkıntı çekenlere yardımda bulunduğu bilinen Şeyh Sadık Efendi büyük bir ihtimalle Aziz Efendi'nin neslindendir. Ayin günü pazar olan, 1885'te içinde iki erkek ile üç kadının ikamet ettiği bilinen Aziz Efendi Tekkesi'nin, 1925'te kapatıldıktan sonra bir müddet son şeyhin ailesi tarafmdan mesken olarak kullanıldığı, mülkiyetinin Vakıflar İdaresi ile şeyh ailesi arasında dava konusu oldu-

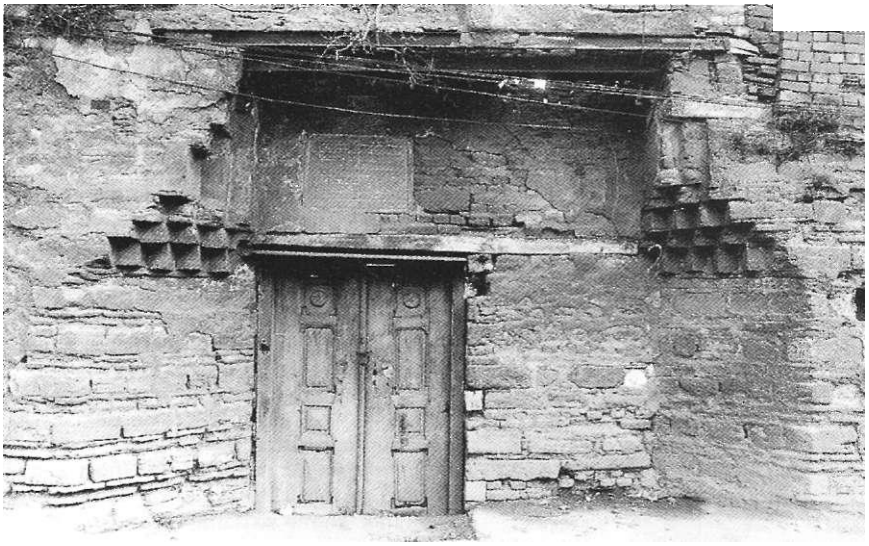

Aziz Efendi Tekkesinin cümle kapısı.
Hakan Arlı, 1988

ğu anlaşılmaktadır. Cumhuriyet devrinde giderek harap düşen ve bu arada el değiştiren tekke binaları 19801i yılların başlarında, yerlerine otel yapılmak üzere yıktırılmış, ilgili mercilerin izin vermemesi sonucunda söz konusu otel de hâlâ inşa edilememiştir.

Aziz Efendi Tekkesi'nin mimari özellikleri ayrıntılı olarak tespit edilememiştir. Günümüzde mevcut olan yüksek bahçe duvarında, yer yer tuğla hatıllarla beslenmiş moloz taş örgü görülür. Dikdörtgen açıklıklı küçük cümle kapısı, aslında çok daha geniş tutulmuş olan, ancak tekkenin yapımı sırasında örülerek daraltıldığı anlaşılan anıtsal girişin sol kenarında bulunmaktadır. Tekkenin yerindeki saraya ait olması gereken bu büyük girişin yanları pahlı yüzeylerle donatılmış, bu yüzeylerin üst kesimlerine, testere dişi biçiminde üç sıralı konsollar yerleştirilmiştir. Bu konsollara oturan kemerin kesilerek kemer açıklığının bir demir putrelle geçildiği görülmektedir. Putrelin üzerinde, bir kısmının içi sonradan örülmüş olan, yuvarlak kemerli ufak pencereler sıralanmaktadır.

Tekkenin cümle kapısı, dikdörtgen tablalı ahşap kanatlarla donatılmış, kapı açıklığını geçen ahşap hatılın üzerine iki kitabe levhası yerleştirilmiştir. Büyük boyutlu olan alttaki levhada, Rıfaîliğin piri Seyyid Ahmed Rıfaî'ye ithaf edilmiş, talik hatlı dokuz beyitlik bir methiye, "Derunî" mahlaslı bir şaire ait olan bu metnin sonunda da tekkenin inşa tarihi (1285) bulunmaktadır. Levhanın en altında, ortada yer alan kartuşta "Seyyah Eren Dergâhı" olarak tekkenin adı, ayrıca Arapça, Farsça ve Türkçe olarak tekkenin ayin günü (yevmü'1-ahad/ruz-i yekşenbe/gün pazar) belirtilmiştir. Kitabede gözlenen bu ibare, geçen yüzyılda İstanbul tekkelerinde, haftalık ayin günlerinin önem kazanması, bu döneme ait listelerde tekkelerin, ayin günlerine göre sınıflandırılması yolundaki gelişmeleri yansıtmaktadır. Üstteki küçük boyutlu levhada, cami şeklinde istiflenmiş olarak Seyyid Ahmed Rıfaî'nin ismi bulunmaktadır. Sülüsle yapılmış olan bu istifte kullanılan, merkezi kubbeli ve altı minareli cami motifinin, tekkenin yakınındaki Sultan Ahmed Camimi hatırlatması dikkat çekicidir. Minarelerin yanısıra, kubbenin sağma ve soluna simetrik biçimde yerleştirilmiş olan iki sancak, Seyyid Ahmed Rıfaî'nin iki kere kutbiyet makamına sahip olduğunu ve "Ebü'1-âlemeyn" (iki âlem sahibi) lakabını taşıdığını ifade etmektedir. Birtakım tarikat sembolleri ile oluşturulmuş, adeta tarikat arması niteliğindeki bu tür kompozisyonların geçen yüzyılda tekke çevrelerinde revaç bulduğu bilinmektedir.

Prof. Dr. S. Eyice'den alman bilgilere, ayrıca bir-iki kere cümle kapısının aralığından görebildiklerimize dayanarak tekke binaları hakkında şunları söyleyebiliriz: Tevhidhaneyi, selamlığı ve haremi barındıran, büyük bir ahşap görünümündeki asıl bina, cümle kapısının karşısında yer almaktaydı. Kapının solunda Şeyh Aziz Efendi ile aile fertlerinin gömülü oldukları küçük bir türbe bulunmaktaydı. Kagir duvarlı ve ahşap çatılı olan türbenin pencereleri basık kemerlerle taçlandırılmış, demir parmaklıklarla donatılmıştı. Arsanın kuzey sınırı boyunca uzanan, sırtı avlu duvarına dayalı, tek katlı binanın bir dizi derviş hücresini barındırdığı tahmin edilebilir.

Bibi. Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 62-63. no. 96: Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 8; *Ihsaiyatll,* 20; Vassaf, *Sefine,* V, 270.

M. BAHA TANMAN

AZİZ MAHMUD HÜDAÎ

(1541, Şereflikoçhisar - 2 Ekim 1628, İstanbul) Celvetî tarikatının kurucusu mutasavvıf. Asıl adı Mahmud, mahlası Hüdaî'dir.

Ailesi hakkında bilgi olmayıp ***yalnızca,*** babası Fazlullah bin Mahmud'un adı bazı kaynaklarda geçmektedir. Öğrenimine Sivrihisar'da başladı. Daha sonra İstanbul'a gelerek Küçükayasofya Medresesi'ne devam etti. Burada dönemin tanınmış müderrislerinden Nâzırzade Ramazan Efendi'nin (ö. 1576) öğrencisi oldu ve medreseyi bitirdikten sonra uzun yıllar hocasının yanında muidlik (müderris yardımcılığı) görevinde bulundu. 1571'de Nâzırzade, Edirne Selimiye Medresesi'ne tayin edilince onunla birlikte Edirne'ye gitti. Bir süre burada kaldıktan sonra Nâzırzade'nin kadı olarak Mısır ve Şam'a gönderilmesiyle bu ülkeleri görme fırsatını elde etti. 1573'te Mısır'dan dönerek Bursa'da Ferhadiye Medresesi müderrisliği ve Cami-i Atik Mahkemesi naipliğini üstlendi. Hocası Nâzırzade'nin 1576'da Bursa'da vefat etmesi üzerine ilmiye mesleğinden ayrılarak tamamen tasavvufa yöneldi. Bursa'dan Sivrihisar'a ve ardından Rumeli'ye giderek bir süre Eski Zagra'da kaldı. Daha sonra İstanbul'a geldi. Şeyhülislam Hoca Sadeddin Efendi'nin aracılığıyla Küçükayasofya Tekkesi meşihatına atandı. 1599'a kadar Fatih Camii, ardından Üsküdar Mihrimah Sultan Camii vaizliğinde bulundu. 1589'da kendi adına bir tekke kurmak için Üsküdar'da arazi satın aldı ve inşaat 1595'te tamamlanıncaya kadar Rum Mehmed Paşa Camii yakınındaki bir eve yerleşti. I616'da Sultan Ahmed Camii'nin açılışında ilk hutbeyi okudu ve bir süre burada vaizlik yaptı. Vefatına kadar tarikat faaliyetlerini Üsküdar'daki tekkesinde sürdürdü. Türbesi, kendi adıyla anılan Aziz Mahmud Hüdaî Külliyesi'ndedir(->).

Aziz Mahmud Hüdaî'nin 1287/1870'te basılmış olan *Külliyat*'ının ilk sayfası.
Nuri Akbayar koleksiyonu

Aziz Mahmud Hüdaî'yi anan bir tekke levhası: Yâ hazret-i pîr şeyh seyyid Mahmud Hüdaî. *M. Baba Tanman koleksiyonu*

Aziz Mahmud Hüdaî. 15 ve 16. yy larda istanbul'da faaliyet gösteren Nakşî, Halveti, Mevlevi ve Bayramî tarikatlarının yanısıra bu dönemde şehir hayatına henüz yeni girmeye başlayan Kadirîlik(->) ve Rıfaîlik(-*) ile aynı toplumsal kültür zemini üzerinde örgütlenip yaygınlaşan Celvetîliğin kurucusudur. Tarikat kurucusu olarak "pir" unvanıyla anıldığı gibi tasavvuf tarihinde kendisine "kutbü'l-aktâb" ve "sahib-i zaman" sıfatları da verilmiştir.

Tasavvufa yönelmesi, Küçükayasofya Medresesi'ndeki öğrencilik yıllarına rastlar. Burada hem Nâzırzade Ramazan Efendi'den zahiri ilimleri öğrenmiş hem de dönemin ünlü Halveti şeyhlerinden Filibeli Nureddinzade Musliheddin Efendi'nin (ö. 1573) sohbetlerine katılmıştır. Nureddinzade, Rumeli kökenli Halvetîliğin Melamî-meşrep tasavvuf anlayışına bağlı temsilcilerinden olup Batıni eğilimlerinden dolayı idamı istenen ünlü Bayramî/Melamî şeyhi Haşimî Osman Efendi'nin (ö. 1594) koruyuculuğunu üstlenerek bağışlanmasını sağlayan nüfuzlu bir şeyhtir. Hüdaî'nin Nureddinzade ile tanışması, onun daha sonra kuracağı Celvetîlik(->) içinde Melamî mistisizmiyle yoğrulan Halveti kültürünün önemli bir yer tutmasına neden olmuştur. Halvetîliğin Hüdaî üzerindeki bir diğer etki kaynağı ise Mısır'da bulunduğu yıllarda intisap ettiği, tarikatın Demirtaşîlik koluna mensup Kerimüddin Halvetî'dir.

1573'te Mısır'dan bir Halvetî şeyhi olarak Bursa'ya dönen Hüdaî'nin burada Muhyieddin Üftâde (ö. 1580) ile tanışıp onun Kaygan Camii'ndeki cemaatine girmesi, tarikat ve tasavvuf anlayışı üzerinde Bayramî etkisinin başladığı dönem olarak kabul edilebilir. 1577'de Üftâde'ye intisap etmiş ve ondan tarikat hilafeti ile daha sonra şiirlerinde kullanacağı "Hüdaî" mahlasını almıştır. Aziz Mahmud Efendi'nin İstanbul'a gelmeden önce Bursa'da geçirdiği 1573-1580 arasında Halvetî ve Bayramî zümreleriyle yakın ilişki kurduğu, fakat Üftâde aracılığıyla daha çok Bayramîlerin etkisinde kaldığı görülmektedir. Diğer yandan intisap ettiği Üftâde'nin tarikat silsilesi. Muk'ad Hızır Dede (ö. 1512) ve Akbıyık Meczub (ö. 1456) tarafından Hacı Bayram-ı Veliye (ö. 1429) bağlandığı için Hüdaî'nin sonradan istanbul'da kurduğu Celvetîlik, tasavvuf tarihinde Bayramîliğin bir kolu gibi yorumlanmıştır. Ancak Celvetîlik, Rumeli Halvetîliği ile Anadolu Bayramîliğinin kültürel bütünleşmesiyle meydana gelmiş ve her iki tarikattan bağımsız bir tasavvuf anlayışını temsil etmiştir. Hüdaî. kurduğu tarikatm mistik öğretisini tasavvufta "halvet"ten ayrılma anlamına gelen ve "tevhid"e işaret eden "celvet" kavramı etrafında şekillendirmiş, Halvetî ve Bayramî zikrinin temelini oluşturan "esma-i seb'a"ya ilaveler yaparak 12'ye çıkarmış ve "tevhid" akidesiyle birlikte 13 sayısının kutsallığını sembolize eden 13 terkli (dilimli) Celvetî tacmı müritlerine giydirmiştir.

Aziz Mahmud Efendi'nin istanbul'a gelmesi ve Celvetîliği şehrin mistik hayatına sokması 1580lerin başına rastlar. Önceleri Küçükçamlıca'da yaptırdığı "çilehane"de inzivaya çekildiği rivayeti yaygındır. Fakat tarikatın başlangıçtaki asıl merkezi, kendisinin daha önce öğrencilik yıllarının geçtiği Küçükayasofya Camii ve Medresesi bünyesindeki tekke olmuştur. Burada sekiz yıla yakın postnişinlik yapmış, yerine Filibeli ibrahim Efendiyi bırakarak Üsküdar'da inşa ettirdiği "âsitane"nin başına geçmiştir.

17. yy başlarında İstanbul'un saray çevresini nüfuzu altına alan tarikat şeyhleri arasında Hüdaî, belki de en etkili olanıdır. Hayatı boyunca dokuz padişahın saltanat dönemini yaşamış ve besiyle yakın ilişki kurarak Celvetîliğin hem istanbul'da hem de Batı Anadolu, Ege adaları ve Rumeli'de hızla yaygınlaşmasını sağlayacak siyasi desteği elde etmiştir. Hüdaî'nin padişahlarla kurduğu ilişki, iki temel noktada odaklanır. Bunlardan birincisi, başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun gündelik hayatına ilişkin sorunların pratik çözüm önerileriyle birlikte padişaha mektuplar aracılığıyla sunulmasıdır. Bu mektupların içeriği, istanbul'un iaşesinden bürokrasideki çeşitli atamalara kadar uzanan geniş bir sorunlar dizisini kapsamakta ve Hüdaî kendisini padişah üzerindeki nüfuzuna dayanarak kamu vicdanının sesi olarak ön plana çıkartmaktadır. *Tezakir-i Hüdaî* adlı mecmuada toplanan bu mektupların büyük bir kısmı III. Murad'a yazılmıştır. Hüdaî'nin sarayla kurduğu ilişkinin odaklandığı bir diğer önemli nokta da, padişahların gördükleri rüyalara yaptığı uvgun yorumlarda kendisini gösterir. III. Murad (hd 1574-1595). III. Mehmed (hd 1595-1603). I. Ahmed (hd 1603-1617) ve II. Osman'ın (hd 1618-1622) rüyalarını yorumlamış, devlet yönetimini ilgilendiren kimi kararlarm alınmasında bu yolla etkili olmuştur. Rüya yorumculuğu, Hüdaî'den sonra Celvetîlik içinde özellikle üzerinde durulan bir konu değerini kazanmış ve bu alanın isim yapmış kişileri tarikatın üyeleri arasından çıkmıştır. Hüdaî'nin saray üzerindeki nüfuzunu vurgulamak için ayrıca onun IV. Murad'a (hd 1623-1640) kılıç kuşattığım da belirtmek gerekir.

Aziz Mahmud Hüdaî'nin tarikat faaliyetleri, sarayın yanısıra bürokrasi ve aydın zümre arasında da destek bulmuş, dönemin önde gelen devlet adamları, sanatçılar ve diğer tarikatlara mensup şeyhler ona bağlanmak suretiyle güçlü bir çevre oluşturmuşlardır. Sadrazam Halil Paşa (ö. 1629) bu çevre içinde adı en çok dikkati çeken kişidir. Hüdaî ile kurduğu ilişkiyi vefatına kadar sürdürmüş, sahip olduğu vakıf gelirlerini tarikata bağışlayarak Celvetîliği maddi yönden desteklemiştir. Abaza Mehmed Paşa ayaklanmasında başarı gösteremeyince Aziz Mahmud Efendi'nin tekkesine sığınmış ve Hüdaî tarafından IV. Murad'a bağışlatılmıştır. Mimar Mehmed Ağa'va yaptırdığı türbesi. Hüdaî Asitanesi yakınındadır. Aziz Mahmud Efendi'ye bağlanan diğer önemli kişiler arasında, Sunullah Efendi, Hoca Sadeddin Efendi, Şeyhülislam Hocazade Esad Efendi ve Okçuzade Mehmed Şâhî Efendi gibi ilmiye sınıfına mensup isimler de vardır. Ayrıca diğer tarikatlara mensup şeyh ve mutasavvıfların da Hüdaî'ye bağlandıkları, böylece 17. yy başlarında Celvetîliğin İstanbul hayatı içinde zengin bir tasavvuf okuluna dönüştüğü görülmektedir. Şair ve tezkireci

Nev'îzade Ataî(->), Bayramî/Melamî mutasavvıf Sarı Abdullah(->) ve "Olanlar Şeyhi" lakabıyla tanınan Halvetî/Melamî Şeyhi İbrahim Efendi(->), özellikle mensubu bulundukları tarikatların mistisizmini Celvetîlik ile bütünleştiren kişiler olarak dikkati çekerler.

Celvetîliğin İstanbul'da orta tabaka arasında yaygınlaşması, Hüdaî'den sonra onun yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla gerçekleşmiştir. "Serhalife" unvanıyla tanınan Muk'ad Ahmed Efendi (ö. 1639), Veliyüddin Efendi (ö. 1651), Mehmed Fenaî Efendi (ö. 1664) ve Tophaneli Veli Efendi (ö. 1697) İstanbul'da faaliyet göstermişler, Muk'ad Ahmed Efendi ile kendi adına Celvetîlikten kol ayıran Mehmed Fenaî Efendi ayrıca Hüdaî Asitanesi'nde postnişinlik görevinde bulunmuşlardır. Diğer halifeleri ise başta Bursa ve Edirne olmak üzere Rumeli'de faaliyet göstermişlerdir. Bu yoğun faaliyet ve örgütlenme sonucunda İstanbul'daki diğer tarikatlara ait bazı tekkeler Celvetîlerin denetimine geçmiştir. Özellikle tasavvuf anlayışı bakımından Celvetîliğe yakın olan Halvetîlere ait tekkeler bu grup içinde ön sırayı almaktadırlar. 17. ve 18. yy'lar arasında İskender Baba, Küçükayasofya, Sokollu Mehmed Paşa, Alaeddin, Akbıyık, Erdebil, Bezirgan ve Sertarikzade tekkeleri Halvetîlerden Celvetîlere geçmiş, bunları Kadirîliğe bağlı Akarca ile Nakşîlere ait Zeyrek ve Çakır Dede tekkeleri izlemiştir. 19. yy başlarından itibaren Celvetîliğin İstanbul'da eski önemini kaybetmeye başladığı ve suriçindeki tekkelerini özellikle Halvetî denetimine bırakarak faaliyet alanını büyük ölçüde Üsküdar'da yoğunlaştırdığı gözlenmektedir.

İbnü'l-Arabî'nin "vahdet-i vücud" anlayışına bağlı kalan Aziz Mahmud Hüdaî, Arapça ve Türkçe kaleme aldığı eserlerinde bu tasavvuf çizgisinin başarılı örneklerini vermiştir. Arapça yazdığı *Keşfü'l-Kınâ an Vechi's-Semâ,* 17. yy'da sema ve musikinin İslamiyete aykırı olduğu için yasaklanmasını isteyen Kadızadeliler'e(->) karşı bu tarikat rimellerinin savunmasını yapan ve bu açıdan İstanbul'daki tekke hayatını yakından ilgilendiren bir eserdir. Türkçe eserleri arasındaki Celvetî tarikatının adap ve erkânını inceleyen *Tarîkatname* (İst., 1287, 1338) ve padişahlara yazdığı mektuplarının yer aldığı *Tezakir-i Hüdaî* adıyla da tanınmış *Mektûbât,* istanbul hayatını yakından ilgilendirir. Yunus Emre etkisinde kalarak yazdığı ilahiler pek çok bestekâr tarafından bestelenmiş ve İstanbul tekkelerinde yaygın şekilde okunmuştur. Bu ilahiler ile birlikte çeşitli rubai ve kıtaları da *Divan-ı llahiyyat* (İst, 1287, 1338, yb 1970, 1986) başlığı altında toplanmıştır.

Bibi. Cemaleddin Hulvî, *Lemezat-ı Hulviye,* Süleymaniye Ktp, Hacı Mahmud Efendi, no. 4536, vr 187a; Harîrîzade, *Tibyân,* Süleymaniye Ktp, İbrahim Efendi, no. 430, vr 227a-245b; *Tarih-i "Naima,* I, 112; *Tarih-i Peçevî,* II, 36; Kâtib Çelebi, *Fezleke,* II, İst., 1287, s. 113-114; Evliya, *Seyahatname,* I, 479; Ataî, *Hadaiku'l-Hakaik,* II, 760-762; Şeyhî, *Vekayiü'l-Fuzalâ,* I, 280-281; İsmet, *Tekmiletü'ş-Şakaik,* 345-346; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 195-204; ay, *Mecmuâ-i Tevârih,* 55-56; İ. Hakkı Bursevî, *Silsile-i Tarîk-i Celvetî,* İst, 1291; Raif, *Mir'at, 63-67;* Hocazade. *Ziyaret,* 56-64; Vassaf, *Sefine,* II, 372-382; Mehmed Gülsen, *Külliyat-ı Hazret-i Hüdaî,* İst, 1338; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 72; E. W. Gibb, *A Histoy of Ottoman Poetry,* I, Londra. 1958, s. 218; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 337-339; Beldiceanu-Steinherr, "Hüdaî", *EI²,* II, 538-539; F. A. Tansel, "Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* XV, (1967) s. 1-42; H. K. Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayî ve Celvetiyye Tarikatı,* İst: 1982; ay, "Aziz Mahmud Hüdayî", *DİA.* IV, 338-340; Z. Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdayî,* I, İst, 1984.

EKREM IŞIN

AZİZ MAHMUD HÜDAÎ KÜLLİYESİ

Üsküdar İlçesinde, Doğancılar'da, Ahmetçelebi Mahallesi'nde, Hüdai Mahmut, Aziz Mahmut ve Aziz Efendi Mektebi sokaklarının kuşattığı bir arsa üzerinde yer almaktadır.

Külliyenin çekirdeğini oluşturan tekkenin banisi Celvetî tarikatının piri Şeyh Aziz Mahmud Hüdaî'dir (ö. 1628). 1589'da tekkenin arsasını satın alıp inşaata başlattığı tespit edilmektedir. Muhtemelen mensuplarının da katkılarıyla 1003/1594-95'te tamamlanan ilk tekkenin şu bölümlerden oluştuğu anlaşılmaktadır: Aynı zamanda tevhidhane olarak kullanılan ve 1007/1598-99'da bizzat baninin minber ekletmesiyle camiye dönüştürülen bir mescit, bunun etrafında yer alan derviş hücreleri, aşhane niteliğinde büyük bir mutfak, taamhane, biri Aziz Mahmud Hüdaî'ye, dördü de kızlarına tahsis edilmiş toplam beş adet meşruta ev, cümle kapısı ile bunun yanındaki iki çeşme. Bu yapılara. Aziz Mahmud Hüdaî'nin vefatına yakın inşa edilen türbesi de eklenmiştir.

İstanbul'un tasavvuf hayatında önemli bir yeri olan Celvetîliğin merkezi Aziz Mahmud Hüdaî Tekkesi'dir. Bünyesinde bu tarikatın pirinin türbesini de barındırdığı için "pirevi" niteliği arz eden bu tekke kaynaklarda şu adlarla da anılmaktadır: Hazret-i Hüdaî Âsitanesi, Hüdaî Mahmud Efendi Âsitanesi, Pişvây-ı Tarikat-ı Aliyye-i Celvetiyye, Aziz Mahmud Hüdaî Efendi Hankahı, Hankah-ı Celvetî, Hüdaî Aziz Mahmud Efendi Hankahı, Hazret-i Hüdaî Aziz Mahmud Efendi Dergâhı, Hüdaî Dergâhı, Hüdaî Aziz Mahmud Efendi Tekkesi.

Bir tarikat külliyesi olan bu yapı topluluğu 19. yy'm ortalarına kadar çeşitli eklerle genişletilmiş, kalabalık bir derviş zümresini besleyebilecek güçte maddi kaynaklara, bu kalabalığı barındırabilecek ölçüde mekânlara sahip olmuştur. 1850'de Üsküdar çarşısında çıkan ve külliyenin bulunduğu yamaca doğru yayılan bir yangında, Hüdaî Türbesi dışında kalan binalar ortadan kalkmış, bu yangından sonra kısa bir müddet dervişler türbede toplanarak ayinleri icra etmişlerdir. Abdülmecid 1855'te, türbe de dahil olmak üzere külliyeyi yeni baştan inşa ettirmiştir. Bu ikinci kuruluşunda, külliyenin yerleşim düzeni aynen korunmuş, fazladan cami-tevhidhaneye bir hünkâr mahfili, arsanın güney kesimine bir sıbyan mektebi eklenmiştir. Bu son dönemde, II. Abdülhamid'in "mukarriblerinden" Lütfi Bey, 1317/1899-1900'de cami-tevhidhanenin karşısına bağımsız bir kütüphane binası yaptırmış, bu binanın bir kısmını kendisi ve ailesi için türbe olarak ayırmıştır. Külliye, bundan bir yıl sonra, giderleri Hazine-i Hassa'dan karşılanmak suretiyle tamir ettirilmiş ve günümüzde ayakta olan harem bölümü inşa olunmuştur. Kısa bir süre sonra 1910'da yıldırım düşmesiyle yıkılan minare, türbenin önüne, türbedarlara ayrılan bölümün üzerine devrilerek burayı tahrip etmiş, bu olayın hemen ardından minare yeniden inşa edildiği gibi, Mısır Hıdivi ismail Paşa'nm (ö. 1895) kızlarından Prenses Fatma Hanımefendi (ö. 1912) tarafından türbenin camekânlı giriş bölümü yaptırılmıştır.

Bu haliyle, tekkelerin kapatıldığı 1925 tarihine kadar gelen külliyenin ca-

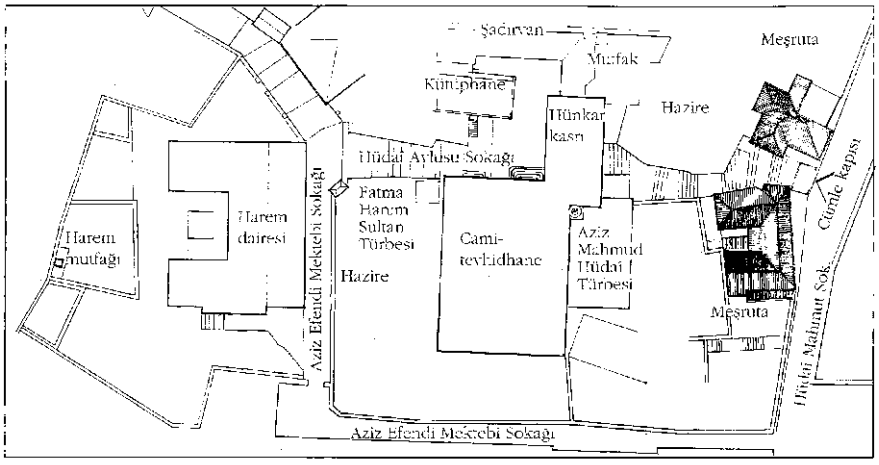

Aziz Mahmud Hüdaî Külliyesi'nin vaziyet planı.
Nükhet Ezel/Vakıflar Arşivi

mi-tevhidhanesi bundan böyle yalnızca cami olarak kullanılmış, meşruta evler ise cami görevlileri ile Vakıflar İdare - si'nin kiracılarına mesken olmuştur. Bu arada mutfak, hazire, çeşmeler, türbe ve cümle kapısı gibi unsurların günümüze aynen gelebilmiş olmalarına karşılık, derviş hücreleri, selamlık ve mektep gibi kullanımlarını yitiren bazı bölümler de tarihe karışmıştır. Binalar, başta cami olmak üzere, Vakıflar İdaresi tarafından 1975'te onartılmış olup sağlam durumdadır. Son yıllarda kurulan Aziz Mahmud Hüdâî Vakfı, külliyenin bakımını yapmakta, ayrıca öğrencilere ve muhtaçlara dağıtılmak üzere mutfakta her gün yemek pişirilmektedir.

Aziz Mahmud Hüdaî Külliyesi, Osmanlı döneminde İstanbul'un en parlak tasavvuf merkezlerinden birisiydi. Aziz Mahmud Hüdaî'nin etkili kişiliği hükümdarları, hanedan ve saray mensuplarını, devlet ricalini, ulemayı, sanat ve musiki erbabını, çeşitli zümre ve meslekten birçok kişiyi buraya çekmiş, bu durum tekkenin postuna oturmuş olan şeyhler tarafından sürdürülmüştür. H. K. Yılmazın *Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı* başlıklı incelemesinde, Hüdaî Tekkesi'nin şeyhleri, hayatları ve kişilikleri ile ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır.

Aziz Mahmud Hüdaî Külliyesi'nin ilk aşamadaki özellikleri hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Yine de. cami-tevhidhane ile Hüdaî Türbesi'nin aynı yerde bulundukları, ancak daha ufak boyutlu oldukları söylenebilir. Külliyeyi 17. yy'da görmüş olan Evliya Çelebi, arsadaki dağılım ve mimari özellikler konusunda doyurucu bilgi vermemekte, üç yüz kadar dervişin müstakil hücrelerde barındığını söylemekle yetinmektedir. 18. yy'daki durumu kısmen aydınlatması bakımından Ayvansarayî'nin *Hadîkatü'l-Cevâmi'de* naklettiği şu bilgiler kayda değer: "... cami-i şerifin avlusunda şadırvanı ve etrafında fevkanî ve tahtanî mahfilleri vardır. Ve zaviye kapısında müteaddit çeşmeler vardır. Ve zaviye hücerâtı cami etrafındadır. Şeyh dairesi başka olup müstakil meşruta menzilleri dahî vardır". Külliyenin 1272/1855-56'daki ihyası sırasında, Batılılaşma eğiliminin yoğunlaştığı Tanzimat dönemine ait hemen bütün onarım ve yenileme faaliyetlerinde olduğu gibi, buradaki yapılar da. özgün mimarileri hiç hesaba katılmaksızın, Aziz Mahmud Hüdaî'nin yaşadığı devre tamamen yabancı düşen ampir üslubunda yenilenmişlerdir. Külliyenin ilk halinden günümüze intikal edebilen unsurlar cami-tevhidhanenin batısındaki Fatma Hanımsultan Türbesi ile cümle kapısının solundaki iki çeşmedir.

Batıdan doğuya doğru alçalan arsa birçok istinat duvarı ile setlere ayrılmış, külliyenin binaları bu setler üzerine yerleştirilmiştir. Arsa batıda Hüdai Mahmut, güneyde Aziz Efendi Mektebi, doğuda Aziz Mahmut Efendi sokakları, kuzeyde de komşu bir parselle kuşatılmıştır. Ayrıca külliyenin tam ortasından geçerek ar-

Aziz Mahmud Hüdaî Külliyesinde cami-tevhidhanenin içi. Sağ alt köşede "şeyh kafesi" görülüyor. ***Bekir Tosun, 1983***

sayı doğu-batı doğrultusunda ikiye bölen basamaklı bir geçit vardır. Bu geçit zaman içinde, tekke sakinleri ve cami cemaatinin yanısıra çevre halkınca da kullanılarak "Hüdai Avlusu Sokağı" adını almıştır. Bu sokak niteliğindeki kademeli geçidin doğu ucunda, Aziz Mahmut Efendi Sokağı'yla birleştiği noktada külliyenin cümle kapısı yer alır.

Cümle kapısından girince. Hüdai Avlusu Sokağı üzerinde, solda Aziz Mahmud Hüdaî Türbesi ile sonradan buna bitiştirilmiş olan, tekke şeyhleri ile aile fertlerinin gömülü oldukları türbe. Hüdaî Türbesi'nin arkasmda bu yapıya bitişik olarak yer alan cami-tevhidhane, dar bir geçitten sonra, içinde, Kaya Sultanin (ö. 1699) kızı Fatma Hanımsültan'ın (ö. 1727-1728) gömülü olduğu türbeyi 'barındıran hazire parçası sıralanmaktadır. Bu nazirenin batısında. Aziz Efendi Mektebi Sokağının kuzeye doğru kıvrılan kesiminden sonra, duvarlarla çevrili bir bahçenin içinde harem dairesi ile harem mutfağı bulunmaktadır.

Hüdai Avlusu Sokağı'nm diğer (kuzey) yakasında ise, en alttaki küçük meşruta evden sonra sırayla, zemini yükseltilmiş bir hazire parçası, mutfak ile buna bitişik hünkâr mahfili girişi, abdest muslukları, kütüphane ve yine bir bölüm hazire yer almaktadır. Abdest musluklarının sıralandığı duvarın arkasında, arsanın kuzey kesiminde vaktiyle deniş hücrelerinin, kahve ocağının, taamhanenin ve diğer selamlık birimlerinin bulunduğu bilinmektedir. Ahşap oldukları anlaşılan bu binalar tamamen tarihe karışmış, yerlerine son yıllarda Aziz Mahmud Hüdâî Vakfı tarafından bir öğrenci yurdu inşa edilmiştir. Hüdai Avlusu Sokağının Hüdai Mahmut Sokağına kavuştuğu yerde de. cümle kapısı ile aynı boyutlarda bir kapı bulunur. Bu kapıdan çıkınca solda, sokak üzerinde, külliyeye ait meşruta evlerden ikisi, bağımsız bahçeleri içinde yer almaktadır.

Cümle Kapısı ve Yanındaki Çeşmeler: Cümle kapısı küfekiden pilastrlar ile iki yandan kuşatılmış, dikdörtgen açıklığının üzerine, iki silme arasına 1272 tarihli ihya kitabesi yerleştirilmiştir. Metni Süleyman Senih Efendiye (ö. 1900) ait olan talik hatlı kitabe iki parça halinde düzenlenmiş, bunların ortasına Abdülmecid'in tuğrası konmuştur.

Kapının solunda yan yana iki çeşme mevcuttur. Klasik üslupta silmeler ve sivri kemerlerle donatılmış olan bu çeşmeleri yaptıran, büyük bir ihtimalle Aziz Mahmud Hüdaî'dir. Soldakinde, kemerin üzerinde 1033/1623-24 tarihli sülüs hatlı ve Arapça metinli mensur bir kitabe, kemer aynasının içinde de 1272/1855-56 tarihinde külliye ile birlikte Abdülmecid tarafından tamir ettirildiğini gösteren, manzum metni Ahmed Sadık Ziver Paşa'ya (ö. 1862) ait talik hatlı diğer bir kitabe bulunmaktadır. Bunun sağındaki daha ufak boyutlara sahip çeşmede ise son mısraı ebcedle 1019/1610-11 tarihini veren sülüs hatlı manzum bir kitabe yer alır.

Cümle kapısının sağındaki çeşmede, 1141/1728-29'da, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın oğlu "Genç" lakaplı Damat Mehmed Paşa (ö. 1734/35) tarafından yaptırıldığını belirten, metni Bahçesaraylı Mustafa Rahmi'ye ait, talik hatlı manzum bir kitabe görülmektedir. Söz konusu çeşmenin, ampir üslubunda olan oranları ve ayrıntıları külliye ile beraber yenilendiğini kanıtlamaktadır.

Çeşmelerin üzerinde, halen imam ve müezzin meşrutası olarak kullanılan birer ahşap mesken vardır. Geçen yüzyılda yenilendikleri anlaşılan bu evlerden soldaki, yakın bir zamanda kagire dönüştürülerek özgün şeklini kaybetmiştir. Bunun arkasında, külliyenin ilk yıllarından kalma olması muhtemel bir su haznesi ile bir dizi hela yer almaktadır.

Cami-Tevhidhane: Kagir duvarlı, ahşap çatılı, fevkani bir yapıdır. Biri bodrum katı, biri de mahfillerin oluşturduğu kısmi üst kat olmak üzere, toplam üç katlıdır. Bütün açıklıkların basık kemerlerle geçilmiş olduğu cephelerde, kat döşemeleri ve saçak hizalarında yatay silmeler dolaşmaktadır. Zemin katta, namaza ve ayinlere tahsis edilen dikdörtgen alan. kıble yönünde yer almakta, batı ve kuzey yönlerinde, zeminleri bir seki ile yükseltilmiş mahfillerle çevrili bulunmaktadır. Bu mahfillerin sınırında, ahşap korkuluklar arasında, fevkani mahfilleri taşıyan ve alçak bir korkuluk duvarından sonra tavana kadar devam eden ahşap dikmeler sıralanır. Söz konusu dikmeler kare kesitli olup pilastr başlıklarla donatılmıştır. Her dikmeye, karşısındaki duvarla aynı boyutlarda bir duvar payesi tekabül etmekte, bunların arasında altlı üstlü ikişer pencere bulunmaktadır. Batıdaki zemin kat mahfilleri ortada, iki dikme arasında kesintiye uğratılarak buraya, yalnız Hüdaî Tekkesinde bulunan "şeyh kafesi" yerleştirilmiştir.

Şeyh kafesinin varlığı, Aziz Mahmud Hüdaî ile Hızır Aleyhisselam arasında cereyan ettiğine inanılan bir menkıbeden dolayı, sırf bu tekkede icra edilen ayinlerde uygulanan farklı bir ritüelden kaynaklanmaktadır. Cuma namazlarından sonra icra edilen ayinlerde, cuma namazını bu kafesin içinde eda eden şeyh efendi, ayinin belirli bir yerinde, dervişler kıyama kalktıktan bir müddet sonra kafesten çıkarak ayindeki yerini alırdı. Gerektiğinde kapı gibi açılabilen kafesli bölmelerin kuşattığı bu mekânın arkasında, iki ucu kapılarla donatılmış ufak bir geçit, mahfiller arasındaki bağlantıyı sağlamaktaydı. Şeyhler, harem dairesinin bulunduğu batı yönünde, binayı kuşatan dar geçide açılan "şeyh kapısını" kullanarak cemaate görünmeden bu kafese girerlerdi. Şeyh kafesinin kıble yönündeki sınırında yer alan seki. cami-tevhidhanenin ilk inşa edildiği yıllardaki sınırını göstermektedir.

Kuzey yönündeki mahfiller de ortada, iki sütun arasındaki açıklık miktarmca kesintiye uğramakta ve bu açıklığın ekseninde, harimin güney duvarında mihrap, kuzey duvarında son cemaat yerine açılan kapı. bunun da karşısında yapının dış duvarındaki esas kapı yer almaktadır. Dışarıdan bir sıra basamakla ulaşılan ve cami cemaatince kullanıldığı anlaşılan bu kapının üzerinde, ortada Abdülmecid'in tuğrası, yanlarda şair Ziver'in kaleminden çıkmış ve ta'likla yazılmış 1272/1855-56 tarihli bir kitabe bulunmaktadır. Bu esas kapının batı yönünde, aynı şekilde önü basamaklı, daha ufak boyutlu diğer bir kapı daha vardır ki "tevhidhane kapısı" olarak adlandırıldığına göre daha ziyade tekke sakinlerince kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu girişin üzerindeki kitabe levhasında, sülüsle yazılmış ve Aziz Mahmud Hüdaî'ye ithaf edilmiş bir beyit yer almaktadır. Son cemaat yerinin doğu ucundan geçilen minare, dışarı taşkın, kare bir kaide üzerinde yükselen daire kesitli gövdesi, basit şerefesi ve kurşun kaplı koni biçimindeki ahşap külahı ile iddiasız bir görünümdedir.

İçinde birçok sofayı, odayı ve bir helayı barındıran hünkâr mahfilinin girişi, cami-tevhidhanenin kuzeyinde, Hüdai Avlusu Sokağı'nm öbür yakasında yer alan kısmı bir zemin kattan sağlanmıştır. Duvarları içeriden bağdadi sıva. dışarıdan ahşap kaplama ile donatılmış olan ve bir hünkâr kasrı niteliği arz eden bu bölümün üst katı, iki çift ahşap dikme üzerinde, köprü gibi sokağı kat ederek yapıya bağlanmaktadır. Cami-tevhidhanenin kafeslerle donatılmış olan üst kat mahfillerinin kuzey kanadı hünkâr ile maiyetine ve hanedan mensuplarına, batı kanadı ise kadınlara tahsis edilmiştir. Ahşap bölmelerle taksim edilmiş olan mahfillere, biri son cemaat yerinden, diğeri de batı yönündeki geçitten başlayan iki merdivenle ulaşılabilmektedir.

Aziz Mahmud Hüdaî Külliyesi'nin cümle kapısı ile iki yanındaki çeşmeler.
M. Baha Tanınan. 1983

Bodrum katının, ilk mescit-tevhidhanenin altına tekabül eden kuzey kesiminde, dar uzun koridorlara açılan ve ufak pencerelerden az miktarda ışık alan halvethane (çilehane) niteliğinde mekânlar vardır. Güney kesiminde ise, 1855-1856'daki genişletme sırasında içeriye alınarak bir türbe niteliği kazanmış olan hazire parçası yer almaktadır.

Ampir üslubuna has sadeliğin hâkim olduğu cami-tevhidhane cephelerinde herhangi bir süsleme unsuru göze çarpmaz. İçeride de süsleme asgari ölçülerde tutulmuştur. Şöyle ki; profilli çıtalarla meydana getirilmiş geometrik taksimata sahip tavanda, ayrıca pencere sıraları ile alt ve üst kat mahfilleri arasındaki kuşakta, pastel renkler kullanılarak ampir üslubunda stilize çiçekler ve dal kıvrımlarından oluşan bir tezyinat uygulanmıştır. Ayrıca üst kat pencereleri ile üst kat mahfillerinin kafesleri oymalı ve yaldızlı hotozlarla taçlandırılmıştır. Bu hotozların tepelerinde, zemini siyaha boyalı daireler içine, zerendûd tekniği kullanılarak "Muhammed" ibareleri ile Dört Halife'nin isimleri yazılmıştır. Minber ile şeyh kafesinin önünde yer alan vaaz kürsüsü ahşaptan mamul olup, "S" ve "C" kıvrımlarını ihtiva eden ve daha ziyade barok üsluba bağlanan kabartmalar ile süslüdür.

Türbeler ve Hazire: Aziz Mahmud Hüdaî'nin türbesi, vefatından 1925'e kadar, Celvetî tarikatı mensuplarınca, bayram arifelerinde, âsitane şeyhinin riyasetinde debdebeli bir şekilde ziyaret edilmiş, ayrıca İstanbul'daki veli türbeleri içinde en çok rağbet görenlerden birisi olma özelliğini günümüze dek sürdürmüştür. Cami-tevhidhane ile aynı inşaat ve süsleme özelliklerini paylaşan türbe, kuzeyden güneye doğru sıralanan camekânlı bir giriş bölümü, türbedarların nöbet tuttukları, piramit biçiminde bir külahla örtülü oda ve esas harimden oluşmaktadır. Harim kapısı üzerinde Aziz Mahmud Hüdaî'nin vefat tarihini (1038/1628) veren Arapça mensur metinli ve ta'lik hatlı bir kitabe vardır. Dikdörtgen planlı harimin ortasında daire kesitli dört adet mermer sütuna oturan ve içeriden Celvetî tacının tepeliği gibi on üç dilime taksim edilmiş olan bir ahşap kubbe yükselmektedir. Pirin yaldızlı demir şebekelerle kuşatılmış olan ahşap sandukası, bu kubbenin altındadır. Çevresinde çocuklarına ve bir torununa ait toplam on adet sanduka sıralanmaktadır. Duvarların üst kesiminde hattat Mahmud Celaleddin'in (ö. 1829) kaleminden çıkmış, Sure-i Mülk'ü içeren, sülüs bir yazı kuşağı dolaşmaktadır. Türbede bulunan sandıklar içinde Aziz Mahmud Hüdaî'nin birtakım emanetleri muhafaza edilmektedir.

Bu türbenin doğusunda, ilk önceleri açık hazire şeklindeyken muhtemelen 1855-1856'da. üstü örtülerek türbeye dönüştürülmüş olan bölüm vardır. Tekke şeyhlerinden, mensuplarından ve aile efradından birçok kişinin gömülü ol-

duğu bu ikinci türbenin çatısı Cumhuriyet devrinde ortadan kalkınca ahşap sandukaların yerlerine çimentodan garip lahitler kondurulmuş, üzerlerine de bir kısmı hatalı olan. Latin harfli ufak kimlik levhaları iliştirilmiştir.

Külliyenin haziresinde, birçoğu hat ve oymacılık sanatları açısından dikkat çekici nitelikte mezar taşları bulunmaktadır. Cami-tevhidhanenin batısındaki hazire parçası içinde yer alan Fatma Hanımsultan Türbesi, hepsi mermerden yontulmuş sekiz adet sekizgen kesitli ve baklavalı başlıklı sütunları, bunlara oturan sivri kemerleri, sütunların arasını kapatan tunçtan dökülmüş nefis şebekeleri ile açık türbeler içinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

Mutfak: Külliyenin mutfağı, kagir duvarlı ve ahşap çatılıdır. Biri daha büyük olan, iç içe iki birimden oluşmaktadır. Basık kemerli kapılar ve pencerelerle donatılmış olan bu mekânlardan büyük olanında, tuğladan örülmüş kemeri ile anıtsal ocak yer alır. 20. yy in başlarında Hüdaî Tekkesi'nin Maliye Nezaretinden aldığı "taamiye tahsisatı" şöyledir: Günde üç çift ekmek ve altı okka et, Kurban Bayramlarında yirmi beş adet koyun, zeytinyağı bedeli ve yılda 216 kuruş.

Kütüphane: Dikdörtgen planlı olan kütüphane binasının duvarları sarı renkli yumuşak bir taşla kaplanmıştır. Üzeri tuğladan örülmüş bir tekne tonozla örtülü olan yapının girişi cami-tevhidhaneye bakan güney cephesinin ortasındadır. Gerek bu kapı, gerekse de pencereler, kilit taşları konsollarla belirtilmiş, yuvarlak kemerlere sahiptir. Aralarında, duvara gömülmüş ve İyon nizamında başlıklarla donatılmış yivli sütunlar vardır. Başlıkların üstünde de "arc-hitrave" gömnümünde bir kuşak uzanmaktadır. Cephenin en üst kesimi sütunların hizasında yer alan. ortaları birer kabartma rozetle süslenmiş küçük pilastrlarla üçe taksim edilmiş, bu bölümlere, bani Lütfi Beyin adını ve ebcedle 1317/1899-1900 tarihini veren, talik hatlı manzum kitabenin mısraları yerleştirilmiştir. Halen Aziz Mahmud Hüdâî Vakfı'nın idare binası olarak kullanılan kütüphanenin batı kesimi, demir parmaklıklarla tecrit edilerek, bani ile ailesine ait sandukaları barındıran bir türbe haline sokulmuştur. Ampir üslubunun antik tapmak cephelerini taklit eden ve Osmanlı mimarisine çok yabancı düşen bir uygulamanın sergilendiği bu binanın tonozlu örtüsü üzerinde de, başka yerde benzerine rastlanılmayan koni biçiminde üç madeni alem sıralanmaktadır.

Harem Dairesi ve Meşruta Evler: Hepsi ahşap olan bu yapılar 19. yy İn ikinci yarısı içinde yenilenmişlerdir. Kagir bir zemin kat üzerinde yükselen üç katlı, büyük boyutlu harem dairesi bir eski İstanbul konağının bütün özelliklerini yansıtmaktadır.

Aziz Mahmud Hüdaî Külliyesi, Hüdaî Tekkesi'nde 1304/1885-86'da, 29 erkek ile 20 kadının ikamet ettiği, Dahiliye Nezareti'nin istatistiklerinde belirtilmektedir. Diğer İstanbul tekkeleri ile karşılaştırıldığında oldukça kalabalık görünen bu nüfusun bir kısmı harem dairesi ile meşruta evlerde, bir kısmı da deniş hücrelerinde yaşamaktaydı.

Külliye İle İlişkili Yapılar: Külliyenin yakın ve uzak çevresinde bulunan ve burası ile ilişkili olan bazı tesisler şunlardır: Aziz Mahmud Hüdarnin halifelerinden, tekkenin üçüncü postnişini "Ehl-i Cennet" Mehmed Efendimin (ö. 1664) cümle kapısının karşısında yer alan türbesi; Aziz Mahmud Hüdaî'nin mensuplarından olup mürşidine duyduğu saygıdan ötürü kendisini onun tekkesinde "kapıcı" olarak niteleyen Maraşlı Halil Paşanın (ö. 1629). külliyenin güneydoğusunda, biraz ilerisinde inşa ettirdiği Kapıcı Tekkesi ve Bulgurluda, Aziz Mahmud Hüdaî'nin çileye girdiği mevki olduğundan "Çilehane" adım alan yerde 1024/1618'de inşa ettirdiği mescit-tekke.

Bibi. *Tarib-i Naima,* II. 112: Evliya, *Seyahatname.* I. 329; Kâtip Çelebi. *Fezleke.* îst.. 1287/1870-71. II. 11* Kut. *Dergehnâme,* no. 41: 232. Avvansaravî. *Mecmuâ-i Tevârih,* 55-56. 87-88. 222-223, 231, 273. 328. 395; ay, *Hadîka.* II. 195-204; Çetin, *Tekkeler,* 588; Aynur, *Saliha Sultan,* no. 25. 3-l; *Âsitâne,* 2; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi.* II. no. 192, 72-73; Münib. *Mecmua-i Tekâyâ.* 5: Raif, *Mir'at,* 53. 63-6". 102: *Ihsaiyat* II, 21; Muallim Vahyî. *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlardan Bursalı Tabir Bey.* İst.. 1335/1916-17, 101: Mehmed Gülsen, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî,* İst.. 1338/1919-20, 5; Zâkir, *Mecmıaai Tekâyâ.* 72-74: "Aziz Mahmud Efendi (Şeyh Hüdâyî)". *İSTA.* III. 1718-1722; Öz, *İstanbul Camileri.* II. 31: A. H. Tanpmar. *Beş Şebir,* îst, 1969 (2. bas.). 185: K. Senocak. *Seyyid Aziz Mahmud Hüdayî.* İst.. İ9"0. 29-32; Konvalı. *Üsküdar Tarihi,* I, 104-107, 129-130, 325-341. II, 16-18. 69-70, 128, 303, 403, 437, 356, 419, 427-428, M. O. Bavrak. *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar,* İst, 1979, 119; H. K. Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı.* ist.. 1982. 246-258: M'. B. Tanman,""Aziz Mahmud Hüdâvî Külliyesi", *DİA.* IV, 340-343.

M. BAHA TANMAN

AZİZİYE CAMİİ

Maçka, Taşlıkla Vişnezade Mahallesinde Abdülaziz (hd 1861-1876) tarafından inşaatına başlattırılmış, ancak tamamlanamamıştır.

Projesine göre Abdülaziz bu camiyi Maçka'nın Dolmabahçe üzerindeki hâkim bir noktasında dört minareli olarak yaptırmak istemişti. Caminin mimarı Sarkis Balyan olacaktı.

Yaptırdığı bütün büyük yapılarda şehrin kuzey taraflarını tercih eden Abdülaziz, inşaatı başlatmadan önce cami giderleri için, günümüzde de Akaretler olarak anılan sıra evleri yaptırdı. 1874 sonları veya 1875 başlarında büyük bloklar halindeki temel taşlan yerleştirilerek bina temelden yükselmeye henüz başlamışken Abdülaziz 30 Mayıs 1876'da tahttan indirilmiş ve inşaat durmuştur. Duvarların ve büyük ana payelerin uzun süre burada duran temel taşları, mevkinin "Taşlık" adını almasına sebep olmuştur.

Cumhuriyet döneminde bu temeller üzerinde Taşlık Gazinosu inşa edilmiş, 19801i yıllarda ise beş yıldızlı bir otel (Svvissotel-Bosphorus) yükselmiştir. Caminin, avlu olarak tasarlanmış bölümü ise Vişnezade İnönü Parkı olarak düzenlenmiştir.

SEMAVİ EYİCE

AZİZİYE KARAKOLU

Karaköy'de, köprünün Galata çıkışında Perşembepazarı ile Karaköy Meydanı arasında bulunmakta idi. Bugün mevcut değildir.

Aziziye Karakolu. 19- yy in ortalarında başlatılan kolluk kuvvetlerinin yeniden örgütlenmesi girişimlerinden sonra yaptırılan karakollardan biridir. 1860lardan sonra hızlanan karakol yapımları, asayiş sorunları olan Galata vb liman bölgelerinde öncelikle gerçekleştirilmiştir.

Aziziye Karakolu'nu gösteren bir fotoğraf kartpostal.
Afife Batur koleksiyonu

Adını dönemin padişahı Abdülaziz' den alan Aziziye Karakolu ve yapım tarihi hakkında şimdilik fazla bilgi bulunmamaktadır. Karakol, 1894 depreminde hasar gören yapılardan biri idi. Onarımı, tanınmış İtalyan mimar Raimondo D'Aronco(->) tarafından yapıldı. Onarım konusundaki kayıtlardan, yapının demirden bir kuşaklama sistemine sahip olduğu ve deprem sırasında rıhtımının da çöktüğü anlaşılmaktadır. Bunun dışında R. DAronco'nun yapıya ne ölçüde müdahale ettiği bilinmemektedir.

Aziziye Karakolu, döneminin karakol yapılarının en görkemlilerinden biri olmalıdır. İki katlı kagir bir yapıdır. Ayrıca fotoğraflarında geride kalmış bir saçak görünmektedir. Giriş aksına göre simetrik düzenlenmiş cephede, giriş aksı dışında, kat ve saçak kornişlerinin sürekli çizgisiyle belirlenmiş yatay bir bölümleme görülmektedir. Katlarda her aksta bir çift pencerenin yer aldığı sade bir cephe düzeni kurulmuştur. Zemine kadar indirilmiş görünen pencereler, giriş katında basık kemerli ve dökme demir parmaklıklıdır. Üst katta ise yine basık kemerli olan pencereler, üstten kemerli alınlıklarla yükseltilmiştir.

Giriş aksı, iki yanda pilastrlarla ayırt edilmiştir. Bunun içine, üstten bir üçgen frontonun konturuyla çevrili ve bu konturun köşelerini tutan çift kolonlu ve çift pilastrlı bir cephe modülü oturtulmuştur. Kolon çiftleri zeminde dairesel, üst katta kare kesitli görünmektedir. Zemin katın kolon çiftinin korentiyen bir başlık düzeni olduğu fark edilmektedir. Cephe modülünün merkezine tam daire biçimli bir tür gül pencere yerleştirilmiş ve bunu kuşatan bir biçimde geniş bir yarım daire kemer yapılmıştır. Gül pencerenin dökme demir parmaklıkları olmalıdır. Giriş modülü alçak kabartma gibi görünen bir bezemeye sahiptir. Bu düzenleme son derece ilginç ve bu yapıya özgü bir biçimlenmedir. Mimarının adı -şimdiliksaptanamamıştır. Binanın akıbeti ve ne zaman ortadan kaldırıldığı da bilinmemektedir. Yerine sonraları Seyr-i Sefain Dairesi (Denizyolları) binası yapılmıştır.

AFİFE BATUR

AZNAVUR, HOVSEP

(1845, Londra - 3 Mayıs 1935, Kahire) Ermeni kökenli mimar. 1867'de, uzun süre Londra'da yaşamış ve orada bir yeniçeri müzesi kurmuş olan babasıyla birlikte İstanbul'a geldi. Aynı yıl Venedik'e gönderildi, orada Murad-Rafayelyan Okulumda öğrenimini sürdürdü. Mimarlık eğitimine 1876'da Roma Güzel Sanatlar Akademisinde başladı. Henüz öğrenciyken Duperis adlı bir şirkete ait yazlık bir villa için açılan proje yarışmasında birinci geldi ve yapının gerçekleştirilmesi işini üstlendi. 1879'da, akademiden "Valore" ödülünü alarak mezun oldu. Aynı yıl İstanbul'a döndü ve I. Dünya Savaşı bitene kadar burada kaldı. Daha sonra Mısır'a yerleşti ve çalışmalarını ölümüne kadar orada sürdürdü.

İstanbul'da çok sayıda proje ve yapıya imzasını atmış olan Hovsep Aznavur'un bilinen yapıları ve kesin bilinmemekle birlikte ona atfedilmiş olan diğer yapılar saptanabildiği kadarıyla şunlardır:

Tepebaşı Tiyatrosu, Beyoğlu Ermeni Tiyatrosu, Beyoğlu Fransız Tiyatrosu (1884'te yanan Alkazar Tiyatrosu yerine yaptırıldı, 1892'de yandı), Fener Stefan (Sveti) Kilisesi(->), Sansaryan Hanı. Gülbenkyan Hanı, Topalyan Hanı (yandı), Katırcıoğlu Hanı (1979'da yandı), Sebuhyan Ham, Cibali Tütün Fabrikası(->), Alman Pazarı (Bazaar Alman), Beyoğlu İngiliz karma okulları, Nusret Bey Hanı, Kanlıca Prenses Rukiye Sultan Yalısı, Prenses Hatice Beyoğlu apartmanları, Kiriks Apartmanı, Culyani Apartmanı, Vuçino Apartmanı, devlet adamı Vahan Efendimin türbesi, Heybeliada'da Abbas Halim Paşa Köşkleıi(->), Mısır Apartmana-*). Ayrıca Kahire, Rado, iskenderiye, Loji'de de çeşitli yapıtları vardır.

Bu listeden de anlaşıldığı gibi, Aznavur, çeşitli işlevlerde çok sayıda yapının tasarımcısı ve mimarıdır. Yapıları arasında yer alan Fener Stefan (Sveti) Kilisesi'nin uygulama projesi, neorönesans ön tasarımı temel alınarak, uluslararası bir yarışma sonucunda hazırlanmıştır. Yapı, gerek prefabrikasyona dayanan yapım tekniği, gerek malzeme olarak demir kullanılmasıyla dönemi için bir ilk örnek olmuştur.

H. Aznavur'un ticari yapıları arasında, iç avlulu plan şemalı neoklasik Sansaryan Hanı ve işlevselliği öne çıkaran, sade Tütün Rejisi binası sayılabilir. Ayrıca, döneminin varlıklı kesimi için, aralarında neoklasik tarzda Abbas Halim Paşa Köşkü ve seçmeci (eklektik) Mısır Apartmanı da bulunan çok sayıda konak ve villa tasarlamıştır. Mesleği dışında da hareketli bir toplumsal yaşantısı olan Aznavur, İstanbul'da Sahmanatrakan Ramgavar (Meşruti Sosyalist) adlı bir partinin kurucuları arasında yer almış, daha sonra Kahire'de Ermeni cemaati yönetim kurulunun ve Güzel Sanatları Sevenler Ermeni Cemiyeti'nin üyesi olmuş, ayrıca Ermeni Spor Kulübünün başkanlığını yapmıştır.

Bibi. Hasan Kuruyazıcı, "İstanbul'da Fener'deki Sveti Stefan Bulgar Kilisesinin Yapım Tarihi ve Mimarı Üzerine". 7T. Aralık 1992: Tuğlacı, *İstanbul Adaları.* I.

VARTUHİ S. İBIŞOĞLU

AZNAVUR, KEVORK VİÇEN

(18 Aralık 1861, İstanbul - 11 Kasım 1920, İstanbul) Özellikle İstanbul florası hakkındaki çalışmalarıyla tanınan amatör botanikçi. Mekteb-i Sultani'yi (bugün Galatasaray Lisesi) bitirdi. Asıl işi, Mahmutpaşa Havuzlu Han'da bulunan, kimyasal madde ithal eden Aznavur Biraderler şirketinde defter tutmaktı. Amatör olarak botanikle ilgilenmeye başlamıştı. 1885'ten itibaren önce istanbul çevresinde, daha sonra Anadolu'nun Konya, Merzifon, Rize, Van, Ağrı gibi çeşitli yörelerinde bitki toplayarak yaklaşık 20.000

Kevork Viçen Aznavur
Turhan Baylop koleksiyonu

örneklik bir herbaryuma sahip oldu. 1897'den itibaren araştırmalarının sonuçlarını içeren 19 çalışmasını Fransızca olarak yayımladı. Bu yayınlarda 1.000 kadar bitkiyi tanımlayarak dağılımlarını göstermiş, 44'ü tür, 4'ü alttür, 37'si varyete ve 8i altvaryete olmak üzere 93 yeni bitkiyi adlandırmıştır.

Aznavurun 1920'de ölmesi üzerine 5 ciltlik *Flöre de Constantinople* (istanbul Florası) adlı eserinin yazma nüshası, kitaplığı ve herbaryumunun satın alınması için kardeşi istanbul Üniversitesi Fen ve Tıp fakülteleri öğretim üyesi Dr. Esad Şerefeddin Köprülü ve Robert Kolej hekimi Dr. B. V. D. Posta müracaat etmiş, istanbul Üniversitesi gerekli parayı bulamadığından koleksiyon 2.000 dolara Dr. Post tarafından satın alınmıştır. Dr. Post bu arada *Flöre de Constantinople*'u 5 yıl içinde bastıracağına dair mirasçılara verdiği sözü tutmamış, kitabı 1950-1952'de *La flöre du Bosphore et des environs* adıyla iki cilt olarak ve eşi Anna Post ve kendisinin imzasıyla yayımlamıştır. Bu kitabın ilk bölümü Doç. Dr. Mehpare Başarman (Heilbronn) tarafından Türkçeye çevrilerek 1945'te *Boğaziçi ve Dolayları Florası* adıyla yayımlanmıştır. Aznavur'un İstanbul çevresine ait bitki koleksiyonu halen Cenevre'deki Conservatoire et Jardin Botaniques'te bulunmaktadır.

Bibi. A. Baytop, "G. V. Aznavur ve İstanbul Florası". *Türk Biologi Dergisi,* 11 (3): 87, (1961); H. Demiriz, "Jorj Vensan Aznavur, Hayatı ve İstanbul Florasına Hizmeti", *Türk Biologi Dergisi,* 14 (2): 49, (1964).

TURHAN BAYTOP

AZNAVUR PASAJI

Beyoğlu'nda istiklal Caddesi'nin Tünel-Galatasaray kesiminde, no. 212'de yer alır.

Bugünkü pasajın yerinde 1887de "Cafe Commerce'ln bulunduğu bilinmektedir. 19001ü yılların başında, burası yıkı-

larak Aznavur Sitesi yapıldı. Bu site bir yarım pasaj şeklindeydi, Tepebaşı'na çıkışı bulunmuyordu. Bu yönde, Aznavur ailesinin kendi evleri vardı. 1924'te evin altından bir geçitle pasaj Tepebaşı ile birleşti. Bina, 1993'te işyeri kompleksi olmak üzere aslına uygun olarak restore edildi. Yazılı kaynaklarda yapının mimarının adına rastlanmamıştır.

Altı katlı kagir binanın, ilk üç katı, cephenin simetri ekseninde orta bölüm boyunca cumba biçiminde bir çıkma yapmaktadır. Üst katlarda bu çıkma, yerini balkonlara bırakır. Giriş katı oldukça yüksek tutulan binada, kapının iki yanında art nouveau stilize floral süslemeler yer alır. Bu süslemeler, cumba konsolunda ve pencere sövelerinin üst kısımlarında da yinelenir. Kapının hemen üzerinde, alınlık olarak nitelendirilebilecek camlı bölümde, demir malzeme kullanılarak oluşturulmuş art nouveau floral süslemeler bulunmaktadır.

Pasajın dar girişi, koridor boyunca pilastr ve pasaj içinde de neoklasik başlıklı sütunlarla devam eder. Buradan, orta merdivenlerle bir kat aşağıya inilirken. yan merdivenlerden üst katlara çıkılır.

BANU KUTUN

AZNİF HANIMLAR

Bu adı taşıyan ve aynı dönemlerde sahneye çıkmış olan iki Aznif Hanım vardır. 1853'te İstanbul'da doğup 1920'de Kafkasya'da ölmüş olan Aznif Hratçya sahneye ilk kez 1869'da çıktı. Onu. tiyatroya annesinin muhalefetine rağmen Bedros Magakyan çekmişti. İstanbul'daki sahne hayatı 1879'a kadar sürdü. Bu arada kısa bir süre Güllü Agop'la, daha sonra Magakyan'la ve döneminin diğer önemli kumpanyalarıyla çalıştı. En önemli rol arkadaşı zamanın en iyi aktörlerinden sayılan Bedros Atamyan'dı. Her role çıkmayan, titiz, mesleğine önem veren bir sanatçı olarak tanınırdı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Edirne'de de temsiller verdiği, burada ve Zekiye rolüne çıktığı *Vatan Yahut Silistre'de* Türkçe oynadığı ve başarı kazandığı bilinmektedir. Döneminin önemli tiyatro topluluklarında çalışmış olan Aznif Hratçya 1880lerin başında Atamyan, Siranuş, Mari Nıvart. Karakaşyan Kardeşler ve Mardiros Mmakyanla Kafkasya'ya gitti. Tiflis'te verdiği temsillerde başarı kazandı. Schiller, Shakespeare ve Lermontovün eserlerinde oynadı. Özellikle *Kamelyah Kadındaki* rolüyle tanımdı. Hastalandığı için Türkiye'ye döndü ve 10 yıl sahneden uzak kaldı. 1893'te bir kez daha Tiflis'e çağrıldı. Çok hasta olmasına rağmen *Kamelyah Kadını* birkaç kez daha oynadı. 1900lerin başında hastalığı onu sahnelerden uzaklaştırdı. *Bir Kadın Oyuncunun Anıları (Souvenir d'une tragedienne)* adlı anıları Ermenice ve 1912'de de *la Patrie* gazetesinde dizi halinde Fransızca yayımlandı.

İlk Ermeni kadın tiyatro sanatçıları geleneğinin halkalarından olan; sahnelerde yıllarca kalan ve Osmanlı tiyatrosunda önemli bir yere sahip bulunan Aznif Hanım, 1864'te İstanbul'da doğdu. 1884'te sahneye çıktı. 1894'te, 1908'e kadar tiyatro hayatının en önemli adı sayılan Mardiros Mınakyan'ın başta gelen kadın sanatçıları arasında yer aldı. Aznif Hanırn'ın 1908'de Şehzadebaşı Ferah Tiyatrosu'nun karşısındaki binada, Müfit Ratip Bey ve arkadaşlarının Ev Tiyatrosu grubuyla ve Küçük Şamran Hanımla birlikte *Nasıl Oldu* ve *Zor Nikâhı* oyunlarında sahneye çıktığı biliniyor. Aznif Hanım, kısa bir süre Osmanlı Donanma Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi'nde de oynadı. 1915'te, kuruluşu sırasında Darülbedayi'ye girdi. Özellikle kaynana rolleriyle tanındı. 1924'te Muhsin Ertuğrulün Ferah Tiyatrosu'nda sahneye çıktı. 1925'te Raşit Rıza (Samako) yönetimindeki Darülbedayi temsil heyetinin İstanbul Tepebaşı Tiyatrosundaki kadrosunda görülen Aznif Hanım, 40 yılı aşan bir sahne hayatından sonra 1929' da İstanbul'da öldü. Aznif Hanım, Muhsin Ertuğrul'un ilk filmi *İstanbul'da bir Facia-i Aşk'ta. da.* (1922) rol almıştı.

Bibi. And, *Osmanlı,* 137-138; And, *Meşrutiyet;* And, *Tanzimat;* M. And, "Geçen Yüzyılda Bir Kadın CHuncunun Anıları", *Devlet Tiyatrosu Dergisi,* Ankara, Ekim 1967; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu,* I-II; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın,* İst.. 1989.

İSTANBUL

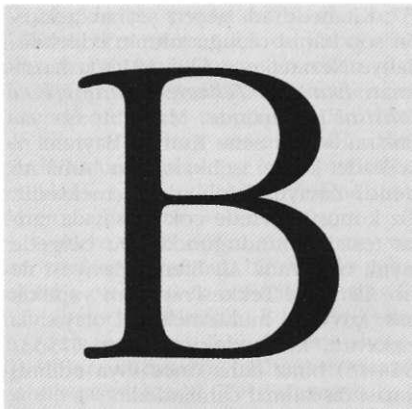

BÂB NÂİBLİĞİ

Bâb mahkemeleri olarak da bilinir. Osmanlılar döneminde İstanbul merkezi ile Eyüp, Galata ve Üsküdar'daki yargı mercileriydi. Bu mahkemeleri kentteki diğer mahkemelerden ayıran özellikleri, asıl yargıçlarının İstanbul kadısı ile Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları olmasıydı. Ancak bunlar adına davalara, görevlendirdikleri bâb nâibleri bakmaktaydılar.

Eski adalet örgütlenmesi içinde farklı yargı kurumları vardı. Örneğin, Divan-ı Hümayun, aynı zamanda bir yargı kurulu olduğu gibi, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri de ayrı ayrı davalara bakmaktaydılar. İstanbul kadısı ile Bilad-ı Selase kadıları da kendi sorumluluk bölgelerinin en büyük yargıçları konumundaydılar. Bunların başkanlık ettikleri mahkemelere bâb mahkemesi deniyordu. Ayrıca, İstanbul'da ve Eyüp, Galata, Üsküdar beldelerinde çok sayıda başka mahkemeler de vardı. Gerek İstanbul kadısı gerekse Bilad-ı Selase kadıları, kendi bölgelerinin yöneticisi ve bir bakıma belediye başkanı oldukları gibi daha üst düzeydeki yönetsel, yargısal ve törensel birçok etkinliğe katılmak durumunda bulunduklarından, bâb mahkemesine doğrudan başkanlık etmezler; bu görevi, vekil olarak atadıkları bâb nâibleri aracılığıyla yerine getirirlerdi. Kapı naibi de denen bâb nâibleri, şer'i konularda uzmanlaşmış, uzun süre bu tür mahkemelerde hizmet vermiş kişilerden seçildiği için, yargılamaların sağlıklı yürütülmesi bakımından da bu sistem doğruydu. Çünkü, İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılıkları, süresi bir yıl olan kısa görevlerdi. Terfi ederek bu görevlere atananlar, ekseriya, bâb mahkemesinin naibini ve diğer görevlilerini yerlerinde bırakarak yargı işlerinin düzenli gitmesine imkân vermekteydiler. Bâb mahkemelerinin bir numaralısı, İstanbul kadısına bağlı olandı.

Bâb mahkemelerinin tarihini, ilmiye sınıfıyla ilgili ilk belirlemelerin yapıldığı 1470'li yıllara kadar götürmek mümkündür. Ancak, bu döneme ilişkin bilgi ve belge yoktur. Kuşkusuz 15. yy sonu ile 16. yy başında bâb mahkemelerine İstanbul ve Bilad-ı Selase kadıları fiilen bakmaktaydılar. Fakat nüfusun artması, yargı işlerinin yoğunlaşması sonucu bir yandan Mahmutpaşa, Davutpaşa, Ahiçelebi, Balat semtlerine mahkemeler açılırken diğer yandan da bâb mahkemelerine nâibler atanmaya başlandı. 1521'de ilk kez bâb naibi atayan İstanbul kadısının ise Muhyiddin Fenarî olduğu bilinmektedir. Bâb mahkemelerinin bir özelliği de resmi nitelikli bir binalarının bulunmayışıydı. Her görev değişiminde bâb mahkemesi de yeni kadının konağına taşınırdı. Ancak 1837'de Bâb-ı Meşihatla İstanbul kadısına bir makam ayrıldığı gibi. burada bir de bâb mahkemesi dairesi düzenlendi. Yine bu yıllarda bâb mahkemelerinin görev alanları yeniden belirlendi ve birçok konu, yeni kurulmakta olan nizami mahkemelere bırakıldı. 1850'de ticaret, 1867'de ceza yasalarının ve bunlarla ilgili yargısal düzenlemelerin yürürlüğe konmasıyla da bâb mahkemeleri diğer şer'iye mahkemeleri gibi salt şer'i konulara bakan birer yargı organı konumunda kaldı. 1888' deki düzenleme ile, bâb mahkemeleri, evlenme, boşanma, nafaka, miras, diyet, kısas vb konulara bakmakla yükümlü kılındı. 1914'te ise şer'iye mahkemeleri kapsamında bâb mahkemelerinin görev ve yetkileri yeniden belirlendi. 8 Nisan 1924'te ise bütün şer'iye mahkemeleriyle birlikte bâb mahkemeleri de kapatıldı.

Bâb mahkemelerinde, nâibden başka reisülküttab (başkâtip), kâtipler, vekayi kâtibi, muhzırbaşı veya muhzırlar vardı. Muhzırın görevi, suçluyu yakalayıp getirmekti. Vekayi kâtibi İstanbul'la ilgili her türlü hüküm, ferman ve kararları, bâb mahkemesi siciline aynen yazardı. Başkâtip, yargı yöntemlerini, şer'i kuralları en iyi bilen ve gerektiğinde naibi, hattâ kadıyı uyaran uzmandı. Kâtiplerin de kentin geleneklerini, kurallarını, tarihini, semtlerini, iş ve yaşam düzenlerini, ayrıca şeriatı bilmeleri koşuldu. Bunun yanında hüküm kaydetmek, vakfiye, hüccet, ilam vb belgeleri düzenlemek konularında deneyimli olmaları gerekiyordu. Bâb mahkemelerinin çalışma düzenini ve görevlilerini sorumlu kadı her zaman denetler ve gerekli gördüğünde müdahalede bulunurdu. Şeyhî Mehmed Efendi *Vekayiul-Fuzalâ'&a.,* özgeçmişlerini verdiği Eyüp kadılığından emekli başkâtip Müftizade Mehmed Efendi (ö. 1721) ile Müderris Nalbandzade Ahmed Efendimin (ö. 1722) ve İstanbul Kadısı Sunullah Efendinin (ö. 1724) İstanbul Bâb Mahkemesinde uzun süre kâtiplik, başkâtiplik yaptıklarını, çok bilgili, yargı belgelerinin düzenlenmesinde uzman olduklarını vurgulamıştır.

Diğer şer'iye mahkemelerinde olduğu gibi bâb mahkemelerinde de arşive sicil deniyordu. Burada dava tutanakları, sözleşme, senet, satış, vakfiye, vekâlet, kefillik, vesayet. ı'takname, tereke, paylaşım vb belgeleri, günlük narh listeleri, esnaf denetim kayıtları, ferman, berat, divan, mektup, rüus, tezkire suretleri veya asılları saklanıyordu. Kadıların her görev değişikliğinde tüm sicil kadıdan kadıya, nâibden naibe tutanakla teslim ediliyordu. Yapılan işlemler ve yargılamalar için alınan ücret ve harçlar da düzenli olarak kayda geçirilmekteydi. Bu açıdan, İstanbul bâb mahkemelerinde biriken ve en eski tarihlileri 17. yy ortalarına değin inebilen şer'iye sicilleri. II. Meşrutiyet'e (1908) kadarki iki yüzyıldan fazla bir zaman için, kent tarihinin en önemli belgelerini içermektedir.

İstanbul bâb mahkemeleri, narh tespiti, esnaf denetimi gibi birçok belediye görevlerini, noter hizmetlerini, icra ve vakıf işlemlerini, yargısal çalışmalarla birlikte yürütmekteydi. İstanbul kadısı adına davalara bakan bâb naibi, soruna kesin bir çözüm bulamadığı durumlarda konuyu kadıya aktarır o da gerekli görürse Divan-ı Hümayun'a götürürdü. Buna karşılık, Divan-ı Hümayun'dan bâb mahkemesine havale edilen davalar ve sorunlar da olurdu. Bâb naibi ile kâtipler, muhzır, mübaşir, çuhadar vb görevliler mahkemedeki hizmetlerinin karşılığında yargı ve işlem harçlarından belirli oranlarda pay alırlardı. İstanbul Bâb Mahkemesi'nin yetki alanı suriçi istanbul'la sınırlı olduğu gibi, Eyüp, Galata ve Üsküdar bâb mahkemeleri de bu beldelerin sınırları içinde kalan davalara bakmaktaydılar.

Davalara Hanefi mezhebine göre bakılır, ancak başvuranlar davalarının diğer Sünni mezheplerden birisine göre bakılmasını isterlerse gereği o yönde yapılırdı, istanbul ve Galata bâb mahkemelerinde, kentteki müs'temin denen yabancı gayrimüslimlerin davalarına da bakılır, gerektiğinde tercüman kullanılırdı. Eğer davalı ve davacı, her ikisi de yabancı-gayrimüslim iseler, aralarındaki davanın şer'i yönden çözümü bulunmadığına ilişkin yetkisizlik kararı verilir ve konu bir hakem kuruluna havale edilirdi. Yargılamalarda, davanın özelliğine göre tanık, taraflar, dinleyiciler bulunurlardı. Duruşmaların açık olması değişmez kuraldı. Bilgisine başvurulan kethüda, yiğitbaşı, imam, yeniçeri ihtiyarı, müderris vb "şuhudu'l-hâl" (danışmanlar) olarak karar belgelerini imzalarlardı. Bâb mahkemesinde yargı özeti veya işlem, aynı anda "sicill-i mahfuz" denen deftere yazılır, karar da tebliğ edilirdi.

Bâb naibi her duruşmada, ilkin davaya ya da konuya bakmaya yetkili olup olmadığını saptardı. Önce davacıyı, ardından davalıyı dinler, soaılar yöneltirdi. Eğer davalı, davacının iddiasını kabul ederse karara geçer; reddederse bu kez davacıdan iddiasını kanıtlamasını isterdi. Tanık ve kanıt yoksa yemin önerir, şayet davalı da yemin ederse dava düşerdi. Bâb naibi gerekli durumlarda keşif naibi göndererek veya doğrudan yerinde incelemede bulunurdu.

İstanbul bâb mahkemelerini en çok işgal eden davalar, esnaf kesiminden gelen gedik nizamına uyulmaması, narhın altında veya üstünde fiyatla satış ya-

pılması, ölçü, tartı, kalite hileleri vb konulardı. Genellikle bu konuları yiğitbaşılar, esnaf kâhyaları yargı önüne getirmekteydiler. Kol gezme denen kontrollerde ve denetimlerde kadının ve naibin saptadıkları usulsüzlükler bâb mahkemelerine havale edilirdi.

Bibi. J. Schacht, "Mahkeme", *İA,* VIII. 146 vd; E. Mardin, "Kadı", *İA,* VI, 45: Mantom. *İstanbul,* I, 126, 131, 137-139: Uzunçarşılı. *İlmiye,* 117, 133; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I. 142; İ. Ortaylı, "Osmanlı Kadısı-Tarihi Temeli ve Yargı Görevi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgeler Fakültesi Dergisi,* 1-4, s. 117-128; ay, "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme". *Bülent Nuri Esen 'e Armağan,* Ankara, 1977, s. 245-262; (Ergin), *Mecelle,* 6; Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ,* II-III, 530, 532, 581.

NECDET SAKAOĞLU

BABA ALİ ŞAH TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Mollafenari Mahallesi'nde, Mahmud Paşa Külliyesi'nin(->) yakınında, Mengene Sokağı ile Celal Ferdi Gökçay Sokağının kavşağında yer almaktadır.

İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde, "Vakf-ı Baba Alişâh b. Zengî" başlığı altında, tekkenin, 891 Muharreminin ortaları/1486'da tescil edilen vakfiyesinin özeti verilmektedir. Vakfiyede, zaviye şeyhliğinin, baninin vefatından sonra, halifesi olduğu anlaşılan Şahkulu tarafından üstlenilmesi, vakfedilen evin kiraya verilerek bunun geliri ile zaviye giderlerinin karşılanması, arta kalanın da her gece baninin kabri üzerinde kandil yakılmasına harcanması, ayrıca Mahmud Paşa vakıflarına mütevelli olan kişinin zaviyenin vakfına da nezaret etmesi vasiyet edilmiştir. Mimari özellikleri tespit edilemeyen bu ilk tesisin, dar gelirli küçük bir zaviye niteliğinde olduğu ve Baba Ali Şah'ın türbesini barındırdığı anlaşılmaktadır.

Tekkenin, kuruluşundan 20. yy başlarına kadar geçen zaman içinde ne gibi aşamalardan geçtiği bilinmemektedir. 18. yy'ın ortalarından itibaren kaleme alman çeşitli İstanbul tekke listelerinde Baba Ali Şah Tekkesi'nin adı geçmez. Ayvansarayî'nin 1765-1785 arasında kaleme aldığı anlaşılan *Mecmuâ-i Tevârih'inde* türbe ile ilgili şu kayda rastlanmaktadır: "Osmaniye (Nuruosmaniye) Camii kurbünde Cebeci kulluğu karşısında çıkmaz sokak içinde vâki türbe-i mahsûsasında medfûndur. Ali Baba nâm ehl-i hâl ni'me'l-ceyşden olup Fatih ile gelenlerdendir. Ol etrafta nezr ü sadakası müceıribâtdan olmağla teberrüken tahrîr olundu." Buradan, 18. yy'ın ikinci yarısında Baba Ali Şah Tekkesi'nin çevresi hakkında bilgi edinilmekte, ayrıca -tekke binasının değilse bileen azından türbenin bu dönemde mamur olduğu ve çevre halkı tarafından ziyaret edildiği öğrenilmektedir. Birçok yangına sahne olan bir bölgede bulunduğu için. tekkenin çeşitli tarihlerde yenilenmiş olması muhtemeldir.

Diğer taraftan ne *Tahrir Defteri'nde.* ne de *Mecmuâ-i Tevârih'ıe* Baba Ali Şah'ın ve kurmuş olduğu tekkenin tarikatına ilişkin bir bilgiye rastlanmaktadır. Mamafih "Baba Ali Şah" ve "Şahkulu" adları, ayrıca *Mecmuâ-i Tevârih'ıe* geçen "ehl-i hâl" tabiri bu kişinin. İstanbul'un fethine katılan, Batını ve Alevi eğilimlere sahip heterodoks zümrelerden birine (Rum Abdallarına. Kalenderîlere veya Bektaşîlere) mensup olma ihtimalini güçlendirmektedir. İstanbul tekke listelerinde adı geçmeyen bu tesisin zaman içinde hangi tarikata -veya tarikatlara- hizmet ettiği de karanlıkta kalmaktadır. 16. yy başlarından itibaren Anadolu ve Rumeli'deki hemen bütün heterodoks zümreleri bünyesinde toplayan Bektaşîliğe bağlanmış olduğu, bir varsayım olarak ileri sürülebilir. Ne var ki. Bektaşîliğin lağvedildiği Vak'a-i Hayriye'de (1826). İstanbul'da, kapatılan ya da yıktırılan, şeyhleri sürgüne yollanan Bektaşî tekkelerinden söz eden kaynaklarda da Baba Ali Şah Tekkesine değinilmektedir.

Baba Ali Şah Tekkesi 20. yy başlarında Sadî tarikatına bağlı olarak ihya edilmiştir. Vakıflar İstanbul Başmüdürlüğü nezdinde bulunan, bu son binaya ait ahşap kitabe levhasında şunlar yazılıdır: "Şah Ali Baba nâm-ı diğer Şeyh Şerefeddin Efendi Dergâhı 1333/1914-15". Kitabede adı geçen şeyhin, tekkenin son banisi olduğu tahmin edilebilir. Maliye Nezareti'nce 1325/1910'da hazırlanan *İstanbul Tekkeleri Taamiye ve Tahsisat Defteri'nde,* Mahmutpaşa yakınlarında, her sene Kurban Bayramı'nda 3 adet koyun istihkakı olan "Âmâ Ali Efendi Zaviyesi'nin" adı geçmektedir. Söz konusu çevrede çok az sayıda tarikat tesisi bulunduğundan bu belgede kayıtlı olan Amâ Ali Efendi Zaviyesi ile Şah Ali Baba Tekkesi'nin aynı yapı olması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla tekkenin, kitabedeki tarihten (1333/1914-15) biraz daha önce ihya edilmiş olması da ihtimal dahilindedir.

İki katlı ufak bir ahşap bina ile Baba Ali Şah'ın bağımsız kagir türbesinden oluşan bu son tekke binası 1925'ten sonra bir müddet şeyh ailesi tarafından ikametgâh olarak kullanılmış, daha sonra terk edilen ve harap olan binalar Temmuz 1984'te. "fnail-i inhidam" (yıkılmaya yüz tuttuğu) oldukları gerekçesiyle belediye ekiplerince yıkılmıştır. Baba Ali Şah'm türbesi 1986'da Vakıflar İdaresi tarafından yeniden inşa ettirilmiş, tekke binasının yeri ise boş arsa olarak bırakılmıştır.

Tevhidhanenin yanısıra harem ve selamlık birimlerini barındıran asıl tekke binası **13**,25x9,25 m boyutlarındadır. Dış duvarları kagir olan bir zemin kat ile iki ahşap kattan meydana gelmektedir. Kuzeybatı köşesindeki cümle kapısından, sonradan eklenmiş izlenimini uyandıran, ahşap duvarlı, yamuk planlı bir sofaya girilir. Sofanın güney kesiminde, tevhidhanenin bulunduğu üst kata çıkan bir merdiven, doğusunda ise yan yana iki mekân yer alır. Bu mekânlardan kuzeydekinin, küçük kapsamlı tarikat yapılarında görülen, çok fonksiyonlu (sohbet, yemek, barınma) bir selamlık birimi, diğerinin de harem-selamlık bağlantısını sağlayan mabeyin odası olduğu tahmin edilebilir. Kuzeydoğu köşesindeki harem kapısının ardında ise üst kata çıkan diğer bir merdiven ile iç içe iki yaşama birimi bulunur.

Üst katın önemli bir kesimini işgal eden tevhidhane kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Biri batı, diğeri doğu duvarında bulunan iki ayrı girişi vardır. Dervişlerin ve ayinleri izlemeye gelen erkek konukların kullandığı batı girişi, zemin katta, cümle kapısını izleyen merdivenin ulaştığı küçük bir sofaya açılır. Bu sofadan hatırlı misafirlerin kabul edildiği, kare planlı şeyh odası ile buna bitişik olan kahve ocağına da geçilmektedir. Gerek söz konusu sofa gerekse de bu iki mekân, tekkenin batı cephesinde, üçgen biçiminde çıkmalar teşkil etmektedir. Tevhidhanenin doğu duvarındaki giriş ise zemin kattaki harem bölümü ile bağlantılı olan ince uzun bir sofaya açılmakta ve yalnızca şeyh efendi tarafından kullanılmaktadır. Koridor görünümündeki bu sofadan, ikinci bir merdivenle kadınlara mahsus mahfillere çıkılır.

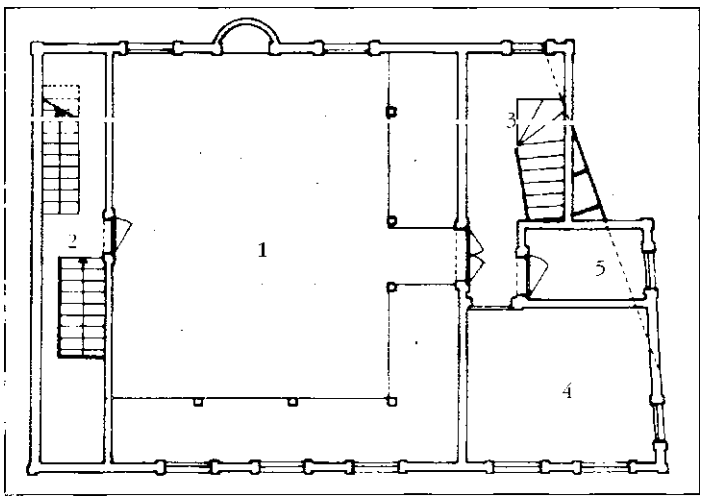

Baba Ali Şah Tekkesi'nin üst kat planı:
1. tevhidhane.
2. harem merdiveni.
3. selamlık merdiveni,
4. şeyh odası,
5- kahve ocağı.
MSÜ Arşivi

Çubuklu bir tavana sahip olan tevhidhane, ikisi güney, üçü de kuzey yönüne bakan beş adet pencereden ışık almaktadır. Güneye bakan pencerelerin arasında, cephede taşkınlık yapan, basık kemerli mihrap yer alır. Mihrabın içinde bulunan perde ve kandil motifleri tekkede teşhis edilebilen yegâne süsleme unsurlarıdır.

Ayinlere tahsis edilen alan, kuzey ve batı yönlerinde, zemini bir seki ile yükseltilmiş olan, erkek seyircilere mahsus mahfillerle kuşatılmıştır. Bu mahfillerin sınırında yer alan, kare kesitli ahşap dikmeler, kadınlara mahsus fevkani mahfili taşımaktadır. Tevhidhaneye bakan tarafları ahşap kafeslerle kapatılmış olan fevkani mahfil, doğu yönündeki ince uzun sofanın üzerinde de devam ederek yukarıdan "U" şeklinde ayin alanını kuşatır.

Asıl tekke binasının kuzeydoğu köşesine bitişik olan ufak boyutlu (3,50x3 m), tek katlı bölümün mutfak olması gerekir. Yine bu yapının güneybatı köşesinde, Mengene Sokağı'ndan girilen iki katlı küçük (5x3,50 m) bir bölüm daha görülmektedir. Burasının da dervişlerin barınmasına ayrıldığı tahmin edilebilir. Eski şekline az çok uygun bir biçimde yenilenmiş olan Şah Ali Baba Türbesi dikdörtgen (4x3 m) planlı, **ka**gir (moloz taş) duvarlı ve ahşap çatılı bir yapıdır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, ***Tahrir Defteri,*** 45, no. 272; Ayvansarayî, ***Mecmuâ-i Tevârih,*** 357.

M. BAHA TANMAN

BABA CAFER

Eminönü'nde Zindankapısı Mahallesinde türbesi bulunan ve yaşamı hakkında kesin bilgi elde edilemeyen Abbasi elçisi. CaferüTEnsârî, Baba Caferü's-Sâdık, Seyyid Cafer, Cafer-i Sâdık gibi adlarla andırsa da İstanbul halkı arasında Baba Cafer diye şöhret bulmuştur.

Baha Cafer hakkındaki rivayetlerin kaynağı Evliya Çelebimin *Seyahatname* sidir. Bu kaynakta verilen bilgilere göre Baba Cafer, imam Hüseyin soyundan olup Abbasi halifelerinden Harunü'r-Reşid döneminde (786-809) Şeyh Maksud adlı birisiyle birlikte elçilik göreviyle Bizans'a gönderilmiştir. Baba Cafer ve Şeyh Maksud, İmparator I. Nikeforos (hd 802-811) tarafından kabul edilmişlerdir. O sırada Bizanslılarla Müslümanlar arasında bir çatışma çıkmış, çok sayıda Müslüman öldürülmüş ve cesetleri de ortalıkta bırakılmıştı. İmparatorla görüşme sırasında bunun hesabını sormak isteyen Baba Cafer, bugün mezarının bulunduğu yerin yanındaki zindana hapsedilir ve daha sonra da zehirlenerek öldürülür. Zindanda bulunduğu sırada kerametlerini müşahede eden zindancı da Müslüman olmuş ve Ali Baba adını almıştır.

İmparator, Baba Cafer'le birlikte Ali Baba'yı da öldürtmüş ve aynı yere gömdürmüştür. Evliya Çelebi'nin rivayetlerini bazı bilgiler ekleyerek *Mecmuâ-i Tevârih* adlı eserinde tekrar eden Hafız Hüseyin Ayvansarayî, Hayrî adlı bir şairin Baba Cafer'in menakıbını manzum hale getirdiğini belirterek yirmi sekiz beyitten oluşan ve o yıllarda türbe duvarında asılı duran manzumeyi de kaydetmiştir.

istanbul'un fethi sırasında şehre Baba Cafer Türbesi'nin bulunduğu yerden giren Abdürrauf Samedanî, Baba Cafer'in mezarını keşfetmiş ve ecdadı olduğunu beyan ederek yeşil imamesini başucuna koymuş, daha sonra da buraya inşa edilen türbeye türbedar tayin olunmuştur.

Baba Cafer Türbesi İstanbul halkı tarafından adak ve ziyaret yeri olarak benimsenmiştir. Halk arasındaki geleneğe göre türbeden alman toprağın (cevher) şifa verici olduğuna inanılırdı. Doğum yapacak kadınlar türbeye bir deste mum adarlar, dokuz yüz doksan dokuzluk tespihten geçerler, doğuma kadar çocuk için hazırlanan çamaşırı bir bohça içerisinde türbede bekletirlerdi. Doğumdan sonra çocuklarla birlikte dokuz yıl boyunca türbe ziyaret edilirse çocuğun yaramaz olmayacağına inanılırdı. Ayrıca çocukların akıllı olması için tespihten geçirilmesi, iyi hattat ve hafız olmaları için türbeye kalem ve Kuran getirilmesi de gelenek haline gelmişti. Türbeden birçok hastalık ve aile içi huzursuzluklar için de dilekte bulunulurdu.

Ziyaretçilerin Baba Cafer'i ziyaret ederken Ali Baba'nın mezarına uğramaları ve buradaki kuyudan su içmeleri de gelenek haline gelmişti.

Bibi. Evliya. *Seyahatname,* I. s. 82-86. 101; (Ergin). *Mecelle,* I, 928-933; Ziya. *İstanbul ve Boğaziçi,* I, 328-332; M. Önüs. istanbul'da Bazı Ziyaret Yerleri". I-II, *HBH,* S. 104, 105 (Haziran, Temmuz 1940); Ünver, *Sahabe Kabilleri,* 14-21; Tanyu, *Adak Yerleri,* 221-222; İşli, *Sahabe,* 85-88; Hocaoğlu, *Sahabe,* 171-172; Gürel, *İstanbul Evliyaları,* 60-63; *İSTA,* IV, 1733-1734; Demircanlı, *Evliya Çelebi,* 563; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 408-410; S. Eyice, "Dönüyle, Bugünüyle, Çevresiyle Zindan Kapısı", *İstanbul,* S. 3 (Ekim 1992). s. 129-138; Bayrı, *İstanbul Folkloru,* (1972), 154-156.

M. SABRI KOZ

BABA CAFER TÜRBESİ VE TEKKESİ

Eminönü'nde Baba Cafer Zindanı ile aynı burç içinde yer alan ve bu zindana adını vermiş olan türbe. *9.* yy'ın başlarında Bizans'ta şehit edildiği rivayet edilen Abbasi elçisi Seyyid Cafer'e atfedilegelmiştir. Burcun yanında yer alan ve giderek bu çevreye adını vermiş olan Zindan Kapışımın Seyyid Cafer'in türbesinden dolayı "Bâb-ı Cafer" olarak da anıldığı bilinmektedir. Fetihten sonra yeniçerilerin, bağlı oldukları Bektaşî geleneği doğrultusunda bu kelimeyi "Baba Cafer" şekline sokmuş olmaları muhtemeldir. Her halükârda istanbul halkının zaman içinde "Baba Cafer" olarak anmayı âdet edindiği bu kişinin hayatı ve şahsiyeti hakkındaki bilgiler daha ziyade menkıbe düzeyinde olduğundan söz konusu türbenin makam niteliği taşıdığı söylenebilir. Eski İstanbul'un dini folklorunda önemli bir yeri olan, zamanında beş adet türbedarı olduğu bilinen bu türbenin, Fetihten hemen sonra "Şeyh Zindanî" lakaplı Abdürrauf Samedanî tarafından, Seyyid Cafer'in hatırasını canlı tutmak amacıyla tesis edildiği anlaşılmaktadır.

Seyyid Cafer'in neslinden geldiği söylenen Şeyh Zindanî'nin Edirne'de, kendi adını taşıyan bir tekkesi ve türbesi olduğu rivayet edilmiştir. Ayrıca, Baba Cafer Zindanının batısında, Yemiş îskelesi'nde yer aldığı bilinen, yine Bizans dönemine ait bir burcun içinde tesis edilmiş diğer hapishanede de bir türbenin var olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan Lüleburgaz'da, Sokollu Külliyesi'nin karşısında bulunan Zindan Baba Türbesi ve özellikle Kütahya Hapishanesi'nin içinde yer alan Cafer Dede Türbesi, üzerinde ayrıca durulmayı ve aydınlatılmayı gerektiren bir geleneğin, bir tür "hapishane yatırı kültünün", birbiriyle bağlantılı tezahürleri gibi görünmektedir.

İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü nezdinde bulunan *Esâmi-i Tekâyâ Defte*n'nde, Baba Cafer adına tescilli, yeri belirtilmeyen bir tekkenin kaydına rastlanır. Gerek istanbul'da gerekse de taşrada, halkın rağbet ettiği pek çok türbenin, bir türbedar-şeyhin nezaret ettiği minyatür zaviyeler niteliğinde olduğu, bilinen bir gerçektir. Baba Cafer Türbesi'nin de bu tür bir tesis olması muhtemel görünmektedir.

Baba Cafer Türbesi'nin, kitabelerinden, II. Mahmud tarafından tamir ettirildiği, daha sonra 1298/1881'de de bir onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar Seyyid Cafer ashabdan olmasa da, II. Mahmud'un, İstanbul'daki sahabe makamlarının hemen hepsini ihya etmesi ile bu onarımın aynı döneme rastlaması tesadüf olmasa gerektir.

Son olarak 1989-1990'da, bitişiğindeki Zindan Hanı ile birlikte onarım geçiren türbenin girişi üzerinde 1298/1881 tarihini taşıyan, bu türbeyi ziyaret etmenin yararlarını anlatan manzum bir kitabe bulunur. Söz konusu kitabede Baba Cafer'den "Caferü'l-Ensârî" olarak söz edilmesi dikkat çekicidir. Demir kanatlı dış kapıyı izleyen giriş bölümünün ön kısmı taşla, arka kısmı ahşap malzeme ile kaplanmıştır. Giriş bölümünün solunda türbedar odası, üst kattaki zindana çıkan merdiven ve türbenin kapısı sıralanmaktadır. Türbe girişi II. Mahmud'un tuğrası ve manzum onarım kitabesi ile taçlandırılmıştır.

Küçük bir taşlıkla donatılmış olan türbe, dikdörtgen planlı, zemini tahta döşeli ve tonozlu bir mekândır. Ancak kapıdan ışık alabilen türbede Baba Cafer ile Zindancı Ali Baba'ya ait sandukalar yer alır. Aslında Seyyid Cafer'in Bizanslı gardiyanı olduğu halde Islamiyeti kabul ettiği için katledildiği rivayet edilen Zindancı Ali Baba'ya ait sandukanın yanında, suyunun birtakım hastalıklara

iyi geldiğine inanılan kuyu bulunmaktadır. Birçok başka türbede gözlenen şifalı su kültü burada da karşımıza çıkar. Üst katta, zindanın girişinde yer alan, ufak boyutlu ve mihraplı mescidin Cafer Baba Türbe-Tekkesi ile bağlantılı olması kuvvetle muhtemeldir.

Bibi. Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 408-410; Evliya, *Seyahatname,* I, 82-86; *İSTA.* IV. 1733-1737; A. Özcan, "Baba Cafer Zindanı'. *DİA,* IV, 366-367; Okan, *İstanbul Evliyaları,* 181-185; Bayrı, *İstanbul Folkloru.* 154-**156:** *İKSA,* II, **931**-934; A. Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi-Bir Deneme". *Atatürk' ün Doğumunun 100. Yılına Armağan.* İst.. 1981-1982, 171-700 (429); O. Aslanapa. *Osmanlı Devri Mimarîsi,* İst, 1986, 254; S. Eyice. "Dünüvle. Bugünüyle, Çevresiyle Zindan Kapısı", *İstanbul,* S. 3 (Ekim 1992), 129-138.

M. BAHA TANMAN

BABA CAFER ZİNDANI

Eminönü'nde, Haliç kıyısında, İstanbul Ticaret Odası binası ile Galata Köprüsü arasında Zindan Hanı'na bitişik kule. Zindan adını Baba Cafer'denf-») almıştır.

I. Süleyman (Kanuni) zamanında (1520-1566) bir elçilik heyeti ile İstanbul'a gelen, Kuzey Almanya'da Flensburglu Melchior Lorichs (veya Lorck) 1554'te yaptığı 11 m uzunluğundaki İstanbul panoramasında, Baba Cafer Zindanı'nm resmini çizmiştir. Resme göre oldukça yüksek olan kulenin sadece küçük bir mazgalı vardır ve üstünde bir galeri ile sivri bir çatı işaretlenmiştir. "Kayserin gefangene Thurm" (sultanın hapishane kulesi) açıklaması bunun zindan olduğunu belli eder.

Bir Alman elçilik heyeti ile gelerek 1553-1555 arasında İstanbul'da bulunan Hans Derschwam, 8 Aralık 1554 günü çıkan büyük bir yangından bahsederken Tahtakale civarında bir hapishane kulesi olduğunu ve içinde çeşitli suçlardan tutuklanmış yüz kadar suçlunun bulunduğunu bildirir. Yangın yüzünden kapılar açılmış ve suçlular serbest bırakılmışlardır. Derschwam'ın yazdığına göre aynı kulede Baba Cafer denilen bir yatır vardır.

Naima'nm yazdığına göre 19 -Mayıs 1622de. II. Osman'ın(->) tahttan indirilerek yerine I. Mustafa'nın(->) getirilmesi üzerine askerler yeni cülusu kutlamak üzere Baba Cafer ve Galata zindanlarına giderek buradaki tutukluları salıvermişlerdir.

İstanbul Kadılığı sicillerinden Osman Nuri Ergin tarafından çıkarılan bir kayda göre 1180/1766'da Baba Cafer Zindanı idaresi ile ilgili bir yönetmelik vardır. Buraya kapatılanlara iaşe verilmediğinden, tutuklular halkın yardımlarıyla yaşarlardı. Zindanı idare edenler buradaki tutuklulardan para ve haraç almaya başladıkları için bu yönetmelik yazılarak sıkı önlemler alınmıştır. Yönetmeliğe göre zindanın hesapları, dört ayda bir istanbul kadısı tarafından kontrol edilecektir.

Ahmed Lütfi Efendinin bildirdiğine göre. II. Mahmud(->) zamanında (1808-1839) burası fahişelikten suçlu kadın mahkûmlara tahsis edilmiştir. 1247/1831'de kadınlar Ahmediye'deki Tabhane'ye götürülmüş ve zindana bir karakolhane yapılmıştır.

Baba Cafer Zindanı 1989-1990 arasında restore edilerek bitişiğinde bulunan Zindan Hanının iç fonksiyonlarına bağlanmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih.* 108-410: Evliya *Seyahatname.* I, 82-86: Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 167-**169;** Mordtmann, *Esquisse.* -î-4": Millingen. *Walls,* 214 vd: H. Dernschwam. *İstanbul,* 165; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi.* I, 330-332; (Ergin), *Mecelle,* I, 909-915, 927-933: E. Oberhummer. *Konstantinopel unter Sultan Suleiman dem Grossen, Aufgenommen im Jahre 1559 durch Melchior Lorichs aus Flensburg,* Münih, 1902. s. 12-13, levha IX-X; Ayverdi, *Istanbul Haritası.* B/5; Müller-Wiener. *Bildlexikon.* 342: *İSTA.* IV, 1733-1737; A. Özcan. "Baba Cafer Zindanı". *DİA.* IV. 366-367: S. Eyice, "Dünüyle, Bugünüyle. Çevresiyle Zindan Kapısı". *İstanbul.* S. 3 (Ekim 1992). s. 129-138.

SEMAVİ EYİCE

Baba Cafer Zindanı (sağda) ve Zindan Ham restore edilmeden önce.
Erkin EmiroSlu

BABA HAYDAR MESCİDİ VE TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, eskiden "Büründüklüayazma" olarak tanınan semtte, Düğmeciler Mahallesinde, Haydar Baba ve Baba Haydar Camii sokaklarının kavşağında yer almaktadır.

Başından beri mescit-tekke niteliğinde olduğu anlaşılan bu yapıyı, I. Süleyman (Kanuni), Nakşibendî şeyhlerinden Baba Haydar Semerkandî (ö. 1550) adına inşa ettirmiştir. Tam olarak tespit edilemeyen inşa tarihinin Kanuni'nin cülusu ile şeyhin vefatı arasında (1520-1550) yer alması gerekir. Yapıya adım vermiş olan şeyh, Naşibendî tarikatının ileri gelenlerinden Hâce Ubeydullah Ahrâr'ın (ö. 1490) mensuplarmdandır. Semerkant'tan İstanbul'a gelerek, tekkenin yerinde bulunan bir kulübede münzevi bir hayat geçirdiği, zaman zaman Eyüb Sultan Camii'nde itikâfa girdiği rivayet edilmektedir.

III. Mustafa devrinde, Eyüp'teki Arpacı Mescidi'nin imamı olan Şeyh Abdullah Efendi mescit-tevhidhaneye minber koydurmak suretiyle burasmı camiye dönüştürmüştür. Geçirdiği birtakım onarımlara rağmen özgün mimarisini büyük ölçüde koruyabilmiş olan mescit-tevhidhane günümüzde cami olarak kullanılmaktadır. Çevre duvarı ve hazire dışında kalan tekke bölümleri tarihe karışmıştır. Ayin günü perşembe olan Baba Haydar Tekkesinde şeyhlik yapanların tam bir listesi bulunmamaktadır. Ancak Saliha Sultanin 1834'teki düğününe davet edilen Nakşibendî şeyhleri arasında "Eyübensarî'de Bababaydar Mahallesi'nde mescidi zaviye eden Şeyh Tahir Efendimin" adı geçer. Buradaki ifadeden, tekkenin meşihatının belirli bir müddet kesintiye uğradıktan sonra adı geçen şeyh tarafından, muhtemelen 19. yyln birinci çeyreğinde ihya edildiği anlaşılmaktadır. Öte yandan Bandırmalızade A. Münib Efendimin *Mecmua-i Tekâyâ'smda* da, Baba Haydar Tekkesi şeyhi olarak Niyazi Efendimin adı verilmektedir.

Baba Haydar Tekkesi, Nişancı Tepesinin, Haliç kıyısına (doğu) doğru alçalan dik meyilli bir yamacı üzerinde inşa edilmiştir. Bu yüzden arsa, çepeçevre istinat duvarları ile desteklenmiş, avluya, iki sokaktan da merdivenli girişler düzenlenmiştir. Mescit-tevhidhane, moloz taş örgülü duvarların sınırladığı dikdörtgen planlı bir harim ile kapalı bir son cemaat yerinden meydana gelmektedir. Her iki bölüm de kurşun kaplı bir ahşap çatı altına alınmıştır.

Son cemaat yeri ile harimin girişleri, kuzey duvarlarının doğu kesiminde, aynı eksen üzerindedir. Ahşap duvarlarla kuşatılmış olan son cemaat yerinin cephesi, eliböğründelere oturan geniş bir saçakla son bulmakta; yapıya bir sivil mimari çeşnisi katan bu cephe, harimin kirpi saçaklı kagir cepheleriyle ilginç bir tezat oluşturmaktadır. Harim duvarlarında, klasik Osmanlı üslubundaki ilkelere uygun olarak, iki sıra halinde düzenlen-

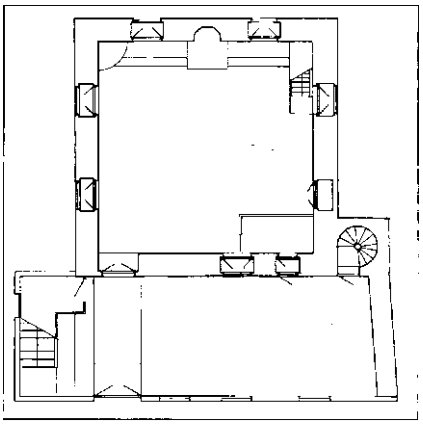

Baba Haydar Mescidi ve Tekkesi
Mescit-tevhidhanenin planı.
Şinasi Aydemir/MSÜ Arşivi

miş pencereler sıralanmaktadır. Alttakiler dikdörtgen açıklıklı olup kesme taştan söveler, demir parmaklıklar ve sivri hafifletme kemerleriyle donatılmış, sivri kemerli tepe pencereleri ise alçı revzenlerle dolgulanmıştır.

Son cemaat yerinin üstü, harime açılan fevkani bir mahfil olarak değerlendirilmiştir. Süsleme olarak göze çarpan unsurlar mihrabın mukarnaslı kavsarası ile harim tavanının merkezinde bulunan, muhtemelen 19. yy İn ikinci çeyreğine ait "Sultan Mahmud güneşi" biçimindeki tavan göbeğidir. Ahşap minber ile vaaz kürsüsünün herhangi bir özelliği yoktur. Harimin kuzeybatı köşesinde yükselen minarenin kapısı son cemaat yerine açılmaktadır. Minarenin, kare planlı ve almaşık örgülü kaidesi ile kesme taş örgülü baklavalı pabucu ilk yapıdan kalmadır. Silindir biçimindeki gövde ile basit demir parmaklıkların kuşattığı şerefenin ise geç tarihli bir onarıma ait olduğu söylenebilir. Avlunun doğusundaki girişi izleyen merdivenlerin sonunda, soldaki hazire duvarında, Baba Haydar Semerkandî'nin kabrine açılan, kitabeli bir niyaz (ziyaret) penceresi bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 285; Çetin, *Tekkeler,* 587; Aynur, *Saliha Sultan,* 38, no. 189; *Âsitâne,* 17; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 2-3. no. 8; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 13; *İSTA,* IV, 1742-1743; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 30; Okan, *İstanbul Evliyaları,* 217-225: Akakus, *Eyyûb Sultan,* 314; *İKSA,* II, 936-937; M. B. Tanman, "Baba Haydar Camii ve Tekkesi, *DİA,* IV, 367-368; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, 27-29; H. Algar. "Baba Haydar", *DİA,* IV. 367.

M. BAHA TANMAN

BABA S AİTTİK ZAVİYESİ

bak. MİMAR SİNAN TEKKESİ

BABA SUNGUR TEKKESİ

Beşiktaş İlçesi'nde, Vişnezade Mahallesinde, Vişneli Tekke Sokağı'nda, Dolmabahçe Sarayı'na bağlı Camlı Köşk'ün karşısındaki yamaçta yer almaktadır.

İstanbulün dini folklorunda kendine özgü bir yeri olan ve "Ahmed Turanı Tekkesi" olarak da anılan bu tesisin kökeni, tarihçesi ve niteliği tam olarak aydınlatılmış değildir. Söz konusu tekkenin bodrum katında, hâlâ belirli günlerde Ortodoks cemaati tarafından ziyaret edilen bir ayazma bulunmaktadır. Osmanlı kaynaklarında "şenlendirme" olarak adlandırılan geleneğe uyularak, özellikle fetih öncesine ait kült yerlerinin üzerine inşa edilen birtakım tarikat tesisleri ve veli türbelerinde karşılaşılan bu durum, Baba Sungur Tekkesi'nin yerinde de Bizans dönemine ait bir ziyaret merkezinin bulunduğunu düşündürmektedir. Nitekim İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü'nde bulunan 1341/1925 tarihli *Esâmi-i Tekâyâ Defteri*'nde Baba Sungur Tekkesi'nin "Ayasofya-i Kebir mülhakatından" olduğu kayıtlıdır. Söz konusu kayıt, tekkenin, İstanbul'un fethinden hemen sonra, II. Mehmed (Fatih) tarafından Ayasofya vakıflarının düzenlendiği yıllarda tesis edilmiş olabileceğini göstermektedir. Tekkeye adını vermiş olan ve küçük hazirede, kendisine izafe edilen bir mezarın yer aldığı Baba Sungur hakkında hemen hiçbir şey bilinmemektedir.

Diğer taraftan, biri tekkenin nazıresinde, diğeri tekkenin karşısında, Dolmabahçe Sarayımın Kuşluk Bahçesi'nde olmak üzere, iki tane mezarı bulunan Ahmed Turanî'nin hayatı ve kişiliğine ilişkin menkıbeleri de belirli bir tarih ve coğrafya çerçevesine oturtmak zordur. Menkıbelerde Ahmed Turanî, Emevi-Bizans mücadelelerinin efsanevi kahramanı Seyyid Battal Gazi'nin çağdaşı olarak gösterilmekte, önceleri Battal Gazi'nin rakibi olan bir Bizans cengâveri iken zorlu bir çengin sonunda Battal Gazi ile dost olduğu, onun telkini ile Islamiyeti kabul ettiği, daha sonra Bizans'ı kuşatan İslam ordusuna katıldığı ve şehit düşerek Dolmabahçe Sarayı'nın Kuşluk Bahçesi'nde, kendisine izafe edilen ikinci kabrin bulunduğu yerde gömüldüğü nakledilmektedir. Ahmed Turanî'nin Abdülmecid'in rüyasına girerek, yüzyıllar boyunca unutulan "mesnedinin" yerini gösterdiği, kendisine bir türbe yaptırmasını istediği de yaygın rivayetler arasındadır. Tarihi gerçeklere uygunluğu çok şüpheli olan bu rivayetlerde dikkati çeken husus Ahmed Turanî'nin Bizans kökenli olarak gösterilmesi ve Bizans'ın çevresinde cereyan eden İslam-Hıristiyan mücadelesinde rol aldığına inanılmasıdır. Kuşluk Bahçesi'nin duvarına bitişik olan açık türbenin şahidesinde ise kendisinden "Nakşibendî Hâce Tayfur-u Taşkendî hulefâsından Hâce Ahmed Turanî Hazretleri" olarak söz edilmekte, ancak ölüm tarihi verilmemektedir. S. Ünver ise Ahmed Turanî'nin Hicri 9. yy'da (15. yy) yaşamış Nakşibendî şeyhlerinden olduğunu, ne zaman İstanbul'a geldiğinin bilinmediğini, sarayın karşı yamacındaki türbesi Hıristiyanların ziyaretgâhı olmaya devam ettiğinden, saray bahçesindeki bu makamın ihdas edildiğini ileri sürmektedir.

Ahmed Turanî ve onunla bağlantılı bu tekke hakkında henüz kesin bir şey söylemek mümkün değilse de, söz konusu kişinin, istanbul'u fetheden Osmanlı ordusu içinde yer alan çok sayıdaki tarikat şeyhlerinden birisi olduğu, sonraki yüzyıllarda Nakşibendîler tarafından bir ölçüde yaşatılan, Türkistan kökenli "Hacegân" geleneğine bağlı bulunduğu, fetihten sonra, Fatih'in izniyle bir Bizans dini tesisini tekkeye çevirdiği ya da bir manastır-ayazma harabesi üzerine tekkesini inşa ettirdiği varsayım olarak ileri sürülebilir.

Tekkenin zaman içinde geçirdiği aşamalar da tespit edilememiştir. 18. yy ortalarından itibaren kaleme alınmış olan İstanbul tekke listelerinin hiçbirinde ne Baba Sungur Tekkesi'nden ne de Ahmed Turanî Tekkesi'nden söz edilir. Tekkelerin kapatıldığı tarihte düzenlenen *Esâmi-i Tekâyâ Defteri*'nde, vakfiyesinin kayıtlı olmadığı, son şeyhinin Ahmed Şükrü Efendi olduğu belirtilmektedir. Halen tekkede ikamet eden torunlarından, Ahmed Şükrü Efendi'nin Nakşibendî tarikatına bağlı olduğu, babasının Harput'tan gelerek İstanbul'a yerleştiği, Ahmed Şükrü Efendi'nin 1947-48'de vefat ettiğinde Feriköy Mezarlığı'na gömüldüğü öğrenilmektedir. Şahıs mülkü olduğu anlaşılan tekke binasında günümüzde son şeyhin torunları yaşamakta, tekkenin altındaki ayazma da faaliyetini sürdürmektedir.

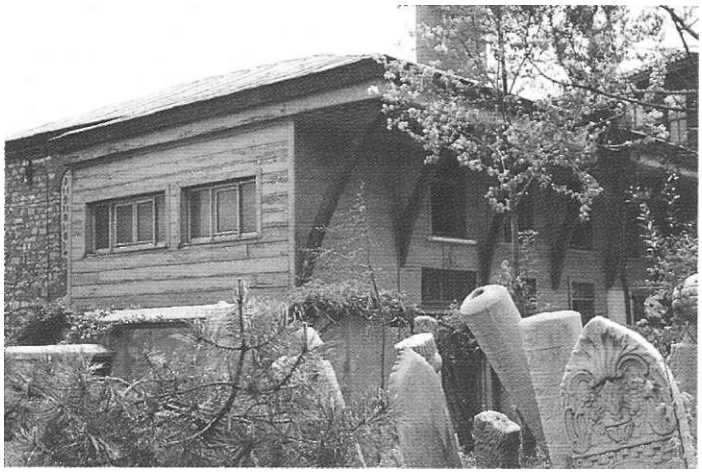

Baba Haydar Mescidi ve Tekkesi'nin kuzeydoğudan görünümü.
M. Baha Tanman, 1980

Baba Sungur Tekkesi
M. Baha Tartman, 1993

Baba Sungur Tekkesi dikdörtgen planlı, tek katlı, kagir duvarlı, ahşap çatılı bir yapıdır. Mütevazı bir zaviye niteliğinde olduğu anlaşılan bu son tekke binası 1925'ten sonra büyük ölçüde tadilata uğramış, içerdiği mekânlar gibi cepheleri de özgünlüğünü yitirmiştir. Yapının kuzey kesiminde ufak bir tevhidhanenin bulunduğu, geriye kalan kesimin de selamlık ve harem birimlerine tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Kuzey yönündeki bahçe kapısının solunda, silindir biçiminde dört adet yazısız mezar taşını barındıran ufak hazire yer almaktadır. Ayazmanın doğuya (Dolmabahçe Sarayı yönü) bakan girişi son yıllarda üçgen alınlıklı ahşap bir saçakla donatılmıştır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 449-450; Raif, *Mir'at,* 309; Okan, *İstanbul Evliyaları.* 134-138; Ünver, *Mutlu Askerler,* 3-4; *İKSA.* I, 482-485.

M. BAHA TANMAN

BABAHİNDİ SÜHA

(1924, İstanbul) İstanbul spor sahalarının ilk amigosu. Asıl adı Seha Ergedir. İstanbul Erkek Lisesinde öğrenim gördüğü dönemde elinde yarım metre uzunluğunda kaynanazırıltısı ile Fenerbahçe tribünlerinde ortaya çıktı. İstanbul Erkek Lisesi'nin çatısı altında doğan "Bir babahindi (Heey Allah), Olsa da şimdi (Heey Allah), Pilavla zerde (Heey Allah), Kaşık da nerde (Heey Allah)" sloganını Fenerbahçe tribünlerine taşıdı. O slogan atınca tribündekiler 'Heey Allah!" nakaratıyla kendisine cevap verirlerdi. Uzun yıllar tribünlere hâkim olan bu slogan nedeniyle "Babahindi Süha" olarak tanındı, istanbul Erkek Lisesinden mezun olduktan sonra Yüksek Ticaret Mektebini bitirdi. Baba mesleği olan erkek gömleği imalatıyla uğraştı. Sağlık sebepleriyle uzun süredir tribünlerden uzaktır. Maçları televizyon ve gazetelerden izlemekte, "Bir babahindl'yi sadece İstanbul Erkek Lisesi'nin geleneksel Aşure Günü törenlerinde çekmektedir.

CEM ATABEYOĞLU

BABANAKKAŞZADELER

Fetihten sonra İstanbul'a yerleşerek sanat ve tarikat öncülüğü yapan Horasanlı Özbek asıllı aile. Çatalca'da bir köy (Babanakkaş, bugün Nakkaşköy) ile Boğaziçi'nde Kuzguncuk'ta sonradan mezarlık olan semt (Nakkaşbaba Bahçesi) bu ailenin adını taşımaktadır.

Ailenin atası, nakkaş Şeyh Mehmed, Horasanlı ve Özbek asıllı Bayezid'in oğludur. Ataî. ailenin atasmı Bayram-ı A'cemî adıyla verir. Şeyh Mehmed, bir sanatkâr ve Nakşibendî şeyhi olarak II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) İstanbul'a geldi. 1466'da. Fatih tarafından kendisine, Çatalca'ya bağlı Inceğiz ve Kutlubav köyleri toprakları mülk olarak verildi. Türlü bilimlerde uzman olan Şeyh Mehmed. bu padişahın sohbet meclislerine katılanlardandı. Olasılıkla Osmanlı sarayının ilk nakkaşlık atölyesini kurdu. Kendisine verilen Kutlubey Köyü'nde bir mescit ile mektep ve hankâh yaptırdı. 1474'te bir vakıfname düzenleyerek 200 kuyulu evi, 5 çeşmesi bulunan Kutlubey Köyü toprakları ile İnceğiz'deki bir değirmeni, yaptırdığı mescit ile mektep ve hankâha vakfetti. İlk Nakşibendî dergâhını da burada kurup başına geçti. Aym zamanda bir nakkaş (resim ve tezhip ustası) olan Şeyh Mehmed Efendi, Osmanlı sarayında nakkaşlık çalışmalarını başlattı. Evliya Çelebinin belirttiğine göre İstanbul'daki Eski Saray'ın cümle kapısı saçağmdaki süslemelerle Topkapı Sarayımın Sultan Bayezid Divanhanesi kubbesi süslemeleri onun elinden çıkmıştı.

II. Bayezid'in (hd 1481-1512) musahibi ve olasılıkla saray nakkaşbaşısı olan Şeyh Mehmed uzun bir ömür sürdü. Yaşı ve sanatındaki ünü nedeniyle kendi döneminde "Baba Nakkaş" olarak ünlendi. 1525'e doğru öldü ve somadan kendi adını alan Kutlubey Köyündeki mescidin haziresine gömüldü. 15. yy'da Osmanlı sarayında gelişen yeni hatayî ve rumî bezeme tekniklerine sonradan Baba Nakkaş üslubu dendiği gibi, aym "yüzyıldan kalma olup İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan bir esere de Baba Nakkaş Albümü adı verilmiştir.

Şeyh Mehmed Efendimin oğlu Şeyh Himmetullah Çelebi (?), bunun oğlu Şeyh Mahmud Defterî (ö. 1529) Nakşibendî dergâhı şeyhi idiler. Ailenin daha sonraki bireyleri ve tarikat şeyhleri arasında kimlikleri hakkında bilgi bulunmayan, İbn Baba Nakkaş lakabıyla ünlü Derviş Mehmed Çelebi, Şeyh Bayram Ali Çelebi (ö. 1566) saptanmaktadır. Bunlar aynı zamanda Baba Nakkaş Vakfı'nın da mütevellileriydiler.

16. yy'da ailenin en ünlü siması Şeyh Mustafa Çelebi'dir (Ö.1572). Ataî'nin verdiği özgeçmişine göre Mustafa Çelebi ile I. Süleyman (Kanuni) dönemi defterdarlarından Derviş Çelebi (Ö.1573) kardeştiler. Ataî, bunları, Babanakkaş adlı köyün kurucusu Bayram-ı A'cemî' nin halefleri olarak belirtir. Şeyh Mustafa önceleri medrese öğrenimine yönelmiş. Şeyhülislam Ebussuud Efendi ile dönemin büyük din bilginlerinden dersler almışken öğrenimini yarıda bırakıp Nakşibendî şeyhlerinden Hekim Çelebiye mürit olmuştu. Evliya Çelebi'ye göre Şeyh Mustafa, Dobruca bölgesine gidip Babadağında yerleşti. Cami ve dergâh yaptırttı. Orada öldü. Oysa Ataî, Şeyh Mustafa'nın Babanakkaş Köyü'nde öldüğünü, kardeşi Defterdar Derviş Çelebinin yaptırttığı caminin haziresine gömüldüğünü yazmaktadır.

Şeyh Mustafa yumuşak huylu, dünya zevklerinden uzak, dindar bir kişiydi. Kamu hizmetinde yükselerek iki kez başdefterdar olan (1561-1562 ve 1569-1573) kardeşi Derviş Çelebi her hafta ziyaretine geldiği halde ona ziyarete gitmez, gönderdiği yiyecekleri de kabul etmezdi.

Babanakkaşzadelerin soyu Derviş Çelebiden yürüdü. Derviş Çelebi 1562 ve 1572 tarihli iki ayrı vakfiye ile de aileye ait önceki vakfı genişletmiş. Bursa'daki bazı taşınmazları da eklemiştir. Ataî, bu iki kardeşin "Acem soylu" olmaları nedeniyle hoşsohbet, derviş yaradılışlı ve bilgili olduklarını açıklamaktadır.

Babanakkaşzadeler, istanbul'un en eski Türk-Müslüman yerlileri olarak varlıklarını günümüze kadar korumuşlardır. Ancak Deniş Çelebinin oğlu Ömer Osman Efendi'den (Ö.1618) sonra öncekiler düzeyinde ünlü bir simaya rastlanmaz. Ömer Osman Efendi ise 1581'de Babanakkaş Köyü'ndeki camiyi onartmış. Kütahya ve Konya kadılıklarında bulunmuştur.

19- yy başında Çatalca eşrafından olarak ve vakıf mütevellisi sıfatıyla adı geçen Babanakkaşzade Mustafa Ağa'nm kızı Fatma Şerife Hanım 1926'da ölmüştür. Aileye anneleri tarafından akraba ünlüler arasmda Mareşal Fevzi Çakmak (ö. 1950), Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver (ö. 1986), hattat Mehmed Şevki Efendi (ö. 1909), şair Şükûfe Nihal Başar (ö. 1973) ile Yılmaz Öztuna da (d. 1930) vardır.

Bibi. Evliya Çelebi, *Seyahatname,* VI, İst, 1318, s. 151-152; Ataî, *Hadaiku'l-Hakaik,* II, 204; *Sicill-i Osmanî,* II, 328, IV, 113, 709; A. Ünver, "Baba Nakkaş" *Fatih ve İstanbul,* S. 7-12 (1954); Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 371-372; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar,* II, Ankara, 1989, s. 584-586; F. Çağman, "Baba Nakkaş", *DİA,* 369-370.

NECDET SAKAOĞLU

BÂB-I SERASKERÎ

bak. HARBİYE NEZARETİ BİNASI

BABIÂLİ

Osmanlı Devletimde sadaret makamıdır. Diğer bir deyişle devlet yönetiminin merkezidir. "Yüksek kapı" anlamına gelir. Özellikle 19. yy başından itibaren yaygın kullanılan bir deyimdir.

Sadrazam ya da yezirazamm özel ikametgâhı önceleri resmi daire olarak da kullanılırdı. Bu mekâna kapı denilirdi. 18. yyln ikinci yarısından itibaren Babıâli hükümet merkezi olarak biçimlenmeye başladı. Sadrazamların devlet işlerini yönettikleri resmi ikametgâh oldu.

Babıâli tarih yazınında çoğu kez Osmanlı hükümeti anlamına kullanıldı. Nitekim Batı yazınında da Babıâli anlamına gelen "Porte Sublime", "Sublime Porte", "Hohe Pforte" sözcükleri Fransız, ingiliz ve Alman diplomasisinde uzun süre Osmanlı hükümeti anlamma geldi.

Klasik dönemde devlet işleri divan-ı hümayunda görülürdü. Divan ilk devirlerde her gün toplanırdı. 16. yy'dan itibaren bu haftada dört güne indi. Savaş dönemlerinde haftalık toplantı ikiye düşerdi. Nihayet sırf kapıkulu askerlerine ulufe vermek ve sefir kabul etmek üzere divan üç ayda bir toplanır oldu.

18. yy'm ikinci yarısından itibaren devlet işleri vekil-i saltanat denilen sadrazamın ikindi divanında ve olağandışı görüşmelerde değişik yerlerde toplanan şûrada görülmeye başladı. Böylece kubbealtı toplantısı ve kubbe vezirleri usulü kalkarak vekiller heyeti oluşmaya başladı. İstanbul'da bulundukları zaman kaptanpaşalar da bu toplantıya katıldılar. Kimi zaman şeyhülislamın konağında yapılan toplantılar nedeniyle zamanla şeyhülislamın da vekiller heyeti bünyesinde yer alması uygun görüldü.

Böylece sadrazamın ikindi divanı devlet işlerini üstlendi. Yeni bir toplantı düzeni kuruldu. Divan-ı hümayunda bulunan kalemler, defterler ve kayıtlar Babıâli bünyesinde yer aldı. Reisülküttab ve divan kalemleri, çavuşbaşı ile daire ve maiyeti, teşrifatçı vb Babıâli'ye taşındı. Bunlar sadrazamın maiyeti olan kethüda ve mektupçu ile birlikte hademe-i Babıâli adını aldılar.

Başlangıçta Babıâli toplantılarının günü ve toplantıya katılan üyelerin sayısı belli değildi. Bazı gizli toplantılara sadrazam, devlet erkânından dilediğini çağırıyordu; gündem ıslahat üzerine ya da askeri nitelikte ise toplantıya yeniçeri ağasıyla diğer ileri gelen ocak ağaları, kazaskerler ve bunların mazulleri, istanbul kadısı ve ulema katılırdı.

Olağan görüşmelerde ise hemen her zaman sadrazam kethüdası, reisülküttab, defterdar, çavuşbaşı, nişancı ve tezkireciler bulunurlardı. Gerektiğinde darphane emini, tersane emini vb kişiler de davet olunurdu.

Toplantılar önceleri gerektiğinde yapılırdı. II. Mahmud döneminde (1808-1839) toplantıların haftada iki gün, perşembe ve pazartesi günleri olduğu ve bunlardan birinin Babıâli'de, diğerinin şeyhülislam konağında yapıldığı bilinmektedir. Sadrazam iki günü az görerek cumartesi günleri de toplanmayı padişaha arz etmişse de öneri halk arasında dedikoduya neden olacağı gerekçesiyle kabul görmedi.

1826'da yeniçeriliği kaldıran Vak'a-i Hayriye'den sonra padişah tarafından atanan ve azledilen vekillerden oluşan heyet-i vükela yavaş yavaş belirmeye başladı. Sadrazamın başkanlığında kaptan-ı derya ve daha sonra bahriye nazırı adını alan vezir ile eski adı kethüda-ı sadr-ı âli olan mülkiye ya da dahiliye nazırı ve eski adı reisülküttab olan hariciye nazırı ve defterdar ya da maliye nazırı, serasker ve eski adı çavuşbaşı iken sonradan değiştirilen deâvi nazırı vekiller heyetini oluşturdular.

Sonraları şeyhülislam da heyete katıldı. Buna karşılık Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışına kadar sırf kapıkulu ocaklarına ulufe dağıtım merasiminde divana katılan kazaskerler heyetten düşürüldü. Ana hatlarıyla padişahın arzusuna göre oluşturulan bu yapı Meşrutiyetin ilanına kadar sürdü. Vak'a-i Hayriye'den sonra Babıâli ve bazı daireler perşembe ve pazar olmak üzere haftada iki gün tatil yapmaya başladılar. Vak'a-i Hayriye'den önce perşembe günü vükelanın toplantı günüydü.

Öte yandan Tanzimat'la birlikte gündeme gelen meclisler de Babıâli'nin yapılanmasında rol oynadılar. 1838'de kumlan Meclis-i Vâla-yı Ahkâm-ı Adliye ile Dar-ı Şûra-yı Babıâli, Osmanlı bürokrasisine yeni bir boyut getirdiler. II. Mahmud döneminde zaman zaman toplanan meşveret meclislerinin yetersiz kalışı üzerine oluşturulan bu iki meclis geniş bir memur kadrosunu gerektirdi. Tanzimat'ın ilanından sonra bu iki meclis birleştirildi (1840) ve Babıâli'deki yeni binasında görev yapmaya başladı. 1854'te tekrar Meclis-i Âli-i Tanzimat ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye olarak ikiye ayrıldı. 1861'de bir kez daha bir araya geldiler. 1868'de Şûra-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye olarak son kez ikiye ayrıldılar. Babıâli'nin tek katlı daireleri üzerine bir kat daha eklenerek 1869'dan itibaren Şûra-yı Devlet heyetinin topluca burada çalışması sağlandı.

Babıâli, sadaret makamı olarak biçimlendiği 19. yy başlarında altlı üstlü birçok odadan oluşuyordu. Şimdiki vilayet binasının olduğu yerden itibaren Defterdarlık binası da dahil olmak üzere arkasındaki Tomruk Dairesi'nin olduğu alanı ve önündeki bahçeyi içine alıyordu. Alt katının bir kısmı kagir olarak harem ve selamlık daireleri, ahırlar, ambarlar, silahhane, cebehane, geniş avlu ve bahçelerden oluşuyordu.

Binaya Soğukçeşme tarafındaki büyük kapıdan geniş bir avluyla giriliyordu. Bu avludan Naili Mescit yanındaki Babıâli yokuşuna çıkılan bahçe kapısına ulaşılıyordu. Bu bahçe gibi meydanda çavuşbaşı, tevkii, telhisçi daireleri ile divanhane ve bunun merasim kapısı vardı.

Naili Mescit denilen caminin etrafı aynı adı taşıyan bir mahalleyi oluşturuyordu. Buradan dar bir geçit ile belirtilen kapıların açıldığı meydanlığa geçilirdi. Vezir teşrifatına mahsus Bâb-ı Âsafi ve binek taşı buradaydı.

Beşir Ağa Camii ve binek önündeki dar ve çıkmaz bir sokak harem kapısı olan Tomruk kısmının arka kapılarını oluşturuyordu. Naili Mescit tarafından da Tomruk'a girilirdi. Aynı alandan çavuşlar, kavaslar ve seyisler dairelerine açılan ve aile ve maiyetin geçmesi için değişik kapılar vardı. Harem ile selamlığın birleştiği yer olan zülveçheyn sofalar buradaydı.

Vezir dairesi bu kısmın üzerindeydi. Dairenin buradan Ayasofya'ya uzanan kısmı reis ve kethüda dairelerini içeriyordu. Şengül yokuşuna ve Fatma Sultan Mektebi Sokağına, sebil ve camiye ve kütüphaneye karşı olan kısımlarda sokağa bakan şahnişinler vardı.

Alay Köşkü'nün karşısında "Bab-ı Kebir" de denilen görkemli kapı bulunuyordu. Bunun üzerinde kethüda-i sadr-ı âli'nin makam odası vardı. Odanın kapı üzerinde oluşturduğu şahnişin ve altındaki payanda ve direklerin araları boştu. Kalem memurları, hacegân ve diğer daire reisleri deniz tarafındaki kısımda iş görürlerdi. Dairenin altında sarnıç, mahzen, izbe, bodrum ve tünel gibi birçok mekân bulunuyordu.

Sadrazam, Babıâli'nin batı tarafında Babıâli yokuşu kısmında Ebussuud Caddesi'ne kadar uzanan fevkani bir pavyondaki resmi odalarda çalışırdı. Buradan özel selamlık dairesi olan Naili Mescit tarafındaki divanhaneye ulaşılırdı. Yatmak için ise harem dairesinin bulunduğu Tomruk kısmına geçilirdi.

Tomruk Dairesi iki kısımdan oluşuyordu: Doğusunda harem dairesi, batısında mutfaklar, sekban koğuşları, ahırlar, kışlalar vardı.

Babıâli odalarının en ünlüleri divanhane, arzodası ve hil'at giydirilen kürk odasıydı. Divanhane, sadrazamın divanı topladığı salondu. Arzodası kabul ve merasim salonuydu; vezirler ve sefirler bu odada kabul edilirdi. Önemli toplantılar da arzodasında yapılırdı.

Kethüda bey odası, reis efendi odası, âmedi odası, beylikçi odası, mektupçu odası, büyük efendi (tezkire-i evvel) odası, küçük efendi (tezkire-i sani) odası, tahvil kalemi odası, rüus kalemi odası, mühimme odası, çavuşbaşı odası, mektubi kalemi odası, kethüda kâtibi odası, kapıcılar kethüdası odası, teşrifatçı odası, çavuşbaşı abdest odası, kapıcılar bölükbaşısı odası, kethüda kalemi odası, hünkâr köşkü, sarık odası, hazine odası, yatak odası ve Havuzlu Köşk Babıâli'nin divanhane, arzodası ve kürk odasının dışında başlıca mekânlardı. Selamlık kısmını oluşturan bu odaların altında mutfak, kahve ocağı, muhzır ve yoldaşlarının yerleri, uşak ve kavas odaları, sadrazamın maiyetinin koğuşları, ahırlar bulunuyordu.

Babıâli binalarının 1911de yanmadan önceki durumu (arka cephe).
Afife ***Batur*** *koleksiyonu*

Babıâli'nin düzeni, binalar Alemdar 01ayı'nda(->) yanmadan önce bu şekildeydi. Yangından sonra binalar yeniden yaptırıldı ve dönemin padişahı Mahmud-ı Adli diye bilinen II. Mahmud'a izafeten Bâb-ı Adi ya da Bâb-ı Adli dendi. Ancak 1820'lerin ikinci yarısında Babıâli deyimine dönüldü.

1826'da yeniçeriliğin kaldırılması ertesi Babıâli, sadrazamların ikametgâhı olmaktan çıktı; resmi bir devlet dairesi oldu. Ancak nazırların ayrı daireleri yoktu. Sabahları kâtipleri ve defterleriyle selamlık dairesine geliyor, iş görüyorlardı. Tanzimat'ın ilanından (1839) sonra Dahiliye Nezareti, Hariciye Nezareti, Adliye Nezareti ve ardından Şûra-yı Devlet buraya taşındı. Böylece Tanzimat bürokrasisi Babıâli'yi mesken edindi.

Babıâli gerçek kimliğini Tanzimat döneminde kazandı. II. Abdülhamid'le birlikte iktidar odağı Yıldız Sarayina kaydı. II. Meşrutiyetle (1908) birlikte Babıâli tekrar güç kazandı.

Babıâli hükümet merkezi olarak Osmanlı Devleti ile birlikte tarihe karıştı. Bir süre Büyük Millet Meclisi Hükümetinin istanbul Temsilciliğime verildi. Sonraları istanbul vilayet binası olarak kullanılmaya başlandı. Hariciye kısmı ise defterdarlık oldu. Bugün Babıâli'nin simgesi olan bina Vilayet diye bilinmektedir. Cumhuriyet yıllarında Babıâli sözcüğü farklı bir anlam kazanmaya başladı. Uzun yıllar Babıâli denince basın-yayın dünyası anlaşıldı. Babıâli Yokuşu da bu anlamda kullanıldı. Ancak günümüzde basın dünyasının bellibaşlı kuruluşları ve matbaaların sur dışına göçü sonucu sözcük bu anlamını da giderek yitirmekte ve tarihsel bir içerik kazanmaktadır.

Bibi. Ahmed Şuayb, *Hukuk-ı İdare,* I-II, ist, 1910-1913; Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire,* 1856-1876, Princeton. 1963; Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922.* Princeton. 1980: A. Heidbom. *Manuel de droitpıublic et administratif de I Empire ottoman,* I, II. Vienna-Leipzig. 1908-1912; Uzuncarşılı. *Merkez ve Bahriye* ; "Babıâli". *İSTA.* IV, "1740-1754; "Babıâli". *İKSA.* II. 939-944; M. T. Gökbilgin. "Babıâli", *LA,* II. 174-177: M. İpsirli-S. Evice "Babıâli". *DİA.* IV. 378-389.

ZAFER TOPRAK

Mimari

"Kapı" gerek Doğu'da. gerekse de Batıda çok uzun bir süre boyunca devletin yönetim işlevleriyle bazen somut bir biçimde, bazen de simgesel olarak bağlantılı bir kavram olmuştur. Örneğin, geç antik çağda sara}· kapısının bu simgesel önemi belirgindir. Japon ve Çin geleneklerinde de benzer bir yaklaşım görüldüğü öne sürülmüştür. İran'da ise devletin yönetim işlevleriyle saray kapısı arasındaki ilişki en azından daha Sasani döneminden başlayan bir gelenek oluşturmuştur. Bu gelenek İlhanlı egemenliği çağında Türk-Moğol pratikleriyle de uzlaşabilmiştir. Sözgelimi, toplantı çadırı kapısı biçimindeki anlamıyla "bâb-ı kirpas" terimi o dönemin yönetimini nitelemiştir. Osmanlı dönemindeyse terimin anlam içeriği, sıralanan dönem ve uygarlıklardaki eşdeğerlerini aşan bir genişlik kazanmıştır. Önceleri yalnızca sultan sarayını ve onu merkez alan örgüt bütününü niteleyen "kaptı" sözcüğü, giderek yüksek devlet görevlilerinin yönetim bürosu işlevini de taşıyan konutlarını ve sonuçta da devlet dairesi kavramım karşılamaya başlamıştır. İlk (dar) anlamıyla sözcük "kapıkulu", "kapıya çıkmak", "kapı ağası", "Bâb-ı Hümayun", "Bâbüssaade" vb terimlerde görülür. Anlamı genişledikçe vezirazam sarayına "Paşa Kapısı", defterdarlık dairesine "Defterdar Kapısı", yeniçeri ağasının konutuna "Ağa Kapısı" denmiş, aynı yaklaşımla "Bâb-ı Meşihat". "Bâb-ı Âsafî" ve "Bâb-ı Zaptiye" gibi tamlamalar da oluşturulmuştur.

Babıâli'nin bir yönetimsel ve mimari gerçeklik olarak doğusuyla sonuçlanacak olan gelişmeler doğrudan doğruya Osmanlı merkezi bürokrasisinin evrimiyle ilintilidir. 15. ve 16. yy'larda devletin "kalemiye" diye anılan "sivil" bürokrasisi ve onunla bağlantılı örgütler çok küçükken, bunlar için özel bir yapı ya da yapı topluluğu inşa etmek gerekmemiştir. Henüz tüm yönetim sisteminin odağını "Divan-ı Hümayun" oluşturmakta, merkezi yönetim işlemlerinin çok ağırlıklı bir kesimi onun aracılığıyla yapılan yazışmalardan ibaret bulunmaktadır. Divan. Topkapı Sarayı'nda(-0 toplanır, onun ilgi alanının dışındaki tüm yönetimsel işlevlerse. özel olarak tahsis edilmiş resmi bir daire yerine, sadrazamın kişisel sarayında yürütülürdü. Dolayısıyla, sadrazamın konutu tüm merkezi bürokrasiyi barındıran bir resmi daire gibi de işlev görmekteydi. Bu sistemin egemen olduğu sırada, tüm devlet mekanizmasının kesin bir mimari çerçevesi ve sabitleşmiş bir görsel imajı bulunan tek öğesinin Topkapı Sarayı oluşu doğaldı. Resmi işlerin yürütüldüğü diğer yapılar sahiplerinin görev süresiyle kısıtlı bir ömre sahiptiler. Başka kültürlerdeki benzerleri gibi. Osmanlıların da hükümdarlık sarayından bağımsız bir yönetim mimarisi geliştirmedikleri anlaşılıyor.

17. yy'dan başlayarak, adım adım yeni "kalemler ve çok daha karmaşık bir bürokratik işlemler dizgesi belirince, eski yönetim düzenine bağımlı mimari-mekânsal düzenin avnen sürdürülebilmesi artık olanaksız hale gelecekti. Ancak Babıâli'nin sadrazamın sürekli resmi konutu ve bürosu olarak kullanılan bir yapı topluluğu olarak ilk kez ne zaman ortaya çıktığı konusu tartışmalıdır. Bugünkü Babıâli'nin konumlandığı alandaki ilk yapıdan Evliya Çelebi söz eder. İstanbul'a ilişkin bilgileri 1630'dan başlayarak topladığı anlaşılan yazar, "Alay Kasrı kurbunda" (yakınında) bir Sokollu Mehmed Paşa Sarayımın varlığını haber vermektedir. Adı geçen paşanın ölümünden yaklaşık elli yıl sonrasına ait olan bu bilgi başka hiçbir kaynakta yinelenmez. Evliya belki de burada inşa edilen ilk sarayın sahibinin Sokollu olduğunu belirtmektedir. Yapının 1620lerin sonundaki sahibiyse, Halil Paşa (1560 ?-1629) olmalıdır. Ancak. Naima, yaklaşık on beş yıl sonra. Kemankeş Mustafa Paşa'nın 1053/1643'teki idamından söz ederken, paşanın sarayının burada olduğu sonucuna varmayı sağlayan veriler sunar. Anlaşılan, saray oldukça kısa bir süre içinde ve nasıl olduğu bilinmeyen bir biçimde onun eline geçmiştir. Benzer durumlarda sık sık yapılageldiği gibi, onun idamının ertesinde ise. mülkü müsadere edilerek devlet malı haline getirilmiş olmalıdır. Çünkü 1654'te IV. Mehmed'in aynı yapı topluluğunu onartarak yararlıkları nedeniyle Derviş Mehmed Paşa'ya armağan ettiği bilinir. 24 Temmuz 1660 büyük yangınında ortadan kalkan yapılardan söz eden dönemin özgün kaynakları sa-

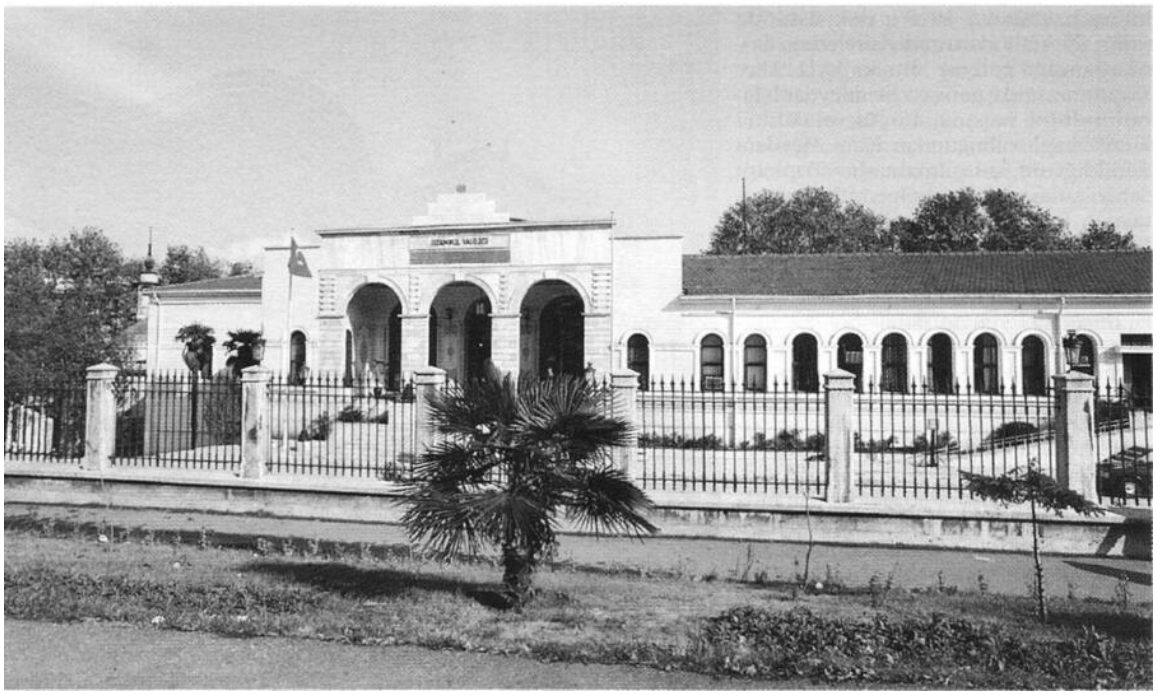

Babıâli'nin Sadaret Dairesi olan bugünkü Vilayet binası. *Hazım Okurer. 1993*

rayın adını anmazlar. Oysa, Babıâli bölgesinin kentin çok önemli bir kesimini tahrip eden o yangından kurtulamadığı bilinir. Yapının bu yangında adı bile anılmayacak kadar önem yitirmesi, belki de sadrazamlık kurumunu güçlendiren ve saygınlık kazandıran Köprülü Mehmed Paşa zamanında hiç kullanılmamış oluşundan ötürüdür. Ancak, sarayın 1660-1682 arasında yeniden inşa edilip "miri" statü kazandığı anlaşılıyor. *Silahdar Tarihi'nden* derlenen bu bilgiye göre, 1093/1682'de Alay Köşkü+) önünde sadrazamlar tarafından kullanılagelmekte olan bir "miri" saray vardır.

O tarihten 1740'a dek bu yapı topluluğundan söz eden bir kaynak yoktur. Ancak, "miri" olmakta devam etmesine karşın, sarayın 1740'ta Paşa Kapısı olarak işlev görmediği kesindir. Çünkü, aynı yılın şubat ayının sonlarında çıkan bir yangında yanan kompleks bugünkü Babıâli değil, o sıralarda Paşa Kapısı olarak kullanılan eski Maktul İbrahim Paşa Sarayı'dır. Cağaloğlu makamı ve konum, dönemin kaynaklarında "eski Paşa Kapısı" olarak nitelenen şimdiki yerine taşınır. Böylelikle Babıâli'nin bugüne dek ardışık yıkım ve yapımlarla süren kesintisiz yaşamı başlamaktadır. Ne var ki. sadece on beş yıl sonra, 30 Eylül 1755'te bir başka yangın, bu yapı topluluğunun ortadan kalkmasına neden olacaktır. Yenisi yapılana dek Paşa Kapısı, Kadırgada Esma Sultan Sarayı'na geçici olarak yerleşir ve 1169 Muharrem'i/Ekim-Kasım 1755'te Babıâli'nin yapımına başlanır. Yalnızca sekiz ay sonra, 6 Şevval 1169/3 Temmuz 1756'da yapımı bitirilen kompleks sultan tarafından resmen açılacaktır.

1740'tan başlayarak Babıâli'nin yeni bir anlam ve işlev kazandığı kesindir. O döneme kadar sık sık sadrazam konutu ve bürosu olarak kullanılmakla birlikte, Paşa Kapışımın burada konumlanmasının bir kural olmaktan uzak bulunduğu anlaşılıyor. Oysa, 1740 sonrasında kompleks ancak belirgin fiziksel engeller belirdiği zaman geçici olarak kullanım dışı kalacak, sorun çözüldüğünde, yeniden aynı işlevi yüklenecektir. Örneğin, 27 Ramazan 1223/**16** Kasım 1808'de Alemdar Olayıf-») sırasında yeniçerilerin kuşatması altında kalan saray bir kez daha yanar. Sadrazam Beyazıt'ta Yusuf Ağa'nın konağına taşınır. 10 Muharrem 1125/15 Şubat 1810'da ise yeni Babıâli kompleksinin temeli atılır. Bu yapım da bir yıldan az sürede bitirilip yapı 31 Aralık 1810'da kullanıma açılır. Ancak, sadece on altı yıllık bir ömrü bulunan kompleks 2 Ağustos 1826 yangınında yeniden yerle bir olarak sadrazamı Süleymaniye'deki Ağa Kapısı'na(->) taşınmak zorunda bırakır. Yeni kompleksin yapım işlemleri, bu gibi durumlarda adeta gelenekselleşmiş olan bir hızla yürütülerek. 22 Ekim 1827'de tamamlanacak ve sadrazamın konutuyla büroları yeni yerleşim alanına bir kez daha nakledilecektir. Üstelik, bu yapım sırasmda çevrede istimlakler yapılarak, Babıâli arsası da büyük oranda genişletilmiştir. Ne var ki, bu da kısa ömürlü bir yapı topluluğudur. 5 Zilkade 1254/20 Ocak 1839'da çıkan yangın onu da yeryüzünden siler. Sadrazam ve onunla birlikte devletin merkez örgütünün önemli bir bölümü tekrar geçici barınma alanlarına taşınırlar. Yeni bina yapılıncaya dek çok kısa bir süre Vezneciler'deki Necib Efendi Konağı'nda ve ardından da Defterdar Kapısı'nda yerleşeceklerdir.

1839 yangını Babıâli'nin tarihinde kesin bir dönüm noktası oluşturur. O döneme dek bu kompleks tüm yeniden yapımlara karşın, 17. yy'dan beri sürdürülen mimari çerçevesini fazla zorlanmamıştır. Hattâ, eldeki kısıtlı sayıda veriden anlaşıldığı kadarıyla, **16.** yy sadrazam saraylarında da aynı mekânsal-mimari düzen egemendir. Saray, harici ve dahili ya da harem diye nitelenen iki kesimi içermektedir. Dahili kesim sadrazamın özel konutu olarak kullanılır. Harici kesimse, sarayın resmi işlevlere tahsis edilmiş bölümüdür ve 18. yy'ın sonlarında sayısı 130-200 kadar olan bir memur kitlesinin çalışma alanıdır. Bu kesimde bulunan ve "kalem" diye adlandırılan büroların yine 18. yy sonlarında nasıl bir görünüme sahip olduğu da kabaca bilinir. Kalem odaları dönemin üst sınıf konaklarmdaki odalardan pek az farklıdır. Onlar gibi, bir giriş (pabuçluk) ve ondan bir basamak yükseltilmiş bir oturma bölümünü içermektedirler. Oturma bölümünün üç tarafı sedirlerle çevrelenmiştir. Bu sedirlerde ve onların önünde ikinci bir sıra oluşturan minderlerde memurlar oturur. Sedir ve minder dizisinin arasındaysa, küçük hattat rahleleri dizilidir. Kalemin şefi olan görevli, odanın simetri ekseni üzerinde konumlanır, sağ ve solda ondan uzaklaştıkça hulefa ve şakirdan olarak kıdemlerine göre pabuçluğa dek diğer görevliler sıralanır. Harici bölümün kalemler dışında bir de arzodasım (belki de arzodalarım) içerdiği, bu mekânın devlet ricalinin resmi toplantıları için kullanıldığı ve hattâ, içinde ziyafetler de verilebildiği anlaşılıyor.

Dahili ve harici kesimler bodrum ve zemin katları dışında tümüyle ahşaptandır ve saray tek bir yapı kitlesinden değil, farklı işlevlere hizmet eden çok sayıda yarı bağımsız yapıdan oluşur. Bu mimari ilkelerin Babıâli özelinde nasıl somutlaştığıysa bilinmez. Bilinenlerin başında, sarayın ana kapısının Alay Köş-

kü'ne baktığı ve 1808'e dek üstünde sadr-ı âli kethüdalarının dairelerinin konumlandığı geliyor. Bu kapıyla Alay Köşkü arasında genişçe bir meydanlığın bulunduğu ve ona. büyük olasılıkla kumla kaplı olduğundan Kum Meydanı denildiği de anlaşılmaktadır. Topkapı Sarayı tarafındaki bu bölge sadrazam sarayının harici kesimini oluşturmaktaydı. Doğrulanamayan bir bilgiye göre. 1808' de yanmadan önce Babıâli bürolarının önemli bölümü deniz ya da Hocapaşa tarafındaydı. Sarayın dahili bölümününse Cağaloğlu'na doğru uzanan alanda, kabaca bugünkü Vilayet Konağının konumunda olduğu biliniyor. Bu iki ana bileşeni dışında, sarayın varlığından haberdar olunan mutfak ve ahır gibi donatılarının yeri de meçhuldür. Babıâli, Melling'in kitabının sonundaki bir haritada üzerinde "Vesir Serai ou la Porte" yazılı bir komplesk olarak betimlenmiştir. Ancak, biri ahır olarak nitelenmiş ortası avlulu iki birimi içeren bu şematik haritanın gerçek durumu ne oranda yansıttığı kestirilemiyor.

Bugünkü Babıâli kompleksi içinde 1839 öncesinde yapılmış tek bir yapı vardır. Aslen Babıâli'ye ait olmadığı halde. 1826 veya 1844'teki yeniden yapımlar sırasında arsa çevreye doğru genişletilirken, bu yapı da kompleksin sınırları içinde kalmıştır. Tek kubbeli ve almaşık duvarlıdır ve üzerindeki yazıta göre 971/1563-64 tarihli Şah Huban Hatun Medresesinin dershanesi olmalıdır. Adı geçen medresenin faaliyetini 1856 ile 1914 arasındaki bir tarihte durdurduğu bilinir. Dolayısıyla, medresenin 1826 ya da 1844 sonrasında burada değil, başka bir yapıda etkinlik gösterdiği düşünülmelidir.

Babıâli'nin 1839 yangını sonrasındaki yeniden yapımı öncekilerden köklü biçimde farklı olmuştur. Bu döneme dek kompleks hem sadrazam konutu, hem de devlet dairesi olarak ikili işlev görmektedir. Oysa, 6 Rebiülevvel 1260/26 Mart 1844'te yeniden kullanıma açılan yapı, artık yalnızca bir resmi bürodur. Yaklaşık iki yüzyıllık bir evrim süreci nihai sonucuna varmış ve çağdaş bürokrasilerin ana özelliği olan noktaya ulaşılmıştır: "Profesyonel" yöneticinin kişisel ve evsel yaşamı kamusal yaşamından özerk olacaktır.

Stefan Kalfa adlı bir mimarın ürünü olan yeni Babıâli, eskilerden kat döşemeleri hariç, kagir oluşu nedeniyle de ayrılmaktadır. Söz konusu yapı çeşitli değişiklik ve yıkımlara karşın, ana hatlarıyla bugün de varlığını sürdürüyor. Ancak, eski mekân düzeni yalnızca bugün Vilayet Konağı olarak kullanılan eski Sadaret Dairesi tarafında korunabilmiştir. Özgün halindeyken yapı, birbirlerine kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda bağlı geniş sofalar çevresinde dizilmiş odalardan oluşuyordu. Yaklaşık 220 m uzunluğundaki bu kitlenin iki ucunda alçak, ortadaysa yüksek bir bölüm yer almaktaydı. Söz konusu alçak kitlelerden kuzeybatıdakinde Sadaret, güneydoğuda Hariciye Nezareti, ikisi arasındaysa, Şura-yı Devlet daireleri yerleşmişti.

Bâbıâli'ye adını veren Alay Köşkü karşısındaki kapının 19- yy sonlarındaki görünümü.
Erkin Emirogıt fotoğraf arş iri

Mimari açıdan eski Babıâli'den farklılaşsa da yeni yönetim merkezini var eden ana ilkelerin büyük oranda eski yaklaşımla bağlantılı oldukları kesindir. Örneğin, klasik dönemden beri daima devletin merkezi mali yönetimiyle mülki yönetimi birbirinden özerk, ama kendi içlerinde adeta "monolitik" iki büyük bürokratik kitle oluşturmuştu: Bâb-ı Defteri ve Bâb-ı Asafi. Batılılaşma döneminin başlaması ve yeni Babıâli binasının yapılması, bu örgütlenme ve onun bazı mimari yansımaları açısından oldukça az şeyi değiştirmiştir. Her şeyden önce, yeni Babıâli'nin de önceki gibi bir bakanlıklar kompleksi olmadığı görülür. Yapı, eski örgütlenmede olduğu biçimde harici ve mülki işlevleri ve sadrazamlığı birbirinden bağımsızlaşmamış nitelikte yürüten "monolitik" Bâb-ı Âsafi düzenini sürdürmektedir. Bu bürokratik örgütlenme, yapının, örneğin. Dolmabahçe Sarayı'na benzeyen hareketli, ancak tekil bir kitlesel ve işlevsel bütün oluşturan mimarisinde de ifadesini bulur.

İç işleyiş mekanizması açısından eskiyle bağlantılı olsa da yeni Babıâli'nin kentsel konumu eskisinden tümüyle farklıdır. Her şeyden önce. varlığını yüzyıllardır sürdürebilmiş olan küçük Kum Meydanı, söz konusu yapımda Babıâli bahçesinin içine alınarak yok edilmiştir. Alay Köşkü artık özgün işleviyle kullanılmamaktadır; dolayısıyla, bir meydanlığa bakması gerekmemektedir. 1259/1843-44 tarihli anıtsal kapı bu eski meydanın ortasında konumlanıyor.

Öte yandan, 1844'e dek kompleksin ana kapısı daima Alay Köşkü tarafında olmuşken, yenisinde artık güneye. Cağaloğlu tarafına açılan kapılar da ağırlık kazanmıştır. Topkapı Sarayının işlevini yitirişi o yöndeki bağlantının ikinci plana düşmesine yol açmış olmalıdır. Bunu bütünleyen bir diğer nedense, 1868 Hocapaşa yangını sonrasında açılan bugünkü Ankara Caddesi'nin, çevrenin tüm ulaşım bağlantılarını farklılaştırmış oluşudur. Yine de bu değişim, yapının ilk inşa edildiği yıllarda gerçekleşmiş değildir; en az yarım yüzyıllık bir süreç içinde belirmiştir. Öyle ki, 20. yy'ın başına gelindiğinde, kuzeydeki girişler adeta kullanılmaz olmuş ve mimarının 1844'te belki de hiç amaçlamadığı biçimde güney cephesi ana cephe haline gelmiştir. Bugün de öyledir.

Sonraki yıllarda Babıâli alanı içinde söz konusu ana kitleden başka sadece iki önemli yapı gerçekleştirilecektir. Bunlardan birincisi, muhtemelen 1846'dan başlayarak İsviçreli-İtalyan mimar Gaspare Fossati(->) tarafından tasarlanıp yapılmış olan arşiv binasıdır. Aynı yıl, o güne dek Babıâli'nin kagir bodrum katlarında torba ve sandıklar içinde tutulan ve yüzyıllar boyunca yangınlardan korunması için büyük çaba harcanan belgelerin daha çağdaş koşullarda saklanmasını örgütlemek üzere Hazine-i Evrak Nezareti (sonra müdüriyeti) kurulmuştur. Fossati'nin duvarları kagir, kat döşemeleri, merdiven, kapı ve pencere kanatları demirden olan ve İstanbul Tersanesi'nde üretilmiş bulunan binası, bu yeni örgütün nüvesini barındıracaktır. Yapının diğer bir özelliği de Türkiye'deki ender Palladyen tasarımlardan biri oluşudur. Şah Huban Hatun Medresesinden artakalan yapı. büyük olasılıkla o dönemden beri aynı kurumun deposu olarak kullanılmaktadır. Fosatti'nin bu yıllarda Sadaret Dairesi tarafındaki bir salonu da veniden dekore ettiği bilinir. 1910lardaysa, komplekse Ankara Caddesi tarafında konumlanan ve yine arşiv tarafından kullanılacak. I. Ulusal Mimarlık Akımı çizgisinde küçük bir yapı daha eklenmiştir.

Ana Babıâli yapısı 1844'teki yapımının ardından iki büyük yangın daha geçirmiştir. 21 Cemaziyelevvel 1295/23 Mayıs 1878'de ortada Şura-yı Devleti

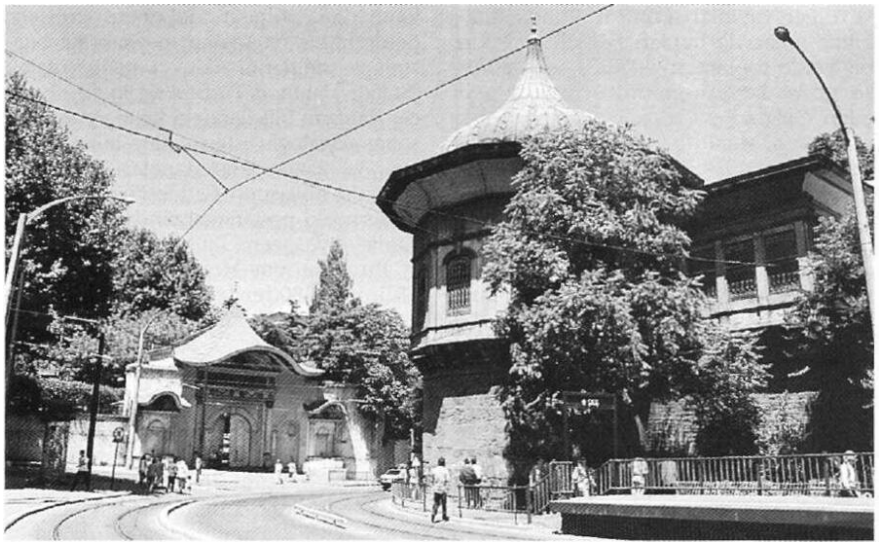

Günümüzde Babıâli ve çevresi eski görünümünü bir ölçüde korumaktadır.
Ali Hikmet Varlık, 1993

barındıran kesimin ve güneydoğu ucunun bir kesimi yanmış ve hızla onarılmıştır. Orta kesim **6** Safer 1329/**6** Şubat 1911'de bir daha yanacak ve artık onarılmayarak ortadan kaldırılacaktır. Böylece tek bir kitle yerine birbirinden bağımsız iki ayrı yapı ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet döneminde eski Sadaret Dairesi kesimi Vilayet Konağı olarak kullanılmaya başlanır. 1930larda cephelerindeki neoklasik bezemeler soyularak yalın bir biçimde sıvanıp sözde yenilenen bu yapı, 1980lerin sonlarında yeniden eski görünümüne kuvuşturulmak üzere bir inşaat etkinliğine sahne olur. Diğer kitleyse İstanbul Defterdarlığı olarak kullanılırken, bir yangın daha geçirecek ve 19701er boyunca süren çok başarısız bir restorasyonla yeniden kullanılır hale getirilecektir.

Modern Türkiye tarihinin bu belki de en önemli resmi yapısı belgesel önemi nedeniyle hak ettiği tarihsel, mimari ve resmi dikkate 1923 sonrasında hiçbir zaman hedef olmamıştır. Oysa, çağdaş Türkiye'yi var eden değişimler dizisini siyasal rolüyle olduğu gibi, mimarisiyle de örnekleyen bu kompleks, kısmi yeniden yapım çalışmaları da dahil olmak üzere, çok daha kapsamlı bir ilgiyi gereksinmektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 323; Subhi, *Tarih-i Subhi,* İst., vr 172b-173c; *Tarih-i Şânizade,* I, 146, 339; *Tarih-i Vâsıf,* I, 43, 66; *Silahdar Tarihi,* II, 299; *Müri'i't-Tevârih,* I/A, 95, 182; *Tarih-i Lutfî,* V, 138, VII, 79, 85; d'Ohsonn. *Tableau,* VII, 158; (Konyalı), *Abideler,* 14; T. Gökbilgin, "Babıali", *İA,* II, 174-177; *İSTA,* IV, 1746-1750, 1762-1765; Cezar, *Yangınlar,* 337-341; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 434; C. V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922,* Princeton, 1980; S. Eyice, "Fossati, Gaspare ve Giuseppe", *İSTA,* IX, 5818-5823; ay, "Mimar Gaspare Fossati ve İstanbul", *Arredamento-Dekorasyon,* S. 43 (Aralık 1992), s. 128; ay, "Babıâli", *DİA,* IV, 386-389.

UĞUR TANYELİ

BABIÂLİ BASKINI

İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından 23 Ocak 1913 günü düzenlenen hükümet darbesi.

Arnavutluk'ta çıkan isyan bastırılırken İttihatçılara muhalif "Halaskar Zabitan" grubu dağa çıktı. Bu kesimin İstanbul' daki yandaşları hükümete verdikleri muhtırada meclisin dağılmasını, Kâmil Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kurulmasını istediler. İttihatçılar boyun eğdi. Gazi Ahmed Muhtar Paşa başkanlığında yeni bir kabine kuruldu (22 Temmuz 1912); ancak güvenoyu alamadı. Sadrazamın isteği üzerine padişah meclisi feshetti.

O sırada Balkan Savaşı başlamıştı. Siyasi istikrarsızlığın hüküm sürdüğü bir dönemde ordu savaşa hazır değildi. Rumeli'nin büyük bir kesimi Osmanlı Devletimin elinden çıktı. Alman yenilgiler Gazi Muhtar Paşa'yı istifaya zorladı. Kâmil Paşa kabinesi kuruldu (29 Ekim 1912).

Bulgar ordusu Trakya'da ilerledi ve Çatalca önlerine vardı. Osmanlı ordusunda şiddetli bir kolera salgını hüküm sürüyordu. Rumeli'den kaçan binlerce göçmen İstanbul sokaklarında sersefil dolaşıyorlardı. Her gün açlıktan ve hastalıktan birçok insan ölüyordu.

Osmanlı hükümeti Balkan devletleriyle Londra'da masaya oturdu. 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nın 23-maddesini öne süren büyük devletler, bir Osmanlı eyaleti olan Bulgaristan'ın işlerine açıktan açığa karışmayı hak görüyorlardı. Büyük devletler Babıâli'ye bir nota vererek Edirne'nin Bulgaristan'a ve Ege adalarının kendilerine bırakılmasını istediler. Dolmabahçe Sarayımda toplanan ve ileri gelen devlet adamlarının katıldığı Şûra-yı Umumi durumu görüştü. Balkan Savaşı'nm ilk evresinde alınan yenilgiler ertesi Kâmil Paşa hükümeti Londra Konferansı'nda önerilen Midye-Enez sınırını kabule yanaşıyordu. Osmanlı ordusunun Lüleburgaz ve Kırklareli'nde de yenilişi hükümeti büsbütün çıkmaza sokmuştu.

Bu sırada İttihatçılar iktidarı tekrar ele geçirmek için harekete geçtiler. Balkan Savaşindaki yenilgileri ve Edirne'nin Bulgaristan'a terk edilişini fırsat bilerek hükümete karşı darbe planladılar. Baskın cemiyet merkezinde hazırlandı. Enver Bey (Paşa), Talat Bey (Paşa), Hilmi, Sapancalı Hakkı, Midhat Şükrü (Bleda), Yakup Cemil, Mustafa Necip. Kara Kemal ve Ömer Naci baskını düzenleyen önde gelen kişilerdi.

23 Ocak 1913 günü Enver Bey ve İttihatçı fedailerden Yakup Cemil'in başı çektiği grup, cemiyetin Nuruosmaniye'deki merkezinden ata binerek Babıâli'ye yöneldi. Bu arada Talat Bey de bir grup İttihatçıyla Babıâli'ye gitmişti. Ayrıca Babıâli binası civarındaki önemli noktalara altmış kadar İttihatçı yerleştirilmişti. Yol boyunca toplanan halkın da katılımıyla ellerinde bayraklarla tekbir getiren kalabalık Babıâli'ye vardı.

Kabine toplantı halindeyken Enver Bey ve yanındakiler Babıâli'ye girdiler. Sadaret yaveri Nafiz Bey müdahale etmek istediyse de öldürüldü. Harbiye nazırının yaveri Kıbrıslızade Tevfik Bey de vuruldu. Bu arada Tevfik Beyin tabancasından çıkan kurşunla İttihatçılardan Mustafa Necip öldü. Vurulanlar arasında kapıyı bekleyen polis komiseri Celal Bey de vardı. Harbiye Nazırı Nazım Paşa baskıncılara karşı direnip "ne oluyor" demeye kalmadan Yakup Cemil tarafından alnından vuruldu. Silah sesleri üzerine kabine üyeleri dağılmıştı. Enver Bey Sadrazam Kâmil Paşamın makamına girerek sert bir ifadeyle milletin kendisini istemediğini ve istifa etmesini bildirdi. Kâmil Paşa asker tarafından gelen teklif üzerine istifaya mecbur kaldığını padişaha hitaben yazdı. İttihatçılar buna "ahali" sözcüğünü de ilave ettirdiler. Böylece istifa gerekçesi "ahali ve asker tarafından" gelen teklife dönüştü. Bu sırada İttihatçıların ünlü hatiplerinden Ömer Naci Babıâli önünde toplanan kalabalığı coşturuyor "Yaşasın millet!.. Yaşasın İttihat ve Terakki!" diye bağırtıyordu.

Kısa sürede İstanbul İttihatçıların denetimine geçti. V. Mehmed (Reşad) İttihatçıların isteği üzerine Mahmud Şevket Paşa'yı kabineyi kurmakla görevlendirdi. Böylece iktidar tekrar ittihatçılara geçti. Aynı gece Cemal Bey (Paşa) İstanbul muhafızlığını, Azmi Bey polis müdürlüğünü ve Halil Bey (Paşa) (Kut) merkez kumandanlığını ele geçirdiler. Talat Bey dahiliye nazırı vekili unvanını kullanarak vilayetlere çektiği telgrafta Kâmil Paşa hükümetinin, Edirne vilayetini tamamen ve Ege adalarını kısmen düşmana bıraktığını ve bu kararını sorumsuz bir meclise tasdik ettirdiğini kaydediyor ve bu nedenle milli galeyan sonucu devrildiğini bildiriyordu.

Kurulan yeni hükümet Ali Kemal ve Rıza Nur gibi muhalifleri tutukladı. Sad-

razam Kâmil Paşa, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Maliye Nazın Abdurrahman Bey ve Dahiliye Nazırı Reşid Bey ülke dışına çıkarıldılar. Savaşa girmek ve savaşı beceriksizce yönetmek gerekçesiyle Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa kabineleri aleyhine tahkikat açıldı.

Darbe cephede pek değişikliğe neden olmadı. 30 Mayıs 1913 günlü Londra Antlaşması'yla Edirne- Bulgaristan'a geçti. Ağır barış koşulları kabul edildi.

Babıâli Baskmı'nın ilginç yönü hükümetin böyle bir baskının yapılacağından haberdar olmasıydı. Ancak, bu tür ihbarlar pek önemsenmiyordu. Nitekim İstanbul Muhafızlığından Babıâli'ye bir bölük asker getirilmesiyle yetinilmişti. Bu bölük de baskın sabahı eğitime çıkma bahanesiyle Babıâli'den uzaklaştırılmıştı. Yerlerine Anadolu rediflerinden yeni silah altına alınmış bir müfreze görevlendirilmişti. O nedenle İttihatçılar pek fazla direnişle karşılaşmaksızm Babıâli'ye girdiler. Babıâli Baskınımın diğer bir boyutu İttihatçıların önceden Alman ve Avusturya elçiliklerini de haberdar etmeleridir. Nitekim Alman Elçiliği baştercümanı ile Anadolu Bağdat Demiryolu Genel Müdürü Huguenen baskın sırasında Babıâli'de bulunuyorlardı.

Babıâli Baskını İttihatçıların muhalefeti sindirerek ülkeyi fiilen tek parti yönetimine sokmalarına neden olan olaydır. Kaba kuvvet kullanarak iktidarı ele geçirme yöntemlerinin tarihteki kalıcı bir örneğidir.

Bibi. F. Ahmad, *Ittihad ve Terakki (1908-1914),* 1st, 1971; S. Aksin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* 1st, 1980; Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi,* II, I. Kısım, Ankara. 1943; A. F. Türkgeldi. *Görüp İşittiklerim.* Ankara. 1984; Tunaya, *Siyasal Partiler,* I. III.

ZAFER TOPRAK

BABIÂLİ CADDESİ

Cumhuriyet dönemi öncesinde, Sirkeci Meydanı'ndan başlayıp Cağaloğlu'na doğru dik bir yokuşla yükselen ve Nuruosmaniye Sokağı'yla kesiştiği noktaya kadar devam eden yoldu. Cumhuriyet'in ilanından sonra, Sirkeci'den İran Konsolosluğuna, Türk Ocağı ya da eski adıyla Çifte Saraylar Sokağı'na kadar uzanan bölümüne Ankara Caddesi, oradan Divanyolu'na kadarki bölümüne de Babıâli Caddesi dendi.

Babıâli sözcüğünün Osmanlı'nın yönetim merkezi anlamı dışında Türkçe basın merkezi anlamını da kazanması 1870'lerden sonraya rastlar. Deyim, giderek sadece gazeteleri ve basımevlerini değil, basın alanında çalışan bütün emekçileri, onların yaşamını, tüm basın dünyasını içeren bir kavram haline geldi.

Fransızca başta olmak üzere, yabancı dilde gazete ve yayınların merkezinin Galata-Pera olmasına karşılık, Babıâli Caddesi ve Cağaloğlu, 1870'lerden sonra Türkçe basının merkezi oldu. Bir görüşe göre, Türkçe basının burada kümelenmesinin nedeni, hükümetin, sayılan birden artmaya başlayan gazeteleri ve diğer yayınları kontrol altında tutabilme amacıyla bunları Babıâli'ye yakın bir yerde toplamasıydı. Bir başka görüşe göre, Levanten kültürünü temsil eden Galata-Pera'yı "karşı taraf olarak niteleyen Müslüman Osmanlı kesim, kendi kültürel kimliğini yerli bir ortam içinde koruyabilmek amacıyla Babıâli çevresinde kümelenmişti.

1870'ten sonra bu bölgede çıkan Türkçe gazetelerin ve çalışanların sayısı giderek arttı. Ahmet Rasim. Babıâli adını kullanmadan, bölgeyi "dekorsuz, kulissiz, perdesiz bir ortaoyunu meydanı"na benzetir ve sınırlarını oldukça geniş tutarak "Sultan Mahmud Türbesi'ndeki Çemberlitaş Hamamı bitişiğindeki kitapçı Celü'den sonra Cağaloğlu istikametine inilir, kitapçılar ve gazete idarehaneleri arasından ilerlenip Ebussuud Caddesi'nin altına ve karşısındaki postane tarafındaki sokaklara varılır" diye çizer.

Bu "Matbuat Meydani'ndaki kalem ehlinin 1880'lerdeki sınıflandırılması

B A B I Â L İ C A D D E S İ

Şimdi elli altmış yıl evvelki Babıâli Caddesi'ndeyiz. Buradaki hayat büsbütün başka bir şeydi o çağlarda.

Babıâli Caddesi'nde o zaman orta kaldırım yoktu, parke, mozayık filân, iki yanda eciş bücüş, çaştak çuştak, eğri büğrü, kırık dökük, kanbur zanbur Malta taşlarından yapılmış, sözümona yaya kaldırımı vardı ki çamurlu, yağmurlu havalarda bunların üstünden yürümek, hele yürüyenleri seyir ve temaşa etmek hem eğlenceli, hem acıklı olurdu. Çünkü taşları gelişigüzel dizilmiş, hayranlığı çeken bir hokkabazlık maharet ve el çabukluğu kerametiyle çimentosuz, kumsuz, harçsız bastırılmış, yani efendim tükürükle yapıştırılmış, her parçası ayrı ayrı oynar, gerçekten şakrak, oynak, fıkırdak bir kaldırım olduğundan, aralarına, altlarına yağmur suları, çamurlar girer, çıkar, birikir. Üstünden geçenler bu taşlara bastı mı? bastı. Taşlar hiddetlenir, gazaba gelir, isyan eder, ayağa kalkar, yahut yere gömülür, çamurlar fışkırır, gelip geçenlerin üstlerini, başlarını tepeden tırnağa serpme ve serpilme kirletir, leke içinde bırakır.

Arabalara, atlara, eşeklere, köpeklere, öküzlere, ineklere, koyun keçi sürülerine, ördeklere, tavuklara, hindilere, kazlara, hamallara... Ve damatlara mahsus orta kısım ise güya. hani, odur o! çapından şose müsveddesi gibi bir şeydi. Evet şose gibi bir şey ama yalnız toprakla yapılmış. Halis muhlis yerli malı. ilâç için de ötesine berisine o günkü Şehremaneti bir iki avuç çakıl atmış.

Yaya kaldırım ile şose arasındaki kenarlara seller için hendekler açılmış ama yağmurlar ve seller bu hendeklerin güzelliğini bozmamak, estetik durumunu kırmamak, yoksa bunları taciz etmemek için midir, nedir? şosenin ortasından, yaya kaldırımların üstünden şarıl şarıl akar, şosenin binbir yerinde hendekler, tepeler, çukurlar, dağlar, dereler, yarlar, uçurumlar yapar ve yakalayabildiği kadar taşları, toprakları sallasırt edip götürür. .Sirkeci istasyonu önünde ehramlar kurardı.

Şu halde yaya kaldırımları kıyılarındaki sel hendekleri neye yarardı?., diyeceksiniz. Yarardı. İştaynbiruh, Kafkasya birahanelerinde, veya Sirkeci meyhanelerinin birinde kafayı fazla tutan, fitil olan, zom olan, yolunu kaybeden gazete muharrirlerinin yan gelip yatmasına. Kaç muharriri sabahları bu sel yalaklarında sızmış kalmış buldular bilseniz!

Gelgelelim o zaman buralarda yer tutmuş gazetelerle, matbaalara, bunlarla ilgili yerlere o şeylere. Kafamda kalanlar:

Bugünkü Adliye postahaneden, yahut postahaneli adliyeden Babıâli Caddesine (Ankara Caddesi) gelirken Halk Sandığı olan bina (Alem Matbaası, Ahmet İhsan ve Şürekâsı, *Servet-i Fünuri),* Babıâli Caddesi'ne köşeyi dönün, İkbal Kütü phanesi'nin üstünde (Sucu Kosti'nin dükkânı), Sucu Kosti'nin dükkânı o günlerin şairleri, edibleri, gazetecileri için bir mahfildi, bir harabat sarayı. O devrin matbuat hayatiyle bu dükkân kadar ilgili yer pek azdır. Bunun karşısında, caddenin solunda Mihran Matbaası, *Sabah* gazetesi, şimdiki Tan Matbaası, yukarı doğru çıkınız. *Vakit* matbaa ve gazetesinin biraz altmdaki handa ikdam Matbaası, *İkdam* gazetesi. Şimdiki Vakit'in üst tarafındaki büyük bina (Tahir Bey Matbaası) Baba Tahirln. Ve *Malûmat, Servet, Musavver Fen ve Edeb, İrtika,* Arapça *el-Malûmat,* Fransızca *Servet* gazeteleri. Geri dönünüz, Meserret apartımanının yanmdan Ebussuud Caddesi'ne giriniz. Sağda (Kırkanbar Matbaası) *Tercümandı Hakikat, Mecmua-i Edebiye,* solda biraz ilerde *Hanımlara Mahsus Gazete* ile *Çocuklara Mahsus Gazete.*

İkdam Ahmed Cevdet'indi. *Servet-i Fünun* Edebiyat-ı Cedide Mektebini kurmuştur. *Kırkanbar* Ahmet Mithat Efendinindir. *Hanımlara Mahsus Gazete* ile *Çocuklara Mahsus Gazeteyi* Ibnülemin Tahir Bey çıkarırdı. Bunların dışında da gazete ve risaleler vardı. *Tarik, Maarif, Mektep, Hazine-i Fünun, Pul Mecmuası, Terakki...* O günlerin diğer bellibaşlı tabileri de Asır Kütüphanesi sahibi Kirkor Faik, Kitapçı Arakel.

Sadri Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar,* İst, 1991 (ilk basımı 1952), s. 80-82

şöyledir: Meşhur edipler ve mümtaz şahsiyetler, meşhur şairler, başmuharrirler, muharrirler, makale yazarları, müellifler, mütercimler, mecmuaların kadrosu, edebiyatımıza müntesip görünenler, şark edebiyatı taraftarları, garp edebiyatı taraftarları, kalem erbabının meşhurlarım tanıma iddiasında bulunanlar, umumi olarak gazetelerin mensupları, muhabirler, musahhihler, imzasız yazı yazanlar, başkalarının yazılarını kendisininmiş gibi gösterenler, her yerde ceplerinde okunacak şiir bulunanlar, bir başkasına tercüme, yine başkasına tashih ettirdikten sonra meydana gelen metni benimseyenler, uydurmasyoncular, meşhur eserlerin hamalları, ezberciler, lügatçiler, çeşitli kitaplardan bilgi toplayanlar, ıskatçılar, piyesçiler.

Bunlardan başka, bir ikinci grup daha vardır ki küçük farklarla bazen bunlara katılır, bazen ayrılırlar: Asker ve molla yazarlar, meyhanelerde oturanlar, dervişler, tasvirciler, nazire, kıta, tahmis, tesdis söyleyenler, manzume ve kasidelerin şerh edicileri, eski tarz nesir yazarları, tarih düşürenler, senebaşı şairleri vb. Bunların da altında gazete idarecileri, mürettipler, baskıcılar, hamallar, müvezziler bulunur.

Ahmet Rasim bu kalabalığın mahşeri andırır şekilde karışık yaşadığını; içlerinde, ülkedeki Müslüman unsurun her birinden kimseler bulunduğu gibi, Rum, Ermeni, Musevi, Süryani, Keldani, Katolik, Levanten, Leh, Macar, Alman, Fransız ve İtalyanlara rastlandığını ekliyor. Bu da, Tanzimat'ın önerdiği Osmanlılık tezinin en çok uygulanma şansı bulunduğu yerin Babıâli olduğunu gösteriyor.

Bu değişik kökenli insanlar, bölgenin kahvehane, kıraathane ve birahanelerinde bir araya gelir; ortak şakaları, ortak düşünceleriyle bir arada yaşarlardı. Kalem ehlinin en üst düzeyini oluşturanların dışındakiler az parayla çok keyfe dayanan bir "gazeteci hayatı" sürerlerdi. Ailesini tamamen terk edip kendisini Babıâli yaşamına kaptırmış kimseler görülürdü. Gazeteci simit ve çayla yaşar düşüncesi, bunlar gibilerin hayatından yayılmış olmalıdır.

1922'de Osmanlı Devleti'nin tarihe karışmasıyla, Babıâli deyimi siyasi içeriğini kaybedince, sözcüğün salt basını ifade eden anlamının yaygınlığı daha da arttı. Babıâli Yokuşu ve daha sonra Cağaloğlu Yokuşu ve nihayet "Bizim Yokuş" deyimleri kullanılmaya başlandı. "Cağaloğlu" ve "Yokuş" deyimleri, belli bir yöreyi anlatmak için çok kullanıldı. Rıfat İlgaz *Yokuş Yukarı,* Hikmet Feridun Es *Bir Yokuşun Romanı,* Yusuf Ziya Ortaç *Bizim Yokuş* adlı eserlerinde Babıâli'deki yaşamı anlatmışlar. Babıâli deyimi ise giderek bütün Türk basınını ifade etmeye başladı.

II. Dünya Savaşinm sonuna kadar, yeni gazeteler ve önemli basımevleri yine bu bölgede açıldı. Gazeteci yaşamı da, eskisinden az farklarla devam etti. Yapısal değişmenin başlangıcı, çokpartili

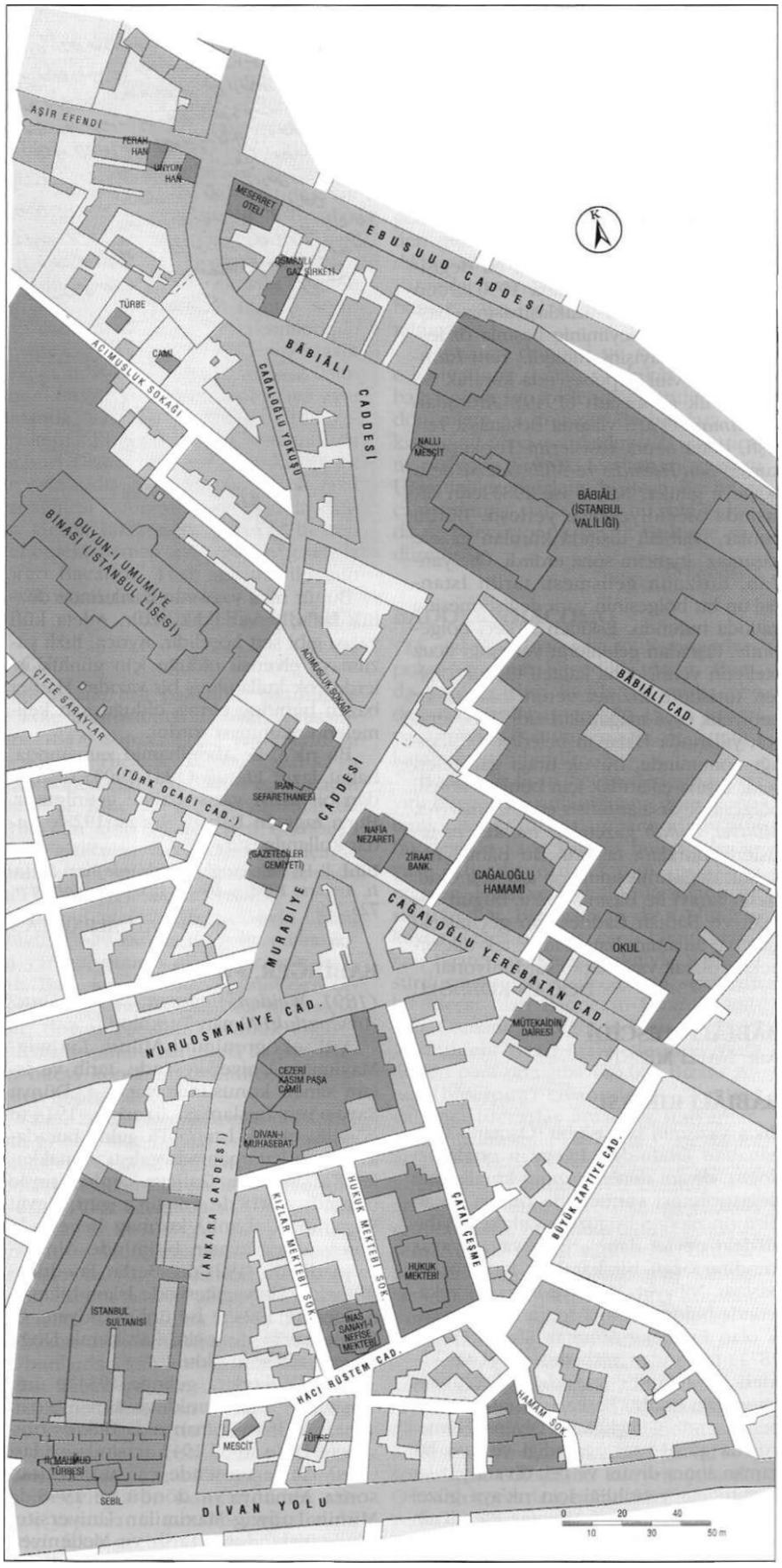

Babıâli Caddesi, 1910'lar
İstanbul Ansiklopedisi

rejime geçilmesiyle makale gazeteciliğinin yerini haber gazeteciliğinin alması oldu. Ülkenin her yanında sabahın erken saatlerinde satışa sunulmak yarışı, her şeyden evvel sayfa bağlanmasını gece yarısından akşam saatlerine geriletti: bunun sonucunda, gazetede sabahlayan gazeteci tipi yavaş yavaş kaybolmaya başladı. Haber, resim ve baskı teknolojilerinde beliren yenilikler de yeni gazeteci tipinin ortaya çıkmasına yol açtı.

Babıâli'nin kadroları köklü bir değişime girerken, basının daha 1950lerden itibaren Babıâli'den uzaklaşmasının başlaması, Babıâli deyiminin basınla özdeşletirilmesi anlayışını etkiledi. *Yeni İstanbul* basımevini Tepebaşı'nda kurarak bu alanda ilk adımı attı (1949). Ardından *Tercüman* 1950'li yıllarda Beşiktaş'a yerleşti, daha sonra tesislerini Topkapı'da kurdu. *Son Havadis* ve *Milli Gazete* de o bölgeye gittiler. *Sabah* ise 1980'lerin ortasında Mecidiyeköy'e yerleşti. Bütün bunlar. "Babıâli dışında kurulan gazete yaşamaz" inancını sona erdirdi. Öte yandan, turizmin gelişmesi, tarihi İstanbul'un bu bölgesinin yapı değiştirmesine katkıda bulundu. Eskiden Sirkeci bölgesinde, taşradan gelenlerin yerleştiği ucuz otellerin yerini daha kaliteli turistik oteller, turistlere hizmet veren lokanta ve hediyelik eşya mağazaları aldı. 1980'lerin son yıllarında Dalanın belediye başkanlığı döneminde, büyük tirajlı gazeteleri şehir dışına çıkarmak için bunlara İkitelli bölgesinde arsalar tahsis edildi. *Hürriyet. Milliyet, Sabah* gazeteleri muhteşem tesislerle buralara taşındı. Bu Babıâli'nin kabuk değiştirmesinin son aşaması oldu. Basın Sarayı ile Basın Müzesi, bugün Babıâli ve Babıâli Caddesi'nin geçmişteki işlev ve anlamını hatırlatacak tek tük örnekler olarak varlıklarım sürdürüyorlar.

DOĞAN KÖLOĞLU

BABIÂLİ MESCİDİ

bak. NALLI MESCİT

BABIÂLİ RIK'ASI

Rık'a yazısının bir üslubu. Osmanlı-Türk hattatları tarafından 18. yy in ortalarına doğru, divani denen yazının kurallarının değiştirilmesi sonucunda ortaya çıkan rık'a önceleri gelişigüzel yazılırken Babıâli'deki devlet dairelerinde yavaş yavaş kendine özgü bir karakter kazanmaya başladı. Nihayet, Hariciye Nezareti vekâletinde bulunan; daha sonra maliye nazırı olan Ebubekir Mümtaz Efendi (1810-1871) tarafından nispeten güzel ve kaideli bir biçimde yazıldığı görülünce, onun yazı üslubu başkaları tarafından da benimsendi. Gençliğinde Divan-i Hümayun'da güzel yazı öğrendiği ve kısa bir zaman sonra divani ve celi divani yazılar hattatlığına getirildiği için rık'aya güzel bir biçim kazandıran Mümtaz Efendi'nin üslubu, sonradan gelenlerce de sürdürüldüğünden, bu yazıya "Mümtaz Efendi Rık'ası" veya yazıldığı yere nispetle "Babıâli Rık'ası" adı verilmiştir.

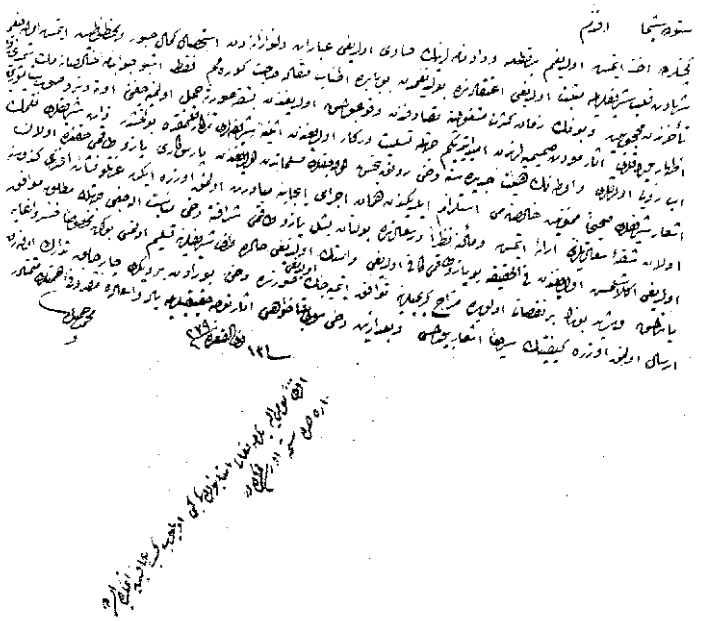

Babıâli Rık'ası'na bir örnek. *.4// Alparslan arşivi*

Bu tür rık'a yazısının harflerinde düzlük fazla, yuvarlaklık azdır. Adeta **kufi** yazısı gibi sert köşelidir. Ayrıca, hızlı yazılmaya elverişli olduğu için günlük işlerde çok kullanılmış bir yazıdır. Harfler bazen birbirine girmiş olduğu için kelimelerin okunması zordur.

Bu rık'a. II. Abdülhamid zamanında, hattat İzzet Efendi (1841-1903) tarafından bir sanat yazısı haline getirilmiştir. Buna rağmen Babıâli Rık'ası 1928'e kadar kullanılmıştır.

Bibi. I. H. Baltacıoğlu. *Türklerde Yazı Sanatı.* Ankara, 1958, s. 69-71; İnal. *Son Hattatlar.* 724-729.

ALI ALPARSLAN

BABİNGER, FRANZ

(1891, Weiden/Almanya - 1967. Draç/ Arnavutluk) Alman Türkolog.

Yükseköğrenimini Münih Ludwig-Maximilan Üniversitesinde, tarih ve İslam sanatı konusunda yaptı. I. Dünya Savaşınm başlaması üzerine. 1914'te gönüllü olarak İstanbul'a geldi, buradaki Alman karargâhında çalıştı. Çanakkale. Kafkasya ve Galiçya cephelerinde bulundu. İ918'de Filistin'e **gitti,** Cevat Paşa'mn (Çobanlı) kurmay heyetinde görev aldı. Savaşın bitiminde Almanya'ya döndü. 192l'de, Berlin Friedrich-Wilhelms Üniversitesinde İslam bilimleri doçenti; 1924'te ise ünlü şarkiyatçı C. H. Beckerln desteğini kazanarak Doğu dilleri profesörü oldu.

Naziler iktidara gelince 1934'te üniversiteden uzaklaştırıldı ve Almanya'dan ayrıldı. 1935'te Romanya'da Bükreş Üniversitesinde, 1937-1943 arasmda ise Iaşi (Yaş) Üniversitesinde çalıştı. Savaştan sonra Almanya'ya döndü ve 1948'de Münih Ludwig-Maximilan Üniversitesinde Yakındoğu Tarih ve Medeniyeti ve Türkoloji kürsüsünün başına geçti.

Çalışmalarının büyük bölümü Türk tarihi ve Türk dili üzerine olan Babinger. ayrıca 15-17. yylarda İstanbul konulu resimler ve bunların ressamları üzerine sanat tarihi kitapları yazmıştır.

Babinger. bazı çevreler tarafından eserlerinde tarafsızlıktan uzaklaşmak ve bilimsel dayanaktan yoksun yargılar vermekle suçlanmıştır. İstanbul'un fethinin 500. yılı dolayısıyla yazdığı *Mehmed der Eroberer und seine Zeit* (Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı) adlı kitabıyla yine tartışmalara neden oldu. Özellikle Fatih hakkında, yabancıların vaktiyle onu kötülemek amacıyla yaptığı yakıştırmaları ve söylentileri kaynak belirtmeden aktarması; fetih olayını bir katliam gibi sunması, Fatih'i acımasız, kan dökücü bir tiran olarak anlatması eleştirildi.

Adı geçen kitabın **1978** tarihli İngilizce basımının önsözünü yazan W. C. Hickman'a göre, yazarın başka kitaplarında da bu türden özel bakış ve güvenilmez bilgilere rastlanmıştır.

Emekli olduktan sonra davetli olarak gittiği Arnavutluk'ta ölen Babinger'in İstanbul'la ilgili başlıca çalışmaları şunlardır: *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert* (XVIII. yy'da İstanbul Kitapçılığı) Leipzig. **1919:** *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke,* Leipzig, 1927 *(.Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri.* Ankara, **1982);** *Vier Bauvorschläge Llanardo da Vincis an Sultan Bajezid II* (Sultan II. Bayezid'e Leonardo da Vincimin Dört Proje Teklifi), Göttingen, 1952; *Mehmed der Eroberer und seine Zeit* (Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı), Münih. 1953; *Sultanische Urkunden zur Geschichte der Osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmed II der Eroberer* (II. Mehmedln, Ticaret ve Devlet Yönetimine İlişkin Bir Fermanının Tıpkıbasımı), Münih. **1956:** *Fetihname-i Sultan Mehmed* (İst, **1956),** *Drei Stadtansichten von Konstantinopel, Galata und Skutari aus dem Ende des 16. fahrhunderts* **(16.** yy

Sonlarına Ait İstanbul, Galata ve Üsküdar'ın Üç Manzarası), Viyana. 1959; *Zwei Stambuler Stadtansichten aus den Jahren 1616 und 1642* **(I6l6** ve 1642 Yıllarına Ait İki İstanbul Manzara Resmi), Münih, i960; *Ein weiteres Sultansbild von Gentile Bellini?* (Gentile Bellini'nin Bir Başka Sultan Portresi mi?), Viyana, **1961;** *Ein Unbemerkte Hollandische Grossansicht von Konstantinopel* (İstanbul'un Gözden Kaçmış Bir Felemenk Tablosu). Göttingen, 1962.

Makalelerinden 83'ü, merkezi Münih'te bulunan Südosteuropa-Gesellschaft (Güneydoğu Avrupa Derneği) tarafından üç cilt olarak 1962, 1966 ve 1976 yıllarında basılmıştır.

Bibi. F. Babinger, *Aufsätze und Abhandtungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante,* Münih, 1962, s. 1-51; M. Gubuoğlu, "Franz Babinger". *Studia et Acta Orientalia.* Budapeşte, 1968, s. 233-235; H. J. Kissling. "Franz Babinger (1891-1967)". *Sud-Ost Forschungen,* XXVI, s. 375-379; *İSTA,* IV. 1773-1774; *IA,* IV, 391.

İSTANBUL

BACANOS, YORGO

(1900, Silivri - 24 Şubat 1977, İstanbul) Rum asıllı udi, besteci. Lavtacı Haralambos'un oğludur. Besteci, kemençeci Aleko Bacanos ağabeyi, kemençeci Anastas dayısı, kemençeci Sotiri de amcasının oğludur. Saint-Benoît Lisesi'ne girdiyse de musiki hevesiyle okulu yarıda bıraktı. Babasından aldığı lavta dersleriyle musikiye başladı, ayrıca Büyük Sinanyan'dan Batı müziği tekniğiyle piyano dersleri aldı. Taksim'deki Eftalofos Gazinosu'nda çok genç yaşta profesyonelliğe yöneldi; dört-beş yıl içinde şöhret oldu. Piyanoda da başarılıydı.

Bacanos 1927'de Büyük Postane'nin üstünde Türk Telsiz Telefon Şirketi'ne bağlı ilk radyo açıldığı zaman, ağabeyi Aleko ile birlikte, radyo müdürü Mesud Cemil tarafından iki kişilik fasıl heyetinde çalmak üzere davet edildi. Bu tarihten başlayarak elli bir radyoda çaldı. 1928'de gene Aleko Bacanos ve kanuni Ahmet Yatman ile birlikte, Hafız Kemal ile Hafız Sadeddin'e (Kaynak) eşlik etmek üzere Berlin'e gidip plak doldurdu; bir yıl sonra kemani Sadi Işılay ve Aleko Bacanos ile, Işılay'ın eşi Denizkızı Eftalya'ya eşlik etmek üzere Paris'e gitti. Doldurduğu rast, hüzzam, hüseyni, nihavent taksim plakları bu döneme aittir. Aynı ekiple Kahire'ye geçen sanatçı burada başta ünlü Ümmü Gülsüm ile ona eşlik eden besteci, udi Muhammed el-Kasapçı olmak üzere Mısırlı musikişinasların takdirlerini kazandı; hocalık etmek üzere Kahire'de kalma teklifini ise kabul etmedi. 1946'da istanbul Belediye Konservatuvarı icra Heyeti'ne katıldı; 1953'ten itibaren Münir Nurettin Selçuk yönetiminde iki haftada bir Şan Sinemasında klasik Türk musikisi konserleri veren bu toplulukta 19601ı yılların ortalarına kadar çaldı.

Özellikle "Sevdası henüz sinede gönlüm gibi sağdı", "Hâlâ kanayan kalbimi aşk âteşi dağlar", "Neş'eyle geçen ömrümü eyvah keder ettin" gibi şarkıları sık sık okunan Bacanos, Türk musikisinin yetiştirdiği birkaç büyük udiden biridir. Uttan çıkardığı ses taklit edilemeyecek ölçüde zengindi. Son yetmiş yılın udileri arasında "Yorgo üslubü'ndan hiç etkilenmemiş sanatçı yok gibidir. Mızrap şakırtısı çıkarmayan keskin, tannan bir ses: açık tel-basılı perde farkını ortadan kaldıran kaydırmasız, temiz parmak baskıları; çok sağlam ritim duygusu sonucu hızlı parçalarda "lavta mızrabı" denen teknikle aynı anda hem tempo verip hem ezgi çalma yeteneği; taksimlerinde bayağı ezgilere rağbet etmeyip klasik makam anlayışına sadık kalması ut üslubunun başlıca özellikleridir. Sanatçı aynı zamanda "varyasyon" denilen süslü veya alternatifli ezgi yaratma sanatının da Tanburi Cemil Bey'den sonraki büyük bir ustasıydı; günümüzde birçok fasıl aranağmesi onun varyasyonlarıyla çalınır. Gerek taksimleri, gerekse besteli eserlerdeki hemen ayırt edilen icrasıyla Yorgo Bacanos, Türk saz musikisinin büyük üstatlarından biridir.

CİNUÇEN TANRIKORUR

BACI

İstanbul'daki esir pazarının yıktırılması ve köle alım satımının yasaklanmasından (1847) sonra, hacca gidenlerin ya da görevle Hicaz'a, Yemene, Afrika'ya gidip dönenlerin getirdikleri zenci kadın kölelerdi. Köle kaçakçılığı yapanlar da Afrika'dan aldıkları zencileri istanbul'a getirip gizlice satmaktaydılar. Aile içinde bunlara bacı, arap bacı, kara anne, dadı, kara böcek vb lakaplar verilirdi.

İstanbul aileleri için bacı, evin uğuru gibiydi. Çoğu zaman da gelin edilen kızın yanına, onunla akran bir bacı katılırdı. Bacı. koca evinde, gelinin dert ortağı, sırdaşı, yardımcısı, oda hizmetçisi olur, doğan çocuklara dadılık ederdi. Giderek yaşamını hanımına bağlar, ailenin bireyi konumunda ölünceye kadar evden kopmazdı.

Yalnız zengin konaklarında değil orta halli evlerde bile bacılar vardı. Bunların kölelikleri. Osmanlı yasalarına göre söz konusu değilken seran köle sayılmaktaydılar. Fakat aileler bacıları açıkça alıp satamazlardı. Evin birçok işini yüklenen, örneğin aşçılık, çocuk bakıcılığı, temizlik yapan bacılar, hamama bohça götürürler, çarşıya pazara gezmeye gidişlerde hanıma koruyuculuk yapar, dert dinler bazen dedikodu üretirlerdi. Çocuklar, bunlardan kâh korkar, kâh kucaklarından inmezlerdi. Kent kültürünü yeterince edinememiş olan ve Türkçeyi kendilerine has bir şiveyle konuşan bacılar, aile ortamında birçok gülünç olaylara neden olurlar ve günlük yaşamın tuzu biberi sayılırlardı. Kapılandıkları aile içinde yaşamlarını tamamlayanlar mutlu ölürler, fakat geçinemeyenler, kendilerine yeni bir kapı ya da eş ararlar, bulamazlarsa evsiz barksız kalır, şurada burada gündelikçilik, çocuk bakıcılığı, natırlık, bohçacılık ederlerdi. Kimileri de kaçak esircilere gidip kendilerini sattırırlardı.

Bacıların bir âdeti, istanbul'daki erkek hemcinsleri haremağaları gibi, her yıl 1 Mayıs günü Çamlıca'daki Çilehane Bayramıma katılmaktı.

Cumhuriyetin ilanından (1923) sonra İstanbul'a türlü yollardan zenci kadın getirtilmesi sona ermekle birlikte önceden gelenler. 1940lara değin, kapılandıkları ailelerin ikinci, üçüncü kuşakları yanında barınma olanağını bulmuşlar; bunlara, ana baba yadigârı gözüyle bakılmıştır.

Tanzimat dönemi ve sonraki Türk edebiyatının roman ve hikâyelerinde, bacı tipinin sıkça işlendiği görülür. Aynı dönemlere ait anılarda da bacılara ilişkin ilginç olaylar anlatılmıştır. Bacı tipini radyoda Selçuk Kaskan'ın yazdığı Uğurlugiller skeçlerinde Reşit Baran(->) canlandırmış, daha sonra bu rolü radyoda ve televizyonda Tevfik Gelenbe sürdürmüştür.

İSTANBUL

BADOER, GIACOMO

(15. yy) 1436-1440 yıllarını Konstantinopolis'te geçiren Venedikli tüccar. Burada yaptığı işleri kaydettiği muhasebe defteri Bizans başkentinin 15. yy ticaret yaşamına ışık tutan nadir ve önemli kaynaklardan biridir.

Badoerin ticari hesap defterinde kayıtlı bilgilerden anlaşıldığına göre Konstantinopolis, Bizans İmparatorluğu'nun bu devirde karşı karşıya bulunduğu siyasi, iktisadi ve diğer tüm zorluklara rağmen. Batılı ve Doğulu tüccarların sık sık uğradığı, Bizanslıların da katılımının kayda değer olduğu, canlı bir uluslararası ticaret merkezi niteliğiyle varlığını sürdürmekteydi. Sadece orta seviyede bir tüccar olan Badoerin Bizanslı, italyan, Osmanlı ve diğer tüccarlarla giriştiği muhtelif ticari faaliyetlerinde yılda dönen para ortalama 126.000 Bizans Altını (hiperpira) civarındaydı. Kentteki yabancı tüccarlar arasında İtalyanlar, bunların arasında da başta Cenevizliler ve sonra Venedikliler, Badoerin iş ilişkileri içinde bulunduğu en kalabalık grubu teşkil etmekteydi. Anılan yabancı gruplar aynı zamanda oldukça büyük sermayelerle ticaret yapıyorlar, Batı'dan beraberlerinde çoğunlukla ipek kumaşlar getirip, Avrupa pazarlarına Konstantinopolis'ten çeşitli hammaddeler ve balmumu geri götürüyorlardı.

Sayıları çok fazla olmamakla birlikte, kentte Osmanlı tüccarları da bulunmaktaydı. I. Bayezid (Yıldırım)(-») zamanında Konstantinopolis'te kurulan Türk mahallesinin Ankara Savaşı'ndan (1407) sonra yok edilmesini izleyen yıllarda. Osmanlı tüccarları buradaki ticari faaliyetlerine geçici olarak ara vermişlerdi. Bir süre sonra Bizans başkentine tekrar gitmeye başlayan Osmanlılar, Badoerin muhasebe kayıtlarında görüldüğü gibi. 1430'larda burada balmumu, kuru

üzüm, hayvan postu, yün, keten ve kumaş ticareti yapıyorlardı. Ancak Osmanlı-Bizans siyasi ilişkilerinin bozuk olduğu 1439-1440 arasında. Badoerln kayıtlarında hiçbir Osmanlı tüccarının adına rastlanmaz.

Badoerln iş yaptığı Bizanslılar ise sayıca çok olmakla beraber, bunların girişimlerinin parasal hacmi, özellikle kentteki İtalyanlarınkine görece, oldukça düşüktü. Bizanslı tüccar ve işadamlarının çoğunluğu perakende alım satım işleriyle uğraşırlardı ve aralarında denizaşırı ticarete katılanların oranı küçüktü.

Bibi. U. Dorini, T. Bertele (haz.), *II Libro dei Conti di Giacomo Badoer (Constantinopoli. 1436-1440),* Venedik. 1956; T. Bertele. "II giro d'affari di Giacomo Badoer: precisazloni e deduzioni", *Akten des XI. intemationalen Byzaniinistenkongresses,* Münih, I960, s. 48-57; M. M. Sitikov, "Konstantinopol'i venecianskaja torgovlja v pervoj polovine XV v. po dannym knigi scetov Dzakomo Badoera", *Vizantiiskij Vremennik,* XXX, 1969, s. 48-62-, N. Necipoğlu, "Ottoman Merchants in Constantinople during the First Half of the Fifteenth Cenmrv". *Byzantine and Modem Greek Studies,* XVI, 1992, s. 158-169.

NEVRA NECİPOĞLU

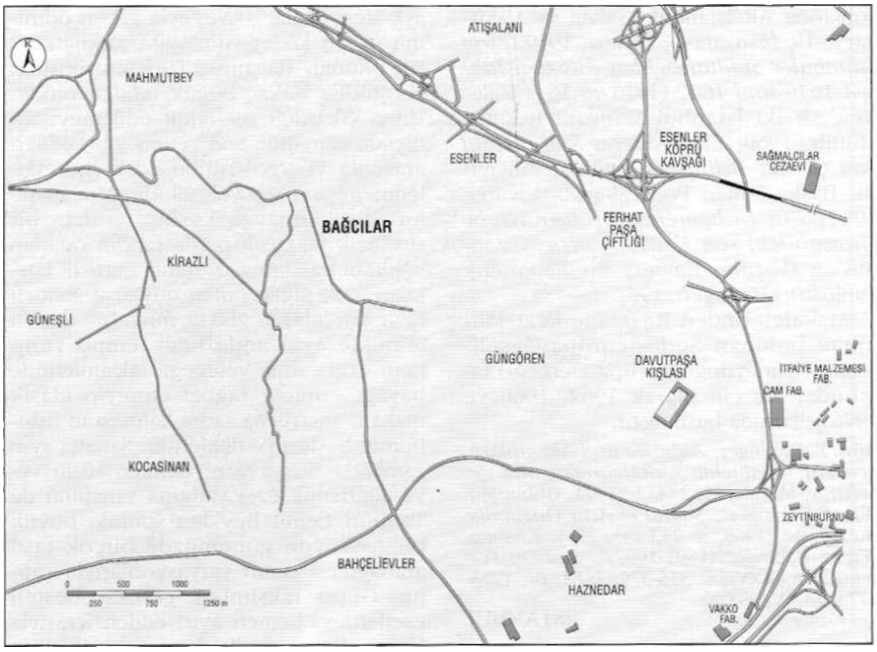

Bağcılar İlçesi
İstanbul Ansiklopedisi

BAĞCILAR İLÇESİ

İstanbul'un Rumeli kesiminde, Çatalca Yarımadasında yer alır. Kuzeyden ve doğudan Güngören, güneyden Bahçelievler, batıdan Küçükçekmece ilçeleri ile çevrilidir. Bu alan içinde, yüzölçümü 20,98 km²'dir.

Bağcılar (Yeşilbağ) 1981'e kadar Bakırköy İlçesi içinde bağımsız bir belediye iken 1981'de yapılan düzenlemeyle önce Bakırköy İlçesi'nde İstanbul Belediyesi'ne bağlı dört şube müdürlüğünden Güngören'e bağlandı; daha sonra 1984'te bütün bu şube müdürlükleri yeniden Bakırköy Belediyesi'ne dahil edildi. 3 Haziran 1992'de yürürlüğe giren 3806 sayılı yasayla bağımsız bir ilçe olan Bağcılar, aşağıda adları verilen 21 mahalleye sahiptir. İlçenin kendisine bağlı köyü yoktur. Mahalleleri şunlardır: Bağcılar, Bağlar, Barbaros, Çınar, Demirkapı, Evren, Fevziçakmak (Kirazlı bölgesi), Fevziçakmak (Bağcılar bölgesi), Hürriyet, Güneşli, Göztepe. İnönü, Kazımkarabekir, Kemalpaşa, Mahmutbey (merkez), Sancaktepe, Yavuzselim, Yenigün, Yenimahalle, Yıldıztepe ve Yüzüncüyü.

Bağcıların nüfus gelişimi, ilçenin sosyal yapısı konusunda da bir fikir vermektedir (bak. tablo).

Demografik gelişmenin dikkat çeken bir özelliği, 1970-1990 arasındaki yaklaşık yüzde 3.500ü bulan olağanüstü artış, diğer bir özelliği de kadm nüfusun erkek nüfusa oranla azlığıdır.

Öteden beri askeri tesis ve kışlaların bulunduğu bölgede erkek nüfus fazlalığı, kışlalardaki er sayısıyla açıklanabilir. Bölge nüfusundaki büyük artışın nedeni ise, İstanbul'un benzer ilçe ve bölgelerinde de gözlenen iç göç olgusudur.

1950lere kadar bağlık bahçelik, gevşek yerleşimli bir köy görünümünde olan, adını da bağ ve bahçelerden alan bölgede ilk gecekondular, ilin diğer gecekondu bölgelerinden biraz daha geç olarak 1960'lardan sonra yapılmaya başlanmıştır. Askeri birliklerin de varlığı hesaba katılırsa 1970 sayımında 8.500 civarı olan nüfus 20 yıl içinde 300.0001 aşarak diğer iç göç bölgeleriyle karşılaştırıldığında bile benzersiz bir artış göstermiştir.

Bağcılara yönelen iç göç, daha çok Karadeniz ve Orta Anadolu kaynaklıdır. 1960'ların gecekonduları 1980'lerdeki imar aflarmdan da yararlanarak günümüzde kat ortalaması 5 veya 6 olan apartmanlara dönüşmüş, ilçe küçük bir Anadolu kasabası görünümü kazanmıştır.

İlçenin faal nüfusu, ilçenin dışındaki büyük sanayi kuruluşlarında olduğu kadar Bağcılar'ın bütün semtlerine yayılmış küçük atölyelerde, imalathanelerde çalışmaktadır. Marangozluk, doğramacılık en yaygın işlerden biridir. Yine küçük arabalarıyla seyyar satıcılık yapanlar, küçük dükkânlar, ilçenin mahallelerinin sosyal profilini çizmektedir.

Bağcılar İlçesi'ni batıdan sınırlayan, havaalanı ile TEMİ bağlayan "Trakya Otoyolu-E-5 Bağlantı Yolu" üzerinde ve çevresinde 1990'lardan sonra yer almaya başlayan basın kuruluşları ve Metro gibi büyük mağazalar ilçeye yeni özellikler kazandırmaktadır. *Hürriyet* gazetesi, tesislerini Bağcılar'ın mahallelerinden olan Güneşli'ye taşımış, bağlantı yolunun batısında ve Küçükçekmece İlçesi sınırları içinde yer alan İkitellideki *Sabah, Milliyet* ve diğer basın kuruluşlarıyla Bağcılar'ın bir bölümünü de içeren bölge, İstanbul'un basın merkezi haline gelmeye başlamıştır.

Bağcılar İlçesi'nde 18 ilkokul, 15 ilköğretim okulu, 1 ortaokul, 4 lise ve 1 endüstri meslek lisesi bulunmaktadır.

İSTANBUL

Bağcılar'ın Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
1935	1.124	709	1.833
1940	1.196	792	1.988
1945	1.300	799	2.099
1950			3.869
1955	2.994	1.179	4.173
I960	2.360	1.208	3.568
1965	4.486	1.571	6.057
1970	4.674	3.919	8.593
1975	17.323	14.752	32.075
1980	43.601	38.646	82.247
1985	?	•/	169.762
1990	?		306.586

BAĞDAT CADDESİ

Anadolu yakasında, Kadıköy İlçesi sınırları içinde ana ulaşım yolu. Bağdat Caddesi, şehre doğrudan gelen yolun bir bölümünü teşkil eder. Bizans döneminde de var olan bu yol, kıyının az içerisinde İzmit'ten Üsküdar'a kadar uzanıyordu. Bu yol ile kıyı arasında en azından iki manastır bulunduğu, biri Şaşkmbakkal'da. diğeri ise Bostancıda Çatalçeşme'de bulunan bazı kalıntılardan anlaşılır. Bostancı dolaylarında yeri kesinlikle bilinmeyen bir yerde ise Satiros Manastırı bulunuyordu. Bir süre bu dini yapının kalıntısı olduğu sanılan önemli bir yapının bodrum katı ve mahzeni olan bir altyapı ise Bağdat Caddesi'nin kenarında Küçükyalı'da bulunmaktadır.

Bunun İmparator Teófilos döneminde 9. yy'ın ilk yarısında yapıldığı bilinen Bryas Sarayı(->) olduğu anlaşılmıştır. Bizans dönemindeki tam güzergâhının bilinmeyişine karşılık Türk dönemindeki izi, bu yol kenarında değişik tarihlerde yapılan köprü, çeşme ve namazgahlardan takip edilebilmektedir.

Osmanlı döneminde, Üsküdar'dan Şam veya Bağdat yönünde gidecek kervanlar gibi, Doğuya yapılacak seferlerde ordu, bu yol üzerinden yolculuğuna başlıyordu. Mühendis F. Kauffer tarafından, Fransa'nın elçisi Comte de Choiseul-Gouffier için 1776'da çizilen, fakat 1786'da yine F. Kauffer ile Le Chevalier'nin düzeltip tamamladıkları İstanbul ve çevresini gösteren haritada, o sıralarda etrafı tamamen boş kırlık olan yerlerden geçen bu yol İzmit yolu (Chemin de Nicomédie) olarak işaretlenmiştir. Necip Bey'in adı altında İstanbul Şehremaneti (Belediyesi) tarafından, Kadıköy paftası 1918'de yayımlanan şehir planında, yalnızca dereden doğuya doğru kısa bir parçası Bağdat Caddesi olarak adlandırılan yol, Kızıltoprak'tan itibaren Ihlamur Caddesi olarak işaretlenmiştir.

Bu yol Bağdat Caddesi adı ile istanbul Belediyesi tarafından 1934'te yayımlanan *İstanbul Şehri Rehberinde* Yoğurtçu-Kurbağalı derelerinin evvelce üzerinden geçen Taşköprü'den başlamaktadır. Bu başlangıç şimdi, Fenerbahçe Stadı'nın arkasında, Kadıköy-Üsküdar-Ankara yollarının birleştiği yoncanın olduğu yerdir. Buradan itibaren doğuya uzanan Bağdat Caddesi, Kalamış Koyu hizasında bir kavis yaptıktan sonra, hemen hemen düz bir çizgi halinde Feneryolu, Çiftehavuzlar, Göztepe, Erenköy, Suadiye semtlerinden geçerek Bostancı Deresinin batı tarafındaki Bostancı Çarşısına ulaşıyordu.

1930'lu yıllara kadar ancak iki arabanın yan yana geçebileceği, tozlu ve kışın çamurlu toprak bir şose yol halinde olan Bağdat Caddesi 1930'dan sonra Bostancı yönünden Fenerbahçe yolu kavşağına kadar asfalt kaplanmış, buradan Kadıköy-Üsküdar yönlerindeki devamı parke döşeli olarak bırakılmıştır. Bu durum böylece uzun yıllar sürmüştür. 1935'ten sonra da caddenin iki tarafından tramvay hatları geçirilmiştir. Önceleri bu tramvay hatlarının içleri balastlı, ayrı yolları varken. 1940'tan sonra Bağdat Caddesi'ni genişletebilmek için, raylar esas caddenin kotuna indirilerek trafik yolu daha ferah bir duruma sokulmuştur.

Bağdat Caddesi, Adnan Menderes dönemindeki şehir düzenlemesi sırasında 1958'de tekrar ele alınmış ve zaten tramvay hatları da bütünüyle kaldırıldığından, cadde aylar boyunca trafiğe kapatılarak yeniden genişletilmiş, kazılmış, iki yanındaki bahçeler istimlak edilerek kesilmiş, duvarlar geri alınmıştır. 1960'lardaki hükümet değişikliği kargaşası içinde uzun süre öylece kalan çalışmalar, sonra tekrar sürdürülerek Bağdat Caddesi yeniden düzenlenmiş, bazı bölümlerinde yaya kaldırımları ile trafik yolu araşma iki sıra halinde çınar ağaçları dikilmiştir.

Bedrettin Dalan'ın belediye başkanlığı yıllarında (1984-1989) Kalamış'tan itibaren sahilin doldurulması ve sahil yolunun yapılması, Bağdat Caddesi'nin yalnızca Kadıköy yönünde tek istikamet olarak trafiğe tahsisi ile de yeni bir dönem başlamıştır.

Bağdat Caddesi'nin Osmanlı dönemi boyunca iki tarafının boş ve ekili arazi olduğu bilinir. Burada, resmen Bağdat Caddesi'nin başladığı Taşköprü, 16. yy'da yapılmış, klasik üslupta üç gözlü bir köprü idi. 1957'de bu köprünün modern köprünün altında kalan 6,50 m açıklığındaki küçük gözlerinden biri ile 3,60 m genişliğinde bir ayağı, mahmuzu (selyaranı) ve bir de ölçüsü verilen ayağın ortadaki büyük gözün bir parçası henüz görülebiliyordu. O sırada, olması gereken diğer küçük gözden bir kalıntı fark edilemedi. Yakın tarihlerde burada üst üste yapılan üç düzenlemeden sonra bu tarihi köprünün bütün izleri ortadan kalkmıştır. Köprünün her iki ucunda da sağlı sollu, Karacaahmet Mezarlığımın devamı olmakla beraber ayrı adlar alan mezarlıklar (Mahmud Baba, Söğütlüçeşme, Taşköprü) bulunuyordu.

Taşköprü'den Kızıltoprak yönünde, solda Papazınbağı denilen geniş bir bağ ve bostan vardı. Bundan soma da solda Kalyonlar Başhalifesi Hacı Ömer Efendimin 1186/1772'de yaptırdığı güzel bir namazgah yer almıştı. Çok değişik biçimde bir çeşme, namazgah sofası, kıble taşı ve mermer bilezikli kuyudan oluşan bu küçük manzume çok yaşlı üç ağaç ile gölgelenmişti. Yanındaki hazirede, namazgahın kurucusu Ömer Efendi (ö. 1191/1777) ile ailesi mensuplarının mezarları bulunuyordu. Yakın zaman önce namazgah ve mezarlar da kaldırılmış, ağaçlar kesilmiş, yerlerine bir oto galerisi ile apartmanlar yapılmıştır (geriye yalnızca bir ağaç kalabildi).

Az ileride Kadıköy'den gelen yolun birleştiği yerde Zühdî Paşa Çamii'nin arkasında, Ihlamur menzili denilen bir yer vardı. Burada evvelce ulu çınarlar bulunduğuna göre herhalde bir namazgah da olmalıydı. 1177/1763 tarihli, "Kadı karyesi sakinlerinden Kürt Hasan Ağa" nın hayır eseri olan ve 1955'te arkasındaki apartmanın sahibi tarafından yıktırılan bir de çeşme vardı.

Feneryolu'nu geçtikten sonra Selamiçeşme semtine adına veren namazgah ile çeşme görülür. Bunlardan namazgah 23,10x12 m ölçülerinde, taş duvarla çevrili bir sofa idi. Kıble taşı 1194/1780 tarihli olup, yüzeyi zengin surette kabart-

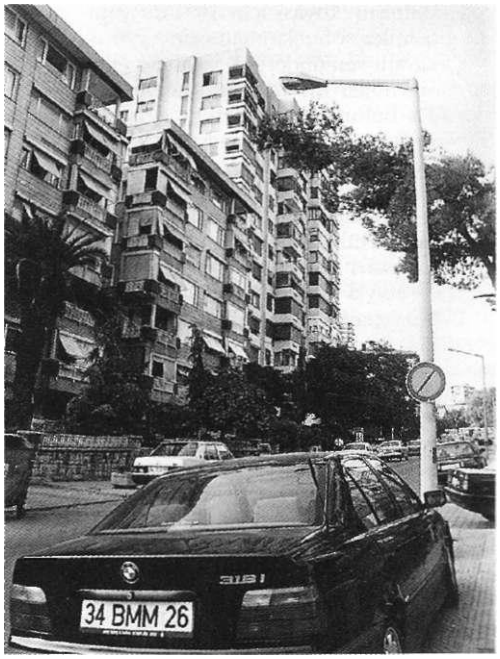

Bugünkü Bağdat Caddesinden görünümler. Sağda Caddebostan'da Bağdat Caddesine açılan bir sokak.
Fotoğraflar Elif Erim, 1992

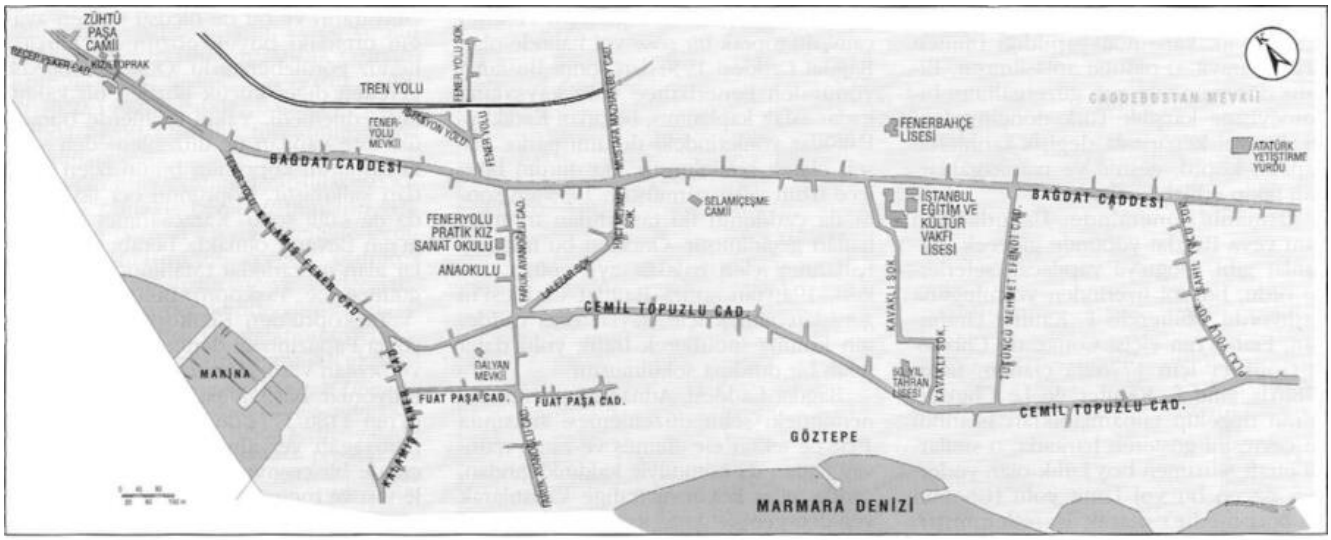

Bağdat Caddesi, Kızıltoprak'tan Caddebostan'a kadar.
İstanbul Ansiklopedisi

malarla bezenmişti. Namazgahın yerinde şimdi benzin istasyonu vardır. Karşısında olan Selamiçeşme ise 12151800 tarihli ilk kitabesine göre Kethüda Şuhî Kadın tarafından ihya edilmiştir. İkinci kitabede ise çeşmenin 1254/1838'de Hazinedar Usta tarafından II. Mahmud'un isteği üzerine bir daha tamir ettirildiği öğrenilir. Bağdat yolundan giden yolcuları ikinci kademe uğurlama yeri olan Selamiçeşme'nin kitabeleri evvelce kazınmışken, 1961'de bir müteahhitin gayreti ile yeniden işlenmiştir.

Bağdat yolu, şimdiki Caddebostan semtinde, sol tarafta Çukurçeşme olarak adlandırılan bir menzil yerine sahip bulunuyordu. Evvelce arkasında bir namazgah sofası olan bu kitabesiz çeşme, önce bir evin bahçe duvarına bitişik olarak kalmış, yakın tarihlerde de arkasında kurulan bir restoran yapılırken yok edilmiştir. İhyası için 1991'de yapılan girişimler sonuçlanmamıştır.

Çınardibi semtinde çok yaşlı bir çınarın bulunması burada da evvelce bir menzilin bulunduğuna işaret sayılabilir. Nitekim uzun yıllar açık hava tiyatrosu, sonraları sinema olarak kullanılan bu yerde yakın tarihlerde modern bir cami yapılırken buranm Valide Sultan vakfı olduğu ileri sürülmüştür. Zaten C. Von der Goltz'un haritasında bu yerde Çoban Çeşmesi adıyla bir çeşme işaretlenmiştir.

Bağdat Caddesi kenarındaki menzil yerlerinden biri de Bostancı'da Çatalçeşme denilen yerdedir. Sağ tarafta olan namazgah yıllar önce herhalde Vakıflar İdaresi tarafından satıldığından, yaşlı çınar ağacı binaların arasına sıkışmıştı. 1991'de ağaç kesilerek ortadan kaldırıldı. Karşı tarafta olan çeşmesi ise 1946-1947'de yerinden sökülerek geriye alındı. Esas kitabesine göre İstanbul'un çok az sayıdaki en eski çeşmelerinden olan bu küçük anıt, 957/1550'de büyük ihtimal ile İhsan adında bir kişi tarafından vakfedilmiş ve ikinci kitabesine göre de 1282/1865'te Hâce Mahtume Hatun'un cariyesi Hâce Narkerâb Kalfa tarafından ihya edilmiştir.

Bağdat Caddesinin istanbul Belediyesi sınırlarının ucunda olan Bostancı menzili ise evvelce Bostancıbaşı kolluğunun önünde olan birkaç yaşlı ağacın gölgelediği, geniş bir namazgah ve bir çeşme ile işaretlenmişti. Çeşme ve kıble taşı son yıllarda birkaç defa yer değiştirmiş ve son olarak da çok çirkin bir biçimde yan yana dikilmiş, namazgah sofası ise ortadan kalkmış, sadece ağaçlar kalmıştır. Ahşap bir bina olan Bostancıbaşı kolluğu da, Bostancı Karakolu olarak uzun yıllar hizmet ettikten sonra son yıllarda yıktırılmıştır. Önceki mimari bütünlüğünü kaybetmiş olan çeşme, daha eski bir çeşmenin ihyası suretiyle II. Mahmud tarafından 1247/1831'de yaptırılmıştır.

Bağdat Caddesi, bu menzillerin hemen yanında olan, klasik üslupta mimarili köprüde sona ermektedir. Bu köprüden itibaren tarihi yol, Küçükyalı-Maltepe-Kartal-Pendik yönünde değişik adlar alarak uzanır. Bağdat Caddesi'nin iki yanındaki arazilerde geniş bahçeler içinde Batı üslubunda büyük köşkler. II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) sonlarına doğru yapılmaya başlamıştır. S. Muhtar Alus'un yazdığına göre, Papazınbağı denilen yer, I. Dünya Savaşımdan önceki yıllarda oldukça ünlü bir mesire ve eğlence yeri idi. Aynı yerlerde Ali Paşamın köşkü bulunuyordu. Bağdat Caddesi'nin Kızıltoprak semtine kavuştuğu yerde, sol tarafta Maarif Nazırı Zühdî Paşa'nın büyük ahşap köşkü vardı. Zühdî Paşa, aynı yerdeki ilk köşkünün yanması üzerine bu ikincisini yaptırmış; Cumhuriyet döneminde Kadıköy Kız Ortaokulu'na dönüştürülen bu büyük yapı da 1940larda yanarak yok olmuştur. Köşkün yanında olan Zühdî Paşa ailesinin mezarları, oradaki caminin az berisinde hâlâ durur.

S. Muhtar Alus. Bağdat Caddesinden istasyona çıkan yol üstünde bazı köşkleri sayar. Cadde üzerinde ise Kâzım Paşa ile adını vermediği bir mollanın köşklerini bildirir. 1940lara kadar, Kalamış'a ayrılan caddenin kenarında çok büyük bir köşk bulunuyordu. Solunda Hakkı Paşa'nmki ile Hüseyin Avni Paşa'nm damadı Reşid Paşa'nm köşkleri vardı. Sağdaki Abacıbaşı Köşkü sonra Esad Paşa'nm olmuştur.

Yine S. Muhtar Alus'un yazdığına göre. Bağdat Caddesi'nin sol tarafında, sadrazam yaveri Cemal Paşa'nm bağları, bostanları, kebir havuzu, kaskatları ve sayfiyegâhı. sağda sonradan yapılan cami (Erenköy-Galip Paşa Camii), Şemseddin Sami'nin köşkü, yanında Dr. Celal İsmail Paşa'nın yazlık ve kışlığı, ilerisinde tek tük evler yer alırdı. Şaşkınbakkaf daki ağaçların altı pazarları Hıristiyanlarla dolar, laternalarla ve mandolinlerle horalar tepilirdi. Buradaki köşklerden kime ait olduğu kesinlikle anlaşılamayan bir tanesi Şemseddin Sami Beyinkinden sonra geliyordu. Bunun büyük havuzu çok yakın tarihlere kadar Bağdat Caddesi'nin kenarında görülebiliyordu. Havuzun iki yanından köprülerle tam ortasındaki yuvarlak bir müzik kameriyesine geçiliyordu. Köprüler ve kameriye, 19- yy sonlarında köşk ve saray bahçelerinde moda olan ağaç taklidi olarak betondan yapılmıştı.

Bağdat Caddesi'nin etrafında seyrek olarak bazı ufak ahşap köşkler 20. yy'ın başlarında yapılmıştı. Bunlar arasında Suadiye ile Bostancı koylarını ayıran burnun üzerinde Mabeyinci Sâdi Beyin köşk ve yalısı bulunuyordu. Girişi Bağdat Caddesi üzerinden olan köşkün arazisi çok geniş olup, iki tarafı ağaçlı bir yoldan ahşap köşke bağlantı sağlanmıştı. Bir tarafı Bağdat Caddesi, diğer tarafı denizle sınırlanan köşkün, denize uzanan burnun üstünde içinde fıskiyeli havuzu olan tek katlı kagir bir müştemilatından başka koruluk halindeki bahçesinde hizmet binaları, çok büyük bir li-

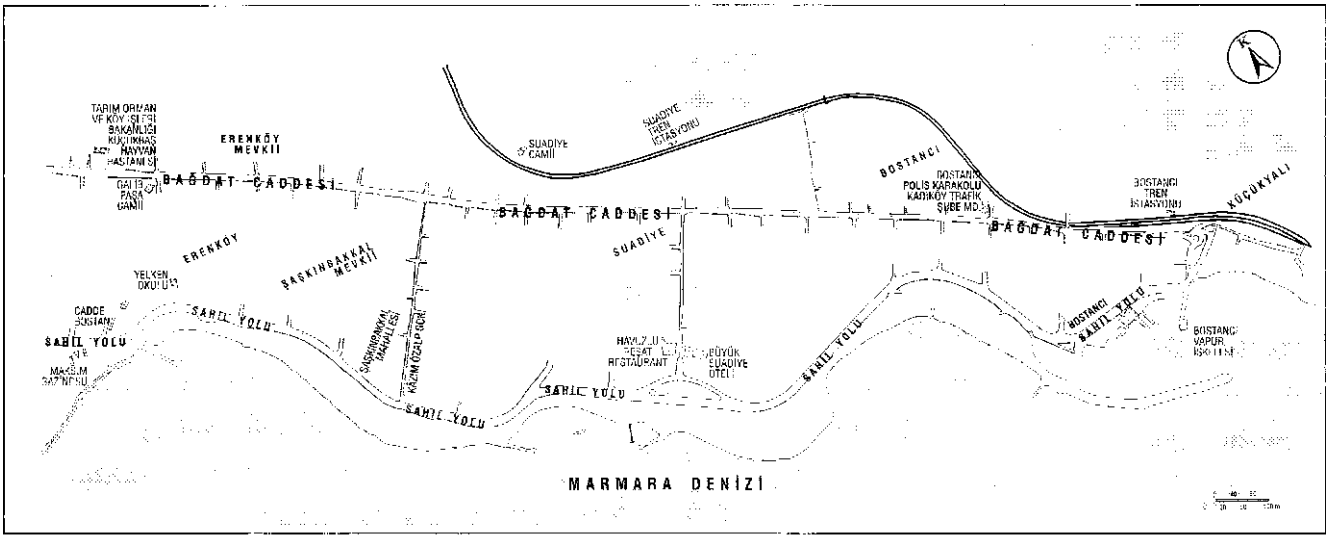

Bağdat Caddesi, Erenköy'den Bostancı'ya kadar.
İstanbul Ansiklopedisi

morduk (sera), meyve ve sebze porterleri de vardı. Bir süre kır kahvesi olan arazi parsellenirken, ahşap köşk de yandı. Bugün yerinde birçok sokak ile yüksek apartmanlardan meydana gelen mahalleler bulunmaktadır.

Bostancı'ya yakın bölümdeki iki katlı ahşap köşklerin bazıları ise, I. Dünya Savaşinda Cihangir yangınında evleri yananlar tarafından inşa ettirilmiştir. Bunlar 1950'lerden itibaren peyderpey yıktırılarak, yerlerine önce bahçeli kagir villalar yapılmış; 1970'lerden itibaren bu villalar da yerlerini, belediye imar mevzuatı ancak beş kata izin verdiğinden, bu ölçüde apartmanlara bırakmışlardır. Yalnız tam Çatalçeşme'nin yanında 1935'ten sonra devrin bakanlarından Tahsin Coşkan tarafından satın alman güzel ahşap köşk durmaktadır. Suadiye'de yine cadde kenarında olan üç katlı "Yağcıların Köşkü" denilen yapı da yakın tarihlerde ortadan kalkmıştır.

Bağdat Caddesi'nin, şehir sınırına yaklaştığı yerde, Bostancı'da son önemli köşkler, cadde ile deniz arasında bulunan, Anadolu-Bağdat Demiryolları Genel Müdürü, İsviçreli Huguenin'in 1900' e doğru yaptırdığı muhteşem köşkler ve parktır. Cadde kenarında, aslında etrafı yüksek duvarla çevrili sebze bahçesi olan malikâne, deniz tarafındaki parkın içinde, Batı üslubunda iki köşk halindedir (bak. Bostancı).

Bağdat Caddesi'nin canlanması 1930' lu yıllarda Mustafa Güler Bey'in Suadiye Plajı'nı yaptırması ile gerçekleşmiştir. Mabeyinci Sâdi Bey Korusu'nun yanındaki koyda ilk tesislerini kuran Mustafa Bey, plajına Moda ve Altınkum plajlarının müşterilerini çekebilmek için, koyu kırmızı renge boyalı dört otobüs yaptırarak (bu yıllarda otobüsler kamyon şasisi üzerine yapılırdı), İstanbul halkının Kadıköy İskelesi'nden Suadiye Plajı'na geliş ve dönüşünü sağlamıştı. Bir süre sonra asfalt kaplanan Bağdat Caddesi İstanbul'un Anadolu yakası gençliğinin yaz aylarında saat 17.**00**'den genellikle **20.00**'ye kadar trafik olmadığı için rahatça gezinti yaptığı bir arter oldu. "Asfalta çıkmak" denilen bu akşam gezintileri ancak **1950lerde** sona erdi. Bu "asfalt piyasalari'nda kalabalık arasında, zarif süvari giyimi içinde güzel atının üstünde gezintiye katılanlar da vardı-. Bunlardan biri, İstiklal Savaşı sırasında İçerenköy'de Rum çetecilere karşı çarpışan, soma Bostancı'da imar mevzuatına aykırı gazino ve otel yapmasına göz yumulan Şaban'ın kızı, bir diğeri Şaşkınbakkal'da oturan "Atlı Muazzez" olarak adlandırılan genç bir hanım ile, onlara heveslenerek atıyla caddeye çıkan ve sonra atını zapt edemeyen lise öğrencisi Zülâl Ece idi.

Bağdat Caddesi'nin iki yanındaki araziler, **1935**'ten sonra küçük parsellere bölünerek, buralara genişçe bahçeler içinde, genellikle iki katlı küçük villalar inşa edilmiştir. Bunların fotoğrafları **1935-1940** arasında çıkan *Arkitekt* ve *Yedigün* dergilerinde görülür.

Bağdat Caddesi kenarında yeni apartmanlar yapılırken, aralarındaki parsellerde Fenerbahçe Lisesi ile Semiha Şakir Lisesi de inşa edilmiştir. Bugün Bağdat Caddesi, blok apartmanların altında geniş vitrinli mağazaları, banka şubeleri, caddeyi dört dizi halinde işgal eden yoğun trafiği ile tamamen değişik görünümlü bir anacadde olmuştur.

Bibi. C. von der Goltz, *Karte der Umgegend von Konstantinopel,* Berlin, ty, 1:100.000; İstanbul Şehremaneti (Necip Bey), *İstanbul Rehberi,* İst, 1918, Anadolu yakası paftası; Ergin, *Rehber;* S. M. Alus, "Yoğurtçudan Bağdat Caddesi Boyu", *Akşam,* Şubat 1938; S. Eyice, "İstanbul-Şam-Bağdad Yolu Üzerindeki Mimari Eserler, I-Üsküdar-Bostancıbaşı Derbendi Güzergâhı", *TD,* S. 13 (1958), s. 81-110; M. K. Özergin, "Üsküdar-Bostancıbaşı Derbendi Güzergâhı Kitabeleri", 723, S. 13 (1958), s. 111-132; R. E. Koçu, "Bağdat Yolu-Caddesi", *İSTA,* IV, 1811-18Î4.

SEMAVİ EYİCE

BAĞDAT KÖŞKÜ

Topkapı Sarayı(->) manzumesi içinde dördüncü avluda yer alan yapılardan biridir.

Bağdat Köşkü (Bağdat Kasrı) IV. Murad tarafından yaptırılmıştır. 1624'te Safeviler tarafından ele geçirilen Bağdat'ın 1638'in son günlerinde yeniden fethedilmesinin hatırası olarak bu adla anılmıştır. Naîmâ, Bağdat seferini anlatırken köşkün inşaatının sefere çıkılırken emredildiğini ve yapımının bir yıl içinde tamamlandığını bildirir. IV. Murad'm Bağdat seferi bir yıl iki ay sürdüğüne göre Bağdat Köşkü'nün inşası 1639'da gerçekleşmiş olmalıdır. İç süslemelerin ise bir süre daha devam ettiği tahmin edilebilir.

Ahmed Refik'in (Altmay) kaynak göstermeksizin belirtiğine göre köşkün mimarı, Mimarbaşı Hasan Ağa'dır. Oysa bu tarihlerde hassa başmimarının Kasım Ağa olması gerekir. Sedat Hakkı Eldem de Bağdat Köşkü'nün mimarının Kasım Ağa olabileceğini muhtemel görmüştür.

19. yy sonlarına doğru Bağdat Köşkü revaklarınm araları demir çerçeveli bir camekânla kapatılmıştı. II. Abdülhamid (hd 1876-1909) bu camlı galerinin bir bölümünü döşetmişti. Padişah ramazan ayının on beşinde saraya geldiğinde bir süre bu dar aralıkta dinlenirdi. Bu oda ve camekân yakın tarihlerde kaldırılmıştır.

Bağdat Köşkü, Topkapı Sarayı manzumesinin en güzel ve ilk şekli bozulmaksızın günümüze gelmiş bir parçasıdır ve Türk köşk mimarisinin şaheserlerinden sayılır. Sarayın "Şimşirlik" ve "İncirlik" denilen iki bahçesinin birleştiği yerde 7 m yüksekliğinde kemerli bir bodrum katı üstüne oturtulmuştur. Haliç ve Marmara'ya, Galata ve Beyoğlu semtlerine hâkim bir konumdadır.

Köşkün ana mekânı dört tarafında çıkıntılar olan bir sekizgen biçimindedir. Dikdörtgen çıkıntılar birer sivri ke-

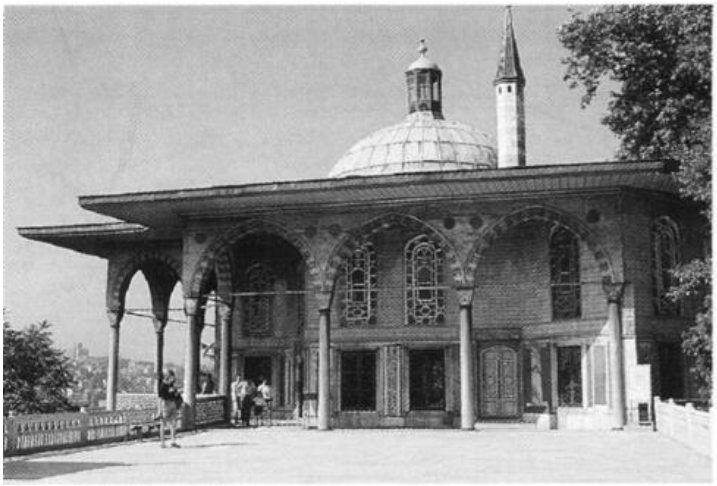

Bağdat Köşkü'nün giriş yönünden (solda) ve bahçeden (sağda) görünümleri.
Fotoğraflar Aras Neftçi

merli eyvan şeklinde orta mekâna açılırlar. Ortasında bir aydınlık feneri bulunan kurşun kaplı bir kubbe orta mekânı örter. Çok dengeli bir planı olan köşkün bir tarafına dikdörtgen planlı ve üstü aynalı tonoz ile örtülü bir oda eklenmiştir. Bu odanın duvar kalınlığı içine ustalıkla gizlenmiş bir hela bulunur. Baklavalı başlıklı mermer sütunlara sahip bir revak köşkün etrafını dolaşır. Bu sütunlara oturan çift renkli taşlardan işlenmiş sivri kemerler kurşun kaplı geniş bir saçağı taşımaktadır. Sütunlar arasında mermer şebekeli korkuluklar vardır.

Bağdat Köşkümün esas girişinin üstünde Farsça bir beyit yazılmıştır. Dış duvarları renkli taş kaplama ve çiniler süsler. Kuzey rüzgârlarına maruz kalan bu çiniler büyük ölçüde zarar görmüş ve bazı yerleri de kötü biçimde tamir edilmiştir. Kapı seviyesinden itibaren beyaz zemin üzerinde narçiçeği ve enginar yapraklı çiçeklerle bezenmiş olan çiniler klasik devir Türk çini sanatının son ve güzel örnekleridir.

Köşkün içindeki ocağın altın yaldız kaplamalı muhteşem bir davlumbazı vardır. Ocak ince uzun bir baca ile dışarıya bağlanmıştır. Planda çıkıntı olarak görülen hücrelerin içlerinde sedirler yer almaktadır. Bu kısımların ahşap tavanları altın yaldızlı ve bugün artık sayılı denilebilecek ölçüde az örneği kalmış malakâri bir süslemeye sahiptir. İç duvarlar kubbe eteğine kadar çinilerle kaplanmıştır. Ocağın iki yanında bulunan çiniler hem ölçüleri hem de süslemede kullanılan kuş motifleri bakımından son derece nadirdir, iki pencere dizisi arasında ise mavi zemin üzerinde beyaz harflerle yazılmış yine çini bir yazı kuşağı çepeçevre mekânı dolaşır. Dıştan pirinç şebekeli olan alt sıra pencerelerin ve dolapların ahşap kanatları fildişi, sedef ve bağa kakma süslemelidir. Üst sıra pencereler renkli camlı alçı çerçeveli revzenlere sahiptir.

Bağdat Köşkü'nde 360 kadar kitaba sahip bir kütüphane de bulunuyordu, içlerinde nadir yazmalar bulunan bu kitaplar, Ağalar Camii'nde kurulan ve "Yeni Kütüphane" adı verilen, içinde saraya ait bütün kitapların bir araya getirildiği merkeze alınmıştır.

Klasik devir Türk sanatının en muhteşem eserlerinden olan Bağdat Köşkü eski Türk yapı geleneklerinin değişik bir uygulamasıdır.

Bibi. *Tarihi Naima.* III. 1442. 1448; H. Ethem (Eldem). *Topkapı Sarayı,* 1st, 1931, s. 23; *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi,* İst.. 1933. s. 135-136; N. M. Penzer. *The Harem,* Londra. 1936. s. 253-255; T. Öz. *Turkish Ceramics,* Ankara. 1953. s. 36. levha LXIII-LXIV; K. Otto-Dorn, *Türkische Keramik,* Ankara, 1957, s. 132; Melek Celâl Lampe, *Le vieux sérail des Sultans.* İst.. 1959. s, 80; Koçu. *Topkapu Sarayı.* 108-112; Eldem. *Köşkler ve Kasırlar,* I, 298-318; Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı.* 28-29; F. Davis, *ne Palace of Topkapı in Istanbul,* New York. 19"0. s. 180-184; H. Tezcan. *Köşkler.* İst.. 19"8. s. 10-13; Abdurrahman Şeref. "Topkapı Saray-ı Hümayunu". *TOEM.* H/7 (1327), s. 411-414; Ahmed Refik (Altmay). "Bağdat Kasrı", *Cumhuriyet,* (24 Mayıs 1935): E. H. Avverdi. "Bagdad Köşkü".' *İSTA.* IV 1804-1808; S. Eyice, "Mimar Kasım Hakkında". *Belleten.* LXIII/172 (1979). s. 767-808: av. *Topkapı Sarayı.* İst.. 1985, s. 35: av. "Bağdat Köşkü". *DİA.* IV, 444-446.

SEMAVİ EYİCE

BAĞDAT VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Yandan çarklı yolcu vapurlarmdandı. Basra ile Halep adlı iki de eşi vardı. Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi tarafından 1904'te Almanya'da, Kiel'deki Howaldtswerke tezgâhlarında inşa ettirilmişti. 434 grostonluktu. 54 m boyunda, 7 m genişliğindeydi. 900 beygirgücünde, üç genleşmek makinesi vardı. Idare-i Mahsusa adlı deniz işletmeciliği kuruluşuna, bedelleri Haydarpaşa hattı gelirlerinden karşılanmak üzere yaptırılmıştı. Gerçekten zarif, güzel ve rahat bir vapurdu. Beyaza boyanmıştı, yalnızca bacası siyahtı. Baş ve kıç tarafında birinci mevki iki geniş salonundan başka, önemli kişilere ayrılmış özel yan kamaraları da vardı.

Ağustos 1910'da öteki iki eş vapurla birlikte Seyr-i Sefain İdaresi'ne verilen Bağdat, 1918'de sisli bir havada Adalara giderken Mühürdar önlerindeki kayalara bindirdi. Sonra Haydarpaşa mendireğinin içine çekildiyse de orada batarak dibe oturdu; yalnızca direği ve bacası su"yun üzerinde kaldı. Sonra yeniden çıkartılarak onarılıp servise kondu.

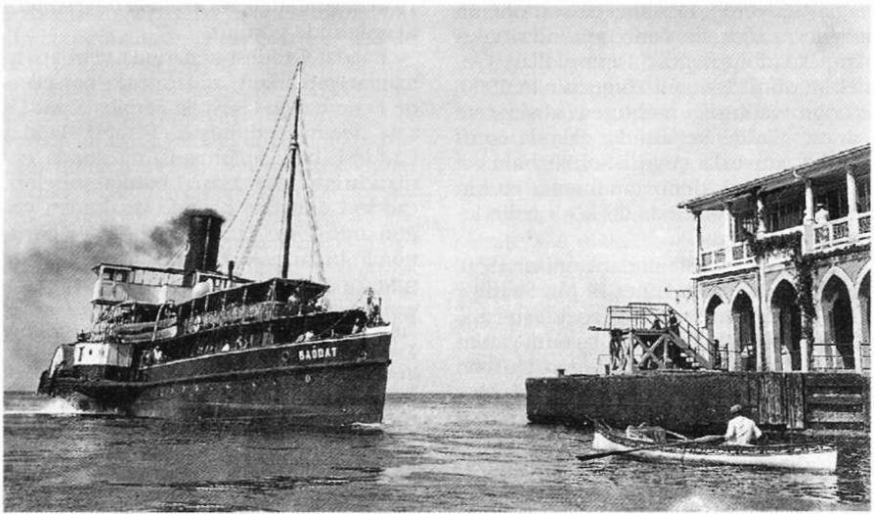

Bağdat Vapunı Moda İskelesine yanaşıyor.
Salâbaddin Giz

Daha çok, Moda-Kalamış-Caddebostan hattında kullanıldı. II. Dünya Savaşı sırasında, 1940'ta araba vapuru haline getirildiyse de dengesi bozuk olduğundan uzun süre çalıştırılamadı. Ekim 1954'te hizmet dışı bırakıldı. Hâlâ çalışabilir durumdaki makinesi, **1956**'da yapılan "Karamürsel" araba vapurunda kullanıldı.

ESER TUTEL

BAĞLAR

Bizans döneminde, özellikle manastırların çevresinde üzüm bağlan olduğu (bak. Adalar), Heybeliada ve Büyükada'daki bağlarda üretilen üzümlerden yapılan şarapların ünü bilinmektedir. Yine Bizans döneminde Boğaz'm Rumeli yakasında Rumelikavağı'ndan Büyükdere'ye doğru bağlar bahçeler bulunduğu, Anadolu yakasında Fenerbahçe'den bugünkü Pendik'e uzanan bölgede bağ yetiştirildiği eski kaynaklarda ve gezi notlarında geçmektedir. Ancak, Osmanlı döneminde "bağ" sözcüğü üzüm bağından daha geniş anlamda, meyve bahçelerini de içeren biçimde kullanılmıştır. İslam dini şarabı yasakladığından şarap yapımını hedefleyen yaygın bir bağcılık Osmanlı döneminde görülmez. Buna karşılık Osmanlı dönemi İstanbul'unda meyve bağları yaygındır. Ayrıca çeşitli üzüm türlerinin büyük özenle yetiştirildiği üzüm bağları da elverişli yörelere ve saray bahçelerine dağılmıştır.

Kentin, gerek üzüm gerekse meyve bağlarının yoğun ve ünlü olduğu bölgeleri, Anadolu ve Rumeli yakası Boğaziçi köyleri; Çamlıca ve etekleri, Yakacık, Bağlarbaşı(-0 bölgesi; Üsküdar'dan Erenköy, Göztepe, Maltepe'ye kadar yayılan alan; Kadıköy'den Fenerbahçe'ye uzanan kesim; Kartal, Pendik çevresi; Rumeli tarafında Topkapı Maltepe'si; Ayaspaşa'dan Kabataş'a doğru inen sırtlar ve nihayet Adalar'dır. Eski bağların en ünlülerinin nerelerde bulunduğu bugünkü semt, sokak ya da durak adlarından da çıkarılabilir: Örneğin Bağlarbaşı, Valdebağı, Papazınbağı, Viranbağ, Dolaybağları ve kentin çeşitli yerlerindeki Bağodaları adını taşıyan sokaklar vb.

Eremya Çelebi Üsküdar tepelerinden Çamlıca'ya kadar sağlı sollu uzanan çoğu Ermenilere ait bağlardan söz eder. Yine Kadıköy'den Fenerbahçe'ye yayılan bölgenin gözleri okşayan bağlarla örtülü olduğunu söyler. Bu bağların bir bölümü zaman zaman sökülmüş ya da hastalık girdiğinden kavrulup kırılmıştır. **19-** yy ortalarında, meyve ağacı ve çeşit çeşit bağ kütüğü yetiştirme merakının saray çevresinde yaygınlaştığı görülür. Dönemin bağ meraklılarının başında, Hekimbaşı Salih Efendi ve bağ merakını ondan aldığı söylenen, Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Sultan bulunmaktadır. Bugün de Valdebağı olarak bilinen yörede 1848'de Valide Sultan, içinde **573** ayrı cins meyvenin ve üzümün yetiştiği dillere destan bir bağ kurdurmuştur. Bu bağda **206** armut, **98** elma, 25 ayva, 43 şeftali, 13 vişne, 31 kiraz, 21 kayısı, 9 nar, 11 incir. 11 dut, 15 muşmula, 59 üzüm, 31 portakal türü yetiştiği yazılmaktadır. Bu değişik türler gerek yurtdışından, gerek imparatorluğun çeşitli yörelerinden, gerekse İstanbul'un bağlarından getirtilmiştir.

Çavuşüzümünün en iyisinin Valdebağı'nda, Pendik civarındaki Dolaybağları'nda, Kurbağalıdere'deki Derebağı'nda yetiştiği; Göztepe-Maltepe arasındaki bağlarda bir, hattâ iki ay süren üzüm panayırları yapıldığı; Maltepe bağlarında panayır boyunca eğlenceler düzenlendiği kaynaklarda belirtilmiştir.

Üzüm bağlarına çıkma ve buralarda eğlenme mevsimi, ağustos sonu, eylül başlarıdır. Meyve bağları ise, hangi meyvenin mevsimiyse ona göre şenlenir. Boğaz sırtlarmdaki bağlar, ilkbahar ve yaz aylarında tercih edilmiştir. Gerek üzüm gerekse meyve bağları. 20. yy'a doğru daralmaya ve bakımsızlaşmaya başlamışsa da Çamlıca eteklerinde, Adalar'da, Maltepe tarafında ve Boğaz'm Rumeli yakasında yer yer küçük bahçeler halinde 1950lere kadar varlığını korumuş; 1950'lerden, hele de yapılaşmanın hız kazandığı 1970lerden sonra, birkaç meraklının özel bahçeleri dışında, bütünüyle yok olmuştur.

Osmanlı döneminde bağların bakım ve işletmesiyle uğraşanlar, çoğunlukla Arnavutlar, Rumlar ve Ermenilerdi. Saray mensuplarının ve devlet ricalinin bağlarında bahçıvan olarak Arnavutlar çalışırdı. Boğaziçi köylerinde bağ işletenlerse daha çok Rumlardı. Adalar'da yakın zamanlara kadar süren bağcılık yine Rumların, yer yer de Ermenilerin elindeydi.

.Günümüzde, İstanbul'un bağlarının yerinde evler, apartmanlar, asfalt yollar, beton bloklar veya eski günleri hatırlatan durak levhalarından başka bir şey kalmamıştır.

Bibi. -Bağ ve Bahçe", *İSTA,* III, 959-963; "Bağ, Bağlar, Bağcılar", *İKSA,* II, 1790; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi, 48-49,* 68; Erdenen, *Adalar;* Evliya, *Seyahatname.*

İSTANBUL

BAĞLARBAŞI

Bağlarbaşı semti, Üsküdar yönüne doğru Selamsız ve Fıstıkağacı, Kadıköy yönüne doğru Nuhkuyusu, Kısıklı yönüne doğru Altunizade, Beylerbeyi yönüne doğru Nakkaştepe arasında kalan, Üsküdar 11çesi'ne bağlı bölgeyi kapsar. Semtin çok eskiden tümüyle bağlık bir arazi olduğu; Ermeni manastırının bağı olan bölgeye manastır anlamına gelen "vank" sözcüğünden "Vankmbağı" da dendiği bilinmektedir. Sonraları bağlık arazinin başladığı yere "Bağlarbaşı" denmiş ve semt bu adla anılmaya başlamıştır.

Kaynaklara göre, uzun yıllar Kudüs'e kervan götüren Atam adlı bir Ermeni deveci, 1700lerde bu bölgedeki bağlık bir araziyi satın alarak merzarlık yapılmak üzere semt halkına bağışlamıştır. 1718'de ölen Atam'ın mezarı, mezarlık haline getirilen bu bağda, ilk gömüldüğü yerdedir. Osmanlı mimarisinin değerli kalfalarından Balyanlar da (bak. Balyan ailesi) aynı mezarlıkta yatmaktadırlar. Ermeni edebiyatının ustalarından Mateos Zarifyan'ın ve Bedros Turyan'm mezarları da buradadır.

Bağlarbaşı Meydam'ndan ilahiyat fakültesine doğru inen caddenin sol yakası tümüyle mezarlıktır. Bu mezarlık Rum ve Ermeniler arasındaki uzun tartışma ve kavgalardan sonra, iki başı Ermeni mezarlığı, ortası Rum mezarlığı olarak üçe bölünmüştür. Eskiden arka tarafında, tam Marmara Üniversitesi ilahiyat Fakültesi'nin karşısında Yahudi mezarlığı vardı. Bu alan bugün belediyenin park ve bahçeler müdürlüğü olarak kullanılmaktadır.

Osmanlı döneminde semtte çoğunlukla Ermeniler, az sayıda da Rum oturduğundan camiler oldukça yenidir. İslam Enstitüsü Camii, Beylerbeyi'ne inen yol üzerinde Hacı Yakub Kazdal Camii, Üsküdar yolu üzerinde Kuruçeşme Camii ve otobüs garajının karşısındaki Bağlarbaşı Camii hep yeni yapılardır.

Kiliseler ise oldukça eskidir. Bağlarbaşı'nda Ermenilere ait iki kilise vardır. Yenimahalle'deki Surp Garabet Kilisesi 15. yy'da Vanli Despot Zakarya tarafından yaptırılmıştır. 1727'de Patrik Ohannes Golod binayı yenilemiş, Kudüs'e giden hacılar için bir de manastır yaptırmıştır. Kiliseye bağlı olarak 1844'te "Cemeran" okulu yapılmış, fakat bina 1887' de yanmış, 1888'de yeniden inşa edilmiştir. Bugün "Semerciyan Cemeran İlkokulu" olarak öğretim görevini sürdürmektedir. İkinci Ermeni kilisesi, Selamsız'daki Surp Haç Kilisesi'dir. 1697'de Papaz Abraham tarafından inşa edilmiştir. Abraham'ın mezarı kilisenin bahçesindedir. Patrik Golod, 1727'de binayı yenilemiş, daha sonra 1830'da bina halkın bağışlarıyla bir kez daha yeni baştan yapılmıştır.

Semtteki tek Rum kilisesi Rodoslu taş ustalarının kendi ibadetleri için 1804'te inşa ettikleri Profotis İlyas Kilisesi'dir. 4.000 irilik bir bahçe içindeki bu bina, İstanbul'daki kiliselerin en büyük ve en bakımlılarından biridir. İçindeki ikonalar ve avizeler çok değerlidir. Kilisenin karşısındaki Profotis Okulu, bugün Doğuş Anaokulu olarak kullanılmaktadır. Rum anaokulu ise Altı-Yedi EylülOlaylarıG» sırasında yakılmıştır.

Semtteki diğer eski ve yeni okullar şunlardır: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Üsküdar Amerikan Kız Koleji (şimdi karma), Cumhuriyet Lisesi, Özel Belde Deneme Lisesi, eski Fransız erkek ve kız okulları (sonra 48. İlkokul, şimdi Bağlarbaşı İlkokulu), Tibrevank Rahip Okulu (şimdi Surp Haç Lisesi), Nersesyan Yermoniyan İlkokulu, Kalfayan Kız Yetimhanesi İlkokulu, Hayuhyats Okulu (kapanmıştır), Garabetyan Okulu (kapanmıştır), Berberyan Okulu (kapanmıştır).

Bağlarbaşı ile Altunizade(->) semtle-

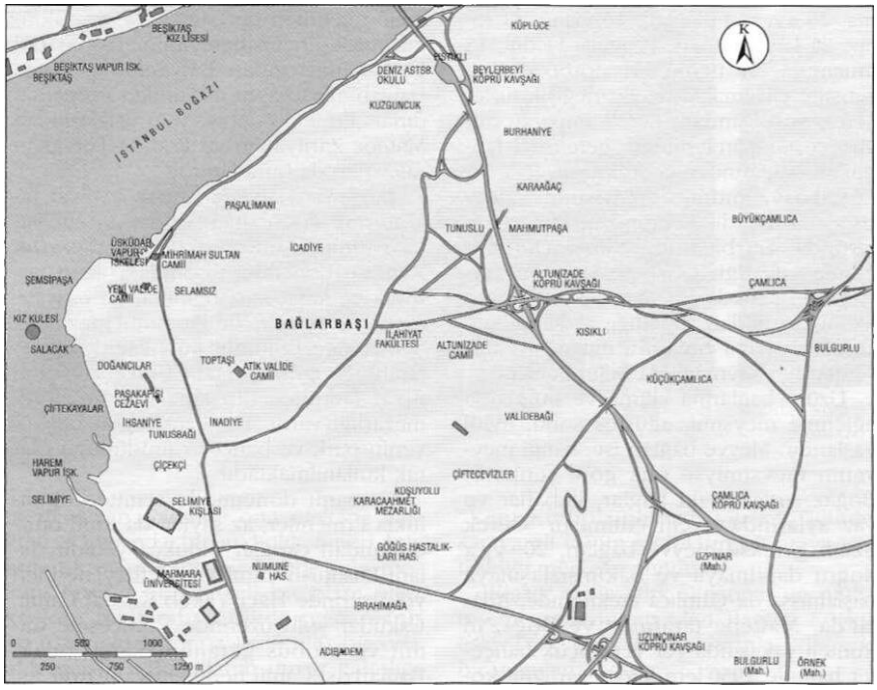

Bağlarbası
İstanbul Ansiklopedisi

rinin birleştiği yerde, son yıllarda Altunizade Kültür Merkezi kurulmuştur. Binada 200 kişilik tiyatro salonu, konferans ve sergi salonları vardır. Etkinlikleri arasında org, solfej, Türk sanat müziği, ut, gitar, bale, aerobik, resim ve tiyatro dersleri yer almaktadır.

Sanat yönünden Bağlarbası semtinin geçmişi zengindir. Eskiden "Frenk Tepesi" denilen yerde büyük bir tiyatro vardı. Bugün ilahiyat fakültesinin kurulduğu. "Çiftlik Gazinosu" adı verilen arazide de büyük bir tiyatro ve Napolyon Konser Salonu bulunuyordu. Ayrıca Beyleroğlu Bahçesi, Çırağan Bahçesi, Kalfanın Bağı Tiyatrosu gibi açık hava tiyatrolarında, aralarında Mmakyan, Karakaş, Agopyan Candaş, Zarifyan, Apelyan, Agavni Necip, Ertuğrul Sadi Tek, Raşit Rıza, İsmail Dümbüllü, Tevfik İnce, Şevki Şakrakin da bulunduğu birçok ünlü oyuncu sahneye çıkmıştı. Geçmişte, semtin bir de ahenk ve fanfar takımı vardı.

En eski sakinleri Ermeniler ve Rumlar olan, 19. yy'dan itibaren de seçkin kişilerin yaşadığı bu semti Osmanlı sarayı mensuplarının konakları süslerdi. Bunlardan Abdülmecid Efendi Kasrı oldukça iyi durumda korunmuştur ve halen Yapı ve Kredi Bankası'nm dinlenme yeridir. Son yıllarda Koç Holding, Şark Sigorta gibi büyük firmalar da genel müdürlüklerini bu semte taşımışlardır.

Bağlarbaşı'nda iki spor kulübü vardır: Bağlarbası Spor Kulübü ve Gökspor. Eskiden Bağlarbası Meydanı'nda Aslan'ın Gazinosu denen bahçeli lokantanın arkası futbol sahasıydı. Şimdi bu alanda apatmanlar ve Gençlik ve Spor 11 Müdürlüğüme bağlı spor tesisleri bulunmaktadır. Tesisler üç kapalı salondan oluşmakta ve basketbol, voleybol, jimnastik, karate ve bale çalışmaları yapılmaktadır.

Bağlarbaşı'ndan Üsküdar'a inen yol üzerinde Selamsız Mahallesi (eski adı Selamiye) ve burada Çinili Karakolu vardır. Bu bina 1842'de Sultan Abdülmecid tarafından hassa askeri için yaptırılmış, sonra maliye ve itfaiye binası olarak da kullanılmıştır. Arkası eskiden mezarlıkken, sonraları mezarlık kaldırılarak buraya Belediye Evleri yapılmıştır.

Selamsız geçmişte Çingenelerin oturduğu bir mahalleydi. Buraya Çingene Mahallesi de denirdi. Çingene aileleri arasındaki kavgalar adeta seyirlik bir gösteriye dönüşürdü. Kalabalık seyirci topluluklarının izlediği bu kavgaların özelliği, tarafların üstünlüklerini kanıtlamak için mallarını birer birer sokağa taşımaları ve şarkılı sözlü taşlamalarla karşı tarafı alt etmeye çalışmalarıydı. Semtin diğer yanları gibi bu bölge de günümüzde hızlı bir yapılaşmaya sahne olmuş; folklorik öğelerini yitirmiştir.

TUNA BALTACIOĞLU

BAĞODAIARI MESCİDİ

Fatma Hatun adıyla da anılan bu mescit, Beyoğlu İlçesi'nde. Kabataş sırtlarında, Ömeravni Mahallesi'nde. Beyodaları Sokağı ile Bağodaları Sokağı'nm (Tarık Zafer Tunaya Sokağı) birleştiği köşededir.

Tersane Emini Hüseyin Efendi'nin kızı Fatma Hatun tarafmdan 1117/1705-06'da yaptırılmıştır. Kitabesine göre, bir yangın geçirmiş ve 1839'da Ali Paşa mescidi ihya ettirmiştir.

Kagir duvarlı ve ahşap çatılı yapı, yolun eğimine göre belirlenmiş yamuk bir plan gösterir. Sokak üzerindeki sade kapıdan küçük bir hazırlık mekânına girilir, buradan da merdivenlerle bodrum katma inilir. Harim bölümünde, taş bir merdivenle çıkılan fevkani mahfil bulunur. Duvarlar son yıllarda yarıya kadar mermerle kaplanmıştır. Mermer mihrap ve minber oldukça basittir. Mescit, altta uzun dikdörtgen, üstte ise küçük pencerelerden ışık almaktadır.

Kuzeybatıda, kare kesitli bir kaide üzerine oturan bodur minaresi kesme taştandır. Şerefe altı, kaim bir konsol dizisiyle desteklenmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 87; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 9; *İSTA,* X, 5578.

TARKAN OKÇUOĞLU

BAHARATÇILAR

Baharat, yemeklerin ve bazı yiyeceklerin tadını, çeşnisini, kokusunu değiştirmek, hazmını çabuk ve kolay hale getirmek amacıyla kullanılır, bitkilerin kök, gövde kabuğu, soğan, çiçek, tepecik, meyve, tohum ya da yaprak gibi bölümlerinin kurutulmasıyla elde edilir. Bu maddelerin pek çoğu İstanbul'a Hindistan'dan ve Uzakdoğu'dan gelirdi.

İlaç, kutsal yağ ve merhem hazırlanmasında kullanıldığı gibi afrodizyak olarak da kullanılan baharat, dinsel törenlerde rahiplerin yararlandığı maddeler arasında da yer almış, bazılarından da adak olarak yararlanılmıştır.

7. yy'a kadar Bizans İmpatorluğu, Hindistan'dan ve Uzakdoğu'dan gelen her türlü baharatın toplandığı limanların çoğunu sınırları içinde bulundurduğundan temininde herhangi bir güçlükle karşılaşılmıyordu. Daha sonraki yüzyıllarda Konstantinopolis'e baharatın, kuzeyden Trabzon, güneyden ise Dimyat (Mısır) yoluyla ulaştığı biliniyor. 627'de İran seferine çıkan Herakleios (hd 610-641), Deştgerd'deki hükümdar sarayını zapt ettiğinde, ele geçen ganimet arasında biber, zencefil, sarısabır otu da zikredilmiştir.

10. yy'da Arap tacirlerin Bizans imparatorluğunun çeşitli limanlarına karanfil, sarısabır, kara ve sarı helilenin yanısıra o zamana kadar pek bilinmeyen hindistancevizini de taşıdıkları biliniyor. 13. yy'da Çin'den getirilen baharat arasında biber, kakule ve havlıcan kökü de bulunuyordu. Büyük gezgin Marco Polo'nun ailesi de 1250'lerde Konstantinopolis'e gelmiş. Galata'da bir ticarethane açarak kürk ve baharat ticaretine başlamışlardır. *Marco Polo Seyabatnamesi'nde* de Ortadoğu ve Uzakdoğu ile ilgili bilgiler verilirken baharat ve baharatçılık konusuna da değinilmiştir.

Konstantinopolis'e baharat sevk eden ülkeler arasında pelin ve ravent üreten Rusya da vardı. 14. yy'da Konstantinopolis'e baharatın en çok Trabzon üzerinden geldiği biliniyor. Daha sonra baharat pazarına Magosa (Kıbrıs) ve İskenderiye'nin de (Mısır) katıldığı görülmektedir.

İstanbul'un fethiyle birlikte şehirdeki esnafa fazla dokunulmamış, bu arada baharatçılar da eski faaliyetlerini devam

ettirmişlerdir. Bizans döneminde baharat ticaretini elinde bulundurduğu bilinen üç ailenin fetihten sonra da bu işe devam ettikleri sanılıyor.

Osmanlı döneminde İstanbul'da toptan baharat ticareti yapanlar Büyük Valide Hanı, Vezir Hanı gibi merkezlerde yerleşmişlerdi. Perakendeciler ise Bizans döneminde olduğu gibi Mese (Divanyolu) üzerindeydi. Daha sonra yapımı **İ664**'te tamamlanan Yeni Cami Külliyesi içinde yer alan ve bir zamanlar Yeni Çarşı diye de anılmış olan Mısır Çarşısı'ndaki(->) dükkânlara taşındılar.

İstanbul'un değişik semtlerinde de baharatçı dükkânları vardı. Mısır Çarşısı esnafı genellikle aktar-baharatçı sayılırdı. Bu çarşıda ticaretle uğraşan aktarlar(->) aynı zamanda baharat da satarlardı. Evliya Çelebi bu gerçeği kendi döneminde de gördüğünden *Seyahatnamede* baharatçıları ayrı bir esnaf olarak değerlendirmemiş, sayıları 3.500'ü geçen aktarlar içinde zikretmiş olmalıdır.

İstanbul halkı, güvenilir ve taze olması bakımından Mısır Çarşısı esnafından alışveriş yapar, ihtiyacını buradan temin ederdi. Ayrıca haftanın yedi gününde İstanbul'un her yerinde açılan semt pazarlarında tezgâh kuran seyyar baharatçılar da vardı. Günümüzde gerek Mısır Çarşısı, gerek seyyar pazar esnafı ve gerekse semt aralarında açılmış olan küçük baharatçı dükkânları halkın ihtiyacını karşılamaktadır. Ayrıca bakkal ve marketlerde küçük paketler halinde hazırlanmış baharat da bulunmaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I; N. Baylav, "Baharat, Baharatçılar", *İSTA,* IV, 1841-1842; M. İzer, *Baharatın İzleri,* İst, 1975, s. 9-10; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi,* Ankara, 1975; "Baharat ve Baharatçılar", *İKSA* II, 970-972; E. Ashtor, *Levant Tmde in the Later Middle Ages,* Princeton, 1983; "Baharat", "Baharat Ticareti", *Ana Britannica,* III, İst., 1987. s. 185-187; *Dictionary of Byzantium,* III, 1937-1938.

İSTANBUL

BAHARİYE

Halic'in sonunda, Eyüp İskelesi'nden sonra gelen Bostan İskelesi ile bugünkü Silahtarağa arasında, bayıra yaslanmış dar bir kıyı şeridi üzerinde kurulu, bir zamanların seçkin semti. Bugün Eyüp İlçesi'ne bağlı mahalle.

Yüzyıllar öncesindeki Halic'in doğal güzelliği içinde, bu sakin, yemyeşil, çiçekler, bahçeler arasındaki köşe, birkaç yüzyıl boyunca bir sayfiye semti olmuş, İstanbul ektinin ve sultanların köşkleri, valıları, sahilsarayları ile süslenmişti. 18. yy sonu ile **19-** yy'm ilk yarısına tarihlenen bostancıbaşı defterleri, yalı sahiplerinin meslekleri ve unvanları göz önüne alındığında, Haliç sahillerindeki en itibarlı Müslüman yerleşmesinin Bahariye semti olduğunu açıkça göstermektedir. Örneğin Bostan İskelesi ve Bahariye Kasrı(->) ile Eyüp İskelesi ve Defterdarburnu'ndaki yalıların sahipleri açısından bir karşılaştırma yapıldığında, Melling'in Eyüp semtini resmeden gravüründe de görüldüğü gibi, Bahariye'deki miriye ait görkemli sahilsaraylar ile Eyüp ve Defterdarburnu'nun mütevazı yalıları arasındaki büyük fark ortaya çıkar. Eyüp gibi dini efsaneler ve gelenekle bezenmiş bir semt ile hemen yanı başındaki zengin, debdebeli Bahariye'de, gündelik yaşam biçimlerinin de çok farklı olabileceği anlaşılmaktadır.

Semtin ne zaman yerleşmeye açıldığı, buradaki günümüzde hiçbir izi kalmamış Kasr-ı Hümayun'un ne zaman inşa edildiği konusunda söylenceler dışında bilgiye sahip değiliz. Bizans döneminde, yemyeşil görünümü yüzünden buraya Kozmidion adı verildiği, Bahariye adını İstanbul'un fethinden sonra yine aynı nedenle yeşilliği ve çiçeklerle bezenmiş doğası nedeniyle aldığı sanılmaktadır.

İstanbul sahillerinin bir çeşit eğlence ve lüks yaşam merkezleri olan yalılar ve sahilsaraylarla donandığı 18. yy'da Bahariye Kasrı'nın özellikle itibar gördüğü anlaşılmaktadır. III. Ahmed döneminde Kâğıthane ve Alibeyköy dereleri boyunda Sa'dâbâdG» ve Asafâbâd isimlerini alan saray ve köşkler yapılırken Bahariye'de de devletin üst kademe görevlileri ile saray mensuplarının, özellikle hanımsultanların yalılar yaptırdığı, sultanın ve maiyetinin de sis sık Bahariye Kasrı'nı ziyaret ettiği görülmektedir. Özellikle I. Mahmud'un, 1730 isyanı sonunda kısmen tahrip olan Sa'dâbâd yeniden yapılıncaya dek ve daha da sonra, bu kasra sık sık geldiği bilinmektedir. Ayrıca bu sahilde öteden beri valide sultan ile sultan kızları, kardeşleri ve kız kardeşlerine tahsis edilmiş olan sahilsaraylar bulunmaktaydı. Bostancıbaşı defterlerinden ve çeşitli kaynaklardan 19. yy başlarında bu saraylardan Bahariye Saray-ı Hümayunu, Beyhan Sultan (daha sonra Hibetullah Sultan) Yalısı, Hatice Sultan Yalısı, Esma Sultan Yalısı, Çukursaray gibilerini tespit edebilmekteyiz.

Bahariye 18. yy sonuna kadar itibarlı bir sayfiye semti olmaya devam etmişse de, Bahariye Kasrı gözden düşmüş, 19. yy'da ilginin Haliç'ten Boğaziçi'ne kay-

Melling'in Eyüp u betimleyen deseninde Bahariye'nin bir bölümü ve Bahariye adaları görülüyor, 18. yy.
Ara Güler fotoğraf arşivi

B A H A R İ Y E A D A L A R I

Halic'in sonuna doğru, Bahariye semtinin karşısına rastlayan bölümde, bugün de fark edilen, eskiden Bahariye ya da Haliç adaları diye bilinen küçük adacıklar vardı. 18. ve **19.** yy gravürlerinde, bu adacıkların, Halic'in o zamanlar tertemiz, pırılpırıl olan sularının üstünde yüzer gibi, çimenlerle kaplı olarak, yükseldikleri görülür.

Hiçbir yükseltisi olmayan, adeta düz yeşil bir halıyı andıran bu adacıklar, daha **16.** yy'da İstanbul'un gözde ve seçkin mesire yerlerindendi. Bahariye adalarına Deniz Hamamı Mesiresi adı da verilir, burada suya girip yüzülür, sonra yemyeşil çimenler üzerinde dinlenilirdi. Yine adacıklar çevresinde çeşitli balıklar, özellikle tekir ve kayabalığı ile iri karidesler bol bulunur; kolayca avlanırdı. Bölgeye avcılar ördek avı için de gelirler, bele kadar suya girerek ördek avlarlardı.

Bahariye veya Haliç adaları eski Haliç ve o dillere destan Bahariye semtiyle bir bütündü. Çevrenin yapısının hızla değişmesiyle adacıkların yapısı ve görünümü de değişti. Çevreye ilişkin anılarını aktaranlar, Bahariye adalarının **1920'** lerde hâlâ yeşil olduğunu, sahilden adacıklara yüzerek geçilebildiğini, geceleri suların yakamozlandığım anlatıyorlarsa da **1950,** hele de **1960**'lara gelindiğinde Bahariye adacıklarının üstünde çimenden eser kalmadığı, bu toprak parçacıklarının üzerine çevredeki kontrplak fabrikalarının tomruklarının ve çeşitli sanayi çöp ve artıklarının yığıldığı bilinmektedir. Günümüzde Halic'in temizlenmesi ve kurtarılması projelerine bağlı olarak Bahariye adalarmm da eski görünümlerine kavuşturulması düşüncesi gündeme gelmiş, ancak bu yolda henüz hiçbir somut adım anlamamıştır.

İSTANBUL

masıyla birlikte, örneğin III. Selim ve maiyeti günlük ve mevsimlik göçlerde artık hanedanın Boğaziçi'ndeki saraylarını tercih eder olmuşlardı. II. Mahmud devrinde de Bahariye terk edilmeye devam etmiş, 19- yy ortalarından itibaren hanedan sarayları, görkemli yalılar, sahilsaraylar yıkılarak yerlerini sanayi yapıları almaya başlamıştır. II. Mahmud döneminde zaten harabe haline gelmiş olan Bahariye Kasrı ve Hatice Sultan Sahilsarayı yıkılmış, yerlerine iplikhane ve kışla yapılmıştır.

Semt 20. yy'dan başlayarak ve 1950'lerden sonra hızlanarak, sanayi kuruluşlarının peş peşe yerleştiği bir bölge olmuş, Bahariye Mensucat Fabrikası, iplikhanenin yerinde Santral Dikiş Sanayii, kontrplak, briket imalathaneleri, kimyasal madde ve boya fabrikaları, Çikvaş Vili Mensucat Sanayii, yağ imalathaneleri, madeni eşya sanayii, Gislavet Lastik ve Kauçuk Fabrikası vb semtin 1960'lardaki çehresini belirlemiştir.

Günümüzde Bahariye tümüyle harap ve düzensiz bir sanayi alt bölgesi görünümündedir.

Bibi. "Bahariye" *İSTA,* 1844-1850; Haskan, *Eyüp Tarihi,* 64-66; Evliya, *Seyahatname,* I; Ayvansarayî, *Hadîka,* I.

TÜLAY ARTAN

BAHARİYE

Kadıköy'ün, Moda, Küçükmoda ve Şifa arasında kalan bir semtidir. Adını, havası güzel olduğu için bir zamanlar piknik yeri olarak kullanılmasından aldığı söylenir. Şimdiki Bahariye Caddesi'nin Altıyol'a doğru giderken sağ tarafı Kalamış Koyu'na bakar. Yayıldığı alanda Pekmezoğlu, Cevizlik ve Sakızağacı mahalleleri vardır. Moda ile aşağı yukarı aynı tarihlerde meskûn hale gelmiş olmalıdır. 19601ara kadar nüfusu oldukça karışıktı. Ermeniler başta olmak üzere Rumlar ve daha az sayıda Yahudiler de yaşıyordu. Ortalama gelir düzeyi her zaman görece yüksek olmuştur.

Semtin can damarı anacaddedir. Eskiden adı Bahariye Caddesi iken. orada oturmuş olan bir emekli generalden ötürü şimdi adı Asım Gündüz Caddesi olarak değiştirilmiştir. Altıyolla. yani Kadıköy'ün öteden beri en işlek alışveriş merkeziyle birleşen bu caddede, bu yüzyılın ilk yarısında bazı sinemalar açılmış; böylece Bahariye Kadıköy semtinin bu tarz eğlence hayatının merkezi haline gelmiş; bundan sonra da başka dükkânlar, doktor ve dişçi muayenehaneleri için de tercih edilen merkezi bir yer olmuştur.

Bahariye'deki en büyük sinema, 1938' de cadde üstünde açılan Opera Sineması'dır. Küçükmoda yönünde giderken sol kolda kalan bu oldukça şık sinema yakınlarda yıkılmıştır. Bundan sonra, aynı sırada, Süreyya Paşamın (ilmen) inşa ettirdiği Süreyya Sineması(->) gelir. Onun tarihi daha erkendir (1926). Yapılış gerekçesi hakkında çeşitli söylenti ve yorumlar olmakla birlikte, asıl amacın Batılı hayat tarzını Türkiye'de yerleştirmek olduğu söylenebilir. Bina bu amaca uygun olarak hayli şık bir şekilde yapılmış, heykel ve tavan resimleriyle, ağır avizelerle süslenmiş, 1950'de Darüşşafaka Cemiyeti'ne bağışlanmıştır.

Gene avnı sırada, halkevi olarak yapılan binada Yurt Sineması vardı. Onun karşısındaki, sağ koldan girilen Sakızgülü Sokağımda (asıl adı Saksıgülü olmalı) ise. semtin en eski sinema salonu bulunur. Burası Kadıköy'deki Ayia Eufemia Kilisesi'nin mülküydü ve Apollon Tiyatrosu adıyla tanınıyordu. Daha sonra Hale Sineması oldu. Şimdi adı Reks'tir (bak. Apollon sinemaları).

Bahariye, Kadıköy'ün sinemalar semti olma özelliğini bugün de sürdürmektedir. Yukarıda sayılanlardan faaliyete devam edenlerin yanısıra, Moda Sineması ve diğer bazı sinema salonları da açılmıştır.

Bahariye Caddesi'nin Altıyolla birleştiği köşede, Kalamış yönünde bir Katolik kilisesi vardır. 1980'lerde burada, Bağdat Caddesi'ne giden yolun ağzında yol genişletme çalışmaları yapılırken Bizans döneminden kalma bazı mezarlar bulunmuştur.

Gene cadde üstünde, Nisbiye Soka-

Kadıköy Bahariye Opera Sineması'nm yerine yapılan Opera Çarşısı ve trafiğe kapalı olarak yeni düzenlenmiş ana caddeden bir görünüm.
Elif Erim, 1993

ğının köşesinde Ayia Trias Rum Ortodoks Kilisesi vardır. Ayrıca, Süreyya Sinemasının yanında bahçe içindeki tarihi ahşap bina da Ortodoks kilisesine aittir. Günümüzde Bahariye Caddesi üstünde adliye, maliye gibi devlet daireleri de bulunmaktadır.

Burada bulunan bellibaşlı, kurumlaşmış dükkânlar arasında, Saray Muhallebicisi ile Ermeni kilisesinin yanındaki Ankara Pasta Salonunu, Kadıköy yakasının en ünlü ayakkabıcısı Antranikl sayabiliriz.

Moda ile aynı zamanlarda, yani 1960' lardan başlayarak, Bahariye de eski ahşap binaların yıkılıp yerlerini apartmanlara bıraktığı bir semt haline geldi. Bugün semtte eskiyi hatırlatan çok az bina kaldı.

Nisbiye Sokağı köşesinde, bahçesinde cüce heykelleri olan eski ev, eski genelkurmay başkanlarından Asım Gündüz'e aitti. Celal Esat Arseven ölünceye kadar Yoğurtçu Parkıma yakın güzel ahşap bir evde oturmuştu. Nâzım Hikmetin de bir süre burada oturduğu bilinmektedir.

MURAT BELGE

BAHARİYE KASRI

Eyüp'te Bahariye sahil şeridinin sonunda yer alan kasır. Günümüze ulaşmamıştır.

Bostancıbaşı defterlerinden bu kasırdan sonra Alibeyköy'e kadar olan sahanın tamamen boş olduğu anlaşılmaktadır, tik olarak ne zaman inşa edildiği kesin olarak saptanamamaktadır. Bahariye Kasrı sultanların kısa süreli binişlerinde kullanılmış; 1708 ve 1722'de, geçirdiği önemli tamirat, yenileme ve bahçe düzenlemeleri sonucunda tekrar itibar görmüş, özellikle I. Mahmud devrinde (1730-1754), burada birçok resmi tören yapılmış, elçiler, konuklar ağırlanmış, ziyafetler verilmiştir. Sultanların günlük ziyaretleri sırasında biniş yerlerindeki geleneksel eğlence türlerinden atış talimleri, güreş müsabakaları yapılmış, yemekler yenmiş ve oyunlar oynanmıştı.

19- yy başında sahilde küçük bir bina olan kasır harap durumda idi. Kasra verilen ad sonradan bütün sahilin ismi olmuştur.

Bibi. *İSTA,* IV, 1853-1854; M. Erdoğan, "Osmanlı Mimari Tarihinin Arşiv Kaynakları", *TD,* III/5-6 (1951-1952), s. 64-66; Haskan, *Eyüp Tarihi,* II, 64-66.

TÜLAY ARTAN

BAHARİYE MEVLEVÎHANESİ

Eyüp'te Halic'in Kâğıthane kıvrımmdaki Bahariye mevkiinde olup adını buradan alan adaların karşısındaydı. Kara tarafı kuzeyde Silahtarağa Caddesi ile sınırlanan mevlevîhane güneyde Halic'e uzanmakta ve cümle kapısı Mevlevîhane Çıkmazı'nın sonunda bulunmaktaydı. Günümüze yalnızca mescidi, oldukça bozulmuş bir şekilde kalabilen mevlevîhanenin diğer yapıları, tekkelerin kapatıldığı 1925'ten itibaren çeşitli nedenlerle tahrip edilerek ortadan kaldırılmıştır.

Bahariye Mevlevîhanesi'nin tarihi, 1622'de kurulan Beşiktaş Mevlevîhanesi(-») ile doğrudan ilgilidir. Bu dergâhın son postnişinlerinden Hasan Nazif Dede (ö. **1861)** ailesine mensup şeyhler, daha sonra Bahariye Mevlevîhanesi meşihatını üstlenmişler ve bu aile fertlerince İstanbul'daki Mevlevî zümresi içinde yaygınlaştırılan Bektaşî/Melamî-meşrep tasavvuf anlayışı, bir kültürel miras olarak Bahariye Mevlevîhanesi'nde temsil edilmiştir.

1622'de Ohrili Hüseyin Paşa tarafından, günümüzde Çırağan Sarayı'nm(->) bulunduğu alanda inşa ettirilen Beşiktaş Mevlevîhanesi, 1867'ye kadar faaliyetini Boğaziçi'nde sürdürmüş, ancak Abdülaziz'in eski sarayın yerine yenisini inşa ettirmek istemesi üzerine yıktırılarak önce Fındıklı'daki Karacehennem İbrahim Paşa Konağı'na, ardından 1871'de Maçka'ya ve daha soma 1874'te geçici olarak Eyüp'teki Hatab Emini Mustafa ve Hüseyin efendilere ait yalılara taşınmış, 1877' de ise Bahariye'deki yeni binalarına yerleşerek 1925'e kadar Bahariye Mevlevîhanesi adıyla faaliyet göstermiştir.

Dergâhın ilk postnişini Hüseyin Fahreddin Dede'dir(->). Beşiktaş Mevlevîhanesi Şeyhi Hasan Nazif Dede ile Zübeyde Havva Hanimin oğlu olan Fahreddin Dede (1854-1911), babasının vefatından sonra Beşiktaş Mevlevîhanesi meşihatına atanmış ise de yaşça küçüklüğü nedeniyle dergâhı Râşid Dede vekâleten yönetmiştir. 1871'de asaleten Maçka Mevlevîhanesi meşihatını üstlenen Fahreddin Dede, bu görevini 1877' den **1911**'e kadar Bahariye Mevlevîhanesi'nde yürütmüştür.

Bahariye Mevlevîhanesi, Hüseyin Fahreddin Dede döneminde İstanbul'daki rint Mevlevîliğin başlıca merkezidir. Bazı Mevlevîlerce "Şems" kolu olarak nitelendirilen tarikat içindeki bu "ehl-i beyt" yanlısı tasavvuf anlayışının kökeni, 17. yy'da Yenikapı Mevlevîhanesi şeyhliği yapan Sabuhî Ahmed Dede'ye kadar uzanır. Bektaşî ve Melamîlere yakınlığıyla tanınan Fahreddin Dede, bu rint Mevlevîlik anlayışını Bahariye Mevlevîhanesi'nde sürdürmüş, damadı olduğu Yenikapı Mevlevîhanesi Postnişini Osman Salâheddin Dedemin hem Midhat Paşa yanlısı siyasi fikirlerinden, hem de geleneksel Mevlevîlik anlayışından bağımsız bir çizgide dergâhım yönetmiştir. Bu dönemde Bahariye Mevlevîhanesi, aralarında Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Mehmed Celâleddin Dede ile Galata Mevlevîhanesi Şeyhi Mehmed Ataullah Dede'nin de bulunduğu ve Medeni Aziz Efendi, Tanburi Kâmil Bey, Yeniköylü Hasan Efendi, Bolahenk Nuri Bey, Dr. Subhi Ezgi ile Rauf Yekta gibi tanınmış isimlerden meydana gelen aydın bir çevreyi bünyesinde barındıran, İstanbul'un bellibaşlı musiki merkezlerinden birisi durumundadır.

Fahreddin Dede'nin meşihat döneminde mevlevîhane önemli bir tamir görmüştür. Evkaf Nezareti'nce 1908-1910 arasında gerçekleştirilen bu tamiratta mevlevîhanenin bütün yapıları yenilenmiş ve bir de tek katlı selamlık köşkü inşa edilmiştir. Bu tamirat sırasında semahan-türbe binası yeniden ele alınmış, Halic'e bakan cephesindeki payandalar yerine ahşap dikmeler konulmuştur. Daha önce semahanenin zemin katında bulunan kadınlar mahfili üst kata taşınmış, böylece "züvvar maksuresi"nin alanı genişletilmiştir. 1877'de üç katlı yaptırılan harem-selamlık binası ise iki kata indirilmiş, selamlık ayrı bir bina olarak semahanenin batısında yeniden inşa edilmek suretiyle harem kısmından ayrılmıştır. Mevlevîhanenin mescidi ile cümle kapısının da bu dönemde inşa edildiği hem kitabelerinden hem de yansıttıkları Birinci Ulusal Mimarlık Üslubu'ndan anlaşılmaktadır. Tamirat sonrası yapılan açılış törenine ait izlenimler, Fahreddin Dede'nin yazma "mecmua"sında kayıtlıdır. V. Mehmed Reşad başta olmak üzere Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi ve kalabalık bir davetli grubunun katıldığı bu törende Zekâi Dede'nin Isfahan ayini okunmuş, ardından Kocamustafapaşa Âsitanesi Şeyhi Mehmed Kutbeddin Efendi tarafından "Sünbülî devranı" icra edilmiştir.

1911de Fahreddin Dede'nin vefatıyla yerine oğlu Küçük Hasan Nazif Dede (ö. 1915) geçer. 1878'de dergâhta doğmuş ve henüz 7 yaşındayken 1885'te sema çıkarmıştır. Postnişinliği dört yıl gibi kısa bir dönemi kapsayan Nazif Dede'nin vefatıyla meşihat makamı, Fahreddin Dede' nin kızı Fatma Fasiha Hanım'dan doğma Selman Faik Dede'ye asaleten geçmiş ise de, bu tarihte yaşça küçüklüğü nedeniyle dergâh önce, Salâheddin Çelebi ve ardından da Bahaeddin Dede'nin idaresinde kalmıştır. Salâheddin Çelebi, Mevlana'nm torunu Mutahhara Hatun'a bağlı Tnas Çelebileri" kolundandır. Salâheddin Çelebi'den sonra dergâh meşihatını üstlenen ikinci postnişin, Beşiktaş Mevlevîhanesi Şeyhi Büyük Nazif Dede'nin kardeşi el-Hac Arif Efendimin torunu Bahaeddin Dededir. Bilecik Mevlevîhanesi postnişini iken Bahariye Mevlevîhanesi meşihatına atanmış ve bu görevini tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar sürdürmüştür. Bu tarihten önce vekâleten yürüttüğü dergâh meşihatını tarikat geleneğine aykırı bir şekilde Evkaf Nezareti'ne onaylatarak asaleten postnişin olan Bahaeddin Dede'nin bu tartışmalı şeyhliği, Mevleviler arasında hoş karşılanmamış ve Selman Dede son postnişin olarak kabul edilmiştir.

1885 sayımına göre barındırdığı 24 kişilik nüfus açısından Yenikapı, Kasımpaşa ve Galata mevlevîhanelerinden sonra dördüncü sırayı alan Bahariye Mevlevîhanesi, I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ordusunda görev yapan I. Kolorduya bağlı Alman subayların ikametine ayrılmıştır. Cumhuriyet döneminde Hazine, Vakıflar İdaresi ve mirasçılar arasında çıkan mülkiyet davası uzunca

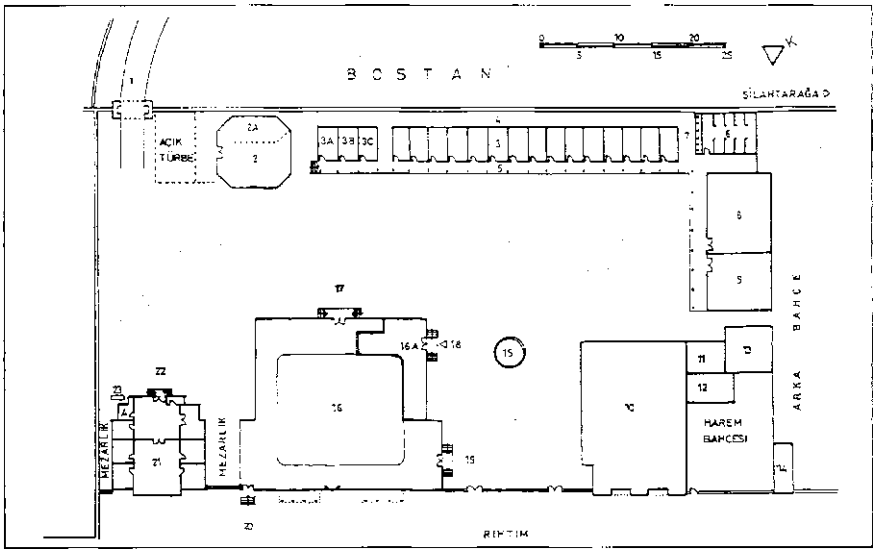

Bahariye Mevlevîhanesi'nin vaziyet planı restitüsyonu. 1. cümle kapısı. 2. mescit. 2A. kadınlar (bacılar) mahfili, 3. dedegân hücreleri, 3A. neyzenbaşı hücresi, 3B. kudümzenbaşı hücresi, 3C. aşçı dede hücresi, 4. örtülü arka geçit. 5. sundurma. 6. helalar, 7. abdest muslukları, 8. somathane, 9 matbah-ı şerif ve çilekeş canlar odası, 10. harem, 11. erkekler hamamı. 12. harem hamamı, 13- harem mutfağı, 14. inek ahırı. 15. kameriye. 16. semahane. İÖA. türbe. 17. semahanenin esas girişi, 18. türbe girişi. 19. hünkâr girişi, 20. harem girişi, 21. selamlık. 21A. kahve ocağı, 22. selamlık girişi, 23. Gazi Müşir Edhem Paşazade Hafi Bey kabri.
Barihüda Tanrıkorur

bir süre çözümlenememiş, 1935te semahanesi Vakıflar İdaresi'nce yıktırılmış ve ardından **1939**'da harem binası yanmıştır. 1968'de mülkiyet davasını kazanan mirasçılar, yanmış bulunan türbedeki postnişin mezarlarını Silahtarağa Caddesi üzerindeki 16 Mart şehitlerinin eski yerine naklederek dergâh arsasını satmışlar, bu alan üzerinde daha sonra Gislaved ve Aydın Yüz Mensucat fabrikaları kurulmuş, 1970'te ise selamlık dairesi ile cümle kapısı yeni mülk sahiplerince yıktırılmıştır. 1986'da Haliç çevre düzenlemesi projesine alınan mevlevîhane arsasındaki fabrikalar kamulaştırılmış, bu arada pek çok kıymetli mezar taşı da tahrip olunarak bir zamanlar Ahmed Irsoy, Dr. Suphi Ezgi, Ahmed Avni Konuk ve Abdülbaki Gölpmarlı gibi aydınları yetiştiren Bahariye Mevlevîhanesi tamamen ortadan kaldırılmıştır.

Bibi. *BOA,* İrade Dahiliye, no. 33050 (24 Şevval 1278); *BOA,* İrade Evkaf, no. 291/15 (15 Safer 1326); *BOA,* Plan, Proje ve Kroki, no. 544 (11 Rebiülevvel 1326); Hüseyin Fahreddin Dede, *Mecmû'a,* Konya Mevlânâ Müzesi İhtisas Ktp, no. 7467. vr 109b-110b; *Âsitâne,* 13; *1301 İstatistik Cedveli,* 58; Münib. *Mecmua-i Tekâyâ,* 12; M. Ziya, "Şeyh Hüseyin Fahreddin Efendi", -*Musavver Nevsâl-i Osmanî,* İst, 1328, s. 274; R. Yekta, "Şeyh Hüseyin Fahreddin Efendi", *Musavver Nevsâl-i Osmanî,* İst, 1328, s. 282; Lutfi Simavî, *Sultan Mehmed Reşad Hanin ve Halefinin Sarayında Gördüklerim,* I, İst.. 1340, s. 131; Yeşilzade Mehmed Salih, *Rehber-i Tekâyâ.* Süleymaniye Ktp, Tırnovalı, no. 1035/4m. s. 21; Vassaf, *Sefine,* V, 269; John P. Brown, *The Darvishes or Oriental Spirituatizm,* Londra, 1927, s. 469; *Tarih-i Lutfi.* X, 64; Ergun, *Antoloji,* II, 507; İnal, *Türk Şairleri,* II, 347; ay, *Hoş Sada,* 193-196; Veled Çelebi İzbudak, *Hatıralarım,* İst, 1946, s. 24; Bige Özkan, *İstanbul'daki Mevlevîhaneler,* (1967), İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp. no. 4842, s. 62-66: *İSTA.* IV, 1854-1856: E. Yücel, "Beşiktaş-Bahariye Mevlevîhanesi". *STY,* XII (1982). s. 166: M. Baha Tanman. "Bahariye Mevlevihanesi", *DİA,* IV, 471-473; E. Işın, "istanbul'un Mistik Tarihinde Beşiktaş/Bahariye Mevlevîhanesi". *İstanbul.* S. 6 (Temmuz 1993). s. 129-137.

EKREM IŞIN

Mimari

Deniz seviyesinden 1-2 m kadar yüksekte olan mevlevîhanenin kullanımı ve içindeki yapılann dağılımı şu şekildedir: Kuzeyde cadde boyunca mevlevîhanenin bostanları uzanmaktadır. Arsanın kuzeybatı köşesinde, caddeye bağlanan Mevlevîhane Çıkmazının sonunda cümle kapısı yer alır. Çıkmazın doğu yönünde, bostanları ayıran diğer bir duvar uzanmaktadır. Bu iki duvarın kesiştikleri köşede, cümle kapısından girince hemen solda mescit vardır. Mescidin hizasında, batıdan doğuya doğru şu bölümler sıralanmaktadır: Mescit, geçit, üç adet dedegân hücresi, geçit, on beş adet dedegân hücresi, geçit, helalar ve abdest muslukları. Bu binaların kuzeyinde (arkasında), bostanı ayıran duvara paralel, üstü örtülü bir geçit uzanmakta ve yukarıda adı geçen geçitler buna bağlanmaktadır. Helalardan itibaren bölümler güney-kuzey doğrultusunda Halic'e (güney) doğru sıralanmaya devam ederler. Helalardan soma, arsanın doğu kesimini işgal eden arka bahçeye açılan bir geçit, bundan sonra da birbirlerine bitişik olarak somathane ile matbah-ı şerif yer almaktadır. Hücreler dizisinin avluya bakan güney cephesi boyunca uzanan ahşap direkli sundurma güneye doğru dönerek somathane-matbah-ı şerif kitlesinin önünde de devam eder. Matbah-ı şerifin güneyinde arka bahçeye açılan diğer bir geçit, bundan sonra da, harem binasının kuzeydoğu köşesine bitişik olan erkekler hamamı, harem hamamı ve harem mutfağı bölümleri sıralanmaktadır. Arsanın güney sınırında, Haliç boyunca uzanan moloz taş örgülü bir rıhtım görülmektedir. Bunun az gerisinde, batıdan doğuya doğru selamlık, semahane-türbe ve harem yapıları bağımsız kitleler olarak sıralanır. Bu binaların arasında, rıhtım ile bahçenin sınırında, kare kesitli kagir babalara oturan ve üç tane girişle donatılmış olan madeni parmaklık uzanmaktadır. Haliç kıyısındaki bu yapı grubu ile kuzeydeki yapı dizisi arasında kalan alan, ortasında fıskiyeli havuzu, semahane-türbenin doğusunda kameriyesi, çeşitli meyve ağaçları ile bir iç bahçe (avlu) şeklinde düzenlenmiştir.

Kesme küfeki taşından titiz bir işçilikle örülmüş olan kapı 4,10x2,20 m boyutlarındadır. Kapının dış cephesinde, kemerin hemen üstünde, kaval silmeli basit bir çerçeve içine 1328/1910 tarihli yenileme kitabesini içeren mermer levha yerleştirilmiştir. Talik hatla yazılmış olan manzum kitabe, Üsküdar Mevlevîhanesi'nin son postnişini Şeyh Ahmed Remzi (Akyürek) Dede Efendi'ye (1872-1944) aittir. Birinci Ulusal Mimarlık Üslubu'nun bütün özelliklerini gösteren cümle kapısının Mimar Kemaleddin Bey' in eseri olduğu ileri sürülebilir.

Mevlevîhanenin meydan-ı şerifi olarak da kullanıldığı anlaşılan mescidin boyutları yaklaşık 10x10 m'dir. Duvarları Batı standartlarına uygun tuğlalar ile örülmüştür. Yapının planı güneybatı ve güneydoğu köşelerinde 45 derece pahlanmış bir karedir. Basık kemerli giriş batı cephesinin eksenindedir. Bunun yanlarında sivri kemerli birer pencere, güney ve doğu cephelerinde de aynı tipte ikişer pencere vardır. Kuzey duvarı sağırdır. Güney duvarının ortasında, pencerelerin arasında, içe taşkın bir kitle oluşturan yuvarlak nişli mihrap bulunmaktadır. Kuzey duvarı boyunca, fevkani kadmlar (bacılar) mahfili uzanır.

Mescidin içinde, duvarlarda ve tavanda kalem işi tezyinat görülmektedir. Duvar yüzeyleri, kapı, pencere ve mihraba uyularak kalmlı inceli müteaddit çizgilerle dikdörtgen panolara ayrılmış, bu panoların içine, klasik üslubun rumîlerinden bozma kıvrık dallar ve stilize yapraklardan oluşan köşe dolguları resmedilmiştir. Mihrap hücresinin ortasında ve kavsarasında da aynı üslupta birer süsleme grubu yer alır. Cümle kapısında olduğu gibi mescidin cephelerine de Birinci Ulusal Mimarlık Üslubu egemendir. Bu yapımn da Mimar Kemaleddin Bey'e ait olması kuvvetle muhtemeldir. Mamafih iç mekândaki süslemelerde, bu üslubun yanısıra eklektik zevkin de devam ettiği görülmektedir.

iki katlı olan semahane-türbe binasının boyutları dışardan yaklaşık 27,50x23 m'dir. Ana hatları itibariyle, kuzey-güney doğrultusunda, ortasından geçen bir eksene göre simetrik olarak tasarlanmış

bulunan bu binanın dört tane girişi vardır. Mukabelelerde, semaya bizzat katılanlar ile erkek seyircilerin (züvvarın) kullandığı esas giriş kuzey duvarının ekseninde yer alır. Bunun üzerinde, 1276/1859-60 tarihini taşıyan ve Beşiktaş Mevlevîhanesi'nden getirildiği anlaşılan Şair Musa ve Kâzım Paşa'ya ait manzum kitabe yer almaktaydı. Doğu duvarının kuzey kesiminde, türbeye yakın olan bir yerde, mukabeleler dışında türbeyi ziyaret etmek isteyenlere mahsus diğer bir kapı görülür. Semahane-türbe binasının girişleri, dörder basamakla çıkılan kagir sahanlıklar ile donatılmıştır.

Yapının ortasında 15,50x15,50 m boyutlarında, köşeleri çeyrek dairelerle yumuşatılmış kare planlı, iki kat yüksekliğinde esas semahane yer alır. Semahaneyi sınırlayan çizgi üzerinde, üst kat mahfillerini taşıyan on sekiz adet, sekizgen kesitli ve pilastr başlıklı ahşap sütun sıralanmaktadır. Ayrıca, geri planda, dördü sema alanının güneyinde, biri de batısında bulunan beş sütun daha mevcuttur.

Binanın dış duvarları ile semahaneyi sınırlandıran bu sütun dizisi arasındaki alan şu şekilde kullanılmıştır: Kuzeyde esas kapının önündeki açıklığa tekabül eden alan girişe, doğuda ortadaki açıklık ile bunun kuzeyindekine tekabül eden bölüm ahşap sandukaları barındıran türbeye, güneydeki kesim mihrap önü bölümüne, geriye kalan alan da erkek seyircilere mahsus züvvar maksurelerine tahsis edilmiştir.

Esas girişin sağında ve solunda fevkani mahfillerin kuzey kanadına çıkan bir çift merdiven bulunmaktadır. Zemin katta yapının kuzeybatı köşesine 4,50x4,50 m boyutlarında "T" planlı şerbethane yerleştirilmiştir.

Üst katın ortasında semahanenin boşluğu yer almakta, bunun çevresinde zemin kattakiler ile aynı hizalarda, çatıyı takviye eden on sekiz adet daire kesitli ve korint başlıklı ahşap sütun sıralanmaktadır. İki katın sütun dizileri arasında bir parapet duvarı uzanır. Semahaneden başka bunun gibi iki kat yüksekliğinde olan türbe ile mihrap önü bölümü dışında kalan alan şu şekilde değerlendirilmiştir: Kuzeyde, zemindeki esas girişin üstüne ve mihrabın tam karşısına denk gelen kesim mıtrıp maksuresidir. Batı yönüne açılan üç pencerenin aydınlattığı bu maksure yanlarda ve semahaneye bakan güney yönünde ahşap parmaklıklar ile sınırlandırılmış, güney yönünde, ortadaki iki sütunun arasında kavisli bir çıkma ile genişletilmiştir.

Semahane-türbe binasının iç süslemesinde, Sultan Abdülaziz devrinde (1861-1876) ortaya çıkan ve 19.yy İn sonlarına kadar etkinliğini sürdüren Osmanlı eklektizminin izleri görülmektedir. Nitekim antik Yunan-Roma mimarisinden alınma üçüz yivlerin yanısıra klasik Osmanlı üslubuna bağlanan dilimli kaş kemerler ile geç devir Endülüs süslemesinden kaynaklanan ve Abdülaziz devrinin birçok yapısında kullanılmış olan, içi damarlı, kıvrık yapraklar seçilebilmektedir. 1910 tarihli mescitteki benzerlerine bakarak semahane-türbenin de bu tarihte aynı nakkaşlar eliyle tekrar süslendiği ileri sürülebilir. Aynı eklektizmin görüldüğü ahşap korkuluklardan türbeye ait olanın üstünde yer alan sikkeler ise geç devir tekke mimarisinde bolca kullanılmış olan tarikat sembollerindendir.

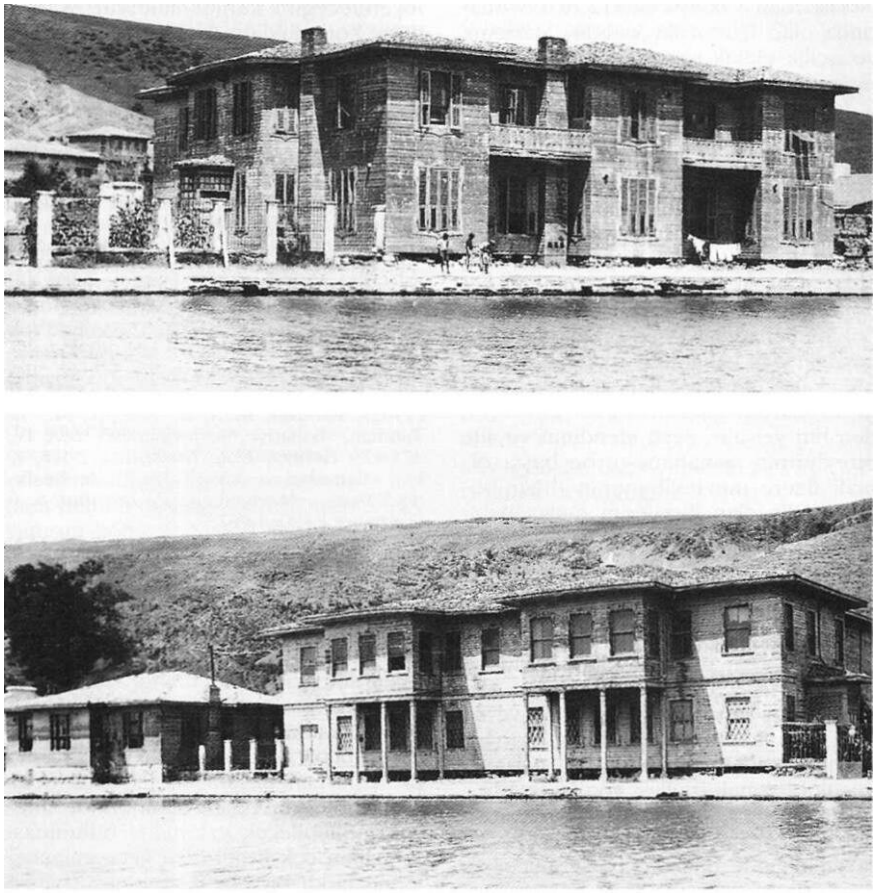

Bahariye Mevlevîhanesi'nde harem binası (üstte) ile semahane-türbe ve selamlık binalarının Haliç'ten görünümü (altta).
Fotoğraflar İAM Encümen Arşivi. 1933

İç mekândaki bu karmaşık bünyeli süsleme programına karşılık cephelerde, ahşap mimari geleneği içinde varlığını sürdürebilen, eklektizmden pek etkilenmemiş olan sade ve dingin ifadenin egemen olduğu görülüyor. Aynı boyutta pencerelerin sıralandığı, zamanında tahini boyalı olduğu bilinen bu cephelerden Halic'e bakan güney cephesi, hünkâr mahfili ile bacılar mahfiline ait simetrik çıkmalarla hareketlendirilmiş, bu şekilde semahane-türbe binasının sivil mimari ile olan yakınlığı artırılmıştır. Çatının tepe noktasında Mevlevi tacı biçiminde, oldukça büyük bir alem yer almaktadır. Semahane-türbe binasının dış görünüşleri ele alındığında, geç devir tekke tasarımı ile mesken tasarımı arasındaki kaynaşma bütün açıklığı ile belirir.

Tek katlı olan selamlığın boyutları, dışardan 16,70x15,30 m'dir. Malzeme ve inşaat tekniği bakımından semahane-türbe ile aynı özelliklere sahiptir. Yapı, kuzey-güney ve doğu-batı doğrultularında uzanan iki eksene göre simetrik olarak tasarlanmıştır. Kuzeyde, avlu yönündeki girişin önünde, iki yandan basamaklarla çıkılan ufak bir sahanlık bulunur. Girişi izleyen "T" planlı sofanın güneyine, şeyh odası olduğu anlaşılan, Haliç cephesinden 1,50 m kadar taşkınlık yapan, dikdörtgen planlı bir mekân yerleştirilmiştir. Selamlığın en geniş birimi (6,20x4,50 m) olan bu odadan başka, sofanın yanlarında, farklı boyutlarda üçer oda, kusursuz bir simetri içinde sıralanmaktadır. Söz konusu odalardan, ortada bulunan ikisi doğu ve batı cephelerinden taşmaktadır. Merkezdeki sofaya açılan bu mekânlardan, yapının kuzeybatı köşesini işgal edenin kahve ocağı, bir diğerinin de kütüphane odası olduğu bilinmektedir. Ayrıca girişin yanlarında, ince uzun dikdörtgen planlı

ikişer mekân daha vardır. Soldakilerin hela-abdestlik birimleri olduğu anlaşılmaktadır. Sağdakilerin de ardiye türünden birimler olması muhtemeldir.

Dışardan yaklaşık **16x12** m boyutlarında olan harem iki katlıdır. Malzeme ve işçilik olarak semahane-türbe ile aynı özellikleri paylaşır. Harem binasının iç taksimatı açık seçik bilinmemektedir. Elimizdeki fotoğraflarda ancak Haliç üzerindeki güney cephesi ile semahane-türbeye bakan batı cephesi görülebilmektedir. Selamlık binasındaki gibi ortasında kesişen iki eksene göre simetrik bir düzene sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yaklaşık **16** m uzunluğundaki güney cephesi 4 m'lik dört eşit parçaya bölünmüş, sonlarda ve ortada yer alan parçalar **2** m kadar ileri çıkarılmıştır. Zemin katta, ileriye çıkan kesimin ekseninde harem binasının esas girişlerinden biri yer alır. Şeyh efendinin ve aile bireylerinin semahane-türbe başta olmak üzere mevlevîhanenin diğer bölümleri ile olan ilişkilerini sağlayan bu kapının önünde basamaklı bir sahanlık ve semahane-türbe binasında görülenlerin eşi olan camekânlı bir bölme yer almaktadır. Batı cephesinde de bir baca seçilmektedir. Güney cephesindekilerden daha dar, pervazlı ve panjurlu on iki tane pencere sayılabilmektedir. Harem bahçesinin moloz taş örgülü ve iki sıra tuğla hatıllı duvarı doğuya doğru uzanmakta, haremin önündeki rıhtımda küçük bir kayık iskelesi görülmektedir.

Harem binası geç devir yalı mimarisinin sıradan örneklerinden biridir. İlk inşa edildiğinde bütün cephelerinde, batı cephesindekiler gibi, Türk ahşap yapı geleneğine uygun oranlara sahip pencerelerin bulunduğu, Haliç üzerinde olduğu için, nemden en fazla etkilendiği tahmin edilen, ayrıca en fazla göze çarpan güney cephesinde yer alanların 1910 onarımı sırasında, bu dönemde İstanbul'da moda olan art nouveau(->) üslubuna uygun oranlarla tadil edildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim haremin yegâne dış süslemesini oluşturan pencere pervazları ile ajurlu balkon korkuluklarında da art nouveau'nun izleri görülüyor.

Bahariye Mevlevîhanesi her şeyden önce tam teşekküllü bir Mevlevi âsitanesi olarak, mimari programının zenginliği ve bölümlerinin geniş araziye rahatça dağılışı ile dikkati çeker. Osmanlı dönemine ait ahşap tarikat yapılarının sivil mimari ile kurdukları yakın ilişki ve çevredeki ahşap meskenler ile sağladıkları uyum burada en açık şekilde ifade edilmiştir. Yine tarikat mimarisine has türbe-ibadethane kaynaşması Bahariye Mevlevîhanesi'nin özelliklerinden birini oluşturur.

Bahariye Mevlevîhanesi'nin en ilginç yönlerinden biri de, Mevlevi terminolojisinde "nezr-i Mevlânâ" ya da "nezr-i Mevlevi" olarak adlandırılan, uğurlu ve kutlu sayılan 18 rakamının, dedegân hücrelerinin adedinin yanısıra semahanedeki sütun adedini de belirlemiş olmasıdır. Yenikapı Mevlevîhanesi ile Gelibolu Mevlevîhanesi'nde de karşımıza çıkan bu durum tarikat sembollerinin süslemeden de öte bizzat tasarımı etkileyebileceğini kanıtlamaktadır. Ayrıca türbe korkuluklarında ve semahane aleminde görülen Mevlevî serpuşları geç devir mimarisinde tarikat alametlerinin mimarideki kullanımını göstermektedir.

Bibi. Ziva. *İstanbul ve Boğaziçi,* II, 242; *İSTA,* IV, 1854-1865: E. Yücel, "İstanbul Mevlevihaneleri". *Hayat Tarih Mecmuası,* XI/58 (Aralık 1969), 28-33; B. Turnalı, "Bahariye Mevlevîhanesi'nin Yıktırılan Büyük Avlu Kapısı", *Bizim Anadolu.* 13.1.1971: M. Erdoğan. "Mevlevî Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevîhaneleri", *GDAAD,* 4-5 (1975-1976), 15-46; E. Yücel, "Bahariye Mevlevîhanesi", *Türk Edebiyatı Dergisi.* 46 (1977), 31-33; ay, "Yok Olan İstanbul Mevlevihaneleri". *TTOK Belleteni,* 60/339 (Eylül-Aralık 1977), 3-7; ay, "Beşiktaş (Bahariye) Mevlevihanesi". *SİY,* XII (1982), **161-168;** *İKSA,* II, 975-981; M. B. Tanınan. "Bahariye Mevlevihanesi". *DİA.* IV, 471-473; Haskan. *Eyüp Tarihi.* I, 112**-116;** E. Işın, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Beşiktaş, Baharive Mevlevihanesi", *İstanbul,* S. 6 (Temmuz 1993). 129-137.

M. BAHA TANMAN

BAHÇE SİNEMALARI

Yazlık sinemalar da denen, sıcak mevsimlerde açık havada geceleri film gösteren sinemalar. Sinemanın İstanbul'da yaygınlaşmasında büyük rol oynayan bahçe sinemaları, uzun yıllar halkın tek ve en ucuz gece eğlencelerinden biriydi. Kışlık sinemalara oranla daha ucuz olması, şehrin çeşitli semtlerinde ailecek gidilebilecek yakınlıkta bulunması ve halkın çok kısıtlı olan gece eğlencelerine farklı bir boyut getirmesi, bahçe sinemalarının yaygınlaşmasına ve uzun süre seyirci toplamasına neden oldu.

İstanbul'da ilk bahçe sineması 1913'te Şişli Halaskârgazi Caddesi'nde no. 192-194'te açıldı. Osmanbey Bahçesi adını taşıyan yerde aynı adla açılan sinemanın bir de kışlık bölümü bulunuyordu. Halen yerinde Yapı ve Kredi Bankası'nm bulunduğu sinema, uzun yıllar bahçe sineması olarak İstanbullulara hizmet etti.

Bir yıl sonra, Erenköy'de aynı adı taşıyan ikinci bahçe sineması açıldı. Bu sinema 1933'te Sefa Bahçesi adını alarak 1940'h yılların başına kadar film gösterilerine devam etti. 1915te Kadıköy'de Milli Sinema açıldı. Kuşdili Çayırı'nın hemen başında olan bu sinema bir süre sonra Kuşdili adım aldı.

1920'de Kadıköy'ün ve İstanbul'un en ünlü ve en büyük bahçe sinemalarından biri olan Mısırlıoğlu Sineması açıldı. Kadıköy'ün Halitağa Mahallesi'nde bir konağın bahçesinde film gösterilerine başlayan sinemanın işletmeciliğini, başta Apollo Sineması olmak üzere Kadıköy'deki birçok sinemayı işleten Siroçkin Kardeşler yaptılar. Film gösterilerinin yanısıra konser, tiyatro ve zaman zaman da sünnet düğünlerinin yapıldığı bahçe bir süre sonra Halk Sineması adını aldı. Siroçkin Kardeşler aynı yıl bahçe sinemalarının da en az kışlık sinemalar kadar kârlı bir iş olduğunu görünce Mısırlıoğlu Sineması'mn yanısıra yine aynı mahallede Zamoğlu Sineması'mn işletmeciliğini üstlendiler.

İstanbul'da yazlık sinemaların en çok izleyici bulduğu semt Üsküdar'dı. İlk Türk sinemacısı Fuat Uzkınay aynı zamanda sinema işletmeciğinde de öncüler arasında yer alır. Uzkınay 1920'de önce Malul Gaziler Cemiyeti adına Doğancılar (daha sonra Jale, 1921'de Park, 1940'ta Aypark adını aldı), daha sonra da Üsküdar Hâkimiyeti Milliye Caddesi no. 1-3'te Hale Sineması'm işletti. Her iki açık sinemada da zaman zaman başta Türk filmleri olmak üzere birinci vizyon filmler de gösterildi.

1922'de bahçe sineması geleneği, Üsküdar'dan karşı yakaya Beşiktaş'a sıçradı. Önce bugün Balıkçılar Çarşısı'nın bulunduğu yerde Elektra, sonra da Hasfirm Caddesi no. 67'de Park sinemaları açıldı. Bu sinema 1930'da Suatpark adını aldı, 1984'te yıktırıldı.

1934'te Kadıköy'deki kışlık sinemalar yazın da gösterilerine devam etmek için yazlık bahçe sinemaları açmaya başladılar. Bu sinemaların başında Süreyya İlmenin sahipliğini üstlendiği Süreyya Sineması geldi. Bu sinema film gösterilerinin yanısıra çeşitli yaz eğlenceleri ile balo ve sünnet düğünleri için de kullanıldı. Ayrıca çeşitli tiyatro toplulukları yazlık gösterilerini yine aynı sinemada yaptı.

1930-1940 arasında, yerli yapımların artması ve ithal filmcilik alanındaki kımıldamaya paralel olarak kışlık ve yazlık sinemalarda da bir artış gözlendi. Bahçe sinemaları geleneği Kadıköy. Üsküdar ve Beşiktaş semtlerinin dışına da taşarak yaygınlaşmaya başladı. 1930'da Karagümrük'te Uzunbahçe; Bakırköy'de Lale; 1935te Gedikpaşa'da Kadri, Ali ve İzzet Cemalî kardeşlerin işlettiği Azak; 1937'de İstanbul Belediyesi'nin işletmeciliğinde Bebek Bahçesi; Şehremini'de İnşirah ve Akgün: 1939'da Cağaloğlu'nda bugün İstanbul Erkek Lisesinin yatakhane bölümünün bulunduğu yerde Çiftesaraylar; 1940'ta ise Beyazıt'ta bugün Beyazsarayin olduğu yerde Lale; Galatasaray Lisesi'nin bahçesinde ise Galatasaray adlı bahçe sinemaları açıldı. Savaş yıllarında sinemada ve dolayısıyla bahçe sinemalarında patlama yaşandı. Avrupa filmlerinin yerini Mısır filmlerinin alması, yerli yapımlarda buna öykünen filmlerin yapılması sinemaya ilgiyi artırdığı gibi sinema salonlarının çoğalmasına da zemin hazırladı. 1943'te açılan başlıca bahçe sinemaları, Nurpak (Suadiye), Çırağan daha sonra Bağlarbaşı (Üsküdar), Ünal (Kasımpaşa), Kiğılı (Kâzımpaşa), Çiçek (Arnavutköy), Aile Bahçesi (Sarıyer), Emek (Paşabahçe), Çiçek (Karagümrük), İskele (Beylerbeyi), Tunca (Yedikule), Çınar (Suadiye) oldu.

İstanbul'un unutulma? bahçe sinemaları arasında ilk sıra ı Suadiye'de 1943'te açılıp aralıksız 1980'li yılların başına dek film gösteren Çiçek Sinema-

sı aldı. Çoğunlukla yabancı filmleri orijinal kopyadan gösterme gibi bir geleneğe sahip olan bu sinema, çok az da olsa yılın en iyi yerli filmlerine de programında yer verdi. Kadıköy'de Yoğurtçupark Karakolu'nun yanında aynı adla anılan bahçe sineması ise çok az bir ücret karşılığında gösterdiği iki üç filmiyle en çok müşteri çeken yazlık sinemaların başında yer aldı. Henüz hava kararmadan gösterime başlayan bu sinemada müşteri çekmek için filmlerden önce ünlü komik Fahri Beyin eşi Ayten Hanım borazan, davul ve klarnet eşliğinde konserler verdi. Beyoğlu sinemalarında gösterilen, hemen hemen tümü serial olan filmler yazın bu sinemada, çoğu kesilmiş olarak bir kez daha yinelendi. Bu sinemanın bir diğer özelliği de İstanbul'daki tüm bahçe sinemalarından önce açılıp, en sonra kapanmasıdır. Kimi yıllar yağmurlu havalarda bile film gösterimine devam etmesiyle, mizah edebiyatımıza konu olmuştur.

İstanbul'daki bahçe sinemalarının yıllara göre dağılımı ise şöyledir: 1949'da 20. 1958'de 103, 1960'ta 122, 1964'te 143, 1966'da 169, 1967'de 184, **1969**'ta 188. 19701i yılların ortalarına dek devamlı artış gösteren bahçe sinemaları, 1974'ten sonra televizyonun devreye girmesiyle sinemada kendini hissettiren krizden etkilenerek, işlevlerini yitirdiler ve kapanmaya başladılar.

Filmlerin yaz aylarında serbest bir biçimde izlenmesine büyük katkıları olan bahçe sinemaları, yalnızca film gösterilen yerler değil, aynı zamanda sıcak yaz aylarının topluca eğlenilen değişik ve unutulmaz mekânları olmuştur. Bu sinemalara çoluk çocuk ailece gidilir; fındık fıstık ihmal edilmez; evden tahta iskemlelerin üzerine koymak için minderler götürülür; sonbahara doğru yün şallar, bacaklara örtmek için küçük battaniyeler de alınırdı. Sigara tiryakileri sigaralarını tüttürürler; bebek arabalarında bebekler uyutulur; böylece küçük çocuklu anneler de sinemadan istifade edebilirlerdi. Bahçe sinemalarının hemen hemen tümünde film gösterilerinin yanısıra konserler, sünnet düğünleri, tiyatro ve benzeri eğlenceler de yapılmış; dünün bahçe sinemaları bugünün sanat merkezlerinin adeta prototipini oluşturmuştur. Bugün İstanbul'da tümü gecekondu semtlerinde olmak üzere sadece 9 bahçe sineması, eski geleneği sürdürme çabasındadır.

BURÇAK EVREN

مودا پارق سینه‌ماسی

کیجه اوغلی

Cinéma Moda Parc

Directeur L. SIROTCHKIN

Changement de Programme chaque 3 jours

Résumé spécial des séries précédentes du film (LE FILS DE LA NUIT)

Au programme de Samedi 5 et Dimanche 6 Juin

LE FILS DE LA NUIT

5eme et 6eme épisode

Très prochainement

CINABAR 2eme

ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ ΜΟΔΑ ΠΑΡΚ

Από τήν Σαββάτον 23 καί Κυριακήν 24 Μαΐου 1920

Ο ΥΙΟΣ ΤΗΣ ΝΥΚΤΟΣ

Μέγα Δράμα είς 12 Επτσό

ՍԻՆԷՄԱ ՄՕԴԱ Ի

Շաբաթ 5 եւ Կիրակի 6 Յունիս

ԳԻՇԵՐԻՆ Տ

Moda Park Sineması'nın dört ayrı dilde yazılmış el ilanı, 1920.
Burçak Evren koleksiyonu

BAHÇE TİPİ VAPURLAR

Köprü-Adalar ile Yalova ve Çmarcık'a çalışan, büyük, hızlı ve çok yolcu alan şehir hattı vapurlarının ortak adı. İki saati bulan Köprü-Adalar seferlerinin daha kısa sürede yapılabilmesi için, biri 1952'de İtalya'da, ikisi 1953'te İngiltere'de inşa ettirilip getirtilen Paşabahçe(->), Dolmabahçe(->) ve Fenerbahçe(->) adlı yeni vapurlann adlarında yer alan "bahçe" sözcüğünden ötürü, bu hızlı vapur tipine "bahçe tipi" vapurlar dendi. Tıpkı, Çengelköy, Ortaköy, Vaniköy gibi benzeri vapurlara "köy tipi" vapurlar dendiği gibi.

Bu vapurlarla "ekspres" seferleri yapılmaya başlanınca bilet fiyatları da normal posta vapurlarımnkinin bir misli daha fazla oldu. Ekspres vapurlar, Kadıköy, Kınalıada ile Burgazadası'na uğramadan doğaıca Heybeliada ile Büyükada'ya uğruyorlar, oradan da Yalova'ya gidiyorlardı.

Günümüzde, 658 grostonluk, 2.100 kişi taşıyabilen, 18 mil hızı olan Bahçekapı ile eşi Fahri S. Korutürk adlı iki vapur da bahçe tipi vapurlardan sayılabilir.

ESER TUTEL

BAHÇEKAPI

Halic'in ağzında, Galata Köprüsü'nün güney ayağında, Yeni Cami'nin arkasında, Eminönü ile Sirkeci arasında kurulu, halen Eminönü llçesi'nin Hobyar Mahallesi sınırları içinde bulunan semt. Kuzeyinde Eminönü ve Yeni Cami, doğusunda Sirkeci, güneyinde Sultanhamam, batısında Mısır Çarşısı vardır. Günümüzde çok sayıda dükkân, işyeri, yazıhane, ticarethane ve seyyar satıcılarla canlı bir iş ve ticaret bölgesidir.

Semt, adını İstanbul'un deniz surlarının Haliç ağzına açılan kapılarından biri olan Bahçe Kapışımdan almaktadır. Bizans döneminde bu kapıya "Porta Neorion" dendiği belirtilmekle birlikte, İstanbul'un fethine yakın yıllarda "Porta Oreat" diye anıldığı, fetihten sonra Türklerin buraya "Orya Kapısı" adını vemiiş olmalarıyla da doğrulanmaktadır. Bizans döneminde, kapının çevresindeki nüfusun çoğunluğu Musevilerden oluştuğundan kapıya "Porta Hebraica" ya da "Porta Judeca" denmiş, Türkler de bu yüzden "Çıfit Kapısı" adını vermişlerdir.

Bizans döneminde kapının yakınında bir kule olduğu, Halic'in ağzına gerili zincirin bir ucunun bu kuleye, diğer ucununsa Galata Kulesine bağlı bulunduğu söylenir. Kapının yerinin bugünkü Yeni Cami arkasında, Arpacılar Caddesi üzerinde olduğu sanılmaktadır. Piri Reis

Bahçekapı'da seyyar satıcıların ve mağazaların iç içe olduğu bir sokak. *Aras Neftçi*

haritasında Çıfit Kapısı, Yeni Cami'nin civarında işaretlidir. Eremya Çelebi ise Bahçe Kapısını Sarayburnu'ndan sonraki ilk kapı olarak tarif eder. Bahçe Kapısı'nın, Osmanlı döneminde sadrazamlığa terfi eden vezirlerin saraya götürülmek üzere geçirildikleri kapı olduğu bilinmekte, kente getirilen zahire ve diğer her türlü ticari metanın da bu kapıdan geçirildiği kaydedilmektedir. Akşamları, şehir kapıları kapandıktan sonra geç kalanların şehre girdikleri kapı da burasıdır. Kapı ve çevresindeki surlar 1865'teki büyük Hocapaşa yangınından sonra şehrin bu bölgesindeki sokaklar genişletilirken yıktırılmıştır.

Sadece Osmanlı döneminde ve günümüzde değil Bizans döneminde de Bahçekapı yoğun bir ticaret merkezi olmuştur. Bizans döneminde Musevilerin yoğun olarak yerleştikleri bölgede, bugün Yeni Cami'nin yerinde de St. Antoine Kilisesi vardı, istanbul'un fethinden sonra semtte, Müslüman Türk nüfus ağırlık kazanmaya başladı. Museviler buradan çıkarılarak Hasköy'e iskân edildiler. Osmanlı tebaası olmayan yabancıların elinden ticaret yapma hakları alındı. Bölge ticari merkez görünümünü sürdürdüyse de han, hamam, cami, mescit gibi binaların yanında bahçe içinde konaklar, köşkler de yapıldı. Ancak bu binaların hemen hiçbiri günümüze kadar ulaşamadı. Bunun en önemli nedenleri arasında yangınları ve 1980'lere kadar yüzyıllar boyu devam eden bilinçsiz yıkımları saymak gerekir.

1569da Demirkapı'da başlayıp Bahçekapı'ya uzanan yangında semtin Yahudi mahallesi bütünüyle vandı. 1723'te. 1750'de, 1865'te ve 1909'da çıkan yangınlarda birçok yapı yok oldu. Yine çeşitli yapılaşmalar sırasındaki yıkımlarda da tarihi eserler zarar gördü ya da bütünüyle ortadan kalktı. Bahçekapı çevresindeki bugün tümüyle ortadan kalkmış yapılar arasında, Fatih döneminde inşa edilen Yıldız Hamamı. Abbasağa Hamamı. Abdullah Paşa Konağı. Abbasağa Mektebi sayılabilir. Günümüzde semtte bulunan önemli yapılar oldukça yeni tarihlidir. Semtin kimi tarihi yapıları örneğin Abdülhamid I Külliyesi'nin(->) imareti, sıbyan mektebi, 4. Vakıf Hanı inşaatı sırasında yok olmuş, eskiden semtte bulunan I. Abdülhamid Sebili de buradan kaldırılıp Gülhane Parkı'nın karşısına yeniden kurulmuştur. Zahire Borsası olarak da bilinen Ticaret Borsası halen Zahire Borsası Sokağı'ndadır. 4. Vakıf Hanı, Hamidiye Caddesi'ndedir. Yine aynı caddede Agopyan Hanı vardır. Eskiden arpacıların bulunduğu Arpacılar Sokağındaki Arpacılar Camii bir başka eski yapıdır. Uzun süre Emniyet Müdürlüğü binası olarak kullanılan, halen Eminönü Adliyesi'nin bulunduğu Sansaryan Hanı da semtin ünlü yapılarındandır.

Bahçekapı'da 1960'lara kadar Ermenilerin ve Türklerin barındığı konutlar varken 1960'lardan sonra tümüyle ticari merkez haline gelmiş, küçük ama ünlü dükkânların, örneğin Hacıbekir'in. ayakkabıcıların, tuhafiyecilerin yanında büyük işyerleri, yazıhaneler ve bankalar semte yerleşmiştir. Bugün elektronik eşya, beyaz eşya ve giyim eşyası satan mağazalar çoğunluktadır. Semt bir zamanlar İstanbul'un en tanınmış Milli Piyango bayii olan Nimet Abla gişesiyle de ünlüdür.

Bahçekapı'nın çevresi her türlü ulaşım aracının ilk durak ve iskeleleriyle doludur. Galata Köprüsü'nün ayağının doğusunda. Eminönü Meydanı'ndan Sirkeci'ye doğru şehrin Rumeli yakasını Anadolu yakasına ve Boğaziçi'ne bağlayan şehir hatları vapur iskeleleri sıralanmıştır. Bu iskelelerin önünde şehrin hemen her yanına kalkan otobüslerin ilk durakları bulunmakta, ayrıca Sirkeci-Cevizlibağ arasında işleyen çağdaş tramvay sistemi de (hızlı tramvay) Bahçekapı'nın doğu sınırında Sirkeci'den başlamaktadır.

İSTANBUL

BAHÇEKAPI

bak. SURLAR

BAHÇEKAPI VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. 1989'da İstanbul'da. Haliç Tersanesi'nde inşa edildi. 658 grostonluktur. 78,4 m boyunda, 11.6 m genişliğindedir. Her biri 1.500 beygirgücünde iki dizel Pendik-Sulzer motorlu olup 18 mil hızı vardır. 2.100 yolcu alabilmektedir. Eşi Fahri S. Korutürk'le birlikte daha çok Kabataş-Yalova. Kabataş-Çınarcık hatlarında çalışmaktadır. Kalabalık saatlerde de Kadıköy-Sirkeci hattına verilmektedir.

ESER TUTEL

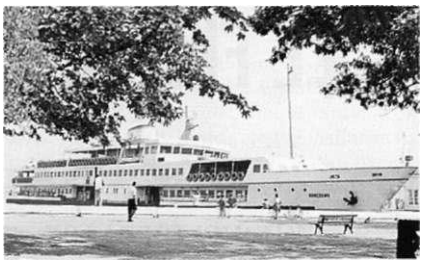

Bahçekapı Vapuru Heybeliada İskelesi'nde. *EserTutel, 1992*

BAHÇELER

Meyve, sebze, çiçek, süs bitkileri ve şifalı otların yetiştirildiği, bunun yanında doğanın yeşilliğinin, güzelliğinin, dinlendiriciliğinin insan eliyle denetim altında tekrarlandığı toprak parçası.

İstanbul'da bahçeler, meyve bahçeleri (bak. bağlar) sebze bahçeleri (bak. bostanlar), küçük ev bahçeleri, konak

ve saray bahçeleri, manastır bahçeleri, özel korular, kamu için düzenlenmiş açık hava dinlenme alanları (bak. mesireler; parklar) olarak ayrılabilir.

Bizans Dönemi

Bizans'ta, ev yaşamının ayrılmaz parçası halinde ailenin ihtiyaçlarına dönük bahçelere genel olarak "peripolion" adı verilirdi. Bir de bağ, üzüm bağı ve bahçe kavramlarını birlikte ifade eden "ampelokepion" sözcüğü vardı. Terminolojide bağ, bostan, gezinti bahçesi ve ev bahçesi için ayrı ayrı sözcükler bulunmamasına karşın tarımsal ilişkileri düzenleyen Çiftçiler Yasası'nın 85 maddesinden 9'u, bağ ve bahçelerle ilgiliydi. Bizans dönemi İstanbul'unda geniş bağ ve bahçeler, özellikle de üzüm bağları manastırlar çevresindeydi. Buralarda manastır ve diğer dini kurumların ihtiyaçlarının ötesinde ticari amaçlı tarım da yapılırdı. En yoksul manastırların bile bağ ve bahçeleri vardı.

Bizans bahçelerini, hane ihtiyaçlarına yönelik ev bahçeleri, tıbbi amaçlı bitkiler üreten bahçeler, soyluların bahçeleri, manastır bahçeleri ve Konstantinopolis'te izine rastlanmayan, ancak imparatorluğun diğer yörelerinde dinlenme ve eğlence için düzenlenmiş oldukları bilinen gezinti bahçeleri olarak beş kümede incelemek olanaklıdır.

Küçük ev bahçeleri, ailenin yaşamı ve beslenmesi açısından önemliydi. Bu bahçelerde soğan, turp, yabani havuç ve pancar gibi kök bitkiler, pırasa, kabak, rezene ve ıspanak gibi sebzeler yetiştirildiği bilinmektedir. Aile bireylerinin beslenmesine yardımcı olan bu bahçeler dışında, Bizans köylülerinin çoğunun da, yetiştirdiklerini satarak geçimlerini sağlamaya yönelik bahçeleri vardı.

Bütün ortaçağ toplumlarında olduğu gibi Bizans'ta da, ilaçlar çeşitli ot ve bitkilerden elde edildiğinden, tıbbi amaçlı bitkilerin üretildiği bahçeler önemliydi. Bu türden bahçeler manastırlara, çeşitli dinsel kurumlara bağlı ya da özel kişilerin mülküydü. Buralarda çemenotu, biberiye, nane, adaçayı, sedefotu, süsen, yarpuz, bergamot, kimyon, yaban kerevizi, rezene, leylak, gül yetiştirilirdi.

Soylulara ait bahçeler ise. sıradan ev bahçelerinden hem büyüklüğü hem de düzenlemesiyle ayrılır, bu bahçelerde, ihtiyaç için üretilen sebze ve diğer bitkiler yanında, dekoratif amaçlı süs bitkileri ve çiçekler de bulunurdu. Gül, leylak, menekşe, safran, şakayık, süsen, çuhaçiçeği, adaçayı, kasımpatı en fazla rastlanan türlerdi. Bahçede ayrıca elma, şeftali, vişne ağacı mutlaka bulunur, çardak ya da kütük üzümleri çizenle yetiştirilirdi. Büyük zengin hanelerinin bahçelerinin bir bölümü depo olarak ayrılır; eğlence, dinlenme, sohbet için düzenlenmiş özel mekânlar, gölgelikler, pergolalar, patikalar, havuzlar bulunurdu. Önceleri, yabani gül ve benzeri çalılardan oluşan çitlerle çevrilen bu bahçelerin etrafına daha sonra tuğla duvarlar örülmeye başlandı. Bazı zenginler bahçelerine girilmesini önlemek için özel görevliler tutarlardı.

En yoksul manastırın bile kendi gıda ve tıbbi ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir bahçeye sahip bulunduğu başkentte, manastır ve kiliselerin büyük toprakları, bağları ve bahçeleri olurdu. Bahçeler genellikle dikdörtgen biçiminde düzenlenir, patikalarla haç şeklinde dörde ya da ikiye bölünürdü. Bahçe yolları çakıl taşlarının dekoratif düzenlemesiyle güzelleştirilir, süs bitkileri geometrik biçimlerde budanır, çiçeklere özen gösterilirdi. Manastır bahçelerinin temel amacı, dinsel arınma, düşünme ve tedaviye hizmet etmek olduğundan, bahçenin işlevselliği yanında güzelliğine de önem verilmesi doğaldı. Din ve felsefe konularındaki dersleri izleyen öğrenciler, rahip veya keşiş adayları bahçedeki patikalarda gezinir; manastır sakinleri ağaçların altında kitap okur veya dinlenirdi. Bahçeyi geometrik şekiller çizerek kesen patikaların tam ortasında, genellikle yaşam kaynağını simgeleyen bir çeşme ya da fıskiye bulunurdu. Çevre halkının veya kölelerin çalıştığı, ihtiyaç ve ticarete dönük sebze ve meyve bahçeleriyle üzüm bağları da manastırların doğal uzantısıydı.

Bahçeler mümkün olduğunca su kenarlarında kurulur, sulak topraklar "hypopotion" diye adlandırılır, uzak kalan bahçelere su kanallarla ulaştırılırdı.

Bibi. A. R. Littlenood. "Romantic Paradises: The Role of the Garden in the Byzantine Romance", *Byzantine and Modem Greek Studies.* 19'9/5.' s. 95-114; O. Schissel, *Der Byzantinische Garten,* Viyana, 1942.

AYŞE HÜR

Osmanlı Dönemi

Kentli yaşamın bir parçası olan bahçelerin, özel olarak da İstanbul bahçelerinin tarihi, Osmanlı kültür tarihi çalışmalarının genel sorunlarının izlerini taşır. Bugüne kadar yazılı kaynakların dağınıklığı, niteliği ve günümüz mimarlık tarihçilerinin Osmanlıca tarihi belgeleri kolaylıkla kullanamamaları nedeniyle, bu konuda yapılan çalışmalar, çoğunlukla, var olan bilgilerin yinelenmesiyle sınırlı kalmıştır. Ayrıca bu bahçeler, 19. yy'da başlayan hızlı kentleşme süreci içinde yok olduklarından, çalışmaların gelecekte tatmin edici sonuçlara varması umudu da fazla gözükmemektedir.

Yazılı kaynaklar üzerinde konuyla ilgili önemli çalışmalar yapan Muzaffer Erdoğan. 15. yy'a dek uzanan bahçecilik ve çiçekçilik uygulamalarını, çiçekleri ve çiçekçilikle ilgilenenleri kaydederken risaleler, tezkireler, arşiv belgeleri gibi bazı tarihi kaynaklan tanıtmakta; ayrıca İstanbul'daki bazı görkemli bahçeleri, düzenleniş ve kullanış biçimlerine, içinde yer alan yapılara, yetişen ağaç ve çiçek türlerine ışık tutacak özellikleriyle saptamaktadır.

İstanbul'da her evin, konağın, yalının bir bahçesi olduğu gibi sultanların saray, kasır ve sahilsaraylarınm da bahçeleri vardı. Anılan geniş doğa parçaları av, spor faaliyetleri ve diğer eğlenceler için kullanılırken bir yandan da buralarda sarayların ihtiyacını karşılamak üzere çiçek, sebze ve meyve yetiştiriliyordu. Hadaik-i hassa denilen bu miribahçelerden Bostancıbaşı Ocağı sorumluydu. Topkapı Sarayı hasbahçesi ile saray dışındaki bahçe ve bostan işleriyle uğraşan bostancılar ikiye ayrılır, Topkapı Sarayı bahçe ve bostanlarıyla ilgilenenlere hasbahçe bostancıları adı verilirdi. Saray yapılarını doğu, kuzey ve batıdan kuşatan hasbahçeyi işleyen bu bahçıvanlar Hasbahçe Ocağı'na bağlı bulunuyorlardı ve 20 bölüktüler. Maaş almayan ocak mensupları, saray mutfağı olan matbah-ı âmireye gerekli meyve ve sebzeyi burada yetiştirirler; geçimlerini ürün fazlasını satarak sağlarlardı. Nazırlarına bostancıbaşı, amirlerine de silahdar ağa denirdi. 16. yy sonlarında sayıları, 1563'te 705, 1576'da 641, 1588'te 921 olmuştu.

Topkapı Sarayı haricinde bahçe ve bostanlarda çalışan hassa bostancıları ise "usta" denilen başlarının denetiminde ayrı gruplar halinde organize edilmişlerdi. **16.** yy sonlarında sayıları 1576'da°971 ve 1588'de 1.109 idi. Bu bahçelerin toplam sayıları da zaman içinde değişmiştir. 1588'de sayıları 39 olarak tespit edilmişti. Başlıcaları Davudpaşa, İskenderçelebi. Haramidere, Siyavuşpaşa, Halkalı, Tersane, Florya (Filuıya, Filorina), Topçular, Vidos, Alibeyköyü, Kâğıthane, Karaağaç, Beşiktaş, Dolmabahçe, Karabali, Arnavutköy (Hasan Halife Bahçesi), Bebek. Mirgün, Kalender, Büyükdere, Beykoz (Tokat Bahçesi), Sultaniye, Paşabahçe, İncirli, Çubuklu, Kandilli, İstavroz, Üsküdar, Ayazma, Haydarpaşa ve Fenerbahçe'de bulunuyordu. Bu bahçelerin bir kısmı aynı zamanda halka açık mesire yerleriydi.

İstanbul bostancıbaşısı her yıl hasbahçe ve saray dışmdaki bahçelerde yetiştirilerek satılan mahsullerden elde edilen geliri, yapılan masrafı ve bostancı bahşişlerini bir deftere kaydeder; defteri belirli zamanlarda sultana sunar; çeşitli masraflar düşüldükten sonra kalan kâr, kasım ayından kasım ayına sultanın kişisel hazinesine gönderilirdi. Bazı bahçelerin mahsulleri önceden tespit edilmiş olan 200 kadar sebzehaneye giderdi, çiçekler 17 çiçekçi dükkânına, ıspanaklar da 30 kadar ıspanakçı dükkânına verilirdi.

Bu hasbahçelerin hemen hepsinde sultanın günlük gezilerinde ve av partilerinde dinleneceği, düzenlenen çeşitli eğlenceleri izleyeceği köşk ve kasırlar inşa edilirdi. Bazılarında, örneğin Tersane Bahçesi, Davutpaşa Bahçesi, Üsküdar Bahçesinde sultanın harem halkıyla birlikte bir süre kalabileceği daireler bulunurdu. Bu bahçelerin mimarisine dair bazı ipuçları ile havuzlar, sarmaşıklı çardaklar, köşkler, kameriyeler, setler, duvarlar, parmaklıklar, merdivenler, fıskiye, çeşme ve selsebiller, mermer sofalar, çiçek tarhları, gülistan, lalezar ve çemenzarlar gibi

18. yy'da oluşturulan Kâğıthane bahçeleri aynı zamanda halkın da yararlandığı en önemli mesire yerlerinden biriydi. Allom'un bir deseninden gravür, 19. yy.
Ara Güler fotoğraf arşivi

yapılarla ilgili bazı bilgileri çeşitli dönemlerde yapılan inşaat ve tamiratı kaydeden belgelerde bulmak mümkündür. Bazen Bostancı Ocağı teşkilatını, usta ve bahçıvanları, kimlikleri, görevleri, kazançları açısından tanımlayıcı bilgiler ile bu bahçelerde yetişen meyve ağaçlarını, meyvesiz ağaçları ve elde edilen geliri öğrenmek de mümkün olmaktadır.

Örneğin Evliya Çelebi, II. Mehmed zamanında Tersane Bahçesi'ne 12.000 adet satrançvari seni ağacı dikildiğinden söz eder ki, bu düzenleme ilkesinin 19. yy sonlarına dek uygulandığı görülmektedir. Çeşitli arşiv belgeleri, hassa bahçeleri için, örneğin İzmit'ten 4.000 adet çınar, dişbudak, karaağaç, idris, çitlembik, meşe, defne, erguvan ve ahlat fidanı (1735); Karaağaç Bahçesi için gene İzmit'ten ıhlamur, karaağaç, meşe, dişbudak, gürgen ve çınar türlerinde 500 ağaç fidanı (1745) ısmarlanması ya da Uzeyr'den 500.000 sümbül soğanı (1579), Maraş'tan 50.000 al sümbül ve 50.000 gök sümbül soğanı (1593), Edirne'den gül (1578), 400 kantar kırmızı gül ve 300 kantar sakızgülü (1593) getirilmesi gibi bilgiler içerir. Bazen bahçelerdeki parmaklıkların, havuzların biçimi ya da örneğin, Hatice Sultanin Defterdarburnu'ndaki sahilsaraymı görüntüleyen Mellingln gravüründe de görülen, bahçeden dışarıyı görebilmek amacıyla açılan geniş pencereli sahil duvarının arka yüzeyinin çiçek desenleriyle bezeli olması gibi bir ayrıntıyı tamirat ve keşif belgelerinden öğrenebiliyoruz. 18. yy'da bahçelerin iç duvarlarının çiçek motifleriyle bezenerek bahçeyi kuşatması; yalı bahçelerinin duvarlarının denizle bahçe arasında bir görsel bağ kuracak biçimde geniş pencerelerle boşaltılmasının birçok yalı ve sahilsaray tamirat ve keşif defterinde karşımıza çıkması, bu devrin ayırt edici bir tarzı olduğu sonucunu doğunnaktadır. Belgelerde sözü edilen satrançvari ağaç dikimi, şahnişinler, yılankavi tarikler, bahçe hamamları (grotto) türü ayrıntılardan, bahçe düzenlemelerinde tercih edilen üslupları izlemek mümkün olmaktadır.

İstanbul bahçelerini 1930-1940 arasında henüz izleri kaybolmadan tespit etmiş olan S. H. Eldem. yazılı ve görsel kaynakları da içeren bu çığır açıcı çalışmasında doğal ve formel (şekillere dayalı olan) bahçeler olarak ikiye ayrılan Osmanlı başkentinin bahçe mimarisinin bazı özelliklerini belirleyerek halka açık mesire yerleri ve doğal parklar; setli mesireler ve özel parklar; asma bahçeler, parterler, iç avlu ve meydanlar, iç bahçeler ile yalı bahçelerini ayırt edici tipler olarak saptamış, bunları örneklerle belgelemiştir. Bu örneklerden hareketle Eldem, istanbul bahçelerinin kendine özgü bir üslubu olduğunu, doğayı yeniden işleyen ve anlamlandıran Çin ve İngiliz natüralist bahçelerinden farklı şekilde, Osmanlı bahçelerinde yol, rampa, merdiven, set, duvar gibi elemanlarla doğaya müdahalenin en az düzeyde tutulması ile doğa karşısında insan gücünün sınırlılığının kabul edilmiş olduğu tezini ileri sürmektedir.

Ancak genel olarak tslamiyette doğanın üstünlüğü kabul edilirken, tasavvuf insanı doğanın uyumlu bir parçası diye tarif etmektedir. Ağaçlar, çiçekler, hayvanlar, su ve insan bir bütünün eşit parçalarıdır; bu doğa parçalarım bir araya getiren bahçede, insan kendisinin de parçası olduğu bütünü ve diğer parçaları hissederek yaşar. Bir başka deyişle, insanla doğa arasında var olan böyle bir ilişki biçimi içinde bahçe seyirlik bir tablo, gösteri sahnesi ya da prestij sembolü değil, içinde yaşanan bir mekândır. Dolayısıyla bu bahçede ağaç grupları, bahçe, yolları, tarhlar ve havuzlar, tek bakışta algılamayı ya da hareketi yönlendirecek eksenler üzerinde planlanmaz. Bu nedenle geniş düzlüklere de gerek yoktur. Ancak küçük ölçekli İstanbul bahçelerinde dahi boyutlarıyla karşılaştırılamayacak zenginlikte algılama noktaları bulunur: Bir meyve ağacı, gölge veren bir başka ağaç, bir çeşme, bir havuz, karmaşık bir algılama sistemi yaratır.

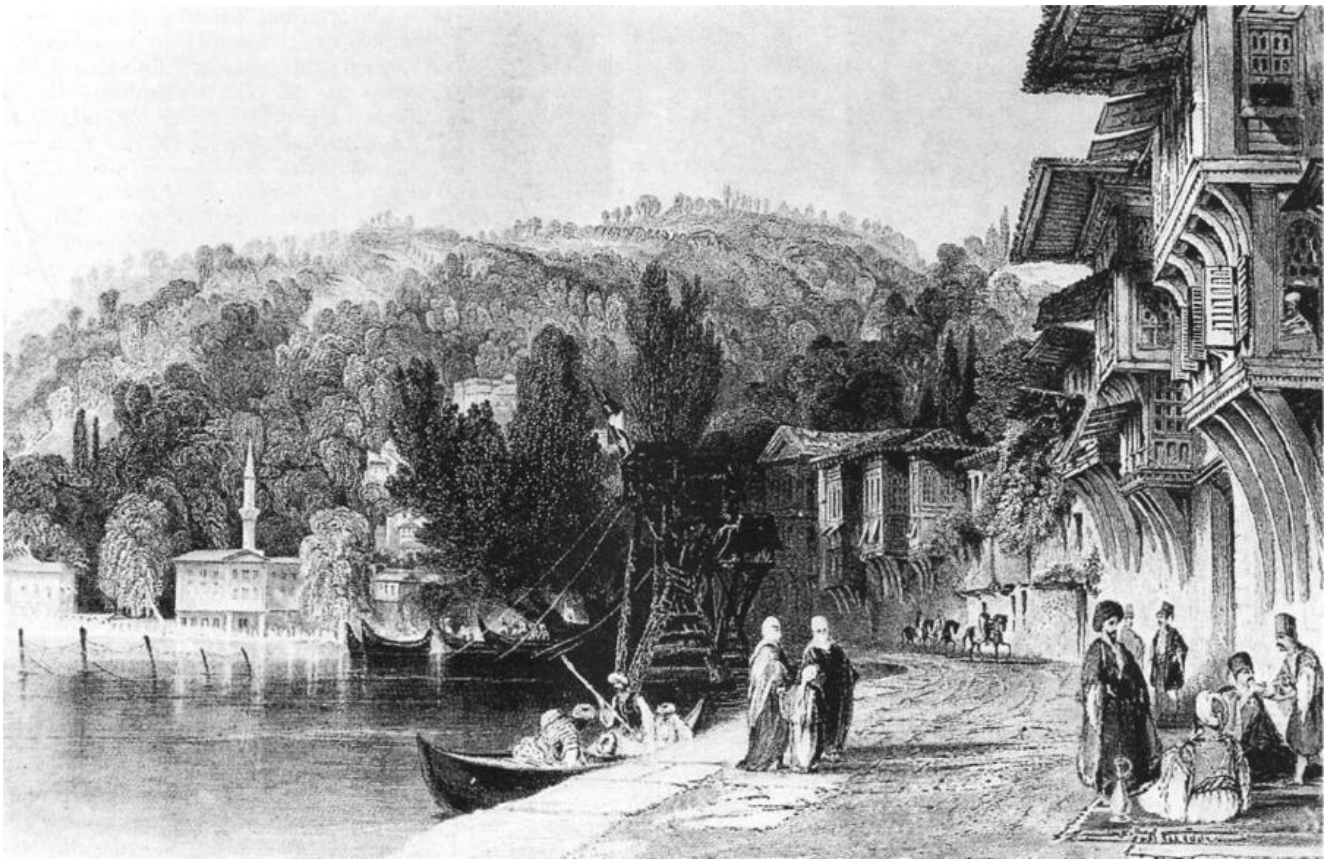

Bebek'te yalılar ve bahçeleri. Allom'un bir deseninden gravür.
"Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor", 1838.
A ra Güler fotoğraf arşivi

Özellikle yapılmış doğal görünümlü tepeler, vadiler, göller, ağaç topluluklarının inşa edilmesiyle oluşan İngiliz ve Çin bahçelerinin aksine, Osmanlılar doğayı denetim altına alarak bahçe haline getirmişlerdir. İstanbul'da doğal bahçeler ve mesireler manzaraya, tercihen Boğaziçi veya Halic'e açılan vadilere yerleşmiştir. Bu çok geniş alanlarda ağaç grupları veya tek ve anıtsal ağaçlar, dereler, pınarlar, kanal, çeşme, havuz gibi su elemanları, taş veya çemen sofalar, köşkler, tarih, mihrap ve nişan taşlarıyla özel noktalar yaratılmıştır. Düz çayırlık alan, çeşitli eğlenceler, oyunlar ve cirit, güreş, ok talimi gibi spor eylemleri için ayrılmıştır. Çayırı amfiteatr şeklinde kuşatan tepelerde ise gezinti patikaları bulunur. Yer yer sıra ağaçlarına, düzenli dikilmiş ağaç kümelerine de yer verilir. Özellikle Boğaziçi'ndeki eğimli arazi, değişik set düzenlemelerine olanak vermiş, geç dönemlerde, maliyeti yüksek barok eğrilerle biçimlenmiş setler en görkemli bahçelerde uygulama alanı bulmuştur.

İstanbul'da şehir içindeki bahçeler ise mimari elemanlarla çevrilmiştir. Küçük ya da büyük olsun, konak ve yalıların avlu, iç ve dış bahçelerinde, iklimin gereksinimi olarak sergiler, asmalık ve çardaklarla oturma mekânları yaratılırken; bahçenin çevresindeki mimari elemanlarla, örneğin merdivenler, setler, kafesler, duvarlar, havuzlar, köşklerle de ilişki kurulduğu anlaşılmaktadır. Buna karşın iç bahçenin doğal çevreyle ilişkisi az ve uzaktandır; bazen bir ya da daha fazla yönden, doğaya veya dış bahçeye, manzaraya açılır. İç bahçeden doğal bahçeye ya da dış bahçeye geçiş, taklar, kapılar, duvar pencereleri aracılığıyla sağlanır.

Bahçe alanı küçüldükçe geometrik çizgiler bahçe düzenine hâkim olur. Bir ya da iki eksen etrafında ve simetri esasına göre köşk, havuz, merdiven, çeşme gibi mimari elemanların, çiçek tarhlarının fıskiyelerin yerleştirilmesiyle formel bahçe uygulamalarının bazı öğelerini eski İstanbul bahçelerinde görmek mümkün olmaktadır. Paris Elçisi 28. Mehmed Çelebi'nin 1720'de Versailles, Fontainebleau ve Marly saray ve bahçelerinin planlarını İstanbul'a getirdiği söylenir. Bu planların etkisi, 1722'de inşa edilen Kâğıthane'deki Sadâbâd Kasrı bahçelerinin düzenlenmesinde görülürken ayrıca 18. yy sonunda İstanbul'daki elçiliklerde görevli bazı yabancı mimarların ve bahçıvanların birçok bahçe düzenlemesi yaptıkları, bu sırada örneğin kaskat, labirent, grotto, nemfiyum gibi bazı öğeleri de uyguladıkları bilinmektedir. Formel Batı bahçesinin İstanbul'daki uygulamalarının en güzel örneklerini ise 19. yy yapıları Çırağan. Beylerbeyi ve Dolmabahçe saraylarının bahçelerinde görüyoruz. Bundan 50 yıl önce henüz izleri duran Boğaziçi yalı bahçelerinde de birkaç formel bahçe örneği tespit edilebiliyordu. Ayrıca bu dönemde inşa edilmiş ve bugüne planları kalmış olan Kuruçeşme Zekiye Sultan Yalısı bahçesinde olduğu gibi, birçok sultanefendi sahilsarayı bahçesinde; ya da Ayazağa, Maslak, Levent ve Kalender kasırlarında görüldüğü gibi biniş yerlerinde, formel bahçe ile informel (şekillere dayalı olmayan) bahçenin bir arada düzenlenmesinin örneklerini bulabilmekteyiz.

Su motifi, bu bahçelerin vazgeçilmez bir elemanıdır. Havuzlardaki su, fıskiyeler ve çağlayanlarla hareketlendirilir; üzerinde adacıklar, köprüler, kayalıklar yapılır ve kayıklar yüzdürülür. Havuzlar önceleri dörtgen şeklindeyken 18. yy'da yuvarlak, oval ve kesik kıvrımlı hatlar; 19. yy'da yapay göl şekilleri itibar görmüştür. Kimi zaman havuzlar çok büyük boyutlara varabilmiş, bütün bahçelerde çeşmeler, selsebiller, şadırvanlar yer almıştır.

İstanbul bahçeleri, doğal olarak Doğu ve Batı bahçe mimarlığının kimi ilkelerini özümsemiş, taklit etmiş ve yeniden yaratmış, aynı zamanda bir başkent modası oluşturarak imparatorluğun dört bir köşesine yayılmış, yeni sentezlerin doğmasına imkân vermiştir.

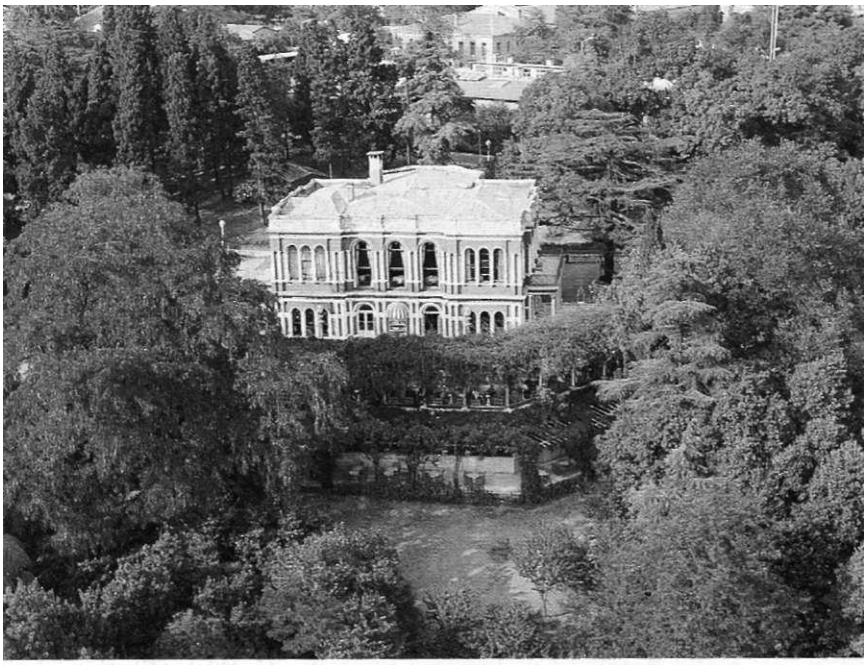

Osmanlı bahçelerinde doğayla uyuma özen gösterilmesinin örneklerinden olan Yıldız Parkı (üstte) ve 19. yy'da çeşitli biçimlerin kullanıldığı uygulamaların en güzel örneklerinden biri olan Dolmabahçe Sarayı"nın bahçesi (yanda).
Gürol Kara (üst). Ara Güler (yan)

Bibi. Evliya, *Seyahatname-,* Kömürciyan, *İstanbul Tarihi-,* Inciciyan, *İstanbul;* M. Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri". *VD,* IV, 149-182; üzunçarşıh, *Saray,* 465-473; G. A. Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri.* Ankara, 1972; ay, *Tarih İçinde Formel Bahçenin Gelişimi ve Türk Bahçesinde Etkileri,* Ankara, 1974; Eldem, *Türk Bahçeleri.*

TÜLAY ARTAN

Tarihte Önemli İstanbul Bahçeleri

İstanbul'un fethinden sonraki dönemde, kent, saraylar, camiler vb ile süslenirken ilk önemli ve özenli bahçeler de ortaya çıkar. Topkapı ve Üsküdar saraylarının bahçeleri dikkat çeken örneklerdir.

Bizans döneminde, büyük olasılıkla ulaşım güçlüğü yüzünden, Boğaziçi'nin fazla rağbet görmediği anlaşılmaktadır. Üsküdar'dan başlayarak Anadolu yakası tercih edilmiş, yazlık saraylar, daha çok bu bölgede sıralanmıştır. Osmanlılarla birlikte Boğaziçi'nin önemi artmış, gelişmesi sağlanmış, İstanbul'un bu güzel beldesi fetihten başlayarak ilgiyi üzerine çekmiştir. II. Mehmed (Fatih) 1458'de Beykoz'da, Akbaba'nın yakın çevresinde avlanırken, Mahmud Paşa'nın Tokat'ı aldığı haberi gelmiş; padişah habere çok sevinmiş, "tez şurada bir hadika-i rehnüma bina edin ve ismine Tokad Bahçesi deyin, etrafına da avlanan hayvanların muhafazası için Tokad suruna benzer bir sur çekin" buyurmuştur. Böylece Boğaz'daki ilk bahçe Fatih'in buyruğu ile kurulmuş olur. Bahçenin içinde bir köşk ve bir hamam, büyük bir havuz, bir de şadırvanın yer aldığı, bu bahçeden I. Süleyman'ın da (Kanuni) çok hoşlandığı, IV. Murad'm da çimenliklerinde cirit oynadığı söylenir. Tokat Bahçesi'yle başlayan büyük Boğaziçi bahçeleri kısa sürede çoğalmış, yaygınlaşmıştır.

Kentin doğal su kaynaklarının çokluğu, yeşilin bolluğuna yol açmış; hele Kırkçeşme suları da getirilince kentin dört bir yanında birçok çeşme yaptırılmış **(16.** yy'm sonunda kentte 740 çeşmenin bulunduğu söylenir), Boğaziçi, 16. yy'm ikinci yarısında insan eliyle işlenmiş bir yeşilliğe bürünmüştür.

Bazı varlıklı kişilerin, örneğin Arnavutköy'de Abdülmecid'in kayınbiraderi Ahmed Fethi Paşa'nın, Ermeni Düzyan ailesinin, Bebek'te Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin, Baltalimanı'nda Tahir Paşa'nın, Emirgân'da Hüsrev Paşa'nın, Kandilli'de padişahın kayınbiraderi Halil Paşa'nın, Vaniköy'de Mustafa Nuri Paşa'nın bahçelerindeki limonlukların güzelliği ve genişliği dillere destandı. Kandilli'de Suphi Paşazade Sami Bey'in yalı bahçesindeki serası da ün yapmıştı.

17. yy'da Fındıklı (Fındıklıdere), güzel bahçeleri ve mesireleriyle kentin en yakın sayfiyesiydi. Semt, adını çevresinin fındık ağaçlan ile kaplı oluşundan almıştı. Burada, Hasan Ağa'nın yalı bahçesinde çok sayıda fındık ağacı vardı. Şeyhülislam Ebussuud Efendi'ye ait olup kıyıdan setlerle yükselen, çeşmeli, selsebilli, fıskiyeli Ayaspaşa Havuzlu Mesiresi ve korusu ünlüydü.

II. Abdülhamid ve önceki üç padişaha hizmet etmiş olan Şeyhü'l-Vüzera Namık Paşa'nın, bir kapısı Fındıklı'da, öbür kapısı Kabataş'ta olan geniş bahçesi de geçmişteki İstanbul bahçeleri hakkında bir fikir vermesi açısından önemlidir. Fındıklı ve Kabataş kapıları set üzerinde yükseltilmiş olduğundan, arabalar Ayaspaşa Kapısı'ndan girer ve iki yanı üzüm bağı, meyvelikler ve haremağa bahçesiyle çevrilmiş yoldan geçerek selamlık bahçesine ulaşırdı. Harem bahçesine aynı zamanda "mehtap bahçesi" de denirdi; çünkü, mehtap buradan çok güzel görünürdü.

Beşiktaş ve çevresi de her devirde ünlü bahçelere sahip olmuştu.

Beşiktaş'ta Yahya Efendi Bahçesi diye anılan bir bahçe vardı ki, sonraları mesire yeri olmuştu. Yahya Efendi **16.** yy başlarında Trabzon'dan göç edip satın aldığı bahçede bir ev, bir de mescit yaptırmıştı. Bir süre sonra, dünyevi yaşamdan elini eteğini çekmiş, burada bir dergâh kurmuştur. Dergâh bahçesi, halkın her zaman gezip dolaşmasına açık; çınar, söğüt, sakız, servi, ceviz, çitlembik ağaçlarının gölgelendirdiği; Boğaz'ı geniş bir açıdan gören güzel bir bahçe ve sonraları mesire yeriydi.

19. yy sonlarında Kuruçeşme'de yaptırılan Memduh Paşa köşk ve bahçelerinin kalıntıları hâlâ durmaktadır.

Bebek, Bizanslılar zamanında büyük bir servi ormanı halindeydi. Her dönemde padişahların gözde semti olmuştu. II. Mehmed (Fatih) bugünkü Bebek semtine Bebek Çelebi adında birini bölükbaşı atamış, onun kurduğu bahçe sonradan hasbahçe olmuştur. Bebek Bahçesi(->) kıyıda, **1,5** km kadar uzanıyordu.

19- yy'm ilk yansında II. Mahmud döneminde düzenlenen bir bostancıbaşı defterinden, Akıntıburnu'ndan başlayarak Bebek kıyılarında tümü Türk kökenli paşa, şeyhülislam, kadı, kâhyabaşı gibi ileri gelenlere ait 40 kadar yalının bulunduğu anlaşılmaktadır. Yalıların arkasında çoğunlukla büyük ve bakımlı bahçeler vardı. Adı geçen yalılar-

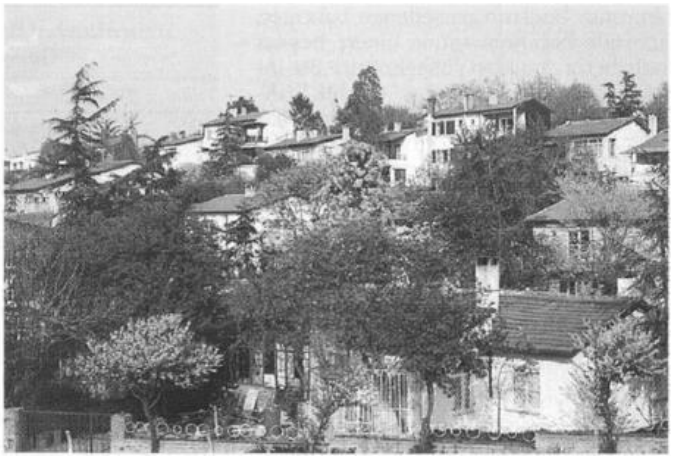

1982'den sonra, Boğaziçi öngörünüm bölgesinde (Ulus Mahallesi'nde) inşa edilmiş, yüzme havuzlu ile geniş bahçeli villalar (solda) ve 1950'den sonra oluşan bahçeli evlerin bulunduğu semtlerden 2. Levent.
Fotoğraflar Faik YaiUrık arşivi

dan Hekimbaşı Yalısı, II. Mahmud'un hekimbaşısı Mustafa Behçet Efendi'ye aitti. Yalının arkasındaki yamaç üzerinde, setler halinde düzenlenmiş büyük ve güzel bir meyve ve çiçek bahçesi, tepedeki Mahmud Baba Dergâhı'na kadar uzanıyordu.

Mustafa Reşid Paşa'nm geniş (bugünkü Kemik Hastalıkları Hastanesi) büyük bir bahçesi, bahçenin ucunda ayrı bir hünkâr dairesi, arkada da Baltalimam çayırının üstüne kadar uzanan büyük bir meyveliği vardı (bak. Baltalimanı Sahilsarayı).

Emirgân'da, içerisinde zarif bir İran sarayının yer aldığı Nişancı Feridun Bey'in bahçesi de ünlüydü. Bu bahçeyi IV. Murad Emirgûneoğlu'na armağan etmişti. Bahçe, Bizans devrindeki servi ormanının içinde kalıyordu. Koruları, servi ve diğer ağaçlarla yemyeşil olan bu bahçe, bundan böyle Emirgân Korusu^) diye anıldı.

I. Süleyman'ın (Kanuni) bizzat uğraştığı Yeniköy Hasbahçesi-de ün yapmıştı.

İstinye ile Yeniköy arasında, kıyı boyunca bahçeli yalılarla köşkler sıralanmıştı. Yeniköy'ün biraz ilerisinde, küçük bir vadi üzerinde Kalender Bahçesi görülürdü.

Tarabya, çoğunlukla Rumların oturduğu bir köydü. II. Mahmud'un burada bir yazlık sarayı, bir de köşkü vardı. Saray basit bir yapımevini andırır yalınlıktaydı; padişah buraya seyrek gelirdi, ama yüksek duvarlarla çevrilmiş olan bahçesi çok geniş ve güzeldi.

Sarıyer'de, Beykoz'da, Çubuklu'da, Kanlıca'da ünlü bahçeler bulunurdu. Kanlıca Tekkesi ile iskele arasında şimdi çorak bir alan olan Saffet Paşa Bağı; havuzlu setleri ve kestaneliği ile Saffet Paşa Korusu; korunun en yüksek yerindeki Saffet Paşa Köşkü ile çevresindeki çiçek ve sebze bahçeleri zamanında ün yapmıştı.

16. yy'm sonunda, Göksu Çayırı'nm yerinde bir hasbahçe mevcuttu; burada ustanın buyruğunda 66 bostancı çalışıyordu. Sık servilerle donanmış Göksu Çayırı'nı çok seven IV. Murad dere kıyılarım düzenletip hasbahçeyi daha da güzelleştirmişti.

Kandilli'de, setler üzerinde padişah köşkleri ve bahçeleri vardı. Kayalar üzerine bir dizi setler yapılmış, bunlar lale ve sümbüllerle bezenmişti. IV. Murad, Revan seferinden döndüğünde Nevâbâd Köşkü'nde bir şehzadenin doğumu üzerine, bahçedeki boylu bir servi ağacını yedi gece kandillerle donattığından o günden sonra bahçe Kandilli Bahçesi(->) diye anılmıştı.

Bugünkü Kuleli Askeri Lisesi'nin yerinde, I. Süleyman'ın (Kanuni) bir sarayı ve bahçesi vardı. Saray bahçesine Narlı Bahçe veya Kale Bahçesi denilirdi. I. Süleyman'ın bu hasbahçeye kendi eliyle bir servi ağacı diktiği söylenir.

17. yy başlarında I. Ahmed döneminde. İstavroz hasbahçesinde Şevkâbâd Kasrı inşa edilmişti. İstavroz Bahçesi IV. Melımed döneminde çok parladı; özellikle kiraz mevsiminde aranılan bir yer oldu. Yazları padişah çevre bahçeleri de kiralayıp haremiyle birlikte buraya göçerdi.

Salacak ile Harem arasında, içinde padişah köşklerinin ve hasbahçenin olduğu Kavak Sarayı topluluğuna "Üsküdar Hasbahçesi" de denirdi (bak. Kavak Sarayı Bahçesi). Üsküdar Bahçesi en eski ve en önemli hasbahçelerden biriydi. I. Süleyman (Kanuni) tarafından 1555'te Mimar Sinan'a yaptırılan sarayı III. Murad genişletti. Bahçesindeki yeşillik daha çok çam ve servilerden meydana geliyordu. Süs ağaçları veya çiçek tarhları yoktu. Üstelik bahçede sebze yetiştirmeye özel bir önem verildiğinden, işlevsel bir yanı da vardı.

18. yy'da büyük önem kazanıp dillere destan olan Kâğıthane mesiresi ve bahçeleri, parlak yaşantısıyla belki de diğerlerinin tümünü gölgede bırakmıştı.

III. Ahmed ve sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, elçi olarak Fransa'da bulunup dönen ve XIV. Louis'nin Versailles Sarayı'nı ve bahçelerini öven Çelebi Mehmed Efendi'nin etkisinde kalarak, Boğaziçi'nde ve Haliç'te çeşitli saray, köşk ve bahçeler yaptırmışlardı. Sâ'dâbad Sarayı ve bahçesi bunların en ünlüsüydü. Yapımı 61 günde tamamlanan bu sarayın bahçesinde, mermer setlerden düşürülen çavlanlar ve süslü çeşmeler yanında, müzik pavyonlarına ve bir camiye yer verilmiş; çınar, ıhlamur, karaağaç ve dişbudak gibi ağaçlar dikilmiş; geniş çim sahalara lale, nergis, sümbül, çiğdem gibi çiçekler serpiştirilmiştir. Özellikle lale, bu dönemde gözde çiçek olmuş; 800 kadar lale çeşidi yetiştirilmiştir.

Anılan bahçe ve mesirelere ek olarak padişahların av yarışmaları düzenledikleri, avlanarak eğlendikleri ve geceledikleri, İstanbul çevresinde inşa edilmiş av köşkleri, kasır bahçeleri (örneğin Vidos Hasbahçesi, Halkalı Hasbahçesi, Harami Bahçesi) ile 15. yy'm ikinci yarısında II. Bayezid'in sadrazamı Davud Paşa'nm, padişahların orduları uğurlayıp karşılama törenlerinde geceleri konaklayabilmeleri için geniş bir alan üzerinde inşa ettirdiği padişah kasır ve bahçesi anılmaya değer. Rumeli'ye akma giden orduların uğurlandığı ve karşılandığı bölgede düzenlenen bu hasbahçe "Davutpaşa Bahçesi" diye anılmış ve ün yapmıştır.

Cumhuriyet döneminin ilk yirmi yılında (II. Dünya Savaşı'nm sona ermesine kadar) İstanbul'da bahçeler ve yeşil alanlar açısından büyük bir değişiklik olmamıştır. Fakat şehirleşme ve özellikle 1950'li yıllardan sonra süratli bir sanayileşme, İstanbul nüfusunun hızla artmasına sebep olmuş; bu zorunlu, bilinçsiz ve plansız yerleşmelerin kötü etkileri Boğaziçi ve yakın çevresi ile bir zamanlar İstanbul'un "Rivierası" sayılan Fenerbahçe, Kalamış, Erenköy ve Bostancı semtlerinde görülmüştür. Ahşap evler ile yalılar, köşkler ve konaklar, arsaya olan talebin birdenbire artması üzerine yıktırılmış veya yakılmış, yerle bir edilmişlerdir. Bugün mevcut olan bir villa ertesi gün yok

olmuştur; bunların parsellenen bahçeleri üzerinde birbirinin sırtına binen, beş-on katlı beton binalar yükselmiştir. Bu insafsız yıkımdan kurtulmuş, tek tük bahçeli evler ile villalar ise, sahiplerinin kanunlara karşı saygılı olması yüzünden, etraflarında yükselen apartmanlar arasında sıkışıp kalmışlardır. Böylece, bir zamanlar bahçeleri süsleyen, insanlara huzur veren güzelim nadide ağaçlar kesilip, parçalanıp yok edilmiştir.

Günümüzde, İstanbul'da çeşitli bölgelere dağılmış gecekonduların bir bölümünün daha çok ev ihtiyaçlarına yönelik sebze dikilmiş bahçeleri vardır. Bu bahçelerde bazen kavak ağaçlarına ve birkaç meyve ağacına da rastlanır. Öte yandan Boğaz'ın yamaçlarındaki, Adalar'daki vb semtlerdeki villaların özenli bahçeleri İstanbul'un bahçe geleneğinin son örnekleridir. (Ayrıca bak. korular; mesireler; parklar.)

Bibi. M. Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", *VD,* S. 4 (1958); G. A. Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri,* Ankara, 1972; Ç. Gülersoy, *Boğaziçinin Yeşil Örtüsü, Geçmişte ve Bugün,* İst., 1972; B. Pamay, *Park-Bahçe ve Peyzaj Mimarisi,* İst., 1979; D. Kuban, "Osmanlı Çağında Boğaziçi Yerleşmesi", *İstanbul Boğazı ve Çevre Sorunları Sempozyumu, 12-15.11.1973,* Çevre Koruma ve Yeşillendirme Derneği, ist., 1975.

FAİK YALTIRIK

BAHÇELİEVLER İLÇESİ

İstanbul'un Rumeli kesiminde, Çatalca Yarımadası'nda yer alır. 3 Haziran 1992 tarihinde yürürlüğe giren 3806 sayılı kanunla Bakırköy İlçesi'nden aynlarak kurulmuştur. İlçenin doğusunda Güngören(-»), güneyinde Bakırköy(->), batısında ve kuzeyinde ise Bağcılar(->) ilçeleri yer almaktadır. Bu alan içinde yüzölçümü 16,7 km²'dir. Bahçelievler İlçesi'nin Cumhuriyet, Çobançeşme, Fevziçakmak (Yenibosna bölgesi), Hürriyet (Yenibosna bölgesi), Kocasinan, Siyavuşpaşa, Soğanlı. Şirinevler, Yenibosna, Zafer ve Bahçelievler olmak üzere 11 mahallesi bulunmaktadır, bağlı bucak ve köyü yoktur.

Bahçelievler İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Nüfus*	*Yıllık Artış (%)*
1935	523	-
1940	542	0,73
1945	601	2,18
1950	812	7,02
1955	1.322	12,56
1960	8.509	108,73
1965	20.881	29,08
1970	49.320	27,24
1975	102.533	21,58
1980	160.733	11,36
1985	237.691	9,98
1990	322.234	7,12

Bahçelievler İlçesi sınırları içinde geçmişte Kocasinan ve Yenibosna köyleri yer alıyordu. 1955-1960 arasında Bakırköy yerleşmesi O-l Karayolu'na (eski E-5) doğru gelişmiş ve yolun kuzeyi hızla yerleşmeye açılmış; yerleşmeye açılan bu çevrede 1960'a doğru önce konut kooperatiflerinin inşa ettirdiği, bahçe içinde tek tip evler yapılmış, 1960'tan sonra Bahçelievler Mahallesi kurulmuştur. Kocasinan ve Yenibosna köylerinin tüzel kişiliği 1980'den sonra kaldırılmış, birer mahalle grubu olarak, onlar da 1992'de Bahçelievler ile birlikte Bakırköy İlçesi'nden ayrılarak diğer mahallelerle birlikte yeni ilçeyi oluşturmuşlardır.

Günümüzde Bahçelievler İlçesi sınırları içinde yaşayan nüfusun gelişimi tablodaki gibidir.

1960'a kadar sadece Kocasinan ve Yenibosna köylerinin nüfuslarını kapsayan bu tabloda, ilçeyi oluşturan mahallelerde nüfusun özellikle 1955'ten sonra artmaya başladığı görülmektedir. İstanbul'a yakınlık, ucuz arsa fiyatları, O-l Karayolu'na (eski E-5) yakınlık gibi etkenler, nüfusun artmasına ve sanayi tesislerinin bu yöreyi kuruluş yeri olarak tercih etmesine yol açmıştır. 1965'ten itibaren önce Kocasinan'da konut alanları ve sanayi kuruluşları, bozuk altyapıya rağmen hızla gelişme göstermiş, buna daha sonraki yıllarda Bahçelievler ve Yenibosna da sanayi bölgelerine katılmıştır. Kocasinan, Cumhuriyet, Siyavuşpaşa, Soğanlı ve Şirinevler mahallelerinden oluşan Kocasinan bölgesi, günümüzde ilçenin en çok nüfus barındıran kesimidir. Kocasinan ve Yenibosna, sanayi tesisleri, ticarethaneler ve konut alanlarının karışık karakteri ile belirginleşirken Bahçelievler daha çok konutların hâkim olduğu yerleşmesi ile dikkati çekmektedir.

SEDAT AVCI

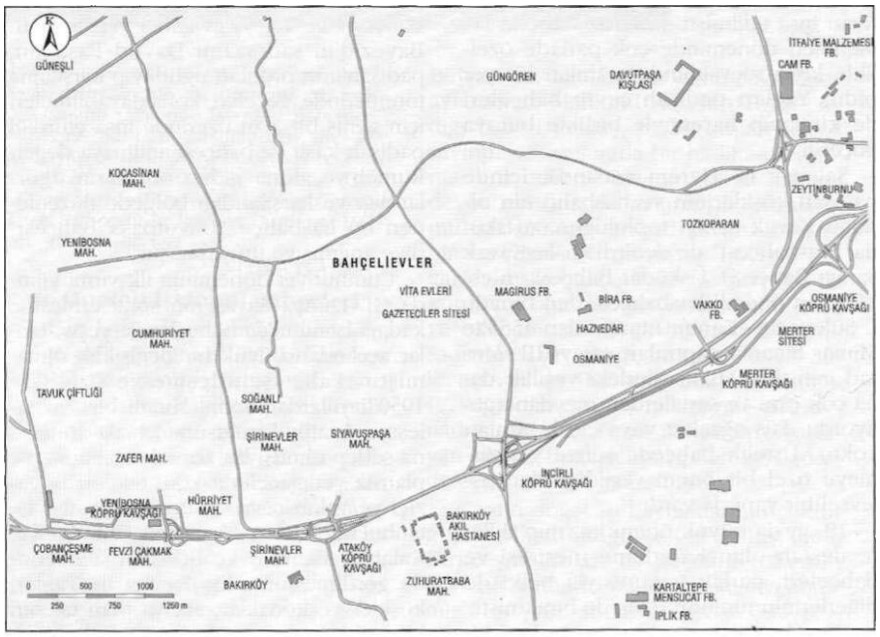

Bahçelievler
İstanbul Ansiklopedisi

BAHRİYE MERKEZ HASTANESİ

Kasımpaşa'da bulunan askeri hastane. Bugün İstanbul Deniz Hastanesi adını taşımaktadır.

Bahriye teşkilatının ilk hastanesi Kasımpaşa'da şimdiki Sakızağacı Camii'nin bulunduğu sırtta inşa edilmiş ahşap bir binada 1827'de hizmete girmiştir. Hastane bulunduğu yer sebebiyle Sakızağacı Bahriye Hastanesi adıyla tanınmaktaydı. Tersane-i Amire kışlaları ile Riştehane-i Âmire'deki (İplikhane) asker ve subaylar, denize uzaklığı yüzünden Sakızağacı Hastanesi'nden yeterince yararlanamıyorlardı. Bu nedenle 19- yy'ın ortalarına doğru Aynalıkavak'ta hastane olarak kullanılmaya elverişli bir yalı 250 yataklı bir hastaneye dönüştürülerek bahriyeye tahsis edilmişti. Ayrıca, *Takvim-i Vekâyi'de;* "Tersane-i Amire Hastanesi", "Asâkir-i Bahriye Hastanesi" ve "Asâkir-i Mansure-i Bahriye Hastanesi" adlarıyla anılan bir bahriye hastanesi daha geçmektedir. Bu Tersane-i Âmire Hastanesi, Sakızağacı'ndaki veya Aynalıkavak'taki hastanenin adı mıdır ya da bunlardan ayrı bir hastane midir; bugünkü bilgilerimizle bu sorulara cevap vermemiz mümkün değildir.

Sakızağacı Bahriye Hastanesi, Tersane'ye uzak olduğundan denize yakın uygun bir yere nakledilmesine karar verilmiştir. Daha geniş ve Tersaneye yakın bir bina aranırken Kasımpaşa'da 1838'de Cezayirli Hasan Paşa Konağı'nın yerinde inşa edilmiş olan Bahriye Mektebi binası uygun görülmüştür. Bunun üzerine Bahriye Mektebi 1850'de Heybeliada'daki Bahriye Kışlası'na nakledilmiş Kasımpaşa'daki okul binasına da Sakızağacı'ndaki hastane taşınarak Bahriye

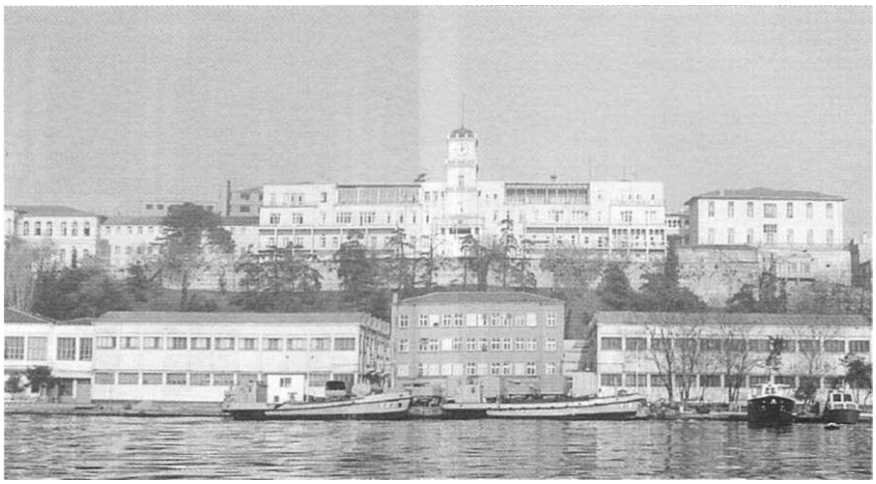

Bahriye Merkez Hastanesi'nin (arkada set üstündeki yapılar) Haliç'ten görünüşü.
***Hazım** Okurer, 1993*

Merkez Hastanesi adıyla faaliyete geçmiştir. Sakızağacı'ndaki hastane binası ise 1852'de yıktırılmıştır.

Kırım Savaşı sırasında (1853-1856) hastane Fransız askerlerinin tedavisi için Fransız kuvvetleri komutanının emrine verilmiştir. Bu vesile ile bazı sıhhi nizamnameler Türkçeye çevrilerek yürürlüğe konmuş; savaş bitince Fransız hükümeti birçok cerrahi aleti hastaneye hediye etmiştir. 1866'da Kaptan Muhtar Bey'in konağı hastaneye ilave edilmiştir.

1882'den itibaren hastane hizmetlerinde ihtisaslaşma başlamış, göz, cerrahi, deri ve frengi hastalıkları "emraz-ı mütenevvia" (çeşitli hastalıklar) kapsamından çıkarılmıştır.

1885'ten sonra Mekteb-i Tıbbiyeyi bitirerek donanma hizmetine girmek isteyen askeri hekimler bir sınavdan geçirilerek başarılı olanlar yüzbaşı rütbesiyle hastaneye kabul edilmişlerdir. Hastanede iki yıl staj gören bu hekimler kolağası rütbesiyle bahriye teşkilatında görevlendirilmişlerdir.

Hastanenin operatörü Angelo Bohor Tersane-i Amire fabrikalarında Çarkçı Kolağası Ali Efendi ile birlikte basınçlı su buharı ile çalışan ilk yerli tebhir (etüv) makinesini yapmıştır. Bu etüv makineleri Hicaz'daki hastanelere, nizamiye kışlalarına, Mekteb-i Tıbbiye, Gurabâ-i Müslimin ve Hamidiye Etfal hastanelerine yerleştirilerek uzun süre kullanılmıştır.

Tıptaki yenilikleri izleyen hastane Robert Koch'un 1890'da tüberkülini, tüberkülozu tedavi edici bir ilaç olarak tanıtmasına ilgisiz kalmamış derhal bu yeni tedaviyi öğrenmek üzere Dr. Yüzbaşı Süleyman Nuri Berlin'e gönderilmiştir. 189Tde Dr. Hakkı Şinasi Paşa hastanede görevlendirilmiştir. 1894'te başhekimlik görevini Kozma Paşa yürütmekteydi. Kozma Paşa'dan sonra 1900-1908 arasında Hakkı Şinasi Paşa başhekimlik yapmıştır. 1897'de deniz hizmetlerinde kullanılmak üzere eczacı ve cerrah muavini yetiştirilmesi amacıyla hastane bünyesinde Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi açılmıştır.

Bozcaadalı Hasan Paşa'mn bahriye nazırlığı sırasında 1908'de ana binanın Hasköy tarafına yeni bir bina, 1910'da da Kasımpaşa'ya bakan tarafına ikinci bir bina yaptırılmıştır. Bundan sonra ana binaya 1. pavyon, Kasımpaşa tarafındaki binaya 2. pavyon ve Hasköy tarafmdakine de 3. pavyon adı verilmiştir.

Bahriye Nazırı Cemal Paşa (1914-1918) hastanenin gelişmesi için büyük çaba harcamış, hastanenin arsasını genişleterek etüv, kalorifer dairesi, depo ve bakteriyoloji pavyonu yaptırmıştır.

Hastane Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşımda deniz ve kara kuvvetlerinin hasta ve yaralılarını tedavi etmiştir. Savaş sırasında artan sağlık personeli ihtiyacını karşılamak üzere 15 Mart 1917'de hastanede bir sıhhiye kursu açılmıştır.

Cumhuriyet'in ilanı ile Sıhhiye Dairesi'ne bağlanmış, 1929'da tersane ve donanma Gölcük'e taşınınca 1931'de hastane de nakledilerek Gölcük'te Nureddin Paşa Köşkü'nde faaliyetini sürdürmüştür. Kasımpaşa'daki bina, Deniz Acemi Erler Talim Taburu'na yatakhane ve kışla olarak tahsis edilmiştir. Hasköy tarafındaki bina da Deniz Telsiz Okulu'na verilmiştir. Sadece cerrahi pavyon küçük bir revir halinde bırakılmıştır.

1934'te istanbul'un ihtiyacı göz önünde tutularak hastane yeniden Kasımpaşa'ya getirilmiş ve Deniz Müsteşarlığı emrine verilmiştir. Bu tarihten sonra İstanbul Deniz Hastanesi adını alan kurumda 1937'de büyük bir restorasyon ve onarım başlatılmış 1939'da yatak sayısı 500'e çıkarılmıştır. 1943'te akıl ve sinir hastalıkları klinikleri ile patoloji bölümünün yerleştirildiği 4. pavyon binası faaliyete geçmiştir. Hastaneye 1962'de yeni bir poliklinik ve hemşire lojmanı, 1965'te hariciye, nöroşirurji, bakteriyoloji, biyokimya, patoloji laboratuvarları ile morgun bulunduğu bina ve 1971'de de kadın-doğum, çocuk ve dahiliye klinikleri binası eklenmiştir.

Bibi. "Mevadd-ı Askeriye", *Takvim-i Vekâyi,* no. 3, 7, 15, 19, 23 (1247), no. 28, 29, 38, 39, 42, 45, 50, 51, 54, 56 (1248), no. 60, 62, 71, 73, 82 (1249), no. 85 (1250); Tahsin, *Tıbbiye,* II, 60; *Deniz Mektepleri Tarihçesi,* ist., 1931, s. 7-8; E. K. Unat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji,* İst., 1970, s. 106-107; B. N. Şehsuvaroğlu: "İstanbul Deniz Hastanesi", *İstanbul İl Yıllığı,* İst., 1973, s. 446-447; B. N. Şehsuvaroğlu-A. D. Erdemir-G. C. Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi,* Bursa, 1984, s. 134-135; Özbay, *Asker Hekimliği,* III, 1. Kitap, 196-233; N. Yıldırım, "Askeri Eczacı Yetiştiren İki Okul: Haydarpaşa Hastanesi'ndeki Eczacı Sınıfı-Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi", *Güncel Eczacılık,* S. 5 (Eylül 1993), s. 20-21.

NURAN YILDIRIM

BAHRİYE NEZARETİ BİNASI

Halic'in kuzey kıyısında Kasımpaşa'dadır. İki katlı, görkemli ve iyi durumda bir yapıdır. Günümüzde Kuzey Deniz Saha Komutanlığı binası olarak kullanılmaktadır.

Osmanlı döneminde Halic'in kuzey kıyılarının Kasımpaşa-Hasköy kesiminin gemicilik, gemi yapımı ve buna bağlı yan kuruluşları barındırdığı bilinmektedir. Büyük Piyale Deresi'nin ağzından Hasköy'e kadar uzanan bu alan, Bizans döneminde sık ve yüksek ağaçlarla kaplı imparator bahçelerinden biriydi. İstanbul'un alınması sırasında donanmanın burada karadan denize indiği ve II. Mehmed'in (Fatih) Otağ-ı Hümayun'u burada kurdurduğu söylenmektedir. Buradaki ilk yapılar, II. Mehmed'in yaptırdığı tersane ile bugünkü Kasımpaşa Vapur İskelesi'nin yakınında olduğu sanılan Kaptanpaşa Divanhanesi ve cami olmalıdır. Yörenin asıl gelişmesi I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-**1566)** olmuş, "İstanbul şehri âdem deryası kesilip omuz omuzu sökmez olunca" bölgenin iskâna açılması ve bayındır hale getirilmesiyle Sadrazam Kasım Paşa görevlendirilmiştir. Divanhane yenilenmiş, yanına bir saray yapılmış; bölgenin yönetimi, kaptanpaşa ile tersane ketdühasma ve subaşısına verilmiştir. Genişleyen tersaneye donanmanın bakım ve yönetim yapıları eklenmiş; divanhane ise birkaç kez yıkılıp yeniden yapılmıştır.

İstanbul yazarlarının ve gezginlerinin ilgiyle anlattıkları buradaki kurum ve yapılar arasında tersane ve divanhane önde gelenlerdendir. Gravürlerden eski divanhaneleri izlemek ve öğrenmek mümkündür. Bu divanhaneler ahşaptandır; deniz cepheleri sütunlar üzerindedir ve denize çıkma yaparlar. Önem verilmiş ve bezenmiş yapılar oldukları bellidir.

Bilinen son divanhane II. Mahmud döneminde 1834'te yapılandır. İki katlı ve ampir üslubunda olduğu bilinen bu divanhane de ahşaptandı. Zamanla harap olan yapının yerine Abdülaziz tarafından yeni, daha büyük ve görkemli bir yapı yapılması istenmiş ve bugünkü yapı inşa edilmiştir. Donanmanın yeniden örgütlenmesi ve modernizasyonu girişimi sırasında yapımı kararlaştırılan

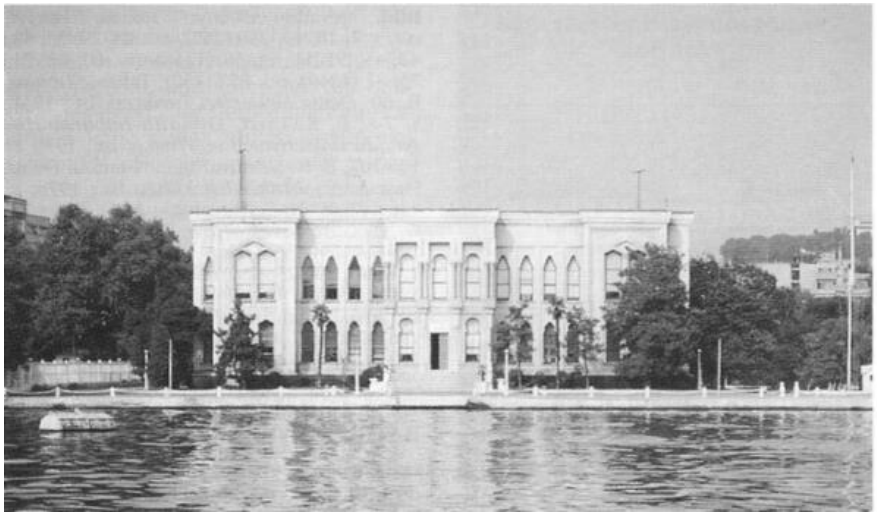

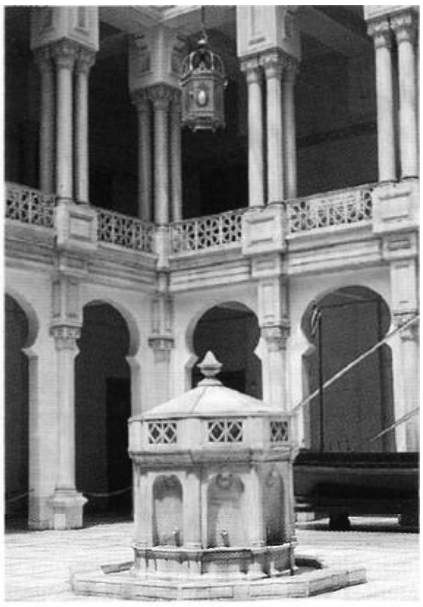

Bahriye Nezareti binasının deniz cephesinden görünümü (üstte) ve şadırvanlı orta avludan bir gömnüm (sağda).
Tuğrul Acar (üst). Erkin Emiroğlu (sağ)

bina, eski divanhanelerin yerinde fakat tamamen yeni bir anlayışla tasarlanıp yapılmıştır.

Artık divanhane tipinde olmayan Bahriye Nezareti binası, denize çakılan yaklaşık 7.000 kazık üzerinde elde edilen dolgu zeminde inşa edilmiş, oldukça yüksek bir bodrum kat üzerinde, iki katlı ve kagir bir yapıdır. **1865**'te temeli atılmış ve **1869**'da bitirilmiştir. Mimarı Sarkis Balyan olmalıdır.

Bahriye Nezareti binasının aksiyal ve tam simetrik bir planı ve cephe düzeni vardır. Birbirini dik kesen iki eksen üzerinde geliştirilmiş birbirinin aynı plan ve cephelerden oluşan bir yapıdır. Eksenlerin bölümlediği dört grubun da eş ve bakışımlı düzenlenişi ve eksenler üzerindeki dört giriş, aranmış bir geometrik düzeni işaret etmektedir. Geometriye açık ve kesin biçimde bağlı bu tasarıma orta avlulu klasik bir şema eşlik etmektedir.

Orta avlu motifi, ölçü, oran, biçim, kullanım ve verilen işlev bakımından farklı olsa da hem Batı hem Osmanlı mimarlığının geleneksel plan öğelerinden biridir. Mutlak simetri gösteren bir plan şemasına eşlik eden bu üstü camla örtülü avlu. **19.** yy Batı Avrupa kentlerindeki belediye binası, banka, borsa vb bazı kamu yapılarında görülen modele yakındır. Ancak, mimarın burada girişleri ve merdiven çekirdeklerini kolonadm gerisinde tutması, kendi içinde bir bütünlük kazandırdığı gibi avluyu Avrupa modellerinden ayırmaktadır. Ayrıca ortasına konan ve boyutları nedeniyle biraz dekoratif görünen sekizgen planlı küçük mermer şadırvan, mekâna yerli ve Doğulu bir motif olarak eklenmiştir. Zemin kat kolonadımn kemerleri bu Islam-Doğu referansını güçlendirmektedir. Dönemin "oryantalist" modası içinde yaygın olarak kullanıldığı bilinen bu Magrip (Moresque) kökenli basık at nalı biçimindeki kemer modeli, yapısal olmayan biçimiyle son derece dekoratif bir görünüme sahiptir.

Yalnızca moresk kemerleriyle değil taşıyıcılarının maniyerist biçimlenişi ile de avlu arkadı, planın açık geometrisindeki rasyonalist konseptten farklılaşmıştır. Gerçekten de zemin katta kemer davanaklarınm önüne alınmış yuvarlak kolonlar, üst kattaki önlü ve arkalı kolon çiftleriyle birlikte, görsel algıya iki farklı düzlem sunmaktadır. Zemin kat kolon başlığının üzerinde kat yüksekliğine ulaşmak için dikine yerleştirilmiş bir kare prizma vardır. Korniş hizasında bunun üzerine bir yatık dikdörtgen parça gelmekte, üstte de üst kat kolonadımn ayak parçası bulunmaktadır. Bu tablalar, yani üç tane dikdörtgen parça birbiri üzerine küçükten büyüğe doğru sıralanarak yerleştirilmişlerdir. Yapı statiği ilkelerine uymayan bu atektonik dizilim, mimari öğelerle elde edilen bir dekorativizmi biçimlendirmektedir. Arkadlarm düzenlenişindeki bu maniyerizm, düz beyaz ve -günümüzde- bezemesiz olan orta avlu mekânını özenli ve özentili yapmaktadır.

Buradaki taşıyıcılarda kolon gruplaması veya ayaklık gibi Osmanlı geleneğinde olmayan biçimleri kullanan mimar, bazı ikincil öğelerde örneğin korkuluğun

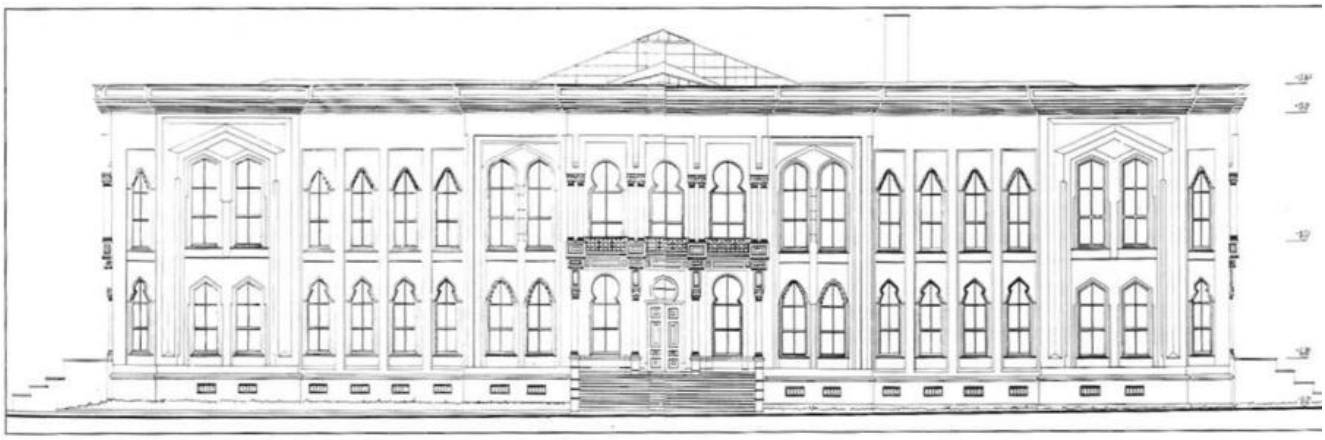

Bahriye Nezareti binasının iskele cephesinin çizimi.
(Günümüzde Kuzey Deniz Saha Komutanlığı Karargâh Binası olarak kullanılmaktadır.)

mermer şebekeleri veya kornişteki mukarnas dizisi gibi yerlerde Osmanlı geleneğinden seçmeler yapmaktadır.

Yapının simetrik plan şemasına bağlı olarak birbirinin aynı olan dört cephesi vardır. Kolaylıkla tekdüze olabilecek bu biçimleniş, önce eksenlerdeki ve köşelerdeki çıkmaların plastik katkısıyla giderilmiştir. İkincil olarak pencere biçimlerinin farklılığına dayanan cephe düzenlemesi yapılmıştır. Bu, kullanılan biçimlerin sayısını artırarak hem çeşitleme yapma olanağı vermekte, hem de plastik etkiyi artırmaktadır.

Planda birbirinin aynı ölçülere sahip pencereler üç ayrı grup içinde toplanarak farklı biçim ve düzenlemeler yapılmıştır. Eksendeki pencereler at nalı biçimindedir. Tıpkı orta avludakine benzer bir arkad içinde yer alırlar ve aynı atektonik düzenlemeye sahiptirler.

Köşe çıkmalarındaki pencereler, üçgen kemerli ikili gruplar halinde düzenlenmiştir. Üçgen kemerin o dönem için çok yeni hattâ alışılmadık bir biçim olduğu ayrıca belirtilmelidir. Ara pencereler, profilli veya dilimli moresk biçimli kemer öğeleriyle belirtilmiş ve pilastrlann oluşturduğu panolara yerleştirilmiştir.

Böylece, cephe düzenlemesinde genel olarak yüksek pilastrlar ve bordürlerle meydana getirilen pano gruplamaları, cephe yüzeyinden ileri geri çıkma ve çekilmelerle planda karşılığı olmayan son derece hareketli bir perspektif elde edilmektedir. Mimari öğelerin bu kullanımı, orta avluda değinilen maniyerist yaklaşımla eşdeştir. Geniş ve taşkın bir kornişle biten bu çok öğeli cephe düzeni, simetrik bir kutudan görkemli bir kamu yapısının elde edilişini sergilemektedir.

Yapının simetrik ve betimlediğimiz gibi geometriye bağımlı bir planı oluşu, mekânların işlevlerine özgü nitelikler ve boyutlar edinmesini zorlaştırmıştır. Örneğin bir köşede amirallere ayrılmış olan salon ve oda grubu diğer köşede aynı boyut ve düzenle vardır ve bu kez yazıcılara ait bir hacim olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle mimarın, mekânların özellik kazanmasını bezemeyle ve bezemenin yoğunluğu ile sağlamaya giriştiği görülmektedir.

Dört giriş içinde en zengin bezeme deniz tarafındaki tören girişinde gerçekleştirilmiştir. Simetriği olan tersane yönündeki giriş bir dizi merdivenle ulaşılan giriş holünün duvarları ve örtüsünde kalem işi çalışılmıştır. Duvarlarda panolar ayrılmış, örtüde geometrik çerçeveleme yapılmış ve içleri neoklasik motiflerle işlenmiştir.

Binanın üst katının deniz cephesi bahriye nazırına veya amirallere ayrılmış bölüm olarak çok özenle düzenlenmiştir. Bu bölümün özgün dekorasyonu ve hattâ mobilyası korunmuştur. Geometrik bölümleme içinde klasik motifli dekorasyon burada da geçerli olan programdır. Bezeme, ayrıca altın yaldızla zenginleştirilmiştir. Bu kesimde geometrik çerçeveleme, sekizgen, yıldız, altıgen, beşgen, üçgen vb olarak çeşitlenmiştir. Göbek ve köşelerde natüralist çiçek veya manzara resimlerinin bulunduğu madalyonlar kullanılmış, duvarlara fresk tekniğinde denizle ilgili resimler yapılmıştır.

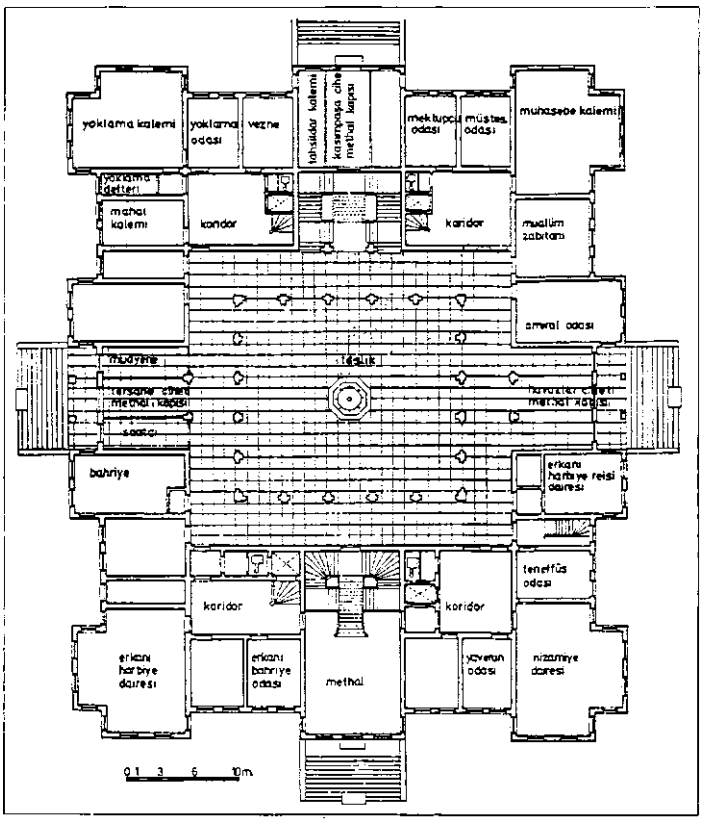

Bahriye Nezareti binasının giriş kat planı.

Bibi. A. Batur, "Bahriye Nezareti Binası", *H. Kemali Söylemezoğlu Anı Kitabı,* ist., 1982, s. 45-60: Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 219-226; Demircanh, *Evliya Çelebi,* 564-566; "Divanhane", Pakalm, *Tarih Deyimleri,* I, 462; *Kuzey Deniz Saha Komutanlığı Karargâhı Binası,* İst., 1989.

AFİFE BATUR

BAKER MAĞAZALARI

Kırım Savaşı'ndan sonra (1856) istanbul'a gelerek yerleşen, İngiliz kökenli Baker ailesi tarafından kurulan mağazalar. Baker mağazaları ile ilgili olarak İngiliz kökenli Binns ve Edwards aileleri de zikredilmelidir.

Bu iki İngiliz kökenli aile İstanbul'a yerleştiğinde ayrı ayrı işyerleri açmış ve değişik işkollarında çalışmış olmalarına karşılık, zamanla firmalarını ya Baker'a devretmişler ya da onlarla ortak olmuşlardır. Baker mağazalarının kurucusu olan George Baker'ın, Londra'da daha o dönemler büyük bir işyeri vardı.

George Baker, İstanbul'a ilk geldiğinde, Hayden'la ortak olmuş ve birlikte biri Grand Rue de Pera'da (şimdiki İstiklal Caddesi) Anadolu Hanı'nm bulunduğu yerde, diğeri, Kulekapısı'nda şimdiki Serdarı Ekrem Sokağı'nın karşısında Galata Kulesi'ne bakan köşede olmak üzere iki mağaza açmışlardı. 1860'lı yıllardan 1870'li yılların sonlarına kadar, ortaklık bozulmamıştı.

Bu yıllarda Baker ve Hayden birbirinden ayrıldı. Hayden eski mağazalarında kaldı, George Baker ise, yeni mağazalar açtı. Bu mağazalardan biri, Kuledibi'nde Şahdeğirmeni Sokağı'ndan önce idi, diğeri ise eski Kanzuch Eczanesi'nin bitişiğinde bulunuyordu.

George Baker, Grand Rue de Pera'daki ilk mağazasından sonra şimdiki Sümerbank'ın bulunduğu yerde ikincisini de açmıştı.

Şahdeğirmeni Sokağı'nın yanındaki ile birlikte, Pera yönünde üç mağazası olan Baker firmalarında, her türlü konfeksiyon, yatak takımları, çarşaflar, mobilya aksesuvarı ile mobilya dahi satılıyordu. Bunun dışında, birçok yabancı firmanın Türkiye'deki temsilciliklerini almışlardı.

Bu aileye yakınlığı bilinen Binns'lerden, Cuthbert Evelyn Binns, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Baker mağazalarına müdür olmuştu. İngiliz kökenli diğer aile Edwards'lann kurduğu "Edwards ve Oğlu" firması G. ve A. Baker firması 1920'de birleşti.

Bu dönem firmanın müdürü C. E. Binns oldu. 1926'da değişen kanunla şirketleşme söz konusu olunca, birleşik firma ayrı ayrı anonim şirkete dönüştü.

C. E. Binns, genel müdür olarak kaldı. W. G. M. Edwards, yönetim kurulu üyesi olarak görevini sürdürdü. 1924-1925'te W. G. M. Edwards, istanbul'daki İngiliz Ticaret Odası üyeliğini sürdürdü. 1930'da da başkanlığına seçildi.

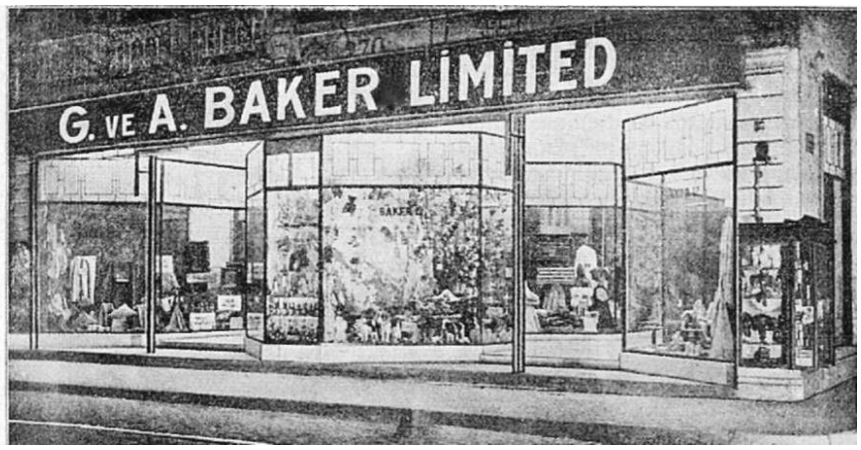

Baker mağazalarının bir ilan fotoğrafı.
Resimli Uyanış (Seruet-i Fünun), 15 Ocak 1931
Behzat Üsdiken koleksiyonu

George Baker, Hayden'dan ayrıldıktan sonra, sürekli kendi adını kullanmış ve tüm firmalarını G. Baker olarak açmıştı. Oğullarının her ikisinin küçük isimleri A ile başladığı için sonraları firma unvanına bunları eklemişti. Baker mağazaları Beyoğlu'nda olmasına karşılık, yönetim merkezleri hep İstanbul tarafında kalmıştı. 1880'de Tarakçılar Caddesi üzerindeki Matteo Hanı'nda, ihracat, ithalat ve komisyon işlerini yürütüyordu. Daha sonra buradan Tahtakale'deki Prevuayans Hanı'na taşındılar. Firmaları tasfiye edilinceye kadar da burada kaldılar. Balat'ta Fener Caddesi üzerinde büyük bir antrepoları vardı. Tütün depoları ve satım yerleri ise Beşiktaş'ta bulunuyordu. Baker'ın ayrıca, Seager ile ortak olarak çalıştırdığı. Baker ve Seager deniz taşımacılığı firması, Galata Hovagimyan Han'da idi. 19501i yılların başında Baker'lar firmalarını tasfiye etmeye başladılar, Önce İstiklal Caddesi üzerindeki büyük konfeksiyon mağazasını kapattılar. Hachette'in bitişiğindeki mobilya mağazasını ise İstanbul'un en zengin Rum ailelerinden biri olan Pallavidislere sattılar.

Bu arada. Şahdeğirmeni Sokağı'na gelmeden önce ve Şahdeğirmeni Sokağı ile köşe yapan diğer mağazalarını da evvelce elden çıkarmışlardı. Bu mağazalarını satın alan Pallavidisler, mobilya işlerini bırakarak yalnızca konfeksiyon ve ayakkabı işini yürüttüler. Bu arada Dimitri Pallavidis (ailenin büyüğü), eski adı Rekor olan pastanenin sahibi Leónidas Yotto ile anlaşarak buraya da ortak oldu ve pastanenin adı Kervan olarak değişti.

Her ne kadar, Pallavidisler mağazanın adını Pallavidis olarak değiştirmişlerse de, Beyoğlu halkı buraya Baker demeyi sürdürmüştü. Altı-Yedi Eylül 01ayları'nda(-») Pallavidislerin her iki mağazası da harap olmuştu. Bu olaydan sonra mağazalar yeniden düzenlendi. Ancak Dimitri Pallavidis'in ölümü üzerine mağaza kapandı. Dimitri Pallavidis'in oğlu Xiko. Cihangir'de "Şark Eksport" adı ile büyük bir ithalat ve ihracat firması kurdu. Bu firma halen yaşamını sürdürmektedir.

BEHZAT tSDİKEN

BAKIRCILAR

Bizans Dönemi

Bizans başkentinin ekonomik hayatı ile ticaret hukukunu aktaran en ciddi kaynak olan *Eparkhos tes Poloesde* bakır satışının gümüşçülere yasaklanmasının dışında, bakırcılar ve bakır ticaretine ait daha fazla bilgi bulamamaktayız. I. Basileios(-0 (hd 867-886) ve VI. Leon(-0 (hd 886-912) dönemleri arasındaki kanunlarda da meslek loncaları ele alınmaktadır. Bakırcılarla ilgili bir başlık olmasına karşın, metnin gerisi yoktur. 10-11. yy Konstantinopolis'ine ait mahkeme kararlarının arasında ise. ticarete ilişkin bir tek davaya rastlamaktayız. Bu dava, ham madeni zamanında teslim almadığı için ödeme yapmayan bir bakırcıyla ilgilidir.

Konstantinopolis semt adlarından faydalanarak, bakırcıların Halkoprateia' da. yani Ayasofya'nın doğusunda yerleşmiş olduklarını görebiliyoruz. Halkoprateia isminin kökü bakırcılıktan gelmektedir, fakat bu mesleki çalışmaya ilişkin özel bir kaynağımız yoktur. Halkoprateia semti. I. Basileios'un şehirde başlatmış olduğu yapı ve onarım programında yer almaktadır, ancak kaynaklar sadece buradaki Meryem Ana Kilisesi'nden bahsetmektedir. 7. yy'm ortalarında yazılmış, Aziz Artemios'un hayatını anlatan bir eserde ise. Domninos revağında çalışan Kilikyalı (bugünkü Çukurova) bir bakırcıdan (Halkeus ya da Halkotupos) bahsedilmektedir. Günümüze değin bir el zanaatı olarak gelen bakırcılıkta kazan, tencere, tava, kâse. gibi açık formlu kaplar, genelde dövme tekniği ile yapılır, bakırcı, önceden dökümle elde ettiği ince bakır levhasını ısıtır ve çekiçle vurarak şekillendirir. Levha, saf bakıra belirli bir oranda kalay katılarak elde edilir. Böylece kalay, yumuşak bir maden olan bakırın sertleşmesini sağlar. Aksi halde, saf bakırın yüzeyini bozmadan üzerine süslemeler kazımak zor olur.

Işıklandırma aletleri (polycandela, yağ lambaları, şamdanlar), buhurdan ve kişisel dini eşyalar, daha ziyade seri halinde kalıplara dökülürdü. Dökümü kolaylaştırmak için bakıra, kalayla birlikte kurşun ve çinko da katılır böylece elde edilen kalay ağırlıklı alaşıma tunç, çinko ağırlıklı alaşıma ise pirinç denir. Kalıplar eşyaya sadece genel formunu değil, dekorunu da intikal ettirebilirler. Dekor, kalem ve keskilerle tamamlanarak özgünleştirilebilir. Bizans'ta polycandela'ların delik işi süslemeleri, kesme ve delme aletleri ile gerçekleştirilebilse de, daha ziyade seri döküm tekniği tercih edilmekteydi. Bizans koleksiyonlarında, aynı kalıpta dökülmüş olmaları muhtemel birçok polycandela'ya rastlanmaktadır.

Seri imalat, kişisel dini eşyalar için de geçerlidir. Özellikle Orta Bizans çağına ait büyük sayıda buhurdan, tunç ikona, haç ve çeşitli boylarda rölik muhafazaları bilinmektedir. Aynı tarz metal kutular, önemli belgeleri ve değerli eşyaları saklamak için de kullanılırdı. Kazıma usulü ile süslenmiş bakırdan kilitler, aynalara, menteşe ve anahtarlara, fildişi kutulara da takılmaktaydı.

Gümüşçü ve kuyumcuların modellerinden esinlenerek, hattâ aynı kalıpların kullanılmasıyla elde edilmiş, bakır mücevher ve ziynet eşyaları da vardır. Altın veya gümüş bilezik, küpe, kemer tokası ve haçların, bakır alaşımlarından yapılmış kopyalarına rastlamaktayız.

Bakırcılara talep sadece özel kişilerden değil, kilise ve manastırlardan da gelmekteydi. Başlıca siparişler, ışıklandırmaya yönelik eşyalarla birlikte, ayinlerde kullanılan kutsal takımlardan oluşurdu, bunun yamsıra, özel kişiler tarafından kiliselere vakfedilmiş takımlara da rastlanmaktadır. Kutsal şarap kadehi (kalis). kutsal ekmeğin takdim edildiği tabak (paten), ekmek kutusu, kaşık ve maşrapa. Ortodoks ayininin ayrılmaz parçalarıdır. Kilisenin hazine odasında saklanan bu eşyalar genelde gümüşten olup, 10-11. yy'lara ait, kalaylanmış bakır örnekler de vardır (yüzeydeki kalay gümüş izlenimi vermektedir).

Kiliselerde rastlanan diğer metal eşyalar ise çeşitli boylarda merasim haçları, yine merasimlerde kullanılan yelpazeler (ripidia), buhurdanlıklar, rölik kutuları ile İncil muhafazalarından oluşur. Dini eşyalarda, bitkisel ve geometrik süslemelerin arasında, İsa'nın hayatından sahneler, tahtta oturan İsa, İncil yazarlarının büstleri, dua eden aziz figürleri ve Meryem Ana tasvirleri, kabartma veya kazıma usulüyle işlenmiştir. Kazıma dekorun oluşturduğu yivlerin, savatla zenginleştirildiği de görülür. Bu teknikle benzeri bitkisel veya geometrik

dekor, aynı çağlarda gelişen İslam bakırcılığında da geniş çapta kullanılmıştır.

Konstantinopolis bronz işçiliğinin bir başka yüzünü de 11. yy'm ikinci yarısında Amalfili tüccar Pantaleone tarafından İtalya'ya gönderilmiş dev kapılar oluşturmaktadır. Amalfililer(->) aynı zamanda Roma'ya Bizans ayin kapları, şamdanlar ve dokuma kumaşlar da ihraç etmekteydiler. Romanın sur dışında bulunan St. Paul Kilisesi'nin kapıları, Konstantinopolis atölyelerinde çalışan, Süryani döküm ustası Stavrakios'un imzasını taşımaktadır. Kapıların kanatlan, dökümle elde edilmiş levhalardan oluşur. Her levhada gümüş kakma dini sahneler tasvir edilmiştir. Aynaroz'daki Büyük Lavra Manastırı'nın bronz kapısı da muhtemelen başkent atölyelerinde yapılmıştır. Kabartma geometrik ve bitkisel süslemeler arasında oluşan haçlar, ince bir bronz levhanın preste basılmasıyla elde edilmiştir. Aynı manastırda, kuşkusuz Konstantinopolis atölyelerine ait, bir çift savatlanmış pirinç şamdan da bulunmaktadır.

Konstantinopolis atölyelerinde bakır alaşımlarından elde edilmiş eşyaların listesine, mesleki aletleri de ekleyebiliriz. Zanaatkarların kullandığı aletlerin dışında, çeşitli terazi ve ağırlıklar, tıp aletleri ve usturlaplar sayılabilir.

Bibi. C. Bouras, "The byzantine bronze doors of the Great Lavra monastery on Mount Athos", ***Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 24,*** Viyana. 1975, s. 229-250; L. Bouras, "Three byzantine bronze candelabra from the Grand Lavra monastery and Saint Catherine's monastery in Sinai", ***Deltion tes Hrislianikes Arhaiologikes Etairias 1989-1990,*** Atina, 1990, s. 19-26: M. E. Frazer, "Church doors and the gates of paradise: byzantine bronze doors in Itaiy", ***Dumbarton Oaks Papers 27,*** 1973, s. 147-162; J. C. Waldbaum, ***Metalıvork from Sardiş: The Finds Through 1974,*** Cambridge-Massachussets, 1983.

BRIGITTE PİTARAKIS

Osmanlı Dönemi

İstanbul'un fethinden sonra istanbul Türkler tarafından yeniden kurulmaya başlandığında inşa edilen çarşı ve atölyeler arasında "kazgancf olarak adlandırılan bakırcı dükkânlarının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. İlk kez kurulan bu atölyeler, ordunun ve toplumun günlük hayatta kullandığı ve büyük bir gereksinme duyduğu bakır kap kaçağı üretiyordu, istanbul'da ilk bakırcı atölyeleri II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Uzunçarşı'nın aşağılarında kurulmuştu. Bugünkü Tahtakale sınırları içinde yer alan Uzunçarşı'da 45 dükkân bulunmaktaydı. Fatih Vakfiyesi'nde Uzunçarşı, "Yahudi Kilisesi (Havra-Sinagog), Murad Paşa Hanı ve Hacı Timurtaş mülkü"yle sınırlanmaktadır.

Osmanlı belgelerine göre, 16. yy'm ikinci yarısından itibaren bakırcılar Süleymaniye, Bitpazarı, Kumkapı, Fındıklı, Yedikule ve Unkapanı'nda bulunmaktaydı. Ayrıca seyyah, tarihçi ve coğrafyacıların eserlerinden de bakırcıların Galata, Beyoğlu, Tahtakale, Uzunçarşı

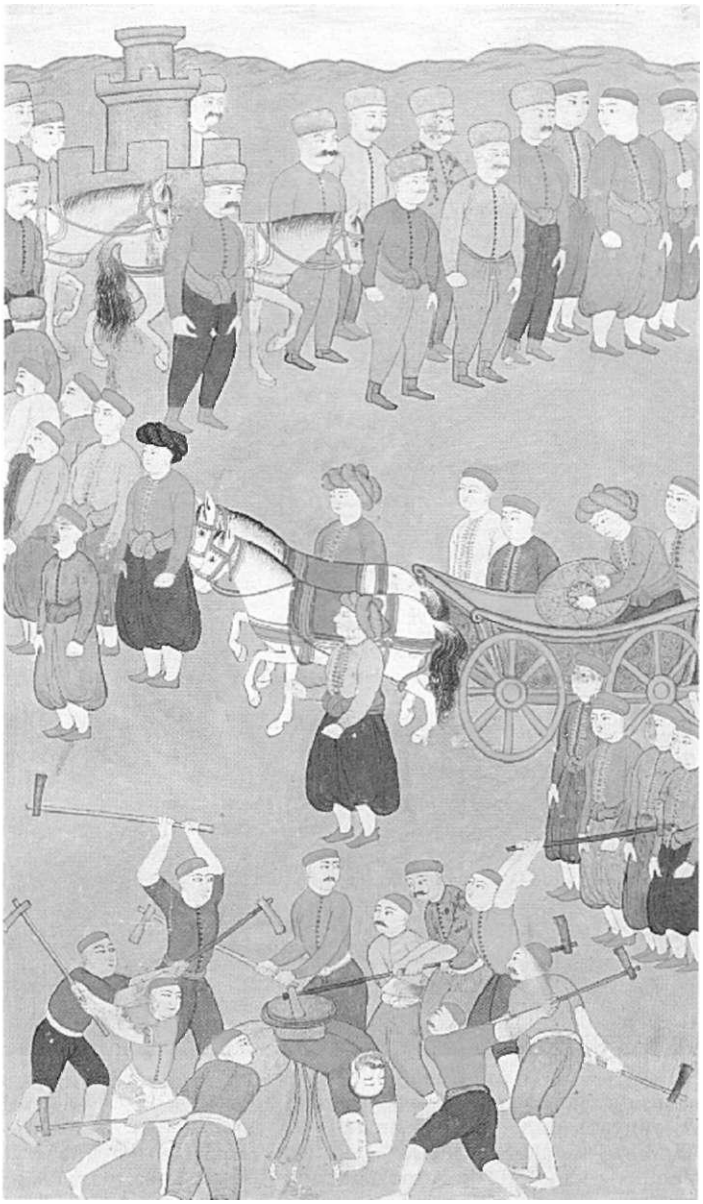

Surname-i Vehbî'de bakırcılar, 18. yy
Selâmet Taşkın fotoğraf arşivi

Vehbî'de bakırcılar, 18. yy
Selâmet Taşkın ***fotoğraf arşivi***

Başı Sokağı (Mercan), Kapalıçarşı ve çevresinde toplandıklarını öğreniyoruz.

Bakırcıların üretecekleri kap kaçakta uymak zorunda oldukları kurallar, kanunnamelerle belirlenmişti. I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520) yayımlanan kanunlarda, bakırcıların kazanları nasıl yapacakları açıkça belirtilmiştir. IV. Mehmed dönemine (1648-1687) ait kanunlarda da, tıpkı I. Selim dönemindeki kanunlarda belirtildiği şekilde, bakırcıların kazanları nasıl yapmaları gerektiği belirtilmiştir.

istanbul'daki bakırcı atölyelerinde üretilen çeşitli eşya ve çok zengin mutfak kaplarının yardımıyla, hem Osmanlı bakırcılık sanatının gelişimini, hem de bu sanatın karakteristik bir Anadolu özelliğini nasıl kazandığını açık bir şekilde öğrenebilmekteyiz. İstanbul'daki bakırcı atölyelerinin bir başka ilginç özelliği de, kuruluşundan günümüze kadar, geleneksel Türk bakırcılık sanatını başarılı bir şekilde devam ettirmiş olmasıdır. Öyle ki, günümüzde bile İstanbul atölyelerinde üretilen bakır ve bronzdan yapılmış çeşitli eşya Avrupa ülkelerine ihraç edilmektedir.

Gerek Osmanlı belgelerinden, gerekse Topkapı Sarayı'ndaki *Ehl-i Hiref Mevacib Defterleri*'nden öğrendiğimize göre, İstanbul'daki bakırcıların büyük bir bölümü hem Balkanlar'dan, hem de Anadolu'dan gelmekteydi. Balkanlar'dan gelen bakırcılar özellikle Saraybosnalıydı. Anadolu'dan gelen zanaatkarların çok büyük bir kısmı ise, Tokat, Kastamonu ve özellikle Trabzon ve yakın çevresindendi. Böylece İstanbul atölyelerinde bir taraftan Anadolu'nun geleneksel kap formları üretilirken, üzerlerindeki bezeme ve işlemelerin de yer yer Balkanlardaki motiflerden meydana geldiği görülmüştür.

Bakır eşya üretiminin ve bakırcı esnafının Osmanlı sosyal yaşantısında oy-

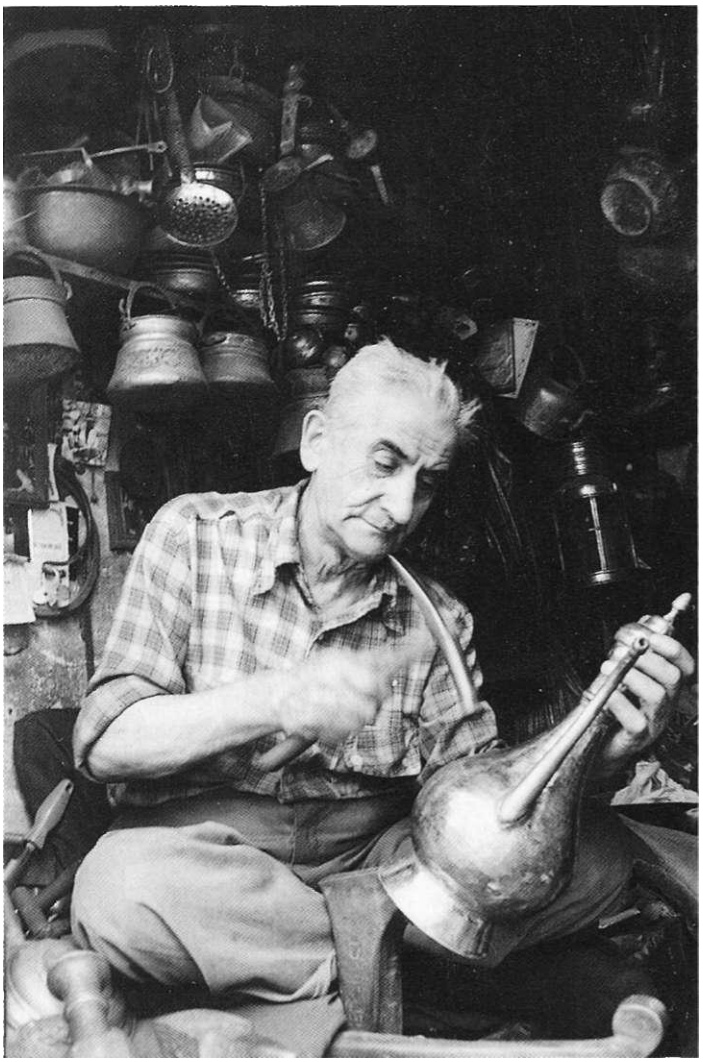

Beyazıt'ta Çadırcılar Caddesinde bir bakırcı ustası. *Erdal Yazıcı*

namış olduğu önemli rolü. yazmalardan ve minyatürlerden de öğrenmekteyiz. III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed (III. Mehmed) için 1582de Atmeydam'nda düzenlenen görkemli sünnet düğününü anlatan ve minyatürlerini Nakkaş Osman'ın yaptığı yazarı bilinmeyen *Surname-i Hümâyun* adlı yazmada, esnaf loncalarının alaylar halinde geçişlerinde, bakırcılar 'Ameden-i Kazgâniyan" başlığı altında oldukça ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Evliya Çelebimin IV. Murad'ın ordu esnaf alaylarını ayrıntılı olarak anlatırken, bakırcıları anlatmaması ilginçtir. Buna karşın Evliya Çelebi "Süleymaniye Dökümcüleri" hakkında çok yararlı bilgi vermiştir. Eremya Çelebi 1657'de IV. Mehmed'in huzurunda ordunun Girit seferine çıkmadan önce esnaf alaylarının geçişlerini anlatırken, bakırcıları kazancı ve dökmeci esnafıyla birlikte tasvir etmiştir. Hüseyin Vehbî'nin yazdığı ve saray başnakkaşı Levnî'nin minyatürlerini yaptığı *Surname-i Vehbî'de* 1720' de III. Ahmed'in üç şehzadesinin sünnetleri dolayısıyla yapılan şenliklerde, bakırcılar da diğer esnaf loncalarıyla birlikte ayrıntılı gösterilmiştir.

1862'de A. Paspatis tarafından yazılan kitapta, İstanbul'daki bakırcı dükkânları, bakırcı mesleği ve zanaatkarları konusunda geniş bilgi vardır. 19. yy'ın sonlarında İstanbul'da araştırma yapan Pretextat-Lecomte'un bakırcılar hakkında verdiği ayrıntılı bilgi. İstanbul'da üretim yapan bakırcıları anlatan en canlı gözlemi oluşturmaktadır.

Son 20-25 yıldır günlük hayatta kullanılan kap kaçağın bakır yerine daha ucuz olan alüminyumdan ya da kalaylama zahmeti getirmeyen çelikten yapılması bakırcılık sanatının mutfak eşyası üretiminden, dekoratif ya da turistik eşyaya yönelmesi sonucunu doğurmuş, geleneksel yapıdaki bakırcı atölyeleri yavaş yavaş kapanmaya başlamıştır. Ancak ihracata yönelik dekoratif bakır kap kaçak yapımı devam ettiği için bakırcılık sanatı İstanbul'da mahiyet değiştirmiş olarak devam etmektedir.

Bibi. *Surname-i Hümâyun,* Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, Hazine, no. 1344; Hüseyin Vehbî, *Sumame-i Vehbî.* Topkapı Saravı Müzesi Ktp, Ahmed III. no. 3543, 3594; *Ehl-i Hiref Mevacib Defterleri,* Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi. D. 9706/1: A. Paspatis. *Ipamnima Peri tu Grekiku Xasakomiu ton epta Pirgon,* Atina, 1862: P. Lecomte, *Les arts et métiers de la Turquie et de l'orient,* Paris, 1902; Kömürciyan. *Istanbul Tarihi:* O. Belli-L G. Kayaoglu, *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi-Bakır Yatakları. Üretimi ve Atölyeleri.* İst.. 1993. s. 61-115.

OKTAY BELLİ-
İ. GÜNDAĞ KAYAOĞLU

BAKIRCILAR CADDESİ

Beyazıt Meydanından İstanbul Üniversitesi'nin avlu duvarı boyunca devam eden ve üniversite avlusunun doğu duvan boyunca uzanan Fuatpaşa Caddesi ile köşe yaparak biten cadde. Meydanın altından gelen "tünel-yol" ile Çadırcılar Caddesi, Mühürdar Eminpaşa Sokağı ve Fuatpaşa Caddesi'nin açıldığı küçük meydanlığa bakan bu cadde "tünel-yol" un yapımından önce geniş ve iki taraflı idi. Üniversitenin avlu duvarının karşı tarafında Dişçi Mektebimin altında da dükkânlar vardı. Dişçi Mektebi'nin istimlak planına alınmasıyla bu taraftaki dükkânlar boşaltılmış, bugün Beyazıt Devlet Kütüphanesi olarak kullanılan bu binanın yanından Çadırcılar Caddesi'nin başına kadar dar bir koridor kalmıştır. Üniversitenin avlu duvarının altındaki dükkânlar ise durmaktadır.

Bugünkü İstanbul Üniversitesi merkez binası, II. Mehmed (Fatih) döneminden (1451-1481) kalma Eski Saray'ın yerine "Bâb-ı Seraskeri" olarak 1870'te inşa edildiğinde, yeni binanın çok geniş olan meyilli bahçesinin güney ve doğu tarafları doldurulmuş ve altına sıra dükkânlar vapılmıştır. Bakırcılar Caddesi ve Fuatpaşa Caddesi boyunca yapılan ve Darüşşa-

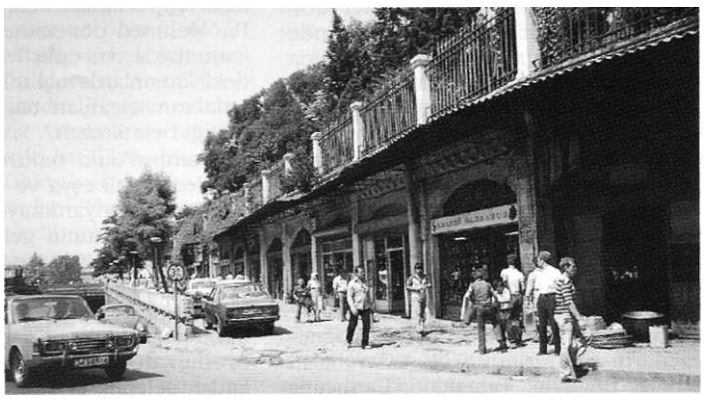

Bakırcılar Caddesi */. Güudağ Kayaoğlu. 1983*

faka'ya vakfedilen dükkânlara bakırcılar yerleştirilmiştir. Daha sonra Darüşşafaka tarafından satışa çıkarılan dükkânlar -çoğunlukla- içlerindeki bakırcılar tarafından satın alınmıştır. Bakırcılar bu çevrede Uzunçarşı. Mercan. Süleymaniye, Çadırcılar Caddesi'ne de yayılmışlardır.

Bakırcılar Caddesinde bugün 18 dükkân bulunmaktadır. 1986-1987'ye kadar bu dükkânların tümünde bakırcılar vardı. Bu yıllarda Yugoslav, Romen ve Rus turistlerin bavul turizmine dönük tekstil ürünleri ticaretinin yoğunlaşması ve bu işin daha çok gelir getirmesi caddedeki dükkânların teker teker tekstil ürünleri satan dükkânlar haline gelmesine yol açmış, bakırcılar Bayrampaşa, Davutpaşa, Esenler, Rami gibi sur dışındaki semtlerde çeşitli atölyelere dağılmışlardır. Birkaç bakırcı da Kasımpaşa Bahriye Caddesi'ne taşınarak turizm tesislerinin mutfaklarına yönelik iş yapmaya başlamışlardır. Yalnızca, Bakırcılar Caddesi ile Fuatpaşa Caddesinin kesiştiği köşede 1 kalaycı dükkânı bulunmaktadır.

İ. GÜNDAĞ KAYAOĞLU

BAKIRKÖY

Bakırköy İlçesi'ninÇ-») merkezini oluşturan doğuda Çırpıcı Deresi, batıda Ataköy(->), güneyde Marmara Denizi, kuzeyde O-l (eski E-5) Karayolu ile sınırlı yerleşim bölgesi. Doğuda Veliefendi Hipodromu'nun(->) da içinde bulunduğu Osmaniye Mahallesi, bu mahallenin batısındaki Kartaltepe Mahallesi, onun batısında Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesinin de içinde yer aldığı Zuhuratbaba Mahallesi, güneybatıdan güneydoğuya doğru Zeytinlik, Cevizlik, Sakızağacı mahalleleri ve demiryolunun güneyinde Cevizlik ve Sakızağacı mahallelerinin kuzeyinde bir orta bölüm olarak uzanan Yenimahalle'den oluşur.

İstanbul'un eski ve gelenekli semtlerinden biri olan Bakırköy'ün tarihinin Roma İmparatorluğu dönemine kadar gittiği, imparatorluğun Avrupa kesimini Bizantion'a bağlayan anayol Via Egnatia'nın üzerinde bulunduğu, o dönemde Hebdemon adıyla tanındığı bilinmektedir. İmparator Constantinus döneminde, bugünkü Bakırköy semtinin de içinde bulunduğu geniş bölgede, yazlık saraylar, av köşkleri, kiliseler yapılmıştır. Millingen'in *Byzantine Constantinople, The Walls of the City* eserinde Hebdemon Sarayı'nın Bakırköy'ün Yenimahalle bölgesinde bulunduğu yazılıdır. I960 öncesinde yapılan kazılar sırasında Bizans'ın en eski kiliselerinden Ayios îoannes'in kalıntılarına rastlanmışsa da, 1960'lardan sonra bu alanda binalar yapılırken kalıntıların tümü yok edilmiştir. Bizans imparatorları bu bölgeye önem vermişler, Hebdemon, bahçeler, havuzlar, Roma hamamları ve köşklerle bezenmiş, ancak zaman zaman Avarların, Bulgarların, Arapların ve nihayet 13. yy'da Latinlerin istilasına uğramış, her seferinde yakılmış, yıkılmış, yağmalanmıştır. IV. Haçlı Seferi sırasında, İstanbul Latinlerin eline geçtiğinde, Hebdemon da Latin egemenliği altına girmiş; 1203-1261 arasında yıkılmış, terk edilmiş, bir süre tarih sahnesinden silinmiştir.

Bizans'ın son dönemlerinde, günümüzün Bakırköy'ü kimi kaynaklara göre "Makro Hori" (Uzun Köy), kimi kaynaklara göre "Makri Köy" (Uzak Köy) adıyla anılıyordu ve eski debdebesini çoktan yitirmiş küçük bir balıkçı köyüydü. Osmanlı döneminde, Makri Köy, adının da belirttiği gibi gerçekten uzak bir köy, bir çeşit taşra sayılıyordu. Osmanlı'nın buraya ilgi göstermeye, köşkler, konaklar, camiler, hamamlar yaptırmaya başlaması 17. yy'm başına rastlar. Örneğin, Bakırköy'de günümüze kalan en eski yapılardan Çarşı Camii, 1601'de (kimi kaynaklara göre 1650'ler) yapılmıştır. Yine, daha sonra Bakırköy Şifa Hamamı olarak bilinen hamam da cami ile aşağı yukarı eşzamanlıdır.

Osmanlı döneminde, semtin iskân bölgesi haline gelmesi, bu yapılara ve diğer kimi belgelere dayanılarak 17. yy'a tarihlenebilir. O zamandan sonra adı Makri Köy olmuş, bu ad 1925'e kadar sürmüş, 1925'te yer adları Türkçeleştirilirken Bakırköy'e çevrilmiştir.

Yakın zamanlara kadar Bakırköy'ün en önemli özelliği olan Rum, Ermeni, Müslüman, Yahudi, Türk nüfusun bir arada, birbirleriyle oldukça kaynaşmış biçimde yaşamalarının kökleri de **19.** yy başlarına gider. Rumların Bakırköy çevresinde yerleşmeleri, 18. yy sonu 19- yy başında tek tük muhacir Rum ailelerinin gelişiyle başlamış, 1870'lerden sonra ise gerek İstanbul'un köklü Rum zenginlerinin, gerekse Anadolu Rum cemaatinden hali vakti yerinde Rumların yerleşmeleriyle sürmüştür. Ermenilerin Bakırköy'e yerleşmeleri de 19. yy ortalarına doğru olmalıdır. Nitekim 17. ve 18. yy seyahatnamelerinde ve Ermeni tarihlerinde Ba-

E L L İ Y I L E V V E L K İ B A K I R K Ö Y

Sirkeci-Küçükçekmece treninden inip istasyonun dik merdivenlerini nefes nefese tırmandıktan sonra insan kendini oldukça tenha bir köprünün üstünde bulur. Sağ tarafta semtin çarşısı ve deniz kıyısına kadar uzanan hafif kavisli bir cadde, sol tarafta da "Londra asfaltı" diye bilinen Avrupa karayoluna bağlantılı ıssız bir "İncirli asfaltı".

Elli yıl evvelki Bakırköy'ü tarif ediyorum. 1935-40 yıllarının Bakırköy'ünü. O zamanları yaşamış olanlar demiryolu köprüsünün üstünde bugün durup etrafa bir göz atınca yoğun kalabalık içinde kendilerini yapyabancı hissederler. Herşey okadar değişti, okadar gelişti ki..

İncirli yolu Avrupa karayoluna çıktığı için olacak, yarım asır evvel dahî asfalt kaplama idi. Yer yer çukurlarla, tümseklerle dolu bir asfalt, ama yine de asfalt. Bundan dolayı da adı İncirli asfaltı olmuştu. Yol boyunca bomboş arsaların arasında tek tük evlere, bahçelere rastlamak mümkündü. "Dikili Taş" denilen minyatür abideden dar bir araba yolu uzaklara, yeşillikler içindeki Akıl Hastahanesine inerdi. O devrin esprisi olacak, "Bakırköylüyüm" diyene millet kahkahayı basardı.

Ondört yaşındayken Beyoğlu'nda Karıman Pasajından satın aldığım ruleli patinaj ayakkabılarım koltuğumda Dikili Taşa yürür, oradan az meyilli asfalt üzerinde istasyona kadar patinaj yapardım. Bugün trafiğin adama göz açtırmadığı o ana caddede o zamanlar ancak birkaç fayton arabası görebilirdiniz. Otomobil, kamyon yok denecek kadar enderdi.

Daha geride "Zuhurat Baba" türbesi mistik bir ziyaret yeri olarak ün salmıştı. Nikel çeyreği evliyanın, içinde demir cevheri bulunan mezar taşma bastırıp adak adayan Tanrı yolcusu muradına erecekse para taşa yapışıp kalır, aksi halde düşerdi.

İstasyon köprüsünden sağa, çarşı tarafma saparsanız Sirkeci otobüslerinin durak yerini, sonra bakkalları, kitapçıları, polis karakolunu, eczaneyi, meyvacıları, kasapları, başka bakkalları, fırını geçerek işlek bir yol kavşağına varırdınız.

Ondan sonra iyice tenhalaşan çarşı yolu Ebüzziya caddesi ismi altında Bakır sinemasının, Rum Ortodoks Kilisesinin, Ermeni Gregorian Kilisesinin, Dadyan Ermeni İlkokulunun arasından sıyrılarak, mahalle kadar büyük bir alanı kaplıyan bostanı da sollayarak deniz kıyısına varır, Galip beyin gazinosunun önünde son bulurdu. Bu gazino daha sonraları Viyana gazinosu ismini aldı.

Bakırköy'ün bir semtine "Cevizlik" derlerdi. İkişer üçer katlı ahşap evler, daha yenice birkaç kagir bina, gelişigüzel oraya buraya serpiştirilmişti. Tepebaşında bir gardenbar işleten Bohemyalı Novotny'nin levanten mimari kırmızı konağı bu muhitin en göze çarpan yapısı idi. Bunun ötesinde de ibadullah boş arsalar, çayırlar, izbelikler ve deniz kenarında da harap bir balıkhane. Hepsi bukadar...

Bakırköy kazasının bütün nüfusu 1935'lerde topu topu onbeşbini geçmezdi. Türkiye'nin nüfusu ise resmen 18 milyondu. 20 milyon, 30 milyon olalım diye propaganda yapılırdı.

Rasin Orsan, *Kaybolan Bakırköy,* s. 7-9

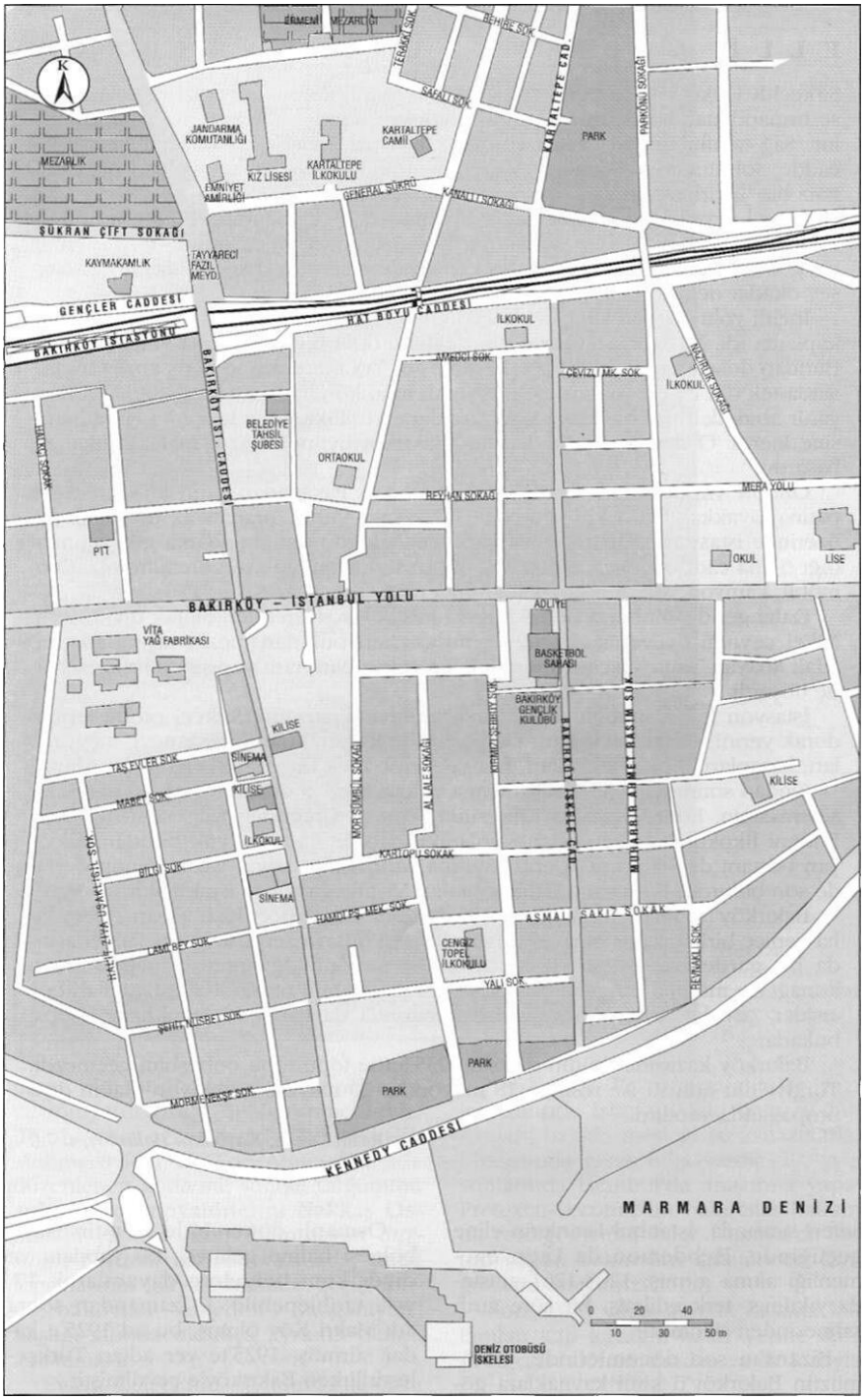

Bakırköy
İstanbul Ansiklopedisi

kırköy'de Ermeni nüfustan söz edilmez. II. Mahmud döneminde (1808-1839), bugün Ataköy'ün bulunduğu bölgede kurulan baruthane yapılmış, bu sırada baruthanede çalışmak üzere Ermeni cemaatinden önemlice bir nüfus Bakırköy'e gelip yerleşmiştir (bak. baruthaneler). İlk Ermeni kilisesi 1844'te inşa edilmiş, Ermeni mezarlığının mülkiyeti cemaate 1868'de geçmiştir. 18701i yıllarda, tren yolunun Bakırköy'den geçmesiyle o zamana kadar şehre bağlantısı arabalarla iki-üç saat süren Makri Köy'ün ulaşımının kolaylaşması, semte daha fazla nüfus çekmiş; Müslüman Türk, Ermeni, Rum aileler, özellikle de semtin keşfedilip moda olmaya başlamasıyla Osmanlı seçkinleri, yüksek memurlar, aydınlar yanında yabancı misyonlardan ecnebiler de Bakırköy'de köşkler, konaklar, yalılar yaptırmışlardır.

Semtin nüfus bileşimindeki ilk büyük değişiklik 1922'de Rumlar İstanbul'u kitlesel olarak terk ettikten sonra olmuş, Altı-Yedi Eylül 01ayları'ndan(->) sonra ve 1980 sonrasında da yeni göçlerle Rum nüfus yok olma düzeyinde azalmıştır. Ermeni nüfusta da nihayet tek tük kalana dek benzeri bir azalma gözlenir. Böylece, 19401ı yıllarda bile Bakırköy mahallelerinde gözlenen tüm cemaatlerin kaynaştıkları ve paylaştıkları yaşam ortamı giderek yok olmuştur. Arnavutkaldırımlı sokaklarda, arkalarında maltaeriği, hurma ağaçları, sarmaşık gülleri ve taflanlarla gölgeli, rutubetli eski bahçeler bulunan ahşap evlerin kapı önlerinde yaz akşamları görülen her dinden ve ırktan mahallelinin birlikte yaşamı, yerini sıradan bir apartman düzenine bırakmıştır.

Son 40-50 yılda Bakırköy'de değişen sadece toplumsal çehre değildir. Aynı zamanda fiziksel coğrafi görünümü de değişmiştir. Semtin günümüzde son derece yoğun bir trafiğe sahne olan ve iç içe apartmanlarla dolan, Kartaltepe Mahallesini de içeren kuzey kesimi daha 40 yıl öncesinde tarlalar, kırlar, bahçeler ve yeşillikler arasında bahçeli köşklerle doluydu. Bakırköy, tren yolunun güneyinde, deniz kenarına kadar uzanırdı. 1957'de Florya yolunun dolgu yapılarak sahilden geçirilmesine kadar istasyondan doğru aşağı inen yol denize kavuşur, sıra sıra yalılar, tek tük çay bahçeleri, kayıkhaneler ve balıkhane sahile dizilirdi. Bugün de Bakırköy önünden geçip Ataköy'e doğru gidilirken yolun sağ tarafında kalan kimi binaların yüksekçe taş ve kayalık temellerinden, önleri doldurulup yol geçirilmeden önce denizin nereye kadar geldiğini izlemek olanaklıdır.

Semtin batısında, bir zamanlar ağaçlıklı ve yemyeşil sahilleri pırıl pırıl kumsal olan Baruthane kesiminde, bugün bir uydu kent görünümündeki Ataköy ile marina ve diğer tesisleriyle geniş bir turistik bölge bulunmaktadır. Eski Bakırköy'ün yalıboyunun önünden işlek sahil yolu geçmekte ve yolun kenarında restoranlar, turistik tesisler, turistik dükkânlar, gece kulüpleri, barlar sıralanmaktadır. Tren yolunun güneyinde kalan Yenimahalle, Cevizlik, Sakızağacı ve Zeytinlik mahalleleri öteden beri görece daha yoğun yerleşme bölgeleriyken, günümüzde Veliefendi Hipodromu'nun yer aldığı Osmaniye Mahallesi ve Kartaltepe Mahallesi'nin doğu kesimleri de yoğun bir yapılaşmaya sahne olmuştur. Osmaniye ile Kartaltepe'nin sınırında, en önemlileri Ankara Gazozu, Kartaltepe Mensucat, Dora Plastik, Bakırköy Yün İplik, Bornovalı Yün İplik, Narin Mensucat, Enboy Boya Fabrikaları vb olan çok sayıda işletmenin yer aldığı bir sanayi ve iş bölgesi doğmuştur. Semtin içlerinde de eski ahşap yapıların hemen hemen tümü yıkılıp yerine çok katlı apartmanlar yükselmiştir. Öte yandan 19- yy'ın ve 20. yy'ın ilk yarısının şehirden biraz uzakça sakin yöresi Bakırköy, bugün büyük çarşıların yüzlerce dükkânın bulunduğu, çok yoğun bir alışveriş

Bakırköy Meydanı'ndan bir görünüm.
Aras Neftçi, 1993

ve ticari hayatın sürdüğü, kalabalık bir semttir.

Bakırköy'ün günümüze kadar gelmiş tarihi binaları arasında, Dantelacı Sokağı'nın İstanbul Caddesi'ne açıldığı köşedeki Çarşı Camii en eski yapılardan biri olması bakımından kayda değer. Caminin 1601'de (bazı kaynaklarda 17. yy ortası) Şaban Ağa adlı biri tarafından yaptırıldığı, caminin yakınındaki Hüsreviye Sokağı üzerinde bulunan bir çeşmenin kitabesine dayanılarak iddia edilmektedir. Kitabede *Bin on şalinde eyleyüb himmet Sahan Ağa merhum /Bu mevkide binâ itmişti âlâ cami vü çeşme* yazısı okunmaktadır ve kitabenin altına tarih olarak 1292/1875 düşülmüştür. Başka kaynaklar, ahşap Şaban Ağa Camii'nin harap olması üzerine bu tarihte caminin Abdülaziz tarafından aynı yerde yeniden inşa ettirildiğini kaydetmektedir. Bazı kaynaklara göre de 1650-1655 arasında Kocamustafapaşalı Derviş Ahmed Efendi tarafından ahşap olarak yaptırılmış, 1878'de yanmış, 1880'de yeniden onarılmıştır. Bu caminin yakınındaki hamam da 17. yy'a aittir. Günümüze gelene kadar çeşitli onarımlar ve tadilat sırasında orijinal görünümünü ve özelliklerini tümüyle kaybetmiştir. Semtin en eski binaları, Ayios Yeoryios Rum Ortodoks Kilisesi, Rum mezarlığındaki Analipsis Kilisesi, Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve Bakırköy'ün, biri semtin doğusunda, diğeri batısında yer alan iki ünlü kurumu, Yenimahalle'nin kuzeyinde Osmaniye Mahallesi'ndeki, bugün de at yarışlarının yapıldığı 1913 tarihli Veliefendi Hipodromu ile Zuhuratbaba Mahallesi içinde kalan eski Reşadiye Kışlası binalarındaki Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'dir(->).

Bibi. Bakırköy Belediyesi, *Bakırköy Rehberi,* İst.. 1987; R. Orsan, *Kaybolan Bakırköy,* İst., 1989: "Bakırköy", ***İSTA,*** III; "Bakırköy", *İKSA,* II: *Bakırköy Belediye Başkanlığı, Faaliyet Rapora 1992, 1993,* İst., 1993.

İSTANBUL

BAKIRKÖY CAMİİ

bak. KARTALTEPE CAMİİ

BAKIRKÖY HALK KÜTÜPHANESİ

Bakırköy İlçesi Kartaltepe Mahallesi, İncirli Caddesi, Yavuklular Sokağı, no. 2'dedir. Tam adı Bakırköy Rıfat İlgaz İlçe Halk Kütüphanesi'dir.

Kültür Bakanlığı tarafından yaptırılan bina, 27 Mayıs 1979'da hizmete açılmıştır. Dört katlı olup, kullanım alanı 1.746 m^2'dir. Çevresinde 935 m^2'lik bahçesi vardır. Kütüphane iki okuma salonu, bir çocuk bölümü, ödünç verme bölümü, okulöncesi bölümü, cilt atölyesi, kitap deposu ve bürolardan ibarettir.

1992 yılı itibariyle 26.339 kitaplık dermesi olan kütüphane 155 adet süreli yayın ve 6 gazeteye abonedir. Dewey sistemine göre düzenlenmiş yazar, kitap adı ve konu katalogları vardır. Kütüphanede açık raf sistemi uygulanmakta, okuyuculara müracaat, ödünç kitap, çocuk kütüphanesi, okulöncesi bölümü ve fotokopi hizmeti verilmektedir. Kütüphanede 11 personel çalışmakta, İstanbul kütüphanelerinin ciltleme işleri de buradaki cilt atölyesince yapılmaktadır.

Avcılar Halk Kütüphanesi, Güngören Halk Kütüphanesi, Küçükçekmece Halk Kütüphanesi, Sefaköy Halk Kütüphanesi, Mahmutbey Köyü Halk Kütüphanesi ve Siyavuşpaşa Çocuk Kütüphanesi Bakırköy Rıfat İlgaz İlçe Halk Kütüphanesine bağlı birimlerdir.

Bakırköy Halk Kütüphanesi
Hazım Okurer, 1993

AYTEN ŞAN ŞÖLEN

BAKIRKÖY İLÇESİ

İlin batı yarısında, Çatalca Yarımadası üzerinde, Marmara Denizinin kuzeydoğu sahillerinde yer alır. İlçe 30 Mayıs 1926 tarihinde yürürlüğe giren 877 sayılı kanunla kurulmuştur. İlçenin sınırları zamanla değişmiş, en son değişiklik 1992'de yapılmıştır. İlçeyi batıdan Küçükçekmece, kuzeyden Bahçelievler, kuzeydoğudan Güngören ve doğudan Zeytinburnu ilçeleriyle, güneyden Marmara Denizi çevrelemektedir. Bu alan içindeki yüzölçümü 35 km^2'dir. 15 mahalleden oluşmaktadır. Bağlı bucağı ve köyü yoktur. Mahalleleri 1992'deki son düzenlemelere göre Ataköy **(1.** Kısım), Ataköy (3. ve 4. kısımlar), Ataköy İlhan Biber (2., 5. ve 6. kısımlar), Ataköy Bahriye Üçok (7., 8., 9. ve 10. kısımlar), Basınköy (Zümrütyuva), Cevizlik, Kartaltepe, Şenlikköy, Osmaniye, Sakızağacı, Yeşilköy, Yeşilyurt, Yenimahalle, Zeytinlik, Zuhuratbaba'dır.

İlçenin yer aldığı alanın topografisi, genelde, Trakya'da hâkim olan hafif dalgalı bir yapıdadır ve deniz seviyesinden yükselti, ortalama 100 m'dir. Marmara kıyılarından kuzeye doğru arazi daha yükselerek Habibler Mahallesi civarında 220 m'ye varmaktadır.

Trakya'nın bütününde hâkim olan sırtlar ve derin olmayan vadiler dizisi doğu-batı doğrultusunda açık bir şekilde görülmektedir. İlçe sınırlan içinde fiziki coğrafya anlamında "tepe" olarak nitelenebilecek yükseklik yoktur; fakat bulundukları yere göre tepecikler halinde yükseklikler görülür. Kartaltepe, Güneşlitepe, Yıldıztepe, Sancaktepe bunlar arasındadır.

Türkiye'de modern anlamda ilk sayımın yapıldığı 1927'de Bakırköy İlçesi'nin biri Merkez Bucağı olmak üzere **3** bucağı, 9 mahallesi ve 17 köyü vardı. O tarihte toplam 20.441 kişi olan nüfusunun 9.892'sini erkekler, 10**.549**'unu da kadınlar oluşturuyordu.

İstanbul'a yakınlığı nedeniyle, Bakırköy ve çevresi hızla gelişen bir yöre oldu. Bakırköy İlçesi'ndeki büyük nüfus artışlarından biri II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda Yugoslavya'dan gelen göçmenlerin yerleştirildiği Zeytinburnu'nda görüldü. Zeytinburnu(->) 6-7 yıl gibi kısa bir süre içinde özellikle gecekondular tarafından işgal edildi ve hızlı bir gelişim sürecine girdi. Bunun sonucunda, **1953**'te Bakırköy İlçesi'ne bağlı bir bucak merkezi, 1957'de de ayrı bir ilçe oldu.

Bakırköy İlçesinin yüzölçümünde ve sınırlarında 1957-1989 arasında değişiklik olmadı. Ancak 1970 öncesinde Yeşilköy Bucağı kaldırıldı ve bucağın köyleri

Merkez Bucağı'na bağlandı, ilçenin 1970' te 5'i Merkez Bucağı'na, 13'ü de Mahmutbey Bucağı'na bağlı olmak üzere 18 köyü vardı. Gelişmeye bağlı olarak köylerin birbirleriyle ve Bakırköy yerleşmesiyle birleşmesi sonucunda adeta tek bir yerleşme halini alan ilçede idari bir düzenlemeye gidilerek Merkez Bucağı ve 2 köyden meydana gelen Bakırköy İlçesi oluşturuldu. Diğer köyler kent alanı içine alındı.

Bakırköy İlçesi'nden 1957'de Zeytinburnu'nun ayrılmasından sonra ikinci bölünme 1989'da oldu ve Küçükçekmece ilçesi kuruldu. Bakırköy Ilçesi'nin hızlı gelişimi karşısında bir ölçüde de politik nedenlerle ilçe sınırlarında son geniş çaplı değişiklik 1992'de yapıldı. Bakırköy İlçesini doğu-batı doğrultusunda iki parçaya ayıran O-l (eski E-5) Karayolu'nun kuzeyinde üç yeni ilçe kuaıldu.

Cumhuriyet döneminin başlangıcında batıda Avcılar Köyü'nden doğuda Topkapı surlarına kadar; kuzeyde Mahmutbey'den güneyde Marmara Denizi'ne kadar uzanan Bakırköy İlçesi, günümüzde batıda Küçükçekmece. doğuda Zeytinburnu, kuzeyde O-l Karayolu ve güneyde de Marmara Denizi ile çevrilen saha içinde kalmıştır.

Bakırköy İlçesi'nin bugünkü sınırlarının kapsadığı alandaki nüfus gelişimi 1935-1990 arasında tablodaki gibidir.

Bakırköy İlçesinde nüfus sürekli artma eğilimi göstermiştir. Bunda Bakırköy'ün 1950-1970 arasında, uzun süre sanayi tesisleri için yer seçiminde tercih edilen bir ilçe olmasının payı vardır. Erkek nüfusun kadın nüfustan fazla olması da bu durumun bir göstergesidir. 1955-1960 arasında nüfusta görülen azalmanın nedeni ise. Zeytinburnu nun 1957'de Bakırköy'den ayrılarak müstakil bir ilçe yapılmasıdır.

1992 öncesinde Bakırköy İlçesi'nde merkez yerleşmenin genel olarak konutlara ayrıldığı, kuzeyde kalan yerlerin ise sanayi ve ticaret fonksiyonlarına bağlı olarak geliştiği, sanayi tesislerinin aralarında evlerin yer aldığı bilinmektedir. Ancak günümüzde sanayi alanlarının çoğu yeni kurulan ilçelerin sınırları içinde kalmış, merkezdeki sanayi tesisleri de ilçe sınırları dışına çıkartılmışlardır. Bakırköy İlçesi'nin çeşitli mahallelerinde, 1992'den sonra konutlar, hâkim kentsel fonksiyon haline gelmiştir. Bakırköy'ün konut ağırlıklı bir iskân bölgesi olması dışında önemlice bir ticaret fonksiyonu da vardır. Bakırköy, büyük çarşıları ve alışveriş merkezleriyle İstanbullular için bir alışveriş semti olma özelliğine sahiptir.

Son yıllarda ilçenin gelişen bir diğer fonksiyonu da turizmdir. Ataköy turizm kompleksinin yapımından sonra, marinasıyla. otelleriyle, eğlence ve büyük alışveriş merkezleriyle Bakırköy, İstanbul'un önemli bir eğlence ve turizm merkezi olmuştur.

Bakırköy İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
1935	10.305	**9.2113**	19.508
1940	12.670	9.736	22.406
1945	18.614	11.256	29.870
1950	?	7	30.090
1955	53.809	35.893	89.702
1960	36.481	24.978	61.459
1965	43.813	38.329	82.142
1970	82.193	66.119	148.312
1975	105.111	95.831	200.942
1980	118.501	115.725	234.226
1985	V	?	177.417
1990	·>	V	205.358

SEDAT AVCI

BAKIRKÖY PAMUKLU SANAYİ İŞLETMESİ

Basmahane ve Bakırköy Bez Fabrikası olarak da bilinen; 1850'de, Yenimahalle'de, tren yoluyla deniz kıyısı arasında kalan alanda kurulan fabrika.

Osmanlı Devleti'nin 19. yy'da başlattığı sanayileşme hareketi çerçevesinde, dokuma endüstrisinin özel bir yeri vardı. Yeniden biçimlendirilen Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin elbise ve iç çamaşırı ihtiyacını karşılamak amacıyla iplik, yün ve çeşitli dokumaları üretecek fabrikalar kurulmaktaydı.

Bu projenin ilk ve en önemli fabrikaları. Tanzimat'tan önce Eyüp'teki ünlü Feshane ve İplikhane olmuştur.

Tanzimat'la birlikte, bu tesislerin bir kısmı genişletilmiş, bir kısmı ise o günkü ihtiyaçlara göre yeniden örgütlenmiştir. İslimiye Çuha Fabrikası, İzmit Çuha Fabrikası gibi kuruluşlar yanında, bu fabrika 1850'de özel teşebbüs tarafından "Basmahane" adıyla kurulmuştur. Gerçekte Bakırköy ve Zeytinburnu çevresi o tarihlerde bir organize sanayi bölgesi olarak geliştirilmeye çalışılıyordu.

Başlangıçta el tezgâhları dokumacılığı ve el basmacılığı ile işe başlamıştır. Önceleri. İngiltere'den getirilen desenler, şimşir kalıplar üzerine işlenmiş, daha sonra Türk desenleri, motifleri ve renkleri ile başarılı kumaşlar üretilmiştir. 10 yıl bu şekilde çalıştıktan sonra Avrupa ürünlerinin rekabeti yüzünden 1860'ta Hazine-i Hassa'ya devredilmiştir.

1860-1867 arasında Hazine-i Hassa emrinde çalışan fabrika, o yıl Harbiye Nezareti Levazımat-ı Askeriye Dairesi'ne devredilmiş ve Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası adıyla 1921'e kadar ordu ihtiyaçları için üretim yapmıştır. Bu süre boyunca, er elbiseliği, astarlık, iç çamaşırı, çadır bezi ve çanta kumaşı üretilmiştir.

1921-1925 arasında o zamanki Harbiye Nezareti Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü emrine geçmiş olan fabrika 1924'te kabul edilen 3 yıllık bir imar ve ıslah programı gereğince bazı yeni makinelerle aynı yılda kısmen yenilenmiş şekilde işletmeye açılmıştır.

1924'e kadar günde 10 saatlik bir mesai ile 203 kg pamuk ipliği ve 1.015 m bez imal edilirken, 1924'teki yenilemeden sonra yıllık bez imalatı 600.000 m'ye ulaşmıştır.

Bakırköy Bez Fabrikası, 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası'na, 1932'de de Sanayii Ofisine geçmiştir.

3 Haziran 1933 tarih ve 2262 sayılı Sümerbank Kanunu ile kurulmuş Sümerbank kuruluşları arasında yer alan Bakırköy Bez Fabrikası'mn o tarihteki yıllık üretimi 1.100 ton iplik ile 7.000.000 m bezdir. Sümerbank, bu tarihten sonra, yüklendiği imar ve ıslah programını uygulamış, 1944'te eski binalar yıktırılarak modern tekniğin gereklerine uygun olarak yeniden fabrika binaları inşa edilmiş, bu yeni binalarda 8.928 iğlik iplik, 320 dokuma tezgâhı ile bu ham dokuma üretimini mamul hale getirebilecek kapasitede boya-apre tesisleri işletmeye açılmıştır.

Fabrika günden güne artan yurt ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla, 1949'da yeniden genişletilmiş, 1950'de 29-904 iğlik iplik ve 445 dokuma tezgâhı ile çalışmaya başlamıştır.

1968-1980 arasında çeşitli defalar tezgâh sayısı artırılmış, yeni makine ve bölümler eklenmiş, 1983'te "Sümerbank Pamuklu İşletmeleri Rasyonalizasyon ve Modernizasyon Projesi" kapsamında, iplik makineleri çıkarılarak günde 5.000 adet gömlek ve 1.500 adet pijama kapasiteli hazır giyim tesisi kurulmuştur. Makinelerin montajına Şubat 1986da başlanmış ve deneme üretimine geçilmiş olup, tam kapasiteye ulaşmak için gerekli çalışmalar tamamlanmıştır.

İşletmenin dokuma ve terbiye ünitelerindeki makinelerde 1986 içerisinde boşaltılmış kapasitesi günde 3.300 adete ulaşmış ve ikinci bir hazır giyim tesisi için çalışmalar başlatılmıştır. Nisan 1987 içerisinde gerekli makineleri montaj ve işletmeye alma çalışmalarına başlanmış, Haziran 1987'de işletmeye alınmıştır.

Dokuma ve terbiye binası içine, ayrıca 1986'da Haliç'teki imar çalışmaları nedeniyle yıkılmış olan eski Feshane-Defterdar Fabrikası'mn kapasitesi olan, günde 200 takım elbiselik Hazır Giyim İşletmesi yerleştirilmiştir.

Bu gelişmeler sonucunda Sümerbank Bakırköy Pamuklu Sanayi İşletmesi'nin faaliyet alanı, tekstilde en son aşama olan konfeksiyon üretimine dönüşmüş olmakta ve 3 konfeksiyon tesisi ile iç piyasa ve ihracata dönük olarak, ekonomiye katkıda bulunmaya devam etmektedir.

Bibi. R. Önsoy, *"Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası",* Ankara, 1988: Ö. Küçükerman, *Türk Giyim Sanayiindeki Ünlü Fabrika "Feshane" Defterdar Fabrikası.* Ankara. 1988; Sümerbank, Bakırköy Konfeksiyon Sanayii İşletmesi Arşivi.

ÖNDER KÜÇÜKERMAN